

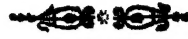

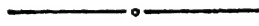

नैषधचरितम् ।

महाकवि-श्रीहर्ष-विरचितम् ।

पूर्वार्द्धरूपं प्रथमखण्डम् ।

(पञ्चमसर्गादेकादशसर्गपर्यन्तम् ।)

गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मजेन
शब्दाचार्य-पुराणशास्त्रि-सांख्यरत्न-
व्याकरणतीर्थ-काव्यतीर्थ-
स्मृतितीर्थ-
महोपदेशक-

श्रीहरिदाससिद्धान्तवागोशभट्टाचार्येण

प्रणीतया 'जयन्ती' समाख्यया टीकया
अन्वयेन वङ्गानुवादेन च
समन्वितम् ।

नकीपुर-हरिचरणचतुष्पाठीतः
तन्त्रं प्रकाशितम् ।

१८४८ शकाब्दीयसौरवंशाब्दश्रावणमासदिने ।

नकीपुर-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीदुर्गापद-मुखोपाध्यायेन
मुद्रितम् ।

बीजं स्वयं

निहितमङ्कुरितं प्रपश्यन्,

पौत्सुक्यवान् किल भवान् कुसुमाशयासीत् ।

आमोदिनीं रसवतीं गुण-गीति-रम्यां,

तज्ज्ञां पितः ! तव पदे

प्रददे 'जयन्तोम्' ॥

अकतो पुत्रः -

श्रीहरिदामदेवशर्मा ।

१८४४ शकाब्दे

श्रीरवे शास्त्रहादशादिने ।

निवेदनम् ।

रचनायां प्राणान्तः परिश्रम इति विदितविषये व्यर्थमभिधानम्, मुद्रणे चास-
 माहृत्यमिति प्रत्यक्षविषये पुनरुक्तिदोषः । तत्फलतया यशोलाभश्च
 जे दुष्कर एव, धनलाभश्च दरिद्रे बाह्ये आकाशकुसुमायते । तथापि
 समुद्यम एव मामत्र न्ययुङ्क्त । परञ्चैतदाशास्त्रहे—पठनपाठनयोः
 र्व एव अपूर्वमेव सुविधामासादयन्तः सुमहान्तमेव सन्तोषं यास्य-
 परसन्तोषश्च परमं फलम् । उत्कर्षापकर्षविचारभारश्च निरपेक्षविश्व-
 एव विन्यस्तः ।

तत् सविशेषमेव विवेचनीयम् । यत्, इदानीन्तनपाठ्यभागमात्रस्यैव
 , जे, लेखने असलाघवम्, मुद्रणे व्ययलाघवम्, ग्रहणे च मूल्यलाघव-
 , इत्यं लाघवत्रयेण सर्वे कामेव सुविधासम्भवेऽपि, सहसा पाठ्यपरिवर्तने
 तधैव असुविधा भवेत् । अतएव तावदादितः शेषपर्यन्तं सर्वत्रैव
 अन्वयः, नूतना टीका, अनुवादश्च प्रणीतः प्रकाशितश्च । व्ययानुपातेन च मूल्य-
 मल्पमेव कल्पितमिति निपुणैरुन्नेयमिति ।

१३५४ वङ्गाब्दे वैशाखे }
 मासि सप्तमदिवसोयम् । }

सर्वविधेय—

श्रीहरिदासशर्मा ।

अथ कविकथा ।

आसीत् किल गौडदेशे लक्ष्मणावतोरारब्धानौसन्निधाने श्रीहीरो नाम महा-
विचक्षुः कश्चन ब्राह्मणः [क] । स खलु मामह्मदेवीनामिकायां निजभार्यायां
श्रीहर्षं नाम पुत्रं जनयामास [ख] । स चात्मनो विद्यावैभवेन दिग्दिगन्त-
विकीर्णकोक्तिः श्रीहीरः कान्यकुब्जाधिपतिना विजयचन्द्रेण (ग) ससम्मानमुप-
नीय स्वकीयान्वतमसभापण्डितपदे समारोपितः । अथ कदाचित् सभायां राज-
सम्पन्नमेव केनचित् वादिना शास्त्रवादे पराजितो नितरामपमानितश्च स श्रीहीरः
स्वाशसमागच्छन् तद्वृत्तान्तमभिधाय बालकमपि तीक्ष्णबुद्धिं पुत्रं श्रीहर्षम्
“वत्स ! यदि शब्दसि, वादिनमेव जेष्यसि” । श्रीहर्षेण चेत्तदः

(क) इदानीन्तनवङ्गदेशस्य कियल्लमंशमधिकृत्य प्राचीनो गौडदेश आसीत् । तस्य
वती नाम वङ्गान्तर्गतवत्सल-‘मालदङ्ग’— जिलाधामेव बभूवेति प्रवक्तव्यं दिनां निर्णयः
कविः श्रीहर्षो वङ्गदेशीय एवेति सर्वथा वक्तुं शक्यते । तथा च—

(१) १२४८ ख्रिष्टाब्दे राजशेखरेण निर्मिते प्रवक्तव्ये “श्रीहर्षो गौडदेशीयः” इति ।

(२) कविना स्वयमपि चतुर्दशसर्गे मलकण्ठे दनयन्त्रा वरचमालदानममये “६
(१४ सर्गे ४८ पद्यम् । मुन्षयीमुद्रिते तु तत्र ५१ पद्यम्) इत्युत्सवकालकरणीया ‘६
गीतिरिक्ता । देशान्तरे तु नेयं रीतिः । तत्रत्यटीकायां नारायणेनापि “विवाहाद्युत्सवे
विशेषो गौडदेशे ‘सल्ल’ इत्युच्यते । सीऽय्यय्यत्तवर्णं उच्यते । स्वदेशरीतिः कविना च ।

मञ्जिनाथेनापि तत्र “उल्लूखरिखे वंरुपः कश्चित् हर्षनाम्नो मुखीधार्यो ध्वनिः ।
उच्यते इत्युदीच्यानामाचरः” इत्यभिहितम् । मञ्जिनाथीयौत्कलदेशस्य वङ्गदेश उदीत्य ५८

(३) दशमसर्गे सरस्वतीवर्णनावसरे “भुवो दलाभ्यां प्रणवस्य यस्याः” इति (८६ पद्यम् । मुन्षयी-
मुद्रिते तु ८५ पद्यम्) प्रवृत्ता कविना “प्रणवस्य अधःखल्लङ्घय” सरस्वत्या भूयुगलम्, तदुपरिस्था वक्ररेखा वीणा-
वादनदण्डः, तदुपरिस्थो विन्दुश्च ललाटतिलकम् ईदृशार्थयीजनात् स्वदेशीयवङ्गचरलिखितः प्रणव एव स्थापितः ।
देशान्तराचारलक्षणं तु तादृशसिद्धबुद्धिद्वेष्टी न स्यात् । किञ्च तथात्वे प्रणवाचरस्य कियानंशः परित्यक्तः
स्यादिति कवेर्न तापतिः । अतो मञ्जिनाथादिभिर्यन्नागराचरमुद्भावितं तदपाकम् ।

(४) एकादशसर्गे काशीराजवर्णनावसरे “भूताभिधानपटुनख्यंतनौमवाय” (११५ पद्यम् । मुन्षयी-
मुद्रिते तु ११० पद्यम्) इति व्याकरणान्तरीयलुकादिषु कानि विशेषप्रसिद्धानि विहाय कलापव्याकरणीयाम्
‘अयतनी’ इति संज्ञामुल्लिखता कविना आत्मनः कलापव्याकरणाध्यायित्वमेव सूचितम् । कलापव्याकरणस्य
प्रायेण पूर्वोत्तरवङ्गयोरेवापि प्रचलति । मालदङ्गजिला च वास्तविकीम्रागुदारेण उत्तरवङ्ग एव वर्तते ।

अतएव च श्रीहर्षेण स्वदेशीयतयैव ‘गौडराजवंशप्रशस्तिः’ विरचिता ; ‘गौडीर्वाङ्मूलप्रशस्तिभक्ति-
आतिरि’ इत्यनेन सप्तमसर्गसमाप्तिपद्येन सा सूचिता च । अतएव च गौडराजधानौसन्निधान एवास्व वासः
प्रतीयते ; सन्निधानं विना सम्पन्नवंशमुत्तमव्युत्पन्नस्य तदप्रत्यक्षं च तत्रैव नव्यमुत्पादनात् ।

(ख) “श्रीहर्षं कविराजराज—” इत्यादिप्रतिषर्गसमाप्तिपद्यमेवैव प्रमाणम् ।

(ग) विजयचन्द्रे च श्रीहर्षस्य बालपत्ने जयचन्द्रजनने तदादेशेव सुदृढस्य श्रीहर्षस्य सुदूरवाङ्गीरद्विज्ञमममसर्वव्य-
जिह्व प्रविभाति , जयचन्द्रे च श्रीहीरराजपत्ने च श्रीहीरवरणात् परं श्रीहर्षस्य विविधविद्याभ्यासेन बहुकालातीततया
सुदृढीभूतं जयचन्द्रं प्रति “गीर्बिन्दनन्दनतया च” इत्यादियुवकीर्तितपद्योक्तिर्न सङ्गच्छते । निन्दे च श्रीहीरराज-
व्यजिह्व

गते च श्रीहरी श्रीहर्षः परिजनभरणभारं कस्मिंश्चित् विश्वस्तत्रन्वुजने विन्ध्यस्य
देशाद्देशान्तरं पर्यटन् अशेषशास्त्रपारावारपारमधिगत्य पुनः कान्यकुब्जं जगाम ।
तदानीन्तु विजयचन्द्रपुत्रो जयचन्द्रः कान्यकुब्जाधिपतिरासीत् । एकदा चासौ
श्रीहर्षः शुभे लग्ने सभामुपेत्य राजानं जयचन्द्रमस्तौषोत्—

“गोविन्दनन्दनतया च वपुः श्रिया च मास्मिन् पे कुरुत कामधियं तरुण्यः ।

अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्रीरस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री (घ)”॥
स्वयमेव व्याख्यासीचेदं पद्यरत्नम् । राजा च जयचन्द्र ईदृशीं चमत्कारिणीं रचना-
चातुरोमुपलभ्य गुण प्रसभ्यसमेत एव विपुलेनानन्देनाधीरो बभूव ; निनाय चास्य

।परिचयश्चेनं श्रीहर्षं प्रधानसभापण्डितपदे समारोपयामास । श्रीहरी-

क्रमेण श्रीहर्षस्य प्रतिभाप्रभावं परिचिन्वानः, तमजेयमेव मन्वानः

विजितं मेने । अथ कदाचित् राज्ञो जयचन्द्रस्यैव प्ररोचनया

१' नामापूर्वं महाकाव्यं निर्माय (ङ) राजानुरोधेन तदर्पितव्ययेन

।सभामुपेत्य तत्रत्यपण्डितादिभिः परोक्षगया स्वकीयनेषधचरितस्य

।म (च) । तदवधि प्रचलितश्च नैषधचरितं लोकसमाजे (छ) ।

रालायां दृश्यते । प्रथमः ‘यशोविग्रहः’ १ । तस्य पुत्रः

| २ । तस्य पुत्रः ‘चन्द्रदेवः’ ३ । तस्य पुत्रः ‘मदनपालः’ ४ । तस्य पुत्रः

५ । तस्य पुत्रः ‘विजयचन्द्रः’ ६ । तस्य पुत्रश्च ‘जयचन्द्रः’ ७ ।

एव जयचन्द्रापरनामा काशीकान्यकुब्जयोर्धीश्वर आसीत् (ज) ।

।नोमवधेयम् । यत्, “ताम्बूलहयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जे श्व-

रात्” इति नैषधचरितहाविंशसर्गशिषस्थपद्यपादमभिदधानः श्रीहर्षः स्वयमेव

कान्यकुब्जराजसभापण्डितभावेनैवात्मानं विज्ञापयति स्म । ततश्च “तस्य श्रीवि-

जयप्रशस्तिरचनातातस्य—” इति पञ्चमसर्गसमाप्तिश्लोकदर्शनात् श्रीहर्षेण यस्य

विजयस्य प्रशस्तिरचना कृता, स खलु जयचन्द्रपिता विजयचन्द्र एवेति ध्रुवमका-

मेनापि वक्तव्यम्, स्वाश्रयजयचन्द्रपितरं विहाय निःसम्पर्कविजयान्तरप्रशस्ति-

(घ) एकत्र गोविन्दो गोविन्दचन्द्रो राजा, तन्नन्दनश्च पौत्रत्वादानन्दजनको जयचन्द्रः । अन्यत्र गोविन्दः
श्रीहर्षः, तस्य नन्दनः पुत्रश्च कामदेवः ।

(ङ) १६ निर्माणश्च कदाचित् सकौयगौडदेशे तिष्ठन् कदाचित् कार्यस्थाने कान्यकुब्जं प्रवसन्नकाशौत् ।
तत्र स्वदेशावस्थानकालीनरचनायां स्वदेशीयरीतिमुपनिबद्धान् । सा च पादटोकायां प्राक् प्रदर्शिता । तथा
यपने भारताक्रमणात् पूर्वमेव श्रीहर्षो नैषधचरितनिर्माणं समाप्तवानित्यपि प्रतीयते ।

(च) “काश्मीरैर्महति चतुर्दशतयौ विद्यां विद्वन्निर्माणाव्ये” इत्यादिषोडशसर्गसमाप्तिश्लोक एवात्र प्रमाणम् ।

(छ) १२४८ खं. टा. र्दे राजशेखरकृतप्रबन्धकीर्तनान्तमेव सन्धिपद्यं लिखितम् ।

(ज) मुन्षयी-लिख्यसागरयन्त्र-मुद्रित-नैषधचरित प्रस्तावनायां त्रिलालपेरुलिपितः सुदृढं प्रमाणमिदं
सुपक्वम् । १ तत्रैव द्रष्टव्यः ।

रचनायां हेत्वभावात् । तेन च जयचन्द्रं प्रत्येव “गोविन्दनन्दनतया—” इत्याद्य-
भिधानेन च श्रीहर्षस्य विजयचन्द्रात् परवर्त्तित्वमवश्यं मन्तव्यम् । इत्यञ्च
श्रीहर्षो जयचन्द्रस्यैव समसामयिकः सभापण्डितशासीदित्यवसीयते (भ) ।

श्रीहर्षो जयचन्द्रात् परवर्त्तित्यपि वक्तुं न शक्यते ; महम्मदघोरीनामधेयेन
यवनवीरेण जयचन्द्रं विजित्य कान्यकुब्जस्य राजशून्योकरणेन “ताम्बूलहयमास-
नञ्च लभते यः कान्यकुब्जं खरात्” इति श्रीहर्षोक्तो रेवानुपपत्तेः ।

वाराणसीकान्यकुब्जयोरधीश्वरो जयचन्द्रश्च वाराणस्याभवतिष्ठमानः १२४३
संवत्सरे (११८६ ख्रृष्टाब्दे) भरद्वाजगोत्राय अनङ्गनाम्ने ब्राह्मणाय कश्चिद्
ग्रामं ददौ इति शिलालिपेरनुलिपितः सुस्पष्टमुपलभ्यते (ज) । कि
ख्रृष्टाब्दे महम्मदघोरीनाम्ना यवनवीरेण जयचन्द्रं विजित्य कान्यकु-
निति सर्वेषामेवैतिहासिकानां संवादः । अतः ख्रृष्टाब्दादशशताब्दीम-
भूतस्य जयचन्द्रस्य समसामयिकतया महाकविः श्रीहर्षोऽपि ख्रृ-
मध्यभाग एव प्रादुरासीदिति निःसन्देहं निर्विवादञ्च ।

यत् ख्रृष्टीयैकादशशताब्दीप्रथमार्द्धे प्रादुर्भूतेन भोजराजेन
कण्ठाभरणे नैषधचरितश्लोकोदाहरणदर्शनात् श्रीहर्षस्तत्पूर्ववर्त्ति-
तश्च, सरस्वतीकण्ठाभरणे नैषधश्लोकोदाहरणाभावात् । तदभावोऽपि |
भोजराजादर्वाचीनतामेव प्रमापयति ।

यञ्च ख्रृष्टीयैकादशशताब्दीसञ्ज्ञातेन वाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षं कृतञ्च
खण्डनदर्शनात् श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् प्राचीन इति केचित् ।
चस्पतिमिश्रस्यान्यत्वात् बह्वनाञ्च वाचस्पतिमिश्रनामदर्शनात् ।

यञ्च माधवप्रणीते शङ्करविजये शङ्करेण वादे श्रीहर्षोऽस्ति इति दर्शनात्
श्रीहर्षः शङ्कराचार्यसमकालीनतया सप्तमशताब्दीस्य इत्यपरं । तदग्राह्यम्, शङ्कर-
विजये उपस्थानान्तरस्यैव अस्याप्यविश्र्वास्यत्वात् ।

यञ्च चन्द्रकवेः पृथिवीराजरासौम्ये “सर्पराजं शैवम्, विष्णुं व्यासम्, शुक्र-
देवम्, नलरजयशःप्रख्यापकं श्रीहर्षम्, भोजराजवृत्तान्तप्रणेतारं कालिदासम्” इति
पाठक्रममात्रदर्शनात् श्रीहर्षः कालिदासादपि प्राचीन इति ग्रौसमाहेवः । तत्तु
च्छम्, भोजराजवृत्तान्तप्रणेतुः कालिदासस्य नवरत्नान्तर्गतकालिदासमिच्छत्वात् ।

किञ्च “कविकुलाट्टपाध्याये” इति सप्तमसर्गसमाप्तिश्लोकस्थविशेषणेन श्रीहर्षः
स्वयमेवात्मानं कालिदासादिप्रसिद्धमहाकविभ्यः परवर्त्तिनमेव सर्वथा सूचयामासेति ।

(भ) श्रीहर्षः कान्यकुब्जाधिपतेजयचन्द्रस्यैव सभापण्डित शासीदिति प्रबन्धकोषे राजशून्योक्तापिलिखितम् ।

(ज) मुन्षी-निषेदसागरयन्त्र मुद्रित-नैषधचरित-प्रस्तावनायां शिलालिपेरनुलिपितं—“... विदिन-
नम् भवतां यद्योपरिलिखितयामः ... निषलारिं मदधिकशदशशतसं वत्सरे आषाढे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यं
तिथौ रविदिने ... भारद्वाजगोत्राय ... श्रीचनङ्गाय ... प्रदत्तः ।”

अथ नैषधचरितपूर्वाह्नसर्गसंक्षेपः ।

१ । प्रारम्भे नलवर्णना, जनमुखाद्भैमीगुणाकर्णना,
स्वल्पा छोटकवर्णना, विरहतः केलीवने प्रस्थितिः ।
तत्कलीवन-दीर्घिका-विवरणं, हंसस्य सन्धारणं,
दैव्योक्तिः, परिसुक्तिरस्य, प्रथमे वृत्तान्धमूनि क्रमात् ॥

२ । पुनरपि नलहस्ते राजहंसस्य यानं, निरुपमदमयन्याः सुन्दरं वर्णनञ्च ।
अनुरागलचित्रा वर्णना कुण्डिनस्य, स गतिमकृत तस्मिन्, वृत्तमित्यं द्वितीये ॥

प्रे पतितः स हंसः संवर्णयामास गुणं नलस्य ।
स्वीयनलानुरागम्, अमूनि वृत्तानि तृतीयसर्गे ॥

ततः सर्वे पारश्वादासमापनम् ।
मकन्यायाः महाकविरवर्णयत् ॥

शालवरुणा ननु नारदोक्तेः भैमीस्वयंवरमवेत्य भुवि प्रयाताः ।
स्त्रुत नल बहुचाटुवाक्यैः भैमीं ययौ स इति पञ्चमसर्गवृत्तम् ॥

सर्वे तरुणीः स पश्यन् स्निध्यन् मुहुः कामितयेव दैवात् ।
कण्ठं महेन्द्रदूत्याः आश्रस्तचित्तो नितरां बभूव ॥

७ । सप्तमे च ततः सर्गे दमयन्त्या मनोरमा ।
केशप्रभृतिपादान्ता नलकर्त्तृकवर्णना ॥

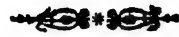
८ । अष्टमे च चतुर्णां सः इन्द्राग्नियमपाशिनाम् ।
दमयन्त्यन्तिके रम्यं दूत्यं मत्यगिराकरोत् ॥

९ । वैदर्भी-कृत-वंश-नाम-विषय-प्रश्नोत्तरे चातुरी
देवानामवृत्तौ च दोषकथनं, मृत्युचामो निष्फलः ।
भैम्या दैव्यविलापवाक्, अथ नलस्यात्मप्रकाशो ज्वाह्वः,
कन्दर्पोपनिषत्कथा च, नवमे सर्गे च वार्त्ता इमाः ॥

१० । स्वयंवरमुपागमञ्च पकुमारवर्गो रसात्,
नलाकृतिधराः सुराः, नलनृपः, मुनीनां गणः ।
कवेः समितिर्वर्णना, गतसरस्वतीवर्णना,
परञ्च दमयन्तिका : दशमसर्गवृत्तं क्रमात् ॥

११ । दैव्याः सकिमयो, सवनञ्च, हव्यं, कौञ्चाधिपं, कुशपतिं, किल शास्त्रसीशम् ।
प्रवन्तिपतिञ्च, गौडम्, एकादशे च मधुरेश-वराहसीशौ ॥

नैषधचरितम् ।

प्रथमः सर्गः ।

—२५—

निषीय यस्य चित्तिरक्षिणः कथां (१) तथाद्रियस्ते न बुधाः
नलः सितच्छत्रितकोर्त्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां मङ्गोऽञ्जल

अन्वयः—बुधाः यस्य चित्तिरक्षिणं कथां निषीय सुधामपि तथा न आद्रियन्ते
कीर्त्तिमण्डलः महसां राशिः मङ्गोऽञ्जलः सः नलः आसीत् ॥१॥

जयस्ती—

गङ्गातरङ्गपरिपूतजटाकलापं
बालेन्दुदोषितिविधौतललाटदेशम् ।
शम्भुजङ्गुजगराजविराजदङ्गं
बन्दे विभूतिपरिभूषितभूतनाथम् ॥

प्राचीनामनलकृतिं गतरसां लुप्तमिधं दुर्गमां
निर्भावां विगुण्यां विश्वविकलां टीकाबलीं वर्जयन् ।
नय्यां भव्यतमां नितान्तसुगमां सालङ्कितं सदगुणां
सङ्गावां कुशलां वसन्तः । संरसां सेवस्व टीकामिमाम् ॥

अथ अवतमान् महाकविपण्डितशिरोमणिः श्रीहर्षो नैषधचरितं नाम महाकाव्यं चिकीर्षन् निर्विघ्नेन
चिकीर्षितपरिसमाप्तिकामी नलनाम्नोच्चारणरूपं मङ्गलमाचरन् “आशीर्षमस्मिन्महाराष्ट्रनिर्देशे वापि तन्मुखम्”
इत्यालङ्कारिकवचनप्रामस्यात् अतीतकाले नलसत्कारपं वस्तु निर्दिशति—

निषीयेति । बुधाः पण्डिताः, यस्य चित्तिरक्षिणी भूपतेः, कथाम् उपाख्यानम्, निषीय सुरसाम्राज्यं सादरं
श्रुत्वा, सुधाम् ईश्वरिण्या प्राप्तम् अश्वतमपि, तथा तत्कथावत् न आद्रियन्ते न सादरं गृह्णन्ति, सुधापेक्षयापि
तत्कथाया माधुर्यातिशयादित्याशयः । सितच्छत्रितं कीर्त्तियशस्वीः अतएव तया वरं नीयत्वान् आत्मनः अत-
एव च नलसत्कारपं कीर्त्तिमण्डलं दशदिग् विसारिणी शौर्यादिनिबन्धना आत्मन एव सुख्यातिर्येन स सित-
च्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः ; महसां राशिः तेजःपुञ्जस्वरूपः, मङ्गान् सातिशयः उञ्जलः ग्रन्थाररक्षी यस्य स मङ्गो-
ऽञ्जलः, स नलः, आसीत् ।

रसैः कथा यस्य सुधावधोरिणी (१) नलः स भूजानिरभूदगुणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैः कसितातपत्रित-ज्वलत्-प्रतापावलि-कीर्त्तिमण्डलः ॥२॥

अथ सुधापिचयापि मण्डकथाया माधुर्यातिशयद्योतनेनाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः ; तथा सितच्छ-
वितकीर्त्तिमण्डल इति निरङ्गं केवलरूपकम्, एषं मण्डसां राशिरित्यत्रापि निरङ्गं केवलरूपकम्, इत्येतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा चित्तिरचिष इति मण्ड मण्ड इति च व्यञ्जनसंघस्य सङ्गदनेकधा साम्यात्
कं कानुप्रासः, एवम् एकस्य धकारस्य धकारस्य 'रा' इत्यस्य च सङ्गत्सास्यात् वच्यनुप्रासश्च ; अनवीरपि तथैव
संसृष्टिः । इतः प्रसृत्य कविं शतमश्रीकं यावत् राजविषयकरतिभावः स्थायी, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।
स्वातिशययस्यगीरवभयादनुदृतां ललनाम् वामनुसन्धेयानि ।

[अमीः] "शङ्करः यच्चिरज्ज्वलः" इति च अमरः ।

पाने" इति दैवादिकपौधासीः स्त्री यपि रूपम् । "घेट्पा पाने" इति भीवादिकपाष्का-
स्यात् । सितच्छवः कृतमिति करोत्यर्थेनानात् सितच्छवशब्दात् कर्मणि क्तः ।

"ककौटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

स्तुपण्यस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥"

।।रणस्य पुण्यजनकतथैव कलिनाशकत्वाभिप्रायात् अत्रापि नमस्कारादिवत् तस्य मण्डलरूपत्वं

विचित्रारिंशदधिकशततमश्रीकपर्यन्तं वंशस्थविलं तप्तम् "वदन्ति वंशस्थविलं जती जरी"

॥

॥१॥—पञ्चतुल्यं ये राजाः उपजायन्ते नानातराज्यं करिष्यन्ति, अमुन्नेरुने नैरुप
मनः ; तेषां पुण्यश्रुतं एवम् अतास्तुज्ज्वलं नलनाम मेहं राजा छिन्नः ;
॥ कीर्त्तिमण्डलं निखिलं श्रेष्ठवर्णं छत्रं करिष्यच्छिन्नः ॥१॥

अन्वयः—यस्य कथा रसैः सुधावधोरिणी, गुणाद्भुतः सुवर्णदण्डैः कसितातपत्रित-ज्वलत्-प्रतापावलि-
कीर्त्तिमण्डलः भूजानिः सः नलः अभूत् ॥२॥

यं कश्चित् भावनेशमुपादाय पदान्तरातिः शीघ्रं माघादीनां स्वभावः । अतएवोक्तप्रत्ययेनैव भावलेख-
विशेषप्रतिपादनाय पल्लवः रसैरिति । यस्य कथा उपलब्धानम्, रसाः शङ्करादय एव रसाः स्वादासीः,
सुधाम् असतम् अवधोरयितुम् अवशात् शीलं यस्याः सा सुधावधोरिणी ; गुणैः शौच्यगान्धौघदयादाक्षिप्या-
दिभिः अद्भुतः तदगुणानां सर्वातिरेकान् आचर्यभूतः । सुवर्णस्य दण्डः स्वर्णनिर्मितो दण्डो यस्य तच्च तत्
एकमद्वितीयं सितातपत्रं त्रैलोक्यं चेत्येति सुवर्णदण्डैः कसितातपत्रं तत् कृतमिति सुवर्णदण्डैः कसिता-
तपत्रितम्, तथा ज्वलन्ती दीप्यमाना प्रतापावलिः कोवदशजतेजसां राशिर्यन्ति तच्च तत् कीर्त्तिमण्डलश्चेति
ज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्त्तिमण्डलम्, सुवर्णदण्डैः कसितातपत्रितं ज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्त्तिमण्डलं येन स तथोक्तः,
भूजाया यस्य स भूजानिः भूपतिरित्यर्थः, स नलः अभूत् आसीत् । ज्वलन्तया पीतवर्णा प्रतापावलिरेव सुवर्ण-
दण्डस्यानपारितो, तदयुक्तं कीर्त्तिमण्डलश्चेत्येवमन्यतन्त्रेणैव भावविशेष इति पुनरुक्तत्वाभावात् ।

अथ शङ्करादिस्वादयोर्भेदोऽपि स्त्रियेवामेदाज्जवसायादतिशयोक्तिः, पूर्ववत् व्यतिरेकः, तथा तादृश-
कीर्त्तिमण्डले सितातपत्रारोपात् निरङ्गं केवलरूपकमित्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः, उक्तरूपकश्च च

पवित्रमत्रातनुते जगद्भुगे श्रुता रसस्नालनयेव यत्कथा (१) ।

कथं न सा मद्भिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥३॥

ज्वलत्पतापावली सुवर्णदण्डस्वारोपात्मकं रूपकान्तरं व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारभूतिः, तथा यथासंख्या-
लङ्कारभूतिश्च । तथा क्रमेण पादचतुष्टये धकारयोः भकाराणां तकाराणां लकाराणाञ्च सकृत् सकृत् साम्यात्
हृष्यनुप्रासश्चेति समुदायेऽपि सन्वृष्टिः । स नलः अमूर्दित्यन्तेनैव वाक्यसमाप्ति, पुनर्नल इत्यस्य विशेषणतया
द्वितीयाहोपादानात् समामपुनरास्ततादीषः । तत्परिहाराय च स्त्रीक एव पठनीयः 'सुवर्णदण्डकञ्जिता-
पवित्र-ज्वलत्पतापावलीकीर्तिमण्डलः । गुणाद्भुगे भुमदभुमलामिधौ रसः कथा यस्य सधाधरीरणी ।'
एतत्पठे यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगततया तच्छब्दानपेक्षणात् न न्यूनपदता न वा विधेया
जानाति यत् पापम्" इति दर्पणोदाहरणवत् । माधुर्यं गुणं, पाञ्चाली च रीतिः ।

"रसः स्वादे जले वीर्ये" इत्यादि ईमः ।

भृशानिरिति "नित्यं जायाया जानिः स्यात्" इति जायाशब्दस्य जानिरादेशः ।

करीत्यर्थेनन्तात् सितातपत्रशब्दात् कर्मणि क्तः ॥३॥

वाङ्मोला — योहार उपोधान, रत्नरत्न गुणे अमृतकेषु अरुणा का
विशेषवर्णनः लोकरव विश्वकर्मक नलनामे मेहे राक्षी छिन्नन;
युक्त आपन कीर्तिमण्डलकेते अर्चन गुयुक्त आपन अरुणा करिधाछिन्नन

अन्वयः—अत्र युगे यत्कथा श्रुता (सती) रसस्नालनया इव जगत् पवित्रं
लाम् अपि स्वसेविनीम् एव मद्भिरं कथं न पवित्रयिष्यति ॥३॥

आत्मगर्भं परिहर्तुमाह पवित्रमिति । अत्र कलौ युगे, या आमी कथा च ।
उपाख्यानम्, श्रुता-सती, रसाः शब्दारादय एव रसा जलानि तेः जलानां मार्जना
आतनुते सव्यं करोति ; सा कथा, आवलिं नानादीषकभूषितम् अपि, स्वसामानं सेवते वर्णनया उपास
इति स्वसेविनी तां तादृशीमेव, मद्भिरं मम वाचम्, कथं न पवित्रयिष्यति पवित्राम् अश्लीलायभिधाननिबन्ध-
नपापदोषरहिता न करिष्यति, अपि तु अवश्यमेव पवित्रयिष्यतीत्यर्थः । तथा च यः पदार्थः पासाद-
सम्बद्धमपि व्यापकं साधयितुमर्हति, सः अवश्यमेव नियतभूतस्त्वद्वा व्याप्यं साधयितुमर्हति ; तेन साक्षा-
दसम्बद्धसमसजगत्पवित्रीकरश्चक्षुस्त्वमतो नलकथा उपासकतया नियतस्वसम्बद्धा मद्भिरमवश्यमेव पवि-
त्रयेदिति भावः ।

अत्र शब्दारादिभिः सह जलस्य भेदेऽपि, त्रेपेणभिदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, क्रियानुमे जा च अनर्थोका-
श्रयानुमेवैकैकः सङ्करः ; तथा यतः स्वसेविनी अतोऽवश्यमेव पवित्रयिष्यतीति पदार्थहेतुकं काव्यनिर्दिष्टम्,
अर्थापत्तिश्च, अनयोः परस्परमनरेपेत्यात् सन्वृष्टिः । 'व' 'व' इति व्यञ्जनसंघस्य सकृदनेकधा साम्यात् त्रिकान्
प्रासः, त्रययोरेकतालव्यत्वान् श्रुत्यनुप्रासश्चेति समुदायेऽपि सन्वृष्टिः । सन्वृष्टिसङ्ख्यापि पुनः सन्वृष्टिसङ्ख्या
सम्भवत इति समर्थितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायाम् । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

शङ्कः पाश्चर्य एव इत्यादिभूत् स्वायोगव्यवच्छेदने एव शब्दः । पवित्रां करिष्यतीति करीत्यर्थेनन्तात् पवित्र-
शब्दात् अतिः । ननु पवित्रयिष्यतीत्यस्य अन्तर्निविष्टकर्मकतया "अन्तर्निविष्टकर्मकधातोरकर्मकत्वम्"
इति नियमान् कथं मद्भिरनित्यस्य कर्मत्वम् ? इति चेन्न अकर्मकत्वमित्यत्र कर्मपदं प्राधान्यात् विधेय-

अधीतिबोधोचरणैप्रचारणैर्दशाश्वतस्तः प्रणयन्पाधिभिः ।

चतुर्ह्रस्वत्वं ज्ञातवान् कुतः स्वयं न वेत्ति विद्यासु चतुर्ह्रस्वयम् ॥४॥

कर्मोपरम् । तिम अगनिं वट्कर्मकायातीः विधेयकर्म न भवतीत्येवाहः । नहि भवति जलिं वट्कर्मतीति
प्रतीयम् । इतथ नदुगिरमित्यत्र छद्मकर्मतया न दीयः ।

“पुष्पझीकी मली राजा पुष्पझीकी युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्रीका च बंदिही पुण्यश्रीकी जगद्गणः ॥”

इति श्रुतेः, “ककोटकस्य नागस्य” इत्यादुक्तश्रुतेः मलचरितस्य पवित्रताजनकत्वमवधेयम् ॥३॥

॥—এই কলযুগে যে উপাখ্যান শুনিলে পর, সে জল দ্বারা প্রকাশন করিয়াই
 বহিষ্কৃত করিয়া থাকে; আমার বাক্য দোষকলুষিত হইলেও নিজের সেবা

১১. সে উল্লাখান আমার বাক্যকে কেন পবিত্র করিবে না। ৩৩।

अथन अधीतिशेषावरणप्रचारणैः स पाधिभिः चतस्रः दशाः प्रत्ययन् (सन्) चतुर्दशसु

॥ इत्येतत् सततवान् (इति) न वेत्ति ॥४॥

सकविद्याशालित्वं प्रतिपादयितुमाह अथौतीति । अथं नलः, अथौतिरध्ययनम् गुरुमुखात् श्रव-

...वर्णनः, प्रचारकः बोधानुसारी कर्मानुष्ठानम्, प्रचारकः लोकसमाजी प्रकाशनम्, तैश्चतुर्भिः

॥ अतस्मिन् दशाः चत्वारः, प्रथमं कुर्वन् सन्, चतुर्दशसु शिक्षाकल्पादिभिः चतुर्दशसंख्यायाः

स्वयम् आत्मना, कुतः किं प्रकारिण, चतुर्दशत्वं केवलचतुर्दशसंख्याशालित्वम्, कृतवान् इति

॥ न बुध्ये ; चतुर्द्वाणां चतुर्गुणनि षट्पञ्चाशत्सम्भवादिति भावः । अतएव च विरीचः ;

अबस्था यासां तावत्तुहं शाः तासां भाव इति चतुहं श्रवम्. अधीत्याद्युक्तचतुरवस्थावत्त्वमिति च तदि-

समाधानपक्षे न वेद्योति काकुपशात् वेद्य एवेत्यर्थः ।

नन्वात् विविधाभासोऽलङ्कारः । तथा प्रथमचरणे एकस्य धकारस्य सङ्गत्वात्मात् इत्यनुपासः, रश्-रश्

इति व्यञ्जनसङ्ख्यानिकथासम्भात् हेतुानुप्रासः, स्वयं स्वयमित्यन्नायमकश्च, इत्येतेषां निधीनुरपेक्षतया स'कृष्टिः ।

• खोजी गुणः, गोडो च रीतिः ।

"उपाधिर्धर्मविन्यासा कालवेऽपि विशेषणं" इति विद्वाः । विशेषणमेव च प्रकारः ।

कृत इति "सर्वविभक्तिभ्यस्तस्" इति तृतीयाद्यान्तात् किंशब्दात् तस् । समाधानपक्षे चतुर्हंशत्वमिति "त्वन्तली०

शुभमचनस्य" इति पु' ब्रह्मावः ।

चतुर्दश विद्या उक्ताः प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविष्णुपुराणे—

"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्युदसा चितिः ।

ज्योतिषामयमश्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ॥

अङ्गानि वेदायत्वारो मीमांसान्यायवित्तः ।

धर्मशास्त्रं पुराणस्य विद्या स्येतासुतुहं ॥४॥

বাজীলা—প্রথমে শাস্ত্র অধ্যয়ন, তাহার পর তাহার অর্থজ্ঞান, তৎপরে তদনুসারে
কৰ্মশাস্ত্রান এবং তাহার পরে তাহা লোকসমাজে প্রচার করা. এই চারি প্রকারে চারিটি
অবস্থা করিয়া, নল নিজেই কিপ্রকারে যে চতুর্দশ বিভাগে চতুর্দশ করিয়াছিলেন তাহা
আমি বাজীলা ১৪]

प्रथमः सर्गः ।

अमुष्य विद्या रसनाग्रनक्तं कीं त्रयीव नीताङ्गुणेन विस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयत्रियाम् ॥५॥

दिगीशब्दं शब्दविभूतिर्येषिता दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

बभार शास्त्राणि दृश्यं दयाधिकां निजनिनेत्रावतरत्त्वबोधिकाम् ॥६॥

अन्वयः—अमुष्य रसनाग्रनक्तं कीं विद्या, त्रयी इव अङ्गुणेन विस्तरं नीता (सती) नवद्वयद्वीपपृथग्-
जयत्रियां जिगीषया (इव) अष्टादशताम् अगाहता ॥५॥

ननु शङ्कीकृतं नलस्य अतुर्हंशविद्याधिगमे प्रतिपादिनेऽपि तदितरविद्यासमि-
त्वादिवाच्यं अमुष्येति । अमुष्य नलस्य, रसनाग्रं जिह्वाग्रान्तं नक्तं कीं इव विद्याम् ।
शास्त्रज्ञानम्, त्रयीं सुतिरिच, अङ्गानां शिक्षाभ्यासादुपपाद्यानां व्याकरणादीनां च
विस्तरं चाङ्गुलम्, नीतां प्रापिता सती, नवद्वयम् अष्टादश च ते द्वीपाश्चेति तेषु ।
भिन्नभिन्ना विजयलक्ष्याः शास्त्राणि, जिगीषया संपन्नत्वात् जेतुमिच्छया इव, अष्टादश
अगाहता प्राप्तवती । अतो नलस्य सर्वविद्याधिगम एवासीदिति भावः ।

अत्र रसनाग्रं नक्तं कीमुतायाः स्त्रिया विद्यमानत्वात्प्रत्ययात् रसनाग्रेति पदं
याश्च साधकमिति क्षुदीपमा, त्रयीवेति च पूर्णोपमा, विद्यायां जिगीषया असम्भवेन
साक्षाद्युद्योतप्रत्या, तथा अतुर्हंशरूपे 'ह' 'ह' इति व्यञ्जनानामनेकधा सङ्गतं शब्द-
प्रत्ययरनिरपेक्षतया संसृष्टिः । औजो गुणः, पाशाली च रीतिः ।

“अङ्ग” गानान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गा देशविशेषे स्युरङ्ग
नृत्यं शिल्पसस्या इति नक्तं कीं नृतेः “शिल्पिनि नृप्” ।

जम्बू प्रपन्नतृषुः सप्त द्वीपाः सङ्क्रामस्तयर्थं कादश्च उपद्वीपा इति मिलित्वा ।

अतुर्हंश विद्याः पूर्वमुक्ताः । अपराश्च तथैव विश्वपुराणे—

“आयुर्वेदी धनुर्वेदी गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथशास्त्रं अतुर्हंशं विद्या अष्टादशैव ताः” ॥५॥

वाङ्मयम्—नलेन विज्ञातार्थं नक्तं कीं त्रया विद्या विद्यमानं वाचिकं एव वाङ्मयगणितं
अत्राज्ञाज्ञेन गुणे वेदं येनन विज्ञप्तिं लाभं करिष्यते ; उदाहारं विज्ञातं तेनन निष्ठां च
अज्ञानाद्विज्ञेन गुणे विज्ञप्तिं लाभं करिष्यति एवं अष्टादशं द्योतेन नलेन विज्ञेननक्षीं विज्ञ
विज्ञं भावे हिन ; उदाहरिगके कथं करिष्यारं हेच्छातेन येन तेन विज्ञा अष्टादशं नृत्त्या
आशुं हेच्छाहिन ॥६॥

अन्वयः—दिगीशब्दं शब्दविभूतिः दिशाम् ईशिता सः कामप्रसरावरोधिनीं निजनिनेत्रावतरत्त्व-
बोधिकां दयाधिकां शास्त्राणि दृश्यं बभार ॥६॥

तस्य शास्त्रज्ञानजनितमुपकारमाह दिगीशेति । दिगीशब्दस्य इन्द्रादिदिक्पालगणस्य अंशेन विभूतिरुत्प-
पत्तिर्यस्य सः, “अष्टाभिश्च सुवेन्द्राणां नामाभिनिर्दिशती नृपः ।” इति मनुवचनादित्याशयः । अन्वयं तु
दिगीशब्दस्य अंशे इन्द्रादि मुख्यत्वात् मन्त्रके इत्यर्थः विभूतिरुत्पत्तिर्यस्य यस्य सः, दिशाम् ईशिता समग्र-
प्रविर्बोपतितात् सर्वांशमिव दिशां प्रापिता ; अन्वयं तु बहिर्भरत्वादि सर्वांशं दिशामपि ईशिता ईश्वरः, स नलः,
कामप्रसरस्य स्नेहचारस्य अवरोधिनीं निवर्तिकां, शास्त्राणां सत्पक्षेणैववर्तं कलादिति भावः ; अन्वयं

पदैः चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

भुवं यदेकाङ्गि कनिष्ठया स्यृशन् दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥७॥

तु कामप्रसरस्य चात्मनः प्रसाराय कासीयस्य अवरोचनीं तृतीयमयनेनैव तदाह्वात् निवारिणीम् ; निजस्य स्वकीयस्य विनेवावतारत्वस्य महादीवावतारत्वस्य भीषिकां प्रापिकाम् महादीवस्यापि विनेमत्वादित्यभिप्रायः ; 'दशाधिकां द्वाभ्यामतिरिक्तां तृतीयामित्यर्थः' शास्त्राणि दृशं सर्वं शास्त्रस्वरूपं नयनम्, बभार धृतवान् । काम-प्रसारावरोध एव शास्त्रजननमिति महापुण्यकार इति वीध्यम् ।

अथ "सुखं तव कुरुष्वसि ! सरोजमिति नाम्नाया" इति दर्पचोदाहृतवत् शास्त्राणि दृशमिति समासा-द्विषिपि निरुद्धं केवलरूपम् ; तत्कृतविकल्पित्या च नयः विनेवावतारः निवस्यमालिङ्ग्यदिति निवस्यमालिङ्ग-ता विनेवावतारत्वकपसाध्यस्य ज्ञानादनुमानादहारः । तथा एकस्य शकारस्य असकृत्साम्यात् इत्यनुप्रास-संघट्टिः । तथा शास्त्राणि दृशं बभार इत्यन्तेनैव वाक्यसमाप्ते पुनर्दृशमित्यस्य विशेषवचतया चतुर्थ-पादानात् समाप्तपुनरागतादीषः स च तृतीयचरणस्थानि चतुर्थचरणं पठित्वा समाधेयः । तात्पर्यश-ब्दः, पाद्याली च रीतिः ।

भूदरः पतिरीशिता "दग् दट्टिः" इति च अमरः ।

अवतरीत्यवतरः तरतेः पचादिनादच् । अथवा अवतीर्यते अनेनेति करणं अल् प्रत्ययः, "खरदृढगमि-ब्" इत्यत्र "दीर्घादलिव" इति नियमात् ॥६॥

वाङ्मानी—विक् पा ११११३ अन्तमस्य ५ एवम् तत्र च विक् एव अधिपति नन, च्छेष्टि-वत् निवर्तक एवम् आपनि य भ्वादेव अवतात्ता तादात्रे बोधक, दृष्टेय अधिव-ज्ञान नयन धातु कटिदत्तन ॥७॥

आत्मनः—अमुना चतुर्भिः पदैः सुकृते स्थिरीकृते (सति) कृते के तपः न प्रपेदिरे । यत् एकाङ्गि, कनिष्ठया भुवं स्यृशन् कृशः अधर्मः अपि तपस्वितां दधौ ॥७॥

न केवलमसौ शास्त्रज्ञः, अपि तु धर्मप्रवर्णकः अधर्मनिवर्णकः कासीदीव्याह पदैरिति । अमुना मलीन, चतुर्भिः पदैः ध्यात-यश्च तपो-दानरूपैः चतुर्भिः पदैः सुकृते प्रवाकारे धर्मे, स्थिरीकृते उपदेशशास्त्रादिना निचलीकृते सति, कृते सत्ये युगे, के जनाः, तपो धर्मम् न प्रपेदिरे न प्राप्तवन्तः, अपि तु सर्व एव तपः प्रपे-दिरे इत्यर्थः । कथमिदं ज्ञातमित्याह यत् यस्मान्, एकस्य अङ्गेश्वरस्य कनिष्ठया अङ्गस्था लिङ्गमात्रेण च भुवं पृथिवीम्, स्यृशन् सन्धेयं गृह्यं च, अतएव कृशः लोको रनवलम्बनात् स्वल्पप्रभावः अनाहारादित्य भीषदेहः अधर्मः अपिः तपस्वितां दीनत्वमेव तपस्वितां धर्मवताम्, दधौ धृतवान् ।

अथ प्रथमाङ्गे इत्यनुप्रासार्थापत्तिः संघट्टिः ; द्वितीयाङ्गे तु कार्येण अधर्मे कस्यचिद्विकारकनिष्ठा-ङ्गुल्या दक्षायमानस्य तपस्विनीं व्यवहारसमारोपात् समासीनिः, ईश्वरधर्मोभेदेऽपि श्रेष्ठानेदाध्यवसाया-दतिशयोक्तिः, तथा अधर्मोऽपि धर्मो दधाविति विरोधाभासश्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्घट्ट इति समुदाये संघट्टिः । असाधारणविशेषणैरेव विशेषप्रतीतिरित्यमरकोषटीकायां रघुनाथसिद्धान्तादयः कनिष्ठापदैर्नैव कनिष्ठाङ्गुलीप्रतीतिर्न नूनपदतादोषः । प्रसादी मुखः, पाद्याली च रीतिः ।

"स्वाङ्गधर्मस्त्रिधा पुण्यं यदी सुकृतं हवः ।" "दीनयोऽप्यौ तपस्विनौ ।" इति च अमरः । "कृतं पुन-ऽसमर्थं स्मात् विहितं हि सति त्रिषु ।" "तपो लोकात्परिऽपि च । आम्नायवादी धर्मो च पुमान् शिष्टि-माचयोः ।" इति च मैटिनी ।

यदस्य यात्रासु बलीकृतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममस्त्रिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधासुधौ दधाति पङ्कोभवदङ्गतां विधौ ॥८॥

स्फुरदनुनिस्खनतद्वचनासुग-प्रगल्भदृष्टिव्यधितस्य सङ्करे ।

निजस्य तेजःशिखिनः परःश्रुताः वितेनुरङ्गारमिवायशः परे (१) ॥९॥

नक्षत्रं ब्रूयादुगीयतया अथ कृतपदमसमस्तमिति प्राचामनेषामाशयः तत्र चन्द्रवर्गीयवीरसेनपुत्रस्य एतत्-
काव्यनायकस्य नक्षत्रं सत्ययुगीयत्वात्, “सुधासुधौ” इत्यस्य करीरनिधेयं मान् इति नक्षत्रसर्गे स्तयनिधेयं चन्द्रवर्गीय-
त्वस्य वचनमाश्रित्यात्, “अवयवाभिभावानां प्रतीकारो भवेदयदि । प्रतिपत्त्युक्तं किं
इति युगकमभिधानेन नक्षत्रं सत्ययुगीयतया वाच्यमात्, श्रीरामवर्गीयनक्षत्रं च नो ।

वाङ्मनः—महाराज नग ध्यानं यत्नं, उपजातं एव नान्ये चारि
हिरण्यदेव शशिपुत्रं कश्चित्, मत्तुष्टे कान् वाङ्मनः शशिपुत्रं न कश्चित्
चरन्तं कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित्
हिन ॥१॥

अन्वयः—अस्य यात्रासु स्फुरत्प्रतापानलधूममस्त्रिम यत् रजः बलीकृतं
पतितं (भूत्वा) पङ्कोभवत् (सत्) विधौ अङ्गतां दधाति ॥८॥

अस्य सर्वप्राप्त्यर्थं प्रतिपादयति यदिति । अस्य नक्षत्रं, यात्रासु दिग्गजं
प्रताप एव अलङ्कृतः अलङ्कृतः तस्य यो धूमः तस्य इव मस्त्रिमा मस्त्रित्वं निज
तथोक्तम्, यत् रजो धूलिः बलीः अश्वपदातिप्रभृतिभिः उद्धतम् उत्तोलितं
सुधासुधौ चौरौदसागरे, पतितं भूतं शेषः, पङ्कोभवत् पतौवप्राप्त्यात् कर्हः
अङ्गतां मलिनचिह्नान्, दधाति धारयति । तथा च चन्द्रे यदयं कलङ्को हृष्यते, नायमपरः पदार्थः ;
किन्तु नक्षत्रं युद्धयात्राकाले अश्वसुखरथचक्रादिभिर्यत् धूलिनालमुत्थापितम्, तदेव, गत्वा चौरौदसागरे पतित्वा
सुधासुधौ कर्हं मतां प्राप्नुम । तस्मिन्नेव च समये तव सागरे चन्द्रो जातः, तदा च स कर्हं मलिनचिह्नं लघुः,
स एव च लोकोः कलङ्क इत्याख्यायते इति सरलार्थो भावार्थः ।

अथ एवम् असम्बन्धे सम्बन्धकपा अतिशयोक्तिरलङ्कारः, तेन चास्य सर्वप्राप्त्यर्थं व्यन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तु-
ज्ज्ञानः ; तथा द्वितीयचरणे निरङ्गं केवलकपकं सुतोपमा च इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः ;
तथा द्वितीयचरणे एकस्य अकारस्य असङ्गत् सान्नात् उच्यते, अतुष्टं चरणं च पङ्कोभवेति व्यञ्जनसंज्ञस्य
अनेकधा सङ्गत् सान्नात् द्विकानुमास इति समुदाये संकृष्टः । माधुर्यं गुणः, पाचाली च रीतिः ।

अङ्गीर्षव इति मस्त्रिमा वृष्णादित्यादि इमं प्रत्ययः ॥८॥

वाङ्मनः—नलेन वृक्षवाज्ज्वरं नमस्ते, दीप्यामानं अन्तापानलेन वृक्षेन जात्रं मनोहरं च
धुनिकान् देवदत्तान्, (कूतल हरेड) ठोहोहोहिन, ताहोहोहिन, कोर्राहोहिनगरे पङ्कितं,
एकेश्वरं कर्हं यत्नं प्राप्नु हरेड, चन्द्रं कलङ्कपङ्कितं धारणं कश्चित् ॥८॥

अन्वयः—परःश्रुताः परे सङ्करे स्फुरदनुनिस्खनतद्वचनासुगप्रगल्भदृष्टिव्यधितस्य निजस्य तेजः-
शिखिनः अङ्गारमिव अयशः वितेनुरः ॥९॥

न केवलस्य सर्वप्राप्त्यर्थात्, स्वयमस्य मङ्गादीनां इत्यादि स्फुरदिति । श्रुतात् परे इति परःश्रुताः श्रुता-

।नलोच्छलेः निजप्रतापैर्बल्यं जलज्ज्वः ।

प्रदक्षिणायाः प्रतापः ॥१०॥

धिका अतिवृत्ता इत्यर्थः, परं श्रवणः, सङ्घरे युद्धे, स्मरन् अनवरतं प्रकाशमानः धनुर्निखनी भगुटकारो वक्षः सा स्मरन्नुर्निखना, तस्य नखस्य धनानां निरन्तराणाम् आशुगानां वायानां प्रगल्भा प्रवला या हृष्टिर्बल्य-मिति सा तथोक्ता, स्मरन्नुर्निखना चासौ तदधनाश्रयप्रगल्भहृष्टिर्बल्येति सा तादृशी तथा व्ययितस्य निर्वा-पितस्य ; अन्वयः तु स्मरन्तो प्रकाशमानौ धनुर्निखनौ इन्द्रायुधगर्जने यस्मिन् स तथोक्तचासौ स प्रसिद्धौ धनी इति तस्य आशुमेन वायुना प्रगल्भा प्रवला या हृष्टिसया व्ययितस्य निर्वापितस्य, निजस्य स्वकीयस्य, तेजः । एवं निखी अयितस्य, अङ्गारं निर्वाचायिकं जल्यवर्षं काष्ठम् इव, अयसः पराजयनिवन्धनां निन्दाम् विस्मययामासुः । तथा च अरस्ये हवा यथा इन्द्रधनुर्गर्जनयुक्तेन प्रसिद्धिमेवेन ज्ञतया वायु- । प्रवलाया हृष्टा निर्वापितस्य दावाद्ये अङ्गारं विसारयन्ति ; तथा युद्धे विपद्या अपि नखस्य भगुटकार- निरन्तरप्रगल्भाचहृष्टा स्वदक्षपराजयकारणादुपशमितस्य तत्प्रतापस्य जल्यसम्बन्धेन सम्बन्धि- जल्यवर्षेति सरलार्थः । अतएवासौ स्वयमपि महावीर्यं चासीदिति भावः ।

तेजःप्रिखिन इति निरङ्गं श्वेलकपकं श्रीतोपमा आनवीरहाङ्गिभावेन सङ्घरः । श्रीजी गुणः, श्रीरिति । "यस्मिन् धवलता" इति कविसमयप्रसिद्धा यस्मिन् धवलतया वर्षनीयत्वे तद्विपरीतस्य ः जल्यवर्षं तथा वर्षनीयत्वात्प्रमासङ्गतिः ।

अथ प्रतिज्ञाजिह्वं विदापयन् सङ्घरः, इत्यमरः ।

प्रताप इति "अपकर्षादयस्य" इति समुट् निपातः । तथा चाम श्रीपतिः "परःप्रतापास्तं येनां परा- प्रतापिधाम् ।" परशब्दस्य शत्रु रूपस्त्वावधिभिन्नदेशवर्तिभावित्वेन व्यवस्थापकत्वात् सर्वनामत्वम् ॥८॥

वाङ्माला—युद्धे अनवरतहं नगरेण शङ्खेकार इहैतत् प्राकृत एवः निरन्तरं त्राहण एवम वागवृद्धिः (पञ्चगण पत्रात् शङ्खेकार) त्राहण एतापान्न निर्वापित इहैव ग्राहेत ; त्राहण पत्र, अमः ॥ ५॥ (लोकनगरे) अजातशत्रुः त्राय आपनान्नैव अयं विजित् करित ॥२॥

अन्वयः—राजघः सः अनल्पद्वन्द्वारिपुराणलीज्जलेः निजप्रतापैः जलज्ज्वः बल्यं प्रदक्षिणीकृत्य जवाय सृष्टया गौराजमया रराज ॥१०॥

नलप्रतापः सकलभूमन्त्रलज्जयापी वधुदेवाह— अनल्पेति । राक्षी विपक्षधुपान् उन्नीति राजघः, स नलः, अनन्त्यां वधुतराणाम्, इत्यानां स्वयमेव भवतीकृतानाम्, अरिपुराणां शत्रुनगराणाम् अनलीन वध्निना सज्जन्ते; दीपज्जलानः सर्वत्र प्रकाशमानैरित्यर्थः, निजप्रतापैः कर्तुंभिः, जलज्ज्वं तत्प्रतापैरेव करणैः सज्जन्तो- भवन् धुवी बल्यं दक्षिणीकृत्य, प्रदक्षिणीकृत्य, अमन्त्रविषयोक्त्य, जवाय नलस्यैव चिरविजयकाभाय, सृष्टया ज्ञतया, गौराजमया निर्वाक्यनया, रराज श्रुमे । अतएवास्य प्रतापः सकलभूमन्त्रलज्जयापी चासीदित्याशयः अन्वीपि दीपसङ्घर्षेन मुञ्चमन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य सृष्टया गौराजमया राजते ।

अथ आत्मप्रतापकर्तुं कनीराजमासृष्टे रसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिमयीस्मिरलङ्कारः राजशब्दस्य असङ्गद्वे- कथा सामान्यं इत्यनुप्रासः ; अनयोः स'सृष्टिः । माधुव्यं गुणः, पाशाखी च रीतिः ।

"राजानं इति राजघः इत्यप्यधिकारात् " इति दुर्वाः ॥१०॥

वाङ्माला—विपक्षराक्षसाः नन, पञ्चगणैश्च इहैतत् नगरेण नष्टं करिष्यां केनितेन ;

প্রতীপভূপে রিষ কিং ততো ভিয়া বিরুদ্ধধর্ম্যে রপি মেনু তা স্কিতা ।

অমিত্রজিহ্মিত্রজিহোজসা স যত্ বিচারহৃক্ চারহৃগ্যবর্তত ॥১২॥

তস্য নল্যর্থৈব গুণা। শ্রীযৈর্ষাধ্যায় এব গুণাঃ সুতাশ্চ তৈঃ, দ্বিগ এব বহুনাঃ ‘অথ তাভ্যাম্ বহুনাং’ নিত-
ল্য দ্ব্যপবাশ্চ দকম্, বহুং প্রচুরম্, যম্মো বিজয়নিবল্যনা কৌলং রিষ পটৌ বসন্তে তম্, অযতি অ নিখ্যতি অ ।

অথ “করমুদয়গড়োধরলানায়” ইत्याদিদর্প যোঃ হৃদবত্ সঃ সঃ স্তু বহুয়ঃ স্মৃৎসাহকপকমলহারঃ। স্তিতা-
য়বর্থে রিতি স্ত্রীপমশা বহুয্যং তৈঃ । তথা ততো যশস্বয়ে ইত্যনুপ্রাসঙ্গিকানুশাসয়রিকান্ত্রয় মুদ্রবৈঃ কপঃ সঙ্করঃ,
অনুদর্পচরণে টকারদ্বৌ সজ্ঞত্ সস্ব্য ত্ ইত্যনুশাসনান্নম্, তুরৌ তুরীতি যমকচঃ ; ইত্য তেবা মিথৌ নিরপেক্ষতয়া
সাপুর্ন্যৈ গুণ , বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ।

প্রচুরং প্রাণ্যমদর্শং বহুলং বহু” ইতি “মটা যৌধাঃ যৌধারঃ” ইতি চ অমরঃ ।

।বর্তীত সচক্ৰন্দ্রবরৌ, সচক্ৰন্দ্রোপপদৌ কবীভিঃ “ক্লময” ইতি ক্লমিপ্, নদাদিত্যদৌ, “বলীর অ” ইতি
ইক্ষঃ । সঃ স্যঃ বাচিনৌ বহুগন্দার্থৈব বহুবচনালতা ; অম তু প্রচুরাণ্যং বাচিত্বান্ বহুগন্দস্য
।মপি । “কং বহুনা যং কারবৌপ বিম্বকম্মে তু্যপাভতে” ইতি ন্যায়কুমুদাসম্মলানপি দৃশ্যতে ॥১২॥

।১২।। নৈলের নৈলগুণের যুদ্ধবোলাসকল যাকু, তাঁহারই বিশালতরবারিক্রণ বেয়ার
হইয়া, সমরাজনে চক্রেয় গ্রায় শুভ্রবর্ণ নৈলরই শুণ খারা, দিগ্‌ব্রমণীগণের অক্রেয়
নৈলরই বহুতর যশোক্রপ বস্ত্র বয়ন করিত ॥১২॥

।য়ঃ—প্রতীপভূপৌঃ ইব বিরুদ্ধধর্ম্যেঃ অপ ততঃ মিয়ঃ কিং মেনু তা স্কিতা । যত্ সঃ অজসা
মিত্রজিত্ বিচারহৃক্ চারহৃক্ অপি অবর্তত ॥১২॥

অয়মীর্ষ্যবহারদ্ব্যং ত্বং গুণবরাঞ্জিত্বাৎ প্রতিপাদয়তি প্রতিপেতি । প্রতীপভূপৌঃ বিরোধিত্ববিরিষ,
নল্যার্থকঃ পক্ষ্যবিরপীতধর্ম্যে রপি, ততো নল্যান্, ভিয়া ময়েন, মেনু তা তদীয়ার্য্যে মেনুনীতিপ্রয়োগঃ পক্ষ্যে
স্বল্লাধিকরণস্য মৈদক্যং ত্বং মিত্রাধিকরণস্যমিথ্যং, স অক্ৰতা পরিহ্যতা কিল । যত্ যজ্ঞান্, স নলঃ, অজসা,
অমিত্রজিত্ মিত্রজিহ্ম, যুগ্মনিত্রজিহ্ম, তথা বিচারহৃক্ চারহৃগমিত্রঃ, যুগ্মচারহৃক্ অপি চ অবর্তত ‘অম-
বত্ । তথা অ বি বিরুদ্ধধর্ম্যৌমিত্রাধিকরণত্বং সর্বত্র লিখ্যতম্, কিন্তু নলৌ অমিষজিহ্ম মিত্রজিহ্মকপযৌঃ
বিচারহৃক্ ত্ব-চ রহৃক্ ত্বকপযৌঃ বিরুদ্ধধর্ম্যৌঃ স্বল্লালিখিতমিত্রাধিকরণত্বপরিহাণপূর্জকমৈকাধিকরণত্বং অব-
র্তত, তথ তদ্ব্যংগাদিত্যাশয়ঃ । অত এবাশ্রয়বোধঃ । তত্‌গম্যধালন্তু অজসা বলিন, অমিত্রান্ অমল্ল-
জয়তো ত অমিষজিত্ ; অজসা দীপ্তা মিত্রং দ্ব্যলি জয়তো ত মিত্রজিত্, তথা বিচারং বাহির্দ্রবাহাদিনৌ-
বিতর্কৈ স্যগ্‌হারমিথ্যং ; পরন্তু নীতি বিচারহৃক্ চারা যুগ্মচরা হৃক্ লয়নং যস্য স চারহৃক্ “চারৈঃ পক্ষ্যলি-
খাজান্” ইতি ন্যায়াৎ ।

অত এবাশ্রয়বোধামাভ্যাসহারঃ, শ্রীপীপসা, কিং অদ্ব্যস্ব চম্বাহলানীধকত্বান্ বাচ্যা মাযামিনানী
জিযৌনুপ্রাণা অ, ইত্যেতিবাশ্রয়বোধে বহুতরঃ তথা মিত্রজিত্ মিত্রজিহ্মিতি চারহৃক্ চারহৃগমিতি চ একক-
মিহাশ্রয়মৈককথিত সমুদায় সম্ভাতিঃ । প্রসাদৌ গুণাঃ, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ॥১২॥

ভ্রাজ্জালা—প্রতিকূল রাজাদের গ্রায় বিরুদ্ধধর্মগুণিও কি নলের ভয়ে ভেদকতা
(হেদনোত্তরযোগ এবং ভিন্নাধিকরণকতা) পরিত্যাগ করিয়াছিল। যে হেতু, তিনি আপনাত
ভেদে অমিত্রজিহ্ম (শত্রুবিজয়ী) এবং মিত্রজিহ্ম (স্বর্গবিজয়ী), আর বিচারদর্শী (প্রজাদের
যোবদ্বন্দ্বাকারী) এবং চারদর্শী (গুপ্তচর দ্বারা পররাজ্যের বৃত্তান্তাদি) ছিলেন ॥১৩॥

তদৌজসস্তদ্যযসঃ স্থিতাবিমৌ ব্রথৈতি চিত্তে কুরুতে যদা যদা ।

লভাতি ভানোঃ পরিবেশকৌতবাত্ তদা বিধিঃ কুণ্ডলনাং বিধৌরপি ॥১৪॥

অথ' দরিদ্রৌ ভবিতৈতি ব্রধসী' লিপি' লল্লাটেঽর্থি'জনস্ব জায়তৌম্ ।

নৃপা ন বন্ধে'ঽস্থিতকল্যণাদপঃ প্রখৌয দারিদ্র্যদরিদ্রতাং নৃপঃ ॥১৫॥

অন্বয়ঃ—বিধিঃ তদৌজসঃ তদ্যযসঃ স্থিতী, ইমৌ ইথা ইতি যদা যদা চিত্তে কুরুতে ; তদা পরি-
বেশকৌতবাত্ ভানোঃ বিধৌ অপি কুণ্ডলনাং লভাতি ॥১৪॥

যুগপদেব নলস্ব মছাতেজস্বিনঃ মছাযসঃস্থিতস্ব প্রতিপদ্যিতুমাহ তদৌজস ইতি । বি-
নলস্ব খৌজসকৌজসঃ, তথা তথ্য নলস্ব যসঃস্ব, স্থিতৌ বিদ্যমানতায়াং সত্যাম্, ইমৌ পর-
ইথা নিফলৌ, নলসৌগতৌ ব সূর্য্যকায়্যসিদ্ধৌ নল্যযসসৌ ব চন্দ্রকায়্যসিদ্ধৌরতি ভাবঃ ; ই-
চিত্তে কুরুতে ভাবযতৌব্রথঃ ; তদা তল্লিগ্ তল্লিগ্ কাশৌ পরিবেশকৌতবাত্ পরিধিচ্ছলান্
বিধৌরপি চন্দ্রস্ব চ কুণ্ডলনাং নিফলত্বসূচকং বহির্গোলাকারচিহ্নম্, তনোতি করৌ
বিহি'স্থিতস্ব বহির্গোলাকারচিহ্নং গোলাকারচিহ্নং করৌতি তদ্বিত্যভ্যর্থঃ ।

অনুপবাস 'বিধৌ কায়্যে' লেখ্যকল্যণাদপমারোপান্ বনাসৌ লঃ ; তাহ্মমভাবনয়া
করকাস্ত্ব্যসি'পি তত্বেত্ব্যসৌগতৈতিব্রথীতি ; প্রসিদ্ধোপমানভূতস্য সূর্য্যস্য চন্দ্রস্য চ
প্রতীপম্ ; তথা প্রজতপরিবেশনিবেশে কুণ্ডলনাং প্রাপাদপকৃতিস্ব ; প্রথমী ততীয চ চরব
চ ক্কাণ্ডপাশ ইত্যেতৌ পরস্পরানিবেশনতয়া স সৃষ্টিঃ । প্রসাদৌ মুখঃ, বৈদর্ভৌ চ রৌতি
তদৈত্ববীক্ষিতৌপি সামর্থ্যান্ বীক্ষার্থী গময়তি ॥১৪॥

বাক্সালা—মহারাজ নগের তেজ থাকিতে সূর্যের থাকা নিফল এবং

থাকিতে চন্দ্ৰের থাকা নিপ্রয়োজন এইরূপ যখন যখন বিধাতা মনে করেন

তিনি পরিবেশস্থলে (সূর্য্যমণ্ডল ও চন্দ্ৰমণ্ডলের ছলে) সূর্য্য ও চন্দ্ৰের কুণ্ডলনা (ড্রাকোট) দিগ্ধা
থাকেন ॥১৪॥

অন্বয়ঃ—অস্থিতকল্যণাদপঃ নৃপঃ দারিদ্র্যদরিদ্রতাং প্রখৌয অর্থি'জনস্ব লল্লাটে জায়তৌম্ 'অথ' দরিদ্রঃ
লভিতা' ইতি বৈধসী' লিপি' নৃপা ন বন্ধে ॥১৫॥

পদ্যবধৌ নলস্ব দাষ্টল' ব্রথৈতি অর্থমিতি । অস্থিতঃ অপ্রার্থিতা'থ্য'স্ব্যপি প্রদানান্ ন্যূনীকৃতঃ,
কল্যণাদপঃ প্রার্থিতা'থ্য'মানপ্রদায়ী কল্যণকৌ বিন স তাহ্মস্ব, নৃপঃ প্রকরকাত্ রাক্সা নলঃ, দারিদ্র্যস্য প্রার্থি-
জনানাং নিধন'নস্ব দরিদ্রতাম্ অসাম্ভবম্, প্রখৌয বিধেয়, অর্থি'জনস্য প্রার্থীলোকস্ব, লল্লাটে জায়তৌ সর্বদা
বিদ্যমানান্, অর্থ'জনঃ দরিদ্রৌ লভিতা ল'লভ্যতি, ইতি ইত্যম্, বৈধসী' বিধাতৃস্বত্ব্যসৌম্, লিপি' লিখিত-
বর্চাবলীম্, লবঃ মিথ্যা, ন বন্ধে'ন জনবান্, বিধিলিপিচ্ছলস্য অস্বাভ্যুতাদেশকল্যে তাং সত্যাসৌব জনবা-
নিত্যর্থঃ । অনৌঃসৌ মছাদানৈত্ব্যযঃ ।

অনু নিধন'নস্ব বিধাতৃপ্রযুক্তস্ব দরিদ্রপদস্য ব্রথৈবাহা কথিতা দারিদ্র্যপ্রাপ্যার্থ'কল্যণকরণীণ বশৌজিরলছাঃ,
তথা অস্থিতকল্যণাদপ ইত্যনেন উপমানকল্যণরূপে ব্রথা উপমেশনকল্য'নিক্রমবচনান্ স্মৃতিবৈকঃ, 'তথৈ'তন্-
পদে ক্কাণ্ডপাশবচিতি স্মৃতিবৈক'ক্কাণ্ডপাশবচীকাস্থাণ্ডপবৈক'স্বঃ সঙ্করঃ, সৌঃপি অ বশৌক্সা স সৃজ্যতে ।
প্রসাদৌ মুখঃ, বৈদর্ভৌ চ রৌতিঃ ।

বৈধস'লিপি । বৈধস ইতি বৈধসী' তাম্ । অস্বঃ জগ ই'ন অস্থিত, করৌত্ব্য'নলাদশস্বাদান্

অজস্রমধ্যাস্তমুখিবাসনং সুদেব (১) দেব: কবিনা কুপেন য়।
 দধী পটীকস্ সময়ং নবনবং দ্বিগৈশ্বরযৌবদয়ং দিমে দিমে ৥১৩৯
 অধৌবিধানাত্ কনকপ্রবাসযৌ: শির:সু দাগাদস্থিতজমাশুভান্।
 গুরৈশ্চুর্ভুং ভবতীতি বৈধসা পদং কিসল্যাঙ্কিতশ্চুর্ভুং রেখয়া ৥১৪০

কেনেন নাহে; সেই হেতু তিনি যত্নকরিত নিজেই সেই ছোট্টা নিম্নাংক ছই ভাগে বিভক্ত
 কনকপ্রবাসেন করিতেন ৥১৩৯

অন্যায়:—পটীকাস্ দ্বিগৈশ্বরী: অবং দেব: অজস্রম্ অম্বাস্তম্ তপৈযুবা কবিনা কুপেন য় সনং
 সুদেব সননং নবনং দিমে দিমে সদয়ং দধৌ ৥১৩৯

নলস্য সন্তবং সর্বনিবন্ধনাস্ত্রুতিমাঙ্ক অজস্রমিতি। পটীকাস্ সর্বস্বয় কাব্যেণ্ডু।
 অরস সূর্যক্স শ্রীরিব শ্রীকলি:সম্পদিসংস স:; অবং বন্ধমানং; দেবী রাজা
 বস্, অম্বাস্তং সান্ত্রিভস্, তপৈযুবা বাসবতা, কবিনা কাব্যকর্মা যুক্তিযে য় কুপে য়
 সনং সত্, সুদেব আনন্দে নৈব, সননং কালস্, নবনং অতিবাহিত্যস্ সন্, দিমে
 সন্ততিস্ সদয়াবসম্বন্ধে, দধৌ পুতবাস্ প্রাসবানিচ্ছবং:। সন্তবং সনং কবিনা

অব দ্বিগৈশ্বরীরিতি কুমোদমা, সর্বস্বয় অরসেযু হি কাহুঁপ্রাসয, অম্বাস্ত: কংসুটি:
 পৌতি বাস্ম্ময়্যেজ্ঞাপ্রসুতল্যাত্ সনযৌ: প্রসুতল্যামাষী দপংকহাদিহি: স্ত্রীপানকীকার
 সূচৌ বস্তুভি:। প্রবাদৌ গুণ:, বৈদমৌ য় রৌতি:।

“দীপে রাগ্নি সূরী দেব:” ইতি “কলৌনে জৌ কবি: পুঁতি কাব্যক্সক্সসূরিপু”
 “বুধ: সৌন্দে য় পংক্সনে” ইতি মৈদমৌ।

“বুধবলী সদা: পূঁতিতরারাজলী” ইতি জ্যোতিষিৎ:; সূর্য্যং ইতি তাতপর্যম ৥১৪১

বাক্সপলা—সমস্ত কাংখ্যেই অত্যন্তদক্ষ এবং সূর্য্যের স্তাও তেজস্বী এই রাজা নল,
 সর্বদা সজ্জিত কবি ও পণ্ডিত জনের সহিত আনন্দেই সময় অতিবাহিত করত:; অতিমিত্র
 উন্নতি লাভ করিতেন ৥১৪১

অন্যায়:—কনকপ্রবাসযৌ: অধৌবিধানাত্, অস্থিতজমাশুভা শির:সু দাগান্ পুরা ব্রহ্ম জর্ভে মবতি,
 ইতি বৈধসা অস্র পদং কিস্ জর্ভে রেখয়া অঙ্কিতম ৥১৪০

নলদেহী সাসুদিকৌলমহ পুত্রবনজ্ঞ সম্রাটৌদিতি বসংবতি অথ ইতি। কনকপ্রবাসযৌ: পদ্যরাজ্যলী,
 অধৌবিধানাত্ রক্তবদনদুর্ভাগিণীকাস্ আশ্রয় স্তনকর্মে য় নৌবে অ্যপনান্, তথা অস্থিতজমাশুভা সর্বসূপভীনা,
 শির: সু দাগান্ পরাক্রয়:দবনতৌকরবেন মলকৌ সমপং য় ভীতা, পুরা আনামিদি কালৌ, ব্রহ্ম পদম্, জর্ভে
 উপরি শুভবাসং, মবতি মবিত্যতোষ্যং, ইতি হীতা: বৈধসা বিধাসা, অস্র নলক্স, পদং অরসম্, কিস্ জর্ভে
 রেখয়া অঙ্কিত আঙ্কিতম্।

অব কিসল্যা। বসক্, বসক্ য় সন্তা:বনা। তেন বাস্ম্মা মাযামিসামিনী দ্বিভৌত্রে আশ্রয়:। প্রস:জৌ
 কুণ: বৈদমৌ য় রৌ ত:।

“মবাসৌজ্ঞা কিসল্যে বীবাৎক্ য় বিদুমৌ” ইতি “কিস্ কুন্তাসায়া বসক্ য় নিবৈধমব্রবীরবি” ইতি
 য় মৈদিনা। “কিসল্যা:মাসিকৌ পুরা” ইত্যমর:।

किमस्य लोन्नां कपटेन कोटिभिर्विधिनं लेखाभिरजीगणदगुणान् ।

न रोमकूपीघमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यविन्दवः ॥२१॥

असुख दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुव' गृहीताग'लदोर्ध'पीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्-कपाट दुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥२२॥

अथैव नरो निशापतिश्चन्द्रश्च तिस्रः, तस्मै नमस्कृत्य यत् आसौ शुभं तस्य दास्ये दासत्वकरणं शिवर्द्धनीत्यर्थः
अधिकारिता योग्यता न गतः न प्राप्तः ; तादृशचन्द्रस्यापि नमस्तुष्ट्यापेक्षया नितालीनकृतत्वादिभ्यामथः ।

अथ उपमानभूतपद्यायपेक्षया उपमेयभूताङ्गप्रभृतीनामाक्षिप्यवर्णनात् त्रयो व्यतिरेकालङ्काराः, द्वितीय-
पादे अर्थापानं, त्रयोत्थे पादे तु व्यङ्ग्यकानुप्रासश्च, इत्यंतेषां परस्परान्तरपेक्षतया संज्ञाभिः
प्रभृतीनामुपमानोपमेयानामपेक्षार्थोक्तव्यं चाक्षिप्यलभ्या इति न निश्चेत्तुल्यदोषः । किन्तु
पद्यादौ निमित्तत्वं लक्ष्यमिति ज्ञेयार्थेत्वंदोषो दुर्गन्धार एव “अक्षय्यवर्णनात्” मुक्तः
करीतु” इति इत्यंथोदाहरणवत् । तत्प्रमाणाभावात् पाठपरिवर्तने तु कल्पललामनिष
प्रसङ्गः । माधुर्यं गुणः वेदमूर्धे च रीतिः ।

“पञ्चशाखाः शयः पश्चि” इति “ह्याया सूर्यप्रिया क्षान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इति च ।

तस्य यथावेति “विभाषासिना—” इत्यादिना नपुंसकत्वात् “स्वरोऽस्यो नपुंसके” इति

বাস্তবতা:—যহারা জ নলের চরণ ছ'খানি, পদ্যের উপরে ঘৃণা পোষণ।

উঁহাৰ হৃদসৌন্দৰ্য্যেৰ লেশও, পল্লবে ছিল না; আৰ শব্দকালৈ পূৰ্ণিমাৰ।

মুখমণ্ডলের দাসত্ব করিতেও যোগ্যতা লাভ করিয়াছিল না । ২০।

अथयुः—विधिः लोका कपटिन कोटिभिः सिद्धाभिः यस्य गुणान् किं न वज्रीमयत
 रीमकूपीयमिवात् दृक्पथस्य विन्दुस्य किं न कृताः ॥ २१ ॥

किमिति । विधिविधाता, खोवा कपटेन नम्रगवस्थरीवा निर्वाणच्छलेन, कोटिभिरङ्कुकोटिषु ख्याभिः
लेखाभिः मसौदत्तरेखाभिः, अस्त्र नम्रस्त्र, गुणान् शीघ्र्यसौन्दर्याङ्गेन, किं न अजीगमन न गणितवान् ?
अपि तु अजीगमद्वैतेत्यर्थः । तथा च मलद्वेष्टे न तानि क्रोमात्यासन्, अपि तु नदीधगुणगणनाया विविधता
मसौरेखासा इत्याशयः । तथा जगज्जता विषयज्ञा विधाता, रोमकूपानाम् चोत्तम समूहस्य मिथान् कलान्,
दूषणयुक्ताश्च दोषाभावाद्य दोषाभावसूचनायेत्यर्थः । विन्दवः अनुस्तराकाराणि गोलचक्राणि च किं न जताः ?
अपि तु जता एवेति तात्पर्यम् । नम्रशरीरे न रोमकूपसमूह आसौ, अपि तु तस्मिन् सर्वदोषाभावसूचनाय
विविधान् मसौद्वारा युक्ताणि दत्ताज्ञेति भावः ।

अतएवात्र अपङ्गुलसङ्ख्यारहस्यम् अर्थापनिर्दशय, तथा प्रथमे पादे इत्यनुप्रासः, द्वितीये केङानुप्रासः, तृतीय
पङ्क्त्योश्च कृता कृता इति छन्दःकव्य, इत्येतौ परस्परनिरपेक्षतया सङ्घट्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च शैलीः ।

“तस्यः कोऽयंकोटौ च यानि क्षोमाणि मानवे ?” इति क्षुनेः कोष्ठां सार्धमिक्कोटिभ्याम् कोटिमिरिति बहुवचनम् ॥१०॥

বান্ধালা—বিধাতা লোম নির্মাণকালে কোটি কোটি কালীর রেখা দ্বারা নলের স্তম্ভসমূহ গণনা করিয়াছিলেন না কি ? আর ব্রহ্মা, তাঁহার রোমকূপসমূহ নির্মাণকালে দোষাতাব-
মূচক স্তম্ভসমূহ বিধাছিলেন না কি ? ১২১।

अन्वयः—अस्य दोषान् परिदुर्गच्छने अगच्छदीर्घपीतता भ्रुवं गृहीत्वा, उपविष्टा च लुप्त
 गोष्ठ्यस्य कपाटदुर्गं तिर्यग्गच्छति भ्रुवं गृहीत्वा ॥२२॥

সরীসৃপ' তস্য দৃশ্যেব তর্জিত' (১) জিতা: স্মিতেনৈব বিধৌরপি শ্রিয়:।

কৃত: পর' ভব্যমহৌ মজীযসী তদাননস্বৌপমিতী দরিত্রতা ॥২৪॥

স্ববালভারস্য তদুত্তমাক্রমৈ: সম' সমর্থ্য'ব তুলাভিলাষিণ:।

অনাগসে শ'সতি বালভাপল' পুন: পুন: পুচ্ছবিলোলনচ্ছলাত্ ॥২৫॥

বাস্তব—আপন খেলার (ক্রিয়ার) একটু অংশমাত্র দেখে হাত্ত বারাই যে মুখ, চক্ষকে তিরস্কৃত করিয়াছিল এবং আপনার এক অংশমাত্র নয়ন বারাই যে মুখ, পদ্মশোভাকেও ধিকার দিয়াছিল; নল-রাজার সেই মুখের তুলনা জগতেই ছিল না। কাণ্ড ও পদ্ম এই দুইটি বস্তুকে সৌন্দর্য্য বারা জয় করিতে পারে, এমন অপর হুন্দর ছিল না ॥২৩॥

অর্থ—তস্য দৃশ্যেব সরীসৃপ' তর্জিতম্, স্মিতেনৈব বিধৌ: শ্রিয়: অপি জিতা:। কৃত: ভব্যম্? অহৌ। তদাননস্ব উপমিতী মজীযসী দরিত্রতা ॥২৪॥

অর্থসিদ্ধার্থ—কিছিহিসিধনতিপাদনায় পুনরাহ সরীসৃপনতি। তস্য নলমুখস্য, হস্তা অথ পদম্, তর্জিত' স্যাবিধা কৃত'সিতলান্ মন'সিতম্। অত: অব্যবধি তর্জিত'ম্ভূতনা স্বা ন সম্ভবতীতি ভাব:। তথা তস্য নলমুখস্য স্মিতেনৈব ক্রীলৈবদ্ব্যাজেনৈব, বিধৌরপি, জিতা: পরাভূতা:। অতশব্দেখাপি শুভ তস্মুখস্য তুলনা ন সম্ভবতীত্যায়:। তর্জিত' শুভ তুলনা লিখতামিষাৎ পরম্ আশ্রয় পদ্যবন্দ্য:মুপল' পদ্যান্ অবদ্য' অধিকমুন্দর'। কৃতো ভব্য' লগতি কথ' ভবিত' কৃতোপি নিবৃত্ত:। অতএব অহৌ আশ্রয়ম্, তদাননস্ব তুলনায়া তুলনাদানি হুতি তাতপ য়ম্, মজীযসী অতিমজতী, দরিত্রতা কণীনাভাব:। দানু' ন শক্যত ইতি ভাব:। অর্থসিদ্ধার্থ: পূর্ব'ভাষ্যেইহি ইতি বীজ্যম্।

অত্রাপি পূর্ব'বদেব স্য'তর্কোন্মহার: কাম্যালিঙ্গ, অন্যথো: সংস্টি:। প্রসাদৌ গুণ', ব'দর্শী' অ'রীতি:।

"দূরান:স্ম:সমা: পরা:" ইত্যমর:।

ভব্যমিতি "ভব্যগেয়মবচনীয়" ইत्याদিদ্বা কর'রি সাধু ॥২৪॥

বাস্তব—নলমুখের চক্ষুই পদ্মকে তিরস্কার করিয়াছিল এবং তাহার দেহ হাত্তই চক্ষের শোভাকেও জয় করিয়াছিল; এই দুইটি বস্তু হইতে আর হুন্দর বস্তুও জগতে ছিল না। সুতরাং কি আশ্চর্য্য! নলমুখের তুলনা দিবার পক্ষে কবিগণের বড়ই অভাব পরিলক্ষিত হয় ॥২৪॥

অর্থ—অনরী এব তদুত্তমাক্রমৈ: সম' তুলাভিলাষিণ: স্ববালভারস্য অনাগসে পুন: পুন: পুচ্ছ' বিলোলনচ্ছলাত্ বালভাপল' শ'সতি ॥২৫॥

নলস্য ক্রীলৈবদ্য' বচ'যতি স্মিতি। অনরী এব জননীবন্ তদাখ্যা হুরীখী স্বয়মিবৈত্ধ্য:। শব্দ: পাণ্ডব এবোদিবন্ স্বাধীনস্ববন্দ' ই এবমন্দ:। তস্য নলস্য ভব্যমাক্র' মজীয' লায়ন ইতি তদুত্তমাক্রমো নলস্য ক্রীল: তী:, সম' শুভ, তুলাভিলাষিণ: আকনস্কুলনাক্রিণ:, স্ববালভারস্য নিজকীয়স্বলাপল, অনাগসে অপরাধাভাব, পুন: পুনর' বারন্, পুচ্ছবিলোলন' লাক্'লাদোলননৈব স্কল' ব্যাজস্কলান্,

নিমীলনম্ভংগশূণ্য হৃদা শূন্যং নিপীয তং যস্মিন্দমীভিরজিতঃ ।
 অম্মুস্তমম্ভাসম্ভরং বিহৃষ্যতে নিমিষনিম্নৈরধুনাপি লোচনৈঃ ॥২৫॥
 অদস্তদাকর্ণি ফলাভ্যগীবিতং হৃদোহঁয়ং নস্তদবীচি আফলম্ ।
 ইতি স্ম অশ্রুঃশ্রবসাং প্রিয়া নলী স্তবন্তি নিম্ভমি হৃদা তদাক্ষনঃ ॥২৬॥

বিব্রূ হৃদে প্রকার কামবিজয় ('হেঁনি কামদেব' এই রূপ জয় এবং কটাক্ষাদি কামবিনাশ)
 হৃদেহাঙ্কিত ১২৬॥

অন্বয়ঃ—নিদ্রাশোভিঃ নিমীলনম্ভংগশূণ্য হৃদা তং শূন্যং নিপীয যঃ অজিতঃ,
 নিমিষনিম্নৈঃ লোচনৈঃ তন্ অম্ভাসম্ভরং বিহৃষ্যতে ॥২৫॥

পূর্বদ্রষ্টব্ধ প্রথমং সাদান্যতী কগলয়'মুবা' নতম্ভুবা' সন্ময়বিশ্বময়মিচ্ছায় হৃদানৌ
 সত্যজাতানা' নতম্ভুবা' সন্ময়বিশ্বম' কমেব শ্লোকবধিখামিচ্ছতে নিমীলনমিতি । নিদ্রাশো
 লম্ভং' সুদ্রব'নহতি' জুযতে সেবত ইতি নিমীলনম্ভংগশূণ্য তথা দর্শনলালসাতিম্বয়া
 হৃদা অশ্রুবা', তং নলম্, শূন্যং সাতিম্বয়ম্, নিপীয সাদরং হৃদা, যঃ অম্ভাসম্ভরঃ, অজি'
 নিদ্রাশো', অধুনাপি নিমিষনিম্নৈঃ নিমিষযুগৈঃ লোচনৈঃ, তং পূর্বা'জিতম্, অম্ভাসম্ভরম্
 বিহৃষ্যতে প্রকটয়ন্তি । দৈবোলাসিদানৌ যন্ নিমিষযুগম্, তন্, নিমিষযুগেন পূর্ব
 দৈবৈতি সরলার্থঃ । দৈবতা নিমিষবা ইতি 'হু' প্রসিদ্ধ ।

অন তদপ্রকারেণ দৈবরম্ভোলাসম্ভাসজ'ন'বহরম্ভয়ীরসম্বন্ধে'পি তদ্রম্ভম্ভৌকীরতিম্ব
 লুপাসম্ব, অনযৌঃ সংসৃষ্টঃ । হৃদপ্রয়োজনামধি'পি লম্ভং'ম'স্ব নিম্নম্ভম্ভু অম্ভা
 লিখা'লদোষঃ, স চ 'নিমিষযুগৈ'রিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । প্রসাদী গুণ', বৈদর্ভ্য' অ রৌ

নিদ্রাশোভিরিতি "জানৈরস্মা'প্পাদনজাদৈ" ইত্যম্বয়ঃ ॥২৫॥

বা'জালা—দেবব্রহ্মণীরা নিমিষে'ন নয়নে (তৎকালে) নগরক বি
 যে অভ্যা'স জয়াইয়াছিলেন; তাঁহারা এখনও নিমিষে'ন নয়ন দ্বারা সেই অভ্যা'সবাহন্যাই
 ব্যাক্ত করিতেছেন ১২৭॥

অন্বয়ঃ—নঃ অদ হৃদোঃ হৃদং তদাকর্ণি (অতএব) ফলাভ্যগীবিতম্, তদবীচি (অতএব) অফলম্
 ইতি অশ্রুঃশ্রবসাং প্রিয়াঃ নলী হৃদা আক্ষনঃ তন্ স্তবন্তি স্ম নিম্ভমি স্ম (অ) ॥২৬॥

অনলাদেবাধিভিত্ত্যেন সন্ম'লাকলঃ পাতালক প্রাধান্যম্ সন্ম'বাচিনাঃ পূর্ব'পাতালবাচিনীমানমুরাগ-
 লাভ অদ ইতি । নঃ অজা'কলম্, অদ হৃদং হৃদো'শ্রব'দ'য়ম্, তং নলম্' নলম্ভম্ভু' আকর্ণ'যনোতি তদাকর্ণি',
 অতএব ফলাভ্য' ফলব্রু'ক' জীবিত' জীবন' যজ্য তন্, তথা তং নলম্ ন বীচতি অফলম্ববধানান' ন পশ্যতীতি
 তদবীচি, অতএব অফল' নিশ্চয়ম্; ইতি অনেন প্রকারেণ, অশ্রু'র'ব শ্রবঃ কার্য' সেবা' তৈবা' অশ্রুঃশ্রবসাং সদা-
 ন্যম্, প্রিয়াঃ 'জব', নলী নল(বধি', হৃদা মনসা, ন গু বশসা পতিময়া'হিতি ভাব', আক্ষনঃ তন্ হঁয়া'দ'য়ম্
 স্তবন্তি প্রম স্তবন্তি স্ম, তদাকর্ণিতয়া ফলাভ্যগীবিতম্, দিত্যম্বয়ঃ, নিম্ভ'নলম্ অ তদবীচ'তয়া অফলবাচিন-
 লিখা'বঃ ।

অন এবান যদা'ল'স্মনলকারঃ পদার্থ'কৈতুক' জা
 সন্ম'লৌকীরতিম্বয়াক্ষিত্যে'নৈবা সংসৃষ্টঃ । প্রসাদী গু
 "ভ্রু'দ' গুদপা'শ্রব শ্রবঃ কাকাদরঃ দ্রব্য' ইত্য
 হৃদং' শ্রব'ব' লগাঁড়যনোতি বাধ্যম্ ।

विलोकयन्तीभिरजस्रभायना-बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलङ्घि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेगोऽपि निमेषनिमित्तः ॥२८॥

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रसूक्तिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥३०॥

“आत्मा वरि द्रष्टव्य श्रोतव्य” इत्यादिषु तदाकर्तव्यतर्कसंघातोः आत्यशेषाकितान् नानुपपत्तिः ।
 “निदपथोय सुंषथः यथुप्यम” इत्यत्र दायमागटेकाया ओक्तव्यतर्ककारिणापि इत्यनेन सिद्धान्तितं
 द्रष्टव्यम् ॥१८॥

বাক্সালা—আমাদের এই নয়নযুগল, নলের গুণ শুনিতেছে বলিয়া, ইহাদের জীবন ; আবার তাহাকে দেখতেছে না বলিয়া, ইহাদের জীবন নিফলও বটে ; এই লীগণ, নলের বিষয়ে মনে মনে আপনাদের সেই নয়নযুগলকে প্রশংসা করিয়া-
 দ্বন্দ্বিতা করিয়াছিল ॥২৮॥

॥ यः—अथ स्वभावः कल्पः तत्रैव निमित्तो नैव पद्मुः स्थितो कथं योभिः सत्ताभिः कमुष्य दशैः निमित्तैः
 प्रलोकः अथ न च कल्पः ॥ २॥

सुखीनामसुरायां वषट्कारेण विभोक्तुमीभिरिति । अजस्रभावनानाकान् अमवरतचिन्तावशात्, मेघ-
 चक्षुर्मुदपदमयंस्त्वपि, अमुं नलम्, विनोक्तुमीभिः मनसा पश्यन्तीभिः, मत्कीभिर्मानुषैर्भिः,
 १. दृष्टं मे प्रत्यक्षोक्तत्वे, निर्मयं च निःस्पृष्टं तौ जगित्, विस्मयशोऽपि न कलशिनमप्राप्तं, अजस्रभाव-
 त्वनिभोक्तुनादृश्यं स्वपि विभोक्तुनादित्याशयः ।

[illegible]

निष्कलं च तेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टः । प्रसादां गुणः, नैदमी च रंति ॥२६॥

বাଞ୍ଛା—ସର୍ବଦାହି ନଳକେ ଚିନ୍ତା କରିତେ ଧାକାଞ୍ଛା, ମର୍ତ୍ତ୍ୟବାସୀ ଜ୍ଞାତକରା ନୟନଯୁଗ୍ମ
 ଅବକାତେଓ ତାହାକେ ଶେଷିତେ ପାହିତ; ହୃତରାଞ୍ଜିତାହାର ଦର୍ଶନେ ଚନ୍ଦ୍ର ନିୟେଷଜନିତ ବିସ୍ମୟ
 ଲେଖଓ ତାହାରା ଅନୁଭବ କରିବ ନା ॥୨୦॥

अथर्वः—का निमि स्वप्रगमं त न ददथ १ का च गोमस्तुचितं तं न जगाम ? रते च का वा
तदाकृतध्यातवः (मते) स्वगमभवेद्वयं न चकार २ ॥१०॥

इदानीं सर्वासांस् स्वीया युगपत् नल नुरागं बध्नेयति जेति । का स्त्री, जिज्ञि रात्रौ, स्वप्रगतं दिवसे
 सर्वदा चिन्तावशात् रात्रौ स्वप्ने उपस्थितम्, तं नलम्, न ददश्च ? अपि तु सर्वे न ददश्चेत्यर्थः । का स्त्री
 च, गीतसुखसिन्धो नामैव परेत्यर्थः, तं नलम्, न जगाद न बध्नाषि, आप तु सर्वे न जगादेति तात्पर्यम् । तथाच
 निश्चल इति दृष्ट्या सर्वसम्पत्त्यै, सर्वदा नलचिन्तावशात् नल इति सर्वे न जगादेति सरस्वत्यै । तथारते
 सुरतसमये च का स्त्री, तदात्मतया नलद्वयतया ध्यातव्यताः यवः सुरतवर्षण पतिव्यासा सा तथोक्ता

मिमांसा भगीश्वरका कामस्य उद्भवम् उत्पत्तिम्, न चकार ? अपि तु सर्वे न चकारेत्यर्थः ।

पिता च एकैकं च असम्भवे सम्भवरूपा अतिशयोक्तिरिति

শ্রিয়াস্ব যোগ্যাহমিতি স্বমৌজিতুং করে তমালোক্য সুৰূপয়া ধৃত: ।

বিজায় ভীমীমপদর্পয়া কয়া ন দর্পণ: শ্রাসমলীমস: কৃত: ? ॥১১॥

যথোক্তমান: শুভু ভোগভোজনা প্রসঙ্গ বীরোচনিত্য পতনম্ ।

বিদম্ভজায়া মদনস্তথা মনো নলাবহুহং বয়সে ব বৈষিত: ॥১২॥

শ্রীমদ্রবীণ্যনুসংগতঃ । তথা: প্রথমপাদে তং তমিতি ইত্যনুপাস: , দ্বিতীয়াহং অ 'অ কা অ কা' ইতি যমকম্ , তৃতীয়াহং উক্ত: প্রমাণম্ ইতি সমুদায়েঃ প সং' চিহ্নেব । প্রসাংদা গুণ:, বীদমৌ অ রীতি: ।

“গান্ মাষি তথ্যাব্যে” ইতি হলায়ুধ: ॥১০॥

বাক্য—কোন্ রমণী রাজ্যতে অগ্রে তাঁহাকে দেখিযাছিল না? কোন্ রমণীই ব পতির নামোচ্চারণের ব্যত্যয়ে নলের নাম উচ্চারণ করিয়াছিল না? এবং কোন্ রমণীই ব ... সময়ে আপনাতঃ পতিকে নলরূপে চিত্রা করিয়া, আপনাতঃ কামোজ্যে ক'রয়াছি নী? ॥৩০॥

অন্বয়:—কয়া সুৰূপয়া তম্ আলোক্য 'শ্রিয়া অহম্ অস্ব যোগ্য' ইতি স্বম্ ইচ্ছিতুং করে দর্পণ:, ভীমৌ (বিজায় অদর্পয়া কয়া) শ্রাসমলীমস: ন কৃত: ? ॥১১॥

তদাভৌ দময়ন্ত্য। এব ননভোগ্যতম্ অত্যাশাচাঃ স্যতমিতি প্রতিপাদনমুখেন দময়ন্তীপ্রসঙ্গস্ত্রায়াপযাি শ্রিযেতি । “কয়া সুৰূপয়া সুন্দরী, তং নলম্, আলোক্য চিত্রাদৌ হুহা, শ্রিয়া যৌভয়া, অহম্ অস্ব নলক যোগ্য অনুরূপা, ইতি সম্ব্যাস্তি শ্রীষ:। স্বম্ আত্মানম্, ইচ্ছিতুং দৃষ্টুন্ আত্মনৌ কপং নলরূপক যোগ্য” ন। ইতি পরীকৃতমিত্যর্থ:, করে হুহা, ধৃতী দর্পণ:, ভীমস্ব তদাভ্যুজ্ঞ রাজ: অদ্যং স্ত্রীতি ভীমী তা দময়ন্তীম্ বিজায় বর্জয়িত্ব, অদ্যত: দর্পণে আত্মকপদর্শনে তদযোগ্যতানুযায়া তিরোভূত: দর্পণ: সৌন্দর্য্যং বৌ যজ্ঞাক্ষত যৌক্তয়া সত্যা, বাসিনে আত্মনৌ ননভোগ্যতমময়দু ক্সান্ নিশাসবায়িণ, মলীমভৌ মলিন:, ন কৃত: অপিতু ভীমৌমুগ্ধয়া সর্বাং ব কৃত ইত্যর্থ: ।

অন্বয়:—অন্বয়: , তদুত্থাপিতা অ সর্বাঙ্গানীহ স্যাপারামল্যসিঃপি ততঃসম্মীলিতবিতম্বীক্স:, দময়ন্ত্য। এ ননভোগ্যতম্ অত্যাশাচ তদযোগ্যতামিতি স্যাত্যর্থ: স্পষ্টমুৎপন্ন পর্থাঃ যৌক্ত্যং । তৎপানজ্ঞানভাষিন শুভ্র: বিবাদৌ স্মমিচারৌ ভাব:, প্রসাংদা গুণ: বীদমৌ অ রীতি: ॥১১॥

বাক্য—নলকে দেখিয়া, 'আমি সৌন্দর্যে উহার যোগ্য হইতে পারি' এইরূপ ধারণ করিয়া, আপনাতঃ রূপ দেখিবার জন্ত, সকল রমণী হাতে একখানি দর্পণ লইয়াছিল; তাহা পরে, এক সময়কো তিন্ন আর সকল স্ত্রীরই সে সৌন্দর্যের অঙ্কার তিরোহিত হইয়াছিল তাহাতে কোন্ স্ত্রী, নিশাসবায়ু ধরা সহ বর্ণনাখানিকে মলিন না করিয়াছিল? ॥৩১॥

অন্বয়:—যথা ভোগভোজনা বয়সে উক্তমান: মদন অনলাবহুহং বীরোচনিত্য পতনং প্রসঙ্গ শুভু বৈষিত: তথা ভোগভোজনা বয়সে উক্তমান: মদন: নলাবহুহং বিদম্ভজায়া মন: প্রসঙ্গ শুভু বৈষিত: ॥১২॥

“বাদৌ বাস: স্রবা রাজ: পুংস: পয়াক্ দ্বিজিন:” ইত্যনুপাসনানিয়মান প্রথমং দময়ন্ত্য। এব পূর্ববান মলীতি যবতি । যথা, ভাগান্ সর্বাং বীরোচি মুক্তক ইতি ভোগভোজা তেন, বহুত্যা পশ্চিমা মদনেন । উক্তমান: পুংসে প্রিয়মাস:, মদন: অজ্ঞানপন: মদুস্ব অনলিন অগ্নিা অদহুহং বসন্তাঃ তাহতম্, বীরোচনিত্য বাচরাজ, পতন: সৌচিত্রাখ্য পুংস্, প্রসঙ্গ শুভু বসন্তেন, বৈষিত: প্রবৈষিত: ; তথা, ভোগ ভোগভোজনা

মৃদুশূরুপে নিজরূপসম্মদাং দিদেশ তস্মিন্ বহুযঃ স্মৃতিং গতি ।

বিগিষ্য সা ভীমসরৈন্দ্রমন্দনা মনোমবাস্ত্রকবশং বদং মনঃ ॥২২॥

ভীমবতি অনুরাগবতীতি ভীমভীম তেজ, বহুসেব যৌবনকালীনৈব, উচ্চমানঃ বহিঃস্বাস্থ্যমাবাপ্ত উচ্চমল্লতা-
দিকশ্চত্বাধারা সঙ্খ্যোমিঃ (বিতৰ্জ্যমাণঃ), মদনঃ কামঃ, ললিত রাসা অকৃত্রিম আকান্মল, বিদম্ভায়াঃ দমনক্যাঃ,
মনঃ, প্রসঙ্গ সঙ্কল্য ললিতৈব, বৈদিতঃ প্রবেশিতঃ । ললিত্য সৌন্দর্য্যোঃদগুণযানমুপলব্ধ তদ্ব্যবহাঃ কামী দমনক্যা
জনসি লবয়ৌবনৈব আনৌত ইতি সরসার্থঃ ।

অনুপূর্ণোপমাভাষারঃ । স্মৃতিং গতিমিতি প্রাচ্যঃ । তত্র উপমানপক্ষে উপমান ইতি বহুতৈঃ কল্যাণ্যনয়ঃ ; উপ-
নিষপক্ষে तु “উভবিতকো” ইতি উভবাভ্যোঃ কল্যাণ্যনয়ঃ । উপমানপক্ষে মনোমলাকৃত্রিমিত্ব মন ইত্যন্তঃ পরম
অকারী কৃতম্ ইতি বোধনম্ । তথা বিরোচনস্বাপন্নমিতি বিরোচনিবলিঃ তস্মান্ জাত ইতি বিরোচনিজী বাচ
ইতি অর্থ প্রত্যতিত্বং বহিতমবা ক্লিষ্টত্বদোষঃ, স চ ‘প্রসঙ্গ বাচস্য পুরং বলীকসা’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।
প্রসাধী গুণঃ, বৈদম্ভো চ রীতিঃ ।

“পুঃ স্যো পুরমখৌ বা পলনং পুটমেদনম্” ইতি “ভীমঃ স্তম্ভে স্প্রাডিহিতা বহুশ্চ ফলকায়যোঃ” ইতি “স্বগ-
জ্ঞাঃ দিবৌবদ্যঃ” ইতি চ অসরঃ ।

পুরা কিল অশলীক্সা ভবতা স্প্রহটমলিকৃত্তমানৌ তথা সহ সঙ্কমিতবতৌ ; বাচেন তু তজ্জ্ঞাত্বা অনি-
হত্বোৎসবত্বঃ । নারদসুখাচ্চ নটাক্ষয়্যে কৃত্যবলগামপ্রদুস্মাদয়ো গমকসাবল্লভ অগ্নিপরাব্রাত্ত মৌলিতপুর্
প্রবিষ্ট্য যুগ্মে বাচং জিত্বা অনিহতমুদ্বারযামাসুঃ বতি ভাগবতবাক্যে ॥২২॥

বাক্যোক্তা—সম্প্রভোক্তা গুরুত্ব যেমন প্রত্যক্ষক বহন করিয়া নিয়া, অগ্নিবৈষ্টিত বাণ-
পুত্রীতে বলপূর্বক প্রবেশ করাইয়াছিলেন ; তেমন নানাবিধ স্থবভোগের কারণ যৌবন বয়-
সই, যথোক্তকৃত কামভাবকে, নলচিত্তাপরাধন সমধস্তর চিত্তে বলপূর্বক প্রবেশ করাইয়া-
ছিল ॥৩২॥

অন্বয়ঃ—সা ভীমসরৈন্দ্রমন্দনা নিজরূপসম্মদাম্ অনুরূপে তস্মিন্ মৃদে বহুযঃ স্মৃতিং গতি (সতি)
বিগিষ্য মনোমবাস্ত্রকবশং বদং মনঃ দিদেশ ॥২২॥

দমনক্যাঃ পূর্ববাসমাত্ত্ব মৃদ ইতি । সা ভীমসরৈন্দ্রস্য ভীমাস্থ্যমৃদতৈঃ মন্দনা কামা দমনকী, নিজরূপ-
সম্মদাং স্বকীয়মৌল্যসম্পন্নানাম্, অনুরূপে সর্বং যোগ্যং, তস্মিন্ মৃদে ললি, বহুযো বহুন্ বারান্, স্মৃতিং গতি
বিজবন্দ্যবাবাদিসমুচ্চাত্ কামং মদং প্রাপ্তে সতি, বিগিষ্য অন্যান্যৌ বিজিষ্যে, মনোমবাস্ত্র কামসজ্জা কামায়া আদি-
জ্ঞান একং স্তম্ভ্য বশং বদম্ অধীনম্, মনঃ স্বপিতম্, দিদেশ অর্পয়ামাস ললং প্রতি প্রবিতবতীত্যর্থঃ ।

অনুপূর্ণোপমাভাষারঃ কল্যাণ্যনয়ঃ কল্যাণ্যনয়ঃ কল্যাণ্যনয়ঃ কল্যাণ্যনয়ঃ কল্যাণ্যনয়ঃ কল্যাণ্যনয়ঃ
বসঃ, প্রসাধী গুণঃ, বৈদম্ভো চ রীতিঃ ।

লন্দ্যমীতি লন্দনা “লন্দ্যদিদ্যুঃ” ইতি ব্রহ্মল্যাভ্যাত্ম ক্রিয়াসাধা । বশং বদমিতি “বদৈঃ স্তম্ভঃ দ্রিষ্যবস্যযোঃ”
ইতি স্তম্ভম্বয়ঃ ॥২২॥

বাক্যোক্তা—আপনার রূপরাশির সম্পূর্ণ অতরূপ সেই নল রাজা বার বার কর্ণগোচর
হইলে সমস্তই অজ্ঞ অপেক্ষায় বিশেষরূপে কামদেবের একান্ত আদেশাধীন আপন মনকে
তাঁহার আতি প্রেরণ করিলেন ॥৩৩॥

নলস্য পৃষ্টা নিষধাগতা গুণান্ মিষেণ দূতদ্বিজবন্দিচারণাঃ ।

নিপীয তত্কৌৰ্ণিকযামথানয়া চিরায তস্মৈ বিমনায়মানয়া ॥২৩॥

প্রিয়ং প্রিয়াস্ব ত্রিজনস্বয়িশ্রিয়ৌ লিখাধিলীলাগৃহমিতি কাব্যপি ।

ইতি স্ম সা কাহতরেণ (১) লেখিতং নলস্য চ স্বস্ব চ সখ্যমীশ্বতে ॥২৮॥

অন্বয়ঃ—পরাধীঃ অনিষেবলীচনাৎ অরাত্ বিমেষি, (অতঃ) তত্ত্বম্ উদাহর ইতি সা যুগ্ধঃ

সুখতা জনৈন তদাশ্বদে নিদর্শনং নীষধম্ অশ্বধেবয়ত ॥২৬॥

অরাদিতি । পরাগতা স্বনয়নাগ্নিমা। চত্ৰকালো অচরঃ প্রাচ্য। চক্ষু তক্ষাত্ পরাধীশ্বতাৎ, অতএব অনিষেবলীচনাৎ নিনিষেবনয়নাৎ অরাত্ কামদেবাত্, বিমেষি ভীতা মমামি, সুন্দরযুবকদ্বিহায়া জাতায়া কামদেবলীচন্যে ক্রতে অানন্দস্থ ন ভবন্ত্যেব, ধনুত ভয়মিব জায়ত ইতি ভাষাঃ । অতঃকল্পিতং অরাদেবং জনম্, উদাহর উল্লিখ, ইতি পশ্যৎ কারেণ, সা দময়ন্তী, যুগ্মস্বকজনান্, সুখতা প্রশংসতা, জনৈন শুভীজনেন প্রযোজ্যকর্মী, তস্মৈ অরস্ব অশ্বদে স্যনে, নিদর্শনং দৃষ্টাক্ষমূর্তন, নীষধং নিষধদেয়াচিপতিং জনম্, অশ্বধেবয়ত্ অমিষেচিতবতী কামোপমানলেন স্থাপিতবতীত্যর্থঃ । এতেন দময়ন্ত্যা নলগুণশ্রুত্বাতিংসীকী ব্যব্যতি ।

অনু উপমানরূপতয়া নলস্য স্মা পনেন প্রসিদ্ধোপমানমূর্তস্য কামদেবস্য উপনীত্যকল্পনাপ্রতীতিঃ প্রতীপালং হারঃ । রসাদয়ঃ পূর্ববৎ ॥২৬॥

বাঙ্গালা—যুগ্ম নিনিষেবনয়ন কামদেব হইতে আমার ভয় হয়; অতএব উদ্ভিন্ন অস্ত্র কোন স্তম্ভর যুবকের উল্লেখ কর' এই ভাবে দময়ন্তী, যুবকদ্বিগের প্রশংসাকারী নথীজন দ্বারা, কামদেবের স্থানে দৃষ্টাক্ষরূপে নলকে স্থাপিত করিতেন ॥৩৩॥

অন্বয়ঃ—অনয়া নিষধাগতা দূতদ্বিজবন্দিচারণাঃ মিষেণ নলস্য গুণান্ পৃষ্টাঃ অথ তত্কৌৰ্ণিক-
কথো নিপীয চিরায বিমনায়মানয়া (সখ্যা) তস্মৈ ॥২৩॥

নলস্মিতি । অনয়া দময়ন্ত্যা, নিষধাগতাঃ কাব্যং বিশেষসম্বাদন্যর্থং নিষধাশ্বদেয়াদায়াতাঃ, দূতাঃ চন্দ্রশেখরাঃ, দ্বিজা রাজাণাঃ- বন্দিগঃ স্তুতিপাঠকাঃ, আরণ্য নট্যেব তে, মিষেণ ভবতী দেশে ইচ্ছমঃ কামিনী পুচ্ছতী বর্ততে নবা যঃ সর্বগুণাকর ইচ্ছসীন ব্যাজিন, নলস্য গুণান্ গীর্ষসীন্দর্যাদীন পৃষ্টাঃ । অথ অনন-
রম্, তস্মৈ নলস্য কৌর্ণিক্যো যমসাত্তপাখ্যানম্, নিপীয তৈম্যঃ সাদরং স্তুত্বা, চিরায হীর্ষকালং যাবত্, বিমনায়মানয়া ইচ্ছমঃ সর্বগুণাকরো বরঃ সাদৃশ্যো দুর্লভ এবৈতি বিধায় বিবস্বচিতয়া সখ্যা, তস্মৈ অবস্থিতম্
অনু বিবদাখ্যমানলীদয়ান্ ভাবোদয়নামালংকারঃ, দ্বিতীয়ার্ধে ইত্যনুপ্রাসঃ অন্বয়নকশ্চ, ব্রহ্মতৈবো
জংছতিঃ । রসাদয়ঃ পূর্ববৎ ।

পৃষ্টা ইতি “কর্ম্মসম্বন্ধে দৃষ্টাদিভ্যঃ” ইত্যম্বাধি কর্ম্মণি প্রত্যয়বিধানান্ দূতদ্বিজবন্দিচারণা ইত্যম্বাধি-
কর্ম্মণ এবীক্যার্থতা ॥২৩॥

বাঙ্গালা—নিষধদেশ হইতে আগত দূত, ডাক্তার, স্তুতিপাঠক এবং নটদ্বিগের নিকট যময়ন্তী ছলপূর্বক নলের গুণ জিজ্ঞাসা করিতেন; তাহার পর তাহাদের মুখে নলের কীর্তির কথা শুনিয়া, বহুকাল যাবৎ তিনি বিষম চিত্ত হইয়া অবস্থান করিতেন ॥৩৭॥

অন্বয়ঃ—অধিলীলাগৃহমিতি কাব্যি ত্রিজনস্বয়িশ্রিয়ৌ প্রিয়ং প্রিয়াস্ব (এতী) জিহ্বা, ইতি সা

মনোরথেন স্বপতীকৃতং নলং নিশি ক সা ন স্বপতী স্য পশ্যতি ।
অহটমপ্যর্থং মহটম্ভে ভবাৎ কৰোতি সুমির্জ'নদর্শ'নাতিথিম্ ॥৩২॥
নিমীলিতাদচ্ছিত্যুগাচ্ছ নিদ্রয়া জ্বদোঃপি বাঙ্ঘে দ্বিযমীনমুদ্রিতাৎ ।
অদর্শি' সঙ্কীপ্য কদাপ্যবীজিতো রহস্যমস্যাঃ স মহম্বজীপতিঃ ॥৪০॥

“অববাঙ্ঘং নাহাপি” ইত্যাদিমা আলঙ্কারিকঃ পূর্ব'রাগ' প্রতি অবব' দর্শ'ন'ম্ভে তুতমঃ নির্দিষ্টম্ । তব পূর্বোক্তভ্রোকপক্ষেন অবব' প্রতিপাদিতম্, ইদানী' দর্শ'ন' প্রতিপাদয়িতুমাঙ্গী চিত্তে দর্শ'ন'মাহ প্রিয়মিতি । কীকার্হটম্ভি মিনী' ইত্যধিকীকার্হটম্ভি । বিভক্তার্থে অব্যয়ীভাবঃ । কাবপি কৌচিত্ত, বিজগজ্জয়িতো যীঃ শ্রীমা যযৌ কৌ, প্রিয়' প্রিযাচ্ছ দখিত' দখিতাচ্ছ এনৌ, লিখ' চিত্তয় । ইতি একম্পৃ'কারেণ, আদেশে সতি, সা দময়ন্তী, কাবতরৈষ প্রধানতরবিষয়কারেণ, কুচিত্ত' চিত্তিতম্, নলস্য চ স্বস্য আত্মনয়, সুখ্য' সাহস্মন, ইত্যে' আ হটম্ভী, বিজগজ্জয়িতয়া নলস্বয়ীরে' চিত্তিতত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

অনু সখ্যশব্দঃ সাহস্মাৎ অব্যয়ক ইত্যব্যয়কত্বদোষঃ । সখ্যমিয'চ সাধ্যমিতি পাঠে'ন তৎসমাধানম্ ।
বসাদয়ঃ পূর্ব'বন্ ॥৩৮॥

বাঙ্গালা—বিলাসগৃহের দেওয়ানে জিজ্ঞাসনের মধ্যে সর্বাংগকা স্মরণ কোন ভ্রুটী
প্রিয় ও প্রিয়ারকে চিত্র কর ; এইরূপ আদেশ করিলে, চিত্রকরশ্রেষ্ঠ নলকে ও আপনাকে
চিত্র করিল; তখন দময়ন্তী নলের ও আপনার সাদৃশ্য দেখিলেন ॥৩৮॥

অনুব্যয়ঃ—স্বপতী সা মনোরথেন স্বপতীকৃতং নলং ক নিশি ন পশ্যতি আ ? । সুমিঃ অহটম্ভে'ম-
বাৎ অহটম্ভি' অপি অর্থ' জনদর্শ'নাতিথি' কৰোতি ॥৩২॥

ইদানী' স্রগ্রে' দর্শ'ন'মাহ মনোরথেনিতি । স্বপতী নিদ্রাতী, সা দময়ন্তী, মনোরথেন ইচ্ছয়া, স্বস্য পতি-
ভ'ন'তি স্বপতিঃ অস্বপতিঃ স্বপতিঃ কৃত ইতি স্বপতীকৃতস্য' স্বপতীকৃত' মনসা পতিত্বেন হতমিত্যর্থঃ । নলম্, ক
নিশি কস্মা' রাণী, ন পশ্যতি আ স্রগ্রে' ন হটম্ভী ? অপি তু সর্ব'স্মামিব' নিশি পশ্যতি আত্মর্থঃ । নলু
নিদ্রিতাবল্যায় বিধেয়ানুভবত্বদঃ স্রগ্রে' স্মৃতিস্ম্য, স্মৃতিয়ানুভবপূর্বি'কীতি নলস্য পূর্বা'নুভব'মাবাৎ কায' স্রগ্রে'
দর্শ'ন'মিত্যাহ অহটম্ভি । সুমির্জ'দ্রা, অহটম্ভে'মবাৎ দৈবম্ভ'বাৎ, অহটম্ভি' ইহ' জন্মজি' অননুভূতম্ অম-
ত্বজীকৃতম্ অপি, অর্থ' বস্তু, জনানী' দর্শ'নাতিথি' হটম্ভী'স্ব' কৰোতি স্রগ্রে'মর্ভেন' দর্শ'য়ন্তীত্যর্থঃ । তথা অ
পূর্ব'জন্মীয়া'নুভবজনিত'অব্যবশ্যাদিবিদ' স্রগ্রে'দর্শ'ন'মিতি লোকদোষ ইত্যাস্থয়ঃ ।

অথ সামান্যেন বিশেষণমর্থ'লক্ষণোপাধীন'লক্ষ্যসীৎপদ্ধারঃ, অর্থাৎপতিঃ, 'স্বপতী-স্বপতীতি' অহট-অহট'তি
যনকচ্ছ, ইত্য'নৈল' পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংকৃষ্টঃ । বসাদয়ঃ পূর্ব'বন্ ।

স্বপতীতি স্বপথাতীঃ অন'জি' প্রয়োগঃ ॥৩২॥

বাঙ্গালা—দময়ন্তী নিদ্রিত হইয়া, মনে মনে পতিতে বৃত্ত নলকে কোন রাত্রিতে
দেখিয়াছিলেন না ? । কারণ, নিদ্রা, অপ্রত্যক্ষীকৃত বস্তুকেও, অনুদৃষ্টপ্রভাবে লোকের দৃষ্টি-
গোচর করিয়া থাকে ॥৩৯॥

অনুব্যয়ঃ—নিদ্রয়া নিমীলিতাৎ অচ্ছিত্যুগাচ্ছ বাঙ্ঘে দ্বিযমীনমুদ্রিতাৎ জ্বদঃ অপি সঙ্কীপ্য, 'কদাপি
অবীজিতঃ নহন' রহস্য' সঃ সঙ্কীপতিঃ কৃজাঃ অদ'র্শ' ॥৪০॥

স্রগ্রে'দর্শ'ন'ল'ব' প্রকারনির্দেশমাহ নিমীলিতাদিতি । নিদ্রয়া নিমীলিতাৎ মুদ্রিতাৎ, অচ্ছিত্যুগাৎ নয়ন-
৪

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽव्यतिमपेदे प्रति तां स्मराहिताम् ।
तपस्पूर्णावपि मेदसा भरा विभावरीभिर्विभराव्यभूविरे ॥४१॥

याश्च, बाह्यं न्दियाणां चक्षुरादीनां मौनेन स्मर्यावयवाद्याहृतया निद्रावशादेव निष्क्रियतथैत्यर्थः । सुद्रितात् इति-
वर्हितात् निष्क्रियादिति यावत्, उदः उदयान् अपि च, सप्तोप्य गोपयित्वा सुखायितं कल्पेति यावत् । कदापि
कदापि काले, अतोऽन्तः दमयन्त्या 'अनवलोकिता', मरुत् रङ्गम् अतीवमोपमोयं वस्तु तत्स्वरूप इत्यर्थः,
अ मङ्कोपतः राजा नलः, अस्या दमयन्त्याः समीपे, अदग्निं दग्मितः । तथा च कदापि दृष्ट्वा यथा निद्रितात्
प्रहरिदयत् तथोन्मत्कृतया निष्क्रियात् तत्परिचालकाच्च गोपयित्वा अहृतपूर्वः सुतमानः कश्चिदावकः
कन्यायाः समीपे मोला दग्धं ते ; तथैव निद्रयापि सुद्रितमयनयुगलात् निष्क्रियउदयादपि च गोपयित्वा
मनान्तमोपमोयो नलः स्मर्यरूपेण दमयन्त्याः समीपे दग्मितः, मोपमोयस्तुनो गोपनभावेन प्रदग्धं नश्येव न्याय-
त्वादिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अतएवात्र कार्येण निद्रया दूतोव्यवहारसमारोपान् समाशोक्तिरवधारः, तथा गोपनं प्रति अश्लोभिर्मो-
हितत्वं उदय सुद्रितत्वं उत्तरिति पदार्थोद्भूतकं काव्यलिङ्गम्, इत्यनयोक्तृवाङ्मभावेन सङ्गरः ; तथा अतुल्य-
वर्णं कृत्वागुप्रासश्चेति समुदाये संश्लष्टः । तथा मोनपदं सुद्रितपदञ्च निष्क्रियार्थं अवाचकमित्यत्राचक्षल-
दोषः ; 'उदोऽपि बाह्येन्द्रियशान्तिनिष्क्रियात्' इति पाठेन तत्समाधानम् । रसादयः पूर्वं वत् ।

बाह्येन्द्रियमोहसुद्रितादित्यत्र दमयन्त्येवम् आत्मा नमसा संयुज्यते, मनश्चेन्द्रियं, इन्द्रियं विषयेषु, ततः
प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षप्रमाणी । निद्रा च युगपत् सर्वेन्द्रियविनाशः । तेन बहिरिन्द्रियाणां विषयसंयोगाभावात्
निष्क्रियतया उदयस्यापि निष्क्रियत्वमिति ॥४०॥

वाङ्मना—सूचित नयनयुगलं हृदये एव बहिरिन्द्रियगणेरत्र क्रिया ना थाकाय निष्क्रिय
रूपय हृदये गोपनं करिष्य, निद्रा नितास्त गोपनीय एव कथनञ्च याहाटक मेधा यात्र नाई,
सेहे नमराञ्जाक निद्रा नश्यस्तोके मेधाईग्राह्य ॥४०॥

अव्ययः—अहो ! स्मराहितां तां प्रति अहोभिः हिमागमे अपि अतिमहिमा प्रपेदे ; विभावरीभिः
तपस्पूर्णा अपि मेदसा भरा विभराव्यभूविरे ॥४१॥

अवकात् दग्धं नात्र परं दमयन्त्याः पुष्पागुप्रासोदये सति तस्या विरहदशां वर्णयति अहो इति । अहो
आश्चर्यम्, करिष्य कालेन अहितां योजितान्, तां दमयन्तीं प्रति लज्जोक्तव्यं, अहोभिर्दिवसैः, हिमागमेऽपि
हिमलकालेऽपि, अतिमहिमा अतिउत्तमम्, प्रपेदे प्राप्ताः । तथा विभावरीभिः रात्रिभिः, तपस्वीः यौगक्ष्यतीः
पूर्णां परिपूरयेदपि पूर्वं हृदये यौगक्ष्ये उपस्थितेऽपीत्यर्थः, मेदसा अतीरङ्गुलताजनकधातुविशेषाद्यान्, भरा
अतिधयाः अतीवविहारा इत्यर्थः, विभराव्यभूविरे वृताः । हिमलकाले स्मरावादेव सुदूरं विदग्धं वत्
उदयं प्राप्तम्, तथा यौगक्ष्ये स्वत एव सुद्राभिरपि रात्रिभिर्यत् विस्तृतिः प्राप्ता, तदाश्चर्यमिवेत्याशयः ।
विरहकालात् दुरतिक्रमयित्तया लज्जेऽपि कावः अतिउत्तमया प्रतीयत इति तु तत्त्वम् ।

अत्र महिमलङ्काराणां गुणार्था उक्तं तादृशदिनरात्रिकपयोद्वैत्यशोभिरोपात्तं विरहकाजीनतया तत्समा-
धानार्थं विरोधानां साजलहारइयम्, कृत्वागुप्रासोदयगुणसङ्घ, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संश्लष्टः । तथा
कद्विषयोजनवीरसत्त्वेऽपि मेदःप्रत्यक्षं लङ्काराणां लक्षितत्वात् मेधायां तादोषः ; अतु 'विश्वं तेभंराः' इति
पाठेन परिहृत्यः । रसः पूर्वं वत्, साधुर्गुणः, वेदोर्गो च रीतिः ।

"उदय उदयमलङ्कारः" इति "अतिमोहभरः" इति च अमरः ॥४१॥

স্বকান্ধিকীর্ণি ব্রজমৌলিককজ: অবলম্বনতর্ঘটনাগুণশ্রিয়ম্ ।

কদাচিদস্যা বুধধৈর্যলোপিনম্ (১) নলোঃপি লীকাদনুঘোদগুণোৎকরম্ ॥৪১৪

তমীব লম্ব্যবসরং তত: অর: শরীরশীভাজয়জাতমতৃসর: ।

অমৌচশম্বা নিজয়েন সূর্ত্য তথা বিনির্জঁতুমিথেষ নৈবধম্ ॥৪১৫

বাক্সালা—কি আশ্চর্য্য ! কাম্পাণ্ডিতা দময়ন্তীকে লক্ষ্য করিয়া, হেমন্তকালের দিনগুলিও অত্যন্ত বিশালতা প্রাপ্ত হইয়াছিল এবং গ্রীষ্মকালের রাত্রিগুলিও বিশেষ সুলভতা প্রাপ্ত করিয়াছিল ॥৪১৪

অন্বয়:—নল: অপি কদাচিত লীকাত স্বকান্ধিকীর্ণিব্রজমৌলিককজ: অবলম্বনতর্ঘটনাগুণশ্রিয়ং শ্রিয়ন্তে, বুধধৈর্য্যলোপিনম্ অস্যা: গুণোৎকরম্ অয়যোত্ম ॥৪১৪

ইদানীং নলস্বাস্থ্যনুরাগং বচস্বিত্যুপেক্ষনম্ স্বকান্ধিকীর্ণি । ন লীকালং দময়ন্তী, নলোঃপি অর্থ: , কদাচিত্ত্ব কজিগ্রপি সমধি, লীকাত ইত্যাদিলীকসুখাত, অস্যা দময়ন্ত্যা য: কান্ধিকীর্ণিব্রজ: স্বীকৃত্য্যনবস্থানয়ম: সমুত: স এব মৌলিককজ: লীকানাং বস্তু ধারকীয়স্বাত্ম যথলম্ব্য সুলভামালা তস্যা: , অবলম্বনতর্ঘটনায়া অম্ব্য নারয়য়নম্ নলান: করধৈর্য্যোজনাবাদ যো গুণ: সূচং তস্মৈ শ্রীভাম, শ্রিয়ন্তম্ অবলম্বনমানম্, তথা বুধানী কান্ধিকানপি ধৈর্য্যলোপিনম্, সত্যজকতয়া ধৈর্য্যনাশকরম্, অস্যা দময়ন্ত্যা: , গুণোৎকরং স্বদুলভাণ্যাদি-গুণবস্তুম্, অয়যোত্ম স্তম্বান্ । এতৎ শ্রবণনিবন্ধন এব নলস্য দময়ন্ত্যা পূর্ব্বং: সম্ভাব্য ইতি প্রতী-পাদিতম্ ।

অব প্রথমে অরশে নিরস্ত্রং লীকরূপকম্, দ্বিতীয়ে অ অম্ব্যস্ত শ্রিয়ং কথমন্ত: শ্রয়তীতি বস্তুসম্বন্ধ: অবলম্বন শ্রিয়মিতি শ্রিয়মিতি সাঙফাঙ্গীপাত্ম অবলম্বনবস্তুসম্বন্ধেবা নিদর্শনা, ইত্যনুপ্রাসঙ্গিকানুপ্রাসঙ্গ, ইত্যেতিবা নিখৌ নিরপেততয়া সংঘটিত: । স:ধুয়্য গুণ:, বৈদর্ভী অ রীতি: ।

"সমুত্তনিতবস্তুঃ স্তম্বদ্বিবিধঃ প্রজা: ।" ইত্যনব: ॥৪১৫

বাক্সালা—কোন সময়ে নলও, লোকমুখে দময়ন্তীর গুণগুলি শ্রুতিতে পাইলেম; সে গুণগুলি জানীদিয়েগেও ঐখ্যলোপ করিত্ত এবং দময়ন্তীর সৌন্দর্য্যনিবন্ধন যশোরাত্রিরূপ সূক্তাংগার ভিত্তর সেলাই করিবার সূতার শোভা ধারণ করিত ॥৪১৪

অন্বয়:—তত: শরীরশীভাজয়জাতমতৃসর: অর:, তমীব অবসরং লম্ব্য নিজয়া সূর্ত্য তথা অমৌচশম্বা নিজয়েন, তথা নৈবধম্ বিনির্জঁতুম্ ইধিষ ॥৪১৫

তমিতি । এতী দময়ন্ত্যা গুণশ্রবণ:নলরম্, শরীরশীভায়া আক্ষমৌ দিঙস্বীকৃত্য্য জয়িন নলকর্ণ-ক-জয়করধৈন জাতী মতৃসরী নলং প্রতি বিদ্বৌ যস্য স তথোক্ত:, অর: কামদেব:, তমীব নলকর্ণ-কদময়ন্তীগুণ-শ্রবণসমযাক্ষনমিব, অবসরং জয়সমবসম্, লম্ব্য প্রাপ্ত, নিজয়া স্বকৌশল্য, সূর্ত্যয়া সূর্ত্যমন্ত্যা, অমৌচশম্বা ইব অম্ব্যবসামন্ত্যনৈব, তথা দময়ন্ত্যা করধৈন, নৈবধম্ নিবধদ্বিগাধিপতিং নলম্, বিনির্জঁতুম্ আয়নৌ-কর্তৃম্, ইধিষ অমিলিতাব ।

অব বাস্তা ভাষাভিমানিনী গুণোৎকরং অলংকার:, যন্তে: স্বীকৃত্য্যপতয়া গুণলত্যা, তথা জয়ন্ত্যা প্রতি দ্বিতীক-অরবলম্বনকপদস্বার্থো উত্থুরিতি পদার্থ উত্থুরং কাব্যশ্রিয়ম্, তথা প্রথমার্ধে অলংকারপ্রাস:, অবলম্বন তু ইত্যনু-প্রাস ইত্যেতিবা পরস্পরনিরপেততয়া সংঘটিত: । পদ্যাদৌ গুণ:, বৈদর্ভী অ রীতি: ॥৪১৫

(১) বুধধৈর্য্যলোপিনম্

অকারি তেন অৰণ্যতিনিগুণঃ সমাভুজা ভীমবৃপাকজালয়ঃ ।

তদুদ্বৈধ্যং ব্যয়সংহিতৈষুণা স্মরণে চ স্বাক্ষরাসনাশ্রয়ঃ ॥৪৪॥

অমুখ্য ধীরস্য জয়ায় সাহসী তদা খলু জ্যাং বিশিষ্টেঃ সনাশ্রয়ন্ ।

নিমজ্জয়ামাস যশাসি সংশয়ে স্মরস্তিলোকীবিজয়াজি তান্মপি ॥৪৫॥

ব্যাখ্যান—তাহার পর, কামদেব সেই অরণ্য পাশ্বে, অকৌশল মূর্তিমতী অস্বার্থশক্তি
জ্ঞান দময়ন্তী দ্বারা নলকে অয় করিবার হেতু করিলেন। কেন না, নল আপন শরীর-
সৌন্দর্য্য দ্বারা কামদেবের শরীরসৌন্দর্য্য অয় করায় নলের প্রতি কামদেবের বিশেষ অস্বার্থ-
ছিল ॥৪৩॥

অন্বয়ঃ—তেন সমাভুজা ভীমবৃপাকজালয়ঃ গুণঃ অৰণ্যতিনিগুণঃ অকারি ; তদুদ্বৈধ্যং ব্যয়সংহিতৈষুণা
স্মরণে চ স্বাক্ষরাসনাশ্রয়ঃ গুণঃ অৰণ্যতিনিগুণঃ অকারি ॥৪৪॥

জয়চ্ছানলরং জয়স্য চেতাসাচ্চ অকারীত । তেন সমাভুজা রাজা নলেন, ভীমবৃপাকজা দময়ন্তি
মাক্ষয় আশ্রয় যস্য স তাহ্মসৌ গুণঃ দময়ন্তী গুণসমূহ ইত্যর্থঃ, অৰণ্যতিনিগুণঃ অৰণ্যতিনিগুণঃ স্মরণে
চ যাবৎ অকারি জতঃ । তথা তস্য নলস্য উদ্বৈধ্যং লোকীতরং যতু ধৈর্য্যে স্থিরতা তস্য ব্যয়স্য বিনাশায় সংহিতঃ
সংযোজিতঃ ইতিবাচ্যে যেন তেন নলীকৃতেন, স্মরণে কামদেবৈন চ, সু সুদেব আত্মনো বতু শরাসনং অশ্রুঃ তদেব
আশ্রয় যস্য স তাহ্মসঃ, গুণা ভীমবী, অৰণ্যতিনিগুণঃ কৰ্ম্মপথ্যলাকৰ্ম্মপাৎ কৰ্ম্মপথ্যলাগামী, অকারি জতঃ ।

অন অকারীতঃ কথ্য ক্রিয়য়া সচ্চ ললকাসময়ঃ প্রসূতযৌবন কৰ্ম্মতয়ামিসম্মত্যাৎ গুণ্যযোগিতালঙ্কারঃ, তস্য
স্বয়ম্ভস্য কামদেবস্য চ পৰ্য্যায়তয়া আপাততঃ পুনঃকৃত্যাপ্রতীতিঃ পরে সু কামদেবাসনান্মিত্যর্থঃ মদাবগমাত
মিন্নাঙ্কারম্ভগতস্য পুনঃকৃত্যদামসৌলঙ্কারে, ইতিবাচ্যঃ পরস্পরনির্দেশতয়া সংহতিঃ । প্রসাদী গুণঃ,
বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ॥৪৪॥

ব্যাখ্যান—মহারাজ নল, যেমন দময়ন্তীর গুণগ্রাম কর্ণগোচর (অবগণ) করিলেন ;
কামদেবও তেমন তাহার অগৌকিক ধৈর্য্য বিনাশ করিবার জন্য বাগসন্ধান করিয়া, আপ-
নার স্মরণ ধরু গুণ কর্ণগোচর (কর্ণপর্য্যায় আকর্ষণ) করিলেন ॥৪৪॥

অন্বয়ঃ—সাহসী অরঃ অমুখ্য ধীরস্য জয়ায় তদা খলু জ্যাং বিশিষ্টেঃ সনাশ্রয়ন্ (সন্) বিলোকী-
বিজয়াজিতানি অপি যশাসি সংশয়ে নিমজ্জয়ামাস ॥৪৫॥

অমুখ্যতি । কৌশলানপেচং কৰ্ম্ম সাহসম্, তদস্যাকৌশলী সাহসী, অরঃ কামদেব, অমুখ্য ধীরস্য ধৈর্য্য-
ব্রাহ্মণী নলস্য, জয়ায় আশ্রয়করণায়, তদা তস্যান্ কালী, খলুস্বয়ং বাধ্যলঙ্কারঃ, জ্যাং অশ্রুগুণম্,
বিশিষ্টেবাচ্যঃ, সনাশ্রং সংযুক্তং ক্রমং সনাশ্রয়ন্ সন্, তথা লোকীকৃত্য সনাশ্রয় ইতি বিলোকী বিলুপনং
লজ বিজয়েন অজিতান লজ্যানি অপি নলস্য বিজয়েন প্রাপ্যে যশসি কা কথ্য মাঙ্ক প্রাপ্যপৌষ্যঃ, যশাসি
‘কামদেবসাহসী’ ইতি প্রশংসাদান্, সংশয়ে ইমানি যশাসি স্থাশ্রয়িতবা ইতি সন্দেহে, নিমজ্জয়ামাস
নিমজ্জয়, নলস্য ধৈর্য্যতময়েন তাহ্মসম্মিত্যর্থঃ সংশয়াদিত্যর্থঃ ।

অন অরস্য তাহ্মসংযয়াসম্মিত্যর্থঃ ইতি সন্দেহোক্তিরিত্যর্থঃ লঙ্কারঃ, প্রতীতিঃ, অশ্রুগুণম্,
অপ্যাপ্যনিবলীবা সংহতিঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ॥৪৫॥

ব্যাখ্যান—সাহসী কামদেব, ধীরপ্রকৃতি নলকে অয় করিবার জন্য সেই সময় ধরু

যোজন্য কারিয়া, জিতুবনবিজয়লক্ষণগুলিকেও সংশয়সাধনের নিমিত্ত করি;

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवस्थेऽक्षतया व्यलासि तत् ।

अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गं धैर्यं दस्य पौष्पैरपि धैर्यैकक्षुकम् ॥४६॥

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरंतनुच्छायतया तमात्मनः शयाकं शङ्खं न स लङ्घितुं नलः ॥४७॥

अन्वयः—तथा अनेन भैमीं घटयिष्यतः विधिः अवस्थेऽक्षतया तत् व्यलासि ; यत् पौष्पैः अपि तादृगनङ्गमार्गं धैर्यं दस्य तत् धैर्यैकक्षुकम् अभेदं ॥४६॥

ननु नलस्येतादृशविधौ धीरलङ्घिं कथं दमयन्तोविरुद्धाङ्गुली भूत्वा सद्यानमाश्रयदिति मङ्गभारते श्रूयत इत्याह अनेनेति । तथा तेन प्रकारेण हंसदारित्यर्थः, अनेन नलेन सह, भैमीं दमयन्तोम्, घटयिष्यतीति बोधयिष्यतः, विधौ विधातुः, अवस्था अङ्गुली इच्छा यस्य सः अवस्थेऽक्षः तस्य भावनाया, तत् व्यलासि विलसितं क्रीडितम् ; यत्, पुष्पाणामिति इति पौष्पाः पुष्पमयान्तरपि, तादृशः पुष्पमयत्वादेव नितान्तकीमला इति तात्पर्यम्, ये अङ्गमार्गं धैर्यं कामवाचाः, अस्य नलस्य, तत् लगत्पुंसङ्गम्, धैर्यमेव कक्षुकं कक्षं धैर्यैकक्षुकम्, अभेदि भिन्नं विदारितमिति यावत् । विधातुः इच्छावशादेव नलस्य धैर्यमङ्गः, न पुनः कामविकल्प इति भावः ।

अथ पुष्पमयान्तरपि कक्षुकमेव इति विरोधानासीदलङ्कारः, धैर्यैकक्षुकमिति निरङ्गं शैवकवपकाश्च, अलङ्कारकाङ्क्षिभः चैव सङ्करः । गुणरोतो पूर्ववत् ।

“कक्षुकं वाचवारीकम्” इति त्रिकाष्टशेषः ॥४६॥

वाङ्माला—सेहै डावे नलेर सहित दमयन्तौके विनि मच्चिगित करिवेन, सेहै विधातार अश्रुतिहत हेछाहै केवल सेहै थेलो थेलिग्राछिन ; ये, पुष्पमय सेहै रूप कोमल कागवाणठ, नलेर मूढ धैर्यकवच डेढ करिग्राछिन ॥४७॥

अन्वयः—अहो अन्तर्हि (वक्तव्यम्), यदस्त्रतापितः पितामहः अद्यापि वारिजम् आश्रयति । सः नलः आत्मनः तनुच्छायतया तं स्मरं लङ्घितुं न शक्नोति इति शङ्खं ॥४७॥

कामप्रभावात् दुर्निवार इत्याह किमिति । अहो आश्चर्यम्, अन्तर्हि “कथमिति शेषः, यस्य कामस्य कस्मिन् तापितः, पितामहो ब्रह्मा बर्धमानं विद्वेपिता च, अद्यापि, वारिजं पश्यन्, आश्रयति तत्तापशान्त्यर्थं नवलम्बते । स नलः, आत्मनः स्वस्य तनोः शरीरस्य छाया इव छाया कान्तिः अनातपस्य यस्य स तनुच्छायः तस्य भावः तथा हेतुना, तं स्मरं कामम्, लङ्घितुम् अतिक्रमिष्ये, न शक्नोति न शक्नोति बभूव, इति शङ्खं अहं सन्भावयामि । तथा च स्वयं स उत्कर्षा ब्रह्माप्य बाईकान्तिं कोनितदेहं विद्वेपितापि च यं काममतिक्रमिष्ये न शक्नोति, प्रत्युत तदस्त्रेण तापितः सन् तत्तापशान्त्यर्थं पश्यमाश्रयति ; सामान्यमानुषो युवा च नलः तं कामं कथमतिक्रमिष्ये ; विशेषतश्च अहो कामः समानतनुच्छायतया समान एवेति समानं जनं द्राघेयं वातिक्रमिष्ये न शक्नोति तथा आत्मनश्छायाश्च कोऽप्यतिक्रमिष्ये न शक्नोति इति सरलाद्यो भावार्थः ।

अथ कामाश्रयतयेन ब्रह्मणो वारिजाश्रयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिः, अर्थापत्तिः तथा शङ्खं इत्युत्पत्तिं भावावकतया तनुच्छायतयेवेत्यर्थं पर्यवसानेन च वाच्या भावानिमित्तानि हेतुत्वमिवा, हृत्पुष्पमयस्य, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संलुटिः । अन्वदिव्यनगरं “वक्तव्यं” इति पदकानुक्तावपि न न्यूनपदतादीषुः प्रत्युक्तगुणएव, वक्तुराश्रयमप्रत्यानृतएव च अहो इत्याश्रयार्थकपदप्रयोगान् “उक्तावानन्दमप्रादौः काङ्क्षन्, पदतां गुणः” इति साङ्ख्यदर्पणात् । प्रसादो गुणः, वेदमो च रोतिः ।

“पितामहो विरिषी आपातस्य जन्मोऽपि च ” इति मीदिनी ॥४७॥

সরীসৃপা কুম্ভযুগেন জৃম্বিতং নবোপহারেণ বয়স্কৃতেন কিম্ ।

তপাসরিদুর্গমপি প্রতীক্য সা নলস্ব তস্মী হৃদয়ং বিবেশ যত্ ॥৪৮॥

অপক্ৰুধানস্ব জনায় যন্নিজাম্ অধীরতামস্ব কৃতং মনোমুখা ।

অবোধি তজ্জাগরদুঃখসাম্বিত্যো নিশা চ শয্যা চ শয্যাঙ্ককোমলা ॥৪৯॥

বাক্সালা—আশ্চর্যের বিষয় আর কি বলিব ? স্বয়ং ব্রহ্মাণ্ড (গিহুপিতাও), বাহ্যের
অন্ত্রে তাপিত হইয়া, অতাপি পদ্ম আভ্র করিয়া ব্রহ্মাণ্ডেছেন ; নিজের দেহের সমান কাঁচি
বলিয়া সেই কামদেবকে অতিক্রম করিতে নল সমর্থ হন নাহি হেঁহা আমি মনে করি ॥৪৭॥

অনুব্যয়:—তস্মী সা তপাসরিদুর্গম্ অপি প্রতীক্য নলস্ব হৃদয়ং যত্ বিবেশ ; তত্ বয়স্কৃতেন
নবোপহারেণ সরীসৃপা কুম্ভযুগেন জৃম্বিতং কিম্ ॥৪৮॥

নলস্ব দময়ন্তীকিনারামদুঃখর ইতি । তস্মী কুম্ভাঙ্কী, সা দময়ন্তী, তপা নলস্ব লক্ষ্যে বসিতু তত্
বিলুপত্বাত্ গমীরল্যে নদী সৌম দুর্গে দুর্গমস্থানং তদপি, প্রতীক্য লক্ষ্যবিত্তা, নলস্ব হৃদয়ং মনঃ যত্
বিবেশ প্রবিষ্টবতী ; তত্ বয়সা যৌবনেন কৃতং কুম্ভকারেণ যৌবনবয়সা কৃতঞ্চ তেন, নবো নূতনঃ উপ সমীপে-
ভারী মুক্তামালা যস্ব তেন, অস্বয় তু নব উপহারঃ কুম্ভকারদতং নূতনমুপায়নং তত্ স্তব্ধমেব, সরীসৃপা বম্বী-
কামিন বম্ব স্থিতেন চ, কুম্ভযুগেন কুম্ভাকারকামযুগলেন কলযুগলেন চ, জৃম্বিতং কিং বিলসিতামব ; অবশ্যা
সরিদুর্গমপ্ৰতরকাসম্ব ইতি ভাবঃ । অব্যাপি বামসারিত্তা বম্বসি কুম্ভবয়ং নিশাচ নদীদুর্গমুদীক্যং সম্বত-
ক্সাঃ যতি ।

অন্য এবম্ দময়ন্তী কাম্যেব তাঙ্কমামিসারিকায়া অবহারসমারোপাত্ সমাধীকিরলজ্জার, তথা কন-
কপবিশয়নিগরস্বেন তদমিত্যভ্যবসাদিত্যযৌক্যঃ, তপাসরিদিতি নিরঙ্কং কৈবল্যরূপকম্, কিং শব্দস্বীকৃত্য
প্রতিপাদকত্বাৎ বাচ্যা ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োদ্গম্যা, প্রথমচরণে ক্রীড়াশ্রমস্ব, ইত্যেতিবা মিথ্যে নিরপেক্ষতয়া
সংকুচিতঃ । পূর্ববদু গুণব্রোতী ।

“বয়ঃ পশ্চিমে বাহ্যদী যৌবনে চ লপুংসকম্” ইতি সিদ্ধিনী ।

সরীসৃপেতি “মাম্বিতপু স্কং পুংবহা” ইতি পশ্চৈ পুংবহায়াত্ ক্রস্বলস্ব ল্যামস্ব বামাঃ ॥৪৮॥

বাক্সালা—কুম্ভাঙ্কী বয়স্কতী, নলের লক্ষ্যরূপ নদীদুর্গকেও অতিক্রম করিয়া যে
তাঁহার হৃদয়ে প্রবেশ করিতে পারিয়াছিলেন ; তাঁহা যৌবনকালকৃত নূতনমুক্তামালা-
সম্বন্ধিত বক্ষোজাত কুম্ভযুগলের খেলা বলিয়াই মনে করি ॥৪৮॥

অনুব্যয়:—জনায় নিজাম্ অধীরতাম্ অপক্ৰুধানস্ব অস্ব মনোমুখা যত্ কৃতম্, জাগরদুঃখসাম্বিত্যো
ব্রহ্মাঙ্ককোমলা নিশা চ শয্যা চ তত্ অবোধি ॥৪৯॥

দময়ন্তী হৃদয়প্রবেষ্টায়া তং বসুভিঃ নলস্বতীকটমামীকিত্যাভ্য অবেতি । জনায় লোকায়, নিজা
লোকোয়াম্, অধীরতা কামজ্ঞানাস্থিরতাম্, অপক্ৰুধানস্ব নানোপায়ৈন গোপয়তঃ, অস্ব নলস্ব, মনোমুখা কামিন,
যত্ অনিবঁচনীযং কটং কৃতমুপাদিতম্ ; জাগরদুঃখস্ব বসিভ্রান্ত্রিস্ব সাম্বিত্যো সাংসারদুঃখী, শয্যাঙ্কেন
অব্ধেব অব্ধস্বীকৃত্যযৌবনঃ কামিনী স্তুত্বা যৌবনোপায়ৈন গোপয়তঃ, যত্ অনিবঁচনীযং কটম্, অবোধি
অ তবতী ; জাগরদুঃখসাম্বিত্যাদিত্যায়ঃ । নিশি শয্যায়াং শয়নাত্ তদনিদ্রানিবন্ধনদুঃখং ব্রহ্মত্ তথো-

॥৪৯॥ ইতি নীচম্ ।

অরোপতনোঽপি ভৃশং ন স প্রভুঃ বিদম্'রাজং তনয়ামযাচত ।
 ত্বজন্ত্বস্তু শর্ম্মং চ মানিনো বরং ত্বজন্তি ন ত্বেকমযাচিতব্রতম্ ॥৫০॥
 মৃষাবিষাদাভিনয়াদয়ং ক্বচিৎ জুগোপ নিম্মাসততিং ত্রিয়োগজাম্ ।
 বিলোপনস্যাধিকচন্দ্রমাগতা-বিभावনাস্তাপস্লাপ পাঙ্কুতাম্ ॥৫১॥

অত্র অর্থোক্তব্যং । ক্রিয়য়া নিম্মাস্যন্তরম্ভুতযোঃ ক্রমং তথামিসম্মত্যাৎ গুণ্যযোগতাৎকারঃ, যৌথং
 ব্রতি দুঃখসাংঘর্ষিতপদার্থোঁ হেতু রতি পদার্থ হেতুকং কাব্যলিঙ্গত্বেনযৌরহাঙ্কিভবেন সহরঃ, তথা প্রথমে
 পাদে জুগোপপ্রাসঃ, অন্তর্থে চ চন্দ্রনুপ্রাস ইতি সমুদায়ে সংঘটিতঃ । গুণরীতো পূর্ববত্ত্বে ।

জন্যোতি “স্বাচরু কল্যাণশীলী স্যামান.” ইতি সম্প্রদানস্বাত্ত্বার্থোঁ । অধীশীতি “দীপজনবুধ”
 ইत्याদিদ্বা কল্মরি ইচ্ ॥৪৮৮॥

বাক্সালা—নর যখন নিজের অধীরতা লোকের নিকটে গোপন করিতেছিলাম; তখন
 কামদেব তাঁহার যে অনির্বচনীয় ক্রোশ জন্মাইতেন; তাহা জ্যোৎস্নাশীতলা রাত্রি এবং
 শশকক্কাড়বৎ মৃগা শয়্যা এই উভয়েই জানিত । কেন না, তাহার নগের আগরণের
 দুঃখ দেখিতে পাইত ॥৪০॥

অন্বয়ঃ—সঃ প্রভু ভৃশং অরোপতনোঽপি (সন্) বিদম্'রাজং তনয়া ন যযাচত । মানিনঃ অস্তু
 শর্ম্মং চ বরং ত্বজন্তি ; তু একম্ অযাচিতব্রতং ন ত্বজন্তি ॥৫০॥

অর্থবশেৎ বিদম্'রাজসমীপে দমন্যকৌ কথং ন যাবিতবানিত্যাহ অরোপতন ইতি । সঃ প্রভুঃ বৃদ্ধিশীপতিঃ
 নরঃ, ভৃশং ভ্রান্তিঃ, অরো কামিন ভ্রপতনোঽপি পোক্তোঽপি সন্, বিদম্'রাজা বিদম্'রাজকং ভীষন্,
 তনয়া তদৌষক্যাং দমন্যকোন্, ন অযাচত বিধাভায় ন প্রার্থিতবান্ । কথমিত্যাহ মানিনো জনাঃ, বরজী-
 বত্বে যথা জ্ঞাতব্য, অস্তু প্রাচীন, শর্ম্মং চ সুখম্, ত্বজন্তি ; তু কিন্তু, একম্ মুখ্যম্, অযাচিতম্
 অপ্রার্থনীয় ব্রতং নিবনজন্ত, ন ত্বজন্তি । অতএব মনো নরঃ বিদম্'রাজসমীপে তত্কল্যাং দমন্যকৌ ন যাবি-
 তবানিতি ভাবঃ ।

অত্র সামান্যে বিশেষণমর্থে নবদোষান্বিত্যাসীৎসংহারঃ, ত্বজন্তীত্বকথ্যোঁ নিঃস্বা অসুশর্ম্মণোঃ কর্ম্মতথামি
 সম্মত্যাৎ গুণ্যযোগিতা চ, জনযৌরহাঙ্কিভবেন সহরঃ । তথা ত্বজন্তীত্বকথ্যেব পদক বিদ্যপাদানাত্ কথিতঃ
 পদতা দোষঃ । কিন্তু, অস্তুনিতি বহুবচানন্তে ন প্রকৃত্য শর্ম্মতি ব্রতমিতি চ একবচনানামিধানাত্ প্রত্যয়ঃ
 বিষয়ী সম্বন্ধজন্যাদৌষঃ । তথোঁ সমাচানায় পরাইনিব' পঠনীয়ম্ 'বরং' হি মানো বিজ্ঞাতি জীবিতং সুখম্,
 ন ত্বেকমযাচিতব্রতম্ । গুণরীতো পূর্ববত্ত্বে ।

“সুখাসবঃ প্রাচ্যঃ” ইত্যমরঃ ।

বাচ'হি কর্ম্মকল্যাৎ বিদম্'রাজং তনয়ামিত্যুভয়োরপি কর্ম্মকলম্ ॥৫০॥

বাক্সালা—নররাজ! অত্যন্ত কামপীড়িত হইয়াও, ভীষ রাজার নিকটে তাঁহার কল্যাণ
 আশ্রয় করেন নাই । কারণ, অভিমানী ব্যক্তির বরং প্রাণ ও মূখকে পরিত্যাগ করিতে
 পারেন; কিন্তু একমাত্র অবাচ্ছাত্রতকে পরিত্যাগ করিতে পারেন না ॥৫০॥

অন্বয়ঃ—অর্থঃ ক্বচিৎ মৃষাবিষাদাভিনয়াৎ ত্রিয়োগজা নিম্মাসততিং জুগোপ ; বিলোপনস্য অধিকঃ
 অন্দ্রমাগতাবিभावনাস্ত আপস্লাপ ॥৫১॥

দমন্যকৌবিদৌষকলম্ নিম্মাসী দীপজ্যুতা বীতপেদে ইত্যাহ অথেতি । অর্থং নরঃ, কৌশল্য কল্ম'বিন্
 জুনয়ে বিবদে বা, মৃষাবিষাদক নিম্মাসীদক অমিন

শ্রাশাক নিক্রীতুমেনে তত্‌প্রিয়াম্ (১) অয়ং বম্বাষে যদলীকবীজিতাম্ ।
সমাজ এবালপিতাসু বৈ শিকৈঃ সমুচ্ছ্যং যত্‌ পঞ্চমসুচ্ছ্যং নাসু চ ॥৫২॥
অত্রাপ সাপত্‌পত্নী স মূপতিঃ জিতেন্দ্রিয়াণাং ধুরি কীৰ্ত্তিতস্থিতিঃ ।
অসম্বরে শম্বরে বৈবিক্রমে ক্রমেণ তত্র স্ফুটতাসুপেযুপি ॥৫৩॥

নিজস্বামী ততিঃ পরম্পরান্, জুগোপ্য সৌ পতনান্ । তথা চ দময়ন্তীবিহ্বাদেব সমুত্পন্নয়া নিজাসপরম্পরা-
য়াম্ 'হা মাতামহি ! তব হৃদে' জীবনে'পে বিচ্যুতং' ন শক্যমি' ইতি প্রলাপাত্মকমিথ্যাদিপ্রকাশেন সাতা-
নক্রীকোক্তনিমিত্তা এবামৌ নিজাসাঃ, ন পুনরন্যনিমিত্তা ইতি সত্রুতজনেব সূচিতবানিতি সরলার্থঃ । তথা
বিলীগস্য বন্দনায়, অধিকবন্দনভাগঃ কপূরাদৌ যচ্চিহ্নং স তথোক্তঃ তস্য ভাবঃ অধিকবন্দনভাগতা তয়া
বিভাবনাৎ জ্ঞাপনাত্‌, বিয়োগজাং দময়ন্তীবিহ্বাদেব জানাম্, পাণ্ডুতাং দেহস্য পাণ্ডুবর্ণম্, অপরলপ
জুগোপ । বিলিপনোপবন্দনে কপূরভাগাধিক্যাদির্দেয়ং পাণ্ডুতা, ন পুনরন্যনিমিত্তেতি সাধারণেব জ্ঞাপিত-
বানিত্যর্থঃ ।

অতএবান ব্যাকীর্ণরত্নকারঃ । গুণরীতৌ চ পূর্ববৎ ।

“ঘনসারশব্দসংগঃ” ইত্যমরঃ ॥৫১॥

বাক্যোক্তা—নল, কোন দময়ে মিথ্যা শোক প্রকাশ করিণা, দময়ন্তীর বিরহজনিত
নিজামগুলিকে লোকের নিকট গোপন করিতেন এবং চন্দনের মধ্যে অধিক কপূর দেওয়া
হইয়াছে ইহা জানাইয়া, দময়ন্তীর বিরহজনিত শরীরের পাণ্ডু বর্ণকে গুপ্ত রাখিতেন ॥৫১॥

অন্বয়ঃ—অয়ম্ অলীকবীজিতা প্রিয়া যত্‌ বম্বাষে, তত্‌ অনেন নিক্রীতু' শ্রাশাক । বৈ শিকৈঃ পঞ্চম-
সুচ্ছ্যং নাসু এবালপিতাসু (সতৌ) সমাজ এব চ যত্‌ সমুচ্ছ্যং ॥৫২॥

প্রলাপাত্মকানদশা বর্ণয়তি শ্রবাকীতি । অয়ং নলঃ, অলীকবীজিতা মিথ্যাঃ প্রলাপঃ বীণাধ্বনিবদ্বয়েন
দময়ন্তীকণ্ঠধ্বনিরযমিত' সমান্‌ সঙ্কল্যজিহ্মিতামিত্যর্থঃ, প্রিয়া দময়ন্তীম্, যত্‌ বম্বাষে “প্রি়ে ! আগতাসি
কস্মিন তে ?” ইত্যাদিছবং যদুবাচ ; তত্‌ ভাষণম্, অনেন বচ্যমাণপ্রকারেণ, নিক্রীতু' গোপয়িতুম্, শ্রাশাক
জাতৌ বম্বুব । কৌটমী প্রকার ইত্যাঙ্ক বৈ শিকৈঃ বীণাবাদকৈঃ, পঞ্চমস্য কৌকিলস্বরসমানস্বরবিশিষ্ট
সুচ্ছ্যং নাসু রাগেণ, এবালপিতাসু গীতাসু সতৌ, সমাজ এব চ সমাস্থলোকসমূহ এব চ , যত্‌ যচ্চ তত্‌ সমুচ্ছ্যং
লক্ষ্যমানাঃ পুণ্যেণ সুগ্ধী বম্বুব । সম্যগথৌ বীণাঃ সুচ্ছ্যং নাসু বদ্যেণ সুগ্ধঃ সন্‌ নলপ্রলাপ' লাক্ষিত'বানিত্যশয়ঃ ।

অন সুচ্ছ্যং সুচ্ছ্যতি ব্যজনস গল্য সনদনেকধাসাম্যাত্‌ কৈকাতুপ্রাসৌলভ্যতঃ । গুণরীতৌ চ পূর্ববৎ ।

সুচ্ছ্যং নালবৎসুক' ভরতেন “স্বরঃ স' সুচ্ছ্যতি যত্র রাগতা প্রতিপদ্যতে । সুচ্ছ্যং নামিতি তানাতুঃ
অবধৌ যানসম্বধান্‌ ॥”

বৈ শিকৈ'রিত বীণা শিল্পমস্তি বীণাঃ শব্দান্‌ “তেন দীপ্যতি” ইত্যাदिলা ইকচ্‌ ॥৫২॥

বাক্যোক্তা—নল, মিথ্যাক্রমে দময়ন্তীকে দেখিয়া যে কথাগুলি বলিয়াছিলেন, তাহা
এইভাবে গোপন রাখিতে পারিয়াছিলেন । যে হেতু, বীণাবাদকগণ পঞ্চমস্বরের সুচ্ছ্যনা-
লাপ করিতে লাগিলে, সান্যালিকগণ যুদ্ধ হইয়াছিল ॥৫২॥

অন্বয়ঃ—জিতেন্দ্রিয়াণাং ধুরি কীৰ্ত্তিতস্থিতিঃ সঃ মূপতিঃ অসম্বরে তত্র শম্বরে বৈবিক্রমে ক্রমেণ
স্ফুটতাম্‌ উপেযুপি (সতি) সাপত্‌পত্নীম্‌ অত্রাপ ॥৫৩॥

অলং নলং রৌদ্ৰমমী কিতাভবন্ গুণা বিবেকপ্রমুখান্ আপলম্ ।

স্মরঃ স রত্নামনিহবনেয যত্ সৃজত্যয়ং সর্গনিসর্গং ইদৃশঃ ॥৫৪॥

অথাপেতি । জিতেন্দ্রিয়াণা জনানাম্, ধুরি অযে, কৌৰ্ণতা জনৈরুদ্বীতা স্থিতিরবস্থানং যস্য সঃ জিতেন্দ্রিয়শ্চ ইত্যর্থঃ, স ভূপতির্নলঃ, সম্ভূত ইতি স্মরঃ ন স্মরঃ অস্মরসজ্জিন্ অতীতপ্রবলত্বাৎ স্মরব্যায়োগ্যে' তন্ম নলিন্ দমন্যন্যনুরাগজনিতৈ, শ্মরবৈরিণঃ শ্মরাস্থ্যদৈত্বশতৌ: কামস্ব বিজ্ঞানী পরাক্রমী নানাবিকারি ইত্যর্থঃ, ক্রমীষ সতরোত্তরেণ, স্কুটতা ব্যপ্ততাম্, উপেযুপি প্রাপবতি সতি, অপরপয়া লক্ষ্যয়া সৃষ্টি সাপনপদস্য ভাবসাম্ অসৃজনৈৰ্ভঃ সজ্জতাম্, অথাপ প্রাপ । কামবিকারি ব্যক্তি সতি সজ্জনান্ লক্ষ্য স্বাভাবিকৌতি ভাবঃ ।

অথ প্রথমপাদে রত্নপকারাখ্যানসজ্জনসাম্যাম্ ইত্যনুপ্রাসঃ, প্রথমপাদে অন্যানুপ্রাসঃ, দ্বিতীয়াঙ্কে 'স্মর স্মর' 'ক্রম ক্রম' ইতি ব্যঙ্গনসংঘস্য সজ্জন সজ্জনৈকধাসাম্যাত্ কিতানুপ্রাসস্য ত্বৈতিবা সৃষ্টিঃ । গুণরীতৌ পূর্ববত্ ।

"স্মরস্মরিনসংজ" ইত্যসরঃ ॥৫৪॥

বাঙ্গালা—সম্বরণের অযোগ্য সেই কামবিকারি ক্রমঃ ব্যক্ত হইয়া পড়িলে, জিতেন্দ্রিয়-শ্রেষ্ঠ নলরাজা অশ্রের নিকট লক্ষ্য পাইতে লাগিলেন ॥৫৩॥

অন্যুয়ঃ—অমী বিবেকপ্রমুখা' গুণাঃ নলং আপলং রৌদ্ৰম অলং ন অভবন্ কিল । যত্ সঃ স্মরঃ রত্নাম্ অ নরত্নম্ পব সৃজতি, ইদৃশঃ অয়ং সর্গনিসর্গঃ ॥৫৪॥

নতু বিবেকাদিগুণসম্বন্ধে কথং নাম নলস্য তাড়শং কামচাপল্যং জাতমিত্যাহ অলমিতি । অমী সত্ৱৎ-বাসনায়াঃ, বিবেকৌ নাম সত্ৱসংবিচারশক্তিঃ স এব প্রমুখম্ আদির্থেণা তে বিবেকপ্রমুখাঃ, প্রমুখপদেন ধৈর্য্যদীনাং পরিঘঃ, গুণাঃ, নলং আপলং কামচাপল্যম্, রৌদ্ৰং বাধিতুং নলস্য কামচাপল্যং স্মরোক্তমিত্যর্থঃ, অলং সমর্থো, ন অভবন্ । কিলশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । কথমিত্যিত্যাহ যত্ যস্মিন্ স জগত্পসিঙ্গ, স্মরঃ কামঃ, রত্নাম্ অনুরাগী সম্যাম্, নিহবনং নিরোধঃ নিরুদ্ধস্বাভাবঃ অনিহবনং তদেব নিরোধাভাবসম্বৈত্বার্থঃ, সৃজতি করীতি ইদৃশো'য়ং সর্গনিসর্গঃ সৃষ্টিস্বভাবঃ । অতএব বিবেকাদয়ো গুণা নলস্যাপি কামচাপল্যং রৌদ্ৰং নালমল-লমিতি ভাবঃ ।

অথ পরাঙ্গসাম্যেন পূর্বাঙ্কে বিশেষসমর্থনাদর্থানরন্যাসীকরণকার', ইত্যনুপ্রাসশ্চ কিতানুপ্রাসস্য ইত্যৈতিবা সৃষ্টিঃ । অথচ স শ্লোকপুস্তকযা প্রসিদ্ধাঃ, স্মরঃ প্রমুখঃ, রত্না তদাখ্যায়া স্বভাব্যায়াম্, অনিহবনম্ অনিহবনামানং পুস্তকম্, সৃজতি সত্ৱপাদয়নি, ইদৃশো'য়ং সর্গনিসর্গঃ প্রত্যেককল্যায়সৃষ্টিস্বভাব ইতি শব্দ-অজ্ঞিস্থৌ বস্তুভূমিঃ । সাধুর্থ্য গুণাঃ, বৈদর্ভ্যেব রীতিঃ ।

"অলং ভূষণপর্যায়শক্তিবারম্বাচকম্" "সর্গঃ স্বভাবনির্ভাবনিয়মাদ্ব্যায়সৃষ্টিভূ" "স্বরূপস্ব স্বভাবস্ব নিসর্গস্য" ইত্যসরঃ ।

বহুধাতোহি কর্মকর্তৃত্বাৎ লক্ষনিত্যস্যাপি কর্মত্বম্ । অনিহবনমিতি বহুধাতোর্মণে ক্তাঃ, ততশ্ব ঐধাবার্থে অব্যবহাৰঃ । অব্যবহাৰস্য অসংকলনত্বাদিনমি তাড়শস্য অনিহবনিত্যস্য সৃজনৈ: কর্মত্বোপপত্তিঃ ॥৫৪॥

বাঙ্গালা—বিবেকশ্রুতি এই সম্বন্ধে শুধ, নলের কামচাপল্য রোধ করিতে সমর্থ হয় নাই । যে হেতু, অনুরাগ জন্মিলে, সেই কামদেব নিরোধের অভাবই জন্মাইয়া থাকেন; এই রূপমই এই সৃষ্টির অভাব ॥৫৪॥

শেষধৰণতম্ ।

অনঙ্গচিহ্নং স বিদ্যা শয়াক নো যদাচিতুং সংসদি বজ্জবামপি ।
 অথ তদারামবিহারকৌতবাৎ নিবেবিতুং দেশমিথেষ নিৰ্জনম্ ॥৫৫॥
 অথ ত্ৰিয়া মত্ সিতমীনকৌতবঃ (১) সমং বয়স্খৈঃ স্বরহস্যবেদিभिঃ ।
 পুরোপকণ্ঠীপবনং কিলেচিতা (২) দিদেশ যানায় নিদেশকারিণঃ ॥৫৬॥
 অমী ততস্তস্য বিমূষিতং সিতং জবেঃপি মানৈঃপি অ পৌৰুষাধিকম্ ।
 উপাধরকম্ভমজ্ঞমবশ্যৈঃ সুরাশ্বলৈঃ সৌদিতমন্দুরীদরম্ (৩) ॥৫৭॥

অন্বয়ঃ—সঃ যববান্ (সন্) অপি সংসদি অনঙ্গচিহ্নং বিদ্যা অথম্ (অপি) যদা আচিতুং নো
 শয়াক । তদা আরামবিহারকৌতবাৎ নিৰ্জনং দেশং নিবেবিতুন্ ইথেষ ॥৫৫॥

অনঙ্গচিহ্নং । স মলঃ, যববান্ শুভপদমানকামবিকারসম্বন্ধে সঙ্ঘটিতঃ সঙ্গমি, সংসদি রাজসমাদান্,
 অনঙ্গচিহ্নং রামাচাটিকামলচৰ্ম্মং বিদ্যা, অথমপি যদা যজ্ঞান্ কালী, আচিতুন্ উপবেষ্টুন্, ন শয়াক মলৌ
 বধূঃ ; তদা আরামবিহারকৌতবাৎ উদ্যানবিহারকাল্পনাৎ, নিৰ্জনং দেশং স্থানম্, নিবেবিতুন্ আশ্রয়িতুন্,
 ইথেষ অমিলকায় ; তত্ কামবিকারবিমূষিতং অথবা দর্শনাসম্মেদে কামাদ্যসম্মেদাদিত্যে মাবঃ ।

অম বয়স্খয়াদৌল্লভ্যঃ, প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদৰ্ভী অ রীতিঃ ॥৫৫॥

বাঙ্গালা—নল যখন সচেতে হইয়াও, সভাতে কামলকণ প্রকাশ ব্যতীত, কণকালও
 অবস্থান করিতে পারেন নাহি ; তখন উদ্যানবিহারকালে নিৰ্জন স্থান আশ্রয় করিবার ইচ্ছা
 করিলেন ॥৫৫॥

অন্বয়ঃ—অথ ত্ৰিয়া মত্ সিতমীনকৌতবঃ (মলঃ) স্বরহস্যবেদিभिঃ বয়স্খৈঃ সমং পুরোপকণ্ঠীপবনম্
 ইচ্ছিতা কিল (সন্) যানায় নিদেশকারিণঃ দিদেশ ॥৫৬॥

অর্থিতি । অথ নিৰ্জনদেশসেবনেক্কাংলম্, ত্ৰিয়া দৈহশীময়া, মত্ সিতসিহ্নকৃতঃ মীনকৌতবঃ কামী
 ইন স তথোক্তৌ মলঃ, স্বং স্বকীয়ং রহস্যং গুপ্তমালং বিদিত্ব জানতি যে তে স্বরহস্যবেদিনঃ তৌকৌতবঃ ।
 এতেন তৌকৌতবমীদৃশকামবিকারমিত্যপি ন দোষ ইতি সূচিতম্ । বয়স্খৈঃ সমবয়স্কৈঃ সুভক্তিঃ, সমং সম্ভ,
 পুরা স্বরাজধান্যাঃ উপকণ্ঠে সমীপে যন্ উপবনস্থয়ানং তন্, ইচ্ছিতা দ্রব্য়ং সন্, কিলেচিতি বাণীয়ায়, যানায়
 যানানয়নায় যত্ কিল্চিৎ বাহনমানেতুলিত্বার্থঃ, নিদেশকারিণ আশ্রয়কাল্ জনান্, দিদেশ আশ্রয়পয়ামাশ ।

অম মত্ সিতেন্নেগ সাহস্কাচিপাদার্থোপমালঙ্কারম্ কামুপ্রাচয়, অমযৌঃ সংস্ঘটিতঃ । গুণরীতৌ পূৰ্ণবত্ ।

ইচ্ছিতি মনিস্কলী অলম্বাঃ প্রথমপুৰুষকামবচনম্ ॥৫৬॥

বাঙ্গালা—তখনসত্তর, আপন দেহশোভা দ্বারা কামদেবের তিরস্কারকারী নল, নিজের
 গুপ্তগুপ্তাভিজ বয়স্গুণের সহিত, রাবধানীর নিকটবর্তী উপবন দর্শন করিবেন বলিয়া,
 কোন স্থান আনিবার জন্য আজীবন ভূতাদিগকে আজ্ঞা করিলেন ॥৫৬॥

অন্বয়ঃ—ততঃ অমী তস্য বিমূষিতং সিতং জবে অপি পৌৰুষাধিকং মানৈঃপি অ পৌৰুষাধিকম্
 অজ্ঞবচনৈঃ সুরাশ্বলৈঃ সৌদিতমন্দুরীদরম্ অম উপাধরম্ ॥৫৭॥

অমী ইতি । তত আদিশালম্, অমী নিদেশকারিণঃ, তস্য নবল সমীপে, বিমূষিতং কুচাদিবির্মী
 বেদাক্রমতম্, সিতং যুক্তবচনম্, জবে বেগে অপি, পৌৰুষে পুৰুষকারিণ পরাকর্মেতি যাবত্ অধিকম্ অতিরিক্তম্

অশীশ্বরেণাবটু গামিনাধনা নিশীথিনীনাথমহঃসঙ্কীর্ষে: ।

নিমালগাহে বমধেরিখোত্বিতৈ: বিরাজিতং কেশরকেশরশ্চিমি: ॥৫৫॥

অজস্রভূমীতটকুহনোত্বিতৈ: উপাস্যমানং বরষেযু রেখুমি: ।

রয়প্রকর্ষাধ্বন্যন্যমাগতং জনস্ব চেতোমিরিবাশ্চিমাঙ্কিতৈ: ॥৫৬॥

বরাহনবমাহাধিকবেদমজাননিষ্যৎ: , মানে শুভতাপরিলাধি অপি ব দৌষদান্ জর্জবিলুপ্তকপুহপরিলাভান্ অধিকন্ অতিরিক্তন্, তথা অজস্রবমধৈ: সততং অকিতৈ: স্তরস্ব অশলৈ: একদ্বিধৈ: অবমানৈ:, 'খোত্বিতৈ' বিদারিতৈ মন্দুরাণ অশ্বমাল্যাদা শুভরমভ্যন্যরৈ' ইত তন্, অশ্বন্, উপাধরন্ আনীতবন: ।

অন ইত্যনুগাস্যজিহ্বাশ্রুমাগতৈ: সংস্ফটিকজাহ্নবৈ: । তথা উপাধরজ্ঞানমিথ্যনৈন বাসসমানাতাপি পুনর-অনিষ্যস্ব বিশিষতয়া 'খোত্বিতমন্দুরোদরমিতি বদস্ব উপাস্যমান্ সমানপুনরাতনাদৌষ: । স চ 'স্তরাজলৈ: সনাতবমধৈ: অতাবমানর' সুন্দরনাধরন্ 'হয়ন্' ইতি পাঠেন স্থলার্থ্যৈ: । গুণরীতী পূর্ববন্ ।

"জর্জবিলুপ্তদা:পাণ্ডিহমানৈ দৌষব' শ্রুত্ব" "মাজিমালা শ্রু মন্দুরা" ইত্যনর: ॥৫৫॥

বাক্সালী—তাহার পর, সেই আজাকারী ভূত্যেরা নলের দিকট গুপ্তবর্ণ একটি অশ্ব আনিয়া উপস্থিত করিল; সে অশ্বটী সমস্ত অলঙ্কারে অলঙ্কৃত ছিল এবং আপন পরাক্রমে বেগবান্ ছিল; বিশেষত: কোন পুরুষ উপরের দিকে হস্ত উত্তোলন করিলে যত উচ্চ হয়, ততগেগাও সেই অশ্ব উচ্চ ছিল; আর সেই অশ্ব সবদা চকল স্রেরে অশ্রুদেশে দ্বারা অশ্বশালার অভ্যন্তর বিহারিত করিয়াছিল ॥৫৭॥

অন্বয়:—অথ নিশীথিনীনাথমহঃসঙ্কীর্ষে: নিমালগান্ দিবসমি: আনরৈষ অবটুগামিনা অধ্বনা শুভিতৈ: ইব কেশর কেশরশ্চিমি: বিরাজিতন্ (আবরোহ) ॥৫৫॥

কালকৈন সমমি: জ্যাকীরৈষ বর্ণয়তি অথি তৈ । ক্রিতিবাক্যসম: ইদৃশং স্বয়মাবরোহীতি বচন্যন্যসম-স্কীকৈল ন্য । ৩ অথ আগময়মানস্বন্, (আবরোহ) । নিশীথিনীনাথো নিশাপতিবন্দ: তস্ব মহতী তৈজসী ক্রিৎখানামিতি যাবন্ সঙ্কীর্ষে: মহতী: অন্ধক্রিৎখানুশ্রুতবর্ষ (বমধৈ:), নিমালগান্ গলদীপক্যান্ দিবসমি: রোমাঘর্ষাশ্রয়ান্ কৌশুমণয়, আনরৈষ গলমজ্ঞবর্ষনা সাধারণদৃষ্ট রম্যাবরোহণম্, অবটুগামিনা জাটা-পর্ষলগতৈন, অধ্বনা পথা, শুভিতৈ:হৃদগতৈ রিষ শুভিতৈ:, কেশরকথা যৈ কেশাস্ত এব রয়স্ব: ক্রিৎখালৈ:, বিরাজিতং বিশিষেয শ্রোতবন্ ।

অন দ্বিতীয়পাঠে আর্জ্যপনা ইত্যনুগাস্য, তৃতীয়পাঠে ক্রিয়ানুশ্রীয়া; অনুষংগাদি চ নিরতং কৈবল্যকপক' কেশর-কেশরৈতি যমকস্ব, ইত্যনৌবা মিথ্য নিরপেততয়া সংস্ফট: । মাদুর্ঘ্যৈ' গুণ:, পাখালী চ রীতি: ।

"অবটু,জাটা জজাটিকা" "মহতল্লস্ববনৈজ্যো:" "নিমালস্যু গলীহী" ইত্যনর: । "দীবসমি: শ্রিষেয অথ জজাটবর্ষে' অ কৌশুমি" ইতি বিদ্য: ॥৫৫॥

বাক্সালী—তাহার পর, চত্বের কিরণের দ্বারা গুপ্তবর্ণ কতকগুলি কেশররূপে কেশ দ্বারা সেই অশ্বটী শোভিত ছিল, তাহার গলদেশেই রোমাবর্ষের কিরণরাশিই যেন গল-দেশের অভ্যন্তরবর্তী এবং স্বচ্ছ পর্যাপ্তগামী পথ দ্বারা উদ্গিয়া সেই কেশররূপে অবস্থান করিতেছিল ॥৫৮॥

অন্বয়:—রয়প্রকর্ষাধ্বন্যন্যমাগতৈ: অবিলাসিতৈ: জনস্ব চেতোমিরিষ অজস্রভূমীতটকুহনোত্বিতৈ: রেখুমি: বরষেয উপাস্যমানন্ (হয়ন্ আবরোহ) ॥৫৬॥

অলাবলপ্রীততয়া মর্দীভূতে স্ববেগদর্পানিব বক্তৃমুতসুকম ।

অলং গিরা বেদ কিলায়মাশ্রয়ং স্বয়ং হৃদয়েতি চ মৌনমাখ্যতম্ ॥৬০॥

অজ্ঞেতি । রয়মকর্ষব্য বেগতিশয়স্য অশ্রয়মর্থঃ শিষ্যার্থম্ আগতঃ, অবিমাহিতঃ “অধীগম্যান-
জ্ঞানানা তস্যাতুল্য মিহুযনে” ইতি ভাষ্যপরিচ্ছদেণৈব নৈবাযিকমতে মনসঃ অশ্রুপরিমাণত্বান্ অথিবা অতি-
শুদ্ধত্বেন আশ্রয়ৈর্যুক্তৈঃ, অতএব বেগসাট্‌শাসি হরিত্ভি ভাষ্যঃ ; জনস্য লোকস্য, যেতোমিন্‌মৌমিরিব স্থিতঃ ;
অজলমনবরতং যত্‌ মৌনীতস্য মূলস্য কৃত্যং সর্ববিদারণং তেন চত্বিতঃ, বেগমিধূলীমিঃ, অরথৈশু পাদ-
অশ্রুতয়াবচ্ছদে, উপালম্যানম্ আশ্রয়মাণং সিব্যমানম্ । বেদাধ্যয়নাবশ্যমগতঃ শিষ্যৈর্যংবা গৃহস্বরথৈশু
উপাস্থ্যতে তদ্বিত্যাশ্রয়ঃ ।

অতএবাণ্‌ কাৰ্য্যেণ যেতম্‌ শিষ্যস্বরূপমসারোপাত্‌ সমাশীক্তিঃ জাযুত্‌ম্‌বা চ, অনঘীরেকাশ্রয়াত-
প্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ । তেন চ মনোঃপৈল্যাপি অশ্রয় বেগাধিক্যং ব্যত্‌য়ত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনিঃ । তথা অরথৈশু
বিদ্যুভিঃ গিরা কিলানুপ্রাস ইতি সমুদায়ে সংস্‌প্‌ষ্টঃ । গৃহরীতো পূর্ববত্‌ ।

“বৃক্ষরসী তু রয়ং স্যদঃ । জবঃ” ইত্যমরঃ ।

মৌনীতি “ইত্যস্ত ক্তিবর্জিতাঃ” ইতি প্রত্যয়ঃ । জনস্যেতি জাতাবিকবচনম্ ॥৬১॥

বাঙ্গালী—সেই অশ্রুটি ক্ষুর দ্বারা অনবরত ভূতল বিদারণ করিত; তাহাতে ধূলি
উঠিয়া তাহার চরণের উপরে পড়িয়াছিল । সুতরাং বোধ হইতেছিল যেন, লোকের ক্ষুদ্র
ক্ষুদ্র চিত্ত, অধিক বেগ শাসনা করিবার জন্য আশ্রয়, সেই অশ্রুর চরণসেবা করিতেছে ॥৬০॥

অন্বয়ঃ—অলাবলপ্রীততয়া মর্দীভূতে স্ববেগদর্পান্‌ বক্তৃম্‌ উতসুকম্‌ ইব । অর্থং স্বয়ং কিল হৃদয়ে
আশ্রয়ং বেদ, গিরা অলম্‌ ইতি মৌনম্‌ আশ্রয়তম্‌ ॥৬০॥

অলাবলিত । অলাবলম্‌ অতীবঅবলং প্রীতং মানিকা যস্য তস্য ভাবনয়া উত্থান, মর্দীভূতে রাজী
লজাব, স্বয়ম্‌ আত্মনো যা বেগস্য দর্পান্‌ অঙ্কুড়ারান্‌, বক্তৃমুতসুকমিব ; উক্তৈঃ পূর্ব প্রায়েণৈব নাসিকীভ-
বক্‌, ইত্যাদি ভাষ্যঃ । নতু যদি বক্তৃমুতসুকং প্রবাসীত্‌ তদা কথং নোক্তবানিবাচ অর্থং নলং, স্বয়ং কিল
আত্মনৈব, হৃদয়ে অশ্রয়, আশ্রয়মভিপ্রায়ম্‌, বেদ জ্ঞানতি । অতএব গিরা স্ববেগদর্পিত্যা, অলং সা ল
কর্ণব্যং অর্থঃ, ইতি বিমাত্য, মৌনং তুণ্ডীভাবম্‌, আশ্রয়তম্‌ আশ্রয়তমিব চ ; স্বয়ং জ্ঞাতরি জ্ঞাপনানী-
চিত্যা দিত্যাশ্রয়ঃ ।

অম প্রমদাঙ্কে বাণ্যা গুণীত্‌ম্‌বা, দ্বিতীয়াঙ্কে চ প্রতীক্ষমানা ক্রিয়ীত্‌ম্‌বা, চতুর্থপ্রাশ্রয়, ইত্যেতৈর্বা
পরস্পরানুপেক্ষতয়া সংস্‌প্‌ষ্টঃ । গৃহরীতো পূর্ববত্‌ ।

“মৌনোঃস্বরী হৃদযাণায়া না কথ্যানাশ্রয়ৈ চিত্তু” ইতি মৌনিনী । ললস্য অশ্রুতদয়শ্রমমুক্তং লঙ্কারানী
অলদর্পণি বিস্ময়জনিতমাখ্যায়ি—

“বাহুকলমুবাণাব দীর্ঘি বিদ্যামিনা মন ।

মনোঃপ আশ্রয়দর্পং মৃদাৎ পুঙ্কণবর্মম্‌” ॥৬১॥

.. বাঙ্গালী—অশ্রুটির নাসিকাদেশ স্পর্শিত হইতেছিল বলিয়া বোধ হইতেছিল যেন
সে রাজার নিকট আপনার বেগের অঙ্কুর বলিবার জন্য উৎসুক হইয়াছিল । তাহার
পর, ‘নলরাজা নিজেরই অশ্রুর অভিশ্রাব বুঝেন, সুতরাং তাহা বলিবার প্রয়োজন নাই’
ইহা ভাবিয়াই যেন আবার সে মৌনাবলম্বন করিয়াছিল ॥৬০॥

महारथस्याध्वनि चक्रवर्त्तिनः परानपेक्ष्यद्वहनाद्यशःसितम् ।

रदावदातांशुमिषादनोदृशां हसन्तमन्तर्बलमर्वातां रवेः ॥ ६१॥

सितत्विषश्चलतामुपेयुषो मिषेष पुष्कस्य च केसरस्य च ।

स्फुटं चलन्नामरयुग्मचिह्नैः अनिष्टुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२॥

अन्वयः—अध्वानं महारथस्य चक्रवर्त्तिनः परानपेक्ष्यद्वहनात् यशःसितम्, रदावदातांशुमिषात्

जनोदृशां रवेः अर्वातां बलम् अन्तः हसन्तम् (आवरोह) ॥ ६१॥

नृसिंहि । अध्वनि पथि, महारथस्य दशसहस्रधन्विभिः सह एकाकिभावेन योद्धुः, चक्रवर्त्तिनः सार्व-
भौमस्य मलस्य, पर आत्मभिन्नः न अपेक्ष्यः न सहायोकर्तव्यो दृष्टिन् तत् तादृशं यदुदृक्त्वं तस्मात् एकाकि-
भावेनैव वहनाद्धेतोरेत्यर्थः, यशसा सितं शुभम्, रदानां दानानाम् अवदाताः शुभा ये अर्वावः किरणकिरी
मिषात् छलात्, अनोदृशाम् अनेवभूतानां परसहायभोदृशनादिति भावः, रवेः सूर्यस्य, अर्वाताम् अन्तर्बलम्,
बलं शक्तिम्, अन्तः अन्तःकरणे, हसन्तमुपहसन्तमिव स्थितम् । यशःसितामांशु विभक्तित्वत्वेन पूर्वाद्धे रवि-
घोटकपक्षेऽपि शोभनीयम् । तथा च अध्वनि आकाशे गमनात् शब्दहीनम् यत् चलं तेन वर्तते इति तस्य,
महारथस्य द्वहतो रविरथस्य, परान् आत्मभिन्नानाम् अपेक्ष्य सहायोकृत्य परस्परं सहायोकृत्यत्वर्थः,
उदृक्त्वात् गन्तव्यदेशे गमनात्, यशसि सितानां शोभनानाम्, अतएव अनोदृशाम् इत्यादि । अस्मिन् पक्षे सित-
मिति “सो अन्तकर्मणि” इत्यस्य क्तप्रत्यये प्रयोग इति बोध्यम् ।

अत्र सापेक्षता प्रतीयमाना क्रियोत्पत्त्यालङ्कारः, तेन च रविघोटकापेक्षया मलघोटकस्य आधिक्यप्रतिपाद-
नात् त्रिपदवयो व्यतिरेकस्य, अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः । तथा अनुषंगपादे ङ्कितानुशासनेति समुदाहरी
संज्ञाः । भाष्ये गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“वाग्निवाहार्वागन्धर्वद्वयसन्धिवसमयः” इत्यमरः ।

अर्वातामिति “अव सर्वान्तरसावमज्” इति अर्वात्प्रादेशे रूपम् ।

महारथस्यअथमाह भगवद्गंगाताटीकायां गोधरस्वामिधृतम्—

“एकौ दश सहस्राणि योधधेदयस्तु धन्विनाम् ।

अस्त्रशस्त्रप्रवीणस्य महारथ इति श्रुतः” ॥ ६१॥

वाङ्माला—महाराथ एवम् सार्वभौम नगरके अष्टोर साहाय्य वातीत पथे वहनं कराय
यशेर गुणे से घोटिकटी सुत्रवर्णं छिल । आर शूर्योर घोटिककुलि मेरूप ना हउग्राय दल्लेर
कुल किरणकुले मेहे शूर्योर घोटिककुलि शक्तिके येन मेहे घोटिकटी मने मने उणहान
करितेछिल ॥ ७१॥

अन्वयः—सितत्विषः चलताम् उपेयुषः पुष्कस्य च केसरस्य च मिषेष चलन्नामरयुग्मचिह्नैः निज-
वाजिराजता स्फुटम् अनिष्टुवानम् (आवरोह) ॥ ६२॥

वृत्तेति । सितः शुभाः स्फुटप्रभा बलं तस्य, तथा चलताम् उपेयुषः प्राप्तवतः, पुष्कस्य लाङ्गूलस्य च,
केसरस्य कान्तकेसरस्य च, मिषेष हस्तीन, अस्त्रं यत् वाजरयुग्मं तेन चिह्ननाम् चिह्नकरवाणि तैः निजा
सङ्गीया या वाग्निनां घोटकानां राजता अभिपतित्वं ताम्, स्फुटं स्पष्टम्, अनिष्टुवानम् अगोपयन्तं प्रकाश-
यन्मालिन्त्यर्थः, सर्वस्यैव राज्यामरयुग्मचलनादिति भावः ।

अत्र सापेक्षता वाच्या वधानामिमानिनी क्रियोत्पत्त्यालङ्कारः, ङ्कितानुशासो इत्यनुशासक, इत्येतेषां
संज्ञाः । स्फुटमित्येव प्रुवादिनदुग्मे वाया वाचकम् ।

অপি হিজিহ্মাভ্যধহারপৌরবে মুখানুপল্লায়তবল্লু বলায়া ।

উপেয়িবাঁস' প্রতিমজ্ঞতা' রয়স্বয়ী জিতস্ব প্রসম' গরুজাত: ॥৬১॥

স সিন্ধুজ' শীতমহ:সহীদর' হরন্তসুভৈ:শ্রবস: শ্রিয়' হয়ম্ ।

জিতাখিলক্ষ্মাভূদনল্ললীচনস্তমাকরৌহ জিতিপাকশাসন: ॥৬৪॥

বিজ্ঞানী রিতি বিজ্ঞান কারখানোতি কারোস্তথৈনন্যাত্ বিজ্ঞানজ্ঞাত্ মাংষে যুট্ ॥৬২॥

বাক্সালা—ওস্তাব ও চকলতাখাশ্চ লাক্স ও কেশের ছেল, চামরবয়ের আন্দোলনচিহ্ন দ্বারা সে ঘোটকটী যেন স্পষ্টতই আপনাকে ঘোটকের রাজা বলিয়া প্রকাশ করিতেছিল ॥৬২॥

অন্বয়:—মুখানুপল্লায়তবল্লু বলায়া রয়স্বয়ী প্রসম' জিতস্ব গরুজাত: হিজিহ্মাভ্যধহারপৌরবে অপি প্রতিমজ্ঞতাম উপেয়িবাঁসম্ (আরৌহ) ॥৬১॥

অপোতি । মুখে অনুপল্লা সংলগ্না আয়তা দীর্ঘা বাল্মুনীভূরা যা বলায়া বাল্মুনিগ্নেয়লগ্না করবীন, রয়স্বয়ী বেগদপে, প্রসম বলীগ, জিতস্ব পূর্বসিঁব বিজিতস্ব, গরুজাতো গরুড়স্ব, হি জিহ্মে যস্য স হিজিহ্ম: সপ'স্যস্ব অধ্যবহাণী ভোজনসিঁব পৌরব' পুরুষকারলক্ষ্যম্ বিষয়ে অপি, প্রতিমজ্ঞতা' প্রতিপক্ষবীরত্বম্, উপেয়িবাঁস' প্রাসবল্যম্ । অনেন অশ্বেন বেগদপে গরুড়: পূর্বসিঁব বিজিত:, তেন গরুড়স্য সপ'ভোজনাত্মক' পৌরবসিঁবাবশিষ্ট-লাসীত, কিন্তু তদাগৌ মুখি বলায়া লগ্নান তস্য স সপ'রুপত্বাদসৌ তৎসপ'মত্বাবশিষ্টেপি গরুড়স্য প্রতিপক্ষতা' গত ইতি গরুড়াদৃশ্যত প্ৰবায়মত্ব ইতি সরলার্থো ভাবার্থঃ ।

অন রয়স্বয়ী গরুড়স্য লগ্নাসম্বন্ধেপি তৎ সম্বন্ধোক্তে রতিশযীক্তি:, তথা প্রতিমজ্ঞতাউপেয়িবাঁসনিত্যনেন সাহচর্যমাখ্যায়ন ইতি আর্দ্যপমা, বাল্মুজ্ঞায়েতি স্কীকান্তপ্রাসঙ্গঃ ; ইত্যেতৌ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্ফুটি: । চক্লোপময়া স বলায়া: সপ'রুপত্বল্লক্ষ্যনাৎ রুপকালঙ্কারো ব্যক্ষ্যন ইত্যলঙ্কারোক্তালঙ্কারধ্বনি: । তথা প্রথমচরণে পদবচনর্থল্লাত্ দুঃস্বভাবদোষ: ; স চ 'মুজঙ্গসমভোজনপৌরবেপি বা' ইতি পাঠেন সমাধেয়: । 'শৌলী গুণ:', শৌলী স রীতি: ।

"বাল্মুন্যাগমনশৌলী: " ইতি উৎপত্ত: ॥৬১॥

বাক্সালা—সেই অশ্বটী, বেগের অহংকার বিষয়ে পূর্বেই গরুড়কে বলপূর্বক জয় করিয়াছিল ; তার পর তখন তাহার মুখে দীর্ঘ ও সূক্ষ্ম লাগাম লাগান হওয়ায়, সর্পভক্ষণরূপ ক্ষমতার বিষয়েও সে গরুড়ের অতিপক্ষতা লাভ করিয়াছিল ॥৬৩॥

অন্বয়:—জিতাখিলক্ষ্মাভূদনল্ললীচন: স: জিতিপাকশাসন: সিন্ধুজ' শীতমহ:সহীদরম্ উভৈ:শ্রবস: শ্রিয়' হরন্ত' ত' হয়ম্ আরৌহ ॥৬৪॥

স ইতি । জিতা অখিলা: অশ্বানী রাজান: পর্বতাস্থ যেন স জিতাখিলক্ষ্মাভূদ, অনল্যে অস্ত্রে বিশালী ইত্যর্থ: শৌলীনে অশ্বয়ী যস্য স:, অস্বজ তু অনল্যানি বহুতরাপি সহস্রসংখ্যকানীত্যর্থ: শৌলীনানি অশ্ব'পি যস্য স: অনল্ললীচন: স পূর্বক্তি:, জিতী পাকশাসন ইন্দ্র ইতি জিতিপাকশাসনো নল:, সিন্ধুজ' সিন্ধু-দেবোতপন্ন' সমুদ্রোতপন্নস্ব, শীতমহ:সহীদর' সমানযুদ্ধলগ্ন সহস্রম, অস্বজ তু একশৌরীদসানরজাত-ল্লাত্ শৌদর্ঘ্যম্, উভৈ:শ্রবস: তদাখ্যস্ব ইন্দ্রঘোটকস্য শ্রিব' শৌভাম্, হরন্ত' সমানযুদ্ধলগ্নাৎ যুদ্ধনম্, অস্বজ তু দ্বিয়ম্ অস্বাধারঅশৌভাম্, হরন্ত' বহনম্, উভৈ:শ্রবস' তদাখ্যম্, ত' পূর্বক্তিম্, উভ' ঘোটকম্, আরৌহ, উত্থাপননগায় আরুড়বান্ ! ইন্দ্রপদে উভৈ:শ্রবস ইতি বিশক্তিত্বাৎ ।

নিজা ময়ূখা ইব তৌল্লাদৌধিতি স্কুটারবিন্দাক্তিতপাখিপল্লবম্ ।

তমম্মন্বারা জবনাশ্বযায়িন' প্রকাশরূপা মনুজীশমম্বযু: ॥৬৫॥

বলবলকুলত মজারয়' জয়' স বাহবাছৌচিতবৈষয়িক: । (১)

প্রমোটনিষ্পন্দতরাখিপল্লবমি: ব্যলৌকি লৌকৈ ন' মরালয়ৈ ন'ল: ॥৬৬॥

অথ জীবসঙ্কোচা' সুতাপমা, তথা অম্বল্য শ্রব' লবনম্বো হরৈতি বস্তুসম্বল: ১৫৫৭৭। শ্রব: লব শ্রবনিতি সাঙ্ক' য' বোধযতীতি অসম্বলবস্তুসম্বল্যা নিদর্শনা, প্রথম পাঠে ইত্যনুপাস:, দ্বিতীয়ে ছিকানুপাস:, দ্বিতীয়াছৌ ব অন্যানুপাস ইতি সমুদায়ে সং'হাট: । মধুররচনাবিশাশ সাধুর্থ' গুণ:, বৈদর্ভো' ব রীতি: ॥৬৫॥

বা'জালা—নল মকল রাজাকৈক জয় করিয়াছিলেন, তাঁহার নরনয়ুগল বিকৃত ছিল এবং তিনি এই পৃথিবীতে হেজের তুলা ছিলেন; এ হেন মেই নল রাজা সিকুনেশোংগর মেই অশ্ব আরোহণ করিলেন. মেই অশ্বীও চহের তুলা ওজবর্ণ ছিল এবং উঠৈ:স্তবার শোভা ধারণ করিয়াছিল ॥৬৬॥

অম্বল্য:—প্রকাশরূপা: নিজা: ময়ূখা: স্কুটারবিন্দাক্তিতপাখিপল্লব' জবনাশ্বযায়িন' তৌল্লাদৌধি-
তিন্ ইব, প্রকাশরূপা: নিজা: অম্বল্য: স্কুটারবিন্দাক্তিতপাখিপল্লব' জবনাশ্বযায়িন' ত' মনুজীশম
অম্বযু: ॥৬৫॥

নিজা ইতি । প্রকাশযুক্তীতি প্রকাশনি বস্তু ল' প্রকাশকরাখি কপাখি জালনযৌ যৈবা' নৈ, নিজা: সঙ্কীয়া:, ময়ূখা: কিরণা:, স্কুটার' বিকাসিতাভ্যাস অববিন্দাভ্য' রক্তপদ্মাভ্যাস অ'হিত' চিত্রিত' পাখিপল্লব' বল্য তম । সূর্য'স রক্তপদ্ম ইত্যন্বিতককালান "রক্তাকম্পাঃপ্রদানককালম্" ইতি ব্যাখ্যান । তথা জবন' বৈল-
যত্র: অশ্ব: সমমির্ষাটক' যাতীতি তম, সমযোটককালিতরথেন সূর্য'স মনমপ্রসিদ্ধ' ইতি ভাব: । তৌল্লাদৌ-
ধিতি' সূর্য'মিব, 'প্রকাশ' প্রসিদ্ধ' ইব' সৌন্দর্য' যৈবা' নৈ প্রকাশরূপ:, নিজা 'আলৌখি' স্বরকল্পবৈদিন ইত্যর্থ:, অশ্ব' রক্ত'লৈ আরোহণায় যুক্তসীতি অশ্ব'বারা অশ্বারোহিতৌ জনা:, স্কু'ট'ন ম'ট'ন অববিন্দ'ন পক্ষ'ন বস-
বিহ্ন'নৈল্যব: অ'হিত' পাখিপল্লব' বল্য তম । সামুদ্রিক' রাজকল্যায় মনজপদ্য'হিততমপ্রসিদ্ধ' ইতি ব্যাখ্য: ।
তথা জবনেন বৈলবতা অশ্ব'ন যাতীতি তম, ত' মনুজীশ' মরালয়ৈ' মলম্, অম্বযু: অমুগতবল: ।

অথ পূর্বোপমালঙ্কার: । তথা ময়ূখা: তৌল্লাদৌধিতিন্ অমুগলি অম্বল্য'রাস্ত্ৰ মনুজীশম অম্বযুরিত্তি
জালমীদান্ মনুগরকনাদৌষ:, "কাষ্মিণ্ডিয়া তযৌরালীত"—ইত্যাদিদর্প'বোদ্ধারকবল । 'অন্যানুপম'লঙ্কার'
নিজা: করা:' ইতি পাঠে'তু তস্মিরাশ: । বসাদৌ গুণ:, বৈদর্ভো' ব রীতি: ।

"জবনৌ দ্বিবৈগিনী:" ইতি নিজাশ্ব শিবা: । "প্রকাশ: স্কুট'হাসযৌ: । উহৌতৈ' ব প্রসিদ্ধ' ব" ইতি উল-
বন্দ: ।

জবন ইতি সীমান' লুচানী: "লুচ'ক্রম" ইত্যাহিনা যুগল্যয: ॥৬৫॥

বা'জালা—নলের করতলে স্থাপ্তে পদ্মচিহ্ন ছিল এবং তিনি বেগবান্ অশ্ব আরোহণ
করিয়। যাঁহেতে লাগিলেন; তখন আপনার কিরণসমূহ তে অশ্বের অঙ্গুগমন করে; সে
সেইরূপ, প্রসিদ্ধস্বন্দর কতকগুলি আশ্রয় অশ্বারোহী লোক নলের অঙ্গুগমন করিল ॥৬৬॥

অম্বল্য:—প্রমোটনিষ্পন্দতরাখিপল্লবমি: মরালয়ৈ: লৌকৈ: বাহবাছৌচিতবৈষয়িক: মল্লরয়'ইবল্
তলকল্য বলম্ স: মল: ব্যলৌকি ॥৬৬॥

अथादथैष जगदापतिप्रभः प्रभञ्जनार्थं यजवेन वाजिना ।

सहैव ताभिर्जनदृष्टिदृष्टिभिः वद्विः पुरोऽभूत् पुरुद्वतपोरुषः ॥६७॥

ततः प्रतीकं प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशब्दपङ्क्तये ।

मृषामृधं साटिबले कृतूहलात् नलस्य नासौरगते वितेनतुः ॥६८॥

अलङ्कृतिः । प्रसोद्वेन दर्शयन्मानन्दं नित्यन्तराद्यं आतशयेन निखलानि आन्ध्रपञ्चाश्व नयनमोमानि धीषी
 तैः नगरं राजधान्यं च आकलयो वासस्थानं धीषी तैः, लोकैर्जनैः, बाह्यघोटकस्य बाह्ये बाह्ये पारोद्वे
 द्यत्तैः लज्जितो योग्यो यो वेशः परिच्छदक्षेन पेशलः सुन्दरः, महान् रथो वेगो यस्य तं महारथम्, हयं
 घोटकम्, अलङ्कृत्य आत्मारोद्वेगेन भूषयित्वा, अलङ्कृत्य च दानं प्रति गच्छन्, स नमः, व्यलोकितः विचोक्तः दृष्टः ।

अथ इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः । मधुररचनावशात् माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“रुहसरो तु रयः स्यादः” “वाजिवाहो गन्धर्व इयसो न्य वसतयः” “चारो दक्षे च पेशतः” इत्यमरः ॥६६॥

বাক্সালা—নল যখন মহাবেগবান্ অষ্টটিকে (আপনা দ্বারা) অলঙ্কৃত করিয়া যাঠতে লাগিলেন; তখন অম্বারোহণের উপযুক্ত বেশ তাঁহাকে বড়ই হৃদয় দেখা যাঠতে লাগিল। তাই নগরবাসী লোকেরা আনন্দবশতঃ নিষ্ঠলনয়নে তাঁহাকে দেখিতে লাগিল ॥৬৩॥

अन्वयः—अथ अष्टादशतिमः पुरुषतपीरुषः एषः ममज्ञानः यजवेन वाञ्छना तनिः सङ्ग एव
अथात् पुरः बहिः अभूत् ॥६७॥

अथादिति । अथ लोककर्म क बिलोकनान्तरम्, अथादा रात्रिस्तथाः पतिसम्प्रः तस्यैव प्रभा कान्त्यस्य
 सः, तथा पुत्र प्रपुत्रं हतमाहुतिर्वस्य स पुत्रहन् इन्द्रः तस्यैव पीरुषं पुत्रपकारः समता यस्य स पुत्रहन्पीरुषः
 एव नक्षः, प्रसङ्गेन वायुना अथ्ययः शिष्ययीः लभे वेगे यस्मात् तेन तथोक्तेन, बाजिना घोटकेन, तामिः
 पूर्वोक्ताभिः, जनानां नगरवासिलोकाणां दृष्टिदृष्टिभिः दृष्टिपातैः, सङ्घैव, अथात् तत्त्वथात्, 'पुरो नगरात्,
 बहिः बहिर्गतः अभूत् ।

अथ अथदावतिप्रभः पुद्गलतपोरूप इति लुप्तोपमादयम्, बाजिनः प्रभञ्जनाध्ययजवत्वासम्बन्धिऽपि तत्तत्सम्बन्धीकृतिप्रयोक्तः, सङ्कीर्तः, कलागुप्रासी हस्तगुप्रासश्च, इत्येतेषां तिस्रो निरूपेक्षतया संख्युष्टः । प्रसादी श्रवः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पुरुषतः पुरन्दरः” इत्यमरः ।

पुर इति "मभृत्याराहृषिः षष्ठ्यर्थे" इति पञ्चमी । अथादिति पञ्चम्यन्तप्रतिष्ठापकमव्ययम् ॥६७॥

বাজালা—তাহার পর, চন্ডের জায় কান্তিমান্ এবং ইন্ডের জায় পরাক্রমী মহারাজ
নল, বায়ু অপেক্ষাও বেগবান্ অশ্বে আরোহণ করিয়া, নগরবাসীদিগের সেই দৃষ্টিপাতের
সহিতই, অগ্ৰকালযথো রাজধানী হইতে বহির্গত হইলেন। ৬৭।

• **समाख्यः**—ततः प्रतीकं प्रहर इति भाविष्यो परस्पररोद्धासितप्रत्ययपञ्चमे मलस्य मासोरगते सादिवक्षि
 कर्तृकालात् अवाक्यं विनियतः ॥ १५५ ॥

तत इति । ततः पुराहर्षिर्ब्रह्मणस्वरम्, प्रतीकं गृह्णाण भगवन्महेश्वरं स्वकीयाङ्गे धारयिष्यते, प्रहर
कावपि तावत्, इति भाषितुं शीलं यकोक्षे, परस्परम् उद्धृष्टितानि महारथं च उच्यते इति शब्दानि शृण्वानि
होमधेयाः सोमनाथं वासुदेवमहेश्वरं भाष्ये इति प्राप्नुयन् पश्यन् पदम् ।

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदभ्योधिरेपि खलायताम् ।

इतीव बाह्वे निजवेगदपितैः पयोधिरोधचममुद्धृतं रजः ॥६८॥

इरीयं दक्कामि पदे ककेन खं पदै चतुभिः क्रमसेन तस्य नः ।

अथा इरीयामिति मन्त्रिताननः (१) न्यवर्त्ति ते रश्मिनमःकृतक्रमैः ॥७०॥

नवका नासीरमते सेनामुद्धृति, सः दिवसे चन्द्रादिसंश्रयम्, कृतज्ञान् कोतुकात्, स्यात्तुं निष्काशुर्त्तुं
कर्मिण्युद्धमित्यर्थः, विरिण्युः चक्रतुः ।

अथ सुतोपमादिकानुप्रासद्वयप्रसङ्गात् स'सदिरलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वीर्यं च रीतिः ।

"सेनामुद्धृतु नासीरम्" इत्यमरः ॥६८॥

वाङ्मोक्षः—आशं प्र, 'तुमि आमांर अशंर अजे धात्रं कर; आवांर आमांरकउ
तुमि अशंर कर' एहे कथा बनिशा, एतः पल्लवत्र छात्र कोमल जिह्व प्रवृत्ति पत्रम्पत्र उड्डो-
नन करिशा, नलेन नैमज्जगनेन मन्त्रेण हित इहे नन आवांरेशो नैमज्ज कज्जिमयूक् करिजे
नागिज ॥७०॥

अन्वयः—प्रयातुम् इयं धरा अस्माकं कियत्पदम्? तदभ्योधिः अपि खलायताम्; इति इव
निजवेगदपितैः बाह्वैः पयोधिरोधचमं रजः उद्धृतम् ॥६८॥

प्रयातुमिति । प्रयातुं गन्तुम्, इयं धरा पृथिवी, अस्माकं कियत्पदं कियत्पदपरिमितं स्थानम्, अत्यल्प-
मेव स्थानमित्यर्थः, तत् तस्मात्, अभ्योधिः समुद्रोऽपि, खलायतां खलवत् आचरतु खलमेव भवत्वित्यर्थः इति
विभाष्य इव, निजवेगेन दपितैः सम्रातदपैः, बाह्वैरर्थः, पयोधिरोधाय समुद्रपूरणाय अमं योग्यम्, रजो धूलिः,
उद्धृतम् उचीकृतम् ।

अथ बाष्पा स्थावभिमानिनी कियत्पदे चालङ्कारः । तथा अभ्योधिरित्यनेन प्रकस्य पयोधिश्चन्द्रोपादानात् प्रकृति-
विषयी भग्नप्रक्रमतादीषः ; तत्समाधानाय पयोधीत्यत्र पुनरभ्योधीति पाठे यथा छन्दोभङ्गः, तथा कथितपदतादी-
वीडिपि स्यात् । तेन 'तदीयपूति'चममुद्धृतं रजः इति सर्वनाम्ना पाठो युक्तः "अद्विंस' हतपरिष्कृततत्प्रवृत्ता"
इति दर्पश्चिह्नान्तितापाठवत् । गुणरीतो पूर्ववत् ॥६८॥

वाङ्मोक्षः—गमन करिजे, एहे मयउ पृथिवीटा आमांरेशेन कर पा जावगां? अउएव
मयूजउ नन इहेवा वाउके । हेहा आविवाहे वेन आपन वेगेन गर्विउ वाउकेगण, मयूज पूर्ण
करिवार उेयूक् धुनि उँहाइवाहिन ॥७०॥

अन्वयः—इरीः एककेन पदा यत् खम् अक्रामि, इरीयां नः चतुभिः पदैः तस्य क्रमसेन अथा इति
मन्त्रिताननः तैः अर्शनमःकृतक्रमैः (चक्रिः) न्यवर्त्ति ॥७०॥

इरीरिति । इरीर्वागमनदपिषी नारायणस्य, एककेन केवलीनैकेन, पदा अरसेन, यत् खम् आक्रामम्, अक्रामि
अविच्छेदनाकाले आक्रान्तम् ; इरीयां नारायणानामिव ।

आक्रामस्य, क्रमसेन आक्रमसेन, अथा लब्धं न तु ।

सीयानामिव चक्रणां चतुभिः पदैः तदाक्रमसेन नूनम्

(१) ...मन्त्रिताननः ।

चमूचरास्तस्य वृषस्य सादिनो जिनीक्षितु आहृतयेव सैन्यवाः ।

विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन् भूरितुरङ्गमानपि ॥७१॥

तानि लज्जावशादेव अवमतीकृतानि आनन्दानि मुखानि यैर्लक्ष्येताः, तैः हरिमिर्षीकैः, चरैर्नभस्त्रि चर्चाकर्त्रि कृतः क्रमः पादचोपो यैर्लैः ताड्यैः सङ्घैः, स्वर्षाणि निहतम् अधिकक्रमणात् स्थगितमित्यर्थः । आकाशस्य अपरि-
च्छिन्नतया तद्वैल्लासशब्देऽपि “निश्चितं खमुपेत्य गौरदैः” इत्यादौ मेघेन तस्य पुरुषं व्यापनबहुपञ्चारात्तद्वैल्लोपपत्तिः ।

अथ नारायणचीटकयोर्भेदेऽपि हरिशब्दस्यैव अनेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, तथा इति विभाव्य इत्यर्थप्रतीतिः प्रतीयमाना क्रियोत्पत्तिश्चाः । अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा क्रमप्रातीरद्यतन्वाः प्रथमपुरुषैकवचने कर्त्तव्य इत्यर्थे स्मृतं तस्य सौठत्वादमन्त्रत्वाच्च “म सेटोऽमन्त्रस्यावमिकमिचमाम्” इति निषेधेन “चलीपथायाः” इत्यादिना दीर्घासम्भवात् अक्रमि इत्येव रूपं स्यात्, न पुनरक्रामीति । एवञ्च चतुस्तंजतिर्दीर्घ एव । तत् सम्प्रधानाय प्रथमपाद एव पठनीयः — “हर्यैदेकं हि पदं खमक्रीत् ।” एवञ्च हिशब्दस्य अवधारणार्थतया अधिकसुन्दरमेव स्यादिति सुधीभिर्भ्योऽयम् । गुणरीती पूर्वं वत् ।

“पदद्विचरणोऽस्त्रियाम्” “यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविणसि ह्यंशुवाजिषु । शृकादिकपिमेकैषु हरिर्ना कपिले विप्रुषु” इत्यमरः ।

नमसि कृतानीति नमितानि करीत्यर्थे नन्वात् नमश्शब्दात् कर्त्तव्यं ततः ॥७०॥

वाङ्माला—‘हरिर (वामनरूपो नारायणेश्वर) एकमात्रं चरणेनैव आकाशं आक्रमणं करि-
शाहिनः ; आमादेशेन चारित्र्यानां चरणेनैव आकाशं आक्रमणं करिष्ये, आमादेशेन लज्जारहं
कथा ; केन न आमरात्रो उदरि’ इहा भारिग्राहयेन अवनतमुख इहेया नैवै घोडाशुलि
आकाशेन आधाआधिते पादकेन करिग्राहये निवृद्धि पाहैयाहिन ॥७०॥

अन्वयः — सैन्यवाः सादिनः तस्य वृषस्य चमूचराः तं विहारदेशम् अवाप्य जिनीक्षितु आहृतय
इव तुरङ्गमान् अपि भूरि मण्डलीम् अकारयन् ॥७१॥

चमूचरा इति । सैन्यवाः सिन्धुदेशीयवाः, सादिनः अश्वारीहिणः, तस्य वृषस्य गजस्य, चमूचराः सेनास्थिताः
सैनिका इत्यर्थः, तं पूर्वोक्तम्, विहारदेशम् उद्यानसमिद्धितं निचरणस्थानं वृक्षमण्डलं, अवाप्य प्राप्य, जिनीक्षितु
“विहारदेशमासाद्य कर्त्तव्यं तत्प्रदर्शयन्” इत्यादिवृक्षवाक्येषु, आहृतया इव शब्दावतया इव विवक्षितेतिव्यर्थः,
तुरङ्गमानपि अश्वारीकृतान् न केवलं स्वयं स्वयमकुर्वन् अश्वानपि, भूरि बहुवारम्, मण्डलीं मण्डलाकारेण कृतम्,
अकारयन् कारितवन्तः । वीक्षा हि आत्ममठमासाद्य तत्प्रदर्शयन् कुर्वन्ति । तथा च सैन्यानां साम्राजिके
सादृशममये उक्तवृक्षवाक्यविश्वासप्रयोज्यत्वमुत्तमं चितम् ।

अत एवात्र हेतुत्वे आलङ्कारः । गुणरीती पूर्वं वत् ।

“विहारी भगवो स्तब्धे लीलायां सुगताये” इति मेदिनी ।

“शब्दु शास्त्रार्थे हृदप्रत्ययः” इति प्रायश्चित्तसूत्रे आनन्दः ।

अत्रा एवामसीति शब्दाः “प्रशादिभ्यश्च” इति मत्वर्थे ञच्प्रत्ययः । तुरङ्गमामिति “वा जङ्गलीः” इति प्रयोज्-
जिपि वीक्षशास्त्रस्य चिरन्तनत्वात् कल्याणरीयत्वात् तत्र पूर्व-

नलसैन्यानां शब्दीपपदं इति हिक् ॥७१॥

अवाप्राहो नैषधगण, नैवै उद्यानसमिद्धितं

नैषधगणं नैवै अवनतमुखं बहकम्

द्विवह्निरेवास्व विलङ्घिता दिग्ने यशोभिरैवाभिरकारि गोप्यदम् ।

इतीव धारामवधोर्ध्वं मण्डली-क्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमेः खली ॥७२॥

अचोकरन्वाहयेन या भस्मोर्निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।

मरुत् किमस्यापि न तासु शिञ्जते वितत्य वात्यामयचक्रचङ्कमान् ॥७३॥

अन्वयः—अस्य द्विवह्निरेव दिग्नेः विलङ्घिताः यशोभिरैव अभिः गोप्यदम् अकारि इति (विचार्य) इव तुरङ्गमेः धाराम् अवधोर्ध्वं मण्डलीक्रियाश्रिया खली अमण्डि ॥७२॥

द्विवह्निरिति । अस्य मलस्य द्विवह्निः शत्रुभिरैव, दिग्नेः, पूर्वोदिदिग्गताः, विलङ्घिता नलभयेन अतिक्रान्ताः, अतः पुनरव्याकमपि तद्दिग्गङ्गान् पिष्टपेषणवत् निष्पद्योजनमिति भावः । तर्हि समुद्रमुत्तीर्य गम्यतामिति यावत् यशोभिरैव, अभिः समुद्रः, गोप्यदं गोप्यदस्वरूपः गोचुरकृतगर्भं वत् सुद्र इत्यर्थः, अकारि कृतः, गोप्यदं यथा अनायासेनोत्तीर्य गम्यते तथा समुद्रमप्यनायासेनोत्तीर्य गतमिति तात्पर्यम् । अतएव समुद्रलङ्घनमप्यव्याकं मारितमारणव-त्रिफलमित्याशयः । इति विचार्य इव, तुरङ्गमेर्घोटकैः, धाराम् आस्मादितादिपञ्चप्रकारं गतिम्, अवधोर्ध्वं परि-क्षिप्य, मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डलाकारगमनश्रीभया, खली तत् स्थानम्, अमण्डि श्रीभिता ।

अत्र द्विवह्निर्दिग्गविलङ्घनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तं रतिशयोक्तिः । तथा च नलस्य प्रतापातिशये व्यञ्जित इत्ये-लङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा गोप्यदमिति निरङ्गं केवलरूपकम्, यशोभिरव्ये गोप्यदरूपत्वकरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरपराप्यतिशयोक्तिरित्यनयोरेकाग्रयातुप्रवेशरूपः सङ्करः । तेन च नलस्यस्यः समयजगद्वापित्वं व्यञ्जित इति पूर्ववदलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । क्रियोत्पत्तेः चावस्थानुप्रासश्च इति समुदाये संकटितः । गुणरीती पूर्ववत् ।

“आस्मिन्दिनं धीरितकं रेचितं बलिातं प्रुतम् । गतयोऽमूः पञ्च धाराः—” इत्यमरः ॥७२॥

वाङ्माला—नटनत्र शङ्कराई मयुक्त दिक् मञ्चन करिषा गिराछे एवः नटनत्र यन्त्रकुलिई मयुक्तकुलिके गेगाम्भन करिषा फेलिग्राछे एहेरूप मने मने विचार करिषाई येन घोडाकुलि मंननप्रति प्रभृति परित्राग करिषा, मणुजाकारे मनेनत्र शोडः दार। मेई ज्ञानटीः क नोडित करिषाछि ॥१२॥

अन्वयः—नलः निजातपत्रस्य तलस्यले इयेन याः भस्मीः चक्र अचोकरन् मरुत् अद्यापि तासु वितत्य वात्यामयचक्रचङ्कमान् न किं शिञ्जते ॥७३॥

अचोकरदिति । नलः, निजातपत्रस्य भ्रष्टतस्य स्वकीयविशालस्यवस्य, तलस्यले अचोद्विमे, इयेन आस्मानी घोटकीन, या भस्मीधर्ममणानि, चक्र मनोहरं यथा स्यात्तथा, अचोकरन् कारितवान् ; मरुत् वायुः, अद्यापि, तासु भस्मीषु तद्वन्नीखानेवित्यर्थः, वितत्य स्वरूपं विसर्पित्य, वात्यामयं वातपुञ्जस्वरूपं यत् चक्रं तस्य चङ्कमान् पुनः पुनः क्रममणानि चूर्णमानीतायेः, न किं शिञ्जते, अपि चूर्णं तदानीन्तनाशरीरिणां स्वभावः ।

चूर्णं नमस्ति ताव शिवावशादेवेति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिरलङ्कारः तदनुप्राशिता च

सङ्करः । तथा द्वितीयपादे हस्त्यनुप्रासः चतुर्थपादे ।

इयेनेति “वा लङ्घ्योः” इति पक्षे कर्त्तृत्वाभाव

चङ्कमानः । “गताशात् कौटिल्य एव” इति ।

वाङ्माला—मशराव नन निजेन ह ।

বিশেষ গত্বা স বিলাসকাননং ততঃ সখ্যাত্ সৌখ্যপতির্হৃতীচ্ছয়া ।

প্রবালরাগচ্ছুরিতং সুবুসয়া হরির্ঘনচ্ছায়মিবাশ্বখাং নিধিম্ (১) ১৩৪৷

বনান্তপর্যন্তমুপেত্য সস্পৃহং ক্রমেণ তস্মিন্মথ তীর্থং দৃষ্টক্ পথ্যে ।

ন্যবসিৎ দৃষ্টিপ্রকারৈঃ পুরীকসামনুগ্রহদ্ব্যমুসমাজবমুখিঃ ১৩৫৷

ছিলেন, বায়ু এখনও গেছে স্থানে আশ্রয়িতার করিয়া, বায়ুপুঞ্জরূপ চক্রে স্বর্ণ নিষ্কা করি-
তেছেন কি ? ১৩৪৷

অন্বয়ঃ—সঃ হরিঃ সুবুসয়া প্রবালরাগচ্ছুরিতং ঘনচ্ছায়ম্ অশ্বখাং নিধিমিব, সঃ সৌখ্যপতিঃ হৃতী-
চ্ছয়া গত্বা প্রবালরাগচ্ছুরিতং ঘনচ্ছায়ং বিলাসকাননং সখ্যাত্ বিশেষ ৷৩৪৷

বিশেষিতি । ‘ততঃ স্বয়চ্ছূষনানন্দরম্, হরিনারায়ণঃ, সুবুসয়া স্বমুঃ নিদ্রাতুমিচ্ছয়া, প্রবালানাং বিদ্রুমাণাং
‘রাগী’ হি ত্য্য : ছুরিতং রঞ্জিতম্, তথা ঘনস্রা মেঘস্রা জ্বায়া ইব জ্বায়া কালিত্যর্থঃ তং সমানম্বামলত্বাত্, স্বয়ং
ঘনানাং মেঘানাং জ্বায়া প্রতিবিশ্বং যত তম্, অশ্বখাং নিধিঃ সমুদ্রমিব ; সঃ সৌখ্যপতিঃ পৃথিবীপতিবৎ, হৃতীচ্ছয়া
অর্থঃ শ্রামিচ্ছয়া, গত্বা, প্রবালানাং নবপল্লবানাং রাগী’ হি ত্য্য : ছুরিতং রঞ্জিতম্, তথা ঘনা নিবিজা জ্বায়া ‘ঘনাতপী
যজিন্’ তত্, বিলাসকাননং কলিবনম্, সখ্যাত্ বিশেষ প্রবিষ্টবান্ ।

অনু পূর্ণোপমালঙ্কারঃ দ্বিতীয়াদৌ কৈকানুপ্রাসয়, অনর্থীঃ সংসৃষ্টিঃ । গুণরীতি পূর্ববত্ ।

“প্রবালো’ল্লৌ কিসলয়ী বীষাদঙ্ঘ্রে চ বিদ্রুমে” ইতি মেদিনী । “ঘনঃ সান্দ্রে দৃঢ়ে দাক্ষ্যে বিস্তারে মুক্রে’ল্লুদে ।
সহং সুসৌ ঘনং মধ্যস্থতাপ্রাচ্যপ্রকারার্থঃ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “জ্বায়া স্য্যং প্রিয়া কালিঃ প্রতিদিক্কুনাতপঃ” ইত্য-
মরঃ ৷৩৪৷

বাঙ্গালা—পূর্বকালে নারায়ণ যেমন নিদ্রা ঘাইবার ইচ্ছা করিয়া, অবাণের রক্তিমায়
রঞ্জিত এবং মেঘের দ্বারা কালিম্পঙ্গ সমুদ্র অংশে করিয়াছিলেন; সেইরূপ নলরাগী,
জ্বার পর উপস্থিত হইয়া, বৈখানাভ করিবার ইচ্ছা করিয়া, পল্লবের রক্তিমায় রঞ্জিত এবং
নিবিজ ছায়াযুক্ত উজানে তৎক্ষণাৎ অংশ করিলেন ৷৩৪৷

অন্বয়ঃ—অথ অনুগ্রহদ্ব্যমুসমাজবমুখিঃ পুরীকসাং দৃষ্টিপ্রকারৈঃ সস্পৃহং বনান্তপর্যন্তমুপেত্য তস্মিন্
ক্রমেণ তীর্থং দৃষ্টক্ পথ্যে (সতি) ন্যবসিৎ ৷৩৫৷

বনান্তিতি । অথ বনপ্রবেশাবসরম্, অনুগ্রহনাঃ অনুগ্রহচ্ছলী য়ে বন্যব আত্মীয়জনাসৌখ্যং সমাজস্রা সমুদ্রস্রা
বমুখিমিত্যর্থঃ, “সৌদকান্” প্রিয়মনুগ্রহন” ইতি কুতেশ্চ’অনর্থী’ যথা জলপর্যন্তমনুগ্রহা নিহতয়ে তথৈত্যাশয়ঃ,
পুরীকসাং নগরবাণিনাম্, দৃষ্টিপ্রকারৈর্নয়নসমুদ্রৈঃ, সস্পৃহং সামিলাবং যদ্বা স্রাপায়া, বনান্তপর্যন্তম্ অশ্রয়ান্ধান-
দ্রিষ্টাবধিঃ অঙ্গসমীপাবধিষ, উপেত্য গত্বা, তস্মিন্ বসি, ক্রমেণ, তীর্থং অতিক্রান্ত, দৃষ্টক্ পথ্যে নয়নমার্গে যেন তস্মিন্
অধীকৈ সতি, ন্যবসিৎ নিবসনম্, ততঃ পরং দৃশ্যং বাসন্যবসিৎ মাধঃ ।

, অনর্থীঃ সংসৃষ্টিঃ । তথা তীর্থং তস্য বাক্যার্থে

দৃষ্টিপ্রকারৈর্ন্যবসিৎ ইত্যনেন বাক্যসমাসাবধি পুনর্দৃষ্টি-

প্রসঙ্গরাজতাদীর্ঘঃ ; অপি চ “সদী দরচনাভয়ঃ” ইত্যনেন

অনুগ্রহদ্ব্যমুসমাজবমুখিঃ সতী দরশনকালীন

সীক এবং পাঠ্যঃ—

ততঃ প্রসূনে চ ফলে চ সম্মুখ্যে স সম্মুখ্যাক্ষাঃ, স্ত্রীনা জনাধিপঃ ।

নিবেদ্যমানং বনপালপাখিনা ব্যলোকয়তু কামনকামনীয়কম্ ॥৩৬॥

ফলানি পুষ্পাখি চ পল্লবে করে বয়ঃসতিপাতোদুগতবাতবৈপ্তি ।

স্থিতৈঃ সমাদায় মহর্ষিবার্হকাৎ বনে তদাতিস্বমম্বিচি জাখিমিঃ ॥৩৭॥

বনান্দপর্ষ্যন্তমুপেতা সম্মুখ্যে কামদত্তীতিঃ দ্বয়ঃ পথং গচ্ছত ।

অনুরক্তবৎ সমাজবৎসুমিঃ ন্যবতিঃ দৃষ্টিপ্রকারৈঃ পুরীকসাম্ ॥

আধৃত্যং গুণং, বৈদর্ম্যং চ রীতিঃ ।

“বনং প্রসবণং গচ্ছতঃ প্রবাসীভ্যশ্চি কামনৈঃ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “বনং বনং কপুণে স্যাতু বনং ভৌতরি বাসবে” ইতি বিষ্ণুঃ ॥৩৮॥

বাক্সালী—অজগামৌ বজ্জগণ যেমন জনপর্বাঙ্ক যাইয়া ফিরিয়া আসিয়া থাকে ; সেই-

ক্রম পূরবাগৌহের দৃষ্টি, সম্মুখ্যে উচ্চানের প্রাক্ষপর্বাঙ্ক যাইয়া, ক্রমে নল দৃষ্টিপথ অতিক্রম করিয়া গেলে পর, ফিরিয়া আসিল ॥৩৬॥

অন্বয়ঃ—ততঃ সঃ জনাধিপঃ সম্মুখ্যে প্রসূনে চ ফলে চ সম্মুখ্যাক্ষাঃ স্ত্রীনা বনপালপাখিনা নিবেদ্যমানং কামনকামনীয়কং ব্যলোকয়তু ॥৩৬॥

তত ইতি চ ততঃ পুরীকসাঃ দৃষ্টিপ্রকারনিবন্ধনম্বলম্, স জনাধিপৌ রাজা নলঃ, সম্মুখ্যে সুন্দরী, প্রসূনী গুণং চ, ফলে চ, নিবেদ্যমানমিতি শ্রেণীঃ, সম্মুখ্যাক্ষাঃ অমিসুখবর্তিনী অজুলিতজনৌ যস্য তেন, বনপালপাখিনা উদ্যান-রচকহস্তেন, নিবেদ্যমানং প্রদর্শ্যমানম্, কামনস্যা উদ্যানস্যা কামনীয়কং সৌন্দর্যম্, ব্যলোকয়তু দৃষ্টবান্ ।

অতঃ সম্মুখ্যাক্ষাঃ কপুণেন সহ প্রসূনফলযৌরমিসম্বন্ধানুস্বয়গীতালঙ্কারঃ, অতুর্থাৎ দৃষ্টবানুপ্রাস, বনবর্হঃ চন্দ্রিঃ । প্রসাদী গুণং, বৈদর্ম্যং চ রীতিঃ ।

কামনীয়সহ ভাব ইতি কামনীয়কং “দীপধান্” ইत्याদিদা ক্রমঃ প্রত্যয়ঃ ॥৩৬॥

বাক্সালী—ভাষার পর, উচ্চানরক্ষক দক্ষিণহস্তের অঙ্গুলী রাজার সম্মুখে রাখিয়া রাখিয়া দেখাইয়া দিতে লাগিল ; রাজাও স্বন্দর হুল ও ফলের উপরে উচ্চানের সৌন্দর্য দেখিতে লাগিলেন ॥৩৬॥

অন্বয়ঃ-

মহর্ষিবার্হকাৎ ।

ফলাণীতি

অনুরক্তবৎ ।

কালসঃ

হস্তি, অম্বলঃ

প্রকারঃ

আতিথ্যম্

অতঃ

নিরক্তঃ

অ, ইত্যে বাসলঃ

বিনিদ্রপত্রালিগতালিকৌতবান্মৃগাঙ্কবুড়ামণিবর্জনাঞ্জিতম্ ।
 দধানমাশাস্তু চরিষ্য দুয়ং শঃ স কৌতুকী তত্র দদর্শ কৈতকম্ ॥৬৮॥
 বিয়োগমাজাং হৃদি কণ্ঠে নৈঃ কটুনিধীয়সে কণিষ্ঠারঃ স্মরণে যত্ ।
 ততো দুরাকর্ষতয়া তদন্তজ্ঞাত্ব বিগীয়সে মনস্যদেহদাহিণা ॥৬৯॥

বাঙ্গালী—সেই উজানের বৃক্ষ সকল পল্লবরূপ হইতে ফল ও পুষ্প লইয়া, কোন বৃক্ষ
 ঘর্ষিত নিকট নগ্নের অতিথিগণকার যেন শিক্ষা করিতেছিল; তখন কোন পক্ষী হঠাৎ
 উড়িয়া যাওয়ার বায়ু উৎখত হইয়া, তাহারে সেই পল্লবরূপ হস্ত কাম্পিত করিতেছিল ॥৬৮॥

অর্থ—কৌতুকী সঃ তত্র বিনিদ্রপত্রালিগতালিকৌতবান্মৃগাঙ্কবুড়ামণিবর্জনাঞ্জিতম্ আশাস্তু
 অরিষ্য দুয়ং দধানম্ (দব) কৈতকং দদর্শ ॥৬৮॥

বিনিদ্রিতি । কৌতুকী উদ্যানদর্শনে জ্ঞতুলবান্, স মলঃ, তত্র উদ্যানে বিনিদ্রা বিকসিতা যা পত্রালির্দল-
 য়েণী তত্র গতা য়ে অলয়ী ভরসাধীবা কৈতবান্ কলান্, মৃগাঙ্কবুড় এব বুড়ামণিঃ শিরীরত্নং যস্য স মৃগাঙ্কবুড়া-
 মণিঃ শিবঃ তস্য বর্জনেন তত্ কটুনিধীয়সে কণিষ্ঠারঃ স্মরণে যত্, আশাস্তু সর্বাশু দিচ্চ, অরিষ্য বিস্ময়-
 প্রীতম্, দুয়ং শৌ নিম্বান্, দধানং ধারয়দিব, কৈতকং কৈতকীপুষ্পম্, দদর্শ ।

অত্র সাপেক্ষা প্রতীয়মানা ক্রিয়োত্তমোচ্চালঙ্কারঃ, তথা প্রথমে পাদে স্বয়মুদাসঃ দ্বিতীয়ে চতুর্থে চ ঞ্জিকালুদাসঃ,
 দ্বন্দ্বোক্তো সঃ সৃষ্টিঃ । গুণবীতী পূর্ববত্ ।

অরিষ্য ইতি “ভাজ্যলঙ্কাজ্” ইत्याদিদ্বা অরিরিষ্যচ্ প্রত্যয়ঃ ।

পুরা কিল অঃ উল্লবিকয়ে বিবদমানযৌবিশ্বত্রাজ্জীৱনরঃ বিশালনিকং শিবলিঙ্গমাবির্ভূয় বাজাপয়ত্ যৌ নৈ
 উপরিপ্রান্তম্ অধঃপ্রান্তং বা দ্রষ্টুমর্হতি স এব অঃ ইতি । অথ গুরুভারোহণেন বিষ্ণুরপরিহংসারোহণেন ব্রহ্মা
 আধৌ গন্তুমারিমে । অপিচ অঃ বিষ্ণুঃ পতত্ কৈতকীপুষ্পং পশ্যন্ স্বমতসমর্থনায় তদনুরূপ্য আদায় চাবতীর্ণঃ শিবং
 বলাধি মর্যতত্ কৈতকীপুষ্পং লিঙ্গোপরিদেখাদামীতং তত্র অতদেব সাধীতি ; কৈতকীপুষ্পেণ চ তত্ স্ত্রীজ্ঞতমিতি
 নিম্বাভাষণাত্ শিবেন বিবায় কৈতকীপুষ্পং বর্জিতমিতি শিবপুরাণবাক্যো ॥৬৯॥

বাঙ্গালী—কৌতুকী নলরাজ। উজানের মধ্যে অথয়ে কৈতকীপুষ্প দর্শন করিলেন;
 তাহার অক্ষুটিত ফলের উপরে যে সকল অমর বসিয়াছিল, তাহার ছলে সে কৈতকীপুষ্প
 হইল মহাদেবের পঙ্কিভাগবনিত সর্বদিগ্‌ব্যাপ্ত

त्वदयसूच्या सचिवेन कामिनोर्मनोभवः सौम्यति दुर्यशःपटौ ।

स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्वाक्यैः दारुणायसे (१) ॥८०॥

धनुर्धनुस्त्रिजकरोऽपि भीमजापरं परागे स्तव धूलिहस्तयन् ।

प्रसूनधन्वा शरसात् करोति माम् इति क्रधाक्रुष्टत तेन केतकम् ॥८१॥

चतुर्थपादयोऽन्धे कानुप्रासश्चेति समुदाये संचट्टिः । तथा ऊरिरेति प्रकाशपुनर्यन्त्रधैर्यमिधानात् प्रकृतिविवक्षो भग्नप्रकृता दीवः । स च 'विगीयसे तस्य विनाशकारिणा' इति पठेन परिहृत्यः । गुणरीती पूर्ववत् ।

“रसे कटुः कटुकाव्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः” इत्यमरः ॥७८॥

वाङ्मालाः—ये हेतुः कण्टक वारा औक्त एव कर्षणव्यकरण त्रयोमाके कामदेव विग्रही-
दिग्नर स्तव्ये व्यवेन कराईया थाकेन ; मेहे हेतु त्रयोमाके आकर्षण करिगा त्रयोमा हुकर
हय वर्णना त्रिमे मेहे विग्रहीदिग्नके एकवारोरे शेष करिगा थाक ; ताहे कामहस्ता शिव वेन
त्रयोमाके निम्ना करेन ॥१२॥

अन्वयः—मनोभवः सचिवेन त्वदयसूच्या कामिनोः दुर्यशःपटौ सौम्यति (इव) । स्फुटञ्च करपत्रमूर्तिभिः
पत्रैः वियोगिहृद्वाक्यैः दारुणायसे ॥८०॥

त्वदिति । मनोभवः कामः, सचिवेन सहायेन सहाकारिभूतयेत्यर्थः, तव अयमेव सूची सूत्रायसौदीपकरणविशेषतया,
‘कामिनोर्धुवकदम्पत्योः, दुर्यशसौ प्रलापोन्मादादिना निन्दे एव पटौ आवरकत्वात् वस्त्रयुगलम्, सौम्यति संयोजयति
इव । तथा स्फुटञ्च स्पष्टञ्च, करपत्रमूर्तिभिः क्रकचाकारैः, पत्रैः पर्णैः, वियोगिनी विरहिणी जनस्य हृत् हृदय-
मेव दाह कियत्वात् काष्ठं तव, दारुणायसे त्वं दारुणी भयङ्कर इव आचरसि, क्रकचवदेव श्लेघनादिति भावः ।

अत्र प्रथमाहो साह्यं रूपकम्, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा च ; द्वितीयाहो करपत्रमूर्तिभिरिति श्रुतीपमा,
वियोगिहृद्वाक्येति निरुद्धं केवलरूपकम्, दारुणायसे इति कथङ्गतीपमा, किकानुप्रासश्च, इत्येतेषां परस्परनि-
पेक्षतया संचट्टिः । गुणरीती पूर्ववत् ।

“सचिवो मन्त्रिचेत्योः । सहायि” इति मेदिनी । “क्रकचं करपत्रं स्यात्” इत्यमरः ।

कामी च कामिनी चेति कामिनी तयोः कामिनोरिति “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥८०॥

वाङ्मालाः—कामदेव त्रयोमात्र अर्धद्वैतारूप त्र्यौके महाश्रमहेता, कामुक वृत्तिवृत्ति,
निम्नारूप द्रुहे थानि,

पञ्च वारा विग्रही

अन्वयः-

करोति ; तेन क्रधा

धनुरिति ।

स्त्रिज आर्द्रः करो

सन्नपीत्यर्थः, तव ।

कपा धूलिं हस्त

करोति । तव

विदमं सुभूतानतुङ्गतामये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयानधीमुखान् स दाङ्गिमी दीहदधूपिनि द्रुमे ॥८२॥

वियोगिनीमेषत दाङ्गिमौमसौ प्रियस्य तेः स्पष्टमुदीतकच्छकाम् ।

फलस्तनस्थानविटोषं रागिहृदि गच्छन्नास्त्रकरकिं शुक्लाशुगाम् ॥८३॥

परम इति भावः । तेन नलेन, क्रुधा कीर्षेण, इति अनेन प्रकारेण, केतकं केतकीपुष्पम्, आक्रुष्यत अग्नियतः । इत्यनेन सन्धानितकं “बाध्यान् युग्मकं सन्धानितकं विभिरिष्यते” इति लक्षणात् ।

अत्र धनुर्गोष्ठिप्रकरत्वस्य धूलिहस्तकरत्वस्य नलकतृकाकीर्षस्य च असम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धोक्तः । तिस्र एवातिशयोक्तयः क्लेशगुणस्य, इत्येतेषां संघट्टिः । गुच्छरीती पूर्ववत् ।

धूलियुक्ती हस्त इति धूलिहस्तं शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी समासः, ततश्च करोत्यर्थेनन्तात् शल्लूङ् ॥८२॥

वाङ्मना—पुष्पमय धृष्ट इहेते मधु मणित इहेषा कामदेवस्य हाउ पिह्न करिषा केले; तथापि त्विनि डोमार धूनि हाते माथाहेषा आमार उपरं वानक्केण करिहे-
रुन । केन ना, आमि ममश्चौर अति अश्वरागी इहेषाहि; एहे डारे नल केतकीपुष्पे
अति आक्काण अकाण करिषाहिलेन ॥८१॥

अन्वयः—सः दीहदधूपिनि दाङ्गिमी द्रुमे विदमं सुभूतानतुङ्गतामये अलं तपस्यतः धूमस्य धयान् अधीमुखान् घटान् इव फलानि अपश्यत् ॥८२॥

विदमँति । स नलः, दीहदधूपः फलहृत्विजनकी धूपद्रव्यविशेषः अस्यास्तीति तस्मिन् दीहदधूपिनि दन-
दीहदधूपे इत्यर्थः, दाङ्गिमी तदाप्ये, द्रुमे इत्ये, विदमँषु देशे शीभने अवी यस्यास्तस्या विदमँसुभुवी दमयन्त्याः
स्वनीयो तुङ्गता उच्चता तस्या आसये लाभाय, अलम् अत्यर्थं, तपस्यतः तपस्या कुर्वतः, अत एव धूमस्य धयान्
पानकारिणः, अतएव च अधीमुखान्, घटान् कुम्भान् इव, फलानि दाङ्गिमफलानि, अपश्यत् दृष्टवान् । अन्वेऽपि
उच्चपदप्राप्तये अधीमुखी भूत्वा धूमं पिवन् अत्यर्थं तपस्यति ।

अतएवाव आर्थेण घटेषु तपस्विभ्यश्चकारसमारीपात् समासोक्तिरलङ्कारः, वाक्का भावाभिमानिनी ज्ञायुत्प्रेक्षा

इति

कञ्जि हाङ्गि

खनेन उरुता

कतत्र उपश्रु

नवा लता गन्धवद्भेन सुस्मिता करस्मिताङ्गी मकरन्दशोकरैः ।

दृशा नृपेण स्मितशोभिकुञ्जला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥८५॥

विचिन्वतीः पात्यपतङ्गहिंसनैरपुष्पकर्मोपलिकम्पसञ्चलात् ।

व्यसोकयश्चम्पककोरकावलीः स शम्भरारैर्बलिदीपिका इव ॥८६॥

अन्वयः—नृपेण दृशा गन्धवद्भेन सुस्मिता मकरन्दशोकरैः करस्मिताङ्गी स्मितशोभिकुञ्जला दर-
कम्पिनी नवा लता दरादराभ्यां पपे ॥८५॥

नवेति । नृपेण नृपेण, दृशा चक्षुषा, गन्धवद्भेन वायुना कर्पूरचन्दनादिघोरममता नावकेन च, सुस्मित
वपुषा कृतवपुष्मता च, मकरन्दशोकरैः नधुविन्दुभिः नायकस्यैव सखीदयात् स्नेहविन्दुभिश्च, करस्मितानि
व्याप्तानि चङ्गाणि यस्याः सा, स्मितवत् स्नेहहास्यवत् शोभि शोभनं कुटम्बं सुकुलं यस्याः सा, अश्वत्थं तु जितेन
स्नेहहास्येन शोभिनः शोभनाः कुटम्बका दन्ता यस्याः सा, तथा दर ईषत् कम्पते वायुना सखाजनात् नायक-
स्यैव सखीदयाश्च वेपथ इति सा, नवा नूतना, लता काचित् बद्धा, न विद्यते बाहुता बाण्यं बन्धो यस्याः
सा नवालता काचित् युवतिश्च, दरो भयश्च आदरो यवातिशयश्च ताभ्याम्, सङ्गमदर्शने कामपीडाविर्भाव-
सम्भवान् भयम्, रस्यवस्तुदर्शने सातिशयसुखसम्भवाच्च आदर इत्याशयः, पपे सङ्गृह्यं दृष्टा ।

अत्र द्विष्टविशेषवशात्त्वेन लिङ्गसाम्येन कार्यसाम्येन च लतायां नायकपुङ्गवाधिकारव्यवहारसमारोपात्
सखावीक्तिरनुद्धारः, हेतुनुपासी इत्यनुपास्येत्येतेषां संसृष्टिः । मत्पुङ्गवं गुणः नन्दनी च रीतिः ।

“करस्मितं निश्चितं स्यात् खचितं च” इति निष्काण्डशेषः । “कुटम्बली दन्तकोरकी” इति धरणिः ।
“दरोऽस्त्री साध्यसे गर्ते कन्दरे तु दरी कृता । दरास्यपं मनागर्भे” इति मैत्रिणी ।

द्वितीयपक्षे नवालता इति विवेचार्थं कनकशब्देन समासात् नलोपाभावाः । ईदृशः प्रयोगः कादम्बल्यादि
जया “शोभते नवालता” इति ॥८५॥

वाङ्माला—नल, डमरु आदिद्वयसहितं नयनं चोत्तरां एकटी नूतन लता लेशिलेन ; ये
लताङ्गी वायुष्मार्त्तं एकट्टे एकट्टे फूलितेऽस्ति, मधुविन्दुते ताहारं नयनं अत्र व्याप्तं हरेद्वाहिन
एवं स्नेहं हास्येन व्याप्तं ताहारं भूक्तं गुलि शोभा पाह्येतेऽस्ति ॥८६॥

अन्वयः—सः अलिकम्पलञ्जलात् पात्यपतङ्गहिंसनैः अपुष्पकर्मोपलिविचिन्वतीः (इव) शम्भरारैः

व्यसोककोरकावलीः सखीदयात् ॥८६॥

नि ज्ञापयन्त्वसा-
पदास्त्रलात् शम्भराः
विचिन्वतीः अत्र यन्ती-
कोरकावलीः

द्विभावात्

অমম্ব্যতাগৌ কুমুদেবু গম'ম' পরাগমম্ব্যহরষ' বিয়োগিনাম্ ।
 অরেণ সুক্লেবু পুরা পুরারখে তদ্রূপমম্ব্য ব যরেবু সঙ্কতম্ ॥৮৬॥
 পিকাঙ্কনে শৃষ্যতি ধ্বজহুঙ্কতং দ'য়াসুদম্ব্যত্কবধে বিয়োগিনাম্ ।
 অনাস্বয়া সুনকরমসারিণী' হৃদয়' দূনঃ স্যলপম্বিনী' নলঃ ॥৮৭॥

বাক্যানি—নলরাজ। কামদেবের পুকার প্রবোধের জায় কতকগুলি চম্পককুম্ভের
 কবিকা দেখিলেন; সে গুলি যেন বিরহরূপ পতঙ্গ দৃষ্ট করায় কঙ্কলবৎ কৃষ্ণবর্ণ অমরের
 ছলে বহুতর গাণ সঞ্চয় করিতেছিল ॥৮৬॥

অম্ব্যয়ঃ—অসী কুমুদেবু গম'ম' বিয়োগিনাম্ অম্ব্যহরষ' পরাগ' পুরা অরেণ পুরারখে সুক্লেবু যরেবু
 সঙ্কত' তদ্রূপমম্ব্য ইব অমম্ব্যত ॥৮৬॥

অমম্ব্যতীতি । অসী নলঃ, কুমুদেবু পুষ্পেবু, গম'মম্ অন্মগ'তম্, বিয়োগিনী বিরহিণী জনানাম্, অমম্ব্য
 অম্ব্যঃ ক্রিয়াক্ অনেতি অম্ব্যহরষ' দিগ্ বিদিগ্ জ্ঞানয়ম্ব্যতাসম্ব্যাদকম্ব্যর্থঃ, তস্য হৃৎকথাপতনে'ব নিবতি-
 জয়কানোদ্রেকাদিতি ভাষঃ, পরাগ' রজঃ, পুরা পূর্ব'জিন্ কালৈ, অরেণ কামদেবেন, পুরারখে মহাদেবায় তসু হি-
 য়তি তাত্পর্যম্, সুক্লেবু নিষিষিবু, যরেবু বাধেবু পূর্বকপুষ্পসূতৈজ্বল্যমিমাংস', সঙ্কত' সংলগ্নম্, স্যল পুরারঃ
 অরূপমম্ব্য ইব অরূপমম্ব্যরূপমম্ব্য, অমম্ব্যত অতক'য়ত, অম্বরজসৌপি যম্বলান্ লয়নপতনে'ন অম্ব্যহরষলো-
 ক্যিষ্যথবঃ ।

অন লাত্যুদ্রেকাঙ্কনপাশযোঃ হৃৎকটিকহারঃ । সুখরীতী পূর্ব'বন ।

অম্ব্যহরষমিতি "লগ্নমিযাম্ব্যল্ল" ইত্যাদিনা করযে জসঃ খ্যুট্পম্ব্য "কঙ্কলবদীক্ষীতম্" ইতি সকারাৎ
 নলঃ ॥৮৬॥

বাক্যানি—পুষ্পের ভিতরে বিরহোদগের অঙ্কতাসম্পাদক যে সকল রেখু ছিল; সে
 গুলি যেন, পূর্বকালে মহাদেবকে লক্ষ্য করিয়া কামদেব যে সকল পুষ্পময় বাণ নিক্ষেপ
 করিয়াছিলেন, তাহাতে সংলগ্ন মহাদেবেরই অঙ্গের ভাষের জায় বলিয়া মনে মনে করিয়া;
 ছিলেন ॥৮৭॥

অম্ব্যয়ঃ—দূনঃ নলঃ তদম্ব্যত্কবধে বনে ধ্বজহুঙ্কতঃ পিকাঙ্ক বিয়োগিনী' দয়া' মম্ব্যতী (ইব সতি),
 অনাস্বয়া (ইব) সুন [redacted] ॥৮৭॥

পিকাঙ্কনিতি ।

অম্ব্যহরষনামানী ভাষা ।

মনে তজিগ্মুয়ানে,

পিকাঙ্ক হৃৎকটিকি

আম্ব্যহরষতি ইব ।

কেষনম্ব্যহরষোদ্রেক

কৃতৌপি জনাত্

সতি, তস্য পুঙ্খ

নিবাহতি ;

অত এবা

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्दिरेफारवरोषडुक्कतिः ।

समीरलोक्षं मुकुलं वियोगिने जनाय दितुमस्मिन् तर्जनाभियम् ॥८८॥

दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छं च तापमृच्छं च ।

इतीथ पाण्यं शपतः पिकान् द्विजान् (१) सखेदमेषिष्ट स लोहितेक्षणां ॥८०॥

श्रव्यते इवेति प्रथमा भावाभिमानिनी प्रतीयमाना किञ्चित्प्रेक्षा, द्वितीया च जनाख्या इवेति ज्ञानाभिमानिनी प्रतीयमाना शुचोत्प्रेक्षा, सङ्कर्षति निरङ्गं केवलद्वयकण्ठेति तेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावान् सङ्हरः । गुणहीनो पूर्ववत् ।

“कवणन्तु रसि वक्ष्ये कृपायां कवणा मता” इति शिवः । “बाष्पां स्वात्मनःस्थानवन्तयेषामु योषिति” इति मेदिनी । “सूनुं पुण्यं सूना पुनः सुता । अधीगता वधस्थानम्” इति हिमचन्द्रः ।

“दूत इति दीर्घाद्भुः स्वादित्वात् निष्ठानः” इति नारायणः ॥८८॥

বাক্সালা—সেই উড়ানে করুণবৃক্ষের ফুল ফুটিয়াছিল এবং সেই উড়ান যেন ভ্রমরগণের গুজনরূপ ‘হঃ হঃ’ শব্দে অবগাঙ্গীকার করিয়া, কোকিলের নিকট বিরহীদিগের ছুঁদশার কথা শুনিতেছিল; তখন স্থলপদ্মিনী যেন তাহা শ্রবণ করিতে ইচ্ছা না করিয়া, পুষ্পরূপ হস্ত প্রদারণ করিয়া বারণ করিতেছিল; বিরহসম্ভূত নল এ হেন স্থলপদ্মিনীকে দর্শন করিয়াছিলেন ৷৮৮৷

अथैव—पुनरा स्मृद्विरेफारवरीषद्वैतः समीरलोः मुकुलः वियोगिने जनाय तजनाभिषं
दितवन् इव रमलसालः समुद्रायत ५८६॥

रसास्ति । अमुना ललेन, स्फुरताम् इतस्ततो भवता विरेकाणां भवराशाम् आरवः शब्द एव शेषवृत्तिः ।
 क्रोधवृत्तादौ यत् सः, समीरेष वायुना लीलेयचनेः, मुकुलैः कुटुम्बैः अङ्गुलीसङ्घै रिति भावः, विद्यो-
 गिने प्रियाविरहितौ जनाय, तज्जनाभियं भक्तलयाय मयम्, दिग्मन् दातुमिच्छन् इव स्थितः, मुकुलिताव-
 ष्ठस्य कामोद्देकजनकतया कामजनशय त्वादित्याश्रयः, रसालसाल आस वलः, समदृश्यत सव्यगृहटः ।

अथ अमररवे रोषपुङ्गवित्वासीपक्ष प्रकृततज्जनामयदित्त्विपयोगितया परिणामावधारः, दित्सन्निवेति
वाच्या भावाभिमानिनो क्षिप्तोत्पत्त्या च, अनयोरेकाङ्गिभावेन सङ्घटः, किञ्चानुप्रासो ह्यनुगुप्तस्येति समुदाये
सङ्घटः । नाप्यर्थः गुणः, वेदमोचरिति ।

1974: 112-11

দামগাছটি যেন

ସୁସଂସ୍କାରିତ ସୁକୁଳ

: च तापम् कृण्व

॥ दिने दिने ॥

∴ एषि मयः ।

४, इति अनेन

अलिखिता कुम्भसुखशेखरं निवीय चाम्येयमधीरया दृष्ट्वा (१) ।

स धूमकेतुं विपदे विद्योगिनामुदीतमातङ्गितवानयद्वत् ॥८१॥

प्रकारेण, पश्यं पवित्रं विरहजनमिति तात्पर्यम् अथ चाम्येयत इव विरहजनं प्रति अभिषेप्यतं कुर्वन् इवेति यावत्, कोकिलानां कामपक्षीयत्वेन विरहियन्तु इति भावः, लोहितचषान् खमावान् क्रीडायां रक्त-
वर्णवसान् पिकान् कोकिलान्, विजान् पवित्रो ब्राह्मणां, सुखेदम् प्रतिकारोपायाभावात्, सविषादम्, ऐलिष्ट चद्राचोत् ।

अत्र अथ इवेति वाक्या क्रियोत्पत्त्या, तथा च विजान् ब्राह्मणानि विदुषामालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारिणा-
लङ्कारध्वनिः । कोकानुपासक, इत्यन्वयोः संहृष्टिः । तथा ऐलिष्ट स इत्यन्वयेन चाम्येयसमासवदि पुनः
पिकानित्यस्य विशेषणतया लोहितचषानित्यस्त्रीपादानात्, समासपुनरात्तादोषः, स च 'स रक्तनेत्रान् सवि-
षादमोक्षत' इति पाठेन समाधेयः । गुह्यरीतो पुनर्वन्त् ।

“इत्यविमोक्षजा विजाः” इत्यमरः ।

एवेति अर्थातोः पञ्चम्या द्वी प्रयोगः “दुष्टुर्ध्या दुर्धिः” इति हे. धिरादेशः, “हालाहीरे अभ्यासलोपश्च”
इत्येतन् ॥८०॥

वाङ्माला—उत्तरे विग्रहोः । तूष्णि अतिदिनं अत्यन्तं कृणु हृष्ट्या वा ७, वारं वारं मूर्च्छा
पठ एव सञ्जाप भोगं करं एवै भावे आरक्तनयनं कोकिलं पक्षीरा येन विग्रहो जनके
पापं निवेदिष्यति ; नगराञ्च दुःखेन सहितं तादात्म्यगते देवित्येन ॥८०॥

चाम्येयः—सः अधीरया दृष्ट्वा अलिखिता सुखशेखरं चाम्येयं कुटम्बं निवीय आतङ्गितवान् (उन्)
विद्योगिना विपदे उदीतं धूमकेतुम् अयद्वत् ॥८१॥

अस्मिन् । स नमः, अधीरया आतङ्गितवान् अस्मिन्, दृष्ट्वा अनुप्रास, अलिखिता भस्मरश्या, सुखं सु-
कुटः शेखरः शिखा यस्य तम्, चाम्येयस्य अन्धकपुण्यस्य अयमिति चाम्येयस्य, कुटम्बं सुकुम्बम्, निवीय
सुन्दरत्वात् सादरं दृष्ट्वा, आतङ्गितवान् मोतः सन् आत्मनोऽपि विद्योगित्वेन विपत्पञ्चावलाभमादिति भावः,
विद्योगिना विरहजनानां, विपदे विपत्तिजननाय, उदीतम् उत्थितम्, धूमकेतुं खलनामप्रसिद्धं ज्योतिष्कविशे-
षम्, अयद्वत् आशङ्कितवान् । • कृष्णवर्णः समुज्ज्वललम्बितदीर्घश्च धूमकेतुः, तद्वत् अन्धककुटम्बोऽपि
उपदि भस्मरावस्थानं ~~विपदे विपत्तिजननाय, उदीतम् उत्थितम्, धूमकेतुं खलनामप्रसिद्धं ज्योतिष्कविशे-
षम्, अयद्वत् आशङ्कितवान् ।~~ सङ्गच्छते । किञ्च अन्धक-
कुम्भस्य कामोद्दीप

अत्र “विदधे

समासमावि र्थ

धूमकेतुलक्षणम्

रक्षादिभावेन स

“शिखासाधो

धूमकेतोर्वि

विशेषतः

नखत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत् प्रसक्तभङ्गावसिनागकेशरम् ।

स मारनाराचनिघर्षं श्वत्सलज्ज्वलत्काशं शानमिव व्यलोकयत् ॥६२॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः विलीमुष्णालीः कुसुमादगुणस्यृथः ।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गं भ्रमात् स्मरः स्वमसीरवसीव्य सज्जितः ॥८१॥

করিয়াছিল; নলরাজা অস্থির নয়নে তাহা দেখিয়া, ভীত হইয়া, বিরহীদিগের বিপদের অঙ্গ
 ধুমকেতু উদয় পাইয়াছে বলিয়া আশঙ্ক করিয়াছিলেন ৷২১৥

अन्वयः—उः प्रसक्तभङ्गावलि अमिश्रकृमिः पतन् गलत्परायं नागकेशरं मारुताराचनिचयं चत्तल-
ज्वलत्कथं शानम् इव व्यलोकयन् ॥८९॥

गलदिति । स नलः, प्रसक्ता मधुपानायागल्य स'लया भङ्गाबलिसमरश्रेष्ठिमेत तत्, अतएव अलिसङ्गिभिः सङ्गिबिशीष्य अमचैः चूर्षितभावेरित्यर्थः, पतन् अमरभारादेव उच्चाग्निरङ्कत, अतएव च गलन्तः पतनवेगान् अमरसंघर्षाच्च खलन्तः परागा रजसि यस्मात् तत्, नागकेशरं तदाख्यं पुष्पम्, मारुत कामदेवस्य नाराच- निघर्षेण सुधारकरवाय नाराचाख्यशण्डवर्षेण खलन्तो भङ्गान्तो ज्वलन्तो देदीप्यमानाः कणः स्फुल्लिङ्गा यस्मात् तत् तादृश्यम्, शानं चूर्षमानशायपादात्मिव, व्यलोकयन् अपश्यत् । तथा च चूर्षितभावेन पतन् नागकेशरं चूर्षमानशाययन्स्थानपाति, परागाः स्फुल्लिङ्गस्थानपातिनः, लज्जमाना भङ्गाबलिस्य द्वाराचस्थान- पातिनीति भावः ।

अथ वाच्या भावाभिमानिनी जातुतपे चालङ्कारः । गुणरीती पूर्वं वत् ।

“शाश्वस्तु निक्षयः क्षयः” इत्यमरः ॥८२॥

বাস্তালা—মধুপানের জন্ত ভ্রমরশ্রেণী আসিয়া পড়িতে থাকায়, নাগকেশরফুল গাছ হইতে ঘুরিতে ঘুরিতে পড়িতেছিল এবং তাহা হইতে তাহার রেণু সকলও ছাড়াইয়া পড়িতেছিল; স্ততরাং কামদেবের নারাচবাণ ঘর্ষণ করিতে থাকায় উজ্জ্বল ফুলজ সকল নির্গত হইতে লাগিলে শাণযন্ত্রের জ্বায় নলরাজ্য সেই নাগকেশরফুল দেখিলেন ॥২২॥

अन्वयः—सुगन्धि तद्वत्तम् अहिम्न कुसुमात् पाशुकाः शुचस्तृणैः खनन्तीः शिलाः सुखाखीः च वसोक्तं
 अरः स्तब्धापदुनिर्गतमागं वसमात् सञ्चितः (२५ वसुध) ॥४॥

विषयः कपूरचन्दनादि-

पञ्चकामकाव्य -

स्वभावात् गुणवन्तः

सूचना-

तत्प्रकारेण

। भावः । शिखी-

विद्योमुख्यः

11. *Myrica*

तिष्ठामहावि.

মহত্ত্বতপ্প্রবককষ্টকৈঃ স্ততং সমুত্তরচন্দনসারসৌরভম্ (১) ।

স বারনারীকুচসম্বিতোপমং দদম্য মালুরফলং পশ্চৈলিমম্ ॥২৪॥

যুবহয়ীচিৎসনিমজ্জনোচিতপ্রসূনমুখ্যেতরগর্ভং গঙ্ঘরম্ ।

স্মরেণুধীকৃত্য ধিয়া ভিযান্বযা (২) স পাটলায়াঃ স্তবকং প্রকম্পিতঃ ॥২৫॥

সুনমীতি “ধেন্বনক্কাহবচ” ইতি সুপুংলি লম্ব্যম্বল নিপাতঃ । পাটলা ইতি “মু. কলগল” ইত্যাদিনা
যতপাতীককল ॥২২॥

বাক্সালি—ভগবতীহী অপরগণ নগের অগতি অল লক্ষ্য কবিশা, লক্ষ করিতে করিতে
পুণ্য হইতে আনিয়া পড়িতেছিল। তাহা দেখিয়া কামদেবের অম হইয়াছিল যে, নিজের
ধন হইতে বাণসকল যেন লক্ষ্যভেদ হইয়া পড়িতেছে ; সুতরাং তিনি যেন সেই অল্প লক্ষিত
হইয়াছিলেন ॥২৩॥

অন্বয়ঃ—সঃ মহত্ত্বতপ্প্রবককষ্টকৈঃ স্ততং সমুত্তরচন্দনসারসৌরভং বারনারীকুচসম্বিতোপমং পশ্চৈঃ
লিমং মালুরফলং দদম্য ॥২৪॥

মহদ্বিতি । মহতা বায়ুনা ললন সজ্জন ন্যঃ পল্লবঃ বিলম্বিতম্ভব কিসলয়ং তল্য কষ্টকৈঃ সীমাধাৰে
যবৈঃ স্ততং বিলম্বিতম্, অন্যত্র তু মহদ্বিধ সীমার্থে দিব ইবেতি মহত্ অথবা মহতা কামদেবৈন কামদেবৈব-
ল্যর্থঃ ললন সজ্জনমবন সঃ পল্লবঃ বিলম্বিতম্ভব কষ্টকৈঃ স্ততং । সমুত্তরত্ ইত্যন্তঃ প্রসূরত্ অন্দনভব
সারসুত্জটং সৌরভং সৌগম্যং যজ্ঞাত্ তত্, অন্যত্র তু সমুত্তরত্ ইত্যন্তঃ প্রসূরত্ অন্দনসারল্য বিলম্বিতম্ভব
অন্দনল সৌরভং সৌগম্যং যজ্ঞাত্ তত্ । বারনারী বেষ্মায়াঃ কুচাভ্যাং ললাভ্যাং সম্বিতাঃ স্ফটীতাঃ উপল
সাহস্রং যজ্ঞাত্ তত্, তথা পশ্চৈলিমং স্মরণীয় পল্লং বর্জনালম্ব, মালুরফলং বিলম্বিতম্, দদম্য ।

অথ পূর্বাধিমালাকারঃ, তথা উক্তানুবাচী ইত্যনুপ্রাসাতি স্ফটিকঃ । তথা দদম্য মালুরফলমিচ্ছামি
যাক্ষসমাসাদপি পুনর্মাংসুরফলমিত্যস্ত বিশেষতয়। পশ্চৈলিমমিত্যুপাধায়াত্ সমাসপুনরাশ্রিতাভিঃ ; স
অ “পশ্চৈলিমং বিলম্বিতম্ভব কষ্টকৈঃ স্ততং” ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ । অন্যে তু বিলম্বিতম্ভবমিত্যুপাধারাত্ সমাস-
পুনরাশ্রিতাভিঃ ইতি বদন্তি । কুলনারীকুচস্য সর্বথা সম্বরণীয়তয়া তত্ প্রকাঙ্কনম্ভাগৌবিল্যাত্ বারনারীপ-
নিতি ন অবশ্যিবে ।

“মহত্ দিব ।

ইতি নিবান্বয়ঃ ॥

মালুরফলং

কামদেবঃ

বাঃ

পল্লবের কষ্টকৈঃ

সৌরভ

হিন ২৩

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसेरुच्यैः ।

विनिर्दिष्टं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्तं न कौमुदीमुदः ॥८८॥

वियोगमाजोऽपि नृपस्य (१) पश्यता तदेव साक्षादृक्षतायमाननम् ।

पिकेन रोषावचचक्षुषा सुष्ठुः कुञ्जकृताङ्गयत चम्पूवेरिणी ॥९०॥

दुमान् कृतश्चपुषा, स गलः, कथं न अभिनन्दति च प्रशंसति च, अपि तु अभिनन्दति चैव ; प्रपुरतरफलजन-
नं उत्तमत्वावधारणात् कृतश्रुतया धार्मिकत्वावधारणाच्चैति भावः ।

अत्रापि कार्येण विशेषणस्थाने न च द्वयेषु सत्पुत्रव्यवहारसमाधीपात् समाधीक्षिरसङ्कारः, चतुर्थपादे द्वेका-
भास्यः ; अगदीः संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“धारी स्यादुपमातापि क्षिरिरप्यामलक्यपि” इत्यमरः ।

अथयति तामिति धारौ “कर्मणि धेट्” । नासितेति “ज्वलद्बलक्षणमीदृशपसर्गा वा” इति पञ्चे सामुबन्ध-
व्याभावात् कृष्णाभावः ॥८८॥

वाङ्मनः—वृक्षमकल ये कृमिर उनेत्रे थाकिश वृद्धि पाईशाहिन ; एधन कलडावे
अतात्त अवनत मण्डक वारा ताशारा सेई कृमिके म्पार्श करितेहिन ; इतवारा नगरावा मे
अनिर एधनरा करिवेन ना केन ? ॥८८॥

अन्वयः—वनानिलैः हिमितं पुष्परसैः सुधीकृतं केतकरेणुभिः सितं विनिर्दिष्टम् अच्युतैः वियोगि-
नस्य नृपाय कौमुदीमुदः न अदत्त ॥८८॥

नृपायति । वनानिलैः उद्यानवायुभिः हिमितं हिमीकृतम् अन्वदा उच्यते सदपि तदानीं कौमुदीवदेव
शीतलीकृतमित्यर्थः, पुष्पाणां रसैर्मधुभिः, सुधीकृतम् असतीकृतम् अन्वदा स्वरस्यैव सदपि तदानीं कौमुदीवदेव
मन्युष्यशीकृतमिति तात्पर्यम्, तथा केतकरेणुभिः केतकौपुष्पपरार्णैः, सितं विनिर्दिष्टं चैतं कृतम्, अन्वदा ताव-
न्वदं सदपि तदानीं कौमुदीवदेव अतवर्षीकृतमित्यर्थः, अङ्गी दिवसस्य मङ्गले ज आलोका इति यावत्, वियोगिने
तस्मै नृपाय नलाय, कौमुदीमुदः ज्योत्स्नानन्दान् न अदत्त न दत्तवान् तदानीं दिवसाखीकः सर्वतोभावेन ज्योत्स्ना-
कपी भवन्नपि ज्योत्स्नादातव्यानान्दान् न दत्तवानित्यर्थः, नखस्य वियोगित्वात् वियोगिनश्च कानीद्रीपकतया प्रतुष्ट
ज्योत्स्नाया दुःखदायकत्वादिति भावः ।

न-सुधीकृतत्वं च तत्कृतव्यानामसम्बन्धेऽपि तत्पुष्पस्यैवमिच्छायात् त्रिषु परातिथीकृत्यः, सुधीकृत-

काव्येति इम्,

वैवेचामः वि-

॥, वैदर्भी च

॥ १ ;

कौमुदीमुद

चो॥१७

अशोकमयीन्वितनामतांशया गतान् शरणां गृहशीघ्रिनीध्वजान् ।

अमन्वतावन्तमिवैव पञ्चवेः प्रतीष्टकामज्जलदस्त्रजालकम् ॥१०१॥

अन्वयः—वियोगभाजः अपि त्वस्य तदेव आननं साक्षात् अवतांशुं पश्यता विकीनं रोषाकचचक्षुषीं (सता) मुहुः कुहयता चन्द्रवैरिणीं आह्वयत (इव) ॥१००॥

वियोनेति । वियोगं भजत इति वियोगभाक् तस्यापि प्रियासंयोगिनः का कथा प्रियाविरहिणीऽपीत्यर्थः । त्वस्य नलस्य, तदेव मानवीयमेव, आननं मुखम्, साक्षात् प्रत्यक्षम् अवतांशुं चन्द्रं चन्द्रस्वरूपम्, पश्यता, विकीनं कीकिलेन, रोषेण 'विरहिणी मुखं सर्वदा स्नानमेव तिष्ठति, तव तु कथं समुत्फुल्लमेव वर्तते' इति कोपेन चक्षुरे रक्तवर्षं चक्षुषी यस्य तेन तादृशेन सता, मुहुर्बारे वारम्, रवणं कृत् कुहयति स्वाभाविकी कृत् शब्द एव कुहयति अनावसावीधिका कृत् शब्दसाया, चन्द्रवैरिणी प्रकाशबाधकत्वात् चन्द्रस्य शत्रुः अमावस्या, आह्वयत इव आह्वता इव । तथा च कामी विरहिजनस्य शत्रुः । सुतरां कीकिलोऽपि कामपक्षीयतया विरहिजनस्य शत्रुः रेव ; नलस्य, विरही, मुखस्य तस्य समुत्फुल्लं साक्षाच्चन्द्रस्वरूपं । तेन कीकिलो नलस्य अनिटकारेणेत्या चन्द्रशत्रु-अमावस्यां कुहयत्येव आह्वतवानिवेति भावः ।

अथ वियोगभाजोऽपीति अर्थापत्तिः, अवतांशुमिति निरङ्गं केवलरूपकम्, कुहयतेति कीकिलकुहयत्यर्थं अनावसावीधककुहयत्यस्य च भेदेऽपि श्रेयसाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, तथा आह्वयत इवेति प्रतीयमाना क्रियात्-प्रिया ; इत्येतेषां युक्तप्रधानभावेनाङ्गविभावात् सङ्करः ; इत्यनुप्रासश्चेति पुनः सङ्कटिः । गच्छतीती पूर्ववत् ।

“साक्षात् प्रत्यक्षतुल्यर्थः” इति “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहः” इत्यमरः ।

तदेवेति “शङ्खः पाण्डुर एव” इत्यादिबन्धस्वीनयस्य स्थापने एवमर्थः । रुदिति रुधातीः सम्प्रदादित्वाद्वावे क्रिप् ॥१००॥

वाङ्माला—नगराणां विग्रही इहेलेश, उद्धार गेहे युवधानादेकै नान्काः चक्रवर्कण देविश्या, कोकिल क्रोशे आरक्तञ्च इहेश, वार वार कुहयत्ये चक्षुरे शत्रु अमावस्यादेक उकिडे नाग्रिन ॥१००॥

अन्वयः—एष पञ्चवैः प्रतीष्टकामज्जलदस्त्रजालकम् अशोकम् अशोन्वितनामतांशया शरणां गतान् गृहशीघ्रिनः

अथ

नित्यर्थः

इत्यम्,

तस्या

कम्, गतान् ।

पथिकान् ।

च

इवैः

तथाभिति ।

लतावलीलाख्यकलागुहसूत्र-प्रसूतगन्धोत्करपद्मतीक्ष्णः ।

असेवतासुं मधुगन्धवारिणि प्रसीतलीलाप्लवनी वनामिश्रः ॥१०६॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनात् चिरञ्जीवनीध्वजमुच्चितं चिरात् ।

निलोय तस्मिन्निवसत्तपां निधिः बने तद्गङ्गा दृष्टीऽपनीभुजा (१) ॥१०७॥

इति संभावनयेत्यर्थः, करेण पश्चितलेन, निजकेतनं स्वकीयभ्रजभूतं कामदेवस्य मीनकेतनत्वादिति भावः, अन्धमं तु निजकेतनम् आत्मनश्चकवर्त्तित्विच्छिन्नभूतम्, मीनं मत्स्यम्, दधत् धारयन्, तथा मित्रं सखावन्, मधुं वसन्तम् अमुसरन् अमुगच्छन्, अरः कामदेव इव म नलः, व्यतिक्रितं तर्कितं लीकं रिति श्रियः, तादृक्प्रसुन्दरत्वादिति भावः ।

अथ वाच्या भावमिमानिनी द्रव्योत्पन्नं चालङ्कारः दृष्ट्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः । गुणरीती पूर्णवत् ।

“केतनम् निसम्बन्धं गृहे केतौ च ज्ञाने” इति मेदिनी । “केतनं सदनं चित्रं ज्ञानं चोपनिमन्त्रणं” इति हेमचन्द्रः ॥१०४॥

वाङ्मयम्—मदनः अत्र मदनमयुक्तं मेहे उच्छातेन वृत्तेन आनवातेन जलेन छाडितं नितेन मने करिष्य, आपनार धरत्रयकृप मन्त्रादीक इत्ये धारण करतः कायमेवै येन तथा वनेन च अमुसरन् करिउत्तेन वनिष्य मन्त्रेन ननक मने करिउत्ते मागिन ॥१०६॥

अन्वयः—लतावलीलाख्यकलागुहः तदप्रसूतगन्धोत्करपद्मतीक्ष्णः मधुगन्धवारिणि प्रसीतलीलाप्लवनी वनामिश्रः अमुम् असेवत ॥१०६॥

लतेति । लता एव अवलाः स्त्रियः लता इव अवलाश्च तासां लास्यं मृदु सञ्चलनमिव मृगमिव च कर्षां कलाविद्या तस्या गुहः शिक्षकः लतानां मृदुसञ्चालकः स्त्रीणां कृत्यशिक्षक इत्यर्थः । एतेन वायीमान्धं सूचितं प्रबलत्वे लतानां हिदादिस्मृत्वात् । तदप्रसूतानां दृष्टव्यपुण्यां गन्धोत्करस्य सौरभसमूहस्य पद्मतीक्ष्णस्योत्करः अपहर्षेत्यर्थः । एतेन वायीः सीगन्धं ध्वनितम् । भूतलादी पतितपुण्यां पर्युषिततया संतृप्तगन्धी न स्यादित्यतस्तत्त्वत्वबोधनाय तदपदम् । अन्वयं तु तदप्रसूतानि गन्धोत्करं गन्धद्रव्यसमूहस्य पद्मनां स्वामिनमना-
द्वत् इत्येति सं तथोक्तः । तथा मधूनां पतितपुष्परसानां गन्धयुक्तं वारि मधुगन्धवारि तस्मिन् पतितपुष्परस-
युक्तसदीपरजल इत्यर्थः, प्रसीतं लतं लीलयाम् प्रवणं सन्तरणं येन सं तादृशं । इदम् उभयत्रापि समानम् ।
एतेन वायीः श्रुत्यं प्रथयितम् । वनामिश्र उद्यानप्रायः नर्धलचिन्मन्, अमुं मधुम्, इति मधुं सूचितवान् ।

समासीत्तरलङ्कारः,

संसृष्टिः । मधुर-

“क्रियीरलक्ष्यं-

५६॥

आनशब्दो ६५९

वाङ्मय ११०७॥

इत्ये तस्मिन् बने

पयोनिशीकाधमुक्तामुक्ताबलीर-दाननमोरगपुच्छसम्पन्नोन् (१) ।

जलाहं बह्वक्ष्य तटान्मभूभिदो सृष्टासज्जालस्य मिषाहभार यः ॥१०८॥

अथेति । अथ बायुकर्तृकसेवनानन्तरम्, अथनीभुजा भूपासेन नक्षेन दहमे' इत्यन्वयः, अन्यथात् पुनरपि हेर्बन' धनात् चैत्याचारिराजदिकर्तृकसुखनाथ, भयेन हेतुना, चिरात् उचितं बहुकालादवधि सञ्चितम्, चिर-
वीचिरन्तर्गः प्राचीनं दिति कालम् रश्मि' रावतादिये उन्नतुभिः अधिकां बहुलीभूतम्, स्तं धनम्, आदाय मृडीला
तस्मिन् वने उद्याने, निलीय सुखायितो मूला, सन् तिष्ठन्, अपां निधिः समुद्र इव, यथा अथोऽपि धनी अत्याचारि-
राजादिकर्तृकसुखनाथयेन चिरसञ्चितं धनरवादिक्कमादाय कश्चि'चिधमे सुखायितसिद्धतिः तद्वदिति भावः ।
तद्भागः सरीवरः, दहमे दृष्टः ।

अथ कार्ये' च अपांनिधौ उक्तविधधनित्यवहारसमाप्तीपात् समाप्तीतिरलङ्कारः, बाष्पा भावमिनामिनी
आत्युत्प्रेषा, छेकानुप्रासश्च, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया स' सृष्टिः । निवसन्मिति पाठे तु प्रतीयमानोत्प्रेषा ।
उत्प्रेषया च तद्भागस्य उक्तविधरवादिमत्वं विशालत्वं गभीरत्वञ्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेण बहुअभिः । शुचरीती
पूर्ववत् ।

"स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वस्मिन्नास्तीये स्त्रीऽस्त्रियां धने" इत्यमरः । "रव' यो ह्ये मन्वावपि" इति विश्वः ॥१०७॥

वाङ्मना—उद्देश्यं यत्र, राजा एकं सरोवरं देधिनेन, देधिना यने करिनेन ये,
पुनराय मयनेन उद्ये, बहुकालं हरेते सकृत् पूर्ववत्तौ ऐरावतप्रकृतिं रश्मिं च धनं नश्ये,
समुद्रे येन आसिद्धा, तेन वने लुकायितं हरेत्तु ग्रहिष्याहे ॥१०९॥

अन्वयः—यः जलाहं बह्वक्ष्य तटान्मभूभिदो सृष्टासज्जालस्य मिषात् अमनोरगपुच्छसम्पन्नोन् पयोनिशीका-
धमुक्तामुक्ताबलीरदान् कभार ॥१०८॥

नवभिः स्त्रीकैः तद्भागं दत्तं यन् प्रथममैरावतावस्थानप्रदं नद्वारा तस्य पूर्वस्त्रीकीकं समुद्रसाङ्ग्यं तावदुपपा-
दयति पय इति । यत्तद्भागः, जलेन अहं बह्वक्ष्य अर्द्धांशतस्य ऐरावतदन्तपक्षे तु अर्द्धांशतान्, अपराहं अक्षीपयन्,
ज्वालान्दिभ्यवापि भावः, तथा तटान्मभू' तीरसमीपदेवं भिनति भित्वा उत्पद्यत इति तस्य, ऐरावतदन्तपक्षे तु
तटान्मभूविहारकान्, सृष्टासज्जालस्य सृष्टालसमुद्रस्य, मिषत् कृत्वात्, अमनोरगस्य युधवर्षस्य अमन्तनामस्य यत्
पुच्छं लाङ्गूलं तस्य समाना कविः कामिये'षां तान्, अमन्तनामस्य लाङ्गूलम् यवान् क्रमिकदृष्टांश्चैव्यर्थः,
पयसि तस्यैव तद्भागस्य जले निलीना निमग्रा ये अथभू' तदास्यां पूर्वदिगम्बिकारिणीं उचिनीं निजभाष्यात्मेन
कामयितुं शीलं' येषां ते अथमुक्तामुक्ता ऐरावताक्षीं वा या आवली अथी तस्या रदान् दत्तान्, कभार धृतवान् ।
तथा च तत्तद्भागजले अमन्तनामलाङ्गूलवत् युधं क्रमिकदृष्टाश्च यत् बहुजातमासीत्, तत्र सृष्टासज्जालम् अपि तु
जलनिमग्नान्मैरावतदक्षिणां अक्षीपयिष्यादित्यत दन्तजालमेव तदिति सरकार्यः । तेन च समुद्रे एक एव ऐरावत
आसीत्, तस्मिन् अक्षीपयिष्यादित्यत सज्जालाङ्गुले का कथा, समुद्रादधिक्यमेव तत्तद्भागस्यासीदिति
भावः ।

अथ

स' सृष्टिः ।

आङ्गना

. নেত্রধরিতম্ ।

তটান্তবিশ্রান্তনুরঙ্গমচ্ছটা-স্ফুটানুবিন্দ্যদযশ্বিনেন যঃ ।

বমৌ বহলৌবিকশ্যান্তশাতনৈঃ সহস্রমুখৈঃ শ্রবসামিব শ্রবণ ॥১০৮॥

সিতান্মুজানাং নিবহস্য যচ্ছলাত্ বভাষলিঙ্গানলিতৌদরশ্রিয়াম্ ।

তমঃসমচ্ছায়কলঙ্কসহস্রং কুলং সুধাশৌৰ্য্যকুলং বহু বহু (১) ॥১০৯॥

কামুকেতি “মৃকল” ইत्याদিগা কলিকল্ । সম্ভবীতি “সহস্রমানযৌঃ সৌ ক” ইতি সমানসম্বল
কলি সাধিঃ ॥১০৮॥

বাক্সালা—অলং অর্ধনিমগ্ন এবং তীরপ্রান্তদেশে ভেদ করিয়া উল্লিখিত মৃগানসমূহের
হলে যে সরোবর, অনন্তনাগের নান্দুলেব স্থান হইয়া অলনিমগ্ন ঐরাবতহস্তিগণের বহুসমূহ
ধারণ করিত ॥১০৮॥

অন্বয়ঃ—যঃ তটান্তবিশ্রান্তনুরঙ্গমচ্ছটা-স্ফুটানুবিন্দ্যদযশ্বিনেন বীচিকশ্যান্তশাতনৈঃ বহুত্ উর্ধ্বৈঃ-
শ্রবসামিব শ্রবণ ॥১০৮॥

মত তটভাগস্য সমুদ্রতুল্যত্ব উর্ধ্বৈঃশ্রবা নাম অশ্রু কৃত ইত্যাহ তটান্তেতি । যলভাগঃ, তটান্তে তীরপ্রান্ত-
দিশে বিশ্রান্তা অবস্থিতা যা নুরঙ্গমাণাঃ সহস্রচরনলবীটকানাং ছটা সমুহঃ তস্যাঃ স্ফুটঃ স্পষ্টৌ যঃ অনুবিন্দ্যদযঃ
কলি প্রতিবিন্দ্যনুপতিঃ তস্য যশ্বিনেন সম্বন্ধেণ উত্থা, বীচয়সারঙ্গ এব কশাঃ তথৈব লম্বমানত্বান্ অশ্রুতাকল-
দৃষ্টাভাসান্ অলনৈঃ প্রান্ত দীর্ঘৈঃ যানি শাতনানি তাড়নানি তৈঃ, বহুত্ বহুলীভবত্ ; তরঙ্গচ্যুতেন জলপ্রতি-
বিন্মিতবস্তুজাতস্য বহুল্প্রতিতৌঃ প্রলম্বত্বাদিতি ভাবঃ, উর্ধ্বৈঃশ্রবসামিব তদাভ্যাসান্ অশ্রুতান্, সহস্রং প্রাশ্রুতমিত্যর্থঃ,
শ্রবণং ধারয়ন্তি, বমৌ মৃগমি ।

অত্র বীচিকশেতি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্ বাখ্যা ভাবাভিমানিনী দ্রষ্টৃত্প্রজ্ঞা চ, অনয়ীর্গুণপ্রধানমাবেনা-
জ্ঞানিভাষাত্ সঙ্করঃ, ছিকানুপাতী হস্তগুণসম্বন্ধেতি সমুদয়ে স’সৃষ্টিঃ । তন্মূলে অযা চ নলাভ্যাসানুর্ধ্বৈঃশ্রব-
সামিব অজ্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুখনিঃ । মাধুর্য্যং গুণঃ, পাঞ্চালী চ রীতিঃ ।

“অশ্রুদীপ্তাকলৌ কশা” ইত্যমরঃ ॥১০৮॥

বাক্সালা—নল ও নলের সহচরবর্ণের ঘোড়াগুলি, তীরের প্রান্তভাগে (অলের নিকট)
বিস্তার করিতে থাকায় সরোবরের অলং তাহাদের স্পষ্ট স্পষ্ট প্রতিবিম্ব পড়িয়াছিল ; তরঙ্গ-
রূপ চাবুকের ভাঙনে সে প্রতিবিম্বগুলি আবার চলিতেছিল ; তাহাতে বোধ হইতেছিল
যেন, যে সরোবর বহুতর উচ্চৈঃশ্রবা অশ্রু ধারণ করতঃ শোভা পাইতেছে ॥১০৯॥

অন্বয়ঃ—যঃ অলিঙ্গানলিতৌদরশ্রিয়াং সিতান্মুজানাং নিবহস্য কলান্ তমঃসমচ্ছায়কলঙ্কসহস্রং কুলং
সুধাশৌৰ্য্যকুলং বহু বহু বমৌ ॥১০৯॥

অথ তটভাগস্য সমুদ্রতুল্যত্ব তত্র অশ্রু কৃত ইত্যাহ সিতৈতি । অলভাগঃ, অলিঙ্গিঃ উপরিপতিতৈর্ধর্মৈঃ
জ্ঞানলিঙ্গৈঃ জ্ঞানবর্জীকৃত্য তদ্রশ্মিভী মধ্যদীর্ঘশীমা যির্বা তৈবাত্মন্যতএব তাড়নলম্বদীর্ঘানাং কলঙ্কতুল্যলম্বিতি
ভাবঃ, ছিকানুপাতী অশ্রুদীর্ঘ শীতাকারাত্মা বীচিকশিঃ, নিবহস্য সমুদ্রতুল্যত্বাৎ, তরঙ্গানা অশ্রুকারতুল্য
জলবর্জীকৃত্যঃ কাস্য অলিঙ্গিত্য চ মাধুর্য্যমিঃ কলঙ্কী বগশিঃ তৈব সহস্রং অ্যাতম, বহুত্বং বহুত্বম, সুধাশৌ-
র্য্যম্, কুলং সমুদ্রম, বহুত্বং ধারয়ত্, বহু বহুবলত্, বমৌ মৃগমি । অশ্রবসামিব শ্রবণম্, অত্র তু বহু
এব অশ্রু ইতি সমুদ্রতুল্যত্বং এব তদানন্ত্য ইতি ভাবঃ ।

रथाङ्गभाजा कमलानुपङ्क्तिषा शिलीमुखस्तीमसखीन शार्ङ्गिणा ।

सरोजिनीसम्बकदम्बकै तवात् मृषालशेषाङ्गिभुवान्वायि यः ॥१११॥

तरङ्गिणीरङ्गजुषः स्ववक्त्रभास्तरङ्गलेखा विभराम्बभूव यः ।

दरोद्गतैः कीकनदौघकीरकैः धृतप्रवासाङ्कुरसञ्चयस्य यः ॥११२॥

अत्र तमः समन्वय इति चार्थो वसः समीपमा अपङ्कृतिश्च अनद्योर्गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्कटः, तथा
हेकाग्रमासङ्कटगुणस्योपवीरकाप्रधानवेद्यपः सङ्कटश्चेति समुदाये संसृष्टिः । मधुररचनावशान्नापुण्यं गुणः,
पाशाली च रीतिः ।

स्नानकितेति करोत्यर्थेनानात् स्नानकथन्यात् कर्त्तव्यं ततः । श्रियामित्यनपदस्य सितान्मुनिविशेषत्वेन
नपुंसकत्वेऽपि “भाविनपुंक्तं पुंश्व” इति पक्षे पुंश्वत्वात् न ऋत्वी न वा नृरागमः ॥११०॥

वाङ्माला—वहतत्र ज्वर पडिप्रा श्वेतपद्मकुलिर मध्य शान्तकल श्रामवर्ण करिषा
केलियाहिल; एनिके चञ्चल मध्य भागं अङ्ककारतूला मृगटिह व्याध थाके; इतराः
वे नरोवर तादृश श्वेतपद्ममूहेश्वर छले वहतत्र चञ्चलमूह धारण करतः अताङ्क शोभा
पाहेयाहिल ॥११०॥

अन्वयः—सरोजिनीसम्बकदम्बकै तवात् रथाङ्गभाजा कमलानुपङ्क्तिषा शिलीमुखस्तीमसखीन मृषाल;
शेषाङ्गिभुवा शार्ङ्गिणा यः अन्वयायि ॥१११॥

ननु तत्रागच्छेत् समुदतुल्यः तर्हि तत्र नारायणः क इत्याह रथाङ्गेति । सरोजिण्याः पद्मिण्याः क्षान्ते
कदम्बस्य गुणसमूहस्य कै तवात् हलात् सरोजिनीसम्बकदम्बकपेयित्वर्थः, रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं चक्रवाक-
पक्षिचक्षु मजत इति तेन, कमलाया लक्ष्मीदेव्याः कमलानां पद्मानां जलानां वा च अनुपङ्कः सम्बन्धः अस्या-
तीति तेन, शिलीमुखस्तीमसं धनरसमूहस्य सखा सङ्गः तद्वत् लक्षणवर्ण इत्यर्थः अन्वय सखि सङ्गायभूतं
तेन, तथा मृषालमिश्र शेषाङ्गिः मृषालवत् शुभ्रवर्णः अनन्तनागः स एव भूः शयनस्थानं यस्य तेन, अन्वय तु
मृषालानि शेषाङ्गयः अनन्तनागा इव ते मृषालशेषाङ्गयः सुव उन्पत्तिस्थानानि यस्य तेन, शार्ङ्गिणी नारायणेन
यसङ्गागः, अन्वयायि अनुगतः सेवितः । सरोजिनीसम्बकदम्बमेवान् नारायण इति भावः ।

अत्र प्रकृतं सरोजिनीसम्बकदम्बं प्रतिविध्य शार्ङ्गिण्यापनादपङ्कतिरलङ्कारः, मृषालशेषाङ्गोत्पन्न समीपमा,
श्रेष्ठः, पूर्वाङ्गं अन्त्यानुपासः, तृतीयपादे हेकाग्रमासङ्कट इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । गुणरीती
पूर्ववत् ।

“रथाङ्गचक्रवाकेऽपि रथाङ्गं चक्र इत्यने” इति विग्रहः । “कमलं सखिषी ताम्बे लज्जे लोचि मेज्जे ।
धममेदि तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः” इति मेदिनी । “मङ्गवाणी शिलीमुखी” इत्यनेकार्थाध्वनिसङ्गीत ।
“क्षान् आलानमुज्जयीः । त्रीष्टादीनां प्रकाशे च ” इति छिनचन्द्रः ॥१११॥

वाङ्माला

श्रामवर्ण

वद्रेत्र मेस क

अन्वयः

मदीयकीरकैः ४

महीयसः पङ्कजमखलस्य यच्छलेन गौरस्य च नैवधकस्य च ।

नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्रिष्वं विमुञ्चन् विधुकालकूटयोः ॥१११॥

चकीकृता यच्च तरङ्गरिङ्गयै ररासयै वासलतापरम्पराः (२) ।

ध्रुवं दधुर्वाङ्गवद्व्यवाङ्गव-स्थितिप्ररोहस्तमभूमधूमताम् ॥११४॥

ननु समुद्रो निपतनीर्णदोः प्रवालखण्डानि च विभर्ति ; अथ तदुभयं वनार विभित्वाह तरङ्गयोरिति ।
असङ्गाः, अथ मध्यं क्रीडन् जलपते सेवन् इति ताः, स्ववज्रमा आत्मप्रियाः, अथवा कथं ता विभराण्यभू-
वैति भावः, तरङ्गलीलासरङ्गयै कोकपाः, तरङ्गिणीर्णदोः, विभराण्यभूव धारयामास । सुतरां नदीधारव-
सिद्धिरित्याशयः । तथा यच्च तङ्गाः, दरीद्वगतैः ईषदुल्लितैः, कोकनदीपस्य रत्नोत्पलसमूहस्य कोरकैः
कालिकाभिः इतः प्रवालादुरस्यस्यो विदुमखलससूको वेन स तादृश आसीत् । तथा च तादृशकोकनदीप-
कोरका एव प्रवालखण्डानि प्रवालधारवसिद्धिरपीति भावः ।

अथ तरङ्गलीलासु तरङ्गिणीलारोपान् निरङ्गं केवलरूपकमलहारः केकाग्रप्राप्ती इत्यनुप्राससंज्ञेत्येतेषां
संज्ञाः । तथा तादृशकोरकैश्च प्रवालादुरस्यस्यलारोपी व्यञ्जित इति वस्तुमालहारध्वनिः । माधुर्यं गुणः,
वाचाली च रीतिः ।

“दरः साधसगर्भयोः । कन्दरे तु दरीमादुरीपदधे दराऽव्यग्रम्” इति विश्वः । “रत्नोत्पलं कोक-
चक्षु” इत्यमरः ।

कोरकैरिति धाव्येन धनवानित्यादिबन्तु अमेदे ततोया ; तादृशकोरकालम्बप्रवालादुरस्यस्य
वत्त्वर्थः ॥११२॥

वाङ्मना—ये गङ्गावत्, यथावर्धो आपन श्रिय उन्नयलक्षणीरूप नदी सकल धारणं कर्त्तुं
एवम् ये गङ्गावत्, वृक्षोत्पलपत्रगृहस्य नैवद्विधित कलिकारणं श्रवणध्वं सकल सहनं
कर्त्तुं ॥११३॥

अन्वयः—नलेन यः महीयसः गौरस्य च नैवधकस्य च पङ्कजमखलस्य कलेन सलिले निलीनयोः
विधुकालकूटयोः त्रिष्वं विमुञ्चन् मेने ॥११२॥

अथ समुद्रतल्यो यदि तङ्गानलदा तच्च कालकूटविषं कुत इत्याह महीयस इति । पुनश्चन्द्रसत्तावर्धनस्य
लघान्तरप्रदम्भेनायं नित्यदीपः । नलेन यसङ्गाः, महीयसो विशालस्य, गौरस्य त्रैतवर्णस्य च, नैवधकस्य
रत्नवर्णस्य च, पङ्कजमखलस्य पद्मसमूहस्य, कलेन, सलिले तसङ्गास्यैव लले, निलीनकीर्णमधयोः,
विधुकालकूटयोश्चन्द्रकालकूटाख्यविषयोः, त्रिष्वं चेतां जलपात्रं द्युतिम्, विमुञ्चन् जलोपरि उदगिरन्, मेने
संश्रवितः । तत्र त्रैतपद्मं चन्द्रकान्तिः नीलपल्लवः कालकूटकान्तिरित्याशयः । अकारद्वयं यौरादिपञ्चक-
प्राधान्यस्यनाथम् ।

अत्र मेने इत्यनुप्रासाया वाचकमिति वाच्या सापन्नवा क्रियोन्मेषालहारः, ततोयपादे एकस्य लकारस्य
अवर्तनं धातान् इत्यनुप्राससंज्ञेत्यनयोः संज्ञाः । प्रवादी गुणः अमेदे रीतिः ।

“नैवधं नैवधं विमुञ्चन् विमुञ्चन् विमुञ्चन् विमुञ्चन् विमुञ्चन्” इति विश्वः ॥११३॥

वाङ्मना—येतवर्धं च नीलवर्धं वृहत् वृहत् पद्मस्य इत्येव, ये गङ्गावत्, जननिपङ्कजस्य

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करन्वितामीदमरं विवृण्वती ।

इतस्तु टप्पौष्टद्विविधा दिवा सरोजिनी यत्प्रभववाचंरायिता ॥११५॥

अर्थः—येन तरङ्गरिङ्गैः चञ्चलताः पराजयैवाकलतापरम्पराः बाङ्गवद्व्यवाङ्मखितिप्ररीड-
नमयुग्ममती दधुः प्रुव ॥११४॥

अथ तद्वानस्य सनुसुद्धमलै बङ्गवानसः कुत इत्याह अलीति । अमे तद्वाने, तरङ्गाणां रिङ्गैः सञ्चालनीः
चञ्चलताचञ्चलताः, अतएव पराजा बन्नाः, धूमधाराया अपि वायुना प्रायेण बन्नेलात्तत्तस्यप्रद्वर्णमात्र-
मिदं विवेचयन्, योः श्रैवाकलता बङ्गना मेलनेन कलाबद्धममानीकताः श्रेयताः तासां परम्पराः श्रेयसः,
बाङ्गवद्व्यवाङ्मो बङ्गवानसस्य अवस्थित्या तस्मिन् तद्वान एवावस्थानेन प्ररीडनमः अतिशयेन प्ररीडन् उत्पद्य-
मानः भूमा बाङ्गस्य यस्य स तद्योक्तो यो धूमस्य भावस्योक्तम्, दधुधृतवत्, इति प्रुव तद्व्यवामीत्यर्थः,
धूमधाराया इव श्रैवाकलताया अपि बन्नेलात् धूमवर्णत्वात् दीर्घत्वाच्चेति भावः । धूमद्वर्णनेन बङ्गेरु-
मानस्य प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य च बङ्गेरुजले स्थितेरसम्भवात् तत्र बाङ्गवद्व्यवस्थितिसिद्धिरिति श्लोकसमुदायभावः ।

अत्र नृपयव्य उत्प्रेक्षाया बाधक इति वाच्या भावाभिमानिनो आत्युत्प्रेक्षाकङ्कारः, तथा प्रथमं पादौ
छेदनाशुप्रायः, द्वितीये चर्तुथे च तत्त्वमुपासः, तृतीये बाङ्गवद्व्यवेति यमकस्थितेर्वा संशुद्धिः । स.पुथ्ये
शुभः, पाञ्चाली च रीतिः ।

“प्रुवनु निवृत्तौ तर्को निविशे श्रावतेत्येवम्” इति विश्वः । भूमिति बङ्गनां भाव इति दधुदित्वादिमन्
“सय वाया निपात्यते” इति इमन आदिखीयी बहुशब्दस्य भूरादिशब्द निपातः ॥११४॥

वाङ्मना—ये सरोवांसे तत्रजसकंजनेन सकलानि ७ बङ्ग णैवानल्लेणी (गेठगांल्लि),
वाङ्गवानेज्ज अवहानं वण्ठः अचूव परिभावे उंणत्तमानं भूमद्वरे येन धारणं करिमाहिणं
। नल मने करिमाहिणम् ॥११४॥

अर्थः—तण्टकैः प्रकामं करन्विता आदित्यम् अवाप्य आमीदमरं विवृण्वती इतस्तु टप्पौष्टद्विवि-
धता यत्प्रभववा सरोजिनी दिवा असरायिता ॥११५॥

सनु सनुदे असरसखिष्ठानि तद्वाने ताः कुत इत्याह प्रकाममिति । कण्टकैः दुष्प्रावणैः, प्रकामं
पव्यातं यथा कालया, करन्विता मवालावच्छेदे व्याप्ता कण्टकव्याप्तमवाला इत्यर्थः; आदित्यं सूर्यम्,
अवाप्य लब्ध्वा, आमीदमरं सौरमातिशयम्, विवृण्वती पद्मवेकासात् प्रसारयन्ती; स्फुटानि विकञ्चिन्तानि
प्रिया लल्ल्या गृहाणि अवस्थितिस्थानानि पद्मानीत्यर्थः लल्ल्याः पद्मासन्त्वात् विपङ्गः सरोरमिति स्फुटप्पौष्टद्वि-
विपङ्गः तथा च धृतः स्फुटप्पौष्टद्विविधो यथा सा तद्योक्ता धृतपद्ममयसरोरित्यर्थः; यकासङ्गान् प्रभवति
उत्पद्यत इति यत्प्रभववा, सरोजिनी पद्मिनी, दिवा दिवसे, असरायिता असरोरुत् बाधरिता ।

असरःपदे तु कण्टकैः रोमाञ्चैः करन्विता व्याप्तदेहा; प्रकृतैः सांतिशयः कामः आमीदं को यस्य तं
प्रकामम्, आदित्यं यं कश्चित् रिरंसुं दीवम्, अवाप्य प्राप्य, आमीदमरं कर्षातिशयम्, विवृण्वती प्रकाशयन्ती
तिवा दिवा स्वर्णं च, धृतः स्फुटपद्माः प्रकाशितपद्माः प्रियाः प्रीत्याः गृहं गृहमहाश्वदीप्तः विपङ्गं सरोरं
अमीदम तद्वाने असरसोऽहं कर्माणि ।

अथ असरा

“आदित्यं

अकरेऽपि च

असरा इव

যদম্ম পূরপ্রতিবিল্বিতাযতির্মহত্তরঙ্কৈ স্তরলস্ফটঙ্গমঃ ।
 নিমগ্ন মৈ নাকমহীভূতঃ সতস্তান পশ্যান্ ধ্রুবতঃ সপশ্যতাম্ ॥১১৬॥
 পযোখিলক্ষ্মীমুখি কেলিপল্ললৈ রিরংসুহংসীকল্লাদসাদরম্ ।
 স তত্র চিত্রং বিচরন্তমন্তিকে হিরন্ময়ং হংসমবোধি নৈষধঃ ॥১১৭॥

বাক্যান্—যে সরোবরজাত পশুনো, অত্যন্ত কণ্টকাকীর্ণদেহ হইয়া, সূর্য্যাক পাইয়া
 নিরতিশয় সৌরভ প্রকাশ করিয়া, এবং অক্ষুটিত পশুরূপ শরীর ধারণ করিয়া, দিনেত্র বেলা
 অশ্রুদ্বারা ছায়া আচ্ছন্ন করিত ॥১১৬॥

অন্বয়ঃ—যদম্ম পূরপ্রতিবিল্বিতাযতিঃ তটদ্রুমঃ মহত্তরঙ্কৈঃ তরলঃ (সন্) নিমগ্ন সতঃ পশ্যান্ ধ্রুবতঃ
 মৈ নাকমহীভূতঃ সপশ্যতাং ততান ॥১১৬॥

নতু সমুদ্রে মৈনাকো নৈনাখলৌ নিমগ্নস্তিষ্ঠতি অত্র স ক্রুণ ইত্যাকং যদিতি । যত্র তৎকালস্য অম্ম পুরী
 জাদ্রাশী প্রতিবিল্বিতা প্রতিবিল্বিতা বৈন পতিতা আয়তির্দীর্ঘতা যস্য স তাড়য়ঃ, তটদ্রুমসৌরস্বহৃৎ, মহত্তরঙ্কৈঃ
 বায়ুত্যাপিততরঙ্কৈঃ, তরলখললঃ সন্। নিমগ্ন নিমগ্নীভূত, সত্যো বিদ্যমানস্য, পশ্যান্ পতশাচি, ধ্রুবতঃ সন্তা-
 লগতঃ, মৈ নাকমহীভূতৌ মৈ নাকাল্যবর্তসল, সপশ্যতাং সাড়য়ঙ্গম, ততান বিসারযামাস । প্রতিবিল্বিততটঃ
 দ্রুম এব মৈনাকপর্বত ইতি ভাষঃ ।

পুরা কিল ইন্দ্রেণ পর্বতানাং পল্লিপু জিহমানিপু মৈনাকো নাম জিমাখলপুত্রঃ পলায়্য গত্বা সমুদ্রে নিমগ্ন-
 স্যসি পীরাণিকী বাণাং ।

অত্র অর্ঘ্যপলালঙ্কারঃ ইত্যনুপ্রাসঙ্কে কানুপ্রাসযতি স'সৃষ্টিঃ । মসাদৌ শৃণুঃ, বৈদম্যৌ অ রীতিঃ ।

মহতা শুভ্রাণিতাস্তরঙ্কা ইতি মহত্তরঙ্কাঃ “শাকপাণ্ডি”বাদয়ত্ব ইতি মজ্জপদলৌপী সমঃস ॥১১৬॥

বাক্যান্—যে সরোবরের জলরাশির ভিতরে তীরস্থ বৃক্ষের বিস্তৃত প্রতিবিম্ব পতিত
 হইয়া, বাহুবলিত তরঙ্গে কম্পিত হইতেছিল ; তখন সে প্রতিবিম্ব, জলে নিমগ্ন থাকিয়া
 অক্ষুণ্ণনকারী মৈনাকপর্বতের সাদৃশ্য বিস্তার করিয়াছিল ॥১১৬॥

অন্বয়ঃ—সঃ নৈষধঃ পযোখিলক্ষ্মীমুখি তত্র কেলিপল্ললৈ রিরংসুহংসীকল্লাদসাদরম্ অন্তিকে বিচ-
 রন্তং হিরন্ময়ং চিত্রং হংসম্ অবোধি ॥১১৭॥

মাবিদমযলৌপরিষদঘটকু হংসদর্শনমাহ যুস্মকৈল পযোধীতি । স নৈষধো নলঃ, পযোধীঃ সমুদ্রস্য জর্জরী
 শ্রীর্মা মুখ্যোতি পূর্বোক্তা বসতাদিমিরপঙ্করতীতি তল্লিঙ্গ, তম বর্ণিতপূর্ব, কেলিপল্ললৈ ক্রীড়াসরবি তদুবক্লুজ
 ইত্যর্থঃ, রিরংসুঃ রম্যনিম্ম্ম যো হংসী তল্লাঃ কল্লাদী অল্যলমধুরল্যনৌ সাদরং সাযত্বং তৎপ্রবণায় সাদর-
 নীতি তাত্পর্য্যম্, অন্তিকে হংসাঃ সমুদ্রে, বিচরন্তং গচ্ছন্তম্, হিরন্ময়ং স্বর্ণময়ম্, অতএব চিত্রম্ আশ্রয়-
 ভূতম্, হংসম্, অবোধি দর্শনেনাশ্রয়ীত্বং হটবানিঅর্থঃ, “মহীমহুদ্রলমবৈজা” ইতি বচ্যামণ্য বাত্ । তথা স
 প্রচিহ্নঃ নিষধঃ কঠিনং ব্রতমাচরতীতি নৈষধো যোগী, পযোখিলক্ষ্মীমুখি সপশ্যতাপশ্বাদিসমুদ্রশ্রীর্মাভাভাভি

আপাতমধুর-
 ইত্যং হিরন্ময়ঃ
 অবোধি যোগীনা-

। ইতি অতঃপৰ্যন্তঃ
 । রীতিঃ ।

প্রিয়াসু বালাসু রতনমাसु च हिपवিতং পল্লবিতম্ব বিভ্রতম্ ।

অরাজিতং রাগমহীৰুহাঙ্কুরং মিবৈব অশীষরব্ধয়স্য চ ॥১১৮॥

মহীমহেন্দ্রসামবেক্ষ্য স অশ্বং শঙ্কুস্তম্ভেকান্তমমণিবিনোদিনম্ ।

প্রিয়াবিয়োগাদ্বিধুরোঽপি মিভং কুতূহলাক্কান্তমমা মনাগমুত ॥১১৯॥

“পল্লবঃ স্নাতকসরঃ সরীসাম্ভেঽপি পল্লবম্” ইতি শব্দঃ । “মিবৈবঃ কঠিনে দেশে তদ্রাজী পৰ্বতান্নরঃ” ইতি “ক”ঃ স্যাম্মানবীকষি । নিষ্ঠোনিদৃপবিষ্টকুঁ পরমাঙ্গনি মনুসরে—” ইত্যাদি চ বিদিনি ।

অনৌখীতি “দৌপজনব্রুণতায়িষ্যামিষৌ বা” ইতি কণ্ঠরি ১৩ ॥১১৩॥

বাঙ্গালা—বহাশ্রাব নল, সমুদ্রের জায় শোভাশালী গেই সরোবরের উপকূলে দেখিতে পাওলেন—হিরণ্যম্ব বিচিত্র একটি হংস, আঁপন প্রিয়তমার...হংসীর অর্ধাক্ষময়ূর রব আনরে অবগ করিতে করিতে তাহার নিকটে যাইতেছে-॥১১৮॥

অন্বয়ঃ—অশ্বীঃ অরব্ধয়স্য চ মিবৈব হিপবিতং পল্লবিতম্ব বালাসু রতনমাसु च প্রিয়াসু অরাজিতং রাগমহীৰুহাঙ্কুরং বিভ্রতম্ (ইব অনৌখী) ॥১১৮॥

পুনঃ কিম্বৃতং হংসনিত্যং প্রিয়াস্বতি । অশ্বীঃ অশ্বপুটস্য, অরব্ধয়স্য চ, মিবৈব কলীন, হিপবিতং সজাতপদবৎসম্, অশ্বপুটস্য বিশেষকলাহিতি ভাবঃ, পল্লবং বিসার এব পল্লবং কিসলয়মস্য সজাতমিতি পল্লবিতম্ব, পদাভেদাৎ পল্লবস্যৈব অশ্বপেদায়া পদযুগলস্য কিম্বিধিকবিসারাদিত্যাশয়ঃ, বালাসু শিশুমুতাসু, রতনমাसু রতনসমভাসু যুবতিমুতাসু চেত্যর্থঃ, প্রিয়াসু বহুমাसু হংসীপু বিষয়ে বাখ্যাবস্থায়া প্রিয়াসু বিষয়ে অনুরাগাঙ্কুরমোদয়াৎ ধৌবলাবস্থায়াসু তাসু তদনুরাগাঙ্কুরস্য বিশেষকলিলাসাদিত্যমিপ্রাথঃ ; অরৈব কামৈব প্রজ্জ্বলিতমুতাদিতম্, রাগঃ অনুরাগ এব মহীৰুহৌ বর্ষাঙ্কুরাদিসাম্যাত্ চক্সস্য অঙ্কুরং শুভং নৃত্যমীহদ্ব্যং, বিভ্রতং অারয়কানিব হংসনৌখীতি পূর্ববান্বয়ঃ । রাজহংসানা অশ্বপুটস্য অরব্ধয়গলস্য চ রক্তবর্ণত্বাৎ “রক্তৌ চ কৌধরগৌ” ইত্যাদি পার্কবর্ণনামাখ্যেণ অনুরাগস্য চ রক্তবর্ণতয়া বর্ণনীয়ত্বাৎ পল্লবস্যাপি চ রক্তবর্ণত্বাদৌদ্রব্যং বর্ণনমুপপদ্যত ইতি ধ্যেয়ম্ ।

অথ অশ্বীমিবৈব বালাসু প্রিয়াসু হিপবিতম্, অরব্ধয়স্য চ মিবৈব রতনমাसু চ প্রিয়াসু পল্লবিতম্বিতি উদ্ভটানা কমেব অনুদ্বৈশাদব্ধাভ্যন্তরলঙ্কার, নিষ্ঠাং কিসলয়যৌমৈঽপি পল্লবপদজ্ঞে বিষ তদমেদাভ্যবসাদা-দতিশয়োক্তিঃ, রাগমহীৰুহীতি নিরুহং কেবলরূপকম্, অশ্বীঅরব্ধয়স্য চ মিবৈবৈতি অপকৃতিঃ, তথা বিভ্রতমিবৈতি প্রতীয়মানা ক্রিয়োত্তমেষা, ইত্যেতেষামন্ত্রাঙ্কিমভেদ সঙ্করঃ । প্রসাংদৌ যুগঃ, বৈদমৌ চ রীতিঃ ।

“পল্লবৌ বিসারৈ বিব্রৈ কিসলি বিটপৈ বমৈ” ইতি নিব্ধাস্ত্র শিখঃ ।

হিপবিতং পল্লবিতমিব্যময়দ্যপি তারকাদিত্যাদিতম্ ॥১১৯॥

বাঙ্গালা—চক্ষুপুটের ছলে বালিকা প্রিয়তমার বিষয়ে

লেনর ছলে যুবতি প্রিয়তমার বিষয়ে পল্লবসম্য

সেই হংসী ধারণ করিতেছিল ॥১১৮॥

অন্বয়ঃ—হংসঃ মহীমহেন্দ্রঃ প্রিয়াবিয়োগাৎ

শঙ্কুস্তম্ভে অশ্বং মনাঙ্কু কুতূহলাক্কান্তমমাঃ

মহীতি । স মহীমহেন্দ্রো রাজা নলঃ, প্রিয়ায়া

বিভ্রতঃ উজ্জ্বলি, পল্লবানলকান্ মণী বিনোদনিত্য রূপবী

অবশ্যমভ্যুপনয়নং যদা দ্বিগা ভাবতি বেধসঃ স্পৃহা ।

ত্বয়েন বাত্বে ব তথানুগম্যতে জনস্য চিত্তে ন ত্বয়ানুগমনা ॥১৭০॥

অথাবশস্যম্ অবশ্যিকপাদিকাং তদা নিবন্ধানুপবসন্তঃ ।

ও তিষ্ঠ্যগাবশিতং তত্শব্দঃ শিরঃ পিধায় পশ্বে চ রতন্তসামান্যঃ ॥১৭১॥

পরিধং হ'সম্, অবশ্যং ত্বয়া, অথ' বিবশং বাত্বং, মনাক্' জন' যদা আনয়। অনুব্রতেন বিধিযেচ্চি-
দংশনকৌটুকেণ আক্রান্তং সম্য'ক' মনো যস্য স ত'ভ্যঃ, অমৃত' । বিধাবিধীগবেদনদা জনসী অনুব্রতস্বার্থে
আক্রান্তানাম্ অনুব্রতেনাক্রান্তি' সত্য পদাঃ প্রাতঃকালীন মনাক্ পদমসিদ্ধির্ন' ।

অন কৈকানু প্রাসংগ্যং প্রাসংগ্যঃ স'সংজ্ঞিতঃ । সাধু'ক' গুণঃ, বৈদর্ভ' অ' রীতিঃ ।

"কিচ্ছদৌষম্ননাগল্যে" ইত্যমরঃ । অস্মিন "কাকাদ্বয়গৌরবসংগী" ইতি দ্বিতীয়া ॥১৭২॥

ব্রাহ্মণা—নলরাজা, প্রিয়তমা ময়প্রতীক বিবাহে অত্যন্ত বিস্ত্রং হইয়াও, সাতিশতব্রত-
দ্বন্দ্বজনক সেই পক্ষীটিকে দেখিয়া কণকাল একটু কোতুকাবিহেচিৎ হইলেন ॥১৭৩॥

অনুব্রতঃ—অবশ্যমভ্যুপনয়নং যদা দ্বিগা ভাবতি বেধসঃ স্পৃহা যদা দ্বিগা ভাবতি, তদা জনস্য চিত্তে ন ত্বয়-
ানুগমনা (সত্য) ত্বয়েন বাত্বে ইব (স) অ'নুগম্যতে ॥১৭৪॥

নতু বিধানু ববসৌ রাজা অ' মলঃ স্পৃহা' শিরঃপাশে পশ্বে' চতরাশ্রিতাঃ অবশ্যেতি । অবশ্যমভ্যুপ-
নয়িতমাবিশু বিধয়ে, অবশ্যতঃ অপ্রতিবন্দ্যঃ যতঃ অমিতবিধঃ বিধৌকর'ক' যজ্ঞাঃ সঃ, বেধসী' বিধাতুঃ,
স্পৃহা' ইচ্ছা, যদা দ্বিগা, ভাবতি গচ্ছতি, তদা দ্বিগা, জনস্য জীবস্য, চিত্তে ন মনসা, মনসামান্য' অবশ্যঃ
অস্ম' ধীনঃ আত্মা স্রব' যস্য তেন অত্যনুপবসন্তঃ সত্য, ত্বয়েন বাত্বে বাতাবলী ইব, অনুগম্যতে' স'।
বেধসঃ স্পৃহা' অনুভবতি । তদা অ' মল'দর্শন'ক্যোঃ পরিষদস্যাবদ্ব্যস্মাভৌ, তত্শব্দ' হ'স' এব' সত'যিযতি,
নলরাজা ধার'ক' বিলা অ' সঃ সত'কতা ন সম্ভবতীতি ততঃ বিধাতুরিচ্ছা জাতা, মলস্য চিত্তে ন অ' বিধাতু-
রিচ্ছা অনুভবতি মলেন হ'স' চত' ইতি ভাবঃ ।

অন ত্বয়েন বাত্বে বেতি সৌম্যমালঙ্কারঃ, অনুব্রতং ইতি কৈকানুপ্রাসঃ, অথাবশস্যম্ ইতি হস্তানুপ্রাসঃ ইতি-
সিদ্ধা' সংজ্ঞা' । প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভ' অ' রীতিঃ ।

"অবশ্যতঃ প্রতিবন্দ্য' আত্ম' টীক' মজা'লিক' ইতি রামদেবঃ । "ব্রতজ্ঞঃ স্ত্রীাদি' ভূতাদি'অসিদ্ধি'ক' ইতি
অ' ইতি ভূতানুপ্রাসঃ ।

"ন'রি যমজ্ঞঃ ; "সদাচর্যজনঃ ক্রৌঞ্চ মল জীবঃ" ইতি

৷ৱ ইচ্ছার কেহই বাধা দিতে পারে না ; সুতরাং

যখন ব্রতের অনুসরণ করে, সেইরূপ বাজ্বের

ইচ্ছার অনুসরণ করিলে ॥১৭৪॥

উপবসনং একপাদিকান্ অবশস্যম্ তিষ্ঠ্যগাবশিতং

।অনব্রত, রতন্তসামান্য-সুপ্রসংগতাবশ্য অবশ্যী নিবন্ধনঃ, ও

।যি ইতি সত্যবল্লভঃ, একপাদিকান্ একপাদব্রতবল্লভঃ,

তিষ্ঠ্যগাবশিতং, তিষ্ঠ্যগাবশিতং ব্রতসমীপে হস্তপরিপাতি

सनातनात्मानननिर्जितयम' क्रिया नत' काश्चनमस्तु जगत् किम् ।

अनुव्रतं विष्णुमदण्डमण्डितं स पीतमन्त्रः प्रभुचामरस्य (१) किम् ॥१२२॥

कृतावरोहस इयादुपानहो ततः पदे रेजतुरस विभ्रती ।

तयोः प्रबालेर्बन्धनयोस्तथाभ्युपे नि योद्धुः कामि किमु बहवर्षांसी ॥२२३॥

वर्णिता कथरा सोबा शून स तादृशः कन्, पखेव पतथेप, शिरो वसकम्, पिबास वाञ्छास, वच' विवर्ण'
कावम्, निदद्रो निद्रा मतथन् ।

अत्र निद्रासमये सर्वस्य सप्तायसु सप्तायवर्णनाद् सप्तायोक्तिरसङ्गताः । तथा खग इत्यनेन भाष्यसमाप्त-
वपि पुनः खग इत्यस्य विशिष्टवस्तुवा परार्द्धोपादायासु सप्तायपुनरागततादौः, स च परार्द्धं प्राक् पठित्वा स्वयं
वेद्यः । गृह्यरीतो पूर्ववत् ।

पाद एव पादिका स्थायं कप्रत्ययः “स्वाधि” काः प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतिती विभक्त्यनास्तिकस्य” वयं कः
इति स्मृत्यम् ५१२१४

বাঙ্গালা—তাহার পর, সরোবরের নিকটে সেই সময়ে সেই হংস রমণ্যরিক্ষ্যে আসিয়া
হইয়া, এক চরণে জ্বলন্ত অলঙ্কার করিয়া, বক্রভাবে প্রীতিবোধের উপরে তুলিয়া দিয়া
এবং পক্ষ দ্বারা যত্নকৃত আচ্ছাদন করিয়া, কণকাল নিদ্রা ঘাইতেছিল ॥২২॥

अथानुष्टुप्—उः तं सनायन् वासायनमिति तं प्रमं क्रिया नतं वासनम् अन्व जन्म किम् अयुः ।
(नवा) विद्वन्दृष्टमस्मिन् पीतम् अन्वः प्रमुखात्तरम् किम् अयुः ॥१२२॥

तस्यावयवम् 'हं' स' इति नक्त्यन् पितृवन्नाह सन्नासमिति । स नक्त्यन्, तं पूर्वोक्तप्रकारेण निहितं 'हं' सन्, प्राचीन इत्यनेन सञ्ज्ञितं सत्वात् । तत्, भूतत्वात्कल्पितवत्तत्वात् नास्त्यन्यथासित्वादिभिर्भावाः, आत्मानमेव निजसञ्ज्ञितं जिज्ञासा पराजिता प्रमा कान्तिवन्नास तत्, अतएव इति तत्पराजययजनितसञ्ज्ञया, नतम् अवयवतोऽतुल्यम् अवयवतः प्रत्यक्षमपि व्यत्यये, एवंप्राधान्यजनकमिन्द्रियावयवः, कालमन्त्र सुवर्णस्येदमिति कालमन्त्र, हं सत्वात् द्विरप्यवयवमादित्यावयवः, अन्त्यलो जन्मात्मान्म यथा तं अन्त्यजन्म जन्मत्वं पश्यन्ति यावत्, अतएव प्राचीनं वि'शब्दः, अतुल्य सन्नासितवान् । तथा विदुमदश्चैन मन्मात्ममन्मास्तेन मन्मात्तं भू'यन्तम्, भूतत्वात्कल्पितवत्तत्वात् प्रमासत्तम् द्वीहितवर्णत्वात् दृष्टत्वात्नपातितत्वात् आनरस्य च इत्यसम्मादित्यभिप्रायः, येन योमवयवम्, द्विरस्यसत्वादिभिर्भावाः, अन्त्यप्रमेजोऽद्यापिदैवै'वयवस्य आनरस्य वास्तव्यजनक, किन् अतुल्य सन्नासितवान्, जन्मसन्निवायवत्त्वात्मेन वि'व जन्माद्यापिदैवानरत्वेन सन्नासनेति भावः ।

अथ क्रियं प्रति निजितममपदसार्थां हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यविज्ञानं, काव्यं जायानिनामि आह्वयते,
 १। अथयम्, तथा यद्वचं तैः कस्य क्रियमा यच्च जगत्कायस्थोः कर्त्तव्यानि कृत्वा यत् स्वयं यो गिता च, इति शेषान-
 २। निश्चिन्नामेव सङ्ग्रहः, विदुषा यद्वचनमिति निजितं हेतुमात्रावचेति समुदाये संख्यतिः । गुणरीती युक्तं वत् १२२२३

বাকীরা—নয় সেই হাসটিকে (কেথিয়া) মচন করিলেন যে, আপন মুখসৌন্দর্যে উহাঙ্গ সৌন্দর্য অন্ন করিয়াছে বলিয়া লক্ষ্য অবনত যেন একটি নালযুক্ত স্বর্ণময় পদ্ম ; আর প্রবালময় নগ্নশোভিত পীতবর্ণ বকণের যেন একটি চামর । ১২২।

अन्वयः—ततः कथात् कृत(परीक्ष)क वक्तु उपानही विधत्ते परं तयोः जनयोः प्रवाचैः तदा
अन्वयः (सह) विदीह कामि (वतएव) वक्तव्यंसी (सतो) कितु रजतः ॥२३॥

বিধায় মূর্তি' কপটেন বামনী' স্বয়ং বলিধ্ব'সিবিড়ম্বিনীময়ম্ ।

উপেতপাশ্ব'স্বরধেন মৌনিম্না নৃপ: পতঙ্গ' তমধস্ত পাশ্বিনা ॥ ১২৪॥

তদাস্তমাক্ষানমবেত্ব সম্ভ্র'মাৎ পুন: পুন: প্রায়সদুত্প্রবায় স: ।

গতো বিহত্বোজ্জয়নে নিরাগত্যা' করৌ নিরোদ্ধ'দ'মতি স্ম কেবলম্ ॥ ১২৫॥

জ্ঞেয়মিতি । তত: পূর্বোক্তপ্রকারবোধানলম্বন, ইয়াম্ ঘোটকাত্ম জ্ঞত: অধরীক: অবতরণ' যেন তস্ম, অস্ম
নলস্ম, উপানলী বশ্মপাদুকাবয়ম্, বিধতৌ দধানে, পদে অরথযুগলম্, তযৌ: পূর্বোক্তযৌ:, বনযৌ: কানন-
ললযৌ:, প্রবাহী: পল্লবী:, তথা অশ্ব'নৌ: বশ্ম: সঙ্ঘ কাননস্য পল্লবী: ললস্ম অ বশ্ম: সঙ্ঘতযশ্ব:, নিযৌদ্ধ'
শিখরধেন সংবাসয়িতু' কাম: অমিত্রাণী যযৌসৌ তাহসৌ, অতএব বহু' যুদ্ধে গামরস্বায' ধৃতৈ বশ্মযৌ কনকবশ্ব'
বাস্থ্য' সৌ তাহসৌ সতৌ, উপানলী: কবচবদাবরকত্বাদিতি ভাব:, কিন্তু বৈজ্ঞানিক: যুদ্ধভাতি: । পল্লব-বশ্ম-পাদুকা
সমানলীলিতাত্ম সমানকৌমল্যবাহ' ইতি ভাব: ।

অন্য কিন্তু ইত্যসৌ ব সম্ভ্রাবনাবাচকতয়া বাস্মা ভাষ্যামিত্যাদিনো যুগোত্তম'চালঙ্কার: কামস্ম ইচ্ছাকৃততয়া
যুদ্ধবদাধ'ল্যাত, অতুর্ষ'পাদৌ উল্লেখ্যপ্রাসঙ্গিক'তায়ন্যৌ: সংসৃষ্টি: । যুদ্ধরৌতৌ পূর্ব'বত্ ।

"বনৈ সলিলকাননৈ" ইত্যমর: । "প্রবাহীললৌ কিসলয়ৈ বীষাদৃশ্যৈ 'ব বিব্রুণৈ" ইতি মৈত্রিনী । "নিযুদ্ধ'
বাহুযুদ্ধে' স্মাদ যুদ্ধনাম'ইপি 'অব্যতে" ইতি বল: ।

নিযৌদ্ধ'কামী ইতি "তুম: কানমনলী:" ইতি তুমৌ মকারলীপ: ॥ ১২৩॥

বাক্সালা—তদনন্তর, মহারাজ নগ অশ্ব হইতে অবতরণ করিলেন; তখন তাঁহার
চরণযুগল চর্মপাছুকা (জুতা) ধারণ করিতেছিল; অন্তরঙ্গ সে চরণযুগল যেন উজ্জানেন নব-
পল্লব ও জলের পত্র হৈশামের সহিত যুদ্ধ করিতে ইচ্ছুক হইয়া, বর্মধারণ করিয়া শোভা
পাইতেছিল ॥ ১২৩॥

অন্বয়:—অথ' নৃপ: কপটেন বলিধ্ব'সিবিড়ম্বিনী' বামনী' মূর্তি' বিধায় মৌনিম্না অরধেন উপেত-
পাশ্ব: (সন্) পাশ্বিনা ত' পতঙ্গ' স্বয়ম্ অধস্ত ॥ ১২৪॥

বিধাযিতি । অথ' নৃপী মল', কপটেন স্কলেন, বলিধ্ব'সিন' বলি' লঙ্ঘয়িতার' বামনাবতার' নারায়ণ'
তন্মূর্তি'মিত্যর্থ: বিড়ম্বয়িতুমলুপক' শীল' যজ্ঞাস্তাম্, বামনৌ' সঙ্কোচনেন স্বর্বাণ্, মূর্তি' শরীরম্, বিধায়
জ্ঞত্বা, মৌনিম্না নি:শব্দেন, অরধেন পদেন গমনেন বা, উপেতৌ গত: পাশ্ব: ততপতঙ্গস্ব'ব পাশ্ব'দিশৌ যেন স
লযৌক্ত: সন্, পাশ্বিনা হসেন ন তু জালাদিনেতি ভাব:, ত' পতঙ্গ' পাশ্ব'ব' স্ব'সম্, স্বয়ম্ আত্মনৈ'ব ন তু
উপবিষ্টনুপরেতিভাষ্য:, অধস্ত' প্রতযাম্ ।

অন্য কামাধীলিতকঙ্কার:, বলিধ্ব'সিবিড়ম্বিনী'মিত্যর্থোপলব্ধা, বিতৌষাভ' অন্যানুবাসব'তি সংসৃষ্টি: । যথা
পুরা নারায়ণ: কপটেন বামনী' মূর্তি' বিধায় বামনদে'বরূপ' প্রত্যা বলি' রাক্ষাস্ত' অ'স্বয়ম্ আকামবর্তি'ল্যাত
মৌনিম্না নি:শব্দেন অরধেন উপেত'স্ব'পাশ্ব: সন্ পাশ্বিনা ত' প্রসিদ্ধ' পতঙ্গ' স্ব'সম্, অধস্ত' অস্ম'য়ম্
সমানলীলিতাত্মনেন স্ত্ব'ইতি বলাস্বর্গাত্ তদ্বাদিতি ব্যখ্যত ইতি বস্তুনা উপলব্ধ'কারখনি: । যুদ্ধরৌতৌ
পূর্ব'বত্ ।

"পতঙ্গী পশ্বিষ্ঠ্যৌ 'ব" ইত্যমর: । বামনৌমিতি গীরাদিলাদৌপ্রস্তাব: ॥ ১২৪॥

বাক্সালা—নলরাজ্য ছলপূর্বক, বামনরূপের অশ্বকারী খর্বরূপ ধারণ করিয়া, নিঃশব্দ
প্রবিবেকে পার্শ্ব বাইরা, নিজেই হস্ত দ্বারা সেই পক্ষীটিকে ধরিলেন ॥ ১২৪॥

মীত্বাপতিপতত্জলাজুলং সরঃ প্রপখীতকতযানুকম্মতাম্ ।
তন্মুখীলীলৈঃ পতনযজ্ঞাত্ পং ন্যবারযজ্ঞারিহর্ষৈঃ করৈরিব ॥১২৫॥

অনুব্যঃ—সঃ আকাশং তদাশম্ অবৈতা শুক্লমাত্ উত্প্রবাহ পুনঃ পুনঃ প্রাবহন্ত্ ; (খব) শুক্ল-
বদৈ নিরাশ্রতা ননঃ (কন্) বিহবল নিরীহুঃ করী কৈবল্যং দম্যতি ॥১২৫॥

বদ্যবসিতি । শুক্লং সঃ, আকাশং কদেহম্, তেন নলিন পাতং যজ্ঞীতং হতম্, অবৈত্ব প্রাভা, শুক্লমাত্ অশ-
বনিতলরাবহাত্, উত্প্রবাহ উত্প্রবাহ, পুনঃ পুনর্বারং বারম্, প্রায়সত্ প্রথমমকারীত্ । অথ উভয়দৈ উত্প্রবৈ বিপদৈ,
নিরাশ্রতা নীরাশ্রাং, নতঃ প্রাতঃ শুক্লং, বিহবল বিশেষেণ রবং জলা, নিরীহু, ধংস্, করী উভয়নপ্রথমকরখকাধী
উভাবদৈন ধারখাত্ উভাবদম্, কৈবল্যমনবরতম্, দম্যতি ॥১২৫॥

অনু সমাধীকিরলজ্ঞারঃ, দ্বিতীয়পাদে দ্বিকানুপ্রাসবেতি সংক্টিতঃ । তথা উত্প্রবাহ ইত্যনেন প্রকম্ম উভয়দৈ
প্রথমভিধানাত্ প্রজ্ঞাপ্রত্যয়ীভয়বিষয় এব অপ্রকম্মতাধীবাঃ ; স অ নিরাশ্রতাং তম গমী ভূমং ববন্ত্ ইতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ । গুণরীতী পূর্ববত্ ।

প্রায়স্ভদিতি “যসু প্রায়সে” ইতি হৈ বাদিক্যসুধাতীর্য্যতম্বাঃ প্রথমপুর্ব্বকবচনে পুবাদিত্বাদখি কপম্ । দম্যঃ
সীতি “দম্মিস্থাশ্রিতীনাং” ইতি নকারলীপঃ ॥১২৫॥

বাক্যানা—নন আপনাতঃ পরিশাচ্ছেন হৈহী বৃষ্টিতে পারিশ্রমেই হাঁসনী উদ্রবাত্তাং
বনতঃ উড়িবার জন্তু বার বার চেষ্টা করিল ; তার পর, উড়িবার বিষয়ে নিরাশ হইয়া,
নলেন করবৃগল অনবরত ধংসন করিতে লাগিল ॥১২৫॥

অনুব্যঃ—সুসম্মীত্বাপতিপতত্জলাজুলং সরঃ উত্কতযা অনুকম্মতাং প্রপদ্য করৈঃ ইব জর্ম্মিলীলৈঃ
বারিহর্ষৈঃ পতনযজ্ঞাত্ তং পং ন্যবারয়ত্ (ইব) ॥১২৫॥

সীতি । শুক্লমিষ ভয়জনিতলরয়া সংক্টিত সুসম্মীত্বং যথ্য তথা উত্পতিতম্ উভয়িতুং শ্রীলং যস্যেতি তন্ তাহম্
যত্ পতত্জুলং পশ্চিমসূক্ষ্মকোণ আকুলং বিজলন্ত্, সরঃ পূর্ব্বোক্তস্রগাঃ, শুষ্কলিতং পশ্চিমপদবতিনে কিস্বিদুষ্টিতং মূল্য
অলিতং কং জলং যস্য তদুত্কং তস্য আকলয়া উত্থনা, অনু পশাত্ জলীজলানান্নরনি ষর্ষঃ, কম্মতাং ক্রমিক-
পশ্চিমপদবাতিক্সিনে সাক্ষ্যে নৈব কাম্পিতলম্, প্রপদ্য প্রাপ্য, করৈর্হর্ষৈরিব, জর্ম্মিলীলৈঃ লীলাসি অললসি তৈঃ,
বারিহর্ষৈঃ পর্ব্বৈঃ করবৈঃ, পতনযজ্ঞাত্ তত্পশ্চিমধারখাত্, তং পং নলম্, ন্যবারয়তিব নিবিশ্রবাসিব । তথা অ
কস্মিন্ প্রবলী হৃষংসঃ কস্মিন্ দুর্ব্বলমনপরোধিনং জনং হনুশুশুপতি, পরখাচী দুর্ব্বলঃ সুসম্মীত্বাপতী শুক্ল
পততি, তাহ্মনেন আকুলঃ কস্মিন্ সজ্জনঃ উত্কতযা উত্কক্লিততয়া, অনুকম্মতাং দয়াশুলং প্রাপ্য উভয়স্রগাভ্যনৈঃ
পুনরপি তদ্রহস্যাত্ তং হৃষংসং যথা নিবারয়তি, তদ্বদিতি ভাবঃ ।

অত এবান কার্য্যেণ প্রস্তুতি সরসি অপ্রস্তুতস্য সজ্জনস্য ন্যবারসনারীপাত্ সমাধীকিরলজ্ঞারঃ, করৈরিবেতি
সীতীপদা, ইত্যভিধানাত্ ন্যবারয়তি প্রতীয়মানা ক্রিয়ীত্মেণা অ, ইত্যেতিবাং দ্বিবিধাবিধ উভরঃ, দ্বিকানুপ্রাসী
উত্প্রবাহবেতি শুশুদ্যে সংক্টিতঃ । বারিহর্ষপর্ব্বৈঃ করৈঃ ন্যবারয়তিবেতি ব্যাখ্যায়াম্ বাখ্যীত্মেণা । প্রবলী
গুণঃ, বীর্ঘ্যো অ রীতি : ।

“পতমিষমিষপতনযত্পরখাশ্রজাঃ” ইতি “স্রাদুত্ক উল্লনাঃ” ইতি “কং শ্রিতীশ্রুণীঃ” ইতি অ
অন্যঃ ॥১২৫॥

বাক্যানা—পক্ষিগণ ভয়ে বাত হইয়া ঘাইতে লাগিল ; তাহাতে নলোবরনী
জাহ্নন হইয়া উঠিল এবং জন জনিতো থাকার কাণিতে লাগিল ; আর তদ্বৎসর আঘাতে

न जातरूपच्छेदजातरूपतां हिजस्य दृष्टेयमिति सुवन् सुहुः ।

अवादि तेनाथ स जनाधिनाथः करपञ्जरस्यृशा ॥१२८॥

धिगस्तु दृष्टांतरस्य भवन्ननः समीची पञ्चाशम हेमजन्मनः ।

तवाच वस्त्रेव तुषारशीकरे भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥१३०॥

कविशः, आकाशे राशेशः पक्षिण आगन आगन त्रये नलके येन उत्रकार कविडे जागिन ॥१२८॥

अन्वयः—करपञ्जरस्यृशा तेन मानसोक्तता हिजस्य इत्थं जातरूपच्छेदजातरूपता न दृष्टा इति सुहुः

सुवन् सः जनाधिनाथः अवादि ॥१२८॥

मेति । अथ पञ्चोमाशोशनन्तरम्, करो नलस्य वस्त्रः पञ्जरमिव श्लाकावद्दुःखीजालपूर्णत्वादिति भावः। तत् करपञ्जरं स्पृशतीति करपञ्जरस्यृक् तेन । एतेन पञ्जरे इव नलहस्तौ अवस्थानं न यन्त्राकरं शिथिलभावेन आरणात् कीनवाङ्मुखीशालित्वाच्चैति सूचितम् । तेन पूर्वोक्तं न, मानसं मानसाख्यं सरं चोक्तं आशय्यो यस्य तेन हंसेन, हिजस्य पवित्रः, इयम् एवभूते यथेः, जातरूपस्य स्वर्णसूत्रेण पञ्चो ताभ्यां जातम् उत्पन्नं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावः सा तथोक्ता, न दृष्टा पूर्वं कुत्रापि नावलोकिता, महद्वैतदार्यमिति भावः, इति सुवन्तरं वारम्, सुवन् प्रभवं, स जनाधिनाथो मनुष्ये नरो नलः, अवादि वस्त्रमात्रप्रकारिणीतः ।

अथ तदानीं वासविकपञ्जरस्य स्वर्णभावात् स्पृशधातुरेव उपमायाः साधको रूपकस्य च बाधक इति श्रुतिः धर्मेव, प्रथमपादि 'जातरूप' 'जातरूप' इति वमकम्, द्वितीयाह्ने इत्यनुप्रासश्चेति संकटिः । मसादी गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

“चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने” इति “दन्तविमोच्छजा हिजाः, इति “हंसास्तु चैतद्वैतयकाङ्गा मानः कसः” इति च अमरः ॥१२८॥

वाङ्मानी—“पञ्चीरं वर्णमयं पञ्चजातं एहेकं गोनर्था अमि आत्र कथनं मेयि नाहे” एहे वनिशा महाराज नल, वारं वारं अणस्याः कविडेहिजेन; उथन उाश्रं करपिञ्जलगत मेहे इत्येति उाश्रक वनिडे जागिन ॥१२९॥

अन्वयः—हेमजन्मनः मम पञ्चान् समीची दृष्टांतरस्य (जातं) भवन्ननः धिक् अस्तु । तुषारशीकरैः अर्चयस्व इव अमीभिः तव कियान् कमलोदयः भवेत् ॥१३०॥

धिनिति । हे महाराज ! हेमः सुवर्णात् जन्म येषां तान् स्वर्णोत्पन्नान्, मम पञ्चान् पतवाधि, समीची दृष्टा, दृष्टया तद्वद्वर्णलीमेन तरलं चञ्चलं जातम्, भवतो ममः भवन्ननः, धिक् निम्बितम् अस्तु । अनु सुवर्णं दृष्टा तद्वद्वर्णं कस्य न दृष्टा जायते, येन मर्मं न मनो निन्दितं भवेद्विषाद तवेति । तुषारशीकरैर्हिमविन्दुभिः अर्चयस्व समुद्रस्य इव, अमीभिर्मम हेमजन्मभिः पञ्चैः, तव पृथिवीपतेरित्याश्रयः, कियान् किमपरिमाणाः, कुमलायां लज्जाः सम्पद इति यावन् कमलस्य अलस्य च उदयी दृष्टिः, भवेत् ? अपि तु अत्यन्तस्वल्प एवेत्यर्थः । तथा च धिया कतिपयहिमविन्दुभिः समुद्रस्य यावती दृष्टिर्भवेत्, सा दृष्टिमात्रा तु न भवत्येव, मनसापि कटेनैव गृह्यते ; तथा अमीभिर्मम कतिपयसुवर्णपञ्चैरनन्तभाषीतरस्य तव यावती सम्पदृष्टिर्भवेत्, सा दृष्टिमात्रा तु न भवेद्विष, अनन्तापि कटेनैव गृह्यते ; तथापि एतद्वद्वर्णार्थं व प्राचद्विषाकरणे यस्मिन् मनसि प्रवृत्तिर्जाता, तन्मनः स्वर्णं न धिनिति भावः ।

अथ परार्थकारणेन पूर्वार्थकार्यसमर्थनादयोक्तव्यः, त्रीतोपमा, कमलोदय इत्यत्र श्रवः, उक्तान्प्रासी इत्यन-
शास्त्रं, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संकटिः । साधुर्गुणः, वेद

न केवलं प्राणिवधो बधो मम त्वदीक्षणादिभ्यसितान्तरात्मनः ।

विमर्हितं धर्मधनं निर्वहं विविधं विश्वासश्रुतां द्विषामपि ॥११॥

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्धटाः न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगोद्वयन्ते नृपते ! कुविक्तमं कृपाशये यः कृपये पतन्निधि ॥१२॥

“अवधो” बहुव्रीहियधिकारयो जन्मादुत्तरपदे” इति वचनात् छिनजन्म इत्यत्र व्यधिकारबहुव्रीह्याश्रयणम् । जातमित्यध्याहारात् समीक्ष्य तस्य नैकम कलहानिः । तथात्वेऽपि न न्यूनपदत्वदीवः, जातमित्यस्य सामर्थ्यादिवाच्यमात् “क्षयि दीवी न गुणः” इति सप्तम्यदपेक्षात् ।

“कमला श्रीहं रिप्रिया” इति “सलिलं कमलं जलम्” इति च अमरः ॥१३॥

वाङ्माला—महाराज ! आमार शूर्वभय पक्ष दोषरा आगनां भन मोडे ठकन हेहेवा उठिधाहे ; अतः तारां तारां विचार इउक । केन ना, (कतिपय) द्विषामपि तस्य-जनेन कटुहृदं इति इहेवा थाके ? मेहेरूप एहे मोगाटुहृते आगनां इहे वा कटुहृदं अन्तिइति इहेवे ? ॥१३॥

अन्वयः—मम बधः केवलं प्राणिवधः न, (अपि तु) त्वदीक्षणादिभ्यसितान्तरात्मनः (बधः) । धर्मधनं विश्वासश्रुतां द्विषाम् अपि निर्वहं विविधं विमर्हितम् ॥११॥

मेति । मम बधो इत्या, केवलं प्राणिवधो इत्या न ; अपि तु तव महाविश्रासभाजनस्य रात्र ईश्वरान् दशनात्, विश्वासितो विश्वासं प्राप्तः अन्तरात्मा अन्तःकरणं यस्या स तस्या बध इत्याश्रय । तथा च अनपराधिनः प्राणिमात्रस्यैव इत्यायां पापं स्यात्, तत तु आत्मनि विश्वासचित्तस्य इत्यायां विश्वासघातकर्तव्यं भवेदिति भावः । अन्वयसु माम विश्वासघातकता, तथापि कोऽधिको दीव इत्यादि विमर्हितमिति । धर्म एव धनं येषां तेषां धर्मधने सुनिधि, विश्वासं लुप्तमे सेवने प्राप्नुवन्तीति विश्वासश्रुतयोर्वा इत्यारं प्रति विश्वासवतामित्यर्थः, द्विषामपि मित्रजनेषु उदासीनजनेषु वा का कथा, शत्रुभ्यामपि, निर्वहं बधं, विविधं अतिरिच्य सामान्यादिभ्यः कालेति यावत्, विमर्हितं निन्दितम् ; अतो विश्वासघातकतायां सुमहान् दीव इति सर्वथैव तस्या अर्थं मोक्षनीय इत्याश्रयः ।

अत्र सामान्ये न विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरत्वासीत्सङ्कार, अर्थापत्त्या सङ्गीर्यते ; तथा प्रथमे पादे बधो बध इत्यात्मातः शब्दार्थयोः पीनरुत्यात् परम् उद्देक्ष्यविधेयभावेन तयोर्भेदात् लाटानुमासः, यतोये ईकानुमासः, अतुर्थे च इत्यनुमास इति समुदाये संलुटि ।

विमर्शितेति शसि त्ते “आड्भा शसः” इति दुर्गन्तेः पक्षे इङ्गमः ।

कर्मविपाके अतिदिग्भयापातकप्रकारे आताप “नयमं विश्वासवध—” नङापातकमिति शेषः ॥११॥

वाङ्माला—महाराज ! आमांके वध करी—केवल आणिवध नहे ; किन्तु आगनां नर्शमे आमार विश्वास अग्निशहिन ; अतः तारां आमांके वध करी—आगनां पक्षे विश्वास-आडकटां वट । देवून—महर्षि, विश्वासकात्री पक्षरठ वधके विशेष करिवां निन्ना करिवाहेन ॥१३॥

अन्वयः—पदे पदे रणोद्धटाः भटाः सन्ति, तेषु एषः हिंसारसः न पूर्यते ; (इ) नृपते ! ईदृशं ते कुविक्तमं धिक्, यः कृपये कृपाशये पतन्निधि (वर्तते) ॥१२॥

अथ वीरत्वकाशाश्रमेनैव लं हन्ते, न पुनः स्वर्गवद्वयलीभिन्नेत्याह पदे पदे इति । यदे पदे जानि जानि,

फलेन भूलेन च वारिभूदङ्गां मुनेरिवित् मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयापि तस्मिन्नपि दम्बधारिणा कथं न पत्या धरणीं वृत्तीयते (१) ॥१३॥

एषाव मुदाय उद्गता दम्बधारिणः, भटा योद्धारः इति ; तेषु तादृशभटेषु, एव दम्बधारिणः, हिंसारकी उन्मत्त-
रागाः, न धूयेते न पूर्णो भवतीति काङ्क्षः । ननु भटेषूपरयित्वा स्वमि धूयेते, तेन यो दीव इत्याह चिन्तितः ।
हे वृत्ते ! ईदृशं वृद्धराशिनिबन्धकम् अतएव कुबिक्रमं कुतूहलितपराक्रमम्, चिक्रं चतिस्रयेभ निम्नमिति । तथा
च दम्बः कुबिक्रमः, ज्ञापये वृद्धे, अतएव ज्ञापयन् इत्यावाह, परमिच्छि पश्चिच्छि, वर्तत इति शेषः । ईदृशवृद्धे
दृश्यं वर्तयित्वा, न पुनर्विक्रम इत्यन्वायित्वम् विक्रमस्य कुतूहलितत्वमिति भावः ।

अत एवाम विक्रमस्य कुतूहलितत्वं प्रति अतुल्यपादवाक्यानी हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, अमृत-
पतत्रिसामान्याभिधावात् प्रसुतस्वात्मकपतत्रिविशेषप्रतीतेरप्रसुतप्रज्ञं चानयोरङ्गादिभावेन सहृदः, तथा चाय-
अतुल्यपादयोश्चैकात्म्यस्येति समुदायि संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“भटा योधाश्च योद्धारः” इति “प्रहारादौ विवे दीप्ये” मुने रागे द्रवे रसः” इति “कदर्यो ज्ञापयवृद्धमिच्छ-
वानमित्यन्वाहः” इति च अमरः ।

एषाव उत्कृष्टेषु भटनि दम्बं विभक्तौति रक्तवृद्धाः “भट भटौ” इति भौवादिकाद्वृद्धादीः पञ्चदित्वा-
दच्, ॥१३॥

वाङ्मानी—इति इति शृङ्खल अङ्ग दर्पणागौ वहतत्र योक्ता त्रिशादेहः ; तांशनेन
अति आगनात्र एहे हिंसाश्रान पूर्ण इय ना किं ? इतत्राः यहात्राङ्ग ! आगनात्र एहेरुन
निकृष्टे विकृष्टेन आमि धिकार कश्चि ; ये विकृत्य—शून्य, नश्वर पात्र पञ्चोत्र अति अशुभ
इहेरुदेह ॥१३॥

अन्वयः—वारिभूदङ्गां फलेन भूलेन च मुनेः इय यस्य मम इत्यं वृत्तयः (निश्चयको), अयं तस्मिन्
अपि दम्बधारिणा पत्या त्वया धरणीं कथं न वृत्तीयते ॥१३॥

अयं विक्रमप्रकाशाय न खलु त्वं धृतः, अपि तु अन्वयवर्तिनको दम्बदानात्वेत्याह फलेनेति । वारिभूदी-
र्जलमृतलयोः रीरुनि उत्पन्नो धे ते वारिभूदङ्गः पञ्चपादपादयको नाम, तत्र वारिदङ्गा पञ्चकुमुदादीनां भूलेन,
भूदङ्गा जलपादपाददीनां फलेन चेति आसत्तिकमेवात्यत्र, मुनेरिव वृद्धिजनस्त्वेव, यस्य मम, इत्यं सर्वजनप्रत्यक्षी-
भूताः न तु गोपनकृता इत्यर्थः, वृत्तयो जीविकाः, निश्चयान् इति शेषः, अतो मुनेरिव ममापि न किञ्चिदन्वयवर्ति-
त्वमस्तीति भावः । अयं तस्मिन्नपि मुनिवत् निर्दोषवृत्तिसालिन्धि मयि, दम्बधारिणा दम्बदानकारिणा, पत्या
स्वामिना त्वया करणेन, धरणीं पृथिवी, कथं न वृत्तीयते न लब्धते, अपि तु लब्धत एवेत्यर्थः, स्वामिनः अन्वाधा-
रित्वं स्त्रियो लज्जायाः स्वभाविकत्वादिति भावः ।

अत्र श्रौतोपमा अर्थापत्तिः इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां मयो निरपेक्षतया संसृष्टिः । न च प्रथमपादे वारिदङ्गां
भूलेन भूदङ्गां फलेनेति यथासंस्थान्यभावादक्रमतादोष इति वाच्यम्, आसत्तिकमेवात्ययस्यापि सर्ववर्ति-
कत्वात् । न च वाक्येन भूदङ्गापत्तिस्त्वान् तस्मां रीरुनीति नारायणे वाक्येन युक्तम्, उत्पत्तिस्त्वान् विना उत्प-
नो रसध्वनेन भूपदस्त्वान्येकापन रक्षिकपदतादीषप्रसङ्गात् । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

वृत्तीं करोतीति वृत्तीयते “कच्छादिभ्यो यच्” ॥१३॥

वाङ्मानी—पञ्चशृङ्खल इति एव उक्तमत्रात्र यत्र वात्रा भूनिश्चनेन छात्र ये आचार

इतोद्वये स्वं विरचय्य वास्यैः सचिववैलक्ष्यकृपं कृपं खनः ।

इयासमुद्रे स तदाश्रयेऽतिथीचकार काव्यरसापगा गिरः ॥१३४॥

भदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिवर्टा तपस्विनी ।

गतिस्तयोरेष जनस्तमहं यन् अहो विधे ! त्वां कवचा दृष्ट्वा न ॥१३५॥

एहे रूप जीविकानिर्वाह इहेतेहः ; आन आपनि मेहे वाक्त्रि उपत्रेठ गणनान कश्चित्-
हेन ; इउत्राः आपनि पति इउत्रा पृथिवी केन मष्कित इहेतेन ना ? ॥१३४॥

अन्वयः—सः खनः ईदृशैः वास्यैः तं कृपम् इति सचिववैलक्ष्यकृपं विरचय्य इयासमुद्रे तदाश्रये
काव्यरसापगा गिरः अतिथीचकार ॥१३४॥

इतीति । स खनः पथी हंसः, ईदृशैः “धिगस्तु दृष्टान्तरत्नम्” इत्यादिकर्पः, वास्यैर्वाक्यैः, तं कृपं
जलम्, इति प्रकथं च अतिशयेनेति यावत्, चित्तमाचर्य्यं वैलक्ष्यं गुह्यतरलत्वा कृपा दया ताभिः सहैति सचिव-
वैलक्ष्यकृपजलम्, विरचय्य कृत्वा, बाष्मिनी मातृमुखं व सामान्यपक्षिणी मन्दती वाक्पटुतेति चित्तम्, अतया-
शालकः स्वदीपोऽनेन ज्ञात इति वैलक्ष्यं, विशेषणम्, “स्विनीऽस्य धारणेन कष्टं दणमिति च कृपेति भावः, दया-
समुद्रे कृपासागररूपे, तस्य जलस्य आश्रये मनसि, काव्यरसापगा गिरः स्वाद एव रसी जलं तस्य आपगा
नदीरूपाः, गिरी निजवाक्यानि, अतिथीचकार विषयीचकार । तथा च यथा विधाता समुद्रे नदीः प्रविशयति,
तथासी हंसः कवचारसम्पन्नकानि स्ववचनानि जलहृदये प्रविशयामासेति भावः ।

अथ जलहृदये समुद्रतारोपी हंसगौघं नदीतारोपे निमित्तं रसपदस्य झिष्टमिति झिष्टपरम्परितरुपकाम-
लक्षारः, इत्यनुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः । रसपदमिधानेऽपि न रसस्य स्वशब्दीतिदीधः, तस्य जलपरतया पर्य-
वसानात्, स्वादरूपतया अनुभूयमानस्यैव स्वशब्दीतौ तद्दीधान्नीकारात्, अन्वया “नव रसाः” इति गणनाख्यालाङ्घ्य-
तद्दीधान्प्रसङ्गात् । किन्तु चित्तवैलक्ष्यकृपाणां विधेयतया प्राधान्यात् तेषां समासे गुणीभावात् विधेयाविमर्श-
दोषः सम्भव एव ; तत्समाधानाय च पूर्वार्द्धमेव पठनीयम् “इतोद्वयैस्त्वयं कृपस्य वास्यैः संजन्तगुणीभविलक्ष-
विलक्षणां । अनुकीशोऽपि कृपं व । प्रसादो गुणः, बौद्धिर्वा च रीतिः ।

“इति हेतुप्रकारप्रकर्षादिसमाप्तिश्च” इत्यमरः । “आत्मनश्चरिते सम्यग् ज्ञातैऽर्थैश्च जायते । अपवपतिं
महती च विलक्ष इति श्रुतः ।” इति नारायणधृतम् । “आश्रयः स्वादमिमांसे मानसाधारयो रपि” इति विश्वः ।
“रसी जलं रसी हंसः रसः प्रसारपूर्वकः ।” इत्याद्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।

वास्यैरिति “एकस्वरान्वित्यम्” इति वाचस्पत्यात् स्वार्थे मयट् ॥१३४॥

वाङ्माला—मेहे पथी एहे रूप वाक्त्रे नगदावारं कृपये अउत्र विन्ध्य, मन्त्रा उ इत्रा
अग्राहेषा, नगदा गागत्ररूपं उाहारं कृपये काङ्गयत्रनेत्र नदीचरणं आपनारं वाक्त्रेनिदं
अत्रेण कृत्राहेते जागिल ॥१३४॥

अन्वयः—जननी भदेकपुत्रा जरातुरा (च), वर्टा नवप्रसूतिः तपस्विनी (च) ; एषः जनः तथी
गतिः ; अहो तमहं यन् विधे ! कवचा त्वां न दृष्ट्वा ॥१३५॥

प्रसूतकाव्यरसव्यञ्जकवाक्यमाह भदेकेति । जननी जन माता, अहमेव एकः पुत्री यस्याः सा भदेकपुत्रा ।
अती जन मरचानमरं तस्यो जीविकानिर्वाहः असम्भव एव भवेदिति भावः । अथ सा स्वयमेव जीविकां निर्वाह-
विधौत्याह जरातुरेति । अस्या वार्धक्येन आतुरा पीडिता मननशक्तिरहितेत्यर्थः । अतस्तस्याः स्वयं जीविका-
निर्वाहोत्पन्नस्य चरितमाश्रयः । अतिं तम अहं न दृष्ट्वा तस्य जीविकामपि निर्वाहयितुमीत्याह अहो । अहं य-
जनी

मुहूर्तं मातं भवनिन्दया दया-सखाः सखायः स्रवदन्तरी मम ।

निवृत्तिमिच्छन्ति परं दुश्चरस्त्वयैव मातः । सुतमीकसागरः ॥११६॥

मम पत्नी, नया अचिरजाता प्रवृत्तिः प्रसवी यस्याः सा तथीका । सुतरां सा आत्मजीविकागिर्वाह एवात्मनो कथं परजीविकां निर्वाहयेदित्यभिप्रायः । तथा तव मरणानन्तरं तस्या अपरी इच्छाः पतिभूत्वा उभयोरेव जीविकां निर्वाहयिष्यतीत्याह तपस्विनीति । तमः पतिव्रात्यचक्रैः बन्धा असीति तपस्विनी पतिव्रता । अयस्यसा अपरः पतिरप्यसम्भव एवेति भावः । अतएव एष मत्सखयो जनः, तथीक गनीवरटयोः, गतिः एकमात्रजीविकागिर्वाहोपायः ; अस्मी तं नाम अहं यन् विनाशयन् विधे ! विधातः ! कुरुष्व स्वचित्तवर्तिन्येव दया कर्त्री, त्वं न कश्चिद् मानहंयितुं न प्रतिबध्नाति, तेन च त्वमतीवनिष्ठुर इत्याशयः ।

अन मदीकपुत्रे त्यादीनां अतुल्यमेव विशेषाणां विशेषविशेषाभिप्रायेणीकत्वात् परिकरी नामाककारः "उत्तिष्ठि-
शेषैः सभिप्रायैः परिकरी मतः" इति लक्षणात् । अतुल्यस्यै केकानुमास्ये नमोः संचरति । "अदधी रक्ष
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"इं सख यीविहरटा" इत्यमरः । "अथ हिमर्षी ना धर्मो" इति तपः" इति विकाशमेव ।

"अहं हिंसाधाम्" इति श्रीरादिकाहं धातोः "अप" अन्तः कान्तामप्रवर्णं कापिकरपानमित्ये" इत्याह
मन्त्रिते अन्तः क" अहं यस्मिन् अपम् ॥११५॥

वाङ्माला—आमार जननीर अमिहे एकमात्र पूज्य एव इति वाङ्मालापीडिता ; तान्
पत्र आमार जीवित नूतन अमव इहेहाह ; विनवतः न पठित्ता । अतएव एहे वाङ्माले
ऊहाह एव एकमात्र उपाय ; हा विधातः ! आपनि मेहे आमाके विनाश करितेहेन ;
हेहाह आपनान्न इहा आपनाके वाधा दितेहेन ना ! ॥१०६॥

—दयासखाः मम सखायः मुहूर्तं मातं स्रवदन्तः (सन्तः) भवनिन्दया निवृत्तिम् एषन्ति ; (३)

मातः ! परं त्वयैव सुतमीकसागरः दुश्चरः ॥११६॥

जननीभार्याभिरविषये विलप्य इदानीमेकं कविषये विलपन् प्रथमं जननीविषये विलपति मुहूर्तेति । इह
यैव सखायः सखायाः न पुनर्थादित्यादिना केनचित् सम्पर्केति दयासखा परपन्थरदयायास्मिन् सन्तः स्रवदन्तः
इत्यर्थः, मम सख यी मित्राणि, मुहूर्तं मातं कियत्कालमात्रम्, अस्मिन् मम शीघ्रं निपतन्ति अशूचि नयन-
जलानि येषां ते स्रवदन्तः सन्तः, ममस्य संसारस्य निन्दया 'चिगिष' अथविनष्टप्राप्तिमत्संसारम् इत्यादिकपक्ष
सुमुखा, निवृत्तिं विलापविरामम्, एषन्ति प्राप्नुयन्ति । किन्तु हे मातः ! परं केवलमेव यथैः त्वयैव, सुतमीक
एव सागरः सुतमीकसागरः, दुःखेनीनीर्यत इति दुश्चरः, सर्वादेश्या विवृतत्वादित्याशयः ।

अन सुतमीकसागर इति निरुद्धं केवलरूपकमलकारं, तथा प्रथमाहं केकानुमासः, द्वितीयाहं तु अन्त्यानुमास
इति समुदाये संचरति । कुरुष्व रक्षः, सधुरचनावशान्माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"सखा मित्रे सखायै च" इति "परः आदुत्तमानात् वैरिद्वारेषु केवले । परममर्थमिच्छन्ति" इति च विवः ।
केवले केवलाहं परं परममर्थमिच्छन्ति नोत्यर्थः । अतएव केवलाहं परममर्थः अत्यवकापी बोधः ।

दयासखा इति "राजप्रह्लादसखि" इति राजादित्यादत्तप्रत्ययः ॥११६॥

वाङ्माला—आमार पद्मगच्छर वङ्गगणेर किङ्क कालयात्रा चोत्थेन जन पठितेव ; ऊहाह
पत्र ऊहाह नःगाहरेन्न निन्दा करिष्य निवृत्ति पाहेवे । किङ्क मा ! केकन आपनारहे
पूज्योक्तगात्र उडोर् एवम् इहेवे ॥१०७॥

मदर्थं सन्दे प्रवृत्तालमन्वरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।

विशोकयन्त्या सदतोऽथ पश्चिचः प्रिये ! स कौटङ्ग् भविता तत्र चचः ॥१३७॥

कथं विधातमर्थं पाप्मिपङ्कजात् तव प्रियायै त्वन्दुत्वमिष्यिनः ।

वियोज्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिलं क्वाटन्तपनिष्ठ, राचरा ॥१३८॥

आम्बुधः—प्रिये ! त्वया 'मदर्थसन्दे प्रवृत्तालमन्वरः प्रियः कियद्दूर' इति उदिते (उदिते), चच पश्चिचः सदतः विशोकयन्त्याः तव स चचः कौटङ्ग् भविता ॥१३७॥

पद्मिनिधिरथ विस्रपति मदर्थंति । हे प्रिये ! त्वया, मदर्थं न मन्त्रिनिधे न सन्दे प्रविषीभूतं कथासं सन्दे प्रवृत्तालं तेन, मदर्थमनेकं कथासंलानितमिति सन्दिष्टपूर्वकथासंलानितः मन्त्री मन्दनामी, प्रियो मम पति, कियद्दूरं वर्त्तते । तथा च मम क्वेन युष्माभिः समभागमुपभूतं दूरे वर्त्तते एवेति चचवितेऽपि बुध्यते ; किन्तु ; उदिते उक्ते निश्चासिते उदिते, चच अनन्तरम्, पश्चिचः सदचरान् खगा पश्यन्त्यासुव, स चच समयः, कौटङ्ग् विप्रकारो भविता प्रिये इति दूरवर्त्तिन्याः पद्मान् कम्पीयनात् 'रिर'सुद्धं

अन इ'सपद्या श्रीकौट्यात् ।

वाङ्माला—'आमार निमित्तं'

कठ मूत्रे आच्छेन ?' अत्रि । त्वमि एवै

गणक रानन करिण्टे दधिवा, ठोमार ८३

आम्बुधः—(६) विधातः ! प्रियायै त्वन्दुत्वमिष्यिनः

क्वाटन्तपनिष्ठ, राचरा लिपिः मयि कथं निर्गता ॥१३८॥

सर्वमेव कार्यं विधातवित्तं मन्त्रमानः पुनरपि तं सम्बोधय विस्रपति कथमिति ।

अन पद्या यत् सर्वं स्रुत्वच ग्रौरस्सभादयी श्रीतलत्वं कीमलत्वच तयो मिष्यिनी

पङ्कजात् कसपङ्गात्, 'वल्लभया प्रियपद्या स्रुत्, त्वं वियोज्यसे प्रथममेव त्वन्तरादियुत

अति एवम्भूता, क्वाटन्तपनि सर्वपरौत्वे क्वाटन्तपि तापजनकानि निष्ठुराणि स्रुत्वचपरौत्वे कठिनाणि च चचराणि वचां वचां सा तादृशी. लिपिलं क्वा, मयि मन्त्रिणे. कथं केन प्रकारेण, निर्गता निःसृता । तथा च "कारचगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते" इति न्यायात् जनकतासम्बन्धेन उक्तार्थे त्वन्दुत्वगुणसंलानितस्य पाप्मिपङ्कजात् तादृगर्थे त्वन्दुत्वगुणविनिष्टपदाथं केन निर्गमीषितये तद्विपरीतक्वाटन्तपनिष्ठ, राचरलिपिनिर्गमी नितामनीवातु- स्थित इति भावः ।

अतएवात्र कारचगुणविनिष्टकार्यगुणीत्पत्तेर्विधमालङ्कारः, तथा सर्वपरौत्वे क्वाटन्तपेति स्रुत्वचपरौत्वे च निष्ठुरेति उक्ते मन्त्रिणागुहेयात् वचासंख्यमालङ्कारः, पङ्कजाग्निरिति मासम्भवेन पाप्मिः पङ्कजनिवेत्युक्ति- क्वाटन्तपेति वाच्यधीमत्वात् सुतीपमा च, इत्येतेषां गुणप्रधानभाविनावाङ्मालात् सङ्करः । कचयी रचः, प्रकाशो वृचः, वेदनी च रीतिः ।

क्वाटन्तपेति "क्वाटते तपः" इति क्वाटन्तपदे तपतेः क्वा ॥१३८॥

वाङ्माला—हे विधातः ! ठोमार करकमनै आमार अत्रिठमार मीठमता ७ कोपनता ७७ निर्वाण करिवाहिनः किन्तु गेदे करकमन इहेतेहे "त्वमि अत्रिठमार

अथि स्वयूयै रश्मिचतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।

मुखानि लोलाणि ! दिशामसंशयं दद्यापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥११८॥

ममैव शोकेन विदोषं वक्षसा त्वयापि चित्राङ्गि ! विपद्यते यदि (१) ।

तदास्मि देवेन हतोऽपि हा हतः (२) स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥१४०॥

गहितं विद्विष्य हरेवे" एहेकप मङ्गापकत्र ७ निर्हृर अकत्रशुक्त जेथा, आमार विषये कि
अङ्कात्र निर्गत हरेगाहिन १ ॥१७७॥

अन्वयः—अथि लोलाणि ! (ल') स्वयूयैः अश्मिचतो मं मम वृत्तान्तम् अद्य उदिता
(सती), वत असंशयं दद्य अपि दिशां मुखानि शून्यानि विलोकयि

शोकस्य विचित्रमतेः पुनरपि मिश्रामाश्रित्य विलपति [विश्वदः०। लोलाणि !
स्वभाषत एव अपलनेन ! लम्, स्वेषु आसीथ हंरे, अश्मिचतः
तोपमं वक्षसाचातुष्यम्, इमं मम वृत्तान्तं शिरे, संशयकाभाष
इत्यसंशयं निश्चितमिव, दद्यापि हि शून्यानि पदार्थरहितानि
विलोकयिष्यसि, सतीनां पतिः ।ऽपि मे उदयं विदोषित इति च

ती

दो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

स्मिताप्रधानकर्मेण उक्ततया वृत्तान्तमिति प्रधाने

यथेन आसीद्दृश्यमगग, वक्षसाचातुष्यम् आमार एहे
तुमि निश्चय मनाति दिक्कहे शूक्त देखेवे ॥१७७॥

(१) चित्राङ्गि ! त्वया अप मम एव शोकेन विदोषं वक्षसा (सत्या) यदि विपद्यते ;
(उत्तरवि) हा (पुनरपि, हतः अस्मि ; वतः ते शिशवः स्फुटं परासवः (भवैयुः) ॥१४०॥

आत्मनाशेन सर्वनाशं निश्चित्य विलपति ममैवेति । चित्राणि अन्तर्लोककदम्बवत्स्वादाययिभूतानि अङ्गानि
अस्मात्सुखस्योत्पन्नम् । त्वया पञ्चा अपि, ममैव शोकेन, विदोषं स्फुटितं वक्षो यस्मात्तया तादृश्या सत्या,
यदि विपद्यते भियते ; तदा देवेन विधिना, हतः अहं नाशितः सन्नपि, हा निरतिशयशेदे, पुनरपि हतो
नाशितोऽस्मि । यतः कारणान्, ते अचिरात्पञ्चा, शिशवो मम वानकाः, स्फुटं स्पष्टं निश्चितमिव, परागत
असवः प्राचा वेषां ते परासवी वक्षसाभावात्ताः, भवैयुरिति शेषः । तथा च स्वहृदयेनैकवारं स्वयं हतः, पुनः
हृदयेन च पुनरपि स्वयमेव हतः, पुनराहा स्वहृदयत्वात् "अस्मा वै जायते पुनः" इति क्षुभेरिति भावः ।

अथ कवयो रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"परासुवाप्यपञ्चमवैतमसंस्मिताः" इत्यमरः ॥१४०॥

वाङ्मना—हे श्वभरि ! आमारहे शोके त्वामार वृक् फाटिषा यांशाय तुमि
अदि मरिषा यां ; हाय ! ताहा हरेजे, विधाता आमांटेक एकवार मारिषा आवार
मारिनेन । येहेतु आमार नेहे निज मङ्गानगुजि ७ मरिषा याहेवे ॥१४०॥

(१) त्वया विचित्राङ्गि !

(२) तदास्मि देवेन

तवापि हाहा विरहात् सुधाकुलाः कुलायकूलेषु विमुक्त्य तेषु ते ।
 चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथे गताः क्षणेनास्फुटितेषु मम ॥१४१॥
 सुताः ! कमाह्वय चिराय चकृतैः विधाय कम्पाणि सुखानि कम्पति ।
 कथासु शिथ्यध्वमिति प्रमोक्ष्य स स्त्रुतस्य सेकाद्बुधे नृपान्बुधः ॥१४२॥

अन्वयः—बहुभिः मनोरथैः चिरेण लब्धाः अस्फुटितेषु मम ते (मित्रवः) हाहा तवापि विरहात्
 सुधाकुलाः (सन्तः) तेषु कुलायकूलेषु, क्षणेन गताः ॥१४१॥

मनु कथं ते मित्रवः परावर्त्तं हुमिव ते समाह्वय भव्यशिथिलीत्याह तवापीति । बहुभिः मनो-
 रथैः 'विधातः ! मम सु' ॥१४१॥, चिरेण विरहात् परम्, लब्धाः प्राप्ताः, अस्फु-
 टितानि चर्मावराताम् अमु 'अस्फुटितेषु', मम ते मित्रवः, हाहाति निर-
 तिमथयेति, तवापि हुमेन विच्छिदाहोतिः, सुधया आकुला
 विह्वलाः सन्तः, ते हुमीपदीष एव तीरमन्दल कदम्बात्
 क्षिप्रलसनीपाथत्वे नेयौ [मातृसमयेनैव, मता मता
 भवेन्नृरिति शेषः, मम तव च । तत् साक्षात् बुधया
 आकुलत्वादिति भावः ।

अतएवाम गतत्वं प्रति अस्फुटितेष्वपदस्य काव्यलिङ्गम-
 लङ्कारः, प्रथमाह्वं हृत्पुत्रासः द्वितीयाह्वं च च्छेकानुप्रासं
 वैदर्भी च रीतिः ।

"ब्रूयं क्षुपे तद्वी च सैन्यपटप्रतीरयोः" इति विभः ॥१४१॥

वाञ्छाली—हाय हाय ! वह कामनात्र फल वही कालत्र पर यहाँनिग्रहे भईयाँ
 लाय एव याहादेर एधन ७ ८००० फोटे नहि ; आमात्र नेही निष्ठ सङ्गानुलि, ठोमार्त्र
 विच्छेदे कूपाय आकूल हईया नेही वागात्र तुण्डूपेन उपेन लुब्धित हईया हईया, कणकालेन
 मध्येही मन्त्रिणी याहेवे ॥१४१॥

अन्वयः—'हे' सुताः ! (यूयं) चकृतैः चिराय कम् आह्वय कं प्रति सुखानि कम्पाणि विधाय
 (च) कथासु शिथ्यध्वम्, इति सः प्रमोक्ष्य स्त्रुतस्य नृपान्बुधः सेकात् वुवधे ॥१४२॥

पुनरपि पुमानाश्रित्य विलपति सुता इति । हे सुताः ! मितान्मित्रवः पुनः ! यूयं चकृतैः 'कम्' इति पक्षिमावकानां स्वाभाविकैः शब्दैः, चिराय बहुवचं यावत्, कम् अनिर्दिष्टं जनम्, पुमाकं मातापि-
 जोरावशीलमयीरेव मरणादिति भावः, आह्वय आत्मनः, तथा कम् अनिर्दिष्टं जनम्, प्रति अत्यौक्त्य,
 सुखानि खलवदनानि, कम्पाणि कम्पनशीलानि विधाय कला, अयमपि पक्षिमावकानां स्वाभावः, कथासु
 अपरपरिग्रहस्य आलोचनोपस्थानमात्रेण, शिथ्यध्वम् अवशिष्टः भविष्य मरवेन शरीरलोपात् दर्शनमायसम्भवेन
 अपरपरिग्रहस्य शीघ्रकथायामिव स्वास्थ्येत्यर्थः । पुनर्दिनरसपदीक्षारवि पिमादीनां हृदयविदारिकैति मित्र-
 ध्वमिच्छाकृता कथासु शिथ्यध्वमित्युक्तमिति बोध्यम् । इति एतदनुप्रासः, स ङङः, प्रमोक्ष्य सूच्छिला शोकेन
 सूच्छां गत्वा, स्त्रुतस्य ङसंविदापश्यवेन शोकोदयादेव चरितस्य, नृपान्बुधो मन्त्रमन्त्रजस्य, सेकात् सेवनात्,
 बुधे चैतस्यं प्राप्तवान् । ... सूच्छाविस्रस्य जनसेकात् चैतस्यमस्तिमानुमेवपि दृश्यते ।

अत्र कथासु शिथ्यध्वमिति अह्वा प्रतीयमानमरसस्य अभिधानेनैव व्युत्पन्नानां पण्याधीनकव्यकारः, द्वितीयः
 प्रादि छेकानुप्रासश्चेत्युक्तोऽत्र छेदः । कवयो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

चक्रे स चक्रनिभवङ्गमण्यल्लैर्न नीराजना जनयतां निजवान्धशानाम् ॥४४॥

तच्चिन्तामचिसमचिन्तनफले शुक्लारभङ्गा महा-
 वाष्णे चाहवि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गन्तः ॥१४५॥

— 9 —

अथ प्रथमपादे निरुक्तं केवलरूपमनसव्यापारः, सर्वं च व्योक्तानुपासी ह्यनुपपन्नव्योक्तितया च'वृत्तिः । नापुन्यं
गुरुः, पादात्मी च रौतिः ।

“होरा विषो जकाज्यादीः पुंसि बहुरवस्थोः” इति मेदिनी “हृदिताः खीकमाता जा” इति शब्दरत्नम् । “चिन्ता-
नशितुं ह्यसचिन्तोः सत्यमेति ब्रह्मणि च” इति शब्दार्थः ।

श्रीहोत्र इत्यादी "शाक्यपि'वादयस" इति पुनश्चदहीयाज्यापराह्णस्य समाप्तः

आहं लविक्रीडितं व्रतम्—“सुखीति” संज्ञकतः कश्चिद् आहं लविक्रीडितं व्रतम्।

कोटा जिला की न्यायिक व्यवस्था

५४ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

इति नमः सर्वविध लक्षणमहासागराय ॥ श्रीहरिदासविद्या

बालीयनडा बालीयनडा बालीयनडा बालीयनडा बालीयनडा

संस्कृत-संज्ञा-सूची: १०००

— 10 —

বাঙ্গালী—ববিত্তের মূহুর্তালকারের মধ্যে হরিকৃষ্ণ শ্রীহরদেব এবং মাযজ-
দেবী, ইন্দ্রিয়ভাষ্যের মত যে মূহুর্তালকার করিয়াছিলেন ; তাঁহার ব্রহ্মব্রহ্মণ ও ব্রহ্ম-
ভাষ্যের মত যে মূহুর্তালকারের পারিপাট্যে মূহুর্তাল নৈবঘটরিতনামক মহাকাব্যে এই
ব্রহ্মব্রহ্মণ হইল । ১৩৫৪

❖

अपि गोचरो न यः सु तस्मानन्दमविन्दत द्विजः ॥१॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

न च "हरिवंश"ः पुष्पोत्तमः श्रुतः" इति रघुवंशे कानिदासीत्तः "श्रीपतिः पुष्पोत्तमः" इत्यमरीत्तः
 "सकृद्वचरितः शब्दः सकृदेवार्थं नमयति" इति न्यायाच्च पुष्पोत्तमशब्दस्य नारायण एव हृदयान्तं चत्वार्यंशं च
 शब्दावसानावसानं कथमनं तस्य मण्डपि इतिरिति वाच्यम्, काङ्क्षिदासीत्तमराध्या पुष्पोत्तमशब्दस्य नारायणे हृदयं
 कुलमनसं गान्धर्वोपायं प्रतिविधाय, सकलवाससं च सर्वमिदं बालकिरीटोपजीव्योर्ध्वं निक्षेप्यो, प्रायः

सर्वलग्नश्च एव शिञ्जये द्रुतकण्ठं यितमोक्षिराजयम् ॥२॥

प्रथम स्वभावोक्तिरवधारः, द्वितीये पादे द्वेकानुपासः, तृतीये च त्रयानुपास इत्येतेषां संकष्टः । तस्यां

83

पतुर्लभं विदुषां कालानां अतिविशेषमभाविताः ।
 पातुर्लभं विदुषां कालानां अतिविशेषमभाविताः ।
 उपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत् कुतुकान्वृत्तीभिषु ।
 अवलम्बितकर्षं यच्छुद्धौ-कलसीकं रचयन्नवीचत ॥८॥

वाङ्माला—यत्नः कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते

अन्वयः—यत्नः कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 कुतुकलं विदधे ॥७॥

पतग इति । स पतगः कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 इति धारणात्, अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम् अतिविशेषम्
 महीभुज एव पाणिम्, भजन् पाणिम् भजन् पाणिम् भजन् पाणिम् भजन् पाणिम् भजन् पाणिम् भजन् पाणिम् भजन् पाणिम्
 निवृत्तः, कुतुकलं कौतुकम्, विदधे चकार । अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 भजनादिति भावः ।

अत्र नुशब्दो वितर्कः, वितर्कः सन्भावनेति वाच्या भाषाभिमाभिनी निवृत्तः अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 भजनमेव हेतुगति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, इत्यनुपास्येति संहतिः । अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 "भुजो बाहौ करे" इति हेमचन्द्रः ॥७॥

वाङ्माला—यत्नः कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 हरेहरे येन एहे राकारं हते आगमन करिष्ये, उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते

अन्वयः—उपमानसः सः कुतुकान्वृत्तीभिषु निमज्जत् उपमानसम् अवलम्बितकर्षं यच्छुद्धौ-कलसीकं
 रचयन् अवीचत ॥८॥

रूपेति । इष्टं वाचाय अभिलषितं मानसं तदाव्यं सरीवरो येन सः, स इष्टः, कुतुकं कुतुकलमेव अवलम्बितं
 महादमिजनकत्वात् सुधा तस्य कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 धारिते कर्षणस्त्वौ कर्षणं विवरुहयमेव कलसी कुम्भद्वयं येन तत् तथीकम्, रचयन् कुर्वन् सन् पाणिनी रचनेन
 महाकौतुकीदद्यात् तच्च यवणाय नितरामुत्सुकं कुर्वन् प्रियर्थः, अवीचत वक्ष्यमाणं अचनजातमुत्तमान् । यथा कश्चित्
 जगः कलसीद्वयं निलय जलतरङ्गेषु निमज्जन्तं जनं तत् कलसीद्वयमवलम्बयति तथेति भावः । अत्रैव कर्षण-
 स्त्वौ कलसीद्वयं निमज्जन्तं च कलसी आवश्यकत्वात् तत्र तद्रूपम् । तेन च इष्टं रचयन्नवीचते नलस्य दत्तकर्षणं
 सूचितम् ।

अतएवात्र कार्येण प्रसुते इष्टे अप्रसुततादृशकलसीनिषेपिजनस्य व्यवहारसमारीपात् समाखीतिरलङ्कारः,
 निरुद्धं केवलकपकव्यमित्येतेषामङ्गाभिमेन सङ्करः, तथा प्रथमे पादे मानस-मानस इति यमकम्, द्वतीयचतुर्थयो-
 र्वाकालुपासी इत्यनुपास्येति समुदाये संहतिः । मधुररचनावशान्नापुर्थं गुञ्जः, पाञ्चाली च रीतिः ।

"स्नाने सरसि मानसम्" इति त्रिकाश्रयः ॥८॥

वाङ्माला—यत्नः कश्चिद्वाच्यं धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते
 कर्षणविषयकं द्वेष्टि कुतुहो धारणं करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते धारण करिष्ये हिमेन; अत्राह उदाहरणं हते

अनवद्यतवाहिं नी नृगान् नृगयोऽप्य न भूयतां सताम् ॥१॥ ॥॥

इतीदथोज्ज्वल तव स धर्म ॥८॥

सुखमेति । अथांगमाना धर्मशास्त्राणां यानि समीचीन अभिप्रायास्त वा पाठ्ये
तथोक्ताश्चरयिष्ये, स्वगदा त्रिव्यं क्प्रार्थित्व सा, न विनीत्यते । मन्वते, सतत
तथापि हे जगत्सुन्दर ! कामदेववत् मनीहरमूले । स्वर्गे भवेत् प्रत्यक्ष सुखं निमित्त, देवाः । उदयेन
भां प्रति कृपाया उत्पण्या उज्ज्वली मनीहरे, तव च त्यागो धर्मो सर्वगतः, तव च शक्तिरानी दीवानामे
ऽपि तन्निरासी महाफलवदित्याश्रय ।

अथ स इति तच्छब्दोपस्थापितव्यमिति हेतुः शब्दस्य सति सत्त्वोत्पत्तिरिति प्रसङ्गमात्रेण च तद्योरभेदमाभिधानात्
 सत्त्वोत्पत्तिरिति प्रसङ्गमात्रेण च तद्योरभेदमाभिधानात्
 सत्त्वोत्पत्तिरिति प्रसङ्गमात्रेण च तद्योरभेदमाभिधानात्

मृगशोया' इत्य'सामाह लिखितस्वयं

सदा सर्वदेवता चित्ता सर्वशो मृगाः ।

॥ मगस्त्वं न पुरुः शीतम् । मृगया येन पूज्यते ॥”

इत्थं विकृतिः 'व' षट्कायामयादिभ्यत् ।

३३. सर्वं प्राप्ताय नृणा इत्या महाबल ।” H. 2 H.

ବାବାଜୀ—ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ମହତ୍ତ୍ୱମର୍ଥାଭିଜ୍ଞ ରାଜାରାଓ, ସୁଗମାର ନିନ୍ଦା କରେନ ମା ; ହେ ଯଶନ !

শ্রীমতীঃ তথাপি আপনি আমাকে যে ছাড়িয়া দিয়াছেন, তাৎ আপনার দয়াবিত্তা-
বলবল উজ্জ্বল ধর্ম । ২।

अन्वयः — अवलस्य हलाश्रितः भवाम् निजनी इदुमपीडितः स्वाम् अनवद्यदृष्टार्हिनं स्वाम् प्रतां भूयः
तां स्वयया अघाय न (भक्ति) ॥१०॥

अनु "मा हिंसात् सर्वा भूतानि" इति श्रुत्या प्राणिमात्रस्यैव हिंसाविधानात् निषिद्धाचरणस्य च धर्मीयतादिकं
स्वानुपासीतपादिकं कर्त्तव्यं च विगलस्य सर्वसिद्धत्वात् नृपैः । कथं स्वगथा न विगीयत इत्याह । अचल
दुर्बलं स्वकुलं निजमनुस्यूतं भूमिं अग्नौ खादन्तीति अचलस्वकुलाग्निमान् । एतेन मनुष्यानां जातिहिंसानिव
न्धनं महत् पापं भक्षणपराधस्य वर्तत इति सूचितम् । निजनीडदुस्मान् स्वकीयकुलाग्रान्धैर्भूतभक्षान् पीडयन्ति
परापराधमहादिना व्यथयन्तीति ते निजनीडदुस्मपीडितान् । अनेन स्वगानां ज्ञतज्ञतापापं विशिष्टापराधसंतीति
ध्वनितम् । स्वगान् विहृष्टान् । तथा अनवधानि अभिन्त्यनीयानि कस्यापि अत्यकारणादनपराधीनैः तेषां
क्रूरकायादीनि अहंयन्ति भक्षन्ति पीडयन्तीति अनवद्यदृष्टाहिंसमान् । तेन स्वगानामपि हृष्टदयाचारपापं नृपैः
परापराधस्य विद्यत इति प्रत्याखितम् । ज्ञानं हरिबान् ; ज्ञातं विनाशयताम्, मूर्खतां राज्ञाम्, स्वगथा नित्यं क
प्रातिहिंसा, अचाय पापाय, न भवतीति शेषः ; अपराधितया हृष्टनीयेषु राज्ञां हृष्टदानस्वाभक्षकत्वात् तद्द्वारा

कल्पजनान्तरादिधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतियोगः ॥१२॥

আবার তিনি জল বর্ষণ করিয়া সেই সন্তানের ঘেমন প্রত্যাহার করেন; আরিও তেমন
আপনার যে অশ্রীভিকর বাক্য বলিয়াছিলাম, বর্তমানে শ্রীভিকর বাক্য বলিয়া আবার
তাহার প্রত্যাহার করিবার ইচ্ছা করিতেছি ॥১১॥

[illegible]

अथ सर्वे बलिने निवेद्यमानां विविधविधपातितानां प्रयुक्तान् परिकरासङ्घातः, परिहारसाधुक्तत्वं प्रति पराई-
मावाप्यंस्तेषु क्वापि साव्यसिद्धिर्न श्वनयोरुक्तभावेन सङ्गरः । मन्वादी गुरुः, वैदर्भी च रीतिः ।

सप्तमसंज्ञिति "द" इत्यादिना प्रमाणीयसाधकस्य सम्ययः ॥१२॥

पतनीन मया जन्मपतेः तव उच्यते किं प्रभूयति ? इति चेत्, त तदधि प्रत्युपकारं मु

अथ यः मां न त्यजति ॥१५॥

मन्वही प्रतिग्रहः कैम दातव्य इत्याह पतञ्जनेति । पतञ्जेन पञ्चिषा मन्वा, सुद्रादपि सुद्रतमिनेत्याश्रयः, अगत-
पतेः भुवनधीवरस्य तस्य, महीतीपि महीतमस्येति प्रायः, उपकृत्य उपकारस्य उपकारः कर्त्तुं, निर्वर्धः, किं
प्रयुज्यते किं शक्यते ? अपि तु कथमपि नेत्यर्थः, असम्भवात्, सम्भवेऽपि समुद्रे हिमबिन्दुदानस्यैव तस्य गितान-
तुच्छतया अनुक्तं स्थलादिति भावः । इति चेन्न जानामि, तु किन्तु, तदपि तथापि, प्रत्युपकारः तस्य प्रत्युपकार-
करधार्या, अर्त्तयः मन्वी व्यस्तगतिव्यवहारः पीडाः, नां न व्यज्जि । तथा च तस्या कृतस्य मन्वीचमकृतस्य
उपकारस्य प्रत्युपकाररूपः कश्चिन् प्रतिग्रहः नयेत् त्वम् दातव्य इति भावः ।

अथ 'किं' प्रभूयते' इत्यर्थापत्तिरवधारः 'प्रत्युपकृतं मनःयः' इति च ज्ञानप्राप्तयेत्युभयोः संघट्टिः । तथा तदपीति तथापीत्यर्थं अथापत्तिरनित्यवाचकत्वदीर्घः । 'इति चेन्न तद्यपि नी तु मां गच्छति प्रत्युपकृतं मनःयः' इति पाठि तु तत्समाधानम् । प्रसादी गुणः, वेदमी च रीतिः ॥१३॥

বান্ধালা—আমি একটি নামান্ত্র পক্ষী; আর আপনি যষ্ঠাযজ্ঞের অধীশ্বর; হুতরাং আমি কি আপনার উপকার করিতে পারি? (বখনই না,) ইহা আমি বুঝি। কিন্তু

কম্পনকর কার্যক্রম এবং অসামান্য পরিস্থিতিতে আমাকে ত্যাগ করি-

शब्दः प्रकाशं चेतनं व्यक्तम् । पञ्चोपनिषत्सु उपक्रियान् प्राप्नुते । अत्र (४) शब्दः

विदुषः न (कलि) ॥२४॥

मन्त्राप्रवृत्तः । तस्मात्तद्वद्वयम् । तद्वत्तुम् । किं ततो निवर्त्तया इत्याह अचिरादिति । अथवा
पञ्चाक्षरं, अचिरान् शीघ्रं । अक्षितरिणितसमादिति भावः । उपकारं, उपकारकारिणी जनस्य, चात्मीपयकोन्
चात्मीनी नाय्याः । अक्षरं, वीर्यानि । उपक्रियां प्रत्युपकारम्, आचरन् कुर्यात्, लब्धोपकारी जन इति
शेषः । इत्यम् एव विधेयं युक्तिसूत्रे विधीयते । भा उपक्रिया, पृथु मं इती अस्तु, अथ अथवा अथः स्वल्पा अस्तु,
इह अस्मिन् विशेषे एकतरपक्षे, विदुषः विमंचकानां । अगमं, शब्दो निर्गन्धी नास्ति ; स्वस्थानुसारेण ज्ञतस्य-
वीपकारस्य पर्याप्तत्वात् अहमपि स्वस्थानुसारेणैव ततोपक्रमेण परिष्कारादिति भावः ।

अत्र किकानुप्रासहस्यनुप्रासयोः संचष्टिरुक्तः । प्रसादो गद्यः कविः च वेति ।

“युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् । नायस्य द्विषु पठः” इत्युक्तम् ।

औपधिकीमिति "उपायात् क्त्वञ्च" इति उपायशब्दात् स्वीये प्रकाशः क्त्वञ्च

বাস্তবতা:—স্বা. উপকারীর জন্য নিষেধ প্রত্যক্ষ প্রত্যক্ষ করিতে।

এই যুক্তিমূলক বিধি ছিন্ন হইলে, সে প্রত্যাশকার গুরুতরই হইবে, কিংবা অসম্ভব হইবে, এক্ষণ বিশেষের প্রতি বিবেচক লোকদিগের কোন আগ্রহ থাকে না।

अथवाः—इदं मदीरितं च त्विचारभाक् न भविता, तदपि शक्यम् ।* इदं विचारकं न भवितुं शक्यम् ।
अपि कौरवीः इव किं मुदं न धास्यति ॥१५॥

अथ त्वया कर्तव्य उपकारसाधकुरमाशान्, चादौ सामान्यपक्षिणस्य वचनं सुबं भविदित्यर्थे किं प्रमत्तम् ? अतस्तु वा वचनं कथमनर्थकं समर्थयेत्तु इति यत् उक्ततत्प्रसिद्धमिव मया अर्थं स्यादित्याह भवितेति । इह भवितेति' मम वाक्यम्, चेह यदि, विचारित् पर्यालोचनया चाह सत्यतया मनीह्वर' सत्यमेवेत्यर्थः, न भविता न भविष्यति, तदपि तथापि, अर्थं भवता श्रुतञ्चम् । कथं अन्वयमिदं इयं खगलस्य पक्षिणी वाक् वाक्यम्, इत्यतः इति हेतोरपि, कौरगौरिव शुक्लपक्षिवाक्यमिव, किं मुदं भवत आनन्दम्, न धास्यति न विधास्यति, अपि तु धास्यति वेतार्थः । तथा च प्रायेणैव लोकाः कौतुकानन्दलाभाय शुक्लपक्षिणी वचनं श्रुन्वन्ति । एवञ्च तद्वचनमिव मन्वचनमपि कौतुकानन्द्योरवश्यं विधास्यमानत्वात् मन्वचनमप्यवश्यं त्वया अर्थमिवेति भावः ।

अत्र विचारः सादृश्यरूपकार्याभावेऽपि अत्यल्पकार्यात्पनं विभावनासङ्कारः, अत्यल्पं प्रति परार्थवाक्यार्थस्य
 इत्यन्त्यत्वादाकाशस्य हेतुना जायते इहम्, अर्थापत्तिः, अतीतपमा च, इत्येतेषामङ्गाभिभावे सङ्कारः; ईकाग्रप्राप्ती
 इत्यत्र गुणाद्येति समुदाये सङ्गच्छिः। तथा पूर्वं वदन् तदपीति तथापीतार्थे च वाचकमिति वाचकत्वदीर्घः; स च
 'वचनं अचरितं' तथापि मे' इति पाठेन समाधेयः। प्रसङ्गादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

अथमिति सुधातो. "स्वराद यः" इति यप्रताये गुणे च सति "वीरीह्यां कृदयः स्वरयन्" इति स्वरयन्नात्.

संभवति । इति भाष्ये । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

वरमायं स दिष्टपिष्टपन्नितयान्त्वसङ्गं गुणोदयान् ॥ १७ ॥

वाङ्मना—आचार्य एव वाङ्मना, यत्र ७ पद्यान्तेऽत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 इहेवे ना ; उवाचि आपनात्के हेहा उवाचि इहेवे । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

अन्वयः—परिचायं चायं कीकृतनामा सः । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

अथ भूयो गौरवद्विका विहायदानीं । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

अथवाचि विहायदानीं । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

वाङ्मना—यत्र ७ पद्यान्तेऽत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

अन्वयः—सः अननाक् प्रसिद्धः । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।
 अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् । अत्रात्रात् ।

दमयन्त्या वर्षं नार्थं प्रथमं तदुत्पत्तिमाह दमनादिति । स भीमी राजा, दमनात् तनयां वरमापेति सम्बन्धः ।
 ननु दमनः कथं तादृशं वरमादित्याह अननाक् प्रसिद्ध इति । अननाक् अनन्तम्, प्रसिद्धः परिचर्यादिना
 प्रसन्नात् । अथ दमनवाक्यं यदि सतां नामविषयित्याह तथ्यगिर इति । तथा सता गौर्वाक्यं यस्य तन्नात् ।
 किञ्च तथात्वेऽपि प्रभावाभावे कथं तदाक्यं सफलमभवदित्याह तपोधनादिति । तप एव धनं यस्य तन्नात्
 महात्तप प्रभावादिति भावः । दमनात् तदाह्यात् काञ्चाश्चिन्महर्षेः सकाशात्, दिष्टः कावः पिष्टपं जगत्सुखी
 जितथे भूतभविष्यत्तमानात्केषु त्रिषु कास्त्रिषु स्वर्गमर्षपातालात्केषु त्रिषु जगत्सु चेत्यर्थः न विद्यते अन्वः
 सङ्गः सङ्गो यस्य सः अनन्तसङ्गः अनन्तसङ्गगुणोदयो लावण्योदयोदिगुणादिमांसी यस्यां तपोधनाम्
 दमनां कथां कथासामरूपनित्यार्थः, वरम् अभीष्टम्, आप क्षेमः ।

विष्णुः ॥ अथान्त त विदुषः ॥ विष्णुः ॥ विष्णुः ॥
 प्रपन्नान्महर्षयः ॥ तान् वदन्तानामिषत्तु चासरेण वाः ॥ १० ॥
 अथान्त त विदुषः ॥ अथान्त त विदुषः ॥ अथान्त त विदुषः ॥
 जितयोद्धयत्प्रमोक्षयोः तदख्यं चण्णोभया भगवत् ॥ ११ ॥

[illegible]

বাস্তবিক—মহারাণী ! ওদের সাগর ভীষ্মাচ্ছাদিত। এই দময়ন্তীকে
আপনি সাক্ষাৎ লক্ষী বলিয়াই মনে করেন। কেন না স্বপ্নেও থাকিলেও, কোন্ ব্যক্তি
মহাদেবের মস্তকস্থিত চন্দ্রকলাকে না জানে ? ৪১২

अन्वयः—विष्णुं सा वासुदेवि विभक्तं कुरुष्व भिन्नप्रकृतः जगन्नि। कः पशुना यदि सपुनः
कृतैव चानरेव (कुरु) कुरु भगवांन् सन्वयः ॥२०॥

देवानां चरणास्य मातृपायाश्च मन्त्रकः । मातृपादाद्वर्णाद्वर्णा देवानां चरणादारभ्य मातृपायाश्च मन्त्रकाः ।
 तत्रैव निमित्तं व्यवहारः । तत्रैव कृतानुष्ठानं विष्णोः । पादौ चरणादारभ्य वर्णना दृश्यते । अतएव
 चरणाद्वर्णाद्वर्णा मन्त्रकः । तत्रैव मन्त्रकवर्णादारभ्य वर्णयति चिकुरेति । विदुषो पश्चिन्ता, सा दम-
 यन्ती, क्षीणं चित्तं । मूर्खनिमलं चित्तं धारयति ; ते चिकुरप्रकरा दमयन्ताः कैवलाः ।
 अतएव चरणाद्वर्णा मन्त्रकः । अथ अथर्ववेदां सर्वोत्कर्षः उपमानभूतस्य चामरस्य सत्त्वान् उपमानस्य च
 अथर्ववेदाधिक्यं सन्तुष्टादित्युक्तं पशुनापीति । की लनः, पशुनापि चमराख्येन त्रिथ्यं ज्ञातोयथाचिन्नापि,
 अथर्व विदुषि कः कथः । अथर्वसूत्रे चापि, चपुरस्कृतेन लाङ्गलक्षणाया असम्मुखवर्णोक्तयेन पशुनाकृतेनेति तावत् ;
 अथर्व पुनश्च अथर्ववेदां तिरस्कृतेन, चामरे च चमराख्यहरिचविशेषस्य लाङ्गलक्षणेन सङ्गत्त्वनाया असम्भवात्
 तेषां दृष्ट्या चिकुरप्रकराणां तुलना सादृश्येन, इच्छतु इच्छेत्, अपि तु कौडिपि जेतव्यः ; पश्चित्तमेव
 पुरस्कारात्तत्त्वज्ञानस्य वस्तुनो महासूत्रं जनेनापि तिरस्कृतेन वस्तुना सङ्गत्त्वनाया असम्भवात् कथञ्चित्
 उपलब्ध्याऽपि अवस्थाया नितान्तमेव वैषम्यादिति भावः ।

अतएवात्र उपमानानुरूपेण च उपमिथयिकुर्यकारणात्तु कथं वाचिकवचनं नादुक्तमित्यतो व्यतिरेकालङ्कारः,
पशुसूत्रं धीमं देहि तदमेदाध्यवसायादतिथ्योक्तिः, चर्यापत्तिश्च, इत्येतेषामन्तर्ज्ञातमिव सङ्गरः, चिकुरप्रकारा
इति षष्ठीकागुणसमेति समुदाये संसृष्टः । प्रसादो गुणः, वेदोर्ध्वं च रोतिः ।

इत्यत्रिति "विध्यदियु सप्तमी च" इति विध्यर्थे पञ्चमी ॥२०॥

বাবলা—পণ্ডিতা নয়তী, যে কেশকলাপকে মস্তকে ধারণ করিতেছেন; সে কেশ-
কলাপ সর্বাংশে উৎকৃষ্ট। কিন্তু পণ্ডিতেও যাহাকে পশ্চাতে রাখিয়াছে, সে চামরের সহিত
সে কেশকলাপের তুলনা করিবার ইচ্ছা কে করিবে? ॥২০॥

अन्वयः—सनाः खरकख्यनकैतवान् तदखनेष्वप्यसौभया जितयोः भयात् सदसत्पुनोन्नयोः
 कदमोः बान्धनां जनयन् ॥२१॥

[illegible]

বাস্তবিক—দময়ন্তীর বিকৃত নয়ন-পুলক শোভা, হরিণের নয়নযুগলকে পরাজিত
করিয়াছে; তাহাতে ভবিষ্যৎ (মরণো মরণ) সেই হরিণনয়নের সূচী। উপস্থিত হইয়া
থাকে; সেই জন্ত, হরিণ খুরদ্বার কণ্ঠ যনের ফলে। যেন সেই নয়নযুগলেই যেন সাধনা
করিয়া থাকে। ১২১।

अन्वयः—ॐ धरापते ! दमस्तुतुः कोकिलमुनिरपि, इदं वक्ष्ये त्वत्प्रशङ्गाः समीचीनयाः न विना श्रुतिगानित्या सुतरां व्यभिचरेत् ॥१२॥

अथेति । ईश्वरपते ! भूपते ! दमस्सुदमयन्त्वाः, लोकवृक्षमपि भूतापि त्वं वि-
 तया निर्द्दिवत्नेन लोकवाचां विषयतया उत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धतयेत्यर्थः, सुतरां व्यतिभाते परस्परं
 शोभते । अतस्तद्वाङ्मे तव पापनिन्द्योः सम्भावना नास्तीति भावः । दृश्यादि प्रत्यक्षं, सुतिगमितया
 कथं पर्यन्तगमितया अतीवविस्तृततयेत्यर्थः, सुतरां व्यतिभाते परस्परं शोभते । अतस्तद्वाङ्मे परम-
 सुन्दरोऽसीवाङ्मयः । तथा स्मृता अदृष्टरमणीयं लोकपरम्परया आकर्षिताः पुराणशास्त्रादौ विदुः दृष्टाः
 प्रत्यक्षरमणीयं आद्यादवलोकिताः स्मृताश्च न दृष्टाश्चेति स्मृदृष्टाः, रमणीयुषा अपि सौन्दर्यकलाविद्यादयः
 स्त्रीधर्माश्च, सुतिगमितया सर्वेष्वेव जनानां श्रवणगोचरतया सर्वत्र प्रसिद्धतयेत्यर्थः, सुतरां व्यतिभाते परस्परं
 शोभते । तेन च सर्वगुणशालितया दमयन्तो सर्वेष्वेव तव योग्यत्वमिष्टायः ।

अथ प्रस्तुतस्य दृग्गुणस्य अपस्तुतशेष लोकायुगरमणोगुणोर्व्यतिभाते इत्येकथा त्रिंशदा कर्तृत्याभि-
 सन्त्यन्यात् दृष्टकमलहारः, तथा व्यतिपूर्वस्य भाषातोः ते भाते अन्ते इति त्रिष्वपि वचनेषु 'व्यतिभाते' इत्येक-
 वचनान् वचनशेष इत्यनधीरकाशयानुप्रवेशरूपः सहर्तः । तथा लोकाशब्दो वंशावस्थावाचक इत्यवस्था-
 लक्षणेः, - स च 'अपि वंशगुणं दृष्ट्वापि' इति पाठेन समाधेयः । प्रहादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सुतिरात्मावशात्तन्वीः । षड्जात्यारम्भिकाशास्त्रकर्त्ताकथंनयोरपि ।” इति हिमचन्द्रः ।

अतिपूर्वस्य भाषायाः "बलिबली आगतिहिंसाशब्दायां ह्रस्वः" इत्यनेन इवादितादात्म्येपदम् । अन्त्ये
इति बहुवचने कृते तु "आत्मने आगकारान्" इति मत्वोपः । अन्त्येप्रभाषाव्युत्पत्त्यायं नपिप्रशस्तमयम् ।

दमयन्ता दमयन्ताया च भीमराजस्य पुत्र आसीत् । तेन हनस्य सखा मन्यतेति दमसखा दमयन्तो
 दमयन्ताय ॥१९॥

नाना मासक रक्षयता कृत्यामपि गता तदावपि
अपि खनिजमन्त्रालये विद्यमाने खनिजद्विधाम् अथ
अथरः किं निवेदनम् फलमप्यस्ति भव्यमप्यस्ति
एतत्परिवर्त्य मत्तदः पदमप्या रदनम् : वदतु (१) :

বাঙ্গালী—হে মহারাজ! দমস্তীর পিতৃহল ও মাতৃহল, উৎসাহিত হইয়া
পরস্পর অত্যন্ত শোভা পাইতেছে এবং নয়নযুগলও, রূপবাহিনী
শোভা পাইতেছে; আর তাঁহার প্রত্যেক দুই বস্ত্রের দ্বারা
বলিয়া পরস্পর সান্তিশয় শোভা পাইতেছে। ১২৫

अव्ययः—मलिनं मलिनं विदुषी पृथ्वीम् अथ गती तदीया कते (सती) कलिनम् अपि
कविगर्दविधं विदधाति ॥२३॥

[illegible][illegible]

“हरिण्या वृषतो भोक्ता शलाकाः कञ्जलस्य च” इति रत्निदेवः । “हरिणं वृक्षे शोभायामभ्यङ्गाभिलाषयोः” इति विश्वः ।

विहस्यती इति “अनुपपन्नस्य कृत्” इति शनृडो नकारलोपः । अथ्यती इत्यनं तु “तुदादिभ्य ईकारे” इत्यनेन नकारलोपः ॥२३॥

বাঙ্গালী—দময়ন্তীর নয়নযুগল, পদ্মক মলিন বলিয়া ব্যক্ত করিতেছে এবং হরিণীর নয়নকে ত নিকট বলিয়া স্পর্শই করিতেছে না; আর কজ্জলরেখায় শোভিত হৃদয়, তখনপক্ষীকেও সৌন্দর্য্যগর্বে দরিদ্র করিয়া দিয়াছে ২৩॥

अन्वयः—यथा रदनकदं वदत् 'अधरविन्दम्' इत्यदः पदं विन्दनामकं फलम् अजातं अधरं
 विन्द इति भावः अन्वयः अभते ॥२४॥

(१) अपरं खलु विष्णुनामकं पाञ्चमाभ्यामिति भव्यमन्वयम् ।

समतेऽपरिचिन्त इत्यदः पदमस्य। रदनच्छदे नदन ॥

পুথ্যসংগ্রহাঙ্গীকৃতঃ নিম্নলিখিতপাঠ্যঃ বিখ্যাতঃ (১)
 অমর্যতুঃখিতঃ বিধম্ জামলীপদ্যনবঃ সারমকম্ (২)
 সুবমাধিব্যবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (৩)
 অমর্যতুঃখিতঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (৪)

রত্নাঙ্গীকৃতঃ, গম্বীরপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 গুণঃ, পাঠ্যলীপঃ রীতিঃ।

জামলী "রত্নাঙ্গীকৃতঃ" হতি জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 পদ্যনবঃ।

আকাঙ্ক্ষা সূত্র্যম্ভায়েন নীলাদিকপাঠ্যঃ (১) জামলীপদ্যনবঃ (২)
 —হরাচার্যঃ— "গম্বীরপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)

বাঙ্গালা—বিধাতা দম্বীর মুখনিখাণ করিব'র অঙ্গ, চন্দ্রমণ্ডল হইতে যেন সারিগণ
 নিখা গিয়াছিলেন; জাহাজেই তিনি চন্দ্রমণ্ডল গিয়াছেন একটী ছিট করিয়া কোলিয়া-
 ছেন এবং সেই গম্বীর ছিটপথ দিয়াই চন্দ্রমণ্ডল, পদ্যনবঃ আকাঙ্ক্ষা নীলবর্ণ ধারণ করি-
 তেছে এবং তাহাই কলকরূপে এলাপ করিতে দেখা যাইতেছে।

অন্বয়ঃ—জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (২)

গুণেতি। জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (২)
 জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (৩)
 জামলীপদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (৪)

অমর্যতুঃখিতঃ, তথা বিধোদাভ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 অমর্যতুঃখিতঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (২)

"জামলীপদ্যনবঃ" হরাচার্যঃ ১২৬।

বাঙ্গালা—বিধাতা দম্বীর মুখনিখাণ করিব'র অঙ্গ, চন্দ্রমণ্ডল একটী
 উপযুক্ত শরা ঘুরাইতেছেন; সে শরাটি, কলকরূপ গোময়ের লেপ ধারণ করে এবং আলি-
 পনা দ্বারা ভ্রমবর্ণ থাকে ১২৬।

অন্বয়ঃ—সুবমাধিব্যবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (১)
 অমর্যতুঃখিতঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ পদ্যনবঃ (২)

সুবমিতি। সুবমায়াঃ পরমশোভায়াঃ নিবৃত্তিঃ, পরীক্ষাঃ পরমাঃ পরমশোভাঃ (১)
 সুবমায়াঃ পরমশোভায়াঃ নিবৃত্তিঃ, পরীক্ষাঃ পরমাঃ পরমশোভাঃ (২)

नलिके न तदुच्चवासिके त्वयि नालीकविभुजिकामयोः ॥२८॥

"समकालिनीयान्यो जगदीश्वरः । गतेऽस्य कालमात्रे पश्येत्तच्छिवात्प्रयात् ॥"

अतएवाव काव्येण प्रस्तुतै पद्यैः कथं प्रस्तुतं । इदमकस्मिन्महाकविमुनये पद्यारम्भोपात्तं समसीतितलङ्कारः,
पद्यस्य पराजयासम्बन्धेऽपि तत्तुल्यसम्बन्धोक्तं विलम्बप्रतिष्ठापनाय प्रसिद्धं पद्यार्थैः वाक्यान् स्य चतुर्लोकान् वाक्यान् चतुर्लोकान्
वाक्यानिहाम पद्यस्य स्वाभाविकं कलितोन्मथनं भङ्गनस्य च । पद्यं निरङ्गं केनलङ्कारः । इत्येतैरामङ्गादिभावेन
सङ्गरः । प्रसादो गुणः, वेदोर्ध्वं च कीर्तिः ।

अभाजोति भञ्जधातोः कर्मीकृतैरिति "भञ्जेरिष बा" इति नञाबलोपः । इति "द्योऽ-
धिकरणकर्मीशोरप्रयोगश्च." इति पञ्चमी । तन्मु खमपेथा भग्नमित्यर्थः । "पराजिगृह" इत्यनेन च पराजिगृह
इव पराजिगृहकथातोयं इत्याह ॥२०॥

सन्त्ययः—तदक्षरौ निपद्यमानयोः धनुषी विश्वजयाय सदितौ । त्वयि मालौकिकविमुक्तिकामयोः

(रतिपञ्चशाययोः) मलिके, तदुच्चमसिके न ॥२८॥

एकेन भूद्वयं नसिकाच्च बन्धयति धनुर्वी इति । तस्या दमयन्त्य धुर्वी भूद्वयस्त्वपे, रतिपञ्चबाणयोः
रतिदेवीकास्त्रद्वयोः धनुर्वी धनुर्बन्धम्, विश्वस्य विभुमानस्य ज्ञाया, उदिते उत्पन्ने । दमयन्त्या भूयुक्तद्वयः
मेन सत्रैव कामातुरा भवन्तीति भावः । तथा त्वयि त्वा प्रतीत्यर्थः, गालीकाविभुक्तिं गालीकयन्त्रतो गुणी-
जिह्वेव कामयत इति तयोः रतिपञ्चबाणयोः, नलिके गालीकयन्त्रस्य ज्ञाद्वयम् ; किन्तु तस्या दमयन्त्या उच्च-
नसिके उच्चतपासिकाद्वयं न । तथा च दमयन्त्या सुखमण्डले यदेतन् रन्ध्रद्वयमुक्तमुन्नतं किञ्चिदङ्गं दृश्यते,
न खल्वेतन् गसिका, अपि तु त्वयि गुणीजिह्वेव कर्तृकामयोः रतिपञ्चबाणयोगीकास्त्रद्वयस्य ज्ञाद्वय-
मिति सरलाक्षः । तद्वज्जेन च त्वमतीव कामयशी भवेदिति च भाषाणः । न च तदानीम् इदानीमन-
भ्यस्तुतः ख्यातं गालीकास्त्रं गालीदिति बाध्यम्, नलकसमये तत्संज्ञायाः प्रमाणाभावेऽपि योऽर्थसमये तत्-
संज्ञायाः बहुतरपणावस्थित्यर्थं काम्यसंज्ञाधिपतेर्गोचरस्य कृतवद्भावेन सह समरे एतद्गालीकास्त्रस्य बहुतर-

अथ दमयन्ताः क्षुद्रशरीरतिपञ्चवाचबोधं तु सर्वस्वलोपायान् निरुक्तं विवक्षयन्त्यस्य स्यात् । अत्रानुक्तमिति-
वेधेन भलिक्वाथवद्वान्स्थानापनादपञ्चतिरिक्त्यन्योनां क्षीनरिपेक्षतया संज्ञाः । पराङ्मुखेति । अत्रानुक्तमिति-
योरीकान्नायानुवेक्षयः सङ्गर इति समुदायेऽप्यसंछिन्ना । पूर्ववत्तिरिपेक्षितमिति । अत्रानुक्तमिति-
वैदर्भी च रोतिः ।

বাঙ্গালা—দময়ন্তীর দুইটী আঙ্গুণে রত্নদেবী ও রত্নদেবীর দুইখানি কন, ত্রিভুবন
জয় করিবার জন্য উৎসাহিত হইয়াছে; আর তাহাদের দুইটী নাসিকাভ্যন্তর কোন বস্তু দেখা
যায়, বাস্তবিকপক্ষে উহা দুইটী নাসিকা নহে; কিন্তু আপনাদের প্রতি বন্ধুকের শুদীনির্দেশ
করিবার অভিলাষী সেই রত্নদেবী ও রত্নদেবীর দুইটী বন্ধুকের উহা দুইটী নাল হইল।

[illegible]

“निचो भातुः सुहृन्निभम्” इत्यनेकार्थः । “लोकाविद्यासक्रिययोः” इत्यमरः । “श्रीलक्ष्मीवेशसम्पत्सु भारतीशोभयोरपि” इति विद्याशेषः ।

বান্ধালা—যাঁহার বাহুযুগল, অলঙ্কৃত মুণালকেও অঙ্গ করিয়াছে এবং যিনি হস্তের

অপি তদুপায় প্রসপ্য তাৎপৰ্য্যম্ ॥২০॥
 অরযীবনযোঃ স্তুত্ব ইযোঃ প্রবক্তৃণৌ ভবতঃ কুচাবুভৌ ॥২১॥

নানি বিধান ও ক্রিয়া) দ্বারা মিত্রসেবক (স্বর্ধাসেবক ও সহায়শালী) পশ্চাদ্ভ্রমের ত্রীকোণ
 (শোভা ও আনন্দিক) প্রদর্শন করিয়া থাকেন; হে বীর! সেই সময়তই আপ-
 নার যোগ্যতা ॥২০॥

অনুব্রতঃ—অপি তদুপায় প্রসপ্য তাৎপৰ্য্যম্ ॥২০॥
 বিধিসুসূচী (সত্য) ॥২০॥

দমনক্যায় বচঃ— ১০মী ইতি । শিশুলা প্রবক্তৃ তদুপায় যৌবনযেতি শিশুলাতদুপরে বাক্য-
 যৌবনাগ্নৌ, বচসী বচৌবচন, বিধিনা বিধি, প্রবিন্য সমানার্থে বিধান জ্ঞান, রোমান উদরপটযৌবদ-
 তানা কোচা বৈষ্ণবকীরে বৈষ্ণা বিষ্ণু তে ক্রমা সীমা সত্যবদীভ্যস্ত ন্যায়াদা যস্য তস্যামপি, সুদৃশি
 জীমলনয়নায়া দমনক্যায়ঃ কামিনীবিধি বিধানবিধি, বিধানসুচী বিধানসুচী, অচমৎসনাম-
 জ্যায় তিস্তসীতি প্রত্যক্ত এতৎকালো ইত্যর্থঃ, ন বচসি, ন বচন্যতঃ । যস্য কৈলজীভ্যস্ত ন যথাস্থানং
 বিমল্য জ্ঞতসীমায়ামপি মুনৌ প্রত্যক্ত এতৎকালো ইত্যর্থঃ, ন বচসি, ন বচন্যতঃ । যস্য কৈলজীভ্যস্ত ন যথাস্থানং
 দমনক্যাদানৌ বাক্যযৌবনযৌঃ সত্যস্থানে বচনং ইতি তে সর্বর্থঃ পশ্যেৎ সৌম্যেতি সুচিতম্ ।

অথ কাব্যেণ প্রসূতৈ বাক্যযৌবনযৌঃ ইত্যদৌ— অসমুদ্রাদিহৃদ্যবদ্বারঃ— ১০ সমানার্থিত্বদ্বারঃ
 প্রবিভাগপূর্বকসীমাকরণবদ্বারঃ সত্যতি সত্যবদ্বারঃ কাব্যানুপপত্তিঃ প্রবীক্ষ্যঃ— ১০ প্রতি স্যামি-
 বিধি বিধিসুসূচী ইতি পদদ্বয়াদৌ উত্থিত পদার্থ উত্থকং কাম্যলিঙ্গন, উত্থনপ্রদানং কাব্যপ্রদতি সত্য-
 সংঘটিতঃ । তথা জ্ঞতসীমি ইত্যনন্তরঃ স্থিতিযোগ্যস্য অপিশব্দস্য বিধিনা ইত্যনন্তরপাত্নাৎ, অক্ষমতাভৌপঃ
 সত্য “বিধিনে ব ন রোমরেখয়া জ্ঞতসীম্যপি বিমল্য রজ্যত” ইতি পাঠে সমাধেয়ঃ । পূর্বং পদ বচঃ প্রবাহী
 ক্রমঃ বচসী বচীতি ॥২০॥

বাক্যশালা—বিধাতা সমান অংশে ভাগ করিয়া, রোমরেখা দ্বারা সীমা করিয়া দিয়া-
 ছেন; তথাপি বালা ও যৌবনবয়সের মধ্যে প্রত্যেকেরই সময়তর শরীরটিকে সম্পূর্ণ অধি-
 কার করিবার ইচ্ছা থাকায় কেহই সন্তুষ্ট হইতেছে না ॥২০॥

অনুব্রতঃ—অপি, কালিমর্কঃ; অসাধনতা গমিতে তদুপায় প্রসপ্যতীঃ ইযোঃ স্তুত্ব অরযীবনযোঃ উভৌ
 কৃচী প্রবক্তৃণৌ ভবতঃ ॥২১॥

বিধিঃ সূচী বচঃ ইতি অর্থোতি । অথ অপিশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্, এতৎকালো সম্ভাবনামৌবচঃ । কালি-
 মর্কঃ সীমাপ্রবাহঃ; অসাধনতা অতললভ্যতাম্, গমিতে প্রাপিতে, তস্যা দমনক্যায় বচুবি অরৌরি, প্রসপ্যতীঃ
 সন্যাসতীঃ, ইযোঃ, স্তুত্বম্ভৌ বাক্যলভ্যারি, অরযীবনযোঃ কাম্যলভ্যযোঃ সম্ভব্যে, উভৌ কৃচী দমনক্যায়
 অচমৎসন, প্রবক্তৃণৌ সন্যাসত্বাৎ অতললভ্যমুতললভ্যতী, ভবতঃ । এতেন দমনক্যায়রৌ অতিদৃষ্টৌ কালিঃ;
 কাম্যলভ্যযোরাবিভাবঃ, সূচী অ কৃচস্তুত্বৌ জাতাবিল্যেতি অর্থোঃ সুচিতাঃ ।

অথ অপিশব্দেণ প্রবক্তৃণামসাধনতায়াঃ প্রতিপাদনাত্ বাচ্য মাধমিসানিনী জাতাত্ত্বাৎ অলভ্যারঃ; তেন

च दमयन्ताः । नहीरुपलयातनात् रूपकावहारी द्यावत इत्यलङ्कारैर्वाङ्महारजनिः । पूर्वं राजद्वयो
अहारी रसः, प्रसादी गुणः, वेदनीं च रीतिः ।

“नर्दावमुद्यमत्र-वृद्धासम्भवास्तप” “प्रवादी निर्भरो भवः” इत्यमरः ॥११॥

वीक्षणम्—आदि मने करि,— नोतार अवाहे नमवतीर शरीरही

अतन्मूर्ध्न करिग्राहिनः, अथच ताहाते काममेव च योवनवयम देहार।

दितेहिनः, ताहे नमवतीर अत ह्ती, ताहातेर अवलम्बुत्तु

॥१॥

अन्वयः—निजहेतुदण्डजः चक्रधमिकारितागुणः कलसे किम् (वर्तते)

तदुच्चकुचौ भवन्

प्रभाभरचक्रधमिम् आतनीति ॥११॥

कलस इति । हे राजन् ! निज स्वकीये गी हेतुनिमित्तं निजहेतुदण्डजः चक्रधमिकारितागुणः कलसे किम् (वर्तते) इति शेषः । निमित्तकारणगुणः कार्यं कदापि न वर्तते ; नवा किमपि दण्ड इति तस्याः प्रत्यक्षं प्रपञ्चयत इति चेत् मयैव दण्ड इत्याह स इति । यत् यस्यात् स कलसः, तस्या दण्डगुणः चक्रधमिकारितागुणः भवन् सन् प्रभाभरेण कान्तिप्रवाहिन चक्रं कामिजनसमूह एव चक्रं कुम्भकारणत्वात् । कामसौहृद एव धमिर्भरणं ताम्, आतनीति विस्तारिण जनयति । अत एव प्रक्रावत्तु चक्रधमिम् । तद्विक्रतीभूतदमयनीसगकुम्भे चक्रधमिकारितागुणी विद्यत एव कलसे क्रियावत् । हे सत्याग्रह ।

प्रथमं विचारः—न प्रत्यक्षमते विविधं कारणम्, समवायि असमवायि निमित्तत्वेति । तत्र यत्समवेतं कार्यं भवति तत् समवायि कारणम् । यथा घटं प्रति कपालम् । इदमेव वेदान्तिकैरुपादानकारणमाख्यायते । घटं प्रति कपालश्चः संयोगः असमवायि कारणम् । घटं प्रति दण्डचक्रादिकश्च निमित्तकारणम् । तत्र च असमवायि कारणगुणः कार्यं संक्रामति । यथा कपालगतः शुक्रवर्णो घटे । किन्तु निमित्तकारणगुणः कार्यं न संक्रामति । यथा दण्डगतशुक्रादिघटे न संक्रामति । एवं स्थिते हंसेन नलं सम्बोध्य प्रथमार्थरूपे प्रप्रे कृते अलीकप्रप्रनिमित्तमात्मनो जडताजतधिकृतिमुदीत्य द्वितीयाहं न चमत्कारिणी भावचातुरीमाविर्भावयता निरति-
शयवचनरचनाकौशलेन नलं विस्मापयता प्रथमार्थप्रयोग्यता समर्थितेति ।

अत्र प्रथमार्थे अर्थापत्तिः, द्वितीयाहं तु स तदुच्चकुचौ भवन्निर्भरं केवलरूपकम्, कामिजनसमूह-कुम्भका-
दीपकरणयोः कामसौहृद-धमणयोश्च भेदेऽपि चक्रधमिशब्दयोः स्नेहमहिम्ना तत्तदभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिवयम्, तथा
कलसे चक्रधमिकारितागुणस्यासत्त्वेऽपि तच्चक्रधमितननमिति विरीधात् स्नेहेन च तत्समाधानाद्विरीचाभासत्वेनैतेषां
गुणध्वनानभवेनाह्लादिभावात् सङ्करः । यत्, मल्लिनाथेनाभिहितम्—“ताकिं कसमये विरीधाद्विरीधाभासीत्यङ्गाए
इति कैचिदुक्तं तदव्यन्तास्तुतचरमलङ्कारपारदृष्टानः शृण्वन्तु” इति । तत्र तु नान्यथं कीलकस्यापराधो यदस्य
अलालापं वधिरा न शृण्वतीति वादः साधूयान् इत्यलमपीदृशेण अरतामासीदमेव । रसादयः पूर्ववत् ।

(१)....चक्रधम.... । (२)....चक्रधम.... ।

বাস্তবিক কারণ বশত; সেই দণ্ড হইতে উৎপন্ন চক্রব্রমণের অনবত্যা-
 পন্ন, সে কালে? (কখনই না;—আছে—) যেহেতু, সেই কৃত দময়ন্তীর অননুগম-
 রূপে পণ্ডিত হইয়া ঐবাহে বিস্তৃতরূপে চক্রের ভ্রমণ জন্মাইতেছে ॥৩২॥

अथ भजत इत्ये कथा क्रियया अप्रस्तुतयोः शिखीभराजीः कर्तृत्वाभिमुख्यं । काचित् कियभजनं
कथरिपुभजनञ्च प्रति निर्मितवर्षाणां षडस्य जितकुम्भपदस्य च यथाक्रमं कृतवान् । पदार्थः ।
सादृशमेतन्ना भजनइत्यस्यासम्बन्धे ऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिइत्यस्यैव तेषां पूर्ववत् सङ्करः ; तथा
इत्थ्यनुप्रासयेति समुदाये स' सृष्टिः । रसादयः पूर्ववत् ।

বাস্তালা—দময়ন্তীর কেশকলাপ, আপন পুচ্ছের ভিত্ত্বার করিয়াছে বলিয়া, ময়ূর
যাইয়া কার্তিকের সেবা করিতেছে ; আর দময়ন্তীর স্তনসৌন্দর্য্য, নিজের দুইভকে অর করি-
য়াছে বলিয়া, ঐরাবত হস্তী যাইয়া ইন্দ্রকে আশ্রয় করিয়াছে ॥৩৩॥

बाभ्यामुदरं वर्णयति उदरमिति । नत ऊर्ध्वं प्रोक्षमावेन गर्तोभूतः मन्थो मन्थद्विषो यस्य तत् तादृशं । इष्टं यस्या दमयन्त्यास्तस्या भावः नतमन्थपृष्ठता "त्वतलीगुणवचनस्य" इति ऋक्सः । तथा स्फुरत् व्यक्तीभवनं अङ्गुष्ठ-
मदं विष्टेर्द्धाङ्गुलीस्थानं यस्य तेन तथोक्तेन, मुष्टिना, चतसृषाम् अङ्गुलीनां मन्थेभ्यः अन्धन्तरत्रयात् निर्गता
या तिस्रो बलवती मांसतरङ्गाः तामिर्भाजते शीतमत इति तत् तादृशम्, दमस्सुदं मयन्त्याः उदरं कृतमिव, विचित्रमिति
शेषः । तथा च दमयन्त्याः पृष्ठदेशे मेरुदण्डोपरि ऊर्ध्वोक्ष्मावमानः खलु यो गर्तो वर्तते, स तु विष्टेरुक्ता-
नाङ्गुष्ठनिवेशात् जातः ; तथा उदरोपरि यत् बलित्रयं वर्तते ; तत् चतसृषामङ्गुलीनां निवेशात्, अङ्गुली-
चतुष्टये तन्मध्यस्थैश्च सम्भवादिति भावः ।

संघटिः । तथा जतमित्यस्य कर्षपदानभिधानात् न्यूनपदतादीषः ; स तु जतं विरिषि
धेयः । प्रकरणादिव दमयन्त्या लाभेन दमस्समुत्थित्युक्ता अपि न न्यूनपदतादीषः ।
स्यात् षोडशी गुणः, गौडी च रीतिः ।

चतुरङ्गुलिमि “संख्याव्ययादङ्गुलिः” इति राजादित्यादौ ॥१३॥

वाङ्माला—विधाता वृद्धे आङ्गुली ऊर्ध्वं प्राग्वया, ५० करिषा, ५०० उन्नयनं, १०००
करिषाहिलेन वलिषा बोध इय । केन न, तादृशं निम्नमेकमेव उन्नये मेहे वृद्धे
आङ्गुलेरु चापेर लषा नौहृ क्षाप्र इहियाहृ ; आङ्गुलेरु चारिषा आङ्गुलेरु तिनटा फाक
मिया तिनटा थर बाहिर इहेया पेटेर उन्नये इहियाहृ (तावाङ्गुवाव) ॥७८॥

अन्वयः—कोऽपि कुतुकी (सन्) दमस्समुः उदरं परिमाति किम् । यत् सहस्रकाञ्चिभिः
बलिभिः (सन्) धृततच्चतुरङ्गुलि इव ॥७९॥

उक्तविधौ भङ्गाद्विषयः भवति । कोऽपि जनः, कुतुकी तदुदरस्यातिरुक्तादर्शनेन कौतुकवान् सन्,
मुष्टिना दमस्समुः उदरं परिमाति किम् मुष्टिमध्ये प्रियते नवेति ज्ञातुं परिच्छिनत्ति किम् ? । ननु
यत् यस्यात्, हेमकाञ्चया स्वर्णमंखलया सहति सहस्रकाञ्चयस्त्राभिः, बलिभिः
सहस्रकाञ्चयः, तदुदरम्, धृततस्तस्य परिमातुः चतस्रः अङ्गुल्यो येन तत्तादृशमिव भाति शोभते । तथा च
एकं सहस्रकाञ्चि, तिस्रश्च वलय इति चतस्रः परिमादजनस्य मुष्टे रङ्गुलिचतुष्टयमित्याशयः ।

अथ पूर्वाद्धं किमुशब्दस्य उत्पन्नावाचकत्वात् द्वितीयाद्धं च साक्षादुत्पन्नावाचकवशब्दोपादानात् वाच्यं
भावाभिमानि क्रियोत्पन्नाद्यथम्, तथोय कार्यकारणभावादङ्गाभिभावेन सङ्करः । रसः पूर्ववत्, प्रसादी गुणः,
बैदर्भी च रीतिः ।

“संख्याव्ययादङ्गुलिः” इत्यत्र “प्रागुक्ती विधिलतपुरुष एव” इति नियमात् धृततच्चतुरङ्गुलीयत् बहुव्रीही नात्-
प्रत्ययः ॥१३॥

वाङ्माला—केन लोक कोङ्कविष्टे इहेया मूट दारा नमयस्त्रीर उन्नयनं मापितेहे
कि ? । येहेतु मे उन्नयनं स्ववर्णमय चञ्चुहारैर सङ्घित तिनटि थरकेहे येन मेहे मापयितार
• चारिषा आङ्गुलेरु क्षाप्र धारण करितेहे ॥७९॥

अन्वयः—विधिः मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया पृथुवर्णलतमित्तत्वात् (सन्) एककचक्रचारिणं मान्यथं
रषं निर्मित्सति किम् ॥१४॥

एकेन नितम्बं वक्ष्यति पृथ्विति । विधिविधाता, मिहिरस्य सूर्यस्य यः सन्दन एकचक्री रथस्य शिल्पं
निर्माणां तस्य शिक्षया शिक्षानिवन्धनपाटवेन, पृथुं विशालं वर्णलं गोलाकारं तस्या दमयन्त्या नितम्बं कटी-
यश्चाङ्गानं करोतीति स तादृशः सन्, एककेन अद्वितीयेन चक्रेण चरितुं शीलं यस्य तम्, नम्यथस्य कामदेवस्याय-
मिति मान्ययत्नम्, रथम्, निर्मित्सति निर्माणमिच्छति किम् । तथा च सूर्यस्य एकचक्रचारिरयन्निर्माणेन तादृश-

भुवनेत्यं कतः संह'सकी-कुरुतस्ये विधिपत्रदम्यती । ३८॥

अथ शिवस्य भक्त्या जगत्प्रिया क्व कातुपासनायोः संप्रति । पूर्ववत् रहः, माधुर्यं गुणः,
पाशादौ च रिति

सन्त्ययः—सुन्दरी परिष्कारिणः। कामं, रजः, रश्मिं तन्मं जिहः किमु? धनदापता-रूपः फल-खर्वी।
 कामं अपि जिहः एव ॥३७॥

अतः पूर्वाज्ञे अर्थापत्तिः, दसयनूक्तयुगलसूक्तकारभिरुक्तयमित्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरित्यामयोरङ्गादिभावेन सद्वरः । तथा प्रथमपादे वक्ष्यनुप्रासः, द्वितीये च द्वेकानुप्रास इति सैमुद्राक्षे संघट्टः । युवन्तु पूर्वरागी रसः, प्रसदो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

जे तु' शीलमसया इति जणाः ; "जिभुवोः झुक्" इति जयते; झुक् प्रताय, तस्य च मिष्टादित्वात् रश्मा-
मितादौ न कर्मणि षष्ठी ।

বাপালা—হৃন্দরাজী দময়ন্তী, নিজের বিশাল উরুযুগল দ্বারা কেবল কি কদলীবৃক্ষ-
জয় করিয়াছেন ? (তাহা নহে); কিন্তু কুবেরপুত্র নলকুবেরের তপস্বী ফলে যাহার
স্বনয়ুগল হইয়াছিল; সেই রক্তানারী যুবাটিকেও নিশ্চয়ই জয় করিয়াছেন ॥৩৭॥

श्रामां चरन् वषर्यति जलजो इति । ये जलजे पद्मद्वयं कर्तृणो, रवेः सूर्यस्य सेवया तदभिमुखान्स्थान-
कपीपात्मनवा इव, एतस्या दमयन्ताः, पदतां चरणत्वकपम्, पदम् उगमस्थानम्, चपापतुः प्राप्तवती ; वतः
शब्दात् सौरीये पदयोः शब्दवचनद्विवर्धः भूषः निजिसम्, विधेर्त्वाच्चाः पठे वाङ्मौढी दम्पती च संज्ञायापती,
एष कागल, ते जलजे, वृक्षं वृक्षीकुरुतः च वृक्षयुक्तो पादकटकावयुक्तो च कुरुतः । तया च देवसेवया कम्-

अत्र पूर्वाह्णे वाचा गुणहेतुत्वात् ; पराह्णेऽपि च वाचा विद्यमानत्वात् । तत्र च पूर्वाह्णे हेतु-
 श्लेषेनाभिदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ; प्रथमे पादे सुत्यगुणस्य द्वितीये च हेतुत्वात् तत्रापरिनिमित्त-
 तया संसृष्टिः । पूर्ववत् पूर्वरागवधी रसः, मधुररचनलक्षणाभावात् गुणः, केचित् रीतिः ।

“पदं व्यवसितिवाणस्यागलछाद्दि, वस्तु” इति सक्तः पादकटकः । “पञ्चमं वाहनं पुण्यम्” इति मरः ।

रवणं हत् सम्पदादित्वात् रीतिर्भावे हि यः । तत्र च सप्तम्येति तत्र मरः असहसकी, सहसकी कृतत इति
 सहसकीकृततः अभूततद्भावे चि प्रत्ययः ॥३८॥

वाङ्माला—ये द्वे जी पत्र, अथवा उपाननायनतई येन समयशीर चरणचक्रप उंरुटे
 हान नात करिशाहिन । (ये चरणे) रव उनिश निरुहई आमार बोध हर ये, अन्तार
 बाहन हंगुगुज आदि । (ये पत्र द्वे जीके हंगुगुज करितेहे ॥३८॥

अन्वयः—समाधिचपिताखिलचपं जलजं दमयन्तीपदनामि जन्मनि कथं मञ्जुला
 गतिं गतः । श्रिताः श्रमावात् धर्माजं नाभिलाषात् अवलम्बिताः पुण्याः पुण्यजनिकाः सरः सरितः मानसादि-
 शरीरव्यग्रादिद्वयो येन तत्, तथा समाधिना निद्रया सूयादर्शनात् मुद्राशैत्यर्थः ध्यानेन च चपिता अतिवाहिताः
 अखिलाः सर्वाः चपा रावयी येन तत् तथोक्तम्, जलजं पद्मम्, दमयन्त्याः पदं चरणमेव नाम यस्य तखिल
 जन्मनि दमयन्त्याः पदरूपेणोत्पत्तावित्यर्थः, कथं केन हेतुना, मञ्जुलां मनीषाम्, गतिं गमनं दशाच्च, न एतु
 न प्राप्नोतु, अपि त्ववश्यमेव एतु इत्यर्थः ; तदर्थमेव उक्तविधधर्माजं नात् धर्माजं नेन च अन्यस्यापि जन्मान्तरि
 मनीषरगतिप्राप्तिदर्थं नादिति भावः ।

अतएवात्र त्रिष्टविशेषणसाध्येन जलजे उक्तविधपुण्यवत्कनव्यवहारसमारीपात् समासीति, तादृशगतिप्राप्तिं
 प्रति श्रितेत्यादिविशेषणपदद्वयार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अर्थापत्तिश्चेत् तं तेषामङ्गाभावेन सङ्करः ;
 पूर्वाह्णे हेतुत्वात् इति समुदाये संसृष्टिः । पूर्ववत् रसः, प्रसादी गुणः, वेदधी च रीतिः ।

“समाधिर्निर्गम्ये ध्याने निद्रायाश्च समर्थने” “गतिर्मागे” दशायाश्च ज्ञाने यावाभ्युपाययीः । नाडीवणसर-
 य्याश्च” इति विवः ।

एत्विति “विध्यादिषु समी च” इति सम्भावनायां पञ्चमी ॥३९॥

वाङ्माला—ये पत्र, गुणाजनक मद्रावर उ नदी आलय करिशाहिन एवम्, समाधि
 अवलम्बनपूर्वक ममत्र रात्रि अतिबाहित करिशाहिन ; ये पत्र, समयशीर पननायक जन्म
 अन्तर गति नात करिटे न । (येन ? ॥३९॥

अन्वयः—सरसीः परिशीलितं गमिकर्मीकितनं कनीहता मया सदसत्त्वश्रयमीचरीदरी सा दृशीः
 प्रतिधिलम् अनायि ॥४०॥

বাবুলাল।—আমি এই দয়বশীকে বর্গের যুবতিগণ অপেক্ষাও অধিক হৃদয়ী হিঁস
করিয়া চিত্তা করিয়াছিলাম যে, কোন্ পুত্র ইহার গতিরূপে বিধাতার মনে বাস
করিতেছে । ৪১।

অসম্ভব, অন্যে কু সবেণ্ডে অপি যুবসু, পূর্বপক্ষতা দময়ন্তী অযোগ্যত্বান্ পূর্বপক্ষত্বান্ নিরসনীকপূর্বপক্ষত্বপক্ষতান্, ব্যপনেতু নিরসিতুন্, অসম্ভবঃ অসম্ভবঃ সন্, লখি নলী, সিদ্ধান্তাধিয়ং দময়ন্তী যোগ্যত্বনিষ্পত্তিহীন, স্যবেশব' নিবেশিতবান্ বিপশ্যতয়া স্থাপিতবানিত্যর্থঃ । তথা চ শাস্ত্রে কৃতা সর্ব' এব পূর্বপক্ষা নিরাস্যাঃ, তথা দময়ন্তী যোগ্যত্বে অন্যে সর্ব' এব যুবানী নিরাস্যাঃ ; এব' শাস্ত্রে যথা সিদ্ধান্তী শাস্ত্রাঃ, তথা দময়ন্তীযোগ্যত্বে তমীক পাশ্চ্য ইতি ভাবঃ ।

অন নলী সিদ্ধান্তবুদ্ধিনিবেশনে নলদময়ন্তীঃ পরস্পরানুপপত্তে ন শাচাপ্রতীতিঃ সম' বাসালঙ্কারঃ, পূর্বাঙ্ক' কিকানুপ্রাসযন্তু ভয়ীঃ স' সৃষ্টিঃ । পূর্ব' রাগরূপঃ শঙ্কারী রসঃ, প্রসাদী গুণঃ, ব' দর্শী' চ রীতিঃ ।

"প্রকৃত্যর্থ' বিরোধী তর্কোপন্যাসঃ পূর্ব' পক্ষঃ । শাস্ত্রার্থ' বিনিষয়ী নিষ' যঃ" ইতি তিথিত্বলং জ্ঞাতঃ । নিষ' যঃ এব চ সিদ্ধান্তঃ । সর্ব' এব যুবানী দময়ন্তীযোগ্য' ইতি পূর্ব' পক্ষঃ ; ন ; নলসু যোগ্য' ইতি চ সিদ্ধান্তঃ ॥৪১॥

বাক্যলা—তাঁহাঁর পর, আমি মনে মনে দময়ন্তীর যোগ্য বর মিক্রপণ করিতে প্রকৃত হইয়া, (আপনি ভিন্ন) সকল যুবকের উপরেই পূর্বপক্ষতা বঞ্ছন করিতে না পারিয়া, আপনার উপরেই সিদ্ধান্তবুদ্ধি স্থাপন করিলাম ॥৪২॥

অন্বয়ঃ—চিরম্ অবলীকিতা অপি প্রচিহ্নিতা সা অনয়া তব রূপসী:নয়া কৃতসংস্কারবিবোধনস্য মে অদ্য অুতিম্ আকুদ্বতী ॥৪৩॥

অনয়েতি । চির' বহুপূর্ব'ম্, অবলীকিতাপি দৃষ্টাপি, প্রচিহ্নিতা নির্মূলহাঙ্গা, সা দময়ন্তী, অনয়া দৃষ্ট-মানয়া, তব রূপস্য সৌন্দর্য্যস্য সৌময়া শোভাধিনা অসাধারণসৌন্দর্য্য'সৌন্দর্য্যঃ, কৃত' সংস্কারস্য অুতিপ্রবর্ত'কঃ ভাবনাখ্যসংস্কারস্য বিবোধনম্ উদ্বোধন' মল্ল তল্ল তাড়নস্য, মে মম, অদ্য অুতিম্ আকুদ্বতী অরণবিষয়তা প্রাপ্তবতী । যোগ্যবস্তুদর্শন' হি ভাবনাখ্যসংস্কারীবোধনদ্বারা যোগ্যবস্তুস্বর' আয়তীতি ভাবঃ ।

অন অুত্যাৱীড়ণ' প্রতি কৃতেত্যাদিপদসার্থ্য' ইতুরিতি পদার্থ' ইতুক' কাম্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । রাচবানন্দমহাঃ পাবনমতে অরণালঙ্কারীস্মীতি চ' চর্চি' সম্ভারঃ । রসাদয়ঃ পূর্ব' বত্ ॥৪৩॥

বাক্যলা—আপনার এই সৌন্দর্য্যের পর কাঠাতে আমার ভাবনাধাসংস্কারের উদ্বোধন অগ্নাহিরা দিয়াছে ; হুতরাং সেই নির্মূলহাঙ্গা দময়ন্তীকে বহুপূর্বে দেখিয়া থাকি-
লেও, তিনি আজ আমার স্মৃতিপথে উঠিয়াছেন ॥৪৩॥

অন্বয়ঃ—(২) বীর ! পর' লখি দময়ন্তী-কিলকিষিত' বিরাজতে কিল । নলিহারাবলিরামস্বী-
য়ক' তবসৌন্দর্য্যে এব দীপ্যতে ॥৪৪॥

अतएवार्थ एवम् ।

प्रतिबलू एमा इकारश्च कानुमार्गेण स' छज्यते । रसादयः पूर्ववत् ।

"जित-युष्मदित-इसित-माध-कोध-ग्रमादीनाम् । साङ्ख्यं किलकिञ्चितम् अभीष्टतमसः सादिजात् हर्षात् ॥"
इति साङ्ख्यदर्पणः ।

किल सन्ध्याश्च किञ्चित् भावान्तरमिति किलकिञ्चितम्, प्रवीदरादित्वात् साधु ॥४४॥

वाङ्माला—हे वीर ! केवल आपमार उपरैहे नमयस्त्री कांयाश्रमग आविर्भूत
हैसा शोभा पाहेतेहे हैसा निष्ठम । केम ना, मणिमयहारश्रेणीर सौन्दर्या, इव तिम्र
अनेहे शोभा पाहेया थाके ॥४४॥

अन्वयः—इ' तव रूपं तथा विना अवकीर्तिनः पुष्पम् इव विफलम् ; (तथा) नृपदधना इयम् अवनी
इया, सम्प्रवदन्पिका सुवनी अपि का ? ॥४५॥

दमयन्तार्यं मतान्मुत्सुक्यराह तवेति । इदं दृश्यमानम्, तव रूपम् असाधारणं सौन्दर्यम्, तथा दमयन्ता
विना । एतच्च परवाक्यद्वयेऽप्यन्वति । अवकीर्तिनी बन्धावच्छस्य, पुष्पमिव, विफलं निष्प्रयोजनं फलरहितम् ;
रूपलभ्यस्य योग्यरमणीयरत्नसालाभादिति भावः । तथा नृपदधनि तवैव चेष्टया इदं प्राप्तानि धनानि यक्षा सा
लयीक्षा, इयम् अवनी तवायसा पृथिवी, इया व्यर्था ; सम्प्रवदन्ती मधुरमालपनः पिकाः कोकिला यक्षा सा
शाहसी, सुन्दरं स्त्रियं वनमुद्यानमिति सुवनी मनीहरमुद्यानमित्यर्थः, अपि च का न कापि निता नतुष्टे तयर्थः ;
योग्यस्त्रीवद्भावित भोगर्थं न मधुरायसाणत्वात् अन्यथा च शून्यप्रायत्वादिति भावः

अत्र प्रथमाहं पूर्णोपमाविनीक्षीरेकाग्रयागुप्रवेशरूपः सङ्करः ; द्वितीयाहं तु विनीक्षित्वयम्, अर्थापत्तिः,
ईकानुमार्गस्येति समुदाये स' छटिः । पूर्वरागरूपशङ्करो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"नन्दीऽफलोऽवकीर्ति च" इत्यमरः । स्वल्पत्वाद्यर्थं विवक्षायां सन्ध्यादिशब्दानां नदादित्वाद्भीकारात् सुवने-
शब्दश्च च सन्ध्यादिगणान्पातित्वात् सुवनीत्यत्र नदादित्वादिब ईपतायः । तथा चामरः—“स्त्री स्यात् काञ्चि-
अन्ध्यादि विवक्षापक्षे यदि” ॥४५॥

वाङ्माला—वक्ता वृत्तेर हूल घेयन निष्फल ; नमयस्त्री वातौत आपनार एहे रूपं
तेमने निष्फल ; आर नमयस्त्रीके छाडा आपनार एहे धनसम्पत्तिपूर्ण राज्या वृथा एव
ऊठाने कोकिलगण कलहव करिया थाके, मेहे अम्बर उठान ओ तूछ ॥४६॥

অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ

অন্যসুখস্বাদামাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ

বাপ্রাণা—বর্ষাকালে যেমন কুমুদে পক্ষে মেঘাবৃত জ্যোৎস্নার সহিত সঙ্গেন
 ফুলত হয় না; তেমনি দেবগণেরও আকাঙ্ক্ষিত এই দময়ন্তীর সহিত সঙ্গেনও আপনার
 পক্ষে ফুলত নহে ॥৪৬॥

অন্যসুখঃ—তৎ অর্থে দময়ন্তীঃ; স্তব্ধাঃ তথা তথা কাম্যমাণাঃ বিদধে, যথা তথা তদ্যে নিহিতঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ কাম্যমাণাঃ

অথ তচ্চিৎ দেবকর্তৃপ্রতিবন্ধিনীহীনী কৌ নান্যোপায় ইত্যাহ তদ্বিতি। ততস্মাত্ তথা দময়ন্তী অসুখ-
 মনসাত্ কৌ, অর্থে দময়ন্তীঃ স্তব্ধাঃ নিকটে, তথা তথা তৈল তৈল প্রকারেণ, তব নলস্ব, কাম্যমাণাঃ
 বিদধে করিআনি; যথা তৈল প্রকারেণ, তথা দময়ন্তী, তদ্যে স্তব্ধাঃ, নিহিতঃ পতিজনে স্থাপিতঃ
 মনসাত্ পতিজনে তত ইত্যর্থঃ; অথ, ইন্দ্রেণ দেবকর্তৃপ্রতিবন্ধিনী, ন অপনীযতে তদ্ব্যয়ান্ লাভসাধ্যতৈ। এবম্
 স্তব্ধাঃ প্রতিবন্ধিনীঃ; মনসাত্ ন তদ্যোপায় ইতি ভাষ্যঃ।

অথ ইন্দ্রেণোপি ন অপনীযতে অন্যেণু ইবেণু মন্যেণু বা কৌ কথিতার্থানুপাতনাদর্শ্যপরিব্রজ্যঃ, তথা
 “লব্ধং-তবং-ল সা দময়ন্তীঃ” ইত্যনুশাসনাত্ অথ ত-অ-দ-অ-ল প্রকারাখ্যানিকদলস্বানীভাষ্যতয়া স্তব্ধাঃ
 অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ; ইন্দ্রেণ আদ্যতনস্বাধিঃ স্তব্ধাঃ অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ স্তব্ধাঃ স্তব্ধাঃ
 স্তব্ধাঃ

বিদধে অপনীযতে ইত্যনুশাসনোপি অদ্রবক্ষ্যমাণাঃ স্তব্ধাঃ ॥৪৭॥

বাপ্রাণা—অতএব আমি দময়ন্তীর নিকটে সেই সেই ভাবে আপনার প্রণয়না করিব;
 বাহাতে তিনি আপনাকে স্বয়ং আপন করিবেন; অথচ ইন্দ্র ও আপনাকে (সে স্থান
 হইতে) সরাইয়া দিতে পারিবেন না ॥৪৮॥

আপ্যমিষ; পরন্তু তস্য তদ্বচীরত্বজ্ঞানস্য জ্ঞাপ্যাদনদ্বারৈব আক্ষিপয়ামিতাদক্ষ্যমি মম সাধুতা মনন, তদ-
জ্ঞাপ্যাদনাত্ পূৰ্ণং তদ্রক্ষ্যমি সূক্ষ্মতাদক্ষ্যমি মম সাধুত্বমিতি স্বরূপার্থে মাধার্যম্ ।

অন্য সামান্যেন বিধিবস্তনবং নবদীপ্যন্তরন্যাসীতজ্ঞানং, বিতীৰ্ণবাদে হি কান্তদাসকথিতমযৌঃ সংঘটিতং ।
বসাদবঃ পূৰ্ণং ॥৪৮॥

বাক্সালা—এ বিষয়ে আপনাতর সত্যতা আছে কি না, কেবল তাহা জানিবার জন্যই
আমি ইহা নিবেদন করিরাছি; কিন্তু তাহা নিশ্চিন্দই হইয়াছে । কেন না, সঙ্কলনের
ফলস্পাদন দ্বারা এই আপনাতের উপযোগিতা প্রকাশ করিয়া থাকেন; কিন্তু বাক্য দ্বারা
করেন না ॥৪৮॥

অন্বয়ঃ—সঃ দ্বিলাধিপাত্ অশ্রুদিতং বিষদং তদিদং বচীতমতং পরিদীয্য অতিব্রহ্মতয়া তদুদ্বারম্
ইব সিতং স্মিতং বিনিশ্চয়ী ॥৪৯॥

তদিতি । সঃ লক্ষ্যঃ, দ্বিলাধিপাত্ অশ্রুদিতং বিষদং তদিদং বচীতমতং পরিদীয্য অতিব্রহ্মতয়া তদুদ্বারম্
অশ্রুদিতমুপপন্নম্, বিষদং ব্যক্তং স্পষ্টাৰ্থমিত্যর্থঃ স্তম্ভাবত এব যথেষ্ট, তস্য তৎ ব্রহ্মত্বমিতি তদিদম্, বচী
বাক্যমিব অমৃতং সুখা তন্ম পরিদীয্য আদরৈশ্চ সৰ্বং মাতুল্য সাঙ্কল্যেন পীল্য অতিব্রহ্মতয়া নিতানন্তমুপপন্নতয়া
ঘানাধিক্যেন অ ঈশ্বরা, তস্য বিষদস্য বচীতমতস্য উদ্বারং বাখ্যাত্যাপন্নম্ ইব, সিতং যথেষ্টম্, স্মিতম্
ব্রহ্মত্বজ্ঞানম্, বিনিশ্চয়ী অক্ষরঃ । যদ্বৎ বস্তু মুচ্যতে পীযতে বা উদ্বারস্যপি তদ্বৎ লক্ষ্যবীচিক্যেন সিতা-
পরপর্যায়স্য বিষদস্য বচীতমতস্য পানাত্ তদুদ্বারস্যপি সিতমম্, “এষতি ধবলতা বক্ষ্যন্তে ভাসবীক্সৌঃ”
ইতি কবিশময়মসিদ্ধিঃ জ্ঞানস্য অ সিতত্বমিত্যর্থঃ ।

অন্য বচসি অমৃতলারোপে ব্রহ্মত্বলারোপে প্রতি জ্ঞারণে দ্বিলাধিপদস্য স্মিতমিতি স্মিতপরম্পরিতত্বপ-
ক্ষমজ্ঞানং, স্মিতবীচিকা অলম্বোরজ্ঞানমিতি স্তম্ভাবত, তদ্ব্যবহৃতমিতি তেন স্তম্ভ পুনঃ সংঘটিতঃ । প্রবাদো
সুখঃ, বৈদৰ্ভ্যে অ রীতিঃ ।

“বিষদঃ পাক্ষুরি ব্যক্তি” ইতি ঈশ্বরঃ । “দ্বিলাধিপাত্তয়া দ্বিলাঃ” ইত্যমরঃ ॥৪৯॥

বাক্সালা—পক্ষিগণের হংস হইতে উৎপন্ন সেই রূপ নির্মল বাক্যাবৃত পান করিয়া, বহা-
ন্য নল অত্যন্ত তৃপ্তিবশতঃ তাহার উদ্ভাগের দ্বারা গুল্লবর্ণ হান্ত করিলেন ॥৪৯॥

वाक्यानि, अनिरक्त उच्चारितवान् ।

अथ "सुखं तव कुरङ्गादि ! सरीजमिति ज्ञान्यथा" इति दर्पकोदाहृतवन् सनातनाभिरपि भुजाय-
जम्भेन कोकनद्वारोपात् निरङ्गं केवलरूपकम्, प्रियवादी अस्तत्वारोपः कच्छे रूपत्वारोपः प्रति निमित्तमिति
परम्परितरूपकम्, ऊकानुपासयित्वेति वा परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । द्वितीयरूपकस्य च गिरानमस्तुल्यत्वं
लक्ष्यते । तथा तृतीयपरस्पर वाक्यसमानादपि पुनर्निर इत्यस्य विशेषतया अतुल्यत्वरूपोपादानात् उभांश्च
पुनरागतयोः, "सुखोऽस्तनरूपकतयाः अनिरक्तस्य सुखे गिरा- शर्माः" इति पठेन च तस्य परिहारः ।
प्रसादी युक्तः, वैदर्भी च शीतिः ।

"रक्तोत्पलं कोकनदम्" इत्यमरः ॥५०॥

वाङ्माला—महाराज नन, रक्तवर्ण पाणिकमल द्वारा हृन्गीक परिमार्जना करिषा,
आहार आमन्त्र निमित्त वाक्य बलिने आरम्भ करिणम; ते वाक्यश्रुति प्रियवाक्यरूप
अमुतेर कृत्रुप कर्षे इहेते उर- म इहे ग्राहिल ॥५०॥

अन्वयः—तव आकृति तुवाविषये न (वर्तते ; तथा) ते सुशीलता वचोवर्त्मनि न (वर्तते) ।
आकृती गुणाः इति सामुद्रकसारसुत्रया त्वदुदाहरणम् ॥५१॥

कानाम गिरः अनिरदिवाह नेति । तव आकृतिः रूपम्, तुवायाः सादृश्यस्य विषये, न वर्तते, असा-
धारणसुन्दरत्वादिति भावः ; तथा ते तव, सुशीलता समस्तभावत्वं, वचोवर्त्मनि वाक्ये, न वर्तते तव
साधुस्वभावत्वमपि वाचा निर्बलमशक्यमित्यर्थः, अवाचितनिःस्वार्थभावेन स्वभावत एव परोपकारि प्रवृत्त्यादि-
त्याशयः । अतएव आकृती रूपे, गुणा वसन्ति सुन्दराकृती सर्वगुणाः कुतश्चिताकृती च दुष्टगुणाः प्रायेण वर्तन्ते
इत्यर्थः, इति एवमर्थिका "यमाकृतिलाभ गुणा वसन्ति" इत्येव रूपेति तात्पर्यम्, सामुद्रकस्य लक्ष्यदृष्ट्या
शुभःशुभनिष्ठ यशस्वविशेषस्य सारा न्याया सुत्रया लिपिदिवाहः, त्वमेव उदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः सा
सादृश्यी । तथा च तव सादृश्यसुत्तमं रूपम्, गुणा अपि सादृशा एवोत्तमाः । अतएव "यमाकृतिलाभ गुणा
वसन्ति" इति सर्वथा सत्यास्य सामुद्रकवचनस्य त्वमेव दृष्टान्त इति सरलाहः ।

अथ आकृतिसुखाविषये वर्तमानत्वसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धीकः तथा सुशीलताया वचोवर्त्मनि वर्तमानत्व-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकरितिवचोक्तवचनम्, पूर्वार्थस्य परार्थे प्रति हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यालङ्कारम्,
वराहो अत्राःशुभासम्बन्धकानुशासयितेति वा निधी निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादी युक्तः, वैदर्भी च शीतिः ।

"तुवासादृश्यकोक्त्या" इति निष्काशश्रेयः । "आकृतिस्य स्मिन् रूपे सामान्यवपुषीरपि ।" इति
निदिधी ॥५१॥

নৈতি। নন্বিতি সুস্বীধনে। 'ঐ হংস'। তাবকী তনুশ্লথনিনো, তনু' শরীরম্, পর' অপরম্, ৩১-
 মথী স্বৰ্ণ'মথী ন; কিন্তু, তাবকী তদোয়া, বাক্' বাক্যমপি, তথা সুবৰ্ণ'মথী শ্রীমদা বর্ণা' অচরাশি যস্যা
 সা তনুস্বৰূপা। 'ন কীবল' তব শরীর' স্বৰ্ণ'মথ্যত্বাৎ সুন্দরম্, অপি তু ব.ক্যমপি শ্রীমদাচরশালিত্বাৎ সুন্দর-
 মিত্যর্থঃ। তথা ন বিদ্যতে অবলম্বনম্ অবলম্বনম্ অ মথী যস্মিন্ তাড়য়ে অবলম্বনম্ অপি মগনমগ্নে, পর'
 কীবলম্, ন, পচাভ্যা' পতনভ্যা' পততি গচ্ছতীতি পচপাতী তস্য মাৰ: সা পচাভ্যা' মগননিত্যর্থঃ; কিন্তু
 'কিন্তু অবলম্বনম্' নিবাস্যে নিরুপায়ে, তাড়য়ে জাসুকী মনেঃপি, সা পচপাতিতা পচবৰ্ণিত্বম্ আনুকূল্যকারিত্ব-
 মিত্যর্থঃ; বৰ্ণ'ত ইতি ধ্রুবঃ। 'দময়ন্তীপ্রাপ্তি' প্রতি নিরুপাধ্যস্ত মৈ তনুবিপাশ ইত্যশয়ঃ।

অন সুবৰ্ণ'মথী পচপাতিতৈশ্চাময়ন পদগ্ৰেণাখ্যশব্দালঙ্কারবয়ম্, তস্য অ পরস্পরনিবিশিততয়া সংঘটিতঃ।
 তথা পরমিত্যস্য দ্বি পাঠাৎ কথিতপদতাদেবঃ; স অ 'ন সুবৰ্ণ'মথী তনু'রুদী নবর' বাগপি তাবকী তথা'
 ইতি প্রথমলঙ্কাপাঠে ন সমাধেয়ঃ। 'নবর' কীবলমিত্যর্থঃ; "নবর' কীবলার্থ'কম্" ইতি বাক্যোবাৎ। প্রসাদো
 গুণঃ বৈদর্ভী' অ ইতিঃ।

তব ইদমিতি তাবকী, অণ্ পত্যধি "তবকাসমকী কদে" ইতি তবকাইশাদীপ্রত্যয়ঃ ॥১২॥

বাক্সালা—হে হংস! তোমার শরীরটাই যে কেবল সূবর্ণবয়ম্, তাহা নহে; কিন্তু
 তোমার বাক্যও সূ-বর্ণময়; আবার শূঙ্কপথেই যে কেবল তোমার পক্ষপাতিতা, তাহা
 নহে; কিন্তু আমার মত নিরুপায় লোকের প্রতি ও তোমার সে পক্ষপাতিতা
 আছে ॥২॥

অন্বয়ঃ—(ঐ) সন্! শ্রুতাপদ্যতা মথা মথান্ গুণারসারথান্ মকন্ অসাদি। খনিনাম্ ইতরঃ
 নিধিঃ, সত্য পুনঃ গুণবৎসমিধিঃ এব নিধিঃ ॥১২॥

অর্থঃ। 'ঐ সন্! সাধী! নি স্বার্থমাবেন পরোপকারি প্রচলিতা'দিত্ মাৰ:। 'শ্রুতমত্বক' তাৎ'
 কাসম্বর' বিমর্শীতি তৈন তাড়য়েন মথা, মথান্ মবত্বস্বৰূপঃ, গুণারস ইতিমস্মৈ সারঃ কথ্যত্বপ: অষ্টাঙ্গীঃস্বা-
 কীতি স তথীভ্যঃ, মকন্ বাগ্', অসাদি লম্বঃ। 'সীতলবাপ্রসামিন বিনিপদসমস্রজিব লজ্জামিন কাসসকাসক
 মন্যপি শালিসআবলয়া আনন্দাতিশয় ইত্যশয়ঃ। তথা অ খনিনাম্ ইতরঃ গুণবৎসমিধিমিত্রঃ, নিধিঃ সঙ্ক-
 পদাদিনামক' খলমাখ্যম্, সত্য সজ্ঞানান্ পুনঃ, গুণবৎ পরোপকারিত্বাদিগুণবালিনাম্, স্ব'ব'ব: স্বামীভ্য-
 নিব, নিধিঃ সঙ্কপদাদিনিধিস্বৰূপঃ; 'সমধীরপি সমধিগু সনান.লন্দননাদিঅভিপ্রায়ঃ।

অন্বয়ঃ—বিজয়সৌভাগ্যবোধি। সা মম যতনঃ স্তুতিম্ আগতা এব। স্তু অধুনা তব ম'সিতেন তা
 স্বহৃদা এব অধিগতাম্ অব'লি ॥১৫৩॥

সীতাহঁ স্খাপনায় আত্মনঃ পরমবিশ্বাস' প্রাপয়িতুমাচ্ছ যতন ইতি। বিজয়তা বিজয়হাসিনী যুগ্মী নীহী
 সূচ্য'য়া মণ্ডীবধিস্তস্বরূপা, সা দমধন্যো, যতনো বহুবাহু নিত্যর্থঃ, স্তুতি' কৰ্ম'ম্, আগতা প্রাপ্তা এব
 তাহ্মসৌন্দর্যাদিমতয়া সা বহুবাহু স্তুত'ব ন পুনঃ স্ববস্তুবা হৃদে'তি তাত্পর্য'ম্। স্তু কিন্তু, অধুনা তব
 ম'সিতেন গুণবৰ্ণ'নেন, তা' দমযন্তীম্, স্বহৃদে'ব নিজবস্তুব'ব, অধিগতা' প্রাপ্তা হৃদানিত্যর্থঃ, অব'লি-লাগামি;
 পরমবিশ্বাসতয়া ত্বদাক্ষয় অনন্যযামাভিতা'হিতি ভাবঃ।

অনু পূর্বাঙ্ক' নিরঙ্ক' কৈশল্যপক' সৌভাগ্যবোধি' স্খোভাপ্রদায়ক' দ্বিতীয়াঙ্ক' অ'লিখিত' দমযন্ত'অধিগত'ম
 প্রত্যক্ষাযনাত্মনাত্মা' মাবিক' লামাল'। হস্তমুদ্রাসম্বলিত'দীপা পূর্ব'ন স'জ্জিত'। পূর্ব'রাগদ্বয়: যজ্ঞাবী, রক্ত',
 ম'সাদী নুত', ব'দধী' অ' দীপ: ॥১৫৪॥

বাক্সালী—দমযন্তী, ত্রিজগৎস্বামী সুবক্সণের মুচ্ছা জন্মাইতে মহৌষধিস্বরূপ; এই
 ভাবে তিনি বহুবাহু আশীর প্রবণপথেই আসিয়াছেন যাত্র; (কিন্তু দর্শনপথে আসেন
 'নাহে'); কিন্তু এখন তোমার এই প্রশংসাবাদে, আমি তাঁহাকে আপন চোখে প্রত্যক্ষকৃত
 বলিয়া মনে করিতেছি ॥১৫৪॥

অন্বয়ঃ—সুহৃদা অ' স্বহৃদা অ' অখিলম্ অনাবিল' পক্ষ্যতা' বিদুবা (সম্মানিত) সবোধি' অ'দি' অ' স্ব
 সূচ্য'বোধি' অ'দি' বদনালঙ্ক'তমাম' (মমত:) ॥১৫৫॥

পরমবিশ্বাসসুহৃদো বাক্য' নিজনিবদ্য'নাদি' হৃদ' প্রমাণমিতি সূচয়িতুমাচ্ছ অ'খিলমিতি। সুহৃদা
 অ'ধুনা অ', স্বহৃদা নিজমনসা অ' করতেন, অ'খিল' সম'বস্তু, অনাবিলম্ অ'সন্দেহকল্প' যথা স্ম' তথা,
 পক্ষ্যতা' বাক্য'প্রদায়ক' জানতাম্, বিদুবা স্মারজনানা' সম্মানিতা, সবোধি' অ'দি' আসন্নদে'ই অ'দি, ন সূচ্য
 পরমোদম'তবস্তুনঃ সাক্ষ্য' দ্রষ্ট'ব্য, অ'খিত' অ'দ্ব্যবী, বদন'মু মুখমস্তম্বল' অলঙ্ক'তমাম' কৈশল্যমাম'বস্তু;
 ন পুনঃ সাক্ষাত' কিসপি তথো: প্রযোজন'মিতি ভাবঃ তথা অ' পরমাশ্রয়: সুখদহা'রা: সমাস'রা অ'দি' অ'লি-
 যতয়া অ'দ্ব্যবী নিব'ত' ন প্রক'ল্যে; কিন্তু পরমবিশ্বাসসুহৃদ'বাক্য'ন সমীচীনাত্মনেন অ' তি নিব'ত' প্রক'ল্য
 ইতি অ'দ্ব্যবী বদনালঙ্ক'তমাম'ল'ব'তি সরল'ব'। অ'কারহ'ব' প্রক'ল্য'মাখ্য' সুব'হ'তি।

অনু অ'স্তু'বিত্ত'স: সাক্ষ্য'মিখ্যানাত্ম' অ'স্তু'বিত্ত'বিত্ত'বাক্য'ন: প্রতীতি'ব'স্তু'বিত্ত'বাক্য', বদনালঙ্ক'তমাম'ব

নিরুপণ করিয়া থাকেন ; তাঁহাদের নহনযুগল, কেবল মুখমণ্ডলের অলঙ্কারে হইয়া থাকে ।
কেন ন', সে নহনযুগল নিকটের সূক্ষ্ম দৃষ্টিতে দেখিতে পায় না ॥৫৫॥

অন্বয়ঃ—(১) খগ ! 'অমিত' মধু তৎকথা জনৈঃ ধিগধৈব্যাং ধারিকঃ মম অবশ্যমাণুত্বকীকৃতা
(সত্য) মদনালস্যব বনে ধায়া অববত ॥৫৫॥

অমিতমিতি । ১ খগ ! পশু! হংস ! অমিতম্ অপরিমিতম্, মধু সমানমাধুর্য্যাত্ পুথরস-
স্বরূপা, তস্যা হনয়ন্যঃ কথ্য উপাখ্যানম্, জনৈর্বা'ম্ভদ্রম্ভটিভিলোকৈঃ, ধিগধৈব্যাং কৌমদৌষজনিতত্বাত্
নি'ন্দনামধরিতা ধারয়তোতি তস্য মম, অবশ্যমাণুত্বকীকৃতা কণাঃতথৈকৃতা কণাংগৌষরীকৃতা সত্য, মদন
'অনালস্যব বোধনৈ সস্মৃ'স্বয়ৈ, ধায়া স্তক্ মন্থস্বরূপৈশ্বৰ্যঃ অববত । অগ্নিসমিস্তনমস্মী যথা অগ্নিঃ সনিস্থ-
জ্বতি, মধুস্বরূপা হনয়নীকথাপি মম কাম' তথৈব সনিস্থয়তি জ্বতি সরলাবৈঃ ;

অম প্রথমে পাদে নিরুক্তং কৈবল্যরূপকম্, তথা মদনৈ অনলস্বারোপঃ কথাসা মন্থস্বারোপে নিমিত্তমিতি অগ্নি-
জ্বলিবল্বল' পরস্পরিতরূপ কামিত্যনধীরজ্ঞানভাবীন সঙ্করঃ ; তথা অন্তর্য'পাদে ইত্যনুপ্রাস ইতি সস্তুদায়ে
সংক্ৰান্তিঃ । পূর্ব'রাগরূপে বিবলস্বায়ুজ্বারী রস', মদাদৌ গুণঃ, বৈদর্ভ্যে'ব রোতিঃ ।

"অতিজিঃ জ্ঞাত্ মাণুত্বিকঃ" ইতি বচনঃ । "স্বক্' সামধেনৌ ধায়া' যথা স্ব'হৃদগ্নিস্তনিস্থনৈ" ইত্যমরঃ ।

দ্বিতীয়ে অনয়েতি ধায়া, "পাখ্যোন্নানসামিধৈব্যাঃ" ইতি ধাখ্যাতীর্ষ'বি ইজ্জহাবৈ "বায়ুরিত্যাদানানাম্"
ইত্যমরঃ ॥৫৫॥

বাক্যার্থঃ—হে পক্ষী ! নহনযুগল কথ্য, আমার নিকট অপরিমিত মধুরূপ ; লোকে
আমার কাণে জুলিয়া গিলে, তাহা আমার কামাগ্নি প্রজ্জ্বলন করিবার পক্ষে মধুরূপ হইয়া
আসিতেছে এবং তাহাতে আমি, নিন্দনীয় অধীরতা ধারণ করিয়া আসিতেছি ॥৫৬॥

অন্বয়ঃ—তদ্বিরজ্ঞানজীবসাম ময়া কালকালমদিন্ মঃ পবন, বিবনঃ মলয়াহ্নিনস্বজ্ঞী বিবদন্তু-
কারনবঃ জজিতঃ বত ॥৫৬॥

বিবন ইতি । তস্যা হনয়ন্যো বিরজী বিজ্জিৎ'এব অনলী অগ্নিস্বয় পথসা কাউলস্বরূপে ময়া, কালক
'হনস্ব কালব' বজ্রলান্ মা'ম্মা'ম্মা'য়া দিক্'দখিৎ'দখিৎ'দখিৎ' : তস্যা মবদ্যোতি স তাহবঃ, পবনৌ বায়ুঃ, বিবনৌ
দু সঙ্কঃ, মনয়ৈ দখিৎ'দখিৎ' ব'ল'নি মলয়পথ'নৈ য়া অহ্নিনস্বজ্ঞী সপ'সমুৎপত্তস্যা বিবদন্তুকারনবঃ বিবদন্তুকার-
নবঃস্বরূপঃ, জজিতজজিতঃ সন্মোহিত ইতি বাবত্ ; তদগ্' বীজাকরল'হিতি ভাবঃ । তথা' য' যথা স্তম্ভ-

ব্রহ্মজ্ঞানসম্বন্ধে ইতি তৎসম্বন্ধানিধান-দতিত্বযৌক্তিকঃ, অপরদৃষ্টতুসুমান। নববাল্যজ্ঞান

তাপনাস্ত্যনুমানম্, দ্বিতীয়াহ্নে তস্যনুপ্রাসক্ত্যন্তেতীর্ষা সংস্টিতিঃ। তথাযৌক্তস্য অনুপ্রাস্যপি সামর্থ্যলক্ষণাত্
ন স্মৃণদতাদৌষঃ; “কুচিগ্রহীণী ন গুণঃ” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্। কিন্তু তানীত্যর্থং তত্পদস্যাব্য-
ত্বাক্রোকারান্ ন অব্যবহর্যদৌষঃ। রসাদয়ঃ পূর্ববৎ।

“যদৌষ্যে ইতি” ইত্যমরঃ। তথা আম্র ইত্যমরস্য স্ত্রীলিঙ্গী প্রযোজ্যত্বম্ ইত্যপি স্ত্রীলিঙ্গ-
প্রযুক্তম্। অনুরূপমিতি সূত্রঃ অতোতপন্নিত্বি অতোবিরললজ্জায়াতম্যা প্রযোজ্যঃ। অতোতপন্নিত্বি “আত্মাত্মিক-
জ্ঞানম্”— ইत्याদিদ্বা তদান্যম্বয়ঃ ॥৫২॥

বাক্সালা—কামদেবের বাণগুলি যদি পুষ্পই হইয়া থাকে, কিন্তু বজ্র নহে; তথাপি
সে গুলিকে বিঘলতা হইতে উৎপন্ন বলিয়াই স্বীকার করিতে হইবে। যেহেতু, সেগুলি
আমার মনকে অত্যন্ত মোহিত করিয়াছে এবং যেহেতু অত্যন্ত সন্তুষ্ট করিয়াছে ॥৫৩॥

অন্বয়ঃ—তৎ অনবধী বহু কন্দর্প-প্রাধি নীরধী নিমজ্জতঃ সম বিধিনা আকর্ষকস্বতঃসন্নিধিঃ
(ক) দীপ্তঃ ইব অবলম্বনং ভব ॥৫০॥

ভূদীপনাত্মমিধাবিদারী সাহায্যং প্রাধং যতী তদিতি। তৎ তজ্জাত পূর্বোক্তকারণাত্, ন বিদ্যতে অবধিঃ
জীর্ষা যজ্ঞ তজ্জাত, বহু বর্ষং তপূষে, কন্দর্পশরেষু কামদায়িনে য আধিনানসী ব্যথা স এব নীরধিঃ। সমুদ-
জ্জলিন, নিমজ্জতো নিমগ্নোভবতঃ সম বিধিনা বৈ বৈ আকর্ষকীকৃত্যাত্ স্ততি জনিতঃ সন্নিধিঃ সামান্যং যজ্ঞ
শ তাহমলম্, দীপ্তো নীকারিষেব ইব, অবলম্বনম্ আশ্রয়ী ভব তং স্তু মী স্তবায়ো ভূত্বা দময়ন্যা। স্তব
স্বাধীন্য কামদীকাতো সামুদ্বরেত্বাশ্রয়ঃ।

অনুপূর্ণাহ্নে নিরব্ধং কৈবল্যরূপং ত্রিকালপ্রাসঙ্গ্য, দ্বিতীয়াহ্নে তু ত্রীতীপমা ইত্যন্তেতীর্ষা নিধৌ নিরপেক্ষতয়া
সংস্টিতিঃ। তথা দীপ্তঃ অবলম্বনং ভবতি তলম্ ভব ইতি বিধিভেদাদ্রহ্মপ্রকটনতাদৌষঃ; “অবিরং জীবতু তে স্তু-
জ্ঞানকং স্তুনিয়ং” ইতি দর্পণোদাহরণম্। ‘ভব দীপ্তসমীভবলম্বনম্’ ইত্যর্থোপলব্ধা তু তদম্বয়ঃ, দীপ্ত-
লম্বন ব্রহ্মলম্বনামাধাত্। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ।

। “গুণাবিলীনসী ব্যথা” “অন্যদ্বাশ্রিত্যে দীপ্তো” ইতি আমরঃ ॥৫০॥

বাক্সালা--অতএব আমি, এই অসীম কামবাণপীড়াসমূহে মগ্ন হইতেছি; বিধাতাও
অকস্মাৎ তোমার উপস্থিতি ঘটাইয়া দিয়াছেন; সুতরাং তুমি, পোতের ভায় আমার অব-
স্থান হও ॥৫০॥

प्रत्यक्षजन्यत्वम् । तथा च यथा प्रत्यक्षजन्यत्वम्, तथा स्वयं प्रत्यक्षजन्यत्वम्, प्रत्यक्षता । अत्रैवेति भावः । हि यस्मात्, सतां साधूनाम्, स्वत एव स्वभावत एव, परार्थता परप्रयोजनकता परीपकारित्वमिति यावत् । यथा, गृहस्थान् विषया एभिरिति गृहस्थानि ज्ञानानि तेषाम्, स्वतएव, यथार्थता सत्यत्वं प्राप्तव्यमिति यावत् । अथवा गृहस्थान् ज्ञानान् पदार्था एभिरिति गृहस्थानि चतुरादीनामिन्द्रियाणि तेषाम्, स्वत एव यथार्थता अथै घटादियदृशैश्च जननिकस्य वर्त्तमानता स्वभावत एव पदार्थस्याहकतेर्यः । तथा च यथा चतुरादीनामिन्द्रियाणां स्वभावत एव घटपटादिपदार्थप्रत्यक्षजनकता, तथा सज्जनानामपि स्वभावत एव परीपकारित्वमिति न तव कस्यचित् प्रवर्त्तनादेवेति भावः ।

अन्वयः—सुतिलघैः कलहं सशंसितैः विजितः सृष्टवान् हृष्ट्यतिः सः नृपतिः इति तं विजित्य धैर्यवान् (सन्) वनवेशम् अविशत् ॥६१॥

इतीति । सुतिलघैः कर्णगर्तैः साक्षाद्देव सुतैरित्यर्थः, कलहं सख राजहं सख्य शंसितैर्वाक्यैः, विजितः मातुषतुल्यवाक्यत्वात् आश्चर्यान्वितः, सृष्टवान् चि सत्यप्रियवाक्ये हृष्ट्यतिरिव स तथीकृतः, स नृपतिर्नलः, इति अनेन प्रकारेण, तं हं सन्, विजित्य प्रस्थाप्य, धैर्यवान् दमयन्तीलाम् कृतनिश्चयत्वात् चित्तस्थै र्यवान् सन्, वनवेशम् उद्यानगृहम्, अविशत् प्रविष्टवान् ।

अत्र सृष्टवान् हृष्ट्यतिरिति सुतीपमा, द्वेकानुवासी इत्यनुप्रासश्चेत्येतां संश्लिष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सृष्टं प्रिये सखे” इत्यमरः । “कलहं सखु कादम्बे राजहंसे नृपीतमे” इति मेदिनी ॥६१॥

वाङ्माला—सत्रा उ श्रिय वाटो नृहम्पतिर तुला मेहे राजा नल, एहे तावे मेहे राज-
हंसेक विनाश दिवा, ताहार वाक्यप्रवणे दिव्यपत्र हहेया, धैर्यशुक्त मने उद्यानगृहे अवेन
कन्निलेन ॥७७॥

अन्वयः—अथ सः अष्टजः भीमसुतावलोकनैः तत् एव अहः सफलं कर्तुं चितिमखलमखनायितं कुखिनं नगरं गयी ॥६४॥

अथेति । अथ नलकर्तृकविसर्जनानन्तरम्, सः अष्टजः पत्नी हंस, भीमसुताया दमयन्त्याः अवलीकनैः असक्तहर्षनैः, तदेव अहर्दिनम्, सफलं तस्या अलौकिकसुन्दरत्वात् सार्धकम्, कर्तुम्, चितिमखलस्य भूमखलस्य मखनायितं सौन्दर्यसम्पादकत्वात् अलङ्कारवदाचरितम्, कुखिनं नाम नगरं भीमराजस्य कुखिनाम्ना राजधानी-
मित्यर्थः, गयी गतवान् ।

अत्र मखनायितमिति क्वङ्गता उपमा, द्वितीयाञ्चे ‘ख’ इत्यस्य असक्तनेकधासात्त्वात् इत्यनुप्रासश्चेत्यनयोः संश्लिष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“अष्टजः पक्षिपदायाः” इत्यमरः । मखलवदाचरितमिति मखनशब्दात् “कर्तुरायिः सलीपश्च” इत्यादिः, ततः कर्तरि क्तः ॥६४॥

वाङ्माला—उदनखर, मेहे हंस दमयन्तीर दर्शन वारा मेहे विनोकेहे मार्धक कन्निवार
अष्ट, द्वायत्रेनर अनकात्रेनर तुला कुखिननगरे गयन करिल ॥७७॥

अन्वयः—सः कलहं सः पक्षि प्रथमं पुरः पक्षिकपादिं तसिद्धिर्भविनं मखलं कलहं लीचनः
विधिः कृष्णानुपम ॥६५॥

■ **अथ प्रथमाहं** एकस्य प्रकारस्य असङ्गतं साम्बात् हस्यनुप्रासः, द्वितीयाहं तु कलयीरसङ्गदनेकधासाम्बात् हस्यनु-
प्रासः, तत्र लसं लसमिति भागमादाय च्छेकानुप्रासस्यापि प्रवेश इति तथोपेक्षायानुपवेशरूपः सङ्करः ; सीऽपि
धूर्वाहं गतानुप्रासेन संसृज्यते । मधुररचनावशान्नाभुय्ये गुणः वेदमौ च गीतिः ।

अनपूर्णाकुम्भादिदर्शनस्य प्रार्थितमिद्विगृह्यकतामाह ज्योतिषे —

“धेनुर्वत्सप्रयुक्ता हवगजतुरगा दक्षिणावर्तवर्जिः

दिव्यस्त्री पूर्णकुम्भा दिजट्टपगणिका पुष्पमाला पताका ।

सद्यो मांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं यत्नधान्यं

दृष्ट्वा झुत्वा पठित्वा फलल्लिङ्गं लभते मानवी गन्तुकामः ॥”

इवमुत्तरताप्युच्यम् ।

“कलिं कामधेनुः” इति शिशुपालवधे मङ्गिनाथः । अतएवायं तस्य करणार्थे प्रयोगः ॥६५॥

वाङ्माला—मेहे राजहंसः, पथे अथमेहे मन्त्रे, पथिकेन अडोडेसिङ्गिरेचक जनपूर्ण
अकटि कनसं देधिल ॥६६॥

आम्बुयः—सः दिदृक्षया अम्बरे क्षणम् आययत् रसालसं गतम् अवलम्ब्य अवनीभूतः विलासवने रसाल-
संगतं फलम् ऐक्षित ॥६६॥

अवेति । स हंसः, दिदृक्षया विलासवनस्यैव दर्शनैच्छया, अम्बरे आकाशे, क्षणं यत्किञ्चित् कालं यावत्
आश्चर्यरसेन विलासवनदर्शनजनितविस्मयरसेन अलसं मन्दम्, गतं गमनम्, अवलम्ब्या आश्रित्य, अवनीभूतो राज्ञो
मलसः, विलासवने केलिकानने उद्याने, रसाले आसह्ये संगतं सम्बन्धं स्थितमिति यावत्, फलम् आम्बुफलम्
ऐक्षित अद्राक्षीत् ।

अत्र प्रथमवृत्तीयपादयोश्च कानुप्रासः द्वितीयचतुर्थपादयोस्तु अन्त्यायमकमित्ताभयोः संसृष्टिः । गुणरीती

• पूर्णवत् ।

“सत्फलं फलसिद्धिः स्यात्” इति शाकुनशास्त्रान् आम्बुफलदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम् ॥६६॥

वाङ्माला—हंस उद्यानेन शोभां देधिवारं अक्षु, विश्ववपुषतः आकाशे किङ्करीण-अम्बु

पति अवलम्बनं करिष्या, राजारं केलिवने आश्रित्य (आश्र) फलं दर्शनं करिष्य ॥६७॥

आम्बुयः—सः पतङ्गपुङ्गवः नभसः कलमैः अलर्दः उपसितं भूरितर-सुपं विटप-च्छन्न-तरु-पत्रजं
जलं ददति ॥६७॥

नभस इति । स पतङ्गपुङ्गवः पश्चिमे ही हंसः, नभस आकाशस्य, कलमैः करिजावकस्यैव, अलर्दं मंचैः

प्रदविद्यासस्य भारीहावरीहाभ्याम् श्रीजी गुणः, गौड़ी च रीतिः ।

“कलमः करिग्रामकः” “ऋक्षशास्त्राग्रिका सुपाः” “श्रीलक्ष्मी गंगावती” “प्रतङ्गी पञ्चमलभी” ‘तरङ्गस्य
मृगादनः” इत्यमरः ॥६०॥

वाङ्माला—पश्चिच्छेदं राजहंस एवमपि पर्वतं देखिल ; हस्तिनावकचक्रप आकाशेन
मेघ सकल मेहे पर्वतेन उपरे अस्थितं करिदेहिल एव तहाते मृदुनाथा ओ मृदुगुलमुख
वृक्ष छिल ; आर चिता बाघ ओ मापणुलि ग्राहेर डाले टाका छिल ॥७१॥

अन्वयः—सः अथ धृतपचति (सन्) अथम् ऊर्ध्वयन-दुर्बिभावनः (सन्) अथ विततीकृतनिश्चलच्छदः
(सं) अलोकक-दत्त-कौतुकः (सन्) ययौ ॥६८॥

अथ पञ्चभिः श्लोकाँस्सस्य कुण्डिननगरगमनं वर्णयति स इति । स हंसः, अथ कियन् कासं वायन्,
धृते कल्पिते पचती पचमुखदयं येन स तादृशः सन्, अथम् ऊर्ध्वं यत् अयनं गमनं तेन दुर्बिभावनी दुर्लभ्यः
सन्, अथ विततीकृतो प्रसारितो निश्चलो निश्चल्यो हृदौ पचौ येन स तादृशः सं, इत्यम् अलोककेभ्यो दशं-
केभ्यो जनेभ्यः दत्तं कौतुकं येन स तादृशः सन्, ययौ कुण्डिननगरं प्रति गतवान् ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तथा अथमित्यस्य पुनः पुनः पाठात् अनवीकृतत्वदीयः ; द्वितीये अथमित्यस्य
परमिति पाठेन चतुर्थं च पाठे अथमित्यस्य क्वचिदिति पाठेन चासीपरिहार्यः । प्रसादी गुणः, वेदर्धौ च
रीतिः ॥६८॥

वाङ्माला—मेहे हंस किछु काल पाथा दूहे थाना कां पाहेया, किछु काल उपरेर त्रिके
उड्डिते थाकाय साधारणेर दुर्लभ्य हईया, आवार किछु काल पाथा दूहे थानाके विवृत्त ओ
निश्चल करिग्रा बाहेते नागिन ; ताहाते से दर्शकबुद्धेर कोठूक अग्राहईया छिल ॥७२॥

अन्वयः—असी लोकावलीकनां गतया रयात् तनुदीधितिधारया कषपापाचनिमि नभसली हृदईम
कषन् इव अलसन् ॥६९॥

तत्त्विति । असी हंसः, लोकानां भूतलस्त्रजनानां विलीकनां दर्शनं दृष्टिविषयतामित्यर्थः, गतया प्राप्तया ।
अतएव कषमित्रेणि लोकानां कषयसम्भावना समभवदिति भावः । रयात् गमनविनात्, तत एव च धारात्वेन
प्रतीतिरित्याशयः । तनुर्दृसस्यैव शरीरस्य वा दीधितिधारा प्रभाप्रवाहकतया हेतुना, कषपापाचनिमि समानस्थान-
वर्णत्वात् निकषप्रसरत्वात्, नभसली आकाशे, हृदयोः पञ्चयोः ईन स्वरं, कषन् उतकषापकषंपरीक्षायां
क्षुब्धं, अलसन् अरागन् । असीपि उतकषापकषंपरीक्षायां स्वरं निरूपपावासे कषति ।

নিবেশ পান্থি সোণটেক ঘর্ষণ করতই যেন সেই

অম্বুয়ঃ—স্নেহনিপাতম্ভিঃ অতি বিনমরিঃ অঃস্থিঃ। খগীঃ একযা হুয়া উপরি স্বদ-সাঁকারিঃ
পতন-পততিঃ স নিরৈ চি ॥৩০॥

বিনমহিরিতি । স্নেহস্য তদাত্ম্যহিঃসপথিবিষয়স্য নিপাতং পতনং শব্দান্ন ইতি তৈঃ, অতএব অতি দ্রুতম্,
বিনমরিঃ ভয়েন ভুলত্বং প্রতি অবতররিঃ, অতএব চ অধঃস্থিতৈঃ, স্বমৈঃ অন্যান্যপথিभिঃ, একযা ভয়ানান্যস্থাঃ
সঙ্কীর্ণাদিতি ভাষা, হুয়া অশ্রুত্বা, উপরি ऊर्ध्वं দিশি, স্বদেণ বেগেণ সাঁকারিণী ‘সাঁ’ ইত্যেব শব্দকারিণী পতন-
পততিঃ পতন্তে বিদ্যৈস্য স তথীক্কাঃ, স হ’সঃ, নিরৈ চি অদম্বিঃ ।

অত্র স্বভাবোক্তিঃ। প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্মী চ রীতিঃ ।

“রংসারসী তু বয়ঃ স্বদঃ” ইত্যমরঃ । “পততিঃ পথি পত্জী চ” ইতি উনশব্দঃ ॥৩০॥

বাক্সালা—জানপকো পড়িতেছে এই আনন্ডা করিয়া, অজ্ঞাত পক্ষীরা নীচে খাবিনু
হাও, তাড়াতাড়ি আরও নামিতে লাগিয়া, একটি চোক দিয়া উপরের দিকে সেই হংসকে
দেখিতে লাগিল; তখন বেগবশতঃ তাহার পাখাগুলি ‘সাং’ ইত্যাকার শব্দ করিতে-
ছিল ॥১০॥

অম্বুয়ঃ—জনে ভুবি তচ্ছায়ম্ অবৈল্য তত্শব্দাৎ দিবি দিষ্ট (অ) বিতৌষ’ অশ্রুত্বা (সতা) যন্ পৃথু
বেদ-দ্রুত-মুক্ত-হৃৎপথঃ অসৌ ন দৃষ্টে ॥৩১॥

দৃষ্ট ইতি । জনে ভূতলবর্তিনা লোকেন, ভুবি ভূতলে, তস্য উপরি গচ্ছতী হ’সস্য ক্ষায়া ইতি তচ্ছা-
য়ম্, অবৈল্য হুয়া, তত্শব্দাৎ দিবি আকাশে, দিষ্ট অ বিতৌষ’ দত’ তচ্ছায়া কৃত আগতা ইতি নিরূপসার্থক-
পিত’ অশ্রুত্বেন সাহসেন সতা, যন্ গচ্ছন্, পৃথুনা মনুতা বেগেন দ্রুতং শীঘ্রং মুক্তস্বকৌ হৃৎপথী হৃদিমানৌ যেন
স তথীক্কাঃ, অসৌ হ’সঃ, ন দৃষ্টে ন দৃষ্টঃ ।

• অত্র দর্শনাম্যং প্রতি ব্রহ্মবিদ্যাদিপদস্বার্থী হিতুরিতি পদার্থহিতুক’ কাম্যজিহ্ব’ দ্বিতীয়তীয়পাদযোশ্চৈকানু-
প্রসবন্ত্যুভয়োঃ সংলুটিঃ । তথা দিবি দিষ্ট ইত্যন্তঃ পরং সমুচ্চয়ার্থস্বকারী বলাভ্যঃ ; কিন্তু নীল ইতি বাশ্য-
গমিধানদীর্ঘঃ ; স তু দিবি ‘দিষ্ট অ দতশব্দাৎ’ ইতি পঠেন পরিদ্রব্যঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্মী চ রীতিঃ ।

যত্রিতি স্বভাবাতীঃ শব্দজিহ্বা “হৃৎপথ” ইতি য অদ্বৈতী রূপম্ । তচ্ছায়মিতি “সীমাসুপাশ্রয়ানিমাশ্রয়ানা”
ইতি ষষ্ঠীসমাসী পথে নপুংসকত্বম্ ॥৩১॥

বাক্সালা—লোকে জুতলে তাহার ছায়া দেখিয়া, তৎক্ষণাৎ আকাশে ও চারি দিকে
চক্ষু নিক্ষেপ করিয়াও, গমনশীল সেই হংসকে দেখিতে পাইয়াছিল না । কারণ, অত্যন্ত
বেগবশতঃ সে, জুতই দৃষ্টিগুণ অতিক্রম করিতেছিল ॥১১॥

অনুদিতম্ । ইতপয়গমনি বিগ্রামস্বাভবকলৌপি বিলম্বভয়াত্ বনস্বীকৃতকাম্যেচ্ছাসী ন কৃতং, তথা সজাতীয়-
পশ্চিমবয়গে তন্মহাশরবকরণং পশিষাং স্বাভাবিকমপি বিলম্বভয়াত্ স ন কৃত ইতি ভাবঃ । এতেন পরীপকারে
হংসস্য মজ্জানায়কৌ ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা বস্তুভাষিণিঃ ।

অনু দ্বিতীয়চতুর্থপাদয়োঃ নব্য মকমলঙ্কারঃ । বস্তুত্বকর্মস্য আরীকাবেদীভ্যাম্ অজী গুণঃ, গৌড়ী চ
রীতিঃ ।

“পরাঙ্গী হু দুমাগমাঃ” “মগাদবাসবজ্জাতিবস্তুস্বজননাঃ সমাঃ” ইতি বাসবঃ ॥৩১॥

বাজ্রাণী—গমনের বেগে হংসের শরীরের কাঙ্ক্ষিত ছড়াইয়া পড়িতেছিল; এই
অবস্থায় সে পথে কোন হু নেই অতীত বুদ্ধের মৌল্যগোষ্ঠিত বনকে আশ্রয় করিয়াছিল
না এবং অশ্রুচ্ছ হংসের অশ্রু করণ ও করিয়াছিল না ॥১২॥

বাস্যযঃ—অথ ধরাজিতা ভীমভুজেন পালিতা মজ্জুঃ হরশ লোপমসৌধরাজিতা অসী নগরী পতগস্য
হক পথং জগাম ॥৩২॥

অর্থিতি । অথ গমনানন্তরম্, ধরাং পৃথিবীং জয়তীতি ধরাজিত্ তিন পৃথিবীজয়যোগ্যেত্যর্থঃ, ভীমস্য তদা-
বাস্যস্য রাজী ভুজেন বাহুনা, পালিতা রক্ষিতা, মজ্জুর্মনোহরা, হরশ লঃ কঁলাস এব ভূপমা তুলনাস্থাৎ যৈপা
লৈঃ হরশ লোপমৈঃ সীর্ষৈঃ রাজভবর্মৈঃ রাজিতা জাভিতা, অসী প্রকান্তা, নগরী কুন্ডিনাখ্যা পুরী, পতগস্য পশ্বিনী
হংসস্য, হক পথং দ্বিজগীষরতাং, জগাম প্রাপবতী ।

অনু অসৌধরাজিতাপি সৌধরাজিতীতি বিরোধামাভঃ, হরিত্যদী আর্ঘ্যপমা, প্রথমার্ঘ্যে অন্যানুপ্রাসঃ, দ্বিতীয়-
চতুর্থপাদয়োঃ নব্যমকর্মস্ব তেবা সংক্টিঃ । তথা হক পথমিচ্ছন্তে ন বাস্যসমাপ্রাভি পুনর্নগরীত্যস্য বিশেষণতয়া
হরিত্যাদিচতুর্থপদস্বপাদানাত্ সমাপুনরাজিতাদৌবঃ । স চ দ্বিতীয়পাদস্থানে চতুর্থপাদং তত্স্থানে চ দ্বিতীয়-
পাদং বসিত্বা সমাধেয়ঃ । ন চ তথাত্বেপি ভীমভুজেন ইত্যস্য বিশেষণতয়া পুনর্ধরাজিতা ইত্যস্বীপাদানাত্
সৌধরাজিতাদবস্থ্যমিতি বাস্যম্, তাড়শপাঠে ধরাজিতা রাজা ইত্যর্থকল্যণ্যবিশেষণতয়াবসানাত্ । প্রসাদী গুণঃ,
বীর্ভম্ চ রীতিঃ ।

“বিস্মিত্যাদিতি ভীমঃ, “ভীমাদবীপাদানে” ইতি নিপাতঃ ॥৩৩॥

বাজ্রাণী—তদনন্তর, পৃথিবীবিজয়ী ভীমরাজার বাহুবেগে পরিচালিত এবং কৈলাস-
পর্বতের জায় উচ্চ অট্টালিকানবুহে পরিণোদিত কুণ্ডিন নামে সেই মনোহর নগরী, হংসের
মুণ্ডিপথে পড়িত হইল ॥১৩॥

श्रुति-भा, रतिहासाः सुरतकालीनहासालीन, रेजिरे शुशुभिर ।

अतः पूर्वार्धे वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्पन्ना चतुर्थपादे सुतोपमा, द्वितीयाहं किंवाप्राप्तयेत्येतेषां संहतिः । पूर्वाचन्द्रस्य निष्कलङ्कताया असम्भवात् निष्कलङ्ककदेशग्रहणार्थं भित्तपदमिति न अपुष्टार्थत्वदीयः । “नास्तिन्व” व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकं र्थाः” इति कविसमग्रप्रसिद्धेः शुभकण्टिकमयगृहार्थां हासत्वेनीत्पक्षेणम् । गणरीती पूर्ववत् ।

“गृहाः पुंसि न भुञ्जीव” “भित्तं शकल्यखण्डे वा पुंसि” “भित्तिः स्त्री कथमेङ्कम्” इत्यमरः ॥७४॥

वाङ्माला—ये कूण्डनगरे अट्टालिकाशुलि फटिकनिर्मित छिन्न वलिशा, ताहार देवद्वालशुलि, छत्रचण्डेय ग्राय निरुलक छिन्न । सुतवाः पतितर एतत् पृथिवीर व्रमणकालीन अनवरत हास्ये ग्राय सेइ अट्टालिकाशुलि मोडा पाटेतेछिन्न ॥७५॥

अन्वयः—यत्र नृप-नीलमणी-गृह-लिङ्गम् उपधेः असदारणि उदयनम् ततः भास्वतः भयेन (इव) शरणागं (सत्) वासरे अपि उवास ॥७५॥

नृपति । यत्र नगर्याम्, नृपस्य राज्ञो भीमस्य यानि नीलमणीगृहाणि इन्द्रनीलमणिनिर्मितसीधानि तेषां यालिखी नीलवर्णा दीनयस्तासाम् उपधेः श्रुत्वात्, असतो अविद्यमाना आर्हातः पौनःपुन्ये नीत्पत्तियस्य तत् सर्वदा एकभावेनैव विद्यमानमित्यर्थः, अतएव उदयनमम् अतिशयेन उदयत् अतिशयनिबिडमिति तात्पर्यम्, ततः अन्धकारं कर्तुं, भास्वतः स्यात्, भयेनैव, शरणागं गृहप्राप्तं गृहाभ्यन्तरप्रविष्टं सत् रक्षकं प्राप्तं सख, वासरेऽपि दिवसेऽपि, उवास वसति स्म । अन्धोऽपि दुर्बलः प्रबलादयेन प्रबलान्तरं शरणं प्राप्य आत्मानं रक्षतीति भावः ।

अतएवाम तमसि कार्यद्वारा दुर्बलजनव्यवहारसमारीपात् समानीकितरुद्धारः, समग्रवा प्रतीयमाना गुण-हेतुत्वे वा, वासरेऽपि तम उदयनममिति विरथाभासः, निरीतिशयसम्पत्तिवर्णनादुदात्तम्, द्वितीयाहं च काहु-प्राप्तयेति संहतिः । बन्धोत्कर्षस्य आरीहावरोहार्थ्याम् ओजो गुणं, गौरी च रीतिः ।

“मणिः स्त्रीपुंसयोरवजाती मुक्तादिकेऽपि च । कच्छदेशकनेऽजाया लिङ्गायेऽलिङ्गरेऽपि च ।” इति मेदिनी । “कपटोऽस्त्री व्याजदभोपथ्यश्च कौतवे” “शरणं गृहरक्षितोः” इति चामरः ।

उक्तमेदिन्यान्मन्त्रिशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि इति ‘मणी’ इति मन्त्रिशब्दाददादित्वादीप्रत्ययः । उदयनममिति “इ मती” इति भीमादिकस्य इधातोः शकृडि तमट् प्रत्ययः ॥७५॥

(१) शरणागम् ।

সিংহিত। সিতী: শুবদৰ্শে: দীর্ঘদীর্ঘনিম্নদ্বি: মলিখি বর্ষ: কষ্টিকৈ রিত্যধ: প্রকলিতৈ বিনিম্বিতৈ, তথা
 চসনী প্রকার্যমানে অরোদসী নিকটস্থগগনভূমী যস্য তচ্ছিন্, যস্য নগধ্যা: অগারে মবনে, নিশি রাবী, একিকা
 একৈব, পূর্ণিমা তিথি:, অতিথি আগন্তুকা প্রকাশময়ত্বান্ উপস্থিতা সতী, নিখিলান্ সর্বান্, তিথীন্ প্রতি-
 পদাদীন্, উপস্থিতৈ উপাসিতবতী প্রাপ্তবতীত্যধ:। তথা অ কষ্টিকমণিময়গৃহাণাং শুম্ভপ্রমাণি: আসন্নমাকার্য
 সূতলস্ব সর্বদৈব প্রকাশিতং জাতম্; তেন অসাবসাদিতিচাৰপি পূর্ণিমাতিথিপ্রতীতি: সর্ববাম্বাসীদিতি
 সর্বস্বার্থ:।

অন পূর্ণিমায়া আগন্তুকত্বং প্রতি প্রথমেপাদরূপপদস্যার্থে হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, তিথি:
 অতিথিস্থিতিমিত্রা ইতি বিরোধ: অতিথিরাগন্তুকৈতি অ তৎসমাধানমিতি বিরোধভাষ:, নিখিললিঙ্গ্যুপাসনায়া
 অসম্বন্ধে এপি তৎসম্বন্ধাভিধানাদতিপ্রযুক্তি:, তথা দ্বিতীয়ার্ধে ইত্যনুপ্রাসংগে সর্ববাম্ সৃষ্টি:। প্রসাদী শুম্ভ:,
 বৈদর্ভী অ রীতি:।

“রোদস রোদসী আপি দিবি ভূমী পৃথক্ পৃথক্। সঙ্কময়ীগৈশ্চ্যনয়ী: রীদ: কাদপি রোদসী।” ইতি
 বিব:। “অতিথি ভূমপূর্বং স্যাৎ পুমানাগন্তুকৈ ত্রিণ।” ইতি মৈতিনী। “তদাথাসিখ্যবীচয়ী:” ইত্যমর:।

দীর্ঘৈতি “দীর্ঘিকম্প্রাঙ্গসি—” ইত্যাদিনা দীপধাতো: রপ্রত্যয়। উপস্থিত ইতি “উপাহ্ বপূজাসংকরকর-
 মতদমিণু” ইতি সংকরকরার্থে আত্মসেপদম্। একৈবৈতি একিকা স্বার্থে কপ্রত্যয় ॥৩৫॥

বাঙ্গালী—এ কুণ্ডিননগরে বহুতর বাড়ী, ওষ ও দীপ্তমানী মণি (ফটিক) বারা
 নির্মিত ছিল; তাহাতে সেই বাড়ীগুলির নিকটবর্তী আকাশ ও ভূমি সর্বদাই প্রকাশিত
 থাকিত। সূতরাং রাজিতে একমাত্র পূর্ণিমা তিথি উপস্থিত হইয়া, সকল তিথিকেই প্রতী
 হইতে (সকল রাজিতেই পূর্ণিমা তিথি হইত) ॥৩৬॥

স্বল্পভ্য:—যম বাপিকা সুদতীজনমজ্ঞনাপিত: শুক্লর্ষ: কষাঘিতাময়া (সতী) বহিলা মানিনী ইব .

অস্তিত্বা নিম্না অপি ন প্রসসাদ ॥৩৭॥

সুদতীতি। যম নগধ্যান্, বাপিকা দীর্ঘিকা, সুদতীজনানাং সুন্দরদলমালিনীলীলাকানাং মল্লধীন অথবা-
 যম অপি: মলি আলিঙ্গনাত্ পতিগামে অ অস্তিত্বৈ: শুক্লর্ষ: অস্তিত্বকুঙ্কমৈ:, কষাঘিত আবিলীকিত:
 অমর: অম্বলরং যজ্ঞা সা, অম্বল কষাঘিত ইন্ধ্যাকম্বলিত আশ্রয়ী ইন্ধ্যং যজ্ঞা সা তাহসী সতী, বহিলা
 বিজয়তম্বাচাৰ্যমাধবতী, মানিনী মানবতী রমণী ইব, অস্তিত্বা সর্বদা, নিম্না রজন্যা অপি, ন প্রসসাদ
 নির্ভরকষা অপরকষা অ ন বধুণ।

বাক্সালা—গাঢ় আলিঙ্গন করায় সপত্নীর গায়ে হইতে পতির গায়ে কুসুম লাগিয়া
 যাইয়াছে ইহা দেখিয়া ঈর্ষাকলুষিতচিত্তা আশ্রয়শালিনী মানিনী রমণী যেমন সমস্ত রাজি-
 তেও প্রসন্ন হুয় না ; সেইরূপ যে নগরীর দীর্ঘিকায়া অম্বারীরা অবগাহন করিলে, তাহাদেয়
 পাণ্ডের কুকুম ছড়াইয়া যাওয়ায়, সে দীর্ঘিকা সমস্ত রাজিতেও নির্মল হইত না ॥৭৭॥

अथेति । अथै रात्रौ मे अन्धकाली नीरवया निःशब्दया, रात्रेः प्रथमभागे शेषभागे च लोकाणां कार्यवृत्तयः-
तया रवश्चन्द्रादिति भावः । अथान् अथैन ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तेन नीरवया तूष्णतया । तथा त्रितो
ष्ठतः वषावलिः प्राकारश्चिरेव योगपट्टं योगाभ्यासकावोगनैरिक्तवस्त्रं वया तथा, समधोरपि पीतवर्चसादि-
त्वाब्रह्मः, यया नमस्यो योगिन्या च, निमि रात्रौ, अवाप्यं प्राकाराभ्यन्तरगतं हृत्पद्माभ्यन्तरगतं, निर्वर्णं
युक्तम् अविद्यादिदोषरहितं च, सर्वेश्वरमयं स्फटिकादिमणिनिर्मितं गृह्यद्वयम्, किमपि अमिषं अनीरवम्,
अर्चं किञ्चिदीदृश्यवस्तु अवाप्यनमसोचरत्वाच्चेति भावः । अथोत्पत्तेः परं ब्रह्म च ईदृश्यं च इत्येते च ।

বাক্যনা—যে নগরী প্রাচীরে অশিকরণ যোগপট ধারণ করিয়া এবং রাজির মধ্যভাগে
নীরব হইয়া, তিতরের মণিরগুহ স্বরূপ অনির্বচনীয় নির্মল তেজ দর্শন করিত ॥৭৮॥

10

अतएवानंसापञ्चवासाः द्रव्योत्पत्त्यासङ्कारः ; स च अङ्कितुमासङ्ख्यनुपासायां संदृश्यते । तस्मात्
पूर्वाहं कथ्यतमसावपि पुनर्नलाश्वोदरे इत्येक विधिबन्धतया परार्द्धोपादानात् समानपुनरागततादोषः ;
स च परार्द्धं प्राक् पठित्वा समर्थः । मधुर्ध्वं शुक्लं, पाश्चात्नी च रौतिः ॥७६॥

বাঙ্গালা—যে নগরটী, কোনও জলাশয়ের ভিতরে পতিত বর্ণের প্রতিবিম্বের স্তায়
শোভা পাইত; তবে বর্ণের সেই প্রতিবিম্ব, সেই জলাশয়ের যে জলভাগ আচ্ছন্ন না
করিত, সেই জলভাগই, পরিষ্কার ছলে বাহিরে স্পষ্ট প্রকাশ পাইত ॥৭২॥

अन्वयः—यदृष्टवन्नी-बल-बल-सल-द-स-ता-द-नाः दिवि प्रजते हिम-इयासि बालनां वृजते
 अथवाच विग्रमं व्यतरन् ॥८०॥

व्रजत इति । यथा नमय्या गृहादस्थाः प्रासादस्थेः अस्मानि वायुवेगान् चञ्चलानि यानि चोत्था-
लानि पताकाप्रान्तभागाः तावदेव दृष्टाः समानकृत्वान् कथाः तैः ताडना बाधायाः कवचैः, दिवि बाध्यानि,
व्रजते गच्छते, सेवि सूर्येण कृत्वासीद्वैतकथैः कालना कथायातेन प्रेरणाम्, व्रजते कुर्वते, चक्रवाक
सूर्यसारथ्ये, विश्वम् विश्वाम्, व्यतरन् दत्तवन्तः । अत्रायं भावः सूर्येण सह तदीयसारथिरद्वयः सदस्या
चक्षुमारभ्य चक्षोचक्षुः यावन् कथायातेन सूर्याज्ञान् चालयन् किञ्चिदपि विश्वम् न वेत्ति ; किन्तु कुञ्चन-
मगधे। उपरि समानतस्तु तत्रैवप्रासादसमुच्चये उपरिचम्बनपताकाप्रान्तभागाः बाध्याद्वयं चालितेषु तेन-
चैषु तन्निवृत्तरे विश्वाम् लब्धवानिति ।

अथ अक्षयय विद्यामवितरणासम्बन्धेऽपि तत्तुल्यश्रोत्रैरतिशयोक्तिरसङ्गारः । तेन च गृह्यावलीनः सत्तु-
ल्यं व्यज्यत इत्यसङ्गारिणः वस्तुष्वभिः । इत्युप्राससोति स सृष्टिः । माधुर्यं गुणः, पादावली च रीतिः ।

“विश्वरूपलिङ्गने सूर्ये” इति हिमवन्तः ।

विश्वमिति वी प्रसिद्धि “न सेटोऽनन्त्याहनिश्चिन्तमानम्” इतोऽप्युक्त्या न विवक्षितं टीकाः । अथवा-
पीडकप्रयोगो यथा—“अविश्वम् यादृदिद् गरीरम्” इति ॥८०॥

বাঙালী—যে নগরীর অভ্যন্তর অট্টালিকাসমূহের উপরি ভাগে যে সকল পতাকা লবিত থাকিত, তাহার প্রান্তভাগ বাহুতরে কম্পিত হইয়া, সূর্য্যের ঘোড়াগুলিকে তাড়ন করিয়া চালাইয়া দিত; তাহাতেই আকাশগামী সূর্য্যের ঘোটকচালক অরণকে বিজয়মান করা হইত। ৮০।

जीवन् विवा तैः पातादधिकं नामकवासनस्य द्विकम्, भूतलचक्रं चाध्यादिकम्, स्वर्गचक्रस्य स्थिरधीवन द्विकम्
 तानि दधत्तरेष्वधः, चित्तमभे सुबोध्यन्तरे अवावा भूतलोपरि अन्यरे वाकाशे च द्वि वाकसा मयनानि तैः
 करवैः। कानिचिद्वनानि भूतमे निश्चेतानि; तानि च दक्षतत्करापठरवनिवारवाधैः पातालचक्रानि
 नागकवासनस्योद्दिनि धारयामासु। कानिचिद्वनानि भूतलोपरि निश्चेतानि; तानि च व्यवहारसु विधाधै
 भूतलचक्रानि चाध्यादोनि धारयामासुः। कानिचिद्वनानि द्वितलजितलादिभावेन वाकाशे निश्चेतानि;
 तानि च समीपसुखादिलाभाधै स्वर्गचक्रानि स्थिरधीवनाह्वनदोनि धारयामासुर्द्विभावः। अष्टिस्त्राभ्यः
 स्वर्गमरोधैः अहता वाचध्या खलु, अत्रनि जाताः एकस्मिन्निवाकाशे निष्ठुवनचक्रधारवाहिति भावः।

अथ इतस्तकालनग्ययेवया कुचिनननया अधिक्वतिपादनात् कतिरेकाकहारः । असादी गुणः,
वेदभी च रोतिः ॥८॥

বান্ধালা - মাটির ভিতরে কতকগুলি বাড়ী ছিল, সে গুলিতে শাতালের চিহ্ন সর্প-
শক্তি প্রভৃতি থাকিত এবং মাটির উপরে কতকগুলি বাড়ী ছিল, তাহাতে ছুতলের চিহ্ন
বাগ্মপ্রভৃতি থাকিত; আবার বোতাল। তেতাল। প্রভৃতি কতকগুলি বাড়ী ছিল, তাহাতে
অগ্নির চিহ্ন দ্বয়যোবনা কামিনী প্রভৃতি বাস করিত। স্বঃস্বঃ জিজ্ঞাবহের মধ্যে উৎকৃষ্ট
সেই সকল বাড়ী থাকায় যে নগরী, অল্প সকল নগরী অপেক্ষা আশ্চর্য্য হইয়াছিল ৷৮১৥

सम्बन्धः—यस्य सन्तानोत्पत्तिरस्यैव सन्तानं सन्तानसुधीमन्तः सन्तानं विहितमस्ति, तत्र
 नाम इत्युक्तिरिति न सन्तानम् ॥८२॥

दधदिति । दध नगथे न्, चल्च् दूः चल्च् चल्च् न् मिथः नीलः श्यामलः कश्चः शिखरसमीपदेशो यस्याः
 सा तथोक्ता तस्या मावसानम्, दधन् धारयन् ; चल्च् चल्च् दधन् मिथश्च नीलकण्ठो वासकूटविप्रप्रचयेन
 नीलमवलम्बन्, दधन् धारयन् ; तथा चल्च् चल्च् अतिनिर्मलत्वा मुधया चूर्णलेपेन लज्जितः मुधद्रीमित्यन्तः,
 यतुः वाक्कितम्, वक्त्वा धारयन् ; चल्च् चल्च् सुधावत् अतिनिर्मलत्वावतम् लज्जितः मुधद्रीमित्यन्तः, यतुः
 शरीरम्, वक्त्वा धारयन्, वितिश्रुतो राज्ञो मोक्ष मन्त्रेण बाधनवर्गं कर्तुं, कश्चं नाम इत्युच्यते नीली
 विन्दरे शिरशि च दत्ता तस्य मावसानम्, न चल्च् न गच्छतु न प्राप्नोतु, अपि तु चल्च् चल्च् मिथश्चः,
 चल्च् चल्च् चल्च् शिखरत्वाच्चेति भावः ।

अथ इन्दुनीचितासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धमभिधानादतिव्योक्तिः अर्थापत्तिरिति बोद्धव्याः । सत्वरः ।
 श्रीऽपि च तदुक्तपादमतेन चकारानुवासेन संख्यते । तथा शिवरूपद्वैतीवाच्यं अनादरविकल्पात् समवा-

अथ बलिपुत्र दिव्यमिति निरुक्तं कैवल्यकण्ठम्, कृतैर्विनि वाचा क्रियोत्पन्ना, विप्ररीतसदा जननानुबन्धोऽपि
सप्तसुखभोगेति यद्योक्तं त्वेति वामद्वारिभाषिन सङ्कर । मसादौ युगः, वैदर्भी च रीतिः ।

“स्वर्गादप्यतरस्यां च पातालाभीति नारदः । इति विष्णुपुराणम्” इति सुखायचं: ॥ ८८ ॥

सन्ध्यः—प्रतिद्वये पञ्च भागान्दशान्मूर्धनिः (अथर्वसिद्धान्त) अष्टादशान् मधु ज्ञानान् अथर्वसिद्धान्त

प्रतीति । प्रतिष्ठयथे इह । कथावक्तव्यत्वं तस्य प्रत्येकमात्रं, पथिकानां पञ्च नाम्नां वाचानम् वाचनम्
तीति तां निजं शक्त्या वाचादिज्ञानचक्षुणा सौरभाषिणीमभ्यासितेः उपलक्षितात्, वरदो ज्ञानादि-
वाचावाचस्वत्वात् ज्ञायत इति तज्ज्ञानं, यथा मन्त्र्या उल्लिखन्त उपपन्नं । कलहात् विवादात् ज्ञात इति मीमा-
ंसस्वरः स्वरभङ्गनिमित्तकः चर्चरन्नेव बन्धो ध्वनिः, अधुनापि, यन्मात्रं मेव न, न उल्लङ्घितं न परिच्यन्तं ।
अथ भावः—कालोद्घोषका मिथः भाष्याविरहिताम् पथिकान् स्वस्वगृहेषु प्रेषयितुं गच्छन्ति ; वरदो
ज्ञतवज्जस्रसौरमेव तानेव पथिकान् तमेव ज्ञातुं गच्छन्ति ।, तेन च पथिकानां प्रेषणं ज्ञापनवादिज्ञान-
वरदोद्घोषकात् वाक्कलह उपपद्यते ; तस्य स्वरभङ्गात् मिथानां चर्चरन्निमित्ततः ; स एव वाचादि-
न परिच्यन्ततीति । कलहादावधिकवाक्पाचारश्चेन स्वरभङ्गो भवतीति प्रत्यक्षम् ।

বাক্সালা—যে নগরীর প্রত্যেক হাটের পথে খইতাদ। কঁাতার ছাত্তলি, আগুন

সৌরতে পথিকগণকে আকর্ষণ করিত; আবার যেষ্টলিঙ গর্জন করিয়া সেই পথিকদিগকে
 ঝাড়ী পাঠাইতে ইচ্ছা করিত; এই বিবাদে অরতক হওয়ার যে 'বদ্বয়ের' বর হইয়াছিল,
 সে 'ঘরঘর' বর অভ্যাপি যেষ্টলিঙকে পরিত্যাগ করিতেছে না ১৮৫৯

অন্য "মুখ" তব ক্ররদ্ধাশি ! সুরীজমিতি নাম্বা" ইতি দর্শকোদাহরণম্ সমাসাম্যেপি লব্ধমাকারী
 সুরীজলারীপাত্ তৎকপাটধো: পঞ্চদশলারীপাত্ কুঞ্চননগর্যা' যুত্কারীপাত্ সমস্ত-সুখিষ্য' সাহসপকম্,
 লিঙ্গসাম্যে অনরাহি'দ্বীর্ঘকলায়িকাম্বদহারসমারীপাত্ সমাসৌক্তিযানযৌরদ্ধাশিভাবেন শুদ্ধর: । প্রসাদী
 গুণ:, বৈদর্ভো' য় রীতি: ।

প্রথম পরিবেষ্টন অসিমেতি বরষ: । "প্রাকারী বরষ: জাল:" ইত্যমর: ॥৮৬॥

বাঙ্গালা—মানিনী যে কুণ্ডিননগরীৰূপ অর্গনগরী, কোড় হইতে চলিয়া আসিতেছিল;
 তাই বর্ণপ্রাচীররূপ স্মেরূপবৃত্তও (আসিয়া) অন্তর্ভুক্তিচিহ্ন কপাটরূপ পক্ষ দুইটা দ্বারা তাহাকে
 আলিঙ্গন করিয়া অহুন্নয় করত: বাগ করিতেছিল ॥৮৬॥

অন্বয়:—যা বর্ষে: শুদ্য' লবন্ অলরা জলদকোঁপল বদ-জন্মনি: অনল': পরিবেষ্টন' এল বাহ্যপুৰী-
 পরাষ্টানান্ অবহত্ ॥৮৭॥

অনল'রীতি । যা নগরী, বর্ষে: সূর্য্যক, শুদ্যম্ শুদ্যাবলম্বাসিন্, লয়ন্ অজাঅলতিরীধানঅ, অনরা
 জন্ম, শুদ্যাকলযৌম'অসময়ে দিনমাসী ইত্যর্থ:, তবে ব সূর্য্য'কিরণসম্বন্ধে' সূর্য্যকাললম্বিষ্য: অনলীণপলি-
 জন্মাদিতি ভাব:, জলদকোঁপলবদে' অলকৌজ্যানান্ দৌষ্যমান-সূর্য্যকাললম্বি-নি স্মরণ-প্রাকারিষ্য: জন্ম যিবা
 তৈ:, অনল'বৈদর্ভি:, পরিবেষ্ট' সমলান্ বেটনম্, এল প্র-প্য, বাবল্য ব'লিপুলস বাবরাজল যা পুরী সৌচিতল-লী
 নগরী তজ্জা: পরাষ্টা'তা' অষ্টনা তজ্জা অপি অপ্রিবেষ্টনান্ তত্-ল্যব'ষ্টনানিলম্ব:', অবহত্ অব্যবয়ন্ ।

অন্য অর্থস্বা: পরাষ্টান' কথনম্বা বহু'ইতি বস্তুসম্বন্ধ'ঃসম্মতম্ পরাষ্টানানি' পরাষ্টানানিতি সাহস্র'
 যৌথনীতী অসম্মতবস্তুসম্বন্ধদ্বা নিদর্শন। পুরী পরেতি 'কিকানুপ্রাসক্যানবৌরদ্ধাশি'বানুপ্রবীকরণ: শুদ্ধর: ;
 শুদ্ধাকালদাহরীতি সমুদায়ৈ স শু'ট । প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভো' য় রীতি: ।

শুদ্য' জন্মলিঙ্গম্বরাপি "সময়-নিকলন'েনবৈকলিন্'বিনালারামি:" ইতি দ্বিতীয়া ।

নদর্ভবল্য বাবরাজল সৌচিতল-লী পুরী সিবপ্রসাদাহ'রনম্বদ্বাখৌরবে'ষ্টতা আসী'দিতি চরিব'জ্:
 বার্তা ॥৮৭॥

বাঙ্গালা—সুখের উন্নয় ও অন্তর্গমন ইহার মধ্যসময়ে প্রকলিত সূর্য্যকালসম্মতির প্রাচীর
 হইতে উৎপন্ন অগ্নি দ্বারা পরিবেষ্টন লাভ করিয়া, যে কুণ্ডিননগরী বাগরাবার শোণিতপুত্রের
 জুলা শ্রেষ্ঠতা ধারণ করিত ॥৮৭॥

अःपथी इह एव चर्चः चः समुद्रः, पट, निपुर्णं सातिशयं सदा आनन्दो दधानं शब्दितवान् ; सङ्गीतवत्
लोकोलोकादिनि भावः ।

यस्य सनसः सुविषयः साङ्गदपकनसद्वारः देवतामुपसहानयोः सः सतिः । यथैव ग. दत्तः सनसबाहुः
मन्त्राश्च शोको मुचः, गौडो च रोतिः ।

“अहं ज्ञानं ब्रह्मस्मिदयम्” “अथ ब्रह्मस्मिदयम् । जगत्प्रापन्नमहं यः वितामो विजयामुवाच ।” इति
ब्रह्मसूत्रम् ।

हिमवास्तुकवेत चाभ्येन धनवानित्यादिवत् प्रकृत्यादिनादमेहे तृतीया ॥ ८८ ॥

বান্ধালা—যে কুণ্ডননগরীর চট্টরূপ সমূহে বহুতর শব্দ ও মূর্ত্তা প্রবালাদি যথি
 থাকিত, কপর্দক (কড়ি) গণনা করিবায় সময়ে লোকের হস্তরূপ কর্কট (কাঁকড়া) চলিতে
 থাকিত এবং কপূররূপ নির্মল বালুকা বিরাজ করিত; এইরূপ হট্টসমূহ অত্যন্ত শব্দ
 করিত। ১৮৮।

अन्वयः—यमगङ्गा प्रतिचन्द्रोदयं घटगार घटाहं कुटिम-संविद् दृपय-मुद्दितापया (कन्या) पतिः
 प्रतीचिनी न सुमुखे ॥ ८८॥

सद्वनारिति । अथवा आकाशस्य गङ्गा अथवा गङ्गा मन्दारिणी तथा, प्रतिचन्द्रोदये प्रत्येकचन्द्रोदये, यथा
नगदीया अगारचटानी म्दससूक्ष्माणि ये अष्टा उपरितनम्यःस्तेषु यानि कुडिमानि वक्ष्यमयस्तेषु स्ववनः चरनी
जम् निःसारयन् इति भावः ये इन्द्रपलाः इद्विषाचन्द्रकात्मकचक्षुः तन्निगतजैरित्यर्थः । तुन्दिका
चकुकीभूता बाधी जलानि बलाक्षया तथोक्तवा सत्त्वा, पतिव्रतायाः स्त्रिया औचित्ये व्याख्याभावः, न मुमुक्षु न
परिवृत्ता । तथा च पतुर्वी भावी भवति, पतिव्रता स्त्री तु तमेव भावः धत्ते । एवञ्च चन्द्रोदये सप्तव्रज
हृद्भवति, तेन तत्पञ्चाशः पतिव्रताया गङ्गाया अपि हृद्भवतिस्त्रियता; सा च हृद्भवाकात्मकचन्द्रकात्मः
मन्त्रिणस्तत्तन्मन्त्रिणं च सप्तयत् इति भावः । चन्द्रोदये चन्द्रकात्मकचितो जम् निःसरतीति प्रसिद्धिः ।

अथ चन्द्रकान्तमन्त्रिनक्षितमणौ चयनकृत्वा जगद्धरं रत्नमन्त्रं ऽपि तत्तन्मन्त्राभिधानादतिथयोक्तिः । उदाहरणं-
 मन्त्रमोहकमिन्द्रियमन्त्रः ; षोडशैव पूर्वार्द्धमन्त्राष्टकावधौ च संवृत्ते । अतिथयोक्ता च तदुत्तरार्द्ध-
 कावधौ च यन्त्रमन्त्रं च यन्त्रमन्त्रं च यन्त्रमन्त्रः । मातृमन्त्रः च, पादावधौ च रीतिः ।

“अष्टं भस्त्रं वसुधे ना जीमिःकथं श्रुतानरं” इति मेदिनी । “तुन्दिकस्तुन्दिकस्तुन्दो जगत्कृत्स्नः विविः
 विविः” “नन्दकिणो विवदगात्र” इति च वनरः । अथ तुन्दिकस्तुन्दोऽथ वासुधामिःवितः ।

ছিল; এতোক চন্ড্রোদয়ে সেই চন্ড্রকাস্তমণি হইতে জল নির্গত হইয়া, আকাশগঙ্গার জল
 সৃষ্টি করিয়া দিত; তাহাতেই সেই আকাশগঙ্গা পতিভ্রতার উপযুক্ত কার্য পরিচাল্য করিত
 না (চীকা উষ্টবা) ॥৮৩॥

অন্বয়:—যম অনুসায়' বিলিপনাপন-কয়লীরজ-পয়লীঘন: অকস্মিক মাস্তন: স্তম্ভিতা: নিরা-
 জবা: স্ববয়: সিন্ধ অশু: ॥৮০॥

স্ববয় ইতি। যম লগত্যান্, অনুসায়' মতিসায়' কাষ্ঠি, বিলিপনানাসু' অস্তরগদ্রম্যায়ান্ আদষ্টে হই
 কয়লীরজপঙ্খানা' কুহুমবৎবিক্রোদ্রম্যাবা' বীলয়: পন্ডাল:, অকস্মিক মাস্তন: স্তম্ভিতা: স্তম্ভিতা
 বিলিপন:, নিরাজবা অগাধারা:, স্ববয়: ক্রিয় মম্বা ইব, অনুসায়' অ, সার' কাকীদন্ত্য' স্ববীল' কুহুমানাশ
 স্তনানরক্তবৎ' তান্ বীজিতু অ কুহুমকথানা' মস্তনম্বাহিতি মাম্ব:।

অন কিলমস্তক সস্তম্বাসবোধকত্বাত্ বাস্তা কাশ্যাত্মন' বা, তম্বা স্তম্ভিতানা' নিরাজবলানিধানান্ মিত্র-
 মাজহারবানদীরাজিভাবিন শুভর:। মম্বাদৌ গুণ:, স্ববীল' অ রীতি:

বিশ্ববাসদ্বারকম্বপশুত' সাত্ত্বিকদ্বর্ষে। যথা—

“যদার্থ' মনসাচারসিদ্ধ্যানিবলীঅনন্। কিস্বিন্দ্রকুর্ভব: কাষ্ঠ' মনস্বজিতরজ বা। কাস্ত' অ স্ববয়'
 স্বীবা' স্ববীল' অবিদ্যাস্ত: ১”

“বাস্ত' কাস্ত' মিত্র: কিল” “বাস্ত' কাস্ত' নিবদ্যবা বিদ্যি: পন্ডালীঘিকা” ইতি অ অনর:। “বীলি-
 ম' নি পশু' কৌ অ স্ববীল' মাস্ত' স্ববীল' ইতি ইদম্বদ্র:।

অনুসায়নিতি বোধ্যমানম্বদ:, সিন্ধ বাস্তবীমাম্ব:। অশুরিতি মাখাতীর্জ' কাস্তা অশু, “অশু ভব' সিন্ধ-
 মাজহারবীলীম্বদ্রব:” ইদম্ব ভব' ॥৮০॥

বাস্তালী—যে কুণ্ডিমনগরীতে এতোক সঙ্ঘা' কালে গচ্ছত্বাবিক্রয়ের হাটে কুহুমবিক্র-
 যের পণ্ডলি, অশুগত স্বর্ধা হইতে বিচ্যুত নিরাজব এতাসমূহের ভায় শোভা পাইত ॥৮০॥

অন্বয়:—পুরা স্বকম্ব' মনসা স্তমিতা স্বী: শুভর' অস্তম্ব' অনতা' অশু ইব, স্বব অনিগ আদষ্টে বসিত'
 অবিদ্যা বিলিপন' অস্তম্ব' অনতা' অশু পুরা বীলানি ॥৮১॥

সমসং বস্তু তন্ম দদম্‌তি ভাগবতবার্ণা ।

পশিতুমিত্যত্র পদার্থব্যবহারার্থত্বাৎ “গুপ্ধুপবিক্টিপশিপনেয়ায়ঃ” ইত্যনেন আয়প্রত্যয়ী ন ভবতি, তন্ম স্তুত্বার্থস্য পদার্থত্বত্বাৎ । তথা চ তন্ম ইত্যৌ দুর্গতিঃ— “পশিসহচরিত ইচ্ছ পশিঃ স্তুত্বার্থ ইত্যর্থো” ইতি । বীজ্যত ইতি পুরাণদ্বয়ীমে “প্রয়োগতত্ত্ব” ইত্যতীতি বস্তুমাণা ॥২১॥

বাক্সালা—পূর্বকালে মার্কণ্ডেয়যুনি যেমন নারায়ণের উপদেবের ভিতরে অগতের সমস্ত বস্তু দর্শন করিষাছিলেন ; সেইরূপ জনসাধারণের যে কুণ্ডিননগরীতে হাটে বিক্রয় করিবার জন্য বণিক জনকত্বক বিভারিত অগতের সমস্ত বস্তু দর্শন করিত ॥২১॥

অন্বয়ঃ—যদ্যপ্যপি পশিতা এষমর্দৈঃ সমং সীরমলীমনিয়লং মলীমসং গুপ্তলম্‌ অপি অশ্লিঃ তুল্যম্‌ জনাবরৈঃ ন অবীত্‌ ॥২২॥

সমমিতি । যথা নগর্যা আপলং হুই, পশিতা বিক্রীতা, এষমর্দৈঃ কল্মষীমিঃ সমং সহ, সীরমলীমেণ এষমর্দমহানামেব সৌমধ্যপ্রাণক্‌ হুয়া নিয়লং নিয়লমভিগ্ন তদ্রোপবিটম্‌, মলীমসম্‌ এষমর্দসমানজ্ঞানাবর্ণম্‌, গুপ্তলম্‌ অব্যক্তমভিগ্ন শব্দায়মানমপি, অশ্লিঃ অমরম্‌, তুল্যম্‌ তুল্যদৃষ্টং ন পরিমাপ্যম্‌ সন্‌, জনালম্‌ আরবৈঃ কীলা-
হুইঃ, ন অবীত্‌ ন অশ্লিত্বে ন পৃথক্‌ অবগতবান্‌ ; উভয়ৌঃ সমানজ্ঞানবর্ণা তথা বর্ণবৈষম্যমভাবান্‌ গুপ্তলস্য চ
লোককীলাহুলীকীরীকৃতত্বাদিতি ভাবঃ ।

অথ সমানজ্ঞানবর্ণো ন অমরস্য এষমর্দতাদাক্ষপ্রতীতিঃ সামান্যং নামালঙ্কারঃ । ন চ মীলিতমিতি বাচ্যম্‌ “মীলিতে স্তল্লটগুণেন নিল্লটগুণস্য তিরীধানম্‌ ; ইচ্ছ তু উভয়ৌঃ স্তল্লটগুণতয়া ভেদাঘটঃ” ইতি দর্পণকারীকঃ ;
এষমর্দঅমরযৌঃ জ্ঞানগুণস্য উক্তকর্বাণকর্বাণিথয়াসম্ভবান্‌ । গুপ্তলকপকারণসত্ত্বে পি অমরস্য পৃথগ্‌ জ্ঞানরূপ-
তৎকাব্যমভাবান্‌ নির্মলীক্টিঃ, পূর্বার্ভে ইত্যনুপ্রাসঃ, পরার্ভে উক্তানুপ্রাসযেতি সর্বোপাং সংস্টিঃ । মধুররচনাবশান্‌
• মাধুর্যে গুণঃ, বীর্দমৌ চ রীতিঃ ।

পশিতেতি পূর্ববদায়াভাবঃ । অবীতিতি অবপূর্বান্‌ ইত্যধাতৌর্ভাস্বা দিঃ, অদাতিত্বাদনৌ লীপে “স্বরাদীন্যি
হুইরাইঃ” ইত্যঙ্কানমবাধিকা হুইঃ ॥২২॥

বাক্সালা—যে নগরীর হোকারে বিক্রেতা, কতরীর সহিত একটা ভয়রকেও গাপিয়া
কেনিত ; কেন না সেই কৃষ্ণবর্ণ ভয়রটা গৌরভের লোভে সেই কতরীর উপরে নিশ্চল

ববীতি । যত নগর্যাং, শিখি শীতকালী, হিমং তথারঃ, রবিকালময়ৈন সূর্যকালমখিনির্মিতৈন, অতএব সকলাহং সমসাদিনভাগং অ্যায় জ্বলনৈন সূর্যকিরণসম্পর্কজনিতবহ্নিসম্পাদৈন আহিত উত্পাদিত সমা ভবতা यस্য তৈন, সিতুনা আলিপথৈন, নিশি রাত্রৌ, গচ্ছতাং জনানাম্, অরথৌ পাদৌ, পুরা তস্মিন্ পূর্বকালৈ, নৌ দুদীতি ন পীড়য়তি অ, তদুপশ্যৈব হিমস্য শ্রীত্বম্বাঘাতাদিতি ভাবঃ ।

অত হিমরূপকারবসন্তে ঽপি তত্কার্যপীড়নত্পর্কবিশিষ্টালিঙ্গলঙ্কারঃ ; স চ ভগ্নশ্চ ভক্তত্বাৎ সন্নিমিতঃ ; ভদ্রাশালঙ্কারস্য অনযৌরহাতিভাবৈন সঙ্করঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

“সিতুরালী স্ত্রিয়া পুমান্” ইত্যম্বয়ঃ ।

সকলাহমিতি “রাজবহ্ন সখি” ইতি রাজাদিত্বাদিতি “অবিধৌ কালোপমানাৎ” ইতি দ্বিতীয়া । দুদী-
তীতি পুরাশব্দযোগাৎ “প্রয়োগতঃ” ইত্যতীতি বর্তমানা ॥২১॥

বাক্সালা—যে নগরীর পথগুলি সূর্য্যকালময়ি দ্বারা নির্মিত ছিল ; তাহাতেই সমস্ত দিন ব্যাপিও অগ্নির সস্তাপে সে পথগুলিতে উষ্ণতা জন্মাইত । সুতরাং শীতকালের রাজিতে সেই পথ দিয়া যাহারা গমন করিত, হিম তাহাদের চরণের পীড়া জন্মাইত না ॥২০॥

অম্বয়ঃ—তপাগমে কলিতীত্রঃ আতপঃ শমিকালময়ং বিধুদীধিতিজেন পয়সা নৈবধ-শীল শীতলং যত্-
পথং ন তপতি অ ॥২১॥

বিধিতি । তপাগমে শীতকালোপস্থিতী, কলিবত্ তীত্রঃ কলিকালবত্ প্রসূরঃ, আতপঃ সূর্য্যতাপঃ, শমিকাল-
ময়ং শব্দকালমখিনির্মিতম্, অতএব বিধৌশব্দস্য দীধিতিজেন কিরণাভ্যন্তিন, পয়সা জলিন করণেন, নৈবধস্য
নলস্য শীতবত্ স্বভাববত্ শীতলং শীতলীভূতম্, যত্পথং যস্য নগর্যাং পথ্যানম্, ন তপতি অ ন ভণ্ণং অকার ।

অত্রাপি পূর্ববত্ বিধৌশব্দলঙ্কারঃ, কলিতীত্র ইত্যন নৈবধশীতশীতলমিত্যন চ সমাসগতা স্তুতীপদা, ইত্যনু-
শাসনঃ ; ইত্যেতাং সংসৃষ্টিঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

যত্পথমিতি । “পথ্যাম্বুরঃ” ইতি রাজাদিত্বাদত্ ॥২১॥

বাক্সালা—শীতকাল উপস্থিত হইলে, কলিযুগের দ্বারা প্রথমে রৌদ্রও, যে নগরীর চত্ৰকালময় পথগুলিকে সন্তপ্ত করিত না । কারণ, চত্ৰের কিরণে সেই চত্ৰকালময়ি হইতে জল নির্গত হইয়া, সেই পথগুলিকে নলের অভ্যন্তর দ্বারা শীতল করিয়া রাখিত ॥২১॥

तथा कुष्ठिननगर्भं पि सुरक्षितत्वे न क्षीतुमशक्यत्वात् कुष्ठितशक्तिभिः परि-
दिति सरसार्थः ।

अत्र कश्चिभाषितित्वादिविशेषश्च समासगता लुप्तीपमा, तथा परिखावल्यमप्युक्तं कुष्ठलनास्थापनादप्युक्तिः,
अवापितेत्यत्र इवाद्यभावात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा च, इत्थं तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा परिखावल्य-
शब्देन कुष्ठलनामवापिता इति वाक्यमध्ये नित्यादिवाक्यान्तरीयपदान्तरप्रवेशान् सङ्कीर्णतादीवः ; परार्थं पूर्वं
पठित्वा चासौ समाधेयः । प्रसादी गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

“वीद्यं दृश्यं पूर्वपक्षः फक्तिका” इति शब्दरत्नावली । “सूतार्थां व्यर्थं यत्र पदैः सूतानुसारिभिः । स्वप-
दानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।” इत्यमरकोपटीकायां भरतः ।

कुष्ठलस्य करश्चमिति करोत्वर्थेनन्तात् कुष्ठलशब्दान् “ईशियन्” इत्यादिना स्त्रियां शुभ्रव्युत्पत्त्या
स्त्रियात्मकता ॥८५॥

वाङ्माला—ये हृदिननगरी, अनन्तनागप्रचिह्नित भास्वर फाकिर श्राय दूर्ध्वर हिल ;
श्रुतग्रासे नगरी पत्रेर आश्रय करिवार विसर्गरे हरेष्टाहिल ना ; एहे जगुहे जगुत्रा मणुना-
कार पत्रिधार छले येन सेहे नगरीके बेष्टेन (त्राकेट) निष्ठा वाचिष्टाहिल ॥८६॥

अन्वयः—यत्र मुख पाणि-पदाक्षि पङ्क्तौ ; रचिता अपरेषु अङ्गेषु चण्यकैः रचिता भीमजा स्वयं
अर-पूजा-कुसुम सजः श्रियम् आदित ॥८६॥

मुक्तेति । यत्र मगर्थ्याम्, मुख-पाणि-पदाक्षि पङ्क्तौ ; रचिता-मुखे गौरपद्मे न, पाणियुगल-चरन्त्ययुगलयोः
रत्नपद्मैः, अचियुगले च नीलपद्माभ्यां विधावा निर्मिता, मुखादीनां गौरपद्मादितुल्यत्वादिति भावः ; तथा अपरेषु
अङ्गेषु बाहु-पृष्ठादिषु, चण्यकैः तदास्थैः पुष्पैः, रचिता विधावा निर्मिता, अपराङ्गानाञ्च चण्यकसङ्घश्रुत्वादित्या-
शयः ; भीमजा भीमराजपुत्री दमयन्ती, स्वयम् आत्मनैव, अस्वस्य कामदेवस्य पूजायां या कुसुमस्रक् प्रयीजनीया
पुष्पमाला तस्याः, श्रियं श्रीभाम्, आदित गृहीतवती दमयन्ती इव तत्पुष्पमालास्त्राणपातिनी अभुदित्यर्थः ; पुष्प-
मालावत् तस्या अपि उक्तरीत्या नानापुष्पैर्विधावा रचितत्वादित्यभिप्रायः ।

अत्र पङ्क्त्यचण्यकैः सप्तदङ्गेषु रचितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृतिश्रयोक्तिः, तथा अन्वयः अन्वयः सङ्घा-
सम्बन्धेन श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याच्चेपादसम्बन्ध इत्युक्त्या निदर्शना ; तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी
गुणः, वीदर्थो च रीतिः ।

କୁଞ୍ଜିନନଗରୀତେ ମସସନ୍ଧ୍ୟା ନିକ୍ଷେପ, କାମନୁକାର ମୁଖ୍ୟମାନାମ ମୋତା ବାମନ ବାମନ ॥୧୦॥

ଅଧ୍ୟାୟ:—ଜଘନ-ଜନ-ଭାର-ଗୌରବାନ୍ ବିଧିନ୍ ଆଲକ୍ଷ୍ୟା ବିହନ୍ ମୁଁ ଅକ୍ଷମା: ଶତମ୍ ଅକ୍ଷରସ: ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ରୁବଂ
ତତ୍ସଂଖ୍ୟୌଜନ: (ଭୂତା) ଯାମ୍ ଅଧ୍ୟାସତ ॥୧୭॥

ଜଘନେତି । ଜଘନଜନଯୋ: କଟୀପୁରୀଭାଗକୁଞ୍ଜଯୋ: ଭାରସ୍ୟ ଗୌରବାନ୍ ଅତିଶୟାନ୍ ହେତୀ:, ବିଧିନ୍ ଆକାଶମ୍, ଆଲକ୍ଷ୍ୟା
ଆଦିତ୍ୟ, ବିହନ୍ କ୍ରୀଡ଼ିତମ୍, ଅକ୍ଷମା ଅକ୍ଷମର୍ଯ୍ୟା:, ଶତଂ ବହୁତବା:, ଅକ୍ଷରସ:, ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ମର୍ଯ୍ୟା ଭୂମାବିତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ:, ଧ୍ରୁବଂ
ନିଧିତମେତ, ତସ୍ୟା ଦମୟନ୍ତ୍ୟା: ସଂଖ୍ୟୌଜନୋ ଭୂତା, ଯା ନଗରୀମ୍, ଅଧ୍ୟାସତ ଅଧିଷ୍ଠିତା: ; ତତ୍ସଂଖ୍ୟୌଜନଶାଲୌକିକ-
ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଦିତି ଧାବ: ।

ଅଥ ତତ୍ସଂଖ୍ୟୌଜନଶାଲୌକିକପ୍ରତିତୀ: ଧ୍ରୁବମିତ୍ୟସ୍ୟ ଚୌମ୍ନି ସାବୋଧକତ୍ବାନ୍ ବାସ୍ୟା ସାପଞ୍ଜବୀତ୍ମେ ଶାଳହାର: ; ତଥା
ଭାରଗୌରବପଦ୍ୟୋ: ପର୍ଯ୍ୟାସତଥା ଆପାତତ: ପୁନଃକ୍ରତାପ୍ରତିତୀ: ପରସ୍ତ ଗୌରବାଦତିଶୟାଦିତି ଉଦାବଗମାନ୍ ବିଭିନ୍ନାକାରଶବ୍ଦ-
ଗତତ୍ବାନ୍ ପୁନଃକ୍ରତବଦାଭାସିତ୍ତାହାରସ୍ୟାମ୍ନୋ: ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟି: । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭା ଚ ରୌତି: ।

“ବିଂଶତ୍ୟାୟା: ସର୍ବେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ” ଇତି ନିୟମାନ୍ ଶତମିତ୍ୟେ କାବଚନମ୍ । ଶତପଦଞ୍ଚାବ ବହୁତାର୍ଥେ ଲାଞ୍ଚକ୍ଷିକମ୍ ।
ଆମିତି “ଆଧାରୀଽଧିଶୌଽକ୍ଷୟାଂ ମ୍ରୌତ୍ୟ” ଇତ୍ୟାଧିକରଣସ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ॥୧୭॥

ବାଞ୍ଛାଂଶା—ବହୁଂସ୍ଥାକ ଅକ୍ଷରା, ନିତସ୍ତ ଓ ଶୂନ୍ୟର ଶୁଦ୍ଧତର ଭାବଦର୍ଶନ: ଆକାଶ ଅବଳମ୍ବନ
କରିବା ବିହାର କରିତେ ଅଗମ୍ୟ ହେଉଥାନ୍ତେ ଭୂତଳେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଉ, ନିକ୍ଷେପେ ମସସନ୍ଧ୍ୟାର ମଣିରୂପେ ସେ
କୁଞ୍ଜିନନଗରୀତେ ବାସ କରିବ ॥୧୧॥

ଅଧ୍ୟାୟ:—ଅବମର୍ଯ୍ୟା ଯା ସ୍ଥିତିଶାଳିନୀମ ସମସ୍ତର୍ଣ୍ଣତାଂ କଥଂ ନ ବିଭର୍ତ୍ତୁ: ; କଳିତାମ୍ବୁଧ୍ରାଂ ଯା
ସ୍ବରମେଦଂ କଥଂ ନ ଉର୍ପିତୁ ॥୧୮॥

ସ୍ଥିତୀତି । ଅବମର୍ଯ୍ୟା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟପ୍ରସୂରା ଆଶିଷ୍ଟ୍ୟପ୍ରସୂରା ଚ, ଯା ନଗରୀ, ସ୍ଥିତ୍ୟା ମର୍ଯ୍ୟାଦୟା ଦୈର୍ଘ୍ୟକାଳସ୍ଥାୟିତ୍ବେନ
ଅଶାଳିନୀ ଇତି ସ୍ଥିତିଶାଳିନୀ: ସମସ୍ତା ବର୍ଣ୍ଣା ବ୍ରାହ୍ମଣାଦୟ: ଶ୍ରଦ୍ଧାଦୟସ୍ୟ ଯस्याଂ ସା ସ୍ଥିତିଶାଳିନୀମ ସମସ୍ତର୍ଣ୍ଣତାଂ ତସ୍ୟା ଭାବଶାମ୍,
କଥଂ ନ ବିଭର୍ତ୍ତୁ, ବିଭୟାନ୍ ଧାରେତ୍, ଅପିତୁ ବିଭର୍ତ୍ତୁ, ଏବେତ୍ୟର୍ଥ: ; ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମତ୍ବେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଶାଳିନୀବ୍ରାହ୍ମଣାଦିସମସ୍ତର୍ଣ୍ଣତା-
ନାମ୍ ଆଶିଷ୍ଟ୍ୟମତ୍ବେ ଆସିଷ୍ଟ୍ୟଶ୍ରଦ୍ଧାଦିସମସ୍ତର୍ଣ୍ଣତାଂସ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜକତ୍ବାଦିତି ଧାବ: । ତଥା କଳିତା ଗଢ଼ିତା: ଅମ୍ବୁଧ୍ରାଂ
ମାନୁଷ୍ୟକଳିତାଦିମେଦେନ ବହୁତରବଦନାମାମ୍ ଆରବା: ଶବ୍ଦା ଯସାଂ ସା, ଅନ୍ୟତ୍ବେନ କଳିତୀ ପ୍ରତ: ଅମ୍ବୁଧ୍ରାଂସ୍ବରାଂ ବହୁ-
ତରବ୍ରାହ୍ମଣବଦନାମ୍ ଆରବୋ ବେଦଧ୍ବନିର୍ଯ୍ୟାସାଂ ସା, ବା ସମୁଦ୍ରସ୍ତେ, ଯା ନଗରୀ, ସ୍ବରମେଦଂ କଣ୍ଠଧ୍ବନିର୍ବିଷୟମ୍ ଉଦାତ୍ତାଦିସ୍ବରବି-
ଷୟସ୍ତ, କଥଂ ନ ଉର୍ପିତୁ ଉର୍ପିତାନ୍ ପ୍ରାପ୍ତୁମାନ୍, ଅପିତୁ ଉର୍ପିତ୍ବେ ବେତ୍ୟର୍ଥ: ; କଣ୍ଠଧ୍ବନିର୍ବିଷୟେ ମାନୁଷ୍ୟାଦିପ୍ରାଚିନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ଉଦ୍ବି-
ହାବିସ୍ବରବେଦସ୍ତେ ଚ ଯଥାସ୍ବବେଦପାଠଞ୍ଜ ପ୍ରଯୋଜକତ୍ବାଦିତ୍ୟାଶୟ: ।

বাঙ্গালা—যে কুণ্ডিননগরী আশ্চর্য্যাময়ী এবং আলেখ্যপটময়। ১২৭; ৩৭

মধ্যাংশালী ভ্রাক্ষণাদি সকল বর্ণ এবং স্থায়ী গুরু নীলাদি সকল রং ধারণ করিবে না কেন ? আর যে কুণ্ডিননগরী মাহুঘ, হস্তী ও ঘোটকাদির মুখের রব এবং বহুতর ভ্রাক্ষণের মুখের বেদননি ধারণ করিত ; সে নগরী কণ্ঠবরের ঠৈষম্য ও উদাত্তাদি স্বরের ঠৈষম্য প্রাপ্ত হইবে না কেন ? ১২৮॥

অন্বয়ঃ—মাণিক্যময়াঃ যদালয়াঃ দিনং সমীযুযা অকংষ ভনুত্বঃ (সন্নাঃ) নিম্নি স্বরূপা বহুযয়া পতাকয়া সুধাকরং বহুধা লিলিঙঃ ॥২৮॥

স্বরূপেতি । মাণিক্যময়া মাণিক্যনামক-রক্তবর্ণ-রত্নবিশিষ্টাঃ, যথা মগয়া আলয়া ভবনানি, দিনং সৰ্বং দিবসং জ্ঞায়, সমীযুযা-স্বস্তং বৃদ্ধা ন, অকংষা সূর্য্যেণ ভনুনা, ভনুত্ব ভনুপন্নত্বাঃ সন্নাঃ, নিম্নি রাঙ্গী, স্বরূপা নিজদীপ্যা মাণিক্যসম্মিশ্রিতীমিবে রক্তবর্ণং প্রভামিরম্যং, বহুযয়া রক্তবর্ণীভূতয়া, পতাকয়া ভপরি-লম্বিতবৈজয়ন্তা, সুধাকরং সুধায়া অমৃতস্য পাত্রীভূতং বন্দু, বহুধা অনেকবারম্, লিলিঙঃ পবনান্দীলনান্ আশ্বদিতবল ইব । যথা দিবসে স্ত্রী কার্য্যং কুৰ্ব্বন্তঃ জবকাঃ সূর্য্যকিরণসম্যকং ভনুপন্নত্বাঃ সন্নাঃ, রাঙ্গী লকাদিগৌতলপদাংঘটিতং বিল্বকলারলিঙং জিহ্বয়া লিঙ্কন্তি, তদ্বদিতি ভাঃ ।

অতএব আলয়েষু কার্য্যস্বারা তাহশল্যকাদিজনন্যবহারসমারোপান্ সমাসীকিরনদ্বাৰাঃ, পতাকাभिः স্বকীয়-যুক্তাদিগুণ্যপরিব্যাপিন মাণিক্যমগদাৰণ্যগুণ্যবহনান্ তদগুণ্যঃ, ভদাতম্, তথা পতাকায়াসুন্দর্য্যে লিঙ্কনসম্মাবনা-করণান্ ইবাদ্যভাবাশ্চ প্রতীয়মানা ক্রিয়োদ্দেশ্যা, ইত্যেতিষাম্ভাৰিভাবিন মন্তরঃ ; ইত্যগদাসম্বতি সমুদায়ে সংশ্লিষ্টাঃ । ভনুত্ব জয়া অ আলয়ানামন্যুস্বত্বং ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুজনিঃ । প্রসাदी গুণ্যঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ ।

দিগমিতি “অমিবিধী কালাভ্যমানান্” ইতি দ্বিতীয়া । সমীযুযেতি সংপূৰ্ণকথ্য ইয়ধাতোঃ কাসী প্রয়োগঃ ॥২৮॥

বাঙ্গালা—যে কুণ্ডিননগরীর মাণিক্যময় ঘরগুলি, দিনের বেলায় সূর্য্যের সহিত সম্মিলিত হওয়ায় পিণাগাড়ুর হইয়া, রাঙিতে আপন কিরণেই রক্তবর্ণ পতাকা ধারণ করার চক্ষুক লেহন করিত ১২৯

অন্বয়ঃ—অকংকরৈঃ পিপাসু (ইব) স্থানম্ অনলপন্নরাজং যত্র পশয় স্বরূপা জিহ্বানিময়া পতা-ক্রিয়া নিম্নি সুধাকরং লিলিঙে ॥২৯॥

द्वय । पूर्व वधावः ।

अतएवापि पूर्ववत् समासीकृतं, पिपासिति प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा, तदगुणस्तु स्वरचिति लुप्तोपमया व्यज्यते, जिह्वाभिभवेति आर्थापमा, उदात्तम्, लिलिङ इति प्रतीयमाना अपरा क्रियोत्प्रेषा च ; इत्येतेषां पूर्ववत् सङ्करः ; अतएवादे ऋकानुप्रास इति समुदाये स'सृष्टिः । गुणरीती च पूर्ववत् ।

लिलिङ इति लिङ्धातोर्भयपरिदत्तान् कर्त्तृगतफलभिप्राये आत्मनेपदम् ॥१००॥

वाङ्माला—ये कृतिननगरीर निर्वर्ण-पद्मरागमनिर्वात राजभवन, (दिने) शर्योत्र किरणे थाकाय पिपासार्थ इहेयाइ येन, राजिते निखेर किरणे वरुवर्ण एवं जिह्वातुल्य पताका वारा छन्दके लेहन करित ॥१००॥

अन्वयः—अश्वतथु तिलञ्च पीतया यद्वर्णपताकया मिलितं (सत्) बलययित-शेषशायिनः पीतवाससः सखितान् आदित ॥१०१॥

अश्वतेति । अश्वतथु तेषद्वयस्य लञ्ज लक्षवर्णं हरिणचिह्नम्, पीतया पीतवर्णया, यस्या नगर्था वदभीपताकया सर्वोपरितनगर्द्धोर्लक्षिवैजयन्त्या, मिलितं स'युक्तम् सत्, बलययितो मण्डलितो यः शेषः शुभवर्णः अनलनागः तत्र शेत इति तस्य, पीतवाससः पीताम्बरस्य नारायणस्य, सखितां साहस्यम्, आदित गृहीतवती । हरिणचिह्नस्य सर्वासु दिक्षु विद्यमानानां अन्दावयवानां शुभत्वात् अनलनागसाहस्यम्, हरिणचिह्नस्य लक्षवर्णत्वात् नारायणसाहस्यम्, तल्लघुपीतपताकायाश्च नारायणपरिहितपीतवस्त्रस्य साहस्यमनुसन्धेयम् ।

अत्र वदभीपताकया अश्वतथु तिलञ्चणी मिलितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः आर्थापमा आनयोरेकाभिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च वीतिः ।

“वदभी अन्द्रशालायां गृहे सौधोर्ध्वेऽस्मिन्” इति रभसः ।

बलययितेति बलयवदाचरित इति “कतुरायिः सलोपश्च” इत्यादिः ततः कर्त्तरि क्तः । आदितेति पूर्ववत् लाघनम् ॥१०१॥

वाङ्माला—छन्देर रुक्मवर्ण कण्डटा, ये नगरीर छिन्नेकोठात्र पीतवर्ण पताकात्र लहित मन्त्रित इहेया, यणुनौकृत अनलनागेर उपर शयित पोतश्च नारायणेन सादृश धारण करित ॥१०१॥

अन्वयः—यत्प्रासाद-दुक्ल-वह्निः अनिलाग्दीर्घः, अश्वानसुति-पाठ-पूत-रसनाभिर्भूत-सूरि-सवाजिह्व-क्षेत्र सुधीर्-विदित-नव-सर्ग-क्रिया-कल्पिना गणितुतेन पूर्व सागिषट्ठिना मुक्ता मन्दाकिनी नु दिवि अक्षयत् ॥१०२॥

অনু মুখস্থ পিতৃকাণ্ডত্যাগ্ বিনয়কাল্য চ শুভাচরণাচরণকাল্য বাচ্যে লালনালয়ান্যে প্রদান্যে
 লঙ্কারঃ ; প্রথমে পাঠে চন্দ্রনুপ্রাসঃ, বিতীথে চ কালুপ্রাস ইত্যে তেবাং সংসৃষ্টিঃ । সমাসবাচক্যান্ খণ্ডী গুণঃ,
 গৌড়ী চ রীতিঃ ।

“শিষ্টং তু কুটিলিঙ্গম্” ইত্যমরঃ । “স্বার্থে” চ প্রদ্বষ্টার্থে; সামি নিন্দার্থম্ তন্ম্” “নু বিনয়কাণ্ডবানবী ।
 বিকল্পানুপ্রাসীতি প্রদ্বষ্টব্যদেয়ঃ” “দুষ্কলং লক্ষ্যবস্ত্রে স্যাত্ খণ্ডী” ইতি চ মিহিনী ।

বিভ্রিতিতি । বিভ্রঃ সম্ভ্রাতঃ অস্যা ইতি তারকাদিত্যাদিত্যস্বপ্রত্যয় ।

পুরা কিল বহিঃপ্রত্যাহ্বানে বিশ্রুতী বিশ্বাসিনে যা স্বর্গে প্রতি প্রস্থাপিতে দেবরাজিন্ চ তজ্জাদধঃপাতিতে, তং প্রসি
 দ্ধুর্ভেদে বিশ্বাসিনে চ বিশ্বাসীচিহ্নাপনায় নূতনঃ কথিত্ব স্বর্গো নির্ধাতুমারম্ ; ব্রহ্মণঃ প্রাধন্যে চ ততী
 বিব্রীতি ইতি মহামারতবার্ণা । নূতনস্বর্গলুপ্তী ততশ্চলিতাশ্চিহ্নাভ্যবসীতি লুপ্তমারম্ভা সা ব্রহ্মপ্রাধন্য
 পরিব্যক্তিতি ভাবঃ ।

স্বর্গলুপ্তবিকীর্ণিতঃ স্বপ্নম্ ॥১০১॥

বাক্সালা—অনবরত বেদ পাঠ করার ত্রুটির জিহ্বাগুলি পবিত্র ছিল এবং সেই জিহ্বা
 হইতে স্ততিবাক্য উচ্চারণ করিতে তাঁহার মুখগুলি কুণ্ঠিত ছিল না; সেই মুখগুলি যারা
 ত্রুটি, বিশ্বাসিত্রের নূতন স্বর্গস্থিত্তির বিষয় করিয়া দিয়াছিলেন; তাহাতেই বিশ্বাসিত্র
 পূর্বকালে মন্থাকিনীকে অর্ঘ্য নির্ধারণ করিয়া পরিত্যাগ করিয়াছিলেন; সেই মন্থা-
 কিনীর দ্বার যে কুণ্ডিননগরীর রাজত্ববনের লতাভূজ পতাকাগুলি বায়ুভরে আকাশে
 খেলিত ॥১০২॥

অনুব্রত—যবতিবিনয়-নীল-বেঙ্গ-বঙ্গ-অমরিত-মা: শুভি-সৌখ-বঙ্গ-বঙ্গি: দিবসকরাহতলী অস্যা
 শুভলী (সতী) অমলসমু: অমলম্ অলমত ॥১০৩॥

তদিতি । যস্মা নমর্য: অতিবিনয়ানি অমলনির্মলানি যানি নীলবেঙ্গানি নীলকান্তমখিনির্মিতলানি
 নীলবর্ণানি মননানি তেবাং রঞ্জিন: কিরণ: করণ: অমরিতা অমরবদাচরিতা অমরবন্ নীলবর্ণাভূতন্যঃ মা
 নীলবর্ণা: সা, শুভি: শুভবর্ণা সৌখ্যনাং রাজমননানাং বঙ্গবঞ্জি: জ্ঞানবন্ অমলমাতা পতাকাস্ব খী, দিবসকরক
 পৃথং অমলতলী সমীপাধীহী কীকীপরি চ, অস্যা বায়ুভরে অস্যা স্বর্গস্থিতানা অস্যা চ শুভলী নীলবর্ণী
 সৌখ্যনাং চ সতী, অমলসমুঃ মননিনা যমুনায়া:, অমলম্ স্বর্গম্ তৎস্বাভ্যমলিন্যর্ঘ্য:, অলমত প্রাধন্যী;
 যমুনায়া অপি নীলবর্ণা ইত্যদিতি ভাবঃ ।

ভমরিতেনি। ভমরবদাচরিত ইত্যায়ি, “আয়িলীপয় বিষয়ে” ইত্যায়িলীপঃ, ভ্রমরতয় ইত্যায়িলীপঃ, “ভ্রমর-
লীপঃ” ইত্যায়িলীপয়।

পুথিতায়া হসম্ “অযুজি অযুগরেকতী যকারী যুজি অ নজী জরগাশ পুথিতায়া” ইতি লক্ষণাত্ ॥১০১॥

বাক্যলা—এ কুণ্ডিননগরীর বাজতবনসমূহের শুভবর্ণ পতাকাখেলী, (নিকটবর্তী)
নীলমণিদ্রব গৃহগুলির কিরণে ভ্রমরের শ্রায় নীলবর্ণ হইয়া এবং শ্রীর ক্রোড়ে চঞ্চলভাবে
জুড়িত হইতে থাকিয়া, যমুনাত বাজাকালের মত মাত করিত ॥১০২॥

অর্থঃ—যত্কাশিনী বিমানকলিতম্মিমানঃ সাচাত্ অসুরসঃ এব অমবত্, যত্ নিজকলিসীধ-
মিহরাত্ স্বপ্রাণেশ্বরমর্কহর্ষকটকাতিথ্যয়হায় উত্ সুক্ পাথৌদম্ আরুহ্য রসাত্ অমতরসা অজনি যানৌ
(সতী) নিমিষং ন প্রাপ ॥১০৩॥

সেতি। যস্য। নগর্যাঃ কামিনী রমণী, বিমানেন ধ্যময়ানেন কলিতম্ অবনম্বিতং ধ্যম আকাশং
ঘামিসাশ্বযোক্তাঃ, সাচাত্ পল্যসীমুতাঃ, অসুরসঃ স্বর্গবিশ্বা এব অমবত্। যত্ যজ্ঞাত্, .সা কামিনীতি শ্রীষঃ,
নিজকলিসীধমিহরাত্ স্বকীয়কৌড়চৌপরিমাণাত্, স্বপ্রাণেশ্বরস্য নিজপ্রিয়তমস্য যত্ মর্কহর্ষাঃ কৈলিম্বনং তস্য
কটকৈ মধ্যদেশে আতিথ্যয়হায় উত্ সুক্ তব গম্যুঃ প্রহরমিত্যর্থঃ, পাথৌদং জলদং মৈষম্, আরুহ্য, রসাত্ অন-
রামাত্, অমতরসা মৈষবেগেণ অজনি আকাশপথে, যানৌ গচ্ছন্তী সতী, নিমিষং নিমিষপাতস্তাপি বিলম্বং জেদা-
মরশস্যন্দনম্, ন প্রাপ ন প্রাপা। স্বাভাবিকসীন্দর্যাৎ বিমানতুল্যমৈচারীহত্যাৎ আকাশমমমাত্ নিমেষাপ্রাপ্তে স্ব
মত্ কামিনী অসুরঃসহস্রী জাতৈবায়ঃ।

অব কুষ্টিনকামিনীস্বর্গবেশ্যযোমৌঃসিপি অমদাধ্যবসায়াদেকা আতিথ্যযোক্তিঃ, নিমেষপাতবিলম্বমৈচারীমরশস্য-
ন্দনযোমৌঃসিপি নিমেষপদন্ত্রে মৈচারীমদাধ্যবসায়াদেকা আতিথ্যযোক্তিঃ, প্রথমতমৌযপাদযোমৌঃ কাশুপ্রাস্থযে তেত্বা
সংস্টিঃ। প্রসাদৌ যুগং, পাচালী অ রীতিঃ। কটকপদং মিহরপদং অ মর্কহর্ষাণাং সীপাণাশ্চাত্যুত্বলং
অভ্যত ইতি অশ্বশক্তিমূলী বসুধ্বনিঃ।

“কটকৌড়ী নিকটবর্তী” ইত্যমরঃ।

অসুরসঃ ইতি বিশেষকর্তৃভূত্বংসিপি যত্ কামিনীকৌড়ীকর্তৃকত্বাত্ অমবদিত্যে কবচনম্। তথা “
কামিকায়াম্ “উহুঃ অবিধং যযীহুঃ অমবচনলমাস্যাতস” ইতি।

মাহাত্ম্যকৌড়ী হসম্ ॥১০৪॥

বাক্যলা—এ কুণ্ডিননগরীর ভ্রমণীয়া, বিমানান্বোধনে আকাশগামিনী গাফাৎ

অপরাই হইত। যে হেতু, তাহারা আপনাদের কেলিভবনের উপর হইতে, অসুযোগবশতঃ
প্রিয়ভবনগের কেলিভবনের সধাগারী মেঘে আরোহণ করিয়া, মেঘের বেগে পথে হাই-
বার সময়ে নিঃস্বপ্ত পাইত না ॥১০৪॥

অর্থঃ—বৈধীকিলির্ষী ল মরকতমিথরাণ্ড উল্লিখিতঃ ব্রহ্মাণ্ডাঘাতময়-স্বদজ-মরমথা হ্রী-ধৃতাধাঙ্-
মুখলীঃ দিগি তদানগায়াঃ কল্যাঃ-সুর-সুরমিঃ ন আশ্বদেয়াগতার্থঃ অংগদর্শঃ যদগীবাশ-প্রদানব্রতসুজাতম্ অবি-
শ্রান্তম্ উজ্জ্বলম্ ॥১০৫॥

বৈধীকিলিঃ । বৈদ্যাঃ দময়ন্ত্যাঃ কিলির্ষী বহুবিশমখিনির্দ্ভিতৈঃ ক্রমিকীড়াপর্বতৈঃ, স্থিতাদিতি শিবঃ, মর-
কতমিথরাণ্ড মরকতমখিনির্দ্ভিতমিথরাণ্ড, উল্লিখিতঃ কদম্বতঃ, ব্রহ্মাণ্ডে ন ব্রহ্মাণ্ডস্য জর্জ্ব কটাক্ষতলিন য আঘাতঃ
ব্রহ্মিষ্ঠাতী নিবারণমিতি যাবন্ তেন ভগ্নী বিনাশিতঃ স্বদজী বংগজাতী মদঃ অজ্ঞাহারী যেরা তৈ মদীকাস্তি বা
ভাবন্তয়া উত্থনা, হ্রী-ধৃতা লক্ষ্যয়া ধৃতম্ অবাঙ্-মুখলম্ অধীমুখলম্ যৈর্দীর্ঘ স্থিতঃ । অতএব আশ্বদেয়া-
গতায়ৈবিশ্বপদবজ্র ইত্যবধিযম্ । অশ্বং নাপি লক্ষ্যয়া অবাঙ্-মুখলম্ প্রিয়তৈঃ । দিগি আকাশে, তদানগায়া
উপরিমুখভাবিনে গচ্ছন্ত্যাঃ । জর্জ্ব কটাক্ষে পদস্থাপনে ন তয়া অধীদিগি বৃহস্পতিতদানগামিত্যমিতি ভাবঃ ।
লব্ধ দেবপ্রভাদেব সম্বর্তীতি বীজ্যম্ । কল্যাঃ সুরসুরমিঃ দেবধেনীঃ, ন আশ্বদেয়ঃ মুখলমুখলম্ আগতানি
প্রাপ্তানি অবাশি যেরা তৈঃ, অপি তু সর্বস্বা এব আশ্বদেয়াগতায়ৈবিশ্বপদঃ, অংগদর্শঃ ক্রিষ্ণা এব দর্শাঃ সমান-
মীজবৎস্বান্ কুশার্শাঃ, যন্তা নগন্ত্যাঃ গৌণী ধেনুধীঃ যাসপ্রদানঃ আসযাসদানমিব ব্রতঃ শাস্ত্রবিহিতনিয়ম-
স্বস্য সুজাতঃ পুণ্ডরীকঃ, অবিশ্রান্তম্ অনবরতম্, উজ্জ্বলম্ অ বর্জিতম্ ; অংগদর্শাশ্রমবিদ্যাশ্রমীত্যানান্ তৈবা-
মিব অ আসনুত্ব্যত্বান্ দেবধেনুসুজাতত্বাৎ ইতি ভাবঃ ।

অশ্ব অংগদর্শেতি নিরুহঃ কৈবল্যকথনম্, ব্রহ্মাণ্ডাঘাতময় সুরসুরমিঃ আশ্বদেয়াগতায়ল্য সুজাতীকৃষ্ণমখল্য
আশ্বমখল্যেপি তদানুসম্বন্ধাভিধানাত্ তিস্র এবাতিশয়োক্তয়ঃ ; হ্রী-ধৃতাধাঙ্-মুখলীরিতি প্রতীয়মানা ক্রিয়ীত্ব-
প্রেষা ; স্বীকৃতিশ্রয়সম্বন্ধনিবন্ধনাদুদাত্তম্ ; সুরসুরমিরিতি ক্ষে কানুপ্রাসঙ্গ্যঃ ; ইত্যেত্যাং সংস্ফটিঃ । বন্ধীত্ব-
জর্জ্বল আদীভাবরীড়াশ্রমীকৌণ্ডিকঃ, গৌণী চ রীতিঃ ।

“তদানো বৈ দেবগবা বহুনি” ইতি স্মৃতিরিতি নারায়ণঃ ।

“স্বদী জবে” ইতি বৈদ্যার্থে স্বদ ইতি নিদ্রাতঃ ॥

অম্গধরা তপম্ । “অম্গায়াং দ্রবেষ বিসুনিয়তিযুতাসম্গধরা কীর্ণিত্যম্” ইতি লজ্জাশাস্ত্রম্ ।

কামায়নিদং নগরীর্থনম্ । এতচ্চ নাসিনদীর্বম্ সম্ভ্রাতম্, প্রাচীনাশ্রমভাববৎস্বান্ স্বরূপপ্রত্যায়নাত্মক-
ভাষ্য ॥১০৫॥

বাক্যার্থঃ—দময়ন্তীর কীড়াপর্বতের মরকতমণিময় পুত্র হইতে কিরণরূপ কুণ উৎপ-
ন্নের দিকে উঠিত ; কিন্তু ব্রহ্মাণ্ডের উর্দ্ধকটাক্ষের আঘাত সেগুলির বেগদূর্ণ তাকিয়া
হিত ; তাহাতেই সেই কিরণরূপ কুণগুলি লক্ষ্যায় অধোমুখ হইয়া থাকিত ; এদিকে

लक्ष्मीमिति ममासान्निविधे रनित्यत्वात् बहुव्रीहौ कप्रत्ययाभत्तः ॥१८७॥

**সম্মান
অনুমতি মণ্ডল
সহচরীমণ্ডল**

ইতি মতিবদয়াসীত্

বিপিনমুখি সখীমি: সাইমারম্বলিঙ্গাম্ (১) ৥১০৮৥

বাংলা—অনন্তর, স্বর্ণমণ্ডল রাজহংস, সেই উজানের মধ্যে দময়ন্তীকে দেখিতে পাইল; তখন দময়ন্তী, নিজেরই মত স্থবরী মণ্ডলিগের মধ্যে বিশেষরূপে শোভা পাইতেছিলেন; স্বতরাং তৎকালীন তাঁহার গৌরব্য, নন্দনমুহুরের মধ্যবর্তী চক্রে প্রথার অধিকরণ করিতে সক্ষম হইয়াছিল ৥১০৭৥

অনুব্য:—স্বর্ণমণ্ডল বিক্রীত স্বর্ণ-মালা তেন সখীন কখন পতনযোগ্যম্ অথ: দেশম্ অন্বিত্যতা (সত্য) অদম্যেয় মুখবিধু সেবিতম্ লক্ষ্যমান: শ্রুতিপরিধি: ইব জটী মন্ডল: তেনে ৥১০৮৥

অনুব্যতি। অনন্তরইব উপরি ঘূর্ণনবধেন বিক্রীত স্বর্ণ-মালা নিজপতন্যন্তিঃস্বর্ণ-মালা: প্রভা যেন তেন, তেন পূর্বোক্তেন, সখীন পচিয়া রাজহংসেন, কখন ক্রমশ্চিন্ম স্থানে, পতনযোগ্যম্ আত্মন: অবতরীতপুংসম্, অদম্যেয় অন্বিত্যতা সত্য, অদম্যেয় বসন্তলীলম্বলিনম্, মুখমৈব বিধুচন্দনম্ সেবিতম্, লক্ষ্যমানম্ মন্ডলম্ দেশ: বিদ্যায় ভূগলমাগত:, শ্রুতিপরিধিবিব অদম্য পরিবেশ ইব, জটীম্ মুখল উপরিদম্যে: মন্ডলী মীলাকারিব অনন্তম্, তেনে বিকারিব জত:। স্বর্ণপচস্য সখীন ঘূর্ণনকালীনকিরণজতনম্বলস্য শ্রুতিপরিধেয় সমানপৌনৰ্য্যম্ লাক্ষ্যম্ সাহস্রমিত্যভ্য:। এতেন মাতিবদ্যে দময়ন্তীসমীপে পতনং সূচিতম্।

অন পলিসমারম্বলম্ স্বর্ভাবোক্তি: মুখবিধুমিতি নিরুক্তং ক্রিয়নকপকম্, লক্ষ্যমান: শ্রুতিপরিধিবিতি জাত্যুতম্ কা-চেহ্যে নিধামহাভিধাভিধা মন্ডল:; প্রথমচলন্যপাট্যম্ কাণুপাচতি সনুদাধে স'কৃতি:। প্রসাদী গুণ:, বৈদম্যে অ রীতি:।

"বিল্বীল্লী মন্ডল" নিধু" ইত্যমর:।

অনুভা অয়মিতি অদম্যেয়:—"অদম্যেয়" ইতি ঈদ্রম্ময়: ৥১০৮৥

বাংলা—সেই রাজহংস, ঘূর্ণনের বেগে চারি দিকে নিজপক্ষস্থ স্বর্ণের কিরণ বিক্ষিপ্ত করিয়া, নৌচে কোন স্থানে পড়িবার উপযুক্ত জায়গা আছে তাহা অন্বেষণ করিতে থাকিয়া, দময়ন্তীর মুখচক্রে দেখা করিবার অজুই যেম তাহার উপরে, কুতলাগত চক্রে পড়িবার (বেটেনমণ্ডল) ভাষ গোলাকারে ভ্রমণ করিল ৥১০৮৥

অনুব্য:—বিপিনমুখি সখীমি: সাইম্ আরম্বলিঙ্গা মণ্ডলী মেত্য় পচিয়া: ইতি মতি: বদয়া আসীত্—মণ্ডলীমুখাসীমি: সহচরীমি: সহ ইত্যম্ জটী: মন্ডলম্ ন অনুমতি ৥১০৮৥

অনুমতিতি। বিপিনমুখি তথ্যামমুখী, সখীমি: সাইম্, আরম্বা লিঙ্গা যয়া তাম্, মণ্ডলী দময়ন্তীম্, মেত্য় বদয়া বিগ্রমানল্লীতি শিথ:, পচিযী ব'সম্য, ইতি এতম্কারা, মতিব'দ্যি, বদয়া তৎপমা আসীত্। কা-থা ইত্যাহ সখী ইত্যাহী, হুতাখী নাম অসরীবিধলক্ষ্যম্ সখীমি: তৎপমতিমি: সহচরীমি: সখীমি: সহ, ইত্যম্

एकप्रकारं दमयन्तीवाक्यम्, उच्यते सातशतम्, नन्दनं तदाप्य इन्द्राद्यान् आनन्दं क्रोडासुखम्, न अनुभवति ; दमयन्त्याः सखीषु सापन्नाभावेन निर्मलत्वादिति भ.वः ।

अत्र शब्देष्वपि दमयन्त्या आधिक्यवर्णनान् व्यतिरेकालङ्कारः ; प्रथमे पादे द्वितीयपादः, द्वितीयतृतीययोश्च कानुप्रास इति संसृष्टिः । भौमिन्त्यन्तेन वाक्यसमाप्तावपि तद्विशेषणतया पुनश्चतुर्थपादोपादानान् समाप्त-
पुनरागतादीषः ; स चप्रथमं च तृतीयपादं ततः तृतीयपादं ततश्च प्रथमाह्वं पठित्वा समाधेयः । प्रसादी मुच्यते,
अर्द्धा च रीतिः ।

प्रत्येत्यनन्तरं विद्यमानस्य व्यध्याहारार्थं कर्कशकालः । उदयत इति उदया, उत्पुष्पादयधात्योः
पञ्चादित्वादच् ॥१०८॥

वाङ्माला—दमयन्ती उपवनैर मधो मयौगणैर सहितं खेला आरम्भं करिष्याहिमेन ;
एहै अवस्थां तांशकं देविषा हंसैर एहै रूपं मने मने धारय । इहेषाहिमेन ये, शरीरेण
युक्ताः सन्तु मन्त्रैर सहितं नन्दननेन एकरूपं साधितं आनन्दं अनुभव करिष्ये
प्राप्तेन न ॥१०९॥

अन्वयः— ... तस्य प्रथमे चारुणि नैवधीयचरिते मङ्गाकाव्ये अयं द्वितीयोक्तया मितः निसर्गो-
ज्ज्वलः सर्गः (समाप्तम्) अगमत् ॥११०॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वं पूर्वाह्नस्य व्याख्यानम् । तस्य श्रीहर्षस्य, प्रथम्यत इति प्रथमो यमस्यञ्जितः चारुणि
रसभावान्द्वारादिना सर्वेषामेव मनोहरः । द्वितीयोक्तया द्वितीयत्वेन मिते गणितः, निसर्गोज्ज्वलः स्वभाव-
सुन्दरः सर्गः, अगमत् समाप्तमिति शेषः ।

१। द्वितीयः पूरण इति द्वितीयः, द्वितीय एव द्वितीयोक्तस्य भावस्तथा । “आख्याताश्च तमादयः” इति स्तौते
ईक्षणं प्रत्यय इति ॥११०॥

कीटान्निपादोन्नयानिवासी नकीपुरेशस्य समाप्रवासी ।

षड्वेदवस्त्रिन्दुमिने शकाब्दे माघेऽकृत श्रीहरिदासग्रन्थः ॥

इति मङ्गाधरविद्यालङ्कारमहाचार्यामज-श्रीहरिदाससिद्धान्तः—

वागीशमहाचार्यविरचितायां नैषधचरितटीकायां

जयन्तीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥०॥

वाङ्माला— ... ... सेहै लीहर्षरचित नैषधचरितनामक मनोहर मशकाव्ये अतां
वक्ष्ये एहै द्वितीय सर्ग समाप्त इहेन ॥११०॥

द्वितीयः सर्गः ।

—:५:—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसावतीर्य्य ।

निवेशदेशात्ततधृतपक्षः पपात भूमावुपभेमि हंसः ॥१॥

अक्षजिह्वः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वनः उच्चचार ।

द्रागव्यविश्वस्तदृशः स तस्याः सम्भ्रान्तमन्तःकरश्च चकार ॥२॥

अन्वयः—अथ हंसः आकुञ्चिताभ्यां पक्षतिभ्यां तरसा नभोविभागात् अवतीर्य्य निवेशदेशात्तत धृत-
पक्षः (सन्) उपभेमि भूमी पपात ॥१॥

हर मे परमे पदे मतिं हर । संसाररसध संहर ।

तनुतां तनुतां तमसतेः कुह सत्त्वं गुह्यसत्त्वं ! सत्वरम् ॥

अथ द्वितीयसर्गमारम्भाद्यः पूर्वसर्गे “अदसीयं सुखविधुं सिवितुम्” इत्यनेन सूचितं दमयन्तीसमीपे हंसस्य
गतनमाह आकुञ्चिताभ्यामिति । अथ ऊर्ध्वं मण्डलीकरणानन्तरम्, हंसः, आकुञ्चिताभ्यां कथञ्चिन् सङ्कुचिताभ्याम्,
पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्याम्, तरसा वेगेन, नभोविभागात् आकाशदेशात्, अवतीर्य्य अवहन्, निवेशदेशे पतनस्थानीपरि-
भामे पाततो प्रथमं विश्रुतो धृतो पक्षः कल्पितो पक्षो येन स तथोक्तः सन्, उपभेमि भूम्या दमयन्ताः समीपे,
भूमी पपात ।

अथ यथावत् पक्षस्वभाववर्णनान् स्वभावोक्तिरूपद्वारः ; द्वितीयद्वितीयपादयोर्न्यनुमासः ; अनुर्थे च अक्षे का-
प्रास इत्येतेषां संघट्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“रं हस्तरसी तु रयः स्वदः” इत्यमरः ।

भूम्याः समीपे इतुपभेमि ; अव्ययीभावसमासि “स नपुंसकलिङ्गं क्तात्” इति नपुंसकत्वे “स्वरी इत्सी
नपुंसके” इति इत्स्वत्वे “अन्वञ्जान्नुक्” इति सम्प्रत्या लुक् ।

अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् । “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तो जगो गः उपेन्द्रवज्रा जतजासती
गो । अनन्तरीदीरितलक्षभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥” इति लक्षणात् ॥१॥

वाङ्माला—तादृशं पत्र, हंसं गच्छति पक्षयुगलं द्वारा आकाशं हरेत्ते वेगेन अवतीर्य
हरेत्ता, पङ्क्तिवारं जावगात्रं उपेनैर्यथेयं पात्रां द्रुहेयानां च विवृत्तं करिष्य, पत्रे तादृशं गङ्गा-
लितं करिष्य, दमयन्तीं च निकटे कृतं पतितं हरेत् ॥१॥

अन्वयः—तदा पक्षपुटाहतायाः क्षितेः आक्षजिह्वः यः स्वनः उच्चचार, सः अक्षविश्वस्तदृशः तस्याः
अन्तःकरश्च द्राक् सम्भ्रान्तं चकार ॥२॥

आक्षजिह्व इति । तदा हंसस्य पतनसमये, पक्षपुटेन हंसस्यैव पक्षयुगलादहरेत् आहतायाः आक्षितायाः,
क्षितेभूतान् आक्षजिह्वः अक्षविश्वस्तदृशः, यः स्वनः शब्दः उच्चचार उच्चरितः, स स्वनः, अक्षजिह्वं वक्ष्यति वक्ष्यते

নেত্রাণি বৈ দৰ্ভসুতাঃসখীনাং বিমুক্ত-তা-
প্রাপুস্তমেকং নিরুপাখ্যরূপং ব্রহ্মণেব চে-
হংসং তনৌ সন্নিহিতং অরন্যং মুনেমমৌ
প্রকীতুকামা দরিশা শযেন যজ্ঞাদসৌ নি

দৃষ্টিশ্রীদেবীং স্যাপিতং দৃশ্যে চণ্ডী যয়া তস্যাঃ, তস্যাঃ দময়ন্তাঃ, অন্নাঃকরণং মনঃ দ্রাক্-দ্রুতম্, সম্ভ্রাম-
অশ্রিতম্, অকার ; অশ্রমলক্কাদিত্যি ভাবঃ ।

অথ পরাৰ্হে অং কানুপাসিত্যদ্বারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী অ রীতিঃ ॥১॥

বাক্সালা—সেই সময়ে হংসের পক্ষপুট ডাঙিত ছুটল হইতে যে শব্দ উঠিল, সেই শব্দ
দময়ন্তীর মনকে চমকাইয়া দিল ; কেন না, তখন তিনি অল্প বস্তুর উপরে দৃষ্টিপাত করিয়া
অশ্রমলক্কা ছিলেন ৷৩৥

অন্যথঃ—যতব্রতানাং অং তাংসি ব্রহ্ম ইব, বৈদৰ্ভীসুতাঃসখীনাং নেত্রাণি বিমুক্ত তদ্বিষয়বাহাণি (সন্নি-
নিরুপাখ্যরূপম্ একং তং প্রাপঃ ॥১॥

নেত্রাণীতি । যজ্ঞং সংযম এব ব্রত নিয়মী যৈশ্চ তে যতব্রতা যোগিনীক্কাং, অং তাংসি মনাসি, ব্রহ্ম পর-
মাশ্রয়ানিব, বৈদৰ্ভী ভীমরাজলক্ষ্য সুতায়াঃ দময়ন্তাঃ সখীনাং, নেত্রাণি অক্ষুঃ, বিমুক্তাঃ পরিমুক্তাঃ তৈশ্চ তৈশ্চ
বিষয়াণাং কৌতুহলিকাदीনাং অক্-অন্দনবসিতাদীনাঞ্চ গর্হী যদ্বাণং প্রত্যসকরণং স্বীকারয় ‘যৈ’তানি তর্থাংতানি
সন্নি, নিবং বিদ্যন্তি উপাখ্যা নিবং বনং যস্য তন্ নিরুপাখ্যম্ অনিবং বনীয়ং রূপং সৌন্দর্যম্ আকৃতিশ্চ যজ্ঞ তন্,
একম্ একমাতম্, তং হংসম্, প্রাপবিশয়ীচক্ৰঃ ।

অথ পূর্ণোপমানদ্বারঃ । তথা বৈদৰ্ভীসুতাঃসখীনাং নেত্রাণি প্রাপঃ, যতব্রতানাং অং তাংসি তু প্রাপ্তবলীতি কাল-
ভেদাত্ম ভয়প্রকমতাदीঃ “কাত্যবলীম্বা তথোরাশীতু—” ইত্যাদির্দর্শণীদাঙ্করণবত্ । ‘যযুক্তমেকং’ নিরুপাখ্যরূপং
অশ্রিতং যথা যোগিনীনাংসি যানি’ ইতি পরাৰ্হে পাঠনাসী সমাধেয়ঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী অ রীতিঃ ।

“একমেবাবিতীর্থং ব্রহ্ম নিহ নানানি কিস্তন” “যতী বাচী নিবর্তনং অপ্রাপ্য মনসা সহ” ইত্যাদিস্তুতযৌ
ব্রহ্মণ একলং নিরুপাখ্যরূপলং অ প্রমাণম্ । “জন্মাদস্য যসঃ” ইতি শারীরকসূত্রং “যতী বা ইমানি ভূতানি
জায়ন্তে” ইত্যাদিতদ্রাশ্রয়তন্তুতিশ্চ ব্রহ্মণী লক্ষণম্ ॥১॥

বাক্সালা—যোগিগণের চিত্ত যেমন সেই সেই বিষয়ের ভোগ পরিত্যাগ করিয়া, অনি-
বর্তনীয় একমাত্র ব্রহ্মকেই বিষয় করিয়া থাকে ; সেইরূপ দময়ন্তীর সখীগণের মনগুলি,
কোষ্ঠ ও গুটী প্রভৃতি সেই সেই খেলার বিষয় পরিত্যাগ করিয়া, অনিবর্তনীয়ব্রহ্মের একমাত্র
সেই হংসকেই বিষয় করিল ৷৩৥

অন্যথঃ—অসী মুনে মনীষিনঃ ইব, দরিশা শযেন সন্নিহিতং অরন্যং হংসং প্রকীতুকামা (সতী) যতানু
লিঙ্কায়াং তনৌ নিষলতাং জগাহ ॥৪॥

হংসমিতি । অসী দময়ন্তী, মুনেমমৌ নীলনিব, দরিশা ভয়শালিনা, শযেন পাখিনা, অন্যত্র তু আদরিশা
ব্রহ্মসামান্যকার প্রতি আদরশালিনা, আশ্রয়েন অমিপ্রায়েণ, সন্নিহিতং তদানীমাগমনেন সর্বব্যাপকত্বেন অ নিফট-
ভর্তিনম্, অরন্যং পশ্চিমভাগাৎ তত্র অত্রে পরিক্রামনম্, অন্যত্র তু নিত্যতানু ভূত-অবিদ্য-দর্শনাত্মকং কাল-
জয়ং প্রাপ্তবলম্, হংসং তং অলঙ্কারং পশ্চিমং পরমাশ্রয়জ, প্রকীতুং অতুং জাতুশ্চ কালী যজ্ঞাঃ সা তাভ্যসী সতী,
জগাহ আকরম্, লিঙ্কায়াং লঙ্কায়াং, তনৌ শরীরে, নিষলতাং নিষলতাম্, জগাহ অবলললল । যদি অতু

तृतीयः सर्गः

‘मिहितैरव्यनुमायं मायामयं न भैव्या वियदुत्पपात ।’

तत्पाचिमाक्षीपरिपातुकन्तु मीघं वितेने प्रुतलाचवेन ॥५॥

व्यर्थीकृतं पवरधेन तेन तथावसाय अवसायमस्याः ।

परस्परामपि तद्वस्तुतालं तत्कालमाक्षीभिरवस्थतालम् ॥६॥

सहस्रं चचलदेहा भवेयम् तदा हंसीसी पलायते इत्याश्रया दमयन्ती निचलदेहा जाता । सुनिर्मभीतिरपि शिरसि सहस्रदलकर्मणि परमात्मानं पश्यन्ती तच्छरीर एव निचला तिष्ठतीति सरलाधेः ।

अर्थापि पूर्वापिमात्रादः । तथा “स्वमज्ञातिविताप्या” इति स्वकीयार्थे स्वमब्दस्य सर्वनामत्वान् “सर्व-
नाम्नानु ससवी हस्तपूर्वाय” इति व्याकरणलक्षणानाम् स्त्रियायामित्यपप्रयोग इति च्युतसंस्कारतादीषः । किञ्च
दमयन्ती जगद्दे, सुनिर्मभीतास्तु माहते इति काकमिहात् पूर्ववद्वयप्रक्रमतादोषः । तयोः सम्प्रधानाय
इति श्वरधमिभं पाठ्यम्— ‘सुनिर्मभीतसिमा निजायाम् ।’ प्रसादो गुणः, बेटर्भी च रीतिः ।

“हंसी विद्वद्भेदे आदयो विधी इत्यादि । योनिन्यादिभिर्द्वेषु परमात्मानं भवेत्ते ।” इति विश्वः ।
“दरोऽस्मिन् मये स्वर्भ” “पञ्चमाक्षः शयः पाचिः” इति च अमरः ।

स्त्रियाधर्मिति । स्वमब्दादकप्रत्यये स्त्रियामादा, “के प्रत्यये—” इत्यादिना पूर्वस्य अकारस्य च इकार इति
कवेरभिप्रायः ; स चातुपत्र इति दर्शितम् । यद्येतुकासिति “गुमः काममनयोः” इति तुमी मकारलोपः ॥४॥

वाङ्माला—मूनचनेन मनोवृत्तिर आद्य प्रमयस्यो, कव्यकम्पित इत्यु वारा, निरुपेयवर्ती
विद्वज्जगद्भेदे इत्येकैके पारिते हेच्छु इहेहा, यद्वपूर्वक आपन शरीरे निष्पन्नता अवगहन
कारिजेन ॥४॥

अन्वयः—अयं भैव्याः तां मायाम् इति तैः अनुमाय अपि वियत् न उत्पपात ; तु प्रुतलाचवेन
आक्षीपरिपातुक तत्पाचिं मीघं वितेने ॥५॥

तामिति । अयं हंसी, भैव्या दमयन्त्याः, तां मायां निचलतावलम्बमनादिदृषा कपटताम्, इति तैः आत्मानं
प्रति निचलदृष्टिपातादिदृषामिथेष्टाभिः, अनुमायापि अनुमानेन ज्ञात्वापि, वियत् आकाशम्, न उत्पपात न
उद्भूयते अ, वियदुत्पत्तेन दमयन्त्या अपि प्रतिनिधौ निजं नस्यामि तदानयनासिद्धः, निजदीन्यासिद्धिसम्भवादिति
भावः । तु किन्तु, प्रुतस्य लक्षणस्य लाचवेन शीघ्रतया शीघ्रशीघ्रलम्पनेत्यर्थः, आत्मनः स्वदेहस्य उपरि पातुकं
पतनशीलम्, तस्या भैव्याः पाचिम्, मीघं स्वसंज्ञावभावेन व्यर्थम्, वितेने चकार ; अन्यथा आत्मदृती कट-
सम्भवादित्याशयः ।

अत्र हस्त्यनुमसील्यद्वारः, प्रसादी गुणः, बेटर्भी च रीतिः ।

पातुकमिति । “यकमगमहनद्वयभूस्थालपतपदामुकज्” पततेकज् मध्यः ॥५॥

• वाङ्माला—इतिगौ प्रमयस्यो नैहे कपटता आशरहे वावशारे अज्ञानेन वृत्तिरे पाचि
वात, आकाशे उःडश गेल ना ; किञ्च प्रमयस्यो हातधानि ये निजेन गायत्र उपरि पडि-
तेहिन ; ताडाताडि नाकाहेहा नाकाहेहा ताहा वार्थ कारवा दिते नाशिन ॥५॥

• अन्वयः—आक्षीभिः तत्कालम् अस्याः तथा अवसायं पवरधेन तेन व्यर्थीकृतम् अवसाय परस्पराम्
अपि तद्वस्तुतालम् चालम् अद्वस्तुत ॥६॥

व्यर्थीकृतमिति । आक्षीभिः सखीभिः, तत्कालं तद्विन् कामि, अस्या दमयन्त्याः, तथा ताडनम्, अवसायं
हं संधारवायमम् पवरधेन पचिवा हंसेन, तेन प्रकारेण प्रुतलाचवेनेत्यर्थः, व्यर्थीकृतं वर्णं मुनश्चक्रेनात् निष्कषीः

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानो भवतीमिरवः ।
यान्वेति मां दृष्ट्वाति मञ्जमेव सप्तं तुपासन्नि तथालिखनः
धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भासन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाद्य हंसस्य करानवाप्तेः मन्दाक्षय्या लगति स पश्चात् ॥८॥

कृतम्, अथवाया जाला, परस्पराम् अन्वीक्यम्, अपि तो दत्तः हस्तालः करताली यस्मिन् कर्मणि तद यथा तथा, अलमत्यर्थम्, अदृश्यत हसितम् ।

अत्र द्वितीयचरणे मध्यमकम्, तृतीयचतुर्थचरणयोस्तु अन्त्यमकमित्यनयोः सं सृष्टिः । प्रसदो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

यवं प्रचः रथी रथवञ्चालकं यस्य स पञ्चरथः । “पतत्पञ्चरथाङ्गजाः” इत्यमरः ।

परस्परामिति । परस्परशब्दात् क्रियाविशेषश्च द्वितीयं कवचनम् ; ततः “यान्वीचं तरेतरपरस्परैर्भ्यामादिर-
पुंस्याम्” इति तस्य अमः स्थाने आम् । तत्कालमिति “अभिर्वधौ कालाध्वमानात्” इति द्वितीया ॥६॥

वाङ्माला—हैमटी सेहै भावे दमयन्तीर सेहै परिवार उछाटनीय एक वर्ष करिवा दिन
हैहा देखिवा, सेहै समय नखीरा परम्पर करतानी दिवा अउछाट हात्र करिन ॥७॥

अन्वयः—भवतीमि इदानीं करतालिकानां दानात् एव उच्चाटनीयः ; (अतएव) अत्र या माम्
अन्वेति, सा मञ्जम् एव दृष्ट्वाति इति तथा आलिखनः उपासन्नि ॥७॥

उच्चाटनीय इति । भवतीमियुं धामिः, इदानीं, करतालिकानां हस्तालानाम्, दानात् तदादिदित्यर्थः । एव
हंसः, उच्चाटनीयः मयजननेन विद्यति उन्पातनीयः । अतएव अत्र आसु शब्देषु मध्ये, या मां एतस्य धारणा-
र्थं व गच्छतीमित्यर्थः, अन्वेति अनुगमिष्यति, सा मञ्जमेव, दृष्ट्वाति मद्दोहमाचरिष्यति, इति एवमकारण, तर, इ
दमयन्त्या, आलिखनः सखीगणः, उपासन्नि तिरस्कृतः ।

अत्र समागुगमनं मम द्रीहाचरणमिव विशेषापराधजनकमिति सादृश्याच्चेपादसम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शनात्-
कारः, द्वितीयतृतीयचरणयोश्च कालुषासम्बन्धेति सं सृष्टिः । प्रसदो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उच्चाटनीय इति । “चट स्फुट भिदने” इति चौरादिकचटधातोः कर्मण्यनीयः । मञ्जमिति । “यं प्रति
अ कीपः” इति सम्प्रदानलाङ्घतुर्यौ । अन्वेति दृष्ट्वातीत्युभयवापि भविष्यत्सामोह्यं वर्तमाना ॥७॥

वाङ्माला—‘होमरा एधन हाउतानी दिवा एहे पाथीटाएक उड़ाइया दिवे ; अउएव
होमादेर मःया ये आमार अछुसरण करिवे, से आमारहे बिछोहाउरण करिवे’ एहे
मुनिवा दमयन्ती नखीगणक तिरकार करिनेन ॥१॥

अन्वयः—अथ सखीनां हसिते धृताल्पकोपा हंसस्य करानवाप्तेः मन्दाक्षय्या श्यामा भासन्तम् अभि-
प्रयातुः कथा एव हंसस्य पश्चात् लगति स ॥८॥

इति । सखीनां हसिते हाकाविवये, धृत आत्मनि धीवितः अल्पः कोपी यथा सा, तदपराधस्याप्यल्पत्वमिति
भावः, हंसस्य कर्मभूतञ्च, करिष्य हसो न अनवाप्तेः अलामाङ्गे तोः, मन्दाक्षय्या लब्धाया लब्ध्या विषयीभूता सख-
ज्वेति तात्पर्यम् ; अन्वयं तु हंसस्य सूर्यस्य करानवाप्तेः कथादिभिः तत्किरवासम्बन्धात् तोः मन्दाक्षेव मन्दा-
क्षय्या जनेनापि लब्धा इष्टुं शक्या सूर्यकिरवासम्बन्धे तु हस्तपश्चात्तात् कथापि मन्दाक्षय्या लब्धा न भवतीति
इत्यन्वयः । श्यामा उचलनकीविशीवी दमयन्ती, अन्वयः श्यामा । श्यामलवर्णा, भासन्तं सूर्यम्, अभिप्रयातुः
अभिप्रेक्षणीयम् अनुगमनञ्च कथा एव, हंसस्य पश्चात्, लगति स सं सत्ता भव्य अवालीनवः ।

शस्ता न हंशभिमुखी पुनस्ते यामेति तामिच्छन्त्यस्वमाणा ।

साह स्य नैवाशकुनीभवेत्ये भाविप्रियादिदक एव हंसः ॥८॥

काया यथा स्याभिमुख्यानिनी जनस्य पयात् समति, दमयन्त्यपि तथैव हंसस्य
पयात् समति अ इति समतिपदानुषङ्गे न अन्यथोपपत्तेर्न पूर्ववद्व्यपक्रमतादीषः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“मन्दाच्च दूक्षपा व्रीडा” इत्यमरः । श्वासाच्छ्वसाह भरतः—

“शीते मुखीचसर्वाङ्गी दीर्घा च सुखशीतला ।

ततकाचनवर्णाभा सा स्त्री श्वामेति कथ्यते” ॥८॥

वाङ्माला—तांशर गत्रे, उष्ठपाकना दमयन्ती, मथीधर शस्त्रे किञ्च कोप करिषा एव
हात निशा ईशतीके धरिते न। पावाह नाञ्जत हहेषा, छात्रा घेयमन स्यात्तुभ्युत्थे गमनकारी
वाङ्माला पिङ्गेन पिङ्गेन वाय, सेहैरूप ईशतीर। पिङ्गेन पिङ्गेन वाहैते नाभिनेन ॥८॥

अन्वयः—हंशभिमुखी पुनः ते याता न शस्ता इति तामिः क्लृप्तस्वमाणा सा साह स्य एव हंसः
मे न एव अशकुनीभवेत् ; (किन्तु) भाविप्रियादिदकः (एव भवेत्) ॥८॥

शस्तेति । हे दमयन्ति ! हंसी राजहंस एव हंसः सूर्यस्य अक्षिमुखी, पुनस्ते तव, याता प्रयासम्, न
शस्ता न प्रशस्ता ; श्वासानुसारेणायुभसृचकत्वादिति भावः, इति अनेन प्रकारेण, तामिः सखीभिः, क्लृप्तं शब्द-
क्लृप्तं शब्दज्ञेयत्वात्, स्वमाणा उपहस्यमाना, सा दमयन्ती, साह ब्रवीति अ । किमाह सा साह—
एव हंसः, मे मम, नैव अशकुनीभवेत् न अपकीभवेत् पक्षिभिर्वा न भवेत् अपि तु पत्येव भवेत्, तथैव हस्य-
जानत्यात्, तेन एतदभिमुखयायां सूर्याभिमुखयायादीषो न प्रसज्येति भावः । किञ्च यत एव हंसी नाम
पक्षी, अतएव नैव अशकुनीभवेत् न आयुभसृचको भवेत् ; किन्तु भाविनी भविष्यतः प्रियस्य प्रीतिकरस्य विषयस्य
अभक्ष्यत्वात् आदिदकः सूचकः एव भवेत् ; हंसपक्षिद्वयस्यैव शुभसृचकत्वादित्याशयः । अथ च भाविनी भवि-
ष्यतः प्रियस्य पतुर्न लस्य आदिदको ज्ञापको भवेत् ।

अत पक्षिसूर्योर्भेदेऽपि हंसशब्दस्यैव तदभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ; अतएव च सखीभिः सूर्याद्ये प्रयत्नस्य
हंसशब्दस्य दमयन्त्या पत्यर्थे निर्हारत्वात् वक्रांतिः, तयोश्च अङ्गादिभावेन मङ्गरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी
च रीतिः । इदञ्च दर्पचमयत् अतएव पताकास्थानम् ; नल्लक्षपप्रधानार्थोपपत्त्यात् । तथा च दर्पः—

“हार्थो वचनविश्वासः सुश्रितः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरार्थपरी पताकास्थानकं परम् ॥”

हंशभिधानमुक्तं प्रक् । “शकुन्तल पुमान् पत्निमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंखिनिर्भो च शकुन्तलं व्याह-
रुं सक्तम् ।” इति सिद्धिनी ।

अशकुनीभवेदिति चिप्रत्ययप्रयोगः ।

• सूर्याभिमुखी यात्राविषयमाह ज्योतिषे—“प्रत्यादित्यं इतिबुधं न गन्तव्यं शुभाधिना ।

हंसद्वर्जने शुभमुक्तं वसन्तरात्रशकुने—

“काष्ठान् सर्वांसपि दग्धेन हंसस्य तावच्छुभसूचनं स्यात् ।

शकुन्तलं तस्य प्रचोति यन्तु प्रयान्ति नाम दुरितानि तस्य” ॥८॥

वाङ्माला—“हंसरश्मि ! हंसस्य अक्षिभ्युत्थे तेषामिव यात्रा करी अयस्य नरे” एहैकपे

ହଂସୋପ୍ୟସ୍ତୀ ହଂସଗତିଃ ସୁଦତ୍ତାଃ ପୁରଃ ପୁରଃସାହ ଚଳନ୍ ଗମାସି ।
 ବୈଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟହୈତୋର୍ଗତିମିତଦୀୟାମ୍ ଅସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳତ୍ବୋପହସନ୍ନିବୃତ୍ତେ ॥୧୦॥
 ପଦେ ପଦେ ଭାବିନି ଭାବିନୀ ତଂ ଯଦା କରମାପ୍ୟସବେତି ଜୁନମ୍ ।
 ତଥା ସଞ୍ଜେଷଂ ଚଳତା ଶତାସୁ ପ୍ରତାପ୍ୟଂ ତିନାଚକ୍ଷୁଷି ଜଗାଞ୍ଜୀ ॥୧୧॥
 ବସା ନିଷିଦ୍ଧାଞ୍ଜିଜନାଂ ଯଦେନାଂ ଛାୟାହିତୀୟାଂ କଳୟାଚ୍ଛକାର ।
 ତଦା ଅମାନ୍ୟାଃ କଞ୍ଚଭୂଷିତାଞ୍ଜୀଂ ସ କୌରବ୍ୟାନୁଷବାଗବାଦୀତ୍ ॥୧୨॥

ମଧ୍ୟାହ୍ନ ନୟନଦ୍ବୀକେ ଅକଳ୍ପେ ଉପହାସ କାରଣେ, ତିନି ବାରିଜେନ—“ଏହି ହଂସ ଆସାର ମନେ
 ମାନିଷ୍ଠିତ୍ବ ଦେଖିବେ ନା; ଅବିଶ୍ବତ୍ବ ଡାବି ଶ୍ରୌତିକର ବିଷୟ ହେ ଜାନାହେବ” ॥୧॥

ଅନ୍ବୟ—ଅସୀ ହଂସଃ ଅପି ହଂସଗତିଃ ସୁଦତ୍ତାଃ ବୈଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟହୈତଃ ଏତଦୀୟାଂ ଗତିମ୍ ଅସ୍ୟ ଅନୁକୂଳ ଚକ୍ଷୁଃ
 ଉପହସନ୍ ଇବ ଚାକ୍ ପୁରଃ ପୁରଃ ଚଳନ୍ ଗମାସି ॥୧୦॥

ହଂସ ଇତି । ନ କେବଳଂ ଚକ୍ଷୁଃ ଦମୟନ୍ତୀମୁପହସନ୍ତି ଇ, କିନ୍ତୁ ହଂସୋପି, ହଂସସ୍ତ ଗତିରିବ ଗତିର୍ଗମନଂ ଯଦ୍ବା-
 ଭବ୍ୟାଃ, ସୁଦତ୍ତାଃ ଶୀଘ୍ରମଦତ୍ତାୟା ଦମୟନ୍ତୀଃ, ବୈଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟହୈତୋର୍ଗତିମନୁକରଣେନ ଲକ୍ଷ୍ମୀତ୍ବୋପାଦନାର୍ଥମ୍, ଏତଦୀୟାଂ ଦମୟନ୍ତୀଚକ୍ଷୁ-
 ଶ୍ଚିନିମ୍, ଗତିଂ ଗମନମ୍, ଅସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବମସ୍ତ୍ରାସ୍ତ୍ର ଏବ, ଅନୁକୂଳ, ଚକ୍ଷୁଃ ଗତିଶ୍ଚେନ, ଉପହସନ୍ନିବ, ଚାକ୍ ମନୋହରଂ ଯଦା ସ୍ଥାନପା,
 ପୁରଃ ପୁରଃସାହ ଚଳତୀତି ଗନ୍ଧନ୍, ଗମାସି ଶୁଣମ୍ । ଅନ୍ବ୍ୟୋପି ବାଲକାଦିବାଲକାନ୍ତରସ୍ୟ ସମ୍ଭୁତ୍ବ ଏବ ତଦ୍ଗମନାୟନୁ-
 କରଣେନ ତମୁପହସତି ।

ଏବ ପ୍ରଥମପାଦେ ଲାଠାନୁପାସୀ ଲୁମ୍ପିପମା ଇ, ତାହାଂ ବାସ୍ତା କ୍ରିୟାତ୍ମେ ବା ସଂଜ୍ଞୟେ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଇ
 ରୀତିଃ ॥୧୦॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଏ ହଂସଗତିଃ, ହଂସଗାମିନୀ ଦମୟନ୍ତୀର ଲକ୍ଷଣ । ଛାୟାହେବାର ନିମିତ୍ତ, ତାହାର ମଧୁ-
 ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତାହାର ମୟନେର ଅନୁକରଣ କରିବା, ଅତୀତ୍ତ ଉପହାସ କରତହି ସେନ ଆଗେ ଆଗେ ଚଳିତେ
 ଧାକିବା ଲାଠା ପାଟିତେ ଜାଗିନ ॥୧୦॥

ଅନ୍ବୟ—ଭାବିନୀ ଭାବିନି ପଦେ ପଦେ ଯଦା ତଂ ଜୁନଂ କରମାପ୍ୟମ୍ ଅବୈତି, ତଥା ସଞ୍ଜେଷଂ ଚଳତା ତିନ
 ପ୍ରତାପ୍ୟଂ ଜଗାଞ୍ଜୀ ଶତାସୁ ଆଚକ୍ଷୁଷି ॥୧୧॥

ପଦ ଇତି । ଭାବି ହଂସଧାରଣକ୍ଷେପା ଅସ୍ୟ ଅସୀତି ଭାବିନୀ ଦମୟନ୍ତୀ, ଭାବିନି ଭବିଷ୍ୟତି, ପଦେ ପଦେ ପ୍ରତିପଦ-
 ଶ୍ଚେପି, ଯଦା ଧ୍ୟେନ ପ୍ରକାରେଣ, ତଂ ହଂସମ୍, ଜୁନଂ ନିଶ୍ଚିତମ୍, କରମାପ୍ୟଂ ସ୍ବହସ୍ତଧାର୍ଯ୍ୟମ୍, ଅବୈତି ଜାନାତି ଇ ; ତଥା ତିନ
 ପ୍ରକାରେଣ, ସଞ୍ଜେଷଂ ଶୂଳୀଳମ୍, ଚଳତା ଅସ୍ୟ ଅସ୍ୟ ଶରତା, ତିନ ହଂସେନ, ପ୍ରତାପ୍ୟଂ ତାତ୍ପର୍ୟଗମନମ୍ ॥୧୧॥ ବଚ୍ଚୟିତ୍ବା, ଜଗାଞ୍ଜୀ
 ବସୁଧନ୍ତୀ, ଶତାସୁ ଶତାବନବସୀପି, ଆଚକ୍ଷୁଷି ଆକ୍ରୁଷ୍ଟା ଆକ୍ରୁଷ୍ଟ ନୀତିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଏବ ପ୍ରଥମତୀଥପାଦ୍ୟୋକ୍ତି କାନୁପାସୀଽଲଞ୍ଜାରଃ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଇ ରୀତିଃ ।

“ଭାବଃ ସମାସ୍ତମାବାସିମାସ୍ୟର୍ଥେ ଡାକ୍ଷୟନ୍ତସୁ” ଇତ୍ୟମରଃ ॥୧୧॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରୋତାକ ମନକ୍ଷେପେ ବାହାତେ ଶ୍ରୀମତୀକେ ନିକଟତ୍ବେ ହାତେ ଧରା ଯାହିବେ
 ବାଲିଆ ନୟନଦ୍ବୀକେ ଯେନ କରେନ : ଶ୍ରୀମତୀ ନେହି ଡାବେ ନାନାବିଧ ଡକ୍ତର ମହିତ ମନ୍ତ୍ରିତେ ଧାକିବା,
 ଶ୍ରୋତାଗଣା କରିବା ନୟନଦ୍ବୀକେ ଶତାକ୍ରୁଷ୍ଟେର ନିକଟେ ନିବା ଗେନ ॥୧୧॥

ଅନ୍ବୟ—ସଃ ବସା ନିଷିଦ୍ଧାଞ୍ଜିଜନାମ୍ ଏନାଂ ଯଦା ଛାୟାହିତୀୟାଂ କଳୟାଚ୍ଛକାର, ତଦା କୌରବ୍ୟାନୁଷବାଗ୍,
 (ଶବ୍ଦ) ଅମାନ୍ୟାଃ କଞ୍ଚଭୂଷିତାଞ୍ଜୀଂ (ତାମ୍) ଅବାଦୀତ୍ ॥୧୨॥

ବହିତି । ସ ହଂସଃ, ବସା କୌପେନ, ନିଷିଦ୍ଧଃ “କାନ୍ଦେତି ନାଂ ହୁତ୍ତତି ମନ୍ତ୍ରିମେବ ଚ” ଇତ୍ୟର୍ଥେ ନିବାରିତଃ ଆଞ୍ଜିଜନଃ

अथै ! किमद्यावदुपै वि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमिच्छेम् ।

उदेति ते भारपि किञ्च, बाली ! विलोकयन्त्या न घना बनालीः ॥१३॥

हृत्कार्पयन्तोमपथे पदं त्वां मरुत्तलत्पञ्चवपाशिकम्पैः (१) ।

बालीव पञ्च प्रतिषेधतीयं कपीतदुद्धारगिरा बनाली ॥१४॥

सखीजनो यथा ताम्, एतां दमयन्तीम्, काया चात्मनोऽनातप एव द्वितीया सहचरी यस्यात्ताम् एकाकिनिति तं ताम्पथ्यम्, कलयाश्चकार प्रयत्नीकृतवान् ; तदा कौरवत् सकपली इव, मानुषस्यैव वाक् स्वप्नवाक्यं वक्ष्ये उ तादृशः सन्, यमाशुः कर्णं च श्रुजलविन्दुभिः भुवितामि अङ्गानि यस्यास्तां दमयन्तीम्, अवादीत् वल्गुमाशुप्रकारेण उक्तवान् ।

अथ श्रीतोपमाहस्यगुणसयोः संसृष्टिरण्डारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१५॥

वाङ्माला -- १२८ स यत्नं प्रेषितं ये, तमुपश्रुतौ क्रोधावपतः मनीषिण्येक आनिष्ठ निषेध करि । उत दूरं आनिष्ठाहेन एवः उद्धार उद्धारि केवल उद्धार मश्चरी आछे ; उथन ने उक्तपक्षे उद्धार भूशुभ्रुता म्पष्टे उ यो हृष्टे वनिष्ठे लागित ॥१३॥

अन्वयः—अर्थः 'किमत् दूरं यावत् उपै वि ? इत्थं व्यर्थं वा किं परिश्राम्यसि ? (१) बाली ! घना; बनालीः विलोकयन्त्याः अपि ते किञ्च भीः न उदेति ? ॥१३॥

अथ इति । अर्थ इत्यनादरसम्बोधने । अनादरस्य विधेकमूढत्वात् । 'किमत् दूरं यावत् उपै वि उपगमि-
ष्यसि ? । इत्यनौट्टम्, व्यर्थं निष्फलं वा, किं कथम्, परिश्राम्यसि मम धारणायां शीघ्रगमनेन परिश्रान्तः
मयसि ? । उ बाली ! बालीवत्तत्पञ्चवृत्तिके । घना निविष्टाः, बालीवन्मशेणीः, विलोकयन्त्या अपि समीपे
पञ्चमत्या अपि, ते तव, किञ्च भीमयम, न उदेति न उतपयते ? इदंउपेनवगम्ये गौर्दशनेन तव मयीतपनो री-
कित्यात् इतो गमनाद्गतिरिवोचितेति भावः ।

अथ द्वितीयार्द्धं च कानुप्रासश्चनप्रासयोः संसृष्टिरण्डारः । तथा तृतीयचरणे एव वाक्यसमाप्तिं पुनर्द-
त्तमस्य ते इत्यस्य विशेषणतया चतुर्थचरणीपाठनान् समामपनयान्तर्दीपः । तत्प्रसाधानाय च तृतीयस्थाने
चतुर्थं चतुर्थस्थाने च तृतीयं चरणं पाठ्यम् । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१५॥

वाङ्माला—१३६ ! त्वम् अत्र कतं दूरं गच्छाद् वादेव ? एवम् किं कञ्चै वा त्वमि एकरूप
निर्गन्धं परिश्रमं करिष्ठेह ? हे वागिके ! निविष्ट वनस्थेनो प्रेषितो किं त्वोमात्र उद्धार
हृष्टेतेह ना ? ॥१३॥

अन्वयः—इयं बनाली अली इव मरुत्तलत्पञ्चवपाशिकम्पैः कपीतदुद्धारगिरा अपथे हया पदम् अप-
यन्ती त्वां प्रतिषेधति (इव इति) पश्य ॥१४॥

उदेति । इयं बनाली वन्यं वी, बाली सखी इव, मरुता वायुना ललन् सचलन् पञ्चव एव पाण्डित्वाकाशः
कम्पे निर्वर्तनमृषकसम्पत्तः, तथा कपीतामां दुद्धारः 'दुम्' इत्येव क्रब्द एव गौर्निषेधकाक्यं तथा, * अपथि
मद्धारवदपे असम्भवविषये असम्भार्यं च, पदम् अथ्यवसायं चरणच, अपयन्ती कुर्वती निष्पत्ती, त्वाम्, प्रति-
षेधति निषेधतीय इति त्वं पश्य ।

अथ श्रीतोपमा, प्रतीयमाना क्रियीत्वा आ, तथा पञ्चवे पाणित्वारीपञ्च दुद्धारी वाक्काश्वारीपञ्च च मरुतप्रतिषेधोप-
म्यन्तितात् परिश्रामः, द्वितीयपादे किकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः । किञ्च, पञ्चे तिवाक्काश्वारीपदस्य वाक्काश्वारीपदवशात्

ଧାର୍ଯ୍ୟ: କଥାହାରମହ' ଭବତ୍ୟା ବିଧିବିହାରୀ ବସୁଧେକଗତ୍ୟା ।

ଅହଃ ! ମିଥୁତ୍ବ' ତବ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ' ନ ଶରଣ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟା ବ୍ୟସାପ୍ୟନେନ ॥୧୩॥

ସହସ୍ରପଦାତନ-ପତ-ହ'ସ-ବ'ଶସ୍ୟ ପତ୍ନୀଣି ପତନିଷ୍ଠ: ଶ୍ଵ: ।

ଅକ୍ଷାଢ଼୍ୟା ଷାଟୁରମାନ୍ୟତାନି ଶ୍ଵର୍ଣ୍ଣକିରୀତକେତରଦୁର୍ଲଭାନି ॥୧୪॥

ଉଦ୍ଧ.ର୍ଷାତୀନ: । ତତ୍ସମାଧାନାୟ ପରାଞ୍ଜିବ' ପଠନୀୟମ୍—'ବନାଲିରାଲୀବ ନିବେଧତୀୟ' କପାତହୁଡ଼ାରିଗିତି ପକ୍ଷ: ।
ନଧୁରରଚନାବନ୍ଧାନ୍ଧାର୍ଯ୍ୟ: ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତି: ॥୧୫॥

ବାଞ୍ଛାମୀ—ଦୟାକାଞ୍ଚ ! ତୁମି ଅପଥେ ବୁଧା ମନଃକ୍ଷେପ କରିତେଛ ; ଇତରାଂ ବାସୁଧକାମିତ
ମହାବ୍ରହ୍ମଣ ୧୫ କାମ୍ପିତ କାଞ୍ଚିତା ଏବଂ କମ୍ପୋତକକାମ୍ପ ବାକ୍ୟ ହାରା ଏହି ବନଞ୍ଚିଣୀ ବେନ ମଧୌର
କ୍ରୀୟ ତୋମାକେ ନିଷେଧ କରିତେଛ ; ମେଧ ॥୧୬॥

ଅନ୍ବୟ:—ବସୁଧେକଗତ୍ୟା ଭବତ୍ୟା ବିଧିବିହାରୀ ଅହ' କଥାହାର' ଧାର୍ଯ୍ୟ: ? ଅହଃ ! ଶରଣ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟା ଅନେନ
ଅପି ବ୍ୟସା ତବ ମିଥୁତ୍ବ' ନ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ୍ ? ॥୧୭॥

ଅଥ । ନାହିଁ ବ୍ୟର୍ଥ ପରିହାସ୍ୟାମି, କିନ୍ତୁ ତବ ଧାରଣାର୍ଥମିତ୍ୟାହ ଧାର୍ଯ୍ୟ' ଇତି । ବସୁଧାୟାଂ ଭୂତଳ ଏବଂ ଏକା
କ୍ରିୟାମା ଗତିର୍ଯ୍ୟଥାସ୍ଥାୟା ଭବତ୍ୟା, ବିଧିତି ଆକାଞ୍ଚ ବିହନ୍ତୁ' ବିହାରବନ୍ତୁ ସର୍ବମ୍ ବିଚାରିତୁ' ଶୌଳ' ଯସ୍ୟ ସ ବିଧିବିହାରୀ
ଅହମ୍, କଥାହାର' କେବଳ ମହାରଣ, ଧାର୍ଯ୍ୟ: ଧନ୍ତୁ' ଶାନ୍ତା, ଅପି ତୁ କଥାମପି ନୈପଦ୍ୟ:, ଅସମ୍ଭବାଦିତି ଧାବ: । ଅତଏବ
ଅହଃ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମ୍, ଶରଣ୍ୟ କାମସ୍ୟ, ସନ୍ଧ୍ୟା ତଦଗୁଣୁକତ୍ବାତ୍ ମିତଭୂତେନ, ଅନେନ ଦୃଷ୍ୟମାନୋପି, ବ୍ୟସା ନବଧୌବନେନ କର୍ତ୍ତା,
ତବ ମିଥୁତ୍ବ' ଶିଶବନ୍ତ, ନ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ' ନ ବିଶିଷ୍ଟ' ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀସମ୍ଭବେ ବ୍ୟାପାରେ ମିଥୁବନ୍ତ ମହାବ୍ରହ୍ମଣାତ୍ ନାପସାରିତମିତି
କାଞ୍ଚ: । ଧୌବନେନ ଶିଶବ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ' ବାପର୍ଯ୍ୟ' ମିତ୍ୟାଶୟ: ।

ଅଥ ଧାରଣାଶକ୍ତ୍ୟାଂ ପ୍ରତି ବିନୀୟପାଦଗତପଦାର୍ଥବ୍ୟସିବ ଚିତୁରିନି ପଦାର୍ଥଚିତୁକମିକ' କାବ୍ୟାଲିଙ୍ଗମ୍ ; ପରାଞ୍ଜି
ପ୍ରତିପୁରାଞ୍ଜିବାକ୍ୟାର୍ଥେ ଚିତୁରାଦପରାଞ୍ଜିବାକ୍ୟାର୍ଥେ ଚିତୁକ' କାବ୍ୟାଲିଙ୍ଗମ୍, ପୁରାଞ୍ଜି ଅର୍ଥାପାତ: । ତଥା ପରାଞ୍ଜି ଧୌବନବଦି
କାରଣେ ଶକ୍ତ୍ୟାପି ମିଥୁତ୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠତମକପକାର୍ଯ୍ୟତୁମ୍ପଦେ ବିଶିଷ୍ଠୋକ୍ତ, ଇତିଧାରଣାକାଞ୍ଚିତାବେନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତ: ; ପୁନ: ମହାବ୍ରହ୍ମଣ
ଅନ୍ବୟ ଶ୍ରୀପାଦପ୍ରତି ସମୁଦାୟେ ସଂଗଠିତ: । ତଥା ଶରଣ୍ୟ ଶରଣ୍ୟଶ୍ରୁତରା ଜ୍ଞାନେନାଶ୍ଚ, ସନ୍ଧ୍ୟା ବ୍ୟସଭୂତେନ, ବରା
ଧାରଣା, ଅନେନ ମଧ୍ୟା, ତବ ମିଥୁତ୍ବ' ନ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ' ନ କିଂ ଦୂରୋକ୍ତମ ? ଅପି ତୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମେବ ; ଅବିଚାରିଣ ମହା-
ତ୍ତୟା ନଳସହସ୍ରମସକାବାନ୍ତ ତର୍ବିବ ଶ୍ରେଷ୍ଠତାପମାଦିତ ଶବ୍ଦସଂକଳ୍ପନା ବ୍ୟସଞ୍ଜନ: । ମହାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ
ରୀତି: ।

"ଶ୍ରୀଗୋପାଳାଦିନୀବଂ" ଇତିଶର: ।

କଥାହାରମିତି—କଥ' ଶବ୍ଦୋପପଦେ "ବନ୍ଧ୍ୟାବ'କଥ'ମିତ୍ୟ' ସୁଶ୍ରୀମଧ୍ୟୋଗସିତ" ଇତି ଶରୀତେଶ'ମ୍ ॥୧୮॥

ବାଞ୍ଛାମୀ—ତୋମାର ପତି କେବଳ କୁହଲେହି ଶକ୍ତବ ; ଆସାର ଆମି ଅନାଗାମେହି ଆକାଞ୍ଚେ
ବିଚରଣ କରିତେ ପାରି । ଇତରାଂ ତୁମି କି ଶ୍ରୀକାରେ ଆମାକେ ଧରିତେ ପାରିବେ ? କି
ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ! କାହେର ମଧ୍ୟା ଏହି ଯୌବନ ବୟସେଠ ତୋମାର ନୈମବକେ ହୁର କରିନ ନା ? ॥୧୯॥

ଅନ୍ବୟ:—(ବଦ') ସହସ୍ରପଦାତନ-ପତ-ହ'ସ-ବ'ଶସ୍ୟ ପଦାଞ୍ଚି ପତନିଷ୍ଠ: ଶ୍ଵ: । ଅକ୍ଷାଢ଼୍ୟା ଷାଟୁରମାନ୍ୟତାନି
ଶ୍ଵର୍ଣ୍ଣକିରୀତକେତରଦୁର୍ଲଭାନି ॥୨୦॥

ଏବାକ୍ୟାନ୍ତତ୍ରୟବନ୍ଧାନ୍ତତ୍ବାତ୍ ତ୍ଵହାରଣାମପି ନ ବ୍ୟର୍ଥମିତ୍ୟାହ ସହସ୍ରେତି । ହି ଦମସ୍ୟାମି ! ବୟମ୍, ସହସ୍ରକପର' ପଦ୍ୟ:
ମିବ ଆତନ' ଯସ୍ୟ ସ ସହସ୍ରପଦାତନୋ ବ୍ରହ୍ମା ତସ୍ୟ ପଦାଞ୍ଚି ବାହ୍ୟଭୂତା ଯି ହ'ଶାଳିବାଂ ବଂଜ: କୁଳମିବ ବଂଜୋ ବିଶକାଶ୍ୟ,
ପଦାଞ୍ଚି ପଦାଞ୍ଚି ଶତୁଳ୍ଲପଦା ଇବଂ; ପତନିଷ୍ଠ, ପଦିଷ୍ଠ, ଶ୍ଵାଂ ମହାମା: । ତଥା ଶ୍ଵ ବିଷ୍ଣୁଦୟାଦି ଯଥା ପଦାଞ୍ଚିଗତପଦ୍ୟନୋ ॥୨୧॥

अत्रानुरूपं तनुरूपवृद्धिं कार्यं निदानादि बुद्धानधीते ॥३॥

বাস্তব—আমরা, মঙ্গলিকিনীর বর্ণনায় পদ্মিনীসমূহের ভাল ও মণালের আগা খাইয়া থাকি; তাই খাজের অজরূপ দেহের সৌন্দর্য্যসমৃদ্ধিও পাইয়া থাকি। কেন না, কার্য-গুলি কারণের গুণই পাইয়া থাকে। ১৭।

ধাতুনিয়োগাদিহ নৈষধীয় লীলাসরঃ সেবিতুমাগতেষু ।

ইমেষু হ'সেব্ধইমেক এব ভ্রমামি ভুলোকবিলোকনোক্তকঃ ॥১৮॥

বিধেঃ কদাচিদ্ভ্রমণীবিলাসে ভ্রমাতুরেভ্যঃ স্বমহত্তরেভ্যঃ ।

স্বান্ধস্য বিদ্যান্ধমদান্ধাদি ভ্রাম্যামি নাবিশ্রমবিশ্রমগোঃপি ॥১৯॥

অন্বয়ঃ—ধাতুঃ নিয়োগাৎ ইহ নৈষধীয় লীলাসরঃ সেবিতুমাগতেষু ইমেষু হ'সেব্ধ একঃ এব অহং

ভুলোক-বিলোকনোক্তকঃ (সন) ভ্রমামি ॥১৮॥

ননু ভবতঃ স্বর্গীয়ত্বং কথমবগামনমিত্যাহ ধাতুরিতি । ধাতুত্রয়ার্থঃ, নিয়োগাৎ 'যুক্তত্বপূর্বপুংসা এব নৈষধনীব্রূতাস্তিষ্ঠতি ; তদযুগং বয়ঃপূর্ণতাং যাবৎ যথেষ্টং বিচরতঃ' ইত্যেবমাদেশাতঃ, ইহ মন্যমন্তলি, নৈষধীয় সর্গোক্তকর্তৃভ্যঃ নলসম্বন্ধি, লীলাসরঃ কেলিসরোবরম্, সেবিতুম্ অবগাহনাदिना অনুভবিতুন্, আগতেষু, ইমেষু স্বর্গ-ময়েষু হ'সেব্ধ মন্থী, এক এব অহম্, ভুলোকস্য সমস্তমণ্যভুবনস্য বিলোকনায় দর্শনায় উক্ত উক্তকৃষ্ণিতঃ সনু, ভ্রমামি বিচরামি । অথ স্বগর্ভদান্ধমন্তো বয়ং নললীলাসরসঃ, স্বর্গোক্তকর্তৃভ্যঃ তদ্বৈব গতাঃ, অহন্য ততঃগতাঃ পরং সময়েভুলোকদর্শনমপ্যত্রাণ্ড ত্বং ভ্রমায়ত ইতি ভাবঃ ।

অনু অনর্থপাদে ক্রীড়ানুপ্রাসাৎসমীচিকাঃপ্রয়ানুপ্রবেশকপঃ সঙ্করঃ । মানিকং ধর্মী ভবত্যা এতাবানুপ্রাসাৎ, কিন্তু নলস্য লীলাসরসি সাহসঃ সঙ্করঃ সমীচিতি ব্যন্যত ইতি বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

"স্বাদনুত্ ক স্মৃতাঃ" ইত্যমরঃ ॥১৮॥

বাক্যালা—বিধাতার আদেশে বহুতর স্বর্গীয় হইয়া, এই যষ্ঠাঙ্গোক্ত নগের কেন্দ্র-সরোবরে অবগাহন করিবার জন্য আগিয়াছে ; তাহাদের মধ্যে আমি একাই, সমগ্র ভূমণ্ডল দেখিবার জন্য উৎকৃষ্ট হইয়া বিচরণ করিতেছি ॥১৮॥

অন্বয়ঃ—কদাচিত্ বিধেঃ ভ্রমণীবিলাসে ভ্রমাতুরেভ্যঃ স্বমহত্তরেভ্যঃ স্বান্ধস্য বিদ্যান্ধম্ অদান্ধ-তদাদি অবিশ্রমবিশ্রমঃ অপি (অহং) ন ভ্রাম্যামি ॥১৯॥

অথ সময়েভুলোকবিশ্রমণে পরিচয়ান্নো ভবানু দুর্ভলীভূত ইত্যন্যায়সিন্ধু ধার্যঃ, তত্কাশ্রমক্ "ভ্রম্যঃ ক্রয়ভারমহং ভবত্যা" ইत्याদীত্যাঙ্ক বিধিঃ রিতি । কদাচিত্ বিধিঃ ত্রয়ঃ, ভ্রমণেব বিলাসসম্বন্ধি বিলাসভ্রমণ ইত্যর্থঃ, ভ্রমাতুরেভ্যো ব্রহ্মণী যামবহনান্নিত্যনুপরিচয়ান্নো ভ্যঃ, স্বমহত্তরেভ্যো নিজপূর্বপুংসেভ্যঃ, স্বান্ধস্য বিদ্যান্ধং তদ্বদনীয়মানস্য মন্থী বহনানু বিদ্যান্ধম্, অদান্ধং দত্তবান্ধি, তদাদি ততঃ প্রভৃতি, ন বিদ্যতে বিশ্রমী বিশ্রামী যচ্ছিন্ কর্মণি তদবিশ্রমং যথা তথা বিশ্রমং সর্বা ভুবনং গচ্ছামীতি স তথোক্তঃ সন্নপি অনবরতসমস্তভুবনপর্য-টনপ্রব্রাজ্যেত্যর্থঃ, অহং ন ভ্রাম্যামি বিধিঃ বরাৎ নিজপূর্বপুংসাবীর্ষাদাহ ন পরিচয়ান্নো ভবামি । সুতরাং পরিশ্রমনিবন্ধনদীর্ঘল্যাম্বাণ্ড অধার্য এবাহমিতি ভাবঃ ।

অনু ইত্যনুপ্রাসাৎ কানুপ্রাসবীঃ স'ষ্টিতি । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

স্বল্যং ভ্রমণমিতি ভ্রমণী "ক্লী স্যাৎ কাশিন্দুখাল্যাদি দিব্যাপচবে যদি" ইত্যনবীক্ৰীড়ামাখ্যান্ড মুট-প্রখ্যান্ধাদ্ভ্রমণাতীর্ন'দাদিত্বাদীপ্রত্যয়ঃ ॥১৯॥

বাক্যালা—কোন সময়ে ব্রহ্মা গৃহে বেড়াইতেছিলেন ; তখন আমার পূর্বপুংসের। তাঁহার যান বহন করিতে করিতে অত্যন্ত পরিশ্রান্ত হইয়া পড়েন ; কিন্তু আমি সেই সময়ে (যে যান বহন করিতে থাকিবা) তাহাদের কষ্টকে দিখান করিতে দিখাছিলান্ধ ভ্রমণে আমি ভ্রমণে (এব ব্রহ্মাও বিচরণ করিলেও পরিশ্রান্ত হই না ॥১৯॥

বন্ধায় দিব্যে ন তিরসি কসিত্ পাশাদিরাশাদিতপৌরুষঃ স্মাত্ ।

একং বিনা মাহুশি তনুরস্ব স্বর্ভোগভাগ্যং বিরলৌদয়স্ব ॥২০॥

ইদে ন পূর্ত্তে ন মলস্য বশ্যাঃ স্বর্ভোগমত্ৰাপি সৃজনমন্ত্যাঃ ।

মহৌহতা দৌহদসেকশক্তে আকালিকং কীরকমুদ্রিহন্তি ॥২১॥

অন্বয়ঃ—বিরলৌদয়স্ব নরস্ব একং তন্ স্বর্ভোগভাগ্যং বিনা মাহুশি দিব্যে তিরসি কসিত্ পাশাদিঃ বন্ধায় ন আশাদিতপৌরুষঃ স্মাত্ ॥২০॥

অথ ভবান্ হস্তধার্য্য মা মূত্ কিনু পাশাদিনা বড়া ধার্য্য এবৈত্যাৎ বন্ধাথেতি । বিরলৌ মিতান্মেষ স্নাত্ শুদয় শুত্পতিয়স্ব তস্ব কাসিত্ কস্যে ত্বয়ঃ, নরস্ব মনুষ্যস্ব একমসাধারণম্ তন্ প্রতিবদম্, স্বর্ভোগভাগ্যং স্বর্গলীকোপযোগিসম্মিগজনকমহুতম্ বিনা, মাহুশি মনুহয়ে, দিব্যে স্বর্গীয়ৈ, তিরসি প্রকরণান্ পশিষি বিধয়ে, কসিত্ পাশাদিঃ বাগুরাপ্রধতিঃ, বন্ধায় বন্ধনায় ধারণার্থ্যত্বয়ঃ, ন আশাদিতং প্রাপং পৌরুষং শক্তির্যে ন সৈ তথোক্তঃ স্মাত্ ভবেত্ । কিনু তাহুজনরস্ব তন্ স্বর্ভোগভাগ্যমিব মাহুশি দিব্যতিরসী বন্ধায় আশাদিতপৌরুষঃ স্মাদিহি ভাবঃ । অথ বিরলৌদয়স্ব ইতি পদস্য প্রক্লবন্ধাখ্যানমাশ্রয়ণাঃ কেচন নরস্ব ইতি মলপরত্নং বুধতি ; তচ্ছানান্ বশ্যকং স্পষ্টত এব তস্য বদ্যমাণত্বাত্ ।

অথ স্মৈ কানুপ্রাসীঃসুহৃদারঃ । প্রসাদী গুণাঃ, বঁদর্ভৌ অ রীতিঃ ॥২০॥

বাঙ্গালী—যাহাদের উৎপত্তি অত্যন্ত বিরল, সেই ক্রম মনুষ্যের সেই স্বর্গীয় ভোগে পযোগী একমাত্র ভাগ্য বাতীত, কোন বস্তুপ্রতিই আমার তায় স্বর্গীয় পক্ষীকে বস্তু করিতে সমর্থ হয় না ॥২০॥

অন্বয়ঃ—ইদে ন পূর্ত্তে ন (অ) মলস্য বশ্যাঃ অমন্ত্যাঃ অথ অপি (মলস্য) স্বর্ভোগং সৃজনমি । মহৌহতা দৌহদসেকশক্তে আকালিকং কীরকম্ উদ্রিহন্তি ॥২১॥

নতু মন্ত্যমন্ত্যে কৌ নাম তাহুশী নরঃ, যস্ব স্বর্ভোগভাগ্যং পরিত্যক্ত ইত্যাৎ ইদে ইতি । ইদে ন অগ্নিঃ ছৌবাদিনা, পূর্ত্তে ন সাধারণোপযোগিস্থিতাদিনা । অ মলস্য বশ্যাস্ততনুকরণোনাধীনাঃ, অমন্ত্যাঃ দিবাঃ, অথ মন্ত্য-লৌকিক্যি, নল্য স্বর্ভোগং স্বর্গীয়সম্মিগম্, সৃজনমি সম্যদয়ন্তি । তথাহি মতৌহতা অশেষতয়া বহু অপি, দৌহদসেকযৌধপদানজলসেচনযৌ শক্তিঃ সামর্থ্যাৎ তৌঃ, আকালিকম্ অকালপ্রাপ্তম্, কীরকং কলিকাম্, শুদগিরন্তি জননে প্রকাশয়ন্তি । তথা অ বহু যথা দৌহদসেকসামর্থ্যাৎ অকালি কলিকা প্রকটয়ন্তি ; তথা দিবা অপি ইদাপূর্ত্তজনিতধর্মসামর্থ্যাৎ মন্ত্যলৌকিক্যি মলস্য স্বর্গীয়সম্মিগং সম্যাদয়ন্তীতি ভাবঃ ।

অতএবাহ সৃজনমুদগিরন্তীত্বৈ তথৈব স্তুত একাধিক্যান্ অথ অ পৃথক্ নিহঁতান্ প্রতিবদ্যপমালঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণাঃ, বঁদর্ভৌ অ রীতিঃ ।

ইদং পূর্ত্তাচ্চ সাহিত্যে দারীতঃ—

‘অগ্নিহোত্রং তপঃ সত্যং বঁদানাচ্চানুপালনম্ । আতিথ্যং বঁদৈবস্ব ইদমিত্যমিধীয়তে ॥

কৃপারামতভাগাদি দিব্যতায়তনানিচ । অন্নপ্রদানমারামাঃ পূর্ত্তমিত্যমিধীয়তে ॥’ ॥২১॥

বাঙ্গালী—যাগসম্পাদন ও জ্ঞানব্রতনির্ধারণ প্রভৃতি কার্য্য দ্বারা সদগুণেবতাই নলেব্রত পূর্ণতাপর ; তাই তাহারা এই মন্ত্যলৌকিক ও নলেব্রত স্বর্গীয় ভোগ সম্পাদন করিয়া থাকেন । কারণ, মূলে পূর্ণদান ও জনপ্ৰসন্ন করিলে, ইহা সকল অকালেও কলিকা অমাইয়া থাকে ॥২১॥

सुवर्णं ग्रीवादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाङ्घ्रिणीवारिकावावकीर्णैः ।

तं वीजयामः करकेलिकाले पक्षे नृपं चामरवहसख्यैः ॥२२॥

क्रियेत चेत् साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिसुदा सा प्रथमाभिधेया ।

या स्त्रीजसा साधयितुं विलासे स्तावत् क्षमा नाम पदं बहु ख्यात् ॥२३॥

अन्वयः—(वयं) सुवर्णं ग्रीवात् तूर्णम् अवतीर्य स्वर्वाङ्घ्रिणीवारिकावावकीर्णैः चामर-वह-सख्यैः पक्षैः करकेलिकाले तं नृपं वीजयामः ॥२२॥

ननु कीदृशोऽसौ स्वर्भोग इत्याह सुवर्णेति । वयं सुवर्णं ग्रीवात् सुमेदपर्वतात्, तूर्णं करकेलिरधिककाला-
स्त्रायित्वात् ग्रीवम्, अवतीर्य, स्वर्वाङ्घ्र्याः स्वर्गनद्या मन्दाकिन्याः वारिकर्णं जलविन्दुभिः अवकीर्णः संसिक्तः—
तथा चामरेण सह बद्धं कृतं सख्यं सादृश्यात् सौहार्दं यैर्यैः चामरतुल्यगुणवर्णैरित्यर्थः, पक्षैः स्वस्वपतनैः,
करकेलिः 'सुवतं तस्य कालं, तं नृपं गलम्, वीजयामी वायुस्पर्शं कारयामः; करकेलिप्रमाणेनोदनाय' इति
भावः ।

अथ तथा व्यजनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, चामरवहसख्यैरित्यर्थोपमा चानयीरङ्गाङ्घ्रिभावेन
सदृशः; हेतुनाप्रसौ इत्यनुप्रासश्च शब्दाद्वाराविति समुदाये संसृष्टिः । प्रसदी गुणः, वैदर्भी च रीतिः
ईदृशवाक्यानां विवाहचटकात्वाच्च मिथ्यात्वनिवन्धनं पापम् । यथा महाभारते—

“न नर्त्ययुक्तं वचनं द्विनसि न स्त्रीषु राजन् । न विवाहकाले ।

प्राग्व्यास्ये सर्वधनापहारे पद्मावृताभ्युदरपातकानि” ॥२१॥

वाङ्माला—आमरा इमेकपर्वत इहेते नीत्र अवतीर्ण इहेषा, मन्दाकिनीर जलविन्दुते
अंसिक्त एव चामरेण भार उदयर्ण आपन आपन पक्ष चामरा, व्रमणेन मयमे तमे नल
स्त्रीजाके राजन करिषा पाकि ॥२२॥

अन्वयः—(लोकेन) चेत् साधु-विभक्ति-चिन्ता क्रियेत; तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया । या
स्त्रीजसा विलासेः तावत् बहु पदं साधयितुं क्षमा ख्यात् नाम ॥२३॥

दमयन्तीं प्रकीर्णयितुं नलं वचं वति क्रियेतेति । चेत् यदि, साधूनां सज्जनानां विभक्ती विभागकरवै
असाधुजनैश्चः प्रवक्तृवरचरिवधे इत्यर्थः चिन्ता विलासपूर्वकविचारः, क्रियेत लोकेनेति श्रवः; तदा सा
व्यक्तिर्लोको नल इति तात्पर्यम्, प्रवर्तनीया अभिधेया वक्तव्या । स खलु नलः साधूनामयगण इति
भावः । कथमेतदित्याह वा नल इवा व्यक्तिः, स्त्रीजसा निजतेजसाम्; विलासेः चर्मायुद्ध एव व्यवहारः,
लभतु साकल्यनि, बहु प्रचरन्, पदं शम्भूषणं ख्यातम्, साधयितुं निजाधीनतया निष्पादयितुम् अधिकतु-
नित्यर्थः, क्षमा समर्था, आदरेण, नाम तदीय-चरितदर्शनादित्यहं सम्भावयामि । सर्वथा प्रवर्ततमस्य
वश्यं युक्तेऽपि चर्मा एव व्यवहारः, स साधूनामयगण एवेत्यर्थः ।

पञ्चाक्षरे तु चेह यदि, साधुविभक्तेः प्रथमादिव सप्तसु विभक्तिषु मध्ये का नाम विभक्तिः साध्वी उत्त-
मज्ञा इत्यस्य विलास विचारः, क्रियेत लोकेन विधीयत; तदा सा प्रथमा नाम व्यञ्जने प्रकाशने संख्या-
कस्योदयोऽसौ अगतीति व्यक्तिर्विभक्तिः, अभिधेया साधुत्वेन वाच्यः । कुत इत्यहं प्रथमा विभक्तिः,
स्त्रीजसा वाच्यत्वादिति सु-वी-ज-ह-इत्येवं-इत्याद्यां प्रथमाविभक्ति-चटकाणां प्रवाचनीय वचनानाम्, विलासे-
विशेषादिद्वेष परिधानैः, तावदिति वाक्यलङ्कारे, बहु प्रचरन्, नाम सुवचनं, पदं रामो हरिरित्यादि-

राजा स यज्वा विबुधव्रजता कृत्वाध्वराज्योपमये व राज्यम् ।

भुङ्क्ते अत्रित्रीचियसात्कृतयोः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्यम् ॥२४॥

प्रयोगम्, स'धविषु' निष्पादयितुम्, यत्ना समर्था, ज्ञात । तथा च अन्त्याध्विराज्योपमया प्रथमा विभक्तिरेव बहुतरं पदं साधयति ; सन्तोषने सर्वकारकायामुक्तावत्वादी च तस्या विधानेन विभक्त्यन्तरापेक्षया प्रसार-
वाङ्मत्यान् तस्य एव प्राधान्येन साधुत्वमित्याशयः ।

अत्र कीचिके वस्तुनि नली सुवेध व्याकरणशालीयवस्तुनः प्रथम विभक्त्यै बह्वारसमासोपात्त समासोक्तिर-
लङ्कारः, "यैरेकदपमखिलान्वि हनिष त्वाम्" इत्यादिदर्पोदीदृशवचन ; तथा पूर्वाह्निकार्थं प्रति
पराङ्मत्तवाक्यावच्छेदितुम् वाक्याद्यं कृतम् काव्यलङ्कारः ; अनयोदकाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः,
वेदभी च रीतिः ।

"पदं व्यवहितिवाध्वानलयाङ्गि वस्तुषु" इत्यमरः ॥२३॥

वाङ्माला — केन लोके यद् भाल लोके विभक्तं करिवात्र चिन्ता करेन ; तादृ-
हैतेन, इति श्रवणं नलेन उल्लेखं करिरेन । केन ना, येन न आपन तेजस्वरं श्रद्धाये
(धर्मगुरुकैः शङ्करिणैः) बहुतरं त्वान् सर्वं प्रकारे आशङ्क करिते मयर्थं हैरेण थाकेन ॥२७॥

अन्त्यगुः — यितप्रीतियसात्कृतगीः यज्वा सः राजा अन्तराश्वोपमया एव राज्यं विबुधव्रजता कृत्वा पूर्वं
शेषं भुङ्क्ते, अन्यं तु अशेषं भुङ्क्ते अर्ही । ॥२४॥

राजति । विवेक्य आत्मानमश्वितेभ्यः श्रीविषेभ्यो ब्राह्मणविवेकेभ्यः देयाः कृताः प्रियो धनसम्पत्तयो धेन
स तयोक्तः, यज्वा विधिना इष्टवान् शास्त्रानुसारेण कृतयज्ञ इत्यर्थः, स राजा नलः, अध्वरं यज्ञं यत् आज्यं
हवनीयवत् तस्य उपमयेन तुलनयेव, राज्यं स्वाधिकृतभूमिम्, विबुधानां दिवानां पवित्रतामात्रं व्रजाय समुदाय
दियं कृत्वा इति विबुधव्रजता कृत्वा, पूर्वं एतत्पर्यन्तकर्मण प्रथमम् आज्यम्, शेषं यागावशिष्टम्, भुङ्क्ते
शास्त्रविधानसम्मानं कृत्वाति ; अन्यं तु एतत्पर्यन्तकर्मण अरमं राज्यम्, अशेषं सकलम्, भुङ्क्ते उपभुजति,
इति अर्ही आश्चर्यम् । अत्रायं सरलार्थः आश्रितब्राह्मणेभ्यो यद्योपयुक्तं तद्विदाता नलः शास्त्रानुसारेण यज्ञं
विधाय तत्र च देवेभ्यो हुत्वा शास्त्रानुसारेण यथा तदनशिष्टं स्वादिति यथा राज्यान्तर्गता भूमिं ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा तत्सन्तिमेव सर्वं राज्यं पालयतीति । तत्र च यत् पूर्वं भुङ्क्ते तत्प्रथममेव भवति न पुनः शेषम् ;
किन्तु अत्र तत् शेषम्, तथा यत् अन्त्यां भुङ्क्ते तत् शेषमेव, अत्र, न पनरशेषम्, किन्तु अत्र तत्
अशेषमित्यत्र एव आश्चर्यमिति भावः । नली दाता यागकर्ता चेति श्रुत्यार्थः ।

अत्र पूर्वं शेषम् अन्त्याश्च अशेषमिति विरीधान् एकविधद्वयेण च तत्समाधानान् विरीधाभासोऽलङ्कारः,
अन्त्याज्योपमयेति आर्योपमा, प्रथमे तृतीये च पादौ हृथ्यनुप्रासः, द्वितीये चतुर्थे च पादौ क्वीकानुप्रास इत्येतेषां
मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तालव्यशकारवाङ्मत्यान् श्रीजी गुणः, गौडी च रीतिः ।

"विबुधं पण्डिते देवं" इति विश्वः । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इति "समुद्रनिबद्धस्य हस्मन्दीहविसरज्जाः"
इति च अमरः ।

यज्जेति "ङुनिन् सुयज्ञीः" इति यज्वातीरतीति ङुनिन् । विबुधव्रजयेति "दियं वा च" इति वाप-
त्ययः । श्रीनिधिसादिति "अभिव्यक्ती सन्धौ च सातिवां" इति सातिप्रत्ययः । अशेषं भुङ्क्ते इत्यन्त्ये तु
स्त्रिवं भुङ्क्ते इत्यादिबन् उपभोगार्थं आत्मनेपदम् ।

দারিদ্র্য-দারি-দ্রবিশৌচ-বর্ষ-অমীচ-মিচ-ব্রতমর্থিসার্থে ।

সমুদ্রমিষ্টানি তমিষ্টদেবং নাথন্তি কে নাম ন লোকনাথম্ ॥২৫॥

অস্মৎ কিল শ্রীমদ্রুধাং বিধায় রম্যা চিরাম্যামতুলাং নলস্য ।

তচানুরক্তা তমনাপ্য মেজি তন্নামগম্ভ্যাকুলকুবরং সা ॥২৬॥

শ্রীতিথ্যমাৎ দৈবতঃ—“একা শাক্তা সকল্যাং বা বড্‌মিরদ্বৈরধীয বা ।

ষট্‌কর্ম্মমিরতী বিপ্রঃ শ্রীতিথী নাম ধর্ম্মবিত্ ॥”

যজ্ঞশ্রীমদীজনাৎ আপনাম্—“যজ্ঞানি শ্রবণমুগ্ধবৎ” ॥২৪॥

বাক্সালা—সেই নলরাজা আশ্রিত প্রোত্রিষ ত্রাক্ষগণিকে (উপযুক্তরূপে) ধন দান করিয়া এবং শাক্তাশ্রমের যজ্ঞসম্পাদন করিয়া, আর সেই যজ্ঞে যে রূপে দেবগণকে স্তুত বিদ্যাছেন, সেই রূপেই ত্রাক্ষগণকে ভূমিদান করিয়া, ৫৭২টী (স্তুতের) শেষ ভোজন করেন, আর পরেরটিকে (রাজাকে) অশেষ রূপে ভোজন (উপভোগ) করেন; ইহা আশ্রয়ী বটে ॥২৪॥

অন্বয়ঃ—কে নাম দারিদ্র্য-দারি-দ্রবিশৌচ বর্ষ-অর্থিসার্থে অমীচ-মিচ-ব্রত-সমুদ্রম্ ইষ্টদেবং লোকনাথং তন্মিষ্টানি ন নাথন্তি ? ॥২৫॥

দারিদ্র্যং তি । কে নাম জনাঃ, দারিদ্র্যং দারয়িতুং নাশয়িতুং শ্রীলমস্মি দারিদ্র্যদারী যৌ দ্রবিশৌচী ধনসমুচ্চক্ষ্য বর্ষ-৪টিবর্ষতর্য্যৈঃ করণ্যৈঃ, অর্থিসার্থে যাতকসমুচ্চবিষয়ে, অমীচম্ অম্যর্থ মীচস্যেব ব্রতং নিয়মী যস্য নম্ । মিচী যথা প্রচুরতরবারিষর্ষণ্যৈঃ সূর্য্যকিরণক্লততাপং নিবায়্য লোকান্ সুখয়তি, তথা ক্ষীড়পি প্রচুরতরধনবিতর্য্যৈঃ দারিদ্র্যদুঃখং নিবায়্য যাতকান্ সুখয়তীতি भावः । সমুদ্রং যাতকপ্রার্থন-যাপি সমীষযুক্তম্, ন পুনরন্যদাতবন্ যাতকপ্রার্থনাসাধিত্বাৎ বিরক্তীভূতমিত্যশয়ঃ । অতএব ইদৌ লোকানাং প্রিয়ঞ্চসী দেবো দেবতৃণ্যধেতি তন্ম, তথা লোকানাং জনানাং নাথমশীশ্বরং রাজানমিত্যর্থঃ, তং নলম্, ইষ্টানি কুস্মিতানি বলন্তি, ন নাথন্তি ন যাতকানি ? অপি তু সর্ব্বং এব জনা নাথন্তীত্যর্থঃ । নলঃ স্থলসাধারণ এব কান্তেতি সমুদায়াभिप्रायः ।

অত অমীচমিচব্রতমিতি সূত্রীপমা, অর্থাপত্তিষ, অনর্থোক্তাভিভাবেন সজ্জরঃ; ততীযপাদে ব্ধনুপ্রাসং, অন্যত্র তু স্মি কানুপ্রাস ইতি সমুদায়ে সংঘটিতঃ । ইষ্টদেবং লোকনাথমিতি বিশেষণবদ্যেন চ নলস্য নারায়ণতুল্যত্বং স্মন্যত ইতি বলুনা বস্তুজনিঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্মী চ রীতিঃ ।

“ছিরাম্যং দ্রবিশৌচং যুজসর্থ্যং কিমবা অপি” ইত্যমরঃ ।

নাথন্তীতি যাতকার্থত্বান্ বিকশ্মকত্বম্ । অতএব স্বাশ্রীর্থ্যম্ভাবান্ “আশ্রিষি নাথ” ইতি নাম্নেন-ঘদম্ ॥২৫॥

বাক্সালা—যিনি দারিদ্র্যানাশক ধনসমুচ্চ বিতরণ করিয়া, প্রার্থিতগণের প্রাক্ত অস্বার্থ মেঘজ্ঞাত ধারণ করিয়া আশ্রিত্যেছেন এবং যিনি সবদিকে সমুদ্রে চিত্ত শু লোকের নবট ইষ্টে এঃ দেবভূগা; সেই নলনাথ নলেশ নিকটে বোন্ লোক অভীষ্টে বস্তুর প্রার্থনা করে না ? ॥২৫॥

অন্বয়ঃ—সা রম্যা অস্মৎ অনুলাং নলস্য মাং চিরং শ্রীমদ্রুধাং বিধায় কিল তব অনুরক্তা (ভনী) যন্ম অনাপ্য তন্নামগম্ভ্যাকুলকুবরং মেজি ॥২৬॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तदुगानगुणान्विषीय ।

हा हेति गायन् यदशीच तेन नान्नैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥२७॥

मृगवन् मदारस्तदुदारभावं हृष्यन्कुलीम पुलोमजायाः ।

पुण्ये न नालोकित लोकपालः प्रसीद-वाप्याहत-नेत्र-मांसः ॥२८॥

अस्मादिति । सा-“नारीषु रश्मा पुरुषेषु रामः” इत्युक्तेः सौम्येण प्रसिद्धा, रश्मा तदास्या स्वर्गवर्धना, अस्मात् अस्माक सकाशात् अत्ताम् अनुपमान्, नलस्य भां कान्तिम्, चिरं बहुसमयं यावत्, शीतयैः कर्णयैः सुधाम् अमृतकपाम्, विधाय किञ्च क्लृप्तं, सादरं सुखं त्यर्थः, तत्र नलः अनुरक्ता सती, तं नलम्, अनाय्य स्वर्गमर्थं धीरत्यन्तव्यवधानात् अलम्बुः, तस्य नलस्य गन्धौ गन्धात् प्रथमं सादृश्यसम्बन्धात् तौः, नलकृपं तदाप्यं कुर्वरपुत्रम्, भिजे सुरताय सेवितवती हस्ताभावे कियत्सादृश्यात् तैलवत् । अतो नलस्य कान्तिस्त्रि-भुवनमध्य एव सर्वोन्नतेति भावः ।

अत्र तथा भजनासम्बन्धं यि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयीरङ्गाभिभावेन मद्भरं, तथा प्रथमे पादे इत्यनुप्रासः, द्वितीये च ऋकानुप्रास इति समुदाये संश्लिष्टः । प्रसादी गुणः, बर्द्धनी च रीतिः ।

“गन्धौ गन्धक आसीदं लङ्गे सम्बन्धवर्धयोः” इति विश्वः ।

अस्मादिति पञ्चम्या बहुवचनान् पठम् ॥२६॥

वाङ्माला—अतिक्रम्यन्तरो वञ्चा, आमादेर निकटं हृद्देहे नलेश्च अतुलनीयं गौणगोचरं दृष्टकालं यावत् कर्णगुणैः अमृतस्वरूपं करिषा (आमदेर सहितं सुनिषा), नलेश्च अत्रि अश्रुवृक्षं हृद्देशा, तीक्ष्णं ना पादेषा, तीक्ष्णं नास्रं सन्तकं आच्छेदं वर्द्धना, नलकृपवत्के वञ्चना करिदेहे ॥२७॥

अन्वयः—केलीषु तदुगानगुणान् निषीय इतः स्वर्लोकं प्रयातैः अस्माभिः गायन् हरिगायनः हा हा इति यत् अशीच, तेन (सं हरिगायनः) नास्मा एव हाहा अभूत् ॥२७॥

स्वर्लोकमिति । केलीषु गानगोत्रीविनीदेषु, तस्य नलस्य गानगुणान् तत्सम्बन्धसिद्धिमाधुन्यादिकपाम् गानान्-कर्षान्, निषीय सादरं सुखा, इती मन्थल्लोकात्, स्वर्लोकं प्रयातैरस्माभिः, गायन् गानं कुर्वन्, हरिन्द्रियं नायमी गायकी गन्धर्वविशेषः, हा हा इति क्लृप्ता, यत् अशीच ‘हा हा ! नलगानं सुखा अस्मि गानश्रवणं कीकिलकाकली सुखा भेकश्चनियवन्मिव विरक्तीकरीति’ इत्यं शीकविषयीकृतः ; तेन हृत्तना, सं हरिगायनः, नास्मा एव हाहा अभूत् तस्य हाहा इत्यं वंरूपमेव नाम अभुदित्यर्थः ।

अत्र हाहेति नास्मादृशशोकिनिमित्तकत्वासम्बन्धं यि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तेन च नलस्य गानशक्तिरप्यसाधारणीति वक्तुं व्यज्यत इत्यलङ्कारावस्तुध्वनिः । प्रसादी गुणः, बर्द्धनी च रीतिः ।

“हाहा क्लृप्तं वसाद्या गन्धर्वाः” इत्यमरः । गायन इति गायतैः “व्युट्” इति व्युट्प्रत्यये रूपम् ॥२७॥

वाङ्माला—आमदेर दृष्टेर मङ्गलितेन नलेश्च गानगोचरं श्रवणं करिषा, एते मर्त्यालोकं हृद्देहे वर्णलोकं यादेषा, हृद्देश्च गानकेश्च गानं सुनिषा, ये हेतु ‘हा हा’ एते क्लृप्तं नास्रं अश्रुवृक्षं करिषा, तीक्ष्णं करिषा; तेन हेतुदेहे हेतुदेहे इत्यंगश्रवणं ‘हाहा’ एते क्लृप्तं नास्रं हृद्देश्च ॥२७॥

सापीश्वरं शृण्वति तद्गुणोघान् प्रसज्य चेती हरतोऽहं गन्धः ।

अभूदपणाङ्गं, लिङ्गकर्णं कदा न कण्डूयनकौतवेन ॥२८॥

अन्वयः—सदारः लीकपालः तदुदारभावं शृण्वन् प्रसीद-वाप्याहतनेत्र-मालः (सन्) मुहः दृष्ट्वात् पुलीसजायाः लीस पुण्यं न न आलोकत ॥२८॥

मलगुणश्रवणं न केवलं मनुषीणां किन्तु देवीनमपि विकारी ज्ञान इति चतुर्भिः श्लोके वर्णयति शृण्वन्निति । सदारः सपत्नीकः, लीकपाल इन्द्रः, तस्य मलगुण उदारभावं महत्त्वम्, शृण्वन्, प्रसीदवाप्यैरानन्दान्नुभिः आहता लीलाणां माला प्रणियस्य स तादृशः सन्, इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वादित्याशयः, मुहुर्वारं वारम्, दृष्ट्वात् कामविकारी-दयेन उद्वेक्यन्, पुलीसजायाः शरीरद्वया लीस, पुण्यं न तस्या एव अर्थ्यं हेतुना, न आलोकत प्रसीदवाप्याहतनेत्र-मालत्वादेव न दृष्टवान् । यदि पुनरालोकित्यत, तदा परपुरुषगुणश्रवणं कामविकारीदयादसतीनिष्ठयेन पुलीसजासम्पत्त्यदेव । तेन इन्द्रेण तदवस्थाया यददर्शनं, तन् पुलीसजायाः पुण्येर्नैवेति भावः ।

अथ अनालोकनं प्रति प्रसीदवाप्याहतनेत्रमाल इति पदम्यर्थी हेतुरिति पदार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गम्, पुलीस-जाया रीसवर्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीति रतिशयीतिः, तथा पुलीसजाया भार्यादयान् भार्यादयानामालङ्कारस्ये-नैवासङ्गाद्विभावं सङ्करः, तथा प्रथमपदवर्गे 'हे कानुप्रासः', तृतीयचतुर्थीरन्त्यानुप्रासश्चेति समुदाये स'मृष्टिः । तथा तृतीयपदि वाक्समाप्तमपि पुनर्लीकपाल इत्यस्य निशेषणतया चतुर्थपादीपदानान् समाप्तपुनरागततादीर्घः ; स च तृतीयचतुर्थपादयोः पाठपौर्वापर्यविपर्ययण समर्थयः । प्रसादी गुणः, वदमी च रीतिः ।

"उदारी दाहमहती." "पलीसजा शचीन्द्राणी" इति चामरः ॥२८॥

वाङ्माला—देवराज यत्नं शचीन्देवीर सहित वसिष्ठा नन्देन उदारभारं वृत्तांशुनि-रतन, उभय आनन्दान् उदार नन्दनगुणिके आवृत्त करित एवः शचीन्देवीर ७ वार वार रोगाक्ष अग्रित ; विद्ध शचीन्देवीर ७ पुण्यरत्ने देवराजेन नन्दनगुणित तथेन आनन्दान् उदे आवृत्त थाकाय देवराज शचीन्देवीर मे रोगाक्ष मेचिते पाडेतेन ना ॥२८॥

अन्वयः—ईश्वरं प्रसज्य चेति हरतः तद्गुणोघान् शृण्वति (सति), अहं गन्धः सा अपणां अपि कण्डू-यनकौतवेन कदा अङ्गुलिकर्णं न अभूत् ॥२८॥

सति । ईश्वरं महादेवं, प्रसज्य जलेन, चेती हरतः मनीहरान्, तस्य मलगुण गुणोघान् श्रीय'सौन्दर्य'दया-दाजिण्यादिगुणसमूहान्, शृण्वति सत अहं देहाह्वे शम्भुः शिष्यो यस्याः सा । अतएव चित्तविकारीदयसम्भ-वेऽपि सा स्थानान्तरं गन्तुं नाशक्नीदिति भावः । सा पातित्रार्थं च प्रसिद्धा, अपणां पतित्वेन शिवस्य लाभाशया तपश्चरन्तकाले न विद्यते पणं वृत्तः पतितपत्रमपि स्वाद्यं यस्याः सा अपि पार्वत्यपि, कण्डूयनकौतवेन कर्णयो-रेव कण्डूयनकलनं, कदा कस्मिन् काले, अङ्गुलिभिः रुद्धी कर्णौ यया सा तादृशी, न अभूत् अपि तु सर्वदेवा-भूदित्यर्थः । अन्वया मलगुणश्रवणं चित्तविकारीदये पातित्रात्यर्थः ; स्वभावतः कर्णरीधं तु आत्मनसुच्छल-सम्भावना ; अहंशम्भुत्वादेव शम्भौ स्थिते आत्मनोऽन्वयं समनासम्भवः ; सुतरां गत्यन्तराभावात् अङ्गुलिभिरेव कर्णरीध इति भावः ।

अथ सङ्क्षिप्त कर्णरीधं कण्डूयनव्याजिन गीपनात् व्याजोक्तिरालङ्कारः, रुद्धकर्णत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धा-भिधानादतिशयीतिज्ञानयोरेकाग्रयानुपवेशश्चपः सङ्करः, अर्थोपपत्तिः, तृतीयपदि किकानुप्रासश्चेति समुदाये पुनः स'मृष्टिः । प्रसादी गुणः, वदमी च रीतिः ।

"अपणां पार्वती दुर्गा" इत्यमर ॥२८॥

অসং সজন্ ধর্মবিধৌ বিধাতা বৎস মৌনস্য মিথেষ বাণীন্ ।

তত্কেদমালিঙ্গ্য রসস্য তস্যাং ন বেদ তাং বেদজঙ্ঘঃ স ব্রহ্মা ॥১০॥

ত্রিযস্তদালিঙ্গনমূনং ভূতা ব্রতচ্যতিঃ কাপি পতিব্রততয়াঃ ।

সমস্তভূতাত্মতয়া ন ভূতং তদ্বৎ কৌণ্ডীকলুবাণনাপি ॥১১॥

বাঙ্গালী—নগের গুণগ্রাম, বলপূর্বক ‘চতুঃদশন কারণা’ খাটক ; হুডুয়াং মহাদেশ
বখন সেই গুণগ্রাম ভানডে থাকিডেন, ওখন তাঁহারই অর্কশ্রবঃ পর্বতীও, কণ্ডুয়ন ফলে
অজুনি হারা কোন সময়ে আপনার কর্ণগুণকে কণ্ড না করিডেন ॥২০॥

অন্বয়ঃ—বিধাতা ধর্মবিধৌ সজন্ (সন্) মৌনস্য মিথেষ বাণীন্ অসং বৎসি । (যতঃ) বেদজঙ্ঘঃ
সঃ তত্কেদম্ আলিঙ্গ্য রসস্য তস্যাং বক্সাং তাং ন বেদ ॥১০॥

অলমিতি । বিধাতা ব্রহ্মা, ধর্মবিধৌ সম্যাবন্দনাদিধর্মকার্যে, সজন্ আসক্তি ভবন্, মৌনস্য নৃশীল্যাবল্য,
মিথেষ ক্ষলন, বাণীং বাক্যং নিজভার্য্যাং ভাগতীচ, অসং অর্থম্, বৎসি হৃদয়াভ্যন্তরে গৃহ্যভ্যন্তরে অ ব ব তি ।
বাক্য্য নিরীধাভাবে যদি সা বর্জিতম্য পুঙ্খানরং ভজিত্যাগ্রহণা মৌনাবলম্বনক্ষলন যত্যাং বৎসি, তদ্ব্যর্থম্বে-
ত্যর্থঃ । কথমিত্যদ্ব্যাক্য-যতঃ বেদঃ সর্বদা বেদপাঠে ; জগৌ বিষয়ান্তরংঅনভিতাঃ, স বিধাতা, তস্য মনস্য পুঙ্খা-
নরস্য অ কষ্টম্ আলিঙ্গ্য আশ্রিত্য আশ্রিত্য অ, রসস্য তস্যাং প্রভাৱাদিহঃ পূর্ণাম্ অনুরাগিণ্য লগুণাচ, বক্সা
অগ্রার্থবহুলতয়া অসন্ন্যাস কটিল্যচ, তা বাণীং নিজভার্য্যাং, ন বেদ ন জানাতি । যথা অববৎসাপি কুলটা
কিনলিঙ্গিতং অ নির্গত পুঙ্খানরস্য কষ্টমালিঙ্গ্য তদীয়ানুরাগকর্মণ্য সুরতেন ত্বয়িতি, জগৌ ভর্তা তন্ম জানাতি ;
ব্রহ্মাপি তদ্বদিত ভাবঃ । এতেন মনস্য বাগ্মিত্বমপি সূচিতম্ ।

অত এবাং কার্য্যে হারা বিধাতরি ন্যাক্ষস, নল উপনায়কস্য, বাগ্য্যচ কুলটায়া ব্যবহারসমারীপাত্ শুভা-
স্তান্তিরল্যহারঃ, প্রকৃতমৌন্যপূর্বক অপ্রকৃতবাণীংগীষল্যাপনাতপকৃতিঃ ; পূর্বাং প্রতি পরাং বাক্য্যার্থস্য ইতু-
ল্যাত্ বাক্য্যার্থেতৎ “কাত্মলিঙ্গম্ ; প্রথমতদুৎপাদয়োঃ কানুপ্রাসং অ তেবাং মিথৌ নিরবেচতয়া সংকৃতিঃ ।
প্রসাঙ্গৌ গুণঃ, বৈদর্ভৌ অ রীতিঃ ।

রসস্য তি “করৎ পুঙ্খমর্থযৌঃ” ইতি করৎ বহী ॥১০॥

বাঙ্গালী—ব্রহ্মা ধর্মকার্য্যে ব্যাপ্ত হইয়া মৌনাবলম্বনফলে সরস্বতীকে যে অবলম্ব
করেন, তাহা নিরর্থক । কেন না, ব্রহ্মা সর্বদা বেদপাঠে বাস্ত থাকায় অগ্রাশ্র বিবয়ে এতক-
বারেই অনভিজ্ঞ ; তাই তিনি কেহ জানেন না যে, সে কুটিল সরস্বতী নগের কণ্ড আলিঙ্গন
করিয়া রসে ভুগু হইয়া খাটক ॥১০॥

অন্বয়ঃ—পতিব্রততয়াঃ ত্রিযঃ তদালিঙ্গনমূঃ কা অপি ব্রতচ্যতিঃ তদ্বৎ ; সমস্তভূতাত্মতয়া ন ভূতা ।

“(তয়া) সমস্তভূতাত্মতয়া তদ্বৎ ; কৌণ্ডীকলুবাণনা অপি ন ভূতম্ ॥১১॥

ত্রিয ইতি । পতিব্রততয়াঃ ত্রিযৌ লক্ষ্যদেব্যাঃ শ্রীভায়ায়, তস্য মনস্য আলিঙ্গনাত্ রাজলক্ষীক্ষলন আশ্রিত্য-
বাত্ স্বরূপেচ আশ্রিত্যকাল ভবতীতি তদালিঙ্গনমূঃ, কাপি ব্রতচ্যতিঃ পতিব্রতানিয়মলঙ্ঘনিঃ, তস্যাঃ ত্রিযৌ মনুঃ ;
পনুর্বাণীঃ, সমস্তাচৌ ব ভূতানি প্রলিন আত্মা স্বরূপং যল তস্য ভাবতয়া উতুনা, ন ভূতা ন জানা ;
সমস্তভূতাত্মতয়া মনস্যপি তদাত্মত্বং পতীতরপুঙ্খালিঙ্গনে অ ব্রতচ্যতিঃঅবাতিতি ভাবঃ । তথা সমস্তভূতাত্ম-
তয়া তদ্বৎ কৌণ্ডীকপি, কৌণ্ডীয়াঃ স্বভাৱ্যাক্ষং কপরপুঙ্খালিঙ্গনমিচ্ছনাতয়া অভিজ্ঞততয়াঃ কানুপ্রাস কানুপ্রাস

धिकं तं विधे; पाणिमजातलज्जं निर्ममंति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।
मन्ये स विद्वः स्मृततन्मुख्यैः कृतार्कमौज्ज्वलमूर्द्धं यस्तम् ॥३२॥

अथना निर्मममिति, न भूतं न जातम्; आत्मनः समस्तभूतस्वरूपत्वेन नलस्याप्यात्मस्वरूपत्वात् स्वभावात्कृतक-
त्वेन तत्पुरुषपाणिः न एव च ईर्ष्याकालुष्यसंश्रवादित्याशयः ।

अथ लज्जीद्विषीणोभयोर्भेदेऽपि द्वे विधाभेदाभ्यवसायादतिशयोक्तिः, प्रथमे पादे वृत्त्यनुप्रासः, द्वितीये लाटानुप्रासः, तृतीये च ऋकानुप्रास इति सर्वेषां सन्दृष्टिः । अतिशयोक्त्या च नलस्यालौकिकशीभावस्त्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुश्रवणः । तथा भूता भूतमिति एकार्थकं कण्ठस्य द्विकपादानात् कथितपदतादोषः; “रतिनीलाश्रमं भिन्ने सलीलसनिनी वदन्” इति दर्पणोदाहरणवत् । स च भूतमित्यत्र जातमिति पाठेन समाधेयः । किन्तु एषु चतुर्ष्वेव श्लोकेषु परमपतिव्रतानां शचीप्रभृतीनां महादेवीनामेव इतरस्त्रीणामिव परपुरुषगुणानुभवेन चित्तविकारा-
दिवर्णनादभुवितायतादोषो दुर्वार एव । प्रसादो गुणः, बहिर्भी च रीतिः ।

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः” इति सुतर्बिणीः समस्तभूतात्मता वेदितव्या । कलुषपदमत्र भाव-
प्राधान्यं न निर्दिष्टम् ॥३१॥

वाङ्माला—लज्जीदेवौ पतिव्रता दहेमेषु, नगरेण आनिजनेन उद्धारं कोमहे उदकजिह्व
हय नाहे; कारणं, अगतेन समस्त आनीहे, उद्धारं पति विस्तर श्रवण; आवात्र मेहे कार-
णेहे विस्तरं मे आनिजनेन केवला कालुष्येण जेनाउ हय नाहे ॥३२॥

अन्वयः—यः स्मृततन्मुख्यैः (सन्नपि) पर्वणि पूर्णम् इन्दुं निर्ममंति, अजातलज्जं विधेः तं पाणिं
धिकं; यः स्मृततन्मुख्यैः (सन्) कृतार्कं तं भवमूर्द्धं औज्ज्वलं सः विद्वः (इति) मन्ये ॥३२॥

अथ तमयनीं प्रलीभयितुमेव नलं वक्ष्यति चिह्नि । यो विधेः पाणिः, स्मृता तस्य नलस्य मुखस्यैव दनशीभा
धिन स तथोक्तः सन्नपि, पर्वणि योग्यत्वात् पूर्णमायाम्, पूर्णम् इन्दुं चन्द्रम्, निर्ममंति मृजति, न जाता
तन्मुख्यैरपि नोत्पन्ना लज्जा यस्य तम्, विधेः त्रैलोक्यः पाणिः इक्षुम्, धिकं निर्ममंति; उत्कृष्टवस्तुसत्त्वे
तदवगमे च सति ततोऽप्युत्कृष्टवस्तुनिर्माणे निर्मातुलं जीदयौचित्येऽपि तदनुदयादिति भावः । किन्तु विधेयः
पाणिः, स्मृततन्मुख्यैः सन्, कृतम् अक्षरणावस्थायामेव निर्ममंति अर्द्धं यस्य तं कृतार्कम्, तम् इन्दुम्, भवमूर्द्धं,
महादेवमलके, तस्य जटिलत्वेन जटाभिलसदङ्गचन्द्रावरणसम्भावित्यभिप्रायः; औज्ज्वलं अक्षरणावस्थामेव त्यक्तवन्;
स विधेः पाणिः, विद्वो विवेचक इति मन्ये; उत्कृष्टवस्तुसत्त्वे कृतस्याप्युत्कृष्टवस्तुनः परित्यागे परित्यागगुण-
श्रवणप्रकाशात् । अतः खल्वसुं प्रशंसामीति भावः । विधेः पाणिचतुष्टयसत्त्वात् भिन्नवस्तुनिर्माणे च भिन्नपार्श्वेव
नियोगकल्पनात् एकस्यैव च चन्द्रस्य पूर्णत्वाद्वादिभेदेन भेदोपगमादित्यमुक्तिः सङ्गच्छत इति सुधीभिर्भाव्यम् ।

अथ धिकारं प्रति अजातलज्जपदस्य, उज्ज्वलं प्रति स्मृततन्मुख्यैपदस्य चार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिं. द्रयम्, तन्मुख्यैरप्यपूर्वकोशनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्त्यर्थे तेषामङ्गिभावेन सङ्करः ।
“अहमित्युं मन्ये तदविविचकाकालतत्त्वणी -” इत्यादिदर्पणोदाहरणवदेवात्र मन्ये इत्यस्य प्रयोगेऽपि नोत्पन्नो
तदवष्टिकाशः सम्भावनाया एवाप्रतीतिः । उत्कृष्टवस्तुसत्त्वे च पूर्णचन्द्रावस्थेऽपि न तन्मुख्यैर्दृश्यं सत्त्वात्
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारश्रवणः । तथा चतुर्ष्वपादे परवर्षणं बाहुल्यात् दुःश्रवत्वदोषः; स च
“समीशनीर्षेऽत्यजदङ्गितं यः” इति पाठेन समाधेयः । मन्ये कथ्यात् श्रीजी गुणः, गौरी च रीतिः ।

औज्ज्वलं इति उज्ज्वलातीर्णसंख्या दी प्रयोगः ॥३२॥

वाङ्माला—विधातार ये हातयानि नगरेण मूढशेता अरण करियाउ, पूर्वियार दिन
पूर्वज्ज शक्ति कसे; ए हात अतिनिज्ज; इतरां आनि उद्धारके धिकार दिहे । आर

নিলীয়তে ক্রীবিধুর: স্বজৈব্ স্মৃতা বিধুদস্য মুখ' মুখাভ: ।

সূরে সমুদ্রস্য কদাপি পূরে কদাচিদভ্রমভ্রমদভ্রমভ্রম' ॥২৩॥

সংশ্রায় ন: স্বধ্বজভূত্ববর্গান্ দৈত্যারিত্যজননাস্মনুত্বৈ ।

তত্‌সঙ্ঘ' অস্মামিসরোজপীতাৎ ধাতুবি'লজ্জ' রমতে রমায়াম ॥২৪॥

বিধাতার যে হাত খানি চক্ষুকে আধা-আধি সৃষ্টি করিয়া, নগের মুখখানিও স্রবণ করা যাইবে সে অঙ্কচক্ষুকে মহাধেবের মস্তকে ভাগ করে; গেহে হাতখানিকেই বিজ্ঞ বলিয়া আমি যেন করি ॥৩২॥

অনুব্রু:—বিধ: ন: মুখান্ তস্য মুখ' স্বজৈব্ স্মৃতা ক্রীবিধুর: (সন্) কদাপি সূরে, কদাপি সমু-
দ্রস্য পূরে, কদাচিত্ অভ্রমভ্রমভ্রম' নিলীঘনে ॥২৩॥

নিকীঘত ইতি । বিধুদ্য: ন: অস্মাক' মুখান্, তস্য নলস্য মুখম্, স্বজৈব্ সীন্দর্য' য আকর্ষণী নয়-
কারি, স্মৃতা, ক্রিয়া লক্ষ্যতা (বিধুর) বিধুর: সন্, কদাপি অসামান্যায়াম্, সূরে সূর্যে, কদাপি সম্ভ্রাবীলাভায়াম্,
সমুদ্রস্য পূরে জলসমূহে, কদাচিত্ বর্ষাকালী, অর্ধে আকাষী ভ্রমন্তি যানি অর্ধাধি মীমাংসার্থা গম' অন্য়ন্তরে,
নিকীঘনে লুকাইতো ভবত; লোকসমাজে মুখদর্শনমবাদিতি ভাব: । অন্য়ো'পি লজ্জাতুর: সন্ নানাস্থানে
লুকাইতো ভবতি ।

অতএবাম অন্য়ৈ লজ্জা তুরঙ্গীকৃত্যবহু। রসমারোপাত্ কলসৌক্টি: , একল অন্য়ল সুরাদিনে কল্যানস্বভবনান্
পথ্যায়; , তথা ক্রীবিধুরত্বানিলসক'নলভাসন্মত্বে'পি তত্‌সন্মত্বাভিধানাদতিশয়োক্তি: ; দ্বিতীয়ে বাহি কাটাতু-
নাত; , তৃতীয়ে সূরে পূরে ইতি পদগত: অন্য়ানুবাচ: , অতথ' য ইন্য়নুবাচ ইতি সর্বোবা' সংক্ৰ'ত: । সজ্জনাভ্যন্ত
অতিশয়োক্তিস্থানে প্রতীকসামোক্তবৈশাম্বহ । অন্য়ৌত্‌কর্ষ'স্য আরোহাবরোহাভ্যায়' অন্য়ৌ গুণ: , গীতৌ য রোতি: ।

“সূর্য্যাবন্দনসৌব: পর: সজ্জিতব: সা লাবণ্য” ইতি গৌমিলসূত্রবৈশাম্বক্যায়ী সমসুপপাতাব্যয়ণ অন্য়ল
সূর্য্যাব: স্থতিনিবদনান্ তত্বাত্বে য অন্য়ল সূর্য্যাকরোহনাততয়া অদর্শনান্ তদীম আয নিলয়ৌ বিবক্ষিত ইতি
কৌণ্ডিন ।

“সূরসূর্য্যাব'নাতিত্ববাদশাস্ত্রাদিবাচকরা.” “সৌ'দরৌ হে স্রিয়ানন্ম” “বল' মেখী বারিবাহ:” ইতি অ
কমর: ।

লেট এব জৈব' প্রজ্ঞাদিহান্ স্বার্থে অণ্ ॥২৩॥

বাক্‌জানী—চক্ষু, আমাদের মূখে নগের মুখখানিকে নিজের জয়কারী জনিবা, লজ্জার
বিহীন হইয়া, কখনও সূর্য্যো, কখনও সমুদ্রের জলে এবং কখনও আকাশনগারী মেঘে
ভিতরে লুকাইত হইয়া থাকেন ॥৩৩॥

অনুব্রু:—দৈত্যারি: অত্যজ-নলস্য-নুত্বৈ স্বধ্বজ-ভূত্ববর্গান্ ন: সংশ্রায় তত্‌সঙ্ঘ' অস্মামি-সরোজ-পীতান্
ধাতু: বিলজ্জ' রমায়াম্ রমতে ॥২৪॥

সংশ্রায়েতি । দৈত্যারি'ব'ল্, সীন্দর্য' য অজ' পদমতিক্রান্তমিতি অত্যজ' যত্‌ নলস্য আয়' মুখ' তস্য
নুত্বৈ লাবণ্য প্রশংসন্যেতি যাবত্‌, স্বস্ব ধ্বজধ্রুভূতৌ গদভলস্য ভূত্ববর্গান্ সিবকসমূহান্, গদভল্য পথিরা'জ-
ত্বাদিত্যশয়', ন: অস্মান্, সংশ্রায় নয়নসংশ্রয়া আদিগ্ন, তথা অজাত্‌কর্প'কনলস্যনুত্বা সঙ্ঘ' অত্‌ সুদ্রিতৌ-
ভবত্‌ যত্‌ নাভিসরোজ' দৈত্যারি'ব' নাভিপদ্ম' তেন পীতাত্‌ যস্মাত্‌ আভ্যাদিত্যর্থ: , ধাতুবি'লজ্জ: সজ্জাশান্,
বিলজ্জ' বিগতলজ্জ' যথা স্বাভাষা, রমায়াম্ নিজপদ্মা কললায়াম্, রমতে সুরত' করীতি । নারায়ণজ্জ' নাভি:

୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ ଗନ୍ଧନାଦିବାକ୍ୟ ହାସିଂସତା ଦନ୍ତମୟୀଭିରନ୍ତଃ ।

ଚତୁର୍ହସାଞ୍ଚାଦୟ ଚାତ୍ର ବିଦ୍ୟା ସଂଧ୍ୟାପ ସନ୍ଧ୍ୟାତି ଗନ୍ଧସଂସଦେଧାଃ ॥୩୫॥

ପଦ୍ମେ ସଦୈବ ବ୍ରଜା ନିବସତି, ତତଃ କଲ୍ୟାଣସ୍ୟ ନାରାୟଣସ୍ୟ ରମ୍ୟାବସରୀ ନ ଥାଏ ; କିନ୍ତୁ ପଦ୍ମାପେକ୍ଷ୍ୟା ଉତ୍କଟତରସ୍ୟ ନଳମୁଖସ୍ୟ ପ୍ରସଂସଦା ଯଦା ତୁ ପଦ୍ମଂ ସୁଦ୍ରିତଂ ଧବତି ବ୍ରଜାଃ । ଚ ତଦନଃପିଞ୍ଜିତକ୍ତିଃସିତି ; ତଦୈବ ନାରାୟଣସ୍ୟ ଅନ୍ଧେନାଦର୍ଶନାତ୍ କଲ୍ୟାଣସ୍ୟତୟା ରମ୍ୟାବସରୀ ଭବତୀତି ସରସାର୍ଥଃ । ଉତ୍କଟସ୍ୟ ନଳି ନିଗ୍ରହସ୍ୟ ଚଢ଼ୋଽଂ ସ୍ବାଭାବିକ ଓଷିତି ଧାବଃ ।

ଅଥ ଅନ୍ଧକ୍ତିତି ପଦ୍ମାପେକ୍ଷ୍ୟା ନଳମୁଖସ୍ୟାଧିକାଞ୍ଚନାତ୍ ସ୍ଵାଧିକାଂ, ଶ୍ରୁତିନିମିତ୍ତକଳାଭିରନ୍ତୀମସଞ୍ଜୀବା-
ସନ୍ଧ୍ୟାସ୍ୟେ ଽପି ତତ୍ସନ୍ଧ୍ୟାଭିଧାନାଦତିମୟୀକ୍ତିଃ, ପୂର୍ବାହଂ ଉତ୍ପନ୍ନପ୍ରାସଂ, ଚତୁର୍ଥପାଦି ଶ୍ଳୋକାନୁମୋଦୟତି ସର୍ବେଷାଂ ସଂସ୍ପଟି ।
ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ପାଞ୍ଚାଳୀ ଚ ରୀତିଃ ।

“ବିଶ୍ଵେକ୍ରମନାକାୟ ଶ୍ଵଟୁଃ ଽପି ଅଞ୍ଜୀଽସ୍ତ୍ରୀୟାମ୍” ଇତି ବିକାଶଶ୍ଳେଷଃ ॥୩୫॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ଆମରା, ମାଞ୍ଜୁଶାଳ ଗନ୍ଧଃପୁର ଡ଼ା଼ ; ଗନ୍ଧଃପୁର ଆବାର ନାରାୟଣେର ଶ୍ଵେତ
ଚିହ୍ନ ; ତାହେ ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାଓ ଶ୍ଵେତର ନଳମୁଖର ଶ୍ଵେତାଂଶୁ କରିବାର ଶକ୍ତି, ନାରାୟଣ ଗନ୍ଧେର ଦୈବିତ
ହାତୀ ଆମାନ୍ନିଗତେ ଆମେନ କରନ ; ମତେ ଆମରାଓ ନଳମୁଖର ଶ୍ଵେତାଂଶୁ କରିତେ ଥାକି ;
ତାହାତେ ନାରାୟଣେର ନାଭିଂସ୍ତା ମୁଦ୍ରିତ ହେବା ଯାଏ ; ତାହାତେ ଆବାର ଡ଼ା଼ ଆଞ୍ଜୀନିତ ହେବା
ମତେନ ; ଉତ୍ତମ ନାରାୟଣ ଶକ୍ତି ତାଗ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ମୀର ମହିତ ବସନ କରିବା ଥାତେନ ॥୩୫॥

ଅନ୍ଧକ୍ତିତଃ—ଅନ୍ଧ ଆତ୍ମେ ଅନ୍ଧଃ ହାସି ଯତା ଦନ୍ତମୟୀଭିଃ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ ଗନ୍ଧନାତ୍ ଅଥ ଚତୁର୍ହସ ଇଟାଦୟ ଶ୍ଵେତା
ଅପି ବିଦ୍ୟାଃ ଶାଳି ଇତି ବେଧାଃ ଗନ୍ଧସଂସଦେ ॥୩୫॥

ନନ୍ଦ୍ୟ ଶାବୀ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ ଗନ୍ଧନାତ୍, ବିଦ୍ୟା ଗନ୍ଧନାତେ ନ ବେଦାଞ୍ଜ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ । ଅନ୍ଧ ନନ୍ଦ୍ୟ, ଆତ୍ମେ ଅନ୍ଧଃ
ଗୁଣାଭାବନା, ହାସିଂସତା ହାସି ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ, ଦନ୍ତମୟୀଭିଃ ନନ୍ଦ୍ୟାଦିଭିଃ, ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ ; ଗନ୍ଧନାତ୍ ଶ୍ଵେତା-
କରନାତ୍, ଅଥ ନଳି, ଚତୁର୍ହସ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଚତୁର୍ହସମକାରାଃ, ଇଟାଦୟ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଇଟାଦୟାଦିଭିଃ ଇତି ଶ୍ଵେତା
ଦିବ୍ୟକାରା ଅପି ; ଚତୁର୍ହସାନାମଽଦଶନାଞ୍ଚ ଶିଳ୍ପିନେ ହାସିଂସତାପୂର୍ବାଦିତି ଧାବଃ, ବିଦ୍ୟାଃ ଗନ୍ଧନାତେ ଇତି ବେଧା
ବିଧାନା, ଗନ୍ଧ ସିଦ୍ଧ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ।

ଅଥ “ନାରାୟଣାକ୍ଷୟ ଶ୍ଵେତମହା” ଇତି ଦର୍ପଣୋଦ୍ଘାଟନେନ ଦନ୍ତମୟୀଭିଃ ରବିନେନ ଦନ୍ତମୟୀକ୍ତିତ୍ଵ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ
ନାଦପଦ୍ମୁତି, ବାକ୍ୟା କ୍ରିୟାତ୍ମକା ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ, ଅନ୍ଧୋରଞ୍ଜାଞ୍ଜାସିନ ମହତଃ ; ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ମହତ ଶ୍ଵେତାଂ
ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ । ଦନ୍ତମୟୀଭିଃ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେନେନ ଦନ୍ତମୟୀ କ୍ରିୟାତ୍ମକା ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ମହତ ଶ୍ଵେତାଂ
ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ । ମହତ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ, ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ।

ଗନ୍ଧନାଦିତି ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ପଦ୍ମାପେକ୍ଷ୍ୟା । ହାସିଂସତେତି “ବିଶ୍ଵେକ୍ରମାଦାଂ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ” ଶ୍ଵେତାଂ
ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ।

ବିଦ୍ୟାମ୍ନା ଚତୁର୍ହସାନାମଽଦଶଲକ୍ଷ୍ୟାଂ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତତ୍ତ୍ଵେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣମ୍—

“ବିଦ୍ୟା କଳୀ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ନିବନ୍ଧଂ କରୁଣାଂ ସିତିଃ । ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ॥

ଅଥାପି ବେଦାଦିଭିଃ ମୌର୍ତ୍ତ୍ୟାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ । ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ପୁରାଣେ ବିଦ୍ୟା ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ॥”

ଆୟୁର୍ବେଦୀ ଧନୁର୍ବେଦୀ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ । ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ॥୩୫॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ନଳେର ମୁଖର ଡ଼ା଼ରେ ନନ୍ଦ୍ୟାଦି ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ଶ୍ଵେତାଂଶୁଭିଃ ୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ

୧୫. ଭିରାଞ୍ଜେ ଗନ୍ଧନାତ୍, ଏହି ନେନ ଡ଼ା଼ ଓ ଆଞ୍ଜୀର ଏହି ଡ଼ା଼ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାଈ ଆତ୍ମେ ॥୩୫॥

त्रियी नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य क्षरामरेन्द्रावपि न क्षरामः ।

वासेन सम्बन्धं जमयोश्च तस्मिन् ब्रह्मै न दध्म खलु शेषबुद्धौ ॥१६॥

विना पतत्रं विनतातनूजः समीरणं रक्षणलक्षणौघैः ।

मनोभिराभौदनशुप्रमाणः न निर्जिता टिक्ततमा तदर्थैः ॥१७॥

अन्वयः—(वचनं) तत्र नरेन्द्रस्य त्रियी निरीक्ष्य क्षरामरेन्द्रोऽपि न क्षरामः, जमयोश्च तस्मिन् सम्बन्धं वासेन बुद्धौ शेष बुद्धौ (अपि) न खलु दध्म ॥१६॥

प्रियाविति । वचनं तस्य नरेन्द्रस्य राज्ञो ननस्य, त्रियी शोभासम्पदौ, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, क्षरामरेन्द्रोऽपि काम-
देवपुत्रस्यावपि, न क्षराम नलसदृशत्वं न न चित्तधामः । कामदेवापेक्षया सौन्दर्यं, इन्द्रापेक्षया च ऐश्वर्यं
नलीऽधिकं एवेति भावः । तथा जमयोश्च पृथिवीरक्षणागुणयोश्च, तस्मिन् नम्रं, सम्यग्वासेन पालनीयत्वसम्ब-
न्धं न समवायसम्बन्धं न च यथायथम् अवस्थित्या स्तुता, बुद्धौ मत्तम्, शेषबुद्धौ अनन्तमागसुगती अपि, न खलु
दध्मः विषयतासम्बन्धं न न च धारधाम, न खलु चित्तधाम इत्यर्थः । तथा च पृथिवी अनन्तमानं यथा दृढं वसति
तदपेक्षया नम्रं अधिकं दृढं वसति, तथा जमागुणी बुद्धदेवं यथा दृढं वसति, तदपेक्षया नम्रं अधिकं दृढं
वसतीत्याशयः ।

अत्र जमयोऽपि त्रियी जमयोश्च मनवर्णनाश्रित्वेन प्रस्तुतत्वात् पदार्थः, तथा क्षरामरेन्द्र-शेष बुद्धापेक्षया मल-
व्याधिकवर्णनात् व्यतिरेकः, द्वितीयश्चतुर्थपादयोश्चैकानुपास्यत्वे तेषां सृष्टिः । यथासंख्यमिति केचित् ।
प्रसादो गुणः, वैदर्भो च रीतिः ।

“श्रीलक्ष्मीवैश्वसम्पत्सु भारतीयोभयोऽपि” इति त्रिकाण्डशेषः । “चित्तस्थान्दोऽन्ता, युक्तं जमं शक्तिं द्वि-
विधं” इत्यमरः ।

कान्तालीयबुद्धस्यावामिषाणां कालविपर्ययदेश इति टिक् ॥३६॥

वाङ्मनः—सैरे नलद्राक्षरं मोक्षाय स मन्त्र उ दध्मरा, आगवा कामदेव एवः हेम्ने-
द्रश्च विष्ठा करि ना, आर उाहाते येद्रुण दृष्ट्वावे पृथिवी उ मन्त्रागुण अवस्थान करे,
उाहाते आगवा अनन्तमाग एव बुद्धदेवके उ बुद्धिरे धारण करि ना ॥३७॥

अन्वयः—पतत्रं विना विनतातनूजः ईक्षणलक्षणौघैः समीरणं, अनशुप्रमाणं, मनोभिः तदर्थैः
कतमा टिक् न निर्जिता आसीत् ? ॥१७॥

अथ मिथस्य वीरत्वं वर्णयति विनेति । पतत्रं पत्रं विना पत्ररहितं इत्यर्थः, विनतातनूजं गङ्गाद्वयार्थः,
ईक्षणलक्षणौघैर्नयनदृश्यः, समीरणं वायुस्वरूपः, तथा अनशुप्रमाणं विशालपरिमाणं,
मनोभिर्मनःस्वरूपः, एतन्निश्चयान्वयेगालिभिरित्यर्थः, तस्य ननस्य अर्थः सौन्दर्योद्योतकं, कतमा टिक् न निर्जिता आसीत् ? अपि
तु सर्वे व दिक् निर्जितेत्यर्थः । महावीरोऽपि नल इत्याशयः ।

अत्र विना पतत्रमित्यादिबिभ्रशब्दयश्च वैशिष्ट्यस्य अधिकमाकृत्यादधिकमाकृत्यैः शिष्यरूपकमलङ्कारः, अथोपनि-
शान्तोऽतिभावेन सङ्करः, तथा प्रथमे पादे ऐकानुपास्यत्वानुपास्योक्त्यायानुप्रवेशरूपः सङ्करः, द्वितीये ऐकानु-
पास्यभावमिति समुदाये सृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भो च रीतिः ।

मनसः अशुपरिमाणत्वं प्रमाणं यथा भाषापरिच्छेदे—

“अथौगपद्याज्ज्ञानानां तस्यान्तर्निर्गच्छते” इति ॥३७॥

संयामभूमिषु भवत्परोक्षान् चस्ते न दीमादकतां गतासु ।

तद्वाचधारापवनाशनानां राजत्रजोयंरसुभिः सुभिचम् ॥१८॥

ययो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतोर्गुणादेव दिगापगाली-कूलङ्घनं व्यसनं तदीयम् ॥१९॥

वाङ्माला—पञ्चमं गणपदकण, वृष्टिगोचरं वाङ्मालकण एवः वृष्टिगोचरं मनश्चकण
नलेनर पोडाङ्गलि, कोन् दिक् च न करिशाहे ? ॥७१॥

अन्वयः—संयामभूमिषु चरीषाम् चस्ते नदीमादकतां गतासु (सतीषु) राजत्रजोयंरसुभिः तद्वाच-
धारा-पवनाशनानां सुभिचं भवति ॥१८॥

संयामिति । संयामभूमिषु युद्धस्थानेषु, चरीषां शत्रूणां, चस्तेः कथितेः, यद्य एव मातरः शस्त्रीनृपादक-
तया पालिका यासां तासां भावनाम्, गतासु प्राप्तासु सतीषु नदीमयीषु सतीस्त्रित्यर्थः, राज्ञां निरुतानां विपक्षदृप-
तीनां व्रजः समूहस्य इमि इति राजत्रजोयस्यैः, असुभिः प्राचवायुभिः, तस्य नलस्य वाचधाराः शरपरम्परा एव
पवने याम् अजनि खादन्तीति पवनाशनासादृशदीर्घत्वत् तादृशशब्दकारित्वाच्च सर्पास्तेषाम्, सुभिचं निश्वासश्चः
श्वायसीत्यमित्यर्थः, भवति । नलस्य वाचये पीरुपाः सर्पा विपक्षदृपतीनां प्राचवायून् भुञ्जते तेषां वायुभोजि-
त्वादिति सरलार्थः ।

अत निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, अतुष्यपादे च्छे कानुप्रासश्च तुभयोः संछटिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ।

“दीशो नयन्वृष्ट्यान्-सम्पन्नरीतिपालितः । स्यान्नदीमादकी देवमादकश्च यथाक्रमम् ।” इत्यमरः ।

भिचाणां समक्षिरिति सुभिचम्, सद्यद्यर्थे अन्वयीभावः ॥१८॥

वाङ्माला—युद्धस्थाने पञ्चमं गणपदकणं वाङ्माला नदीमयं वृष्टिगोचरेण, विपक्षदृपतीनां व्रज-
वाङ्माला नलेनर वाङ्मालकणं गणपदकणं वाङ्माला नदीमयं वृष्टिगोचरेण वाङ्माला वाङ्माला ॥७२॥

अन्वयः—कण्डूलभावं भजता भुजेन संयुगेषु अस्य यत् यशः अजनि ; तदीयं दिगापगालीकूलङ्घ-
नं व्यसनं हेतोः गुणात् एव (जातम् इव) ॥१९॥

यश इति । कण्डूलभावं रणकण्डूलाशालित्वम्, भजता धारयता, भुजेन नलस्यैव वाङ्माला, संयुगेषु युद्धेषु,
यत् यशः, अजनि उत्पत्तितम्, तदीयं तदयशःसम्बन्धि, दिश एव आपगा यिक्तृत्वत् नयसासां या आसी श्योषी
समूह इति यावत्, तस्याः कूलङ्घनं तीरविदारकत्वं तदात्मकमित्यर्थः, व्यसनं व्यवसायः, हेतोः कारणीभूतञ्च
भुजस्य, गुणात् कण्डूलभावकृपादर्थ्यादेव ; जातमिवेति शेषः । तथा च कारणं भुजः, तस्य कार्यं च यशः ।
एवञ्च कारणीभूते भुजे कण्डूलभावकृपे गृही वर्तते ; अतएव च कार्यं भूते यमसि कूलङ्घनकृपे गुणलगादि
आगतः ; “कारणगुणा हि कार्यगुणसारभन्ते” इति न्यायादिति भावः । नलस्य यशः सर्वास्यैव दिक्षु व्याप्तमिति
स्यलार्थः ।

• अत दिक्षु आपगालीपात् निरङ्गं केवलरूपकम्, जातमिवेति प्रतीयमाना क्रियोत्पत्त्या, प्रथमपादे सुत्वगुप्रासः,
प्रतीये च च्छे कानुप्रास इति सर्वेषां संछटिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

कण्डूलासीति कण्डूलः “सिन्धुदिग्ध” इत्यमरश्च लच् । कूलङ्घयतीति कूलङ्घनं “सर्वं कूलान्धकरीषेण
कचः” इति कचतेः कच् ॥१९॥

वाङ्माला—नलेनर वाङ्माला, व्रजकण्डूला वाङ्माला कचते ; तादृशे नलेनर वाङ्माला, व्रजकण्डूला वाङ्माला ॥७३॥

যদি দিল্লীকী গণনাপরা স্নাত্ তস্যা: সমাপ্তির্দি নাযুয: স্নাত্ ।

পারিপরাহ্ গণিতং যদি স্নাত্ গণ্যয়নি:শ্রেণগুণীঃপি স স্নাত্ ॥৪০॥

অবারিতহারতয়া তিরসামন্ত:পুরে তস্ব নিবিস্ব রাহ: ।

গতেষু রম্যেষ্বধিকং বিশেষমধ্যাপয়াম: পরমাশ্রমম্বা: ॥৪১॥

কল্পিগাছে, সে বন সমস্ত দিক্‌কণ নদীময়ূহের ভৌর ডাঁজতেছে। ইহার কারণ এই যে, নগের বাহু ইহেন কারণ; আর তাহার কাণী ইহেন তাঁহার বন; অতরাং বাহুতে যে কণ্ডু যা ছিন্ন, তাহা যখনও আনিগাছে বলিগাই বোধ হয় ॥৩৯॥

অন্বয়:—যদি দিল্লীকী গণনাপরা স্নাত্, যদি তস্যা: আযুয: সমাপ্তি: ন স্নাত্, যদি (য) গণিতং পারিপরাহ্ স্নাত্, (তদা) স: অপি গণ্যয়নি:শ্রেণগুণ: স্নাত্ ॥৪০॥

একাকিন্মা দময়ন্তা অধিককালং প্রাপ্তিসম্ভাবনা নাসীতি বিমাত্য সংস্পেণ মলবর্ণনা সমাপয়তি যদীতি । যদি, তথাপি লোকানাং সমাহার ইতি দিল্লীকী তদ্বাসী জনসমূহ ইত্যর্থ:, গণনাপরা মলগুণসংখ্যাকরসাক্ষাতা স্নাত্, যদি তস্যাস্থলিক্যাস্থিল্লীকীবাসিজনস্ব ইতি তাৎপর্যম্, আযুয: সমাপ্তিরসমাপ্তম্, ন স্নাত্; যদি (য) গণিতং গণনায়া অহ:, পারিপরাহ্ পরাঙ্গাদে অধিকং স্নাত্; তদা স নলৌপি, গণ্যয়া গণ্যয়িতুং প্রক্যা নি:শ্রেণা: সাক্ষাতা গুণা যস্য স তাদ্রম: স্নাত্ । অন্যথা ন ইত্যশ্রয়: ।

অথ দিল্লীক্যাदीनां गणनापरत्वाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिवयम्, गुणानां गण्यत्वसम्बन्धेऽप्य-सम्बन्धवचनादपरा चातिशयोक्ति: ; तासाञ्चाङ्गादभावेन सङ्कर:, पराङ्गे च्छेकानुप्रासश्चेति समुदाये संकष्टि: । तथा यदि पदस्य स्यात्पदस्य च पुन:पुनरभिधानात् अनवीकृतत्वदीयवयम् । तत्समाधानाय पद्यमेतदेवं पठ-नीयम्—

जगन्दीर्घं गणने लगेष्टं यद्यायुरस्या न समाप्तिकृच्छेत् ।

पारिपराहं गणितं सर्वत्र गण्ययनि:श्रेणगुणीऽपि स स्यात् ॥

প্রসাধী গুণ:, বৈদর্ভী চ রীতি: ।

পরাঙ্গাদেধিকা সংখ্যা নাস্তি । যথা সৌলভ্যনাং ভাস্করাশ্রায়:—

“एक-दश-शत-सहस्रायुत-लक्ष-प्रयुत-कोटय: क्रमश: । अन्वु-दमजं खल्वे-निरख्ये-महापद्म-मङ्कवस्तक्यात् ।

जलधिचान्द्रं मध्यं पराङ्गं निति दशगुणीकरा: संज्ञा: । संख्याया: ख्यानानां व्यवहारार्थं कृता: पूर्वा: ॥”

পারিপরাহ্‌নিতি “পারি মध्ये षठ्या वा” इत्यव्ययीभावा:, निपातनादित्थं ।

अही ! बालिकां प्रलीभयितुं बालवदेवदं नलवर्णनं कंसस्य ॥४०॥

বাক্সানা—বর্গ জিহগতের মোক নগের গুণগণনায ঐযুক্ত হয় এবং তাহাদের আয়ুত

অবসান বহি না কইয়া যায়; আবার পরাঙ্কিতও অতিরিক্ত সংখ্যা যদি আবিকৃত হয়; তাহা ইহেনে, নগের সমস্ত গুণও গণিত হইতে পারে ॥৪০॥

অন্বয়:—তিরসাম্ অবারিতহারতয়া তস্ব রাহ: অন:পুরে নিবিস্ব (বয়) পরমাশ্রমম্বা: রম্যেষু গতেষু অধিকং বিশেষম্ অধ্যাপয়াম: ॥৪১॥

অথ दिव्यङ्कसानां मलिन सङ्कटात्सीङ्गाहं तथा तस्य नानाविधेषु विशेषोपकारा: सञ्जायन्त्याह अवारि-तेति । तिरसा पञ्चशतम्, अवारितहारतया कृतुना, तस्य राज्ञो मलस्य, अन:पुरे निबिस्व निबिस्व वयम्, पद-साधनम् मध्य: कोटदेशो वाञ्छां ताकाङ्क्षी: मङ्कला:, रम्येषु समागत एव सुन्दरेष्वपि, गतेषु ममेषु विपक्षे, विपक्षं विशेषं सर्गाद्यमनुकारितम्, अध्यपयाम: निश्चयान: । तथा च नलभीत्या नङ्कला: समागत एव

ପୌପ୍ପଧାରାନଧରାଭିରନ୍ତ-ହାସାଂ ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ମଜ୍ଜୟାମଃ ।

ରନ୍ଧାଦି-ସୌଭାଗ୍ୟ-ରହଃ କଥାଭିଃ କାବ୍ୟେନ କାବ୍ୟେଂ ସଂଜତାଢ଼ତାଭିଃ ॥୪୨॥

କାଭିର୍ନଂ ତନ୍ନାଭିନବକ୍ଷରାଞ୍ଜା-ବିସ୍ତାସ-ନିଦ୍ଦିପ-ବଦ୍ଧିକ୍ କ୍ରିୟେଽହମ୍ ।

ଜିହ୍ଵେତି ଯନ୍ତ୍ରୈବ କୁତୋଽପି ତିର୍ଥ୍ୟକ୍ କାନ୍ଧିସ୍ତିରସ୍ତସ୍ତପତି ନ ତେନ ॥୪୩॥

ସୁନ୍ଦରଗମନାଃ ତଥାପି ଯ ସ୍ଵର୍ଗୌଷା ହଂସା ବଧ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗୌଷଂ ଗମନବଦ୍ଧକାରିତ୍ଵଂ ତାଃ ଶିଷ୍ୟସାମଃ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ୟଃ । ଏତେନ
ଲକ୍ଷଣେ ଗମ୍ ତତ୍ତ୍ଵ ଗମନାମିନୌ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି, ତଦା ଶାମପି ତଦ୍ଭବଂ ଶିଷ୍ୟସାମଃ ଇତି ସୂଚିତମ୍ ।

ଅଥ ଅପୂର୍ବଂ ଚରଣେ ଶ୍ଳୋକାମୁପାସଃ, କୁମୁଦମା, ତଥା ପରମା ଶୁଦ୍ଧସଂସ୍କୃତାବଳୀଃ ଇତି ମୂଳସଂସ୍କୃତାଭିଧାନାଦିତି-
ଭାଷ୍ୟୋକ୍ତିରିତ୍ୟୁକ୍ତିବାନିକାନ୍ୟାନ୍ୟାନ୍ୟାଦିତି ସଂହତଃ । ମହାଦୋ ଗୁପ୍ତଃ, ବୈଦର୍ଭଂ ଚ ରୌତି:

ଅଧ୍ୟାୟକ ଗୋପବିଶେଷାତ୍ “ସୂର୍ଯ୍ୟଗତିଃ” ଇତ୍ୟାଦିନା ପରମାଶ୍ରୟା ଇତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ॥୪୧॥

ବାଞ୍ଛାନା—ପଞ୍ଜିଗଣେର ଶ୍ରେଷ୍ଠେ ଅବାର୍ଜିତ ଦ୍ଵାର ବଳିଆ, ଆସରା ନରାଜାର ଅଳ୍ପପୁରେ
ଅଥେଷ୍ଟ କରିବା, ଡାହାଣ କୁଃଶାମିତ୍ରୀ ରମ୍ୟଗଣେର ଅଭାବତଃ ଇନ୍ଦ୍ରର ଗମନ ହେଲେ, ତାହାମିତ୍ତେ
ଅଗ୍ନି ଗମନେର ଚୟନକାର୍ଯ୍ୟା ମିଥାହେବା ଥାକି ॥୪୨॥

ଅନ୍ୟଥା:—(୪୨) ପୌପ୍ପଧାରାନଧରାଭିଃ କାବ୍ୟେଂ ସଂଜତା କାବ୍ୟେନ ଶାଢ଼ତାଭିଃ ରନ୍ଧାଦିସୌଭାଗ୍ୟ-
ରହାଭିଃ ତାତ୍ତ୍ଵାମ୍ ଗମନଃ ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ମଜ୍ଜୟାମଃ ॥୪୨॥

ପୌପ୍ପତି । ପୌପ୍ପଧାରାୟା ଅସ୍ତମସାହାତ୍ମ ନ ଅଧରା ନ ଧରା ଇନ୍ଦ୍ରଧରାଶାମିଃ ଅସ୍ତମସାହାତ୍ତ୍ଵାଭିରି-
ତ୍ୟର୍ଥଃ, ତାହାମିନିଗମନକଳାଦିତି ଶାଢ଼ଃ, ତଥା କାବ୍ୟେଂ ରସାନ୍ତକ୍ ବାକ୍ୟମ୍, ସଂଜତା ରସତା, କାବ୍ୟେନ ଯଜ୍ଞା-
ନ୍ଦାୟେଷ୍ଟ, ଗଢ଼ତାଭିଃ, ରନ୍ଧାଦିପୂର୍ବକଂ ଯଜ୍ଞିତାଭିଃ, ଶ୍ଳୋକସାଂସ୍କୃତାଭିଃ ତନ୍ନାଭିନବକ୍ଷରାଞ୍ଜାଦିତିବିଶେଷୋକ୍ତିରିତ୍ୟାଦିତି-
ରନ୍ଧା-
ଦିନା ସ୍ଵର୍ଗୌଷୁନ୍ଦରୀୟା, ଯତ୍ ସୌଭାଗ୍ୟେ ପ୍ରବଦ୍ୟଶିଳ୍ପବଦ୍ଧାଭ୍ୟାଂ ଯତ୍ ରହଃ ନାମାଭିଧଂ ସୁରତଂ ତଥା: କଥାଭି-
ଦ୍ଵାପାଞ୍ଚାମ୍, ତାତ୍ତ୍ଵାମ୍ ଗମନାଭ୍ୟାମ୍, ଅଳ୍ପସିତମ୍, ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ଯଜ୍ଞାଦିପୂର୍ବକମ୍, ମଜ୍ଜୟାମି ନିମ୍ନଂ କୁର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ । ତେନ
ଲକ୍ଷଣେ ଗମ୍ ତତ୍ତ୍ଵ ଗମନାମିନୌ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି, ତଦା ତଥାପି ଶାଢ଼ତାଭିଃ କାବ୍ୟେନ ଇତି ଅଭିନିତମ୍ ।

ଅଥ ପ୍ରଥମେ ପାଠେ ବାର୍ଯ୍ୟମା ଶ୍ଳୋକାମୁପାସଃ, ଅପୂର୍ବଂ ଶ୍ଳୋକାମୁପାସଃ ଇତି ଶ୍ଳୋକାମୁପାସଃ, କାବ୍ୟକର୍ତ୍ତା କାଦରାବଳୀଃ ଇତି
କର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭିଧାନାଦିତିବିଶେଷଃ । ଇତି ଶ୍ଳୋକାମୁପାସଃ । ତଥା ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ଲକ୍ଷଣେ ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ଲକ୍ଷଣେ, କଥା-
ଭିରିତ୍ୟର୍ଥେନ ବାକ୍ୟସମାସାଦିତି ପୁନଃ କଥାଭିରିତ୍ୟର୍ଥେ ବିଶେଷତଃ ଅପୂର୍ବଂ ପାଠୋପାଦାନାତ୍ ସମାସପୁନରାତତ ଲକ୍ଷଣେ ।
ତେନ ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି ଲକ୍ଷଣେ ‘ରଞ୍ଜିତନ୍ବତି’ ଇତି ପାଠଃ, ଉଚ୍ଚୈଷ୍ଟଅପୂର୍ବଂ ପାଠୋପାସଃ ପାଠୋପାସଃ ବିଷୟସଂସ୍କୃତମ୍ । ଉଚ୍ଚୈଷ୍ଟ
ଅର୍ଥଃ । ମହାଦୋ ଗୁପ୍ତଃ, ବୈଦର୍ଭଂ ଚ ରୌତି ।

“ଯଜ୍ଞାଦିତ୍ୟୁକ୍ତିଃ କାବ୍ୟେ ପ୍ରଥମା ଶାଢ଼ଃ କାବ୍ୟେ” ଇତି ॥୪୩॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଆସରା, ରଞ୍ଜିତାଞ୍ଜିତା ଦିବ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରରୌଗଣେର ମୌଡ଼ାଗଃ ଏବଂ ରମ୍ୟ ବିଷୟେର ଉପା-
ଧାନ ବଳିଆ, ନରରମ୍ୟଗଣେର ଚିତ୍ତକ୍ ଏକବାରେ ଲୁଗାମାଗରେ ସମ୍ପନ୍ନ କରିବା ଥାକି । କେନ
ନା, ଆସରାଦେର ମେଢ଼ି ଉପାଧାନଶୁଣି, ଅସ୍ତମସାରା ଅପେକ୍ଷା ନୁହେଁ ନା, ଅଧିକତଃ କାହାଞ୍ଜି-
ରିତା ଶୁଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମେ ଉପାଧାନଶୁଣିର ଆଦର କରିବା ଥାକେନ ॥୪୨॥

ଅନ୍ୟଥା:—ତଥା କାଭିଃ ଅହମ୍ ଅଭିନବ-ଅରାଞ୍ଜା-ବିସ୍ତାସ-ନିଦ୍ଦିପ-ବଦ୍ଧିକ୍ ନ କ୍ରିୟେ ? । ଯତ୍ ତିର୍ଥ୍ୟକ୍
କୃତଃ ଅପି ନ ଏବଂ ଜିହ୍ଵେତି ; ତେନ କାନ୍ଧିତ୍ ତିରସଃ ନ ଗପତି ॥୪୩॥

କାନ୍ଧିତ୍ ନିତାନ୍ତବିଶାସଦ୍ଦିଗ୍ଧ୍ୟାଂ ସୂଚୟତି କାନ୍ଧିରିତି । ତଥା ଶାମାନ୍ତପୁରେ, କାନ୍ଧିମୁନ୍ଦାପ୍ରସ୍ତାଭିଃ କାନ୍ଧିଃ,
ଅହମ୍, ଅଭିନବ ନୁହେଁ ନା ଅରାଞ୍ଜା କାନ୍ଧିଦିଶଃ କାନ୍ଧିଦିଶିନିବନ୍ଧନବଦ୍ଧାଭିଧାନକାବ୍ୟ ଇତି, ତଥା ବିଶାସିକ୍ତ

वार्ता च सासत्त्वपि नाभवति योगादरम् इति यां निरुद्धे ।

विरिञ्चि-नानानन-वाद-धौत-समाधि-शास्त्र-मुक्ति-पूर्व-कर्मः ॥४४॥

निक्षेपवत्किं स्वापनिकवत्किं स्वल्पः, न क्रिये ? अपि तु सर्वाभिरव क्रिये इत्यर्थः । सर्वाभिरव मां निरुद्ध सर्वं कामरहस्यं मयि कथ्यत इति खरुचार्थः । अथ भवतु तव वदामिशास्त्रत्वं तथापि त्वयि कामरहस्यकथने साक्षात् साक्षात् किं न स्वादित्याह यदयमात्, तिर्यक् मनुष्येतरः प्राणी, कुतोऽपि मनुष्यात् नैव जिहृति लभ्यते ; तेन हेतुना, कथमनुष्योऽपि, तिर्यो मनुष्येतरप्राणिनः सकाशात्, न वपतेनलभ्यते । लभ्या तु केवलं युष्माकं मनुष्यजातिमध्य एव परस्परं निरुद्धेति भावः । एतेन त्वमपि यं कश्चिदभिलाषं मयि कथयितुमर्हस्येति सूचितम् ।

अत्र निक्षेपवत्किमिति निरुद्धं केवलरूपकमलङ्कारं, अर्थापत्तिं, तथा प्रथमे चतुर्थे च पादे कानुप्रास इत्येतेषां सङ्घट्टिः । किञ्च जिहृतीति दूषातुना प्रकृत्य रूपत इति उपधातोः प्रयोगान् प्रकृतिविषयो भयप्रकमतादीषः ; स च “न कीऽपि जिहृति तत्किरयः” इति पाठेन समाधेयः । न च तत्पाठे पुनः कथित-पदतादीष इति वाच्यम्, तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । प्रसादी गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ॥४३॥

वाङ्माला—नगराजान् अष्टःपुत्रे कोनं द्रमणी आमातेक नूतन कामादेशन गच्छितु ग्रांथान् विद्वाञ्चर्षाणक् ना करे ? ये हेतु, त्रिर्धाकृत्वाति कोन मशुशुकेहे लब्ध्वा करे ना ; तेहे हेतु, कोन मशुशुठ आवांर त्रिर्धाकृत्वाति लब्ध्वा करे ना ॥४३॥

अन्वयः—विरिञ्चि-नानानन-वाद-धौत-समाधि-शास्त्र-मुक्ति-पूर्व-कर्मः (अहं) योगान् चरन् इति इति यां निरुद्धे, सा असती अपि वार्ता अन्यं न एति च ॥४४॥

अन्यथात्मानः पररहस्यप्रकाशसम्भावनां निरस्यति वार्ताति । किञ्चेति चार्थः । विरिञ्चिर्ब्रह्मणः यानि ज्ञाना अनेकानि चत्वारोत्थः आनानि मुखानि तेषां वादोऽन्याख्यानवार्क्यः धौतं प्रचालितं परिक्षृतं सर्वथा विशदीकरणादकाकमपि बोधयः, योजितमित्यर्थः यत् समाधिशास्त्रं “अथ योगानुशासनम्” इत्यादि योगशास्त्रं तस्य श्रुत्या श्रवणं पूर्णं कर्षो यस्य स तथोक्तः अहम् । संधारणाध्यापकानामेकं कमुखव्याख्यातामपि शास्त्राणि साधारणजिज्ञासूनामपि बोधगम्यानि भवन्तः ; अत्र तु योगशास्त्रस्य आदिकर्ता स्वयं ब्रह्मा अध्यापकः यस्य च चत्वारि मुखानि, अहं च स्वर्गोयी जिज्ञासुः ; तेन च योगशास्त्रस्य सर्वथा समीचीनावबोधो मन सञ्जाय एवेति योगावलम्बनमपि मे सर्वथाैव सुकरमिति भावः । योगान् “तदर्थमेकतत्त्वाभ्यासः” इति पातञ्जलशास्त्रानुसारीय मनसः स्थिरीकरणाद्यैकतत्त्वाभ्यासात् हारगवाचनिवारणाद्युपायाच्च, अरन्ध्रे निक्षेपादि-दीवरहिते निश्चिद्रे च, इति चित्ते गृहे च, यां वार्ताम् असतीच्च, निरुद्धे आचक्ष्मणि ; सा असती नित्यापि परिहासदिग्रयुक्ततया नितात्ममित्यात्वात् प्रकाशि अच्युतकारिणोऽपीत्यर्थः वार्ता यः कश्चित् इत्यात्मनः, अन्यत्र सत्यां स्त्रियां का कथा, असती कुलटा स्त्री अपि, अन्यं जनं पुरुषश्च, न एति न प्राप्नोति अन्यजनस्य कर्षणीचरी न भवति, रमन्वाय पुरुषान्तरं गन्तुं न शक्नोति अेत्यर्थः, सम्यग्वापि निरुद्धत्वादिति भावः । एतेन त्वया समा-न्विक्ते वा वार्ता वक्तव्या, सा कदापि नाभ्येन मीतव्येति द्योतितम् ।

अत्र कार्यसाम्येन वार्तायां कुलटाम्बुवहारसमारीपात् समासोक्तिरलङ्कारः, योगावलम्बनं प्रति द्वितीयादौ-गतपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं द्वेकानुप्रासयत्येतेषां निर्धो निरपेक्षतया सङ्घट्टिः । समः-बाहुल्वादीजी गुणः, गौडी च रीतिः ।

“सत्यं साधो विश्रमाने पूजितेऽप्यङ्गिते च सन्” इत्यमरः ॥४४॥

ନଳାନ୍ତରିକାଦିବିଦିବୀପଭୀଷଣଂ ତଦାନବାପ୍ୟଂ ଲଭତେ ବତାନ୍ୟା ।

କୁମୁଦତୀବିନ୍ଦୁପରିଧୈବ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନୋତ୍ସବଂ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମନ୍ୟୁଜିନ୍ୟା (୧) ॥୪୩॥

ତନ୍ନୈଷଧାନୁଦତୟା ଦୁରାପଂ ଗର୍ଭଂ ତ୍ବୟାକ୍ଷତକ୍ଷତ-ଘାଟୁ-ଜନ୍ୟା ।

ରକ୍ଷାଳବଜ୍ରା ମଧୁପାନୁବିହଂ ସୌଭାଗ୍ୟମପ୍ରାପ୍ତବସନ୍ତୟେବ ॥୪୬॥

ବାଞ୍ଛାନା—ବ୍ରହ୍ମା ଚାରିଧାନା ସୁଖ ଦିଶା ବାଧା କରିବାହେଲେ; ତାହାତେ ଯୋଗ୍ୟାନ୍ତ୍ର ଅତୀତ୍ତ ମହତ୍ତ ହେବା ଗିଫାହିଲ; ତାହା ଅବଶ୍ୟକ କରାଯିବ ଆସାର କର୍ମଶୂଳ ଗୁଣ ହେବା ବହି-
ରାହେ । ଛୁତରାଂ ଆସି ଯୋଗାବଳବନ୍ତବଦତଃ ଛିଦ୍ରବିଶୈନ ଛୁତ୍ତେ ସାହା ଆବଦ୍ଧ ରାଧି, ମେ
ବୁଝାନ୍ତ ମିଥା ହେଲେଓ ଅନ୍ତର କର୍ମଗୋଚର ହେବା ॥୪୪॥

ଅନ୍ୟଥା—କୁମୁଦତୀ ବିନ୍ଦୁପରିଧୈବ ଅନ୍ୟଜିନ୍ୟା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନୋତ୍ସବମ୍ ହବ, ଅନ୍ୟା ନଳାନ୍ତରିକା ତଦ
ଅନବାପ୍ୟଂ ବିଦିବୀପଭୀଷଣଂ ଲଭତେ ବତ ॥୪୫॥

ନଳାନ୍ତରିକା ସାଧାଦୁତସୁକୟିତୀ ନଳିତୀ । ହେ ଦୟାଳିନୀ ! କୁମୁଦତୀ, ବିନ୍ଦୁପରିଧୈବ ମର୍ତ୍ତ୍ୟତା ଅନ୍ତରୀ-
କାରିକା ହେତୁଣା, ଅନ୍ୟଜିନ୍ୟା ପରିନ୍ୟା, ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂ ଦୁଷ୍ପାପମ୍, ଅନ୍ୟଜିନ୍ୟା ଦିବସେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଦାୟ ରାତ୍ରି ମକାଶାଦିତି
ଭାବଂ, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନୋତ୍ସବଂ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାନିବନ୍ଧନରୂପମାଶ୍ଵିନୀମନ୍ଦମ୍ ହବ, ଅନ୍ୟା ତଦିତରା ଛାନ୍ତି, ନଳାନ୍ତରିକା ମର୍ତ୍ତ୍ୟତା
ଅବଳାନ୍ତରିକା ହେତୁଣା, ତଦ ତ୍ବୟା ଅନବାପ୍ୟଂ ନଳାନ୍ତରିକାବାତ୍ ଅସମ୍ଭବମ୍, ବିଦିବୀପଭୀଷଣଂ ଶରୀରଭୀଷଣଂ
ନାଦିସୁଖମ୍, ଲଭତେ ମାତୁଳିତୀ । ବତ ଶ୍ରେୟଃ । ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ଶରୀରାଦିତାତ୍ତ୍ଵେନ ସୁଖଂ ଲଭତେ ହ୍ୟେବାକ୍ଷାକଂ ଶ୍ରେୟଃ ।
ଏତେନ ତ୍ବଂ ଶ୍ରୀମତେ ନଳପରିଧୈବ ଯତସ୍ତେତି ସ୍ମୃତିତମ୍ ।

ଅବ ଶ୍ରୀତପମାଳହାରଃ, ମହାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ତଦିତି “ବା କର୍ତ୍ତାରି ଜ୍ୟେ” ଇତି କର୍ତ୍ତାରି ଶକ୍ତି । ଶରୀରାଦିତାତ୍ତ୍ଵେନ ନିଷ୍ଠାଦିତାତ୍ତ୍ଵେନ ଅନ୍ୟଜିନ୍ୟା ହ୍ୟେବ “ନ
ନିଷ୍ଠାଦିତାତ୍ତ୍ଵେନ” ଇତି କର୍ତ୍ତାରି ଶକ୍ତିନିଷ୍ଠାତ୍ତ୍ଵେନ ॥୪୫॥

ବାଞ୍ଛାନା—କୁମୁଦିନୀ ସେମନ ଚକ୍ରାକ ଶ୍ରୀହଣ କରାଯିବ, ମାତୁଳିନୀର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନୋତ୍ସବ
ନାଭି କରେ; ଅନ୍ତ୍ର ଶ୍ରୀଓ ସେମନ ନଳାନ୍ତରିକା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା କରାଯିବ, ତୋମାର ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ନାଭି
କରିତେହେ; ହେ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ବିଷୟ ବଟେ ॥୪୬॥

ଅନ୍ୟଥା—ତତ୍ ଅପ୍ରାପ୍ତବସନ୍ତୟା ରକ୍ଷାଳବଜ୍ରା ମଧୁପାନୁବିହଂ ସୌଭାଗ୍ୟମ୍ ହବ, ତ୍ବୟା ନୈଷଧାନୁଦତୟା
ଅକ୍ଷତକ୍ଷତ-ଘାଟୁ-ଜନ୍ୟା ଶରୀର ଦୁରାପମ୍ ॥୪୬॥

ତଦିତି । ତତ୍ ତାହାତ୍ ନଳାନ୍ତରିକାଦିବିଦିବୀପଭୀଷଣଂ ମାତୁଳିନୀଦିବ୍ୟଂ, ନ ମାତୁଳିନୀ ବସନ୍ତକାଳୀୟା
ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ତୟା, ରକ୍ଷାଳବଜ୍ରା ଆଲକତୟା, ମଧୁପାନୁବିହଂ ଅନୁବିହମୁତ୍ପାଦିତମ୍, ସୌଭାଗ୍ୟଂ ଶୁଭାଶୀର୍ବାଦିବ୍ୟମ୍, ତ୍ବୟା
ନୈଷଧାନୁଦତୟା ଅପରିଶୀତତୟା ହେତୁଣା, ଅନ୍ୟାଭିଃ ଜ୍ଞାନାତ୍ ଘାଟୁ-ନଃ ମିତ୍ରବାକ୍ସାତ୍ ଜନ୍ୟା ଯସ୍ମିନ ତତ୍
ମଧୁପାନୁବିହଂ ଶରୀରମ୍, ଦୁରାପଂ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍ । ଅତୀ ନୈଷଧୀ ଯଦା ତ୍ବଂ ବିବଦ୍ଧସି, ତଦା ଯତସ୍ତେତି ଭାବଂ ।

ଅବ ଶ୍ରୀତପମାଳହାରଃ, ମହାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ॥୪୬॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଅତଏବ ଆସେର ନାଭି ସେମନ ବସନ୍ତକାଳ ନା ମାତୁଳିନୀ ବସନ୍ତକାଳୀୟା
ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ନାହିତେ ପାରେ ନା; ତୁମିଓ ସେମନ ନଳାନ୍ତରିକା ନାହିତ ବିବାହ ନା ହେତୁ ମାତୁଳିନୀ ଆନାନ୍ତରୀ
ଘାଟୁକ୍ଷିତ୍ରୀୟା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷା ନାହିତେ ପାରିବେ ନା ॥୪୭॥

তস্মৈব বা যাস্যসি কিং ন হস্তং দৃষ্টং মনঃ কেন বিধেঃ প্রবিষ্টঃ ।

অজাতপাণিয়হৃদ্যাসি তাবত্ রূপস্বরূপাতিশয়াশ্রয়স্ব ৷৪৩৷

নিশা শশাঙ্কঃ শিবযা গিরীশঃ শ্রিয়া হরিঃ যোজয়তঃ প্রতীতঃ ।

বিধে রপি স্থারসিকঃ প্রয়াসঃ পরস্পরং যোগ্যসমাগমায ৷৪৮৷

অন্বয়ঃ—বা তস্য হস্তং ন কিং যাস্যসি এষ (ইতি) বিধেঃ মনঃ প্রবিষ্টঃ কেন দৃষ্টম্ । (ত্বং) তাবত্ অজাতপাণিয়হৃদ্যাসি রূপস্বরূপাতিশয়াশ্রয়স্ব অসি ৷৪৩৷

নলপ্রাপ্তিসম্ভাবনাপ্রদর্শনে দময়ন্তী নৈরাশ্যং । নরস্বসি তস্মৈবেতি । বাশ্বব্দঃ পশ্চাত্তরে । অথবা ত্বং তস্য নলস্য হস্তং ন কিং যাস্যস্বৈব তাড়য়শুভাভূতাভাবাত্ ন কিং গমিষ্যস্বৈব, ইতি বিধেত্রাণ্যঃ, মনঃ প্রবিষ্টঃ, কেন জনেদ দৃষ্টম্, কেন তদভিপ্রায়োবগতঃ, অপি তু ন কেনাপীত্যর্থঃ । অথ তত্প্রাপ্তিসম্ভাবনাপি কৃত ইत्याহ ত্বং তাবত্, ন জাতং পাণিয়হৃদ্যং বিবাহী যস্যঃ সা তথীক্কা । অতঃ কস্মাপি হস্তাগমননবশমেব সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ । ননু তত্বাত্বেপি কথং নলস্বৈব হস্তাগমনসম্ভাবনেত্যাহ রূপস্য সীন্দর্য্যং সা স্বরূপেণ স্বভাবেনৈব অলঙ্কারাদিকং বিনাপীত্যর্থঃ যঃ অতিশয়ঃ অসাধারণীত্বকর্ষঃ তস্য আশ্রয় আধারঃ, অসি । অতঃ স্থলস্বত্রীকাকসুন্দরস্য নলস্যৈব হস্তাগমনং সর্বার্থেব সম্ভাব্যত্বে যোগ্যত্বাদিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অন্য কারণেণ কার্য্যসমর্থনরূপীর্ণান্নরস্বাসীলঙ্কারঃ শিবচরণগতচ্ছ কানুপ্রাসেদ স'স্তুজ্যতে । প্রসাদী শৃণু, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ৷৪৩৷

বাক্সালা—অথবা তুমি নগের হাতে কি বাইবেই না ইহা কোন্ ব্যক্তি বিধাতার মনের ভিতর প্রবেশ করিয়া দেখিয়াছে ? তোমার (এখনও) বিবাহ হয় নাই, বিশেষতঃ তুমি অসাধারণ রূপের আধার ৷৪৭৷

অন্বয়ঃ—নিশা শশাঙ্কঃ, শিব্যা গিরীশম্, শ্রিয়া হরিঃ যোজয়তঃ বিধেঃ অপি পরস্পরং যোগ্যসমাগমায স্থারসিকঃ প্রয়াসঃ প্রতীতঃ ৷৪৮৷

অথ যোগ্যত্বাদপি দময়ন্তী নলপ্রাপ্তিসম্ভাবনা দীতয়তি নির্গতি । নিশা রজন্যা সহ, শশাঙ্কঃ অন্ডম্, শিবযা পাবত্যা সহ, গিরীশঃ শিবম্, তথা শ্রিয়া লক্ষ্মী সহ, হরিঃ বৈষ্ণবম্, যোজয়তী দাম্পত্যসম্বন্ধে ন সম্মেলয়তঃ, বিধেত্রাণ্যোপি, পরস্পরং যোগ্যদ্বীঃ স্ত্রীপুংসদ্বীঃ সমাগমায সম্মেলনায়, স্থেন রসেন রাগেণ সম্মুত ইতি স্থারসিকঃ স্বৈচ্ছাজাত ইত্যর্থঃ, প্রয়াসঃ প্রযত্নঃ, প্রতীতঃ তদদৃশ্যং নাদৃশ্যমিবগতঃ । এতেন ত্বং সর্বার্থেব নলস্য যোগ্যেতি পুচ্চিম্ ।

অন্য নিশাশশাঙ্কাদীনাং পরস্পরানুরূপত্বেন স্নানাদৃশ্যনাৎ সমম্, নিশাশশাঙ্কদ্বয়োল্লিঙ্কস্বাম্যেন স্ত্রীপুংসদ্বয়-হারসনারোপাত্ সমাভীক্কাং, যোজয়ত ইচ্ছাক্রিয়া ক্রিয়য়া শশাঙ্কাদীনাং কর্মত্বমভিসম্বন্ধানুপুচ্ছযোগিনা চ তদুজ্জাতা চ বিচ্ছিন্নাঃ । ততস্ব বিধানা পরস্পরযোগ্যসমাগমাং বস্তুকস্মারসিকপ্রয়াসিবান্ নিশাশশাঙ্কাদিযোজনাদিত্যভিপ্রায়েণ সাধ্যস্ব স্নানাদনুমানালঙ্কার ইত্যেতৎসমস্তবিধাভিগতঃ । প্রসাদী শৃণু, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ৷৪৮৷

বাক্সালা—রাজির সহিত চন্দ্রকে, পার্বতীর সহিত শিবকে এবং লক্ষ্মীর সহিত নারায়ণকে সাম্মিলিত করিয়াছেন বলিয়া, বিধাতার ও, পরস্পর যোগ্য স্ত্রী পুরুষকে সন্মিলিত করিবার লক্ষ্য, বেচ্ছাশ্রুত বস্তু আছে বলিয়া সাধারণ বুদ্ধিতে পারি ৷৪৮৷

वेत्तातिग-स्त्रे च गुणाब्धि-वेत्तो न योगयोग्यादि नलीतरेष ।

सन्दोष्यते दम्भं गुणेन न मञ्जीमाला न मृद्वी भ्रमकर्मणेन ॥४८॥

विधिं बध्नुष्टमपृच्छमेव तदयानमुग्यो नलकेलियोग्याम् ।

त्वन्नामवर्णा इव कर्णपोता मयास्य संकीडति अक्षयको (१) ॥५०॥

अर्थः—वेत्तातिग-स्त्रे च गुणाब्धि-वेत्तो (त्वं) नली तरेष योगयोग्या न अस्ति । मृद्वी मञ्जीमाला भ्रमकर्मणेन दम्भं गुणेन न सन्दोष्यते ॥४८॥

दमयन्तः—पुद्गलान्तरवासिसम्भावना निरस्यति वेत्तेति । हे दमयन्ति ! ईलो तीरमंतकस्य मण्डलीति वेत्तातिगः, यः स्त्रे च गुणाब्धिः स्त्रीसम्बन्धोन्मोदिगुणसमुद्रः तस्य वेत्तो प्रवाहस्वरूपा असाधारणसुन्दरी स्तनित्यर्थः, नलीतरेष नलभिन्नं पुद्गलं सङ्गो गी दाम्पत्यसम्बन्धेन मेलने योग्या न अस्ति ; नलस्यैव तवानुरूपमोन्मोदिगिति भावः । तथा च मृद्वी कोमला, मञ्जीमाला मल्लिकाकुसुमसङ्गं, भ्रमकर्मणेन अज्ञानकठिनेन, दम्भं गुणेन कुत्रचित्, न सन्दोष्यते केनापि न यज्यते । अतस्त्वं सर्वथा नलस्यैव योग्येत्याशयः ।

अतः तादृशवेत्तोरूपेति निरक्तं वैवलरूपकं दृष्टान्तस्य, अनयोरेकाग्रिभावेन सङ्गरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ।

“वेत्तो सेतुवहाङ्गोः । देवतु केशवस्य” इति हेमचन्द्रः ।

अथेति । स्त्रीवासयसि स्त्रीः “स्त्रीपुंश्चान्वञ्छी” इति नञ्प्रत्ययः । मृद्वीति “उतो गुणवचनं जातम्—” इत्यादिना ईप्रत्ययः । सन्दोष्यते इति “ङ बिहादे” इत्यस्यैव प्रयोगः धातुमानेकार्यत्वात् ॥४८॥

वाङ्मना—हे नमस्रति ! तीरोच्छलित ज्वालोकसङ्घोर्ध्वसमुद्ग्रेण अवाह्यरूपां तृप्तिः इत्यत्रां तृप्ति, नलभिन्नं अत्र पुरुषेण सहितं सन्धेयनेन योग्यं नह । कारणं, केहरे अत्रात्र कठिनं कृन्तुं शक्ता कोयल मल्लिकाकुसुमेण यानां गांथेना ॥४९॥

अर्थः—तदयानमुग्यः (अङ्ग) विधिं नलकेलियोग्या बध्नुष्टम् अपृच्छमेव । (ततः) अक्षयकर्म संकीडति (कृति) मया त्वन्नामवर्णाः इव कर्णपोताः ॥५०॥

नलं वनप्रमाणानुसन्ध्यादिभिः कष्टकरं किं प्रयोजनम्, विधेर्यागवाहको भवान्, ततश्च का नाम नलस्य बध्नुष्टं वेदिति साक्षादेव विधिं पृच्छन् सर्वं ज्ञातुमर्हतीत्याह विधिमिति । तस्य विधेर्यागस्य रथस्य धुर्यो वाहकः अङ्गम्, विधिं प्रज्ञात्वा नलस्य केलीं स्त्रीकाया योग्यामनुरूपाम्, बध्नुष्टं “लदभिहितो भावी हृदयम् प्रकाशते” इति श्रुत्यात् सती बध्नुष्टम्, अपृच्छमेव का नाम नलस्य बध्नुष्टं वेदिति जिज्ञासितवानेव । अङ्गः वाहक एवेत्यादिवन्त्यायोग्यवच्छेदो एवमर्थः । ततश्च अक्षयविधिः, अक्षयस्य रथाङ्गनमृद्वी, संकीडति हृतसङ्घर्षमात्रं सत्यं शब्दावसाने सति, मया तव दमयन्ता नामो वर्णा अचराकोव, कर्णायां पीताः सादरं श्रुताः । इत्यर्थेन अक्षयकं अक्षयं सूचितम् । अक्षयस्य अक्षयकत्वं रथचक्रमर्थेन विध्युच्चरित-व्यवस्थेतिशब्दस्य प्रायेण विरोधानादित्यर्थः इत् ।

अत्र अक्षयकं अक्षयं प्रति अक्षयकसंकीडनपदयोर्वा हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं द्वैतानुपपत्तिरुच्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ।

“अक्षः कोक्षे नञि पु लि लोचं चन्वरवाङ्गयोः । यामजाक्षी कुम्भकारमाच्छे राश्वे च हृष्यते ।” इति त्रिकाश्वशेषः ।

অন্যে ন পত্ন্যা ত্বয়ি যোজিতায়াং বিব্রত্বকৌর্য্যা গতজন্মনো বা ।
জনাপবাদাণ্যবসুত্তরীতু' বিভা বিভাতু: কতমা তরি: স্মাত্ ॥৫১॥
আস্মাং তদপ্রস্তুতচিন্তা যাক' ময়াধি তন্মি ! অমিতাতিবেলম্ ।
সৌহ' তদাগ: পরিমাষ্ট্ কাম: তবৈ'স্মিত' কি' বিদধে'মিধে'হি ॥৫২॥

দ্রুগ্য ইতি “দ্রুগ্য” পদে” ইতি বাহন্যার্থে নিযাত: । সংকীৰ্ত্তোতি কুজন্যার্থত্বাৎ “সমোঃকুজনে” ইতি
নামনৈবদম্ ॥৫০॥

বাক্যোক্তা—আমি অক্ষার ব্রথবাহক ; হুতরা: অক্ষা নলেন্ন বিদ্যারের উপযুক্ত করিয়া
কোন রমণীকে সৃষ্টি করিয়াছেন, তাহা আমি তাঁহাকে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলাম ; তাহার
পর, উহার রথের চক্রগুলি অক্ষ করিতে লাগিলে, আমি যেন তোমার ন্যায়ের অক্ষরগুলিই
কাণে শুনিতে পাঠেঁচাছিলাম ।৫০॥

অন্বয়:—বা ত্বয়ি অন্যে ন পত্ন্যা যোজিতায়াং (সত্য়াম্), বিব্রত্বকৌর্য্যা গতজন্মন: বিভাতু: জনাপবা-
দাণ্যবসু' উত্তরীতু' কতমা বিভা তরি: স্মাত্ ? ॥৫১॥

নতু ত্বয়া মন্যমানব্যা' অসম্মণিব হুতা ইত্যন্যো'পি মী পতিৰ্ভবিতুমৰ্হ'তীত্বাহ অন্যে'নেতি । বাহন্য: পত্ন্যা-
নন্দে । পত্ন্যান্তর্য অন্যনামীস্বারথসম্বন্ধে অন্যে ন পত্ন্যা সহ তব যৌজনম্ । ত্বয়ি অন্যে ন নলভিন্ন ন পত্ন্যা
সহ, যোজিতায়াং 'বিবাহচপটনে' সম্মেলিতায়াং সত্য়াম্, বিব্রত্বকৌর্য্যা 'বিধাতা যোগ্যে নৈব সহ যোগ্যো যৌজয়তি'
ইতি সুবিশেষকত্বয়শ্চা, গতমতীতপ্রায়' জন্ম জীবন' যস্য তস্য, বিভাতুর'জ্ঞান', জনাপবাদ এব 'বিধাতা
হময়ন্যনাম্যগ্যে'ন সহ যৌজিতবানিত্যয়' নিতরানবিশেষক এব' ইতি লোকনিদ্বে'ব অর্থ:ব: অতিবিস্মৃতত্বাৎ
সমুদ্রকম্, উত্তরীতুম্ সমীর্ণো' ভবিতুম্, কতমা বিভা প্রকার উপায় ইত্যর্থ:, তরিনীকা তত্স্বরূপা, স্মাত্ অপি তু
ন কাপীত্যর্থ: । অনলাদৃশনিন্দাভয়াদেব বিধাতা নলনৈব সহ ত্বাং যৌজয়িষ্যতীতি ভাব: ।

অন তব জনাদ্বাদে' অৰ্হ'বত্বারীপী বিভায়াং তরিত্বারীপে নিমিত্তমিতি পরম্পরিত' রূপকমলঙ্কারস্মে কানু-
প্রাসঙ্গে'ত্য়ু'ভয়: সং'চুটি: । প্রসাদৌ গুণ:, বৈদমী' ব'রীতি: ।

“বিধা যজ্ঞশনে ঋত্বী প্রকারে বসনে বিধৌ” ইতি মৈতিনী ।

উত্তরীতুমিতি “ঋত্বী, ঋত্বী'পি বা দীর্ঘ:—” ইत्याদিমা দীর্ঘ: ॥৫১॥

বাক্যোক্তা—হুবিবেচনার যণে সাধারণ জীবন প্রায় গিয়াছে, সেই বিধাতা যদি
তোমাকে অল্প পতির সঙ্গে সম্মিলিত করেন ; তাহা হইলে, লোকাপবাহরূপ সমুদ্র পার
হইতে তাঁহার কোন উপায়, নৌকাবরূপ হইবে ? ৫১॥

অন্বয়:—তৎ পাত্নাম্, অপ্রস্তুতচিন্তয়া অলম্, (হে) তন্মি ! ময়া (ত্বম্) অতিবেল' অমিতা
অভি । সং অহ' তৎ আগ: পরিমাষ্ট্ কাম: (সন্) তব ই'স্মিত' কি' বিদধে, (তত্) অমিধে'হি ॥৫২॥

হময়ন্যা অমিপ্রায়' স্মাতুমুপৰ্হ'তরস্বাহ আস্মামিতি । তত্ তব বিবাহবিষয়কাঙ্ক্ষাচলম্, আস্মাং বিরত'
ভবতু । কৃত ইত্যাহ অপ্রস্তুতস্য অপ্রাকৃত্যিকস্য তব বিবাহবিষয়স্য চিন্তয়া বিসাদিণ অল' অর্থ' তদাক্ষীচব-
নিত্যর্থ:, বিহ:হবিধে'য়ত্বাদিতি ভাব: । হে তন্মি ! জ্ঞাত্বি । ময়া ত্বম্ অতিবেলমতিমানম্, অস্মিতস'
অতিদূরানয়নাত্ পরিভ্রম' প্রাপিতা অসি । স তব পরিভ্রমহেতু: অহ', তত্ অমজন্মননিবন্ধনম্, আগ: অপর-
ধম্, পরিমাষ্ট্ মপনেতু' কামী যস্য স তাহম্: কন্ তব ই'স্মিতমমীষ্ট' কি' বিদধে' করীমি, তত্ অমিধে'হি
ম'হি ।

হতীরয়িত্বা বিররাম পত্নী স রাজপুত্রৌহৃদয়ং ব্রুমতুস্ : ।

হৃদে গমৌরি হৃদি শাবগাড়ে শংসন্তিকাৰ্য্যাবতরং হি সন্তঃ ॥৫১॥

কিঞ্চিৎপিরস্বীনবিলোলমৌলির্বিধিম্ব বাণ্যং মনসা মুহুৰ্ত্তম্ ।

পতত্রিণং সা পৃথিবীন্দ্রপুত্রো জগাদ বক্ত্রেণ তথোক্ততেন্দুঃ ॥৫৪॥

অত্র প্রথমাঙ্কে উকানুপ্রাসঃ অন্যানুপ্রাসঃ, পরাঙ্কে চ তৃত্যানুপ্রাস ইত্যেভাং সংঘটিতঃ । প্রসাঙ্গী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

“অতিবিলম্বশাস্বাখ্যতিমাবৌদ্ধগাদনির্মরম্” ইত্যমরঃ ।

পরিমার্জকাম ইতি “তুং কামমনসীঃ” ইতি তুমী মকারলীপঃ ॥৫১॥

বাক্সালা—সে আলোচনা থাক ; কেন না, অপ্রত্যাখ্যত বিবেকের চিন্তা করিয়া নিশ্চিন্তকেন। হে কৃপাক্সি! আমি তোমাকে অভ্যস্ত পরিভাষ্য করিগ্রাহি ; অতএব সেই আমি সেই অপরাধ দূর করিতে ইচ্ছা করিগ্রা, তোমার কোন্ অশীষ্ট সম্পাদন করিব, তাহা বল ॥৫২॥

অন্বয়ঃ—রাজপুত্রৌহৃদয়ং ব্রুমতুস্ : সঃ পত্নী ইতি হুঁরয়িত্বা বিররাম । হি গমৌরি হৃদে হৃদি চ শাবগাড়ে (সতি) সন্তঃ কাৰ্য্যাবতরং শংসন্তি ॥৫১॥

হতীতি । রাজপুত্রা দময়ন্ত্যা হৃদয়ং ব্রুমতুস্ : নলং প্রতি অনুরক্তমননুরক্তং বেতি বৌদ্ধমিশ্রুঃ, স পত্নী পত্নী হঃসঃ । ইতি পূর্বাঙ্করূপম্, হুঁরয়িত্বা উক্তা, বিররাম নীরবো বসু । অথ নলং প্রতি ত্বমনুরক্তা ন বেতি স্থপৎ কথং ন পৃষ্টবানিত্যাহ হি যজ্ঞাত্, গমৌরি অতীতস্বাতি অতীতগৃহাভিপ্রায়ে চ, হৃদে বৃহজ্জলাশয়ে, হৃদি মনসি চ, শাবগাড়ে আলীড়িতে দৃষ্টঘটনাদিমা সুপরিচিতৈ ম্বল্পকবচনাदिमा अवगताभिप्राये च सतीत्यर्थঃ, সন্তঃ শাপ্যঃ, কাৰ্য্যায় শাসাদিকাৰ্য্যকরণায় অবতরম্ অবतरणम्, শংসন্তি কর্ণস্যতয়া ব্রুবন্তি, অন্যথা জল-জলপূত্রবেণ অনিষ্টং সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ ; অন্যত্র তু কার্য্যস্য কর্ণস্যবিষয়স্য অবতরং প্রসাবমুত্থাপনমিতি ভাবত্ শংসন্তি কর্ণস্যতয়া ব্রুবন্তি ; অন্যথা যৌবকং মন্যসম্ভবেণ প্রসাবয়িতুর্লজ্জামাবসেব সারং স্যাদিত্যা-
শয়ঃ । অতী দময়ন্ত্যা বৈমন্যস্যপি সম্ভাবনয়া স্থপৎ মলানুরাগং ন পৃষ্টবানিতি সমুদায়াভিপ্রায়েঃ ।

অত্র সামান্যেণ বিশেষসমর্থনরূপীঃ সর্ধান্তরন্যাসীঃ লঙ্কারঃ, অপ্রস্তুতম্ব হৃদস্য প্রস্তুতম্ব চ হৃদঃ অবগাদ ইত্যে কয়া ক্রিয়য়াভিসম্বন্ধাধীপকত্বানয়োরেকাত্ম্যানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ; সীঃপি চ উকানুপ্রাসেণ সংযজ্যতে । সাপুথ্যে গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

অবতরমিতি অবপূর্বস্য তরতে: “স্বরহৃৎ—” ইত্যাदिमा अल ॥৫১॥

বাক্সালা—সেই পক্ষী হংস, দময়ন্তীর মন ব্রুতিতে ইচ্ছা করিগ্রা, পূর্বোক্তরূপ বাগরা বিব্রত হইল । কারণ পণ্ডিতগণ বলিগ্রা থাকেন যে, আলোড়ন করিবার পরেই যেমন গভীর হুঃস জানাদি করিবার জন্য অবতরণ করা উচিত ; সেইরূপ পরের মনোভাব ব্রুতিবার পরেই তাহার নিকট কর্তব্য বিবেকের অবতারণা করা উচিত ॥৫৩॥

অন্বয়ঃ—বক্ত্রেণ তথোক্ততেন্দুঃ সা পৃথিবীন্দ্রপুত্রো কিঞ্চিৎপিরস্বীন-বিলোল-মৌলিঃ (সতী) মনসা মুহুৰ্ত্ত বাণ্যং বিচিন্ত্য পতত্রিণং জগাদ ॥৫৪॥

কিঞ্চিদিতি । বক্ত্রেণ মুখেন, তথোক্তঃ সম্ভাবসীন্দ্র্যেণ নিষ্কলঙ্কেন চ তথবগুণীকৃত ইন্দুবন্দী

ধিক্ চাপলে বত্‌সিম-বত্‌সলত্বং যত্‌প্রে রণাদুত্তরলীভবন্যা ।

সমীরসঙ্গাদিব নীরমঙ্গা ময়া তটস্থত্বসুপদ্রুতৌঃসি ॥৫৫॥

আদর্শতাং স্নেহতয়া প্রয়াসি সতাং স তাবত্‌ স্তু দর্শনীয়: ।

আং: পুরস্কৃত্বাতি সাগসং মা যস্মাত্মনৌদ' প্রতিবিম্বিত' তে ॥৫৬॥

যথা সা, সা প্রকৃতা, পৃথিবীন্দ্রপুত্রী রাজকন্যা দমনয়নৌ, কিঞ্চিনিরখীন ইব বক্র: বিলীলসম্বলয় মৌলিম'স্কন্ধ' যত্যা: সা তাহরী সতৌ, মনসা মুহূর্ত্ত' কিয়ন্ কাল' যাবত্‌, বাখ্যম্‌ আত্মনী বক্তব্যবিষয়ম্‌, বিচিন্ত্যা বিচার্য' পতমিষ' পলিষ' হ'সম্‌, জগাদ উবাচ ।

অত্র ইন্দুপেখয়া বক্তব্যবিষয়বর্ণনাত্‌ ব্যতিরেকালঙ্কার:, পূর্বাঙ্কে ইচ্ছানুপ্রাস:, তৃতীয়পাদে চ স্ত্রীকামুপ্রাস ইতি সংসৃষ্টি: । অনুরাগীদয়েন মুখস্য প্রফুল্লতাখ্যোতনার্থ' বক্‌ত্রেণ তথৌক্তনৈন্দুরিতি বিশেষণমিতি নাপুট্যর্থ-ত্বদীষ: । কিন্তু জগাদিত্যনেন বাক্যসমাপ্তাবপি পুন: পৃথিবীন্দ্রপুত্রীত্যস্য বিশেষণতয়া তথৌক্তনৈন্দুরিতি পদৌ-পাদানাত্‌ সমাপনুরাসতাধীষ: ; স চ পরাঙ্গপাদবয়স্য পাঠপৌৰাণ্যবিপর্যয়িণে সমাধীযে: । সাধুর্থ্য' গুণ:, বীর্ধর্ভৌ' চ রীতি: ॥৫৪॥

বাঙ্গালা—যিনি আপনার মুখ বারা চক্ষুকে তুংগর জায় তুচ্ছ করিয়া রাখিয়াছিলেন, সেই রাজকন্যা দমনয়নৌ; যন্তু কটীকে একটু বক্র ও চকল করিয়া এবং মনে মনে কিছু কাল বক্তব্য বিষয়ের চিন্তা করিয়া, পক্ষীকে বলিতে লাগিলেন ॥৫৪॥

অন্বয়:—চাপলে বত্‌সিম-বত্‌সলত্বং ধিক্‌; যত্‌প্রে রণাত্‌ উত্তরলীভবন্যা ময়া সমীরসঙ্গাত্‌ নীরমঙ্গা ইব তটস্থ: তম্‌ উপদ্রুত: অসি ॥৫৫॥

কিং জগাদেবাঃ ধিগিতি । চাপলে অশ্বলতায়াম্‌, বত্‌সিমা বাললেন বত্‌সলত্ব' সৌহবত্ব' ধিক্‌, বাললনিবন্ধন' ত্বজ্ঞারণরূপবাস্তব্যবিষয়ক' সমাযজ' নিন্দামীত্যর্থ: । কথমেতদিয়াঃ যস্য বত্‌সমবত্‌স-লত্বস্য প্রেয়াত্‌ প্রবর্ত্তনাত্‌, উত্তরলীভবন্যা অশ্বলীভবন্যা ময়া, সমীরসঙ্গাত্‌ বায়ুসংগাত্‌, উত্তরলীভবন্যা, নীরমঙ্গা শুভ্রজলতরঙ্গ ইব, তটস্থ উদাসীন: জলসমীপতীরস্থত্ব, তম্‌, উপদ্রুতৌ' ব্যখৌজা: অসি । তথা অ হ'সজাতীযৌ ভগন্‌ যদা' অশ্বপুটে'ন মন্থস্যধরণায় নিস্পন্দভাবে'ন জলসমীপতীরদীর্ঘে' নিষ্ঠতি, তদা অ যথা' বায়ুজনিতজলতরঙ্গাণ্য উপদ্রুত: ক্রিয়তে; তথা বাললনিবন্ধনবাস্তব্যে'ন পশ্যন্তগন্যা ময়া উদাসীনৌ ভবান্‌ উপদ্রুত: ক্রত ইতি সরলার্থো ভাষার্থঃ ।

অত্র ত্রীতীপমালঙ্কার:, বত্‌সিমবত্‌সলত্বস্য শিঙ্কার' প্রতি যত্‌প্রে রণাদিত্যাদিপদস্মার্ত্তৌ' উত্থুরিতি পদার্থ-উত্থুক' কাব্যলিঙ্গমিত্যনদীরঙ্গাঃ ভাবে'ন সঙ্কর: ; সৌপি' চ স্ত্রীকামুপ্রাসে'ন সংসৃজ্যতে । সাধুর্থ্য' গুণ:, বীর্ধর্ভৌ' চ রীতি: ।

"তটস্থ: স্যাৎ‌দাসীনে তীরস্থনিকটস্থত্বা:" ইতি বল: ।

বত্‌সস্য বাগ্‌স্য ভাব ইতি বত্‌সিমা "পৃথ্বাদিত্য ইমন্‌ ভাবি" ইতীমন্‌প্রত্যয়: ॥৫৫॥

বাঙ্গালা—তোমাকে ধরিবার জন্য বালস্বৰণত: আমার যে আগ্রহ করিয়াছিল, আমি তাহার নিন্দা করি। কারণ, যখন তুমি জলের নিকটে তাঁরে থাক, তখন বায়ু-সঞ্চালিত জলতরঙ্গ আগ্নেয় যেমন তোমার উপভ্রব করে; সেই রূপ তুমি উদাসীন ছিলে, কিছু আমি, যে বাগ্‌স্বনিবন্ধন চাকল্যের প্রেরণায় চকল হইয়া, তোমার পিছনে লাগিয়া তোমার উপভ্রব করিয়াছি ॥৫৫॥

অন্যায়মপ্যাবরিতং কুমার্যো ভবান্ মম জাম্যতু সৌম্য ! তাবত্ ।

ক'সৌঃপি দেবায়তয়াভিবন্দ্যঃ (১) শ্রীবত্শলক্ষ্মে হি মত্শলক্ষ্মীতঃ ॥৫৩॥

অর্থঃ—দর্শনীয়ঃ শলুঃ (ল') শল্কতয়া তাবত্ সত্যম্ আদর্শতাং প্রযোজি । সাগরং মাং পুরস্কৃণতি যস্য তে আত্মনি ইদম্ আগঃ প্রতিবিম্বিতম্ ॥৫২॥

“সৌঃ” তদাগঃ পরিমার্জ্যমানঃ” ইত্যনেন ক'সৌ যত্ শ্রমপরাধমুক্তবান্, দমনয়নৌ তল্লাস্মিণি প্রবর্তমেন ক'সমশ্রুণয়তি আদর্শতামিতি । দর্শনীয়ঃ শল্কময়ত্বাৎ সুদৃশ্যাক্রান্তিঃ মাতুলিকত্বাৎ দ্রষ্টৃমুচিতত্বঃ ; শল্ক-
শব্দীঃশ্রুণয়ে, স ত্বম্, শল্কতয়া অকপটচিত্তত্বাৎ মণিকাশাদিনির্মিতত্বাৎ নিশ্চলতয়া হিতুনা, তাবত্ শব্দে-
যামিষ, সত্যং সাধুত্বম্, আদর্শতাং হৃষ্টান্ততাং দর্শনত্বাৎ, প্রযোজি প্রাপ্তিবি । কথমেতদিত্যাহ সাগরং প্রযোজনং
যিমা পশ্যন্তমেন উপদ্রুতত্বাৎ সাপরাধম্, মাং দমনয়নৌম্, পুরস্কৃণতি সৌন্দর্য্যোদিমা প্রশংসতি সন্মুখি স্থাপ-
য়তি চ, যত্ তে তব, আত্মনি চিত্তে শরূপে চ, ইদম্ মদীয়ম্, আগঃ অপরাধঃ, প্রতিবিম্বিতং সচ্চরিতং প্রতি-
ফলিতত্বঃ । তথা চ লক্ষ্মণবিজ্ঞাদিবিজ্ঞতং বস্তু পুরস্কৃণতি নির্য্যসী দর্শনং যথা তত্প্রতিবিম্বং পততি ;
তথা সাপরাধা মাং পুরস্কৃণতি নিশ্চয়ং তবাত্মন মদীয়ঃ সৌন্দর্য্যঃ সচ্চরিতঃ ; পরকীয়মপরাধনাসী-
শব্দেন মত্বা তদুপস্থং প্রাকরণস্য সত্যং সন্মাবল্লাদিতি ভাবঃ ।

অনু হৃষ্টান্তদর্শনযোগেইদং আদর্শপদদ্বয়ং যোমিদাপ্যবসায়াদতিশয়োক্তিঃ, পূর্ব্বাহ্নি প্রতি পরাবাক্য-
র্থস্য হিতুত্বাৎ বাক্যার্থহিতুকং কাম্যলিঙ্গং, অনযোরজ্ঞানিভাবেন সঙ্করঃ । প্রসাদো যুগ্মঃ, বৈদর্ভ্যে চ
বৌতিঃ ॥৫২॥

বাক্যলিঙ্গা—সূত্রমুক্তিং সেই ভূমি, নিজের নির্মলতাংশতঃ সকল সাধুকনের আদর্শহান
লাভ করিয়াছে । কেন না, বস্তুবিকপক্ষে আমিহে অপরাধিনী ; অথচ আমাকে তুমি
সম্মুখে রাখিয়া প্রশংসা করিতেছ ; তাহাতেই যে তোমার আশ্রিতে আমার সেই অপরাধ
প্রতিবিম্বিত হইয়াছে ॥৫৩॥

অর্থঃ—(২) সৌম্য ! ভবান্ কুমার্যোঃ মম অনায়েন্থ অপি আচরিতং তাবত্ জাম্যতু ।
ক'সঃ অপি (ভবান্) দেবায়তয়া মত্শলক্ষ্মীতঃ শ্রীবত্শলক্ষ্মা ইব অভিবন্দ্যঃ হি ॥৫৩॥

অথ প্রথমং তাবদভবান্ মম তমপরাধং অনতাম্ ; পরম্বৈক্ষিতং বিধাক্ষতীত্বাচ্চ অনায়েন্থমিতি । ক'
সৌম্য ! শল্কময়ত্বাৎ সুন্দর ! ভবান্, কুমার্যো অপি বাহিতলেন বালিকায়া মম, অনায়েন্থমপি অনায়ে-
জনযোগ্যমপি অনুরচিতমপীত্যর্থঃ, আচরিতং পশ্যত্ পশ্যাহ্বায়েন উপদ্রবজননরূপমাচারত্বং তল্ললিতমপরাধ-
মিতি তানুপর্য্যম্, তাবত্ প্রথমম্, জাম্যতু সহস্রতাম্ । পরম্বৈক্ষিতং বিধাক্ষতীতি ভাবঃ । মনু রাজকন্যা
ত্বং পশিষ্যং মাং কথং যমাং প্রাচ্যংসীত্যাচ্চ ক'সৌঃপি ভবান্, দেবায়তয়া হিতুনা, “যদয়ং বস্তুমিতম্ সচ্চং
শ্রীমদুজ্জীতমিষ বা” ইত্যাদিগীতীকোঃ শ্রীমন্ত্বাদিত্যর্থঃ ; মত্শলক্ষ্মীতং মত্শলক্ষ্মীত্বাৎ, শ্রীবত্শী বচো-
মতকৌমার্যতঃ লক্ষ্মণবিজ্ঞং যস্য স শ্রীবত্শলক্ষ্মাঃ নারায়ণঃ স ইব, অভিবন্দ্যো হি পূজনীয় এব । পূজ-
নীয়ং প্রতি চ অনাবাধং না যুগ্মং এবৈতি ভাবঃ ।

অনু পূর্ব্ববাক্যার্থ প্রতি পরবাক্যার্থস্য হিতুত্বাৎ বাক্যার্থহিতুকং কাম্যলিঙ্গং শ্রীতীপমা শ্বেচ্ছাপ্রাচ্যশব্দ-
লিঙ্গা সংলিঙ্গিতাঃ । প্রসাদো যুগ্মঃ, বৈদর্ভ্যে চ বৌতিঃ ।

“মত্শলক্ষ্মী রোমবর্ত্তবিধিষঃ শ্রীবত্শঃ” ইত্যমরটীকায়াং হিতুনাঃ ॥৫৩॥

মত্প্রীতিমাধিত্সসি কা ত্বদীশামুদং মদক্ষোরপি যতিপ্রীতাম্ ।

নিজামৃতলীলনসেচনায়া পৃথক্ কিমিন্দু: সৃজতি প্রজানাম্ ॥৫৮॥

মমস্তু যং নীক্ষতি জাতু, যাতু মনীরথ: কণ্ঠপথং কথং স: ।

কা নাম বালা হিজরাজপাণি-যজ্ঞাভিলাষং কথয়েৎসজ্জা ॥৫৯॥

বাঞ্ছা—৫৮ স্মরণ! আমি বুঝি; হৃৎকণ্ঠ আমার আচরণ অল্পচিত্ত হইলেনও,

তাঁহা ভূমি কমা কর। কেন না, তুমি হৃৎকণ্ঠ হইলেনও দেবতার অংশ বলিয়া, মন্ত্রমুখি
নারায়ণের ভায় পুত্রনীর ॥৫৮॥

অন্বয়:—(ত্ব) কা মত্প্রীতিম্ আধিত্সসি, যা মদক্ষো: ত্বদীশামুদম্ অপি যতিপ্রীতাম্ । ইন্দু:
নিজামৃত: প্রজানাং লীলনসেচনাৎ পৃথক্ কিং বা সৃজতি ॥৫৮॥

“তবেস্মিতং কিং বিদধে ঽমিধে হি” ইত্যনেন আনন্দকরং কাৰ্য্যমেবোক্তং তদাঙ্ মত্প্রীতিমিতি । ইতিহংস। ত্বং
কাং নাম মত্প্রীতিং সমানন্দম্, আধিত্সসি আধাতুং কৰ্ত্তৃমিচ্ছসি? যা প্রীতি:, মদক্ষৌর্মম ময়নযো:, ত্বদী-
শামুদমপি ত্বদৃশং নজনিতানন্দমপি, যতিপ্রীতাম্ যতিক্রামতু । তথা চ ত্বয়া দর্শনদায়েনৈব যামানানন্দী জনিত:
সমবানানন্দ এব জগত্যাশ্চর্য্যব লালীতি তদধিকানন্দজননেচ্ছা নিফলং বৈতি ভাব: । তথাহি ইন্দুচন্দ্র:, নিজামৃত:
স্বকীয়সুধাभि:, প্রজানাং জনানাম্, লীলনসেচনাৎ ময়নসেচনাৎ লীলনসেচনজনিতানন্দাদিত্যর্থ:, পৃথক্ অম্বত্
কিং বা সৃজতি কং বা আনন্দমুত্পাদয়তি, অপি তু কিং মপি নেত্যর্থ: । তথা চ চন্দ্রী যথা স্বকীয়সুধাময়কিরণ-
স্বৰ্ণবর্ষজানানাং ময়নানন্দং জনয়ন্ আক্লাদকী জায়তে; তথা ত্বমপি দর্শনদায়েনৈব সমানন্দং জনয়ন্ আক্লাদকী
জাত ইত্যম্বদীক্ষিতং ন প্রার্থয়ামীত্যায়: ।

অতএবাত হৃষ্টান্দোলহারম্বে কানুপ্রাসীন সংসৃজ্যতে । প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভী চ রীতি: ॥৫৮॥

বাঞ্ছা—৫৯ স্মরণ! তুমি আমার এখন কোন্ আনন্দ জন্মাষ্টতে ইচ্ছা করিতেছ;

যাহা আমার নয়নযুগলের পক্ষে তোমার নর্মনজনিত আনন্দকেও অতিক্রম করিতে পারে ।
লেখ,—চক্ষু নিঃকর অব্যতমধ কিরণ হারা লোকের নয়নসেচন ব্যতীত আর কি করিয়া
খাটকন? ॥৫৮॥

অন্বয়:—মন: তু জাতু যং ন নীক্ষতি, স: মনীরথ: কথং কণ্ঠপথং যাতু । অলক্ষা কা নাম বালা
হিজরাজপাণিযজ্ঞাভিলাষং কথয়েৎ ॥৫৯॥

অথ বিষয়ান্তরবক্তৃতাং পরিহায প্রজ্ঞতমাখ্যীয়মীক্ষিতং তদ্বদমিধে হীয়াঙ্ মন ইতি । তুশব্দী ভিন্নকর্মী । তথা
অং কিন্তু মন: কৰ্ত্তৃ, জাতু কদাচিৎপি, যং মনীরথম্, ন নীক্ষতি ন ত্যজতি আশঙ্ক্যে বাবদ্য রক্ষণীয়র্থ:; স
মনীরথ: অমিলাষ:, কথং কীল প্রকারেণ, কণ্ঠপথং বাক্যনির্গমনমার্গম্, যাতু গচ্ছতু, অপিতু লক্ষ্যয়া ব্যাধাতাত্
কথমপি নেত্যর্থ: । তথাহি অলক্ষা কা নাম বালা মূললগতা বালিকা স্বদী, হিজরাজস্য জহংস্থিতস্য চন্দ্রস্য
পাণিনা হস্তে ন যৌ যদৌ যজ্ঞং ধারয়ং তস্য অমিলাষম্, কথয়েৎ মুখেন বদেৎ? অপি তু কাপি নেত্যর্থ: ।
তথা চ মূললক্ষিতা বালিকা স্লক্কক্টনৈব গগনস্থস্য চন্দ্রস্য ধারয়ঙ্কা যদি কথয়েৎ, তদা তত্কাৰ্য্যস্য সৰ্ব্বার্থেব
সিদ্ধাসম্ভবেন যথা তস্যা নিলক্ষ্যতা প্রকাশ্যে; তর্থৈব মন্যমনীরথস্য সৰ্ব্বার্থেব সিদ্ধাসম্ভবেন তত্কাথনে কীবলং
মম নিলক্ষ্যতং প্রকাশ্যেত । অতসং ন বক্তৃমহ্যামীতি ভাব: ।

অতএবাত সমানধর্মীয়কর্মযৌর্বিষ্মপতিবিস্বভাবানু হৃষ্টান্দোলহার: অর্থাৎপতিব্যয়ম্, প্রথম পাড়ী স্তব্যমুপ্রাস:,
দ্বিতীয়ে চ ইত্যনুপ্রাস ইতি সংসৃষ্টি: । বালাপদং তস্যা নিতান্তুশ্চতয়া তত্কাথনসম্ভবপ্রদর্শনার্থম্ । অতো
নাবিশেষে বিশেষাব্যবহার: ।

वाचं तदीयां परिपीय मूर्ध्नीं मूर्ध्नीकया तुल्यरसां स हंसः ।

तत्याज तोषं परपुष्ट-घोषे (१) घृणाच्च वीणाकण्ठिते बितेने ॥६०॥

शब्दशक्तिसूली वस्तुध्वनिशायम्—तु किन्तु, मनः कर्त्तुं, जातु कदाचिदपि, यं मनोरथविषयीभूतं नलम्, न सम्भ्रमति प्रियतमत्वात् न परित्यजति ; स मनोरथो मनोरथविषयीभूतो नलः, कथं केन प्रकारेण, कच्छपघं 'नल एव मे पतिर्भवतु,' इत्येवंकथेन वाक्यपदवीम्, यातु गच्छतु, अपि तु कथमपि नैत्यर्थः, तथा च नल एव मे पतिर्भवतु इत्येवमिच्छायां सत्यामपि लज्जावशात् तां न वक्तुमर्हन्तीति भावः । तथाहि हे द्विज ! पचिन् ! हंस ! अलज्जा का नाम बाला अन्यापि कुमारी, राज्ञा सह पाण्डियहामिलाषं विवाहेच्छां कथयेत्, अपि तु लज्जावशात् कापि नैत्यर्थः । तेन अन्या कुमारी यथा लज्जावशात् राजपाण्डियहामिलाषं कथयितुं नार्हति, अहमपि तथैव लज्जावशादेव नलराजापाण्डियहामिलाषं कथयितुं नार्हामि ; अथ च नलराजपाण्डियहामिलाषो मन वर्त्तत एवेति । अतएव वक्ष्यति "रूपेण पाण्डियहणस्य ह्येति" इति । अथवा हे द्विजराज ! पचिन् ह ! पाण्डियहामिलाषं सामान्यत एवात्मनी विवाहेच्छामित्यर्थः । इत्यञ्च नलं प्रत्यनुरागसूचनान् पूर्वरागरूपी विप्रलम्भशरीरसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"कदाचित् जातु" "दन्तविप्रास्त्रजा हजाः" इत्यमरः ।

याति "विध्यादिषु सममी च" इति सन्भावनायां पद्यमी ॥५९॥

वाङ्मनः—किञ्च मन कोन मय्येहे शाश्वत परिताग करे ना ; मेहे अतिनाथ कि करिशा कष्टपथ याहेव ? मेथ—कोन् वालिका इष्ट हारा छत्रके धरिवार 'हेछ। (मू०) बलिशा धाके १॥६०॥

अन्वयः—सः हंसः मूर्ध्नीकया तुल्यरसां मूर्ध्नीं तदीयां वाचं परिपीय परपुष्ट-घोषे तोषं तत्याज, वीणाकण्ठिते च घृणां बितेने ॥६०॥

वाचमिति । स हंसः, मूर्ध्नीकया द्राचया तुल्यो रसी माधुर्यं यस्यास्मात्, तथा मूर्ध्नीं कीमलाम्, तदीयां दमयन्तीसम्बन्धिनीम्, वाचसुकरूपं वाणीम्, परिपीय सादरं श्रुत्वा, परपुष्टघोषे कीकिलरवे, तोषं चिरकालागत-मानन्दम्, तत्याज तथा वीणायाः कण्ठिते शब्दे च, घृणां कुत्साम्, बितेने विस्तारेण चकार ; तदुभयापेक्ष्यैव दमयन्तीवाचो माधुर्यातिशयादिति भावः ।

अथ मूर्ध्नीकारसो रसनेन्द्रिययाः शब्दरसस्तु श्रवणेन्द्रिययाश्च इत्याभयोर्भेदेऽपि 'सशब्दश्च वीणाभेदाध्यवसाया-दतिशयोक्तिः, चार्थोपमा, तोषत्याग-घृणावितानधीरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात् पुनरतिशयोक्तिद्वयम्, केकाशु-प्रासो इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः । द्वितीयातिशयोक्तिद्वयेन च कीकिलकलरव-वीणाकण्ठनापेक्षया दमयन्ती-कच्छपसरस्य माधुर्याधिक्यदीप्तनात् व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारालङ्कारध्वनिः । तथा तत्याजिति परस्त्री-पदान्तपदेन प्रकृत्य बितेने इति आत्मनेपदान्तपदाभिधानात् भग्नप्रकृततादीषः ; स च बितेने इत्यत्र ततान् इति पाठिर्नैव समाधेयः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"मूर्ध्नीका गोलेनी द्राक्षा" इत्यमरः ।

मूर्ध्नीमिति "वीतो गुणवचनात्" इति खट्वशब्दादीप्रत्ययः ॥६०॥

• वाङ्मनः—मेहे हंस, किन्मिगेर तूना मधुव च कोमल दमयन्तीर वाक्य सादरे अर्थेन ।

मन्दाच-मन्दाचर-मुद्रमुक्ता तस्या समाकुक्षितवाचि हंसः ।

तच्छंसिते किञ्चन संशयालुः गिरा मुखाभोजमयं युयोज ॥६१॥

करेण बाण्डेव विधुं विधत्तुं यमित्यमात्यादरिणी तमर्थम् ।

पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्यं श्रुतेर्वर्यं इवान्तिमः किम् ॥६२॥

कविश्रुतिः, त्रिकाशितेन त्रयस्य च आनन्द इहेश आश्रितः कविः, उदाहरणं कविः एव च वीराः
नन्दस्य पुत्रः त्रयस्य कविः ॥६०॥

अन्वयः—तस्या मन्दाच-मन्दाचर-मुद्रम् उक्ता समाकुक्षित-वाचि (सत्याम्). अयं हंसः तच्छंसिते
किञ्चन संशयालुः (सन्) गिरा मुखाभोजं युयोज ॥६१॥

मन्दाचेति । तस्या दमयन्त्याम्, मन्दाचेन लज्जया मन्दा अस्या अचराणां वर्णाणां मुद्रा विन्वासी • यस्मिन्
कर्णाय तदयथा तथा, उक्ता “मनस्तु यम्” इत्यादिभाष्ये, समाकुक्षिता उपसंहृता वाक् वाक्यं यथा तस्या
सत्याम्, अयं हंसः, तस्या दमयन्त्याः शंसिते “मनस्तु यम्” इत्यादी वाक्ये, किञ्चन किञ्चित्, संशयालुः अस्मद-
त्वत्ति नली अनुरक्ता न वेति सन्दिहानः सन्, गिरा वक्ष्यमाणवाचा सह, मुखाभोजम् आत्मनी वदनपङ्कजम्, युयोज
युक्तं चकार उवाचैत्यर्थः ।

अथ मन्दाच-मन्दाचेति यमकं मुखाभोजमिति समासगता उपमा आनयीः संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी
च रीतिः ।

“मन्दाचं क्रीडया क्रीडा” “मृदात्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः ।

संशयालुरिति संपूर्वात् शीघ्रः कृषात्प्रादात्पुत्रत्ययः । अतएवाह दुर्गः— “शयालुरिति व्यक्तव्यम्”
इति ॥६१॥

वाङ्मनः—नमस्तु मन्दाचरः अन्नाकरे वनिशा वाटकार उपासनां करिणः ; गेहे
हंस उदाहरणं वाटकार किञ्चिन्मन्दिहानं हरेण, वाटकार सहितं मृगपङ्कजं वृक्षं करिणः (वर्षात्
वनिनः) ॥६०॥

अन्वयः—(त्वम्) आदरिणी (सती) करेण विधुं विधत्तुं बाण्डा इव इत्यं यम् आत्य, अन्तिमः वर्यः
श्रुतेः वर्यं इव (अहं) तम् अर्थं श्रुतिभ्यां पातुम् अपि किं न अधिकुर्वे ? ॥६२॥

अथ कया गिरा स मुखाभोजं युयोज इत्याह करेणेति । त्वम् आदरिणी वक्तुमायइवती सती, करेण
इत्येन, विधुं चन्द्रम्, विधत्तुं यहीतुम्, बाण्डा इच्छा इव, इत्यम् एवमकारेण, यम् अर्थं विषयम्, आत्य “का
नाम बाणा—” इत्यादिना ब्रवीषि ; अन्तिमी वर्यः ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णाणां मध्ये श्रेष्ठो वर्यः शूद्रः, श्रुते-
र्वेदस्य, वर्यं मन्त्रमिव, अहं तमर्थं विषयम्, श्रुतिभ्यां कर्णाभ्याम्, पातुं सादरं यहीतुमपि अष्टं श्रौतमपीत्यर्थः,
किं न अधिकुर्वे न अधिकारी भवामि ? । प्रश्न एवायम् । अपि त्वमस्मिन्नाधिकुर्वे ; अतः स्पष्टमेव तमर्थ-
मभिधाय मत्सन्देहमपनयेति भावः ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारश्चेत्कानुमासेन संसृज्यते । तथा अहमधिकुर्वे, अन्तिमी वर्यस्तु अधिकुर्वते इति
पुरुषभेदाद्वचनप्रकमतादीषः ; “लतेव राजसि तन्वि !” इति दपं श्रीदाहरणवत् । ‘नाधिकारी’ इति पाठेन आसी
समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

आत्येति “गुणवत्त्वादिषु पञ्चसु निपाता वा” इति दृष्टातीवर्णमाणाया मध्यमपुरुषे कवचने निपातः । वर्यः
आत्म आतीतसामीप्ये ।

ଅର୍ଥାପ୍ୟତେ (୧) ବା କିମିୟମ୍ବତ୍ୟା ଚିତ୍ତକପଦ୍ୟାମପି ବିଦ୍ୟତେ ଯଃ ।
 ଯତ୍ରାତ୍ମକାରଃ କିଳ ଚେତସୀଽପି ଜିହ୍ଵାତରୈର୍ବିଦ୍ୟା ତଦପ୍ୟବାପ୍ୟମ୍ ॥୧୩॥
 ଇନ୍ଦ୍ରାଦିମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ-ବିବର୍ତ୍ତ-ମଧ୍ୟେ ! ଶୌକେଶ-ଶୌକେଶ୍ୟ-ଶୌକ-ମଧ୍ୟେ ।
 ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ତମପ୍ୟସ୍ତନ୍ତ୍ରପାନଭିନ୍ନ-ରସଜ୍ଞତୀପକ୍ତ-ସମଗ୍ରମଗ୍ରମ୍ ॥୧୪॥

ଯଦ୍ଵୟେଦେବ୍ୟସ୍ୟାସିଦିଦମାତ୍ମା ତିସିତତ୍ତ୍ଵଧୃତା ଯୁଷିଃକ୍ରତାପତୀଶୀପନିବତ୍— “ସାବିର୍ଭୌ ମନ୍ଦବଂ ଯଶୁର୍ଭୌ ଶ୍ଵୀୟଦ-
 ଶ୍ୟାବିର୍ଭୌ ।”

ମହାଭାରତସ୍— “ଶ୍ଵୀୟଦ୍ଵିଜିବନ୍ଧୁନାଂ ଶ୍ୟାବି ନ ଯୁଷିଶୀବରଃ ।

ଈତି କାବ୍ୟିକୀଽପ୍ୟାସଃ ପୁରାଣଂ ବିଦଧେ ମୁନିଃ ॥୧୨॥

ବାକ୍ୟାଣା—‘ହତ୍ଵା ବାରା ଚକ୍ରକେ ଧରିବାର ହେହାର ଛାନ୍ଦ’ ଏହେତୁନେ ସେ ବିଷୟ ତୁମ୍ଭେ ଆହର-
 ଧୂର୍ବକ ବାଜିଲେ ; ଯୁଦ୍ଧ ସ୍ଥାନରେନେର ଅକ୍ଷର କର୍ମସୁଗଳ ବାରା ଗୁନିତେଓ ଅଧିକାରୀ ନହେ, ଆସିଓ
 କି ସେହେତୁନେ ତୋହାର ବିଷୟ କର୍ମସୁଗଳ ବାରା ଗୁନିତେଓ ଅଧିକାରୀ ନହି ? ॥୬୨॥

ଅନ୍ଵୟଃ—ଭବତ୍ୟା (ସଃ) ଇୟତ୍ କିମ୍ ଅର୍ଥାପ୍ୟତି ବା ? ଯ. ଚିତ୍ତକପଦ୍ୟାମ୍ ଅପି ବିଦ୍ୟତେ । ଯତ୍ କିଳ
 ଚେତସଃ ଅପି ଅତ୍ମକାରଃ, ତତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଅପି ଜିହ୍ଵାତରୈଃ ଅବାପ୍ୟ (ଭବତି) ॥୧୩॥

ଅର୍ଥାପ୍ୟତେ ଈତି । ହେ ଦମୟନ୍ତୀ ! ଭବତ୍ୟା ତ୍ଵୟା, ଇୟତ୍, ଏତାବତ୍, କିଂ କଥମ୍, ଅର୍ଥାପ୍ୟତି ଅର୍ଥାବତ୍ କ୍ରିୟତି ଶ
 ବିଷୟଃ, କର୍ତ୍ତା ଧନବତ୍ ଗୌପ୍ୟତେ ବା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ; ଯୌ ବିଷୟଃ, ଚିତ୍ତକପଦ୍ୟାମପି ମମ ମନଃପଥେଽପି ବିଦ୍ୟତେ । ତଥା ଅ
 ଥ୍ୟ ବିଷୟମହଂ ମନସା ଚିନ୍ତାମାର୍ତ୍ତେନ ବାସଗନ୍ତୁମର୍ହାମି ଶ ବିଷୟଃ କର୍ତ୍ତା ଗୌପ୍ୟତେ ; ଅଥ ଶ୍ଵପ୍ତମଭିଧୌତାମ୍, ମୟା ଅ
 ତତ୍ ଛାଧସିତୁଂ ଘଟିଷ୍ୟତ ଈତି ଚରଣାର୍ଥୋ ଶାବାଧର୍ତ୍ତଃ । ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ପଞ୍ଚିକା ତ୍ଵୟା ତତ୍ଛାଧନମକ୍ଷମିବିତ୍ୟାହ
 ଶ୍ଵପ୍ତମବ୍ରହ୍ମାଣି, କିଲିକ୍ଷିତିହ୍ଵା, ଚେତସୀଽପି ଅତ୍ମକାରଃ ଅବିଷୟତା “ଅନ୍ଵୟମସା ନ ମଂଗୁତେ” ଈତି ଶ୍ଵେତେଃ ଯତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ମନ-
 ଶୋଽପି ବିଷୟଃ ନ ଭବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ତତ୍ ବ୍ରହ୍ମାପି ପରମାତ୍ମାପି, ଜିହ୍ଵାତରୈର୍ବିଦ୍ୟାତ୍ତଃ ଚତୁର୍ଗୋପିଭିର୍ଜନୈର୍ଈତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍
 ଅବାପ୍ୟଂ ଯୋଗାଦିନା କାଞ୍ଚ୍ୟଂ ଭବତି । ଶ୍ଵେତୋ ମୟା ସାମାନ୍ୟେନ ଶ୍ଵତାପି ଚତୁର୍ଗୋପବନ୍ଧୁତ୍ତତ୍ତ୍ଵାର୍ଥଃ ‘ଛାଧସିତୁଂ ଶକ୍ଷତ
 ଶ୍ଵପ୍ତେଷ୍ଠ-ମୟଃ ।

ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶିଷ୍ଟସମର୍ଥମନ୍ଦୁରୀଽପ୍ୟାନରନ୍ଧ୍ରାସଃ, ଅର୍ଥାପ୍ୟତି, ଛିକାନ୍ତୁମାଶ୍ଵ, ଇତ୍ୟତିବା ପରସ୍ପରନିର୍ଦ୍ଦେଶତଥା
 ଶଂକ୍ଷିତଃ । ତଥା ଅତ୍ମକାରପଦମ୍ ଅବିଷୟତାବଦ୍ ଅବାସକମିତ୍ୟବାସକତ୍ଵଦୌବଃ ; ଶ ଅ ‘ଶ୍ୟାବିର୍ଭୌ ଯତ୍ କିଳ
 ଚେତସୀଽପି’ ଈତି ପାଠେନ ସମାଧିତଃ । ମହାହୀ ଗୁପ୍ତଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟୋଽପି ରୀତିଃ ।

“ବନ୍ଧୁର୍ଭୌକପଦୌତି ଅ” “ଜିହ୍ଵାସ୍ତୁ କ୍ରୁତିକୃତଶ୍ଚ” ଇତ୍ୟନ୍ତରଃ ।

“ଅଶାତୀ ବ୍ରହ୍ମଜିହ୍ଵାସା । ଜନ୍ମାପ୍ୟସ୍ତ ଯତଃ” ଈତି ଶାବିରକସ୍ତୁବଦ୍ୟମ୍, “ସତୀ ବା ଈଶାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତି”
 ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ତଥା ମନାସମ୍ ।

ଅର୍ଥଃ କ୍ରିୟତ ଈତି କରୀତ୍ୟର୍ଥେନନ୍ତାବର୍ତ୍ତକ୍ଷୟାତ୍ “ଶ୍ଵପ୍ତାଧର୍ତ୍ତବିଦାନମନା ଆପ୍” ଈତି ଆପ ଆଗମଃ ॥୧୩॥

ବାକ୍ୟାଣା—ମୟାହତ ! ତୁମ୍ଭେ ସେ ବିଷୟଟିକେ ଏତେ ଗୋପନନୈ ବା କରିତେଛ କେନ ? ସାହା
 ଆମାର ସନେର ମଧ୍ୟେନୈ ଗ୍ରହଣାଛେ । ସେଥ—ସେ ବ୍ରହ୍ମପଦାର୍ଥ ସନେରଓ ବିଷୟ ନହେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମପଦାର୍ଥ
 କେଓ ଉନ୍ନୟୋଗୀ ଲୋକେହା ଲାଭ କରିନା ଥାକେ ॥୬୩॥

ଅନ୍ଵୟଃ—(୧) ଇନ୍ଦ୍ରାଦିମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ-ବିବର୍ତ୍ତ-ମଧ୍ୟେ ! ଶୌକେଶ-ଶୌକେଶ୍ୟ-ଶୌକ-ମଧ୍ୟେ ଗ୍ରହଂ ତତ୍ତ୍ଵସମ୍ ଅପି

(କ) ଅସାନଭିନ୍ନ-ରସଜ୍ଞତୀପକ୍ତ-ସମଗ୍ରମ ଗ୍ରହ ॥୧୪॥

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।

क्रियेव ताभ्यां स्वतन्त्रतीयमहा-(१) पद्याच्च संसर्गगुणेन महा ॥६५॥

अथ सामान्यः पक्षो त्वं स्वर्वापि वक्तुं शक्तुः, स्वर्वादिनि च कथं विद्वांसः, अविचक्षते वा कथं गोपनीयं त्रयोनीत्याह ईशेति । ईशस्य महादेवस्य यत् अविमर्शयन् असुखरूपमैश्वर्यं तस्य विवर्तते विरोधिभावेन वर्तते इति विवर्तः प्रतिपक्षस्तत्सदृशः सूत्र इत्यर्थः मध्यः काण्डदेशो यस्यास्तत्सम्बोधनम् । अस्य कवेरीदृशः प्रयोगोऽन्यत्रापि यथा—“मध्यं पशामः परमाणुमध्यः” “हासुकोदरो” इत्यादिः । हे लोकोदर ! इति स्मृत्युत्पत्तिः, लोकेशस्य ब्रह्मणी यो लोको भुवनं तव शिरसे अवतिष्ठन् इति लोकेशलोकेशयाः तादृशा ये लोका जनास्तेषां मध्ये अभ्यन्तरे ; स्वः मित्या वक्तुं न अभिजानातीति स्वानभिज्ञा रसज्ञा जिह्वा येषां ते स्वानभिज्ञरसज्ञास्तेषां भावः सा तथा या उपज्ञा आदिकथनम् अस्मिन् ब्रह्मलोके के नाम सत्यपरायणा इति प्रश्ने अयं हंम एव प्रथम इत्येवं रूपेण यन्मम प्रथममेवोक्तं इत्यर्थः तेन समज्ञा यशो यस्य तं तथोक्तम्, अथ जानौह । अतः परमसत्यशक्तितया महाविश्वस्तत्वात् मयि सर्वं वक्तुमर्हसीति भावः ।

अतः प्रथमे पादे आर्थोपमा, द्वितीये ममकम्, प्रथमाहोऽप्यन्तममकम्, तृतीये च्छे कानुप्रासः, चतुर्थे च हृष्यनुप्रासः इति सर्वेषां संसृष्टिः । अस्मिन्मायैश्वर्याणां नारायणादौ मत्त्वं अपि ईश्वरैश्वर्यं एव आधिक्यसम्भवात् तज्ज्ञापनाय ईशपदमिति न अविशेषे विशेषाव्युद्देशः । दम्भत्यागंश्च प्रगाढत्वादीजो गणः, गौरी च गीतिः ।

“अस्मिन्मायैश्वर्याणां प्रमि. प्राकाश्यं महिमा तथा । ईशित्वं च शित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्राः । एषां विशेषास्तु तत्रैवानुसम्भेयाः ।

“हिरण्यगर्भो लोकेशः” “रसज्ञा रसना जिह्वा” “यज्ञः कीर्तिः समज्ञा च” इत्यमरः । “उपज्ञापकमावादि-कथने” इति सुमरन्दनी । “उपज्ञादि स्तौवम्” इति तत्पुरुषसमासे तस्य स्तौवत्वात् ह्रस्वान्तम् । लोकेश इति “श्रीऽङ्गीधिकरणे च” इत्यंशेन च “प्रायेण समस्याः कृति” इति समस्या अलुक् । अर्चते “अन्त्यु गति-पूजनयोः” इति गत्यर्थस्य अन्त्युज्ञानार्थम् ॥६४॥

वाङ्मनः—हे कृष्णोदरि ! आभिरा मूर्ध्नि पङ्क्तिप्राति हरेणो, आभिरा मूर्ध्नि उज्ज्वलादेक यत् लोका आह, ताहादेव मध्ये आभिरा मूर्ध्नि मूर्ध्निगिरि अग्रगण्यं वनिश आभिरा यत् आह, हेहा तूमि कानि ७.७९॥

अथव्युत्पत्तिः—प्रतिवेशिनीनां श्रुतीनां मध्ये नः मुखे वासवती इयं सरस्वती संसर्गगुणेन महा (सती) साम्यः द्विधा इव अज्ञापयत् न स्वलति ॥६५॥

ननु तत्र तादृशसत्यवादित्वं को नाम हेतुरित्याह मध्य इति । प्रतिवेशिनीनां निकटवर्तिनीनाम्, श्रुतीनां ब्रह्म-मुखीधारितत्वात् अस्माकं तद्धृत्वाहनत्वादिति भावः, एकपक्षीवासिनीनाञ्च, श्रुतीनां वेदानां सतीनाञ्च मध्यं, नः अस्माकं मुखे कश्चिद्विश्वेने च, वासवती स्थितिसती, इयं गूढमाणा, सरस्वती वाणी काचित् स्त्री च, संसर्गः तासां श्रुतीनां सङ्ग एव गुण उत्कर्षस्तं न महा सम्बन्धा सती, साम्यः श्रुतिभ्यः, द्विधा स्वलने सम्भाव्यमानया स्वज्ञया हेतुनेव, अज्ञापयत् सत्यमार्गात् सतीधर्माच्च, न स्वलति न अचरते मित्या न भवतीत्यर्थः, न व्यभिचरति च । प्रतिवेशिनीनां सतीनां मध्यवर्तिनी स्त्री यथा न व्यभिचरति तद्वत् । तेन च प्रतिवेशिनीनां श्रुतीनां संसर्गगुण एवास्माकं सत्यवादित्वं हेतुरित्याशयः ।

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गा लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्भुजनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वगये शयालु ॥६६॥

इतीरिता पत्ररथेन तेन क्रीणा च हृष्टा च वभाष भैमी ।

चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥६७॥

अत्र विशेषणशारा सरस्वत्यां तादृशस्त्रीव्यवहारसमारोपात् समानीतिरलङ्कारः, द्वियेवेति गुणहेतुम् च, प्रथमाङ्गे इत्यनुप्रासः, इतीयाङ्गे च अन्त्यानुप्रास इत्येतेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“तस्मै त्वङ्गाक्षसा इयम्” इत्यमरः ॥६५॥

वाङ्माला—आमापन्नं वाक्यं, अतिवैभवीं वेणवाकाशमुद्देश्य मध्ये आमापन्नं सूत्रं वाच्यं करिष्येतेह; अत्रात्रां से, मेहे वेणवाकाशमुद्देश्य संसर्गोपे मध्वं वाकिश, ताहापन्नं निदंटे मङ्कलवणतहे येन मत्तापथ इहेते अहे इयं न। ७६॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) ते चित्तं पर्यङ्कतापन्न-सरस्वदङ्गा लङ्कापुरीम् अपि अभिलाषि चेत् (किं वा अन्यत्) कुत्र अपि वस्तुनि प्रयाति चेत्, तत् अपि स्वगये शयालु अवहेहि ॥६६॥

ननु त्वं खलु द्रुतः पक्षी ; अतस्तत्त्वान्तिके ममाभिलाषकथनेऽपि तं कथं साधयितुं शक्यसीत्याह पर्यङ्क-
तेति । हे दमयन्ति ! ते तव चित्तं कर्तुं, पर्यङ्कतामापन्नः खट्वाक्षपत्वं प्रातः सरस्वतः समुद्रस्य अङ्गः क्रीडी-
यस्यासां समुद्रमध्यवर्तिनीमित्यर्थः, अतएव दुर्लभास्मिति भावः, लङ्कापुरीमपि अन्यत्र का कथा राक्षसरक्षितां
खड्गानगरीमपि, अभिलाषि चेत् अभिलषिष्यति यदि, किम्वा अन्यत्र कुत्रापि दुर्लभे वस्तुनि, प्रयाति लब्धुं गच्छति
चेत्, तदा तदपि तदभयमपि, स्वगये निजहन्ते, शयालु स्थितम्, अवहेहि जानीहि निजहस्तस्थितं वस्तु यथा
निस्तानसुलभं तथा स्वभावतो दुर्लभमपि वस्तु मत्तं यथा तव निस्तानसुलभमर्भवति जानीहीत्यर्थः । अतः खल-
साधारणचमत्ताशालित्वात् यं कश्चित्वाभिलाषं साधयितुमर्हं शक्यामीति भावः ।

अत्र पर्यङ्कतापन्नेति निरङ्गं केवलरूपकम्, शयालु शयालुवदिति सादृश्याच्चेपादसम्भवद्वयसम्बन्धा निदर्शना,
प्रथमाङ्गे इत्यनुप्रासः, शेषपादे च ऋकानुप्रास इति संसृष्टिः । तथा ‘किं वा’ ‘अन्वयः’ इत्येतयोः पदयोरेनुक्ता-
वपि वक्तुं सस्य दमयन्तो प्रलोभयितुमुत्कण्ठामग्नत्वात् न न्यूनपदतादीषः, “उक्तावानन्दमप्रादेः स्यान्नानूपदता-
गुणः” इति साहित्यदर्पणात् । साधय्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः” इत्यमरः ।

अभिलाषीति “भविष्यति गम्यादयः” इति इन्द्रप्रत्ययान्तो निपातः । अतएव लङ्कापुरीमिति “इति भविष्यदधम-
र्थाद्योः” इति षष्ठीनिषेधात् कर्त्तव्यं द्वितीया । शयालुसाधनमुक्तम् ॥६६॥

वाङ्माला—दमयन्ति ! तेषां चित्तं यदि समुद्रमध्यवर्तिनो महापुरुषोक्तेः जातं करि-
ष्यति हेह्यं करः ; किंवा अत्र कोन वञ्चतेऽयं यति शयः ; उद्यपि त्रुमि ताहां निजहन्ते
हृतेर शय मने कर ७७॥

अन्वयः—तेन पत्ररथेन इति ईरिता भैमी क्रीणा च हृष्टा च (सती) वभाष । मदीयं चेतः लङ्कां
न अयते अन्यत्र कुत्र अपि च न साभिलाषम् ॥६७॥

इतीति । तेन पूर्वोक्तेन, पत्रं पञ्च एव रथी वाहकी यस्य तेन पत्ररथेन पविष्या हंसेन, इति पूर्वोक्तप्रका-
रेण, ईरिता उक्ता, भैमी दमयन्ती, क्रीणा अभीष्टमलमसावेन लब्धिता च, हृष्टा हंसेन साभिलाषपूरणस्य प्रति-
फलित्वात् आनन्दिता च सती, वभाष प्रतुषाच । किं वभाषित्याह मदीयं चेतः कर्त्तुं, लङ्कां त्वयीकां लङ्काः

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमञ्जदनङ्गनागम् ।

आचष्ट विस्मष्टमभाषमाणाम् एतां स चक्राङ्ग-पतङ्ग-शक्रः ॥६८॥

नृपेण पाणिपङ्कजस्यृङ्गेति नलं मनः कामयते ममेति ।

आज्ञे पि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ? ॥६९॥

पुत्रीम्, न अयते न गच्छति लब्धतया नाभिलषतीत्यर्थः, तथा अन्त्य कुत्रापि च वस्तुनि, न सामिलाषं न अभि-
लाषयुक्तं वर्तते; योग्ययुवकैतरन् निष्कृत्वादिति भावः । अत्र तृतीयचरणस्य चत्वारोऽर्थाः क्रियन्ते तत्रैकी
दर्शितः । द्वितीयस्तु—मदीयं चेत् नलं नलनामानं राजानम्, कामयते पतित्वेनाभिलषति । तृतीयस्तु—
मदीयं चेत्, यदि अनलं नलव्यतिरिक्तं पुरुषं कामयते । चतुर्थस्तु—तदा मदीयं चेत् अनलं बर्हिनिव
कामयते, न नव्यतिरिक्तपुरुषस्य समायोग्यत्वे न केवलसम्पादकत्वादित्याशयः ।

अत्र नल-लङ्काकपोभयार्थश्चैव प्रस्तुतत्वात् सभङ्गश्लेषोलङ्कारः इत्यनुप्रासस्यैकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः । पूर्व-
रागकपो विमलभङ्गश्लेषो रसः, प्रसादी गुणः, बं दर्भौ च रीतिः ।

“पतत्-पतङ्गपङ्कजाः” इति पक्षिपय्याये अमरः ।

द्वीपेति “द्वीप्रादीन्नुदविन्तं वा” इति द्वीपार्तानिष्ठातकारस्य विभाषया नकारः ॥६७॥

वाङ्माला—गेहे पक्षौ एहेरूपं वनिगेन, नम्रश्लो नञ्जित ७ आनिमित्त इहेषा वनिज—
आमित्रं चित्तं लङ्कायै वायं न। एतत् अथ कोनं वञ्जते ७ अतिनायी नट् ॥६९॥

अन्वयः—सः चक्राङ्ग-पतङ्ग-शक्रः बालाजन-शील-शैलं लज्जा-नदी-मञ्जदनङ्ग-नागं विचिन्त्य विस्म-
ष्टम् अभाषमाणाम् एताम् आचष्ट ॥६८॥

विचिन्त्येति । स चक्राङ्गपतङ्गपुङ्गवसंपक्षिषु मध्ये शक्र इन्द्र इवेति स तथोक्ती कृत्यं सङ्गृह्य इत्यर्थः, बाला-
जनानां मुग्धावलानां शैलं स्वभाव एव शैलः दुर्गमत्वादचलत्वाच्च पर्वतमम्, लज्जा तत्रत्या तत्रैव नदी अभिच्छिन्न-
प्रवाहत्वात् सरित्त्वात् सञ्जन् अन्त्यन्तरे तिष्ठन् अनङ्गः काम एव नागी दुर्हमत्वात् हस्ती यत् तं तथोक्तम्, विचिन्त्य
विचिन्त्य, विस्मष्टं स्मृत्युक्तं यथा तथा, अभाषमाणाम् अभिलाषमकथयन्तीम्, ध्वनिना श्लेषेण च गुदगुन् भाषमाणा-
मिवेत्याशयः, एतां दमयन्तीम्, आचष्ट स्पष्टं भाषयितुमभाषत । अन्वयः विपरीताभिप्राये आत्मनी दीप्यन्ति
निष्कृष्टं स्यादित्याभिप्रायः ।

अत्र समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारस्यैकानुप्रासस्य संसृष्ट्यते । मधुररचनावशान् माधुर्यं गुणः,
पाद्याली च रीतिः ।

“चक्राङ्गा मानसीकसः” इत्यमरः ॥६८॥

वाङ्माला—नम्रश्लो विनेन स्पष्टे करिषा वनिज न। अथच वानिकादिगेन श्रुतावक्रप
पर्वते, लङ्कारूपं नदीरं चित्तेन, कामरूपं हस्तौ मय हस्तेषां थोके—इह विवेचना करिषा, गेहे
त्रावहेन नम्रश्लोके (पुनराद्य) वनिजे नागिज ॥६९॥

अन्वयः—सुधिया मया श्लेषकवेः भवत्याः श्लोकद्वयार्थः नृपेण पाणिपङ्कजस्यृङ्गा इति मन मनः नलं
कामयते इति किं न आज्ञे पि ? ॥६९॥

किमाचष्ट इत्याह नृपेणेति । शोभना धीर्बुद्धिर्बुद्धिस्तु तेषु सुधिया अतएव श्लोकद्वयार्थं आज्ञेपीति भावः,
मया हंसेन, श्लेषं श्लेषं काव्यं कविति वर्णयतीति श्लेषकविस्तस्याः, भवत्यास्तव, श्लोकद्वयस्य “का नाम बाला
दिनराजपाणिपङ्कजमेवायं कथयेदन्त्यम्” “वन्तो नलरुमयते मदीयम्” इति पद्यद्वयानुवचनस्य नृपः, अन्तिः

ତ୍ବନ୍ତେ ତମଃ ସ୍ବର୍ଥ୍ୟାବିପର୍ଯ୍ୟୟନ୍ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟାବ୍ୟ ଭାବ୍ୟାଞ୍ଜି ତଦନ୍ତ ଏବ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟେ ହି ବାଳାହୁତି ଶିଳିଶିଲି ଦରାପରାହୁପୁରାପି କ୍ଷରଃ ଶ୍ଵାତ୍ ॥୭୦॥

ମଞ୍ଜିମହେନ୍ଦ୍ରଃ ଶ୍ଵଳୁ ନୈପଦ୍ୟନ୍ଦ୍ରଃ (୧) ଲକ୍ଷ୍ୟୋଦ୍ୟୋଗଃ କଥାମିତ୍ୟୁକ୍ତିଃ ।

ପ୍ରୟୋଜନଂ ସଂଶୟକମ୍ପ୍ରମୋହକ୍ (୨) ପୃଥଗ୍ଜନନିବ ସ ମହିଧନ ॥୭୧॥

ଧ୍ୟେୟମ୍, ହୃଦୟେ ରାଜା । ମକରଦାହନେନ କର୍ତ୍ତା, ପାଣ୍ଡ୍ୟଦେଶ, ଶ୍ଵପ୍ତା ମମ ହସ୍ତା ବର୍ତ୍ତନ୍ତି, ଇତି ଏବଂ ହୃଦୟ, ତଥା ମମ ମନଃ କର୍ତ୍ତା, ଗର୍ଭଂ କାମଧନେ ପତିର୍ତ୍ବ ନିଷ୍ପତ୍ତି, ଇତି ଏବଂ ହୃଦୟ ଷ, କିମ୍ବିଦାଞ୍ଜି ବିଭୁତା ଆକାଞ୍ଜିତଃ । ବିଷୟଜ୍ଞତ ଇତି ଯାବନ୍, ଅପି ତୁ ଆଞ୍ଜି ଅବିବ୍ୟକ୍ତଃ ।

ଏତ ସଂଶୟକମ୍ ପ୍ରତି ଯୁଧିପଦ୍ୟର୍ଥା ହେତୁ ରତି ପଦାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟାଲିଙ୍ଗମର୍ଥାପତିଷ୍ଠାନଧ୍ୟୋଗଞ୍ଜିଭାବିନ ଶ୍ଵରଃ ; ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଷ ହସ୍ତନୁମାସଞ୍ଜିକ୍ତୁମାସାଭ୍ୟା ସଂଶୟନେ । ମସାଦି ଗୁପ୍ତଃ, ବୈର୍ଭୀ ଷ ରତିଃ ॥୬୯॥

ବାଞ୍ଜାଳା—ତୁମିଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠବି, ଆମିଓ ବାଞ୍ଜାଳାନ୍ ; ଅତରାଃ ତୁମି ହୁଣ୍ଡି ମୋକ୍ଷେର ଯେ ହୁଣ୍ଡି ଅଂଶ ବାଲିଆ, ତାହାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତୀର ଅର୍ଥ—‘ନଗରାଞ୍ଜାର ମହିତ ବିବାହେହେ ଆମାର ହେଛା ଆଛେ’ ; ଆମ ବିଧିବିଧିର ଅର୍ଥ—‘ଆମାର ମନ ନଗରକେହେ କାମନା କରେ’ ଏହେତୁକେ କି ଆମି ଗୋହା ବୁଝାନ୍ତେ ପାରି ନାହିଁ ॥୭୦॥

ଅନ୍ୟଥା—ତୁ ଲକ୍ଷ୍ୟେ ତମଃ ସ୍ବର୍ଥ୍ୟାବିପର୍ଯ୍ୟୟଂ ସନ୍ଧ୍ୟାବ୍ୟ ଭାଞ୍ଜି ତଦନ୍ତଃ ଏବ ଶାବି । ହି ଶିଳିଶିଲି ବାଳାହୁତି ଲକ୍ଷ୍ୟେ କ୍ଷରଃ ଅପି ଦରାପରାହୁପୁଃ ଶ୍ଵାତ୍ ॥୭୦॥

ଏତ ଯଦି ଜନାଭିଳାଷୀ ଯତଃ, ତଦା କଥଂ ମା ନିଶଂଜ୍ଞା ବିଧାୟ ପୁନଶ୍ଚଂ ବାଦ୍ୟଶିଳ୍ପାଞ୍ଜି ଲଢ଼ିତି । ତୁ ଶିଳ୍ପ, ଲକ୍ଷ୍ୟେତସ୍ତତଃ ମନସଃ, ସ୍ବର୍ଥ୍ୟାବିପର୍ଯ୍ୟୟଂ ସ୍ଥିରତାୟାଃ ବିପର୍ଯ୍ୟୟଂ ବୈପରୀତ୍ୟମ୍, ସନ୍ଧ୍ୟାବ୍ୟ ତବ ବାଳବାଦିବ ଜଳା, ଅକ୍ଷୟ ଷହନ୍, ତକ୍ଷିନ୍ ତବାଭିଳାଷବିଷୟେ ଅସ୍ତ ଏବ ଅନ ମନ୍ତ୍ର ହବ, ଶାବି ଶାବିନି । ଅପୁନା ତବାଭିଳାଷୀ ଗଳ ଏବ ବର୍ତ୍ତନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଗମୟାନରେ ଅଞ୍ଜିନାନରେ ଶ୍ଵାଦ୍ୟାଞ୍ଜିତାୟା ତଂ ଜାନସ୍ତପି ଅଜାନସ୍ତପି ହୃଦୟାୟା ପୁରଃସ୍ତା ବାଦ୍ୟାଞ୍ଜି ଶାଞ୍ଜି ଶାବି । ହି ଯଜ୍ଞାନ୍, ଶିଳିଶିଲି ବାଳବାଦିବ ଅସ୍ତତସ୍ତତାୟା, ବାଳାହୁତି ଶ୍ଵପ୍ତାବ୍ୟାୟା ମନସି, ଲକ୍ଷ୍ୟେ କ୍ଷରଞ୍ଜି ବିଷୟେ, କରୌପି ଅନ୍ୟାଞ୍ଜି କା କଥା ଶ୍ଵର୍ଥଂ ତନ୍ମନୋଭବଃ କାମୌପି, ଦରୈଽସ୍ତ ବାଳାହୁତିଃ ଅଞ୍ଜିରାତ୍ ଆମହ୍ୟା ଅପରାହୁପୁ ଅତସାୟକାଃ ଶ୍ଵାତ୍ ।

ଏତ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧନବୃଦ୍ଧିର୍ଦ୍ଧାନିରାସଃ, ହେତୁମାସୀ ହସ୍ତନୁମାସଞ୍ଜିତାୟା ସଂଶୟଃ । ମସାଦି ଗୁପ୍ତଃ, ବୈର୍ଭୀ ଷ ରତିଃ ।

“ଅପରାହୁପୁବତ୍ କୌଣସି ଲକ୍ଷ୍ୟାଦ୍ୟସ୍ତୁ ତସାୟକଃ” ଇତ୍ୟନ୍ତର ।

ଅକ୍ଷିପଦ୍ୟମ୍ ଅନ୍ୟଥା । ହୃଦୟଂ ଏବଂହନ୍ଦ୍ରଃ । ଶାବିତି ଧୂଧାତୀର୍ବଂଜାନି ଯଦ୍ଵାଦିତାତ୍ ଅନ୍ତ । ॥୭୦॥

ବାଞ୍ଜାଳା—ହିତ ଗୋସାର ଚିତ୍ତେର ଅହିରତାଓ ଅଞ୍ଜିତେ ପାରେ, ହୋ ଯନେ କରନ୍ତା, ଆମି ସେ ବିଷୟେ ଅନଭିଜ୍ଞେର ଗ୍ରାସ ହେବା ପାଢ଼ିଆହି । କାରଣ, ଚକ୍ରଗୁଣାଦ ବାଲିକାଦିଗେ ଚିତ୍ତ ଜନ୍ମ ହେନେ, ତାହା ଅହିର ବାଲିଆ, ଆମହ୍ୟା କାମେର ବାଞ୍ଜା ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟାଞ୍ଜି ହେନା ଧାଞ୍ଜି ॥୭୦॥

ଅନ୍ୟଥା—‘ନୈପଦ୍ୟନ୍ଦ୍ରଃ ଶ୍ଵଳୁ ମଞ୍ଜିମହେନ୍ଦ୍ରଃ, ତନ୍ ପୃଥଗ୍ଜନନିବ ହବ ମହିଧନ (ଜନେନ) ସଃ ସଂଶୟକମ୍ପ୍ରମୋହକ୍ ପ୍ରୟୋଜନଂ କଥମ୍ ଇତ୍ୟମ୍ ଏବ ବୌଦ୍ଧନୀୟଃ (ଶ୍ଵାତ୍ ?) ॥୭୧॥

ଏତାଞ୍ଜା ମଞ୍ଜିତମଃ ସ୍ବର୍ଥ୍ୟାବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ, ତେନ କା ଅତିରିକ୍ତାଞ୍ଜି ମଞ୍ଜିତି । ନୈପଦ୍ୟନ୍ଦି ଗଳଃ ଶ୍ଵଳୁ, ମନ୍ତ୍ରା ପୃଥିବ୍ୟା ମହେନ୍ଦ୍ରଃ ପୁରନ୍ଦ୍ର ହବ ଶ୍ଵଳୁ ଇତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ ; ତତଞ୍ଜାନ୍, ପୃଥଗ୍ଜନେନ ନୌପଲୌକିକେନ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୁଲୌକିକେନ ବା ହବ, ମହିଧନେନ ମାହେନେନ ଶ୍ଵଳୁବାହନତାତ୍ ଅତିରିକ୍ତାଞ୍ଜି ଅତିରିକ୍ତେନ ବିଷୟେନେନ ବିଷୟଃ, ସ ନୈପଦ୍ୟନ୍ଦ୍ରଃ, ସଂଶୟେନ ଧମୟନ୍ତା

(୧) ନୈପଦ୍ୟନ୍ଦ୍ରଃ (୨) ସଂଶୟକମ୍ ପ୍ରମୋହକ୍ ।

পিতৃনিঃশীলন নিজেচ্ছয়া বা যুবানমম্বং যদি বা হৃষীষি ।

ত্বদর্থমর্থিত্বক্ৰতি প্রতীতিঃ কৌটুক্ ময়ি স্মাখিবধে শরস্ব ॥৩১॥

ত্বয়পি কিং শঙ্কিতবিক্রিয়েঃ স্মিন্ অধিক্রিয়ে বা বিপদে নিধাতুন্ ।

ইতঃ পৃথক্ প্রার্থয়সে তু যদ যত্ কুব্ তদুর্বীপতিপুত্রি ! সর্বম্ ॥৩২॥

অস্বপাশিধানাত্ তদভিলাষস্বয়ি অস্মিন্ বা বিদ্যত ইতি সন্দেহেন কম্পমস্থিরম্, ইষ্টক্ গুণতরম্, প্রযৌ-
জনং ত্বদীয়ভিলাষরূপমুদ্বৈগম্, কথং কেন প্রকারেণ, ইত্যমেব উক্তবিষয়ে শয়কম্পত্বরূপেণ, বোধনীয়ী
জ্ঞাপনীয়ঃ স্মাত্, অপি তু কথমপি নিয়মঃ । তথ্যত্বং মাং প্রতি নলস্য মহত্ববশাৎ ভবেদিতি ভাবঃ ।

অথ অর্থোপনিঃ, অর্থোপনীয়ত্বং প্রতি মহীমহেন্দ্রপদস্বার্থ্য্যং হেতুরিতি পদার্থং হেতুকং কাথখিগ্ধম্ উপমা অকো-
নুপ্রাসস্বৈবেতিবাং সংলিঃ । প্রসাদো গুণঃ, বঁদর্ভোঁ চ রীতিঃ ।

“অর্থনৌচৌ পৃথগ্ জনৌ” ইত্যমরঃ ।

কম্পমিতি “দীপিকম্পাজসি—” ইत्याদিমা কম্পঘাতী রম্যত্বঃ ॥৩১॥

বাঙ্গালা—নলরামা পুথিগৌর মধ্যে হেচ্ছালা ; ছেছার আমার যত লোক, যুথ
লোকের মত, সংশয়ান্বিত এইরূপ অশ্রোজনকে কি করিয়া এই ভাবেই উদ্ধার
করিতে হবে ? ॥৩১॥

অন্বয়ঃ—পিতৃঃ নিযৌগেন বা নিজেচ্ছয়া বা যদি অম্বং যুবানং হৃষীষি ; (তদা) ত্বদর্থম্ অর্থিত্ব-
ক্ৰতি ময়ি নিষদে শরস্ব কৌটুক্ প্রতীতিঃ স্মাত্ ? ॥৩১॥

দময়ন্তাভিলাষস্য সন্দিগ্ধত্বাত্ তস্যা বরান্तरयस्य উক্তপ্রায়মেব দৌষং স্পষ্টীকরোতি পিতুরিতি । পিতৃঃ
নিযৌগেন আদেশেন বা, নিজেচ্ছয়া বা, যদি ত্বমম্বং যুবানং পুরুষম্, পৃথগ্বে পতিত্বেন সৃষ্টাসি ; তদা ত্বদর্থম্
তব যছ্ণননিষতম্, অর্থিত্বক্ৰতি নলান্নিক এষ প্রার্থনা কারিণি, ময়ি মধিব্যং, নিষদে শরস্ব নলস্য, কৌটুক্
প্রতীতিজ্ঞানং স্মাত্ ? মিথ্যাবাদিত্বনিষয়ান্ প্রতারকত্বনিষয়াদা নিতান্নপুত্রিত্বত্বং নৈব ময়ি তস্য প্রতীতিঃ
স্মাদিতি ভাবঃ ।

অথ অকো নুপ্রাসীস্বলঙ্কারঃ, প্রসাদো গুণঃ, বঁদর্ভোঁ চ রীতিঃ ।

অর্থিত্বং করোতীতি অর্থিত্বক্ৰতু করোতিঃ ক্রিপ্ ॥৩২॥

বাঙ্গালা—পিতার আদেশে, অথবা নিজের ইচ্ছায় তুমি যদি অম্ব যুবানকে
বরণ কর ; তবে তেঃমারই অম্ব আমি নলের নিকটে আর্থনা করিয়াছিলাম বলিয়া,
আমার প্রতি উদ্ধার ক্রিয় প্রার্থনা জন্মিবে (বল দেখি) ? ॥৩২॥

অন্বয়ঃ—ত্বয়া অপি শঙ্কিতবিক্রিয়ে অস্মিন্ বিপদে নিধাতুং কিং বা অধিক্রিয়ে ? । তু ইতঃ পৃথক্
যত্ যত্ প্রার্থয়সি, (হে) উর্বীপতিপুত্রি ! তত্ সর্বং কুব্ ॥৩২॥

ইষ্টক্ স্মাখ্যাপনবিষয়ে ত্বয়পি নাহং নিযৌগ্য ইত্যাহ ত্বয়িতি । হে দময়ন্তি ! ন কেবলং ময়া স্বেচ্ছয়া
স্বয়মধিক্রিয়ে, কিন্তু ত্বয়পি ইত্যপের্থঃ, শঙ্কিতা স্মৃষ্টভাবিনাকথনাত্ সম্ভাবিতা বিক্রিয়া বিকারী নলভিন্নব-
রস্বরূপমম্বদাত্বং যস্মিন্ তস্মিন্, অস্মিন্ নলেন সহ বিবাহচতনরূপে বিপদে, নিধাতুং নিযৌগ্যম্, কিং বা
অধিক্রিয়ে কিমহমধিকারী ক্রিয়ে ? অপি তু কথমপি নিয়মঃ, নিযৌগ্যজননত্বাত্ নলান্নিক প্রতারকত্বেন মম
নিন্দাসম্ভবান্তিতি ভাবঃ । অতএব তু কিন্তু, ইতি বিবাহচতনবিষয়ান্, পৃথক্ অস্মাত্, যদযত্ প্রার্থয়সি, হে
উর্বীপতিপুত্রি ! হে রাজকন্যে ! তত্ সর্বং কুব্ করিষ্যামি ।

ଅଥ:ପ୍ରବିଷ୍ଟା ଇବ ତଦ୍‌ଗିରସ୍ତା ବିଧୂୟ ବଂ ମତ୍ସ୍ତଧୁତେନ ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନା ।

ଉଚ୍ଚଂ ହ୍ରୀୟୋଽପି ସ୍ଥୂଷିତାନୁରୋଧା ପୁନର୍ଧରିତ୍ବୀପୁରୁଷତପୁତ୍ରୀ ॥୭୪॥

ମଦନ୍ୟଦାନଂ ପ୍ରତି କଲ୍ପନାଭୂତଂ ବେଦସ୍ବଦୀୟେ ହୃଦି ତାବଦେଷା ।

ନିଶିତୋଽପି ସୌମିତରଶାନ୍ତଶଙ୍ଖାନ୍ ଗୋଘାରମନ୍ତେ ସରମସ୍ତ୍ର କୁର୍ତ୍ତା: ॥୭୫॥

ଅଥ ଅର୍ଥାପଚିରଲଙ୍ଘାର:, ପ୍ରଥମାକ୍ଷେଂ ଛିକାନୁମାସ:, ଚତୁର୍ଥପାଦେ ଚ ହ୍ୟନ୍ୟୁମାସଃ ଇତି ସଂସ୍ପୃତି: । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ଗୀତି: ।

ଅଧିକ୍ରିୟେ ଇତି କର୍ମେଷି ବାଚ୍ୟଂ ବର୍ତ୍ତମାନାୟା ଉତ୍ତମପୁରୁଷକବଚନେ ଉପମ୍ । ପ୍ରାର୍ଥୟତେ କୁର୍ବେଂ ଇତ୍ୟୁଭୟବାପି ଭବିଷ୍ୟତ୍‌ସାମୀପ୍ୟେ ବର୍ତ୍ତମାନା ॥୭୨॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ:—ଦୟାଶଞ୍ଜ ! ଏବିଷୟେ ଅଗ୍ରାକ୍ରମ ହେବାର ମନ୍ତ୍ରାବନୀ ଆଛେ, ଅତ୍ରାଃ ହୃଦି ଓ କି ଏବିଷୟେ ନିଯୁକ୍ତ କରିବାର ପକ୍ଷେ ଆମାତ୍ୟେ ଅଧିକାରୀ ବଳିୟା ହିଁର କରିତେ ପାର ? (ବ୍ୟବହାର) । ଅତଃଏବ ଏତାଂଶୁର ତୁମ୍ଭି ସାଶା ସାଶା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବେ, ଆମି ମେ ମଧ୍ୟହେ ମନ୍ତ୍ରାଦାନ କରିବ ॥୭୩॥

ଅନ୍ୟୟ:—ଧରିତ୍ବୀ-ପୁରୁଷତ-ପୁତ୍ରୀ ବୈମତ୍ସଧୁତେନ ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନା । ଅଥ:ପ୍ରବିଷ୍ଟା: ତା: ତଦ୍‌ଗିର: ବିଧୂୟ ଇବ ହ୍ରୀୟ: ଅପି ସ୍ଥୂଷିତାନୁରୋଧା (ସତୀ) ପୁନ: ଉଚ୍ଚଂ ॥୭୪॥

ଅଥ ଇତି । ଧରିତ୍ରୀ: ପୃଥିବ୍ୟା: ପୁରୁ ମଧୁରଂ ଜ୍ଞତଂ ଯଜ୍ଞେ ପୁ ଆହ୍ୱାନଂ । ଯସ୍ୟ ସ ପୁରୁଷତ ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁତ୍ରୀ ଭୀମରାଜ-କନ୍ୟା ଦମୟନ୍ତୀ, ବୈମତ୍ସେନ ହଂ ସୀତାବିପଦେ ଅସନ୍ୟାୟା ଧୂତେନ କଲ୍ପିତେନ, ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନା । ମଲ୍ଲକିନ, ଅଥ:ପ୍ରବିଷ୍ଟା: କର୍ଣ୍ଣାଭ୍ୟନ୍ତର-ଗତା:, ତା: ମାଗୁତୃତା:, ତସ୍ୟ ହଂ ସତ୍ୟ ଗିରିଃ ବାକ୍ୟାନାଂ, ବିଧୂୟ ଇବ ଅସାମ୍ଭାବେନ ନି:ସାର୍ଥ୍ୟଂ ଇବ, ତତ୍‌କର୍ଣ୍ଣାନ୍ତର୍ଗତଜଳ-ବାଳୁକାଦିବଦିତି ଶାବଂ, ହ୍ରୀୟୋଽପି ଅନ୍ୟସ୍ୟ କା କଥା ଚିରସହଚାରିଣା: ମୁକ୍ତାୟା ଲଜ୍ଜାୟା ଅପି, ସ୍ଥୂଷିତା ମନ୍ଦିତଜ୍ଞତଂ ଅନୁରୋଧ ଆସନ୍ତୀ ଯଥା ସା ନିର୍ମଳା ସତୀତ୍ୟର୍ଥଂ, ପୁନଃପୁନଃ ଉକ୍ତବତୀ ।

ଅଥ କିନ୍ତୀତ୍ର ଚାଳଙ୍ଘାର: ଶୃଙ୍ଘପାଦଗତେନ ଅଞ୍ଜେ କାନୁମାସିନ ସଂସ୍ପୃଜ୍ୟତେ । ତଥା ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନା ଇତି ପଦାଂଶଗତୀ ଦୁ:ସ୍ବଭବ-ଦୀପ: ; ସ ଚ 'ବିଧୂୟ ବୈମତ୍ସଧୂତେନମା' ଇତି ପାଠିନ ସମାଧେୟ: । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ଗୀତି: ।

“କର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦସ୍ତତ୍ରୀ ଶ୍ରୀତଂ କ୍ଷୁତିଃ କ୍ଷୁତୀ ଅବଶଂ ଅବ:” “ପୁରୁଷତ: ପୁରୁଷତଃ” ଇତ୍ୟମର: ।

ଅଥ: ଜ୍ଞତ ଇତି ସ୍ଥୂଷିତଂ, ଇନ୍ଦ୍ରାୟାତ୍‌ସ୍ତ୍ରୟଶ୍ଚାତ୍‌ କର୍ମେଷି ଜ୍ଞତଂ ॥୭୪॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ:—ହଂମେର ମେହେ ବଥାଶୁଳି କାମେର ଡିଡ଼ରେ ପ୍ରାବେଶ କରିଲେ, ମୟହନ୍ତୀ ଅମନ୍ୟତି-ମୁକ୍ତ ମୁକ୍ତକଲ୍ପନେ ଛାରା ମେଶୁଳିକେ ଯେନ ବାହିର କରିବା କେମିତି, ଲଞ୍ଜାର ଅନ୍ତରୋଧ ଓ ବିଧିର କରିବା, ପୁନର୍ନୟନ ବଞ୍ଚିତେ ମାଗିଲ ॥୭୫॥

ଅନ୍ୟୟ:—(ହି ହଂସ !) ମଦନ୍ୟଦାନଂ ପ୍ରତି ଏଷା କଲ୍ପନା ତାବତ୍ (ଯଦି) ତ୍ବଦୀୟେ ହୃଦି ବେଦ: ଅଭୂତ୍, (ତଦା) ନିଶ: ଅପି ସୌମିତରଶଙ୍ଖାନ୍ ଗୋଘାରମ୍ ଅସ୍ୟ ଅର୍ଥେ ସରଂ କୁର୍ତ୍ତା: ॥୭୫॥

କିମୁଚ୍ଚେ ଇତ୍ୟାହ ମଦିତି । ହି ହଂସ ! ମମ ଅନ୍ୟକ୍ଷେଂ ନଳିମିନ୍ନାୟ ବରାୟ ଦାନଂ ପିତୃକର୍ତ୍ତୃକସମର୍ପଣମ୍, ମତି ତଦ୍‌ବିଷୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ଏଷା “ପିତୃନିଃସୃଜେନ” ଇତ୍ୟେନେନ ମକାଶିତା, କଲ୍ପନା ତାବତ୍ ମନସା ଉଦ୍ଭାବନୈବ, ଯଦି ତ୍ବଦୀୟେ ହୃଦି ମନସି, ବେଦୀ ବେଦସ୍ବରୂପଂ ହୃଦ ମନାସମ୍ ଅଭୂତ୍ ; ତଦା ନିଶିତୀ ରାବେ ରପି, ସୌମାଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରାତ୍‌ ଇତରୀ ଯ: କାନ୍ତ: ପତିତସ୍ୟ ଶଙ୍ଘା ସମ୍ଭାବନାଂ ତତ୍‌ସ୍ବରୂପମିତ୍ୟର୍ଥଃ ଗୋଘାରଂ ମ୍ରଣବମ୍, ଅସ୍ୟ ତତ୍‌କଲ୍ପନାରୂପବେଦସ୍ୟ, ଅର୍ଥେ ସରଂ ପୁରୀବର୍ତ୍ତିନମ୍ କୁର୍ତ୍ତା: । ଯଥା ଯାଜ୍ଞକାଦିନା ବେଦମନ୍ତ୍ରାଦିନା ଗୋଘାରୋଦ୍ଧାରଣଂ କ୍ରିୟତେ, ତଥା ତ୍ବଥାପି ମଦନ୍ୟଦାନକଲ୍ପନାୟା ଆଦୌ ରାବେ ଯନ୍ଦ୍ରମିନ୍ନପତିକଲ୍ପନା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଇତି ସରତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ରାବେର୍‌ସ୍ତଥା ଅନ୍ଦ୍ରମିନ୍ନ: ପତିନଂ ସମ୍ଭବତି, ତଦା ମନାପି ନଳିମିନ୍ନ ପତି, କଦାପି ନ ସମ୍ଭବିଷ୍ୟତୀତି ଶାବ ।

सरोजिनी-मानस-राग-वृत्ते-रनकं-सम्पकं मतकं यित्वा ।

मदन्य-पाणिग्रह-शङ्कितेयमहो महोयस्तत्र साहसिकम् ॥७६॥

साधु त्वया तर्कितमेतदेव स्नेहानलं यत् किल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु प्रवृत्तं नृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ----

अतएवात्र असम्भवस्तुसम्बन्धकपा निदर्शना, तथा तादृशकल्पनायां वेदत्तारीपः सोमितरकालाश्रयामी-
हारात्तारीपं प्रति निमित्तमिति अस्मिन्शब्दनिबन्धनं परम्परितकपकमित्यनयोराश्रिभावेन सङ्करः ; सोऽपि च
द्वितीयाह्वानेन च्छेकानुप्रासेन संसृज्यते । यदित्येति शब्दव्यत्यासगुणावपि न न्यूनपदतादोषः सामर्थ्यादेव
तथीरवगतेः “न दोषो न गुणः कश्चित्” इति साहित्यादर्पणात् । पूर्वरागकपी विमलशङ्करावी रसः, माधुर्यं
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“यावत्तावच्च साकल्येऽवघी सानेऽवधारणे” इत्यमरः ।

“यन्नूनश्रुतिरिक्तञ्च यच्छ्रुतं यदयन्नियम् । तदीकारप्रयुक्तेन सर्वं स्वाधिकारं भवेत् ॥”

इति योगियाश्चवत्क्यावचनात् वेदमन्त्राणां प्रणवादित्वम् । रघुवंशे कालिदासोऽप्याह—“आसीन्मणीविता-
माद्यः प्रणवस्तुसामिव ।” इति ॥७५॥

वाङ्माला—पिता आयात्क अश्व वरेण हस्तं मर्मर्पणं करिरेव ; एहे कलनाई यदि
तोमार मने वेदवत्तु रूप अगण हईश थाटेक ; ताहा इहेन, रजिन्नो च अ-भिन्न-पति-
कलनाटेक ऐ वेद्वेण अश्ववत्तौ अश्ववत्तु रूप कर ॥७६॥

अन्वयः—सरोजिनी-मानस-राग इति ; अनकं सम्पकं नृपतकं यित्वा (स्थित्वा) तत्र इयं मदन्य
पाणिग्रहशङ्किता (वृत्ते) अहो महोयः तव साहसिकं (इच्छते) ॥७६॥

नलं प्रत्यात्मनोऽनुरागस्य इंद्रीकरवाच्यं नृपप्रामाण्यार्थं पुनराह सरोजिनीति । सरोजिनीयाः पद्मिण्याः
मानसरागस्य चित्तानुरागस्य वा इति वृत्तं मानता तस्या, अनकं च सूर्येतरैश्च सम्पकं सम्बन्धम्, अनकं यित्वा
असम्बन्धं स्थितस्नेहार्थः । अतो नैककर्तृकत्वहानिः । तत्र इयं प्रत्यक्षीभुता, मन अन्येन नलभिन्नेन
पुरुषेण यः पाणिग्रहो विवाहस्य शङ्किता शङ्का रित्वा सम्भावनेति नावत्, वर्त्तते ; अतएव अहो आश्च-
र्यम्, महोयो गुरुतरम्, तव साहसिकं साहसिकता इत्यत इति शेषः । पद्मिण्या यथा सूर्यभिन्नः पतिर्न
सम्भवति, मनापि तथा नलभिन्नः पतिर्न भवितुमर्हतीति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव निदर्शनालङ्कारः, तथा सरोजिनीया मानसरागासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धमभिधानादिति
श्रयोक्तिः । केचित्, अर्कं सरोजिनीयसिंहकसाम्येन नायकनायिकाव्यवहारसमासोपात्तं समीचीनिरिति
वदन्ति । ऐकाग्रतावच्छेति स चट्टिः । पूर्ववत् पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

साहसिककल भावः साहसिकम्, “यच्च प्रकीर्तितः” इति यच्च ॥७६॥

वाङ्माला—पद्मिनीर मनेन अश्वराग, श्रुत्याभिन्न अश्वेण उपरे गिवाहे, ए रूप
नृपविना ना करिषा, तूमि, आमार पाणिग्रहण अश्वे करिरेव, एहे आणका करिटेह ! कि
आश्चर्य ! तोमार त शुकुतर साहसिकता देखिटेह ॥७७॥

अन्वयः—(ई हं स !) त्वया एतत् साधु एव तर्कितम्, यत् (अहं) स्नेह जनकं संश्रयिष्ये
किञ्च । वमुना विना स्वात्मनि प्रवृत्तं नृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् अनलं
न संश्रयिष्ये ॥७७॥

महिप्रलभ्यं पुनराहं यस्त्वा तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ? ।
अशक्यशङ्क्यभिचारहेतुर्वाणो न वेद। यदि सन्तु के तु ? ॥७८॥

“मिच्छया वा युवानस्य” यदि वा ह्योवि” इत्यस्योत्तरमाह साध्वत । हे हंस ! त्वया एतत् साध्वेव भद्रमेव, तर्कितं सम्भावितम्, यदहं स्व न आत्मनैव, अनलं नलभित् युवानम्, संश्रयिष्ये वर-
त्वेनावलम्ब्ये इति । किलितं सम्भावनायाम् । सोपहासा चेतुस्तुतिः । मिच्छया नलभित् युवानं
कथमपि न संश्रयिष्ये इति भावः । तर्हि तदप्रतीतिं किं करिष्यसीद्धाञ्च अन्तुना नलीनं विना नलप्राप्त-
भावे, स्वात्मनि निजदेहे, प्रहर्तुमाह्वानम् आत्महत्यामेव कर्तुमित्यर्थः, अनलमग्निम् संश्रयिष्ये इति सम्बन्धः ;
तु किन्तु, वृपती नली राजनि विषये, त्वा मृग गिरं ‘दमयन्तो लय्यनुरता’ इत्युक्तैरन्यथाभूतत्वात् निध्यावाचम्,
कर्तुम् अनलं नलभित् युवानम्, न संश्रयिष्ये इत्यन्वयः । एव एव मे निश्चय इत्याशयः ।

अत्र अनलमित्यनेन अनेकार्थाभिधानात् पदद्वयैः ऽलङ्कारः पराङ्मो अन्त्यानुपासक्युभयोः सङ्घट्टिः ।
पुर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वेदभो च रीतिः ।

“आत्मा यत्रो धृ तर्कुं हः स्वभागे भद्रं वशं च इत्यनरः ।

स्वात्मनी त य मे गच्छतीत्यादिबन् प्रहः राधिकरणी सप्तमी ॥७९॥

वाङ्माला—तुमि एटी भालहे मने मने धारणा करिषाह ये आमि निजहे नलभित्
युवकके आश्रय करिव । ज्ञान, नलके न। पाहेल, आश्रयता। करिवार कछुहे आमि
अनल (अग्नि) आश्रय करिव ; किञ्च नलराज्यार निकट तोमाके मिथ्यावादो करिवार
कछु अनल (नलभित् युवक) आश्रय करिव न। ॥११॥

अशङ्क्यः—यः पुनः त्वा महिप्रलभ्यम् आह, सः तर्कः तत्फलवाचि किं मूकः ? अशक्यशङ्क्यभि-
चारहेतुः वाणो यदि न वेद, (तर्हि) के तु (वेदाः) सन्तु ? ॥७८॥

दमयन्ति ! त्वमिदानीमित्यनभिदधाना परस्मान्यथा कुर्वाणा मां प्रतारयसि चेदित्याह महिति । यः
पुनस्तर्कः त्वा महिप्रलभ्यं मया प्रतार्यम्, आह ब्रवीति अचनवत् स्पष्टं सूचयति ; स तर्कस्तव सम्भावना,
नस्य प्रतारणस्य फलवाचि प्रयोजनकथने, किं मूको नीरवः ? । येन तर्कैव त्वमात्मानं मया प्रतारणीयं
भवसी, तेन तर्कैव तत्प्रयोजनं किं न जानासौत्यर्थः । प्रयोजनं विना केनापि कोऽपि न प्रतार्येत इति
स्वत्प्रतारणे मम किमपि प्रयोजनं नास्तीति त्वत्प्रतारणं सर्वथा सम्भवमिति भावः । अथ त्वत्प्रतारणोऽपि
कथं नाम प्रामाण्यं सत्याह शक्यं कर्तुं, योग्या शक्या सम्भावना यत्किन्तु स शक्यशङ्कः स चासौ व्यभिचारहेतुः
अन्यथाभावकारणश्चेति शक्यशङ्कः स व्यभिचारहेतुः न विद्यते शक्यशङ्क्यभिचारहेतुर्यस्मात् सा तथीक्षा,
शक्या वाच्या अन्यथाभावविवेकारणं सम्भावितुमपि न शक्यते सौत्यर्थः, वाचो यतिः, यदि न वेदा वेदवद्व्या-
हृतप्रमाणभूता न भवेत्, तर्हि के नाम पदार्थास्तु, वेदा वेदनामानः, सन्तु भवन्तु ? अपि तु केऽपि नेत्यर्थः ।
तथा च मम वाच्या अन्यथाभावित्वे किमपि कारणं त्ववापि सम्भावयितुं न शक्यत इति तस्मात् प्रामाण्यमनस्य वेत्त
भावः ।

अतएवात्र अस्तुतवाणीकामात्मात् प्रस्तुतदमयकोवाचोविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः चर्चापत्त्या सङ्गी-
यते । वक्ष्य्य प्रमादत्वात् समासवाङ्मत्याह चोगो गुणः, गीरी च रीतिः ।

वेदेति “वीपचारवाः शब्दाः कर्त्तुं स्वलिङ्गमपि नञ्चति” इति न्यायात् स्त्रीलिङ्गात् ॥७८॥

অনৈবধায়ৈব জুহোতি তাতঃ কিং মাং জ্ঞানী ন শরীরশ্চৈবাম্ ।

ইষ্টে তনুজন্মতনোঃ স নূনং মনুপ্রাচনাচসু নলস্তথাপি ॥৩৮॥

তদে কদাচীত্বপদাদুদয়ে মদীক্ষিতে সাধু বিধিত্বসুতা তে ।

অহং জিহা কিং নলিনী বিধন্ত সুধাকরৈষাপি সুধাকরৈব ॥৩৯॥

বাক্যানাং—যে তর্ক ভোমাকে ইহা বলিতেছে যে, আমি ভোমাকে প্রভাষণ করিব :

যে তর্ক যে প্রভাষণীর প্রভাষণ বলিতে নির্বিক থাকে কেন ? । যে বাক্য অশ্রুত হইবে
স্বয়ং কারণেরও আশঙ্কা করা যায় না, সেহে বাক্যই যদি বেদ (বেদের ভূগা অর্থাৎ) না হয় ;
তাহা হইলে কোন্ পদার্থ বেদ হইবে ? ॥৩৮॥

অর্থঃ—তাতঃ (যদি) মাম্ অনৈবধায় এব জুহোতি, (তদা) শরীরশ্চৈব মাং জ্ঞানী কিং ন
জুহোতি ? । (যতঃ) স নূনং তনুজন্মতনোঃ ইষ্টে ; তথাপি মনুপ্রাচনাচঃ নলঃ তু ॥৩৮॥

অর্থ “পিতৃনির্ঘোষে—” ইत्याদিদা ময়া যন্ তদান্যর্থ পিতৃকর্তৃকদানমাহুতম্, তত্ “নদন্তদান”
প্রতি কল্যাণমুভূত—” ইत्याদিদা ত্বয়া যদসম্ভবত্বমিহিতম্, তত্ পুনর্ভিগ্নাস্যতি স্বতন্ত্রঃ পিতা ত্বামস্বতন্ত্রা-
নবিশ্বাত্মনোমপি যদান্যর্থ দাস্যতি তর্হি কিং ভবিত্বাত্মন্যাহ অনৈবধায়ৈতি । তাতঃ পিতা যদি মাম্, অন্-
নৈবধায় নলমিহায় পুরুষাব এব, জুহোতি স্বাতন্ত্র্যাত্ম স্বৈচ্ছয়া দদাসি ; তদা শরীরশ্চৈব জৈবঃ প্রাণানাং গতত্বা-
বশিতং বস্তুত্বাৎ স্যাদহীং মাম্, জ্ঞানী বজ্রী, কিং ন জুহোতি ন ত্বজতি ? অপি তু জুহোত্বৈবেত্যর্থঃ । তথা
অ পিতা স্বৈচ্ছানবিশ্ব চ বেদন্তর্হি মাং দাস্যতি, তদা স্বতন্ত্রমস্বতন্ত্রশ্চৈব বিবর্তনাদিহা মরিত্বানি ; তথা
অ সতি দাভ্যয় চিত্তানল এব মাং ত্বদ্যতি । ইত্যস্ব মনুপ্রাচন্যমবগচ্ছন্ পিতা মামন্যর্থ কথমপি ন দাস্যতীতি
শ্রীষ্যঃ । অথ স্বতন্ত্রঃ পিতা তে-যথো নং সঙ্কল্পমপি পরিবর্তয় দিত্যাহ যতঃ স তাতঃ, নূনং নিশ্চিতশ্চৈব, তন্মা-
ন্যচ্ছরীরাৎ জন্ম যন্তাঃ সা তনুজন্মা যা তনুর্মম শরীরং তস্যা এব ইষ্টে প্রমথতি । পিতা স্বজনিতং
স্বনানশরীরশ্চৈব বজ্রীং বিনিযীকৃত্বমহতি, ন পুনলন্মনীঃপীতি ভাবঃ । তথাপি মনুপ্রাচনাচী মন সঙ্কলিত-
যতীত্বাৎ মনুপ্রাচনারঃ, নলন্তু নল এব । সর্বং চা নলশ্চৈব পতিলে ন কাময়ামীতি জানীহীত্যাহ্বয়ঃ ।

অন পূর্ববর্তনতাব্ধি প্রতি পরাবর্তনতাব্যর্থস্য হেতুত্বাৎ বাক্যার্থভেদকং স্যাব্যলিঙ্গং পূর্ববর্তনং অর্থাপত্তিশ্চৈব
অর্থঃ সঙ্কটঃ । যদিতদেত্বভয়ীরেব পদযোঃ সামান্যাদবগতেন নূনপদতাক্ষণঃ । পূর্ববর্তনো ১৪, প্রসাদী
শ্রুতঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

“জিহাং স্মৃতিং সনুজন্মঃ” ইত্যমরঃ ।

জুহোতীতি ভবিত্বানুসারীণ্যে বর্তমানা । তনীরিতি “অধীগম্যদেয়শ্চ কর্মণি” ইতি কর্মণি বজ্রী ।

জ্ঞানশরীরস্ব পিতৃশরীরে প্রমাণং যথা সভাভ্যুত্পত্তং বসিত্তবচনম্ “শ্রদ্ধাশ্রিত্যসম্ভবঃ পুত্রী মাताপিতৃ-
নিমিত্তককলস প্রদানবিক্রয়ত্বানিহু মাताপিতরী প্রমত্তঃ” ইতি ॥৩৮॥

বাক্যানাং—পি তা বদ আমাকে নলভিন্ন অশ্রু গুরুতর হইবে সমর্পণ করেন ; তবে
কি তিনি শরীরমাত্রাবগিষ্টে আমাকে অগ্নিতেই সমর্পণ করিবেন না । যে হেতু, তিনি
বেদেহভাও বেহেরই অশ্রু । তথাপি যনের সঙ্কল্প অজ্ঞানারে আমার আগ্রহ নাগই ॥৩৯॥

অর্থঃ—তদে কদাচীত্বপদাৎ উদয়ে মদীক্ষিতে তে বিধিত্বসুতা (৩৮) সাধু । নলিনী সুধাকরৈব
অপি বজ্রজিহা সুধাকরৈব কিং বিধন্ত ॥৩৯॥

तदेकलुब्धे हृदि मैऽस्ति लब्धं चिन्ता न विन्तामभिमप्यगर्धम् ।

चित्ते ममैकः सकलत्रिलोकी-सारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥८१॥

“इतः पृथक् प्रायेयसे तु यद् यत्” इति हंसेन यदुक्तं तदाह तदिति । तस्य नलस्य एकं केवलं यत् दासीलक्ष्मणं पदं वस्तु तस्मात् उदये उत्तमे, मदीक्षिते मयाभिलषिते वस्तुनि, ते तव, विधित्सुता विधानुमिच्छता वर्तन्ते; इदं साधु भद्रमिति स्वीकृत्युपनीतिरिति इदमसाध्वेवेत्यर्थः । तथा च मनान्तिके नलस्य दासीलक्ष्मणदुत्तमं किमपि नास्ति; सुतरां तव ममेच्छापि न वर्तते; अतस्तद्विधानेच्छापि तव नीचितेति भावः । तथाहि नलिनौ पद्मिनी, सुधाया अमृतस्य आकरेण सुतृपतिस्थानेनापि सता, अङ्गुलिना सूर्यमित्रेण, सुधाकरेण चन्द्रेण करणेन, किं विधत्तं करोति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । यथा चन्द्रः सुधाया आकरत्वेन सूर्यापेक्षया उत्तमोऽपि सन् सूर्यमित्रत्वादेव पद्मिन्या अनुरागं नाकरोति; तथा अन्वी युवा गुणानुरेण नलादुत्तमोऽपि सन् नलमित्रत्वादेव ममानुरागं नाकरोतीति तत्प्रार्थनापि मे नास्तीत्याशयः ।

अतएवाह वृष्टाश्लोकाकारः शेषपादगतैर्न यमकेन संख्यते । प्रथमं सुधाकरपदं यौगिकं द्वितीयम् अत्रादिवत् ऋद्धिमिति न पुनरुक्तता । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“हेलिरालिङ्गने सूर्ये” इति हेमचन्द्रः । न हेलिरहेलिस्तेन । पर्युदासी मञ् ॥८०॥

वाङ्माला—नलस्य एकमात्र मागोदपद अपेक्षया उरुकुष्ठे आभार अङ्गुष्ठे विषयत एव त्रैमास्य मन्त्रादन करिवार हेच्छा अग्निश्राद्धे, हेहा डानहे वटे । इत्थं—छत्र अमृतस्य आकरं वनिशा उरुकुष्ठे हहेनैव, त्रिनि श्रुत्य नलस्य वनिशा, पद्मिनी तांहा द्वारा किं करिशा थाटक ? ॥८०॥

अन्वयः—तदेकलुब्धे हृदि अनर्घ्यं चिन्तामणिम् अपि लब्धं चिन्ता न अस्ति । (यतः) मम चित्ते सकलत्रिलोकीसारः पद्ममुखः एकः सः एव निधिः अस्ति ॥८१॥

मङ्गल व्यक्तीकृतं वाचा स्पष्टयति तदेकेति । तस्मिन् नले एकं केवलं लुब्धमभिलाषुकं तस्मिन्, इदं मनसि, अनर्घ्यम् अभिलषितवस्तुदाहृतात् अमूल्यम्, चिन्तामणिं तदाख्यं रत्नविशेषमपि लब्धं चिन्ता अभिलाषी नास्ति । कुत इत्याह यतः मम चित्ते, सकलायाः सर्वस्या एव त्रिलोकास्त्रिभुवनस्य सारः श्रेष्ठः, पद्मवत् मुखं बदनं यस्य सः, अन्यत्र पद्मः पद्मनामकी निधिरेव मुखं प्रधानत्वादायी यस्य सः, एकः केवलः, स नल एव, निधिः परसप्तविधनिधिलक्ष्मण इत्यर्थः, अस्ति । धनभास्त्रविशेषश्च निधिः । तेन च यस्याष्टादेव निधयो वर्तन्ते, तस्यैकेन चिन्तामणिना किं प्रयोजनमिति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धगतमर्थं प्रति परार्द्धगतवाक्याथ्य हेतुत्वात् वाक्याथ्यहेतुकं काव्यलिङ्गम्, निधिर्निधिलक्ष्मण इति निरुद्धं केवलरूपकम्, पद्ममुख इति पदद्वये, लुब्धे लब्धमिति चिन्ताचित्तेति च चेतुकानुप्रासः, अक्ष-लोकीति इत्यनुप्रासश्चेतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अष्टौ निधीनाह व्यासः—“पद्मसया महापद्मः ब्रह्मी मकरकच्छपी ।

मुकुन्दकुन्दौ नीलच निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”

लुब्धेति इच्छार्थत्वात् “अनुबन्धमिति—” इत्यादिना कर्तरि क्तः । अयाणां लोकानां समाहार इति त्रिलोकी विगोर्न ददित्वादीप्रत्ययः ॥८१॥

वाङ्माला—आभार मन, एकमात्र तांहा अग्निश्रेष्ठे लूक हहेहा पूङ्गिदाह; अटत्रा

सुतः स दृष्टः स (१) हरितसु मोहात् ध्यातः स नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।

ममाद्य तत्प्राप्तिरसुख्यो वा हस्ये तवाह्ये हयमेव शेषः ॥८२॥

सञ्जीवतामाश्रितपालनोत्थं (२) मत्प्राप्तविश्रायनञ्च पुण्यम् ।

निवार्यतामाह्यं ! वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये ! अद्य का ॥८३॥

तांशते अयम् अस्माद्विनाश कस्मिन्नात्र देहात् नहि । केन ना, अयम् अस्माद्विनाशेन मध्ये
येषु पञ्चप्रकृति निधि रूपा एकमात्र त्विहै आश्रित त्रिंशे त्रिंशे ॥८१॥

अन्वयः—सः सुतः, मोहात् हरितसु सः दृष्टः, नीरन्ध्रितबुद्धिधारः सः ध्यातः (च) । अद्य मम
तत्प्राप्तिः असुख्यः वा शेषः एतत् हयम् एव तव हस्ये आस्ये ॥८२॥

अथ दशभिः पूर्वैरात्मनो नलप्राप्ते समाकुलतां प्रकटयन्ती हं स तत्र प्रवर्तयति सुत इति । स प्रकृतो
नलः, सुतः प्रथमं विजयन्दिप्रभृतिभ्यः स्वरूपत आकर्षितः ; ततो मोहात् उन्मादादस्थीपस्थित्या बुद्धिर्विक्रान्ता,
हरितसु दिष्ट, स सुतपूर्वो नलः, दृष्टः अवलोकितः, चित्तस्य तन्मयत्वेन जगत एव तन्मयत्वादिति भावः ;
परञ्च नीरन्ध्रिता विषयान्तरज्ञानेन अनवच्छिन्नकृता बुद्धिधारा धाराबाह्यकबुद्धिर्यस्मिन् कार्येण तद यथा तथा,
स दृष्टपूर्वो नलः ध्यातश्चित्तितः । अतस्तदासक्ते पराकाशा मे सञ्जातेति भावः । तेन च अद्य मम तस्य
नलस्य प्राप्तिः, असुख्यः प्राप्त्यहासिर्वा, शेषः अवशिष्टम्, एतत् हयमेव, तव हस्ये आस्ये वर्तते तवायत्तनि-
त्यर्थः । त्वं यदि यतसे तदावयमेव नलं मां प्रापयितुमर्हसि ; अतस्तत्प्राप्तिसाधनीनैव, अथ न यतसे
तदा मे प्राप्तिर्न क्षीत्, तेन च मरणमिति तदपि तवाधीनमेवेत्याशयः ।

अथ तुल्यबलयोग्यनलप्राप्तिप्राप्तनाशयोर्विरोधस्य चातुरीयुतत्वात् विकल्पी नामालङ्कारः, “विकल्पस्तुल्यबलयोग्य-
विरोधचातुरीयुतः” इति दर्पणलक्षणात् ; अतुर्थं चरणी च्छेत्तामुपसर्गोभयोः संलुटिः । तथा “आत्मा
वारी दृष्टव्यः श्रोतव्यो मनस्वी, निदिध्यासितव्यश्च” इति सुतो “श्रोतव्यः सुतिवाक्येभ्यो मनस्वीपदपतिभिः ।
मत्वा च स्तुतं ध्येय एते दर्शनहेतवः ।” इति वचनेनात्मदर्शनं प्रति श्रवणादिप्रथमं हेतुतया निश्चिन्नात्
यथा श्रवणादिद्वारा आत्मदर्शनपूर्वकतत्प्राप्तिलक्षणे मोक्षो गुर्वायतः, तदभावे च तदायासान्मृत्युः ; तथा
प्रकारान्तरलक्ष्यश्रवणाद्वारा नलदर्शनप्राप्तिपूर्वकतत्प्राप्तिसत्त्वायत्ता, तदभावे च कामात्याचारान्मृत्युरित्युपमा-
ध्वनिः । पूर्वैरागो रसः, प्रसादो गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

नीरन्ध्रतातेति नीरन्ध्रिता, करोत्यर्थेनन्तात् नीरन्ध्रशब्दात् कार्येण क्तः ॥८२॥

वाङ्माला—आमि ठांशर कथा सुनिश्चाहि, मोहेश्वर प्रतापेव सकल निकटै ठांशरै
देविशाहि एव निरवच्छिन्नतावे बुद्धिप्रवाह सङ्गालित करिशा, ठांशर धानं करिशाहि ।
एथन आमार पक्षे ठांशर प्राप्ति किश। प्राणताग अवनिटे एहे दूरेटोई त्रोमार हाटे
त्रिंशे ॥८२॥

अन्वयः—आश्रितपालनोत्थं मत्प्राप्तविश्रायनञ्च पुण्यं सञ्जीवताम् । अद्य आह्यं ! इया
विशङ्का निवार्यताम्, अद्य भद्रे अपि हयं का मुद्रा ॥८३॥

सञ्जीवतामिति । आश्रितस्य श्रवणाजतस्य जनस्य मनेत्यर्थः पालनोत्थं रक्षयजनितम्, तथा मत्प्राप्तानां
विश्रायनानां मन्त्रमेव दानात् आगत इति तच्च, पुण्यं कार्यं, सञ्जीवतां वाह्यलोपावर्तताम् । नया सौख्ये
नलस्य योग्ये च एतत् हयं सम्भवति ; इतरेषां मम मरणमिवेत्याशयः । ननु त्वच्छेदकत्वमिति

સ્વજીવમપ્યર્થિમુદે (૧) દદશ્ચઃ તવ ત્વપા નેદ્દગવચ્ચસુદેઃ ।

મદ્ધાં મદીયાન્ યદચ્ચનદિત્સોઃ ધર્મઃ કરાદ્ભવ્યસિતિ કીર્તિધીતઃ ॥૮૫॥

દત્વા સ્વજીવં (૨) ત્વયિ જીવદેડપિ યુષ્યામિ જીવાધિકદે તુ કેન ।

વિધેહિ તત્ત્વાં ત્વદ્દેષુ શ્રોહુન્ (૩) અમુદ્ગ-દારિદ્ર્ય-સમુદ્ગ-મધ્યાન્ ॥૮૬॥

અર્થઘટ્ટઃ—મદીયાન્ અસન્ મદ્ધાન્ (૧૪) અદિત્સોઃ દેદશ્ચવચ્ચસુદેઃ તવ અર્થિમુદે સ્વજીવન્ અપિ દદશ્ચઃ યત્ ત્વપા ન (જાયતે, તન્) કીર્તિધીતઃ ધર્મઃ કરાત્ ભવ્યસિતિ ॥૮૫॥

બાલચાપલ્યે ન સાષ્ટેપમાદ્ સ્વેતિ । હે હંસ ! મદીયાન્ અસન્ નલાત્મકાન્ પ્રાપ્તાન્, મદ્ધાનિવ, અસ્તિત્વીઃ દાતુમનિષ્ઠોઃ, ઘટ્ટો ઘનપતનમયાધિકૃતો મુષ્ટિયેન સ વચ્ચસુદેઃ ક્ષપચ્, દેદશ્ચોડ્ભીકિકચાસી વચ્ચસુદેષિતિ તથા નિતાત્મક્ષપચ્ચલ્યેત્યર્થઃ; તવ સખ્યન્ધિની, અર્થિમુદે યાચકસન્નોવાય, સ્વજીવમપિ નિજજીવનમપિ, દદશ્ચો દધીષિ-ઝિવિપ્રમતિભ્યઃ, યત્ ત્વપા લક્ષ્યા, ન જાયતે । પરચ્ સ્વજીવનાઅપિ દદતામન્તિકે પરચ્ પરકીયસિવ અદદતી લક્ષ્યા જાયતૈવે ભાવઃ । તત્ત્વાન્, કીર્ત્યા દાનનિવન્ધનયશસા ધીતો ઘનલીકૃતઃ, ધર્મઃ પુષ્ટ્યમ્, કરાત્ હસાત્, ભવ્યસિતિ પતતિ । યથા ચ પરચ્ પરકીયદ્રવ્યસ્યેવ દાને આત્મની ન કાચિત્ પતિઃ, અથ ચ ધર્મો જાયતે; કિન્તુ તત્ત્વાપ્તિનિષ્ઠાવ હસાદ્ધમ એવ દાનજન્નો ધર્મઃ તન્નિવન્ધનં યશચ ભવ્યસિતિ; અતો મદીયાનેવ મદ્ધાં દેદીત્યાશયઃ ।

અથ અસન્નલયીર્થેડેપિ અમેદાધ્યવસાયાદતિશયોક્તિઃ, તથા વચ્ચસુદેઃ કૃતમુદેઃ કરાદ્ ભવ્યસિતિ વિરોધઃ વચ્ચસુદેઃ ક્ષપચ્ચસ્ય કરાદ્ ભવ્યસિતિવિરોધ ઇતિ વિરોધાભાસચ્ચેત્યનયોરજ્ઞાતિભાવેન સહચરઃ । પૂર્વરાગી રચઃ, પ્રસાદો ગુણઃ, વૈદર્ભો ચ રીતિઃ ।

“વચ્ચસુદેદ્દમુદૌ ક્ષપાણે ક્ષપણેડપિ ચ ।” ઇતિ વિશ્વઃ ।

“કષ્ઠંસ્વચં શિવિર્માસં જીવં જીમૂતવાદ્નઃ । દદૌ દધીષિરસ્યીનિ કિમદિયં મદ્ધાત્મનાન્ ॥

દત્ત્યુદ્દટઃ ॥૮૫॥

વાક્યાનાં—૪૧૧ ! તૂમિ આમાર આંગઈ આમાટેક નિદેડ હેહ્ન કરિટેહ ના; હુતરાં તૂમિ કુળનેર નિરોગમિ હેદેશ પડિહાહ । અહ-એ વાહારા આર્થોનિગેર નહોતેવેર નિયમ નિલેખેર જીવનપર્યાય દાન કરિશા થાટેકન, હાહાનેર નિષટ્ ટોમાર નજ્જાઉ અગ્નિટેહે ના રનિહા ટોમાર હજી હેદેડ કોર્કિધોત ધર્મ અનિત હેદેશ વાહેટેહે ॥૮૫॥

અર્થઘટ્ટઃ—જીવદે અપિ ત્વયિ સ્વજીવં દત્વા યુષ્યામિ; તુ જીવાધિકદે ત્વયિ કેન યુષ્યામિ । તન્ માં ત્વદ્દેષુ શ્રોહુન્ અમુદ્ગ-દારિદ્ર્ય-સમુદ્ગ-મધ્યાન્ વિધેહિ ॥૮૬॥

દમયન્તી હંસાન્તિકે આત્મનચિરકૃતઞ્જતાં વાચતે દસ્વેતિ । હે હંસ ! જીવં જીવનમાત્રં દદાતીતિ તન્નિજ્જીવિત્વે ત્વયિ વિધયે, સ્વજીવન્ આત્મની જીવનપર્યન્તમેવ દત્વા, યુષ્યામિ અદ્ધશીમવામિ; તુ કિન્તુ, જીવાન્ જીવનાત્ અધિકં પતિત્વાત્ શ્રેષ્ઠં મદ્ધાં દદાતીતિ તન્નિજ્જીવિત્વે ત્વયિ, કેન વસ્તુના કસ્ય વસ્તુનો દાનેનેત્યર્થઃ, યુષ્યામિ અદ્ધશીમવામિ, અપિ તુ કેનાપિ નેત્યર્થઃ; અગતિ પતિં વિના જીવનાધિકાવસ્તુનરામાવાદિતિ ભાવઃ । તત્ત્વાન્ નલદાનાત્, માં ત્વદ્દેષુ શ્રોહુન્ શ્રોધનવિધયે, અમુદ્ગઃ અસીમો યો દારિદ્ર્યમેવ સમુદ્ગમન પ્રાપ્ત્વં વિધેહિ કુલ મદ્ધાં મદ્ધાં પતિં દત્વા માં ચિરકૃતઞ્જાં વિધેહીત્યર્થઃ ।

અથ અતુર્થપાદે નિરત્તકેવલકપકલપાગ્રપ્રાપ્તસંયોરિકાત્પ્રયાનુપ્રવેશકપઃ સહચરઃ । પૂર્વરાગી રચઃ, વચ્ચીત્કષ્ઠ અપીરોગાભ્યાન્ ધીજી ગુણઃ, ગૌડી ચ રીતિઃ ॥૮૬॥

କ୍ରୀଷିଷ୍ଠ ମଞ୍ଜୀବିତମିବ ପଞ୍ଚମ୍ ଅନ୍ୟଥା ଚେ ଦକ୍ଷିତ ତଦସ୍ତୁ ପୁଞ୍ଚମ୍ ।

ଜୀବିଶଦାତର୍ଯ୍ୟଦି ତେ ନ ଦାତୁଂ ଯଶୋଽପି ତାବତ୍ ପ୍ରମଦାମି ଗାତୁମ୍ ॥୮୭॥

ବରାଟିକୌପକ୍ରିୟାୟାପି ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟାନ୍ ମେଧ୍ୟାଃ କ୍ଷତସ୍ତ୍ରୀନକ୍ଷବାଦ୍ରିୟନ୍ତେ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟେଃ ପର୍ବେଃ ଶ୍ଵଂ ନିପୁଞ୍ଚଂ ମଦନ୍ତଃ କ୍ରୀଷନ୍ତି ତାନିବ ତୁ ହନ୍ତ ମନ୍ତଃ ॥୮୮॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ତୁମ୍ଭ ଆମାକେ ଜୀବନପଦ୍ଧତି ନାନ କରିଲେଣ, ତୋମାକେ ଆମି ନିଜେର ଜୀବନ ନାନ କରିବା ଚକ୍ଷୁ ହେତେ ପାରି ; କିନ୍ତୁ ତୁମ୍ଭ ଆମାକେ ଜୀବନାଦିକ ବସ୍ତୁ ନାନ କରିଲେ, ଆମି ତୋମାକେ କି ନାନ କରିବା ଚକ୍ଷୁ ହେବ ? ଏତଦ୍ୱୟ ତୋମାର ବ୍ୟବହାରମାନେଷ୍ଠେର ବିବେଚନା ଆମାକେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦାଃତ୍ୟାମୟରେ ଯଥା କର (ତୋମାର ନିକଟ ଆମାକେ ଚିତ୍ର ଅପୂର୍ବ କରିବା ଗ୍ରାସ) ॥୮୬॥

ଅନ୍ୟଥା—ମଞ୍ଜୀବିତଂ ପଞ୍ଚମ୍ ଏବଂ କ୍ରୀଷିଷ୍ଠ ; ଚିତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ ନ ଅସ୍ତି, ତତ୍ ପୁଞ୍ଚମ୍ ଅସ୍ତୁ । (ହି)

ଜୀବିଶଦାତଃ ! ଯଦି ତେ ଅନ୍ୟତ୍ ଦାତୁଂ ନ ପ୍ରମଦାମି, (ତଥା) ଅପି ଯଶଃ ତାବତ୍ ଗାତୁଂ ପ୍ରମଦାମି ॥୮୭॥

ନଳଦାନେ ଫଳାନ୍ତରମାତ୍ କ୍ରୀଷିଷ୍ଠିତି । ଓ ହଂସ ! ମଞ୍ଜୀବିତଂ ମମ ଜୀବନସ୍ବରୂପମ୍, ପଞ୍ଚମ୍ ବିକ୍ରିୟଦ୍ରବ୍ୟମିବ, କ୍ରୀଷିଷ୍ଠ ; ମିତ୍ରତମନଳଦାନବିନିମୟେନିରାଶୟଃ । ନତୁ ତବ ଜୀବନକ୍ରିୟା ମମ କିଂ ନାମ ଫଳଂ ତସ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟବିନିୟୋଗା-
ସମ୍ଭବାଦିତ୍ୟାତ୍ ଚେଦ୍ଵଦି, ଅନ୍ୟତ୍ ଲୌକିକଂ ଫଳମ୍, ନାସ୍ତି, ତତ୍ ତଦା ପୁଞ୍ଚମ୍ ଧର୍ମ୍ୟେ ଅସ୍ତୁ ; ପରଂ ତଦାସ୍ତ୍ରୀନକ୍ଷପ-
ଦ୍ରବ୍ୟଦାନାଦିଲିପିପ୍ରାୟଃ । ଅଥ ପୁଞ୍ଚମ୍ ଶ୍ଵତୁ ପାରଲୌକିକଫଳଜନକଂ ତେନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥୟାମି, କିନ୍ତୁ ଧୈହିକଫଳଜନକଂ
କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରାର୍ଥୟାମିତ୍ୟାତ୍—ଓ ଜୀବିଶଦାତଃ ! ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରନଳଦାନକାରିନି ! ଯଦି ତେ ମୁଖ୍ୟମ୍, ଅନ୍ୟତ୍ ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରତୁଲ୍ୟମୁଖ୍ୟକଂ
ଦ୍ରବ୍ୟମ୍, ଦାତୁଂ ନ ପ୍ରମଦାମି ନ ଶକ୍ନୋମି ; ଅପି ତଥାପି, ଯଶଃ ତାହଶଦାନନିବନ୍ଧନାଂ ତବ ଶୁଖ୍ୟାତିମ୍, ତାବତ୍ ସାକ-
ଶ୍ୟେ ନ ଗାତୁଂ ଲୌକମଧ୍ୟେ କୌଞ୍ଵିତୁମ୍, ପ୍ରମଦାମି ଶକ୍ନୋମି । ତେନ ଯଶଃପ୍ରସାରାତ୍ମକ୍ ହିକମତ୍ତାଫଳପ୍ରସାରାୟାପି ମଦ୍ୟଂ
ମତ୍ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରଂ ଦାତୁମର୍ହସିତି ଗୋଚରଃ ।

ଅଥ ଜୀବନେ ପଞ୍ଚମ୍ଭାବୀପତ୍ୟ ପ୍ରକୃତକ୍ରୟୋପଯୋଗିତୟା ପରିଚାଳାୟାଞ୍ଜାରଂ, ଦ୍ଵିତୀୟଚରଣେ ଦକ୍ଷିତ-ହସ୍ତିତ୍ୟର୍ଥେ କାନ୍ତପ୍ରାସଂ,
ତତ୍ପ୍ରାସଂସ୍ଵରୂପାନ୍ତପ୍ରାସଂସ୍ଵରୂପେ ତଥା ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟିଃ । ତଥା ତଦିତି ତଦାଚ୍ୟେ ଅଦାବ୍ୟକ୍ତିମିତ୍ୟାବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵାଦିବଃ ; “ତଦାତୁ”
ଈତି ପାଟେ ନିବାସୀ ସମାଧେୟଃ । ଚତୁର୍ଥେ ତଥାପଦାନ୍ତୁକାବପି ବକ୍ତାଞ୍ଜାର ଦମୟନ୍ତ୍ୟାଃ କାମମପତ୍ତାନ୍ତୁ ନ ମୁଗ୍ଧପଦତାଦିବଃ
ମତ୍ତୁତ ଗୁଣ ଏବଂ “ତତ୍ତାବାନନ୍ଦମପାଦିଃ ସ୍ଵାସ୍ତୁଗ୍ଧପଦତା ଗୁଣଃ” ଇତି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପକାନ୍ତୁ । ପୂର୍ବଂରାଗୀ ରସଃ, ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ,
ବିଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

“ସାବନାବନ୍ଧ ସାକାନ୍ତ୍ୟେଽବଧୀ ମାନେଽବଧାରଣେ” ଇत्यମରଃ ॥୮୭॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ଓ ହଂସ ! ଆମାର ଆମାର ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରକେ ଦିଶା, ଆମାର ଜୀବନରୂପ ବିକେଶ-
ଦ୍ରବ୍ୟ କ୍ଷୟ କର ; ତାହାତେ ଅସ୍ତ୍ର ଫଳ ଯଦି ନା ହେବ, ତବେ ମୁଖାହି ହେବ । ଓ ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରନାଥ !
ଆମି ଯଦି ତୋମାକେ ପ୍ରାଣେଶ୍ଵରର ତୁମ୍ଭାମୁଖ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦିତେ ନାହିଁ ପାରି ; ତଥାପି ତୋମାର ମୟୁକ୍ତ
ସ୍ବପ୍ନ ଗ୍ରାହିତେ ପାରିବ ॥୮୭॥

ଅନ୍ୟଥା—ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଃ ବରାଟିକୌପକ୍ରିୟା ଅପି ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟାନ୍ କ୍ଷତସ୍ତ୍ରୀନ୍ ନ ଆଦ୍ରିୟନ୍ତି । ତୁ ଶ୍ଵଂ ନିପୁଞ୍ଚଂ
ମଦନ୍ତଃ ମନ୍ତଃ ପ୍ରାଚ୍ୟେଃ (ଅପି) ପର୍ବେଃ ତାନ୍ ଏବଂ କ୍ରୀଷନ୍ତି ହନ୍ତ ॥୮୮॥

ସଞ୍ଜନାଃ ଶ୍ଵଳ୍ପଲକ୍ଷଣାସ୍ତୁ ପଞ୍ଚମ୍ କ୍ରୀଷିଷ୍ଠ ବରାଟିକୌପକ୍ରିୟା । ଅଥବା ପଞ୍ଚାକ୍ଷରୀ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟା ଧନିନୀ ଧନଲୁପ୍ତା ଜନା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ,
ବରାଟିକୌପକ୍ରିୟା ଏକକପର୍ଦ୍ଦକମାନ୍ଦେ ଯା ତପକ୍ରିୟା ତପକାରଣେ ନାପି, ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟାନ୍ ଲକ୍ଷ୍ମୀନୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟାନ୍, କ୍ଷତସ୍ତ୍ରୀନ୍ କ୍ଷତୀପକାରକାରିଣୀ
କ୍ଷତାନ୍, ନ ଆଦ୍ରିୟନ୍ତି ନ ଯଦ୍ଵିଜନ୍ୟନ୍ତି, ଏକକପର୍ଦ୍ଦକବ୍ୟୟିନୀପି ଶ୍ଵିତକ୍ଷତସଞ୍ଜନାମପି ନାୟତୀକୃତବ୍ୟବଧିଃ, ଧନଲୁପ୍ତା-

স ভূমুদষ্টাবপি লোকপালা: তে মে তদেকাশ্চিয: প্রসেদে ।
ন হীতরসাদ্ ঘটতে যদেত্ব স্বয়ং তদাসিপ্রতিভূম'মাভু: ॥৮১॥
অকাঙ্ক্ষমেবাম্ভুবার্জিতস্য ভূত্বাপি সূন্য' মযি বীরবল্য ।
অবাস মে কিং নলদত্বমেত্ব কৰ্ত্তা হৃদসন্দনলোপকৃত্যম্ ॥৮০॥

দিতি ভাব: । তু কিন্তু, স্বমাত্মানন্, নিপুণ' মণন: কার্য'দ্বারা লোকসমাজে কুশল' প্রকাশয়ন:, সন্ত: সাধু-
জন:, প্রার্থনৈব পর্ষে'বিনিময়দ্রব্য:, তানৈব কৃতজ্ঞান্ জনান্, কৌশলি' আয়নীকুৰ'ন্তি । ইত্য ইবে' । অত: সাধু'বান্ মদীয়মিব প্রিয়তম' নল' মম' দত্বা মা' চিরকৃতজ্ঞা' কৌশাণু ইতি ভাব: ।

অথ ইত্যাশেচয়া সত্যমাধিক্যবর্ণ'নাৎ ব্যতিরেকালঙ্কার:, লভ্যান্ নেত্যা ইতি ক্বে'কানুপ্রাস:, পরাৰ্হে' তু ইত্থনু-
প্রাস ই-যে'তেষা' সং'সৃষ্টি: । মাধুর্য' গুণ:, বী'দর্শী' চ রীতি: ।

“ইত্থ আকৌ ধনী” ইত্যমর: ॥৮০॥

বাঙ্গালা—একটি কণ্ঠকমাত্তর উপকার দ্বারা বীরবল্য হইয়া থাকেন,
সেই কুতজ্ঞানগকেও ধনী লোকের আদর করে না; কিন্তু আপন আপন কার্য দ্বারা
আপনাদিগকে নিপুণ বলিয়া বিখ্যাতকারী সাধু লোকের আশ্রয়স্থ পণ করিয়াও সেই
কুতজ্ঞানগকে আশ্রয় করিয়া থাকেন ॥৮১॥

অন্বয়:—“স: ভূমুত' অটী' অপি লোকপালা: ; তদেকাশ্চিয: মে তী: প্রসেদে । হি (ত্ব') স্বয়ম্
অগত্য মম যত্ তদাসিপ্রতিভু: অমু:, (তত্) ইতরস্মাত্ ন ঘটতে ॥৮১॥

ইতোপি ত্বয়া মে ধ্রুবনৈব নলৌ দাতব্য ইत्याঙ্ক স ইতি । স প্রজ্ঞত:, ভূমুত' রাজা নল:, অষ্টাবপি লোকপালা
ইন্দ্রাযজ্ঞদিকপালস্বরূপ: ; “অষ্টানানু সুদৈন্দ্রাণা' মাভাভিনি'ক্ষিতৌ বপ:” ইতি স্মৃতে রাজৌ লোকপালাশ্চসমুত-
ত্বাদিতি ভাব: ; অতএব তবিন্ নলৈ পকায়া অনুরাগালিঙ্গ্যাদেকতানা ধীভূ'দ্বিয'স্বাস্তস্যা:, মে মম, ত'চিন্দ্রা-
দিমিরষ্টাভিরপি লোকপাল:, প্রসেদে প্রসন্ন'জাতম্ ; নলস্য ইন্দ্রাদিলোকপালস্বরূপতয়া নলজ্ঞানেনৈব ইন্দ্রাদি-
জ্ঞানস্য সিদ্ধত্বাত্ জ্ঞানৈব চ জ্যেযক প্রসন্নতয়া: শাস্ত্রীয়ত্বাত্ প্রত্যক্ষসিদ্ধলাভ'ন্যায়: । হি যজ্ঞাত্, ত্ব' স্বয়-
মাগত্য মম যত্ তত্ব নলস্য আসী'লাভে, প্রতিভূল'প্রক:, অমুভূ'তো'সি, তত্ ইতরস্মাত্ ইন্দ্রাদিলোকপালপ্রসাদ-
ভিন্নাত্ কারণাত্, ন ঘটতে ন সম্ভবতি । তস্মাদধমণৌ যথা ক্ষণযজ্ঞায় লপ্রকমনুস্বল্পবশ্যমিব তত্ প্রাপ্নীতি,
তথা অক্ষমপি নললাভায় ত্বামনুস্বর্তী' অবশ্যমিব নল' প্রাপ্তশাসীতি ভাব: ।

অথ প্রসাদ' প্রতি তদেকাশ্চিযৌপদস্যার্থী' ঐগুরিতি পদার্থঐগুকা' কাব্যলিঙ্গম্, তত্জ্ঞতা' চ বিশিষ্টি: তেন চ
ইন্দ্রাদেধী লোকপালা মযি প্রসন্ন: তত'এব চ তব স্বয়মাগমনাত্ লপ্রকমনুস্বল্পবশ্যমিব তত্ প্রাপ্নীতি,
শ্রৈবপাদে ইত্থনুপ্রাস'চিৎ সং'সৃষ্টি: । পূর্ব'রানৌ রস:, প্রসাদৌ গুণ:, বী'দর্শী' চ রীতি: ।

“সুখ'প্রকা: প্রতিমুখ:" ইত্যমর: । প্রসেদে' ইতি ভাবে লিট্ ॥৮১॥

বাঙ্গালা—সেই নলরাজা, আট জন নিকুণালেন্দ্রে স্বরূপ; সুতরাং আমি একাধ-
টিতে অনেক ধ্যান করি বলিয়া, সেই নিকুণালেন্দ্রে আমার প্রতি অগ্ন হইয়াছেন । কারণ
তুমি নিজেই আসিয়া যে আমার নলপ্রাপ্তির বিষয়ে আশ্রয় হইয়াছ, তাহা অল্প কারণ হইতে
ঘটিতে পারে না ॥৮১॥

অন্বয়:—অকাঙ্ক্ষম্ এষ আম্ভুবা মযি অর্জিতস্য রসস্য সূন্য' ভূত্বা বি: অপি অবাস্ নলদত্বম্,
ইত্থ মে হৃদ: সন্দনলোপকৃত্য' কিং ন কৰ্ত্তা ? ॥৮০॥

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल खेय्यसहै विचारः ।
गुरुपदेशं प्रतिमिव तीक्ष्णा प्रतीचते जातु न कालमर्तिः ॥८१॥

मम सत्पापशान्तिकारी भवानिव भविष्यतीत्याह चकास्त्विति । अकास्त्वमेव अनवसरमेव कन्वावस्थापान-
सङ्गतत्वात् अयुक्तकालमित्यर्थः यथा स्वातन्त्र्या, आत्ममुखा कामिन, ममि अर्जितस्य उत्पादितस्य, रथस्य शब्दस्य
'कालमिवयै ईदृशकधीपकधनस्येत्यर्थः, मूलं कारकम्, भूत्वा विरपि पथी सन्नपि भवान्, नलदत्तं मत्प्रियतमनल-
दातृत्वम्, एव प्राप्य उपयुक्तप्रतीचकाव्ये न मन्त्रं नलं दत्तैत्यर्थः, मे मम, इदः कामसन्ततद्वयस्य, अन्दनस्य-
ज्जल्यं अन्दनस्यपनकाव्यं शीतलत्वमिति तात्पर्यम्, किं न कर्ता न करिष्यति, अपितु अवश्यमेव कर्त्तव्यः ।
कन्वावस्थापानीदृशः कामलापः सर्वथावासङ्गतः, तस्य च कारणं भवानिव । सुतराच्च तन्निबन्धनसत्पापशान्तिरपि
तर्थात् कर्त्तुमुचितमिति नलं दत्त्वा तां शान्तिं विधेहीति भावः ।

पञ्चमारे तु अकास्त्वमेव कल्परचितमेव यथा स्वातन्त्र्या, आत्ममुखा श्रद्धया, अर्जितस्य सुदृष्ट्य, शीरवस्य
तदव्यवहारवशीत्यर्थः, मूलं श्रद्धादयो भूत्वा, भवान्, ममि विषये, नलदत्तम् उशीरत्वम्, एव प्राप्य, मे मम
इदं वचसः, अन्दनस्यपनकाव्यं अन्दनात्काङ्क्षारागस्यपनकाव्यम्, किं न कर्ता न करिष्यति, अपि त्ववश्यमेव
कर्त्तव्यः ।

अथ शीरवस्येति शब्दच्छेदान् समग्रः शब्दत्रयेः, अन्वयत्रयेः, उशीरत्व-नलदातृत्वयोर्द्वयस्य अर्जि-
दाध्यवसायादतिशयोक्तिः, इति शरीरव्यवसायस्य मूलत्वस्य प्रकृत्यन्दनस्यपनकाव्यकरणीयमित्यात् परिचयः,
प्रकृत्यन्वयव्याख्यायैव अन्वेन कर्त्तुमशक्यत्वात् ज्ञानमिव ज्ञानमिति सादृश्यत्वेरेव अलम्बनवद्वैतसम्बन्धा निदर्शनं,
अर्थापत्तिश्चेति वामहान्निभावेन सङ्करः । पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वेदमो च रीतिः ।

“काव्यसम्पत्तिस्तद्वत्त्वैवास्तीत्यन्वयः । कुतश्चित्ते इहमिन्द्रादीहन्ते रक्षितं न ज्ञियामः” इति
मीदिनी । “वि-विश्वर-पतमवः” “स्वाशीरवः शीरतरं मूलोऽश्रीरमस्त्रियोज । अमयं नलदं सौम्यम्”
श्रुत्याद्यमरः ॥८०॥

वाङ्माला—कामदेव असमयतेहै आमाते एहैरूप कथोप कथन घट्टेहिनाहेन ; पक्षी
हैशेथो तुमिहै ताहार मूल । श्रुत्राः एथन कुमि ननक दान करिशा आमार रूपरे चम्पन-
लेपनेन कार्य करिसे ना कि ? ॥८०॥

अन्वयः—विलम्बा अलं, हि त्वरितुं वेला (वर्तते) ; खेय्यसहै कार्ये किल विचारः
(कर्त्तव्यः) । तीक्ष्णा प्रतिभा गुरुपदेशम् इव तीक्ष्णा अर्तिः जातु कालं न प्रतीचते ॥८१॥

इदानीं नलमावलीकर्त्तुं शीघ्रं प्रवर्त्तयति अलमिति । विलम्बा अलं नलमावलीकर्त्तुं विलम्बी न
कर्त्तव्यः ; हि यस्मात्, त्वरितुं तस्मिन् कार्ये सत्तरीमवितुम्, वेला समयो वर्त्तते । अद्यशुभदिननिदम्,
तत् शुभदिनं विचार्य नमिष्यामीत्याह खेय्यसहै विलम्बघ्नी, कार्ये किल कर्त्तव्येव, विचारः अद्यशुभदिन-
विचारः कर्त्तव्य इति ज्ञेयः । अथ कथमेहद्वी ते त्वरेत्याह तीक्ष्णा, प्रतिभा विलम्बघ्ना कुञ्चिः, गुह्योः
विचक्षण उपदेशमिव, तीक्ष्णः तीव्रः, अर्तिः पीडा, जातु कदाचिदपि, कालं काबान्तरम्, न प्रतीचते न
प्रकृते । एतेनात्मनो मरुती कालपीडा सञ्जातेति सूचितम् ।

अथ श्रीतोषणा, सामान्येन विज्ञेयसमर्पणद्वयोऽर्थान्तरव्यासमानयोरङ्गाभिधानेन सङ्करः, शीघ्रि-
चितीवचरचमतेन चकानुशासनेन संसृज्यते । पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वेदमो च रीतिः ।

विलम्बेति “अलं कालोः प्रतिषेधयोः क्वा वा” इति क्वा । त्वरितुमिति “कालसमवेलाः अन्वये तु च
इति तुम् ॥८१॥

অম্বর্ষনীয়: স গতেন রাজা ত্বয়া ন শুভান্নগতৌ মদর্শম্ ।

প্রিয়াস্ব-দাশিষ্য-বলীতু ক্রতো হি তদৌদয়েদম্ববধূনিবেধ: ॥২২॥

শুভান্ন-সম্মোগ-নিতান্নতুষ্টে ন নৈবধে কার্যমিদং নিগাধ্যম্ ।

অপাং হি তস্মায় ন বারিধারা স্বাদু: সুগন্ধি: স্বদতে তুথারা ॥২৩॥

বাক্যনি।—২২গ! বিবশ করিও না; কারণ, মধুর হৃদয়ার সমধ উপাহৃত হই-

যাছে। কেন না, যে কার্য বিবশ সহিতে পারে, তাহাতেই শুভাভুত দিনের বিচার করা উচিত। দেখ যুদ্ধ প্রতিভা যেমন গুরুপন্থের প্রতীক্ষা করে না; তেমন কোন প্রবল পৌড়া, কখনও কালান্তর প্রতীক্ষা করিতে পারে না ॥২১॥

অন্বয়:—গতেন ত্বয়া শুভান্নগত: স: রাজা মদর্শং ন অম্বর্ষনীয়:। হি তদা প্রিয়াস্ব-দাশিষ্য-বলীতু ক্রত: অম্ববধূনিবেধ: উদযেত ॥২২॥

ইদানীং চতুর্মি: শ্রীকৈ: স্বপ্রার্থনানিবেদনাবসরমাহ অম্বর্ষনীয় ইতি। গতেন ইত: স্থানান্তরীপস্থিতেন ত্বয়া, শুভান্নগত: অন্ত:পুরস্বীমশ্চক্ষিত:, স রাজা নন:, মদর্শং সম্মিতম্, ন অম্বর্ষনীয়: 'পরিণয়েন দময়নীর' অনানুগ্রহাতু' ইত্যেব' ন প্রার্থনীয়:। হি যজ্ঞাতু, তদা তস্মিন্ কালি, প্রিয়ায়া প্রিয়াসু বা আশ্বদাশিষ্যবলীতু সৌখিকৌদার্য'বশাতু ক্রতেন নৈব বিহিত:, অম্ববধূনিবেধ: 'অমর্থেন আশিষ্য বা সমাশা পূর্ণা: তৈনাম্বা' স্থিত' ন পরিণয়ান্তি' ইত্যেব' অম্ব: অম্বস্বীপরিণয়ননিবেধ:, উদয়েদাবির্ভবেতু। তথা আশ্বরমস্বীপরিণয়াকায়া সত্যামপি পরিণীতরূপসমীপে কেবলসৌখিকৌদার্য'বশাতু তামিচ্ছা ন প্রকাশয়েতু প্রত্যুতান্বরমস্বীপরিণয়' নিষিদ্ধা-ইত:; তদা চ তবীয়মমমী ভবেদিতি ভাব:।

অনু পূর্বরামী রস:, প্রসাদৌ গুণ:, বৈদর্শী চ রীতি: ॥২২॥

বাক্যনি।—২২গ! তুমি যে হৃদয়ে বাইবা, অস্ত:পুরে জৌনগের মধ্যে থাকাকালীন যে রাজ্যকে আশ্রয় জ্ঞত কোন প্রার্থনা করিও না। কারণ, সে সময়ে শ্রিত্তমানগের প্রতি যৌনিক উদারতাবশত: কাহার মুখ হইতে অস্ত্র জৌ বিবাহের নিষেধবাক্যই প্রকাশ পাইবে ॥২১॥

অন্বয়:—শুভান্ন সম্মোগ-নিতান্নতুষ্টে নৈবধে ইদং কার্যং ন নিগাধ্যম্। হি স্বাদু: সুগন্ধি: তুথারা (অ) বারিধারা অপাং তস্মায় ন স্বদতে ॥২২॥

শুভান্নমিতি। শুভান্নান্নান্ন:পুটিকাণা সম্মোগেন রমণসুভৌপভীমেন, নিতান্নতুষ্টে অল্ললস্নতুষ্টে, নৈবধে অসী, ইদং সম্বিতম্ কার্যে কৰ্ত্তব্যম্, ন নিগাধ্যং ন বস্তুম্। হি যজ্ঞাতু, স্বাদু: শক'রাতিমিশ্রণে মধুরা, সুগন্ধি: কর্পূ'রাতিমিশ্রণে সৌরভবতৌ, তুথারা স্নীতত্বা চ, বারিধারা 'অস্ত্রজলপাত:', অপাং তস্মায় জলপানেন, লস্নতময়ে জনায়, ন স্বদতে ন বীচতে। তথা চ তাড়শী স্বৃষ্ণীয়াপি জলধারা যথা জলপনে নৈব পূর্বে নিতান্ন-প্রত্যাব জনায় ন বীচতে, তথা অন্ত:পুররমস্বী'রমণেন নিতলকামায় নলায় বিলম্বচগুণাষ্য'ং ন বীচয়েতি ভাব:।

অনু এবম্ব দৃষ্টান্তোক্তকার:, তাড়শজলধারারূপকারণে সত্যপি বচিৰূপতত্বকায়াগুণত্বপং বিশেষীকৃত্যং ত্বনয়ৌ-বৃদ্ধাশ্রমবিন স্তবর:। পূর্বরামী রস:, প্রসাদৌ গুণ:, বৈদর্শী চ রীতি:।

"শুভান্নান্ন:পুটী কক্ষাসিদ্ধৌ যৌনিতি মূপতে:" ইত্যজয়:। অপামিতি "করয়ে পুস্ত্রপ্রার্থস্য চ" ইতি করয়ে অসী। তস্মায়েত "বস্তুমাণাং প্রীতমাস:" ইতি সম্পদানত্বাচতুর্থী। সুগন্ধিরিতি "মৃতপল" ইত্যাদিক্স গন্ধ-স্বাদাদিস্ব প্রত্যয়: ॥২২॥

त्वया विधेया न गिरो मदर्थः क्रुधा कदुष्ये इति नैषधस्य ।

पित्ते न दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥८४॥

धरातुरासाहि मदर्थयाच् आ कार्या न कार्यान्तरबुद्धिचित्ते ।

तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभक्त्यन्तश्चाचरणस्य मुद्राम् ॥८५॥

वाङ्मना—नग यथन अष्टःपुत्रश्च रमणीयनेत्र मृच्छागे अत्रात्त मङ्गटे थाकेन, तथन एहे कार्थेय कथा बलिउ ना । कारण, ये वाङ्मि जनगान करिवा तृप्ति नाउ करिवाछे; उाहार आर अच'ह, अगकि एव नौतल जनधाराउउउ कचि हय ना ॥२७॥

अन्वयः—(६) हंसकुलावतंस ! नैषधस्य इति क्रुधा कदुष्ये (सति) त्वया मदर्थः गिरः न विधेयाः । पित्ते न दूने रसने सिता अपि तिक्तायते ॥८४॥

त्वयति । हे हंसकुलावतंस ! हंसवंशालङ्कारस्वरूप ! नैषधस्य मलय, इति चित्ते, क्रुधा कुतोऽपि कोपेन, कदुष्ये ईष्यमाने सति मङ्गतां चित्तं मङ्गतां क्रोधेनापि विशफीषं न भवतीति कदुष्य इत्युक्तम् । त्वया मदर्थं मद्विषयाः, गिरो वाक्यानि, न विधेया न वक्तव्या इत्यर्थः । मद्विषयकवाक्यानां मधुरत्वे सत्यपि चित्तस्य कीपकलुषिततया कटुत्वप्रतीतिरेव सम्भवादिति भावः । तथा च पित्ते न दूने सन्नामे दूषित इत्यर्थः, रसने जिह्वा-याम्, सितापि शर्करा, तिक्तायते तत्तरसनिम्बादिबदाचरति ।

अत्रापि दृष्टान्तोऽलङ्कारः क्वचित्पमया संयज्यते । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“रसनं ज्ञानिते स्वादि रसज्ञाराक्षयोरपि ।” “सितस्त्ववसिते बद्धे वणे सिता तु शर्करा” इति च हेमचन्द्रः ।

कदुष्य इति “कीः कत्” इति कुशब्दस्य कदादेशः । दूने इति “टुदु उपतापे” इति दुषातोः “आयोदन-बन्धाच्च” इति निष्ठानत्वम् “दुग्दीदीर्घश्च” इति दीर्घत्वञ्च ॥८४॥

वाङ्मना—हे हंसकुलकुल ! नलेर छिउ वेषे कनुषित थाकिने तूमि आमार दिवयेर वषाञ्जलि बलिउ ना । कारण, पिउ धारा रसना कनुषउ थाकिने; उाहाउे शर्क-राउ तिलेर ज्ञार अमृदुत हय ॥२८॥

अन्वयः—धरातुरासाहि कार्यान्तरबुद्धिचित्ते (सति) मदर्थयाच् आ न कार्या । तदा अर्थितस्य अनवबोधनिद्रा अवशाचरणस्य मुद्रा विभक्ति ॥८५॥

धरेति । धरातुरासाहि चित्तीन्दे गर्ल, कार्यान्तरबुद्धिचित्ते अन्यकर्मनिविष्टमनसि सति, मदर्थयाच् आ मत्प्रयोजनप्रार्थना, न कार्या त्वया न कर्तव्या । कथमेतदित्याह तदा तजिन् काले, अर्थितस्य त्वया प्रार्थितस्य विषयस्य, अनवबोध एव कार्यान्तरबुद्धिचित्तस्यान्तलस्य अनवगम एव निद्रा इन्द्रियविग्रामः, अवशाचरणस्य अर्थितविषये अवहेलनाकरणस्य, मुद्रा चिह्नम्, विभक्तिं धारयति भविष्यत्सामोष्ये वनं मानेति धारयिष्यतीत्यर्थः । तथाचैव ततोत्साहमङ्गान् पुनस्तदुत्सापनप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

अत्र याचंजत्या अकर्तव्यत्वं प्रति परार्थगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, अनवबोध-निद्रेति निरुद्धं कैवल्यरूपकम्, कार्या कार्याति निद्रा-मुद्रेति च ऋकानुभास इत्येतेषां निधौ निरपेक्षतया संलटिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

धरातुरासाहीति तुराशब्दीपपदे सङ्घातोः “सङ्घन्द्वि” इति निधि रूपम् । इन्द्वीति तु प्राधिकम् । तथा च कुमारसम्भवेऽपि प्रयोगः—“तुरासाहं पुरीषाय धाम स्त्रायभुव ययुः” ॥८५॥

वाङ्मना—मशाराज नलेर छिउ यथन अष्ट कार्थे निविडे थाकिने, तथनउ तूमि

বিশ্বে ন বিশ্ভাষ্যমিদং নরেন্দ্রে তস্মাত্ত্বয়াস্মিন্ সমবং সমীক্ষ্য ।
 আত্মনিকাসিদ্ধি-বিলম্বিসিদ্ধয়ো: কাৰ্য্যস্য কাৰ্য্যস্য যুধা বিভাতি ॥২৫॥
 ইত্যুক্তবত্যা যদসৌপি সজ্জা সানীচিতৌ চেতসি নশ্বকাসু ।
 অরসু সাচৌ তদদৌষতায়াং উন্মাদ্য যস্মাদদৌষবদন্তাম্ ॥২৬॥

আমার কল্প প্রার্থনা করিও না। কারণ, তখন সেই প্রার্থিত বিষয়ের অনবগতিকরূপ দিখা, অরজ। কহাত নকন ধারণ করিবে ॥২৫॥

অন্বয়:—তস্মাত্ (হে হংস !) বিশ্বে ন ত্বয়া সমবং সমীক্ষ্য অস্মিন্ নরেন্দ্রে ইদং বিশ্ভাষ্যম্ ।
 কাৰ্য্যস্য আত্মনিকাসিদ্ধি-বিলম্বিসিদ্ধয়ো: (মध्ये) কা কাৰ্য্যস্য যুধা বিভাতি ? ॥২৫॥
 বস্তুসমুপসংহরতি বিশ্বে নেতি । তস্মাত্ সুসীক্তকারণাত্, হে হংস ! বিশ্বে ন অবসরহীন ত্বক্, সময়নব-
 স্তরম্, সমীক্ষ্য দৃষ্টা, অস্মিন্ নরেন্দ্রে নলি, ইদং মত্প্রার্থনম্, বিশ্ভাষ্য নিবেদনীয়ম্ । অথ তস্মাত্ বিশ্বে নৈব
 নব কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ্ভবিত্বতীয়াহ কাৰ্য্যস্য প্রয়োজনক, আত্মনিকৌ বাসৌ অসিদ্ধিঃ ইতি আত্মনিকাসিদ্ধি: সিদ্ধি-
 রন্যথাभाव:, বিলম্বিনী পরকালভাবিনী বাসৌ সিদ্ধিঃ ইতি বিলম্বিসিদ্ধি: সিদ্ধি: প্রাগभाव: তयोर्मध्ये, কা
 কতরা, কাৰ্য্যস্য মাননীয়স্য তব, যুধা আশাস্ত্বলান্ ভদ্রা, বিভাতি প্রতিভাতি বিবেচনাসিদ্ধা ভবতি ? তত্ত্ববুধীতি
 শ্রীষ: । তথা च काৰ্য্যস্য আত্মনিকাসিদ্ধৌ তদাশায়া অপি লোপ:, তুন্নিবন্ধনচিরং গরীয়ানুতাপয ; বিলম্বি-
 সিদ্ধৌ তু সিদ্ধি: পূৰ্বে যাবন্ কিয়ৎশ্রান্তি: পরঞ্চ গরীয়ানানন্দ ইতি তयोर्मध्ये বিলম্বিসিদ্ধিঃ সৰ্ব্বথা অযতীতি
 মম মতনিবন্ধনস্বর এব প্রতীচচৌয় ইत्याশ্রয়: ।

অত্রাপি পূৰ্ব্ববন্ কাব্যলিঙ্গম্, বিশ্বে ন বিশ্ভাষ্যমিতি সমবং সমীক্ষ্যেতি চ স্মৃতিপ্ৰাস:, কাৰ্য্যস্য কাৰ্য্য-
 স্যেতি যমকশ্চ ত্যেতিবাং সংসৃজি: । পূৰ্ব্বরাগী রস:, প্রসাদী গুণ:, বঁদনী চ রীতি: ।

আত্মনিকৈতি কৌপধলিঙ্গ “সংস্রাপুরকৌপধাস্তু ন” ইতি পু বহাবানবিধমসক্তাবপি তথাযস্মলান্ “কৰ্ম্ম-
 ধারয়সংগে তু তুংবহাবৌ বিভীষতে” ইতি পুংবহাব: ॥২৫॥

বাক্সালা—অতএব হংস ! তুমি বিজ্ঞানোক ; সুতরাং অবসর প্রতীক। করিয়া,
 আমার বিষয় সেই রাজাকে জানাইবে । কেন না, কার্যের একেবারেই সিদ্ধি না হওয়া,
 আর বিলম্বে সিদ্ধি হওয়া এই দুইটির মধ্যে তোমার মতে কোনটী ভাল বলিয়া বিবেচনা
 হয়, (তাহা বল) ॥২৬॥

অন্বয়:—ইতি উক্তবত্যা যন্ সজ্জা অসৌপি, সা সানীচিতৌ ন: চেতসি নশ্বকাসু । তু অর: তদ-
 দৌষতায়াং সাচৌ ; য: তান্ উন্মাদ্য তন্ তন্ অদৌষদন্ ॥২৬॥

ইত্যনালপেন জাতং দময়ন্ত্যা নিবঁজ্যতাড়ীণং কবি: পরিহরতি ইতোতি । ইতি ইত্যম্, উক্তবত্যা অজ্ঞা:
 কবয়ন্ত্যা দময়ন্ত্যেবং, যন্ সজ্জা, অসৌপি সজ্জা, সা সজ্জাভ্যাগলুপ্তা সানীচিতৌ সানীচিবদন, ন:
 অজ্ঞাক কবিপ্রভূতান্, চেতসি, নশ্বকাসু প্রকাশ্যতাম্ । তু কিন্তু, অর: কামদেব:, তস্মাৎ দময়ন্ত্যা: অদৌষ-
 তায়াং সজ্জাভ্যাগলুপ্তদৌষজনতাবান্, সাচৌ সাচাত্ দ্রষ্টা । অন্ত্রপল্লবত্বান্ চ কথং সাচৌ সাদিত্বাৎ য:
 অর:, তা দময়ন্তীন্, উন্মাদ্য নহৌহৈন উন্মাতীকৃত্ব, তন্ তন্ “বিশ্বাসুনা স্মাস্মিন তু পদন্তু” ইত্যাদি-
 কপন, অদৌষদন্ যদিত্বান্ । উপল্লবত্বাৎ কথমুন্মাতীকরত্মিন্যুপল্লব: কাল: প্রাক্ দময়ন্তীং প্রলম্ভা ন্যপ-
 ক্ষন্ সজ্জতোক্ত দাত্ পরম্বপক্ষদ্বিতি চ তদ্বিহঁবিতায়াং সাচৌ সানিগুণমত্বেব । তথা চ দময়ন্তী কামদেব
 তাড়নৌ প্রগক্তমানসকৌপিকপুণ: সন্মাবত ইতি প্রকৃত্যে সা নিহঁবৈবেতি ভাব: ।

অন চিত্তোচেতি স্মৃতিপ্ৰাসৌপধায়া:, প্রসাদী গুণ:, বঁদনী চ রীতি: ॥২৬॥

চন্দ্ৰমাসায়া হরঃ স্মরস্ব দ্বাবপ্যসীমাং সুদসুদহতে ।

পূবঃ পরস্বর্জিতয়া প্রসূনং নূনং দ্বিতীযো বিরহাধিদূনম্ ॥২৮॥

তথাভিধানোমথ রাজপুত্রীং নির্ণয়ি তাং নৈষধবরারাগাম্ ।

অমোচি বস্তুপুটমৌনমুদ্রা বিহায়স্য তেন বিহস্য ভূয়ঃ ॥২৯॥

বাঞ্ছালা—প্রমত্তী এইরূপ বাল্যে থাকিয়া যে বক্ষা ত্যাগ করিয়াছিলেন, তাহা আমরাও মনে অত্যন্ত বালিয়া প্রকাশিত হউক ; কিন্তু তাঁহার নির্দোষতার বিষয়ে স্বয়ং কামদেবই সাক্ষী ; যিনি তাঁহাকে উন্নত করিয়া সেই সেই কথা বলাইয়াছিলেন ৷২৭॥

অন্বয়ঃ—হরঃ স্মরস্ব (এতী) হী অপি চন্দ্ৰমাসায়া নূনম্ অসীমাং সুদম্ চহহতে । পূবঃ পরস্বর্জিতয়া প্রসূনম্ (চন্দ্ৰমাসায়া সুদম্ চহহতে) ; দ্বিতীযঃ (তু) পরস্বর্জিতয়া বিরহাধিদূনম্ (চন্দ্ৰমাসায়া সুদম্ চহহতে) ॥২৮॥

নতু দময়ন্ত্য। চন্দ্ৰমাসায়াঃ স্মরস্ব কিং প্রযোজনমিত্যাহ চন্দ্ৰমাসমিতি । হরঃ শিবঃ, স্মরঃ কামদেব, এতী হী অপি জনী, চন্দ্ৰমাসং নাম পদার্থম্, অসীমাং প্ৰাণাৎ, সুদম্ প্ৰাণদম্, চহহতে ধাবয়ত । অথ তথার্থমোরপ এক এব চন্দ্ৰমাস পদার্থঃ, তত বা বিভিন্ন ইত্যাহ পূবঃ তথার্থম্ প্রথমঃ শিবঃ, পরস্বর্জিতয়া স্মরস্বর্জিতয়া স্বর্জিতয়া হেতুনা, প্রসূনং পুণ্যং ধূস্বরপুণ্যাক্ষকমিত্যর্থঃ চন্দ্ৰমাসম্ অসীমাং সুদসুদহতে ; তস্য ধূস্বরপাখিত্বাদিত্যর্থঃ । দ্বিতীযঃ স্মরঃ, পরস্বর্জিতয়া স্বর্জিতয়া হেতুনা, বিরহাধিনা প্রযোজনমিত্যাহ চন্দ্ৰমাসম্ অসীমাং সুদসুদহতে ; তস্মাপি স্বাভিমানেন লোকোন্মাদকারিত্বাদিত্যর্থঃ । তথা চ হরস্মরৌ পরস্পরশব্দ । সৈন হরী যদা ধূস্বরপুণ্যাক্ষকচন্দ্ৰমাসায়া মোদতে ; তদা স্মরোপি তদবলোক্য তৎস্বর্জিতয়া স্বাভিমানেন চন্দ্ৰমাসোক্তং চন্দ্ৰমাসায়া মোদতে ; এবমুচ্চ্যতেন জনৈন মোদমানং স্মরমালোক্য তৎস্বর্জিতয়া হরো'পি ধূস্বরপুণ্যাক্ষকচন্দ্ৰমাসেন মোদতে । ইত্যহ চন্দ্ৰমাসোপি পরস্বর্জিতা শুভ্রায়া । “অত এবাভিমানন্দ-লাভ এব দময়ন্ত্য। চন্দ্ৰমাসোক্তং স্মরস্ব প্রযোজনমিত্যাহ ।

অত্র চন্দ্ৰমাসমিতি প্রকৃত্যিহাঃ, তথা স্মরঃ স্তনঃ স্মর্যাপ্রসূত ইত্যন্বয়ঃ কীর্ত্তনক্রিয়াভিসম্বন্ধান্নাং হীপকম্, জনমিতি বাচকোপাঙ্গানান্ বাচ্যে জিহ্বাত্মকো, দ্বিতীয়াহ চন্দ্ৰমাসোপাঙ্গমিত্যেবা সংঘটিতঃ । প্রসাদী যুগাৎ, বৈদর্ভী ব রোতিঃ ।

“চন্দ্ৰমাস চন্দ্ৰ দশমি ধূস্বরসুতকৃত্যর্থঃ” ইতি বিহঃ ।

চহহতে ইতি যজাদিত্বাদিত্যন্বয়ঃ ॥২৮॥

বাঞ্ছালা—কামদেব ও কামদেব এই দুই জনই উন্নতকে পাইয়া অসীম আনন্দ অশ্রুভব করেন । তাঁহাদের মধ্যে মহাদেব, কামদেবের প্রতি স্পর্ধিতযুক্ত উন্নতনাদক পুণ্য (ধূস্বরপুণ্য) পাইয়া অসীম আনন্দ অশ্রুভব করেন ; আর কামদেবও মহাদেবের প্রতি স্পর্ধাবশতঃ, বিরহদুঃখসন্তপ্ত উন্নত (উন্নাদবিশিষ্ট) ব্যক্তিকে পাইয়া অসীম আনন্দ অশ্রুভব করেন ৷২৮॥

অন্বয়ঃ—অথ তেন বিহায়স্য তথা অভিধানীং তাং রাজপুত্রীং নৈষধবরারাগাং নির্ণয়ি বিহস্য ভূয়ঃ পুটমৌনমুদ্রা অমোচি ॥২৯॥

ইদং যদি আপতিপুত্রি ! তত্বং পশ্যামি তত্ব স্ববিধেয়মস্মিন্ ।

ত্বামুশ্বকঃ স্থাপয়তা নৃপশ্চ পশ্চেবুধো বাজনি যোজনৈয়ম্ ॥১০০॥

ত্বদ্ববুধে বহিঃসিদ্ধিয়াণাং তস্মোপবাসব্রতিনাং তপোভিঃ ।

ত্বামস্বলম্ভামৃততৃপ্তিভাজাং স্বদেবভূয়ং চরিতার্থমস্তু ॥১০১॥

তথৈতি । অথ দময়ন্তীকথনানন্তরম্, তেন বিহায়সা পশিষ্য হংসেন, তথা পূর্বোক্তপ্রকারেণ, অমিধানী বদন্তীম্, তাং রাজপুত্রীং দময়ন্তীম্, নৈবধে নলি বহী গাঢ়মর্পিতঃ রাগঃ অনুরাগো যথা তাং তথাবিধাম্, নির্ণীয় উক্তবাক্যজনেন নিশ্চিন্য, বিহস্য স্মিতং ক্রলা, ভূয়ঃ পুনরপি, অশূপুটস্য ভীতবৃত্তস্য মৌনং তুণীশ্বাব এব মুদ্রা ভঙ্গী সা, অমৌচি ত্যক্তা বক্তৃমারম্ভনিত্যর্থঃ ।

অত প্রথমে চতুর্থোঁ অ পাড়ি কানুদাসীলঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

“বিহায়ী স্মিতপশিষ্যোঃ” ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥২২॥

বাঙ্গালি—রাজবন্তা দময়ন্তী সেই ভাবে বলিতেছিলেন; অনুরাগ তিনি নলকে এতি অত্যন্ত অশ্রুত হইয়া পড়িয়া ছন; একে প্রাণ নিশ্চয় করিয়া সেই পক্ষী (হংস), ক্রেবৎ হাশ্ব করিয়া, পুনরাশ চকুপুটের মৌনভাব পরিত্যাগ করিল (বলিতে লাগিল) ॥১০০॥

অন্বয়ঃ—(হে) আপতিপুত্রি ! ইদং যদি তত্বম্, তন্ অস্মিন্ স্ববিধেয়ং ন পশ্যামি । ত্বা নৃপশ্চ উশ্বকঃ তাপয়তা পশ্চে বুধা এব ইয়ং যোজনা অজনি ॥১০০॥

যদর্থং মুখমৌনমুদ্রা অমৌচি তত্বাক্ষমাৎ ইদমিতি । হে আপতিপুত্রি ! রাজকণ্ঠে ! ইদং “অতো নলং কাময়তি মদীয়ম্” ইত্যাদিকপম্, যদি তত্বম্ যাথার্থ্যম্ এব এব যদি তে নিশ্চয় ইত্যর্থঃ, তন্ তদা, অস্মিন্ তব প্রার্থনাপূরণে, স্বস্য আকর্ষণী মম বিধেয়ং কিঞ্চিদপি কর্ণব্যম্, ন পশ্যামি । কথং ন পশ্যসীত্যাহ—ত্বা নৃপং নলশ্চ, উশ্বকৈরতিশয়েন, তাপয়তা পরস্পরাসক্তিবশাৎ বিয়োগসম্পাদনে ব্যথিতা, পশ্চে বুধা কামিনীব, ইয়ং যোজনা নলদময়ন্তীযুঃ সম্মেলনম্, অজনি জনিতা ক্রতা । “ইয়োরুপময়োঃ সম্ভিঃ স্যাদয়ঃপিঞ্চয়ীরিব” ইতি ন্বায়াদিতি ভাবঃ ।

অত স্ববিধেয়াদর্শনং প্রতি পরাংগতবাক্যার্থী হেনুরিতি বাক্যার্থেৎকং কাম্যলিঙ্গম্, তাপয়তেত্যেকা ক্রিয়া তথা ত্বা নৃপমিত্যুভয়োঃ কাম্যতয়ামিসম্বন্ধানুগ্ৰহযোগিতা, অন্তঃপাদে ক্ত কানুদাসর্থ্যেতি সংসৃষ্টঃ । তথা তদিতি তদৈত্বার্থস্য অবাচকমিত্যবাচকত্বদোষঃ ; স চ ‘তদা ন বৌধে স্ববিধেয়মস্মিন্’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥১০০॥

বাঙ্গালি—হে রাজকণ্ঠে ! এইরূপই যদি তোমার নিশ্চয় হইয়া থাকে, তবে এবিষয়ে আমার কর্তব্য কিছুই দোষিতেনা । কারণ, তোমাকে ও নলকে অত্যন্ত মুগ্ধ করতঃ কামদেবই এই লক্ষ্যে ঘটাটাই রাখিয়াছেন ॥১০০॥

অন্বয়ঃ—ত্বদ্ববুধেঃ তস্য উপবাসব্রতিনাং বহিঃসিদ্ধিয়াণাং তপোভিঃ অথ ত্বা লম্ভা অমৃততৃপ্তিভাজাং (সতাং) স্বদেবভূয়ং চরিতার্থম্ অস্তু ॥১০১॥

দময়ন্তানুরাগমাকর্ষণং নলস্যাপ্যনুরাগং বিহণীতি ত্বদিতি । হে দময়ন্তি ! ত্বয়ি বহা প্রগাঢ়মর্পিতা ‘বুহিঃকংকরশ্চ’ ধেন তস্য অনবরতমেব ত্বা চিন্তয়ত ইত্যর্থঃ, তস্য নলস্য, উপবাসঃ স্বস্ববিধায়াৎকৃত্যভ্যুপী ভীজনাশ্চাবঃ স এব ব্রতং নিয়মঃ তদ্বিধামস্মীতি তেধাম্ । তথা চ বহুবিধপ্রত্যয়ঃ প্রতি মনসঃ কারণত্বেন মনী যোগ্যভাবে অস্বপানিসিদ্ধিয়াণাং স্বস্ববিষয়বৃত্ত্যসামর্থ্যং ন তিষ্ঠতি । তেন চ তস্য মনসঃ সর্বদেব ত্বয়ি সংসঃ

তুস্যাব্যযীমূর্তিঃ রম্যাদীয়া দম্বা পরং সা স্য ন তাপ্যতেঃপি ।
 ইত্যম্মস্যুয়ম্বি দেহতাপং তস্যাতনুস্বয়ৈরহা হি ধনৈঃ ॥১০২॥
 লিপিং দৃশ্য মিত্তিবিমূষণং ত্বাং নৃপঃ পিতৃস্বাদরনির্নিমেষঃ ।
 অশ্রুভং রৈরপি তমাশ্রমবদু রাগং স ধনৈঃ রচিতং ত্বয়া চ (১) ॥১০৩॥

কালেন অম্বানি অশ্রুদাদীনৌদ্ভিযানি রূপাদীন স্বস্ববিষয়ান্ ন শৃঙ্খলি ; তদুপয তেচামুপবাস ইতি ভাবঃ ।
 বহিরিন্দ্ৰিয়াণাং অশ্রুদাদীনাম্, তদৌমিঃ তাহশ্রীপবাসরূপাভিলুপস্যাভিঃ করণৈঃ, অথ ত্বাং লম্বু, অশ্রুততমি
 পৌষপানতমি ভজন্ত ইতি তেচাং তাহশ্রাণাং সতাম্, স্বৈচাং তেচামিবেন্দ্রিয়াণাং দেবভূয়ং দেবতম্, অরিতার্থে সার্থ-
 কম্ অমু ভবতু । তথাহি কৈবল্যনা যথা উপবাসব্রতাত্মকতপস্যামির্ভগবতঃ লম্বু, অশ্রুতপানতমিভাজঃ
 সন্তৌ দেবৌ ভবন্তি ; তথা সূর্যাদি দেবতামিষ্টানমাবেণ দেবরূপাণি নলস্য অশ্রুদাদীনৌদ্ভিযানি তাহশ্রীপবাস-
 ত্মকতদৌমিঃ ত্বাং লম্বু, তদুপায়নুভবাত্মকাত্মতপানতমিভাঙ্নি সন্তি বস্তুত এব দেবা ভবন্তু অশ্রুপাননিবন্ধন-
 তমিভাজামিব দেবতাম্ । অশ্রুততদুপাত্মকমশ্রুতম্, কণ্ঠস্বরূপমশ্রুতম্, নাসিকা ত্বদহসীরূপমশ্রুতম্,
 ত্বক্ ত্বদহস্যগাংগকমশ্রুতম্, রসনা চ ত্বদধররূপমশ্রুতং পীত্বা প্রকৃতদেব এব ভবতিত্যাশ্রয়ঃ ।

অতএবাব প্রস্তুতৈব বহিরিন্দ্ৰিয়ৈব অপ্রস্তুততাহশ্রুতপল্লিজনস্বয়হারসমারোপাৎ সমাসীকিরলঙ্কারঃ ত্বদহবুদ্ধে-
 রিতি ঞ্চে কানুপ্রাসেন সংলুচ্যতে । পূর্বরাগৌ রসঃ, প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদম্যৌ চ রীতিঃ ।

দেবভূয়মিতি “ভবি ভুবঃ” ইতি ভুবঃ ক্যপ্ । অশ্রুদাদীনৌদ্ভিযাণাং সূর্যাদিষ্টিত্বং সাংখ্যসারাদৌ
 দ্রষ্টব্যম্ ॥১০১॥

বাক্যানা—নল নিজেস মনটিকে তোমাতেই আবদ্ধ করিয়াছেন ; তাহাতে তাঁহার
 নয়নশ্রুতি বহিরিচ্ছত্রগুলি উপবাসব্রতটই করিতেছে ; আক সেট তন্ত্রাঙ্গ সে গুলি
 তোমাকে পাইয়া অমুতপানের তৃপ্তিলাভ করিবে এবং তাহাতেই সেগুলির দেবত্ব সার্থক
 হইবে ॥১০১॥

অম্বশ্রু—আবযীঃ মূর্তিঃ তুস্যা অমুত্, পরং মদীয়া দম্বা, অস সা ন তাপ্যতে অপি । ইতি
 অম্বস্যম্ হব অতনুঃ ত্বহিরহাত্ তস্য দেহতাপং বিধনৈঃ ॥১০২॥

তুস্যতি । আবযীর্মম অ নলস্য চ, মূর্তিঃ রাক্তিঃ, তুস্যা সমান। অমুত্ পূর্বমাসীত্ ; পরং মদীয়া
 সা মূর্তিঃ, দম্বা শিবেনৈতি শিষঃ । কিন্তু অস্য নলস্য, সা মূর্তিঃ, ন তাপ্যতে অপি কেনচিত্র তাপবিষয়ীকি-
 যতে অপি । ইতি অম্বস্যম্বিষ ইৎস্মিণ, অতনুরনহঃ, ত্বহিরহাত্তি, তস্য নলস্য, দেহতাপং বিধনৈঃ
 কতিতি ।

অন ক্রিয়তমি আলঙ্কারঃ, পূর্বরাগৌ রসঃ, প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদম্যৌ চ রীতিঃ ॥১০২॥

বাক্যানা—পূর্বে আমাদের দুই জনেরই আকৃতি সমান ছিল ; তাহার পর শ্রিব
 আমায় শরীর দখ করিয়া ফেলিয়াছেন ; কিন্তু নলের শরীর কেহ সন্তুষ্টও করিল
 না এইরূপ কেবল করিয়াই যেন কামদেব তোমার বিরহবশতঃ নলের দেহসজ্জাপ জয়াই-
 তেছেন ॥১০২॥

অম্বশ্রু—সঃ নৃপঃ আদরনির্নিমেষঃ (সন্) দৃশ্য মিত্তিবিমূষণং লিপিং ত্বাং পিতৃন্ অশ্রুভং
 রৈঃ অর্পিতং ত্বয়া রচিতম্ আশ্রমবদু রাগং ধনৈঃ ॥১০৩॥

পাতুর্দশালেক্ষময়ী নৃপস্য ত্বামাদরাৎসুনিমীলয়াসি ।

মমৈদমিত্যশ্রুচি নেত্রহৃত্তে: প্রীতের্নিমিষচ্ছিদয়া বিবাদ: ॥১০৪॥

ত্বং হৃত্ততা মৈমি । বহির্নৃতাপি প্রাণাঘিতা নাসি কযাশ্চ মত্যা ।

ন চিত্তমাচ্ছামতি তত্র চিচম্ (১) এতচ্ছানো যদ্বদেকহৃতি ॥১০৫॥

নলস্য কামদশা বিগল্লভাৎ লিপিমিতি । স নৃপী নল:; আদরেণ ত্বাং প্রত্যবায়ক্বেণ নির্নিমিষ: সন্, হৃদা অশ্রুবা, মিত্তে বিধুস্বৰ্ণে বিশ্বেষালঙ্কারভূতান্, লিপিং চিত্রময়ীং ত্বাম্, পিবন্ ভক্তকণ্ঠায়া পয়স্, অশ্রুজল-
নির্নিমিষত্বাৎ আনন্দাতিশয়াৎ নি:শ্বতৈরশ্রুপ্রবাহৈ:, অপিতসুত্পাদিতম্, ত্বয়া রচিতং জলচ, আকলময়শ্রুবা;
রসং রক্তিমানং হৃদিনিবন্ধনমনুরাগম্, ধত্তে ধারয়তি । অশ্রুপ্রবাহৈ: রক্তিমা হৃদ্যা আনুরাগ ইতি ভাব: ।
এতেন নয়নপ্রীতিকপা কামদশা দর্শিতা ।

অত্র অশ্রুরাগমিতি পদর্শনবীজলঙ্কার: । পূর্বরাগো রস:, প্রসাদো গুণ:, বৈদৰ্ভী চ রীতি: । দশ কামদশা
যথা—“নয়নপ্রীতি: প্রথমং চিত্তাসক্তিস্ততোঃ সঙ্কল্য: । নিদ্রাচ্ছৈদন্তগুতা বিধয়নিহিতিকপাশাঃ । ভগ্নাদৌ
সুখ্যাং যতিরিত্যেতা: অরদশা দর্শনং স্যু: ॥” ইতি ॥১০৫॥

বাক্সাল:—সেই রাস। আদরবশত: নির্নিমেষ হইয়া, নয়ন দ্বারা দেওয়াগেল অশ-
্রুবাহুরূপ তোমার চিত্র দর্শন করত:, অশ্রুপ্রবাহকৃত এবং তোমার কৃত চন্দ্র-রাগ(চন্দ্র-
রক্তিম, দর্শননিবদন অশ্রুরাগ) ধারণ করিতেছেন ॥১০৬॥

অন্বয়:—আদরাৎ অন্তর্নমীলয়া হৃদা আলেক্ষময়ী ত্বাং পাতু: নৃপস্য নেত্রহৃত্তে: প্রীতে: নির্নিমিষ-
দয়া (সহ) অশ্রুচি ‘মম হৃদম্’ ইতি বিবাদ: অসি ॥১০৪॥

উক্তামেব কামদশাং প্রকারান্তরেণ পুনরাহ পাতুরিতি । আদরাৎ আয়তীকৃত্যবশাৎ, অস্মা গতা নিমীলা
নিমীলো যস্মাস্থায়া, হৃদা অশ্রুবা, আলেক্ষময়ী মিত্যাদৌ চিত্রিতাং ত্বাম্, পাতু রতিশ্রয়েন পালনীয়স্ব, নৃপস্য
নলস্য, নেত্রযৌনয়নদ্বয়ে ইতিজন্মতাসম্বন্ধে ন স্থিতিত্বেয়াস্বাস্থ্য:, প্রীতে: প্রণয়স্ব, নির্নিমিষচ্ছিদয়া নির্নিবিরামিষ
সহ, অশ্রুচি নয়নজলবিষয়ে, ‘মম হৃদ’ মজ্জনিতমতদশ্রু ইতি ইত্যম্, বিবাদ: কলঙ্ক:, অসি বর্ণনৈ: । তথা
অ অশ্রুরাগেব নির্নিমেষদর্শনে ন অশ্রুপ তদন্তবান অশ্রুরাগো বদতি—‘হৃদমশ্রু ময়ৈব জনিতম্’;
নির্নিমেষদর্শনশ্রুতৈ: ‘ময়ৈবেদ’ জনিতম্’ ইত্যেকবিধত্বাৎ বয়োবিত্য: সম্বন্ধম্বেতি ভাব: ।

অত্র তাড়নবিশাদাসম্বন্ধেপি তৎসম্বন্ধানুসঙ্গাদনিত্যবোধোক্তরূপকার:, পূর্বরাগো রস:, প্রসাদো গুণ:,
বৈদৰ্ভী চ রীতি: ।

পাতুরিতি তাত্পর্য্যার্থে বহুপদ্যশাৎ আলেক্ষময়ী ত্বানিতি কর্ম্মণি “ন নিভাদিত্ব” ইতি বচীনিমেষ: ।
ছিদ্রিতি মিদাদিত্বাহঙ্ক: ॥১০৪॥

বাক্সাল:—যদ্বারাও নল যখন আদরবশত: নির্নিমেষ নয়নে তোমার চিত্র দেখিতে
থাকেন, তখন তাঁহার নয়ন হইতে অশ্রুজল পড়িতে থাকে; সেই সময়ে নয়নপ্রীতি বলে
‘এ অশ্রু আমি জন্মাইয়াছি’ আবার নির্নিমেষ বলে ‘হেহা আমি জন্মাইয়াছি’ এই ভাবে
এক অশ্রুজল বিবরে তাহার উভয়ের বিবাদ চলিতে থাকে ॥১০৪॥

অন্বয়:—(১) মৈমি । বহির্নৃতা অপি হৃদগতা ত্বং কযা মত্যা অস্মা প্রাণাঘিতা ন অসি
(অতএব) এতচ্ছান: যন্ মবদেকহৃতি, তত্র চিত্তং চিত্রং ন আচ্ছামতি ॥১০৫॥

অজস্রমারোহসি দূরদীর্ঘাং সঙ্কল্যসোপানততি তদীধান্ ।

জ্ঞাসান্ স বর্ষত্য়ধিকং পুনর্যত্ ধ্যানাতব ত্বম্ভয়তামবাপ্য ॥১০৬॥

দশানরমাহ ভাসতি । হে ভীম ! ভীমরাজপুত্রি । বহির্গতাপি দূরঃস্বত্বাহিতি ভাবঃ, চত্বতা
চিন্তাবশাচ্চিন্তাবর্জিতৌ ত্বম্, কথং গত্যা কেন প্রকারেণ, অথ নলম্ব, প্রাণায়িতা প্রাণবদাচরিতা প্রাণসুমানা
ন অসি ন অবসি ? অপি তু সৌন্দর্য্য-নবযৌবন-দিনা সর্বোষৈ প্রকারেণ ত্বমস্ব প্রাণায়িতবাসৌন্দর্য্যঃ ।
অথবা বহির্গতাপি ত্বম্ নাটিকতয়া নাটিকােসৌন্দর্য্যেণ, আক্সগত্যা সুখাভ্যঙ্গা অ, হৃদাদিভ্যঃ স্তুতয়া চিত্তে
হৃদয়া চেত্যাশয়ঃ, চত্বতা মনোরমা ; অতএব প্রাণায়িতা প্রাণতুল্যা, নাটিক ন অবসি কিমিতি কাভুঃ ।
পশ্যন্তে তু নাটিকতয়া নাট্যস্বর্থেণ আক্সগত্যা সুখাভ্যঙ্গমেনৈব চ বহির্গতা অপি প্রাণাঃ প্রাণবায়বঃ, পুন-
নাটিকতয়া নাট্যস্বর্থেণ, আক্সগত্যা সুখাভ্যঙ্গরমণেশৈব চ, হৃদগতা হৃদয়াভ্যঙ্গরগতা অবসি । অতএব
এতস্মৈ নলম্ব মনঃ, যত্, ভবতৌ ত্বম্ একা অজিতৌষা হত্জীর্ণৌষাপাথৌ যচ্চ তত্ তাড়শম্ ; যদা ভবতৌ
ত্বয়ি একা কৈবল্য হত্জীর্ণতেনৈব যচ্চ তত্ তথোক্তং ভবতৌতি শ্রীষঃ ; তত্র বিবধৌ, বিলম্বমাক্ষং মনঃ কৰ্ত্ত্ব,
চিত্রমাশয়ম্, ন আক্রান্তমিতি প্রার্থতি ; সর্বোষসিবেন্দ্রযাণী প্রাণাশ্রয়ত্বাৎ প্রাণাভাবৈ চ তেধাভমাধাদিত্য-
নিপ্রাণঃ । এতেন চিন্তাসঙ্কদশা দর্শিতা ।

অথ বহির্গতাপি চত্বতেতি বরোধাতু বিরুদ্ধবৈচিত্র্যেণ চ তত্ সমাধানাত্ বিরোধাভাসঃ, প্রাণায়িতৈতি
কণ্ঠ-গতৌষমা, অর্থাৎপতিঃ, নাটিকতয়া ক্সগত্যা সমকল্পভাবঃ, পরাচ্ছ প্রতি পূর্বাঙ্গগতবাক্যার্থস্য উল্লাসাত্
বাক্যার্থ-উত্তরকং কাব্যলিঙ্গস্বত্বৌ তেধৌ সংঘটিতঃ । পূর্বরাজৌ রচঃ, প্রসাদৌ মুখং, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ।

অবহিতি “সর্ববাক্যৌ হাত্যগামৌ পুংস্হাবঃ” ইতি পুংস্হাবঃ ॥১০৭॥

বাঙ্গালা—দময়ন্তি ! তুমি বাহিরে থাকিয়াও নগের হৃদয়ের ভিতরে যাঠিয়া,
কোন ভাবে তাঁহার আশ্রয়ের তুল্য না হইয়াছ ? এই জগুই, একমাত্র তুমিই যে ইহার
মনের জীবনরূপ হইয়াছ, সে বিষয়ে আমাদের চিত্ত আশ্চর্য্যান্বিত হইতেছে না ॥১০৬॥

অনুশ্রুয়ঃ—(হে দময়ন্তি ! ত্বম্) দূরদীর্ঘাং তদীর্ঘাং সঙ্কল্যসোপানততিম্ অজস্রম্ আরোহসি ।
অত্ সঃ তব ধ্যানাত্ ত্বম্ভয়তাম্ অবাপ্য পুনঃ অধিকং জ্ঞাসান্ বর্ষত্ বর্ষত্ ॥১০৬॥

সঙ্কল্যদশা দর্শয়তি অজস্রমিতি । হে দময়ন্তি ! ত্বম্, দূরদীর্ঘাং অতিদূরতীম্, তদীর্ঘাং নলম্ব-
শ্লিগৌ, সঙ্কল্যঃ ‘দময়ন্তৌ পরৌষ আদ্যেব’ করিষ্যসি, পরস্মৈব তত্ পরস্মৈবম্’ ইত্যং মানসিকত্বাৎপরা এব
সোপানানি দময়ন্তধরৌষাশ্রয়ত্বাদারোহণানি তেধৌ ততি’ অৌষ, অজস্রমনবরতম্, আরোহসি অধিরোহসি ।
অথনির্দং জ্ঞাতমিতি—অত্ যজ্ঞাত্, স মলঃ, তব ধ্যানাত্তৌঃ, ত্বম্ভয়তৌ তব স্বাক্ষয়ম্, অবাপ্য লভ্বা,
পুনর্বীরং বারম্, অধিকং সাত্তম্যম্, জ্ঞাসান্ নিজ্ঞাসান্, বর্ষত্ তি স্তুতি । তথাপি যৌ যমনবরতং ভ্য-যতি
চ ত্বম্ভয়তামাপয়তি ; যদ বহুতরাণি সোপানানি আরোহতি তস্মৈ পরিশ্রম-জিহ্বাসা জায়ন্তে ইতি হি
জীক্সমায়ৌঃ প্রলম্বম্ । নলম্ব তব ধ্যানাত্ ত্বম্ভয়তৌ প্রাপ্তঃ ; ত্বম্ব তস্মৈ সঙ্কল্যসোপানশ্রৌমারোহসি-
তেন ত্বম্বি জ্ঞাতমানা এব নিজ্ঞাসাঃসজ্ঞান্ উল্লম্বন ইত্যাম্বঃ । এতেন সঙ্কল্যদশা দর্শিতা ।

অন সঙ্কল্য সোপানল্যারোহাত্ নিরঙ্কং কৈবল্যরূপকম্, তথা একঃ সোপানমারোহতি তত্ পরিশ্রমজিহ্বাসাঃ
লম্বস জায়ন্ত ইতি কাব্যকারবৌদ্বি-জ্ঞাসসোপানারোহণবৌদ্বি-প্রাধিকরত্বাৎবিষমাক্ষকারঃ, তথা অবাপ্য বৈদ্রি
প্রতৌষমাণা ক্রীড়ার্থেণা চেতৌষমাণাভিধানৈব সঙ্করঃ । পূর্বরাজৌ রচঃ, প্রসাদৌ মুখং, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ।
“আরোহণং জ্ঞান সোপানম্” ইত্যমরঃ । অপরোহিতৌপি পুন শব্দঃ কামাখ্যারোহণার্থ মনসি ॥১০৬॥

কৃত্যস্য যাং মন্যয়তে রহস্যং তাং ব্যক্তমামন্যয়তে মুখং যত্ (১) ।

তদে রিপুষ্যাবুধমিব চন্দ্র-সম্বৌচিতী সা খলু তন্মুখস্য ॥১০৬॥

স্থিতস্য রাত্রাবধিগম্য যথ্যাং মৌহে মনস্তস্য নিমজ্জয়ন্তী ।

খালিক্শ্বায়া য়া বুভুতী লোচনে সা নিদ্রাঃপুনা ন হৃদতেঃপুনা বা ॥১০৭॥

১ বাঞ্জালী—নমস্কাং । তুম্ভ নবদাহে নলেত্র সুদীর্ঘ মক্করূপে সোপানভেগীতে আশ্রয়
হন করিতেছ। যে ছেজু, তিনি তোমাকে ধ্যান করিগা, তোমার স্বরূপতা প্রাপ্ত হইগা,
যাত্র বার অধিক নিশ্বাস ত্যাগ করিতেছেন ॥১০৬॥

অন্বয়:—তস্য হত্ রহ: যাং ত্বাং মন্যয়তে, তস্য মুখং তাং ত্বাং ব্যক্তং যত্ আমন্যয়তে; সা তন্মু-
খস্য তদে রিপুয্যাবুধ-মিব-চন্দ্র-সম্বৌচিতী খলু ॥১০৬॥

পুনরপি সঙ্কল্যদশমিবাছ হৃদিত। তস্য নলস্য হত্ হৃদয়ং কত্, রহ: নির্জনস্থানে, যাং ত্বাং মন্যয়তে
শুভং ভাষতে 'প্রিয়ে! মামালিঙ্গ-বুধ-ব' ইत्याদিগুণমাশঙ্ক্যবিষয়' সঙ্কল্যয়তীত্যর্থঃ; তস্য নলস্য, মুখং কত্,
তাং ত্বাং ব্যক্তং স্বপ্নং যত্ আমন্যয়তে আলপতি; সা বিধেয়প্রাধান্যবিশেষা স্বীকৃতী; তদামল্যমিত্যর্থঃ,
তন্মুখস্য নলবদনস্য, তদেবী নলশব্দ্যু: পুণ্যাবুধ: কাম: তস্য মিতং যশস্: তেন সহ যত্ সখ্যং তুল্যরূপ-
ত্বাত্ মিত্রতা তস্য বৌচিতী খলু বৌচিত্যমেব। তথা চ 'নির্জনে তথা সহ প্রবসিব' করিষ্যামি' প্রথমমিত্য'
বল: সঙ্কল্যয়তি; পরশ্ব ত্বামুদ্রিষ্ট্য তত্ ব্যক্তং ভাষতে; ইতি যত্ তত্ নলমুখস্য সহসমিব। যেন কি
চতুর্দশকত্বাত্ কামো নলস্য শব্দ:, হস্তিকরত্বাত্ চন্দ্রশ্ব তস্য কামস্য মিত্রম্, সমানসুন্দরত্বাত্ নলমুখস্য
তস্যপি চন্দ্রস্য মিত্রম্, কৃত্যতো নলমুখমেব নলস্য শব্দপঞ্চবর্ণীতি তাট্যশব্দভাষ্যেণ নলস্য যা লঘুতা জায়তে
তত্কারণং তন্মুখস্য সহসমিব, শব্দপঞ্চায়েণাপকারকরণস্য সম্ভবপরত্বাদিতি ভাবঃ ।

অথ তাহমৌখিক্যাসম্বন্ধে ঽপি তত্সম্বন্ধাভিধানাদতিশয়োক্তিরলঙ্কার: । পূর্বরাগী রহ:, সমালগ্নস্থিত্যত্
কন্যার্থস্য দুঃস্বপ্নাচ্চৌনী গুণং, মৌহী চ রীতি: ॥১০৬॥

বাঞ্জালী—নলেত্র মন, নির্জনস্থানে যে তোমাকে গুপ্ত কথা বলে; নলেত্র মুখ
আবার সেই তোমাকেই যে স্পষ্ট করিগা বলিতে থাকে, তাহা নলেত্র মুখের পক্ষে সঙ্গতই
হটে। কেন না, কামদেব নলেত্র মজ; চন্দ্র আবার সেই কামদেবের মিত্র; এবং
নলমুখখানাও আবার সেই চন্দ্রেরই মিত্র। (অতরাং নলেত্র মুখখানাই নলেত্র
মজপক্ষকৃত) ॥১০৬॥

অন্বয়:—রাত্রী শয়্যাম্ অধিষ্যত্ব স্থিতস্য তস্য মন: মৌহে নিমজ্জয়ন্তী য়া খালিক্শ্বায়া লোচনে বুভুতী,
অপুনা সা নিদ্রাঃপুনা বা ত্বহতে ব (আযাতি) ॥১০৭॥

অথ নিদ্রাশ্বেদ-বিষয়নির্জনরূপং কামদশাহয়মেকিবাছ স্থিতস্যেতি। রাত্রী শয়্যাম্, অধিষ্যত্ব অধিষ্য,
স্থিতস্য তস্য নলশ্ব, মনস্বিতম্, মৌহে অর্থাৎ কন্যাবস্থায়াং মৌহবস্থাপারৈ সম্বোধি চ, নিমজ্জয়ন্তী নিম্নগমনী
সমর্পয়ন্তী চ, য়া নিদ্রাঃপুনা চ, খালিক্শ্বায়া আত্ম-নাথিকা-বাহু-হৃদয়োরাশি আশ্রিত্য আশ্রিত্য চ, লোচনে
বয়নযুগলম্, বুভুতী প্রাচ্যাত্ম নাবল্যবতে বহুভবুতী করীতি চ; অপুনা সা নিদ্রা, অপুনা বা পূর্বং সহ:
শায়িনী ভামিনী চ, ত্বহতে ত্বাং বিনা তব বিরহাদিত্যর্থঃ, ন আযাতিতি শব্দ: ।

(১) কৃত্যস্য যন্মন্যয়তে রহস্যং তদ্ব্যক্তমামন্যয়তে মুখং যত্ ।

স্মরেণ নিস্ত্যক্ত্য হৃদয়ে বাণৈঃ স্নানক্লেশীর্বা ক্লয়তামনায়ি ।

অনক্লতামপ্যয়মাপ্যমানঃ স্মরীং ন সার্বং বিজহাতি তেন ॥১০৮॥

ত্বতাপকালস্বসতি নৈনসোঃপি ত্বয়্যেষ দাস্যেঃপি ন সজ্জতে যত্ ।

স্মরেণ বাণৈ রতিতপ্য তীক্ষ্ণৈঃ সুনঃ স্নানক্লেশোপি কিয়ান্ কিমস্ম ॥১০৯॥

অন প্রসুতদীরেব নিদ্রাহনয়ীনিমগ্ননায়ে কঁকনিয়াভিসম্ভবান্ তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ শ্রব্য-শ্রব্যানিতি
শ্বেকানুপ্রাসেন সংসৃজ্যতে । তথা নজন্যধিনঃ ক্রিয়াপদস্থানবিধানাত্ সুনপদতাदीनः ; स च 'निद्राया
नैति लङ्घतेऽङ्गा वा' इति पाठेन समर्थयः । पूर्वरागो रक्तः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

অধিশ্রয়্যেতি শ্রীকঃ জ্ঞাপত্যযে 'সম্যগ্ধি ভাবিনী'বাदिना क्री यप् 'अयिषे' इति श्रौत ईकारस्य अयादिभः ।
श्रव्यानिनि "आधारीऽधिशीलासखांग्रीत्वे" इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥१०८॥

বাঞ্ছানা—নল রাজ্যতে অয্যার উপরে নগ্নন করিষা রহিলেন, যে তাঁহার মনকে
মোহে নিমগ্ন করিষা, আলিঙ্গনপূর্বক নগ্ননমূলক চুষন করিত ; এখন তোমার বিরহে সেই
নিদ্রা বা সেই ভ্রমণে আর আটন না ॥১০৮॥

অন্বয়ঃ—স্মরেণ বাণৈঃ নিস্ত্যক্ত্য অর্থ স্নানক্লেশীর্বা ক্লয়তাং ইথা এষ অনায়ি । (যেন হি) অয়ম্
অনক্লতাম্ আযমানঃ অপি (সন্) তেন সার্বং স্মরীং ন বিজহাতি ॥১০৮॥

তনুতাং নাম দশমাশ্চ স্মরেতি স্মরেণ কামিন, বাণৈর্নিজসরৈঃ, নিস্ত্যক্ত্য ছিত্বা ছিত্বা, 'অর্থ' নলঃ স্নানক্লেশীর্বা
শ্রীকঃ অবশিষ্টং যক্শাসাং তাড়নৌ ক্লয়তাং তনুতাম্, হৃদয়ে নিষ্ফলমেব, অনায়ি নীতঃ প্রাপিত ইতি যাবত্ । কথং হৃদয়ে
অনায়ীত্যাচ্চ-যেন হি অর্থ' নলঃ, অনক্লতাং ক্লয়াতাম্ অঃশ্রুত্যাচ্চ, আপ্যমানী গীযমানীঃপি সন্, তেন স্মরেণ
সার্বং, স্মরীং সৌন্দর্য্যজিগীষাম্, ন বিজহাতি ন পরিত্যজতি । অযায়মাশ্রয়ঃ যঃ স্তু যেন সার্বং স্মরীং,
স সতি সম্ভবে তং স্মর্য্যকারিণম্ আশ্রয়েষ্যা ক্রীণীক্লয় তাং স্মরীং অজয়তি । নলচ সৌন্দর্য্যেণ কামিন
সার্বং স্মরীং ; অতস্ব কামঃ বাণৈর্বা নিস্ত্যক্ত্য ক্লয়ীক্লয় তাং স্মরীং ত্যাজয়িতুমিচ্ছন্তিঃ ; তচ্চ নিষ্ফলম্ ।
যেন হি ক্লয়াতাপ্যন্যনক্লয়ে কা কথা, সর্বথা অনক্লতাং গীযমানীঃপি নলঃ তাং স্মরীং ন ত্যজত্ । যতঃ স
কামীঃপি অনঃ পথতি ।

অন অনক্লতাপ্যপদে কার্ষে সত্যপি স্মর্য্যাত্মগতপতত্বার্থোৎপত্তেবামাত্ বিশেষীক্লিরলঙ্কারঃ । তথা
নলপদে অনক্লতামিতি হৃদয়ে নজ্ অগুদরা কথ্যতিবত্ । তেন অনক্লতাং ক্লয়াতামিত্যর্থঃ । কামপদে তু
অভাষার্থে নজ্ । তেন অনক্লতামঃশ্রুতমিত্যর্থঃ । ইত্যনयोभेदेऽपि स्त्रीष्वेकानेहाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च ;
तथा क्लयतानयनइत्यात् प्रति पराश्रवाक्यार्थस्य हेतुत्वान् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वे तेषामङ्गिभावेन
उद्धरः ; सोऽपि च द्वितीयाङ्गतेन श्वेकानुप्रसंगेन संसृज्यते । पूर्वरागो रक्तः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥१०८॥

বাঞ্ছানা—কামদেব বাণ বাঁরা কাটিয়া কাটিয়া, নলেন শরীরটিকে যে ক্লম করিষা-
ছেন এবং লাবণ্যমাজ যে অবশিষ্টে রাখিষাছেন ; তাহা নিষ্ফলই হইয়াছে । কেন না,
তাঁহাকে একেবারে 'অনক' করিষা ফেলিলেও, তিনি কামদেবের সহিত স্পষ্টা ভ্যাগ
করিবেন না ॥১০৯॥

অন্বয়ঃ—এষঃ স্নতাপকান্ এনসঃ অপি যত্ ন সজ্জতি, ত্বয়ি দাস্যে অপি যত্ (অ) ন সজ্জতে ;
(তন্) কিং স্মরেণ তীক্ষ্ণৈঃ বাণৈঃ রতিতপ্য অস্ম কিয়ান্ স্নানক্লেশঃ অপি সুনঃ ? ॥১০৯॥

आरं अरं धीरमपत्रपिच्छोः सिद्धामदहारचये चिकित्सी ।

निदानमीमादविगद्यिषाः सांज्ञामिकी तस्य हजेव सज्जा ॥११॥

अपात्रात् नाम दशमाह त्वदिति । हे दमस्मि ! एव नञः, त्वां प्रापयति यत् तत् स्वतुभाषकं तज्जान्, एतसीऽपि पापादपि पापजननीकृत्यं प्राचविवाहादिभ्यामापदपीत्यर्थः, यत् न भवति विमिति ; अतः तस्य विषये, दाक्षेऽपि दासत्वकरणीऽपि, यच्च न लज्जते ; तत् किं करिष्य कामिन, तीक्ष्णैर्वाचैः, अतितच्छ अति-
अयेन शरीरं कृशीकृत्य, यस्त नलस्त, कियान् यस्तः, स्वभाषीऽपि चिरमनो प्रकृतिरपि, लूण्णिकः ? । अथवा
[यं] महापात्रिकः पापात् विमिति, कथं वा महानानी वालिकाया अपि दासत्वस्वीकारे न लज्जत इति भावः ।

अत्र किं शब्दस्यैव उन्मत्तवाचकत्वात् वाचा भावमिमानिनी क्रियोत्प्रेषाजहारः । पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सुमां मनां प्रमत्ता वा रक्षी यनोपनञ्चति । स पापित्री विवाहानां वीक्षाः कथिलीऽष्टमः ॥”

इति मनुष्यकृत्यं वीक्षाविवाहस्य पापजनकत्वं वीक्ष्यम् । ततश्च “एतसीऽपि पापादपि ‘राचसी युद्धर-
णात्’ इत्यादिभ्यादिकृपात्” इति नारायणादिव्याख्यायै ईयम् । “अतुरी ब्राह्मणस्यायान् प्रमत्तान् कथयो
विदुः । राचसं अमियस्व कमासुरं वैष्णवद्वयोः” इति याज्ञवल्क्येन अनियमये राचसविवाहस्य प्रायश्चित्तवि-
निधानान् कृत्वादीनां वनिषीकृत्वादिदर्शनम् ॥११॥

वाङ्माला—नमश्चि ! याहाते डोमाटेक पाठशा बाय, एमन कोन पापकार्य
हहेतेउ येहेतूनन जोत हहेतेहेन ना ; एवं डोमार नागश्च करितेउ येहेतू तनि
लज्जित हहेतेहेन ना, सुतरां कामदेव तोक बाण बारा ठाहार शरीरटीके कृण करिवा,
परेर किंक ५ ठावउ कि छेहन करिवा फेनिवाहेन ॥११॥

अन्वयः—अपत्रपिच्छोः तस्य धीरं आरं अरं चिकित्सी सिद्धामदहारचये निदानमीमात् सांज्ञा-
निकी हजा इव विशाखा सज्जा अनिमत् (इव) ॥११॥

अवरुपां कामदशमाह आरमिति । अपत्रपिच्छोर्वाशीलस्य, तस्य नलस्त, धीरं भयह्वरम्, आरस्य काम-
कायमिति आरसम्, अरः सन्नाय एव अरसादप्यो रोगसम्, चिकित्सी प्रतिकुर्वति, सिद्धो विख्यातो यः
अमदहारचयी वैदसमूहकाजिन, निदाने तत्त्वरस्य प्रयत्नकारचकयनविषये इत्यर्थः, मीमात् कृणीश्वानात् तदवल-
म्बनादिति तात्पर्यम्, संज्ञनेच रोगिणा सह संसर्गकरचयमात् सचरयेन जाता सांज्ञामिकी, हजा वसन्ता-
दिरोग इव, विशाखा महती सज्जा, अनिमत् सचरितेव । तथा च नलस्त अरः सज्जात इत्याकण्यं तच्चिकित्-
सायै प्रसिद्धी वैद्यमन्त्रादमिकां गतः । ततश्च नलस्तानवलोकी स्वावस्थामनो बुध्येरन्निष्ठाशक्त्या लज्जितो
बभूव, वैद्या अपि तस्य शरीरचेतिमादिदृष्टेन कामवशादेवायं अरो जात इति बुध्यमाना अपि तादृशं
कारचं सज्ज्या मात्स्यातवन् इति नलस्तसमेच नलस्त सज्जा तेषु सचरितेनेत्याशयः ।

अत्र सांज्ञामिकी हजेवेति जीनोपमा, अविगद्यिषा इवाद्यभावात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा, विश-विमिति
अकारुणास्येत संज्ञादिः । पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“रीमदार्थमदहारो जिह्वं वैदी चिकित्सके” इत्यमरः ।

चिकित्सकविति उपमयात्मत्वात् अरमिन्वादी “न जिहादिषु” इति कर्मणि वृत्ती निषेधात् द्वितीये वचन
अपत्रपिच्छेरिति अपपूर्वमपधातोः “अ. व्य. कृ. कृ. —” इत्यादिना उक्तु च्प्रत्ययः । अमदं करोतीति अमद-
हारः कर्मण्यश्च प्रत्ययानुकाराच्च परे अमदशब्दात् “अन्नामदहारो कारे” इति महाभारतः ५१११४

वाङ्माला—नलानीन नलेन ये डयकर कामज्जर हहेतेहे, ताहा चिकित्सा करिवा

বিমিতি দৃষ্টাসি কিলেত্যকস্মাত্ স ত্বাং কিলোপেতি হসত্যকাণ্ডে (১) ।

যাত্নৌমিব ত্বামনু যাত্যহীতোঃ সঙ্কল্পযেব প্রতিবন্ধি মৌচম্ ॥১১২॥

মবহিযাগাচ্ছিদুরান্ধিধারায়মল্লসুম'জ্জতি নিঃশরল্লঃ ।

মুখ্যান্ময়দীপমহাম্যপদ্ধে হাড়া মদীম্ভটকুজরো'য়ম্ ॥১১৩॥

কল্প বহুতর বিখ্যাত চিকিৎসক আগিয়াছিগেন; কিন্তু তাঁহারা যে অরেন্ন মূল কারণ বলিবার সময় মৌনাবলম্বন করিয়া রহিয়াছিগেন, তাহাতে বোধ হইয়াছিল যে, সাংক্রামিক রোগের জ্বাৰ নগেরই গুরুতর লক্ষ্য হইয়া যেন সেই চিকিৎসকবিশেষের উপরে সঙ্কোচ হইয়াছে ॥১১১॥

অনুব্যঃ—(হৃদয়মিতি ! ত্বং) দৃষ্টা অসি ইতি কিল সঃ অকস্মাত্ বিমিতি, ত্বানু উপেতি ইতি কিল অকাণ্ডে হসতি, যাত্নৌম্ ইব ত্বানু অনু অহীতোঃ য়াতি, (তথা) ত্বয়া সঙ্কঃ ইব মৌচ' প্রতিবন্ধি ॥১১২॥

সম্ম দদ্যামাহ বিমিতিত । হৃদয়মিতি ! ত্বং দৃষ্টাসি ইতি কিল প্রযুক্তপিতা জাতিমি সন্মাম্ব, স ননঃ, অকস্মাত্ সত্বা, বিমিতি ভয়ং প্রাপ্তোতি ত্বানুপেতি প্রাপ্তোতি ইতি কিল এব' সন্মাম্ব, অকাণ্ডে অনবগতই, হসতি হাস্য' করীতি; যাত্নৌম্ গচ্ছন্তৌমিব ত্বানু, অনু লভ্যৌল্লভ, অহীতোঃ নিষ্পাত্তে অকারতান্, য়াতি গচ্ছতি; তথা ত্বয়া কিস্বিদুস্ত ইব সন্, মৌচ' মৌচরমঃবান্ অর্ঘম্, প্রতিবন্ধি প্রমুগ' দদাতি । অর্থ'সংস্কারদ্বারা দিতি ভাবঃ ।

অন বিমিতীত্বাদ্বিক্রিয়াসু স ত্ব্যেককর্ণ'কারকত্বানু দীপকমল্লভারঃ “অনন্তুতপ্রস্তুতযৌর্দীপকস্তু নিগদ্যতৈ । অথ কারকমীক'স্বাদনিকাসু ক্রিয়াসু ভেদে ॥” ইতি দর্প'কলচত্বান্ । পূর্ব'রাগী রক্তঃ, প্রভাদৌ শৃণুঃ, বৈদর্ভী' ব রীতিঃ ।

“বাস্তবশ্চাত্মিকঃ কিল” ইত্যমরঃ ॥১১২॥

বাক্সালী—নমস্তু ! তুমি কুপিত হইয়াছ ইহা মনে করিয়া নল হঠাৎ ভয় পাই-তেছেন; তোমাকে পাইয়াছেন ইহা ভাবিয়া অগময়ে হাসিয়া ফেলিতেছেন; তুমি যেন যাইতেছ, তাই তোমাকে লক্ষ্য করিয়া বিনা কারণে যাইতেছেন এবং তুমি যেন কিছু বলিয়াছ ইহা মনে করিয়া; অনর্থক উত্তর দিতেছেন ॥১১২॥

অনুব্যঃ—হাড়া ! নিঃশরল্লঃ অর্থ' মদীম্ভটকুজরঃ, মবহিযাগাচ্ছিদুরান্ধিধারায়মল্লসুমঃ মুখ্যান্ময়দীপমহাম্যপদ্ধে নিমজ্জতি ॥১১৩॥

মুখ্যাদ্বামাহ মবহিতি । হাড়া ইতি স্মৃতিমবগতই । নিঃশরল্লী রক্তকরীলঃ, অর্থ' মজ্জত', মদীম্ভট-কুজরঃ এব মটকুজরী বোধকরী সঃ মব'হিযাগে তব বিরহে'চ্ছ অশ্চিদুরা অনম্মা নিরল্যবাহিনীল্লভঃ' য়া অর্নিধারা বীড়াপরম্বরা ভব' মল্লসুমঃ যমুনা তজ্জাঃ, মুখ্যান্ময়ী মুখ্যাদ্বী যৌ দীপঃ অনন্ত' তম লজ্জা-ম্বয়' অন্তঃস্বাদানন্দ' মনু পদ্ধ' কহ'মল্ল'কনু, 'নিমজ্জতি' প্রবিমতি । হৃদয়দ্বী যথা তাড়ম্বকুজরক-কুজরকর্ণা, তথা ত্বমী'ব তজ্জীভারকর্ণী'তি ভাবঃ ।

सव्यापसव्यात्यजनाद्विदक्तेः पञ्चे पुवाचैः पृथक् भर्जितासु ।

दशासु शेषः खलु तद्वशा या (१) तथा नभः पुष्यतु कीरकीच ॥११४॥

अथ सनस्यन्तु विषयं साहं ददकमलकारः । “मासम् व्याधि पापे” इति कविसमयविज्ञा पापक
ज्ज्ञानस्यता वचनीयत्वेन तज्ज्ञानताया अतिचाराया अपि ज्ञानस्यतये वचनीयत्वात् वचसायाचै सम-
सस्यपदसुक्तम् । तथा शोधकुञ्जरायां वायेचैव प्राधान्यात् भटपदमभिहितमिति नाविधि विधिप्राप्त्यदोषः ।
पूर्वरागो रसः, समासवाङ्म्यात् वचसाचैव दुहृत्वाच्च कोटी गुणः, गौडी च रीतिः ।

अवदिति सर्वनामो हविमात्रे पुं वङ्गः । अष्टिदुरेति “हिदमिदिविदां दुरः” इति ऋद्विः
प्रत्ययः । अन्त्य भाव आन्त्य “यच्च प्रकीर्तितः” इति यच् ॥११३॥

वाङ्मया—ममवर्जित ! तेषामार विरह नलेश ये निरवच्छिन्न पीडा छिन्देते, ताहा
हहेल यमूनानवीचरूप ; आवार ताहार यथा ये मूर्छा हहेतेते, ताहा हहेल गेहे नवीर
शोणचरूप एव त्वकांनोन ये अहेतेते अवश । हहेतेते, ताहा हहेल अताञ्चकर्मचरूप ;
हार ! हार नलराजचरूप एहे योक् हती गेहे कर्कमे मय हहेतेते, किञ्च ताहार
त्रकक नाहे ॥११०॥

अन्त्ययः—सव्यापसव्यात्यजनात् विदक्तेः पञ्चे पुवाचैः पृथक् भर्जितासु दशासु या खलु शेषा तद्वशा,
तथा कीरकीच नभः पुष्यतु ॥११४॥

जातप्रायां मरणदशां भट्टीविशेषाद् सचेति । सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां हस्ताभ्यां त्यजनाश्रित्यात्,
विदक्तेर्हिगुणैः दशसंख्यकौभूतैरित्यर्थः । एक हस्ते न निचिपे पञ्च, हस्तद्वयेन निचिपे तु दशति भावः ।
पञ्चेषुः कामस्य वाचैः कर्तृभिः, पृथक् भिन्नभिन्नम् भर्जितासु उत्पादितासु, दशासु कामावस्थासु मध्ये, या
खलु शेषः अलिमा, तस्य नलस्य दशा मरणावस्था, तथा तत्स्वरूपेणत्यर्थः, कीरकीच पुष्पकलिकया कारणेन, नभ
आकाशं कर्तुं, पुष्पात् विकसन्तु तद्विकाशेन आकाशं शोभतामित्यर्थः । आकाशकुसुमं यथा अलीकम्, तथा
मरणरूपा नलस्य दशमी कामदशा अलीका भवत्वित्याशयः । कामस्य पञ्चैव वाचाः प्रसिद्धाः, तैश्च पञ्चमात्रावस्था
उत्पादयितुं शक्नुवन्ति ; अथ च कामदशा दशसंख्यकत्वेनैव निरूपिता ; तदेतत् कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं
सव्यापसव्येत्यादि ।

अथ इषु-वाणशब्दयोः पर्यायतया आपाततत्त्वदर्शस्य पुनरुक्ततया प्रतीतिः परञ्च पञ्चेषुः कामस्य वाचैरिति
निर्दावगमात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, इथा कीरकीचैति निरङ्गं कैवल्यरूपकम्, तथा मरण-
दशापदकीरकीच नभःपुष्पमसम्भवत् आकाशकीरकी यथा अलीकस्यथा नलस्य मरणदशा अलीका भवत्विति
सादृश्यं बोधयतीत्यसम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शना चेत्येतेषामाभिभावेन सङ्करः । कीरकपदेन मरणदशाया
अथमारम्भ इति वस्तु व्यन्यत इति वस्तुना वस्तुजनिः । श्लोकसमुदायेन च नलस्वीपस्थिता दशमी दशा निवर्त-
यितुं त्वरसेत्यपि वस्तु व्यन्यते । मरणपदभिधाने तस्य अमलस्यशक्ततया अश्लीलादीषुः ज्ञातः शेषपदमनि-
हितम् । पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

शेष इत्यङ्गहस्त्यात् स्त्रीविशेषोऽपि न स्त्रीनिङ्गः ॥११४॥

वाङ्मया—काममेव वामश्च दारा पीठेति एवं नक्किण इत्त दारा पीठेति वाम निक्कण
करिवाहेन ; ताहाते ननटी वाम निक्कण हहेवाहे ; ताहार एकटी एकटी वाम, एवटी

ত্বয়ি স্মরার্থে : সততাঙ্কিতেন প্রস্তুতপিত্তো ভূমিভূতাস্মি তেন ।

আগত্য ভূতঃ সফলো ভবত্যা ভাবপ্রতীত্যা গুণলীমবত্যা : ॥১১৫॥

ধন্বাসি বৈদর্মি ! গুণে বদারৈঃ যথা সমাজ্ঞত ন বধৌঃপি ।

বতঃ স্তুতিঃ কা খলু চন্দ্ৰিকায়াঃ যদস্মিমপ্যুত্তরলীকরীতি ॥১১৬॥

নলীন মায়াঃ শয়িনা নিশেব ত্বয়া চ ভায়াশ্চিগয়া শয়ীব ।

পুনঃ পুনঃসদগুণগুণ বিধাতা যোগ্যামুপাস্তে নু যুবাং যুযুতুঃ ॥১১৭॥

একটি কল্পনা দ্বারা কল্পিত হইয়াছে ; সুতরাং সেট দ্বারা দ্বিতীয় ভাষায় পক্ষে শেষ যে দ্বিতীয়, তৎস্বরূপ কল্পিত দ্বারা আকাশ পূর্ণ হইতে পারে ॥১১৪॥

অন্বয়ঃ—স্মরার্থে : সততাঙ্কিতেন তেন ভূমিভূতা ত্বয়ি প্রস্তুতপিত্ত অস্মি, আগত্য গুণলীমবত্যা ভবত্যা : ভাবপ্রতীতি সফলঃ ভূতঃ ॥১১৫॥

প্রজ্ঞানমুদ্রাঙ্কিত ইতি । স্মরার্থে কামজন্যমানসযৌক্তিকত্বাৎ, স্মিতত্বাৎ ভাব ইত্যঙ্কিতম্ অস্মাদঙ্কিতং অস্মাদীশ্বরঃ, সততঃ সর্বদৈব অঙ্কিতম্ ইত্যঙ্কিতত্বাৎ ভাবী যস্য তেন, তেন প্রজ্ঞিতেন ভূমিভূতা রাশা নলীন, ত্বয়ি তপ সমীপে, প্রস্তুতপিত্তঃ প্রস্তুতঃ অস্মি ; আগত্য চান্দ্রম্, গুণে বিদ্যাবিনয়শ্রীয়াদিগু লীমবত্যা অনুরাগিণী, ভবত্যা ভবত্যা, ভাবপ্রতীতি অসিপ্রায়শ্চিন্তন, সফলঃ সফলকামঃ, ভূতী জাতঃ । বসন্ত সন্তোষকারকমিত্যেতদিত্যি ভাবঃ ।

অন পূর্বাঙ্কিতং অস্ময়মক্সমতম্, পরাঙ্কিতং তু অন্যায়মক্সত্বমুপাসয়ীরেকায়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্কর ইতি সমুদায়ী সংকটঃ । পূর্বরাগী রসঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্মি চ রীতিঃ ॥১১৫॥

বাক্যালা—কামকৃত মানসিক কষ্টে বশতঃ নলীন মূখে সর্বদা একটু মাংস হইয়া নাহি ; সুতরাং সেট দ্বারা অস্মাদেক ভোমার নিকট পাঠাইয়া দিয়াছি ; আমি আমিও ভোমার অভ্যর্থনায় আনিয়া, সফলকাম হইলাম ; তুমি গুণাঙ্করাগিনীও ॥১১৬॥

অন্বয়ঃ—(১) বৈদর্মি ! (ত্ব) ধন্বা অসি, যথা (ত্বয়া) বদারৈঃ গুণৈঃ নৈবচঃ অপি সমাজ্ঞত । চন্দ্ৰিকায়াঃ বতঃ কা খলু স্তুতিঃ, যত্ অস্মিম্ অপি উত্তরলীকরীতি ॥১১৬॥

দীপ্যসমীকৃতপ্রজ্ঞতি প্রদর্শন সন্তোষযতি ধন্ব ইতি । ১ বৈদর্মি ! বিদর্মরাজকল্ম ! ত্বং ধন্বা পুষ্পবতী অসি, যথা ত্বয়া, বদারৈঃ বৈদর্মি, গুণৈঃ সৌন্দর্যাদির্মি, নৈবধৌঃপি নিবধদেয়াধিপতিনীসৌঃপি, সতীবধৌঃপ্রজ্ঞিতর-
দীপ্যায়ঃ, সমাজ্ঞত সম্যগাজ্ঞতঃ সন্তোষযতিরাজত ইত্যর্থঃ । তথা চ চন্দ্ৰিকায়া জ্যোত্সায়াঃ, বতঃ অধিকা, কা খলু স্তুতিঃ, প্রশংসা, যত্ অস্মিম প অতিগমীর সমুদয়মপি, উত্তরলীকরীতি সৌন্দর্যেণ অস্মলীকরীতি ।

অন অস্মিমলয়ীচন্দ্ৰিকাৎসম্যগায়ঃ সাম্যস্য সম্যক্সাৎ তাৎপর্যসমাক্ষয়ীতরলীকর্যযৌক্ত্যত একার্থত্বৌঃপি বৃহত্ত্বিহৌঃশত্ প্রতিবন্ধপূমালঙ্কারঃ । ইদমিৎ অ দ্ব্যর্থকতা প্রতিবন্ধপূমালঙ্কারে বদাত্তমিতি প্রাচীনলঙ্কার-
লারামিধানম্ ইতি । পূর্বরাগী রসঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্মি চ রীতিঃ ।

“সুজ্ঞতী পুষ্পবতী ধন্বঃ” ইত্যমরঃ ॥১১৬॥

বাক্যালা—দমবশি ! তুমি ধন্বও ; কেন না, যে তুমি প্রেষ্ঠ গুণমুখ দ্বারা নল-
রাজ্যকেও আকর্ষণ করিয়াছ । দেখ-ভোমার ইহা অপেক্ষা অধিক কি প্রায়শঃ হইতে
পারে যে, সে সমুদ্রকেও চকল করিয়া থাকে ॥১১৭॥

অন্বয়ঃ—নিশা শয়িনা ইব (ত্ব) নলীন মায়াঃ, শয়ী নিশয়া ইব চ (চ) ত্বয়া মায়াৎ । যুবাং
যুযুতুঃ বিধাতা পুনঃ পুনঃ বদগুণগুণ (কন) যোগ্যাম্ উপাস্তে নু ॥১১৭॥

স্নানদ্বয়ে তন্মি ! পরং তবৈব বৃথৌ যদি প্রাপ্যসি নৈষধস্য ।

অন্যস্বর্বে দম্ভ্যবিবর্জিনীনাং পত্রাবলীনাং রচনা সমাপ্তিন্ ॥১১৮॥

একঃ সুধাংশুর্ন কথঞ্চন স্মাতৃ তস্মিন্ সমস্বলয়নদ্বয়স্য ।

ত্বল্লৌচনাসেধনকল্লদন্তু নসাস্বয়োটস্থ তি-সদ্বিতৌয: ॥১১৯॥

আশিষা স্বর্ঘ্যসি নলীমিতি । ই দময়ন্নি ! নিশা গমি: শশিনা বন্দে ধ্যে, ত্বং নলীন পত্ন্যা, ভায়া: গোমিধা: ; তথা শশী নিশ্যেব স নলয়, তথা পত্রা, ভায়াতৃ শীমিতি । তেন চ যুগাং নলয় ত্বাচ, যুগুত: পরি-
ষথিয যৌক্ত: সম্মে লয়িতুমিচ্ছু: ; বিধাতা কৃষ্ণা, পুণ: পুনর্বীরং বারম্, তথ্যোনি শাশজিনীযুগং যুগলং যুগলি
লয়ৎ সম্মে লয়তৌতি তদযুগযুক্ত: সন্, যোগ্যম্ যোগ্যযৌজনাভ্যাসম্, উপাস্তৌ নু করৌতি কিম্ । অন্যোঃপি শিল্পী
লৌকীপাদান নিম্বী যং সুন্দরং বস্তু নির্মাতুং পূর্বং তদভ্যাসং করৌতৌতি ভাব: ।

অন্য নলয়নয়ন্যী: পরস্পরস্বীভাজননাদম্বীম্বালঙ্কার:, শ্রীতৌপমাদয়ম্, শশিনিশ্যৌলিঃ সন্মাস্মৈ ন পতিপত্নী-
াবলসমারোপাতৃ সমালৌকিকিরিত্বৈ তৈবান্ধাঙ্কিমাধীন সঙ্কর: ; তথা নৃশব্দল্লৌচনী চাবাচকত্বান্ বাখ্যা ক্রিয়ীন্-
ীষা, যুগযুগিতি স্বে কানুপ্রাস:, অন্যত্র নু ত্বচ্যনুপ্রাস ইতি সমুদায়ৈ সংকটি: । তথা নিশা ভাতি ত্বনু ভাষ্য
তি বিধি-মিতান্ পুরুষমিতাৎ এল্লী ভয়প্রকমতাধীষ:, এবং শশী ভাতি স নু ভায়াদিতি বিধি-মিতাদপরম্ স এব
তিথ: । কিন্তু 'নলীন ভা তে শশিনেব রাবৈ: তথ্যে ব রাব্যা শশিনল্লয়্যা স্মাতৃ' ইতি পাঠে ন তথী: সমাধানং বিধি-
ম্ । অন্য পাঠে স্যাদিতি বিধৌ সম্ভাবনাত্মক যথাযৌগ্যমূহনীয়ম্ । পূর্বরাগৌ রস:, মধুররচনাবিশাল্যার্থ্য
; য:, বৈদর্ভৌ চ রীতি: ।

“যোগ্যভ্যাসাক যৌষিতী:” ইতি বিদ্ব: ॥১১৯॥

বাক্সালি—দময়ন্তি ! রাজি যেমন চক্ষু বারি শোভিত হয় ; তুমিও তেমন নল
বারি শোভিত হও, আবার চক্ষু যেমন রাজি বারি শোভিত হন ; নলও তেমন তোমা বারি
শোভিত হউন । বিধাতা তোমাদ্বিককে সম্মিলিত করিবার ইচ্ছা করিয়া, রাজি ও চক্ষু
এই দুইটীকে বার বার সম্মিলিত করত:, ধোয়া যাকনের অভ্যাস করিতেছেন
কি ? ॥১১৮॥

অন্যায়:—(ই) তন্মি ! নৈষধস্য অনন্যবৈদম্ভ্যবিবর্জিনীনাং পত্রাবলীনাং রচনা যদি সমাপ্তি
প্রাপ্যসি, (তদা) পরং তব এব বৃথৌ স্নানদ্বয়ে ॥১১৮॥

নলস্য শিল্পনৈপুণ্যপ্রদর্শনে প্রলীভয়তি স্নেহেতি । ই তন্মি ! কৃষ্ণাঙ্কি ! নৈষধস্য নলস্য, অনন্য বসু-
তরং যন্ বৈদম্ভ্য শিল্পক্যার্থ্য নৈপুণ্যং তস্য বিবর্জিনীনাং বিশেষবর্জিত্বেন লুচিকানাম্, পত্রাবলীনাং পত্রাকার-
চৈব যৌষীনাম্, রচনা করণম্, যদি সমাপ্তি অবসানম্, প্রাপ্যসি ; তদা পরং বৈষল্যম্, তবৈব বৃথৌ বিশালি,
স্নানদ্বয়ে ; ন পুনরন্বায়া যুগলীনাম্, তাসামৌদ্বয়স্নানপৃথুত্বান্নাবাদিতি ভাব: ।

অন্য তবৈব স্নানদ্বয়ে, ন ত্বান্বাসামিত্যন্বয়দ্বীকনাদার্থ্য পরিসংখ্যালঙ্কার: । তদেত্বনুগাবপি তস্য তান্পর্য্য-
ইশাবনতি ন ন্যনুপদতাধীষ: । পূর্বরাগৌ রস:, প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভৌ চ রীতি: ॥১১৮॥

বাক্সালি—হে কৃষ্ণাঙ্ক ! নলের যে যে ভাঙা শিল্পনৈপুণ্য আছে, তাহার বিশেষনুচক
পত্রাবলী (গোন্দানি) নির্মাণ যদি কখনও সমাপ্ত পায়, তবে কেবল তোমারই বিশাল
স্নানদ্বয়ে পাইবে (কিছু অল্প সুবতিত্র নহে) ॥১১৮॥

अहो तपःकल्पतरुर्नारीयः त्वत्पाणिजाग्र-स्तु रदह्नु रत्रीः ।

त्वदभ्युगं यस्य खलु विपत्नौ तवाधरो रज्यति यत्कङ्कः ॥१२०॥

यस्य नवः पल्लवितः कराभ्यां क्षितेन यः कीरकितस्तवास्ते ।

अङ्गद्विन्ना तव पुष्पितो यः स्तनत्रिया यः फलितस्तवैव ॥१२१॥ युष्मकम् ।

अन्वयः—एकः सुधाग्रः कथञ्चन त्वन्नयनयस्य दक्षिणः न स्यात् ; तत् (सः) नलास्य-शीतव्युति-
सहितीयः (सन्) त्वङ्गीचनसिचनकः अस्तु ॥११८॥

एक इति । एको द्वितीयश्चितः, सुधाग्रचन्द्रः, कथञ्चन केनापि प्रकारेण, तव नयनयस्य, दक्षिणः प्रीति-
जननसमयः, न स्यात् । चन्द्रस्यैकत्वात् नयनयोश्च द्वित्वादिति भावः । तत्तस्मात् स सुधाग्रः, नलस्य आस्यं
मुखमेव शीतव्युतिचन्द्रो न सहितीयो द्वितीयश्चितः सन्, तव लीचनयोः असेचनकः असीमदमिजनकः, अस्तु ।
तथा च पूर्वं चन्द्र एक आसीत् तव नयने च द्वे इति समसस्यकत्वाभावात् स चन्द्रस्तव नयनयोस्तु मिचनो
नासीत् ; इदानीन्तु आकाशे एकचन्द्रः द्वितीयस्तु भूतले नलमुखमिति चन्द्री द्वौ तव नयने च द्वे इति
तत्सत्पक्षयोः समसस्यकत्वाद्भी चन्द्री उभयोरेव तव नयनयोस्तु मिचनौ स्यातामिति भावः ।

अत्र एकस्य सुधाग्रोस्तु मिचनत्वसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिरनुद्धारः, तथा नलमुखे आरीप्यमाचस्य
द्वितीयचन्द्रत्व य प्रकृतद्विजगन्नीपयोगितात् परिणामालङ्कारः, द्वितीयचरणे चना-चनेति च्छेकानुप्रासश्चैव
संछटिः । तथा नयनशब्दे न प्रकस्य लीचनशब्दाभिधानात् भग्नप्रक्रमतादोषः ; स च 'त्वत्तदुगासिचनक'
तदस्तु' इति द्वितीयचरणपाठे न समाधेयः । पूर्व रागः रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"तदसेचनकं दत्ते नांक्ष्यन्ती यस्य दर्शनात्" इत्यमरः ॥११८॥

वाङ्मयः—नमश्च ! अहो मां चन्द्र, कोन अकारेहै ठोमार दूहेटी नरनेत्र
कृष्टि जग्राहेत नमर्थ हय न । ताहे, नमश्चक्रण द्वितीय चन्द्रेण सहित मिजित हरेषा मेहे
चन्द्र, ठोमार दूहेटी नरनेत्रहै अनौम कृष्टि उन्पादन करक ॥१२०॥

अन्वयः—नारीयः तपः कल्पतरुः अहो । त्वत्पाणिजाग्रस्तु रदह्नु रत्रीः, त्वदभ्युगं यस्य खलु
विपत्नौ, तव अधरः यत्कङ्कः रज्यति, यः ते कराभ्यां नवः पल्लवितः, यः तव क्षितेन कीरकितः आस्ते, यः तव
अङ्गद्विन्ना पुष्पितः, यः (च) तव एव स्तनत्रिया फलितः ॥१२०—१२१॥

नलः खलु तपःफलिनं त्वामीदृशीं प्राप्स्यतीति युष्मकेनाह अहो इति । नलीयो नलसम्बन्धी, तपस्तपस्या-
चरणमेव कल्पतरुः कल्पवृक्षः, अहो आश्चर्यं भूतः । तदाश्चर्यं भूतत्वमेव व्यनक्ति त्वदित्यादि । तव पाणिजाग्रं
अस्य रदह्नु एव स्फुरन्ती प्रकाशमाना अह्नु रत्रीः अह्नु रत्रीभा यस्य सः, रक्ततासाव्यादिति भावः । तव अभ्युगमेव
यस्य तपः कल्पतरीः खलु, विपत्नौ प्राथमिकपक्षं दयम्, वक्रताज्ञशतयोः साहस्रद्विधाशयः । तव अधरं पीडितः, यस्य
तपःकल्पतरीः कङ्करी नास्यं पत्रवृत्तमिति यावत्, उभयोरेव समानलौहित्यादित्यभिप्रायः ; रज्यति राजते ।
यस्तपःकल्पतरुः, ते तव कराभ्यां पाण्डितलाभ्याम्, नवी नूतनः पल्लवितः सञ्जातपल्लवः, तव पाण्डितलद्वयमेव यस्या
पुल्लवस्वरूपमित्यर्थः, उभयोरेव तुल्यरक्तवर्णत्वादिति भावः । यस्तपःकल्पतरुः, तव क्षितेन ईवहास्येन, कीरकितः
सञ्जातकीरकः आस्ते वर्तते, तव ईवहास्यमेव यस्या कलिकास्वरूपमित्यर्थः । यस्तपःकल्पतरुः, तव अङ्गनां
अदिवा कीमलतया, पुष्पितः सञ्जातपुष्पः तवाङ्गदुर्तं च यस्या पुष्पस्वरूपेति तात्पर्यम्, उभयोरेव सुखकाशादित्या-
शयः । तथा यस्तपःकल्पतरुः, तवैव गुणत्रिया फलितः सञ्जातफलः, तव स्तन एव यस्या फलस्वरूप इत्यर्थः ;
कीरकस्य नूतनाव्यादित्यभिप्रायः ।

कांसीकृतासीत् खलु मण्डलीन्दोः संसृज्जरस्मिप्रकरा करिष ।

तुला च नाराचलता निजैव मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥१२२॥

सख-खुत-खेद-मधुत्य-सान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदगोतसवेधु ।

लम्बोत्थितास्वत्कुचपत्रलेखाः तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥१२३॥

अत्र समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः, तथा कारणभूतस्यः कल्पतद्वर्गस्य कार्यभूताः पाणिनायकपाङ्क-
राचल्यवाच दमयन्त्यामिति कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यद्वयसङ्गतिर्नामालङ्कारश्चेत्युभोरङ्गाङ्गभाविनः सङ्करः ।
पुष्परागो रसः, प्रसदी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कण्वः साधकी नीपे न ली लाके कलन्त्याप” इति विश्वः ।

ययोः पत्रयोः समीकर इति द्वयोः, विगोर्न द्वादित्वादीप्रत्ययः । पङ्कवित इत्यादौ सर्वत्र तारकादित्वा-
दितच् । करारम्भानिवादी सर्वत्र मङ्गवाहित्वादिभेदे तृतीया सदोर्भाव इति अदमः पुष्पादित्वादिभेदं प्रत्यय-
“तद्वदित्थेयः सु बहुलम्” इति आकारस्य आदेशः ॥१२०-१२१॥

वाङ्माला—प्रसवति ! नलेन उपक्रान्तिरूपं कल्पयन् आकर्षाई वटे । केन ना, टोमार
नथाग्रहे वाहार अकूर ; टोमार ऊयुगुहै वाहार पञ्चदश ; टोमार छेहै वाहार पञ्चदश
वृद्ध ; टोमार पाणिपत्रहै वाहार नूतन पञ्चदश ; टोमार मन्मथहै वाहार कलिका ;
टोमार अक्षर कोमलताहै वाहार पूर्ण एव टोमार छनहै वाहार फल ॥१२०—१२१॥

अन्वयः—अरिष वा मिथः अनुरागस्य समीकृतौ संसृज्जरस्मिप्रकरा इन्दोः मण्डली खलु कांसीकृता
आसीत्, निजा एव नाराचलता च तुला (कृता) आसीत् ॥१२२॥

युवयोश्च समान एवानुराग इत्याह कांसीकृतं । हे दमयन्ति ! अरिष कामदेविन, वा युवयोः मलस्य तच्च
चेत्यर्थः, मिथोऽनुरागस्य परस्परप्रणयस्य, समीकृतौ तुलनाकरणे, संसृजः संलयः रस्मिप्रकरः किरणसमूह एव
रस्मिप्रकरचतुर्दिक्षु रज्जुसमूहो यस्याः सा तथीका, इन्दोर्मण्डली चन्द्रमण्डलं खलु, कांसीकृता कांस्यपात्रीकृता ;
समयोः समानगोलत्वात् शुभवर्णत्वाच्च इति भावः । तथा निजैव स्वकीयैव कामसम्बन्धित्वेन, नाराचलता च
लतातुल्यगुणलक्षणमानवाण्यविशेष, तुला तीलजदण्डः, कृतासीदित्यन्वयः । नेन च त्वयि मलस्य यावानुरागः, नली
च तव तावानिवानुराग इति मापनेनावगतमिति भावः ।

अत्र चन्द्रमण्डले कांस्यपात्रत्वारीपस्य किरणसमूहे रज्जुसमूहत्वारीपस्य नाराचलतायां तुलादण्डत्वारीपस्य च
प्रकृतसमीकृतेष्वपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः, तुला-लतित्वनैकव्यञ्जनस्य एकधा सङ्गतं सात्यात् उच्यतेमासमानयोः
संघट्टिः । पुष्परागो रसः, प्रसदी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कांसी दैत्यान्तरं व्युतः । कांस्यं च कांस्यपात्रे च मानमदेऽपि कीर्षितः ।” इति विश्वः । “किरणप्रपञ्चो
पञ्जी” इत्यमरः ।

“कांस्यं दधिति कांसं पात्रम्, अर्थात् कांसं कृतेति कांसीकृता अभूततन्नावे विप्रत्ययः ॥१२२॥

वाङ्माला—कामदेव टोमारदेव द्वे जनेन परम्पराश्रयाग मापनारं जट, छत्रगुण-
जिक केमार पात्र (पात्रा—पात्रा) करिवाहेन, छत्रगुणगणय करिगुणजिक टोमार
मडि करिवाहेन एव निजेरहै नाराचवाणजिक तुलापत्र (टाटि—पाटि) करिवाहेन ॥१२२॥

अन्वयः—मदगीतसवेधु सख-खुत-खेद-मधुत्य-सान्द्रे तत्पाणिपद्मे लम्बोत्थिताः लङ्कुचपत्रलेखाः
तन्निर्गताः (सखः) भूयः तं प्रविशन्तु ॥१२३॥

बन्धाख्य-नामा-रत-मल्लयुद्ध-प्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।

प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छन् भैमि ! युवां युवानौ ॥१२४॥

मल्लस्य रतिभैषज्यं प्रदर्शयन् तदर्थं दमयन्तीमतिशयेनीत्कण्ठयति सखेति । हे दमयन्ति ! मदनीत्-
सवेपु सरतामोदेषु, सखेन सात्त्विकभावोदयेन क्लृप्तां निगतां यः स्नेहो घर्षजलं स एव मधूख्यं तुल्यतरुत्वान्
गलितसिक्थकं तेन सान्द्रं खिन्धे तैलाक्तप्राये इत्यर्थः । अतएव तत्र पत्रखिन्नां लघुत्वसम्भव इति भावः ।
तस्य मल्लस्य पाणिः पद्ममिव तस्मिन्, आनी लघ्वा मद्गंसंघर्षेण संसक्ताः पश्चादुत्थिताः पुनर्महान्काक्षं तस्मान्
पाणिपद्मदुत्यायत्नत् कुचयोरेव स्थानान्तरं गता इति लघोत्थिताः, तत्र कुचस्य सनस्य पत्रखिन्ना रङ्गचित्रितपद्मा-
वख्यं, तस्मात् कुचात् निर्गता पाणिपद्मोत्तोलनकाक्षी तस्मादुत्थिताः सत्यः, भूयः पुनरपि, तं कुचमेव, प्रविशन्तु
गाढमहान्काक्षं दृढं लगन्तु, पुनः पुनर्महानवशान् लघ्वा लघ्वा उत्थिता भवन्वित्यर्थः ।

अत्र स्नेहमधूख्येति निरुद्धं किञ्चलरूपकम्, पाणिपद्म इति च सुतीक्ष्णमनस्योः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।
“वयं न रमणीयकर्षो योगस्तनविमर्द्दनः” इत्यादौ सम्भीरवर्णनया अतिशयेन श्रीकाल्योदयात् यथा करुण एव
रसः ; तथापि सम्भीरवर्णनया दमयन्त्या अतिशयेन पूर्वरामस्योदयात् पूर्वराम एव रसः । एव परमापि ।
प्रवादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“मधूख्यं सिक्थकं समम्” इति बलः । “सान्द्रः खिन्धस्तु किमितः” इति शब्दरत्नावली ।

पाणिपद्म इति तमिति च ज्ञानमिप्रायादिकवचनम् । लघोत्थिता इति कृष्टमदीकृत इत्यादिवत् कर्म-
धारयः ॥१२३॥

वाञ्छाङ्गा — मरुद्भक्ति ! मननोन्मत्तवत् समग्रे गार्जिकुडोव उपहित हठधारा नलेश
पानिकमल, निर्गत घर्षजलरूप मोदमे प्रियं (आटा) हठेन बाहेदेव ; अतः तत्रोद्योग
खनेन पञ्चावलीगुलि, अथमे ताहाते नागिदेव, नरे आवार ताहा हठेते उठिवा बाहेदेव ;
एहेतादेव मेहे पञ्चावलीगुलि एकवार खन हठेते उठिदेव, आवार ताहाते नागिदेव ॥१२७॥

अन्वयः—(३) भैमि ! युवानौ युवां केलिवने बन्धाख्य-नामा-रत-मल्लयुद्ध-प्रमोदितैः मरुद्भिः पुन-
रुक्तमुक्तां प्रसूनवृष्टिं प्रतीच्छन् ॥१२४॥

बन्धाख्येति । हे भैमि । भीमराजपति । युवानौ तरुणी, युवां मल्लदमयन्ती, केलिवने विहारोपवने,
बन्धाख्यं पद्मासन-नागपदादिबहुविधमशौयुक्तं यत् नानारतं बहुप्रकाररमणं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः
शरीरविमर्द्देन पुष्पशय्यातः समुत्थितशौरभयुक्तैः जगन्दिदैश्च, मरुद्भिर्वापुभिः देवैश्च, पुनरुक्तमुक्तां वैगुण्येन पाति-
ताम्, प्रसूनानां पुष्पाणां वृष्टिम्, प्रतीच्छन् गच्छी-म् । अन्वावपि मल्लयोद्धारौ तदयुद्धदर्शनानन्दिदैर्वा निश्चितं
पुष्पवृष्टिं गच्छीतः ।

अत्र वृष्टिविशेषानुप्रासितं निरुद्धं किञ्चलरूपकमलङ्कारः द्वितीयतृतीयपादगतं चैवानुप्रासिनं संसृज्यते ।
पूर्वराम एव रसः, प्रवादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

बन्धा वन्धा रतिमञ्जरीयम् —

“पद्मासनी नागपदी लतावेष्टीऽर्द्धसम्पृष्टः । कुलिशं सुन्दरं च तथा केदार एव च ॥

द्विजोली नरसिं होऽपि विपरीतसाधारः । सुन्धो वै धेनुकाश्चैव समुत्कण्ठस्ततः परम् ॥

शिंहासनी रतिनामो विद्याधरस्तु वीर्यशः । एषां लक्षणाणि तत्रैवोन्नयानि ।

“मरुती पद्मामरौ” इत्यमरः ।

पुनरुक्तवन्द एव विगुणाश्चैव कविकृद्भिः । युवतिश्च युवा चेति युवानौ “पुनान् खिन्वा” इत्येकशेषः ॥१२५॥

অন্যোন্মসঙ্গমবশাদধুনা বিভাভাং তস্মাপি তেঃপি মনসী বিকসহিলাসে ।

ঋতুং পুনঃ মনসিজস্য তনুং প্রহৃতমাদাভিঃ প্রহৃতকক্কতুং পরমাণুযুগ্মম্ ॥১২৫॥

কামঃ কৌসুম-বাণ-দুর্জয়মসুং জিতুং নৃপং ত্বাং ধনু-

বর্জীমব্রবণং রাজামধিগুণ্যামাসাশ্ব মাশ্বত্বসৌ ।

শ্রীবালাহুতি-পটস্থততয়া পৃষ্ঠে কিয়ক্কম্বয়া

অাজিণ্ম, কবলেঋযেব বিলসত্‌সিন্দুরসৌন্দর্য্যয়া (১) ॥১২৬॥

বাঞ্জালী—নমস্কাং ! তোমরা দুই জনই যুবক ; সুতরাং কেলিবনে এখন তোমা-

দের বহুতু নানা প্রকার রমণকণ মলযুক্ত চণিতে থাকিবে, তখন বায়ু তাহাতে আনন্দিত হইয়া, বিস্তরণপরিমাণে পুষ্পবৃষ্টি করিবে ; তোমরাও তাহা গ্রহণ করিবে ॥১২৪॥ •

অন্বয়:—অধুনা অন্যোন্মসঙ্গমবশাৎ বিকসহিলাসে তস্য অপি তে অপি মনসী মনসিজস্য তনুং পুনঃ ঋতুং প্রহৃতম্ আদী প্রহৃতকক্কতুং পরমাণুযুগ্মম্ ইব বিভাভাম ॥১২৫॥

পুৰাশিষঃ প্রবৃষ্টি অন্ব্যোতি । অধুনা অন্যোন্মসঙ্গমবশাৎ গুণলুপ্ততয়া হৃৎকরৈশ্চয়া চ পরস্পরসম্মিলনভিত্তিঃ, বিকসন্ প্রাদুর্ভবন্ বিলাসঃ কামবিকার বশেষে যথীকৌ তথীকৌ, তস্য মলস্যাপি, তে তথাপি, মনসী মনোহয়ম্, মনসিজস্য মদনং, তনুং শরীরম্, পুনঃ ঋতুং নিম্মাতুম্, প্রহৃতমারমভাষম্, আদী প্রহৃতকং করীতীতি তাহাশ্বম্, পরমাণুযুগ্মং হৌ পরমাণু ইব, বিভাভাং শ্রীমতাম্ । তথা চ অশ্বকারাশ্বাদিনীর্নয়াধিকাবেশবিক্রিয়ম্ তে যথা জগৎপৃষ্ঠে: প্রাক্ হৃৎকরৈশ্চয়া আদী পরমাণুদ্বয়ং সম্মিলিতং সত্‌ প্রহৃতকং করীতি, ততস্বশরীশ্বম্, ততঃ স্বদ্রং স্বনপিক্কম্, ততী হৃৎকত্‌ সত্‌পিক্কমিত্যাদিক্রমেণ ভূমশ্বলং সৃজতি ; তথা যুধদীর্নমীদ্রগমপি পরস্পরং গুণলুপ্ত-তয়া আদী সম্মিলিতং সত্‌ হরনয়নদগ্ধস্য মদনস্য মনসিজত্বেন মনোমাতজন্ততয়া প্রথমং তদ্বৈদ্যস্য প্রহৃতকমু-পায়া ক্রমেণ তদ্বৈদ্যম্ সৃজলিতি সরলার্থঃ । যুধদীর্নং যুগলস্য মনোযুগলস্য চ সম্মিলনাৎ পরং কামী সূচি-মানিব্ ভবন্ সন্ধ্যাপারী ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

অত্র মনোহরস্য মনসিজপুনঃ সৃষ্টমহতপরমাণুদ্বয়ত্বেন সম্মিলনাকরকাত্‌ বাস্তব্য ভাবনিমানিনী জায়ন্ত-প্রোচ্ছাদহারঃ । তথা মনসী ইত্যুপমীয়ে দিবসমান পরমাণুযুগ্মম্ অণুপম তে চৈকবচনাত্‌ বচনভেদেন ভয়পক্ষ-লতাভৌষ “জ্যোত্স্বা ইব সিতা কোণঃ” ইতি দর্পণোদাহরণম্ । ‘বিতৌহতং যুবকপ্রৌৰ্ণকস হলাশ্বম্’ ইতি পাঠেনাশৌ পরোক্ষার্থঃ । যুবকপ্রৌরিত সর্বনামস্বাদক্ । পূর্ববাগৌ রসঃ, প্রসাধৌ গুণঃ, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ।

“অধীমপদ্যাজ্‌জ্ঞানানাং তস্মাশ্বত্বমিচ্ছতে” ইতি মনসৌঃশ্বত্বানিধানাত্‌ পরমাণুপমানতা লক্ষ্যতে । বহুকালিকা ইত্যম্ ॥১২৫॥

* বাঞ্জালী—নমস্কাং ! পরস্পর সম্মেলনবশতঃ নলের ও তোমার মন দুটীতে এখন নানা প্রকার বিলাস আবির্ভূত হইবে । তাহাতে, প্রথমে প্রহৃতকারী দুইটা পরমাণুর আশ্রিত তোমাদের সেই মন দুইটা, পুনরায় কামদেবের শরীর সৃষ্টি করিতে প্রবৃত্ত হইয়াই যেন গোড়া পাইতে থাকিবে ॥১২৬॥

অন্বয়:—অণী কামঃ কৌসুম-বাণ-দুর্জয়মসুং অসুং নৃপং অত্রব-বর্জজাম্ অধিগুণ্য পৃষ্ঠে

ত্বদগৃহ্যাবলিমৌলিকানি গুলিকাষ্টাং রাজহংসং বিভী:

বেধ্যং বিদ্ধি মনোমুখ: সন্মাপি তাং মম্বু, ধনুর্মঞ্জরীম্ ।

যন্ত্রিত্যঙ্ক-নিবাস-লালিততম-জ্যা-ভঞ্জনানং সস-

স্রামী-মধ্য-বিল্লা বিলাসমখিলং রোমালিরাশম্বতে ॥২৩॥

কিয়ন্তব্যঃ বিলাসত্ব-সিন্দূর-সৌন্দর্য্য-বা কবলিখয়ঃ ইব যৌবাকঙ্কুতি পটুত্বতয়া স্রাজিচ্চং স্রা ধনুর্মঞ্জরীম্
আচাধ্য মাযতি ॥১২৬॥

কাল ইতি । ‘অসী কাল’, কীচনচাপেন স্রকীয়পুণ্ড্রধনুবা দুর্জয়ং দুষ্করজনম, অসুং যুগং মলম্, জিগ্ৰম্, অত্রববং যান্ নির্দোষকলত্ ভুগাদিকৃত্যিহরহিতবৈশুদধ্যাঃ জাহত ইতি তাম্, অধিগৃহ্য সৌন্দর্য্যচতি-
অযিতগুণমনিগৌণ-অজ্য-রোপিতমৌলিকাঞ্চ, বৃহৎ বৃহত্তমমি কিয়ন্তব্যঃ বৈশঙ্ক্যমগনয়া, নিবসন্ত মকাম্যমাব-
সিন্দূর-সৌন্দর্য্য-কৌতিল্যবদমণ্ডারিতলং যস্যাস্রবা, অতএব কবে বিলম্বপাশাং কৌল্যবা স্রবং বৈল্যবা ইব
বিচ্যমানয়া, যৌবযাঃ কল্লদেবস্য অলঙ্কৃতির-ভরকমুগা যা পটুত্বলতা তয়া করবেণ, স্রাজিচ্চং স্রোমাস্রীলান্,
স্রা ত্বন্তলদপান, ধনুর্মঞ্জী কাক্ষ্যকলতাম্, আস-যা মায্য, মাযতি অমল্লজয়সম্মাবনয়া ভুযতি । স্রবমজ-
স্রব মলং মনোকরিত্ব্যভিতি ভবঃ । তাঙ্কমপটুত্বলতা দমনমলোকণ্ডে ধনুর্মধ্যদেহে চ বর্তত ইত্যুভয়মপি-
স্রমালমিতি বোধ্যম্ ।

অম “সুখং তব কুরহাসি ! সুরোজমিতি ন ন্যয়া” ইতি দপং কৌদাহরকবলম্ স্রমাস্রামবিম্পি স্রা ধনুর্মঞ্জী-
মিতি নিরঙ্কং কবলিখয়কলম্, অত্রবৈল্যাদৌ পটুত্বং, কবলিখয়বৈতি স্রীতীতম। কল্যেতি বাসনাক্ষাতিসারেন সহরঃ ;
দ্বিতীয়চতুর্থপাদয়োঃ কৌলিকানুপ্রাস ইতি সমুদাহরে সৃষ্টিঃ । তথা দ্বিতীয়পাদীন-মাক্ষসমান-বপি পুনঃ স্রামিত্যজ-
বিশেষত্বতয়া ‘দ্বিতীয়াঙ্ক’-পাদানানু-সমানপুনরুক্ত্যাহবঃ ; স-চ দ্বিতীয়াঙ্ক-প্রাক-পটল-সমাধেয়ঃ । যুব-
বানৌ রজঃ, প্রসাদৌ যুগঃ, বৌদ্ধমৌ-চ-রীতিঃ ।

স্রাজিচ্চং মতি ‘ম-অলঙ্কৃত্য-’—” ইত্যাদিন। স্রাজিতি-বিশু-ব-প্রত্যয়ঃ ।

স্র হ্রস্বলিঙ্গো-দ্বিত-ভজন ॥১২৬॥

বাস্তবী—পুণ্ড্রময় ধনুধারা ঐ নলরাজাকে জয় করা কামনেবের পক্ষে দুর্করই ছিল ;
বিল্ল সে কামনেব এখন ধনুৰূপে তোমাকে পাইয়া আনন্দে মত্ত হইয়াছেন । কারণ, ধনু
নির্দেশ বাঁশ হইতে জন্মে, তুমিও নির্দেশ বংশ হইতে স্রাস্রিয়াছ ; ধনুতে গুণ আরোপণ
করা থাকে, তোমাতেও গুণ রহিয়াছে ; ধনুর মধ্যভাগে এক গাছি পটুত্ব বাঁধা থাকে
সে গাছি পিঠের নিক্ত কুলিয়া পড়ে এবং সিন্দুরের শোভা তাহাতে প্রকাশ পায় ; তাহাতে
কষপাষণের উপরে সোণার রেখার ছায় সে নুতরাগাছিকে দেখা যায় । আবার তোমারও
আভরণরূপে কর্ণদেশে একগাছি পটুত্ব বাঁধা আছে ; সে গাছি পিঠের দিকে কিছু
কুলিয়া পড়িয়াছে, এবং সিন্দুরের সৌন্দর্য্য তাহাতে প্রকাশ পাইতেছে ; আর কষপাষণের
উপরে সোণার রেখার ছায় তাহা দেখা যাইতেছে ; এহেন পটুত্ব দ্বারা ধনুও তুমি দুই
শোভা পাইতেছ ॥২৩॥

অন্বয়ঃ - ত্বদগৃহ্যাবলিমৌলিকানি বিভী: মনোমুখ: স্রমিকা: বিদ্ধি, তাং রাজহংসং বিভী: মনো-
মুখ: বেধ্যং বিদ্ধি, সন্মাপি বিভী: মনোমুখ: তাং মম্বু, ধনুর্মঞ্জরীং বিদ্ধি ; লস্করাস্রা-মধ্যবিদ্যা রোমালি:
বিল্ল-অঙ্ক-নিবাস-স্র-লতন-জ্যা-ভঞ্জনানং অজিগ্ৰম-বিল্লাসম-স্রাজিচ্চং ॥১২৩॥

পুণ্যে বুদ্ধিভুরেব তে শরৎযং ত্বজ্ঞানমূলী ধনুঃ

রৌদ্রে চক্ষুষি তজ্জিতস্তনুঃ অনুভ্রাঙ্কয় যঃ চক্ষিণি ।

নিৰ্বিঘ্নাশ্রয়দাশ্রমং স বিতনুস্বা তজ্জয়াযাধুনা

পত্রাশ্লিষ্টদুরোজয়ঃ কলিলয়া তত্পৰ্শঃ শালায়তে ॥১২৮॥

তদ্বি । হে দনয়নি ! তব যুগ্মাশ্লিষ্টাশ্রমং শরৎযং হ্যস্মৈ নীলকণ্ঠি মুক্তাফলায়, বিম্বীঃ ধনীঃ সৰ্গং যুগ্মং কামলয়, তুলকা নিষোষোয়ান্ স্বজ্ঞানকান্, বিজ্ঞানোক্ত, তাং প্রজ্ঞতম্, রাজহংসী রাজশ্রেষ্ঠা নল্ল যব রাজহংস পংখ্যশিখিঃ । হৃদয়ুগ্মকান্, প্রাচীণ পংখ্যশিখি মারবাতিদং হৃদয়ামলমর্থযম্ । বিম্বীঃ-
নীলম্বঃ, বৈষ্ণব লক্ষ্যম্, বিজ্ঞ । স্বম্ অস্মৈ নং নিজমরং রমণীয়ম্, বিম্বীঃ নীলম্বঃ, তাং পরাশ্রমং বিম্বীঃ-
কাল, সমুৎ সনোজরান্, ধনুঃ সর্গে কাম্যুগ্মজ্ঞান, বিজ্ঞ । তাং কোটশীলম্বাচ্চ লভতি । অধুনা যৌগ-
মানং লাম্, লক্ষ্যশিখি তব লামিঃ লক্ষ্যশিখি । বলাং গুলিকাশ্রয়পদগতী যস্মাৎ সা, রোমানিলাব বচস্ব চারম্ব নিম্ব
লানিম্বী রোমশ্রিঃ, তস্যা ধনুঃ সর্গে লক্ষ্যম্ অজ্ঞানং স্তম্ভাৎ লক্ষ্যপদগত লালিততম। অং তদগতম্ কলিলয়া
বচিতি । য। অ। যুগ্মলয়া অশ্রয়মানম্যং যমগতম্ তদুপ দ্যমান মল্যর্থঃ, অশ্লিষ্টাঃ । বলাসং স্বগীঃ ন, অশ্লিষ্ট
আশ্রয়তি । তথা অং তব হারসুতাঃ কামলয় গুলিকাঃ, নলী লক্ষ্যঃ, তব মরোর ধনুঃ, তব মরোরসুতাঃ
বলাং নী রোমশ্রিঃ অশ্রুৎ, তব লামিগতং গুলিকাশ্রয়পদায় তদুপদগতং ইতি সরলার্থঃ । লক্ষ্যম্ব যৌগর-
বায় লক্ষ্যম্ব কামলয়াশ্রমি ত ভাবঃ ।

অন্য নীলকণ্ঠাং গুলিকাং দিলারীপঃ প্রাচ্যঃ কামিঃ স্বাধারোপচ আশ্রমং ইতি শ্রুতশ্রুতম্বিষ্মনিকদৈশ-
বিততিং হৃদয়ম্ । রাজহংসম্বদ্য শ্রুতঃ । ইতি যপাদাদী শ্রুতিকামাসয়তি সংস্কৃতঃ । পূর্বং রানী রসঃ
লাভ্যর্থঃ গুলিঃ, পংখ্যশিখি রোমঃ ।

“হামিঃ হৃদয়টি কী গুলিগুচ্ছী” ইত্যনরটীকায়াং যমগতম্ । “রাজহংসম্ব কাং দল্লী কলহংসী যৌগশিখী”
ইতি ভিনবদ্যঃ ।

যৌগ শৌর্যঃ সনম্বিঃ গুলিকাশ্রয়পদগতাদিতি প্রত্যয়ম্ ।
মাদুল্লিষ্টাশ্রমং হৃদয়ম্ ॥১২৯॥

বাক্যার্থঃ—দময়ন্তি ! তোমার হারের মুক্তা গুলিকাই, অথু কামলবের গুলি ; নল-
রূপ রাজহংসটিই তাঁহার লক্ষ্য এবং আপনাকেই তাঁহার স্তম্ভের সেই ধনুঃ বাঁগিয়া মনে কর ।
যে ধনুঃ, সর্বদাই নিজের মধ্যস্থানে গুলি বক্ষা করে ; সেই গুলি আবার নানাপ্রকার শোভা
উৎপাদন করে ; কিন্তু তোমার লোমশ্রুণী সেই ধনুঃ শোভাই ধারণ করিতেছে ; আর
তোমার নাভীর মধ্যে যে গর্তটী আছে, তাহাই সেই গুলির গুলি রাখার গর্ত ॥১২৭॥

অনুব্যয়ঃ—যঃ পুণ্যে বুদ্ধিভুরেব তে শরৎযং চক্ষিণি, ত্বজ্ঞানমূলী ধনুঃ চক্ষিণি
অনুভ্রাঙ্কয়, রৌদ্রে চক্ষুষি চ তনুং চক্ষিণি ; সঃ বিতনুঃ অধুনা তজ্জয়ায ত্বাম্ আশ্রমম্ আশ্রয়ত্ ; ত্বদুরোজ-
য়ঃ কলিলয়া পত্রাশ্লিঃ তত্পৰ্শঃ শালায়তে ॥১২৮॥

পুণ্যে বুদ্ধিভুরিতি । যঃ পুণ্যে বুদ্ধিভুরিতি ; তেন নলীন জিতঃ সৌন্দর্য্যেণ পরামৃতঃ সন্, নিৰ্বিঘ্নং বৈষ্ণব্যা আশ্রয়ম্ব-
প্রায়, তে তব, বুদ্ধিভুরিতি কীম্ব। শরৎযং স্বকীয়পুণ্যম্বাশ্রয়সমূহম্, চক্ষিণি দুঃখিন ত্বক্তবান্ । তব কীম্ব। যানি
পুণ্যশিখি সন্নি, তানি কামলয় পুণ্যবায় এবং কালীদীপকলাদিতি ভাবঃ । তব মালয় মূলী অদীদে অধুনা
হৃদয়ঃ, ধনুঃ চক্ষিণি । কামলয়কালান্ তাং অধুনা লক্ষ্যম্ব কামলয়কালান্ । তস্যা অনুভ্রাঙ্কয়ঃ, ভগ্নং ন্যায়ম্বল্লি,

भेषधचरितम् ।

इत्यालपस्य पतत्रिणि तत्र भैमी

सख्यश्चिरात्तदनुमन्त्रिपराः समीयुः (१) ।

शर्मास्तु ते विष्टज मामिति सोऽप्युदीर्य

वेगात्तज्जगाम निषधाधिपराजधानौम् ॥१२८॥

रीद्रे बद्रसम्बन्धिनि, चक्षुषि च तत्समीप इत्यर्थः ; अन्यथा दन्धस्य पुनराश्रमाश्रयासम्भवं इति ध्येयम् । तनुं शरीरम्, चिक्षिपे त्यक्तवान् । स तितुरगः निषेधेन जगज्जरीरस्य, चक्षुषा तस्य नक्षत्रं जयाय, त्वामाश्रमं त्वत् स्वकर्म तपोवनम्, आश्रयत् तपस्यार्थमवलम्बितवान् ; तत्र उरीजी कन्यावेन श्रीलौ पर्वतो तावेन च निलयी आश्रयी यस्याः सा तादृशी, पत्न्याश्चिन्तितपत्रेणिः, तस्य कामस्य पर्वशालायते पर्वशालावदाचरति, सर्वं कामीहीनकृत्वादित्यभिप्रायः । तथा च यथा कश्चिरीरः अन्येन पराजितः सन् निर्वेदेन स्वकीयमस्त्रादिकं परित्यज्य अग्नौ शरीरं प्रत्यय पुनस्तस्याय तपोवनमाश्रयति पर्वतस्थपर्वशालायाश्च वसति, तद्वत् काम इति भावः ।

अतएवात्र प्रस्तुते कामे अममृतस्य तादृशस्य वीरस्य व्यवहारसमाप्तीपात् समासीनिः, चिक्षिपे इति कथा क्रियते । शरच्चदारीनां त्रयाणां कर्मतयाभिसम्बन्धात् न्यधीगिता, दमयन्त्याः क्रिस्त्रपुष्प-कामशरात्मकपुष्पयोः तद्गूरु-काम-धनुर्धाय भेदोऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरयम्, अनुभाट्मिति आर्धोपमा, त्वामाश्रममिति उरीजमिति च निरुद्धं कैवल्यकर्मरयम्, पर्वशालायत इति कच्छगतीपमा, इत्यनुप्रासश्चेत् कानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः । पूर्व-रागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“तत्सञ्ज्ञानपदीर्घादिः निर्वेदः स्थावमानना” इति साहित्यदर्पणः ।

अनुभाट्मिति सादृश्यार्थे अध्ययीभावः ॥१२८॥

वाङ्माला— दमयन्ति ! ये कामदेव, रूपे नलकर्तुं प्ररजित इहेरा, आश्वासिकार-वशः त्वोमार केशकलापे निजेर पुष्पमय वागुलिके उद्याग करिष्याहेन, त्वोमार क्रियुगले धरु फेलिग दिग्वाहेन एवं भाजिवार भातुग मत् शिवेर तूतोर नष्टेन शरीरौके केप करिष्याहेन ; सेहै कामदेव एवम नलके जय करिवार जय, त्वोमारूप तपोवन आश्रय करिष्याहेन ; त्वोमार सुनरूप पर्वतहृत् पञ्चवलीकुलिहै त्वोहार पर्णशालार श्रुः आचरण करितेहे ॥१२८॥

अन्वयः—तत्र पतत्रिणि इति आलपति (सति) चिरात् तदनुमन्त्रिपराः सख्यः भैमी समीयुः । अथ सः अपि ‘ते शर्मास्तु, मां विष्टज, इति उदीर्य वेगात् निषधाधिपराजधानीं जगाम ॥१२८॥

इतीति । तत्र पतत्रिणि पक्षिणि हंसे, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, आलपति वदति सति, चिरात् दमयन्त्या चिरा-अरणाद्धे तोः, तस्या दमयन्त्या च नुसन्त्रिपरा अन्ये वणपरायणाः सख्याः, भैमी दमयन्तीम्, समीयुः समागतवत्यः प्राप्ताः । अतएव अथ अनन्तरम्, स ह सोऽपि ते तत्र शर्मा मुखमस्तु, मां विष्टज न्यज’ इति उदीर्य उच्चा-वेगात् नलीनकक्षावरणेन जवात्, निषधाधिपस्य मल्ल राजधानीं नगरीम्, जगाम ।

अत्र प्रथमपादि च कानुप्रासीलकारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

वसन्ततिलका इत्यम् ॥१२८॥

वाङ्माला—सेहै पक्षी एहेरूप वलिते मागिले, दमयन्ती विनय करितेहे देविशा, त्वोहार मथोरा त्वोहार अहमज्ञान करिते करिते आदिशा त्वोहार निकट उपहिउ इहेन ।

चे तीजन्मगरप्रसूतमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्
प्रेयोदूत-पतङ्ग-पुङ्गव-गवी-ह्रैयङ्गवीनं रसात् ।

स्वादं स्वादमसीममिष्टसुरभिं प्राप्तापि तस्मिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुक्तामानन्दं मूर्च्छामपि ॥१३०॥

तस्मा दृशो विप्रति बन्धुमनुब्रजन्त्या (१) तं वाच्यवारि न चिरादवधोबन्धुव ।

पार्श्वेऽपि विप्रचक्षे तदनेन दृष्टेः आरादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥१३१॥

ताश्वर पत्र, "दमघोषः । तेषां प्रसूतमधुभिः स्वादितामाश्रयत् । प्रयोदूत-पतङ्ग-पुङ्गव-गवी-ह्रैयङ्गवीनं रसात् । स्वादं स्वादं तस्मिं अपि न प्राप्ता ; (प्रतुत) अन्तः नितान्तं तापं प्राप अतुला-
मूर्च्छाम् अपि आनन्दं ॥१३०॥

अन्वयः—सा चे तीजन्म-गर प्रसूत-मधुभिः व्यामिश्रताम् आश्रयत् इष्टसुरभिं असीमं प्रेयोदूत-पतङ्ग-
पुङ्गव-गवी-ह्रैयङ्गवीनं रसात् स्वादं स्वादं तस्मिं अपि न प्राप्ता ; (प्रतुत) अन्तः नितान्तं तापं प्राप अतुला-
मूर्च्छाम् अपि आनन्दं ॥१३०॥

चेत इति । सा दमयन्ती, चे तीजन्मनी मनीभवत्य कामस्य यात्रि शरप्रसूतानि वाच्यताकपुष्पाणि तेषां
मधुभिर्न करन्दैः, व्यामिश्रतां विशिष्य सन्धिलजम्, आश्रयत् प्राप्नुवत्, पतङ्गपुङ्गवगव्या विशिष्य तत्सम्बन्धादिति
भावः, इष्टं वाञ्छनीयञ्च तत् सुरभि सुगन्धि मनीश्वरेति इष्टसुरभि, असीममतिबहुलम्, प्रेयसः प्रियतमस्य नखस्य
दूतो यः पतङ्गपुङ्गवः पक्षिणो ह्यसलस्य या गौः पूर्वोक्तकृपा वाणी सैव ह्रैयङ्गवीनं ह्यीगोदीदीदृशं वृत्तं सद्यी-
वृत्तमित्यर्थः तत्, रसादनुरागान्, स्वादं स्वादम् आस्वाद्यास्वाद्य सादरं सुत्वा सुल्लेख्यैः, तस्मिन् अपि न प्राप्ता, भूयी
भूय एव स्वादनाभिलाषादित्याशयः । प्रतुत अन्तरन्तःकरणे, नितान्तं तापं विरहजनितसन्तापम्, प्राप, अतुला-
मात्यन्तिकत्वात् तुलनारहितम्, मूर्च्छां भीडमपि, आनन्दं जगाम प्राप्तवतीत्यर्थः । "मधुसर्पिर्वंधा विषम्" इति
ज्योतिषेण मधुमिश्रितवृत्तस्य विषतुल्यत्वाभिधानात् "मधुसर्पिर्वी मानतस्तुल्ये नाश्रीयान्" इति सुसुतेन तत्पान-
निषेधाच्च तत्स्वादमेव दमयन्त्यास्वापमूर्च्छयैः प्राप्तिशब्द एवेति भावः ।

अत्र तादृशमधुभिः सद्य तादृशह्रैयङ्गवीनस्य मिश्रणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, गवीह्रैयङ्गवीनमिति
निराहं केवलरूपकम्, तथा तादृशह्रैयङ्गवीनपानस्य तप्तभावेन वैफल्यः । तापमूर्च्छाप्राप्तिकृपागर्थसम्बन्धाच्च विषमा-
लङ्कारस्यैतेषामाहोभावेन सङ्करः ; तथा प्रथमे पादे च्छे कानुप्रासः, द्वितीये च्छे कानुप्रासः तस्य कानुप्रासयोरेक-
अयानुप्रासरूपः सङ्करः, तृतीयचतुर्थयोश्च पुनश्च कानुप्रास इति समुदाये संचट्टिः । माधुर्यं गुणः, पाश्चात्ती च
रीतिः ।

"तत्, ह्रैयङ्गवीनं यद् ह्यीगोदीदीदृशं वृत्तम्" इत्यमरः । "सुगन्धे च मनीश्वरे च वाच्यवत् सुरभिः स्मृतः"
इति विश्वः ।

गवीति "गौरतद्धिताभिधेये" इति राजदिल्लादत्, ततः स्त्रियाम्नी । स्वादं स्वादमिति "अम् आभीक्ये विष
पदम्" इति अम् हिमावय । आनन्देति गत्यर्थस्य क्त्वधातोः परीक्षाया षट्ति रूपम् ।

साहस्रलविकीकृतं वृत्तम् ॥१३०॥

वाङ्माला—अथ एव ननेन दूत पञ्चिष्ठेन गेहे हंसैः कथाकुलिन, गठोभाजत दूत-
चक्रण छिन एवं ताहाते काबहेवेर पुष्पयव वागेर मधु मिश्रित छिन, आर ताहा अडोडे
वृगञ्च ओ अडूव छिन; दमघोषी, अश्वरागवणतः ताहा पान करिशा करिशा कृष्टि त पाहे-

(१) तस्या दृशो वृत्तिबन्धुम्... । तस्या इमाधिपतिबन्धुम्... । तस्या ह्यधिपतिबन्धुम्... ।

সরসি নৃপমপঞ্চদ যত্র ততীরভাজ: স্মরंतरলমণীকানীকহস্যোপমূলম্ ।

কিসলয়দলতল্পক্সপিনং প্রাপ তং স জ্বলদসমশরেবু-স্বর্জি-পুষ্পজি মৌলি: ॥১২৫॥

অমিঃ ! কিন্তু পদবী প্রকৃত: পত্ন্যা:, বিম্বিতা । অতএব যে কিং কান্ধারনির্গমনমিত্যশয়: । মা রীতী: কান্ধারি নির্গমনাত্ ততীঃপি আপসরসপথানাভায়েন রৌদ্রং মা কুরু । বন্দীহঁসসা বিরহেণৈব দময়ন্ত্যা বদিতম্, কিন্তু কান্ধারনির্গমনাত্ ততীঃপসরসপথানাভাষ ভয়েনৈব দময়ন্তী রৌদ্রীত্ববধায্য সঙ্কীর্ষিতগুণ-নিতি বোধ্যম্ । এহি, যান্ন মচ্ছান ইতি ইতম্, উপহতানি দময়ন্তী দতানি উক্তানীত্যধ: বপাসি বাস্বানি বামিসা:, বয়স্থা: সখ্য:, অশ্বা দময়ন্তীম্, নিম্মু: তত্স্থানান্ বসতিস্থানং প্রাপযামাসু: ।

অনু হংসস্য পঞ্চসখালনমাত্র কায্য সিদ্ধিসুচকমণীবির্জবস্য সম্ভাবনাকরণাত্ বদ্যভাষাভাষ প্রতীয়মানা ক্রিয়ীত্রে বালস্কার:, নিম্মুরবামিতি স্কে কানুপ্রাসম্ভে তুভয়ৌ সঃসৃষ্টি: । প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভৌ চ রীতি: ।

“মহাশয়ঃ দুর্গপথে কান্ধার: পুংপুংসকম্” ইত্যমর: ।

অসৌতি ক্রিয়াপ্রতিপদকমম্যয়ং সপার্থ ইতি শব্দশক্তিপ্রকাশিকায়াং অমরীশ: ।

অমরা হনম্ । “সম্মুখ্যাণাং বয়েণ নিম্ননিয়তিযুতা সঙ্ঘরা কীর্তিত্যম্” ইতি ললচণাত্ ॥১২৫॥

বাঙ্গালী—তাহার পর, তাহার পর মধ্যে একজন (হংস), পক্ষসকলনের ডকৌ বারি কার্যগিক হইয়াছে’ হেই স্পষ্টত: জানাইতে জানাইতেই যেন, নগরাজার নিকটে এই সকল বৃক্ষান্ত বনিবার লক্ষ্য, গ্রহণ করিল; আর “শ্রীমগি! তুমি দুর্গম পথে আসিয়া পড়ি-
য়াছ; মুখে! অকৃত পথ জুগিয়া গিয়াছ কি? রোজন করিও না; আইস, আগরা
বাহে” এই কথা বলিয়া মথৌরা অল্প জনকে (দমস্কৌকে) নিয়া গেল ॥১২৫॥

অন্বয়:—স: যত্র সরসি নৃপম্ অপঞ্চত্, ততীরভাজ: জ্বলদসমশরেবু-স্বর্জি-পুষ্পজি-মৌলি: অশীকানী-
কীকহস্য উপমূলং স্মর-तरलं কিসलय दल-तल्प-स्त्रापिनं तं प्राप ॥১২৫॥

সরসীতি । স হংস:, যত্র সরসি, নৃপং নলম্, অপঞ্চত্ পূর্বং দৃষ্টবান্; তস্যৈব সরসলীরং ভজতে আশ্র-
য়তীতি তল ততীরভাজ:, জ্বলন্তী দীদ্যমানা যৈ অসমশরস্য পঞ্চমাণস্য কামস্য বৃক্ষৌ বাণীভি: সঙ্ঘ সঙ্ঘইতি যা
সা তাহশৌ পুষ্পজি: কুসুমসমূহী যত্র স তথাবিধৌ মৌলিরযভাগৌ যস্য তস্য তথ্যিতস্য, অশীকানীকহস্য অশীক-
হস্য, উপমূলং মূলসমীপে, স্মরৈষ কামেন तरलं অঙ্গলীভূতম্, কিসलयদলানাম্ নবপল্লবপত্রাণাম্ যন্ তল্পং শয়্যা
তন্ আপয়তি জরীরতাপেন স্থানং করৌতীতি তম্, তং নলম্, প্রাপ প্রাপবান্ ।

অনু শরৈবুপদযৌরথস্য আঘাতত: পুনরুক্ততয়া প্রতীতি:, পরস্ব অসমশরস্য কামস্য বৃক্ষ ইতি সিদ্ধাবগমাত্
ভিন্নাকারশব্দগতত্বাৎ পুনরুক্তবদামসৌলস্কার:, স্বর্জি পদস্য সাহস্রবোধকত্বাত্ আর্ঘ্যপমা, তবৈব স্কে কানুপ্রাস-
ম্ভে তেভাস্কামযাযুগবেশপ: সঙ্কর: । তথা স ইত্যনতৃতীয়পাদেইব বাক্যসমাপ্রাভপি পুনরাদল্লমং তস্য অশীকানী-
কীকহস্য তস্য নির্ভবতয়া অন্ত্রপাদীপাদানাত্ সমামপুনরাপতা দ্বংস:; অন্ত্রপাদং তৃতীয়পাদস্থানে তৃতীয়পাদে
অন্ত্রপাদস্থানে পড়িলারী সমাধংস: । বন্দীত্বকর্ষস্য আরীহাবরীহাস্যম্ আশী গুণ:, গৌড়ৌ চ রীতি: ॥১২৫॥

বাঙ্গালী—হংস পূর্বে যে সরোবরে নলকে দেখিয়াছিল; সেই সরোবরের তীরে
একটি অশোকবৃক্ষ ছিল; তাহার মাথার ফুলভাগ, কামদেবের কলস বাণের ভাষ অকাশ
পাহতোছিল; তাহার মূলের নিকটে নগরাজা (নিজের শরীরের ভাষে) নবপল্লবপত্রটি

પરવતિ ! દમયન્તિ ! ત્વાં ન કિંચિદ્વદામિ

દ્રુતમુપનમ કિં મામાહ સા શંસ હંસ ! ।

इति वदति नलीऽसौ तच्छ्रयं उपनमः

प्रियमनु सुकृतां हि स्वसृष्टाया विलम्बः ॥१३४॥

काथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंस

किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः ।

अधिगतमथ सान्द्रાનન્દમાધ્વોકમત્તઃ ।

स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तથાન્વાચચક્ષે ॥૧૩૫॥

અચ્ચા:—(કે) પરવતિ ! દમયન્તિ ! ત્વાં કિંચિત્ ન વદામિ ; (હં) હંસ ! (ત્વં) દ્રુતમ્ ઉપનમ, સા માં કિમ્ આહ, (તત્) શંસ । નલીં इति वदति (सति) असौ उपनमः (सन्) तं शंस । हि सुकृतां प्रियम् अनु स्वसृष्टाया (एव) विलम्बः ॥१३४॥

પરેતિ । હે પરવતિ ! પિતાયધીનત્વાત્ પરાધીને ! દમયન્તિ ! ત્વાં કિંચિન્ન વદામિ સ્વયમાગત્ય કિં ન મામાહાસયસીત્યાદિ ન ત્રક્ષોમિ, પરવત્વદેવ સ્વયં કિંચિત્ કર્તુમશક્ત્વત્વાદિતિ ભાવઃ । કિન્તુ હે હંસ ! ત્વં દ્રુતમ્ ઉપનમ મત્સમીપે ઉપસ્થિતો ભવ, સા દમયન્તી, માં કિમાહ ત્રતૌતિ ચ, તત્ શંસ રૂઢિ । નલીં इति वदति सति, असौ हंसः, उपनमस्तत्समीपे उपस्थितः सन्, तत् दमयन्ता सह आलापदिकं वृत्तान्तजातम्, शंस उवाच । ननु न तस्य तादृशान्मानतरत्वेन अजानन् हंस उपस्थाप्य तत् कथमुक्तवानियच्च । हि यस्याः, सुकृतां पुण्यवता जनानां सम्बन्धः, प्रियं स्वामीष्टम्, अनु लक्ष्यौक्त्य, स्वसृष्टायाः स्वीच्छाकरणमात्राच्च विलम्बः क लक्षेपः, न तु तत्सिद्धं विलम्ब इति भावः ।

અતઃ સામાન્યે ન વિશેષસમર્થનકપોડોપાન્તરભાસીડગ્રહારઃ, વદનાભાવં પ્રતિ પરવતીતિ પદસ્યાર્થો હેતુરિતિ પદાર્થ-હેતુકાં કાવ્યલિપ્તમ્, સ્વસૃષ્ટાયા વિલમ્બઃ ન પુનસ્તત્સિદ્ધે રિત્યન્યથ્યપોહનાદાર્થો પરિસંખ્યા ચેત્યેતેર્વા ગુણપ્રધાન-ભાષિનાઙ્ગાદિભાષાત્ સહારઃ ; શંસ હંસેતિ પદગતેનાત્પ્રાણપ્રાસેન ચાસૌ સંસૃજ્યતે । પૂર્વરાગી રસઃ, પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભ્યે ચ રીતિઃ ।

“પરતન્નઃ પરાધીનઃ પરાશ્રાયવાનપિ” इत्यमरः ।

આકૃષ્ટતૌતમાસીચ્ચે વર્તમાના । ઉપનમ इति “दीपि-कम्पाजसि” इत्यादिना नमते इत्यर्थः । सुकृतमिति “हजः सुपुण्य—” इत्यादिना क्लिप् ।

નાલિનીં વત્તમ્ ॥૧૩૪॥

વાત્સલા—હે પરાધીને ! દમયન્તિ ! આમિ તોમાકે કિહુ વનિતેહિ ના ; કિહુ હૈં હંસ ! તુમિ નીચ ઉપશ્વિત હૈઃ ; દમયન્તો આમાકે કિ વનિયાહેન, તાહા વન ; નલ એકરૂપ વનિતે જામિજે, તેહી હંસ ઉપશ્વિત હૈઃ તેહી વૃક્ષાન્ત સમુવાર વનિન । કારણ, પુનાગનદિગેર અઢોઢેનાકેર વિષયે ડઃહાનેર હજ્જા કરિવાર વે ટૂંકુ વનહ, તેહી ટૂંકુમાઝહી વનથ હૈંયઃ થાકે (કિહુ અઢોઢેનાકેર વનથ હૈંય ના) ૧૩૪॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाकङ्कारहीरः सुतं

श्रीहरीः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवो च यम् ।

तार्त्तरीशक्तया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे मङ्गा-

काव्ये चादृष्टि नैषधोपचरिते सर्गे निसर्गोऽखलः ॥१३६॥

—०—

अन्वयः—सः नरेन्द्रः किमिति किमिति पृच्छन् कथितम् अपि प्रियाया भाषितं हंसं (पुनः पुनः)

अंसयामास ; अथ सान्द्रानन्दमाधीकमतः (सन्) स्वयम् अपि अधिगतं तत् शतकृत्यः तथा अन्वाचयचे ॥१३५॥

कथितमिति । स नरेन्द्रो राजा नलः, किमिति किमिति प्रियाया कीदृशं कीदृशमभिहितमिति पृच्छन्, कथितमपि हंसोक्तमपि, प्रियाया दमयन्त्या भाषितं वाक्यम्, हंसम्, अंसयामास पुनः पुनर्वाच्यामास ; अथवापिपासाया अनिष्टो रिति भावः । अथ अनन्तरम्, सान्द्रो निरन्तर आनन्द एव माधीकं मादकत्वान्मधु तेन मनः सन्, स्वयमाकनपि, अधिगतं हंसमुखात् श्रुतम्, तत् दमयन्तोभाषितम्, शतकृत्यो बहुवारम्, तथा हंसवदेव, अन्वाचयचे अनुवदति अ ; तद्भाषितस्य माधुर्यातिशयादित्याशयः ।

अथ सान्द्रानन्दमाधीकिति निरुक्तं केवलरूपकं हेतुानुप्रासश्च त्यग्योक्तप्रियायानुपदेशरूपः सङ्करः । पूर्वरागी रसः, प्रसादो गुणः, वीरभी वीर्येति ।

‘शतकृत्य इति “वारस्य संख्यायाः कृत्यस्य” इति कृत्यस्य प्रत्ययः ॥१३५॥

वाङ्मानी—हंस दमयन्तोरे उ उक्ताम वगिने ७, नलराजा ‘किं रूप ? किं रूप ?’ एवै भावे विज्ञाता करिते थाकिशा, हंसके दिशा वार वार ताहा वनाहेशाछिनेन ; ताहा पत्र, निविड आनन्दरूप मञ्जुवनेन मञ्जु हेहा निजे ७, तेहे भावे लतवार तेहे उक्तामल्ल अशुवादि करियाछिनेन ॥१३६॥

श्रीहर्षमिति । तृतीय एव तार्त्तरीशक्तस्य भावस्तथा । “आख्याताश्च तमादयः” इति तृतीयशब्दात् स्थायी ईकत्वं प्रत्ययः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

सप्त-वेद-वसु चन्द्र सम्मिने यत्सरे शकमहीपतेः गुची ।

भूरिकर्म्मनिरतेन निम्बिता श्रीमतेति हरिदासशम्भवा ॥

इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्याम्भज-श्रीहरिदाससिद्धान्त-

वागीशभट्टाचार्यविरचितायां नैषधचरितटीकायां

जयन्तीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥७॥

—❀—

चतुर्थः सर्गः ।

— ❦ —

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशः कुसुमं धनुः ।
 श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥१॥
 यदतनुज्वाभाक् तनुते स्म सा प्रिय-कथा-सरसी-रस-मञ्जनम् ।
 सपटि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥२॥

अन्वयः—अथ आत्मभूः श्रुतिपथोपगतं नलस्य गुणं श्रुति-पथोपगतं कुसुमं गुणम्, श्रुतिपथोपगतं सुरभि (च) तस्य यशः कुसुमं धनुः, सुमनस्तया श्रुतिपथोपगतं तं (च) कुसुमम् इषुं विधाय, आशु तां जिगाय ॥१॥
 खर्वितानुकगर्वाय पर्वते श्रवर्त्तन्ति ।

अतिसर्वाय सर्वाय पार्वतीजानये नमः ॥

अथ निरतिशयपूर्वरागेण दुःसहं दमयन्त्या विरहं वर्णयित्वा चतुर्थसर्गमारभते अवेति । अथ हंसस्य प्रख्यामाननरम्, आत्मभूः कामः, श्रुतिपथोपगतं हंसमुखात् श्रुतम्, नलस्य, गुणं सौन्दर्यादिकम्, श्रुतिपथोपगतं कर्णान्ताज्जटम्, कुसुमं पुष्पमयम्, गुणं मीर्षां वधाय श्रुतिपथोपगतं बहुलोकादाकर्णितम्, सुरभि विख्यातं सुगन्धि च, तस्य नलस्य, यशः प्रशंसाम्, कुसुमं पुष्पमयम्, धनुः कान्त्युक्तम्, विधाय, तथा सुमनस्तया मनस्वितया प्रकारेण, श्रुतिपथोपगतं हंसदिभ्यः श्रुतम्, तं नलस्य, कुसुमं पुष्पमयम्, इषुं वाष्पम्, विधाय कृत्वा, आशु शीघ्रम्, तां दमयन्तीम्, जिगाय जितवान् आशुजीकृतवानिति तात्पर्यम् । हंसमुखात् नलस्य सौन्दर्यं यशः सह-दयत्वादिवर्णनं निरतिशयपूर्वरागीदयात् तद्विरहाच्च दमयन्ती नितरां कामातुरा बभूवेति निष्कर्षः ।

अथ नलगुणादौ आरौप्यमात्राणां मौर्वीत्वादीनां प्रकृतप्रयोपयोगितया परिणामालङ्कारः, विधायित्वे कथा क्रियया लक्षणमुरिषूणां कर्णतयाभिसम्बन्धात् तन्मयीगिता, गुणं गणमिति षष्ठे कानुमासत्वेत्येतेषां मिथी निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ।

“विन्यस्ये सचिवे धीरे चैतेऽपि च पुमानग्रम्” इति सुरभिग्रन्थे मेदिनी ।

जिगायेति जिघातीः परीलाया सटि “जिगिः सन् परीक्षयोः” इति गिरादेशः ।

अखिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं नाम वचनम् । “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरी” इति लक्षणात् ॥१॥

वाङ्मनः—एतन्नखर, कामदेव नटनर गुणटक पञ्च ७ गुण करिषा, नटनर विधातु यणटक पुष्पमय पञ्च करिषा, शशः यनयो वनिशः षष्ठ नटनरै वाण करिषा, मञ्जर दमयन्तीटक अत्र करिषेन ॥१॥

अन्वयः—सा अतनुज्वाभाक् (सती) यत् प्रिय-कथा-सरसी-रस-मञ्जनं तनुते स्म, सपटि तस्य चिरा-न्तरतापिनी विषमा परिणतिः समपद्यत ॥२॥

यदिति । सा दमयन्ती, अतनुराजः कामदेव यो ज्वरः समाप एव ज्वरः स्वनामख्याती रोगस्य भजन इति सा तथीका सती, यत्, प्रियस्य नलस्य कथा हंसकथितमुपस्थानमेव सरसी तापहारित्वाञ्जलाशयविशेषकञ्च

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयित-दूत-पतङ्गत-वेगतः ।

स्थितिबिरोधकरीं दृष्टुकोदरो तदुदितः स हि, यो यदनन्तरः ॥१॥

रसः शृङ्गारादिरेव रसो जलं तत्र मञ्जनमनुभव एव मञ्जनमवगाहनम्, तनुते च विचारोच चकार ; उपस्थितत्वात्, तस्य मञ्जनस्य सम्बन्धिनी, चिरान्तरतापिनी दीर्घकालं यावत् चत्तः करणे कामसन्तापजनिका दृष्टाभ्यन्तरे दाहजनिका च, विषमा दाहणा, परिच्यतिः परिपाकाः, समपद्यत सन्पन्ना उपस्थितेत्यर्थः । यथा तदव्यञ्जरी उज्ज्वल सरस्यामवगाहनात् परमेव तीव्रदाहजनको मङ्गलं ज्वरी जायते, तथा पूर्वंत एव कामपीडाशालिन्वा दमयन्त्या मलकथाप्रतिपादितशृङ्गारानुभवाजन्तरमेव निरतिशयसमः सन्तापजनिका मङ्गली कामपीडा सञ्जातेति भावः ।

अत्र प्रियकथायां सरसोत्तरीपे शृङ्गारादौ जलत्तरीपे निमित्तं स पुनरारीपः स्निग्धस्यन्दनिबन्धन इति स्निग्धपरम्परितं रूपकमलङ्कारः पूर्वार्द्धगतच्छेदानुप्रासेन संसृज्यते । मधुररचनावशात् माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“रसो जलं रसो हर्षः रसः शृङ्गारपूर्वकः ।

रसः सालद्रुनिर्यासः पारदोऽपि रसो विषम् ।” इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥२॥

वाङ्माला—ममशब्दो कामज्वरे पीडित इहेहा येन न कथाकूप जलैव तत्र जलेन अवगाहनं करिष्याह्मिनेन ; तत्कृपां तांशत्र विषम परिणति उपैष्यते इहेहाह्मिने । केन न, ते परिणति तांशत्र अन्तरे वल्लभाज यावत् मङ्गलं ज्ञप्तिदृष्टाह्मिने ॥२॥

अन्वयः—दृष्टुकोदरी इयं दयित-दूत-पतङ्गत-वेगतः स्थितिबिरोधकरीम् अधीरतां ध्रुवम् अधीतवती । हि यः यदनन्तरः सः तदुदितः ॥१॥

ध्रुवमिति । अस्मिन्निति परमाद्यर्थे दृष्टुकोदरीं तद्वत् उदरं यस्याः सा दृष्टुकोदरी अतीवक्रोदरीत्यर्थः, इयं दमयन्ती, दयितस्य वल्लभस्य मलस्य दूतो यः पतन् पत्नी हंसस्य गते गमने यो वेगो गमनजनितवेगाख्यसंस्कारत्वात्, स्थितिबिरोधकरीं स्त्रीमर्यादाभङ्गकारिणीम् अवस्थानव परीत्यकः रणोच्च, अधीरतामर्थं ध्रुवं निश्चितम्, अधीतवती शिशिसे । हि यस्यात्, यः पदार्थः, यदनन्तरो यत्पदार्थांतरजातः, स पदार्थः, तस्यात् पूर्वपदार्थात् उदित उत्पत्ती मन्तव्यः । तथा च नियतपूर्ववर्तिनः कारणत्वाभ्युपगमात् हंसगमनवेगात् परमेव दमयन्त्या अधीरतोत्पत्तेः तामधीरतां प्रति स हंसगमनवेग एव कारणं निधीयत इति भावः ।

अत्र ध्रुवशब्दस्य उत्पत्तिश्चावाचकत्वात् वाच्या क्रियोत्पत्त्या, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽप्यन्तरान्वाख्य, अधीरताविशेषाभावेन सङ्गरः ; सोऽपि च इत्यनुप्रासेन संसृज्यते । तथा दृष्टुकोदरीत्यत्र उपमानगत्यूनत्वादि-कोऽनुचितार्थत्वदीर्घः, उत्पत्तिचितार्थसमर्थनादपरोऽनुचितार्थत्वदीर्घः । ‘स्थितिबिरोधकरीं दृष्टुकोदरीं विनु-लितान्धला विकसीन्द्रिया’ इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् । पूर्ववन्माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पतन् पतङ्गाख्यजाः” इति पक्षिपर्यायं अमरः ।

वेगत इति “वाच्यातोपयोनि” इत्युपादानत्वात् पञ्चमी ॥३॥

वाङ्माला—अत्रोक्तं कृपापदं ममशब्दो, निश्चये ननु तत्र इत्येव गमनवेग इहेहा जलैव तत्र मङ्गलं ज्ञप्तिदृष्टाह्मिने । कारणं, तांशत्र पत्र ये इयं, ते तांश इहेहा उदर इयं ॥३॥

अतितरां (१) समपादि जडाग्रयं अतलवस्तरणेऽपि तदाननम् ।
 अजनि पङ्क, रपाङ्क निजाङ्कन-भ्रमिकणेऽपि तदीचव-खञ्जनः ॥४॥
 किमु तदन्तरुग्नी भिषजौ दिवः स्मरनलौ विग्रतः स्म विगाहितुम् ।
 तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥५॥
 कुसुमचापज-तःप-समाकुलं कमल-कोमलमेकाग्रत तन्मुखम् ।
 अक्षरहृदय-हृदयधिकाधिकां रवि-रुचि-रूपितस्य विधोर्विधाम् ॥६॥

अन्वयः—तदाननं अतलवस्तरणे अपि अतितरां जडाग्रयं समपादि । तदीचव-खञ्जनः अपाङ्क-
 निजाङ्कन-भ्रमि कर्ण अपि पङ्कः अजनि ॥४॥

अतितरामिति । तस्या दमयन्त्या आननं कर्तुं, अतलवस्य ईषडास्यमिश्रणं स्तरणेऽपि करणे का कथा
 चिन्तायामपि, अतितरामत्यन्तम्, जडाग्रयं जडमति, समपादि सम्पन्नं जातमित्यर्थः । तथा तस्या दमयन्त्या
 ईषणं अक्षरेव खञ्जनः तदन्तः सन्दरत्वात् खञ्जरीटः पक्षी, अपाङ्कः स्वप्नात् एव निजम् अङ्कनं भ्रमणचत्वरं तत्र
 या भ्रमिर्भ्रमणं तस्याः कर्णेऽपि श्रेष्ठेऽपि स्वल्पमात्रतत्करणेऽपीत्यर्थः, पङ्कः खञ्जः, अजनि जातः, स्वल्पोऽपि
 सविलासहृष्टिपातो न तया कृत इति तात्पर्यम् । उभयवापि दाक्षिण्यविरहवेदनावशादिति भावः । अपरोऽपि
 जडमतिः पूर्वकृतं न स्मरति । इतरः खञ्जोऽपि च निजाङ्के स्वल्पमपि भ्रमणं कर्तुं नाहंति ।

अथ अपाङ्कः निजाङ्कनत्वादीप ईषणं खग्रनत्वादीपं प्रति निमित्तमिति अश्लिष्टशब्दनिवन्धनं परम्परितकप-
 कमलद्वारी तन्मनसासेन संसृज्यते । माधुर्यं गणः, वंदनीं च रीतिः ॥४॥

वाङ्माला—दमयन्तीर मृगशानि शास्त्रज्ञेन अग्रणं करितेऽपि अक्षयं हृदयहिन एव
 तीक्ष्णं नयनशक्तिः, निष्प्राप्तकृणं रूपेण (उठाने) अलगाय अग्रणं करितेऽपि अक्षयं हृदय-
 हिन ॥५॥

अन्वयः—तदभिकेन मखभुजाम् अधिपेन ताम् आशु चिकित्सितुं नियोजितौ उभौ दिवः भिषजौ
 किमु स्मरनलौ तदन्तः विगाहितुं विग्रतः स्म ॥५॥

किमु इति । तस्या दमयन्त्या अभिकेन कामुकेन, मखभुजां देवानाम्, अधिपेन इन्द्राय, तां दमयन्तीम्,
 आशु शीघ्रम्, चिकित्सितुं नियोजितौ उभौ दिवः स्वर्गस्य, भिषजौ वैद्यौ अश्विनीकुमारी किमु, ताविवेत्यर्थः,
 स्मरनलौ कामनलभाजौ, तस्या दमयन्त्या अस्मरनःकरणम्, विगाहितुम् आनीकृतुम् परीक्षितुम्, विग्रतः स्म
 प्रविष्टवन्तौ । दमयन्ती खलु तदानीं ननं ननविषयकं कामचे तावुमावपि सर्वदा चिन्तितवतीति तात्पर्यम् ।

अथ किमुशब्दस्य उत्प्रेक्षावाचकत्वात् वाक्या द्रव्योत्प्रेक्षाकारः । पूर्वरागी रक्षः । तथा च दमयन्त्या
 मलानुरागः स्थायी भावः, नल आलम्बनविभावः, तत्कथास्मरणमुदीपनविभावः, चिन्ता च व्यभिचारी भावः ।
 एवमन्वयापूराणम् । प्रसादी गुणः, वंदनीं च रीतिः ।

“कथं कामविताऽभौकः कलमः कामनीऽभिकः” इत्यमरः ।

अभिकामयत इत्यभिकः, अभिपूर्वात् कमेः “अन्वतोऽपि च” इति उपस्ययः ॥५॥

नोक्तं—कामं न नलवाञ्छा अवगाहनं करिष्यामि अशु दमयन्तीर रूपेण अवेष्टेन करिष्या-

मि कर्तुं इति दमयन्तीकामुकः अथ नलवाञ्छा इति येन तीक्ष्णं चिन्तनां करि-
 ष्यामि इति अर्थः । अथ नोक्तं—कामं न नलवाञ्छा अवगाहनं करिष्यामि अशु दमयन्तीर रूपेण अवेष्टेन करि-

तरुणता-तरुणि-युति-निर्मित-द्रुमि तत्कुच-कुम्भयुगं तदा ।

अनल-सङ्गति-तापमुपैतु न ? कुसुमचाप-कुलाल-विलासजम् ॥७॥

अध्वयुः—कमलकीमलं तन्मुखं कुसुमचापजतापसमाकुलं (सन्) रवि-रुचि-व्यपितस्य विधीः अह-
रहः अभ्यधिकाधिकां विधां बहन् ऐषात (सखीभिः) ॥६॥

कुसुमेति । कमलं पद्ममिव कीमलम् । अतएव तापेन ज्ञानतासम्भव इति भावः । तस्या दमयन्त्या मुखम्, कुसुमचापजम् कामादुत्पन्नेन तापेन समाकुलं व्याप्तं सन्, रवि-रुच्या सूर्य-किरणेन व्यपितस्य प्रभातकाक्षी ज्ञानतां प्रापितस्य, विधीः कृष्णपक्षीयचन्द्रस्य सम्बन्धिनीम्, अहरहः प्रतिदिनम्, अभ्यधिकाधिकां क्रमेणातिरिक्ताम्, विधां प्रकारं श्रैतावस्थामित्यर्थः, बहन् धारयत्, ऐषात सखीभिरदृश्यत ।

अथ कमलकीमलमिति लुप्तोपमा, तथा अन्यस्य विधां कथमन्वी वरुदिति वस्तुसम्बन्धीऽसम्भवन् विधिमिव विधामिति सादृश्यं बोधदत्तौत्सम्भवदन्तुसम्बन्धा निदर्शनात्कारय च्छिकानुप्रासेन संवृज्यते । माधुर्यं गुणः, वेदभौं च रीतिः ।

“विधा विधी प्रकारं च” इत्यमरः । अभि सर्वतो भावेन अधिकाधिकेति अभ्यधिकाधिका ताम् ॥६॥

वाङ्माला—पद्मेन छाद्य कामजम् दम-क्षीरं मूत्रमग्निं, काममस्तुःपे आकूलं हृद्द्वैष्टा, सूर्यकिरणेन चन्द्रेन दृष्टादृष्टप्राप्तं अवस्थां धारय करिउच्छेदे ईश मयीर। देविउच्छेदः नागजम् ॥७॥

अध्वयुः—तदा तरुणता-तरुणि-युति-निर्मित-द्रुमि तत्कुच-कुम्भयुगं कुसुमचाप-कुलाल-विलासजम् अनलसङ्गति-तापं नो उपैतु ? ॥७॥

तरुणतेति । तदा सखिन् काले, तरुणता यौवनमेव तरुणिः सत्पापकत्वात् सूर्यः तस्य ध्युष्या तापेन निर्मितः कृती द्रुमि काठेन्यं युक्ता च यस्य तत्, तस्या दमयन्त्याः कुक्षौ सानवेव कुम्भौ स्थूलगोलीभूतत्वात् कलशौ तयोयुगं युगलं कर्तुं, कुसुमचापः काम एव कुम्भललापप्रयोजकत्वात् कुम्भकारस्तस्य विलासादाविर्भावान् प्रयोजकं ज्ञायत इति तम्, अनलसङ्गतिर्नलसंयोगाभाव एव अनलसङ्गतिरिषसंयोगसेन यस्तापी विरुज्यते दाहय तम्, नो उपैतु न प्राप्नुतु ? इति काकुः ; तस्य अपितु प्राप्नोत्येवत्यर्थः ; आदौ आनन्दतिकाया निर्माणम्, ततः सूर्यतापेन शुष्कीकरणम्, परञ्च वज्री दहनमिति कुम्भनिष्काणप्रणाल्या दृष्टत्वादिति भावः ।

अथ समस्तवस्तुविषयं साङ्गं दृष्टशब्दनिवन्धनं उपकमलङ्कारस्यैकानुप्रासस्यनुप्रासाभ्यां संवृज्यते । तथा तृतीयपादेन वाक्यसमासावपि पुनस्तदन्तर्गतस्य तापमित्यस्य विशेषणतया चतुर्थपादोपादानात् समानपुनरावृत्तादीवः ; स च तृतीयचतुर्थपादयोः पाठपौर्वापर्यविपर्ययेण समाधेयः । न च तथात्वे मकारस्य परागमे रुति तृतीयपादान्तिमाचरस्य लघुत्वापत्त्या पुनश्चतुर्ततादीव इति वाच्यम्, सर्वपादान्तिमाचरस्यैव लघुत्वेऽपि विकल्पेन गुरुत्वाङ्गीकारस्य सार्वत्रिकत्वादिति बहुधा विवेचितमक्याभिः साहित्यदर्पणटीकायां दृष्टवृत्तादिकरणे दृष्टव्यम् । माधुर्यं गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

नलस्य सङ्गतिः संयोग इति नलसङ्गतिस्तस्या अभाव इत्यनलसङ्गतिः । अभावाद्ये च व्ययीभावः । अन्वयः, तु अनलस्य वरः सङ्गतिः संयोग इति मेदः ॥७॥

वाङ्माला—ने मयप्रे योवनरूपं सूर्येण तेज, दमदक्षीरं कूटकूट द्रुष्टेन कठिनता जम्माईहाहिन ; इतहाः ने कूटकूट द्रुष्टे, कम्पनरूपं कूटकारेण चेटेन अनलमस्योपेण, ताप पाईतेन नातेन ॥१॥

অধুত যদ্বিরহীকশি মজ্জিতং মনসিজেন তদুৎকৃষ্টম্ তদা ।
 স্মৃশতি তদুৎকৃষ্টম্ কদলীতরঃ যদি মহজ্জলদূষরদূষিতঃ ॥১৮॥
 ক্ষর-শরাহতি-নির্মীত-সংজ্বরং কারয়ুগং হসাত স্য দমস্বস্তুঃ ।
 অনবিধান-পতনপনাতপং তপ-নিপাত-সরঃ-সরসীবৎ ॥১৯॥
 মদন-তাপ-মরীচ বিদৌর্য্যং নো যদুদপাতি হৃদা দমনস্বস্তুঃ ।
 নিবিড়-পোন-কুব-ইয়-যম্মনা তমপরাধমধাতু প্রতিবধ্নতৌ ॥২০॥

অর্থঃ—মনসিজেন বিরহীকশি মজ্জিতং তদুৎকৃষ্টম্ তদা যত্ন (কদনম্) অধুত ; কদলীতরঃ তত্ন

কদনং স্মৃশতি ; যদি (সঃ) মহ-জ্জলদূষর-দূষিতঃ (স্মৃশত) ॥১৮॥

অধুতং । মনসিজেন কামেন, বিরহীকশি বিয়োগদাহং, মজ্জিতং প্রবেশিতম্, তস্যা দমনস্বস্তুঃ কুবয়ুগং কদনং, তদা তস্মিন কালি যত্ন কদনং জ্ঞানতাম্, অধুত অবকত্ন, কদলীতরঃ তত্ন কদনম্, স্মৃশতি প্রাপ্তিতি ; যদি স কদলীতরঃ, মরী জলয়ত্বদ্বয়ে, জ্বলতা দাহমুতপাদয়তা, জ্বরেণ চারশতিক্রিয়া, দূষিতঃ পীড়িতঃ স্মৃশত ।
 অন্যথা তদুৎকৃষ্টম্ উপমানভূতীঃপি কদলীতরসাদৃশং কদনং ন স্মৃশতিতি ভাষঃ ।

অন “যাদি কামস্বস্তু সক্রম” ইত্যাদিভেদং যাদিঃকরকবৎ অস্বস্তু সস্বস্তুপাতিবধ্নতৌকরলঙ্কারঃ পরাধ-
 মতেন কামপ্রাচীন সংস্পৃশতি । প্রসাধৌ যুগঃ, বৈদমৌ চ রোতিঃ ।

“জাদুঃ কামস্বস্তুকঃ । জ্বলনাম্রয়ো যৌ” ইত্যমরঃ ৪৮৮

বাঙ্গালী—সে সময় কামদেব বিরহজ্বালার মধ্যে মগ্ন করিয়া দিলে, দমনস্বস্তীর উষ্ণ-
 যুগল যে প্রানিভোগ করিতেছিল ; সে প্রানি বহনোৎকৃষ্ট ভোগ করিত বটে ; সে কদলী-
 তর যদি মরুভূমিতে জ্বলন্ত কারশতিক্রিয়া দ্বারা পীড়িত হইত ॥১৮॥

অর্থঃ—ক্ষর শরাহতি নির্মীত-সংজ্বরং কারয়ুগম্ অনবিধান-পতনপনাতপং তপ-নিপাত-
 সরঃ-সরসীবৎ হসাত স্য ৥১৯॥

অরতি । অরস্য কামস্য শরাহত্যা বাত্যাচীন নির্মীতঃ জ্বতঃ সংজ্বরঃ সন্নাপৌ যস্য তত্ন তাহয়ন, দমনস্বস্তুঃ-
 সস্বস্তুঃ, কারয়ুগং কুবয়ুগং কদনং, নাবদ্যে অবিধানম্ অবিধানং যস্মিন্ কর্ম্মেণ তদুৎকৃষ্টম্ তদা পতন-
 পনাতপং অতপৌ যত্ন তত্ন তপোজ্ঞম্, তপেন যত্নে নিপতং যৌ বতলজং যত্ন সরৌ বাদৌ তস্য সরসীবৎ পদম্,
 হৃদতি স্য তদুৎকৃষ্টম্ বধ্নতৌকঃ ।

অন অর্ঘ্যোপমাঙ্কারঃ, “বিবল্যয়তি সংহন্তে হমনৌর্য্যংসুয়তি” ইতি হৃদজনা সাহস্রস্বাচকতায়ো হৃদ-
 ঙ্গীকর্য্যপি পঠিতত্যান্ । সস্বস্তুপাতিবধ্নতৌকঃ কামপ্রাচীনতাং তাভ্যমুকোপমা সংস্পৃশতি । জাদুঃ যুগঃ, পাশাঙ্গী
 চ রোতিঃ ।

“সন্নাপবত্নস্বরী বনী” “বীধি তথাকঃ । লিটঃ তথ্যোপগম তপ তপাঃসমসঃ” ইত্যমরঃ ৪৮৯

বাঙ্গালী—কামদেব বাণাঘাত করিয়া, দমনস্বস্তীর হাত ছুই থানিতে মত্তাপ জ্বালাইয়া-
 ছিলেন ; হৃতরাং উপরে আবরণ না থাকায় বাহাতে অনবরত স্রবোন্নত তাপ পড়িতে
 থাকে, সেইরূপ প্রাণপ্রাণিত স্রোতস্রস্র পক্ষকে সেই হাত ছুইখানি হানিয়াছিল ৥১৯॥

অর্থঃ—মদনতাপ-মরীচ বিদৌর্য্যং নো যদুদপাতি, নিবিড়-পোন-কুব-ইয়-যম্মনা তমপরাধমধাতু প্রতিবধ্নতৌ ॥২০॥

অর্থঃ । মদনতাপ-মরীচঃ, হৃদা হৃদয়ং কদনং, মদনতাপমরীচ কামস্বস্তুপাতিবধ্নতৌকঃ যুগল,
 নিবিড়-জ্বালা, যত্ন না ন, উদপাতি উদপতিতম্ ; নিবিড়-পোন-কুব-ইয়-যম্মনা তমপরাধমধাতু

নিবিশতে যদি শূকশিখা পদে স্রজতি সা ক্রিয়তীমিব ন ব্যয়াম্ ।

সদুতনৌর্বিতনৌতু কথং ন তাম্ অবনিভন্ত, নিবিশ্য হৃদি স্থিতঃ ॥১১॥

মনসি সন্তমিব প্রিয়মৌজতুং নয়নযোঃ স্মৃদয়ান্নপেতযোঃ ।

বহুশক্তিভূট্টিটমোয়যোঃ অপি ন মন্যন্তু বহুশাস্তুনি বস্তুনি ॥১২॥

যুগলস্য যন্মযা তৎকর্তৃকনিয়মনমিব, প্রতিবদন্তী প্রতিবন্ধকতাসাচরন্তীব সতী, তং বিদীপ্যাতুত্পতনরূপম্, অপরাধম্, অশান্তি পবনম্ । হৃদয়স্মীতপননেন দুঃসহকটনিরতিসম্ভবেঃপি তত্প্রতিবন্ধকতাসাচরন্তমপরাধ এবমিতি ভাবঃ । অন্মযাপি স্থাণ্ড্যপরি আরিভাষ্যনিধানেন, তদভ্যন্তরগতমৌজাদিকং তাপাতিশযোনাপি উপরিগতং সাধা-
রসাধরাদিকং বিদায়্য নীতপততীতি টটম্মম্ ।

অনু সানযৌরবস্থিতিমাবস্য হৃদয়ীত্পতনপ্রতিবন্ধকতাক্রমেণ সম্ভাবনাকরণাত্ ইত্যাদিভাষ্যে প্রতীকমানা ক্রিয়ৌর্মি বাহুদ্বারঃ অনুপাদগতেন হৃদয়নুপায়েন সংলগ্ন্যতং । প্রসাদী গুণঃ, পাশালী চ রীতিঃ ।

“যন্মযা” স্থাণ্ডিয়মনে বস্মনে রচয়ঃপি চ” ইতি বিব্রঃ ॥১০॥

বাঙ্গালা—দময়ন্তীর হৃদয় ধানি, অত্যন্ত কামমত্তাণে বিদৌরহইয়া যে উড়িয়া গিয়া-
ছিল না; তাঁহার ঘন ও পৌর হৃদয়গুণের আবরণই তাহার প্রতিবন্ধকতা জন্মাইয়া দেউ
অপরাধ বহন করিয়াছিল ॥১০॥

অন্মযঃ—যদি শূকশিখা (অপি) পদে নিবিশনে, (তদা) সা ক্রিয়তীম্ ইব ব্যযা ন স্রজতি ? তু
অবনিভন্ত সদুতনীঃ হৃদি নিবিশ্য স্থিতঃ (সন্) তাং কথং ন বিতনৌতু ? ॥১১॥

নিবিশত ইতি । যদি, শূকশিখা ধান্যাদিকবটকায়মপি, পদে অন্মযাঃ কা কথং অবশ্যতঃপি, নিবি-
শতে প্রবিশতি ; তদা সা শূকশিখা, ক্রিয়তীমিব কিম্পরিমাণাম্, ব্যযাং বৈদনাম্, ন স্রজতি নীতপাতয়তি ?
অপি তু মজতীমিব ব্যযাং স্রজতীযর্থঃ । তু কিন্তু অবনিভন্ত পর্বতঃ রাজা নলয়, সদুতনীঃ কৌমল্যকল্লিবায়া
দময়ন্ত্যাঃ, হৃদি অন্মযাঃ ন কিন্তু হৃদয় এব, নিবিশ্য প্রবিশ্য, স্থিত এব সন্, ন পুনর্বহিগতং ইত্যাদিঃ ;
তাং মজতীম্ ব্যযাম্, কথং ন বিতনৌতু ন বিকারিণীত্পাদয়তু ? অপি তু বিতনৌত্বং বৈয়র্থঃ ; দময়ন্ত্যা সদুতনু-
স্বাত্ তস্যা অপি চ হৃদয়ত্বাৎ, ইতীঃপি চ অবনিভন্তাৎ তস্যাপি চ স্থ্যত্বাদিতি ভাবঃ ।

অনু পদনিবিষ্টশূকশিখাকর্তৃকক্সযাজননরূপাদমা করষিকাদর্শাত্ হৃদ-নিবিষ্টপর্বতকর্তৃকক্সযাজননরূপস্য
প্রাকরণিকস্বার্থঃ দৃষ্টাপূর্ণিকান্বায়েনাবতনাদর্শ্যপনিরলঙ্কারঃ, নলপর্বতযৌর্ভেঃপি স্ত্রীবেশাভিপ্রায়বসাদৃশ্য-
শযৌক্তিযঃ ; অনৌরহাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ; ততীযচরণে স্ত্রীকানুপ্রাসংগ্যেতি সমুদায়ে সংঘটিতঃ । অপি তদাপ্রশংসিত-
নামনুস্তাবপি সামর্থ্যাদিবাবগতেন ন্যূনপদতা দীপ্য । ইবশব্দস্য বাক্যানুসাররূপল্যঙ্গাধিকপদতা দীপ্য । উক্ত-
সঙ্করী চ দময়ন্তী সর্বদেব নন্দাং চিন্ময়তীতি বস্তু অল্লয়ন ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুজনিঃ । মধুরবচনাবশাংস্বার্থঃ
গুণঃ, বৈদৌর্ভী চ রীতিঃ ।

“শুকৌঃস্রী স্রজতীকায়ো” ইত্যমরঃ ।

নিবিশত ইতি “নিবিশ” ইতি কৃষাটিল্বাদামনেপদম্ ।

অসী ! পরমবসন্তকারিণী স্নান্নিভং রচনাচারুগৌ কবিত্বভাসনঃ ॥১১॥

বাঙ্গালা—একটা ধানের আগাও পদে পায়ের উল্লাসেও প্রবেশ করে, তবে সে কত-
খানি বেদনা না জন্মায় ? কিন্তু একটা পাহাড়ই (নলরাজাই) কোমলাঙ্গী দময়ন্তীর
হৃদয়ের ভিতরেই প্রবেশ করিয়া রহিয়াছিল ; হৃদয়গুণে, গুণকতর বেদনা জন্মাইবে না
কেন ? ॥১১॥

হৃদি দমস্বসুদমুভরপ্তে প্রতিফলহিঃস্বাস্তমুখানতৈঃ ।

হৃদয়ভাজমরাজত শুস্কিতুং নলমুপেত্ব কিলাগমি তন্মুখম্ ॥১২॥

সুহৃদমগ্নমুদমুদয়িতুং স্মরং মনসি গম্যবহ্নে মৃগোদ্রয়ঃ ।

অকাল নিঃস্বাস্তে ন ত্রিনিগ্ৰহামুসিত-নিঃস্বাস-বেগন-মায়িতা ॥১৪॥

অন্বয়ঃ — মনসি সন্তাং প্রিয়ম্ হৃদিতম্ স্মৃঢ়য়া ইব অস্মাঃ উপেতযীঃ হৃদমীযযীঃ নয়নযোঃ সন্মুখ-
বাস্তুনি অপি বস্তুনি যদ্বশ্যক্তিঃ ন অস্মুৎ ॥১২॥

মনসীতি । মনসি চিত্তে, সন্তাং সর্বদা চিন্তামানত্বাৎ বিদ্যমানম্, প্রিয়ং নলম্, হৃদিতুং দ্রষ্টুন্, স্মৃঢ়য়া স্মৃঢ়য়া ইব অন্তরম্ব্যন্তরং মনঃসমীপমিত্যর্থঃ, উপেতযীং তযীঃ, হৃদমীযযীদং নয়নৌসম্বন্ধিনীঃ, নয়ন-
যীষস্বযীঃ, সন্মুখি বাস্তু ভূমিঃ স্যান্ যস্য তস্মিন্ তাড়শে অপি, বস্তুনি ষ্টাটাদৌ পদার্থে, যদ্বশ্যক্তিঃ স্তানীত
পাদনসামর্থ্যম্, ন অস্মুৎ ন আসীত্ ; অন্তরুপেতত্বেন সংযোগাভাবাৎ সংযোগাभावे च स्नानीतপাদनाश-
বাदिति भावः । अथ च नलचिन्तायामिव मनसौ व्यापृततया तत्संयोगाभावेन मनयोरपि संयोगाभाव इत्य-
वधं यम् ।

অনু ভগ্নত্রে ভা, যদ্বশ্যক্তিঃ স্তানীত প্রতি अन्तरुपेतपदस्यार्थी हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, वास्तुनि
वस्तुनीति च कालुप्राप्तस्य तेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादो गुणः, वैदग्ध्यं च
रीतिः ।

“वासु स्याद् गृहभूपुर्योगं हे सीमंतुरधीः” इति छेमचन्द्रः ।

हृदमीययोरिति हृदमशब्दादौपम्यव्ययः ॥१२॥

বাঞ্ছালা—মনের ভিতরে বিজ্ঞান প্রিয়তম নলকে দেখিবার ইচ্ছা বশতই যেন
নমঃস্তর নয়নযুগল ভিতরে প্রবেশ করিয়াছিল ; সুতরাং সন্মুখবর্তী বস্তুতেও সে নন
যুগলের জ্ঞান জন্মাইবার শক্তি ছিল না ॥১২॥

অন্বয়ঃ — দমস্বসুঃ সমুভরপ্তে হৃদি বিরহাস্তমুখানতৈঃ প্রতিফলত্ তন্মুখং হৃদয়ভাজং নলং শুস্কি-
তুং উপৈঃ আগমি কিল (সন্ত) অরাজত ॥১২॥

হৃদীতি । দমস্বসুদং নয়ন্যাঃ, অস্মুখাং মরিত্ব প্রবাহিত্ব প্রুতে স্যামে, হৃদি বসন্তি, বিরহিত্ব আস্তা আনীতা
যা মুখস্য আগমিঃ সত্যগমনমনং তস্যা হৃদী, প্রতিফলত্ প্রতিবিম্বরূপেণ পতত্, তন্মুখং মুখম্ কলং, হৃদয়-
ভাজং চিন্তাবিশালং হৃদয়বর্তিনং নলম্, শুস্কিতুং উপেত্ব তন্মসীপং গতা, আগমি কিল পুনরাগচ্ছদিত্ব সন্ত,
অরাজত যযুমে প্রতিবিম্বিতস্ব মুখস্ব প্রত্যাগমনকালি সন্মুখভাগস্বৈব দর্শনাदिति भावः ।

অনু কিলগদ্যস্য সন্মুখবর্তীভাবকত্বাৎ বাস্ম্য ক্রিয়ীতুম্ আলাভ্যারঃ । ততপদেণৈব প্রক্লান্তং মুখমুপস্থাপিতম্,
পুনর্মুখপদন্ত তৎ স্যাপ্খ্যানবিষয়া প্রযুক্তমিতি ন কথিতপদতাভাবঃ । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदग्ध्यं च
रीतिः ।

आगमीऽस्त्वानीति आगमि ; अस्त्वर्थे हृदयस्थान् वर्तमानकालतात्पर्यम् ॥१२॥

বাঞ্ছালা—বহু নমঃস্তর মুখখানিকে অত্যন্ত অবনত করিয়া দিরাছিল ; তাই
তাঁর অস্ত্র নলকে বক্ষের উপরে সেই মুখেই প্রতিবেশ পাওয়া'ছিল ; সুতরাং বোধ হইতে
ছিল যে, সন্মুখবর্তী নলকে চুর্নন করিতে বাইরা, আবার যেন সেই মুখখানি ফিরিয়া আসি
তেছে ॥১৩॥

विरहपाण्डिम-राग-तमोमसौ-श्रितिम-तन्निज-पोतिम-वर्णकैः ।

दश दिग्ः खलु तद्, गकल्पयत् लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥१५॥

अन्वयः—सगौदृशः निश्चितेन गन्धर्वेन मनसि सुष्ठवं करम् अपिम् उदच्यितुम् (१५) विनिर्ग-
मानुमित-निर्जुत-वेशन-मायिता अकलि ॥१५॥

सुष्ठवमिति । सगौदृशी हरिश्चैत्यनयायाः प्रकरणादमयन्त्याः, निश्चितेन निश्चासात्मकेन, गन्धर्वेन वायुना
अथ च दमयन्त्याः पद्मिनीत्वात् सौगन्ध्याश्लिगा निश्चासवायुना, मनसि सुष्ठव्याभ्यन्तरे विद्यमानमिति शेषः,
सुष्ठवं सखायम्, करं कामं कामस्वरूपमित्यर्थः, अपिम्, उदच्यितुमुक्ते जयितुमिव, विनिर्गमेण निश्चासकपतया
वह्निर्गमणेन अनुमितं समीभिरनुमानाख्यज्ञानविषयीकृतं निर्जुतं गुप्तं यत् वेशनं दमयन्त्या एव सुष्ठव्याभ्यन्तरे
प्रवेशकदेव मायिता मायावित् कूटकौशलमित्यर्थः, अकलि आश्रिता । तथा च यथा कश्चित् विपक्षदुर्गाभ्यन्तरे
प्रविष्टः निजसुष्ठवमुक्ते जयितुं गुप्तभावेन प्रविश्य पुनर्निगच्छति ; निर्गमकाले चार्थः सीऽनुमीयते, प्रविशं विना
निर्गमासम्भवात् ; तथा दमयन्त्या सुष्ठवगतं कामादिमुक्ते जयितुं वायुसात प्रविश्य पुनर्निश्चासभावेन तज्जाग्रितः ;
निर्गमकाले च सखीभिरसौ अनुमित इति सरसार्थो भावार्थः । कामातिरिक्तेण दमयन्त्या निश्चासौ जात इति तु
निष्कर्षः । अग्निगन्धर्वयोः परस्परं सम्बिलन्तु प्रसिद्धमेव ।

अथ प्रसूते गन्धर्वे अमृततस्य उत्तररूपप्रवेशनिर्गमकारिणी जनस्य व्यवहारसमारीपात् समासोक्तिः, करमपि-
मिति निरङ्गं केवलरूपकम्, उदच्यितुमिवेति प्रतीयमाना फलोत्प्रेक्षा, तथा गन्धर्वो निर्जुतवेशनवान् केवल-
निर्गमकः सीऽनुभवं दत्तनुमानादनुमानालङ्कारस्येति तेषामङ्गाङ्गभावेन सुष्ठवः । यस्यात्कर्षणं आराधयतीहा-
भ्याम् ओजो गुप्तं, गौडो च रीतिः ।

मायितेति मायशब्दादस्य च “मायाम् निवःसजो विन् स्यादभिव्यक्ताराविभावया” इतीन्प्रत्ययज्ञाने
तत्प्रत्ययः ॥१५॥

वाङ्मनि—दमयन्तीरु सुदयवर्ती निजवक्त्रं नायाधिकं उल्लेखित करिवारं अङ्गुष्ठं येन
वायुः गोपनेन मेढ्रे सुदयवर्तितं उल्लेखरूपं कुट्टकोपल अवलम्बनं करिवाङ्गुलिः ; निश्चास-
कूपेन निर्गमं दक्षिणां सखीरा । मेढ्रे वायुः गोपनेन उल्लेखेन अङ्गुष्ठं करिवाङ्गुलिः ॥१५॥

अन्वयः—तद्वक्त्रं लिपिकरी विरह-पाण्डिम-राग-तमोमसौ-श्रितिम-तन्निज-पोतिम-वर्णकैः दश दिग्ः
नल-रूपक-चित्रिताः खलु गकल्पयत् ॥१५॥

विरहैति । तस्या दमयन्त्याः तद्वक्त्रं, लिपिकरी चित्रकारिणी स्त्री, विरहैव पाण्डिमा पाण्डुत्वं
सुखादीनां चेतनानिर्गतं धावत्, रागो नल नुराग एव रागो लोड्यम्, तमो विरहवशादेव वा मूर्च्छा सौम-
सर्गो मर्त्याः श्रितिमा कालत्वम्, तथा मर्त्या दमयन्त्या निजः स्वकीयः सुदहृष्टित इत्यर्थः पोतिमा पोतत्वम्, त
एव वर्णका रङ्गास्तैः करवैः, दश दिग्ः फलकस्थानीया इत्याशयः, नलस्य रूपकचित्रं मूर्तं यत्निर्वा विनाश्यासु
सञ्जातानीति नलरूपकचित्रिताः खलु नलमूर्तं चित्रविग्रहा एव, अकल्पयत् कृतवती । दमयन्ती खलु भाव-
नावधानाभवतया दश दिग् एव नलमयोपपद्यति सरसार्थः ।

अथ तद्वक्त्रं लिपिकरीति तमोमसौति च निरङ्गं केवलरूपकम्, अनुरागलोड्ययोर्भेदेऽप्यग्निवेशनिदाध्य-
वशादादतिशयोक्तिः, तद्वक्त्रं पाण्डिमादिवचोविशकरवास्यत्वेऽप्यनुसम्बन्धानुमानादपरा चतिशयोक्तिः,
दश दिग् इति ऋकानुपास्यत्वेति वा निधौ निरपेक्षतया संख्येष्टः । पूर्वरागो रसः, समासवाङ्मन्यात् ओजो
गुप्तं, गौडो च रीतिः ।

অরজতাং হৃদয়স্য দশাং সুহুঃ বহু বদন্তি নিস্কসিতানিহাঃ ।

ব্যধিত বাসসি কাম্যমদঃশ্রিতে তসতি কাঃ সতি নাস্ত্যযবাধনে ॥১৬॥

কর-পদানল-লৌচন-নামभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमण्डौ बहु पोतचरं चिरात् अनिशतापमिषাদुदस्रज्यত ॥১৭॥

পাণ্ডিনীয দী সর্বং মৈব বৃক্ষা দল্যাক্তে ইমমূপন্যয়ঃ । লিপিকরো'ত "তদায়াসন" ইত্যাদিনা লিপিবদ্ধা-
পদে করোতিতমপ্যয়ঃ । চিহ্নিতা ইতি তারকা'দল্যাদিতমূপন্যয়ঃ ॥১৬॥

বাক্সালা—বিরহবশতঃ দময়ন্তীর মুখপ্রভৃতি অঙ্গে যে পাণ্ডুতা জন্মিগাছিল, তাহাই
হইয়াছিল সাদা রং ; তাহার অঙ্গুষ্ঠাগ হইয়াছিল লাল রং, মধ্যে মধ্যে যে মুচ্ছা হইত,
সেই মুচ্ছারূপ কালী দইয়াছিল কাল রং ; আর দময়ন্তীর নিম্নের গায়ে ছিল চন্দ্রে রং ;
এই সকল রং দিয়া দময়ন্তীর দৃষ্টিক্রম চিত্রকারিণী, দশটা দিকেই নগ্নের মূর্তি চিত্র করিয়া
দিয়াছিল ॥১৬॥

অনুব্যয়ঃ—নিশ্চিনিতানিহাঃ অরজতাং হৃদয়স্য দশাং সুহুঃ বহু বদন্তি ইব অদঃশ্রিতে বাসসি কাম্য'
ব্যধিত । নাস্ত্যযবাধনে সতি কাঃ ন তসতি ॥১৬॥

অরিত । নিশ্চিনিতানিহাঃ নিশ্চিনতবাস্যু, অরিত কামিনী জনান, হৃদয়স্য দশময়লৌচিত্যস্য, দশাঃ নবস্থা
বীজানবস্থাঃ, সুহুঃ বহুঃ কারণ, বহু অনেকপ্রকারং যথা ব্যাকথা, বদন্তি বদা হৃদয়ং হৃদয়স্থানম্ শ্রিতে
অবলম্ব্যত'ত বহু স্থিতি ইত' তাত্পর্য্যম্, বাসসি বস্ত্রে, কাম্য' সম্ভলনম্, ব্যধিত অকার্ষিত । তথা অ
নাস্ত্যযব্য বধনে প' কলে সতি, কা আশ্রিতঃ, ন তসতি ন চিনেতি ম সেন ন কাম্যতে অপি তু সর্বং যব কাম্যত
হত্যম্ । অরজতপৌকরা হৃদয়কাম্যনাত তদাশ্রিতস্য বস্ত্রল্যাপ কাম্যন' মুকলিবেতি ভাষাঃ ।

অন বদন্তিবেদ জিহ্বাপ্র'জা, সামান্যে'ন বিশেষসমর্থ'নরূপী'র্ধ্যালবাস্যঃ, সুহুঃ বহু ইতি বহুত্বপ্ৰা-
প্ত্যেতিবা নিখোনিরপেচনযা সং'হ'তঃ । প্রসাদৌ গুণাঃ, বৈদর্ভৌ চ বীতিঃ ।

ব্যধিতে ত বিপূর্বাধাতারহত্যা আত্মনেপদস্য তে সিচ্, "স্ব দ'রিরহত্যাআত্মনে" ইণীকার', "ক্সা
আনিত'" ইতি সিধৌ লুক্ ॥১৬॥

বাক্সালা—নিশ্চিনতবাস্যু দময়ন্তীর হৃদয়ের কাম্যকৃত অবস্থাগুলিকে ব'র ব'র বহুভাবে
বলিতে থাকিয়াই যেন, সেটো স্থানস্থিত বস্ত্রে কাম্যন ভ্রমাইয়াছিল । কেন না, পাণ্ডয়ের
পীড়া উপস্থিত হইলে, কোন্ আশ্রিত, ভয়ে না কাঁপিয়া থাকে ? ॥১৬॥

অনুব্যয় - সুতনোঃ বিরহজ্বরে কর-পদানল লৌচন-নামभिः शतदलैः অ'ন্য ত প-লিহান বিহান
জীতচরং বহু রবিমণ্ডঃ উদস্রজ্যত ॥১৭॥

অরিত । সুতনোঃ সুন্দরমূর্তে'দ'ময়ন্যা, বিরহজ্বরে ললাবহয়যাম্, করঃ পাণ্ডিত্যম্, পদ চরিত-
লক্ষণ, আলন' মুচ্ছন, লৌচন' অশ্রুত'তানি নামানি ধীবা তে, শতদলৈঃ পদ্মৈঃ, অনিশ্যতাপমিষাত্ অ'বরত
ললাবহয়যাম্, চিরাবহুকাষাধ'ব, জীতচরং জীতপূর্ব'ম, বহু প্রচুরম্, রবিমণ্ড' সূর্য্যতিলকঃ, উদস্রজ্যত ভদ্রীর্ষ'ম্ ।

অন বস্তুত' কর-পদানললৌচনান শতদলান্য'ব করা'দিকলু নামনামমিতি ভ্রম্যা প্রজ্ঞতপ্রতিবেদে'ন অল-
ল্য'পন ন একা অপ'হু'তঃ, ইতি'যা অ' অনিশ্যতাপ'মিষা'ত'ত, তথা রবিমণ্ডঃ জীতচরলৌচনসং'দৌরস্রজ্য'দি
ততস্রজ্য'ম'মিষাদাতত'ত'ত'ত, উকাভুদাসৌ ইত্যনুপ্রাস'স্ব'ইতিবা সং'হ'তঃ । প্রসাদৌ গুণাঃ, বৈদর্ভৌ চ
বীতিঃ ।

उदयति च तद्वदुत्तमालिभिः धरणिभ्यश्च वि तन्न विवक्ष्य यत् ।

अनुमितोऽपि च वाच्यनिरीक्षणात् व्यभिचचार न तापकरो नरः ॥१८॥

हृदि विदम्भुवः प्रहरच्छरैः रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृतेः ।

कृत-तदन्तरग-स्व-दृढ-व्यधः फलदनीतिरमूर्च्छन् खलु ॥१९॥

“नृणां भवेदुत्तमालिभिः” इति विवक्ष्य । धीमत्तरमणि “भूतपूर्वकृतं चरत्” इति चरत्प्रत्ययः ॥१७॥

वाङ्माला—नृणां भवेदुत्तमालिभिः इति, नर, भूषणं नृपनायकं पञ्चगुणं भूवे बह्वर्कान् यावत् अत्र परिमाणे ये नृणां तेन जान करिष्याहिनः ; तादाह तेनै विवरद्वयतापेन नृपये अनवरतं नृणां पञ्चगे उद्गौरण करिष्या फलदतेहिन ॥१७॥

अन्वयः—तत् अहं तम् उदयति च, यत् आलिभिः तन्न धरणिभ्यश्च वाच्यनिरीक्षणात् अकि च विवक्ष्य अनुमितः तापकरः नरः न व्यभिचचार ॥१८॥

उदयतीति । तत् अहं तमाश्रयम्, उदयति च उपस्थितं बभूव ; यत् आलिभिः सखीभिः, तन्न तस्याम्, धरणिभ्यश्च पृथिवीपालकी राजा भीमसत्तात् भूकत्पत्तिर्यस्याः सा धरणिभ्यश्च दमयती तस्याम्, वाच्यनिरीक्षणादपि च साक्षात् कथने का कथा केवलसामान्यलक्षणादपि च, विवक्ष्य विविच्य, अनुमितः अनुमानज्ञानविषयीकृतः, तापकरः स्वविच्छेदं सत्तापजनकः, नरः राजा, न व्यभिचचार तस्यामेव दमयत्याम् अस्थितो न बभूव । तथा च पुनश्चाकृतवादावपि वाच्यनिरीक्षणादपि हेतुः सम्भवति, नलसु तन्न न वर्तत एव ; किन्तु दमयत्यां केवलवाच्यनिरीक्षणादपि हेतुर्न व अनुमीयमानो नलो वर्तत एवेति सम्भवत्याशय्यमिति भावः ।

पञ्चानरे तु आलिभिः अनुमानकारिण्ये षिभिः, न प्रसिद्धायाम्, धरणिभ्यश्च विषयतभूमौ, वाच्यनिरीक्षणात् भूवदुत्तमालिभिः, विवक्ष्यापि “व्याप्तस्य पञ्चर्षित्वधीः परामर्श उच्यते” इत्यात्मलक्षणं परामर्शं कृत्वापि, अनुमितः अनुमानविषयीकृतः, तापकरस्तापकरतया यथार्थभूत एव, अनलो बहिः, यन्न व्यभिचचार न अस्थितो बभूव, तदेवाहं तमुदयति च अन्वयः । तथा च जलादौ वाच्यनिरीक्षणादनुमीयमानो बह्विर्भ्यभिचर्यं व तन्न तस्यासत्तात् ; किन्तु पञ्चतभूमौ केवलवाच्यनिरीक्षणादप्यनुमीयमानो बह्विर्भ्यभिचर्यं यन्न व्यभिचरति, तदेवाश्रय्यमित्याशयः ।

अबोधयमापि हेतुसमानाधिकरणाव्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव व्यभिचारो दीप्यः ।

अत्र लौकिक एव वस्तुनि नले लौकिकस्यैव वस्तुनः अनलस्य व्यवहारभमारीपात् अविशिष्यतीत्यापिता कृता-कीर्तिरङ्कारः । पूर्वरागी रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“वाच्यमुद्यासु” इत्यमरः । उदयतीति अयगतावित्यस्य प्रयोगः ॥१८॥

वाङ्माला—नृणां भवेदुत्तमालिभिः इति, नर, भूषणं नृपनायकं पञ्चगुणं भूवे बह्वर्कान् यावत् अत्र परिमाणे ये नृणां तेन जान करिष्याहिनः ; तादाह तेनै विवरद्वयतापेन नृपये अनवरतं नृणां पञ्चगे उद्गौरण करिष्या फलदतेहिन ॥१७॥

अन्वयः—रतिपतिः निषधाधिपतेः कृते शरैः विदम्भुवः हृदि प्रहरन् कृत-तदन्तरग-स्व-दृढ-व्यधः फलदनीतिः (च सन्) अलम् अमूर्च्छन् खलु ॥१९॥

उदीति । रतिपतिः कामः, निषधाधिपतेर्नलस्य, कृते निमित्तं, नलोद्गमेत्यर्थः, शरैर्वाणैः, विदम्भुवी दमयत्याः, हृदि हृदये, प्रहरन् ताडयन्, कृत-तदन्तरगस्य दमयतीन्द्रदन्तरवर्तिनः स्वस्य आत्मनः कामस्यैवेत्यर्थः, हृदलीनी व्यवसाहनं येन स तादृश इव सन्, अतएव च फलानी सफलभवनो अनीतिः स्वस्यैव पुञ्जनीत्याभावी यद्य स तथोक्त्य सन्, अलमन्यर्थम्, अमूर्च्छन् तादृशताङ्गदिव मूर्च्छां प्राप्तवान्, इति प्राप्तवाचः । खलुखली

বিধুরমানি তথা যদি ভানুমান্ কথমহী স তু তদ্ব্যর্থং তথা ।

অপি বিয়োগভরাঙ্কুটনঙ্কুটী-ক্লত-দৃবস্বলমলিষ্বলদং যুগ্মিঃ ॥২০॥

হৃদয়-দন্ত-সরোরুহা তথা ক সটুগসু বিয়োগনিমগ্নয়া ।

প্রিয়ধনুঃ পরিব্রজ্য হৃদা রতিঃ কিমনুমর্শমশ্নেত চিতাশ্চিৎ ॥২১॥

বাক্যলঙ্কারিঃ । ইযং হি নাম যৌধানাং নীতির্যন্ত লক্ষ্যং স্থিরীকৃত্বাৎ প্রকরতিতি ; কামসু তথা ন ক্লত-
বান্ধবীমীতিঃ । তথা অ দময়ন্তা হৃদয়ে নলঃ কামঃ স্বয়ং সমানভবিনেব বশ্যেতে অ ; আকারী যৌধেঃ
সমাবাবেব ; তত্র অ কামঃ স্ববীরিণং নলং প্রকৃত্বাৎ ভবিনীকামনৈব প্রকৃতবান্ ; তেন অ স্বয়মিব মূর্খামলম-
ভেতি ভাবঃ ।

অত্র পুরাণস্য নলপ্রহারস্য বৈফল্যান্ অসত্যাক্রমজিতমূর্খ্যপ্রাতিলক্ষণস্য অশ্রুতস্য অ সম্ভবান্ বিধমা-
লঙ্কারঃ, ইতিমৌল্যধোমেইপি স্ত্রীষোভেদাভ্যবসায়াদতিশয়োক্তিঃ, ক্লতেत्याদিবিশেষণে ইবাদ্যভাষান্ প্রতীয়মানা ক্রিয়ান্-
প্রোচ্য চোত্ম তেষাম্ ঙারিভাবেন সহস্রঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ ।

ব্যধ ইতি “ব্যধিজপীযানুপসর্গে” ইতি ব্যধধাতোরল্ ॥১৮॥

বাংলা—কামদেব নলের উদ্দেশে নমস্বস্তী হৃদয়ের ভিতরে বাণ দ্বারা প্রহার করি-
য়াছিলেন ; তাহাতে এই হৃৎপিণ্ড ছিল যে, সেহ হৃদয়ের ভিতরে যে নিজে ছিলেন সেই নিজের
শরীরেই গুরুতর আঘাত করা হইয়াছিল, তাহাতে তিনি নিজের শাঠ্যশয় মূচ্ছত
হইয়াছিলেন ; সুতরাং কামদেবের দুর্নীতি কাহা ছিল ॥১৯॥

বাক্যলঙ্কারঃ—তথা যদি বিধু ভানুমান্ অমানি, (তদা) তু সঃ অঃশুগ্মিঃ বিয়োগভরাঙ্কুটনঙ্কুটীক্লত-
দৃবস্বলম্ অপি তদ্ব্যর্থং কথং তথা অজিঞ্জ্বলত্ ; অহী ! ॥২০॥

বিধুরিতি । তথা দময়ন্তা, যদি বিধুচন্দ্রঃ, ভানুমান্ সূর্য্যঃ, অমানি সন্ধ্যাপজননান্ সম্ভাষিতঃ ; তদা তু
স ভানুমনে ন সৌ বিধুঃ, অঃশুগ্মিঃ কিরণৈঃ, বিয়োগমহাৎ বিরহাতিরিক্তেণ বিরহসন্ধ্যাপাতিশ্রয়নিমিত্তঃ যদঙ্কুটনম্
অবিদীপ্যত্বং তেন স্কুটীক্লতং প্রকাশিতং দৃবত্বং প্রসারত্বং যস্য তদাঙ্গশমপি, তস্যা দময়ন্তা হৃদয়ম্, কথং কিম
প্রকারেণ, তথা তাহাঃ সাতিশ্রয়নিমিত্তঃ, অজিঞ্জ্বলত্ জ্বলয়তি অ সন্ধ্যাপিতবানিতি তানুপ্যম্ ; সূর্য্য-
আদ্যম্ তথা অ বাসাবিকঃ সূর্য্য এব প্রসারং জ্বলয়তি, ন পুনশ্চন্দ্রে আরোপিতঃ সূর্য্যঃ, তস্যা তাত্ত্বিকত্বান্ ।
নহি বাহ্যারোপিতা লতা পুষ্পং প্রসবতি । ইত্যশ্ব সত্যপি, চন্দ্রে আরোপিতঃ সূর্য্যো যত্ দময়ন্তা হৃদয়কপং প্রসারং
জ্বলয়তি অ, তদাশ্রয়ং মেবেতি ভাবঃ । চন্দ্রকিরণস্যগ্রোহে দময়ন্তা হৃদয়ং জ্বলয়তি তু নিষকর্ষঃ ।

অত্র অসামান্যত্বং সম্ভাবনাবাচকত্বান্ দৃশ্যোপমেচা, দৃবত্বং দৃবত্বলক্ষণমিতি সাহচর্য্যব্যপঃদসম্ভবত্বমু-
ক্ত্যন্তা নিদর্শনা, ভানুমনে ন সত্যপি বিধুজ্বলয়তীতি বিরোধঃ বিরহাৎ সন্তুসমাধানমিতি বিরোধোক্ত্যঃ,
হৃদয়চরিত্ত্বাৎ কামপ্রসংগে তেষাং সংঘটিতঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ ।

“দাশাশ্বপ্রসারাবীপলায়মানঃ শিলা দ্বঘত্” ইত্যমরঃ ।

অজিঞ্জ্বলদিতি জ্বলতিরিন্ধ্যাক্ষি কপম্ ॥২০॥

বাংলা—বিরহের অত্যন্ত সজাগে যে নমস্বস্তীর হৃদয় বিদীর্ণ হইয়াছিল না, ইহাতেই
সে হৃদয়ের পাবন প্রকাশ পাষ্টয়াছিল ; সুতরাং নমস্বস্তী যদি চক্ষুকে সূর্য্য বলিয়াই মনে
করিয়াছিলেন, তবে সেই সূর্য্যরূপে আভ্যন্তর চক্ষু, কিরণ দ্বারা কি প্রকারে যে নমস্বস্তীর সেই
হৃদয়পাবনকে সেহ তাই জ্বলাইয়াছিলেন ; তাহাই আশ্চর্য্য ॥২০॥

अनलभावमियं खनिवासिनः न विरहस्य रदस्यमनुष्यत ।

प्रथमनाय विधाय त्वयाम्यसन् ज्वनति तच्च यदुज्जितुमैहत ॥२२॥

अन्वयः—विशेगनिमग्नया हृदयदत्तसरोरुहया तथा सहकं क्व असु ? रतिः कदा मियधनुः परिरभ्य चितार्चिषि अनुमत्तं किम् अशित ? ॥२१॥

हृदयति । विशेषनिमग्नया विरहानलसम्यग् प्रविष्टया, अतएव हृदये वक्षसि दत्तं तत्तापनिहतये स्थापितं सरोरुहं पद्मं यथा तथा तथीकृता, तथा दमयन्त्या, सहकं समाना स्त्री, क्व कश्चिन् देशे, असु निहतु ? अपि तु कुत्रापि नेत्यर्थः । ननु रतिरेव तत्सहस्यस्तीत्याह—रतिः कामभाष्या, कदा वक्षसा, मियस्य दत्तस्य कामसा धनुः पद्मपुष्पात्मकं कार्यं कम् परिरभ्य आसि । चितार्चिषि चितानलज्वालायाम्, अनुमत्तं कामसा पद्मात्मन्, किम् अशित श्रितवती, क्व अपि नेत्यर्थः । तथा च रतिदेवी चेत् कामधनुर्भूतं पद्मं वक्षसि समादाय चितानलि अनुमत्तं मशयिष्यत, तदा सा हृदयदत्तसरोरुहयाः श्रयिताया दमयन्त्याः सहस्यो अभविष्यत् ; किन्तु सा रति-ज्योतिःसम्पत्तया तथा बधैव न भुज, अन्वः तु दमयन्त सहस्यो नः स्वविता तत्सहस्यो कृता प नास्त्विति भावः । दमयन्ती विरदत्तपेन समुद्युतावेदिति निष्कर्षः ।

अत दमयन्तीसहस्योत्तानसम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, सा आर्द्यापत्युत्थापितुमभोरुह्याङ्गि-भवेन सहकरः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“देशात्तरं दृष्टे पत्नी साधो तत्तदुक्तः हयम् । निधायोरसि सङ्ग्रहा प्रविश्यातवेदसम्” ॥

इति दृष्टितत्त्वप्रवचनात् तत च तत्तत्तदुक्तादयमित्यस्य भर्तृमियवस्तुभावोपलक्षणात् मियधनुः परिरभ्येत्यु-क्तम् ॥२१॥

वाङ्माला—दमयन्ती विरहसङ्कापे निमग्न इहेहा वृत्तर उपरं एकटी पद्म राधिका-छिन्नेन, उरुकापे उहार मृगो ज्ञो कथाऽ छिन्न कि ? । (रतिदेवी छिन्नेन एकथाऽ वना छिन्नेना ; केन न ?) रतिदेवी कामदेवस्य धनु पद्म वृत्ते राधिका अश्रमरण करिवारं अत्र च छानने अहन करियाछिन्नेन कि ? ॥२१॥

अन्वयः—इयं खनिवासिनः विरहस्य रदस्यम् अनलभावं न अनुष्यत । यत् प्रथमनाय ज्वनति तत्तदनु त्वयि विधाय उज्जितुम् ऐहत ॥ २१ ॥

अनलीतः । इयं दमयन्ती, खनिवासिन आत्मवर्तिनः, विरहस्य नलविशेगस्य, रदस्य तात्पर्यम्, अनल-भावमनलत्वम् अग्रहपत्वमिति यावत् ; न नुष्यत पूर्वं न जानातुया । यद् यज्जान, प्रथमनाय तथैव विरहस्य निहतये, ज्वनति ज्वलामाविष्कृतं, तत्तत्तज्जन् विरहानलि, असु प्राप्यान्, त्वयि विधाय ज्वाला, उज्जितुं शक्नुं निवेष्टुमित्यर्थः, ऐहत चचेत । यद् पुनः स्व विरहस्य बास वक्त्रमनलत्वं नुष्येत, तद्धिं तन्निर्वापचाय त्वयि न दद्यात् । येन हि त्वयि प्रज्वलितमग्निं न निर्वापयन्त, प्रगुप्तं बधैयन्ता वेति भावः । विरहवेदनया दमयन्ती खलु प्राच्यगोमृगो बधुर्वेति तु निष्कर्षः ।

अत विरहं अनलत्वादीपा व्रतं कैवल्यरूपकम्, असुना त्वत्करवात्सल्येऽपि तत्तत्सम्बन्धाभिधा-दति-शयोक्तिः, दमयन्ती खनिवासिनानलभावः अभवती तत्प्रथमनाय त्वयि पद्मा दत्तमुमाना दयकाः तशयोक्ति-कृतविष्णु तववः अनुम नालहृदयेति वानङ्गाङ्गिभावेन सहकरः ; रदस्य रदस्येति यमकचिंति समुदायि संखटः ।

अन्वयः तु रदस्यं गोमृगं, न विद्यते नखी वज्रिन्तः अनलत्वात् भावं न जानातुमनुक्तमित्यर्थः, न अनुष्य-

প্রজ্জতিরেতু গুণঃ স ন যৌবিতা কথমিমাং হৃদয়ং সৃদু নাম যত্ ।

তদিবুভিঃ কুসুমৈরপি দুন্দ্বতা সুবিস্তৃতং বিবুধৈন মনোমুখা ॥২১॥

রিপুতরা মথনাদিনির্ব্যতীং বিবুধবিশিষ্টং হজামবিনো নৃ তাম্ ।

হতরথাত্মনিবারণশঙ্কয়া জ্বলয়িতুং বিস-বৈশ-ধরাবিশত্ (১) ॥২৪॥

অতঃ ? ইতি জ্ঞাতুঃ । তেন চ অব্যক্তবৈশ্বক্শে : যদ যজ্ঞাত, তদ ব্রহ্ম, জ্বলতি স ত, মথনায় আত্ম-
নসিরজ্ঞানিলাভায়, অসুখ পাশান, তথ্যনি বিধায় তৎকৃত্যতুচ্ছত্বং নাবধ্যং, চক্ষিত ত্যক্তম্, এইত জন-
জনাঙ্গিনা অর্থ উত ; তাহাচারকৃতদেহানুপেক্ষা পাণ্ডব্যাগত সর্বথা অ যজ্ঞরতাদিত চ যজ্ঞশক্তিসুখী
বস্তুজনঃ । পুৰাণো রসঃ প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রাসিঃ ।

“রক্তকলি রসে গুণে” ইতি মৈত্রেয়ী । রক্তস মনং রক্তকলম ॥২২॥

বাস্তালা—দময়ন্তী, অরভী ব্রহ্মের বাস্তবিক অগ্রহ ব্রহ্মতে পারিগ্রহাচ্ছিন্নে ন
যেহেতু, তিনি নির্বাণ করিবার জন্ত, আপনপ্রাণকে তৃণ কারয়া, প্রজ্জলিত সেই ব্রহ্মহীন
তাঁহা সর্পণ করিবার চেষ্টা করিয়াছিলেন ॥২২॥

অন্বয়ঃ—যৌবনী হৃদয় সৃদু নাম ইতি যত প্রজ্জতিঃ গুণঃ, সঃ কথম্ ইমাং ন এতু ? বিবুধৈন
মনোমুখা কুসুমৈঃ অপি বুবুধঃ দুন্দ্বতা তত সুবিস্তৃতম্ ॥২১॥

প্রজ্জতিরাত যৌবিতা স্রাবী হৃদয়ম, সৃদু কৌমল্যম্ । নামিতি সম্ভাবনায়াম্ । ইতি যত প্রজ্জতিঃ
স্রাবানিহিত্ । গুণী ধর্মীঃ, স কথম্, ইমাং কথয়ন্তীম্ ; ন এতু ন গচ্ছতু ? আপ তু এতং বৈশ্বক্শেঃ, তস্মা
অপি যৌবিতাদিতি ভাবঃ । কথং দময়ন্তাঃ হৃদয়ং সৃষ্টব্যবগতানুযায় তাং দতি । বিবুধৈন
দ্বিধৈন পাণ্ডুনৈন চ, মনোমুখা কামিন, কুসুমৈরপি পুষ্পময়ৈরপি, বুবুধবৈশ্বক্শেঃ, দুন্দ্বতা কথয়ন্তাঃ হৃদয়ং তাড়নেন
লাপনাতা সত, তত দময়ন্তাঃ হৃদয়ম্ সৃদুত্বম্, সুবিস্তৃতং সুচু প্রজ্জতিম্ ; সৃদুত্বাভাবেন সৃদুনি কুসুমৈঃ বীজ-
নাসম্ভবাতিতি ভাবঃ । অন্বয়পি দুর্বাধং তস্মৈ পাণ্ডুনৈন ব্রাহ্ময়তি । দময়ন্তী নিরসী কামাচীনো ন
লিপ্যতঃ ।

অন্বয়ঃ—দময়ন্তীহৃদয়ং সৃদু কুসুমৈরপি বীজনাসম্ভবাদিত্যনুমানাত অযৌবনিকৃত ব্রহ্মতাবশাৎ অমুনামন-
অজ্ঞারঃ । প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রাসিঃ ।

“বিবুধঃ পশুনি দ্বি” ইতি বাস্বকঃ ।

অতি তদাদিত্যশব্দসমাসাৎ সম্যগস্মিত পুংলিঙ্গগতং ঙাদ ন তত্র পুংলিঙ্গত্বা ॥২৩॥

বাস্তালা—“জ্যোতীকনিগের হৃদয় কোমল” এই যে আত্মাবিক ধর্ম প্রসঙ্গ রক্তকলি, তাহা
দময়ন্তীর উপরে যাউন না কেন ? (অনন্তত যাউনো) ; কেন না, কামদেব পুষ্পময়
বাণ দ্বারা দময়ন্তীর হৃদয় পাড়ন করতঃ, সে হৃদয়ের কোমলতা সহজে ভাবে ব্যক্ত করিয়া-
ছিলেন ॥২৩॥

অন্বয়ঃ—রিপুতরা বিবুধবৈশ্বক্শেঃ হতরথঃ আত্মনিবারণশঙ্কয়া বিস-বৈশ-ধরা (সতী) মথনাত
কামিনিবর্তীতা জ্বলয়িতুং হৃদ-জ-অ-বিনোঃ অ ব্রজত তু ॥২৪॥

রিপুতরোতি । রিপুতরা অতিযৌকল্যাত ব্রহ্মহত্যা গৃহহরণতঃ, বিবুধবৈশ্বক্শেঃ হতরথঃ বিসবৈশ-
ধরত্বা অরভী ব্রহ্মহত্যা পাশানো দ্বন্দ্বকারকং হৃদয়বিশিষ্টতাম্ তন্ত হৃদয়ং উতুগা, ব্রহ্মবৈশ্বক্শেঃ অত্যাশঙ্ক্য

(১) অরভীমতুঃ ব্রহ্মবৈশ্বক্শেঃ অরভীমতুঃ ।

हृदि विदमं भुवीऽस्मभूति स्मृटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।

मुख-दृगोष्ठभराप मनोभुवा तदुपमा-कुसुमान्धखिलाः शराः ॥२५॥

चरतीति सा तवाक्त सता, भवनात् गृहान्, च'वनिर्धनो मनोऽपि विनावा'हर्षान्तात्, तां दमयन्तीम्, ज्वलन्ति' सन्तापयितुम्, गृहस्य दमयन्तीवासभवनस्य जाला'वली'गं वा'चरन्त्यैः अविश्रान्त, प्र'वटवती किम् । अग्निदानी'ऽः पञ्चानश्व'यं वा स्रग्देव प्रवेगोद्यमे गृहस्थै'न' वारणमाश्रय गृह'स्वतन्त्रै' कला'चत् वेग' धत्वा प्रविशति ; तथा विधुश्चिरपि स्तब्धपेक्ष प्रवेशोद्यमे गृहस्थितसखीभिर्नि' वारणमाश्रय दमयन्त्या एव तापशान्तये आनीतस्य गवा'चरन्भू'लम्बितस्य सन्ध्यालस्य वेग' धत्वा प्राविशदिवेति भावः ।

अतएवात्र प्रसुतायां विधुश्चौ कार्यशारा अप्रसुतस्य तादृशाग्निदानी'व'वहारसमारीपात् समासीत्किरलहारः बाष्पा क्रियोत्प्रे'चा आनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; सीऽपि च चतुर्थपादगतेन वेश-विशेति 'च्छे'कात्रुप्रसिद्ध, सं'सृ-न्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अविबिम्बितमीति दृष्टधातोः श्लु'ङि "इत्यथ" इति यादृशे रूपम् ॥२५॥

वाङ्माला—विमर्शोदगैर अताञ्जल'ङ्ग'छन्दस्य किरण, अञ्जल'ङ्गे प्रवेशन करिते गेले बाधा द्विरे एह आनकार, गुणा'टनर वेण धारण करिदा, गृह हृदेते अनिर्गत दमयन्ती'के मञ्जु'क करिवार कञ्च, गवा'चरन्भू' निधाई येन प्रवेशन करिदाछिल ॥२५॥

अन्धयुः—मनोभुवा अस्मभूति विदमं भुवः हृदि विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितं मुख-दृगोष्ठं तदुपमा-कुसुमानि अखिलाः शराः अरीपि स्मृटम् ॥२५॥

हृदीति । मनोभुवा कामिन, अस्मभूति अतिरोदनादस्म'ज'नधारिणि, अतएव प्रतिबिम्बपातसम्भव इति भावः ; विदमं भुवी दमयन्त्याः, हृदि वयसि, विनमदास्यतया अन्धन्मनीदुःखादवनतमुखतया हंतुना, प्रतिबिम्बितं प्रति-बिम्बभावेन पतितम्, मुखं वदनस्य दृष्टौ नयनवयस्य औष्ठौ औष्ठवयस्येति मुखदृगोष्ठम् एतत्पञ्चकटपा इत्यर्थः, तस्य मुखदृगोष्ठस्य उपमाकुसुम नि उपमाभूतपुष्पाणि एक-पद्म-नीलान्पल्लव-वन्धू'कव्या'क'क'पुष्पाणि तदामका इत्यर्थः, अखिलाः पञ्चबाणत्वात् समस्ता एव, शरा बाष्पाः, अरीपि प्राधितः स्मृटम्, तद्वधाद्यभिहितं भाषः । तत्र मुखस्थोपमा पद्मम्, नयनयोरुपमे नीलान्पले, औष्ठयोरुपमे च वन्धू'के इति बोध्यम् ।

अत्र मुखदृगोष्ठं तदुपमाभूतकुसुमान्कशरत्वाग्रीपात् निरङ्गं कबलरूपकम्, स्मृटगन्धस्य सभावनाबोधकत्वात् बाष्पा क्रियोत्प्रे'चा आनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

मुखदृगोष्ठमिति समाहाररूपे प्राण्यहत्वात् "प्राणित्यूक्याङ्गामाम्" इति नपुंसकत्वम् । शरा इति बिधेयकसंज्ञः प्राधान्ये बहुल्ये च सत्यपि मुखदृगोष्ठमित्युद्दिश्यकर्मेण एकत्वात् "उद्दिश्यविधं यथोक्तं श्यसमानवचनत्वमाख्यातस्य" इति काश्चिक्ताः अरीपीत्यर्थं कवचनम् ॥२५॥

वाङ्माला—दमयन्ती रोगिन करिते थाकाय नयनजन पङ्क्तिषा उद्धार वक्कः'हल प्राविद्ध करिदा'छल एव' तनि मूव अवनत करिदा ग्रहिदाछिलेन वल्लया, उद्धार मूव, नयन छुट्टी एव' उठ्ठ हूई थानिर अतिविष्ट सेई वक्कः'हले पङ्क्तिषाछिल ; उद्धार'ते'गोध हृदयाछिल ये, कमेदेव नेह मूथेर उ'पमा'पुष्प एकटी पद्म, नयन छुट्टी'र उ'पमा'पुष्प हूईटी नीलो'पल एव' उठ्ठ हूई थानिर उ'पमा'पुष्प छुट्टी 'कु'जी'वरूप समस्त बाण कङ्कटी'ई' येन उद्धार वक्कः'हले उद्धारित करिदा निदा'छिलेन ॥२५॥

विरह-पाण्डु-कपोलतले विधुः व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।

अनुपलब्ध-सिताश्रतया मुखं निजसखं सुखमङ्गमृगापंचात् ॥२६॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभिः वपुषि सर्पितपाण्डिममण्डना ।

विषधराभविशारभरणा दधे रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम् ॥२७॥

अन्वयः.—विधुः भीमभुवः विरहपाण्डु, कपोलतले प्रतिबिम्बितः (सन्) अनुपलब्ध-सिताश्रतया अङ्गवगा-
पंचात् मुखं मुखं निजसखं व्यधित ॥२६॥

विरहिति । विधुचन्द्रः, भीमभुवो दमयन्त्याः, विरहेण पाण्डु, चेतोभूतं यत् कपोलतले तत्र, प्रतिबिम्बितः
सन्, अनुपलब्ध सभयोः समानवर्णत्वात् पृथगभविनादृश्यः सिताश्रः शुभभागे यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना, अङ्ग-
वगस्य शोकावधारिणस्य अपंचात् दमयन्तीमुखाभ्यन्तरे विन्वासाच्च हृत्तिः, मुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा, मुखं
दमयन्ता वदनम्, निजसखं सर्वथासीत्सादृश्यात् आत्मनो मित्रम्, व्यधित विहितवान् । विरहान् पूर्वं दमयन्ती-
मुखस्य ईष्यक्रीडितकपोलतया च तं चन्दनपाण्डुं सव या तत्सदृशं नासीत्, तदानीन्तु विरहेण कपोलयोः चेत-
न्वीदयात् कृत्तवर्णस्य अङ्गविरागस्य च तन्मुखाभ्यन्तरे समर्पणादर्शनात् दमयन्तीमुखं चन्दनमण्डलीमयमिव
सर्वथा सदृशमभवदिति भावः ।

अत्र प्रकृतं दमयन्तीमुखस्य तुल्यचैतदुद्येन चन्दनपाण्डुनात् सामान्यं नामालङ्कारः, अङ्गवगापंचासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिश्चेत्यनयोरेकाभिर्भावेन सङ्करः ; तथा मुखं निजसखं सुखमिति चेतुःकाण्ड-
व्याप्त्यनुपास्योरेकाग्रयानुपपन्नसङ्करः । इत्युच्चार्यालङ्कारश्चालङ्कारसङ्करयोः पुनः संलुटिः । प्रसादी गुचः-
वैदर्भी च रीतिः ।

निजसखं तत् सखि चेति निजसखं “राजसखं सखि” राजादित्वाद् । व्यधितेति विपूर्वकधाधातीत्यतन्वा-
त्मनेपदस्य तः, “स्वादीरिः” — इत्यादिना इकारादेशः, “ऋस्वाद्यानिटः” इति सिन्धी लुक् ॥२६॥

वाङ्माला—नमस्त्वोर गङ्गायुगल विरहवेदनाय चेतवर्ण हृद्देश गिरिहिलि ; सुतरां च
वधन तावते अतिविधित हृद्देशहिलेन, तथेन तावत्तत्र अत्राग पृथग्तावे लक्ष्य हृद्देशहिले
ना एव तन्नि निजसखं क्रोड्यते करिणीके नमस्त्वोर मुखेन किञ्चित् समर्पणं करिणीहिलेन ;
तावतादेह तन् अनायासेन नमस्त्वोर मुखानिके सर्वतोऽङ्गावे निजसखं तथा करिणी पारिणी-
हिलेन ॥२७॥

अन्वयः—सा विरहतापिनि वपुषि चन्दनपांशुभिः सर्पितपाण्डिममण्डना, विषधराभ-विशारभरणा (च
सती) रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिका दधे (दधे) ॥२७॥

विरहिति । सा दमयन्ती, विरहेण तापीऽस्वासीति तस्मिन् विरहतापिनि, वपुषि शरीरे, चन्दनस्य तापाति-
शयेन वृत्तीभूतस्य मलयजद्रव्य पाण्डुभिर्बालभिः, सर्पितं विहितं पाण्डिमा शुभतेन मण्डनं भूषणं यस्याः सा,
तथा विषधरस्य अनन्तादिनामस्य आभा इव आभा यस्य तत् विषधराभम् अनन्तादिनामगतं शुभवर्णमित्यर्थः विसं-
लुक्कालमेव आभरणं यस्याः सा तावती च सती, रतिपतिं कामदेवम्, प्रति, शम्भुविभीषिका महादेववद्वयदाह-
त्वम् दधे धृतवती । अमाशमाशयः शम्भुः खलु कामस्य इत्या ; तेन च शम्भुतुल्याकृतिदर्शनात् शम्भुधर्मस्य
यस्यैव निबन्धेति । शम्भुरपि भक्त्यप्युभयं पुत्रि सर्पितपाण्डिममण्डनः, अस्मात्तुल्यशुभवर्णानन्तादिनामभर-
णम् । विरहतापशान्तिं सा चन्दनपाण्डुपत्रं अस्मात्तुल्यं धृतवतीति तु निष्कर्षः ।

अत्र विषधराभेति शम्भुविभीषिकासिति च सुतीपलाप्यम्, इत्थं इत्यादिनावेऽपि अस्मात्तुल्यमतीतिः प्रतीक-

विनिश्चितं परितापिनि चन्दनं हृदि तथा धृतवुद्धदमावभौ ।

उपनमन् सुहृदं हृदयेभ्यः निधुरिवाङ्गतोद्धपरिचयः ॥२८॥

आर-हुताशन-दीपितया तथा बहु सुहः सरसं सरसीहृदम् ।

अयितुमर्हपथे (१) कृतमन्तरा श्लक्षित-निर्मित-मन्थरमुज्झितम् ॥२९॥

नामा क्रियन्ते वा चेत्ते तेषामङ्गिभावेन सङ्गरः ; सीपि च पाण्डिममलमेति च्छेकानुप्रासेन संख्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२७॥

वाङ्मना—ममवक्षी विरहमस्तु अत्रोत्तरं चन्दनं तेषामङ्गं लक्षणं अत्राह ॥
निश्चितं एवं त्विनि अनन्तादि सर्पज्ज्वा मुगादेन च आभरणं धारणं करिष्याहमेन, अत्राह
त्विनि येन कामदेवस्य प्रति महादेवस्य विद्योत्पत्तिः धारणं करिष्याहमेन ॥२७॥

अन्वयः—तथा परितापिनि हृदि विनिश्चितं चन्दनं धृतवुद्धं (सन्) सुहृदं हृदयेभ्यम् उपनमन्
अङ्गुलीं, परिचयः निधुः इव आवभौ ॥२८॥

विनिश्चितमिति । तथा दमयन्त्या, परितापिनि विरहेण सत्तापशालिनि, हृदि बचसि, विनिश्चितं स्थापितम्,
चन्दनं चन्दनानुलेपनं धृतवुद्धं समन्तादगृहीतास्कोटं सन्, सुहृदं मित्रम्, हृदयेभ्यः मनीषावत्, उपनमन्
उपगच्छन्, अङ्गुलीः समन्तात् समीपस्थिताः उङ्गुली नखवाण्येव परिचयः परिजना यस्य स तावद्वा, निधुयश्च इव,
आवभौ शुभम् । तत्र गोलभावेन बचसि लिप्तं चन्दनं चन्दनमुच्यते, बुद्धदसूक्ष्मं नखसमूहमुच्यते इति भावः ।

अत्र वाच्या द्रव्योत्पत्तेरालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“परिचयः परिजने पत्रां स्वीकारमूल्ययोः” इति मैदिनी ।

हृदये श्येते इति हृदयेभ्यः “श्रीडीऽधिकरणे च” इति श्रीधारीच । “प्रायेण समन्या कति” इति समन्या
अनुक्तं ॥२८॥

वाङ्मना—ममवक्षी, विरहमस्तु वृत्तेरुत्तरं गोलभावेन चन्दनं लेपिष्यामिष्याहमेन
एवं तावद्वा चारित्रिकं बुद्धं (बोटं का, बुट्कुरि, फोक्) अत्रिष्याहमेन ; अत्राह वाच
हृदेतेहमेन ये, नखरूपं न अङ्गुलीर्गो पारिवेष्टितं हृदेष्टा च्छेदं येन, ममवक्षीरुद्धदसूक्ष्ममङ्गुली
मथा कामदेवस्य मङ्गे देष्टा करिते आसिना मोडा पाडेतेहमेन ॥२८॥

अन्वयः—आर-हुताशन-दीपितया तथा सुहः अयितुम् अर्हपथे कृतं बहु सरसं सरसीहृदं श्लक्षित-
निर्मित-मन्थरम् अनन्तरा उज्झितम् ॥२९॥

अस्ति । आरः काम एव हुताशनो वक्रिर्न दीपितया अत्यन्तसत्तापितया, तथा दमयन्त्या, सुहृदो नारम्,
अयितुं तत्तापशालार्थं बचसि अवलम्बितुम्, अर्हपथे कृतमानीतम्, बहु अनेकम्, सरसं सद्यः आनीतत्वेन,
आर्द्रम्, सरसीहृदं पद्मम् अस्तिन अत्यन्तोष्णनिद्रासेन निश्चितः कृतः मन्थरः सर्वथा न शुक्लात्मा मन्थरमन्थरी येन
सत् तथाविधं सन्, अनन्तरा मध्यस्थानादिव, उज्झितं त्यक्तम्, शुक्लत्वे नानुपयोगितादिति भावः ।

अत्र शुक्लत्वेन तावद्मन्थरमन्थरमन्थरमन्थरी इति तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारी द्वितीयचतुर्थपादयोरिति
‘च्छेकानुप्रासेन संख्यते । अतिशयोक्त्या च तापातिशयोक्त्या इत्यलङ्कारेण वस्तुभूतिः । प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

“अथ मन्थरः । स्मरिते बलपक्षाङ्गान्” इत्यमरः ॥२९॥

(१) अर्हपथम् ।

প্রিয়-কর-গ্রহণমমবাস্যসি স্থানযুগং তব তাম্ব্যসি কিং জ্বিতি ।

জগদতু নির্জিতে হৃদি নীরজী দবঘু-কুস্মলনেন পৃথু-স্থানৌম্ ॥২০॥

ত্বদিতরী ন হৃদাপি ময়া ধৃতঃ পতিরিতৌব নলং হৃদয়স্থিতম্ ।

অমর-হৃদবিম্বুজি বোধয়তি স্ম সা বিরহপাঙ্ক-তয়া নিজমুদ্রতাম্ ॥২১॥

বাক্যালা—দময়ন্তী কামানলে মস্তক হইয়া, বকে ধারণ করিবার জন্য বহুতর অর্জু পদ্ম, অনেকবার অর্জুপথপর্যন্ত আনিয়াছিলেন ; কিন্তু অত্যন্ত উষ্ণ নিশ্বাসবাহু সে ভালকে তরু করিয়া, সে গুলির পক্ষে পক্ষে মর্ষরশ্মির অগ্নাহিরা দিয়াছিল বলিয়া, তিনি সে ভালকে মধ্যস্থান হইতেই ত্যাগ করিয়াছিলেন ॥২০॥

অন্বয়ঃ—হৃদি নিহিতে নীরজী দবঘু-কুট-মলনেন পৃথু-কনীম্ ইতি জগদতুঃ (২০) ; ত ! তব জলযুগম্ এবং প্রিয়-কর-গ্রহণম্ অবাস্যসি, (তন্) কিং তাম্ব্যসি ॥২০॥

হৃদীতি । হৃদি দময়ন্তী বসতি, নিহিতে সন্নাপয়ান্যর্থং স্থাপিতে, নীরজী পদ্মবয়ম্ জলধীরপি দ্বিত্বাদিত্যি-
ভাবঃ, দবঘু-না জরোহস্তল্যপিন যত্ন কুর্যতলং মুকুলীভাবঃ; হৃদোচনমিত্যি যাবত তেন তত্ৰদর্থং নৈবেত্যর্থঃ, পৃথু-
বিম্বালী জনী যস্মাসা হৃদুকলী দময়ন্তীম্, ইতি জগদতুঃ জগতুরিষ । কিং তদ্ব্যবহা—তু ভী দময়ন্তি !
তব জলযুগং কতং, এবংজলম্-কারম্ আবধৌঃ কুট-মলনানুকম্পমর্থঃ, প্রিয়জ জলমল-কারম্মা পাণ্ডিত্য-
অর্থং যত্নং ধারিত্বমিত্যি যাবত, অবাস্যসি লক্ষ্যসি ; তন্ কিং কথম্, তাম্ব্যসি স্ময়সি । হৃদানী যাবা-
ধিকর্ষিত্ব অবসরম্ভাব মুখ সুখভ্রাম্য সন্নাপ-স্বলতি ভাবঃ ।

অন পতীযনান্য লঘৌর্নম্ আলঙ্কারঃ কামদবঘু-সারথি নীরজীঃ কুট-মলনাসম্বন্ধে পি তদ্ব্যবহাসি-
ভাবাদিত্যর্থঃ সন্নাপয়িত্বাভাবেন সজ্ঞঃ । পূর্ব-বাণী রম্, প্রসাদী যুগ্, বৈদর্ভী ব বীতিঃ ।

দব-অর্থি তু দু ভপত্যর্থঃ ইতি দুভাতীঃ “টু-নু-বদ্য-” কুট-মলনমিত্যি কুট-মলন-মুকুলস্য অব-
সিতি জরোহস্তল্যপিন কুট-মলনম্ভাব-মিতি টুট- ॥২০॥

বাক্যালা—গভাপনিবৃত্তির জন্য দময়ন্তীর বকের উপরে দুটী পদ্ম রাখিয়াছিল ; কিন্তু শরীরের সজ্ঞাপে সে দুটী পদ্মই মুজ্ঞ হইয়া গিয়া, সেই মুজ্ঞপদ্মে বিশালগুনো দময়ন্তীকে যেন বলিয়াছিল যে, ‘হে দময়ন্তি ! তোমার গুন দুটী এইরূপই প্রিয়তমের হস্তধারণ পাইবে ; তবে আর দুঃখ করিতেছে কেন ?’ ॥২০॥

অন্বয়ঃ—(ও প্রিয় !) ময়া ত্বদিতরঃ পতিঃ হৃদা অপিন ধৃতঃ ইতি সা বিরহপাঙ্ক-তয়া অমর-হৃদ-
বিম্বুজি নিজমুদ্রতা হৃদয়স্থিতা নলং বোধয়তি স্ম ২১ ॥২১॥

ত্বদীতি । ও প্রিয় ! ময়া ত্বদিতরঃ পতিঃ, বচঃ অলঙ্কারি কা কথয়া হৃদা মনসাপি, ন ধৃতঃ
লীকঃ ন অলিন্যস, ইতি এবংজ-কারম্, সা দময়ন্তী, বিরহিত্বা পৃথু-তয়া যগী-ক্য ইতি তয়া, অমর-হৃদ-
বিম্বুজি হৃদবসতিহৃদী কামানলী, নিজমুদ্রতা সন্নাপয়িত্বাভাবেন, হৃদয়স্থিতং সর্বদা সন্নাপয়িত্বাভাব-
লক্ষণ, বোধয়তি স্মিতি বোধয়ামাস্তি । অব্য-অপরাধম্বা সন্নাপনান্যপাতিপ্রাণ-বোধনাম্ । বিরহিত্ব-
লক্ষাঃ পাঙ্ক-তয়া লীতি তু লক্ষ্যঃ ।

অন বাস্যা ক্রিযৌর্নম্ আলঙ্কারঃ, পূর্ব-বাণী রম্, প্রসাদী যুগ্, বৈদর্ভী ব বীতিঃ ॥২১॥

বাক্যালা—‘হে প্রিয়তম ! আমি তোমাত্তির জন্য পতিকে মনেও ধারণ করি নাই’
এই ভাবেই যেন দময়ন্তী আপন শরীরের বিরহপাঙ্কতা দ্বারা কামান্নির নিকটে হৃদয়স্থিত
মুকুলকে নিবেদন করিয়া আনিয়াছিলেন ॥২১॥

विरह-तप्त-तदङ्ग-निवेशिता कमलिनो निमिषहलसुष्टिभिः ।

किमपनीतुमचेष्टत किं पराभविषुमेष्टत तद्वचुः पृथुम् ॥२२॥

इयमनङ्ग-शरावलि-पद्मग-अत-विसारि-वियोग-विषावशा ।

शशिकलेव खराशु-करार्हिता करुण-नोरनिधौ निदधौ न कम् ? ॥२३॥

ज्वलात् मन्मथवेदनया निजे हृदि तयाङ्गमृषासलतापिता ।

स्वजयिनोऽप्यपया सविधस्ययाः सलिनतामभजद्जयिभ्यम् ॥२४॥

अन्वयः—विरह-तप्त-तदङ्ग-निवेशिता कमलिनो निमिषहल-सुष्टिभिः किं पृथुं तद्वचुम् अप-

नीतुम् अचेष्टत, किं (वा) पृथुं तद्वचुं पराभवितुम् ऐष्टत ॥२२॥

विरहिति । विरहिव तप्तं तस्या दमयन्त्या अङ्गे, निवेशिता तत्तापस्यत्पथे सखीभिः स्थापिता, कमलिनो यस्मिन्, निमिषे वा तापातमयम् सङ्कुच-त दलान्येव सुटयस्य करुणं, कम, पृथुम् विमलम्, तस्या दल-
बन्धा दवचुं सन्तापम्, अपनीतु दूराकतुम्, अचेष्टत उद्यमं कृतवती ; किं वा, पृथुं तद्वचुम्, पराभ-
वितुं पराभवेन विनाशायितुम्, ऐष्टत अचेष्टत । अन्वोऽपि सुष्टिमहारेण मनुं दूराकतुं पराभवितुञ्च
चेष्टते ।

अयं शरीरतापमार्गेण पद्मदलसङ्कीर्णसन्मथोऽपि तत्सन्मथाभिधानादातमयोक्तः, सङ्कुचहसित सुष्टिमा-
र्योपात्तानरक्तं केवलरूपकम्, किमप्यद्वयस्योत्तम आवाचकत्वात् वाच्यमथोत्तम आदयश्च ; इत्येतीवानङ्गाङ्ग-
भावेन सङ्करः ; सोऽपि च तद्वचुं पृथुमिति इत्यनुमासिन सङ्ख्यते । मत्तादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥२२॥

वाङ्माला—मथीरा नमस्तुते विरहसङ्कष्ट अङ्गे ये पद्म राशिराहिल, सङ्कापवशतः से
पद्मेन दलशालि वृजया गिर्या मुष्टिचक्रण इहेयाहिल ; अतएव बोध इहेतेहिल ये, सेहै
पद्मे येन सेहै दलमुष्टि वारि नमस्तुते विनाश सङ्कापके दूर करिष्या । नवार चेष्टा करितेहिल
एवं ताशके पराजय करिष्या या रया केलिवारहे उन्त्याग करितेहिल ॥२२॥

अन्वयः—अनङ्ग-शरावलि-पद्मग-अत-विसारि-वियोग-विषावशा इयम्, खराशुकरार्हिता शशिकला इव
कं करुण-नोरनिधौ न निदधौ ॥२३॥

इयमिति । अनङ्गस्य मदनस्य शरावलिर्वाण्यर्थं विरह पद्मगाः कृण्वन्त्यात् दीर्घत्वात् कृमत्वाच्च सर्पाश्च वा
अतं विदारणमेव अतं दंशनं तेन विसारि क्रमवन्तारि वियोग एव विषं तेन अवशा समाकुला, इयं दमयन्ती,
खराशुकरैः सूर्यकिरणैः अर्हिता पीडिता, शशिकला चन्द्रमन्त्रेव, क जनम्, करुणनोरनिधौ आकाशगरी, न
निदधौ न निमज्जयामास ? अपि तु सर्वमेव निदधःवित्यर्थः । कामपीडिता दमयन्तीमवलोक्य सर्व एव शृणु-
पुरितं निष्कर्षः ।

अयं समस्तवस्तुविषयं सङ्गं कथकमलङ्कारः श्रौतीपमा आनयीरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ; सोऽपि च इत्यनुमासिन
स सृज्यते मधुररचनावशान्माधुर्यं गुणः, पाश्चाली च रीतिः ॥२३॥

वाङ्माला—कामदेवेन वाणश्लोचक्रण गर्पणैरेव दंशनेन नमस्तुते विरह-विष हृत्पा-
इया पाङ्नाहिल ; ताशते इति अवयव इहेया, श्रुत्यकिरणपीडित चक्रकगार वार कोनू
व्यक्तिके कोकसागरे । नङ्ग करिष्या हिलेन ना ? ॥२३॥

अन्वयः—तया मन्मथ-वेदनया ज्वलति निजे हृदि अपि ता मृषासलता स्वजयिनीः सविधस्ययाः
स्वजयीः तपया (इव) भृशं सलिनताम् अभजत् ॥२४॥

ପିକାରବନ୍ଧୁତିକମ୍ପିନି ଶୈବଳଂ ହୃଦିଂ ତଥା ନିହିତଂ ବିଚଳହମି ।

ସତତ-ତନ୍ନତ-ହୃଦ୍ୟ-କିତୁନା ହତମିବ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟବିଂସା ॥୧୫॥

ନ ଛଳୁ ମୌଢ଼ବଶେନ ତତ୍ତଦାନନଂ ନଳ-ମନଃ ଅସିକାନ୍ତମବୌଧି ତତ୍ ।

ହତରଥା ଅସିନୋଽଧ୍ୟାତ୍ମେ ତତଃ କଥମସୁକ୍ଷବତଃସ୍ବମୟଂ ପୟଃ ॥୧୬॥

ଉଚ୍ଚଳତୀତି । ତଥା ଦମୟନ୍ତୀ, ମନ୍ୟବଦେବତା କାମପୀଢ଼ିତା, ଉଚ୍ଚଳିତ ସନ୍ତପ୍ତମାନେ, ନିଜେ ହୃଦି ବସନ୍ତି, ଅର୍ପିତା ବିଷୟା, ସ୍ବଚ୍ଛାଳିତା, ସ୍ବଜୟିନୀଃ ଶୈବଲ୍ୟଂ ଧ୍ୟାତ୍ମପରାଜୟକାରିଣୀଃ, ସବିଧସ୍ବଧ୍ୟୋର୍ନିକଟମର୍ତ୍ତୀନାଃ, ଯୁଗଯୌଦମୟନ୍ତୀ ଏବଂ ବାଣୀଃ ସକାଶାତ୍, ତପସ୍ୟା ଲଜ୍ଜୟିବ, ଧୃଶଂ ସାତ୍ତ୍ବିକତା ଯଥା ସ୍ଥାପନା, ଲଳିତତା ଜ୍ଞାନତାମ୍, ଅଭଜନ୍ତୁ ପ୍ରାପନ୍ତୀ । ସ୍ବଜୟିନୀଃ ସନ୍ନିଧିସ୍ଥିତୀ ଲଜ୍ଜା ସମ୍ଭବତ୍ୟଂ ବତି ଧାର୍ଯ୍ୟଂ ।

ଅଥ ସ୍ବଚ୍ଛାଳିତାୟାଃ କାଳଜ୍ଞତମଲିନୀୟାଃ ଲଜ୍ଜାହତକଳମୁତ୍ତମଂ ସ୍ଥିତମିତି ହିତୁମ୍ନେ ଶାଳହାରଃ । ଅଜ ଯୁକ୍ତିତି ଶ୍ଚ କାମୁପାଶେନ ସଂସ୍ପନ୍ଧିତେ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ରୀତିଃ ॥୧୫॥

ବାଙ୍ଗାଳୀ—କାମପ୍ରଦାନାଃ ମୟସ୍ତ୍ରୀୟର ହୃଦୟ ଉପରେ ଛାନ୍ଦିଲେ ; ହୃଦୟରେ ଯେ ମହାପାନିପୁତ୍ରର ଉକ୍ତ ଗୁଣ ସେହି ହୃଦୟର ଉପରେ ଏକଟି ଗୁଣର ରାଶି ଛାନ୍ଦିଲେ ; କିନ୍ତୁ ଯେହି ଗୁଣଗୁଣି ନିଜ-ବିଷୟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବାହ୍ୟଗୁଣର ନିକଟ ଲକ୍ଷ୍ୟବଶତଃ ଯେନ ଯାଗନତା ଶାନ୍ତ ହେଉଅଛି ॥୩୭॥

ଅନ୍ୟଥା—ତଥା ପିକାରବନ୍ଧୁତି କମ୍ପିନି ହୃଦି ନିହିତଂ ଶୈବଳଂ ସତତ-ତନ୍ନତ-ହୃଦ୍ୟ-କିତୁନା ସ୍ବତନ୍ତ୍ର-ମଧ୍ୟବିଂସା (ସତା) ହତମ୍ ହବ (ସନ୍ତ) ବିଚଳତ୍ ବମି ॥୧୫॥

ପିକିତି । ତଥା ଦମୟନ୍ତୀ, ପିକାରବନ୍ଧୁତା କୌକିଳକୁଜମୟସ୍ୟେନ କମ୍ପତ ଇତି ତଦ୍ଭିନ୍ନ, ହୃଦି ବସନ୍ତି, ନିହିତଂ କାମତାପଶାନ୍ତ୍ୟେ ସ୍ଥାପିତମ୍ ଶୈବଳଂ ଶୈବଳଂ କର୍ତ୍ତୃ, ସତତଂ ତନ୍ନତସ୍ତଦ୍ଭିନ୍ନ ହୃଦି ସ୍ଥିତଃ ଯୋ ହୃଦ୍ୟଃ କାମତାପଶାନ୍ତ୍ୟେ କିତୁନା ଅଜୟିତେନ ମୌଳେନ, ସ୍ବତନ୍ତ୍ରଂ ନିଜଶରୀରଂ ସ୍ବନଂ ନିରନ୍ତରଂ ସର୍ପତି ମୌଳସ୍ବଭାବଦିବ ତଦ୍ଭିନ୍ନ ଶୈବଳମୂଳଂ ସଂସ୍ପନ୍ଧିତୀତି ତେନ ତାହେନ ସତା, ହତଂ ତାହେନିବ ସନ୍ତ, ବିଚଳତ୍ କମ୍ପମାନଂ ବସନ୍ତ, ବମି ଯୁଗ୍ମେ ।

ଅଥ କ୍ରିୟାତ୍ମେ ଶାଳହାରଃ, ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ରୀତିଃ ।

“ଶୈବଳଂ ଶୈବଳୀ ନ ଶ୍ଚାଳୀ ଶାଳୀ ଶାଳୀଲିକା” ଇତି ଶବ୍ଦାର୍ଥଃ ॥୧୫॥

ବାଙ୍ଗାଳୀ—ମୟସ୍ତ୍ରୀୟର କାମତାପଶାନ୍ତ୍ୟର ଉକ୍ତ ବୃକ୍ଷର ଉପରେ ଏକଟି ସେଣା ରାଶି ଛାନ୍ଦିଲେ ; କୋବିତ୍ତର ରବ ଗୁଣର ସେ ବୃକ୍ଷ କୌଣସି ଥାକାଃ ସେ ସେଣାଗୁଣ କୌଣସି ଛାନ୍ଦିଲେ ; ହୃଦୟରେ ଯେହି ହୃଦୟ ଛାନ୍ଦିଲେ ସେ, ତାହାର ବୃକ୍ଷର ଉପରେ ସର୍ବଦା ସେ କାମଦେବ ଅବହାନ କରିତେ ଛାନ୍ଦିଲେ, ତାହାର ହୃଦୟର ମୟସ୍ତ୍ରୀୟ ସେହି ସେଣାର ମୂଳେ ସ୍ବନ ସ୍ବନ ଶରୀର ସର୍ପଣ କରିତେ ଥାକିଲା ତାହା କରାଯାଏ ଯେନ ସେହି ସେଣାଗୁଣ କୌଣସି ଥାକିଲା ଶୋଭା ପାଡ଼ିତେ ଛାନ୍ଦିଲେ ॥୩୮॥

ଅନ୍ୟଥା—ନଳମନଃ ତତ୍ତଦାନନଂ ନ ଛଳୁ ମୌଢ଼ବଶେନ ଅସିକାନ୍ତମ୍ ଅବୌଧି । ହତରଥା ଅସିନଃ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ହୃଦେ ତତଃ କଥମ୍ ଅସୁକ୍ଷବତ୍ ପୟଃ ଅସୁକ୍ଷବତ୍ ॥୧୬॥

ନେତି । ନଳସ୍ୟ ମନସିତଂ କର୍ତ୍ତୃ, ତତ୍ ଅତିସୁନ୍ଦରତଥା ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍, ତଥା ଦମୟନ୍ତୀ ଆନନଂ ମୁଖଂ କର୍ତ୍ତୃ, ନ ଛଳୁ ନୈବ ମୌଢ଼ବଶେନ ଉନ୍ମାଦବଶେନ, ଅସିକାନ୍ତ ହବ କାଳଂ କମଳୀୟମିତି ଅସିକାନ୍ତଂ ତଦିବ ଅସିକାନ୍ତଂ ଅନ୍ୟକାଳ-ମସିକାନ୍ତଂ, ଅବୌଧି ଅବଗହ୍ନତି ଯା ; ଅପି ତୁ ଯଥାର୍ଥମିବ ଅସିକାନ୍ତମସିକାନ୍ତବୌଧିର୍ଯ୍ୟଃ । ହତରଥା ଅନ୍ୟଥା ତଦାନନଂ ଯଥାର୍ଥମିବ ଅନ୍ୟକାଳମସିକାନ୍ତଂ ନାବୌଧି ଅତିଦୈର୍ଘ୍ୟଃ, ଅସିକାନ୍ତସ୍ୟ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ହୃଦେ ଉଦ୍ଭବି ସତି, ତତକାଦାନନାତ୍ ଦମୟନ୍ତୀମୁଖାଦିର୍ଯ୍ୟଃ, କଥଂ କିମ୍ ହିତୁନା, ଅସୁକ୍ଷବତ୍ ନୟନଜଳସରସମ୍, ପୟୋ ଜଳମ୍, ଅସୁକ୍ଷବତ୍ ଅପିତି

রতিপতের্বিজয়াস্বমিষুয'থা জয়তি ভীমসুতাপি তথৈব সা।

স্ববিজ্ঞানিব পশ্চতয়া ততো নিয়তমেত যোজয়িতু' স তাম্ ॥২৬॥

মশিময়' দৃষ্টানাসুদিত্বর' মনাসুপ্য বিমৃশ্য বিয়োগিনো।

ভট্টিতি বাবণমস্তু মিষাটসৌ তদুচিত' প্রতিশস্বসুপাটটে ॥২৭॥

অ। চন্দ্রদেধি হি চন্দ্রকালমখিত এব জল' স্বেতীতি প্রসিদ্ধিঃ, ন পুনরনুতল্যসুন্দরমালাদেব মুখাদিতি ভাষাঃ।
দময়ন্তী স্নলু কাব্য'জ্ঞাপ্ততয়া কাব্য' কথমপি দিনমতিবাচয়তি অ, রাবী তু অল্যনকানৌদীপক' চন্দ্রনবলীক
নিষপায়তয়া স্বেতস্নেব অসুজল' সুমৌর্থেতি তু নিষ্পর্ষঃ।

অন চন্দ্রতল্যকাল-চন্দ্রকালমখীভে'দ্যপি শশিকালপদশ্চে বৈশামিদাখ্যবসায়াদতিশ্রীক্টিঃ, "তারামযাস্তান্ অ
ফি নমঃ" ইতি দপ'খীদাধরষবত্ অসু ময়' পয় ইত্যপস্তুতিঃ, তথা তদামন' চন্দ্রকালমখিঃ চন্দ্রদেধি জ-
স্ববসাদিত্যনুমানাদনুমানাল'ারয় ; ইত্যেতেষামগ্রাঃ ভাবেন সঙ্করঃ ; সৌ'পি অ অন্তর্ঘাটনেন অ' কাতু-
প্রসিন সংসৃজ্যতে। পূর্ব'রাগী রসঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী' অ রীতিঃ।

অসুস্ববদিতি সুধাতীরদ্যতন্য। দৌ "শ্রিষ্টসুকমিকারিতান্নে'ভ্যস্ব' কণ'রি" ইতি অশি দিব'কনি
কপম্ ॥২৬॥

বাক্সালা—নগের চিত্র যে দময়ন্তীর সেই মুখখানিক মোহমথতই চক্ষুকাণ্ডমণি
বলিয়া বুঝা'কল, তাহা নহে ; (বস্তুতই সে মুখখানি চক্ষুকাণ্ডমণি ছিল) না হইলে,
চক্ষুর উদয় হইলে, সে মুখ হইতে অক্ষরূপ জল নির্গত হইবে কেন ॥৩৬॥

অন্বয়ঃ—রতিপতেঃ বিজয়াস্বম্ ইতুঃ যথা জয়তি, রতিপতেঃ বিজয়াস্ব' সা ভীমসুতা অপি তথা এব
জয়তি। ততঃ সঃ স্ববিজ্ঞান্ ইব তা' পশ্চতয়া যোজয়িতু' নিয়তম্ ইতত ॥২৬॥

রতিপতে'রতি। রতিপতে'দনস্ব, বিজয়াস্ব' বিজয়সাধনাস্থভূতঃ, ইতু'বাণী যথা জয়তি সর্বোৎকর্ষেণ
বর্ততে ; রতিপতে'বিজয়াস্ব' সা ভীমসুতা দময়ন্তাপি, তথৈব জয়তি সর্বোৎকর্ষেণ বর্ততে। ততস্বা'নু
তযীক'ভয়ীরেব সমানবিজয়াস্বতয়া সমানী'কর্ষণে' তোরি'র্থঃ, স মদন', স্ববিজ্ঞান্ নিজবাণানিব, তা' ভীম-
সুতাম্, পশ্চতয়া পশ্চতস'খ্যা মরণেণ অ, যোজয়িতু' মিশ্রীকণ' নিজবাণানিব দময়ন্তানপি পশ্চতমা'দী-
পয়িতুমি'র্থঃ, নিয়ত' ধ্রুবম্, ইতত অ'চে'টত। দময়ন্তী স্নলু তব বিরহে কামবেদনয়া রতময়া জাতিতি
নিষ্পর্ষঃ।

অন স্ববিজ্ঞানিবৈতি ত্রীতীপমা, পশ্চতস'খ্যা-মর'স্বযীভে'দ্যপি পশ্চতাপদশ্চে বৈশ তযীরসেদাখ্যবসায়াদতি-
শ্রীক্টিঃ, ধ্রুবশব্দব্রিয়তশব্দসীত্মে'জাবাচকত্বানু' বাখ্যা ক্রিয়ো'ত্মে'জা চে'ত্বে তেষামগ্রাঃ ভাবেন সঙ্করঃ। তথা
ইতু'পদে'ন প্রক্স্য বিজ্ঞান্যিমিধানাত্ প'র্য্যাবিষয়ী ভগ্নপ্রকমত'াদীর্ঘঃ ; স অ' 'তত ইতু'নিব পশ্চতয়া নিজান্'
ইতি 'উভে'ন সমাধেয়ঃ। ন অ' তথাল্বে পুনঃ কথিতবদতা'দীর্ঘ ইতি বাখ্য' তস্মী'হে'ম্মপ্রতিনিহে'ম্মভিন্নবিষয়ত্বানু'।
প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী' অ রীতিঃ।

"পশ্চতা পশ্চমাঃ স্নাতু পশ্চতা মরু'পি অ" ইতি বি'ষঃ ॥২৭॥

বাক্সালা—কামদেবের বাণ যেমন তাঁহার বিজয়ের অস্ত্র বলিয়া সর্বোৎকৃষ্ট ; তেমনই
সেই দময়ন্তীও তাঁহার বিজয়ের অস্ত্র বলিয়াই সর্বোৎকৃষ্ট। সেই অস্ত্র কামদেব নিজে'র বাণ
করীর ভা'র, সেই দময়ন্তীকেও পঞ্চতার সাহিত যোগ করিয়া দিবার অস্ত্র, সত্যই চোটে
করিয়াছিলেন ॥৩৭॥

अतनुना नवमस्त्वुदमास्त्वुदं सुतदुरस्त्वुदस्तमवेत्य सा ।

उचितमायतनिश्वसितच्छलात् स्वमनमस्त्वमुच्चदमुं प्रत ॥६८॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रतियता सुदतो मलयानिले ।

तदुक्तपथभयात्तमुष्णानिकामयमियं भुजगस्त्वमवाटित ॥६९॥

अन्वयः—विद्योगिनी असी मनसिजस्य शशिमयं दहनास्त्रम् उदित्वरं विवृत्य भटिति अशुमिषात् तदुचितं बाह्वयं प्रतिशस्त्रम् उपाददे (६८) ॥६८॥

श्रीतीति । विद्योगिनी विरहिणी ; अतएव चन्द्रस्य दहनास्त्रतया विमर्ष इत्याशयः ; असी दमयन्ती, मनसिजस्य कामदेवस्य, शशिमयं अन्द्रस्वरूपम् दहनास्त्रं विरहिजनदाहजननात् आप्तयास्त्रम्, उदित्वरम् उद्वमनशीलम्, विवृत्य दर्शनात् पथमेव विविध भटिति तत्क्षणात्, अशुमिषात् गहनजलच्छलात्, गहनजल-स्वरूपमित्यर्थः, तदुचितं दहनास्त्रयोग्यं तदहनास्त्रनिवर्तनसमर्थमिति तात्पर्यम्, बाह्वयं दहणदेवतम्, प्रतिशस्त्रं प्रत्यशस्त्रम्, उपाददे निवारणाय गृहीतवती । अन्वोऽपि योद्धा शवीराप्रेयास्त्वचैपीयमदर्शने तत्-अपादेव तत् प्रतिविधकं बाह्वयास्त्रं गृह्णाति । उद्दीपकमुद्यनं अन्द्रमवलीकृतं दमयन्ती भ्रमजरीदं दिति निवर्धः ।

अत शशिमयमित्यं का अपज्जति, अशुमिषादिति आपरा, तथा उपाददे इत्यत्र सम्भावनाप्रतीतिः इवायमबाह्व प्रतीयमाना क्रियोत्पत्तिं क्षेति सापञ्चवा क्रियोत्पत्तिं चालङ्कारः । प्रसादी युष्म, वैदर्भी च रीतिः ।

शशिमयमिति स्वरूपाय मयट् । उदित्वरमिति “सृजोषणशं करप्” इति करप्, “धातीक्षीऽन्तः पानुबन्धे” इति लकारागमः ॥६८॥

वाङ्मानी—विरहिणी नमःको, कामदेवश्च चन्द्रश्च रूप आधेधाज्ञ उठितेहे विवेचना करिषा, उतङ्कणां अष्टाङ्गफले लेहे आधेधाज्ञ निवारणाय योग्या वाक्पथनामक अष्टाङ्गहे वेन अङ्ग करिषाङ्गलेन ॥६८॥

अन्वयः—सुततुः सा अतनुना नवम् अस्त्वुदम् अस्त्वुदं अस्त्रम् उदस्तम् अवेत्य, अमुं प्रति आयत-निश्वसितच्छलात् उचितं स्वमनम् अस्त्रम् अमुच्चत् (६८) ॥६८॥

अतनुनेति । सुतनुः सुन्दरशरीरा सा दमयन्ती, अतनुना अनङ्गिन कामिन, नवम् नूतनम्, अस्त्वुदं मेघम्, अस्त्वुदं मेघसम्बन्धि अस्त्रम् उदस्तम् आत्मानं प्रति उत्क्षिप्तम् अवेत्य दृष्ट्वा, अमुम् अतनुं कामं प्रति, आयतनिश्वसितच्छलात् दीर्घनिश्वास याजात्, उचितं तदास्त्रुदास्त्रयोग्यं तन्निवारणसमर्थमित्यर्थः, स्वमनं वायु-सम्बन्ध बाह्वयमित्यर्थः, अस्त्रं प्रत्यशस्त्रम्, अमुच्चत् मुकुटवन्तः अवाऽप योद्धा आत्मानं प्रति परस्व मेघास्त्र-निक्षेपदर्शने तन्निवारणाय बाह्वयस्त्रं नि अवात । नवमेघादयमङ्गीकृतं नितरां कामार्ता दमयन्ती निक्षेपाव-तया क्षीयमानाश्चतस्रश्चासन् तत्त्वजेत निवर्धः ।

अवापि पूर्ववत् सापञ्चवा प्रतीयमाना क्रियोत्पत्तिं चालङ्कारः छेकानुपामद्वयनुपमाभ्यां संसृज्यते । तथा सुतदुरवस्थमेव अतनुं मयतीत व्यञ्जत इति वस्तुना अनुप्रासः । सधुररचनावसान्नाधुर्थं युष्म, वैदर्भी च रीतिः ॥६८॥

वाङ्मानी—कामदेव नूतनमेघरूप मेघाज्ञ निरूपेण करिषाहेम हेहा देविषा, सुतङ्कणां अष्टाङ्गफले लेहे आधेधाज्ञ निवारणाय योग्या वाक्पथनामक अष्टाङ्गहे वेन अङ्ग करिषाङ्गलेन ॥६८॥

अन्वयः—६८ सुदतो मलयानिले रातवति प्रहितानिलहेतितां प्रतियती (६९) तदुक्तपथभयान-इवाविधानं स्वमनास्त्रम् आदित ६८ ॥६९॥

न्यधित तद्दि गच्छामिव हयं विरहिताश्च तथापि च जीवितम् ।

किमर्थं तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिः स्तनविल्वयुगेन तत् ॥४१॥

रतीति । इव सुदतो सुन्दरदत्ता दमयन्ती, मलयाम्बुजो दक्षिणं दम गतवासी, रतिपतिना कामद्वेषेन प्रहिता निषिता वा अनिलहेतिर्वायव्यास्त्रं तस्या भावस्याम्, प्रतियती मन्वमाना सती, मलयवायुमिव कामद्वेष-निषिप्तं वायव्यास्त्रं बुध्यमाना सतीत्यर्थः, तस्मात् रतिपतेर्य उद्धर्मज्ञान् तापकस्मान् भयेन आप्ता गृहीता वा संचालिका सुदं संचालं तन्मयं तत्स्वरूपम्, भुजगास्त्रं सर्पास्त्रम्, आदित इव तदायव्यास्त्रनिवारणाय गृहीत-वतीव । सर्पो हि वायुभुक् । तेन चान्येऽपि परस्य वायव्यास्त्रनिवारणाय सर्पास्त्रं निषिपति । मलयाम्बुजो हि नितरां कामोदीपकः ; तेन च सा तदुदीपितकामतापशान्तायै संचालं धृतवतीति स्थूलायः ।

अथ संचालिकामयमिति संचालिकामपक्रुत्य भुजगास्त्रस्यापनादपक्रुतिः, वाप्या क्रियीत्पुंश्च च स्तनयोरेकादि-भावेन सङ्करः । मपुररचनावशान्नःपुन्यं गुणं, पाञ्चाली च रीतिः ।

“रवेरश्चिं य शस्त्रच पञ्चिज्वाला च हेतयः” इत्यमरः ।

प्रतियतीति प्रतिपूर्वस्य इष्यः “इष्यश्च” इति य आदेशे रूपम् । शोभना दत्ता चस्या इति सुदतो “धेन्वनडु-हृदयश्च” इति दन्तशब्दस्य दन्तादेशः । तथा च तत्र दुर्गाटीका — “सुमंख्याभ्याश्च दन्तस्य नित्यं वयसि दन्त-च ।” सुदं संचालमिति संचालिका सुदार्ये नदादित्वाद्गीकारादीप्रत्यये कप्रत्ययः । तथा चामरः “स्त्री स्यात् काचिन्मृचाद्यादि विवक्षापचये यदि ।” आदितेति आङ्गपूर्वस्य दाधातोः अयतस्या आत्मनेपदस्य तं, “स्यादी-रिरयतन्नामात्मने” इति आकारस्ये कारः, “ऋस्वाच्चानिटः” इति सिचौ लोपः ॥४०॥

वाङ्माला—एवमवदन् । मलयम्बुजं कामदत्तानिष्कृतं वायव्याङ्गं गतं कश्चिदा,

सुदं तद-काम-ताप नाशित्वं निमित्तं शुक्लं युगाङ्गुली भर्षं कृष्टं येन ग्रहणं कश्चिदाङ्गितेन ॥४०॥

अन्वयः—रतिपतिः तद्दि विरहिताश्च तथापि जीवितश्च हयं शक्यम् इव न्यधित । अथ तत् क्षण-निहत्य विल्वयुगेन तत्र किं निखातवान् ॥४१॥

न्यधितेति । रतिपतिः कामः कश्चित् शिष्यी च, तस्या दमयन्त्या इति हृदये, विरहिताश्च मलययौगित्वञ्च, तत्रापि तथैव तत्प्रकारेणैवेत्यर्थः जीवितश्च जीवनञ्च, एतत् हयम्, शक्यं गच्छ इत्यमिव, न्यधित निहितवान् आरी-पितवानिति यावत् । विरहवेदनायास्तदनुभवकारणस्य जीवनस्य च सर्वथा दुःसहत्वात् आरीप्यमात्रशक्यतुल्य-त्वमित्याशयः । अथ अनन्तरं इति शक्यइयतुल्यविरहजीवितयोर्निघानात् परमित्यर्थः, तत्र शक्यइयम्, क्षणावेव विलो समानगोलत्वात् समानकठित्वाच्च विल्वकलाकारलोहखण्डे तथैव युगेन करणेन, निहत्य आहत्य, तत्र इति, किं निखातवान् पुनरुत्थोलननिवारणाय सुददं प्रवेशितवान् । तथा च यथा शिष्यो काष्ठे शक्यमारीप्य तदुपरि विल्लाकारं लोहखण्डं दत्त्वा सुददेष्टाहस्य पुनरुत्थोलननिवारणाय तत् शक्यं सुददं प्रवेशयति तद्वदिति भावः ।

अत एवात्र प्रस्तुते रतिपती काव्यद्वारा अप्रमत्तस्य शिष्यिनी व्यवहारसमारीपात् समासीत्, न्यधितेत्ये कथा क्रियया प्रमत्तयोरिव विरहिताजीवितयोः कर्मतया अभिप्रायान्तात्पुन्ययोगिता, शक्यमिवेति श्रौतीपमा, स्तनविल्वेति निरहं केवञ्चकपकम्, किंशब्दस्य उत्प्रेक्षावाचकत्वात् वाप्या क्रियीत्पुंश्च च स्थितेषामङ्गादिभावेन सङ्करः । शक्यमिवेत्युपमया च विरहिताजीवितयोरुभयोरपि अतिदुःसहत्वात् परिन्यागेका व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुप्रति-पादनाद्गी गुणः, वीदमो च रीतिः ।

चित्तीयपादे चकारइयं प्रत्ये कमाधानसूचनार्थम् ॥४१॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्त्रशरव्ययात् ।

स्फुटमकारः फलान्यपि मुखता तदुरसि स्नानतालयुगार्पणा (१) ॥४२॥

अथ सुबुधं हुनिन्दितचन्द्रया स्तुतिविधुस्तुदया च तथा पुनः ।

पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽन्धु-विमिश्र-मुखी सखी ॥४३॥

वाङ्माला—कामदेव नम्रशरीरं हृदये दृष्ट्वा तत्पुष्पमयं (हृदये) तत्रैव लोहारे भवति
विषय एव तत्रैव भावेन एव दृष्ट्वा तत्रैव प्रवेशं करादयः दिशो हिनयन्ति ; तत्र परे
आवासे ताहार उपरि स्नानरूपं विषयं (गोमलोहवत्) युगलं रात्रिषु, ताहार उपरि आवासे
करिषु, तत्रैव तत्रैव दृष्ट्वा तत्रैव प्रवेशं करादयः दिशो हिनयन्ति ॥४१॥

अन्वयः—ताम् अतिशरव्ययता मदनेन निखिल-पुष्पमय-स्त्रशरव्ययात् फलानि अपि मुखता (सता)
तदुरसि स्नान ताल-युगार्पणा अकारि स्फुटम् ॥४२॥

अथेति । तां दमयन्तीम्, अतिशरव्ययता अतिशयेन शरव्या लक्ष्यां कुर्वता शरैरतितरां विध्यतेत्यर्थः,
मदनेन कामदेवेन, निखिलानां पुष्पमयानां स्त्रशराणां व्याप्तां चयमार्तिं कुर्वती, फलान्यपि मुखता तद्वत्पुष्पाणां
व्याप्तां तत्सन्निहितफलान्यपि तां प्रति निक्षिपता सतेत्यर्थः, तस्या दमयन्त्या उरसि वक्षसि, स्नानदेव ताली समान-
पीनगोलकठिनत्वात् फलानि तथोपगम्य अर्पणा निक्षेपः, अकारि कृता. एतत् स्फुटं स्पष्टम् । अपरोऽपि
अनुवर्तमानोऽस्त्रशरसमस्तशरव्यये सति लीट् फलादिनिक्षेपेणापि शब्दः प्रवर्तते ।

अत्र स्फुटशब्दोत्पत्तेरुक्त्या च कालात् वाचा क्रियोत्पत्तेरुक्त्या, स्नानतामिति निरुक्त्या किञ्चलकपकश्च, अनधीरवद्वि-
भावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“लक्षं लक्ष्यं शरव्ययं” इत्यमरः ।

अतिशरव्यां कुर्वतेति शरव्यशब्दात् करीत्यर्थेनन्तात् शब्दोक्तिरुक्तम् ॥४२॥

वाङ्माला—कामदेव वागलक्ष्मणं करिषु करिषु नम्रशरीरे अत्यन्तं विषयं करिषु-
हिनयन्ति ; ताहार उपरि पुष्पमयं समस्तं वागलक्ष्मणे कुर्यादयः दिशो हिनयन्ति, अत्रैव त्रिभि-
रुक्तेषु फलसमूहे निक्षेपं करिषु थाकयति. नम्रशरीरं वक्षःस्थले स्फुटं स्नानरूपं दृष्ट्वा ताल-
फलं निक्षेपं करिषु रात्रिषु हिनयन्ति ॥४२॥

अन्वयः—अथ स्मरतापमये गदे पतितया मुहुः बहु-निन्दित-चन्द्रया पुनः स्तुति-विधुस्तुदया च तथा
अन्धु-विमिश्र-मुखी सखी निजगदे ॥४३॥

अथेति । अथ कामेन सह तादृशपुञ्जानन्तरम्, स्मरतापमये कामकृतसमापक्ये, गदे रीति, पतितया निम-
ग्नया, अतएव मुहुः रीतिं वाच्यम्, बहु प्रचुरं यथा स्यात्तथा निन्दितः कामोद्दीपकत्वाद् बहु निन्दित इति यथा, तथा, पुनः
स्तुतः कामोद्दीपनया अपीडकस्य चन्द्रस्य पीडकत्वात् प्रशंसितः विधुस्तुदी वाच्यः यथा तथा च, तथा दमयन्त्या,
अन्वयः दमयन्त्या दुःखदशनेन रीदनाभिगतेन नयनजलेन विमिश्रं संयुक्तं मुखं यस्याः सा तादृशी, सखी
काचिदयस्या, निजगदे ऊचि ।

• अत्र इत्यनुप्रासश्चैकानुप्रासयोः संस्मृतिरलङ्कारः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

विधुस्तुद इति “विध्यस्विलिखि तुदः” इति तुदतेः क्त्वा, “इत्यस्वस्विलिखि” इति मकारान्तः । निजगदे
इति कर्मणि परीक्षा ॥४३॥

(१) स्नानतालयुगार्पणम् ।

नर-सुराज्जमुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।

विरहिषामपि तद्वत्तद्वयवचनमितं न कथं गणितानमि ॥४४॥

जगुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।

उच्यते भालतले लिखितः सती-विरह एव हरस्य न लोचनम् ॥४५॥

वाङ्माला—तार पर, कामगतापरपरोगे निमग्नः समुद्रा, दार दार अनेक भावे
छन्दके निम्ना करिदा, आवार राहके अन्तःगा करिदा, नमनजनयुक्तयुक्ती कोन गणीके
बलिउ नागिनेन ॥४३॥

अन्वयः—नर-सुराज्जमुवा (मर्थ) यस्य यावता अनेहसा यत् युगं भवति, तत् इव विरहिषाम् अपि
तत् गणितानमि रतवद्वयवचनमितं कथं न भवति ? ॥४४॥

किं निजगदे इत्याह नरेति । नरा मनुष्याः सुरा देवाः अजभूः पद्मयोनिराश्वा च तेषां मर्त्ये, यस्य नस्य
सुरस्य अजभुवश्च वा, यावता यत्परिमाणेन अणदिनादिकपेक्षेत्यर्थः, अनेहसा कामिन, यत् युगं भवति गणितानमि
गणितमसि ; तदिव, विरहिषामपि स्त्रीपुरुषाणाम्, तद् युगम् । काकाचिगीलकन्यायिन तः स्वस्तीभयताम्वयः ।
गणितानमि ज्योतिःशास्त्रे, रतवनः सुरतशालिनः संयोगिन इत्यर्थः ये युवानलरुणस्त्रीपुरुषाणां चणं कालिन
मितं परिमितम्, कथं न भवति नास्ति । तथा च ब्रह्मणः कतिपयवर्षेण यथा दिवाणां मानुषाणाञ्च युगम्,
दिवाणां कतिपयवत्सुरेण च यथा मानुषाणां युगं ज्योतिःशास्त्रे गणितमसि ; तथा संयोगिनां स्त्रीपुरुषाणां
कतिपयवर्षेण विरहिषां स्त्रीपुरुषाणां युगमपि ज्योतिःशास्त्रे गणयितुमुचितमासीत् ; विरहिभिः स्वल्पस्यापि
कालस्य सुदीर्घं तथा संयोगिभिश्च सुदीर्घंस्यापि कालस्य स्वल्पतया सर्वथानुभूयमानत्वादित्याशयः ।

अथ रतवद्वयवचनमितस्य कालस्य विरहयुगवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः श्रौतोपमा चानयो-
रङ्गाङ्गभावेन सङ्गरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च शीतः ।

“काला दिष्टोऽप्यनेहपि” इत्यमरः ।

“काकमयूरी” इत्यादिषु नरसुराज्जमुवामित्यत्रापि “अश्वानि” इत्यर्थः इति कालिकापूर्वनिपतत्यभि-
चारः ॥४४॥

वाङ्माला—(नवि ! बलिउे पार ?) माहूव, वेवता ए उक्ता डेईनर मध्ये वीहार
यत् टूकू काले ये युग हडेरा थाउके ; तेमन विरहीनिगेरउ सेई युगके ज्योतिष-
शास्त्रे मन्दोगी युवक-युवतिनिगेर एकटीमात्र कणेरु परिमाणे परिमित करा हर नाई
केन ? ॥४४॥

अन्वयः—सती स्मरतापिता (सत्येव) हिमवतः जगुः अधत्त, तु तन्महिमादृता न । (तथा) हरस्य
भालतले लिखितः सतीविरहः एव उच्यते, लोचनं न ॥४५॥

जगुर्नति । सती दाशायिणी, अरेण कामिन तादिना सत्येव हिमवतो हिमालयपर्वतात् । जगुर्नन्,
अधत्त तत्पारनिर्गत्यर्थं गच्छतिवती ; तु किन्तु, मध्य हिमवतो मङ्गल माङ्गल्य आहता आदरवती सती
न ततो जगुर्नति । तथा हरस्य मङ्गलदेवस्य, भालतले ललाटस्थे लिखितो वचनः, सत्या दाशायिणी
विरहो वच्छेद एव, उच्यते लोचनभावेन दीप्यते ; किन्तु वस्तुतो लोचनं न उच्यते । समानदिशयो-
रङ्गीमाहृथी काम वरुणाला, ननु का कथा न इत्थं मानुषमात्रादित्याशयः ।

अथ सत्या स्मरत पितलेन अन्तवद्वयवचनस्येऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, विरहादीपपूर्वकथोपपत्तिः

দহনজা ন পৃথুর্দবদ্ব্যথা বিরহজৈব পৃথুয়ং টি নেদৃশম্।

দহনমায়ু বিযন্তি কথং স্নিগ্ধঃ প্রিয়মপাসুসুপাসিতুসুতসুকাঃ (১) ৪৬৫

প্রতি স্তূঠান্ন কলা নিতরামমুঃ বিরহিণীষধপঙ্কজলজ্বিতাঃ।

কুমুদসম্মজতস্তু বহিষ্কৃতাঃ সখি ! বিলোকয় দুর্বিলয়ং বিধৌঃ ৪৬৬

পত্রবাদপত্রাণি, মধ্যমাঙ্কং অন্যান্যগুণাশ্চ,। তৃতীয়তমপত্রবাদ্যাদিগুণাদিগুণাশ্চ, ইত্যেতদাশি। নিরবেশতয়া সংস্কৃতঃ। প্রসাদা গুণঃ, বৈদর্ভো চ রীতিঃ।

“লগ্নজং লগ্নজম্ভালি লগ্নজম্ভালি লগ্নজম্ভালি” ইত্যমরঃ ৪৬৫

বাক্সালা—সতীদেবী কামসম্ভাপে সন্তুষ্টি হইয়াই হিমালয় হইতে অন্ন গ্রহণ করিয়াছিলেন, কিন্তু হিমালয়ের মাহাত্ম্যের প্রতি আশ্রয় করিয়া নহে; এবং মহাদেবের ললাটে বিধাতার লিখিত সতীদেবীর বিরহই জলিয়া থাকে, কিন্তু তৃতীয় নয়ন নহে ৪৬৫

অম্বয়ঃ—দহনজা দবদ্ব্যথা ন পৃথুঃ, বিরহজা এব দবদ্ব্যথা পৃথুঃ, যদি ইদৃশং ন (আত্ম, তদা) কথং স্নিগ্ধং অপাসুং প্রিয়ম্ উপাসিতুন্ম ভতৃসুকাঃ (সখ্যঃ) আয়ু দহনং বিযন্তি ৪৬৫

দহনজিতি। দহনজা অগ্নিতী জাতা দবদ্ব্যথা সলাপবীড়া, ন পৃথুঃ বিরহনসলাপবীড়াপিষয়া ন লভ্যতী; কিন্তু বিরহজা প্রিয়জনবিশিষ্টাঙ্গলাত্যা এব দবদ্ব্যথা, পৃথুঃ দহনজদবদ্ব্যথাপিষয়া লভ্যতী। স্নিগ্ধে জন সলাসতি ভাবঃ। যদ ইদৃশং ন স্মরণদা, কথং স্নিগ্ধঃ পতঙ্গতা যৌবিনঃ, অদগতা অসবঃ প্রাণা যস্য তন্ম অপাসুং স্বপ্নম্, প্রিয়ং পতঙ্গ, উপাসিতু সৈ বতঙ্গ, ভতৃসুকা ভতৃসুকাঃ সখ্যঃ, আয়ু যৌবনং প্রিয়-সমব্রাহ্মণ্য পরমিবেশ্যঃ, দহনং বিতা গ্নম্, বিযন্তি বিরহসলাপবীড়াপিষয়া দহনসলাপবীড়ায়া লাদবদ্ব্য নৈব অবগচ্ছন ইত্যর্থঃ। অত স্তূঠান্ন জন সতীদেবী প্রুত্মিমিত্যাহঃ।

অন কায়োষ কারণসমসংলগ্নদীর্ঘানলন্যাসীলস্ফারী ইত্যনুশাস্ত্রাক্রান্তগুণাশ্চা সংস্কৃত্যে। পৃথু-রিত্যন্ত দ্বিহস্তান্তরোপি ন কথিতপদাদৌষঃ, উচ্ছিন্নমাতাংছিন্নবিষয়তান্। ন বা তদেত্বগুণাশ্চাৎ অলপদত দৌষঃ, তস্য সামান্যাদৌষাগতঃ। প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভো চ রীতিঃ ৪৬৫

বাক্সালা—সখি! অগ্নিজাত সন্তাপের পীড়া গুরুতর নহে; কিন্তু বিরহজাত সন্তাপের পীড়াই গুরুতর। যদি এইরূপই না হইবে, তবে পবিত্রতা রমণীরা মৃত পতির সেবা করিবার জন্য উৎকণ্ঠিত হইয়া, তাড়াতাড়ি অগ্নিতে প্রবেশ করিবেন কেন ৪৬৬

অম্বয়ঃ—বিরহিণীষধপঙ্কজলজ্বিতাঃ অমুঃ কলাঃ তু দি নিতরা স্তূঠানি; তু কুমুদ-সম্মজতঃ বহিষ্কৃতাঃ। (অত এব, তে) সখি! বিধৌঃ দুর্বিলয়ং বিলোকয় ৪৬৬

“ইত। সমপিত্তিত্তিকৈশ্চন্দ্র” নিব্দিতি। বিরহিণীনাং স্ত্রীণাং বধেন কামদীপনয়া হননেন অল্প পঙ্ক পাপং তেন কলজিতাঃ সজ্জনকলজা মজ্জিনীজনা ইত্যর্থঃ, অমুহং স্মরানাং, কলা অংশা, তু দি লজ্জিতা, নিতরামমমম্, স্তূঠান্ন বিরহনি, তু কিন্তু, কুমুদঃ কীরবৈঃ সন্ত যন্ম সন্তঃ প্রকাশকতান্ সন্মান-মুখ্যতয়া সীতাহং তন্ম কুমুদীশীতি তাঃ অন্তঃসমীকলা ইত্যর্থঃ, কলাঃ, বহিষ্কৃতাঃ কলজিতাশ্চান্ন জরীর এব বহিষ্কৃতিয়াঃ স্তূঠান্নজিতাশ্চ। অত এব তে সখি! বিধৌশ্চন্দ্র, দুর্বিলয়ং দুর্ভাগিণী দুর্ভাগিণীষয়া-ন্যায়বিচারিত্মিত্যর্থঃ, বিলোকয় পশ্য। তথা চ যস্য পুরুষস্য হৃদয়ে স্ত্রীকল্যাণোপকলজিতাঃ স্ত্রীণাং স্তূঠান্ন, যৈন চ পুরুষেণ পরোপকারিণ্য স্ত্রীণাং স্তূঠান্নজিতাঃ; স পুরুষো যথা দুর্বিলীতঃ। অয়ং অমুদীপিত সখিঃ দুর্বিলীত ইতি ভাবঃ।

ত্বমভিধে হি বিধুং সখি ! মঙ্গিরা কিমিদমীদৃগধিক্রিয়তে ত্বয়া ।

ন গণিতং যদি জন্ম পয়োনিধৌ হরগিরি-স্থিত-ভূরপি বিস্মৃতা ? ॥৫০॥

নিপততাপি ন মন্দরভূভূতা ত্বসুদধৌ শয়শাচ্ছন ! স্মৃণুতঃ ।

অপি সুনৈর্জটগাছাঁপি জীর্ণতাং বত গতোঃসি ন পৌতপয়োনিধে : ॥৫১॥

যথা স্যাতযা তারকিতং সম্ভ্রাততারকম্ অম্বরম্ আকাশং যজ্ঞাত্ স তযৌক্ত ইব ভবতীতি শিষ্যঃ । অবাযং ভাবঃ, যুক্তপক্ষে বর্ধমানচন্দ্রঃ; ত্বসু কামীদ্বীপনয়া বিরহিণী রমণীর্নিধিনি, তজ্জনিতস্য পাপসমূহঃ; কৃষ্ণপক্ষে তং স্মৃণু-
য়িত্বা আকাশাত্ কৃষ্ণপক্ষীয়রাত্রিকপে পাষণ্ড্যং বৃদ্ধং পাতয়তি ; তেন আচায়েন চন্দ্রশ্চক্ষুঃ ভজ্যতে ; ততশ্চ
জ্যেষ্ঠসমূহঃ সমুদ্রায় আকাশে নবমসমূহরূপেণ বিরাজন্ত । বৃহদ্রথশ্রাবণায়াঃ কারণশ্চ—যুক্তপক্ষে রাবী চন্দ্র-
কিরণেন নবমাসি তিরোধীয়ন্ত ; কৃষ্ণপক্ষে তু তাড়শচন্দ্রকিরণাভাবাত্ নবমাসি প্রকাশ্যত । চন্দ্রস্য অনশ্চ ব
স্বাভাবিকম্ । অত্যানি চ তেজসপাবত্বলানি মূলপাববদৈব তজ্জ্বলানি ভবন্তীতি ।

অথ প্রথমোক্তং বাখ্যা ক্রিয়ীত্বম্ আচ্ছিক্তানুগ্রাসস্য, দ্বিতীয়াঙ্কে নিরঙ্কং কেবলরূপকং প্রতীদমানা ক্রিয়ীত্বম্ আ
চ্ছিক্তীতিবা মিথৌ নিরপেক্ষতয়া সংঘটিতঃ । মধুররচনাবিশ্রাম্যধুয্যং গুণঃ, পাশ্চাত্যী চ বীতিঃ ।

“শিতৌ ধবলমৈবকৌ” ইত্যমরঃ ।

অবাযং ইতি ইনন্দাট্যপে: ক্তৌ যপ্, “আপ: পরম্ব বা বক্তব্যম্” ইতি পক্ষে অবাধেয়াভাষ: ॥৪৮॥

বাঙ্গালী—বিরহণী রমণীগণকে বধ করায় চক্ষুর যে পাপ জন্মে, সেই পাপই যেন
চক্ষুকে ভয়ন করাইবে। আকাশ হইতে কৃষ্ণপক্ষের বা তরুণ পাতালের উপরে ফেলিয়া দেয়;
(তা হাতে চক্ষুও গল ভাঙ্গিয়া যায়) সুতরাং সেই চক্ষুগুণের ভয় খণ্ডগুলি আকাশে উড়িয়া,
যেন অতি রক্ত নক্ষত্ররূপে বিরাট কর ॥৪৯॥

অন্বয়ঃ—(হে) সখি ! ত্বং মঙ্গিরা বিধুস্ অমিধি হি ; (হে) চন্দ্র !) ত্বয়া বৃহৎ বৃদ্ধং কিম্
অধিক্রিয়তে । যদি পয়োনিধৌ জন্ম ন গণিতম্, (তথাপি) হর-গিরি-স্থিত ভূ: অপি বিস্মৃতা ! ॥৫০॥

ত্বমিতি । শ্রবণা সহ সাচ্ছাত্সংলাপী নীচিহ্ন ইতি বক্তৃং মঙ্গিরা নিধোজয়তীতি বোধ্যম্ । হে সখি ! ত্বং
মঙ্গিরা সম বাক্যে ন, বিধুং চন্দ্রম্, অমিধি হি ব্রূহি । কিমভিদধামীত্যাহ—হে চন্দ্র ! ত্বয়া বৃহৎ ইত্যম্,
বৃদ্ধং বিরহজনজননরূপং কার্য্যম্, কিং কথম্, অধিক্রিয়তে অধিকভাবেন অনুষ্ঠীয়তে । অথ তব কা নাম বিপ-
তিপতিরিত্যাহ—যদি পয়োনিধৌ: সৌরীদসাগরে, জন্ম, ন গণিতং ন বিচারিতম্, তথাপি হরস্য শিবস্য শি-
বসাক্ষমিব স্থিতিভূবাস্থানম্, বিস্মৃতা ন অরুণবিপর্য্যয়ীকৃতা ? । সৌরীদসাগরে জাতস্য শিবশিরসি স্থিতস্য চ
তব ব্যাঘবদীভূতৌ নিরপরাধবিরহজনবধঃ কথমপি ন সহ্যস্কৃত ইতি ভাবঃ ।

অথ সৌরীদসাগরজন্ম-হরশির:স্থিতিক্রপমঙ্গাগুণশালিনচন্দ্রাত্ কারণাত্ নিরপরাধবিরহে বধরূপ-বৃদ্ধিতকা-
র্থীত্বপক্ষে বিবমালঙ্কারঃ । প্রসাদৌ গুণঃ বৈদম্যৌ চ বীতিঃ ॥৫০॥

বাঙ্গালী—সখ ! তুমি আমার বাক্য অনুমার চক্ষুকে বল যে, হে চক্ষু ! তুমি
এইরূপ বিরহীনিগের হতাশা কর কেন ; যদিও তুমি সৌরীদসাগরে নিজের জন্মের
বিস্ময় বিচার না কর ; তথাপি নিবৃত্ত যন্ত্রকরণ বাসস্থানটাও কি বিস্মৃত হইবে ? ॥৫০॥

অন্বয়ঃ—(হে) শয়শাচ্ছন ! ত্বম্ উদধৌ নিপততা মন্দরভূভূতা অপি ন স্মৃণুতঃ অসি ; স্মৃণু-
য়োনিধে: সুনৈ: জটগাছাঁপি অপি জীর্ণতাং ন বত: অসি বত ॥৫১॥

নিপতততি । হে শয়শাচ্ছন ! শয়শ ! ত্বম্, উদধৌ সমুদ্রে, নিপততা মন্দরশালি দ্বীপসুরকণ্ঠস্থান্

কিমমুভিগ্নং লিতে জঙ্ক ! মন্থসি (১) ময়ি নিমজ্জতু ভীমমুত্তামনঃ ।

মম কিল শ্রুতিমাহ তদর্থি কা নল-মুখেন্দুপরাং বিবুধঃ কারঃ ॥৫২॥

নিপথ্য সূৰ্গমনিবল্যঃ, মন্দ্রভূততা মন্দ্রপৰ্বতেনাপি, ন সূৰ্গিতোঃসি তস্য তল্লং গতা, ন নিষিঙীঃসি ; তথা পীতঃ পথীনিবিঃ সমুদ্রী যেন তস্য, মুনিরমল্যস্য, জঠরাশ্চিঁষি উদরানলজ্বালাযানপি, বাতাপিবন্ জীৰ্ণতাং ন গতীঃ স ; সমবল্যাপ তদুদধী ক্সতল্যাং দতি ভাবঃ । বত সমবলমপি সাহস্যা ছিদাৎপথ ইত্যাহবঃ ।

অথ মন্দ্রসূৰ্গম-জঠরানলজ্বালাসম্পর্করূপকারকদ্বয় সম্বন্ধি সূৰ্গিততা জীৰ্ণতাহৃদযক্ষ্মহয়ামাবান্-বিশিষ্টোক্তবলম, তল্লং স সঁজটিঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভোঁ চ রীতিঃ ॥৫২॥

বাক্সালা—হে চক্ষু ! মন্থপ্রপর্বত যখন সমুদ্রে পড়িয়া (দেবাসুরের আকর্ষণে) ঘূর্ণিত হইল, তখন তুমি তাহার ঘর্ষণেও চূর্ণিত হইয়া যাও নাহে, আবার অগস্ত্য যখন সমুদ্র পান করিয়াছিলেন, তখন তাঁহার উদরানলের শিখায়ও জীর্ণ হইয়া যাও নাহে । হৃদয় ! কি দুঃখ ! ৥৫১॥

অন্বয়ঃ—‘ও’ লক্ষ ! গলিতঃ অসুঃমঃ ভীমমুত্তামনঃ ময়ি নিমজ্জতু (ইতি) কিং মন্থসি ? বিবুধঃ কারঃ তদর্থি কা শ্রুতিং মম নলমুখেন্দুপরাং আহ কিম ॥৫২॥

কিনীতি । ‘ও’ লক্ষ ! মুখ ! অন্দ্র ! গলিতমন্ত্রপৌকলয়ৈব নির্গতেঃ, অসুঃমঃস্যাঃ প্রার্থিত্তুলিঃ, ভীমমুত্তামা দনয়ন্যা মনঃ কল্পে, ময়ি অন্দ্রে, নিমজ্জতু প্রাচ্যতু, ইতি কিং ত্বং মন্থসি সম্ভাবয়াস । তথা অ জীৰ্ণন্যা দনয়ন্যা মনঃ খলু নলমপছ্য ময়ি ন প্রবিশিতু, কিন্তু স্ততায়া অস্যা মনঃ “মনঅন্দ্রে নিখৌবতে” ইতি স্মৃতাশাস্ত্রান্ ময়ি প্রবশিৎদেব ; অত এনা নিতরী পৌকুয়াম ইতি কিং নিখৌবত্বার্থঃ । তদ্যন্ত-বশিবেত্বাহ—বিবুধী দেবঃ পশ্চিৎপথ, কারঃ কামো বেদব্যাস্যাতা অ, সঃ স্ততলনলমসঅন্দ্রে প্রবশৎপঃ অর্থোঁ যস্যাস্মান্, শ্রুতিং “মনঅন্দ্রে নিখৌবতে” ইত্যেব বেদবচনম্, মম সম্বন্ধে, নলস্য মুখেন্দুবৎদনঅন্দ্রে এন পরঃ প্রাচ্যার্থে ন প্রতিবাচ্যঃর্থোঁ যস্যাস্মান্, আহ ব্রবীতি । কিলশব্দঅন্দ্রস্য পূর্ববিপরীতসম্ভাবনায়াম্ । তথা অ স্যামান্বভূতায়া অপি স্ততশ্রুতেবিশেষপরতয়া পশ্চিৎপথে স্যাস্য তল্যান্ তস্য অ তথা অলবগতল্যান্ ত্বং লক্ষ এবৈতি ভাবঃ ।

অন্য স্যামান্বপরায়াঃ শ্রুতবিশেষপরতয়া যৌজনাত্ম স্তবকোতিরলঙ্কারঃ । এতদুপপলিখ্যাস্মিঃ স্তাভিহৃদ্যদর্পণটীকায়া বকীক্লিপকারণে প্রদর্শিতা । বকীক্লিপা অ ‘লতপৌকলয়া স্ততায়া অপি সী মনস্বয়ি ন প্রবিশতি, অপি তু নলমুখঅন্দ্রে এন স্যাস্মান্’ ইতি বস্তু ব্যন্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুঅস্মিঃ । তথা তাড়মলনল-সম্বন্ধেপি তত্ৰলম্বন্যাসমভাসাদতিথ্যাক্তি, নলমুখেন্দ্রিয়াত লরঙ্কং কেবলরূপকর্তব্যেতিবাক্যাক্রিমায়েন সুহরঃ । পূর্ববঙ্গী রতঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভোঁ চ রীতিঃ ।

“বিবুধঃ পশ্চিৎপথে সুরে” ইতি বৈদ্যনন্দঃ । “কারঃজুতী কারঃ কামি বেদব্যাস্যাতরি কারঃ” ইতি বলঃ ॥৫২॥

বাক্সালা—হে মূৰ্খ ! চক্ষু ! ‘আগ বাত্মি হৃদয়া গেলে, হৃদয়স্তর মন আঘাতে আনিয়া আবেশ করিবে’ ইহা কি তুমি মনে করিতেছ ? (তাহা কখনই হইবে না ; কারণ) কামদেব, তাদৃশার্থবোধক প্রতিবাক্যটিকে আমার বিষয়ে নলের মূখচক্ষুগর বলিয়া থাকেন ॥৫২॥

ସୁଖରଥ ସ୍ବୟମ୍ବୋ ନବଡ଼ିଷ୍ଟିମଂ ଜଳନିଧିଃ କୁଳସୁଜ୍ଜ୍ବ ତଥାଧୁନା ।

ଅପି-ଘଟାଞ୍ଚ ବଧୂ-ବଧୂପୌରୁଷଂ ହରିଷଂଶାଞ୍ଜନ ! ମୁଷ କଦର୍ପନାମ୍ ॥୫୧॥

ନିଶି ଯଶିନ୍ ! ମଜ କୌତବଭାଗୁତାମ୍ ଅସତି ଭାସ୍ବତି ତାପସ ପାପ ! ମାମ୍ ।

ଅବମହନ୍ୟବକ୍ଷୋକୟିତାଞ୍ଜି ତେ ପୁନରହର୍ପିତ-ନିଧୁଁତ-ଦର୍ପତାମ୍ ॥୫୪॥

ଯଶକଳଞ୍ଜ ! ଉଦହର ! ମାହତ୍ୟାଂ ଶ୍ବଳସି ଯଜ୍ଞିଶି ଭୂତପତିଂ ଶ୍ବିତଃ ।

ତଦଭୂତସ୍ତ୍ବ ତଦୈହଶଭୂତତାନ୍ନୁତକରୌ ପରମୂର୍ତ୍ତିବିଧୁ-ନନୌ ॥୫୫॥

ଅନ୍ବୟ:—(୧) ହରିଷଂଶାଞ୍ଜନ ! (ତ୍ବମ୍) ଅଧୁନା ସ୍ବୟଂଯାଗବାଦଞ୍ଜିମଂ ସୁଖରଥ, ଜଳନିଧିଃ କୁଳମ୍ ଉଜ୍ଜ୍ବଜୟ, ବଧୂ-ବଧୂ-ପୌରୁଷମ୍ ଅପି ଘଟାଞ୍ଚ ; (କିନ୍ତୁ) କଦର୍ପନାମ୍ ମୁଷ ॥୫୧॥

ସୁଖରଥେତି । ୧ ହରିଷଂଶାଞ୍ଜନ ! ଯଶାଞ୍ଜ ! ତ୍ବମଧୁନା, ସ୍ବୟଂଯାଗଃ ନବଂ ଡ଼ିଷ୍ଟିମଂ ବାଦାବିଶେଷମ୍, ସୁଖରଥ ସୁଖରଂ କ୍ରବଂ ବାଦୟିତବଂ; ବିନା କାରଣଂ ମାହତ୍ୟାବିରାଜନମ୍ପୌରୁଷାଂ ଜଗତି ମହତୀମାତ୍ମନଃ ସୃଷ୍ଟାତିଂ ଶୌବଶୀତ ତାମ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ । ବସ୍ତୁତଃ ମହତ୍ ଦୃଶ୍ୟଂ ଏବେଦମିତି ଭାବଃ । ଜଳନିଧିଃ ସ୍ବପିତୁଃ ଶମୁଦ୍ରଜ, କୁଳଂ ବଂଶମ୍, ଉଜ୍ଜ୍ବଜୟ ନିରପରାଧଞ୍ଜୋଦୟାଂ ଉଜ୍ଜ୍ବଜଂ କ୍ରବଂ । ମହତପତ୍ନୀ ତୁ ପତ୍ନୀ କର୍ମଣା ପିତୃକୁଳଂ କଳାହୃତମିବ କାରଂଶାଞ୍ଜା-ଶ୍ରୟଃ । ତଥା ବଧୂ-ବଧୂନଂ ଶ୍ରୀହତ୍ୟା ଯନ୍ତୁ ପୌରୁଷଂ ପୁରୁଷକାରଣାଦପି ଘଟାଞ୍ଚ ଜଗତଃ । ଯଶାଞ୍ଜଂପତ୍ନୀ ତୁ ନିରପରାଧ-ଞ୍ଜୋଦୟାଞ୍ଜା ଯୁକ୍ତିନୀ କାପୁରୁଷତାମିବ ଘଟାଞ୍ଜୋଦୟାଭିମାୟଃ । ଯଦଂ ଶୌର୍ୟଞ୍ଜୟତୁ ଜାତୟମ୍, କିନ୍ତୁ କଦର୍ପନା ବାତନାଟା-ନମ୍, ମୁଷ ଜଗ । ଶ୍ରୀହତ୍ୟାମିବ ଯତ୍ କର୍ମୁମିଞ୍ଜାଞ୍ଜ, ତଦା ଏକାଞ୍ଜାଞ୍ଜିବେ ଜଞ୍ଜି, ନ ପୁନଃ କରୌଷା ଯବତ୍ ଜନଂ ଜନଂ ହିଂସ୍ତାଂ ମାରୟେତି ଭାବଃ ।

ଏତ୍ତଂ ଅନିଷ୍ଟାନାଂ ସ୍ବୟଂଯାଗବଡ଼ିଷ୍ଟିମବାଦନାଦୀନାଂ ବିଧିରାଭାସାତ୍ ଆଦିପି ନାମାଲଞ୍ଜାରଃ “ଅନିଷ୍ଟଞ୍ଜ ତଥାଞ୍ଜି ବିଧିଆଭାସଃ ପରୌ ଗତଃ” ଇତି ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ମ । ମହାଦୌ ଗୁପ୍ତଃ, ବେଦର୍ଥୋଞ୍ଜ ଶ୍ବରୀତିଃ ॥୫୨॥

ବାଞ୍ଜାଳା—ହେ ଚଞ୍ଜ ! ତୁମି ଏଥମ୍ ଆପନ ଶ୍ରୀଧୀତିର ନୂତନ ଡେରା ପିଟାହେତେ ଥାକ ; ନମୁଞ୍ଜେର ବଂଶ ଉଜ୍ଜ୍ବଜ କର ; ଏବଂ ଜୌହତୀର ପୁରୁଷକାର ଜାତ କର ; (ତାହାଞ୍ଜେ କଞ୍ଜି ଯନେ କଞ୍ଜି ନା ; କିଞ୍ଜି) ଯାତନୀ ମେଞ୍ଜା ପରିତ୍ୟାଗ କର ॥୫୩॥

ଅନ୍ବୟ:—(୧) ଯଶିନ୍ ! ନିଶି କୌତବଭାଗୁତା ମଜ, (୧) ପାପ ! ଭାସ୍ବତି ଅସତି ମାଂ ତାପସ ; ପୁନଃ ଅହନି ଅହଂ ତି ଅହର୍ପିତ-ନିଧୁଁତ-ଦର୍ପତାମ୍ ଅବକ୍ଷୋକୟିତାଞ୍ଜି ॥୫୪॥

ନିଶୀତିତି । ୧ ଯଶିନ୍ ଅହଂ । ନିଶଂ ଶାଶ୍ବୀ, କୌତବେନ ଶ୍ବଳେନ ଭାଗୁତାଂ ସୂର୍ଯ୍ୟହସନମ୍, ମଜ ତନ୍ତୁଞ୍ଜଦାଞ୍ଜା-ଶାଞ୍ଜ ଅବଶଲ୍ଲକ୍ଷ । ତଥା ୧ ପାପ । ଅନର୍ବଂକାବିରାଜିତୀକଳାନାଂ ପାପଯାଜିନ୍ ! ଭାସ୍ବତି ସୂର୍ଯ୍ୟେ, ଅସତି ଅବଶ-ଜାଶି ଶ୍ବତି, ମାଂ ତାପସ କାଶୀହୃଦୟାଞ୍ଜ ଶ୍ବଳୟ । ପୁନଃ କିନ୍ତୁ, ଅହନି ଦିବସି, ଅହମ୍ ତି ତବ, ଅହର୍ପିତନାଂ ସୂର୍ଯ୍ୟେ ନିଧୁଁତୀ ନିଜତେଜସା ବିନାଶିତଃ ଦର୍ପୋଞ୍ଜ ଶ୍ବଳ ତତ୍ତ୍ବ ଭାବଜାନ, ଅବକ୍ଷୋକୟିତାଞ୍ଜି ଦ୍ରଞ୍ଜାମି । ସୁଦିଧାତୁ-ଜ୍ଞାତବ୍ଧିଞ୍ଜ ଦୁର୍ବଳଂ ଶୌବଶି, ମସି ଶ୍ବପଞ୍ଜିତେ ତୁ ନିଶୀଦସ ଇତି ନିତରା ଧୂର୍ଞ୍ଜଲମିତି ଭାବଃ ।

ଏତ୍ତଂ କୌତବଭାଗୁତାମିତି ନିରଞ୍ଜଂ କେବଳହସନକଳାଦୌ ଚତ୍ତ୍ବଗୁଣାଶିନ ଶଂଞ୍ଜୟତି । ତଥା ଭାଗୁତାଞ୍ଜେନ ମହତ୍ତ୍ବ ଶାସ୍ବତ୍ତ୍ବପରୌଗାଞ୍ଜସମଜନନାଦୌଷଃ ; ଶ୍ବ ଅ ‘ଅସତି ଯତ୍ତ୍ବ ଅ’ ଇତି ପାଠେନ ସମାଞ୍ଜିଷଃ । ମହାଦୌ ଗୁପ୍ତଃ, ବେଦର୍ଥୋଞ୍ଜ ଶ୍ବରୀତିଃ ॥୫୫॥

ବାଞ୍ଜାଳା—ଚଞ୍ଜ ! ରାଜିତେ ତୁମି ଚ୍ଚଳପୂର୍ବକ ଶ୍ରୀଧୀରୂପତା ଅବଲବନ କର ଏବଂ ହେ ପାର୍ମ-କାରି ! ଶ୍ରୀଧୀ ବିଚ୍ଚୟାନ ନା ଥାକିନେ ତୁମି ଆମାଞ୍ଜେକ ଜଞ୍ଜାପିତ କର ; କିଞ୍ଜି-ନିନେର ବେଳାର ଶ୍ରୀଧୀ ବେ ତୋମାର ଧର୍ମ ନଈ କଞ୍ଜିଶା ନିବେନ, ତାହା ଆମି ଦେଖିବ ॥୫୬॥

श्ववपुर्-तमाल-दलाद्गुरं शशि-कुरङ्ग-मुखे सखि ! निक्षिप ! ।

किमपि तुन्दलितः स्वगयत्यमुं स यदि तेन समुच्छन्मि चक्षुम् ॥५६॥

अन्वयः—(६) शशकलङ्क ! (६) माहता विरहजनना सन्धौ भयङ्कर ! त्वं भूतपति ! शित (सन्) निक्षिप !

श्ववपुः, तत् श्ववतव्य तव परमूङ्गविधूनी ईदृशभूतता अद्भुतकरी ॥५६॥

अशीति । (६) शशकलङ्क ! अशङ्क ! (६) माहता विरहजनना सन्धौ भयङ्कर ! त्वं भूतपति ! श्व-
व्यादीनां पञ्चानां पतिं प्रधानमाकाशमन्त्र्यः, 'तच्छाह एतच्छाहान्नमः आकाशः सन्ध्याः, आकाशाद्वायुः'
इत्यादिस्तृतीयाकाशस्य प्रथमोत्पन्नया श्वेदत्वादिति भावः ; शित आश्रितः सन्, निक्षिप रात्री, यत् श्वलक्षि-
माहता विरहजननां सन्धौ श्वानां प्रकटप्रसिद्धिः ; तत्, श्ववतस्य अक्षतमयस्य जलमयस्य मन्त्र्यः, तव सन्धौ, तव
परस्य विरहजनस्य मूर्धनं मलकं विधूययति स्व तृपादगज्ज्वलायातमया कम्पयतीति सा तादृश, ईदृशभूतता
एवं कपलम्, अद्भुतकरी आश्चर्यजनिका । जलमयस्य परमशीतलवप्रकटनमन्त्र्ये श्वलाप्रकटनमद्भुतकरीवेत्या-
शयः ।

पञ्चानां तु (६) शशकलङ्क ! (६) माहतामवलानां भयङ्कर ! श्ववतत्वादेव भयजनक ! त्वं भूतपति ! मन्त्र-
देवम्, शितः तदनुरत्नादेव आश्रितः सन्, निक्षिप यत् श्वलक्षि अप्रिवर्द्धे दीप्यसे, भूते अप्रिज्वलनस्य दृष्टत्वादि-
त्याशयः ; तत् श्ववतस्य मरुतमप्राप्तस्य जीवत एवेत्यर्थः, तव सन्धौ, तव स्वाधिष्ठितजनस्य मूर्धनं विधूय-
यति कम्पयतीति सा तादृश, ईदृशभूतता एवं विधुपिशाचत्वम्, अद्भुतकरी आश्चर्यजनिका । सतस्यैव भूतत्वं
लोकं शक्ते च दृष्टम्, न पञ्च जीवत इति जीवतमव भूतत्वमद्भुतकरीवेत्यभिप्रायः ।

अव जलमयचन्द्राख्यलनौतव्या हन्विगृहकाश्यानिपस विपमालङ्कारः, चन्द्रगर्भस्य प्रभुत्वम् उक्तोभया-
र्थस्यैव प्रभुत्वत्वात् पदशेषः, (६) तानुप्रासीद्व्यनुप्रासश्च इत्येतेषां निधौ निरपेक्षतया संनृष्टः । प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

"मौलः सुधा भृङ्गयोऽप्योचितं वारि आसतम् । अमता तु गुरुयां स्यात् हरीतक्यामलकपि ।" इति
विकाशशेषः । "भूतं आदौ पिशाचादौ जलो काय निष्पन्नं प्रापन्नं सर्वं मयं देवयोग्यं तु ना ।"
इति मीढिनी ॥५५॥

वाञ्छान्तः—(६) शश ! (६) नम्रगण्डप्रजनक ! (६) (आकाशक) (यशोदेवक)
आश्रितकरीश वाञ्छिते ये दृष्टुं शक्नुते शक्यः ; (६) (जलमय) (कीर्ति) (ताम्र)
गुणक पदमयक-कल्पनादौ (इदं रूपं जला) (इदं रूपं पिशाडता) आश्रितकरीश २५ ६६ ।

अन्वयः—(६) सखि ! शशि-कुरङ्ग-मुखे श्ववपुर्-तमाल-दलाद्गुरं निक्षिप ; तेन सः तुन्दलितः
(सन्) यदि अमुं किमपि स्वगयति, (तदा) त्वं समुच्छन्मि चक्षुम् ॥५६॥

अवयेति । (६) सखि ! त्वं शशिकुरङ्गस्य चन्द्रक्रीडगतरङ्गस्य मुखे, श्ववपुर्-अस्माकं यस्याः कस्याशित्
कार्पाण्डवीभूता यस्तमालदलाद्गुरतमालजस्य शृङ्गवपुर्वं तम्, निक्षिप समर्पय । अथ तेन किं फलमित्याह
तेन श्ववपुर्-तमालदलाद्गुरनिर्वपेय तद्रक्षणयेत्यर्थः, स शशिकुरङ्गः, तुन्दलितः, श्वान्दीदरीकृतः सन्, यः अमुं
चन्द्रम्, किमपि किञ्चिदपि, स्वगयति पूर्वापेक्षया वाङ्मन्यं नाशयति, तदा त्वमहम्, समुच्छन्मि जैवमित्यर्थः,
अथवा इदानीमेव म्रिये इति भावः ।

अथ शशिकुरङ्गमुखे श्ववपुर्-तमालदलाद्गुरनिर्वपेय तेन तत्तुन्दलीकरस्य तेन च चन्द्राग्रमस्य अमलस्य-
पि सन्ध्याभिधानाच्च एतादृशीकायः परस्परसापेक्षत्वात् सङ्कीर्णः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

অসময়ে সতিবুধিঃ পতি ধ্রুবং কাগতৈব গতা যদিযং কুহঃ ।

পুনরুপৈতি নিবধ্য নিবাস্যতে সখি ! মুখং ন বিধোঃ পুনরোচ্চ্যতে ॥৫৩॥

অপি (১) সময়ে অকারঃ শিশুমুনেঃ ব্রজতি সিম্বুপিবস্ব ন শিষ্যাম্ ।

অশিতমম্বিমধোতবতোঃস্য বা (২) শশিকরাঃ পিবতঃ কতি শীকরাঃ ॥৫৮॥

“তুন্দিলমুন্দিকমুন্দী হৃদমুখিঃ পিচিহিতঃ” ইত্যমরঃ ।

তুন্দিলঃ স্তম্ব ইতি তুন্দিলিতঃ করোত্বর্থেন্সান্ তুন্দিলশব্দাৎ কর্মণি কঃ ॥৫৬॥

বাস্তবিক—গতি ! তুমি (অগ্নাদেব যে কোন ব্যক্তির) কাণের ক্ষুদ্র তরঙ্গদল, এই চক্ষুর হীরগণী নুখ দাও, তাহাতে এই হীরগণী তুমিাদর হইয়া যদি চক্ষুকে একটুমাঝে আকৃষ্ট করে; তাহা হইলে আমি অপরাল দাঁচিতে পারিব ॥৫৬॥

অন্বয়ঃ—সতি, অসময়ে ধ্রুবম্ উন্মিষতি ; যত্ ইযং কুহঃ করগতা এব গতা । (যদি) পুনঃ উপৈতি, (তদা) নিবধ্য নিবাস্যতে, (হ) সখি ! বিধোঃ মুখং পুনঃ ন উচ্চ্যতে ॥৫৩॥

অসময় ইতি । সতিবুধিঃ, অসময়ে, ধ্রুবং নিশ্চিতম্, উন্মিষতি উদৈতি । যদ যজ্ঞান্, ইযম্ অচিরদৃষ্টা, হৃদরসাবাস্য, করগতা সম্বৎসরাদি এব সর্বো, গতা প্রস্থিতা । পুনরায় কিং কৃত্বা ইত্যাহ যদি পুনরুপৈতি সা কুহরাগচ্ছতি, তদা নিবধ্য আবধ্য, নিবাস্যতে অর্থাৎ ময়া স্থাপ্যতি । তেন কিং ফলমিত্যাহ—হে সখি ! বিধোহুদীপকস্য সন্দেহ মুখম্, পুনঃ উচ্চ্যতে ময়া ন দৃশ্যতে । তদা স্বল্লীড়নী যাতনাম্ ইত্যাদিতি ভাবঃ ।

অথ অগ্নিবাগ্মায়া নিরোধপূর্বকনিবাসাসম্বন্ধে অপি তত্সম্বন্ধাভিধানাদতিশয়োক্তিরলঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

উপৈতি নিবাস্যতে উচ্চ্যতে ইতি তিস্বৈব ভবিষ্যতুসামীপ্যে বচনমালা ॥৫৩॥

বাস্তবিক—গতি ! নিশ্চয়ে অগ্নিদেব বৃদ্ধ উপাহৃত হয়; যে হেতু, এই অগ্নিবস্ত্রটি হাতে আনিয়াই চলিয়া গেল । যদি আবার আইসে, তবে সে অগ্নিবস্ত্রকে আবদ্ধ করিয়া এই থানেই রাখিয়া দিব; কেন না, তবে আর চক্ষের মুখ দেখিব না ॥৫৬॥

অন্বয়ঃ—এব সম্বৎসরশিষ্যঃ, সিম্বুপিবস্ব মুনেঃ শিষ্যতাং ন ব্রজতি অপি ? অম্বিম্ অশিতম অধীতবতঃ অস্য পিবতঃ (সতঃ) শশিকরাঃ কতি বা শীকরাঃ (ভবিষ্যন্তি) ॥৫৮॥

অধীতি । এব সম্বৎসরশিষ্যঃ, সিম্বুপিবস্ব সমুদ্রপানকারিণঃ, মুনেঃগত্বস্য, শিষ্যতাং জ্ঞাতত্বম্, ন ব্রজতি অপি ন প্রাপ্নোতি ন পানুমহতি কিসমিত্যর্থঃ । শিষ্যত্বাৎ শিষ্যতাপ্রাপ্তিঃ সম্বৎসরশিষ্যঃ ইতি ভাবঃ । ননু তস্য শিষ্যতাপ্রাপ্তৌ কিং ফলমিত্যাহ—অম্বিম্ সমুদ্রম্, অশিতম্ পানুম্, অধীতবতঃ অধ্যয়নং জ্ঞাতবতঃ সমুদ্রপানকরণং শিষ্যিতবত ইত্যর্থঃ, অস্য অকারশিষ্যীঃ, পিবতঃ শশিকরাণ্যমেব পানং প্রবতস্ব সত ইতি তাত্পর্যম্, শশিকরাশব্দকিরণাঃ, কতি বা শীকরাঃ বিন্দবী ভবিষ্যন্তি । তথা চ জলময়ঃ কিল সন্দঃ, তেন চ তৎকিরণা অপি জলময় এব । এবম্ যেন সমুদ্রত্বাৎ পানকরণ শিষ্যিতং তস্য কতিপয়জলকণাভ্যকরণকিরণপানকরণং দৃষ্টাপ্যপ্য-
কাম্যাত্য সর্বথা সুকরমেব । ততশ্চ মাহত্যাং জ্বলানিহিতিরিত্যাশয়ঃ ।

অথ এবম্ অশাপিহিত্যাদেবত্বপাদনেন স্তে কানুপ্রাণেন সংলভ্যতে । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

সিম্বুপিবতীতি সিম্বুপিবঃ “ধেঙ্ হৃদিশিপ্রাভাঃ শঃ” হ্রস্বপঠগোমবেগি শব্দতয়ে “সাব্ধাতুকবন্ধে” ইতি সার্বধাতুকবন্ধাত “পঃ পিব” ইতি পিবাৎশিঃ । তথা চ ধে জিত্যদৌ দুর্গঃ—“কথং পশ্যঃ অম্বমাপীতি বচনাত্ ॥৫৮॥

কুব করে গুরুমেকমযোচনং বহিরিতো মুকুরচ্চ কুবচ্চ মে ।

নিযতি তত্ব যদৈব ত্রিধুস্তদা সখি ! সুখাদহিতং জহি তং দ্রুতম্ ॥৫৫॥

উদর এব ধৃত কিমুদম্বতা ন বিঘমো বড়বানলবহিধু : ।

বিঘবদুচ্ছিতমপ্যমুনা ন স স্মরহরঃ কিমসুং বুভুজি বিমুঃ ॥৫৬॥

আসতমেকমুরাগিতমপ্যমুনা ন পুনরিষ দ্বিধ্বিগদং বিঘম ।

অপি নিযোয় সুরং জনিতলয়ং স্বয়মুদেতি পুনর্ন বমার্ণবম্ ॥৫৭॥

বাস্তবালী—গায় ! আমার এই চকোবখাখীর ১৭৩টি, মমুজ্ঞপানকারী অগত্যমুনির
নিষ্ঠা হইতে পারিবে কি ? কেন না, মমুজ্ঞপান করা নিষ্ঠা কারিয়া, এ, পান কারিতে
প্রবৃত্ত হইলে, হস্তে নিকটে চকোবখা করণভাগ কয়টি বা অষ্টাবদু ২২৮১ ১৫৮।

অন্বয়:—(ই) সখি ! করে গুরুম্ একম্ অযোচন কুব, (তত:) ইত: বহি: মং মুকুরচ্চ কুবচ্চ ;
(ততঃ) যদা এব ত্রিধু: তত্ব বিশতি, তদা (এব) তম্ অহিতং দ্রুতং জাহ ॥৫৫॥

কুবতি । ই সখি ! করে নিজহস্তে, গুরুং রচনাম্, একম্, অযোচনং লৌহমুদ্রম্, কুব গৃহায় ;
তত: ইতী গৃহাত্, বহির্দেশে, মে মম, মুকুরং দপ্ণচ্চ, কুবচ্চ স্ম্যাপয় ; ততঃ যদৈব ত্রিধুযন্ত: তত্ব মুকুরে
বিশতি প্রতিবিলম্বাভিন পতিষ্যতি, তদৈব তম্ অহিতং মম শব্দং চন্দ্রম্, দ্রুতং সত্বরম্, জহি তদযোচনাচানম
মারয় । তদা ন মং সলাপশান্তিরন্যায়ঃ । উদ্ভাদপ্রলাপোদ্যম্ ।

অত প্রথমে চতুর্থং চ পাদে স্ত কানুপ্রাসস্ত্যনুপ্রাসযৌকায়ানুপ্রাসরূপ: সঙ্কর:, দ্বিতীয়ে তু স্ত কানুপ্রাসস্নান-
মিতি সমুদায়ং সংশ্লিষ্ট: । মধুরবচনাবশান্মাধুণ্যং গুণ:, বৈদর্মী চ বৌতি: ।

অযো চন্যতে অনেনেতি অযোচন: “করণস্যোবিদ্যু” ইতি ক্লন্ত: করণে অন্ম-প্রত্যয়ৌ ধর্মাদিগণ্য ॥৫৫॥

বাস্তবালী—গায় ! হাতে বড় প্রকটের একটা গোশার মুণ্ডর গজ, তার পর এই
ঘরের বাইরে আমার আধনা থানা রাখ ; তারপর, সেই চকু ভাঙে প্রবেশ করলে,
সেই তাড়াতাড়ি সেই শক্তির পারিধি কেন ১৫২॥

অন্বয়:—উদম্বতা বিঘম: ত্রিধু: বড়বানলবত্ কিম্ উদর এব ন ধৃত: ; (তথা) ত্রিম: স: স্মরহর:
অমুনা উচ্ছিতম্ অপি অমুং বিঘবত্ কিং ন বুভুজি ॥৫৬॥

উদর ইতি । উদম্বতা সমুদ্রেণ, বিঘমী মাতৃগবিশ্জিজনানাং সুদু:সহ:, ত্রিধুযন্ত:, বড়বানলবত্, কিম্
উদর এব স্নান্যন্তর এব, ন ধৃতী ন রজিত: । তথ্যত্বে বড়বানলবদৈব অন্যত্র প্রকাশামাত্রা দাহী ন স্ম্যদিত্তি
भाव: । চন্দ্রস্য সমুদ্র এব জাতব্দিয়মুক্তি: সঙ্কচ্ছতে । তথা ত্রিম: লৌকরসাকারিত্বাৎ প্রমু:, স প্রাচিন, স্মর-
হর: । বিরহিদীড়ককামক্লতা শিব:, অমুনা উদম্বতা, উচ্ছিতমপি জনয়িত্বা পরিষ্রুতমপি, অমুং ত্রিধুয,
বিঘবত্ কালকুটমরলবত্, কিং ন বুভুজি, ন ভজিতদান্ । তথ্যত্বে এপি মাতৃগা পীড়া ন স্ম্যদিত্ত্যায়ঃ ।

অত যৌতাপমর্গ: সংশ্লিষ্ট: । তস্যাবচ ক্রমেণ চন্দ্রস্য দাহকত্বং যাতনাকরত্বঞ্চ স্ম্যত্ । ইত্যলঙ্কারেণ বস্তু-
অনি: । প্রসাদী গুণ:, বৈদর্মী চ বৌতি: ॥৫৬॥

বাস্তবালী—মমুজ্ঞ এই দু:গহ চকুটাকে বড়বানলের আঘ পেটের ভিতরেই রাখিয়া
দ্বিলেন না কেন এবং তিনি (জ্ঞান দান করিয়া) পরিত্যাগ করিয়া থাকিলেও, প্রভু সেই মৃদা-
দেব কালকুটের আঘ ওটাকে উল্লেখ করিয়া ফেলিলেন না কেন ১৬০॥

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।

सुरनिपीतसुधाकमपापकं यद्विदो विपरीतकथाः कथम् ॥६२॥

अन्वयः—एक सुराशितम् अपि अशितम् आर्णवं विषं पुनः न अभूत् ; (किन्तु) एषः विषुः विष-
दम् आर्णवं विषं सुरैः निपीय जलितव्यम् अपि पुनः नवं (सत्) स्वयम् उदेति ॥६२॥

आशतमिति । एकेन न पुनर्बहुभारत भावः सुरैश्च देवेन महादेवेन आशतं भक्षितमपि एकेनापि सुरेश्च
भक्षितमित्यर्थः, अशतं कण्ठवर्णम्, आर्णवं समुद्रम्, विषं काकूटनमकं गरलम्, पुनर्न अभूत् नोत्-
पन्नम्, महादेवकतूकभक्षणमेव विषमोपादत्तमाशयः । किन्तु एष भूतः, विषुयन्दः चन्द्रस्वरूपमिति तात्-
पर्यम्, विषदं जलवर्णम्, आर्णवं समुद्रम्, विष दाहणदाहजनमात् गरलम्, सुरैर्वहुभिर्देवैः च पुन-
रेकेन द्वाभ्यां बन्धुभिर्माय, निपीय जलितव्यं पीत्वा, जलितः समावस्थाय विहृतः व्यथो यस्य तत् तादृशमपि
पुनर्न वै शक्तम् तप द पुनर्नूतनं सत्, स्वयमात्मनैव, उदेति उत्पद्यते । अतः काकूट-स्वसमुद्रविषा-
पेक्षया चन्द्ररूपं समुद्रं विषं विरहिवर्गस्य सर्वथा भयहरमिति भावः ।

अतएव चान्न व्यातिर्कोलङ्कारः, एष विधुरित समासाभावोऽपि “सुखं तव कुरङ्गणि ! सरीजमिति
नाम्यथा” इति उपमोदाहरणवत् । नरकं कियलक्षकं, जलितव्यम् पचदेतीति विरोधाभासवत् तेषामङ्गादि-
भावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ॥६२॥

वाङ्माला—समुद्रकात कुशवर्ण वस्त्रके (काकूटविषके) केवल एकजन जेवता (महा-
देव) पान क बयाछितमनः । तथापि ते १२५ आर उ२५३ इत्येव नाहे ; किञ्च एहे चन्द्ररूप
समुद्रकात कुशवर्ण वस्त्रके बहतर जेवता । निःशेष भावे पान करिया, कय करिया । थाकेन ;
तथापि ए चन्द्ररूप विष आवार नूतन इत्येव । नञ्जेहे उ२५३ इत्येव ॥७३॥

अन्वयः—अशेषकलं विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं विधुं पापं कलय ; (पुनः) सुरनिपीतसुधाकं
विधुम् अपापकं कलय । (किन्तु) यद्विदोः कथं विपरीतकथाः (भवन्ति) ॥६२॥

विरहीति । अशेषाः समयाः कला यस्य तम् अशेषकलं पूर्णमङ्गकमित्यर्थः, तस्यैव कानोद्दीपकत्वमित्या-
शयः, अतएव विरहवर्गस्य विर्यागिनीपुरुषसमूहस्य वध एव व्यसनं कामजदीप्तमिव आकुलं व्यसम्, विधुं
चन्द्रम्, पापं बाधकानाम् कलय अवेहि ; कारणं विना विरहिवर्गवधादेवेति भावः । पुनः सुरैर्देवैः निपीता
सुधा अशतम् अशतमर्थशो यस्य तम् विधुम्, अपापकम् अपापात्मानम् अपि तु पुण्यबन्धमेवेत्यर्थः, कलय अवेहि,
विरहिवर्गस्य अवधानं प्रत्युन सुरैर्भ्यः सुधादानाच्चेत्याशयः । किन्तु यद्विदो यद्विदो ज्ञा ज्योतिषिकाः, विपरीता
उक्तव्यस्या कथा उत्क्रियेतां ते तादृशाः कथं भवन्ति । तथा च “अहोनिन्दकं सीराराः पापाः सौम्यास्तथापरे ।
प्रापयुक्तो ब्रह्मः पापो राहुः कैतय पापकः ।” इति वचनान् ज्योतिषिकैः अर्द्धपेक्षया न्यूनमङ्गलस्य चन्द्रस्य
प्रापत्वं तदधिकमङ्गलस्य च शुभलभुक्तम् ; अथ च उक्तव्या पूषमङ्गलस्यैव चन्द्रस्य प्रापत्वं न्यूनमङ्गलस्य
तु पुण्यमस्यां शुभत्वं सम्भवतीति यद्विदो विपरीतकथा एवंभिमप्रायः ।

अत्र विधोः पापत्वं प्रति विरहीत्यादिपदस्यार्थः अपापत्वं प्रति च सुरेत्यादिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ; द्वितीयचतुर्थपादगतच्छेदोक्तौ कानुपानुसारी तस्यां प्रवेशः । तथा
कथायाः प्राधान्येऽपि समासे गुणीभावादिष्वयमिच्छादीयः ; स च विपरीतवदाः कथम् इति पाठेन समा-
धेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ।

सुधाकमपापकमित्युभयत्रापि “शेषाश्च” इति कप्रत्ययः ॥६२॥

वाङ्माला—गणैः पूर्णमङ्गलं चन्द्र (विरही)प्रेम इत्यादिपदार्थो यद्विदो विपरीतकथाः

विरहिभिर्बहुमानमवापि यः स बहुलः खलु पञ्च इहाजनि ।

तदमितिः सकलैरपि यत्न तैः व्यरचि सा च तिथिः किममोक्ता ॥६३॥

स्व-रिपु-तोच्छ-सुदर्शन-विभ्रमात् किमु विधुं यमते स विधुन्मुदः ।

निपतितं वदने कथमन्यथा बलि-करन्ध-निभं निजमुच्छति ॥६४॥

तादात्म्यं वास्तविक पापग्रहं वागवा भवेन कर ; आर देवताया याहार अमुक्त नाम करिष्य
थ'नेन, मेहे कोपकग्रहं वास्तविक उदग्रहं वागवा धारण कर । किञ्च कोपकग्रह पां ७
उरा हेहार विपरीत कथा वनेन केन ॥७२॥

अन्वयः—विरहिभिः यः बहुमानम् अवापि, सः पञ्चः इह बहुलः खलु अजनि ; सकलैः अपि तैः
यत्न तदमितिः व्यरचि, सा तिथिश्च अमोक्ता किम् ॥६३॥

विरहिभिरिति । विरहिभिर्जनैः, यः पञ्चः, बहुमानम् अत्यादरम्, अवापि प्रापितः, स्वल्पचन्द्रीयेन ज्ञान-
पौड्या अपि स्वल्पत्वादिति भावः ; स कृष्णपक्षः, इह जगति, बहुला बहुलनामा, खलु प्रुवः अजनि जातः ;
बहुं बहुमानं लाति आदरं इति बहुल इति व्युत्पत्तिं रिति भावः । तथा सकलैरपि स विरहिभिः, यत्न तिथौ
तस्य बहुमानस्य अभितिः अपविमानम् असीमतेत्यर्थः, व्यरचि कृता, सा अमावास्या तिथिश्च, अमोक्ता किम्
अमानासौ कृतेषु योगार्थवतिः परितः रिति शेषः । तथा च अमावास्यायां चन्द्रीदयाभावेन कामपौड्या अप्य-
भावान् न विद्यन्ते मा मानं बहुमानस्य सीमा यस्यां सा अमति व्युत्पत्तिं रित्याशयः ।

अत्र खलु किं शब्दयोरेव उत्पन्नं वाचकत्वात् वाचकित्युत्पत्तिं स्यामिदं निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"अमावास्या त्वमावस्या तर्धं ज्ञामावसीति च । अमावासी च दर्शः स्यात् अमा सूर्येन्दुसङ्गमः ।" इति शब्द-
रवाचनी । "बहुलः कृष्णपक्षेऽप्री शितौ च बहुला गाव । एलायां नीलकायाश्च बहुला कृतिकासु च । बहुलं
प्राज्यनभसी" इति विश्वः ।

अनमा अमा कृतेनि अमोक्ता, अभूततद्वाचि विप्रत्ययः ॥६३॥

वाङ्माला—विरहोरा ये पञ्चक अष्टाश्व आदत्त रविष्ट, निम्नग्रे अग्रे गेहे कृष्ण-
पक्षे 'वदन्' नामे अस्मिन् इदं प्राहिणः ; आर सकल विरहोराहे ये तिथिर अग्रीर आदत्त
करिष्ट, मेष्ट तिथिकेष्टा क पां ७ उरा अमानायां कारप्राहिणेन ॥७०॥

अन्वयः—सः विधुन्मुदः स्व-रिपु-तोच्छ-सुदर्शनविभ्रमात् किमु विधुं यमते । अन्यथा वदने निपतितं
निजं बलि-करन्ध-निभं कथम् उच्छति ॥६४॥

स्वेति । स प्रसिद्धः, विधुन्मुदो राज्ञः, स्वर्पाः शिखरे दक्षारित्वात् निजश्वानां रायणस्य तोच्छः सुधारो यः
सुदर्शनकटाक्ष्य चक्रं तस्य विभ्रमाद्भ्रान्तिः, किमु विधुं चन्द्रम्, यमते क बलीकरीति । अन्यथा यद्यर्थं चन्द्र-
जनिर्नैव यदि यमते तदा, वदने निपतितं यासद्देव मुने प्रविष्टम्, निजं स्वकीयम्, बलिकरन्धो निजपुत्रीपक्षारी-
भूतदधिमिश्रितसक्तवसन्निभं तत्पुण्यम्, तं विधुमिति शेषः, कथमुच्छति यस्मिन्वापि त्यजति । तथा च राक्षस्युद्धं
बिलीक्य शर्वानारायणश्रीवेदं सुदर्शनचक्रम् तदेव भवयित्वा विनाशयामौति मत्वा प्रथमं चन्द्रं यमते, परन्तु
पूर्वकच्छक्रे देवत् पुनस्तु खच्छे दागइया तं त्यजतीत्याशयः ।

अत्र चन्द्रवैष्णवे राक्षीः सुदर्शनचक्रमाम् आन्तिमान्, वाच्या हेतुमे चा, आर्षोपमा चेत्ये तेषामङ्गाभिमानेन
सुहृदः ; सऽपि च विधुं विधुन्मुद इति लाटानुप्रसंगे संसृजते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

वदनगर्भगतं न निजच्छया शशिनमुष्मति राहुरसंशयम् ।

अशिम एव गलत्ययमत्ययं सखि ! विना गल-नाल-विलाध्वना ॥६३॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदः मधुभिदं किंल राहुशिरश्छिदम् ।

विरहि-सूर्ध्व-भिदं निगदन्ति न क्व नु शशी यदि तज्जठरानलः ॥६४॥

"वलिः पुजीपङ्कजं स्यात्" "करभी दधिसक्तवः" इत्यमरः । "करभं राहुवं दधात्" इति ज्योतिषम् ।

वलिकरभस्य निजत्वात् तन्निभस्यापि निजत्वमुपचारात् ।

मोहिनीसूक्तिं धारयन् असतपरिदेशनपरायणो नारायणः तदस्मत् पिवतो राहोः शिरशिच्छेदति नारायणो
राहो विपुरेयति श्रीभागवतवार्ता ॥६३॥

वाङ्मनः—यं गुरु राहू, निज गुरु नारायणस्य हर्मनच्छेदकं जगन्नाथे किं चच्छे-
दयति केशवः पादः ? ना इहेष्टा ये राहू, मुग्धावष्टे आपन मृकार उपहार दधियुक्तं छात्र
यत्तु गच्छेत्क आनातः (रिह्या) गतं वदनं (कनः ७३) ।

अन्वयः—(हं) सखि ! राहुः वदनगर्भगतं शशिनं निजच्छया असंशयं न उच्यते ; (किन्तु)

अजितः एव अयम् अत्ययं विना गल-नाल-विलाध्वना गलति ॥६३॥

स्वर्गमन्वान्नाममाद्यते वदन्ति । हं सखि ! राहुः, वदनगर्भगतं शशिनं निजमुखाभ्यन्तरप्रविष्टम्,
शशिनं चन्दम्, निजच्छया असंशयं न उच्यते न त्यजति, किन्तु अजित एव राहुणा भञ्जित एव, अयं शशी,
अत्ययं विनाशं मोहयामित्ययं विना, गलस्य यत् नालविलं नालीरस्य, तदेव अथा पयसा न, गलति क्षिप्तभागा-
मिगच्छति ; सुष्ठुमातया उदराभावादिति भावः ।

अथ तादृशाध्वना गलनामस्यैव तत्सम्बन्धमिधमागदतिशयोक्तिरलङ्कारः, तृतीये पादे च कमुभासः,
अतुर्थं च त्वमुभास इत्येतेषां सृष्टिः । प्रमादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"अत्ययोऽतिक्रमे दण्डं विनाशं दीपकच्छयोः" इति मेदिनी ।

संशयस्याभाव इत्यसंशयम्, अभावार्थे अर्थार्थभावः ॥६३॥

वाङ्मनः—मति ! राहू, निजगुग्ममाद्यावष्टे चच्छेदकं निजच्छये निजेश्वर हेच्छाय परित्याग
कत्र ना ; किञ्च राहुगुरु भञ्जित एव चच्छेद जीवं ना इहेष्टा, राहूव गलनागौरं छिन्नपथ
दिशो निर्गत इहेष्टा यः ७३॥

अन्वयः—ऋजुदृशः पुराविदः मधुभिदं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति किंल, (किन्तु) विरहि-सूर्ध्व-भिदं
न निगदन्ति । यदि तज्जठरानलः, (तदा) शशी क्व नु ॥६४॥

ऋजुदृश इति । ऋजुदृशी दृग्जगत्पवनत्वं न भवत्युच्चैः, पुराविदः प्राचीनज्ञानज्ञा जनाः, मधुभिदं
मधुमुद्गमम्, राहोस्तदाव्यस्य दैत्यस्य शिरश्छिन्नोति तम्, कथयन्ति । किन्त्यतिशयः । किन्तु विरहिणां
मृद्धानां मलकं भिनत्तीति तम्, न निगदन्ति न वदन्ति । तथा च यदि तस्य राहोः अठरानल उदरान्निः,
अन्तिष्यतेति शेषः, तदा शशी चन्द्रः, क्व नु कश्चिन् स्थाने तु अस्यास्यदिति शेषः, जीर्णं एवाभविष्यदित्यर्थः ।
तथा च नारायणेन राहुदैत्यस्य शिरश्छिन्नम्, तस्य तेन दत्तमात्र एव चन्द्रस्य गलनालविलाध्वना निष्कस्य पुन-
रपि पूर्ववदेव विरहिणो जनान् कानोदीपयया मारयन्ति । तेन च नारायणो वास्तविकपथे राहोः शिरश्छेदेन
विरहिणां शिरश्छेदेनैव कृतम् । अथ यदि नारायणा राहुः शिरो न च्छेदनात्, तदा राहुणा यत्तच्छेदस्य
अठरानिना जीर्णतामुत्प्रेष्य, तदा तु न विरहिणः पीडयितुं शक्नुयान् । अस्यैव पुराविदो नारायणः

স্বাস্থ্যে কবিমি: স্বাস্থ্যে মন্থমৃগস্য যথা দলিতং শির: ।
সপদি সন্দধতুমিষজী দিব: সখি ! তথা তমসোঽপি কীর্তনং ॥৬৩॥
নল-বিমলকিতল রণি রিপো: মিলতি কিং ন কবম্বলল বা ।
মৃতমিষা মৃত:মুতপততস্তমো-মৃতশিরস্তদৃষ্টম্ ॥৬৪॥

বাহু শিরস্কেদং ধদান, তন তে কজুদ্রম্ এষ ; ক্রুতকবুজয়া যদি ভবিষ্যদা তে । পরহিস্মৈ-ভদমিষ মৃদুরতি
মার্থ্যং, সরলার্থ্যং ।

অন্য চতুর্থ সর্গাখ্যে প্রতি পূর্ব বরণগতবাণ্যার্থী হেতুরিতি বাণ্যার্থ-হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার: । তথা
বাহুশিরস্কেদী বিরহিস্মৈ-ভদ এবতি রূপকালঙ্কারে অজ্যত ইতি মৃগলালঙ্কারাধিনি: । প্রসাদী গুণ:, বীদমোঁ ন
রীতি: ॥৬৬॥

বাক্সালা—মরণবুদ্ধি প্রাণত্যাগিকগণ নারায়ণকে বেবল রাহব মৃত্যুক্ষেত্রে। বিনীত
ধাকেন; কিন্তু বিরহীদিগের মৃত্যুকাভাঙা বলেন না। দেখ—যদি রাহব উত্তরানল থাকিত,
তাহা হইলে চক্ষু বোথায় থাকিত ৬৬।

অন্যয়:—(৬) সখি ! কবিমি: স্বাস্থ্যে মন্থমৃগস্য যথা দলিতং মন্থমৃগস্য শির:
যথা সপদি সন্দধত: তথা কং তমস: অপি কীর্তন ॥৬৩॥

কীর্তনং । (৬) সখি ! কবিমি: স্বাস্থ্যে মন্থমৃগস্য যথা দলিতং মন্থমৃগস্য শির:
কীর্তনকৌ ন বনীকুমারী, অরবোঁরথা কানদেবল মন্থমৃগা মৃত্যুদেবল, দলিতং কিলম্, মন্থো যত্বে এষ মৃত্যু
কীর্তনস্য কীর্তনরূপধারিণী মন্থমৃগস্যর্থ:, শিরো মন্থকম্, যথা সপদি সন্দধত: উদনমাত্মকবিতা সাত্ময়ীম্,
সন্দধত: সংযোজয়ামাসত: ; তথা কৌ জগ:, তমসোঁ নারায়ণকর্তৃকাঙ্ক্ষামৃগলস্য বাহুরপ, কীর্তন শির:
সন্ধানং কৃত্বাণ, অপি তু কীর্তনং মন্থমৃগ: । যদি তথা কায়দেবলম্ তদা বাহুয সমানং তেষাং মন্থমৃগ
জীবাঁতয়া তদুদ্বীপসকোঁপং তথা মাদৃশামৌদ্রশং কটং লামিষ্য দতি ম: ।

অন্য মৌলীপমালঙ্কার:, প্রসাদী গুণ:, বীদমোঁ ন রীতি: ।

“তমসু বাহু: স্রমাতু: সৌভকমৌ বিধুতু:” ইত্যমর: ।

পুরা কিল কীর্তনরূপমাধায় পলায়মানস্য দলিতস্য মন্থকং মৃত্যুদেবোঁচ্ছিন্নদতি মৌলীপমালঙ্কার:
বানী ॥৬৩॥

বাক্সালা—সখি ! কামনাক্র মহাশয় যখন হরিশঙ্করধারী যজ্ঞের মৃত্যুক্ষেত্রে
করিয়াছিলেন, তখন ভূগ্যমৌলীপমাত: কামদেবের সখা অশ্বিনীকুমারদ্বয় যেমন তৎকালে
সেই মৃত্যু সংযোজিত করিয়া দিয়াছিলেন; তেমন কোন ব্যক্তি রাহবও মৃত্যুসংযোজিত
করিয়া দিবে ? ৬৩।

অন্যয়:—বা রণি নলবিমলকিতল মৃতিমিষা মৃতম্ মৃতপতত: রিপো: কবম্বলল (মৃত) মৃতমৃগস্য
মৃতমৃগস্য মৌলীপমালঙ্কার: কিং ন মিলতি ॥৬৪॥

নলীপম। বা অম্বা, রণি যুদ্ধে, নলল বিমলকিতৌ মন্থকায়মৌলীপমস্য, মৃতিমিষা মারকাতকৌ, মৃত্যু-
মন্থকম, মৃতপতত কীর্তনং মন্থমৃগ:, অতএব কাকশঙ্করাহুশিরস্যা মন্থকমম্বল ইতি মার্থ্য: ; (রিপোঁ লম্বল
মৌ, মৃত্যু কবম্বল মন্থমৃগস্য মন্থকায়মৌলীপমস্য মন্থকম মন্থল মৃত, তস্য কবম্বলমস্য মন্থকম। বাক্সালা
মৃত্যু মন্থমৃগস্য মৌলীপমস্য মন্থকম মন্থমৃগস্য মন্থকম মন্থমৃগস্য মন্থকম মন্থমৃগস্য মন্থকম মন্থমৃগস্য মন্থকম মন্থমৃগস্য

सखि ! जरां पपिपृच्छ तमःगिरः सुममसो दधतापि कवन्धनाम् ।

मगधराजवपुदलयुग्मवत् किमिति न व्यतीसीव्यति केतुना ॥८८॥

षट् विधुस्तुदमालि ! मदीरितैः त्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम (१)

किमु दिव' पुनरेति यदोदृगः पतित एष निषेद्य हि वाक्योम् ॥७०॥

जिरो मन्त्रकम्, किं न मिलात न स युज्यते । मन्त्रमेव तद्द्वयराक्षसा यन्मन्त्रो गोर्था भवतः, तदात्मैव
 आह्वया कामकष्टं न स्यादिति भावः ।

अथ तादृशमिहोक्तं सत्यं प तत्सत्यं भाषाणां तदर्थोक्तिरुक्तः । प्रसादो गुण वेदार्थोक्तिः ।

काङ्क्षितोत्थीरमया प्राथम्ये नखेनैव रिपोः शिरःकन्दमसम्भवात् नखपदम् । विगतं नखकान् यच्च स विम-
लक', विमलकाः कृत इति विमलकित करार्यधेनत्वात् विमलकशब्दात् कर्मणि क्तः । राङ्ङिः शिर इति तु
सादात्तासम्बन्धे पठेति शब्दशक्तिप्रकाशकार्या नगदोः ॥८८॥

বাঙ্গালা—যুদ্ধে নল যে শত্রুর মস্তবৃদ্ধদমন করিয়া থাকেন, সেই শত্রুর কবন্ধের গলার সহিত রাহুর মস্তক মিলিত হয় না কেন; মরণের ভয়ে সেই শত্রু অত্যন্ত উদ্বেগে উঠিতে থাকে; (হুতরাং রাহুর সঙ্গে যোগ হইবার সম্ভব); আবার কবন্ধের গলার রক্তে সংযোগটাও দৃঢ় হইতে পারে (বলিয়া, সে মেলনের স্থায়িত্বও হইতে পারে) ৩৮।

अन्वयः—(६) सखि ! जरा पारपृच्छ; अघी कबसतां दधता अपि कितुना समं तमशिरः
 जमधराज-पपुहं ल-युग्मवत् किमिनि न व्यतिशेव्यत ॥६॥

सखेति । हे सखि ! त्वं जरां ज्ञातव्यीं राजसीम्, परिपृच्छ । किं पृच्छामीथाह—अश्री जरा,
 क्लमन्वताम् समुपमं कक्षिणवताम्, दृढतापं केतुता, समं सृष्ट, तमश्री राक्षोः शिरोग्रसकलम्, मगधराजस्य जरा-
 क्लमन्वताम् समुपमं कक्षिणवताम्, दृढतापं केतुता, समं सृष्ट, तमश्री राक्षोः शिरोग्रसकलम्, मगधराजस्य जरा-

अथ व्यतिसेवनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्ताः श्रीनोपमा चानयोरेकात्म्येन सङ्गरः । खेऽपि न सङ्गमसंज्ञिति इत्यनुपासेन व्यतिसेव्यतीति च्छिकाणुपासेन च सङ्गमयते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

शान्तः ।
ननु व्यतिक्रियतोक्तस्य व्यतीकारे कथं नात्मनेपदमिति चेत् सत्यम्, इतरेतराद्यर्थेनात्मनेपदमिति सिद्धा-
ज्ञात् त्वय च परस्परयोगात् । तथा च ज्ञातकृत्याकाया दुर्गः—“इतरेतराव्योन्मपरस्परेः क्षिप्वाभिनिसय-
कीकृतात् नैवात्मनेपदम् ।”

[illegible]

বাস্তবতা—সখ। তুমি জ্বরাক্ষীকে জিজ্ঞাসা কর যে, সে যগধরাজের শবীরের
 পাশে দুইটার মত কংক্রিটী কেতুর সহিত রাহও গাথাটা যোগ করিয়া দিচ্ছেতে না কেন? ৩২।

अन्वयः—(४) आत्मा! मदीयिने विष्णुमुदं मदः। (५) विष्णुमुद! त्वम्। राजा राजायाः
 पित्रे विष्णु तज्जति। एषः याद ईदृशः आत्मा, तदा आत्माको नित्येव हि पतितः (सम्) किम् पुनः विष्णु
 भवति? ३७०॥

दहति कच्छमयं खलु तेन किं गरुडवद्द्विजवासनयोऽङ्कितः ।

प्रकृतिरस्य विधुमुद ! दाहिका भयि निरागसि का वद विप्रतु ॥७१॥

वदति । हे आशि । साह । त्वं मदोरितमं कथं विधुमुदं राक्षस, वद । अहम् कामोष्ठा-
धिक्यादुर्ध्वं गन्तुं न शक्नोतीति भावः । किं वदामीत्याह—हे विधुमुद ! त्वम्, द्विजराजपुत्रा ब्राह्मणश्रेष्ठः
ज्ञानिन, किं विधुं चन्द्रम्, त्वजसि भूमिषु यसित्वापि पुनर्जहासि । तन्न युक्तम् येन खल्वयं इत्यादिबत् रुदनान-
नात्रे च द्विजराजः, न पुनर्बभूव एवेति यथैष्टमेव यसित्वा हनुमदहंसीति भावः । ब्राह्मणस्य स्वभावात् प्रमाणात्
दर्शयति एष विधुः, यदि ईदृशी ब्राह्मणश्रेष्ठरूपी द्विजराजः स्यात्, तदा वारुणीं सुरां वरुणदेवतां पथिनां दिग्धं,
निर्विष्य हि दीर्घं च गतं च, पति-नो महापातकित्वेन पातित्ययुक्तः अस्मां गतस्य सन्, किमु पुनः, दिवं स्वर्गम्
आकाशञ्च, एति आगच्छति आगन्तुमर्हति ; कथमपि जेत्यथे, पतितत्वेन स्वर्गगमनानधिकारादिति भावः ।

अथ सुरापश्चिमदिगादीनां भेदेऽपि वारुणादिपदज्ञेयेषामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः त्यागाभावात् प्रति । परार्ध-
वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकां काव्यलिङ्गज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“वारुणीं मदिरा ज्ञेया पश्चिमा दिक् च वारुणी” इत्यनेकार्थमभिरुक्ता । “दिवं स्वर्गोऽन्तरीक्षे च”
इति विचः ।

“ब्राह्मणस्य सुरापानं कथं गुर्वङ्गनागमः । महान्नि पातकात्माहुः संसर्गं यापि तैः सह ।” इति मनुना
सुरापानस्य महापातकत्वाभिधानात् “पथैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सर्वान्गुमाथी मानुषाञ्च अभिशप्तः
सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो भवति” इत्यङ्गिरसा महापातकिनः पातित्यकथनात् “पतिती नरकां याति यावदा-
हृतसंभवम्” इति श्रुतेः पतितस्य स्वर्गगमनानधिकारी श्रेयः ॥७०॥

वाङ्मना - मयि ! तूम् आमर कथा अह्नारे राज्ञेक दग ये, राह ! तूयि छञ्जेक
(ग्रीम करिष्य) आचार कि आक्षेपेष्ठ मने कइया परिहाय क ! (राहा कथन छे उचित
नह ; कम ना) एहे छञ्ज यमि आक्षेपेष्ठ हइए, राहा हइए वारुणी गेवन करिष्य,
पठिठ हइए, अपिआर कि चर्गे याइते पाए ११०॥

अन्वयः—अयं खलु कण्ठं दहति, तेन गरुडवद् द्विजवासनया किम् उन्कितः । (हे) विधुमुद !
अस्य प्रकृतिः दाहिका ; निरागसि मयि का विप्रता वद ॥७१॥

ननु वारुणीसंवनेन पातित्यमेव जायते न पुनर्ब्राह्मणत्वलोपः । तेन “ब्राह्मणो न च हन्त्य” इति निषेधात्
कथमेव हन्तीत्याह दहत्येति । अयं चन्द्रः खलु, कण्ठं दहति गिलिती गलं ज्वलयति ; तेन हनुना,
गरुडवत् वेनतेयेनेव, त्वया द्विजवासनया ब्राह्मणज्ञानेन, किम् उन्कितः, यस्त एव किं परित्यक्तः । वस्तुतो
ब्राह्मणत्वाभावात् परित्याज्य इति भावः । तर्हि कथं कण्ठदाह इत्याह हे विधुमुद ! राक्षी ! अस्य चन्द्रस्य,
प्रकृतिर्दाहिका स्वभाव एव दाहकः । अपिबत् स्वभावत एव कण्ठं दहति, न पुनर्ब्राह्मणत्वादित्याशयः । अथ
ब्राह्मणवादेव दाहा भवित्यतीत्याह निरागसि निरपराधायां मयि, का विप्रता तौत्रदाहकरणात् कथं ब्राह्मणत्वं
भविष्यतीति त्वं वद । तदा च दथैव नाम ब्राह्मणस्वभावः । अयन्तु दथां न करोत्येव, प्रत्युत निरपरा-
धार्थं मा दहत्येति नाथं ब्राह्मणो भवितुमर्हतीति निःसन्देहमिवायं हन्त्य इत्यभिप्रायः ।

अथ कण्ठदाहसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः शीतोपमा चेत्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया उच्यते ।
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्जितः ।
 विरहिणीगण-चर्चणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति स्मृतः (१) ॥७२॥
 अरमुखं हरनेत्रहुताग्रनात् ज्वलत्दिदं चक्षुषि विधिना विधुः ।
 बहुबन्धेन वियोगिवधागसा शशमिषादय कालिकया हृतः ॥७३॥

“वासनं वसने वीरासने ज्ञाने च धूपने” इति विश्वः ।

पुरा किल निषादपुरे निषादान् मन्थयता गच्छेन निषादीवर्गो पतितः कश्चिद् ब्राह्मणी निषाद-
 ज्ञानेन मन्थयमाणः कष्टं दृष्ट्वा परित्यक्त इति महाभारतवार्ता ॥७१॥

वाङ्माला—राष्ट्र । चक्षु १४ दृष्ट कट्टर ; गेहं जल्लहे किं गच्छेत्तुं श्रामं तूमि उद्देश्ये
 त्वं कच्छात्नेन परित्रागं करिष्ये वाक ? (८१५) उद्देश्ये चडावहे नाश्ननक । (८१) हरेत्तेन
 वल्ले ८१५—आमं निरुपराध ; उथापि आमारं प्रति केयनं ज्ञात्वा कृतां कृतां ॥११॥

अन्वयः—(विधाया) सकलया कलया दंष्ट्रया समवधाय विरहिणीगण-चर्चण-साधनं विधुः यमाय
 किल विनिर्जितः, अतः द्विजराजः इति स्मृतः ॥७२॥

मन्थय विमलमेव यदि न स्यात्किं कथं द्विजराज इति लक्ष्मीपदपद्य इत्याह सकलयेति । सकलया सर-
 स्या, कलया भागेन भागरूपया, दंष्ट्रया दन्तेन, वीरशस्त्रकलाहर्षः वीरशस्त्रैरित्यर्थः, समवधाय संयोज्य,
 विरहिणीया स्त्रीणां गणस्य यत् चर्चणं तस्य साधनं कारणीभूतः, विधुचन्द्रः, यमाय यमार्थम्, किल यज्ज्ञात्,
 विनिर्जितः ज्ञातः, विधावति शेषः ; अतो हतोः, द्विजेषु दन्तेषु मध्ये राजा इति व्युत्पत्त्या द्विजराज इति
 स्मृती लोकोः, न पुनर्द्विजेषु ब्राह्मणेषु राजति व्युत्पत्त्या । तेन हि राक्षो ! यद्येतेन हनुमच्छीति
 भावः ।

अथ कलया कलाहपया दंष्ट्रयेति निरङ्गं केवलरूपकम्, विधाया यमाय विधीर्निर्वाणालम्ब्येति तत्-
 सम्बन्धविधानादतिशयोक्तिः, तथा ब्राह्मण्येष्टार्थे प्रसिद्धस्य द्विजराजपदस्य दन्त्येष्टार्थे योजनात् श्रवणीतिशये-
 तिवान्नास्तिभावेन सङ्गतः ; अपि च कलया कलयति प्रथमपादगतयमकेन संयुज्यते । तथा लक्ष्मीदीर्घावधाय-
 कस्य अवपूर्वधाधातीतरं संयोगार्थे प्रयोगात् “गीतेषु कर्णमात्रे” इति दर्पणीदाशरथस्य “अवचकलदीपः,
 विनिर्जित इत्यस्य कर्तृत्वा विधावति पदस्यः समिधानात् व्युत्पत्त्यादाय । तथा समानां प्रघटयन्
 शमनाय विधिव्यधात् इति द्वितीयचरणम् विधुरित्यत्र विधुमिति च पठनीयम् । प्रसादी गुणः, वेदमोर् च
 रीतिः ।

“दन्तविप्राखजः द्विजाः” इत्यमरः । कलया दंष्ट्रया इत्युभयमापि जातावेकवचनम् ॥७२॥

वाङ्माला—विधाता, समस्त कलाकृपं प्रत्यक्षं चारा मयुक्तं करिष्य, विरहिणीगणक
 चर्चणं करिष्यार उपायकृते चक्षुषे वमेरं जल्ल निर्वानं करिष्यतेह ; एहं जल्लहे लोचक
 चक्षुषे द्विजराजं वलिष्य मनेन करि ॥१२॥

अन्वयः—विधिना हरनेत्रहुताग्रनात् ज्वलत् दिदं अरमुखं विधुः चक्षुषे ; अथ बहुबन्धेन वियोगि-
 वधागसा शश-मिषाया कालिकया हृतः (इव वर्तते) ॥७३॥

अदिति । विधिना ब्रह्मणा, हरनेत्रहुताग्रनात्, ज्वलत् दग्धीभवत्, इदं गमने दृश्यमानम्, अरमुखं काम-
 दीवचनं तदप्य इत्यर्थः, विधुचन्द्रं चक्षुषे आलक्ष्यः आलक्ष्यं रक्षितः ; गुह्यतरपरिचयनिर्णीतमस्तु इति भावः ।

इति विधोर्विधिोक्ति-विगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विवक्ष्य सा ।

अतितरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्वरम् ॥७४॥

हृदयमाश्रये यदि मामकं ज्वलयसीत्यमनङ्ग ! तदेव किम् ।

स्वयमपि लघ-दग्ध-निजेभ्यः क्व भवितासि कृताश्र ! कृताश्रवत् ॥७५॥

एतेन ज्वरद्रूपत्वादेव दधतीति सूचितम् । अथ अरमुखे कलङ्गी गीतौ अथ कथं कलङ्ग इत्याह अथ आलम्ब्य रचयाननारम्, बहुविधेन मानाप्रकारेण, विधोगिणां जनानां वधेन यत् प्रागः अपराधक्षेपेन हेतुना, श्रमनिवात् स्वयमलङ्कारापापमञ्जलात्, कालिकया श्यामिकया अङ्कितचिह्नित इव वर्तते । अन्वीऽप्यपराधी कालिकया चिह्नयते ।

अथ अरमुखं विधुरिति निरुद्धं केवलरूपकम्, विधेराज्यं शासकस्य ऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, सापेक्षं प्रतीयमाना क्रियोत्पत्त्या, द्वितीयद्वितीयपादयोर्ध्वे कानुप्रासश्च नो तेषां सञ्चटिः । प्रसादी गुणः, वीदभी च रीतिः ॥७३॥

वाङ्माला—कामदेवेन मूषणानि मशारेव नयनान्तेन पङ्क्तं हरेतेहेल्लिङ्गः ; तदनञ्ज्वा उद्भा आकर्षणं करिष्य आनिशं रक्ता करिष्याहिलेन ; ताहाडे ये चञ्ज् । ताहारं परं, नानाप्रकारं विराहवधेरपराधे अञ्जाडे येन नमचिह्नकलेन कानो निश उद्भाटकं चिह्नितं करिष्य रानिष्याहेल्लिङ्ग ॥१०॥

अन्वयः—अतितरां विरहज्वरं दधती सा व्यवहितस्य विधोः इति विविधोक्ति-विगर्हणं इत्या इति विवक्ष्य हृदयभाजं स्वरम् उपालभत ॥७४॥

इतीति । अतितरामत्यन्तम्, विरहज्वरं वियोगमन्तापम्, दधती सा दमयन्ती, व्यवहितस्य दूरवर्तिनः, विधोश्चन्द्रस्य, इति ईदृशम्, विविधाभिव्यक्तिभिः विगर्हणं निन्दा, इत्या निम्नला, व्यवहितत्वेन अश्वभावात् तत्कर्तृकसत्तापनिष्ठेन रसश्रवणादिति भावः ; इति विवक्ष्य विविध, हृदयभाजं हृदयमध्यवर्तिनम्, अतएव सञ्चितमित्याशयः, अरं कामम्, उपालभत अनिन्दन् ; तच्च अश्वत्थादेव तस्य निरतिशयवादिभ्यस्त्विमात्रैः ।

अत्र इत्याह प्रति व्यवहितपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, अथै पादे च्छे कानुप्रासः, द्वितीयार्थे आन्तानुप्रास इति सञ्चटिः । प्रसादी गुणः, वीदभी च रीतिः ॥७४॥

वाङ्माला—अत्राह विरहमन्तापनागिनी नमश्चतौ, दूरवर्तौ चञ्ज् एहे ल्लिङ्गं नाना कथां निम्ना कर। निम्न हेह विवेचनं करिष्य रुद्रवर्तौ कामकेह निम्ना करिष्ये जागिलेन ॥१४॥

अन्वयः—(३) अनङ्ग ! यदि मामकं हृदयम् आश्रये, (तर्हि) तत् एव इत्यं किं ज्वलयसि ।
(४) कृताश्र ! कृताश्रवत् लघ-दग्ध-निजेभ्यः (सन्) स्वयम् अपि क्व भवितासि ॥७५॥

इतः पञ्चविंशतिश्लोकैः कामं निन्दति हृदयमिति । हे अनङ्ग ! काम ! यदि मामकं मदीयम्, हृदयम्, आश्रये अवस्थानाय अवलम्बसि ; तर्हि तदेव हृदयम्, इत्यनेनम्भकारं सातिशयम्, किं ज्वलयसि • दहसि । तेन की दीव इत्याह हे कृताश्र ! विनष्टस्थायित्वमप्याश्र ! काम ! कृताश्रवत् अप्रतिब, अर्धेन दग्धं निजं स्वकीयम् इत्यनं दाह्यं येन स तादृशः सन्, स्वस्वयमपि, क्व कश्चिन् स्थाने, भवितासि स्थायसि ; अपितु दाह्याभावात् कुत्रापि न, सर्वथा अप्रिवर्देन विनष्टासीत्यर्थः । अतो दाह्यमज्जत्वेन मम हृदये वसीति भावः ।

अत आतोपमानहारश्चतुर्थं चरन्वतेन च्छे कानुप्रासेन सञ्चयते । प्रसादी गुणः, वीदभी च रीतिः ।

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां विनयनत्व-परिभ्रुति-शङ्कया ।

अर ! निरैष्यत कस्यचनपि न त्वयि किमचिगते नयने स्त्रिभिः ॥७६॥

सहचरोऽसि रतेरिति विभ्रुतिः त्वयि वसत्त्वाय मे न रतिः कुतः ।

अथ न सम्प्रति सङ्गतिरस्ति वाम् अनुमृता न भवन्तमयं किल ॥७७॥

मम इदमिति मामकम्, "तवकममका" इत्यपि ममकादेशः । भवितासीति विद्यमानार्थस्य अस्मात् प्राति-
पदस्य मध्यमपुरुषैकवचने "अतो भूँरसार्वाधातुके" इति भूरादेशः ॥७५॥

वाङ्माला—हे कामर्ष ! तू मया न आत्मा रुदयह आत्माय करिष्या धाक, तदेव तादाई
एहे तादेव नष्ट करिष्ये तच्छ्रेयः ? । हे हतात्म ! तूमि अग्निरग्राय कनकालेन मयाही निज
नाथके नष्ट करिष्या, परे आत्माई वा कोथाय धाकदेव ? ॥७६॥

अन्वयः—(हे) अर ! त्वं पुरभिदा विनयनत्व-परिभ्रुति-शङ्कया चङ्कयतां गमितः । (येन) क्वचि
अचिगते (सति) कस्यचन अपि किं विभिः नयने न निरैष्यत ? ॥७६॥

पुरेति । हे अर ! कामर्ष ! त्वं पुरभिदा विपुलभ्रंशकारिणा महादेवेन, विनयनत्वस्य निजविलीयन-
त्वस्य वा परिभ्रुतिविश्रुतित्वस्य शङ्कया भयं मम प्रसङ्गं विनयनत्वं गतं भविष्यतीत्याशङ्क्येत्यर्थः ; अदृ-
श्यतां आक्षेपप्रत्यक्षायोग्यत्वं, गमितः शरीरभ्रष्टीकरणेन प्रापितः । मनु कथं तस्य विनयनत्वपरिभ्रुतिशङ्केत्याह
येन त्वयि कामे, अचिगते प्रत्यक्षतां प्राप्ते सति मनसि तवाभिर्भावे सतीत्यर्थः, कस्यचनपि कस्यचिदपि जनस्य,
किं विभिः स्वाभाविके वं शास्त्रज्ञानरूपशैक्यमिति मिलित्वा विभिरित्यर्थः नयने, न निरैष्यत निगते न भूतम्
आत्मनः खलितेन ज्ञातम्, अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः । तथा च त्वयि प्रत्यक्षे सति सर्व एव लोकाः कुतः परममि
रुपपन्नं पश्यति अयोग्यमपि सर्वं या योग्यमवलोकते इति स्वाभाविकनयनखलनम्, कुतः धर्मं लोकनिन्दाश्च न
गच्छयतीति शास्त्रज्ञाननयनखलनम् । तत्र च ब्रह्मन्दादय एव दृष्टान्ता इति भावः । इत्थं यथाश्रुतार्थपरतथै-
वोपपत्तौ प्राप्ता कष्टकल्पना सुधीर्भियन्तनीया ।

अथ विनयनत्वपरिभ्रुतिशङ्कयैवेति प्रतीयमाना हेतुमते वा, पूर्वाह्णे प्रति परार्थवाक्यायस्य हेतुत्वान् काव्यलिङ्गव
अर्थापत्तिश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । मसादौ गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

निरैष्यतेति "इष गती" इत्यस्य भावे अस्मत्प्रां प्रयोगः ॥७६॥

वाङ्माला—हे कामदेव ! महादेव तादाहार एतन्ति नयन नष्टे इहेवार आनकातेहे
कोमादेक अक्षुष्ट करिष्या फेनिषाछेन । ये हेतु, तूमि अताकगत हहेने, केन व्यङ्ग्य
एतन्ति नयन नष्टे ना हहेषाछेन ? ॥७७॥

अन्वयः—(हे) काम ! त्वं रतेः सहचरः असि इति विभ्रुतिः, (अथ च) त्वयि वसति (सति) अचि
मे कुतः न रतिः ? । अथ सम्प्रति वा सङ्गतिः न अस्ति । इयं किल भवन्तं न अनुमृता ॥७७॥

सङ्गतिः । हे काम ! त्वं रतेः स्वभार्याया एव रतेः रमणस्य, सहचर एकवाक्यस्यापी असि, इति विभ्रुति-
लोकाप्रसङ्गः, दम्पतित्वात् प्रयोज्यप्रयोजकभावाच्चेति भावः । अथ च त्वयि कामे, वसत्यपि मयि विद्यमाने
सत्यपि, मे मम कुतः कथाहेतोः, न सा रती रमणं वर्तते ; सहचरयोरेकस्यावस्थाने अपरस्यावस्थान-
स्यादित्याशयः । स्वयमेव समापत्ते अस्ति पक्षान्तरे । सम्प्रति वा पुत्रयो रतिकामयोः, सङ्गतिस्तु साह-
चर्यम्, नास्ति । यतः, इयं रतिः किल, भवन्तं त्वाम्, न अनु लक्ष्यज्ञाय, मृता । अती विभिर्ब्रवीकवपि
ज्ञान् दुष्येन सङ्गतिः, अतएव च मे न रतिरित्यभिप्रायः ।

रतिवियुक्तमनात्मपरश्च ! किं स्वमपि माभिव तापितवानसि ।

कथमतापभृतस्तत्र सङ्गमात् इतरथा हृदयं मम दह्यते ॥७८॥

अनुममार न मार ! कथं नु मा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।

विरहिणी-शत-घातन-पातकी दयितयापि तयासि किमुञ्जितः ॥७९॥

अत्र कामभाष्यारम्भश्चोभेदेऽपि रतिशब्देनैवैवामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः. कामवाक्ये द्विती सत्यपि रति-
उपतत्कार्याभावात् विशेषीति. तृतीयचरचायं प्रति चतुर्थचरचगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गत्वेनेतिषां मिथी निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, बौद्धिर्मा च रीतिः ।

“रतिः स्त्री अरदारिषु रात्रौ सुरतगुह्ययोः” इति मेदिनी ॥७७॥

वाङ्माला—हे काम ! तूमि रतिर मरुतु देश जगते अस्मिन् रतिराहे. अथ
तूमि आमाते वाम करिहेतु, तथापि आमार रति नाहे केन ? अथवा एवम तौमातेर
मे माहेतु नाहे । केन ना, तूमि मरिणे मरु, रतिमेवो अहमृत। हन नाहे ॥११॥

अन्वयः—(हे) अनात्मपरश्च ! (रतिवियुक्ता) । माम् इव रतिवियुक्तं स्वम् अपि किं तापितवान्
असि ? इतरथा अतापभृतः तत्र सङ्गमात् मम हृदयं कथं दह्यते ॥७८॥

रतीति । आत्माबं परश्च जानातीति आत्मपरश्च न आत्मपरश्च अनात्मपरश्चात्सम्बोधनम् । परस्मै च
आत्मनोऽपि तापितत्वात् हे नितान्निर्बोध । इति भावः । रतिवियुक्ता सुरतविहीना माभिव, रतिवियुक्तं
स्वमियान्विहीनं सुरतविहीनञ्च, स्वम् आत्मनमपि, किं तापितवान् उक्तमीकृतवानसि ? इतरथा अन्यथा, अतापभृतः
असन्नापशालिनस्य, सङ्गमात् संगर्गान्, मम हृदयं कर्तुं, कथं दह्यते दग्धीभवति । अतस्तत्र सङ्गमेन मम
लापीतृप्तं स्वमात्मनमपि सन्नापितवानसीति प्रतीयत इत्याशयः ।

अतएवात्र अनुमानमलङ्कारः, श्रौतीयमा, पूर्णवदतिशयोक्तिश्चैवं तेषामङ्गाभिभाषणं सदृशः । प्रसादी गुणः,
बौद्धिर्मा च रीतिः ।

दह्यत इति कान्तकर्त्तरि प्रयोगः ॥७८॥

वाङ्माला—हे आत्मापरश्चानशेन ! रतिशुद्ध आमादु त्वां रतिशुद्ध निवेदकेन किं
तूमि मङ्गापित करवाह ? ना हेने, तौमाते तथापि ना वाकिने, तौमार मन्त्रवे
आमार दुमर मङ्ग हेने केन ॥१८॥

अन्वयः—तु मार ! अतिप्रथिता पतिव्रता अपि सा रतिः कथं न अनुममार । विरहिणी-शत-
घातन-पातकी (त्वं) दयितया अपि तया किम् उञ्जितः असि ॥७९॥

अस्मिन् । गुणः सम्बोधने । हे मार ! काम ! अतिप्रथिता पतिव्रतापि सा रतिस्तव भाव्यो, कथं न
अनुममार भवन्मनुष्यता । “स्वते स्थिते या पथौ साध्वी श्रेया पतिव्रता” इति अरथात् पथौ स्वते पतिव्रताया
अनुमरस्य सद्वचनस्य वा आवश्यकत्वमिति भावः । स्वयमेव तदभावं सभावयति विरहिणीति । विरहिणीनां
स्त्रीणां व्रतस्य घातने मारयेन पातकमस्यासीति स तादृशस्वम्, दयितयापि प्रिययापि, तथा रत्या, किम् उञ्जितः
परित्यक्तः, असि ; “आयुहः संप्रतीक्षो हि मङ्गापातकदूषितः” इति अरथात् विरहिणीशतवचनं च मङ्गापातक-
गुण्यत्वादित्याशयः ।

अत्र उञ्जितं प्रति तृतीयपादकपदद्वयार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वं वाच्यम् ।

সুগত এব বিজিত্ব জিতেন্দ্রিয়ঃ তদুৰ্দ্ধকীৰ্তিতমূ যদনাশ্রয়ত্ (১) ।

তব তনুমবশিষ্টবর্তী ততঃ সমিতি ভূতময়ীমহরহরঃ ॥৮০॥

ফলমলম্ব্যত যত্ কুসুমেক্ষয়্যা বিবসনেবমনক্ ! বিগৃহতা ।

অহহ নীতিরবাসময়া ততঃ ন কুসুমেরপি বিয়তমিচ্ছতি ॥৮১॥

তাত্ বাখ্যা ক্রিয়ানুমে বা, ততীযপাদং বিনা সৰ্বম্ স্বচ্ছ কানুপ্রাসংতি মিত্যে নিরপেচতয়া সৰ্বেষাং স্বচ্ছতিঃ ।
প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্যে চ বীতিঃ ।

“মদনো মন্থযী মারঃ” ইত্যমরঃ ॥৮২॥

বাঙ্গালা—ও কামদেব ! সে রতিলেবী অত্যন্ত অমিষ্ট পণ্ডিত। হঠাৎ তোমার
অকৃত্যগণ ক্রিয়াক্রমে নষ্ট কেন ? তবে তুমি, নঃ শক্ত। বরাহবী রমণীকে বধ ক'রে
পাতকী হ'য়েছ। বাগশা মেই শ্রিত্যমাকর্ষক ও কি পরিচয় হ'য়েছে ? ১২০

অন্বয়ঃ—জিতেন্দ্রিয়ঃ সুগতঃ এব বিজিত্ব তব তদুৰ্দ্ধকীৰ্তিতমূ যত্ অনাশ্রয়ত্ ততঃ জিতেন্দ্রিয়ঃ হরঃ
সমিতি অবশিষ্টবর্তী ভূতময়ী তব তনুম্ অহরত্ ॥৮০॥

সুগত ইতি । জিতেন্দ্রিয়ঃ সুগতী বুদ্ধ এব, বিজিত্ব ত্বাং পরাভূয়, তব সা প্রসিদ্ধা সর্বী মহতী কীৰ্তি-
লগ্নিঃ জিত্যজনিতা সুখ্যাসির্বৈ তনুঃ অনায়াসিন সৰ্বৈঃ প্রযতীকরণাত্ শরীরে তাম্, যত্ অনাশ্রয়ত্ তব প্রমাদপতি-
বসনেবে বাশ্রিতবান্, ততঃ পরম্, জিতেন্দ্রিয়ী হরঃ শিব, সমিতি যুক্ত পার্বতীসমখ্যং ত্বত্কৃত্যকপ্রহারকালী
ইত্যর্থ, অবশিষ্টবর্তী কীৰ্তিত্বা অবশেষপ্রদেয় স্থিতাম্, ভূতময়ী সিতাদিপদভূতাত্ম্যাম্, তব তনু শরীরম্,
অহরত্ দাঙ্কনানাশ্রয়ম্ । মাহেশ্বর ইন্দ্রিয়পরতন্ত্রে ব অনেধু তব যাবান্ প্রমাদঃ, ন পুনর্জিতেন্দ্রিয়মিতি গুহ্য
এব ত্বমিতি ভাবঃ ।

অব কীৰ্তিতনুমিতি নিরুক্তং কেবলকথনম্ হারঃ । তনুশব্দস্য বিরুক্তত্বং পি সঙ্কেতমিতি সঙ্কেতপ্রতিষেদত্বাৎ
কথিতপদসাদৃশ্যঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্যে চ বীতিঃ ।

“মদ্যং মারবলং যেন” ইत्याদিবৈ বুদ্ধকণ্ঠকঃ কামবিজয়ঃ প্রসিদ্ধঃ । পূৰ্বকলীযবৃদ্ধাধিপায়ীষাধিপানাৎ
ইতিহাসপৌৰাণিকবিষয়াদৌষঃ ।

অবশিষ্টবর্তীমিতি ভাবলুঃ ॥৮০॥

বাঙ্গালা—জটিলত্ব বুদ্ধি তোমাকে জয় করিয়া, তোমার সেই বিশাল কীৰ্ত্তিগ্ন
বেধ যে, নান করিয়াছিলেন ; তাহার পরে আবার জটিলত্ব মহাশয় বুদ্ধি তোমার
অবশিষ্টে পাক্‌ভৌতিক দেহটাকেও ধ্বংস করিয়া ফেলিয়াছেন ॥৮০॥

অন্বয়ঃ - (৬) অহহ ! ত্বয়া কুসুমৈঃ বিবসনেব বিগৃহতা (সত্য) যত্ ফলম্ অলম্ব্যত ; অহহ !
ততঃ অবাসময়া (ইব) নীতিঃ কুসুমৈঃ অপি বিয়তম্ ইচ্ছতি ॥৮১॥

ফলমিতি । ও অহহ ! কাম ! ত্বয়া কুসুমৈঃ কুসুমকপাঙ্কৈঃ, বিবসে অযুক্তে নেবে লৌচনে যস্য তৎ
বিবসনেব তিলোচনম্, বিগৃহতা যুদ্ধ্যমানেন প্রহরতা সত্যার্থঃ, যত্ আকামিনাশ্রয়ং ফলম্, অলম্ব্যত প্রাপ্তম্ ।
অহহ ইত্যনুভূতি স্তেদী বা । ততঃ ফলাত্ তত্ ফলদর্শনাদিত্যর্থঃ, অবাসং লভ্যং ভয়ং যথা সা ইব নীতিঃ “পুথীরপি ন
যীহত্য” কিং পুনর্নিশিতৈঃ শরৈঃ” ইত্যং নীতিশাস্ত্রম্, কুসুমৈঃ পুথীরপি করবৈঃ, বিয়তম্ যুদ্ধম্, ন ইচ্ছতি নীপ-
দিশ্যতীতি তাত্পর্যম্, অন্বয়াপি তাহশ্রফলসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

অব অবাসময়েতি প্রতীতমানা ক্রিয়ানুমে আলঙ্কারঃ । তথা পূৰ্বাঙ্ক এব যুদ্ধতে, ত্বং পুনরনঙ্ক এব সন্ যত্

(১) তদুৰ্দ্ধকীৰ্তিতম্ ।

ବ୍ରତ ଟହାମି ନ ମୃତ୍ୟୁମପି କର ! ଶ୍ରେୟସି ତେ ଜପସ୍ୟା ନ ଧନୁଃ କରାତ୍ ।

ଅଥ ମୃତୋଽସି ମୃତେନ ଚ ମୁଷ୍ୟତି ନ କିଳ ଯୁଞ୍ଜିତବିରୋକ୍ତବନ୍ଧନଃ ॥୮୫॥

ହ୍ରୁପହତ୍ୟପମୃତ୍ୟୁବିରୂପତାଃ ଶମୟତେଽପର-ନିର୍ଦ୍ଦୟ-ରସି ବିତା ।

ଅତିଶୟାନ୍ଧ୍ୟ-ବପୁଃଅତି-ପାଞ୍ଚୁ-ତାଃ କର ! ଭବନ୍ତି ଭବନ୍ତମୁପାସିତୁଃ ॥୮୬॥

ଡୋମାର କାମଦେବ କାନ୍ଦୁଛନ୍ତି । ସେ ଚେତୁ, ଏଥନ ତୁମି ବିରହଦୁଃଖେ ଭାଗନା ଆସାର ବଡ଼ ବ୍ରମଣାଦିଗଡ଼େ ଆକୂଳ କରିବା ଲାଗନ କରିଛନ୍ତି ॥୮୫॥

ଅନ୍ଧାର୍ଯ୍ୟ:—(ହେ) କର ! ଯତ୍ନମ୍ ଅପି ନ ଦେଖି ବ୍ରତ, ଜପସ୍ୟା ତେ କରାତ୍ ଧନୁଃ ନ ଶ୍ରେୟସି । ଅଥ ଯତଃ ଅସି, ଯତେନ ଚ ପରୋକ୍ତବନ୍ଧନଃ ଯୁଞ୍ଜିତଃ ନ ମୁଷ୍ୟତି କିଳ ॥୮୫॥

ବିଚିତ୍ର ! ହେ କର ! ତ୍ବମ୍ ମମ ଯତ୍ନମପି ନ ଦେଖି ; ତଥାତ୍ମେ ପୀଡ଼ାସ୍ୟା ନିଃସ୍ମିତିରିତି ଭାବଃ । ବ୍ରତ ଶିଈ । ତଥା ଜପସ୍ୟା ତେ ବ୍ରତ କରାତ୍ ହସାତ୍ ଧନୁଃ ନ ଶ୍ରେୟସି ନ ପତତି । ତଥାତ୍ମେ ଽପି ପ୍ରହାରସନ୍ଧିନେ ମମ ବେଦନାସ୍ୟା ଅପ୍ୟସନ୍ଧ୍ୟା ହସାତ୍ । ଅଥ ଅଥବା, ତ୍ବମ୍ ଯତୋଽସି, ତତସ୍ୟ ଯତେନ ଜନେନ, ପରୋକ୍ତଂ ସ୍ତ୍ରୀଜାତଂ ବିଚିତ୍ରଂ ବନ୍ଧନମାକୃଷ୍ଣନଂ ଯଜ୍ଞିନ୍ ସ ତାହସଃ, ଯୁଞ୍ଜିତଃ ନ ମୁଷ୍ୟତି ନ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟତେ । କିଞ୍ଚିତି ଲୋକବାଚ୍ୟାୟାମ୍ । ଅତଏବ ବ୍ରତ କରାତ୍ ଧନୁଃଶ୍ରେୟସି-ନିପ୍ୟସନ୍ଧ୍ୟାବିବେକାଦିମାୟଃ ।

ଅଥ ପ୍ରସାଦୀ ଗୁପ୍ତଃ । ବୈଦର୍ଭଂ ଚ ରୀତିଃ ॥୮୬॥

ବାକ୍ସାଳୀ—ହେ କାମଦେବ ! ହାତ ତୁମି ଆସାର ଯୁତ୍ତାଓ କନ୍ଦାଡ଼େତେହ ନା ଏବଂ ନିର୍ଦ୍ଦୟବନ୍ତଃ ଡୋମାର ହାତ ଚେତେ ବଞ୍ଚୁଥାନାଓ ପଞ୍ଜିତ୍ ବାଡ଼େତେହ ନା । ଅଥ ୧୧ ତୁମି ବ୍ରମଣା ଗିଞ୍ଜାହ୍ କି ନା ; ତାଡ଼ି ବ୍ରତ ବାଞ୍ଜି, ପୂର୍ବନିବଦ୍ଧ ଯୁଞ୍ଜି ପରିତାପ କରେ ନା ॥୮୫॥

ଅନ୍ଧାର୍ଯ୍ୟ:—(ହେ) କର ! ଅପର-ନିର୍ଦ୍ଦୟ-ରସିବିତା ହ୍ରୁପହତ୍ୟପମୃତ୍ୟୁବିରୂପତାଃ ଶମୟତେ । (କିନ୍ତୁ) ଭବନ୍ତମ୍ ଉପାସିତୁଃ ଅତିଶୟାନ୍ଧ୍ୟ-ବପୁଃଅତି-ପାଞ୍ଚୁ-ତାଃ ଭବନ୍ତି ॥୮୬॥

ଢ଼ଗିତି । ହେ କର ! କାମ ! ଅପରାନ୍ ତଦ୍ଭିସାନ୍ ନିର୍ଦ୍ଦୟାନ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୌନ୍ ଦିବାନ୍ ସୈବିତୁଂ ଶୀଳଂ ଯସ୍ୟ ସ ତାହସ୍ତ୍ରୀ ଜନଃ, ହସ୍ତୀସନ୍ଧ୍ୟାଃ ଉପହସ୍ତ୍ରୀୟାଃ ଅନ୍ଧାର୍ଯ୍ୟାଃ, ଅପସ୍ତ୍ରୀୟାଃ ରୀଗଂ ବିନା ଆସାତାବିନା ଧରଣ୍ୟମ୍, ବିରୂପତା କୁଞ୍ଜରୀୟା-ଦିଗା ବୈଦ୍ୟମ୍, ତାଃ, ଶମୟତେ ନିବାରୟତି । କିନ୍ତୁ ଭବନ୍ତଂ କାମମ୍, ଉପାସିତୁରାଧନଶୀଳସ୍ୟ ଜନସ୍ୟ, ଅତିଶୟିନୀ-ନ୍ଧ୍ୟମ୍ ଅନ୍ଧତା କର୍ତ୍ତବ୍ୟମୁଦତା ହଠିଶକ୍ତିରାହ୍ନିତ୍ୟସ୍ତ, ବପୁଃଅତିଃ ଶରୀରଜୟତା ଅପସ୍ତ୍ରୀୟା, ପାଞ୍ଚୁ-ତା ଶରୀରବିତିମା ପାଞ୍ଚୁ-ରୀୟା ତାଃ । ଭବନ୍ତି ଜାୟନ୍ତେ । ତଥା ଚ ଅପରଦେବତୀପାସନୟା ଜାତପୂର୍ବାନ୍ଧ୍ୟତା ଉପାସ୍ୟମାନୋଽପସ୍ତ୍ରୀୟାଃ ସୂତ-ପୁରୀପି କୁଞ୍ଜାଦିଜାତବିରୂପତା ଚ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତି ; ତତ୍ତ୍ଵୋପାସନୟା ନୁ ନିଃସ୍ମିତାରାଂ ଦୂରମାକ୍ଷୀ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତା ନୂତନତ୍ବେ ନିବିତ୍ତପଦ୍ୟନ୍ତ ଯତି ସର୍ବଦେବାଧମ ଏବ ତ୍ବ ମିତି ଭାବଃ ।

ଅତଏବାମ୍ ଆରାଧ୍ୟବିଫଳାଦନର୍ଥକଭାବଃ ବିଷମାଳଙ୍କାରଃ, ଅପରଦେବତାୟା କାମଦେବସ୍ୟ ଅନୁଭବ୍ୟମାନାନ୍ ଅତି-ଶୟଃ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟମୁଦତାଦିନାମ୍ ପରସ୍ପରମନୋରଥେ ସ୍ତ୍ରୀବିବାହାଦ୍ୟବସାୟାନ୍ ତିଳ୍ପ ଏବାତିଶୟିକତ୍ୟଃ । ପ୍ରଥମଚତୁର୍ଥପାଦ୍ୟୋ-ନ୍ଧ୍ୟକାମୁଦାଦିତ୍ୟେତେଷାମିଦଂ ନିରପେକ୍ଷତୟା ଚ ଚିତ୍ତିତଃ । ବନ୍ଧୁତ୍ବବ୍ୟୟ ଆରୀହାବରୀହାଭ୍ୟାମ୍ ଶ୍ରୀଜୀ ଗୁପ୍ତଃ ଗୌଡ଼ୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ବିଚିତ୍ରତା ଉପାସିତୁରିତି ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ପିତାମହୋଽବିତ୍ । ଅତଏବ ଅପରନିର୍ଦ୍ଦୟ-ରସିବିତେଷାଃ ବିଚିତ୍ରାତ୍ମନୁପ୍ରବନ୍ଧଃ, ଭବନ୍ତମିତିଭ୍ୟାମ୍ ଚ “ନ ନିହାଦିତ୍” ଇତି ବଚ୍ଚିନିବିବାନ୍ କାର୍ଯ୍ୟାଦି ବିଚିତ୍ର୍ୟ ॥୮୬॥

ବାକ୍ସାଳୀ—କାମଦେବ ! ଅତ୍ତ ଦେବତାର ଉପାସକଗଣ, ନିଜେଜ୍ଞ ଅବହତା, ଅପସ୍ତ୍ରୀୟା ଓ ବିର-ମଜ୍ଞାତ୍ରୀମାନେ କରନ୍ତି ବାଞ୍ଜି ; କିନ୍ତୁ ଡୋମାର ଉପାସକେଜ୍ଞ ଅତ୍ତଜ୍ଞ ଅବହତା, ମନୋରେଜ୍ଞ କର୍ତ୍ତା ଏବଂ ମନୋରେଜ୍ଞ ମାତ୍ର ତା ନୂତନ ବସେ ॥୮୬॥

অর ! নৃশ'সতমস্বমতো' বিধিঃ সুমনসঃ ক্রতবান্' ভবদায়ুধম্ ।
 যদি ধতুর্দ'মাগুগমাযসং তব সৃজিত্ প্রলয়ং ত্রিজনহৃজিত্ ॥৮৫॥
 অররিপোরিব রোপশিখী পুরাং দৃকতু তে জগতামপি মা ত্রয়ম্ ।
 ইতি বিধিস্বদিশূনু কুসুমানি কিং মধুমিরন্তরসিচ্ছদনিবৃত্ত'তঃ ॥৮৬॥
 বিধিরনঙ্কমমেখমবেক্ষ্য তে (১) জনমনঃ স্তুতু লক্ষ্যমকল্যয়ত্ ।
 অপি স অজমদাস্বত চে'তদা ত্বদিশুভির্ঘ্য'তলিষ্যদমাষপি ॥৮৮॥

অন্বয়ঃ—(৫) অর ! ত্ব' নৃশ'সতমঃ, অতঃ বিধিঃ সুমনসঃ ভবদায়ুধ' ক্রতবান্ । যদি (বিধিঃ)

তব ধনুঃ দৃদম্ আয়গং (অ) আয়সং সৃজিত্, (তদা) ত্রিজনাত্ প্রলয়ং ব্রজিত্ ॥৮৫॥

অরতি । ৫ অর ! কাম ! ত্ব' নৃশ'সতমঃ অতিশয়েন নৃশ'কী দ্বিজঃ ; অতঃ কারণাত্, বিধির্বিধাতা, সুমনসঃ পুথ্যাশি, ভবত আয়ুধমস্বম, ক্রতবান্ । যদি বিধি, তব ধনুঃ, দৃদ' ব্রহ্মাদিমা নিম্নায কঠিনম্, সৃজিত্ কুখ্যান্, আয়গং বাণস্ব, আয়সং লৌহময়ম্, সৃজিত্, তদা ত্রিজনাত্ কর্ণ', প্রলয়ং নাশম্, ব্রজিত্ প্রাপ্ত-
 যাত্ ; নৃশ'সতমস্য তব দৃদমকারন'রন্যাদিতি ভাবঃ ।

অন অরস্য নৃশ'সতমত্বাদেব বিধিনা পুথ্যাশা তদায়ুধত্বকরণাসম্বন্ধে'পি তদুপলব্ধাভিধানাদতিশয়ীকৃতিল-
 কারঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, ব'দর্ভৌ চ রীতিঃ ॥৮৬॥

বাঙ্গালী—হে কামদেব ! তুমি অত্যন্তনূনঃ কি না ; এহে অস্ত্রহে বিধাতা ফুল-
 গুলিকে তোমার অস্ত্র করিয়াছেন ; যদি তিনি তোমার ধনুঃনাশকে সৃষ্ট করিতেন এবং
 বাণগুলিকে লৌহময় করিতেন ; তাহা হইলে ত্রিভুবনেও নাশ পাইত ॥৮৬॥

অন্বয়ঃ—অররিপৌঃ রোপশিখী পুরাং ত্রয়ম্ ইব, তে রোপশিখী অপি জগতাং ত্রয়ং মা দৃকতু, ইতি অনি-
 ভবঃ বিধিঃ কুসুমানি ত্বদিশূনু অনাঃ মধুমিঃ অসিচ্ছত্ কিম্ ॥৮৬॥

অরতি । ৫ কামদেব ! অররিপৌর্মহাদৈবস্ব, রোপশিখী বাণাশিঃ, পুরাং ত্রয়মিব ত্রিপুরাসুগম্য লৌশি পুরা-
 নীব, তে তব, রোপশিখী অপি বাণাশিরপি, জগতাং ত্রয়ম্, মা দৃকতু দৃশ্য' মা কার্ণৌন, ইতি বিমাত্ম, অসিচ্ছ'তঃ
 অসুস্থচিন্তা, বিধির্বিধাতা, কুসুমানি কুসুমময়ান্, ত্বদিশূনু তব বাণান্, অসিচ্ছ'তঃ, মধুমির'করন্দ', অসি-
 ছত্ কিং স্তিত্ত্বানিতি তর্কযামি, অস্মদুপলব্ধিবারণায় আদ্র'সাবিধানার্থমিতি ভাবঃ ।

অন ত্রীতীপমা, বাখ্যা দ্বিতীতম্'চ। চে'ত্যন্যদীরঙ্কাক্ষিভাবেন সঙ্করঃ ; প্রথমবরণে' অ'কানুপ্রাসহস্যনুপ্রাসদ্বী-
 দীকান্বয়নুপ্রবেশকঃ সঙ্করশ্চিতি সমুদায়ে পুনঃ সংসৃষ্টিঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, ব'দর্ভৌ চ রীতিঃ ।

"পতৌ রোপ হৃদুর্ভযীঃ" ইত্যমরঃ ॥৮৭॥

বাঙ্গালী—হে কামদেব ! মহাদেবের বাণাশি ত্রয়ম ত্রিপুরাশরের তিনটি পুরকে
 দগ্ধ করিয়াছিল ; সেটরূপ তোমার বাণাশিও যেন ত্রিভুবনকে দগ্ধ না করে, হেহা ভাবিয়া।
 অসুস্থচিত্তে বিধাতা তোমার পুণ্ড্রময় বাণগুলিকে মধু দ্বারা ভিতরে নিক্ত করিয়াছেন
 কি ? ॥৮৭॥

অন্বয়ঃ—(৫) কামদেব !) বিধিঃ জনমনঃ অনঙ্কম্' অমেদম্' অবৈজ্য তে স্তুতু লক্ষ্যম্' অকল্যয়ত্ ।
 অঃ চে'ন বনুন্ অপি লভ্যম্' অদাস্বত, তদা অসী অপি ত্বদিশুভিঃ স্ফলিষ্যত্ ॥৮৮॥

বিধিরিতি । ৫ কামদেব ! বিধির্বিধাতা, জনানাং জনশ্রিতম্, অনঙ্কম্' অশুপরিমাণত্বাত্ নিরবয়বম্,

(১) বিধিরন'জম্...

অপি বিধিঃ কুসুমানি তবায়ুগান্ স্মর ! বিধায় ন নিষ্ঠতিমাসবান্ ।

অদিত পশু হি তে স নিয়ম্য তান্ তদপি তৈর্বত জর্জরিতং জগত্ ॥৮৮॥

উপহরন্তি ন কস্য সুপর্বণঃ স্তমনসঃ কতি পশু সুরদ্রুমঃ ।

তব তু হীনতয়া পৃথগীকিকাং ধিগিত্যপি ন তেঃক্ৰোধিধারণা (১) ॥৮৯॥

অতএব অমিদং মনুশক্যম্, অর্বেচ্য পর্যাশীষ্য, তে তব খলু, লক্ষ্যং শরব্যম্, অকল্যয়ত্ নিৰূপিতবান্ । স বিধিঃ, চেত্ যদি, বস্তু কুলিশমপি, অদাস্যত লক্ষ্যমকল্যয়িষ্যত্, তদা অসৌ বস্তুঃপি, ত্বদিবুভিস্যব বাণৈঃ, অদলিষ্যত্ বিদীৰ্ঘমভবিষ্যত্ । অতএব বিধিঃশব নিতান্তদৃশং সত্যং তব বাণাশাখাতিকঠিনত্বং বিচার্য্যৈব অমিদং জনচিত্তং লক্ষ্যমকল্যয়দতি ভাবঃ ।

অন্য অমিদ্যত্বং প্রতি অগ্নপদস্যার্থো উত্তরিত পদার্থউক্তকং কাব্যলিঙ্গম্, তাহশকল্যনায়া অসম্বন্ধে পি তত্-সম্বন্ধাভিধানাদিত্যর্থোক্তিঃ, অপরা চ বস্তুস্য বিদলনাসম্বন্ধে পি তত্-সম্বন্ধাভিধানাদিত্যর্থোক্তিরিত্যে তেৎ মিথো নিরপেক্ষতয়া সংঘটিতঃ । প্রসাদী গুণাঃ, বঁদর্ভোঁ চ রীতিঃ ।

“হৃদাদিনী বস্তুমস্তৌ স্মাত্ কুলিশং মিতুরং পবিঃ” ইত্যমরঃ ॥৮৮॥

বাক্সালী—হে কামদেব ! লোকের চিত্ত হৃদয় বলিয়া নিরবয়ব ; হৃদয়ঃ তাহা দ্বিগুণ করিবার যোগ্য নহে ; হেহা বিনেচনা করিয়াই বিধাতা লোকের চিত্তকে তোমার লক্ষ্য করিয়াছেন । তব যদি বজ্রকেও তোমার লক্ষ্য করিয়া কল্পনা করিতেন, তাহা হইলে, সে বজ্রও তোমার বাণে বিনোদিত হইয়া যাইত । ৮৮।

অনুব্রূঃ—(উ) অর ! বিধিঃ কুসুমানি অপি তব আয়ুগান্ বিধায় নিষ্ঠতিং ন আসবান্ । হি সঃ তান্ পশু নিয়ম্য তে অদিত ; বত, তদপি তৈঃ জগত্ জর্জরিতম্ ॥৮৮॥

অপীতি । উ অর ! কাম ! বিধিঃদ্বারা, কুসুমান্যপি হৃদে বৃদ্ধা কথ্য অতিকীমলানি পুষ্পাণ্যপি, তব আয়ুগান্ বাণান্, বিধায় জ্ঞাতা, নিষ্ঠতিং সুস্থচিত্তাত্মা, ন আসবান্ ন লভবান্ । হি যজ্ঞাত্ ; স বিধিঃ, তান্ পুষ্পময়ান্ আয়ুগানপি, পশু নিয়ম্য পশুসংখ্যকানিব নির্দিষ্ট, ন পুনরুদধিকানিত্যায়ঃ, তে তুভ্যম্, অদিত দদবান্ । বত খিড়ে । তদপি তথাপি, তৈঃ পশুভিঃ পুষ্পময়ৈব বাণৈঃ, জগত্ সর্বং ভুবনম্ জর্জরিতং প্রহার-যাতনাদানিব জর্জরীকৃতম্ । অতএব ত্বমতীবদৃশংসীতীতি ভাবঃ ।

অন্য বিধে নির্হতিপ্রাপ্তিসম্বন্ধে পি তদসম্বন্ধাভিধানাদিত্যর্থোক্তিরলঙ্কারঃ । তথা তদপীতি তথাপীর্থ্যে অথ, অকলিষ্যবাচকত্বদোষঃ ; স চ ‘বত তথাপি চ তৈর্ব্যখিতং জগত্’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । প্রসাদী গুণাঃ, বঁদর্ভোঁ চ রীতিঃ ।

জর্জরং ক্রতমিতি জর্জরিতং করীল্যর্থেন্নানাত্ জর্জরশব্দাত্ কর্ষণি ক্তঃ ॥৮৮॥

বাক্সালী—কামদেব ! বিধাতা তোমার বাণগুলিকে পুষ্পময় করিয়াও নিবৃত্তি পাইয়াছিলেন না । যে হেতু, তিনি সে পুষ্পময় বাণও পাঁচটীমাত্র নির্দিষ্ট করিয়াই তোমাকে দিধাছিলেন ; হায় ! তথাপি তুমি সেই পাঁচটীমাত্র পুষ্পময় বাণ দ্বারাই সমস্ত জগৎটাকে জর্জরিত করিয়াছ । ৮৮॥

অনুব্রূঃ—পশু সুরদ্রুমাঃ কস্য সুপর্বণঃ কতি স্তমনসঃ ন উপহরন্তি ; তু তব হীনতয়া পৃথক্-পৃথক্ ক্রাম্ উপহরন্তি । ইত্যা অপি তে অহবিধারণা ন বিচ্ ? ॥৮৯॥

कुसुममप्यतिदुर्ग्यकारि ते (१) किमु वितोष्य विधिर्धनुरग्रहीत् ।
किमकृतं च तव कतदास्य देह्यमभूदधुना हि नलभ्युवौ ॥८१॥

उपहरन्तीति । पञ्च सुरदुसा मन्दारादयः पञ्चसंख्यका देवतरवः, कस्य सुपर्वशी देवस्य सम्बन्धे, कति सुमनसः पुण्याणि, न उपहरन्ति उपहारभावेन न ददति ? अपि तु सर्वेषामेव सुपर्वशो प्राप्नुयिष्येव उपहरन्तीत्यर्थः । तु किम्, तव हीनतया अन्त्यान्वेदेवैषी निज्जटतया हेतुना, इयक् प्रत्ये कम्, एकिकाम्, एकैकाम्, सुमनसं पुष्पम्, उपहरन्ति ते पञ्च सुरदुसा इति सम्बन्धः । अतएव पञ्चानां सुरदुसानां प्रत्ये कत एकैकपुष्पात्मका-वाच्यपदवात् पञ्चवाच्यत्वमिति भावः । अतएव हे काम ! इयतापि एतावता अपमानेनापि, ते तव, अङ्गविधाराणां अनङ्गीभूतस्यापि पुनरङ्गधारणम्, न भिक्त्वा न निन्दनीयाः ? इति काकुः, अपि तु धिगेवेत्यर्थः । अन्धः खलु माभी ईदृगपमानेनैव स्थिते, त्वन् सतीपि पुनर्जीवित इति नितान्तनिर्लज्जत्वमिति भावः ।

अत्र अन्त्यान्वेदेवैः कामदेवस्य न्यूनत्वमिति पादनात् व्यतिरेकीऽलङ्कारः । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

“पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्” “स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्” इति च.सरः ।

पृथगेकिकामिति अशेषितमपि शब्दव्यं वीक्ष्यार्थं गमयति सामर्थ्यात् । बहुत्वपदस्यादिरसंख्यं काधिकरणम्” इति शीघ्रतत्त्वेन “पृथे च सुमनसी वा” इति तद्वृत्त्या च सुमनसमिति प्रयोगसम्भवात् तद्विशेषणतया एकिकामित्येकवचनं सङ्गच्छते । अन्यथापि प्रयोगी यथा—स्रष्टकटिके—“विद्या उग्रशालसुमना इव वर्जनीया” ॥८०॥

वाङ्माला—मन्दारप्रभृति १५८१ देववृक्ष, केन देवताके कत फूल उपहार नो दिये थाके ; किञ्च कामदेव ! त्वं अष्टाश्रु देवता अपेक्षा निकटे बसिया, सेहै १५८१ देव-वृक्षेण अतोके तोमाके एक एकटी करिया फूल देय ; (ताहातेहै तूमि पक्षवाण हउ) एत अपमानेउ तोमार पुनराय अङ्ग धारण करा निम्ननीय नहे कि ? ॥८०॥

अन्वयः—(हे काम !) विधिः ते कुसुमम् अपि अतिदुर्ग्यकारि धनः कार्मुकम्, वितोष्य किमु (पुनः) अग्रहीत् । (तेन च) एषः किम् अकृतः ; हि अधुना तव एकतदास्य देह्यमभ्युवौ इयम् अभूत् ॥८१॥

कुसुममिति । हे काम ! विधिर्बिधाता, ते तुभ्यं कुसुममपि पुष्पमयमपि, अतिदुर्ग्यकारि जगतस्त्वं अति-शयनात्याचारविधायि, धनः कार्मुकम्, वितोष्य दत्त्वा, किमु पुनरग्रहीत् अतिदुर्ग्यकारित्वादेव किं पुनर्ग्रहीतवान् । अत्र पुनरग्रहीत् इत्याह—तेन च पुनर्ग्रहणेन एव विधिः, किं फलम्, अकृतं कृतवान्, न किञ्चिदपीत्यर्थः । हि यस्मात्, अधुना तव एकश्च तत् तत् धन्येति तस्य एकस्य तस्य धनुषः आस्यदेव्याने नलस्य ध्रुवी भूइयम् इयं धनुर्ग्रहम् अभूत् । विधिना जगतामुपकाराय एकं धनुर्ग्रहीत्वा नलस्य भूइयनिर्माणेन तद्भूयस्य च धनुर्ग्रहकरणेन प्रजात जगतामुपकार एव ज्ञात इति भावः ।

अतएवात्र आरम्भे च वैदिक्यादनर्थस्य सन्धवाच्च विव्रमालङ्कारः, धनुषः पुनर्ग्रहणं प्रति अतिदुर्ग्यकारिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं कार्यान्विष्टम्, वाच्या क्रियोत्पन्ना, इयं धनुर्ग्रहकपमिति निरङ्गं केवलरूपकश्चेत्येतेषाम-ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८१॥

वाङ्माला—हे कामदेव ! विधाता तोमाके पुनराय धन दियेछाहेनन ; उथापि सेहै धनुई जगत अताउ अताउ करिते नागियाछिन , ताहै तिनि ताहा पुनराय

पङ्कृतवः कपया स्वकर्मिककं कुसुमं मन्त्रमनन्दितमन्दनाः ।

ददति यज्ञवते कुरुते भवान् धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥८२॥

यदतनुस्वमिदं जगते हितं क्व स मुनिस्तव यः सहते हतौः ।

विशिखमान्ववणं परिपूर्य्य चेत् अविचलद्भुजमुष्णितुमीशिवे ॥८३॥

निघाहिलेन किं ? ताशारटहे वा त्तिनि किं उपकारं करिष्याहिलेन ; केन ना, ततोमार एकथानि धनुश्च आशगांश्च एतेन नलेन कुट्टी क. कुट्टीनां धनुश्च हरेष्टा ॥८३॥

अन्ववणः—अकमनन्दितमन्दनाः षट् ऋतवः कपया भवते यत् स्वकम् एककं कुसुमं ददति भवान्

तैः एतं धनः इव कुरुते, पञ्च (च) इव नृ इव कुरुते ॥८२॥

वर्हितः । न पितृते क्रमः पीडापर्य्यं यस्मिन् कर्मणि तदक्रमं युगपद यथा तथा नन्दितं स्वस्वावस्थानेन संतोषितं नन्दनम् इन्द्रोपवनं यस्मिन्, षट् ऋतवो हेमन्तादयः कपया दयथा. न पुनर्भक्षा भवत्प्रभावगौरवेण वेत्यर्थः ; भवते तन्मयं यत् स्वकं स्वकीयम् एककम् एककम् कुसुमं पृथग् ददति समर्पयन्ति भवान् तैः षड्भ्य ऋतभ्यो लब्धैः षड्भिः कुसुमैः करणैः एकं धनुरिव एकैः कुसुमेन एकं धनुरिवेत्यर्थः कुरुते अवशिष्टैः पञ्चभिः कुसुमैः पञ्च इव नृ बाणानिव च कुरुते । तत्रत्याः षट् ऋतवः खलु भर्तृव्यं अन्वभ्यो देवेभ्यः प्रत्येक-
मेव प्रवृत्तानि पण्यानि ददति भवते पुनः कपयं न एकैकमिति भवान् देवेषु निष्कट एव । तथा कश्चिद्विजगमिषी भित्तयथा षड्भ्यो गृह्यभ्यः कपया लब्धानां षडां तच्छुलमुष्टीनां मध्ये एकानाम् एकैः चिपीटकम् एकैः लाजान् एकैः सङ्गं एकैः पायसम् एकैः च विष्टकं कुरुते ; भवानपि तद्वदेति नितास्तद्विष्ट एव अवशिष्टि भावः ।

अथ प्रकृतस्य पराक्त्वा सम्भावनाया अभावादिबन्धस्य तदोपकत्वेऽपि नीतृत्वे जा । किन्तु कुरुते इत्ये-
कया क्रियया धनुरिव निरुभयोः कर्मतयाभिलम्ब्यान्तु स्ययोगितालङ्कारः ; स च नन्दितमन्दना इति च्छे कालुप्रसिन्न संसृज्यते । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ॥८२॥

वाङ्माला—युगपत् नन्दनवनेन आनन्दजनकं कुट्टी कटु, पञ्च करिष्या ततोमारकं ये
निलेनलेन एक एकटि फूलं निघाशाटक ; तूमि ताशार एकटि फूलं निघा एकथानि धनुश्च, आश
नौऽटि फूलं निघा नौऽटि वाणं करिष्या वाक ॥८२॥

अन्ववणं (हे काम ।) त्वं यत् अतनुः इदं जगते हितम् ; (यतः त्वं) चेत् आशवणं परिपूर्य्य
अविचलद्भुजं विशिखम् उष्णितुम् ईशिवे (तदा) यः तव हतौः सहते सः मुनिः क्व ॥८३॥

यदिति । हे काम । त्वं यत् अतनुमहादेवेन भक्ष्यकरणात् शरीरशून्यो जातः इदमतनुत्वम् जगते लोकाय
हितं मङ्गलकारं भूतम् । यतस्त्वं चेत् आशवणं कर्षपर्य्यन्तम् परिपूर्य्य धनुराक्रुष्य न विचलन्तो लज्जास्थिरी-
करणे न व्यतिक्रान्ती भुञ्जी यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा विशिखं वाणम् उष्णितुं निवेष्टुम् ईशिवे शक्नोषि ; तदा
यस्य हतौऽलङ्घाणात्, सहते सीढः शक्नोति, स तादृशी मुनिः क्व कुदासि कापि नेत्यर्थः । तन्माह्वानां का
कश्चित् भावः ।

अथ जगते हितत्वं प्रति क्तेत्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमर्थापत्तिमानयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ; सोऽपि च सहते हतौरिति च्छे कालुप्रसिन्न संसृज्यते । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

जगते इति हितशब्दयोगात् “अतुर्थी हितसुखिन” इति अतुर्थी । ईशिवे इति “ईशः सौ” इतीकागमः ॥८३॥

वाङ्माला—कामदेव ! तूमि येन शरीरशून्यं इदं निघाह, एतौ जगतेऽयं मङ्गलेन कुरुते
इदं निघाह । केन ना, तूमि यत् कर्षपर्य्यन्तं धनुश्च कर्षयं करिष्या, अविचलितं इष्टं वाङ्माला

सह तया स्मर ! भय धगित्यभूः (१) पशुपतिं प्रति यामिषुमुच्यहीः ।

भ्रुवमभूदधुना वितनोः शरः तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥८४॥

स्मर ! स महूरिते विफलौकतः (२) भगवतोऽपि भवहृदयममः ।

सुरक्षिताय हुतात्मतनुः पुनः ननु जनुर्दिवि तत्त्वणमापिथ ॥८५॥

कस्मिन्नेति पात्रिते; ताहा इहेने, विनि डोमार ने आषाड मध करिते पात्रेन, मे वरम मुनिई वा कोथाय आछेन ॥७७॥

अन्वयः—(३) स्मर ! (त्वं) पशुपतिं प्रति याम् इषुम् उच्यहीः, तथा सह (त्वम्) धक् इति भय भूः । अधुना (तु) पञ्चमः पिकस्वरः एव वितनोः तव सः शरः अभूत् भ्रुवम् ॥८४॥

सहति । हे स्मर ! त्वं पशुपतिं शिवं प्रति याम् इषुं वाच्यम्, उच्यहीः संहितवानसि, तथा इत्थं सह त्वं 'धक्' इति इत्थं शब्दं कृत्वा, भय भूः तस्यैव पशुपतेर्नयनाग्ना भयभीतवानसि । इत्युच्य-
दानीं तव पराक्रमसम्भावना नाक्ये वेति भावः । तथापि किन्तु अधुना पञ्चमी निषादायनगतपञ्चमः
“कौकिली गीति पञ्चमम्” इत्यभिधानात्, पिकानां कौकिलानां स्वरौ भविरेव, वितनोर्भयभीतत्वात् तनुमन्वस्यापि
तव, स प्रसिद्धः शरः, अभूत्, इति भ्रुवं निश्चितम् । अतएव तदनुभवादिदानीमौहृदयवेदनानुभव इति भावः ।
प्राच्यस्तु पञ्चम इति शरविशेषणमपि व्याचक्षते ।

अत्र भ्रुवशब्दोत्पत्तं जावाचकत्वात् वाच्या जात्युत्पत्तेरालङ्कारः आधारभूतस्य स्मरशरीरस्याभावेऽपि आधेयस्य
तत्स्वरस्य सत्त्वादिशेषनामान्तरायानयोरङ्गाभिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वेदमूर्ति च रीतिः ।

“पवी रोप इषुर्द्वयोः” इत्यमरीकः इषुशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ॥८४॥

वाङ्माला—कामदेव ! त्वमि मशानेवनेषां प्रति ये वागं सङ्गानं करिग्राहिले, मेहे
वागेर सहितहे त्वमि धक् करिग्रा तन्म इहेषां गिग्राहिले; किञ्च एथन कोकिलेन पञ्चम
अवहे, शरीरशोन डोमार मेहे वागं इहेषां, इहेषां निष्ठय ॥७८॥

अन्वयः—(३) स्मर ! भगवतः अपि सः भवहृदयममः सहूरितः विफलौकतः । ननु सुरक्षिताय
हुतात्मतनुः (त्वं) तत्त्वणं दिवि पुनः जनुः आपिथ ॥८५॥

स्मरति । हे स्मर ! भगवतो माहात्म्याशालिनः शिवस्यापि, स प्रसिद्धः, भवहृदयममः तव दाहकरणायासः,
मम दुरितैः पापैः, विफलौकतः । कथं विफलौकत इत्याहु—ननु हे स्मर ! सुराणां देवानां क्षिताय शिव-
सुतीत्पादनरूपमङ्गलार्थम्, हुतात्मना आत्मनस्तनुः शरीरं यत्न स तादृशस्त्वम्, तत्त्वणं दहनचण एव दिवि
स्वर्गे, पुनर्जन्मम्, आपिथ प्राप्तवानसि । तवास्त्यतिरेवाद्याकं सङ्गलाय, किन्त्वन्तर्पापैस्त्वं पुनर्जातः,
तुङ्गामङ्गलमपि जातमिति भावः ।

अत्र पुनर्जातं प्रति पराईवाक्यार्थस्य हेतुत्वादिकं काव्यलिङ्गम्, पुनर्जन्मलाभं प्रति सुरक्षिताय हुतात्मतनुरिति
पदयोरर्थो हेतुरिति द्वितीयं काव्यलिङ्गम्, पुनर्जन्मासम्बन्धेऽपि तत्त्वण्वाभिधानादतिशयोक्तिरित्ये तेषामङ्गि-
भावेन सङ्करः । सोऽपि च द्वितीयाईगतच्छेकानुप्रासश्चतुःपदाभ्यां सन्दृश्यते । प्रसादी गुणः, वेदमूर्ति च
रीतिः ।

“जनुर्जनजन्मनि” इत्यमरः । आपिथिति आपघातोः परीक्षायास्तुलि रूपम् ॥८५॥

वाङ्माला—कामदेव ! मशानेवनेषां प्रति ये डोमारके मध करार मेहे पत्रिलम् करिग्रा-

বিরহিণী বিমুগ্ধস্য বিধূদয়ে গমনদিক্ পবনঃ স ন দক্ষিণঃ ।

সুমনসো নময়কটনৌ ধনুঃ তব তু বাহুরসৌ যদি দক্ষিণঃ ॥৮৬॥

কিসু ভবন্তসুমাপতিরেককং মদসুদাম্বময়োগিজনান্তকম্ ।

যতজয়ন্তত এব ন গৌযতে স ভগবান্ মদনাম্বক-মৃত্যুজিত্ ॥৮৭॥

ছিতেন; তাহাও আমার পাগেই বার্থ কারয়া দিয়াছে । কেন না, তুমি দেবগণের
হিতের কথা দেখত্যাগ করিয়া, সেই সময়েরে পুনরায় স্বর্গে উন্নত করিয়াছিলে ॥৮৬॥

অর্থঃ—বিধূদয়ে বিমুগ্ধস্য বিরহিণঃ সঃ গমনদিক্ পবনঃ ন দক্ষিণঃ । সুমনসঃ ধনুঃ ষটনী
নময়ন্ত তব অসৌ বাহুঃ যদি তু দক্ষিণঃ (ভবতি) ॥৮৬॥

বিরহিণী ইতি । বিধূদয়েত্যদয়ে সতি, বিমুগ্ধস্য উদ্বীপকতদ্বর্গাশ্রয়িতয়া তত্কাদিব বিধুতঃ পরা-
কুখীভূতস্য, বিরহিণী জনস্য সত্বন্ত্যে, স প্রসিদ্ধঃ, গমনস্য যস্য দিক্ দক্ষিণদিক্ তস্যঃ পবনী বায়ুঃ
মলয়ানিলস্যর্থঃ, ন দক্ষিণী ন দক্ষিণদিক্ ইতি বিরোধঃ, তস্মৈ জনকত্বানুকূল ইতি তৎসমাধানম্ । অথ
চ পূর্ব্বস্যাদিশি চন্দ্রদয়ে সতি, তদ্বিসৃগ্বীভূতী জনঃ পশুমাভিমুগ্ধ এব ভবতি ; তথাৎ চ দক্ষিণপবনস্য
দক্ষিণী ন ভবতি, অপি তু বাস এবৈতি ব্যজ্যতে । নত্ব ব' কিং সর্ব্বত্রৈবতি চেত্তেন্যেছ সুমনস ইতি । সুমনসী
ধনুঃ পশুময়ঃ কাম্যুকম্, ষটনী অর্থঃ, নময়ন্ত আকর্ষণে ন নীকৃত্বান্, তব অসৌ বাহুঃ, যদি তু দক্ষিণী
ভবতি ; তদেব গমনদিক্ পবনী ন দক্ষিণঃ, অন্যত্র তু নৈব' রীতিরিত্যর্থঃ । তথা চ ধনুর্হারা ছি প্রায়েণ
দক্ষিণক্কে নৈব ধনুর্মময়মি । এবম্ ত্বং যদি বিরহিণীমুদ্রিষ্য দক্ষিণক্কে ন ধনুর্মময়সি, তদেব গমনদিক্-
পবনস্য উক্ত জনকতয়া দুঃখকরত্বান্ অনুকূল্যাকর্কো দক্ষিণী ন ভবতি ; স' যোগিনস্তু ভবত্যেবেতি ভাবঃ ।

অর্থোক্তরীত্যা বিরীধানা তৎসমাধানাচ্চ বিরীধানাশীলস্বভাবঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী' চ রীতিঃ ।

“ষটনিধ'নুবঃ কীটিঃ” ইতি বচনঃ ॥৮৬॥

বাক্যার্থঃ—চন্দ্রের উদয় হইলে, বিরহী লোক তাঁহার প্রতি পরাশ্রয় হয় ; তখন
সেই বিরহী লোকের পক্ষে প্রসিদ্ধ ময় বায়ু দক্ষিণ (অশুক) হয় না । কিন্তু, তোমার
দক্ষিণ হস্ত যদি তখন পুষ্পময় ধনু আকর্ষণ করিতে থাকে, (তাঁহা হইলেই ত্রৈ নিঃস
জানিবে) ॥৮৬॥

অর্থঃ—(হে কাম !) সমাপতিঃ মদসুদা অম্বম্ অযোগিজনান্তকম্ এককং ভবন্ত' যত্ অজয়ন্ত,
ততঃ এব সঃ ভগবান্ মদনাম্বকমৃত্যুজিত্ ন গৌযতে কিসু ? ॥৮৭॥

কিসু ইতি । হে কাম ! সমাপতিঃ শিবঃ, মদসুদা মনস্তা নিবন্তনদ্বর্ষণে, অম্ব' মূদম্, অযোগিজনাং
বিরহিলীকানাম্ অন্তকং বিনাশকম্, এককম্ একমেব, ভবন্ত' ত্বাম্, যত্ অজয়ন্ত ততীয়নয়নতঃস্রা জিতবান্ ;
তত এব কারণাত্ স ভগবান্ সমাপতিঃ, মদনাম্বকমৃত্যুজিত্ মদনজিত্ অম্বকজিত্ মৃত্যুজিত্, ন গৌযতে কিসু ?
লোকীর্ন' কথ্যতে কিসু ? অপি তু গৌযত এবৈত্যর্থঃ । তথা চ মদনস্য তব অম্বকস্যাসুরস্য মৃত্যুর্মমস্য' চেতি
'তয়াশামিব জয়েন ক্রমান্ স ভগবান্ মদনজিত্ অম্বকজিত্ অমৃত্যুজিত্ ইতি নামময়' ন লম্ববান্, কিসু এক-
'জিত্তেব তথি মদনত্বাম্বকত্বমৃত্যুত্বপদার্থতয়যোগাত্ একস্বৈব তব জয়েন তাদৃশ' নামময়' লম্ববান্ । তেন্ চ
লম্বতীবদুর্ভ'র্গো দুঃখদর্শ' ইতি ভাবঃ ।

অথ মদাদীনাং মদনাদিভিঃ সঙ্ঘ মন্দৈঃ স্যমেদাধ্যবসাদিকা অতিশয়োক্তিঃ তাদৃশকার্যেণ তাদৃশমানাসম্বন্ধে-
'ঽপি তৎসম্বন্ধাভিধানাদপরা অতিশয়োক্তিঃ, নৈ আধা'পন্যুত্থাপিতে ইতি তাহানন্তরভাষেণ স্বভাবঃ । প্রসাদী
গুণঃ, বৈদর্ভী' চ রীতিঃ ॥৮৭॥

ত্বমিহ কৌঃপি পরাপক্কতৌ ক্ততা ন দৃশ্যে ন চ মন্যথ ! যশ্চবে ।
 স্বমদহৌ দহনাত্মজ্ঞতাঙ্গনা জ্বলয়িতুং পরিরম্য জগন্তি যঃ ॥১৮৮॥
 ত্বমুচিতং নয়নাশ্চিৎ শিশুনা ভুজন-শান্তিক-সীম-হবিঃ-কৃতঃ ।
 তব বয়স্যমপাস্য মধুং মধুং হতবতা হরিণা বত কিং কৃতম্ ॥১৮৯॥

বাক্সালা—কামদেব ! তুমি মত্তভাব আনন্দে অহু এবং বরহৌদিগের সম ; হুতরাং
 মহাদেব একমাত্র তোমাকেই যে জয় করিয়াছিলেন, তাহাওই লোকের তাঁহাকে মননক্রি,
 অহুকক্রি এবং যত্নক্রি বর্জিত কর্তন করে না কি ? ১৮৭।

অন্বয়ঃ—(হে মন্যথ ! ত্বম্ ইব কঃ অপি পরাপক্কতৌ ক্ততৌ ন দৃশ্যে ন যশ্চবে চ । যঃ (ত্বং)
 জ্বলতা আঙ্গনা পরিরম্য জগন্তি জ্বলয়িতুং দহনাত্ম স্বম্ অদহঃ ॥১৮৮॥

ত্বমিতি । হে মন্যথ । ত্বমিহ কৌঃপি জন., পরোমপক্কতৌ অপকারকরণবিষয়ে, ক্ততৌ নিপুণঃ, ন দৃশ্যে
 নান্যামিহুৎ, ন যশ্চবে চ নান্যামিঃ স্তুতঃ । কথমিতদিত্যহ—যস্মন্, জ্বলতা অগ্নিজন্যাবতা, আঙ্গনা
 স্বরূপে, পরিরম্য জগন্তি বলিষ্ঠা, জগন্তি তৌশি ভুজনানি, জ্বলয়িতুং স্বাকুলপ্রজ্বালয়ঃ সম্ভারজন দগ্ধম্,
 দহনাত্ম হরনয়নাগ্নি প্রাপ্য, স্বমাঙ্গানম্, অদহঃ দগ্ধবানসি । যঃ যন্তুনাঙ্গনাগ্নিনাপি পরাপকারং করোতি, স তব
 ক্ততৌ এবৈত ভাবঃ ।

অনু পূর্বাঙ্ক প্রতিপরাঙ্ক বাক্যার্থস্য উনুলাত্ বাক্যার্থ উনুক কাব্যলিঙ্গম্, জগন্তি জ্বলয়িতুং স্বদহনা-
 সম্বন্ধে পি তত্সম্বন্ধান্বিতানাতিশয়োক্তিঃ, উকানুপ্রাসসংল্যে তেণাং সংঘটিতঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভ্যং চ রীতিঃ ।

দহনাদিতি “যদীঃধকরণকর্মণোরপ্রয়োগিণঃ” ইতি পঞ্চমী ॥১৮৮॥

বাক্সালা—কামদেব ! পত্রের অপকার করিবার পক্ষে নিপুণ, তোমার মত্ত কোন্
 লোককেই আমরা দেখি নাই, বা শুনিও নাই । কারণ, যে তুমি, জগন্ত নিম্ন দেহ দ্বারা
 আলিঙ্গন করিয়া, জিহ্বায় দগ্ধ করিবার অগ্নি লোক দগ্ধ করিয়াছ ১৮৮॥

অন্বয়ঃ—(হে কাম !) শিশুনা নয়নাশ্চিৎ ত্বম্ উচিতং ভুজন-শান্তিক-সীম-হবিঃ কৃতঃ । (কিন্তু)
 হরিণা তব বয়স্যং মধুং অপাস্য মধুং হতবতা (সত্য) কিং কৃতং বত ॥১৮৯॥

ত্বমিতি । হে কাম ! যঃ জগতা মজ্জলকরৌ মবতৌশি শিশুনা হৃদৈবসো ন, অতএব নয়নাশ্চিৎ নিজনয়না-
 গ্নিশিখায়াম্, ত্বম্, উচিতং যোগ্যম্, ভুজনানাং শান্তিঃ প্রয়োগনমস্যেতি ভুজনশান্তিকৌ যৌ সীমস্বত্ব হবিঃ-
 স্বরূপঃ, কৃতঃ প্রসিদ্ধাৎ বিহিতঃ । মহাসারীপ্রভৃত্যুত্পাতশাস্ত্রার্থসীম যথা হুতাदিকং হবিঃ ক্রিয়তে, তেন আত্মী
 উত্পাতৌ নিবর্ততে ; তথা জগত্সমাপশাস্ত্রার্থসীম শিবেন ত্বং হবিঃস্বরূপঃ কৃতঃ, তেন চ তত্সমাপশাস্ত্রা
 জগতাং রচা সম্ভবতি শিবৌ জগত্জ্বলকরত্বাৎ শিশুনা ইতি ভাবঃ । কিন্তু হরিণা বিপুলতা, তব বয়স্যং বর্জক-
 ত্বাৎ সম্ভায়ম্, মধুং বসন্তম্, অপাস্য বিজায়, মধুং মধুনাশকং দৈত্যম্, হতবতা সত্য, কিং কৃতং জগতাং ক
 উপকারঃ কৃতঃ ; অপি তু কিমপি নেতব্যং । বত ছিদ্বে । যদি তু হরিবৎসলমনার্যযিত্ব, তদা বিরহিজন-
 সমাপশাস্ত্রা জগতামুপকারীঃ প্রবিষ্যদেব ; কিন্তু মধুদৈত্যনাশনে তাহাও নাপকারঃ কথিত্যত ইতি ভাবঃ ।

অনু ইতিঃ শিশুরাধিক্যবর্ণনাত্ ব্যতিরেকঃ, নিরঙ্কং কেবলরূপকং উকানুপ্রাসসংল্যে তেণাং সংঘটিতঃ । প্রসাদী
 গুণঃ, বৈদর্ভ্যং চ রীতিঃ ॥১৮৯॥

বাক্সালা—কামদেব ! জিহ্বাভ্রবনের শান্তির অগ্নি হোম করতে প্রবৃত্ত হইয়া, মহাদেব
 তাঁহার নয়নাগ্নি ত তোমাকে উপযুক্ত হবিই করিয়াছেন । কিন্তু বিষ্ণু, তোমার মধু

इति, कियद्दसैव भृशं प्रियाधर-पिपासु तदानममाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदन-शोषण-वाण-हतेरिव ॥१००॥

प्रियसखीनिवहेन सहाय सा व्यरचयद्गिरमर्षिसमखया ।

हृदयमर्षणि मन्त्रयन्त्रायकः क्षततमा बहुभाषितुमक्षमा ॥१०१॥

अक्ररुणादव सुगमरादसुन् सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

असर्वेष्वममाद्य विरोधिनः कथमरौन् सखि ! रक्षितुमाद्य माम् ॥१०२॥

বসন্তকে পরিত্যাগ কারিয়া, হায়! মধুনা মক দৈত্যকে বধ কারিয়া, জগতের কি করিয়া-
ছেন '৯৯।

श्रीत्वयः—मिथ्याधरपिपासु तन् तदाननम् इति कियदवस्था एव अमिथ्याबाग्-ज्वलन्मदन-श्रीशब्द-व-वृत्तेः इव आशु भक्ष्यं पांशुलम् अजनि ॥१००॥

इतीति । प्रियस्य नलस्य अधरपिपासु भीक्षुष्वनाभिलाषि तत् सुन्दरतया प्रसिद्धम्, तस्या दमयन्त्या 'आनन' मुखं कर्त्तुं, इति पूर्वोक्तप्रकाशेण, कियच्चखैव स्वल्पवाक्यं नैव, अप्रियया निन्दाबोधनादमीतिजनिकया वाचा दमयन्त्या वाक्येन स्वल्पज्ञा तां प्रत्येव क्रीधेन उर्ध्वं गतिं भवन्थी मदनः कामस्तस्य यः शीघ्रवाणस्तस्य इतेरा-
घातादिव, आशु शीघ्रम्, अश्वमत्यन्तम्, पांशुलं धूलौमत् शुक्लमित्यर्थः, अजनि जातम् । मुखस्य शुक्लतया का-
मस्तं वक्तुं नाशकदिति निष्कर्षः ।

अत्र हेतुप्रमाणकारः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, बँदभी च रीतिः ॥१०॥

বাঙ্গালা—নগের মুখচূষনাভিলাষী দময়ন্তীর সেই মুখখানি, এটুকু কিছু বাক্য বলিয়াই সমস্ত অভ্যাস শুক হইয়া পড়িল; তাহাতে বেঁধ হইল যে, অশ্রিয় বাক্য শুনিয়া ক্রোধে জ্বলিত কাঃদেবের শোষণবাণের আঘাতেই যেন তাহার মুখখানি শুক হইয়াছিল ॥১০০॥

अन्वयः—अथ मन्त्रसायकैः हृदयमर्चयित्वा ततस्तदा बहु भाषितुम् अचमा सा प्रियसखीनिबद्धेन सह
 अर्चुं समस्यया गिरं स्मरन्त्यतः ॥१०१॥

प्रियेति । अथ मुख्यस्य शुक्लीभवानन्तरम् मन्मथसायकैः कामवाणीः हृदयमेव सर्वम् प्रधानस्थानं तस्मिन्
अतस्तमा अतिशयेन चमा अतएव बहु प्रचुरम् भाषितुमक्षमा सा दमयन्ती प्रियसखीणां खरहस्यवेदिनीनां श्लिग्धवय-
स्यानां निवर्द्धनं समुद्दिनं सह अहस्यसखीभिरुक्तस्य प्रथमाहस्यसमस्यया प्रत्युत्तरात्मकं द्वितीयाहस्यपूरणं गिरं
कश्चिन् वाक्यं प्रबन्धम् व्यरचयत् विरचितवती ।

अथ बहुभाषणसमत्वं प्रति मन्वयभाष्यकः । अततमेतत् पदव्ययार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अर्थ-
समख्यया गिरी विरचनं प्रति च बहु भाषितुमशक्नोति पदव्ययार्थो हेतुरित्यपरं तथैव काव्यलिङ्गमित्यन्यनीर्मिषः
सापेक्षत्वात् सङ्करः । द्वितीयाहं प्राक् पठित्वा समाप्तपुनरागतादीषः परिहृत्यः । प्रसादो गुणः वेदमो च
रिति ।

“समस्या एकदेशस्य पूरणम्” इति साक्षः ।

समस्येति स 'पूर्वादस्यते: "समजास" - इत्यादिना स्त्रियां कथप् ॥१०१॥

বাসীলা—তাহার পর, জনগণের মধ্যস্থানে কামবাণের আঘাতে দময়ন্তী অত্যন্ত বিদীর্ণ হইয়াছিলেন; তাই তিনি বহুতর কথা বলিতে না পারিয়া, প্রিয়সখীগণের সহিত অধঃস্থিত হইয়া কৃতক গুলি কথা বলিলেন। ১০১।

হিতগিরং ন শৃণোষি কিমাশ্বে । প্রসমমপ্যব জীবিতমাত্মনঃ ।

সখি ! হিতা যদি মে ভবসৌহৃদ্যো মদরিমিচ্ছসি কিং (১) সম জীবিতম্ ॥১০৩॥
অমৃতদীপিতিরেব বিদম্ভজি ! ভজসি তাপমসুখ কিমশুভিঃ ।

যদি ভবান্তি সূতাঃ সখি ! চন্দ্রিকাঃ শব্দভূতঃ স্য তদা পরিতপ্যতে ॥১০৪॥

অন্বয়ঃ—[ই] দময়ন্নি ! ত্বম্ আপদি সঙ্কজয়া আত্মনঃ ধীরতয়া অকরুণাত্ মনশ্রাত্ অসন্
অব । [ই] সখি ! অয অসবঃ এব সম বিরোধিনঃ কথম্ অরীন্ রচিতুং সাম্ আত্ম ॥১০২॥

অইসমস্যয়া গিরী বিরচনমিব দর্শয়তি অকরুণাদিতি । ই দময়ন্নি ! ত্বম্, আপদি অস্যা বিপদি,
সঙ্কজয়া স্খাভাবিক্যা, আত্মনো ধীরতয়া ধৈর্য্যেণ, অকরুণাত্ নির্হৃয়াত্, মনশ্রাত্ পুণ্যবাণাত্ কামাত্, অসন্
আত্মনঃ প্রাণাত্, অব রশ । ইতি সখীবচনম্ । দময়ন্তীবচনত্বাচ্ অসব ইতি । এবমন্বতাপি চৈয়ম্ ।
ই সখি ! অয ইদানীম্, অসব প্রাণা এব, সম বিরোধিন অরয়ঃ, দুঃখানুভবপ্রধানমাধনত্বাদিতি ভাবঃ ।
অতএব কথম্ অরীন্ তানিব শব্দে, রচিতুং সাম্, আত্ম ব্রবীষি উপদিষ্টসৌম্যঃ । লীকি বস্তুনামিব রচন্যস্য,
শব্দবাণাত্ ভবনস্য নিয়মাত্ যুগ্মাকময়মুপদেশো ন শ্রীয়াণিতি ভাবঃ । এতেন প্রাণত্যাগীচ্ছা ব্যজ্যতে ।

অব রচন্যোপদেশস্য অন্ব্যাত্ম্যং প্রতি বিরোধিপদস্যার্থো হনুরিতি পটার্যহনুকং কান্মলিঙ্গমলঙ্কারঃ । প্রসাদী
গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ ।

আর্থ্যেতি বৃথাত্তোঃ পক্ষম্যা সম্যমপুৰ্ব্বকবচনে নিপাতঃ ॥১০২॥

বাঙ্গালী—দময়ন্ত ! এই বণতে নিজের আভাবিক ধৈর্য্য ব্যাধি, নির্দয় কামদেব
হইতে প্রাণ রক্ষা কর । সখি ! এখন প্রাণই আমার শত্রু ; হুতরাং তুমি শত্রুকে রাধি-
বার জন্য আমাকে বলিতেছ কেন ? ॥১০২॥

অন্বয়ঃ—[ই] আশ্বে ! [ত্ব] হিতগিরং কিং ন শৃণোষি ? প্রসমম্ অপি আত্মনঃ জীবিতম্
অব । [ই] সখি ! [ত্ব] যদি ইষ্টশী মে হিতা ভবসি, [তর্হি] মদরিং সম জীবিতং কিম্ ইচ্ছসি ॥১০৩॥

হিতৈতি । ই আশ্বে ! অম্লভবনবগ্নৌ । হিতগিরং হিতকরবাক্যঃ কিং ন শৃণোষি । তচ্চুৎপত্ত-
মবগ্নমুচিতমিতি ভাবঃ । কাশী হিতগীরিত্যাচ্—প্রসমমপি বলাদপি, আত্মনো জীবিতং জীবনম্, অব রশ ।
ই সখি ! ত্বং যদি ইষ্টশী, মে সম, হিতা হিতৈষিণী ভবসি, তর্হি সম অরিং শব্দভূতম্, সম জীবিতং
জীবনম্, কিম্ ইচ্ছসি রচিতুমিতি শ্রবঃ । এতেনাপি জীবনত্যাগীচ্ছা ব্যজ্যতে । অরিঃ অগ্নৌচ্ছীর্জিতৈষিত্বাৎ অ-
বত্ ত্বং মে অহিতৈষিণী বৈতি ভাবঃ ।

অব সখ্যা গিরী বিশেষতয়া উপলক্ষ্যস্য হিতশব্দস্য দময়ন্ত্যা সখীজনবিশেষত্বৌ যৌজনাৎ স্ত্রীবক্তৃজিহ্বা-
লঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ ।

“বিশেষ্যৌ বিশেষ্যাকৌ বচনে স্থিত আশ্ববঃ” ইত্যমরঃ ॥১০২॥

বাঙ্গালী—দময়ন্ত ! তুমি ত আমার বাক্য অল্পসারেই চলিয়া থাক ; তবে
এই হিতবাক্য শুনিতেছ না কেন ? বস্তুর্ব্রহ্ম নিজের জীবন রক্ষা কর । সখি ! তুমি
কহি আমার এই রকমই হিতে বণি হইব থাক, তবে আমারই শত্রু আমার জীবনকে
রাখিতে চচ্ছা করিতেছ কেন ? ১০৩॥

ब्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकाम् अयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।

ज्वलयति स्फुटमातपसुसुरैः अनुभवं वचसा सखि ! सुम्यसि ॥१०५॥

अयि शपे हृदयाय तवैव तत् यदि विधोर्न रुचे रसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि ! दृश्यते एव यत् ज्वलयति त्वचमुज्जलयत्यसून् ॥१०६॥

अन्वयः—हे विदर्भजे ! एषः अस्तदीधितिः (वर्तते) ; असुख्यं च ग्रभिः किं तापं भजसि ।

हे सखि ! शशभतः चन्द्रिकाः यदि स्रताः भवन्ति, तदा क्व परितप्यते ॥१०४॥

अस्ततेति । हे विदर्भजे ! विदर्भराजमन्दिनि ! एष दृश्यमानः, अस्तदीधितिः शीतांशुः शुक्लपञ्चत्वात् अनटकिरणस्य चन्द्री वर्तते । तत् असुख्यं च ग्रभिः किरणैः, किं कथम्, तापं भजसि । हे सखि ! शशभतचन्द्रस्य, चन्द्रिकाः किरणाः, यदि स्रताः कृष्णपञ्चतया ईश्वरेच्छया वा गटाः, भवन्ति ; तदा क्व कश्चिन् निर्मिषं कृत इत्यर्थः, परितप्यते मया, अपितु कुतोऽपि नेत्यर्थः । शशभती जीवितचन्द्रिकात्वादेव परितप्यत इति भावः ।

अथ सख्या सुधार्ये जलाय्ये वा प्रयुक्तस्य अस्तपदस्य दमयन्त्या अनटार्थे योजनान् श्लेषवृत्तीतिः, अस्तदीधितेस्तापोत्पत्तेर्विषमालङ्कारस्य, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०४॥

वाङ्माला—दमयन्ति ! ए, उ अमुताः उ चञ्च ; उचैव तूयि हे शर किङ्कणे गच्छाप अश्च-
उच किङ्कटे च केन ? गति ! चञ्चर किङ्कणं यदि मरिचं याहेत, उचैव आरं परिउत्थ हरेव
केन ॥१०४॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति ।) धृतिं ब्रज, अहेतुकां भीतिं त्यज ; अयम् अचण्डमरीचिः उद-
ञ्चति । (हे सखि ! आतपसुसुरैः स्फुटं ज्वलयति ; (त्वत्) वचसा अनुभवं सुम्यसि ॥१०५॥

व्रजति । हे दमयन्ति ! धृतिं धैर्यम्, ब्रज लभस्व, अहेतुकां सूर्यभमादेव अयथार्थकारणम्, भीतिं
अयम्, त्यज । तच्च कोऽयमुदतीत्याह—अयं दृश्यमानः, अचण्डमरीचिरतीक्ष्णदीधितिसम्पन्नः, उदञ्चति उदेति ।
हे सखि ! आतपसौष्ण्यकिरणेषु एव सूर्योऽस्तुषाप्रयस्यैः, स्फुटं स्पष्टम्, ज्वलयति समाङ्गि दहति ; किन्तु त्वं
वचसा अयमित्यादिवाक्येन, अनुभवं मम प्रत्यक्षम्, सुम्यसि उच्छिन्नत्सि । अहर्मेनं सन्तापितशयजनकत्वात्
सूर्यतयैव प्रत्यक्षीकरीमि ; त्वत् अयमित्यादिवाक्यमात्रेण तत् प्रत्यक्षमुच्छिन्नत्मीति महदाश्चर्यं निवेदयितुं
भावः ।

अत एवात्र चन्द्रे सूर्यभमादस्मान्मानलङ्कारं, धैर्यावलम्बनं भीतित्यागश्च प्रति द्वितीयपादवाक्यार्थं
हेतुरिति काव्यलिङ्गं निरङ्गं केवलरूपकञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सूर्योऽस्तुषवङ्गौ स्यान्मन्त्रार्थे रविवाजिनि” इति मेदिनी ॥१०५॥

वाङ्माला—दमयन्ति ! तूयं धैर्यं, अवगमनं कर एव अकारणं उच परिउत्थागं करं ।
केन नः, ए चञ्चै उदव पाहेउटेह । गति ! उचकिङ्कणरूपं तूवाग्निं वाऽरा आमारं अच नञ्च
किङ्कटेह ; किञ्च तूयि केवलं वाक् वाऽरा आमारं गेहै अत्ताकं गोपं किङ्कटेह ॥१०६॥

अन्वयः—अयि ! तत् तव एव हृदयाय शपे, यदि (त्वं) विधोः रुचेः गोचरः न अस्ति । (हे)
सखि ! रुचिफलं दृश्यते एव, यत् त्वचं ज्वलयति, अम् उज्जलयति ॥१०६॥

अधीति । अयि दमयन्ति ! तत् तदा, तवैव हृदयाय शपे हृदयं स्पष्टं शपयं करोमि ; यदि त्वं
विधीयन्तस्य रुचेः किरणस्य तेजसश्च, गोचरी विषयीभूता नास्ति । हे सखि ! रुचेः खोजः, फलं दृश्यते

विधुविरोधितियेऽभिधायिनीं ननु ! न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि ! किमर्थं गवेषणया गिरं किरति सेयमनर्थं मयीं मयि ॥१०७॥
हृदय एवं तवास्ति स वल्लभः तदपि किं दमयन्ति ! विधौदसि ।
हृदि परं न वडिः खलु वर्तते सखि ! यतस्तत एव विषयते ॥१०८॥

एव ; यदसौ वडिः, त्वचं मदीयं चर्यं, ज्वलयति सन्नापयति ; तथा अपन् मम प्राणान्, उल्ललयति तापा-
धिक्यं न सन्मुल्लयति । सामान्यतस्तस्य एव उल्लयस्य स्वस्वाभाविकतया त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेति भावः ।

अत्र चन्द्रकिरणार्थे मध्या प्रयुक्तस्य वचिपदस्य दमयन्त्या तेजोमाधये योजनात् शेषवक्त्रोक्तिरलङ्कारः 'वचिः
चर' इति ह्यनुपमसिन् सञ्ज्यते । तथा तदिति तदार्थे अभाषकमित्येव च कलदीवः ; स तु 'अयि शपे
हृदयाय तवैव भीः' इति पाठे न समाधेयः । न चैतत्पाठे तदापदाभावात् पुनश्च न पदतादीष इति वाच्यं
यदीत्यस्य परवाक्यगतत्वेन तदीत्यनपेक्षयात् । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

शपे इति "शपये शप" इति क्वादितादात्म्यनपदम् । हृदयार्थेति "आचक्रुः कस्याशपां शीसमानः" इति
सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ॥१०६॥

वाङ्माला—नमश्चि ! तवे तोमारइ रुदन्मर्ण करिण न पथ करिउ पारि, यदि
तुमि छेत्तर किरणेर मध्या ना थाक । मथि ! किरणेर रुन उ नेथिउछिहै ये, आमार
छर मथ करिउछे एवः प्राग उग्रूलन करिउछे ॥१०७॥

अन्वयः—ननु ! विधु-विरोधि-तिथिः अभिधायिनीं कोकिलां किं पुनः न इच्छसि ? । (हे) सखि !
अर्थ-गवेषणया किम्, सा इयं मयि अनर्थमयीं गिरं किरति ॥१०७॥

विधिः । ननु हि दमयन्ति ! विधौदस्य विरोधिण्या अदर्शनप्रयोजकत्वात् शब्दभुतायाः तिथेरमा-
वस्यायाः, अभिधायिनीं कुहन्दं न कथयिष्ये च आह्वानकारिणीमित्यर्थः, कोकिलां पक्षिणीं, किं पुनर्न इच्छसि ।
तथान्वे सा चेदाद्यस्य कुहन्देन अभावस्यामाह्वयेन, तेन च साप्यागच्छेत्, तदा चन्द्रस्यादर्शनेन तव दुःखनिवृत्ति-
र्भवेदिति भावः । हे सखि ! अर्थस्य त्वयिक्तपदस्य विषयस्य, गवेषणया कोकिलागमनकामना द्वारा अन्वेषणेन,
किं फलम् अपि तु किमपि नित्यं । कुत इत्याह—सा इयं कोकिला, मयि मविषये, अनर्थमयीम् अनर्थ-
प्रचुराम् अत्यन्तानिष्टमित्यर्थः, गिरं कुहन्दान्तिकां वाचम्, किरति मिथिपति प्रसृतं ब्रवीतीति तात्पर्यम् ।
तथा च कोकिलायाः कुहन्दो न खन्वभावस्याया अभिधायी तदिच्छया अनुस्मरितवान् । ततस्तु तेन अभावस्या
तु नागच्छेदिव, प्रसृतं तस्यास्तत्कुहन्दः प्रतर्ध्वं ममोक्तं जगज्जनेन दुःखं दुःखमेव दास्यतीति भावः ।

अतएवात्र आरम्भकल्यादनर्थसम्प्राप्त्यविषमालङ्कारः, अर्थगवेषणयाः फलभावः प्रति सेयमित्यादिवाक्यार्थस्य
हेतुत्वात् कान्वल्लिङ्गम्, तस्याप्यर्थोपपत्त्यापितमित्येवैवामहोक्तिर्भावेन सङ्करः ; सोऽपि च चतुर्थपादगतस्यैकानु-
पमसिन् सञ्ज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"सा हृदिन्दुः सिनीवाली सा नटेन्दुकला कुहः" इति "प्रशावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रं ननु" इति वामरः ।

गवेषयति "गवेष मार्गं" इति चौरादिकाद् गवेषधातोः "ईश्वर्यासि" इत्यादिना स्त्रियां युप्रत्ययः ॥१०७॥

वाङ्माला—नमश्चि ! कोकिला पक्षिणो 'कुह' नद द्वारा छेत्तर विरोधी अय-
व्युत्तिथिके डाकिश थाके ; अतएव तुमि सेहै कोकिलार आग्रयन आवार कामना
कर ना केन ? । मथि ! मे विषय अवेषण करार रुन कि ? केन ना, मे कोकिनि ।
आमार विषये अत्राह-मनिठे वाक्य उक्कारण करिदा थाके ॥१०७॥

ସ୍ମୃତି ହାରମଣି ମଦନୋଷଣା ହୃଦୟମପ୍ୟନଳାହୁତମସ୍ୟା ତେ ।

ସଖି ! ହତାଶ୍ଚିତ୍ତତା ଯଦି ହୃଦ୍ୟାପି ପ୍ରିୟତମଃ ସ ମମ ବ୍ୟବଧାପିତଃ ॥୧୦୯॥

ହୃଦୟଦୃଷ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତା ସା ମନସି ସ୍ମୃତ-ମନ୍ୟସ-ପାବକା ।

ଜ୍ଞାତା ସହତାମବଳାନ୍ତ-ସାବ-ଚ୍ଛିଦାମ ଅନୁପପନ୍ନିମତୀମତିଦୁଃଖିତା ॥୧୧୦॥

ଅନ୍ୟାୟଃ—(୫) ଦମୟନ୍ତି ! ସଃ ତବ ବଲ୍ଲଭଃ ତବ ହୃଦୟେ ଏବ୍ୟାପିତଃ ; ତଦପି କିମ୍ ବିବିଦସି ? ।

(୬) ସଖି ! ଯତଃ ପରଂ ଗୁପ୍ତମିଦଂ ବର୍ଣ୍ଣନା, [କିମ୍] ବାଚ୍ୟଃ ନ ଶ୍ରେୟଃ ବର୍ଣ୍ଣନା ; ତତଃ ଏବ୍ୟାପିତଃ ॥୧୦୯॥

ହୃଦୟ ଇତି । ହେ ଦମୟନ୍ତି ! ସଃ ତବ ବଲ୍ଲଭଃ ଦୟିତା ମନଃ, ତବ ହୃଦୟେ ଏବାପିତଃ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତ୍ୟମାଣତ୍ବାଦିତି ଭାବଃ । କାକାଞ୍ଚିଶୂଳକନ୍ୟାସିନି ତବେତ୍ୟସ୍ତ୍ରୀଭୟନୈବାନ୍ୟାୟଃ । ତଦପି ତଥାପି, କିମ୍ ବିବିଦସି ତଦର୍ଥଂ ଦୁଃଖମନୁ-ଭବସି ? । ହେ ସଖି ! ଯତୀ ହୃତୀ, ପରଂ କେବଳମ୍, ଗୁପ୍ତମିଦଂ ବର୍ଣ୍ଣନା, କିମ୍ ବାଚ୍ୟଃ ଅଂପ୍ରକାଶିତଃ, ନ ଶ୍ରେୟଃ ବର୍ଣ୍ଣନା ; ତତଃ ଏବ୍ୟାପିତଃ, ବିବିଦସି ମୟା ତଦର୍ଥଂ ଦୁଃଖମନୁଭୁଜତେ, ଚିନ୍ତାମୁଖ୍ୟସ୍ତେ ଲାଭାତ୍ ସ୍ପର୍ଶମୁକ୍ତାଦିକ୍ଷଣାଭା-ଦିତ୍ୟାଶୟଃ ।

ଅଥ ମୟା 'ଶୁଭଃ ପାଞ୍ଚମଃ ପଞ୍ଚ' ଇତ୍ୟାଦିବନ୍ତୁ ହୃଦୟେ ପଞ୍ଚମଃ ପଞ୍ଚମଃ ସ୍ବୟଂଗନ୍ଧବନ୍ଧୁ-ପନାଥଂ ପ୍ରୟୁକ୍ତସ୍ୟ ଦମୟନ୍ତ୍ୟା 'ପାଞ୍ଚ' ଏବ୍ୟାପିତଃ' ଇତ୍ୟାଦିବନ୍ତୁ ହୃଦୟଂଗନ୍ଧବନ୍ଧୁ-ପନାଥଂ ଧ୍ୟାନାତ୍ ଶ୍ରବଣକୌତୁହଳହାରଃ । ତଥା ତଦପୀତି ତଥାପିତ୍ୟର୍ଥସ୍ୟ ନ ବାଚକମିତ୍ୟବାଚକତ୍ବଦୋଷଃ ; ସ ଚ 'କିମ୍ ତଥାପି ବିବିଦସି ଭୌମଜି !' ଇତି ପାଠେ ନ ସମା-ଧ୍ୟେୟଃ । ପୂର୍ବଶାସିତଃ, ମୁକ୍ତାଦି ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ଗୀତିଃ ॥୧୦୯॥

ବାଞ୍ଛାମା—ନୟନଃ ! ତୋହାର ମେ ଶ୍ରୀହୃଦୟେ, ତୋହାର ହୃଦୟେ ରହିବାକୁ ନାହିଁ ; ତୁମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭେ କରୁଛନ୍ତି କେନ ? । ଶାନ୍ତି ! ଯେ ହେତୁ, ତୁମ୍ଭେ କେବଳ ହୃଦୟେ ରହିବାକୁ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବାଞ୍ଛାମା ନାହିଁ ; ତେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭେ କରୁଛନ୍ତି ॥୧୦୯॥

ଅନ୍ୟାୟଃ—(୫) ଦମୟନ୍ତି !) ମଦନୋଷଣା ହାରମଣି ସ୍ମୃତି (ସତି) ଅସ୍ୟ ନେ ହୃଦୟମ୍ ଅପି ଅନଳହୃ-ତମ୍ । (୬) ସଖି ! ଯଦି ସଃ ମମ ପ୍ରିୟ ମଃ ଗୁପ୍ତମିଦଂ ବର୍ଣ୍ଣନା, ତତା ହତା ଶାନ୍ତି ॥୧୦୯॥

ସ୍ମୃତିତି । ହେ ଦମୟନ୍ତି ! ମଦନୋଷଣା କାମଜନିତତାପେନ, ହାରମଣି ହାରସ୍ୟ ମଧ୍ୟରାଜେ ସ୍ମୃତି ବିଦ୍ୟା-ଭାଗେ ମତି, ହାରମଣିରାଜେ ବିଦ୍ୟାତ୍ୟା ତସ୍ୟ ଅନ୍ୟବହାର୍ଥ୍ୟା ଶ୍ରୀତ୍ୟାୟଃ ; ଅସ୍ୟ ନେ ତବ ହୃଦୟମପି ଅନ୍ୟବହାର୍ଥ୍ୟା କା କଥା ବଳାନ୍ତମପି, ଅନଳହୃତମ୍ ଅଭ୍ୟୁପାତଂ ବର୍ଣ୍ଣନା ଇତି ଶିଷ୍ୟଃ । ଏତଦ୍ଭାବୀବଦୁଃଖାସିତି ଭାବଃ । ପଞ୍ଚମାଦି-ତୁ ହୃଦୟଂ ମନଃ, ନ ବିଦ୍ୟନେ ନନୀ ଯାକିନ୍ତୁ ନ୍ନ ଅନଳ ନଳରହିତମ୍, ଜ୍ଞାତଂ ବିଧିନିତି ଶିଷ୍ୟଃ । ହେ ସଖି ! ଯଦି ସଃ ମମ ପ୍ରିୟତମଃ ମନଃ ଗୁପ୍ତମିଦଂ ବର୍ଣ୍ଣନା, ତଦପି ଅପି ନୟନାଦି କା କଥା ମମମି ଅପି, ଅବଧାପିତଃ ବିଧିନା ଅପସାୟଂ ବ୍ୟବହିତଜ୍ଞତଃ ; ତତା ହତା ତେନିବ ବିଧିନା ନାଜିତା ଅପି, ସର୍ବତେବ ଅଭୈତସ୍ୟାଭାବାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ହାରମଣିଃ ସ୍ମୃତିଗାମସ୍ୟାସିତି ତତ୍ତ୍ବମନ୍ୟାୟଂ ଶିଷ୍ୟାନାଦିତ୍ୟାୟଃ, ମୟା ଅଭ୍ୟୁପାତାର୍ଥେ ପ୍ରୟୁକ୍ତସ୍ୟ ଅନଳହୃତପଦସ୍ୟ ଦମୟନ୍ତ୍ୟା ନଳରହିତଜ୍ଞତାର୍ଥେ ଧ୍ୟାନାତ୍ ଶ୍ରବଣକୌତୁହଳ, ଅନଳହୃତଜ୍ଞତାସିତି ସଂକ୍ଷେପଃ । ପୂର୍ବଶାସିତଃ, ମୁକ୍ତାଦି ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ଗୀତିଃ ।

“ତରସ୍ୟପି ଚ ହୃଦୟା ହୃଦୟଂ ମାନସିଅପି ଚ” ଇତି ଶିଳାକାଣ୍ଡଶିଷ୍ୟଃ ॥୧୦୯॥

ବାଞ୍ଛାମା—ନୟନଃ ! କାମଜନିତତାପେନ ହୃଦୟେ ରହିବାକୁ ନାହିଁ, ତୋହାର ହୃଦୟେ ରହିବାକୁ ନାହିଁ ; ତୁମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭେ କରୁଛନ୍ତି କେନ ? । ଶାନ୍ତି ! ଯଦି ବିଧିନା ଆମାର ମେ ଶ୍ରୀହୃଦୟେ ରହିବାକୁ ନାହିଁ, ତେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭେ କରୁଛନ୍ତି ॥୧୦୯॥

ଅନ୍ୟାୟଃ—ମନସି ସ୍ମୃତି-ମନ୍ୟସ-ପାବକା ସା ହୃଦୟଂ ଦୃଷ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତା ସା ମନସି ସ୍ମୃତ-ମନ୍ୟସ-ପାବକା । ଅତିଦୁଃଖିତା (ସା) ଅନୁପପନ୍ନିମତୀମ୍ ଅବଳାନ୍ତ-ସାବ-ଚ୍ଛିଦା ଜ୍ଞାତାମ୍ ॥୧୧୦॥

अधित कापि मुखे सखिलं सखी व्यधित कापि सरोजदलेः स्तनी ।

व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं व्यधित कापि हिमं सुतनोदनी ॥११॥

उपचचार चिरं सदुशीतलैः जलजनाल-मृणाल-जलादिभिः ।

प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमात् इयमवाप यथा लघु चेतनान् ॥१२॥

इदमिति । मनसि मूर्च्छितचन्द्रदर्शनदिना इति प्राप्तः मन्त्रयः काम एव पावकी वक्रियस्याः सा, सा हन-
यन्ती, इदं पूर्वोक्तवपुः उदीर्य उक्ता, तदैव “अनलकृतम्” इति सखीवाक्यस्य लक्षरतिज्ञातमित्यर्थसम्भा-
वनासमय एव, मुमुक्षुं हताशतया मूर्च्छिता बभूव । इत्यादिव कथं मूर्च्छेत्याह—अतिदुःखिता कामिन विर-
ह्य च सखाताम्यनुदुःखा सा दमयन्ती, अनुपपत्तिमतीम् अयुक्तिमतीमपि, अतिमात्रेणैव मनसि व्यरणीयताभिः
प्रतिपक्षकाभावेन नक्षस्यापि तथा सम्भवदिति भावः ; अवलम्बस्य जीवनामृदस्य एकमात्रजीवनरक्षणीपादस्य त्यर्थः
यो लवः चित्तामात्रेण भवति नलप्राप्तिकपो निजः तस्यापि च्छिदां लोपम्, क कृतः सहताम्, अपि तु हृत्तीति
नेत्यर्थः । अतएव हताशतया मुमुक्षेत्याशयः ।

अथ सामान्यविशेषभावाभावाच्चांतरव्यासः ; अपि तु मूर्च्छां प्रति परार्थवाक्यार्थस्य हेतुत्वान् बाह्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्, निरङ्गं केवलकपकम्, हेतानुप्रासयं त्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संवृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी
गुणः, वेदभी च रीतिः ।

तद्वित्तस्य बहुकार्यत्वात् कीति हेतावेव मन्त्रव्यमिति दिक् ॥११०॥

वाङ्माला—मने कामाद्यं वृक्ष पादपाद ममपक्षी एहेकप दलित उतनहे मूर्च्छित रहै-
नेन । कारण, त्विनि उताउतहे उतन अतिदुःख उत छिनेन ; उताउते उताउत जीवनेन
एकपक्ष अतनउतनेन लेन छिन्—मने मने नलेन आश्रित ; उताउत लोपिते अतनउत रहै-
नेन, मे लोपिते अतनउत त्विनि मृक्ष करिते पादितनेन केन ? ॥११०॥

अन्वयः—का अपि सखी सुतनी मुखे सखिलम् अधित ; का अपि सखी सरोजदलैः सुतनीः स्तनी
व्यधित ; का अपि सखी सुतनीः हृदि व्यजनानिलं व्यधित ; का अपि सखी सुतनीः तनी हिमं व्यधित ॥११॥

अधितेति । कापि सखी, सुतनीः शोभनशरीराया दमयन्त्याः, मुखे सखिलं जलम्, अधित स्थापितवती ;
मूर्च्छापनीदनायति भावः । अन्यथाव्यं वम् । कापि सखी, सरोजदलैः पद्मपत्रैः, सुतनीर्दमयन्त्याः, स्तनी,
व्यधित अपिहितवती आहतवतीति यावत् । कापि सखी, सुतनीः हृदि बधसि, व्यजनस्य तालवन्तस्य अनिलं
वायुम्, व्यधित विहितवती ; कापि च सखी, सुतनीः तनी देहे, हिमं त्वारम्, व्यधित अपिहितवती ।

अथ सुतनीस्तनाविति च्छे कानुप्रासीत्युच्चारः, प्रसादी गुणः, वेदभी च रीतिः ।

व्यधितेति “धावनल्लयोरपेक्षसर्गव्यादः” इत्यपेक्षकार्त्तव्यः ॥१११॥

वाङ्माला—कान मनी ममउत्तोर मुने जल जल ; कान मनी पक्षपाद उताउत
उतनुगल आवुत करिन् ; कान मनी उताउत वृक्ष पादपाद वाताम करिते लोपित एव
कान मनी उताउत अतीरे वृक्ष निरुत थारकल ॥१११॥

अन्वयः—सः प्रियसखीनिवहः जलज-मृणाल-जलादिभिः सदुशीतलैः (वस्तुभिः) तथा चिरम्
उपचचार, यथा इयं क्रमात् लघु चेतनान् अवाप ॥११२॥

उपेति । सः प्रियसखीनां निवहः समुहः, जलजस्य पद्म मालां सखासं जलस्य तदादिभिः मृदूनि च तादि
शीतलानि चेति तैः, चन्द्रादिभिर्वस्तुभिरित्यर्थः तथा चिरम् उपचचार गृह्यविधानम् ; यथा इयं दमयन्ती,
क्रमात् लघु, ग्रीवम्, चेतनां संज्ञाम्, अवाप प्राप्तवती ।

অথ কলি ! কলয় স্ফুটং স্ফুটং স্ফুটং পক্ষ্য চলে ! পরিভাষয় ।

অধর-কম্পনসুখয় মেনকে ! কিমপি জল্যপতি কল্যলতে ! শৃণু ॥১১৭॥

রচয় চারুমতে ! স্তনযৌহতি কলয় কেশিনি ! কৌশলমসংযতম্ ।

অবগৃহাষ তরঙ্গিণি ! নেত্রযোঃ জল-ভরাবিত শিশুবিরে গিরঃ ॥১১৮॥

অথ প্রথমপাদি স্ফুটং কানুপ্রাসঃ, মধুররচনাবশাঙ্গাধুর্য়ং গুণঃ, বৈদর্ভ্যে চ রীতিঃ ॥১১৭॥

বাক্যজ্ঞান—সেই প্রথমপাদি পদস্বরূপ নাম, যুগ্ম ও জনপ্রভৃতি কোমল ও শোভন বস্তু
যাৱা শোভকাল যাৱে সেৱা ভাবে শুভক্য করিল ; যাৱাৱে লক্ষ্যে ক্রমে শোভে সেই
মাতৃ করিগেন ॥১১৭॥

অনুব্যয়—অথ (ক) কলি ! (ইয়) স্ফুটং স্ফুটং স্ফুটং পক্ষ্য চলে ; (ক) কলি ! (অথ্যঃ) পক্ষ্য
পক্ষ্যপতি (ইতি) পরিভাষয় ; (ক) মেনকে ! (অথ্যঃ) অধরকম্পনম্ উভয় , (ক) কল্যলতে ! (ইয়) কিম
কিমপি জল্যপতি (ইতি) শৃণু ; (ক) চারুমতে ! (অথ্যঃ) স্তনযোঃ হতিং রচয় ; (ক) কেশিনি ! অসংযতম্
[অথ্যঃ] কৌশলম্ কলয় ; (ক) তরঙ্গিণি ! [অথ্যঃ] নেত্রযোঃ জলভরী অবগৃহাষ ; ইতি গিরঃ শিশুবিরে
[বচির্ভাষ্যকঃ] ॥১১৭—১১৮॥

অর্থতি । যুগ্মকম্ । কল্যাণীনি সস্ত্রীনাং নামানি । তেন তেন চ নামা সস্ত্রীভিরেব সম্যক্ সস্ত্রীধিতা
ইতি ভাষ্যম্ । অথ চ তদাপ্রাপ্যনামকম্ । ক কলি । ইয়ং উভয়তঃ, স্ফুটং স্ফুটম্, স্ফুটং স্ফুটং
ইতি কলয় আশীষয় । অতএব চৈতন্যং প্রাপ্তং ইতি ভাবঃ । অথ্যাব্যয়ম্ । ক কলি ! পক্ষ্য অথ্য নেত্রলীম,
অপতি স্পন্দনে, ইতি পরিভাষয় সর্বথা পক্ষ্য । ক মেনকে ! অথ্য অধরকম্পনম্ শৌভস্পন্দনম্, উভয় অবধারণ্য ।
ক কল্যলতে ! ইয়ং কিমপি জল্যপতি ত্রয়োত্তীতি শৃণু । কমাতিমাত্মৈতন্যাবস্থা ইত্যবধেয়ম্ ।

ক চারুমতে ! অথ্যঃ স্তনযোঃ হতিং বস্ত্রীনাংসারগণাদরণম্, রচয় কুরু । অথ্যঃ সম্যক্ চৈতন্যাবশাদস্থা
লক্ষ্যং ন জায়তে, অত্যাশ্রয় জায়ত এবতি ভাবঃ । ক কেশিনি ! অসংযতম্ অবজ্ঞম্, অথ্যঃ কৌশলম্ কৌশলপাশ্রম,
কলয় সংযময় । অথ্যঃ নেত্রাবাপিপাতেনাস্থা মহানুপদ্রবঃ স্যাদিত্যাশ্রয়ঃ । ক তরঙ্গিণি ! অথ্যঃ নেত্রযোঃ
জলভরী অবগৃহাষয়ম্, অবগৃহাষ সার্জয় , যেন কৈবল্যদর্শনং অথ্যঃ দৃষ্টকরমেব বসন্ত ইতি ভাবঃ ।
ইতি ইত্যং গিরী বাক্যানি শিশুবিরে বচির্ভাষ্যকঃ ইতি ভাবঃ ।

অথ প্রথমপাদি স্ফুটং কানুপ্রাসঃ ; দ্বিতীয়ে তু হৃদয়প্রাসঃ । অনর্থকমিত্যাদিপদানামনুপ্রাসপি বাক্য-
মূলকপ্রাসমাত্রম্ ন ন্যনুপদ্রবঃ । মধুররচনাবশাঙ্গাধুর্য়ং গুণঃ, বৈদর্ভ্যে চ রীতিঃ ।

“তদ্বন্দ্বৈ কৌশিকং কৌশলম্” ইত্যমরঃ ।

কেশিনাং সমূহ ইতি কৌশলম্ “যশ্চ প্রকীর্তিতঃ” ইতি যশ্ । “কলিঃ কামধেনুঃ” ইতি মঞ্জিনাথঃ ।
অতএব তৎকলিণাপি তর্ক্যে লোকহিত্যে কলয়তি ইত্যরিবার্থ্যে : প্রয়োগম্ ॥১১৭—১১৮॥

বাক্যজ্ঞান—তদনন্তর, কলি ! দেখ—দময়ন্তী স্পষ্টই শ্রম-প্রদান করিতেছে ; চল !
ইহার চোখের লোম চলিতেছে দেখ ; মেনকা ! ইহার গর্ভে কৈপিতেছে অশ্রু ভব কর ;
বল্লভতা ! দময়ন্তী কোন বিষয় বলিতেছে, শোন । চাক্ষুণ্ডি ! উহার শ্রম দুইটীকে
আবৃত্ত কর ; কেশিনী ! ইহার খোলা চুলগুলিকে বাঁধিয়া দাও এবং তরঙ্গিণি ! ইহার
নেত্রযুগল দুইটো যে দুইটা অশ্রুজলের দ্বারা পড়িতেছে, তাহা মুছিয়া দাও—এই জাতীয়
জ্ঞান পক্ষ্য বাক্যের লোকেও জনিত ॥১১৭—১১৮॥

कलकलः स तदालिङ्गनामनात् उदलसद्भिपुलस्वरिते रितिः ।

यमधिगम्य सुतालयमीयिवान् (१) धृतदरः (२) स विदम्भपुरन्दरः ॥११५॥

कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकाराख दोषा नृपं

ह्री मन्त्रिप्रवरस्य तुल्यमगदङ्कारस्य तावूचतुः ।

देवाकर्ण्य सुस्रुतेन चरकस्योक्ते न जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि जमः ॥११६॥

अन्वयः—तदा त्वरितेरितिः विपलः सः कलकलः आलिङ्गनामनात् उदलसत् ; यम् अधिगम्य धृत-

दरः [सन्] सः विदम्भपुरन्दरः सुतालयम् ईयिवान् ॥११५॥

कलकल इति । तदा त्वरितेरितिः 'कल' इत्यादिवचनामां श्रीमन्मन्त्रीकारणं ईतुमिः, विपुली निशालीकृतः, स कलकलः कोलाहलः, आलिङ्गनामां दमयन्त्याः सखीजनानाम् आनन्दान्मुखात् उदलसन् उदभूतः । यं कलकलम् अधिगम्य सुता, धृतदरः दमयन्त्याः किं जातमित्याश्रितातः सन्, स प्रसिद्धः, विदम्भपुरन्दरी विदम्भराजः, सुतस्याः कन्याया दमयन्त्या आलयं भवनम्, ईयिवान् आगतवान् ।

अत्र तृतीयचतुर्थपादयोश्चैकाग्रमासीदङ्कारः, प्रसादी गुणः, विदम्भो च रीतिः ॥११५॥

वाङ्माला—'कल' इत्यादि वाक्कुलि शीघ्रं शीघ्रं उच्चारणं करान् विधानं नेहै कोलाहलं नवीनगतं नृपं हृष्टं हृष्टं उदभूतं हृष्टं ; ये कोलाहलं कुलिशं आनन्दितं हृष्टं, नेहै विदम्भराजं कलान् भवने आगमनं करिष्ये ॥११६॥

अन्वयः—दीवाः यदधीकारात् कन्यान्तःपुरवाधनाय न [समशक्यं] ती मन्त्रिप्रवरस्य अगदङ्कारस्य ह्री उपं तुल्यम् ऊचतुः । [हृ] देव ! आकर्ण्य, सुस्रुतेन चरकस्य उक्ते न 'अखिलं' जाने ; अस्याः तापस्य दलने नलदं विना कः अपि नृ जमः स्यात् ॥११६॥

कथं ति । दीवा व्यभिचारादयो र गादयय, ययोर्मन्त्रिप्रवरगदङ्कारयोः अधीकारादाधिपत्यान् आधिपत्य-सत्त्वे न सर्वदा तत्त्वावधानकरणादित्यर्थः, कन्यान्तः पुरस्य वाधनाय उत्तुपीडनाय न समर्था बभूवुरिति शेषः । ती मन्त्रिप्रवरस्य प्रधानमन्त्री च, अगदङ्कारयुक्तसकथ, एती ह्री, नृपेण साङ्केतिकगताविति भावः ; नृपं राजानं भीमम्, तुल्यं समानम्, ऊचतुः उक्तवन्ती उभावैकमेव वाक्यमुक्तवन्नाविति तात्पर्यम् । किं तद्वाक्यमित्याह—हृ देव ! राजन् ! आकर्ण्य प्रष्टु, सुस्रुतेन सम्यगाकर्णितेन अवएव न श्रवणक्षमसम्भव इति भावः । चर एव चरकः अज्ञानार्थं कप्रत्ययात् गुणचर इत्यर्थः तस्य उक्ते न उक्ता, अखिलम् अस्य कन्यान्तःपुरस्य सर्वं हतानाम्, जाने अहमवयव्यामि । इति मन्त्रिप्रवरवचनम् । सुस्रुतेन सुस्रुताप्यवैद्यक्यस्याध्ययनेन, चरकस्य चरकनाम्नी र्थेयक्ययर्थेतुमुनेः उक्ते न वचनेन तदीयवचनज्ञानेन चेत्यर्थः अखिलं जाने । इत्यगदङ्कारवचनम् । किं जानीषी इत्याह—अस्या दमयन्त्याः तापस्य कामसन्नापस्य दलने उपशमने नलं राजानं ददाति दीव्यादिद्वारा पतित्वे न अप्रयतीति नलदः पुरुषविशेषः तं विना कोऽपि जनः जमः समर्थः न स्यात् । इति मन्त्रिप्रवरवचनम् । अस्यान्नापस्य अवरस्य दलने निवारणं नलदम् उद्गीरं विना कोऽपि पदार्थः चमी न स्यात् । अस्मिन् क्षेत्रे अवरस्य नलदस्य वीपयोगितादित्याश्रयः । इत्यगदङ्कारवचनम् । तेन सत्वरमेव नलदप्रयोजनमित्युपभयरी-वाभिप्रायः ।

अत्र इथीरपार्थवीः प्रकृतत्वात् पदञ्च वीऽङ्कारश्चतुर्थपादगतेन ह्यनुमासिन् संसृज्यते । तथा प्रथमपादे दीवा

তাভ্যামভূদ্যুগপদ্য্যভিধীয়মানং মদ্য্যপাক্ৰতি মিথঃ প্রতিঘাতমিব ।

শ্রীমে তু তস্য পপতুত্বপতেন কিঞ্চিৎ ভৈম্যামনিষ্টগত-শঙ্কিতযাকুলস্য ॥১৩॥

দ্রুত-বিগমিত-বিপ্রয়োগ-চিহ্নাম্ অপি তনয়াং নৃপতিঃ পদপ্রণম্যাম্ ।

অকলয়দসমাশুগাধিমজ্জাং ক্ষতিতি পরাগয়বৈটনা হি বিজ্ঞাঃ ॥১৪॥

ইত্যস্য ক্রিয়াপদাভাবাত্ স্বনৃপদতাदीषः, 'कल्याणः'प्रवाधने समशक्तम् दीषा न यद्वीचयात् वी मन्निप्रवरी भिषक्, 'च सट्ठ' तावत्तुः पार्थिवम्' इति पाठे नामी परिहार्यः । प्रसादी गुणः वैदभीं च रीतिः ।

“रीगङ्गायैगदङ्कारो भिषग् वैद्यो चिकित्सकः” इति “स्यादीरणं वीरतरं” सूक्तस्थोशी मन्त्रेयम् । ‘अभयं लक्ष्यं’ सेव्यम्” इत्यादि चामरः ।

अधीकारादिति “क्षस्य दीर्घता” इति क्वचिदधिकारादीर्घः । ‘अगटं करोतीति करोतः’ कर्मण्यधि “सत्यागदान्नां कारे” इति सकारागमः । द्वितीयपादे चकारव्यं प्रत्ये कप्रधान्यसूचनार्थम् ।

शादू'ल्लविक्रीडितं' इत्यम् ॥११६॥

বাঙ্গালী—যাঁরা গর্বিত। তত্বেবধান করিতে থাকায় দোষ সকল, কষ্টান্তঃপুরের উপ-
জব করিতে সমর্থ হইয়াছিল না; সেই প্রধান মন্ত্রী এবং চিকিৎসক হইয়া দুই জনেই
রাজ্যকে এক কথা বলিলেন—“মহারাজ! প্রবণ করন—শুণ্যচরণ উচ্চ ভাষা করিয়া
অনিষ্ট, আশ্রয় সমস্তই জানিয়াছি; যে, নলরাজার ঘটক লোক ভিন্ন, ইহার কামসমাপ্তা নিবৃত্ত
করিতে অল্প কোন লোকই সমর্থ হইবে না; (অথ পক্ষে) স্পষ্টতঃসিদ্ধি ও চরকসংহিতা
পড়িয়া আশ্রয় সমস্তই জানিয়াছি; যে, বিধির মূল ছাড়া অল্প কোন বস্তুর ইহার জয়ের তাপ
নিবৃত্ত করিতে সমর্থ হইবে না” ১১৬।

অন্যথা:—তাভ্যাং যুগপৎ অভিধীয়মানং মদ্য্যপাক্ৰতি অপি (তন্) মিথঃ প্রতিঘাতম্ एव अभूत्
ভৈম্যাম্ অনিষ্ট-শত-শঙ্কিতযা আকুলস্য তস্য নৃপতঃ শ্রীমে তু কিঞ্চিৎ ন পপতুঃ ॥১৩॥

मन्निप्रवरवचनं लज्जाकरमिति तस्य राज्ञः श्रवणाभावमाह ताभ्यामिति । ताभ्यां मन्निप्रवरागदङ्काराभ्याम्,
युगपदैकदा, अभिधीयमानमुच्यमानम्, मद्य्य शब्दवैषम्यस्य व्यपक्रितिर्निराकरणं यव तत् अभिघ्नशब्दकम-
पीत्यर्थः, तद्वचनम्, मिथः परस्परं प्रतिघातः अर्थपार्थक्यं यव तत् तादृशमेवाभूत् । किन्तु भैम्यां दमयन्तां
विषयं, अनिष्टशतस्य वृत्तरानर्थस्य शङ्कितया हेतुना, आकूलस्य विह्वलीभूतस्य, तस्य नृपतेर्भैमराजस्य, श्रीमे
कथं वयम् किञ्चित् एकतरस्यापि वचनम् न पपतुनं शुश्रूवतः; भैम्यमनिष्टशतशङ्कितया आकूलत्वादिवेति भावः ।

अतएवाव पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारसूतौयपादगतच्छेकागुमासेन संनृज्यते । तथा पृथङ् तत्पदस्य
साधारणपदस्य वा अनभिधानात् स्वनृपदतादीषः; स च “तन्ने दनिष्कृति मिथःप्रतिघातमिव” इति पाठे न
समाधेयः । प्रसादी गुणः वैदभीं च रीतिः ।

मदय्यपাক्रतित्वस्य व्यपक्रतिपदस्य जन्मादित्वाङ्गीकारात् व्यधिकरणवङ्गीकृतौकृततः “अवर्ण्यो बहुव्रीहिस्य-
चिकरणी जन्माद्युत्तरपदे” इति शासनवचनात् ।

वसन्तलिला इत्यम् ॥११७॥

বাঙ্গালী—প্রধানমন্ত্রী ও চিকিৎসক হইয়া একটা এক রকমেইহে কথা বলিলেন,
সে কথার অর্থের পরস্পর ভেদ ছিল । কিন্তু ভৌমরাজ সম্রাটের বহুতর অনিষ্ট আশঙ্কা
করিয়া আত্ম হইয়া পড়িয়াছিলেন; তাই তাহার কর্ণধ্বজ কোন কথাই অনিষ্ট ছিল
না ১১৭।

व्यतरदद्य पिताशिवं सुतार्थं नृतशिरसे सहसोन्नमस्य मौलिम् ।
दयितमभिमतं स्वयं वरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरेः कियद्भिः ॥११८॥
तदनु स तनुजासखीरवादीत् तुङ्गिनकृती गत एव हीदृशीनाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥१२०॥

अन्वयः—रूपतिः पदप्रचयां हुत-विगमित-विप्रयोग-चिह्नान् अपि तनयान् असमाधुगाधिमद्यान् अक-
लयत् । हि विज्ञाः भट्टिति पराश्रयवेदिनः (भवन्ति) ॥११८॥

हुति । रूपतिर्भौमी राजा, पदयो राज्ञ एव चरन्थीः प्रथमानुव्रतताम्, हुतं विगमितानि राक्षी दर्शनमभ्यात्, सखीभिरपसारितानि विप्रयोगचिह्नानि विरहतापशान्तिनिमित्तपद्मदत्तादीनि यक्षाक्षामपि स्वरूपेण स्थितामयी-
न्यथैः तनयां दमयन्तीम्, अस्माः पञ्चत्वादसमानसंख्यका आशुगा वाणा यस्य सः अमसाशुगः कामसे न य आधि-
मंनसौ ध्याया तत्र मद्यान्, अकलयत् अकथ्यत । ननु चिह्नाभावे कथमकलयदित्याह—हि यक्षात्, विज्ञा जनाः,
भट्टिति विशेषलक्षणादर्शनेऽपि कृतादेव, पराश्रयवेदिनः परमनीभावज्ञाः, भवन्तीति शेषः ; स्वकुङ्किनेषुष्णादिवेति भावः ।

अत्र कामचिह्नदर्शनरूपहेतोरभावेऽपि तदाधिमप्रत्यक्षानीतपत्तेर्विभावनालङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽंशान्तरवासयः ; अनयोर्मिथोनिर्गम्यतया संकृतिः । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

इतः प्रभति श्लोकचतुष्टये पुष्पिताया हस्तम् “अयुजि नयुगरेफसौ यक्षारी गुजि च नजी जरगाय पुष्पिताया” इति
लक्षणात् ॥११८॥

वाङ्मनः—राजा उपश्रुत इदंवाचां हे ममशखी त्वाहारं चरणेन अगतं कृतेऽनेन ; सशौत्रा
पूर्वकं त्वाहारं पञ्चनखशङ्कं विद्यानचिरुक्कामिकं बाडातां हि मराठेया र्क्षिणशक्तिनः ; तथापि
राजा त्वाहाटकं कामपौडाशयं वलिता गतं करिनेन । कारणं, विचक्षणं लोकेकरा महरकं
पत्तरेण मनेन तावदुचितं पाटनेन ॥११८॥

अन्वयः—अथ पिता सहसा मौलिम् उन्नमय्य नृतशिरसे सुतार्थं ‘त्वं कियद्भिः वासरेः स्वयं वरे गुण-
मयम् अभिमतं दयितम् आप्नुहि’ इति आश्रित्य व्यतरत् ॥११८॥

व्यतरदिति । अथ कामपौडासमप्रत्यक्षानालम्बनम्, पिता भीमः, सहसा पणामाश्रयनतिमात्रमिव, आदराधि-
क्यादिति भावः । मौलिं दमयन्त्या मस्तकम्, उन्नमय्य कर्त्तुं नीचीकृत्य, नृतशिरसे विनयादवनतशिराभावावस्थि-
तार्थं, सुतार्थं दमयन्त्या, ‘त्वं कियद्भिः वासरेर्दिवसैः, स्वयं त्रियते अकिम्पिति स्वयं वरे वरसमाजस्य, गुण-
मयं श्रीयसौन्दर्यादिगुणबहुलम्, अतएव अभिमतं स्वमनीनीतम्, दयितं प्रियं पतिम्, आप्नुहि लभस्व’ इति
आश्रित्य व्यतरत् दत्तवान् । एतेन कतिपयदिनमध्य एवात्मना स्वयं वरानुष्ठानं कर्त्तव्यमिति पिता सूचितम् ।

अत्र प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११८॥

वाङ्मनः—त्वाहारं पत्रं, पिता विमर्द्धराज उन्नमय्य ममशखीं मस्तकं कृतेऽनेन करि-
नेन ; त्वनं ममशखीं च मनेन अवनतमस्तकं दाडातेया करिनेन ; तेन ममये पिता
आनीर्वाण करिनेन ये तूयि कश्चैकं निनेन मयेहे अयं वरमतां अगवान् मनोमत्तं पतिं
लाभं करिनेन ॥११८॥

अन्वयः—तदनु सः तनुजा-सखीः अवादीत् तुङ्गिनकृती गते एव हि हीदृशीनां शरीरे कुसुमम् अपि
अशयते ; तन् उचितम् अस्याः उपचारम् आचरत ॥१२०॥

अदिति । तदनु आश्रीर्वाणं परम्, स विदर्भराजः, तनुजाया आत्मजाया दमयन्त्याः सखीष्वयक्षावनान्,

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालहारहोरः सुतं
श्रीहोरः सुबुवे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवो च यम् ।

तुर्थः स्वैर्यविचारणप्रकरचभ्रातृव्यं तन्महा-

काव्यं चावशि नैवधोयचरते (१) सर्गो निसर्गोऽखलः ॥१२१॥

अरभूः मोहः अकल्पि, कपटात् यत् च आशौः अवादि, तत्र सङ्गो या सान्त्वना स्यात् (सा च यत् अवादि)
आलिङ्गनः तत् मत्वा मनः आनन्द-मन्दाचयोः अश्विम् अतनीत् ॥१२२॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारम्, वदता उपेक्ष्य भीमिन, यत् तनया दमयन्ती, लज्जास्पदं लज्जाविषयीभूतां
तस्या विरहवेदनाम्, न अशुचि लज्जास्पदत्वादि न पृष्टा । अथ च तदवगतमिवेति भावः । अपकी दमयन्त्याः
शरीरस्य, पाण्डुत्वतापादिभिः पाण्डुत्वदर्शनेन नलिनीदलादिदर्शनात् तापानुमानेन आदिपदान् ज्ञानोः प्रत्ययेषु
चैत्यर्थः, यत्, अरात् कामाहवतीति अरभूः कामोत्पन्नः, मोहो विचित्रता, अकल्पि अत्यमयि । कपटात्
यच्च अशौः “दमितमभिमतम्” इत्यादिकामाश्रीर्चनम्, अवादि उक्ता । अतस्तत् तत् स्वयं कर्तव्यानुष्ठानकारण-
मेव कृतमिति भावः । तत्र अरभुवि मोहे, सङ्गो यीग्यः, या सान्त्वना आश्रयः स्यात्, सा च “स्वयमभिलष्य
शरीरान् वरः वरिष्यते” इत्यादिकच्च यदवादीत्यन्वयः । आलिङ्गनः सङ्गीजनः, तत् सर्वम्, मत्वा बुद्धा, मनः स्वस्व-
वितत्, आनन्दः शीघ्रमेव दमयन्त्याः स्वयं वरस्य भावित्वादिति भावः मन्दाचय लज्जा रागः सर्वावगमादिषा-
शयः, तयोः, अश्विं समुद्रम्, अतनीत् अकरीत् । सङ्गीनां मनसि मङ्गतो प्रीतिलज्जा च जातेति निष्कर्षः ।

अत्र प्रपञ्चाव प्रति लज्जास्पदपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, मनीऽश्विमिति निरङ्गं कौशल-
वपवम्, आनन्द-लज्जाव्यभावद्वयसम्भानात् भावसन्धिः, हृद्यनुप्रासश्चेति तां सं सृष्टिः । प्रसादी गुणः,
वैदमौ च रीतिः ।

“कर्मण्यपधाने दृढादिभ्यः” इति तनयेत्यप्रधानकर्मण्य उक्तता ।

व्यतरदित्यादिना एतदन्तेन पद्यचतुष्टयेन भाविसर्गवृत्तनं वेदितव्यम् ।

शादून्विक्षीकित उक्तम् ॥१२२॥

वाङ्माला—राजा अहंरूपं वलिना, नमश्चक्रेके ये लज्जार विषयं जिज्ञासा करुण नाहे ;
नरोरैर पाण्डुतां सङ्गापश्रुति देविना ये कामव्रणित मोहेर अश्रुमान करिषाहेन ;
ऊल करिषा ये आशीर्वास करिषाहेन एवं सेहे कामव्रणित मोहेर विषये उपश्रुक्त ये आशान
हरेडे पात्रे, ताहां ये वलिनाहेन ; ताहा नमस्तुहे वृद्धा, मथीरा आपन आपन मनके
आनन्दं लज्जं न नागरवक्रूप करिण ॥१२२॥

श्रीहर्षमिति । स्वैर्यविचारणम् आश्रयः अथमङ्गुलनिराकरणपूर्वकचिरस्मिरत्वविवेचनं यस्मिन् तदाव्यं यत्
प्रकरचं अत्यन्तस्य आतर्हि अनुजे, तत्प्रकरणस्याप्यनेनैव जनितात्वादिति भावः । तुर्थश्चतुर्थः । अन्त्यं सर्वं पूर्ववत् ।

“अनुषां पूरुष इति तुर्थः, “पूरुषे यदीयौ चलोपय” इति चत्वारशब्दात् यत्प्रत्यय आदिचकारलोपश्च ॥१२१॥

सम-वेद-वस्तु-चन्द्र-सन्धिते वत्सरी शकनहोय आश्रिते ।

छापपचघटकाटनीतिथी निश्चितेति हरिदासशर्क्या ॥

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां नैवधचरितटीकायां

अयन्तीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥०॥

(१) ... काव्येऽव व्यमल्लक्षणं चरिते

पञ्चमः सर्गः ।

—:५:—

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान् स स्वयं वर-महाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिर्दृष्टिदृष्टः नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥१॥

नात्र चिचमनु तं प्रययौ यत् पर्वतः स खलु तस्य सपत्नः ।

नारदस्तु जगतां गुरुकेशैः विस्मयाय अगमं विललङ्घे ॥२॥

अन्वयः—अथ सः महीन्द्रः स्वयं वर-महाय यावत् नरेन्द्रान् आगमयते ; तावत् एव नारदः ऋषिः इन्द्रदिहृष्टः (सन्) विदशधाम जगाम ॥१॥

देव । शङ्ख ! भयङ्करान्धनः शङ्कते शमनकिङ्करान्धन ।

शक्तिनाथ ! ननु मुक्तिदानतो भक्तिमन्त्रमव भङ्गनिष्ठ ! माम् ॥

पूर्वसर्गे सूचितस्वयं वरानुमानोपक्रमं प्रदर्शयन्नाह यावदिति । अथ दमयन्त्याः समाश्वासनानन्तरम् स महीन्द्रो राजा भीमः, स्वयं वरेण यो मह उत्सवसम्पत्तिः, यावत् नरेन्द्रान् आहूतान् उपतीन्, आगमयते प्रतीक्षते ; तान् तावदेव तत्कालमध्य एव, नारदो नाम ऋषिः, इन्द्रं दिहृष्टः द्रष्टुमिच्छुः सन्, विदशधाम स्वर्गलोकं जगाम ।

अथ महाय महीन्द्र इति ऋषिकानुप्रासः धाम जगामिति च चत्वारानुप्रासः, अनयोः संसृष्टिः । तावदेव ऋषिरिति विशन्विनिर्द्देशात् सन्धिविग्रहो दोषः, स च ऋषिरित्यत्र मुनिरिति पाठेन समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

आगमयत इति “गभीन् चान्नी” इति कृषादित्वादात्मनेपदम् । तावदेव ऋषिरिति “ऋष्यनित्यसमासीगुण-सर्गसमानस्य ह्रस्वश्च” इति पक्षे प्रकृतिभावः । इन्द्रदिहृष्टरिति द्वितीयातत्पुरुषः समासः । नारं नरसमूहं अयति कलङ्कषटनया अथस्वच्छयतीति नारदः ।

अस्मिन् सर्गे स्वागता नाम वृत्तम् । “स्वागतैति रत्नभाद्रगुणम्” इति लक्षणात् ॥१॥

संज्ञाना—ताहार पर, जेठे डोमराका १४२२२२ ७२२२२२ अष्ट, यावत्काल आहूत राजगणेर अतीका करिउठाउनेन ; ताहार मणोठे नारदभूनि हेछेर गच्छे गच्छे करि-वार अष्ट अर्गणोठे गमन करिउनेन ॥३॥

अन्वयः—तस्य सपत्नः खलु सः पर्वतः यत् तम् अनु प्रययौ अत्र चित्रं न ; तु अगतः उच्चैः गुरुः नारदः विस्मयाय अगमं विललङ्घे ॥२॥

॥ जिति । तस्य नारदस्य सपत्नः खलित्वादेव स्वसम्यं आक्षीय इत्यर्थः । खलु वाक्पालद्वारे । स प्रसिद्धः पर्वतः पर्वतो नाम ऋषिः खलित्वं यत् तं नारदम् अनु पश्चात् प्रययौ गतवान् ; - अत्र विषये चित्रं क्षिप्रिदा-शब्दम् नासीत् ; आक्षीयानामाक्षीयानुगमनस्य लोभं प्रसिद्धत्वात् खलित्वेऽपि पक्षशक्तिर्न पक्षवदेव समनसम्-आवेति भावः । तु कित्वा अगतो मध्ये उच्चैः प्रधानः गुरुर्भारवान् नारदः विस्मयाय अगत एवाश्चर्याय नगनमाका ;

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाह ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाऽखिलसिद्धिः ॥१॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् लङ्घते ख मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रि विनम्रैः ॥४॥

अन्. विनम्रैः सङ्ख्येनातिचक्रामः । प्रधानभारवान् पदार्थं सङ्ख्येन यदाकाशं लङ्घयति तद्विषयजनकमेव भवति अधिकभाववत्त्वेन पतनस्यैव सम्भवादिति भावः । अतएव विरोधः । अथ च गुरुः प्रधानयोगित्वात् पूजनीयः उपदेष्टृत्वात् शिष्यको वेति तत्समाधानम् ।

अत एवाव विरोधाभासीऽलङ्कारः चित्ताभावः प्रति सपञ्चपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्. अथ चिन्मिति च्छेदकानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

“पर्वतः शैलदेशी” इति “पञ्चस परती हन्ते वने सखिसङ्घाययी” इति च विदः ।

लङ्घयन् भौवादिक आत्मनेपदी ॥१॥

वाङ्मयम्—नारदस्य अथौष प्रसिद्धिं पर्वतमूनि ये ऊहाशर अङ्गगमनं करिष्याद्विगेन, एवियेये केनहे आकर्षा छिन नः ; किञ्च जगत्तरे मधो प्रधानं शुक्र (भारो, उपदेष्टे) नारद ये आकाशं लङ्घनं करिष्याद्विगेन, ताडाडे आकर्षा इडेयाछिन ॥२॥

अन्वयः—विमानं विना एव पथि गच्छता तेन मुनिना व्योम विजगाह । हि अन्यजनानां साधने नियमः, योगिनां तु तपसा अखिलसिद्धिः ॥३॥

गच्छतेति । विमानं व्योमयात्रां विनैव पथि आकाशमार्गे, गच्छता तेन मुनिना नारदेन, व्योम आकाशम्, विजगाह आलोडयामास आलोड्य गमनेनातिचक्रामित्यर्थः । हि यस्मात्, अन्यजनानां साधने गमनादिकार्य-सम्पादने, नियमः यानवाहनाद्युपकरणानां व्यवस्था, किन्तु योगिनां तपसैव अखिलस्य कार्यस्य सिद्धिः सम्पादनं भवति ।

अथ सामान्यं न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासीऽलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

तपसा सर्वसिद्धिमाह—तिथितत्त्वतः मनुष्यपरायणम्—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः । दुर्भगत्वं तथा लोको वन्दे सति साधने” ॥१॥

वाङ्मयम्—नारदमूनि विमानं वाडोडडे आकाशपथे गमनं करिते थाकिषा, से आकाशं अतिक्रम्य करिते जागिगेन । केन नः, अञ्च जोडकरडे कार्यसम्पादनं वेलाय विनाय विनाय उपदेष्टर निग्रय थाके ; किञ्च योगिगणैर एकत्रा उपाया द्वाराहे गमनं कार्येय प्रसिद्धि इय ॥३॥

अन्वयः—एव मुनिः खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् विमानान् लङ्घते ख ; (किन्तु) अङ्घ्रि विनम्रैः तत्पतिभिः अर्थितः अपि अतिथितां न एव अनुमेने ॥४॥

खण्डितेति । एव मुनिनारदः, खण्डितं खसौन्दर्याधिक्येन निराकृतम् इन्द्रभवनादीनाम् अभिमानं सौन्दर्यं गर्वो धैर्यान्, विमानान् व्योमयात्रानि, लङ्घते ख अतिक्रम्य गतवान् । किन्तु अङ्घ्रि विनम्रैश्चरणावगतीः, तत्पतिभिरावा विमानानां स्वामिभिः, अर्थितोऽपि अतिथ्यस्त्रीकाराय याचितोऽपि, एव मुनिरित्यन्वयः, अतिथिताम् अतिथ्यम्, नैव अनुमेने विलम्बमयास्तुमतवान् ।

अथ प्रथमं सनःसगता आद्योपमत्वङ्कारस्यैकानुप्रासेन संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥४॥

तस्य तापनभिया तपनः स्त्र' तावदेव समकोचयदक्षिः ।

यवदेव दिवसेन यशीव द्वागतम्यंत न तस्यहसेव ॥५॥

पर्यभूद्भिममयिहि'गराज' यत् करैरहह तेन तदा तम् ।

पर्याभूत् खलु करै हिंजराजः कर्म कः स्वकृतमपि न भुङ्क्ते ॥१॥

বাজালা—যে গুলি হস্তবনাদিরও সৌন্দর্য্যগর্ভ নষ্ট করিয়াছিল, সেই বিমানগুলিকে
অতিক্রম করিয়া নারদ যাইতে লাগিলেন; কিন্তু সেই সকল বিমানের স্বামীরা চরণে
প্রণত হইয়া প্রার্থনা করিলেও, তিনি তাঁহাদের আতিথ্য স্বীকার করলেন না ।৪।

अन्वयः—तपनः तस्य तापनभिया स्वम् अग्निः तावत् एव समकोचयत्, यावत् एव दिवसेन प्रसीदत्
तन्मन्त्रा एव तपनः द्राक् न अतप्यत् ॥५॥

तस्येति । तपनः सूर्यः, तस्य नारदस्य, यत् तापनं स्वाभाविकस्वतंत्रः प्रसारश्च तापीत्पादनं तस्यात् भिया
भयेन, स्व स्वकीयम्, अर्चिकं जः, तावदेव तत्परिमाणमेव समशीचयत् सङ्कीर्तितवान् उपसंहृतवानिति
यावत् । तद्गौरवान् तच्छापभयाच्च तं भावः । यावदेव यत्परिमाणसङ्कीर्णनं न, दिवसीन दिवसवर्तिना
सङ्कतजसा, शशी चन्द्र इव, तस्य नारदस्य मधुसूत तेजसैव, असी तपनः स्वयं द्राक् द्रुतम्, न अतप्यत ततोऽ-
भयत् । तथात्वं आत्मनोऽपि कष्टं स्यादिति भावः ।

अत्र तपसस्य स्वार्थः मर्त्येण सत्त्वं अपि तत्सत्त्वाभिधानादतिशयोक्तिः, शीतोपमा, प्रथमपादे केकाग्रप्राप्त-
 यत्वं तेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ॥५॥

বাংলা।—নারদ সতাপে কষ্ট পাচবেন এও আশঙ্কায় সূর্য্য, আপন হেজকে
তবুটুকু পরিমাণে সঙ্কোচিত করিলেন; স্বাহাতে দ্বানব বেলায় নিজের তেজে চন্দ্র যেমন
তপ্ত হন; সেইরূপ নারদের তেজেই তিন (সূর্য্য) শীত তপ্ত না হন ॥৫১

अन्वयः—दिग्गणः करैः विजराजं यत् पर्यभूत् तेन तदा विजराजः खलु करैः तं पर्यभूत् ;
 अहम् । अत्र कः स्वकृतं कार्यं न भुङ्क्ते ॥६॥

पर्यभूदिति । दिनमणिः सूर्यः, करैः किरणैश्चक्षीय, विजराजं चन्द्रमेव विजराजं ब्राह्मण्ये ह्यम्, यत् यज्ज्ञाह्वीतीः पर्यभूत् चन्द्रा पराजितवान् ; तेन हेतुना तदा तस्मिन् काले, विजराजाख्यसु ब्राह्मण्ये ही नारद एव विजराजचन्द्र एव करैः किरणैः चक्षीय, तं दिनमणिम्, पर्यभूत् पराजितवान् ; नारदस्य तापनमयेन तत्प्रेतः सङ्गीयताम् नारदेनाप्यतेजोवर्धन इति भावः । तथा च एव जगति, की जगत्, स्वर्गतं कार्यं आत्मना यज्ज्ञातीयं कार्यं ज्ञातम् तज्ज्ञातीयं कार्येत्यर्थः, न भुङ्क्ते नागुभवति, अपि तु सर्वं एव भुङ्क्ते इत्यर्थः ; । आत्मा कुर्वन् प्रतिपात्तं लभत एवेति भावः ।

अथ चन्द्रशालाग्र्यं तृतीयेऽपि विजराजपट्यं वेणुभिदाध्यवसायादतिशयोक्तिवत्, सामान्येन विशेषसमर्थन-
कपीश्यान्तरात्, अर्थापत्तिस्तथैवेवामङ्गाङ्गावेन सङ्गरः । पर्यभूदिति विवृतेऽपि न कथितपदसादीव,
तस्यैव व्यापसिद्धिर्लभ्यमिविचयत्वात् । अथ तु तदुपलान् । प्रसादी गुणः शैर्द्धौ च रीतिः ।

“अहो हितवन्, ते सिद्धे” इत्यमरः ।

मुञ्क्त इत्यवगच्छति भिन्नत्वादिव "भुजेऽनवने" इत्यात्मनेपदम् ॥६॥

বাক্সালা—হৃদয়। আপনি কিরণ দ্বারা যেহেতু বিশ্বব্রাহ্মকে (চন্দ্রকে, ব্রাহ্মণ্যার্থকে) পরীক্ষিত করিয়াছিলেন; সেই হেতু তখন বিশ্বব্রাহ্মই (ব্রাহ্মণ্যার্থে) নারদই, চন্দ্রই (কিরণ

विष्टरं तटकुशालिभिरङ्गि पायमर्च्यमथ कच्छरङ्गभिः ।

पद्मवन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽर्च्यै ॥७॥

स व्यतीत्य विद्यदन्तरगाधं नाक-नायक-निकेतनमाप ।

सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्कभरवाह यतोव ॥८॥

वाराहः। त्रैलोक्ये पञ्चकूटं कर्त्तव्यम् । कारणं, एते चतुर्षु कोटिं वाञ्छितं आपन कृतं कर्त्तव्यं
अष्टरूपं कर्त्तव्यं (भाग १) ॥७॥

अन्वयः—अथ स्वर्गसिन्धुः अर्च्यं अतिथये तटकुशालिभिः विष्टरम्, अङ्गिः पायं कच्छरङ्गभिः अर्च्यं,
पद्मवन्दमधुभिः मधुपर्कं (७) अदित ॥७॥

विष्टरमिति । अथ सूर्यं परिभवाग्नरम्, स्वर्गसिन्धुः स्वर्गदी मन्दाकिनी, अर्च्यं अतिथये नारदाय, तटे
आत्मन एव तोरि याः कुलानाम् आलयः अथ प्रसादाः, विष्टरमासजम्, अदित दत्तवती, स्वतीरस्यकुशालेव कुशा-
सनत्वे नाकस्यदित्यर्थः । एवमन्ववापि बोध्यम् । अङ्गिः स्वजलः, पायं पादप्रक्षालनार्थं जलम्, अदित । कच्छ-
रङ्गभिः स्वजलप्रायद्विज्ञाताभिर्दूर्वाभिरिति तात्पर्यम्, अर्च्यम्, अदित । तथा पद्मवन्दम् मधुभिर्मकरन्दः,
मधुपर्कम्, अदित । मन्दाकिनीतटकुशादीनवलोक्य नारदस्तुतीवेति निष्कर्षः ।

अथ अदितये कथा क्रियया विष्टरादीनां कर्त्तव्यतयाभिसम्बन्धानुल्लेखीगितालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ।

“जलप्रायमनूपं स्नात् पुंसि कच्छसाविधः” इत्यमरः ॥७॥

वाङ्माला—वाराह पञ्च, स्वर्गमन्दी मन्दाकिनी अतिथि नारदके तीरजातं कृपणमृक
वाराह आग्न, खल वाराह पात्र, जलमधुपकात पूर्व। वाराह अर्था एव पद्ममूहश्च मधु वाराह मधु-
पर्कं दानं कर्त्तव्यम् ॥७॥

अन्वयः—यतो अनादिं भवसिन्धुं सम्प्रतीर्य शर्कभरवाह ब्रह्म इव, सः अगाधम् अन्नः वियत् व्यतीत्य
नाक-नायक-निकेतनम् आप ॥८॥

स इति । यतो योगाभ्यासेन जितेन्द्रियो जनः, अनादिं भवसिन्धुं संसारसागरम्, सम्प्रतीर्य योगवर्षीनैव
उत्तीर्य, शर्कभरिण सुखपाहुण्यं न सुखरूपत्वं नेत्यर्थः वाह मनीहरम्, ब्रह्म परमात्मानमिव ; स नारदः, अगाध-
मनसम्, अन्नः स्वर्गमर्च्यं योरन्तरालवर्त्ति, वियत् अ. काशम्, व्यतीत्य अतिक्रम्य, नाकनायकस्य स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्य
निकेतनं भवनम्, आपं प्राप्तवान् ।

अथ यतोवेति श्रौतोपमा, भवसिन्धुमिति निरङ्गं केवलरूपकम्, नाक-निके इति ऋकानुप्रासश्चेत्येतां
संश्लेषः । तथा यतो ब्रह्म आप्नोति, नारदस्तु निकेतनमापेति कालभेदान् अष्टप्रक्रमतादीषः, “काव्यभिक्ष्या
तयोरासीत्” इत्यादिदण्डोदाहरणम् । तेन “नाकनायकनिकेतनमश्नुत् । ब्रह्म गच्छति यतो सुखि यवन्”
इति पाठिनासौ परिहास्यः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सादिः संसारः” अनादिः संसारः” इति मतव्ये सत्यपि अनादित्वमतः नैव यत्प्रकृताङ्गीकृतत्वात् भवसिन्धु-
मनादिसिन्धुत्वम् । “सर्वं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्या ब्रह्मणः सुखरूपत्वस्य बोक्तव्यं इति शर्कभरवाह इति
रासीः शिर इत्यादिबन्धं भङ्गनिर्द्देशः ॥८॥

वाङ्माला—वाराहो ७८८ वेषमन अनादिं मन्मदगात्रं अतिशयं करिष्या, अन्नसुखमनो-

তদুজাদতিবিতীৰ্ণসপৰ্জ্যাৎ যু-দুমানপি বিবেদ সুনীন্দ্রঃ ।

স্বঃ-সহ-স্থিতি-সুশিখিতয়া তান্ দান-পারমিতযে বদাম্যাব্ ॥১১॥

মুদ্রিতান্যজনসংকথনঃ সন্ নারদং বলরিপুঃ সমবাদোত্ ।

আকারঃ স্ব-পর-ভূরি-কথানাম্ প্রায়শো হি সুহৃদোঃ সহবাসঃ ॥১২॥

অনু কার্ষেণ কার্যসমর্থনকপৌঃশ্যালনরন্যাসীঃপাশ্বা সঙ্কীৰ্ত্ত্যে, সীঃপি চ সহরঃ পূৰ্বাঃগতরন্থশুমাসিন
সংঘটঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥১০॥

বাঙ্গালা—তাহার পর, নারদের সহচর সেই মুনি, নামের তুলাতানিবন্ধন পর্বতের
মধ্য হইলেনও, পর্বতভেগে ইচ্ছা শীঘ্রই সংকার করিয়া তাহার আদর করিলেন। কারণ,
তিনি পর্বত হইলেনও ব্রাহ্মণ ছিলেন এবং বিবেচক শ্রেষ্ঠ দেবরাজের নিকট উপস্থিত হইয়া-
ছিলেন ; সুতরাং তিনি পূজা পাইবেন না কেন ॥১০॥

অনুব্যঃ—সুনীন্দ্রঃ তান্ যু-দুমান্ অপি অতিবিতীৰ্ণসপৰ্জ্যাৎ তদুজাত্ স্বঃ-সহ-স্থিতি-সুশিখিতয়া
দান-পারমিতয়া এব বদাম্যাব্ বিবেদ ॥১১॥

তদুজাদতিঃ । সুনীন্দ্রী নারদঃ, তান্ প্রসিদ্ধান্, দিবঃ স্বর্গস্য দুমা ইতি যু-দুমাঃ পারিজাতাদযৌ রত্নাশ্চা-
নপি, অতিবিতীৰ্ণা অতিশয়ং দত্তা সপৰ্জ্যা পুত্রা যেন তস্মাত্, তস্য ইন্দ্রস্য ভ্রাতৃ হস্তাত্ । সুশিখিপৈশ্বযা অবা-
দানত্বান্ পশ্যমৌ । স্বঃ স্বর্গে যা সহস্রস্থিতংকথাবস্থান্ তয়া স্তনুনা সুশিখিতা সম্যগভ্যস্তা তয়া, দানপার-
মিতযেব অতিরিক্তদানশক্তিঃ, বদাম্যাব্ দানশীলজান্, বিবেদ মনে । কাম্পরজাদযৌ যদিচ্ছানুগ্ধপং দধুঃ, তদিন্দ্র-
হস্ত জতদানদর্শনাদিবেতি নিশ্চয়ঃ ।

অনু মনে ইতিসমানার্থকেন বিবেদ্যনেন দানপারমিতাঃপট্টীকনং কথান্ বাখ্যা স্তনুর্দে আনুজারঃ । বস্মীত্-
কার্ষ্য আদীভাবীভাষ্যাম্ শ্রীমৌ গুণঃ, পাশ্বানৌ চ রীতিঃ ।

“যু-বদাম্যাব্ মূলস্যদানশীলজা বহুদর্শে” ইত্যমরঃ ।

পরমস্য ভাব ইতি পারমং দানি পারমং দানপারমং তদস্মাক্ষোতি দানপারমৌ তস্য ভাবী দানপারমিতা
তয়া ॥১১॥

বাঙ্গালা—ইচ্ছের হস্ত সেই সময়ে অধিক পরিমাণে পূজা দান করিয়াছিল ; সুতরাং
সেই হস্তের সহিত স্বর্গে একত্র বাস করা বশতঃ পারিজাতপ্রভৃতি অগ্নীয় বৃক্ষগুলি যে সেই
ইচ্ছহস্ত হইতে অতিরিক্ত দানশক্তি শিক্ষা করিয়াছিল ; তাহাতেই যেন সেই বৃক্ষগুলি অতি-
শয় দাতা হইয়াছিল ইহা নারদ মনে করিলেন ॥১১॥

অনুব্যঃ—বলরিপুঃ মুদ্রিতান্যজনসংকথনঃ সন্ নারদং সমবাদীত্ । হি সুহৃদোঃ সহবাসঃ প্রায়শঃ
স্ব-পর-ভূরি কথানাম্ আকারঃ ॥১২॥

মুদ্রিতেনি । বলরিপুর্নিদ্রঃ, মুদ্রিতং নিবারিতম্ অর্থং ন জনৈন সহ সংকথনমাল্পাং যেন স তাদৃশঃ সন্,
নারদং, সমবাদীত্ উক্তবান্ । হি যস্মাত্, সুহৃদোঃ বর্য়ানি বর্য়ীঃ, সহবাস এককথাবস্থানম্, প্রায়শো বাহুস্ব্য নৈব
স্বৈতু আশীষ্যেতু পরেতু অনাশীষ্যেতু চ যা ভূর্যঃ প্রবুরাঃ কথা আলাপালাসাম্, আকারঃ স্থানিহুতপ্নিতস্মানমিত্যর্থঃ ।
অতএব ইন্দ্রঃ অশ্বৈন সহস্রাণ্যপ্ বিজায় স্বপরভূরিকথাঃ প্রদাতুং নারদং সমবাদীদতি ভাবঃ ।

অনু সামান্যেণ বিষয়সমর্থনকপৌঃশ্যালনরন্যাসীঃলঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥১১॥

বাঙ্গালা—ইচ্ছা হস্ত লোকের সহিত আলাপ পারত্যাগ করিয়া নারদকে বলিতে

तं कथानुकथनप्रवृत्तायां दूरमात्तपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिकृतं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥१३॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु सम्प्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥१४॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीराः दूरमूर्धगमनस्य विरोधि ।

गौरवाहपुरपास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरव-कृद्विभ ॥१५॥

ना।शतेन । करण, दुष्टी एकुर एतद् अद्वयं, आशय आशय ७ अनाश्रीदेव (वधे नाना कथार आकर कथया थाके ॥१२॥

अन्वयः—आत्तपनकौतुकिताया दूरं कथानुकथनप्रवृत्तायां (मन्याम्) शतमन्युः चिरं भूभृताम् अना-
गतिकृतं ज्ञातुम् इच्छुः (सन्) तम् अवदत् ॥१३॥

तस्मिन् । आत्तपनकौतुकितायाम् परस्परआत्तपनकौतुक, दूरमन्यन्तम्, कथानुकथनाभ्यां परस्परकधीपकथना-
भ्याम् प्रवृत्तायां विनृतायां मन्याम्, शतमन्युरिन्द्रः, चिरं दीर्घकालं यावत्, भूभृतां मर्त्यवासिनां राजान्, अना-
गतैः स्वयं अनुपस्थितैः हतम्, ज्ञातुमिच्छुः सन्, तं नारदम्, अवदत् ।

अत्र च्छेकानुप्रासीनद्वारं, प्रसादी गुणः, वेदधी च गीतिः ॥१३॥

वाङ्मानी—कथोपकथन द्वारा आलापेन कौतूहल अताड विवृत इहेय। पडिने,
दीर्घकाल यावत् मर्त्यालोकावासी राजानेन वर्गे ना आसवार कारण जानिते हेछा करिषा
हेछा नारदके वणिगेन ॥१०॥

अन्वयः—नृपवंशाः प्राक् इव सम्प्रति वीरकरीरान् किं नु न प्रसुवते ; ये परिणामे परप्रहरणैः
विक्षताः (सलः) क्षितितले निपतन्ति ॥१४॥

प्रागिति । हे मुने । नृपाणां वंशाः कलान्वये वंशा वेणवः, प्राक् पूर्वस्मिन्, सम्प्रति इदानीम्, वीरा एव
करीरा वंशजुराजान्, किम् न प्रसुवते उत्पादयन्ति । ये वीरकरीराः, परिणामे युद्धशिलावसाने परिपक्ता-
वस्थायाम्, परंपरा शतृणां गृहस्थानाञ्च, प्रहरणैः बाणादिभिः कुतारादिभिश्च अस्त्रैः, विक्षता विदीर्णाः क्षिप्रं
सलः क्षितितले क्षतिकीपरि, निपतन्ति लुप्तानि ।

अत्र श्लेषशब्द न नृपकुलं वेणुलारीपं वीरमलानिषु करीरत्वारीपे निमित्तमिति श्लेषपरस्परितरुपकम-
लद्वारः पराईयतच्छेकानुप्रासेन संसृजते । प्रसादी गुणः, वेदधी च गीतिः ॥१४॥

वाङ्मानी—मशीर ! राजवंशकल तीक्ष्णदृष्टि अथना क आर पृथेन छात्र वीरसन्तानकूप
कवासी उंश पन करे ना १ याश्रीरा परिणय अग्रेण अश्रयशरीरे हिम इहेया कुरेन लुप्ति उ
इहेया थाके ११॥

अन्वयः—हि वीराः गौरवात् ऊर्ध्वगमनस्य दूरं विरोधि निजं पार्थिवं वपुः आजिषु अपास्य मत्कृताम्
अतिथिगौरवकृद्विभ भजन्ते ॥१५॥

अनु नृपवंशमां वीरकरीरप्रसवेन किं नाम ते फलं यत्तत् पृच्छसीत्याह पार्थिवमिति । हि तथाहि, वीराः
ते नृपवंशजाः शूराः, गौरवात् पार्थिवत्वे नैव भारवत्त्वात्, ऊर्ध्वगमनस्य दूरमन्यन्तम्, विरोधि प्रतिवन्धकम्, निजं
स्वकीयम्, पार्थिवं पार्थिवमिति कर्त्तुं पितृवंशवः मन्यान् पृथिवीमयम्, वपुः शरीरम्, आजिषु युद्धेषु, अपास्य
लुप्ताः मत्कृताः सया विहिताम्, अतिथिगौरवकृद्विभ अतिपिसुत्वरत्नभक्त्यम्, भजन्ते स्वर्गसागत्य अ-
प-
प-

ସାମିଶାପମିବ ନାତିଥୟସ୍ତେ ମାଁ ଯଦସ୍ୟ ଭଗବନ୍ ଉପୟନ୍ତି ।

ତେନ ନ ତ୍ରିୟମିମାଂ ବହୁ ମନ୍ଥେ ଶ୍ଵୀଢ଼ରୈକ-ଭୃତି-କାର୍ଯ୍ୟ-କଦର୍ଯ୍ୟାମ୍ ॥୧୬॥

ପୂର୍ବ-ପୁଷ୍ପ-ବିଭବ-ବ୍ୟଥ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ: ସମ୍ପଦୋ (୧) ବିପଦ ଏବ ବିଘଟା: ।

ପାତ୍ର-ପାଣିକମଳାର୍ପଣମାତା ତାସୁ ଶାନ୍ତିକବିଧିବିଧିଦିପ୍ତ: (୨) ॥୧୭॥

ଯାନ୍ତି । ଅତଏବ ଯୁଦ୍ଧବିଶାଳାଂ ଶୈବଶୈବପ୍ରସବେନ ଅତିସିଦ୍ଧିକାରକରଣାମୋଦ ଏବ ନି ଫଳେ ତେନିବ ଚ ତତ୍ ପ୍ରକ୍ଷାଳୀତି
ଭାବ: ।

ଏବ ପାଞ୍ଚବିଂଶତୀରାଗାଂ ପ୍ରତି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵଗମନବିରୋଧପଦାର୍ଥାଂ ହେତୁରिति ପଦାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଳହାର: । ତଥା
ଶୈବଶୈବସ୍ତ୍ରୀମିତ୍ୟର୍ଥାପି ସନ୍ଧିବିଶ୍ଳେଷଦୀପ: ; 'ଶୈବପୂଜାମ୍' ଚିତି ପାଠନାମ୍ନି ସମାଧିଂ ଯ: । ମହାଦୀ ଗୁଣ: , ବୈର୍ଭୀ
ଓ ଚିତି: ॥୧୫॥

ବାଞ୍ଛାଂ—ପାର୍ଥବ ଶରୀର ତାରୀ ବାଳିକା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵଗମନେନ ପାଦେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପକ ହସ; ଏହି ଶବ୍ଦ
ବିରାଗେ ଯୁକ୍ତ ଆପନାମେନ ମେହି ପାର୍ଥବ ଶରୀର ପାରତାଗ କରିବା (ସର୍ଗେ ଆସିବା) ଆମାର କୃତ
ଆତ୍ମା ମହାକାବ୍ୟେର ସମ୍ପଦ ଗୋପ କରିତେ ଥାକେନ ॥୧୬॥

ଅନ୍ବୟ:—(୧) ଭଗବନ୍ ! ତେ ଅତିଥୟ: ଏବ ଯତ୍ ସାମିଶାପମ୍ ଇବ ମାଁ ନ ଉପୟନ୍ତି, ତେନ ଶ୍ଵୀଢ଼ରୈକ-
ଭୃତି-କାର୍ଯ୍ୟ-କଦର୍ଯ୍ୟାମ୍ ଇମା ଥିୟଂ ନ ବହୁ ମନ୍ଥେ ॥୧୬॥

ନମ୍ନ ଶୈବଶୈବଜନନାମତିଥିଶୈବଶୈବିଂ ମା ଭଜନ୍ତାମାମ୍, ତଥାଚ୍ଚେ କା ନବ ଗତିରିତ୍ୟାହ ସାମିଶାପମିତି । ନି
ବିରାଗେ ଅତିଥୟ: , ଏବ ଇଦାମୋ, ଯଦ ଯଜ୍ଞାନ୍, ସାମିଶାପମିବ କେନାଚ୍ଚତ୍ତପସ୍ୟିନା ଅମିଶାମିବ ମାମ୍, ନ ଉପୟନ୍ତି
ନାଗର୍ଭାନ୍ତି, "ସନ୍ଧିନାମୁଭାୟା ନାନୁପାଶ୍ଚାଽମିଶାନ୍" ଚିତି ଶରଣାଦିତି ଭାବ: । ତେନ ହେତୁନା, ଶ୍ଵୀଢ଼ରୈକ ଏକଂ
କେବଳ ଯତ୍ ଧୃତିକାର୍ଯ୍ୟଂ ପରିପୁରଣରୂପ କର୍ମ ତେନ କଦର୍ଯ୍ୟା କୁତ୍ସିତାମ୍, ଇମା ଥିୟମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରସମ୍ପଦମ୍, ନ ବହୁ ମନ୍ଥେ ନ
ଆଦିଂ ।

ଅର୍ଥାପି ଥିୟା ବହୁମନନାଭାବଂ ପ୍ରତି ଶ୍ଵୀଢ଼ରୈକାଦିପଦାର୍ଥାଂ ହେତୁରिति ପଦାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଳହାରୀ ଗୁଣାନ୍-
ମେ ଆହ୍ଵେ କାମୁପାଶାୟାଁ ମହୁର୍ଯ୍ୟେ । ତଥା ମନ୍ଥେ ଇତ୍ୟର୍ଥେ ନ ବ ବାକ୍ୟସମାପ୍ତୀ ପୁନର୍ମହାଦର୍ଶନାଦିଥିସିଦ୍ଧିସ୍ୟ ବିଶେଷଣତୟା
ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାପାଦୀପାଦାନାମ୍ ସମାପ୍ତପୁନରାତତୀଦୀପ: , ମ ଚ ଚୈତ୍ୟପାଦସ୍ଥାନେ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାପାଦପାଠନ ସମାଧିଂ ଯ: । ମହାଦୀ ଗୁଣ: ,
ବୈର୍ଭୀ ଓ ଚିତି: ।

ଉପୟନ୍ତିତି ଉପପୁର୍ବସ୍ୟ ଇଷାଧାତୌରନ୍ତୀ "ଈଷ" ଚିତି ଯ ଆଦେଶ: ॥୧୬॥

ବାଞ୍ଛାଂ—ଭଗବନ୍ ! ମେହି ଆତ୍ମାତରା ଯେତେତୁ ଏଥେ ଆମ୍ଭ ଅଭିନିତେର ଗ୍ରାହ ଆମାର
ନିକଟେ ଉପାହୃତ ହେନା ; ମେହି ତେତୁ ଏହି ହେତୁମ୍ପାଦେକ ଆମ୍ଭ ଆମର କର ନା, କେନ ମା
ଏହି ସମ୍ପଦ ଦ୍ଵାରା ଏଥେ କେବଳ ନିଜେର ଉଦ୍ଧାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ ; ଇତ୍ୟାଦି ତାହା କଦର୍ଯ୍ୟ ବାଳିକାହି
ମ୍ପଦେ କରିତେହି ॥୧୬॥

ଅନ୍ବୟ:—ପୂର୍ବ-ପୁଷ୍ପ-ବିଭବ-ବ୍ୟଥ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ: ସମ୍ପଦୋ: ବିପଦୋ: ଏବ ବିଘଟା: । ଆମାଁ ପାତ୍ରପାଣିକମଳାର୍ପଣେ
ତାସୁ ଶାନ୍ତିକବିଧି: ବିଧିଦିପ୍ତ: ॥୧୭॥

ଶୈବାନ୍ତାମନାଗମେ ଉତ୍ତରରାହ ପୂର୍ବେତି । ପୂର୍ବ-ପୁଷ୍ପ-ବିଭବାମାଁ ପୂର୍ବ-ସଞ୍ଚିତଧର୍ମସମ୍ପଦାଂ ବ୍ୟୟେନ ଅଗ୍ରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ
ସମ୍ପଦ ଇମାମି ପିତୃଭ୍ୟାଂସି ବିପଦ ଏବ, ବିଘଟା ବିବିଧିତା: ; ଶୈବାନ୍ତାଂ ଗଜନକଳାନ୍ତ ରଜସାଦୀ କଟବାହୁକ୍ଳାନ୍ତେତି
ଭାବ: । ଆମା ସମ୍ପଦାମ୍, ପାତ୍ରସ୍ୟ ସମ୍ପଦାନଗଜନସ୍ୟ ପାଣିକମଳ ଅର୍ପଣଂ ଦାନମେବ, ତାସୁ ବିପତ୍ତସୁ ବିପଦେଷୁ, ଶାନ୍ତି:

तद्विद्वत्स्य मम संशयशिल्पि स्वीतमत्र विषये सहस्राक्षम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैः अथ वाग्भिरक्षमर्षणकृद्भिः ॥१८॥

इत्युदोक्तं मधवा विनयश्चिं वर्ययन्वदितत्वभरेण ।

अक्षुषां दशशतौमनिमेषां तस्मिन्वान् मुनिमुखे प्रविधाय ॥१९॥

प्रयोजनमर्थं तं शान्तिकः शान्तिकारोत्यर्थः स चानी विधिर्होमादिव्यापारयेति शान्तिकविधिः, विधिदष्टः शास्त्र-
विधिनोपदिष्टः ; “आयासश्चतस्रस्य प्राणस्थीऽपि गरीयसः । एकैव गतिरर्थस्य दानमन्या विपत्तयः” इति
व्यासश्रुतेरित्याशयः ।

अत्र सम्पदि विपत्तस्य पातपापकमलापणं शान्तिकविधित्वस्य चारीपात् निरङ्गं केवलरूपकद्वयं क्लेशानुप्रा-
प्त्यर्थं तेषां संकृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१७॥

वीक्षणं—पूर्वपूजासकृद्वर वायनक सम्पन्नश्रुति विपत्त वनिशाहे विवेचिउ हरेण।
थात्क ; एतेव पाटद्वर हृत्कमले मेहे सम्पन्नर मर्पण कराहे, मेहे विपत्तद्वर आक्षिकार्या ;
हेहा आक्षिकार्या उपादन ॥१७॥

अथवायः—(हे देवर्षे !) तत् अद्य श्रुतिसारैः भगवतः वाग्भिः अत्र विषये संशयशिल्पि स्वीतं
मम अथ सहसा विद्वत्स्य अक्षमर्षणकृद्भिः भूयताम् ॥१८॥

तदिति । हे देवर्षे ! तत्तस्मान् महत्तवे वीर्याणामनागमनाहंती, अद्य अस्मिन्नहनि श्रुतिवत् वेदवाक्यवत्
सारैः सत्यतया प्रवृत्ताभिः, अन्यत्र तु श्रुतिषु वेदवाक्येषु मध्ये सारैः स्थिरांशभूताभिः उत्तुक्षंशालिनोभिरित्यर्थः,
भगवतो माहात्म्यवतो भवतः, वाग्भिः वीर्याणामनागमनाहंतिविषये तत्त्वप्रकाशकैर्वचनैः, अत्र वीर्याणामनागमन-
कृपे विषये, संशयस्य मम पापाद्या कारणात्तराहा अत्र वीर्या मागच्छन्तीत्यर्थं सन्देहस्य शिल्पि उत्पत्तादकम्, स्वीतं
प्रवृत्तम्, मम अथ पापम् संशयस्य दुःखजनकतया संशयजनकस्यापि पापत्वम्, पापं विना दुःखासम्भवादिनि
भावः । सहसा षडादेव, विद्वज्य प्रवृत्ताः अक्षमर्षणकृद्भिः “कृतञ्च सत्यञ्चाभिध्यात्” इत्यादिमन्त्ररूपाभिः
भूयताम् । अक्षमर्षणमन्त्रा यथा पापं नाशयन्ति तथा भवतो वाचो मम संशयं नाशयन्त्विति सरसार्थः ।

अत्र मन्त्रावाक्यं चारीत्यसामर्थ्यं अक्षमर्षणमन्त्रत्वस्य प्रकृतपापकण्योपयोगितया परिणामात्तद्वारः । तथा अक्ष-
मर्षणकृद्भिरिति सन्धिविज्ञं वदीषः “अक्षमर्षणमन्त्रैः” इति पाठे न समाधेयः । प्रसादो गुणः वैदर्भी च
रीतिः ।

“सारी बलं स्थिरांशे च मन्त्रि पुंसि जले धने । न्याये क्लौषम् त्रिषु वरे” इति मेदिनी । अतएव बल-
स्थिरांशयोः सारशब्दस्य पुंसि अलङ्घ्यत्वात्तद्वर वाग्भिरक्षमणत्वेऽपि तस्य न स्वीलङ्घ्यता ; अक्षुषं महान् दुःख-
संतुतिरित्यादिवत् ॥१८॥

वीक्षणं—अतएव हे देवर्षे ! आज वेदवाक्येन तुला एवम आपनार वाक्श्रुति,
एहे विषये आमार मन्त्रेक्षणक विनाश पापक शीघ्रहे नष्ट करिष। अक्षमर्षणमन्त्ररूप
हृत्क ॥१८॥

अथवायः—मधवा इति उदीर्य अवहितत्वभरेण विनयश्चिं वर्ययन् (सन्) अनिमेषां अक्षुषां दशशतौ
मुनिमुखे प्रविधाय तस्मिन्वान् ॥१९॥

इतीति । मधवा इन्द्रः, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, उदीर्य उज्जा, अवहितत्वस्य नारदवाक्यप्रवचनविषये मनीषीय-
ज्ञानस्य भरेण अतिशयेन, विनयश्चिंम् आत्मनी नम्रतासम्पदम्, वर्ययन्, अनिमेषां देवत्वान् अवहितत्वभराच्च निमेषः

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासन-पदं स्यूयतीऽपि ।

नारदः प्रमद-गद्गदयोक्त्या विक्षितः स्मितपुरःसरमुखे ॥२०॥

मिथिता शतमखी सुकृतं यत् तत्परिग्रहमविदः स्वविभूतो ।

तत्फलं यदि परं तव हेला क्लेशलम्भमधिकारदरं तु ॥२१॥

रक्षितम्, चक्षुषां, दशनां शतानां समाहार इति दशशती तां सङ्कल्पित्यर्थः, मुनेनारदस्य मुखे, प्रविधाय संस्थाय, तस्मिन् नूनीं स्थितः ।

अथ च कानुप्रासीऽलङ्कारः, प्रसादी गुणः, वीदभी च रीतिः ॥२०॥

वाङ्माला—हेछ एहे कथा बलिषा, अतिरिक्त मनाऽप्येवमिति करण अतिरिक्त विनय प्रकाश करतः, निमित्तस्य सः स नयन नारदस्य मुखे शोभन करण, नीरवे रहितम् ॥२०॥

अन्वयः—नारदः पाकशासनपदं स्यूयतः अपि तस्य विनये परिपाकं वीक्ष्य विक्षितः (सूय) प्रमद-गद्गदया उक्त्वा स्मितपुरःसरम् ऊचे ॥२०॥

वीक्ष्येति । नारदः, पाकशासनपदम् इन्द्रस्थानम्, स्यूयतीऽपि अधितिष्ठतीऽपि, जगत्पुत्रनीयैर्नय्यशालि-नीऽपीत्यर्थः, तस्य देवराजस्य, विनये नम्रतायाम्, परिपाकं नैपुण्यम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, विक्षित आश्चर्यान्वितः सन्, प्रमदेन आनन्देन गद्गदया अस्वपया, उक्त्वा वाचा, स्मितपुरःसरम् ईषद्वाक्यपूर्वकम्, ऊचे उक्तवान् ।

अथ च कानुप्रासीऽलङ्कारः, प्रसादी गुणः, वीदभी च रीतिः ॥२०॥

वाङ्माला—हेछर पमे थाका मुखे मेवराछेर नम्र गाविसे नैनूना हेविषा नारद, आश्चर्याविधुत हेहेहा, जेवर हाउ करण, आनन्दनगरः अल्पे वाक्का बलिछे लागिलेन ॥२०॥

अन्वयः—शतमखी सुकृतं यत् मिथिता, तत्परिग्रहमविदः, तव तत्फलं स्वविभूतो हेला परं यदि । क्लेशलम्भम् अधिकारदरं तु ॥२१॥

मिथितेति । हे इन्द्र ! शतस्य मखाणां समाहार इति शतमखी शतसंख्याकमध्यशा इत्यर्थः, सुकृतं पुण्यम्, यत् मिथितां प्राप्तिं ता शतसंख्याकश्रममध्यशान् कृत्वा यत् पुण्यमर्जितमिति तात्पर्यम्, तस्य शतमखी-मिथितस्य तदनुष्ठानस्यैवार्थः परिग्रहमविद आयासमिज्ञस्य तव, तस्य सुकृतस्य फले फलभूतायाम्, स्वविभूतो अस्या-मपुत्रनीयायां निजसम्पदि, हेला “माभिज्ञापमिव” इत्यादिना प्रकटिताः प्रशंसा, परं यदि अल्पम् गङ्गीया । कृतोऽल्पम् गङ्गीयैव्याह क्लेशलम्भं वदन्, अधिकारदरं ददातीति अधिकारदरं तु स्वामिजितिकारदरजनक-मिव । अतएव क्लेशलम्भायां विभूतो आदरस्थाने अवज्ञा गङ्गीयैविति भावः ।

अथ हेलाया गङ्गीयतां प्रति अनुर्थपादवाक्यार्थं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अन्वयेण प्रसादलादीनी गुणः, गौडी च रीतिः ।

“यदि गर्भावितकयोः” इति मेदिनी । “हेलावज्ञाविनासयोः” इति विशाख श्रवः । “तु स्याद्देवभा-रवे” इत्यमरः ।

मिथितातीर्थानाथेता शतमखी सुकृतमिति कर्मव्ययम् । तव “कर्मण्यप्रधानं दुष्कादिभ्यः” इति गौणकर्मण्य एवोक्तता ॥२१॥

वाङ्माला—हेछ ! तूमि नउ अश्मेध यछेर निकट ये पुण्य डिक्का करिषा जहेहा-हिंसे, एहे अतूनीय सम्पत ताहारहे फल, आर सेहे नउ अश्मेध वज्ज करिवार परि-ग्रहउ तूमि जान । एधन सेहे निज सम्पदेर अत उतामार अवज्ञा करा अतिनिनीय । कारण जेणनउ वज्ज, ताहेउ अतउ आदरहे जग्राहेहा थिक्के ॥२१॥

সম্পদস্বয়ং গিরামপি দূরাঃ যস্মৈ নাম বিনয়ং বিনয়ন্তে ।

অর্থাৎ ক ইবেহ ন সাচ্চাত্ আচ্চ চেদনুভবঃ পরমাতঃ ॥২২॥

শ্রীমহরানতিথিসাত্ করবাণি স্লোপভোগপরতা ন হিতৈতি ।

পশ্যন্তী বহিরিবান্তরপাণ্যং দৃষ্টিমৃষ্টিরধিকা তব কাপি ॥২৩॥

যাঃ স্বভাবমধুরৈরনুভাবেঃ তাবকৈরতিতরাং তরলাঃ স্মঃ ।

যাং প্রগাধি গলিতাবধিকান্ সাধু সাধু বিজয়স্ব বিজৌজঃ ॥২৪॥

অনুব্যঃ—গিরি দূরাঃ অপি সম্পদঃ তব বিনয়ং যত্ ন বিনয়ন্তে নাম । ইহ কং ইব (তত্)
অর্থাৎ ; 'চ' ত্ পরমাতঃ সাচ্চাত্ অনুভবঃ ন আচ্চ ॥২২॥

সম্পদ ইতি । 'ই ইন্দ্র ! গিরি বাচাম্, দূরা অপি অগৌচরা অপর্য্যেঃ, সম্পদী ধনসমৃদ্ধয়ঃ, তব বিনয়ং
জননাত্, যত্ ন বিনয়ন্তে নাম নাপনয়ন্তীতি স্বীকরামি ; ইহ জগতি, ক ইব জনঃ তত্ অর্থাৎ বিশ্ব-
সিত ; 'অপি তু কোঃপি নৈব' ; 'চ' দ্যদি পরমাতঃ সর্বদাদিসম্পন্নত্বাত্ সর্বপ্রমাণेषু মध्ये জ্যেষ্ঠত্বাচ্চ
অতীত বিশ্বসঃ, সাচ্চাদনুভবঃ প্রত্যক্ষজ্ঞানম্, ন আচ্চ ন ব্রবীতি । 'অনুলনীয়া অপি সম্পদস্বয়ং বিনয়ং নাপনীত-
' অর্থ ইতি বয়ং সর্বত্রৈব বিশ্বসিঃ সম্প্রতি প্রত্যক্ষীকরণাদিতি ভাবঃ ।

অথ গিরি দূরত্বাসম্বন্ধে'পি তত্সম্বন্ধাভিধানাদতিশয়োক্তিরলঙ্কারী বিনয়ং বিনয়তি যস্মৈন স'মুজ্যতে ।
প্রসাদী গুণাঃ, বৈদম্যে' চ রীতিঃ ।

"নাম প্রাক্কাণ্ডসম্বন্ধীধোপগমকৃত্বেন" ইতি "আমঃ প্রত্যয়িতস্তি" ইতি 'আমরঃ' ॥২২॥

বাক্যাংশঃ—তোমা'র সম্পদ, বাকে'র অগৌচর ইহঁদেরও, তাহা যে নম্রতা'র নষ্ট করে
নাহে, হেঁচা এষ্টে জগতে কোন ব্যক্তি বিশ্বাস করিত ; যদি তাহা, অতিবিশ্বস্ত প্রত্যক্ষজ্ঞান
বলিয়া ন' দিত ॥২২॥

অনুব্যঃ—শ্রীমহরান্ অতিথিসাত্ করবাণি স্লোপভোগপরতা ন হিতা ইতি পশ্যন্তঃ তব বহিঃ ইব স্মঃ
অপি ইয়ং কা অপি অধিকা দৃষ্টিমৃষ্টিঃ বপ্ত' তে) ॥২৩॥

শ্রীতি । শ্রীমহরান্ সম্প্রতিশয়ান্, অতিথিসাত্ অতিথিস্যে' দেয়ান্, করবাণি ; কিন্তু স্বয়ং আমান
স্লোপভোগ এব পরঃ প্রধানং তেষাং শ্রীমহরাণাং তেষাং ভাবঃ সা শ্রীমহরাণামুপভোগসামান্যার্থঃ, ন হিতা ন মাত্ৰ-
লিকৌ ; "আয়াসগতলব্ধস্য" ইत्याদিপূর্ব্বকিবচনাদিতি ভাবঃ । ইতি পশ্যন্তী জ্ঞানতঃ অবলোকয়ত্য তব
সম্বন্ধে, বহিরিব শরীরস্য বাহ্যদেশ ইব, অন্তরপি অন্তরং'পি ইয়ম্ অনুভূয়মান, কাপি অনিব'চনীয়া,
অধিকা দৃষ্টত্বত্বাত্ বহুতরা, সূক্ষ্মত্বাত্ সাত্তিশয়া চ, দৃষ্টীনা নয়নানাং দৃষ্টজ্ঞানস্য চ দৃষ্টিবিশ্লেষণাৎ বপ্ত'ত
ইতি শेषঃ ।

অথ বহিরিতি শ্রীতীপমা, নয়নজ্ঞানযৌগে'পি দৃষ্টিশব্দে'পি বিষা'মিত্যবসারাদতিশয়োক্তিরলঙ্কারি-
ভাবেন সঙ্করঃ ; সাঃপি চ দৃষ্টদৃষ্টরিতং স্চ্ছ' কানুপ্রাসিন স'মুজ্যতে । প্রসাদী গুণাঃ, বৈদম্যে' চ রীতিঃ ।

"দৃষ্টিনিঃসিদ্ধি দম্য'নৈ" ইত্যমরঃ ॥২৩॥

বাক্যাংশঃ—আমার এই ধনসমৃদ্ধিকে অতিথিদের ভোগে লাগাইব ; কিন্তু নিজের
ভোগে লাগান মনস্কর নহে ; তুমি এইরূপ বিবেচনা করিতেছ বলিয়া বাহিরের ছাঁদ
তোমার ভিতরেও এই অনির্বচনীয় অধিক দৃষ্টি রহিয়াছে ॥২৩॥

সংখ্য-বিষত-তনু-স্বদন্ত-স্বানিতা-স্বিল-নিজাঘ-লঘুনাং ।

যস্মিহানুপগমঃ শৃণু রাজা তস্মাদগদযুগমুদন্তমুদন্তম্ ॥২৫॥

সা ভুবঃ কিমপি রক্তমগধে ভূবৎ জয়তি তল কুমারী ।

ভীম-ভূপ-তনয়া দময়ন্তী নাম যা মদনগস্তমমৌষম্ ॥২৬॥

অন্বয়ঃ — যাঃ (বয়ম্) স্বভাবমধুরৈঃ তাবকৈঃ অনুভাবৈঃ অতিতরাং তরলাঃ আঃ । [৬] বিজীজঃ ।
 যাঃ গলিতাবধিকালং সাধু প্রশাধি, সাধু বিজয়স্ব (য) ॥২৪॥

আ ইতি । আ ইতি সন্মাপসূচকমন্বয়ম্ । সন্মাপস্ব মুণীনাং তারল্যানৌচিত্যাত্ । স্বভাবৈর্বৈষ লঘুরাঃ
 প্রীতিকরান্, তাবকৈঃ স্বদৈর্যৈঃ, অনুভাবৈঃ বিনয়ীদায়্যপ্রভাবৈঃ, অতিতরান্ অতিশয়ৈশ্চ, তরলা বিজয়বশাচ্ছল-
 চিত্তাঃ, সীম্য ভবামঃ । অতএব ই বিজীজঃ । ইন্দ্র ! যাঃ স্বর্গম্, গলিতৌ রহিতঃ অবধিঃ সীমা যস্য
 স গলিতাবধিঃ কালৌ যস্মিহ কৰ্ম্মেণি তদ যথা তথা, সাধু সম্যক্, প্রশাধি পরিপালয় ; তথা সাধু সম্যক্,
 বিজয়স্ব সর্বকৰ্ম্মেণ বর্তস্ব । সন্তোষবশাদেবেমামাশ্রিষ্য প্রযচ্ছাম ইতি ভাবঃ ।

অথ দ্বিতীয়শরণে হৃদয়প্ৰসঙ্গঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

“আঃ অরণ্যেঃপাকরণং কীপসন্মাপযীরপি” ইতি সিদ্বিনী । “ইন্দ্রী মরুতান্ মঘবা বিজীজাঃ পাকশাসনঃ”
 ইত্যমরঃ ।

বৈদীপ্যি বিট্-ব্যাপকম্ অজী যস্য স বিজীজাঃ । বৃধীত্বাদিত্বাদীত্বম্ ॥২৪॥

বাক্যঃ — আঃ ! তোমার স্বভাবস্বন্দর বিনয় ও উদারতার প্রভাবে আমরা অত্যন্ত
 চঞ্চল হইয়াছি । অতএব হে ইন্দ্র ! তুমি অসীমকালপর্যন্ত স্মরণভাবে অর্গরাজ্য লাভ কর
 এবং সম্পূর্ণ ক্রমে সর্বাধিকার উৎকর্ষ লাভ কর ॥২৪॥

অন্বয়ঃ — সংখ্য-বিষত-তনু-স্বদন্ত-স্বানিতা-স্বিল-নিজাঘ-লঘুনাং রাজ্যম্ ইচ্ছ যন্ অনুপগমঃ, তং
 অগদযুগমুদন্তম্ উদন্তম্ ॥২৫॥

প্রকৃতিস্বঃ প্রকৃতি সংখ্যং তি । সংখ্যং যুহং বিচিন্ত্যঃ অস্ববিদারিতাভ্যঃ তনুভ্যঃ শরীরৈশ্চ; স্বর্গানি নি-
 সর্গানি যানি অস্যাণি কুশিরাণি তৈঃ স্বানিতানি ধীতানি যানি স্বানিলানি নিজাণি স্বানি স্বানি অঘানি
 পাপানি তৈর্হেতুভিঃ লঘুনাং ভারহীনানাং যুহং সতানামিত্যর্থঃ, রাজ্যম্, ইচ্ছ তৎ ভবনং, যদ যস্মান্ উদন্তাঙ্কং তৌ,
 অনুপগমঃ অনুপস্থিতিঃ, তম্, অগদযুগ্ণাং বিশ্রবনস্বতরুণানাং মুন্ আমৌদী যস্মান্ তং অগদযুগমুদন্তম্, উদন্তম্
 উদন্তানম্, তন্ তস্মান্ যবণায় ব্যয়ত্বান্, ২৫ ॥

অথ স্বর্গগমনযোগ্যতা প্রতি লঘুপদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, অলৌকিকঃ পাপস্বাস্ত্রাসম্বল-
 যপি তত্স্বত্বাভিধানাদতিশয়ীকৃতিপাদ্যৌগন্ধিক্রিমাভেদে সঙ্কটঃ ; সৌম্যি চ স্বদন্তং তি স্কে কানুপ্রাসেন মুদন্ত-
 মুদন্তে তি যমকেন চ সংযজ্যতে । সমাসবাহুল্যাদৌজো গুণঃ, গৌড়ী চ রীতিঃ ।

“যথাস্বাস্ত্রন্দনং সংখ্যম্” ইতি যুহপত্যাং “বাক্যো প্রবলিত্বাৎ উদন্তঃ” ইতি ভাসরঃ ॥২৫॥

বাক্যঃ — যুদ্ধে অজ্ঞাবাগে রাজগণের শরীর কতবিস্তৃত হইয়া থাকে ; তাহাতে
 রক্ত নির্গত হইয়া তাঁহাদের স্ব স্ব সমস্ত পাপ অক্ষয়ন করিয়া দেয় ; হতরাত্ত তখন
 তাঁহারা লঘু (হালকা) হইয়া থাকেন ; তথাপি তাঁহাদের এই অর্গরাজ্যে যে আগমন
 হইতেছে না, জিজ্ঞাস্যমৌ যুগকদিগের আনন্দজনক সেই দৃশ্যত্ব তুমি শোন । কেন না,
 তাহা তুমিবার ক্রম তোমার চিত্ত ব্যস্ত হইয়াছে ॥২৬॥

सम्प्रति प्रति मुहूर्तं मपूर्वा कापि द्यौवनजवेन भवन्ती ।

आशिखं सुकृतसारभृते सा कापि यूनि भजते किल भावम् ॥२७॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदीढः ।

अर्द्धवर्त्मनि दण्डत्सि न पृच्छां निर्गमिण न परित्रयमयं नाम् ॥२८॥

अन्वयः—किम् अपि अनर्घं रत्नं भुवः भूषणं भीम-भूप-तनया दमयन्ती नाम सा कुमारी तव जयति ; या अर्धोष्पं मदनशस्त्रम् ॥२६॥

वृत्ति । किमपि अनिर्वाचनीयम्, अनर्घम् अमूल्यम्, रत्नं रक्षात्मकम्, भुवः प्रथिव्याः, भूषणं भूषणस्वरूपा, भीमभूपस्य भीमनाम्नो राज्ञः, तनया आत्मजा, दमयन्ती नाम दमयन्तीति नाम्ना प्रसिद्धा, सा कुमारी, कन्या, अर्धोष्पि, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या कुमारी, अर्धोष्पम् अमूल्यम्, मदनशस्त्रं कामिजनजयाय कामास्वरूपा । भीमभूपतनयेत्यनेन सत्कुलजातत्वम्, किमपीत्यादिना अतुलनीयसौन्दर्यम्, जयतीत्यनेन सौभाग्यम्, कुमारीत्यनेन विवाहयोग्यत्वम्, मदनशस्त्रमित्यनेन च द्यौवनं व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुभक्तिः ।

अत्र किमपि अनर्घं रत्नं भूषणमिति अधिकादुत्प्रेक्षितं रूपकं मदनशस्त्रमिति च निरङ्गं केवलरूपक-मनयोर्मिथो निरपेक्षतया संवृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२६॥

वाङ्माला—डूमउनेर आनर्घनीय स अमुला रङ्गमण्डूवणचक्रपा डौमराखार तनया मयशब्दो माये मेहे कच्छाटी, मेहे डूमउले सर्वप्रथमे अवस्थायां रहितश्चेन्न ; यिनि अवार्थ मरनाज्जवरूप इहेय उठिशाट्ठेन ॥२७॥

अन्वयः—सम्प्रति सा द्यौवनजवेन प्रतिमुहूर्तं का अपि अपूर्वा भवन्ती (सती) आशिखं सुकृत-सार भृते सा अपि यूनि भावं भजते किल ॥२७॥

सम्प्रतीति । सम्प्रति सा दमयन्ती, द्यौवनस्य जवेन दगेन वर्धमानया द्यौवनश्रियेत्यर्थः, प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणम्, कापि अनिर्वाचनीया, अपूर्वा आश्चर्यरूपा, भवन्ती सती, शिखाया वा इत्यपशिखं चूडया अवधि अरणाङ्गस्य अन्तर्मित्यर्थः, सुकृतसारिणं पुण्योत्कर्षेण भृते परिपूर्णं, पुण्योत्कर्षपूर्णतां विना तादृगनित्यसौन्दर्यं न स्यादिति भावः ; कापि कश्चिन्नपि, यूनि तदर्थे, भावमनुरागम्, भजते आश्रयते । किलिति लोक-भाषायां । एतेन न खल्वियमनायासलभ्येति सूचितम् ।

अत्र पूर्वार्द्धे अस्मिन् कालप्रसङ्गलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२७॥

वाङ्माला—वर्धमान मये मेहे कच्छाटी, अस्मिन् मुहूर्ते वेगे वर्धमान द्यौवननेर मोठाया अनिर्वाचनीय अन्तर्गाम् उहेते वाकाय, मन्दक इहेते चरणेर अजुष्टपर्याय पुण्य परिपूर्ण कोन सुवक्कर अत्र अजुबारा वचन करितेहे वलिमा लोकवाग्गुन वाहेतेहे ॥२७॥

अन्वयः—सः कतमः कथ्यते न ? इति चलदीढः त्वं किं मां विवक्षुः असि ? पृच्छाम् अर्द्धवर्त्मनि न दण्डत्सि ? निर्गमिण एनां न परित्रयम् ॥२८॥

कथ्यत इति । स युवा कतमी बहनां मध्ये कः इति कथ्यते नेति काकुः नोच्यते किमित्यर्थः ; इति चलन्ती कुरुन्ती पीडिता यस्य स चलदीप्तत्वम् किं मां विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरसि । पृच्छां प्रश्नम् उक्तवत् प्रश्नवाक्य-मित्यर्थः अर्द्धवर्त्मनि मुखमध्य एव न दण्डत्सि इत्यपि काकुः किं नाप्राप्सौत्यर्थः ; निर्गमिणं मुखाग्निः-श-यनेन एनां पृच्छाम् न परित्रयं न परिश्रान्तां कुव । तं नाहं वक्तुमर्हामीति भावः ।

अत्र यतश्चलदीढः अतएव विवक्षुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२८॥

যত্পথাবধিরহঃ পরমঃ সা যোগিনীৱপি ন পশ্যতি যজ্ঞাত্ ।
বাল্যয়া নিজমনঃপরমাণৌ ক্রী-দরৌ-শয়-হরীকৃতমিনম্ ॥২৮॥
সা শরস্ব কুসুমস্ব শরস্ব্যং সৃচিতা বিরহবাচিভিরহঃ ।
তাতচিত্তমপি ধাতুরধন স্ব-স্বয়ং বর-মহায় মহায়ম ॥২৯॥

বাক্সালা—মে যুবকটি কে হইল আপান বাস্তবত্ব ছন না কেন? তোমার ওষ্ঠযুগল
লক্ষিত হইতে থাকায় উহা তুমি আমাকে বলিতে ইচ্ছা করিতেছ কেন? অঙ্ক-
পথে যে প্রব্রাজাকে কষ্ট কর না কেন? নির্গত করা হইল। এই প্রব্রাজাকে পরিচীত
করিও না ॥২৮॥

অন্বয়ঃ—পরমঃ অহঃ যত্পথাবধিঃ, সা যোগিনীঃ অপি যজ্ঞাত্ বাল্যয়া নিজমনঃপরমাণৌ ক্রী দরৌ
শয়-হরীকৃতম্ এম্ ন পশ্যতি (তজ্ঞাত্ নির্গমিষ এনাং ন পরিশ্রময়) ॥২৮॥

অত্যাধি প্রতি হেতুমাৎ যত্পথেতি । পরমোঃ। অতীতকালঃ পদার্থঃ, যস্য যোগিন্যঃ পথী মার্গস্য বিধে-
স্বৈত্ব্যঃ অবধিঃ শ্রবণীমা ; সা যোগিনী মাহুশানাং যোগাভ্যাসশালিনী ধীশুঃ হিরপি, যজ্ঞাচ্চৈতীঃ, বাল্যয়া
প্রমত্তয়া দময়ন্ত্যা, নিজং মন এব পরমাণু অব্যক্তকালঃ পদার্থলক্ষণঃ, ক্রীলং ক্রীৎ দরৌ সিংহাশ্রয়ত্বাৎ গুহা তব
মুখি তিষ্ঠতিতি ক্রীদরৌশয়ঃ স বাসী হরিঃ সিংহমুখি ক্রীদরৌশয়হরিঃ অসং স জাত ইতি ক্রীদরৌশয়হরীকৃতম্,
এম্ যুবানম্ ন পশ্যতি ন জানাতি ; তজ্ঞাত্ নির্গমিষ এনাং ন পরিশ্রময়তি পূর্বোক্তাভ্যঃ । অথ চ যোগিনী
হুহিরপি পরমাণুক্যলমিব জানাতি ন পুনস্তজ্ঞাত্ পরম্ । এবম্ব “অর্থঃগপদান্ জ্ঞানানাং তস্যাত্মলক্ষণমি”
ইতি তাকি কসিদ্ধান্তাৎ সর্বোপায়ে মনসামগুপরিমাণত্বেন দময়ন্ত্যা মনসীঃব্যগুপরিমাণত্বমবগীকর্তব্যম্,
তত্পথ্যলমিব চ মহুহির্জানুমুখি ন পুনস্তদন্তর্গতম্ । তেন তন্ময়মি লজ্জা, তব চ স্থিতিঃ স যুবা ইত্য-
তিরিক্তসীপানবয়ং কথং মহুহির্জানীয়াৎ কথং বা তমকং বক্তুং শক্যমিতি ভাবঃ । সা ন লজ্জাবশাৎ
কিঞ্চিৎ প্রীতি, তত্কথনম্বলম্পন্নোভাবঃ বদেদिति ন নিষ্কবঃ ।

অত্র দ্বিত্যং দৈবীত্বাদীপৌ যুগি হরিত্বাদীপৌ নিমিত্তমিতি অষ্টপ্রশস্তিবিবক্ষণঃ পরম্পরিতরুপকমলদ্বারঃ
তদেকাশ্রয়বর্তিনী বহুশ্রুপাশ্রয়ে সঙ্ঘীয়তি । বন্ধ্যর্থস্য প্রগাঢ়ত্বাদীজী গুণঃ, গৌরী চ বীতিঃ ।

হরীকৃতমিত্যনেন তস্য যুগ্মঃ সিংহবল্ যৌতল্ ব্যজ্যত ইতি রূপকানুশ্রবণ বস্তুধ্বনিঃ ॥২৮॥

বাক্সালা—যে যোগিবুদ্ধির জানিবার বিষয়ে শেষ সীমা হইল পাশ্চাত্যগুঃ, সেই
যোগিবুদ্ধিও এই যুবকটিকে জানিতে পারিতেছে না । কারণ, নিষ্ঠুর পরমাণু মনের ভিতর
যে লজ্জা আছে, সেই লজ্জারূপ গুহার ভিতরে দর্মহতী সেই যুবকটিকে লুপ্ত করিয়া রাখি-
রাছে । যে হতু এইরূপ হইয়াছে, (সেই হতু, তুমি আর এই প্রব্রাজাকে নির্গত করা হইল।
পরিচীত করিও না) ॥২৯॥

অন্বয়ঃ—বিরহবাচিভিঃ অহঃ কুসুমস্ব শরস্ব শরস্ব্যং সৃচিতা স্ব-স্বয়ং বর-মহায় তাতচিত্তম্
অপি ধাতুঃ মহায়ম্ অথন ॥২৯॥

সিতি । বিরহবাচিভিঃ পাশ্চাত্যজ্ঞাতাদিনা লিঙ্গেন বিরহবেদনাবৃক্কে, অহঃ গল্লকলপদাদিভিরবয়বৈঃ,
কুসুমস্ব কুসুমময়স্ব, শরস্ব কামবাচস্ব, শরস্ব্যং লল্যং সৃচিতা লল্যত্বেন স্রাপিতৈত্ব্যঃ, সা দময়ন্তী, স্বস্বল্প-
বরমহায় আশ্রয়ঃ স্বয়ং বরীত্বমহায় তদনুপ্রাণায়িত্বি তাত্পর্যম্, তাতস্ব পিতৃর্ধর্মস্ব চিত্তমপি, ধাতুস্বল্প-
বয়ানুপ্রাণবিশিতসীর্ষি ধাতুঃ, মহায়ম্ মহাচরম্, অথন জ্ঞাতবতী, আশ্রমী বেদনামুপ্রদাদিতি ভাবঃ । ক্রীদরৌশয়ঃ

मन्मथाय यदद्यादित राज्ञां हृति-दूत्य-विधये विधिराज्ञाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं, गरमिवाकलयन्ति ॥३१॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदिवापि गुणेषु ।

तत्र तत्र कलयापि विज्ञेयः यः स हि चितिश्रुतां पुरुषार्थः ॥३२॥

व्यतिरेकेण किमपि कार्यं न सम्पद्यते । तेन च तदर्थेनैव जायमानस्तत्स्वयं वरीन्समस्तषेदनादर्थिना तत्पिब-
वानुष्ठेयत इति सरसार्थः ।

अत्र च कानुमासीत्युक्तारः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कस्य” लक्ष्यं “गरम्यन्” इत्यमरः ॥३०॥

वाङ्माला—विग्रहवदनान्तरक अत्र मङ्गल, मङ्गलौके (काशमेवम्) पुष्पमय वाटन
मङ्गल वनिता मृच्छना करिवाहिनः । तांहे तिन निजेन वृक्षेवर उरुमेवर कञ्च पिताम चिह्न-
केच विधाताम गहाय करिवाटकेन । ३० ।

अन्वयः—अथ विधिः राज्ञां हृति-दूत्य-विधये मन्मथाय यत् आज्ञाम् अदित, तेन तत्परवशाः पृथि-
वीशाः सङ्गरं गरम् इव आकलयन्ति ॥३१॥

मन्मथार्थित । अथ स्वयं वरप्रस्तावानन्तरम्, विधिर्विधाता, राज्ञां या हृतिः स्वयं वरे आगमनाय आज्ञानं
तत्र यत् दूत्यं दूतकार्यं तस्य विधये विधानाय, मन्मथाय कामाय, आज्ञामादेशम्, अदित दत्तवान् । काम एव
तत्स्वयं वरगमनाय मृष्टान् प्रेरयामासेत्यभिप्रायः । तेन हेतुना, तत्परवशाः मन्मथादीनाः, पृथिवीशा भूपाला
राजानः, सङ्गरं युद्धम्, गरं विषमित्र, आकलयन्ति मन्मते । यथा खलु जना मरणसम्पादनेन ऐहिकसुख-
भोगप्रतिवन्धकं विषं न पिबन्ति, तथा मर्त्यमण्डलस्य राजानय आमीदकरमपि मरणसम्पादनेन दमयन्तीलाभ-
प्रतिवन्धकं युद्धं नागुचिन्ति । अतएव हि ते भवदीयभवनं नागच्छन्तीति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे “अन्त्यानुमासी यमकं” वा मतमदात्, परार्द्धे तु श्रौतापमा च्छ कानुमासथेत्येतेषां संवृष्टिः ।
पृथिवीशपदं मर्त्यराजबोधकतया विशेषणम् । तेन राज्ञामिति प्रकृत्य तदुपादानेऽपि न भयप्रकमता दोषः ।
माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“हृतिराकाराज्ञानम्” इत्यमरः । “गरी व्याधायुपविषे विषे च करणे गरम्” इति विश्वः । “सङ्गरी
युधि आपदि । क्रियाकारि विषे आग्नीकारि क्रौञ्चं शमीफलम्” इति-मेदिनी ॥३१॥

वाङ्माला—तांताम पर, राक्षसपक्षे आश्वान करिवार कञ्च दोडाकाया करिते
काशमेवमेव ये हेतु विधाता आदेशन करिवाहिनः, मेहे हेतु पृथिवीर राजाया कामा-
शोन हहेडा, युद्धके विवेक क्राय मने करितेकेन । ३१ ।

अन्वयः—दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदिवा गुणेषु अपि सरसा (वर्तते) तत्र तत्र कलया अपि यः
विज्ञेयः, सः हि चितिश्रुतां पुरुषार्थः ॥३२॥

वैष्ण्विति । दमयन्ती, येषु येषु भूषणेषु अलङ्कारेषु, यदिवा अथवा गुणेषु अपि श्रीमाविलासादिषु कलाविद्यासु
षा, सरसा सागराणां वर्तते : तत्र तत्र तेषु तेषु दूतवन्द्यादिभ्यः स्तुतेत्यर्थः, कलयपि खेनेनापि, यी विज्ञेयः
अन्त्यानुपेक्षया आधिक्यम्, स हि स एव, चितिश्रुतां राज्ञाम्, पुरुषार्थो धर्मोदिकषः । राजानः खलु कार्या-
न्तरमपहाय धर्मार्थदिपुरुषार्थमिव गहायमेव तं विज्ञेयमेवावस्थन्ती युद्धं न करन्त्यपि ; तेन नामान-
न्तीति भावः ।

अत्र पुरुषार्थः पुरुषार्थरूप इति निरुक्तं कैवल्यपञ्चमलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥३२॥

શૈશવવ્યયદિનાવધિ તસ્યાઃ યૌવનોદયિનિ રાજસમાજે ।

આદરાદહરહઃ કુસુમીવોઃ સજ્જલાસ સ્વગયાભિનિવેશઃ ॥૨૨॥

દૃત્યમી વસુમતીં કમિતારઃ સાદરાશ્વદતિથીભવિતું ન ।

ભીમમૂ-સુરમુવોરમિલાધે દૂરમન્તરમ્હો નૃપતીનામ્ ॥૨૩॥

વાંજ્ઞાના—એ એ અગરઃન કિશા એ એ જીવેર ઇતિ મમમહો વિભવ અજ્ઞાંગીનો આદેન; તેજે તેજે અનકાર વા તેજે તેજે જીવેર વિવરે અજ્ઞાત અપેક્ષા એકદુમાજ એ વિભવ કરા, હાહાઈ વર્તમાને રાજાનેર નિકટ નમનપુરવાર્થ રહેલો મૈઃકાદેશાદે ॥૨૨॥

અનુવ્યયઃ—યૌવનોદયિનિ રાજસમાજે તસ્યાઃ શૈશવ-વ્યય દિના-વધિ અહરહઃ કુસુમીવોઃ આદરાત્ સ્વગ-યાભિનિવેશઃ સજ્જલાસ ॥૨૨॥

શૈશવેતિ । યૌવનસ્ય હૃદય આર્થિર્માનોઽસ્યાત્તીતિ તદ્વિન્ યૌવનોદયિનિ યૌવનચાલિનિ; યૌવનવયસ્યેવ સર્વેષાં કામાતિરેકાદિતિ ભાવઃ; રાજાં સમાજે સમૂહે, તસ્યા દમયન્તાઃ, શૈશવવ્યયસ્ય વાલ્યવયીપગમસ્ય યદ્દિનં તદેવ અવધિઃ પ્રથમસીમા યદ્વિન્ કર્મકષિ તદ્ યથા તથા, અહરહઃ પ્રતિદિનમ્, કુસુમીવોઃ કામસ્ય, આદ-રાત્, સ્વગયા ઇતિ સામ્યાપારસ્ય અભિનિવેશ આયત્, સજ્જલાસ હૃદયમ્ । દમયન્તી યુવતી જાતિતિ વાર્તામાન-સ્યેવ યુવકરાજગણી નિતરાં કામાતુરી વભૂવેતિ સરલાયઃ ।

અવ દમયન્તાઃ શૈશવવ્યયદિનાવધ્યેવ કામસ્ય સ્વગયાભિનિવેશાસન્ધ્યે ડિપિ તન્ સમ્બન્ધાભિધાનાદતિશયીતિર-લહારઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભીં ચ રીતિઃ ॥૨૩॥

વાંજ્ઞાના—એ નિન મમમહોર વાનાવશન અતીત રહેશાદે, તેજે જિન અવધિ આહાઈ શુવક ત્રાજગેર ઇતિ કામનેવેર આનરપૂર્વક મુગશા કરિવાર આશંહ અગ્નિશાદે ॥૨૩॥

અનુવ્યયઃ—ઈતિ વસુમતીં કમિતારઃ અની ત્વદતિથીભવિતું સાદરાઃ ન (મહતિ) । અહીં ! સ્વ-તીનામ્ અમિલાધે ભીમમૂ-સુરમુવોઃ દૂરમ્ અન્તરમ્ ॥૨૩॥

પ્રજાતીનરમુપસંહરતિ ઇતીતિ । ઇતિ હેતીઃ ઇયિમ્યામવસ્થાને દમયન્તા લામસન્ધ્યાદિવ્યર્થઃ, વસુમતીં ઇયિ-યોનીષ, કમિતારઃ અવસ્થાને કામયમાનાઃ, અની નૃપતયઃ, ત્વદતિથીભવિતું યુજ્જમરણેન તથાતિયિભવનાય, સાદરાઃ સાયદ્વાઃ, ન ભવન્તીતિ શિષઃ । નનુ મદ્વનેડિપિ સુરકન્થાસ્તાન્ નૃપતીન્ વરયિતું સાયદ્વા એવ તિહતિ । તન્ કથમ્ એકમાત્રદમયન્તા એવ લાભ્યમથા વજ્ર એવ નૃપતયી વસુમત્યાં સ્થાતુમિષ્કન્તીત્યાદ્ ભીમેત્યાદિ । અહીં રુદ્ધ ! સ્વપતીનામ્ અમિલાધે વિવધે, મીમાઢીમરાજાઙ્ગતીતિ ભીમમૂદંમયન્તી ચ સુરાદે વાઙ્ગતીતિ સુરમૂદં સુરકન્થા ચ । જાતાવેકવચનમ્ । તયોઃ, દૂરમત્યન્તમ્, અન્તરં મેદઃ; દમયન્તાઃ સૌન્દર્યાદિગુણામાનર્જ-ર્થપતિભિઃ પ્રત્યક્ષમેવ હૃદત્વાન્ અનેકૈશ્વ વિવક્ષાદૂતકથાદિશ્ચઃ સાશ્વદેવ સુતત્વાન્; દેવકન્થાનામ્ અનુમાનાન્ પુરાષ્ણમાનેષુ ગ્રવચાચેતિ ભાવઃ । કામચેતુકન્થાયાઃ સંસ્કૃતભાષાયાઃ પ્રાયશ્ચ યથેષમર્થાન્ સંયજીતુમર્હન્તિ નિપુષ્ઠાઃ; ન પુનસ્તે હલ્લાર્થઃ પ્રાયશ્ચ સહૃદયસન્તોષાય પ્રભવન્તીતિ વ્યાખ્યાનાત્રાણ્યુપેક્ષતાનિ ।

અવ કારણેન કાર્યસમર્થનરૂપોઽનાનરન્થાસઃ સુરકન્થાપેષયા ભીમકન્થાયા આધિક્યવર્ણનાન્ અતિરેકશ્ચ; અનયોરજ્ઞાન્નિભવિન સહરઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભીં ચ રીતિઃ ।

કમિતાર ઇતિ તાષ્ઠીશ્ચે ટન્પ્રત્યયાન્ “ન નિહાદિપુ” ઇતિ વહીનિવેષેન વસુમતીમિતિ કર્મકષિ સામાન્થા વિતીર્લેવ ॥૨૪॥

વાંજ્ઞાના—એ જઝહે રાજારા પૃથિવીટે વાકિવાર રેહ્લા કરિયા, હોવાર અતિવિ

तेन जायदधृतिर्दिवसागा संख्यसौख्यमनुसर्त्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं चित्तिभुजां (१) न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥३५॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त इत्यकदृशं विवक्षति ।

पृच्छासि तदप्येन विवेक-प्रोक्तनाय विषये रससेकः ॥३६॥

इह वारं आद्यं करतलेन न । कारणं, राजादेव इच्छाति उतरे डीयकञ्च । नैवकञ्च ।
एह उच्यते अत्रार्थः इति ॥३४॥

अन्वयः—तन्निमग्नमनसां चित्तिभुजां भुवि लोके मृधं यत् न विलोके, तेन जायदधृतिः (सन् अहं)
संख्यसौख्यम् अनुसर्त्तु त्वाम् अनु दिवम् आगाम् ॥३५॥

आत्मनः स्वर्गागमनहेतुनाह तेनेति । तस्यां दमयन्त्या निमग्नम् अनुरागाद्विभितं मनी येवां तेषां, चित्ति-
भुजां भूपालानाम्, भुवि लोके मृधं भुवने, मृधं युद्धम्, यद यच्छास्तीः, न विलोके नावलोकयामि ; तेन
हेतुना, जायती अष्टमुत्पद्यमाना अधतिरर्थीयं यस्य सः तादृशः समहम्, नारदस्य कलहप्रियतया प्रसिद्धत्वा-
दिति भावः, संख्यसौख्यं युद्धदशं नृसुखम्, अनुसर्त्तुमनुभवितुम्, त्वामनु लल्योक्तव्यं, दिवं स्वर्गम्, आगाम् आ-
गतम् नञि ; चित्तिभुजाधिपतिना त्वया यत् कुवापि सम्भाव्यमानस्य युद्धस्य शायमानतया तद्यत्ताप्रदानेन तद्वर्ण-
सुखानुभवसम्भवादिति भावः ।

अत्र युद्धदशं नाभावं प्रति तन्निमग्नमनःपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, न विलोके विलोके
इत्यन्यत्रयमकथनयोः सन्निधेः । प्रसादी गुणः, वेदमो व रीतिः ॥३५॥

वाङ्मनः—पृथगेव राजादेव मनःपञ्चकौते निग्रह इहेषा निशादेह ; अतएव मर्त्य-
लोकात् ये हेतु तादृशेन युद्धं देविते पाहे नाह, तेहे हेतु आमात्र मनः अदेव्य उच्यते
इहेषादेह ; ताहे आमात्र युद्धमनःनर अत्र अत्रैव करिवार अत्र, तामादेव मर्त्या करिवार अत्र
आनिशाहि ॥३६॥

अन्वयः—हन्त कः अपि हन्तकदृशं भवन्तं न विवक्षति (इति) यद्यपि (अहं) वेद, तत् अपि
(मया त्वं) पृच्छासि ; येन विषये रससेकः विवेक-प्रोक्तनाय (भवति) ॥३६॥

इदिति । हन्तंति खेदे । हन्त इत्यस्याकथनत्वात् । कोऽपि वीरः, हन्तुं प्रहर्तुं शक्नुमित्यर्थः, अकदृशं
निहन्त्यं भवन्तं, न विवक्षति न विवदते अहितीयवैरतया निहन्त्यया च परिवाराभावादेव भवता साहं युद्धं
न करोतीत्यर्थः ; इति यद्यपि अहं वेद जानामि ; तदपि तथापि, पृच्छासि त्वया अहं कस्यचिदयुद्धमस्ति
अवेति मया त्वं प्रश्नविधौ क्रियसी । कथं पृच्छास इत्याह—येन हेतुना, विषये अभीष्टे पदार्थे, रसस्य अनु-
वृत्त्यास्य सेकः सम्भवः, विवेकस्य विवेचनायाः प्रोक्तनाय मार्जनाय विनाशायैत्यर्थः, भवतीति शेषः । तथा च युद्ध-
दर्शनाय प्रवक्तुराग एव मनः तादृशं विवेकं नाशितवानिति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरासक्त्येकानुप्रासेन संसृज्यते । इति प्रश्नरीणां शब्दानामनुक्त-
वधि कालादेव युद्धदशं निष्काप्यतासप्रतया न अनुपदतादीषः । किन्तु तथापीत्यर्थं तदपीत्यवाचकमित्य-
वाचकत्वदीषः ; तथाहदिप्रयोजनयोरेवापि सेकपदस्य सम्भाव्यं लक्षणाकरत्वात् नेयार्थतादीषव । तेने-
तरादेवेव पठनीयम् 'पृच्छासि ननु तथापि विवेक-प्रोक्तनाय विषये अनुरागः' । प्रसादी गुणः, वेदमो व रीतिः ॥३६॥

एवमुक्तवति देवस्यैवन्द्रे द्वागभिष्टि मघवाननमुद्रा ।

उत्तरीतरश्मौ हि विभूनां कोऽपि मञ्जु, लतमः क्रमवादः ॥३७॥

कानुजे मम निजे दनुजारी जायति स्वशरणे रचचर्चा ।

यद्गुणादुपधाय जयाह' शर्कषा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥३८॥

वाङ्माला—हाह ! तूमि मञ्जु अति निर्द्वि वनिशा, केहई तोगात्र मजे विरोध करे ना ; हेहा यद्विष आसि जानि, तथापि 'मुद्ध आहे किन' हेहा तोगात्रे किजाना करिजेहि । कात्रण, विषयेर अति अरुण अश्रुग विवेकपञ्जिके नहे करे ॥३७॥

अन्वयः—देवस्यैवन्द्रे एवम् उक्तवति (सति), मघवाननमुद्रा द्राक् अभेदि । हि मञ्जु, लतमः कः अपि विभूनां क्रमवादः उत्तरीतरश्मः ॥३७॥

एवमिति । देवस्यैवन्द्रे देवमुनिगणे नारदे, एव' पूर्वोक्तप्रकारम्, उक्तवति सति, मघीन इन्द्रस्य आवन-मुद्रा' मुखमुद्राश्च तूष्णीभाष इति यावत्, द्राक् औघ्रम्, अभेदि स्वयमेव भिन्ना, इन्द्रः पुनश्चापेत्यर्थः । लम्बि-न्द्रस्य पुनः कथनं यदि सुन्दरं न स्यात्तथा मुनिव्य' विरक्तमेव भवेदित्याह— हि तथाहि, मञ्जु, लतमी युक्तियुक्त-तया अतीवमनीहरेः, कोऽपि अनिव' अनौघः विभूनां महात्मनाम् क्रमवादः क्रमिककथोपक्रमम्, उत्तरीतरश्मः सुश्राव्यत्वात् युक्तिपूर्णत्वाच्च क्रमिकमङ्गलकर एव भवति । अतो न मुनिव्यस्य विरक्तिशङ्केति भावः ।

अत्र सामान्यं न विशेषसर्वेनरूपोऽर्थान्तरव्याप्तीऽलङ्कारः । देवमुनीन्द्रे इति पाठेन सम्बन्धिशब्दीयः परिहृत्यः । प्रसङ्गो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

देवस्यैवन्द्रे इति "कृत्यमित्यसमासे—" इत्यादिना विकल्पेन सम्बन्धप्रकृतिः । अभेदीति कर्णकर्त्तरि प्रयोगः ॥३७॥

वाङ्माला—अवर्षिजेहे नारद एहेरुप वनिजे, उरुक्का२ हेअर मृषमृज्जुग छुटिग गेल । हेथ— अनिव' अनौघे अतिमनोहर मशाम्नादिपत्र क्रमिक कथोपकथन, पर पर मङ्गलकरहे हेहेषा आटेक ॥३७॥

अन्वयः—स्वशरणे दनुजारी निजे अनुजे जायति (सति) का मम रचचर्चा । जयाह' यद्गुणादुप-उपधाय वीतविशङ्कः (सन् अह') शर्कषा स्वपिमि ॥३८॥

आवनमुद्राभिदे सति मघवा किमुवाचेत्याह केति । स्वेषामप्रीयाणां शरणे रचितरि । अतो ममापि शङ्कीदरतया आसीयत्वात् रञ्जितत्वमेवेति भावः । गन्वास्ता रञ्जितत्वं तथापि दुर्बलत्वं कथं तत्सम्भव इत्याह— दनुजारी इत्युत्पादसुरश्वी । इत्यध्यासुरश्वीमहाबलत्वमेवेत्याशयः । अथासु आसीयरञ्जितत्वं महाबलत्वञ्च, तथापि सत्सुख्ये आसीयेषु केवलं तथैव रचया कथं तच्च व्यावृत्तत्वं स्यादित्याह निजे स्वकीये अनुजे कनिष्ठ-शङ्कीदरी धृतवामनरूपे नारायणे इत्यर्थः । तेन आन्यापेक्षया मर्माबाधिकासीयत्वमित्यभिप्रायः । एतेन आश्राव-त्वमपि सूचितम् । जायति मम रचचर्षाय सावधाने तिष्ठति सति, का मम रचचर्ष युद्धस्य चर्चा आजीवना, अपिष्ठ न कापोत्यर्थः । तादृशानुजमस्यात् मया सह कोऽपि न योद्धुमिच्छतीति भावः । तर्हीदानीं किं करीषीत्याह— जयाह' विजयचिह्नभूतम्, यस्य अनुजभूतनारायणस्य भुजाह' बाहुकीडम्, उपधाय उपधानमिवावित्य, वीतविशङ्कः परित्यक्तीह गः सन् अहम्, शर्कषा सुखेन, स्वपिमि निद्रामि स्वपनकाल इव तिष्ठामीत्यर्थः ।

अत्र स्वशरणादिपदानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरी नामालङ्कारः, "उक्तिविशेषः साभिप्रायः परिहरी

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विषयं मल्लभुजासङ्घिष्णुः व्यर्थतां मदशनिं च निनाय ॥३८॥

मतः" इति लक्षणात्; अथैवमिदं त्वमयोरङ्गाभिभावेन सङ्गरः; सीऽपि पुनर्द्वयमुपपन्नं कानुप्रासार्थां सङ्गच्छते । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥३८॥

वाङ्माला—आश्चर्यकरं नानवारि अकौर कनिष्ठं ज्ञाता जागिशा थाकिउड, आशार आवार एकटा युद्धेन उड्ढा कि ? विषयऽङ्क अरुण वाहार बाह्जोड् आशार करिशा आनि निरुद्धेन हईया अथे नरुन करिशा थाकि ॥३८॥

अन्वयः—तस्य विश्वरूपकलनात् उपपन्नं जैमिनिमुनित्वम् उदीये । (अतएव) सः मल्लभुजा विषयम् असङ्घिष्णुः (सन्) मदशनिं व्यर्थतां निनाय ॥३८॥

अथ वीतविशङ्कः स्वपि च त् वज्रमिदानीं क स्थापितमित्याह विश्वेति । तस्य वामनात्मकस्य नारायणस्य, विश्वरूपकलनात् "सर्वं विष्णुमयं जगत्" इति श्रुतेः त्रिभुवनमयसर्वरूपधारणाच्चेतीः, उपपन्नं युक्तियुक्तम्, जैमिनिमुनित्वम्, उदीये उद्ययामि अनुमिनीमीत्यर्थः; जैमिनिमुनेरपि विश्वान्तर्गतत्वादिति भावः । अतएव स जैमिनिभावापन्नो वामनात्मको नारायणः, मल्लभुजा धर्मोद्युक्त्रिभिर्जिनां देवानाम्, विषयं युद्धम्, असङ्घिष्णुः अङ्गद्वेषमात्रात् सन्, भावनात्मकस्यादित्याशयः, मदशनिं मम वज्रम्, व्यर्थतां निष्पृथीजनताम्, निनाय प्रापया-
मास; वज्रकर्तृत्वात् असुरवधस्य स्वयमेव करणात् । तेन च मया तत् वज्रं निष्पृथीजनक्या तुषडुसादिबदेन स्थानान्तरे स्थापितमित्यभिप्रायः । पश्चान्तरे तु मल्लभुजा यागीदृश्यानां देवानाम्, विषयं शरीरम्, असङ्घिष्णुः युद्धा अघातत्वात् अगङ्गोक्तुवन्, स जैमिनि भावापन्नो नारायणः, मदशनिं मम वज्रम्, व्यर्थतां मोघत्वम् पात-
यन्त्वन्मित्यर्थः, निनाय स्वनामीश्वारणमात्रे चैव प्रापयामास ।

अत्र पराङ्गं प्रति पूर्वोद्देशाकार्यस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुक्तं काव्यलिङ्गम्, तथा निष्पृथीजनतापातयन्त्वन्तयी-
भेदेऽपि व्यर्थतापदस्य वेषाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । ताभ्याम् कृता विश्वेति । तेन च नारायणो जैमिनि-
मुनित्ववान् विश्वरूपधारणात् जैमिनेष विश्वरूपान्तर्गतत्वादि-यनुमानादनुमानालङ्कार इत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्गरः;
सीऽपि च निमि-मुनीति च्छे कानुप्रासेन सङ्गच्छते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"विषयः समरे काये विस्तारप्रभागयोः" इति विश्वः ।

उदीये इति वैवाहिकस्यात्मनेपदिनः "ईङ् गती" इति ईङ् धातोः कर्त्तरि वक्तृमानाया (लटः) ए-
विभक्तौ षत्वम् । विषयमिति इष्टच प्रत्ययस्य निष्ठादित्वात् "न निष्ठादिषु" इति षट्ठीनिषेधात् कर्त्तृष्वि
विधीधेयम् ।

यामाहिकासि जैमिनिरम्हादीनां देवानां शरीरं नाङ्गीकुरुते । यथा पूर्वमीमांसायां सूत्रम्—"देवतासु तन्वा-
ल्लभत्वात्" इति । शरीराभावादेव चैतन्वासम्भवं । किन्तु तदानीं "इन्द्राय स्वाहा" इत्याकारमन्त्रादीनामेव
देवतात्वमिति तदाशयः । तथा च श्रुतिः—"प्रजेशं मन्त्रविश्वम् ।" आद्यकुसुमाञ्जलादुदयनपादा अपि—
"उपपत्त्येन देवित इति मीमांसकाः" । आद्यविवेकी शूलपाणिरपि "विषयवतामिन्द्रादीनां सन्निधे न ल प्रत्यक्ष-
वाधितत्वेन तथाविधानां पूज्याल्लभत्वात् । अगत्या तदाकारतया ध्यातस्य मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रङ्ग-
कम्" । अत्र युक्तिश्च—"चेतनस्य सङ्ख्यासादेर्देवतात्वे आवाहनेन ऐरावतादसङ्ख्यासादेरविधाने षट् कुश-मङ्ग-
प्रसङ्ग" इत्यभिप्रायः । "वशिष्ठादिमहर्षीणां दशरथादिराजर्षीणाञ्च चक्षुर्ग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षः पुराणभारतेषु अवस्थान-
क्षेपेपि वशिष्ठादिभिः पूजार्थमावाहनकाले विश्ववतां सन्निधानाभावात् प्रत्यक्षीकृतत्वात्" इति विवेकटीकायां
जीह्वकथम् ।

ईदृशानि मुनये विनयाब्धिः तस्मिन्वान् स बन्धनं पश्यत्यस्य ।
 प्राङ्-निश्चित-पृष्ठचरी वाक् नारदस्य निरियाय निरीजाः ॥४०॥
 स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्ध्वंभोमि न वसन् वसुमत्याम् ।
 यां गतस्य हृदि मे दुर्दकः स्मारतल-हय-भटाजि-वितर्कः ॥४१॥

जमिनेन नारदस्य प्रसाधं यथा । नारायणः—

“जमिनिश्च वसुमत्या वीर्यायाम एव च । पुलस्त्यः पुलस्त्यो जिह्वः बभूवे वज्रवारकाः ॥”

उवाच—“मुनेः कल्याणमिदं जमिनिषादि कीर्तनात् ।

विद्युदग्निमयं नास्ति लिखिते च गृहीदरे ॥३८॥

वाङ्मानी—उपेक्ष्य विवरण धारण करिशाहेन वंश्या, ताहाते ये वैदिकनिम्नविषय आहे, ताहा वृत्तियुक्त इत्याय अह्मयन करिंते पारि । ताहे, तानि देवगणेश अह्म गण करिंते ना पारिधा आमार वज्रग्रीके निश्चिधोवन करिशाहेन) योगादितर वेलाय देवता-देव शरीर शोकार करिंते अनिच्छू सेई वैदिकमि, आमार वज्रपात निवारण करिशा थाहेन) ॥३७॥

अन्वयः—विनयाब्धिः सः मुनये ईदृशानि बन्धानि उपपन्नं तस्मिन्वान् । (अथ) नारदस्य निरीजाः प्राङ्-निश्चित-पृष्ठचरी वाक् निरियाय ॥४०॥

ईदृशापीति । “विनयाब्धिः स्वतायाः सागरः, स हृद्, मुनये नारदाय, ईदृशानि उक्तकपाधि, बन्धानि बाध्यानि, उपपन्नं मधुरत्वात् सुधावदुपकारीक्य उक्तं त्यर्थः, तस्मिन्वान् गूणी स्थितः । परञ्च, नारदस्य सम्बन्धिनी, निरीजाः पुञ्जाभावप्रवणेन कृताश्रित्यान् निरीजाः, प्राचीर्दीर्घस्य निश्चितस्य तेनैव कृताश्रितादेव निर्गतस्य निश्चितस्येत्यर्थः पृष्ठचरी पञ्चार्तिनी वाक् वाक्यम्, निरियाय मुखाभिर्जगाम ; नारद उवाचं त्यर्थः ।

अत्र प्रथमे पादे ‘अं कानुप्राससमर्थं’ च तद्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः प्रसादो गुणः, बौद्धर्माश्च रीतिः ।

पृष्ठचरीति “चरैः” इति चरतेष्टप्रत्ययादीप्रत्ययः ॥४०॥

वाङ्मानी—विनयेन सागर इत्य, नारदक एकरूप वाक्य उपहार दिवा नौरवे रति-लेन । ताहार पर, नारदस्य मुख हईते दीर्घ निश्चितस्य पर, निश्चित वाक्य निर्गत इहेन ॥४०॥

अन्वयः—वसुमत्यां वसन् (अहं) स्वारसातल-भवाहव-शङ्की (सन्) न निर्ध्वंभोमि ; (तथा) यां गतस्य मे हृदि स्मारतल-हय-भटाजि-वितर्कः दुर्दकः (भवति) ॥४१॥

स्मृति । वसुमत्यां पृथिव्याम्, वसवदम्, स्वः स्वर्गं रसातलं पातालञ्च तयोर्भवतीति स्वारसातलभवं स आसीद्ग्राह्यो युद्धश्चेति स तयोक्तः तं गृह्यत इति स तादृशः सन्, न निर्ध्वंभोमि न सुखचिन्तो भवानि ; युद्ध-दग्नेच्छान्नाकुलत्वादिति भावः । तथा यां स्वर्गम्, गतस्यापि मे मम, हृदि चित्ते, आयाः पृथिव्या ये तस्मिन् स्वकपाधोद्देशो तयोद्ये भूतल-पातालयोरेत्यर्थः ये भटा योद्धारस्तेषाम् आजेयुस्तस्य वितर्कः सम्भावना, दुर्दष्टः अस्मिरराजपकत्वान् अनिष्टकारी उदकं उत्तरफलं यस्य स दुर्दकः भवतीति शेषः । इदानीं कुवापि युद्धा-दश्नान् चस्मिर एवास्मि संश्रुत इति भावः ।

अत्र निर्ध्वंभावः प्रति स्मृत्यादिपदस्थानीं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, द्वितीये पादे ‘अं कानु-प्रासः, द्वितीयाहं’ च अन्वयानुप्रास इत्येतेषां संसृष्टिः । अन्वयकल्यादीशो गुणः, गौरी च रीतिः ।

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्य ।

किं भुवः परिवृद्धा न विवादः, तन्न तामुपगता (१) विवदन्ते ॥४२॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिदम्भीं स्वर्पतिं प्रतिनिवन्धं बलेन ।

वारितोऽप्यनुजगाम सयत्नं तं कियन्त्यपि पटान्यपराणि ॥४३॥

“तत् स्वरूपेऽनुषङ्गो लोबः व्याघातकारणः । कामने कार्यवीजः च पुंसि तावन्नीलवहः ।” इति मेदिनी ।
“उदकः फलमुत्तरम्” इत्यमरः ।

स्वारसःतस्मिन् स्वरश्चन्द्रविभक्तस्य “रप्रकृतिः—” इत्यादिना रत्वे “रो रे लोपम्—” इत्यादिना रलोपी दीर्घश्च ॥४१॥

वाङ्माला—आमि यथन डूतले थाकि, उथन अर्गे ओ पाताले युद्ध दहेतेछे हेह । मने करिषा निवृत्ति नाउ करिते पात्रि ना । आवार यथन अर्गे आनि, उथन डूतले ओ पाताले योकादिगेर युद्ध सञ्जावना करी, परे चाराप रुन सञ्जाय ॥४१॥

अन्वयः—(हे इन्द्र ! मया) त्वं वीक्षितः असि, तत् अथ मनुष्यजगते गन्तुं माम् अनुमनुष्य । तव तां विवीदुस् उपगताः भुवः परिवृद्धाः किं न विवदन्ते ॥४२॥

वीक्षित इति । हे इन्द्र ! मया त्वं वीक्षितो दृष्टः असि । तत् तस्माद्वीक्षितत्वाद्देवीः, अथ इतः परम्, मनुष्यजगते भूलोकाय, गन्तुं माम्, अनुमनुष्य अनुजानीहि । युद्धदर्शनार्थं स्वर्गमागतः ; किन्त्वथ तदभवेऽपि तव दर्शनसुखं जातमिव । इदानीं युद्धदर्शनार्थं भूलोकगमनाय मामनुजानीहीत्याशयः । ननु तत्रापि कथं युद्धसम्भावनेत्याह किमिति । तव मनुष्यजगते, तां दमयन्तीम्, विवीदुः परिश्रुतम्, उपगता उपस्थिताः, भुवः पृथिव्याः, परिवृद्धा अधिपरा राजानः, किं न विवदन्ते तां विवीदुः सैव अहमहमिकया विवादं न किं करिष्यन्ति अपि त्ववश्यमेव करिष्यन्तीत्यर्थः । तदयुद्धसम्भावनेयं तव गन्तुमिच्छामीति भावः ।

अथ द्वितीयपादे इत्यनुप्रासीलकारः, प्रसःदी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“अधिभूनायकी नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः” इत्यमरः ।

मनुष्यजगते इति “गत्यर्थकर्मणि—” इत्यादिना अनुधी । विवदन्ते इति “विमतौ” इति रुचादित्वादात्म-
निपदम् ॥४२॥

वाङ्माला—हेइ ! तामार सहित माफ् १ करी दहेवाछे ; अउएव हेदार पर मर्दागोटेक वाहेवार अउ आमाटेक अउमति कर । सेथांने समरुठोटेक विवाह करिबार अउ उगहित राजारा कि विवाह करिबेन ना ? ॥४२॥

अन्वयः—सः मुनिः इति उदीर्य बलेन स्वर्पतिं प्रतिनिवन्धं उर्ध्वीं ययौ । (इन्द्रम्) वारितः अपि (सम्) अपराणि कियन्ति अपि पदानि तं सयत्नम् अनुजगाम ॥४३॥

इतीति । स मुनिर्नारदः, इति इत्यम्, उदीर्य उज्ज्वा, बलेन वाक्, सःमध्येन, स्वर्पतिं स्वर्गलोकाधीश्वर-
मिन्द्रम्, प्रतिनिवन्धं प्रतिनिवन्धये प्रयोज्य, उर्ध्वीं पृथिवीम्, ययौ । इन्द्रम् वारितोऽपि स्वाजगमनाय निवि-
क्षीऽपि सम्, अपराणि कियन्तापि पदानि, तं नारदम्, सयत्नं सादरं यथा स्वात्तया, अनुजगाम, वन्मुञ्चेहाकर्ष-
वादिति भावः ।

अथ प्रसदी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदि ।

स्वस्व कश्चिदपि पर्वत-पञ्चच्छेदिनि स्वयमदृशि न पद्यः ॥४४॥

पाण्ये बजरिपोरस भे मो-श्रीत-कीमल-कर-यदृमहं न ।

मेवजं चिर-चिताशनि-वास-व्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥४५॥

स्वर्पतिमिति "रप्रकृतिरनामिपरीऽपि" इत्यपेक्षया चत्वारः स्वरः । अपराणि कियन्तापि पदानि अपरकियन्तुपपरिमितं पद्यानम् इत्यर्थकत्वात् पदानीति "अभिनिधी कालाभ्यमानात्" इति द्वितीया ॥४४॥

वाङ्माला—नारद एवै कथां वनिता, वनपूर्वक हेतुः क 'र'प्रदा वाहेत्रात्र अत्र अष्टरौषध कत्रिशा, पृथिवीर नितक वाहेते नागिनेन, किङ् हेतुनितिक हहेशो, अपर कपय न। पद्य सूक्त १ मठित ठाहात्र अष्टगवने कत्रिनेन ॥४०॥

अश्वत्थः—पर्वतेन गभीरं नारदीयम् उदितं परिपीय प्रतिनेदि । (किन्तु) स्वयं कश्चिद् अपि स्वस्व पद्यः पर्वतपञ्चच्छेदिनि न अदृशि ॥४४॥

ननु नारदेन सहागतः पर्वतमुनिः कथं न किञ्चिदुक्तवानित्याह पर्वतेनेति । पर्वतेन तदाख्येन मुनिना श्रीतेन च, गभीरम् अर्धगौरवयुक्तं गभीरञ्च, नारदी मुनिः "आपी नारा इति प्रीताः" इति मनुवचनान् नारं जलं ददाति नारदी मेघस्य तस्यैव नारदीयम्, उदितं वाक्यं अभिज, परिपीय सादरं सुखा गुहाभ्यन्तरगती-ज्जल्य च, प्रतिनेदि भग्नया स्वसम्पत्तत्वापनेन अगूदितम् प्रतिभजितञ्च । किन्तु स्वयमात्मना, कश्चिदपि, स्वस्व आत्मनः, पक्षी मत्तः पतवञ्च, पर्वतपञ्चच्छेदिनि सन्ध्याभ्यमाननिजमतप्रवास्यायिनि शैलपतवखण्डिनि च इन्द्रे, न अदृशि न ज्ञापितः न प्रदर्शितञ्च ; स्वपञ्चच्छेदमभयादिति भावः ।

अथ स्वपञ्चदशनाभावं प्रति पर्वतपञ्चच्छेदिपदव्याधीं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, मुनि-शैलीयः अतपतवयोश्च मेदिपि पर्वत पञ्चशब्दयोः प्रेयेषामेदाध्यवसायादतिशयीतिश्च अन्योक्तान्निभावेन सङ्ग्रहः । पुनरि-च्छेत्तु अभिधायाः प्रकृतार्थयिन्मन्त्राश्च ज्ञेयः ; किन्तु पर्वतेनेव पर्वतेनेत्योपसृत्तत्वात्पदमात्रादप्यभिः "हिम-पुत्रचन्द्रविरः सफनकः" इत्यादिपदबीदाद्वचनत् । प्रसादी गुणः, वेदभी च रीतिः ॥४४॥

वाङ्माला—पर्वतमुनि, अर्धगौरवयुक्त नारदेन वाक्य मातरे स्तंभ करिषा, कचन ताहात्र अष्टगवने करिनेन ; किङ् पर्वतपञ्चच्छेदी हेतुनितिक नितक निजेन कानञ्च पद्य (सुत) निजे देवाहेनेन ना ॥४१॥

अश्वत्थः—अथ रतीशः चिर-चिताशनि-वास-व्यापदाम् अहं भे मो-श्रीत कीमल-कर यदृ मेवजं बजरिपोः पाण्ये उपदिदेश ॥४५॥

पाण्य इति । अथ नारदपर्वतयोर्गमनामन्तरम्, रतीशः कामः, चिरचिता अतिदीर्घकालादवधि सम्भूता याः अग्निवासीन वज्रावस्थानेन व्यापदलापामकरीमाकाशाम्, अहं दीर्घं तत्प्रतीकारसमर्थमित्यर्थः, सर्वत्रैव तापशून्यौ श्रीतलवस्तुनः सामर्थ्यादर्थनादिति भावः ; भव्या दलयन्त्याः श्रीतः श्रीतलः कीमलय यः करः पाणिस्य यदृ यदृचकनम्, मेवजमौषधम्, बजरिपीरिन्द्रस्य, पाण्ये हस्ताय उपदिदेश ; अग्निदग्धहस्ताय श्रीतल-प्रक्षेपमिवेति भावः । इन्द्रो नारदमुखात् दमयन्त्या गुणानाकृष्टं तत्पवित्रहृदयेच्छां चकार इति सरपार्थः ।

अथ भे मोश्रीतकीमलकरयदृ आरोधमाचस्य मेवजन्तस्य प्रकृततापरो गोपशमनीय योगितया परिणामाद्वदः ॥ कर्माधस्य प्रगादत्वादीजी गुणः, जीही च रीतिः ।

श्रीतकीमलेति "भाष्यं प्रसन्नगभीरम्" इत्यादिपदकसरस्य विशिष्यत्वविषयया कर्मधारयः ॥४४॥

নাকলোকভিষজীঃ সুবমা যা পুণ্যচাপমপি চুস্বতি স্বেব ।

কেষ্য তাহুগমিষজ্যদস্তৌ তদ্বার-সংক্রমিত-বৈষ্যক- বিষ্যঃ ॥৪৫॥

মানুষীমনুসরত্যথ পত্নৌ স্বৰ্ণ-ভাবমবলম্ব্য মঘোনী ।

স্বষ্টিতং নিজমসুচয়দুর্ভৈঃ মানমান-সরীৰুহ-নম্বা ॥৪৬॥

বাক্সালা—দৌৰ্গন্ধান যাবৎ বন্ধু থাকিবে হেতুের হেতু সন্তাপ-রোগ জন্মিষাছিল ; তাই, নারদশ্রুতি চণিয়া গেলে পর কামদেব, সেই সন্তাপ-রোগ শাস্তির উপযোগী নম-রস্তোর শৌভল ও কোমল পাণির গ্রহণ রূপ ভেষ্য, সেই হৈতুহেতুের জন্ম উপদেয় দিলেন ॥৪৫॥

অন্বয়ঃ—নাক-লোক-ভিষজীঃ যা সুবমা (বর্ণতে) সা এব পুণ্যচাপম্ অপি চুস্বতি । তদ্বার-সংক্রমিত-বৈষ্যক-বিষ্যঃ অসী তাহক্ অমিষ্যন্তু (ইতি) বৈষি ॥৪৫॥

ননু চিকিত্বেককর্তব্যম্ অধীষথীপদিশ্ কামদেবঃ কথং কৃতবানিত্যাহ নাকিতি । নাকলোকস্য স্বৰ্ণলোকস্য ভিষজীচিকিত্বেককরত্নীকুমার্যৌঃ, যা সুবমা পরমা শীমা বর্ণতে ইতি শ্বেবঃ ; স্বেব সুবমা, পুণ্যচাপং কামদেবমপি, চুস্বতি গৃহ্ণতি । তেন কিমিত্যাহ সা সুবমৈব বারং তেন কর্মী সংক্রমিতা সচারিতা বৈষ্যকবিদ্যা অন্বিনীকুমারদ্বয়গতাপুৰ্বেদবিজ্ঞানং যজিন্ স তথ্যোক্তঃ, অসী পূৰ্ব্বোক্তী রতীযঃ, তাহক্ পূৰ্ব্বোক্তমকারম্, অমি-ষ্যন্তু ইন্দ্রহস্তগতং সন্তাপরোগং চিকিত্বেসিতবান্, ইত্যহং বৈষি মম্বৈ ।

অন্য বৈদ্যীতিশব্দার্থেব সন্তপে আবাচকত্বাত্ বাচ্যা ক্ষিযীত্মেবা, ভিষক্ ক্রিয়াং প্রতি তদ্বাদিত্যাদিপদস্যার্থী কৃতুরিতি কাম্যবিরুদ্ধ, অনযীরহাঙ্কিভাবেন সহচরঃ ; সীঃপি অ বৈষ্যকবিদ্য ইতি স্ত্ৰীকানুপ্রাসেণ সংসৃজ্যতে । শৃণুতীতৌ পূৰ্ব্ববন্ ।

অমিষ্যদ্বিতি ভিষজনকরীদ্বিতি কল্মাদিভাদয়নি জ্ঞানম্বা দী প্রয়োগঃ । “ভিষজ্ চিকিত্সায়াম্” ইতি পাণিনিয়াঃ । সংক্রমিতেতি ইত্যনাক্রমধাতৌঃ ক্তে মানুষবলত্বাত্ ক্লসঃ ॥৪৫॥

বাক্সালা—বর্গের চিকিৎসক অন্বিনীকুমারবধের বে পরম সৌন্দর্য্য আছে, তাইই কামদেবের উপরেও গিয়াছে , সুতরাং সেই সৌন্দর্য্যই অন্বিনীকুমারবধের আত্মবৈদিত্যটক কামদেবের উপরে সঞ্চারিত করিয়া দিয়াছিল ; সেই জন্যই কামদেব হৈতুের হাতের সন্তা-পরোগের সেইরূপ চিকিৎসা করিতে পারিয়াছিলেন ॥৪৬॥

অন্বয়ঃ—অথ পত্নী মানুষীম্ অনুসরতি (সতি) মঘোনী স্বৰ্ণ-ভাবম্ অবলম্ব্য আনন-সরীৰুহ-নম্বা নিজম্ তর্ভৈঃ মানং স্বষ্টিতম্ অসুচয়তু ॥৪৬॥

ইন্দ্রে দময়ন্তীলাভাকাঙ্ক্ষা মৰ্ম্মলোকং যিযাসতি শ্রম্বাদীনামবস্থা বন্ধুঃ স্ত্রীকীরক্ মানুষীমিতি । অথ দময়ন্তী হুঃশিন ইন্দ্রস্য কামাবির্ভাণানন্দরম্, পত্নী মগ্নরির ইন্দ্রে, মানুষী দময়ন্তীম্, অনু লক্ষ্যীকৃত্য সরতি মৰ্ম্মলোকং গচ্ছতি সতি, মঘোনী ইন্দ্রাশ্বী, স্বৰ্ণ-ভাবম্ স্বৰ্ণ-ত্বম্ অপমানীদ্রয়াৎ শরীরবদীভিত্ত্যর্থঃ, অবলম্ব্য আশ্রিত্য, আনন-সরীৰুহস্য মুকুপয়স্য নম্বা নমনেয় করণে, নিজং স্বকীয়ম্, তর্ভৈঃ সতিশ্রয়ম্, মানং সৌন্দর্য্যগৰ্বম্, স্বষ্টিতং তেন পত্নী ব লোকসমাজেণ তচ্ছিত্রম্, অসুচয়তু আশাপয়তু । আননঃ সৌন্দর্য্যে যথা-মূৰ্খং স্থিতৈ পতিঃ কথং নিজটামপি মানুষীমনুসরীদ্বিতি মাঘঃ ।

অন্য বিবাদাত্ম্যভাষীদয়াহাষীদয়নামালঙ্কারঃ, মুকুমালিনিত্যাদিনা সংলিখিতী মানস্বত্বনুগতঃ স্ত্রীস্বার্থঃ স্বৰ্ণ-ভাবাবলম্ব্যনান-সরীৰুহনিত্যাঃ মন্ত্রিত্যাং স্থিত ইতি স্ত্রীং নামালঙ্কারঃ, “সংলিখিতস্তু, স্ত্রীস্বার্থে আকা-রীভক্তিভেদেণ বা । কথাপি স্থ্যতে ভগ্না যম স্ত্রীং তদুচ্যতে ।” ইতি দর্প-বলসংহত্যা । অনযীরহাঙ্কিভাবেন

ଯୌ ମଧ୍ୟୋନି ଦିବସୁଚରମାଧି ରମ୍ୟସା ମଲିନିମାଳମଳଧି ।

ସର୍ବଂ ଏବ ସ ଛଳ୍ମ ଉଦ୍ଭବମକ୍ଷା: ଶାନ୍ତମାନ୍ତରମଭାସତ ଖଜ୍ରା ॥୪୮॥

ଜୀବିତେନ ଜ୍ଞତମଫରଣାଂ ତତ୍ ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିରିଫ ଯୁକ୍ତିମତୌ ନ: ।

ହତ୍ୟନୁଚରମବାଧି ହୃତାଧ୍ୟା ଦୀର୍ଘ-ନିଷ୍ଠସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ (୧) ॥୪୯॥

ସହର: ; ଶୌପି ଷ ଷ୍ଟି କାନୁମାସିନ ସଂଚୟତେ । ମଢାଦୀ ଗୁପ୍ତା, ବୈଦର୍ଭୀ ଷ ରୀତି: ।

ମଧ୍ୟୋନୀତି ପ୍ରୟୋଗାଦୀମନ୍ୟସି "ବସୁବମଧ୍ୟୋନାଷ" ଇତି ବକାରଣ୍ୟାଦି ବସନ୍ତ ॥୪୭॥

ବାଞ୍ଛାମା—ତନନୁଦୟ, ପତି ହେଉ ମହାସାକ୍ଷୀକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା ମହାସାକ୍ଷୀକେ ଯାହାକି ଶାନ୍ତ ଶାନ୍ତିରେ, ମଠାଦିବୋ ମଠାଦିରେ ଶରଣାବଦ୍ଧ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ, ସୁଖାନ୍ତରେ ନୟନ ବାସୀ, ନିଶ୍ଚୟ ମାତିମର ଶୋଭାପାଶ୍ରୟ ଯେ ନେତ୍ର ହେଉଛି ତାହାର ମୂଳନା କରତେ ଜାଗରେନ ॥୪୭॥

ଅନ୍ୟଥା:—ମଧ୍ୟୋନି ଦିବସୁ ଚରମାଧି (ଶାନ୍ତି) ରମ୍ୟସା ଯ: ମଲିନିମା ଅଳମ୍ ଅଳଧି ; ଶ: ସର୍ବଂ ଏବ ଖଜ୍ରା ଅକ୍ଷା: ଆନରମ୍ ଉଦ୍ଭବଂ ଶାନ୍ତମ୍ ଅଭାସତ ଛଜ୍ରା ॥୪୮॥

ସ ଇତି । ମଧ୍ୟୋନି ହନ୍ତେ, ଦିବଂ ସ୍ବର୍ଗମ୍, ଚରମାଧି ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହମୟକାର୍ଯ୍ୟେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକଂ ଗଞ୍ଜତି ଶାନ୍ତି, ରମ୍ୟସା ତଦାହ୍ବୟା ହନ୍ତେଭ୍ୟୋଽପ୍ୟା କର୍ଯ୍ୟାସିନ୍ତୁ ସ୍ବର୍ଗବେଶ୍ଵାନାମ୍, ଯୌ ମଲିନିମା ଦୁ:ଖଜନିତଂ ଦୈର୍ଘ୍ୟମାଳିନ୍ୟମ୍, ଅଳମାଳୟମ୍, ଅଳଧି ଲକ୍ଷ୍ୟ: ; ସ ମଲିନିମରୂପଂ, ବର୍ଣ୍ଣୀ ଦୈର୍ଘ୍ୟାନ୍ତରିବ, ଖଜ୍ରା ଯୁକ୍ତି ଆଧିକ୍ୟାଦ୍ୟାକାରିବ, ଅକ୍ଷା ରକ୍ଷାପାଂ, ଅନରକ୍ଷ୍ୟ ଅଳ:କରକ୍ଷାଶ୍ରମିତି ଆନରକ୍ଷମ୍, ଉଦ୍ଭବମ୍ ହନ୍ତେଭ୍ୟୋଽପ୍ୟା ଶ୍ରଦ୍ଧାରମ୍, ଶାନ୍ତଂ ତତ୍ୟାନ୍ତାଶ୍ରମତ୍ୟାଦିବତମ୍, ଅଭାସତ ଅଭାସତ୍ ; ଅବଶିଷ୍ଟତ୍ୟାଦିବ ତେନ ଶଢ଼ ପୁନଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାରକ୍ଷ୍ୟବହାରାଶ୍ରମାଦିତି ଶାସ୍ତ୍ର: । ଛଜ୍ରାଦି ବାକ୍ୟାଳକ୍ଷାଦି । ଯଥାସ୍ତୁତାର୍ଥପରତର୍ଥବୋଧପତ୍ତୌ ଦୁଃସଂବ୍ୟାଧ୍ୟାୟକାରିଣି ପ୍ରପେକ୍ଷିତାନି ।

ଅବାପି ପୂର୍ବବଦେବ ଭାବୋଦୟମୁଦ୍ଭବୀ: ସହର: ; ଶୌପି ଷ ଷ୍ଟି ତୃତୀୟାଦଗତହତ୍ୟନୁମାସିନ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାଦଗତଃ କାନୁମାସିନ ଷ ସଂଚୟତେ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ଗୁପ୍ତା, ବୈଦର୍ଭୀ ଷ ରୀତି: ।

ଚରମାଧି ଇତି "ଚରଂ ଶକର୍ଯ୍ୟକଫର:" ଇତି ଋଷାଦିତ୍ୟାଦ୍ୟାନିପଦମ୍ ॥୪୮॥

ବାଞ୍ଛାମା—ହେଉ ସର୍ଗ ପରିତ୍ରାଗ କରିବା ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକେ ଚଳିଲେ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଯାମିକ୍ଷ ପାହେଇଛିନ ; ମେହି ମନିବର୍ବହି ତତ୍ତ୍ଵୋବିଦେବ ବାସୀ ବାସିନୀ ଦିଶାହିନ ଯେ ତାହାର ଯନ୍ତେର ମୂଳାର: ଶାବ ନିବୃତ୍ତି ପାହେଇଛି ॥୪୮॥

ଅନ୍ୟଥା:—ହତ ଅଫରଣାଂ ଜୀବିତେନ ଜ୍ଞତମ୍, ତତ୍ ନ: ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତି: ଯୁକ୍ତିମତୌ ; ଇତି ହୃତାଧ୍ୟା ଦୀର୍ଘ-ନିଷ୍ଠ-ସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ ଅନୁଚରମ୍ ଅବାଧି ॥୪୯॥

ଜୀବିତନେତି । ହତ ଅଳିନ୍ ସମୟେ, ଅଫରଣାଂ ସ୍ବର୍ଗବେଶ୍ଵାନାମ୍, ଜୀବିତେନ ଜୀବନେନ, ଜ୍ଞତମ୍ ଅଳମ୍ ; ଅକ୍ଷାମ୍ ବିଦ୍ୟାୟ ଦିବ୍ୟରାଜ୍ୟେ ମାତୃତ୍ୟାମାଶ୍ରମାପାନେ ଶୌକସମାଜିଅକ୍ଷାକଂ ଗୁଞ୍ଜତାମତୀତିରିତ୍ୟାହ୍ବୟ: । ତତ୍ୟାନ୍ତାଶ୍ରମୀ: , ନ: ଅକ୍ଷାକମ୍ ଅଫରଣାମ୍, ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତି: ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିଃ ଏବ, ଯୁକ୍ତିମତୌ ଯୁକ୍ତିସଂହତା ; ଅବଶେଷାନ୍ତାଂ ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିଃ ହତ୍ୟନୁଚରମାଧି ଶ୍ରଦ୍ଧାପାଶ୍ରୟେବ ଦାସକଟକରତ୍ୟାଦିତି ଶାସ୍ତ୍ର: । ଇତି ହତ୍ୟା ହୃତାଧ୍ୟା ହୃତାଧ୍ୟାୟାଂ ସ୍ବର୍ଗବେଶ୍ଵାୟା, ଦୀର୍ଘ-ନିଷ୍ଠ-ସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ ନିଷ୍ଠାସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ ନିଷ୍ଠାସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ, ନ ବିଦ୍ୟତି ଅଫରଂ ବର୍ଣ୍ଣୀ ଅଳିନ୍ କର୍ଯ୍ୟାସି ତଦ୍ ଯଥା ଶାନ୍ତପା, ଅବାଧି ଅବଶେଷେବ ଅଫରଂ ଆପିତମ୍ ; ନିଷ୍ଠାସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିଃ ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିଃ ତତ୍ୟାନ୍ତାଶ୍ରମୀନଂ ସର୍ବତ୍ରା ପ୍ରାସ୍ତୁକ୍ତିଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାପାଶ୍ରୟାଦିତ୍ୟ-ଭିମାୟ: ।

ଅବ ଅଫରଣେତୀରମାଧି ସର୍ବବଦ୍ଭାବାର୍ଥୋଦୟର୍ଥାଭାବନା, ପୂର୍ବବଦ୍ଭାବୋଦୟ: ଶ୍ରଦ୍ଧାପାଶ୍ରୟେ ତିସାମଜ୍ଞାଭିଭବିନ ସହର: ; ଶୌପି ଷ ଷ୍ଟି ତୃତୀୟାଦଗତହତ୍ୟନୁମାସିନ ସଂଚୟତେ । ମଢାଦୀ ଗୁପ୍ତା, ବୈଦର୍ଭୀ ଷ ରୀତି: ॥୪୯॥

(୧) ଦୀର୍ଘ-ନିଷ୍ଠ-ସିତ-ନିର୍ଗମଧେନ ।

ସାଧୁ ନ: ପତନମିବସିତ: ସ୍ବାତ୍ ଇତ୍ୟଭିଧ୍ୟାତ ତିଲୀତମୟାପି ।
 ଚାମରସ୍ୟ ପତନେନ କରାଜ୍ଞାତ୍ ତଦ୍ବିଲୀଳନ-ବଳହୁଜ-ନାଜାତ୍ ॥୫୦॥
 ମିନକା ମନସି ତାପମୁଦୀତ' (୧) ଯତ୍ ପିଧିତ୍ସୁରକରୀଦବଦିତ୍ୟାମ୍ ।
 ତତ୍ ଷ୍ଟୁଟ' ନିଜହ୍ରଦ: ପୁଟପାକେ ପଢ଼ାକ୍ଷିମିମସ୍ତଜହଢ଼ିବତ୍ୟାମ୍ ॥୫୧॥

ବାଞ୍ଛୀମା—‘ଏଥନ ଅଲ୍ପରାମେନ ଦାଢ଼ିଆ ବାକିବାସ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଦିନ ନାହିଁ; ଏତଦେବ ଆମା-
 ଦେନ ଏଥନ ଡାମଡ଼ାମ କରାହେ ଡେଡ଼ିତ’ ହେହା ସ୍ବତାଠା ମୌର୍ଦ୍ଧ ନିଧାମ ଡାମ କରାହା, ବିନା ଅକ୍ଷର
 ବଞ୍ଚିନ ॥୫୦॥

ଅନ୍ବୟ:—‘ପବ’ ନ: ଇତ: ପତନ’ ସାଧୁ ସ୍ବାତ୍’ ଇତି ତିଲୀତମୟା ଅପି ତଦ୍ବିଲୀଳନ-ବଳହୁଜ-ନାଜାତ୍
 କରାଜ୍ଞାତ୍ ଚାମରସ୍ୟ ପତନେନ ଅଭିଧ୍ୟାତ ॥୫୦॥

ସାଧିତି । ପବସିତ୍ୟ’ ଚାମରସ୍ୟ ପତନମିବସିତ୍ୟ:; ନ: ଅଜ୍ଞାକମସ୍ମରସାମ୍, ଇତ: ସ୍ବର୍ଗାତ୍, ପତନମ୍ ଅବସ୍ଥାସମ୍, ସାଧୁ
 ଶାଧୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସ୍ବାତ୍; ଅଭ୍ୟାତ୍ମପ୍ରାପ୍ତିନୀ ଦିବ୍ୟରାଜସ୍ୟ ମାନୁଷ୍ୟା ମ୍ରାଣ୍ୟପାତେନ ଅଭ୍ୟାସବସ୍ତାପାତାଦିତି ଭାବ: । ଇତି ପତନ୍,
 ତିଲୀଳନ ଯାପି ସ୍ବର୍ଗେଷ୍ଠୟା, ତତ୍, ଚାମରସ୍ୟ ବିଲୀଳନେନ ଇନ୍ଦ୍ରାନ୍ତକି ଆନ୍ଦିଲନେନ ବଳହୁଜ ଇତ୍ୟତ: ମସ୍ତରନ୍ ମୁଖୀ ବାହୁ:
 ନାଲମିବ ଯସ୍ୟ ତତ୍ସାତ୍, କର: ପାଞ୍ଚ: ଅଜ୍ଞ’ ପର୍ଯ୍ୟାସ ତତ୍ସାତ୍, ଚାମରସ୍ୟ ବାଲ୍ୟଜନସ୍ୟ, ପତନେନ ହୁଜବଳନାଦିବ ଅବ-
 ଶ୍ଚାସନେନ, ଅଭିଧ୍ୟାତ୍ ଅଭ୍ୟାତେନିବ ସ୍ପଷ୍ଟମବ୍ୟୁତ; ଏକସ୍ୟ ପତନେନ ଅଭ୍ୟାସ୍ୟ ପତନମୁଚ୍ଚନସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବ: ।

ଅଥ ଚାମରପତନ’ ପ୍ରତି ତଦ୍ବିଲୀଳନେତ୍ଯାଦିପଦସ୍ୟାର୍ଥା ଚିତୁରିତି ପଦାର୍ଥଚିତୁକ’ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗସ୍, ଅଜ୍ଞାଚାମରପତନା-
 କମ୍ଭାଦେନ କରାଜ୍ଞାଦିତ୍ୟନ୍ତରୂପମିତସମାସାନ୍ତ୍ୟସ୍ୟାତ୍ ଶୁଣିପମାଦୟମ୍, ପୂର୍ବବତ୍ ଭାବୋଦୟ: ସ୍ପଷ୍ଟସ୍ତ; ଇତ୍ଯେତେଷାମହାବି-
 ଭାବିନ ସହର: ଚତୁର୍ଥପାଦଗତତତ୍ପ୍ରାସିନ ପୁନ: ସଂସୃଜ୍ୟତେ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତି: ॥୫୦॥

ବାଞ୍ଛୀମା—‘ଏହି ଚାମରପତନେନ ମତହି ଆମାମେନବ, ଏହି ବର୍ଗ ହେତେ ପତନ ହେଉଛି ଭାବ’
 ହେହା ତିଲୋତ୍ତମାଂ ନିତ୍ତର ପାଞ୍ଚକମ୍ଭ ହେତେ ଚାମରପତନ ବାହା ଷ୍ଟୁଟନା କରାମ । ଚାମର
 ଆତ୍ମୋତ୍ତମ କରାମ ତିଲୋତ୍ତମାଂ ବାହନାମ ଚିତ୍ତିତେ ବାକାହି ଚାମରପତନେନ କାଢ଼ମ ॥୫୧॥

ଅନ୍ବୟ:—ମିନକା ମନସି ଉଦୀତ’ ତାପ’ ପିଧିତ୍ସୁ: (ସତୀ) ଯତ୍ ଅବଦିତ୍ୟାମ୍ ଅକରୀତ୍, ତତ୍ ନିଜହ୍ରଦ:
 ପୁଟପାକେ ବଢ଼ିବତ୍ୟା ପଢ଼ାକ୍ଷିମିମ୍ ଅସ୍ତଜନ୍ ଷ୍ଟୁଟମ୍ ॥୫୧॥

ମିନକୀତି । ମିନକା ତତ୍ପାତ୍ୟା କାଚିତ୍ ସ୍ବର୍ଗବିଷ୍ଣା, ମନସି ସ୍ବହୃଦି ଉଦୀତମୁତ୍ପନ୍ନମ୍, ଶ୍ରମପ୍ରାପ୍ତିନୀ ଦିବ୍ୟରାଜସ୍ୟ
 ମାନୁଷ୍ୟା ମ୍ରାଣ୍ୟପାତାଦିତି ଭାବ:; ତାପ’ ବିଷାଦାନଳସମ୍ଭାପମ୍, ପିଧିତ୍ସୁ: ପିଧାତୁମାନରୀତୁମ୍ ଇଷ୍ଟ:; ସତୀ, ଯତ୍
 ଅବଦିତ୍ୟା ଶ୍ବାତାଦିନା ଆକାରଗୁମିମ୍ ମୁଖସାଲିସାଦାକାରଗୋପନମିତି ଯାବତ୍, ଅକରୀତ୍; ତତ୍ ଅବଦିତ୍ୟାକାର-
 ସିବ କର୍ମ, ନିଜହ୍ରଦ ଆକ୍ଷମନସଂ, ପୁଟାଭ୍ୟନ୍ତରେ ପାକ: ପବନ’ ପୁଟପାକଶାସ୍ତ୍ରମ୍, ବଢ଼ିବତ୍ୟା ପୁଟସ୍ତବି ବଢ଼ିହିଁ କାୟ-
 ଜାନାମ୍, ପଢ଼ାକ୍ଷିମିମ୍ କର୍ମମଣିପମ୍, ଅସ୍ତଜନ୍ ଅକରୀଦିତି ଷ୍ଟୁଟ’ ସ୍ପଷ୍ଟମ୍ । ତଥା ଚ ରୀତନମ୍ରାପାଦିନା ମ୍ରାଣ୍ୟମିନ
 ଜନୀହୁ: କ୍ଷ’ ଜନସୀ ମ୍ରାଣ୍ୟମାପଦ୍ୟତେ ଇତି ହି ଶିଳାକାମା ସାମ୍ବାବିକୀ ନିୟମ: । ତେନ ଚ ପୁଟସ୍ୟ ବଢ଼ି: ପଢ଼ାକ୍ଷିମି ସତି
 ଶ୍ବାତା ତଦ୍ବିଷ୍ଣବରବିନୀ ମନ୍ତ୍ରନ: ପାକ: ସୁଧସ୍ବସିବ ଜାୟତେ; ତଥା ବଢ଼ିକାରଗୋପନେନ ମିନକାୟା ମନସାପ: ସୁଧସ୍ବସିବ
 ଜାତ ଇତ୍ୟାଶୟ: ।

ଏବ ଷ୍ଟୁଟସ୍ପଷ୍ଟସ୍ତୀତ୍ମେ ଶାବାବକତାତ୍ ବାଧ୍ୟା ଜିଯିତ୍ମେ କାଳହାର:, ମିନକା ମନସୀତି ଅବି କାମୁଗ୍ରାସ:, ଦିତୀ-
 ଚତୁର୍ଥପାଦଶିରମ୍ରାମ୍ରାସଃ; ଇତ୍ଯେତେଷାଂ ସଂସଢ଼ି: । ମ୍ରାଣ୍ୟାଦି ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତି: ।

“ଅବଦିତ୍ୟାକାରଗୁମି:” ଇତ୍ୟନ୍ତ: ॥୫୧॥

उर्वशी शुचवशीकृतविद्यां तत्त्वच-स्तिमित-भाव-निभेन ।

ग्रन्-सीहद-समापन-सीम-स्तम्भ-कार्यं मनुष्यदण्डेन ॥५२॥

कापि कामपि बभाष बुभुत्सुं शृण्वति निदग्रभर्त्तरि किञ्चित् ।

एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतमन्युः ॥५३॥

वाङ्माला—मन एव गङ्गाग कश्चिदाहिन, ताहा आदुत रा'ववार हेका करिअ, येनका ये वाहरेर आकार गोगन करिआहिन ; सेह आकार गोगनह, पुटेर छिउतेर ताहार वृषधेर ए पाक हईएव, सेह पाकजनक पुटेर वाहरेर अहेउः कर्कभलेनह येन अयाहेहा जिन ॥६१॥

अन्वयः—शुचवशीकृत-विद्या उर्वशी तत्त्वच-स्तिमित-भाव निभेन वपुषा एव ग्रन्-सीहद-समापन-सीम-स्तम्भ-कार्यम् अपुवत् (इव) ॥५२॥

उर्वशीति । गृह्यः सीमर्थ्यकलाविद्यादिभिः वशीकृतं परिमीकृतान् आयनीकृतं विश्वं जगदयया सा ; अतएव तस्या निजदद्यां मालुष्यां म्रियतमस्येन्द्रस्यासक्तिदशमेन क्षितिमभावी युज्यत एवेति भावः ; उर्वशी तदास्या काचित् स्वर्गवेद्या, तत्त्वचम् इन्द्रस्य मन्थं लोकप्रस्थानसमये क्षितिमभावस्य दुःखविजयाभ्यां निश्चलस्य निभेन व्यञ्जिन, वपुषा निजमरीरिण्यैव, अक्ते इन्द्रे यत् सीहदं प्रेम तस्य यत् समापनम् अवसानं तत्र वा सीमा अवधिः तस्य स्तम्भकार्यं स्थूणाकर्ण्यं लोकीषु तत्समापनज्ञापनम्, अपुवत् अकार्षीदिव । एतावत्पर्यन्तमेव त्वयि मन प्रेम क्षितम् ; अतः परन्तु न स्थास्यतीति ज्ञापितवतीत्यर्थः । अम्नीऽपि कामादीपक्षेन भूत्वादिसमापनं ज्ञापयतीति भावः ।

अथ सापन्नवा प्रतीयमाना क्रियीतुं आलङ्कारम् कामुपासिनं संसृज्यते । प्रसादी गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

“सहस्रव्याजयोनिभः” इति तिकाच्छेषः ॥५२॥

वाङ्माला—शुग वारा विचउक'उठए ये वनोकूत करिआहिन सेह उर्वशी, सेह मयधेर निष्कनतार हले निजेर शरीर वाराह, हेअर अति निजेर श्रेय ये मयाष्ट हहेन, ताहार नीयार उठेर कार्य करिन ॥६२॥

अन्वयः—निदग्रभर्त्तरि किञ्चित् शृण्वति (सति) का अपि बुभुत्सुं काम् अपि बभाष । एषः कश्यपसुतः कश्यपसुताम् अभिगन्ता (इति त्वं) पश्य ॥५३॥

दमयन्तीलाभाश्रया मन्थं लोकं म्रियामिन्द्रं निवारयितुमश्रयसां व्यङ्गरीजिमाह दाम्भ्याम् । आपीति । निदग्रभर्त्तरि देवराज, किञ्चित् शृण्वति यवनिकादिव्यवधानादस्यम् आकर्षयति सति ; अन्वया उपहासानीदी न आदिति भावः । कापि अक्षराः, बुभुत्सुम् इन्द्रः क गमिष्यतीति बीज्जुमिच्छुम्, कामपि अक्षरसम्, बभाष अवसानं किं बभाषेत्याह—एष कश्यपस्य पुनः सुतः पुत्रः, शतमन्युः शतानुमेषयशकर्ता इन्द्रः, कश्यपसुतां काम्यपीं प्रविषीम्, कश्यपस्यैव पुनः सुतामापन्नां तद्गमिणीमेव चेत्यर्थः, अभिगन्ता लव्यीकृत्य गमिष्यति, रिक्-सवा सर्वं गमिष्यति च ; इति त्वं पश्य । शतयज्ञकारितया महाधार्मिकीऽपि कश्यपस्य मन्थः पुत्रीऽप्येव भगिनीं गमिष्यतीत्युपपत्तीनामश्रयसाम् इन्द्रं प्रत्युपहासी युज्यत एवेति भावः । अनेन च द्वितीयापहासिनं यदीद्री निवर्त्तेति आश्रयसामाज्यः । व्याख्यानराशि च नातिमर्मोपहासीत्युपेक्षितानि ।

अथ प्रविषी-कश्यपसुतयोर्मेहेऽपि कश्यपसुतापदने विष-मिदाध्यवसायादतिशयोक्तिरालङ्कारम् कामुपासिनं संसृज्यते मधुररचनावशात्प्राप्त्यै गुणः, वीदनी च रीतिः ।

आलिमाकसुभगत्वसगर्वा कापि नृस्यति मघोनि बभाषे ।

वीक्ष्येऽपि सद्यथासि नृषां किं यासि न त्वमपि सार्धं गुणेन ॥५४॥

अन्वयुर्थं ति-पयः-पितृ-नाथाः तं मुदाय हरितां कमितारः ।

वर्त्म कर्षति (१) पुरः परमेकः तद्गतानुगतिको न महाधर्मः ॥५५॥

परशुरामः इषिर्वा निःश्रियां कृत्वा यशदक्षिणात्वेन कश्यपाय ददौ ; कश्यपश्च तां कन्यां जयादिति पुराचरताम् । अतएव “वीक्षी व्या काश्यपी चितिः” इत्यमरः ।

अभिगन्तेति नृसम्प्रादाविभक्ती प्रयोगः ॥५४॥

वाङ्माला—हेतु किङ्क उन्निते पान, एमन डाटेव कोन अन्नरा, जिह्वात् कोन अन्नराके वनिज, (गधि !) पेश, एहे कञ्चपेन पूरु नृस्यत् (हेतु), कञ्चपत्ता गमन करिदेव ॥५४॥

अन्वयः—मघोनि श्रयति (सति), आकसुभगत्व-सगर्वा का अपि आलिं बभाषे । (हे आलि !) त्वं किं नृषां वीक्ष्य अपि सद्यथासि ; (येन) सार्धगुणेन न यासि ॥५४॥

आलिमिति । मघोनि इन्द्र, श्रयति सति अन्वया मनुष्यजातिं प्रति तस्य वृत्ताविर्भावो न स्यादिति भावः ; आत्मनः सुभगत्वे न सौन्दर्योतिशयेन सगर्वा साहचर्या, कापि अप्सराः, आलिं सखीम् इन्द्रस्यैवोपपन्नोमन्वानसुर-समित्यर्थः, बभाषे उक्तवती । किं बभाषे इत्याह—हे आलि ! त्वं किं नृषां मानुषाणाम्, वीक्ष्येऽपि का कथा साहचर्यादौ कैवल्यदर्शनेऽपि, सद्यथा सकटादिदर्शनं इव गृहीतगुणा, असि विदसि ? येन सार्धस्य विरसङ्गिन इन्द्रस्य गुणेन सहचरभावेन, न यासि मानुषलोकां न गच्छसि । एतेन अप्सराःसखीगोत्रकर्मशालिना ईश्वराजं निताकक्षितां मानुषीं लब्धुमिच्छया कथमपि मर्त्यलोको न गन्तव्य इति सूचितम् ।

अत्र दृश्यवचनभङ्गा इत्यस्य मनुष्यकुपत्वस्य स्पष्टसूचनान् पर्यायोक्तं नामालङ्कारः “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्येवाविभाषीयते” इति दर्पणलक्षणात् ; तथा तृतीयचरणार्थं प्रति अनुयं चरणवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काम्यलिङ्गश्च, अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भा च रीतिः ।

समानोर्थः प्रयोजनमस्येति सार्धः सङ्गी । तथा च युञ्जितलघुतमपि—

“सार्धः प्रवसती निवर्त्त भार्या निवर्त्त गृहे सतः । आतुरस्य भिषक् निवर्त्त दानं निवर्त्त मरिच्यतः” ॥५४॥

वाङ्माला—एवराज उन्निते पान, एमन डाटेव निजलोमर्धगविता कोन अन्नरा, निज सवीके वनिज गधि ! तुमि मङ्गलजातिर अति पृष्टिपात करितेउ कि गुणा बोध कर ? ये हेतु सावीर (हेतु) सहचरडाटेव मङ्गललोके दाहेतेछ न ॥५४॥

अन्वयः—अथ हरितां कमितारः अति-पयः-पितृ-नाथाः मुदा तम् अन्वयुः । परम् एकः पुरः वर्त्म कर्षति, तद्गतानुगतिकः न महाधर्मः (भवति) ॥५५॥

अन्वयुरिति । अथ इन्द्रस्य प्रख्यातानुगतम्, हरितां दिशाम्, कमितारः कामयितारः पतय इति यावत्, अतिपयः पयो जलं पितरः पितृलोकास्तेषां नाथा अधिपतयः अधि-वदन् यमा इति तान्पर्यम्, मुदा इममन्तीजामसम्प्रादानन्देन, तम् इन्द्रम्, अन्वयुः अनुगतवन्तः । तथाहि परं कैवल्यम्, एको जनः, पुरः प्रथमम्, वर्त्म कश्चिन् पन्थानम्, कर्षति वनपरिष्कारादिना दूरं प्रसारयति आदिष्करं तीर्थार्थः, परञ्च तस्य वर्त्मकान्तु-र्गतम् गमनं अतु लक्ष्यीकृत्य गतिर्गमनं यस्य स ताड्यी लोकः, न महाधर्मः न महासूत्रः न दुर्जन इति तान्पर्यम् । अतएव इममन्तीनिष्ठया इन्द्रं मर्त्यलोकागामिनमवलीक्य अधि वदन् यमा अपि यथैव चक्षु-रित्याश्रयः ।

शीघ्रलङ्घितपथे रज्ज् वाहेः लङ्घिता भुवममी सुरसाराः ।

वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः शृङ्खलुर्ध्वानितमध्वनि दूरम् ॥५८॥

किं घनस्य जलधरे रथवेवं नैव संश्रयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्यन् निखनश्रुतिसङ्कीपगतं ते (१) ॥५९॥

शीघ्रलङ्घितात् भूर्ध्वरेपि निजलङ्घनपथात् लङ्घितकन्धरानुसरणात् अत्र तु पञ्चितरेपि तद्यतिरूपकारणादिति भावः । ननु वक्ष्यते एव शिर्षेणात् कथं जलमित्याह निजदा नियमेन प्रसिद्धा, काचित् द्यौः स्वर्गो नास्ति ; किन्तु यत्र हि स्यात्तान्, चित्तं वक्षति कारवन्निविष्टं लगति, सा स्यात्तया, सा द्यौः स्वर्गः । तेन तदानीमिन्द्रादीनां दमनप्राप्त्यवसरा भूमीक एव चित्तवत्त्वानात् स एव तेषां स्वर्गः । पुराणभारतादी तु मेघदूतवादीनां यत् स्वर्गस्तथा वर्चनं तत् कल्पनामात्रमित्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरत्वासीलङ्कारः चित्रमनेति च्छेकानुपासिन संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५७॥

वाङ्माला—ठाशरा देवता हृदयेऽथ, वर्गलोकं प्रतिष्ठापयति । ये कुल्लोके प्रभनं करिष्यन्ते ; अविवेके आन्तर्यं आह्वये वटे । अथवा अग्रे कानि वर्गं नाहे ; किञ्च ये ह्मन्नेह मन नागिरे नेह ह्मन्नेह वर्गं ॥५८॥

स्यन्दनम्—अथ शीघ्र-लङ्घितपथैः वाहेः भुवः लङ्घिताः अमी सुरसाराः वक्रितोन्नमित-कन्धर-बन्धाः (सक्तः) अध्वनि दूरं अनितं शृङ्खलुः ॥५८॥

शीघ्रेति । अथ इन्द्रादीनां भुवीऽनुसरणानन्तरम्, शीघ्रं लङ्घिताः पथ्यानी यैस्तैः, वाहयन्ति गन्तव्यदिशं प्रापयन्तीति वाचा व्यीमयमानानि तैः, भुवः मर्त्यलोकम्, लङ्घिताः प्रापिताः, अमी सुरसारा इन्द्रादयश्चत्वारो देव-प्रोक्ताः आदौ वक्रिताः पार्श्वे वक्रोक्ताः अनन्तरमुन्नमिता उत्तोलिताः कन्धरा बीवा येषु ते तथोक्ता बन्धाः शरीरस्य भङ्गीविधौ येषां ते तादृशाः मन्त्राः, अध्वनि पथि, दूरं प्रवृत्तिदिशि दूरादागतम्, अनितं श्रद्धितं श्रद्धमिति यावत्, शृङ्खलुः सुतवन्तः । नलस्य रथशब्दीऽयमित्यवधेयम् ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारो रत्नानुपासश्चेकानुपासाभ्यां संसृज्यते । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५८॥

वाङ्माला—ठाशरा पत्र, व्यामयानशुलि ताड़ाताड़ि पथ अतिक्रम्य करिष्य, देवदेष्टृ इन्द्रादृष्टातेक निरा दूतले उपाश्रित करिष्य ; पत्रे, ठाशरा अथमे शीवमेव वक्तुं करिष्य, ठाशरा पत्र आचार उक्तोक्त करिष्य, उक्तोक्तिरप्येव वाकिष्य, पथे दूर हृदये आश्रित कानि अत्र उक्तोक्त पाहेलेन ॥५८॥

स्यन्दनम्—ते (१६) किं घनस्य, अथवा जलधरेः एव संश्रयितुम् अपि (समयं) न एव अलभन्त परं निखनश्रुतिसङ्कीपगतम् अदूरं स्यन्दनम् अपश्यन् ॥५९॥

किमिति । ते इन्द्रादयो देवाः, इदं अनितं किं घनस्य मीघस्य ; अथवा जलधरेः समुद्रस्य ; एवमित्येवं संश्रयितुमपि सन्देहं कर्तुमपि, नैव अलभन्त समयं नैव प्राप्नुवन् ; यतः परं कैवल्यम्, निखनस्य लक्ष्मणस्य अनेः सुत्या श्रवणेन सङ्ग उपगतमुपस्थितम्, अदूरं निजलङ्घनं, स्यन्दनं रथम्, अपश्यन् । 'ते' लक्ष्मणस्य अहीनवेगगमितं सूचितम् ।

अत्र रथध्वनी मीघध्वनेः समुद्रध्वनेश्च संश्रयात् तस्य आनन्दस्य यदसन्देहः, संश्रयकावलाभसम्बन्धः ।

সূত-বিশ্বমদ-কৌতুক-ভাব-বোধ-চতুরং তুরগাণাম্ ।

তন্ম নৈবজগুবঃ ফলমিতৈ নৈবধং ব্রুবুধিরে বিবুধেন্দ্রাঃ ॥৬০॥

বীক্ষ্য তস্য বহুব্যস্তবৎ তদা য় নিবিড়ং জড়ভূয়ন্ ।

নৌচিতৌ জলপতেঃ কিসু সাংস্র প্রাজ্ঞবিস্ময়রসস্থিমিতস্য ॥৬১॥

তদসম্যগ্ভাষিতাদতিশয়ীকৃতিঃ, পূর্বাধি প্রতি পরাধিবাধ্যার্থস্য ঈতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গম্, পরাধি সঙ্কীর্ণিত্য; ইত্যে-
তৈবা নিবী নিরপেচতয়া সংসৃষ্টিঃ । তথা রথশ্বনিবোধকশব্দীপাদানামাভাবাৎ অলমন্ত ইত্যস্য কর্মপদীপাদানা-
ভাবাচ্চ ন্যূনপদতাদীষদ্বয়ম্ । তত্চসমাধানায় পূর্বাধিভাবং পঠনীয়ম্—‘কি’ ঘনস্য জলধে রিতি বৈব নৈব সং-
যিগুম্যলমাসন্ ।’ প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥৬০॥

বাক্যজ্ঞা—হেহা কি যেচেব স্বনি ? না সমুদ্রেব স্বনি ? একুণ সন্দেহে কবিতার
অবগত, তঁ হারা পাইলেন না । কেন না, নব স্তনিবার স্তেব স্তেবই ব্রথানা আশিরা উপ-
স্থিত হইল ; হেহাই কেবল তাঁ হারা দেখিলেন ॥৬০॥

অন্বয়ঃ—এতে বিবুধেন্দ্রাঃ তন্ম সূতবিশ্বমদ-কৌতুক-ভাবং তুরগাণাং ভাব-বোধ-চতুরং নৈবজগুবঃ ফল-
মৈবধং ব্রুবুধিরে ॥৬০॥

সূতৈঃ । এতে পূর্বাঙ্গাঃ, বিবুধেন্দ্রাঃ দেবগণা ইন্দ্রাদয়ঃ, তন্ম স্যন্দনে, সূতায় সারথ্যে বিশ্বমং বিশ্বামং বদাতীতি
বিশ্বমদঃ কৌতুকভাবঃ কৌতুকং যস্য তন্ম, কৌতুকাৎ স্বয়মিবাশ্চালনে সারথ্যে বিশ্বামং বদতমিত্যর্থঃ ; তথা
তুরগাণামন্যানাম্, ভাববোধে অধিপ্রায়জ্ঞানে চতুরং নিপুণম্ ; তথ্যে বাশ্চালনাহিতি ভাবঃ । নৈবজগুবঃ ফলম্
অধিতীয়সুন্দরত্বাৎ সর্বস্যৈব নয়নোৎপত্তিঃ সফলতাজনকমিত্যর্থঃ, নৈবধং নিষধদ্বিগাধিপতিং নলম্, ব্রুবুধিরে
দর্শনমাত্রেণৈব জ্ঞাতবলঃ ; তুরগাণাং ভাববোধচতুরত্বাৎ অধিতীয়সুন্দরত্বাচ্চ ব্যাখ্যায়ঃ ।

অন্য নৈবধত্বেন বোধং প্রতি তুরগাণাং ভাববোধচতুরমিতি বিশেষণপদার্থো ঈতুগিতি পদার্থে ঈতুকং কাব্যলিঙ্গ-
মলঙ্কারম্ভে কানুপ্রাসিভ সংসৃজ্যতে । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥৬০॥

বাক্যজ্ঞা—সেই বৈশ্য স্ত্রীভূত দেবগণ, সেই স্ত্রীর ভিতরে লোকটিকে নল
বলিয়া বুঝতে পারিলেন । কারণ, তিনি কোড়কবশত অশচালনা করিয়া সারথিকে
বিশ্বাম বান করিতেছিলেন এবং অশ্বের অতিশয় বুদ্ধিতে নিপুণ ছিলেন ; আর তিনি
সেই দেবগণের নয়নোৎপত্তির ফলস্বরূপ হইয়াছিলেন ॥৬০॥

অন্বয়ঃ—তদা বহুবঃ তস্য তবৎ বীক্ষ্য যত্ নিবিড়ং জড়ভূয়ন্ আপ ; সা প্রাজ্ঞবিস্ময়-রস-
স্থিমিতস্য অস্য জলপতেঃ কিসু ন নৌচিতৌ ? ॥৬১॥

বীক্ষ্যেতি । তদা বহুবঃ, তস্য নলস্য, তবৎ বীক্ষণং বীক্ষণং বীক্ষণমিত্যর্থঃ, বীক্ষ্য বিশেষেণ দৃষ্টা, যত্
নিবিড়ং সাতিশয়ম্, জড়ভূয়ং জড়ত্বম্, বৃহৎসমিতীয়সুন্দরং যুবানং বিদ্বান্ দমন্যনৌ কথমপি মাং ন বসিতীতি
দমন্যনৌ রাখান্ সাত্বতমিত্যর্থঃ ; জলত্বম্, আপ প্রাপবান্ ; সা জড়ভূয়প্রাপিঃ, প্রাজ্ঞেন প্রবর্তেণ বিষয়-
বসেন জলপতেঃ জলাধিপত্ন জগাধিপত্ন্য চ, কিসু ন নৌচিতৌ ন ভচিতা ? অপি তু নৌচিত্যং বৈশ্যঃ, জলপতে-
জলত্বস্য জলপতেজলত্বস্য চ সর্বথা সম্ভবপরত্বাদিতি ভাবঃ ।

অন্য জড়জলযৌগেইপি জলযৌগত্বেনাভিধাত্যবসায়াদতিশয়ীকৃতিরর্থোপনিষ ; অনযীরজ্ঞাভিধাত্বেন সঙ্করঃ ;
কৌপি চ প্রথমবিতীয়পাদনতাত্মা ক্রিয়ানুপ্রাস স্বয়ম্ সাত্মা সংসৃজ্যতে । সাত্ম্যং গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

रूपमस्य विनिरूप्य तथाति-स्त्रानिमाप (१) रविर्विश्वतःसः ।

कौत्स्यंते यदधुनापि स देवः काल एव सकलैर्जनैः ॥६२॥

यं बभार दहन्ः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतवेव तु हेतुः ॥६३॥

नक्षत्रमिति “भावे सुवः” इति भट्टेः कप् । उचितैव औचित्ये प्राप्तादित्वात् स्वार्थे अच् प्रत्ययादीः प्रत्ययः ॥६१॥

वाङ्मना—नेहै मगधे वरुण, विशेष भावे नलैर् योवनं नैर् दर्शन करिषा ये अत्यन्त खड्गता आशु हरेष्टाहिनेन ; तादा किं नैहै जलाधिपति वरुणैर् पक्षे गच्छवपुर् हरेष्टाहिनि ना ? (अवशर्है हरेष्टाहिनि) । कारण, तनि तत्र अत्यन्त आच्छाद्यवोदे निष्कन हरेष्टा गिष्टाहिनेन ॥६१॥

अन्वयः—रविर्विश्व-वतःसः अस्य रूपं विनिरूप्य तथा अतिस्त्रानिमाप, यत् अधुना अपि सकलैर् जनैः सः देवः कालः एव कौत्स्यंते ॥६२॥

रूपमिति । रविर्विश्वस्य सूर्यकुलस्य वतःसः प्रधानत्वात्सकालद्वारस्वरूपो यम इत्यर्थः । अस्य नलस्य, रूपं सौन्दर्यम्, विनिरूप्य विशेषेण दृष्टा, तथा तादृशम्, अतिस्त्रानिम् अत्यन्तमालिङ्ग्य दमयन्तीलाभनीराम्याद्दुःखातिशयेन नितान्तकालिमानमित्यर्थः, आप प्राप्तवान् ; यद यथा, अधुनापि सकलैर् जनैः, न पुनर्दैनं दाम्य इति भावः, स देवो यमः, काल एव ज्ञानवर्ण एव सर्वभूतस्त्वनात् कालनामक एव च कौत्स्यंते घुष्यते ।

अथ तदानीन्तनमालिङ्गप्रानिषत्वनकालत्वकीर्तनासम्भवेऽपि तत्सम्भवाभिधानादतिशयशक्तिरलङ्कारः प्रथमचतुर्थपादयोश्चैकानुप्रासस्यानयोः संसृष्टिः । तथा यदित्यस्य तथैवनेन सम्भवी न घटत इत्यभवात्प्रत सम्भवात्तादीर्भः ; स च ‘कौत्स्यंते सुर इष्टापि यथासी’ इति पाठेन समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी रीतिः ।

“कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतीऽन्तकः” इत्यमरः ।

वतःस इति “अवस्य तंसे” इति अवस्य अकारलोपः ॥६२॥

वाङ्मना—श्रीवाचनैर् शिरोकृत्वा यय, विशेष भावे नलैर् रूपं देविषा नेहैष्टकाः शृङ्गहर मालिङ्ग आशु हरेष्टाहिनेन ; याज्ञाते एवमग मगध लोके नै देवताके काले वटेन ॥६२॥

अन्वयः—दहन्ः अस्य रूपधेयभरं विमृश्य खलु यं तापं बभार ; तत्र अनलता जनिकर्त्री मा भूत् ; त तदपि अनलता एव हेतुः ॥६३॥

यमिति । दहन्ः अग्निः, अथ नलस्य, रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरम् अतिशयम्, विमृश्य खलु दृष्टा दिव्यैः श्लाघैक्या आधिक्यं नाश्वर्यैव, यं तापम् दभार धारयामास ; तत्र तापविषये, अनलता आत्मनी वज्रित्वक अनेकपुत्रः कर्त्री जनिका जनकतावच्छेदिकेत्यर्थः, मा भूत् न भवत् ; वज्रित्वस्य परकीयतापत्वावच्छेदः अथैव जनकतावच्छेदकत्वात् आत्मतापं प्रति तु तथात्वाभावादिति भावः । तु किन्तु, तदपि तथापि, अनलतैव तदह्नित्वमेव, हेतुत्वात् तापे कारणमिति विरोधः ; अनलता नलभिन्नतैवेति च तत्समाधानम् । तथा ‘ययङ्’ ग्लोऽभेदिभ्यम् तदावश्यमेव दमयन्ती समाभेदिभ्यम् ; किन्तु नलभिन्नस्य नै दमयन्ती कथमपि न अभिष्यति, समापेक्षया नलस्य सर्वथा कृपाधिक्यादिति भावः ।

कामनीयकमधःकृतकामं काममन्त्रिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।
 कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म खलु कौशिकमिव ॥६४॥
 रामणीयक-गुणाद्यबादं मूर्त्तमुत्थितमसुं परिभाष्य ।
 विजयाय हृदयानि वितेहः तेषु तेन न सुराः प्रबभूवुः ॥६५॥

शरी ! खलु खलु कवेर्नपदलाभिन नहती सुविधा सञ्जाता । यदेतन्नपदमहिमा स्थाने स्थाने असा-
 धारणी चमत्कारिता समवेक्षिता ।

अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः । तथा तदपीति तथापीत्यर्थस्य अवाचकत्वादवाचकत्वदीर्घः ; 'मा तथाप्यन-
 लतं व तु हेतुः' इति पाठिनासी परिहृत्यः । बन्धोक्तवर्षस्य चारोहावरोहभ्यामीजो गुणः, गौडी च रीतिः ।

उपधेयेति 'नामरूपभागेभ्यः धेयच्' इति उपशब्दात् स्वार्थे धेयच् प्रत्ययः ॥६३॥

वाङ्मना—अग्नि, नलेश्वर अताञ्जलोन्मेषा देविश्रापे सञ्जाप रहन करिष्वाहितन ;
 ने सञ्जापेन अति उद्देश्य अनलता (अग्निता) कारण ना हहेते पादरे ; किञ्च तथापि
 उद्देश्य अनलताहे (नलतिष्ठताहे) कारण ॥६०॥

अन्वयः—कौशिकः अन्त्रिभिः अधःकृतकामं तदीयं कामनीयकं कामम् अवेक्ष्य अखिलं स्वं परि-
 पश्यन् (सन्) स्वं खलु कौशिकम् एव मन्यते स्म ॥६४॥

कामनीयकमिति । कौशिक इन्द्रः, अन्त्रिभिः सहस्रसंख्यकैरेव नेत्रैः । सर्वस्यैवास्मिन्सहस्रस्य निधीजनम्
 अभावावेक्ष्यार्थमिति भावः । अधःकृतः तिरस्कृतः कामः कन्दर्पो येन तत्, तदीयं नलसम्बन्धि, कामनीयकं
 कामनीयतां सौन्दर्यातिशयमिति यावत्, कामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा, अवेक्ष्य दृष्ट्वा, अखिलं सकलम्, स्वं स्वदे-
 हञ्च, परिपश्यन् तारतम्यकरणाद्यं सर्वतो विलोकयन् सन्, स्वम् आत्मानम् । खलु वाक्यालङ्कारः । कौशिक-
 मिव पेशकमिव, मन्यते स्म ; नलापेक्षया स्वस्य सर्वथा कुत्सितत्वादिति भावः ।

अत्र अधःकृतकाममित्यनेन कामापेक्षया नलस्याधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकः, कौशिकमिव मन्यते अति
 मगधातोः प्रदीप्तात् बाष्पा जायन्ते च, पूर्वाद्धं इत्यनुप्रासस्य कागुप्रासस्येति तेषां मिथी निरपेक्षतया संवृष्टिः ।
 उत्प्रेक्षया च नलस्याधिक्यसूचनात् व्यतिरेकान्तरं व्यन्यत इत्यलङ्कारश्चालङ्कारभङ्गिः । माधुर्यं गुणः, वैदग्ध्यं
 रीतिः ।

"कौशिकी नकुले व्यालयाङ्गे गुग्गुलुशक्यीः । कोवज्जीलकयोश्च स्याद्विज्ञानिवमुनावपि । कौशिकी अखिले
 आयाच नदीमंदे च योषिति" इति मेदिनी ।

कामनीयकमिति भावार्थे कण् । खमिति काकाश्विगीलकन्यायेन लभयमाप्यन्वयः ॥६४॥

वाङ्मना—देह सः स नः न चार, कामपेक्ष अलपेक्षां न मनोहर नलेश्वर नेऽन्मेषा
 पर्याप्तपेक्षे देविश्रा एव आपनार मयञ्च देह सर्वतोभावे देविश्रा, आपनांके एकटी पेच-
 कपको वलिशाहे मने करिष्मन् ॥६४॥

अन्वयः—सुराः असुम् उत्थितं मूर्त्तं रामणीयकगुणाद्यबादं परिभाष्य हृदयानि विजयाय वितेहः ;
 तेन तेषु न प्रबभूवुः ॥६५॥

रामणीयकमिति । सुरा इन्द्रादयो देवाः, असुं नलम्, उत्थितम् आदिभूतम्, मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तम्, रामणीय-
 कगुणस्य सौन्दर्यगुणस्य अद्यबादम् अद्वितीयबादम् अद्वितीयत्वेन लोकार्मिणीयमानं साक्षात् सौन्दर्यगुण-
 लिख्यं, परिभाष्य सर्वतो भावेन सम्भाष्य, हृदयानि स्मरमनांसि, विजयाय आश्चर्याय, वितेहर्दुः आश्चर्यरहि

प्रीयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरभ्याः श्रुतपूर्वैः ।

एष एव स नलः किमितिदं मन्दमन्दमितरेतरमृशुः ॥६६॥

तेषु तद्विध-वधू-वरणाहं भूषणं स समयः स रथाध्या ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रति सर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥६७॥

मग्नानि चक्रुरित्यर्थः । तेन विजयाय दत्तत्वेन हेतुना, तेषु हृदयेषु विषयेषु, न प्रबभूवुः न प्रभवी भूताः ; दानस्य स्वस्वत्वस्य संपूर्णकषरस्वत्वेत्पलिकलकल्याणरूपतया हृदयानां विजयार्थं न दत्तत्वात् तेषु च इन्द्रादीनां स्वत्वस्य सत्त्वं विजयार्थं न च स्वत्वेत्पत्तेः कर्तव्यावधारणस्य च हृदयकार्यं तथा तत् कर्तव्यावधारणं कर्तुं-
मिन्द्रादयो न शक्नुवन्ति भावः ।

अत्र नलस्य श्रुतरामणीयकगुणादयवात्वेन सम्भावनाकरणात् वाच्या गुणीतमेवालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६५॥

वाङ्माला—हेन्द्रश्रुति देवगण, नलके, आविर्भूतं मुक्तिमान् अविहीनं शोभार्थांशुप गतेन कविणा, आपन आपनं चित्तके विजयैर निरुद्धं समर्पणं करिणेन ; तेनैव कृत्वा आरसे चित्तशुद्धिर्वाङ्मालां धातुं धाकिते पारिणेन न ॥६६॥

अन्वयः—अभ्याः श्रुतपूर्वैः संवदद्भिः प्रिय-रूपक-विशेष-निवेशैः ‘एष एव किमिति सः नलः’ इदं मन्दमन्दम् इतरेतरम् ऊचुः ॥६६॥

प्रथमं । अभ्या इन्द्रादयो देवाः, पूर्वं श्रुतैः लोकमुखादाकर्णितं रिति श्रुतपूर्वैः, संवदद्भिः श्रुतैः उच्यमानैः श्रुताश्रयैर्वैत्यर्थः, प्रियरूपकस्य प्रीतिकरसौन्दर्यस्य यो विशेषः अतिशयस्य निवेशः विधातुर्विधा-
नैर्हेतुभिः, एष इत्यमानः पुरुष एव, किमिति किमु, स श्रुतपूर्वो नलः, इदं मन्दमन्दम् अनुवर्तमानैः, नली यथा न शक्यतादिति भावः, इतरेतरं परस्परम्, ऊचुः उच्यन्तः ।

अत्र प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

प्रियमेव प्रियं प्रज्ञादित्वात् स्थाये अण् । उपनिष रूपकम्, स्थाये कः ॥६६॥

वाङ्माला—तेनैव श्रुतिकरं अशोभं शोभार्थां, अश्रुपूर्वं शोभार्थेन गतेन विनिश्चयेन नलस्य, हेन्द्रश्रुति देवगण परस्परं परस्परं आच्छेदं आच्छेदं एवै कथां वलिनेन ये, “हेनैव किं मेवै न न ॥” ॥६७॥

अन्वयः—तद्विध-वधू-वरणाहं भूषणं, स समयः, कुण्डिनपुरं प्रति सर्पन् सः रथाध्या, (इमानि) तस्य भूपतेः व्यवसितानि तेषु शशंसुः ॥६७॥

तीक्ष्णं । तद्विधा अतिनीयसुन्दरी या वधूः स्त्री दमयन्ती तस्या वरणाहं वरणशीलम्, भूषणं महामूल्या-
लङ्कारः, स समयः स्वर्गवर्णकालः, तथा कुण्डिनपुरं भीमराजधानीम्, प्रति लक्ष्यीकृत्य, गच्छन् प्रसरन् स रथस्य नल-स्वन्दनस्य अभ्या पत्याः इमान्यर्थः, तस्य भूपतेर्नलस्य, व्यवसितानि अव्यवसायान् दमयन्तीविवाहं चेति-
ज्ञातीति यावत्, तेषु इन्द्रादिषु देवेषु, शशंसुः स्मृतं सूचयामासुः ; एभिर्लिङ्गैः नलीऽपि दमयन्तीपरिचयार्थ-
मेव गच्छतीति ते देवा वृद्धवन्त इत्यर्थः ।

अत्र तादृशसंज्ञं प्रति तादृशभूषणरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि समयादिकारणान्तरवैधीयत्वात् समुच्च-
यीकृत्यारः । तत्कृता च विच्छिन्तिः । ततश्च नली दमयन्तीलिङ्गात् तद्वरणशीलभूषणधारणात् तत्काला-
न्वितात् तत्पुत्रं प्रति रथपथप्रवर्तनाच्च तनुमानेन अनुमानालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६७॥

धर्मराज-सलिलेश-कुतार्थः प्राणतां श्रितमसुं जगतस्तैः ।

प्राप्य दृष्ट-चक्ष-विस्तृत-तापैः चेतसा निश्चतमेतदचिन्ति ॥६८॥

नैव नः प्रियतमोभययासौ यद्यसुं न दृश्यते दृश्यते वा ।

एकतो हि (१) धिमन्ममगुणश्राम् अन्यतः कथमदःप्रतिलम्बः ॥६९॥

वाङ्माला—नम्रगुणैर आरु रमणीय वरुणैर योषा अलङ्कार, तेनै मय एव रत्नैर कृतिनपुत्रगामौ तेनै पथ—एहै गुणि, महाराज नम्र उद्यमके देवगणैर निकट वाङ्माला ॥६९॥

अन्वयः—तैः धर्मराज-सलिलेश-कुतार्थः जगतः प्राणतां श्रितम् असुं प्राप्य दृष्ट-चक्ष-विस्तृततापैः (सङ्गिः) चेतसा निश्चतम् एतत् अचिन्ति ॥६८॥

धर्मराजंति । तैः पूर्वोक्तैः, धर्मराजो यमः, सलिलेशो वरुणः, कुतार्थश्रितः, जगती जगद्वाचिनः परि-
चयिलोकमावस्य, प्राणतां श्रितं दयादाक्षिण्यादिसर्वगुणाकरत्वादिशेषतो लोकवत्सलत्वाच्च जीवन्मृतत्वमवस्य-
मानम्, असुं नलम्, प्राप्य दृष्टा, दृष्टाः परमसुन्दरत्वात् परमगन्धजनत्वाच्च प्रथममानन्दिताः, परं चक्ष्माः तस्य
दमयन्तीलिङ्गानुमानात् अस्थिरचिन्ताः, तत्परश्च विस्तृततापां तादृशमौन्दर्थ्येण तस्यैव दमयन्तीकृत्य कवचना-
वध्यभावानुमानेन तत्र स्वस्वनां राशौदयान् बाहुभ्यां नात्पुत्रदुःखाच्च तैस्सद्योक्तैः सङ्गिः, चेतसा स्वस्वचित्तं न,
निश्चतं गुप्तम्, एतत् वक्ष्यमाणप्रकारम्, अचिन्ति विवर्कितम् । अथ च सर्वप्राणापहारी यमः प्राणान् प्राप्य
दृष्टी भवत्येव ; वरुणश्च जलशतया जलरूपत्वात् जगत्प्राणं वायुं प्राप्य चक्षुषी भवत्येव ; अपिच स्वस्वच्छं
जगत्प्राणं वायुं प्राप्य दृष्टिलामिनं विस्तृततापी जायत एवेति भावः ।

अत्र क्रमेण 'दृष्ट-चक्ष-विस्तृत-तापैः' इति पदानां छेदत्वात् काव्यलिङ्गानुसारेणार्थानि सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥६८॥

वाङ्माला—सर्वगुणाकर वलिगा नल, जगतेर सकलैरहै आणतुण्य छिदनेन ; पुत्रराज
यम, वरुण ऽ अग्नि तेनै नलके पाहैरा, आधमे आनन्दित हईनेन ; ताहार पत्नै ताहार
मन अचिर रहैल ; तत्पत्नै आचार ताहार मने अकृतर सत्ताप अत्रिल । तदनन्तर,
ताहार मने मने गोपनेन एहेरूप 'छेदा करिजे जागिनेन ॥६८॥

अन्वयः—असौ यदि असुं न दृश्यते वा दृश्यते उभयथा (अपि) नः न एव प्रियतमा (भवेत्) । हि
एकतः अगुणश्राम् धिक् ; अन्यतः कथम् अदःप्रतिलम्बः ॥६९॥

नेति । असौ दमयन्ती, यदि असुं नलम्, न दृश्यते वा अथवा, दृश्यते, उभयथापि एतदुभयपक्षेऽपि,
असौ नः अस्वाकम्, नैव प्रियतमा नैव विशेषप्रीतिकरी भवेत् । कथमिच्छा-हि यज्यात्, एकतः एकान् पक्षे
नलत्वावरुणरूपे तयोः प्रथमपक्ष इत्यर्थः, अगुणश्राम् गुणानभिज्ञां गुणानभिज्ञतया मूर्खप्रायःमित्यर्थः, असुं दम-
यन्तीम्, धिक् निन्दामि । सर्वगुणवन्तं नलं विहाय नलापिचया न्यूनगुणमकदादिरप्यन्यतमं कचित् यद्यसौ
दृश्यतात्, तदापि अगुणश्रतया निन्दनीयत्वात् नैव नः प्रियतमा भवेदिति भावः । अन्यतः अस्वाकम् पक्षे नल-
त्वं वरुणरूप इत्यर्थः, कथम् अदःप्रतिलम्बः असुप्या लामो भवेत्, कथमपि नेत्यर्थः । तथा च नलापिचया
न्यूनगुणकतयैव यदि नास्यात् दृश्यतात्, तदास्वास्त्वञ्च तावदथाः प्रकाशेत । एवञ्च अस्वाकारिणी कथं

ମାଂ ବଚିଷ୍ଠିତି ତଦା ଯଦି ମତ୍ତୋ ବେଦ-ନୈୟମିୟଦସ୍ତ୍ତ୍ୱ ମହତ୍ତ୍ୱମ୍ (୧) ।

ବୈଦର୍ଗୀ ଚ କଥମାକଳୟିତ୍ରୀ ମଞ୍ଜିଶିଷମପରାବୃତ୍ତପୁତ୍ରୀ ॥୭୦॥

ନୈଷଧେ ବତ ଛତେ ଦମୟନ୍ତ୍ୟା ବ୍ରୀଢ଼ିତୋ ନଞ୍ଜି ବଞ୍ଜିଭଂସିତାଞ୍ଜି ।

ସ୍ତ୍ରୀଂ ଯଦ୍ୱେଽପି ବାନ୍ନିତାଂ କଥମାସ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନିମୌଳି ଛତୁ ଦର୍ଶୟିତାଞ୍ଜି ॥୭୧॥

ସିଦ୍ଧିତମା ଭବେଦିତ୍ୟାଶୟଃ । କୈଚିତ୍, ଇୟଂ ଯମର୍ଥେ ବଚିନୋତି ବଦନ୍ତି । ତତ୍ର ନ ଇତି ବହୁବଚନାଦୁପପନ୍ନଃ । ନ ଚ “ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟ” ଇତି ଏକଲିଙ୍ଗିଏ ବାକ୍ୟାତ୍ମାଦିଭିନ୍ନାବହବଚନମିତି ବାକ୍ୟମ୍ ଶବ୍ଦାର୍ଥୋପସାଧୁତ୍ୱସମ୍ଭବେ କିଂବଳଶବ୍ଦସାଧୁତ୍ୱାଦୟ-
ତ୍ୟାତ୍ୟାୟବାନ୍ ତାଢ଼ଶବହବଚନସ୍ୟ ଶବ୍ଦମାତ୍ରସାଧୁତ୍ୱର୍ଥୋପପାଦକତ୍ୱାତ୍ ଅନ୍ୟଥା ସର୍ବତ୍ରୈବ ତାଢ଼ଶବହବଚନାପନ୍ନଃ । ତେନ
ପରବାସିତ୍ୟାନ୍ତାମିବୈକଜାତୀୟଚିନ୍ତାମିତି ବୋଧ୍ୟମ୍ ।

ଅଥ ପୃଥମାହଂ ବିକଲ୍ୟା ନାମାଲଙ୍କାରଃ, “ବିକଳପଲ୍ଲବ୍ୟବଲ୍ୟୋର୍ବିରୋଧ୍ୟାତୁରୀୟତଃ” ଇତି ଲକ୍ଷଣାତ୍ ; ଧିକ୍କାରଂ
ପୁତି ଅଗୁଣଜ୍ଞାପଦସ୍ୱାର୍ଥୋ ଛତୁରिति କାମ୍ପଲିକ୍ଷ୍ମାନ୍ୟୋଃ ପରସ୍ପରନିରପେକ୍ଷତୟା ସଂକୃତିଃ । ପୁରୀଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ
ଚ ରୀତିଃ ॥୬୯॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ସନ୍ନିବନ୍ଧନୀ ଯଦି ନେତ୍ରର ବରଣ ନା କରେ, କିନ୍ତୁ ବରଣ କରେ ; ତତ୍ତ୍ୱେ ମେଢ଼େ ଓଡ଼ିଆ-
ମତ୍ତେ ମେ ଆସାମେତ୍ର ବିଶେଷ ଶ୍ରୋତାକାନ୍ତିଗୋ ହେବେ ନା । କାରଣ, ତାହାର ଏକ ମତ୍ତ (ନେତ୍ର-
ବରଣ ନା କରା ମତ୍ତେ), ମେ ଶୁଣଶ୍ରୀଃଶିବୀ ନେତ୍ର ବଳିଆ ତାହାତ୍ତେ ଧିକ୍କାର କରନ୍ତି ; ଆଉ ଅନ୍ଧ
ମତ୍ତେ (ନେତ୍ରର ବରଣ କରା ମତ୍ତେ) ଓଡ଼ିଆ ମାତ୍ର ହେବେ କି କରନ୍ତି ? (ଓଡ଼ିଆ ବିଶେଷ ଶ୍ରୋତା-
କାନ୍ତିଗୋ ହେବେ ନା) ॥୭୦॥

ଅନ୍ୟପୁ—ଇୟଂ ଯଦି ମତଃ ଅସ୍ୟ ଇୟମ୍ ମହତ୍ତ୍ୱଂ ନ ବେଦ, ତଦା ମାଂ ବଚିଷ୍ଠିତି । ବୈଦର୍ଗୀ ଚ ରାଜପୁତ୍ରୀ
ଅପରାତ୍ ମଞ୍ଜିଶିବଂ କଥମ୍ ଆକଳୟିତ୍ରୀ ॥୭୦॥

ମାମିତି । ଇୟଂ ଦମୟନ୍ତୀ, ଯଦି ମତଃ ମତ୍ତ୍ୱ ମମାପେକ୍ଷୟିତି ଯାବନ୍, ଅସ୍ୟ ମଲ୍ୟ, ଇୟମ୍ ପ୍ରତାବତ୍, ମହତ୍ତ୍ୱଂ
ଶୈନ୍ଦର୍ଭ୍ୟାଦିଗୁଣବଶାତ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟମ୍, ନ ବେଦ ନ ଜ୍ଞାନାତି ନ ଜ୍ଞାସ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ; ତଦୈବ ମାଂ ବଚିଷ୍ଠିତି, ନାନ୍ୟଥେଲ୍ଲମିମ୍ରାୟଃ ।
ଅଥ ଗୁଣତୟା ଯଦୈବ ତବୈବ ଗୁଣାଧିକ୍ୟଂ ଜାଣିୟାତ୍ ତଦାତ୍ ତ୍ୱାମିବ ବଚିଷ୍ଠିତୀତ୍ୟାଞ୍ଜି ବୈଦର୍ଗୀ ଚେତି । ଅତିଚ୍ଚତୁରୀ
ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ ; ରାଜପୁତ୍ରୀ ଦମୟନ୍ତୀ, ଅପରାତ୍ ମଳାତ୍, ମଞ୍ଜିଶିବଂ ମମ ଗୁଣାଧିକ୍ୟମ୍, କଥମ୍, ଆକଳୟିତ୍ରୀ ବୌଦ୍ଧୀ ଭବି-
ଷ୍ୟତୀତି ଶିବଂ, ଅତିଚ୍ଚାତୁର୍ଥ୍ୟାତ୍ କଥମପି ନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତଏବ ସହରଣସମ୍ଭାବନା ଆକାଶକୁସୁମବଦଳୌକୈବେତି ଶାବଃ ।

ଅଥ ପରାହଂ ଅନ୍ୟାତ୍ମପୁରୀଃଲଙ୍କାରଃ, ପୁରୀଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ଆକଳୟିତ୍ରୀତି ଟାଣ୍ଡିକ୍ୟେ ଡଳ୍ପପୁଣ୍ୟସ୍ୟ ନିଷ୍ଠାଦିତ୍ୱାତ୍ ମଞ୍ଜିଶିଷମିତ୍ୟେବ “ନ ନିଷ୍ଠାଦିତ୍ତୁ” ଇତି ବଞ୍ଚିନିବିଧେନ
ସାମାନ୍ୟା ବିତୀର୍ଥେବ ॥୭୦॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ସନ୍ନିବନ୍ଧନୀ ଆସା ଅମେକା ନେତ୍ର ଏତ ମହତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାନିତେ ନା ମାତ୍ତେ ;
ତାହା ହେତେତେ ଆସାତ୍ତେ ବରଣ କରେବ । ଅଥ ଚ ଏତେକ୍ଷମ୍ (ଓଡ଼ିଆ) ଡାକକ୍ଷା, ନେ ଅମେକା
ଆସାତ୍ତେ ଗୁଣାଧିକା କି କରନ୍ତି ନୁହାବେ ॥୭୦॥

ଅନ୍ୟପୁ—ବତ ଦମୟନ୍ତ୍ୟା ନୈଷଧେ ଛତେ (ସତି), ବ୍ରୀଢ଼ିତଃ (ଅବଂ) ବଞ୍ଜିଃ ନଞ୍ଜି ଭବିତାଞ୍ଜି । ଯଦ୍ୱେ ଯଦି
ସ୍ତ୍ରୀଂ ବାନ୍ନିତାଂ ଜ୍ଞାନିମୌଳି ଆସ୍ୟଂ କଥଂ ଛତୁ ଦର୍ଶୟିତାଞ୍ଜି ॥୭୧॥

ନୈଷଧ ଇତି । ବତ ଶ୍ୱେଦି । ଦମୟନ୍ତ୍ୟା ନୈଷଧେ ଗତୀ, ଛତେ ସତି, ବ୍ରୀଢ଼ିତୀ ଲଞ୍ଜିତଃ ଅବଂ, ବଞ୍ଜିଃ ରକ୍ଷାଦିବଞ୍ଜି-
ଦଂଶୟଃ, ନଞ୍ଜି ଭବିତାଞ୍ଜି ନ ଛତୁ ଭବିତୁଂ ଶକ୍ତ୍ୟାମୀତ୍ୟର୍ଥଃ ; ଶ୍ୱେଦିପଦାବସାଦିତି ଶାବଃ । ତଦିଂ ଯଦ୍ୱେ ଏବ
ଅନ୍ୟଥାତ୍ୟାଞ୍ଜି ଯଦ୍ୱେଽପି ସ୍ତ୍ରୀଂ ସଂକୀର୍ତ୍ତୟାମ୍, ବାନ୍ନିତାଂ ଛିନ୍ନୟାମ୍, କିମ୍ବା ଦମୟନ୍ତୀମତ୍ୟାଞ୍ଜିଲକ୍ଷ୍ୟା ନିମୌଳିତ ସହ, ଅତୀତି

(୧) ମାମୁର୍ଥ୍ୟସ୍ତି ତଦା ଯଦି ମତ୍ତୋ ବେଦ ନୈୟମିୟଦସ୍ତ୍ୱ ମହତ୍ତ୍ୱମ୍ ।

ইত্থবেত্ব মনসাক্ষবিধেয়ং কিঞ্চন ত্রিবিবুধী বুবুধে ন ।

লাক-লায়কমপাস্থ্য তমেকং সা স্ম পশ্যতি পরস্বরমাশ্রম ॥৩২॥

কিং বিধেয়মধুনেতি বিসুগ্ধং স্নানুগ-অয়মবেশ্য কৃমুচাঃ ।

শংসতি স্ম কপটে পট, চৰ্ভৈঃ বশ্বনং সমমিলিত্য নলস্ব ॥৩৩॥

তদাভ্রম্, পাস্থ্যং মুখম্, কৰ্ম কৈল প্রকারেণ খলু, দৰ্শয়িতাঈ দৰ্শয়িষ্যে ; অপি তু তন্ম। অত্য়ুপহাসময়ান্ কথমপি নেত্ব্যর্থঃ । অতস্তদানীং কা নতিৰ্ভবিতেনি ভাবঃ ।

অত্র পাস্থ্যদৰ্শনাসম্বন্ধে প্রতি ক্রীণীমীলিপদস্বার্থে উতুরিতি কাব্যলিঙ্গমর্থোপপাদ্যে সঙ্কীৰ্ত্ত্যতে । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

“ইত্থমিবাধীরাগ্নে” ইতি স্তাং বনিতামিত্যস্য প্রযোজ্যকর্তৃঃ কৰ্ম্মেত্বম্ । ভবিতাঙ্কি দৰ্শয়িতাঈ ইত্য়ুভয়ত্রয়মপি ভবিষ্যতি ব্ৰহ্মণী ॥৩১॥

বাক্সালা—শাঃ ! ময়শকী নলকে বরণ করিলে, আমি লজ্জিত অবস্থায় বাহির হইতে পারিব না ; আমার ঘরেও নিকের দ্বীকে লজ্জামজ্জিত মুখ থানা কি করিয়া দেখাইবে ? ॥১১॥

অন্বয়ঃ—বিবিবুধী মনসা ইতি অবৈত্ব কিঞ্চন আত্মবিধেয়ং ন বুবুধে । (পরশ) সা একং তং লাকনাযকম্ অপাস্থ্য পরস্বরম্ পাস্থ্যং পশ্যতি স্ম ॥৩২॥

ইতীতি । বিবিবুধী যম-ববুধ-বুতামনাক্ষাস্থ্যী দেবাঃ, মনসা ইতি পূর্বোক্তপ্রকারম্, অবৈত্ব বিচার্য্য, কিঞ্চন কিঞ্চিদপি, আত্মনাং বিধেয়ং তদাদীশ্বনং কৰ্ম্মব্যম্, ন বুবুধে ন নির্ভারয়ামাস । পরশ সা বিবিবুধী, একং তং লাকনাযকং স্বর্গাধিপতিনিদ্রম্, অপাস্থ্য বিজ্ঞায়, তস্যাত্তিচতুরত্বান্ কৰ্ম্মব্যমূঢ়তা ন জানীত্যাশ্রয়ঃ, পরস্বরম্ পাস্থ্যং মুখম্ পশ্যতি স্ম ; কৰ্ম্মব্যমূঢ়ত্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্র পূর্বোক্তে কানুপ্রাসঃ, তৃতীয়পাদে চ বৃত্ত্যনুপ্রাস ইত্যনयोঃ সৃষ্টিঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

ব্যাখ্যাং বিবুধানাং সমাধার ইতি বিবিবুধী দ্বিগুনং দাদিত্বাদীপ্রত্যয়ঃ ॥৩২॥

বাক্সালা—যম, বরণ ও আমি হেঁদারা তিন জনে মনে মনে এইরূপ আলোচনা করিয়া, নিকেরের কোন কর্তব্যই হিঁর করিতে পারিলেন না ; তাহার পর, তাহার একমাত্র সেই হেঁদাকে পরিত্যাগ করিয়া, পরস্পর পরস্পরের মুখাবলোকন করিতে লাগিলেন ॥১২॥

অন্বয়ঃ—কপটে চৰ্ভৈঃ পটঃ কৃমুচাঃ স্নানুগরয়ম্ ‘অধুনা কিং বিধেয়ম্’ ইতি বিসুগ্ধম্ অবৈত্ব নলস্ব বশ্বনং সমমিলিত্য শংসতি স্ম ॥৩৩॥

কিমিতি । কপটে কলকরণ, চৰ্ভৈঃ মংহান্, পটুনিং পুণ্যং, কৃমুচা ইন্দ্রঃ, স্নানুগানাং নিজানুচরণাণাং যমববু-আগ্নীনাং ত্রয়ম্, অধুনা কিং বিধেয়ম্ অস্মাভিঃ কৰ্ম্মব্যম্, ইতি বিষয়ে, বিসুগ্ধং নিশ্চয়ানামম্, অবৈত্ব অবস্থা-দৰ্শনে সমাম্য, নলস্ব বশ্বনাং পুতারকান্, সমমিলিত্য অমিণ্যে ত্য, শংসতি স্ম নলমীত্ব বদতি স্ম ।

অত্র বশ্বনামিলাব পুতি কপটে পটুরিতি পদার্থে উতুরিতি কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারকো কানুপ্রাসঃ সৃষ্টিয়তি । অবৈত্ব কৃমুচা ইতি সন্ধিবিভ্রবদীভঃ ; স চ কৃমুচা ইত্যত্র শব্দীঃ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদৰ্ভী চ রীতিঃ ।

“পাস্থ্যদৰ্শনঃ সহস্রাচ কৃমুচাঃ” ইত্যমরঃ ॥৩৩॥

সর্বত্রঃ কুশলভাগসি কচ্ছিত্বং স নৈষধ ইতি প্রতিভা নঃ ।

স্বাসনার্হসুহৃদস্বয়ি রেখা বীরসেননৃপতিরিব বিদ্রাঃ ॥৩৪॥

ক প্রয়াস্যসি নলীত্বলমুজ্জা যাত্রয়াত্র যুভয়াজনি যজ্ঞঃ ।

তস্যযৈব ফলসত্ত্বরয়া ত্বং নাধ্বনোহঁমিডমাগমিতঃ কিম্ ॥৩৫॥

বাঙ্গালা—যম, বরণ ও অর্থক ‘বর্তমান’ সময়েরিক করা উচিত’ ইহা নিশ্চয় করিতে অশমর্থ (অধিগা), কণ্টাচরণ মহানিপুণ ইত্য, নরকে প্রত্যাহৃত ক্রিয়ার ৬চ্ছ। ক্রিয়। বলিতে নাগিগেন ১৭৩।

অন্বয়ঃ—সর্বত্রঃ কুশলভাগ অসি কচ্ছিত্বং স নৈষধঃ ইতি নঃ প্রতিভা । ত্বয়ি স্বাসনার্হ-সুহৃদঃ বীরসেননৃপতিঃ ইব রেখা বিদ্রাঃ ॥৩৪॥

সর্বত্র ইতি । হে পুরুষ ! ত্বং সর্বত্রঃ সর্বৈশু শরীররাজ্যাদিবিষয়েষু, কুশলভাগে মঙ্গলশালী অসি ইতি কচ্ছিত্বং পৃচ্ছামি । নন্দপরিচিতস্য ইন্দ্ৰশঃ পুত্রো নোপপদ্যত ইত্যাহ—ত্বং স পুসিদ্ধঃ, নৈষধো নিষধদেশাধিপতিমং ল ইতি নঃ অস্মাকম্, প্রতিভা পূর্তীতিঃ । ইন্দ্ৰশঃ প্রতিভায়াঁ কৌ হেতুরিত্যাহ—ত্বয়ি স্বস্য সম আসানার্হে সিংহাসনা-ধীশে সুহৃদী মিত্রস্য মিত্রতয়ৈব স্বাসনার্হভাগিন ইত্যর্থঃ ; বীরসেনস্য তদ্রাজ্যে নৃপতিরিব, রেখা শোভাম্, বিদ্রী হৃদা জানীমঃ । তেন চ “আকস্মাৎসাবহঃ সূতম্” ইতি শ্রুতিঃ পুথিগ পুত্রস্য পিতৃকালিগাহিত্বান্ন ত্বয়ি চ মিত্রস্য বীরসেনস্য কালিদর্শনান্ন ত্বং তস্যৈব পুত্র ইতি পূর্তীত্যা পরিচিতত্বাদিব তাহুঃ পুত্রো নানুপম ইতি ভাবঃ ।

অত্র তাহুঃপ্রতিভা পুতি পরাঙ্কবাচার্যস্য হেতুত্বান্ন কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । পুসাদী গুণঃ, বৈদর্ভো চ রীতিঃ ।

“পুত্রো হর্ষে মঙ্গলো চ কচ্ছিত্বং কামপুত্রেদনে” ইত্যজয়ঃ । “উপমানোপমানং” যা ভূষণস্যপি ভূষণম্ । আক্ৰমীঃ কথ্যতে রেখা অশ্বঃপীযূর্বর্ণিণী” ইতি নারায়ণভট্টম্ ॥৩৪॥

বাঙ্গালা—তুমি সময় বিবরণে মঙ্গলে আছে ত ? ‘তুমি সেই নল’ ইহাই আমাদের বিশ্বাস । কেন না, আগার সিংহাসনের অর্ধাংশে যিনি উপবেশন করিতেন, সেই মিত্র বীরসেনরাজ্যেরই ছায়া যেন তোমাতে দেখিতেছি ॥৩৪॥

অন্বয়ঃ—(হ) নল ! (ত্বং) ক পুয়াস্যসি ইতি উক্তা অলম্ । যত্ন নঃ অত্র যাত্রয়া যুভয়া অজনি, তত্ ফলসত্ত্বরয়া তথা চ কিং ত্বম্ ইদম্ অধ্বনঃ অর্হে ন আগমিতঃ ? ॥৩৫॥

কিতি । হে নল ! ত্বং ক কচ্ছিত্বং স্থানে, পুয়াস্যসি ইতি উক্তা অলম্ ইন্দ্ৰশঃ পুত্রবাচ্যে নিম্নপুয়জন-মিত্যর্থঃ ; তদবগম্যপি ফলাভাবাদিতি ভাবঃ । কিন্তু যদ যচ্ছাত্, নঃ অস্মাকম্, অত্র পৃথিব্যাম্, যাত্রয়া যুভয়া, অজনি আসম্, তত্ছাত্ ফলায় উদ্যমসাধনায় সত্ত্বরয়া ত্বরান্বিতয়া, তথা যাত্রয়ৈব কিং ত্বম্, ইদম্ অধ্বনঃ পথঃ, অর্হে ন আগমিতঃ ন আনীতঃ, অপি তু আগমিত এবৈত্ব্যঃ । পুণ্ডরীকস্য তব দর্শনমিব আশায়াঃ পুথম্ যুগ্মফলমিত্যশ্রয়ঃ ।

অত্র দ্বিতীয়তৃতীয়পাদযোঃ স্তব্যনুপাসম্বন্ধে কামপুঃসন্ধানযোঃ সঃ সৃষ্টিঃ । পুসাদী গুণঃ, বৈদর্ভো চ রীতিঃ ।

উক্তোতি “অলংকৃত্যঃ পুতিবৈধাঃ জ্ঞা বা” ইতি জ্ঞা দ্ব্যর্থঃ ॥৩৫॥

বাঙ্গালা—নল ! তুমি কোথায় যাইবে ? এইরূপ জিজ্ঞাসা ক্রিয়ার প্রয়োজন নাই । কিন্তু পুথবৌতে আমাদের যাত্রা যে হেতু শুভ ইহা আছে ; সেই হেতু, সেই ব জাই সত্ত্বর ফল অর্থাৎ যাত্রা জ্ঞাতোমাকে এই অর্কপথ আনে মাই কি ? ১৭৪।

ଏବ ନୈବଧ । ଯ ଦକ୍ଷସ୍ତ୍ରଦେବ ଗ୍ଵାଲଜାଲଜଟିଳ: ଯ ହୁତାସ: ।
 ଯାଦଘା ପତିରିବ ଯ ଶିବଂ ଶାସିତାରମବଗଞ୍ଚ (୧) ସୁରାସାନ୍ ॥୭୫॥
 ଅର୍ଥିନୋ ବୟମସୌ ସମୁପେମ: ଶ୍ଵା କିଲେତି କଳିତାର୍ଥମବେଦି ।
 ଅଧ୍ୟନ: ଅବମପାସ୍ତ୍ର ଯ ଶ୍ଵେଦଂ କୁର୍ମହେ ଭବତି କାର୍ଯ୍ୟନିବେଦଂ ॥୭୬॥
 ଝିଢ଼ର୍ମାଂ ଗିରମୁଦୌର୍ଲ୍ଲ ଗିଢ଼ୌଜା: ଗ୍ରୀବମାପ (୨) ନ ବିସିଦ୍ଧ୍ୟ ସର୍ଭାଂ ।
 ନାତ୍ର ଚିତ୍ରମସିଦ୍ଧାକ୍ଷୟତ୍ଵେ ଯଂ ସବାବଧି ଗୁରୁଗୁରୁରସ୍ତ ॥୭୭॥

ଅନ୍ଵୟ:—(୧) ନୈବଧ ! ଏବ: ଯ: ଦକ୍ଷସ୍ତ୍ର, ଏବଂ ଯ: ଗ୍ଵାଲଜାଲ-ଜଟିଳ: ହୁତାସ:, ଏବଂ ଯ: ଯାଦଘା
 ପତି:, ଶିବଂ ସୁରାସାଂ ଶାସିତାରମ୍ ଅବଗଞ୍ଚ ॥୭୫॥

ଗୌରାତିଶ୍ରୟଧୀତନାୟାକ୍ତନ: ପରିଚାସୟତି ଏବଂ ଇତି । ଝି ନୈବଧ ! ନଳ ! ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରମାନ:, ଯ ସିଦ୍ଧିଃ,
 ଦକ୍ଷସ୍ତ୍ରଂ କର୍ତ୍ତାମୁଦୌର୍ଲ୍ଲ ସର୍ବଭୂତଦକ୍ଷକର୍ତ୍ତା ଯମ: । ଯତ୍ ଏବାସ୍ତ୍ରାମୁଦୌର୍ଲ୍ଲ ଲବ୍ଧ୍ୟସବ୍ୟସିଦ୍ଧିଃ ଦକ୍ଷଂ ମାହାଶୀତି ଧାବ: ।
 ଏବଂ ମନ୍ତ୍ରଧୀକ୍ରିୟମାଂ, ଯ ସିଦ୍ଧିଃ, ଗ୍ଵାଲଜାଲେନ ଶିକ୍ଷାକମୁଢ଼େନ ଜଟିଳୋ ଜଟାଭିରିବ ସ୍ଵାସ:, ହୁତାସୋ ବଞ୍ଚି: । ତେନ
 ଆସ୍ତ୍ରାପି ମାର୍ଦ୍ଦ୍ୟମାତ୍ମକାମନ୍ ସର୍ବପାତିଶ୍ରୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ଇତ୍ୟାଦି: । ଏବଂ ଗିଢ଼ିଃମାନସ, ଯାଦଘାଂ ଜଗନ୍ନାଥଂ ପତି-
 ବଂଧୟ: । ତତସ୍ତାସ୍ତ୍ରାୟାଧ୍ୟୟନାମୁପେକ୍ଷମାସୌ ଜଗତ୍ସମାପଦନାଦୌ ଜଗନ୍ନାଥଜନିତାନିପତନୁଭବିଷୟୀୟମିମାଂସ: । ଶିବ-
 ସିଦ୍ଧିଃ ନାମ, ସୁରାସାଂ ଦିବାନାମ, ଶାସିତାରଂ ଶାସନକର୍ତ୍ତାରମିନ୍ଦ୍ରମ୍, ଅବଗଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ତେନ ଯ ଗୁଚ୍ଛୋମଗୁଚ୍ଛୋ ଧୂତାଂ
 ସୁରାସାଂ ଶାସିତୁରୈବାଦିମ୍ ଲବ୍ଧ୍ୟମ୍ ପ୍ରୟୁକ୍ତାମିବ ଶାସ୍ତିଂ ସର୍ବଂ ଯା ମାହାଶୀତି ଧାବ: ।

ଯତ୍ ଏବାମ୍ ଦୈକ୍ଷସ୍ତ୍ରାଦିବିଶେଷାଣାଂ ଶାସିତାରମ୍ପରାମ୍ ପରିକରୋ ନାମାଲଘାବ:—“ଉକ୍ତିବିଶେଷର୍ବ: ଶାସିତାର୍ଥଂ
 ପରିକରୋ ଯତଃ” ଇତି ଦର୍ପଂଚଳଚଞ୍ଚାମ୍ । ମୁକ୍ତାଦୌ ଗୁପ୍ତଂ, ବୈଦର୍ଭୀଂ ଚ ରୀତି: ।

“ବଞ୍ଚେ ବଂଧୌଗ୍ଵାଲକୌଳାବର୍ତ୍ତଂ ଶିକ୍ଷା କ୍ରିୟାମ୍” ଇତ୍ୟମର: ॥୭୬॥

ବାଞ୍ଛାଂ—ନଳ ! ଇନି ମେହେ ମୁକ୍ତାତା ସୟ, ଇନି ମେହେ ନିର୍ବାଣମୁହବାଞ୍ଛ ଅସି, ଇନି ଶ୍ଵେ
 ମେହେ ଶ୍ଵେନଗୁଣିଗୁଣିର ଅଧିନାତି ବକ୍ତବ୍ୟ; ଆମ୍ଭ ଅବନିତେ ଆମାକେ ନେବଗଣେନ ନାତ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ର ବାସିନା
 ଆମ୍ଭ ॥୭୭॥

ଅନ୍ଵୟ:— ଝି ନଳ !) ଅନୌ ବୟମ୍ ଅର୍ଥିନଂ କିଳ (ସନ୍ତା:) ଶ୍ଵା ସମୁପେମଂ, ଇତି କଳିତାର୍ଥମ୍ ଅବେଦି
 ଅବଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟନ: ଶ୍ଵେଦମ୍ ଅପାସ୍ତ୍ର ଯ ଭବତି କାର୍ଯ୍ୟନିବେଦଂ କୁର୍ମହେ ॥୭୬॥

ପରିଚାସୟତିଶ୍ଵେନାଳଂ ଗୁପ୍ତାକମୁଢ଼େଶଂ ଯାଦଘାବିଧୌୟତାମିତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥିନଂ ଇତି । ଝି ନଳ ! ଅନୌ ବୟମ୍, ଅର୍ଥିନଂ
 କିଳ ଯାଦଘା ଏବଂ ସନ୍ତାଂ, ଶ୍ଵା ସମୁପେମଂ: ସନ୍ତାମାଂ: ଆଂ, ଇତି କଳିତାର୍ଥଂ ଲିକ୍ତୂର୍ଥମ୍, ଅବେଦି ଜାଣିଦି । ତଦାସା-
 ବ୍ରହ୍ମତାମିତ୍ୟାଦି—ଅବସମ୍ପର୍କାଳଂ ସ୍ଵାୟ, ଅଧ୍ୟନ: ପଥଂ, ଶ୍ଵେଦଂ ପରିସ୍ରମମ୍, ଅପାସ୍ତ୍ର ଅପନୀୟ ଯ, ଭବତି ତସ୍ୟି ଭବତ୍-
 ସନୀପ ଇତ୍ୟର୍ଥଂ, କାର୍ଯ୍ୟନିବେଦମ୍ ଅଭାବକମୁଢ଼େଶଂପ୍ରାପନମ୍, କୁର୍ମହେ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀମିବ କୁର୍ମ: । ତେନ ତ୍ଵରା ନାବଧ୍ୟକୀତି ଧାବ: ।

ହୁତାସଂ ପାଦଗତୀଽନାମୁଦୌର୍ଲ୍ଲ ଗିଢ଼ୌଜା: ଗ୍ରୀବମାପ (୨) ନ ବିସିଦ୍ଧ୍ୟ ସର୍ଭାଂ ॥୭୭॥

ବାଞ୍ଛାଂ—ନଳ ! ତୁମ୍ଭ ଏହି କାଳତାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଦେ, ଏହି ଆମ୍ଭର ତୋମାର ନିକଟ ଯାଏ
 ହେବାହି ଆସିବାହି । ତେବେ, କ୍ଷମକାଳ ମଧ୍ୟେର ମିତ୍ରତ୍ଵ ମୁଁ କରିବି, ଏବଂ-ହି ତୋମାର ନିକଟ
 ଆସାବେଳେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜାପନ କରିତେ'ଡ଼ ॥୭୭॥

अर्थि-नाम-हविताखिल-रोमा स्त' नृपः स्फुट-कदम्ब-कदम्बम् ।

अर्थ-नार्थमिव तत्परस्यानां स प्रथाम-करणादुपनिम्बे ॥७८॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभिः तादृशं कथमदो मदधोमम् ।

ईदृशं मनसिस्तत् विरोधं नैवधेन समशायि चिराय ॥८०॥

अन्वयः—विहीनाः ईदृशी गिरम् उदीर्य जावम् आप, (किन्तु) विमिश्र न वभाषे । अत्र अभिधा-
कुशलत्वे चित्रं न (चित्रः यतः) गुरुः (यत्र) अस्य ग्रीशवावधि गुरुः (आसीत्) ॥७८॥

ईदृशीमिति । विहीना इन्द्रः ईदृशीनेवधत्ता पूर्वतिलकपात्रम्, गिरं बाह्यम्, उदीर्य उक्ता, जीवन् नृषीन्धा-
वम्, आप प्राप्तवान् । किन्तु विमिश्र विमिश्रं कृत्वा, न वभाषे न उक्तवान् । उदादेव विमिश्रीकौ विवेचनावसर-
प्राप्ताभावेन यदि नृतेन प्रायेणैव प्रत्याख्यायेत इत्याशयेति भावः । अत्र इत्यभूते, अभिधाकुशलत्वं वचनम्-
पुण्ये, चित्रम् किञ्चिदप्युच्यते नालि । यतः, गुणैरुत्पत्तिरेव, अत्र इन्द्रस्य, ग्रीशवावधि बाह्यकालान्
प्रमथति, गुरुः शिष्यत आसीत् । उद्वेगस्यतिमिश्रस्य अभिधाकुशलत्वं सर्वथा सम्भवपरमेवेति भावः ।

अत्र अभिधाकुशलत्वे विवाभाव प्रति ग्रीशवेत्यादिवाक्याद्यैः हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमवधार-
न्ते कानुपसृति संसृज्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"नृषीमये" सुखे जीवन् इत्यमरः ॥७८॥

वाङ्मयम्—इत्येव ईदृशं वा ११ वागवा तूष्णेष्ठं व अवगहन करिणेन, किञ्च विनेव
कद्रिध विह्वलजिनेन ना । तत्र, २२२२ ईदृशं वाक्यात्पूर्वे कोनहे आच्छा नाहे । काङ्क्ष,
गुह्यम् ॥ ईदृशं वागवा कालावधि ११११ क । छलेन ॥७८॥

अन्वयः—सः नृपः अर्थि-नाम-हविताखिल रोमा (सन्) स्फुट-कदम्ब-कदम्ब स्त' प्रथामकरणात्
तत्परस्यानाम् अर्थ-नार्थम् इव उपनिम्बे ॥७८॥

अर्थेति । स नृपो नञः, अर्थिनाम्ना अर्थेतिनामप्रथममात्रेण हवितानि आनन्दादुदगतानि अखिलानि
रीमाणि यस्य स तथोक्तः सन्, अतएव स्फुटानां विकसितानां कदम्बानां कदम्बपुष्पाणां कदम्ब-
कदम्बस्यैव संपूर्णलक्षणाति यान्, स्त' स्तदेकम्, प्रथामकरणात् तत्परसमोपे प्रकटनमस्कारकरणञ्चान्, तेषामिन्द्रादि-
द्विनां यानि करणानि पादास्तेषाम्, अर्थ-नार्थमिव पूजनार्थमिव, उपनिम्बे उपस्थापयामास ; भक्तिवद्भातिशया-
दिति भावः ।

अत्र स्फुटकदम्बकदम्बस्यैव प्रति अर्थीत्यादिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, स्फुटकदम्ब-
कदम्बमिति यमकं निरुक्तेष्वलक्षकस्य प्रथामकरणञ्चलादित्यपस्तुतिः, अर्थ-नार्थमिवेति फलान्तेषां च
छन्दः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"कदम्बं निजुदम्बे स्थात् नीपाखिलार्थीः पुनात्" इति मेघिनी । हविरेति "हवीर्लोमह" इति इधेरिका-
वजः ॥७८॥

वाङ्मयम्—अर्थीर नाम अनुवायाजै ननेन शरीर रोमाकिञ्च इहेन ; इदृशः
तिनि प्रणाम करिवार छले अस्फुटिड कदम्बपुष्पगृहवक्त्र निज देहोके हेतुप्रवृत्तिर चरुण
पूजार कछई येन उपस्थापित करिणेन ॥७८॥

अन्वयः—अमीभिः विगधिपैः किञ्चिदुर्लभम्, तादृशम् अदः कथं मदधीमम्, ईदृशं विरीषं मनसि
तत् नैवधेन विपद्य समशायि ॥८०॥

जीवितावधि वनीयकमात्रैः याच्यमानमखिलं (१) सुलभं यत् ।

अर्थिने परिहृदाय सुराणां किं वितोष्यं मम तुल्यं चेतः ॥८१॥

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवनादपि धनादपि गुर्वी ।

न खमेव मम सार्द्धंति यस्याः षोडशोऽपि कलां किल गोर्वी ॥८२॥

दुर्लभमिति । अलोमिः दिगधिपः इन्द्रादिभिर्दिकपालैः, किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु किमपि नैत्यर्थः । तथा तादृशम् अलोमां दुर्लभंभूतम्, अद इदं वस्तु, कथं वा मदधीनं ममायनम् ; कथमपि नेति तात्पर्यम् । ईदृशं विरोधमनुपपत्तिम्, मनसिजस्य पर्यालोच्य, नैवधेन नलीन, चिराय दीर्घकालं यावत्, समयाधि संशयि-
तम् ।

अत्र वितोयपादे 'अ' कानुपासीत्युदाहरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

मनसिजस्येति "मन्ये पदे निवचने चनयाधान उरसि मनसि" इति इतिदम्भेनात् "समासि भाविर्ननजः स्त्री यप्" इति स्त्री यप् ॥८०॥

वाङ्माला—एतद् दिक्पालगणैश्च कान् वक्ष्यते दुर्लभं वाच्यम् ? एवम् ईहादन्तं दुर्लभं वक्ष्यते वा आयात्र अथोन वाकिटव किं करिष्या ? एहेकण विरोधं यत्नं यत्नं पर्यालोचनां करिष्या, नन वक्ष्यते कान् वाच्यं नः अत्र करिष्येन ॥८०॥

अन्वयः—वनीयकमात्रैः याच्यमानं जीवितावधि अखिलं यत् सुलभम् ; (तत्) अर्थिने सुराणां परिहृदाय किं वितोष्यं मम चेतः तुल्यं ॥८१॥

संशयानन्तरं मानसिकं वितर्कमाह—जीवितेति । वनीयकमात्रैः उत्तममध्यमादिसर्वप्रकारैरेव याच्यैः, याच्यमानम्, जीवितावधि जीवनपर्यन्तम्, अखिलं वस्तु, यद् दृष्टाव्यं तैः, सुलभम् मम सकाशादनायासिनं लभ्यं स्यात् ; तत् अर्थिने याचकाय, सुराणां देवानाम्, परिहृदाय अधिपाय इन्द्राय, किं वस्तु, वितोष्यं दत्त्वा, मम चेतस्तुल्यं, अपि तु किमपि नैत्यर्थः, इन्द्रादिकोत्तमपावलाभासम्भवात् जीवनाधिकदानवत्त्वभावाच्चेति भावः ।

अत्र अर्थपत्तिरलुदाहरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"वनीयको याचनको मार्गणी याचनार्थिनी" "प्रभुः परिहृदोऽधिपः" इत्यमरः ।

वस्तुने याचत इति वनीयकः "कृत्ययुटीत्यन्वयि" इति वनधातोः कर्त्तव्येन्यप्रत्यये स्त्राये कप्रत्ययः ॥८१॥

वाङ्माला—नकलं आशीर्षे आर्थेन करिष्या जीवनाय, सुलभं वक्ष्यते । एतद् दृष्टं अन्यानां नाहेया वाच्येन ; एतद् दृष्टं, आशीर्षे देवाधिपाते ईदृशकं कान् वक्ष्यते नानं करिष्या, आयात्र चित्तं गच्छेद्दृष्टे ॥८१॥

अन्वयः—उर्वी यस्याः षोडशौ कलाम् अपि न सार्द्धंति ; किल सा जीवनात् अपि धनात् अपि गुर्वी भीमजा च परं मे हृदि यासते ; (किन्तु) सा मम न खम् एव ॥८२॥

अत्र दमयन्त्यात्मकं वक्ष्येव तत्र जीवनाधिकं वर्त्तते, तदेव तावदस्मै दिवराजय दीयतामित्याह भीमनेति । किञ्चेति आर्थः । उर्वी मदधिज्ज्ञा प्रयुधो, यस्या दमयन्त्या, षोडशौ कलामपि षोडशभागं कभागमूल्यमपि, न सार्द्धंति न प्राप्तुं योग्या भवति । किल सन्भावनायाम् । सा जीवनादपि धनादपि च, गुर्वी गौरववती आधिक्यं वतीत्यर्थः, अधिकश्रेष्ठत्वादित्यादिति भावः ; भीमजा दमयन्ती, परं किवलम्, मे मम, हृदि चित्तमात्र एव, न पुनः ईनापि कलाम् नैव हृदिस्थायः, यासते वर्त्तते ; किन्तु सा भीमजा, मम न खमेव इदानीमपि परिच्छिन्नाभावात् स्वत्वात्तमेव वर्त्तते ; अतस्मा कथं दानमर्हामि दानस्य स्वत्वमूलकत्वादिति भावः ।

মীয়তাং কথমভীষিতমিবাং দীয়তাং দ্রুতমযাচিতমিব ।

তং ধিক্শু কলয়কপি বাচ্ছান্ম অর্থি'বাগবসর' সহতি যঃ ॥৮১॥

প্রাপিতেন চটু-কাকু-বিভৃষ্ম' (১) লক্ষিতেন বহুযাচনলক্ষ্যাম্ ।

অর্থি'না যদচমর্জ'তি দানাত্ (২) তচ্চ লুম্পতি বিলম্ব্য দদানঃ ॥৮৪॥

অনুপস্থিত্যেতয়া দময়ন্তা। অবিকল্পবর্ণনাত্মা অতিরিক্তলঙ্কারঃ কলা কিলিতি অকামুপ্রসিদ্ধং স'হৃদয়ে ।
প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্যে'ব রীতিঃ ॥৮১॥

বাঙ্গালা—সাহার বোল ভাগের এক ভাগের মূল্যও পৃথিবীর হইতে পারে না, জীবন
এবং ধন হইতেও অধিক মূল্যবতী নেই দয়ালু হইতে কেবল আমার হৃদয়ে রহিয়াছে ; কিন্তু
এখনও তাহার উপরে আমার বশ অগ্নি নাই, (সুতরাং তাহাকে আমি দান করিব
কিঞ্চৎ) ॥৮২॥

অনুবৃত্ত্য:—এখান্ অমীষিতং কথং মীয়তাম্, (যেন) অযাচিতং এষ দ্রুতং দীয়তাম্ । যঃ বাচ্ছান্
কলয়ক্ অপি অর্থি'-বাগবসর' সহতি, তং ধিক্, অশু ॥৮১॥

মীয়তমিতি । এখান্ ইন্দাদীনাম্, অমীষিতম্ অমীষ্ট' বস্তু, কথং কেন প্রকারেণ, মীয়তাং ময়া ভুজ্যতাম্ ।
যেন অযাচিতমিব অধিকপ্রার্থিতমিব, দ্রুতং ময়া দীয়তাম্ । এষা অমীষিতং ন জায়তে ; তেন অযাচিতমিব
দ্রুতং দাতু' ন শক্যত ইতি ভাবঃ । নবৈ'মিঃ প্রাক্ বাচ্যে'ব প্রার্থ্যতাম্, পরচ্ছ লয়া দাতব্যম্ । কথমাদাতব্য
সমাকুলী ভবসীত্যাঙ্—যৌ জনঃ, বাচ্ছান্ম অর্থি'নৌ যাতনেচ্ছান্ম, কলয়কপি জানকপি, অর্থি'নৌ বাচ: প্রার্থ'না-
বাক্যস্য অবসর' সময়ম্, সহতি প্রীতিতে, তং জনম্, ধিক্শু ; প্রার্থ'নাবাক্যপ্রকাশার্থি'নঃ কটীদয়াদিত্যাশয়ঃ ।

অনু প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্যে'ব রীতিঃ ॥৮১॥

বাঙ্গালা—আমি ইহাদেয় অতীত বস্তু কি প্রকারে জানিব যে, অযাচিত অবস্থায়ই
শীঘ্র দান করিয়া ফেলিব । যে ব্যক্তি প্রার্থীর প্রার্থনেক্ষা জানিয়াও তাহার প্রার্থনাবাক্যের
অবগত অতীকা করে, তাহার বিচার হউক ॥৮৩॥

অনুবৃত্ত্য:—বিলম্ব্য দদানঃ (জন:) চটু-কাকু-বিভৃষ্ম' প্রাপিতেন বহুযাচনলক্ষ্যাম্ লক্ষিতেন অর্থি'না যত্
অচম্ অর্জ'তি, তত্ দানাত্ ন লুম্পতি ॥৮৪॥

প্রাপিতেনেতি । বিলম্ব্য প্রার্থিতৌপি বহুসময়লোপ' জলা, দদানৌ দানং ক্রম'ন জন:, চটু: দানেন অমী
অবাসিত্যাদিপ্ৰিয়োক্তি: কাকু: দানেন দীন' মামুজ্জারথিত্যাদিসানুগযীক্তিসাধ্যো বিভৃষ্ম' বিভৃষ্মনা প্রাপিতেন, তথা
বহুযাচনেন পুণ্ডরযাচ্ছা'বাক্যীস্বারথেন যা লজ্জা তা লক্ষিতেন প্রাপিতেন । বিলম্ব্যে'ন দানে অর্থি'ন কাঙ্ক্ষী বিভৃষ্মনা
লজ্জা আনন্দমিব ভবতি ; তনৈ'ব অ'বাসিত্যাশয়ঃ । অর্থি'না যাতনে'ন কার্যে'ন, যত্ অচ' পাপম্, অর্জ'তি
জ্ঞানেন তত্পাদয়তি ; তদে'ব অচম্, দানাত্ তদর্থি'ন এষ দানকরত্বাত্, ন লুম্পতি সীমু' পরিমাপু' ন'শ্নমীতি ।
অধিকপুঙ্খলাভস্য কা কথৈতি ভাবঃ ।

অনু অস্বাভ'ন প্রতি পূর্বাভ'গতপদার্থৌ উতুরিতি পদার্থ'উতুক' কাব্যলিঙ্গলঙ্কারঃ । পূসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্যে'
ব রীতিঃ ॥৮৪॥

বাঙ্গালা—(বিলম্ব করিয়া দান করিলে,) প্রার্থী ব্যক্তি, অপ্রোক্ষিত ও নৈপ্রোক্ষিত
করাব বিড়ম্বনা লঙ্কার করে এবং বহুবার প্রার্থনা করার লক্ষ্যও অস্বত্ব করে ; সুতরাং

ਯਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦੇਯਸੁਪਨੀਯ ਸਦਾਭਵੋ ਦੋਯਤੇ ਸਕਿਲਸਕਿੰਤਨਾਯ ।

ਸਾਧੰਨੋਕਿ-ਵਿਕਲਤ-ਵਿਸਥਾ-ਕਾਸ-ਸੂਚੰਦਪਸ੍ਤੁ-ਚਿਕਿਤ੍ਸਾ ॥੮੫॥

ਅਧਿਨੇ ਨ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਮਾਤ੍ਰੰ ਕਿਨ੍ਤੁ ਭੀਰਨਮਧਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯਤ੍ ।

ਯਸਮਾਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਦਾਯੀ (੧) ਦ੍ਰਵਿਦਾਨਵਿਧਿਵਿਦਿਵ ॥੮੬॥

ਜੇ ਆਖੀ ਵਾਕਿ ਬਾਰਾ ਜਾਤਾ ਸੇ ਪਾਪ ਅਰਜਨ ਬਰੇਨ, ਜੇਹੈ ਪਾਪਕੇਤੀ ਤਨਿ ਬਿਬੇਚਪੂਰ੍ਵਕ ਸਾਧ ਕਰਿਯਾਓ ਨਹੈ ਕਰਿਤੇ ਸਮਰਥ ਹਨ ਜਾ ॥੮੫॥

ਅਨੁਵਾਦ:—ਪਦਾਰਥ: ਪ੍ਰਦੇਯੰ ਉਪਨੀਯ ਅਧਿੰਤਨਾਯ ਯਤ੍ਰ ਸਕਿਲੰ ਦੋਯਤੇ, ਤਾ ਅਧੰਨੋਕਿ ਵਿਕਲਤ-ਵਿਸਥਾ-ਕਾਸ-ਸੂਚੰਦਪਸ੍ਤੁ ਚਿਕਿਤ੍ਸਾ ॥੮੫॥

ਯਦਿਤਿ । ਪਦਾਰਥੰ ਪ੍ਰਦੇਯੰ: ਪ੍ਰਦੇਯੰ ਦਾਤਵੰ ਵਤ੍, ਉਪਨੀਯ ਸਮੀਪਮਾਨੀਯ, ਅਧਿੰਤਨਾਯ ਯਾਚਕਾਨੀਕ: ਪ੍ਰਦੇਯਤੁ ਇਤ੍ਯਥੰ, ਯਤ੍ਰ ਸਕਿਲੰ ਉਤ੍ਸਰ੍ਗਜਨੰ, ਦੋਯਤੇ, ਤਾ ਸਕਿਲਦਾਨਕ੍ਰਿਯਾ, ਅਧੰਨਾਕੋਰਥਿਨ: ਪ੍ਰਾਧੰਨਾਤ੍ਰਪਕ-
ਬਾਲਾਯਾ ਯਾ ਵਿਕਲਤਵਿਸਥਾ ਨਿਸ਼ਕਲਤਸਥਾਵਨਾ । ਤਥਾ ਯਸਮਾਤ੍ਰ ਮਧੰ ਸਿਰ੍ਥੰ ਸੂਚੰਤੀ ਸੂਚੰਤੀ ਗਯਤ: ਅਧਿਨ ਏਵ
ਯ: ਅਪਸ੍ਯ: ਰੀਗਯਤਿਰਿਕ੍ਤਤਥਾ ਵਿਜ਼ਟਮਰਥੰ ਤਸ੍ਥ ਚਿਕਿਤ੍ਸਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾ: । ਸੂਚੰਤੀ ਅਰਥਵਤ੍ ਮਧਵੇ ਜਤਾਤ੍ਰੇ-
ਵਿਚ ਯਥਾ ਤਜਿਤ੍ਰਤਿਰ੍ਥਤਿ, ਤਥਾ ਜਾਤੁਸ਼ਕਾਸਿਮਿਤਕਸੂਚੰਤਿਰਿਭਾਗਪਦ੍ਯੁਤਥਵੇਤ੍ਸਿ ਉਤ੍ਸਰ੍ਗਜਨਪ੍ਰਦੇਯੇਚ ਅਧੰਨੋਕਿ-
ਵਿਕਲਤਸਥਾਵਨਾਜਾਤਾ ਸੂਚੰਤਿਪਸ੍ਯੇ ਅਧਿਨੋਤ੍ਸਰ੍ਗਜਨਿਰਿਭਤਿਰ੍ਥਤਿਰ੍ਥਤਿ ਭਾਵ: ।

ਅਥ ਜਾਤੁਸ਼ਕਾਸਿਨ ਸੂਚੰਤਿਪਦ੍ਯੁ: ਸਥਾਵਨਾਵੇਤ੍ਸਿ ਤਤ੍ਸਥਾਵਨਾਮਿਧਾਨਾਦਿਤਿਰ੍ਥਤਿਰ੍ਥਤਿਰ੍ਥਤਿ: । ਯਸਮਾਤ੍ਰ ਪਾਪਕੇਤ੍ਰ
ਅਧਿਯੋ ਗੁਥੰ, ਗੋਧੀ ਥੈ ਰੀਤਿ: ॥੮੬॥

ਵਾਕੁਲਾ—ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਕਾ ਨਿਯਮ ਹੋਇਵ ਐ ਸਭਾਵਨਾਵਸਥ: ਥੇ ਭਵੁ ਅਥ, ਤਾਹਾਭੋਹੈ
ਆਖੀਰ ਸੂਚੰਤੀ ਉਪਾਹੁਤ ਹਰ ਏਵ ਜੇਹੈ ਸੂਚੰਤੀਭੋਹੈ ਤਾਹਾਰ ਅਪਸ੍ਤੁਤਾਰ ਸਭਾਵਨਾਓ ਅਥ, ਭਵਨ
ਜਾਤਾ, ਜਾਨੇਰ ਬਥ ਨਿਕਟੇ ਆਨਿਯਾ ਥੇ ਉਤ੍ਸਰ੍ਗੇਰ ਜਨ ਆਖੀਰ ਹੋਤੁ ਸਮਰ੍ਪਨ ਕਰੇਵ
ਜੇਹੈ ਜਨਸਮਰ੍ਪਨੈ ਆਖੀਰ ਜੇਤੈ ਸੂਚੰਤੀ ਓ ਅਪਸ੍ਤੁਤਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਕਰੇ ॥੮੬॥

ਅਨੁਵਾਦ:—ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਦਾਯੀ ਸਕਿਲਵਿਦ: ਦ੍ਰਵਿਦਾਨਵਿਧਿ: 'ਅਧਿਨੇ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਮਾਤ੍ਰੰ ਥ, ਕਿਨ੍ਤੁ ਭੀਰਨਮਧਿ
ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯਤ੍' ਏਵਮ੍ ਆਤ੍ਰ (੮੫) ॥੮੬॥

ਅਧਿਨ ਇਤਿ । ਕੁਸ਼ਲਭਵਨ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨੰ ਜਨੰ ਦਾਪਤਿ ਅਧਿਨੇ ਤਤ੍ਦਾਤੁ ਤਾਤਾਰੰ ਮਯੋਜਯਤੀਤਿ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਦਾਯੀ,
ਭਕਤੀ ਸਕਿਲਭਾਗਾ ਵਿਦਥਾ ਨਿਪੁਥ: ਦ੍ਰਵਿਦਾਨਵਿਧਿਵਿਚਾਰਿਕੰ "ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਕਿਯਾਪੇਨੰ ਦਾਨੰ ਚਕ੍ਰਪੂਰ੍ਵਕੰ"
ਇਤ੍ਯਾਦਿਕੰ "ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਯਾਗਕਰ: ਚਕ੍ਰਪੂਰ੍ਵਕ:" ਇਤ੍ਯਾਦਿਕਰਥ ਸਾਧਨੰ, ਅਧਿਨੇ ਯਾਚਕਾਥ, ਕੁਸ਼ਲਭਵਨ ਕੁਸ਼ਲਭ-
ਵਨਮਾਤ੍ਰੰ ਭੀਰਨੰ ਭਵਨੰ, ਨ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯੰ ਨ ਦਾਤਵੰ; ਕਿਨ੍ਤੁ ਭੀਰਨਮਧਿ ਆਸਨੀ ਭੀਰਨਮਧਿ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯਤ੍ ਅਧਿਨੇ
ਦਾਤਵੰ, ਏਵਮ੍ ਇਤ੍ਯੰ, ਆਤ੍ਰ ਜਨੀਤੀਥ ਵਿਧਾਨਮਭਾਗਾ ਅਤ੍ਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯਤ੍ਰੇਵੇਤ੍ਥਥ: । ਤਥਾ ਥ ਦਾਨਵਿਧਿੰ ਦ੍ਰਵਿਦਾਨ-
ਕਾਨੀਹੈ ਸਥਾਵਨੰ "ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਕਿਯਾਪੇਨੰ" ਇਤ੍ਯਥੰਕੰ ਕਥੰ ਸਾਤ੍ਰਿਮਿਦ੍ਯਾਨ੍ । ਪਵਿਤ੍ਰ ਵਸ੍ਤੁਓ ਅਧਿਨੇ ਇਤ੍ਯਥ ਪਵਿਤ੍ਰਾ-
ਨਿਤਿ ਥੈਤ੍ਰ, ਵਸ੍ਤੁਆਦਿਰਿਥਿ ਤਥਾ ਵਿਧਾਨੀਚਿਯਾਨ੍ । ਤੇਨ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨ ਸੂਚੰਤਿਤ੍ਰਥਾ ਭਵਨੰ ਦਾਤਵੰ, ਕੁਸ਼ਲਥਾਪਿ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨ
ਸੂਚੰਤਿਤ੍ਰਥਾ; ਤਥਾ ਜਨਮਿਥ ਸੁਖਭਵਨਤ੍ਰਥਾ ਭਾਵਨਮਧਿ ਦਾਤਵੰ ਭਾਵਨਭੰਧਕਥਾ ਜਨਮਾਪਿ ਸੁਖਭਵਨਾਨ੍ । ਇਤ੍ਰ-
ਪ੍ਰਾਰਥਾਪਨਾਥੈਤ੍ਰਿਕਿ ਸਥਾ ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਵਿਧਾਨੰ । ਅਤ੍ਰਏਵ ਥ "ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਕਿਯਾਪੇਨੰ ਦਾਨੰ ਚਕ੍ਰਪੂਰ੍ਵਕੰ" ਇਤ੍ਯਾਦਿ
ਵਿਧਿਵਿਧਿਵਿਦਥਾਵਾ ਇਤ੍ਯਾਦਿਥਥ: ।

ਅਥ ਏਵਮਾਖਿਤਿ: ਕੁਸ਼ਲਭਵਨਾਦਿਥਾਵਾਨ੍ ਤਥਾਥਕੇਤ੍ਰਾਦਿਥਾਵਾਨ੍ ਪ੍ਰਤੀਯਸਾਨਾ ਨਿਯੋਗੰ ਥਾ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਦ੍ਯਮਿਥੇ ਭਕਤ

पङ्क-सङ्कर-विगर्हितमर्हं न त्रियः कमलमात्रयथाय ।

अर्थिपाणिकमलं विमलं तदासवेष्टम विदधीत सुधीस्तत् ॥८०॥

याचमान-जन-मानसङ्गतेः पूरणाय वत जन्म न यस्य ।

तेन भूमिरतिभारवतीयं न दुर्मैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥८८॥

क्रियया धनमावजीवनयीः कर्मतयामिसम्बन्धात्पुण्ययोगिता, यथावदित्युपमा च इत्येतेषां निधी निरपेक्षतया संघट्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“त्यागी विद्यापनं दानं स्वर्गं प्रतिपादनम्” इत्यमरः ॥८६॥

वाङ्माला—ये विधि, कृष्णयुक्तं जनानां कारुण्यं उक्तं तातात्के अवर्जितं कट्टरं, वाङ्मालाविपुलं तेनैव ज्ञापनात्तत्र विधि, एतेकमेव येन वने ये, ‘आर्थो’ के कृपेण उक्तं केवलं धनं दानं करिष्ये नः ; किञ्च अर्थेनैव दानं करिष्ये ॥८७॥

अन्वयः—पङ्क-सङ्कर-विगर्हितं कमलं त्रियः आश्रयणाय न चर्हन् । तत् सुधीः विमलम् अर्थिपाणि-कमलं तदास-वेष्टम विदधीत ॥८०॥

पङ्क इति । पङ्कस्य पापस्य कर्हमस्य च सङ्करस्य सम्बन्धेन मिश्रणेन च विगर्हितं निन्दितम्, कमलं स्थान-विशेषः पद्मस्य, त्रियः सन्पदी लक्ष्मीदेव्याश्च, आश्रयणाय चक्षुस्त्रयाय, न चर्हं न योग्यं भवति ; पङ्क-सङ्कर-विगर्हितत्वादिवेति भावः । तत्पञ्चाङ्गे तोः, सुधीर्विचक्षणो जनः, विमलं पापरहितं कर्हमरहितं च, अर्थिनी याचकस्य पात्रिरेव कमलं पद्मम्, तस्याः सन्पदी लक्ष्मीदेव्याश्च वासवेष्टम अवस्थानदेशं वासगृहस्य, विदधीत विमलत्वादिव कुर्वीत । यथा पङ्कलस्थानं शीमती जनस्य वानयोग्यं न भवति, तथा पापसम्बन्धमपि स्थानं सन्पदः स्थितियोग्यं न भवतीति पादत्वादिव विमलं सन्पदीविवर्जितं आर्थिपाणिकमलं त्रियः स्थानं कल्पयेत् सुवसन्पदमर्थिभ्य एव दद्यादिति सरलायी भावार्थश्च ।

अथ अनर्हत्वं प्रति पङ्कत्यादिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, त्रियः कमलाश्रयणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धाभिधानादेका अतिशयोक्तिः, अपरा च लज्जासन्पदीर्भेदोऽपि श्रौशब्दस्य विषयभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, अथैकानुप्रासश्चेतिषां मिथी निरपेक्षतया संघट्टिः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८०॥

वाङ्माला—पञ्चाङ्गलं कर्षयेत्तत्र मन्त्रः च विनये निम्ननीय इव, सुकटां ताता नन्दो वानयोग्यं नरे । तेनैव जङ्गलं, विदधेन लोकं, आर्थो जनैर्न निर्धनं पाणि-कमलकहं तादृशं वाङ्मालां करिष्ये नः ॥८१॥

अन्वयः—वत यस्य जन्म याचमान-जन-मानसङ्गतेः पूरणाय न (भवति), तेन इयं भूमिः अतिभार-वती ; (किन्तु) दुर्मैः न, गिरिभिः न, समुद्रैः (च) न (अतिभारवती) ॥८८॥

याचमानेति । वत खेदे । यस्य पुरुषस्य जन्म, याचमानजनस्य प्राप्यती लोकास्य मानसङ्गतेरङ्गिलावस्य, पूरणाय, न भवति ; तेनैव पुरुषेण, इयं भूमिः पृथिवी, अतिभारवती, तस्य निपूयोजनतया दुर्बलत्वादिति भावः ; किन्तु दुर्मैर्हर्षः नातिभारवती ; गिरिभिः पर्वतैर्नातिभारवती ; तथा समुद्रैश्च नातिभारवती ; तेषामपि समुदीजनतया सुवहत्वादित्याशयः ।

अथ दुर्मादिभिर्भारवत्सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः, प्रथमपादस्यैवैकानुप्रासश्च संघट्ट-ज्यतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्माला—हय ! आर्थो लोकैश्च अतिनाशं पूरणेन जङ्गलं वाह्यं जङ्गलं नहि ;

મા ધનાનિ ક્રપથઃ સ્વસુ જીવન્ ત્વચ્યાપર્પયતુ જાતુ પરર્થે ।
 અથ ચેષ કુરુતે મમ ચિત્તં યત્તુ નાપર્પયતિ તાનિ સ્વતોઽપિ ॥૮૮॥
 મામમાભિરહ યાચિતવદ્ધિઃ દાહજાતમવમત્સ્ય જગત્સાન્ ।
 યદ્ યથો મયિ નિવેશિતમેતત્ નિષ્ક્રયોઽસુ કતમસુ તદોયઃ ॥૮૯॥
 લોક એવ પરલોકસુપેતા હા વિહાય નિધને ધનમિકઃ ।
 દત્તસુ સ્વસુ તદપ્ય નિમીષત્થર્થેન્મુદયદ્યચિત્તઃ ॥૯૦॥

એહે લોક શારાહે એહે પૃથિવી અઢાઢકારવઢી રહ્યા થાલે ; કિહ રૂપ શારાઢ નહ, પર્વઢ શારાઢ નહ એવં નમુદ્ર શારાઢ નહ ॥૮૮॥

અનુવ્યઃ—ક્રપથઃ જીવન્ (સન્) ત્વચ્યા સ્વસુ જાતુ પરર્થધનાનિ મા અર્પયતુ ; તુ અથ ચં એકં મમ ચિત્તં કુરુતે, યન્ વ્રતઃ અપિ (સન્) તાનિ ન અર્પયતિ ॥૮૮॥

મેતિ । ક્રપથોવ્યયકુષ્ઠિતો જનઃ, જીવન્ સન્, ત્વચ્યા સ્વસુ ધનાનાં ચિરસ્થાયિત્વદુશ્ચર્થેવ, જાતુ કદાચિદપિ, પરર્થે અર્થર્થે જનાય, ધનાનિ, મા અર્પયતુ ન દદાતુ । અથ ન ચિત્તમિચાશયઃ । તુ કિન્તુ, અથ ચ અગ્નિરેવ વિષયે, ૨૪ ક્રપથઃ, મમ ચિત્તમાયુર્થમ્, કુરુતે, યન્ સ્વતોઽપિ મર્ત્યમારભમાણોઽપિ સન્, તાનિ ધનાનિ, ન અર્પયતિ ન દદાતિ । સ્વભોગસમ્ભાગેવ જીવિતાવસ્થાયામદાને કુતુહાલાન્, કિન્તુ મરણાનન્તરં સ્વભોગસમ્ભાગાયા અમાવાન્ સુશુરુરપિ યન્ન દદાતિ તદેવાચર્યમેતિ ભાવઃ । અથ ચ નૃપસ્યેમાનોતિ નાર્પણિ તાનિ કરીતીતિ નાર્પયતિ મરણાનન્તરં સ્વર્ગનં નૃપસત્વાસ્પદોભૂતાનિ કરોતીત્યર્થઃ, રાજોઽપિ નિઃસન્તાનાદિજનધનાધિકારિત્વસ્ય શાસ્ત્રોચત્વાદિચભિગ્રાયઃ ।

અથ સ્વત દ્યતીતે તા પ્રત્યયે તથાવિધસ્ય દાનાસમ્ભવાદિરોષઃ, આદિકર્મણ્યે તાપ્રત્યયે તુ તત્સમાધાનમિતિ વિરોધાભાસોલ્લહારઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વંદર્મો ચ રીતિઃ ॥૮૯॥

વાંઝાલા—ક્રપથ વાંઝા જીવત અવજાય લોકોવજતઃ કથનઢ અજ્ઞ વાંઝાલેક ધન જાન ના કકર ; (એ વિષયે આચાર કોનહં આલ્પયા કમ્યાધ ના) ; કિહ એહે વિષયેહે ક્રપથ વાંઝા આચાર આલ્પયા કમ્યાધ યે, ને ચારતે વંમથાઢ ધન જાન કટર ના ॥૮૯॥

અનુવ્યઃ—અમીમિઃ રહ જનયાં દાહજાતમ્ અવમત્સ્ય માં યાચિતવદ્ધિઃ (સદ્ધિઃ) મયિ યન્ પરતન્ યથઃ નિવેશિતમ્, તદોયઃ તુ કતમઃ નિષ્ક્રયઃ અસુ ॥૮૯॥

મામિતિ । અમીમિન્દ્રાદિભિર્દેવે, રહ જગત્યાં મર્ત્યજીકે, દાહજાતમ્ અર્થઃ દાહસમુદ્ભવ્, અવમત્સ્ય તત્ત્રાયાચનાદવગ્રાથ, માં યાચિતવદ્ધિઃ સદ્ધિઃ, મયિ યદેતન્ યથઃ, નિવેશિતં સ્થાપિતમ્ અહા રન્દ્રાદયોઽપિ નજસ્ય યાચનાઃ સંત્રપ્તા इति सुस्थातिरूपपादितेत्यर्थः, તદોયઃ તદયથઃસન્મત્સો તુ, કતમો વજ્જનાં નાથો જનઃ, નિષ્ક્રયઃ પ્રતિદેયરૂપ અસુ મનતુ । તન્નિર્હારયિતું ન શક્તોમીતિ ભાવઃ ।

અથ ચિત્તોવે અનુર્થં ચ પાદે પ્થે કાનુપ્રાસોલ્લહારઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વંદર્મો ચ રીતિઃ ॥૯૦॥

વાંઝાલા—એહે રેષ્ઠ પ્રજ્ઞિતિ દેવતારા એ મર્થા લોકે અજ્ઞ મકન ના ઢાલે અવજા કરિયા, આચાર નાઢ વાંઝા કરિયા, આચાર ઉપર એ યે વન અવજિત કરિલેન ; રેશ્વર આલ્પાન કિ હેતે પાટર ? ॥૯૦॥

અનુવ્યઃ—જા! એવં લોકઃ નિધને (સતિ) ધનં વિહાય પરઃ (સન્) પરલોકન્ ગતેવા ; દદિ હયદ્યચિત્તઃ અર્ચિન્મુઃ તન્ અથ અમું નિમીષતિ સ્વસુ ॥૯૧॥

दानपात्रमधमर्थमिहैकपात्रिकोटिगुणितं दिवि दायि ।
 साधुरिति सुज्ञतं यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमनोदत् ॥८२॥
 एकमादि स विचिन्व सुज्ञतं तानवोचत पतिर्निवधानाम् ।
 अर्थिदुर्लभमन्वाप्य सङ्घर्षान् याच्यमान-मुखमुक्कसितञ्च ॥८३॥

कीक इति । को कट्टे । एष कीकः सर्वो जनः, निजने मरये सति, धनं प्राप्नुयन्नेव द्रवम्, विहाय
 इतिवन्, एक एकाकी सन्, परलोकम्, उच्यते उच्यति यास्यति ; इति हेतोः, उदयन्तो उत्पद्यमाना दया
 यन्ति तत् उदयद्वयं चित् यस्य स तादृशः, अर्थिवन्मुप्याचकः सङ्घर्षः, तत् धनम्, अथ दातुर्लोकिकम्,
 अमुं परलोकं तत्प्राप्तस्त्वन्मित्रः, निनोवति खनु दाननिमित्तकादुपहारा नेतुं प्रापयितुमिच्छोव । अतः
 एव दात्रिणाथिवन्मुप्याचयितव्य इति भावः । अन्वोऽपि बन्धुदेशान्तरं गतस्य बन्धुर्धनं तत्र गतः ।

अत्र खनुयद्वय उत्प्रेषावाचकत्वात् वाचा क्रियेत्तुं चा, अर्थिवन्मुप्याचयति निरङ्गं केवलरूपकम्, हेतुना
 भावयेत्येतेषां निधो निरपेक्षतया संसृष्टः । प्रसादा गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उच्येति उपपद्यते इत्युच्यतेः अन्वोऽपि कर्मकत्वात् अमुं तदित्युच्यते अपि कर्मकम् ॥८१॥

वाङ्माला—शब्दः । एह मम लोके इह मृत्प्राप्तं धनं परिभ्रष्टागं कारयामास, एकाकी
 अवस्थाम् परलोके वाहेत्येव ; एह अत्रैव आर्थिकं वस्तु मम नष्टं जायते ; तादृशं नष्टं
 आर्थिवद्, एह नात्र लोके अत्र तादृशं अत्र धनं परलोके पाठेति वा निवार देह
 कर ॥७१॥

अन्वयः—साधुः असौदत् पारलौकिककुसीदं कर्तुं इह एकपात्रिक दिवि कीटिगुणितं दायि दान-
 पात्रम् अधमर्थं सुज्ञतं एति यदि ॥८२॥

दामेति । साधुः सत्य एव, असौदत् अनवबोधमानम्, परलोके भव पारलौकिकं तत् कुसीदं इति-
 जीविका इति तत् कर्तुं, इह कीक, एकं गृह्णातीति एकापात्रिकं, किन्तु दिवि स्वर्गे, कीटिगुणितं कीट्या-
 इत्या स ख्यतं धनम्, दास्यतीति दायि दास्यन्, दानपात्रं दानोद्देशजनरूपम्, अधमर्थं अल्पवर्णितारम्,
 सुज्ञतं : ५५.१५, एत प्राप्नोति, इति यदि चित्तकामि सन्भावयामीत्यर्थः । तथा च “कुसीदइतिगुणं
 भाष्येति तत्कादम्” इति कट्टकारणात् इह कीक अधमर्थो दिगुणादधिकं न ददाति ; किन्तु “सममन्वाप्य
 दानं दिगुणं गच्छत्येव । अधीते गतसाधकम् अनन्तं विदपारमे ।” इत्यङ्गिरः श्रुत्यात् परलोके वेदपारम-
 दानपात्रत्वजनः अधमर्थः काटिगुणाधिकं ददाति । अतएव तत्र कुसीदइतिनापच्यते, अपि तु अत्यन्तमेव
 धनयति । तेन च तादृशदानपात्रमधमर्थं संघर्षीतुं संघर्षा यतेति भावः ।

अतएव स चत्वे धनार्थं दानमवकपधमर्थं च विचिन्वन्तं व्यतिरेकालङ्कारः, दानपात्रमधमर्थ-
 मिति समासाभावेऽपि निरङ्गं केवलरूपकं हेतुनासंघर्षेतेषां संसृष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“यदि गणितकं योः” इति मैत्री । “कुसीदं इतिजीविका” इत्यमरः ।

दासीति “भविष्यति गम्यत्यर्थः” इतीन् प्रथमः । तेन च कीटिगुणितमिति “इति भविष्यदधमर्थः” इति
 भौतिनिधित्वात् कर्मणि चित्तीर्थं ॥८२॥

वाङ्माला—दानपात्ररूपं अधमर्थं (पात्रक), इह लोके एकपात्रिका धनं (टाका) ग्रहण
 करेन ; किञ्च वर्गे तादृशं काटिगुणं (काटिटाका) दान करिष्या पाठकेन । अत्रान्वाप्य
 मने कार, मन्वन्नेरा परलोके अत्र कुसीदतां (उपहारतां) करिष्या अत्र, दानपात्ररूपं
 अधमर्थकं पुनः दात्राहे नात्र करिष्या पाठकेन ॥७२॥

भास्वि जन्म-जनक-व्यतिभेदः सत्यमज्ञानतो जनदेहः ।

वीच्य वः खलु तन्ममदादं दृढं निमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥८४॥

अन्वयः—सः निषधानां पतिः मुहूर्तम् एवमादि विचिन्त्य अर्धिभुक्तं भम् उल्लसितमि याच्यमानमुहम्
अवाप्य सहर्षान् तान् अवीचत ॥८३॥

एवमिति । स निषधानां निषधदेहस्य पतिर्नलः, मुहूर्तं नियन्त्रं काचं याचत्, एवमादि “जीवितावधि
वनीयकमात्रैः” एतत्प्रवृत्तिं विचिन्त्या, अर्धिभिशोचकैः दुक्तं भम्, उल्लसिता प्रकाशिता श्रीः श्रीभा यत् तत्ता-
दृशम्, याच्यमानस्य प्रार्थ्यमानस्य लक्ष्यं मुहम्, अवाप्य दृग्मेन वध्वा, सहर्षान् आनन्दितान्, तानिन्द्रादीन्,
अवीचत उल्लसन् । प्रत्येवं हि दाता याच्यमानः सन् तत्तत्तदादेव मलिनमुखो भवन् याचकं निराकरोति ।
अतएव उल्लसितमि याच्यमानं मुहम् अर्धिभिर्दुःखं भवेत् । अतः तु याच्यमानोऽपि नल उल्लसितमिमुखः सञ्जात
इत्यवश्यमेवाभीष्टं पूरयिष्यतीति मत्वा इन्द्रादयः सहर्षा जाता इति भावः ।

अतः सहर्षत्वं प्रति अवाप्ये त्यक्तपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा प्रथमाज्ञेन वाक्य-
समाप्तावपि पुनस्तदनन्तरं तस्य ताज्जितस्य विशेषणतया द्वितीयाज्ञोपादानात् समाप्तपुनरास्ततादीवः । स च द्वितीयाज्ञो
प्राक् पठित्वा समाधेयः । प्रसादी गुणः, वीदर्थो च रीतिः ।

निषधानामिति “वहुत्ववदस्मादेः” इत्यादिना बहुवचनम् ॥८३॥

वाङ्माला—नल किङ्ककान् एहेरूपं ठिङ्ग करिषा, हेअप्रतुठि देवगणक वनिनेन ।
तन् ननेर निकटे आर्षना करिनेण, ठीहार मूण्ठी अफूअइ हईयाहिन ; ताहे हेअप्रतुठि
आनन्निताहे हईयाहिननेन । केन ना, आर्षना करिनेण पद, दातार अफूअ मूण गाड करी
आहई आर्षीर पत्ते कूअर ॥७७॥

अन्वयः—जन्म-जनक-व्यतिभेदः न खलु ; जनदेहः अज्ञानितः, (इति) सत्यम् । खलु वः अम-
तादं तन् वीच्य दृक् सुधायां निमज्जनम् उपैति ॥८४॥

किमवीचतेत्याह नैति । जन्मजनकयोः कार्यतदुपादानयोः व्यतिभेदः परस्परं भिन्नता ज्ञानि ; तद्वैव
सांख्यसिद्धान्तादिति भावः । तथा ज्ञानां प्राणिनां देहः शरीरम्, अज्ञेन ख्यायमात्रेण जनिताः ख्यायवस्तुष्वर्था
जनदेहः संज्ञासतोत्पत्तेः ; इह भयमपि सत्यम् । खलु यस्यात्, वी युष्माकः, अमतादं सुधाभक्षिणीम्, तन्
शरीरम्, वीच्य दृष्ट्वा विद्यमानस्य समेति शेषः, दृक् अन्तः, सुधायां तज्जितमते, निमज्जनं निमज्जमसुखम्, उपैति
प्राप्नोति । तथा च जन्मः खल्वतमेव ख्यादन्ति ; ततश्च तेषां वाच्येन भवतां शरीरं जन्मते । इत्यत्र कार्यो-
पादानयोरुपलब्धरीराद्यतयोः परस्परभेदो नास्ति । तथा ख्यायेनामतेनैव भवतां शरीरं जन्मते ; ततश्चावृत-
चर्चोऽपि भवतां शरीरे संज्ञासति । एवञ्च भवतां शरीरं विलीक्य समं ययम् यत् अवृतकदावगाहनसुखं लभते,
तन् सर्वथा सन्धवपरमेवेति भावः ।

अतः कार्ये च कारणसमवेन कवीश्वरान्तरास्तीत्यलङ्कारश्चेकानुप्रासिन संसृज्यते । तथा अत्रतपदेन प्रकृत्य
सुधापदभिधानात् भयप्रकमतादीवः ; अच “दृक् निमज्जति परं समं तज्जितम्” इति पाठेन समाधेयः ।
प्रसादी गुणः, वीदर्थो च रीतिः ।

यद्यपि “तन्ममदादं दृढं निमज्जनमुपैति सुधायाम्” इति शूलपाणिना प्रायश्चित्तविवेके अत्रगण्ड्य ओदन एव शक्तिर्निरूपिता ;
तथाप्यत्र अत्रगण्ड्यादेव ख्यायमानं प्रतिपाद्यते । अमतादमिति “अरीरजम्” इति लिपिः ।

মন্যতঃ ক নু তন্তু ক ফলং বা যুয়সীল্লবপথং ব্রজয়তি ।

ইদৃশান্যপি দদন্নি পুনর্নঃ (১) পূর্ব-পূর্ব-তপাংসি জয়ন্তি ॥২৫॥

প্রত্যতিষ্ঠিপদিকাং স্তু দেবী (২) কৰ্মে সর্ব-সঙ্কন-ব্রত-জন্ম।

যুয়মপ্যহং পূজনমস্মা যজ্ঞিজেঃ সৃজয় পাটপয়ীজৈঃ ॥২৬॥

কাব্যোপাদানযীর্ভোদাভাবং প্রতি প্রমাণং যথা সাংখ্যকারিকা—

“বসদকরণাদুপাদানপদ্ধত্যাৎ সর্বসম্বন্ধাভাবাৎ । শক্তস্য শব্দকরণাৎ কারণভাবাৎ সত্ কার্যম্ ॥২৫॥

বাক্যোপাদান—কার্য্য ও উপাদান কারণের পরস্পর ভেদ নাই এবং আনিগণের শরীর, খাওয়াবুড়োই জন্মাইয়া থাকে ; এতে ভেদ বিষয়ই নহা । কারণ, আপনাদের অমৃতভোজী শরীর ভোগের, আহার নষ্টন, অমৃতের মধ্য হওয়ার স্থখ অকৃত্রিম করিতেছে ॥২৪॥

অন্বয়ঃ—তন্তু মন্যতঃ ক নু ? যুয়ম্ ইল্লবপথং ব্রজয়তি ফলং বা ক ? । পুনঃ ইদৃশানি অপি দদন্নি নঃ পূর্ব পূর্ব-তপাংসি জয়ন্তি ॥২৫॥

মদিত । তন্তু অলম্, মন্যতঃ মন্যতঃ মন্যতঃ ক নু বর্তত ইতি শিষ্যঃ, যুয়ং দিব্যেভ্যঃ, ইল্লবপথং হৃদিগীচর-
তাম্, ব্রজয় প্রায়ুয ইত্যেবং মন্যতঃ ফলং বা ক বর্ততে । ইদৃশাস্থতপসা ইদৃশং মন্যতঃ ফলং জনয়িতুং কথমপি
ন শক্যত ইতি ভাবঃ । তর্হি কথমস্মাকং দর্শনং তব জাতমিত্যাহ—পুনঃ কিন্তু, ইদৃশান্যপি নিতরামসম্বন্ধানী-
ত্বার্থঃ ফলাণীতি শিষ্যঃ, দদন্নি দদামানি, নঃ অস্মাকং মমেতি তাত্পর্য্যম্, পূর্বপূর্ব-তপাংসি পিষ্টপিত্তামহাদীনাং
তপাংসি তপস্যাঃ, জয়ন্তি সন্তুষ্টবৎ বর্তন্তে । তেইব তপোভিযুঃ ইদৃশং মন্যতঃ মন্যতঃ চটতিমিত্যন্বয়ঃ ।

অন অলমহীনীশবঃ ফলযৌবিক্রপয়োঃ সংঘটনয়া বিবসালঙ্কারী ইচ্ছানুপাসিন সংলুপ্যতে । প্রসাদী গুণঃ,
বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

দদন্নীতি “বা নপুংসকী” ইতি বিকল্যাকারলোপাভাবঃ । ন ইতি “বাক্যদ্বয়” ইতি বহুবচনম্ ॥২৫॥

বাক্যোপাদান—আমার অল্প তপস্শ্রীই বা কোথাও, আর আপনাদের দৃষ্টিপথে আনিয়াছেন
এইরূপ ইহঁৎ ফলই বা কোথাও । তবে, এইরূপ অসংখ্য ফলজনক আমার পূর্বপূর্বব্রতের তপ-
শ্রীরই জয় ॥২৫॥

অন্বয়ঃ—সর্ব-সঙ্কন-ব্রত-জন্ম কৰ্মে ইলাং দেবী প্রত্যতিষ্ঠিপত্ স্তুত্ব । অহং যত্ যুয়ম্ অপি নিজৈঃ
পাট-পয়ীজৈঃ অস্মাঃ পূজনং সৃজয় ॥২৬॥

প্রত্যতিষ্ঠিপদিত । সর্বোণাং পরলৌক্যমলসুখধারণাদিবহুবিকল্পানাং সঙ্কনং সঙ্করকরণেব ব্রতং নিয়মসম্বন্ধ-
জন্ম যস্য তদাভাবম্ কৰ্মে পুণ্যমেব কৰ্ম, ইনাং পৃথিবীম্, দেবীম্, প্রত্যতিষ্ঠিপত্ স্তুত্ব প্রতিষ্ঠাপিতবদ্বি দেবী-
ভাবেন প্রতিষ্ঠিতামকরীদিত্যর্থঃ ; পুণ্যস্য দিব্যলক্ষ্যাপনে সর্বথা সামর্থ্যসম্বাদিত্যর্থঃ । নব্বস্থা দেবীভাবেন
প্রতিষ্ঠায়া কিং প্রমাণমিত্যাহ । অহং ইত্যাহ । যদ যজ্ঞাৎ, যুয়ং দিব্যেভ্যঃ অপি, নিজৈঃ স্বলৌক্যেইব ন পুনঃ
প্রতিষ্ঠিতপুণ্যসম্বন্ধিমিত্যর্থঃ, পাটপয়ীজৈঃ পয়ীজানি পদ্মানি তৈঃ, অস্মা ইলাদেব্যাঃ, পূজনং সৃজয় উপরি
সমপর্শ্বেন পূজাং কুরুত । অস্মা দেবীভাবাভাবে গুণাভিরপি পূজা ন ক্রিয়তেতি ভাবঃ । অস্মৈরপি প্রতিষ্ঠাপিত
দেবী পদ্মৈঃ পূজ্যতে ।

অন স্তুত্বশব্দস্বীকৃত্য জ্ঞাপককল্যাৎ বাখ্যা ক্রিয়ীত্বং বা, পাটপু আরোপ্যমাণস্য পয়ীজলস্য ব্রজতপুজনীপযী-
নিতয়া পরিচালঃ, অন্তর্গত পাট ইচ্ছানুপ্রাস্তবৎ তেবাং মিত্বী নিরপেক্ষতয়া সংলুপ্যতে । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী চ
রীতিঃ ।

জীবিতাৰ্হি কিমপ্যধিকং বা যস্যনোবিতমিতী নরডিভ্যাৎ ।
 তেন বস্বরসম্বন্তু সোঃয়ং ব্রূত বস্তু পুনরস্ব কিমৌহক ॥২১॥
 এবসুসুতবতি ধীতমিশঙ্ক বীরসেনতনয়ে বিনয়েন ।
 বক্রমাৰ্হিবিষমাম্যে যজ্ঞঃ কাৰ্য্য-কৌতবগুহাণি রম্ভুশ্চ ॥২২॥

“ইতা ধু-বান্-বুচাষ্টনাঃ” ইতি বিজ্ঞানশ্লোকঃ । “অভিহিত্যসু মিত্তি” ইত্যমরঃ ।

প্রযতিষিপিহি “তিষ্ঠতে রিত্” ইতি সূত্রধাতীরাধারসিদ্ধিঃ ॥২৬॥

বাঙ্গালী—সর্বপ্রকার কষ্ট-ক্লেশ করণরূপ ক্রান্ত-জনিত পুণ্যই যেন পৃথিবীকে দেবরূপে প্রতিষ্ঠিত করিয়াছে। যে হেতু, আগনারাগ অকৌশলচরণকর্মসম্বারা ইহারা পূজা করিতেছেন ॥২৬॥

অন্বয়ঃ—(মহর্ষিঃ) ইতঃ নরডিভ্যাৎ জীবিতাৰ্হি বা অধিকং যত্ কিমপি মনোবিতম্, সঃ অয়ং তেন বঃ বস্বরসম্বন্তু ; পুনঃ ইহক্ বস্তু কিম্ অস্তু, (তন্) ব্রূত ॥২৭॥

জীবিতেনি। ঐ দেবাঃ! মহর্ষিঃ ইতঃ অস্মাত্, নরডিভ্যাৎ মনুস্বরূপান্মনুষ্যজাতিঃ সজাভ্যাৎ, জীবিতাৰ্হি জীবনপর্য্যায়ম্, বা অথবা, অধিকং জীবিতাভ্যতিরিক্তম্, যত্ কিমপি যত্ কিঞ্চিদস্তু, মনোবিতম্ অমিলবিতম্ ; স মনুস্বরূপং, অয়ং জনং, তেন বস্তুনা, বৌ যুগ্মাকম্, বস্বরসম্ একমিব পাদম্, ন পুনর্বা বক্রমাৰ্হিবাতি ভাষঃ, অর্হন্তু পূজয়ত। পুনঃ কিম্, ইহক্ বস্তু, কিম্ অস্তু ; তন্ ব্রূত স্যট্ কথয়ত।

অন্য শ্রেণ্যেই কানুমাণীসলঙ্কারঃ। তথা নরডিভ্যাং পদবর্ণনং তথা স্তুতিদুঃখাবহত্যাৎ পদাঙ্গনতী দুঃখবলদীপঃ ; স অ ‘নরপীতাৎ’ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ। প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ।

“ধীতঃ পাকৌশল্যকৌ ভিষ্যঃ পৃথু কঃ শ্রাবকঃ শ্রিযঃ” ইত্যমরঃ।

মর্গধা ইধিতমিতি মনোবিতম্ “ইতি অ মনসঃ” ইতি মনঃশব্দস্য অসিদ্ধাধারীণী “সংধীমানস্য লীপঃ” ইতি সলীপঃ। অর্হন্তির্যং মৌবাদিকঃ ॥২৮॥

বাঙ্গালী—আগনারাগ এই মন্ত্রস্থবালক হইতে, প্রাণপর্য্যন্ত, কিছা উড়াইখক বাহ্য কিছু অভিজ্ঞাব করিয়াছেন ; তাহা দ্বারা এই ব্যক্তি আগনারাগের চরণ পূজা করিতে ; কিছু এমন বস্তু কি আছে, তাহা বলুন ॥২৭॥

অন্বয়ঃ—নোবিতমিশঙ্ক বীরসেনতনয়ে বিনয়েন এবম্ উক্তবতি (সতি) অয় কাৰ্য্য-কৌতবগুহাঃ যজ্ঞঃ বক্রমাৰ্হিবিষমা গিরম্ কৰ্হ ॥২৮॥

এবমিতি। বীতা মনোবলীন ব্যক্তা বিশঙ্কা কিং যাবিষ্যত ইত্যামরা যেন তজিন্ তাহাই, বীরসেনস্য তদা-খ্যস্য রাষ্ট্রসংগে পূর্বে নলি, বিনয়েন নমস্তথা, এতং পূর্বোক্তপ্রকারম্, উক্তবতি সতি, অয় অমলরসম্, কাৰ্য্য-কৌতববিষয়ে কৌতবগুহাঃ কপটাবরণত্বল্যেতি, যজ্ঞ শব্দঃ, বক্রমাৰ্হি কুটিলতয়া কুটিল্যামিমাংসার্থঃ, বিষমা নমস্তদে দুঃসঙ্কাম্, গিরং বাচম্, কৰ্হ উক্তম্। বক্রমাৰ্হি পরস্রোক এব ব্যক্তীমবিষ্যতি।

অন্য কাৰ্য্য-কৌতবগুহাৰ্থ্যুপলক্ষ্যপকীঃ শব্দঃ উক্তবতি কানুমাণীন পুনঃ সংজ্ঞতে। প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ ॥২৮॥

বাঙ্গালী—(ইহারা কি আৰ্হিনা করিবেন) এই আশঙ্কা পরিত্যাগ করিয়া নল, বিনয়পূরণের এই প্রকার বলিলে ; তাহার পর, কার্য্যে কপটচরণ করিতে বৃহস্পতিভূলা ইন্দ্র নিজের কুটিলতাৰণতঃ নলের পক্ষে দুঃসঙ্ক বাধ্য বলিলেন ॥২৮॥

पाषिपीङ्गनमङ्गं दमयन्त्याः कामयेमहि मही-मिहिकांशो ! (१) ।

दूत्यमत्रं कुर्व नः स्मरभीतिं निर्जितंस्मर ! निरस्य चिरस्य ॥८८॥

आसते शतमधिशिति भूपाः तीयराशिरसि ते खलु जूपाः ।

किं यद्वा दिवि न जायति ते ते भास्करस्य कतमसुखयास्ये (२) ॥१००॥

अन्वयः—(१) महीमिहिकांशो ! (ययं) दमयन्त्याः पाषिपीङ्गनमङ्गं कामयेमहि । (२) निर्जित-
स्मर ! चिरस्य स्मरभीतिं निरस्य अत्र नः दूत्यं कुर्व ॥८८॥

पाषीति । मिहिका हिमा चन्द्रवः किरणा यथा स मिहिकांशश्चन्द्रः । मत्स्यां प्रथित्वा मिहिकांशरिपं च
तथीकृतान्त्वन्मोधनम् । ययं दमयन्त्याः पाषिपीङ्गनमङ्गं परिचयीतुस्वन्म, कामयेमहि चमिलयाम । अतएव
निर्जितः सौन्दर्याधिक्यात् जितेन्द्रियत्वात् निःशेषेण पराभूतः स्मरः कामी येन तत्सम्बोधनम् । चिरस्य चिरकाली-
नाम्, स्मरभीतिं कामभयम्, निरस्य दूत्यस्वीकारादाश्वासनात् दूरीकृत्य, अत्र दमयन्त्याः पाषिपीङ्गनचतनविषये,
नः अस्माकम्, दूत्यं दूतकार्यम् कुर्व । इत्येवास्माकं पार्थमेति भावः ।

वक्रभावमर्त्तवः—महत्तमव आनन्दोऽस्यास्तीति मही नित्ययोगे इन् ; तेन सदानन्द इत्यर्थः, स आसी मही-
मिहिकांशः प्रथिवोवन्द्येति तत्सम्बोधनम् । नः अस्माकं चतुर्णां मध्ये, अहम्, दमयन्त्याः पाषिपीङ्गनं
कामये । अन्वत् समानम् ।

उभयवाय्वर्थात्स्मरमेतत्—अत्र दूत्यं कुर्व, कृत्वा च चिरस्य चिराय नः स्मरभीतिं निरस्य दूरीकृत्वा । स्मर-
निर्जितं यिनः स्मरभीतिनिरसनं सर्वं या सामर्थ्यं सम्भवादिति सर्वत्र भावः ।

अन्वयः—एतद्दूत्यास्वीकारे भीतिं शपभयं वचाद्यस्त्रमयस्य स्मरेति ।

अत्र स्मरभीतिनिरसनं पुति निर्जितस्मरपदसार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, वक्रभावविषयमित्य-
मेतीभयार्थस्य प्लुतत्वात् श्लेषः स्मरभीतिं निर्जितस्मरेति लाटानुप्रासः, द्वितीये पादे वृष्यनुप्रासः, निरस्य चिर-
स्येति च षष्ठे कानुप्रास इति सर्वेषां संसृष्टिः । पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुङ्गिन् हिमम् । पुलियं मिहिका च ।” “महत्सूतस्वतेजसीः” इत्यमरः ।

कामयेमहीति सप्तम्याः (विधिलिङ्गः) इममिहिकाम्नी रूपम् । निरस्येति एकत्र ज्ञापयत्यः अन्वत् तु पञ्चम्याः
(जीटः) द्विविभक्तिः ॥८८॥

वाङ्माला—हे प्रथिवोच्छ्र ! आम्हा मयश्चोत्र पाषिपिङ्गनां जय कामना करिटेछि ।

अउहव हे कामयन्त्याम् ! तूय आम्हातेनर चिरकालेनर अहं कामउन्न दूत करिवार आम्हा
[ययं], एहे विषये जूताकारा कर ॥१००॥

अन्वयः—अधिचिति शतं भूपाः आसते, (तेषु त्वं) तीयराशिः असि, ते खलु जूपाः । दिवि ते ते
यद्वाः किं न जायति, (किन्तु) भास्करस्य तुलया कतमः आस्ये ॥१००॥

अही ! विषयमेतन्मयं राजानं भवन्ती याचन्तमित्याह आसत इति । हे नल ! अधिचिति प्रथित्वा,
शतं बहुसंख्यकाः, भूपा राजानं, आसते विद्यन्ते । तेषु त्वं तीयराशिः समुदस्यरूपः असि ; महीरत्वान्महा-
शयत्वाच्चेति भावः । ते त्वन्निना राजानः, खलु निश्चितम्, जूपाः जूपस्वरूपाः ; अगन्भीरत्वात् अद्राशयत्वाच्चे-
त्योभयः । अन्वत् राजानस्वतुसमीपे नितराग्नेव तुच्छा इति “याच् आमीचा वरमधिगुणे नाधमे खम्बकामा” इति
न्यायानान् विज्ञाय भवन्तमेव याचन्त इत्यभिप्रायः । अतु “समाप्ताः सङ्घरा भवन्ति” इति न्यायान् कथयन्

વિચ્છ-દુઃસ્વ-નયના વયમિવ ત્વદ્ગુણાન્વધિમનાધમવેમઃ ।

ત્વામિદં વમનિવેચ્છ રહસ્યં નિઠ્ઠંતિં નહિ લમેમહિ સર્વે ॥૧૦૧॥

શુદ્ધવંશજનિતોઽપિ શુભસ્ય જ્ઞાનતામનુભવ્યવપિ શક્તઃ ।

ચેતુ મેનમ્જુમાશુ સપચ્ચં (૧) સાયકં ધનુરિવાજનિ વક્તઃ ॥૧૦૨॥

રાજામિઃ સહ મનતાવત્ પાર્યક્ષમિત્યાહ—વિમિ આકાશે, તે તે પ્રસિદ્ધાઃ, યદ્યાઃ યદ્યદ્વચ્ચતિપ્રજ્ઞતીનિ જ્યોતીષિ, કિં ન જાયતિ ન સન્તિ ; અપિતુ જાયત્યેવેત્યર્થઃ ; કિન્તુ માત્સ્વરસ્ય સૂર્યસ્ય, તુલ્યા સાદૃશ્યે ન, કતમી યદ્યઃ, આસ્યે વચ્ચંતે ; અપિતુ કોઽપિ નેત્યર્થઃ । અતएव “સમાનાઃ સહચરાઃ” इति त्वयि प्राथित्यवशं वक्तव्यमिति भावः ।

અવ દ્વિતીયચરસ્યે નિરક્તં ક્ષેપલકપકચયમ્, પૂર્વાર્દ્ધે અન્યાનુપ્રાસઃ, દ્વિતીયાર્દ્ધે અર્ધાપતિદયં હટ્ટાનય, इति समुदाये संहृष्टिः । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

અધિષ્ઠિતીતિ વિભક્ત્યર્થે અત્યયૌભાવઃ । “વિંશત્યાદ્યાઃ સર્વકલ્પે” इति नियमात् शतमित्ये कवचनम् । અતएव शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्—

“યા વિશેષ્યે તુ દૃશ્યન્તે લિલ્લસંસ્થ્યાવિભક્તયઃ । પ્રાયસા एव कर्तव्याः समानार्थे विशेष्ये ॥”

પ્રાય इति किं “विंशतिर्घटाः शतं ब्राह्मणाः” इत्युक्तम् ॥१००॥

વાજ્ઞાના—નન ! પૃથ્વોત્તર વહતર રાજા આહ્વન ; કિન્તુ ઊંઠાદપર મધ્ય તુમિ મશૂદ્રચક્રપ ; આઠ અશ્વ રાજાના તોમાર નિકટ કૂપચક્રપ । આકાશે મેહે મેહે એહ કિ વિજ્ઞાન નરહ ? કિન્તુ સૂર્યોર તૂના કોન્ એહ આહ્વ ? ॥૧૦૦॥

અમ્વયઃ—વિચ્છ-દુઃસ્વ-નયનાઃ સર્વે एव वयं त्वदगुणान्वधिम् अगाधम् अवेमः । (અતएव) इह रहस्ये एव त्वम् अनिवेच्छ निष्ठंतिं नहि लमेमहि ॥१०१॥

નત્વ દૂત્યે રાજસામાન્વમેવાનિવેચ્છ સાધારણજનાન્તરનિવેશે કા જ્ઞાનિરિત્યાહ વિન્નંતિ । વિજ્ઞાનિ સર્વાણિ હટ્ટવન્તીતિ વિચ્છજ્ઞાનિ અનર્થમિત્યાત્ સર્વદર્શનીત્યર્થઃ નયનાનિ યેવાં તે । અતएवास्माकं त्वदगुणान्वधे रगाध-त्वज्ञानसामर्थ्यमस्येवेति भावः । સર્વે एव वयम् । एतेन “पाणिपीडनमक्षम्” इत्यादि पूर्वशीले अक्षमितिभङ्गी-सम्भवेन अग्रादीनां यथायां मनीमालिन्वशङ्कापि निरसंति बोध्यम् । અતएवा-મપિ વક્ત્રભાવોક્ત્યર્થઃ । તપ ગુણાનાં સત્યવાદિત્વાદીનામ્ અન્વધિં સમુદ્રમ્, અગાધમ્ અતલસ્યશ્મસીમમિતિ તાત્પર્યમ્, અવેમી જાનીમઃ । અતएव इह दमयन्त्याः पाणिपीडनरूपे, रहस्ये गोपनीये विषये, एव दूतभावेन, त्वम् अनिवेच्छ अनियोज्य, निष्ठंतिम् आह्वयकारादिव्येन मनःस्त्रास्यम्, नहि लमेमहि न खलु प्राप्नुयाम ; जनान्तरनिवेशे तस्य मिथ्यावादित्वादिना अजदाश्रमभङ्गप्रसङ्गादित्याशयः ।

અવ અવગમં પ્રતિ વિચ્છદ્વચ્ચનયના इति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, परार्द्धं प्रति पूर्वाद्ध-वाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च विचछद्वचेति च्छे कानुप्रासेन संहृत्यते । પ્રસાદો ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

હરંતિ “દમ્યેઃ કનિપ્” इति कनिप् प्रत्यये रूपम् ॥१०१॥

વાજ્ઞાના—નન ! આમાદેર નયનજગિ મયસહે નેથિતે નાઈ ; તાઈ આચરા મક-મેહે તોમાર જગમશૂદ્રકે અગાધ વાંજરા જાનિ । સૂઠરાં એટ મોપનોય વિષયે તોમાદેક એહાવે નિયુક ના કરિશ । આચરા નાજિનાત કરિતેહિ ના ॥૧૦૧॥

तेन तेन वचसैव मघीमः स खल्वेद कपटं पटुं वचैः ।

आचरन्तदुचितामथ वाणीम् आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥१०२॥

स्यमुच्चतरया दुरितानाम् अन्यजन्मनि मयैव क्षतानाम् ।

बुधदीयमपि या महिमानं जितुमिच्छति कथापथपारम् ॥१०३॥

अन्वयः — युद्ध-वचन-जनितः अपि गुणस्य स्थानताम् अनुभवन् अपि शक्तः सपथम् कृतुम् एव' चेद्' अथवा' धनुः इव आद्यवक्तः अजनि ॥१०२॥

युद्धेति । युद्धेन पवित्रेण वंशेन मरीचिकुलीन कश्यपेन जनितीऽपि, अन्यत्र युद्धेन घुण्यतादिदीवद्वि-
तेन वंशेन वेणुना जनितीऽपि ; तथा गुणस्य शीर्ष्यादायादिः शीर्ष्यास्य स्थानतामाश्रयताम्, अनुभवन्नपि अवलम्ब-
मानोऽपि गुणवानपीत्यर्थः ; शक्त इन्द्रः, समानः पक्षी दमयन्तीलाभरूपं साध्यं यस्य तं सपथं स्ववर्गवत् दम-
यन्तीलिप्सुमित्यर्थः, अन्यत्र सपथं कण्डपतयुक्तम्, कृतुं सरलचित्तम्, अन्यत्र सरलाकृतम्, एव' नलम्, चेन्' दमयन्तीनिकटे दूतभावेन प्रेरयितुम्, अन्यत्र लक्ष्मीपरि प्रेरयितुश्च, सायकं वाणम्, चेन्', धनुषाप इव, आद्य
श्रीमन्, वक्तः कुटिलस्वभावः नतकोटिकश्च, अजनि जातः, पूर्वोक्तप्रकारेण दूत्ययाचनादिति भावः ।

अत्र पूर्वोपमालङ्कारः । वसार्थस्य प्रगादत्वादीजी गुणः, गौरी च रीतिः ।

“पक्षी मासाह्निके पात्रे यद्धि साध्यविरीधयी.” इत्यादि विग्रहः । “अथास्त्रियो । धनुषापी” इत्यमरः ॥१०२॥

वाङ्माला—यश्च येमन विभुक् वीण बारा निर्मित एवम् गुणैर आश्रय इहेष्टां, कङ्कपञ्च-
युक्त एवम् मरण वाण क्लृप्त कटिवार अक्ष वक्ष इव ; तेमन हेष्ट निर्देश क्लृप्त अश्रिष्टां
एवम् गुणवान् इहेष्टां, दमयन्तीलिप्सु मरणश्रद्धाव ननके शौद्धे मूत्ररूपे पाठाहेष्टां अक्ष कण्टा-
चारी इहेष्टमन ॥१०२॥

अन्वयः—उच्चैः पटुः सः मघीमः तेन तेन वचसा एव कपटं वेद अ ; अथ तदुचिता वाणीम्
आचरन् । हि कुटिलेषु आर्जवं न नीतिः ॥१०२॥

नैवेति । उच्चैर्महान् पटुर्वकीर्तिवीर्यवतुरः, स नलः, मघीम इन्द्रस्य, तेन तेन “पाण्डिपीडनमहं दम-
यन्मघाः” इत्यादिकपेण, वचसैव वाक्येनैव, कपटं क्लृप्तम्, वेद अ बुध्यते अ । अथ अनन्तरम्, तदुचिता क्लृप्त-
वचसः पक्षे उच्युक्तम्, वाणीं वाक्यम्, आचरन् अकरीदुक्तवानित्यर्थः । हि यस्यात्, कुटिलेषु वक्त्रेषु, आर्जवं
कण्डकात्, न नीतिः न मयाश्रितम् ; “शठे शठ्यं समाचरेत्” इति न्यायात् “अजनि ते मूढधिवः पराभव
अवन्नि नायानिषु ये न मायिनः” इति न्यायाच्च इति भावः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीलङ्कारः ‘कपटं पटु’रिति च्छेकाश्रयस्य संख्यते ।
महोदीयं गुणः, वीदभी च रीतिः ॥१०३॥

वाङ्माला—वक्त्रोक्त वृक्षदार गच्छे अडानिपूण नन, हेष्टमन मेहे मेहे दाका बाराहे
छाहार कण्टका वृक्षते पारिमेन ; ताहार गत्र ताहार उपयुक्त वाका वनिमेन । काश्रिण,
कुटिल लोटेकर मक्ष मरणता कर नौतिमिक नरे ॥१०३॥

अन्वयः—मया एव अन्यजन्मनि कृतानां दुरितानां सा इयम् उच्चतरता ; या कथापथपारं बुधदीयं
महिमानम् अपि जितुम् इच्छति ॥१०३॥

सिति मयैव न पुनस्तत्पूर्वपुरुषैरित्यर्थः, अन्यजन्मनि कृतानाम्, दुरितानां पापानाम्, सा इयम् उच्चतः

বিত (১) দ্বিতমমস্তিক্য ন কুর্মা' ধূম' কার্য' পরিপমি তু মীনম্ ।

ক্রীর্জ'বন্তু বরমন্তু পুন্ম' স্বীকর্ত' ব পরমানবরাহা ॥১০৫॥

যস্ম তৌ বিমলদর্পচিক্রাসা' সন্তঃস্বপ্নমস্তিক' সন্তু তস্মন ।

তে'পি কি' কিসরবেদ্যমাচ্চা' যা ন যস্য সন্তুগী বিসরেষুস্ম ॥১০৬॥

এতা অতীতমবলতা প্রকাশ্য ইতি শ্রবঃ ; যা দুরিতানামুত্তরতা, কথাপথ' বাগ্‌বিত্য' পারযতীতি কথাপথ-
পার' বাক্‌প্‌যাতীতম্‌ অত্যাধিক্যাত্‌ বন্তু, মধ্যকার্মিত্য' ; যুগলীয়' মজ্জিমান' মাছাভ্যামপি, জিতু' কল্লিকি-
মিচ্ছতি । তথা অ যুগ্মাক' নিধৌগলাম: পুঙ্খেনৈব সম্ভবতি, তত্‌ পুঙ্খানু মম নাশ্যেব ; প্রমুত্‌ এতাবদী-
বরীযঃ পাপ' বর্ত'তে, যেন প্রাপ্তমপি যুগ্মাক' ত' নিধৌগ' লঙ্ঘিতুমিবেচ্ছাভীতি সাবঃ । অথ অ দুঃখিন তপঃক্ৰেমে-
ন ইতানি প্রাপ্যমীতি দুরিতানি পুঙ্খানি তেষাম্‌, স্যেযমুত্তরতা যুগ্মাক' পুঙ্খাপেচ্ছয়া প্রবলতরতা বর্ত'তে যা যুগ্ম-
দীয' মজ্জিমান' তাহুঃ পুঙ্খজনিত' মাছাভ্য' জেতুমিচ্ছতি ; প্রবলাপেচ্ছয়া প্রবলতরস্য সামান্যোতিইকৈব জয়-
সম্ভবাত্‌ । তেন অ পুঙ্খবলেনৈব দময়ন্তোমহমেব প্রাপ্যামীতি তন্ত্‌ ষটো যুয়' বিরমতেতি মলস্যপি বশীক্ৰিতিঃ ।

অত্র প্রথমপাদে ক্‌ কানুপ্রাসোঃসংহারঃ । তথা ইচ্ছতীত্যন্তে ন দাক্ষ্যসমাপ্যমপি পুনরুদগম'তস্য মজ্জিমন-
মিত্যস্য বিশেষণমভেদে কথাপথপারমিত্যস্বীপাদানাত্‌ সমাপপুনরাত্যাতদীযঃ ; স অ ততীযচতুর্থপাদযৌ: পাত
পৌর্বাণ্য' বিপর্য'য়েচ্‌ সমাধেয়ঃ । প্রসাধী গুণ: বীর্জমী' অ রীতিঃ ॥১০৪॥

বোজ্জাল।—আমিহে অস্ত্র জয়ে যে সকল পাপ করিয়াছিলাম, এই মেহে পাতের অস্ত্র-
জতা প্রকাশ পাইতেছে ; যে প্রবলতা, ব্যাক্যর অগোচর আপনাদের মহীমাকেও অস্ত্র
করিবার ইচ্ছা করিতেছে ॥১০৪॥

অন্বয়ঃ—(ঐ দেবাঃ ! যদপি যুয়ম্‌) অখিলস্য 'বিত' বিত, (তথাপি) তু ধূম' কার্য'পরিপমি মীন'
ন কুর্য়াম্‌ । গিরা বর' ক্রী: অন্তু, পুন: অপরাহ্না পরবাক্‌ স্বীকর্তা এব মা অস্তু ॥১০৫॥

বিত'তি । ঐ দেবাঃ ! যদপি যুয়ম্‌ অখিলস্য সর্ব'স্ব'ব জনস্য, 'বিত' বিস্রজতিম্‌, বিত জানীত ;
তথাপি তু, ধূম'কার্য'স্ব' দময়ন্তোমীপে দ্ব্যুতপস্য প্রধান-কার্য'স্য পরিপম্যে বিরোধি, মীন' নৃশীলভাবলক্ষণম্‌,
ন কুর্য়াম্‌ । দময়ন্তোমীপে যুগ্মাক' দ্ব্যুত' ন করোমীতি মম 'বিত'জতি' বিশদ্রষ্টব্যমলত্বাত্‌ যদপি যুয়' জানী-
তৈব, তথাপি তত্র মৌনাবলম্বন' ন করোমি, কিন্তু স্পষ্টমেব ব্রবীমীতি সরসার্থঃ । ননু স্পষ্টবাৎসে'ন পরপ্রা-
র্থনানিরাসি বদাম্যস্য তে ন কি' লজ্জা মবেদিত্যাহ—গিরা যুগ্মপ্রার্থ'নানিরাসকস্যষ্ট বাক্যে'ন, বর' মনাক্‌প্রিয়,
ক্রীর্জ'জ্ঞা অস্তু, পুন: কিন্তু, অপরাহ্না স্পষ্টবাৎসে'ন অপ্রত্যাখ্যাতা, পরবাক্‌ যুগ্মপ্রার্থ'নাবাক্যম্‌, স্বীকর্ত'ব 'অপ্রতি-
বিত' পরদ্রষ্টমানমুত' ভবতি" ইতি ন্যায়াত্‌ অক্রীজত'ব, মা অস্তু ন ভবতু ।

অত্র মৌন'করণ' প্রতি পরাক্‌বাক্যার্থ'স্ব' উত্থাত্‌ বাক্যার্থ'উত্থক' কাত্যলিঙ্গমলঙ্কারস্ব' কানুপ্রাসে'ন স্ব'স্ব-
শ্রুতি । বহুনা পদানামনুসারণি ন ন্যূনপদাদীয', প্রমুত্‌ গুণ এব ; বন্তু, ন'লস্য বিবাদমপ্রত্যা' "উক্তানন্দ-
নপ্রাধি: স্তম্ভানুপদতা গুণ:" ইতি সাঙ্খ্যলব্ধ'ণাত্‌ । মধুরবচনানুশাস্তার্থ' গুণ:, বীর্জমী' অ রীতিঃ ॥১০৫॥

বোজ্জাল।—দেবগণ ! যদিও আপনারা সকলেই মনোবৃত্তি জানেন, তথাপি আমি
প্রধানকার্যে অতিকূল মৌনাবলম্বন করিব না । কারণ আপনারা প্রার্থনাব্যাক্যের
অধীনবোধ দ্বারা বরঃ আমার জ্ঞাহে ইত্যেক ; কিন্তু অপ্রত্যাখ্যাত পরবাক্যে'ন বীজত
হয় না ॥১০৫॥

यामि यामिह वरीतुमहो तद्दूतताम् (१) करवाणि कथं वः ।

ईदृशां न महतां वत जाता वक्ष्ये भम दण्डस्य दृष्ट्यापि ॥१०७॥

उदभ्रमामि विरहात्सुहृत्स्वाः मोहमेमि च सुहृत्तमहं यः ।

ब्रूत वः प्रभवितास्मि रक्षस्व रक्षितुं स कथमोदगवक्ष्यः ॥१०८॥

अन्वयः—अखिलं खलु तत्त्वं विमलदर्पणिकायां यन्मती सन्मुखस्य (भवति); ते अपि (युवम्)

ईदृशम् आशां किं वितरय; या यस्य वितरीतुं न सङ्गो ॥१०६॥

प्रस्तुतामिव अर्थां गिरमाह यन्मतामिति । अखिलं खलु सर्वमेव, तत्त्वं वस्तु, विमलदर्पणिकायां निर्मल-
दर्पणस्वरूपायाम्, येषां युष्माकं मती तुह्यौ, सन्मुखस्य प्रतिबिम्बितं प्रत्यक्षं भवति; तेषां यूयं सर्वान्तर्या-
मिनी देवयैताः, ईदृशमाशां दूत्यकरणादिशम् किं कथम्, वितरय मम दत्तः; या आशा, यस्य सम्बन्धे, वित-
रीतुं दातुम्, न सङ्गो न योग्या । यूयं सर्वान्तर्यामितया मम मनोवृत्तिमपि जानीष्वेति ईदृशयोग्यादायानं
युष्माकं कथमपि नीचितमिति भावः ।

अत्र विमलदर्पणिकायां यन्मतामिति गिरमाह व्यसं केवलरूपकमलङ्कारः; अखिलं खल्विति च्छे कानुप्रास-
मासी संसृष्टः । पुसादौ गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

दर्पण एव दर्पणिका स्थाप्य कपुन्यया, “कश्चित् स्वार्थिकपुन्यया; पूकृतिनी लिङ्गवचनात्प्रतिपक्ष्य वर्णने” इति
छोत्रम् । ईदृशमिति किवन्तं पदम् । वितरीतुमिति “नृहृत्कृञ्जीऽपि वा दीर्घः” इति दीर्घः ॥१०६॥

वाङ्मोक्षो—निर्धनमर्णवचरूपं याहादेव वृक्षेते कर्गतेर ममठ वक्ष्ये अत्राक हईया
वाटेक; नई आपनादेर कि करिग। एहेरूप आदेन निटेउहेन, ये आदेन याहाके नेउया
उठित नई ॥१०७॥

अन्वयः—इह यां वरीतुं यामि, वः तद्दूततां तु कथं करवाणि; वत ईदृशां महतां दण्डस्य मम
वक्ष्ये दृष्ट्या अपि न जाता ? अहो ! ॥१०७॥

यानीति । इह अस्मिन् समये, यां दमयन्तीम्, वरीतुं भाव्यां न यहीतुम्, यामि तत्पितृभवनं गच्छामि;
वी युष्माकम्, तस्यां दमयन्तां दूततां दीयन्, कथं केन प्रकारेण, करवाणि, कथमपि कर्तुं न शक्नोमीत्यर्थः;
प्रवृत्तिविरोधान् ममस एव प्रतिज्ञाल्पान् धृततापातामिति भावः । अतएव वत कीदृ ईदृशां महतां लोकापाख-
नं जानां युष्माकम्, दण्डस्य दण्डस्वरूपस्य दण्डवद्देव तुच्छस्यार्थः मम, वक्ष्ये प्रतारणायाम् दृष्ट्यापि सुयुष्मापि, न
जाता ? इत्यहो आश्चर्यम् ।

अत्र दण्डस्य दण्डस्वरूपस्येति निरक्तं केवलरूपकमलङ्कारश्चे कानुप्रासिन संसृज्यते । पूर्वरात्री रसः, प्रधावी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०७॥

वाङ्मोक्षो—वर्तमान ममदेर आमि याहाके वरग करिवावर कछ याहेतेहि, ताहात्रहे
निकटे आपनादेर मोठो करिउ पात्रिव कि करिग ? हाय ! तुण्वरूप आमार वकना
करिवावर पके एहेरूप महापुरुषवर्गगेर ये युवा अग्नि नो, हेहाहे आच्छर्य ॥१०७॥

अन्वयः—यः अहम् अस्माः विरहान् मुहः उदभ्रमामि, मुहर्षं मोहम् एमि च; वः ईदृशवक्ष्यः
अहं वः रक्षस्व रक्षितुं कथं प्रभवितास्मि (इति) ब्रूत ॥१०८॥

“त्वामिह कमनिवेश रक्षस्व” इत्यनेन यत्नलमिथीमे रक्षस्वरक्षयमेव युक्तिरुक्ता तमीतरमाह उदभ्रमानीति ।

(१) दूततां तु ।

यां मनीरयमयीं हृदि कृत्वा यः प्रसिन्धुः कथं स तदर्थे ।

भानुसिन्धुमवलम्बितमोक्षे दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥१०८॥

यामिकानुपपन्नस्य च सादृक् तां निरीक्षितमपि समते कः ।

रजि-लज-जय-चण्ड-चरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारौ ॥११०॥

सीङ्गम्, अस्या दमयन्त्याः, विरहात्, सुहृत्परं वारम्, उदधमसि उदधान् उन्मयी भवामि ; सुहृत् प्रति-
जन्तम्, मोक्षं मूर्च्छाम्, एति प्राप्तिमि च ; सः, ईदृशी अवस्थे उन्मादसूक्ष्मादपि कामदशे यस्य स तादृशः
अहम्, यो युष्माकम् गोपनीयं विषयम्, रक्षितं गोपयितुम्, कथं केन प्रकारेण, प्रभविताक्षि समर्थो भविताक्षि,
इति व्रतं ययं कथयत । उन्मादवशेनावयमिव रहस्यप्रकाशसम्भवात् सूक्ष्मावशेनावयमिव रहस्यविचारचक्षुषाश्च
युष्माकं रहस्यं रक्षितं कथमपि न प्रभविताक्षीति भावः ।

अथ यत ईदृशवस्थः अती न प्रभविताक्षीति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तदनुप्रायिता आर्थापत्तिरित्यनयोक्त-
विभाजनं सङ्गरः ; सीङ्गि पुनर्बितीयपादगतं च कनुमासि स संख्यते । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ॥१०८॥

वाङ्मनः—ये आसि दमयन्तीं विरहं वारं वारं उग्रस्तु हरे एवम् कणे कणे मूर्च्छित
हृते, एतेषु अवस्थापन्नं तेह आसि किं करिषा आपनादेर गोपनीयं विषयं दत्तां करिषेते
समर्थं हरेव ? वनून् ॥१०८॥

अन्वयः—यः (अहं) मनीरयमयीं यां हृदि कृत्वा अस्मिन् ; सः (अहम्) अथ तदर्थे भावगुप्तिम्
अवलम्बित् कथम् ईदृशं । हि विदुषा अपि विषयाः दुर्जयाः ॥१०८॥

दीव्यं अनुपपत्तिमात्रं यानिति । सीङ्गम्, मनीरयमयीं सङ्ख्यात्मिकाम्, यां दमयन्तीम्, हृदि कृत्वा मनसि
निधाय, अस्मिन् जीवामि ; सीङ्गम्, अथ दीव्यस्वीकारानन्तरम्, तस्या एव साक्षादमयन्त्याः अथ सन्मुखी,
भावानां कल्परीमाद्यादीनां सार्वकलमावाप्यकामविकाराणां गुप्तिं गोपयन्, अवलम्बितं कर्तुम्, कथं केन
प्रकारेण, ईदृशं शक्नोमि ; कथमपि नेत्यर्थः । हि यस्यान् विदुषा ज्ञानिना जनेनापि, विषयाः कामिनोकाश्च-
जादयो भोग्यपदार्थाः, दुर्जया दुःखेन अनुमायन्तीकृतं शक्ताः ; तत् का कथा सादृशानां कामकिङ्कराणां-
मिति भावः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थं नृपीड्यान्तरन्वासीलङ्कारः आर्थापत्त्या सङ्कीर्त्यते । पूर्वरागी रसः, प्रसादी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०८॥

वाङ्मनः = सकलमयी ये दमयन्तीं हृदये स्थापनं करिषा, ये आसि जीवनं धारणं करि-
षेहि ; तेह आसि आपनादेर मोक्षा श्रौकारेर परं तां वारं वारं सन्मुखं वोगांशुप्रकृतं
काव्यविकारं गोपनं करिषेते किं प्रकारेण समर्थं हरेव ? । कारणं, कामिनोकाकनं प्रकृतं
विषयं श्रुतिकेन ज्ञायं कथा, ज्ञानो वाक्त्रि पक्षेण दूष्य ॥१०८॥

अन्वयः—सादृक् कः च यामिकान् अनुपपन्नं तां निरीक्षितम् अपि समते ? रजि लज-जय-चण्ड-
चरित्रे कुत्र पुंसि कुमारौ विश्वसिति ॥११०॥

दीव्यस्यावयवतानेव दर्शयति यामिकानिति । किञ्चेति आर्थः । सादृक् परमसुन्दरः, कः पुमान्,
यामिकान् प्रदर्शयि शारदाजान्, अनुपपन्नं अविजित्य, तां दमयन्तीम्, निरीक्षितं द्रष्टुमपि, समते शक्नोति ;

आदधीचि किञ्च दाढकृतार्घं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत् प्राणतः शतगुणेन पथेन ॥१११॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्व्यं कर्तुंमहंति मयापि भवत्सु ।

भीमजार्घपरयाचनवाचे (१) ययुमेव गुरवः करण्योयः ॥११२॥

अपि तु कीदृषि नैत्यर्थः ; कामिनीनां कामविकारानुद्भावकस्य कुत्सितपुरुषस्य प्रवेशसम्भवेऽपि मादृशस्य परम-
सुन्दरपुरुषस्य तदन्तःपुरे द्वारपालवाचया प्रवेशासम्भवात् । निरीक्षणासम्भवेन च आलपनस्य सर्ववैवासम्भव इति
भावः । अथ यानिकान् मित्रिण्यैव तत्र प्रवेष्टव्यसीत्याह— रक्षितस्य द्वारपालसमूहस्य जयेन अस्व्यं भयङ्करं
चरित्रं स्वभावी यस्य तज्जित् तादृशे, कुत्र कश्चिन्, पुंसि पुरुषे, कुमारौ कौमार्येण वलवाही स्वभावा गतौ
विद्वसिति विश्वासं करोति ; अपि तु कुत्रापि नैवेत्यर्थः ; रक्षितु अस्व्याचरणदर्शनेन अन्वयापि तत्सम्भावना-
करणात् । अतएव च दीव्यासम्भव इति भावः ।

अथ विश्वासाभावं प्रति रक्षीत्यादिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमर्थापत्तिश्च ; अनयीरङ्गादि-
भावेन सङ्करः ; कीदृषि पुनश्च कानुप्रासेन सञ्ज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११०॥

वाङ्मना—आमार मत्त कोन पुरुष द्वारपालनिगटक पत्राष्ट नां करिष्या दमयन्तीक
देविहृष्टं समर्थं हरेदेव ? तत्र पर, द्वारपालनिगटक पत्राष्ट करार्यं वादत्र उद्भूतं चत्वार
अत्रान पादेदेव, संरूप कोन पुरुषेव अति वाजिक। विश्वास करिदेव ॥११०॥

अन्वयः—प्राणमात्रपणसीम यत् यशः आदधीचि दाढकृतार्घं किञ्च ; अहं प्राणतः शतगुणेन प्रियया
पथेन तत् कथम् आददे ॥१११॥

ननु यथीलामाय दधीचिना प्राणपर्यन्तमेव दत्तम्, त्वया तु प्राप्तिरसम्भावना सावविषयीभूता काचिदालिङ्गादि
दातुं न शक्यत इति कीदृशो नाम दाता त्वमित्याह आदधीचोति । प्राणमात्रं केवलं जीवनमेव पणस्य मूल्यस्य
सीमा अन्तर्भावधियस्य तत्तादृशम्, यद् यशः सुख्यातिः, आदधीचि दधीचिमुनिपर्यन्तम्, दाढभिः कृतौ निरूपितः
अर्थो मूल्यं यस्य तत्तथोक्तम्, किलेति प्राचीनवार्ता । किन्तु अहं प्राणतो जीवनात्, शतगुणेन अत्यधिकेन,
प्रियया प्रियाकपेण दमयन्त्यात्मकेनेति यावत्, पथेन मूल्येन, तद् यशः, कथं केन प्रकारेण, आददे गृह्णामि ;
कथमपि नैत्यर्थः । प्राणपर्यन्तमूल्यस्य यशसः प्राणतोऽत्यधिकमूल्येन क्रयणं सर्ववैवासङ्गतमिति तदयथोऽर्थं
दीत्येन प्रियाया दानमसम्भवमेवेति भावः ।

अत्र अनुपपत्तिं च कोनप्रासोऽलङ्कारः ; रूपकं विषयं परिहृतिर्बालङ्कारः प्राचीनं कृतवित्ताः । पूर्वशरी
रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१११॥

वाङ्मना—दातारा ये यत्नर गुण निरूपण करिष्याहेन आगपरीक्ष ; एवम् ताहाड
नवीतिमनिपरीक्षहे कुना वाड ; किङ्क आमि आग अपेक्षा नतकुण आग (दमयन्ती) रूप
पुन वाडा मे वन आहण करिब कि रूप ॥१११॥

अन्वयः—मयि भवद्भिः इव मया अपि भवत्सु अस्व्यं अर्थना कर्तुंमहंति । भीमजार्घ-पर-याचन-
वाचे (मया) मूल्य एव गुरवः करण्योयः ॥११२॥

पञ्चालमाह पथेनेति । मयि मत्समीपे, भवद्भिरिव, मयापि भवत्सु भवतां समीपेषु, अस्व्यं दमयन्ती
दमयन्तीर्धर्मित्वेन अर्थना याचन्ता, कर्तुंम्, अहंति योग्या भवति ; एकीद्देशेनैव सर्ववैवासङ्गात् तत्र गमना-

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहसुपास्य सखा यत् ।
 क्रोमं चेद्व्रतियतामपि तदः सां ममापि सुतरां न तदसु ॥११॥
 कुङ्किनेन्द्रसुतया लिख पूर्वं मां वरीतसुररौकतमास्ये ।
 मोक्षमेष्यति परं मयि दृष्टे स्त्रीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥११४॥

एष्ये समानन्यायादिति भावः ननु त्वया तु पूर्वं कदापि न याचितम्, तद्विदानीं कथं याचितुं शक्यत इत्याह
 भीमजिति । भीमजा दमयन्त्यै च अर्थः प्रथीजन्तुं तत्परा तद्विषयिका या याचनवाक् तस्मै शक्तिचार्य इत्यर्थः,
 मया यूयमेव गुरवः शिष्याः, करणीयाः । चिरादव्ययाचकानां भवतामिदानीं याचनवाक् स्वव्याप्त-
 पूर्वेषु नयापोदानां सा शिष्यते । तेन च भवन्ती यथा सां तां याचन्ते, तथा अहमपि भवतसां याचो
 इत्याशयः ।

अत्र त्रीतोपमाशङ्कारः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अर्थे इति तादर्थ्ये चतुर्थे । कर्तुमिति “कालसमयवैलाश्रत्येषु च” इति तुम् । तस्य साम्यवतया
 लिङ्गादित्यात् “न निष्ठादिषु” इति कर्त्तरि षष्ठीनिषेधेन ‘मया’ ‘भवन्ति’ इत्युभयत्रापि सामान्या ढलीयैव ।
 अर्थनेत्यस्य कर्त्तुमित्यनेन योषि कर्मतया द्वितीयाप्राप्ती, अहंतीत्यनेन योषि च कर्त्तृतया सामान्यतया तृतीया-
 प्राप्ती “नाम्ययल्लिङ्गिः क्रियान्तरकारके” इति तुम् निवन्धनविधिनिषेधेन पारिशेष्यादुक्तो कर्त्तरि प्रथमैवेति
 सर्वं समञ्जसम् ॥११२॥

वाङ्मना—आपनात्रा येन नम्रस्त्रोत्र निमित्त आभार निकटे आर्धना करिते पात्रेन ।
 आभिषेकं येन ठांशर निमित्त आपनादेन निकटे आर्धना करिते पात्रि । तार पत्र, नम्र-
 स्त्रोत्र आर्धनावाका शिफार लछ, आभार पत्रे आपनादिप्रकरे श्रुत कर्त्ता उचित ॥११३॥

अन्वयः—प्रथमतः मया अन्वहम् उपास्य यूयं यत् दमयन्तीम् अर्थिताः, तत् व्यतियताम् अपि नः
 चेत् न क्रोः, तत् (तत् व्यतियतः) मम अपि सा सुतरां न असु ॥११४॥

नन्वकाकं प्रार्थनातिक्रमे तत्र लज्जा किं न स्यादित्याह अर्थिता इति । प्रथमत आदी, मयैव अन्वहं
 प्रत्यहम्, उपास्य युष्मान्वाराध्य, यूयं यत् दमयन्तीम् अर्थिता भार्याभावेन लज्जतया याचिताः ; तत् अर्थनम्,
 व्यतियतां लज्जयतामपि, वो युष्माकम्, चेद्वयदि, न त्रीलज्जा स्यात् ; तत् तदा, ममापि, तदयुगदर्थनं व्यति-
 यत इत्यर्थः ; सा क्रोः, सुतरां सर्वथैव, नासु न स्यात् ; समानन्यायादिति भावः ।

अत्र चेदित्यनेन तदित्यस्य सम्बन्धी न घटत इति अभवन्तसम्बन्धादीषः “कुंक्षे यत् कटाक्षे तदा धन्वी
 मनीभवः” इति दर्पकोदाहरणवत् । तदास्त्विति पाठेनैवास्मै, परिहार्यः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः,
 वैदर्भी च रीतिः ।

“कर्त्तव्यप्रधाने दुष्टादिषु” इत्यप्रधाने कर्मणि प्रत्ययस्य नियमनात् यूयमित्यस्त्रीकार्थता । व्यतियतामिति
 व्यतिपूर्वस्य इत्यः शक्तृङि “इत्यत्र” इति य आदिशे रूपम् ॥११५॥

वाङ्मना—आभिषेकं अथमे अतिमिन आभारधना करिषा आपनादेन निकटे ये दम-
 स्त्रोत्रेक अर्थना करिषाहि ; ठांश अतिक्रम करिषा आपनादेन यदि लज्जा ना ह्य ;
 ठांश हरेन आपनादेन अर्थना अतिक्रम करिषा आभारं कोन रूपे लज्जा हरेत् ।
 पात्रेना ॥११७॥

ତତ୍ ପ୍ରସିଦତ୍ ବିଧିନଃ ନ ଶ୍ରେୟଃ ଦୃଷ୍ୟମନ୍ତ୍ୟସଂହ୍ରୟଂ ହି ମନିଦମ୍ ।

ହାସ୍ୟତୈବ ସୁଲଭା ନ ତୁ ସାଧ୍ୟଂ ତଦ୍ବିଧିତ୍ସୁଭିରନୌପୟିକେନ ॥୧୧୫॥

ବୈଦ୍ୟମାନି ଗଦିତାନି ତଦାନୀମ୍ ଆକଳୟ ସଂଗ୍ରହଂ ବ୍ୟାଧିଃ ।

ସଂସତି ଶ୍ଚ କିମପି ଶ୍ୟୟମାନଃ ସ୍ଥାନୁଗାନନ-ବିଲୋକନ-କ୍ଷୋଭଃ ॥୧୧୬॥

ଅନ୍ୟଥା: - କୁଞ୍ଚିନେନ୍ଦ୍ରସୁତା ପୂର୍ବେ ନାଁ ବରୀତମ୍ ଚରୀକ୍ରତମ୍ ଆବଶ୍ୟକେ କିଞ୍ଚିତ୍ । (ତିନ) ଯା ମଧ୍ୟ ହଠେ (ସତି) ପରଂ ଶ୍ରୀକମ୍ ପଞ୍ଚତି ; (କିନ୍ତୁ) ଯୁକ୍ତାନ୍ ନ ଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀକରିଷ୍ୟତି ॥୧୧୫॥

ଯୁକ୍ତାକାଂ ଦୀପ୍ୟକାରଂ ମି ଧ୍ୟାୟ ମିବେତ୍ୟାହ କୁଞ୍ଚିନେତି । କୁଞ୍ଚିନେନ୍ଦ୍ରସୁତା ଦମୟନ୍ତୀ, ପୂର୍ବେ ନାଁ ବରୀତମ୍ ପତିତ୍ବେନ ଯଦ୍ବୀତମ୍, ଚରୀକ୍ରତମ୍ ଅଶ୍ରୀକ୍ରତମ୍, ଆଶେ ବର୍ତ୍ତତି । କିଞ୍ଚିତି ଶ୍ରୀକବାଚ୍ୟାୟାମ୍ । ତିନ ହେତୁନା ଶା କୁଞ୍ଚିନେନ୍ଦ୍ରସୁତା ମଧ୍ୟ ହଠେ ଦୀପ୍ୟକାରାଦ୍ୟ ଗମନାନନ୍ତରମବଲୋକିତେ ସତି, ପରଂ କେବଳମ୍, ଶ୍ରୀକଂ ଲକ୍ଷ୍ୟମିତ୍, ପଞ୍ଚତି ମାସ୍ୟାତି କାନ୍ୟ-ସିନାହାଦିକାମବିକାରାବିର୍ଭାବାଦିତି ଶାବଃ ; କିନ୍ତୁ ଯୁକ୍ତାନ୍ ନ ଧ୍ୟାୟ ନୈବ ଶ୍ରୀକରିଷ୍ୟତି ସଦା ଦୀପ୍ୟେ ଶ୍ରୀସିପି ପତିତ୍ବେନ ନୈବାଶ୍ରୀକରିଷ୍ୟତି ; ପୂର୍ବେ ନିବ ମନସା ମନ ବରଣେନ ସତୈବଭବଭୟାଦିତି ଶାବଃ ।

ଅଥ ପରାହଂ ପ୍ରତି ପୂର୍ବାବେଶାଦ୍ୟାଂ ସ୍ତୁତ୍ୟାନ୍ ବାକ୍ୟାର୍ଥେ ହେତୁକଂ କାନ୍ୟାଲିଙ୍ଗମଳଙ୍କାଦିଃ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରାସେନ ସଂକୃଷ୍ଣତେ । ପୂର୍ବସାଗୀ ରଞ୍ଜଃ, ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ଶ୍ରୀକଂସନ୍ଦଃ ପ୍ରକାଶମିତି । ତଥା ଆମରଟୀକାୟାଂ ରସୁକାଥଃ “ଅପି ଶ୍ରୀକଂସ” ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ ପ୍ରାପ୍ୟତ୍ବେନ ଯଦା—“ଶ୍ରୀକଂସ-ଦିବାଧ୍ୟାସଗତଃ” ଇତି ମାଧି । “ଶ୍ରୀକମାଳହସି ମି” ଇତି ରସି । “ଶ୍ରୀକବିଶାଳନେତମ୍” ଇତି ମହାନାଟକେ ॥୧୧୫॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଆମାତ୍ମକେ ବରଣ କରିବେନ ବଳିଷ୍ଠା ପୂର୍ବେହି ନିମନ୍ତ୍ରଣେ ଅନୌକମ୍ପା କରା ଆତ୍ମେ । ଅତ୍ରାଂ ଆମାତ୍ମକେ ଦେଖିଲେ ମତ୍ତ, ତିନି କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ୟାହି ପାଢ଼ିବେନ, କିନ୍ତୁ ଆମନାମିନିକେ କିନ୍ତୁ-ତେହି ଶ୍ରୀକାନ୍ତ କରିବେନ ନା ॥୧୧୬॥

ଅନ୍ୟଥା:—ତତ୍ ପ୍ରସିଦତ୍ ଶ୍ରେୟଂ ନ ବିଧିନଃ, ହି ହଠେ ଦୃଷ୍ୟମନ୍ତ୍ୟସଂହ୍ରୟଂ । ଅନୌପୟିକେନ ତତ୍ ବିଧିତ୍ସୁଭିଃ (ଭବନ୍ତି) ହାସ୍ୟତୈବ ସୁଲଭା, ତୁ ସାଧ୍ୟଂ ନ (ସୁଲଭମ୍) ॥୧୧୫॥

ଅପତ୍ନିବ ଦୃଷ୍ୟମ୍ ପ୍ରାପ୍ୟତ୍ବେନ ତଦିତି । ତତ୍ତତ୍ତାତ୍ ମନାପରାଧାଭାବାତ୍ ଯୁକ୍ତାକାଂ ସ୍ବଭାବତ୍ ଏବଂ ଦୟାଶ୍ରୁତାତ୍, ପ୍ରସିଦତ୍ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସନ୍ନା ଭବତ୍ ; ଶ୍ରେୟଂ ମଧ୍ୟା ଯୁକ୍ତପୂର୍ଣ୍ଣାୟା ନିରାକ୍ରତତ୍ବାତ୍ ଦୁଃଖମ୍, ନ ବିଧିନଃ ନ କ୍ରୁରତ୍ । ହି ଯକ୍ଷାତ୍, ହଠେ ଦୃଷ୍ୟମ୍ ମନ ଅନ୍ୟସଂହ୍ରୟମ୍ ଅନ୍ୟନ୍ତାତୁଚିତମ୍ ; ଅତଏବିଦଂ ପ୍ରାପ୍ୟାତ୍ମାମିତି ଶାବଃ । କିନ୍ତୁ ଅନୌପୟିକେନ ଅଯୁକ୍ତ-ଭାବେନ, ତତ୍ ଦୃଷ୍ୟମ୍, ବିଧିତ୍ସୁଭିଃ ଯା ହାସ୍ୟା ବିଧାନୁମିଷ୍ଟୁଭିର୍ଭବନ୍ତି, ହାସ୍ୟତୈବ ଅନ୍ୟନ୍ତାସଂହ୍ରୟ-ବିଧାନାଦୁପହାସ୍ୟତୈବ, ସୁଲଭା ; କିନ୍ତୁ ସାଧ୍ୟଂ ଦମୟନ୍ତୀଲାଭପଦଂ ସମ୍ପାଦନୀୟଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍, ନ ସୁଲଭମ୍ । ତତ୍କାରଣମ୍ କୃତମିତ୍ୟାଶୟଃ ।

ଅଥ ବିତୀୟସ୍ବରୋ ଶ୍ଚେକାନୁପ୍ରାସୋଽଲଙ୍କାରଃ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

“ଯୁକ୍ତାନୌପୟିକଂ ଲକ୍ଷ୍ୟମ୍” ଇत्यମରଃ ।

ଅନୌପୟିକମିତି “ଉପାୟାହ ଋଷଭଂ” ଇତିକଂସଂ ॥୧୧୫॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଅତଏବ ଆମନାମାତ୍ମାଂ ଅଗ୍ର ହଠେନ ; ଯେନଂ ଦୁଃଖ କରିବେନ ନା । କିନ୍ତୁ, ଏହି ଯୋଡ଼ା କରା ଆମାତ୍ମ ପକ୍ଷେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଗତ୍ । ତାତ୍ର ମତ୍ତ, ଆମନାମାତ୍ମାଂ ଅଗ୍ରାୟାତ୍ମାବେ ଆମା ବାମା ମେହି ଯୋଡ଼ା କରାହେତେ ହେତୁ କରିବା, ଅନାମାତ୍ମାଂ ଉପହାସି ଲାଭ କରିବେନ, କିନ୍ତୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଷୟ ଅନାମାତ୍ମାଂ ଲାଭ କରିତେ ପାରିବେନ ନା ॥୧୧୬॥

ଅନ୍ୟଥା:—ତଂ ବ୍ୟାଧିଃ ତଦାନୀଂ ମନ୍ତ୍ୟସଂହ୍ରୟମାନି ଆକଳୟ ସ୍ଥାନୁଗାନନ-ବିଲୋକନ-କ୍ଷୋଭଃ (ସନ୍) କିମପି-ଶ୍ୟୟମାନଃ ସଂସତି ଶ୍ଚ ॥୧୧୬॥

नाभ्यधायि नृपते ! भवतीदं रीडिबीरमण्यवग्रमुषैव (१) ।

लज्जति न रसनां तव वाग्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥११७॥

भङ्गुरेण वितथं न कथं वा जीवलोकाभयलोकावसीमन् ।

येन धर्मयशसी परिहातुं धीरद्वी वलति (२) धीर । तथापि ॥११८॥

ईदमतीति । स वलारिन्द्रः, तदानीं नक्षत्र ईदृशाणि चातुर्यचमत्कारीणि, गदितानि वचनानि, आकलय्य सुता, स्वातुमानां निजातुचराणां यमाप्रिवदधानाम् आलम्बितोक्तमेव उक्तुमशक्यमुक्तुमशक्यमेव लीलवचनमुक्तुं सन्, किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्वासथा, अयमान ईवहासं कुर्वन्, शंसति वा वक्ष्यमाणं वदति वा ।

अत्र अयमानाद्यर्थे प्रति आकलय्येति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्चेत्चातुषाष्ट-
ह्यनुपासार्था संश्लक्ष्यते । तस्य शंसति शब्दोन्मेषे वाक्यसमासावपि तदनन्ततस्तस्य वलारित्यस्य विशेष-
भावेन अयमान इत्यादिपदद्वयस्वीपादानात् समाप्तपुनरागततादीर्घः ; स च पराङ्मुक् पठित्वा समाशेषः ।
पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११६॥

वाङ्माला—(मेहे हेत्युत्थन नटनम् एहे रूपं वाक्यं उचिता, निजम् अशुचरनिर्गम
मूत्रम् निरुक्तं विष्णुपञ्चकं दृष्टिपातं करिष्या, एवम् अनिर्वचनीयं केषु शब्दं करिष्या वनिते
नागिगलेन ॥११७॥

अन्वयः—(६) वृत्ते ! रीडिबीरमण्यवग्रमुषा इव भवता इदं न अभ्यधायि । अर्थिषु स्वयम्
उरीकृतकाम्या तव रसनां वाग्यात् न लज्जते ? ॥११७॥

किं शंसति शब्दादिति । ई वृत्ते ! रीडिबीरमण्यवग्रमुषा इव भवतीति रीडिबीरमण्यवग्रमुषो-
जैव, भवता, इदं “सियमुच्यतरता” इत्यादि “अनीपयिकिन्” इत्यन्तं वाक्यजातम्, नाभ्यधायि नाभिहितम् ; अन्व-
यग्रन्थस्य जनस्य पुरप्रार्थनाप्रत्याख्यानसम्भवादिति भावः । किञ्च, अर्थिषु याचकैश्चकार, स्वयमात्मनैव, न
पुनः परद्वारा इत्याश्रयः, उरीकृतम् “जीवितावधि किमप्यधिकं वा” इत्यादिना दातुमङ्गीकृतं कामानभिलषणीयं
वस्तु यथा सा तादृशी, तव रसना जिह्वा, वाग्यात् इदानीं प्रातिज्ञत्वात् “दूत्यमन्यसदृशम्” इत्यादिना पुनः प्रत्या-
ख्यानदित्यर्थः, न लज्जते ? इति काका अपि तु लज्जता निवेत्यर्थः ; द्विधाभ्यानेनाभिधातुन्मुक्ततापातादित्यभि-
प्रायः । “अथ च” इत्यादिकं नारायणादीनां व्याख्यानरन्तु ईयम्, कवेसादृशतात्पर्याभावात् असामञ्जस्यात्
अनुचितार्थतादीषापाताच्चैति सुधीर्भिर्वाचनीयम् ।

अत्र पराङ्मुक् अन्यालुमासोऽलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११७॥

वाङ्माला—राजा ! तूमि, हत्यवः नमज्जुतं लोकेन मउ ए कथां लनि वन नाहे ।
विनेश्वरुः, ये जिह्वा आर्थिगणेर निरुटे निजेहे अडिमाव पुरण करिरेव वनिषा अको कान
करिष्याहिण, ठोमार् न्ने जिह्वा एधन ठाहात्र प्रतिक्कणता कर। निवड्डन लज्जि उ हरेतेहे
ना कि ? ॥११७॥

अन्वयः—(६) वृत्ते ! इमं जीवलोकां कथं भङ्गुरं न वितथं वा न अवलोकयसि । येन (६)
धीर ! तव अपि धीः धर्मयशसी परिहातुं वलति अद्वी ! ॥११८॥

दीर्घ एव प्रवर्तयितुमाह भङ्गुरमिति । ई वृत्ते ! इमं जीवलोकां प्राचिजगत् कथं किं हेतुना,

(१)....मुषैव । (२) वलति....

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थंकेषितमपूरि न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्गी कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥११८॥

यापट्टिपरिपिया सुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।

त्वाद्दृश्य सकलः स कलङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥१२०॥

भङ्गुरं स्वयमेव विनश्यत्, नावलीकयसि न विचारयसि, पितृभ्यः मायाकल्पितत्वान्निष्पन्नाभूतं वा, नावलीकयसि येन भङ्गुरवितथानवलीकनेन हेतुना, हे धीर ! हेयोपादीयविचारविचक्षण ! तवपि चक्षुषां का कथा तादृश-धीरस्य भवतीऽपि, धीर्बुद्धिः, चक्षुष्यशरी, परिहातुं सर्वंती भावेन वर्जयितुम्, बलति प्रवर्तते ; अङ्गीकृतप्रत्याख्यानादिति भावः । इत्यङ्गी आश्चर्यम् । तदङ्गीकृतप्रत्याख्यानं दीप्ते प्रवर्तस्वेत्याशयः ।

अथ च्छे कातुमासीऽलङ्कारः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११८॥

वाङ्माला—नम ! एहे जीवलोकाटो एक अछिन्नशरीरी बनिना किञ्च एतकाटोहै सिध्या बनिना गर्वाटोनाठनी करितेछे ना केन ? हे विचक्षण ! ये हेतू तोगार बुद्धि ठे छिन्न-शरीरी धर्मउ यत्न परिताग करिते अतुल्य हहेतेछे ; कि आश्चर्य ! ॥११८॥

अन्वयः—जगन्मुकुटे वः कुले कः अजनि, येन प्रार्थकेषितं न अपूरि । अथ आदिः इन्दुः कलङ्गी अजनिष्ट, कष्टम् भवान् अपि सः मा भूत् ॥११८॥

क इति । जगतां मुकुटे उत्कर्षोपपत्त्यर्थं मुकुटस्य रूपे, वी युष्माकम्, कुले चन्द्रवंशि, ईदृशः कः अजनि जातः, येन प्रार्थकानां याचकानाम् ईक्षितं लिप्सितम्, न अपूरि न पूरितम् । किन्तु अथ कुले, आदिः प्रथमः, इन्दुश्चन्द्र एव, कलङ्गी इरिष्यचिह्नमेवापवादः सीऽस्यास्तीति कलङ्गी, अजनिष्ट केनापि कारणेन जातः ; तत् कारणम् तवाप्रियत्वान्नाभिधीयत इति भावः । कष्टं तत्र कलङ्गीभवनमेव कष्टकारमित्यर्थः । भवानपि स कलङ्गी अङ्गीकृतप्रत्याख्यानेनापवादयान्, मा भूत् न भवतु ।

अथ जगन्मुकुटे इति निरङ्गं कैवल्यरूपकम्, चिह्नपवादयोर्भेदेऽपि कलङ्कपदस्य निषेधाध्यवसायादिति श्रुतीति, द्वितीयाद्ये च्छे कातुमास्येत्येतेषां निधी निरपेक्षतया संलुष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥११८॥

वाङ्माला—जगत्पदं मुकुटेचक्रं तोगाटोहै वरुण एयन कोन् वाक्कि जय्य एहण करिशाहेन, यिनि आर्थीनिगेर अडिठे पूरण करेन नाहे । तव, एहे वरुण अधश्च छय्यहे केवल कलङ्गी अग्निशाहिनेन ; हाय ! तूमिउ मेहेचक्रं कलङ्गी हहेउ ना ॥११८॥

अन्वयः—याचमानम् अनु या अपट्टिः, या सुखमुद्रा, या च न तुष्टिः ; सः सकलः त्वाद्दृश्य कलङ्कः ; (किन्तु) शीतभासि शशकः परम् अङ्कः ॥१२०॥

अङ्गी चन्द्रे यादृशः कलङ्कसादृशः कलङ्गी ममास्मानिव, न तेन कामपि क्षितिं मन्व इत्याह श्रुति । याचमानं जनम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, या अपट्टिरनादरेण दातुं हितातः, या सुखमुद्रा दातुं सुखमुद्रां मौनावलम्बन-मिति यावत्, या च न तुष्टिरसन्तोषः ; स सकलः सर्वेषु, त्वाद्दृश्य भवद्विषय महावदान्वयतया विख्यातस्य जनस्येत्यर्थः, कलङ्कः अपवादः । किन्तु शीतभासि चन्द्रे, शशकी वनः, परं कैवल्यम्, अङ्कचिह्नम् । अतश्चन्द्र-कलङ्कापेक्षया भवत्कलङ्कस्य नितात्मनैव गुह्यतरत्वमिति भावः ।

अथ उपमानाबन्दादुपमेयस्य त्वाद्दृश्य नूतनवर्णनया व्यतिरेकालङ्कारः, परम् अङ्क एव न पुनः कलङ्क

नाचराणि पठता किमपाठि विष्णुतोऽथ (१) भवता पठितीऽपि ।

इत्यमर्षिचयसंशयदीलाखिलनं खलु चकार नकारः ॥१२१॥

अन्नवीक्षननलः क्व नलीदं लब्धं सुखं ययः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्षिर्न मेतं नाप कोऽपि शतमन्त्रमिहान्यः ॥१२२॥

इत्यन्वयापीडनादार्षो परितः स्थापानधीरङ्गाभिनि सङ्करः ; द्वितीये पादे च्छे कानुमासः, तृतीये सकलः सङ्-
क्षेति यमकम्, द्वितीयाच्चे अन्त्यानुमासच्चे तेना सङ्क्षेतिः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२०॥

वाङ्माला—आर्यो व्यक्तिरेक मन्त्रं करिष्या अनादितरे ये दृष्टिपाठं कुरा, किञ्च मोन
अवलम्बनं कुरा, अथवा अगच्छाद अकांशं कुरा, एते मन्त्रपठे तेषां शतं लोकेन्द्र पठन्
कनक । किञ्च षट्छत्रं हरिश्चण्डो च वयं षट् ॥१२०॥

अन्वयः—भवता अचराणि पठता (सता) नकारः किं न अपाठि ; अथ पठितः अपि नकारः विष्णुतः ।
नकारः इत्यम् अर्थि-अय-संशय-दीला खिलनं चकार खलु ॥१२१॥

दीर्घमङ्गीकारयितुमर्हन् सौति मेति । भवता त्वया, अचराणि अकारादीन् वर्णान्, पठता शिशवकाली
पाठशालायां शिक्षमाखिलं सता, नकारः 'न' इति वर्णः, किं न अपाठि न गुरुसमीपादशिक्षि । धीमासी नकारो
भवता प्राथिषु कदापि मोक्षय्यत इति भावः । एव सुप्तरवापि । ननु केवलस्य नकारस्यापाठे को हेतुरित्याह—
अथ किं वा, पठितीऽपि गुरुसमीपात् शिषितीऽपि नकारः, भवता विष्णुतः । नकारो निषेधबोधकः 'न' इति
वर्णः, इत्यम् सङ्क्षेपः अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दीला दीलनयन् तत् खिलनम् इतस्यै दीलना-
त्मिका कौडान्, चकार । अतएव दीर्घार्थिस्त्वस्मात् 'न करिष्यामि' इति नीच्यतामित्याशयः । खलु वाक्या-
लङ्कारः ।

अथ तादृशसंशयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः, संशयदीमेति निरङ्गं केवलरूपकस्थान-
धीरङ्गाभिनि सङ्करः ; सीऽपि च चतुर्थपादगतेन च्छे कानुमासेन सङ्क्षेप्यते । न पुनः सन्देहालङ्कारोऽपि
प्राचीनं कृती युक्तः । उपमेये उपमानसंशयस्यैव तद्विषयत्वात् अथ तु उपमानोपमेयभावस्यैव बाधभावात् । प्रसादो
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

नकार इति "वर्णसङ्क्षेपे कारती" इति गात् कारप्रत्ययः ॥१२१॥

वाङ्माला—नल ! त्वमि वर्णं शिक्षा करिष्या नमस्व 'न' वर्णं किं मोक्षेहे शिक्षा कर
माहे ; किञ्च शिक्षा करिष्याऽ विष्णु तद्देहा शिष्याह, एहेक्षण आर्योऽपि नमस्व-लोनादे
'न' एहे वर्णं मोक्षनर्थेना करिष्या आशिष्येहे ॥१२१॥

अन्वयः—अनलः तम् अन्नवीत्—(हे) नल ! लब्धं शशिकल्पम् इदं ययः क्व उपलक्षि । इह अन्वः
क्वः अन्वि कल्पवृक्षपतिं शतमन्त्रम् एतम् अर्थिर्न न नाप ॥१२२॥

इदानीमपियमवस्थानानिर्दिष्टं कस्य प्रीत्याहमीति क्रमशः प्रदर्शयति । तत्रादावग्रे राह इत्याम् अन्नवीदिति ।
अन्वसीऽपि, तं नलम्, अन्नवीत् । किमन्नवीदित्याह—हे नल ! लब्धम् अनायासेन लब्धत्वात् इह लब्धप्राप्तम्,
शशिकल्पं परमशुभत्वात् चन्द्रतुल्यम्, इदं देवराजप्राथमापूरणनिवन्धनम्, ययः सुख्यातिम्, क्व कस्मिन् स्थाने
एतत्सम्प्राप्ते कस्मिन् जन इत्यर्थः, उपलक्षि त्वजसि वितरसीति यावत् ; नैतदुचितमिति भावः । नन्वव की
विशेष इत्याह—इह अस्मिन् मन्त्रं लोकी, अन्वसङ्क्षेपः, की जनः, कल्पवृक्षस्य पतिं स्वाभिन्नम्, शतं मन्त्रवीऽप्यनेक-

रीडयः किमपि यः कठिनाणां कामधेनुरपि या पश्यरेव ।

नैतयोरपि वृद्धाऽभवदर्थी हा विधित्सुरसि वत्स । किमेतत् ॥१२५॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः प्राप्तेन चणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राक् निमेष-मिष-चूर्चन-पूर्णा ॥१२६॥

भवितुमिच्छति, तत् किं 'चन्द्रव'शे वसतिरवस्थानं' यस्य तस्य तादृशस्य, ते तव, सहशम् उचितम् ? अपि तु-
एकतो दीपकपस्य द्वितीयतश्च 'चन्द्रव'श्वसतेस्तव तमसाभिभवमन्यमानेवानुचितमित्यर्थः । अतएव हसयन्-
प्राप्तिसंभावनामित्तकं शोकं विहाय रथीयावलम्बनात् दृष्टचित्तो नास्तीति दीत्याह्वीकारमेव कृतिं व्याश्रयः ।

अथ कुलदीपेति निरुक्तं कैवल्यकपकम्, शोकात्प्रकारयिर्भेदेऽपि तमःशब्दस्य ध्वनिः दृष्टव्यसायादतिशयोक्तिः,
अर्थापत्तिः, सादृश्याभावं प्रति 'चन्द्रव'श्वसतेरिति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यालङ्कारः, इत्थं तेषाम-
लङ्काराभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"तमोऽन्वकारि स्वभावी तमः शोके गुणालरे" इति विश्वः ॥१२४॥

वाङ्मानी—तादृशं परं यम, विवक्षितं नलकं वनिनेन—हे वीरसेनः कुलश्रीप !
अनिवर्तनीयं लोकाङ्ककारं ये तामादेकं अङ्कितं करिष्यार इच्छा करितेहेह ; तां किं
छन्दसांश्रयां तामात्रं पङ्क्तं गतं ? ॥१२४॥

अन्वयः—यः रीडयः (सापि) कठिनाणां (मध्ये) किमपि, या अपि कामधेनुः (सापि) पश्यः एव ;
एतयोः अपि अर्थो वृद्धा न अभवत् । हा वत्स ! एतत् किं विधित्सुः असि ॥१२५॥

रीडय इति । यः, रीडति प्रार्थिकामः प्रादुर्भवत्यादिति रीडयो विदूरपर्वतः अस्तीति शब्दः ; सापि
कठिनाणां पाषाणमयत्वात् लज्जानां मध्ये, किमपि अनिवचनीयः अतिशयकठिन इत्यर्थः ; तथा यापि
कामधेनुरसि, सापि पश्यरेव गौरिव पश्यवत् सुखं च । किन्तु एतयोरपि सकाशान्, अर्थो याचकजनः, इया
निष्कलकामः, नामवत् ; तयोः प्रार्थिकामपूरणप्रसिद्धिरिति भावः । हा हे वत्स ! एतत् प्रार्थिप्रत्याख्या-
नम्, किं कथ्यात्, विधित्सुर्विधातुमिच्छुःसि । तथा च सुकठिनी रीडयपर्वतः पश्यभूता कामधेनुय प्रार्थिनः
प्रार्थनां पूरयति ; त्वन्तु सुकीमलः सुपण्डितश्च सप्रपि प्रार्थिनः प्रार्थनां निरस्यसीति मङ्गदेवदमनुचितमित्याशयः ।

अथ उपमानाभ्यां रीडयकामधेनुभ्याम् उपमेयस्य नलस्य आलेपनलक्षिकप्रतिपादनात् व्यतिरेकीऽलङ्कारश्चः
तुर्थपादगतच्छेदकानुपसिन्न संसृज्यते । वङ्गना पदानामनुक्तावपि न न्यूनपदतादीष्व. वक्तुं कथं कामप्रत्याम् ।
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२५॥

वाङ्मानी—विदूरनामे ये पर्वत आहे, तेण कठिन पशार्थेन गंधा सर्वप्रधान ;
जावार कामधेनूनामे ये धेनू आहे, तेण पशुहे । किङ्क ताहादेन निकट ईडेउठ आर्थी
विकलकाम हय नाई ; हाय ! वत्स ! तू'य एकरूप केन करिते इच्छा करितेहेह ॥१२४॥

अन्वयः—धीरः याचितः (सन्) क नु चिरयति, अणम् अपि प्राप्तेन कः प्रतिभूः । निमेष मिष-
चूर्चन पूर्णा द्विनयनी द्राक् दृढनिद्रां शंसति ॥१२६॥

याचित इति । धीनो दिवेषकी जनः, याचितः सन्, क कुलं नु चिरयति दातुं विनमने ; अपि तु
कापि नेत्यर्थः । यस्यात् अणमपि प्राप्तेन जीवने, की जनः, प्रतिभूः प्रकी भवेत्, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः ।
नम्रापत्तेन वा किं निदर्शनमित्याह शंसतीति । निमेषमिषमय नयनावरणसङ्कीर्णकलिनं यद् चूर्चनं सरण-
वालीनवदधमचं तेन पूर्णा, द्विनयनी नयनवधम्, द्राक् शीघ्रमेव, दृढनिद्रां मङ्गनिद्रां सरणम्, शंसति वृषयति ;

अभ्यपुष्पमपि दित्सति शीतं सार्धिना विमुखता यदभाजि ।

स्तोककस्य खलु चक्षुपुटेन ज्ञानिसङ्गसति तद्वचनसङ्गे ॥१२७॥

जञ्चिवानुचितमचरमेतं पाशपाणिरपि पाणिसुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दान-नीर-भर-मौक्तिकद्वारा ॥१२८॥

इदमिदं कालवत् सर्वदापि घूर्णनसत्त्वादिति भावः । एतेन दीन्यामहीकारे स्वकर्तव्या इदमिदं अपि सूचिता ।

अत्र प्रथमचरणार्थे प्रति द्वितीयचरणगतवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गम्, समानघूर्णन-
सत्त्वेन विनयस्या इदमिदं सने सामर्थ्यं सम्भवत्येवेति सम्भवस्तुसम्बन्धकपा निदर्शना, अपप्रतिष्ठाकानुप्रास-
येत्येतेषां निधौ निरपेक्षतया सङ्गट्टिः । प्रसादी गुणः, वेदमौं च रीतिः । “स्युर्लघकाः प्रतिभुवः” इत्यमरः ।

चिरयतीति चिरं करोतीतीना लिङ्गम् । वयोर्नयनयोः समाहार इति चिरयनी द्विगोर्नदादित्वादीप्रत्ययः ॥१२६॥

वाङ्माला—विषेचक व्याख्येयार्थे हरेयः । कोपाय विजय करिषा थाकेन ? केन
ना, मातृव कनकाले ये जोरित थाकिरे, ते विषेय जायिन हरेये के ? देख, निवेय-
झले घूर्णनपरिपूर्व नधनगुणनई जोख मुतार गृहना करिषा थाके ॥१२७॥

अन्वयः—अर्थिना स्तोककस्य चक्षुपुटेन यत् सा विमुखता अभजि, तत् खलु शीतम् अभ्यपुष्पं दित्-
सति अपि घनसङ्गे ज्ञानिः उल्लसति ॥१२७॥

अथेति । अर्थिना जलयाचकेन, स्तोककस्य आतकस्य, चक्षुपुटेन चक्षुद्वयेन, यद् यज्जाहेतीं, सा
प्रसिद्धा, विमुखता जलदानविलम्बेन मेघान् पराङ्मुखत्वम्, अभजि अवलम्बिता ; तत् खलु तज्जाहेतीरिव,
शीतं शीतलम्, अभ्यपुष्पं वृष्टिजलम्, दित्सत्यपि दातुमिच्छत्यपि, घनसङ्गे मेघसमूहे, ज्ञानिर्मालिनम्, उल्ल-
सति क्लुरति । आतकेन जले प्रार्थिते मेघस्य तद्दानेच्छायां सत्यामपि विलम्बकरणात् श्लानवर्षकपमययो
जातम्, तेन त्वमपि तादृशायश्रीभयेन अवलम्बितमेवाकाशं प्रार्थनां पूरयेति भावः ।

अथवा तु अर्थिना याचकेन, स्तोककस्य गितात्मनिजटस्यापि जनस्य मुखेन, यत् सा विमुखता विलम्बजनितं
वैमुख्यम्, अभजि प्राप्तम् ; तत् खलु शीतं चित्तशीतलतःजनकम्, अभ्यपुष्पं अ. काशज्जुसुमं तदन्तं असम्भवं वक्ष्यपि,
दित्सति घनसङ्गे घनसङ्गवत् सङ्गते जने. ज्ञानिरवशीजनितं मालिनम्, उल्लसति प्रकाशते ; तत् का कथा सर्वप्र-
धानपुरुषस्य इन्द्रस्य अर्थिना मुखेन विमुखतायां प्राप्तायां तत्रायश्रीनिगन्धनस्य मालिनस्येति शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनिः ।

अथ तत् खलु तद्विलेखनीयं हेतुर्मेवाकाशकारः । अन्वार्थस्य प्रगाढत्वादीनो गुणः, गीरी च रीतिः ।

“मेघपुष्पं चारसः” “अध मेघो बारिदाहः” “अधं व्योम पुष्करमचरम्” “अथ शारदः स्तोककआतकः
जसाः” इत्यमरः ॥१२७॥

वाङ्माला—अथ नीतल रुष्टिर जन हिते हेछा करिषां विजय करार, आर्थी चात-
केर छक्षुपुटे ये हेतु विमूखता अवलघन करिषाहिन ; सेहै हेतुहै येन सेहै येथे मलि-
नता अकाश पाहेहेछे ॥१२७॥

अन्वयः—पाशपाणिः अपि पाणिम् उदस्य एवम् उचितम् अचरम् जञ्चिवान् । दान-नीर-भर-
मौक्तिक-द्वारा कीर्तिः एव भवतां प्रियदाराः ॥१२८॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्बन्धकीर्तिमाह जञ्चिवानिति । पाशपाणिवन्धोऽपि, पाणिसुदस्य याचकस्यभीष्टान्
फलमुत्प्राप्त्य, एनं नलम्, उचितं द्वितीयाईवाक्यार्थस्य सर्वथा दर्शनाद् योग्यम्, अचरम् अचरयितुं वाक्यम्,
जञ्चिवन् उल्लसन् । किन्तुद्विधा—इति दानकरणसमये यो नीरभरी जलप्रवाहः स एव मौक्तिकद्वारः
कुचत्वान् खल्लाह मुक्तमाला यस्याः सा तथीका, कीर्तिरेव दाननिबन्धना सुख्यातिरेव, भवतां अन्धवंशीयानां

चर्म चर्मं किल यस्य न मेघं यस्मै वज्रमयमस्ति च तौ चेत् ।

स्त्रायिनाविह न कर्षं दधौचौ तच्च धर्ममवधौरय धीर ! ॥२८॥

अथ यावदपि येन निवहौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।

आस्थितावितथतागुणपाशः स्वाहृष्टा स विदुषा दुरपासः ॥२९॥

राज्ञाम्, मिथदारा दयित्वा भाव्यो, न पुनः स्त्रीजातिः, तर्षेन सर्वत्र दर्शनादिति तात्पर्यम् । अतएव तादृज-
कीर्तिदारसंयहाय अस्माकं दीव्यमहाकौकुर, न पुनर्दमयन्तीसंयहाय दीव्यामङ्गीकारिणाकीर्तिमित्याशयः ।
पाशपाण्डित्येन दीव्यामङ्गीकारे पाशवन्मग्न्यापि सूचिता ।

अत्र साङ्गं रूपकमलङ्कारः, कीर्तिरेवेत्यनेन अन्यस्यपोहनादार्थो परिसंख्या चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ;
सीऽपि च द्वितीयपादगतसाठागुणसिन् द्वितीयाङ्गगताम्बानुप्रासिन च संवृज्यते । पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।
“पुचेता वक्ष्यः पाशौ” इत्यमरः ॥२८॥

वाङ्मनः—वज्रगण इष्ट उच्छेदनं करिष्या ननक उभयूक्तं तथा वनिनेन “नन ! कोङ्किहे
तोमादर श्रियंतेया ठाई ! ; दानकानेन जनधाराहे आवार ताहार मुक्तामर शर” ॥२८॥

अन्वयः—यस्य चर्मं न मेघं चर्मं (चासीत्), यस्य च अस्ति वज्रमयम् (चासीत्) किल ; तौ कर्षं
दधौचौ इह चेत् न स्त्रायिनी ; तन् (हे) धीर ! चर्मं न अवधौरय ॥२८॥

चर्मंति । यस्य कर्षस्य, चर्मं त्वमेव, न मेघम् अस्त्रादिना मेत्तुमशक्यम्, चर्मं कवचं कवचस्वरूप-
मासीत् ; यस्य दधौचेष्ट, अस्ति वज्रमयं कठिनत्वे वज्ररूपमासीत् । किलिति पुराणवार्तायाम् । तौ
कर्षदधौचौ अपि, इह जगति, चेत् न स्त्रायिनी स्थिरतरी जाती, तप्तदा, हे धीर ! जगदवस्थाविवेचन-
क्रियम् ! चर्मम् अङ्गीकृतपालनीत्यं पुण्यम्, न अवधौरय न अवजानीहि । जगति चर्मं एवैकः स्त्रायी,
न पुनरन्यत् किञ्चिदिति विविच्य अस्माकं दीव्यमङ्गणेन “जोवितावधि किमप्यधिकं वा” इत्यादिनाङ्गीकृतं पालयन्
चर्मं रक्षेति भावः । कल्याणरीयकर्णोपाख्यानस्य पुराणि श्रवणादिदमविकृष्टम् ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकम् अमेघचर्मोक्तकवचरूपे कारणे वलनयास्थिररूपे कारणे च सत्यपि स्त्रायिलरूपतत्-
क्ताभावात् विशेषीकृत्यालङ्कारस्यैकाग्रप्रासिन संवृज्यते । तथा तदित्यस्य चेदित्यनेन सम्बन्धीऽभीमतीऽपि न घटत इत्य-
भवन्मत्सम्बन्धतादीर्षः, ‘तङ्कि’ धर्ममवधौरय न त्वम् इति पाठेन परिहार्यः । असादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२८॥

वाङ्मनः—शैशार चर्महे अउठउवर्षश्चरूप छिन एवः शैशार आश्रु वज्रश्चरूप बालय।
नोकै जानित ; मेहे कर्ष एवः मेहे दधौचौ वदि एहे जगट् हाशौ इहेगन नः ; उवे,
हे विचकन ! नन ! तूमि धर्मके अवज्ज करिण नः ॥२९॥

अन्वयः—येन निवहौ बलिविन्ध्यौ अथ यावत् अपि विचलितुं न प्रभू सः आस्थितावितथतागुणपाशः
स्वाहृष्टा विदुषा दुरपासः ॥२९॥

अथेति । येन प्राप्तेन, निवहौ बलिविन्ध्यौ बलिराज-विन्ध्यपर्वतौ, अथ यावदपि अथपर्यन्तमपि, विच-
लितुं सत्तात् अष्टौ भवितुम्, न प्रभू न समर्थो भवतः । बलिः पाताल एव तिष्ठति, विन्ध्यश्च अवनतमस्तक
एवास इति भावः । सः, आस्थितः, अङ्गीकृतः अवितथतागुणः सत्यात्मरूपधर्म एव प्राप्ती रज्जुः, स्वाहृष्टा अवधिर्न,
विदुषा चर्माचर्मज्ञानवता जनेन, दुःखेन अपास्यते क्षियत इति दुरपासः । तथा च असुरत्वात् पाषाण मयत्वाच्च
अज्ञानिनी बलिविन्ध्यावपि यं सत्यपाशं क्षितुम् अद्यापि न शक्नोति ; त्वं चर्माचर्मज्ञानी भवन्नपि तं सत्यपाशं
क्षितुं कथं शक्यसीति अस्माकं दीव्यमङ्गीकृत्य “जोवितावधि किमप्यधिकं वा” इत्यादिसत्यं पालयति भावः ।

अत्र बलिविन्ध्यापेचया मलस्थाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकः, अवितथतागुणपाश इति निरङ्गं केवलरूपकम्,

मे यस्वी जितसुधांशुमुखीः या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।

भङ्गि-सङ्गम-कुरङ्ग-द्वगर्थे कः कदर्थयति तामपि कीर्त्तिम् ॥१११॥

यान् परं (१) प्रति परैऽर्थयितारः तेषां यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।

ने व नः खलु मनोरथमात्रं शूर ! पूरय दिगोऽपि यशोभिः ॥११२॥

गुणप्राप्त इति शब्दार्थं शीरापाततः पुनरुक्ततयाऽवभासनात् परञ्च गुणी धर्म इत्यर्थमिदात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभास इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

आत्मनदेवेन याचिती बलिः पातालि स्थातुं प्रतिश्रुत्य अद्यापि तत्रैव तिष्ठतीति श्रीमहागवतादिवाचा ।

पुरा किल सुमेधं प्रति स्वर्गेया सर्वमानो विस्थाचलः सूर्याचन्द्रमसीरपि गमनपथमवदन् अगच्छं मङ्गलि-
मागतं शिरीममनेन नमस्कृतुं न "पुनर्ममागमनं यावदेवमेव तिष्ठ" इत्यगच्छेनादिष्टस्तर्थाच्च स्थातुं प्रतिश्रुत्य
अद्यापि जितो नीचीलयतीति आन्दपुराणीय काशीखण्डवाचा ॥११०॥

वाङ्माला—ये ऋतापाटनं वक्त्रं हरेष्टा वणिग्राजाः च विद्यापर्वतः, अक्षुपर्वान्तः च तादा
हरेते च हरेते पाटनं नाहै ; तेषां मत्तं ज्ञानो ज्ञातेन पक्षे तेहै अवलम्बितं मत्त-
पाटनं छेदनं करा कुरुर ॥१०॥

अन्वयः—मे यस्वी जितसुधांशुमुखीः या दिगन्तगता अपि (सती) न मुञ्चति, ताम् अपि कीर्त्तिं कः
भङ्गि-सङ्गम-कुरङ्ग-द्वगर्थे कदर्थयति ॥१११॥

मे यस्वीति । मे यस्वी सुखसम्पदकलात् प्रियतमा, तथा जिता धावन्त्यातिशयेन पराभूता सुधांशुमुखानां चन्द्र-
प्रभतीनां श्रीः श्रीभा यया सा ; अन्वयः तु जितः सौन्दर्येण पराभूतः सुधांशुमुखी यया सा तादृशी मुखश्री-
वन्दनकान्तियस्याः सा, या कीर्त्तिः, दिशश्चक्षुषु मान्दशेषु गता लोकेमुखः सञ्चरितापि सति, न मुञ्चति
तत्सम्बन्धिनं जनं न त्यजति सर्वदेव तत्सम्बन्धसत्त्वादिति भावः ; अन्वयः तु या पद्मी, दिगन्तगतापि राज-
निष्प्रवादिना बहुदूरं गतापि सती, न मुञ्चति पतिं न त्यजति, पातिप्रात्यादित्याशयः । तामपि कीर्त्तिं दानादि-
निवन्धनां सुख्यातिं पद्मी, कीर्त्तिं विवेकवान् जनः, भङ्गी विनाशोऽस्याकीर्त्तिः भङ्गी अचिरस्थायी सङ्गमः समीक्षणं
सम्पन्नः सा तादृशी या कुरङ्गद्वग्वरिषणयया सामान्या स्त्री उपपद्मी च तस्या अर्थे निमित्ते, कदर्थयति परित्यजति,
कीर्त्तिं निवर्धयति । अतएव त्वमपि तादृश्या एव सामान्या दमयन्त्या अर्थे तादृशी कीर्त्तिं न कदर्थयति भावः ।

अथ कुरङ्गद्वग्वेषया कीर्त्तिं राधिकवर्णनात् व्यतिरेकः, कीर्त्तिः कुरङ्गद्वग्वरिषणयया विशेषणस्याप्यात् पद्मा उपप-
त्त्याय प्रतीतिः समासीत्तरिर्थापत्तिश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; कीर्त्तिः च तृतीयचरणगतश्चैकान्तप्राप्तिः
क्षेत्रान्ते । मधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१११॥

वाङ्माला—ये कीर्त्तिं प्रियतमा एव धवणतां गुणं चक्षुः, कृन्तुं च कुमुदप्रभृतिभिरक्षय
करिष्या पाटनं, आचारं दिगन्तपर्वान्तं गमनं करिष्या च माञ्चकैः परितागं करेत्त न ; तेहै कीर्त्ति-
कं च अद्यापि न गता हरिषणयया त्रयगौर अक्ष, कान् वाक्त्रि परितागं करिष्या पाटनं ? ॥१०॥

अन्वयः—परी यान् प्रति परम् अर्थयितारः, ते अपि वयं यम् अर्थयितारः, अहो ! सः पुनः
त्वम् । (३) शूर ! नः मनोरथमात्रं न एव पूरय, यशोभिः दिशः अपि पूरय खलु ॥११२॥

यानिति । परी त्वदन्ते जनाः, यान् अजान् प्रति, परं केवलम्, अर्थयितारी याचितार एव, न पुनर्दातार
इत्यर्थः ; तेषां वयं देवाः, यं त्वाम्, अर्थयितारी दमयन्ती याचितारः संज्ञताः । अहो आश्चर्यम् । स
जनः पुनस्त्वम् । अन्वयः कीदृशी मञ्जानिति विचारयेति भावः । ३ शूर ! दानवीर ! नः अर्थाकम्,

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु ज्ञान-दान-जनितीह-यशःश्रीः (१) ।

अथ पाण्डु गगनं सुरशास्त्री केवलीन कुसुमेन विधत्ताम् ॥१३॥

प्रवसते भरतांशुं नवैश्वर्यं कृत्यतिष्ठतोऽपि नल ! त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥१४॥

मनोरथमात्रं केवलमभीष्टमेव, नैव पूरय दीत्याहोकारिण सफलः ; किन्तु यशोभिः नलीन देवानामप्यभीष्टं सम्पूरितमिति सुख्यातिभिः, दिशोऽपि पूरय व्यावृष्टि । खलु बाष्पावधारि ।

अत्र परमेष्वया देवानां देवमेष्वया च नलस्य उत्कर्षप्रतिपादनात् सारी नामालङ्कारः, “उत्तरीतरमुत्कर्षी वस्तुनः सार उच्यते” इति लक्षणात्, अर्थयितार इत्येकया क्रियया परं ययमित्यनयोः कर्तृ, तथा, तथा पूरयित्वे कया क्रियया च मनोरथमात्रं दिव्य इत्यनयोः कर्मदायाभिसम्बन्धात् सुयोगितादयम्, परं परं इति कृत्यानुप्रासश्चै-
त्येतेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अर्थयितार इति ताच्छील्यं लम् । तस्य च निष्ठादित्वात् कर्मणि षष्ठी निवेधेन यानिति द्वितीयं च ॥१३॥

वाङ्माला—अष्टौ यःशास्त्रेन निकटं केवलं प्रार्थनाहे करिष्या धाटकं किञ्च दानं वद्रे-
ना ; मेहे आम्नां वा हारं निकटं प्रार्थनां करिष्याति, मेहे नलहे तुमि । अत्र एव हे
दानवीर ! मोक्षं चोक्तं करिष्या केवलं आम्नास्तेन अधिनाय पूर्णं कर, (हेहं बलिदेहि
ना) ; किञ्च यन् दारां समस्तं दिकं पूर्णं कर ॥१००॥

अन्वयः—सुरेषु त्वयि अर्थितां गतेषु (सत्सु) ज्ञान-दान-जनितीह-यशःश्रीः सुरशास्त्री अथ केवलीन
कुसुमेन गगनं पाण्डु विधत्ताम् ॥१३॥

अर्थितामिति । सुरेषु इन्द्रादिषु दिवेषु, त्वयि त्वत्समीपे, अर्थितां याचकत्वम्, गतेषु प्राप्तेषु सत्सु, ज्ञाना
त्वदानमद्वैतसम्भावनयैव मलिनौभूता दानजनिता उत्ती मङ्गली यशःश्रीः सुख्यातिशोभा यस्य स तथोक्तः, सुरशास्त्री
कल्पयः अथ ह्यदानीम्, केवलीन एकमात्रेण, कुसुमेन स्वकीययुग्मपुष्पमूलेन, गगनम् आकाशम्, पाण्डु, युध-
वर्षम्, विधत्तां करोतु ; यशःश्रीः ज्ञानत्वेन कर्णतया तदुपादानासम्भावनादिति भावः ।

अथ यशःश्रीः ज्ञानत्वत्त्वत्वेऽपि तत्सम्बन्धानिधानादतिशयीति । कुसुमस्य केवलत्वं प्रति ज्ञानेत्यादिपद-
स्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, केवलीन कुसुमेनेत्यनेन यशःश्रीः व्यपोहनादार्थो परिसंख्या चैत्ये-
तेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१३॥

वाङ्माला—हेष्टाष्टात् प्रवर्गं शोभाय निकटं प्रार्थी हहेते, कञ्चुक्तेन दानजनित
विमानं वनेन शोभा मलिनं हहेयां याहेवे ; अत्रां मे कञ्चुक् आन केवलं पूर्णं दाराहे
आकाशवर्णकं सुवर्णं करक ॥१००॥

• अन्वयः—(हे) नल ! त्वं भरतांशुं नवैश्वर्यं कृत्यतिष्ठतः अपि (सन्) प्रवसते अभीष्टदः (अवशि) ;
(किन्तु सः त्वं) यदि स्वगमनाफलतां शङ्कसे, तत् निखिलं खलु मङ्गलम् अफलं (भवेत्) ॥१४॥

“हास्यते व सुखभा न तु साध्यम्” इति नलीनीतपूरं खण्डयति प्रवसत इति । हे नल ! त्वम्, भरती
दुष्पलपुत्रः अशुभः कालश्रीः ईशः पृथुलवत्, कृत्यतिष्ठतोऽपि प्रवसतं च जनेन करणविषयीकृतोऽपि सन्, प्रव-
सते प्रवासं कुर्वते विदेशगमनाय यायां कुर्वते जनायेत्यर्थः, अभीष्टं ददातीति अभीष्टदी भवतीति शेषः । किन्तु
स त्वं यदि, रुस्य आकन एव रसनस्य अस्माकं दूतकपेय प्रस्थानस्य अफलतां निफलताम्, शङ्कसे सुखं वाहि ;
तत्पदा, निखिलं खलु सर्वमेव, मङ्गलं युग्मयुक्तं भरतादिकरणात्मकं यावाकाशीनं मङ्गलाचरणम्, अफलं

(१) ज्ञान दानज निजीह यशःश्रीः ।

इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद् याया सुराङ्गादिनो (१)
 धर्मार्था, सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्याम्बिताख्यापदान् ।
 त्वत् कीर्तिः पुनतो पुनस्त्रिभुवनं शुभादयदेशनात्
 द्रव्याणां श्रिति-पीत-लौकित-हरिनामान्वयं सुस्पृह ॥१२५॥

निष्फलम्, भवेत् ; साक्षात्तल्लभ्यं गमनं यदि तस्य निष्फलम्, तदा तस्य आरम्भमन्वयं किमुतेति कौमुदित्वा-
 न्वायादिति भावः । अतोऽप्याह दूतकपेयं गच्छ, आत्मनी नक्तवादेव कार्यं साधयिष्यसीत्यप्याश्रयः ।

अत्र उक्तकपेयार्थानरापतनादर्थापत्तिरलङ्कारश्चतुर्थपादगतेन इत्यनुप्रासिनं संसृज्यते । तथा यदीत्यनेन तदि-
 त्वस्य सम्बन्धासम्भवात् अभवन्मतसम्बन्धतादोषः ; “विफलमेव तदा निष्फलं शुभम्” इति पाठो नास्तीति समाधेयः ।
 नाशुभ्यं शुभः, वैदर्भी च रीतिः ।

“यार्वाकाली भरतादिकरणस्य मङ्गलजनकत्वमुक्तं शाकुने । यथा—

“वैष्णवं प्रपुं हृदयमनुं न च शाकुन्तलीयं भरतं नलच ।

एतान् नृपान् यः करति प्रयाथे तस्याधेसिद्धिः पुनरागमश्च ॥

हुतविभितं इतम् ॥१२४॥

वाङ्माला—नन ! माश्व यदि याज्ञात्र मम उन्नत, कर्तुर्वीर्यार्जुन एव पृथ्वीयात्र
 उन्नतं तामात्रेण अरण्ये कत्र, ताहा हरेणैव तूष्णि ताशत्र अकीष्टे पुरण कत्रिना थाक ; ए
 अवहाय तूष्णि निवेष्टे यदि निवेष्टे गमनेन निष्कलता आशङ्का कत्र ; ताहा हरेण याज्ञाकांनोन
 नृकन मङ्गलादरण्ये निष्कल हरेव ॥१२४॥

अन्वयः—(३ नलः) नः इष्टिं प्रति सुराङ्गादिनो धर्मार्था आया या ते प्रतिश्रुतिः अभूत्, तां श्रुति-
 प्रतिभटीकृत्याम्बिताख्यापदां सृज । पुनः त्वत्कीर्तिः त्रिभुवनं पुनतो (सतो) शुभादयदेशनात् द्रव्याणां श्रिति-
 पीत-लौकित-हरिनामान्वयं सुस्पृह ॥१२५॥

इष्टिमिति । ३ नल ! नः अप्याकम्, इष्टिम् इच्छां यच्छ, प्रति लक्ष्यीकृत्य, सुरान् अस्मान् इन्द्राग्रियम-
 न्दवान् सामान्यदेवांश्च आङ्गादयति दमयन्तीनाभाश्राजननेन हविर्दानोपदेशेन च आनन्दयतीति सुराङ्गादिनो, अत-
 एव धर्मार्था पराङ्गादजननेन यागोपदेशेन च धर्मप्रयोजना, आया इत आदी भवा कल्पादी भवा च, या ते तव,
 प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रवः “जीवितावधि किमप्यधिकं वा” इत्यादिरूपः अङ्गीकार इति यावत्, अभूत्, तां प्रतिश्रुतिम्,
 श्रुतिर्बोद्धव्यं प्रतिभटीकृत्या प्रतिपक्षीकृत्य सत्यतया सहशीकृत्येत्यर्थः, अन्वितं श्रुतेः प्रतिनिधिरिति प्रतिश्रुतिः इत्थं
 योगार्थमुक्तम् आख्यापदं प्रतिश्रुतिरिति संज्ञापदं यस्यास्तां तथोक्तान्, सृज कुरु । अङ्गीकृतं सर्वथा पालयेति
 पालयः । ननु तेन मम किं फलमित्याह । पुनरप्रथमे । त्वत्कीर्तिः अङ्गीकृतपालनजनिता तव सुख्यातिः,
 त्रिभुवनं त्रैलोक्यम्, पुनती धर्मसंसृष्टतया पवित्रं कुर्वती सती, शुभादयस्य अद्वितीयशुभगुणस्य केवलशुभगुणस्ये-
 त्यर्थः आदेशनात् आत्मनः श्रुत्यतया सर्वत्र सम्पादनात्, द्रव्याणां सम्भवपरत्वात् श्रिति जल-तेजसाम्, श्रितिः कृष्णः
 पीतो हरिद्राभः लौकिकी रक्तः हरिर्पालाशश्च तेषां नामान्वयं सञ्ज्ञान्यमानं सम्बन्धं समवायसम्बन्धमित्यर्थः,
 सुस्पृह उच्छिन्नम्, सर्वत्र च अद्वितीय शुभगुणसमावेशेन कृष्णो घटः, पीतं जलं लौकिकी वक्रिः हरित्पत्रम् इत्या-
 दिव्यवद्भारं विनाशयत्वित्यर्थः । व्याख्यान्तराणि असामञ्जस्यादुपेक्षितानि ।

अत्र पूर्वार्धे आर्षो पूर्वोपमा, परार्धे तादृशान्वयलोपासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, प्रथमलक्ष्य-
 पादशेषे कानुपासकत्वे तेषां मिथीनिरपेक्षतया संसृष्टिः । बन्धाखलं प्रगादत्वादीनो शुभः, वीक्षी च रीतिः ।

(१) इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद् याया सुराङ्गादिनी ।

યં પ્રાપ્ત સહસ્રગાદુદભવત્ પાદેન સ્વચ્ચ: કચં

સ પ્ચાયાતનય: , સુત: કિલ પિતુ: સાદૃશ્યમભિવ્યતિ (૧) ।

एतस्मिन्तरमय न: समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने

साहस्यैरपि पङ्क:रङ्गिभिरभिव्यक्तीभवन् भानुमान् ॥૧૩૬॥

“શ્રીતી ચલનચક્રી” કથમર: । દટિમિતિ રવિચંડીચ ત્રી પ્રથમ: । શાર્દૂલવિકીરિતં ઇતમ્ ॥૧૩૬॥

વાંઞ્નાના—નન । આમાદેર આકાશકાદેક નકા કરિશા, આમાદેર રહે આસ્તાનજનક

એવં ધર્મનજત પ્રથમ વે તોમાર અકીકાર હટેશાહિલ ; તેહે અકીકારવાંકાતીકે (નટાર નિક નિશ) વેનેર તૂના કરિશા, યોગાર્થ ગમ્પન કર । તોશાટે તોમાર કીર્તિ, ત્રિહૂવનકે, પવિત્ર કરત: , સર્વરહે એકમાત્ર સુતવર્ણ સન્નિવેશિત કરિશા, હવોર ઉપર વે કુશ્ક, પીત, રક્ત એવં હરિં વર્ણેર મધક આહે, તોહાર લોપ કરિશા કેમુક ૧૭૯૧

અનુવ્ય:—સહસ્રપાત્ યં પ્રાપ્ત, સ: કાયાતનય: કચં પાદેન સ્વચ્ચ: ઉદભવન્ ; સુત: પિતુ: સાદૃશ્યમ્ અભિવ્યતિ કિલ । એતસ્ય અય સાહસ્યૈ: અદ્વિભિ: અપિ ત્વત્તેજસાં લઙ્ઘને પઙ્ક: અભિવ્યક્તીભવન્ ભાનુમાન્ ન: સત્તરં સમજનિ ॥૧૩૬॥

દીપ્તે પ્રવર્તયિતુમશ્નુતં કીતિ યમિતિ । સહસ્રં પાદા: કિરણા એવ પાદાચરણા યસ્ય સ સહસ્રપાત્ સૂચ્યં; યં જનિમ્, પ્રાપ્ત ઉત્પાદિતવાન્ ; સ પ્ચાયાયાસદાચ્ચાયા: સૂચ્યં પ્રગાસનય: પુત્ર: જનિ: , “કાયાયા ગર્ભસન્ન: તમ્” ઇતિ વ્યાસવચનાન્ ; કચં કેન ફેતુના, પાદેન ચરણેન, સ્વચ્ચં પઙ્ક: સન્, ઉદભવન્ ઉત્પન્ન: । નતુ પિતાપુત્રયોર્ચે સાહસ્યે કા નામાનુપપતિયંદેવં પ્રચ્છસીત્યાહ—સુત: પુત્ર: , પિતુ: સાદૃશ્યમ્ આનુકૂલ્યમ્, અભિવ્યતિ પ્રાપ્નોતિ । કિલેતિ શાસ્ત્રવાર્તાયાં લોકવાર્તાયાચ । તત્ શાસ્ત્રં તાવન્ “આત્મચ્ચાયાચ” સુતમ્” ઇતિ શ્રુતિ: । લોકવાર્તા ચ “કારણગુણા હિ કાર્યગુણમારભન્તે” ઇતિ । અત: પિતા સૂચ્યં: સહસ્રપાત્, પુત્ર: જનિસુ પાદ-યસ્ય એવેતિ શાસ્ત્રલોકવિશ્વલ્પાન્ત્યાહ્યે આનુપપતિરિતિ પ્રચ્છામીતિ ભાવ: । એતસ્ય પ્રત્યક્ષ, અય, સાહસ્યૈ: સહસ્ર-સંચ્ચકૈ: , અદ્વિભિ: કિરણાભકચરણૈરપિ, તવ તેજસાં પ્રતાપાનામ્, લઙ્ઘને અતિક્રમે વિવચે, પઙ્ક: અસામર્થ્યાત્ સ્વચ્ચ: , અભિવ્યક્તીભવન્ લોકેષુ પ્રગાસીભવન્, ભાનુમાન્ સૂચ્ય: , ન: અચ્ચ:કં મનસિ, સત્તરમ્ સત્તરસાધક: , સમજનિ સજ્ઞાત: । તથા ચ સૂચ્યોં યદા ત્વત્તેજસાં લઙ્ઘને પઙ્ક:જાંતસદૈવાસી જનિં કાયાગર્ભે ઉત્પાદિતવાન્ ; અતપચ્ચ હિ જનિ: પઙ્ક: સજ્ઞે વીતપન્ન: । તેન ચ સત્તશાસ્ત્રલોકવાર્તાનુસરણાચ કાવ્યનુપપતિરિત્યાશય: ।

અત્ કિરણચરણયોર્હેડેપિ પાદશસ્ત્રજ્ઞે વેષાભિદાધ્યવસાયાદતિશયોક્તિ: , સહસ્રચરણલકપાત્ કારણગુણાત્ સહસ્રલકપરિવદ્યકાર્યગુણોત્ પત્તેર્વિવમાલકાર: , કથમિતિ પ્રત્યર્થ પ્રતિ સુત: કિલેત્યાદિવાક્યાર્થસ્ય ફેતુત્વાન્ કાવ્યલિજ્ઞમ્, ભાનુમત: પઙ્ક:ત્વાસન્વ્યેડેપિ તત્સન્વ્યામિધાનાદપરા આતિશયોક્તિ: , પ્રથમે પાદે ચ્ચે કાનુપ્રાસસચુચે ચ ઇત્યનુપ્રાસ રચ્યેતેવાં સંકુટિ: । રીતીયાતિશયોક્ત્યા ચ સૂચ્યંતેજોડેપયથા નક્ષતેજસ આધિક્યવચનાન્ વ્યતિરીકી વ્યવ્યતિ રત્નલકારિચાહકારભનિ: । તથા અભિવ્યતીત્યસ્ય અન્વેષણાર્થવાચકતયા પ્રાપ્ત્યર્થસાધકતાદવાચકત્વ-રીચ: ; સ ચ આપચત ઇતિ પાઠે ન સમાર્થય: । પ્રસાદી ગુણ: , વૈદર્ભો ચ રીતિ: ।

“પાદા રમ્યાહિતુચ્યાંશ:” કથમર: । સહસ્રપાદિતિ “ચક્રત્રીચાચક્રાદિ” કથાદિના પાદસ્ય પાદાવ: । પાદેતેતિ “ક્રત્સિતેડ” ઇતિ રીતીયા । શાર્દૂલવિકીરિતં ઇતમ્ ॥૧૩૬॥

વાંઞ્નાના—નશ્ચક્રન ચર્ચા વાહાદેક ઉપનાન કરિશાહિલેન, હારાર ગર્ઢજાત તેહે નનિ કેન *ક્રક્રન રહેશા ઉપન રહેલેન ; કેન ના, નુજ પિતાર ગાદુદ જાત કરિશા વાદેક ।

ইত্যাক্ষণ্যং চিত্তীশ্বস্বিতদ্রপরিষদস্তা গিরিচাটুগর্ভাঃ

বৈদর্ভীকামুকোঃপি প্রসমভিনিহিতং দৌত্যভারং বভার ।

অজ্ঞীকারং গতেঃস্বিন্নমরপরিষদঃ সংশ্রুতানন্দমুখং

ভূয়াদন্তর্জিৎসিহং রনুবিহিতভবস্বিততা যত্র তত্র ॥১৬৩॥

শ্রীহর্ষং কবিরাজরাজিসুজুটাসঙ্কারীচীরঃ সূতং

শ্রীচীরঃ সুধুবে জিতেন্দ্রিয়চয়ং মামলদেবী চ যম্ ।

তস্মৈ শ্রীবিজয়প্রশস্তিরচনাভাতস্য নম্যে মহা-

কাণ্ডে চারুণি নৈষধীয়চরিতং সর্গোঃগমত্ পঞ্চমঃ ॥১৬৪॥

এই প্রবন্ধের উত্তর আশ আশাভেদে মনে উৎপন্ন হইয়াছে; কারণ, স্বর্ঘ্য সহস্র চরণবাবাও তোমার তেজ নজ্বনবিসয়ে পক্ষরূপে ব্যক্ত হইয়া এই উত্তরেও সাধক হইয়াছেন ॥১৬৬॥

অন্বয়ঃ—চিত্তীশ্ব বৈদর্ভীকামুকঃ অপি (সন্) নিদ্রাপরিষদঃ ইতি চাটুগর্ভাঃ তাঃ গিরিঃ আকর্ষণ্য প্রসমভিনিহিতং দৌত্যভারং বভার । অজ্ঞীকৃত্য অজ্ঞীকারং গতে (সতি) অমরপরিষদঃ সংশ্রুতানন্দমুখং, যত্র তত্র অন্তর্জিৎসিহঃ অনুবিহিতভবস্বিততা ভূয়াত্ ॥১৬৩॥

ইতীতি । চিত্তীশী রাজা নলঃ, বৈদর্ভীকামুকোঃপি দময়ন্তীমমিলাবুকীঃপি সন্, নিদ্রাপরিষদী দেবসমভায়া ইন্দ্রাদিদিবগণস্যেতি যাবন্, ইতি পূর্বোক্তকথাঃ, চাটুগর্ভাঃ প্রিয়োক্তিমধ্যঃ, তা গিরী বাহ্যানি, আকর্ষণ্য সূতং, প্রসমভিনিহিতম্ ইন্দ্রাদিমিহিব বলাদারীপিতম্, দৌত্যভারং বভার শ্রুতানন্দমুখং অজ্ঞীকৃত্যনিত্যং । অজ্ঞীকৃত্য নলী, অজ্ঞীকারং গতে 'ভবতাং দৌত্য' করিষ্যামি ইত্যজ্ঞীকারং প্রাপ্তে সতি, অমরপরিষদী দেবাপিতরিন্দ্রঃ, সংশ্রুতী ধৃতঃ আনন্দী যজ্ঞিন্ কর্ষেণি তদ যথা তথা, ক্রমে উক্তবান্ । কিসূচ্যে ইত্যাহ— যত্র তত্র স্থানি সময়ে বা, অন্তর্জিৎসিহঃ অন্তর্জাননিষ্পত্তে, অনুবিহিতম্ অনুসৃতং ভবতস্বব চিত্তং চিত্তহিতরিচ্ছা যয়া সা তথ্যীক্ৰা তস্যো ভাবক্ৰান্তা ভূয়াত্ ভবেত্, অজহরানবিক্রান্তানি যৈব অন্তর্জানসিদ্ধির্ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । অতঃ "যানিকানুপপন্নয় ব লাজ্জক্" ইত্যাদিশব্দা ন কার্ষ্যেতি ভাবঃ । এতেন ভাবিসর্গস্য সূচনং বৈদিত্যম্ ।

অত্র দৌত্যভারং বভার ইত্যর্থং প্রতি প্রসমভিনিহিতামিতি পদস্বার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, তত্রৈব চ স্ত্রীকানুপ্রাস ইত্যনयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः । अन्धरा इतम् ॥१६३॥

বাক্সালা—নল রাজা দময়ন্তীকে লাভ করিবার হেচ্ছা হইয়াও, দেবগণের এই প্রকার

সেই সকল চাটুগর্ভ বাকা শুনিয়া, বলপূর্বক আক্রোশিত দৌত্যভার গ্রহণ করিলেন । তখন তিনি দৌত্য করিবার অজ্ঞীকার করিলেন, দেবরাজ আনন্দের সহিত বলিলেন যে, "নল ! যখনই তোমার হেচ্ছা হইবে, তখনই যেখানে সেখানে তোমার অন্তর্জান সিদ্ধি হইবে" ॥১৬৩॥

শ্রীহর্ষমিতি । শ্রীবিজয়প্রশস্তিষদাখ্যস্য বন্যস্য রচনয়া হেতুনা ভাতস্য জনকস্য । বিজয়প্রশস্তিযম্যোঃপি শ্রীহর্ষেণ রচিত ইত্যর্থঃ । বিজয়প্রশস্তিযস্য সাখ্যতয়া তদাদী শ্রীশব্দপ্রয়োগঃ, "দেবং গুরুং গুরুস্থানং চেৎ" সৌমধিপং তথা । সাধ্যং সিদ্ধাধিকাংশ শ্রীপূর্বং সমুদীরয়েত্" ইতি স্মৃতিঃ । পঞ্চমঃ সর্গঃ অগমত্ সমাপ্তমিতি শ্রীঃ ।

গত-বেদ-কিসু-অন্দ্র-সম্পত্তি যত্বসরী শক্যপক্ষ্য মার্গকী ।

ক্রমপঞ্চগতপঞ্চনীতিযৌ পঞ্চমস্য বিভূতিঃ সমাপিতা ॥

ইতি শ্রীহরিদাস সিংহানন্দানীশবিরচিতায়া নৈষধবরিতটীকায়াং

জয়ন্তীসমাখ্যয়াং পঞ্চমসর্গবিরচনং সমাপ্তম্ ॥১৬॥

षष्ठः सर्गः ।

—:~:—

दीव्याय (१) दैत्यारिपतेः प्रवृत्तः द्विषां निषेधा निषधप्रधानम् ।

स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्ष्मीचकाराद्य रथस्यदस्य ॥१॥

भैरव्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मो स्थिरधीरधीशः ।

पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशीयः ॥२॥

सम्बन्धः—अथ दैत्यारिपतेः दीव्याय प्रवृत्तः द्विषां निषेधा निषधप्रधानं सः भीमभूमीपति-राजधानीं रथस्यदस्य लक्ष्मीचकार ॥१॥

इरीडि इर दुःखं मे शिरीडि दिदि मे शिवम् ।

आयुतीवीडि तेनायु तीवी भवतु ते मयि ॥

अथ "दीव्यभारं बभार" इत्यनेन पूर्वसर्गान्तसूचितं दीव्यं वर्णयिष्यन् वृत्तसर्गमारभते दीव्यायेति । अथ दीव्यलक्ष्मीकारानन्तरम्, दैत्यारिपतेर्देवराजस्य इन्द्रस्य, दीव्याय दूतकार्यकारणाय, प्रवृत्त उपक्रममाणां, द्विषां शत्रूणां, निषेधा स्वबाहुदलेनैव निवारयित्वा, अतएव भीमराजधानीगमने न शङ्कितवानित्याशयः । निषधप्रधानं निषधदेशवासिष्येष्ठः, स नलः, भीमो नाम भूमीपतिः राजा तस्य राजधानीं कुण्डिननगरीम्, रथस्यदस्य निजरथ-वेगस्य, लक्ष्मीचकार उद्देश्यां छतवान्, तामिव नगरीं प्रति रथं चालयामासीत्यर्थः । इन्द्राभियमवस्थानां अतर्ण-मिव दीव्ये प्रवृत्तावपि क्षिप्रलेन्दीपादानं तद्दीव्यसर्वं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । अथवा दैत्यारिभिः प्रवृत्तत्वादप्रियभवद-र्थायुक्तः पतिसौवामिव दैत्यारीणामपि इन्द्रस्य । आकाशार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः ।

अथ च्छे कानुप्रासीऽच्छङ्कारः, प्रसादो गुणः, वेदभौं च रीतिः ।

दूतस्य कार्यं दीव्यं ब्राह्मणादित्वात् कार्वाणं यत् । प्रधानशब्दस्य पक्षे अजङ्गलिङ्गत्वादिशिष्यण्वेऽपि नपुंस-कत्वम् । तथा च श्रीपतिः "प्रधानस्यापि इयौ गतिः" । भूमीति "इतस्य क्तिर्गतितादा" इति वैभाषिक ईप्रत्ययः । स्यदस्येति "स्यदो जवे" इति निपातः ।

अस्मिन् सर्गे इन्द्रवत्त्वा उपेन्द्रवत्त्वा तयो रूपजातिसंज्ञकमुच्यते ॥१॥

वाङ्माला—तदनन्तरं, हेतुश्रद्धातिर मोक्षकार्यं करिष्ये अत्र, अक्षनिवारक एवम् निषधप्रधानागोत्रिगण मर्यादां श्रेष्ठे मेहे नल, कुण्डिननगरीक रथवेगगण लक्ष्मी करिष्ये ॥१॥

सम्बन्धः—और्वशीयः मुनिः पयोधिपाने दुर्वारम् और्वम् अपि अन्तरायम् इव, स्थिरधीः सः अधीशः दूतधर्मो दुर्वारं भैरव्या समं वियोगम् अपि अन्तरायं न अजगणत् ॥२॥

भैरवेति । और्वशीयः उर्वशीपुत्रः, मुनिरगस्त्यः, पयोधिपाने समुद्रपानविवशे, दुर्वारं समुद्रस्य स्वाभाविक-लक्ष्मीवारयितुमशक्यम्, और्वं वाक्वागन्त्यात्मकमपि, अन्तरायं विघ्नमिव, स्थिरधीः अविचलितबुद्धिः, सः अधीशो राजा नलः, दूतधर्मो दीव्यकार्यविषये, दुर्वारम् इन्द्राद्यन्यतमप्राते रेव सम्मान्यमानत्वादिनिवारयितुमशक्यम्, भैरव्या सम-

(१) दैव्याय ।

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षी-संवादपीयूषपिपासव्रस्ते ।

तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥३॥

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ताम् इन्द्रस्य भूमीरमरावतीं सः ।

मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥४॥

यस्या, समं सङ्ग, वियोगं चिरविच्छेददुःखमपि, अनरायं विघ्नम्, न अजगच्छत् न चिन्तितवान्, स्थिरधीत्वादिवेति भावः ।

अथ श्रीतीपमा, गणनाभावं प्रति स्थिरधीपदस्यार्थं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, अनदीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च च्छे कानुप्रासिन संच्छत्येति । प्रसादी गुणः, बौद्धो च रीतिः ।

“वीर्वस्तु वाङ्मयी वङ्गवानलः” इत्यमरः । दीक्षितयोर्मिमांसकयोर्वीक्षार्थं जातीयगण्य इति पुराणवाता ।

अजगच्छदिति “इत्थं गण्यः” इति पक्षे अत् ॥२॥

वाङ्माला—(पूर्वकाण) अजगच्छामुनि वेषेन समुद्रपादेनर वेलांश्च हूनिवारं वङ्गवानल-
केशं विप्रं वलिशं मटेन करग्रन नाहे ; तेषमन अविचलितवृत्तिं नलराजा, हूनिवारं ममश्रुतौ
सहितं चिरविच्छेददुःखकेशं विप्रं वलिशं मटेन करग्राहिणेन न ॥२॥

अन्वयः—नल-प्रणाली-मिलदम्बुजाक्षी-संवाद-पीयूष-पिपासवः ते तदध्व-वीक्षार्थम् इव अनिमेषाः
(सलः) तस्य देशस्य आभरणीवभूवुः ॥३॥

नलेति । नल एव प्रणाली निःसरणनलिका तथा द्वारा मिलत् प्रागच्छत् यत् अङ्गुल्याः पद्मनयनाया
दमयन्त्याः संवादी वार्ता व पीयूषम् अमृतं तत् पिपासवः पातुमिच्छतः, ते इन्द्रप्रियमवरुणाः, तस्य नलस्य यः
अध्वः प्रत्यागमनपथस्य वीक्षार्थं दर्शनार्थमिव, अनिमेषाः सलः, तस्य देशस्य यस्मिन् स्थाने नलीन सङ्गं तेषा-
मिन्द्रादीनामात्मापोऽभूत् तस्य स्थानस्य, आभरणीवभूवुः श्रीभाजनकत्वादलङ्काररूपभा भूताः ; प्रत्यागतामलात्
दमयन्तीसंवादप्रवणार्थं तर्वा व स्थिता इत्यर्थः ।

अथ नले प्रणालीत्वारोपः संवादी पीयूषत्वारोपस्य निमित्तमिति परम्परितं रूपकम्, देवत्वात् स्वाभाविका-
निमित्तत्वमपि तदध्ववीक्षार्थत्वे नीत्प्रैचित्तमिति फलीतृप्तं चा, इत्यनुप्रासश्च, इत्येतेषां मिथी निरपेक्षतया संच्छटिः ।
मधुररचनावशमाधुर्यं गुणः, पाक्षाली च रीतिः ॥३॥

वाङ्माला—ममश्रुतौ नरावदरूपं अमृतं आनिशं नलरूपं नलं दिशो उपस्थितं हहेदेव, तां
पानं करिते वेच्छू हेच्छुष्टुतिं देवगण, नलेन अष्टावर्षदेनर पथं प्रस्थितं अङ्गुलं येन निनि-
वेष्टुं हहेष्टा, तेनैव हानेनरुते अलङ्काररूपं हहेष्टां रचितेन ॥३॥

अन्वयः—तदीयः सं रथः मनोरथः सिद्धिम् इव क्षणेन कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्तां तां भूमीः इन्द्रस्य अन-
रावतीं पुरम् आससाद ॥४॥

तामिति । तदीयो नलसम्बन्धी, सं रथः, मनोरथो योगिनोममिलायः, सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमिव, क्षणेन
अत्यन्तदुर्गमालादत्यल्पाकालेन, कुण्डिनाख्यापदमात्रेण केवलेन कुण्डिनेतिसंज्ञापदेन गुप्तां पृथग्भावेन रक्षिताम्
ऐश्वर्यसौन्दर्यादिभिस्तु सर्वार्थभाभिन्नमित्याशयः, तां पूर्ववर्षिताम्, भूमीरिन्द्रस्य पृथिवीन्द्रस्य भूमिम्, अनरावतीं
‘तद्गुप्तम्, पुरं नगरीम्, आससाद प्राप । अनरावती स्वर्गोन्द्रस्य नगरी, इयमपि भूमीन्द्रस्य नगरी, अनरावत्यपि
‘साद्वर्ग’ इत्यसौन्दर्यादिमती इयमपि तथैवेति नाममात्रेणैव कुण्डिनगण्या मेद इति भावः ।

अथ अनरावतीकुण्डिनयोर्भेदेऽपि अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, रूपकमित्यन्ते, श्रीतीपमा आनयोर्मिथी निर-

মৌপদস্যর্থজ্ঞতার্থরথ্যা সেয়ং পুরীত্বত্কলিকাকুলবস্থান্ ।

তৃপো নিপীয স্বস্বমৌল্যভ্যাং শ্ৰয়ং নিযন্তাস সুরৈ: জ্ঞতাশ: ॥১৮॥

স্বিস্যত্‌প্রমোদানুলবেন বাসং রৌমাশ্চত্পক্ষমভিরস্ব চত্ব: ।

অন্যত্‌ পুন: কক্ষমপি স্কুরস্বাত্‌ তস্যা: পুর: প্রাপ নবোপভোগম্ ॥১৯॥

যেহতয়া চ'ত্বি: । সাধারস্বনীরথস্ব অর্থেন সিহিলাভাসম্মাবাদন মনীরথপদ' যোগিনীরথবর্ম । অত-
এব ন স্বল্পপদতাদীষ: । প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভী' অ'রীতি: ॥১৮॥

বাক্সালা—যোগগগণের অভিমুখে যেমন কণকালের মধ্যেই সিহিলাভ করে, সেই রূপ
নলের সেই রথ কণকালের মধ্যেই সেই কুণ্ডিননগরী লাভ করিল; সে কুণ্ডিননগরী
বাস্তবরূপে ভূমীজ ভীমরাশের সমরাস্ত্রীই ছিল; তবে "কুণ্ডিন" এই নামটা বারাই
কেবল তাহার ভেদ ছিল ॥১৮॥

অন্বয়:—মৌপদ-স্বর্থ-জ্ঞতার্থ-রথ্যা সা ইয়ং পুরী ইতি উত্কলিকাকুল: সুরৈ: জ্ঞতাশ: স্বপ:
ইচ্ছাভ্যাং অর্থং তা নিপীয শ্ৰয়ং নিযন্তাস ॥১৮॥

মৌনীতি । মৌল্য দময়ন্তা: পদস্বর্থেন জ্ঞতার্থা নিষাদিতজন্মলাভপ্রয়োগা রথ্যা রাজপদী যস্য: সা
তথীক্কা, সা ইয়ং পুরী, ইতি বিশ্রায় উত্কলিকয়া উত্কল্যয়া আকুলী স্যব:, সুরৈ: প্রজতলবাদিতাদিভির্ভৈ:,
অতা দীত্বারীপথেন গামিতা আশা দময়ন্তীপ্রাপ্তিপ্রত্যাশা যস্য স:, স্বপো নল:, ইচ্ছাভ্যাং নয়নাম্বান্, অথম,
তাং পুরীম্, নিপীয মৌল্যায়ত্বাদেব সাধরং হৃদ্য, শ্ৰয়স্যনলম্, নিযন্তাস নিযসিতবান্; সুরৈ: জ্ঞতাশত্বাদেব
দাচত্বদু:খীদয়াদিতি ভাব: ।

অন নিশ্রাস' প্রতি জ্ঞতাশপদস্বার্থী' উত্বুরিতি পদার্থ'উত্ক' কাব্যশিক্কা, কৌতুক্যবিদ্যাদাচ্যমভাবয়স্ব
কৌল্যদয়ত্‌ ভাবীদয়নামাভ্যাস্য, অনযীরজ্জাভিভাষিন সচর:; সৌমি পুনশ্চ কানুপাসিন স'জ্ঞানি ।
প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভী' অ'রীতি: ॥১৮॥

বাক্সালা—নমঃস্তৌর চরগম্পর্শে' য়ে নগরীর রাষ্ট্রাগুলি কৃতার্ব ইহেবাহিন, এতে সেই
কুণ্ডিননগরী' ইহা জানিয়া নল উৎকর্ষায় আকুল ইহেগেন; আবার গণ্ডতার দোড়াভার
অর্পণ করিয়া তাঁহার নমঃস্তৌলাটের আশা ত্যাগ করিয়া দিচ্ছিলেন বলিয়া তিনি অত্যন্ত
দু:খিতও ইহেগেন; তাই তিনি নয়নযুগল দ্বারা সেই নগরীর বিটক সাধরে দৃষ্টিনির্দেশ
করিয়া অত্যন্ত নিঃশ্বাস ত্যাগ করিতে লাগিলেন ॥১৮॥

অন্বয়:—প্রমোদানুলবেন স্বিস্যত্‌ পক্ষমি: রৌমাশ্চত্প' অস্ব বাসং' অত্ব:, পুন: স্কুরস্বাত্‌ কক্ষম্ অস্ব
অন্যত্‌ অত্ব: অপি তস্যা: পুর: নবোপভোগ' প্রাপ ॥১৯॥

স্বিস্যদিতি । প্রমোদেন দময়ন্তায়নগরীদর্শনজন্মিতানন্দেন য: অসুলব উদ্রত: অসুলবশ্চেন, স্বিস্যত্‌
স্বৈ'ভ' অজন্ম তাহ্মাশ্চক্কাচপ' স্বৈ'দাফ্য' সালিক' ভাব' বিদ্যদিত্যর্থ:, তথা পক্ষমিভবর্ত' মৌল্যমি: রৌমাশ্চ' বিম-
র্শীতি: রৌমাশ্চত্প' উদ্রতপক্ষপদরৌমাশ্চত্পরীত্যর্থ:, অস্ব নলস্ব বাসং' অত্ব:, পুন: স্কুরস্বাত্‌ স্বন্দমানবান্, কক্ষম'
অক্ষমবীজ' অক্ষমপক্ষমাস্বকলিকমভাবযুক্তমিত্যর্থ:, অস্ব অস্বদ্বিষ' অত্বপি, তস্যা: কুণ্ডিকাশ্চায়া:, পুরী
নল্যা: অস্বাশিত্‌ সন্দ্যাস, নল চপদীণী দর্শনচপী য: উপভোগম্, প্রাপ সৌমি । কুণ্ডিননগরীদর্শনে'ন তস্মৈ
বাসি অত্বপি আনন্দান্তু সমুদ্রতম্, দক্ষিণচত্বস্ব সন্দিতমাসৌদিতি নিশ্চয়: । তস্ব সন্দন' কৌল্যাম্বুশ্চ:
মিলাশ্রয়: ।

रथादमौ सारथिना सनाथात् राज्ञावतीर्यथ पुरं विवेश ।

निर्गम्य विम्बादिव भानवीयात् सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥७॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्विवर्तते न दृष्ट्या ।

बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥८॥

अथ असुलव खेदलोरीपात् पञ्चसु रीमासलोरीपाव निरङ्गं क्षिप्ररूपकम्, कार्यद्वारा अस्तुःपुरीर्गायकना-
यिकाव्यवहारसमारीपात् समासीक्षितानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

असुलवेन पञ्चभिरित्युभयत्रापि प्रकृत्यादित्वादभिदे तृतीया । कल्पमिति - "दीपिकम्पागमि—" इत्यहदिना
व्यत्ययः ॥६॥

वाङ्मना—आनन्दमोक्षरूप-वर्णयुक्त एवमोमरूप रोमाञ्छवात्री नलेश वाम चक्षुः, अत्र
मोक्षमोक्षन कम्पनामौ ठाद्वार पक्षिण चक्षुः अदे कूटिननगरीर पर्वनरूप नूतनगङ्गागङ्ग
जात करिण ॥७॥

व्यत्ययः—अथ अंशुसङ्घः भानवीयात् विम्बात् निर्गम्य सौधाकरं मण्डलम् इव, असी राजा सारथिना
सनाथात् रथान् अवतीर्य पुरं विवेश ॥७॥

रथादिति । अथ पुरी दर्शनानन्तरम्, अंशुसङ्घः किरणसमूहः, भानीः सूर्यस्यावमिति भानवीयात्, विम्बान्मण्डलान्, निर्गम्य, सधाकरस्य चन्द्रस्येदमिति सौधाकरं मण्डलमिव, असी राजा नलः, सारथिना सना-
थात् युक्तान् सारथिं रथ एव संस्थाप्य त्यर्थः, रथादवतीर्य, पुरं कुण्डिननगरम्, विवेश प्रविष्टवान् ।

अथ भीतपमानाङ्गारम्भे कानुप्रासिन संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

सूर्यकिरणस्य चन्द्रमण्डलप्रवेशे प्रमाणं यथा सूर्यसिद्धान्तः—

"तरणिकिरणसङ्गादेव पीथूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकालि ।

तदितरदिशि बालाकुललक्ष्मामलश्रीर्वट इव निजमूर्तिं श्लाघयति वातपङ्कः" ॥७॥

वाङ्मना—उपनगर, अर्थोत्र किन्नरसमूह येषम अर्थोमण्डल हहेते निर्गत हहेत् । चन्द्र-
मण्डल आवेश करे; उद्यम-नगराजः । गौरवियुक्त रथे हहेते अवतीर्य हहेत् । कूटिननगरे
आवेश करिण ॥७॥

व्यत्ययः—तदा कुण्डिनवेशिनः नलस्य सा मूर्तिः (यत्) दृष्ट्या न वर्तते (तत्) चित्रम् ; तथापि
अस्य मूर्तिः यत् विश्वैकदृष्ट्या एव बभूव, तत् चित्रतरम् ॥८॥

ननु कुण्डिननगरप्रवेशकाले लोकोत्तरसी दृष्टी न वेत्याह चित्रमिति । तदा कुण्डिनवेशिनः कुण्डिननगरं
प्रविशतः, नलस्य सा प्रसिद्धा, मूर्तिः शरीरम्, यत् दृष्ट्या लोकानां नयनयात्रा रमणीया च, न वर्तते न जाता ;
तत् चित्रमाश्रय्यम् ; उक्तपक्षतः परमरमणीयस्य च शरीरस्य यददृश्यत्वं यत्परमरमणीयत्वं तदाश्रय्यमेवेति भावः ।
अथ च "भूयादन्विस्त्रिभिः—" इत्यादीन्द्रवराक्षसस्य आकाशदीव अन्विस्त्रितया अदृश्यत्वं जातमित्यवयवम् ।
तथापि अदृश्यत्वेऽपि, अस्य नलस्य सा मूर्तिः, यत् विश्वे वा सर्वेषामिव लोकानाम् एका मुख्या दृष्ट्या नयनयात्रा,
बभूव, तत् चित्रतरं पूषपिण्डाव्यधिकं चित्रम् आश्रय्यम् । इति विरोधः । अथ च स्वयं शरीरपीनविमिश्रित-
विभासिन सर्वेषामिव अस्तुपि परमरमणीयं वासीदिति तत् समाधानम् ।

अतएवाव विरोधाभासीऽङ्गहारः । तथा मूर्तिश्चन्द्रस्य विपाठात् कथितपदतादीव, स च विश्वैकदृश्यैव
यदस्य मासीत् इति पाठेन समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"दृष्ट्या दर्शनयोग्ये स्तान् रमणीयेऽपि चेच्छते" इति दलः ॥८॥

जनैर्विदग्धैर्भवन्स्य सुग्धैः पदे पदे विक्षयकल्पवल्लीम् ।

विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिः च खाददे राजकुलान्तिथित्वम् (१) ॥८॥

इलां दधौ रत्नजनेऽस्त्रसज्जे लीनचरामीति वृद्धा ललज्जे ।

द्रव्यामि भैमीमिति सन्तुतोष दूतं (२) विचिन्त्य स्वमसी शुशोच ॥९॥

वाङ्माला—नन यथन कूडिननगरोर अत्रेव कटेन, तथन तीहार जेहे आकृति ये अपुत्र हरेहाछिन, ताहा आकर्षा बटे । किछ ताहा हरेहेनो तीहार आकृति ये नकलेनहे एकयाज दूत हरेहाछिन, ताहा पूर्वापेकाओ अधिक आकर्षा ॥८॥

सम्बन्धः—अस्य दृष्टिः विदग्धैः जनैः सुग्धैः भवन्स्य पदे पदे विक्षय-कल्पवल्लीं पुरं विगाहमाना (सती) अथ राजकुलान्तिथित्वम् खाददे ॥८॥

जनैरिति । अस्य नलस्य दृष्टिः, विदग्धैः सर्वकार्येषु निपुणैर्जनैः, सुग्धैः सुन्दरैः, भवन्स्य प्रसादस्य कारणैः, पदे पदे स्थाने स्थाने, विक्षयस्य आशयस्य कल्पवल्लीं कल्पलताखड्गपां जालप्रकाराशयजगितामित्यर्थः, पुरं कुम्भिननगरीम्, विगाहमाना संसृजन्ती पश्यन्ती सतीति तान्पथ्यम्, अथ अनन्तरम्, राज्ञी भीमस्य वत् कुलं भवनं तस्य अतिथित्वम् आतिथ्यं विषयकारित्वम्, खाददे जयाह राजभवनं ददर्शेत्यर्थः ।

अथ विक्षयकल्पवल्लीमिति निरुक्तं केवलरूपकमलङ्कारस्यैकाग्रप्राप्तेन संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सुग्धः सुन्दरमुद्गोः” इति विश्वः । “कुलं जनपदे गीमे स्वजातीयगणेष्वपि । भवने च तनी क्षीयं कष्ट-कार्योऽप्यधी कुली” इति मीदिनी ॥८॥

वाङ्माला—नलेन दृष्टि कूडिननगरोर सर्वत्र विचरण करिटे जागिन; तथन जे कूडिननगरो, सर्वकार्यानिपुण लोक ओ सुग्धर सुग्धर अट्ठोलिका वारा ज्ञाने ज्ञाने तीहार विश्व उवाइते धाकिन; ताहार पर तीहार दृष्टि राजवाडोर उपरे याहेया पाडिन ॥८॥

सम्बन्धः—असी अस्त्रसज्जे रत्नजने इलां दधौ, लीनः (सन्) चरामि इति वृद्धा ललज्जे, भैमीं द्रव्यामि इति सन्तुतोष, स्वं दूतं विचिन्त्या शुशोच ॥९॥

इलामिति । असी नला, अस्त्रैः ज्ञपाषादिभिः सज्जा सज्जाही यस्य तस्मिन् अस्त्रसज्जे, रत्नजने हारपालादी प्रतीरस्यकलीके, इलामवशाम्, दधौ एते तृष्ठा मे किं कर्तुमर्हन्तीति गर्वं धृतवानित्यर्थः । अथ गर्वः । लीनी लुकायितः सन् चरामि महावीरो भूत्वापि क्षमामि इति विभाव्य, वृद्धा मनसा, ललज्जे लज्जितवान् । अथ लज्जा । भैमीं चिराकाङ्क्षितां दमयन्तीं द्रव्यामि इति मत्वा सन्तुतोष । अथ हर्षः । स्वमात्मानम्, दूतं विचिन्त्या, शुशोच शोकं कृतवान् वृष्टायामपि भैम्यां दूतस्य मे किं फलमिति विषादं वृद्ध्यर्थः । अथ च विषादः ।

अतएवाव सर्वलज्जाहर्षविषादाणां अतुष्टानिभ भावानां मिश्रणात् भावश्रवणामालङ्कारः प्रथमादौगतात्मानु-प्राप्तेन संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥९॥

वाङ्माला—नन, अज्ज्ञपत्ते सज्जित रत्नोदिनेर अति अवका धारण करिनेन; ‘आमि’ लुकायित हरेहा विचरण करिटेहि’ हेहा जाविश्या मने मने सज्जित हरेहेन; ‘आज्ज दमयन्तीके देविव’ हरेहा मने करिहा ज्जेहा लाड करिनेन एवम् आपनाके दूत ताविश विचरण हरेहेन ॥९॥

অথোপকার্য্যামমরেন্দ্রকার্য্যাত্ কচাসু রচাধিকর্তৈ রহটঃ ।

ভৈমৌ দিহচুর্ভুং দিচু চচুঃ দিশন্তসৌ তামবিশহিষজ্জঃ ॥১১॥

অথ ক ইত্যন্যনিবারণায়াং গিরা বিমুর্ছারি বিমুণ্য কণ্ঠম্ ।

হমং দদে বিস্ময়নিস্তরঙ্গাং স লজ্জিতায়ামপি রাজসিংহঃ ॥১২॥

অন্তঃপুরান্তঃ স বিলোক্য বালাং কাশ্চিত্ সমালম্ব্য মসংহতীকম্ ।

নিমৌলিতাচঃ পরয়া অমম্বা সংঘটমাশাখ্য চমম্বকার ॥১৩॥

অর্থঃ—অথ কচাসু রচাধিকর্তাঃ রহটঃ বিশজ্জঃ অসৌ ভৈমৌ দিহচুর্ভুং দিচু চচু বহু দিশন্
(সন্) অমরেন্দ্রকার্য্যাত্ তাম্ উপকার্য্যাম্ অবিশন্ত ॥১১॥

অর্থিতি । অথ উল্লাধারশাখ্যনন্দম্, কচাসু প্রকীর্ণেণ, রচায়াং অধিকর্তা নির্যুক্তজৈঃ, রহট ইন্দ্র-
বরাদনবলীকিতঃ, অতএব বিশজ্জী নিরুদ্বেগঃ, অসৌ গলঃ, ভৈমৌ দময়ন্তীন্, দিহচুর্ভুং চুমিচ্ছুঃ, দিচু
সর্বস্বাশাসু, অচুন্য়নম্, বহু অনেকবারম্, দিশন্ প্রেয়ন্ সন্, অমরেন্দ্রাণাং দৈবশ্রেষ্ঠানামিন্দ্রাপ্রিয়মবরূপানাং
কার্য্যাত্ কার্য্যং দৌল্যমুদ্বিগ্ধ, তাং প্রসিদ্ধান্, উপকার্য্যং রাজভবনম্, অবিশন্ত প্রবিষ্টবান্ ।

অন্য বিশজ্জলং প্রতি অহটপদস্বার্থো 'হেতুরিতি পদার্থ' হেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, ততীধি বরবে চক্ষুগুপ্তঃ, অম্বল
তু স্ত্রী কামুপাশ ইতি সর্বেষাং সংসৃষ্টঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্যং চ রীতিঃ ।

“উপকার্য্যং রাজনীমুপকারীচিতাপি চ” ইতি উমচন্দঃ । “কচা প্রকীর্ণ ইক্ষ্মাদিঃ” ইত্যমরঃ ।

অমরেন্দ্রকার্য্যাদিতি “যদীশ্বিকরচাকর্ণকর্ণীপয়ীনিগ্ধাঃ” ইতি পঞ্চমী ॥১১॥

বাক্যলা—তাহার পরে, বকীরা প্রকোষ্ঠের ভিতরে নরকে দেখিতে গাইল না ;
তাই তিনি নিঃশঙ্কচিত্ত হইয়া, দময়ন্তীকে দেখিবার হেচ্ছা করিয়া, সকল দিকে বার বার দৃষ্টি
নিরূপণ করতঃ, ইন্দ্রপ্রভৃতির দৌত্যাকাঙ্ক্ষার জন্য, রাজবাটীতে প্রবেশ করিলেন ॥১১॥

অর্থঃ—বিমুঃ সঃ রাজসিংহঃ অয়ং কঃ ইতি অন্যানিবারকাণাং গিরা কণ্ঠং বিমুণ্য লজ্জিতায়াং অপি
হারি বিস্ময়নিস্তরঙ্গাং হমং দদে ॥১২॥

অর্থনिति । বিমুর্ছ্যৈবৈমবদান্, স রাজসিংহী রাজশ্রেষ্ঠী গলঃ, ‘অয়ং কী জনঃ পুত্রিণি’ ইতি অনেন
প্রকারিণ, অন্যানিবারকাণাং নলিতরপুত্বনিবেশকাণাং হারপালালান্, গিরা বাক্যে ন, কণ্ঠং যৌবান্, বিমুণ্য পশা-
হিষি বকীজন্ম, লজ্জিতায়াং আত্মনা অতিক্রান্তায়ামপি, হারি রাজভবনহারদেহে, বিস্ময়েণ ‘অটম্ভীভ্যুৎক’ কল-
সেমিহট’ ইত্যন্যন্যে চ নিস্তরঙ্গা নিশ্চলান্, হমং হটম্, দদে দত্তবান্ । সিংহীপি যৌবা বকীজন্ম পশাহিষি
হট্টিং বদতি ।

অত্র লম্বাবলীকিতজ্জহারঃ বিমুর্বিমুজ্যেতি স্ত্রী কামুপাশিঃ সংসৃজ্যতি । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ম্যং চ রীতিঃ ।
সিংহ ইত্যনেন নির্ভয়লং সাজ্যত ইতি বস্তুনা বস্তুপ্ৰাণিঃ ।

বিমুণ্যেতি “মুজ কীটিক্” ইত্যম্ব পৃথীকঃ ॥১২॥

বাক্যলা—ঐশ্বৰ্য্যালী রাজশ্রেষ্ঠ নর যে হারলেন অতিক্রম করিয়া দূরে চলিয়া গিয়া-
ছিলেন, সেই হারলেনেই ‘এ কে প্রবেশ করে হে’ এই বলিয়া হারগানের। যখন অজ্ঞ কোন
লোককে হারণ করিতেছিল, তখন নর আপন কর্ণদেশে বজ্র করিয়া সেই অতীত হারলেনের
দিকে বিস্ময়নিষ্ঠ দৃষ্টি নিরূপণ করিলেন ॥১২॥

अनादिसर्गं स्रजि वागुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलीन ।

जातेव यदा जितशम्बरस्य सा शम्बरीशिल्पमलशि दिक्षु ॥१६॥

सङ्ख्यः — सः अन्तःपुराणा समाख्यम् असं इतीव काचित् बाणां विलीक्य निमीलिताः (सन्)
अन्तःपुराणा परया संघटम् आसाद्य अन्तःपुराणा ॥१६॥

अन्तःपुरेति । नन्वः, अन्तःपुरस्य अन्तर्गते, समाख्यम् 'विलीपनं' सितम्, असं इती अनादित् अपसरितवन्ती
कुरु यथा तां तादृशीम्, काचित् बाणां स्त्रियम्, विलीक्य स्रजसा दृष्ट्वा, निमीलिते "नयां परस्त्रियं न वीक्षते" इति
विश्ववचनात् मुद्रिते अक्षिणी वस्तुषु येन स तादृशः सन्, अन्तःपुरा इतस्ततो निचरन्त्या, परया अन्तःपुरा बालया,
संघटं गावसं घर्षम्, आसाद्य प्राप्य निमीलितास्तथा तस्याः पुनर्दर्शनमाभावात् नलस्य च अदृश्यत्वादिति भावः,
अन्तःपुराणा किमेतदिति अकितः सञ्जातः । एतेन नलस्य सत्पुरुषत्वं दर्शितम् ।

अत्र संघटसादनं पुति निमीलितास्तपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं 'काव्यलिङ्गं' पृथमपादगतेन च्छेका-
तुपासिनं संसृज्यते । माधुर्यं गुणः, वीदमो च रीतिः ॥१६॥

वाङ्माला—अन्तःपुरेण मध्ये कानि युवति उक्तवृत्तेन विनयेन विचारं कृत्वा, तादृशं
काण्डं मन्त्रादेशा देविवाहिनः ; अहं अतश्चाहं नन तादृशकं देविः उक्तवृत्तेन नयनवृत्तेन
मुद्रितं करिणेन ; अयमि अत्र कानि युवति लम्प करिणे करिणे अयमि तादृशं गादृशं
उत्तरं पङ्क्तिः ; तादृशे नन वाक्का वाहेशां चमक पाह्येन ॥१७॥

सङ्ख्यः—नलीन अनादिसर्गं स्रजि अनुभूता वा, चित्रेषु अनुभूता वा यदा जितशम्बरस्य शम्बरीशिल्पं
जाता इव सा भीमसुता दिक्षु अलशि ॥१६॥

अनादीति । नलीन दिक्षु पुतिदिक्षु, सा भीमसुता दमयन्ती, अलशि अदृशि सर्वत्रैव दमयन्तीभूतः अन्तः-
रीत्यर्थः । ननु अनुभूतपूर्वस्य वस्तुनी भ्रमासम्भवात् दमयन्त्याश्च पूर्वमनुभूतत्वात् कार्यं तस्य भ्रम इत्याह—
अनादिः अविद्यमानपूर्वावधिर्वा सगं कक् कृष्टिपरम्परा तस्याम्, अनुभूता अनुभवविषयीकृता । जन्मान्तरीया-
भवात् तदानीं भ्रमः सम्भवपर एवासीदिति भावः । अथ जन्मान्तरीयसंस्कारस्य प्रायेण वीर्यवासम्भवात् कार्यं
तदानीं तस्याः करणं येन तन्मूलकी भ्रमः सम्भवदित्याह— चित्रेषु अलक्ष्येषु, अनुभूता वा । तन्मूलका
एवायं भ्रम इत्याशयः । ननु चित्रेषु प्राण्यहीनैव दृष्टा, दिक्षु तु संपूर्णबालाः ; जैन भ्रमस्य अनुभवानुप-
ताया एव सर्वत्र दर्शनात् कार्यमत्र तर्ह्यल्पमित्याह— यदा अथवा, जितः शम्बरो नाम देवी येन तस्य शम्बर-
कामदेवस्य, या शम्बरी निहततच्छम्बरदेवस्य अन्विनी माया तस्याः शिल्पं निर्माणावशीलस्य रूपं जातेव । तथा
च महाभायाविनं शम्बरदेव्यं निहत्य तस्य माया कामदेवेन गृहीता ; तथा च तदानीं तेन नलाय अलीकर्म-
शतं दर्शितमिति भावः । तदानीं नलस्य तन्मयता नाम कामदशा उपस्थिता इति तु निष्कर्षः ।

अत्र विशेषणानां सभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः, शम्बरीशिल्पमिति निरङ्गं किञ्चलरूपकम्, जातेवेति क्रियान्-
तुप्ता च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; तस्य च अलशि दिक्षिति च्छेकातुपासिनं स्रजं पुनः संघटिः ।
पूर्वरागी रसः, पुसादी गुणः, वीदमो च रीतिः ।

"अनादिः संसारः" इति सांख्यसिद्धान्तः ॥१६॥

वाङ्माला—नन वमशब्देन अनानिष्टविपरम्परां मध्ये पूर्वं कथनं देविवाहिनः,
विवाहं च देविवाहिनः ; अथवा वमशब्देन कामदेवेन शम्बरौ मन्त्राश्च अपूर्वमङ्गवत्

अलीकभैमीयतदर्शनात् तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादात् भैमीभ्रमस्तो न न तास्त्वलम्बि ॥१५॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्त्वहस्तादिरहाद्विहस्तः ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षयादपश्यन् व्यषदद्विबुधः ॥१६॥

दृष्ट्वाहं येन क्षिप्रं ॥६८॥ न ; एहं न न एतन् नमश्चोक्तं न कन (निकटं नक्त) करिटे
जात्रिणेन ॥१६॥

अन्वयः—अलीकभैमीयतदर्शनात् अन्यकन्याप्सरसः तस्य रसाय अनुरागाय न (जाताः) । ततः

भैमीभ्रमस्य एव प्रसादात् तेन तासु भैमीभ्रमः न अलम्बि ॥१५॥

अलीकिति । अलीकस्य भ्रमविषयतया मिथ्याभूतस्य भैमीयतस्य दमयन्तीसमूहस्य दर्शनात् चाश्रयपुत्र्यली-
करणाच्च तैः, अन्यकन्या अप्सरस इत्येक्यकन्याप्सरसः, तस्य नलस्य, रसाय अनुरागाय, न जाता इति शेषः ;
कल्पनया तासां भैमीतो हीनत्वावधारणादिति भावः । ननु तास्वैव कथं भैमीभ्रमी न कृत इत्याह ततश्च,
भैमीभ्रमस्यैव, प्रसादादनुग्रहात् सामर्थ्याच्च तीरित्यर्थः, तेन नलेन, तासु अन्यकन्याप्सरसु, भैमीभ्रमी दमयन्ती-
जानिः, न अलम्बि न क्षब्धः ; साहस्यदेव भ्रमीतृपतेः तासाञ्च भैमीतो हीनत्वकल्पनया साहस्यभासादि-
त्याशयः ।

अत्र अन्यकन्याप्सरस इति साधकबाधकप्रमाणाभावात् उपमाकपकयोः सन्देहसङ्करः, द्वितीयपादे च्छेकानु-
प्रासशानयोः संघट्टिः । तथा भैमीपदस्य बारवयेयीपादानादनुकृतत्वदीयः ; 'तस्या भ्रमस्यैव ततः प्रसा-
दात् न तत्र मन्मथेन तु तास्त्वलम्बि' इति पाठेनासौ परिहायः । न च भ्रमपदस्य विरुपादानात् कथितपदतादीनी-
तीति वाच्यम्, तस्यैह स्थपुतिनिर्द्देश्यमितिविषयत्वादेन तु तथात्वात् । प्रसादी गुणः, वीर्यो च रीतिः ।

तत इति "सर्वविभक्तिभ्यस्तम्" इति षष्ठ्यास्त्वम् ॥१५॥

वाङ्माला—(कन्ननार वने) अलीक नत नत नमश्चो दर्शनं कराय, अन्वरात्र छात्र
अच्छात्र कक्षात्रा नलेन अन्वरात्र अशाहेतु समर्थ दहेन ना, आचार नहे' नमश्चोत्रमेव
वने, नन न कक्षात्रात्र उग्ररं नमश्चोत्रम् करिटे पारिणेन ना ॥१६॥

अन्वयः—भैमीनिराशे हृदि (विद्यमानेन) मन्मथेन दत्तस्त्वहस्तात् विरहान् विहस्तः सः तत्र अलीकां
ताम् अवलीक्य क्षणात् विबुधः (सन्) ताम् अपश्यन् व्यषदत् ॥१६॥

भैमीति । भैमीनिराशे दीव्यस्त्रीकारात् दमयन्तीलाभाशरहितेऽपि, त्रिदि चित्ते, चिरन्तनाश्रयशक्तियमाने-
नेति शेषः, मन्मथेन दमयन्तीविषयकस्यैव कामेन, दत्त उत पादकभावेन समर्पितः स्त्वहस्ती निजकरी यस्य तस्यात्
कामेनीतृपादित्वादित्यर्थः, विरहान् दमयन्त्या एव विच्छेददुःखाच्च तैः, विहस्ती व्याकुलः, न लज्जः, तत्र अलम्ब-
पुरे, अलीका भ्रमविषयत्वेन मिथ्याकृपाम्, तां भैमीम्, अवलीक्य क्षणात् परमेश्वरं विबुधो दीपापगमेन अमरहितः
सन्, तां भैमीम् अपश्यन् अनलीकयन्, व्यषदत् तस्या अपदर्शनादेव विषयीभूतम् ।

अत्र विषादं पुति अपश्यन्निति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गं विषादाख्यभावीदयाहावीदयस्या-
न्योरप्राप्तिभावेन सङ्करः ; सीपि च्छेकानुप्रासेन संघट्यते । प्रसादी गुणः, वीर्यो च रीतिः ।

"विहस्तव्याकुलो समी" इत्यमरः ।

व्यषददिति विपूर्वस्य सदृशतया दौ पुषादित्यादिभि "सदृशपुतेः" इति षत्वम् ॥१६॥

वाङ्माला—मोठ जोकर कराय नलेन मन, नमश्चोत्र आचारविशेन ईशहासिन ;
कथापि एतादृशं काय वाकिना ये विरहनेन अशाहेहासिन, एतादृशे कृति आरुन

প্রিয়াং বিকল্যোপহৃতাং স যাবত্ দিগীষসন্দে শমজস্যদশম্ ।
 অহম্বাণাং ভীষিতভূরিভীষ-মবো রবস্তাবদচেতয়তম্ ॥১৩॥
 পশ্যন্ স তস্মিন্ মনুতাপি তম্বাঃ স্তনৌ পরিস্ফুটমিবাশ্বলী ।
 অশ্বানপশ্যান্তমগাঙ্কমাশ্বং দধার তিথ্যং বলিতং বিলম্বঃ ॥১৮॥
 অন্ত:পুরি বিস্তুতবাগুরীঃপি বালাবলীনাং বলিতৈর্গুণৌঘৈ: ।
 ন কালসারং হরিষং তদশি-দ্বয়ং প্রমুখং হুমমুখ্যনোমু: ॥১৮॥

হইয়া, অমবশত: সেই অশ্ব:পুত্রের অনৌক দমবস্ত্রী হেঁচিয়া, কণকালপত্রই আবার সে অমবস্ত্র
 হইয়া, দমবস্ত্রীকে না দেখিয়া বিষম হইলেন ॥১৬॥

অন্বয়:—স: যাবত্ বিকল্যোপহৃতাং প্রিয়াং অস্বং দিগীষসন্দে শম্ অজস্বত্, তাবত্ অহম্বাণাং ভীষিত-
 ভূরিভীষ-মব: রব: তন্ অচেতয়ত ॥১৩॥

পুনরপি অমক্ৰিয়ামাণ প্রিয়ামিতি । স ললং, যাবত্ বিকল্যে ন অমবশ্যত্ কল্যণামাবেষে উপহৃতাং উপ-
 খ্যাপিতাম্, প্রিয়াং দময়ন্তীম্, অস্মান্ দময়ন্তীত্বেন নিরুপিতাং কাসিত্বং তত্ সখ্যমিতিার্থ:, অস্বং ক্রিয়ন্তম্, দিগীষা-
 নামিন্দ্রাদীনাং সন্দেহম্ বাচিকং অজস্বত্ অবদত্ ; তাবত্, অহম্বাণাং ইন্দ্রবরীষ টটু সমস্তস্য তস্য ললস্য বাচ্য
 তিব দাব্যেন ভীষিতা অয়ং ধাপিতা মুরয়: অনেকা যা ভীরবী অয়শীলা রম্যস্বাস্থ্য: অম ভূতপত্র:, রব: 'কিমিদং'
 'কিমিদম্' ইতি কীলাঙ্কণ:, তং ললম্, অচেতয়ত্ 'মমায়' অম এব' ইত্যুচীষিতবান্ । ললত্ কীতুকমিদম্ ।

অত্র মত্যাশ্ব্যমাবৌদ্রয়াদ্রাবীদধনামালঙ্কারম্ কানুপ্রাসত্বমুপ্রাসার্থা স'সৃজ্যতি । মপূররচনাবশ্যানুপ্রায়
 গুণ:, পাশ্বারী চ রীতি: ।

ভীষমিতি "মিথী হক্ লুকী চ" ইতি তাণ্ডীক্যে ভীষাতী: হক্ । অম ইতি মবত: পশাদিত্বাদচ্ ॥১৩॥

বাঙ্গালী:—অমকল্পিত দমবস্ত্রীর নিকটে যেই নল দিক্‌পালনিগের খবর একটু একটু
 বলিতে আরম্ভ করিলেন; সেই ভয়ানক বহুতর রগণী অদৃষ্ট বাস্তুর দাক্য ভীত হইয়া
 কোলাহল করিয়া উঠিল; সেই কোলাহলই নলকে অম হইতে উৎক করিল ॥১৬॥

অন্বয়:—তস্মিন্ মনুতাপি পরিস্ফুটম্ ইব আশ্বলী তম্বা: স্তনৌ পশ্যন্ স: বিলম্ব: (সন্)

অশ্বান পশ্যান্ত-মগাঙ্কম্ অস্বং তিথ্যং বলিতং দধার ॥১৮॥

পশ্যমিতি । তস্মিন্ অন্ত:পুরে, মনুতাপি কা কথ্য সচেতনানাম্ অচেতনেন বায়ুনাপি পরিস্ফুটমিবা
 লহঁয়িতুমিবা, আশ্বন্ অপরার্থং নীতং বলং যযৌষী তম্বা: কস্যাসিত্ জগাঙ্কমা:, স্তনৌ, পশ্যন্, স লল:,
 বিলম্ব: অবলিত: সন্, অশ্বান: লগাঙ্কলেন কলঙ্কিতাদিব লগাঙ্কলবিষয়ে অসৌহ: পশ্যান্তমগাঙ্ক: পুর্নিমাশ্বন্দো
 যেন তন্ ব্যাঙ্কম্, অশ্বং বদনম্, তিথ্যং ভাবেন বলিতং পরিবর্ষিতম্, দধার হৃতবান্ । এবম্ ইতি ভগ্ন্যন-
 ত্যনয়ীনাং দুর্ভবমিতি আশ: ।

অত্র পরিস্ফুটমিবেতি বাচ্য ম্রিয়দৃশ্যে বা অম্রদেখ্যে সৃষ্টস্য আশ্বিক্যবর্ণনাত্ ব্যতিরেক:, দ্বিতীয়াহঁ
 অত্র কানুপ্রাসত্ব: ; ইত্যেতাবা মিথী নিরপেক্ষতয়া স'সৃজি: । মাধুর্ঘ্যে গুণ:, বৈদর্ভ্যে চ রীতি: ॥১৮॥

বাঙ্গালী:—সেই অশ্ব:পুত্রের স্পর্শ করিবার ক্ষণেই যেন বায়ুও, কোন কণাখোর অনবগল ।

হইতে বনন অপরূপ করিয়াছিল; তাই নল হঠাৎ সেই অন দৃষ্টেই স্পর্শ করিয়া, অশ্ব-
 ভীত হইয়া, পূর্ণিবার চক্ৰ অপেকাও হৃদয় নিজ সুখখানিকে তেরচাভারে ফিরাইয়া ধরি-
 লেন ॥১৮॥

दीर्गलमालोक्य कचं रुदत्सोः ततः कुचौ तावमुलेपयन्त्याः ।
नाभीमथैव श्लथवाससोऽनु मिमील दिक्षु क्रमज्जटचक्षुः ॥२०॥

अन्वयः—मनीषुः अन्तःपुरे वसितैः बालावलीनां गुणीर्षैः विसृतावागुरः अपि (सन्) कालसारं
हरिषं तदचिद्वयं बहून् प्रभुः न अभूत् ॥१८॥

अन्तःपुर इति । मनीषुः काम एव जडस्वभावः कश्चित् व्याधः, अन्तःपुरे तन्निवृत्तरीध एव सुगमरश्मिः,
वसितैः प्रकृतेरेव निगुणीकृतैः, बालावलीनां नवीनरमणीयेषु बीजानि केशत्रे बीजानाम्, गुणीर्षैः सौन्दर्यविलासा-
दिधर्मसमूहैरेव रज्जुसमूहैः करणैः, विसृता बन्धनाय प्रसारिता वागुरा बन्धनीपाय एव स्वगन्धमालां येन स
तादृशः सन्नपि, कालः कथावर्णः सारसाराङ्गः यैः प्रभागी यस्य तत् कालसारं तदेव च कालसारनामकम्, हरि-
षम् अभयप्रान्तभागे हरिणवर्णं पाण्डुरवर्णमिति यावत्, तस्य नलस्य अचिद्वयं अचुर्ध्वयम्, अन्वयं तु तदचिद्वयमेव
हरिषं स्वर्गम्, बहून् आयाचीकर्तुं संयमितेषु, प्रभुः समर्थो नाभूत् ; एकत्र नलस्य महासत्पुरुषत्वेन परस्त्रीषु
जीभाभावात्, अन्वयं तु जडस्वभावस्य व्याधस्य अन्तःपुरा एवाभावादिति भावः ।

अत्र मनीषुषि व्याधत्वस्य अन्तःपुरे सुगमरश्मयत्वस्य आरोप आर्यः, बालावल्यादी केशत्रे बीजाप्यारीपस्तु शब्द-
द्वये कद्वैश्विपतीरुपकमेव, न पुनः समासीतिः ; रूपकप्रतीतिर्यापितया समासीतिप्रतीतिसिरीधायकत्वात् एवमेव
नर्पणकदादिभिर्न्यबध्नापितत्वात् । तथा विसृतावागुरत्वकूपे कारये सत्यपि बन्धनरूपतत्कार्याभावात् विशेषीतिः,
पदश्लेषः, द्वितीये पादौ च्छे कागुप्रासः, अतुये च उच्यमुप्रासः ; इत्येतेषां निधी निरपेक्षतया संवृष्टिः । बन्धीत्
कर्त्तव्य आरीक्षापरिज्ञाभ्याम् बीजी गुणः, गौडौ च रीतिः ।

“वागुरा स्वगन्धमाली” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्माला—कामदेव गेहे अष्टःपुत्रैश्च मधो उन्ननीगणैश्च पुत्रमूहं वाग्नां वद्धनं करिवाग्र
टिनाग्रं विवृष्टं करिवाग्रं, कृष्णवर्णं त्रायुक्त एवः दृष्टे अष्टे पाण्डुरवर्णं नलेन चम् दृष्टेष्टे
वद्धनं करिहेतुं समर्थं दृष्टेलेन न ॥१९॥

अन्वयः—एषः कचं रुदत्सोः दीर्गलं बालोक्य, ततः कुचौ अनुलेपयन्त्याः तौ बालोक्य, अथ श्लथ-
वाससः नाभीम् बालोक्य, अनु दिक्षु क्रम-ज्जट-चक्षुः मिमील ॥२०॥

दीर्गलमिति । एष नलः, कचं केशपात्रम्, रुदत्सोः उत्तोलितद्वलाभ्यामात्मनैव रीडुम् महाकीपरि बहू-
निच्छोः कस्याश्चिन्नकण्या इति शेषः, दीर्गलं बाहुमूलम्, बालोक्य दृष्ट्वा, ततः परम्, अन्यस्यां दिशि कुचौ क्षणी,
अनुलेपयन्त्याः सख्या चन्दनादिना लीनौ कारयन्त्यां, कस्याश्चिदपरस्यालकण्याः, तौ कुचौ बालोक्य, अथ अनन्तरम्,
अपरस्यां दिशि श्लथवाससं नाभ्या एव लेपनीदयीगात् पतितप्रायवस्त्रायां, अन्यस्याः कस्याश्चित्कण्याः, नाभीमालोक्य,
अनु पश्चात्, दिक्षु उत्तमक्रमेण तिष्ठषु आश्राप्तु, क्रमेण ज्जटम् अपसार्य भीतस्य तत् चक्षुषेति तत्, मिमील मुदया-
जास ; अन्यस्यां दिक्ष्वपि चक्षुःकर्षणे सम्पूर्णनद्याया एव दर्शनमश्वत्वादिति भावः ।

अत्र एकस्यैव चक्षुषः क्रमेण तिस्रषु दिक्षु करणात् पर्यायी नामालङ्कारः ;

“कश्चिद्वैकमनेकस्मिन् अनेकैर्कर्म कमात् । भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इत्येते ॥” इति लक्षणात् ।

बालोक्येत्येकया क्रियया कच-कुच-नाभीनां कर्त्तव्यमभिसम्भ्याम् तुल्यदीगिता, प्रथमचतुर्थपादयोश्चैकानु-
प्रासश्चेत्येतेषां संवृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२०॥

वाङ्माला—एक दिक्के कोनं युवति हाउ झुनिश हुन वैदिक्के रेक्ष्वा करिवाङ्गिन ;

মীলন শ্রীকৈঃমিসুখাগতাভ্যাং ধনুং নিপীষ্য স্তনসামন্তরাভ্যাম্ ।

স্বাক্ষান্বপিতো বিজগৌ স পশ্যন্ (১) পুনঃসঙ্কীতপুলকে ততস্তো (২) ॥২১॥

নিমীলনস্যটবিলোকনাভ্যাং কদর্ঘিতস্তাঃ কলয়ন্ কটার্চৈঃ ।

স রাগদর্ঘ্যৈব ভ্রশং ললজ্জৈ স্ততঃ সত্যং ক্রীঃ পরতোঃপি গুর্বা (৩) ॥২২॥

নন তাহার বাহুগুল দেখিয়া, অল্প দিক চোথ ফিরাইলেন ; সে দিকে আবার কোন যুবাতি নবীকে দিবা শুভযুগল অহুনেপন রাখা হইতেছিল ; তাহার সেই শুভযুগল দেখিয়া নন অল্প দিকে নখন আকর্ষণ করিলেন ; সে দিকে আবার কোন যুবাতির বসন প্রায় পড়িয়া গিয়াছিল, তাহার নাড়ি দেখিলেন ; এইভাবে জন্মে তিন দিকে চোথ আকর্ষণ করিয়া পরে নন সে চোথ মূঞ্জিত করিলেন ॥২০॥

অন্বয়ঃ—অমিসুখাগতাভ্যাং স্তনসামন্তরাভ্যাং (কাব্যাসিত্ব তদ্বশীভ্যাং) মীলন সঃ নিপীষ্য . ধনুং ন শ্রীকৈঃ । ততঃ সঃ অপেতঃ (সন্) তে পুনঃসঙ্কীতপুলকে পশ্যন্ স্বাক্ষানি বিজগৌ ॥২১॥

মীলন্বিতি । অমিসুখম্ স্বলসঞ্চুখং যথা স্যাত্যথা আর্গতাভ্যাং মলস্য সঞ্চুখদীপ্যাত্ পশ্যাদ্ প্রাচ্য আগতা-
ভ্যামিত্যর্থঃ, স্তনভ্যাং স্তনরে সম্বন্ধধানে তাভ্যাম্, কাব্যাসিত্বতদ্বশীভ্যামিতি শ্রীকৈঃ, মীলন পূর্বোক্তকারণাত্ নয়নদ্বয়
মুদয়ন্, অতএব মলীঃপি তে টটুং ন শ্রীকৈঃ ইতি ভাবঃ ; স মলঃ, নিপীষ্য গাঢ়ভাবে আশ্রিত্য, ধনুং ন শ্রীকৈঃ ন
পারিতঃ ; স্বলসঙ্গনাভ্যামিহ স্তনধানাতিব্যাহ্বয়ঃ । ততঃ পরম্, স মলঃ, অপেতঃ ক্রীঃ প্রকারেণ তথোন্মীয়াশ্রি-
গতঃ সন্, তে তদ্বশী, পুংসঃ পুরুষস্য মলস্য অঙ্কসঙ্কে ন গাঢ়স্বয়ং উদগতাঃ পুলকা রীমায়া যযীষাং তথীতি,
পশ্যন্, স্বাক্ষানি নিজগামাণি, বিজগৌ নিমিন্দ, পরস্মীৎস্বয়ং করণাদিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অন নিপীকনপূর্ব কথরবাশ্রিত্য প্রতি স্তনসামন্তরাভ্যামিতি পদার্থার্থো ঐতুরিতি পদার্থঐতুক কাব্যলিঙ্গম-
লঙ্কারস্বত্বপাদগতচ্ছৈ কানুপ্রাসে ন সৃজ্যতে । সাধুর্ঘ্যং গুণঃ, বঁদর্মীৎ অ রীতিঃ ॥২১॥

বাক্সানি—নন নখন মূঞ্জিত করিয়া দাঁড়াইয়া দিলেন ; এমন সময়ে তাহার সম্মু-
খের দিক হইতে একটি এবং পিছনের দিক হইতে আর একটি যুবাতি আগিয়া তাঁহাকে গাঢ়
আলিঙ্গন করিয়া ধরিতে পারিল না ; কারণ, তাহাদের অত্যুচ্চ অন্তরে তাহাদের ব্যবধান
করিয়াছিল । তাহার পর, নন তাহাদের মধ্য হইতে কোন প্রকারে নির্গত হইয়া, পুরুষের
অঙ্গসংস্পর্শবশতঃ তাহাদের অঙ্গে রোমাঞ্চ প্রসূত হইয়াছে দেখিয়া, নিশ্চয়ের অঙ্গের নিশ্চয় করি-
লেন ॥২১॥

অন্বয়ঃ—নিমীলন-স্বট-বিলোকনাভ্যাং কদর্ঘিতঃ সঃ রাগদর্ঘ্যৈঃ ইব কটার্চৈঃ তাঃ কলয়ন্ (সন্) ভ্রশং
ললজ্জৈ । সত্যং স্ততঃ ক্রীঃ পরতঃ অপি গুর্বা (অবতি) ॥২২॥

নিমীলনেতি । নিমীলনং নয়নপরস্মীদর্শনময়ৈ নয়নমুদ্রণম্, স্বটবিলোকনং স'সঙ্কময়ৈ ন
তাভ্যাম্, কদর্ঘিতঃ বারং বারং জায়মানত্বাৎ বিরক্তীকৃতঃ, স মলঃ, রাগেণ অনুরাগেণ টটুং, শ্রীলস্বয়ং ইতি রাগ-
দর্ঘ্যৈঃ পরস্মীৎস্বটঃ স ইব, কটার্চৈঃ নয়নপ্রাণভাগৈঃ ; এবম্ ন পরস্মীৎস্বয়ং সর্বাঙ্গদর্শনং নবা স'সঙ্কপ্রাপ্তিত্য-
র্থঃ । তা যুবাতিঃ, কলয়ন্নবলোকয়ন্ সন্, ভ্রশমত্যনাম্, ললজ্জৈ লজ্জিতী বধূব । নন মলস্যাদৃষ্টতয়ৈব,
তদৃষ্টতয়া অলজ্জৈ নাদর্শনাত্ কথং তস্য লজ্জা সজ্জাতেত্যাচ্চ সত্যং সাধুং নাম্, স্ততঃ আত্মনঃ, ক্রীলংজ্জা, পরতোঃপি
অন্যকাল্যাদপি, গুর্বা মলতী মলতীতি শ্রীকৈঃ । অতএব অহঙ্কর্যাপি মলস্য আত্মত এব মলতী লজ্জা জাতিতি
ভাবঃ ।

রোমাঙ্ঘিতাঞ্জীমসু তত্কাটাৰ্ঘ্যৈঃ ভ্রাম্যেন কান্তেন রতৈর্বিষ্কৃষ্টঃ (১) ।

মগ্ধঃ শরীষঃ কুসুমানি নাভূত্ তদ্বৈর্য্যপূজা প্রতি পর্য্যবস্বন্ ॥২৩॥

দ্বিত্বৈকবর্নৈবমিহ ভ্রমন্ত্যাঃ (২) স্মর্যঃ স্মৃত্যঃ স্তুত্বজ ইত্যবেশ্ ।

চতুশ্চয়স্বাভরণ (৩) বভূব লোকাবলোকায সতাং স দীপঃ ॥২৪॥

অনু সামান্যে ন বিশেষকনর্ঘনকর্ষীঃ স্যাস্থ্যাসঃ, রাগদম্বৈবিত যীতোপমা, সত্যং ইতি কল্যণমিতিপদার্থঃ
ঐতুল্যাত্ পদার্থভিত্তিক' কাম্যলিঙ্গম্ ; ইত্যে তেবামজ্জাতিভাবেন শুদ্ধরঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী' চ রীতিঃ ॥২৩॥

বাক্সালা—বার বার নগ্ননয়ন এৱং বার বার স্পষ্টে সন্দর্শন দ্বারা নল বিবর্তিত হই-
লে; নল, পরস্পরস্পর্শের দ্বারা তিনি কটাক্ষপাত দ্বারা সেই সুবর্তিতগিকে দেখিতে
পারিয়া অত্যন্ত লজ্জিত হইলেন । কারণ, শাধুনোক্তের অপমান হইতে য়ে লজ্জা। অতঃ,
তাহা। অতঃ হইতে উৎপন্ন লজ্জা অপেক্ষাও গুরুতরই হইয়া থাকে ॥২২॥

অনুব্যয়ঃ—রোমাঙ্ঘিতাঞ্জীম্ অনু তত্কাটাৰ্ঘ্যৈঃ কান্তেন রতিঃ কান্তেন বিষ্কৃষ্টঃ কুসুমানি শরীষঃ তদ্বৈর্য্য-
পূজা প্রতি পর্য্যবস্বন্ (সন্) মগ্ধঃ ন ভূত ॥২৩॥

রীমিতি । রোমাঙ্ঘিতাঞ্জীম্ নয়নমুদ্রণসময়ে নলস্বয়ং দেহসংঘটন সজ্জারোমাঙ্ঘিতাঞ্জীম্
কাঙ্ক্ষিত পুণ্যতিম্, অনু লজ্জীকৃত্য, তস্য নলস্য কটাৰ্ঘ্যৈঃ কটাক্ষপাতদর্শনৈঃ করণৈঃ, ভ্রাম্যেন নলঃ স্বল্যসাম-
বন্ধঃ সম্ভব কটাক্ষপাতাত্মকরীতি ভ্রাম্যেনমতঃ । বস্তুতস্তু পূর্বস্মীকীর্তনরীতিব নলস্য কটাকা ইতি ভাবঃ ।
রতিঃ কান্তেন পত্যা কামদেবিন, কিস্কটকর্ষীভ্যেভ্যায় নিমিত্তঃ, কুসুমানি কুসুমসমূহাক্রমঃ, শরীষী বাচসমূহঃ,
তস্য নলস্য যত্ ধৈর্য্য' তাহ্মস্বরীদর্শনোপি স্থিরচিত্তত্ব' তস্য পূজা প্রতি পূজনবিষয়ে, পর্য্যবস্বন্ সর্ব'ধীপয়ীনি-
তয়া পরিণতঃ সন্, মীষী ম্যর্থঃ, নাভূত্ ; পূজায়া কুসুমানাং প্রায়েণাবশ্যকতাদিত্যশ্রয়ঃ ।

অনু পূর্বোক্তভিত্তিকু নলস্য কটাৰ্ঘ্যেণ কামস্য অনুরাগপ্রযুক্তকটাক্ষলম্বমানা ভ্রাম্যেনানলদ্বারঃ ; তথা নলস্য
ধৈর্য্য'ভক্তায়ঃপ্রযুক্তস্য শরীষস্য তদ্বৈর্য্যপূজাপানর্থ' প্রতি পর্য্যবসানাত্ বিশ্রামলঙ্ঘনঃ, মোহলানবধ' প্রতি 'বস্তু-
পাদগতপদানাং ঐতুল্যাত্ পদার্থভিত্তিক' কাম্যলিঙ্গম্ ; দ্বিতীয়ে পাঠে কৈকানুপ্রাসঃ, তৃতীয়ে চ ভবনুপ্রাস ইত্যে তেভ্য
নির্ধী নিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টঃ । তৃতীয়বস্তুপাদাদেশীঃ পাঠপীর্বাপর্য্যবিত্ত্যেণ সমাপ্তপুনরাবৃত্তাদেশঃ পরিহার্য্যঃ ।
প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভী' চ রীতিঃ ॥২৩॥

বাক্সালা—নগ্ননয়ন অঙ্গসংস্পর্শে কোন সুবর্তিত অঙ্গে রোমাঞ্চ জন্মিয়াছিল; আবার
তাহার প্রত্যেকই নল কটাক্ষপাত করিতেছিলেন । তাহাতে কামদেবের এইরূপ স্রম জন্মিয়া-
ছিল যে, নল অতঃগতবশতই বুঝ কটাক্ষপাত করিতেছেন ; তাই তিনি নলের ধৈর্য্য-
কঙ্কর নিঃসৃত পুণ্যময় বাণসমূহ নিক্ষেপ করিয়াছিলেন ; কিন্তু সে বাণগুলি নলের ধৈর্য্য-
ভঙ্গ করিতে না পারিয়া, প্রত্যুত তাহার ধৈর্য্যপূজার প্রতিই পর্যাবসিত হইয়া, বার্থ হইয়া-
ছিল না ॥২৩॥

অনুব্যয়ঃ—ইহ ভ্রমন্ত্যাঃ জিয়াঃ স্মর্যঃ ইব' স্তুত্বজঃ ইতি অব্যে সতাং দীপঃ সঃ একবর্নৈ দ্বিত্বা সীক্কা-
বলীকায চতুশ্চয়স্বাভরণ' বভূব ॥২৪॥

দ্বিত্বৈতি । ইহ ভ্রমঃপরি, ভ্রমন্ত্যাঃ বিব্রমন্ত্যাঃ জিয়াঃ স্মর্যঃ, এবম্ অনেন প্রকারেণ, স্তুত্বজঃ স্তুত্বেন

স্বর্গীয়স্বা হৃদয়ে নিপত্য নৃপস্য হৃদিষ্যৎবৃততঃ তৈব ।

বির্যোগিবৈরাৎ কুশল্যোর্মল্লাহৈঃ, অর্জুন্দুলীলীর্নলহস্তিতৈব ॥২৫॥

তম্বীমুখং দ্রাগধিগম্য চন্দ্রং বির্যোগিনস্তস্য নিমীলিতাভ্যাম্ ।

হৃদ্যং দ্রুতীযঃ ক্রতমীচবাভ্যাং তদিন্দুতা চ স্বসরোজতা চ ॥২৬॥

অন্যং শব্দঃ, ন পুনরন্বয়া ইত্যর্থঃ, ইতি অবৈত মনসা নিখিল, সত্যং মধ্যং দীপঃ অতীতীক্ষ্মলত্বাৎ দীপলক্ষণঃ, স্ব মলঃ, এককালং একপদীম্ এককালং পন্থানমিতি যাবৎ, দ্বিত্বা ত্বজ্ঞা, লীলাকাং তত্ত্বানাম্ জগদানাম্ অবলী-
লায় দর্শনায়, অতুর্থাং পর্থাং সমাহার ইতি অতুর্থাৎ তস্য যজ্ঞাত্ স্থানাত্ চলারঃ পন্থানঃ অলক্ষ্য দিচ্চ প্রযানি
তাভ্যস্তস্য পন্থানস্য ত্বর্থঃ, আভরণং শ্রীভাজনকত্বাৎ আভরণস্য লক্ষণঃ, বধূব, তবৈব গত ইত্যর্থঃ ।

অথ নিরঙ্কং কৈবল্যলক্ষণং কৈবাল্যপ্রাপ্ত্যন্বয়ীঃ স'হৃদি: । প্রসাদী গুণঃ, ব'দর্শী চ রীতি: ॥২৪॥

বাঞ্ছানা—এই অস্তঃপুরে অয়গকারিণী রমণীনিগম্নে মনোমর্মে এতৈতাদে অনাধায়ে

ভ্যাগ করা যাউতব এইরূপ মনে মনে নিশ্চয় করিবা। মল্লানর মধ্যে প্রাণপন্থরূপ নল, একটা
মাছ পথ পরিভ্রাণ করিবা, জনগোপারগকে দেখিবার জন্য, যাউবা চতুর্নখের মল্লারন্থরূপ
হইতেন ॥২৪॥

অন্বয়ঃ—নৃপস্য হৃদি: স্বর্গীয়স্বা: হৃদয়ে নিপত্য অর্জুন্দুলীলী: কুশল্য: মল্লাহৈ: বির্যোগিবৈরাৎ
মলহস্তিতৈব (সতী)দ্রুতা এব স্বসরতৎ ॥২৫॥

স্বর্গীয়স্বা ইতি । নৃপস্য মলস্য হৃদি: স্বর্গীয়স্বা: কুজুমাদিনা সনাতনুলিম্বান্না: কল্যাসিন্ যুবত্যা:,
হৃদয়ে বচসি, নিপত্য হৃতাঙ্কল, অর্জুন্দীরর্জুন্দ্রস্যৈব লীলা বিলাসী যৈবাং তৈরইচন্দ্রাকারৈরিত্যর্থঃ, কুশল্যোর্মল্লা
এব সনয়ী:, মল্লাহৈর্নল্লাচতুর্থা:, বির্যোগিনী জনস্য বৈরাৎ মনুত্বাহঁতী: । অন্দ্রস্য বির্যোগিনীমূল্যাত্
তদাকারাব্যাপি বির্যোগিনীমূল্যমিতি ভাবঃ । মলী কথ্যদ্বৈত্ব ইত্যৌ নিশ্চায়ণায় হস্তদানমিতি মলহস্ত: স্ব
সম্মতীত্বা ইতি মলহস্তিতা সা তাহ্মদীপ সতী, দ্রুতা সত্বরৈব স্বসরতৎ প্রযাতি । অতুতস্য পরলীলাদর্শন-
মযুক্তমিতি স্বসরতদ্বিতি ভাবঃ । অন্বাপি ব্যক্তিগৌলী হস্তাপ্যাবিবর্ণতে ।

অথ অর্জুন্দুলীলী রিতি সমাসগতা লুপীপদা, মলহস্তিতৈবৈতি বাচ্যা ক্রিয়ীত্'জা আনয়ীরহ্মাভিভাবেন সঙ্কর: ।
প্রসাদী গুণঃ, ব'দর্শী চ রীতি: ।

স্বসরতদ্বিতি “যুতাঙ্গীভাসময়ত্বাৎ” ইতি যজাতিলাঙ্গীকারাত্ পরস্মৈপদম্, “পুবাতিযুতাঙ্গি—” ইত্যাঙ্গিনা
চ অস্ম্ । মলহস্তিতৈতি তারকাতিলাঙ্গিতচ্ ॥২৫॥

বাঞ্ছানা—কোন যুবতি নিজের স্তনযুগলে অস্ত্রলেনপন দিতেছিল ; এমন সময়ে স্তনের
দৃষ্টি ভাঙ্গার বন্ধের উপরে পড়িয়া মত্তরই ফারসা আসিয়াছিল । কারণ, ভাঙ্গার স্তনযুগ
লের অঙ্গচলার কারণ নখচিহ্নগুলি যেন বিরহিগণের আঁত শক্তভাবশতঃ স্তনের গেই দৃষ্টিকে
প্রাণাধাঙ্কা করিয়াছিল ॥২৬॥

অন্বয়ঃ—বির্যোগিন: তস্য হৃদ্যভাষ্যাং তম্বীমুখং চন্দ্রম্ অধিগম্য দ্রাক্ নিমীলিতাভ্যাং (সদ্রাম্)
তদিন্দুতা চ স্বসরোজতা চ (এতন্) হৃদ্যং দ্রুতীযঃ ক্রতম্ ॥২৬॥

তম্বীলি । বির্যোগিনী বিরহিণী:, তস্য মলস্য: হৃদ্যভাষ্যাং ময়নাম্ভাং কণ্ঠ'ভ্যাম্, তম্বা: কল্যাসিন্ জগদ্রা:।
ক্রিয়া: মুক্তং বদনম্, অন্দ্রম্, অধিগম্য অবধার্য, অন্দ্রলক্ষণং তম্বীমুখম্ অধিগম্য দ্রাক্ হস্তা চ, দ্রাক্ অতিবিস্ত,

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीयन् ।

संघट्ट्य तस्मिन् भ्रमभीनिवृत्ताः ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥२७॥

संवष्टयन्त्यास्तरसात्मभूषा-हीराक्षुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्वायाः तत्पापसन्तापमवाप भूपः ॥२८॥

निमीलिताभ्यां मुद्रिताभ्यां सङ्ग्रामं, एकत्र चन्द्रावधारणं पद्ममुद्रणस्य स्वाभाविकत्वात् अन्यत्र परस्त्रीमुखदर्शनस्य अप्यु-
क्त्या इति भावः ; तस्य तन्वीमुखस्य इन्दुता च चन्द्रत्वञ्च, स्वयोरालम्बनीः सरीजता च पद्मत्वञ्च, एतत् इवम्, द्रदीयः
सुहृदं विनिश्चितमित्यर्थः, कृतम् ; पद्मस्य चन्द्रप्राप्तिसम्बन्धे सङ्कीचसमर्थक्यव्याप्यं तदसम्बन्धे च तदसम्बन्धेति व्यतिरेका-
क्षित्याशयः ।

अत्र चन्द्रमिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तादृशदृष्टीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः । ताभ्याञ्च
कृता विनिश्चिताः । ततश्च तन्वीमुखं चन्द्रः स्वप्राप्ता पद्ममुद्रणजनकत्वात् तथा नलीचण्डं पद्मं चन्द्रप्राप्ता मुद्रित-
त्वादित्यनुमानादनुमानालङ्कार इति सङ्ग्रहः । तेन च तन्वीमुखेन्दोः नलीचणसरीजयोश्च भेदेऽपि तदभेदाध्यव-
सायक्यवृत्तिर्योक्तव्यं ज्येष्ठ इत्यलङ्कारिणालङ्कारभङ्गिः । तथा वियोगपदं मुख्यं प्रति न किञ्चिदुपलब्धत इत्य-
पुष्टार्थतादीयः 'नङ्गात्मनस्य' इति पाठेन समाधेयः ॥२६॥

वाङ्मानी—विग्रहो नगरे नग्नं दृष्ट्वा, कोन कुमारीं मुखच्छ आशु हृष्ट्वा, तत्कणां
मूर्ध्नि हृष्टेन ; तांशते मेहे नग्नं दृष्ट्वा, मेहे मुखेन चञ्चल एव आपनामेन पद्मञ्च एते दृष्ट-
्वा ईदृशं करिण ॥२७॥

अन्वयः—चतुर्दिगेताः (युवतयः) चतुष्पथे विनिमीलिताक्षं तं सुखम् अग्रहीयन्, चेत् ताः एव
तस्मिन् संघट्ट्य भ्रमभी-निवृत्ताः (सत्यः) तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥२७॥

चतुष्पथ इति । चतसृभ्यो दिग्भ्यः एता आगता युवतय इति शेषः, चतुष्पथे, विनिमीलिताक्षं नगपरस्त्री-
दर्शनमभ्यात् विशेषेण मुद्रितनयनम्, तं नलम्, सुखमनायासं यथा स्यात्तथा, अग्रहीयन् यक्षीतुमशक्यम् ; चेत्
यदि, ता एव युवतयः, तस्मिन् नली, संघट्ट्य गातसंघट्टं प्राप्य, भ्रमया अत्यन्ता भिया भूतादिसम्भावनाजनित-
भयिन विवृताः परावृत्ताः सत्यः, तस्य नलस्य वर्त्म अपसरस्यपयम्, न चेददास्यन् न दत्तवत्यः । तथा च तदपसरस्य-
पयदानादिन तं न यक्षीतुमशक्यमिति भावः ।

अत्र सुखेन यद्वचं प्रति विनिमीलिताक्षपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादी
गुणः, वीदभो च रीतिः ॥२७॥

वाङ्मानी—चारि विक हृष्टेते आगत युवतिरा चतुष्पथे (चोराक्षर) मूर्ध्निनग्न
नलके अनारामेहे धरिते पारित ; इति तांशराहे तांशर गाये नक्षत्र पाहिरा, अताञ्च
उदयनतः अतिनिवृत्त हृष्टा, तांशके गरिण पाहिरा पथ ना श्रित ॥२७॥

अन्वयः—भूपः तरसा संघट्टयन्त्याः तन्वायाः आत्मभूषा-हीराक्षुर-प्रोत-दुकूल-हारी (सन्) दिशा नितम्बं
परिधाप्य तत्पाप-सन्तापम् अवाप ॥२८॥

संघट्टयन्त्या इति । भूपी नलः, तरसा वेगेन, संघट्टयन्त्या नलस्यैव शरीरे संघट्टं दत्तवत्याः, तन्वायाः
कलाञ्छित् कलाञ्छया युवत्याः । दुकूलैवनेनास्याः सम्बन्धः । आत्मनः स्वस्य नलस्यैव भूषासु अलङ्कारिषु ये हीरा-
क्षुरा हीराक्षरालाङ्काराणि तेषु प्रीतं सम्बन्धं दुकूलं सुकूपयस्त्रं इति परस्त्रीस्यैव भवेन आत्मनीऽपि
वेगेनापसरसात् आकाञ्चयतीति च तादृशः सन्, दिशा करवेन, नितम्बं तस्या एव तन्वायाः योचिदीयम्, परिधाप्य

हतः कयाचित् पथि कन्दुकेन संघट्टा भिन्नः करजः कयापि ।

कयाचनात्तः कुचकुङ्कुमेन सम्भुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥२८॥

हायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्वय नैष्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्थैव तन्वया हृदयं प्रविष्टः ॥३०॥

आश्वास्य तां दिगम्बरीं कृत्वा सम्पूर्णग्रामिणं विधायैश्वर्यः, तस्मात् दिशा परस्त्रिया नितम्बपरिधापनात् यन् पापं तेन यः सन्नापः 'हा किञ्चिद्' मया कृतम्' इति परितापसम्, अवाप अनुबभूव ।

अत्र दिशा नितम्बपरिधापनं प्रति आत्मैत्यादिपदस्यार्थो 'हेतुरिति पदार्थहेतुकं' कान्तलिङ्गम्, द्वितीये पादे च कान्तुपासः अनुबभूव च इत्यनुपास इत्येतेषां संघट्टिः । वन्द्योत्कर्षस्य आरीहावरीहाभाभीजो गुणः, गौरी च रीतिः ॥२८॥

वाङ्मना—कोन कुलाको युवति वेगे आगिरा नलेन शरीरे संघर्ष पाहेन ; तथनं नलेन अलहादेन भितरेन हीरार आगाय सेहै युवातर पट्टवज्ज थानि लडाईया पडिन ; सेहै मयदेन नल वेगेन मरिशा साहैते थकिश, से पट्टवज्जथानि एकेकवातेर धुनिशा निरा, से युवतिर निवधयुगलके हिकेर हारा आवुत करिशा, सेहै पा.नर मडान अछुडव करिनेन ॥२८॥

अन्वयः—सः पथि कयाचित् कन्दुकेन हतः, कया अपि संघट्टा करजः भिन्नः, कयाचन कुचकुङ्कुमेन चत्तः (च सन्) ताभिः सम्भुक्तकल्पः बभूव ॥२८॥

हत इति । स नैषः, पथि गमनमार्गे, कयाचित् युवत्या, कन्दुकेन अन्वार्थनिश्चितया स्त्रीलागुटिकया, हतस्तोहितः ; कयापि युवत्या, संघट्टा वेशेनागमनात् मलशरीरे संघर्षे प्राप्य, करजं नखैः, भिन्नी विचलतः ; आत्मनः पराकपतनसम्भावनया हठात् कराभ्यामवलम्बनादित्याश्रयः । कयाचन कयापि युवत्या, कुचयोः कुङ्कुमेन, अन्तो लिप्तवचाच्च सन्, वक्षसा वक्षसि संघर्षेण पतनशब्दया सप्तसा वाहभ्यामावेक्ष्य भारवाहित्यभिप्रायः, ताभिर्बुधतिभिः, सम्भुक्तकल्पः प्रायेण कृतसम्भोगः, बभूव । क्रियानिश्चितिकपसुख्यसम्भोगाभावादिति भावः । ताभिरिति कम् 'निहं' शान्तलस्य अज्ञानकृतदोषोऽपि नानीदति-सूचितम् ।

अत्र सम्भुक्तकल्पभवनं प्रति कन्दुकहृतत्वादिवह्नां कारणाणामभिधानात् समुच्चयी नामालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वन्द्यो च रीतिः ।

सम्भुक्तकल्प इति "ईषदसमाप्ती कल्पदेश्यदेशीया" इति कल्पप्रत्ययः ॥२९॥

वाङ्मना—पथे कोन युवति थेलार कुटि दिश नलके आघात करिन ; कोन युवति संघर्ष पाहेन नथ हारा नलके कत-विफत करिन एवं कोन युवति तनकुङ्कुम हारा नलेन वक्कःहल रुञ्जित करिशा दिन ; सुतरां नल ताहादेन हारा प्राय मडुतु दहेलेन ॥२९॥

अन्वयः—कया अपि तन्वया निजे हारे हायामयः सः प्रैक्षि, अथ गच्छन् नैष्यमाणः सः तच्चिन्तया स्वस्थ एव हृदयं प्रविष्टः (इति) अन्तः चारु निरचायि ॥३०॥

हायेति । कयापि तन्वया कृशाग्रया युवत्या, निजे स्वकीये, हारे स्वच्छायां मुक्तामालायाम्, हायामयः प्रति-विम्बभूतः, स नलः, प्रैक्षि प्रथमं दृष्टः ; अथ अनन्तरम्, गच्छन् तत्स्थानादपसरन् नैष्यमाणः अदृश्यमानः सः तच्चिन्तया हृदानीमेव हारे प्रतिविम्बरूपेण दृष्टः सुन्दरः स युवा क गत इति तस्यैव नलस्य भावनया, स्वस्थ आत्मन एव हृदयं प्रविष्टः सामीप्यादन्तर्गत इति, अन्तः अन्तःकरणं, चारु स्वस्थं, निरचायि निश्चितः । नक्षत्रं अदृश्यत्वेऽपि कौतुकेन स्त्रीच्छयैव प्रतिविम्बित्वापदानात् तत्सम्भव इति बोध्यम् ।

মৈথবচরিতম্ ।

তচ্ছায়সীন্দর্যনিবীতধৈর্য্যঃ প্রত্যেকমালিঙ্গদমু রতীশঃ ।

রত্নপ্রতিবন্ধিতমাসু নূন নাম্মুণ্ড নিবীতরতিঃ কথঞ্চিত্ ॥১১॥

তচ্ছাদহুতমাদপি ন্যতিবিম্ব্যুঃ তচ্ছায়রূপাঙ্কিতমৌহসীলাঃ ।

মন্যন্ত এবাহতমম্মথান্নাঃ প্রাণানপি স্থান্ সুহৃদস্তুস্থানি ॥১২॥

অন্য তাহ্মনিবীতমম্মথঃ ইপি তত্সম্বন্ধাভিধানাদতিশয়োক্তিঃ রত্নপ্রতিবন্ধিতমাসু তীর্থপাদগতম্মে কানুপ্রাসঙ্গিকমুদ্রাসাম্যং
সংসৃজ্যতে । প্রসঙ্গী মুখঃ, বীদমৌ চ রীতিঃ ।

“জায়া সূর্যমিমা কানিঃ প্রতিবিম্বনমাতপঃ” ইত্যমরঃ ॥১০॥

বাক্যোক্তা—কোন কখনো, নিজেই হাটের ডিউরে প্রথমে প্রতিবিম্বময় নলকে
দেখিতে পাইল; পরে তিনি মরিয়া গেলেন আর তাহাকে দেখিতে পাইল না; তাহার
পর নগের চিত্তা আর হেঁদাই সে মনে মনে স্থির নিশ্চয় করিল যে, তিনি নিজেরই রূপের
প্রবেশ করিয়াছেন ১০।

অনুব্যুৎ—রতীশঃ রতি-প্রতিবন্ধিতমাসু অমুণ্ড কথঞ্চিত্ নূন ন নিবীতরতিঃ (সন্) তচ্ছায়-সীন্দর্য-
নিবীত-ধৈর্য্যঃ অমুঃ প্রত্যেকম্ আলিঙ্গত্ ॥১১॥

তদ্বিতী । রতীশঃ কানিঃ রতিঃ স্বভাষ্যেয়া প্রতিবন্ধিতমাসু অতিশয়েন প্রতিবন্ধিতমাসু সর্বথৈব রতিসহস্রীষি-
ল্যর্থঃ অমুণ্ড অন্তঃপুরসুন্দরীষু মধ্যে, কথঞ্চিত্ কৈনাপি প্রকারেণ, নূন নিবীতমিব, ন নিবীত ইত্যন্থা ন
নিবীতা রতিঃ স্বভাষ্যেয়া স তাহ্মঃ সন্, তচ্ছায়স্য হারকৈয়ূরাদী নিপতিতস্য নলপ্রতিবিম্ব্যুঃ সীন্দর্য্যেণ
নিবীত নিঃশেষে নাশিত ধৈর্য্যং যাসাং তাঃ, অমুঃ অন্তঃপুরসুন্দরীঃ, প্রত্যেকং সর্বা এবৈত্বর্থঃ, আলিঙ্গত্ আলি-
ঙ্কিতম্ । অসীপি স্বভাষ্যেয়া তত্সহস্রানি সর্বাণ্যেব বস্তুনি স্ফটিকাণীতি কানীপি স্বরতিবন্দে হাদেব
তত্সহস্রাঃ সর্বা এবান্তঃপুরসুন্দরীরাণিঙ্গদ্বিতী ন দীর্ঘ ইতি ভাবঃ । স্বরহারকৈয়ূরাদী নলপ্রতিবিম্বমাত্রদর্শনা-
দেব সর্বা কামবশা জাতা ইতি তু নিষ্কার্যঃ ।

অন্য তচ্ছায়ামসীন্দর্য্যেণ ধৈর্য্যশাসম্বন্ধঃ ইপি তত্সম্বন্ধাভিধানাদতিশয়োক্তিঃ, রতিনিবীতমাম্মথঃ প্রতি
রতিপ্রতিবন্ধিতমাসু পদস্বার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্ । তবৈব আর্থোপমা, নূনমিত্যুপাদানাত্
বাচ্যে নিবীতমিবা অথৈতেনামম্মথঃ সঙ্করঃ; সীপি চ প্রথমপাদগতেন ম্মে কানুপ্রাসঙ্গিকং সংসৃজ্যতে ।
অন্যীত্বকথঞ্চিৎ আরোহাবরীহাস্যামীতী মুখঃ, গৌড়ী চ রীতিঃ ।

তচ্ছাতি “নিমাণা সেনাসুরা—” ইत्याদিদা নপুংসকত্বম্ । অতিশয়েন প্রতিবন্ধিত্য ইতি প্রতিবন্ধিতমাসু
“তনুজতম—” ইत्याদিদা পুংলিঙ্গম্ ॥১১॥

বাক্যোক্তা—নগের প্রতিবিম্বের সৌন্দর্য্যই সেই অমুঃপুণ্ড রত্নগীতগেয় বৈবীত্যান করি-
য়াছিল এবং তাহার সর্বপ্রকারেই রতিবন্ধীর মূণ্ডী ছিল; তাই কানুপ্রাস তাহানের
মধ্যে নিজের প্রতিবিম্ব নির্ণয় করিতে না পারিয়াই তাহানের প্রত্যেককে আলিঙ্গন করিয়া
ছিলাম ১১।

অনুব্যুৎ—তচ্ছায়রূপাঙ্কিতমৌহসীলাঃ অহুতমাদপি তচ্ছান্ ন্যতিবিম্ব্যুঃ সুহৃদঃ আহতমম্ম-
থান্নাঃ (সত্যঃ) স্থান্ প্রাণান্ অপি তচ্ছানি এব মন্যন্তে ॥১২॥

তচ্ছাদিতী । তচ্ছায়স্য নলপ্রতিবিম্বস্যরূপেণ সীন্দর্য্যেণ আঙ্কিতৌ জগিতৌ সী সীদৌ বিচিন্নতাক্ষণঃ কান-
পিকারজনৌ জীবাচক্ষুণা বিদ্যমানৌ বিচিন্নতাক্ষণা ইত্যর্থঃ, অন্তঃপুরসুন্দরী ইতি শ্রেণঃ, অহুতমাদপি অহুতাদীনৌ

আগতিং তচ্ছায়দৃশ্যাং পুরা য়া: স্মৃষ্টে চ তন্নিজ্জ্বল্যসর্ব কাম্য: ।

দ্রুতং দ্রুতে তত্পদশব্দভীত্যা স্বহস্তিতস্বাদৃশ্যাং পরং স: ॥২২॥

উজ্জ্বল্যতাং স্মৃষ্টনলাঙ্কমক্ং তাসাং নলচ্ছায়পিবাপি দৃষ্টি: ।

অস্মৈব রত্যাস্তদনতি পত্না ছেদেঃপ্যবোধং যদহপি সোম ॥২৩॥

বরিশ দর্শনাদীয়াদপি, তস্মান্ নলান্, ন অতিবিম্ব: নাতিরিক্তং ভয়ং প্রাপ্ত: ; প্রতিবিম্বং দৃষ্টান্তে সূত্রপুঙ্খসু
ন দৃষ্টত ইতি ভূতাদিসম্ভাবনয়া অতিভয়সম্বন্ধেইপিতি ভাব: । ননু, তথাহি ইপি কথং নাতিবিম্ব, রিত্যাহ—
সুদৃশ: সুন্দরনয়না যুবক:, আদতা: সাব্দরনজীকৃতা মনমথাসা: কামাদিশা যামিতা: তথীকৃতা: সত্য: কামাতুরা:
সত্য ইত্যর্থ:, স্বান্ স্বকীয়ান্, প্রাশ্নানপি, তথ্যাম্বে ব তথ্যস্বরূপাশ্চৈব তথ্যবন্ তুচ্ছান্মে বৈতর্ক্য:, মন্যন্তে । তথা
অ য়া: কামাশা: সত্য: স্বান্ প্রাশ্নানপি তথ্যবদেব তুচ্ছান্ মন্যন্তে, তা: কথং ভূতাদিসম্ভাবনামাশ্চৈব অতিবি-
ম্বীযু:, ভয়স্ব প্রাশ্নান্নাবধিকত্বাদিতি ভাব: ।

অনু সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপোঃপার্শ্বন্যাস:, অতিভয়কারণাদপি তদনুগুণতঃ বিশেষীকৃতি, অতিভয়াভাবং
প্রতি তচ্ছায়িত্বাদিপদস্যার্থী উতুরিতি পদার্থেউতুকং কাব্যলিঙ্গম্, তথ্যানীতি নিরঙ্কং কেবলরূপকঞ্চ, ইত্যে তিধান-
জ্ঞানিভাবেন সঙ্কর: । প্রসাদী যুগ:, বৈদর্মী চ রীতি: ॥২২॥

বাঞ্ছানা—নগর প্রতিবিম্বের মোক্ষার্থে সেই স্মরণীগণের মোহ জন্মাইয়াছিল এবং
সেই মোহেই তাহারা চক্ৰন হইয়া পড়িয়াছিল; তাই তাহারা অনুশ্রুতি নন চাইতেও
অধিক ভয় পাইল না। তেঁথ—স্মরণীরা কায়ের আদেশ গ্রহণ করিয়া, আপনাদের আশ-
কেও তুলস্করণই মনে করিয়া থাকে ॥৩২॥

অন্যথ্য:—তচ্ছায়দৃশ্যাং স্বাদৃশ্যাং পুরা য: কাম্য: আগতিং, তন্নিজ্জ্বল্য স্মৃষ্টে চ য: কাম্য: নিসসর্ব, পরং
স: কাম্য: তন্নিজ্জ্বল্য দ্রুতং দ্রুতে (সতি) তত্পদ-শব্দ-ভীত্যা স্বহস্তিত: ॥২২॥

আগতিংতি । তচ্ছায়দৃশ্যাং নলপ্রতিবিম্বদর্শিনীণাম্, স্বাদৃশ্যাং সুন্দরনয়নানাং যুবতীণাম্, পুরা পূর্বম্, য:
কাম্য: সাংলিকভাববিশেষ:, আগতিং হারকৈয়ূরাদী মলস্য প্রতিবিম্বদর্শনাদেব উদীতি উদভূদিত্যর্থ: ; অনন্যস্ব
তন্নিজ্জ্বল্য নলি, স্মৃষ্টে অকল্পাদালিঙ্গিতৈ চ সতি, য: সাংলিকভাবাত্মক: কাম্য:, নিসসর্ব হস্তি প্রাপ্ত:, দর্শনান্
স্বাভবনস্বাভিক্যে ন তত্কার্যস্ব কাম্যস্যপি তর্ক্যৈব যুক্তত্বাদিতি ভাব: । পরং তদনন্যস্ব, স কাম্য:, তন্নিজ্জ্বল্য নলি,
দ্রুতং দ্রীণম্, দ্রুতে পূর্বাংশিগুনসম্ভাবনাময়েন তত্স্থানাাদপমৃতে সতি, তস্য নলস্য পদশব্দাৎ ভীত্যা অদৃশ্যত্বাদি
পদশব্দাত্ ভূত এবায়মিতি ভয়েন, স্বহস্তিত আয়তীকৃত: পূর্ব য: কাম্য: সাংলিকভাবরূপ আশীন্ হৃদানীং স এব
কাম্যী ভয়জনিত এব জাত ইত্যর্থ: ।

অনু কাম্যরূপস্য সাংলিকভাবস্য তাড়নসুন্দরীগতরতিভাবাঙ্কত্বান্ প্রেথী নামান্বহার: দ্রুতং দ্রুত ইতি স্মৃতিজ্ঞান-
প্রাধিন সংলক্ষ্যতে । প্রসাদী যুগ:, বৈদর্মী চ রীতি: ।

আগতিংতি পুরাশব্দবীণান্ “প্রয়োগতঃ” ইত্যতীতি বর্ণমাণা । স্বহস্তীত্বেন সজ্ঞাত ইতি তারকাদিবাদিত-
প্রত্যয়: ॥২২॥

বাঞ্ছানা—স্মরণীরা পূর্বে যখন চক্ৰন নগর প্রতিবিম্ব দেখিয়াছিল, তখন তাহাদের
যে কাম্য জন্মিয়াছিল এবং ননক ম্পর্শ করিলে পর যে কাম্য বৃদ্ধি পাইয়াছিল; পরে
আবার সেই কাম্যকেই তিনি ক্ষত করিয়া গেলেন তাহারা পদপঙ্কে ভবে আবৃত করিল ॥৩৩॥

यस्मिन्नलस्यष्टकमेव वृष्टा भूयोऽपि तं देशमगाधगाची ।

निपत्य तत्रास्य धरारजः स्व्ये पदे प्रसीदति शनैरवादीत ॥३५॥

अन्वयः—रत्याः पत्या स्युष्टमलाङ्गं तासां अङ्गम् उल्लास्यताम्, नल्लास्यपिवा तासां दृष्टिः अपि उल्लास्यताम्, (तत्र न आचर्यम्, किन्तु) हेदि अपि अवीधं लोम यत् अहर्षि, तत् अङ्गा एव अनर्ति ॥३४॥

उल्लास्यतामिति । रत्यः रतिदेव्याः पत्या स्वामिना कामिन, स्युष्टं नलस्य अङ्गं येन तत् तादृशम्, तासां अन्तःपुरसुन्दरीषाम्, अङ्गम्, उल्लास्यतां निरतिशयसुखीदयात् स्वीतीक्रियताम् ; तथा नल्लास्यं नलस्य प्रति-
बिम्बं पिबति सादरं पश्यतीति सा तादृशी, तासामन्तःपुरसुन्दरीषाम्, दृष्टिरपि, उल्लास्यतां भूयोदर्शनाश्रया
विस्मयार्थताम् गाम । तत्र न किञ्चिदाश्चर्यं सम्भवपरत्वादिति भावः । किन्तु हेदी नलेन सङ्ग तासां विच्छेद
एव च्छेदः कर्तुं न तस्मिन् सत्यपि, अवीधम् अचेतनमेव अवीधं स्वल्पवीधम्, लोम तासां रीम, यत् अहर्षि
रीमासुभाधन उद्भूतमितं तदेव च हर्षितं तेनैव कामिन इव प्राप्तिमिति यावत्, तत् आश्रया प्रसार एव, अनर्ति
नर्तितः कामिन नृत्यं प्रापितः । तथा च अचेतनस्य प्रसारस्य नर्तनं यथा अतीवाश्चर्यम्, तथा दाहचतुःख-
दायकं कर्तुं न ज्ञातेऽपि अचेतनस्यैव लोकी इव जननम् अतीवाश्चर्यमित्याशयः । नलाङ्गस्य अङ्गं प्रतिबिम्बदर्श-
नादिना तासां रीमासीऽपि ज्ञात इति सूचार्थः ।

अत्र उल्लास्यतामित्ये कया क्रियया अङ्गदृष्ट्योः कर्त्तव्यताभिमुख्यत्वात् तुल्ययोगिता, वस्तुतस्तत्र पाषाणनर्तना-
भावात् 'अहर्षि अनर्ति' इत्यनवीरेककर्तृत्वसम्बन्धोऽसम्भवं पाषाणनर्तनमिव लोमहर्षणमिति सादृश्यं वीध-
यतीत्यसम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शना, विच्छेदकर्तृत्वयो रीमासुजननानन्दजननयो भेदेऽपि च्छेदाहर्षिपदयोः
श्लेषाभिधायकसायादतिशयोक्तिः, अचेतने आनन्दजननमिति विरोधात् उद्भूतजननमिति च तत्समाधानाधि-
वीधाभासच ; इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । सीऽपि तृतीयपादगतच्छेदकानुप्राप्तिन संसृज्यते । बन्धार्थस्य
दुरुक्तत्वादीजी गुणः, गौडी च रीतिः ।

पिबति सपसर्गाधिकारस्यानादरणात् "धेङ्ङिप्राप्ताभः शः" इति पिबतेः शप्रत्यये सार्वधातुकबद्धानात् "पः
पिब" इति पिबादेशः ॥३४॥

वाङ्माला—कामदेव नेहै असुःपुरुष अन्धरोगेणैव नलजन्मर्णोअवटक स्त्रीत करुन,
विश। नलेन अतिविषमर्णो दृष्टिकेव अमरित करुन ; (ताहाते कोनहै आच्छर्वा हिन
ना ; किङ्क) छेम (विशोग एव करुन) हहेलेन, ताहातेन अचेतन लोमकुनिकेव
हचित करुणाहिलेन, ताहा पाथरहै नाचाहैहाहिलेन (अतारा ताहाहै आच्छर्वा हहेहा-
हिलेन) ॥३४॥

अन्वयः—रगाची यस्मिन्नलस्यष्टकम् एव वृष्टा (जाता), भूयः अपि तं देशम् अगात् ; (गत्वा
च) तत्र धरारजः स्व्ये पदे निपत्य 'प्रसीद' इति शनैः अवादीत ॥३५॥

यस्मिन्निति । रगाची हरिचलोचना कल्पित युवतिः, यस्मिन् देशे, नलस्य स्युष्टकम् आलिङ्गनविशेषम्,
एव प्राप्य, वृष्टा आनन्दिता जाता ; भूयः पुनरपि, तं देशम्, अगात् तादृशस्य आलिङ्गनस्य पुनर्लाभाश्रया जत-
यती । गत्वा च तत्र देशे, धरारजः स्व्ये भूतलक्षलिखिते, अस्य नलस्य, पदे पदचिह्ने, निपत्य पतित्वा, प्रसीद
यस्यैव पदचिह्नं स त्वं मां प्रति प्रसूती भव इति शनैः अन्धैः श्रवणाश्रया मन्दम्, अवादीत उक्तकृती ।

अत्र हर्षास्वभावोदयाप्रबोदयः, तादृशवदनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिसंज्ञानवीरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः प्रथमावैगताच्छेदकानुप्राप्तिनासी कृष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

स्युष्टकमुक्तं कामशास्त्रे— "यद्येवोचितः सङ्गसुखमागताया अन्धापदेशाद् व्रजती वरस्य । माने च मानं
व्रटते तदेतत् आलिङ्गनं स्युष्टकमावुराख्याः" ॥३५॥

ভ্রমরমুখ্যমুপকারিকায়াম্ আয়স্ব ভৈরবীরহাত্ ক্রমীয়ান্ ।

অসৌ মুহুঃ সৌধপরম্পরাধাং ব্যধন্তং (১) বিশ্রান্তিমুপলব্ধকাসু (২) ॥১৬॥

উল্লিখ্য হংসেন দলে নলিন্যাঃ তস্মৈ যথাদর্শি তথৈব ভৈরবী ।

তেনামলিখ্যোপহৃতস্বহারা কস্যা ন দৃষ্টাজনি বিস্ময়ায় ॥১৭॥

কৌমারগম্ভীনি নিবারয়ন্তী ব্রহ্মানি রোমাবলিবেত্রচিহ্না ।

সালিখ্য তেনৈচ্ছত যৌবনীয়-দ্বাঃস্থ্যামবস্থাং পরিচেষুকামা ॥১৮॥

বাঙ্গালা— হরিগনধন। কোন রমণী যে হাতে নলেনর আলিঙ্গন লাভ করিয়া আন-
শিত হইয়াছিল; আবারও সে সেই হাতে গেল; যাইয়া সেই হাতে ধুলির ঊপরে
স্থিত নলেনর গলচিহ্নের নিকটে বসিয়া আঁচ আঁচ বসিল যে, “তুমি আমার ঐতি প্রসন্ন
হও” ॥১৬॥

অন্বয়ঃ— ভৈরবীরহাত্ ক্রমীয়ান্ অসৌ অমুখ্যাম্ উপকারিকায়া ভ্রমন্ আয়স্ব সৌধপরম্পরাধাম্,
উপলব্ধকাসু মুহুঃ বিশ্রান্তি ব্যধন্ত ॥১৬॥

অর্থম্ভিত। মন্থ্য দময়ন্তা বিরহাত্ বিরহদুঃখান্, ক্রমীয়ান্ অতিশয়েন ক্রমঃ; অতএব স্ব দুৰ্ভাগিনী-
দায়াসী মুহুর্বিশ্রান্তিবিধানম্ভেতি ভাবঃ; অসৌ নলঃ, অমুখ্যা তম্যাম্, উপকারিকায়াম্ অনঃপুরে, ভ্রমন্
দময়ন্তা দুর্গায় বিচরন্, আয়স্ব পরিস্রব, সৌধপরম্পরাধাম্ অঙ্গলিকায়ৈ শীতান্, উপলব্ধকাসু আসন্নভূমিতু।
এতেন সৌধানা পবনতসমানীকৃত্য সূচিতম্। মুহুর্বারং বারং, বিশ্রান্তি বিশ্রামম্, ব্যধন্ত অকরীত্।

অন আয়াসং বিশ্রামবিধানম্ভ প্রতি ক্রমীয়ানিতি পদার্থার্থে উত্থুরিতি পদার্থউত্থকং কাম্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ।
প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ।

“সৌধোস্তৌ রাজসদনমুপকারিকায়োপকারিকা” ইত্যমরঃ ॥১৬॥

বাঙ্গালা— দময়ন্তীর বিরহে অত্যন্ত ক্লেশ নল, সেই অন্তঃপুরে ভ্রমণ করিতে করিতে
পারিলে হইয়া, অট্টালিকাভেগীর নিকটবর্তি ভূমিতে বার বার বিশ্রাম করিতে লাগি-
লেন ॥১৬॥

অন্বয়ঃ— হংসেন নলিন্যাঃ দলে উল্লিখ্য তস্মৈ যথা আদর্শি, তেন তথা এব অমলিখ্য উপহৃত-স্ব-
হারা ভৈরবী দৃষ্টা (সতী) কস্যাঃ বিস্ময়ায় ন অজনি ॥১৭॥

উল্লিখ্যেতি। হংসেন পশিষ্যা, নলিন্যা দলে পশিষ্যাঃ পত্রে, উল্লিখ্য চিত্রয়িত্বা, তস্মৈ নলায়, যথা আদর্শি
পূর্বে দক্ষিণা; তেন নলেন, তথৈব তদৃশৈব অমলিখ্য দৃষ্টাদিলা ভূমী চিত্রয়িত্বা, উপহৃত উপহারভাগিন
গলী দ্বয়ঃ স্বহারা নিজস্বকামালা যস্যাঃ সা তাড়শী, ভৈরবী দময়ন্তী, দৃষ্টা সতী, কস্যা অনঃপুররমণ্যাঃ, বিস্ম-
য়ায় কাম্যনয়িত্বাভর্থ্যায়, ন অজনি জাতা, অপি তু সর্বাঙ্গানীকায়ীভর্থঃ। নলঃ স্বল্প বিশ্রামকালী চিত্র-
বিনোদনায় এবং ক্রমবানিতি ভাবঃ।

অন অর্থাপসিদ্ধিলাভারং, পূর্বরানী রঙঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ ॥১৭॥

বাঙ্গালা— পূর্বে ১৭শ পদ্যপাঠে চিত্র করিয়া নলকে যেমন দেখাইয়াছিল; নলও
তেমন ভাবেই ভূমিতে দময়ন্তীকে চিত্র করিয়া, তাহার গলদেশে নিজের হার দিয়া রাখিলেন,
সেই ঐতিহ্যই দেখিয়া কোন রমণীর বিশ্বাস না জন্মিল ? ॥১৭॥

पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्र-चन्द्र-रजः-कृत-क्रीड-कुमार-चक्रे ।

चित्राणि चक्रे ऽध्वनि चक्रवर्त्ति-चिह्नं तदङ्घ्रि-प्रतिमासु चक्रम् ॥३८॥

अन्वयः—तेन यौवनीय-राःस्याम् अवस्थां परिचेतुकामा रोमावलिरेव-चित्रा कौमारमयीनि वृत्तानि निवारयन्ती सा आलिख्य ऐल्यत ॥३८॥

कौमारिणि । तेन नलिन, यौवनीयायां यौवनवर्त्मनिस्थां स्मरि स्मरदेशे यौवनप्रादुर्भावमारम्भ इत्यर्थः अन्वयः अन्वयः पुरीवारदेशे तिष्ठतीति ताम् अवस्थां कृशकटिलस्य लुनितत्वत्वादित्यत्र अन्वयः यातायातकारिणां भावम्, परि-
त्रे तुमस्तुमवितुम् अवगन्तुम् कामीभिन्नावी यस्याः सा, रोमावलिर्लोमस्येति चेरेव वेत्तं कृशत्वात् सरलत्वाच्च वेतसलता
तद्वै च चिह्नं यस्याः सा, तथा कौमारस्य बाल्यवयसः गन्धो लेशोऽपि एषामस्तीति तानि, वृत्तानि चित्रासरलत्वादि-
व्यवहाराण्य बालकानामपि प्रवेशादिषु षष्ठ्य, निवारयन्ती परित्यजन्ती प्रतिवेचयन्ती च, सा दमयन्ती प्रतिहारिणी च,
आलिख्यं चित्रयित्वा, ऐल्यत चट्टयत ; अनुरागाधिक्यादिति भावः ।

अत्र रोमावल्यां वेतत्वादीपः शब्दः, दमयन्त्यां प्रतिहारित्वारीपस्य चार्थः इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकमसङ्गत्,
अतुष्टपादि षष्ठे कानुप्रासश्चेत्युभयोः सृष्टिः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वेदधीं च रीतिः ।

“स्त्री दाह्यारं प्रतिहारः” इत्यमरः ।

परिचेतुकामिति “तुमः काममनसीः” इति तुमी मलोपः ॥३८॥

वाङ्माला—योवनेन प्रथमवारं जित् अवष्टा । अशुभं करिते डेङ्गू, लोमार्थेनोद्ग-
रेवत्तद्विह्वलीना एव वाङ्मावावहादेन लेभत् तथा एक एवम समस्त वावहादेन प्रतितापकारिणी
कमप्युत्थिते चित्रं करिष्या, नन ताहाटक दक्षिणैर्दृष्टमन ॥३८॥

अन्वयः—सान्द्र-चन्द्र-रजः-कृत-क्रीड-कुमार-चक्रे अध्वनि अदङ्घ्रि-प्रतिमासु चक्रवर्त्ति-चिह्नं अन्वयः,
पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति चित्राणि चक्रे ॥३८॥

पश्या इति । सान्द्राणि घनानि यानि चन्द्रराजसि कर्पूरपरगाभीः कृता क्रीडा कृत्तिकायां समविश्रासकपा
खेला येन तादृशं कुमारचक्रं बालकसमूहं यत्र तस्मिन् तथोक्ते, अध्वनि यधि, तस्य गलस्य अङ्घ्रि-प्रतिमासु
पादतलप्रतिमूर्तिषु, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणस्वरूपम्, चक्रं चक्राकारा रेखा कर्त्तुः, पश्यादेव
पश्यान्तीः, पुरन्ध्रीः प्रीडा गृह्णीः, पुति लक्ष्मीलक्ष्य, चित्राणि आश्चर्याणि, चक्रे चकार, किं सार्वभौमनाम
विचरितमिति विख्यातं जनयामासेत्यर्थः । दर्शनभावे आश्चर्यासम्भवात् पश्या इत्युक्तम् । बालिकानां युवतीरङ्ग
चक्ररेखाद्वयं नामात्रैव चक्रवर्त्तिविचरचक्रानामन्वयान् प्रीदत्तज्ञापनाय पुरन्ध्रीरित्यभिहितम् । सान्द्रत्वाभावे
रेखापातासम्भवात् सान्द्रपदमुपात्तम् । पार्थिवरजसि रेखायाः सुस्पष्टानुभवावस्थवात् चन्द्रपदञ्च प्रयुक्तम् ।

अतएवात्र परिकरासङ्कार्थे कानुप्रासी वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतां सृष्टिः । कथार्थस्य पुगादत्वादीजो गुणः,
ग्रीही च रीतिः ।

“स्यात् कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री” “अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारचन्द्रं शः” “चक्रवर्त्तिं सार्वभौमः”
इत्यमरः ।

पश्या इति उपसर्गभावेऽपि “धेङ् इति पाञ्चाशः शः” इत्यनेनैव प्रपत्ययः । तथा च तत्र दुर्गः—“कथं पश्याः
अन्वयापीतिवचनात्” ॥३८॥

वाङ्माला—राजकुमारगणं घन कर्पूरेन त्रेण सकल मयानं तानेन मङ्गादेना मङ्गादेना ये

তারুণ্যপুষ্কামবলীকয়ন্যো: স্ন্যোন্যমেবেচন্যোরমিস্থ্যাম্ ।

মধ্যে মুহূর্ত্তংস বভূব গচ্ছন্, আকস্মিকাচ্ছাদনবিষয়ায় ॥৪০॥

পুরংস্থিতস্য কচিদস্য ভূষা-রত্নে ব নার্য: প্রতিবিম্বিতানি ।

অ্যোন্যদৃশ্যে ব নিজান্যপশান্ বিক্ষিত্য বিক্ষিত্য সহস্রকল: ॥৪১॥

তস্মিন্ বিচক্ষ্যার্হপথ্যাপাতং তদঙ্করাগচ্ছুরিতং নিরীক্য ।

বিস্মেরতামাপুরপি স্মরন্য: (১) স্মিতং মিথ: কন্দুকমিন্দুমুখ্য: ॥৪২॥

পথে খেলা করিয়াছিল, সে পথে সে রেলুগামির উপরে নগের চরণভূমির অতিমৃতিভূমিতে চক্রবর্তীর লক্ষণবর্ণন চক্রাকার রেখা সকল, তাহা দেখিবার সময়ে গৃহীগণের বিশ্বয় জন্মা-
হৈয়াছিল ॥৩৯॥

অনুব্রূ:—তারুণ্যপু ষ্ঠ্যাম্ বলিষ্ঠ্যাম্ বলীকয়ন্যো: এবোচন্যো: মধ্যে মুহূর্ত্তং গচ্ছন্
স: আকস্মিকাচ্ছাদন বিষয়ায় বভূব ॥৪০॥

তারুণ্যেতি । তারুণ্যে ন যৌবনে পুষ্পা মনোহরাম্, অমিষ্ট্যাম্ ভবঘোরীষ শ্রীভাম্, অম্বীক্যং পরস্পরম্, অব-
লীকয়ন্যো: পয়ঃস্রোত:, এবোচন্যো: উচ্চৈষনয়ন্যো: কথ্যস্মিন্ যুবন্যো:, মধ্যে মুহূর্ত্তং অলকালম্, গচ্ছন্ স: গতা:,
আকস্মিকেন ভ্রাতৃদুঃপদে ন আচ্ছাদনে ন পরস্পরাবরোদে বিষয়ায় ক্রিমিদমিতি তথ্যৈবাস্থ্যায় বভূব । অদৃশ্য-
শ্রাপি নক্লে ন কৌতুকাৎ নেব স্তে স্ক্যা তথ্যৈবাস্থ্যাদনং ক্রতমিত্যবধে যন্ ।

অনু তারুণ্যপুষ্পামিতি স্তে কানুপাসীলস্বার: । পুসাণী গুণ:, বৈদর্ভো চ রীতি: ।

“পুষ্পং মনোহরমিহিতং তথা সুকৃতখর্যো:” ইতি বিশ্ব: ॥৪০॥

বাঙ্গালা—হরিণনয়না দুইটা যুবতি পরস্পর আপনাদের যৌবনের মনোহর শোভা
দেখিতেছিল, এমন সময়ে নন তাহাদের মধ্য দিয়া গণকাল ঘাইতে থাকিয়া, অকস্মাৎ
দুই জনেরই অবিরণ করায় তাহাদের বিশ্বয় জন্মাইয়াছিলে ॥৪০॥

অনুব্রূ:—অস্মিন্ নার্য: পুরংস্থিতস্য অস্য অদৃশ্যে ব ভূষারত্নে ব নিশানি প্রতিবিম্বিতানি বিক্ষিত্য
বিক্ষিত্য সহস্রকল: অ্যোন্যি অপশন্ ॥৪১॥

পুর ইতি । কচিন্ স্থানে, নার্যং সাদনং পুরস্মিন্, পুরংস্থিতস্য সম্মুখবর্তিন:, অস্য নলস্য, দিববরাদৃশ্যে-
অপি, ভূষারত্নে ব অলঙ্কারমণিষু নিজানি স্বকীয়ানি, প্রতিবিম্বিতানি প্রতিবিম্বানি, বিক্ষিত্য বিক্ষিত্য যন্তে কল-
স্রোতঃ প্রতিবিম্বানি বর্ণন ইতি বিশ্বয়ং প্রাপ্য প্রাপ্য, সহস্রকল: সহস্রস্বারম্, অ্যোন্যি আকাস্তে অপশন্ ।

অনু সারীপথে অর্ধে যমুতান্ প্রতিবিম্বানামাধারযুগ্মে ব বর্ণনাত্ বিশ্রবো লাসালঙ্কার: ; “যদাধে যমুনা-
ধারম্” ইत्याদিভাষাত্ । প্রসাণী গুণ:, বৈদর্ভো চ রীতি: ।

কৌতুকাত্ মলিনং পুতিবিম্বানি করুণানীতি পুতিবিম্বিতানি, করৌতথং ননাত্ পুতিবিম্বায়নাত্ ভাবে ক: ।
সহস্রকল ইতি “সারস্য সংখ্যায়া: কলস্” ইতি কলম্পদ্য: ॥৪১॥

বাঙ্গালা—কোন হানে রমণীরা, সম্মুখস্থিত নগের অলঙ্কারের সম্মুখ রঙ্গমুহুরে,
মধ্য আপনাদের প্রতিবিম্বভূমিতে, বিম্বিত হইয়া হইয়া, সহস্রবার শ্রুতে দেখিল ॥৪১॥

অনুব্রূ:—ইন্দুমুখ্য: তস্মিন্ বিষয় অর্হপথ্যাপাতং তদঙ্করাগচ্ছুরিতং কন্দুকং নিরীক্য মিথ:
স্মিতং স্মরন্য: অপি বিস্মেরতাম্ আপ: ॥৪২॥

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीचानियमव्रतित्यः ।

ह्यायास रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृष्टोरानशिरि मृद्विष्यः ॥४३॥

विलोक्य तच्छायमतर्किताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।

यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्र-नेत्रानल-कील-नीलम् ॥४४॥

तच्चित्ति । इन्दुमुख्यचन्द्रवदना युवत्यः, तस्मिन् सख्युत्पत्तिर्नि गती, विषय्य कृगित्वा, अहंपथ एव आसीत् । पातः पतनं येन तम्, तथा तस्य मलय अङ्गरागेष कुरु, मादिना च्छुरितं रक्षितम्, कन्दुकं शिलागुटि-
कान्, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, मिथः परस्परं प्रति, चित्रं स्वयं स्वयमेव सञ्चालितम्, अरन्ताः अपि अयमेव मया त्वां
इति चित्र इति पूर्वानुभवदिष्ट अरन्तायेत्यर्थः, विच्छे रतां कथमयं यां प्रति चित्रस्वर न गत्वा अहंपथ एव पतितः
अथ वा अङ्गरागेष रक्षित इति विषयम्, आपुः प्राप्तवत्यः ।

अथ द्वितीयाहं च्छे कानुप्रासीऽलङ्कारः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

द्वितीयपादं अपिग्रन्थः समुच्चये । विच्छे रतामिति विपूर्वस्य लिङ्धातोः “दीपिकप्याजसिद्धिसिकनिष्पिनसा
रः” इति प्रत्यये रूपम् ॥४३॥

वाङ्माला—उत्पन्नना युवतिरा पत्रम्पत्रेण अति पत्रम्पत्र धेनारं गुटि निरूपेण
कविश्राद्धिनः, किञ्च मे गुटि नरनर गात्रे नागिना, तौहारा अङ्गरागेण रक्षित
दृष्टेः, अङ्गपथेहे पङ्क्ति गिराद्धिनः, ताहा नैधिना ताहारा ‘हेहा आमराहे पत्रम्पत्र
निरूपेण कविश्राद्धिनाम’ एहेरूप अङ्ग कविश्रा विम्वरापत्र दृष्टेन ॥४३॥

अन्वयः—मद्विष्यः स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते पुंसि अनौचानियमव्रतित्यः भूत्वा अपि भुवि तस्य ह्यायास
रूपं वीक्ष्य दृष्टोः फलम् आनशिरि ॥४३॥

पुंसीति । मद्विष्यो भीमराजाभार्याः, स्वभर्तृनिजपतेर्भीमराजात् व्यतिरिक्तभूते भिन्नरूपे, पुंसि पुरुषे,
अनीचा अदर्शनमेव नियमसद्वैत च व्रतमासामसीति तात्पर्योक्ताः । भूत्वापि, भुवि मलिनमयभूतले, अतएव प्रतिविम्ब-
घातसम्भव इति वीक्ष्यम् ; तस्य मलत्वं, ह्यायास प्रतिविम्बे पु. रूपं सौन्दर्यम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, दृष्टीयसुवीः, फलं
सार्धकम्, आनशिरि प्राप्तवत्यः । ह्यायासः पुरुषत्वाभावात् तद्वर्णे तासां व्रतमङ्ग इति भावः ।

अथ दृष्टोः फलप्राप्तिं प्रति वीक्ष्येति पदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

ननु अनौचानियम एव व्रतं यासामिति बहुव्रीहिसं कोपपत्तौ “न कार्यधारयान्मलधीयो बहुव्रीहिसं दर्शप्रतिपत्ति-
कारः” इत्युक्तेर्न तित्य इति कथं मत्वर्थीय इत्यन्वयः । सत्यम्, अथ प्रश्नसायां मत्वर्थीय इत्यन्वयः । स च
प्रश्नसायां बहुव्रीहिसा प्रतिपादयितुं न शक्नोते तस्यान्वार्थमात्रप्रतिपादने पथ्यासत्वात् । अतएवात्र “बहुव्रीहिसं दर्श-
प्रतिपत्तिकारः” इत्युक्तम् । आनशिरि इति “अथ व्यासो” इत्यन्वयादोः परोक्षया इरे, “अनीतेच” इत्यन्वयात्प्र-
कारानेन रूपम् ॥४३॥

वाङ्माला—शाकपशिरोरा, निजपतिभिन्न अङ्गर पुरुषेण अङ्गननरूप उडनानिनी हई-
श्रीः, मनिम कूडले नरनर अतिविषगुनिडे तौहारा मोन्दर्षा नैधिना, ताहा दृष्टेनर फल
नाड कविश्राद्धिनेन ॥४३॥

अन्वयः—ताभिः तच्छायं विलोक्य ‘वया वयं स्वं पतिं प्रति मदनं (दर्शने) तथा वसुधा अपि स्वं
पतिं प्रति त्रिनेत्र-नेत्रानल-कील-नीलं पद्मं मदनं किं धत्ते’ (इति) अतर्कि ॥४४॥

रूपं प्रतिच्छादिकयोपनीतम् आलोकि तामिर्यदि नाम कामम् ।

तथापि नालोकि तदस्य रूपं हरिद्रभङ्गाय वितोर्णभङ्गम् ॥४५॥

भवन्नदृश्यः प्रतिविम्बदेह-अ्यूहं वितम्बन् मञ्जुकुट्टिमेषु ।

पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥४६॥

विशोक्तेति । तामिर्भीमरजमहिर्भीमः, तच्छावः सन्मयभूमी नलस्य अनातपम्, विलोक्य दृष्ट्वा, यथा यथं भीमराजमहिष्यः स्वं निजम्, पतिं भीमम्, प्रति उद्दिश्य, मदनं कामं दधहे इति शेषः, तथा वसुधा वृषिष्पति, स्वं पतिं भीममेव, प्रति उद्दिश्य, विनेदस्य मङ्गादिवस्य यो नेमानलो नयनाग्रिकास्य कौलिन व्यासया नीलं म्हाक-
पर्वीभूतम्, अतएव मौलायान्वायायाः सादृश्यमिति भावः, एनं कायात्मकम्, मदनं कामम्, किं अर्थे धारयति, इति अतकिं मनसा तकिं तम्, तच्छावमदनयोः समानसीन्द्यादित्याशयः ।

अत्र बाष्पा क्रियोत्पन्ना श्रीतीपमा आनयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः; अतुर्थं चरते लाटागुमासम्भे कानुमासी
उत्पन्नप्रासम्भे तेवामिकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः; तयोः सङ्करयोरपि मिथी निरपेक्षतया संकटितः । पुसादी
गुणः, वेदभीं च रीतिः ।

“वङ्गेहं धीज्वालकौली” इत्यमरः ॥४४॥

वाङ्माला—राजमाह्वोरा झूठले नलेर छाया देखिवा मने मने एहेरूप उर्क करि-
लेन ये, आमरा येमन निद्रेर पठिके लफा करिवा काम धारण करिवा धाकि; तेमन
पृथिवीउ कि निद्रेर आसोके लफा करिवा, यशोदेवेर नयनाग्रि नाहे उ।मवर्ण एहे कामके
धारण करिउठेऊन ॥४४॥

अन्वयः—यदि नाम तामिः प्रतिच्छादिकया उपनीतं रूपं कामम् आलोकि, तथापि हरिद्रभङ्गाय
वितोर्णभङ्गम् अस्य तत् रूपं न आलोकि ॥४५॥

कपमिति । यदि नाम यद्यपि, तामिर्महिर्भीमः, प्रतिच्छादिकया प्रतिविम्बेन, उपनीतम् उपस्थापितम्,
रूपं नलस्य सीन्दर्यम्, कामं प्रतिबन्धकाभावात् पर्याप्तं यथा स्थानथा, आलोकि दृष्टम्; तथापि, हरिद्राया
अयमिति हरिद्रः स चासी भङ्गश्चेदंश इति तस्ये, हरिद्रायाश्चिद्रङ्गायेत्यर्थः । अच्छिन्नहरिद्राया मालिन्वद-
नात् भङ्गपदम् । वितोर्णो दत्तः भङ्गः पराजयो येन तत्सादृश्यम् अतीवगौरमिति तात्पर्यम्, अस्य नलस्य, तत्
पुषिष्ठम्, कपम् आकारः, न आलोकि पुष्यत्वाभावात् न दृष्टम् । तेन प्रतिबन्धदर्शनमात्रेणैव मञ्जुवीथानेत-
वानालम्बः, न जाने पुष्यकपदर्शनेन कियान् भवेदिति भावः ।

अत्र हरिद्रभङ्गाय भङ्गवितरणासम्भवेऽपि तत्पुष्यत्वाभिधानादतिशयशक्तिः, यद्यपि कपमालोकि तथापि रूपं
नालोकीति विरीधान् कपस्य प्रतिच्छाद्याभावेन मूलभावेन च तत्समाधानाद्विरीधाभासश्च; अनयीरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः; यीऽपि पुनश्चातुर्थादागतस्य कानुप्रासिन संसृज्यते । वसोत्कर्षस्य आरीङ्गावरीङ्गाध्यामीनी
गुणः, गौरी च रीतिः ।

“मङ्गः पलायनं वीचिर्मङ्गः शस्यञ्च भङ्गनम्” इत्यनेकार्थध्वनिसङ्गरी ॥४५॥

वाङ्माला—यदि राजमाह्वोरा प्रतिविषकर्तुक आनीउ नलेर रूपाटीके पर्दाउ
छायेहे देखिवाछिनेन; तथापि उ।शरा छिन्न हरिद्रार पराजयकारी नलेर नेहे मूल
आकृति देखेन न।हे ॥४५॥

अन्वयः—वियोगी स राजा योगी इव अदृश्यः भवन्, मञ्जुकुट्टिमेषु प्रतिविम्बदेह-अ्यूहं वितम्बन्, परस्य
पुरं प्रविशन्, चित्रं रराज ॥४६॥

पुमानिवास्यर्शि मया भ्रमन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलीकि ।

श्रुवन्निवांतर्कि मयापि कश्चित् इति स्म स स्त्रीश्वगिरः शृणोति ॥४७॥

अस्यां प्रवृत्त्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।

स भ्रात्रिभैमीषु न तां व्यविक्र (१) सा तच्च नादृशतया ददर्श ॥४८॥

भवति । विद्योगी दमयन्ताविरहदुःखी स राजा नलः, योगी योगिनी मुनिरिव, अदृश्य इत्यादीनां वरात् अविमर्शं नित्यवर्तिनानाङ्गानां दर्शनयोग्यो भवन्, मणिकुण्डिमेषु मणिवस्त्रभूषणेषु, प्रतिविम्बभूता ये देहा-
लोकां व्यूहं समूहं कृत्रिमदेहसमूहं, विलम्बं चलनात् पृथीजनिविषयाच्च विस्तारिणीत्पादयन्, परस्व भौमराजस्य
जनान्तरस्य च, पुरं गृहं शरीरं, प्रविशन् दमयन्तात्वे वक्ष्याय कार्यविशेषाय च अन्तर्गच्छन्, चित्रमाश्रयं यथा
स्वास्त्या, रराज युयुमे । विद्योगी भवन्नपि यद् योगी स योगीव रराज, तच्चित्तमिति व्यज्यते ।

अत्र पूर्वोपमासङ्गो द्वितीयाङ्गगतच्छं कानुपासितं संसृज्यते । पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः । पुरस्य गुणगुणौ” इति हेमचन्द्रः ॥४६॥

वाङ्माला—नमश्चोत्र विदग्ध दूःखी गेहे राजा नल, योऽग्री पुरुषेण ग्रामे अदृष्ट इहेहा,
नमिष्य कृत्रिमे अतिविश्रुतं नन्दनमुहं विवृततां देव उन्मादनं करिष्या, अदृष्टं गृहे (शरीरे)
अत्रेण करतः, आन्तर्यामिणेन मोक्षो पाहेते जागृतेन ॥४७॥

अन्वयः—भ्रमन्त्या मया पुमान् इव अस्यार्शि, मया पुंसः इव छाया व्यलीकि, मया अपि कश्चित्
श्रुवन् इव अतर्कि, इति स्त्रीश्वगिरः सः शृणोति स्म ॥४७॥

पुमानिति । भ्रमन्त्या पथि विचरन्त्या मया, पुमान् कश्चित् पुरुष इव, अस्यार्शि स्पृष्टः, तद्वदन्तापुमवर्तिद्वि-
भाषः । इति कस्याश्चिदाश्रयम् । मया पुंसः पुरुषस्यैव, छाया प्रतिविम्बम्, व्यलीकि मणिमयभूमी विलीकिता ;
श्रीप्रतिविम्बापिचया तत्प्रतिविम्बस्य वैलक्ष्यस्यादित्याशयः । इत्यपरस्या वचनम् । मयापि, कश्चित् पुरुषः, श्रुव-
न्निव कश्चित् कथयन्निव, अतर्कि तर्कितः सम्भवितः ; तर्कवानुभवनादित्यभिप्रायः । इत्यन्वया वाक्यम् । इति
इत्यन्वयाः, स्त्रीस्य स्त्रीसमूहस्य गिरो वाक्वाणि, स नलः, शृणोति स्म विचरन् सुतवान् ।

अत्र इवशब्दाणां सादृश्यबीजत्वाभावाद्भीषमा, परात्मना सम्भावनाया अभावाच्च नोत्पद्यते । पुसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

जीषां समूह इति स्त्रीषः “स्त्रीपुंभां नष् कणौ” इति नष् ॥४७॥

वाङ्माला—आमि अथन करिते करिते कोन पुरुषकेडे येन स्पर्श करिष्याहि ; आमि
कोनं पुरुषेण अतिविश्रुते येन नदिष्याहि ; आमिओ कोन पुरुष येन किछु बनिटेछिन
एहेकेण वाक्कण करिष्याहि ; नल ज्योत्सोकादिगिर एहेकेण वाक्कण करिते जागृतेन ॥४७॥

अन्वयः—नताङ्गी भैमी अस्यां पृथग्य पथि उपनता (सती) नलेन योगमाप । सः भ्रात्रिभैमीषु
तां न व्यविक्र ; सा च अदृशतया तं न ददर्श ॥४८॥

इदानीं दमयन्त्या सङ्ग नलस्य योगमाह अस्यामिति । नताङ्गी सगभारिक किञ्चिदवगतपूर्वकाया, भैमी दम-
यन्ती, अस्यां निजमातरम्, पृथग्य पुरुषेषु भक्तिपद्मासङ्कारिणत्वा, पथि स्वभवमार्गे, उपनता उपस्थिता
सती, नलेन सङ्ग, योगी सामीप्यसम्बन्धम्, आप प्राप्तवती । किन्तु स नलः, भ्रात्रिभैमीषु भ्रमकल्पितसङ्गदम-
यन्तीषु मध्ये, तां तात्त्विकीमपि भैमीम्, न व्यविक्र तात्त्विकतया न विविक्रकान् न पृथग् ज्ञातवानित्यर्थः ; तस्मात्

(१) स भ्रात्रिभैमी विविचे न तां ।

প্রসূ-প্রসাদাধিগতা প্রসূন-মাল্য নলস্বৌভ্রমবীচিতস্ব ।

চিহ্নাপি কণ্ঠায় তয়ীপকণ্ঠ-স্থিতং তমালম্বত সত্যমিব ॥৪৮॥

স্বগ্ন বাসনাহৃষ্টজনপ্রসাদঃ সত্যৈয়মিত্বস্তু তমাপ ভূপ: ।

চিহ্নামহস্যত্বমিত্যন্ত মাল্যম্ আলীক্য তাং বিজয়তি স্য বালা ॥৪৯॥

অপি আনির্ম নীলো নৈবানুসারাদিতি ভাব: । তথা স্য ভীমী চ, অহস্যতয়া নলস্য ইব পরোদ্রশ্য নাবীপ্যতয়া উত্থা, তং নলম্, ন দদর্শ । অন্ত: সাখ্যাত্মক লনফলং গামুদিতি ভাব: ।

অনু তাত্ত্বিকর্ম নীলো ন বিবেচনাভাবঃ পুতি আনির্ম নীল্বিতি পদস্বার্থো উত্থরিতি পদার্থ উত্থকং কাব্যলিঙ্গ-
লঙ্কার: পুথলপাদনত্ব কানুপাসিত্ব সংজ্ঞ্যতে । পুসাদী গুণ:, বৈদর্ভী চ রীতি: ।

অনিত্যিতি বিপূর্নস্য বিবেচাতীরত্বতয়া আকস্মিকপদস্য তদ্বিমুক্তী "ভুত্ব ভুটি" ইতি স্ত্রীত্বী স্যাপি লপম্ ॥৪৮॥

বাক্সালা—অবনতাকী দময়ন্তী, মাতার নিকট হইতে অশ্রুগ্রন্থক এক ছড়া ভাল ফুলের মালা
লইয়া, নলের সহিত সন্দেশন লাভ করিলেন ; কিন্তু নল, ভ্রমকল্পিত সত্য সত্য দময়ন্তীর
মধ্যে সেই যথার্থ দময়ন্তীকেও যথার্থ বলিয়া বিবেচনা করিতে পারিলেন না ; অতএব
দময়ন্তীও, দেবতার বরে নল অদৃষ্ট হিলেন বলিয়াই তাঁহাকে দেখিতে পাইলেন না ॥৪৮॥

অনুব্যয়:—তথা সত্য, মবীচিতস্ব অপি নলস্য কণ্ঠায় চিহ্না প্রসূপ্রসাদাধিগতা প্রসূনমালা সত্যম্ পথ
উপকল্পস্থিতং তম্ আলম্বত ॥৪৮॥

প্রসিতি । তথা ইত্যন্থা, সত্য, মবীচিতস্যপি অমহততয়া নির্ণীতস্যপি নলস্য, কণ্ঠায় মলায় নলদিশ-
সুদৃশ্য, চিহ্না প্রসিতি, প্রসূপ্রসাদীন মাতরনুগৃহীত্ব অধিগতা প্রাসা প্রসাদায়া মাত: সকাশাত্ লভ্যে ত্যর্থ:, প্রসূনমালা
উত্থলপুথমালা, সত্যমিব উপকল্পস্থিতং দিকটবর্ণিনম্, তং নলং তত্কর্তৃ বা, আলম্বত অবলম্বিতবতী ।

অনু ইবাদিব মালায়া: সত্যনলকণ্ঠায়খাতিশয়ো নামালঙ্কার: "কিঞ্চিৎ প্রকৃতং কাব্যম্" ইত্যাদি দর্শন-
লঙ্কারানু ; তথা প্রথুপি পাদি তথ্যনুপ্রাস: তৃতীযি চ স্ত্রী কানুপ্রাস ইত্যেতবা সংসৃষ্ট: । পরস্পরদর্শনাৎ সন্মোগ-
মহত্বা রত:, প্রসাদী গুণ:, বৈদর্ভী চ রীতি: ॥৪৮॥

বাক্সালা—দময়ন্তী মাতার নিকট হইতে অশ্রুগ্রন্থক এক ছড়া ভাল ফুলের মালা
লইয়া আনিতেছিলেন ; এমন সময়ে নরকে ভ্রমবশতই তিনি দেখিতেছেন ইহা নিশ্চয়
ভাবিয়াও তিনি সেই মালাছড়াটিকে নলের কর্ণ উদ্দেশে নিক্ষেপ করিলেন ; কিন্তু দেব-
বশত: সত্য সত্যই সে মালাছড়াটা ঘাইয়া নলের কর্ণদেশেই আশ্রয় লইল ॥৪৯॥

অনুব্যয়:—মূপ: বাসনা-হৃষ্ট-জন প্রসাদ: ইয়ং স্যক্ সত্যা (মূতা) ইতি অহুতম্ আপ । বালা চ
চিহ্না তাং মালাম্ অহস্যত্বম্ ইত্যাম্ আলীক্য বিজয়তি স্য ॥৪৯॥

অনিত্যি । সূরী রাজা নল:, বাসনয়া নিখ্যাত্মানি ভসিষ্যতি যাবত্ হৃষ্টী যী জনো দময়ন্তীমভূতী লোকস্য
প্রসাদ: প্রসাদীনানুগৃহীত্ব ইত্যন্থার্থ:, ইয়ং স্যক্ মালা সত্যা মূতা ইতি শ্রব:, তর্থাৎ প্রত্যাখীকারবাদিতি ভাব: ;
ইতি উক্তো:, অহুতং বিজয়ম্, আপ প্রাপবান্ । নহি রজ্ঞী ভসনবিষয়তয়া হৃষ্ট: সর্বো দর্শনীয়শ্রয়: । তথা
মালা দময়ন্তী চ, চিহ্নাম্ আকস্মীক সন্নির্গতাম্, তাং মালাম্, অহস্যত্বম্ ইত্যং হৃষ্টাদিব মতাম্, আলীক্য, বিজ-
য়তে স্য বিজয়ং প্রাপ্নোতি স্য ; পরস্পরায় এবাঃ শ্রমাদিত্যভিপ্রায়: ।

অনু বিজয়ং ইতি আলীক্যেতি পদস্বার্থো উত্থরিতি পদার্থ উত্থকং কাব্যলিঙ্গং উকানুপাসিত্ব সংজ্ঞ্যতে । মধুর-
বসনাবশ্রমাদিত্যর্থ: গুণ:, বৈদর্ভী চ রীতি: ॥৪৯॥

ଅନ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରମନ୍ଦ୍ୟତ୍ରବଦୀକ୍ଷମାଣୀ ପରସ୍ପରେଶାଧ୍ୟୁଧିତେଽପି ଦେଶେ ।

ଆଲିଙ୍ଗିତାଳୀକପରସ୍ପରାନ୍ତଃ ତଥ୍ୟ' ମିଥସ୍ତୌ ପରିପ୍ଲବଜାତେ ॥୫୧॥

ସ୍ପର୍ଶ' ତମସ୍ୟାଧିଗତାପି ଭୈମୀ ମିନେ ପୁନର୍ଭୀନ୍ତିମଦର୍ଶନେନ ।

ତୃପ୍ତଃ ସ ପଞ୍ଚମ୍ନପି ତାମୁଦୀତସ୍ତନ୍ମୋ ନ ଧର୍ତ୍ତୁ' ସହସା ଶଯାକ ॥୫୨॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ଅଧଃପଦେ ସେ ନମସ୍ତୌକେ (ସନ୍ଧିଗାମ, ଡାହାନ୍ତର ଅନ୍ତଃସମ୍ପର୍କ ଏହି ଯାଳା ମତ୍ତା ହେବା ଗେନ । ହେବା ଭାବିବା ନଳ ବିସ୍ମୟାମ୍ନ ହେଲେନ ; ଆସାର ନିଃସର ହେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ ମେହି ଯାଳା ଅନୁଜ୍ଞାତା ପାହେନ । ହେବା ସନ୍ଧିଗା ନମସ୍ତୌଓ ବିସ୍ମୟାମ୍ନ ହେଲେନ ॥୫୦॥

ଅନ୍ୟାୟଃ—ପରସ୍ପରେଶ ଅଧ୍ୟୁଧିତେ ଦେଶେ ଅପି ଅନ୍ୟାୟବନ୍ ଅନ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରମ୍ ବୁଦ୍ଧିମାଣୀ ତୌ ଆଲିଙ୍ଗିତାଳୀକପରସ୍ପ-
ରାନ୍ତଃ ମିଥଃ ତଥ୍ୟ' ପରିପ୍ଲବଜାତେ ॥୫୧॥

ଅନ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରମିତି । ପରସ୍ପରେଶ ଅଧ୍ୟୁଧିତେ ଆସ୍ତିତେ, ଦେଶେ ଏକାକିମିତ୍ୟେ ସ୍ଥାନେଽପି, ଅନ୍ୟାୟବନ୍ ଅନ୍ଧୀନ୍ଦ୍ରମିତ୍ୟାୟ ଶବ୍ଦ, ଅନ୍ଧୀନ୍ଦ୍ର' ପରସ୍ପରମ୍, ବୁଦ୍ଧିମାଣୀ ପଞ୍ଚମୀ ; ଚିରାଦିଏ ଅମଳତମତାରଣ୍ୟା ଅନ୍ୟାୟାବିଦ୍ୟାସବ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଏତେନ ନଳୀ ଦମୟନ୍ତୀ' କିଞ୍ଚିଦ୍ଦର୍ଶନ' ତଦା ଦଦାସିତି ମନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ତୌ ଦମୟନ୍ତୀନଳୀ, ଆଲିଙ୍ଗିତମାଞ୍ଜିତ' ଯତ୍ ଅଳୀକ' ମିଥ୍ୟା-
ଭୂତ' ମିଥ୍ୟାତ୍ବେ ନୈବାସଧୂତ' ପରସ୍ପର' ତସ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଲକ୍ଷ୍ୟେ, ମିଥଃ ପରସ୍ପରମ୍ ତଥ୍ୟ' ଦୈବସମ୍ପାତ୍ ସତ୍ୟମିବ, ପରିପ୍ଲବଜାତେ ଆଲିଙ୍ଗିତମ୍ । ପରସ୍ପରେଶ ପରସ୍ପରମଳୀକମିବ ମତ୍ତା ଅଳୀକମିବ ଏ ଯଦାଲିଙ୍ଗିତମ୍, ତତ୍ ସର୍ବ'ମିବ ଦୈବସମ୍ପାତ୍ ସତ୍ୟ-
ମିବାଭୂଦିତି ଭାବଃ ।

ଏବ ପରାସାପି ବିଶେଷ ପରାସାହାରଃ । ସନ୍ଧିଗାମ୍ୟାଚାରୀ ରସଃ, ମତ୍ତାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଏ ରୀତିଃ ॥୫୧॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ନଳ ଓ ନମସ୍ତୌ ଡାହାନ୍ତା ମତ୍ତମ୍ପର ଏକ ଆସଗାମ୍ୟ ଧାକିସାଓ, (ବହୁକାଳ ସାବଧ-
ତ୍ତ୍ୱେନ ଶ୍ରୀତାରଗାବଳତଃ ବିସ୍ମୟାମ୍ ନା ହଓସ୍ୟାମ୍) ମତ୍ତମ୍ପରକେ ବିଭିନ୍ନହୀନସ୍ଥିତେନ ଜ୍ଞାୟ ଦେଖିତେ
ନାଗିଲେନ ; ଆସ ମତ୍ତମ୍ପର ମତ୍ତମ୍ପରକେ ମିଥ୍ୟା ମନେ କରିସାଓ ଯେ ଆଗିବନ ବଢ଼ିଲେନ, କେବଳେନ
ହେଲେନ ମତ୍ତମ୍ପରକେ ତାହା ମତ୍ତା ହେବା ଗେନ ॥୫୧॥

ଅନ୍ୟାୟଃ—ଭୈମୀ ଅସ୍ୟ ତ' ସ୍ପର୍ଶମ୍ ଅଧିଗତା (ସତୀ) ଅପି ଅଦର୍ଶନେନ ପୁନଃ ଭାନ୍ତି' ମିନେ । ସଂ ତୃପ୍ତଃ
(ଏ) ତା ପଞ୍ଚମ୍ ଅପି ଓଦୀତସାନ୍ଧଃ (ସନ୍) ସହସା ତା ଧର୍ତ୍ତୁ' ନ ଶଯାକ ॥୫୨॥

ନଳ ସତ୍ୟମିବ ପରସ୍ପରମାଲିଙ୍ଗନ' ଜାତସ୍ତେ ତଦା ଯଥେତାସାପାଦିକରଣାୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ' ନ ପରସ୍ପର' ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିତ୍ୟାୟ ସ୍ପର୍ଶ-
ମିତି । ଭୈମୀ ଦମୟନ୍ତୀ, ଅସ୍ୟ ନଳସ୍ୟ, ତତ୍ ଆଲିଙ୍ଗନଜନିତମ୍ ସ୍ପର୍ଶମ୍, ଅଧିଗତା ମାତ୍ରା ସତ୍ୟପି, ଅଦର୍ଶନେନ ନଳସ୍ୟ
ସାଧ୍ୟାହ୍ୟ'ନାଭାବିନ, ପୁନର୍ଭୀନ୍ତି' ପୂର୍ବ'ବଦିଏ ଅମସିଧସ୍ୟାୟ' ନଳ ଇତି ଅମସିବ, ମିନେ ନିଶ୍ଚିତବତୀ । ଅତୀ ନ ସା ତ'
ଧର୍ତ୍ତୁ' ଅପିତିବତୀତି ଭାବଃ । ତଥା ସ ଚ୍ୟୁପୀ ନଳସ୍ୟ, ତା ଦମୟନ୍ତୀମ୍, ପଞ୍ଚମ୍ନପି ଆଲିଙ୍ଗନାତ୍ ପର' ଅହସା ମତ୍ୟଧୀ-
କ୍ରମ'ମପି ଓଦୀତା ଦମୟନ୍ତୀଃ ସ୍ପର୍ଶାଦିଏ ଉତ୍ପନ୍ନଃ ସାନ୍ଧ୍ୟେ ଛାନ୍ଦାନିକପଃ କାଳିକାଭାବସିଧସ୍ୟାୟ ସତ୍ୟ ସ ତାହାଃ, ସନ୍,
ସହସା ତା ଦମୟନ୍ତୀମ୍, ଧର୍ତ୍ତୁ' ନ ଶଯାକ ।

ଏବ ଧରଣାଶ୍ରମିତି' ମିତି ଓଦୀତସାନ୍ଧ୍ୟପଦସାର୍ଥୀ ଚିତ୍ତୁରିତି ପଦାର୍ଥଚିତ୍ରକ' କାବ୍ୟାଲିଙ୍ଗନଳହାରଃ । ମତ୍ତାଦୀ ଗୁଣଃ,
ବୈଦର୍ଭୀ ଏ ରୀତିଃ ॥୫୨॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ନମସ୍ତୌ ନଳେନ ମେହି ମ୍ପର୍ଣ୍ଣହ ନାତ କରିସାଓ, ଡାହାନ୍ତେ ଦେଖିତେ ନା ପାଓ-
ହାୟ ଆସାର ଅମ ବଳିସାହେ ମନେ କରିଲେନ ; ଆସାର ନଳ ମାତ୍ରା ନମସ୍ତୌକେ ଦେଖିତେ ପାହେନାଓ,
ଆଗିବନବଳତଃ ଉଦ୍ଭୂତା ଉତ୍ପନ୍ନ ହଓସ୍ୟାମ୍ ହଓସ୍ୟା ଡାହାନ୍ତେ ବଢ଼ିତେ ନାଗିଲେନ ନା ॥୫୨॥

ଅର୍ଥାତ୍‌ପ୍ରାଣାଦିତତ୍ତ୍ୱମତ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ମିଥ୍ୟାମତିତ୍ତ୍ୱବାଧୀ ।

ପୁନର୍ମିଥ୍ୟତ୍ତ୍ୱମପି ଅସ୍ମନ୍ମତୀ ନଂ ଅହଂଧାତେ ପଞ୍ଚି ତୌ ବିମୁଖୀ ॥୫୩॥

ସର୍ବତ୍ର ସଂବାଧ୍ୟମବାଧମାନୌ ରୂପନ୍ତ୍ରିୟାତିତ୍ତ୍ୱକରଂ ପରଂ ତୌ ।

ନ ଶ୍ରେକତୁ: କେଳିରସାତ୍ତ୍ୱିରନ୍ତୁମଲୌକିକମାଲୌକ୍ୟ ପରସ୍ପରନ୍ତୁ ॥୫୪॥

ଅନ୍ୱୟ:—ବିମୁଖୀ ତୌ ପଞ୍ଚି ଅର୍ଥାତ୍‌ପ୍ରାଣାଦିତତ୍ତ୍ୱ-ସତ୍ୟ-ମତ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ମିଥ୍ୟା; ତଥ୍ୟଂ ଅସ୍ମନ୍ମତୀ ଅପି ପୁନଃ ମିଥ୍ୟା-
ମତିତତ୍ତ୍ୱ-ବାଧୀ (ସନ୍ତୀ) ନ ଅହଂଧାତେ ॥୫୩॥

ଅର୍ଥେତି । ବିମୁଖୀ କାମବେଗାଦିତ୍ୟାଦିଭାବେନ ବିଶେଷମୁଦୃଷ୍ଟିଂ ତତ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟଂ ସାମନର୍ଥାବିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତୌ ଦମୟନ୍ତୀମଣି,
ପଞ୍ଚି, ଅର୍ଥେନ ପୂର୍ବାଳିଙ୍ଗେନ ଧୃତିତତ୍ତ୍ୱଂ; ଅତୀବସୁଖଂ ତେନ ଆହତା ଶ୍ଳୀଳତା ଯା ସତ୍ୟମତି: ସତ୍ୟ ପବାୟଂ ନଳଃ; ସର୍ବ-
ବେଦଂ ଦମୟନ୍ତୀ ଚେତି ସତ୍ୟବୁଦ୍ଧିଶୟା, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ପୁନର୍ପ୍ୟାଲିଙ୍ଗନାଦୌ ପ୍ରକାଶମନୀ ଭୂତା, ମିଥ୍ୟା: ପରସ୍ପରମ୍, ତଥ୍ୟଂ ସତ୍ୟଂ ସତ୍ୟ
ପବାୟଂ ସ ଜନ ଇତି ସତ୍ୟତ୍ୱପ୍ରକାରକଜ୍ଞାନମୟୁକ୍ତଂ ଯଦା ଶ୍ୱାସତ୍ୟା, ଅସ୍ମନ୍ମତୀ ଆଲିଙ୍ଗନାପି, ପୁନର୍ମିଥ୍ୟାମତ୍ୟା ନୂଞ୍ଜୀଭାବା-
ଦର୍ଶନାଭ୍ୟା ଧ୍ୟମ ପବାୟମିତି ମିଥ୍ୟାତ୍ୱନିଷେଧେନ ଲଭ୍ୟଃ ପ୍ରାପ୍ତୌ ବାଧଃ; ସତ୍ୟାଲିଙ୍ଗନସ୍ୟ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ଯାତ୍ୟାଂ ତୌ ଠାହୁଣି ସନ୍ତୀ,
ନ ଅହଂଧାତେ ସତ୍ୟତ୍ୱେ ନ ନ ବିଶଦ୍ଧସତୁ: । ଆଦର୍ଶ୍ୟମେବେତିତ୍ତ୍ୱମିତି ଶାବ: ।

ଏକ ପ୍ରଥମାହଂ ତତ୍ତ୍ୱମୁଦୃଷ୍ଟିଃ ଶାବ: । ବନ୍ଧାର୍ଥସ୍ୟ ଦୁଃଖତ୍ୱାଦୀନୀ ଗୁଣଃ, ଗୌରୀ ଚ ରୀତି: ॥୫୩॥

ବାଞ୍ଛାମୀ—ଅତ୍ରାତ୍ତ୍ୱଚିତ୍ର ନଳ ଓ ଦମୟନ୍ତୀ, ପୂର୍ବେର ଆଲିଙ୍ଗନେ ଯେ ଯତ୍ର; ତତ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟଂ ନାଂ

କରିବାହିତେନ, ତାହାଠେହି ପରମ୍ପରା ପରମ୍ପରାକ ମତ୍ରା ବାଲିଆ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରିଲେନ; ତାହାଠେହି
ଆବାସଓ ଠାହାଠେହି ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାର ଯତ୍ରା କାମିନୀ; ତାହେ ଠାହାରା ପରମ୍ପର ଆବାସଓ
ମତ୍ରା ମତ୍ରାହେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଲେନ; କିନ୍ତୁ ଦମୟନ୍ତୀ ନୌରବ ହିଲେନ, ନଳକେଓ ମେଧା ବାହେତେହିଲ
ନା; ତାହେ ତଂ ହାତେର ଆବାସଓ ମିଥ୍ୟା ବାଲିଆହେ ବାତ୍ରମା କାମିନୀ ଏବଂ ମେ ଆଲିଙ୍ଗନକେଓ
ମିଥ୍ୟା ବାଲିଆହେ ମନେ କରିଲେନ; ପରେ ପରମ୍ପରା ପରମ୍ପରାକ ମତ୍ରା ବାଲିଆ ବିବାସ କରିଲେନ
ନା ॥୫୩॥

ଅନ୍ୱୟ:—ତୌ ସର୍ବତ୍ର ସଂବାଧ୍ୟଂ ରୂପନ୍ତ୍ରିୟା ପରମ୍ ଆତିତ୍ତ୍ୱକରଂ ପରସ୍ପରମ୍ ଅଲୌକିକମ୍ ଅଲୌକ୍ୟ ତୁ ଅବାଧ-
ମାନୀ (ସନ୍ତୀ) କେଳିରସାତ୍ତ୍ୱିରନ୍ତୁ ନ ଶ୍ରେକତୁ: ॥୫୪॥

ସର୍ବତ୍ରେତି । ତୌ ଦମୟନ୍ତୀମଣି, ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବେଷୁ ମୁଖକରଚରଣାଦିଷୁ ଅନ୍ତଃପୁ. ସଂବାଧ୍ୟଂ ଲୌକମୁକ୍ତାନ୍ କ୍ରତାମୁକ୍ତ-
ତୟା ଯଦି ହେତୁମୁକ୍ତତୟା ଯେ ସଂବାଦାହଂ ଅନ୍ତର୍ଲିଖିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତଥା ରୂପନ୍ତ୍ରିୟା ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଶ୍ରୀମତ୍ୟା, ପରମ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତମ୍,
ଆତିତ୍ତ୍ୱକରଂ ମନସ୍ପ୍ରତିଷ୍ଠିତମନକଂ ଶିଳାକର୍ଷକମିତି ଯାବନ୍ତ୍ ପରସ୍ପରମନ୍ତ୍ୟୋନ୍ୟମ୍, ଅଲୌକିକଂ ନଳସ୍ୟାଗମନାସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ତୁ
ଦମୟନ୍ତୀୟା ପୂର୍ବପୂର୍ବବନ୍ଧୁମବିଧୟତ୍ୱେନ ନିଷିଦ୍ଧତାନ୍ତୁ ମିଥ୍ୟାଭୂତମ୍, ଅଲୌକିକ ତୁ ଶ୍ରେୟମନସ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟାଲିଙ୍ଗାପି, ଅବାଧମାନୀ
ସର୍ବତ୍ର ସଂବାଧ୍ୟତ୍ୱାଦିହିତୀରବ ତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱେ ବାଧାମକ୍ରୁର୍ବନ୍ତୀ ସତ୍ୟତ୍ତ୍ୱେନ ବିଦ୍ଧସନ୍ତୀ ଶକ୍ତାବିତ୍ୟର୍ଥଃ, କେଳିରସାତ୍ତ୍ୱିରନ୍ତୁ ଆଲିଙ୍ଗ-
ନାବିକୀବାସୁକ୍ତାକ୍ତାଦାନ୍ତୁ, ବିରନ୍ତୁ ବିରତୀ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତୁ, ନ ଶ୍ରେକତୁ: ସ ସମର୍ଥଂ ବହୁବତ୍ର: ଅପିତୁ ଠାହୁଣି କେଳିରସଂ ଅକ୍ରୁର୍ବ-
ବିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଏକ ଅବାଧମାନମ୍ ପୁତି ସଂବାଧ୍ୟପଦାର୍ଥସ୍ୟ ଆତିତ୍ତ୍ୱକରପଦାର୍ଥସ୍ୟ ଯେ ହେତୁତ୍ୱାଦିକଂ କାଞ୍ଚିଲିଙ୍ଗମ୍, ବିରାମାଭାବଂ
ପୁତି ଅବାଧମାନପଦାର୍ଥସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାଦପରସ୍ୟ କାଞ୍ଚିଲିଙ୍ଗମ୍, ବିତୀୟାହଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାସନ୍ଧି କାଳମାସନ୍ଧି ଇତ୍ୟେତ୍ୟାଂ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ: ।
ଅନ୍ତୀୟାହଂ ରସଃ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଯ୍ୟଂ ଚ ରୀତି: ॥୫୪॥

ବାଞ୍ଛାମୀ—ପୂର୍ବେ ଲୋକମୁଖେ ଯେମନ କାମିନୀହିଲେନ, କିନ୍ତୁ ଚିତ୍ତେ ଯେମନ ଦେଖିବାହିଲେନ;
ତାହା ପରମ୍ପରାବେର ମତ୍ରା ଅନ୍ତେହି ମିଳିବା ମିଶାହିଲ ଏବଂ ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଶୋଭାର ପରମ୍ପରାହେ ପର-
ମ୍ପରାବେର ଅତ୍ରାତ୍ତ୍ୱ ଚିତ୍ରାକର୍ଷକ ହେବାହିଲେନ; ଅତ୍ରାତ୍ରା ମନେ ମନେ ମିଥ୍ୟା ବାଲିଆ ଆଲୋଚନା କରି-

পরস্পর-স্মরণ-রসোন্মি-স্নেহাৎ তयोঃ স্মরণং চেতসি বিপ্রলম্বঃ ।

স্নেহাতিদানাতিব দীপিকার্শিঃ নিমিষ্য কিঞ্চিদ্দ্বিগুণং দিদিপে ॥৫৫॥

বেশ্মাপ সা ধৈর্য্যবিয়োগযোগাৎ বোধস্ব মৌহস্ব সুকুর্দধালা ।

পুনঃ পুনস্তত্র পুরঃ স পশ্যন্ বভ্রাম তাং সুম্নু বসুদ্ভমেনা ॥৫৬॥

স্মরণ, নল এবং দময়ন্তী ইহার। পরস্পর কোমলতায়াদি ইহাতে বিরহ ইহাতে লাগিলেন
না ॥৫৪॥

অর্থঃ—দীপিকার্শিঃ স্নেহাতিদানাৎ ইব তয়োঃ চেতসি বিপ্রলম্বঃ পরস্পর-স্মরণ-রসোন্মি-স্নেহাৎ
স্মরণং কিঞ্চিৎ নিমিষ্য (পরমৈব) দ্বিগুণং দিদিপে ॥৫৫॥

পরস্পরেনি । দীপিকার্শিঃ প্রদীপশিখা, স্নেহস্য তৈলস্য স্নেহাতিদানাৎ বাহুবল্যে ন স্নেহিকায়াং প্রসেপাদিব,
তয়োর্দময়ন্তীনলয়োঃ, চেতসি বিয়মানঃ, নিপুললম্বঃ পূর্বরাজকালীন এব বিচ্ছেদঃ, পরস্পরস্য যঃ স্মরণং রস স্নেহ-
জনসুখাস্বাদঃ স এব রসী ললং তস্য যা স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ স্নেহাৎ
স্নেহাৎ কিঞ্চিৎ, নিমিষ্য অলৌকিক, পরমৈব দ্বিগুণং যথা স্যাততথা দিদিপে বহুধা । স্নেহজননাৎ পরমৈব তৌঃসুখ-
পেদয়াপি দ্বিগুণমৈব বিরহদুঃখঃ প্লামবলাবিতি নিশ্চয়ঃ ।

অত্র যৌতাপমালহারঃ প্লামবলাবিতি কানুপাসিতং সংজ্ঞ্যতে । তথা দীপিকার্শিঃ দীপ্যতে বিপুললম্বস্য দিদিপে
ইতি কালম্ভদ্রাশ্রয়ঃ কালম্ভদ্রাশ্রয়ঃ ; স চ 'দীপিকার্শিঃ সন্ধ্যাদিতিলসদানাৎ' ইতি ততোঃপরস্পরপাঠে ন সমাপ্রদেয়ঃ ।
পূর্ণ রাগী রসঃ, প্লামবলাবিতি গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ ।

"রসমর্দে চ বিচ্ছেদে বিপুললম্বস্য পদম্ভে" ইতি সাক্ষ্যঃ । "স্নেহঃ স্নাত পুংসি তৈলাদিরসদ্রব্যে চ সীতদে"
ইতি মেদিনী ॥৫৫॥

বাঙ্গালী — মুছিতে বেশী তৈল দেওয়ায় দীপের শিখা যেমন কণকালে জল একটু-
আজ কমিশা, পরে দ্বিগুণ জলিয়া উঠে ; সেইরূপ নলও দময়ন্তীর মনের বিরহদুঃখ, পরস্পর
স্নেহজননজন বেশী লাভ করায় কণকালের জল একটুআজ কমিশা, পরেই আবার দ্বিগুণ
জলিয়া উঠিল ॥৫৫॥

অর্থঃ—সা ধৈর্য্য-বিয়োগযোগাৎ সুকুঃ বোধস্ব মৌহস্ব দধালা (সতী) বেশ্ম আপ । সঃ (য) ভদ্রমৈব
পুরঃ সাং সুম্নু বঃ পুনঃ পুনঃ পশ্যন্ (সন্) তত্র বভ্রাম ॥৫৬॥

বেশ্মেতি । সা দময়ন্তী, ধৈর্য্যস্য চিত্তস্থিরতায়াঃ বিয়োগস্য তজ্জৈব বিলীপস্ব চ যোগাৎ সন্ধ্যাস্থান্ নিল-
লয়ন ধৈর্য্যস্বাস্থান্ কামপ্রসাদেব সহস্রৈব তজ্জৈব বিলীপস্বৈবৈব ; সুকুর্দধারং বারম্, বোধস্ব ধৈর্য্যযোগাৎ ক্রুতীজন
ললস্ব সন্ধ্যা ইতি সন্ধ্যা জ্ঞানস্ব, মৌহস্ব ধৈর্য্যযোগাৎ লল এবায়মিতি মিথ্যাজ্ঞানস্ব, দধালা চারয়ন্তী সতী,
বেশ্ম নিজস্বজন, আপ প্রামদ্যতী গতবতীত্যর্থঃ । স ললস্ব, ভদ্রমৈব সপস্থিতভাষ্য, পুরঃ সন্ধ্যাস্থান্, তাং সুম্নু বঃ
দময়ন্তীম্, পুনঃ পুনঃ পশ্যন্ সন্, তত্র বঃ স্থানে, বভ্রাম পুনরপ্যালিঙ্গনায়ায় বিচচার ।

অত্র পূর্বাঙ্কে যথাসংখ্যমলহারঃ, স্নেহকানুপাসিতঃ ; পরাঙ্কে তু সন্ধ্যাস্থান্ ইত্যেতিবাং সৃষ্টিঃ । পূর্বরাজে
নলঃ, সান্দ্র্যে গুণঃ, বৈদম্বী চ রীতিঃ ॥৫৬॥

বাঙ্গালী—দময়ন্তী ঐশ্বর্য্যবশতঃ যথার্থ জ্ঞান এবং ঐশ্বর্য্যালোপবশতঃ মিথ্যাজ্ঞান বার
বার পোষণ করতঃ নিজগৃহে গমন করিলেন ; আবার নলও, অসবশতঃ সন্ধ্যাে সেই স্নেহ
দময়ন্তীকে বার বার দাঁখিতে থাকিয়া, সেই স্থানেই অসগ করিতে লাগিলেন ॥৫৬॥

ପଞ୍ଚମାଂ ହୃଦଃ ସଞ୍ଚରମାଣଃ ଏବଂ ଚିତ୍ତଂ ପରିତ୍ରୟ କଥଂ କଥଞ୍ଚିତ୍ ।
 ବିଦର୍ଭରାଜପ୍ରଭବାଭିରାମଂ ପ୍ରାସାଦମନ୍ତ୍ରାଦ୍ୟୁଦୟମାସାଦ ॥୫୦॥
 ସଂକ୍ଷୀୟତାମାଂ ସରସୈର୍ବିଳାସୈଃ କରାବରୋଧଧନମାବହନ୍ତୀମ୍ ।
 ବିଲୋକୟାମାସ ସଭାଂ ସ ଖେୟାଃ ତସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ୍ଷୀମନ୍ତ୍ରୀବିଦିକାୟାମ୍ ॥୫୧॥
 କଞ୍ଚଃ କିମସ୍ତାଃ ପିକବିଷ୍ଣୁବିଷ୍ଣାଃ ତିକ୍ତୋ ଜିତାଃ ସୂଚୟତି ତ୍ରିରେକଃ ।
 ବ୍ରହ୍ମନ୍ତରସ୍ତୁୟତ ଯତ୍ର କାଞ୍ଚିତ୍ (୧) ନଶ୍ୱେନ ବାଳା କଳମାଳପନ୍ତୀ ॥୫୨॥

ଅନ୍ୱୟଃ— ଚିତ୍ ପଞ୍ଚମାଂ ସଞ୍ଚରମାଣଃ ଏବଂ ହୃଦଃ ପରିତ୍ରୟ କଥଂ କଥଞ୍ଚିତ୍ ବିଦର୍ଭରାଜପ୍ରଭବାଭିରାମଂ କଥଂ ପ୍ରାସାଦଂ ଆସାଦ ॥୫୦॥

ପଞ୍ଚାମିତି । ଚିତ୍ ପଞ୍ଚମାଂ ଚରଣାଭ୍ୟାମ୍, ବାହନାନୟନାସଂଭବାଦିତି ଖ୍ୟାତଃ, ସଞ୍ଚରମାଣୀ ବିଚରନ୍, ଏକା ହୃଦୀ ନଳଃ, ପରିତ୍ରୟ ପଞ୍ଚମାଂ ସଞ୍ଚରବାଦିବ ପରିତ୍ରାନ୍ତୀ ଭୂତା, କଥଂ କଥଞ୍ଚିଦିତିକ୍ରମେନ, ବିଦର୍ଭରାଜପ୍ରଭବା ଦମୟନ୍ତୀ ଆଭିରାମଂ ଅପିଷ୍ଠାନାଦିବ ସୁନ୍ଦରଂ, ଅଧନାକାଞ୍ଚଂ କଥତି ଅପ୍ୟୁଦୟତା ବିଲିଖନ୍ତୀତି ତମ୍, ପ୍ରାସାଦଂ ଦମୟନ୍ତୀ ଭବନମ୍, ଆସାଦଂ ମାତ୍ରମାମ୍ ।

ଅଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠପାଦି ଶ୍ଳୋକାଗ୍ରମାଣୀଃ । ପ୍ରାସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ସଞ୍ଚରମାଣଃ ଇତି "ସମକୃତ୍ୟୋପାୟା ଗୁଣଃ" ଇତି ଋଷାଦିତ୍ୱାଦାତ୍ମନେପଦବିଧୟତୟା ଆନୟଃ । ଅଧକ୍ଷକଃ ଇତି "କ୍ଷତ୍ର-
 କୁଳାଧ୍ୟକ୍ଷକରୀପେଷୁ କଥଃ" ଇତି ଶ୍ରମସ୍ୟଃ ॥୫୦॥

ବାଞ୍ଛାଂ ।—ନଗରାଜା ବହୁକାଳ ସାବଧାନ ଚକ୍ରମ୍ବର କରଣେ କରଣେ ପରିଚ୍ଛାନ୍ତ ହେଉଅଛି, ଆଦିକଟେ, ଆକାଶମଧ୍ୟରୁ ଏବଂ ନୟନରୁ ସାରା ପରିଚ୍ଛାନ୍ତ ଅଟୁନିକାୟ ଉପାସିତ ହେଉଅଛି ॥୫୧॥

ଅନ୍ୱୟଃ—ସଃ ତସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ୍ଷୀ ମନ୍ତ୍ରୀବିଦିକାୟାଂ ସରସୈଃ ସଂକ୍ଷୀୟତାମାଂ ବିଲାସୈଃ କରାବରୋଧଧନମ୍ ଆବହନ୍ତୀ ଖେୟାଃ ସଭାଂ ବିଲୋକୟାମାସ ॥୫୧॥

ସଂକ୍ଷୀୟତି । ସ ନଳଃ, ତସ୍ୟ ଦମୟନ୍ତୀପ୍ରାସାଦସ୍ୟ, ଯା ପ୍ରତୀକ୍ଷୀ ସନ୍ନିହିତା ଥାଏ । ତସ୍ୟା ଯା ମନ୍ତ୍ରୀବିଦିକା ମନ୍ତ୍ରୀବହ-
 ପରିକୃତଭୂମିକାୟାମ୍, ସରସୈଃ ଶ୍ରଙ୍ଗାରରସସୂଚକୈଃ, ସଂକ୍ଷୀୟତାମାଂ ବିଲାସୈର୍ବିଳାସଂ ସ୍ୱବହାରୈର୍ବିଧ୍ୟୁତଃ, କରସ୍ୟ କାଳ-
 ଦିବସ୍ୟ ଅବରୋଧଧନମ୍ ଇଦଂ କାଳଦିବ ଶୈବାନ୍ତଃପୁରଂ ଶ୍ରଙ୍ଗାରାତ୍ମକମାଦ୍ୟୁଦୟମାସାଦିତି ଶ୍ଳୋକାମାଂ ଆନୟମ୍, ଆବହନ୍ତୀ ଜନ-
 ଯନ୍ତୀମ୍, ଖେୟାଃ ଦମୟନ୍ତୀଃ ସଭାମ୍, ବିଲୋକୟାମାସ ଦଦର୍ଶ ।

ଅଥ ଭୀମରାଜାବରୋଧେ କରାବରୋଧଧନମାଦ୍ୟୁଦୟମାସାଦିତି ଶ୍ଳୋକାମାଂ ଆନୟମ୍ । କିନ୍ତୁ- ଶ୍ରଙ୍ଗାରାର୍ଥକରସଂସ୍ପର୍ଶିତାବପି ନ ରସସ୍ୟ
 ସ୍ୱରସ୍ୟଦ୍ୱିଜ୍ଜିହ୍ୱାଦଃ ; ରସତୟା ଅନୁଭୂୟମାନସ୍ୟୈବ ସ୍ୱରସ୍ୟଦ୍ୱିଜ୍ଜିହ୍ୱାଦଃ ନିଜୀସାମ୍ନୀକାରାନ୍ ଅବନୁ ଚକ୍ରମ୍ବରତୟା ଅନୁଭବାଭାବାନ୍ ;
 ଅନ୍ୟଥା "ଶ୍ରଙ୍ଗାରବୀରକବ୍ୟାହୁତଂ—" ଇତ୍ୟନ୍ତରାଂଶମାଦ୍ୟୁଦୟମାସାଦିତି ନିଜୀସାମ୍ନୀକାରାନ୍ । ପ୍ରାସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

"ଏକା ପ୍ରତୀକ୍ଷୀ ବିଶିଷ୍ଟା" ଇତ୍ୟନ୍ତରଃ ॥୫୧॥

ବାଞ୍ଛାଂ ।—ନୟନରୁ ଅଟୁନିକାୟ ରାଜାଙ୍କ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖି ଉପରେ ଗଲ, ନୟନରୁ ଏକଟି
 ମଣ୍ଡା ଦେଖିତେ ପାରିଲେନା ; ମେ ମଣ୍ଡାଟି, ମଣ୍ଡାମଣ୍ଡର ଶୃଙ୍ଗାରମୟକ ବ୍ୟବହାରକାଳରେବେଳେ ଅନ୍ତଃ-
 ପୁରେର ଶ୍ରେୟ ଉପାସିତେହୁଅଛି ॥୫୧॥

ଅନ୍ୱୟଃ—ଯତ୍ର ନଶ୍ୱେନ କଳମ୍ ଆନୟମା କାଞ୍ଚିତ୍ ବାଳା ବିରେକଃ ଅସ୍ତାଃ କଞ୍ଚଃ ତିକ୍ତଃ ପିକବିଷ୍ଣୁବିଷ୍ଣାଃ
 ଜିତାଃ ସୂଚୟତି କିମ୍ ଇତି ଅନ୍ୟଃ ଅନ୍ୟତ ॥୫୨॥

एतं नखं तं दमयन्ति ! पश्य त्वज्जर्त्तिमित्थालिकुलप्रबोधान् ।

श्रुत्वा स नारी-कर-वर्त्ति-शरी-मुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥६०॥

यत्रैकयालीक-मलीकृताली-कण्ठे मृषाभीमभवीभवत्वा ।

तद्दृक्पथे दीर्घदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥६१॥

अथ पञ्चदशभिः श्लोकैः सभां वर्णयति कण्ठे इति । यत्र सभायाम्, नलीन कर्वा, कलं मधुराक्षुटम्, आलपनी अन्वया नालया सह कथीपकथनं कुर्वती, काचित् बाला नवीनवयस्का दमयन्त्याः सखी, तिक्ती रेखा यत्र स विरेखः, अस्या नालयाः, कण्ठो गमः, तिस्रः पिकः कांकिलः, वेणुवंशी, वीणा स्वनामस्थिता च एताः, जिताः स्वरमाधुर्येण आत्मनैव पराभूताः, सूचयति तामितिस्रमी रेखाभिर्भ्यं नति किम्, इति इत्यम्, अन्तर्गमना, अलपयत मृगस्थस्य ; तादृशमयमृचनव्यतिरेकेण तासां तिष्ठणां रेखाणां स्थितेः प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

अत्र तादृशमृचनं प्रति विरेखपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तादृशमृचनीतृष्वप्यात्र क्रिदी-नृपेया, हृष्यनुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टः । मधुररचनावशमाधुर्यं गुणः, वीदमौ च रीतिः ॥६८॥

वाङ्माला—कान नवीना मधुरवत्वा आनाप करिठेहिण ; नन ताहां तनिशां मने नने ताहाके एहे रूपं अनामा करिणेन ये, 'तनिने त्रथाशुक्ल हेहांर कठमेव काकिन, वरणां व वीणा एहे तनिनेके ये अत्र करिठाहे, ताहा मृचना करिठेहे कि ?' ॥६०॥

अन्वयः—यत्र सः नारी-कर-वर्त्ति-शरी-मुखात् 'दमयन्ति ! एतं वं नखं पश्य, जर्त्तिं त्वज्ज' इति आलिकुलप्रबोधान् श्रुत्वा स्वं दृष्टम् आशङ्कत ॥६०॥

एतमिति । यत्र सभायाम्, स नलः, आर्याः कस्यापि दमयन्तीसख्याः करवर्त्तिनी इत्यस्मिता या शरीरपक्षिणी तस्या मुखाद्दनात्, हे दमयन्ति ! एतं समुखे वर्त्तमानम्, तं तव प्रियतमं नलम्, पश्य, अतएव जर्त्तिं विरेखपीडाम्, त्वज्ज, इति इत्यम्, आलिकुलस्य सखीगणस्य प्रबोधान् सान्त्वनाः सान्त्वनादानुवादमित्यर्थः, श्रुत्वा, स्वमात्मानम्, दृष्टं देववरक्षंशात् शरीरपक्षिणा अवलीकितम्, आशङ्कत । दमयन्ती यदा यदैव नलविरेखेद-मया मूर्च्छति स, तदा तदैव तत्सखीगण इत्यं तां प्रबोधयति स यत्, 'हे दमयन्ति ! एतं तं नखं पश्य, जर्त्तिं त्वज्ज' इति । तत्रिसटवर्त्तिनी शरीरं तु अविकलमेव तान् शिञ्चितवती, तदानीं च तानेव सान्त्वनावादान् आभासवशादुच्चारितवती । नलस्तु तदानीं तानेव श्रुत्वा एते अनुशदा इत्यविदित्वा तया शारिकया आत्मासं-दृष्टमाशङ्कितवानिति सरलार्थः ।

अत्र नलस्य शङ्काव्यभावीदयाद्भावोदयनालङ्कारश्चेकानुप्रासहृष्यनुप्रासाभ्यां संसृष्टः । माधुर्यं गुणः, वीदमौ च रीतिः ॥६०॥

वाङ्माला—"नमसिद्धि ! एहे मेहे ननके मेव ; श्रुतवां विरेखदुःखं तागं कव" एहेरूपं, कान मथोर इच्छित नारीपक्षिणो मूत्र हहेठे मथोगेनेर मांननावाहं तनिशा, ये मतां नन, आपनाके मेविठाहे वलिशा आपन। करिठाहिणेन ॥६०॥

अन्वयः—यत्र तद्दृक्पथे मृषाभीमभवीभवत्वा एकया अलीकमलीकृताली-कण्ठे दीर्घदिकोपनीता मधूकमाला शालीनम् आधायि ॥६१॥

धमेति । यत्र सभायाम्, तस्य नलस्य दृक्पथे दृष्टगोचरस्थाने, मृषा मिथ्या अभीममवा भीममवा मव-नीति भीममभीमवनी तथा क्षमिमदमयनीरूपं धारयन्त्या लब्धः, एकया सख्या, अलीकमलीकृता क्षमिममलकपीकृता अलीकपी अपरा काचित् सखी तस्याः कण्ठे गलदेशे, मृषायां दीर्घेण उट्टिकारद्वन्द्वे संसृष्ट इति दीर्घद्विती

चन्द्राभमाभं तिलकं ददामा (१) तद्वज्रिजास्येन्दुज्ज्वातानुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसखे (२) ससर्जं चन्द्रानवस्थाभिव कापि यत्न ॥६२॥

दलीदरे काञ्चनकेतकस्य चक्ष्माभसीभावुकवर्णलेखम् ।

तस्यैव यत्न स्वमनङ्गलेखं लिलेख भेभी नखलेखनीभिः ॥६३॥

माताकारणेन उपनीता आनीता, नख, कानां पुष्पविशेषाणां माला, शालीनं सम्पुष्पानुकरणस्य कर्तृत्वात् सख्यं यथा तथा, आधात्रि स्थापिता । दमयन्त्या विनीदमाय सखीभिरित्यं खं जा कृता, ताच्च पश्यन् मन्थीऽप्याश्रय इति वीक्ष्यम् ।

अथ इत्यनुप्रासिणहारः, पूर्वरागी रसः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—ये मठाद्य नलेन दृष्टिपथे थाकिष्ठा कोन मथौ कृत्रिम ममधखौ हईधू, कृत्रिम ननकलधादिगो अछ कोन मथौर कठमेन मथौर आनोत महदा झूलन मोगी मण्णार महित ममर्षन करिउछिल ॥७५॥

अन्वयः—यत्र का अपि चन्द्रसखे सखीमुखे चन्द्राभम् आभं तिलकं तद्वज्रिजास्येन्दुज्ज्वातानुविम्बं ददामा (सती) चन्द्रानवस्थां ससर्जं इव ॥६२॥

चन्द्रेति । यत्र सभायाम्, कापि सखी, चन्द्रस्य सखि समानसीन्दर्यात् सुहृत् तस्मिन् चन्द्रतुल्ये इत्यर्थः, सख्या अन्वया इत्यस्याया मुखे मुखे कदंशे ललाटे, चन्द्राभं स्वच्छत्वाच्चन्द्रतुल्यम्, अन्वये दमित्याभम् अन्वनिर्दि-
तम्, तिलकं 'गोलातिलकाकारमलहारम्, तद्वत् चन्द्राभाभतिलकयुक्तं' निजं स्वकीयं यत् आस्यं दात्रीमुखं तदीव इन्द्रः सुन्दरत्वाद्वाद्वादकत्वाच्च चन्द्रः तेन कृतानि तत्र कृतानि च अनुविम्बानि प्रतिविम्बानि यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, ददामा अर्पयन्ती सती, चन्द्रस्य अनवस्थाम् इत्यतया अनिर्द्ध्यत् दुरवस्थां वा, ससर्जं इव अका-
रिष । तथा च यदा स्वसख्युत्तराणि सखीमुखे अपरा सखी तदभिमुखीभूय गोलाकारमध्वरक्षमर्पयति च ; तदा तस्याः सख्या मुखमैकचन्द्रः, आभतिलकश्च द्वितीयचन्द्रः, दात्रीमुखं तृतीयचन्द्रः, दात्रीधृताभतिलकश्च अनु-
वर्धचन्द्रः, एवमाभतिलकयुक्तमुभयोरेव मुखम् उभयमुखद्वयस्य ललाटे आभतिलके मासिकायां कपोलादौ च प्रति-
बिम्बितमिति तानि च बहूनि प्रतिविम्बानि बहव एव चन्द्रा इति चन्द्राणामियगया अनिर्द्ध्यत्वम् ; तथा यद्यस्य बहुतरं भवति, तत्र लोकानामादरविशेषाभावात् एव दुरवस्थैव भवतीति आचार्यः सरलार्थः ।

अथ चन्द्राभं चन्द्रसखे इत्यर्थोपमाद्वयम्, निजास्येति निरङ्गं केवलरूपकम्, ससर्जंवेति क्रियोत्पन्नं च अर्थे तेषामङ्गभिभावेन सुहृत् ; सोऽपि च इत्यनुप्रासिण संसृज्यते । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—ये मठाद्य कोन मथौ, अछ मथौर चखतुन । मूगथानिते चखेरहै ठुन्य अखेर (आवेर) टिप लागाइया दिया, चखके येन ईछानूछ करिया दियाछिल । केन ना, ताहार मूगचखेठ से अखेर टिप छिल एवं सेहै टिपेर महित सेहै मूगचखेर अतिविष बाहैया अछ मथौर मूगेर सकल जायगाय पड़ियाछिल ; आवार अछ मथौर सेहै टिपयूक्त मूगचखेर अतिविष आसिया ताहार मूगेर सकल जायगाय पड़ियाछिल ॥७२॥

अन्वयः—यत्र भेभी नखलेखनीभिः काञ्चनकेतकस्य दलीदरे तस्य एव स्वं मनङ्गलेखं चक्ष्मां मन्थी-
भात्रक-अर्ध-लेखं लिलेख ॥६३॥

दलीदर इति । अथ सभायाम्, भेभी दमयन्ती, नखा एव लेखन्यसामिः, काञ्चनकेतकस्य काञ्चनवर्ध-
केत-

(१) ददामा । (२) चन्द्रसखी ।

विलेखितुं भीमभुवो लिपौषु सख्यातिविख्यातिभूतापि यत्र ।

अशाकिं लीलाकमलं न पाणिः अपारि कर्णोत्पलमस्त्रि नैव ॥६४॥

भैमीमुपावीणयदेव यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्वबन्धः स्वरमध्वरीण-तत्कण्ठनालैः कधुरीणवीणः ॥६५॥

कीपुष्पस्य, दलीदरी पत्रगर्भे, तर्ल्यं न लस्य सम्बन्धे, स्वं स्वकीयम्, अमङ्गलित्वं 'प्राशङ्गर ! किञ्चिदयस्मि' इत्यादिरूपां कामलिपिम्, अथात् लिखनचय एव मलीभावका ज्ञानवर्णोभवनशीला वर्णानामचराणां लिखा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, लिखित लिखितवती । कैतकीदले गन्धादिज्ञता रङ्गा स्वभावादेव ज्ञानवर्णा भवतीति जलस्यापि तत्पाठसम्भव इति भावः ।

अत्र गङ्गालिखनीभिरिति निरङ्गं वैषम्यपकं दृश्यमुपासेन संवृज्यते । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

भाषुकेति "शृ क म ग म ड न ढ व भू—" इत्यादिना भवति कञ् ॥६३॥

वाङ्माला—ये स उभाय दमयन्तो निरङ्गरुहे नथरूपं गेयनो (कनय) द्वार। शर्ववर्णं केतकी-पुष्पं पत्रे पत्रे उभे न गेयने मन्त्रे निरङ्गर कामनिधि निश्चितेन एव ज्ञातवते उरुगनां गेहे अङ्गरुगनां गुलि कुरुवर्णं हृदये। याहेतु ॥६३॥

अन्वयः—यत्र लिपौषु अतिविख्यातिभूता अपि सख्या भीमभुवः लीलाकमलं विलेखितुम् अशाकिं, (किन्तु) पाणिः विलेखितुं न अशाकिः ; (तथा) कर्णोत्पलं विलेखितुम् अपारि, (किन्तु) अस्मि विलेखितुं न एव अपारि ॥६४॥

विलेखितुमिति । यत्र सभायाम्, लिपौषु चित्रकार्येषु, अतिविख्यातिम् अत्यन्तप्रसिद्धिं विभर्तीति तत्रा भूतीवनिपुण्या सत्यापीत्यर्थः, सख्या दमयन्त्या एव वयस्यया, भीमभुवी दमयन्त्या, लीलाकमलं खेलापयनं, विलेखितुं पटे चित्रयितुम्, अशाकिं शक्तम्, नातिसुन्दरत्वे न समतायत्नत्वात् ; किन्तु पाणिर्दमयन्त्या इक्षुः, विलेखितुं चित्रयितुम्, न अशाकिं शक्तम्, अतिसुन्दरत्वे न समतायत्नित्वादिति भावः । तथा कर्णोत्पलं विलेखितुं चित्रयितुम्, अपारि पारितम्, नातिसुन्दरत्वे न योग्यतासाध्यत्वात् ; किन्तु अस्मि दमयन्त्या नयनम्, विलेखितुं चित्रयितुम्, नैव अपारि न खलु पारितम्, अतिसुन्दरत्वे न योग्यताया असाध्यत्वादित्याशयः ।

अत्र लीलाकमलापेक्षया पाणिः कर्णोत्पलापेक्षया चाण्य आद्येपेक्षाधिक्यप्रतिपादनात् अतिरेकोऽलङ्कारः ; द्वितीयपादगतस्यैकानुपासेन चासी संसृष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६४॥

वाङ्माला—ये स उभाय कोन सथो चित्रकार्यो अ उभाय प्रसिद्धि हृदये, दमयन्तो नोना-पुष्पके अविकल चित्र करिते मन्त्रं हृदयेऽहिन, किञ्च उहाय हातथानिके अविकल चित्र करिते मन्त्रं हृदयेऽहिन ना ; आवाय उहाय कर्णोत्पलं अविकल चित्र करिते पात्रिशाहिन, किञ्च उम् अविकल चित्र करिते पात्रिशाहिन ना ॥६४॥

अन्वयः—गन्धर्वबन्धः स्वरमध्वरीण-तत्कण्ठनालैः कधुरीणवीणः कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः यत्र एव भैमीम् उपावीणयत् ॥६५॥

भैमीमिति । गन्धर्वाणां बन्धः स्त्रिय एव प्रियशिष्यवर्ग इति सम्बन्धः । स्वरमधुना स्वरान्वयेन श्रीरामं अरिक्तम् अपि तु पूर्वमित्यर्थः यत् तस्या दमयन्त्याः कण्ठनालैः गन्धर्वाणां तेन एकधुराम् एकविधभारं वहतीति एकधुरीणा तत्तुल्येत्यर्थः वीणा यस्य स तथोक्तः, कलिः कलहस्य प्रियः कलिप्रियस्य नादमुनेः, प्रियशिष्यवर्गः, यत्र सभायाम्, एव आनीय, भैमीं दमयन्तीम्, उपावीणयत् वीणया उपावायत् । तथा च नारदीय पृथमं गन्ध-

नावा करः किं हरभोतिगुप्ते पयोधरे खेसति कुक्ष एव ।

इत्थं चन्द्राभमखाङ्गपुष्पि-कुचा सखी यत्र सखीभिरुच्ये ॥६६॥

अराधगौभूय विदर्भसुभ्रूवचो यदचोभि खसु प्रसूनेः ।

सख्यं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्र कया सृचिगिह्या निखाय ॥६७॥

‘संभव’ नचकश्चिचक्ये’ वीचावादनशिक्षा दत्ता ; तेन च स गन्धर्ववधूगणसम न पुण्यातिशयप्रदर्शनेन मारदस्य
क्रियी सख्यसि ततोऽप्यधिकन पुण्यसाभाय दमयन्त्या गानस्वरिण सह स्वकीयवीचावादनं स वादयितुं तत्कृपाभावात्
जातत इति सरलाचः । दमयन्त्याः कण्ठस्वरी वीचास्वरादपि मधुरतर इति भावः ।

अत्र गन्धर्ववधूनां दमयन्त्या उपवीचमासम्भवेऽपि तत्कृपाभावादतिशयीतिः, एकपुत्रीत्येवमेव साहस्यविपादा-
र्थापना चानवीरकाङ्क्षिभावेन सखरः ; सोऽपि इत्यनुप्रासश्चेत्तानुप्रासाभ्यां स सृजते । माधुर्यं गुणः, पाचासी
च रीतिः ।

“उभाविकपुत्रीर्षी कपुरावेकपुरावहे” इत्यमरः ।

वीचया उपगायदिति उपवीचयत् “इन् कारितं धालये” इतीति रूपम् । रीचयति “री मतिरेवचयीः”
इति रीचासीः ततः “लघीदगुपत्याच” इति तस्य नकारः ॥६५॥

वाङ्माला—शङ्करं वरगौगणरूपं नात्र देवत्रिगुणितुगणं ये मङ्गाय आसिषा नमस्तुते न निकटे
वीणा वाशा गानं करिषु । कात्रण, अत्ररूपं अमृतं वाशा परिपूर्णं नमस्तुते कर्त्तनान एव तादृ-
शेन वीणा सुमधुरगौनरूपं एककार्यं करिषु ॥६६॥

अन्वयः—यत्र सखीभिः ‘अर्चचन्द्राभ-मखाङ्ग-पुष्पि-कुचा सखी’ ‘करः हरभोतिगुप्ते पयोधरे एक
कुक्षे नावा खेसति किम्’ इति ऊच्ये ॥६६॥

नावेति । यत्र सभायाम्, सखीभिः, ‘अर्चचन्द्राभ’ तिर्यग् वक्रत्वात् ‘अर्चचन्द्राकार’ मखाङ्ग’ पतिदत्तं नख-
चिह्नं पुष्पति स्पृष्टतीति स तादृशः कुचः सती यस्याः सा तथोक्ता, सखी अपरा वयस्या, ‘करः कामः, वरान्य-
हादिनात् भीत्या दाहभयेन गोपायति आत्मानं रक्षतीति हरभोतिगुप् सन् ; अन्वयं तु हरतीति हरवीरकाङ्क्षात्
भीत्या अपहरणभयेन गुप्ते तददर्शनाय वसनावरभेन रक्षति ; ते तत्र, पयो अन्वयेष पयो दुग्धं तत् धरतीति
यस्मिन् पयोधरे खने । सख्यरूपे एव, कुक्षे कलसे, नावा मखाङ्गरूपया वीचया, खेसति किं क्रीडतीति तर्क-
यामि’ इति ऊच्ये उपप्रासाय उक्ता । अन्वोऽपि ‘अपली वक्रिदाहभयेन सुरक्षितं मलाशयमागत्य आवासादीदृक्
वीचया क्रीडति ।

अत्र वितर्कवीचककिं शब्दीपादानात् वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, पयोधरे कुक्षत्वारोपः शब्दः मखाङ्गे नीलादीपस्य
वाच्ये इत्ये कद्विशिवर्ति’ रूपकम्, अर्चचन्द्राभमखाङ्गेति आर्घोपमा, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सखरः । माधुर्यं
गुणः, विदर्भो च रीतिः ।

पचामरी हरभोतिगुप् इति क्रिप् ॥६६॥

वाङ्माला—वाशांश्च अत्र, अर्चचन्द्राकारं नखचिह्नं चिह्नितं हिन ; सहे गवीके अङ्गाङ्ग
गवीरा ये मङ्गाय एहेरूपं वनिषु ये. “हे गवि ! कागदेव महागदेव उर एव आगनाके रक्ष,
करिषार अत्र, तामार अत्ररूपं कृष्णं नोका वात्रा । धेना करिटेहेन किं ?” ॥६७॥

अन्वयः—यत्र प्रसूः अराधगौभूय विदर्भसुभ्रूवचः यत् सखीभिः, तेषु सृचिगिह्या निखाय अर्च-
सृजन्त्या एकता तत् सखीधि खसु ॥६७॥

यत्रावदत्तामतिभोय भैमी त्वज त्वज्जेट् सखि ! साहसिकम् ।

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से वायान् प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥६८॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गी-मध्ये सुमध्या मकरीं करिषु ।

यत्रालपत्तामिदमालि ! यान् मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥६९॥

करोति । यत्र सभायाम्, प्रसूनैः पद्मादिभिः पुष्पैः, खराग्रगीम्य कामवाचीभ्यः, विदर्भसुषुषी दमयन्त्या नवी वृद्धयम्, यत् चचीभिः आनीहि प्राकरोति यावत् ; तेषु प्रसूनेषु, एषैः शिखामयम्, निखाय सुप्रवेष्ट-
नार्थम् आनीय, अजं मालाम्, सज्जन्त्या रचयन्त्या, एकया सख्या, तत् दमयन्त्या वचःप्रहारकम् वैरम्,
चचीभिः प्रतिदीपितम् । खलित्युत्प्रेषायाम् । अनीऽपि शत्रुनिमित्तमजं स्वकीयास्त्रेण प्रतिहन्ति । यत्र
सख्या पुष्पमाला यचितेति स्वसूचार्थः ।

अत्र खलुशब्दस्त्रीतुम्रेषावाचकत्वात् वाच्या क्रियीतुम्रेषा, वैरशीघ्रम् प्रति सूचयिष्यां निखायेति पदवीरर्पण
हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चानवीरवाङ्मिभावेन सङ्करः ; कोऽपि च कालुषास्तृष्णानुप्रासाभ्यां सं-
व्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६७॥

वाङ्माला—ये सताग्र नम्रश्रुतिं पूष्ण सकल कायैर वाग हरेषां नम्रश्रुतीं सनतरे
अहारं करिष्याहिणः ; एकैव नवी मेहे पूष्ण सकलैर भित्तरे नृतेर अग्रमेव विष्ट करिटे
वाकिषा यानानिर्वाण करतः, मेहे शक्रतार अतिनाथ निघाहिण ॥७१॥

अन्वयः—यत्र भैमी अतिभोय ताम् अवदत्—“(हे) सखि ! इदं साहसिकं त्यज त्यज । त्वम्
एव प्रसूनानि वायान् गुणेन सज्जान् कृत्वा मदनाय दत्से ! ॥६८॥

यमेति । यत्र सभायाम्, भैमी दमयन्ती, अतिभोय मदनादतिशयेन भयं प्राप्य, तां अजं सज्जनीं सखीम्,
अवदत् । किमवददित्याह—“हे सखि ! इदं मालाययनकपम्, साहसिकम् अभिचारितं कर्म, त्यज त्यज ।
त्वमेव मन युभायिन्वेवेति भावः, प्रसूनानि पद्मादिपुष्पसङ्कपान् वायान्, गुणेन सुवेष्टैवः गुणेन मीमांसा, सज्जान्
सज्जन्त्या कृत्वा, मदनाय कामाय, दत्से ददाति ।। या खल्वस्य सख्यां कृत्वा सखनशत्रवे ददाति, सा कथं तस्य
सखनस्य सखी स्यादिति पुष्पमालाययनमिदं त्यज त्यजेति भावः ।

अत्र मालाययन धनुर्नीचोर्भेदेऽपि गुणशब्दज्ञेयेषु तयोर्भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ॥६८॥

वाङ्माला—ये सताग्र नम्रश्रुतिं अतिशयं उग्र पाहैषा, यानां करिणी मेहे नवीके एहे
कथां यनिघाहिनेन ये, “नथि ! एहे अविवेचनारं कथां परितागं करं परितागं करं ।
केन ना, त्रिदि, पूष्णरूपं वागमृष्टके गुणयुक्तं करिषा, कायदेवके निरेष्ट ॥७०॥

अन्वयः—यत्र सुमध्या सख्याः कुचपत्रभङ्गीमध्ये करिष मकरीम् आलिख्य ताम् अवदत्—“(हे)
सखि ! त्वदेकावलि-नाकनद्याः इदं यानं मन्ये ॥६९॥

आलिख्येति । यत्र सभायाम्, सुमध्या सुन्दरकटीदेश्या कचित् सखी, सख्याः कुचयोः सनवीरुपरि या
यत्रभङ्गी प्रवालिरुज्जः तस्या मध्ये मध्यदेशे, करिष इत्येव, मकरीं तदाप्यजलननुस्त्रियम्, आलिख्य चित्रयित्वा,
तां सखीम्, अवदत् अभाषत । किमवदपदाह—“हे सखि ! सखि ! तव एकावलिः एकलहरीका मुक्ता-
माला च नाकनदी निर्धवलधवलत्वात् गङ्गा तस्याः, इदं मकरीसङ्कपम्, यानं वाङ्मलम्, मन्ये “गङ्गा मकरवा-
हिनी” इति शब्दात् सञ्चारयामि । परिहासमात्रमिदम् ।

ତାମିବ ସା ଯତ୍ର ଜଗାଦ ଭୂୟ: ପଯୋଧିୟାଦ: କୁଚକୁଭ୍ୟୋଃ ।
 ସେୟଂ ସ୍ଥିତା ତାବକଂ ଛାୟାଂ-ପ୍ରିୟଂସୁ ବିସ୍ତାରୟଶଃ ପ୍ରସଞ୍ଚିତ: ॥୭୦॥
 ଶୀର୍ଣ୍ଣଂ ଚରନ୍ତୀଂ ଶଞ୍ଚି ! ମାରୟେତାମ୍ ଇତ୍ସଦାୟେ କଞ୍ଚିତେ କଥାପି ।
 ଯତ୍ର ସ୍ବଚାତତ୍ତ୍ବମଭିରାଶୀ-କାକୂତ୍ସସାକୂତତ୍ତ୍ବସ: ସଞ୍ଚି ॥୭୧॥

ଏକାକୀୟା ନାକନଦୀତୀରୀପାତ୍ ମିରଞ୍ଚଂ କିମବଚନମକଳହାର: ପ୍ରସନ୍ନାଈଗତଞ୍ଚି କାତୁମାସିନ ସଂହୃତ: । ପ୍ରସାଦୀ
 ଗୁପ୍ତଂ, ବୈଦର୍ଭୀଂ ଚ ରୀତି: ॥୬୯॥

ବାଞ୍ଛାମା—ଏ ଗଡ଼ାର କୌଣସି କୋନ ନଥାଁ, ଅନ୍ୟ ନଥାଁର ଗୁନ ଛୁଟିର ଉପରେ ବେ
 ମଜ୍ରାଚନା ଛିନ, ତାହାର ସେବା ଇଚ୍ଛା ଦ୍ଵାରା ଏକଟି ମକରୀ ଚିତ୍ର କରିବା ତାହାଙ୍କେ ବଳିଷ୍ଠା ଛିନ
 “ହେ ନାଥ! ତୋମାର ଏକଜହର ମୂକ୍ତାମାନାରୁପ ଗଜାର ଏହିଟି ବାହନ ବଳିଷ୍ଠା ଆମ ସନେ
 କରି” ॥୬୭॥

ସାମ୍ବତ୍ସର:—ଯତ୍ର ସା ତାମ୍ ଏବ ଭୂୟ: ଜଗାଦ— “ପଯୋଧିୟାଦ: ତାବକଂ ଛାୟାଂ-ପ୍ରିୟା ତେ କୁଚକୁଭ୍ୟୋ:
 ସ୍ଥିତା ସା ଇୟଂ ତେ କୁଚକୁଭ୍ୟୋ: ବିସ୍ତାରୟଶଃ ପ୍ରସଞ୍ଚିତ: ଅସୁ ॥୭୦॥

ତାମିତି । ଯତ୍ର ସମାଧାୟା, ସା ପୂର୍ବୋକ୍ତା ଚିତ୍ରକାରିଣୀ ସୁମଧ୍ୟା ସଞ୍ଚି, ତାମିବ ପୂର୍ବୋକ୍ତାମ୍ ଏକାକୀୟାଚାରିଣୀ
 ସଞ୍ଚିମ୍, ଭୂୟ: ପୁନରପି ଜଗାଦ ଗବାଚ । କିଂ ଜଗାଦିତ୍ୟାଂ—ପଯୋଧି: ସମୁଦ୍ରସ୍ୟ ଯାଦୀ ଜଳଜନ୍ତୁରୂପା, ତାବକଂ ଛାୟାଦିଧି
 ଯା ଛାୟା ଇତ୍ୟାଦିବର୍ତ୍ତୀ କାମ: ତସ୍ୟ ଅହଂ ଭଜତ୍ଵାତ୍ ଚିତ୍ରଭୂତୀ ଯା ମକରୀକସ୍ୟ ପ୍ରିୟା ପ୍ରସଞ୍ଚିତା, ତେ ତବ କୁଚ-
 କୁଭ୍ୟୋରୁପରିକ୍ଷିତା, ଶଞ୍ଚି ମଞ୍ଚିତା, ଇୟଂ ମକରୀ, ତେ ତବ କୁଚକୁଭ୍ୟୋ: ବିସ୍ତାରସ୍ୟ ପ୍ରୀଣୀତତ୍ତ୍ବସ୍ୟ ଯଦୟଶଃ ସୁଖାତି-
 କାସ୍ୟ ପ୍ରକର୍ଷେ ଶିଷ୍ୟତେ ଅଗର୍ଥେତି ପ୍ରସଞ୍ଚିତ: ଶାସନଂ ନିଦେଶଂ ନମ୍, ଅସୁ ଭବତୁ । ଅସାୟଂ ଭାବ: ଗହ୍ମାମଧୀବନବଶାତବ
 ଇଦୟେ ଭୁବନିବ କାମୋ ବର୍ତ୍ତତେ; ତେନ ଚ ତସ୍ୟ ଭଜଭୂତୀ ମକରୀଽପି ତବ ବିଧତ ଏବ । କିନ୍ତୁ ଇୟମ୍ କାଳଂ
 ଯାବତ୍ ତବ କୁଚବୀର୍ଣ୍ଣଶିବିଷାଦାରାମୁତ୍ପନ୍ନା ସ୍ଥାନ ଲାଭାସନ୍ଧବାନ୍ ତନ୍ମକରପ୍ରିୟା ମକରୀ ଅଗତ୍ୟା ତଞ୍ଜିନ୍ ଶୁଦ୍ରସମୁଦ୍ର ଏବ
 ସ୍ଥିତା । ଇଦାମିନ୍ତୁ ତବ କୁଚବୀର୍ଣ୍ଣଶିବିଷାଦାରାମୁତ୍ପନ୍ନା ସ୍ଥାନଲାଭସନ୍ଧବାନ୍ ସା ପ୍ରିୟମକରସଞ୍ଚମାର୍ଥଂ ମଞ୍ଚିବଚନେ ତବ
 କୁଚବୀର୍ଣ୍ଣାଗତା । ଅତସ୍ତବ କୁଚବୀର୍ଣ୍ଣାବୟବତ: ପ୍ରସଞ୍ଚିତବନଂ ତସ୍ୟା ମକର୍ତ୍ତା: ସନ୍ଧ୍ୟାବପରିବେତି । ଇଦମପି
 ପରିହାସମାତ୍ମକମ୍ ।

ଏବ ଶିବଚରଣେ ଇଷ୍ଟମୁମାତ୍ତୋଽକ୍ତହାର: । ବନ୍ଧାର୍ଥସ୍ୟ ଦୁଃସଂସାରାଦିଜୋ ଗୁପ୍ତଂ, ଶୀଘ୍ର ଚ ରୀତି: ।

“ଯାଦାସି ଜଳଜନ୍ତବ:” ଇତ୍ୟମରଂ । ତେ କୁଚକୁଭ୍ୟୋରିତି ପରମାୟୁଗୁପ୍ତଶୃଣୁୟମ୍ ॥୭୦॥

ବାଞ୍ଛାମା—ଏ ଗଡ଼ାର ମୋହେ ଅସହ୍ୟା ନଥାଁ, ଅନ୍ୟ ନଥାଁର ପୁନରାସ ବଳିଷ୍ଠା ଛିନ ସେ,
 ନାଥ! ତୋମାର ଜହରେ କାମଦେବ ବ୍ରହ୍ମାଛେନ; ଅତରାଂ ତାହାର ଶବ୍ଦ ମକରତ ବ୍ରହ୍ମାଛେ;
 ଅତଏବ ମୋହେ ମକରର ପ୍ରସବତମ୍, ମୁଦ୍ରେର ଜଳଜହ୍ନ ଏହି ମୋହେ ମକରୀ ଆସିବା, ତୋମାର ଗୁନ-
 ବୁଦ୍ଧ ଛୁଟିର ଉପରେ ଅବହାନ କରତ:; ଏଥନ ମୋହୁଟିର ବିଶାଳତାଅସ୍ତ୍ରୀତିର ନିର୍ଗର୍ଭନ ୧୮୦ ॥

ସାମ୍ବତ୍ସର:—(୫) ଶଞ୍ଚି ! ଏତାଂ ଚରନ୍ତୀଂ ଶୀର୍ଣ୍ଣଂ ମାରୟ ଇତି ଯତ୍ର ଅକ୍ଷଦାୟେ କଥା ଅପି କଥିତେ (ସତି),
 ଶ: ଶ୍ଵ-ଚାତ-ଭସ-ଭୀର-ଶୀରୀ-କାକୂତ୍ସ-ସାକୂତ-ତ୍ତ୍ବସ: ଅସ୍ତ୍ର ॥୭୧॥

ଶୀରୀମିତି । ୫ ଶଞ୍ଚି ! ଏତାଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମାନାମ୍, ଚରନ୍ତୀଂ କୌତାନ୍ତ କୌତାନ୍ତଂ ମ୍ରଗନ୍ତୀମ୍ ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ଭଗନ୍ତୀମ୍,
 ଶୀରୀମ୍ ଅଷ୍ଟଗୁଟିକାଂ ପଞ୍ଚବୀରିବିବେକ, ମାରୟ ଶ୍ଵପଦଗୁଟିକାସ୍ଥାପନେନ ଗୁମ୍ଫାରୟ ଅପରାଧସଞ୍ଚନେ ମହର ଚ, ଇତି
 ଇତ୍ୟମ୍, ଯତ୍ର ସମାଧାୟା, ଅକ୍ଷଦାୟେ ପାଞ୍ଚଗୁଟିକାଦାନେ, କଥାପି ପାଞ୍ଚଗୁଟିକାଂ କୁର୍ତ୍ତବ୍ୟା ସଞ୍ଚି, କଥିତେ ସତି, ସଞ୍ଚି ନୟ:
 ଶ୍ଵଚାତତ୍ତ୍ବ ଆତ୍ମନ ଏବ ମହାରସ୍ୟ ଯା ଭଗ: ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଥସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଚାତ୍ ମାମିବ ମାରୟିଗୁମିୟମାଦିବ୍ରତୀତି ଆନିଷ୍ଟେ ନ

ભૈમીસમીપે સ નિરીક્ષ્ય યત્ત તામ્બૂલજામ્બૂનદદંસલક્ષ્મીમ્ ।

ક્રતપ્રિયાદૂત્યમહોપકાર-મરાલમોહદ્રદિમાનમૂઢે ॥૭૨॥

તસ્મિન્નિયં સેતિ સહીસમાજે નલસ્ય સન્દેહમય બ્યુદસ્યન્ ।

અવૃટ્ઠ એવ સ્ફુટમાચચક્ષે સ કોઽપિ કપાતિશયઃ સ્વયં તામ્ ॥૭૩॥

ભૈમીસમીલા યા શારી પક્ષીની તથા; કાશ્મીરું: હસુપકવિજ્ઞવસરસ્ય ઉત્તમેન ઉત્ત્યાનેન સામૂતઃ 'વાચમ્' એવં
અંભૂતભાષામિશ્રા શારિકા' इत्यभिप्रायसंज्ञिती इती मन्दहास्यं यस्य स तादृशः जज्ञे जातः ।

અન સપ્તમા અચગુટિકાર્યે પ્રયુક્તસ્ય શારીપદસ્ય શારિકયા ખાત્માયે યીજનમ્ ક્ષેપવક્ત્રીતિરસહ્યાઃ સર્વમ
ઇત્યનુપાસચાનયોઃ સંસૃટિઃ । માધુર્યં ગુણઃ, વાચાલી ચ રીતિઃ ।

"પર્યાયોઽષીપકારસે શારિઃ શ્લુનિકાનારે" इति निष्काशः शेषः । "दायी दाने यीशुकादिधने क्षीण-
पश्ये । विभक्तव्यपितृद्रव्ये" इति हेमचन्द्रः ।

અત્યમિતિ "સ્થાસેનિવેષતિ—" इत्यादिना उत्पूर्वस्य तिष्ठते: रूपम् । इत्य इति "स्वयन्स्वयोर्वा" इति इत्यति-
बल प्रत्ययः ॥७१॥

વાંઝાણા—“સથિ ! એકે ખારોટા (જીંટિં, ટિશાપક્ષિનીંટા) ઠળિશાહે, જૂતશાં
ડેટાંકે માર” એકેરૂપ કોન સથી જીંટિ નેજશાર કથા વનિલે, સમવનન્ટઃ ટિશાપક્ષિનીંટા
અને કરિલ વે ‘આમુકેકે શારિવાર આનૈશ કરિશાહે’; તાહે ને ટિશાપક્ષિનીંટા ડીંત
દેશા જુઃથાવકુતજરે રવ કરિશા ઉટિલ; તાશાહે વે મહાશ નન ‘દેશ આનૈશ વટે’ એ
રૂપ મનોમુક્તિર મહિત હાજી કરિલેન ॥૭૨॥

અનુવાદઃ—યત સઃ ભૈમીસમીપે તામ્બૂલ-જામ્બૂનદ-દં-સ-લક્ષ્મીં નિરીક્ષ્ય ક્રત-પ્રિયા-દૂત્ય-મહોપકાર-
મરાલ મોહ-દ્રદિમાનમ્ કઢે ॥૭૨॥

ભૈમીજિ । યત સભાયાન્, સ નલ, ભૈમ્યા દમયન્ત્યાઃ સમીપે, તામ્બૂલસ્ય પર્ષસ્ય સ્ત્રી જામ્બૂનદદંઃ સ્વર્ષ-
'નિર્મિતહ'સાકારવાત્ તસ્ય લક્ષ્મીં શીમાન્, નિરીક્ષ્ય દદા, ક્રતઃ પ્રિયાયા દમયન્ત્યાઃ સમીપે દૂત્યં દૂતકાર્યનીવ
નજાનુપકારી યેન તસ્ય તાદૃશસ્ય મરાલસ્ય સ્વર્ષવર્ષરાજદંસસ્ય યી કીદઃ 'સ એવાયં રાજદંસઃ' इत्येवं
अनस्य द्रदिमानं द्रदलं तादृशं निश्चयात्मकं अवसिध्यते, ऊहे धनवान्, तस्य पुनरप्यागमनसम्भवात् तदा-
कारकाच्चैति भावः ।

અન સ્વર્ષમયતામ્બૂલપાર્ષે તાત્વિકદંસધમાદ આનિમાનલજ્ઞારન્થે કાનુપાસહત્યનુપાસાત્મા અંસૃન્યતિ ।
અસાસવાજુલ્હારીજો ગુણઃ, ગૌરી ચ રીતિઃ ॥૭૨॥

વાંઝાણા = વે મહાશ મમજ્ઞીર નિકટે સર્વ નર્ણિત હંસાકાર જીંટા તાજૂલેર પાજ
હિન; તાશાર નોંડા નેથિશા નન એકેરૂપ નિન્નિત સમ કરિલેન વે, વે હંસ પૂર્વ મમજ-
જીર નિકટે આમાર નોંટારૂપ જુકુતર ઉપકાર કરિશાહિન, એટ નેકે રાજહંસ ॥૭૨॥

અનુવાદઃ—અથ તસ્મિન્ સહીસમાજે 'इयं सा ?' इति नलस्य सन्देहं व्युदस्यन् कः अपि सः कपा-
'तिशयः अवृट्ः एवं स्वयं तां नलस्य स्फुटम् आचचक्षे ॥७३॥

તસ્મિન્નિતિ । અથ ઉત્તનિષ્ઠાપારાવલીદર્શનાનન્તરમ્, તસ્મિન્ સહીનાં સમાજે સમૂહસર્થે, દ્રવં દૃક્ષમાના,
સા દમયન્તી ? इति काका प्रश्नी गच्छते, इति इत्यम्, प्रतिसखि जायमानमित्याशयः, नलस्य सन्देहम्, व्युद-
स्यन् इतरापेक्षया विशेषीत्कर्षादिषु निराकुलम्, कौऽपि अनिवर्जनीयः, स कपातिशयः सौन्दर्यातिरेकः, अवृट् एव

বিশ্রুতিমন্তঃ সময়ঃ স মৈষ্যা (১) মध्येসমং বাসবসম্মলীয়াম্ ।

সম্মালয়ামাশ স্ময়ং ক্রমাশঃ তদালিহন্দৈ রমিন্দ্যমানাম্ ॥৩৬॥

লিপিন্ দৈবী সুপঠা ভুবীতি তুভ্যং ময়ি প্রেপিতবাচিকস্য ।

ইন্দ্রস্য দূত্যাং রচয় প্রসাদং বিশ্রাপয়ন্ত্যামবধানদানৈঃ (২) ॥৩৭॥

অনু প্রথমপাদে ইত্যনুপ্রাসীড়নকারঃ । তথা স্ববচনং যদিহ্যনো ন বাসবসমাশ্রয়পি পুনরুদনং তস্য তদাশ্রয়-
স্বস্য বিশেষণমভবেন “দূরমপি প্রযাতাম্” ইত্যলীপাদানাত্ সমাসপুনরাশ্রিত্যদীর্ঘঃ ; স চ পরপাদবচনপাঠবিপর্য-
য়ীন সমাশ্রয়ঃ । প্রজ্ঞাদী গুণাঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

“কৌশাশঃ স্বর্গকে শুভ্রে জ্ঞাতান্যোপাশ্রয়গামিনীঃ” ইতি বিশ্রুঃ ।

নিরাকারিত্বোহিতি “ভ্রাজ্যলংক্রম” ইत्याদিদ্বা ইত্যম্ । তস্য চ নিষ্ঠাদিত্বাত্ দূতীরিত্বম্ “ন নিষ্ঠাদিত্ব”
ইতি বহীনিবেধান্ দ্বিতীয়ৈব ॥৩৬॥

বাক্সালা—অগ্নি, যম ও বক্রগ্নের দূতীরা অজুনসম্মুচক স্বরে গেছে সকল দেবতাকে বরণ
করিবার জন্য দময়ন্তীর নিকটে আবেদন করিতেছিল ; দময়ন্তীও উপযুক্ত বাক্য দ্বারা তাহা-
লিগকে প্রত্যাখ্যান করিতেছিলেন । এদিকে দৌত্যস্বীকার করায় নগের দময়ন্তীনাভের
আশা পূর্ব দূরে গিয়াছিল ; কিন্তু তখন নগ দময়ন্তীর গেছে সকল বাক্য শুনিয়া নিবেদন গেছে
আশাকে কিরাইয়া আনিগেন ॥৩৬॥

অস্ময়ঃ—সঃ মध्येসমং তদালিহন্দৈঃ রমিন্দ্যমানাং বাসবসম্মলীয়াং মৈষ্যাং বিশ্রুতিম্ অন্তঃসময়ঃ
স্ময়ং ক্রমাশঃ (‘অ সন্’) সম্মালয়ামাশ ॥৩৬॥

বিশ্রুতিমিতি । স নলঃ, মध्येসমং তস্যাঃ সমায়া মध्ये, তস্যা দময়ন্ত্যা আলিহন্দৈঃ সম্মৌগণ্যৈঃ, রমি-
নন্দ্যমানাম্ ‘স্ময়ং’ যুক্তং ‘হিতম্ বদতি’ ইত্যেবং প্রশস্যমানাম্, বাসবস্য ইন্দ্রস্য সম্মলীয়াং কুটুম্বীসম্মলিনীং তদুদ-
লিম্ব্যধঃ, মৈষ্যা তৎসলীপে, বিশ্রুতিম্ ইন্দ্রবিশ্রাপনম্, অন্তঃসময়ঃ তদালিহন্দৈরেবারমিন্দ্যমানমযা মৈষ্যা-
স্বচিত্রমৈব স্বীকারসম্মাবনাৎ ভয়সঞ্চিতং, অন্তঃসময়স্য ক্রমাশ্রয়ীণীমূতা আশা মৌলীমাশা যস্য স তাহ-
ময় সন্, সম্মালয়ামাশ স্বাক্ষরং যামাশ ।

অনু সময়ত্বং প্রতি তদালিহন্দৈঃ রমিন্দ্যমানানি পদার্থস্য উক্তত্বাত্ পদার্থউক্তকং কাব্যলিঙ্গং ইত্যনুপ্রাস-
জ্ঞানুপ্রাসার্থা সংস্মৃতি । পূর্ববৎ সমাসপুনরাশ্রিত্যদীর্ঘঃ পূর্ববৎ সমাশ্রয়ম্ । মাধুর্যং গুণঃ, বৈদর্ভী চ
রীতিঃ ।

“সম্মলী কুটুম্বী সমী” ইত্যমরঃ ।

সমায়া মध्ये ইতি মध्येসমং, “পারি মध्ये বস্ত্রা বা” ইত্যম্ব্যথীভাবে নিপাতঃ । সম্মালয়ামাশিতি “মল-
আমলকেন” ইতি বীরাদিকস্য মল ধাতৌ কপম্ । স্বাদুসাদনে কার্যত্বাচ্ মরসার্থত্বম্ ॥৩৬॥

বাক্সালা—ইন্দ্রের দূতী নভার মধ্যে থাকিয়াই ইন্দ্রের নিবেদন দময়ন্তীর নিকটে
জানাইতেছিল ; দময়ন্তীর সখীরাও তাহার প্রশংসা করিতেছিল ; তাহাতে নগের মনে
আশা জন্মিল এবং তাহার দময়ন্তী নাভের আশা অত্যন্ত ক্রোধ হইয়া গেল ; এই অবস্থায়
নগ গেছে নিবেদন শুনিতে লাগিলেন ॥৩৬॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडम् अनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिर्द्दः तद्गोमभिः सन्दिदिशे भवत्यै ॥७८॥
यः प्रेथ्यमाद्योऽपि हृदा मघोनः त्वदर्शनयायां क्रियमापदागः ।
स्वयं वरस्थानजुषस्तमस्य बधान कण्ठं वरणास्त्रजाशु ॥७९॥

अन्वयः—भुवि देवी लिपिः न सुपटा इति तुभ्यं प्रे वितवाचिकस्य इन्द्रस्य दूत्या विज्ञापयन्त्या नमि
अवधानदानीं प्रसादं रचय ॥७७॥

अप्रधानत्वादप्रियमवकथानां दूतीनिरासं संबोधनीक्या प्रधानत्वादिन्द्रदूतीनिरासे विस्तराय वक्तव्ये, तत्रैयमा-
श्रया । ननु त्वच्छेदिन्द्रदूती, तच्च विशेषविशेषार्थं तदीयलिपिरामेतस्या सा कुत इत्याह लिपिरिति । भुवि
मर्ष्यलोक, देवी देवसम्बन्धिनी देवलिङ्गितेत्यर्थः, लिपिरणरावली, न सुपटा न अनायासेन पाठ्या । यदि केनापि
पठितुं शक्यत इत्यतः अपाठ्ये त्यनभिधाय न सुपटे त्यभिहितमिति बोध्यम् । इति हेतोः, तुभ्यं त्वदर्शनं, प्रे वितं
मया प्रेरितं वाचिकं सन्देहवाक्यं येन तस्य इन्द्रस्य, दूत्या विज्ञापयन्त्या तस्यैवेन्द्रस्य मर्माभावं निवेदयन्त्या
मयि, अवधानदानीं मर्मायीगर्पणः, प्रसादमनुयुक्तम्, रचय कुरु । सावधाना सती इन्द्रवाक्यमाकर्षयति
स्यूलार्थः ।

अन प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥७७॥

वाङ्माला—देवलोकात्कर अकर, मर्तालोकात् अनायासेन पठा याहेतेव ना; एहे अश्रु हेतु
आया वारा आपनार निकटं वरर पाठाहेहा विशाहेन; आवि हेतुकर मूठो; अश्रुणां आवि
आपनार निकटं हेतुकर अतिप्राय जानाहेतेहि; आपनि मनायेग दान करिवा आयात्र अति
अश्रुर्थह वचन ॥११॥

अन्वयः—वासवः सलीलम् अलिङ्गनया उपपीडं त्वाम् अनामयं पृच्छति । त्वदाश्लेषकथापनिर्द्दः
तद्गोमभिः शेषः भवत्यै सन्दिदिशे ॥७८॥

किं त्वया विज्ञापनीयं यदावधानं मया द्येयमित्याह सलीलमिति । वासव इन्द्रः, सलीलं प्रियतमासीति
शनिर्न व सलिलासं यथा स्थातया, अलिङ्गनया तर्वाश्लेषेण, उपपीडमुपपीडं गादमालिङ्गितेत्यर्थः, त्वाम् अना-
मयम् आरोग्यम्, पृच्छति गौरीगासि किमिति जिज्ञासते । तव आश्लेषकथया अलिङ्गनप्रसङ्गकारणेनैवेत्यर्थः
अपनिर्द्दं जागरितं बह्विर्तैरिति तात्पर्यम्, तस्य वासवस्य गोमभिः कर्तृभिः, शेषः अवशिष्टो विषयः, भवत्यै
तुभ्यम्, सन्दिदिशे सन्दिष्टः; तवालिङ्गनकरणात्वात् न जायमानं रोमाञ्चं स्वयि तस्य गरीयाननुरागः प्रकटित
इत्यभिप्रायः ।

अन रोमाञ्चाख्यमावीदयाद्वावीदयी नामालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अलिङ्गनयति “लिमि चित्रीकरणे” चौरादिक्तात् स्वाथेनन्तात् लिङ्गवातोः “ह्रस्विथयासि—” इत्यादिना
जित्यां पुपुत्यः । उपपीडमिति “उपपीडकश्चकथ” इति षम्पुत्यः ।

दमयन्त्याः अनियकत्वात्वादिन अनामयपुत्रः । यथा मनुः—

“नामचं कुमलं पृच्छेत् चनं पृच्छेदनामयम् । वैश्वं चमं समामय्य शूद्रमासीत्यनेन च ॥७८॥

वाङ्माला—हेतु विनासेन सहितं ग्राह्यं अलिङ्गन करिवा, आपनार निकटं आत्रोग्रा
जिज्ञासां करितेहेन । आव आपनार अलिङ्गनेन विषय अरगमाहेहे उाहार रोमाक
उचित हेहा, अवशिष्टे विषय आपनार निकटं वनिवा दिवाहे ॥१२॥

ନେନ ତ୍ବଜ ଶୀରଧିମନ୍ୟନାଥୈଃ ଅସମାନ୍ତଜାଯୋଃସମିତାମରୈଃ ଅଃ ।

ଅକ୍ଷୌ ବିମନ୍ଥ୍ୟେଚ୍ଚରସୋଦମନ୍ଥାନ୍ ଆମ୍ୟନ୍ତୁ ନୌତ୍ୟାପୟିତୁନ୍ ଅନ୍ଧ୍ୟିନ୍ ତେ ॥୮୦॥

ଲୋକସ୍ତଜି ଶୌର୍ଦ୍ଧିଂ ବି ଚାଦିତେୟାଃ ଅର୍ପ୍ୟାଦିତେୟେଷୁ ମହାନ୍ ମହେନ୍ଦ୍ରଃ ।

କି ଛୁର୍ତ୍ତୁମର୍ଥୀ ଯଦି ସୋଽପି ରାଗାତ୍ ଜାଗର୍ତ୍ତି କକ୍ଷା କିମତଃ ପରାପି ॥୮୧॥

ଅନ୍ବୟଃ—ଯଃ ମଧ୍ୟୋନଃ ଛଦା ପୂର୍ବ୍ୟମାଷ୍ଟଃ ଅପି (ସନ୍) ତ୍ବଦର୍ଥମାଷ୍ଟାନ୍ କ୍ରିୟମ୍ ଆଗମଃ ଆପତ୍, (ତ୍ବ) ଶ୍ରେୟଃ
ବରଦ୍ଧାନଗୁପଃ ଅସ୍ତ ତଂ କାଷ୍ଠଂ ବରଦ୍ଧଜା ଆୟ ବଧାନ ॥୭୯॥

ଏ ଇତି । ଯୋ ମଧ୍ୟୋନ ଏବଂ କାଷ୍ଠଂ, ମଧ୍ୟୋନ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ, ଛଦା ମନସା, ପୂର୍ବ୍ୟମାଷ୍ଟାପି 'ଯାହି ବ୍ରୁଞ୍ଚି' ଇତ୍ୟେବଂ ବିଧିଷ୍ୟ-
ଜାମୀଽପି ସନ୍, ତବ ଅର୍ଥମାଷ୍ଟା 'ମାମେବ ଇଷ୍ଟ' ଇତି ଯାଜ୍ଞାୟାନ୍, କ୍ରିୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀକପନ୍, ଆଗମଃ ଅପରାକ୍ଷନ୍, ଆପତ୍ ପ୍ରାସ-
କାନ୍; ଓ ମୈନି । ତ୍ବମ୍, ଶ୍ରେୟଃବରଦ୍ଧାନଗୁପଃ ଶ୍ରେୟଃବରସମ୍ଭୋପସ୍ଥିତସ୍ୟ, ଅସ୍ତ ମଧ୍ୟୋନଂ, ତଂ କାଷ୍ଠଂ ଗଳଦେଶମ୍, ବରଦ୍ଧ-
ଜା ବରଦ୍ଧମାଳୟା, ଆୟ ଶ୍ରୋତ୍ରମ୍, ବଧାନ ବନ୍ଧନଂ ପ୍ରାପୟ । ତ୍ବଂ ମଧ୍ୟୋନଃ ୧୫; ତସ୍ୟ କାଷ୍ଠସ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀକପାଦବସନକଲ୍ୟାଣ
ଅବସନକପନପରାଧଂ କ୍ରତବାନ୍; ତେନ ଚ ତ୍ବଂ ବରଦ୍ଧମାଳୟା ତସ୍ୟ କାଷ୍ଠସ୍ୟ ବନ୍ଧନକପଂ ଦକ୍ଷଂ ବିଦଧି ଶୌଚିତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରଃ ।

ଅଥ ବନ୍ଧନକପପ୍ରତିକୂଳାଚରଣସ୍ୟ ପତିତ୍ବପ୍ରାପ୍ତିକପାତୁବନ୍ଧିତ୍ବାତ୍ ଅଗୁକୂଳଂ ନାମାଳଙ୍କାରଃ; "ଅଗୁକୂଳଂ ପ୍ରାତିକୂଳ-
ମଗୁକୂଳାଗୁବନ୍ଧି ଚେତ୍" ଇତି ଦର୍ପଂ ଶଲ୍ୟକ୍ଷାତ୍ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁପଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ॥୮୦॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଭୋଗରାଜନାମ୍ନିନି ! ଇନ୍ଦ୍ରେ ଯେ କର୍ତ୍ତା ଓହ୍ଲାଇ ଗଲେ ସାରା ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ହେଉଅଛି,
ଆଗନାଦେ ଆର୍ଥନା କରିବାର ବିଷୟେ ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପ ଅପରାଧ କରିବା ଛାଡ଼ି; ଇନ୍ଦ୍ର ଅସଂବରଦ୍ଧାନେ ଉପ-
ସ୍ଥିତ ହେତେ, ଆଗନି ବରଦ୍ଧମାଳା ସାରା ଲୋଭି ହେଉଅଛି ଯେତେ କର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କେ ବନ୍ଧନ କରନ୍ତି ॥୭୯॥

ଅନ୍ବୟଃ—(ଓ ଦମୟନ୍ତି !) ଏନଂ ନ ତ୍ବଜ । ଯଃ ଅମରୈଃ ଶୀରଧିମନ୍ୟନାତ୍ ଅସ୍ୟ ଅଗୁଜାୟ ଶୌଃ ଉଦ-
ଗମିତା, ତେ ଛୁରସିଦଂ ବିମନ୍ଥ୍ୟ ଅକ୍ଷୌ ଅନ୍ଧାନ୍ ଅନ୍ଧ୍ୟମ୍ ଉତ୍ୟାପୟିତୁନ୍ ନ ଆମ୍ୟନ୍ତୁ ॥୮୦॥

ମିତି । ଓ ଦମୟନ୍ତି ! ଏନମିନ୍ଦ୍ରମ୍, ନ ତ୍ବଜ, ଅପି ତୁ ଏନେବ ଇଷ୍ଟ ଇତ୍ୟାଦି । ତେନ ଚ ନ କିବଳମକ୍ଷୀ-
ପକାରଂ, କିନ୍ତୁ ସର୍ବୋପାୟ ଦେବାନାମୁପକାରଃ କ୍ରତଃ ସ୍ବାଦିତ୍ୟାଞ୍ଚ—ଧୈରମରୈର୍ଦେବୈଃ, ଶୀରଧିମନ୍ୟନାତ୍ ଶୀରୀଦସାଗର-
ମଧ୍ୟନାତ୍, ଅସ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ, ଅଗୁଜାୟ କନିଷ୍ଠସନ୍ଧିଦେବ୍ୟା ଉପେନ୍ଦ୍ରାୟ ନାରାୟଣାୟ, ଶୂଳଂଶୂଳଂ, ଉଦଗମିତା ପୂର୍ବମୁତ୍ୟାପିତା;
ତେ ଅମରାଃ, ଛୁରସିଦମ୍ ଛୁରସସାଗରମ୍, ବିମନ୍ଥ୍ୟ ମଧିତ୍ବା, ଅକ୍ଷୌ ଇନ୍ଦ୍ରାୟ, ଅନ୍ଧାନ୍ ଅନ୍ଧ୍ୟମ୍ ଲକ୍ଷ୍ମୀମ୍, ଉତ୍ୟାପୟିତୁମ୍,
ନ ଆମ୍ୟନ୍ତୁ ଆୟକ୍ଷନ୍ତୁ । ତଥା ଚ ତ୍ବଚ୍ଚେଦିନ୍ଦ୍ରଂ ନ ବରିଷ୍ଠସି, ତଦା ଯେ ଦେବାଃ ଶୀରୀଦସାଗରଂ ମଧିତ୍ବା ଶୂଳୀଦେବୀମୁ-
ଦ୍ଧାୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରାୟ ଦଶବନ୍ଧନଂ, ତ ଏବଂ ଦେବାଃ ଉପେନ୍ଦ୍ରାୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରାୟ ଉତ୍ତମଜିତରାୟ ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ଦାତୁନ୍ ଶୀରୀଦସାଗରାପେକ୍ଷା
ଉତ୍ତମଜିତରାୟଶୂଳୀଦସାଗରଂ ମଧିତ୍ବା ଅନ୍ଧାନ୍ ଶୂଳୀମୁତ୍ୟାପୟିଷ୍ୟନ୍ତି । ତଦ୍ବରଦ୍ଧେ ଚ ତୈଷାଂ ଦେବାନାଂ ତତ୍ ପରିଶ୍ରମ-
ଫଳିତିତି ଶାସ୍ତ୍ରଃ ।

ଅଥ ଦେବାନାମିଚ୍ଚରସସାଗରମଧ୍ୟନପୂର୍ବକାପରଲକ୍ଷ୍ମୀମୁତ୍ୟାପନପରିଷ୍କାସକଲ୍ୟାଣେଽପି ତତ୍ତ୍ବଲକ୍ଷ୍ମୀଭିଧାନାଦତିଶୟୀକ୍ତିର-
କାହାରଃ । ତେନ ଚ ଦମୟନ୍ତୀ ଶୂଳୀତୀଽପ୍ୟୁତ୍ତମଜିତରୀତି ଅତିରିକ୍ତା ଅନ୍ୟତା ଶ୍ରେୟାଳଙ୍କାରାଳଙ୍କାରାଭିଧାନାଃ । ପ୍ରସାଦୀ
ଗୁପଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ॥୮୦॥

ବାଞ୍ଛାନା—ରାଜନାମ୍ନିନି ! ଆଗନି ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କେ ପରିତ୍ରାଗ କରିବେନ ନା । କେନ ନା, ତାହା
ହେତେ, ସେ ଦେବତାରା ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କେ କନିଷ୍ଠ ମହୋଦର ନାରାୟଣେର ଲକ୍ଷ୍ମୀ, କୌରୋଦମାତ୍ରର ଗହନ କରିବା
ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କେ ଓହ୍ଲାଇବା ଛାଡ଼ିଲେନ; ଓହ୍ଲାଇବା ଆସାର ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଇନ୍ଦ୍ରମାତ୍ରର ଗହନ କରିବା,
ଆଉ ଏକଜଣ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କେ ଓହ୍ଲାଇବାର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପରିଷ୍କାସ କରିବେନ ନା ॥୮୦॥

পদং শ্রুতেনাপ মল্লং যদ্বন্দ্বঃ তল্লং স তে যাচনচাটুকারঃ ।

কুব্ধং প্রসাদং তদলঙ্করঞ্চ স্বীকারকৃতদ্বন্দ্বমুটমশ্রমিষ ॥৮২॥

অন্বয়ঃ—স্বীকৃতজি ঘৌঃ মল্লতৌ, দ্বিবি চ আদিত্যোঃ মল্লান্, আদিত্যেযু অপি মল্লদ্বন্দ্বঃ মল্লান্ । সঃ
অপি রাগাত্ যদি কিঙ্কতুং শর্যৌ (মল্লতৌ), তদা অতঃ পরা অপি কচা কিং জাগৃতি ॥৮১॥

লৌকেতি । স্বীকৃতজি শ্রুতপরম্পরামধ্যে, ঘৌঃ স্বর্গং এব মল্লতৌ ; তেন তব স্বর্গং এষাবস্থানমুচিতমিতি
ভাষ্যঃ । দ্বিবি স্বর্গেণ, আদিত্যো আদিত্যমন্দনা দেবা এব মল্লান্ । তেন চ স্বর্গং স্থানমপি মল্লবাঈনপদ্য
কসিদ্ধেব এষ ত্বয়া বরশৌয ইত্যভিপ্রায়ঃ । আদিত্যেযু দ্বিবেষ্যপি, মল্লদ্বন্দ্বী দেবরাজ এব মল্লান্ । ততশ্চ অগ্নিপ্রমত্তৌ-
নপরামপি দেবান্ বিজায় মল্লদ্বন্দ্ব এব পতিলে নাস্ত্যযশৌয ইত্যভিপ্রায়ঃ । স মল্লদ্বন্দ্বোপি রাগাদনুরাগাত্, যদি
কিঙ্কতুং তব কিঙ্করীভবিতুম্, শর্যৌ প্রার্থী ভবতি, তদা অতঃ পরাপি, কচা সৌন্দর্য্যস্বর্গা, কিং জাগৃতি তব
বলং, অপি তু নৈবেদ্যঃ । দময়সি ! অশ্বাসি ত্বম্, তাড়য়ৈব মল্লদ্বন্দ্বোপি সাযুগম্যৈব প্রার্থিত্বাদিতি
ভাষ্যঃ ।

অন মল্লত্বর্ক্যকণ্ঠযেন যু প্রধতৌনামভিসম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা, সতরীশরমুত্কার্বাত্ সারং নামাঙ্করচ ;
অনঘৌরিকায়যানুপ্রবেশকপঃ সঙ্করঃ । প্রসাদী গুণাঃ, বঁদর্ভৌ চ রীতিঃ ।

“কচা স্যাদনরীষস পষাদশলপক্কে । স্বর্গাস্বদে না দীমুঁসি কচ্ছবীকতুংযেপি চ ।” ইতি মিত্রিনী ॥৮১॥

বাঙ্গালী—যে উত্তম জীবন আছে, তাহার মধ্যে স্বর্গই প্রধান ; স্বর্গে আবাস
দেবতারাই প্রধান এবং দেবতারের মধ্যেও আবাস দেবরাজই প্রধান । সুতরাং সেই
দেবরাজও যদি অশ্রুগবনতঃ আপনাদের দাগ হইবার জন্য প্রার্থী হইলেন ; তাহা হইলে,
ইহার পরও আর কপের স্পর্শ কি থাকিবে না যে P ॥৮১॥

অন্বয়ঃ—ইন্দ্রঃ শ্রুতেন মল্লং যত্ পদম্ আপ, তল্লং স তে যাচনচাটুকারঃ (সংকটঃ) ; প্রসাদং
কুব্ধং, স্বীকারকৃতদ্বন্দ্বমুটমশ্রমিষ তত্ অলঙ্করঞ্চ ॥৮২॥

পদমিতি । ইন্দ্রঃ, শ্রুতেন মল্লং : শ্রুতান্বয়যত্নঃ, যত্ ইন্দ্রত্বকপং পদম্, আপ প্রামবাণ্ ; তল্লং পদায
তত্ পদপ্রদানায়ৈক্যঃ, স ইন্দ্রঃ, তে তব, যাচনে প্রার্থনায়া চাটু, প্রার্থিত্বং করণীতি স তথোক্তঃ সংকটঃ । অতএব
প্রসাদং তল্লিঙ্গনুযৎ কুব্ধং ; স্বীকারকৃত তত্ প্রার্থনায়া স্বীকারসূচকং যদ্বদ্বৌ নটনং সম্বাদনং তল্ল শ্রমিষ
তত্ করণায়াসিগ, তত্ ইন্দ্রত্বকপদম্, অলঙ্করঞ্চ আয়তীকৃত্য পরিশ্রম্য । ইন্দ্রঃ শ্রুতান্বয়যত্নপরিশ্রমিষ যত্
পদং লব্ধবান্ বঁদর্ভত্বকপদং তব সম্বাদনমাত্রিণ লব্ধত্বার্থঃ । ইন্দ্রঃ কুব্ধং ত্বা প্রাপ্য সল্যাপি স্থানিনী
করিষ্যতীতি ভাষ্যঃ ।

অন প্রসাদকরচ প্রতি বিত্তীয়পাদনত্বার্থার্থী হিতুরিতি বাক্যার্থহিতুকং কাম্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণাঃ,
বঁদর্ভৌ চ রীতিঃ ॥৮২॥

বাঙ্গালী—ইন্দ্র, শত কথামেধ যজ্ঞ করিয়া যে ইচ্ছাঙ্গণ দাগ করিয়াছিলেন ; সেই
ইচ্ছাঙ্গণ দিবার জন্য তিনি এখন আপনাদের নিকট প্রার্থনার শ্রিয়োক্তি করিতেছেন । সুতরাং
আপনি তাঁহার প্রতি অশ্রুগবন করুন এবং তাঁহার প্রার্থনার স্বীকারসূচক জগদাননের পরি-
শ্রম দ্বারাই আপনি সেই ইচ্ছাঙ্গণকে অলঙ্কৃত করুন ॥৮২॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहार देवे धवे (१) देवरि माधवे वा ।

श्रेयः त्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्च तसा भाविनि ! भावयस्व ॥८३॥

रज्यस्य राज्ये जगतामिच्छीन्द्रात् याज्याप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।

लघूक्ततस्त्रं वलियाचनेन यत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥८४॥

अन्वयः—देवे धवे (सति), मन्दाकिनी नन्दनयोः विहार, माधवे देवरि (सति) वा, त्रियां यातरि सख्यां (सत्यां) वा, यत् श्रेयः (भवेत्) (३) भाविनि ! चेत्तसा तत् भावयस्व ॥८३॥

मन्दाकिनैति । देवे प्रकरणादिभ्यः, धवे पत्नौ सति, मन्दाकिनी स्वर्गगता नन्दनश्च इन्द्रीयान् तयोर्विहारे जलक्रीडौ वनक्रीडौ च, यत् श्रेयो मङ्गलं भवेत् ; माधवे वामनरूपे स्वयं नारायणे, देवरि पत्युः कनिष्ठभाद्रि सति वा, यत् श्रेयो मङ्गलं भवेत् ; अतएव त्रियां स्वयं लक्ष्मीर्दिभ्यम्, यातरि पतिषाठपत्रात् अतएव च सख्यां च सत्यां वा, यत् श्रेयो मङ्गलं भवेत् ; ३ भाविनि ! भावनानिपुणे ! तारतम्यविचारचतुरे ! इति यावत्, चेत्तसा तत् सर्वम्, भावयस्व विचारय । जगतां च सागुणवरणे मन्दाकिनीविहारादीनां किमपि न स्यात् । अग्निप्रभतीनां देवानां वरणे च मन्दाकिनीविहारसुखमात्रं भवेत् ; किन्तु नन्दनविहारनिबन्धनं माधवस्य देहल-निबन्धनं त्रियो यातृत्वनिबन्धनं सखित्वनिबन्धनञ्च सुखं न भवेत्, अग्निप्रभतीनां नन्दनवनादिषु सख्यन्वाभावात् । तस्मात् सर्वप्रकारनिरतिशयसुखलाभाय मन्दमेव वृणुष्वेति भावः ।

अन एकं श्रेयः प्रति मन्दाकिनीनन्दनविहारादीनां कङ्कणां कारयानामापातात् समुच्चयीऽलङ्कारः ; सर्वपाद-गातृकैः कागुप्राप्ते गौरी संलुप्यते । साधुष्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“धवः प्रियः पतिर्भर्ता” श्यालाः स्तुभ्योतरः पत्राः स्वामिनो देहदेवरी “माय्यास्तु भक्त्यनुरक्तं यातरः स्तुः परस्वरम्” इत्यमरः ॥८३॥

वाङ्माला—ए विचारचतुर ! आज्ञानन्ति ! देवराज आपनार पति हरेण, मन्दाकिनोर जलविहारे, नन्दनकाननेन जगन्विहारे, अथवा चरुं नाराजं देवुर हरेण एव चरुं लक्ष्मीदेवो वा ७ गौरी हरेण, ये किं ह्येव हरेव, ताहा आपनि मने मने ताविहा देवचूत ॥८४॥

अन्वयः—(३ भैमि !) जगतां राज्ये रज्यस्य, इति इन्द्रात् याज्याप्रतिष्ठां लभसे लभसे । यत्प्राप्तये वलियाचनेन लघूक्ततस्त्रं वामनम् आमनन्ति ॥८४॥

रज्यस्येति । ३ भैमि ! जगतां स्वर्गमर्थपातालात्मकानां त्रयाणां भुवनानाम्, राज्ये राजत्वपदे, इन्द्रस्य उक्तमिषीकौराजत्वादिति भावः, रज्यस्य पतितया महरणेन अनुरक्ता भव, इति इत्यम्, इन्द्रात् देवराजात्, याज्या प्रतिष्ठां गौरवम्, लभसे लभसे, न पुनरत्रा, असाधारणसीन्दूर्योदिति भावः । ननु तथात्वे इन्द्रस्य वा किं लाघ-वम्, येन जन गौरवं मन्त्रस्य इत्याह—यस्य जगतां राज्यस्य प्राप्तये सखीदेरीन्द्रकर्तृकलाभाय, वलीर्वीरोचनसुताम् आचनेन प्रार्थयता, लघूक्तम् अपमानाद्यदीकृतं सर्वोक्तस्य स्त्रम् आत्मा येन तं नारायणम्, वामनं लघू-खर्वं च तदास्त्वमुपेन्द्रम्, आमनन्ति पुरावशाः कथयन्ति । अतस्त्वेतन्निश्वाचनादिभ्यस्त्र लाघवं तत्र च गौरव-निपाद्यम् ।

अत्र लघू खर्वयोर्भैमिपि द्वेषेवासिदाय्यवसायादिका अतिप्रवीप्तिः तादृशकारणेन वामनात्मनालम्ब्येऽपि तत्सख्यन्वादेवरा आतिप्रवीप्तिः, व्यतिरेकेण हङ्गात्म्येऽपि तन्मात्राङ्गाभिभावेन सङ्करः ; सीपि च कागुप्राप्तेन संलुप्यते । प्रगादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८४॥

(१) देवे भवेत्...

যানিবা দেবান্ নমসি ত্রিকালং ন তত্ কৃতকীকৃতিরৌষিতী তে ।
প্রসীদ তাগম্যনৃশ্বান্ বিধাতু পতিষ্যতস্বত্পদযৌসিসম্ভবম্ ॥৮২॥
ইত্যুক্তবত্যা নিহিতাদরেষ ভৈষ্মা শৃঙ্গীতা মধবত্ প্রসাদ: ।
স্বক্ পারিজাতস্ব শৃঙে নল্যামাং বাসে রশ্মিবামপুপূরদামাম্ ॥৮৩॥

বীজালা—(নমস্কেতি ! তুমি আশীর্বাদ পাতিবে বরণ করিয়া) ত্রিকালেনম রাশিচক্র
এতি অঙ্গবত্যা ইতি, এতরূপ হেতু নিকটে হইতে আর্থনাগাভের গৌরব আপনিই পাঠে-
ছেন । দেখুন—(হেতু কত) যে রাজাগাভের নিমিত্ত, উপেক্ষকণী নারায়ণ বজ্রাভার
নিকটে আর্থনা করিয়া, আপনাকে মধু করিয়াছিগেন বজ্রাভ, মোকে তাঁহাৎ বামন
বলে ॥৮২।

অন্বয়:—(ই দময়ণি ! ত্ব) যান্ এব দেবান্ ত্রিকালং নমসি, তত্ কৃতকীকৃতি: তে ন ঔষিতী ।
(তেন) নিসম্ভ্যাং তত্পদযৌ: পতিষ্যত: তান্ অপি অঙ্গবান্ বিধাতু প্রসীদ ॥৮২॥

ইন্দ্রস্ব বরষে গুণমুজ্জা হদানী তদবরষে দীপমাঙ্ক যানিতি । ই দময়ণি । ত্বং যানিবা দেবান্, ত্রিকালং
নিসম্ভ্যান্, নমসি ; তেবাং দেবানাং কৃতকীকৃতি: কৃতকীকরণম্, তে তব, ন ঔষিতী । তেন হি নিসম্ভ্যাং তব
পদযৌষরষ্যৌ:, পতিষ্যতী নমস্করিষ্যত:, তান্ দেবানপি, অঙ্গবান্ শৃঙ্গীতান্, বিধাতু কৰ্ত্তৃম্, প্রসীদ পুসঙ্গা
ভব । তেবাং ইবনং কালং যাবত্ ত্বং নিসম্ভ্যাং দেবান্ নমস্করীষি, দেবাস্ব তং নমস্কারং শৃঙ্গয়ি ; হদা-
নীম্যু দেবাস্বপি পতিপুণ্যমদানেন তত্ নমস্কারযজ্ঞপদম্ স্বৰ্ণং পরিশীল্য কৃতকী মবিতুমিচ্ছসি । তস্ব ত্বয়া
মনুয্যে কৃতে ন সম্ভবতি, দেবৈর্মনুয্যস্য অমমস্যত্বাৎ ; দেবাস্বরবরষে চ ন সম্ভবতি, অ্যেতদেবৈরনমস্যত্বাৎ ।
ইদ্রে কৃতে তু সৰ্বং এব দেবা রাজত্বাৎ পুণ্যম্ অবতীমপি পুণ্যমিচ্ছসি ; ত্বয়া তত্পুণ্যমযজ্ঞে তু তে দেবা অঙ্গবা:
কৃতকীষ্য মবিচ্ছসি । ইতরথা তু নমস্কারযজ্ঞেন উপকারকাণাং দেবানাং কামনাপূরণসাধকরথাৎ “সকামাশ্র
করীতি য:” ইতি যোশ্রবস্ত্যদীপকলিকাধমস্কন্দপুরাণাৎ ত্বয়া দেবানাং কৃতকীকরণমিব স্যাৎ । অতস্বমিন্দ্রমিব
হৃদ্যম্ ইতি ভাব: ।

অন পদার্থ পুতি পূর্বাঙ্ক বাক্যার্থস্য ঐতুল্যবাক্যার্থকৃতক্ কাব্যজিহ্বাসংহার: । পূর্বাঙ্গী যুগ্মং, বীর্ভমৌ অ
রীতি: ।

ত্রিকালং নিসম্ভ্যমিতি সমাধারবিগু:, পামাদিত্যস্ব বীপুত্বাভাব: ॥৮২॥

বীজালা—নমস্কেতি ! আপনি যে সকল দেবতাকে তিন বেলা নমস্কার করিয়া
থাকেন; সেই সকল দেবতাকেই আবার কৃতজ্ঞ করা আপনার উচিত নহে । স্মৃত্যং
সেই সকল দেবতারাত আবার তিন বেলাই আপনার চরণমুগ্ধনে পতিত হইবেন ; তাঁহা
দ্বিগুণে অঙ্গবত্ করিবার জন্য আপনি এসম্ম হউন ॥৮২॥

অন্বয়:—ইতি উক্তবত্যা (ইন্দ্রদূত্যা) আদরেণ নিহিতা ভৈষ্মা শৃঙ্গীতা মধবত্প্রসাদ: পারিজাতস্ব
স্বক্ বার্ত: নল্যামাম্ শৃঙে অশ্বীবাম্ বামাম্ অপুপূরত্ ॥৮৩॥

ইতীতি । ইতি পূর্বপ্রকারম্, উক্তবত্যা ইন্দ্রদূত্যা, আদরেণ নিহিতা দময়ন্ত্যা ইত্যে স্মাদিতা, ভৈষ্মা দময়-
ন্ত্যাপি শৃঙ্গীতা, “অযাচিত্যভত” যাক্ষম্ অপি বুদ্ধতকর্কষ:” ইতি অরথাৎ উদাহীকদানবদিতি ভাব:, মধবত
ইন্দ্রস্ব প্রসাদ: প্রসঙ্গতবা দানকথা, পারিজাতস্ব পুণ্যস্ব, স্বক্ মাভা, বাসা দময়ন্ত্যা ইত্যে অঙ্গবাসাম্ ইব বাসা:
ধীরমাষি ত:, নলস্ব বাসা দময়ন্তী পুণ্যমণীষ্মাক্ষা ইব বাসা দিক্ তান্, শৃঙে বিনা, অশ্বীবাং সন্যাসম্,

আর্থ্যে ! বিচার্য্যামিহেতি কাপি যোগ্যে সখি ! স্মাদিতি কাচন্যপি ।

শ্রীহরঃ এবোত্তরমস্তু বস্তু মঙ্গল্যমত্রে তি চ কাপ্যবোচত্ ॥৮৩॥

অনাত্মতা যঃ কিমহং কদাপি বক্তুং বিধেয়ঃ পরমস্তু শিষ্যঃ ।

ইতীরিতি ভীমজয়া ন দূতোম্ আলিঙ্গদালীষ সুদামিযস্যা ॥৮৮॥

আশা ইন্দ্রদ্যুত্যাঃ সখীনাশাশাঙ্কং বাশা দিক্ তান্, অসুপূরত্ নির্বাচিতবতী ব্যাসবতী য় । দময়ন্তী সখ্যুচ্চ-
বিধপুলোমনবচনাদিন্দ্রে সমনুরক্তা ; কথমন্তথা তেনানুরাগদর্শা মালা গৃহীত্বাদিতি বিभाव্য বক্তব্যম্ । শ্রীনা-
শঙ্কাতা ; তত এব অ ইন্দ্রদ্যুত্যাঃ সখীনাশাশা পূর্যা ভূতৈতি ভাবঃ ।

অন আকাঙ্ক্ষাদিশৌভেঃপি আশাপদত্রে যেসামেদাধ্যবসায়াদতিশয়ীকৃতিবিনোতিস্বানযীরক্সাঙ্কিভাবিনঃ সঙ্কটং ।
পারিজাতস্য স্ততি, ইতি সন্ধিবিদ্রীঘদীঘঃ 'বিনা' ইতি পাঠে নৈব সমাধেয়ঃ । স্যার্থ্যে গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

"বাকী" বৈশম্যবস্থানে বস্তু স্মাদাটকবকী ইতি উক্তচন্দ্রঃ । "আশা লম্বাদিশীঃ স্কিয়ান্" ইতি বিকল্প-
শিষ্যঃ ।

পূরণং পূর ইতি "পূরী আখ্যায়নে" ইত্যস্মাদ ঘञ্ । ততশ্চ পূরণকার্য্যেদিতি "ইন্ কাপিত" খাল্য" ইতীনি
সমানলোপেন সন্ধিভাষামাভাৎ "দীর্ঘী লঘীঃ" ইতি ন্যাম্যসদীর্ঘঃ, য বা "ইন্সমানলোপীপঞ্চায়াঃ" ইत्याদিগা মুচি
ক্সত্বাৎ ॥৮৫॥

বাঞ্ছালা—ইহ, প্রসন্ন ইহেদা এক ছড়া পারিজাতকুলের মালা দূতীএ সঙ্গে পাঠাইয়া
দিয়াছিলাম ; ইহেক্সর দূতী উচ্চরূপ বনিয়া আশ্রয়পূর্বক সেই মালা ছড়া সমস্তকরি হস্তে
সংস্থাপন করিল ; সমস্তকরি তাহা গ্রহণ করিলেন । সুতরাং সেই মালাছড়া, সৌরভ ঘাত্রা
নলের আশা ব্যতীত সমস্ত মিত পরিপূর্ণ করিল ॥৮৬॥

অন্বয়ঃ—কা অপি (ই) আর্থ্যে ! ইহ বিচার্য্য অসম্ ইতি অবোচত্ ; কাচন অপি (ই) সখি !
যোগ্যে স্মাত্ ইতি অববোচত্ ; কা অপি অ অন শ্রীহরঃ এব বস্তু মঙ্গল্য' (অ) ততরম্ বস্তু ইতি অববোচত্ ॥৮৩॥
আর্থ্যে ইতি । কাপি সখী, ই আর্থ্যে ! রাজকন্যালাভ্যাননীয়ৈ ! ইহ ইন্দ্রবরষাবিধৌ, বিচার্য্য অসম্
অবিচার্য্যেব অত্রীকৃত, ইত্যবোচত্ । কাচনামি সখী, ই সখি ! দময়ন্তী ! যোগ্যম্ ইন্দ্রস্য বরষসীষ তবো-
চিতং স্মাত্, অনুকপত্বাদিতি ভাবঃ ইত্যবোচত্ কাপি অ সখী, অন দূতীবাণী, শ্রীহর এব অশ্রীকমলদ্বন্দ্বল
'সীম' শব্দস্য পুথিগ এব, বস্তু বাসবিকম্, মঙ্গল্য' মঙ্গলজননযোগ্যম্, ততরমস্তু ইত্যবোচত্ ।

অন অববোচদিত্যে কথ্য জিয়ায়া কাপীত্বাদীনাং তয়াশাং কর্তৃত্যমিসম্বন্ধাতু স্যযীগিতাঙ্কহারঃ প্রথনত্বতীয-
পাদগতশ্চ কালপুসিগ সংস্থ্যতে । পুসাধী গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ।

"সৌ পুসবেঃকীকৃত্যবপি" ইতি উক্তচন্দ্রঃ ।

বিচার্য্যেতি "অলং সখীঃ পুতিষেধযীঃ জা বা" ইতি জ্ঞাপুথ্যঃ ॥৮৩॥

বাঞ্ছালা—তখন কোন নথি বনিল—"আর্থ্যে ! এ বিষয়ে আমার বিচার করিও না" ।
কোন নথি বনিল—"নথি ! ইহকে বরণ করাই তোমার উচিত ।" আমার অন্ত কোন
নথি বনিল—"এ বিষয়ে হাঁ" । বনিয়া উত্তর করাই বাস্তবিক এবং তোমার পক্ষে মঙ্গল-
জনক ॥৮৭॥

অন্বয়ঃ—(ই সখ্যঃ !) অহং কিং কদাপি যঃ অনাত্মতা পরং শিষ্যঃ বিধেয়ঃ বক্তুং অসি । মীন-
জনা ইতি ইতিলি (সতি) সুদাম্ ইত্যা দূতীম্ আলীষ ন আলিঙ্গত্ ॥৮৮॥

भैमीश्च दूत्यश्च न किञ्चिदापम् इति स्वयं भावयती नलस्य ।

आलीकमात्राद् यदि तन्मुखेन्दोः अभूत् भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥८८॥

ईषत्स्मितशालितस्रक्भागा दृक्-संज्ञया वारिततत्तदालिः ।

स्त्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्तं तां भीमभूरुत्तरयाश्चकार (१) ॥८९॥

अनाग्रवेति । ईषत्स्यः । अहं किं कदापि, यो युष्माकम्, अनाग्रवा वचने न स्थिता नादिशपालिनी-
त्वर्थः ; परं केवलम्, शेषः अवशिष्टः, विशेषः अतिरिक्तः कश्चिद्व्ययः, वक्तुमस्ति । भीमजया दमयन्त्या, इति
ईषति उक्ते सति, मुदामानन्दानाम्, इयता परिमितता शेष इति यावत्, दूतीम्, आलीर्दमयन्त्याः सखीष, न
आलिङ्गन् न आप्नितवती । ताः सख्यनन्तमेवानन्दं लेभिरे इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयपादे च्छेकानुपासोऽनङ्कारः । तथा चिरं किमहं वः अनाग्रवा, किन्तु कदापि अनाग्रवा । स
आयमेव काल इति वस्तु व्यज्यत इति दस्तुना वस्तुध्वनिः । पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“विषये यो विनयवाही वचने स्थित आग्रवः” इत्यमरः ॥८८॥

वाङ्माला—मशोगण ! आग्रि कि कथनउ ठोडादेनर वाटकार अनशोन हरेशाहि ?

उत्तर ए विवशे अवनिष्टे किछु वनिवार आछे । मयश्वी एहे कथा वनिगेन, हेमन्तुडीर एव
मशोगणेर आनन्देर परिमोय वरिण न ॥८८॥

अन्वयः—(अहं) भैमीश्च दूत्यश्च किञ्चित् (अपि) न आपम्, इति स्वयं भावयतः नलस्य हृदयार-
विन्दं यदि भिन्नं न अभूत्, (तथापि तत्) तन्मुखेन्दोः आलीकमात्रात् (एव अभूत्) ॥८८॥

भैमीमिति । अहं भैमी दमयन्तीष, दूत्यम् इन्द्रादीनां दूत्यकरणनिवन्धनं यशश्च, किञ्चित् अनयोरीक-
तरस्यपि, न आपं न प्राप्तवानस्मि ; भैम्या इन्द्रेण लब्धत्वात् दूत्यस्य च तद्दूत्यैव प्राप्तत्वादिति भावः । इति
स्ववक्त्रं अहङ्गलादात्मनैव भावयतश्चिन्तयतः नलस्य, हृदयारविन्दं चित्तकमलम्, यदि भिन्नं विदीर्षं विकसितम्
नाभूत्, तथापि तत्, तस्या भैम्या एव मुखेन्दोर्मुखचन्द्रस्य, आलीकमात्रात् केवलदृशं नादिव अभूत् । तथा च
दमयन्त्या मुखचन्द्रदर्शनजनितानन्देन तादृशविषादस्य तिरोहितप्रायत्वात् हृदयारविन्दस्य अविदीर्षता, चन्द्रस्य
समीपे चरविन्दस्य अविकसितस्य सम्भवपरैवेति भावः ।

अथ तन्मुखेन्दोरिति हृदयारविन्दमिति च निरङ्गं केवलरूपकवचनम् प्रथमे पादे वच्यमुपासः, अनुर्थे च
च्छेकानुपास इत्येतेषां संसृष्टिः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्माला—‘मयश्वी किश दोडानिवरुन यण, ठेडार कोनटाहे आग्रि पाहेनाम ना’
एहे रूप नन आपनि आपनि छिछा करिठेछिगेन ; उथन ठाडार कुनवणम्, विवादे वणिउ
विमोर्ण हरेशाहिण न, उथापि ठाडा मयश्वीर मृगच्छ मर्षनवणउहे ठेडेशाहिण ॥८८॥

अन्वयः—भीमभूः ईषत्स्मित-शालित-स्रक्-भागा दृक्-संज्ञया वारिततत्तदालिः (च सती) तथा एव
स्त्रजा शक्तं, नमस्कृत्य ताम् उत्तरयाश्चकार ॥८९॥

ईषदिति । भीमभूर्दमयन्ती, ईषदस्य यथा स्थानया क्षितेन मन्दहास्येन आक्षितौ प्रदीक्षती स्रक्भागी
पीठप्रान्तदीप्ती यथा स्या, तथा दृश्यचक्षुषः संज्ञया स्रक्तेन वारिताः पुनः प्रतीक्षयितुं निवेद्याः तासां “आर्थ्य” ?
विचार्यमानम्” इत्यादिवादिभ्यः आलस्यः सखी यथा सा तादृशी च सती, तयैव कजा पारिजातपुष्पाक्षया, शम्भु-

सुतो मघोनन्द्यन् साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

वृथोत्तरं साक्षिषि हतसु नृणाम् अन्नाद्विन्नापि ममापि तस्मिन् ॥८१॥

आश्नां तदीयामनु कस्य नाम नकारपादव्यमुपैति जिज्ञा ।

प्रज्ञा तु तां मूर्ध्नि निधाय मातां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥८२॥

मिन्द्रम्, नन्द्यन्, तामिन्द्रदूतीम्, उत्तरयाचकार उत्तरमाचष्टे अ । माताया वदन्मिन्द्रस्य सन्तानमदर्शयाम्यन्, पुनस्तस्या एव मातायाः प्रतिस्वल्पं शीघ्रं नन्द्यन् इन्द्रस्य प्रत्याकम्पत्वाख्यानसूचक इत्यवर्षेयम् ।

अत्र प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उत्तरमाचचत्थ इत्युत्तरयाचकार “इत्कारितं बाल्ये” इतीगन्तात् परीक्षा ॥८०॥

वाङ्मना—वयमस्मै अन्नं दातुं वारां उच्छेदं व्यासृज्येन हृष्टेष्टिके ज्ञेयं सुखवर्षं करिष्यामः । एवं नर्धनं कृते मेहे मेहे मघोके पुनरायं वनिते निषेधं करिष्यामः, मेहे पात्रिकातङ्गुणैश्च माणा निशेहे हेष्टके नमश्चरं करिष्यामः, हेष्टपूडौके उच्छेदं करिष्येतां मागिनेन ॥८०॥

अन्वयः—मघोनः सुतो साहसिक्यं त्यज । वेदः (एव) वं वक्तुं कियत् वेद यदि । नृणां हतसु साक्षिषि तस्मिन् मम अपि अन्नाद्विन्नापि उत्तरं वृथा ॥८१॥

इदानीं दमयन्तो प्रसूतमुत्तरं ददाति सुताविति । हे इन्द्रदूति ! मघोन इन्द्रस्य, सुतो माहात्म्यवर्धनायाम्, साहसिक्यं साहस्यम्, त्यज । येन हि वेद एव तं मघवानम्, वक्तुं माहात्म्यं नामिधानम्, कियत् किञ्चित्, वेदं जानामि, न पुनरस्य इति तथापि तवानभिज्ञत्वादिति भावः । इति, यदि तर्कयामौत्यर्थः । अथ तस्य सुतो विरते बाणि त्वं पुनरुत्तरमुच्यतामित्याह—नृणां मनुष्याणाम्, हतसु मनुष्ये मनीषतिमित्यर्थः, साक्षिषि अनर्थ्यामित्याह दृष्टिं तस्मिन् मघोनि, ममापि, अन्नातारं जनं विज्ञापयति विषयविशेषं बोधयतीति तत् तादृशम्, उत्तरं प्रतिवाक्यम्, वृथा निष्फलम्, विज्ञातरि विज्ञापनस्य अनावश्यकत्वादिति भावः ।

अत्र साहसिक्यत्वात् प्रति द्वितीयपादवाक्यार्थो हेतुरित्येकं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य वृथालं प्रति अन्नाद्विन्नापिपदस्यार्थो हेतुरिति द्वितीयस्य पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वेकानुपासक्ये तेषां संकटं । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“यदि मूर्ध्नि वितर्क्यीः” इति वेदिनी ।

वृद्धस्य साक्षिष्यस्योर्ग्रे “स्नानौचराधिपति” इत्यादिना पक्षे सप्तमी ॥८१॥

वाङ्मना—हे मूर्ति ! तूमि हेष्टेर माहात्म्यवर्धनार विषये माह्नं तागं कर । केन ना, आसि मने करि... एकमात्र वेदहे उद्धार माहात्म्या किञ्च वनिते जाने । तार पत्र, हेष्ट अक्षरार्थो वनिष्य मङ्गुगणेश्वर मय्यु मनेतावहे त्विनि जानेन ; सुत्रार उद्धार निष्कट आचार्य उच्छेदं हेष्टरा इषा । कारण, ये वारा ना जानेन, उच्छेदं ताहाके ताहाहे जानार ॥८१॥

अन्वयः—कस्य नाम जिज्ञा तदीयाम् आश्नाम् अतु नकारपादव्यम् उपैति । माता तु (अहं) प्रज्ञा (सती) माता तां मूर्ध्नि निधाय विशेषवाग्भिः अपराध्यामि ॥८२॥

आश्नामिति । नाम सन्ध्यावयायाम् । कस्य अकस्य जिज्ञा, तदीयामिन्द्रसम्पत्तिनीम् आश्नाम्, अतु सन्दर्भ-काल, नकारेण ‘न करोमि’ इत्यं नकारघटितवाक्येन पादव्यं निष्ठुरताम्, उपैति प्राप्तीति ; अपि तु कस्यापि नेत्यर्थः ; इन्द्रस्य प्रभावातिशयभवाविति भावः । तु कियत्, माता अहं प्रज्ञा अवनता सती, माता मातावपाम्

तप फलत्वे न हरिः उपेयम् इमं तपस्वेव जगं नियुक्ते ।

भवत्सुपायं प्रति हि प्रवृत्तौ उपेयमाधुष्यमर्थे धिक्कारि ॥८३॥

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि ।

विशेषलेखोऽयमदेवदेहम् अंशगतम् चितिशक्तयेह ॥८४॥

तामाश्राम, बृद्धि, मल्ल, निपात्य स्थापयित्वा, विशेषवाग्भिः "शुश्रूषिताहे तदहं तमेव" इत्यादिद्विवचनार्थः, अपराध्यानि अपराधिनी भवति । किन्तु बालत्वादेव समायमपराध इत्येव चान्वय इति भावः ।

अत्र पूर्वार्धे अर्थापत्तिः, परार्धे मात्तमिति निरुद्धं केवलरूपकम्, हे कानुपासके त्वेतेषां सृष्टिः । प्रसादी गुणः, ईदृशी च रीतिः ॥८३॥

वाङ्मनः—काशर जिज्ञासा, हेतुश्चर आत्मनः एक नका करिष्या 'करिष्ये न' एहेकानुपासक-
त्रयटित वाक्का अष्टादशे निरुद्धता अवलम्बन कर १ । किञ्च वागिका आशि अवलम्बन ठट्टा,
मानाचक्रण ठाहार आत्मनः एक मल्लक धारण करिष्या, विनये वाक्का वात्रा अपराधिनो
दहेटछि ॥८२॥

आश्रयः—तपःफलत्वे न (प्राप्ता) इयं हरिः ज्ञया तपसि एव इमं जगं नियुक्ते । हि उपेयमा-
धुष्येन उपायं प्रति प्रवृत्तौ अर्थापत्तिः भवति ॥८३॥

तप इति १ तपसः पूर्वजन्मकृततपस्यायाः फलत्वे न परिपाककपेय, प्राप्तिरिति शेषः, इयं तत्कृतमनुपायं ना-
ज्या, हरिन्द्रिय, ज्ञया दया, तपस्वेव पुनरपि तपस्यायामिव, न पुनस्तद्वरये इत्यर्थः, इमं मत्स्यरूपं जगम्,
नियुक्ते प्रवर्तयति । ननु कथमेतदित्याह— हि यज्ज्ञात, उपेयस्य फलस्य, माधुष्यं प्रीतिप्रदत्वं कर्त्तुं, उपायं
स्वकारणम्, प्रति उद्दिश्य, अर्थापत्तिः अर्थं नाशयति तत्रैव त्वरया प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा च तपस्यायाः
फलरूपत्वे न प्राप्ता इयमिन्द्रिय ज्ञया इतोऽप्युत्कृष्टफलताभावात् सा त्वरितं प्रयोजयति, न पुनस्तद्वरये इत्याशयः ।

अत्र सामान्ये न विशेषसमर्थनकपीड्यान्तरमात्रोऽलङ्कारकतुल्यं चरणागतत्वे काव्यासिन सृष्टयति । अन्वार्थस्य
दुरुक्त्यादीनां गुणः, गौरी च रीतिः ॥८३॥

वाङ्मनः—अवदराद्वर एहे दशा आशि तः आर फलरूपे पाहेषाहि ; तस दशा
आवार तः आर एहे वाक्किटक निशुक्त करिटेहे । कारण, फलरूपे औचित्यकारिताञ्चन,
ठाहार कारणरूपे अति आवार अशुक्त करिवार विशद्वे धैर्य हनन करिष्या थाटक ॥८०॥

आश्रयः—तत् अहं मुदे अपि व्रतसम्पदे अपि (च) तम् एव पतिं शुश्रूषिताहे । तु अयं विशेष-
केशः यत् इह चितिशक्तया अंशगतम् अदेवदेहं शुश्रूषिताहे ॥८४॥

तत् किमन्वदेवताराधनरूपा तपस्या करिष्यतीत्याह शुश्रूषिताहे इति । तत्तज्ज्ञात इन्द्रियं ज्ञयाभावात् तो,
अहम्, मुदेऽपि स्त्रीविद्यारादिना आनीदलाभावात् च, व्रतसम्पदेऽपि पातिब्रान्त्यनियमसमूहपालनाय च, तमिन्द्रियं,
पतिं मन्त्रं, शुश्रूषिताहे परिचरिष्यामि । इत्यतः तर्हि मनोरथी मे सम्पूर्ण एवेत्याह— तु किन्तु, अयं
विशेषकेशः स्वस्वभावं पार्श्वकम्, यत् इह मन्त्रं कौशिक, चितिशक्त्या मूपासत्वे न राजकपेयत्वार्थः, अंशगतम् अ-
श्वतीर्थम्, अदेवदेहं दीव्यरीररहितं मनुष्यदेहं पृथिवीन्द्र मलमेवेति तात्पर्यम्, शुश्रूषिताहे । तथा च
"यथादेव उद्दिष्टाणां मन्त्राभिर्निर्दिष्टा भवः" इति आख्यात इन्द्राय एव मन्त्रः । तेन च मन्त्रवरणेऽपीन्द्रवरणमिह
ज्ञात् फलमानाजर्त्तुऽपि दीक्षितार्थ इति भावः ।

अत्र अनिष्टस्य इन्द्रवरणस्य विध्यमानात् आशेषी नर्मावधारः, "अनिष्टस्य तपार्थक विध्यमानः परी मत्तः"
इति द्रष्टव्यमन्त्रम् । प्रसादी गुणः, ईदृशी च रीतिः ।

ଅଶ୍ରୀଷମିନ୍ଦ୍ରାଦରିଷ୍ଠୌଗିରସ୍ତେ ସତୀବ୍ରତାତିପ୍ରତିଷ୍ଠିତୀବ୍ରାତାଃ ।

ସ୍ବମ୍ ପ୍ରାଗହଂ ପ୍ରାଦିଷି ନାମରାୟ କିମ୍ ନାମ ତର୍ଜ୍ଜ୍ବମନସା ନିରାୟ ॥୧୫॥

ତସ୍ମିନ୍ ବିଷ୍ଣୁସ୍ତେଷ୍ବ ହୃତେ ହୃଦୈଽସା ନେଞ୍ଜି ଦୟା ମାମନୁତାପିକାଭୂତ ।

ନିର୍ବାତୁକାମଂ ଭବସନ୍ଧବାନାଂ ଧୀରଂ ସୁଖାନାମବଧୀରସ୍ତେଷ୍ବ ॥୧୬॥

ସ୍ବଧୂଷିତାଃ ଇତି “ସୁହୃଦୌ ଷ୍ଚ ସମନୌ ତୁ ବ୍ୟାଦୌ କୁରନ୍ତାଃ” ଇତି ସମନସ୍ତୁଧାତୌ ବ୍ୟାଦିଲିଙ୍ଗ ବ୍ୟାଧ୍ୟା
ଆକଳ୍ପେପଦୀତମପୁରୁଷକବଚନେ ଉପମ୍ ॥୧୫॥

ବାଞ୍ଛାମ୍—ଅତଃ ଏଽଽ ଆସି ଆତ୍ମୋପେକ୍ଷା ଏବଂ ପାଞ୍ଚିତ୍ରାତୋର ନିଶ୍ଚୟମସ୍ତୁ ପାମନସ୍ବ
ଅକ୍ତ ହେତୁଃ ହେ ମେବା କରିବ ; ତତ୍ତ୍ବେ ଏହିତୁର୍ଭୀତ୍ୟା ପାର୍ଥକ୍ୟ ଯେ, ଏହି ଯତ୍ନାତ୍ମକ ଶାସ୍ତ୍ରକ୍ଷେପେ
ଆଶଙ୍କ୍ୟେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ମେବନୀରୁତ୍ମକ ପୂର୍ବବୋଧକେହି (ନଳକେହି) ମେବା କରିବ ॥୧୫॥

ଅନ୍ୟଥା:—(ହେ ଟୁତି !) ସତୀବ୍ରତାତିପ୍ରତିଷ୍ଠିତୀବ୍ରାତାଃ: ଇନ୍ଦ୍ରାଦରିଷ୍ଠୌ: ତେ ଗିର: ଅଶ୍ରୀବନ୍ । (କିନ୍ତୁ)
ଅହଂ ନମସା ପ୍ରାକ୍ ଅମରାୟ ସ୍ବମ୍ ନ ପ୍ରାଦିଷି, କିମ୍ ନାମ ତର୍ଜ୍ଜ୍ବମ୍ ନରାୟ ସ୍ବମ୍ ପ୍ରାଦିଷି ॥୧୫॥

ଅଶ୍ରୀବିମିତି । ହେ ଟୁତି ! ସତୀବ୍ରତସ୍ୟ ପତିବ୍ରତାମିୟମସ୍ୟ ଅତିପ୍ରତିଷ୍ଠିତାଃ: ପରପୁରୁଷପ୍ରସଂଶାସ୍ବକଥାନ୍ ଅତିସଂ-
ଶ୍ଳେଷ ବିବହ୍ବାଂ, ଅତଃପ ହି ତୀବ୍ରାଂ: ସ୍ବରତରାଃ: ସତୀପତ୍ନେ ଅତୀବଦୁଃସହା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଆଦିର ଜନକତୟା ଆଶାମସ୍ତୌତି
ଇନ୍ଦ୍ରାଦରିଷ୍ଠୌ: ଇନ୍ଦ୍ରଂ ପ୍ରତି ସମାଦରଜନିକା ଇତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତେ ତସ୍ୟ, ଗିରୀ ବାକ୍ୟାମି, ଅଶ୍ରୀବଂ କୁତବସ୍ତ୍ୟଧି । ନନ୍ବ-
ବିବାହିତାୟାଃ କୁତଃ: ସତୀତ୍ବମିତ୍ୟାହ—ଅହଂ ନମସା ପ୍ରାକ୍ ପୂର୍ବମିଷ, ଅମରାୟ ଦିବକ୍ରପାୟ ଇନ୍ଦ୍ରାୟ, ଶ୍ରୀମାନ୍ନାମନ୍,
ନ ପ୍ରାଦିଷି ନ ପ୍ରଦତ୍ତବତୀ ; କିମ୍ ନାମ କିନ୍ତୁ ତର୍ଜ୍ଜ୍ବମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରକ୍ରପାୟ, ନରାୟ ମନୁଷ୍ୟାୟ ଭୂମିନ୍ଦ୍ରାୟିତ୍ୟର୍ଥଃ, କିଞ୍ଚ ରଜସ୍ବି-
କଥାନ୍ ନଳାସିତି ଷ୍ଚ ଷ୍ଯଜ୍ୟତେ, ସ୍ବନାତ୍ମାନମ୍, ପ୍ରାଦିଷି ପ୍ରଦତ୍ତବତୀ । ତେନ ଷ୍ଚ ନମସା ଦାନର୍ଥେନ ପ୍ରାଧ୍ୟାନ୍ବାଦିବାହିତାୟା
ଏଷ ମି ସତୀତ୍ବମସ୍ତେ ବୈତି ଖାବଂ ।

ଅଥ ସତୀତ୍ବଂ ପ୍ରତି ପରାବିବାକ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ଚିତୁତ୍ବାଧାକ୍ୟାର୍ଥଚିତୁକଂ କାଞ୍ଚଲିଞ୍ଜମଳହାରଃ, ସିତୀୟେ ପାଦୈ ହସ୍ତମୁମାଞ୍ଚଂ,
ସିତୀୟାଞ୍ଚଂ ଷ୍ଚ ଅନ୍ୟାମୁମାଞ୍ଚ, ଇତ୍ୟିତ୍ୟାଂ ଷ୍ଚ ଚ୍ଚଟିଃ । ପୁରାଣୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟ ଷ୍ଚ ଶୀତିଂ ।

ପ୍ରାଦିଷିତି ପୁପୁଂସ ଶାସ୍ତ୍ରାଦିରସ୍ୟତ୍ୟା ଆକଳ୍ପେପଦୀତମପୁରୁଷକବଚନେ “ସ୍ବାଦିରିରସ୍ୟତ୍ୟା:—” ଇତ୍ୟାଦିନା ଛଳେ
ଉପମ୍ ॥୧୬॥

ବାଞ୍ଛାମ୍—ହୃତି ! ତୋହାର କଥାଶୁଣି ମତ୍ତୌନିମ୍ନସ୍ତେର ଅତୀକ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧ ହେତୁଃ ହେତୁଃ ବାମନଃ
ଅତିଶୟ ତୀବ୍ରହେ ହେତୁଃ ହେତୁଃ ଏବଂ ହେତୁଃ ଯାତି ଆମାର ଆନନ୍ଦପ୍ରାପ୍ତକ୍ରମ ହେତୁଃ ହେତୁଃ ; ତାହା
ଆସି ଚିନ୍ତିତାହି । କିନ୍ତୁ ଆସି ମନ ହାରୀ ପୂର୍ବେ ମେବତାତ୍ତେ ଆତ୍ମାନମ୍, କରି ନାହି ; କିନ୍ତୁ
ହେତୁଃ ମହତ୍ତ୍ବହେ ଆତ୍ମାନମ୍ କରିତାହି ॥୧୬॥

ଅନ୍ୟଥା:—ବିଷୟମ୍ ଏଷ ହତା ତସ୍ମିନ୍ ହୃତେ (ସତି), ଭବସନ୍ଧବାନାଂ ସୁଖାନାମ୍ ଅବଧୀରସାଂ ନିର୍ବାତୁକାମଂ
ଧୀରମ୍ ହବ, ଏଷା ଯେନ୍ଦ୍ରୀ ଦୟା ମାମ୍ ଅନୁତାପିକା ମା ଭୂତ ॥୧୬॥

ଅଥ ନରାୟ ଷ୍ଚ ହାତ୍ମା ହସ୍ତକ୍ଷେପଦାନୌମିନ୍ଦ୍ରପାର୍ଥମ୍ ପ୍ରାପ୍ତେ ତ୍ବମନୁତାପୟେହିତ୍ୟାହ—ତସ୍ମିନ୍ନିତି । ବିଷୟେ
ଗୁଣଦୀପୀ ବିଧିର୍ବିଧି, ହତା ନମସା, ତସ୍ମିନ୍ ମସି “ତତ୍ତ୍ବମସି” ଇତି ମହାବାକ୍ସତତ୍ତ୍ବଦ୍ବ୍ୟାଧି ଶ୍ରୀକ୍ଷି ଷ୍ଚ, ଇତି ପତି-
ତ୍ବେନ ଅଜ୍ଞାନତେ ଜୀବାନନ୍ଦେନ ଗଢ଼ିତେ ଷ୍ଚ ସତି, ଯଦି ଷ୍ଚ ଷ୍ଚଟି ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ତୀତି ତେଷାମ୍, ସୁଖାନାଂ କକ୍ ଷ୍ଚ ଦମନିତାଦିବ୍ୟ-
ଗଜ୍ଜାବଦାନାମ୍, ଅବଧୀରସା ଅବଶା ଅବଶୟା ଯାଗ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ନିର୍ବାତୁଂ ନିର୍ବାତୁମୁକ୍ତିଂ ଲଭ୍ବୁଂ କାଞ୍ଚିତ୍ସିତି ତସ୍ବ,
ଧୀରଂ ଜ୍ଞାନିବଂ ଜନନିବ, ଏଷା ମତ୍ତ୍ବମାକ୍ରମା, ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ତେ ଯମିତ୍ୟେନ୍ଦ୍ରୀ ଇନ୍ଦ୍ରଜ୍ଞତା ଇଷା, ମାମନୁତାପିକା ମନୁତାପଜନିକା,
ନା ଭୂତଂ ନ ଭବିଷ୍ୟତି । ତଥାଷ୍ଚ ଶୁକ୍ଳସୁକ୍ଷ୍ମସ୍ବ ଗିରତିସ୍ବୟତ୍ବାଦସ୍ୟା ଧୈରସୁକ୍ଷ୍ମତ୍ବାଦୀ ମୁମୁକ୍ଷୁଂ ନାନୁତାପୟତି ; ତର୍ଜ୍ଜ୍ବମ୍

वर्षेषु यज्ञास्तत्प्राप्त्यध्याः सुवन्ति गार्हस्थ्यमित्राश्चैव ।

यत्रास्मि पत्युर्वरिवस्त्रयेह शर्मांश्चिकीर्षीरितधर्मलिप्तुः ॥८७॥

पतित्वेन वस्त्राभ्युदयस्य निरतिशयत्वात् पत्युस्वरसामसुखभासी ना नातुतापयति । तेन च मुक्तिस्तुल्यभीगसुख-
धीरिष नलपतित्वाभयस्यस्वरसामसीर्दृष्टेय वेत्यमिति भावः ।

अथ त्रीतीयमाह्वारः कानुप्रासनं संख्यते । सादी गुणः, वेदमो च रीतिः ।

अतुताप्येति "इष्टतुमी क्रियायां क्रियायायाम्" इति भविष्यदशेऽष्टे । तेन च "न तुषि तुमर्चे"
इति कर्मणि षठीनिषेधात् नामिति सामान्या द्वितीयं । निर्वातुकाममिति "तुमः काममगतीः" इति तुमी
नवीयः ॥८६॥

वाङ्मानी—आमि विप्रेष विवेचनां कश्चिदाहं यत्ने यत्ने नमके वरणं कश्चिदाहं ;
इष्टतः अस्मात्पूर्वकं आध्यात्मिकवृत्तां येषु निर्वानशुद्धिकांशो ज्ञानी लोकेन अष्टांग
अज्ञानं ना । तेन हेतवेन एव यदा आचारं अष्टांगं अज्ञातेन ना ॥८७॥

अवस्थः—आर्याध्याः आर्यमेषु गार्हस्थ्यम् इव वर्षेषु यत् भारतं सुवन्ति ; तत्र इह पत्युः वरिव-
स्त्रया शर्मांश्चिकीर्षीरितधर्मलिप्तुः अस्मि ॥८७॥

अतु वत्सर्गलाभाय मर्त्याः सर्वस्वं व्ययन्ते स स्वर्गोऽपि ते न दीयते किमन्याह वर्षेज्जिति । वेदीकविशि-
निषेधाधीना आर्यास्तो वु ध्याः प्रधाना मनुप्रभृतयः, ब्रह्मचर्यादिषु अतुषु आर्यमेषु मध्ये, गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रम-
मिव, वर्षेषु इत्यादौ नवसु जम्बूद्वीपभूमिषु मध्ये, यद्भारतं वर्षम्, सुवन्ति प्रशंसन्ति, तत्र तस्मिन्निह
अमरत्ववर्षं, पत्युर्भर्तुः, वरिवस्त्रया परिचर्याया, शर्माणां सुखानाम् ऊर्कमिः परम्परामिः चिकीर्षीरिती मिश्रिती
यी चर्माः पुष्पां तं लिखन्त्युन्मिच्छन्ति, अस्मि भवामि । तथा च भारते पतिश्रमूयया भोगसुखं धर्माज-
नोभयमपि सम्भवति ; स्वर्गे तु पतिश्रमूयया भोगसुखमेव भवेत् न पुनर्धर्माजनं भारतस्य कर्मभूमि-
त्वात् स्वर्गस्य च भोगलोकत्वादित्यतः स्वर्गाद्भारतमेव श्रेय इति भावः ।

अथ त्रीतीयमाह्वारः, प्रथमे पादे च्छे कानुप्रासः, अतुर्थे च वत्सप्रास इति सर्वेषां संख्यतिः । अजी
गुणः, गौरी च रीतिः ।

"वरिवस्त्रा तु श्रमूया परिचर्याप्युपासनम्" "शर्मासातसुखानि च" इत्यमरः । "चिकीर्षीरितकाममवस्था
मित्रकटुरी" इति हलानुपः ।

गार्हस्थ्यमममं सामाह मनुः—

"यथा वायुं समान्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमन्रित्य वर्तन्ते सर्व आर्यमाः ॥

अस्माक्योऽप्यायमिषी ज्ञानेनाग्नेन आन्वहम् । गृहस्थे नैव धार्यन्ते तस्माज्ज्ञेतायमी गृही ॥"

भारतवर्षं प्रथं सामाह आश्रितत्वे विश्वपुराणम्—

"गायन्ति देवाः किमु गीतकाली जातास्तु ये भारतभूमिभाभि ।

स्वर्गपथर्गास्तदमागं भूते भवन्ति ते गो पुरुषाः स्वधामजः" ॥८७॥

वाङ्मानी—अष्टाष्टात् आर्थाष्टाष्टांगं चारिणी आर्थाष्टेन यथा गृहस्थाष्टमेन ज्ञानेन, नवमी-
वर्षेन यथा ये भारतवर्षके आर्यमाः । कश्चिदाहं यत्ने, आमि तेनैव भारतवर्षे आश्रित्य श्रुति
अस्माकं आर्यं विश्वपुराणं मिश्रितं धर्मं नातं कश्चित् हेतुः करि ॥८७॥

स्वर्गं सतां शर्म परं न धर्म्याः भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय हयमेकमीहे (१) ॥८८॥

साधोरपि स्वः खलु गामिताधः गामी (२) स तु स्वर्गमितः प्रयासि ।

इत्यायती चिन्तयती हृदि हे हयोऽदकः किमु शर्करे न ॥८९॥

अन्वयः—सर्गं सतां परं शर्मं (भवति ; किन्तु) धर्म्याः न भवन्ति । इह भूमी (तु) तच्च (भवति) ते च (भवन्ति) । मखेन अपि अमराणां मुदः (कष्टं) शक्याः । इव विहाय कथम् एकम् ईहे ॥८८॥

उक्तार्थमेव विहायति स्वर्गं इति । स्वर्गं सुरलोके, सतां विद्यमानानां जगज्जगाम्, परं केवलम्, शर्मं भोग-सुखमेव भवति, किन्तु धर्म्या यागादिजन्यपुण्यानि न भवन्ति । तस्य भोगमात्रस्यानन्तत्वं ; इह भूमी मर्त्यलोके तु, तत् शर्मं च भवति, ते धर्म्याश्च भवन्ति ; मर्त्यलोकस्य शर्मधर्मोभयस्यानन्तत्वं । तेन मर्त्यवरणे तदुभय-सम्भवान्मर्त्यं मलमेव वरिष्यामीति भावः । अथ तर्हि देवानां प्रार्थनाप्रत्याख्यानि तेषां रोषनिवारणाय कं खलु-पायस्तव भविष्यतीत्याह—मखेन यज्ञकरणेनापि, अमराणां मत्प्रार्थिनां देवानाम्, मुदः सन्तोषाः, कर्णं, शक्याः । ननु केवलस्याहदनेन तेषां सन्तोषसम्भवे कथं व्ययपरिश्रमसाध्यं यज्ञमनुष्ठानमिच्छसीत्याह—इयं शर्मधर्मोभयम्, विहाय परित्यज्य, एकं शर्ममात्रम्, ईहे इन्द्रवरणेन लब्धुं चेष्टे अपि तु कथमपि नित्यं ।

अथ स्वर्गोपेक्षया भूमिः प्राधान्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकीऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्मयः—“अर्गे योशरा धाटकन, उाशटनर कवन डोगश्चहे हय;” किञ्च धर्मं हय न । आर एहे मडालोटेक डोगश्चहे हय, धर्मो हय । तार पर, देवगटनर गल्लोच रज्जु धारां क रिरिटे पात्रा यार । अतार डोगश्चहे धर्म एहे हृदोटेक उाग करिवा, कि र्ज्जुटे एकमात्रे डोगश्चहे नाड करिवा रेटो करि ॥८८॥

अन्वयः—साधोः अपि स्वः प्रयासि अधः गामिता खलु ; इतः प्रयासि तु सः स्वर्गं गामी ; इति चे आयती हृदि चिन्तयती हयोः उदकः किमु न शर्करे ? ॥८९॥

ननु धर्मस्यापि प्रयोजनं सुखमेव । तेन निरतिशयं तत् सुखं यदि स्वर्गे प्राप्यते, तदा इयं विहाय एका-ल्लोकारे का चित्तिरित्याह साधोरिति । साधोर्धार्मिकत्वात् सज्जनस्यापि, स्वः स्वर्गोत् प्रयासि यात्रायाम्, अधो मर्त्यं वाताले वा, गामिता पुण्यचयात् पुनः कर्मानुसारं पातिता भवतीति शेषः ; खलु निश्चितमेतत् ; “अमुव कर्मचितो लोकः जीयते” इति स्मृतेः “ते तं भुञ्जा स्वर्गलोकं विशालं जीवे पुण्ये मर्त्यलोकं विशालं” इति भगवद्गीताश्रुतेर्चेति भावः । इति हे आयती उत्तरकालौ, हृदि चिन्तयती विचारयती जनस्य, हयोः स्वर्गमर्त्ययोः, उदकं उत्तरफलम्, किमु न शर्करे शर्करावयवम् ? अपि तु शर्करे एवेत्यर्थः । एका शर्करा सुदप्रसरस्खलम्, अपरा शर्करा च गुडविकारविशेषः । तथा च स्वर्गस्थोत्तरफलम् अधःपातात् सुद-प्रसरस्खलरूपं नितान्तपुच्छम् ; मर्त्यस्थोत्तरफलम् ऊर्ध्वगमित्वात् गुडविकारविशेषरूपं नृजामधुरमिति परि-क्षामफलस्यैव उत्कर्षोपकर्ष ईगुत्वात् स्वर्गं विहाय मर्त्यं एव स्वातुमिच्छामीति भावः ।

अथ शर्करे इति पदद्वयं, निरङ्गं केवलरूपकम्, स्वर्गान्मर्त्यसाधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः, पूर्वाहं इत्य-नुप्रासश्चेत्येतां संश्रुतिः । अन्धार्थस्य दूषकत्वादीनी गुणः, गौरी च रीतिः ।

“उत्तरः काव आयाति” “उदकः फलमुत्तरम्” इत्यमरः । “शर्करा खल्विज्ञातौ कपर्पांश्च रज्जुनन्दे । उपधायां शर्करायुग्देशेषु रज्जुलिऽपि च” इति डिनचन्द्रः ।

(१) ... नयमेकमीहे । (२) गमी ... ।

ପ୍ରକ୍ଷୋଷ ଏବାୟୁସି କର୍ମକ୍ରତେ: ନରାନ୍ ପତିଷ୍ଠତେ ଯ:
 ବୁଧୁଚ୍ଚତେ ନାକମପ୍ୟକାଲ୍ୟଂ ଧୌରଶ୍ଚାମାପାତସୁଖିନ
 ଇତୀନ୍ଦ୍ରଦୂତ୍ୟା: (୧) ପ୍ରତିବାଚମର୍ହେ ପ୍ରତ୍ୟୁ । ସେଷାମିଦଧେ
 କିଞ୍ଚିଦ୍ବିବକ୍ଷୀତ୍ସଦୌଷ୍ଟଲକ୍ଷ୍ମୀ-ଜିତାପନିଦ୍ରହ୍ଲପଞ୍ଚଜାତ୍ୟା: ॥୧୦୧॥

ସାମିତା ମାଲୋଭୟବାପି “ଭବିଷ୍ୟତି ଗନ୍ୟାଦ୍ୟ:” ଇତି ଛିନ୍ନି: । ଅତଏବ ଶ୍ରେୟମିତ୍ୟବ “ଇତି ଭବିଷ୍ୟଦଧନ-
 ବଂଶୀ:” ଇତି ବଞ୍ଚିନିବିଧାନ୍ ସାମାନ୍ୟା ଛିତ୍ତୀୟେ ॥୧୦୧॥

ବାଞ୍ଛୀନୀ—ସର୍ଗ ହେତେ ସାଜା କରୁନେ, ମାଧୁଲୋକେର ଓ ଅଧ:ପାତହେ ହେବେ; ଆମ
 ଯତାଲୋକ ହେତେ ସାଜା କରୁନେ, ନେ ମାଧୁଲୋକ ଅର୍ଗେହେ ସାହେବେନ; ଏହେକ୍ରମ ଅର୍ଗ ଓ ଯତାଲୋକ
 ମନ୍ତ୍ରୀଗତିର ମୟ ହେଉଁ ଯେନ ଯେନ ବଂଶେଚନା କରୁନେ, ସେହେ ହେଉଁଗିର ଭାବେ କଲ କି କେ କରୁବକ୍ରମ
 ଓ ଛିନ୍ନିବକ୍ରମ ନହେ ? ॥୧୦୧॥

ଅନ୍ୟାୟ:—ସ: ଆୟୁସି ପ୍ରକ୍ଷୋଷ ଏବ (ସତି) କର୍ମକ୍ରତେ: ନରାନ୍ ପତିଷ୍ଠତେ, (କିନ୍ତୁ) ଆୟୁସି ପତିଷ୍ଠତ (ସତି)
 ନରାନ୍ ନ ପତିଷ୍ଠତେ; କ: ସୌର: ଅପ୍ୟକାଲ୍ୟମ୍ ଆପାତସୁଖିନ୍ମୁଖଂ ତଂ ନାକଂ ବୁଧୁଚ୍ଚତେ ॥୧୦୦॥

ଶ୍ରେୟସ୍ୟ ଦୌଷାନ୍ତରମାତ୍ ପ୍ରକ୍ଷୋଷ ଇତି । ସୌ ନାକଃ, ଆୟୁସି ଜୀବନକାଳେ, ପ୍ରକ୍ଷୋଷ ଅର୍ଥେ ପ୍ରାପ୍ତ ଏବ ସତି, କର୍ମକ୍ରତା
 ପ୍ରକ୍ଷୋଷ କ୍ରତେରାକର୍ଷଣାଦୈତିଃ, “ପ୍ରକ୍ଷୋଷାନ୍ ଶ୍ରେୟମାପ୍ରାପ୍ତି” ଇତି ଶ୍ଚୁତି: ପ୍ରକ୍ଷୋଷତ ଏବ ଶ୍ରେୟସିଧିକାରାଦିତି ଧାବ: ;
 ନରାନ୍ ମନୁଷ୍ୟାନ୍, ପତିଷ୍ଠତେ ଶ୍ରେୟମାନୟନେନ ସେବତେ । କିନ୍ତୁ ଆୟୁସି ପତିଷ୍ଠତ ସତି, ନରାନ୍ ନ ପତିଷ୍ଠତେ ଶ୍ରେୟମା-
 ନୟନେନ ନ ସେବତେ । ଅତଃ ଜନଂ ଯଦ୍ଭାତି, ଜୀବନାତ୍ମ ନ ଯଦ୍ଭାତିତୀତି ସରଳାର୍ଥ: । “ସତ: ଶ୍ରେୟମବାନ୍ମୁଦାୟ” ଇତି ଶ୍ଚୁତି-
 ରିତି ଧାବ: । କୌ ଧୌରୀ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଜନଂ, ଅପ୍ୟକାଲ୍ୟମ୍ ଅହିତତୁଲ୍ୟମ୍, ତଥା ଆପାତସୁଖାୟ ପ୍ରଥମତ ଏବ ସୁଖକ୍ର-
 ମ୍ପାଦନାୟ ଚନ୍ଦ୍ରସୁଦୟୁକ୍ତମ୍, ଅଧିକ୍ଷିତ୍ବେନ ପରିଚାମି ଦୁଃଖସମ୍ପାଦନାଦିତ୍ୟାୟଃ, ତଂ ନାକଂ ଶ୍ରେୟମ୍, ବୁଧୁଚ୍ଚତେ ହସ୍ତାପୂର୍ବ-
 କାବଧ୍ୟାନେନ ଶିଳ୍ପମିଚ୍ଛତି ? ଅପି ତୁ କୌସ୍ମି ନେତ୍ୟର୍ଥ: । ଅତୀ ନାହିମପି ଇନ୍ଦ୍ରବରଦେନ ଶ୍ରେୟଂ ବୁଧୁଷେ; କିନ୍ତୁ
 ନଳବରଦେନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମିବ ବୁଧୁଷେ ଇତ୍ୟିମାର୍ଥ: । ଇତ୍ୟଂ ଯଦାନ୍ତତାପ୍ୟପରତର୍ଥଂ ବ ସୁନ୍ଦରୀପତନଂ ସ୍ଵାଧ୍ୟାୟନରେଷ କଟ-
 କାଲ୍ୟାଣା ହିୟା ।

ଅତଏବାସ୍ତୁ ଅମସ୍ତୁତାହୀରସାମାନ୍ୟାନ୍ ମସ୍ତୁତସ୍ୟ ଦମୟନ୍ତୀରୂପସ୍ୟ ସୌରବିକ୍ରିୟସ୍ୟ ମତୀତେରମସ୍ତୁତମସ୍ତୁତସାଲହାର: ଅପ୍ୟ-
 କାଲ୍ୟାଣିଆର୍ଥୀପମୟା ସଂପୃକ୍ଷ୍ୟତେ । ଗୁଣରୀତୀ ପୂର୍ବବତ୍ ।

ପତିଷ୍ଠତ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାର୍ଥାନ୍ତାନ୍ “ପ୍ୟାଦ୍ୟାର୍ଥନାୟକ” ଇତି, ବୁଧୁଚ୍ଚତ ଇତି ସାମାନ୍ୟାର୍ଥାନ୍ତାନ୍ “ସୁଜୀବନବନି” ଇତି
 ବାଦାଦିତ୍ୟାଦ୍ୟାନେପଦମ୍ ॥୧୦୦॥

ବାଞ୍ଛୀନୀ—ସେ ସର୍ଗ, ଆମ୍ଭ କହୁ ହେଲେହେ କର୍ମକ୍ରତେର ସାହସକେ ଆତ୍ମୀୟ ନାନ କରେ,
 କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମୀୟକିତେ କରେ ନା; ଅମକାରୀର ତୁଳ୍ୟ ଏବଂ ଆପାତତ: ଅଧ୍ୟକ୍ଷମାନେନ ପ୍ରସ୍ତୁତ
 ନେହେ ଅର୍ଗଲୋକକେ କେନ୍ଦ୍ର ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଲୋକ ଭୋଗ କରୁତେ ହେଉଁ କରେ ? ॥୧୦୦॥

ଅନ୍ୟାୟ:—ସା ଏବା ଇତି ଇନ୍ଦ୍ରଦୂତ୍ୟା: ପ୍ରତିବାଚମ୍ ଅର୍ହେ ପ୍ରତ୍ୟୁ କିଞ୍ଚିଦ୍ବିବକ୍ଷୀତ୍ସଦୌଷ୍ଟଲକ୍ଷ୍ମୀ-ଜିତାପନିଦ୍ର-
 ହ୍ଲପଞ୍ଚଜାତ୍ୟା: ବ୍ୟତ୍ୟା: ଅମିଦଧେ ॥୧୦୧॥

ଈତିତି । ସା ଏବା ଦମୟନ୍ତୀ, ଇତି ଇନ୍ଦ୍ରଦୂତ୍ୟା: ପ୍ରତିବାଚଂ ଅତରମ୍, ଅର୍ହେ ମଧ୍ୟ ଏବ, ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତ,
 ଅଧିକ୍ଷିତ୍ବେନ ବିଚ୍ଛିନ୍ନିତ୍ୟର୍ଥଂ, କିଞ୍ଚିଦ୍ବିବକ୍ଷ୍ୟା ଇନ୍ଦ୍ରପଦେ କିଦ୍ରବନ୍ତମିଚ୍ଛ୍ୟା ଚକ୍ରଗତି: ଅନ୍ଦମାନୟୋ: ଶିଳ୍ପୀବଂଶ୍ୟା

ଅନାଦି-ଧାବି-ସ୍ବପରମ୍ପରାୟାଃ ହିତୁକ୍ତଜଃ କ୍ଷୀତସି ବେଦ୍ଧରେ ବା ।

ଆୟତ୍ତଧୀରେଽ ଜନସ୍ତଦାର୍ଥାଃ ! କିମୀଦୃଶଃ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୁଗ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଃ (୧) ॥୧୦୨॥

ନିତ୍ୟ' ନିୟତ୍ବା ପରବତ୍ସନ୍ନେଷେ କଃ ସଂବିଦାନୋଽପ୍ୟନ୍ତୁଯୋଗଯୋଗ୍ୟଃ ।

ଅଚେତନା ସା ଚ ନ ବାଚ୍ୟମର୍ହେତୁ ବକ୍ତା ତୁ ବକ୍ତବ୍ୟମକର୍ତ୍ତା ଭୁକ୍ତେ ॥୧୦୩॥

କ୍ଷୀୟା ଜିତମ୍ ନିଜ୍ଜଟୀକୃତମ୍ ଅପନିବ୍ରହ୍ମ' ମକ୍ଷୁଟ୍ପମ' ପଢ଼ଜ' ପଦ୍ମ' ଯେନ ତଦାହୁତମ୍ ଆସ୍ୟ' ମୁକ୍ତ' ଯାସାଂ ତାସ-
କ୍ଷୀତାଂ, ବ୍ୟସ୍ତାଃ ସଂକ୍ଷୀଃ, ଅନିବ୍ରହ୍ମେ ଚ ବାଚ୍ୟ ; ତାସାଂ ତଦାବିଧୌକ୍ତିନିରାସାର୍ଥ' ମିତି ଭାବଃ ।

ଏବ ପରାହ୍ନେ ଆର୍ଯ୍ୟାପମାଳହାରଃ । ଦ୍ବିତୀୟାଂଶସ୍ବ ମ୍ରୟମପାଦାତ୍ ପର' ପାଠେ ନ ସମାମପୁନରାଗତା ଦୀପଃ ପରିହାସ୍ୟଃ ।
ସମାସବାହୁଲ୍ୟାଦୀନୀ ଗୁଣଃ, ଗୌଡ଼ୀ ଚ ରୀତିଃ ।

ମଧୁଞ୍ଚିତି ମଧୁର୍ବସ୍ୟ ଜହତେଃ ଜ୍ଞାୟାମି "ଜହତେଃ ଝୁକ୍ତୀ ବା" ଇତ୍ୟୁକାରସ୍ୟ ଝୁକ୍ତଲକ୍ଷ୍ମ । ଅପନିବ୍ରହ୍ମାଦିତି ଅପନିବ୍ର-
ହ୍ମନିଶାଚରାଦିତି ଆସିକ୍ଷାସ୍ୟ ଷ ଶୌପେ ଶଲୂଢ଼ ॥୧୦୧॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଏହି ଭାବେ ମୟସକ୍ଷୀ ହେଉଥିବାର କଥାଶୁଣିବାର ଅଢ଼ାଘଣ୍ଟରୁକେ ଯଦୋହି ବିଚ୍ଛିନ୍ନ
କରିବା ନୀତିଗୁଣକେ ବଳିଗେନ । କାରଣ, ହେଉଥିବାର ଗଳେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବଳିବାର ହେଉଥିବାର ତାହାହେବ ଗୁଣ-
ଗୁଣର କୌଣସି ଉପାଦାନ ; ତଥ୍ୟ ନେହି ଗୁଣେ ଗୁଣେ ତାହାହେବ ଗୁଣ, ଅନ୍ତର୍ଗତ ପଦ୍ମକେ
ଜୟ କରିବାହିନ ॥୧୦୩॥

ଅନ୍ତର୍ଗତ—ଏବ ଜନଃ ଅନାଦି-ଧାବି-ସ୍ବ-ପରମ୍ପରାୟା ହିତୁକ୍ତଜଃ କ୍ଷୀତସି ବା ହିନ୍ଦୁ ବା ଆୟତ୍ତଧୀଃ ; ତତ୍
(୧) ଆର୍ଯ୍ୟାଃ ! ହିନ୍ଦୁଃ (ଜନଃ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୁଗ୍ୟ କିଂ କାର୍ଯ୍ୟଃ ? ॥୧୦୨॥

କିମନିବ୍ରହ୍ମେ ଇତ୍ୟାହ ଅନାଦୀତି । ଏବଃ ହସ୍ତମାନଃ, ଜନୀ ଜଗତ୍ୟାଃ ସର୍ବୋ ଲୋକଃ, ଅନାଦି ଆଦିତ୍ୟ' ଯଦା
ସ୍ବୀକୃତା ଧାବତି ସ୍ବେ ସ୍ବେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ମ୍ରୟମର୍ତ୍ତ ଇତି ଅନାଦିଧାବିନୀ ଯା ସ୍ବେ ଧାମାକ୍ଷଣୀ ଜୀବାନାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ପରମ୍ପରା ଗ୍ରହଣୀ
ତତ୍ତ୍ବାଃ, ହିତୁନାଂ ନିୟାମକାମାଂ ନିୟାମକାରଣାମାଂ ବା ଧର୍ମାଧର୍ମକ୍ଷେପାୟାମନିବ୍ରହ୍ମାଣାଂ କ୍ଷଜଃ ପରମ୍ପରାୟାଃ, କ୍ଷୀନସି ମ୍ରୟାହି
ବା, ହିନ୍ଦୁ ବା, ଆୟତ୍ତା ଅଧୀନା ଧୌର୍ବ୍ବଜ୍ୟ'ସ୍ୟ ସ ତାହାଃ ; ତତ୍ତ୍ବାହୀତୀଃ, ହି ଆର୍ଯ୍ୟାଃ ! ମମ ଗୁଣାହୁତ୍ୟାଧିକ୍ତେନ
କାମାଃ ସଂକ୍ଷ୍ୟଃ ! ହିନ୍ଦୁଶି ମତ୍ତ୍ବକ୍ଷପଃ 'ଅବସ୍ଥାଜନଃ', ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୁଗ୍ୟ 'ହନ୍ଦ୍ର' ବିଦ୍ୟାୟ କଥ' ନଳନିଷ୍କାସି' ଇତ୍ୟ' ପରିପ୍ରକ୍ଷ୍ୟା,
କିଂ କାର୍ଯ୍ୟଃ ଯୁକ୍ତାଭିଃ କାରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟଃ ? ଅପି ତୁ କିମପି ନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଷ "ବୁଦ୍ଧିଃ କର୍ତ୍ତାନ୍ତୁକାରିଣୀ" ଇତି
କ୍ଷୁତିଃ "ହିନ୍ଦୁଃ କାରଣ' ପୁରୁଷକର୍ତ୍ତବ୍ୟ'କ୍ଷେପ'ନାଃ" ଇତି ଶ୍ବାୟତ୍ତ୍ବାହ ଅହଟ' ବା ହିନ୍ଦୁ ବା ଲୋକାମାଂ ବୁଦ୍ଧିଂ
ଯତ୍ତପଥେ ଆଶ୍ରୟତି, ତେଽପି ତତ୍ତ୍ବପଥେ ଏବ ଗଲିନି । ତେନ ଅହଟମ୍ ହିନ୍ଦୁ ବା ମମାପି ବୁଦ୍ଧିମ୍ ହନ୍ଦ୍ର' ବିଦ୍ୟାୟ ନଳ'
ମ୍ରୟେ ଗଲିନି ; ତେନାହମପି ତଥ୍ୟେ ଗଲୀମୀତି ଯୁକ୍ତାକ' ମତ୍ରୀ ମାଂ କିମପି କାରୟିତୁଂ ନ ଶକ୍ୟତୀତି ଶରଣାର୍ଥୀ
ଆଶ୍ରୟ' ଷ ।

ଏବ ହସ୍ତମୁଦ୍ରାହ୍ନେ କାମୁଦ୍ରାହ୍ନେଃ ସଂକ୍ଷିପ୍ତରହାରଃ । ଗୁହ୍ୟରୀତୀ ପୂର୍ବ' ବତ୍ ।

"ପୁଣ୍ଡ୍ରୀଽନ୍ତୁଯୋଗଃ ପୁଣ୍ଡ୍ରା ଷ" ଇତ୍ୟମରଃ ॥୧୦୨॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଜୀବଗଣ ଅନାଦି କାଳ ହେତେହି ଷ ଷ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ଧାବିତ ହେତେହି ; ତାହାର
କାରଣ—ଅନୁଷ୍ଠି ଏବଂ ହିନ୍ଦୁ ; ଅନୁଷ୍ଠି ଜୀବଗଣେର ବୁଦ୍ଧିତ, ଅନୁଷ୍ଠି ଏବଂ ହିନ୍ଦୁରେକାର ଅଧୀନ ।
ଅନୁଷ୍ଠି ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟା ଗୁଣଗଣ ! ତୋରାଂ ଶ୍ରୀ କରଣା, ଏହି ରୂପ ଅବସ୍ଥାଜନ ଦ୍ବାରା କି କରାହେତେ
ପାରିବେ ? ॥୧୦୩॥

क्रमेलकं निन्दति कीमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्त्वम् ।

प्रीती तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥१०४॥

अन्वयः—अग्निं निन्दन्ति निम्बं परवति (सति), कः सविदानः अपि अनुयोगवीर्यः (भवति) ।

अचेतना सा च वाचं न चर्हेत्, वक्ता तु वक्त्रमन्वये भुङ्क्ते ॥१०५॥

उक्तप्रायमिवाद्यं किञ्चिद्विशेषाय पुनराह निम्बमिति । अग्निं सर्वं किन् जने, निम्बं दैविन, 'निम्बं सर्वं वा', परवति पराधीनि सति, कः सविदानीदपि माहृष्टां मूर्खायां का कथा को विद्वानपि जनः, अनुयोगस्य 'कामिन्' करीभि' इत्यादिपक्ष प्रत्यक्ष वा योग्या भवति ? अपि तु कोऽपि निम्बः ; निम्बं निम्बया परवत्त्वादेवेति भावः । तर्हि निम्बतिरेवासुयुज्यत इत्याह—अचेतना सा निम्बति, वाचं अनुयोगवाक्यम्, न चर्हेत् न शीतुं योग्या भवेत् ; अचेतनत्वादेवेत्याशयः ; किन्तु वक्ता नियतेराक्षेपकर्ता, वक्त्रमस्य तदाक्षेपवचनोच्चारणेन निजमुख-परिग्रमस्य कार्यं वेदनाकपं कार्यम्, भुङ्क्ते अनुभवति । अती युष्माभिः सखीभिरुप्रीतिव स्नातन्निम्बमि-
मायः ।

अन्यथापि, अनुयोगीत्यस्वाभावं प्रति निम्बमिव्यादिपदत्रयायैव हेतुत्वात् वागनङ्गत्वं प्रति अचेतना-पदार्थस्य हेतुत्वाच्च पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वम्, अनुयं चरणाद्यं प्रति तृतीयचरणवाक्यायैव हेतुत्वात्वाक्यायै-हेतुकं काव्यलिङ्गं इत्यनुप्रासस्यैव कानुपास्येत्येतां संशयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

सविदान इति "समी गच्छन् प्रच्छिन्नं सुवेत्यर्चिः इमः" इति दत्तादितया आत्मनेपदित्वादानम् ॥१०६॥

वाङ्मना—जगत्त्रयं त्रयं लोकाः सर्वं निश्चितं अधीनः ; इति तत्रैव अत्रैव कोऽपि विद्वान् लोकांश्च अश्रुयोगेन योग्या इति ? तत्र परं, निश्चितं अत्रैव तत्रैव निश्चितं वाक्यार्थ-
नेन योग्या नह्ये अत्रैव अत्रैव वक्ताहेतुत्वं परित्यज्ये वेदनां भागं कर ॥१०७॥

अन्वयः—कीमलेच्छुः क्रमेलकं निन्दति, कण्टकलम्पटः क्रमेलकः तं निन्दति । इष्टभुजोः तयोः
समायां प्रीती (स्वाम्) एकतरोपहासः न मध्यस्थता (भवति) ॥१०८॥

अथ कथं न काश्चिदपि किञ्चिद्विद्वानः ; किन्तु तृतीयः पक्षो देवराजं विद्याय नरराजनिच्छन्तौ आत्मवत्-
मयीपक्षसिध्यतीत्याह क्रमेलकमिति । कीमलेच्छुः दुष्टासमन्वयेच्छुः, क्रमेलकं कण्टकलम्पटमिव
मन्त्रिणम् सट्म्, निन्दति । तथा कण्टकलम्पटः कण्टकादिकटिगवत्सुभक्त्युत्पन्नः, क्रमेलकं सट्म्, तं
कीमलेच्छुः स्वगम्, निन्दति । किन्तु इष्टं स्वस्वामिलिखितं वस्तु भुङ्गात इति तयोर्द्वयोः, समायां तुल्यार्था
प्रीती स्वाम्, एकतरस्य तयोर्मध्ये अन्यतरस्य उपहासः, न मध्यस्थता न तृतीयपक्षता भवति ; तथाचैक-
तरपक्षतापातादिति भावः । तथा च भवत्येव देवराजमुत्कृष्टतरं मन्त्रिणं, अहम् नरराजमुत्कृष्टतरं मन्त्रि-
णं इति विवेकवैक्यं सत्यपि "मित्रवर्चिर्लोकः" इति न्यायं जानन् तृतीयपक्षो न मासुपक्षसिध्यतीति स्वस्वामि-
मायः ।

अतएवात्र अप्रसुतात् समात् प्रसुतसमप्रीतिरूपा अप्रसुतप्रमं सालङ्कारः, निन्दतीत्येव क्रिया क्रियया कीमलेच्छु-
क्रमेलकयोः कर्तृतया सम्बन्धात् लक्ष्ययोगिता चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"उष्टं क्रमेलक-मय-महाकाः" इत्यमरः । "कीमुप्री कीमुप्री कीमुप्री लम्पटो जालसीदपि च" इति
आद्यः ॥१०९॥

वाङ्मना—कोमलवत् उक्तप्रायमिवाद्यो हरिण उष्टेकं निम्बं करे ; आचार्य कण्टक-
लम्पटोऽपि उष्टे उष्टेकं निम्बं करे । किञ्च च च अतोऽत्रैव उक्तोऽपि उष्टे उष्टेकं निम्बं करे ।

गुप्ता हरन्तोऽपि हरिर्नरं मे न रोचमानं परिहापयन्ति ।

न लोकांमालीकयथापवर्गा त्रिवर्गं मर्षाञ्चममुच्चमानम् ॥१०५॥

आकौटमार्यं भवैरि तुल्यः स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्वहायां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमप्यवस्थम् ॥१०६॥

श्री० उ० गमानहं हरे ; ए अवस्थां देहादेशं यथा एक उरक उपहास कर। यथा च वाक्किं
करीरा नरे ॥१०५॥

अन्वयः—हरन्तः अपि हरिः गुप्ताः, मे रोचमानं नरं न परिहापयन्ति । अपवर्गात् मर्षाञ्चम्
(अपि) त्रिवर्गं ममुच्चमानं लोकां न आलीकयथ ॥१०५॥

ननु मा भवतु तृतीयपक्षकर्तृकोपहासः, किन्तु इन्द्रस्नानगुणद्वयं नैऽपि न किं तव नलालुरागी स्वर्पती-
त्याह गुप्ता इति । हरन्तोऽपि मनोहारिणोऽपि, हरिरिन्द्रस्य, गुप्ता अश्विनादयः सौम्यादयश्च, मे मद्यम्, रोच-
मानं हविर्विषयभूतम्, नरं मनुष्यं रक्षणीकत्वात् नलस्य, न परिहापयन्ति मनसा न परित्याजयन्ति । कथ-
मेतदित्याह अपवर्गादित्यात् सीमात्, मर्षाञ्चं अशित्यात् मिश्रणमपि, त्रिवर्गं धर्मार्थकामाज्, ममुच्चमानम् अपरित्य-
जनाम्, लोकां जनम्, न आलीकयथ यूयं न किं पश्यथ । तथा च लोकी यथा नित्यं मीचमपहाय अनित्य-
मपि त्रिवर्गं शिवते ; तथा अहमपि महागुणमिन्द्रमपहाय स्वल्पगुणं नलं शिविष्ये तथैव हविर्विशोभादिति
भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽप्यान्तरस्यादौऽलङ्कारस्यैव काकुप्राप्तिरुच्यते । पूर्वरागी रक्षः, माधुर्यं
गुप्तः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०५॥

वाङ्माला—हेल्लर गुण सकल मनोहर दहेनैऽमे गुण, आचार्य अडीडे मङ्गलक
परिहासां कराहेते पारितोहे न । केन ना, हे मयोगे ! दोषरा देविदेह ना किं ?
धर्म, अर्थ उ काय एहे त्रिवर्ग, मूर्ख दहेते निरुहे दहेनैऽमे, मङ्गल मे त्रिवर्गके परिहासां
करे न ॥१०६॥

अन्वयः—आकौटम् आकौटभवेरि स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः तुल्यः । भिन्नस्वहायाञ्च अर्थम्
अर्थं प्रति द्विष्टम् द्विष्टं (च) अपम्यवस्थं (भवति) ॥१०६॥

ननुसाधारणगुणं हेवराजं विहाय साधारणगुणस्य नरराजस्य वङ्गयोगागुणज्ञा सन्तु यतु, किन्तु गुणज्ञा लं
कथं सन्तु यदीयाह आकौटमिति । कौटः पुःप्राणिर्विशेषः, कौटभयं विषयकर्ममनोद्वृत्तः कश्चिदसुरः, तस्य
वैरी विश्वः । तथा च आकौटं कौटादवधि आकौटभवेरि विश्वपर्यन्तं च वैशामेव प्राचिनाम्, स्वाभीष्टलाभात्
निजनिजाभीष्टवस्तुलाभाच्चेतोः, कृतकृत्यभावः कृतार्थता, तुल्यः समान एव भवेत् । इत्यत्र नलो ममाभीष्टलाभा-
त्वाच्च गुणज्ञायाश्च कृतकृत्यभावेन सन्तुष्यान्वेवेति भावः । अथ तयात्वे अस्माकमपि सन्तोषे तुल्य एव, सन्तुष्ये
कथं तर्हि परीत्यमेव जायत इत्याह भिन्नस्वहायां भिन्नरूपीनां जनानाञ्च, अर्थमर्थं प्रति विषयं विषयं लक्ष्योक्त्यर्थः,
द्विष्टत्वं हेवविषयत्वम्, द्विष्टम् इच्छाविषयत्वञ्च, अपमता व्यवस्था नियमो यस्य तत्तादृशं भवति । तथा च यो
विषय एकस्य द्विष्ट इत्यो ना भवेत्, सः अप रक्षापि द्विष्ट एव द्विष्ट एव ना भवेदिति नियमो नास्ति भिन्नरूपित्वात् ।
शेन च इन्द्रो युष्मत्वं रोचते नलस्य च रोचत इति युष्माकमिन्द्र इष्टः नलस्य द्विष्टः ; मद्यम् इन्द्रो न रोचते
नलस्य रोचत इति नम इन्द्रो द्विष्टः नलस्य द्विष्ट इति हविर्मेदात् सन्तोषस्यापि भेद इति भावः ।

अत्र अपम्यवस्थं प्रति भिन्नस्वहायामिति पदस्वार्थी हेतुरिति पदार्थहेतुक्तं काव्यलिङ्गनलङ्कारस्यैव कालः
मिथैव उच्यते । मवासी गुप्तः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०६॥

अध्यायजायन्निश्चयापदम्बुः बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमहः ।

जीवः जनः कार्यविदसु वसु प्रच्छा (१) निजच्छा पदवीं मुदसु ॥१०७॥

इत्यं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विसुप्य पाण्डित्यवलेन बाला ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूतीं बभाषेऽङ्गुतलीलमौलिम् ॥१०८॥

वाङ्माला—मधोगण ! कोटि हरेते विद्वत्प्राज्ञ मरण यागारह व व अडाहे वड नाड हरेते, कृतकताडाव हव । किडु डिन्नकटि नोकमिगेर एक एकटी विवरेहे केवल विडेव किडु केवल हेडेव हरेते एमन कोन निडम नारे ॥१०७॥

अन्वयः—बन्धुः यदि अध्यायजायन्निश्चयापदम्बुः स्यात् (तदा सः बन्धुना) प्रतिबन्धुम् अहः । तु कार्यविन् जनः जीवम् असु, मुदः पदवीं वसु निजच्छा प्रच्छा ॥१०७॥

ननु विपद्यगाली बन्धुबन्धुनिर्वाण्यैव एव । तेन त्वमपि देवराजं विहाय नरराजमिच्छन्ती विपद्यगालिनी-
बासीत्यन्नाभिर्वायस इत्याह अर्थेति । बन्धुः सुव्रत, यदि चेत्, अध्वन उद्दिश्यस्य गन्तव्यपथस्य च अथ सञ्चर्य
जायत् भुवः विद्यमानः निश्चिती गुतः आपदिपतिरेव बन्धुः कूपी यस्य स तादृशः स्यात् ; तदा सः अपरेण
बन्धुना, प्रतिबन्धुं निवारयितुम्, अर्हो धीमयः स्यात् ; इतरथा तु नेत्यर्थः । तेनाह न खलु तारतम्यमनु-
माना देवराजं विहाय नरराजमिच्छामि, अपि तु बुध्यमानैव । अती निश्चतत्वाभावादङ्गं युष्माभिर्न वारणीयेति
भावः । अस्मी न खलु वयं बुध्यमानहे यन् देवराजं विहाय नरराजसाहचर्येण कथं यथेष्टं सुखं प्राप्तासी-
त्याह—तु किन्तु कार्यविन् मनीष्यभिज्ञा जनः, जीवः नीरवः असु, येन मनीष्यैरवस्था बुध्यते तेन जनेनास्मिन्
विषये नीरवैरेव स्थानव्यमित्यर्थः । कथमेतदित्याह—मुदी हवस्य, पदवीं वसु मार्गकपं पदार्थम् कारव-
मित्यर्थः, निजच्छा स्वेच्छैव, प्रच्छा प्रष्टव्या । तथा च युयं यथाभीष्टलाभान् सुखं प्राप्नुय, अहमपि तथैवेति
यूयमव नीरवा एव भवतेति भावः ।

अथ अमनुताहम्बुसामान्यान्जनसामान्याह प्रस्तुतस्य दमयन्तीरूपस्य सखीरूपस्य च विशेषस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रश्नं सा-
लङ्कारः, आपदम्बुरिति निरङ्गं केवलरूपकखानयोरेवाङ्गिभावेन सङ्करः, वृत्त्यनुप्रासः, छेकानुप्रासः, पराङ्गं अन्त्या-
नुप्रासयेति समुदाये संसृष्टिः पूर्वार्द्धे 'तदा स बन्धुना' इति त्रयाणां पदानामनुक्तावपि गन्धुनपदतादीषः ; वक्तु-
दमयन्त्या आकुलतामप्रत्नान् । माधुर्यं गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

“पुंस्तेवान्धुः प्रह्वी कूपः” इत्यमरः ।

प्रच्छेति व्यञ्जनात्तादृशं व्यञ्जि रूपम् ॥१०७॥

वाङ्माला—बङ्गुर पथेर सञ्चरे वधि विपत्तिक्रम रूप थाटेक, ताहा हरेते अपर बङ्गुर
पथे ताहाके निवेध करुा उचित । किडु कार्यछ नोक ए विवरे नीरव थाकून ; केन
ना, आनन्देर कारण निजेर हेछार निकटेर जिछागा करुा उचित ॥१०७॥

अन्वयः—बाबा पाण्डित्यवलेन इत्यं सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं विसुप्य श्रुत-स्वर्पति-मन्त्रि-सूक्तिम् अपि
अङ्गुत-लील-मौलिं दूतीं बभाषे ॥१०८॥

इत्यमिति । बाबा दमयन्ती, पाण्डित्यवलेन अभिज्ञता सामर्थ्येन, इत्यन् अनेन पुकारेण, सखीनां प्रतीपोक्तिः
प्रतिश्रुतकथनस्य मतिम् इच्छाम्, विसुप्य निवर्ण, श्रुताः स्वर्पतिमन्त्रिण इन्द्रमन्त्रिणी इत्यस्यैः सुतयः श्रीमन्नव-

परितभर्त्तुमनवेव दूतीं नभस्वतेवानिलसख्यभाजः ।

त्रिस्त्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाद्य स्थिरास्यमायातवतीं निरास्यम् ॥१०८॥

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्य तदा पदावासभवे मघोनः ।

सतीव्रते स्त्रीव्रमिमन्तु मन्तुम् अन्तर्वरं वज्रिणि मर्जितानि ॥११०॥

भाणि यया तां तादृशीमपि, चक्षुतेन दमयन्तीवचनप्रवणजनितविषयेन खोद्यस्वस्त्री मीलिमं सख्यं यस्यासां सतीकाम्, दूतीं वभाषि शेषमुवाच । एतेन वृक्षस्य कृत्तोरपि दमयन्तुक्तेः शोभाधिक्यं सूचितम् ।

अत्र वृक्षमुपास्य कालमुपास्योः संसृष्टः । माधुर्यं गुणः, वीर्यं च रीतिः ॥१०८॥

वाङ्माला—नभश्चक्षुः नातिष्ठेत्तत्र वनेन एवेहादेव गयोः गणैर्यद्विदुः सनिवारं हेष्ठादेकं निवृत्तं कश्चिद्, नूनंवायं हेष्ठादूतीकं वनेनैव नागिमेन; हेष्ठादूतीं किञ्च दृष्ट्वातिवृत्तं सन्तुष्टं किञ्च न कनकं च निग्राहिनः । उवाचि नभश्चक्षुः सन्तुष्टं वाक्यं तादृशं विवक्ष्य जगद्देशा-
हिनः । तादृशं तादृशं मत्तकं चक्षुः दृष्ट्वाहिनः ॥१०८॥

अन्वयः—तत् स्थिरास्यं मनसा इव आद्य आयातवतीं परितभर्त्तुः दूतीम्, स्थिरास्यं नभस्वता इव आद्य आयातवतीम् अनिलसख्यभाजः दूतीम्, स्थिरास्यं त्रिस्त्रोतसा इव आद्य आयातवतीम् अम्बुपतेः दूतीं (च) निरास्यम् ॥१०८॥

किं वभाष इत्याह परितेति । तत्तस्मात् प्रागेव मया मनसा मलस्य इतत्वाद्देवीतीत्यर्थः, स्थिरा मनः सन्धति-
जननाय निश्चया आस्था यमी यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । एवं सर्वम् । मनसा अतिवेगवता चेतसा वाङ्मनेन, आद्य शीघ्रम्, आयातवतीम् आगतवतीम्, परितभर्त्तुं मस्य दूतीम्, निरास्यं निराकृतवत्यस्मि । परे-
जानां कृतानां यमाधीनत्वात् परितप्राणानामपि यमाधीनत्वम् ; तेन मन्मनसा च तत्प्राणाधीनत्वात् यमद्वयाः
सम्बन्धित्वेन तन्मनीषाङ्गनलसम्भावना स्याद्वेति भावः । तथा स्थिरास्यम्, नभस्वता अत्यन्तवेगवता वायुना वाङ्मने-
नैव, आद्य आयातवतीम्, अनिलसख्यभाजी वायुसखस्यापि दूतीम्, निरास्यम् । अष्टे वायुसखत्वादिप्रद्व्यासात्-
सम्बन्धित्वेन तदाङ्गनलीतृषा सम्भवपरिवेद्याशयः । तथा स्थिरास्यम्, त्रिस्त्रोतसेव अतीववेगवत्या गङ्गाया वाङ्मने-
नैव, आद्य आयातवतीम्, अम्बुपतेर्वरुणस्य दूतीम्, निरास्यम् । वरुणस्य जलाधिपतित्वात् वरुणद्व्या जलसम्बन्धि-
त्वेन जलमयगङ्गावाङ्मन कल्पमाप्युचितं वेद्यभिप्रायः ।

अत्र तिस्र एव आत्युत्पुंकाः, निरास्यमित्ये कथा क्रियया तिसृषां दूतीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात् स्थयीगिता
चेत्येतास्मानङ्गभावेन सङ्करः ; सीऽपि च अगुच्यपादगतवृक्षमुपास्य कालमुपास्योः संसृज्यते । वन्ध्यायं
दूष्टकादीनी गुणः, गौरी च रीतिः ।

निरास्यमिति अस्मत्तेरयतस्या अस्मि “असुसुवचि—” इत्यादिना अस्मि “अस्यतेस्त्रीऽन्ताः” इति धका-
रान्नः ॥१०८॥

वाङ्माला—वमेव दूतीं हिमं अश्वत्थं सहितं मनोवाहनैः येन ऊढं आनिष्ठाहिनः ;
अग्निरदूतीं, हिमं अश्वत्थं सहितं वायुवाहनैः येन सङ्घट्टं आनिष्ठाहिनः ; आवाहं वरुणं
दूतीं, हिमं अश्वत्थं सहितं गङ्गावाहनैः येन अतीव आनिष्ठाहिनः ; किञ्च आग्निं पूर्वैरे
मने मने ननदेकं वचनं कश्चिद्वाहिनः, तादृशमिदं च अत्राशानं कश्चिद्वाहिनः ॥१०८॥

अन्वयः—(हे दूति !) त्वं यदि भूयः एतम् अर्थं माम् आत्य, तथा मघोनः पदी आत्मनै । तु
वरुणं अन्तः सतीव्रतः, वज्रिणि तीव्रम् दमं मन्तुं मर्जितानि ॥११०॥

इत्वं पुनर्वर्गवर्णनाशनायात् मन्त्रेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम् ।

विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः जीवमिव प्रबोधः ॥१११॥

अववपुटयुगेन स्वेन साधूपगीतं

दिग्धिपङ्कपयात्मादीदृशः संविधानात् (१)

अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्यं

निवधञ्जनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः (२) ॥११२॥

भूय इति । हे इति ! त्वं यदि भूयः पुनरपि, एनम् इन्द्रवरचक्रपम् अर्थं विषयं माम् आत्स्यं प्रवीचि तदा मवीच इन्द्रस्य, पदी चरणी, आलभसे दिनखि । तथा च इन्द्रवरचक्रिंसममिव पुनरेतदर्थं वचनं तव मङ्गापरावजनकमिति श्रवण इत्याशयः । तदा इन्द्रप्राथं नामत्याख्यानकपमपराधं त्वं कथमपनेच्छसीत्याहं तु किन्तु परमौघतमियम्, अन्तरन्तःकरचे स्थिते पिति शेषः, सतीव्रतः साध्वीनियमः, वज्रिचि इन्द्रे विषये, तीव्रं सातिजयम् इत्वं तत्प्राथं नामत्याख्यानकपम् मन्तुम् अपराधम्, मार्जितं ताभिः प्रीच्छिताभिः । परपुरुषविरुद्ध-त्यादिर्हपं ममान्तरिकसतीनियमं आनन्दे व भगवानिन्द्रः स्वप्राथं नामत्याख्यानकपमपराधं न यद्वीच्यतीति भावः ।

अत्र पुनरेतदवचनम् इन्द्रवरचक्रिंसतमिवेति साहस्यलोपात् निदम्नं नालङ्कारः, क्षिणात्प्राची इत्यनुप्रासचेति संसृष्टिः । साधुर्व्यं गुणः, वैदमी च रीतिः ।

“बालीपराधो मन्तुश्च” इत्यमरः ॥११०॥

वाङ्मना—इति ! त्वमि यदि पुनराद्य एहे विषय आयात्क वन, तत्र हेन्द्रे चरनेन हे दिग्ना कर । किञ्च आशि वरः मनेन मतीय उ वारा हेन्द्रविवेचन एहे कृत्तव्य अपराध दूर करिव ॥११०॥

अन्वयः—इत्वं पुनर्वर्गवर्णनाशनायात् मन्त्रेन्द्रदूत्याम्, अपयातवत्यां (सत्याम्,) प्रवीचः जीवम् इव जीवः नलस्य लोलं हृदयं पुनः विवेश (इव) ॥१११॥

इत्यमिति । इत्थम् अनेन पुकारेण “भुवीऽर्धमे नम्” इत्यादिना श्रवणदानेनेत्यर्थः, पुनर्वर्गः पुनर्वर्ग-वर्गीवरचक्र अपकाशनायात् अवसरलोपाद्धेती मन्त्रेन्द्रदूत्याम्, अपयातवत्यां तद्दृष्ट्यात् प्रस्रितायां सत्याम्, प्रवीचः प्रकटज्ञानम्, जीवः मत्तं जनमिव, जीवः प्राणाः, नलस्य लोलं हृदयन्तो किं प्रवीतोत्यामङ्गा-वशावाचलं हृदयम्, पुनः विवेश इव प्रविष्टवानिव । तथा च इन्द्रदूत्यामागत्य तथाविधे प्रसावेकते ‘यदि तु हनयन्ती इन्द्रं वरीतुमेव स्वीकरोति तदा गत एवाहम्’ इति विभाव्य पूर्वं नलस्य प्राणा उत्पन्नाना इवावसन् तदा तु तस्मां तथा प्रत्याख्यानं यथायां सत्यान्ते प्राणा हनयन्त्याशया पुनरागता इव, यथा मत्तजनस्य अद्यात् परमेव प्रवीच आगच्छति, तद्वदिति भावः ।

अत्र सुखीभवने प्रवेक्षणसत्त्वावकाशेनात् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्पत्ति आश्रीतोपमा आनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः ; सीऽपि पुनश्चेकानुप्रासकानुप्रासाभ्यां संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदमी च रीतिः ।

“मते स्वीचीत्कटचीवाः” इत्यमरः ॥ १११ ॥

वाङ्मना—हमङ्को एहेकूप अपथ दान करिनेन वनिवा पुनराद्य किञ्च वनिवाद्य अवगत्र

(१) ... संविधानात् । (२) ... आनन्दसान्द्रम् ।

श्रीरघु कविराजसज्जिमुकुटालङ्कारहीरः सुतः

१० श्रीहीरः सुशुभे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यम् ।

षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् नोदयमे वसहा-

काव्येऽयं व्यंग्यमलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥११३॥

— 9 —

না থাকায় ইন্দ্রজীত সে স্থান হইতে চলিয়া গেল। তখন প্রবোধ যেমন সন্তানের দ্বন্দ্ব
প্রবেশ করে; তেমন নলের চকল দ্বন্দ্ব প্রাণ ঘেন পুনরায় প্রবেশ করিল। ১১১।

अन्वयः—निषध-जनपदीन्द्रः आनन्दशान्द्रः (सन्) दिग्विप्लवपथा आसात् ईदृशः संविधानात् स्वेन श्वषपट्टयेन साधु उपनौत' बाला-राग-बाणव्यम् इत्य' मधु पातुम् अक्षमत ॥१११॥

प्रवर्धते । निषध जनपदेन्द्री निषधदेशाधिपतिर्नृपः, आनन्देन देशवृत्तीनां तथाविधप्रत्याख्यानप्रवर्धनम् । अत्र
जातेन प्रसीदेन साम्प्रो वनः परिपूर्णचित्तः सन् । दिग्धिपिपावाम् इन्द्र-यम-वहस्य-वज्रीनां कृपया, आघातं लब्ध्वात्,
ईदृश एवाम्भृतात्, सर्वधिधानात् अहङ्गल्लसंघटनाद्धेतीः, स्वेन स्वकीयैर्नैव प्रवर्धते कार्यं कुडरप्रयमेव पुटौ पात्र-
विश्वे वीतयोर्युगेन द्वयेन, साधु सव्यक्, उपगीतमासीतम्, वालाद्या दमयन्त्या रागवाचः अनुरागसूचकवाक्यात्
उत्थमुत्पन्नम्, इत्थं “ किञ्चाम तर्कमनसा नराय ” इत्यादिकृपम्, मधु भाषमेव पुष्परसम्, पातुं, सादर-
मीतुं गलाधः कर्तुं च, अलभत प्राप्तवान् । दिग्धिपकृपया लब्धमहङ्गल्लं विना स्वकीयप्रवर्धपटुयुगकर्तृकतादृश-
अध्यानयमनसम्भवंभासीदति भावः । एतेनाहङ्गल्लं नैव दमयन्त्याः सर्वा इन्द्रजन्मसम्भवात् तद्वच्च नामकभाषितम-
सर्वसूचनमव वेदितव्यम् । अन्योऽपि पत्रपटुयुगेनासीत मधु पिबति ।

अथ त्रयस्य पुटत्वादीपात्ररत्नं कैवल्यरूपकम् भावमनुमते देऽपि तयोरभेदाध्यवसायादिति प्रयोक्तिः, शिवाहु-
प्रासस्येवैषां संसृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, बन्धनी च रीतिः ।

सावित्री वचन ॥ ११२ ॥

বাঙ্গালা—নলরাজ। আনন্দপূর্ণচিত্ত হইয়া উৎসাহভূতি দিকপালগণের রূপায় লক্ষ
এইরূপ অদ্ভুত ভাবশক্তিই, আপন কর্ণ পুট- (পুট ঠোকা) কর্তৃক আনীত, দমবস্ত্রীয়
অস্ত্রসাগরস্থক বাক্য হইতে উৎপন্ন ভাবময় পান করিবার ক্ষমতা পাইয়াছিলেন ১১২৪

श्रीहर्षमिति । सङ्गतात् एकाग्रमोक्षपन्नतां सङ्कीदरात् । साङ्गनमपि श्रीहर्षे^२ च हस्तमित्याश्रयः ।

सर्वत्र न तत्तिरासक इत्यभिप्रेतः । तदेव खल्वी गुणविकारविशेषसत्त्वादपि, सीदकनी उपलब्धं सति माधुर्यं च निचययोग्यं चेन्न चरीये चेन्नः, कावलेन सरवत्वादिति भावः । तस्य श्रीवर्णं नृणां च । न्यत्र च प्राकृत्यस्य स्वभाव इत्यर्थः ।

जानासुभीभरित-भारत-पूर्व-वङ्ग-कीटालिपाद-विषयीनयियानिवासी ।

वसन्तरत्न तन्मयः शङ्खु कायस्थोऽयं श्रीमातु नवीपुरपुरे हरिदासधर्मः ॥

सप्त-वेद-वसु-चन्द्र-सन्निती इत्युत्तरी अक्षरद्वयस्य मङ्गली ।

चादक्षिणि मन्तर' मते रवी निर्भिन्नाय बहुवर्गभाष्यः ।

कति श्रीहरिराससिद्धान्तवाजीव-भट्टाचार्य-विरचितायां नैवद्यपरिचयीयायां

सद्वर्णीसमाख्यायां चतुर्-सर्गविभक्तौ समाप्तम् ॥०॥

सप्तमः सर्गः ।

-:४३:

अथ प्रियासादनश्रीलनादी मनोरथः पल्लवितचिरं यः (१) ।

विलोकनेनैव स राजपुत्रयाः पत्न्या भुवः पूर्वं वदभ्यमानि (२) ॥१॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायाम् अद्यान्तरानन्दसुधांसमुद्रे ।

ततः प्रमोदाशुपरम्परायां समञ्जतुस्तस्य हृषी नृपस्य ॥२॥

अन्वयः—अथ प्रियासादनश्रीलनादी यः मनोरथः चिरं पल्लवितः । आसीत्) ; भुवः पत्न्या राजपुत्रयाः विलोकनेन एव सः पूर्वं वत् अभ्यमानि ॥१॥

नाथं शक्तिसमूहस्य तातं शक्तिवत्स्य च ।

जगतां नित्यमीशान-मीशानं प्रथमाव्यङ्गम् ॥

अथ पूर्वसर्गं सूचितं दमयन्तीवर्णनं करिष्यन् सप्तमसर्गं आरभते अथेति । अथ इन्द्रदूत्याः प्रत्याख्यानात्मनः रन् प्रियाया दमयन्त्या सासादनं साचानुपातिः श्रीलनादि च आलापालिकजनसन्धीगादिकृपेण विशेषप्राप्तिशक्तिन्, यो मनोरथीऽभिक्तावः, चिरं व्याप्य, पल्लवितः सर्वदा भावयया विसृतिं प्राप्त आसीत् ; भुवः प्रत्या वृथिवी-पालिन नलिन, राजपुत्रया दमयन्त्याः, विलोकनेनैव तदानीं दशममात्रे चैव, पूर्वं वत् पूर्वं इव फलित इव, अभ्य-मानि अभिमतः ; विलोकनानन्दे नैव सम्यक् तत्त्वादिति भावः ।

अथ पूर्ववदभ्यमानौति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अखिन् सनेऽपि क्वचिदुपेन्द्रवत्या, क्वचिदिन्द्रवत्या क्वचिच्च तथीरुपजातिर्जन्म ॥१॥

वाङ्माला—तादृशं पर, नमस्तुतेन माकां नोत एव आलाप, आलिकन ७ नञ्छो-ग-हिकृपे विनय लातेन विद्येन नलेन एव अङ्गिलाव, चित्र कां हहेते क्रमिक विस्तृत हहेत् आनितेहिल ; तथेन से नमस्तुतेन दर्शनमादेहहे से अङ्गिलावके नल येन परिपूर्ण वलिदा येन कञ्चिते लात्रिजेन ॥३॥

अन्वयः—तस्य नृपस्य हृषी प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रियायां समञ्जतुः, अथ अनुरानन्दसुधांसमुद्रे मनः-जतुः, ततः (च) प्रमोदाशुपरम्परायां समञ्जतुः ॥२॥

प्रतीति । तस्य नृपस्य नलस्य, हृषी नयनयुगलम्, प्रथमम् आदी, प्रतिप्रतीकं प्रत्यङ्गम्, प्रियायां दमयन्त्याम्, समञ्जतुर्नञ्च ; आदी दमयन्त्याः प्रत्यङ्गं दृष्टव्यमित्यर्थः ; अथ तदनन्तरम्, अनन्तरानन्द इव दर्शनेन निरति-मन्तीर्य्याशुवाचन-प्रमोद एव सुधा तस्याः समुद्रे, समञ्जतुः ; ततः परञ्च, प्रमोदाशुपरम्परायाम्, आनन्द-जनितयुगलप्रवाहे, समञ्जतुः । प्रथमं दमयन्त्याः सर्वाङ्गदर्शनम्, ततो मङ्गलानन्दः, ततश्चानन्दाशुपाती वभू-वेति कूकार्थः ।

अथ नयनयुगलपर्यायं कस्य पदार्थस्य प्रत्यङ्गादी कनीच भवनात् पर्यायी नामावधारः ; “क्वचिद्विषयमनैव किञ्च-

(१) ...पुरा यः । (२) ...अभ्यमानि ।

ब्रह्माद्यस्यान्वभवत् प्रमोदं रोमाय एवाग्रनिरीक्षितेऽस्माः ।

यथोचितीत्यं तदग्रेष्वदृष्टौ अथ स्मराद्वैतमुदं तथासौ ॥३॥

बेलामतिक्रम्य पृथुं सुखेन्दोः आलोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाभ्युनिधौ विवृष्टे तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स्म दृष्टौ ॥४॥

नलः 'चैतनं' ज्ञात्वा । 'अवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इत्यते ।' इति वपञ्चलकथात् । प्रथमे पादौ कथ्यमुदाहरः, द्वितीये च निरङ्गं वैवल्लभकथामिति संवृष्टिः । नलस्यादृष्टतयम्बोन्मदस्य नाद्यभावात् कथ्यमिदमङ्गात्, किन्तु पूर्वराग एव रसः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । प्रसादी शुभः, वैदर्भी च रीतिः ।

"अङ्गं प्रतीकीऽवयवीऽपचनः" इत्यमरः ॥२॥

वाङ्माला—नलः नवनयनं अथवा नमःप्रतीकं अत्रोक्तं अत्र निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ।

अन्वयः—पक्षी अस्माः रोमाय एव अग्रनिरीक्षिते (सति) ब्रह्माद्यस्यान्वभवत् प्रमोदम् अन्वभवत् ; अथ रज्ज्वत् तदग्रेष्वदृष्टौ (सत्यां) यथा औचिती तथा स्मराद्वैतमुदम् अन्वभवत् ॥३॥

जज्ञेति । 'असौ नलः', 'अस्या दमयन्त्या', रोमाय एव अग्रनिरीक्षिते आदौ दृष्टे सति, ब्रह्माद्यस्या जीवा-
मिदं ब्रह्माद्यात्कारस्य तत्त्वजितानन्दसदृशमित्यर्थः, प्रमोदमानन्दम्, अन्वभवत् अनुभूतवान् । अद्यानन्दम्,
इत्यमनेन प्रकाशितं, तस्या दमयन्त्या अशेषाणां सननाभिप्रसूतीनां सर्वेषामङ्गनां दृष्टौ दर्शने सत्याम्, यथा यावती
औचिती भवितुमुचिता भवति, तथा तावतीम्, स्मराद्वैतमुदम् आत्मकानैक्यजितानन्दम् अखण्डकामानन्द-
मित्यर्थः, अन्वभवत् । ब्रह्मानन्दीऽपि कामिनां कामानन्दीऽधिकतर इति स एवास्याभिवृद्धिः भावः ।

अत्र अन्वभवदित्यं कथा क्रियया प्रमोदमुदीः कर्मतयाभिसम्बन्धात्, ल्ययीगितालङ्कारः । पूर्वरागो रसः, प्रसन्नी
शुभः, वैदर्भी च रीतिः ॥३॥

वाङ्माला—नलः, अथवा नमःप्रतीकं उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ।

अन्वयः—नलस्य रागाभ्युनिधौ तस्याः सुखेन्दोः आलोकपीयूषरसेन पृथुं बेलाम् अतिक्रम्य विवृष्टे
(सति), दृष्टौ तुङ्गौ कुचौ आश्रयतः स्म दृष्टौ ॥४॥

बेलामिति । नलस्य रागाभ्युनिधौ अनुरागसागरे, तस्या दमयन्त्याः, सुखेन्दुसुखचन्द्रस्य, आलीकी दर्शन-
स्य पीयूषरसः सातिशयवृत्तिजनकत्वात् अत्यन्तवृत्तेन करणेन, पृथुं लक्ष्मीमपि, बेलाम् 'दूतीं निष्कामी भवेत्'
इति दीर्घनियमकपा मर्यादां तीरं, अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य आग्राह्यं च, विवृष्टे विवृष्टे दृष्टिं प्राप्ते सति, दृष्टौ नल-
स्य नयनवयम्, तुङ्गौ उन्नतौ, कुचौ दमयन्त्या एव स्त्री, आश्रयतः अत्र परमरसपीयतया आश्रयेन दृष्टव्यौ
लज्जनभयं नावलम्बितवन्तौ च । यथा उदितचन्द्रस्य अत्यन्तरसेन समुद्रे तीरमतिक्रम्य दृष्टिं प्राप्तं सति कवि-
लज्जनभयेन तुल्यमानमाश्रयति, तद्वदिति भावः ।

अतएवाम विशेषकथायात् समालोचकालङ्कारो निरङ्गवैवल्लभकथायां संवृत्त्यते । रसादयः पूर्ववत् ॥४॥

वाङ्माला—नमःप्रतीकं उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ; उदाहरणं नलः नवनयनं अत्रोक्तं नमःप्रतीकं निमित्तं दृष्टेन ।

মম্বা সুধায়াঁ কিসু তম্বুখেন্দোল্লংগা স্থিতা তত্কুচযৌঃ কিসমন্তঃ ।

চিরেখ তম্বাধ্বমমুচ্চতাষ্য হৃষ্টিঃ ক্রশীয়ঃ স্তবলনান্দিয়া নু ॥১৫॥

প্রিয়াঙ্কপান্মা কুচযৌর্নিবৃত্ত্য নিবৃত্ত্য লীলা নলদৃগ্ ভ্রমন্তী ।

বভৌতমাং তম্বৃগনাভিলেপ-তমঃ-সমাঙ্গাদিতদিগ্ ভ্রমিব ॥১৬॥

বিভ্রম্য তম্বাধ্বনিতম্বচক্রে দূতস্য হৃক্ তস্য স্তবু স্তবলন্তী ।

স্তিরা চিরাদাস্ত তদুৎসব্ধা-স্তম্বাভুপাশ্লিষ্য করেখ গাঢ়ম্ ॥১৭॥

অন্বয়ঃ—অস্য হৃষ্টিঃ তম্বুখেন্দীঃ সুধায়াঁ কিসু মপা, তত্কুচযৌঃ অনঃ কিং লপা (সতী) স্থিতা,

স্তবলনান্দিয়া নু ক্রশীয়ঃ তম্বাধ্বমমুচ্চতা ॥১৫॥

মপেতি । অস্য নলস্য হৃষ্টিঃ, তস্যা দময়ন্ত্যা সুখেন্দীঃ সুধায়াঁ স্খাভাবিকৈ অস্মৈ, কিসু মপা অন্মঃপুৰিটে-
বাস্তীত্ । যেনীত্বাতুমধিকং নিলম্বিতবতীতি ভাবঃ । তথা তস্যা দময়ন্ত্যাঃ কুচযৌঃ সনযৌঃ, অন্তম'ধ্যদ্বি,
কিং লপা অন্তে ন স্খ্যান্তাশ্চলান্ সংস্ক্বে সতী স্থিতা ; নিলম্বো নাপসরাদিযাময়ঃ । তথা স্তবলনান্দি-
পতনান্দি, মিয়া নু ভ্রমিব, ক্রশীয়ঃ স্তবরাং ক্রমন্, তস্যা দময়ন্ত্যা মধ্যং কট্টিদ্রমন্, চিরেখ বহুকালিন, অমুচ্চত
অযজন্ । নলঃ স্তবলতীবরমণীয়ত্বান্ দময়ন্ত্যা মুখং সগী কট্টিদ্রমন্ বহুকালং যাবদ্রাখৌদিতি স্পষ্টার্থঃ ।

অন্য কাব্যং কাব্যং ক্রিয়তপুঁচাধ্যয়ং ততীয়া নু গুণভেদতপুঁচা, তম্বুখেন্দীরিতি নিরক্তং কীবলরূপকমিত্যে তেবাঁ
নিধী নিরপেচতয়া সংঘটিতঃ । পূর্ব'রাগী রসঃ, পুসাदी গুণঃ, বৈদর্ভী অ রীতিঃ ॥১৬॥

বাজালা—নগের দৃষ্টি দময়ন্তীর মূণচক্রে অমৃতের ডিঙরে কি ডুবিশা গিয়াছিল
এবং তাঁহার অননুগলের মধ্যস্থানে কি লাগিয়া পড়িয়াছিল ; আর পতনের ভয়েই কি
তাঁহার অতিক্রম কট্টিদেশকে অতিবিন্দে পরিত্যাগ করিয়াছিল ॥১৬॥

অন্বয়ঃ—প্রিয়াঙ্কপান্মা লীলা নলদৃগ্ তম্বৃগনাভিলেপ-তমঃ-সমাঙ্গাদিত-দিগ্ ভ্রম্য ইব (ভূত্বা)
নিবৃত্ত্য নিবৃত্ত্য কুচযৌঃ ভ্রমন্তী (সতী) বভৌতমাম্ ॥১৬॥

পুৰিটে । প্রিয়ায়া দময়ন্ত্যা অস্তে পু পান্মা পথিকভূতা সম্ভবগণীলিত্যর্থঃ, লীলা অললা সম্ভূতা অ,
নলস্য হৃক্ হৃষ্টিঃ, তযৌঃ কুচযৌর্নিবৃত্ত্যানৌ যৌ সগনাভিলেপঃ সৌভসম্পাদনায় কসুরীলিপং স এব তমঃ
সমানক্রমবৎ ত্বান্ অম্বকারকো ন সমাঙ্গাদিতঃ পানী দিগ্ ভ্রমৌ থযা সা তথীক্কা ইব ভূত্বা, নিবৃত্ত্য নিবৃত্ত্য বার'
বার' পুতিনিবৃত্ত্য, কুচযৌর্দময়ন্ত্যাঃ সনযৌঃ, ভ্রমন্তী সতী, বভৌতমাম্ অতিব্রয়ণ বভৌ গৃহ্মে । তথা অ পরম-
সৌভনীত্বান্দি বার' বারমেব সগৌ দদ্রুতি নিলম্বঃ । পুরুষদীনান্দিপুৰবসিত্যা সনাদীনামাবরযামান্যাক-
ত্যেব দর্শনসুবিধাসৌদিত্যর্থঃ । অপরীঃপি পথিকঃ অম্বকারেণ পানদিগ্ ভ্রমঃ সন্নিবৃত্ত্য নিবৃত্ত্য একস্থান-
মেব ভ্রমন্তীতি ভাবঃ ।

অতএবান কাব্যং স্যাম্যাত্ সমাঙ্গোক্তিরলঙ্কারঃ, নিরক্তং কীবলরূপকম্, ক্রিয়তপুঁচা অর্থ্যে তেবানলঙ্কারিভাবেন
সঙ্করঃ । পূর্ব'রাগী রসঃ, পুসাदी গুণঃ, পাছাভী অ রীতিঃ ।

বভৌতমামিতি “অস্বাভাবিকমিকারান্”— ইत्याদিগা তমাং পুথ্যয়ঃ ॥১৬॥

বাজালা—দময়ন্তীর অননুগলে কতরীর লেপ ছিল, কতবার বলিয়া গেই কতরীলেগ-
অরূপ অককার নগের দৃষ্টির যেন নিগড়ন জন্মাইয়াছিল ; অন্তরায় দময়ন্তীর অকণকারণী
নগের চক্রে দৃষ্টি, কিরিশা কিরিশা, গেই অননুগলেই ভ্রমণ করিতে থাকিয়া অভ্যস্ত পোভা
পাইয়াছিল ॥১৬॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वन्मालिङ्ग्य तन्मयापि ।

उरोमितम्बोर कुर्व प्रसादम् इतीव सा तत्पदयोः पपात ॥८॥

अन्वयः—तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥

विधम्येति । तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥

अतएवात्रापि कार्यसाध्यात् विशेषणसाध्याच्च समासीक्तिरलङ्कारः, अलङ्करी कृत्विति वाचा क्रियोत्प्रेक्षा, सुतीपमाचयम्, केकालुप्रासी इत्यनुप्रासश्चेत्येतावत् संहतिः । पूर्वरागी रसः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

इत्थम् । पुरुषसंचारणस्य अलङ्करी कृत्विति वाचा क्रियोत्प्रेक्षा, सुतीपमाचयम्, केकालुप्रासी इत्यनुप्रासश्चेत्येतावत् संहतिः । पूर्वरागी रसः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः । पुरुषसंचारणस्य अलङ्करी कृत्विति वाचा क्रियोत्प्रेक्षा, सुतीपमाचयम्, केकालुप्रासी इत्यनुप्रासश्चेत्येतावत् संहतिः । पूर्वरागी रसः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

वाङ्माला—तत्पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥

अन्वयः—परं वासः नेत्रम्, अहं किमु न नेत्रम् ? तत् त्वं मया अपि उरोमितम्बोर आलिङ्ग्य प्रसादं कुर्व इति (उक्ता) इव सा तत्पदयोः पपात ॥८॥

वास इति । परं नेत्रम्, अहं किमु न नेत्रम् ? तत् त्वं मया अपि उरोमितम्बोर आलिङ्ग्य प्रसादं कुर्व इति (उक्ता) इव सा तत्पदयोः पपात ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥ तस्य दूतस्य इन्द्रादीनां दूतभूतस्य नलस्य, इहम् इष्टिः, तस्या दमयन्त्याः पदयोः पपातम् इति तत्पदयोः पपातम् उपान्वित्य चिरान् स्थिरा वाचा ॥८॥

अतएवात्रापि कार्यसाध्यात् समासीक्तिः, वाचा क्रियोत्प्रेक्षा, वासीनयनयोगं मनप्रचलनयोश्च सिद्धिपि नेत्रपदयोश्च पपातपदयोश्च च तदभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरयस्येत्येवामलङ्कारमिव सङ्करः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“नेत्रं मयिगुह्ये वन्द्ये तत्पदयोः पपातम् इति । नेत्रं रसः च माध्यास्येनेने नेत्ररि वाच्यम् ॥” इति विदः ।

उरोमितम्बोर इति अलङ्कारस्य समाहारस्यैव वचसावी ननु सङ्कलनम् ॥८॥

दृष्टोर्गन्धस्वात्ममन्त्रोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलस्य तस्याः ।

इदं प्रमोदात् तस्यभूतेन महीमूढेन्द्रो मनसा जगाद ॥८॥

यदे विधातुर्यदि मन्त्रयो वा समाभिषिञ्चेत मनोरथो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेतत् प्रतिप्रतीकाङ्गतरूपशिल्पम् ॥१०॥.

तद्विन्ध्यो भूमिभूतः प्रभूता (१) जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।

सावसापुरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैः स्नानताघनेन ॥११॥

বাব্বালা—দয়াকর! বড়ই কেবল নেত্র, আমি কি নেত্র নহি? অতএব তুমি আমাকে দিয়াও, নিজের বক, নিতম্ব এবং উকড়ুইটাকে আলিঙ্গন করও; অতঃপর কর; ইহা বলিয়াই যেন নলের দৃষ্টি, দময়ন্তীর চরণযুগলে পতিত হইল।

सन्देशः—यस्य सः महीनदेन्द्रः प्रियं तस्मात् शालिकुलस्य यथाकामं दृष्टीः उपपन्नं महीनाह्वयः
 कश्चिन्मन्त्रा इदं जगाद ॥८॥

हृषीरिति । अथ पदपदानामन्तरम्, स महीमहेन्द्रः शुधिवीराज्यं यो नभः, प्रेयसीं प्रियतामो हनन्यनीन्, तस्य अश्विपुत्रं सखीसमूहश्च, यथाकामं यथेच्छम् आत्मनोऽहङ्गत्वात्तासाच खैरविचरणादिति भावः, हृषीनि-
जयवृषीः, उपप्लव उपशमारेवेन दत्त्वा सादरं हृदयेत्यर्थः, प्रसीदीन तासामखीनिकसौन्दर्यदर्शनानन्देन अश्रुतिन
सत्सौन्दर्योत्थानमसाधारणत्वात् विज्ञयेन च सम्भृतं परिपूयते तेन मनसा, इदं वक्ष्यमाणकथनम्, जगाद नभ-
यामसीत्यर्थः ।

अत्र महीमहिम्न इति षष्ठे कानुप्रासीलहारः, पुसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२॥

বাস্তব—ভাণ্ডার পর, দুপতিভ্রষ্ট নল, কক্ষরত্নকে এবং তাঁহার সখীগণকে ইচ্ছা-
 স্নাত্তে নিবের নমন ছুটীর নিকট উপহার দিয়া, আনন্দ ও বিষয়ে পরিশূর্ণ আপন মনে এই
 রূপ বলিতে লাগিলেন ১২।

अन्वयः—विशतुः पदे यदि मन्त्रो वा मम मनीषो वा अभिषिक्तः, तदा तत् एतत् प्रतिपत्तिना-
हृतव्यमित्यम् घटेन अपि न घटेन वा अपि ॥१०॥

किं जगदीत्याह पद इति । विधातुः कृष्टिकर्तुं प्रसन्नः, पदे स्थिति कृष्टिकार्यं इत्यर्थः यद्वि जगद्भवः
 जगद्देवो वा, मन जनीरयः अभिखाद्यो वा, अभिषिष्येत केनापि कर्तृरुपतया स्थाप्येत, तदा तत् अभि-
 र्वजनीरय, एतत् इत्यन्वयान्, पुतिपुतीकं पूषकम् चह, तम् चावर्ष्यम्, उपस्थितं हीन्यर्थिणीत्वाच्च, चटित
 सञ्चरति, न चटेत वा न सञ्चरति च वा । अपिः सम्भावनायाम् । वेदाभ्यासज्ज्ञो विधाता इदं कष्टं न
 ज्ञातुं शक्येव । किन्तु अवितीक्षरस्तिकः कानो मदभिखावोवेदकष्टं, पृथगोऽपि ज्ञातुं यात्र ज्ञातुं शक्येति सन्धा-
 १. स्थानीयि भावः ।

अथ मन्मथमनीरयदीरभिषेकाख्यम् अपितु सन्ध्याभिषागादभिषेकोत्तरखण्डः । पूर्वरागी रत्नः, पुष्पदौ-
 नुषः श्रीकृष्णौ च रीतिः ॥२०॥

৷ নান্দাল্লা—যদি কেহ বিখাতার পথে কাৰ্য্যেবকে কিবা আমার অভিনাবেকে হস্তি-
কৰ্ত্তব্যপে হাপন করিতে পারিত; তাহা হইলেই, প্রত্যেক অঙ্গের এইরূপ অনির্বচনীয় ও
আত্মীয় সৌন্দর্য্য নির্বাণ সম্ভবপর হইতে পারিত, কিবা নাও হইতে পারিত ৷৷৷

अस्यां वपुष्यैः हविधानविद्यां किं द्योतयामास नवां स कामः (१) ।

प्रत्यङ्ग-सङ्ग-स्फुट-लब्ध-भूमा लावण्यसीमा यदिमासुपास्ते ॥१२॥

अन्वयः—उच्चैः सनताचनेन यौवनेन यस्यां तथा लावण्यपूरः अजनि, सा इयं भूमिधतीः पुभूता शङ्कारर-
सस्य तरङ्गिणी (इति) जानामि ॥११॥

तरङ्गिणीति । उच्चैः सनती सती यस्याः सा तस्या भाव इति उच्चैः सनता तथा चनेन निविडेन,
अन्वत् तु उच्चैः सनता उच्चैः सर्वं गर्जता चनेन मेघेन मेघस्वरूपेणेत्यर्थः, यौवनेन तावच्छेन कर्मा, यस्यां दमय-
न्त्याम्, तथा तादृशः अन्त्यार्थ इति तात्पर्यम्, लावण्यस्य सौन्दर्यविशेषस्य जलस्य पूरः पूरादः, अजनि
जनिता उत्पादित इति यावत् ; सा इयं दमयन्ती, भूमिधती भूपतेर्भौमात् पर्वताच्च, प्रभूता उत्पन्ना, शङ्का-
ररसस्य आदिरसस्य, अन्वत् तु शङ्कात् शिखरात् आरो गमनं पतनं यस्य तादृशस्य रसस्य जलस्य, तरङ्गी
राशिभावेनोच्चैः सनमस्यां असीति तरङ्गिणी अत्यन्तद्रेककारिणीत्यर्थः, अन्वत् तु नदी, इति जानामि मन्वे ;
तथैव मम शङ्कारोद्रेकादिति भावः ।

अत्र यौवने मेघत्वारीपः शब्दः, लावण्ये जलत्वारीपस्य आर्थ इति समासाभावेऽप्येकदेशविवर्तिरूपकम् ;
उच्चैः सनतेति शब्दश्चैव, दमयन्त्यां नदीत्वसम्भावनाकरणात् मन्वे शब्दवत् जानामीति शब्दस्य च तदावकत्वात्
वाच्या जात्युत्पन्ना, धितोयाच्च अल्पानुपासयेति संश्लिष्टः । शब्दान्तरपुटीगो श्लेष उक्तविधचमत्कारिता च
न सम्भवतीति शङ्काररसस्येति न रसस्य स्वशब्दीतिदीवः । पूर्वरागो रसः, पुसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उच्चैः सनतेति “शवसेष्वधीषपरेषु विसर्जनीयस्य” इति विसर्गलोपः ॥११॥

वाङ्माला—उन्नतं सनन्तं तथाकाशं निविडं यौवनं, शाङ्करं शङ्कोरं अनिर्वर्तनीयं लावण्य-
जलप्रवाहं उन्मत्तं करिष्याहः ; क्षीमं रागां हरेत्ते उन्मत्तं एते सैव नमश्चर्येण आग्नि-
पूजां रत्नस्य नदी वलिशो मनेन करि ॥१३॥

अन्वयः—सः कामः किम् अस्यां नवां वपुष्यैः हविधान-विद्यां द्योतयामास ; यत् पुत्यङ्ग-सङ्ग-स्फुट-
लब्ध भूमा लावण्यसीमा इमां उपाले ॥११॥

अस्यामिति । स पुसिङ्गः, कामः कल्पः, किम्, तस्यां दमयन्त्याम् नवां नूतनां नूतनश्रितानित्यर्थः,
वपुष्यैः हविधानविद्यां शरीरमसूहनिष्ठाविद्याम्, द्योतयामास प्रकाशयामास । यद् यस्मात्, पुत्यङ्गं दमयन्त्या
एव पुत्यैः केचन हेतु यः सङ्गी लावण्यसीमाया एव सम्बन्धस्तेन स्फुटं स्पष्टं यथा स्यात्तथा लब्धः प्राप्ति भूमा वाङ्माला
यथा सा तादृशी, लावण्यस्य सौन्दर्यविशेषस्य सीमा परा काष्ठा, इमां दमयन्तीम्, उपाले सेवते आश्रयतीत्यर्थः ।
तथा च दमयन्त्या एकैकविधे वाक् कामस्य एकैकस्वशरीरविधानाभावे सर्वेष्वेवाङ्गेषु ईदृक् कामोद्दीपिका
लावण्यसीमा कथमपि न स्यादिति भावः । दमयन्त्याः सर्वाण्येवाङ्गानि कामोद्दीपकानीति स्थलायः ।

अत्र किं शब्दस्य धीतुपु आवाचकत्वात् वाच्या क्रियोत्पन्ना, के कामप्राप्ते हव्यनुपासयेत्येतां संश्लिष्टः । पूर्व-
रागी रसः, लापुष्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२॥

वाङ्माला—कामदेव किं एते नमश्चर्येण शङ्कोरं नूतनश्रितं देहमसूहनिष्ठापेयं विद्यां
प्रकाशं करिष्याहमेन । एव हेतुः, लावण्येण नदीकाष्ठं, ईश्वरं प्रत्येकं अत्र स्मृतेः वाङ्माला
नाड करिष्या, ईश्वरं आश्रयं करिष्याह ॥१३॥

अम्यालजायात् किमकविं जम्बू नद्या न हरिद्रुनिभमभियम् ।

अप्यङ्गमुत्सख न सङ्घचिह्नम् उक्तीयते दन्तुरता यदत् ॥१२॥

सत्येव साम्ये सङ्घादमेषात् गुणान्तरेणोक्तकवे यदङ्गैः ।

अस्यास्ततः स्यात्तु लजापि नाम वस्तु त्वमीषामुपमापमानः ॥१३॥

अन्वयः—हरिद्रुनिभम इयं जम्बू नद्याः जम्बूलजायात् किं न अकविं (विधाता) । यत् अत्र अप्यङ्गमुत्सखं सङ्घचिह्नं दन्तुरता अपि न उक्तीयते ॥१२॥

अन्वयसिद्धिः । हरिद्रुनिभमः हरिद्रारक्षितवस्त्रादिसमानवर्णा प्रभा कान्त्यस्याः सा तादृशी, इयं दमयन्ती जम्बू नद्या जम्बू नामकफलसंज्ञातायाः कस्याचित् सरितः, जम्बूलजायात् कर्हं न समुद्रात्, किं न अकविं विधाता आङ्ग्य उत्पादिता ? अपि तु अकवेर्वैयर्थ्यः । यद् यस्यात्, अत्र दमयन्ताम्, अङ्गमुत्सखं करचरणा-
द्याङ्गमुत्सखं, सङ्घः सन्निदेशलोकां चिह्नं चिह्नभूता, दन्तुरता उच्चावचतापि, न उक्तीयते मया न सत्यते । तथा च जम्बू नद्याः कर्हं न एव हि जम्बू नदं नाम सुवर्णं जायते ; तस्यादाङ्ग्योत्पादनेनैवैव सुवर्णवर्णा जाता ; तदङ्गकर्हं न सङ्घाततया आस्थाः सन्निस्थानेषु निवीक्ष्यता न वर्तत इत्याशयः ।

अत्र किं नाकर्षीत्यर्थोपतिः तदनुप्रासिता च तस्यादाङ्ग्योत्पादनासम्भवेऽपि तत्सम्भवादिप्रतीयोक्तिरित्यन-
वीर्यविभागेन सङ्घः ; सोऽपि च त्वेकानुप्रासेन संसृज्यते । पूर्वरागो रक्तः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“निषधस्तु जम्बूलः पङ्क्तिः सौ सदाकर्हं नी” इत्यमरः ॥१२॥

वाङ्मानी—हरिद्रारक्षित वस्त्रेण नवानकाञ्चि एहे इत्यङ्गीकृतं किं विधाता अङ्ग नदीरु-
क्कर्हं न समुद्र इहेतु आकर्षणं करिष्या निर्माणं करेन नाहे ? (अत्र एहे करिष्याहेन) ।
ये हेतुः, हेतारु दुहे दुहेति अन्वयः गङ्गाहेतवेन विद्वत्करणं ऊँ नोदुतावतं तथा साहे-
तेतुहे न ॥१३॥

अन्वयः—अस्याः अङ्गैः गुणान्तरेण साम्ये सति एव गुणान्तरेण अमेषात् सङ्घात् यत् उक्तकवे ;
ततः तुलना अपि स्यात् नाम ; वस्तु तु अमीषाम् उपमा अपमानः (एव भवति) ॥१३॥

सतीति । अस्या दमयन्त्याः, अङ्गं मुखनयनादिभिरवयवैः कर्तुंभिः, गुणान्तरेण आश्वादकत्वमीकत्वा-
द्विकृतिपयवर्णविशेषेण, साम्ये चन्द्रनीलोत्पलादिभिः सङ्घं अमीषामिवाङ्गानां सादृश्ये, सत्येव वर्तमान एव,
गुणान्तरेण निष्कलङ्कत्वकटाचादिना अपरापरधर्मेण करवेण, अमेषात् समसात्, सङ्घात् चन्द्रनीलोत्पलादि-
रूपात् समानपदार्थात्, यद् यस्याहे तोः, उक्तकवे उत्कृष्टभूतम् ; ततस्साहे तोः, तुलनापि चन्द्रनीलोत्पला-
दिभिः सङ्घं मुखनयनादीनां क्रियवर्णं सादृश्यमपि, स्यात् सम्भवेनाम् । वस्तु तु यथाहेतु, अमीषां मुखनयना-
दीनामङ्गानाम्, उपमा चन्द्रनीलोत्पलादिभिः सङ्घं सादृश्यकरणम्, अपमानः मुखनयनादीनामङ्गानां गौरवनाश-
करीव भवति । तथा च साम्यं नाम तद्विषये सति तदन्तर्भूतधर्मवस्त्वम् । तेन च उज्ज्वलत्वाद्वादकत्वादयः
कृतिपयवर्णवर्णं मुखे च वर्तन्त इति तदंशे तयोः साम्यं सम्भवत्येव । किन्तु चन्द्रे कलङ्कितं मुखे च
निष्कलङ्कत्वमिति चन्द्राङ्गमुत्कृष्टम् ; अतस्तदंशे तयोः साम्यं नैव सम्भवति । ततश्चन्द्रेण नङ्गं मुखस्य
सर्वांशे साम्यकरणं मुखस्य अपमानजनकमेव । एवं नयनादीनामङ्गं चन्द्रम् इति भावः ।

अतएवाम चन्द्रादिभ्यो मुखादीनामाधिक्यवृत्तिपादनाद् व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अपमानासम्भवेऽपि सत्सम्भवा-
दभिप्रेयोक्तिरानवीर्यविभागेन सङ्घः । पूर्वरागो रक्तः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उक्तकवे इति भावे परीक्षा ; अङ्गैरिति च तत्कर्त्ता ॥१३॥

পুরাক্তি স্তে হমিমাং বিধাতুম্ অমুদ্বিধাতুঃ খলু হস্তসৌখঃ ।

যেয়ং যবদ্বাবিপুরম্ভিঃ সৃষ্টিঃ সাস্ব্যে যশস্তজ্যয়ন্ প্রদাতুম্ ॥১৫॥

মধ্যানি হানৌরুহিতদ্বাৎ যথা যথানতি তথা তথা তৈঃ ।

তস্মাধিকস্বীপমযোপমাতা দাতা প্রতিষ্ঠাং খলু তেভ্য এব ॥১৬॥

বাক্যলা—চক্ষ ও নীলোৎপলপ্রভৃতি পদার্থের সাহিত দময়ন্তীর মুখ ও নহনপ্রভৃতি অঙ্গের আকর্ষণকারিতা এবং নীলপ্রভৃতি অংশে সাদৃশ্য আছেই ; তাহাণি সে মুখ ও নহনপ্রভৃতি অঙ্গ, নিকলপ্রভৃতি ও বটাকপ্রভৃতি গুণ দ্বারা চক্ষ ও নীলোৎপলপ্রভৃতি সমস্ত সঙ্গুণ পদার্থ হইতেই যে যেতু উৎকর্ষ লাভ করিয়াছে ; সেই হেতু কোন কোন অংশে সাদৃশ্য সূত্রবৎ হইলেও, সর্বোপম সাদৃশ্য করিলে বাস্তবিকপক্ষে সে অঙ্গগুলির অপমানই করা হয় ॥১৪॥

অর্থঃ—হমাং বিধাতুং পুরাক্তি স্তে হ বিধাতুঃ হস্তসৌখঃ খলু অমুত্ । যা হবং যবদ্বাবি-পুরম্ভিঃ-সৃষ্টিঃ সা অস্ব্যে তজ্যয়ন্ যমঃ প্রদাতুম্ ॥১৫॥

পুঁরিতি । হমাং দময়ন্তীম্, বিধাতুং সৃষ্টুম্, পুরা পূর্বং ক্তিঃ সৃষ্টিংস্ব তদাভ্যম্, স্তে হ স্তে হস্তসৌখঃ, বিধাতুঃ সৃষ্টিকারুণ্ণ্যং, হস্তসৌখঃ খলু হস্তাভ্যাস এবামুত্ । যথা শিল্পী চিত্রম্ যত্ কিঞ্চিদবস্তু নির্মাণং তদুপমং তাড়শবস্ত্রলক্ষণাধীন হস্তাভ্যাসং করোতি ; তথা ব্রহ্মপ্রপিত দময়ন্তী নির্মাণং পূর্বমুপশ্রীমিনকাদি-নির্মিতাধীন হস্তাভ্যাসমেব কৃতবানিত্যর্থঃ । তব শ্রীমিনকাদিপূর্ববর্তিসর্বস্বীকৃতসুখাদিব দময়ন্তী সুন্দ-রীতি ভাবঃ । অথ তচ্ছিৎ বর্ণমালায়াং ভাবিনীনাঞ্চ স্তৌষাং কথং সৃষ্টিরিত্যাশং—যা ইয়ম্, ভবন্যা বর্ণ-মালাঃ ভাবিনী ভবিষ্যত্যাশং যঃ পুরম্ভ্যু যঃ স্ত্রিয়স্তায়াং সৃষ্টির্নির্মাণম্ ; সা, অস্ব্যে দময়ন্তী, তায়াং যবদ্বাবি-পুরম্ভীয়াং জমৌ রূপেচ দময়ন্তীকর্তৃণী বিজয়সম্বাদ্যায়ত ইতি তাড়শম্, যমঃ সুখ্যামিতম্, প্রদাতুং ক্রিয়তি করিষ্যম্ অথ ব্রহ্মপ্রপিত শ্রীষঃ ; ন তন্যত্ প্রযোজনং তদ্বিত্যর্থঃ । অন্যথা দময়ন্তা সজ্ঞান্যাসাং সারতম্ ন জ্ঞাত্, সারতম্বাভাবো অথ যমৌঃপয়ম্বা অথ স্যাদিতি ভাবঃ ।

অনং হস্তসৌখঃ খলুসুদৃষ্টি বাচ্যা ক্রিয়োন্মুখা, যমঃপ্রদানাসম্বন্ধে ইপি তদুপম্বাদ্যাদিত্যধীকৃত্যে ত্বয়যৌর্নিধৌ নিরপেচতয়া সৃষ্টিঃ । পূর্বং রাগৌ রবঃ, প্রচাদৌ যুগঃ, বৈদম্যৌ অ রৌতিঃ ।

“ভাষ্যং প্রসঙ্গমণ্ডীরম্” “প্রসঙ্গকাক্ষা যমঃ” ইত্যাদিস্তত্ ভবন্যাসং তা ভাবিন্যসং ইতি প্রসঙ্গং বিশেষণবীতিং কার্যধারায়ঃ ; পরঞ্চ যমঃ ভবন্যাসিন্যাসং তাঃ পুরম্ভ্যু যমঃ ইতি কার্যধারায়ান্নরমিতি ন ভবন্যৌভাবিপূরম্ভীতি কপা-ব্রহ্মা । “পুরং সৃষ্টং ধরোতি বাতুলকাত্ ক্টিঃ সুখ্যায়মঃ” ইত্যমরটীকায়াং রচুনাধীক্টিঃ পুরম্ভিঃ ইতি ব্রহ্মার্যং ব্রহ্মজিঃ ; স্তৌষালা তু “ইত্যথ স্তিবিগ্গ্ণাং তায়াং” ইতিমত্যাদীবৈশি সর্বং সম্বন্ধসম্ ॥১৫॥

বাক্যলা—বিধাতা উর্বনৌমেনকাপ্রভৃতি যেন সকল জীলোক প্রথমে সৃষ্টি করিয়া-ছিলেন ; সে জলি যেন দময়ন্তীকে সৃষ্টি করিবার জন্তই তাহার হস্তাভ্যাগ হইয়াছিল । তাহ পশ্চ, এই যে বর্তমান ও তাহাও জীলোক সৃষ্টি করিতেছেন বা করিবেন ; তাহাও, তাহাওই অস্বপ্ননিত বৎ দময়ন্তীকে বিদ্যার জন্তই করিতেছেন বা করিবেন ॥১৬॥

অর্থঃ—যবদ্বাবি-পুরম্ভীয়াং যথা যথা হানৌঃ অমুঃ, যথা যবদ্বাবিঃ অমুঃ । খলু উপমাতা অধিকন্তু তস্মৈ উপমাতা যমঃ যমঃ ইতি দাতা ॥১৬॥

नास्यसि^१ दृष्टापि विमोचिकेय^२ दोषैरशेषैः स्वमिरेति सत्यं ।

पन्थेयु तैराकुचितस्तद्वस्य वंसत्यसाधनगुणी शुभोक्तः ॥१७॥

मन्त्राणीति । मन्त्रानि उपमावीथ्यानि चन्द्रनीलोत्पलादीनि वक्ष्यन्ति, एतस्या देववन्द्या अज्ञात् मुखनयना-
द्यमयत्नात्, यथा यथा येन येन प्रकारेण, इानीरपकर्षात्, अगुः कविबर्णनात् प्राप्तवन्ति; तथा तथा तेन तेनैव
प्रकारेण अत्यन्तं अधिकत्वेन वेत्यर्थः, तैर्भ्यः, अगतिं आनयन् एवम् इत्यतः । मन्त्रपञ्चमेऽपि कवचनाम-
न्त्रेण अन्तर्धीत्याह— अतुल्यं अज्ञात्, उपमाया साहस्यकर्षा कविः, अधिकत्वा अतुल्यत्वा, तथा मन्त्रवन्द्यात्वात्,
अथ यथा साहस्यकारणेन, तेन एव अन्तर्ध्वचन्द्रनीलोत्पलादिभ्यः, प्रतिष्ठा नीरवम्, दाता भवितुम् । अतुल्यत्वे-
न वन्द्या मुखनयनाभिरक्तेः सः मित्राणां चन्द्रनीलोत्पलादीनां कविबर्णनात् साहस्यकारण एव सिद्धान्तान्व-
यस्कारणमिति भावः ।

अथ चन्द्रायपेक्षया दमयन्तीमुख्यादीनामाधिपक्षमतिप्रतिपादनाद्व्यतिरिक्तः, नक्षत्राण्यन्त्येष्टि, तत्त्वान्यथा-
दतिष्ठत्येष्टिः, अग्निमात्राधिप नक्षत्रमिति क्रिययोर्विशेषात् कश्चिद्वादीत्या च तत्त्वमजाभाविरीधमाश्रयः ; इत्ये-
तिषामन्नाग्निभावेन सङ्करः । रसादयः पुनर्भवत् ।

“अथ सत्ये पुनः पापं नियतत् योग्याभिविनोः । कर्त्तव्यतरो भव्यो भव्या करिष्यमीमयोः ।” इति
विश्वः ॥१६॥

বাক্সালা—উপমার যোগ্য বস্তু সকল, যে যে প্রকারে সময়কীর অঙ্গ হইতে জুনতা পাইয়াছে, সেই সেই প্রকারেই সেই সকল বস্তু আনন্দে নৃত্য করিয়াছে। কারণ, উপমা-কারী কবি, সেই উৎকৃষ্ট অঙ্গের সহিত উপমা দিয়া সেই সকল বস্তুকেই গৌরব দান করিয়া থাকেন ১১৬।

अन्वयः—इयं हृष्टा अपि (सती) त्रिमीडिका (भवति इति) अथैः (एव) दोषैः क्षमिता इयं न अस्मिन् इति मन्त्रे । तत् अन्व पु तैः आकलितः मुक्षौषः असापबासुखी (सन्) अस्मा वसति ॥१॥

नेति । इयं दमयन्ती, दृष्टापि केवलं दृष्टिगोचरं गतापि सती, विनीहिता विशेष मीरुनाम्बकानाम-
विकारजनिका मूर्च्छां गनिका च भवति, इति हेतोः, अश्वैः सर्वैरेव, दोषैः कुत्तसिताङ्गत्वविनीतत्वादिभिः,
स्वस्व आत्मनी भिया मूर्च्छात्पादनमयेन, इयं दमयन्ती, न अल्पमिं न खट्वा ; दर्शनापेक्षया स्वस्वमख गुह-
तरुलं क्मात्वादिति भावः । सर्वदीपवह्नीयेयमिति स्थूलायः । ततश्चात् सर्वदीपावर्षान्नाहे तोः, अश्वे कु
दमयन्तीभिन्नस्थानेषु, तैर्दीपैः, प्राकुञ्चितः सहवासिन विह्वलीकृतः, गुह्योचः सौन्दर्यविनयादिगुह्यसमूहः, अस्व-
पक्षेन दीपव्यपिपक्षोपद्रवराहित्ये न सुखो सुखः सन् अस्यां दमयन्त्याम्, वरुति चकतितते । अश्वस्मयीषु
गुह्यदीपागुह्यवैव वर्त्तेते, दमयन्त्याम् केवला गुह्य एवेति निष्कर्षः ।

अथ मीनसूक्तं योभेदेऽपि विनीहिवापदस्य तेषामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, गुणोत्तमे वा चेत्यनयीरङ्गादि-
भावेन संहरः । पूर्वरागो रक्तः, प्रसादो गुणः, कैदभौ च रतिः ॥१०॥

বাঞ্চালি।—ইহাকে দেখিলেও ইনি দর্শকের মোহ অন্মাহরা থাকেন; এইজন্যই নিজেদেরও মোহ অন্মাইবেন এই ভয়েই যেন সমস্ত দোষ ইহাকে স্পর্শ করে নাই, ইহা স্মরি যেন করি। হুতরাং অস্ত্র রমণীগণের উপরে গুল সকল, দোষসমূহ দ্বারা বিহীন হইয়া বাস করে; কিন্তু ইহার উপরে দোষের উপস্থাপন সাধ্যকারি সে গুল সকল দূর হইয়াই বাস করিতেছে ১১৭

शोभि प्रियाङ्गे हृष्येव (१) कथा न वारिदुर्गात् वराटकस्य ।

न कण्टकै रावरणाच्च कान्तिः धुलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥१८॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रथां कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।

वज्रं च भूषामभिभूतिधारि नियोजितं तदयुतिकार्मुकञ्च ॥१८॥

अन्वयः—प्रियाङ्गः कथा वराटकस्य कान्तिः दृश्यते इव शीघ्रि, वारिदुर्गात् शीघ्रि (इति) तु न ;

धुलीभृता काञ्चनकेतकस्य कान्तिश्च दृश्यते इव शीघ्रि, कण्टकैः आवरणात् शीघ्रि (इति) तु न ॥१८॥

श्रीकृति । प्रियाया दमयन्त्या अङ्गैः, कथा खिन्धतारहिता, अतएव वराटकस्य पद्मबोजकीमस्य कान्तिः, दृश्यते लुगस्येव, शीघ्रि अत्याजि ; किन्तु वारिदुर्गात् जलरूपदुर्गस्थितत्वात्, शीघ्रि यदीतुमशक्यत्वात् अत्याज्येति न । तथा धुलीभृता परागपूर्णा, अतएव काञ्चनकेतकस्य स्वर्णकेतकौप्यस्य कान्तिश्च, दृश्यते लुगस्येव, शीघ्रि अत्याजि ; किन्तु कण्टकैः तोष्यावावयवैः, आवरणात् आच्छादनात्, शीघ्रि यदीतुमशक्यत्वात् अत्याजि, इति न । दमयन्त्या अङ्गानि पद्मबोजकीयात् स्वर्णकेतकौप्याच्च खिन्धमल्लङ्घनीरवर्णानीति भावः ।

अथ कान्तिरिव कान्तिरिति सादृश्यादिपान्निदर्थनाभेदः, दृश्यतेति गुणहेतुत्वेन च, दृष्ट्यां प्रति कथाधुली-
भृतेति पदार्थयोर्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गवयम्, श्रीकृतिव्यं कथा क्रियया कान्तिवयस्य कर्मतया अन्वयानुव्ययोरिति
अन्वये तेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

“बीजकीवी वराटकः” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्माला—अत्रतया दमयन्तीर अथ सकल, पञ्चैव वीरकोटेश्वर (बाधनेव) काञ्चिकेक
कञ्च वलिद्या, युवा करिषाई येन परित्राग करिषाछे ; किञ्च जलहर्गैर भित्तरे आछे
वलिद्या ये परित्राग करिषाछे, एयन नछे । आवार सोपाटापाकूनेर काञ्चि-
केठ धुलोर्ण वलिद्या, युवा करिषाई येन परित्राग करिषाछे ; किञ्च कण्टकेर आवरण
रहिषाछे वलिद्या ये परित्राग करिषाछे, ताहा नछे ॥१८॥

अन्वयः—अस्याम् अभिकेन मघीना प्रत्यङ्गं रथां कर्तुं भूषामभिभूतिधारि निजास्त्रं वज्रञ्च तद-
युति-कार्मुकञ्च नियोजितम् इव अस्ति ॥१८॥

प्रत्यङ्गमिति । अस्यां दमयन्त्याम्, अभिकेन कामुकेन, मघीना इन्द्रे च, प्रत्यङ्गम् अस्याः स्वर्णवामिवाङ्गात्, अन्वये यद्वत्वात् रथां कर्तुम्, भूषामभ्याम् अलङ्काररत्नाम् भूतिं वेषं धरतीति तत् सादृश्यं निजास्त्रं स्वकी-
यास्त्रभूतम्, वज्रमश्विनश्च, तस्य वज्रस्य युतिः प्रभा तद्रूपं कार्मुकं अमुञ्च, नियोजितमिव संस्थापितमिव अस्ति
वर्तते । अङ्गाजकारिषु वज्रिण्णैरकस्त्राणि विद्यन्ते, तेषां युतिय रत्नाम्नरयुतिभिर्मिलित्वा वामावर्णां सती
इन्द्रधनुसाकारिण वर्तते इति भावः ।

अथ भूषामभिभूतिधारीति शब्दभङ्गा प्रकृतमभिनिवेशेन अश्वनिलस्यापवादपर्युतिः, हीरकाशब्दाभिर्देहि
वज्रशब्देन वीरकीयाश्च वसायादतिशयीति, तदयुति-कार्मुकमिति गिरङ्गं केवलरूपकम्, नियोजितमिवेति क्रियोत्-
प्रेषा अन्वये तेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुञ्चः, वेदमौ च रीतिः ।

“कामुके कान्तिःशुक्रः । कथं कामवित्ताभोजः कामनः कमनीऽभिकः ।” “वज्रं स्वर्णहीरके यवी” इति
आमरः ॥१८॥

वाङ्माला—ईश्वर अति कामुक हेछ, ईश्वर अत्येक अत्र रक्का करिवार उञ्च, निजेवर

अस्यः सपथं कविषोः कवीषः खाने मुखसरोपरि वासमाप ।

पचस्यतावद्वचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥२०॥

अस्य यदास्येन पुरस्तिरस्य तिरस्कृतं शीतकृत्वाभकारम् ।

स्फुटं स्फुरन्नकाचच्छलेन (१) तदेव पञ्चादिदमस्ति बहम् ॥२१॥

अत्र बह्वेक एव तादात्र किमनुरूपं निजैर ५२६ येन निरुक्तं कविषां श्रावणाहेन ; गेहै
वह, अमरुतैरस्य अस्मिन् तद्वैर आकृतिं धारणं कविषां व्रिष्टाहे ॥२०॥

अन्वयः—सपथं कविषोः अस्याः मुखस्य उपरि कवीषः खाने वासम् आप । येन पचस्य-तावद्वच-
चन्द्रकः अपि कलापिनां कलापः जितः ॥२०॥

इत्थं सामान्येन दमयन्तीं वर्णयित्वा मानुषत्वादूर्ध्वक्रमेण केशादारभ्य चरचनस्यपर्यन्तं वर्णयित्वा प्रथमं
त्रिभिः श्लोकैः केशान् वर्णयति अस्या इति । सपथं उज्ज्वलत्वादिवर्णं समानः सहायस्य एकः केषकी विधु-
चन्द्रो यस्य तस्य तादृशस्य, अस्या दमयन्त्याः, मुखस्य वदनस्य, उपरि ऊर्ध्वेष्टे आधिपत्यपदे च, कवीषः केशपाथः,
खाने युक्तमेव, वासं स्थितिम्, आप प्राप्तवान् यदासमाप तदयुक्तमेवेत्यर्थः । ननु कुतो वासस्य युक्तत्वमित्याह—
येन कवीषेन, पचस्याः पतनस्थिताः तावन्तः प्रसिद्धाः वद्वचन्द्रका मेचका यस्य सः, अन्तर्गते तु पचस्याः सहाय-
वर्णस्थिताः सहायभूता इत्यर्थः तावन्तो वद्वचन्द्रा यस्य सः । अस्मिन् पदे “शेषादा” इति कप्रत्ययः । तादृशी-
ऽपि, कलापिनां मयूराणाम्, कलापः पिच्छभारः, जित आत्मीयकर्मण पराभूतः । यः खलु बहुचन्द्रसहायं जनं
जितवान्, स युत् एकचन्द्रसहायस्य जनस्य जयेन तदाधिपत्यपदे वासं प्राप्नोति तदयुक्तमेवेति भावः । दमयन्त्याः
केशपाथी मधुरपिच्छभारादपि सुन्दर इति स्थूलार्थः ।

अत्र समानसहाययोः, ऊर्ध्वदिशाधिपत्ययोः, पतन सहाययोः, मेचकचन्द्रयोश्च भेदेऽपि सपथोपरि-पचस्य चन्द्र-
कचन्द्रानां द्वे शेषाभेदाध्यवसायावतस्य एवातिशयोक्त्यर्थः ; वासस्य युक्तत्वं प्रति परार्थवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् ; इत्येतेषामन्वयान्नतया सङ्करः । पूर्वरागी रसः, बन्धार्थस्य दुःखत्वादीनी गुणः, गौरी च
रीतिः ।

“पथी मासाईके पाथे” यद्वै साध्यविरोधयोः । पचस्य परती इन्द्रे बली सखिसहाययोः । पतने पुन्निरम्भे
च दीहान् राजकुडरि ।” इति विषयः । “युक्ते हि साम्प्रतं खाने” “समी चन्द्रकमीचकौ” इत्यमरः ॥२०॥

वाङ्माला—एकटीमात्रं चञ्च यदास्य सपथं (ममान एव महास्य), दमरुतैर गेहै मुखस्य
उपरे ये केनकलापं वानं करिष्येहे, तादात्र युक्तमत्र उहै हहैहाहे । कारणं, ये केन-
कलापं, वहउत्र चञ्च (चञ्चकारि चिह्न एव नवी) पदे (पाथान् एव नने) थाकिनेउ, मयू-
रैर पुच्छेकं अत्र करिष्याहे ॥२०॥

अन्वयः—अस्याः आत्मेन शीतकृत्वा पुरः तिरस्य यत् अन्धकारं तिरस्कृतम्, स्फुरन्नकाचच्छलेन
तत् एव इदं स्फुटं पञ्चात् बहम् अस्ति ॥२१॥

अस्या इति । अस्या दमयन्त्याः, आत्मेन मुखेन मुखरूपेणेत्यर्थः, शीतकृत्वा चन्द्रेण, पुरः सपथे वर्ण-
मानम्, तिरः पाथे वर्णमानम्, यदन्धकारं तिमिरम्, तिरस्कृतम् अपसारितम्, स्फुरन् प्रकाशमानी भङ्गः
कौटिल्यः येषां ते तादृशा ये कलाः केशाद्यो ज्ञेयान्, तदेव वदनसन्धकारम्, स्फुटं स्पष्टम्, पञ्चात् मुखस्य पञ्चा-
खाने, बहमस्ति । अपरीक्ष्यपराधी तिरस्कृतः सन् पञ्चादाहुबहसिष्ठति । दमयन्त्याः केशपाथी मादृक्चवर्णः
कुटिलश्चेति निष्कर्षः ।

अस्यः कथायां शिखिनाथ किञ्चु विधिं कलापी विमर्तैरमाताम् ।
 तेनायमभिः किमपूजि पुनः अभर्त्सि दत्त्वा स किमर्चयन् ॥२२॥
 केशान्धकारादिव दृष्टभोज-स्वखार्चयन् स्मृत्तमष्टमौधम् ।
 यतो यदासाद्य जनेष्वप्यय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥२३॥

अत्र आद्ये न शीतद्वयेति व्यस्य निरुक्तं केशवकथनम्, कचं प्रतिविध्य अन्धकारस्यापनादपहृतिः, शिखि-
 नाथेति च उच्यते । पूर्वरात्री रक्तः, प्रसादी गुणः, वदन्ती च रीतिः ।

“अन्धकारादिविधा भानम्” इत्यमरः ॥२१॥

वाङ्माला—ममशरीरं मृगप ८५, मयूरेण ७ पादेष्वेव अष्टकांशं गन्नादेशं निराहः ;
 तेनैव अष्टकांशे एवै कृतिन केनकलापहृतेन अपहृते पिहृतेन दितेक वक्ष्यंतिराहः ॥२॥

अन्वयः—अस्याः कथायां शिखिनाथ कलापी विमर्तेः किञ्चु विधिम् अमाताम् ; तेन एभिः पुनः अयं
 किम् अपूजि, अयं चन्द्रं दत्त्वा सः किम् अभर्त्सि ॥२२॥

अस्या इति । अस्या दमयन्त्याः, कथायां केशानां कलापः उच्यते, शिखिनी मयूरेण च कलापः शिखि-
 नाथः एतौ ही कलापी, विमर्तेष्वप्येतद्वदः नामसाहस्यं न कपसाहस्यं न च अस्मिन् तत्प्रापिका उत्कृष्ट इति
 विनादाद्यं तीर्त्त्यर्थः किञ्चु विधिं ब्रह्मायम् उभयोरेव दृष्टिकारकतया तस्यैव तावत्प्रज्ञावत्त्वमिति भावः,
 अमातां गतवन्तौ ; आत्मनीकादिवादनीमां सार्थं मित्याश्रयः । तेन च विधिना, एभिरेतत्कथनेनैव दृष्टमानः
 पुनः, अयं कचकलापः, किम् अपूजि सम्प्राप्तः ; उत्कृष्टतरत्वात् स्वर्गोपन्यासेष्वभिप्रायः । अयं चन्द्रम्
 अयं चन्द्राकारचक्रात्मकं मेघकलसमूहमेव अयं चन्द्रं गलद्वयम्, दत्त्वा शिखिनाथः कलाप एव प्रयोज्य, स
 शिखिनाथः कलापः, किम् अभर्त्सि भर्त्सितः ; कचकलापापेक्षया तस्याप्युत्कृष्टमेव अष्टकांशं अनीपन्यादिति
 भावः । एतेन मयूरपिच्छापेक्षया दमयन्त्याः केशकलापः परमसुन्दर इति सूचितम् ।

अत एवाम मयूरपिच्छापेक्षया दमयन्तीकेशकलापस्याधिक्यमतिपादनाद्यतिरेकाकारकारः कलापानिधिं यद
 ज्ञेयः, मेघकलसमूहमेवैदं पि अयं चन्द्रपदमेवैव आभिदाभ्यनसायादतिप्रयोजितः, आभ्यं क्रियेतुम् आनयन्ते नैवा-
 न्नाभिभाविन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

“कलापी भूषणे नर्त्तनं तूषीरे संहतावपि” इत्युच्यते । “अयं चन्द्रस्तु चन्द्रः । गलद्वये नाथमेवैदं
 अयं चन्द्रा विवर्त्तते” इति विदुः । अगमयन्ति इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते ॥२२॥

वाङ्माला—इहारा केनकलाप एव मयूरेण पिहृतेन गृह देशारा परम्परं विवाहं करिष्य
 किञ्चुनाथं निरुक्तिं निधाहिन ; तार पर, अस्मा । क एवै मकल पुन्य द्वात्रा एवै केनकलापेण
 नृणां करिष्याहेन एव अष्टकं निराहः । तेनैव मयूरपिच्छेक किञ्चुनाथं करिष्य । तादृशं निराह-
 ८५ ॥२३॥

अन्वयः—अयं केशान्धकारात् अयं दृष्टभोज-स्वखार्चयन् अष्टमौ स्मृत् । यत् मनोभुवा एनाम्
 कलापय जनेष्वप्यय विधिः साधु असाधि ॥२३॥

अनेनैव कलापः अयं इति केचित् । अयं दमयन्ती, केश एव अन्धकारः अन्धकारं कलापितुम् । कलापः
 अयं अन्धकारः केशान्धकारादिवैदं इत्यर्थः ; इत्यं सुन्दरं दमयन्तीकेश आनयन्ते कलापेन एव अयं चन्द्रः
 यस्याः सा तादृशी, अष्टमौ कलापनीयः स्मृत् । अयं अष्टमौ कलापनीयः । तथा च अन्धकारादिवैदं

निष्ठां यदलोषदशमपेक्षा सम्पत्त्यनेनाधिकावीर्यताजि ॥२५॥

(१) पुष्पं धनुः पुष्पकरला दाडि ।

आरं धनुर्द्विधुनोच्छ्रिताः यास्तेन भूतेन च लक्ष्मीणा ।

एतदभुवौ जम्ब तदाप युष्मं लीलाचलत्वीक्षितबालभावम् ॥२६॥

इत्युत्तयेष्वेव जगज्जयस्य विनिर्जयात् पुष्पमयाशुगिन ।

शेषा द्विवाणी सफलोज्जतेयं प्रियादृश्यञ्चोपदेऽभिषिञ्च ॥२७॥

अभूमिति । अपि चेति आर्यः । मनोभुवः कामस्य आपेन पुष्पमयत्वात् असारं च धनुषा, प्रियाया दमयन्ताः, अभ्यां च युगलेन, भवता च युगलत्वं प्राप्तुमता सतेत्यर्थः, चनीगिबिः सारो बलं यस्य तस्य भवः अतिदृढत्वमित्यर्थः, आपे प्राप्तः । कथमेतदवगम्यत इत्याह यद् यस्मात्, अनेन च युगलीभूतेन पुष्पधनुषा निजाम्, अज्ञेयदशां भूतपूर्वामदाकाङ्क्षाम् अपेक्ष्य, सम्पति अभूत्प्राप्तिकाले, अधिकवीर्यता अतिरिक्तबलज्ञम्, आप्तिं अस्मिन्तम्, पुष्पमयदशायां यावतो मोहनशक्तिरासीत्, अधुना तदपेक्षया समधिकमोहनशक्तिदशं नादिति भावः । च युगलमिदमतीवकामीहीपकमिति तात्पर्यम् ।

अथ मनोभूपापस्य अभवनामन्वयेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारी द्वितीयपादगतञ्च कातुमसिन संवृज्यते पूर्वरागो रसः, वन्दार्यस्य दुःखत्वादीनो गुणः गौरी च रीतिः ।

अभ्यां भवतेति बिलं कल्योःरुपपत्तिस्तु प्रागिव समाहिता ॥२५॥

वाङ्माला—कामधेवेन धृष्टं त्रिभुवनं जगुर्गण इहेहा अतिदृढता लाड करिषाहे ये दृढत, तेहे पुष्पमय धृष्टं निजैर अदभ्य अवह। अपेक्षा करिषा, एतेन अधिक मार्थः अर्जनं करिषाहे ॥२६॥

अन्वयः—आरं यत् धनुः अस्याः आस्तेन भूतेन विधुना उज्जिता या च लक्ष्मीणा, लीलाचल-लीलित-बाल-भावं तत् युष्मन् एतदभुवौ जम्ब आप ॥२६॥

आरमिति । आरस्य कामस्येदमिति आरम्, यत् धनुर्दग्धं आपम्, अस्या दमयन्ताः, आस्तेन सुखेन भूतेन जनेन सुखत्वं प्राप्ततेत्यर्थः, विधुना चन्द्रेण, उज्जिता एतन्मुखस्य निष्कलङ्कतासमादनार्थं परित्यक्ता, या च लक्ष्मीणा तदीयकलङ्करिणा; लीलया जम्बविलसितेन शैशवस्त्रेलायाश्च यत् चलत्सन्दनं अपलता च तस्मिन् उचितो योग्यः बालभावी लीमसता शिशुत्वस्य यस्य ललाटशम्, तत् युष्मं आरधगुलं अलेखयौहयम्, एतस्या दमयन्ता भुवौ च युगलरूपं जम्ब, आप इन्द्रेण्यया लेभि । इरमयनामलदग्धं कामधनुः एकभूपेन चन्द्रकलङ्करिणा च अपरभूपेण परिणामन, तत्र स्थितानि लीमानि च लीलया चलन्तीति सरलार्थः । अपरीऽपि जम्बालाभानन्तरं शैशवभावोचितचपलताशाली भवति ।

अथ विधीरास्यभवनस्य लक्ष्मीलास्यामस्य च तथा आरधगुलं अलेखयौहूँरुपेण जम्बालामस्य च चरन्त्येऽपि तत्तत्सम्बन्धात् अतिशयोक्तिरयमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णम् । अतुषं पादं ततोऽप्येव पठित्वा समाप्तपुनरासता वीचः परित्यज्यः । रसादयः पूर्ववत् ।

पद्यमिदमलीन्द्याहिरक्तिकारमित्यालीचनीयम् ॥२६॥

वाङ्माला—कामधेवेन ये धृष्टाना निवत्कोपाननेन नष्ट इहेहाहिन एवः एहे दमयन्तीरं नृधृष्टेन परिणतं दृष्ट, निजैर ये कलङ्करेण परिताप करिषाहिनैः, तेहे दृष्टेनो पार्थहे हेहा जगुर्गणकण जम्ब लाड करिषाहे; ताहारं लोमशुलि विलासवधतः उज्जितेहे ॥२७॥

अन्वयः—पुष्पमयाशुगिन इत्युत्तये एव जगज्जयस्य विनिर्जयात् शेषा इव विवाणी प्रिया-कनकीनपदे अभिषिञ्च सफलीकृता ॥२७॥

वैयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः अरस्य मुष्टिग्रहणाहं मध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरीचवृष्टिम् ॥२८॥

आघूर्षितं पञ्चलमक्षियुग्मं (१) प्रांशुयुति (२) श्वैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याखलदिन्द्रनील गोलामलश्यामलतारतारम् ॥२८॥

इदानीं नवमिः श्लोकं नयनयुगलं वर्णयति । इति । पुष्पमया आश्रयाः पञ्च बाणा यस्य तेन कल्पयेत्, इत्युपमेयैव पञ्चानां बाणानां मध्ये विभिरेव वर्णः, जगत्तयस्य विनिर्जयाहं तोः, एकैकमेव बाणं एकैकस्मै जगती जयः सम्पन्न इति भावः, शिवा अवशिष्टा, इयं हिवापी बाणवयम्, मिथया दमयन्त्याः दृग्भोजयोर्नयन-पद्मयोः पदे स्थानि, अभिषिक्तं स स्थाप्य, सफलकृता निरर्थकत्वाद्वायां साधयेकीकृता । नयनयुगलमपि नितान्त-कामोद्दीपकमित्याशयः ।

अत्र शिवबाणवयस्य अभिवेकासम्बन्धेऽपि तन्मन्त्रादतिशयोक्तिरूपेण दृग्भोजेति निरङ्गकीलरूपेणैव सङ्कीर्त्यते । तथा इत्युपदेन प्रकस्य आश्रयबाणपदयोरेभिधानाद्भग्नप्रकृततादीवः ; पुष्पमयाश्रयेनेत्यनेन पुष्पमयपञ्च-बाणत्वमभिप्रेतं तच्च तादृशपदप्रयोगेन चटन इति अभवन्मतसम्बन्धतादीवश्च । तयोः समाधानाय द्वितीयदृष्टीव-पादावित् पठनीयो—“पञ्चमसूनेषुषुषा अर्थन । शिवा इथी सा सफलकृतैवम्” । पूर्ववागो रसः, प्रसादो गुणः, वेदभी च रीतिः ।

द्वितीयोऽर्थः समाहार इति हिवापी विमोर्नदादिवादीप्रत्ययः ॥२७॥

वाङ्माला—पुष्पमयपञ्चबाणानां कामदेव, तिनटि बाण वाङ्माले जिह्वदेन च स सम्पन्न हृदयस्य अवनिष्ठे बाण दुहेटीके अतिवृत्तयोरनयनपद्म दुहेटीरहादेन मन्त्रापिठं करिष्ये मार्थक करिष्येति ॥२९॥

अन्वयः—मुष्टि-यष्टणाहं मध्या मृदुः (च) इयं अरस्य सा कौसुमचापयष्टिः । या नः मोहाय श्रीमदपाङ्गमुक्तां दृष्टिशरीच-वृष्टिं तनोति ॥२८॥

सेति । मुष्टिना सङ्घुचिताङ्गुलीकेन पाणिना यष्टणाहं कृशत्वादीक्षित्याश्च आरण्ययोग्यः मध्यः कटिदेशो मध्यभागश्च यस्याः सा, मृदुः लावण्यमयः पुष्पमयत्वाच्च कोमला, इयं दमयन्ती, अरस्य कामस्य, कौसुमी पुष्प-मयी चापयष्टिर्धनुर्यष्टिरूपः । कथमोदृगित्याह या दमयन्तीरुपा चापयष्टिः, नः अस्माकम्, मोहाय काम-विकारजननाय मूर्च्छाप्रापणाय च, श्रीमता श्रीभाषाशलिना अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्तां निश्चितम् अपाङ्गपर्यन्ता-कर्षणनिश्चिताच्च, दृष्टय एव शराः सरलत्वात्कीकृत्वाश्च बाणास्ते वाम् आर्षेयस्य समूहस्य वृष्टिं वर्षणम्, तनोति निवारितं करोति । दृष्टिपातमात्रेणैव कामविकारजनकियमिति भावः ।

अत्र दमयन्ताप्राप्तादीप्यमन्त्रस्य कौसुमचापयष्टित्वस्य प्रकृतदृष्टिशरीचवृष्ट्युपयोगितया परिणामात्कारः, दृष्टि-शरीच इति निरङ्ग-शिवरूपकश्च ; अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; सोऽपि च इत्यनुपसिद्धं संसृज्यते । रसादयः पूर्ववत् ॥२८॥

वाङ्माला—हाउ मुष्टि करिष्ये वाङ्माले मन्त्रादेन शरां वाय, एहे मन्त्रद्वये मेहे कामदेवेन च कोमल पुष्पमयी कान्धूकयष्टिः ; ये मन्त्रद्वयोक्तं कान्धूकयष्टि, आचार मेहे जग्राहेवारं जह, मन्त्रं अगात्र निक्षिप्तं दृष्टिकेन बाणमसृह वृष्टिं करिष्येति ॥२८॥

(१)---अक्षियुग्मम् । (२) प्रांशुयुति ।

कर्णात्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितम् ।

यथेतदीयेन ततः कृतार्था स्त्रवचुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥३०॥

त्वचः समुत्तार्य दलानि रीत्वा मोचात्वचः पञ्चषपाटनानाम् (१) ।

सारैर्गृहीतैर्विधिरूपलौघात् अस्यामभूदीक्षारूपशिल्पो ॥३१॥

अन्वयः—आचूषितं पञ्चलं प्रायद्युति शैत्यजितासतां च लदिन्द्रनील-गोक्षामल-ध्यामलतार-तारम्
अस्या अचियुष्मन् अस्याः इव (वर्त्तते) ॥२८॥

आचूषितमिति । आचूषितम् ईषश्च-म्, पञ्चलं सुन्दरपञ्चयुक्तम्, प्रायस्त्रयता युतिः क्षान्तिर्यस्य तम्
अच्युष्मन्त्वमित्यर्थः, शैत्ये न ताराभ्यामदयस्थितधान्त्येन जितः अमृताशुचन्द्री येन तत्, चलन् चञ्चलः य इन्द्रनील-
गोक्षी मरकतमणिगुटिका तद्वत् अमलां निर्मलां ध्यामलतां नीलवर्णम् आराति आदत्त इति सा तादृशी तारा
कनौषिका यस्य तपदीक्षाम, अस्या दमयन्त्याः, अचियुष्मं नयनद्वयम्, अस्या दमयन्त्या इव, न पुनरस्या रमण्या-
लुप्त्यमित्यर्थः ।

अत्र अस्या अचियुष्मन् अस्या इवेति एकस्या एव उपमीदीपमानत्वात् अन्वयौ नामालङ्कारः ; “उपमाणीप-
मियत्परीक्ष्यैव त्वन्वयः” इति दर्पणलक्षणात् “रामरावणयोर्बुधं रामरावणयोरिव” इत्यादिवत् । अलदित्यादी
कृतीपमा, अतुर्थपादि च कानुप्रासयेत्येतेषां संवृष्टिः । पूर्वरानी रसः, माधुर्यं गुणः, पाश्चात्ती च
रीतिः ॥२८॥

वाङ्मला—ममरुत्तोर नयन दूहेटी कैयट चक्रग एव अत्राद्य उच्छ्रल ; आत्र तारा दूहेटी
नोनमगिर गुटीर यत् निर्धनश्रावणतापानी ; मेहे तारा दूहेटीर दूहे निक्कर दूहेटी भागण्ड उच्छ्र-
ताण्डेण चक्रफे अय कारशाहे ; लोमगुण्डेण च्च इत्यत्र । अत्रात्र ईश्वर नयन दूहेटी
ईश्वरइ यतन वट्ट ॥२९॥

अन्वयः—कुरङ्गी नेत्रद्युतिनिर्जितेन एतदीयेन कर्णात्पलेन अपि सनाथं मुखं धदि लभेत, ततः
कृतार्था (सती) स्त्रवचुषी किं कुरुते ॥३०॥

कर्णात्पलेनेति । कुरङ्गी हरिणी, नेत्रद्युत्या दमयन्त्या एव नयनकाव्या निर्जितेन वीर्यद्विषये पराजि-
तेन, एतदीयेन दमयन्तोऽन्वन्विता, कर्णात्पलेनापि नयनेन का कथा कथं भूषणोभूतेन उत्पलेनापि, सनाथं
युक्तम्, मुखं निजवदनम्, यदि लभेत प्राप्नुयात् तत्तदा, कृतार्था सती, स्त्रवचुषी निजवदनवयम्, किं कुरुते
किं कुर्यात्, अपितु किमपि नेत्यर्थः । निष्कलनेनैतदिति निभात्य परित्यजेदवेति भावः ।

अतएवात्र प्रविष्टोपमानोभूतस्य हरिणीनयनस्य निष्कलत्वपूषणात् प्रतीपं नामालङ्कारः, “प्रविष्टोपमान-
क्षीपमियत्प्रकल्पनम् । निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ।” इति दर्पणलक्षणात् । कर्णात्पलेन
हरिणीमुखस्य सनाथत्वासम्बन्धेऽपि तत्पुष्पत्वादिति श्रयोक्त्यानयोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; कीदपि च “कुरुते कुरङ्गी”
इति च कानुप्रासो न संवृज्यते । हरिणी नयनादुत्कृष्टं कर्णात्पलम्, कर्णात्पलाक्षीकृष्टं दमयन्तीनयनमिति
धारालङ्कारातिशयोक्ता व्यञ्जत इत्यलङ्कारिणां लङ्काराभिः । पूर्वरानी रसः, प्रसादी गुणः, वेदनी च रीतिः ॥३०॥

वाङ्मला—ईश्वर नयनकाञ्चि ईश्वरइ कर्णेऽपलके पराङ्मुत करिशाहे ; एहेन
कर्णेऽपलमुक्त मुखं यमि हरिणी पाईत, तवे मे तारा नयन दूहेटीके कि करित (केलि-
याई मित) ॥३०॥

सप्तमः सर्गः ।

चकोरनेत्रैश्चद्विगुणपलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कष्टः ।

सारः सुधीद्वगारमयः प्रयत्नैः विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥३१॥

अन्वयः—विधिः पञ्चषाट्पलानां रीत्या त्वचः दलानि (च) समुत्पाद्यं मोक्षत्वचः उत्पत्तीषात् (च)

गृहीतः सारः अस्मान् ईदृशकपशिक्षी अभूत् (इव) ॥३१॥

त्वच इति । विधिरत्रा, पञ्च वा षड् वा याः पाटनाः त्वचद्वलीकृतपाटनानि तासाम्, रीत्या प्रकारेण, त्वचः कदलीहस्तस्यैव बाह्यवस्त्रकलानि, दलानि उत्पत्तीकृतस्यैव बाह्य वस्त्रस्य च, समुत्पाद्यं उत्पत्त्या, मोक्षः त्वचः अभ्यन्तरस्यात् कदलीहस्तवस्त्रकलात्, उत्पत्तीषात् अभ्यन्तरस्यादेव मौलीतृपलदलत्, गृहीतः रीत्याः, सारः इत्युक्तमर्थः । मोक्षत्वचः शुभभोगः मौलीतृपलस्य च मौलभोगः करवैरित्यर्थः, अस्मां दमयन्त्याम्, ईदृशश्रीयसुवीर्यत् रूपं तारापानद्वयवर्तिनी शुभता ताराद्वयस्य च मौलता तस्य शिखी निर्माता, अभूदिव ; तारापानद्वये कदलीगर्भवस्त्रवत्पुण्यशुभतादर्थनात् ताराद्वये च मौलीतृपलगर्भदलपुण्यमौलतादर्थनाच्चैति भावः ।

अत्र अभूदिति वाक्यार्थप्रतीतिसमानकालीनादेव बाधशान्नाप्रातिगद्योक्तिः, अपितु इवाद्यभावात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । रसादयः पूर्ववत् ।

“कदली वारचमुषा रक्षा मोक्षं शुभमत्फला” इत्यमरः ।

पञ्चवेति “संख्याया अवकीरन्त्यास्त्रादिलोपच” इति राजादित्वाद्गुणवृद्धस्यान्त्यास्त्रादिलोपच ॥३१॥

वाङ्माला—अस्मां कलागाछेर पाठं छत्रं थाना पाठं फेलाहेरा दिवा, से हाटेनर नावा भाग निवा, दमश्चकोर नयनयुगलेर तारा दुट्टीर दुहे धार येन निर्माण करिवाछेन ; आर नोलाएगलेर पाठं छत्रा पाठा फेलाहेरा दिवा से हाटेनर नोल भाग निवा, दमश्चकोर नयन-युगलेर तारा दुहेनि येन ठेठगारि करिवाछेन ॥३१॥

अन्वयः—एतन्नयने विधातुं विधातुः प्रयत्नैः चकोरनेत्रैश्चद्विगुण पलानां निमेषयन्त्रेण एवः सुधीद्वगार-मयः सारः किं कष्टः ॥३१॥

चकोरिति । एतस्या दमयन्त्या नयने नयनयुगलम्, विधातुं निर्मातुम्, विधातुर्निष्पन्नः, प्रयत्ने कथमैः कर्तृभिः, चकोरस्य तदावस्थपक्षिविशेषस्य नेत्रे नयनद्वयम्, एतस्य हरिणस्य दुग्धौ चक्षुर्द्वयम्, उत्पलानि च तेषाम्, निमेषः स्वाभाविकस्यन्दनं पवनानिद्रातस्यन्दनञ्च तद्रूपं यदयम् तत्र करवेन, एव इत्यमानः, सुधीद्वगारमयः अन्वयतः सारकपः, सारस्वतस्यैव अष्टभागः, किं कष्टः किमाकथ्य आनीत आसीत् ; कथमन्वया एतस्या नयनयुगलाद्दृष्टिमुप प्रसरतीति भावः । चकोरनेत्रादिस्थितेन निमेषकपयन्त्रेण निष्पीड्य निष्पीड्य तेष्वेव आनीतेन सुधामयेन सारभागेन विधात्वा एतन्नयनयुगलं निर्मितमिवासीदिति सरलार्थः । अन्वीऽपि अन्दन-शालिना यन्त्रेण इत्युदाहरणं निष्पीड्य तत्सारकपं रसादिकम् आनयति । तत्र अन्दिक्पापानकारितया चकोर-नेत्रयोः सुधाशालिलम्, अन्दीतसङ्घर्षतया एव दुग्धौ सुधाशालिलम्, अन्दिक्पापानकारितया च उत्पलानां सुधा-शालिलमित्यवश्यम् ।

अत्र किं कष्ट इति वाक्ये क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारस्तुत्रं पादगतं यमकेन संसृज्यते । पूर्वश्लोके रसः, अन्वयः स्य दुग्धत्वादीन् शोचः, गौरी च रोतिः ॥३१॥

वाङ्माला—विधाता दमश्चकोर नयनयुगलं निर्माण करिवाछेन अत्र, निमेषकप यत्र थाना ठकारपकोर नयन, हरिणेर नयन एवः दुग्धन एवै शलिके निष्पीडन करिवा करिवा, से शनिर अन्वयस्य सारभागे कि आनयन करिवाछेन ॥३१॥

ऋषीकृता किं हरिषीभिरासीत् अस्याः सकाशात् नयनद्वयश्रीः ।
 भूयोशुण्यं सकला वलाद् यत् ताभ्योऽनयालभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥३३॥
 दृशौ किमस्याश्चपलस्रभावे न दूरमाक्रम्य मियो मिलेताम् ।
 न चेत् कृतः स्वादनयो प्रयागे विघ्नः श्रवः कूपनिपातभौत्या ॥३४॥
 केदारभाजा शिथिरप्रवेशात् पुण्याय मन्थे मृतमुत्पलिन्त्या ।
 जाता यतस्तत्कुसुमिच्छणेयम् यतश्च तत् कोरकदृक् चकोरः ॥३५॥

अन्वयः—हरिषीभिः अस्याः सकाशात् नयनद्वयश्रीः किम् ऋषीकृता आसीत् ; अन् अनया विभ्य-
 तीभ्यः ताभ्यः वलात् सकला भूयोशुण्य इवम् अलभ्यत ॥३३॥

ऋषीकृतेति । हरिषीभिर्दृशौभिः, अस्या दमयन्त्याः, सकाशात् नयनद्वयश्रीः शोभा कियती धन-
 सम्पत्तिश्च, किम् ऋषीकृता ऋषले न गृहीता आसीत् ; यद् दद्यात्, अनया दमयन्त्या, विभ्यतीभ्यः वल्यन्तीभ्यः ।
 तासां भयत्तु दृक्काम्ये नावगम्यत इति भावः । ताभ्यो हरिषीभ्यः, वलात् प्रसक्त, सकला समयः, किञ्च भूयान्
 प्रचुरः गुण उत्कर्षी यस्याः सा, अन्यत्र तु कलया इच्छा सहति सकला ; कियती तु इन्द्रित्याह भूयान् विरा-
 तनी गुणी यस्याः सा विगुणेत्यर्थः, इयं श्रीः शोभा धनसम्पत्तिश्च, अलभ्यत आदीयत । बाव्ये अस्याः सकाशाद्
 यावती नयनद्वयश्रीर्हरिषीभिर्गृहीता, यौवने तनया ततो विगुणं न ताभ्य आदत्तेति भावः । अथसर्वेयान्नहनम्
 ऋषले न पूर्वं गृहीतम्, सप्तमथेन तु कालान्तरे तदपेक्षया विगुणं विभ्यद्वाक्ते भयो वलादादीयते ।

अथएवान् कार्येण दमयन्त्याम् सप्तमथेयवहाएसमारीपात् समासीत्किरलङ्कारः, बाव्या कियतीर्ष्या,
 अतुष्टचरये इच्छुप्रसक्तयेतेषां संसृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वेदमोच रीतिः ।

“कला स्यान्मूलरूपा शिल्पादावश्मानकम् । वीक्षणं च चन्द्रस्य कलनाकालयोः कला ।” इति
 विश्वः ॥३३॥

वाङ्माला—हरिगोत्रा ईश्वर निकटं दृष्टे नयनं दृष्टेति शोभा । किञ्चन करिषा निश-
 चिनः ; येहेतुः, डोत नेहे हरिगोत्रेणैव निकटं दृष्टेते वनपूर्वकं हेनि, मयत्र एवम किं निशच
 नेहे शोभा आनार करिषादेन ॥३०॥

अन्वयः—चपलस्रभावे अस्याः दृशौ दूरम् आक्रम्य मियः किं न मिलेताम्, चेत् अनयोः प्रयागे
 श्रवः कूपनिपातभौत्या विघ्नः न कृतः स्यात् ॥३४॥

दृशमिति । चपलस्रभावे स्वभावेन एव अचली, अस्या दमयन्त्याः, दृशौ नयनद्वयम्, दूरं दैवम्, आक्रम्य
 गत्वा, मियः परस्परम्, किं न मिलेतां चाज्जद्वि मिलिते न भवेताम्, अपितु मिलितामिष्येयः । यत् तर्हि
 कथं न मिलिते इत्याह चेद यदि, अनयोर्दृशौ, प्रयागे परस्परमेलनाय गमनविषये, श्रवणी वचनयुगलमिव
 कूपी तयोर्निपातः पतनं तच्चाहोत्या मथेन कर्मणां, विघ्नी न कृतः स्यात् । दमयन्त्या नयनयुगलं स्वभावचपलम्
 आक्रम्य विस्तृतेति स्मृत्वाः । अपरीपि चपलः कूपपतनमथेन गमनादिबध्नेति ।

अथएवान् मयनयुगले कार्येण तादृशचपलव्यवहारसमारीपात् समासीत्किं, पूर्वार्द्धे अयोपनिः, तदनुयायिता
 च मेलनासम्भवे तत् सम्बन्धपातिशयोक्तियेतेषामज्जाक्रियया सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ॥३४॥

वाङ्माला—नयनद्वौ चडावकं नयनं दृष्टेति शोभा । नयनं किं मिलितं दृष्टे
 ना ? (अवच्छेद इहेतुः) ; यदि कर्पकूपे गङ्गा दृष्टेति च उक्तं तादृशेन नयनेन विघ्नं ना
 करित ॥३४॥

ନାସାଦସୌଯା ତିଳପୁଷ୍ପତୁଷ୍ଟଂ ଉପାଧ୍ୟାୟସ୍ତ ଅରତୟସ୍ବ ।

ସ୍ବାସାନିଲାମୋଦଭରାନୁମେୟାଂ ଦୃଢ଼ଦ୍ବିବାଧୀଂ କୁସୁମାୟୁଧସ୍ବ ॥୧୬॥

ଅଧ୍ୟାୟ:—ଉତ୍ପଳିନ୍ଦା କୈଦାରଭାଞ୍ଜା (ବନ୍ଧା) ପୁଷ୍ପାୟ ଶିଞ୍ଜିରପ୍ରବେଶାନ୍ ସତମ୍ (ଝଟି) ମନ୍ଦେ । ସତଃ କ୍ବଚ୍ଚ
ତତ୍ତୁସୁମିବ୍ଧା ଯାତା, ଯତସ୍ବ ଚକୌରଃ ତତ୍ କୌରକଢ଼କ୍ ଜାତଃ ॥୧୬॥

କୈଦାରୀତି । ଉତ୍ପଳିନ୍ଦା ପଞ୍ଚିନ୍ଦା, କୈଦାରମ୍ ଆଳବାଳଂ ତଦାକ୍ଷଂ ଶିବସ୍ବ ଜନତି ଆସବତି ଶିବତେ ଏ ବା ସା କୈଦାର-
ନାକ୍ ତଥା ବନ୍ଧା ପୁଷ୍ପାୟ ପୁଷ୍ପଜ୍ୟୋତ୍ସନମପଦକ୍ଷାଭାସିତ୍ବଃ, ଶିଞ୍ଜିରପ୍ରବେଶାନ୍ ଶ୍ରେମନ୍ତତୀରାଗମନାନ୍ ଶିଞ୍ଜିରି ହିମଶଙ୍କାତମଧ୍ୟେ-
ପ୍ରବେଶାନ୍ନିମଜ୍ଜନାସ୍ବ ହିତୋଃ ସ୍ବତମିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ମନ୍ଦେ । ଯତୀ ହିତୋଃ, ହୟଂ ଦମୟନ୍ତୀ, ତସ୍ୟା ଉତ୍ପଳିନ୍ଦା କୁସୁମି ପୁଷ୍ପବ୍ୟସିବ
ତୁଷ୍ଟସ୍ବେ ନୟନବ୍ୟୟଂ ଯସ୍ୟାଃ ସା ତାଢ଼ଶ୍ରୀ ଜାତୀ । ଯତସ୍ବ ହିତୋଃ, ଚକୌରଃ ପଶ୍ୟି, ତସ୍ୟା ଉତ୍ପଳିନ୍ଦାଃ କୌରକୀ କଳିକା-
ବ୍ୟସିବ ଢ଼ଶ୍ରୀ ନୟନଯୁଗଳଂ ଯସ୍ବ ସ ତାଢ଼ଶ୍ରୀ ଜାତଃ । ପୁଷ୍ପାୟ ଶରଣମନ୍ତରେଷ ପଞ୍ଚିନ୍ଦାଃ କୁସୁମକୌରକାଭ୍ୟାଂ ନ ଛନ୍ତୁ
ସତ୍ପୁତ୍ରମଂ ଦମୟନ୍ତୀନୟନପଦଂ ଚକୌରନୟନପଦସ୍ବ ଶବ୍ଦଂ ଶକ୍ତେତିତାଭାବଃ । କୌରକାନ୍ କୁସୁମସ୍ବ ଉତ୍ତୁକ୍ତତ୍ବାନ୍
ଚକୌରନୟନାପେକ୍ଷାୟାମି ଦମୟନ୍ତୀନୟନସ୍ତୀତୁକ୍ତତ୍ବଂ ଧ୍ବନିତମ୍ । ଅନ୍ଧୋଽପି ଉତ୍ତମଜନ୍ମଲାଭାୟ ଦିବସିଶିବମାରାଧ୍ୟ ହିମ-
ଶଂସାତେ ସ୍ଥିୟତେ ।

ଅତପବାସାମି କାର୍ଯ୍ୟେ ଉତ୍ପଳିନ୍ଦାଂ ତାଢ଼ଶ୍ରଜନ୍ମବ୍ୟବାହାରସମାରୋପାନ୍ ସମାସୀନିଃ, ବାନ୍ଧା କ୍ରିୟୋତ୍ପନ୍ନେ ବା, ଉତ୍ପଳିନୀ
କୁସୁମକୌରକସ୍ବିଦଂ ନୟନୀବ୍ୟସ୍ବଚକୌରକ୍ତ୍ବାସତ୍ତ୍ବଂ ଽପି ଯତୀଃ ମନ୍ଦେବାଦତିଶ୍ରୀକ୍ରିୟୟମ, ଚିତ୍ତୀୟସ୍ବତୁଷ୍ଟଂ ପାଦସି-
ନ୍ଦେ କାନ୍ତମାସ୍ବତ୍ବେ ତେଷାଂ ସଂଘଟିତଃ । ଉତ୍ପନ୍ନିଚିତାର୍ଥସମର୍ଥନାଦନୁଚିତାର୍ଥତ୍ବଦୀପକ୍ତ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣପଥପରିବର୍ତ୍ତନେନିପ ପରି-
ହାସ୍ୟଂ ଇତିତତ୍ବ ବିରତମ୍ । ପୂର୍ବଂରାଗି ରଃ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ରୀତିଃ ।

“କୈଦାରଃ କ୍ବେତ୍ରଭିଦ୍ୟାଳବାନି ଶଢ଼ରବୌଲ୍ୟୋଃ, “ଶିଞ୍ଜିରଃ ଶ୍ରୀତଳେ ହିମି । ସ୍ବତୁର୍ଭେଦେ” ଇତି ଏ ଶ୍ରେୟଃ ॥୧୬॥

ବାଞ୍ଛାନା—ପଞ୍ଚିନି କଳାମନ୍ତେ ଧାର୍ଯ୍ୟକା (ନିମନ୍ତେର ଆରାଧନା କରଣ) ପୁନଃନିବନ୍ଧନ ଉତ୍ତମ
ମନ ଜାତେର ଛନ୍ଦ୍ର, ହେୟସ୍ବକାଳେର ଆଗସ୍ତେନ (ବଡ଼ଫେର ଡିଡ଼ରେ ଥାଏବେ) ଥାମ୍ବତାଗ କରିବାହିନି,
ହେହା ଆସି ଯେନୁ କରି । ସେ ଡେହୁ, ତାହାର ଛୁନି ନମସ୍ବତ୍ବର ନୟନ ହେହା କାନ୍ତମାସ୍ବତ୍ବେ ; ଆସ
ତାହାର କଳିକାହି ଡେହାବିକୌର ନୟନ ଡେହା ଛନ୍ଦ୍ରମାତ୍ତ କରିବାହେ ॥୧୬॥

ଅଧ୍ୟାୟ:—ଅଦସୌଯା ନାସା ଜଗନ୍ନବ୍ୟକ୍ତଶରବସ୍ବ କୁସୁମାୟୁଧସ୍ବ ସ୍ବାସାନିଲାମୋଦଭରାନୁମେୟାଂ ଦିବାଧୀଂ
ଦଧତ୍ ତିଳପୁଷ୍ପତୁଷ୍ଟଂ (ମନ୍ଦେ) ॥୧୬॥

ଏକେନ ନାସିକାଂ ବର୍ଷଂଯତି ନାସେତି । ଅସୁଧା ହୟମିତି ଅଦସୌଯା ଦମୟନ୍ତୀସଂସ୍ବନ୍ଧିନୀ ନାସା ନାସିକା, ଜଗ-
ନ୍ନବ୍ୟେ ବ୍ୟକ୍ତଂ ନିହନାୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଶରବସ୍ବଂ ଯେନ ତସ୍ୟ, କୁସୁମାୟୁଧସ୍ବ କାମସ୍ବ ସଂସ୍ବନ୍ଧି, ସ୍ବାସାନିଲସ୍ବ ନିନ୍ଦାସବାସୀଃ
ଆଲୋଦଭରିଂ ସୌରଭାତିଶ୍ରୟେନ ଅନୁମେୟାମ୍ ଅସୌତ୍ୟୁନାମାଦ୍ୟୋଗ୍ୟାମ୍, ଦିବାଧୀମ୍ ଅବସ୍ଥିତଂ ଶରବସ୍ବମ୍, ଦଧତ୍ ସାରୟତ୍, ତିଳ
ପୁଷ୍ପତୁଷ୍ଟଂ ତିଳକୁସୁମମୟଂ ତୁଷ୍ଟିରମ୍ ହୟସ୍ବଂ ମନ୍ଦେ ଇତି ଶିବଃ । ତଥା ଏ କାମସ୍ବ ପୁଷ୍ପମୟାଃ ପଞ୍ଚବାସାଃ ଗୁଣି ; ତନ୍ମଧ୍ୟେ
ଉଦୀ ବାନ୍ଧୁଃ ସ୍ବଗଂମନ୍ତ୍ରପାତାଳାକ୍ତକାନ୍ତିଭୁବନଜୟାୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନାଃ ; ଅବସ୍ଥିତସ୍ବ ବାନ୍ଧବସ୍ବଂ ତୁଷ୍ଟିର ଏବଂ ଶ୍ବାପିତମସି ।
ତସ୍ବ ତୁଷ୍ଟିରଂ ପୁଷ୍ପାୟୁଧୋପକରଣତ୍ବାନ୍ ପୁଷ୍ପମୟସିବ ଧ୍ବନିତୁଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତେନ ଏ ସମାମାକାରତ୍ବାନ୍ ତିଳପୁଷ୍ପସିବ ତନ୍ମନ୍ଦବ୍ୟକ୍ତ
ତସ୍ବ ଏ ପୁଷ୍ପମୟଂ ଯଥାବ୍ୟୟମସି, ତତ୍ପୁ ତନ୍ନିଗଂତନିନ୍ଦାସୌରଭେଷୋଜାତମୀୟତେ । ପରମ୍ ତାଢ଼ଶ୍ରଂ କାମତୁଷ୍ଟିରସିବ ଦମ-
ୟନ୍ତୀ ନାସିକାକପେଷ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ମନ୍ଦେ ତସ୍ୟା ଅପି କାମୋଦ୍ବିପକଳାଦିତି ଶରବାସୀଂ ଭାବାର୍ଥଂ ।

ଏବ ମତୀୟମାନା ଜାନ୍ତୁତ୍ମେ ଆଳହାରଃ । ପୂର୍ବଂରାଗି ରଃ, ମୟାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ରୀତିଃ ॥୧୬॥

ବାଞ୍ଛାନା—କାମଦେବ ନିମନ୍ତେର ନିମନ୍ତେର ଧାର୍ଯ୍ୟକା (ନିମନ୍ତେର ଆରାଧନା କରଣ) ପୁନଃନିବନ୍ଧନ ଉତ୍ତମ
ବାର ଛନ୍ଦ୍ର ନିମନ୍ତେ କରିବାହେନ ; ଅବସ୍ଥିତ ହେହା ବାମ ଡିଗ୍ନପୁଷ୍ପମୟ ଡୁଗିରେର ଡିଡ଼ରେ ହେହାହିନି
ଆସି ଯେନୁ କରି ଡିଗ୍ନପୁଷ୍ପମୟ ନେହାବିକୌର ନୟନାକ୍ତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେହାହିନି ; ତାହା

বিদ্যা-বিদর্ভেন্দ্রসুতাধরোঃ নৃত্যন্তি-কল্যন্তরমেদভাষাঃ।

ইতৌব রেখাভিরপশ্মমস্তাঃ। সংখ্যাতবান্ কৌতুকবান্ বিধতা ॥৪১॥

সংভূজ্যমানায ময়া নিশান্তে স্ত্রপ্রঃ স্ত্রভূতামধুরাধর্যম্।

অসীমলাবপ্সরদচ্ছদেত্যং কথং ময়ৈব প্রতিপদ্যতেবা ॥৪২॥

বাক্সালা—বসন্তকীর্ত্তন ৩৫৪ মধ্যাহ্নে নর দুই পাশ কিছু ফাঁত হইয়া যে হেতু শোভা পাইতেছে; সে হেতু, অগ্নি সজ্জাগ করিবার সময় দস্ত দ্বারা দংশন করিয়া আশিই কি সে অগ্নিরাধ করি নাহে? ॥৪০॥

অন্বয়ঃ—বিদর্ভেন্দ্রসুতাধরোঃ অন্তরমেদভাষাঃ কতি বিদ্যাঃ নৃত্যন্তি ইতি (লীকী প্রাপ্যিতুম্) ইব অপ-
শ্মমঃ বিধাতী কৌতুকবান্ (সন্) রেখাभिः তাঃ সংখ্যাতবান্ ॥৪১॥

বিদ্যা ইতি। বিদর্ভেন্দ্রসুতায়া দময়ন্তা অধরীঃ, অন্তরমেদভাষাঃ কলাত্বকাম্যত্বাদিনা অবান্তরমেদবিশিষ্টাঃ।
কতি বিদ্যাঃ নৃত্যন্তি সর্বদা স্পষ্টং প্রকাশ্যন্তে, ইতৌব ইতি লীকী প্রাপ্যিতুমিব, অপশ্মমঃ পরিঅসরচ্চিতাঃ, বিধাতা
কৌতুকবান্ সন্, রেখাभिः তদধরোক্তবর্তিনীভিরিত্যাশ্রয়ঃ, তা বিদ্যাঃ, সংখ্যাতবান্ ইত্যনয়া গণিতবান্। অপশ্মম-
ত্বেনীবাভী সংখ্যাতুং যন্ত ইত্যপশ্মমপদেইন সূচিতম্।

অম কলীত প্রাণালঙ্কারঃ। রসাদয়ঃ পূর্ণবত্।

“হাসিঁয়তা দলময়ৌমরলাঃ” ইत्याদিতৌপ্রসঙ্গস্থপদ্যমপ্যে তদপ্যে জয়া সুন্দরতরমিত্যবগম্যতে ॥৪১॥

বাক্সালা—বসন্তকীর্ত্তন ৩৫৪ অশ্রুগর্ত্তভেদনাগী কষ্টটি বিদ্যা সর্বদাই প্রকাশ পায়, হেই
জগতে জানাইবার ক্ষমতা যেমন পাদপ্রভৃক্ত অক্ষা কোতুকো হইয়া, রেখা দ্বারা সেই বিদ্যাভাণ্ডার
সংখ্যা করিয়াছেন ১৪১॥

অন্বয়ঃ—অয নিশান্তে ময়া স্ত্রপ্রঃ সংভূজ্যমানা ইয়ং মধুরাধরা অনুভূতা; (কিন্তু ইদানীং) ময়া এব
ইত্যন্ অসীম-লাবপ্সরদচ্ছদা কথং বা প্রতিপদ্যতে ॥৪২॥

সংভূজ্যমানেতি। অয নিশান্তে রাবিশবে, ময়া স্ত্রপ্রঃ, সংভূজ্যমানা সখীগণিষয়ীক্লিয়মাণা, ইয়ং দময়ন্তী-
মধুরী মধুররসযুক্তাঃ অধরঃ খীড়ী যন্তাঃ সা তাড়য়ী, অনুভূতা অনুভবকালী জ্ঞাতা। কিন্তু ইদানীং ময়ৈব, ইত্য-
নীব প্রকারেণ, অসীম লাবপ্সরং, লবণরসী যব স তাড়য়ী রদচ্ছদঃ স এবাধরী যন্তাঃ সা তাড়য়ী, কথং বা প্রতি
পদ্যতে জ্ঞায়তে। নিশান্তস্তপ্রঃ প্রাপ্যে যাব তাস্মিকত্বাত্ তব স্ত্রপ্রঃ যাড্রশমধুরাধরত্বেনানুভূতা, ইদানীং জায়দ-
ব্ধ্যায়ামপি তাড্রশমধুরাধরত্বেনানুভূতমুচিতত্বেন কথমসীমলাবপ্সরত্বেনানুভূত ইত্যর্থ্যমিবেতি ভাষাঃ।
অসীমো বিবীধঃ, অসীম লাবপ্সর সৌন্দর্য্যবিশেষী যন্তেতি অ তত্সমাধানম্।

অতএবান বিবীধাভাসীলঙ্কারঃ মধুরাধরীতি স্ত্রকান্তপাশে ন সংযুক্ত্যে। তথা অধরপদেইন প্রকাশ রদচ্ছদ
পদ্যমাণাত্ পদ্যায় বিবীধো ভগ্নপ্রকাশতাদৌবঃ। অ অ “অসীমলাবপ্সরাসুতাধর্যম্” ইতি পাঠেই পরিহার্য্যঃ।
রসাদয়ঃ পূর্ণবত্ ॥৪২॥

বাক্সালা—আজ রাত্রিশেষে অগ্নির মধ্যে আশি ইহার সজ্জাগ করিয়াছি; তখন
ইহার ৩৫৪খানিকে মধুর বলিয়াই অজ্ঞতব করিয়াছি; কিন্তু এখন আবার আশিই ইহার
সেই ৩৫৪খানিকে এইরূপ অসীম লাবণ্যযুক্ত (লবণরসযুক্ত, সৌন্দর্য্যবিশেষযুক্ত) বলিয়া অজ-
তব করিতেছি কেন ॥৪২॥

यदि प्रसादोत्कृष्टे सुभांगोः एषा सहस्रांशमपि खितस्य ।

तत् कौमुदीनां कुर्वते तमिव निर्गम्य (१) देवः सफलः स जगत् ॥४१॥

चन्द्राधिकै तन्मुखचन्द्रिकायां वरायतं तत् किरणादुद्यमानाम् ।

पुरःसरस्त्रस्त-पृषद्वितीयं रदावलिहन्ति विन्दुवृन्दम् ॥४४॥

सम्प्रदायः—एषा कृतस्य सफलाग्रम् अपि यदि सुधाग्रीः प्रसादीकुरुते, तत् सः दिवः तम् एव निर्वाह्यं
कौमुदीनां जन्म सफलं कुरुते ॥४१॥

वर्षं किं पश्येन क्षितं वर्षं यति । यदीति । एषा दमयन्ती, क्षितस्य चात्मन ईषदद्यात्स्य, सहस्रं
नपि सहस्रभागानामिहभागमपि, यदि सुधांशीयन्द्रस्य, प्रसादीकुर्वते प्रसादद्वयेन ददाति ; ततदा, स ईशः
सुधांशुः, तमिव क्षितस्य सहस्रांशमिव, निर्दिष्टा पादरातिरेकेण नौराजितं कृत्वा, कौमुदीनां स्वकीयज्योत्स्नागाम्,
जगत् सफलं सार्धकम्, कुर्वते ; तन्मित्रयेन कौमुदीनामुत्कर्षातिरेकलाभादिति भावः ।

अथ प्रसादीकरणस्य निर्वहणस्य अन्तर्साफल्यकरणस्य च असम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धादिति श्रुतिश्रुतिः, तस्य चाकाङ्क्षिभावेन सङ्करः । तथा कुर्वते इत्यस्य द्विः पाठात् कथितपदतादीषः, तदित्यस्य यदीत्यनेन सम्बन्धः कवेर-
भित्तोऽपि न घटत इत्यभ्यन्ततत्सम्बन्धादीषः । 'हृदाति चेन्नम्रमसः प्रसादात्' इति प्रथमचरणपाठिनः 'तदा-
स्वभासां कुर्वते तमेव' इति तृतीयचरणपाठिनः च तयोः समाधानं विधेयम् । रसादयः पूर्ववत् ॥४६॥

বাঙ্গালা—ইনি নিজের ঈশ্বর হস্তের সহস্রভাগের এক ভাগও যদি অনুগ্রহ করিয়া চক্ষুকে দান করেন; তাহা হইলে, সে চক্ষু সেটী সহস্র ভাগের এক ভাগকেও আরতি করিয়া নিষা, নিজের ঘোষণাগুলির জন্য সার্থক করেন ॥৪৩॥

अथ सूत्रः—तत्किरणान् घनानां चन्द्राधिकैरान्धुस्त्रचन्द्रिकायां दरायतं पुरःसर कस्तुष्विति शेषः
विन्दुः रदात्रिभन्ति ॥४४॥

पञ्चमयेव दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति । चन्द्रेति । तस्य चन्द्रस्य किरणान् चन्द्रिकातः, घनानां निविडानाम्, चन्द्रापेक्षया एतन्मुखचन्द्रस्याधिकीज्वरवादिनि भावः, चन्द्रादधिकम् उज्ज्वलतायामुत्कटं यत् एतस्या दमयन्ता मुखं मुखचन्द्रस्य चन्द्रिकाणां किरणानाम् सम्बन्धि, दरायतम् अन्वितसूतम्, पुरःसराणि अयगा-
मौनि खलानि मलितानि यानि पृथग्नि बिन्दुसाम्येव द्वितीयानि, अधोद्वितीयपङ्क्तिसंज्ञिविष्टानि यस्य तत्तथी-
कम्, बिन्दुद्वन्द्वम् अथतःकक्षसमूहः, रदावलिङ्गन्ति दन्तपङ्क्तिद्वयवत् आचरति । तथा च ईदं न दन्तपङ्क्तिं-
द्वयम्, अपि तु चन्द्रादप्युत्कटस्य एतन्मुखचन्द्रस्य अधिकान्तपूर्यचन्द्रिकातः अन्तबिन्दुपङ्क्तिद्वयं निपति-
तम्, तस्य चैकापङ्क्तिरवशिष्टति, अपरा च ईदंदायतम् सती तद्वृत्तं वर्णयति इति सरलार्थः । यथा निचजल-
वर्षासमये गृहपटलस्यहृषप्रान्दियात् प्रथममीका जलबिन्दुपङ्क्तिः पतति ; परश्च द्वितीया पतित्वा ईदंदायतम्
सती प्रथमपङ्क्ती लभति ; तद्वदिति भावः ।

अतएकस्मै प्रज्ञातदन्तनिषेधेन असृष्टविन्दुस्थापनादपङ्क्तिरुत्पत्त्यारः, चन्द्रापिचया मुखस्याधिक्यात् व्यतिरेकः,
नवतीति क्वङ्गतोपमा, छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां स'छटिः । पुर'रंभी रसः, मापुर्थं गुणः, नैदर्भी च रीतिः ।

“पृथग्विन्दुपृथक्ताः” इत्यमरः ।

रदावलिहन्तं दन्तये वीर्यमलमिव आचरतीति आर्यिः, तस्य च स्त्रीपे रदावलिहन्ततीति अपमम् ॥४४॥

সেয়' মমৈ তদ্বিরহাশ্চিন্ মূচ্ছা-তমৌবিভাতস্য বিভাতি সন্ধ্যা ।

মহেন্দ্রকাষ্ঠাগতরাগকর্ত্তী হিংস্রমীমিঃ সমুপাস্থমাণা ॥৪৫॥

রাজী হিজানামিহ রাজদন্তাঃ স'বিন্বেতি শ্রোত্রিয়বিভ্রম' যত্ ।

উদগরাগাদিমৃজাবদাতাঃ চত্বার এতে তদবৈ মি মুক্তাঃ ॥৪৬॥

বাক্সালা—দময়ন্তীর মূখচক্ষু, চক্ষু অপেক্ষা উৎকৃষ্ট; স্মৃতরাগ চক্রেয় কিরণ অপেক্ষাও দময়ন্তীর মূখচক্রেয় কিরণ ঘন (অধিক অমৃতপূর্ণ) ; অতএব সেই মূখচক্রেয় কিরণ হইতে প্রথমে একটি অমৃতাবম্বুর প্রণী পড়িত হইয়া নীচে বহির্গত; পরে আর একটি অমৃত-বিন্দুর প্রণী পড়িত হইয়া দ্বৈববিন্দুতভাবে তাহার উপরে অবস্থান করিতেছে; সেই অমৃত-তাবম্বুপ্রণী দুইটিই দময়ন্তীর দন্তপ্রণী দুইটির ভাষা আচরণ করিতেছে ॥৪৫॥

অন্বয়:— সা ইয়' মহেন্দ্রকাষ্ঠা-গত রাগ-কর্ত্তী 'অমীমিঃ হিংস্র' সমুপাস্থমাণা মম এতদ্বিরহাশ্চিন্-মূচ্ছা-তমৌ-বিভাতস্য সন্ধ্যা বিভাতি ॥৪৫॥

সিতি সা ইয়' দময়ন্তী, মহেন্দ্রস্য দেবরাজস্য জাঠা' গত চতুর্দশ' প্রাসী যী রাগ: অনুরাগতল্য কর্ত্তী জন-যিমৌ, অন্যত্র তু মহেন্দ্রকাষ্ঠায়াস্ ইন্দ্রদিগ্নি পূর্বা' স্থা' দিশীত্যর্থ: গত: স্থিতী যী রাগৌ রক্তিমো তস্য কর্ত্তী সন্ধ্যা-যিমৌ; তথা অমীমিঃ'জ'দ'ন্তী:, অন্যত্র তু ব্রাহ্মণ্য:, সমুপাস্থমাণা আশ্রয়মাণা আরাধ্যমাণা য; মম এতয়া দময়ন্তী' য সহ যী বিরহৌ বিচ্ছেদস্তো য়া আশ্চিন্: যৌজা তবা জনিতা য়া মূচ্ছা' মৌছপ্রাশ্চিন্: উব তমৌ সন্ধ্যতাকারিত্বাৎ রাক্ষসাস্তা বিভাতস্য প্রভাতস্য, সন্ধ্যা প্রাত:সন্ধ্যাক্রপা, বিভাতি প্রকাশ্যতে; অধুনা তদ্বিরহাশ্চ-জ্ঞানসম্ভবাদিতি ভাষ: ।

অনু মূচ্ছায়া' তমৌলারোপী দময়ন্তী' সন্ধ্যালারোপে নিমিত্তমিতি পরম্পরিতদ্ব্যবসায়কৃত্য: পদস্ত্রৈবম, অন্যতী-রজ্ঞাভিভবেন স্বহর: । সীঃপি য় দ্বিতীযপাদগতলক্ষ্য' কানুপ্রাশ্রয়' স'মৃজ্যতে । পরাশ্চ' প্রাক্ পঠিতা সমাসপুণ-রসতাদীর্ঘ: পরিভাষ্য: । পূর্ব'রানৌ রস:, সন্ধ্যার্ঘ্যস্য দুঃস্বপ্নাদৌজো যুগ্ম:, গৌড়ী য় সীতি: ।

"রজনী যামিনী তমৌ" "জাঠোতুর্দশ' স্থিতী দিমি" "দন্তবিশ্রামজা হিজা:" ইত্যমর: ॥৪৫॥

বাক্সালা—ইহার সহিত আমার যে বিচ্ছেদ ছিল, তাহার যন্ত্রণাতে যে মুচ্ছা জন্মা-ইত, সেই মুচ্ছারূপ রাজ্যের প্রভাত হইয়াছে; ইনি সেই প্রভাতের প্রাত:সন্ধ্যারূপ হইয়া প্রকাশ পাইতেছেন । কেন না, ইনি দেবরাজ হইলেই অত্যন্ত অসুখাগ জন্মাইয়াছেন; প্রাত:সন্ধ্যাও পূর্বাদেক রক্তিমো জন্মাইয়া থাকে; আমার এই বসন্তগুণি ইহার সেবা করি-তেছে; ওদিকে ব্রাহ্মণেরাও প্রাত:সন্ধ্যার সেবা করিয়া থাকেন ॥৪৬॥

অন্বয়:— ইহ হিজানা রাজী এতে চত্বার: রাজদন্তা: যত্ শ্রোত্রিয়বিভ্রম' স'বিন্বেতি, তত্ উদগরাগাদি-মৃজাবদাতা: এতে অত্বার: মুক্তা: (হতি) অবৈ মি ॥৪৬॥

রাজাশিতি । ইহ ইচ্ছামায়াস্ হিজানা' দন্তানা' ব্রাহ্মণানাঞ্চ, রাজৌ পক্ষ্মতৌ, এতে অত্বার:, রাজদন্তা: চক্ষু:সুখশ্চিন্ য: প্রভাতদন্তা:, অন্যত্র তু রাজন্ শ্রাবণৌরবেচ শ্রীমানসন্ অন্য' লবণ' থিতা তে; যদ্ব' যজ্ঞাৎ, শ্রীমিথল্য বেদবিদ্রাষ্ট্রাণ্যবিরহস্য নিষলন্ চক্ষুললললপ' বিজ্ঞানন্, স'বিন্বেতি সন্ধ্য' আয়ত্মি; যজ্ঞজ্ঞাৎ, উদগরাগী গুণাক্ষবল্লভমিথল্য' রক্তলন্ আদিপদাৎ য' স'সুদিতা দিক্রতরাময' তিবা' সজয়া সন্ধ্যাকাষ্ঠাদিবা স্তান'-নেল অবদাতা: যুগ্মা: ; অতএব এতে অত্বার' যয, মুক্তা মৌলিককল্যামি, হতি অবৈ মি সন্ধ্যাব্যবহিকারাত্ জ্ঞানমি । অন্যত্র তু উদগ'রস্য অত্বারল্য, রাবল্য বিষয়ানিষতল্য, আদিপদাৎ অক্ষরাদিয' সজয়া, যীমান্যাসুদ্রীকরবেণ

शिरौषकोषादपि कोमलायाः वेधा विधायाम्मशेषमस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समाप्येष्टाचि सदुलमुद्राम् ॥४७॥

प्रसूनवाद्याद्यवादिनी सा काचिद् द्विजेनोपनिषत्पिकेन ।

असराः किमास्य द्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तदभ्यः ॥४८॥

अत्रदाता निर्मलाः, एते चलारः श्रौमियाः, मुक्ता जीवन्मुक्तिशालिनः, इति अर्थे मि सर्वथा सम्भवपरत्वादभ्य-
स्तानि । सन्मुखवर्तिनस्तत्परी दन्ता अतीवोत्कृष्टा इति निष्कर्षः ।

अत्र अर्थे जीवन्मुक्त्यस्य पदादिसमानार्थत्वात्वा ज्ञात्वा प्रेक्षा, अन्वयस्य विभक्त्यर्थं कथमन्वयी विषयादित्यसम्भवस्तु-
ल्यन्वया निदर्शना, छिद्यविशेषश्चैतत्पुं दन्तेषु अतुष्टां जीवन्मुक्तश्रौमियवर्तिनानां व्यवहारसमारीपात् समालो-
क्तिश्च ; इत्येतेषामवर्तिभावनेन सन्दर्भः ; सीऽपि च ऐकानुमासिन संसृज्यते । रसादयः पूर्ववत् ।

"अन्तः स्वरूपे नास्ति ना" "धीष्टा तु पूगः क्रमुकी गुहायः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्रागम्—" इत्यमरः ।
"चलारी राजदन्ताः स्त्रुः सन्मुखीना रदास्तु ये" इति वलः ।

श्रौमियमाह देवलः— "एकां ग्राह्यां सकल्प्यां वा वक्त्रभिरङ्गरधीत्य वा ।

वट्कर्कनिरती विप्रः श्रौमियी नाम धर्मवित् ॥"

दन्तानां राजान इति राजदन्ताः "राजदन्तादिषु परम्" इति परिनिपातः ॥४६॥

वाङ्माला— एहं दन्तश्रेणीर मध्या मन्मुखेन एहं चारिणी प्रधानं दन्तं ये देहत् आश्रित्य
ब्रह्मणो लोभा धर्म्मण करितेहे, विशेषतः नृपारि ७ वंशेऽदरेन राग मार्जन कराय निर्धन
हरेयाहे ; सेहं हेतु, एहं चारिणी दन्तकेहं आसि मुक्ता बलिषा मने करि ॥४७॥

अन्वयः— वेधाः शिरौषकोषात् अपि कोमलायाः अस्याः अशेषम् अङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे प्राप्तप्र-
कर्षः (सन्) वाचि सदुलमुद्रा समापयत् ॥४७॥

अतुष्टिः पर्यावाक्यं वर्णयति । श्रौमिवेति । वेधा ब्रह्मा, श्रौमिवस्य कुसुमस्य कोषान्मुकुलादपि, कोम-
लाया अस्या कमलमालाः, अशेषं सकलम् अङ्गं विधाय, सुकुमारसर्गे कोमलपदार्थनिर्माणे प्राप्तप्रकर्षो ज्ञानमन-
साधिक्यः सन्, अस्या वाचि वाक्ये, सदुलमुद्रा कोमलतायाः शेषावधिम्, समापयत् समाप्तवान् । अतीवकोमल-
वचनमिति भावः ।

अत्र तादृशसमापनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्त्यन्वये ऐकानुमासयानयोः संसृष्टिः । पूर्वरागो रसः,
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"कोमोऽस्मी कुप्रसि पामि दिव्ये स्रष्टृपिधानके । आसीकीवेऽयं संघाते वेष्ठां श्रद्धादिसं गढे ।" इति
मेदिनी ॥४७॥

वाङ्माला— विधाता, शिरीषकूटद्वयं कलिका हरेऽहं ७ कोमलाङ्गी एहं दमस्तरीर मयत्
अत्र निर्माण करिषा, कोमल दन्त निर्माणे उरुकरं लाठ करिषा, पदरे ईश्वर वाक्य कोमलता
उत्पेदक हरम गीत मयश्च करिषाहेन ॥४९॥

अन्वयः— तदन्वयं भैक्षभुजा पिकेन द्विजेन अस्याः आश्रित्यराज्यः प्रसूनवाद्याद्यवादिनी सा काचिद्
उपनिषत्पिके वा न नाधीयते ? ॥४८॥

मस्तीति । तदन्वय आश्रित्यराज्यः शास्त्रानुसारादित्येवम्, अर्थं किञ्चित् किञ्चिदादायान् मिश्रसङ्गच्छयं
फलमुद्रादिकम् अत्रादिकञ्च मुक्ता इति भैक्षभुजा, पिकेन कोटिकीर्ण, द्विजेन मन्त्रिणा ब्राह्मणेन च, अस्या

ने प्रधर्चरितम्

पद्याङ्गसद्धानमवेच्छ लक्ष्मीम् एकस्व विष्णोः त्रययात् सपत्नीम् ।

आस्येन्दुमसरा भजते जिताम् सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥४८॥

कथं वसन्ती चतुरा यदसराः सरस्वती वादयते विपत्नीम् ।

तदेव वाग्भूय सुखे मृगाख्या श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥५०॥

दमयन्त्याः, आस्यं मुखं विजराजसम् इव तस्मात् आस्यं मुखमेव विजराजो ब्राह्मणश्चेत्युक्त्या, प्रसूनावाच्य-
वादिनी आसार्चतवाचिका ब्राह्मार्चतवाचिका च, सा दमयन्तीवाक्यात्मिका, काचित् अनिर्वचनीया, उपनिषत्
रहस्यकथा "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म वेदं नानाविदं किञ्चन" इत्यादिवेदानाम्, किं वा न अचीयते न प्रित्यते, अपि तु
अचीयत एवेत्यर्थः । यथा मिथ्याभोगिना ब्राह्मणेन कथादपि ब्राह्मण्येहात् ब्रह्माद्वैतवीचिका अनिर्वचनीया
उपनिषदधीयते ; तथा आमादिकलमुक्तलभोगिना कीकिलेन चन्द्रतुल्यात् दमयन्तीमुखात् अनिर्वचनीया
आमाद्वैतवीचिका रहस्यकथा अचीयत इति सरलार्थः । एतेन कीकिलकण्डस्वरूपदपि दमयन्त्याः कण्डस्वरी
महुरतरः कामीहीपकायेति सूचितम् ।

अत्र द्विष्टविशेषणेन कार्य्यं च कीकिले ब्राह्मणव्यवहारसमारोपात् समासीति, अर्थापत्तिः, अध्ययनासम्-
भवेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिः, कीकिलस्वरात् दमयन्तीस्वरस्याधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकश्च, इत्येतेषामन्नाङ्गिभावेन
सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

"उपनिषत् वेदान्ते रहस्यधर्मयोरपि" इति छिन्नचन्द्रः । "अं च मिथाकदम्बकम्" इत्यमरः ॥४८॥

वाङ्मना—उक्तं हरेत् यन्मूकनामिडाक्षो कोकिलमस्मिन्न, जयस्योत्रं मूकच्छत्र
निकटं हरेत् कामादेवतवाचिका अनिर्वचनीयं रहस्यं कथा किं निष्का कत्रे मा ? ॥४८॥

अन्वयः—सरस्वती एकस्व विष्णोः त्रययात् सपत्नीं लक्ष्मीं पद्याङ्गसद्धानम् अवेक्ष्य तद्विजिगीषया
जितामम् अस्याः आस्येन्दुं किं भजते ॥४८॥

पश्येति । सरस्वती वाक् तद्विजिगीषां देवी च, एकस्व विष्णोः, त्रययात् पतित्वं नः प्रलम्बनास्तेति, सपत्नीं
लक्ष्मीम्, पश्य चक्षुः श्रोत्र एव सद्य गृहं वासस्थानं यस्यासां तादृशीम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा, तस्या लक्ष्म्या विजिगी-
षया तदवेक्षयाप्युत्कृष्टगृहान्यथेन विजिगृप्तिच्छया, जितं कीन्दर्थं च परावृत्तम् अत्र पद्यं येन तम्, अस्या
दमयन्त्याः, आस्यं मुखम् इन्दुचन्द्र इवेति तम्, किम्, भजते वासस्थानत्वे नाशयति । अवाप्यङ्गना सपत्न्या
सप्तमं गृहमवलोका ततीऽप्युत्तममात्मनी गृहं निर्वाय तद्व्रजते । एतेन सरस्वती विशिषादरेण दमयन्तीमुख-
आश्रितेति सूचितम् ।

अत्र वाच्या क्रियात्मिका, पद्योपेक्षया मुखस्याधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकस्यान्योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; लोऽपि
च च्छेकात्प्राप्तसिद्धयते । पूर्वरात्री रसः, पुष्पादी गुणः, वेदमूर्ति च रीतिः ॥४८॥

वाङ्मना—उक्तं एकं विष्णुकथं प्रतिरूपं अयमननं करार, अन्तोदरेऽपि मयस्योत्रं
मपत्नी हरेहास्तेन एव मन्तोदरेऽपि मयस्योत्रं वाग कत्रेन ; हेहा तद्विषया मयस्योत्रं, अन्तोद-
कश्च कत्रिवात्र हेहा मयस्योत्रं मयस्योत्रं मयस्योत्रं किं आस्यं कत्रिवास्तेन ? ॥४८॥

अन्वयः—चतुरा सरस्वती अस्याः कथं वसन्ती (सती) यत् विपत्नीं कदधते, तत् एव मृगाख्याः सुखे
वाग्भूय श्रोतुः श्रुतौ सुधारसत्वं याति ॥५०॥

कथं इति । चतुरा वीक्षावादननिपुणा सरस्वती, अस्या दमयन्त्याः, कथं वसन्ती सती, यत् विपत्नीं
कदधते सप्तमवीचिजिगीषाकथनं कुर्वते, तत् विपत्तीवादनमेव, मृगाख्या इतिवाच्यवाक्यं अस्या मुखे, अन्त-

विलोकिता स्नात् सुमुखमयम् (१) किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ ।

इत्युद्वा यच्चिबुके चकास्ति निम्नं मनागङ्गुलियन्मथेव ॥५१॥

प्रियासुखीभूय सुखी सुधांसुः जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।

इमां दधाराधरविम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रबालम् ॥५२॥

सुय बाष्पत्वेन परिचिता भूत्वा, भीतुर्नस्य, सुती कथं, सुधारस्यम् अथतत्तुल्यासादविषयत्वम्, याति प्राप्नोति ।
वीणाधनिर्गुल्य एवासाः कच्छधनिरिति भावः ।

अथ सरसतीकचुं कवीषाबादयस्य तस्य बाग्भवनस्य चासम्पत्तेऽपि तत्सम्पत्ता इदीरतिप्रदीप्ताः सङ्कर-
न्धे कामुपसिन्धु सञ्चयते । रसादयः पूर्ववत् ॥५०॥

वाङ्माला—वीणावादननिशुणा मन्त्रवतीदेवौ ईशान् कर्ते अवधानं करतः, ये वीणा-
वादनं करितेहेन ; ताशौ ईशान् मूढे वाक्यं कृते परिणत इहेन, लोताङ्गं कर्णे अय-
तेन श्राव्यं चकृदुत इहेन धाटक ॥६०॥

अन्वयः—सुषमा समाप्तौ वेधसा मुखम् उद्यमय्य इयं किं विलोकिता स्नात् ; यत् मनाक् निम्ने
चिबुके इत्युद्वा यङ्गुलियन्मथ इव चकास्ति ॥५१॥

एकेन चिबुके वचंयति । विलोकितेति । सुषमाया मुखगतपरमशीभायाः समाप्तौ सत्यां निर्वाणायसमि-
कृति, वेधसा व्रजणा, मुखम् अस्या एव पदनम्, उद्यमय्य दशं नाशमेव किञ्चिबुकोत्थ, इयं दमयन्ती, किं विलो-
किता इष्टवदना स्नात् । यद् यस्यान्, मनाङ् निम्ने ईषदधीदेशे, चिबुके अधरादधीशङ्गे, इत्युद्वा व्रजण एव
आरणीतपना, यङ्गुलियन्मथ निदीकमेव, चकास्ति शोभते ; आनन्दमयपात्रवदिति भावः ।

अथ बाष्पयोः क्रियोन्मेषयोः सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ॥५१॥

वाङ्माला—सौम्यनिर्वाण एव इहेन गेले पर, विधाता ईशान् मूढानिके तुलिया
धरिषा देविशाहिलेन किं ? ये हेतु किङ्क नीटे चिबुकेन उपरे, धरात्र अत्र ताशान् अङ्ग-
लेन टिपे येन लोता पाहेतेहेन ॥६१॥

अन्वयः—अयं सुधांसुः प्रियासुखीभूय राहुभयव्ययेन सुखी (सन्) लयति । तस्यैव बालं करचक्र-
बालम् इमान् अधरविम्बलीलां दधार ॥५२॥

इदानीं नवभिः पद्यैः साकल्येन मुखं वचंयति । प्रियेति । अयं सुधांसुः, प्रियाया दमयन्त्या
सुखीभूय मुखकपीभूत्वा, राहुभयस्य व्ययेन अभवेन वृत्तना, भूतले राक्षसगमनासम्भावदिति भावः, सुखी निम्न-
वेगः सङ्, लयति उत्पन्नं वचंते । तर्हि कथमीदृशीर्लोहितनित्याह—तस्य सुधांसोरिव, बालम् उद्य-
कासीनम्, अतएव लोहितवर्चनित्याश्रयः, करचक्रबालं किरणमखलं जगत्, इमां दृश्यमानान्, अधरविम्ब-
लीलां विलासम्, दधार धारयति च ।

अथ प्रियासुखीभूयेति निरङ्गं केवलरूपकम्, करचक्रबालस्य अधरविम्बलीलाधारसाकल्येऽपि तत्सम्पत्ता-
दतिप्रदीप्ताः, प्रथमपादे वृत्तमुपासः, द्वितीयाङ्गे च च्छे कामुपास इत्येतेषां सञ्चयः । पूर्वार्थां रसः, मन्त्र-
रचनामशान्नाश्रयं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“बालबालम् मखलम्” इत्यमरः ॥५२॥

अस्या मुखसमासु च पूर्णिमासम् (१) पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमाङ्गम् ।

असौ लक्ष्मणः दधर्षमिन्दुः भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥५३॥

व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः (२) सम्प्राजमभोजकुलेऽखिलेऽपि ।

सरीजराजौ लम्बकोदरीयां नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥५४॥

वाङ्मना—एहं छन्दः, शिवरतनाय मुखरूपे परिणत ददर्श, रात्रि उग्र ना वाक्यं निरूपण दृष्टेः, असौ दृष्टेः ॥५३॥ । तेहं दृष्टेः नदीनां किञ्चनगृह एहं दृष्टेः विद्वत्त जीना धातु कर्मादौ ॥५२॥

अन्वयः—पूर्णमासं हिमाङ्गं जित्वा पूर्णस्य अस्याः मुखस्य महिमा न अस्तु ? खलु यस्य तृतीयः भागः भालः अ-लक्ष्मणः दधत् पूर्णम् इन्दुः ॥५३॥

अस्या इति । पूर्णिमायास्तयोः आसौ मुखमिव मुखरूपः वा । अतएव तस्य जयी महिमी हेतुरेति भावः । हिमाङ्गं चन्द्रम्, जित्वा सौन्दर्यवलेनेत्याशयः, पूर्णस्य पूर्णगर्भस्य, अस्या दमयन्त्या मुखस्य, महिमा जायमानम् अधिकपरिमाणत्वं न अस्तु काकुत्स्थस्य किं भवतु अपि तु अस्मै वैल्यः । ननु चन्द्रजयेन माहात्म्यं यद्यपि सम्भवति, तथापि चन्द्रान्मुखस्याधिकपरिमाणत्वं कथमित्याह—खलु यस्मान्, यस्य मुखस्य, तृतीयो भागः जयायां भागानां मध्ये एकभागभूतः, भालो ललाटदेशः, अन्वयस्य लक्ष्मणः अन्वयस्य लक्ष्मणत्वात् कालाङ्गलक्षम्, दधत् धारयन्, पूर्णमर्षभभूतः, इन्दुश्चन्द्रश्चन्द्ररूपः । तथा च यस्य तृतीयो भागो यस्याहं भवति, स तस्याधिकपरिमाण एव भवतीति भावः । व्याख्यानराशि तु सुधीभिस्त्रिनीयामि ।

अत्र पूर्णिमास्यमिति साधकवाचकद्रव्याभावादुपमाकथयः सन्देहसङ्करः, जयपूर्वकपूर्णसाधन्येऽपि तत्सम्बन्धादिकातिशयोक्तिः, माहात्म्याधिपरिमाणत्वयोर्भेदेऽपि महिमामयस्ये चेष्टामिदाध्यवसायादपराप्ततिशयोक्तिः, पराङ्गे निरङ्गं केवलरूपकम्, इत्यनुप्रासश्चेत्तानुप्रासश्चेत्येतां संशयः । पूर्वरागो रसः, नवार्थस्य दुर्लभता-दीयो गुणः, गीतौ च रीतिः ॥५३॥

वाङ्मना—पूर्णिमातिथिर मुखरूपे चन्द्रक इव करिष्य ईश्वरं मुखं चानि निवेद्य गर्वं पूर्णं करिष्याहे ; अतएव ईश्वरं मुखेन किं महिमा (माहात्म्यं एव विनामजं) ना दृष्टेः पादौ ? कारणं ये मुखेन तिन डाटग्न एव भागं ललाटेऽपि चन्द्ररूपः ; तेहं चन्द्र-छन्दः आचारं चन्द्ररूपेण निवेद्य कलङ्कं धारय करिष्येहे ॥५३॥

अन्वयः—आता अस्याः मुखपद्मम् अखिले अपि अभोजकुले सम्प्राजं व्यधत् । अतः एव नेत्राभि-र्जयी सरीजराजौ अदरीयां सेवां सजतः ॥५४॥

अन्वयः—आता जज्ञा, अस्या दमयन्त्याः, मुखपद्मम्, अखिलेऽपि सर्वं किमपि, अभोजकुले पद्मसूते, सम्प्राजं सम्प्राजं रूपम्, व्यधत् विहितवान् । अतएव रीतिः, नेत्राभिर्जयी नयननामकौ नयनरूपविलम्बः, सरीजराजौ पद्मायां राजानी, अदरीयां दमयन्तीमुखपद्मरूपकस्याट् सम्बन्धिनौ, सेवां सर्वदा सन्निधानिनामु-क्तव्यः सजतः कुचतः । अन्वयऽपि सम्प्राजः सेवते । दमयन्त्या नयनयुगलमपि साधारणपद्मादुत्कृष्टम्, अखलम् अखलं ललाटेऽपि भावः ।

अत्र पूर्वाङ्गे पराङ्गे च निरङ्गं केवलरूपकम्, इत्यनुप्रासश्चेत्तानुप्रासश्चेत्येतां संशयः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, गीतौ च रीतिः ॥५४॥

দিবারজন্যে রবিসীমভীতে চন্দ্রাম্বুজে নিষ্পিতঃ স্বলক্ষ্মীম্ ।

যাক্ষে যদাঙ্গা ন তদা তযোঃ শ্রীঃ একম্বিবেদ' তু কদা ন কাম্যম্ ॥৫২॥

অঙ্গা মুখম্রীপ্রতিবিম্বমিব জলাশ্ব তাতাশ্চুকুরাশ্ব মিহাত্ ।

অর্থ্যর্থ্য ধনতঃ স্তু পশ্চচন্দ্রী বিমূষণ' যাবিতক' কদাচিত্ ॥৫৩॥

বাঙ্গালা—বিধাতা ইহাশ্রম্মণপুথানিক জম্বগ পশ্চমসুহেই জঙ্গাট করিরাছেন ।
এই জঙ্গের নহনবগণকরণ পশ্চের রাঙ্গা হুইটী, এই মুখপশ্চমসুহেই দেবা করিতেছে ॥৫২॥

অর্থ্যর্থ্যঃ—দিবারজন্যেঃ রবিসীমভীতে চন্দ্রাম্বুজে যদা অঙ্গাঃ যাক্ষে স্বলক্ষ্মী নিষ্পিতঃ তদা তযোঃ ন (তিষ্ঠতি) ; ইদ' তু একম্বিয়া কদা ন কাম্য' (মবতি) ॥৫২॥

দেবিত । দিবারজন্যেদি'নরাঙ্গাঃ, রবিসীমভীতে যদাক্ষম' সূর্য্যচন্দ্রভীতে, চন্দ্রাম্বুজে চন্দ্রপক্ষে, দিবসী স্নাত্তদকাত্ সূর্য্যাহীতযম্ঃ রাবী চ স্বলক্ষ্মীচকাম্ভদ্রাহীত' পশ্চম্ এতে ই ইত্যর্থঃ, যদা অঙ্গাঃ 'দময়ন্তাঃ', যাক্ষে মুখ্যে, স্বলক্ষ্মী নিজনিগকান্ধি' ধনসম্পদশ্চ, নিষ্পিতঃ স্খাপয়তঃ পুনর্ভবায় যাক্ষীকৃততশ্চ ; তদা তযোঃচন্দ্রাম্বুজযোঃ, শ্রীঃ কান্ধিঃ, ন তিষ্ঠতীতি শ্বেষঃ, তস্মান্মিষোপাদেবিতি ভাবঃ । ইদম্ দময়ন্তা মুখ্য' পুনঃ, একম্বিয়া তযীরকতরস্ কান্ধা দিবসী চন্দ্রনিষ্পিতশীময়া রাবী চ পশ্চনিষ্পিতশীমযিত্যর্থঃ, কদা কখিন্ কালী দিবসী রাবী বতি তাত্পর্য্যম্, ন কাম্য' ন কান্ধিমত্ মবতি ; অপি তু সর্ব'দেব একতরকান্ধা কান্ধিমত্ সর্ব'ত্বার্থঃ । দিবসী সূর্য্যকিরণোচ্ছাদিতস্ চন্দ্রস্ রাবী চন্দ্রকিরণে সঙ্কীচিতস্ পশ্চস্ চ কান্ধিম' তিষ্ঠতি ; কিন্তু মুখ্যস্ কান্ধি' সর্ব'দেব সমান্য তিষ্ঠতীতীত্যমুক্তম্ । অপরোঃপি ধনো ধগাপহারকাত্ কৃতশিহীতঃ সন্ যদা কখি'শ্চিৎকসে জনে ধনসম্পদ' যাক্ষীকরতি, তদা তস্ গৃহে সা ধনসম্পদ তিষ্ঠতি ।

অতএব সমাসোক্তিরলঙ্কারঃ, পূর্বাঙ্কে যদাশ'ক্যম্, নিষোপসম্বন্ধেঃপি তত্সম্বন্ধাদনিষ্পত্তিঃ, চন্দ্রাম্বু-
জাপেক্ষা মুখ্যস্বাধিক্যপ্রতিপাদনাত্তিরিকঃ, অর্থ্যাপতিত্বেন্ধেতিবাম্ভাঙ্কিমার্বেণ সঙ্করঃ ; সৌঃপি পুনশ্চ কামুপা-
সেন স'চজ্যতে । সূসীমপদে'ন প্রকম্ চন্দ্রপদাভিধানাদভ্রমপ্রকমতাদীর্ঘঃ ; রবিশ্চন্দ্রভীতে ইতি পাঠেন'যাক্ষী
সমাপ্তেয়ঃ । রসাদয়ঃ পূর্ব'বন্ ।

অঙ্গাশুকপঃ শ্রীকী যদা কুমারসম্বন্ধে—

“চন্দ্র' গতা পশ্চমুখাশ্রম্মণ মুক্ত' পশ্চাপ্রিতা চান্দ্রমসীমনিষ্পাত্ ।

সমাসমুক্ত্যু প্রতিপদা লীলা দ্বিগ'যয়া প্রীতিমবাপ যাক্ষীঃ ॥৫৪॥

বাঙ্গালা—নিচেন বেলা সূর্য্যের ভয়ে ভীত চন্দ্র এবং রাজির বেলা চন্দ্রের ভয়ে ভীত
পশ্চ ইহারা যখন আপন আপন শোভাকে ইহাশ্রম্মে সংস্থাপন করে ; তখন তাহাদের
সে শোভা আর থাকে না । কিন্তু এই মুখখানি উহাদের একতরের শোভা হারা কোন্
সময়ে শোভিত না হয় ? ॥৫৪॥

অর্থ্যর্থ্যঃ—পশ্চচন্দ্রী স্তু তাতাশ্চ জলাশ্ব মিহাত্ মুকুরাশ্ব অঙ্গাঃ মুখম্রীপ্রতিবিম্বম্ অর্থ্যর্থ্য এক
যাবিতক' বিমূষণ' কদাচিত্ ধনতঃ ॥৫৩॥

অঙ্গা ইতি । কুল্লিতি বাস্মাঙ্কহারি । পশ্চচন্দ্রী অথাস'ক্যেন তাতাশ্চ জলাশ্ব, মিহাত্ মুকুরাশ্ব পশ্চ'
সাবন্ স্বজবকাম্ভকাত্, চন্দ্রস্ স্নাত্তত্বসাম্ভে ন মিবভূতাহর্প'বাদিত্যর্থঃ, অঙ্গা দময়ন্তাঃ, মুখম্রিয়ঃ প্রতিবিম্ব'
যকি পতিত' দর্প'শ্চ পতিতশ্চ স্নায়য়ঃ, অর্থ্যর্থ্য'ব 'ঐ জনক জন্ম ! ঐ ক্রিয় দর্প'শ্চ । ত্বয়ি পতিত' দময়ন্তা
মুখম্রিয়ঃ প্রতিবিম্ব' সন্ত' ক্রিয়ন' কাল' দিতি' ইতি যাবিত'ব, যাবিতক' তাহাশ্রম্মাশ্রম্মম্, বিমূষণ'

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुं
भैमीमुखस्य त्रियमम्बुजिन्धः याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥५७॥
अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्शं मिलत्तुङ्गमुरोषभासा ।
प्रसज्य चन्द्रः खलु नष्टमानः सगदेव तिष्ठत्परिवेशपाशः ॥५८॥

तत्प्रतिनिष्कपमलङ्कारम्, कदाचित् पद्मं दिवसे चन्द्रश्च रात्रौवित्यर्थः, अतो धारयतः । अतएव च तौ दिव-
रात्रौयं धाम्निं सतिश्रयं शीमेते इत्यभिप्रायः । अन्योऽपि ताताग्निमात्रं याचिता कदाचिदलङ्कारः ददाति ।

अतएवात्रापि समासोक्तिरलङ्कारः, यथासंख्यम्, तादृशयात्रापूर्वकतद्धारणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्ति
येत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

“यात्राप्रान्तं याचिन्तुम्” इत्यमरः ॥५६॥

वाङ्माला—पद्मं निजेत्र जनकं जलत्रयं निकटं हरेत्, आत्रं च त्वं निजेत्र शिञ्जि मर्षेणैव
निकटं हरेत्, मयश्चैत्रं मृषकाश्चैत्रं कृतिवशं ध्यायनां करिष्य निशेधे कानं कानं मयश्च
हातं कानकं जनकावरूपेण तादाशं धारय करिष्य धातकेन ॥५७॥

अन्वयः—पत्ये अर्काय तिष्ठमानाः अम्बुजिन्धः विस्तारित-पद्म-हस्ताः (सत्यः) अम्बुजिलौ भङ्गैः
अक्षिभिः मितां भैमीमुखस्य त्रियं याचन्ति खलु ॥५७॥

अर्कायिति । पत्ये स्वामिने, अर्काय सूर्याय, तिष्ठमानासुधावस्थानेन निजामिमायं प्रकाशयन्त्याः, अम्बु-
जिन्धः पद्मलताः पद्मिनीरूपाः स्त्रीविशेषाश्च, विस्तारिताः याचनार्थं प्रसारिताः पद्मान्वेव पद्मान्वेव च हस्ता यामि-
न्नालङ्कारः सत्यः, अम्बुजिलौ भैम्या एव स्वसन्निधाने जलविहारसमये, भङ्गैर्मरुतैः तत्सम्बन्धैरित्यर्थः, मिताम्
अवगतां हहामिति तात्पर्यम्, अतएव भैमीमुखश्रियः स्मृच्छयीयतेति भावः, भैम्या दमयन्त्या मुखस्य त्रियं
शीभाम्, खलु निश्चितम्, याचन्ति ‘स्वामिन् सूर्य’ । मङ्गं भैमीमुखश्रियं देहि, तेन चाहमितीति सौन्दर्या-
धिक्येन प्रथिता भवामि’ इत्यं सूर्यस्यैव प्रार्थयन्ति । अस्या अपि अन्वयः दृष्टमलङ्कारादिकं विस्तारितपद्महस्ता
सत्यः पतिं प्रार्थयन्ति ।

अतएवात्र काव्येऽप्याम्बुजिनीषु स्त्रीविशेषव्यवहारसमासोपात् समासोक्तिः, भङ्गैरक्षिभिरिति व्यसं निरङ्गं
केवलरूपकम्, खलुमन्दस्य भूवादिसम्बद्धतुप्चाप्रतिपादकत्वात्वाच्या क्रितोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः । तेन च पद्मादेवया भैमीमुखस्याधिक्यरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः । अतुर्थ-
पादं ततोयस्थाने पठित्वा समासपुनरास्ततादीषः परिहार्यः ; पूर्वरागो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अर्काय पत्य इति “ज्ञावज्जुल्लस्याग्र्यां शीसमानः” इति सम्प्रदानत्वान्तुर्थी । अतएव तिष्ठमाना इति
“प्रतिशानिषं यमकाग्र्येण स्था” इति वचादितादात्म्येनपदितया आनश् ॥५७॥

वाङ्माला—हेन (मयश्चैत्र) यथन जनकं नि करेत्रन, तथन पद्मिनीं सकलं जलत्रयं
नयनं वात्रा ईहात्र मृषणोडा प्रेषिष्या, नति नृषादेकं निजेत्रेत्र अतिश्रयं आनार्हते शक्तिष्या,
पद्मरूपं हातं कानिकं अगारिष्य करिष्या, नृषादेकं निकटं येन ईहात्र (मयश्चैत्र) मृषणोडा
ध्यायनां करिष्य धातकेन ॥५७॥

अन्वयः—नित्यस्पर्शं चन्द्रः मिलत्तुङ्गमुरोषभासा अस्या मुखेनैव विजित्य प्रसज्य नष्टमानः
(सन्) तिष्ठत्परिवेशपाशः सगत् एव खलु ॥५८॥

अस्या इति । नित्यस्पर्शं अस्या मुखेन सदैव सर्वदा सौन्दर्यवर्द्धकारि चन्द्रः, मिलन्ती शीभावे
सगन्ती जलमुसैव रोषभाः क्रोधनिवन्धनरक्तप्युतिर्वन् तेन, अस्या दमयन्त्या, मुखेनैव कर्मा, विजित्य, प्रसज्य

विधोर्विधिर्विवक्ष्यतानि लोपं स्वेपं कुहुरात्रिषु मासि मासि ।

अभङ्गुर्योक्तमसु किमस्याः सुखेन्दुमस्वापयदेकशेषम् ॥५८॥

कपोलपत्राभकारात् सकेतुः भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति ।

इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभूः रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥५९॥

प्रसन्न, मन्त्रमानी बध्यमानः सन्, अतएव तिष्ठन् परिवेशः परिधरेव पाशस्तन्मनस्त्वयं स तादृशः, सादृशं भवेदिव, खलु निश्चितम् ; तादृशपरिवेशस्य प्रायेणैव दर्शनमिति भावः । अन्येऽपि वल्लभान् आत्मना सह आर्त्ताकारिणं दुर्बलं रोषाद्वचनमुक्ती विजित्य वस्त्रेण वस्त्राति, बन्धनरज्जु च तस्य समनानिष्ठति ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव समाश्रितः, मिलदिप्यादी तिष्ठदिप्यादी च उपकम्, बाष्प क्रियीतुं च ये ते तेषां सहचरस्ये कानुप्राप्तेन संसृतः । रज्यद्वयस्य पूर्ववत् ॥५८॥

वाङ्मानी—उक्त सर्वनाहे नमस्कोर मूत्रेण नष्टे मोक्षार्थेण मन्त्रा कटनेन ; तां नम-

स्कोर मूत्रे कोट्य कूटमरुण दस्तवर्ण धारण करिषा, कर करिषा, वनपूर्वक गेहे छन्दक वन्दन कटने ; गेहे कच्छे येन छन्दक छन्दक परिद्वयकण वन्दनरज्जु, विद्यमान थाटक ॥५८॥

अन्वयः—विधिः मासि मासि कुहुरात्रिषु विधीः विवक्ष्यतानि लोपं लोपम् अभङ्गुर्योक्तमसु असुम् अस्याः सुखेन्दुम् एकशेषं किम् अस्वापयत् ॥५८॥

विधीरिति । विधिरात्रा, मासि मासि प्रत्येके मासे कुहुरात्रिषु अमावस्यारजनीषु, विधीचन्द्रस्य, विवक्ष्यतानि मन्त्रसमूहान्, लोपं लोपं चयिष्यताम् त्रिलुप्य विलुप्य, अभङ्गुरा अचयशीला श्रीः शोभा यस्य तं तादृशम्, असुं दृश्यमानम्, अस्या दमयन्त्याः, सुखेन्दुं सुखचन्द्रम्, एकशरी श्रेष्ठे वशिष्ठेति तम् अवितीयमित्यर्थः, किम् अस्वापयत् स्थापितवान्, अभङ्गुर्योक्तत्वात् आकाशनादिकपचन्द्रकायैकारित्वाच्चैति भावः ।

अत्र बाष्पा क्रियीतुं आलङ्कारः, चन्द्रापेक्षया दमयन्तीमुखस्याधिकप्रतिपादनाद्व्यतिरेकानयोरङ्गाङ्गिभावेन सहचरस्ये कानुप्राप्तेन संसृतः । पूर्वरागे रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

लोपं लोपमिति लुपधातोः “अम् आभीत्वे द्विष पदम्” इति णम् विभक्तिः ॥५८॥

वाङ्मानी—विधाता अष्टाक मन्त्रेण अमावस्यातः छन्दमन्त्रं नष्टे मोक्षार्थेण मन्त्रा कटनेन करिषा, करिषा-लोभानां नमस्कोर एहे मूत्रेण छान्दिन एकमात्र अवशिष्टे त्राविशच्छेन किं ॥५९॥

अन्वयः—कपोलपत्राभकारात् सकेतुः, भ्रूभ्यां धनुषा जगन्ति जिगीषुः, आधरेण मधुना रज्यद्वयस्य मनोभूः रतिम् अवलम्ब्या इह अस्ति ॥५९॥

कपोलिति । कपोलश्रीं च्योयत् पत्रं पत्रावलीचित्रं तस्मात् तत्सूत्रकपादित्यर्थः, मकारात् तदाख्यजलजम्-विधानात्, सकेतुः सञ्ज्ञकः, गच्छद्विषयितपत्रावलीचित्रात्मकमकारसञ्ज्ञक इत्यर्थः, कामस्य मकारसञ्ज्ञकत्वादिति भावः ; भ्रूभ्यां धनुषकपेच धनुषा, जगन्ति विभुवनानि, जिगीषु जेतुमिच्छुः, तथा आधरेण अधरवर्तिना, मधुना सुरसेन वन्दनी न च, रज्जुं कानुप्राप्तेन वन्दनार्थं भवन्त्येव यस्यः सखा यस्य स तादृशः, मनोभूः कामः, रतिं वासानुरागं लक्षणां निजमात्मिकं अवलम्ब्या आश्रित्य सहचरोत्तम, इह दमयन्तीमुखे, अस्ति तिष्ठति । अतीवीदीपकत्वादेव सपरिवार एव कामी वसतीत्यनुमीयत इति भावः ।

अत्र अनुप्रास-रतिद्विधीः सुरसवसन्तयोश्च भेदेऽपि रतिमधुचन्द्रयोः स्नेहे च तयोर्भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिपद्यम्, भ्रूभ्यां धनुषेति व्यसं निरर्हं शैलकपकस्येति तेषामङ्गाङ्गिभावेन सहचरः । रज्यद्वयः पूर्ववत् ॥५९॥

वियोगवाष्पाक्षितनेत्रपद्मच्छन्नार्पितोत्सर्गपयः प्रसूनी ।

कर्णौ क्षिप्तस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिष्यमोदक ॥६१॥

इहाविशद् येन पथातिवक्रः शास्त्रीधनिष्यन्दरसप्रवाहः (१) ।

सोऽस्याः श्रवः-पत्रयुगे प्रणालीरेखेव (२) धावत्प्रभिकर्णकूपम् ॥६२॥

वाङ्माला—कामदेव रतिनेत्रौक निशः ईश्वर एते मुखे अवस्थान करिष्येतेन ; इह
कामदेव उपरि ये गोमाला आह, ताहाई मकर एव एताहाई ये कामदेवर श्रवः
कूपमूलकन धरु चारा डेनि जिह्वेन जग करिवार हेछा करिष्येतेन ; अत्र उक्तं इह मधु
(चरन ७ वगळ) उदार अत्ररुक् तथा ॥६०॥

परम्ययः—वियोग वाष्पाक्षित नेत्र पद्म-च्छन्नार्पितोत्सर्ग-पयः प्रसूनी अस्याः कर्णौ रति-तत्पतिभ्यां
निवेद्यपूपौ ईदक किं विधिशिष्यम् ॥६१॥

इदानीं पद्यमिदं पद्यैः कर्णौ वर्णयति । विधीयते । वियोगवाष्पैर्विरहदुःखजनितानुभिः अक्षिते आश्रुते
नेत्रे अस्या एव अक्षौ पद्मे इव तयोश्चक्षुषा जलिन अर्पिते निक्षिप्ते उत्सर्गपयःप्रसूने उत्सर्गजलपुष्पे ययोस्त्री,
अस्या दमयन्त्याः कर्णौ, रतिः कामपत्नी तत्पतिः कामस्य ताभ्यां तयोर्वह्ने श्रे इत्यर्थः, निवेद्यपूपौ निवेदनोपपिष्टक-
वयम्, ईदक किं विधेः शिष्यः कार्यम् । तथा च “अक्षितमक्षिताय दद्यात्” इति शास्त्रान् दीवनिवेद्यं वस्तु
पूर्वकं जलिन पुष्पे वा अथर्व्यं पथात् जलिन पुष्पे वा तदुत्सृजति । एवञ्च दमयन्त्याः कर्णयुगलं रतिकामयो-
र्वह्ने निवेद्यपुष्पवयम्, वियोगवाष्पजलस्य तदभ्यङ्गजलम् ; नयनपद्मयुगलस्य तदुत्सर्गपुष्पवयम् । पिष्टक-
विधिवाकारं कर्णयुगलं नितरां कामोद्दीपकमिति भावः ।

अथ नेत्रपद्मेति सुमीपमवा न तु उपकम् अपरुतो प्रसूने पद्माभ्यामुपपत्तेः, अक्षुनेत्रयोः प्रतिषेधेन जल-
पुष्पस्यापनादपत्तिः, वाष्पा क्रियोत्पत्तेः चेत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करश्चैकानुप्रासेन संसृज्यते । पूर्वरागी रवः,,
कमलवाङ्मालां श्रीगी गुणः, गौडी च रीतिः ।

“पूपीऽपुपः पिष्टकः स्यात्” इत्यमरः ॥६१॥

वाङ्माला—विधाता इत्यमरः कान् दुष्टे वाचिके किं रतिनेत्रौ ७ कामदेवर उद्वेग-
निवेदनोद्गच्छे नानि निष्ठे करिष्य निष्ठा करिष्येतेन ? येहेछु, विरहेन अक्षजल एव
पद्मेन मत् नयनयुगल एते दुष्टीरु जलेन उदारान्कटे उद्गर्ग्येन जल एव उद्गर्ग्येन
जलार्पण करिष्य निष्ठा करिष्येतेन ॥६०॥

परम्ययः—अतिवक्रः शास्त्रीधनिष्यन्दरसप्रवाहः येन पथा इह अविशत्, श्रवः अस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली
रेखा इव अभिकर्णकूपं चावति ॥६२॥

इति । अतिवक्रो दुर्बलत्वादतीवदुर्बलः अदृश्य, शास्त्रीयान् शिष्यकलादिशास्त्रसूत्रान् विन्यसे निर्गतः
रसप्रवाहः स्वादकाती श्रेयस्विश्वपरम्परेयथः इवपदार्थप्रवाहस्य, येन पथा, इह दमयन्त्याः कर्णकूपे, अविशत्
प्रविष्टवान्, स पथाः, अस्या दमयन्त्याः, श्रवःपत्रयुगे कर्णपत्ररचनायै, प्रवाह्या जलनिःसरणमार्गस्य रेखिव,
अभिकर्णकूपं कर्णकूपस्यं सङ्कीर्णस्य, चावति गच्छति । न खल्वसौ कर्णविश्वपरम्यन्तमालिनी वन्ना पत्ररकलाया
रेखा ; अपितु कर्णकूपे शास्त्ररसप्रवाहप्रवेशप्रणालीति भावः ।

अतएवाव अपरुतिरवधारः श्रीमीपमवा सङ्कीर्णते । पूर्वरागी रवः, प्रसादी गुणः, गौडी च रीतिः ॥६२॥

ब्रह्मा यदष्टादश संविभज्य त्रिधाः श्रुतो दधत्तुर्धर्मम् ।

कर्मान्तवत्कीर्णं गभीररेखः किं तस्य संस्थैव न वा नवाङ्गः ॥६१॥

मन्थेऽमुना कर्षत्सतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरितरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गोक्ततायास्ततो रतोयः ॥६४॥

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दशचितः स्मरोऽपि ।

तद्वापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये (१) वंशत्वगंशो चिपिटो किमसयाः ॥६५॥

বাপালা—শাস্ত্রমুখ হইতে নির্গত অত্যন্ত বন্ধক বসপ্রবাহ যে পথে এই কর্ণবিবরে
প্রবেশ করিয়াছিল; সেই পথ, ইহার কর্ণদুগুলের পত্ররচনা দুইটির উপরে জলনির্গমের
পথের দ্বারা কর্ণবিবরের দিকে খাণিত হইয়াছে ॥৬২॥

अन्वयः—अस्याः सुती अष्टादशविद्याः स विभज्य चराम् चराम् यत् सप्रतः ; कर्मानन्दतृतीया-
मगीर-रिखः नवाहः तस्य सख्या एव किं न वा ॥६॥

अस्या इति । अस्या दमयन्ताः, सुतो कर्णयुगलम्, अष्टादश विद्याः, संविभज्य भागद्वयेन विभक्तौक्यम्, अस्मै ईं यन् दध्नुः प्रयेककर्णः नवसंख्या नवसंख्याः कृत्वा यद्धारयामासित्यर्थः, कर्णानः कर्णयोरभ्यन्तरे लुक्कोर्णं विधात्रैव चोदिता गभीरा देखा यस्य स तथीकः, नवाङ्को नवसंख्याभिधीयते इङ्, तस्य अङ्गैर्भाषावस्य, संख्या एव क्ति न वा० अपितु संख्येवेत्यर्थः ; विधात्रा कृतेति शेषः ।

अथ स्वाभाविकगभीरदेखायां नवसंख्याकृतसंभावनाकरणाख्यां गुणोत्तमे चाकङ्कारण्ये कानुमासिन स च्छव्यते ।
रसादयः पूर्वावत् ॥६१॥

বাল্লালা—বয়স্কতার কর্ণধূগল, আঠারটা বিছাকে সমান ভাগে বিভক্ত করিয়া।
 প্রত্যেক এক এক অঙ্ক যে ধারণ করিয়াছে; বিছাতা কানের ডিগরে গভীর রেখা
 কোঁদিত করিয়া, নয়ের অঙ্ক লিখিয়া, কি তাহারই সংখ্যা করেন নাট ? ১৬৩।

अथ प्रश्नः—अनङ्गोत्तमस्य ततिः रतोयः समुत्तमः कथं कथामयेन हिन्दु? नरेण पाशयेन एकाक्षिपादः
वदन् विजिग्ये (इति) नम्ये ॥६४॥

मन्त्र इति । अग्नौ ह्येतत् अग्नवरतयुद्धकारणेनापि मन्त्रादानीं रत्नादस्त्रीकृता आयासततिः परिग्रमपरम्परा येन ह
 मयीत्तम्, रतीयः कामः अनुना दृश्यमानेन । कर्षकतानयेन कर्षकस्त्रीसुखयेष, हिन्दुरितरेष आच्छादनशीलिन
 सुहृदेनेत्यर्थः, प्राशयेन वन्यमसाधनसश्रवणेन कारयेन, एकास्त्री अस्त्रान्तरपसहायण्यः प्रायी यस्य तम्, वरुण
 ईश्वर, विजिग्ये विजितवान्, इति मन्ये ; वरुणस्य कामाचौनतादर्शनान्तु प्राशयेत्यस्त्रिणा एकनामप्राशयिणी
 जित् अस्त्रान्तर इति भावः ।

अथ साधुसत्तानयेनेति प्रकृतापक्रवेन पाशव्यस्यापनादपक्रुतिरलङ्कारः वाचा त्रियोत्प्रेचा चानयीरङ्गाङ्ग-
अनेन सङ्गरः । पूर्वरागो रक्तः, प्रसदा बुधः, वेदमार्ग च रौद्रिः ।

बिदुरेति "बिदिमिदिबिदा कुरः" इति कुरप्रत्ययः । विगिन्य इति "विपराभ्यां ञिः" इति ञ्प्रत्ययादात्मने,
पदम् ॥६७॥

বাঙ্গালি—পরিভ্রমণ কামদেব এই কর্ণযুগলরূপ হৃদুত পাশযুগল দ্বারা একমাত্রপাশ-
খাগ্রী বন্ধনকে ভয় করিয়াছেন ইহা আমি যেনে করি ॥৬৪॥

श्रीवाङ्मते वावटुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोद्धृताया (१) ॥६६॥

अन्वयः—तातस्य चतुर्भुजस्य आत्मा एव अरः अपि चतुर्दीः (सन्) ज्ञातः उचितः । भुजोः तत्रापयोः

चिपिटं अस्याः कर्णलते बन्धत्वमग्री अथ किम् ॥६५॥

आत्मेति । तातस्य पितुः, चतुर्भुजस्य त्रिणः, आत्मा स्वरूपमेव, “आत्मा वै जायते पुनः” इति श्रुतेः “आत्मन्नाश्रयश्च सुतम्” इति श्रुतेः इति भावः, अरः कानीऽपि चत्वारो दीवो वाङ्मो यस्य स ताड्य एव सन्, ज्ञात उन्पन्नः, उचितो युक्तः । अथ तडिं चतुर्भुजस्य कामस्य हे धनुषी इति च तदगुणो युक्तो ; तौ च तस्य कुलेत्याह भूयोऽहं युगलवक्रपदोः, तस्य चतुर्भुजस्य कामस्य आपश्रीर्धयोर्धनुषीः, चिपिटं कूपीकृतवात्रिलूते, अस्या दमयन्त्याः, कर्णलते ऋणवल्लीवयमेव, वंशत्वमग्री वेष्टवत्कलभागनिर्मिते, अथ गुणवयम्, किम् । बन्धत्वा निमित्तो गुणः सुदृढी भवति । तथा च दमयन्त्या भूगणमेव चतुर्भुजस्य कामस्य धनुर्धयम्, कर्णयुगलस्य तदर्थं कूपीकृतं गुणवयम् । युद्धाभावादिच्छिद्यस्य धनुषस्यायदेशे कूपीकृत्य गुणः स्थाप्यते इति भावः ।

अत्र कामस्य चतुर्भुजत्वौचित्यं प्रति प्रथमपादवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, वाच्या काव्यत्वं वा चानयोरङ्गाभिभवेन सङ्करः । भुजपदेन प्रकृत्य दीपदाभिधानाङ्गप्रक्रमतत्पदीयः ; चतुर्भुजः स्यान्मन्दोऽपि युक्तः” इति पाठे नासौ परिहार्यः । रसादयः पूर्ववत् ।

“चिपिटः स्वाद्यमदे ना त्रिषु पिष्टिकविलूते” इति मेदिनी ॥६५॥

वाङ्मता—पिता नारायणस्य आत्मा इति कामदेवः ; अतस्त्राः त्रिहाराः चतुर्भुजः, चतुर्दीः त्रिहाराः चतुर्भुजः । ताड्याः चतुर्भुजः, जगद्भुजः । जगद्भुजोऽपि त्रिहाराः कामदेवस्य त्रिहाराः । अत्र वंशत्वमग्रीनिमित्तं त्रिहाराः चतुर्भुजः त्रिहाराः (यत्र जगद्भुजोऽपि कर्णयुगल ॥६६॥

अन्वयः—चवटुशोभिता अपि माणवकेन प्रसाधिता, आलिङ्ग्यताम् अवलम्बमाना अपि सरूपताभाग-
खिलोद्धृताया सा इयं यौवा चतुर्भुजा एव ॥६६॥

अर्थकेन यौवा चतुर्भुजा । यौवेति । चटुर्भाणवकाश्च नवीपनीतो ब्रह्मचारी । तथा च चटुर्भा माणव-
केन शोभिता चटुशोभिता न चटुशोभिता चवटुशोभिता सा ताडशी सत्यपि, माणवकेन चटुर्भा प्रसाधिता अल-
ङ्कतेति विरोधः । अतार्थे अपि विरोधः । चवटुर्भा चाटया शोभिता, माणवकेन हारविशेषेण, प्रसाधिता अल-
ङ्कता इत्यविरोधः । अतार्थे अपिः समुच्चये । तथा आलिङ्ग्यतां गोपुच्छसमानक्रमिककण्ठवाद्ययन्त्रविशेषत्वम्,
अवलम्बमानापि आश्रयन्त्यपि सरूपताभाक् आलिङ्ग्य वाद्यस्यैव समानरूपताशाली अखिलः ऊर्ध्वको वाद्यवि-
शेषो यस्याः सा ताडशी, या इति विरोधः । आलिङ्ग्यताम् कीमलत्वादालिङ्ग्ययोग्यताम्, अवलम्बमाना आश्र-
यन्ती, तथा सरूपताभाक् सीमन्त्यशाली अखिलः समस्त ऊर्ध्वकायः शरीरो परिभागी यथा सा ताडशी, इत्यवि-
रोधः । सा प्रसिद्धा, इयं दुर्लभा, यौवा इत्यन्त्याः कथरा, चतुर्भुज परमसुन्दरत्वादायर्थक्येव ।

अत्र विरोधाभासयोः परस्परनिरपेक्षतया संहतिः । पूर्वरागो रक्तः, वन्धार्थस्य दुर्लभत्वादीन् गुणः,
शौक्यो च रीतिः ।

“ब्रह्मचारी चटुः सन्” “हारमदे माणवकी वलि-कुपुर्वे चटौ” इति त्रिकाण्डशेषः । “इरीत्युक्ताजति-
‘कटौ यवमप्यलश्रीकः’ । आलिङ्ग्यं च गोपुच्छस्याकृत्या सम्यक्कीर्तितः ।” इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥६६॥

कवित्वेनान् प्रियवादसत्यान्वस्या विधाता व्यधिताधिककण्ठम् ।

रेखात्रयस्यासमिधादनीषां वासायं सोऽयं विवभाज्य सीमाः ॥६५॥

वाङ् प्रियाया जयतां मृणालं हन्ते जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्न-स्थालीक्यते निर्व्ययनं यदन्तः ॥६६॥

वाङ्माला—ममप्रसूतोर एते श्रौवात्मन आन्ध्रकटे बटे ; केन ना, हेह येन प्रसूतोर उप-
निष्ठान् वासां लोभोक्त, ठावविनय वासा अन्ध्रकटे एव एते श्रौवात्मन आत्मनोर वोगात्ता
लाभ करिष्याते ; विनयवतः हेहाकाराई श्रोतोर उपार तागञ्जि नोन्वयानो हई-
बारे ॥६५॥

अन्वयः—विधाता अस्याः अधिककण्ठं कवित्वेनान्-प्रियवादसत्यानि व्यधित । सः अयम् अनीषां
वासाय रेखात्रयस्यासमिधात् सीमाः विवभाज्य (इव) ॥६५॥

एकेन कण्ठं वचंयन्नाह कवित्वेति । विधाता, अस्या दमयन्ताः, अधिककण्ठं कण्ठे, कवित्वं वस्तुवर्च-
नात्मकः, गानं गीतिः, प्रियवादः परमौत्तिकरं वचनम्, सत्यं सत्यवचनञ्च एतानि, व्यधित विहितवान् । काय-
निर्द्वातान्नाह— सोऽयं विधाता, अनीषां कवित्वादीनां चतुर्णाम्, वासाय अपस्थानाय, रेखात्रयस्य वास-
मिधात् प्रदानकत्वात्, तिस्रः सीमाः, विवभाज्य विभक्तवानिब । रेखात्रयेण सीमात्रयकरणे तद्विद्वत्स्थानत्रयमा-
दाय चत्वारि स्थानानि भवन्ति । कवित्वाद्विचतुर्विधगुणशालिनो कण्ठु कण्ठी च यमिति निष्कर्षः ।

अथ विधवा कवित्वादीनामनेकैधानिककण्ठनाभीकरणात् पर्यायीनामालङ्कारः, अपरुतिः, प्रतीयमाना
क्रियोत्पत्त्या चेत्येतेषामङ्गाभिनिव सङ्गच्छन्तं कानुमसिन् पुनः संसृज्यते । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः
वैदर्भी च रीतिः ॥६७॥

वाङ्माला—विधाता ममप्रसूतोर कण्ठे कवित्वं, गानं, शिष्टवाक्य एवञ्च मत्ता एहै चान्नि-
मिहे विधान करिष्याहेन एवञ्च तानि ए चारिटीर वासेर अञ्च, एन्टी त्रेथा निधानहेन
तिनटी नोभाई येन विभाग करिष्या विधाहेन ॥६५॥

अन्वयः—प्रियाया वाङ् मृणालं जयताम्, हन्ते जयः (भवति) नाम, अस्मिन् विषयः न (अस्ति) ।
तत् तु उच्चैः विवम्, यत् भग्नस्य अमुष्य भग्नः निर्व्ययनम् आभीक्यते ॥६६॥

श्लोकद्वयेन वाङ्मयं वर्णयितुमाह वाङ् इति । प्रियाया दमयन्ताः, वाङ् भुजइयम्, मृणालम्, जयतां परा-
जयेयाम् । अथपरमैर्धतदिति भावः कुत इत्याह— हन्ते युष्मै, जय एकस्य पराजयः, भवतीति नाम
सम्भावयामि ; द्वाध्मिकजयस्य प्रायेण दर्शनादित्याशयः । अथवा हन्ते युष्मै, जय एकतरस्येति शेषः भवतीति
नाम सम्भावयामि ; “अवश्यमेकं स्पृश्यतो लाभालाभी जयाजयो” इत्युक्तप्रकारस्य सर्वत्र दर्शनादित्यभिप्रायः ।
अतएव अस्मिन् विषये विषयो नास्ति । तु किन्तु, तत् उच्चैश्चिदम् अतीवाच्यम्, यत्, भग्नस्य विधातास्य
पराजितस्य च, अमुष्य मृणालस्य, भग्नः अथन्तरे भग्नःकरणञ्च, निर्व्ययनं छिद्रं निर्वं विद्यते व्ययनं पराजय-
लजिता व्यथा यव तत्ताडयम्, आलीक्यते दृश्यते । तथा च पराजये सति सर्वस्वं मनोव्यथादग्नेऽपि लब्धा-
लस्य यत्नं दृश्यते तद्वै मद्दाचयेमिति भावः । अस्या वाङ्मुगलं मृणालादपि सुन्दरमिति निष्कर्षः ।

अत्र पूर्वार्हे वाक्यार्थहेतुकां काव्यलिङ्गद्वयम्, छिद्रव्यथाव्यययोर्भेदेऽपि निर्व्ययनपदञ्च वैचर्मिद्याव्ययल्लङ्का
दतिशयोक्तिव्यतिरेकां मिथी निरपेक्षतया संसृष्टिः । विषयपदेन प्रकाश्य विवपद्वाभिधानादलङ्कारन्यासीनः ॥
‘व विषयोऽतोव तु तस्य भग्नस्य’ इति पाठिनासी समाधेयः । रसादयः पूर्ववत् ।

“हन्ते कण्ठयुष्मयोः” “छिद्रं निर्व्ययनं रीकम्” इत्यमरः ॥६८॥

अजीयतावर्त्तं शुभं युनाभ्यः दीर्घ्यां मृणालं किमु कीमलाभ्याम् ।

निःसृतमास्ते घनपद्मस्तु मूर्त्तासु नाकीर्त्तिं तु तन्निमग्नम् ॥६८॥

रज्यमखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपद्मत्वे ।

हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वो प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥७०॥

वाङ्माला—अथ उच्यते नमोऽस्तु वाङ्मालायाः गुणान्तरं ज्ञायकम् ; केन ना, युक्त इह-

नेहै एकतरेण ज्ञायकं उच्यते । अतएव ए विषये कोन वैर्वाच्यता नहि । किञ्च एहै-
टाहै अत्रैव वैर्वाच्यता ये, ये गुणान् पराजित इहेतेन, ताहार अन्तःकरण वेदनाशुचै
नेवा याहैतेह ॥७०॥

अन्वयः—आवर्त्तं शुभं युनाभ्याः कीमलाभ्यां दीर्घ्यां मृणालम् अजीयत किमु । निःसृतं तत् घन-
पद्मस्तु मूर्त्तासु (इव) अकीर्त्तिं तु निमग्नं (सत्) किमु न आस्ते ॥६८॥

अजीयतेति । आवर्त्तं दक्षिणावर्त्तं हेतुना शुभं युः शुभयुक्ता शुभसूचकैत्यर्थः नाभिर्यस्यास्यलायी-
काया दमयन्त्याः, कीमलाभ्यां दीर्घ्यां वाङ्मालाम्, अजीयत पराजितम्, किमु किम् । अतएव निम्नं
विद्यते सूनं तनुः मयस्या च यस्य तत् निःसृतं स्वभावादेव तनुयुक्तं स्वजयोपायशुभस्यैत्यर्थः, तत् मृणालम्,
घनपद्मस्तु निविडकहंसवृत्तिकाकपासु, मूर्त्तासु मूर्त्तमतीविव, अकीर्त्तिं तु अयशः पराजयनिवन्धननिन्दा-
स्त्रित्यर्थः, निमग्नं सत्, किमु नास्ते न वर्त्तन्ते ; अपि तु आस्ते एवेत्यर्थः । तथा च “यशसि भवकता” इति
काविसमयप्रसिद्धा यशसो धवलत्व न वर्णनीयतया अयशसः श्यामत्वे नैव वर्णनीयत्वात् अकीर्त्तीनां श्यामत्वे न
गाढकहंसवृत्तिकाकपत्वम् । पराजितयाकीर्त्तिं तिष्ठति । अतिकीमलमपि मृणालं दमयन्त्या वाहुतुल्यता न
लभत इति भावः ।

अत्र प्रथमाहं वाच्या क्रियोत्पन्ना, पराङ्गं प्रति पूर्वाहं वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
घनपद्मस्तुस्विति निरङ्गं केवलरूपकम्, मूर्त्तास्त्रिवेति प्रतीयमाना गुणीत्पन्ना, अथापत्तिर्यत्तेषां मिथी निरपेक्ष-
तया संसृष्टिः । रसादय पूर्ववत् ।

“स्वतन्तु सूचनाकारियम्ये तनुम्यवस्थयोः” इति हेमचन्द्रः ॥६८॥

वाङ्माला—नमोऽस्तु नाऽस्ती नाङ्गनावर्त्तमानो ; अतएव उच्यते एवः ईश्वर
कोमल वाङ्माला गुणान्तरं पराजितं करिष्यते किं ? एहै अत्रैव अत्रैव ईश्वरेन नेहै गुणान्,
निविडकहंसं युक्तं काकप मूर्त्तियान् अकीर्त्तिं उच्यते निमग्नं उच्यते इहै नाहै किं ? ॥७०॥

अन्वयः—हैङ्गुल पद्मत्वे प्रियाकरे रज्यमखस्य अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषात् हैमैकपुङ्खा विशुद्धपर्वो
असौ स्मरस्य पञ्चशरी अस्ति ॥७०॥

निमिः पद्मः करवयं वर्णयति । रज्यदिति । हैङ्गुलेन तदास्मररूपविशेषेण रक्त इति हैङ्गुलः पद्मः
काव्यस्य पुष्पायुधत्वात् पद्मपुष्पमयी यस्य रक्तस्य रक्तवर्णा भवन् नखा यस्य तस्य, अङ्गुलिपञ्चकस्य, मिषात् कलात्, हैमाः स्वर्णमया एव
मषाणाः पुङ्खा अयदशा यस्याः सा तवीकता, विशुद्धानि निर्दिष्टाणि लभयन्तापि यन्तु यस्याः सा तादृशी, अवी
उच्यमाना, स्मरस्य कामदेवस्य, पञ्चानां शराणां नाशानां समाहार इति पञ्चशरी अस्ति विद्यते । हैङ्गुलेन

किं नर्म्मादाया मम खेयमस्यः दृष्ट्याभितो बाहुलतामृषाली ।

कुचो किमुत्तस्यत्तरस्तरीपे स्मरोष ग्रन्थत्तरं बाह्यवारः ॥७३॥

तालं प्रभुं स्यादनुकर्तुमेतौ उत्थानमुख्यो पतितं न तावत् ।

परं नाश्रित्य तत् महान्तम् कुचो कथाङ्गा स्वत एव तुङ्गी ॥७४॥

पाचितसि शिखाकृतया रिखीकृतया रिखः कवेण प्रदर्शितयेत्यर्थः, तथा स्मरीकृत्या, आह वचनवदेव स्पष्टं सूचयति
अ किम् । इत्यः खनु पसादस्य तृष्ट इति निमित्तः । इत्तं शुभसूचिका पञ्चाकारा रिखासीदिति भावः ।

अत्र बाष्पा क्रियीतुं बालकाराण्ये कानुप्रसिद्धं संख्यते । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, बौद्धी च रीतिः ।

अवतृकरस्यति "सर्वनाली वृत्तिमाला पुं ब्रह्मवः" इति भवतीत्यस्य पुं ब्रह्मवः ॥७२॥

वाङ्माला—ममश्रावः । ताम्रार एव कष्ट निर्वर्ण कारवार कष्ट इति निर्वर्ण आयात्र
दृष्टात्ताम हृष्टाहृतः, देह इति विधातु इति ननु ननु ममश्रावः कष्टे तेषां कष्टे ननु इति
वाङ्माला वृत्तिमाला १ १२२

अर्थः—मम नर्म्मादायाः अस्याः अभितः दृष्ट्या सा इयं बाहुलतामृषाली किम् । स्मरोष ग्रन्थत्तर-
बाह्यवारः नर्म्मादायाः अस्या कुचो अन्तरीपे उत्तस्यतुः किम् ॥७३॥

अथाहमिः पद्यः लज्जयुक्तं वषाधितुमाह किमिति । मम नर्म्मादायाः किलिप्तचिन्ताया नर्म्मादाख्यनदीकपायाश्च,
अस्या दमयन्त्याः, अभित उभयपार्श्वे, दृष्ट्या दर्शनयोग्या मनोहरित्यर्थः, सा पूर्व शतशो ध्याता, इयं दृष्ट्यामाना,
बाहुल्येन वृषाली बाहुल्यतामृषाली किम् । तथा स्मरीकृत्या मदनतापेन ग्रन्थत्तरं अतिशयेन शुक्ला
प्राप्तवत् नास्ति शेषं नय एव वाः जलं यस्यास्तस्यास्तयोक्तायाः, नर्म्मादाकपाया अस्याः, कुचो स्तनो दमयन्
इत्यर्थः, अन्तरीपे द्वीपः, उत्तस्यतुः उत्थितो किम् । नर्म्मादानया उभयतीरे वृषाली जायते, अस्या अपि
उभयपार्श्वे बाहुल्यता जाताः, रवितापेनातिशयजलायां नर्म्मादायां द्वीपः उत्तिष्ठतः, मदनतापेन नास्ति दूरं
गति अस्यामपि स्तनौ उत्थिताविति भावः ।

अत्र किलिप्तचिन्ता नर्म्मादानयोर्मेदिन्यां नर्म्मादापदशेषेण तथीरमेदाध्यवसायादतिशयीतिः, दमयन्त्यां नर्म्मा-
नदीत्वारीपी बाहुल्यतायां वृषालीत्वारीपे निमित्तमिति परस्परितकपकम्, बाष्पा जातुमपि चा चेत्येवामिना-
श्रयातुमवशक्यः सङ्करः, परार्थे तु नास्ति वारित्वारीपो दमयन्त्यां नर्म्मादात्वारीपे निमित्तमित्येकं परस्परितकपकम्,
दमयन्त्यां नर्म्मादात्वारीपः कुचयोरेकतरीपत्वारीपे निमित्तमित्यपरं परस्परितकपकम् पूर्ववदुपेचा च तेषामपि
पूर्ववदेव सङ्करः । समुदाये तूभयो सङ्करयोः संसृष्टिः । पूर्वरागो रसः, बीजो गुणः, गौडी च रीतिः ।

"नर्म्मादाः किलिप्तचिन्ते नर्म्मादा सरिदन्तर" इति मेदिनी । "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्, "आपः स्त्री भूमि
धारादि" इति आचरः ॥७३॥

वाङ्माला—आयात्र पक्षे नर्म्मादाकपाया ममश्रावः उच्यते वाहुल्यतामृषाली कृते
मुनिन वृत्तिमाला किं ? आयात्र कारयेनकाटम वाङ्माला तेषां ननु अन्तःकटाव उच्यते
नर्म्मादाः, मेदिनी नर्म्मादाकपाया ममश्रावः उच्यते ननु अन्तःकटाव उच्यते किं ? ॥७३॥

अर्थः—पतितं तालम् उत्थानमुख्यो एतौ कथाङ्गाः कुचो अनुकर्तुं न तावत् प्रभुं स्यात् ; नर्म्मादा
तस्मै नाश्रित्य (स्थितं) परं स्वतः एव तुङ्गी एतौ कथाङ्गाः कुचो अनुकर्तुं, न तावत् प्रभुं स्यात् ॥७४॥

तालमिति । पतितं कथाङ्गं तस्मै विष्णु न पापेन पातियुक्तं, तालं तदाख्यं फलं कर्तुं, उत्थानेन
प्रसिद्धाया मुखी सुन्दरभावेन स्थितौ उत्थानेन पुण्यजनितमुदयेन मुखी निरुपद्रवो च एतौ कथाङ्गा
दमयन्त्याः, कुचो, अनुकर्तुं सङ्कीर्णतुम्, न तावत् ननु प्रभुं समर्थं स्यात् ; उत्थानपतनाभ्यामिदमिदं कार्य-

এতৎকুচস্বর্জিতয়া ঘটস্য স্মাতস্য শ্রাস্ত্রেণ নিদর্শনম্ ।
 অস্মাদ্ মিত্যাস্বিকাদিকারী প্রসিদ্ধনামাজনি কুশ্বকার: ॥৩৭॥
 গুচ্ছাসয়স্বচ্ছতমোদবিন্দু-বৃন্দাভমুজ্ঞাপক্ষফেনিলাহে ।
 মাখিকস্বহারস্য বিদর্শনমুখ-পয়োধরে রোহিতী রোহিতম্রী: ॥৩৮॥

কথ্যাদিতি ভাষ: । অথ তর্জি ইত্যস্য 'তাছনমুজ্ঞান' প্রমু স্মাদিত্যেই মজ্ঞানমুজ্ঞান, তদ' তাছনমুজ্ঞান, অখিক
 স্মিতম্, পরমম্বত তাছ' ফল' কত', স্মত: স্মভাবাদিয, তুজী ওষী, এতী জশ্রাক্ষা: কুখী, অমুজ্ঞান', ন তাছ
 প্রমু জ্ঞান, স্মভাবমুজ্ঞান প্রত্যয়েয তুজস্য স্মাত্যনব' বস্মাদিত্যাম্রয়: ।

অনুজ্ঞার বৈশিষ্ট্যম্ । প্রতি উল্লেখ্যপতিতপদ্যো: আশ্রিত্যস্মত:পদ্যেয উত্থান পদার্থউত্থক' স্মাত্যস্মিত-
 যম্, তাছপেচযা কুখয়ীরাখিক্যাত্ম স্মিতিকস' স্মে তেবামজ্ঞাঙ্কিতয়া সজ্ঞর' । পূর্ব'রাগী রজ:। প্রসাদী, কুখ:,
 বৈদর্শী' অ রৌতি: ॥৩৪॥

বাক্যানা—কৃতজগতিত তানজন, কুখাকী নম্রজ্ঞোর উত্থানমুজ্ঞান এই অননুপ্লেজ
 অজ্ঞকরণ করিতে সমর্থ হইবে না; আবার উজ্ঞকুখ তানজনও, অভাবত উজ্ঞ এই অন-
 নুপ্লেজ অজ্ঞকরণ করিতে সমর্থ হইবে না ॥৩৪॥

অস্মাদ্ —এতৎকুচস্বর্জিতয়া স্মাতস্য ঘটস্য শ্রাস্ত্রেণ নিদর্শনম্ (জাতম্); মখিকাদিকারী
 অস্মাদ্ মিত্যাস্ব 'কুশ্বকার:' ইতি প্রসিদ্ধনামা অজনি ॥৩৭॥

পতদিতি। এতস্মী দময়ন্তা: কুচস্য স্মাতস্য স্মর্জিতয়া 'অথ' দময়ন্তা: কুচসমুদ্র:' ইত্যেব' স্মর্জিতয়া
 উত্থান, স্মাতস্য প্রসিদ্ধস্য ঘটস্য, শ্রাস্ত্রেণ নিদর্শনম্' ইত্যন্ব' জাতম্ । তথা অ প্রসিদ্ধ এব পদার্থী ইত্যন্বী
 ভবতি । ইত্যস্ব যদযদগুচস্ব' ততঃস্ব' যথা নীলী ঘট:, যদযজ্ঞস্ব' ততঃদন্য' যথা ঘট ইত্যাদিকপ' স্মাত্যদি-
 শ্রাস্ত্রেণ ঘটস্য যৎ ইত্যন্ব', তদময়ন্তা: কুচস্বর্জিতয়া প্রসিদ্ধিযশদিবেতি ভাষ: । মখিকাদিকারী অখি-
 জ্ঞপদিস্বম্বয়বস্তুনির্মাণা কুশ্বক:, অস্মাদ্ মিত্যাস্ব দময়ন্তীকুচস্বর্জিত'কুশ্বনির্মাণাদিয উত্থী: কুশ্বকার ইতি
 প্রসিদ্ধনামা অজনি জাত: ; ন পুনর্ম'খিকাদিকরস্বমাত্ম তথ্যস্মে মখিককার ইত্যেব প্রসিদ্ধনামা স্মাদিতি
 ভাষ: ।

অন মনীকুচস্বর্জিতয়া স্মাতস্যসম্বন্ধেপি তৎসম্বন্ধাদিকাত্মযীক্টি:, শ্রাস্ত্রেণমিত্যুত্থককুশ্বকারনাম:
 প্রসিদ্ধনামসম্বন্ধেপি তৎসম্বন্ধাদপরা আতিযীক্টিরিত্যনয়ীনিধী নিরপেচতয়া সংঘটি: । রসাদয়: পূর্ব'বৎ ।

"অখিকর: স্মাত্যস্বিকম্" ইত্যমর: ॥৩৭॥

বাক্যানা—দময়ন্তী উত্থন গহিত স্মর্জী করার অজ্ঞেই ঘট, অখিক জাত করিয়াছে
 এবং তাহাডই শ্রাস্ত্রেণ ঘট দৃষ্টোক্ত হইয়া গিয়াছে; আর উজ্ঞ কুচ নির্মাণ করার জ্ঞেই;
 অস্মাদ্ ও স্মাত্যস্বর্জিতনির্মাণা কুশ্বকারনাম হইয়াছে ॥৩৭॥

অস্মাদ্ —গুচ্ছাসয়স্বচ্ছতমোদবিন্দু-বৃন্দাভ-মুজ্ঞাপক্ষফেনিলাহে বিদর্শনমুখ-পয়োধরে মাখিক-
 স্মারস্য রোহিতম্রী: রোহিতী ॥৩৮॥

বৃন্দেতি । বৃন্দী হারবিশেষ আশ্রয় আশ্রয়ী যিবা তানি হারবিশেষস্মিতানীত্যর্থ: স্মচ্ছতমানি অতীক্টি-
 যানি উদবিন্দুবৃন্দাভানি জগবিন্দুসমূহকুজ্যানি যানি মুজ্ঞাপক্ষানি নীতিক্যানি তী: ফেনিলাহে ফেনযুক্ত ইব অজ:
 নীলী মজ্ঞানী বস্তু মজ্ঞান্ তথ্যস্মে, বিদর্শনমুখ'দী দময়ন্তা: পয়োধরে স্মে, মাখিকস্বহারস্য রসবর্ষ'রসমিধি:

करायणाद्यच्छतकोटिरर्थो ययोरिमी तो तुलयेत् कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रोफलमुन्मदिष्यु जातं वटोमप्यधुना न लब्धुम् ॥७८॥

स्तनातटे (१) चन्दनपङ्क्तिः सग्रा जातस्य यावदयुवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति सखलनस्य रेखाः (२) ॥८०॥

अतएवात्र समालीकितरत्नहारः, तथा मौक्तिकस्य स्वाभाविकचषाभ्यन्तारवस्थानि भयपूर्वकगीपनसम्भावनाकर-
णात् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ॥७८॥

वाङ्माला—एहं एतन् दूहेटीर हृत्किञ्चयुगलमत्र मोडा ग्रहण करिषाहे ; किञ्च हृत्किञ्च-
युगल एदुहेटीर मोडा ग्रहण करिषेत् नात्र नहि । येहहृत्, हृत्किञ्चयुगल उग्रवणः आपन
मुक्ताके गोपन करिषा रहिषाहे ; आत्र एहं एतन् युगल आपन मुक्तामय अमङ्गलशुभिक
वाहिदर अकान करिषाहे राशिषाहे ॥७८॥

अन्वयः—कराय जायच्छतकोटिः ययोः अर्थो, उन्मदिष्य सर्वं श्रोफलं तो इमी कुचौ चेत् तुलयेत् ;
तदा अधुना (तत्) वटोम् अपि लब्धुं न जातम् ॥७८॥

करेति । कराय इत्याद्यभावे जायत् वर्तमानः शतकोटिर्बन्धी यस्य स इन्दीऽपि अन्वय कराय जायसी
चानां भूतं कोटयो यस्य स तादृशः पुरुषोऽपि, ययोर्दमदमताः कुचयोः अर्थो महं नामिलावी, उन्मदिष्य भ-
काणां किञ्चिदुन्मादजनभशोलं पञ्चमित्यर्थः तस्योन्मादकत्वात्, सर्वं श्रोफलं त्रिष्वफलं कर्तुं, तावन्मी कुचौ
चेत्, तुलयेत् सदृशीकृत्यात् सदृशीकर्तुमिच्छेदित्यर्थः, तदा अधुना उन्मदिष्य तत् श्रोफलं कर्तुं, वटोमपि तयोः
कुचयोः स्तन्यं सान्धमपि अन्वय तु तदा उन्मदिष्य उत्तमैव सङ्गमस्यात्मनस्तुलनाभिलाषादुन्मतीभूतं श्रोफलं
कर्तुं, वटोमपि आत्मनः कपहं कमावं मूल्यमपि, लब्धुं न जातं न योग्यम् । एकत्र इन्द्रस्यापि प्रायणा-
विवयत्वे न कुचयोरप्येकोपादीयत्वात्, उन्मादकतया आसवादिवत् श्रोफलस्य तु पासरेषापि डियत्वादिति भावः । अन्वय
तु महाधनिनापि प्रायित्वे न कुचयोर्महामूल्यत्वात्, उन्मत्तत्वेन मितान्तात्कृतया श्रोफलस्य तु कपहं कमावमूल्य-
स्याप्ययोग्यत्वादित्याशयः ।

अतएवात्र श्रोफलात् कुचयोरपि कथात् व्यतिरेकोऽलङ्कारश्चेकानुप्रासेन मन्त्रयति । कुचौ द्वौ श्रोफलान्तु
सर्वमिति आप्रानात् सर्वपदं साधकमिति नापुष्टार्थतादीवः । पूर्वरागी रसः, अन्वयस्य दुःखत्वादीजो गुणः,
गौडो च रीतिः ।

“शतकोटिः स्वर्गः ब्रह्म” इत्यमरः । “वटो गीले गुणे भर्त्ये हले सायवराटयोः” इति डिसचन्द्रः ।

स्तनो वट इति वटो स्त्वर्थो मदादित्वाङ्गीकारादीप्रत्ययः । तथा चामरः—“स्त्री स्यात् काचिन्मृत्वात्वादि
विचचारपर्वे यदि ।” उन्मदिष्यति “मदिपतिपचामुदि” इतीच्छप्रत्ययः ॥७८॥

वाङ्माला—हेछ ७ ये एतन् दूहेटीर आर्थो, उन्मादजनक समस्त श्रोफल यदि मोडे एतन् दूहे-
टीर सापुत्र लाड करिषेत् हेछा खरे ; लाहा हडेने एतन् सेहे श्रोफ, उग्रव वनिषाहे .
एतन् दूहेटीर अन्नयात्र सापुत्र लाड करिषार ७ योत्र हदेवे न । ॥७८॥

अन्वयः—चन्दनपङ्क्तिः अस्याः ; स्तनातटे जातस्य यावदयुवमानसानां सखलनस्य हारावलीरत्नमयूख-
धाराकाराः रेखाः स्फुरन्ति ॥८०॥

चौणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत् प्राप्यते नाक्रमयं बलिभ्यः ।

सर्वाङ्गयुद्धी तदनङ्गराज्य-विजृम्भितं भीमभुविह चित्रम् ॥८१॥

कनेति । चन्दनपट्टिले चन्दनलेपकपट्टं मयुक्ते, अतएव पिच्छिले इत्याशयः, अस्या दमयन्त्याः, सप्त एव अतटः प्रपात उद्देश इति यावत् तत्र जातस्य प्रथमोत्पन्नस्य, यावदयुवमानस्य सप्तसमुत्पन्नजनचित्तानाम्, ज्ञानस्य लीमनीयत्वात् गमनस्य पिच्छिलत्वात् पतनस्य च सम्बन्धिनः, हारावस्था रवमयूखायां वा धाराः प्रवाहा आ एवाकारा मूर्त्तयो यथा तास्तथोक्ता रेखाः, स्मरन्ति प्रकाशन्ते । तथा च दमयन्त्याः सन्नावीहकसुन्दरी, यथा सर्वेभ्यो यूनो मनांसि तत्र भावनीति निष्कर्षः । सानोपरिभागादारभ्य तन्निष्पत्यम्भं आ हारवकिरणा-वलीवत् दृश्यन्ते न तास्ताः, अपि तु समसमुत्पन्नचित्तपतनरेखा एवेमा इति भावः ।

अथ हारावकीरमयूखधारप्रतिवेधेन युवमानस्य ज्ञानरेखास्थापनादपङ्कितिरलङ्कारः । पूर्वशब्दो रसः, प्रसादो गुणः, वेदभौं च रीतिः ।

“प्रपातस्वतटी भयुः” इत्यमरः ॥८०॥

वाङ्माला—चन्दनमण्येन पङ्क्तिनयदङ्गीर खनरूपेण उच्छ्रमणेन नमस्तु युवकगणैश्च चिह्नैश्च च पतन उच्छ्रमणेन, हारावलीवत् पङ्क्तिरूपेण धारावत् आकारेण तेनैव पतनेनैव रेखावलि अङ्कनं पादौतेत्येव ॥८०॥

अन्वयः—मध्ये सता अपि चौणेन उदरेण यत् बलिभ्यः आक्रमणं न प्राप्यते, तत् सर्वाङ्गयुद्धी इह भीमभुवि चित्रम् अनङ्गराज्यविजृम्भितम् ॥८१॥

एकेन पद्येनोदरं वर्णयन्नाह चौणेनेति । मध्ये शरीरस्य मध्यभागे वलिनिकट एवेत्यर्थः, सतापि विद्यमानेनापि, चौणेन अतीवजघ्नेन, उदरेण जठरेण, यत् बलिभ्यस्त्रिवलिभ्यः, आक्रमणं तन्मांसानां लुलिततया संश्रम्यः, न प्राप्यते ; तत् सर्वेषां मुखादीनामङ्गानां युद्धिनिर्दीपता सौन्दर्यं यव तस्याम्, इह अस्याम्, भीमभुवि भीमराजकन्यायां दमयन्त्याम्, चित्रमायश्चरूपम्, अनङ्गराज्यस्य कामाधिपत्यस्य कामाधिपत्यापदीभूतस्य यौवनस्ये-त्यर्थः, विजृम्भितं मिलितम् । सन्निहितेनापि वलिभ्येण जघ्णतरमुदरं यत्र स्पृष्टम्, तद् यौवनेन वलीकां सुचटिततया मांसानामलुलितत्वात् । तेन चोदरं मङ्गमनोहरत्वं दायश्चरूपमेव जातमिति भावः । पञ्चान्दरे तु मध्ये मध्यसीमायाम्, सता विद्यमानेनापि, चौणेन कीधवलादीनामप्यत्वात् दुर्बलेन नृपतिना, उदरेण युद्धेन, यत् बलिभ्यो अभयमात्रं स्वप्रवलनृपतिभ्यः, आक्रमणं पराजितकरणीपकमक्षिप्रता, न प्राप्यते ; तत्, सर्वेषाम-ङ्गानां स्वाभ्यमायादीनां राज्यावयवानां युद्धिनिर्दीपता शिवायस्त्रादिक्रिया यव तस्याम्, इह भीमभुवि अभयपान्तं एवाक्रमणं ह्यङ्गरायां भूमी तन्मध्यसीमायाम्, अनङ्गराज्यस्य स्वाभ्यादिसम्पूर्णं समाङ्गरहितस्यापि तस्य चौणराट् स विजृम्भितं विवर्धितं कार्यं चित्रम् । तथा च स्वाभ्यादिसमाङ्गयुद्धियुक्तो प्रवर्तनी राज्ञो अभयपान्तं एवाक्रमणचो-द्यतो ; अथ च तादृशभयङ्करमध्यसीमावर्ती सम्पूर्णं समाङ्गहीनो दुर्बलो राजा यदाक्रमणं न प्राप्नोति ; तन्नि-मित्तं तत्कार्यमिति विरोधः ; तस्य युद्धिकौशलादेव मज्जातमिति च तत्परिहार इति भावः ।

अतएवात्र चौचोदरे स्निग्धविशेषणेन कार्येण च तादृशदुर्बलराजस्य हारसमारोपात् समासीकृतिर्वीर्याभास-वानयोरेकाग्रयामुपवेशरूपः सङ्गरः । रसादयः पूर्वं कृतम् ।

“उदरं जठरं युधि” इति मेदिनी ॥८१॥

वाङ्माला—चोदरेन मध्याह्नेन धाकिरात्रे प्रतापकृपेण उदरं चोदरे ये जिवन्ति (४३) हरेत्येव चन्दनं पादौतेत्येव नः ; तां सर्वाङ्गयुद्धी नयदङ्गीर योवनेनैव आकर्ष्य कार्यं ॥८१॥

मध्ये तनूकृत्य यदोदमीयं वेद्यं न दध्यात् कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ सम्प्रति यौवनेऽस्यः स्रजे दमन्यप्रतिमाङ्गं यष्टेः (१) ॥८२॥

गौरीव पत्न्या सुभगा कदाचित् कर्त्तयमप्यर्हतनू समस्याम् (२) ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता (३) रोमावलीमेषकसूत्रमस्याः ॥८३॥

रोमावलीरज्जुं सुरोजकुम्भी गन्धौरमासाद्य च नाभिकूपम् ।

महृष्टिदृष्ट्या विरमेद् यदि स्यात् नैषां वर्तते वा सिचयेन गुप्तिः ॥८४॥

अन्वयः—वेद्यः यदि इदमीयं मध्ये तनूकृत्य कमनीयम् अंशं न दध्यात्, (तदा) सम्प्रति चमन्य-
प्रतिमाङ्गयष्टेः अस्याः यौवने केन स्तनौ स्रजे तु ॥८२॥

एकेन कटौ न चर्यति । मध्यमिति । वेद्यं ब्रह्म । यदि, अस्याः अयमिति इदमीयस्य दमयन्तीत्यन्विनम्, मध्ये कटोद्वेषम्, तनूकृत्य तस्यात् किञ्चिदादानेन ज्ञानीकृत्य, कमनीयं मनोहरम्, अंशं कटौनिष्ठाधीपादान-
भागम्, न दध्यात् तदानीमुत्तोल्य प्रयच्छन् रयेत् ; तदा सम्प्रति चमन्यप्रतिमा चमन्यसदृशी चक्रयष्टिर्लला-
सस्याः, अस्या दमन्यताः, यौवने वयसि, केन वस्तुना, स्तनौ स्रजे तु ; अपितु उपयुक्तोपादानाभावात् न केनापी-
त्यर्थः । विधाता कटौसारथिन स्तनौ निश्चिती, कटोद्वेषश्च नितरां ज्ञानीकृत इत्याशयः ।

अत्र मध्यतः कमनीयांशरचयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिरङ्गहारः । पूर्वरागो रचः, पुसादी गुचः,
वैदर्भी च रीतिः ॥८२॥

वाङ्मना—विधाता यमि प्रयच्छोत्र कटौद्वेषकं कुणं करिष्य, तां हरेत् इत्यन्तरं अत्र
पूर्वं प्रथकं करिष्येति नास्ति चिन्तनम् ; तां हरेत् एवम् अनङ्गमनुनामो नमस्कोत्र स्रजे हरेत्कटौ
कोनं वक्ष्येति चिन्तनं निश्चिन्तय करिष्येति ॥८२॥

अन्वयः—सुभगा इयम् अपि गौर इव कदाचित् पत्न्या चर्ततनू समस्यां कर्त्ता, इति इव विधाता अस्याः
मध्ये रोमावलीमेषकसूत्रं विदधे ॥८३॥

पञ्चचतुष्टयेन रोमावलीं न चर्यन्ताह गौरीति । सुभगा पतिप्रिया, इव दमयन्त्यपि गौरी पार्वतीव, कदा-
चित्, पत्न्या सह, चर्ततनू समस्यां शरीरावस्थं योजनम्, कर्त्ता करिष्यति ; इत्येव इत्यं विभाव्येव, विधाता,
अस्या दमन्यताः, मध्ये शरीरस्य ऊर्ध्वादधौ मध्यभागे, रोमावल्यान मेषकं ज्ञान्यवर्णं सूत्रं तत् विदधे चकार ।
अन्वीऽपि शिल्पी अङ्गेन पाटयितव्ये काटे मध्ये चिह्नार्थं ज्ञान्यसूत्रं करोति ।

अत्र गौरीवेति श्रीतीपमा, इतीवेति क्रियोत्पत्त्या, रोमावलीमेषकसूत्रमिति च निरङ्गं केवलरूपकमित्येतेषां
निधी निरपेक्षतया संकृष्टः । रसादयः पूर्ववत् ।

“स्यात् कुमस्या संघटनम्” इति वचः ॥८३॥

वाङ्मना—शोभाशायतो एव प्रयच्छोत्र, पार्वतीरज्जुं कदाचन मयत्तं पठितं महि-
मानं पत्नीरज्जुं अर्द्धांशं नःयुक्तं करिष्ये ; ईहा मयत्तं करिष्याहे येन विधाता ईहां न यथाकारेण
रोमावलीरज्जुं कुणवर्णं सूत्रं विच्छिद्य करिष्येति ॥८३॥

अन्वयः—महृष्टिदृष्ट्या रोमावलीरज्जुं उदीजकुम्भी गन्धौरं नाभिकूपं आसाद्य विरमेत् ; वक्ष्ये
यदि सिचयेन एषा एषा गुप्तिः न स्यात् ॥८४॥

रीमिति । मय हरेत् सूत्रा अमिच्छाः पिपासा च, रोमावल्यानं रज्जुं, उदीजी सनापि कुम्भी ली,

उन्मूलितालानविलाभनाभिः छिन्नखलच्छृङ्खलरीमराजिः (१) ।

मत्तस्य सेयं मदमहिपस्य प्रस्त्रापवप्रोक्षकुचास्तु वास्तु ॥८५॥

रोमावलीभ्रुकुसुमैः खमीर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्थासुभिरेतदीयैः खैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥८६॥

गभीरं गभीरम्, नाभिरेव कुपलच, आसाद्य प्राप्य, विरमेत् ग्रास्येत् ; वत खेदे, यदि सिन्धवेन वल्ले च असि-
चयेन असिधारिपुरुषमथैव च, एषा दृश्यमाना, एषां रोमावल्यादीनाम्, गुतिः आवरणेन गोपनं रक्षकश्च न स्यात् ।
आवरणेन गोपने रोमावल्यादीनां सम्यग्दर्शनभावात् दृष्टितत्वाया न निवृत्तिः, असिधारिपुरुषमथैव रक्षकश्च
रज्जुप्रभतीनां यदुच्चासन्धवेन जललाभासम्भावात् पिपासायाश्च न निवृत्तिरिति भावः ।

अथ निरङ्गं केवलरूपकवयम् आसाद्येत्येकया क्रियया रोमावलीरज्जुप्रभतीनां कर्मतयाभिसम्भवात् व्ययी-
गिता चेत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

“दृष्टे स्पर्शपिपासी इ” इत्यमरः । “सिन्धय प्रीयशाटकाः” इति विकारशेषः ।

ईदृशवर्णनया तदानीं वसनावरणं कृतमिति प्रतीयते ॥८६॥

वाङ्माला—रोमावलीरूपं रज्जु, अनुरूपं कृच्छ्र एव नाडिरूपं गभीरं रूपं पादैश्च,
आमादं नम्रमेव तृष्णा निवृत्तं पादौ तवटे ; हाय ! यदि वद्ध चारा एहे मकटनर एहे आव-
रणं नो इहेत ॥८६॥

अन्वयः—उन्मूलितालानविलाभनाभिः छिन्नः खलच्छृङ्खलरीमराजिः प्रस्त्रापवप्रोक्षकुचा वास्तु
मत्तस्य मदमहिपस्य वास्तु चस्तु ॥८५॥

उन्मूलितेति । उन्मूलितं स्ववेगेनीत्पाटितं यत् आलानं बन्धनसम्भस्य यद्विलं मूलस्यगर्जसदाभा
मत्तल्या नाभिर्यस्याः सा तादृशी, छिन्नं वेगादेव हिधा कृतं खलत् पतच्च यत् यद्वलं तदिव रोमराजिर्जीम-
न्निधिर्यस्याः सा तथोक्ता, तथा प्रस्त्रापय हिपस्यैव शयनाय यौ वप्रौ उभयपाशवद्धौ मृत्तिकासूधी ताविव उच्चौ
कुक्षौ खमी यस्याः सा तादृशी, सा प्रकृता, इयं दमयन्ती, मत्तस्य उत्कटस्य मदयुक्तस्य च, मदनः कामो हिपी
इतीर तस्य, वास्तु वास्त्यानम्, चस्तु भवेदित्यर्थः ; तादृशहिपवास्त्यानवत् बहुतरिपकरूपत्वादिति भावः ।

अत्र दमयन्ती हिपस्य वास्तुवासकवारं रूपकम्, किन्तु मदमहिपस्येत्युपमितसमासात्प्रयत्नात् गोपनैव अन्वा
अपि तिल उपमाः, इति सर्वासामङ्गाभिभावेन सङ्करः ; तथा प्रथमे पादे इत्यनुप्रासः, अन्तिमे च च्छं कानुप्रास
इति समुदाये सङ्घटिः । पूर्वरागी रसः, बन्धार्थस्य दुःखत्वादीजो गुणः, गौरी च रीतिः ॥८५॥

वाङ्माला—उन्मूलितं वल्लेनच्छेदं नोच्छेदं गच्छेत् तत्र ईशारं नाडि ; छिन्नं च नाडित
नृत्तमेव तत्र ईशारं लोमच्छेपं एव नम्रमेव कृच्छ्रं इहे मकटं निर्मितं इहेपी वृत्तकात्तुप्रेत
तत्र ईशारं इहेपी उच्छेदनं ; सूत्राः यत् गभीरं तत्र उच्छेदं कापेर वानरुनं इति ॥८६॥

अन्वयः—सः रतिजानिवीरः मध्य-खलाट मूर्ध्नि, स्थासुभिः व्यस्तैः अपि एतदीयैः रोमावलि-
कुसुमैः खमीर्वीचापेषुभिः खैत्रः (इति) चित्रम् ॥८६॥

रीमेति । स प्रसिद्धः, रतिजाया यस्य स रतिजानिः कामः स चासौ वीरश्चेति रतिजानिवीरः, मध्य ऊर्ध्व-
धीनावेन शरीरस्य मध्यभागः खलाटं भाषं मूर्ध्नां मत्तकचं तन्निम्नं, प्राण्डलत्वान् समाहारवर्णकवचनम् ।
स्थासुभिः स्थितिशीलैः, अतएव व्यस्तैरपि इत्यक् पृथक् स्थानगतैरपि, एतदीयैर्दमयन्तीसम्बन्धिभिः, रोमाव-

अस्याः खलु यन्निनिबद्धकेश-मञ्जौकदम्बप्रतिविम्बवशात् ।

अरप्रमश्ली रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥८७॥

चक्रे च विम्बं युधि मत्स्वकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीषत्समुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥८८॥

अत्र चतुर्षु च कुसुमानि च तैः, स्त्री स्वकीया ये मौर्वीचापेवरी गुणचतुर्णां तैः जैः विभुवनजयकारणशील इति चिन्ताचर्यम् । तथा च सर्वेऽपि चतुर्षु एकस्यानखरेव गुणचतुर्णां जेतव्यं जयन्ति ; किन्तु काम-इन्दी दमयन्त्या मध्यदेशस्थितरोमावलिपद्मगुणेन खलाटस्थितम् युगलपद्मगुणं मल्लिकाकुसुमसमूहस्य येति चानाख्यानस्य गुणचतुर्णां यत् जगज्जयति तच्चिन्तयेति विरोधः, तत्प्रभावातिशयाच्च तत्प्रसाधानमिति भावः ।

अतएवान् विरीधाभासीऽलङ्कारः, अथ निरङ्गं केवलपद्मम्, यथासंख्यं च तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करण्ये-कानुप्रासिन पुनः संख्यते । रसादयः पूर्ववत् ।

स्यामुभिरिति 'स्यास्यापरिच्छां च' इति कुप्रत्ययः । रतिजानीति 'नित्यं जायाया जानिः' इति जानिरादेशः । जैन इति आयुधादिनात् ताच्छील्ये अच् ॥८६॥

वाङ्माला—ममवतोर मया हृतं रोमावलीरूपं गुणं, मलाटस्थितं युगलरूपं यद् एवम् अङ्कितं पूनरूपं वाचं वाता कामदेव ये जिह्वुवनं च चरितरेकेन, तेषां आन्ध्यां वटे । केन न, ये गुणप्रदं नानाज्ञानेन रश्मिदहं वलिना मे गुणं प्रज्ञानं अङ्कितं ॥८७॥

अन्वेषः—अस्याः पृष्ठस्थली-हाटक पट्टिकायां यन्निनिबद्ध केशमञ्जौ कदम्ब-प्रतिविम्ब वशात् इयं रजताक्षरा अरप्रमश्लिः खलु ॥८७॥

एकेन पृष्ठदेशं वक्ष्यति । अस्या इति । अस्या दमयन्त्याः, पृष्ठस्थल्येव हाटकपट्टिका स्पर्शफलकं तस्याम्, यन्निनिबद्धा यन्निबद्धया ये केशास्तु यन्मञ्जौकदम्बं मल्लिकाकुसुमसमूहस्य प्रतिविम्बानां वशात्कालात्, इयं इक्ष्मणा, रजताक्षरा रौप्यलिखितवर्णा, अरस्व कामस्य प्रमश्लिः खलु गुणवर्चनायमी नूनम् । नीतानि केशमल्लिकाकुसुमसमूहप्रतिविम्बानि अपितु पृष्ठपदस्पर्शफलके रजताक्षरे लिखिता कामप्रमश्लिरिति भावः । दमयन्त्याः पृष्ठदेशं स्पर्शवर्णः कामोद्दीपकयेति निष्कर्षः ।

अत्र मल्लिकाप्रतिविम्बनिवेधेन रजताक्षरस्यापनादपङ्क्तिः, पृष्ठस्थादी निरङ्गं केवलपद्मम्, अरप्रमश्लिः खलिति वाचा क्रियोत्प्रेषा चेत्येतेषामङ्गाङ्गितया सङ्करण्ये कानुप्रासिन संख्यते । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, पाशाली च रीतिः ।

“स्पर्शं सुवर्चं कनकं हिरण्यं किम हाटकम्” इत्यमरः ॥८७॥

वाङ्माला—ममवतोर रोमावलीरूपं गुणं मल्लिका कुल रश्मिदहं, तांतां च प्रति-विम्बं कलेन मञ्जौकदम्बं वर्णयन्ते रूपं यन् अङ्कितं येन कामदेवस्य गुणवर्णनां तथा रश्मिदहं ॥८७॥

अन्वेषः—मत्स्वकेतुः पितुः सुदर्शनेन चक्रे च युधि विम्बं जितं वीक्ष्य दुर्लभदर्शनेन नितम्बमयेन समुना किं जगत् जिगीषति ॥८८॥

अत्र वाच्यं नितम्बं वक्ष्यति । चक्रे वेति । मत्स्वकेतुः कामः, पितुः वीक्ष्य, सुखं दर्शनं यत् तेन सुदर्शनेन तदाख्येन चक्रे च, युधि युद्धे, विम्बं जगत्, जितं वीक्ष्य इह, दुर्लभं वस्तुनास्तत्वात् दुष्प्रापं दर्शनं यत् तेन तादृशेन, नितम्बमयेन दमयन्त्या नितम्बपदेन, समुना चक्रे च, किं जगत्, जिगीषति अतुलित्वेति । अयि च पिबन्तुः पुनः संज्ञानति । एवं पुनः कामि चक्रे अयिलपः पिबन्तुः संज्ञान एव ; परन्तु सुवर्चः

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणश्च लावण्यजलश्च बाष्पा ।

तावत्सूतः कुचकुम्भकर्तुः बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥८८॥

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्राः गवेष्यते किं चलपन्नपन्नम् ।

न च द्विशेषादितरच्छदेभ्यः तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥८९॥

दण्डं गत्वात् पितृचक्रं शतस्य निवारणयोग्यम्, दुर्लभदण्डं गत्वात् पुत्रचक्रस्तु सर्वस्य वागिवाक्यमिति भावः । नितम्बं तावत् सर्वे वामिनः कानोद्दीपकमिति निष्कर्षः ।

अथ पितृचक्रापेक्षया पुत्रचक्रसाधिकात् व्यतिरेकालङ्कारः, नितम्बप्रतिषेधेन चक्रस्थापनादपेक्षुतिः, बाष्पा क्रियीतुं चा चेत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः । पूर्वरागी रजः, प्रसादी गुणः, रीदभी च रीतिः ।

इदानीं वसनेन कुतोऽपि नितम्बमाहतमिति सन्तप्यम् ॥८८॥

वाङ्माला—पितामहं श्रुत्वा चक्रं शृङ्गे जगत् सङ्कटं कतिपयं, हेहा प्रेक्षितं कायदेव कुर्मन्नमनेन नितम्बकम् एवै चक्रं धारा जगत् सङ्कटं कतिपयं हेहा कतिपयं हेन किं ॥८८॥

अन्वयः—बाष्पा रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणश्च लावण्यजलश्च तावत्सूतः कुच कुम्भकर्तुः सहकारिचक्रं बिभर्ति (इति) शङ्के ॥८८॥

रीमिति । बाष्पा दमयन्ती, रोमावली च सरलत्वाद्दण्डः, नितम्बमेव गोलत्वाच्चक्रं ते रोमावलीकपं दण्डं नितम्बकपं चक्रञ्चेत्यर्थः, गुणं सौन्दर्यविदादिकपमेव गुणं सूत्रश्च, तथा लावण्यमेव जलं तच्च, एतच्चतुष्टयकपं तावत्सूतं यौवनकपस्य, कुचकुम्भकर्तुः सनकपकुम्भकारस्य कुलालस्य, सहकारिचक्रं गृहकारिकारणसमूहम्, बिभर्ति धारयतीति शङ्के मन्वे । तथा च मुख्यकारणभूतः कुलाली यदा कुम्भं करोति तदा तस्मात्तानि सहकारिकारणानि पुष्पं नते ; दण्डचक्रं सलिलं सूत्रञ्चेति । अथ च यौवनकपः कुलालः कुचकपं कुम्भं करोति गीम्यत्वात् ; तस्य च रोमावलीकपी दण्डः, नितम्बकपं चक्रम्, सौन्दर्यादिकपं सूत्रम्, लावण्यकपं जलञ्च सहकारिकारणं सन्पन्नमिति भावः । सहकारिकारणत्वञ्च तद्विग्रहे सति तत्त्वजनकत्वम् ।

अथ श्लिष्टं साङ्क्यकपं बाष्पा क्रियीतुं चा चानदीरङ्गाभिभावेन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ॥८८॥

वाङ्माला—यौवनरूपं कुञ्जकारं हेहात्वनरूपं कुञ्जं कतिपयं, रोमावलीरूपं गङ्गा, नितम्बरूपं चक्रं, सौन्दर्यादिकरूपं सूत्रं एव लावण्यरूपं जलं, एवै गङ्गा तावत् सङ्कारि कारणक हेन धारणं कतिपयं हेहा चामि मनेन कति ॥८८॥

अन्वयः—बाष्पाः केन अपि अङ्गेन विजेतुं किं चलपन्नपन्नं गवेष्यते । न चेत् (तदा) इतरच्छदेभ्यः द्विशेषात् तस्य तु भयेन कुतः कम्पः अस्तु ॥८९॥

एकेन भगं वष्टयज्ञाह अङ्गेनेति । अस्या दमयन्त्याः, केनापि महासुन्दरत्वादनिर्वचनीयेन अलीखत्वात् अङ्गमनकत्वेन च अङ्गेन भगदपेक्षावसेन, विजेतुं द्विशेषेण पराभवितुम्, किं चलपन्नस्य अचलत्वं, पन्नं दलम्, गवेष्यते अन्विष्यते । मनु, त्वया कथमिदं ज्ञातमित्याह—न चेत् इत्थं यदि न स्यात् तदा, इतरच्छदेभ्यः अन्येच्छदेष्वप्येभ्यः, द्विशेषादधिक्यात्, तस्य तु चलपन्नपन्नस्य, भयेन एतदङ्गात्मनश्चङ्कया, कुतः कम्पात्, कम्पः, अस्तु भवतु भवेदित्यर्थः । अन्येच्छदेष्वप्यपेक्षया अचलत्वं कम्पातिशयदर्शनार्थं स्यात्तन्मा । अस्या भगन् अचलत्वाकारतया अतीवशुभसूचकमिति भावः ।

अथ गवेष्यत्यवधानाकारणाद्या क्रियीतुं चा, भयकरचक्रकम्पासम्बन्धेऽपि तत्त्वजन्यादतिशयोक्तिः, श्लेषात् प्राक्चोत्तेषां निधी निरपेक्षतया सङ्कटः । पूर्वरागी रजः, प्रसादी गुणः, रीदभी च रीतिः ।

“द्वितीयं वदितव्यमस्मिन्” वाच्यता यदि इत्युक्तेः केनापीत्युक्तम् ।

भूचिन्मेलना च तिलोत्तमास्तः नासा च रक्षा च यद्वृक्षद्विः ।
 इडा ततः पूरयतीत्यनेकाः मेकापरः प्रेषयतीतुकानि ॥८१॥
 रक्षापि किं चिन्नयति प्रकाशः न चात्मनः स्वेन न चैतदूह ।
 स्वस्वैव येनापरि सा ददामा पत्राणि जगत्सर्वमयोर्भवेत् ॥८२॥

“वीचिदुनवसदलः पिप्पलः कुङ्कुमाश्च । अत्रत्यः—” इत्यमरः ।

“योगिन्मिति वी प्रत्या वीचिदुनदलादिति । साम्बलचवदीनापि वीच्यवीभाव्यवयति ॥” इति तानुश्रवणं
 इदानीं च कुतोऽपि पुनः सम्पूषणं जातेति प्रत्येत्यम् ॥८०॥

वर्ज्जना—नमस्तस्मै केन एकं अत्र, अत्र कश्चित् अत्र अत्रचपञ्जक अत्रचप
 कश्चित्केचि किं तादा ना इहेन, अत्रात्र वृक्षेण पञ्च अपेक्षा । नेहे अत्रचपञ्जक उच्य-
 त्तः अधिकं कम्प इहेन केन ॥८०॥

अत्रत्यः—अत्र अत्रः भूच चिन्मेलना, नासा च तिलोत्तमा, ऊहलटिच रक्षा ; ततः एका (चपि)
 इव इडा (सती) अनेकापरः प्रेषयतीतुकानि पूरयति ॥८१॥

इमेन वयो न भूयन्तं वर्धयति । भूरिति । यद्यप्यात्, अस्या दमयन्त्याः, भूच चिन्मा आस्यया लोका
 विन्मेलो यस्याः सा चिन्मेलनामासासरोविशेषः ; नासा नासिका च, तिलात् तिलपत्रादपि उत्तमा मनीषया
 विलोत्तमानामासरोविशेषः ; तथा ऊहलटिः विधातृलट ऊहय, रक्षा कदलीकाश्रया रक्षानामासरोविशेषः ;
 तस्यसात्, ‘एकापीय’ दमयन्ती, इडा सती, अनेकासामसरां प्रेषयतीतुकानि दर्शननिबन्धनतृप्त्यापि,
 पूरयति । अत्रार्थमेवैतदिति भावः । ऊहयन्ने भूयन्तिवर्धनं प्राप्तविकम् ।

अत्र वयसम् आस्यविन्मासासरोविशेषयोर्भेदेऽपि चिन्मेलनापदश्च विषयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः,
 सरसं भुवि तादृश्यासरोविशेषलोपीयाभिरक्तं केवलकपकमित्यनयोरेकाग्र्यानुप्रवेशकपः सङ्करः । अविनश्यती-
 यम् । तथा एकस्मिन् अनेककर्तृव्यपेक्षयातुक्तपूरणाविधाभासत्वेति समुदायि संहतिः । रसादयः पूर्वं वत् ।

ऊदभिहितभावस्य द्रव्यस्य प्रकाशात् ऊहलटिरित्यनेन लट्-ऊहयन्त्ये ॥८१॥

वर्ज्जना—ये तेषु, ईश्वर ऊहेन चिन्मेलना, नासिका इहेन चिन्मेलना एव उक्त
 इहेन उक्ता ; उक्ताः एकमात्र ईश्वरे चिन्मेलने हेन अनेक अनेक नमस्तस्मै केन कोऽत्र
 पूरणं करोत ॥८१॥

अत्रत्यः—रक्षा अपि आत्मनः प्रकाशः स्वेन किं न चिन्नयति, एतदूह च (एतदीयकलेन) किं न
 चिन्नयति । येन सा जनयोः भवेत् स्वस्य एव उपरि पत्राणि ददामा (इव सती) जागर्ति ॥८२॥

अनुभिः पर्यङ्कयत्यं कर्षयति रश्मेति । रक्षापि न केवलं जगत्साधारणः स्वयं कदम्बपि, आत्मनः प्रकाशः
 विमलकर्मणः स्वेन स्वकीयत्वेन, किं न चिन्नयति प्रयत्नत्वेन किं न परिचिनीति ; अतिकर्तृतदूहकपलादिति भावः
 तथा यस्या दमयन्त्या ऊह च ऊहयत्यं, किं न चिन्नयति पार्थक्यादितदीयकलेन न किं परिचिनीति ; अतिकर्तृ-
 निजकर्मकपलादित्याशयः । ननु कथमीदृशी सम्भावनेत्याह— येन हेतुना, सा रक्षा, अतदीयकलेन, अर्धेन स्वसाध-
 न्यत्वात्, स्वार्थेन स्वकीयसाधनत्वेन, उपरि पत्राणि पत्राणि, ददामा कर्षयन्तीव सती, जागर्ति चतस्रिहति ।
 जेता उपरपरिचयायै जितलोपरि प्रवक्ष्यते चिन्नं करोति । रक्षा तु निजकर्मतदुपरिचिन्मेलनं कदम्बसात्
 अतीतं यत्पूर्वोपरि कर्षयन् पत्रदानं स्वसाधोपरि करोतीत्याशयमिति भावः । रक्षासाधोपरि पत्राणां विद्य-
 मानत्वादीदृश्याः ।

ବିଧାୟ ମୂର୍ଦ୍ଧାନମଧ୍ୟସ୍ଥରାଶ୍ଚେତ୍ ମୁକ୍ତେତପୋଭିଃ ସ୍ବମସାରଭାବମ୍ ।

ଆଦ୍ୟସ୍ତ ନାସ୍ତେତ୍ କଦଳୀ ବଳୀୟଃ ତଦା ଯଦି ସ୍ୟାଦିଦମୂରୁଚାରଃ ॥୧୩॥

ଜରୁପ୍ରକାଞ୍ଚିତୟେନ ତନ୍ବ୍ୟାଃ କରଃ ପରାଜୀୟତ ବାରଧୀୟଃ ।

ଯୁକ୍ତାଂ କ୍ରିୟା କୁଞ୍ଚଳନଞ୍ଚୁଲେନ ଗୋପାୟତି ଶ୍ବଂ ମୁକ୍ତପୁଞ୍ଜରଂ ସଃ ॥୧୪॥

ଏବ ପୂର୍ବାହ୍ନେ ବାଷ୍ପଂ କ୍ରିୟତୁର୍ମସାବଧୟମ୍, ରନ୍ଧାୟାଃ ଶ୍ବରାଶ୍ଚେ ଜରୁପ୍ରକାଞ୍ଚିତୟେନ, ଶ୍ବାଭାଷିକପରୀତପତ୍ନୀ
ତଦର୍ପଣସମ୍ଭାବନାକରଣାତ୍ ବ୍ୟାଧିଭାଷାସ୍ତ ମତୀୟମାନା କ୍ରିୟତୁର୍ମସା ଶ୍ବେତ୍ୟେତେଷାଂ ମିଥ୍ୟା ନିରପେକ୍ଷତୟା ସଂହତିଃ ।
ରସାଦୟଃ ପୂର୍ବାହ୍ନେ ॥୧୩॥

ବାଞ୍ଛାଳା—କମଳୋଽନିଜେନ୍ନ ଶୁଦ୍ଧତେ ନିଜେନ୍ନ ବାନ୍ଧା ଚିନିତେ ପାରିତେହେ ନା, ଆବାସ
ହେହାର ଓକ୍ତହେନିତେଽଽହେହାର ଓକ୍ତ ବାନ୍ଧା ବାସତେ ପାରିତେହେ ନା । ଏବେହେହେ, ମେହେ କମଳୋ
ହେହାର ଓକ୍ତସ୍ତେ ନିଜେନ୍ନ ଓପତେହେ ନା ନିଜା ନିଜା ବାସତେ ॥୧୩॥

ଅନ୍ବୟଃ—କଦଳୀ ମୂର୍ଦ୍ଧାନମ୍ ଅଧ୍ୟସ୍ତରଂ ବିଧାୟ ତପୋଭିଃ ଶ୍ବେତ୍ ସ୍ବମ୍ ଅସାରଭାବଂ ମୁକ୍ତେତ୍, ବଳୀୟଃ ଆଦ୍ୟସ୍ତ
ଶ୍ବେତ୍ ନ ଅସ୍ତେତ୍, ତଦା ଇଦମୂରୁଚାରଃ ଯଦି ସ୍ୟାତ୍ ॥୧୩॥

ବିଧାୟତି । କଦଳୀ ରନ୍ଧାଶ୍ଚାଶ୍ଚ, ମୂର୍ଦ୍ଧାନଂ ମଳକମ୍, ଅଧ୍ୟସ୍ତରମ୍ ଅଧିଗାମିନମ୍, ବିଧାୟ ଜାତା, ତପୋଭିଷାଦ୍ରୂପା-
ଭିରବ ତପସ୍ୟାଭିଃ, ଶ୍ବେତ ଯଦି, ଶ୍ବଂ ଶ୍ବକୀୟମ୍, ଅସାରଭାବଂ ସାରସ୍ୟଲକ୍ଷମ୍, ମୁକ୍ତେତ୍ ଲକ୍ଷେତ୍; ତଥା ତାହେହେ
ତପୋଭିଃ, ବଳୀୟଃ ଅଧିକତରମ୍, ଆଦ୍ୟଂ ଶ୍ରୀତଳ୍ପଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାଲକ୍ଷ, ଶ୍ବେତ୍ ନ ଅସ୍ତେତ୍ ନ ଶ୍ବାଭାବତଃ ପ୍ରାପ୍ତୟାତ୍; ତଦା
ଅସ୍ୟା ଦମୟନ୍ତୀ ଜରୁପ୍ରାଶ୍ଚାର୍ଦ୍ଧନୋହରା, ଯଦି ସ୍ୟାତ୍ । ଅନ୍ବୟା ନ, ଏତଦୂର୍ବୋଃ ସମାରତ୍ନାତ୍ ଶ୍ରୀତକାଳି ଶ୍ବେତାତ୍
ଶ୍ରୀତକାଳି ଶ୍ବେତ ଶ୍ରୀତଳ୍ପାଦିତି ଶ୍ବାଭାବଃ ।

ଏବ ଅସାରଭାବସ୍ୟାଗାତ୍ୟନ୍ତେଽପି ଯଦର୍ଥବଳେନ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧାଦିକା ଅତିଶୟୋକ୍ତିଃ, ଆଦ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧେଽପି ଯଦର୍ଥବଳେନ
ତଦ୍ସମ୍ବନ୍ଧାଦିକା ଅତିଶୟୋକ୍ତିଃ, ମୁକ୍ତପୁଞ୍ଜରମୀଭୂତାୟାଃ କଦଳ୍ୟା ଇଦମୂରୁଚାରାଦିତ୍ୟନେନ ଉପନିବିଧିକାଳ୍ପନାତ୍ ମତୀୟମ୍,
ପୂର୍ବାହ୍ନେ ହେକାନ୍ତମାସଃ, ପରାହ୍ନେ ଚ ଉତ୍ତମମାସଃ ଇତି ସଂହତିଃ । ପୂର୍ବାହ୍ନେ ରସଃ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟେ ଶ୍ବ
ରୀତିଃ ॥୧୩॥

ବାଞ୍ଛାଳା—କମଳୋଽନିଜେନ୍ନ ଅଧ୍ୟସ୍ତରମ୍ ଅଧିଗାମିନମ୍ କରିତା ଉପକ୍ରାନ୍ତା ବାନ୍ଧା ଇତି ନିଜେନ୍ନ ଅନା-
ବତା ତାଗ କରିତେ ପାତେ ଏବଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଡ଼ତା ଶ୍ବାସ୍ତ ନା ହସ୍ତ; ତେବ ବାନ୍ଧା ହେହାର ଓକ୍ତେନ୍ନ ଜାତ
ଅନ୍ବୟେ ହେହେତେ ପାତେ ॥୧୩॥

ଅନ୍ବୟଃ—ତନ୍ବ୍ୟାଃ ଜରୁପ୍ରକାଞ୍ଚିତୟେନ ବାରଧୀୟଃ କରଃ ପରାଜୀୟତ । (ଅତଏବ) ସଃ କୁଞ୍ଚଳନଞ୍ଚୁଲେନ
କ୍ରିୟା ଶ୍ବଂ ମୁକ୍ତପୁଞ୍ଜରଂ ଗୋପାୟତି (ଇତି) ଯୁକ୍ତମ୍ ॥୧୪॥

ଉପାଦିତି । ତନ୍ବ୍ୟାଃ ଜରୁପ୍ରାଶ୍ଚାର୍ଦ୍ଧନୋହରା, ଜରୁପ୍ରକାଞ୍ଚିତୟେନ ଜରୁପ୍ରାଶ୍ଚାର୍ଦ୍ଧନୋହରା, ବାରଧୀୟୋ ହସିତସମ୍ବନ୍ଧୀ,
କରଃ ଯୁକ୍ତା, ପରାଜୀୟତ ଶ୍ରୀତକାଳି ପରାଭୂତଃ । ଅତଏବ ସ ବାରଧୀୟଃ, କୁଞ୍ଚଳନଞ୍ଚୁଲେନ ମୁକ୍ତକାଳିକରାଦ୍ୟାଦିନ,
କ୍ରିୟା ପରାଜୟଜନିତସମ୍ବନ୍ଧା, ଶ୍ବଂ ଶ୍ବକୀୟମ୍, ମୁକ୍ତସ୍ୟ ପୁଞ୍ଜରମଧ୍ୟମ୍, ଗୋପାୟତି ଗୁଣୀକରୋତି, ଇତି ଯୁକ୍ତସୁଚିତମ୍,
ଶ୍ବକୀୟେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେ ମୁକ୍ତପ୍ରଦର୍ଶନସ୍ୟ ପ୍ରାୟୋକ୍ତାଦିତି ଶ୍ବାଭାବଃ ।

ଏବ ପରାଜୟାତ୍ୟନ୍ତେଽପି ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧାଦିତିଶୟୋକ୍ତିଃ, ମୁକ୍ତାଦ୍ୟମୀୟମ୍ ମତି ପୂର୍ବାହ୍ନେବାଷ୍ପଂ ଶ୍ବେତାତ୍ କାନ୍ଦିତ୍ୟନ୍ତମ୍,
ଅପଞ୍ଜୁତିଶ୍ବେତ୍ୟେତେଷାମଜ୍ଞାତତୟା ସଂହତିଃ । ପୂର୍ବାହ୍ନେ ରସଃ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟେ ଶ୍ବ
ରୀତିଃ ।

“ପୁଞ୍ଜରଂ କରିତସ୍ୟାୟ ବାସ୍ୟାଦ୍ୟମୁକ୍ତେ ଜଳି । ଶ୍ବିକ୍ତିଃ ଶ୍ବକୀୟେ ପଦେ ଶ୍ରୀତକାଳିବିଶିଷ୍ଟେ ।” ଇତ୍ୟନ୍ତଃ ॥୧୪॥

ବାଞ୍ଛାଳା—କମଳୋଽନିଜେନ୍ନ ଅଧ୍ୟସ୍ତରମ୍ ଅଧିଗାମିନମ୍ କରିତା ଉପକ୍ରାନ୍ତା ବାନ୍ଧା ଇତି ନିଜେନ୍ନ ଅନା-
ବତା ତାଗ କରିତେ ପାତେ ଏବଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଡ଼ତା ଶ୍ବାସ୍ତ ନା ହସ୍ତ; ତେବ ବାନ୍ଧା ହେହାର ଓକ୍ତେନ୍ନ ଜାତ
ଅନ୍ବୟେ ହେହେତେ ପାତେ ॥୧୪॥

अस्यां मुनेनामपि मोहमूढे भृगुर्महान् यत् कुचर्षलशीलो ।
नानारदाङ्गादि सुखं त्रितोहः व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥८५॥
क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिकृतिं (१) विदुषी किमस्याः ।
अपि अमीभक्तिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥८६॥

अत्र हे महे हाङ्गउ, गोपन करार छेन अस्माकमतः आपन म्हाश्र गोपन करार आटक हेहा मत्त ८६ ॥२४॥

अन्वयः—अस्यां मुनीनाम् अपि मोहम् ऊहे ; यत् महान् भृगुः कुचर्षलशीली, सुखं नानारदा-
ङ्गादि, महाभारतसर्गयोग्यः व्यासः (च) त्रितोहः ॥८५॥

अस्यामिति । अस्यां दमयन्त्यां विषये, मुनीनामपि माह्यानां कामुकानां का कथा जितेन्द्रियप्रासवीषा-
मपि, मोहं सनादीं पर्वतादिभ्यः विषयासनां कामकृतचित्तविकारं, ऊहे अस्मित्वेन तर्कयामि । यद्
यस्मात्, महान् विशालः प्रधानश्च, भृगुः प्रपातो मुनिविशेषश्च, कुचौ सनावेव शैली पर्वतौ कुचौ शैलाविवेति
च कुचर्षली तौ शैलयति स्वभावान्मूर्ध्नाभिलाषाश्च आश्रयतीति कुचर्षलशीली । प्रपातो यथा स्वभावादेव
पर्वतमाश्रयति, तथा महासुनिर्भृगुः पर्वतधर्मैश्च कामविकारिणश्चेत्तत् कुचाभाश्रयतीत्यर्थः । सुखं बदनम्,
नाना अनेकैर्दोषैश्च शून्यं व्यक्तित्वम् ; रदैर्दोषैः आङ्गादयति सुशोभिततया भोक्तानामन्यतीति नानारदाङ्गादि ।
अन्वयस्तु नानारदाङ्गादि न नारदस्य मुनेराङ्गादजनकं न भवतीति न, अपि तु गानेन रुच्यनाय दानेन च कामा-
नस्य नारदस्य मुनेराङ्गादजनकं भवत्येवेत्यर्थः । तथा महती भाः कान्तियं ज्ञात् स महाभाः, तथा रतसर्गे
सुरतविधाने योग्यः सुविधाकारी, व्यासो विशारः, त्रितो स्वभावादेवः बलवन्ती ऊह येन स तादृशी वर्तते ।
अन्वयस्तु महाभारतस्य तदास्य तिहासयन्त्यस्य सर्गे रचनायां योग्यः समर्थः, व्यासः पाराशर्य्यः, त्रितो कदलीवन-
धमान् रमणीयविभाषाश्च अवलम्बितौ ऊह येन सः ; व्यासस्य कदलीवनप्रणयित्वादिति भावः ।

अत्र ऊह इति वक्ष्या क्रियोत्पत्त्या ; रूपकम्, सुमोपमा, प्रपातमुनिविशेषयोः, बहुतरदनकरश्चकाङ्गादकं
नारदाङ्गादकयोः, विशारपाराशर्य्ययोश्च भेदेऽपि तत्तत्पदद्वये वेषाभिदाध्यवसायात् तिस्र एवातिशयोक्तयः ; नाने-
त्यादी महेत्यादी च समझने वः ; के कानुपासयेति सर्वेषां मियो निरपेक्षतया संश्रुतिः । रसादयः पूर्ववत् ।

“भृगुः शुकं प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि” “व्यासो मुनौ स्यात्विस्तारः” इति विवः । “नानानेकीभयार्थयोः”
इत्यमरः ॥८५॥

वाङ्मानी—हेहाउ उगटस मुनिगणेश ५४ आटक, वनिश आनि मटेन करि । ये
८७, महासुनि उह हेहाउ सुनपर्वतमयो, मुखार्नि नाशटस आङ्गादजनक एव महाभाउउ-
उठरिता वाग हेहाउ उरुगुण आश्र करिशा ररहाछेन ॥२५॥

अन्वयः—अस्याः अधिजङ्घं क्रमोद्गता पीवरता किं वृक्षाधिकृतिं विदुषी ; अमीभक्तिभिः आव-
ताङ्गं वासः अपि लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥८६॥

इदानीमेवेन पद्येन जङ्घादयं वर्णयति । क्रमोद्गतेति । अस्या दमयन्त्याः, अधिजङ्घं जङ्घादये विद्यमाना,
क्रमेण उद्गता उपरिभागे उल्लिता, पीवरता स्थूलता, किम्, वृक्षस्य वृक्षनिखगतसरलशिखरस्य अधिकृतिं क्रमिक-
स्थूलताप्रकारम् । आलिङ्गनविशेषमिति च व्यज्यते । विदुषी जानाति । अन्वया कथमनयोर्वृक्षनिखगतसर-
लशिखरवत् क्रमिकीपरिभागे पीवरता स्यादिति भावः । तथा अमीभक्तिभिरमंखलाकारवेष्टनप्रकारैः आवृतानि

अरुन्धती-कामपुरन्धि-लक्ष्मी-जम्भद्विहार-नवाम्बिकानाम् ।

चतुर्दशोयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयात्ता यददृश्यसिद्धिः ॥८७॥

अस्याः पदौ चारुतया महान्तौ अपेक्ष्य सौख्यप्राप्तवभावभाजः ।

जाता प्रवालस्य महीरहाणां जानोमहे पञ्चवशब्दलब्धिः ॥८८॥

अत्रानि येन तत्प्रादुर्भूतम्, वासः परिधायकम्, सतावेष्टितके सतया तृणस्यैव वेष्टने । आसिक्कनविधिरेव इति च ध्वनते । प्रतीकमभिज्ञम् । अग्निः सन्भावनायाम् । अन्यथा कथं सतावेष्टिताम् वेष्टयतीत्याशयः ।

अनं पूर्वाह्णे वाप्या क्रियोत्तमे वा, पराह्णे च वाप्या गुचोत्तमे वा, तृतीये पादे ह्येकानुमस्यते तेषां ह्यष्टाष्टिः ।
रसादयः पूर्वावत् ।

अधिज्ञमिति विभक्त्यर्थे अन्यथीभावः । विदुषीति वेद्यः प्रसूतं मृतं, तस्य च निष्ठादिभ्याम् इष्ठाधिदि-
मित्यत्र षष्ठीनिषेधात् तृतीयैव ।

‘ह्यधिष्ठि’ लतावेष्टितकक्षालिङ्गन’ लक्षयति भरतः । यथा—

“एकेन ज्ञानाचरणं चरणेन ज्ञानाभिधाय जानुमपरेण च चतुष्पथायम् ।

‘आरीढ, मिच्छसि पति’ तरुवत्तमाङ्गी वृक्षाधिकृदिमिति तत् कावयो वदन्ति ॥

“बल्लोब वृष” दयितं मृगाक्षी संवेष्टयन्ती जमयेत्तदास्यम् ।

यच्च ज्वगार्थं भ्रष्टमूर्धं कात्या बुधा लतावेष्टितकं तद्वदुः ॥८६॥"

বাল্লালা—নবমস্তীর জন্ম দুইটির ক্রমিক উপরের দিকের দুলতা কি বৃক্ষের নীচের
শিখরের ক্রমিক দুলতা শিক্ষা করিয়াছে এবং আমি মনে করি—মণ্ডলাকারে অঙ্গের
আবরণকারী বস্ত্রখান, লতার প্রায় বেটন জানে। ২৬।

अन्वयः — यत् इदम् अस्मिन्-कामपुरम्-सखी-अश्वरिषद्वार-बनान्मिकानां वनद्विती, तत् इह मुख-
पादयासा अस्मिन्सिद्धिः उचिता एव ॥८७॥

एकैव गुल्फयुगलं वयं यस्माद् अरुन्धतीति । यदयस्यात्, इयं दमयन्ती, अरुन्धती वसिष्ठयती, आनल
पुरन्धिः पत्नी रतिः, लज्जीनारायणपत्नी, लम्बविषहारा इन्द्रपत्नी शची, नव नवसंख्या चण्डिकाश्चेति त्रयीदश भाग्य
चर्यो भाग्यं साक्षां सम्बन्धे चतुर्दशो चतुर्दशानां संख्यानां पूरक्यो तत्तुल्यैव भाग्यवतीत्यर्थः ; तत्तत्कात्, इह
दमयन्ताम्, गुल्फद्वयेन आपा लब्धा, अष्टशसिद्धिः स्वभावादनल्लोकनीयनिष्पत्तिः, उचितो युक्तैव जातिभि
श्रीषः ; आवाजिष अस्या अर्पा भाग्यवत्त्वात् गुल्फद्वयादष्टशतया च तत्तत्तृचनात् “अष्टशं गुल्फयुगलं सुख-
कीर्त्तयिष्यते” इति सामुद्रिकवचनमिति भावः । किञ्च यदिच “चतुर्दशो तिथिः”, तदिह अष्टशसिद्धिरनर्थाव-
निष्पत्तिरिति तैव ; “चतुर्दशानां दृष्टशतम्” इत्यागत्यादिभिः । तेन च उपकारहारी व्यज्यते ; अथ पूर्वपक्षे
शुद्धः, प्रकाशो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

सामान्यिक। यथा आगमस्यारि —

“ब्रह्माक्षी चैव माहेश्वरी कौमार्यी वैष्णवी तथा ।

बाराही नारद'ही च माहेन्दी चविका सया ।

महाश्वरीरिति प्रीताः क्रमेणैता मयस्विकाः" ॥८॥

বান্ধালা—সকল ভাও, রাত, লক্ষী; শচী এবং ব্রহ্মাণ্ডোৎপত্তি ময় জন অধিকা এই
ভেদ জন ভাগ্যবতী প্রা; আর ইনি যে দেখে তাহাদের চতুর্দশ জন; সেই দেখে ইহা
সকলকর যে অদৃষ্টতা লাভ করিয়াছে, তাহা সবই ইহা আছে। ১৭।

जगदधुसूक्तं रूपदपात् यदेतयद्वायि पदारविन्दम् ।

तत् सान्द्रसिन्दूरपरामरागैः भुवं प्रवालप्रबलादधत् तत् ॥८८॥

रुपादधत् सर्वं गुणैर्जयन्त्या भैरव्याः पदं श्रीः सा विधेर्द्वौती ।

भुवं स तामश्चल्यद यतः सा भृशारुचौ तत्पदभाग् विभाति ॥१००॥

अन्वयः—आहतया महात्मी चत्वाः पदी अपेक्ष्य लीलायात् लवभावभाजः महीरुपाणां प्रवालस्य पङ्क्त-
शब्दसन्धिः जाता (इति) जागीमहे ॥८८॥

वक्त्रिः पर्यं चरचयुगलं वचंयति । अस्या इति । आहतया सौन्दर्यं च महात्मी विशाली चोटी च,
अस्या दमयन्त्याः, पदीं चरची, अपेक्ष्य, लीलायादतीव सुदृढत्वाच्चोः, लवभावः लवत्वम् अणुत्वमिति यावत् भजत
इति तस्य, महीरुपाणां हृष्याणां, प्रवालस्य किसलयस्य, पङ्क्तशब्दसन्धिः पङ्क्त इति नामप्रतिज्ञाता, इति जागी-
महे वचं मन्वामहे । न खलु कित्वादिशब्दवत् पङ्क्तशब्दः किसलयं कटं, अपितु पदी दमयन्तीचरचस्य लवी
स्त्री यवेति व्युत्पत्त्या यौगिक एवेति भावः । पङ्क्तादपि सुन्दरचरच इति निष्पन्नः । “पादः पदवि, चरचोऽस्त्रि-
कात्” इत्यमरः ।

अथ वाचा क्रियीतुमेवालङ्कारः । रचादयः पूषं वत् ॥८८॥

वाङ्माला—हेनार ८४१ इहै चान, मोन्वोरो अथान; अउरार गुक्केर नव किमनर,
ताहा मण्णक। अउरारकुतावणतः नवकार अउर इहेराछे; ताहातेहै ने नव किमनरस्य
“गण्ड” एहै नाम लाड इकराछे, हेहा आसि मने करि ॥८८॥

अन्वयः—एतया यत् रूपदपात् जगदधुसूक्तं पदारविन्दम् अदायि, तत् तत्सान्द्रसिन्दूर-पराम-रागैः
प्रवाल-प्रबलादधत् (जातं) भुवम् ॥८८॥

जगदिति । एतया दमयन्त्या, यद् यस्यात्, रूपदपात् सौन्दर्यगर्भात्, जगदधुनां त्रिभुवनरमणीनां सूक्तं
मल्लिकै, पदारविन्दं पादपद्मम्, अदायि दत्तम्, तत्तस्यात्, पदारविन्दम्, तेषां जगदधुसूक्तं ये सान्द्रा वनाः सिन्दू-
राणां परामरागा रेषुकीदित्यानि तैः, प्रबालात् विदुनात् नवपङ्क्तवा प्रबलमधिकम् अरुणमारुतं जातमिति
शेषः, एतत् भुवं निश्चितमेव ।

अत्रापि भुवशब्दोपादानावाचा क्रियीतुमेवालङ्कारश्चेत्कामुदासीन संसृज्यते । पूषंरागो रसः, माधुर्यं गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्माला—हेन आपन मोन्वोरोर गर्वे !ऊरुवनेनं सयसु रमणीर मयुक्ते वेहेरु पान-
पन्न समर्पण करिग्राहिलेन; सेहे हेरु, ताहातेनर मयुक्तेर गिन्नुवेरगुर अगाठ रक्तवर्णे
हेहार छेहे पानपन्न निन्दहे अथान अण्णक। अधिक रक्तवर्ण इहेराछे ॥८८॥

अन्वयः—रुपा अदधत् श्रीः सर्वं गुणैः जयन्त्याः भैरव्याः पदं विधेः उच्यते अ । सः भुवं ताम् अश्च-
ल्यत्; यतः सा भृशारुचौ तत्पदभाग् (सती) विभाति ॥१००॥

वर्षेति । रुपा ईदृशसौन्दर्यात्मनिवन्मकोपेन, अदधत् रक्तवर्णा, श्रीलंकीदीवी, सर्वं गुणैः सौन्दर्यविद्या-
विभिः, जयन्त्या आत्मना पराभवन्त्याः, भैरव्या दमयन्त्याः, पदं स्थानम् ईदृशमेव सौन्दर्यादिगुणमित्यर्थः, अर-
चस्य, विधेर्त्रयस्यः सकाशात्, उच्यते याचते अ । परस्य स विधिः, भुवं निश्चितमेव, तां प्रियम्, अश्चल्यत्
एवैवचरचदीनं प्रसारितवान्; दमयन्त्या अद्वितीयसुन्दररुपां विन्यासयत् । यती कृती, सा श्रीलंकीदीवी

यानेन तन्मया जितदन्तिनाथौ पदाक्षराजौ परियुद्धपार्श्वौ ।

जाने न युन्मूषयितुं स्वमिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥१०१॥

कर्णाक्षि-दन्तच्छू-बाहु-पाणि-पादादिनः स्वाखिलतुल्यजे तुः ।

उद्देगभागद्वयताभिमानात् इहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥१०२॥

श्रीमा च, भद्राक्षयम् चतैरवस्तवम् न् एवम्भ्यः पदं चरत् भजते प्राप्नोतीति सा तादृशी सती, विभाति श्रीमते; विधिनिर्द्देशस्याख्यनीयत्वादिति भावः ।

अत्र त्रिविधं वरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादिति श्रुतिः, नृपदीपादानात् वाचा क्रियते वा, सञ्जीवनीमयीर्ह्ये-
ऽपि श्रीपदस्य विद्यामिदाध्यवसायादविशयोक्तिरित्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । अदृश्यपदस्य द्विःपादान्
व्यधितपदतादीनां, 'सुलोकितैतत्पदभाक्' इति पाठे न परिहृत्यः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी शुभः, वैदर्भी च
रीतिः ॥१००॥

वाङ्माला—नमश्चो नमश्च शुभवा राहै लक्ष्मीनेवौटक अत्र करिशाहनेन; ताशाते लक्ष्मी-
नेवो कोषे रक्तवर्ण हस्ता, विधातार निकट नमश्चोत्तर पद प्रार्थना करिशाहनेन; उन्मत्त
विधाता । ईश्वर अविशोभ (सोमया रक्त) कांश्चिद्वा अत्र ईश्वर चरण नान करिशा) निम्नगद्दे
नेहै लक्ष्मीनेवौटक अतारवत करिशाहनेन । येहहृत्, ने लक्ष्मीनेवो, ईश्वर अतारवत
चरण आश्रय करिशा पोता पाठे उहने ॥१००॥

अन्वयः—यानेन जितदन्तिनाथौ परियुद्धपार्श्वौ तन्मयाः पदाक्षराजौ कतरस्य राज्ञः नतेन मूर्ध्ना स्व
युन्मूषयितुम् इच्छू (इति) न जाने ॥१०१॥

यानेनेति । यानेन गमनेन, जितो दन्तिनाथौ वसिष्ठे हो याभ्यां तौ, परियुद्धौ निर्द्दोषः पार्श्वनिर्द्दोषभागी
यथोक्तौ, तन्मयाः कृपाया दमयन्तयाः, पदे चरन्तौ अक्षराजौ उत्तमपदावयवमिव तौ, कतरस्य राज्ञः परिष्वेतुर्नपतेः,
नतेन प्रत्ययकोपनिवारणाय अवनतेन, मूर्ध्ना मसक्तेन प्रयोज्यकर्मा, स्वमात्मनश्च, युन्मूषयितुं सेवयितुम्, इच्छू
अभिलाषुक्तौ, इति न जाने; कः परिष्वेता भविष्यतीति विषयाभावादिति भावः । अन्वये तु यानेन युद्धयावया
जितो दन्तिनाथौ वसिष्ठे स्वामी याभ्यां तौ, तथा परियुद्धौ विरागाद्यभावाद्निर्द्दोषः पार्श्वः पृथक्पृथक् सहायवृत्ति-
र्वांशोक्तौ, पदमन्त्रमिव यथोक्तौ च तौ राजानौ चेति तौ, तन्मया मुख्या बुद्ध्या, कतरस्य विजितस्य राज्ञः, नतेन
मूर्ध्ना, स्वम् आत्मनीर्हयम्, युन्मूषयितुं सेवयितुम्, न इच्छू? अपितु सर्वम्नेति जाने इत्यर्थः ।

अत्र पदाक्षरात्राविति कुतोपमावहातः । द्वितीयाद्यस्तु शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव, न पुनः शब्दः अत्राक्षर-
विकल्पात् । रसादयः पूर्ववत् ।

"पार्श्वः पाशावभागे स्वात् पादमूलोऽदस्त्रियोः । सेनापते च कुन्धाराश्च" इति विश्वः ॥१०१॥

वाङ्माला—एहै कृपाकोर उहउमनत्रुनः चरणयुगल, गमन वाशा इति अत्रौटक अत्र करि-
शाह एव उहश्वर निम्नरेण निर्द्दोषः; अत्र एहै चरणयुगल कोन् राजार अवनत यत्तकवाशा
निम्नरेण नेवा कशाहेवात्र हेह्हा करिउतेह्हा, ताशा आश्रय जानि ना ॥१०१॥

अन्वयः—वेधाः स्वाखिल-तुल्य-जैतु-कर्णाक्षि-दन्तच्छू-बाहु-पाणि-पादादिनः (अक्षरस्य) अवयवताभि-
मानात् उद्देगभाक् (इव सत्) उद्दे एव द्वितीयं व्यधित ॥१०२॥

कथंति । वेधा रक्षा, स्वस आत्मनः अखिलं यत् तुल्यं पाशपादादिकं वस्तु तस्य जैतुः सौन्दर्यं च परा-
व्यधितुः, कथंः शीघ्रम्, इति वचनम्, दन्तच्छू श्रोत्रं, बाहुर्भुजः, पार्श्वर्हः, पादश्चरच्च ते पादयो कस्य तस्य

तुषारनिःशेषितमञ्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्त्रिंशत्पादोक्तकरीषभिख्याः भिक्षाधुना माधुकरीसदृष्टा ॥१०६॥

एष्यन्ति यावद्गङ्गनादिगन्तात् नृपाः क्षरार्त्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टाः (१) तावत् एवाङ्गुल्योऽत्र रेखाः ॥१०७॥

तथोक्तस्य पञ्चस्य, आदिपदात् सनादिर्यङ्गम्, अद्वयताभिमानात् सोऽर्थे अद्वितीयत्वाद्वाप्येतीति, सर्वे न जीवा-
वेन भजत इति स तादृश इव सन्, इह दमयन्त्यानिव, न पुनरन्वय येन तद्दृश्यं न पश्यन् तादृशाभिमानस्य स्वाविता
स्वादिति भावः, इयोः पूर्वस्य द्वितीयं कर्षादीनां द्वितीयं द्वितीयमित्यर्थः, व्यथित तादृशाङ्कारचूर्णं नाहं विहित-
वान्, विधुः सर्वस्य वाङ्कारचूर्णं नकारित्वात् सन्निधाय स्वद्वितीयदर्शने सर्वस्य वाद्वितीयताङ्कारचूर्णं न ददन्-
नादिति भावः ।

अत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः । दमयन्त्याः कर्षादयः सोऽर्थे तत्कर्षादय इवेत्यनन्वयाङ्कारा-
व्यव्यति इति वस्तुनाङ्कारध्वनिः । रसादयः पूर्ववत् ॥१०९॥

वाङ्माला—तमस्रजोऽत्र कर्ण, नयन, कर्ण, दाह, कण्ठ एव चरणप्रत्युत्ति अङ्गुलि, आंगना-
देव तुला मयस्य पुनर्विधातुः सः करिषा, आंगनाया अद्वितीयं वनिषा अङ्कार करिषाद्विजः
तादृशे विधाता क्रुद्ध इहोहो (नन विजोऽत्र कर्णं विजोऽत्र नयनं कण्ठे श्रुति श्रुति करिषा-
हेन ॥१०२॥

अङ्गुल्यः—अधुना तुषारनिःशेषितम् अञ्जसर्गं पुनः विधातुकामस्य विधातुः पञ्चसु इह आस्त्रिंशत्पादोक्त-
माधुकरीसदृष्टा अभिख्याभिषा (वर्तते इव) ॥१०३॥

तुषरिति । अधुना वसन्तकालागमे, तुषारेण किमेव निःशेषितं विनाशितम्, अञ्जसर्गं पञ्चमृष्टिं सृष्टपूर्वं
पञ्चसूक्तमित्यर्थः, पुनर्विधातुं कष्टं, कामोऽभिलाषी यस्य तस्य, विधातुर्गङ्गायां, पञ्चसु इह दमयन्त्याम्, आस्त्रिं-
शत्पादोक्तं वदनमिदम् अङ्गुली चरणी द्वौ करौ हस्तौ च द्वौ इति मिलित्वा पञ्चसु एतेषु पतन् पञ्चकसमीपे
इत्यर्थः, माधुकरी भिक्षाविशेषस्य सदृष्टा तुल्या, अभिख्यायाः शोभाया भिक्षा प्रार्थना, वर्तत इति शेषः । तत्र
च माधुकरी यथा लोकात्मनः स्वयम् पुनर्निर्मातुं पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः किञ्चित् किञ्चित् न मिलित्वा आदत्ते ; तथा
विधातापि किमेव निःशेषितं स्रष्टुमर्थं पुनर्निर्मातुं दमयन्त्या वदन्तात् अस्मद्व्याप्तं हस्तव्याप्तं ति पञ्चभ्यः किञ्चित्
क्रियतो शोभा भिक्षा आदत्त इवेति भावः । दमयन्त्या मुखमिदं पञ्चकसमीपे पञ्चकसमीपे मृष्टं ति
निष्कर्षः ।

अत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा माधुकरीसदृष्टेयाद्योपमा आनयोरङ्गाङ्गितया सङ्करः, द्वितीये पादे यमकम्,
अनुर्थे च षष्ठे ज्ञानुपास इति समुदाये स्रष्टिः । पूर्वरागो रसः, वनार्थस्य दुःखलक्षणी गुरुः, गीर्वाण
रीतिः ॥१०६॥

वाङ्माला—इयं पञ्चमृष्टिः कर्ण, दाह, कण्ठ एव चरणप्रत्युत्ति अङ्गुलि, आंगना-
देव तुला मयस्य पुनर्विधातुः सः करिषा, आंगनाया अद्वितीयं वनिषा अङ्कार करिषाद्विजः
तादृशे विधाता क्रुद्ध इहोहो (नन विजोऽत्र कर्णं विजोऽत्र नयनं कण्ठे श्रुति श्रुति करिषा-
हेन ॥१०२॥

अङ्गुल्यः—अरार्त्ताः नृपाः शरणे इमे पदाब्जे प्रवेष्टुं यावद्गङ्गनादिगन्तात् एष्यन्ति, विधिनापि
अत्र तावत् एव अङ्गुल्यः रेखाः सृष्टाः ॥१०४॥

एकेन पद्येन अस्मदीयं शास्त्रं जीवन्त्यति । एष्यन्तीति । अरार्त्ताः कामपीडिताः, नृपा राजानः,

(१)—विधिना निःसृष्टाः ।

प्रियानखोभूतवतो मुदेद' व्यादिधिः साधुदयत्वमिन्दोः ।

एतत्पुद्गल-सरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्वात् ॥१०॥

यशः प्रदाङ्गुष्ठमखौ मुखस्य विभक्तिं पूर्वेन्दुचतुष्टयं वा ।

कलाचतुःषष्टिरूपै तु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्वाम् ॥१०६॥

अरथे तत्कालमेकाद्री रक्षाकर्तृत्वात्, इमे दृश्यमाने, पदाक्षेपादप्राप्तयम्, प्रवेष्टुम् अवशङ्कितम्, यावद्गन्धमात् यावत्क्षयस्यात् दिग्गन्तात्, एष्यन्ति आगमिष्यन्ति ; विधिनापि ब्रह्मणापि, अथ पदाक्षय्ये, तावत् एकतावत्संख्या एव अङ्गुल्यः अङ्गुलिस्वरूपा रिखा कृष्टा निर्दिष्टाः । तथा च कामार्त्ताः राजानः अस्मादरक्षी अरक्षीकर्तृत्वं दक्ष्य एव दिग्भ्य आगमिष्यन्तीति सूचयितुं ब्रह्मणा अङ्गुलिरूपा दक्षैव रिखा अस्मिन् अरक्षय्ये कृष्टा इति भावः ।

नमः शिवायः । इति व्यसः निरुक्तः । पञ्चरागः रसः, प्रसदी गुणः, वैदर्भी
च रीतिः ॥१०४॥

বাল্যকাল—রাজারা কামপৌড়িত হইয়া, বক্ষকবাক্য এই চরণযুগলকে আশ্রয় করিয়া
 ক্ষত, বতগুলি দিক হইতে আসিবেন; বিধাতাও এই চরণযুগলে ততগুলিই অঙ্গুলিকণ
 রেখা স্ফুটি করিয়াছেন ১০-১১।

अन्वयः—विधिः मुदा प्रिया-नखीभूतवतः इन्दोः साधुदशत्वं व्यधात् । अन्वया एतत्-पद-अन्वय-
 अन्वय-पक्ष-सौभाग्य-भाग्यं जयं स्यात् ॥१०॥

एतेन साकल्येन न खान्तिं वर्धयति । प्रियेति । विधिवन्मता, मुक्ता आनन्देनैव, प्रियाया दमयन्त्या नखीभूतं-
कलीच्छूलं प्राप्तवतः, इदोऽप्यन्दस्य, साध्वी उत्कृष्टा दद्यात्तवस्या यस्य तत्त्वम्, साधु सम्पत्क-
थ्यधातु विहितवान् । अन्तः साधुदशत्वमित्याह-अन्तः साधुदशत्व-
मिति ज्ञानमस्ति, एतस्या दमयन्त्याः पदं अरण्येनैव ऋद्धं कृतं यस्य तत्सादृश्यं यन् सरागं रतिमान्वितं पद्मं तस्य
सत् सौभाग्यं स्मृतितावस्यायां संस्पर्शरूपं भागधेयं तस्य भाग्यं भागित्वमपि कारित्वमिति यावत्, कथं
त्यात् अपि न कश्चमपि नेत्यर्थः ; शत्रुवादीद्यात् दिवसे च पद्मप्रकाशादिति भावः । दर्शितं नख-
प्रकाशस्यैवः ख्या इति निष्कर्षः ।

एव चन्द्रस्य गङ्गाभूतत्वात् सप्तम्येऽपि तत्सप्तम्यादतिशयोक्तिः, सान्धवस्थान्त-दण्डसंख्यावत्पर्यायिनिर्दिष्टेऽपि सापुदञ्चल-
पदस्य धेयान्दिवाभ्यवसायादपर्याप्ततिशयोक्तिः, प्रकृतपदनिर्वाचनेन पदस्थानपदान्पङ्क्तिः, क्वकानुप्रासश्चैतेषां निधी-
निरुद्धिस्तथा संसृष्टिः । एसादयः प्रवर्तत ॥१०५॥

বান্ধালা—চন্দ্র আনন্দের সহিতই প্রিয়তমার নথ হইয়াছেন; তাই বিধাতা চন্দ্রের ভাল অবস্থা করিয়া দিয়াছেন। না হইলে, ইহার চরণজলে যে রক্তপান্ন আছে, চন্দ্র তাহার সংস্পর্শ করিবার যত ভাগ্যের অধিকারী কি প্রকারে হইতেন ॥১০৫॥

साम्बन्धः—या यमः पदाङ्गुलसौ मुखस्य पूर्वेन्द्रुचतुष्टयं विभक्तिं, तस्याम् अस्यां सुभुवि त्रयं नाम
 कलाचतुर्वष्टिः वासः न उपर्येत ॥१०६॥

प्राधान्यावरचा ह्मणखी पुत्रगर्भ इति । यत्र इति । या दसयन्ती, यत्रः सौन्दर्यविद्यादिनिबन्धानां सुख्या
तिम्, पदयोश्चरचयोरह्मणखी, मुखं बदन्तच, एतत्तुष्टयचपमित्यर्थः । पुत्रेभूनां पीकप्रकाशावुत्तमप्रकाशानां

सृष्टातिविद्या विधिर्नैव तावद्, तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयम्, अवापिता वाक् पथपारमेव ॥१०७॥

इति स चिकुरादारभ्येनां (१) नखावधि वर्षं यन्

हरिहरमखीनेनां चित्ताख्यधौ तरदन्तरः ।

हृदयभरखोदेलानन्दः सखीव्रतभीमजा-

नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥१०८॥

अतुष्टयम्, विभर्ति धारयति ; तस्मान्नां सुभुवि दमयन्त्याम् कथं नाम, कलानां चन्द्रगत-वीक्ष्यभार्गव-
भागानां नीतवाद्यादि-कलाविद्यानाञ्च अतुःष्टिः संख्या, वाचमवस्थितिम्, न उपैतु न प्राप्नोतु अपि तु उपैत्वेवेत्यर्थं
वीक्ष्यभार्गव अतुष्टयम् अतुःष्टिसम्भवात् प्रत्येकचन्द्रे च वीक्ष्यकलासत्त्वात् तच्चन्द्रस्य च अतुष्टयत्वादिति भावः ।
पदाङ्गुलनखौ तु विशालत्वात् पूर्वं चन्द्रतुल्याविति स्थूलार्थः ।

अत्र पूर्वाह्णे व्यस्यं निरङ्गकैवल्यरूपकम्, पराह्णे चन्द्रकला-गीतादिविषयीभेदं अपि कलापदस्य विद्यामिदाश्च-
वसायादतिशयीकृत्योपनिषेति पूर्ववत् सृष्टिः । रसादयस्य पूर्ववत् ॥१०६॥

वाङ्माला—यत्, चरणाङ्गुष्ठैश्च नखं छुट्टेति एवम् यत् एवै चारिणी अरूप चारिणी पूर्ण-
छल विनि धारणं करितेहेन ; तेनैव शृङ्ग एवै नखरञ्जित उगरे चतुःष्टि कला वाक् चरितेव
ना केन ॥१०७॥

अन्वयः—विधिना एव तावत् इयम् अतिविद्या सृष्टा, यौवनेन तस्य अपि उपरि नीता, मनोभुवा
वैदग्ध्यम् अध्याप्य वाक् पथपारम् एव अवापिता ॥१०७॥

इत्वं प्रत्यङ्गवर्षेणां समार्ये दानीमनिर्वचनीयसीन्द्यं प्रतिपादयति सृष्टेति । विधिर्नैव, तावदाक्षी,
इवं दमयन्ती, अतिविद्या विद्यां जगदतिमान्ना अलौकिकसुन्दरी कर्त्तव्यार्थः, सृष्टाः परञ्च यौवनेन तस्यापि
अतिविद्याभावेन त्रिचिच्छब्दं नखापि, उपरि श्रेष्ठतायाम्, नीता उपस्थापिता, यौवनेन सर्वस्या अपि अविधिसृष्ट-
सीन्द्यांनयनादिति भावः ; तत्परञ्च मनोभुवा कामिन, वैदग्ध्यं सर्वविषयज्ञानार्थम्, अध्याप्य शिष्यवित्वा,
वाक् पथपारमेव निर्वचनाशक्त्यलमेव, अवापिता प्रापिता । अतएवेदानीं वर्षं नातो विरम्यत इति भावः ।

अत्र दमयन्त्या उत्तरीचरमुत्कर्वात् सारी नामालङ्कारः । पूर्वरानोः रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥१०७॥

वाङ्माला—अथमे विधाताहे हेहाके अलौकिक शूङ्गरो करिषा सृष्टि करिषाहेन,
तात्र पत्र योवन आवात्र हेहाके विधिसृष्टिरञ्ज उगरे उठाईया निषाहे ; तत्र पत्रञ्च
आवात्र कामदेव हेहाके चतुर्ध्व निष्का करिषा निषा एकेवात्र वाक्कात्र अगोचर करिषा
केनिषाहेन ॥१०७॥

अन्वयः—सः अराधिपः इति चिकुरात् आरभ्य नखावधि हरिहरमखीनेनाम् एनां वर्षं यन्
चित्ताख्यधौ तरदन्तरः हृदयभरखीहेलानन्दः (च सन्) सखीव्रतभीमज्ञानयनविषयीभावे भावं दधार ॥१०८॥

इतीति । स अराधिपी राजा नखः, इति एवम्प्रकारेण, चिकुरात् केशादारभ्य, नखावधि अरथनखपथ्य-
नख, हरिहरमखा हरिष्ठा इव मेवै यस्यास्त्वाम्, एनां दमयन्तीम्, वर्षं यन् भावया प्रकटयन्, चित्ताख्यधौ अला-
आरखसीन्द्यं दन्तनाशियसामरे, तरत् प्रवमानम् अनारं चितं यस्य सः, तथा हृदयभरनेन चित्तपरिपूरणेन

(१) ... एताम् ... ।

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मङ्गदेवी च यम् ।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभञ्जितिभ्रातर्ययं (१) तच्छहा-
कार्यं चास्मि नैषधीयचरिते (२) सर्गोऽगमत् सप्तमः ॥१०८॥

चित्तं परिपूर्येत्यर्थः । उद्वेग उद्वृत्त आनन्दी यस्य स तथाविधश्च सन् । सखीभिर्हता परिवेष्टिता या भीमजा
दमयन्ती तस्या मयनविषयीभावे दृष्टिगीचरत्वे, सखीसमेता केवला दमयन्ती च यथात्मानं पश्यति न पुनरन्य
इत्येव' दीव्यरादिच्छानुसारिण्यैवात्मनी दृष्टालविषय इत्यर्थः, भावनमिषायम्, दधार हृतवान्, दृष्टी भवितुमिषे-
ति तात्पर्यम् । एतेनैव भाविसर्गसूचनं वेदितव्यम् ।

अत्र हरिश्चरमचीनेनामिति कुतीपमालङ्कारसमुत्पत्त्यापादनतश्चेत्कालुषासिन् संसृज्यते । रसादयः पूर्ववत् ।

हरिशीतलम्, "न-स-न-र-स-ला-गः षक्वेदं ह्यै हरिशी मता" इति लक्षणात् ॥१०८॥

वाङ्माला—नग राजा । एहे भावे केन हरेते आरुञ्ज करिणा चरणेन नखनर्घञ्ज हरिण-
नयना नमयस्त्रीर वर्णना करिणेन ; तथेन उद्धार रुद्रय विभ्रमगात्रेण मन्त्रण करिणो नात्रिन
एवः दर्शनजनित आनन्द रुद्रय परिपूर्ण करिणा उच्छ हरेण ; एहे अवहार त्विनि, नवी-
पस्मिदेवष्टित दमयस्त्रीर दृष्टिगोचर हरेवार हेछ । करिणेन ॥१०८॥

श्रीहर्षमिति । गौडोर्वीशकुलस्य गौडराजवंशस्य या प्रशस्तिः प्रशंसा स्तुतियस्य इति यावत् तस्या भञ्जित-
वृत्तः आतरि समानः नके । गौडराजवंशप्रशस्तियस्योऽपि श्रीहर्षेणैव कृत इति भावः ।

नानासुधीभरितभारतपूर्ववत्— कीटालिपाङ्गविषयीनश्रियानिवासी ।

गङ्गाधरस्य तनयः खलु काश्यपीऽयं श्रीमान् नकीपुरपुरे हरिदासप्रार्थना ॥

सप्त-वेद-वसु-चन्द्र-सन्धिते वत्सरे शकमहोपतीरिणाम् ।

सीरफाल्गुनदिने चतुर्दशे सप्तमस्य विठतिं समाप्तवान् ॥

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तगौडभट्टाचार्यविरचितायां नैषधचरितटीकायां जयन्तीसमाप्त्यायां

सप्तमसर्गविवरणं समाप्तम् ॥०॥

अष्टमः सर्गः ।

अथाहुतेनास्तनिमेषनिद्रम् उच्चिद्रोमाश्रमसु युवानम् ।
 दृशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥१॥
 कियच्चिरं दैवतभाषितानि निज्जीतुमेनं (१) प्रभवन्तु नाम ।
 पलाशजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिभ्यः ॥२॥

अन्वयः—अथ ताः समस्ताः सुदृशः महीमघोनः भीमस्य सुता च अहुतेन अस्तिनिमेषनिद्रम् उच्चिद्र-
 रोमाश्रमं असुं युवानं दृशा पपुः ॥१॥

शुली न रुद्री न कदापि नीयः न कामदेवी न च भीमदेवः ।

शिवस्य शम्भुस्य स शङ्करस्य सदा प्रसादादथ मे भवत्वम् ॥

अथेन्द्रादीनां दीप्तं वचनं यस्मिन् प्राक् सूचितमलदृशं मदानमुखमष्टमसर्गमारभते अथेति । अथ सखी-
 इतदमयन्तीनयनविषयीभावे नलस्य भावधारणानन्तरम्, ताः समस्ताः, सुदृशः सुन्दरनयनाः सखाः, महीमघोनः
 पृथिवीन्द्रस्य भीमस्य सुता दमयन्ती च, अहुतेन अनिवचनीयसौन्दर्यदृशं नाविकथेन हेतुना, अस्मा गता निमेष
 एव निद्रा दृशं न विद्मि यस्य तम्, निर्निमेषनयनेन दमयन्तीमेव पश्यन्मित्रैः, उच्चिद्राणि सखिकभाषी-
 द्यादुक्तानि रोमाणि यस्य तम्, असुं युवानं नलम्, दृशा अक्षुषा, पपुः सादरं दृश्यः, परमसुन्दरत्वादिति
 भावः ।

अनं नलस्य रोमाश्रमपलाशिकभाषोदयाश्रयोदयो नामाश्रमकारण्ये कातुप्राप्तिन संख्यते । प्रसादी गुणः,
 वैदर्भी च रीतिः ।

अस्मिन् सर्गेऽपि इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा तयोर्वपजातिच उक्तम् ॥१॥

वाङ्माला = ताशारं पर, नमश्छोत्र अनिर्वचनीयं मोक्षार्था प्रेक्षिष्या विग्रहवन्तः नलनर
 नरनेन निमेषं प्रोक्तं हरेण एवः श्रोत्रे रोमांश्च आविर्भूतं हरेण, एते अवहार
 नेहै सकलं शरीरं एवः तीव्रराजानं कृत्वा नमश्छो, ईश्वरान्ननं चारा नेहै युवकं नलक
 पानं कुरिते नागिनेन ॥१॥

अन्वयः—दैवतभाषितानि कियच्चिरम् एनं निज्जीतुं प्रभवन्तु नाम । पलाशजालैः पिहितः स्वयं-
 डिभ्यः स्वयं हि प्रकाशम् आसादयति ॥२॥

कियदिति । दैवतानामिन्द्रादीनां देवतानां भाषितानि "मृषादकविंसिद्धेः" इत्यादिवाक्यानि कनून्ति,
 कियच्चिरं कियन्तं दीप्तं कालं यावत्, एनं नलम्, निज्जीतुं लीकलोचनादगीपयितुम्, प्रभवन्तु भवन्तु नाम,
 अपि तु नातिचिरं भवन्ति सञ्भावयामीत्यर्थः । यथाहि पलाशजालैः शम्भुनादीक्षुडैः, पिहितं
 आसादितं, इक्षुडिभ्यः कल्पः, स्वयं हि आत्मनैव, प्रकाशं प्रकटयाम्, आसादयति प्राप्तिरिति । तथा च

ଅପାଞ୍ଜମପ୍ୟାପ ଦ୍ରଶ୍ୟୋଂ ରଞ୍ଜିତଃ ନଳସ୍ୟ ଭୈରବୀମଭିଳାଷ ଯାବତ୍ ।

ଅରାଧ୍ୟଗଃ ସୁଭୁବି ତାବଦସ୍ୟାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାଂପୁଞ୍ଜଶିଖଂ ମମଞ୍ଜ ॥୧॥

ଯଦକ୍ରମଂ ବିକ୍ରମଶକ୍ତିସାମ୍ୟାତ୍ ଉପାଚରଣାଂପି ପଞ୍ଚବାଣଃ ।

ଜୀବଂ ନ ବୈମୁକ୍ଷ୍ୟମସୁଷ୍ପ କକ୍ଷାତ୍ ବାର୍ଦ୍ଧିବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ (୧) ॥୪॥

ହସ୍ତକାବ୍ୟୋ ଯଦା ପଳାଜଶାଖିନାଞ୍ଛାଦିତୋଽପି ଚନ୍ ଭୂମିରୁର୍ବରତ୍ବାନ୍ ସ୍ବୟମିବ ପ୍ରକାଶତାଂ ଯାତି ; ତଦା ଲବ୍ଧୋଽପି “ଭୂୟାଦନ୍ତର୍ଦ୍ଧିସିଦ୍ଧିଃ” ଇତ୍ୟାଦିଦେବତାବାକ୍ୟେନ ବିଦ୍ଧିତାନ୍ତର୍ଦ୍ଧିସିଦ୍ଧିରପି ଦମୟନ୍ତୀପରିଧାନାନ୍ ସ୍ବୟମିବ ପ୍ରକାଶତାଂ ଯାଆନ୍ତିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅତଏବାତ ହଟାନ୍ତରେଽଲଞ୍ଜାରଃ । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ।

“ନାଞ୍ଜି ନାଳାଞ୍ଚ କାଞ୍ଚିଽସ୍ୟ ପଳାଜୋଽସ୍ତ୍ରୀ ସ ନିମ୍ବଲଃ” ଇତ୍ୟନ୍ତରଃ ॥୧॥

ବାଞ୍ଜୀଲା—ସେବତାର ବାକ୍ୟ କତ କାଳ ନଳକେ ଗୋପନ ରାଧିତେ ନୟର୍ବ ହେବେ । କେନ ନା, ନାଢ଼ା ନାଢ଼ା ଡାକା ଆଦ୍ୟେ ଗତି ନିଃକ୍ଷେପେ ଯେକାଂସ ପାହେନା ଥାକେ ॥୨॥

ଅନ୍ବୟଃ—ନଳସ୍ୟ ଦ୍ରଶ୍ୟୋଂ ରଞ୍ଜିତଃ ଭୈରବୀମ୍ ଅଭିଳାଷ ଯାବତ୍ ଅପାଞ୍ଜମ୍ ଅପି ନ ଆପ ; ତାବତ୍ (ଏବ) ଅରାଧ୍ୟଗଃ ଅସ୍ୟାଂ ସୁଭୁବି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ ଆପୁଞ୍ଜଶିଖଂ ମମଞ୍ଜ ॥୩॥

ଅପାଞ୍ଜମାତ । ନଳସ୍ୟ ଦ୍ରଶ୍ୟୋଂ ଯଥାର୍ଥଃ ରଞ୍ଜିତଃ, ଭୈରବୀଂ ଦମୟନ୍ତୀମ୍, ଅଭିଳାଷ ଶବ୍ଦମତଃ କାମଦିକ୍ଷା, ଯାବତ୍, ଅପାଞ୍ଜମପି ନିତାନ୍ତସାନ୍ନିଧ୍ୟେନ ଶ୍ରୀମତ୍ୟାଂ ନୈରମାନ୍ତମପି ନ ଆପ ନ ଲଗାନ ; ତାବଦିବ, ଅରାଧ୍ୟଗଃ କାଶ-ବାଣଃ, ଅସ୍ୟାଂ ସୁଭୁବି ଦମୟନ୍ତୀମ୍, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଜ୍ଞାନାଧରାଦିଚରାଂସ୍ୟବେଷୁ, ଆପୁଞ୍ଜଶିଖଂ ପୁଞ୍ଜାନ୍ଦିଶପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍, ମମଞ୍ଜ ଅଭିଳେଷ । ନଳସ୍ୟ ଦର୍ଶନମାତ୍ମନିବ ଦମୟନ୍ତୀ ନିତରା କାମାର୍ଥାଂ ଜାତେତି ନିମ୍ବଲଃ ।

ଅଗାପି ଗୁଣରୀତି ପୁରବତ୍ ॥୩॥

ବାଞ୍ଜୀଲା—ନଳେର ନୟନଯୁଗଳେର କିରଣ ନୟନଦ୍ବୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାବେଳେ କିରଣ ଦେଖା କରିବା ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜେର ଆକ୍ଷେପେଣେ ବାହାରେ ପାରଇ ନା ; ତାହାର ଯଥାହି କାମେର ବାଗ, ନୟନଦ୍ବୟ ଆତ୍ମେକ ଅଙ୍ଗେ ପୁରବେର ଅନ୍ତରାଂଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବେଶ କରଇ ॥୩॥

ଅନ୍ବୟଃ—ପଞ୍ଚବାଣଃ ବିକ୍ରମଶକ୍ତିସାମ୍ୟାତ୍ ବୈ ଅପି ଯତ୍ ଅକ୍ରମମ୍ ଉପାଚରତ୍, (ତତ୍) ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାବିଭାଗ-ଭାଗ୍ଭିଃ ଅସୂକ୍ଷ୍ମ ବାର୍ଦ୍ଧିଃ କକ୍ଷାତ୍ (ଅପି) ବୈମୁକ୍ଷ୍ୟଂ ନ ଜାତମ୍ ॥୪॥

ଯଦିତି । ପଞ୍ଚବାଣଃ କାମଃ, ବିକ୍ରମଶକ୍ତିଃ, ଉଭୟଂ ପ୍ରତ୍ୟେକାଂଶେନ ପରାକ୍ରମରୂପାୟାଃ ଶକ୍ତିଃ ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାତ୍ମନୀତିଃ, କାବପି ଭୈରବୀମ୍, ଯଦ୍ୟଦ୍ଭାବତ୍, ଅକ୍ରମଂ ପରୀକ୍ଷାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେନ ଯଦା ସ୍ଥାପନା ଯୁଗପଦିବେତ୍ୟର୍ଥଃ, ଉପାଚରତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧବାନ୍ ପ୍ରକଟନାମିତି ତତ୍ତ୍ବପର୍ଯ୍ୟମ୍ ; ତତ୍ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ ପଞ୍ଚକ୍ଷଂ ଶକ୍ତିକ୍ତ୍ବେନ ସମଭାଗାଂଶବାନ୍ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ, ଅତ ଏବ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପ୍ରତି ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ ଇତି ଭାବଃ, ଅସୂକ୍ଷ୍ମ ପଞ୍ଚବାଣସ୍ୟ ବାର୍ଦ୍ଧିଃ, କକ୍ଷାତ୍ କୃତୀଽପି କାରବାନ୍, ବୈମୁକ୍ଷ୍ୟଂ ପ୍ରକାଶ ପରାକ୍ରମଶକ୍ତିଃ ନ ଜାତମ୍ ; ବିଷର୍ମ୍ଭରପି ବାର୍ଦ୍ଧିବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ ଯୁଗପଦିବ ସମାତ ଏବ ପ୍ରକାଶଃ ଜାତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବସ୍ଥାରଦର୍ଶନାତ୍ ପରମିବ ହାସପି ଶ୍ରଦ୍ଧାମାତ୍ମନିବ କାମାର୍ଥାଂ ଜାତାବିତି ନିମ୍ବଲଃ ।

ଅଗ ବିଷର୍ମ୍ଭରପି ବାର୍ଦ୍ଧିବିଭାଗଭାଗ୍ଭିଃ ଯୁଗପଦିବ ସମଃ ପ୍ରକାଶଃ ଇତି ବିରୋଧଃ କାମପ୍ରଭାବାତ୍ ତତ୍ତ୍ବମାଧ୍ୟାନମିତି ବିରୋଧାତ୍ମୀୟଞ୍ଜାର ଶ୍ରେୟାଂସାଂସେନ ଚଂଡ଼ତଃ । ଅନୁରକ୍ତଯୋରିବ ଭୈରବୀମ୍, ପରସ୍ପର ଦର୍ଶନାତ୍ ଅନ୍ତରାଂଶଦ୍ବୟାପି ଚଂ, ପ୍ରସାଦୀ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଚ ରୀତିଃ ॥୪॥

ବାଞ୍ଜୀଲା—ନଳ ଓ ନୟନଦ୍ବୟ ଏହି ଦୁଇ ଜନେର ଆଦିରେ ନିଜେର ବିକ୍ରମ ଯେକାଂସ କରି-

तस्मिन्मलोऽसाविति साम्बरज्यत् अथ अथं क्रोडं स इत्युदाहृत ।
पुरः अ तस्यां बलतेऽस्य चित्तं दीत्यादनेनाथ पुनर्भवति ॥३॥
कयाचिदालोक्य नलं ललज्जे कयापि तद्भासि हृदा ममज्जे ।
तं कापि मेने अरमेव कथा मेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥४॥

वाग् कथता मान थाकार कामदेव, हई उनकई ये हेतु एकदा एहार करिजे जानि-
लेन; नेहै हेतु उहार अई अई बिडागेर अयोध्या बाणकुलि कोनउ कारणे विमूष
हईन न ॥३॥

अन्वयः—असौ नल इति सा तस्मिन् अथम् अन्वरज्यत्, इह सः क्र इति अथम् उदाहृत । . (तथा)
अस्य चित्तं पुरः तस्यां बलते अ; अथ अनेन दीत्यात् पुनः भवति ॥३॥

तस्मिन्निति । असौ नल इति यथाश्रुतसौन्दर्यदर्शनेन निश्चितेत्यर्थः; सा दमयन्ती, तस्मिन् पुरुषे, अथम्,
अन्वरज्यत् अनुरक्ता अभवत् । पुनरिह सुरचिते कथायाः पुरं, स नलः क्र कृत आगच्छदिति सन्दिग्ध अथम्
उदाहृत उदासीना अभवत् । तथा अस्य नलस्य चित्तं कर्तुः, पुरः प्रथमम्, तस्यां दमयन्त्याम्, बलते अ अनुरागिण
धावति अ । अथ अनुरक्तम्, अनेन नलेन, दीत्यादात्मनी दीत्यकारणात्, पुनर्भवति बलान्निवृत्तम्, दीत्यकरणे-
नेन्द्रादीनामन्यतमवरणसम्भवादिति भावः ।

अत्र रतिभावीदयाभावीदयोऽलङ्कारः । रसादयः पूर्णवत् ॥५॥

वाङ्माला—‘हैन नल, एहै रूप निच्छ करिषा दमयन्ती उहार एति कणकाल अहुरक्त
हईलेन; आवार ‘एहै कथास्तःपूरे नल आसिबेन कि रूपे एहैरूप चिन्ता करिषा कणकाल
उदासीन थाकिलेन । आवार नलेर चिन्तु एवमे दमयन्तीर एति अहुरादेन धावित हईन;
तार पर आवार निजेर मोतु अरण करिषा किरिषा आसिल ॥६॥

अन्वयः—कयाचित् नलम् आलोक्य ललज्जे, कया अपि हृदा तद्भासि ममज्जे; का अपि कथा तं
अरम् एव मेने; अन्या मनोभूवशभूयं मेजे ॥४॥

कयाचिदिति । कयाचित् सख्या, नलमालोक्य, ललज्जे । इयं मुग्धा । कयापि सख्या, हृदा मनसा,
तस्य नलस्य भासि कान्ती, ममज्जे मग्नया भुतम् । इयं मग्धा धीरा । कापि कथा कुमारी, तं नलम्,
अरं कामदेवमेव, मेने श्रुतानुष्ठप सौन्दर्यदर्शनान्निवृत्तवती । इयमपि मुग्धा । अन्या सखी च, मनोभूवश-
भूयं कामवशत्वम्, मेजे प्राप्ता । इयं अरान्धा प्रगल्भा ।

अत्र प्रथमे पादे लज्जालक्ष्मभावीदयाभावीदयः, तृतीये अकरेऽपि नले अरसमात् आलिमान्, अन्त्यानुप्रासश्चे-
त्तेतिषां मिथी निरपेक्षतया सृष्टिः । कर्तृकारकाणामनुक्तीकृतया भद्रप्रक्रमतादीषः; ‘स कथया मग्नय
एव मेने तदन्वेया कामवशत्वमापे’ इति पाठिनासौ परिहाय्यः । मधुररचनावशान्नाध्व्यं गुणः, ‘वैदभी’ च
रीतिः ।

भूयमिति “भावे भुवः, इति भवतेः क्त्वा ॥६॥

वाङ्माला—दमयन्तीर कोन सथी नलके देखिषा लज्जित हईन; कोन सथी मने मने
नलेर मोनयो मग्न हईन; कोन कुमारी नलके कामदेव बलिग्राहै मने करिण; आवार अत्र
सथी कामवशता प्राप्त हईन ॥७॥

कक्षं कुतो वेति न जातु श्रेकुः तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् । ;

उत्तस्युर्भ्युत्थितिवान्ध्यैव निजासनाच्चैकरसाः कृयाङ्गः ॥७॥

स्वाच्छन्दमानन्दपरम्पराणां भैमी तमासीक्य किमप्यवाप ।

महारयं निर्भरिणीव धाराम् आसाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥८॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदधो नास्या दृगस्याङ्गमयाखदन्धत् ।

नादाखदस्वै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्यविच्छिद्य चिराग्निनेषः ॥९॥

अन्वयः—नैकरसाः कृयाङ्गः अप्रतिभातिभारात् 'त्वं' कः कुतः वा (आगतः) इति तं प्रष्टुम् अपि जातु न श्रेकुः; (किन्तु) अभ्युत्थितिवान्ध्यैव निजासनात् उत्तस्युः ॥७॥

क. इति । नैके गानाप्रकारा लब्धाभिव्यक्तिकादयः रसा रणीकृतयो यासां ता नैकरसाः, कृयाङ्गः सङ्घः, अप्रतिभत्या जङ्गताया अप्रतिभारादाविक्याडेतोः, 'त्वं' कः किं नामा किं लब्धम् नैव, कुतो वा स्थानादागत इति तं नक्षम्, प्रष्टुमपि, जातु दर्शनं नावधितत्कालमध्ये कदाचिदपि, न श्रेकुः न समर्था कभूतः । किन्तु, अभ्युत्थितिवान्ध्यैव महाजगन्मननिबन्धनगामीत्यनिच्छयैव, निजासनात् स्वसासनात् उत्तस्युः अप्रतिभातिभारा-देष गामीत्यानं चक्रुः ।

अत्र जङ्गलनियन्त्रीत्याजस्य अभ्युत्थानत्वे नीतुमेच्छान् नास्या स्थितुमेच्छाङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदभी च रीतिः ॥७॥

वाङ्माला—नामा अकार मनावृत्तिनामो मयीग्न, अलोल किं केंद्रं वा विमृष्टतावनतः

'आपनि क ! कोथा हठेतेरे वा आगिवाहेन, ! ए रूपं तांहाके जिह्मगा करिउतेउ पात्रिन ना; किङ्क अल्ला थातेनर हेच्छाशे येन निज निज आगन हहेते गात्रोथान करिन ॥१॥

अन्वयः—निर्भरिणी धाराधर-केलिकालम् आसाद्य धारां महारयम् इव, भैमी तम् आसीक्य किमपि आनन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्दम् अवाप ॥८॥

स्वाच्छन्दमिति । निर्भरः प्रवाहः अस्या असीति निर्भरिणी नदी, धाराधराणां मेषानां केलिकालं क्रीडासमयं वर्षाकालमित्यर्थः, आसाद्य प्राप्य, धारां जलालाम्, महारयं महावेगमिव, भैमी तमयनी, तं जलम्, आसीक्य दृष्ट्वा, किमपि अनिर्वचनीयम्, आनन्दस्य परम्पराणां धारायाम्, स्वाच्छन्दं यथेष्टतम्, अवाप प्राप ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारश्चैकानुमासनेन संलुप्तः । सम्भीगच्छागरी रसः, "दर्शनमर्थगदीनि निषेवेति विज्ञा-विनी । यशानुरक्तावन्धीव सम्भीगोऽयमुदाहृतः ।" इति साहित्यदर्पणात् । माधुर्यं गुणः, वैदभी च रीतिः ॥८॥

वाङ्माला—नरो वर्षाकाल पाहेयां देवन जनेन महावेगं द्रष्टुं इव; तेनन हयशब्दी नलके देविद्या, अनिवर्तनोर् यथेष्टे आनन्दं द्रष्टुं इहेवेन ॥८॥

अन्वयः—अस्याः दृक्-अर्थे अस्य यत् अङ्गम् अपश्यत् तत्र एव मग्ना (सती) अन्धत् अङ्गं न अयासत्; यदि चिरात् निमिषः विच्छिद्य विच्छिद्य अस्वै बुद्धिधारां न अदासत् ॥९॥

तत्रेति । अस्या दमयन्त्याः, इव इति, अर्थे आसी, अस्य नलस्य, यत् अङ्गं नादानयनादिकमवयवम्, अपश्यत्, तत्र तत्किञ्च एव, मग्ना प्रविष्टा सती, अन्धदङ्गं न अयासत् न अमलियत्; यदि चिरादनेकचक्रान्,

दृशापि सा लिङ्गितमङ्गमस्य अथाह नाथावगताङ्गहर्षः ।

पञ्चान्तरेऽगन्तरभीक्षिते तु निवृत्त्य सञ्चार न पूर्वदृष्टम् ॥१०॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्तो तद्दृष्टिरङ्गान्तरभक्तिसीमाम् ।

चिरं चकारोमयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतश्च ॥११॥

परं सञ्जात इति शेषः, दर्शनाद्यवतिरेकादिति भावः, निमित्तः सङ्कोचमन्, विच्छिद्य विच्छिद्य इत्यनेनाद्य
विच्छेदं ज्ञत्वा ज्ञत्वा, अर्थादयमर्थः, सुविचाराम् अज्ञानपरदर्शनौचित्यज्ञानपरम्पराम् अज्ञानपरदर्शनौचित्यमर्थः,
न अद्यावत् नान्तरितम् । एतेन महाज्ञानमखीतिरसौम्यं स्थितम् ।

अथ अज्ञानपर्यायसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादित्यधीतिः इत्यानुमाने न संशयते । सम्बन्धप्रकारी १८३, प्रकाशो
गुणः, वेदभीष रीतिः ।

अथास्यददास्यदिति क्रियातिपत्तने क्रियातिपत्तिः ॥२॥

বাজালা—দময়ন্তীর দৃষ্টে, প্রথমে নলের যে অঙ্গ দেখিতেছিল, সেই অঙ্গেই নিম্ন
 থাকিবার জন্য অঙ্গে বাইত না বটে, যদি বহুক্ষণের পর উৎপন্ন নিম্নে নলের অঙ্গের সহিত
 তাঁহার দৃষ্টের বিচ্ছেদ জন্মাইয়া জন্মাইয়া, নলের অঙ্গ অঙ্গ দর্শনের ইচ্ছা তাঁহার না
 জন্মাইত। ২১

अन्वयः—सा ह्या आशङ्कितम् अपि यस्य अन्नम् अभावताङ्कितम् न ज्ञातः; अनन्तरम् अन्न-
करे ईक्षिते तु निवृत्य पूर्वदृष्टं न सञ्चार ॥१॥

इति । सा दमयन्ती, दृशा चक्षुषा, शालिङ्गितमपि संवृष्टमपि अस्मिन् गल्लस्य अङ्गम्, अथे चादौ अवगतं दृशमेव प्रत्यक्षीकृतं यदङ्गं तल्ल इधे' शब्दनिगतामन्दैः ३० तुभिः, न जयाइ न प्रत्यक्षीचकार; एवानुभवे वर्चमाने अनुभवात्तरासम्भवेन आनन्द प्रत्यक्षे क्रियमाणे अङ्गप्रत्यक्षीकरासम्भवादिति भावः । अनन्तरं इधे'-नुभवात् परम्, अङ्गान्दरे अन्वेषिष्यन्ते, ईक्षिते तु दृष्टे तु सति, निहत्य पराहत्य, पूर्वं दृष्टमङ्गम्, न लक्षार न कृतमस्ती; ईक्ष्यमाणमङ्गमाधुर्थानुभवदिति भावः । एतेनापि गल्लानामा' समतुल्यारि सौन्दर्यं ध्वनितम् ।

अत्र दृगलक्षणरूपे कारणे सत्यपि ग्रहणरूपतत्कार्याभावाद्भिन्नोक्तिरलङ्कारः, ग्रहणसम्बन्धेऽपि तदलङ्कारा-
दतिशयोक्तिसामयोरित्यनुपपत्त्येवम्, सङ्ख्येयं कालमात्रेण पुनः सःख्यः ।

रसरीती पूर्ववत्, माधुर्यं गुणः ॥१०॥

বাকীশা—দময়ন্তীর দৃষ্টি নলের যে অঙ্গের উপরে পড়িল, দময়ন্তী সে অঙ্গেরও প্রত্যক্ষ করিতে পারিলেন না ; কারণ, তিনি পূর্বে যে অঙ্গ দেখিয়াছিলেন, সেই অঙ্গ দর্শনজনিত আনন্দে তাঁহার চিত্ত তৎকালীন পরিপূর্ণ ছিল। তার পর, অস্ত্র অঙ্গের উপরে আবার দৃষ্টি পড়িলে, তিনি কিরিয়া আর পূর্বদৃষ্ট অঙ্গের স্মরণ করিলেন না। ১০০।

सम्बन्धः—समावर्तीका तद्वृत्तिः यस्य एकम् अपचनं स्यात् अन्तःकरणमस्तिश्रीमां विप्रस्यो (सती)
उभयलाभीभक्त चिरं नतम् आगत्य अन्तःकरणम् ॥११॥

दिव्येति । स्वभावाभिगर्भादिषु लोका अथवा स्वस्य वाचिज्यसम्बन्धस्य भावान् सत्त्वान् लोका पुनस्तद्भूती लोका पा ष, तथा इत्यन्या इष्टिर्बन्धनं तत्तन्मद्विभौ बन्धिकृतेषु लो ष, अथ ननु, एकमपचयनं अत्र दिशश्च, द्वितीया इश्वर्नावाविष्म्याश्च परं परित्यज्य अज्ञानरामन्तेः अन्तःस्थः दिशान्तरभागस्य च लोका मर्यादान्, त्रितीयौ ननु लो सती, समवकात्मस्य पुन इष्टपथाद्, दृष्टीरन्वये रम्यस्थीः पुनः पुनः प्रत्यक्षीकरस्य समवीक्ष्यान्-

निरीक्षितश्चाङ्गमवीक्षितश्च दृष्ट्वा पिवन्ती रभसेन तस्य ।

समान्यमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुम्नः ॥१२॥

सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निष्यन्दतरोभवद्भगाम् ।

तस्यानुबन्धं न विमोक्ष्य गन्तुम् अपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥१३॥

दैवप्राप्तदेशीकां भव्य वारिज्यं न च नप्राप्ते स लोभात् लोलुभत्वाहेतोः, चिरं दीर्घकालं यावत् गतं मननम्,
यागतमागमनञ्च, चकार कृतवती ।

अथ प्रसुतायां तद्दृष्टौ अप्रसुताया वणिक्स्थिताः कार्येषु व्यवहार समारोपान् समासोक्तिरवधारः, जाम-
लोभादिति च कानुमासथानयोः संदृष्टिः । अपवगपदेन प्रकस्य अङ्गपदभिधानाङ्गप्रकसतादोषः, हित्व कामस्या-
ङ्गमथो विशन्ती, इति पाठेनासौ परिह्राव्यः । सम्भोग शङ्कारी रसः, माधुर्य्यं गुणः, वेदमौ च रीतिः ।

“अङ्गः प्रतीकोऽवयवोऽपचयः ” इत्यमरः । “लीलचलि सट्ठणे च लीला तु रसनाग्रिणीः” इति
हेमचन्द्रः ॥११॥

বান্ধালা—দময়ন্তীর অভাবচক্ৰা দৃষ্টি, নলের একটি অঙ্গ পরিত্যাগ করিয়া, অঙ্গ
অঙ্গের সন্ধির সীমায় উপস্থিত হইয়া, উভয় অঙ্গ-লাভের লোভবশতঃ, দীর্ঘকাল যাবৎ যাতা-
য়াত করিল ৷১১৷

आम्बयः—निरौक्षितश्च अक्षौक्षितश्च तस्य अङ्गं दृशा रभसे न पिवन्ती इयं विदमसुधः समानम्
आनन्दं दृष्ट्वा (सती) भेदं न विवेद ॥११॥

निरीक्षितमिति । निरीक्षितश्च आदौ अवलोकितश्च, अवर्षितश्च आदौ अनवलोकितश्च, तस्य नलक्ष्य, अङ्गं मुखादिकम्, दृशा चक्षुषा, रभसेन अतिसूक्ष्मनिष्कन्धवेगेन, पितृनी सादरप्रवलोकयन्ती, इयं विदम्-सुखदुर्दमयन्ती, समानमानन्दं दधाना दृष्टाङ्गव्यखण्डेन अदृष्टाङ्गदर्शनम् च तुल्यमिव प्रीतिं वहन्ती सती । दृष्टे वस्तुन्यादरः अदृष्टे च वस्तुनि दर्शनतीतसूक्ष्ममिति सर्वेषामिव स्वभावः ; गल्लाङ्गानामलौकिकसौन्दर्यान्, दमयन्त्या न तथेति भावः । भेदं दृष्टादृष्टयोरङ्गयोरानन्दजनने वैषम्यम्, न विवेद न ज्ञातवती ; समानानन्दधारणादेवेति भावः ।

अत्र भेदवेदनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादतिशयोक्तिः, भेदावेदन्' प्रति "समानमानन्दं दधाना" इति तयाचामिव पदानां हेतुत्वात् काव्यविराजमानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरसः, तीयपादगतस्यैकानुप्रासिन पुनः संख्यते । निरीक्षितमनौचित्यमित्युपसर्गेभेदाद्वप्रक्रमतादीषु; 'सा वीक्षितवाङ्मनोचिततथ' इति पाठिनासौ समाधेयः । रस-रीतो पूर्ववत् । प्रसादी गुणः ॥१२॥

বাক্সালা—দময়ন্তী পূর্বে নলের যে অঙ্গ দেখিয়াছিলেন, কিম্বা যে অঙ্গ না দেখিয়া-
ছিলেন, নমন দ্বারা ঐশ্বর্য্যাবশতঃ সেই উভয় অঙ্গই আদরের সহিত দেখিতে থাকিয়া,
সুখানু ভাবনায় অশ্রুভব করতঃ, সে দর্শন ও অদর্শনের কোন বৈষম্য বুঝিতে পারিলেন না। ১২২।

साम्बन्धः—तस्मिन्मन्त्रज्ञानाभ्यां सूत्रे घने (च) न वधकेश्यासि नियत्य नियन्वतरोन्मिषद्वा (सद्वा) तस्य अनुबन्धं विमोक्षयन्तु न अपारि ॥११॥

सूत्र इति । तस्या दमयन्त्या लीचने चतुर्वी एव खड्गनी तदास्थी पचिषी ताभ्याम्, सूत्रं अतिसूत्रे, सने निषिद्धे च, अन्त्ये तु सूत्रसन्निर्दिष्टे, सुदृक्कीडयुक्ते च, अतएव हि खड्गनयोर्दोषं नाशोभ्यतया तत्र पतनं विमुक्तिपूर्वकमनवाप्तिर्भावेति भावः । नैषधस्य नखस्य केशाणां कुशलाणां पात्रः समुद्र एव पात्रः पचिष्यन्-

भूतोक्तमन्त्रमुत्तपाशिपाद-पद्मेः परीरन्मवाप्य तस्य ।

इमस्मिन् दृष्टिरोजराजिः चिद् न तत्प्राज सबन्धुबन्धम् ॥१४॥

तत्कालमागन्मयी भवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुक्तासमभुङ्क्ता मिष्टम् ॥१५॥

आवां तस्मिन्, निपत्य सद्योऽयं प्राप्य अन्वयदी पतित्वा च, निपत्यतरीभवद्वाः लौक्यैश्च निमिषशुद्धीभवद्वाः दह्यतया निमिषोभवद्वाश्च लङ्घ्यान्, तस्य नैववकीश्याप्राप्त्य, अनुबन्धं सम्बन्धम् अनु पञ्चाङ्गात् वन्धनञ्च, विनीत्य परित्यज्य शङ्खशित्वा च, गन्तुम् अन्वयं यातुम् लङ्घयितुञ्च, न अपारि न श्रतम्; एकञ्च तत्कीश्याप्राप्त्य लौक्यधा-
तिश्रयात् अन्वयं तु द्रव्यवन्धनसत्त्वादिति भावः ।

अथ हिटं सङ्गठयकमङ्गलारः । सभोग्यज्ञारी रसः, मातुर्थ्यं गुणः, बौद्धिर्मात्रं च रीतिः ।

“पात्रः क्षीमादिपूर्वं स्वात् तत्तद्वै कर्षापूर्वकः । सुकर्वे च स्वसामर्थ्यात् नगपश्यादिवन्धे ॥” इति
भेदिनी ।

विमोक्षेति स्वार्थे ङङ् ॥१३॥

বাস্তব—নগের কেশকলাপ অতিসূক্ষ্ম ও বন ছিল; দম্যস্তর বহনখণ্ডন দুইটা সেই কেশকলাপের উপরে পতিত হইয়া, নিশ্চলভাবে রহিয়া, তাহার সমুদ্র ত্যাগ করিয়া, অস্তর বাইতে পারিল না ॥১৩॥

अथैव—इमस्वः इष्टिरीजराजः तस्य भूषीकभर्तुः मूख-पाणि-पाद-पद्मैः परीरम्भं च वाप्य स्व-
भूषणं चिरं न तत्याज ॥१४॥

भूमीकेति । दमस्वसुदं नयन्ताः, दृष्टी नयनमयमेव सरीजे पश्यन्त्यः तयो राशिः पञ्क्तिः, तस्य भूमीक-
भक्तः, पृथिवीपालस्य नलस्य, मुखपाणिवाद्यद्वयैः मुखपद्मे न पाणिपद्माभ्यां पादपद्माभ्याश्च सङ्घः, परीरम्भं कृत्वा
गम्भीरालङ्कारमयः, क्वाप्य प्राप्य, स्वभूतान् स्वजनान् वन्द्यं सन्वन्द्य तं परीरम्भमेवेत्यर्थः, चिरं दीर्घकालं
वाचन्, न तत्वाज । अपरीरपि स्वजने यथा स्वजनान्तरालिङ्गनं प्राप्य चिरं न त्यजति तद्वदिति भावः ।
दमयन्ती बहुसमयं यावत् नलस्य मुखपाणिपादान्वलीकयामासेति निष्कर्षः ।

अन कार्थे च दृष्टिसरोजरागौ बन्धुस्यवहारसमारोपात् समासीक्षितरत्नाहारः, निरङ्ग' शैवसरूपकचानदीरत्नाङ्गि-
मन्त्रिण सङ्घारः; सोऽपि पुनश्च कानुप्रासिन संसृज्यते । रसादयः पूर्वं बन् ।

पर्यारम्भमिति “ऋक्स्य दीर्घता” इति दीर्घः । समाना बन्धवो ज्ञातयो यस्य स संबन्धः स्वजनः ॥१४॥

বাক্সালা—দমপতীর নয়নপদ্ম দুইটা, নলের মুগপদ্ম, পাণপদ্ম ও পানপদ্মের সহিত আলিঙ্গন প্রাপ্ত হইয়া, দীর্ঘকাল যাবৎ স্বপ্ননের সম্বন্ধ ত্যাগ করিল না ॥১৪॥

शङ्खयः—सा तत्कालम् आनन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिवर्तनीयमीडा (च सती) मुक्त-संसारि-दशा-
 रत्नाभ्यां विस्वाद् निष्टम् सङ्गातम् अभुङ्क्त ॥१५॥

तत्कालमिति । सा इत्ययम्, तत्कालं तस्मिन् मलदर्शभसमये, आनन्दमयीभवती 'यय' मल एव' इति बुद्ध्या आनन्दप्रचुरा तत्प्राज्ञात् आनन्दोत्पन्नकालरूपा च भवती सती, तथा भवत्तरः अतिप्रथमेन भवन् अवस्थानः अनिवार्यः चलात्कालविक्रमिणोऽस्य मलः मोक्षः कामधिकारी यस्याः सा तादृशी च सती, मुक्त-
संसारिणीये दमे ययस्य मुक्तस्य दमा आनन्दमयत्वं संसारिण्य दमा मोक्षमयत्वं तयो रभ्यामासादात्मन्य

दूतं नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनेयं जनि मेति नूनम् ।

न संव्यधानैषधकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्दम् ॥१६॥

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात् प्रमत्तमास्ते यदचेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृत्पुष्पकरणी कथञ्चि ॥१७॥

हिंसादम् आनन्दमोहात्मकविधिरसयुक्तम्, मिष्टं मधुरम्, आनन्दस्य स्वभावत एव सुखादत्वात् युवकयुवतीः
सन्निधाने कामरिकारामकमोहस्यापि च सुखादत्वादिति भावः, उल्लासं हर्षस्फूर्तिम्, अमुक्तं अनुभूतवती ।

“स्वयं आनमानन्दं ब्रह्म” इति सूत्रेण ब्रह्म आनन्दरूपत्वात् मुक्तिदशायाश्च तर्कस्यानमानन्दमयत्वम्, संसार-
दशायाश्च प्रायेणैव मायाकार्यत्वात् मोहस्य च मायिकत्वात्तत्र मोहमयत्वमित्यवधारयम् ।

अत्र मुक्तिदशायामानन्दमयी संसारदशायाश्च अनिवार्यनीयमोहोति यथासंख्यादयथासंख्यमलङ्कारः । सन्धी-
गम्यकारो रसः, प्रसादो गुणः, वेदर्धो च रीतिः ॥१५॥

वाङ्माला—‘हैन नलह’ एवै रूपं मनेन करारात्तत्र नमस्त्वयोर्यत्र आनन्द आश्रित-
हिन एवम् आनन्दमोहोय कामविकारवत् उपहितं दृष्टमाहिन; तादृतिनि युक्तं अत्राहार
अने एवम् अत्राहार अवहार रणे विविधरसयुक्तं यधुर आनन्द अशुभं करितेहिन ॥१६॥

अन्वयः—इयं नलश्रीभृति भाविभावा (सती) कलङ्किनी मा जनि नूनम् इति विधिः इमां प्रति
नैषधकायमायं स्वयम् इन्द्रं दूतं न संव्यधात् ॥१६॥

ननु विधाता इन्द्रमाग्निब्रह्माण्डमन्वतममेव देवं नलवेशं कारयित्वा दमयन्तीसमीपे तत्तद्दीव्यनिमित्तं
कथं न प्रेरितवान्; तथात्वे च तेषां नलं प्रति दीव्यप्रायनादिप्रक्रियालाघवं दीव्यस्य सुदुतरं स्यादिति
चिरमेव जायतीं जिज्ञासां कविः समाधत्ते । दूत इति । इयं दमयन्ती, नलस्य श्रियं कान्तिं विभर्तीति
तन्निम्नं नलवेशधारिणि पुरुषान्तर इत्यर्थः, भावी दीव्यसमय एव भविष्यन् भावीश्वरागो यस्याः सा तादृशी सती,
कलङ्किनी पातित्रात्यभङ्गेन पापिनी अपवादयुक्ता वा, मा जनि न भवतु; नूनं निश्चितम्, इति इत्यं विभाष्य-
वेत्यर्थः, विधिविधारा, इमां दमयन्तीं प्रति, नैषधस्य नलस्य कायो मूर्तिस्तद्वारणमित्यर्थः माया कपटता यस्य
तम्, स्वयम् इन्द्रम् इन्द्राद्यन्तममिति तात्पर्यम्, दूतम्, न संव्यधात् न अकरोत् । दीव्यनिमित्तं नलस्य
प्रेरणे तु तस्यैव मनसा इतत्वात् तस्यैव आनुरागात् पातित्रात्यभङ्ग इति भावः ।

अत्र नूनमित्युपादानात् बाष्पा क्रियते चालङ्कारस्य कानुमासिन संसृष्टः । प्रसादी गुणः, वेदर्धो च
रीतिः ।

मा जनीति मायीगे अद्यतनी, “न मामाश्रयीमे” इत्यङ्गमनिविधः ॥१६॥

वाङ्माला—नलवेशधारी अग्र पुरुषस्य अत्र उचिते अश्रुवाग्ने उरग्न हठवत् इय-
श्वरी कलङ्किनी ना हन, निश्चय एवै रूपं मनेन करिताहै विधाता, इयश्वरीर निकटे नलश्रीधारी
अत्र हेतुके दूतं करिता पाठान नाहै ॥१७॥

अन्वयः—कस्य मुनेः अपि मनः पुण्ये प्रमत्तं स्यात्, यत्तु यत्तु अपि धावत् यावत् । परमेश्वरस्तु
हृत्पुष्पकरणीः (सन्) तच्चिन्ति भक्तस्य चित्तं कथञ्चि ॥१७॥

ननु, सुरचिते कल्याणः पुरे नलस्य प्रवेशः असम्भव एव । तथा सति पुरुषान्तरानुरक्तिः पातित्रात्यभङ्गेन-
वेति स्वर्धा जनत्वा अपि दमयन्ता मनः कथं दूतं प्रति कामाकुलं जातमित्याह पुण्य इति । निषधवीन-
मयाया राजकन्याया दमयन्ताः का कथा, परित्यक्तवर्षविषयभीक्ष्णस्य कस्य मुनेरपि मनः, पुण्ये विषयः, प्रमत्तः

सालीकदृष्टे मदनीत्यादिषुः यन्मम शालीनतया न मौनम् (१) ।

तथैव तथ्येऽपि नले न लेमे सुखेऽपि कः सत्यव्याविवेकः ॥१८॥

व्यर्थेभिवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साध स्रगद्वदेन ।

सखीचये साधस्रगद्ववाचि स्वयं तन्मूचे नमदाननेन्दुः ॥१९॥

ममाद्यत् इदं स्यात् धावितं भवेत् ? अपि तु कस्यापि नेत्यर्थः । यद् यस्यात्, अथ परदारगमनादौ पापे-
ऽपि, धावत् शीघ्रं गच्छत् आसौ वर्तते । इहस्यतेकतथ्यपमौगमनात् विद्यामिमादीनां मीनकादिगमनाच्चैति
भावः । अथ तद्विं कथमनुमादीनामुर्वशादिप्रत्याख्यानमित्याह— तु किन्तु, परमेश्वरः, इत्यन्तौ भक्तिदर्शन-
निबन्धनद्वयसङ्गभावेनैवौत्पद्यमाना कदाचिदपि दया यस्य स तादृशः सन्, तस्मिन् परमेश्वरध्यायि, भक्तस्य ज्ञानस्य,
चित्तम्, अचिन्तितं पापे प्रवर्तमानं निवर्तयति । अतः स्वभावादेव दमयन्त्या मनी नलं प्रति कामाजुल्लं जात-
मिति भावः ।

अवार्पापतिरलङ्कारस्यैकानुप्रासयानयोः संकृष्टः । प्रसादी गुणः, बद्धिर्भी च रीतिः ॥१७॥

वाङ्मानी—कान् मूनरं मन, केवज पुण्येन अतिहे धावत इहेवा धावक ? ये
हेतु, ते मन, पापेन अतिध धावित इहेवा पदं । तत्र, प्रत्येकं मन इहेवा, निष्कृत
धानकात्रौ उक्तमनस मनके पापकाया इहेते निवर्तित करिवा धावकेन ॥१७॥

अन्वयः—सा सलीकदृष्टे नले मदनीत्यादिषुः (सती) अपशालीनतया यथा (पूर्वं) मौनं न लेमे ;
तथा एव तथ्ये नले अपि (तदानीं) मौनं न लेमे । सुखेऽपि सत्यव्याविवेकः कः ॥१८॥

इत्यमनुपपत्तिं परिहृत्य दानीं प्रकृतमनुसरति सति । सा दमयन्ती, सलीकदृष्टे तन्मयतया मिथ्याश्ली-
किते नले विषये, मदनेन कामेन उन्मादिषुः उन्मात्ता सती, अपशालीनतया निर्लज्जतया हेतुना, यथा पूर्वं
मौनं तूष्णीभावम्, न लेमे न प्राप्तवती ; अपि तु यत्किञ्चिदुक्तव्यं वेति भावः ; तथैव तथ्ये सत्ये नले-
ऽपि विषये, तदानीं मौनं न लेमे ; अपि तु यत्किञ्चिदुक्तव्यं वेत्यर्थः । ननु कथमेतदित्याह— सुखेऽपि
कुतोऽपि कारणाभ्यां प्राप्तेषु जनेषु, सत्यव्याविवेकः यथार्थायथार्थयोर्विचारः, कः ? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः ।
अतो दमयन्तापि कामेन मीनं प्राप्ततया सत्यासत्ययोरुभयवापि विवेकं न कृतवतीति भावः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासीलङ्कारस्यैकानुप्रासेन संकृत्यते । प्रसादी गुणः, बद्धिर्भी
च रीतिः ॥१८॥

वाङ्मानी—पूर्वे प्रशङ्कया मिथानृष्टे ननेन अति कामाजुल्ल इहेवा, निर्लज्जतावगताः
येन येन अवलम्बन करेन नाहै ; तेन नृष्टे मता ननेन अतिध तत्र येन अवलम्बन
करेन नाहै । कारण, प्रकृतानेकर मता ध मिथार विचार धावकेन ॥१८॥

अन्वयः—सखीचये साधस्रगद्ववाचि (सति) अथ व्यर्थेभिवद्भावपिधान-यत्ना सा नमदाननेन्दुः (सती)
अथ-नन्देन स्वरेण स्वयं तन्मूचे ॥१९॥

व्यर्थेभिवदिति । सखीनां चये समूहे, साधसेन आकाङ्क्षिकपुरुषदर्शनजनितमभयं यत्रा अवदन्ता वाक्-
स्वस्ववाक्यं येन तस्मिन् तथोक्ते सति, अथ अनन्तरम्, व्यर्थेभिवन् स्वभङ्गाख्यसात्त्विकभावान्तरप्रकाशादेव निष्क-
लीभन् भावपिधानयदौ वेपथुप्रधत्तसात्त्विकभावगोपनप्रयासी यस्याः सा तादृशी, सा दमयन्ती, नमन् स्त्रीजाति-

नत्वा शिरोरत्नवचापि पाद्यं सम्प्राप्त्याचारविदतिविध्यः ।

प्रियाक्षरासीरसधारयापि वैधी विधेयं मधुपर्कदक्षिः ॥२०॥

स्वात्मापि (१) शीलेन दक्षं विधेयं देया विहायासनभूर्निजाभिः ।

आनन्दवाचैरपि कल्पमन्त्रः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥२१॥

स्वभावादिषु चरितौ भवन् आत्मनिष्ठसु स्वचन्द्रो यस्याः सा तादृशी सती, इत्येव सदुदासी गच्छदः पञ्चदशेति तिन-
तथीति न, स्वरेण कल्पध्वनिना, स्वयमात्मनैव, तं नमन्, कश्चै चतवती ।

अथ स्वभावीतिरत्नधारः, स्वरभक्त्या स्वभावीदयाहावीदयः, द्वे कानुप्राप्तये त्वेतिषां चन्दतिः । अश्वीनयज्ञादि-
रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१८॥

वाङ्माला—मथीगण उन्नयनतः आगन आपन वाच्य अवकृष्ट करिण एतत् चरितम्
उपनिषत् हठराय नमःश्रीरत्नं कल्पयत्तुं मातृकत्वाव गोपनेन चेटे। वार्ध हरेते वाङ्माला;
तादृशं पर तिन अवनत मुखे कोमलं च कल्पे चरे नित्येहै मेहै दूतकपी नमके वनिते
माङ्गलेन ॥२०॥

अन्वयः—आचारविदा अतिविध्यः नत्वा शिरोरत्नवचा अपि पाद्यं सम्प्राप्त्य, प्रियाक्षरासी-रस-धारया
अपि वैधी मधुपर्कदक्षिः विधेया ॥२०॥

किमुच इत्याह नत्वेति । आचारविदा शिष्टव्यवहाराभिज्ञे न जनेन, अतिविध्य आत्मनिष्ठेभ्यो जनेभ्यः, नत्वा
भक्त्या, शिरोरत्नस्य मन्त्रकल्पमन्त्रैः वचा प्रभयापि, पाद्यं पादप्रक्षालनजलम्, सम्प्राप्त्यं तज्जन्ताभावे कर्त्त-
व्यम् । सर्वेषां शिरोरत्नसम्भवात् शिरोरत्नवक् पदं शिरोमात्रस्याप्युल्लेखम् । मयापि भवति नत्वा शिरोरत्न-
वचा श्राव्यं सम्प्राप्त्यत इति भावः । तथा प्रियाक्षरासी कीर्तनकवाच्यसमूहस्य रसी माधुर्यमेव रसी जन्त-
तत्त्वं धारया प्रवाहेष्वपि, वैधी विधिबोधिता न पुनरनुनयमात्रमयुक्तेति भावः, मधुपर्कस्य दक्षिः सन्तोषः,
विधेया मधुपर्कसामन्त्रभावे कर्त्तव्या, प्रियवाचैर्वैधेय मधुपर्कः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अती मयाप्यष्टौ विधीयत-
वर्त्तमानाः ।

अथ शिरोरत्नवचि पाद्यत्वादीपस्य प्रियाक्षरासीमाधुर्ये जलत्वादीपस्य च प्रकृतान्तिविधिसत्कारिपयीनित्यस्य
परिचालनादिकारः । अथ पूर्वाह्णे भिक्षाधिकारणः, परार्धे तु शिष्टः समानाधिकारणः, “किन्तनीपायनं
दूरान्” इत्यादिदर्पकोदाहरणम् । द्वे कानुप्राप्तये त्वेतिषां चन्दतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२०॥

वाङ्माला—महापत्र ! मदाऽऽराधितो लोक, अतिथिके नमस्कारे कङ्कशा, मधुकृ-
तद्वेषे किरण वारां च तादृशं पाद्य सम्प्राप्त्यन करित्वेन एवः औचित्येन च वादक्यं रमधारा
वारां च विधिवेधाधित मधुपर्कैव कृतं कर्त्तव्येन ॥२०॥

अन्वयः—आचारविदा अतिविध्यः शीलेन स्वात्मा अपि दक्षं विधेयम्, निजा अपि चासनम्, विहाय
देया, आनन्दवाचैः अपि चरितः कल्पम्, मधुभिः वचोभिः पृच्छा विधेया (च) ॥२१॥

इति । अत्रापि आचारविदा अतिविध्य इत्यनुवच्यते । शीलेन स्वभावेन, न पुनरन्वयिदृश्यापेक्षया स्वात-
न्त्र्यमिति भावः । स्वात्मापि वसनादीनां वा कथा निजशिरीरमपि, दक्षं दक्षनिर्वातासनम्, विधेयं तदभावे
कर्त्तव्यम् । निजा स्वकीयापि, चासनम् उपवेशनस्थानम्, विहाय परितज्य देया चासनभूर्निजाभि दक्षिणा ।
आनन्दवाचैरपि तदासननिबन्धनप्रसीदाम्भिरपि, चरित आचमनजलम् कल्पं तदभावेः कल्पनीयम् । तथा

पदीपहारः सुपनस्यतापि सन्ध्याभ्युदयां त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुं मर्षाच्चलितस्त्वनेन सुखं भति-[१] प्राञ्जलतापि तावत् ॥२२॥

पुरः परित्यज्य मया त्वसर्जि स्वमासनं तत् किमिति चखं न ।

अनर्हं मध्ये तदलङ्घयेत् प्रयातुमीहा यदि चान्धतोऽपि ॥२३॥

मर्षमिर्हरेः, मर्षमिर्हरेः, पृच्छाः स्नानतुल्यत्वादिप्रश्नः, विधेया कर्तव्याः । अती मर्षाच्चलितानि किञ्चन भति भावः ।

अत्रापि स्नात्वा तद्वत्त्वादीपस्य आनन्दभावेन जलत्वादीपस्य च प्रकृतातिविषयत्वादीपयोगितया परिचाला-
खट्वारः । स च प्रथमे पादे समानाधिकरणः, तृतीये तु मिश्राधिकरणः । तथा स्नात्वा त्वं पिबेद्यमित्यत्र
विधेयमिति च पुंल्लङ्घनेन "उहं स्नानविधेययोर्वहं स्नानचनत्वमाख्यातस्य" इत्यनुशासनविरोधात् च पुंल्लङ्घन-
दीपः । किञ्च विधेयपदस्य विःकथनात् कथितपदतादीपोऽपि । तयोः समानायास्य विधेयमित्यत्र विधेय इति
पाठः, पृच्छा इत्यत्र च 'पृच्छा च कार्य्या, इति पाठो विधेयः । गुणरीती पूर्ववत् ॥२१॥

वाङ्माला—महाभारत लोच, च ७३४७६ निरुद्ध मन्त्रोद्गीतके च अतिथिर अत्र आनन
करिरेन; निरुद्ध उगवचननान्त्रां पत्रित्याग करिरेन अतिथिर इरेन; आननाञ्च
वाङ्माञ्च अतिथिर आनननननननन करिरेन एव मधुर वाङ्माञ्च वाङ्माञ्च उ नूननाञ्च
किञ्चना करिरेन ॥२१॥

अन्वयः—यत् आचारविदा पदीपहारं त्वरया अपाम् अनुपनस्यता अपि अपराधः सन्ध्याभ्युदयां; तत्
अलङ्घयित्वनेन अपि तावत् सुखं भति प्राञ्जलता कर्तुं मर्षा ॥२२॥

पदेति । अत्र तद्विधेयेन नियतं सन्ध्याभ्युदयात् यदिति लभ्यते । आचारविदा इति आनुषंग्येति ।
पदीपहारं अतिथेः सरस्वत्याल्लोपचारविधये, त्वरया त्वरितभावेन, अपां जलानाम्, अनुपनस्यतापि अनामयनमपि,
अपराधः, सन्ध्याभ्युदयेऽन्यते । तत्तत्त्वात् अल्लोः करपुटस्य सङ्घनेन सन्ध्यादनेनापि करणेन, तावदास्त्राल्लोहदी,
सुखं भती अतिथिस्तुकारोपकरणायोजनविधये प्राञ्जलता सरलता अकपटतेति यावत्, कर्तुं मर्षा दीप्या
अचित्तेत्यर्थः । तेनैव तदपरान्विठचिर्भूतीति मयाञ्चलितः क्रियत इत्याशयः ।

अनपराधं इत्यानुशासोऽल्लोहारः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२२॥

वाङ्माला—अतिथिरं चरणप्रक्षालनेन अत्र मधुरं ये जलं ना आना हर, आहारिके
आहारल्लोच लोच अनपराधं वनिष्ठा मने करेन; अत्र एव हातं योद्ध करिरेन, अतिथ्या-
नामश्री आहारल्लोचनेन विधये मरणता करिरेन आहारल्लोचनेन पक्षे उचित ॥२२॥

अन्वयः—पुरः मया सखं आसनं परित्यज्य अत्यसर्जि; यदि च अन्धतः प्रयातुम् अपि ईहा
(वर्तते, तर्थापि) अनर्हम् अपि तत् एतत् किमिति चखं न अलङ्घयेत् ॥२३॥

पुर इति । पुरः प्रथमेन, मया सखं मित्रम् आसनं परित्यज्य, अत्यसर्जि भवते दत्तम् । यदि च
अन्धतः अत्यसिन् स्थाने, प्रयातुं गन्तुमपि, ईहा भवत इच्छा वर्तते, तयापि अनर्हं भवतः अयोग्यमपि, तद्वि-
दल्लोचनम्, किमिति कथम्, चखं न अलङ्घयेत् उपवेष्टेन भवता शोभितं विधीयते; नमानुरोधादल्लोचन-
मता अलङ्घनमिति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे लोकाशुभासील्लोहारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२२॥

वाङ्माला—प्रथमेनैव आनि निरुद्ध आनननानि पत्रित्याग करिरेन तादा आननाञ्च

নিবেদ্যতা' হন্ত সমাপয়ন্তী শিরীষকৌষ্মদিসামিমানম্।

পাদৌ কিয়হূরমিমো প্রয়াসে নিধিত্বসতে 'তুচ্ছদয়' মনসে ॥২৪॥

অনায়ি দেহঃ কতমস্বয়ায় বসন্তমুক্তস্য দশা' বনস্য।

ত্বদামসঙ্কেততয়া ক্তার্থা অয়াপি নানেন জনেন সংজ্ঞা ॥২৫॥

নিশাঙ্কি ; আপনাত্তর বাক্যে বাক্যে বাক্যে ; তথাপি আপনাত্তর পটকে অর্থাৎ
হইতেও কিছুকালের জন্য এই আপনাত্তরিক আপনিত্তর কোন অস্বস্তি করিতেছেন না ? ॥২৩॥

অন্যায়ঃ—(ও মহাশয় !) তুচ্ছদয়' তে মনঃ শিরীষকৌষ্ম-অদিমামিমান' সমাপয়ন্তী (১৬) ইমী
পাদৌ কিয়হূর' প্রয়াসে নিধিত্বসতে ; হন্ত ! (তৎ) নিবেদ্যতাম্ ॥২৪॥

নিবেদ্যতামিতি । ও মহাশয় ! তুচ্ছা যত্না দয়া যস্য তদাহমম্, তে তব, মনঃ কতু', শিরীষকৌষ্ম
শিরীষকৌষ্মমুক্তস্য অদিমঃ কৌমল্যতয়া অমিমান' মনোঃস্বত্ কৌমল্য' মালীত্বেহকারম্, সমাপয়ন্তী স্বকৌষ্ম-
অদিমাত্তিগ্রহেণ নিবর্তয়ন্তাবিব স্থিতী, ইমী দৃষ্টমানী, পাদৌ ত্বদীয়াবৈব চরণৌ, কিয়হূর' যাবত্, প্রয়াসে
গমনপরিগ্রহে, নিধিত্বসতে নিধাতুমিচ্ছতি নিধীকৃতুমিচ্ছতীত্যর্থঃ । হন্ত খিদি । তন্নিবেদ্যতা' কথ্যতাম্ ।
যত্র গলব্ধ্য' তদুচ্যতামিতি নিশ্চয়ঃ ।

অথ সমাপয়ন্তাবিত্ত সমাপয়নাপ্রতীতেরিবাদ্যভাবাৎ প্রতীয়মানা ক্রিয়োত্তমোচ্চালকারঃ প্রথমপাদগতচ্ছকায়ু-
প্রাণেণ সংস্রবতি । স্তম্ভে অয়া চ পাদদ্বয়োঃ কৌমল্যতত্তিগ্রহী স্তম্ভ্যত ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুভূমিঃ । প্রসাদী গুণঃ,
বৈদম্বী' অ রীতিঃ ।

“শূন্যমু বশিক' তুচ্ছরিতকী" ইত্যমরঃ ॥২৪॥

বাক্সালা—মহাশয় ! আপনাত্তর চরণ দু'খানি শিরীষপুণ্ড কলিকারও কোমলতাত্ত
অভিমানকে যেন নষ্টে করিয়া নিশাঙ্কে ; হায় এই রূপ এই চরণ দু'খানিকে আপনাত্তর
নির্দিষ্ট মন কতদূর পৰ্য্যন্ত গমনের পরিচয়ে নিযুক্ত করিতে হইয়া করিতেছে ; তাহা
যখন ॥২৪॥

অন্যদয়ঃ—অথ ত্বয়া কতমঃ দেহঃ বসন্তমুক্তস্য বনস্য দশাম্ অনায়ি ! জনৈন জনৈন ত্বদামসঙ্কে-
ততয়া ক্তার্থা সংজ্ঞা অপি ন যন্তা ! ॥২৫॥

অনায়ীতি । অথ ত্বয়া কতমী দেহঃ, বসন্তেণ কালিন মুক্তস্য পরিবৃত্তস্য বনস্য, দশমবস্ত্রাম্ অনায়ি
প্রাপিতঃ । বসন্তকালিন পরিবৃত্ত' বন' যথা শীমাঙ্গীণ' জায়তে, তথা ত্বয়া ত্যক্তৌষ্মি স দেহঃ শীমাঙ্গীণী জাত
বস্ত্রাশয়ঃ । তথা জনৈন সত্বকপৈন জনৈন, ত্বয়ি আসঃ পিতৃমাতৃনির্দোষাশ্রয়ঃ সঙ্কেতী বাচকত্বসম্বন্ধী যথা
তত্বা ভাবলতয়া হিতুমা, ক্তার্থা সফলজন্তা, সংজ্ঞা নাম, অপি কিম্, ন যন্তা ন যৌতু' যোগ্যা ? । কত-
মকিম্ ইমি তব নিবাসঃ কিম্ব তে নাম, তৎ কথয়তি স্মৃতিার্থঃ ।

অথ দশানিব দশানিতি সাহস্রাণ্যে পাদচরমবস্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কারঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্বী'
অ রীতিঃ ॥২৫॥

বাক্সালা—মহাশয় ! অত আপনিত্ত কোন দেশকে বসন্তকালপরিভুক্ত বনে
অবস্থা প্রাপ্ত করাইয়াছেন ! এবং আপনাত্তর বিষয়ে নির্দিষ্ট বলিয়া কৃতার্থ নামটিকে কি
এই ব্যক্তি উনিতে পাইবে না ? ॥২৬॥

ସୌଧଃ କ୍ରିମିକୀର୍ମାଦିରେବ ନୈବ କୁରନ୍ତିତଃଭୂଦିହ ଯତ୍ ପ୍ରବେଶଃ ।
 ଫଳଂ କ୍ରିମିତତ୍ସ୍ବ ତୁ ସାହସତ୍ସ୍ବ ନ ତାବଦ୍ୟାପି ବିନିବିନ୍ନୋମି ॥୧୬॥
 ତବ ପ୍ରବେଶେ ସୁକ୍ଷ୍ମତାନି ହିତୁଃ ମନ୍ୟେ ମଦକ୍ଷ୍ମୋରପି ତାବଦତ୍ ।
 ନ ଲକ୍ଷିତୋ ରକ୍ଷିତଃ ପୈତୃଽସି ତନ୍ବା ଜିତପୁଷ୍ପଧନ୍ବା ॥୧୭॥
 ଯଥାକ୍ଷତିଃ କାଚନ ତେ ଯଥା ବା ଦୌବାରିକାନ୍ଧହରଣୋ ଷ୍ଟ ଶକ୍ତିଃ ।
 ହସ୍ତୋ ହସ୍ତୀଭିର୍ଭିକ୍ତକାଞ୍ଚନାଭିଃ ତଥାସି ପୌଷ୍ପଭୁଜାଂ ସନାଭିଃ ॥୧୮॥

ସଂକ୍ଷେପଃ—ସୁରକ୍ଷିତେ ଇହ ଯତ୍ ପ୍ରବେଶଃ ଅଭୂତ୍, ଏବ କ୍ରିମ୍ ଅର୍ଚ୍ଚୋନିଧିଃ ଏବ ନ ତୌର୍ଷଃ । ତୁ ଏତତ୍ସ୍ବ ସାହସତ୍ସ୍ବ କ୍ରିମିଂ ଫଳମ୍, (ତତ୍)ତାବତ୍ ଅସ୍ୟ ଅପି ନ ବିନିବିନ୍ନୋମି ॥୧୬॥

ତୌର୍ଷଂ ଇତି । ସୁରକ୍ଷିତେ ହାରପାଳଃ ସାବଧାନତया ରକ୍ଷିତେ, ଇହ କାନ୍ୟାଳଃପୁରେ, ତବ ଯତ୍ ପ୍ରବେଶଃ ଅଭୂତ୍, ଏବ କ୍ରିମ୍, ଅର୍ଚ୍ଚୋନିଧିଃ ସମୁଦ୍ର ଏବ, ନ ତୌର୍ଷଃ ବାହୁଭ୍ୟାମୁତ୍ତୀର୍ଷଃ; ଅପି ତୁ ତୌର୍ଷଂ ଏବେତର୍ଷଃ । ବାହୁଭ୍ୟାଂ ସମୁଦ୍ରତରଣଂ ଯଥା ସୁଦୁଃସ୍ବରମ୍, ତଥା ସୁରକ୍ଷିତେଽଗ୍ନିକାଳଃପୁରେ ତବ ପ୍ରବେଶୋଽପି ସୁଦୁଃସ୍ବର ଏବେତି ଶାବ୍ଦଃ । ତୁ କିନ୍ତୁ, ଏତତ୍ସ୍ବ ସାହସତ୍ସ୍ବ ହଟକାରିତ୍ସ୍ବ, କ୍ରିମିଂ ଫଳଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍, ତତାବତ୍, ଅପ୍ୟାପି ଇହାଶୀନମପି, ନ ବିନିବିନ୍ନୋମି ନ ନିର୍ହାରୟିତୁମର୍ହାମି । ତତ୍ ଧର୍ମେବ ତତ୍ଫଳଂ ବ୍ରୁହତି ଶାବ୍ଦଃ ।

ଅପ୍ୟାପ୍ୟୁକ୍ତାଭାବାଦ୍ୟାମୁଚ୍ଚାରିତ୍ସ୍ବ ସାହସତ୍ସ୍ବପାଦସନ୍ଧ୍ୟବହତ୍ସ୍ବ ସନ୍ଧ୍ୟା ନିଦର୍ଶନାଳଙ୍କାରଃ ପ୍ରଥମପାଦକ୍ଷିତ୍ୟକ୍ଷେ କାଳୁମାଶେ ନ ଷଂଶ୍ଟଃ । ପ୍ରସାଦୀ ଶୁଷ୍କଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଷଂଶ୍ଟୀତି ।

“ଅଗ୍ନିଽର୍ଚ୍ଚଂ କୌସର୍ପୀଣୀୟମୀରକ୍ଷୀରାନ୍ସୁ ଶରୀରମ୍, ଇତ୍ୟନ୍ତରଃ ॥୧୬॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଏହି ଶ୍ରୀକଳ୍ପ ଅକ୍ଷୁଃପୁରେର ଭିତରେ ଆମନାତ୍ତ ଯେ ଶ୍ରବେଣ ଘୃଣାଞ୍ଜେ, ଦୈହା କି ଆମନି ବାହ୍ୟାଞ୍ଜା ମୟୁରଞ୍ଜେ ପାତ୍ର ବନ ନାହିଁ ? କିନ୍ତୁ ଏହି ମାତ୍ରେଣ ଯେ କି ଶ୍ରୀରାଜନ, ତାହା ଆମି ଏବନଂ ନିଷ୍ପତ୍ତ କରିତେ ମାତ୍ରିନାମ ନା ॥୧୭॥

ସଂକ୍ଷେପଃ—ଅବ ତାବତ୍ ତବ ପ୍ରବେଶେ ମଦକ୍ଷ୍ମୀଃ, ସୁକ୍ଷ୍ମତାନି ଅପି ହିତୁଃ (ଈତି) ମନ୍ୟେ । ଯତ୍ ରକ୍ଷିତଃ ତନ୍ବା ଜିତପୁଷ୍ପଧନ୍ବା (କ୍ରିମିଂ) ନ ଲକ୍ଷିତଃ, (କିନ୍ତୁ) ଅଭ୍ୟାଂ ପୈତଃ ଅସି ॥୧୭॥

ତବେତି । ଅବ ସୁରକ୍ଷିତେ କାନ୍ୟାଳଃପୁରେ, ତାବଦକାନ୍ୟାଳଃପୁରେ, ତବ ପ୍ରବେଶେ ବିପ୍ରମେ, ମମ ଅକ୍ଷୋଷ୍ଟଂସ୍ବୀଃ, ସୁକ୍ଷ୍ମତାନ୍ସପି ପୁଷ୍ପାନ୍ସବ, ହିତୁରିତ୍ସ୍ବଂ ମନ୍ୟେ । ଯଦ୍ ଯଥାତ୍, ରକ୍ଷିତଃ ହାରପାଳରୂପଯୋଽଭିଃ, ତନ୍ବା ଶରୀରଞ୍ଜ, ଜିତଃ ଶୈନ୍ଦର୍ଭ୍ୟେ ପରାଭୂତଃ ପୁଷ୍ପଧନ୍ବା କାମଦେବୀ ଯେନ ସଂତପ୍ୟକ୍ତମ୍, ନ ଲକ୍ଷିତୋ ନ ହଟଃ, କିନ୍ତୁ ଅଭ୍ୟାଂ ମଦକ୍ଷିନ୍ଧ୍ୟାମ୍, ପୈତଃ ସାହରଂ ହଟୀଽସି । ରକ୍ଷିତଂ ତାନ୍ତାଂ ମାହତ୍ସ୍ବପୁଷ୍ପାଭାବାଦ୍ନୈ ଲକ୍ଷିତଃ, ମଦକ୍ଷ୍ମୋକ୍ତ, ମାହତ୍ସ୍ବପୁଷ୍ପସତ୍ସ୍ବାଭ୍ୟାଂ ଲକ୍ଷିତ ଇତି ମଦକ୍ଷ୍ମୀଃ ପୁଷ୍ପାନ୍ସବେ କାବ ତବ ପ୍ରବେଶେ ହିତୁରିତି ଶାବ୍ଦଃ । ଆତ୍ମହତୀନାଂ ପୁଷ୍ପାନାମକ୍ଷିତ୍ସ୍ବମୁପକାରାତ୍ ।

ଅବ ଜିତପୁଷ୍ପଧନ୍ବେତି ଜୟତ୍ୟର୍ଥେନ ସାହସତ୍ସ୍ବପାଦଃପୌଷ୍ପମାଳହାରନ୍ସ୍ବ କାଳୁମାଶେ ନ ଷଂଶ୍ଟଃ । ପ୍ରସାଦୀ ଶୁଷ୍କଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଷଂଶ୍ଟୀତି ॥୧୭॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଏହି ଅକ୍ଷୁଃପୁରେ ଆମନାତ୍ତ ଶ୍ରବେଣ କରାତ୍ତ ବିଷୟେ ଆଶାତ୍ତ ନନ୍ଦନଯୁଗଳେନ ମୁଖାଞ୍ଜେ ଏକସାଞ୍ଜ କାରଣ ଦୈହା ଆମି ଯମେ କର । ଯେ ଯେତୁ, ଶରୀର ବାତ୍ରା କାନ୍ଧାବଜ୍ରୋ ଆମନାକ୍ତେ, ଦୈହାତ୍ତ କ୍ଷୋଦ୍ରାତ୍ରା ଦେଖିନ ନା; କିନ୍ତୁ ଆଶାତ୍ତ ନନ୍ଦନଯୁଗଳ ଶ୍ରେଷ୍ଠିଂଞ୍ଜେ ॥୧୮॥

ସଂକ୍ଷେପଃ—ଯଥା ତେ କାଚନ ଆକ୍ଷତିଃ, ଯଥା ବା ଦୌବାରିକାନ୍ଧହରଣୋ ଶକ୍ତିଃ ଯଥା ବା ଜିତକାଞ୍ଚନାଭିଃ ହସ୍ତୀଭିଃ ବ୍ୟଃ (ଏ), ତଥା (କ୍ରିମିଂ) ପୌଷ୍ପଭୁଜାଂ ସନାଭିଃ ଅସି ॥୧୮॥

ସୌତି । ହି ପୁରୁଷରଜଃ ! ଯଥା ତେ ତବ, କାଚନ ଅଶୌକ୍ଷିକଶୈନ୍ଦର୍ଭ୍ୟାଦଗ୍ନିବଂସୀୟା, ଆକ୍ଷତିଃ ଉପମ୍, ଯଥା

ভূয়োঃপি বালা নলসুন্দরং তং মত্বাঃসমরং রঞ্জনাস্বিভব্যাৎ ।

আতিষ্মষাট্ অপিদিহ তত্ক্ষাং শ্রিয়ং প্রিয়স্বাসুত বসুতঃ সঃ ॥২১॥

বাগ্ জন্মবৈফল্যমসম্ভবম্ গুণানুতে বসুনি মৌনিতা চেৎ ।

স্বলত্বমস্বীয়সি জন্মিতেঃপি (১) তদসু বন্দিভ্রমভূমিতৈব ॥২২॥

অন্বয়ঃ—(১) আলোক-বসীকৃত-লোক ! যঃ পৌৰুষমবাস্তবম্ এনং জ্ঞানং বসুতঃ ; অযং কঃ অশ্ববায়ঃ
উদযতা সাহা সাধু অধিতুং যাবতি ॥২০॥

আলোকিতৈ। নম্নিতি সম্বোধনৈ । আলোকিত দর্শনেন উদ্যোতেন অ বসীকৃতা আচ্ছাদিতা লীলা যেন
তদুৎসবীভবনম্ । যঃ অশ্ববায়ঃ, পৌৰুষমবাস্তবমিহ মনুষ্যঃ কাম্যিৎস তন্ অশ্বতকিরণম্ব, এনং উৎসমানং
জ্ঞানং, অসুত উত্পাদিতবান্ ; অযং সঃ, কঃ অশ্ববায়ী বংশঃ, উদযতা সমুদ্রে য, সাহা সহ, সাধু সম্যক্,
অধিতুং পৌৰুষময়ং স্তম্ভসমকারিত্বাদয়মপি তব তুল্য এবেতি স্বর্গী কৰ্ম্মম্, সলরং ভাবতি গচ্ছতি ; উদ
যতেঃপি পৌৰুষময়ং স্তম্ভসমকারিত্বাদিতি ভাবঃ । কচ্ছিন্ বংশে জাতীভূতীতি ব্রূহীতি নিশ্চয়ঃ ।

ব্রাহ্মণী পুৰুষোপমাঃসুহৃদঃ, প্রথমতীর্থযোঃ পাদযোঃ কানুগ্রাহঃ, অনুর্যে অ তস্যগুদাহ ইতি সর্ব্বাঃ সংহৃতিঃ ।
স্বলীকৃতমস্বীয়সি রহঃ, সাধুয্যে গুণং, বৈদম্যে অ রীতিঃ ॥২০॥

বাক্যার্থঃ—এ পরমেশ্বর ! আপনি বর্ষন করারই সময় লোককে সন্তুষ্টে করিয়া
ধাক্কেন ; অতএব যে বংশ, অমৃততুল্য কাম্যসম্পন্ন এই রূপ আপনাকে উৎসাদন করি-
রাছে ; সেই কোন্ বংশ, সমুদ্রের সহিত সম্যক্ ভাবে স্পর্শী করিবার জন্য ধাবিত
হইতেছে ? ১৩০।

অন্বয়ঃ—সঃ বালা নলসুন্দরং তং রঞ্জনাস্বিভব্যাৎ অসরং মত্বা আতিষ্মষাট্ অপিদিহ
তত্ক্ষাং বসুতঃ প্রিয়স্ব শ্রিয়ং ভূয়ঃ অপি অবসুত ॥২১॥

ভূয় ইতি । সী বালা দমনয্যী, নলসুন্দরং নলতুল্যমলোহমূর্ণিম্, তং পুৰুষম্, রঞ্জনানাং দারপাশা-
নাম্ অশ্বিভব্যাৎ অশ্বঃপ্রতিরীচাৎ আশ্রমঃ প্রভাবেষু দৃষ্টিশক্তিগোপকরাদিত্যেষ্ঠঃ, অসরং কচ্ছিৎ বং মত্বা, আতি-
ষ্মষাট্ অতিশিষ্যস্তুকারীপয়োগীনি প্রিয়বাক্যানি, অপিদিহ ব্যাজীকৃত্য, কচ্ছিন্ পুৰুষে তিষ্ঠতীতি তত্ক্ষা তাম্,
বসুতঃ সত্যভাবে, প্রিয়স্ব নলস্বব, শ্রিয়ং শীলম্, ভূয়ঃ পুনরপি, অবসুত প্রশংসিতবতী । অতী ন পাসিত্রাশ্ব-
ভক্ ইতি ভাবঃ ।

অসরং কানুগ্রাহীঃসুহৃদঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদম্যে অ রীতিঃ ॥২১॥

বাক্যার্থঃ—দমনয্যী, নলের দ্বারা সুন্দর সেই পুরুষটিকে দৌবারিকগণের দৃষ্টিভক্তি
দ্বারা কোন বেবতা মনে করিয়া, সেই পুরুষে থাকলেও বাস্তবিক পক্ষে সে পোতা
নলরই ভিক ; তাই পুনরায় সেটা পোতার প্রশংসা করিতে লাগিলেন ১৩১।

অন্বয়ঃ—গুণানুতে বসুনি চেৎ মৌনিতা (শ্রিয়তে ; তদা) বাগ্ জন্মবৈফল্যম্ অসম্ভবম্
(জ্ঞান) । অস্বীয়সি জন্মিতে অপি স্বলত্বম্ (আয়াতি) তন্ বন্দি-ভ্রম-ভূমিতা এব অন্ত ॥২২॥

অয সৌত দমন্যন্তাবাদী মুনির্জা করোতি । বাগ্ জন্মতি । গুণঃ সৌন্দর্য্যবিষয়াদিহি ; অদুতে বাহ-

(১) ... জন্মিতে তু ।

কন্দর্প এবৈদমবিন্দত ত্বাং পুণ্যেন মন্যে পুনরন্বজস্ব ।

অখণ্ডীশচক্ষাচ্ছিত্তায়কুণ্ডে লুপ্তাব্ যন্মন্দিরমিন্দিয়াচাম্ ॥২১॥

যোভায়যোভির্জি তমৈবযশং করোষি সজ্জাগুরুমৌলিমৈলম্ ।

দক্ষৌ হঠনোহরষাদুদক্ষৌ কন্দর্পমপ্যুক্তিতরুপদর্পম্ ॥২৪॥

অর্থঃ, যদ্যপি, যদ্যপি পদার্থে, 'যে' যদি, নীলিতা তুণীশ্চাবঃ, ক্রিয়তে কৈনাপীতি শিবাঃ ; তদা তস্য বাব্ জন্মণী বাক্ শব্দত্বতঃ বৈদ্যস্ব্য নিরর্থকত্বম্, অসম্ভবত্বম্ অসম্ভবীয়াগামপ্রতিষেদ্ধুল্লভ্যং জ্ঞাত্ । অতী গুণা-
বৃত্তং যদ্য বাবা স্বর্গেইব প্রমুখনীযমিতি ভাবঃ । তদা অলমিব প্রমুখতামিত্যাহ— অলীকতি বহুগুণেণ
অল্যস্যে, লব্ধিতি বাবা প্রমুখিত্যপি, স্বকালং জুরত্বম্, আযাতীতি শিবাঃ ; তেনৈব গুণাবৃত্তস্য ভজ্যে স্বর্গ-
করষাদিতি ভাবঃ । তন্ তজ্জান্, বন্দিম্: স্তুতিপাঠকস্য যৌ ধনঃ অলম্বিকপ্রমুখাকারিত্বাদয়ং স্তুতিপাঠক এবৈতি
আনিত্যস্য ভূমিতা আশ্রয়ত্বং, অস্তু মণি মনতু । অতঃ স্বলভ্যমলম্ব্যদুঃখনিবারণার্থে স্বকলাপাতনিবার-
ণার্থে বন্দিধনভূমিতামলম্ব্যকলাপি গুণাবৃত্তং ভবনং যদ্যশক্তি সৌমীতি ভাবঃ ।

অতএবান অপ্রস্তুতগুণাবৃত্তসামান্যান্ প্রস্তুতস্য গুণাবৃত্তস্য তস্য পুঙ্খল্য প্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রমুখাকারঃ ;
অসম্ভবত্বমিতি নিরত্নং কৈবল্যকপককালবীরজ্ঞানভাবিন শুভরঃ ; তীত্ৰি পুণ্যকৈবাল্যমলিন শুভ্রত্বম্ ।
লাভ্যং গুণাং, বৈদ্যৌ ব রীতিঃ ॥২২॥

বাজালা—সৌন্দর্য্যপ্রভৃতি গুণ দ্বারা যে বস্তু আকর্ষণ বলিয়া প্রতীতি হয়, সে বস্তু
বিষয়ে যদি কেহ যৌন অবলম্বন করে ; তাহা হইলে, তাহার বাকুশক্তির উৎপত্তি
নিশ্চয় এবং সেই নিশ্চয়তাই তাহার নিকট অসম্ভবলগ্নাকরণ ; আবার সে বিষয়ে অভি-
অগ্রপ্রাণতা করিলেও বলতাই আগিয়া পড়ে । অতএব আমার উপরে ছাতপাঠকের
জমাই হউক ॥৩২॥

অন্বয়ঃ—কন্দর্পঃ এব পুণ্যেন ত্বাম্ হবন্ অলম্বস্ব পুনঃ অবিন্দত (হতি) মন্যে । যত্ (হঃ)
অখণ্ডীশ-অক্ষাচ্ছিত্তায়-কুণ্ডে ইন্দিয়াচাং মন্দির লুপ্তাব্ ॥২১॥

প্রস্তুতাং স্তুতিসারভতে কন্দর্পে হতি । কন্দর্পঃ কামদেব এব, পুণ্যেন, ত্বাং তত্বলভ্যম্, হবন্ হস্তমালম্, অলম্বস্ব
জন্মান্ববস্ব, পুনরবিন্দত পুনরলম্বত ইত্যহং মন্যে কন্যাবয়ামি । তস্য তাহশং পুণ্যং কৃত ইত্যাহ— যদ যজ্ঞাত্,
স কন্দর্পঃ অখণ্ডীশস্য মন্দিরবল যত্ অখণ্ডং তীর্থম্ অখি ততীযং মন্যম্ তদেব বৃত্তায়স্ব অগ্নেঃ কুণ্ডং তস্মিন্,
ইন্দিয়াচাং অম্বরাটীনাং, মন্দিরং ভবনং শরীরনিত্যর্থঃ, লুপ্তাব্ বৃত্তবান্ নিষিদ্ধবান্ । কামদেবী জন্মান্দী
অখণ্ডমম্বরাটীরস্বাভকামলয়া মন্দিরবল ততীযময়নামকী অগ্নিকুণ্ডে সজ্জারনিষিদ্ধমনিতপুণ্ডে নৈব
অবদুপমিৎ জন্মান্বঃ সন্ধ্যামিত্যর্থঃ । অলীক্যেব কামদেববলম্বী হরীতি । ভবান্ স্বস্ত কামদেবাদপি
স্বস্তরতর ইতি ভাবঃ ।

অনু পূর্ব্বাৎ বাবা ক্রিয়ীত্বং বাবদ্ব্যং, পরাৎ ব তাহশ্যগ্নিকুণ্ডে কামিব সজ্জারস্ব সন্ধ্যা বীল-
করষাকল্যস্ব্যপি তত্বলম্ব্যবহিতিক্রীতিঃ, ততীযবাঈ হস্তমালঃ, অলম্ব ত্ব অকৈবাল্যমলিন ইতি স্বর্গেইব নিচী
নিরর্থকতবা শুভ্রত্বঃ । লাভ্যং গুণাং, বৈদ্যৌ ব রীতিঃ ॥২২॥

বাজালা—কামদেবই পুণ্যের বলে আপনাবাকুশ এই ভজ্যাক্ষর আবার লাভ করিয়া-
ছেন ইহা আমি মনে করি । যে কেহ, সেই কামদেব, মহাদেবের তৃতীকরণরূপে ভজ্য
আবৃত্তে নিজেই পরোপ বিসর্জন করিয়াছিলেন ॥৩৩॥

অবৈমি হ'সাবলযৌ বসুধাঃ স্বত্কাশ্মিতকীর্তীষপসাঃ পুলাকাঃ ।

উজ্জীয বুদ্ধ পতিতাঃ স্রবন্তী বেগম্পূর' পরিতঃ ব্রবন্তে ॥২৫॥

অন্বয়ঃ—(৫ অহিতৌষসুন্দর । ত') শ্রীভা-যশোমিঃ জিত-ঐ-ব-ঐলম্ এল' হঠ-শ্রী-হরচান্ লজ্জা-গুহ-নীলি' করৌবি ; শ্রীভা-যশোমিঃ জিত-ঐ-ব-ঐলৌ দলৌ হঠ-শ্রী-হরচান্ উদলৌ করৌবি ; শ্রীভা-যশোমিঃ জিত-ঐ-ব-ঐল' কন্দপ'ম্ অপি হঠ-শ্রী-হরচান্ উল্লিতকপদর্প' করৌবি ॥২৫॥

শ্রীমিতি । ৫ অহিতৌষসুন্দর ! তব, শ্রীভাষাঃ কালোঃ যশোমিঃ সুখ্যাতিমিঃ করণোঃ, জিতঃ ঐবঃ ঐলম্-উল্লিতৌ ঐলঃ কৌলাসপর্বতৌ যেন ত' তথীকম্, এলম্ হলায়াঃ পুন্ম' প্রসিদ্ধসুন্দর' পুত্রবতম্, হঠং হঠৌষ-কৌলীন ত্রিয়ঃ কাল' হ'রচাদাদানাদৌতৌ, লজ্জয়া গুহভারমান্ ভারবতয়া অবনত ইত্যর্থঃ নীলিন'কক' যক ত' তাড়য়ম্, করৌবি । বসিন শ্রীহরবে অপরীঃপি ভূতপূর্ব'শ্রীমান্ লজ্জয়া অবনতমলকৌ ভবতি । উঁহরবা নাম রাজা স্রাপিচয়া ভবন' নিতান্তসুন্দরমাকর্ষ' লজ্জয়া অবনতমলকৌ ভবতীতি লিখার্থঃ । তথা শ্রীভা-যশোমিঃ জিত-ঐ-বসিলৌ, দলৌ অশ্রিনীকুমারৌ, হঠশ্রীহরচান্, উদলৌ উজ্জয়নয়নজলৌ করৌবি । অশ্রিনী-কুমারাবপি স্রাবিচযা ভবনমলয়নসুন্দর' হঠা দুঃখেন বদত ইতি স্ম'লার্থঃ । তথা শ্রীভাযশোমিঃ জিত-ঐ-বসিলম্, কন্দপ' কামদেবমপি, হঠশ্রীহরচান্, উল্লিতকপদর্পঃ কপদর্পঃ কৌলদ্যুগমৌ যেন ত' তাড়য়ম্, করৌবি । কামদেবীঃপি ভবন' স্রাপিচযা বিশিষসুন্দর' জালা স্বকীয়কৌলদ্যুগমৌ ত্যজতীতি সাত্পর্ধ্যার্থঃ ।

অথ এল-দল' কন্দর্পা' ততনকারচাসম্বন্ধেঃপি ততনকারচসম্বন্ধান্ তিষ পথাতিষয়ীকৃত্য, করৌবীলৌ-কযা ত্রিয়য়া এল-দল'-কন্দর্পা' কার্কেতয়ামিসম্বন্ধান্ তুল্যযীগিতা, প্রবসি পাদি সুখযুগাভঃ, ঐ-বসিলিন্যক ইত্যনুগাভঃ, 'অলম' ভব'ম্ তু স্রাবি কানুগাভ ইত্যেতিবা পরস্পরসংলিপ্যমান্ সংলুটিতঃ । লাপ্যর্থ' গুহঃ, বৈদলৌ অ-রীতিঃ ।

"নাস্ত্যাবশ্রিনী দল্লাবশ্রিনীযৌ অ-তাবুভৌ" ইত্যমরঃ ॥২৫॥

বাঙ্গালা—৫ অ'হতৌষসুন্দর ! প্রসিদ্ধসুন্দর রাজা পুত্রবত। আপন সৌন্দর্যের বশে কৈলাসপর্বতকে ভয় করিরাহিলেন ; কিন্তু আপনি বলপূর্বক তাঁহার সৌন্দর্য হরণ করায়, তাঁহাকে লজ্জাভারে অবনতমস্তক করিরাহেন । আমার অশ্রিনীকুমার দুই জনও আপন আপন সৌন্দর্যের বশে কৈলাসপর্বতকে ভয় করিরাহিলেন ; কিন্তু আপনি বলপূর্বক তাহাদিগেরও সৌন্দর্য হরণ করায়, তাহাদিগেরও নহেন বল-আমত্ব করিরাহেন । তাঁর পর, কামদেবও আপন সৌন্দর্যের বশে কৈলাসপর্বতকে ভয় করিরাহিলেন ; কিন্তু আপনি বলপূর্বক তাঁহারও সৌন্দর্য হরণ করায়, তাঁহাকেও সৌন্দর্যগর্ব ত্যাগ করাই-রাহেন ॥২৫॥

অন্বয়ঃ—বসুধাঃ হ'সাবলযৌ : অপসাঃ স্বত্কাশ্মিতকীর্তী' : পুলাকাঃ (ইতি অষ্টম্) অবৈমি । (অত-এব তাঃ) উজ্জীয জবন্তী-বেগম্পূর' পরিতঃ পতিতাঃ (উল্লঃ) বুদ্ধ' ব্রবন্তে ॥২৫॥

অবৈমিতি । বসুধাঃ বৃহদর্থাঃ, হ'সাবলযৌ : আবলযঃ ঐ-বল্যঃ, অপসাবলযা অসারবাদুহয়নবীণ্যা ইত্যর্থঃ, তব কালোঃ শ্রীভাষা বা কীর্তিঃ সুখ্যাতিসম্বন্ধাঃ, পুলাকাকুল'অসাবল্য' রিকমাগা ইত্যর্থঃ, ইত্যভবমি জানামি । এতঃ তথা হ'সাবলযৌ ন, কিন্তু তব আলিঙ্গীকৃত'অসাবল্য' এবল্য' লম্ব ইত্যর্থঃ । অতএব তাঃ, উজ্জীয, জবন্তীনাং নদীনাং বেগম্পূর'প্রবাহঃ পূর' প্রবাহম্, পরিতঃ ভব'তঃ, পতিতাঃ উল্লঃ বুদ্ধমল্লঃ-রজাদুশিতদেব যথা স্রাপকা, ব্রবন্তে জলীকরি তরলি । অগতি অবশ্রিনীয এব সুন্দর ইতি ভাষ্যঃ ।

भवत्पदाङ्गुलमपि त्रिता श्रीः भूवः न खया कुसुमाशुभेन ।
 जेतुस्मेतत् खलु चित्रमस्मिन् भास्वन्दुरास्ते नखवेगधारि (१) ॥१६॥
 राज्ञा हिजानामशुमासभिन्नः पूर्वां तनूकृत्य तनू तपोभिः ।
 कुक्षु दृश्ये तरयां किमेतत् सायुष्यमाप्नोवि भवत्युत्सव ॥१७॥

यम इ'रागलिषु कालकीर्णेषु कथामयसम्भावनाकरत्वात् सर्वमोपस्य च यथावकत्वात् वाचा काङ्क्षन्-
'मे'च'कार'स्ये'कातुप्रसिद्धं'सु'दृष्टः । माधुर्यं गुणः, वेदर्थो च रीतिः ।

“वसन्ती वसन्तीऽन्तः” “सन्तः पुनःकलुषावन्ते” “वसन्तीऽन्तःगता” “वसन्तः वसन्तःवसन्तः”
-इत्यन्तरः ॥५५॥

বাঁজালা—আমি শুভবর্ণ হংসগুলিকে আপনায় সৌন্দর্য্যবশের চিটে (চিটা) বলি-
যাই মনে করি। এই অঙ্কই সেই হংসগুলি উড়িয়া যাইয়া, নদী ও সমুদ্রের তীরের সকল
আশ্রয় পড়িয়া, সন্তোষভাবেই ভাসিতে থাকে, ৩২।

सम्बन्धः—(३ चरितोत्तर !) कुसुमायुधं न भवत्पदाङ्गुलम् पक्षि शिताग्नीः शुभं न क्षणा ।
(तत्रात्) नखद्वेषधरि पतत् पक्ष्येन्दुः स जेतुः विभ्रम् पक्ष्यं पक्षि खलु ॥२१॥

अवदिति । श्री अचितीयसुन्दर ! कुसुमायुधे न कामदेवेन, भवतः पदस्य चरचस्य चङ्कुठमपि
 कङ्काकुलि मयि, मित्रा अचिछिन्ता, श्रीः शोभा सम्पन्न, भ्रूवः निचितमेव, रुचि, न लब्धा न प्राप्तः ।
 कामदेवसदगतामिच्छा— यस्मात् नखद्वेषधारि नखाकारधारि, यस्य इत्यमानम्, चर्वितुः चर्विष
 न्दस्य रूपम्, न कुसुमायुधम्, न तुर्विजितवतो महादेवस्य, चिद्रं यत्किञ्चिन्नखम्, अस्मि
 भवत्पदाङ्गुष्ठे, आसौ कस्य कर्त एव । अस्माकं भावः निजिती जगः कस्य यस्य किञ्चिद्विद्रमपि यस्मिन्,
 तस्य स्मितं यत् किञ्चिदभयदेव यङ्गीतुं न शक्नोति । एवञ्च महादेवः कामदेवस्य विजेता । स च नखदेव
 चर्विषन्दमिच्छतः । तेनार्चन्दस्य चिद्रम् । तच्च चिद्रं नखरूपधारणपूर्वकं भवत्पदाङ्गुष्ठे कर्तते ।
 अतएव कामदेवचिद्रदृश्येन महादेवभयान् भवदीयपदाङ्गुष्ठस्त्रितामपि प्रियं यङ्गीतुं न शक्नोति । नखव-
 देवः कस्य सौन्दर्यं जगदपेक्षया नितान्तमेव निजत इति निश्चयः ।

अत्र पूर्वाह्णे वाय्वा क्रियतीत्येवा, तदनुप्रासितश्च कामदेवाग्रजस्यार्चिर्ब्रह्मदीप्यतिरेकः, पूर्वाह्णं प्रति वराह-
वाक्पात्रं च हेतुत्वान् काम्यजिह्वन्, पराह्णे च सापञ्चरीतुम् वा, शिवा श्रीरिति च्चेवात्मसाधनेति समुदाये
सं'कटिः । प्रसादी गुणः, नदीर्धो च रीतिः ।

जे तु रिति ताच्छील्ये ह्युपसंख्यत् तस्य च विष्ठादित्वात् तन्मिति कार्यस्य च षष्ठीनिधेये च द्वितीयं च ॥२६॥

বান্ধালা—হে অধিতীতম্বর! আপনাতরনের বৃদ্ধানুশীতেও যে শোভা আছে, কামদেব নিশ্চয়ই তাহাও লাভ করিতে পারেন নাই। যে হেতু, সেই কামবিজয়ী মহা-দেবের অর্ঘ্যচক্ররূপ এই চিহ্ন, নথের বেশ ধারণ করিয়াই বেন আপনার তরনের বৃদ্ধানুশীতে বহিয়াছে। ৩৬।

सञ्ज्ञाः—अनुनासिकाः विनासी यथा दूषां सन् तदीयः सन्त्युक्तं सुप्रु हस्ते सपदाय एव अथ-
न्य. सक्तं सायुज्यं प्राप्नोति वि० ॥२०॥

यजं वि । अतुमाह' प्रतिमाह' प्रतिदिनं च भिन्नः पुनः पुनश्चप्यध्यानावाहिसिद्धिदय एव । अतएव
अध्याना क्रियासिद्धयः, साधुव्याप्ती च तदभावा दसि भावः । शिवाणां ब्राह्मणाणां राजा चन्द्रः वैद्यः कविः-

कृत्वा दृष्टी ते बहुवर्षचित्रे किं ज्ञानसारस्य तयोर्ध्वं मयः ।

अदूरभाषद्विद्वदप्रवासी-रेखामयच्छब्दविधिर्यचन्द्रम् ॥१८॥

मुग्धः स मांहात् सुभगाच्च देहात् ददन्नवदूरचलाय चापम् ।

भूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभूः अनेन रूपेण यदा तदाभूत् ॥१९॥

अथ च, पूर्वां पीर्यमाणां सनकासनामितां वीर्ये सन्मुखपिशाच, तन् मरीरम्, मयीभिः द्वैः साधपात-
करात्तेभ्यः स्वाग्रदानकप्यैर्ध्वैः ज्ञानसाध्यादिभिश्च, तन् ज्ञानं, वीर्यम्, कुत्र न समानसारानि तु क्वचिद-
न्यायान्तरवचिषु च, इत्येतराणां चन्द्रमयम्, एव भाष्यं, भवन्मुखास्त तव यदनस्य ज्ञानपदार्थस्य च, साधुजन्य
ऐक्यम्, चात्राति लभते किन्तु, तथात्वेन चयोदयाभावदर्शनादिति भावः । चन्द्रमयम् एव त्वमिति निश्चयः ।

‘अथ द्विद्विधविषयचलाय न कार्येणान्ते न च चन्द्रे ज्ञानचये तस्यैवकारसमासोपात्तं समासीतिरवधारैः क्रिदीत्-
शे च, द्वितीयपदे च कालुषासवेत्येतेषां संकटितः । प्रवासी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“विजराजः ब्रह्मधरः” इत्यमरः ।

“तपसाध्यायादीनाम् धर्मो बीजाकारोऽपि च । तया माये च द्विद्वि—” इति विश्वः ॥१७॥

वाङ्माला—अत्रोक्तं मातेन विविधं तन्त्रं, तन्त्रेण परिपूर्णं नरोत्तरीके उक्तम् । आत्रा
कविश, अत्रावत्ताते अदृष्ट इहेरा, आपनार मूत्रेण मातुः मातुः कविश वाक्केन
किं ? ॥१७॥

अन्वयः—विधिं ते दृष्टी बहु-वर्ष-चित्रे कृत्वा ज्ञानसारस्य सगलं तयीः अदूर-भाषद्विद्वद-प्रवासी-
रेखामयच्छब्दं किन्तु अयच्छत् ॥१८॥

ज्ञतेति । विधिर्वाधा, ते तव, दृष्टी नयनपुगलम्, बहुभिर्ध्वैः यज्ञाचार्यैः चित्रे आख्यकपि ज्ञाना,
ज्ञानं ज्ञानवर्षं एव सारः अं हो यस्त तादृशस्य, सगलं हरिचस्य, तयोर्द्वैः तव नयनसाहस्यभिजाविधीचक्षुवीरि-
त्यर्थः, अदूरं लनीपु आगतो विद्यमाना या विद्वदपः दृष्टीरेखाधामन कपा प्रवासीरेखा तां तत्त्वकपनिधयः,
अर्थचन्द्रं गलच्छब्दम्, किन्तु, अयच्छत् दण्डवान् । अन्वयऽपि परोक्षक उत्पन्नं न सद्यः साहस्यभिजाविधी निज-
टस्य गलच्छब्दं ददाति । हरिचनयनादपि भवती नयनमुत्पन्नमिति भावः ।

अथ प्रवासीरेखामयच्छन्दमिति निरुक्तं व्यस्यं शैवस्यकपम्, माया क्रिदीत्प्रे चा आनवीरज्ञाविभावेन सङ्करः ।
प्रवासी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“विद्वदः स्रुटनं भिदा” “गलच्छब्दीश्च चन्द्रकः” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्माला—विधाता आपनार नयनं दृष्टीके नानावर्णं आत्रा विविधरूपे निर्माणं
कविश, कृष्णाननायक हरिणेर नयनं दृष्टीके निकटं ये गर्भरूपं नर्द्विभार रेखा आट्टे, ७९-
चक्रण ग्रीवाभाक् । किं तेनै नयनदृष्टीके दिशाट्टेन ॥१८॥

अन्वयः—सः लनीभूः लोकात् मुग्धः (किन्तु) सुभगात् देहात् न मुग्धः ; यत् सः भवद्, रूपनाय
‘आय’ ददत् (सम्) अनेन रूपेण यदा यदा तव भूभङ्गजेयः अमृत ॥१९॥

मुग्ध इति । स लनीभूः कामदेवः, लोकादशानादेव, मुग्धी मुग्धपदवाच्यः सूखं इत्यर्थः ; किन्तु सुभगात्
सुन्दरात्, देहात् मरीरात् न मुग्धो न सुन्दरः । यदयन्नाहंतीः, स लनीभूः, भवतस्तव ध्रुवीः रूपनाय निर्वाचाय,
‘आय’ निजवत्, ददत् तत्रार्थं समर्पयन् सन्, अनेन दृष्टीमयि, रूपेण लीन्यर्थे च, यदा तदा सर्वचित्रे न सगलं
इत्यर्थः, तव भूभङ्गे न भूभङ्गीनामेव न लनीभूः जेतुं दीन्यः, अमृत । सः सद्यः निजवत् सगलं ददाति, स

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवास्त्रं (१) विधी विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।

तस्मै च च त्वत्कचपाशवेधः (२) पुच्छः स्फुरन्नामरगुच्छ एवः ॥४०॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्वेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाची ।

तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवसु वसु प्रतिभाति वादः ॥४१॥

पुराणवाचीनं च तेन जेतव्यं भवति नृपं च क्षीकं गीयत इति भाषः । भवती च पुनश्च चतुस्तयं कानीदीप-
कचेति स्फुल्लार्थः ।

अत्र आनकान्, कचपाशपाशव्येऽपि तत्सम्बन्धादतिशयीतिरक्तवाहः । मन्दावी गुचः, ईदमौ च रीतिः ।

“मुग्धस्य सुन्दरी नृपे” इति मेदिनी ॥४८॥

वाङ्माला—कामदेव मोहयन्तर्हं मूढं वनिता अगिह, किञ्च हृत्पत्र देहवन्तः मूढं
वनिता अगिह नरेन । येहेतू, त्विनि आपनार कर्तृगण निर्माण करिवात्र अत्र अत्राके
निकेतन धर्मानान निराहिलेन ; आहातेहै आपनार एहै (गोमर्ष) वारा यथन उधनहै
त्विनि आपनार कर्तृगणज्येहै अत्राहै इहैहाहेन ॥४०॥

अन्वयः—तव आस्त्रे विधी विधुत्वानुमितस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं दृश्यम् ; तत्कचपाशवेधः स्फुर-
न्नामरगुच्छः एवः तस्य एव च पुच्छः दृश्यः ॥४०॥

वगर्थेति । ॐ सुन्दर ! तव आस्त्रे मुखरूपे, विधी चन्द्रे, विधुत्वेन कृतुना अनुमितस्य ‘तव मुखचन्द्री
मृगवान् चन्दत्वात् तथा आकाशचन्द्रः’ इत्यनुमानविषयीकृतस्य, मृगस्य हरिणस्य, नेत्रद्वितयं नयनगुणसम्, दृश्यं
स्वर्गैव द्रष्टव्यम् । तथा तत्कचपाशवेधः क्षीकपाश एव वेध आकारी यस्य स तादृशः, स्फुरन् विलसन्
आभरणवन्ती अस्त्रं स तथीकः, एव समिधितः तस्मै च वनस्य, पुच्छी स्फूर्त्तम्, दृश्यी वर्तते । तव मुखं
नृपं चन्दनस्यम्, नयनद्वयं हरिणनयनस्यम्, क्षीकपाशश्च आमरगुच्छ इत्याशयः ।

अत्र आस्त्रे विधाविति व्यक्तं निरक्तं क्षीकपाशकम्, तत्कृतविच्छिन्नविधात् विधुत्वसाधनेन - वनरूपवाच्यस्य
जालाश्च अनुमानम्, क्षीकपाशविधेन आमरगुच्छान्वितपुच्छस्यापवादप्रश्रुतिः, क्षीकगुणवत्, इत्येतेषां संश्रुतिः ।
मन्दावी गुचः, ईदमौ च रीतिः ॥४०॥

वाङ्माला—हे हृत्पत्र ! आपनार मूढरूपं चेत्यत्र उपरं चेत्यत्र हेतू वाराहै अहमित
हरिणेर नयनं दृष्टीकं तथा याहेतेहे एव सैहै हरिणेरहै ठामरगुच्छं पुच्छीकं आपनार
केनकलापेर आकारे तथा याहेतेहे ॥४०॥

अन्वयः—भवेन वनङ्गीकरणात् अरः दृश्यः न (वर्तते) इति पुराणवाची आस्ताम् । तु तव एव
देहं श्रितया श्रिया अनङ्गीकरणात् अरः दृश्यः न (वर्तते) इति नवः वादः वसु प्रतिभाति ॥४१॥

आस्तामिति । भवेन नरादिवेध, अनङ्गीकरणात् दाहिन अहयन्तीकरणात् तीः, अरः कामदेवः, दृश्यी
दर्शनवीर्यः, न वर्तते ; इति दृश्यं पुराणानां प्राचीनानां वाची पुराणा जीर्णा वा वाची, आस्तां मिथ्यात्वेन
भूई तिष्ठतु मिथ्यात्वादनादरवाचीर्द्वैत्यार्थः । अत्र तर्हि का अस्तादरवाचीवेत्याह—तु किन्तु, तवैव देहं श्रितया
अभिहितवा, श्रिया प्रीभया, अनङ्गीकरणात् स्त्रायत्वेन अनङ्गीकाराकरणात् अनाङ्गीकरणात् तीरित्यर्थः, अरः
कामदेवः, दृश्यी दर्शनवीर्यी न वर्तते ; अनोदुःखेन अनुमानान्नमादिति भाषः । किञ्च दृश्यः सुन्दरी च

বাবালা—হে পরমহংস! আপনি অগ্ন্য হইতে শেতাব্র জ্যেষ্ঠ তাপ গ্রহণ করিলে
 পর, চক্ষু যেহেতু শিলে হ্রস্বত্ব (লীলা গ্রহণ্য) করিয়া জীবন ধারণ করিয়াছেন; সেই হেতু

महो ज्ञतार्या यदि मानवोऽसि क्षितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।

कुलं त्वया लङ्घ्य तमौरगं चेत् नाधोऽपि कस्योपरि नागलीकः ॥४७॥

येयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्यते मञ्जिस्तद्वत्तिष्ठत्ययि चिन्तामनि ।

ममो स भद्रं सुसुप्ते समुद्रः त्वयास्तगाधीर्यमहस्वसुद्रः ॥४८॥

तिनि ह्य ३६८९७, यथादेव उाशके आगन मरुके एव उाकनेत्र मथे लोकेनए हानन करिशाहेन ॥४७॥

अन्वयः—ईश्वरिच कुसुमायुधस्य आदिहदाहं जगत् सौन्दर्यकथाहरिद्रं विधात पुनः त्वहङ्गमिनात् विरिच पञ्चकल्पि (इति) जगि ॥४७॥

आदिमिति । ईश्वरिच विभिना, कुसुमायुधस्य कामदेवस्य आदिहदाहं हृदहाङ्गमारभ्य त्रिवक्त्रं कर्द्विमञ्जी-
कारवादनधीत्यर्थः, जगद्गुणम्, सौन्दर्यकथायां हरिद्रं निम्नं सौन्दर्यप्रस्तावेनापि होनमिति तात्पर्यम्, विधात
ज्ञात्वा, पुनः तत्र चक्रणं मित्वाभिर्कायात्, विरिच चिरकालात् परम्, पञ्चकल्पि तत्त्वगदीव अनुकम्पाविषयीकृतम्,
इति जगि मन्त्रे । कामदेवमञ्जीकरणात् परम् इत्यन्तं काकं यावत् सौन्दर्यालीकना सर्वार्थं नासीत्, इदानीं
त्वज्जगि पुनः प्रवर्तते भावः । त्वं कामदेवतुल्य एव सुन्दर इति निष्कर्षः ।

अत्र ज्ञान इत्युपादानाद्याः क्षियोत्तमं चाक्षद्वारः आदिहदाहमिति चैकाग्रमस्ति संलक्ष्णम् । गुचरीती
पूर्ववत् ॥४७॥

वाङ्मानी—कामदेवेन देहनाह ३६८९७ आरुह्य करिशा, विधाता ममग्रं अमरुटाके
सौन्दर्यप्रस्ताववशीन करिशा, मन्त्रात् आगनार अङ्गनिर्माण करिशा, चिरकालेन पर मे अङ्ग-
देव एति आवात्र गता करिशाहेन हेहा आमि मनेन करि ॥४७॥

अन्वयः—(ई परमसुन्दर !) यदि (त्वं) मानवः असि, (तदा) महो ज्ञतार्या (जाता) ; यदि
(त्वम्) अमरेषु कः अपि असि, (तर्हि) दिवा जितम्, चेत् त्वया पीरगं कुलम् अलङ्कृतम्, (तदा) नागलीकः
अधः अपि (सन्) कस्य उपरि न वर्तते ॥४७॥

महीति । ई परमसुन्दर ! यदि त्वं मानवः कश्चिन्मनुष्यः असि ; तदा महो प्रथिवी, ज्ञतार्या चम्पा
वर्तते ; यदि त्वम् अमरेषु देवेषु, कोऽपि असि, तर्हि दिवा स्वर्गे च, जितं सर्वोत्कर्षे च प्रवृत्तम् ;
चेद यदि त्वया उरगाणां सर्पाद्यनिदमिति पीरगम्, कुलं वर्गः, अलङ्कृतं जम्बवा भूषितम्, तदा नागलीकः
पातालम्, अधोऽपि अधोदिशि विद्यमानोऽपि सन्, कस्य लोकस्य उपरि, न वर्तते ; अपि तु सर्वसर्वैवेत्यर्थः ।
सर्वं त्वदान्मयत्वादिति भावः ।

अत्र अधोऽप्युपरीति विरीचात् कविपीदीक्षा तत्समाधानाच्च विरीचामासीद्वद्वारः । प्रकादी गुणः, ईदमी
च रीतिः ॥४७॥

वाङ्मानी—हे सुन्दरलोके ! यदि आगनि मङ्गया हन, ताहा हटेने पुषिवी वत्
३ हईशाहे ; यदि आगनि नेव उाकनेत्र मथे केह हन, ताहा हटेने वर्गहे अह नाउ करिशाहे ;
आत्र यदि आगनि निटकर जग्य दारा मर्गेह कुल अलङ्कृत करिशा वाकने, ताहा हटेने पाताल
नीके वाकिशाउ कोन् लोकेकर उगनेन ना इकिशाहे ? ॥४७॥

अन्वयः—त्वयि चिन्तामनि (इति) सा उयं नञिस्तद्वत्तिष्ठत्ययि चिन्तामनि । (कः)
जगत्वा-नाध-नाधीर्य-महस्व-सुद्रः सः समुद्रः (अलङ्कृत) सुसुप्ते भद्रं मन्त्रं ॥४८॥

“

ब्रवीति मे किं किमियं न जानी सन्देहदोषामवलम्ब्य स'वित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहतिथिस्त्वम् अलीकसम्भावनयायवालम् ॥४८॥
प्राप्तैव तावत्तव रूपसृष्टिं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे ।
अपि सुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुक्षये गिरं चेत् ॥४९॥

अथ पादचिह्नं चमिदेन पद्ममालायाध्यवसायादतिशयीतिरक्तहारः ; “कथमुपरि कलापिनः कलापः” इत्यादिदप'चीदाहरचवत् । स पुनश्च कानुप्राप्तेन स'सृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सरतिः पद्मतिः पद्मा” इत्यमरः ॥४७॥

वाङ्मना—महाशय ! मर्त्यालोके कान् वाञ्छि एत वङ्ग पुण्य करिवाहे ; वाहाके जन्म करिष्ये । आपनारुठ चरण दु'थानि प'त्थेन धुनोते प'त्थेन यान् गृष्टि करिवाहे ॥४७॥

अन्वयः—इयं मे स'वित् सन्देहदोषाम् अवलम्ब्य किं किं ब्रवीति (इति) न जानि । त्वं कस्य अपि धन्यस्य गृहतिथिः, अथवा अलीकसम्भावनया अलम् ॥४८॥

ब्रवीतीति । इयं मे मम स'वित् बुद्धिरक्तः करणमिति यावत्, सन्देह एव दीला दीलनयम् ताम्, अवलम्ब्य आकण्ठ्य, किं किं ब्रवीति प्रकाशयति, इति न जानि न निश्चिनीमि । ननु कीदृशी सन्देह इत्याह—त्वं कस्यापि धन्यस्य पुण्यावती जनस्य, किं गृष्टि अतिथिरामनुक्तः ? अथवा अलीकसम्भावनया ममैव गृहतिथिस्त्वमिति निष्या मनेन, अलं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः ; मम तादृशभाग्याभावादिति भावः ।

अथ अथवा ममैव गृहतिथिस्त्वमिति वक्तुमिष्टस्य वस्तुन आत्मनोऽधमत्वरूपविशेषप्रतिपत्तये निषेधाभावादा-
येपी नामालङ्कारः ; “वस्तुनी वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभावात् आक्षेपः वक्ष्यमाचोक्तनी विधा” इति लक्षणात् । स आत्र वक्ष्यमाचगतः । सन्देहदीलामिति निरङ्गकीवलरूपकीयासी स'सृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥४८॥

वाङ्मना—आगार एहे अलुःकरण सन्महरदालाय आत्रोहण करिष्या नि कि ये वनि-
तेहे, ताहा आमि निन्त्य करिते पारितेहि ना । आपनि कि कान पुण्यवानेन गृहे
अतिथि हटेनेन ? अथवा या'क ; मिथा मन्तावन करी मज्जत नहे ॥४७॥

अन्वयः—मे इष्टिः तव रूपसृष्टिं तावत् निपीय जनुषः फलं प्राप्ता एव ; सुती अपि अलतं न आद्रियेताम्, चेत् गिरं तयोः प्रसादीकुक्षये ॥४९॥

प्राप्तेति । मे मम दृष्टिश्चतुः, तव रूपसृष्टिं हृदभिहितभावत्वात् विधाता सृष्टं रूपम्, तावत् साकल्येन,
द्वितीय सादरमालोक्य, अनुवी जन्मनः फलम्, प्राप्तैव । अतस्तत्र न किञ्चिद्वक्तव्यमिति भावः । इदानीं सुती
अपि कवी च, अलतं पीयूषं, न आद्रियेतां न बहु मन्मताम्, चेद यदि, गिरमात्मनी वचनम्, तयोर्नम सुखीः
सन्मन्, प्रसादीकुक्षये प्रसन्नभावेन ददाति वदतीत्यर्थः । तव वचनम् अस्तदापि सधुरं भवेदिति सम्भावयामीति
भावः ।

अथ अस्तदापि च गिर आधिक्यप्रतिपादनात् श्वतिरेकीलङ्कारः, तावत्तवेति च कानुप्राप्तयानवीः स'सृष्टिः ।
पुञ्चरीती पूषं वत् ॥४९॥

वाङ्मना—आगार नवन, आपनारुठ रूप देथिहा अत्रेण मर्थकता नाठ करिवाहे ;
एथन कर्षणमठ अमुतेण आहण करित ना, यदि आपनि अत्र हरेण आहणिके वाक्य
उनाहेतेन ॥४९॥

ইত্ব' মধু'ত্ব' রসমুজ্জ্বলী তদৌচবন্ধুত্বমুর্বি'লুপ্তা ।

কর্ষাত্ প্রস্ফাশ্যনপঞ্চবাণী বাঁখৌমিষেয়াস্ব মনো বিবেশ ॥৫০॥

অমল্লদামল্লমসৌ সুধাসু (১) প্রিয়' প্রিয়ায়া বচন' নিপীয ।

দ্বিগন্ধু'লুপ্তপি স্ফদতে স্তুতির্যা তন্মিষ্টতা নেটমুখে প্রমীয়া (২) ॥৫১॥

অন্বয়ঃ—ইত্ব' মধু'ত্ব' রসম্ উজ্জ্বলী তদৌচ-বন্ধু'ক-ধর্মুর্বি'লুপ্তা প্রস্ফাশ্যন-পঞ্চবাণী বাখৌমিষে'

কর্ষাত্ অস্ব মনঃ বিবেশ ॥৫০॥

ইত্যমিতি । ইত্বম্ এবমকারিণ, মধু'ত্ব' উপরতৌজবন্, বাখ্যা অশ্বতময়ত্বাত্ অতৌজবন্ রস' সুসাদৃশ্য, উজ্জ্বলী আবিষ্ক'ব'তী, তথা তস্যা দময়ন্ত্যা খৌচ এব বন্ধু'কধর্মু: কামস্ব উপখাপত্বাত্ বন্ধু'কপুখানক' আপ' তস্মাত্, অশ্বত্ব তু তস্যা দময়ন্ত্যা খৌচ: বন্ধু'কধর্মুরিব কামৌদীপকত্বাত্ কামস্ব বন্ধু'কপুখানক' আপ' তস্মাত্, বিলুপ্তা বিমুক্তা, প্রস্ফাশ্যনস্য উপখাপস্ব কামস্ব পঞ্চাণা' বাখ্যাণা' সমাহার ইতি পঞ্চবাণী, বাখৌ-
মিষে "বাগ্জন্মবৈফল্যম্" ইत्याদিবাক্যবল্লীল, কর্ষাত্ কর্ষ' প্রাপ্য, অস্ব মলস্ব, মনঃ, বিবেশ প্রবিষ্টমতী ।
পুনরপ' পঞ্চবাখ্যাচাতিন যাছসী পৌড়া সম্ভবতি, নলী দময়ন্ত্যাস্থানি বাক্যাব্যাক্ষ' তাছসীমিব কামপৌড়া প্রাপিতি
ভাবঃ ।

অত্র দ্বিতীয়পাদে উপকীপনযীরিকান্তবায়ুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ, বাখৌমিষেণৈত্বপদ্ধতিঃ, ইত্ব' মধু'ত্বমিতি বাখৌ-
মিষেতি অ' অ' কানুপ্রাসবেতি সমুদায়ী স'লুপ্তিঃ । আশ্রয়পদেণ প্রকৃত্বা বাখ্যপদাভিধানাহরণপ্রকরমতা দীর্ঘঃ ; স তু
'কর্ষাতদা মল্লমপঞ্চবাণী' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ । প্রসাদী যুগ', ব'দর্শী' অ' রীতিঃ ॥৫০॥

বাকীলা—কামদেবের পুণ্যময় পীঠটা বাকের, এইভাবে পুণ্যবস্তুর দ্বারা বাকের
কনিষ্ঠা এবং বস্তুর উচ্চারণ বন্ধু'কপুণ্যময় ধর্মু'রূপে নিশ্চিত হইয়া, তাহারই বাক্যবল্লী
নগের কর্ণ হইতে উহার উদয়ে অবতরণ করিল ॥৫০॥

অন্বয়ঃ—অসৌ প্রিয়' প্রিয়ায়া: বচন' নিপীয সুধাসু অমল্লদাম্ অমল্লত্ (১ব) । দ্বিগন্ধু'লুপ্তপি
য়া স্তুতি: স্ফদতে, ইটমুখে তন্মিষ্টতা ন প্রমীয়া ॥৫১॥

অমল্লমিতি । অসৌ মলঃ, প্রিয়' প্রীতিকরম্, প্রিয়ায়া দময়ন্ত্যাঃ, বচন' "বাগ্জন্মবৈফল্যম্" ইत्याদি-
বাক্যম্, নিপীয সাদরমাক্ষ', সুধাসু অশ্বত্ব, অমল্ল' মল্লপর্য্যকম্, অমল্ল'এব মল্ল: অমল্লদিব ; নিরতি-
শ্রয়মানন্দমল্লমতীত্যর্থঃ । তথা অ' দ্বিগন্ধু: দ্বিগন্ধু'লুপ্তিঃ দ্বিগন্ধু'লুপ্তিঃ দ্বিগন্ধু'লুপ্তিঃ দ্বিগন্ধু'লুপ্তিঃ দ্বিগন্ধু'লুপ্তিঃ
প্রস'তা, স্ফদতে স'ব'জ' জগাব'ব' রীচতে, ইটস্ব প্রিয়জনস্ব মুখে, স্থিতায়া: তস্যা: স্তুতি: মিষ্টতা মধুরতা, ন
প্রমীয়া ন পরিণাতু' মল্লা । অতৌ দময়ন্ত্যা ইটত্বাত্মনু'লুপ্তিঃ স্থিতায়া: স্তুতি: মিষ্টতায়া অপ্রমীয়তয়া মল্লস্ব সুধাসু
মল্লমল্লভাবনা সম্ভবপর ইতি ভাবঃ ।

অত্র পূর্ণাঙ্কে প্রতীকমানা দ্বিতীতম্ অ, সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপীকান্তরাস্তঃ, ন পুন: কাব্যলিঙ্গম্ ;
দ্বিতীয়ার্ধ' বিন্যাসি প্রস্ফাশ্যনপঞ্চ: তব'ই দ্য' অস্তাদিভিরনযৌর্ভ'দাভিধানাত্ ; অ' কানুপ্রাসবেতি । সমুদায়ী
স'লুপ্তিঃ । প্রসাদী যুগ', ব'দর্শী' অ' রীতিঃ ।

অমল্লমিতি "অমল্ল:" ইতি রাজাদিভ্যাদ্ ॥৫১॥

বাকীলা—নল, বস্তুর বাক্য কনিষ্ঠা, মল্লপূর্ণাঙ্কে যেন অশ্রুতের ভিতরে মল্ল
হইয়া গেলেন । কারণ, যে ভক্তিবার শব্দ যথেষ্ট থাকিলেও লোকের মস্তোকে জন্ম, প্রিয়-
জনের যথেষ্ট সে ভক্তিবারের যথেষ্টতার পরিমাণ করা যায় না ॥৫১॥

(১) অমল্লদামল্লমসৌ সুধাসু । (২) ইটমুখে মল্লদা

पौरस्ताम्रैः ल' जनतोपनीतां गृह्णन् यथाक्रः पतिरर्घ्यपूर्वम् ।

तथातिथेयोमय स प्रतीच्छन् (१) अस्या वयस्यासनमाससाद (२) ॥५२॥

अयोधि तर्ह्यैयमनोभवाभ्यां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् (३) ।

आह आ यत्र आरचापमन्तः क्षिप्रं भुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥५३॥

अन्वयः—अथ यथा क्रः पतिः जनतोपनीताम् अर्घ्यपूर्वां गृह्णन् पौरस्ताम्रैः ल' (आसीदति) ; तथा सः अस्याः आतिथेयीं प्रतीच्छन् वयस्यासनम् आससाद ॥५२॥

पौरस्ताम्रैः । अथ सुधासु मञ्जनानमरम्, यथा क्रः पतिः तूथैः, जनतया जनसमूहेन उपनीतां दद्यात्, अर्घ्यं कृत्वा पूजां ताम्, गृह्णन् सन्, पौरस्ताः पूर्वदिग्भयी यः शैलः पर्वतसम् उदयाचलमित्यर्थः, आसीदति अधि-
तिष्ठति ; तथा स नलः, अस्या दमयन्त्याः, आतिथेयीम् अतिथिसत्कारम्, प्रतीच्छन् गृह्णन् सन्, वयस्यासां
कस्याश्चित् संस्था आसनम् उल्लिख्य तया परित्यक्तासनमित्यर्थः, आससाद अधिष्ठितवान् ; आसनी दूतमेव
दमयन्त्या त्यक्तनिर्दिष्टमासनमपि विहाय सव्यासनयज्ञस्यैवौचित्यादिति भावः ।

अत्र त्रीतोपमाह्वारस्यैकानुप्रासश्च संसृष्टः । तथा अङ्गपतिरासीदति नलन्तु आससाद इति काव्यमिदाङ्ग-
प्रकृतसादोः, “काव्यमिष्या तयोरासीत्” इत्यादिदृष्टोदाहरणम् । ‘पौरस्ताम्रैः ल' जनतोपनीतां गृह्णन् यथा-
सीदति भानुरर्घ्यम्” इति पाठेन तत्समाधानम् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५२॥

वाङ्मानी—उ'शर १२ श्रृंषा (यमन जनसमूहस्य अर्घ्यं ग्रहणं कर्तुः, उद्देश्यपूर्वकं अधि-
ष्ठानं करणेन ; तेष्वन नल राजा ननयज्ञोपसृष्ट अ'तिथिसत्कारं ग्रहणं कर्तुः, तान् न गौर
आगतेन अधिष्ठानं करितेन ॥५३॥

अन्वयः—तर्ह्यैयमनोभवाभ्यां तां भैमीम् एव भूमिम् अवलम्ब्य अयोधि । यत्र अन्तर्निष्ठं भुवौ
आरचाप' तज्जयभङ्गवार्ताम् आह आ ॥५३॥

अयोधेति । तस्य वल्लभं धैर्यं स्थिरचित्तत्वं मनोभवः कामविकारश्च ताभ्याम्, तां भौमीम् दमयन्तीस्वरूपा-
मिव, भूमिं स्थानं विषयम्, अवलम्ब्या आश्रित्य, अयोधि परस्परं जेतुं युद्धमकारि । यां काञ्चित् कथादि-
भूमिमवलम्ब्या वरस्वरं जेतुं प्रतिवेशिभ्यां यथा युध्यते तदिति भावः । अनन्तरं यत्र भैमीकपायां भूमौ,
अन्तर्मध्ये, क्षिप्रं विभक्तम्, भुवौ भौम्या एव भूयःकपम्, आरचापं कामोद्दीपकत्वात् कामधनुं कर्त्तुं, तयो-
र्धैर्यमनोभवयोः यथाक्रमेण जयो धैर्यस्य जयलालः भङ्गो मनोभवस्य पराजयप्राप्तिश्च तयोर्वाक्कां कृतान्तम्, आह
आ त्रयीति आ सृष्टं सूचयामासित्यर्थः ; क्षिप्रं हि नाम धनुः स्वधारिणी योषस्य पराजयं वरस्य च निजस्य
सूचयतीत्यर्थस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वादित्याशयः । नलः खलु धैर्यवलेन कामविकारं दमयामासेति निश्चयः ।

अत्र काव्ये च धैर्यमनोभवयोर्द्वयव्यवहारसमारीपात् समाशोक्तिः, भैमीं भूमिमिति भुवौ आरचापमिति
च निरङ्गं व्यसं कैवल्यकपकथयम्, धैर्यमनोभवयोर्जयभङ्गवयस्य यथाक्रमेण सम्बन्धाद् यथासंस्थानाद्वारणः ;
इत्येतेषामङ्गविभागेन सहारः । भैमीं भूमिमिति चैकानुप्रासेनासी संसृज्यते । “मन्त्रादमरं रक्षिजन्तवि-
बन्धात्” इत्युक्तेर्दमयन्त्या नलस्य देवत्वेन मन्त्रमानत्वात् तत्र तस्या अनुरागः । अतएव परस्परद्वन्द्वं नियमानि-
दपि अनुगतयोः परस्परदर्शनाभावात् सम्भोगप्रकारी ररः ; अथि तु नलानुप्रासान् पूर्व्वराम एव । दमयन्त्या-
र्घ्यं भौमीयम् । गुणरीती पूर्व्वम् ॥५३॥

(१) अथ स प्रतीच्छन् । (२) प्रियादिं वामासनमाससाद ।

(३) तामेव भूमिमावलम्ब्य भैमीम् ।

অথ অরাসামবধীৰ্য্যং ধৈৰ্য্যাত্ জঘে স তদানুপবীষিতোঃপি ।
 বিবেকধারাস্রতঘৌতমন্তঃ সত্যো ন কামঃ কলুষীকরোতি ॥১৪৪॥
 হৃদিত্পতীনাং সৎসঃ প্রতীতিং ত্বদীয়মিবাতিবিমানতং মান্ ।
 বহুতমন্তগুং বহুদরেষু প্রাধান্যনিব স্তঃ প্রমুখাচিকানি ॥১৪৫॥

বাক্যোক্তা—নরেন্দ্র ধৈৰ্য্য। ও কাম হেহার। পরস্পর পরস্পরকে অর করিবার অভিপ্রায়, সেই সময়তীকরণ কৃত্যকে অবশ্যন করিয়া যুদ্ধ করিতে লাগিল। পরে, যে ভূমিতে মধ্যস্থিত কলুষীকর হইল তদ্বৈকরণ কামধর, ধৈৰ্য্যব্রহ্মে অর এবং কামধরই পরস্পর হইয়াছে বলিয়া অবস্থ জানাইল ১৮৩।

অনুব্রূয়ঃ—অথ হঃ তদানুপবীষিতঃ অপি (সন্) ধৈৰ্য্যাত্ অরাসাম্ অবধীৰ্য্য জঘে । আমিঃ বিবেক-ধারাস্রত-ধৌতং সত্যাত্ অন্তঃ ন কলুষীকরোতি ॥১৪৪॥

অর্থঃ ইতি । অথ মনোভবপরালয়ানন্দরস্, স মন্তঃ, তস্যা দময়ন্তা বাচ্য পূর্বীকতা বাচ্য উপবীষিতঃ বীষত্যা উপগীত ইতি তদানুপবীষিতঃ অপি সন্, ধৈৰ্য্যাত্ ইতিঃ, অরস্য কামস্য অরাসাম্ আদিত্বিকারস্, অব-ধীৰ্য্য অবজ্ঞায় অবাধ্যীকৃত্যেত্যর্থঃ । এতেন কামানুভূতিয়ং দায়ধমীবাচীহিতি স্থিতিতম্ । অত এব ন রসজ্ঞে ই-ইতি বীক্ষ্যম্ । জঘে দময়ন্তীমুজ্জ্বলম্ । ননু ধৈৰ্য্যাদয়ত্যা অরাসাম্ অবধীৰ্য্য বীষীপনায়নে তর্ঘ্যে অর-াসাম্ : পুনরবজ্ঞায়নমিতি কথং অরাসাম্ অবধীৰ্য্যসামসীব সন্দেহমিত্যাহ— কামঃ, বিবেকধারস্য নিরবশিষ্ট-সৎসহিত্বাভি-যতং বহুতম্ যথা স্রাস্তত্যা ধীতং পরিষ্কৃতম্, সত্যো সাধুণাম্, অন্তরন্তঃকরস্, ন কলুষী-করোতি ন আবিষীকরোতি । অতো বীষীপনায়নেনোজ্ঞীভবে সত্যপি সাধোণ্যস্য অরাসামবধীৰ্য্যং সন্দেহমিতি-আবঃ ।

অত্র উপবীষনরূপকারেণ সত্যপি অরাসাম্ প্রসিদ্ধকপার্য্যোভাবাদিশিখোক্তিঃ, সামান্যে ন বিশেষতমর্থেন কপীর্জ্ঞান-রসাস্রবঃ ; অনযৌক্ত্যভিধেয়েন সৎসঃ । প্রথমপাদসত্যাং কামানুভূতিবী পুনঃ সৎসৃজ্যতে । বাচি বীষাত্মা-রীপভবঃ কপকং জ্ঞেয়ত্ব ইতি বস্তুমানুভূতভাবনিঃ । পূর্বরাসী রসঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভ্যে ন বীরিতিঃ ॥১৪৪॥

বাক্যোক্তা—তাহার পর, নল, দময়ন্তীর বাক্যরূপ বোণের গানে উৎক্লান্ত হইয়াও, ধৈৰ্য্যবশতঃ কামবিকার অগ্রাহ্য করিয়া বলিতে লাগিলেন। কারণ, মজ্জনের অভ্যস্তকরণ, বিবেকমস্তির প্রবাহে নতবার পরিকৃত হইয়া থাকে ; সুতরাং কামের অভ্যস্তকরণকে কলুষিত করিতে পারে না ১৮৪।

অনুব্রূয়ঃ—(ও দময়ন্তি !) নাং গুরুত্বা আদরেণ অন্তঃ স্তঃ-প্রমুখাচিকানি প্রাধান্য ইব বহুতমং হৃদিত-পতীনাং সৎসঃ আয়তং ত্বদীয়ম্ এব অতিথিঃ প্রতীতিঃ ॥১৪৫॥

কিমুখো ইত্যাহ হৃদিত্বিতি । ও দময়ন্তি ! মান্, গুরুত্বা মহতা, আদরেণ আয়তম্, অন্তঃ অন্তঃকরস্, স্তঃ-প্রমুখা স্তঃপ্রতিপতীনামিন্দ্রদীনাং বাচিকানি সন্দেহবাক্যানি, প্রাধান্যনিব, বহুতমং প্রায়শ্চলম্ । অত্র দূত-বর্গঃ স্তঃ । হৃদিত্পতীনাং দিক্ প্রাধান্যম্, সৎসঃ সম্মতঃ, আয়তম্, ত্বদীয়মিব অতিথিম্, প্রতীতিঃ স্তঃপ্রতীতিঃ । “কস্যপি শব্দস্য স্তঃপ্রতিপতীত্বম্” ইত্যর্থঃ প্রতিবাক্যনিদম্ ।

অত্র বীষীপনাত্মকো কামানুভূতিঃ সৎসৃজ্যতে । গুরুত্বা পূর্ববৎ ॥১৪৫॥

বাক্যোক্তা—বাক্যকর্ত্তে ! আগনি আমাকে আগনার অতিথি বলিয়াই কখন কখনও আমি বিদ্যুৎপালপত্রের ন্যায় হইতে আশঙ্কিত হইয়া অত্যন্ত আশঙ্কিত হইত মনের ভিতরে আগের মত বিদ্যুৎপালপত্রের বার্তা বহন করিতেছি ১৮৫।

विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुष्णितं किम् ।

या दूतता नः फलिनी विधेया (१) सैवातिथेयी पृथुः सवित्री ॥५६॥

कल्याणि ! कल्याणि तवाङ्गकानि कश्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयाम् आकर्षयाकर्षं तटायतासि ! ॥५७॥

कौमारमारभ्य अद्या गुह्यानां हरन्ति ते दिक्षु धृताधिपत्याम् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपञ्च हुताशनश्चाय्यमनन्दनञ्च ॥५८॥

अन्वयः— विरम्यताम्, सपर्या भूतवती ; निविश्यताम्, किम् आसनम् उष्णितम् । नः या दूतता फलिनी विधेया, सा एव पृथुः आतिथेयी सवित्री ॥५६॥

विरम्यतामिति । हे राजकन्ये ! विरम्यताम् अशिकादतिथिसत्कारात् विरम्यतां मूयताम् । यतः, सपर्या आतिथिसत्कारः, भूतवती सञ्चारिणी । निविश्यताम्, उपविश्यताम्, किं कथम्, आसनम्, उष्णितं परित्यक्तम्, दूतदर्शनेन आसनपरित्यागे नोचित इति भावः । नः अङ्गकम्, या दूतता दीप्यम्, फलिनी फलवती, विधेया त्वयैव कर्तव्या, सैव पृथुर्भवती, आतिथेयी आतिथिसत्कारः, सवित्री सविभ्यति । अतस्तस्या दूततायाः फलवत्तायैव उपविश्यतामित्याशयः ।

अत्र वरतं प्रति भूतेत्यादिवाक्यार्थो हेतुरिति तात्पार्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादी गुणः, बँदभी च रीतिः ॥५६॥

वाङ्माला—राजकन्या ! आपनि विरत हटेन ; केन न, अतिथिसत्कारं अप्पन्नं हरे-
न्नाह ; आपनि उपवेसनं कर्तन ; आसनं परित्यागं करिजेन केन । आपनि आमार
वे नेोड मकल करिजेन. ताहाहे गुण उव अतिथिसत्कारं हरेवे ॥५६॥

अन्वयः— (६) कल्याणि ! तव अङ्गकानि कल्याणि कश्चित्तमाम् ? ते चित्तम् अनाविलं कश्-
चित्तमाम् ? विलम्बेन अलम्, (७) आकर्षं तटायतासि ! मदीयां गिरम् आकर्षय ॥५७॥

कल्याणीति । हे कल्याणि ! मङ्गलमयि ! तव अङ्गकानि सुकुमाराणि अङ्गानि, कल्याणि गिरामयानि,
कश्चित्तमां किम् ? तथा ते तव, चित्तं मनः अनाविलं शीकदुःखादीनामाविल्लरहितम्, कश्चित्तमां किम् ।
विलम्बेन एतदतिरिक्तप्रकरणकालक्षेपेण, अलम् । हे आकर्षं तटायतासि ! कर्षणं कर्षणं कर्षणं !
मदीयां गिरं आकर्षय, आकर्षय प्रयत्न ।

अत्र अङ्गकानुपलब्धिः, माधुर्यं गुणः बँदभी च रीतिः ।

“नारीं गिरामयः कथ्यः” “कश्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः ।

अङ्गकानीति अनुकल्पायां कथ्यः । प्रकर्षेण कश्चिदिति कश्चित्तमाम्, “आख्यातकिमकारणम्—” इत्या-
दिवा तमां प्रत्ययः ॥५७॥

वाङ्माला—हे मङ्गलवति ! आपनार शरीरे कोन रोग नहि उ ? अहं आप-
नार मने कोन नोक दुःखेर आविल ; नाहे उ ? विनष्ट करिवांर अशोकन नाहे ; हे
आकर्षण्णोहने ! आपनि आमार वाक्यं श्रवणं कर्तन ॥५७॥

अन्वयः— (६) मङ्गलवति ! कौमारम् आरभ्य ते गुह्यानां गणाः दिक्षु धृताधिपत्याम् सुराधिराजं कश्-
चिपञ्च हुताशनञ्च आय्यमनन्दनञ्च हरन्ति ॥५८॥

(१) ... फलिनी विधेया ।

चरच्चिरं श्रेयसीवनोय ईराज्यभाजि त्वयि खेदमिति ।

तेषां वचसौरतरेण चित्तं पञ्चबुधां लुण्ठितधैर्यं विस्मम् ॥५८॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु मासाद्य तन्नुदाराः पूर्वादयः पूर्वं वदात्मदाराः ॥६०॥

आदी श्रीकवयेन्द्रादीनां चतुर्धामिष सामान्येन दीव्यं करोति । कीमरमिति । कीमरं श्रेयसा-
खम्, आरभ्य विद्यमानायाः, ते तव गुरुणां सौन्दर्यविद्यादीनाम्, गन्धः समूहाः, दिग्धुतमाधिपत्यं वीक्षाम्
दिक्पालान् हरन्ति आकर्षन्ति । ननु सर्वमिव दिक्पालान् हरन्ति किमिच्छा—सुराधिराजमिन्द्रम्, रुद्रि-
काधिपं वदन्त्य, इत्यामनमग्निष, अर्यभः सूर्यस्य मन्दनं पुत्रं यमश्च हरन्ति । एते चत्वार एव दिक्पाला-
स्तन्मयनुरक्ता इति निश्चयः ।

अत्र प्रथमपदि च्छेकानुप्रासीऽलङ्कारः । इन्द्रादीनां दमयन्त्यामनुरागे सत्यपि दमयन्त्यास्तेष्वनुरागाभावात्
नखानुरागसूचकपदाभावाच्च नाम पूर्वरागः, अपरीवारसः । एवमन्वयायूखम् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥५८॥

वाङ्माला—राजकच्छ ! वामाकांशे दृष्टेऽहं आरुह्य करिष्या आगनां सप्तशाय देह्य,
वक्त्रेण, अग्निं च वयं एवै ठात्रि जन निक्कामदेव आकर्षणं करिदेहे ॥६०॥

अन्वयः—श्रेयस-यौवनोय ईराज्यभाजि त्वयि चिरं चरत् तेषां चित्तं वचः सौरतरेण पञ्चबुधां
लुण्ठित-धैर्यं-चित्तं (सैन) खेदम् एति ॥५८॥

अरदिति । ईराज्यभाज ! श्रेयसीवनोय ईराज्यं तादृशविधावस्थां श्रेयसीवनोयसीयसीः सम्मि-
त्यर्थः भजत इति सा तस्यां तयोर्वयसः समी विद्यमानायामिति ताम्पथ्यम्, त्वयि विषये, चिरं बहुकाशाधि-
चरत् आरुह्य, तेषामिन्द्रादीनाम्, चित्तं कर्तुं, वचसो वामिन्द्रादीनामिव आर्षः, सौरतरेण नितरामवहार-
केच, कामपीडया विदुषिणा कानिचयस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, पञ्चबुधां कामिन्, लुण्ठितमपहतं धैर्यं-
मिव चित्तं धनं यस्य तत् तथोक्तं सन्, खेदं त्वदप्रान्तिनिवन्धनं दुःखम्, एति प्राप्नोति । अपरीऽपि राव्यव-
समी विचरन् सौरिषापहतधनी दुःखं प्राप्नोति ।

अत्र धैर्यचित्तमिति निरुक्तं केवलरूपकम्, खेदप्रान्तिं प्रति लुण्ठितधैर्यं वित्तपदस्यार्थो हेतुरिति पदाद्य-
हेतुकं काव्यलिङ्गानयोरङ्गाभिवायेन सङ्करः ; अरदिरमिति च्छेकानुप्रासः, पराद्धं चान्द्रानुप्रास इति वस्तु-
दाये संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५८॥

वाङ्माला—राजकच्छ ! देह्यप्रभृतादय मन महकालं दृष्टेदेहं आपनां अत्रि आपनक
हृष्टेश आगतेहेह ; किञ्च वरुणानेन आपनिन नैनव व सौवनकात्तेन गङ्गिकेण उपहितेहेह-
हेन वलिङ्ग, कामदेव ठाहादेव कात्रि वरुणपूर्वक धैर्याङ्गण धन मूर्धन करिषाहेन ; ठाहादेव
ठाहादेव मन दुःख अरुह्य करिदेहेह ॥६०॥

अन्वयः—इदानीं तेषां हृदि केवलं सा त्वदाशा किल अजस्रं विलसति । तु उदाराः तन्नुः आकाश
(विद्यमाना अपि) आत्मदाराः पूर्वादयः आशाः पूर्वं यत् न विलसन्ति ॥६०॥

तेषामिति । इदानीं तेषामिन्द्रादीनाम्, हृदि मनसि, केवलं सा त्वदाशा तव प्रान्तिचर्च, किल निहितम्,
अजस्रम् अनवरतम्, विलसति चरुति । तु किन्तु, उदारा मङ्गलीः मनोहराश्च, तन्नुः मरीचाश्च, आकाशं ज्ञाय

अनेन साहं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरीदम् ।

प्रेमापि तन्वि ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापि सुमनःशरस्य ॥६१॥

प्राचीं प्रयाति विरहादयं ते (१) तापाच्च रुपाच्च शयाच्चमही ।

परापराधेर्निदधाति भानौ दवाकस्य लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥६२॥

विद्यमाना अपीति शिवः, आत्मदाराः पालनीयतया स्वसभायाः, पूर्वादयः प्राचीप्रथमयः, अग्रा दिशः, पूर्ववत्
लदशीतपत्नेः पूर्वाकाश इव, न विलसन्ति ; तदाशविलसनेनैव तासां विलसनस्य बाधितप्रायस्वादिति भावः ।
एतेन एकाग्रया बहुतराग्रानां त्यक्तप्रायत्वात् सा खल्वेकाग्रया कोटिगुण्येति विवेकव्यभिक्ति सूचितम् ।

अत्र पूर्वादीनामाग्रानां विलसनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादतिशयोक्तिः, उदारतन्मूलधारणलक्षणे कारणे सत्यपि
तद्विलसनलक्षणाकार्याभावादिशैवीतिशयानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ; सोऽपि पराङ्गगतान्प्राप्तुमार्गेण संसृज्यते ।
माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६०॥

संज्ञाना—वर्तमान समये हेतु प्रकृतिर मने केवल आपनार आपनार्ह सर्वथा अकाम
पाहेतेहे ; विरु उदारतन्मूलधारिणी निम्न निम्न भावः॥ पूर्वप्रकृति दिक् एतन् आर उदा-
तन्मने मने पूर्वतः काय अकाम पाहेतेहे ना ॥६०॥

अन्वयः—(६) तन्वि ! त्वयि अच्छिदुरः वासवस्य प्रेमा अपि, चापि अच्छिदुरः सुमनःशरस्य गुणः
अपि अनेन तव यौवनेन साहं परां कोटिम् अध्यरीदम् ॥६१॥

इत्थं सामान्यतो दीप्तं कृत्वा इदानीं प्रत्येकतः कर्तुं प्राधान्यादादौ इन्द्रस्य दीप्तं करीति । अनेनेति ।
हे तन्वि ! कृपयाहि । त्वयि विषये, अच्छिदुरः अच्छेदनीयः आरावादीत्यर्थः, वासवस्य इन्द्रस्य, प्रेमापि
अनुरागस्य, चापि धनुषि, अच्छिदुर छिदनामहः सुहृद इति तात्पर्यम्, सुमनःशरस्य पुष्पवाक्यस्य कामस्य, गुणोऽपि
जीवी च, अनेन इत्यनेन तव यौवनेन, साहं सह, परां कोटिम् अत्यन्तमुत्कर्षम्, अवदेशञ्च अध्यरीदम्
प्रापत् । तथा च यथा यथा तव यौवनमुत्कर्षं प्राप्तम्, तथा तथैव त्वयि इन्द्रस्यानुराग उत्कर्षं प्राप्तः, इन्द्र-
सुहृदस्य कामदेवस्य जीवी च तदीयधनुषः अवदेशं प्राप्तवन्ति सरसायः । तव यौवनीत्कर्षमङ्गलीक्य इन्द्रो
मित्रारमिष त्वय्यनुरक्त इति भावः ।

अत्र सङ्गीतिरलङ्कारः, तथा वासवस्य प्रेमा प्रस्तुतः कामस्य गुणस्तु अप्रस्तुत इत्यनयोरध्यरीदित्वेन कथा क्रिय-
मानिसम्बन्धाद्दीपकश्च, अनवीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ; प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कोटिः स्त्री धनुषीऽप्ये स्त्री संख्यामेदप्रकर्षयो” इति मेदिनी ।

अच्छिदुर इति “क्षिदिभिदिक्षिदां कुरः” इति ऋद्धिः कुरप्रत्ययः ॥६१॥

संज्ञाना—हे कृपयाहि ! आपनार प्रति हेतुव विरुविच्छिन्न प्रेम्, आपनार एहै
चोवनेन सहितहे परा काठार आरुहण करिवाहे ; एवः कामदेवतः धनुष ७७ धनुष
अत्र आरुहण करिवाहे ॥६०॥

अन्वयः—अयम् इन्द्रः ते निदधात् प्राचीं प्रयाति भानौ तापाच्च रुपाच्च शयाच्चमही (सम्) परापराधैः
दवा कदम्ब लोचनवृन्दं प्राचीं प्रयाति भानौ निदधाति ॥६२॥

प्राचीं गति । अयं इत्युत इन्द्रः, ते तव विरहाङ्गुलीः, प्राचीं पूर्वां दिशम्, प्रयाति गते पूर्वां दिशं दिशं
दवाङ्गुलीः भानौ सूर्ये, तापात् समानसन्तापजनकत्वाच्च, रुपात् समानपाटलवर्णत्वाच्च सेवीः, शयाच्चमही इन्द्र

विनेत्रमात्रेण ह्यत्र कृतं यत्-तदेव योऽपि न संवृणोति ।

न वेद इष्टेऽप्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥६१॥

पिक्वस्व वाङ्मात्रक्षताद्वलीकात् न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

बालस्य च ङाशशिनोऽपराधात् नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥४॥

एवापमिति चन्द्रबद्धा कुर्वन् सन्. परस्य चन्द्रस्यैव अपराधः सत्तापजगत्कल्परः, दया क्षीयते, अदयं रक्त-
चर्मन्, क्षीयचन्द्रं सहस्रनयनयात् नयनसूक्ष्मं, तस्मिन्नेव प्राचीं प्रयातीं भगवतीं सुख्ये, निवशति प्रासनविधाना-
श्रयेण निक्षिपति । तत्र विरहेषु चन्द्रो नितरासिषु इन्द्रं तापयतीति स्यूतायः ।

अथ सूयं चन्द्रमहाह्वानमालङ्कारः, कारणीभूतोऽपराधश्च कार्याभूतो दृष्टिपातस्तु सूयं इति कार्य-
कारणीभिर्द्वैतव्यवस्थितमालङ्कारः भगो माह्वस्यः कनकद्विपातसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-निबन्धिकाः, के वा
मुपासन्त्येतेषां निधौ निरपेक्षतया सृष्टिः । माधुर्यं गूढं, वेदमौ च रीतिः ॥६२॥

বাংলা—স্বর্ষ পূর্বভকে উদয় পাইলে, সমান সন্ধ্যা এবং সমান আকৃতি বলিয়া, সেই স্বর্ষকেই চন্দ্র মনে করিয়া, এষ্ট উক্ত আশ্রম্যার বিরহবশতঃ পরের অশ্রুপাথে জোরে আব্রুজবর্ণ মননগুলিক সেই স্বর্ষার প্রতি নিঃকণ করিতে থাকেন ॥৬২॥

सङ्ख्यः—विनिवृत्ताये च दद्यात् कृतम्, यः कदापि तत् एव न संशयोति ; सः कामः नय
सङ्ख्येनैव दृष्टे (सति) कामं प्रवर्त्तयन्त्या, (तत्) न यत्नं वेद ॥१॥

निर्मेयं तं । श्रीर्षिर्मेतांश्च मातांश्च केवलाणि दत्तं तेन वैवस्वतेन ब्रह्मज्ञानिना जगदीशेन, कदा श्रीधरेन, दत्तं चन्द्रावतपम् अपकरणं अतिरिति तात्पर्यं ज्ञातम् ; यः कामः, अद्यापि इत्यन्तात्मपर्यन्तमपि, तदर्थं अपकरणम् न संशयं तिन पूरयति न पूरयितुं पावयतीत्यर्थः, स कामो जगदन्, अथ इदानीत्, मन्त्रं मेतांश्च दत्तं तस्मिन् इष्टे, दष्टे तत्प्रीडनया तस्मिन् कृते सति, कामं अवस्थां कृतमां दद्याम, गन्तां गमिष्यति प्राप्स्यतीति यावत्, तत्, न खलु मेद भेदाच्च ज्ञानासि । इष्टी दष्टः सन् कामस्य नामापि श्रुतिमपि च संहरिष्यतीति भावः । इष्टस्त्वामिष्टस्य गितरामेव कामार्तः सञ्जात इति निश्चयः ।

अथ त्रिनेत्रादिचक्षा सहजनेत्रव्याधिप्रतिपादनात् व्यतिरेकोऽनङ्कारः, प्रथमे चतुर्थे च पदे च्छे कानुप्रासश्चे-
त्यनयोः संलुटिः। अद्यपदस्य विष्पादानात् कथितपदतादीषः; स च 'बट्टेऽम्' इति पठेन समाधेयः।
प्रसादी गुणः, ईदम् इति रीतिः ॥६॥

বাক্যলা—কেবল জন্মদশাণী যতাদেশ ক্রেতবশতঃ যে ক্ষতি করিয়াছিলেন, যিনি
অন্তঃসংগত সে ক্ষতি পূরণ করিতে পারেন নাই; আত্মসংস্রবদশাণী টেন্স ক্লক হইলে,
সে কামদেব যে কি অবস্থা প্রাপ্ত হইবেন, তাহা আমি জানি না। ৩০।

अर्थात्—सः प्रभुः पितृस्य वाक्मात्रज्ञतात् व्यतीकान् नन्दने अपि न नन्दति ; (तथा) दासस्य च दाज्ञिनः अपराधात् दुःखिनः अपि आराधनं न ग्रीहीति ॥६४॥

पिबन्ति । उ वसुदेवराज इन्द्रः, पिबन्ति कोकिलस्य, वाक् भावे चैव वसिष्ठ रवेर्यत्र ज्ञानम्, व्यतीकान् प्रीकृन्वातेति, मन्त्रे तदास्ये सद्यन्तेति, न मन्त्रेति आनन्दं नानुभवति । तथा वाक् एककलाभावात् । इन्द्रस्य, वसुदेवस्यीति मत्तकस्य इन्द्रस्य, अपराधान् समाप्योपादानदशादप्यो हेताः, शक्तिः शिवस्यापि, चारा- धनं निम्नं पूजकम्, न प्रीकति न समाधत्ते नानुभवेति । इन्द्रः सज्जिदानीं कोकिलवरान् चन्द्रकिर- ताव पितरानेव कामपीकाननुभवतीति च आर्षः ।

तमोमयीकृतं दिव्यः परागैः क्षरिष्वपि यत्र दृष्ट्या दिव्यमिति (१) ।

कुङ्गनिरं च च पुटं द्विजस्य राकारजम्यामपि सत्यवाचम् ॥६५॥

धरैः प्रसूने सुदतः आरस्व आर्त्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अभेद्यमव्याहृद् वस्त्रं न स्यात् अनङ्गता चेद् गिरिशप्रसादः ॥६६॥

अथ गन्धर्वः पाराचनस्य च सम्बन्धेन तदुक्तत्वादिति प्रकीर्तितम् - पितृषु पशुषु च वादि चोक्तुमाह -
ये ते देवाः च तेषां च । मातृषु पशुषु च तेषां च तेषां च ।

“दीक्ष षोऽपि व्यसीक्ष” स्मात् इत्यमरः । शीखतीति “शीख सुभाषी” इति भीमादिकी यातुः ॥६४॥

বাঙ্গালী—কেবল কোকিলের রবই শীতা। অম্মায় বলিয়া দেওয়া, নন্দনবনেও
অন্য অম্মায় করেন না এবং যতকালিত স্ত্রী চন্দ্রী সঙ্গায় অম্মায় বলিয়া, শিবের পূজাও
করেন না ৬৭।

अन्वयः— करिवः वरार्थः दिशः तनीमयीकृत्य कुङ्किरं विजय चक्रपुटं राका-रजभाषः अपि
 अत्र दृशा अत्यन्तं दिवसि ॥६१॥

[illegible]

यत्र चरिपुत्रागं दिग्धा तमोमयीकरवा सन्त्येऽपि तत्सन्त्येऽदितिकर्त्ताः । राकारजस्य भिन्त्यस्य चमत्-
कसात्तजनीभवाद् भाविनाम् ; तादृजवनं प्रति तमोमयीक्येति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यवि-
ज्ञम्, पूर्वाभावावस्थायीर काविकरस्यविरीधान् कविमीदृशा तत्समाधानाच्च विरीचभासः ; मुद्रपदेन कीकख-
रवाभावावस्थयोः श्रव्यावयान् पदस्य वचः ; इत्येतेषां वाङ्मभावेन सङ्करः ; सोऽप्यच 'दृष्टा दिग्गति' इति च्छेका
मुपसिद्धं संप्रवृत्ते । प्रसादी मुखाः, बँदर्थो च रीतिः ।

“पूर्वं राका निशाकरी” इत्यन्तरः । “कुङ्कुमं चन्दुदम्बं” स्थात् क्वचित् कोकिलस्य च” इति-विनयश्लोकः ।

"पुटपण्डः पु'लिङ्गोऽपि" इति आराधनः ॥६४॥

বাজীনা :- কান্ধেবের গুল্মের বাণ্ডল নিজেস্ব যেনু হারা সকল বিক্ৰ অধিকারসহ
করিয়া, কুহুবকারী কোকিলের চকু দুট খানিতে পূর্ণিমাষ হাজিতেও ইজের চোখগুলি
নিঃসৃত সম্ভবঃ বলিষ্ঠা হুচনা করে ৩৫৫

अन्वयः—उ-मर्त्ये-शरीरे तुल्यः शरीरं ज्ञातुं अथानिना किं न करामि; अहम् । शरीरे
गिरिवत्पर्वतः पण्डिता यदा समीक्ष्य वर्षान् स्यात् इति॥

मनु मने विषयाणि चक्षन्तिः परकृतयोः सहस्र इत्याह अररिति । स इन्द्रा, अर्षाः दुष्कर्मिः, अर-

शुरोः शृणोतु अरमोहनिद्रा-प्रबोधदशाणि किमचराणि ॥६८॥

अग्राहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।

आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि करेण दासीभवितुं न्यदेहि ॥७१॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्नाप्य तथा विनीतम् ।

खयं यथा स्वादिततभूयः परं न सन्नापयिता स भूयः ॥७२॥

उच्यते शत्राति । कामदण्डागचनारम्भे इन्द्रस्य कामदण्डेव प्राधान्यात् प्रथमगचनीयेति भावः । वद दधानात्, चली इन्द्रः, दधानां चतुर्षाम्, चन्द्रिकायां सङ्कलनात् समुदोऽपि सन्, तत्र दृष्टे चतुर्षां त्रिभागस्य तृतीयभागस्य काम-
दण्डकटाक्षेणैवः स्त्रीभः प्रत्यगाकाङ्क्षा तस्य आर्तिं तन्निवन्धनां व्याकुलतान्, विभर्ति चारयति, नाम इति कथा-
वयामि । अतः कथया तमिन्द्रस्यैव इत्येवमिति भावः ।

अत्र सङ्कलनेनस्य दमयन्तीनेवविभागस्त्रीभातेः कारणाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना ? अतः सङ्कलनेन-
कपकारणे सत्यपि तस्त्रीभर्तिनिर्हणकपकार्याभावादिश्रद्धातिरिक्तमयीः सन्देहसङ्करः ; स्त्रीऽपि पुनरपि कालुषासीन
च सृज्यते । ब्रह्मादी गुणः, वेदमर्षी च रीतिः ।

“तपश्च भगवन्मयम्” इति शाकुन्तली, “विभागश्चैव निशासु च अचम्” इति कुमारी, “विभागश्चैव” यथा
या विभागं स्वर्गस्य वा” इति कुतूहलं च प्रतीयगच्छन्तान् इतिविषये संख्याशब्दानां मूलार्थात् सन्मन्यम् । अत
एवात्र विभागपदस्य तृतीयभाग एवार्थः ॥७०॥

वाङ्मना—दमयन्ति ! अत्र दण्डागचनारम्भे इन्द्रस्य कामदण्डेव प्राधान्यात् प्रथमगचनीयेति भावः । वद दधानात्,
चली इन्द्रः, दधानां चतुर्षाम्, चन्द्रिकायां सङ्कलनात् समुदोऽपि सन्, तत्र दृष्टे चतुर्षां त्रिभागस्य तृतीयभागस्य काम-
दण्डकटाक्षेणैवः स्त्रीभः प्रत्यगाकाङ्क्षा तस्य आर्तिं तन्निवन्धनां व्याकुलतान्, विभर्ति चारयति, नाम इति कथा-
वयामि । अतः कथया तमिन्द्रस्यैव इत्येवमिति भावः ।

अन्वयः—अग्राहिताः यां देदीप्यमानां अष्टमूर्तेः तनुं नित्यम् उपासते ; (६) दमयन्ति ! करेण
सः अपि आशापतिः ते दासीभवितुं न्यदेहि ॥७१॥

इदानीमप्रेक्ष्यं करोति । अग्राहिता इति । आहितः कुशण्डिकाविधनेन स्थापितः अप्रियं स्त्री अग्रा-
हिताः साधिका हिजाः, यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः । एतेन चित्वादिमूर्त्यन्तरव्याप्तिः । अष्टमूर्तेः सङ्क-
लनेन, तनुम अपि सङ्कलनात् मूर्तिम्, नित्यं “याञ्जीवमग्रिहीतं जहीति” इति कृतेः प्रत्यक्षम्, उपासते स्त्रीभारान्-
वन्ति ; ६ दमयन्ति ! करेण कामेन, सोऽपि आशापतिर्दिक्पालोऽपि, ते तत्र, दासीभवितुं न्यदेहि ‘तं’
दमयन्त्या दासी भवः इत्यादिष्टः । अपिरपि कामार्तिः सन् भवतीमिच्छतीति निष्कर्षः ।

अत्र ब्रह्मादी गुणः, वेदमर्षी च रीतिः ।

अग्राहिता इति “अग्राहितादीनि” इति विकल्पेन परनिपातः ॥७१॥

वाङ्मना—दमयन्ति ! अत्र दण्डागचनारम्भे इन्द्रस्य कामदण्डेव प्राधान्यात् प्रथमगचनीयेति भावः । वद दधानात्,
चली इन्द्रः, दधानां चतुर्षाम्, चन्द्रिकायां सङ्कलनात् समुदोऽपि सन्, तत्र दृष्टे चतुर्षां त्रिभागस्य तृतीयभागस्य काम-
दण्डकटाक्षेणैवः स्त्रीभः प्रत्यगाकाङ्क्षा तस्य आर्तिं तन्निवन्धनां व्याकुलतान्, विभर्ति चारयति, नाम इति कथा-
वयामि । अतः कथया तमिन्द्रस्यैव इत्येवमिति भावः ।

अन्वयः—त्वद्गोचरः पञ्चबाणः तं सन्नाप्य तथा विनीतं करोति खलु यथा खयम् आस्वादित-तनु-
भूयः सः भूयः परं न सन्नापयिता ॥७२॥

स्वादिति । तस्मिन् गोचरो विषय उद्देष्टा यस्य स त्वद्गोचरः, पञ्चबाणः कामः, तमग्रिन्, सन्नाप्य खयम्
ततः खया, तथा सङ्कलनम्, विनीतं शिञ्चितम्, करोति खलु विदधाति प्रुबम् ; यथा खयमात्मन्येव, आस्वादितः

अदाहि दग्धो न दग्धाहंवाचः पुरा पुरारिर्न यनासयेन ।

स हिहं हंस्तं भवदक्षिवासी न वै रयहं रयुनाधमर्षः ॥७३॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति ज्ञयमानम् ।

नामापि जामर्षिं हि यत्र ब्रवीः तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥७४॥

समुभूतं तमभूयं तमत्वं येन स तथोक्तः, सः अग्निः, भूयः पुनः, परम् अर्चं जनम्, न कृत्वापयितुं न कृत्वापयिष्यति ।

अत्र पूर्वार्धे सङ्ख्येयस्य प्रुपास्यतया उत्तमे चावाचकत्वात्वात्वा क्रियते अत्र, परार्धे कृत्वापयितुं न कृत्वापयिष्यति इति तद-
सम्बन्धादतिशयोक्तिः, अन्त्यानुपास्येत्येतेषां संसृतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

तमभूय इति "भावे भूयः" इति अक्षरेणैव क्यप्रत्ययः ॥७३॥

वार्त्ता—कामदेव आगनादेक उदकं करिष्य, अर्घ्यं क मन्त्रं १३ ॥ (गै १५४ ८००)
निर्दिष्ट करिष्येतेन; याहाते न अग्निं निज मन्त्राण अष्टुतव करिष्य, आर अष्टुके मन्त्रं
करिष्येतेन न ॥१२॥

अन्वय - पुरा तेन पुरारिः यनासयेन (सता) यं दग्धाहंवाचः अदाहि; अयुना सः भवदक्षिवासी
(सन्) तं हिहं हन् वैरयहं; अधमर्षः न (जातः) ॥७३॥

अदाहीति । पुरा पूर्वं काले, तेन अग्निना, पुरारिर्न दग्धस्य, ययम् कृत्वाष्टस्य नेत्रनेत्र आस्य आस्ये यस्य
तेन तादृशेन सता, यो दग्धाहंवाचः पञ्चवाचः काकः, अदाहि दग्धः; अयुना सः अग्निः भवत्वात्वा अक्षिवासी
कटाक्षज्यतया नेत्रस्थितः सन्, तम् अग्निम्, हिहं हन् निःशेषेण तापयन्, वैरयहं अन्तुताप्रतिषीधन्नेतोः, अध-
मर्षः कश्चि, न जात इति शेषः । पुरा खलुप्रिर्न दग्धेनदग्धस्य सन् कामं ददाह; कामोऽपीदानीं तव
ययमस्य सन् अग्निं दहतीति भावः । अग्निव कामकटाक्षं कामयत इति निष्कर्षः ।

अत्र व्याघाती नामाकारः; "यदयथा साधितं किमाप्यपरेण तदन्वया । तथैव तद्विधोयेत स व्याघात
इति श्रुतः" इति काव्यप्रकाशप्रकाशः । पुरा पुरारिति च कानुपास्येः सौ संसृज्ये । प्रसादी गुणः, वैदर्भी
च रीतिः ॥७३॥

वार्त्ता—रात्रिकटे ! पूर्वशाम अर्घ्यं प्रसादेनैव न नाटनेनैव आकरिष्य, ये काम-
देवदेव मन्त्रं करिष्येतेन; एतेन गै १५४ ८०० कामदेवदेवे आगनादेक उदके आकरिष्य गै १५४ ८००
मन्त्रं करिष्य; मन्त्रं करिष्येतेन करिष्य आर करिष्येतेन न ॥१३॥

अन्वयः - विप्रयुक्तः सः सोमाय कुप्यन् इव (सन्) ज्ञयमानं सोमम् आचामति । हि यत्र ब्रवीः नाम
अग्निं जामर्षिं, कतमे तेजस्विनः तं सहन्ते ? ॥७४॥

सोमायेति । विप्रयुक्तस्य विरुद्धे मिर्द्धितत्वात्तत्त्वैर्युक्तव, सः अग्निः, सोमाय अन्वयः, कुप्यन्निव तस्य
विरुद्धवत्तापकत्वात् कुप्यन्निव सन्, ज्ञयमानं हीटभिः प्रक्षिप्यमाणम्, सोमं सोमयागादौ सोमकृतवत्तम्, आचा-
मतिं विवर्ति यामिन नाज्यम् इत्येतां प्रतिषीधतीत्यर्थः । ननु अन्वयपराधेन सोमस्य नाज्यत्वं "परापराधेन
परस्य दग्धः" इति आक्षेपादौ अग्निपराधस्य एवेत्याह—हि तदाहि, यत्र पदाधे, अतोनामापि, जामर्षिं मन्त्रानु-
पूर्वकत्वात्वा वाचकत्वेन प्रवर्तते, कतमे ते नाम तेजस्विनो जगः, तं पदाधेन, सहन्ते सोदुर्गन्धिः; अपितु
अग्निं विवर्ति; अतएव सोमापराधम् सोमनाशस्य सोमस्येऽपि कर्मान्नात्मा तेजस्वी अग्निः कीदृशः यामिन
नाज्यमतीति भावः । तत्र विरुद्धे च अग्नी नित्यमग्निं तापयतीति निष्कर्षः ।

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदम्बं मानसतपसि ! त्वदर्थं (१) ।

अभ्यर्चयन्निर्विद्वयमानात् पुण्येव मन्थे कुसुमादिमिति ॥३३॥

अरिभ्यो वधसि तेन दत्ता संवर्तिका शैबलवह्निरिवा ।

अवाप्ति चेतीभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परैश्च ॥३४॥

अत्र वाचा निवेदनीया, सामान्येन विवेकजन्यं नरयोऽर्चामरणात्तत्कालोत्पत्तिरिति सूच्यते । कुसुमीति । पूजयति ।

दीयमानेति "अभ्यर्चयन्निर्विद्वयमानात्" इति च कीदृशः" इति उक्त्यनुसारात् अनुधी ॥३३॥

वाङ्माला—आपनार (वरुण) अग्नि, उत्तरेन प्रातः कृत्वा इह गच्छेत् येन यत्न आहूतः सोमः नूनं नानं करिष्य वाटकन । केन ना, येषां तेन अत्र नानां वाटक. कोनं देवतां प्राशकं नष्टं करिते पादरे ॥३३॥

अन्वयः—(३) तवसि ! त्वदर्थं कुसुमायुधस्य शरैः अजस्रं कदम्बं मानः एवः अभ्यर्चयन्निर्विद्वयमानात् कुसुमात् अपि विमिति (इति) मन्थे ॥३३॥

शरैरिति । इति तवसि ! युवति ! त्वदर्थं त्वन्निमित्ते, कुसुमायुधस्य कालस्य, शरैः पुण्यमर्थं वाचैः अजस्रं अनवरतम्, कदम्बं मानः पीयमानः, एवः अग्निः, अभ्यर्चयन्निर्विद्वयमानः, विनिवेदयमानात् दीयमानात्, कुसुमात् पुण्यादपि, विमिति कामशरभ्यो भयं प्राप्नोति, इति मन्थे ; पुण्यमात्रद्वयमपि तस्य कामशरभ्यो भयं प्राप्नोति भावः ।

अत्र पूजकनिवेदयमानपुण्ये अग्नेः कामपुण्यमशरभ्यो नानिमानलङ्कारः । प्रसादी युवः, वैवर्णी च रीतिः ॥३३॥

वाङ्माला—हे युवति ! आपनार निमित्त, काट्यस्य पुण्यस्य वाचं नूनं नानां वाचैः अभ्यर्चयेत् पादः वाटकः ; तादात्म्येन तानि पूजकनिमित्तं निवेदयितुं पुण्यं इहेतेतत् तव पादरे ॥३३॥

अन्वयः—तेन अरिभ्यो वधसि तेन दत्ता शैबलवह्निरिवा संवर्तिका चेतीभवपावकस्य धूमाविला कील परम्परा इव अवाप्ति ॥३४॥

अग्रे दीव्यमुपसृज्यते अरिभ्यो इति । तेन अग्निना, अरस्य अग्निपक्षस्य कामस्य इत्यनेन समानदायकत्वात् काष्ठकपे, वधसि निजइदये, दत्ता संख्ये पिता, शैबलवह्ना शैबलस्यतया चिन्ता विभिन्नवर्णा, संवर्तिका नूतनः पञ्चदशम्, च तीभ्यः काम एव पावका वक्रिलस्य, धूमिन आविला कानुवा संयुक्तस्य, कीलानां शिखानां परम्परा श्रेष्ठिभिः, अवाप्ति प्रकाशते ; शैबलवह्नाः श्वाभ्यो न धूमस्यान् नूतनपञ्चदशानां रक्तत्वेन शिखा-शान्तादिति भावः । अग्निस्त्वदर्थं नितान्तमेव कामस्योपलभ्यतेति सूच्यते ।

अत्र वधसि इत्यनन्तरादिपः शब्दः अरि अग्निपक्षपक्षे आद्यं इत्येकदशमिषि कथयन्, चेतीभवपावकस्येति निरुद्धं शैबलपक्षम्, कीलपरम्परैति वाचा ज्ञातुं चेत् अ. इत्येतिवामलङ्कितया सूच्यते । प्रसादी युवः, वैवर्णी च रीतिः ।

"संवर्तिका नवदशम्" "नरैश्च दीव्यावलीली" इत्यमरः ॥३४॥

वाङ्माला—अग्नि, कामान्तेन काष्ठकपे निवेदयितुं पुण्यं नूतनं नानां वाचैः

पुत्री सुहृद् येन सरोरुहायां यन्प्रे यसौ, चन्दनवासिता दिक् ।
 धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः आप्रतापज्वलने जुहाव ॥७७॥
 तं दह्यमानैरपि मन्मथैर्धं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रबालैः ।
 कञ्छेऽप्यसौ नीलकृति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥७८॥

नूतन पाङ्कजं ॥७७॥ तां चैन ; तां येन कामानन्देन धूमयुक्तं निवासं ॥७७॥ तां
 पाङ्कजं ॥७८॥

अन्वयः—सरोरुहायां सुहृद् येन पुत्री (जातः), चन्दनवासिता दिक्, दम्प्रे यसौ (स्थिता) ; सः अपि
 विभुः तव एव हेतोः आ-प्रतापज्वलने धैर्यं जुहाव ॥७७॥

इदानीं मन्मथ दौत्यमारभते । पुत्रीति । सरोरुहायां पद्मानाम्, सुहृत् प्रकाशरूपोपकारकारित्वात् सखा
 सूर्यः, येन करणेन, पुत्री प्रशस्तपुत्रशाली जातः ; तथा चन्दनेन तदास्थेन तरुणा वासिता सुरभीकृता दिक्
 दक्षिणा दिगित्यर्थः, यस्य प्रेयसी प्रियतमा स्थिता ; सोऽपि विभुः प्रसूतिं कृपाको यमः, तवैव हेतोः, आ-प्रतापः
 कामसन्ताप एव कलनेन वज्रदक्षिण, धैर्यं समुत्सुक्यम् आरुहः स्थिरचित्तत्वं, जुहाव इत्यर्थः । महा-
 शीतलं पद्मं पितृमित्रत्वात् सर्वदैव यस्यायत्तम्, महाशीतलरन्दनय प्रियतमाश्रितत्वात् सततमेव यस्य सुलभः ;
 सोऽपि यमसाध्मानिवाप्यं त्वदर्थमेव कामसन्तापं वहतीति वरित्वा तमनुग्रहार्थंति भावः ।

अत्र आ-प्रतापे अप्रित्तिरूपः शब्दः धैर्ये समित्त्वारोपस्तु आर्धं इत्येकदेशनिवर्ति रूपकमलङ्कारः । गुणरीती
 पूर्ववत् ।

यिनेति “वाग्धेन वनवान्” इत्यादिवत् प्रज्ञादित्वादिभेदे तृतीया । तवैव हेतोरिति “वही हेतुप्रयोगे” इति
 वही ॥७७॥

वाङ्माला—पद्मेन तथा तूरी, यैश्च चारां पूजयान् हरेषां ॥७७॥ चन्दनसूत्राणि
 त्रिकुण्डलं यैश्च चारां त्रिभुजं त्रिभुजं ॥७७॥ त्रिकुण्डलं यमं, चाननादौ चन्द्र कामपति-
 पानन्देन निन्देन धैर्यात्कं शोभं त्रिभुजं ॥७७॥

अन्वयः—मलयः दह्यमानैः अपि प्रबालैः हस्तैः मन्मथैर्धं तम् उपासी । यः सदा यदाशाम्
 अवलम्बते, असौ कञ्छे अपि तस्य सेवां न उच्छति ॥७८॥

तमिति । मलयो दक्षिणदिग्दर्शनो ऽर्धं तद्विशेषः अगुरुकः कश्चिदुपजीवी च, दह्यमानैरपि कामिनामलसन्त-
 ण्मात्सल्यार्थेन अररीगिणोऽङ्गस्यार्थेन च दाहं प्राप्नुवन्निरूपे, प्रबालैः पञ्चवर्षैः, हस्तैः करैः, मन्मथस्य
 कामानलस्य एव काष्ठरूपं कामानलेन अदेष च नितरां दह्यमानमित्यर्थः, तं यमं कश्चित् प्रभुश्च, उपासी
 जुह्वते । ननु दाहकश्च ननुभूयमानोऽपि कथमुपास इत्याह—यः सदा यस्य आशां यत्कृतृकीर्णकारणार्थं
 वदन्तिदिवश्च, अवलम्बते आश्रयति ; असौ सः, कञ्छेऽपि कुतश्चित् कारणात् कष्टे जायमानोऽपि, तस्य प्रभोः,
 सेवां जुह्वाम्, न उच्छति न परित्यजति । अतश्च मलयो यमरचितदिग्बलत्वेनात् दह्यमानैरपि पञ्चवर्षस्य
 सेवां नीलकृतीति भावः । त्वामुद्दिश्य कामो नितरामिव यमं सन्तापयति ; तेन चासौ शरीरे नपपन्नवसर्ग-
 जालो इति निष्कर्षः ।

अत्र मलये कार्येण उपजीविनमव्यवहारसमारीपात् समासीक्तिः निरुद्धं किञ्चरूपकम्, सामर्थ्येन विविध-
 लभं नादर्थान्तरालः, पदलोभश्च इत्येतेषामङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः वेदमो च रीतिः ॥७८॥

वाङ्माला—मन्मथैर्धं दह्यमानं पञ्चवर्षं इत्युच्यते, कामपतिः यमः, त्रिभुजं त्रिभुजं

अरस्व कोर्त्तैव सितोक्तानि तद्गोःप्रतापैरिव तापितानि ।

अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगस्तु पाण्डूनि चण्डिव्वरजर्जराणि ॥७८॥

यस्तन्वि ! भर्ता पुष्ट्येन सायं दिशः समालम्बनकौतुकिभ्याः ।

तदा स चेत्तः प्रजिघास्य तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्त्य पाण्डुः ॥८०॥

তেছে। কারণ, যে ব্যক্তি সর্বদাঃ বাহ্যে আশা অবলম্বন করে, সে ব্যক্তি কষ্ট উপভুক্ত
হইলেও তাহ'র সেবা ত্যাগ করে না। ১৭৮।

अन्वयः—इह भगवद्विद्यानां पाण्डूनि अश्वत्थरजर्जराणि चरस्य कौर्ष्यां विलीकृतानि इव, तद्दोःप्रसार्थः
 सपिणानि इव अहानि भवे ॥७८॥

यमस्य दीप्यमुपसंहरति । करस्येति । स यमः, भवत्यात्मवियोगात् विरहाङ्गी, पाण्डूनि पाण्डु-
वर्षानि, तथा चत्वर्येष्टे अथनतीन्द्रकासम्नादेन जञ्जराणि विशीर्षाणि, अतएव यथाक्रमं करस्य कान्ठेष्ट्य,
कीर्त्त्या यथेषा, शितौकृतानि चेतनशीकृतान्तीय, तथा तस्य करस्यैव दीपोर्भाङीः प्रतापीर्भाङीः प्रकटतापीश्च, तापि-
तानि स्मृतापं प्रापितामीव, तापितानां विशीर्षोभवनान् वार्ताकुक्काटिचदिति भावः, अत्रानि उक्तायथयवान्, अने
चारयति । अतएव ज्ञापया तदर्थेन तत्संजीवयेति भावः ।

अथ बाष्पं क्षियीतुमेवाहयन्, यथासंख्यम्, शिकानुप्रासस्येतेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः ॥७८॥

বাক্যমালা—আপনার বিবর্তে সময়ে অল্প সঙ্গ পাও বর্ণ দট্টা। গিয়াছে এবং অত্যন্ত কামজবের বর্ণাধ (ভট্টো) তট্টা। প ড়গাছে, হু ভবাং বোধ তট্টাছে—কামনেবের খশেই যেন সেট অল্পগুলিকে খে কবর্ণ বিবর্তাছে এবং তাঁতার বাহবের প্রতাশেই যেন তপিত কবিধাছে; যম গ্রন্থ ঐকণ মজ ধাবণ কবর্তেছেন ৭৭৪।

पान्थयः—(६) तन्नि । यः सायं वृक्षेण सनातनभक्तौतुकिष्ठाः दिशः भर्ता ; सः तदा तुभ्यं
 भेतः प्रजिज्ञाय, यदा गतः पान्थः निवृत्त्य न एति ॥८०॥

सम्यत् बहस्यस्य दौष्यमुपक्रमते । य इति । हे तन्मित्र ! ज्ञयाज्ञि । यो देवः, सायं सभ्याकामि, पृथगेन कुक्षु-
 मीन कुक्षुमसद्वय सभ्यारामिणेत्यर्थः । यत् समालम्बनम् अङ्गविलेपनं तत्र कौतुकमस्या । अस्तीति तस्याः पक्षिमाया
 इत्यर्थः, दिशः भर्ता पालयिता । स बहस्यः, तदा तस्मिन् काले, सौरभाटादाविति तात्पर्यम् तथ्यम्, अतः
 स्वमनः, प्रजिघास्य प्रेरयामासुः । यदा यस्मिन् काले, गती गृह्णात् प्रसूतः, पात्यः पयिकः, मित्रस्य परातस्य, न
 एतत् न पुनर्गृह्णामासुति । “सिंहे चतुर्वि मीने च यी मतो गत एव सः” इति ज्योतिषादिति भावः । बहस्यस्य
 मनस्विन्ये सभासम्बन्धे न पुनः प्रतिनिवर्तत इति निष्कर्षः ।

अथ भर्तृशब्दस्य पालकपरत्वे न पतिवाचकत्वाभावात् वदन्प्रतीत्यलिङ्गशब्दात्वेन पतिपदोप्यवधारणसमारोक्तत्वात्
कमाख्योक्तिरङ्गारः । प्रसादो गुणः, बद्धोर्ध्वो व रीतिः ।

“रत्नसंज्ञं तु कुङ्कुमम् । जागृङ् दीपनं चक्षुः सौरभं पुष्ट्यर्थं तम्” इति त्रिकालशेषः ।

प्रजिघायेति विधातीः परोक्षायाम् अठि "उरध्वि" इति मूलधातोर्हस्य चत्वम् ॥८०॥

বাঙ্গালা—হে কণাক ! শব্দ্যঃ কণে কুহুমতুলা শব্দ্যঃ রাগ বাগা অকলেশন করিতে
 বাহার শৌভক ব'হয়ছে, সেই প'শ্চম দিকের বান রক্ষক : সেই বকণ ডেহন কালে

तथा न तापाय पयोनिधीनाम् अश्वासु ब्रूयः क्षुधितः शिख्यावान् ।

निजः पतिः सम्प्रति वारिपोऽपि यया हृदिष्यः क्षरतापदुःखः ॥८१॥

यत् प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवस्त्रीन् तिस्रजं गुम्फति दुर्बिनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमिव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा वृषाली ॥८२॥

आगनात् उक्तेन निजस्य िष्ठ पाठोऽयम् । निश्चायेन ; येन काले पात्रकं नृहं कटेऽपि ग्रहणं
करिष्ये आरं करिष्ये आह्वयेन ना ॥८०॥

अन्वयः—क्षरतापदुःखः हृदिष्यः वारिपः अपि निजः पतिः सम्प्रति पयोनिधीनां यथा तापाय (भवति)

हृदिष्यः वारिपः अपि क्षुधितः अश्वासुखीलः शिख्यावान् पयोनिधीनां तथा तापाय न (भवति) ॥८१॥

तथेति । क्षरतापेन कामसन्तापेन दुःखः पीडितः, हृदिष्यो विषयतासम्बन्धेन मनसि विद्यमानः कार्य-
मात्र इत्यर्थः, वारिपि जलानि पाति रचतोऽपि वारिपोऽपि जलरचकश्च, निजः पतिर्बन्धुः, सम्प्रति तत्र विरहकाले,
पयोनिधीनां समुद्राणाम्, यथा त पाय यादृशं नृतापाय भवति ; हृदिष्यो वचसि वक्तव्यमात्रं, वारिपि जलानि
पिबतीति वारिपोऽपि स्त्रजलशेषकोऽप्येवार्थः क्षुधितो दाहान्तराभावात् वसुधितः, अश्वासुखीन् वस्त्रावस्त्रीद्वयतः,
शिख्यावान् अपिर्बन्धुबालश्च इति यावत्, पयोनिधीनां समुद्राणाम्, तथा तापाय तादृशसन्तापाय, न भवति ; हृदि-
ष्यत्वेन वारिपत्वेन च नृत्य वेऽपि दाहबालस्य क्षरतापदुःखभावादिति भावः । कामानलसन्तप्तं स्वप्रभुं
वदन् चिन्तयन्तीऽपि समुद्रा दुःखमनुभवन्तीति स्मृताः ।

अथ पयोनिधीनां बाह्वन्तस्य कृतवाचितापसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारश्चेत्कामप्राप्त-
वन्तयोः कृत्यः । अतिशयोक्त्या च बाह्वन्तस्यात् कामानलसाधिवन्तयोः अतिरेको व्यग्रत इत्यलङ्कारालङ्कार-
भ्रमिः । प्रकटी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८१॥

वाङ्मानी—कामसन्तापेन मत्तु एवः अलङ्कारक आगनात् एतत् वक्त्रेण च वक्त्रेण
इहै एवम् समुद्रगणेर यत् वदं दुःखं कटेऽपि ; वक्त्रेण हृदि एवः अलङ्कारकं च कृत्यार्थं
वाङ्मानी, समुद्रगणेर यत् वदं दुःखं अत्राह्वयेन पः ॥८०॥

अन्वयः—तेन श्रिता शैत्यगुणा दुर्बिनीता वृषाली यत् त्वन्मृदुबाहुवस्त्री-क्षुधितजं गुम्फति, ततः
प्रत्युत अधिकं तापम इव विधत्ते ॥८२॥

यदिति । तेन वदनेन, श्रिता कामसन्तापशान्तये वचसि 'वचसन्विता शैत्य' शीतलत्वमेव गुची वस्त्राः सा,
दुर्बिनीता विपरीताचरणत् दुःखिनिता, वृषाली सख्यं वृषालम्, यदयच्छास्त्रीः, तत्र वदोः कीमतायाः बाहुवस्त्रा
मुज्जतायाः क्षुधितजं करचपरम्पराम्, गुम्फति सहजतया उत्पादयति ; ततस्तदादिं द्वितीः, प्रत्युत वैपरिण्येन
'अधिकं' तापमेव कामसन्तापमेव, विधत्ते करोति । तथा च वदन्ती निजकामसन्तापशान्तिकारणाय काश्चिन्मृदुवाचीं
वचसि वारयति ; सा च वृषाली तत्र बाहुवतासहजतया तामिव तं वारयति । तेन च सा तापशान्त्या
हृदीपि तापविवर्धनेन अनवतीति वैपरीत्यकारणात् दुर्बिनीतीति भावः ।

अथ एवम् तापशान्त्या नारयस्य वृषालीवारचस्य वैकल्यात् 'वनव' तापविवर्धनवाच्य एकी विवर्धनालङ्कारः,
शैत्यगुणा तापविवर्धनमिति हेतुविवर्धकार्योत्पत्तेरपरस्य विवर्धनालङ्कारः, सहजतया बाहुवस्त्रीक्षुधितः करवा-
कलारचोऽपि तेषामलङ्कारमिव कट्टः । प्रकटी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८२॥

वाङ्मानी—वक्त्रेण, कामसन्तापशान्तिकरं कृत्यं नीतुम् एवम् गुणान् वक्त्रेण करोमः ; किञ्च
दुर्बिनीतं ते गुणान्, येऽहं आगनात् इहैव कामसन्तापस्य वक्त्रेण करोमिहेतुं वक्त्रेण ; येऽहं
ते गुणान् उवाच अधिकं वक्त्रेणैव करोमिहेतुं वक्त्रेण ॥८२॥

ন্যস্ত' ততস্তে ন স্খালদক্ষ-স্বচ্ছ' বভাসে হৃদি তাপভাষি ।

তচ্চিত্তমমীম'দনস্য বাণে : স্তংত' যতচ্ছিত্তমিব স্বর্ষে ন ॥৮২॥

ইতি ত্রিলোকীতিলকেষু তেহু মনোমুখো বিক্রমকামচার : ।

অমীষমস্ব' ভবতীমবাধ্য মদাম্বতানর্গ'লচাপলস্য ॥৮৪॥

সারীত্বধারিব সুধারসস্য স্বয়'বরঃ স্তো ভবিতা তর্বেতি ।

সম্পর্প'য়ন্তী দময়ন্তি ! তেষা' মৃতি : মৃতো নাকসদাময়াসীত ॥৮৫॥

অন্বয়ঃ—ততঃ তেন তাপভাষি হৃদি স্তংত' স্খাল দক্ষ-স্বচ্ছ' তচ্চিত্তমর্ষে : মদনস্য বাণে : স্বর্ষে ন যতচ্ছিত্ত' জ্ঞাতম্ ইব (সত) বভাসে ॥৮২॥

ন্যস্তমিতি । ততঃ সম্পূর্ণ' স্খালী যতঃ অধিক' তাপমিব বিধত্তে তচ্ছিত্ত'তী : তেন স্বর্ষে ন, তাপভাষি কামসম্প্রাপ্যমিতি, হৃদি মিজবচসি, স্তংত' স্থাপিতম্, স্খালদক্ষস্য স্বচ্ছ' কিমদ'শঃ, তস্য লিঙ্গাভুজাতায়া বিশুদ্ধতয়া তৎকারকত্বাভাवेन তাপাজননাদিতি ভাবঃ, তস্য স্বর্ষস্য বিধে মর্ষ' বর্ষির্ভেদাদানন্ত্য প্রবিশদ্বিতিলক' : মদনস্য কামস্য বাণে : স্বর্ষে ন যতচ্ছিত্ত' জ্ঞাতমিব সত, বভাসি যুগ্মে । স্তোভবত এষ বহুচ্ছিত্তমিতি স্খালদক্ষ' কামসম্প্রাপ্যমিব হৃদিত্ব' স্খালিতমিব স্বর্ষে যন্ ।

অতএবান বাধ্য ক্ষিয়ীত্মে স্বাক্ষরাস্থে কানুমাঙ্গিন স'লুচ : । বহাদী নৃপঃ, বৈদর্ভী' ব'রীতি : ॥৮৩॥

বাঁজ্জালা—শূঁহা মুগান, আগনার বাহুলভা অরণ করাইয়া বিষা অত্যন্ত সজ্ঞান করিয়া বলিয়া, বক্রণ নিষ্ক্রেয় মন্তপ বক্রের উপরে একখানি সূঁহ মুগানখণ্ড সংস্থাপন করেন ; তাহাও যেন তাঁহার চিত্তে প্রতিষ্ঠিত কামবান সকল কণকালের মধ্যেই লুপ্ত হইয়া করিয়া ফেলেন ; এই অবস্থায় সেট মুগানখণ্ড শোভা পাইয়া থাকে ১৮৩।

অন্বয়ঃ—অবতীম্ অমীষম্ অসম্ অবাধ্য মদাম্বতানর্গলচাপলস্য মনোমুখঃ তেহু ত্রিলোকীতিলকেষু ইতি বিক্রম-কাম চার : (বস'তে) ॥৮৪॥

ইত্যনিন্দ্রাদীনা' প্রযুক্তৌ দৌষ' জ্ঞাত্বা পুনরপি যুগপৎ সর্ব'ণা' দৌষ' করোতি । ইত্যেতি । ই' দময়ন্তি ! ভবতী' ত্বানিব, অমীষম্ অর্থ'মস্বন্, অবাধ্য লম্বা স্থিতস্য' ইতি শ্রবঃ, মদন অস্বহার্ষ্য অম্বতয়া অর্গল' নির্বাধ' আপল' পরপীড়নে স্বাস্থ্য' যস্য তস্য তথ্যাস্য, মনোমুখঃ কামস্য, তেহু পূর্বোক্তে হু ত্রিলোকীতিলকেষু ত্রিমু-বনভূবচকপেহু ইন্দ্রাদিহু, ইতি ইত্যম্, বিক্রমস্য কামচারঃ স্তোভ্যে স্ববহারী বস'ত ইতি শ্রবঃ । অতস্মি'বা-লম্বতাম' হৃদীর্ষে' ইতি ভাবঃ ।

অনু ভবতীমস্বমিতি স্যস' মিরজ' কৈলকপক্ষম্, ত্রিলোকীতিলকেষু ত' ব' সমস' তাহশ্বপক্ষম্, হিকানু-প্রান্তবে' তেষা' স'লুচি : । পূর্বাঙ্ক' মাক' পতিত্বা সমানপুনারাণতাদীষঃ পরিহার্য্য : । মুখরীতী' পূর্ব'বন্ ॥৮৪॥

বাঁজ্জালা—কামেনেব আগনাতেক অব্যর্থ অস্ত্র পাইয়া, অস্বহারে অস্ত্র হইয়া, অবাধ্য পুনরীক্ষনে চাক্ষুশ প্রকাশ করিতেছেন ; তাহাতেই সেই হ্রিষ্ণু'নের অলঙ্কারবক্রণ হৈছে-প্রভৃতি দেবগণের প্রতি তাঁহার ইচ্ছাভ্রুসারে পরাক্রম প্রকাশ চলিতেছে ১৮৪।

অন্বয়ঃ—(ই) দময়ন্তি ! নঃ তব স্বয়'বরঃ ভবিতা ইতি মৃতি : সুধারসস্য সারীত্বধারা ইব সন্ম-প'বন্তী তেষা' নাকসদা' মৃতী অবাধীত্ব ॥৮৫॥

স্বাউষ্যে' ইতি । ই' দময়ন্তি ! নঃ পরচ্ছিন্ন' দিনে, তব স্বয়'বরঃ স্বাক্ষর'ব পতিব্রবন্, নকিতা' ভবিষ্যতি, ইতি মৃতিজ'নমৃতি : সুধারসস্য অম্বতদ্রবস্য, সারীত্বধারা ইব, তৎসংস্রা'ল্লিঙ্গদ্বারা ইব, সন্মপ'বন্তী' তানিবেন্দ্রা,

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारमासापथिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्थैः अथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥८६॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैः त्वञ्च म्विनै व स्वमनोरथेन ।

तु प्रश्न निर्वापयता त्वष्टा स्वादीयसाध्वः गमितः सुखं तैः ॥८७॥

दीन् प्रीष्यन्ती सती, तेषां नाशस्तदाम् इन्द्रादीनां दिशाम्, सुतो कर्षो, अयाद्योत् गतवती । तत एव तेषा-
मयमापन्न इति भावः ।

अथ श्रौतोपमाजहारम्ये कानुप्रासिन संसृष्टः । गुह्यरोती पूर्ववत् ॥८५॥

বাক্সালা—হে দময়ন্ত ! ‘আগামী কল্য আপনার স্বয়ংস্বর হইবে’ এই জনশ্রুতি
অনুভব সাহায্যের দ্বারার দ্বার প্রীতি উৎপাদন করতঃ, সেই ইচ্ছাম দিবসের বর্ণে গিথা-
ছিল ১৮৫১।

अमृत्यः—अथ अनङ्ग-शीथ्याङ्गल-ताप-दुःखैः हरिता मरुतिः सपत्नीभव-दुःख-तीक्ष्णैः स्वदार-नाश-पथिकैः मरुतिः समं प्रतस्थे ॥८॥

सममिति । अथ तत्र स्वयं वरहस्पतिगुणव्याख्यानम्, अथ ह्यस्य कामस्य श्रौतं धीरत्वमेव अमलसायजनकत्वा-
दप्रिसस्य तापेन दुःखैः दुःखितैः, क्वरिता पूर्वादीनां चतसृषां दिशाम्, मरुद्विदेवैरिन्द्रादिभिः कर्तृभिः, सपत्न्या
भवतीति सपत्नीभवं यद्दुःखं तेन तीक्ष्णैरन्यथैः स्वदाराणां जिज्ञासिनीस्त्रीषां मत्सासु मासिक्तासु पथिकैः पाथ्यैः
तत्सन्नासिकावर्तिभिरन्यथैः, मरुद्विजिह्वासवायुभिः, समं सङ्ग, प्रतस्यै युष्माकमिमां राजधानीं प्रति प्रस्थितम् ।
इन्द्रादीन् तथा प्रस्थितान् दृष्ट्वा तेषां स्त्रीभिर्दीर्घमुष्णञ्च निवसितमिति भावः । प्रसक्तवायुभिः सङ्ग प्रसृजानेन
आशाभङ्गदप्यं दुर्गन्धस्यं सृष्टितम् ।

असाक्षविद्वादीनां प्रख्यात परब्रह्मिण तत्त्वज्ञीनां निन्दासः ; किन्तु वर्षा नामद्वा तथैविककाशीनतानिर्देश-
न कायकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययासादितयोजिः, तन्मूला च सञ्चोतराकारः, सकृद्भिर्मरुद्विरिष्यन्तप्रथमकथा-
नयोः संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“मरुती पवनामरी” इत्यमरः ॥८६॥

বাক্সালা—তাহার পর, ইঙ্গপ্রভৃতি দিকপালগণ কামানলের সন্ধানে সক্ষম হইয়া
সপত্নী হইবে বলিয়া দুঃখিত অর্থ পত্নীগণের নিষাদস্ব যুগ সহিত অস্থান করিলেন। ১৮৬১

सन्त्ययः—सादीयता सुषुप्तं तद्वत् निर्वापयता तत्पुष्पिना स्वमनीरयेन एव अपास-पाशे य-सुधीप-
योगीः तैः यथा सुखं गन्तिः ॥८७॥

‘‘अपास्तेति । स्वादीयसा अतिशयसुखादुना अतीववर्षे जगद्यतेत्यर्थः, ‘‘अत एव सुखं दुःखसाध, दशं विपा-
साच्च, निर्वापयता उपशमयता, स्वज्ञानिना त्वदगामिना त्वद्विषयकैवेत्यर्थः, स्वमनीरथे न निजनिजाभिप्रायैर्ब
कारणेन, अपासाः परित्यक्तः पाशेभ्यः पवित्रमूलकपः सुखोपयोगः अन्तकपं स्वायं यैर्ब, तं रिन्नादिदिन्दैर्ब,
अप्या पय्याः, सुखमनावासं यथा स्वातया, अमितः अतिबाह्यितः । इन्द्रादयौ दिवासाश्च साभसन्मानसुखेनैव
‘‘उपां विपासाच्च विचारतः स्वायसानानयनः सुखेनैतादन्तं पय्यामनसिक्तामयम् इति भावः ।

पञ्च सुप्तुर्वीनिर्वापच' प्रति स्वादोयःपदार्थो' हेतुरिति पदार्थहेतुञ्च' काव्यलिङ्ग' निर्वापदत्तत्वे कदा क्रियया
सुप्तुर्वीः कर्त्तव्यमभिप्रेत्यन्तु' ल्ययगिता च' व्यनयोरङ्गाङ्गितया सङ्ग्रहः । गुञ्चरीतो पुन' वृत् ८७३

বান্ধালা—আপনাকে লাক্ত করিবার সময়ের অ.শ.ই দেবগণের ক্ষুধা ও পিপাসা

प्रिया ममोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थे न निमज्जयतिः ।

सुरेणु-सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥८८॥

अलङ्कृतासन्नमहीविभागैः अयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देहमयाचराणि ॥८९॥

एकैकमते परिरभ्य पीन-स्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।

त्वं मूर्खं तां नः स्मरभिन्नशब्दैः [१] मुदे विशिखीवधिवह्निरेधि ॥९०॥

निर्गुणं कश्चिद्विद्वान्, ताहे उतासा नयेन नवन अमुकज्ञं वाच परिउतागं कश्चि, अना-
शादन पथ अतिक्रम्य कतिधाछेन ॥८७॥

अन्वयः—सुरेणु सारैः तैः त्वदर्थे न प्रियाः देवीः ममीभू-शर-दाव-दाहे निमज्जयतिः (सङ्गिः) अधुना
भवः भूः पादार्पणानुग्रहभूः क्रियते ॥८८॥

प्रिया इति । सुरेणु देवेषु मध्ये सारैः चोष्ठैः, तैरिन्द्रादिभिश्चतुर्भिर्विंशत्पालैः, त्वदर्थेन त्वनिमित्तेन,
प्रिया वल्लभा अपि, न पुनरप्रिया येन तासां स्तन एव त्यागः सम्भवतीति भावः, देवीः शचीप्रभृतीः, ममीभुवः
कामस्य शरी वाच एव दावी दावानलस्य दाहे सन्तापे, निमज्जयतिः पातयतिः सङ्गिः, अधुना, इयं भूः पृथिवी,
पादार्पणं स्तनपदन्वास एव अनुग्रहस्य भूः स्थानम्, क्रियते । अत एव त्वमसाधारण्ये पातोति भावः ।

अथ शरदवेति निरङ्गं केवलरूपकम्, प्रथमे चतुर्थे च पादे इत्यनुपासः, ततोऽपि च अष्टं कानुपासं इत्येतेषां
संज्ञाः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्मना । वाचकः । नयेन उतासा नयेन अमुकज्ञं वाच परिउतागं कश्चि, अना-
शादन पथ अतिक्रम्य कतिधाछेन ॥८७॥

अन्वयः—तैः अमरैः अलङ्कृतासन्नमहीविभागैः (सङ्गिः) भवत्याम् अयं जनः सन्देहमयाचराणि
निक्षिप्य जङ्गमलेख्यलक्ष्मीम् अवापितः (इव) ॥८९॥

अलङ्कृतेति । तैरिन्द्रादिभिः, अमरैर्देवैः, अलङ्कृतः स्रग्वापस्थानेन शोभित आसन्नमहीविभागो निरु-
चतिभूतलाभो यैर्लोकदृष्टैः सङ्गिः, भवत्यां भवत्याः समीपे, अयं मत्स्वरूपो जनः, सन्देहमयाचराणि वाचि-
स्वरूपवर्णान्, निक्षिप्य अपयित्वा, जङ्गमलेख्यस्य स्वयं गमनशीलपत्रिकायां लक्ष्मीं श्रीभाम्, अवापितः प्रापित इव ।
भवत्याः समीपे दूतभावेनाहं प्रेरित इति ख्यातार्थः ।

अथ जङ्गमलेख्यस्यापशिङ्गत्वात् प्रतीयमानां क्षिप्रान्ते आलङ्कारः शेषपादगतश्च कानुपासः संज्ञयते । प्रसादी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८९॥

वाङ्मना—नयेन उतासा नयेन अमुकज्ञं वाच परिउतागं कश्चि, अना-
शादन पथ अतिक्रम्य कतिधाछेन ॥८७॥

अन्वयः—(इदमयति !) एते एकैकं पीनस्तनोपपीडं परिरभ्य त्वयि सन्दिशन्ति । त्वं स्मर-
भिन्नशब्दैः मूर्खं तां नः मुदे विशिखीवधिवह्निः एधि ॥९०॥

एकैकमिति । इदमयति ! एते इन्द्रादयो देवाः, एकैकं प्रत्येकम्, पीनस्तनोपपीडं पीनस्तनोपपीडं,
अथैव पीडयित्वा स्तनवचःसंघर्षेण निपीय तव पीनस्तनस्यां स्तनवचः पीडयित्वा वेति पीनस्तनोपपीडम्,

दयस्वो नो वाँतव नैवमस्मान् [१] अनङ्गवाङ्मालमरैरङ्ग्यैः ।

भिक्षा वरं तीक्ष्णकटाक्षवाचैः प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः ॥८३॥

त्वदर्थिनः सन्तु परःसहस्राः प्राप्तास्तु नद्वन्द्वरूपप्रसादाः [२] ।

विशङ्कते कौतवनाटितच्छेत् [३] अन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमादम् ॥८४॥

अत्र चोक्तानुप्राससङ्ख्याः सङ्गृहीतः । माधुर्यं गुणः, वीर्यं च रीतिः ।

जीविष्युस्त्वन्मोक्षोऽपि बाहुवाची । तथा च शिष्यपालवर्धेऽपि "दंष्ट्रासुदस्याय भुजाय भुर्वीम् ।" आदि-
त्ववर्ध इति वनं वन्दस्व सुदृढवाचकतया बहुत्ववीर्यत्वादकाशित्वमेव समानाधिकारसङ्गतिः ॥८३॥

वाङ्माला—नमश्चि । आमादेन अङ्गि दत्ता करः, कामचक्रण छात्रादेन अङ्गुष्ठ बाण
वाक्वा आमादिनके एहि छात्रे दत्ता करः । कामचक्रण छात्रादेन अङ्गुष्ठ बाण
वाक्वा आमादेन कामचक्रण निर्वीण करः ॥८३॥

अन्वयः—(ई दमयन्ति !) नः दयस्व, सहस्रैः अनङ्ग-वाङ्मालमरैः अस्मान् एवं न घातय ।
(वयम्) प्रेमरसात् पवित्रैः तव तीक्ष्ण कटाक्ष-वाचैः भिक्षाः (सन्तः) वरं प्रेमः ॥८३॥

दयस्वे हि । ई दमयन्ति ! नः अस्माकम्, दयस्व अस्मात्तु दयां कुरु । सहस्रैः सूर्यभावात् दग्धना-
वीर्यैः ; अत एव निवारयितुमशक्यै रिति भावः, अनङ्गः काम एवातिशयं सत्त्वात् आङ्गालकस्य शर्वर्वाचैः,
अस्मान्, एवम् अनेन प्रकारेण न घातय न संहारय । वयम्, प्रेम तव प्रथय एव रस आस्तादी जगत्त तस्मान्
तत्सम्बन्धोदित्यर्थः, पवित्रैः शुद्धैः, तव तीक्ष्णैः कटाक्षा एव वाक्वाचैः, भिक्षा विदारितसदृशाः सन्तः, वरम्
सुवर्तुमिच्छं यथा स्वातन्त्र्या, प्रेमः प्रेता कृता भवानः । तथा च अपवित्रत्वादसङ्गतिजनकेन अनङ्ग-वाङ्मालमरैश्च
मरणापेक्षया पवित्रत्वात् सङ्गतिजनकेन तव कटाक्षमरीचास्माकं मरणा सर्वथैव श्रेय इति भावः । अस्माकम्-
अन्तर्गतं बरित्वा प्रेमकटाक्षपातेन प्रोक्ष्येति सूच्यार्थः ।

अत एवान् तीक्ष्णकटाक्षवाचपातरूपप्रतिकूलस्य प्रीतिकपातुकुक्षानुबन्धित्वात् अनुकुलं नामालङ्कारः, निरङ्गं
शेषलक्षणादयस्य, इत्येतेषामङ्गान्निभावेन सहस्रैः ; सीऽपि पुनश्चोक्तानुप्रासेन सङ्गम्यते । प्रसादी गुणः, वीर्यं
च रीतिः ।

न इति "कर्ण्ये हि द्योयोः" इति कर्ण्येति वृत्ति ॥८३॥

वाङ्माला—नमश्चि । आमादेन अङ्गि दत्ता करः, कामचक्रण छात्रादेन अङ्गुष्ठ बाण
वाक्वा आमादिनके एहि छात्रे दत्ता करः । कामचक्रण छात्रादेन अङ्गुष्ठ बाण
वाक्वा आमादेन कामचक्रण निर्वीण करः ॥८३॥

अन्वयः—(ई दमयन्ति !) परःसहस्राः त्वदर्थिनः सन्तु ; तु नः प्राप्ताः त्वद्वन्द्वरूपप्रसादाः (एव) ।
येन कौतवनाटितं विशङ्कते, (तदा) अन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमादम् (भवतु) ॥८४॥

ननु अत्रोऽपि वचन एव मनःप्रार्थनः सन्ति । तत् कं विहाय कं परिष्कारनीत्याह त्वदर्थिन इति ।
ई दमयन्ति । सहस्रात् परे इति परःसहस्राः सहस्राधिकं जना इत्यर्थः, तव अर्थिनी याचकाः सन्तु ।
जीरमन्तवा-प्रार्थित सर्व एव युवानाश्च प्रार्थिनो भविष्यन्तीत्यत्र किं नाम वक्तव्यमस्तीति भावः । तु किन्तु, मीऽ
अस्मान्, प्राप्ता जीवनाग्निः तव चरक्योः प्रसादीऽनुप्रासी येन ते तादृशा एव । अत्रोदन्तमन्त्र-वैकरीः तव
चरक्योऽनुप्रासी इत्येव वरं जीवानः, न पुनरन्वयति तैश्चोऽस्माकं वीर्य-द्वन्द्वकात्म-तममेव उच्येति भावः ।

(१) दयस्व किं घातयति त्वमस्मान् । (२) प्रसादः (३) ... कौतवमर्त्तितच्छेत् ।

अस्माकमध्यासितमेतदन्तः तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

वह्निश्चयालङ्घ्यतामिदानीं-सुरो मुरं विह्विततः त्रिषेव ॥८५॥

दयोदयश्चेतसि चेतवाभूत् अलङ्घ्यं यां विप्रलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमयाचरामः भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥८६॥

ननु देवीभीमिनां बुद्ध्याकमिदं प्रसारयामासं ननु वास्तवमित्याह-- चेद् यदि, कौतवस्य हसस्य नाटितम् अभिनय-
नामन्, विह्वलसी आलङ्घ्यसी एतत् प्रायःनमिति शेषः; तदा अन्तर आत्मन एवात्मवर्त्तो, पञ्चमः 'कामः', प्रमाचं
माणी, भवतु । तथा च तत्त्वान्वर्त्तो कामः अस्माकमन्तर्गतो कामश्च एक एवेति तं पृष्ट्वा जानीहि, यदेतद-
आकं न कौतवनाटितम्, अपि तु सर्वार्थेन वास्तवमिति भावः ।

अस्मान्निर्गन्तं पदान्तगतोऽन्त्यमुप्रासीऽन्त्यहारः । माधुर्यं गुणः, वेदभौं च रीतिः ।

परःसद्व्या इति "अपस्करादयश्च" इति ससुट् निपातः ॥८४॥

वाङ्माला—ममशक्ति ! मन्त्राधिक लोक प्रोभाय प्रार्थी इडेक; किञ्च आयापेन
जीवन्मार्ग प्रोभायः चरनेन अन्तर्गतं प्रोभायः इडेकडे । एताक यम प्रोभायः अति-
नय वलिता आनका वर, एता इडेक, निःकटं अन्तरेन काय माणी इडेक ॥८५॥

अन्वयः—(हे भौमि !) भवत्या त्वया अस्माकम् एतत् अन्तः हृदयं चिराय तावत् अध्यासितम् ।

इदानीं शिवा मुरं विह्विततः सरः इव वहिः हृदयम् अलङ्घ्यताम् ॥८५॥

अस्माकमिति । हे भौमि ! भवत्या सतीभूतया, अतएव दयाधिक्यादस्माकं प्रायःनापूरणमवश्यमेव त्वया
कर्तव्यमिति भावः, त्वया अस्माकम् अन्तर्हृदयं मनः, चिराय तावत् चिरकालमेव, अध्यासितम् अधिष्ठितम्;
अस्माभिश्चरमेव भाव्यमानत्वादित्याशयः । इदानीम्, शिवाः लम्बा, मुरं विह्विततो मुरादिर्नारायणस्य, सरो वच
इव, वहिर्हृदयम् अस्माकं वचः, अलङ्घ्यताम् आलिङ्गनेन भूयताम् ।

अत्र श्रीतीरमालहारश्चेत्कालुषादेन संलुप्तः । प्रसादी गुणः, वेदभौं च रीतिः । मन्त्रेण त्वया गुणद्वय-
परतया व्याख्याने भयप्रक्रमतादीवः ।

"भवद् गुणत्वद्वयः" इति त्रिकाण्डशेषः । "हृदयं वचसि स्थाप्य बुद्ध्यायाम्" इति हेमचन्द्रः ॥८५॥

वाङ्माला—ममशक्ति ! मन्त्राभावा तुमि आयापेन एव अतिउत्तमं रूपं चिरकालं
अधिष्ठानं करितेकडे ; किञ्च एतन् लम्बोत्पत्तिं येमन नारायणेर वचःइव अलङ्घ्य करिते
डेन ; एतन् तुमिउ अन्तरेन वातिउत्तमं रूपं अलङ्घ्य कर ॥८६॥

अन्वयः—(हे सुन्दरि !) तव चेतसि, चेतदयोदयः अभूत् (तदा) याम् अलङ्घ्य, विलम्बः
विकलः । अथ स्वभूमौ भूमौ यदि धृतिं यासि (तदा) भुवः स्वरादेशम् आचरामः ॥८६॥

दयोदय इति । हे सुन्दरि ! तव चेतसि, चेद् यदि, दयाया अस्माकं प्रति कृपाया उदय उद्देकः, अभूत्;
तदा यां स्वर्गम्, अलङ्घ्य, अस्माकमन्तर्गतमस्य वरदेव तत्र वस्यःनादिति भावः । विलम्बः कालक्षेपः, विकलः,
प्रयोजनभावादित्याशयः । अथ पञ्चाशदी, स्वभूमौ निगजन्मस्थाने, भूमौ मन्त्रांशोके, यदि धृतिम् अचरामि
श्रीतिम्, यासि प्राप्तिम्, तदा भुवी मन्त्रांशोकेव । स्वरादेशं, स्वर्गं ज्ञात्वा, आचरामः सावस्थानिक कर्मः,
देवावस्थानदेशार्थं स्वर्गत्वादित्यभिप्रायः । तव सन्तीप्रायं वयमेव मन्त्रांशोके एव तर्हि वसाम इति स्वार्थः ।

अत्र धृतिप्राप्तिं प्रति स्वभूमिपदार्थः एतत्त्वान् कःप्यलिङ्गं के कालुषादेन नदी संलुप्तः । प्रसादी गुणः,
वेदभौं च रीतिः ॥८६॥

ବୟଂ କଳାଦା ଇବ ଦୁର୍ବିଂଶ୍ଚ ତ୍ବଦ୍‌ଗୌରିମସ୍ୟାହିଂ ଦଢ଼ିମ ହୈମ ।

ପ୍ରସ୍ମନାରାଚସ୍ରାସନେନ ସହ କବଂ ଶ୍ରମଭବନ୍ତୁ ! ବନ୍ତୁ ॥୮୮॥

ସୁଧାସରଃସୁ ତ୍ବଦନନ୍ତ୍ରତାପଃ ଶ୍ରାନ୍ତୋ ନ ନଃ କିଂ ପୁନରସ୍ତରଃସୁ ।

ନିର୍ବାତି ତୁ ତ୍ବନ୍ୟମତାନ୍ତରେଷା ସୁନାଶୁଗୌରୋଽଧୁସ୍ତ୍ରୀକରେଷା ॥୧୦୦॥

ଆମରା ତାହା ବାନ୍ନା କି କରିବ । ଥିବତେ ! ଆମାଦେବ ହେ, ବର୍ଣ୍ଣର ଗର୍ବବର୍ଦ୍ଧକାରୀ ତୋହାର
ଅବତୁଳିତକେ ହେ ଆର୍ତ୍ତନା କରିତେ ॥୮୮॥

ଅନ୍ୟଥା:—(୫) ପ୍ରସ୍ମନାରାଚସ୍ରାସନେନ ସହ ଏକବଂ ଶ୍ରମଭବନ୍ତୁ ! ବୟଂ କଳାଦାଃ ଇବ ତ୍ବଦ୍‌ଗୌରିମସ୍ୟାହିଂ
ଦୁର୍ବିଂଶ୍ଚ ବନ୍ତୁ ହୈମ ଦଢ଼ିମ ॥୮୮॥

ବୟନିତ । ପ୍ରସ୍ମନଂ ପୁଷ୍ପମିବ ନାରାଚୀ ବାସବିଶିଷ୍ଟୀ ଯସ୍ତ ସ ପ୍ରସ୍ମନାରାଚଃ କାମଦେବତାଃ ସ୍ରାସନେନ ସମୁଷା, ସହ
କ ବନ୍ତୁ, ଏକଂ ଏକଜାତୀୟଃ ବଂଶା ବିଶ୍ୱେବ ଏକଃ ଅଭିଜ୍ଞୀ ବଂଶଃ କୁଳଂ ତଦ୍ଭିନ୍ନଂ ମୁଖ୍ୟ ଚତୁର୍ଥାୟୀକୋ ତଥୋକ୍ତେ
ସୁଧୀ ଧୁସୁଗଳଂ ଯସ୍ୟାଃ ସା ତତ୍‌ସମ୍ବୋଧନମ୍, ହି କାମକାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମମାନନ୍ତଃ ଗୁଣଶାଳିନି ! ଦମୟନ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ବୟମ୍, କଳାଦାଃ
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାରୀ ଇବ ତବ ଗୌରିମୁଷା ଗୌରବର୍ଣ୍ଣେନ ସହ. ସ୍ପଷ୍ଟେତ ଇତି ତ୍ବଦ୍‌ଗୌରିମସ୍ୟାହିଂ, ଅତଏବ ଦୁର୍ବିଂଶ୍ଚ ଦୁର୍ବିନୀତମ୍; ତତ-
ମିନଃ ସହ ସ୍ପର୍ଶାକରଣସ୍ୟ ଦୁର୍ବିନୀତତ୍ୱପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱାଦିତି ଖାବଃ; ବନ୍ତୁ, ପିଞ୍ଜଳବର୍ଣ୍ଣଂ ପିଞ୍ଜଳବର୍ଣ୍ଣତ୍ୱାଦୁତ୍କଟମିବ ନ ପୁନର୍ଧା-
ତ୍ୱନରତଂ ଯୋଗିନଃ ବର୍ଣ୍ଣାନାରାପସ୍ରମଧମନିତ୍ୟର୍ଥଃ, ହୈମ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମ୍, ଦଢ଼ିମ ଅସୀ ମସ୍ୟାହିଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟ ଦକ୍ଷୀକୃତ୍ୟାମ୍ । ଇତଃ ପୂର୍ବମପି
ବୟଂ ଚତୁର୍ଥପାତନି ଏବାଧା । ଅତଏବ ତବ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣେନ ସହ ସ୍ପର୍ଶାକରଣାପରାଧାନ୍ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମସୀ ମସ୍ୟାହିଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟ ଦକ୍ଷ୍ୟାମ୍ ।
ହିନ ଆସ୍ୟାନ୍ ବିହାୟାସ୍ୟାମିବ ହୃଦ୍ୟୋଽପି ଶ୍ୟାମ୍ୟଃ ।

ଅବ ବିଷକୂଳଯୋଗେ ଡିଫି ବଂଶପଦ୍ମେ ବେଦାଭିଦାଧ୍ୟବସାୟାଦିତ୍ରୟୀକ୍ତିଃ, ତେନ ଚ କାମସ୍ରାସନତୁଷ୍ଟତ୍ୱଂ କାମୀହୀପକ-
ତ୍ୱଂ ଶ୍ୟାମତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତାଦିଂ ଅଲଞ୍ଜାରବନ୍ତୁନିର୍ଭାସିଃ, କଳାଦା ଇତି ଶ୍ରୀତୋପମା, ଦୁର୍ବିଂଶ୍ଚତ୍ୱଂ ପ୍ରତି ତ୍ବଦ୍‌ଗୌରିମସ୍ୟାହିଂ-
ପଦସ୍ୱାର୍ଥଃ ଦଢ଼ିମ ପ୍ରତି ଦୁର୍ବିଂଶ୍ଚପଦସ୍ୱାର୍ଥଂ ଚ ହେତୁରिति ପଦାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗବ୍ୟୟମ୍, ତାତ୍ପର୍ୟକାରଣେନ ଦାହାତ୍ୱାନ୍ତ-
ର୍ଯ୍ୟେନ ତତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧାଦପରା ଗାତିତ୍ରୟୀକ୍ତିଃ, ଝେକାନୁମାସବ, ଇତ୍ୟେତେଷାଂ ପରସ୍ପରାନୁପେକ୍ଷତୟା ସଂକ୍ଷିପ୍ତଃ । ତଥା ବାସବମାନ୍ୟେ
ବନ୍ତୁ ନାରାଚେତି ବାସବିଶିଷ୍ଟାଭିଧାନାନ୍ ଅବିଶିଷ୍ଟେ ବିଶିଷ୍ଟାପ୍ୟଦୀବଃ; 'କନ୍ଦର୍ପଦେବତାଃ ସ୍ରାସନେନ' ଇତି ପାଠିନାଶ୍ଚି ପରି-
ହାସ୍ୟଃ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣଃ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟ ଚ ରୋତି ।

"ନାହିନ୍ୟମଃ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାରଃ କଳାଦୀ ବନ୍ତୁକାରକେ । "ବନ୍ତୁଃ ସ୍ୟାନ୍ ପିଞ୍ଜଳୀ ନିପୁ" ଇତ୍ୟନ୍ତରଃ ।

"ବିନାଶନା ସୁଧୁ ! କୁଳଃ ପିତୁର୍ଗଢ଼ି" ଇତ୍ୟାଦିବଦମାପି "ସନ୍ତୁଧୌ ଗ୍ରନ୍ଥଃ" ଇତ୍ୟନ୍ତେନ ଚ ଧୂସନ୍ଦଳ ଗ୍ରନ୍ଥୀ ମନାନ୍ତ
ଇତି ଶଂଖ୍ୟାଃ ॥୮୮॥

ବାଜୀଲା —ବସନ୍ତଃ ! ତୋହାର ଛ ହୈଟି, କାମଦେବେର ସହର ମହିତ ଏକ ବଂଶେ ଅଗ୍ନି-
ହାତ୍ । ଏକେ ମିଞ୍ଜଳବର୍ଣ୍ଣ ହର୍ବତୁଳି ତୋହାର ଗୌରବର୍ଣ୍ଣେର ମହିତ ମାନ୍ଦା କରିବା ଧାତେ,
ହୃତରାମେ ତୁଳିକେ ହୃଦିନୀତକେ ବାଜିତେ ହୈବେ; ତାହେ ଆମରା ବର୍ଣ୍ଣକାରେର ହାରମେ ହର୍ବ-
ତୁଳିକେ ବନ୍ଧ କରିବା ଧାତେ ॥୮୯॥

ଅନ୍ୟଥା:—(୫ ଶ୍ରେଣି) ନଃ ତ୍ବଦନନ୍ତ୍ରତାପଃ ସୁଧାସରଃସୁ ନ ଶ୍ରାନ୍ତଃ, ଅସ୍ତରଃସୁ କିଂ ପୁନଃ (ଶ୍ରାନ୍ତେନ) । ତୁ
ସୁନାଶୁଗୌରୀଃ ମଧୁସ୍ତ୍ରୀକରେଷା ତ୍ବନ୍ୟମତାନ୍ତରେଷା ନିର୍ବାତି ॥୧୦୦॥

ନନ୍ତୁତ୍ତର୍ବିଷାଦୀବାମସ୍ରରାଂ ଶସ୍ତ୍ରୋ ବୟଂ ମଦର୍ଥଂ ସୁଧାକମିତାବାନ୍ ସବ ଇତ୍ୟାଦି । ସୁଧେତି । ହୈମିନି । ନଃ
ଅସ୍ତରଂ, ତ୍ବଦନନ୍ତ୍ରତାପସ୍ତପ୍ତିନିଷକଃ କାମସ୍ରରଃ, ସୁଧାସରଃସୁ ଅସ୍ତରଂ, ଅସ୍ତରଂ, ଅସ୍ତରଂ ନ ବିଷୟଃ,

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः किं शर्करा तत्पयशर्करैव ।

कशकि ! तद्विपरितीयकच्छ-द्वयं नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥१०१॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव खयमास्यते यत् (१) ।

विधुं (२) विजित्वा खयमेव भावि त्वदान्नं तन्मखभागभागि (३) ॥१०२॥

अपरस उर्व-श्लादयः स्तन-वेद्या एव यदा जलानां सरांसि श्लादोऽपि अपरः पुनः शान्तिरिति शेषः, अपि तु कथमपि नैवर्षः, सुपापेयया जलस्य अत्यथोत्तमत्वादिति भावः । तर्हि केन शान्तिरित्याह— तु किमु, सुलायनः पुष्पनाभः कामलस्य इषीः पुष्पमयस्य बाणस्य, मधुशीकरेण मकरन्दविन्दुसूक्ष्मकेण, तव मनताधरेण 'यस्यैव नमः प्राच्यवज्रभाः' इत्यादिकेन मनतापूषकात्पापेण, निर्वाति निर्वासति शान्तिं यास्यतीत्यर्थः, आकाङ्क्षितत्वादिति भावः ।

अथ स्वर्ग-श्लाजलदयोर्भेदोऽपि अपरः परस्मै-सामान्यादित्येवमिति शेषः, अर्थापत्तिः, सुपापेयया-पुष्पनाभ-कपि कारणे सत्यपि तापमानिकपकाख्यानुत्पत्तेर्विशेषीतिः, पराङ्गे व्यक्तं निरङ्गं कैवल्यकपकम्, अन्त्यानुमास्ये-त्येतेषां संसृष्टिः । शान्ति इति श्लेषात्तुना प्रकृत्य निर्वातीति बाधातुप्रयोगादेकः प्रकृतिविषयी भग्नप्रकृतता दीवः, अपरस आयुगपदीन प्रकृत्य इवुपदप्रयोगात् पर्यायविषयी भग्नप्रकृततादीवः । तयोः समाधानाय पराङ्गे-निर्वा-पठनीयम् 'शान्तिं तु स तन्मनताधरेण मनीभवेवीमधुशीकरेण ।' माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१००॥

वाङ्मना—नमस्तु ! तेषामत्र निमित्त आमात्रेण कामलताप, अमुत्तरे हृत्ते अवगा-हन करारुधु निवृत्ति पात्र नाहे; अतस्तत्र जलेन हृत्ते अवगाहन करार निवृत्ति पाहेवे केन ? तत्र कामनेवेन पुष्पमय वागेन मधुविन्दुरूप तेषामत्र ममतामृतक वाके ताहा निवृत्ति पाहेवे ॥१००॥

अन्वयः—(१) कशकि ! त्वद्गिरः खण्डः एव खण्डः किमु ? तत्पय-शर्करा एव शर्करा किम् ? तद्विपरितीयकच्छ-द्वयं दिक्षु प्रथितम् इक्षुः तत् तु ? ॥१०१॥

खण्ड इति । 'कशकि ! तव गिरी बाणस्य, खण्डः अथ एव, खण्डो गुर्वविशेषः किमु ? तादृश-मधुरत्वादिति भावः । तथा तस्या गिरः पथि निर्गमनमार्गे विद्यमाना शर्करा सुदृष्टप्रसारगुणक एव, शर्करा सित किम् ? समानमित्यादित्याशयः । तथा तस्या गिरी या भक्तिविद्यासमकारकस्य रस आस्वाद एव एषी जलं तस्यादुत्य उत्पत्ती यः कच्छो जलप्रायदेशस्य तथमेव, दिक्षु सर्वास्त्रेव हरितम्, प्रथितं प्रविष्टम्, इक्षुः इक्षुनालकम्, तत् त्वम्, तु किम् ? तुल्यसुखादुत्वादित्यभिप्रायः । एभिर्गुणैरुत्तमोभूता एव खयमिति समुदायाशयः ।

अथ त्वम् एव बाष्पा जातान्मेषाः, श्लोकानुमास्येति संसृष्टिः । गुणरीतो पूर्ववत् ।

"स्नात् खण्डः शकली शेषविचारमन्विदीययोः" इति विवः । "शर्करा खण्डनिजतावृत्तलाकर्षराशयीः । शर्करान्वितदीर्घेऽपि रज्जुमिदं शकलीऽपि च" इति मीदिनी । "जलप्रायमनूपं स्नात् पुंति कच्छसाधारिणः" इत्यमरः ॥१०१॥

वाङ्मना—कशकि ! तेषामत्र वाक्कात्र एकद्वैतानि अत्रैह किं पाटानि उद्ध ? तेषां वाक्कात्र गणेश काकरै किं त्विनि ? आत्र तेषां वाक्कात्रात्तर रज इष्टे उद्गमर उद्गमर उद्गमर किं नर्कविक्र अन्ति हेतूनामक उद्ग ? ॥१०१॥

प्रिये ! तृतीयान्तरभावेन स्यात् इति श्रुत्यात् (१) वचनं न किं नः ।

तत्पादपक्षे शरत् प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥१०६॥

अन्त्यात्मकान्तरादवस्थित्योः आश्रयः पीयूषरसोऽपि नास्तीति (२) ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥१०७॥

अन्तर्य—(३) दनयन्ति । वयं' ते किं ददाम, अतः अपरैश्च सुखा स्वयम् एव लभ्यान् आस्यते ।
अन्त्यात्मनः (४) विद्मः विजित्य स्वयम् एव तन्मात्रमात्रभावि भावि ॥१०८॥

अतः अं भवन्तो विद्वन्तो चेत् तर्हि प्रागुपायनं किं न ददतीत्याह । ददातीति । ३ दनयन्ति । वयं' ते तुभ्यम्, किं, ददाम । त्वद्योग्यं किमपि शिष्यवत्सलाय नालीति भावः । अथ शरत्कथं द्वितीयं वचनं भाव इति वक्ष्यमीव युक्ताह । द्वितीयोऽन्त्याह । यदयस्यात्, अपरैश्च तत्पक्षरूपता, सुखा अस्तीति, स्वयमेव, तव आश्रये सुखे, आश्रये अवस्थीयते । अतः एव तुभ्यमन्तरात्प्रदानं निष्पन्नोक्तमिति भावः । तर्हि' यद्यन्त्यात्मनः ददतित्याह तव आननं सुखमेव कर्तुं, विद्मः चन्द्रम्, विजित्य सौन्दर्यं आभिभूय, स्वयमेव, तव विधौ यौ सख्यभागेः मायौ यथा' प्रसन्न भावि जयलब्ध्यादधिकारि, भावि भविष्यति । अन्त्यात्मनोऽपि निजस्य-
नित्याश्रयः ।

अथ अपरैश्च सुखेति शिरः केवलरूपकम् । तन्मात्रमात्रभावितास्त्वन्मन्त्रेऽपि तत्कल्पनादतिव्यभिक्ता, द्विधातु-
काश्च तेनैवा' स' सृष्टिः । प्रसादो गुणः, वंदनीयं च रीतिः ॥१०९॥

वाङ्मानी—ममवस्थ । आश्रयः त्रैमासिक किं निव ; ये ठेठ, अथरक्षणं वृथा निवेष्टे
तेषां मयि अवनयनं करितेच्छे एव तेषां मयि निवेष्टे करि करि निवेष्टे करि
द्वितीयं वक्ष्यमाणं अधिकारी हरेत् ॥१०९॥

अन्तर्य—(३) प्रिये ! अन्त्यान्तरभावं तृतीय इति वचनं नः किं न लभ्यात् । येन स्वयं
स्वयम् (४) तत्पादपक्षे शरत् प्रविश्य जिजीविषामः ॥१०६॥

अथ तर्हि' तत्पक्षरूपमेव दीयताम्, तव युक्तात्मनोऽवस्थेय इत्याह । प्रिय इति । ३ प्रिये । अन्त्या
अन्त्यात्मनः सत्त्वात्, अन्तरभावं अन्तरत्वं, तृतीय इति वचनं कर्तुं, नः अन्त्यात्मनः, किं न लभ्यात् न लब्धा-
करम्, अपि तु लभ्यादिवत्पर्यः । येन हेतुना, वयं स्वयमेव, तव आश्रये अन्त्यात्मनोऽपि सुखरूपम्, शरत् एव-
जम्, प्रविश्य आश्रित्य, जिजीविषामः कामात्मनोऽपि जीवितुमिच्छामः । अतः स्वयमेव आश्रयताम् 'स्वय-
विद्मः' कथं परान् आश्रयति' इति श्रुतिना तद्दीपदीपिकायुक्त्या एवेति भावः ।

अथ अर्थापरिणतकारः । प्रसादो गुणः, वंदनीयं च रीतिः ।

अन्त्यादिति पक्षेना' मयि वचनं अन्त्या' 'अन्त्यात्मनोऽपि' इति तस्य अन्त्या ॥१०९॥

वाङ्मानी—अन्त्या । 'तुमि आश्रयते' निवेष्टे हरेत् अन्त्यात्मनः वचनं' इति' कथा' कथा
किं आश्रयते' नन्त्यात्मनः नन्त्या ॥ ये ठेठ, आश्रयः निवेष्टे इति तेषां मयि निवेष्टे करि
द्वितीयं वक्ष्यमाणं अधिकारी हरेत् ॥१०९॥

अन्तर्य—अन्त्या पीयूषरसः अपि अन्त्यान्तरभावं लभ्यात् (३) अन्त्यान्तरभावं (४) अन्त्यान्तरभावं
प्रसीद, तस्मात् अधिकं निजं रदनच्छदं पातुं तु नः प्रयच्छ ॥१०७॥

(१) इति मदीयं ... । (२) अन्त्यात्मनोऽपि तत्पादपक्षे शरत् प्रविश्य जिजीविषामः ।

पुष्टाद्यापेन रीपैरपि सह मकरैश्चात्मभूः केतुनाऽभूत् ; (१)

धत्तां नक्षत्रप्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन् ।

स्रुभ्यां ते तन्निः । धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभङ्गः क्षितैः क्षात्

अस्तु त्वन्नेत्रचक्षुस्तरश्मफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥१०५॥

नक्षत्रवर्तमानेन पुष्टात् रवेर्त्तुभूः मकरैरप्यप्यरवेः सा इत्याह । अस्माकमिति । अही मकरैरेव
 शिष्यमानः, पीयूषरसीऽपि अस्तु द्रवीऽपि, अस्मादुपस्थितात्, मदनपक्ष्मणीः कामकृतनिष्ठाटनरक्षात्, अस्माकं
 मायाय रक्षणाय, न कृतार्थो भवतीति शेषः । अतएव प्रसीद, प्रसादात्, प्रवृत्ता भव । त्वयात् पीयूषरसात्, अचिकम्
 अतिप्रसूयादुत्तुम् अतिरिक्त शक्तिशालिनश्च, निजं स्वकीयम्, रदनम्भदम् पीठम्, पातुम्, नः अस्माभ्यम्, प्रवच
 दिति । तेनैव अस्माकं मदनपक्ष्मणिं निर्वाह्येति नामधेयति भावः ।

अत्र पीयूषरसात् रदनम्भदस्याधिक्यात् व्यतिरेकीऽलङ्कारश्चेत्तुमासेन संवृण्यते । पूर्वोक्ते संवर्धयित्वा
 पदामावात् अणुपदना दोषः, 'अस्मान् स अस्मान्मदनपक्ष्मणीः मातु' न शनोति सुचारुताऽपि, इति वाङ्मनसोऽस्मा
 विय । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०४॥

वाङ्मना—ये अयुक्तं एते कायकृतं अयुक्ता इहेतु अस्माकमिति एक इत्याह । अस्माकमिति
 नक्षत्रं नद । अतएव प्रसन्न इह, अयुक्तं अतएव कायकृतं अस्माकमिति एक इत्याह । अस्माकमिति
 कश्चित्वायं कश्चित्वायं अस्माकमिति नद ॥१०४॥

अव्ययः—अस्माभूः आपेन रीपैः मकरैश्च केतुना अपि सह पुष्टः अभूत् ; अथ (कः) तत्प्रसन्नतात्
 नः मानसः नन्दनः सन् मनसिजतां धत्ताम् । (ङ) तन्निः । ते स्रुभ्यां धन्वी भवतु, सितैः तव क्षितैः जैत्रभङ्गः
 क्षात् ; त्वन्नेत्र-चक्षुस्तर-श्मफर-युगाधीन-मीन ध्वजाङ्कः (च) अस्तु ॥१०५॥

पुष्ट इति । आत्मभूः कामः, आपेन स्वकीयेन धनुषा, रीपैः स्वकीयैर्बाणैः, मकरैश्च मकरमन्त्रात्मकैश्च,
 केतुनापि स्वकीयेन ध्वजेन च, सह, पुष्टः शिवनयनाग्निना दग्धः अभूत् । आपादीनां साक्षित्वम् तेषां नियतसह-
 चरत्वादिति भावः । अथ तत्परम् इदानीमित्यर्थः, स कामः, तव प्रसादात् अस्माभिः सह सङ्गमकपादनपुष्टात्,
 नः अस्माकम्, मनसः अश्रमिति मानसः, नन्दन आनन्दजनकः पुत्रश्च सन् ; तत् सङ्गमनामन्दपुत्रयोरुभयोरैव सम्भ-
 वादित्याशयः, मनसिजतां मनीभवत्वम्, धत्तां धारयतु, मनसो जायमानस्य मनसिजत्वसम्भवादित्यभिप्रायः । अथ
 धत्तां नाम मनसिजतां, तस्य आपादिकान्तु कृत इत्याह हे तन्नि ! कृशाह ! ते तव, स्रुभ्यां स्रुभ्येन धन्वी
 धनुषात् भवतु, तव स्रुभ्यमेव तस्य धनुर्भवित्यर्थः ; सितैः शुभवर्णैः तव क्षितैः ईष्यत्वात्, जैत्रं जयर्षिकं
 भङ्गं वाणेष्विषी यस्य स तादृशः क्षात् अस्तु ; तथा तव नेत्रे नयनयुगलमेव चक्षुस्तरम् अतिशयचक्षुः शफर-
 युगं प्रीक्षोमत्स्यद्वयं तस्य अक्षोनक्षत्रप्रयुक्त इत्यर्थः मीनध्वजो मत्स्यकेतुरेव अङ्गविक्रं यस्य स वधीताः, अस्तु
 भवतु । रीपकरश्च कामस्य पुनरुज्जीवनाय त्वमस्मानेव वधीवेति भावः ।

अत्र आपादिभि सह शोषणाद्यर्थेऽपि तत्सम्बन्धादित्यधीतिः, त्वन्नेत्रेत्यादी निरङ्गं कैवल्यपक्षम्, प्रथमे
 अतुर्थे च पादौ त्वयुगादः, द्वितीये तृतीये च केतुमासश्च इत्येतेषां संवृष्टिः । स्रुभ्यामित्यादिवाक्यस्येन-
 कपकावहारो व्यञ्जित इति वस्तुमाख्यार ध्वनिः । मकरस्य पुनरुत्पत्तेरसम्भवात् वरं शफरयुगेनैव केतुरस्य
 इत्याशयाच्च अभवत्तत्सम्बन्धता दीवः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

(१) पुष्टः स आपेरीपैः सह स हि मकरैश्चात्मभूः केतुनाऽभूत् ।

स्वप्ने न प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः,
श्रीत्रे गीतामृतताम्बू त्वमपि ननु तन्मूढमञ्जरोदीकुमार्य्ये ।
नासा श्लासाधिवारोऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तवस्तन्वज्जि ! कौशिक करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि ॥१०६॥

“यमी दीप इन्दुर्दीपोः” इत्यमरः । “नन्दनी चर्चके पुत्रे” इति विश्वः ।

सादिति अक्ष्वाकौशिकमन्त्री “आश्लिषि शुश्रीषातच्छ” इति दीक्षातच्छ, “अक्षोराक्षिः” इत्यक्षारक्षीयः ।

अन्धरा उच्यते ॥१०५॥

वाङ्माला—कामदेव निजेश्वर भूष, दाग एवमकरकण अक्षरेश्वर गृह्यहे नक्ष हरेना-
हिमनः, “पार-र एधन तोमार अक्षरेश्वर आमादेव मनन नन्दन हरेना तनि आमार
मननजयता नाड कनन । हे कर्णाक्ष ! तोमार अक्षरग बादा तनि अक्षरग हटेन, तोमार
उच्य हेव ॥१०५॥ बादा विजय-वागमाली हटेन ; आर तोमारहे उच्य नन्दनगुणकण, अक्षर-
मग्न हरेना उहावर मोनक्षकण छिह हटेन ॥१०६॥

अन्वयः—ननु (दमयन्ति !) नः कटाक्षः प्रतिरजनि स्वप्ने न प्रापितायाः तव श्रीषु मग्नः, श्रीत्रे
गीतामृतताम्बू मग्नः, त्वक् अपि तन्मू मञ्जरी-श्रीकुमार्य्ये मग्नः, नासा श्लासाधिवारो मग्नः, रसज्ञा अधर-मधुनि मग्नः,
चित्तं चरित्रेषु मग्नः ; तत् (हे) तन्वज्जि ! नः कौशिक करणहरिणैः वागुरा (त्वं) न लङ्घिता असि ॥१०६॥

स्वप्ने मेति । ननु हे दमयन्ति ! नः अक्ष्वाकम्, कटाक्षो वक्रहृष्टिः, प्रतिरजनि प्रत्ये करणधारेण, स्वप्ने न प्रापि-
ताया दर्शितायाः स्वप्ने हृष्टया इत्यर्थः । दिवानां स्वप्नाभावेऽपि स्वप्ने न प्राप्योक्तिसु बानुषभिलाषे आनुषवद्यव-
हारस्यौचित्यात् काल्पनिकी । तव श्रीषु शीन्त्येषु, मग्नो निमित्तः । श्रीत्रे कर्णगुणम्, तव गीताम्बुवाच्यतामि
तिवाम्बू समुदे मग्नः । त्वक् त्वमिन्द्रियमपि, तव तन्मू शरीरमेव मञ्जरी तस्याः श्रीकुमार्य्ये कोमलतायां मग्नः ।
नासा नासिका, तव श्लास्य अविवाहे वीरमे मग्नः । रसज्ञा जिज्ञा, तव अधरस्य मधुनि चोद्रे मग्नः । तया
विषयम् अक्ष्वाकं मग्नः, तव चरित्रेषु विद्यावकौतुकादिव्यापारिषु मग्नम् । तत् त्वक्तात्, हे तन्वज्जि ! जगज्जि !
नः अक्ष्वाकम्, कौशिकं करिषि, करणानि इन्द्रियाण्येव हरिणा मनाक्षीः, वागुरा मृगमन्थनजालकया त्वम्, न
लङ्घिता नातिमालासि, अपि तु सर्व एवाकाकमिन्द्रियहरिणाः लहृपेयैव आसिब निवन्ता इत्यर्थः । अतएवा-
क्ष्वाकं मन्थनराभावात् वरचो वीज्जारः क्रियतामिति भावः ।

अत्र मग्न इत्ये कया क्रियया कटाक्षादीनां कर्तृत्वमभिसम्बन्धमात् तुल्ययोगितालङ्कारः, गीतामृतमिति तन्मू मञ्जरीति
करणहरिणै रिति वागुरात्वमिति च निरक्षरकैवल्यकपकचतुष्टयम्, छिदानुमाक्षी इत्यनुमाक्षेत्येतिर्वा कं हृष्टिः ।
वक्रहृष्टमन् रक्षेत्तस्य पृथक् पदत्वात् यतिभङ्गदोषः । प्रकाशो गुणः, वैदर्भी च रीतिः

“रसज्ञा रसना जिज्ञा” “करणं वाचकतमं चेतनानेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ।

पक्षी । वक्ष एव दिवानां मनीभावत् मनसा कल्पयन् दमयन्तीवागुरामप्राप्त्यात् भाविनी भार्यानिव जानन्
सुहृदमनस्यमन्त्रेणं सुखदमीवाचय । अतएव दिव्येष्टानां नायकमैतस्य नलस्य च अपरिचिताया एव तवच्छा-
यावन्ते उदरं निहृमाक्षीकजलनकया अवस्थता नाशकनीयेति क्लमाक्षीचनीमम् । अन्धरा उच्यते ॥१०६॥

वाङ्माला—दमयन्ति ! आमार अक्षरेश्वर गृह्यहे तोमारके अक्षरे नक्षिना बाकि ;

अथन आमादेव कटाक्ष तोमार मोनक्षे ५५ हरेना दाग ; कर्णगुण तोमार गानक्षवा

इति धृतसुरसार्धवाचिकखण्डं निजरसनातलपद्महारकस्य [१] ।

सफल्य मम दूततां वृषीष्य स्वयमेवधार्य दिगीशमिकमेषु ॥१०७॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्निं केलीभिरुत्तर तनूदरि ! नूतनाभिः ।

आसादयोदितदयं शमने मनो वा नो वा यदीत्यमथ तद्वरुषं वृषीषाः ॥१०८॥

नागदेर डू'वरा गटे; अगिस्त्रिंशो तामार नरोवरुण मन्मथो र कोमलतां विनिहा यः; नागिका तामार निषादेन गोरुते निविडे हय; जिह्वा तामार उठेर मधुते नागिस्त्रिंशो वार एव न तामार चरिते आकृष्टे हरेते धा'रक । अतएव हे कुनाभि ! आमादेन कोन हे जिह्वरुण हरिणहे जानरुण तामा'रक अतिक्रम करिते पादेर नाहे ॥१०७॥

अन्वयः—इति धृत-सुर सार्ध-वाचिक-खण्डं-निज-रसनातल पद्म-हारकस्य मम दूततां सफल्य, स्वयम् अवधार्य एषु एकं दिगीशं वृषीष्य ॥१०७॥

इदानीं दीव्यमुपसंहरन्नाह इतीति । इति इत्यम, इता सुरसार्धस्य दिवसमूहस्य वाचिकखण्डं सन्देहपक्षे न्यरा येन तत्तादृशं निजं स्वकीयं रसनातलं जिह्वैव पदं तस्य हारकी वाचकस्य तथोक्तस्य, मन नलस्य, दूततां दीव्यम्, सफल्य सफलं कुरु । ननु केन सफलयाजीत्याह—स्वयमात्मनैव, अवधार्य स्वपक्षे कतमः खलुगुरुलतमो भवेदिति निर्द्धार्य, एषु इन्द्रादिषु चण्डुं दिक्पालेषु मध्ये, एकं दिगीशं दिक्पालम्, वृषीष्य, शिर्षं न मे दूतता सफला भवेदिति भावः । आर्यस्त्रिया अनेकपतिवरणासम्भवादीकमित्युक्तम् ।

अनुरसनातले पद्मलोपोपात् निरुक्तं केवलरूपकमलहारः । समासवाङ्मयादीनी युष्मन्, नीङी च रीतिः ।

पुष्पिताया उक्तम् ॥१०७॥

वाङ्मयम्—रम्यवति ! आमात्रं व्रजना देववनेन एते रूपं चरन्तुनि धारण करिष्ये उचिष्टाह; अतएव एहे व्रजनाक्रम-पञ्च-वाहक आमात्रं दोष्टके आपनि नयन कर्तन; आपनि निरुक्ते ! इतर कारणा एहे चारि जन दिक्पालेन मध्ये एक जनके वरण कर्तन ॥१०७॥

अन्वयः—(हे) तनूदरि ! इन्द्रम् आनन्दय; अथ नूतनाभिः केलीभिः मन्मथमप्यम् अग्निम् उत्तर; वा उदितदयं मनः शमने आसादय; वा यदि इत्यं नी, अथ तत् वरुषं वृषीषाः ॥१०८॥

ननु पूर्वश्लोके एष्वित्यनेन केन निर्द्धार्यः कृतः ? पूर्वमुक्तानां विवृतत्वात् पुनः श्रोतुमिच्छामीत्याह । आनन्दयेति । हे तनूदरि ! ज्योतिरि ! इन्द्रम् आनन्दय वरुणामीदय । अथ अथवा, नूतनाभिः आनन्दयानुर्थ्यात् स्वयमेवोद्भाविताभिनवनवाभिः, केलीभिः सुरतश्रीङ्गभिः, मन्मथमप्यं कामपौष्पाविविष्टम्, अग्निम्, उत्तर वरुणेन सपोलय । वा अथवा, उदिता सत्पद्मा दया यम तादृशं मनः, शमने यम, आसादय प्रापय, तादृशमनःप्रेरयेन तं वृषीष्येत्यर्थः । वा अथवा, यदि इत्यं नी न साधु मन्मथे, अथेति मायाभारारम्भे, तन् तदा वरुषम्, वृषीषाः । इदानीं च तेषां नामानि श्रुत्वा अन्यतमवरुणे न दीव्यं सफलयेति भावः ।

अत्र च जानुमासवृष्यनुमासयोः संघट्टिरलहारः । मधुररचनावशाद्भुव्यं युष्मन्, धेदुर्भी च रीतिः ।

एतेनावाङ्मयत्वादेतदुत्तरादिकभाविसर्गसूचनं वेदितव्यम् ।

मन्मथमिच्छन्ना उक्तम् ॥१०८॥

वाङ्मयम्—हे कुनाभिरि ! आपनि हेष्टके वरण करिष्ये आपनिष्ठ कर्तन; अथवा

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहोरः सुतं
 श्रीहोरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवो व यम् ।
 तस्यागादयमष्टमः कविकुलाट्टोऽध्याप्ये महा-
 काव्ये चादित्यै नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलिः ॥१०८॥

—१—

मूळम् नूतनः देवर्षीवर्णनं वाक् काव्यपीठाग्रं आश्रितं कुरुतः कुरुतः ; किञ्च निवेद्य हतायं
 वन्द्यं कुरुतः अत्र अत्र कुरुतः ; अथवा यदि हेहा भान ना यत्न कुरुतः, ताहा इहेतुं वद-
 नटक वरुण कुरुतः ॥१०८॥

श्रीहर्षमिति । कविकुलीनं अन्त्याकविवर्णनं न इष्टी यः अन्त्या फलफलं पाम्ने निवर्णककुरुतः नूतन-
 र्धनं रीत्या विरचितं इत्यर्थः । सो अ नूतना रीतिरतिशयेन विवादादित्युक्तं यम् । अन्त्या कुरुमिति विषः ।

नानासुषीभरितं भारत-पुत्र-वङ्ग-कोटादिपाकविषयीनमियागिवासी ।

नकाचरसं तनयः खलु काव्यपीठाय शोभान् नकोपुरपुरे करिदासमर्था ॥

सप्त-वेद-वसु-चन्द्रं कुरुते वत्सरे शकनशीपतेनं धी ।

वाङ्मोहि परमेश्वरं अरन् अहमस्य विवृतिं समाप्तवान् ॥

इति श्रीहरिदासकिसानवासीभनडाचार्यविरचितायां नैषधचरितटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥

अहमः समैः ॥०॥

नवमः सर्गः ।

—:४:—

इतीवमस्मिन् भविष्यमेकितैः स्फुटामनिष्ठां विवरोतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽभूद्योत् दिगीशसन्देशगिरां (१) न गौरवात् ॥१॥
तदर्पितामभ्युतवद्भिधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलदुरतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दना (२) ॥२॥

अन्वयः—इयम् अस्मिन् भविष्यमेकितैः स्फुटाम् अनिष्ठां विवरोतुम् उत्सुका (सती) तदुक्तिमात्रश्रव-
णेच्छया इति अग्रणीत्, (किन्तु) दिगीशसन्देशगिरां गौरवात् न ॥१॥

अन्तेऽनलस्य सुरसिन्धुजलस्य भालि श्येते जगत्पतिं चाङ्घ्रितल्लि च नाथ्याः ।

मुक्तं त्वेऽद्यतश्च गरलस्य पयोधिजं यः तस्य विचित्र-चरिताय मनः शिवाय ॥

अष्टाष्टमसर्गत्वेन तत्त्वदूतनाक्षीत्तरादिकत्वादिकवाक्यतापन्नं नयनं सर्गमारभते । इतीति । इयं दम-
यन्ती अस्मिन् वस्य नयनयुगलस्य च युगलस्य च ये विद्यमाः सञ्चालनविशेषात्मका विलासास्मान् वेदितव्यानि अभिप्राय-
विशेषसूचकचेष्टितानि तैः, अमुं स्फुटाम्, अनिष्ठाम् इन्द्रादिदिक्पालाश्चतुष्टयस्य वरणाभिस्त्रायाभावम्, विव-
रोतुं प्रकाशयितुम्, उत्सुका उद्युक्ता सती, तस्य मलाकारदूतस्य यदुक्तिमात्रं केवलं कथनं तस्यैव श्रवणेच्छया,
अग्रणीत् तस्य वचनानि श्रुतवती; किन्तु दिगीशानाम् इन्द्रादीनां दिक्पालानां या सन्देशगिरौ वाचिकवचनानि
शास्त्रान्, गौरवादगुह्यत्वप्रयुक्तसम्मानाच्चेताः, न अग्रयादिवन्त्यः । एकतः स्फुटु मलाकार एवासी दूतः, द्वितीयतश्च
तदुक्तिमात्रं नितरुमिव मधुरम् । तेनैव तदर्थो श्रुतवती, न पुनरिन्द्रादीनां गुह्यत्वप्रयुक्तसम्मानेन; आदरेण
परपुरुषगुणश्रवणे पातित्रात्यभक्तभयानि भावः ।

अत्र नया गौरवव्यपीडनात् शब्दौ परिसंख्यालङ्कारः, प्रथमं चतुर्थं च पादौ चोक्तानुप्रासचेत्यनयोः
चन्द्रादिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भो च रीतिः ।

अस्मिन् च भूयो चेति अस्मिन् वनम्, प्राञ्छन्नलादिकवद्भावे “वेम्बनकुहादयश्च” इति चतुर्प्रत्ययान्ती निपातः ।

अस्मिन् सर्वे वंशस्त्रविलं कृतम् । तल्लक्षणात्कृतम् ॥१॥

वाङ्माला—नम्रघञ्जो, नम्रनयनश्च ऋगुणेश्वर मविनाम हेमिष्ठ चान्ना न्ने अनिष्टौ
प्रकाशं कश्चित् उच्छ्रितं चाकिरा, नरे भूठतीर उज्जिमाज्जलं वनं कश्चित् हेमिष्ठोऽहो एहै कथा-
श्रुतिं श्रुतिमनः; किञ्च दिक्पालगणेश्वर मन्त्रान्वाटकार गौरवत् नरः ॥

अन्वयः—वैदर्भ-नरेन्द्र-नन्दना तदर्पिता दिगीश-सन्देशमयीं तां सरस्वतीम् अश्रुतवत् विधाय
उर्वीतल-शीतलदुरतिं तम् इदं जगाद ॥२॥

तदर्पितामिति । विद्यमानान्यमिति वैदर्भः स चासी नरेन्द्रो राजा चेति तस्य नन्दना कन्या दमयन्ती,
तिन दूतवपिवा मलीनं अपि ताम् उपवृत्ताम् उक्तामित्यर्थः, दिगीशानामिन्द्रादीनां दिक्पालानां सन्देशमयीं वाचिक-

मयाङ्ग ! घृष्टः कुलनामनो भवान् अमू विमुञ्चेव किमन्यदुक्तवान् ।

न मङ्गलग्नोत्तरधारयस्य किं क्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्था ॥२॥

अदृश्यमाना कश्चिदीक्षिता कश्चित् ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।

कश्चित् प्रकाशां कश्चिदस्कुटार्थं स सरस्वतीं जितुमनाः सरस्वतोम् ॥४॥

कथयाम्, तां पूर्वाज्ञाम्, सरस्वतीं वाचीम्, अमृतवत् अमृतमिव, विधाय कृत्वा, दिक्पाषाणां वरदानिच्छया तदुत्तरादनेन अश्ववत्स्यैव भङ्गीकरणादिति भावः, उन्मौतलस्य भूतलस्य शीतलद्वयं चन्द्रम्, तं नलम्, इदं वत्स-
लाचम्, जगाद् उवाच ।

अथ नलभूतलचन्द्रयोर्भेदेऽपि तदभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः ; “धर्मात्तरतादात्म्यानिबन्धनायामस्याभि-
वाद्यप्रयोगे विशेषव्यथोने सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा अयं राजा अपरः पाकशासनः” इत्युत्प्रे आमकरणीय-
व्यं योक्तेः । केकागुप्रासवानयोः संचष्टिः । प्रसादी गुच्छः, वैदर्भी च रीतिः ।

नन्दनेति “अन्यादेयुः” इति नन्दयत्युपप्रत्ययादाप्रत्ययः ॥२॥

वाङ्माला—नमस्त्वयि, दिक्पाशगणैश्च वचनरूपेण तेनैव दृष्टोक्त कथां श्रुतिं उन्निशो न ।
उत्तराङ्कः ३१ करिष्या, कूटगणैश्च वचनरूपेण नलः एक एवैकं वनिटेन नागिनेन ॥२॥

अन्यथैः—अङ्ग ! मया भवान् कुल-नामनो घृष्टः (सन्) अमू विमुञ्च एव अन्यत् किम् उक्तवान् ।

अथ मङ्गल उत्तरधारयस्य भवतः सा इयम् अधमर्था किं क्रिये अपि न (भवति) ? ॥३॥

किं जगादित्याह—मयेति । अङ्ग ! हे मङ्गाय ! मया भवान्, कुलं वंशस्य नाम नालीयेयस्य तं कुलनामनो
घृष्टः “वाचां कटतीकृतलोका ! यस्मात्” इत्यादिना कुलम्, “अन्ये देवः कतमस्वयाय” इत्यादिना च नाम जिज्ञा-
सितः सन्, अमू कुलनामनो, विमुञ्चैव परित्यज्यैव अनुद्धिं वेत्यर्थः, अन्यत् अप्रसूतम् इत्यादिसन्देहाकाशम्, किं
कथम्, उक्तवान् । घृष्टस्याकथनम् अघृष्टस्य च कथनमेतदुभयमप्यनुचितमिति भावः । अतएव अथ सत्प्रश्रवि-
चर्यै, उत्तरधारयस्य उत्तरदीयत्वकथनवतः, भवतस्तव, सेयं प्रत्ययोक्तिर्याया, अधमर्था अष्टव्याक्षिता, किं
क्रिये ज्ञाया अपि, न भवति, अपि तु भवत्येवेत्यर्थः, बालिकान्तिके मङ्गाजनस्यावसर्गताया अमृतमतिपादक-
व्यादित्याशयः ।

अथ उत्तरधारयस्य प्रति पूर्वाज्ञं वाक्यार्थस्य हेतुत्वात्कार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारं, अधमर्थां प्रति उत्तर-
धारयपदार्थस्य हेतुत्वात्कार्थपरं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमनयोपज्ञाक्रियावेन सङ्करः । प्रसादी गुच्छः, वैदर्भी च रीतिः ।

भवान् कुलनामनो घृष्ट इति “कर्कषप्रधाने दुष्कादिभ्यः” इत्यप्रधाने कर्कषि प्रत्ययः । धारयतीति धारयः
“आदिशतिवेदुर्दिशिपरिपरिखिपिन्मिन्मन्त्रगुप्तसर्गे” इति धारयतिर्प्रत्ययः । उत्तरस्य धारय इत्युत्तरधारयः ॥३॥

वाङ्माला—महाशय ! आसि आपनार निकट आपनार वरुण उ नार विज्जःणा करिष्या-
हिज्जाम् ; किञ्च आपनि उहा परिउत्ताग करिष्या अत्त विव्व वनिनेन केन ? ए विव्वे आपनि
आनार निकट उट्ठर वारिउत्तेहेन, अत्त एव आपनार एही अश्वर्यता कि जम्माजनक
इहीउत्तेहेन ? ॥३॥

अन्यथैः—कश्चित् नल अनुयोगे अदृश्यमाना कश्चित् ईक्षिता (च) भवतः सरस्वती कश्चित् प्रकाशां
कश्चित् अस्कुटार्थं स सरस्वतीं सरस्वतीं जितुमनाः (इव) ॥४॥

अदृश्यमनेति । कश्चित् कश्चिद्विन् कुलनामविषयस्य इत्यर्थः, नल अनुयोगे प्रपञ्चे, अदृश्यमाना उत्तरादा-
त्म्यासीत्यमनाः ; कश्चित् कश्चिद्विन् कश्चित् कश्चित् इति वा उवाच दिक्पाषाणां वरदानेने उक्ताः “अविमर्शनीं कश्चित्

इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।

विरत्य विद्यान्तवतीं तपास्वये घनाघनघातकमच्छलीमिव ॥७॥

नलमात्रो व्यन्यन्तरेऽपि सश्वत् ब'शपरिचयेनापि तं परिचेतुं पृच्छति । विभर्त्सति । अतनो ब'शः कुलं वेणुच, ईदृशं लीभनीयम्, तमीऽपह' दश'मनामे र्थं वाचासजननात् शोकवापका' निजप्रभया अन्यकार-
नाशकाच, भगदृशम्, नायकरत्नं पुरुषश्रेष्ठं हारमध्यस्थितियोग्यमस्मिन्, विभर्त्सि धारयति । कश्चित् कश्चि-
द्वेष्टापि स्वान्तरे रत्नं धारयतीति उक्तप्रयादः । 'अन्यसामान्यप्रिया अन्यान्यकुलतुल्यत्वज्ञानेन अन्यान्य वेष्टुमुक्त-
त्वज्ञानेन च अवमानितम् असाधारणस्य साधारण्यज्ञानादेवावज्ञातम्, तं ब'शं कुलं वेणुचैत्यर्थः, तया तवीत्-
पद्यमानेन भवता पुरुषरत्नेन हारमध्यस्थितियोग्यमस्मिन् च करणेन, मङ्गलान्तम्, अन्यान्यव'शपेक्षया उत्कृष्टं
सन्तम्, अर्त एवाहं बहु मनुम् अतिशयेनादत्तुम्, उत्सृष्टे इच्छामि ; उत्कृष्टं प्रति अन्यादरस्वीवीक्षित्या-
दिति भावः ।

अत्र बहुमानं प्रति मङ्गलान्ति पदार्थस्त्वं हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारस्यैकानुप्रसङ्गेन
संश्रज्यते । प्रकरणेन कुलपुरुषरत्नादयस्य वाच्यतायां नियमिततया द्वितीयायस्य अभिप्रासूलम्यञ्जनागमकान्त
शब्दशक्तिमूल उपमाध्वनिदेव, न पुनः श्लेषः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पु'सि ब'शः कुली वेणी पृष्ठामयवर्गयोः” “तनो ध्वान्ते गुणे शोके लीव' वा ना विष्टनुदं” “नायको वेत्तिरि-
त्येते हारमध्यमणावपि” “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि न पु'सकम्” इति मेदिनी ।

तनोऽपहमिनि “अपात् लो अतनसोः” इति छन्दोर्द्रप्रत्ययः ॥६॥

वाङ्माला—कान् वल्गु, एहै रूपं लोकांगक आपनारं स्त्राय पूर्ववच्छेष्टेकं शायन
करितेहेतुः । मेहे वल्गुटीके अञ्जाश्रु कन्धेन तुला ज्ञान करिषा आमि ताहार अपमन्त्र
करिषाहि ; किञ्च आपना शाराये वल्गु अति-उत्सृष्टे इहेषाहे ; अतनाः आमि एथन
उहाके वल्गुनिष्ठ करितेहेतुः हेतुः कर्त्तु ॥७॥

अन्ययः—तपास्वये घनाघनः विरत्य विद्यान्तवतीं आतकमच्छलीम् इव, सः नराधिपः इति इरयित्वा
विरतां तां पुनः गिरा अनुजग्राहतराम् ॥७॥

इतीति । तपास्वये शीघ्रकालावसाने, घनाघनी वर्ष'णशीली मेघः, विरत्य जलाशयं विशेविष रत्नं जलम्,
विद्यान्तवतीं विरतवतीम्, आतकानां पश्चिमां मच्छलीं समुद्रमिव ; स नराधिपो राजा नलः, इति पूर्वोक्त-
प्रकारम्, ईरयित्वा उज्ज्वा, विरतां तूष्णीमूत्ताम्, तां दमयन्तीम्, पुनः गिरा वाक्येन, अनुजग्राहतराम् अतिशय-
ज्वालन्तीतवान्, ब'शपरिचयदानात् प्रवचतिजननास्ति इति भावः ।

अत्र शीमीप्रमलङ्कारो ह्यनुप्रासिग संश्रुतः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“घनाघनो वासुवमलदलिनीर्नरन्तरे वासववपु' शब्दयोः” इति विश्वः ।

घनाघन इति “चिह्निदृष्टकृत—” इत्यादिना निपातः ॥७॥

वाङ्माला—श्रीशकल अतीत इहेतेन, छातकगणिकगण जनेन अत इव करिषा विरत

• कृशराय पत्र, वर्षणशील मेघ वेमन ताहादेन अति सातिनय अश्रुहर करे ; तेमन नमज्जी
एहै रूपं वनिश विरत इहेतेन, महाराज नल पुनराश वाक्य शारा अति सातिनय
अश्रुहर करिनेन ॥७॥

अथे ! समोदासितमेव जिह्वया हयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।

गरी गिरः पल्लवनाथं साधवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

वृथा कथेयं मयि ब्रह्मपदं कथानुपूर्व्या समकेति केति च ।

अने समस्यव्यवहारभावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मादी ॥९॥

सङ्ख्यः—अथे ! मम जिह्वया अनतिप्रयोजने तस्मिन् हये अपि उदासितम् एव । हि पल्लवनाथं-
साधवे गिरः गरी, मितं च सारं च वचः वाग्मिता ॥८॥

अथे इति । अथे राजकन्वे ! मम जिह्वया, अनतिप्रयोजने सातिप्रयोजनरहिते । दूतस्य कुलना-
मनी कञ्चित्प्रति कार्ये नीपयुज्येते इति विशेषप्रयोजनाभावे सत्यपि स्वयावगन्मुनिपत्न्या त्वत्कौतुकमितिपदं
किञ्चित् प्रयोजनत्वत्वेति अतिशयप्रयोगस्याशयः । तस्मिन् कुलनामरूपे, हयेऽपि विषयवितर्कऽपि, उदासितमेव
उदासीनमेव स्थितम्, तद्वयं नीकमित्यर्थः । हि यस्मात्, पल्लवनाथं शब्दानां विलूतिः अर्थसाधनम् अर्थस्य
स्वत्वात् चेति ते, गरी वाक्यस्य, गरी विषये विषयरूपे इत्यर्थः, वचिपदपञ्जीवननाशकत्वादिति भावः । किन्तु
मितं च शब्दतः स्वल्पं, सारं च अर्थतो गौरवयुक्तं, वचो वचःप्रयोगः, वाग्मिता वाक्पटुता । अत एव पल्ल-
वमभिया मम जिह्वया कुलनामविषयहये उदासितमित्यभिप्रायः ।

अत उदासीनत्वं प्रति अनतिप्रयोजनपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गरी गपयति गिरः
किमलपकम्, सामान्येन विशेषसमर्थकपदार्थान्तरन्यासश्चेति सामान्नास्तिभावेन सङ्करः ; कीऽपि पुनश्चेका-
लुप्रासि च सञ्ज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“पल्लवी विसरे चित्रे किसली बिटपे बने” इति त्रिकाश्वशेषः ।

पल्लवस्य करणमिति पल्लवनाथं, इत्यन्तात् पल्लवशब्दादयुट् ॥८॥

वाङ्माला—राजकटश ! आमार कूल उ नाम एहे दुहेटी विषयहे विनयश्रद्धाजन-
विहीन, ताहे आमार किञ्चित् दुहेटी विषय उनामोनहे रहियछे । कारण, बहउत्र
अथ श्रद्धाग कैरा, अथ अर्थहीन अथ राधा हेह । वाटकार पक्षे विषयकण ; आर नथ
अथ हहेवे, अथ अर्थ उरुत्र थाकिवे, एहेकण वाकाश्रद्धाग करह वाङ्माला ॥८॥

सङ्ख्यः—कथा आनुपूर्व्या का वचपदं मयि समकेति इति इयं कथा च वृथा । (श्रुतः) युष्मद-
स्मादी पदे खलु भावयोः समस्यव्यवहारं विधातुं अने ॥९॥

इति । किञ्चेति अर्थः आनुपूर्वी विन्यासक्रमः परपरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्षवर्षेति यवन् । “इदं
पदमिममर्थं बोधयत्विति अस्माच्छब्दादयमर्थो नीकस्य इति वेच्छा सङ्केतकता इतिः ” इति शक्तिवादि गदाधरः ।
तथा च कथा आनुपूर्व्या वर्षविन्यासक्रमेण, का कौटुम्भी, वर्षपदं मयिः अथर्वेति, मयि मयिपदे समकेति
सङ्केतिता ‘अथ’ शब्द इमं जनं बोधयतु, इत्येवमिच्छया पित्रादिभिर्निर्वाचितेत्यर्थः ; इति एवमकारा, इयं
स्वया कृता, कथा प्रस्तावकं वाक्यम्, वृथा प्रयोजनाभावात्किञ्चिदर्थः ; अतएव मयापि कसी वक्तव्येति भावः ।
अथ तर्हीदागीमावदीरालापः कथं किञ्चित्पत्न्या युष्मदस्मादी पदे खलु युष्मदस्मादभ्यां निधनौ त्वमहमित्यादि-
रूपी शब्दाविव, भावयोस्तव मम च, समस्यव्यवहारं प्रत्यक्षमालापम्, विधातुं सप्यादयितुम्, अने समर्थो भवतः ।
प्रसी भवत्या मम नामजिज्ञासा इयं चेति भावः ।

अत उदास्यं प्रति पराहंवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमव्यवहारश्चेत्कालुप्रासि च सञ्ज्यते ।
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

যদি স্বভাবান্নম নোজ্জ্বলং কুলং তদা তদুজ্জ্বলনমীচিতি কৃতং ।

অথাবদ্যতং তদহো বিজ্জ্বলনা তথা কথ্য প্রেথ্যতথোপসেদুযঃ ॥১০॥

ইতি প্রতীত্বৈব ময়াবধোরিতে তথাপি নির্বন্ধরসো ন শোভতি ।

ইরিত্পতোনাং প্রতিবাচিকং প্রতি শ্রমো গিরাং তে ঘটতে হি সংপ্রতি ॥১১॥

সমীচীতি চ পূর্বকাল্য কিতী প্রতীত্বতয়া আশ্রয়পদে কবচনি কর্ষণি উপম্ । যুগদকদী ইতি শব্দ-
বরলাভ লক্ষ্যাদিহঃ “যুগদকানুপ্রস্থয়গোচরযোঃ” ইতি পূর্বমীমাংসায়াং শাকরভাষীকৃতম্ ॥১০॥

বাক্সালা—পিতৃদেবপ্রভৃতি কোন ক্ষেত্রে কি জাতীয় বর্ণমালা আমায় বিষয়ে সজ্ঞে
করিশা রাধিগাঢ়েন, এইরূপ এই প্রস্তাব করা আপনায় নিফল । কেন না, যখন অশ্রুত নবই
আমাদের প্রত্যেক ব্যবহার সম্পাদন করিতে সমর্থ হইবে ১০।

অন্বয়ঃ—যদি মম কুলং স্বভাবাত্ ন উজ্জ্বলং (ভবেত্), তদা তদুজ্জ্বলনং কৃতং, তচিতি (ভবেত্) ।
অথ (যদি) তৎ অবদাতম্, অহী (তদা) প্রেথ্যতয়া উপসেদুযঃ তথা কথ্য বিজ্জ্বলনা (এব ভবতি) ॥১০॥

অথ তর্জি কুলং কথ্যতামিত্যাহ । যদীতি । যদি মম কুলম্ স্বভাবাত্ ন পুর্নবিধিবিষয় নিন্দ্যমান-
হিতি ভাবঃ, ন উজ্জ্বলং ন নিশ্চলং ভবেত্ ; তদা তস্য কুলস্য উজ্জ্বলনং পরামিত্তি প্রকাশনম্, কৃতং কথ্যম্,
প্রীতিয়া সজ্ঞম্, ভবেত্ ; অপি তু কুতোপি নিশ্চয়ঃ, আশ্রয়েন দ্বিতীয়কুলোজ্জ্বলনে আশ্রয়ীত্বোপাধিপাতেন
সম্প্রাপ্যতাহিতি ভাবঃ । অথ পশ্যন্তে, যদি তৎকুলং অবদাতং নিশ্চলমিব ভবেত্, অহী স্তে, তদা, প্রেথ্যতয়া
পরদূতভাবেন, উপসেদুয উপস্থিতস্য মম, তথা তাড়য়ী নির্মলকুলবিষয়া, কথ্য প্রকাশকবার্দ্ধম্, বিজ্জ্বলনা আশ্র-
য়িত্বা এব ভবতি ; দ্বিতীয়কাল্যপ্রভৃতি সজ্ঞম্ প্রপরিষদানে উপাধাস্যশ্রাব্যাদিত্যশ্রয়ঃ ।

অথ বিজ্জ্বলনাং প্রতি প্রেথ্যতথোপসেদুয ইতি পদযৌরর্থঃ উক্তানু পদার্থ উক্তকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারো কৃতানু-
প্রাসিন সংঘটঃ । যুগদীতী পূর্ববত্ ॥১০॥

বাক্সালা—যদি আমায় বংশ, জটাবতই নির্মল না হয় ; তাহা হইলে, পত্রের
নির্ঘটে তাহা প্রকাশ করা সজ্ঞ হইবে কেন । আর, যদি আমায় বংশ নির্মলই হয়,
তাহা হইলে, যে ব্যক্তি পত্রের সূত হইয়া উপস্থিত হইয়াছে, তাহার পক্ষে সে কথা বলা
বিজ্ঞানমাত্র ১০।

অন্বয়ঃ—(হি দময়ন্নি !) ইতি প্রতীত্ব এব ময়া অবধোরিতে তব অপি নির্বন্ধরসো ন শোভতি ।
সংপ্রতি ইরিত্পতোনাং প্রতিবাচিকং প্রতি তে গিরাং শ্রমঃ হি ঘটতে ॥১১॥

ইতীতি । হি দময়ন্নি ! ইতি পূর্বোক্তপ্রকারম্, প্রতীত্বৈব বিবিধ্যৈব, ময়া অবধোরিতে উপস্থিত কুলগাম-
প্রভৃতিবিষয়ে, তথাপি বিবেচিকাত্মা অপোতি ভাবঃ, নির্বন্ধে আদ্যদ্বিতীয়শ্রয়গামঃ ন শোভতি ন সাদৃশ্যম্ ।
অতএব সম্ভবতি, ইরিত্পতোনাং দিকপালানামিন্দ্রাদীনাম্, প্রতিবাচিকং প্রতি প্রতিবন্ধে দ্বিবিধ্যে, তে তব, নিদ্রা-
ভ্রমরকাল্যনাম্, যস্মি হি উদারবায়াস এব, ঘটতে যুজ্যতে । অতঃ স এব ক্রিয়তামিতি ভাবঃ ।

অতঃ পরাভ্যে কৌশলপ্রভৃতিপ্রভৃতিঃ সংঘটঃ । যুগদীতী পূর্ববত্ ॥১১॥

বাক্সালা—দময়ন্নি ! এইরূপ বিবেচনা করিয়াই আমি কুল নামপ্রভৃতি উক্ত
প্রভৃতির বিষয়ে উপেক্ষা করিগাছি ; উক্তপ্রভৃতি আপনায়ও সে বিষয়ে অধিক আশ্রয় করা
শোভা পায় না । অতএব এখন দিকপালগণের ধবরের উক্তবিষয়ে আপনায় বাক্যোচ্চ-
রণের পরিচয়ই সজ্ঞ ১১।

तथापि निर्बध्नति ! तस्यैवा स्मृष्टान् इष्टानुबन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवशस्व करोरमेव मां निशम्य किं नासि फलेयहिमहा ॥१२॥
महाजनाचारपरम्परैदृशी स्वंनाम नामाददते न साधवः ।
ततोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनः जनः किलाचारमुचं विनायति ॥१३॥

अन्वयः—अथवा तथापि (६) निर्बध्नति ! मितया गिरा इह ते स्मृष्टां किं न अनुबन्धे । मां
हिमांशुवशस्व करोरम् एव निशम्य किं फलेयहि-यहा न असि ॥१२॥

तथापीति । कुलनाथीः सर्वथा परिचयादने दमयन्त्या मनःपुष्टतामःशङ्का पवान्तरमाह चयवेति ।
तथापि कुलनाथीरन्तरस्याप्युत्तरमुचितत्वेऽपि, ६ निर्बध्नत ! कुलनामश्रद्धे आयाकतिशयं कुर्वति ।
मितया स्वस्यया, “गरी गिरः पञ्चवनाथलाचवे” इत्युक्तेयुक्तत्वादिति भावः । गिरा वाचा, इह मम कुलनाम-
श्रवणमिदमे, ते तव, स्मृष्टानामाकाङ्क्षाम्, किं न अनुबन्धे न आठपीनि तथीरुक्तेस्तेन किं न निर्बध्नीयानि अस्मि
तु अनुबन्ध एवेत्यर्थः । प्रस्तुतां मितं गिरमेवाह-- माम्, हिमांशोचन्द्रस्व वंशः कुत्रमेव वंशी वेष्टसक्य, करी-
रम् अहुररूपमेव, निशम्य श्रुत्वा, त्वं किम्, फलेयहिः फलवान् यद्य आयाकी यस्याः सा तादृशी, न असि न
भवसि ? अपि तु अस्मै वेत्यर्थः ।

अत्र कुले वेष्टत्वारीपः स्वस्मिन् करीरत्वारीपे किमिहमिति परम्परितरुपकम्, तत्र वंशेति छिटपदप्रयुक्तत्वात्
छिटपदनिबन्धनम्, केकानुपासचानयीः संहृष्टः । प्रसादी गुणः, बँदभी च रीतिः ।

“वंशान् करीरीऽस्त्री तरुमेदे घटे च ना” “स्यादवस्थाः फलेयहिः” इत्यमरः ।

चर्चप्रतीति आत्मनिवर्तयत्वात् “वर्तमाने शक्तुःकान्श्री” इत्यादिना शक्तृक् । ननु निर्बध्नीत्यस्य आत्म-
निवर्तयत्वात् “प्रागमन्वितपदमसदत्” इति श्रीपतिस्त्रेण निवेधान् कथं ते इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः ।
अत्यम्, तथापीति पूर्वतरं पदमपेक्ष्य ते इत्यादिशः । तथा चोक्तं तत्रैव श्रीपतिना “आत्मनितादिति सिद्धे
असदभावः पूर्वतरान् पदान् विधियंथा स्यात्” इति । प्रयोगान्तरञ्च “उचितं रचयामि हेनि ! ते ।” फलानि
गृह्णातीति फलेयहिः, “फलेमलरजःसु यष्टे” इति गृह्णातिरित्यर्थः । “वृत्तनिपातमादित्वम्” इति तत्रैक
दुर्गः ॥१२॥

वाङ्मानी—अथवा, तांश इहेतु आत्मनि यथन अष्टासु आश्रयं आकाशं करिष्येतेन,
एतन् आधि अहं कथा वात्राहे ए विद्यते आपनात्र आकाङ्क्षा निवृत्तिं करिष्ये । आश्राष्टक
छन्दस्येन अहं जानिवाहे आपनात्र मे आश्रयं नृपण इहेव ॥१३॥

अन्वयः—साधवः स्वंनाम नाम न आददते ईदृशी महाजनाचारपरम्परा (वर्तते) । ततः पुनः
(चर्च) तत् अभिधातुं न उत्सहे । जनः आचारमुचं विनायति किञ्च ॥१३॥

तर्हीद्विगो नामाभ्युच्यतामित्याह । महाजनेति । साधवः सज्जनाः, स्वंनाम निजनामधेयम्, नाम प्रकाश-
भावेन, न आददते निजमुखेन न गृह्णन्ति । एतेन देवपूजासङ्ख्यादी गुप्तभावेन स्वंनामवचने न दीव इति
सूचितम् । ईदृशी एवञ्चता, महाजनाणां प्रशस्त्यलोकानाम् आचारपरम्परा व्यवहारप्रमादी वर्तते । ततः
आचारान्, पुनरहम्, तत् स्वंनाम, अभिधातुं प्रकाशभावेन त्वयि वक्तुम्, न उत्सहे न शक्नोमि । नवाचार-
परिचयं मोच्यतामित्याह । जनः सर्व एव लोकः, आचारमुचं सदाचारपरित्यागिनं जनम्, विनायति किञ्च निन्द-
त्वेव । अतो लोकादिभवादिपि तमाचारं परित्यक्तुं न शक्नोमीति भावः ।

অদোঃ যমাস্থ্য শিখীং যারদঃ বম্বুঃ তুখীমহিতাপকারকঃ ।

অথাস্থ্য রাগস্য দধা পদে পদে বচাসি হংসো বিদর্মজাদে ॥১৪॥

সুধাঃ শব্দঃ শাভরশ্চ ভবানিতি শ্রুতেঃপি নাপেতি বিশেষঃ শব্দঃ ।

কিয়তস্তু মৌনং বিততা কিত্তস্তু বাক্ মহত্যহো বশনচাতুরী তব ॥১৫॥

অন্য নামাণ্যে ন বিশেষসমর্থনকরীঃ শান্তরসাদীঃ সঙ্কারশ্চৈব কালপ্রাপ্তে ন সংশ্যতে । মসাদী যুগঃ, বঁদর্মোঁ চ রীতিঃ ।

“নাম প্রকাশ্যস্বাধ্যক্ষীধীপগমকৃত্যনে ” ইত্যমরঃ ।

“আত্মনাম গুরীর্নাম নামাতিকপণস্য চ ।

আত্মনামো ন রত্নীয়াত্ জ্যেষ্ঠাপত্যকলময়ীঃ । ” ইত্যামরমূল্য ভূতিঃ । আদত ইতি “বাণী দম্ভ-
বনাক্রমসারধ ” ইতি কৃষাদিত্বাদাক্ষেপদম্ । আচারমুচনিতিক্রিপ্ নাম্যুপধ্বনাৎ কাম্রথ্যো বা ॥১২॥

বাঙ্গালী—সঙ্কটেরা একাশ্যভাবে নিজের নাম উচ্চারণ করেন না ; এক রূপই
একজ লোকের আচারপরণরা চলিয়া আসিতেছে । সেই জন্যই আমি আমার নাম
একাশ্যভাবে বলিতে পারিতেছি না । কারণ, জনসাধারণই আচারভাগী লোককে নির্দা
করিয়া থাকে ॥১৩॥

অর্থঃ—যারদঃ অহিতাপকারকঃ অর্থঃ শিখী ইব অদঃ আলস্য তুখী বম্বুঃ । অথ পদে পদে
অস্থ্য রাগস্য দধা বিদর্মজা হংসী ইব বচাসি আদে ॥১৪॥

অদ ইতি । যারদঃ অধৃষ্ট মিতমাবীত্যর্থঃ, অস্থ্য তু যারদঃ যত্কালবর্তী । ময়ুরী কি বর্ষাকালি বর্ষ
বিধায় যত্কালী তুখী ভবতীতি ভাবঃ । তথা অহিতানাং শব্দগ্ৰন্থ অপকারকঃ পরাম্বাদিনা অপকারী, অস্থ্য
তু অহীনাং সর্পাণাং তাপকারকী মনুষ্যকারিত্বাৎ দুঃখজনকঃ, অর্থঃ মলঃ, শিখী ময়ুর ইব, অদঃ পূর্বোক্তকপম্,
আলস্য অবিধায়, তুখী নীরবী বম্বুঃ ; তত্কালাপিতবক্রব্যবসাদিত্যাশয়ঃ । অথ অনন্তরম্, পদে পদে
প্রত্যেককৃতিকল্পশব্দে, অস্থ্য তু প্রতিবর্ষে ভবতীরিব বর্ষায়ীরিত্যর্থঃ, অস্থ্য মলস্য, রাগস্য অনুরাগস্য দধা
আরম্ভী জন্মমীত্যর্থঃ, অস্থ্য তু আস্থ্য নিজমুখস্যেব রাগো রক্তিমা তস্য দধা ধারয়তী । হংসী কি মুখী
বর্ষে চ লীড়িত্য স্বভাবাদিব ধারয়তি । বিদর্মজা দময়ন্তী, হংসী ইব, বচাসি বাক্যানি, আদে জয়াত
উদ্যোত্যর্থঃ ।

অথ পূর্বোঁ শ্রীতী পূর্বোঁপমাং পরাভোঁপি আপরা শ্রীতী পূর্বোঁপমা অন্য়ানুগ্রাহী ইত্যনুগ্রাহিত্যে তেবাং সংসৃ ডিঃ
প্রসাদী যুগঃ, বঁদর্মোঁ চ রীতিঃ ।

“যারদস্তু যত্কালঃ স্যাদহৃৎস্তু যারদঃ ” ইত্যনেকার্থভ্রমিসম্বরী ।

হংসেতি বচসাতোরণপ্রত্যয়াত্ স্কিয়ানাদা । তথা চ কাতককটুতী দুর্গঃ “দদঃ, দধঃ, ইতি দদহধীরচা
শিহ্ন ” ইতি ॥১৪॥

বাঙ্গালী—মিতভারি এবং শক্তগণের অপকারী মল, অন্তঃকালবর্তী এবং সর্পগণের
দুঃখজনক ময়ুরের জায় এইরূপ বলিয়া নীরব হইলেন । তাহার পর, সমস্তই প্রত্যেক
পক্ষে নলের অনুরাগ জন্মাইতে থাকিবে, রক্তমুখী এবং রক্তচরণী হংসী জায় ময়ুর বাঁক
বলিতে লাগিলেন ॥১৪॥

অর্থঃ—অন্য তুখাঃ-বঃ শাভরশ্চ ইতি শ্রুতি অপি বিশেষঃ শব্দঃ ন বর্ণিত । কিয়তস্তু মৌনং
কিয়তস্তু (অ) বিততা বাক্ (অন্য) অধী ।

करोषि नेम' फलिन' मम श्रम' दिशोऽनुगृह्णासि न कश्चन प्रभुम् ।

त्वमित्यमर्हसि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥१८॥

सुरेभु सन्दे शयसीदृशीं बहु रसस्त्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयाति दावाद्दितदावहृष्टिताम् ॥१८॥

वदामीत्यादि । वामि सुन्दरः पाणिनी नयनद्वयं यस्मात्सुसम्बोधनम् । स्वम् आसीद्यमेव माम्, परेषु परपुरुष-
भ्येषु, मा चिप न निवेद्य । इति एव प्रकृतत्वात् मामासीद्यमेव गणयित्वा मया साक्षां यथेष्टमेवास्मितुमर्ह-
तीति भावः । तथा माचिकं मधु, पाचिपत् माधुर्यातिरेकेण तिरस्कृतं ईदृशं "गिरः क्षुता एव तव न्यःसुताः"
इत्यादिकमनुरागव्यञ्जकम्, वधो वाक्कमपि, परेषु मन्त्रातिरिक्तपुरुषेषु, मा चिप मापय न ब्रूहीत्यर्थः, तथात्वेनैव
पातित्रास्यभङ्गसम्भवादित्याश्रयः । इति वदामि त्वामिति श्रवः ।

अत्र चाक्षिपदित्यनेन सादृश्याच्चेपादार्थोपमा, हे कानुम्रासथेत्यनयोः संसृष्टिः । श्रीमती गुणः, गौरी च
 इतिः ॥१७॥

বাঙ্গালা—নল মনে মনে দময়ন্তীর বাক্যের প্রশংসা করিয়া, তৎপ্রদর্শিত বাধার উত্তর দিতে না পারিয়া, ঈষদ্হাস্ত সহকারে তাঁহাকে বলিলেন—“ হে বামলোচনে ! আত্মীয় ব্যক্তিকে পরের মধ্যে গণ্য করিবেন না ; আর মধু অপেক্ষাও মধুর এমন বাক্য পরের নিকট বলিবেন না , ইহাই আমি বলিতেছি” ১৭৭

अन्वयः—(हे दमयन्ति ।) इमं मनः शनं फलिनं न करोषि ? कश्चन दिवः प्रभुं न चतुष्टय-
 भाषि ? त्वम् इत्थं रसावतकानपवित्रया गिरा सुरान् उपासितुम् अर्हा असि ॥१८॥

करीषीति । हे दमयान्त ! इमं मम यमं दौत्यप्रयासम्, फलिनम् इन्द्रायन्तमवरणेन सफलम्, न करीषि न करिष्यसि किम् ? भविष्यत्सानीप्ये वर्तमाना, काकुवशेन च प्रसी व्यन्यते । परत्राप्येवम् । तथा कश्चन क्षतिन्, दिशः प्रभुं पतितम्, न अनुवृत्तासि न अनुयहीष्यसि किम् ? अपि तु करिष्यस्यैव अनुयहीष्यस्यैव चेत्यर्थः । तथा त्वम् इत्थं पूर्वोक्तप्रयास, रसः सुखाद एव अवततं सुखा तत्र क्षान्तिन अवगाप्तेन पवित्रा शुद्धा तथा माधुर्यव्यञ्जिकचेत्यर्थः, गिरा वाचा, सुरान् इन्द्रादीन् देवान् उपासितुम् आराधुम्, अर्चा योग्या अस्मि, मधुरवा वाचा यथा मां तोषयसि तथा तानपि तोषयति भावः ।

अम रसाद्यतेति निरक्तं किमलङ्कारमलङ्कारः, प्रसादी गुणः, बं दर्भो च रीतिः ॥१८॥

বান্ধালী—রাজকন্তে ! আপনি আমার এই পরিত্রটাকে কি সফল করিবেন না ?
 ১১৭ কোন দিকপালের প্রতি কি অস্ত্রগ্রহ করিবেন না ? (অবশ্রুই করিবেন) । আর রসা-
 ম্রুতে স্নান করার অন্ত পবিত্র এইরূপ বাক্য দ্বারা আপনি দেবগণকে সন্তুষ্ট করিবার যোগ্যই
 বইতেছেন ৷১৮॥

अन्वयः— (हे राजकन्ये !) इन्द्रियों रक्तवेष क्षमितां बहु भारती सुरेषु न सन्देयसि ?
 अक्षयिता या हर्षक-तापितेषु सुरेषु सावार्दित-दाव-वृष्टितां प्रयाति ॥१८॥

सुदीप्ति । हे राजकन्ये ! ईदृशी पूर्वोक्तकृपाम्, रसस्य माधुर्य्यकृपादस्य जलस्य च क्षयेन व्यञ्जनेन चरनेन च, किमितां कर्षयिमीश्वर्याम् आराधय, बहु प्रपूराम्, भारतीं वाक्पम्, सुरेभ्यश्चन्द्रदिपु देवेभ्य, न सन्देह्यसि ? मङ्गूरा वाचिकभावेन न प्रेरयिष्यसि किम् ? अयि तु सर्वार्थैव स्वभावान्तरात्नेन प्रेरयिष्यसीत्यर्थः । मया कथितं तेन मन्त्रेण च विद्या कला वा भावयतीत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रेण च मन्त्रिणां च । वाचिक भावयति ।

कार्यवाही में सहायता के लिए प्रार्थना की जाती है। यह कार्यवाही राज्य सरकार के माध्यम से की जा रही है। राज्य सरकार के माध्यम से कार्यवाही की जा रही है।

यथा यथेह त्वदपेक्ष्यानया (१) निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।

रुषा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथास्य त्वरते रतेः पतिः ॥२०॥

इयश्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राख्यशनिर्न निर्धमौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्यरं स्थितः परः प्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥२१॥

अर्हिसत्तापेन पीडितो यो दासो ननं तस्य हटितां हटितुल्यताम्, प्रयाति प्राप्नोति । मेघहटिर्द्यथा दावानलपी-
डितवनसन्तापं शमयति, तथा मदुक्ता भवत्सन्दे शशापी कामपीडितानामिन्द्रादीनां सन्तापं शमयिष्यतीति भावः ।

अत्र हटितामिति साहचर्याच्चेपादसम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारश्चेकानुप्रासश्च सृज्यते । प्रसादी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः” “दशदात्री वनारव्यवह्री” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्माला—राजकण्ठ ! इममेकनिबद्धन आर्ज एहेरूप वङ्गतर श्वरेश्वर कथा कि
आपनि आमा चार। देवगणेश निकट श्रेष्ठ कर्तव्येन ना ? बाहा आमि अकाम करिने पर
काश्तापित देवगणेश विश्वे दावानलतापित वनेर उपदेशर वृष्टिं साधुता लाड करिबे ॥२०॥

अन्वयः—एषः जनः अनया त्वदपेक्षया यथा यथा इह निमेषम् अपि विलम्बते ; रतेः पतिः तथा
तथा रुषा दिवौकसां शरव्यीकरणे अथ त्वरते ॥२०॥

यथेति । एक मत्सङ्गमे जनः, अनया त्वदपेक्षया तत्र सकाशात् उत्तरश्रवणाकाङ्क्षाया, यथा यथा येन येन
भावेन, इह अस्मिन् स्थाने, निमेषमपि अत्यल्पकालमपि, विलम्बते विलम्बं करोति ; रतेः पतिः कामः, तथा
तथा तेन तेनैव भावेन, रुषा क्रोधेन, दिवौकसामिन्द्रादीनां देवानाम्, शरव्यीकरणे बाणलक्ष्यीकरणे, अथ
अस्मिन् दिने, त्वरते सत्तरी भवति । अतः सत्वरमीश्वरं देहीति भावः ।

अत्रानिमपादे च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२०॥

वाङ्माला—एहे राज् आपनार निकट हहेते एहे उत्तर सुनिवार आमाय येमन
येमन एथाने निमेषकालो विलभ करिबे ; तेमन तेमनई कामदेव अक्रोधवत्तः देव-
गणेश वाणेश लक्षा करिवार विश्वे आज मङ्ग हहेवेन ॥२०॥

अन्वयः—अशनिः मत्पथे इयश्चिरस्य अवदधन्ति इन्द्रनेत्राणि किं न निर्धमौ । सत्वरकार्यमन्यरं
मां धिक् अस्तु ; यत्र परः प्रेष्यगुणः अपि न स्थितः ॥२१॥

इयदिति । अशनिर्वज्रः, मत्पथे मम प्रत्यावर्तनमार्गे इयश्चिरस्य एतावन्तं दीर्घकालं यावत्, अवदधन्ति
अवधानेन हटिं कुर्वाणानि, अहं प्रत्यावर्त्तं नवेति श्रानार्थमिति भावः, इन्द्रस्य नेत्राणि सङ्कलनेन अक्षुब्धि, किं
न निर्धमौ न जनयासासु ; अपि तु निर्धमावेव ; अन्यथा कथं तादृशौ विलम्बसङ्कलनमतेत्याशयः । सत्तरी
सत्वरमेव कर्तव्ये कार्ये कर्मणि मन्यरं मन्दं विलम्बकारिणमित्यर्थः माम्, धिक् मिन्दा अस्तु ; यत्र मयि,
परः केवलः, प्रेष्यगुणोऽपि प्रसज्यते वा । अत्र सत्वरकार्यमन्यरत्वादेर्व्यभिचायः ।

अत्र अशनिर्वज्रः, मत्पथे मम प्रत्यावर्त्तनमार्गे इयश्चिरस्य एतावन्तं दीर्घकालं यावत्, अवदधन्ति

કથં નુ તેષાં ક્રપયાપિ વાગસૌ અસાવિ માનુષકલાઞ્કને જને ।
સ્વભાવભક્તિપ્રવચ્ચં પ્રતીક્ષરાઃ કયા ન વાંચા મુદમુદ્ધિરિતિ વા ॥૨૬॥
અહો મહેન્દ્રસ્વ કથં મયોચિતી સુરાજ્ઞનાસજ્જમશોભિતામૃતઃ ।
હ્રદસ્ય હંસાવલિમાંસલશ્ચિયઃ વલાકાયેવ પ્રવલા વિહમ્વના ॥૨૭॥

અનુવ્યઃ—(અયં ભવતઃ) હયા પરીહાસઃ इति (उत्तर) प्रगभता ; त्वाहमि न न इति वाक् च विन-
हंसा ; अमुतरात् च भवति अवज्ञा भवति ; इतः ते प्रतिवाचं प्रदितुः अस्मि ॥२५॥

ઉપેતિ । હન્દ્રાદયો દેવાસાં પ્રાર્થયન્ન હત્યયં ભવતઃ માં પ્રતિ હયા નિષ્પલઃ, પરીહાસ ઉપહાસઃ, इति उत्तरम्, प्रगभता धृष्टता मम धृष्टताप्रकाशकमित्यर्थः । तथा च श्यालिकादिषु सम्पत्तिं चीयु कृतः परीहासः सुखावहत्वात् सफलः, निःसम्पर्कासु कृतः परीहासस्तु दुःखावहत्वात् निष्फल एव । इत्यत्र निःसम्पर्कायां मयि भवता कृतोऽयं परीहासः सर्वथा समायोज्यताम्रापकत्वान्निष्फल एव । तथा निःसम्पर्कोत्थय उत्तरदानात् सख्यौ जां प्रगभामिव वदित्वन्तीति सरलाद्यौ भावार्थश्च । एतेनेन्द्रादयो न मां प्रार्थयन्ते ; किन्तु दूतभूतस्य गणसायं परीहास इति दमयन्ताभिप्रायः सूचितः । त्वाहमि भवाहमि मयापुरुषे, न न इति वाक् च हन्દ્રાદીન્ न वरिष्यामि हन्દ્રાદीन् न वरिष्यामि इति प्रत्युत्तरवाक्यञ्च, विगर्हणा निन्दा, युक्तिप्रदर्शनाभावेन अवयवाप्रकाशा-
दिति भावः । अमुतराच्च तव वाक्यस्य प्रत्युत्तरादानाच्च, भवति त्वयि, अवज्ञा अवहेला, भवति प्रकाशयते ; तच्चैव लोकव्यवहारदित्याशयः । इतઃ કારણાત્, તે તવ, પ્રતિવાચં પ્રત્યુત્તરમ્, પ્રદિતુઃ પ્રદાનુમિષ્કુરમ્ ।

અવ હતીયપાર્થ યમકમલહારઃ । પ્રસાદો ગુણઃ, વૈદર્ભો ચ રીતિઃ ।

પરીહાસ इति “क्रलस्य दीर्घं ता” इति दीर्घः ॥२५॥

વાંચાના—હેજાજાહેરિતિ નેવગળ આચાકે આપના કરિતેહેન, હેજા આપનાર ગુણ ઉપહાન એક્રુપ ઉછર કરાવ આચાર ગુહેતા આકાન હય; આપનાર આંશ મહાપુરુષવર નિકટ ‘ના’ ‘ના’ વળાવ નિષ્કા કરા હય, આચાર કોન ઉછરહે ના કરાવ આપનારુ આંતિ અવજા હેદા પટે; એહે જાજહે આપનાર નિકટ ઉછર નિતે હેજુક હેદાહિ ॥૨૬॥

અનુવ્યઃ—તેષાં ક્રપયા અપિ અસૌ વાક્ માનુષકલાઞ્કને જને કથં નુ અસાવિ । આ હૈંચરાઃ સ્વભાવભક્તિપ્રવચ્ચં પ્રતિ કયા વાચા મુદ્ ન ઉદ્ધિરન્તિ ॥૨૬॥

કથમિતિ । હૈ દૂત ! તેષામિન્દ્રાદીનાં દેવાનામ્, ક્રપયાપિ કોપાદી કા કયા દયયાપિ, અસૌ ‘અચાન્ન હૃષીચ્ચ, હૈંદ્રશી, વાક્ વાક્યમ્, માનુષ્યકં મનુષ્યત્વમીવ લાઞ્કનં ચિજ્ઞં યસ્ય તાદૃશ્યે, જને મયીત્યર્થઃ, કથં નુ ક્ષેન પ્રકારિણ, અસાવિ હત્પાદિતા । દેવેષુ માનુષીણામયોગ્યતાન્મયિતેષાં તાદૃશ્યં વાક્યમનુષિતમિતિ ભાવઃ । સ્વભાવે સ્વર્થચિતુમાદ સ્વભાવેતિ । આ અથવા, હૈંચરાઃ પ્રમુજ્જનાઃ સ્વભાવેન યા ભક્તિસયા પ્રવચ્ચં નવં જનં પ્રતિ, કયા અસશ્વભાવીત્યર્થઃ, વાચા વાક્યેન, મુદમ્ આત્મસન્તોષમ્, ન ઉદ્ધિરન્તિ ન પ્રકાશયન્તિ ; અપિ • નુ સર્વવિષયીય વાચા મુદમુદ્ધિરન્તીત્યર્થઃ । અતઃ સન્તોષ પ્રકાશમાત્મનિવ તેષાં તાદૃશ્યવાક્યપ્રયોગે હૈંચજ્ઞં ન પુનર્મંદરયમિતિ ભાવઃ ।

અવ. સામાન્યે ન વિશિષ્ટમર્મર્જનહરીઃપ્રાન્તરન
વૈદર્ભો ચ રીતિઃ ॥૨૬॥

વાંચાના—નેવગળેર ક્રપાઉ એ
અથવા આજુનાકેરુ વઠાવહે ઉછિન
ના કરિત્તા વાકેન ॥૨૭॥

पुरः सुरीणां भवन् वेन (१) मानुषी न यत्र तावत्तु सापि शोभिका (२) ।

अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥२८॥

अन्वयः—अहो ! बलाकया इ' सावलि-मांसक-श्रियः इदं न मया सुराङ्गना-सङ्गम-श्रीमितायतः मङ्गलस्य प्रवला विङ्गमना कथम् औचित्यं (स्यात्) ॥२७॥

अहो इति । अहो इत । बलाकया वकपक्षिण्या, इ' सावल्या इ' सव्येण्या सा' सला बलवती विशाखा श्रीः शोभा यस्य तस्य तादृशस्य, इदस्य मलाग्रयविशेषस्य च ; मया मानुषा द्वारा, सुराङ्गनां शचीप्रभतीनां सङ्गमिन सङ्गलेनेन शोभितां शोभाप्राप्तित्वं विमर्शयति तस्य तथोक्तस्य, मङ्गलस्य देवराजस्य, प्रवला मङ्गली, विङ्गमना वैषम्यनिबन्धना विकलता, कथम्, औचित्योत्पत्तिता स्यात्, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । अतो मङ्गलं च जग याचनं मयापि तस्य वरप्रीतिदुभयसम्यगुचितमिति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिः श्रौतीपमा, अनीचिव्यं प्रति सुराङ्गनेत्यादिकपस्य इ' सावलीत्यादिकपस्य च विशेषस्य हेतुतया पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि पुनश्च कानुप्रासेन संकुच्यते । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उचितं च औचित्यं प्रत्यादित्वात् स्वार्थे अण् ॥२७॥

वाङ्माला—महाशय ! इ' स' श्रेणी द्वारा। याद्वारा अत्युच्च शोभा इहेषा धातुक, तेहे इन्द्रेण येमन वकपक्षिणी द्वारा विशेष विङ्गमना सङ्गतं हय ना ; तेमन शचीप्रभृति देव-रमणौपनेत्र सम्पत्तेन विान शोभा धारण करिष्या थाकेन, तेहे देवराज्जेण पक्षेण आवावादा विशेष विङ्गमना सङ्गतं हय ना ॥२७॥

अन्वयः—सुरीणां पुरः मानुषी का इव भव ; यत्र ताः न (विद्यन्ते) तत्र तु सा अपि शोभिका (भवति) । अकाञ्चने अकिञ्चननायिकाङ्गके आरकूटाभरणेन किं श्रियः न (भवति) ॥२८॥

उक्तप्रायमेवार्थं भङ्गान्तराच्च पुर इति । सुरीणां देवाङ्गनामान्, पुरः सम्मुखे, मानुषी मनुष्याङ्गना, का इव कीदृशीव भवति, इति भवन् ब्रूहि । देवाङ्गनानां सम्मुखे मानुषाङ्गना नितान्तकुतूहलवैभवं भावः । किन्तु यत्र ताः सुखी देवाङ्गनाः, न विद्यन्ते, तत्र तु पृथिव्यादौ, सां मानुष्यपि, शोभिका स्वसं कृष्टस्य शोभासम्पादिका भवति । तथा च अकाञ्चने न विद्यते काञ्चनं काञ्चनमयाभरणं यत्र तादृशी अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य या नायिका स्त्री तस्या अङ्गके अलङ्घ्यवयवे एकस्मिन्नपि वस्त्रपदादायक इत्यर्थः, आरकूटाभरणेन पिप्पलाङ्गद्वारेण द्वारा, किं श्रियः शोभाः, न भवति ? अपि तु भवन्त्येवेत्यर्थः । तथा च यथा 'स्वर्णालङ्कारस्य' हरिद्रस्त्रिया अङ्गे पिप्पलाङ्गद्वारीषि शोभाजनकी भवति ; तथा देवाङ्गनारहित एव पृथिव्यादौ मानुषी शोभाजनिका भवति । तेन चाह 'मानुषी स्मरौ देवाङ्गनानां सम्मुखे देवराजस्य शोभाजनिका भवितुं न शक्यामीति तं वरीतुं मोत्सङ्गे इति भावः ।

अत एवात्र अप्रकृतान्मानुषीसामान्यात् प्रस्तुतस्य दमयन्तीरूपमानुषीविशेषस्य प्रतीतिरप्रलुप्तप्रसंगालङ्कारः मानुष्येष्वप्यत्र सुरीणांसाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकः, द्वितीयपरशार्धेन सह द्वितीयाङ्गार्धस्य समानवर्णकतया प्रतिविम्बनात् दृष्टान्तः, अर्थापत्तिः, तृतीयपादे च कानुप्रासश्च त्वेतेषां मिथी निरपेक्षतया संकृष्टः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

যথা তথা নাম-গির! কিরন্ম তে শ্রুতী পুণম্ বধিরে তদধরে ।

পুত্ৰকিম্বীৰী কুৰুতামসঙ্গতাং কথং মনোহৃতিমপি হিপিাধিপে ॥২৮॥

অদো নিমগ্নে ব নতাস্থানযা (১) শ্রুতৌ লগিত্বামিহিতাখিরাঙ্গপত্ ।

প্রবিষ্ট যস্মৈ হৃদয়ং ক্রিয়াৎ তত্ বিনির্মিত্যদাকর্ষ্য মনু-স্বাধ্বনা ॥৩০॥

এখানে দেবকম্বীরা না খাটকন, সেই খানেই যজ্ঞস্বরমণী শোভা লক্ষ্যহেতু পাত্রে । দেখুন দ্বিতীয়বর্ণীর যে অঙ্গে বর্ণানকার না খাটক, সেই অঙ্গে কি গিতলেন অলঙ্কার শোভা হয় না ॥২৮॥

অন্বয়:—তৈ যথা তথা গির: কিরন্ম নাম, পু ন: শৈ শ্রুতী তদধরে বধিরে । পুত্ৰকিম্বীৰী অসঙ্গ-
তাং মনোহৃতিম্, অপি হিপিাধিপে কথং কুৰুতাম্ ॥২৮॥

বধিত। তৈ ইন্দ্রাদয়ৌ দ্বিবা:। যথা তথা যেন তেন প্রকারেণ অনুনয়েন ভয়প্রদর্শনেন বৈশ্বঃ, গির: সন্দেহ-
বাক্যনি, কিরন্ম বিচিপন্ম ত্বয়া হারা প্রেরয়ন্তি তাত্পর্যম্ । নাম সম্বোধনায়াম্ । পুত্ৰ: কিল্ম, শৈ মম
শ্রুতী কথংপুণম্, তাঙ্গাং গিরাম্ অধরে একাঙ্গিমপি বর্ষং তচ্-ব্রহ্মবিনয় ইত্যর্থঃ, বধিরে অঙ্গমর্ষে ভবত:।
তথা অ পুত্ৰী করিষ্য কিম্বীৰী যৌবনপ্রাপ্তমুখী স্ত্রী, অসঙ্গতাং মিত্রজাতীয়ত্বাদন্যায়ম্, মনোহৃতিমপি
সঙ্গমাদী কা কথা অভিলাষনামপি, হিপিাধিপে ক্রিয়ায়ৈ চ, কথং যেন প্রকারেণ কুৰুতাম্, অপি তু কথমপি
নৈবর্ষ:। তেন আহমপি মিত্রজাতীয়ত্বাৎ দ্বিবাধিপে মনোহৃতিমপি কত্, নাচানীতি ভাব:।

অত এবান্ হৃদ্যানীলস্ফার: প্রথমাঙ্কংগতহস্তানুপ্রাসেন সংস্থ্যতি । সাধুর্থে গুণ:, বৈদমৌ অ রীতি: ॥২৮॥

বাক্যার্থা—এবতার:। যে কোন জাঁবেই গংবার প্রেরণ করুন না টকন, কিন্তু আহার
কর্ণগুণ তাহার একটা লক্ষণও ভুলিতে অক্ষয় । কারণ, বালিকা হস্তনাখন অস্ত্রাধা
মনোবুদ্ধিও হৃদি স্ফোটের উপরে কি করিয়া করিতে ১২০।

অন্বয়:—অনয়া অদ: নিমগ্ন এব নতাস্থা (সখা) শ্রুতৌ লগিত্বা অমিহিতা আলি: 'ক্রিয়া শৈ',
হৃদয়ং প্রবিষ্ট যত্ আঙ্ক মনু-স্বাধ্বনা বিনির্মিত্ তত্ আকর্ষ্য' (ইতি) আলপত্ ॥৩০॥

অদ ইতি । অনয়া সমযল্যা, অদ হৃদং পূর্বোক্তপদম্, নিগদ্য ব সঙ্জ্ঞে, নতাস্থা লজ্জাবশাদবনতবদনযা
লত্যা, শ্রুতৌ আলিদিব কথং, লগিত্বা যুগ্মভাবেন কথনার্থং সংলগ্নীভূয়, অমিহিতা মনস্তপ্যং তমেব ব্রূহীত্বপদিষ্টা,
আলি: কাচিত্ সখী, ক্রিয়া লজ্জায়া, শৈ মম, হৃদয়ং প্রবিষ্ট, অনয়া বক্তব্যস্য ময়া কথনে ইয়ং সমুপস্থতীতি
মম হৃদয়ংকলাবিশ্ববীধুতে ঘ:, যত্ আঙ্ক ইয়ং ব্রবীতি, মনু-স্বাধ্ব মম বদনমেব অম্মা তন্নিন্দমাশংসে ন, বিনি-
র্মিত মিন্দি-অস্, তত্ আকর্ষ্য, আকর্ষ্যং প্রপ্ত ইতি আলপত্ উক্তবতী ।

অম হস্তানুপ্রাসস্ফার:। প্রভাদী গুণ:, বৈদমৌ অ রীতি: ।

বিনির্মিত্বিহি বিনি:পুবাৎ ইত্যধাতৌ: শ্রুত্ "ইত্যর্থ" ইতি য আদিষ: ॥৩০॥

বাক্যার্থা—দম্বস্তৌ এই কথা বালিনাই অবনতমুখী হইয়া, কাণের নিকটে যুঁহ নিঃ
কোন মণীকে বলিলেন; তাহার পর সেই মণী ব্রাক্যকে বলিল “লজ্জাবশত: হৈনি আহার
মনেই ভিতরে প্রবেশ করিয়া যাহা
ভেদে: আপনি ডাকা করুন” ॥৩০॥

विमिमि चिन्तयामि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तापित्तनैवधेयरा ।
 वृत्तालतनुच्छिदुरा सतीस्त्रितिः खवादपि नृव्यति चापलात् किल ॥२१॥
 ममाशयः स्वप्नदशाश्रयापि वा नलं विलङ्घ्येतरमस्मद् यद्वि ।
 कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छते ॥२२॥
 अपि स्वस्वप्नमसुषुपन्नमो परस्व दाराननवैतुमिवमाम् ।
 स्वयं दुरध्वान् वनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥२३॥

अन्वयः—चिराय चित्तापित्तनैवधेयरा (अहम्) ईदृशीं चिन्तां कर्तुम् अपि विमिमि । वृत्ताल-
 तनु-च्छिदुरा सतीस्त्रितिः खवात् अपि चापलात् किल नृव्यति ॥२१॥

किमालपदिश्याह—विमिमौति । चिराय दीर्घकालादवधि, चित्ते अपित्तः पतित्वेन स्थापितः नैवधेयरी
 निवधदेशापित्तनैवी यया सा तादृशी अहम्, ईदृशीम् इत्यादीनां देवानामन्यतमो मया वरणीयो नमो एवम्भू-
 ताम्, चिन्तां विचारम्, कर्तुमपि, विमिमि व्यभिचारपापात् वस्यामि ; किमुत निश्चयं कर्तुमित्यपेक्षायः,
 “पतिं वा नाभिचरति मनीषाकायकर्मभिः” इति श्रुतेः । तत्र हेतुमाह, वृत्तालैति । वृत्तालस्य तनुवत् सू-
 त्नुच्छिदुरा स्वल्पकारणादपि स्वयमेव च्छिद्यमाना अतीवकोमलत्वर्थः, सतीस्त्रितिः साध्वीमन्यादा, खवादपि अथ-
 नानादपि, चापलात् चापल्यात् किल परपुरुषचिन्तादिमादादिवैयर्थः, नृव्यति शीयते ।

अत्र मयं प्रति चित्तापित्तनैवधेयरीतिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, सामान्येन विशेषसम-
 र्थनरूपीऽर्जुनवरणात्, वृत्तालतनुच्छिदुरेति समासगतोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । माधुर्यं युष्मः,
 वेदमौ च रीतिः ।

निवधानानभिपतिरिति नैवधः स चासी ईश्वरश्चेति नैवधेयः ॥२१॥

वाङ्मना—आमि अतिनीचकाल हठेतेहै नलके यत्नतः डिउतरे पठिकणे ज्ञापन
 करिह। आनिष्ठेहि ; सुतत्राः एतुप चिह्ना करितेउउउ करि । कात्रण, युगान्तरुत्तरे
 ज्ञाह अतासु कोयल पठित्तुतात्र निरय, अतासु अल्ल ताकलाउ नहे हईश थाटक ॥७॥

अन्वयः—मम आशयः स्वप्नदशाश्रया अपि नलं विलङ्घ्येतरमस्मद् यदि वा अस्पृशन्तु ; तत्र विबुधैः
 समस्तसाक्षिणी निजा एव बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छते ॥२२॥

ननु परपुरुषचिन्तामपि न करोषीत्यत्र किं नाम प्रमादमिश्राह—ममेति । मम आश्रयी मनः, जगदि-
 त्तदेशायाः का कथा, स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थाया आश्रया आदेशेनापि, नलं विलङ्घ्येतरमस्मद् पुनश्च,
 यदि वा अस्पृशन्तु सम्बन्धीकृतवान् भावितवानित्यर्थः ; तत्र तदा, विबुधैरिन्द्रादिभिर्देवैः, समस्तसाक्षिणी देवा-
 नामन्यार्थमिलात् सर्वविषयदर्शिनी, निजा स्वकीया स्वकीयैव बुद्धिः, कुतः कथं पुनर्न पृच्छते । तथात्वे
 स्वस्वबुद्धिरेव साक्ष्यं दास्यति यत् अस्या मनः परपुरुषचिन्तामपि न करोतीति । अत इन्द्राद्यान्यतमो वरणीयो न
 मेति विचारं कथं कर्तुं शक्यमिति भावः ।

अत्र प्रसादी शृणुः, वेदमौ ।

અનુયજ્ઞઃ કેવલ એવ [૧] માદૃશ્યે મનુષ્યજન્મન્યપિ યજ્ઞનો જને ।

સ ચેદિધેયસ્યદમો તમેવ મે પ્રસય મિષ્ણાં વિતરીતુમીચતામ્ ॥૨૪॥

અપિ દ્રઢીયઃ શૃણુ મે પ્રતિચ્યુતં (૨) સ પોદૃથેત્ પાશ્વિમિમં ન ચેન્નૃપઃ ।

હુતાગ્નિજન્મનવારિ-કારિતાં (૩) નિઝાયુષસ્તત્ કરવૈ સ્વૈરિતામ્ ॥૨૫॥

અનુયજ્ઞઃ—અમી માં પરસ્ય દારાન્ અનર્વતુમ્, એવ અલગ્નમ્ અપિ સ્વમ્ અસુપુપન્ (૩૪) । (અથવા) સ્વયં દુરધ્વાર્ચ્ય-નાવિકાઃ (સન્તાઃ) તાદૃશીં વિજ્ઞાય કથં દદા અપિ સ્વશૃણુ ॥૨૪॥

અપીતિ । અમી દેવાઃ, મામ્, પરસ્ય નલસ્ય, દારાન્ આર્યાન્, મદા મનશ્ચ તર્હ્યં વરચાત્ ભાવિનિ શ્રૂતવ-
દુપચારાદેતિ ભાવઃ, અનર્વતુમેવ અજ્ઞાતુમેવ મયિ પરદારત્વે સિદ્ધે ડપિ તદ્વપેષાવોદુમેવેત્યર્થઃ, અલગ્નમપિ નિદાર-
હિતમપિ, સ્વમ્ આક્રાનમ્, અસુપુપન્ નિદ્રાપિતવન્ત ઇવ, જ્ઞાતસ્યાપિ વક્તુમી નિદ્રાવસ્થાયામજ્ઞાનાદિત્યાશયઃ । અના-
ન્યજાનુપપતિં દર્શયિતુમાહ સ્વયમિતિ । અન્યથા સ્વયમમી દેવાઃ, દુટીડ્યા દુરધ્વઃ પરદારલાભસાદિકપઃ કુપયઃ
સ એવ વિજ્ઞાસલાદર્શ્યઃ સમુદ્રસ્ય નાવિકા સપદેશવિદ્યાચરણાદિના ઉત્તારણાત્ કર્ણધારકપાઃ સન્તાઃ, તાદૃશીં
પરદારશ્રૂતાં મામ્, વિજ્ઞાય અન્યર્થામિત્યાન્ વિશેષેષ જ્ઞાત્વાપિ, દદાપિ પ્રાર્થના પર્યન્તે કા કથા મનસાપિ, અશૃણુ
વિષયીકુર્ભન્તુ પ્રાપ્યત્વે નાભિલુપન્નિવત્યર્થઃ । કથમપિ નેતિ ભાવઃ ।

અમ અલગ્નમપિ અસુપુપન્નિતિ વિરોધાભાસઃ, અસુપુપન્નિતિ પ્રતીયમાના ક્રિયીત્વમેવા, દુરધ્વેત્યાદી પરસ્પરિત-
કપકમ્, પ્રથમપાદે હેકાનુપાસચેત્યે તેષાં સંઘટ્ટિઃ । વત્સાર્થસ્ય દુરુહતાદીની ગુચઃ, ગૌઢી ચ રીતિઃ ।

“આદિત્યા જામ્બવીડસ્રગ્નાઃ” કવ્યમરઃ ।

અસુપુપન્નિતિ સ્વપન્નં પ્રાયુચતેતિ સ્વપ્નાતીરિનિ “સ્વાપેરુષિ” इति सम्प्रसारणम् । અશૃણ્વતિ “વિષ્યાદિપુ-
સમમી ચ ” इति प्रती पञ्चमी ॥૨૪॥

વાંજ્ઞાના—ઉશરા આમાતેક પરજ્ઞોકેપ ના વૃથિવાર જગદે, નિજાનુજ આપનાનિગ-
કેઠ યેન નિજુટ કરિશાહેન । ના હદેલે, નિકેરા કૂપથ-ગમ્યેર નાવિકજકપ હદેશાં
એવ આમાતેક પરજ્ઞોકેપ જાનિશાં, કિ કરિશા મને મનેઠ સ્પર્શ કરિતે પાતેન ॥૩૦॥

અનુયજ્ઞઃ—મનુષ્યજન્મનિ અપિ માદૃશ્યે જને યત્ મનઃ (અમિઃ સમર્પિતમ્) એવઃ કેવલઃ અનુયજ્ઞઃ । એત-
સઃ વિધેયઃ, તત્ અમી પ્રસય મે તત્ એવ મિષ્ણાં વિતરીતુમ્ ઈચતામ્ ॥૨૪॥

અનુયજ્ઞ इति । મનુષ્યાજન્મન યસ્ય તથ્થિમપિ, માદૃશ્યે જને અયીગ્યાયાં માનવ્યામપિ મયીત્યર્થઃ, યત્ મનઃ,
અમિઃ સમર્પિતમિતિ શ્રેષ્ઠઃ ; એવ કેવલઃ માં પ્રતિ અનુયજ્ઞ એવ । અનુયાજાત્વે નૈવ માં પ્રતિ તેષાં મનઃસમર્પણમ્,
ન પુનઃ કામ્યત્વે નેતિ ભાવઃ । એદ યદિ, હીઃઅનુયજ્ઞઃ, વિધેયઃ માં પ્રતિ તૈઃ કર્તવ્યઃ ; તત્તદા અમી દેવાઃ,
પ્રથમ પ્રસન્નીભૂય, મે મજ્ઞન્, તં નલમેવ, મિષ્ણાં મિષ્ણાત્, વિતરીતું દાતુમ્, ઈચતાં જાનુયઃ ।

અમ ત્રિતીયચરણે હેકાનુપાસસ્યનુપાસયોઃ સંઘટ્ટિરજ્ઞારઃ । પ્રસાદી ગુચઃ, ગૌઢી ચ રીતિઃ ।

વિતરીતુમિતિ “જઘ્નઃઝઙીડિપિ વા દીર્ઘઃ” इतीटी दीर्घत्वम् ॥૨૪॥

વાંજ્ઞાના—મરુથા હદેતે ઉગ્ગ્ર આમાર મત્ લોકેર જાતિઠ ઘે દેવતાં મન
સમર્પણ કરિશાહેન ; હેહા આમાર
મેહે અગ્નિગ્રહં વદિ ડીશાતેર કર્ણવ
કિન્ન નિતે મર્થ હઉન ॥૩૦॥

निविद्धमप्याचरणीयमापदि क्रियाः सती नावति यत्र सर्वथा ।

घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद्दुर्घैरप्यपथेन गम्यते ॥३६॥

क्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्नोते न जातु सम्यग् वितरीतुमुत्तरम् ।

तदत्र मन्नाषित-सूत्रपद्धतौ प्रवन्धृतास्तु, प्रतिबन्धृता न ते ॥३७॥

अन्वयः—अपि द्रदीयः मे प्रतिसुतं दृष्टुं ; सः द्रपः चेत् इमं पाणिं न पीक्षयेत्, तत् हुताग्ने-
बन्धन-वारि-कारितां निजायुवः स्ववैरितां करवै ॥३६॥

अपीति । अपिशब्दः पूर्वं समुच्चये । अन्वयेति तदर्थः । द्रदीयः सुहृदं केनाप्यनिवार्यमित्यर्थः, मे
मम, प्रतिसुतं प्रतिश्राम्, शब्दः । किं तदित्याह स द्रपो ममः, चेद यदि, इमं मदीयम्, पाणिम्, न पीक्षयेत्
केनापि कारणेन न गृह्णीयात्, तत् तच्छब्दः, हुताग्नेन अपिना तत्प्रवेशेनेत्यर्थः, उदन्नेन तच्छास्त्रादावुक्तं हि मे
गच्छेत् रज्जुबन्धनेन, वारिणा जलेन तन्मन्त्रेण च प्रयोज्यकर्मो कारितां सम्पादिताम्, निजायुव आत्मनो जीवन्-
कालस्य, स्वं न आत्मनैव वैरितां शब्दो नाशकतेत्यर्थः ताम्, करवै करिष्यामि, येन केनाप्युपायेन प्राच-
त्यागं करिष्याम्येवेत्यर्थः ।

अत्र पराङ्मे हतागुप्रासीलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

करवै इत्यनुमती पञ्चम्या ऐविभक्तौ षपम् ॥३६॥

वाङ्मनः—आवृत्तं आगनि आगारं मृदुतरं अतिशया सुहृदः ; तस्यै नमस्कारा यत्र एव
शान्तिं अहं न करेन, ताहा इहेन अग्निं अहं, उदन्नेन, किञ्च अज्जअहं वाता नञ्जाहित
निज्जन् आगुत्तरं नञ्जाता निज्जहे कद्विद ॥३६॥

अन्वयः—आपदि निविद्धम् अपि आचरणीयम्, यत्र सती क्रिया सर्वथा न अवति । हि राजपथे
घनाम्बुना पिच्छिले (सती) दुर्घैः अपि क्वचित् अपथेन गम्यते ॥३६॥

ननु “असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांसे प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के आत्महनी जनाः ॥”

इति वाजसनेयसंहितावचनेनात्महत्यानिषेधात् कथं सा प्रतिसुता इत्याह निविद्धमिति । आपदि विपत्काली,
निविद्धमपि शास्त्रादिना प्रतिविद्धमपि कर्म, आचरणीयं लोकैः कर्तव्यम् । अनुसर्गस्यानिवापदि किमयं निवर्त
इत्याह यत्र आपदि, सती शास्त्राद्यनिविद्धतया उत्तमा, क्रिया उपायः, सर्वथा सर्वेषु प्रकारेषु, न अवति आत्मानं
न रक्षति । तेन च यत्र रोगी लघुलक्षणान् अन्धेन वा श्रान्तिः सम्भवति, तत्र अन्धमेव यात्रां तस्मान्निविद्धतया
सत्त्वान् इतरस्य च निविद्धतया असत्त्वादिति भावः । हि तथाहि, राजपथे, घनाम्बुना निषङ्गिजलेन, पिच्छिले
पादच्छलनयोग्ये पच्छिले सति, दुर्घैरपि मुखेषु का कथा विवेचनैः पश्चित्तरपि, क्वचित् कदाचित् अपथेन
वृथायाचरन्तुं कुपथेन, गम्यते । तथा आत्मा कामपीडाकषायामापदि मन्नाप्राप्ता तत्सङ्गमकप-सदुपायेनात्म-
रक्षणार्थत्वात् निविद्धाद्यात्महत्या कर्तव्यतया प्रतिक्रुतेत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विज्ञेयसमर्पणकपोऽर्थान्तरत्वाद्यलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

उचिष्ठः च विपत्ते निवर्तय उपार्ह

इमे राजपथ निवृत्त इहेन, पच्छि-
तः

ନିରସ୍ୟ ଦୂତ: କ୍ଷା ତଥା ବିଚର୍ଜିତ: ମିତ୍ରୀକ୍ଷିତପ୍ୟାଃ କଦୁଷ୍ଟମଚରମ୍ ।

କୁତୁହଳେନେବ ମୁଦୁ: କୁହରବଂ ବିଢ଼ମ୍ବ୍ୟା ଡିଧିନେ ପିକ: ମକ୍ଷିପିତ: ॥୧୮॥

ଅହଂ ମନଃସ୍ବାମନୁତେଽପି ତନ୍ବତେ ତ୍ବମପ୍ୟମୋଘ୍ୟୋ ବିମୁକ୍ଷୋତି କୌତୁକମ୍ ।

କ୍ଷା ବା. ନିର୍ଦ୍ଧିର୍ନିର୍ଦ୍ଧନମିତି କିଞ୍ଚ ତଂ ସ ବାକ୍ଷବାଟଂ ଘଟୟନ୍ନିରସ୍ୟତି ॥୧୯॥

ଅନ୍ବୟ:—କ୍ଷିୟା ମୟା ଜାତୁ ବାଞ୍ଛିଷ୍ଟୁ ତ୍ବେଷ୍ଟୁ ସମ୍ୟକ୍ ଚରାଂ ବିତରୀତୁଂ ନ ଶକ୍ୟତି । ତତ୍ ଧ୍ୟାନ ମହାସିତ-
ଶୂଳ-ପଦ୍ଧତୀ ତେ ମୟାତ୍ମା ଅସ୍ତୁ (କିନ୍ତୁ) ପ୍ରତିବନ୍ଧିତା ନ ॥୧୭॥

ଶବ୍ଦମଧ୍ୟମୁପସଂହରଣୀ ପ୍ରାପ୍ତ ଯତେ କ୍ଷିୟତି । କ୍ଷିୟା କ୍ଷୀତ୍ବାଦତ୍ପରାଜିକାୟା ମୟା, ଜାତୁ କଦାଚିଦପି, ବାଞ୍ଛିଷ୍ଟୁ
ବାକ୍ ପଦୁଷ୍ଟୁ, ତ୍ବେଷ୍ଟୁ ଦେବେଷ୍ଟୁ ବିଷୟେଷ୍ଟୁ, ସମ୍ୟକ୍ ଉପଯୁକ୍ତମ୍, ଚରାଂ ପ୍ରତିବନ୍ଧନମ୍, ବିତରୀତୁଂ ଚାତୁରମ୍, ନ ଶକ୍ୟତି । ତତ୍ପଦ୍ଧତୀ,
ଅସ୍ତୁ ଅସ୍ୟାମ୍, ମହାସିତଂ ମମ ବାଞ୍ଛାମିବ ଶୂଳଂ “ଶବ୍ଦାଦିଶବ୍ଦାଦି ବାଞ୍ଛାବିଶେଷସ୍ତେ ପଦ୍ଧତୀ
ପଦ୍ଧତୀ, ତେ ତବ, ପ୍ରକିନ୍ଧିତା ସମର୍ଥକତ୍ବେନ ବିବରଣକର୍ତ୍ତା, ଅସ୍ତୁ, ଅବଶ୍ୟତଃ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତା ଶବ୍ଦଜ୍ଞେନ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତା,
ନ ଅସ୍ତୁ । ଯଥା ସଂକ୍ଷିପ୍ତେ ପାତକଶୂଳାଦି ବ୍ୟାସାଦୀନାଂ ଭାଷାଦିଭିଃ ସମର୍ଥଜ୍ଞେନ ବିବରଣକାର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍, ତଥା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ-
ଆମୟା ମମ ବାଞ୍ଛାମିବ ଶୂଳଂ ସମର୍ଥଜ୍ଞେନ ତବ ବିବରଣକାର୍ତ୍ତବ୍ୟମିବାସ୍ତୁ; ନ ପୁନଃ ଶାଞ୍ଛାଦି ଶାଞ୍ଚିକଶୂଳାଦିନାମିବ
ଶବ୍ଦଜ୍ଞେନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକତ୍ବମିତି ନ ମି ପ୍ରାପ୍ତମିତ୍ୟାଶୟ: ।

ଅଥ ସମ୍ୟଗୁଚ୍ଚରାବିତରଣାଞ୍ଜଳିଂ ପ୍ରତି କ୍ଷିୟତି ପଦସ୍ୟାର୍ଥେ କୃତୁରିତି ପଦାର୍ଥକୃତୁକଂ ବାଞ୍ଛାକ୍ଷିପ୍ତମ୍, ମହାସିତଶୂଳେ
ନିରସ୍ୟଂ କୈବଳ୍ୟପକମ୍, ମଜ୍ଜା ପ୍ରତିବନ୍ଧିତାୟା ସ୍ବପୀତ୍ବନାତ୍ ଶାଞ୍ଚିକ ପରିସଂକ୍ଷ୍ୟା, କ୍ଷେକାନ୍ତମାତ୍ରଃ; ଇତ୍ୟେ ଦେବାଂ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ: ।
ମଜ୍ଜାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ଶ୍ରେତି: ।

“ପଦ୍ଧତି: ପଦ୍ଧତିବର୍ତ୍ତନୀ: ” ଇତି ମିଦିନୀ ॥୧୭॥

ବାଞ୍ଜୀନା—ଆମିମ ଶ୍ରେଣୀକ, ଆମିମ ମେଦତାଦା ହେତୁନେ ଅତୀତ ବାଞ୍ଜୀନା । କୃତରା
ଆମିମ ଶ୍ରେଣୀକ ନିକଟେ ଶ୍ରେଣୀକ ଉତ୍ତର ମିତେ କଥନେ ମର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆମିମ ବାଞ୍ଜୀନା
ଅଥ ମଧୁ ହସ୍ତ ଶ୍ରେଣୀକ ଆମିମ ବିବରଣକାରୀକ ହେତୁ, କିନ୍ତୁ ଅତିକ୍ରମ ହେତୁନେ ନା ॥୧୭॥

ଅନ୍ବୟ:—କୁତୁହଳେନ ମୁଦୁ: କୁହରବଂ ବିଢ଼ମ୍ବ୍ୟା ଡିଧିନେ ମକ୍ଷିପିତ: ମିତ୍ରୀକ୍ଷି: ଅପି ପିକ: ଇବ ତଥା ନିରସ୍ୟ
ବିଚର୍ଜିତ: ମିତ୍ରୀକ୍ଷି: ଅପି ଦୂତ: କଦୁଷ୍ଟମ୍ ଅଚରମ୍ ବାଞ୍ଚ କା ॥୧୮॥

କୃତବିଶ୍ୱାସିତ୍ୟପରାଜି କିଞ୍ଚିତ୍ସଂଜ୍ଞାତକୌଷ ଇବ ନଳ ଉପାସିତାଃ । ନିରସ୍ୟତି । କୁତୁହଳେନ କୌତୁକବଶେନ,
ମୁଦୁବାରଂ ବାରମ୍, କୁହରବଂ କୌକିଳକର୍ତ୍ତବ୍ୟ କୁହରାନ୍ତି ଅସିମ୍, ବିଢ଼ମ୍ବ୍ୟା ଅନୁକ୍ରମ୍ୟ, ଡିଧିନେ ମନୁଷ୍ୟସିଦ୍ଧା, ମକ୍ଷିପିତ:
ବିରକ୍ଷିତତଃ, ମିତ୍ରୀକ୍ଷିତପି ମହୁରବୀଞ୍ଚି, ପିକ: କୌକିଳ ଇବ; ତଥା ତେନ ପୂର୍ବୋକ୍ତମହୁରବଂ, ବିରକ୍ଷା ମହାସିଦ୍ଧା,
ବିଚର୍ଜିତ: ମହାସିଦ୍ଧା, ମିତ୍ରୀକ୍ଷିତପି ମିତ୍ରବନ୍ଧନୀଽପି, ଦୂତୀ ନଳ: କଦୁଷ୍ଟମ୍ ଇବଦୁଷ୍ଟଂ ଶ୍ଚାମୟନକାଶିବର୍ତ୍ତନଃ, ଅଚରମ୍
ଅଚରବର୍ତ୍ତନଂ ବାଞ୍ଛାମ୍, ବାଞ୍ଚ କା ବର୍ତ୍ତତି ଧ୍ୟ ।

ଅଥ ଶ୍ରେଣୀମହାସିଦ୍ଧାଦୀ ଶ୍ଚାମୟନକାଶିବର୍ତ୍ତନଂ ସଂକ୍ରମ୍ୟତେ । ମଜ୍ଜାଦୀ ଗୁଣ:, ବୈଦର୍ଭ୍ୟଂ ଚ ଶ୍ରେତି: ।

“ଦୌତ: ପାକ୍ଷୋର୍ଭଂ କି ଡିଧି: ପ୍ରଦୁକ: ଶାବକ: ସିଦ୍ଧ: ” ଇତ୍ୟାଦି: ॥୧୮॥

ବାଞ୍ଜୀନା—ମହାସିଦ୍ଧାଦୀ ଶ୍ଚାମୟନ କୌତୁକବଶତଃ ବାର ବାର କୁହରବେନ ଅଚରମ୍ବ୍ୟା କରିବା
କୃତୁକ୍ତୁକରିବା ମିତେ, କୌକିଳ ମହୁରବଂ
ନେହି ତାବେ ଅତୀତାଧ୍ୟାନ କରିବା ବିଦ୍ଧା
ଅନକ ବାଞ୍ଚା ବାଞ୍ଚିତେ ବାଞ୍ଚିତେନ ॥୧୯॥

অখিললীলু বহিঃকলয়া মইন্দুরাগাদ্ মুখমাদরং ত্বমি ।

ত্বমৌহমি শ্রেয়সি সন্মুখৌঃপিভ্যং পরাসুখৌ চন্দ্রমুখি ! অসীতঃ ॥৪০॥

দিবৌকসং কাময়তি ন মানবো নবীনমম্রাবি তবাননাদিদম্ ।

কথং ন বা দুঃখং হৃদৌঃ এষ তে হিতেন সন্মগ্নগুরুণাপি শ্রম্যতে (১) ॥৪১॥

অর্থঃ—অসী । তে অপি লালু অনু ননঃ তন্যে ; তন্মু অপি অসীতঃ বিমুখৌ (অসি) ইতি সীতুকাং (বর্ত্তে) । নিচিঃ নিহংনম্ এতি, কিঞ্চ সঃ বাহবাটং ঘটয়ন্ তং নিরসয়তি (বর্ত্তি) ক বা (হটম্) ॥২৮॥

কদুশ্চনচরনীবাৎ অসী ইতি । অসী আচর্যম্ । ঐ দমনয়নি । তেঃপি সর্বাধামিবা সীতা কামসীতা ইন্দ্রাদযৌ দিবা অপি, ত্বাং মানবীম্, অনু লখ্যীকৃত্য, মনো মণীরয়ম্, তন্যে বিকারয়নি । ইত্যুঃ আচর্যমিচ্ছা-শ্রয়ঃ । তথা ত্বমপি মানুষ্যপি, অসীতঃ ইন্দ্রাদিহিঃ, বিমুখৌ তদ্বচনবিষয়ে পরাসুখৌ অসি ; ইতি চ সীতুকাং বর্ত্তে । সত্যমসং অধমাকামনায়া ঘটত্বাত্ অধমসায়াঃ সত্যমকামনায়াঃ সর্বত্রৈব ঘটত্বাত্ অম তর্হপরীত্বাদিতি ভাবঃ । তথা চ নিধির্নম্রাশ্রম্, নিহংনং হরিটম্, এতি হি বাত্ লবনীবান্মিত্তমানচ্ছতি ; কিঞ্চ কিলু, স নিহংনঃ কাক্ অম্র নাগলম্বয়মিতি নিবেধবাক্যমিব প্রতিরোধকত্বাত্ কবাটং তন্মু, ঘটয়ন্ স্তোনয়ন্, তং নিধিম্, নিরসয়তি নিরাকরোতি, ইতি ক ক্রম বা হটমিতি শ্রবঃ ; অপি তু ক্রমাপি নিষেধঃ । নিধে নিহংনং প্রতীবা দিবানাং ত্বাং প্রত্যাগমনম্ ; তথা নিহংনম্র নিধিনিরসনমিব তথাপি দিবনিরসনমিতি ভাবঃ ।

অত এবান হটান্নৌলঙ্কারঃ বাহবাটমিতি নিরসং ক্রিয়কপকস্বত্বনয়োরঙ্কারিভাवेन সংহতঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদর্ভ্যে চ রীতিঃ ॥২৮॥

বাক্যালা—কি আশ্চর্য্য ! দেবগণও আপনার প্রতি অভিনাব প্রকাশ করিতেছেন ; আপনিও আবার তাঁহাদের প্রতি বিমুগ্ধ হইতেছেন ; এটা কোতৃকটে বটে । ক্লান্ত, ধনের মেঠে নির্ভেই দরিদ্রের প্রতি যাইতেছে ; সে দরিদ্র আবার নিবেধবাক্যরূপ কণাট আঘাত করিয়া সে ধনের মেঠেকে প্রত্যাখ্যান করিতেছে এমন ঘটনা কোথায় দেখা যায় ॥৩০॥

অর্থঃ—(১)চন্দ্রমুখি ! ত্বমি মইন্দুরাগাত্ অখিললীলু অবহেলয়া সহ, ত্বমি গুরুম্ আদরং বহি । ইহমি শ্রেয়সি সন্মুখৌঃপি ত্বং পরাসুখৌ (সত্য) তং অসীতঃ ॥৪০॥

সঙ্গতি । ঐ চন্দ্রমুখি ! ত্বমি মইন্দুরাগ দেবরাজস্য রাগাদনুরাগোহীতীঃ, অখিললীলু প্রবীণমিত্তিত্তু, অবহেলয়া মইন্দুরাগে অবনয়য়া সহ, ত্বমি বিষয়ে, গুরু মহানম্, আদরং গৌরবম্, বহি অখিললীলোদধারয়ি । তেন ইহমি এবম্ভূতি, শ্রেয়সি মইন্দুরাগরূপে মন্ত্রলী, সন্মুখৌঃপি সপথিত্যেপি সতি ত্বং পরাসুখৌ সত্য, তন্মু আদরম্, অসীতঃ প্রত্যাখ্যানেন নিবর্ত্তিতবতী । তেন ত্বং বুদ্ধিগম্যবাহীতি ভাবঃ ।

অনানুরাগহীনুনা গুরাদরুপসাম্রাজ্যাত্ বাগ্ মনৌজ্ঞতাবিশ্বলিখিতশ্রম অনমানমলঙ্কারে কামানুসিং স'হ-অতি । *মাধুর্য্য' গুণঃ, বৈদর্ভ্যে চ রীতিঃ ।

অসীত ইতি নিপূর্বকরতচাতুরিণি অসি রূপম্ ॥৪০॥

বাক্যালা—এ চক্রবর্ত্তনঃ ! আপনার প্রতি দেবরাজের অঙ্গুরাগ জগিয়াছে দেখিয়া জ্ঞানোন্মত্তের প্রতিই তাঁহার অবজ্ঞা জগিয়াছে ; আশ

১৪২ এইরূপ মঙ্গল সমুদে উপস্থিত
বিমেন । ১৪০।

अनुग्रहादिव दिवौकसां नरः निरस्य मनुष्यकमेति दिव्यताम् ।

अयोऽधिकारे [१] स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्य ग्रामपि ॥४२॥

अथ गुरुः—मानवो दिवौकसं न कामयते, (मया) तव आनान् इदं नवीनम् अत्रापि । इति न
गुरुणा अपि एवः ते दुर्गहदीपः 'कथं' वा न शक्यते ॥४१॥

दिवौकसमिति । मानवो मानवस्त्री, दिवौकसं देवताम्, न कामयते नाभिलषति, मया तव आनान्-
खात्, इदं नवीनं नूतनम्, अत्रापि सुतम् । अथमा स्त्री उत्तमं पुरुषं न कामयत इत्यपूर्वमेवेति भावः ।
इति न चित्ताकाङ्क्षा, गुरुणापि पिमादिना गुरुजनेनापि, एव ते तव, दुर्गहदीपो दुर्गहदीपः, 'कथं' वा केन
उत्तुना वा, न शक्यते उपदिशदिना नापनोयते । तदप्यपूर्वमित्याशयः । किञ्च, दुर्गहदीपः शनैश्चरादिपापघ-
नचिन्तादिदिशेषः, इति न केन्द्रित्वात् इति कारिणा, गुरुणापि उच्यते इति, 'कथं' वा न शक्यते नापनोयते ।
"किं कुर्वन्ति यथाः सर्वे यत्नं केन्द्रीं उच्यते;" इति व्योतिषं चनात् केन्द्रिणा उच्यते इति । सर्वदीपग्रन्थस्यैवपि
तदग्रमनमाचार्यमेवेति च शब्दशक्तिमूलोपपत्त्यनिः ।

अथ देवत्वकपी कारणे सत्यपि तत्कामनाकपफलाभावात् विज्ञेयोक्तिरलङ्कारकं कानुमासिनं संशङ्कते । मधुर-
रचनाग्रामाधुर्यं गुणः, वेदभौं च रीतिः ।

अथ इति श्रमप्राप्तेरिति "शमोऽश्रमे" इति मानुषत्वात् इत्यः ॥४१॥

वाङ्माला—मानवो जेवताटक कामना करे ना हेहा आनानां मूथ हरेट नूनं नृनि-
नाथ । आनानां एहे दुर्गहदीपटाके शिष्टेयो उच्यते नराहे वा केन दूरं करिषा
देन ना । ॥४१॥

अर्थः—नरः दिवौकसाम् अनुग्रहात् एव मनुष्यकं निरस्य दिव्यताम् एति । सिद्धरसस्य ग्राम
अयसाम् अपि अयोऽधिकारे कुतः स्वरितत्वम् इत्यते ॥४२॥

अनुग्रहादिति । नरी मनुष्यः, दिवौकसां देवानाम्, अनुग्रहात् प्रसादादिव, मनुष्यकं मनुष्यत्वम्, निरस्य परित्यज्य,
दिव्यतां देवत्वम्, एति प्राप्नोति । अतस्त्वमपि इन्द्रादीनामन्वतमस्य वरणेन तदनुग्रहात् देवत्वं प्राप्स्यसीति तेषा-
मन्वतमसिब इत्येति भावः । ननु तयात्वेऽपि प्रभावेन देवत्वस्यैवपि वस्तुतो मनुष्यत्वान्मनुष्यमध्य एव गण्ठा
भविष्यामीत्याह अथ इत्यादि । सिद्धरसम् श्रीवधान्तरसं इत्युपायदं स्युश्नोति तेषाम् श्रीवधान्तरसं इत्युपायद-
मास्त्रितानामित्यर्थः, अयसां लौकिकानामपि, अयोऽधिकारे लौकिकसाधे, कुतः कथम्, स्वरितत्वम् आचिन्तनं
लौकिकमध्यं गच्छित्वमित्यर्थः, इत्यते लौकिकैः अपि तु कुतोऽपिनेति तात्पर्यम् । तथा च श्रीवधान्तरसं इत्युपायद-
स्युश्नोति लौकिकमपि वस्तुतो लौकिके सत्यपि स्वर्गवर्षत्वात् यथा स्वर्गमध्य एव मन्वते ; तथा देव-
स्युश्नोति देवीमृता त्वमपि वस्तुतो मनुष्यत्वे सत्यपि देवतत्त्वप्रभावात् देवीमध्य एव गण्ठा भविष्यसीति इन्द्रादीना-
मन्वतमन्तरस्यैव तव श्रेय इत्याशयः ।

अत एवान् समर्थसमर्थकयोऽभयोरपि सामान्यत्वात् इष्टान् एवाङ्कारः ; न पुनरर्थान्तरस्यासत्त्वं तयो-
रुभयोः सामान्यविशेषभावनियमात् ; नरी निरस्येति च कानुमासयेत्यनयोः संसृष्टिः । तथा नरपदेन प्रकृत्य
मनुष्यकपदाभिधानात् पूर्वाहं भयप्रकृततादीयः
तदर्थं, कविभिरप्युक्तात् पराहं

हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषिब्रुवा [१] कथम् ।

उपेक्षितेक्षोः करभाङ्गमोरतात् उबं वदे त्वां करभोर भो इति [२] ॥४३॥

विहाय हा सर्वमुपवनायकं त्वया धृतः किं नरसाधिमभ्रमः ।

मुखं विमुञ्च्य श्लिष्टक धारया हृद्येव नासापथधावनयमः ॥४४॥

‘निरस्त तत्त्वं समुपेत दिव्यताम्, लवीऽधिकारं नचना विधीयते’ । अत्र पाठि तत्त्वं नरत्वनित्यर्थः । नलाभिलाषुका गुरुः, गौरी च रीतिः ।

विहारस्य धामिति “अधीऽमुदके” इति क्तिप् ॥४२॥

वाङ्माला—महारा, देवता/नर अष्टग्रहे ई महारा परिभाषा करिषा देवता नाड करिषा थाके । कारण, पाराय मन्मते नोह मोहा हहेता गेले, ते मोहाके कि करिषा मोहाय मधा अस्तु फल करिषा देहे; करा वाय ॥४२॥

अन्वयः—विदुषिब्रुवा (त्वं) हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका (सती) कथं वा न लज्जसे । भोः करभोर ! इति उपेक्षितेक्षोः शरीरतात् करमात् त्वाम् उबं वदे ॥४३॥

हरिमिति । विदुषी प्राज्ञाभावात् प्रवीतीति विदुषिब्रुवा पण्डितमन्त्रा त्वम्, हरिमिन्द्रम् । प्रभावेण विष्णु-तुल्यमिति ध्वनिः । परित्यज्य, नलं नलनामकं राजानम् । नलाभिलाषुका नलनामसारमिति च ध्वनिः । अभिलाषितुं शीलमस्या इति नलाभिलाषुका सती, कथं वा न लज्जसे । आभावात् विदुषी मन्त्रसे प्रवीति च, अथ च सागरपल्लवीरिव इन्द्रनल्योसारतस्य न गुच्यसे । अतः सर्वार्थेव त्वया लज्जितमनित्याशयः । भो इति छीपकाससम्बोधने । करभी करिषसाविव ऊक यस्यासाम्बोधनम् । उपेक्षितः परित्यक्त इष्टमं पुर-रस इष्टदृष्टी येन तस्मात्, स्यात् काटुरसायां कण्टकाकीर्णयां शरीरतायां रतात् भोक्तृनासक्तान्, करभाङ्गतात्, त्वाम्, उबं महतीं तदपेक्षयापि महानिर्वोधाभित्यर्थः वदे ज्ञानपूर्वकमेव प्रवीमि । इष्टमन्योर्वाव वचनम्, इन्द्रनल्योस्तु ततोऽपि महान्त्वमिति तस्याव्यञ्जनात् उष्ट्रापेक्षयापि त्वं जितात्मनिर्वोधि इति भावः ।

अत्र लज्जां प्रति प्रथमपादगतपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उष्ट्रापेक्षया दमयन्त्या नूनता-प्रतिपादनात् व्यतिरेकः, पराङ्गे लोकानुप्रासश्चेत्येतां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वदमी च रीतिः ।

नलाभिलाषुका इति “शूकमगम—” इत्यादिना उक्तञ्च “रम्यादीनामुपसंख्यानम्” इति द्वितीयातनुद्वयः । “प्रवीति ब्रुवः पचाद्यच् अभिधानादप्यादेशो न भवति उपदेशश्च स्यात् ।” “भाषितपुंस्मान् स्त्रीकारस्य तर-तन-रप-कल्प-र्चल-ब्रुव-मत-इतेषु क्लृप्तः” इति विदुषीतीकारस्य क्लृप्तम् । इति “याकारी स्त्रीकृतौ क्लृप्तः” इत्यत्र टोकायां दुर्गठिष्ठः । उबमिति “उती गुणवचनात्” इत्यादिना पक्षे नेप्रत्ययः । वदे इति “ज्ञानयज्ञी-पञ्चन्द्रेषु वद” इति रुचादिनादात्मनेपदम् । करभीरु इति ऊकत्वनिपातनात् “सम्बुद्धी क्लृप्तः” इति क्लृप्तम् ॥४३॥

वाङ्माला—आपनि आपनाके पण्डित बलिषा थाकेन, अथच हेतुके परिभाषा करिषा नलके नाड करिषा देहे; हेताते आपनि लज्जित हहेतेहेन ना

अतएव हे करभोर ! ये उहे हेतु परिभाषा करिषा नलीतार आगत थाके

वागतेहि ॥४०॥

विहाय किं नर-साधिम-भ्रमः धृतः । (अहम्) अक्षित

तपोऽनली शुद्धति सूरयस्तनूः दिवे फलायान्वजनुर्भविष्ये ।

करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां बलये न बलिषे ! ॥४५॥

यदि क्षमुदन्धुमना विना नलं भवेर्भक्त्यो हरिरन्तरिक्षगाम् ।

दिदिक्षितानां प्रथितः पतिस्ततः हरिष्यति न्यायमुपेक्षते हि कः ॥४६॥

विह्वलति । हा खेदः । हे दमयन्ति ! त्वया, सर्वेषां सुपर्वेषां दिवसां नायकमधिपतिमिन्द्रम्, विहाय पश्येत्स्य, किं कथम्, नरे मनुष्यमात्रे नली साधिल उत्कर्षं व्यसमी भान्ति, धृतः अवलम्बितः । अतएव तदव्यपकारकारकाय धमरूपत्वात् अनुत्कृष्ट उत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानं धम एव ; स च न युक्त इति भावः । स्वयमेव समाधत्ते । अथवा अस्मितस्य निवासवायोः, धारया श्रेयसा, मुखं प्रशस्तं वदनमार्गम्, विमुच्य विहाय, उवा निष्कलमेव, नावापद्येन कुटिलसङ्कीर्णं नासिकामार्गेण धावनस्य यातायातस्य श्रमः आवाहः, क्रियत इति शेषः । अस्मितधारया त्वासापद्यधावनश्रम इव तवाप्ययं नरसाधिमधमो निष्कल एवेत्याशयः ।

अत एवाव इटानीऽलङ्कारः । स च इत्यनुप्रासश्चेत्कानुप्रासाभ्यां स'सृज्यते । तथा विसीयाद्धे' क्रियत इत्यन्तस्य क्रियापदस्यानभिधानात् न्यूनपदतादीशः । स च "मुखं विमुच्य अस्मितेन रच्यते" इति पाठिन समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

साधोर्भाव इति साधिमा वृद्धादित्वाद्भावे इमम् ॥४४॥

वाङ्मना—वाग् ! आपनि सपत्न्य देवतादिगणैश्च अधिपति ईश्वरकैः परित्रागं करिष्ये केन एकं माह्वेन प्रति उत्कर्षेण आसि पोषणं करितेहेन । अथवा निवासवाङ्मनि अत्रापि मूषणं परित्रागं करिष्ये, सर्वान् नासिकापथे यातायतं करिष्ये अनर्थकं परित्रागं करिष्ये वाक्ये ॥४४॥

अन्वयः—सूरयः अन्वजनुर्भविष्ये दिवे फलाय तपोऽनली तनूः शुद्धति । पुनः सा एव विह्वला [सती] बलात् इव त्वां करि कर्षति ; [किन्तु हे] बलिषे ! [त्वं] न बलसि ॥४५॥

तप इति । सूरयः पण्डिताः, अन्वजनुवि जन्मान्तरे भविष्ये भाविने, दिवे स्वर्गरूपाय फलाय तादृशफल-लाभायित्यर्थः । तपः लक्ष्म्यान्वायणादिव अनलः शरीरशीतकलादग्निसाक्षिन्, तनूः शरीराणि, शुद्धति निष्पत्ति अविरततपश्चरणेन शरीराणि शीतयन्तीति तात्पर्यम् । पुनः किन्तु, सा शरीरं, विह्वला त्वदर्थं व्याकुला सती, बलादिव, तदधिपते रिन्दस्य प्राथं नावशादिति भावः, त्वां करि इत्ये, कर्षति आत्मन उपरि नेतुमाकर्षति ; किन्तु हे बलिषे ! हे मुखे ! आकाशितस्याप्यनवबोधदित्याशयः, त्वं न बलसि तदर्थं नीतुमुक्ता भवसि । इदमतीवाप्यर्थमिवाभिप्रायः ।

अत्र तपोऽनली इति निरञ्जं नीवलरूपकम्, बलादिवेति उत्तुम्भा, अतुर्धपादौ च इत्यनुप्रास इत्येतेषां स'सृजिः । साधुर्व्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"अर्धं सुदर्शनाजान्मूर्खं वै धेयवालिनाः" इत्यमरः ।

अविष्ये इति "आव्यलङ्कारः" इत्यादिना मूधातीरिङ्गम् । बलसि इति "बलं बलं स'वरये च" इति भीमा-दिक् आव्यलपदी ॥४५॥

वाङ्मना—पण्डितगण,

शरीर निरक्षणं करिष्ये वाक्ये

धरिष्ये आपनाटक आकर्षण

हेन न ॥४६॥

! দুর্লভ ছিল; আপনি নিজেই সেই

જિતં જિતં તત્ સ્થલુ પાશપાશિના વિન્ય નલં ચારિ યદિ પ્રવેષ્યસિ ।

તદા ત્વદાશ્યાન્ વહિરપ્યસૂનસો પયઃપતિર્નુ ચસિ વચ્ચતેતરામ્ ॥૪૮॥

કરિષ્યસે યદ્યત એવ દૂષણાત્ ઉપાયમન્યં વિદુષી સ્વસ્ત્યથે ।

પ્રિયાતિથિઃ સ્ત્રેન ગૃહાગતા કથં ન ધર્મરાજં ચરિતાર્થં યિષ્યસિ ॥૪૯॥

અનુવ્યયઃ—નલં વિના (ત્વં) યદિ ચારિ પ્રવેષ્યસિ, તત્ પાશપાશિના સ્થલુ જિતં જિતમ્ । (યેન ડિ) તદા અસી પયઃપતિઃ ત્વદાશ્યાન્ અસૂન્ વહિરપિ વચસિ વચ્ચતેતરામ્ ॥૪૮॥

જલપ્રવેશિનાપ્યાત્મકૃત્યાષે કાયામનુપપત્તિમાહ જિતમિતિ । નલં રાજાનં વિના, ત્વં યદિ ચારિ જસી, પ્રવે-
ષ્યસિ. આત્મકૃત્યાર્થમિતિ ભાવઃ ; તત્ તદા, પાશપાશિના સ્થલુ વહીનૈવ, જિતં જિતમ્, સર્વોપચર્યં વાત્પત્ન-
કર્ત્ત્વેષ્ઠમ્ ; યેન ડિ તદા તથ જલપ્રવેશકાલે, અસી પયઃપતિર્જલાધિપતિર્નુચ્ચ ; અતએવ તસ્ય જલપ્રવિષ્ટ-
સ્તુનિ સમ્પૂર્ણાધિકાર ઇત્યભિપ્રાયઃ ; ત્વદાશ્યાન્ ત્વન્નામકાન્ અતિપ્રિયત્વે ન તત્સ્વરૂપાનિત્યર્થઃ ; અસૂન્ પ્રાચાન્, વહિ-
રપિ ન કૈવલમ્ અધ્યન્તરે વહિર્દેશ્વેડિપિ, વચસિ હૃદયે, વચ્ચતેતરાં માદાલિંગમેનાતિશયેન વચ્ચતિ । ઇત્યસ્ય જલ-
પ્રવેશનમપિ પ્રકારાન્તરેષ્ઠ વહ્યાયાત્મસમર્પણમિતિ તદપ્યનુષ્ઠિતમિતિ ભાવઃ ।

અત એવાતપિ જલપ્રવેશિનાત્કૃત્યાષકપારત્યર્થેફલ્યાત્ વહ્યાલિંગનકપાનર્થસમ્ભવાથ વિવમાલકારઃ, પૂર્વાર્થે
પ્રતિ પરાર્થવાક્યાર્થસ્ય હેતુત્વાદ્વાક્યાર્થહેતુકં કાવ્યલિંગમ્, ત્વદાશ્યાનસૂનિતિ નિરક્તં કૈવલરૂપકં જે કાનુપ્રાસ-
સ્યેત્યેતિ સાંકટિઃ । યદિ તદિત્યનયોઃ પરસ્પરસમ્બન્ધાનુપપત્તિઃ પૂર્વવદભવન્નતસમ્બન્ધતાદીવચઃ ; સીડિપિ ચ
‘જિતં જિતં તર્હિ’ તુ પાશપાશિના, ઇતિ પાઠેન પરિહાર્યઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

વચ્ચતેતરામિતિ વહ્વહાસોઃ સ્વતેવિભક્તી “આશ્યાતકસિકારાન્” ઇત્યાદિના તરપ્રત્યયઃ ॥૪૮॥

વાંજાના—આપનિ રાધ નળકે ના પાહેધા જાને ક્રુદ્ધન કરેન ; તાહા હૈએન વરુને-
રૂઝે નવંક્રાકારે કર્ય હૈએન । કારુણ, તથન ઐ જનાધિપતિ વરુન આપનાશ્વરુપ ક્રાંતીકે
સુનરેર રાધાકેરુ ગાઉ તાવે શરણ કરિએન ॥૪૯॥

અનુવ્યયઃ—વિદુષી (ત્વમ્) અત એવ દૂષણાત્ સ્વસ્ત્યથે યદિ અન્યમ્ ઉપાયં કરિષ્યસિ । (તદા) પ્રિયા
અતિથિઃ સ્ત્રેન ગૃહાન્ ગતા (ત્વં) ધર્મરાજં કથં ન ચરિતાર્થં યિષ્યસિ ॥૪૯॥

કરિષ્યસિ ઇતિ । વિદુષી ધીમતી ત્વમ્ । અત એવોપાયાન્તરોદ્ધાવને તથ શક્તિ સન્ભવ ઇતિ ભાવઃ । અત એવ
પૂર્વીક્તાદિવ, દૂષણાદીવાર્હીતીઃ, સ્વસ્ત્યથે નિજમરણાય, યદિ અન્યં વિવિધઅશ્વાદિકમ્ ઉપાયમ્ કરિષ્યસિ ; તદા
પ્રિયા ધર્મરાજસ્યૈવ વક્ત્રમા અતિથિસ્ય સ્ત્રેન આત્મનૈવ, ગૃહાન્ ગતા ચ ત્વમ્, ધર્મરાજં યમમ્, કથં ન ચરિતાર્થ-
યિષ્યસિ ચરિતાર્થં કરિષ્યસિ અપિ તુ ચરિતાર્થયિષ્યસ્યેવેત્યર્થઃ ; આશાપૂરણાદિતિ ભાવઃ ।

અત અન્વીપાયકરણે વિદુષીપદાર્થસ્ય હેતુત્વાદિકં કાવ્યલિંગમ્, ચરિતાર્થીકરણે પ્રિયાદિપદાર્થસ્ય હેતુત્વાદ-
ધરણ કાવ્યલિંગમિત્યનયોઃ સંકટિઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

અસી નસી રાજા અનુરુચ્ઙામણિઃ, હમયન્તી ચ સરલા ચાલિકા તેર્ન વાસાવીહશેન કપટવાકપ્રપચ્ચેન તા
અચચિતુનચનૈવેતિ ॥૪૯॥

વાંજાના—આપનિ વુઢિયતો કિના ; તાહે એઈ જગજ્ઞ હોવવનજઃ નિષેર
જગ્ગ રાધિ જગ્ગ ઉપાશ ઉઢાવન કરે
અતિથિ ; આવાર નિરુદ્ધે ઠાઈ
ના રેન ॥૪૯॥

निषेधवेशो विचिरेव तेऽद्यवां तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रतः ।

विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥५०॥

भवमामि ते भैमि ! सरस्वतीरस प्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्वदः ।

व्रपामनाह्व्य मनाक् कुह स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरीतमः ॥५१॥

सङ्ख्यः—अथवा एषः ते निषेधवेशः विधिः ; तव एव वाचि खलु वक्रता युक्ता । यस्य ध्वनिः किल इदं विजृम्भितम्, विदग्ध-नारी-वदनं तदाकरः ॥५०॥

दमवत्या सहैश्वर्यसम्पन्नया प्रागुक्तानुपपत्तिप्रदर्शनमसमञ्जसं मन्वमानः पञ्चान्नरमाह निषेधेति । अथैति तत्पञ्चान्नरमाह सचनम् । अनेदमवश्यम् “इदं द्रवीयः शब्द मे प्रतिष्ठितम्” इत्यादिदमवश्यात् नली यदि मत्पात्रिं गृह्णीयात्तदा भद्रम् ; इतरथा अग्निप्रवेशादिना पात्राभ्यामपि करिष्यामि, तथापि निम्ना-दीन् वरीष्यामीत्येवमेवाशयः । एवञ्च एषः “हुताशनीवन्मवारिकारिताम्” इत्यादिकथः ते तव, निषेध इत्यादि-वरप्रतिविधे एव वेषी वक्षिःस्वरूपं यस्य स तादृशः, विधिः इत्याद्यन्वयतमवरचमेव मद्विदसाधनमित्येवंकथः, इत्थं सञ्भाव्यत इति शेषः, हुताशनीवन्मेत्यादिना हुताशनादावेव प्रकारान्तरिष्यामसमर्थं वाञ्छापनादिति भावः । ननु सरस्वात्या वाक्किाया मम वचने कार्यं तादृशी चातुरी सञ्भाव्यत इत्याह तवैव विदग्धनार्या एव, वाचि वाक्के खलु, वक्रता कुटिलतायाश्चार्थं प्रतिपादकता, युक्ता उचिता । कथमेतदित्याह यस्य ध्वनेर्यद्वाच्यं प्रतिपादकीयतम-काव्यम्, इदं विजृम्भितम् अमत्कारितया अगत्सु विलसितं वर्तते ; विदग्धनार्याचातुररमण्या वदनं मुखमेव तस्य ध्वनेराकर उत्पत्तिस्थानम् । अतो विदग्धनायास्तव वाचि वक्रतापि सम्भवति, इत्याद्यन्वयतमवरच एव च तव सञ्चारितरीत्याशयः ।

अव वक्रताया युक्तत्वं प्रति पराङ्मनायाश्च हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादी गुञ्जः, वैदर्भी च रीतिः ।

“वाचातिशयिणि व्यङ्ग्ये ध्वनितत्काव्यमुत्तमम्” इति साहित्यदर्पणः । “वापीं चातुरीमिती गतासि न पुनस्त-साधनस्यान्यकम्” इति काव्यप्रकाशप्रतपये तदन्तिकमेव रज्जुं गतासीति विध्यर्थ-पर्यवसानान् निषेधवेशो विचिरिति संक्षेपः ॥५०॥

वाङ्माला—अथवा, आपनार एवै वाक्का, निषेधेन आकृतिहेतु वस्तुतः विधि वनित्राहै बोध इहेतेहे । कारण, आपनार वाक्काहै वाङ्माला शब्दप्रण हर । केन ना, ध्वनिनायक ये उक्तय काव्यार एवै अगार देखा यात्र ; छत्र रमणीय मूर्ते ताहार आकर ॥५०॥

सङ्ख्यः—(५) भैमि ! ते सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कति अदः भवामि । (तत्) व्रपाम् अनाह्व्य मनाक् स्फुटं कुह, (तया) कतमः सुरीतमः कृतार्थनीयः ॥५१॥

इत्थं देवतावरचं निश्चित्य विशेषे सन्निधान आह आमासीति । हे भैमि ! ते तव, सरस्वत्या वाक्कः रसो माधुर्यमेव रसो जलं तस्य यः प्रवाहः स्रोतसस्य चक्रेषु आपनोषु निपत्य, कतिचिन्वान् यावत्, अद इदम्, भवामि सन्निहन्ती भवामि चूचिंती भवामि च । तत् व्रपाम् अनाह्व्य, इत्येषु सर्वविषयस्यैव वक्तव्यत्वाद्याह्वी-

अथ छः, कृतार्थनीयः तया वरवेन

मतः किमु रावत-कुम्भ-कौतव-प्रगल्भा-पीन-स्नान दिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्राव पृथङ् मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥५२॥

प्रसीद तस्मै दमयन्ति ! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्वा मत्प्रभुः ।

पुलोमजःलोचनतीक्ष्णकण्टकैः तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥५३॥

वाङ्मना—प्रयशस्वि ! आपनार वाकाग्रजगत् अवाहावर्षे पाण्डुरा, आसि आत्र कृत
कण यावत् एतद्रूपं धृतिव । अतएव आपनि लक्ष्मीं परित्रास्य करिष्या एकद्वैतानि वाक्
कथनं ये, आपनि कोनं त्वदङ्गलक्ष्मीं कृतार्थं करिष्येन ॥५२॥

अन्वयः—परावत-कुम्भ-कौतव-प्रगल्भा-पीन-स्नान-दिग्धवस्तवः तव किं मतः । मम मते सहस्रनेत्राव
पृथक् त्वदङ्गलक्ष्मीम् अवगाहितुं न क्षमः ॥५२॥

विकल्पयन् क्रमेण पृच्छति मत इति । परावतस्य इक्ष्मिणः कुम्भयोः कौतवेन पृच्छेन तस्यापि पूर्वदिग्धवर्जि-
त्वादिति भावः । प्रगल्भा अगावतस्यात् पृथ्वी पीनी स्खली च सनी यस्यास्तस्या दिग्धः पूर्वस्था दिग्ध इत्यर्थः । तवः
पतिरिन्द्र इति तात्पर्यम्, तव किं मतः पतित्वे नामिमे तः । पुत्रार्थं तद्विष्णु मम मते, अथवा नेत्राणि यथा
तस्यादिन्द्रात्, पृथक् पृथक् विनेत्रो जनः, तव अङ्गानां मुख्यावयवानां लक्ष्मीं शोभाम्, अवगाहितुं साकल्येन
द्रष्टुम्, न क्षमो न समर्थः । विनेत्रमात्रात् लज्जायाजानत्यात्, इन्द्रस्तु सहस्रनेत्रात् तव क्षम इवेति भावः ।

अत्र प्रकृतेरावत कुम्भनिषेधेन अप्रकृत-दिक् सनस्यापवादपश्रुतिः, तथा अमलसम्बन्धे इति तदसम्बन्धाद्विनि-
श्रान्तिः, हेतुमात्रावच्छेदो तेषां संकटिः । समासवाङ्मनादीनी गुणः, गोप्ये च रीतिः ॥५२॥

वाङ्मना—परावत इक्ष्मिण कुम्भयुगलेन छलं याहार पीवरं घनवृत्तं एकचित्तं इक्षि-
यात्, तेन पूर्वदिग्धेन वासो हेतुहे किं आपनार अङ्गिच्छेत् ? आमार मते सहस्रनेत्रं हेतु-
तिष्ठ अङ्गं कोनं विनश्यतं वाक्किं आपनार अङ्गेन चोढा । मन्पूर्वकत्वेन दौर्बल्येन लज्जया
नरं ॥५३॥

अन्वयः—(हे) दमयन्ति ! तस्मै प्रसीद ; सः जगत्प्रभुः त्वदङ्ग-सङ्ग-प्रभवैः पुलोमजा-लोचन-
तीक्ष्ण-कण्टकैः कण्टकैः सन्ततं तनुं घनाम् आतनुताम् ॥५३॥

प्रसीदिति । हे दमयन्ति ! तस्मै इन्द्राय, प्रसीद प्रसन्ना भूत्वा तमेव इष्ट इत्यर्थः । तथा च सति च
जगत्प्रभुः स्वर्गाधिपतित्वात् विमुक्तस्यैवाधिपतिरिन्द्रः । एतेन लोभनीयत्वं दर्शितम् । तव अङ्गानां सनाय-
वयवानां सङ्गेन संकीर्णेन प्रभवन्तीति तेः, अतएव पुलोमजायाः प्रसीदित्वाः लोचनयोश्चतुर्वीः तीक्ष्णकण्टकैः सन्-
स्वरूपैः, सपत्नीसीमावदङ्गमेन लोचनयोः पीडोत्पादकत्वादिति भावः, कण्टकैः रीमाभिः सन्ततं खर्वद्वैतं, तनुं
खर्वद्वैतम्, घनां निषिङ्गम्, आतनुतां विपरीतं करीतु ।

अत्र तीक्ष्णकण्टकैरिति निरङ्गं केवलवचनम्, कण्टकैः कण्टकैरिति वचनम्, अथवा आतनुतावच्छे-
दो संकटिः । जातुर्थं गुणः, ईदृशी च रीतिः ।

रीमाश्च इन्द्रादीन् च पुनश्च कण्टकैः कण्टकैः इति त्रिकाण्डशेषः ॥५३॥

वाङ्मना—प्रयशस्वि !

हेतु, आपनार अङ्गमङ्ग

अङ्ग-वाक्का निरङ्गं लोचनयोः

अबोधितं तत्त्वं दहनेऽनुरज्यये (१) स्वयं खलु चतुर्विधयोगेन कथयः ।
 विना तमोज्ज्वलनमन्वतः कथं मनोरथस्ये बलते विलासिनि । ॥५४॥
 त्वयै कसल्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्तन् न मनः कथञ्चन ।
 हिमोपमा तस्य परीक्ष्यन्त्यस्ये सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥५५॥
 स धर्मराजः खलु धर्मयोगेन त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
 ममापि साधुः प्रतिभास्वयं क्रमः सकास्ति योग्ये न हि योग्यसङ्गमः ॥५६॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति ! त्वं) स्वयं खलु दहने अनुरज्यसे (इति) तत्त्वं (तथा) अवधीषि ।
 (१) विलासिनि ! चतुर्विधयोगेन त्वं मनोरथः तम् आजस्मिन् विना कथम् अन्वतः बलते ॥५४॥

अत्र वं रथमनुदीप्तमपि पाह्यं अवधीषेति । हे दमयन्ति ! त्वं स्वयं खलु स्वयमेव दहने गच्छी, अनुर-
 ज्यसे विचार्य अनुरज्यसे जाता, इति तत्त्वं याथावत् न, मया अवधीषि अवगतम् ; “इतादृशीवन्मर्त्यकामिताम्”
 इत्युक्तिभङ्गीकृतमिति भावः । अपि च यतः हे विलासिनि ! चतुर्विधयोगे जन्म मयाकस्याः, ते तपः, मयीष्टः
 अभिप्रायः, तम् आजस्मिन् तेजस्विनमपि विना, कथम् अन्वतः अन्वयिन् निवेज्यते पुरुषे. बलते भावति, अपि
 तु कथमपि नेत्यर्थः, चतुर्विधयोगात्तत्त्वेन तेजस्विन्यास्तम् तेजस्विन एव पुरुषस्य योग्यतादित्याशयः ।

अत्र दहनानुरज्यं प्रति चतुर्विधादिवाक्यान्त्यं हेतुत्वात् वाक्यान्त्यं हेतुकं काव्यलिङ्गमन्वतः कथापुद्गलेन
 संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वेदमो च रीतिः ॥५४॥

वीर्यानां—नवशक्ति ! आपानि निजैरे विदेवना करिष्या अग्निं प्रति अक्षय्यं हरेषा-
 द्देन, एहि त्वं आसि वृत्तिराह । केन ना, हे विलासिनि ! आपानि अग्निवर्धनेन अग्नि-
 देन बलिषा देवचिन्तो ; सूत्राः आपानां अडिगाव, सेहि देवचिन्तो अग्निं तिर अत्र पू-
 वेन प्रति वाधितं हरेदेव केन ॥५४॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) एकस्या त्वया तनुतापशङ्कया कथञ्चन ततः मनः न निवर्त्तन् । परी-
 क्ष्यन्त्यस्ये सतीषु तस्य वृत्तिः हिमोपमा शतशः निरूपिता ॥५५॥

ननु निरतिशयतापशङ्कादिति सद्यः शरीरसंयोगात्तत्त्वेन कथं तदर्थं सन्भाव्यत इत्याह त्वयिनि । हे
 दमयन्ति ! एकस्या अवितीयसाध्या त्वया, तनौ स्वशरीरे तापशङ्कया तम् योगमात्रेणैव दाह भवेत्, कसल्य
 केनापि प्रकारेण, ततो वरः सकामान्, मनः स्वचित्तम्, न निवर्त्तन् न निवर्त्तनीयम् । येन हि, परीक्ष्यन्त्यस्ये
 पतिश्राव्य-परीक्ष्यन्त्यस्ये, सतीषु साध्वीषु स्त्रीषु विषये, तस्य वरः, इतिरवस्था, हिमोपमा तुषारपुष्पा, श्रद्धा वृ-
 द्धारम्, निरूपिता मयैव प्रत्यक्षं दृष्टा । अतस्तत्त्ववितीयसतीषुपत्त्या त्वयि वरं वृत्तिः सुशीलस्ये भवेदिति
 भावः । परीक्ष्यन्त्यस्ये रामायणादौ सीतादि परीक्षास्ये इति केचित् ।

अत्र मनान्वितं नामात्रं प्रति परावर्त्तकवाक्यान्त्यं हेतुत्वात् वाक्यान्त्यं हेतुकं काव्यलिङ्गं कथापुद्गलेन संसृज्यते ।
 प्रसादी गुणः, वेदमो च रीतिः ॥५५॥

वीर्यानां—नवशक्ति ! आपानि अविधोः गतो, सूत्राः शरीरेन सङ्गातं हरेदेव एहि
 कोन एकादेरे किशोरेषा अग्निदेवेन न ।
 इति अत्र दहनेन आनन्दोत्पत्तिः ॥५५॥

अजातविच्छेदलवः आरोत्सवैः (१) अगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विति ।

धृतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्य केलिभिः ॥५७॥

शिरीषमृद्वी वरुणं किमौहवे पयः प्रज्जत्या मृदुवर्गवासवम् ।

विज्ञाय सर्वान् वृणुते स किं न सा निश्यापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥५८॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) धर्मशीलया त्वया सः धर्मराजः चिन्तातिथिताम् अश्रयितः अस्ति खलु ।

अन अपि अयं ज्ञानः साधुः प्रतिभाति । हि धीम्येन (सह) धीम्यसङ्गमः अस्ति ॥५६॥

यम एव किं वरीतुमिष्ट इत्याह स इति । हे दमयन्ति ! धर्म एव शीलं स्वभावी यस्यास्तथा त्वया, स धर्मराजो यमः, चित्तस्य आत्ममग्नः अतिथितां विषयताम्, अश्रयितः प्रापितः अस्ति । खलिति निश्चासा-
याम् । अयं ज्ञानः परिपाटी, समापि मते, साधुवृत्तः, प्रतिभाति प्रकाशते । हि यस्मात्, धीम्येन पदा-
र्थेन सह, धीम्यस्य पदार्थस्य सङ्गमः सम्भोजनम्, अस्ति शीमते । अतो धर्मराजेन सह धर्मशीलायाश्चवापि
सम्भोजनं सर्वदा शोभिष्यत एवेति भावः ।

अत्र धर्मराजस्य चिन्तातिथिताप्रापये धर्मशीलापदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरासक्तानयोः संघट्टः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५६॥

वाङ्माला—नमश्चि ! आपनि धर्मशोभा ; इतद्वाः आपनि सेहै धर्मराजकहे मनेन
विषय करिधाहेन । अगार मेटे ७ एहे निमये भान वनिश प्रकान पाटेहेहे । केन
न, योगःवस्तु मेटेहे अपर योगःवस्तु मेटेनन मोडा पाटेसा थाटक ॥५७॥

अन्वयः—अमृत्युशङ्किता (त्वम्) अगस्त्यभासा निर्मलत्विति दिशि तेन (सह) अजातविच्छेदलवैः
आरोत्सवैः केलिभिः धृतावधिं कालं निमेषवत् नयस्य ॥५७॥

अजातेति । हे दमयन्ति ! अमृत्युशङ्किता मृत्युभयशङ्किता त्वम्, मृत्युघटकस्य यमस्यैव पतित्वेन वर-
क्षेन तत्प्रियतमत्वादिति भावः, अगस्त्यस्य तदाख्यस्य महाजन्तवस्य भासा दीप्ता, निर्मला लिट् प्रभा यस्यां तस्याम्
अतएव आरोत्सवस्य महासुविधेत्याशयः, दिशि दक्षिणस्यां दिशि, तेन यमेन सह, न जातो यमानुषद्वेष मरणा-
द्यभावाद्द्वेष मृत्युघ्नः विच्छेदस्य विरहस्य लवो लेशोऽपि येषु तैः, आरोत्सवैश्च अनालिङ्गनादिकर्षः आत्मादीन्
तत्सङ्गपाभिरित्यर्थः, केलिभिः क्रीडाभिः, धृतावधिम् अनन्तं कालम्, निमेषवत् निमेषकालवत्, आमीदृश
कालस्याख्यतया प्रतीतेरित्यभिप्रायः, नयस्य अतिमाह्वय ।

अत्र निमेषवदिति शीतोपमास्तद्वारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५७॥

वाङ्माला—अगस्त्यभक्त्येन करुणेन देव निकर आलोक निर्धन हईसा थाटक, सेहै
कृपिण निक, आपनि मृदुताडधरहित हईसा, सेहै मनेन मटक, विच्छेद-मनेन-विहीन कायकेनि
द्वारा, निट वकालेन ग्राह अनसुकरा अतिवाहित करुन ॥५८॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) शिरीषमृद्वी (त्वं) पयःप्रज्जत्या मृदु-वर्ग-वासवं वरुणम् ईदृशं किम् ।
अनेन हेतुना सा निश्या अपि सर्वान् विज्ञाय शीतांशुं किं न वृणुते स ॥५८॥

किम्, ते वरुणस्यैव वरुणवासना वर्तत इ ।

मृद्वी अत्यन्तकीलसाङ्गी त्वम्, पयःप्रज्जत्या

अतोपमदुर्मित्यर्थः, वरुणम्, ईदृशं वरीतुं

असेवि यस्यास्तदिवा दिवानिग्रं त्रियः

सहासुना तत्र पयःपयोनिधौ ज्ञयीदरि ! क्रीड यथामनोरथम् ॥५८॥

इति स्फुटं तद्वचसस्तथादरात् सुरस्य हारीपविकम्बनादपि ।

कराहसुतं ककपोलकक्षया मृतञ्च तन्नाशितममृतञ्च तत् ॥६०॥

शब्दः 'सकलम्' युक्तमिति कारणेन, सा बहुतया प्रसिद्धा, निम्ना रात्रिरपि, सर्वान् अन्त्यान्दिमान् विहाय, शीतांशं परमशुद्धं चन्द्रम्, किं न उच्यते अ न इत्यती, अपि तु उच्यते कश्चि । तेन शिरीषस्योपदस्याः अति-
शब्दीयत्वात् न करञ्चं युक्तमित्याशयः ।

अत्र बहुवचनवचनसम्भवात् प्रति शिरीषस्योपदस्याः ईतुरिति काव्यलिङ्गम्, शिरीषस्येति सुतीपना,
पराश्वे इत्याहः, शीतांशनिग्रयोक्तिं कस्यापि न पतिपयोव्यवहारसमारीपात् समासोक्तिश्चेत्येतां संकृष्टिः । प्रसादी
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५८॥

वाङ्माला—वचनञ्च ! आपनि शिरीषकूटमेव छात्र कोमलाक्षी; आचारं वरुण-
अनवरुणं यमिना कोमलं पदार्थं जम्बूहेरं यथा अधान । अतः आपनि किं तेनै वरुण-
केहै वरुणं करिवारं हेच्छा करितेहेन । हेहैह मज्जत ; कात्रण—, एहै हेतुतेहै तेनै
रात्रिञ्च अत्र मज्जत नैवतादेकं परिउत्तागं करिनां छन्दके किं वरुणं करेन नाहे ॥६०॥

आश्वयुजः—त्यक्तदिवा त्रियः प्रियञ्च अनश्वरामचीयकः यः दिवानिग्रम् असेवि (३) ज्ञयीदरि ! तत्र
पयःपयोनिधौ समुना सह यथामनोरथं क्रीड ॥५८॥

असेवेति । त्याक्ता द्यौः स्वर्गे येन तेन त्यक्तदिवा, त्रियः प्रियञ्च लक्ष्मीपतिना नारायणेन, अनश्व मज्जन्
रामचीयकं सौन्दर्यं यस्य सः । अत एवैतद्गोपनास्यया नारायणेन दीक्ष्यतेति भावः । यः पयःपयोनिधिः,
दिवानिग्रम् अश्वरामम्, असेवि आश्रितः ; हे ज्ञयीदरि ! तत्र पयःपयोनिधौ शीरीदसागरे, समुना वनमन
सह, यथामनोरथम्, यथेच्छम्, क्रीड विहर । रवादि वाङ्मयेन स्वर्गादपि शीरीदसागरस्य सौन्दर्यमधिकम् ; तेन
च लक्ष्मीसमेतो नारायणस्य प्रवसति । अतएव च लक्ष्मी प्रतिवेशिनी भवेत् । अतः सर्वं नैव वचन-वरुणं
ते त्रये इत्याशयः ।

अत्र दिवसाग्रे प्रति अनश्वरामचीयकपदस्याः ईतुरिति पदार्थ ईतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारस्य कालुप्रासेन
संश्रव्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"सञ्चासयामि नक्षिणीदलतालहन्तम्" इति शाकुन्तलप्रयोगवत् अवयवार्थानपेक्षेन पयोनिधौति समुदायान्
साग्नप्रतीतेरुपपत्तिः ॥५८॥

वाङ्माला—लक्ष्मीपति नारायणं वर्गधामं परिउत्तागं करिनां, यथाश्चरं ये कोटोद-
नागरके आश्रितं करिनाहेन ; हे कृष्णदरि ! आपनि तेनै कोटोदनागरं वरुणं
महितं हेच्छाकृताग्रे विहारं करिते थाकून ॥६०॥

आश्वयुजः—कराह-सुतं क-कपील-कक्षं या तथा इति तद्वचसः आदरात् सुरस्य हारीप-विकम्बनात् अपि
नत न ॥५८॥ स्फुटम् अमृतञ्च ॥६०॥

एकं कपीलकक्षं न एकी मञ्ज एकाय कक्षी

य, आदरात् गौरवात् । इति श्रवणं

[परीयः प्रवर्तनं च एव विकम्बनम् आशुचीकारणं

चिरादभ्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः सा वासयति दमस्त्रसा ।

कृतायतश्चासविमोक्षया तं चचाहभविऽकदम्बं विचक्षणा ॥६१॥

विभिन्दता दुष्कृतिर्गौ मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसन्ध्यैः ।

प्रयातजीवाभिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततीक्ष्णितम् ॥६२॥

तत्रापि च । इदमत्रयं प्रति हेतुः । तत् पूर्वोक्तप्रकारम्, तस्य मलाकारदूतस्य भाषितं वाक्यम्, स्फुटं अदम्, सुतत्, स्फुटम् अस्तुतश्च ; समीयोगाभावात् स्वयमेव किञ्चित् किञ्चित् खरामभावेति भावः ।

अत एवात्र यथासंख्यमलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वेदर्धौ च रीतिः ॥६०॥

वाङ्माला—तत्रोक्तं एकं त्रिंशत् नामानि एवम् एकं त्रिंशत् नामानि कांन हाउडर उगरेर हिम ; एहै अत्रशत्रुतिनि, एहै कृप दूतवाकोर अति आनन्दवन्तः उहाश्रमे वाक्य उनिशाहि-
लेन ७ ; आवात्र देवगणेर उगरेर स्फुटं अत्राहेते वाकिश विडम्बन। करिंतेहिम वनिश,
मे वाक्य उनिशाहिनेन ७ ना ॥७०॥

अन्वयः—ततः विचक्षणा सा दमस्त्रसा अवाङ्मुखी (सती) मुखे चिरात् अनभ्यायं वासयति सा ;
अथ कृतायत-चास-विमोक्षया (सती) अथात् तम् अकदम्बं बभावे ॥६१॥

चिरादिति । ततः अनन्तरम्, विचक्षणा भीमती, अत एवास्या अनन्तराभिज्ञतेति भावः, सा दमस्त्रसा दम-
यन्ती, अवाङ्मुखी विषादतिशयादधीमुखी सती, मुखे वदने, चिरात् बहुकालं यावत्, अनभ्यायं वाक्याभावं
भीमनिमित्तं, वासयति सा दुष्प्रियावशात् स्थापयामास । अथ अनन्तरम्, कृतम् आयातश्चासस्य दीर्घनिशासस्य
विमोक्षं त्यागी यथा सा तादृशी सती, अथात् चासत्यागस्य मुहूर्तात् परमेव, तं दूतम्, अकदम्बं निरुद्धम्,
“कृतं त्वयाप्यन्तकदूततीक्ष्णितम्” इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः । बभावे उवाच ।

अत्र स्फुटं कानुप्रासहृत्प्रासयोः संलटिः । वक्ष्यते अनभ्यायस्य व्यवस्थानादपि प्रागुक्तदूतवचनानां वक्ष-
तुव्यताग्नपमाय भीमार्थे अनभ्यायपदस्य लक्षणेति न नेयार्थतादीयः । प्रसादी गुणः, वेदर्धौ च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—तत्रोक्तं, वाङ्माला तत्रोक्तो अत्रोक्तो हृत्प्रासः । दीर्घकालं यावत् मुखे भोम-
काव हाश्रित करिनेन ; पुनरे दीर्घ निशाग उगरे करिशा, कृपकलेन पर निरुद्ध तावे
मेहै दूतक वनिने लालिनेन ॥७१॥

अन्वयः—दिगिन्द्र-दुर्वाचिक-सूचि-सन्ध्यैः दुष्कृतिर्गौ मम श्रुतिं विभिन्दता त्वया अपि प्रयातजीवाम्
एव (स्थिता) मां प्रति स्फुटम् अन्तक-दूततीक्ष्णितं (कार्यं) कृतम् ॥६२॥

अकदम्बं भावचनेवाह विभिन्दता इति । दिगिन्द्राणाम् इन्द्रादीनां चतुर्णां दिक्पालानां दुर्वाचिकान्येव
परस्त्रीभीमनपरत्वात् दुष्टसन्देश एव सूचयसीत्याया लोहमलाकासां सन्ध्यैः समूर्ध्वः करणैः, दुष्कृतिर्गौ
परपुरुषप्रक्षीभनचनयथात् पापिनीम्, मम श्रुतिं कर्षन्, विभिन्दता विदारयता, त्वयापि दुर्जने का कथा
नक्तुस्वदुष्टाकारदशं नात् सन्ध्यासामिन् वक्ष्येन भवतापि, प्रयातजीवा तविमदम्बेदनया मतप्राचामिव स्थिता
मां प्रति, स्फुटं, अदम्, अन्तकदूततायाश्चतुर्णां दीक्षे स्थितेऽपि केवलमनदीत्यस्य उचितं योग्यं कार्यं कृतम् ।
यस्य दूता अपि परपुरुषप्रक्षीभनचनयथात् ।

अत्र दुर्वाचिकी सूचित्वादीपात् निरुद्धः ॥

वाङ्माला—दिक्पालगणेर हृष्टे

कर्णके विधीय करिशाहिने ; उहा

वागनि ७ आवात्र अति स्फुटं इत्युक्तं

त्वदात्मन्येव दलौकदुर्यशो-मसीमयं सखिपिपयभावि ।

सुतिं समाविष्टं भवद्दूरचरं सृजन्त्यदः कोटवदुत्कटा वज्रः ॥६३॥

तमास्त्रिदश विदभं जेरिता प्रगादमीनव्रतये कया सखी ।

वर्षा समाराधयतीयमन्त्रया भवन्तमाह खरसञ्जया मया ॥६४॥

तमर्चितुं महरसञ्जया (१) नृपं स्वयंवरः सञ्जयिता परीक्षयि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैः तदन्तरायः पुनरेव वासरः ॥६५॥

अन्वयः—त्वदात्मन्येव दलौकदुर्यशो-मसीमयं सखिपिपयभाक् सत् इव चदः भवद्दूरचरं मनः

सुतिम् आम्बिष कोटवत् उत्कटा वज्रः सृजति ॥६३॥

उक्तप्रायवेवाहं भङ्गात्तदेवाह त्वदिति । हे वृत्त ! तव आत्मात्मात्मा नित्यं निर्गन्तुं मनः सत् चलीकं निष्वाभूतं दुर्यशः “निषेधवेगो विधिरैव तेऽयवा” इत्यादिकपम् इन्द्रादिवगुरागमोचकम् अपयस्यसर्द्धं मसी तन्मयं तत्प्राप्तम्, अत एव पितृकपभाक् सिद्धाकारमात्रि सञ्जयद्विज, चद इदम्, भवत्तव दूरचरम् इन्द्रायगुपगन्ध-जैन कटभूतं वचनं वक्तुं, मन सुतिं कथं, आम्बिष प्रविष्ट, कोटवत् कथं कोटवत्, उत्कटाः प्रवधाः, वज्रः पीका, सृजति उत्पादयति । अतः पुनरेव मा वादीरिति भावः ।

अनं दुर्यशसि मसीलारीपात्रिरङ्गं केवलकपकम्, क्षिपिकपभाविनेति क्रियोत्प्रेषा, कोटवदिति श्रौतीपना, इत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः ; सीऽपि च चतुर्थचरणगतच्छेदानुपासिन संसृज्यते । समासवाङ्म्यादीजो गुणः, गीर्धी च रीतिः ॥६३॥

वाङ्मना—आपनात्र मूत्र हरेत्त आमात्र मिथा अपयनकप कानो निर्गन्तु हरेत्त जेवात्र आकारहरेत्त एव प्राश हरेत्त हरेत्त ; उन्मत्तकप आपनात्र एहे कट्टे वाका आपनात्र कर्णे श्रवण कृत्रिषा कोटैर क्वात्र एवम वातना उन्मत्तकप कर्ण उन्मत्त ॥६३॥

अन्वयः—अथ विदभं जेरिता आलिः तम् ऊचे, इयं सखी प्रगादमीनव्रतया एकया खरसञ्जया वर्षा समाराधयति, अन्वया मया खरसञ्जया भवन्तम् आह ॥६४॥

तमिति । अथ अनन्तरम्, विदभं जया दमयन्त्या ईरिता इति तेन वक्तुं, रिरिता, आलिः काचित्तस्याः सखी, तं तूतकपिषं नन्तम्, ऊचे उक्तवती । किम् इत्याह—इयं सखी दमयन्ती, प्रगादमन्त्रयन् मौनव्रतं जीरय-ताकपो नियमो यस्यास्या, एकया खरसञ्जया निजनिजया, वर्षा कल्याण, समाराधयति सिधते ; कल्याणमात्रं स्वयं न किञ्चिदतीति समुदायात्तत्पद्यम् । अन्वया मया मद्रूपयाः खरसञ्जया निजनिजया निजनिजया निजया चेति व्यञ्जते, भवन्तम्, आह व्रवीति । मद्रूपया भवन्तं व्रवीतीति समुदायात्तत्पद्यम् ।

अनं मया खरसञ्जयि निरङ्गं केवलकपकमङ्कारः । प्रसादी गुणः, वीर्धी च रीतिः ॥६४॥

वाङ्मना—उत्तमवज्र, मयवज्रोत्प्रेषित कोन गवी नमत्त वजिन ; आपनात्र एहे गवी, अताउपोनादगविनो वकीर एकनि जिह्वा वारा लम्बात्र जेवा कर्णितहेन एव आपनात्रकप अङ्ग जिह्वा वारा आपनात्र वजिहेन ॥६४॥

चर्चितं परीक्षयि स्वयंवरः सञ्जयिता ; पुरःसरैः मनः आसुभिः

तदस्य विश्वस्य दयालुः केचि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पत्रिणा तत्रैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥६६॥

दृयोर्हं यो ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखस्य स्लक्ष्मीं तव यत्र वीक्षते ।

असावपि खस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥६७॥

तस्मिन् । मधुररचना मम दण्डमात्रेण, तं रूपं नलम्, अस्मिन् पूजयितुम्, परीक्षयि परस्मिन्, स्वयंवरः तदर्थं काचित् समेत्यर्थः, सम्प्रति सम्यग् भविष्यति । पुनः किन्तु, पुरःसरैः अयमितिभिः नानाविधा-
शब्दया आदी गन्तुमिच्छुमितिर्वेत्यर्थः, मम अमुभिः प्रार्थः सद्यः, गन्तुमना गन्तुकामः, एव वासरो दिवसः, तस्य
स्वयंवरस्य अनुरागी विप्लवकपी जात इति शेषः ; इन्द्रप्रार्थनादिनामीतृपाताभिर्भावादिति भावः ।

अथ पुरःसरैरिवेति प्रतीयमाना क्रियीतुम् वा, अमुभिः सद्येति सद्योक्तिः, गन्तुमनसासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाद-
तिशयोक्तिर्ये तेवानुवादिमादिन सङ्करः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६५॥

परीक्षयति "परादिदेववि" इति परशब्दादेवविप्रत्ययः ॥६५॥

वाङ्माला—आमार वरप्रणामा बादा गेहे राजाके प्रजा करिवार छत्र, आंगीसी कला
अश्वरुगता इहेएव ; किञ्च ताहार पूर्वई गमनछू आमार आंगेर गहिउ प्रमनाठिनावो एहे
दिनटाई (नानाकारण) ताहार विग्र इहेश दीफाहेशाछे ॥६६॥

अन्वयः—तत् अथ विश्वस्य मे दयालुः एषि ; (अहं) भवद्विलोकिनी (सती) दिनं निनीषामि ।

सः मत्प्रियः पत्रिणा नखैः विलिख्य तव एव रूपेण समः आख्यायि किल ॥६६॥

तस्मिन् । तत्तत्काल एतदासरस्य अनुरागभूतत्वाद्देतोः, अथ विश्वस्य अथ विश्वानं ज्ञत्वा, मे मम सम्बन्धे,
दयालुः एषि भव । विश्वामर्थमन तवावस्थानेनैव तावद्विनिर्गतिर्भवेदिति भावः । कथमित्याह—भवद्विलोकिनी
अहं भवन् पश्यन्ती सती, दिनं विनीतभूतमिमं वासरम्, निनीषामि नेतुमतिवाङ्मालायां निनीषामि । तथा च तव
दर्शनमेव महानन्दलाभात् सर्वोद्देशगतिरित्याशयः । ननु परपुरुषदर्शनेन कथं न ते पातित्रायभक्त इत्याह—
स मत्प्रियो नलः, पत्रिणा पत्रिणा प्रकृतत्वात् तेन राजहंसेन, नखैः करणैः, विलिख्य नलिनीदले विनयित्वा,
तत्रैव रूपेण आकारेण, समस्तुल्यः, आख्यायि आख्यातः । किञ्चेति पूर्ववाचांयाम् । अतो नलकपतुर्द्वयं तव
दर्शनान्न पातित्रायभक्त इत्यभिप्रायः ।

अथ पूर्ववाक्याय प्रति पराईवाक्याय स हेतुत्वात् वाक्याय हेतुकं काव्यचिह्नम्, आशीषमा, छेकानुप्रासश्चेति
लंकारः । मधुररचनावशाद्माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥६६॥

वाङ्माला—अतएव आपनि आज एगएन विद्याम करिवा आमार अति प्रशान् हुँन ;
आमि आपनाके देखिते थाकिवा एहे दिनटाके अतिवाहित करिते हेछा करि । कारण,
गेहे राजहंस नथ बाग्रा पद्मपत्रे छिद्र करिवा, आमार गेहे अिद्रुक्तमके आपनारहे रूपेर
तुला बनिशाछिन ॥६७॥

अन्वयः—विधिना ते दृष्टीः इयो वञ्चिता अस्ति ; यत् तव मुखस्य स्लक्ष्मीं न वीक्षते । तत् अस्ती
अपि नः नलानने इमां विलीक्य जन्मनः ।

ननु नलानावस्थाने तव तु फलं

ते तव, दृष्टीर्हं यो नेत्रद्वयम्, वञ्चिता ।

दृष्टीर्हं यो साक्षात् न पश्यति ।

एतन्नलीगुण्या लक्ष्मीम्, विलीक्य, जन्मनः

মমৈব পাণীকরশ্চৈষিসাধিকং প্রসঙ্গসম্পাদিতমঙ্গ! সঙ্কতম্ ।

ন হা সছাধীতিদ্রুতঃ (১) স্মৃদ্ধা কথং তবার্থ্যপুত্রীয়মজ্যমর্জিতুন্ম ॥৬৮॥

দিগীশ্বরার্থং ন কথঞ্চন ত্বয়া কদর্থনোয়াসি কতোঃয়মঙ্গলিঃ ।

প্রসখ্যতাং নাথ নিগাথ্যমীদৃশং দধে দৃশৌ বাপ্যরয়াস্বদে শৃণুম্ ॥৬৯॥

অনু ইদান্ এতৎসহস্রীমিতি সাহস্রাণ্যেপাদসম্বন্ধসুচক্যা নিদর্শনালঙ্কারঃ । প্রসাদৌ শৃণুঃ, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ॥৬৮॥

বাক্যানি—বিধাতা আপনায় চোখ দুটোটকে বন্ধিত করিয়া রাখিয়াছেন ; যে চেতু তাহার আপনায় মুখের শোভা দেখিতে পার না । সুতরাং এহে চোখ দুটোটকে আগায় কন্য নলের মুখে এহে শোভা দেখিও, জন্মের সফলতা লাভ করক ॥৬৮॥

অন্বয়ঃ—অহ! মম এব পাণীকরশ্চৈষিসাধিকং, প্রসঙ্গসম্পাদিতম্ অজ্যম্ আর্থ্যপুত্রীযং সঙ্কতম্ অর্জিতুং সহ অধীতিদ্রুতঃ তব কথং স্মৃদ্ধা ন (বর্ত্তে) হা ! ॥৬৮॥

বিশ্রামব্যপদেশোক্তাবস্থানে বিশেষকলছাৎ মমৈবেতি । অহ! হৈ দিবদ্রুত! মমৈব ন পুনর্দূর্ব্বণিষ্ঠাঃ কস্যাসিহিদিতি ভাবঃ, পাণীকরশ্চৈষিসাধিকালি, অগ্নিবিবাহার্থমিব স্থাপিতৌ বহ্নিঃ সাধৌ যস্য তত্ । অত এব সঙ্কতমিতিভাষ্যঃ । প্রসঙ্গে ন দীপ্যকরশ্চক্কাবৈব সম্পাদিতং অটুতম্ । অত এব প্রয়াসবাহুস্বমপি নাসী-
ত্বমিপ্রায়ঃ । কিস্ব অজ্যম্ অগ্নিনবরং চিরস্থায়ীত্বার্থঃ । অত এব সর্ব্বথা স্মৃদ্ধশীযমিতি ভাবঃ, আর্থ্যঃ পুত্র্যঃ স্বয়ং ইত্যর্থঃ তস্য পুত্রঃ পতিনং লসস্বদেমিতি আর্থ্যপুত্রীযং মলসম্বন্ধি, সঙ্কতং সম্মেলনম্ সম্মেলনজনিতা মীত্রীমিতি তাত্পর্য্যম্, অর্জিতুং লভ্যম্, সহ অধীতিমধ্যমং তথ্যক্বে ন সর্ব্বথা সাধ্যমিত্যর্থঃ প্রিয়ত ইতি তস্য সর্ব্বর্থ্যেব তত্সমানসুন্দরশ্চৈতি তাত্পর্য্যম্, তব কথং স্মৃদ্ধা ইচ্ছা ন বর্ত্তত ইতি হা কটম্ । সর্ব্বথা স্বসহস্রসুন্দরশ্চ মলীন সহ তব মীত্র্যবনৈব ভবিষ্যতি ; সর্ব্বা ন হৃদাকলং তদর্থং জানাথস্থানং তব যুক্তমিতিভা-
ষ্যঃ ।

অনু অগ্নিসাধিকাদিবিধিবচনানাং সাধিপ্রায়প্রয়োগাত্ পরিকরোঃলঙ্কারঃ, প্রথমপাদদ্বয়ে উক্তানুপ্রাসঃ, অন্তর্ব্বপাদি চ সুখ্যনুপ্রাস ইত্যে তেবাং সংঘটিতঃ । সাধুর্থ্যং শৃণুঃ, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ।

বিবাহার্থং এব পাণীকরশ্চৈষিসাধিকং । তথা চ জাহ্নবী দুর্গাতিঃ—“নিম্নং হস্তে পাশ্চাত্ত্বাহি । ”অজ্যমিতি “অজ্যম্” সঙ্কতে চ ইতি নিপাতঃ ॥৬৮॥

বাক্যানি—দেবদ্রুত! আগনি সর্ব্বপ্রকারেই নগের তুল্য করবান্ ; সুতরাং আর-
ত্রই বিবাহের সময়ে তাহার সহিত আপনায় যে মন্ত্র তা জন্মবে, অগ্নি তাহার সাক্ষী থাক-
বেন এবং তাহার প্রসঙ্গকেই সম্পাদিত হইবে, বিশেষতঃ তাহা চিরস্থায়ী হইবে ; অত এব
হা! তাহা লাভ করিতেও আপনায় চোখ জন্মিতেছে না কেন ? ॥৬৮॥

অন্বয়ঃ—তথা অগ্নি কথঞ্চন দিগীশ্বরার্থং ন কদর্থনোয়াসি ; অয়ম্, অঙ্গলিঃ জাতঃ । প্রসখ্যতাং,
হা হারা আপনাকে কখনোই হই ॥৬৮॥

তথা, অগ্নি অজ্যম্ কথঞ্চন কিংপি প্রকারেণ, দিগীশ্বরার্থম্

। তদর্থম্, অয়মঙ্গলিঃ কারয়সংযোজঃ

ন কথঞ্চনম্, ন নিগাথ্যং তথা পুনর্ন

उषे दिगीयानिति का कथा तथा त्वयीति नेत्रे नलभामपीकया ।

सतोन्नतेऽज्यो दृष्टयामि जीवितं स्मरसु किं वसु तदसु भक्ष यः ॥७०॥

न्यवेमि रत्नतितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिर्विष्कतो यया ।

कपालिकोपानलभक्षनः क्षते तदेव भक्ष स्वकुले स्मृतं तथा ॥७१॥

अन्वयः । तद्यत्ने दृष्टी नयनद्वयम्, दृष्टनयनम्, वापरयस्य वसुवेमस्य चाम्भदे प्राप्नोतीत्युक्ते, दत्ते चारवाणि ।

पीकानिग्रहेन वसुवेगमनात् न पुनरीदृश्यं निगाद्यनित्याशयः ।

अथ ईशान्यभानोदयान्नोदयनासावहायी इत्याहुप्रासिन संलुप्यते । असादी गुणः, ईदृशी च रीतिः ॥६९॥

वाङ्मना—नवभूत ! आपनि आमाटक आत्र कोन एकदशे हिक्पागणनेत्र अक्ष
अक्षत्रोऽथ कौशरा पीडा । नवेन ना । ताहार अक्ष आयि एहे हात योड कश्चिद्वाहि । आपनि
अस्र ७८८, अक्ष एकरूप आत्र वलिनेन ना ; ताहा हहेन आयि नवनपुगलक अताड
अक्षत्रोऽत्र आत्त्ररूपे धारण करिय ॥७०॥

अन्वयः—दिगीयान् उषे इति का तथा कथा, (वा अक्ष) त्वयि इति ईदृश्या नलभाम् अपि न ईदृशे
सतोन्नते अक्षी जीवितं दृष्टयामि । स्मरसु किं वसु वसु, यः तत् भक्ष ॥७०॥

उष इति । दिगीयान् इन्द्रादिदिकपालान्, उषे अक्षं हरिष्यामि इति इत्यन्तुता, का नमः, तथा “मित्रि-
विधी विधिदेव” इत्यादिकथा, कथा तव सतिः । मिथ्यात्वात्तुर्ध्वं वेति भावः । या अक्षम्, त्वयि पश्यन्तु
विद्यत इति शेषः, इति हेतोः, नलस्य भामिनः पत्युदेव मां कानिनापि ईदृश्या कटाक्षवातादिदृष्ट्या, न ईदृशे न
प्रश्यामि ; पातित्रायभक्षभवादित्याशयः । अथ इन्द्राद्यगुरोर्ध्वे न गतो यदि त्वां न गच्छीयात्ता त्वं किं करिष्य-
सीत्याह-सतोन्नते अक्षी, परपुरुषवैभुस्यात्मकसतोन्नित्यस्यपवत्रौ, जीवितं जीवनम्, दृष्टयामि दृष्टं क्षीयि
दृष्टवक्षिण्यमि चिरजीवनमेव ब्रह्मचर्यं करोमीत्यर्थः । ननु तद्यत्ने प्रवक्ष्यामसीदं अक्षं कीदृश्या आह-स्मरः
कामसु, किं वसु वसु, अपि तु किनपि नेत्यर्थः । येन हि यः स्मरः, तत् करनयनापिक्तं भुञ्ज । भक्षमात्र-
त्वात् तत्पीकासङ्गनं सत्याः सुकरंमेवेति भावः ।

अथ सतोन्नतेऽप्राविति निरक्षं केवलरूपकं इत्याहुप्रासिन संलुप्यते । असादी गुणः, ईदृशी च रीतिः ॥७०॥

वाङ्मना—आयि हिक्पागणनेत्र अक्षो कौशराकष वरुण करिय हेहा आपनात्र कि
रुक्म उँफा । ये आयि, आपनाते आह वरु
नेषिटेहा ना । तात्र पक्ष, मतात्र निरक्षरूप
आत्र आत्र कोन वक्ष, वे सहे उष्य हहेहा ई

अन्वयः—जिनेन यः रत्नतितये न्यवेमि, सः

धर्मचिन्ताः ; अथा तत् एव भक्ष स्वकुले स्मृतम् (इव) ॥७१॥

न्यवेतीति । जिनेन वैदिकधर्मवेदिना मुनेनापि, यी ।

अथक् चारित्र्यात्मकधर्मपरब्रह्ममध्ये, न्यवेमि ।

पदीयान्धर्मधर्मचिन्तामणिः सर्वोत्तमः पदार्थ इत्याहुप्रासः,

काल भक्षणसत्कृतभक्षणः कावका, इव ।

परपुरुषचिन्तादिना परित्यक्तः ; तथा क्षिप्वा, ईदृश भक्ष ।

अतिप्रेम, सुतं प्रसारितसिद्धि । अक्षमात्राशयः ।

निपीय पीयूषरसोरसौ गिरः स्वकन्दर्प-इताग्रनाहुतौ ।

कृतान्तदूतं न तथा यद्योदितं कृतान्तमेव स्वममन्वतादयम् ॥७२॥

संभिन्नमन्त्राणि तदानीं काकुभिः [१] खदूतधर्माच्च विरन्तुमेवम् ।

यन्ने रथं सन्निभृतं विनिश्चसन् विचित्रवाक् विचित्रिष्ठमन्त्रः ॥७३॥

अचिरदी नमस्तुभ्यः यदाचं एव निरूपितः ; पापान् भक्त्यर्थं विनाशयिष्येति सर्वं वादिसक्तम् । इत्यन्तः
सुमन्त्रमेव मेदः । ततश्च नमस्तुभ्यं चापि पापघ्नेतुस्तुक्तकामस्तुभ्यं धर्मो न लब्धते ; किन्तु विदुषा नवा मनसः
पतिते न नवः बरित्वापि कथमिदानीमिन्द्रादिचिन्त्या स धर्मोऽप्यस्त इति ।

अत्र धर्मोचिन्त्याश्चिरिति साधकवाचकप्रमत्ताभावादुपमावपकवीः सन्देहसङ्करः । खदूतनिषेदि प्रतीयमाना
क्रियेतुं वा, केकाग्रमावसेति संशयः । प्रसदी गुणः वैदग्ध्यं च रीतिः ।

रत्नमितयुक्तं यथा बौद्धविज्ञाने — “सहृदिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मो न भवः ।” इत्येव च स्मरितम् ।

इत्यन्तरीयो बौद्धस्य बहुकालपर्यन्तं तेषां कस्यान्तरीयबौद्ध-विज्ञानानुसारीच तथेदमुक्तमित्यवधेयम् ॥७२॥

वाङ्माला—२६७, ये धर्मके जिविध रक्तेः यथा मन्त्रवैयर्थ्यं कथितं निराकरणे ;

चिन्तामणिकृत्य मेहे धर्मके ये ज्योत्स्नाः, यथावेवैर कोपाननेन उन्नाकुत कावेर अङ्ग, पत्रि
ताग कथितं ; ये ज्योत्स्ना येन मेहे उन्नाकुत निवेक वः एन उद्गाहैरा रिज ॥११॥

अन्वयः — यदी पीयूष-रसोरसौ (इव) स्व-कन्दर्प-इताग्रनाहुतौः गिरः निपीय स्वं तथा यथा उदितं
कृतान्तदूतं न चमन्वतः ; (किन्तु) चदयं कृतान्तम् एव चमन्वत ॥७२॥

निपीयेति । यदी नवः, पीयूषरसस्य अमृतस्वादस्य पीरसौः पीरसकत्वा इव तत्पुण्यसुखादा इत्यर्थः ; तथा
स्वस्य आत्मनः कन्दर्पः काल एव इताग्रनाहुतापजनकत्वादिभिः तस्य आहुतौः उद्दीपकत्वात् इताग्रनाहुतिलक्षणाः, गिरौ
इत्यन्तरीयास्मानि, निपीय सादरनाकार्थं, स्वमात्मानम्, तदा इत्यन्त्या, यथा उदितं “कृतं” तदायन्तकदूततीचि-
तम् “इत्यनेनोक्तम्, कृतान्तस्य यस्यस्य दूतम्, न चमन्वतः ; किन्तु चदयं निर्द्दयम्, अत एव कृतान्तं साधार-
यमस्तदपमेव, चमन्वत सन्भावितवान् ; यमदूतान् । कदाचिद्दयया उपेक्षयात्, यस्य तु सर्वदेव निर्द्दयत्वेन
समुत्पीडनादिति भावः ।

अत्र पीयूषरसोरसौरेति प्रतीयमाना ज्ञान्युत्प्रेक्षा, कन्दर्पे इताग्रनाहुतारीपी वीधुं आहुतिवारीपे निमित्त-
हेतुरिति पदार्थहेतुकं वाक्यलिङ्गम्, तथा पारिषदाक्षस्य
पादे उक्तस्तुमासः, द्वितीये च ऋकामुद्रास इति सर्वेणा

॥११ एवम् आपनार कायाननेन आहतिवृत्तप
नमराजा-इत्युक्तो येन नमराहिनः, उक्तम्
किञ्च निर्द्दयः यजिज्ञा माका १२ यवकृपणै यने

: कः तदानीं कृतान्तं विनिश्चसन् अपि (सन्) खदूतधर्मात्

दिवो धवस्व्यां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गनालयम् ।

कथं भवेत्स्व न जीवितेश्वरी न मोघयाज्ञः स हि भोर ! भूरुहः ॥७४॥

शिखो विधाय त्वदवासिकामनां स्वयं हुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।

क्रतुः विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यासु विधित्सु वैदिकः ॥७५॥

अन्ता आति काकुभि “दिगीशरावै न कथञ्चन तया” इत्यादिभिर्मनःपीडाजनितदैर्घ्योक्तिभिः, भिन्नमन्यपि विदी-
र्घं वदत्यसि सन्, स्वदूतधर्मात् निजदूतनियमात् इन्द्रादिषु प्ररोचनादित इत्यर्थः, निरन्तु विरती भवितुम्, न
एकत न ऐक्यत् । तर्हि किं कृतवानित्याह— निधत्तं गुप्तं यथा स्वातन्त्र्या, दमयन्ती यथा न बुध्यते तथेत्यर्थः,
मिनिवसन् तस्या दुःखदशमेन दुःखाविर्भावात् निश्वासं त्यजन्, शर्म मन्दं मन्दम्, अश्वं सत् अवदत् ।

अत्र भिन्नमन्यत्वस्य कारणं सत्यपि विरानरुपकार्यानुपपत्तेरविशिष्टिरलङ्कारः, विचित्रेत्यादी लुपीपमा
अकारुणास्येति संकृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“अथयः सप्त धौमहिः क्षुताशिवशिशुखिजः” इति हारावस्थुक्तं शिवशिशुखिनीङ्गिरसी नन्दन इति व्युत्-
पत्तिः । “जीव आङ्गिरसी वाचस्पतिशिवशिशुखिजः” इत्यमरः ॥७३॥

वाङ्माला—आश्रयवाक्ये वृक्षमतिजुला नन, दमयन्ती मनःपीडाजनित दैर्घ्यादित
विभीषणस्य हरेष्टा, आपन दूतनिधम हरेष्टे विरत हरेष्टार देहः कश्चिन्नेन नः । गत्रे सुष्ट-
कारे निश्वास परिहृय कश्चिन्नेन धोरे धोरे वरिष्ठे नागिन्नेन ॥७०॥

अन्वयः—दिवो धवः निजाङ्गनालयं कल्पशाखिनं कदापि त्वा यदि याचेत ; (‘तदा त्वम्’) अस्य
कथं न जीवितेश्वरी भवेः । हि [६] भोर ! सः भूरुहः मोघयाज्ञः न (भवति) ॥७४॥

किमत्र सदित्याह दिव इति । दिवः स्वर्गस्य, धवः पतिरिन्द्रः, निजमङ्गलं चत्वरमेव आलय आश्रयो यस्य
तम् नितान्तसन्निहितमित्यर्थः ; अत एव याज्ञायां परिश्रमोऽपि नास्तीति भावः ; कल्पशाखिनं कल्पवृक्षम्,
कदापि त्वा यदि याचेत । स्वयं तवावरणे इत्याशयः । तदा त्वम् तस्य इन्द्रस्य, कथं न जीवितेश्वरी पत्नी
भवेः, अपि तवश्यमेव भवेदित्यर्थः । हि यथात्, हि भोर ! भयभीति ! स भूरुहः कल्पवृक्षः, मोघा व्यर्था
याज्ञा यस्मिन् स तादृशः, न भवति । इन्द्रस्यात्मन एव ऐश्वर्यं सत्यपि कल्पवृक्षं प्रति तद याज्ञाश्रयान् इत्यमेव
विचिन्ना वाक् । अन्वयाद्येवमूढम् ।

अत्र पूर्ववाक्याच्च प्रति अतुषपादमतवाक्याच्च
संकृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥७४॥

वाङ्माला—हे त्व निजेश्वरे ऋणनशित कल्ल
करेण ; ताह हरेण आपनि कि प्रकारे उह
हे ठोह ! मे कल्लवृक्षे निरुट् आर्थना वार्थ ह्य

अन्वयः—शिखी त्वदवासिकामनां विधाय स्वमूर्तिषु
क्रतुं विधत्ते (तदा) तु सः वैदिकः विधिः कथं मिथ्या ।

‘ शिखीति । शिखी अग्निः, तव अवासेः प्राप्तेः कामना ।
स्वयम् आत्मनैव हुतं प्रचितं स्वस्य आत्मन एव अग्नीः
भूतं इवियेन स तपीतः सन्, यन्मानरेषु प्राप्तं स्वभावनूतं
अग्निमभातो अवाभावाच्च दर्शितः । यदि साधकानिक् ।

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं बलिताह्लादपि (१) ।

मुनेरगस्तगद्वृणुते स धर्मराट् यदि त्वदामिं भव का तदः गतिः ॥७६॥

क्रतोः कृते जायति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेद्मनि कामधेनवः ।

त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत् प्रचेतसः पाणिगते व वर्त्तसे ॥७७॥

उच्यते, तदा तु स वैदिको वेदीकः, अतएव फलप्राप्तयस्तथाव इत्याशयः, विधिर्वापारः, कथं निष्ठा अमु भवतु, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । अतएव तत्र वरवेष्टाया असत्वेऽपि पश्चिमवर्गमेव त्वं लब्धुं शक्यतीति भावः ।

अनार्थापत्तिश्चेत्कानुप्रासेन संखटा । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥७५॥

वाङ्मना—अग्नि आपनार श्रुति कायना करिषा, निजस्य मूर्ध्निरुपेणैव निजस्य, निजस्य आशु हविरे आहति निषा, यदि सर्वकायश्रुत कोन यत्न करेन; ताहा इहेनेने वेदोक्त कार्थ कि अकारे मिथा इहेवे ? ॥७६॥

अन्वयः—सः धर्मराट् सदा तदाशाम् अधितिष्ठतः बलात् अपि करं वरं प्रदातुं बलितात् अनसाम् मुनेः यदि त्वदामिं उच्यते, तदा का गतिः (इति) भव ॥७६॥

उद्दिष्टे । स प्रकृतः धर्मराट् यमः, सदा सर्वकाले च समये, तस्य यमस्य आशां दक्षिणं दिग्भु, अधितिष्ठत आश्रित्य निवसतः । अत एवागच्छी यमस्य प्रजैवेति भावः । तेन च बलात्कृतप्रयोगादपि, वरं वरं निश्चितं वरस्वरूपम्, करं राजयाज्ञभागम्, प्रदातुम्, बलितात् सम्यतीकृतात्, अनसाम् मुनेः सकामात्, यदि तत्र आतिं प्राप्तिम्, उच्यते याचित्वा नयते, तदा का गतिः तदीयवक्तुं न गतुं कसलोपायी भवेदिति भव त्रुटि । कापि गतिर्नास्तीत्यर्थः । अतस्तजानिच्छायां स्वयामपि यमीऽपि त्वं लब्धुं शक्यतीति भावः ।

अत्र वरस्वरूपकरप्रदानाय बलितत्वं प्रति सदित्यादिपदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, वरं करमिति निरुक्तं केवलरूपकम्, केकानुप्रासश्चेत्येतेषां संखटिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥७६॥

वाङ्मना—अगस्त्यामुनि सर्वनाहे यमस्य अधिकृत नृकण निकट वास करेन; अतएव कोन वरवरूप करं (वाङ्मना) निवार कृत्वा, वरपूर्वकत्वं ताहाऽतः सङ्गत करिषा, यम वरं नेहे अगस्त्यामुनि निकट इहेत आपनार आश्रित्य वर अर्पण करेन; ताहा इहेने वरं न शनि, आपनार कि उपेय आह ? ॥७७॥

कति कामधेनवः जायति [इति] कः वेत्ति । स चेत् । एव वर्त्तसे ॥७७॥

वेद्मनि पुरे, क्रतोयं शस्य कृते निमित्ते, कति कियम्, । की कनो वेत्ति जानाति, अपि तु कतिवदुत्तरत्वात् तत्- ; यदि, त्वदर्थं त्वन्निमित्तम्, एकामपि कामधेनुम्, याचते ; वि, वर्त्तसे । अत इन्द्रादीनामन्वतमन्त्ररिवा तत्र

वाक्यस्य क्रतीरित्यादिवाक्यान्तरमध्ये प्रवेशादुपार्थितत्वादीवः ;

। तयोः समाधानाय श्लोक एवं पठनीयः—

। कृते सन्ति क्रतीरिति कः ।

भीः । पाणिगते व वर्त्तसे ॥७७॥

न सन्निधावी यदि विप्रसिद्धये पतिव्रता पतुःपरमिच्छया शची ।

स एव राजत्रयवैशसात् कुतः परस्परसङ्घर्षः स्वयंवरः ॥७८॥

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात् पदवाचि जल्पतः ।

सुखं किमच्छदकदण्डताण्डवं मुग्धाभुजि क्षौचिमुखा दिदृक्षुः ॥७९॥

राज्ञाना—वक्र०१४ उव०१ यच्छेद निमित्तं कठोर्न कायधेश्च आह उवा। के. जान आगनात् ७३ एकटि कायधेश्च ७३ राज्ञं त्विनि आर्षना करेन; ताहा इहेने जागनि ताहात् हस्यगत इहेवाटे करिवाहेन ॥११॥

अन्वयः—पतिव्रता शची पतुः अनिच्छया विप्रसिद्धये यदि न सन्निधावी; (तदा) परस्पर-सङ्घर्षः स्वयंवरः एव राजत्रयवैशसात् कुतः (अविद्यति) ॥७८॥

इन्द्रादिवरणाभावे नयं प्रदग्धं यति पद्मभिः शीर्षैः । मिति । पतिव्रता महासती । अत एव पत्युरन्व-
रमण्यास्तिसदृशं नैऋति तद्विष्णुसारित्वमिति भावः । शची इन्द्राश्री, पत्युरिन्द्रस्य, अनिच्छया स्वयंवरस्याप्त-
गमने इच्छया अभवेन, विप्रस्य यत्किञ्चिदन्तरायस्य सिद्धये सम्भवान्, यदि न सन्निधावी गौण्यादिषीकृन्नाटका-
पूजाविद्यायामावाहिताय यदि न सन्निधिता भवेत्; तदा परस्परं सङ्घर्षः अहमहमिकया आकाङ्क्षकारि-
वरास्यत् परिचयाच्चिन्मः पुराणा यन् स तादृशः, स तत्पित्रादिभिरायोजितः, स्वयंवर एव, राज्ञा वराभिभावकानां
श्रुपतीनां वैशसात् विंशनात् कालङ्करणाच्चेतीः, कुतो भविष्यति, कुतोऽपि नित्यः । तथा च विवाहादिषु
विप्रसिद्धये गौण्यादिषीकृन्नाटकाः पूज्यन्ते । ताव तन्नागत्य विप्रं नाश्रयन्ति । इतश्च इन्द्रानुमत्या शीकृ-
न्नाटकान्तर्गता शची यदि नागच्छेत्, तदा वराणां कालङ्कीकरणः स्वयंवरसमैव न भवेत्, तव नलप्राप्तिस्तु दूर
एव तिष्ठति भावः ।

अन सन्निधानाभावं प्रति पतिव्रतापदस्वार्थी हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं छिन्नानुमतेन संसृज्यते ।
प्रतापी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥७८॥

राज्ञाना—पठित्वा उवा। नटीदेवौ पठित्व अनिच्छावन्तः, विप्रसिद्धिर अत्र यदि नान्-
दित्वा ना इन; ताहा इहेने से अश्वयज्ञे इहेने कि करिवा? केन ना, आगच्छक वर-
गण पत्रपत्रं सङ्की करिवा; ताहाते ताहादेव आडित्वायक राजाशो कलहे अश्वत्
इहेनेन ॥१०॥

अन्वयः—रीवात् मिथः पदवाचि जल्पतः निजस्य
कदण्डताण्डवं मुग्धाभुजि यथं किं दिदृक्षुः ॥७९॥

सक्तमिथार्थं विदधति निजस्येति । रीवात् क्षीवात्,
उदारयतः, निजस्य स्वस्य स्वस्येत्यर्थः, मुखस्य, वदनस्य, वृत्तान्तं
जानानाम्, क्षौचिमुखां राज्ञाम्, न विद्यन्ते क्षमाधि-
वात् आवरणवत् पदारथेनावशिष्टाभिर्यदिभिरित्यर्थः
उक्तमिति मुग्धाभुजि, यथं युक्तम्, किं दिदृक्षुः इष्टमिच्छन्ति ।

अन यथावस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चे-

गौडी च रीतिः ।

मुग्धाभुजीनि “वृत्तान्तं वतम्बनम्—” इत्यादिना ।

অপাৰ্ণং যন্ যান্ কৃত্যতিশয়ম্ অবলীহুবা চ বপুশা তু নামসঃ ।

অলং নলঃ কাস্তু মনম্বিসাচ্চিকং বিধিঁ বিবাহে তব সারসচ্চি ! কস্ম ॥৮০॥

পতিবরাযাঃ কুলজং বরস্য বা যমঃ কমব্যাহরিতাতিথিঁ যদি ।

কথং ন গম্ভা বিফলোভবিশ্ণুতাং স্বয়ং বরঃ সাধি ! সমৃদ্ধিমানপি ॥৮১॥

বাক্সালা—ক্ৰোধবশতঃ রাজারা পরস্পর নিহেব বাক্য উচ্চারণ করিতে থাকেন ;

তখন তাঁহারা আপন আপন মুখের বুড়াভাগে বৃত্তিতে পারিবেন না এবং হাতার কাপড় কেগাই। দ্বিগ্না গেই নও নইবা নাচানাচি করিবেন ও হাতাহাত করিবেন । আপনি কি রাজাদের এইরূপ যুদ্ধ দেখিতে ইচ্ছা করেন ॥৭৯॥

অন্বয়ঃ—অনলঃ যাজক-কৃত্যতি-শয়ম্ অপাৰ্ণং (সন্) শেত্ ববা অবলীহু, বপুশা তু ন অবলীহু ; (তদা হি) সারসচ্চি ! নলঃ তব বিবাহে অনপ্রিসাচ্চিকং কং বিধিঁ কাস্তু মনম্বিসাচ্চি (অবেত ?) ॥৮০॥

ইদানীমবশ্যবশতঃ প্রতিজ্ঞাতামাহ—অপাৰ্ণং যত্রিতি । অনলো বহিঃ, যাজকস্য পুরীক্ষিতস্য কৃত্যতিশয়ঃ সম্যাপনার্থকৃত্যকারস্বয়ম্, অপাৰ্ণং অজ্বলেন অর্থীকৃত্যং, শেত্ যদি, ববা তবাবশ্যগনিতকৌশলেন, অবলীহু অলং প্রদীপ্তো ভবেত্, বপুশা শিখাময়মরীচেষু তু, ন অবলীহু প্রদীপ্তো ন ভবেত্ ; তদা হি সারসচ্চি ! পদ্ম-
নয়নে । নলস্যব বিবাহে, ন অপিঃ সাধী যত তং তাড়য়ম্, কং বিধিঁ হীমাদিষ্মাপারম্, কাস্তু মনম্বিসাচ্চি সমর্থো ভবেত্ ; অপি তু কনপি নিষ্যথঃ । তেন নলোঽপি তব বিবাহাধিরমিতি ত্বমবিবাহিতং ব সিত্তে রিতি ভাবঃ ।

অনুর্বাণপিরলুঙ্কারঃ হীমাদ্যনুষ্ঠানামাবং প্রতি অনপ্রিসাচ্চিকপদার্থস্য হেতুত্বাৎ পদার্থভিত্তিকং কাব্যলিঙ্গম্, অনধীরহাঙ্কিমভিগ্নম্ সঙ্করঃ । প্রসাদী যুগ্মঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥৮০॥

বাক্সালা—পুত্রোহিতেন স্ত্রুংকার দেওয়ার পরিশ্রম বার্থ করিয়া, অগ্নি যদি ক্রোধবশতঃ মনে মনে ক্রিয় উঠেন, কিছু আকৃতি দ্বারা প্রজাতিত না হন, তাহা হইলে কে পশু-
নয়নে । নল আপনার বিবাহে অগ্নি লাগী ব্যতীত কোন অকৃত্য করিতে পারিবেন ? ॥৮০॥

অন্বয়ঃ—যমঃ যদি পতিবরাযাঃ বরস্য বা কস্ম অপি কুলজম্ অতিথিম্ আচরিতা ; (তদা হি) সাধি ! সমৃদ্ধিমান্ অপি স্বয়ং বরঃ কথং বিফলোভবিশ্ণুতাং ন গম্ভা ॥৮১॥

যমকর্তব্যং বিদ্রমাহ পতিমিতি । যমো যদি, পতিবরাযাঃ পতিত্বেন নলং বরীতুমিচ্ছন্ত্যাস্তব বরস্য
ব্রহ্মণীচননমধীম্যং বংশগতং জনম্, অতিথিঁ স্বমৃদ্ধিমানম্, আচরিতা করি-
ত্বাচ্চি । সমৃদ্ধিমানপি পিতৃসমৃদ্ধিবশাৎস্বাক্ষরপুৰ্ব্বোঽপি, তব
ইন্দ্রত্, ন গম্ভা ন গনিস্যতি, অপি ত্ববংশমেব গন্তব্যঃ, অমৌচীত্-
কৃত্যাত্ ইতি বিধিনা শৌচসাধিকারিবিধিবৎত্বাদিতি ভাবঃ ।

—“ইত্যাदिना वृद्धमर्थे “स्वब्रह्मणोऽन्तः” इति मकारागमः ।

अवतिरिच्य च प्रत्ययः ॥८१॥

বনী আপনার কিবা বর নলের কোন বংশোদ্ভূত
রা যান ; তাহা হইলে হে সাধি ! সমৃদ্ধপূৰ্ব্ব আপ-
ন কেন ? ॥৮১॥

अपः प्रति स्वामितया परः सुरः स ता निषेधेद् यदि नैषधक्रुधा ।

नलाय लोभाततपाण्येऽपि ते (१) पिता कथं त्वां वद सम्प्रदास्यते (२) ॥८२॥

इदं महत्तं ऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति ! चिन्तय ।

सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः करस्यमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥८३॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्ता चेतसा तथेति सम्प्रत्ययमाससाद स्म ।

निवारितावयवहनीर निर्म्मेनभोगभस्यत्वमलभ्यदृशौ ॥८४॥

अन्वयः—सः परः सुरः अपः प्रति स्वामितया नैषधक्रुधा यदि ताः निषेधेत्, (तदा) ते पिता लोभाततपाण्ये अपि नलाय कथं त्वां सम्प्रदास्यते (इति) वद ॥८२॥

यदुक्तं ऽपि विघ्नं कर्तुमर्हतीत्याह—अप इति । स प्रसिद्धः, पर उक्ततरः, सुरी देवी वरुणः, अपो जलानि, प्रति लक्ष्यीकृत्य, स्वामितया प्रभुतया हेतुना, नैषधे गले क्रुधा स्वयं यद्वीतुमिष्टाय रमण्या यद्विचोद्यमानं कोपेन, यदि ता अपो जलानि, निषेधेत् “तव न गन्तव्यम्” इति प्रतिषेधेत् ; तदा ते तव, पिता भीमः, लोभेन तत्प्रामिलासया आततः प्रसारितः पाण्येन तव तादृशयापि, जलाभावेन साङ्गीतसर्गाभावात् यद्वचस्य साङ्गत्वाभावेऽपि लोभादेव प्रसारितपाण्ये इत्यपेराशयः ; नलाय, कथं त्वां सम्प्रदास्यते ; अपि तु तव पितुर्न-
चाधार्मिकत्वात् कथमपि स न सम्प्रदास्यत इत्यर्थः । तदापि तव नलप्राप्तिर्न भविष्यतीति भावः ।

अथ ऊकानुप्रासील्लङ्कारः । वदेति वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरमध्ये अनुप्रवेशादुपनिता दीवः । स च “प्रदास्यते त्वां जनकः कथं वद” इति पाठेन समाधेयः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८३॥

वाङ्माला—अपर वरुणदेव उक्तेन अधिपतिं राजेश, मे जनके वनि नलेन एति
क्रोधावगतः (तां हारं विवाहे याहेते) निषेध करेन ; तां हरेणे नल लोडवगतः इह
आनारित करिणेन, आपनार पिता आपनाके कि करिषा मन्त्रान करिदेन ; तां
बलुन दार्ण ! ॥८२॥

अन्वयः—(१) दमयन्ति ! मया ते इदं महत् हितम् अभिहितम्, मोहं विहाय चिन्तय ।
सुरेषु विघ्नैकपरेषु (सत्सु) कः नरः करस्यम् अपि अर्थम् अवान्, ईश्वरः (भवति) ॥८३॥

पूर्वोक्तानि समर्थयन्नपसङ्गरति इदमिति । छे टमवलि । मया ते तव सम्बन्धे इदम इत्याद्यन्तमव-
चकपम्, महत् हितम्, अभिहितं कथितम् । लो
भेति विचारय । उक्तविघ्नानां प्रतिविधानमपि न
काल परेषु प्राधान्येन प्रवृत्तेषु सत्सु, को नरी ननु
समर्थो भवति, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः । तत् ।
मेव ते श्रेय इति भावः !

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनद्वयीऽर्थान्तरन
गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८३॥

वाङ्माला—दमयन्ति ! आरि आप

आपानि छिन्देर विक्रता परित्याग व
करिदे एवम् इहेन, कोन् महत् हितम्

(१) ... तत् । (२) ... स प्रदास्यति ।

स्कूटीत्पलाभ्यामलिदम्पतीषु तादृशाचनान् । कुचकुण्डलाग्रया ।

निपत्य विन्दु इदि कज्जलाविलो मनीष नोलौ तरलौ विलेसतुः (१) ॥८५॥

अन्वयः—सा तस्य इमाः निरः चे तसा विचिन्ता तथा इति सम्प्रत्ययम् आससाद ; (ततश्च) निवारि-
यावयव-निर-निर्भरे इदौ मनीषमस्यत्वं अलम्बयत् ॥८५॥

इमा इति । सा इमयनी, तस्य इतस्य, इमाः पूर्वोक्ताः, निरो वाक्यानि, चे तसा विचिन्ता सम्प्रत्यये वा-
च्यत्वेन च विचार्य, तथा 'सुरेपु विद्वत्कपरेपु' इत्यादिकं सम्प्रत्यये इति निर्णयान्, सम्प्रत्ययं सम्प्र-
वाससाद प्राप । ततश्च निवारिती विचिन्तय प्रतिपन्नः अवयवी इष्टप्रतिबन्धो यस्मिन् स तथाविधो निरनिर्भरी
जलप्रवाही यथोक्ते तथोक्ते, इदौ नयनपुगलम्, मनीषमस्यत्वं आशङ्कभाद्रमासकपलम् अलम्बयत् प्रापितवती,
इदमा विचिन्तयानपरायणत्वविचारसि नलप्राप्तुपायाभावनियथात् अविरतमेव नयनजलं सुमीचेत्यर्थः ।

अथ इदौ मनीषमस्यत्वादीपान्निराहं केवलकपलमवधारण्ये कानुप्राप्तिं स संकल्पते । प्रसार्दयगुणः, वेदभौ-
ष रोतिः ।

"इष्टिर्बन्धे तद्विधातेऽवधारणयसौ समी" "आवयसु स्याद्भमाः आशङ्कितः सः । सुमंभस्यप्रीतिपदभाद्र-
भाद्रपदाः समाः" इत्यमरः ॥८५॥

वाङ्मानी—वयस्यो मूढस्य एव कथाकुञ्जि मने मने चित्ता करिषा, "काठाटे वटे" एते
रूप विभाग करिनेन; आहार पत्रे नैवकर्तुं क जनवर्गेण राधा निवारितुं ठठेल; ताई
नयन दृष्टी हठेते अनप्रवाह पतित हठेते थाकिन; अतएव निने मने नयन दृष्टीके
आवण ठाडमासकपल करिनेन ॥८५॥

अन्वयः—अलिदम्पती कुच-कुण्डलाग्रया स्कूटीत्पलाभ्याम् इव, कज्जलाविलो नीलौ तरलौ विन्दू-
कुचकुण्डलाग्रया इव तद्विलोचनाभ्यां इदि निपत्य नीलौ मनीष इव विलेसतुः ॥८५॥

तस्या नयनजलपतनमेव विचिन्तित स्कूटीत्पलाभ्यामिति । अलिदम्पती भ्रमरभार्यापती, कुचाविव कुण्डली
उत्पलस्यैव कलिकावयं तयोराग्रया विकसितोत्पलपुरातनमधुपाने विरज्यापातान् तत्कलिकामवमधुपान-
लीमेनेत्यर्थः, स्कूटीत्पलाभ्यां विकसितनीलोत्पलाभ्यामिव, ततो निपत्य यथा विलसत इत्यर्थः, कज्जलिन
नयनयोरेव स्थितेनेत्याशयः आविलो कल्पौ, अत एव नीलौ नीलवर्णौ । तरलौ पतनोद्यमावन्तौ, विन्दू नयन-
जलविन्दवयम्, कुचौ सनी कुण्डली तदाव्यपीनत्वात् उत्पलकलिकावयमिव तयोराग्रया तयोरेवस्थानेक्येव, तस्या-
वां सजायात्, इदि तस्या एव वक्षसि, निपत्य पतित्वा, नीलौ इन्दुनीलक-
पी, मनीषा वारमध्यगतमक्षिणमिव, विलेसतुः प्रीभितवन्तौ । मनी दुःख-
वचनं प्रपतिसि निष्कर्षः ।

कुचकुण्डलाग्रयेति सुनोपमा प्रतीयमाना गुचीत्पला च, मनीवेति पुनः-
। पदार्थे ईतुर्वा कज्जलिनम्, इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संकृतिः ।

इति प्रकृतिनिवेष्टात् सन्धिः ॥८५॥

कुच दृष्टौ अनेव कुण्ड दृष्टौ उत्पलकलिकार मधु-
। पतित दृष्टौ शोभा प्राप ; तेन कज्जल-

धृतापतत्पुष्पशिलीमुखामृगैः शुचैस्तदानीत् सरसी रसस्य सा ।

रयाय बद्धादरयान्धुधारया समालनीलीत्पललीललोचना (१) ॥८६॥

अथोद्गमन्तो रुदन्ती गतक्षमा ससम्भ्रमा सुतरतिः खलन्मतिः ।

व्यधात् प्रियप्रप्तिविधातनिश्चयाद्भूनि दूना परिदेवितानि सा ॥८७॥

कम्पयित नौगवर्ण एवः चक्रेण दृष्टी अक्षयिम्, उ०पनकगिकार तूना उन्नयुगल बाधिरार
आभावनतई २५न, नयनशुद्धी नयनयुगल दहेते वक्ष्ये उ०पन पातत दहेता, चक्रेण दृष्टी
देखनौगवर्ण आर पोता पातत नागिन ॥८६॥

अन्वयः—तदा पतत्पुष्पशिलीमुखामृगैः धृता, रयाय बद्धादरया अन्धुधारया समालनीलीत्पललीललोचना सा युग्मैः रसस्य सरसी आसीत् ॥८६॥

पुनरपि विशिष्य रीदनमैवाह भुति । तदा तस्मिन् समये, पतन्तः पुष्पशिलीमुखस्य सुसुमनाखस्य कामस्य आश्रये वाचैः, धृता कम्पिता । अन्धत्वं तु पतन्तः पुष्पाणि शिलीमुखा ममराः आश्रयी वायुस्य तैः, धृता कम्पिता सरसी हि पुष्पपतनेन समरपतनेन वायुचलनेन च कम्पिता भवति । तथा रयाय वेगाय वेगेन पतनायेत्यर्थः । बद्धः कृत आदर आदरी यया तथा, अन्धुधारया नयनजलप्रवाहेन कारणेन, समालि दृष्टसहिते ये नीलीत्पली तयोर्लीला इव लीला विलासी दयीत्ये तयाविधौ लोचने दृष्टौ दयाः सा तथीका । अन्धुधारायस्य मालव्य-मुख्यत्वम्, लोचनव्यस्य प्र नीलीत्पलव्यसमानत्वमिति भावः । सा दमयन्ती, शुचैः शीकस्य रसस्य कदम्बरस्यैत्यर्थः, तस्यैव जनस्येति च सात्पर्यम्, सरसी सरःस्रकपा, आसीत् । मलाम्राप्तमभिनिययेन श्रीकीदयान् सतिशयं वरीदिति विवक्षः । अन्धे तु अन्धयापि व्याचक्षते ।

अत्र श्रीकरसे जलस्यारोपी दमयन्त्या सरसीत्यारोमे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितकपकम्, अनुषे पादौ लुनी-यमा, प्रथमे च श्लेष इत्येतेषामङ्गाङ्गभाविन सङ्करः ; सीऽपि च ष्के काटुप्रासव्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते । रव-त्वे नातुभूयमानस्यैव स्वशब्दीजिदीवः ; अत्र तु तदभावात्तदभावः । माधुर्यं गुणः, ईदमी, च रीतिः ।

शुचै रिति शुचधत्तोः “इक श्तिपी यातुस्वरूपे ” इतीक प्रत्ययः ॥८६॥

वाङ्माला—मेहे समये नयनशुद्धी नयनयुगल दहेते दृष्टी अक्षयारा वेगे निपतित दहेतेहिन बानरा, टाहार मेहे नयनयुगल नानयुक्त नौलो०पन युगलेन आर अक्षर दहेताहिन एवः काक्षर बाण पातत वाकार तिन कवि

रमेर मयेःवरचक्रेण दहेताहिन ॥८७॥

अन्वयः—अथ सा प्रियप्रप्ति-विधात-

मतिः दूना (च समी) दृष्टि परिदेवितानि व्यधात् ।

अथेति । अथ अनुधारापतवात् वरम्, सा ।

निश्चयार्हं तोः, उद्गमन्ती अस्त्रिया भवन्ती, रुदन्ती,

सुता रतिर्विषयान्तरातुरानी यस्याः सा, खलन्मतिः

शीतुरपि श्रीकीदयकानीत्यर्थः, परिदेवितानि

अत्र जङ्गलादिभावीदवाकादीदववालाकादी

च रीतिः ॥८७॥

त्वरस्व पक्षे पुहुताशनान्स्वतुष्य मन्त्रकामयं यशश्चयम् ।

विधे ! परेहाफलभक्ष्यव्रती पताय दध्यन्वसुभिर्ममाफलैः ॥८८॥

श्रुशं वियोगानलताप्यमान ! किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

अरेषुभिर्भेषा ! न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न खान्त ! कथं न दीयसे ॥८९॥

वाङ्मना—ताहार नम, नलेन व्याधिविषये विद्वहे यदिव एहेनप निम्नर उक्ताय, जमशब्दो अश्विर हईश पडिनेन, रोदन करिउ नागिनेन, ताहार नहिऊताशक्ति नहे हईश गेन, तनि चमकिया उठिनेन, ताहार अञ्जःवसधेर अञ्जराग जोप पाहेन, तनि कर्षव्य-विमुक्त हईश पडिनेन एव नल्लु हईश कामल विनाप करिउ नागिनेन ॥८९॥

अन्वयः—(६)पक्षे पुहुताशन ! त्वरस्व मन्त्रकामयम् आत्मनः यशश्चयं तनुष्य । (७)विधे ! परेहा फल-भक्ष्य-व्रती (त्वम्) अद्य अफलैः मम असुभिः दध्यन् पत ॥८८॥

त्वरस्वेति । हे पक्षे पुहुताशन ! अत्यन्तसन्तापकत्वात् कामानल ! त्वरस्व मां दग्धुं सत्परी भव ; परस्व मन्त्रकामयं अतत्त्वसाध्यात् मदीयमव्यस्यरूपम्, आत्मनी यशश्चयं कीर्तिःसमूहम्, तनुष्य विचारय । हे विधे ! परस्व अन्वस्य जनस्य ईहायाश्चेष्टायाः फलस्य यशश्चयं विनाशनं तर्ह्यन्तमस्यासीति स तादृशस्त्वम्, अद्य अफलैः नलस्यालामेन निष्पृथीजनैः, मम असुभिः प्राणैः, दध्यन् तदिनाशनेन तमी भवन्, पत अपराधं विना स्त्रीहत्या पापेन पतितो भव । एतेन नलस्यालामेन कामानलसन्तापेन मम मरचमेव भविष्यतीति सूचितम् ।

अत्र पक्षे वी हुताशनत्वारोपात् भक्ष्यनि यशस्वारोपात् निरङ्गं केवलरूपकचयं द्वितीयपरये इत्यनुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः । मञ्जिहारामो नाम पूर्वराग एव रसः । यथा देपथे —

“मञ्जिहाराममाहुस् यन्नापैत्यतिथीभते ।”

नलप्राप्तौ विद्वनिश्चयेऽपि रागानपायात् लक्ष्यचसङ्गतिः । शीकस्तु आवेगाव्यव्यभिचारिभावजन्त एव “इष्टाङ्गानां युवोऽनिष्टात्” इति तत्रैव दपंशोक्तः । न पुनः कदचः कदचविमलकी वा रसः, शीकस्त्रादिलभाभावान् एव-तरस्य लीकान्तरगमनाभावाच्च । एवमन्वराप्युज्जयम् । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

वाङ्मना—हे कामानल ! मन्दर हठ ; आमार उक्तरूप निन्देर यथोपादानि विचार कर । हे विधातः ! तूवि नरेन छेष्टाफन नहे करिउ त्रयोहै आह ; अतएव आमार [स्व] पडित हठ ॥८८॥

! खान्त ! त्वं यदि अयोमयं (भवसि, तदा) किं न वज्रम् अपि न अस्ति, (तदा) कथं न दीयसे, (इति) न

निरुद्धाग्निना ताप्यमान ! दह्यमान ! खान्त ! उदय ! सुवर्तरीयातेनाप्यभक्ष्यत्वादिति भावः । तदा किं कथं न विलीयसे किं अपिसन्तापेन द्रवीभाषदर्शनात् त्वं तु तदभावात् त्वं न । तर्हि किं वज्रमयमित्याह—हे अरेषुभिः कामानाहैः, शेष ! न [स्व] यशश्चयः अरेषुभिरेव भिष्यमानादिभ्यामयः । तदा एव सत्त्ववादिदीर्घो जयनमेव शेषं पुनः ब्रवीषि न कथयसि ? अपि तु कथनमेव पुनश्चमित्याहः ।

विलम्बसे जीवित ! किं द्रव द्रुतं ज्वलत्वं दहते हृदयं निक्षेपनम् ।

जहासि नाद्यापि नृषा सुखासिका-मपूर्वं मां लस्यमहो तवेदयम् ॥८०॥

हृषी नृषा पातकिनो मनोरथाः कथं घृथू वामपि विप्रलेभिरे ।

प्रियन्त्रियः प्रेक्ष्य घाति पातकं स्वमनुभिः चालयतं यतं समाः ॥८१॥

अत्र अलसतापक्षे कारणे सत्यपि अहीनयस्य विहीनत्वव्यकार्याभावादिशेवोक्तिः, परार्द्धेऽप्ये वम्, वल्, मय-
ज्ज्वालायं इति अरेतुभिर्भवेति पदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गत्वे तेषां मिथी निरपेक्षतया संवृष्टिः । रसादयः
पूर्ववत् ॥८१॥

वाङ्मानी—हे रुद्र ! तू मि वणि नो हृषी हरेरा धाक, उदये विरहाननेन गच्छाणे
गमिषा राहेतेह न किं ? आचारं तू मि कामयाये विदोर्न हरेवारं योगा, नृतरां वज्र-
मरुं नह, उदये विदोर्न हरेतेह न किं ? हेहारं केन उदरं दितेह न ? ॥८०॥

आख्ययः—(हे) जीवित ! किं विलम्बसे, द्रुतं द्रव, ते निक्षेपनम् अदः हृदयं ज्वलति । अद्य
अपि नृषा सुखासिका न जहासि ; अहो ! ईदृशं तव आलस्यम् अपूर्वम् ॥८०॥

विलम्बसे इति । हे जीवित ! मम जीवने ! किं कथम्, विलम्बसे समयसेपं करोषि ; द्रुतं शीघ्रम्,
द्रव पलायय । यत्नसे तव, निक्षेपनं वासस्थानम्, अदः हृदं हृदयम्, ज्वलति कामाग्निना दुःखाग्निना च
दग्धोभवति । अद्यापि इदानीमपि, अद्या मिथ्या, सुखासिका सुखेनावस्थानम्, न जहासि न परित्यजसि । अही
आख्ययम्, ईदृशं तव आलस्यम् अलसता, अपूर्वम् अभिनवमेव दृश्यत इति शेषः । वास्तव्याने दृष्टमानेऽपि
तर्कैव निरुद्धे गेनावस्थानरूपमीदृशमालस्यं पूर्वं केनापि कस्यापि न दृष्टमिति भावः ।

अत्र पलाययं प्रति द्वितीयपादगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्तरेण काव्यमसिने संवृ-
क्यते । तथा 'द्रव द्रुतम्' इति कर्कशशब्देन प्रकृतरसपरिपन्थित्वात् प्रतिकूलवर्था दीवः ; स च 'विल-
म्बसे जीव ! किमायं निःसर' इति पाठेन समाच्येयः । पूर्वपादो रसः, प्रसादो गुणः, वेदमूर्ति च रीतिः ।

आसिकेति "पर्यायाह" हेतु च" इति स्त्रियामासघातोर्जुञ् ॥८०॥

वाङ्मानी—जीवन ! तू मि केन विलम्ब करितेह, शीघ्र गलाशन कर । कात्रण,
तेमारा वाग्वान एहे रुद्र जलितेह । एधनं मिथा नृते धाक परिताग करितेह
ना ; कि आच्छा ! तेमारा एहे रूप

आख्ययः—(हे) हृषी ! पातकिनः न
प्रेक्ष्य घाति स्वं पातकं यतं समाः अनुभिः चाल-
यन्ति । हे हृषी ? नयनयुगल ! पा

अभिजाताः, घृथू मित्राली, सर्वकार्येष्वेव दक्षतः
केन दक्षमपक्षमेव युवां गलं दग्धमिष्याम् इति
अर्चनीयं अद्वितीयवीरकेन प्रतारयति ; किन्तु मनी

वेति भावः । युववीरवीरकप्रतारकाप्राप्ती का
दृग्गतिवन्धकम्, स्वं स्वकीयम्, पातकं धापन् ।
वज्रवत्सुरान् बाधन्, चिरजीवनमेवेत्यर्थः, अनुभि
मत्तं चालयति । दुःखभीतिं पापस्य अनाभावे
केन च दुःखभीतिवन्धनं, रोदनं दीर्घकालमेव दुः

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीक्षितं तदेव न स्वात्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः ! प्रियेषु मे तव प्रसादाच्च भवत्वसावपि ॥८२॥
न काकुवाक्चरतिवाममङ्गजं द्विषत्सु याचे पवनस्तु दक्षिणम् ।
दिश्यापि मङ्गलं किरत्वयं तथा प्रियो यया, वै रविधिवं भावधिः ॥८३॥

अत्र चन्द्रलक्षणाकारभावेऽपि प्रसारणीतृपक्षेः किं विभावना ? उक्तं पृथक्लक्षणाकारेण सत्यपि ननु दर्शनं
विचित्ररूपकार्यानुत्पत्तेरिति विधीकृतित्यनयोः सन्देहोत्तरः ; विद्यालक्षणाकारयोर्भेदेऽपि पृथक् सन्देहे विभावनाया-
नुरागादतिशयोक्तिरित्यनयोरेक्यङ्गाभिधानेन सन्देहः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८१॥

वाङ्मानी—हे नवनयन ! तोमार अतिमहान्, किञ्च तवापि पाणिष्ठे मनोवध-
ञ्जलि तोमानिगेके किं करिष्या मिथ्या । अनादितेन वारा अत्रात्रणा करिष्ये । एवञ्च अत्रात्रात्रेण
शोभानन्दननेन अतिरक्तक निजैव पाण्डुनिके नतवङ्गनयनं अत्रात्रात्रेण वारा अकानन
कर ॥८२॥

अन्वयः—(हे) मनः ! त्वदीक्षितं प्रियं न लभे मृत्युं (च) न लभे । त्वं यत् इच्छसि, नन
तत् एव न स्यात् । प्रियेषु (सह) मे वियोगम् एव इच्छ, तव प्रसादात् असी अपि न भवतु ॥८२॥

प्रियमिति । हे मनः ! त्वया ईक्षितम् आत्मुं लब्धुमिष्टम्, प्रियं नलम्, न लभेन प्राप्नीमि, तथा प्रियका-
लानि त्वदीक्षितं मृत्युञ्च न लभे । कथमेतदित्याह त्वं यदिच्छसि, मन तदेव न स्यात् । इत्येव निवृत्त
इति भावः । एवञ्च प्रियेषु नलेन सह, वियोगमेव इच्छ, तदा तु तव प्रसादात् तव इच्छाया अमुपहात्, असी
वियोगोऽपि न भवतु न भवेत् । - किन्तु संयोग एव भवतु भवेत् त्वदीक्षित-वैपरीत्यभवननियमादिति भावः ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रियमन्वयोः 'लभे' इत्येकक्रियासम्बन्धादौपक मलङ्कारः, संयोगलाभायं वियोगीकाकारणान्
विचित्रं नामालङ्कारश्च ; अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संवृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च
रीतिः । "विचित्रं यद्विरक्तस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् " इति दर्पणे विचित्रालङ्कारलक्षणम् ॥८१॥

वाङ्मानी—मन ! तोमार अतीष्टे अत्रात्रात्रेके पाहेतेहि ना, मुडाकेते पाहे-
तेहि ना । कात्रण, तूंगि याहा हेळा करेन, आमार ताहाटे रहेवे ना । अतएव अत्रा-
त्रात्रेण सहित आमार विद्यागृहे हेळा कर ; ताहा इहेने ताहाते रहेवे ना ॥८२॥

। अतिवामम् अङ्गजं न याचे ; दक्षिणं पवनस्तु याचे । प्रियः यव

। किरतु । वै रविधिः मङ्गलध्विः ॥८३॥

विचित्रस्य काम-मलयाविन-चन्द्र-चन्द्रादिषु विरचिष्यन्तु मध्ये, अति-
अङ्गजं कामम्, न याचे न किञ्चिदभीष्टं प्राप्ये ; कृतायामपि

। तु किन्तु, दक्षिणं दक्षिणदिशि आगतमेव सरलमुदारं वा,

। सरलत्वे मोदारत्वे न वा तदयान्नापूरणस्य सम्भया सम्भवादित्याशयः ।

। उपलक्षितः यस्यां दिशि वर्तत इत्यर्थः, तथा दिश्यापि उपलक्षितं

वनं, मङ्गलं कामपीडया मरणागमनं दाहं इति मदीयं भयं,

उत्तरदिग् न तं तथा दक्षिणपवनेन मङ्गलमस्य मेतुं

। सर्वथैव मन परित्यागं त्वसम्भवादित्याशयः । ननु दक्षिणं

। अत्र च तयोपकारं करिष्यतीत्याह— वै रविधिः मङ्गलाकारम्,

अमूनि गच्छन्ति युगानि न चक्षुः कियत् सङ्घिषे नहि वृत्तरस्ति मे ।

स मं न कान्तः (१) स्फुटमन्तद्विभ्रतां न तं मनस्तत्र न कायवायवः ॥८४॥

वचनविमर्शपर्यन्तः । तथा च कालमन्तव्यमित्यादय एव विरचितव्युत्पात् विरचित्वा मां मारयेत्, अमुताया च
उन्नापय्यन्त्यामित्यनियमात्, तत् परन्तु नलयागिनी दक्षिणत्यागाद्वयं मनीषकारं कर्तुं नङ्गेति भावः ।
मांस्तु पूर्वाह्णे नष्टया व्याचक्षते ।

अत्र अतिसुन्दरान्तिप्रतिबुद्धत्वयोः दक्षिणदिगागतत्वसरसत्वयोश्च भेदेऽपि वामदक्षिणव्यवस्थेः स्त्रियश्च तयोरे-
वाभ्यवहारादग्निप्रयोजनियमः, सामान्ये न विशेषमर्थं नकरीऽर्थात्कारण्यः, उच्यतेप्राप्तये त्वं तेषां निधी निरपेक्षतया
संरुद्धिः । पूर्वादी रसः, प्रसादी गुच्छः, वैदर्भी च रीतिः ।

“अङ्गजी मन्त्रये पुत्रे शोचितं कविदङ्गजम्” इति श्रावतः ॥८५॥

वाङ्माला—आमि ढैरुत्तरे वाक् बारा, अङ्गप्रेम मध्ये अङ्गुष्ठप्रतिबुद्ध कायदेक
कान् विवर्धये आर्चना करि ना ; किञ्च दक्षिण वायुके आर्चना करि । आमार अङ्गुष्ठ एव
द्विके उद्विग्राहेन, मेहे एक एहे दक्षिण वायु आमार उन्न निक्षिप्त करन । कारण, अङ्गुष्ठा-
चरण करगटा वध करगर्थाखहे वाके ॥२०॥

अन्वयः—अमूनि युगानि गच्छन्ति, (किन्तु) अथः न (गच्छति इव) कियत् सङ्घिषे, मे मृत्युः नहि
अस्ति । अन्तः (स्थितः) सः कान्तः मां कर्तुं न उन्मिता, मनः तं न उन्मिता, कायवायवश्च तत् न
उन्मिताः ॥८४॥

अमूनीति । अमूनि युगानि सत्यत्र तादापरकलिलक्षणा विभक्ताः सुदीर्घा अपि काला अन्येषां सम्बन्धे
अनागत्येति भावः ; किन्तु मन सम्बन्धे अथः स्वल्पोऽपि कालो न गच्छतीव ; दुःखमयतया अतिबाधस्थे-
र्नैव प्रतीतेरिति भावः । अतएव कियत् दुःखं साङ्घिषे । न खलु पुनः सोदुर्मर्कसीत्याशयः । अथ सत्य-
र्नैव दुःखसङ्गतिर्भवदित्याह मे मम, सत्यं नहि नैव अस्ति । कुत इत्याह—अन्तः अन्तःकरणे स्थितः
स कान्तो नलः, माम्, स्फुटं भुवम्, न उन्मिता न त्यज्यति, चिरचिन्तापराश्रमेवान्तःकरणवच्छेदे माम-
वलम्बित इत्यर्थः । अतएव मनी मन चित्तञ्च कर्तुं, तं कान्तम्, न उन्मिता न त्यज्यति ; चिरजीव
तस्य तेन विषयीकरणादित्यभिप्रायः । कायवायवः प्राणादिपञ्चवायवश्च, तत् मनः, न उन्मिताः न त्यज्यन्ति ;
एकविंशत्यरीरामर्गतत्वे न सुक्षिप्यन्त्येवमैव कलावस्थानादिति भावः । अन्वायं स्त्रीकसमुदायाख्यः—पञ्च तन्मा-
त्राश्च पञ्च ज्ञानेन्द्रियाश्च प्राणाद्याः पञ्च वायवः मनी बुद्धिश्च । अन्तःकरणे
तथा च सांख्यसूत्रम्—“सप्तदशैकं लिङ्गम्” । ततश्च
प्रत्यक्षमैव स्थायित्वम् । तेन च लिङ्गशरीरान्तर्गतेन मन
मैवैतद्विरुद्धः स्त्रीकसमुदायाख्यः ।

अत्र प्रतीक्षमाना क्रियोत्प्रेक्षा, कल्योर्भावः प्रति
अप्रवृत्ताणां मनःप्रवृत्तीनाञ्च उन्मिताये कक्रियाति

रसः, प्रसादी गुच्छः, वैदर्भी च रीतिः ॥८४॥

वाङ्माला—एहे युगानि दाहेतेट्टेह, किञ्च
ना । आमि आर कउ गहि । आमार बुद्धिः

(१) न माम् कान्तः ... ।

মদুসুতাপম্বয়শক্তশ্রীকারঃ সুরাঃ ! স বঃ কৈন পপি জপাৰ্ণবঃ ।

উদেতি কোটির্ন সুদে মদুসুতমা-কিমাশুসঙ্কল্যসবশ্রমেণ বঃ (১) ॥২৫॥

মমৈব বাহুর্হি বমশ্চুদুর্হিনৈঃ (২) প্রসজ্ঞ বর্ষাসু ক্ষতৌ প্রসজ্ঞতি ।

কথং তু শৃঙ্গল্য সুপুণ্য দেবতা ভবন্থরশ্যে (৩) হৃদিতং ন মে গিরঃ ॥২৬॥

অথ আশাংকেন শক্তশ্রীকারঃ সুরাঃ ! স বঃ কৈন পপি জপাৰ্ণবঃ কৈন পপি । বঃ সঙ্কল্য-সব-
শ্রমেণ মদুসুতমা কোটিঃ সুদে কিম্ আশু ন উদেতি ? ॥২৫॥

মদিতি । হি সুরাঃ ! ইন্দ্রাদয়ী দেবাঃ ! মমৈব সর্বস্য ভয়ঙ্করস্য তাপস্য বিরহানলসমতাপস্য স্যধি বিনাশী
শ্রুতঃ সমর্থঃ শ্রীকারী জলবিন্দুসাম্রাজ্যস্য স তাড়নঃ, স প্রতিহতঃ, বী যুগ্মাকম্, জপাৰ্ণবৌ দ্ব্যশুসুদ্রঃ, কৈন
জনেন পপি পীতঃ । যেন তত্জপাৰ্ণবস্য বিন্দুরপি সযি ন সমর্থ্যতে । যদি च সমর্থ্যতে তদা নলসংযোগলাভা-
নবিরহানলনির্বাপেন তত্শাস্ত্রাণীওপি নিবর্ততেতি ভাবঃ । নতু ত্বমজ্ঞানাদ্রিয়সি তথাপি ত্বং কথং স জপাৰ্ণব-
বিন্দুঃ সমর্থ্যত ইত্যাহ— বী যুগ্মাকম্, সঙ্কল্যসবশ্রমেণ “উত্তমাশাস্ত্রবদৌ জায়মান্” ইত্যুচ্ছলিতকরণসাম্রাজ্যপরি-
শ্রমেণৈব, মত্ সজ্ঞাতা, উত্তমা কোটিবৃন্তীনাং কোটিসংখ্যা, সুদে যুগ্মাকমেব প্রীতয়ে, কিম্ আশু শীঘ্রম্, ন
উদেতি নোত্পদ্যতে, অপি তু যুগ্মাকর্মণ্যসম্বাদবশ্রমেণ উদেতীত্যর্থঃ । তথা চ মম লামাভাবেন সযি রীষী-
যুগ্মাভিনং বিধেয় ইত্যাহ্বয়ঃ ।

অথ জপাযানলবৎসারীপঃ জপালীশি জলৈবিন্দুস্বারীপে নিমিত্তমিতি পরম্পরিতং রূপকমলসঙ্কারণে কালুপ্রাঙ্গীন
সংস্রজ্যতে । পূর্বং রানৌ রশঃ, প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভৌ চ রীতিঃ ॥২৫॥

বাঞ্ছানা—দেবগণ ! আপনাদের বে দ্ব্যশুসুদ্রঃ একটিমাত্র বিন্দুও আমার দাক্ষণ
বিরহানলসঙ্কারণে লাভি করিতে সমর্থ ; আপনাদের দেহে দ্ব্যশুসুদ্রটিকে কে পান করিল ?
ভার পর, আপনাদের একটুমাত্র হেঁচকা করার পরিণতিতেই আমি হইতে উৎকৃষ্ট কোটি কোটি
শ্রুতি কি আপনাদের আনন্দের জন্য শীঘ্রই উৎপন্ন হয় না ? ॥২৬॥

অন্বয়ঃ—বা অহর্হি ব মম এব অশ্চুদুর্হিনৈঃ প্রসজ্ঞ বর্ষাসু ক্ষতৌ প্রসজ্ঞতি (সতি) দেবতাঃ সুপুণ্য মে

॥২৬॥

মমৈবেতি । বা অথবা, অহর্হি ব প্রতি-
পজ্ঞ দলৈন, বর্ষাসু ক্ষতৌ বর্ষান্তৌ, প্রসজ্ঞতি
বিস্মিতি সত্বা সুপুণি নাম গাঢ়নিদ্রা প্রাপ্য,

অপি তু কখনপি নেত্বর্থঃ ; সুপুণ্যতা
গনি, কথম্ অরশ্যে হৃদিতম্ অরশ্যে রীদ-
পুণম্ কিঞ্চিদুস ইত্যাহ্বয়ঃ । অথ
ইত্যস্য চ বিমুক্তিঅর্থেন ইদৌপি সাব্যর্থঃ

॥বং প্রসি সুপুণ্যে তি পদার্থস্য হিতুলান্ আন্ব-

। মন্থরশ্যে ... ।

इयं न ते नैषध ! दृक्पथातिथिः त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।

ऋदे ऋदे हा न कियदुगवेषितः स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥८७॥

ममापि किं नो दयसे दयाधन ! त्वदङ्घ्रिमम्बं यदि वेत्य मे मनः ।

निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधितु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥८८॥

लिङ्गम्, रुदितं रुदितस्वरूपम् इति निरङ्गं केवलरूपकम्, प्रथमे पादे ऋकानुप्रासश्चेति संवृष्टिः । वर्षासु अतावति सन्धिविज्ञे वदीषः । स च “प्रसस्य वर्षन् रुकारमं हते” इति एतेन उभाधेयः । प्रसादी गुणः, वेदभीं च रीतिः ।

“समाश्वकारि शृष्टौ च दुर्हिमं कवयो विदुः” इति साङ्गः ।

“अहरहरति अहर्हि वम्” इति टीकायां दुर्गसिंहः । तथैव निपात इत्यभिप्रायः । वर्षास्त्रिति “बहुत्ववद-
स्यादिः—” इत्यादिना बहुवचनम् । अतावत्यनेन तस्यापि बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यात् उभयोरप्यनन्वगति-
कत्वात् “देवती दाराः” इत्यादिवन् । “अत्यन्तियसमासे—” इत्यादिना विकल्पेन प्रकृतिभावः ॥८६॥

वाङ्मानी—अथवा, अतः आभारहे अङ्गुष्ठि वनपूर्वक वर्षा-श्रुत एववर्तित करिणे,
देवदारा गार्हपत्ये अष्टिकृत हरेषा, आभार देवदाराङ्गुष्ठि किं करिष्यां उचिते पादेवेन ?
इतरा आभार ते उक्तं अस्यां रोगानहे वा केन हरेषे ना ? ॥८७॥

अन्वयः—(हे) नैषध ! त्वदेकतानस्य जनस्य इयं यातना ते दृक्पथातिथिः न (जायते) । हा,
यः वक्ति, सः खगः अपि ऋदे ऋदे कियत् न गवेषितः ; (तथापि न प्राप्तः ; तन्मन्वे) वेधसां सः अगोपि ॥८७॥

उक्तस्त्रितुना देशानपराय नलमुद्दिश्येदानीं अतुर्भिर्विलपति इयमिति । हे नैषध ! नल ! त्वदेकतानस्य
भवन्मातृवृत्तिकस्य मत्स्वरूपस्य जनस्य, इयं यातना त्वद्विरहस्य तीव्रवेदना, ते तव, दृक्पथातिथिर्लोचनगोचरः,
न जायत इति शेषः । हा कष्टम्, यः खगः, वक्ति परस्परान्तिके परस्परसंवादं वदति, स खगः पक्षी वंशीपि,
ऋदे ऋदे, कियत् न गवेषितः अन्विष्टः ; तथापि न प्राप्तः, तन्मन्वे इति शेषः, वेधसा विधानाः सः अगोपि नल
कष्टदानार्थं कुत्रापि लुकायितः । अतः कश्चिदप्रापयौ नास्तीति भावः ।

अत्रागोपीति प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा गोपि गोपीति यमकेन संवृज्यते । केचित्, बहुवचनान्त्वभावात्
यमकं किन्तु हेकानुप्रास एवेति वदन्ति । वरूणां पदानामनुक्ता अपि न न्यूनपदता दीवः, प्रसृत गुण एव ;
दुःखनयया दमयन्त्या उक्तत्वात् “उक्तावानन्दनप्रादिः स्थावराणां दत्ता गुणः” इति साहित्यदर्पणात् । पूर्वरागी
रसः, प्रसादी गुणः, वेदभीं च रीतिः ॥८७॥

वाङ्मानी—हे निषधराज ! ये वाङ्मानी

वर्तमाना, अतः एव यातना आपन्नान् दृष्टिने
आनन्दान् कान्त, मेहे हःमैतिके एव
तथापि ताहाके नाहे नाहे । अतएव यत्न करि

अन्वयः—(हे) दयाधन ! (तव) यदि मे
दयसे । (अथवा) पराशयं सन्तमसे निमज्जयन् विधितु

ममिति । इयं वनं वनवदादरणीया यस्य
परस्य एव गाढसं सक्तम्, वेत्य ज्ञानादिः ; तदा ममापि
क्रुद्धः । अथवा नैषधमन्त्रं प्रति दया कर्तव्या,

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयालुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्वदि नाथ ! मधुना ॥८८॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थि कल्पद्रुम ! किञ्चिदर्थये ।

भिदां हृदि हारमवाप्य मैव मे (१) कृतासुभिः प्राणसमः समं गमः ॥१००॥

आशयं मनः, सममसे प्रबलात्कारि मोक्ष इत्यर्थः, निमज्जयन् प्रवेशयन्, विभिन्ने विधार्तेषु, बाधो निन्दनीयः ; किन्तु तव आशयः अपराधस्य, कथा प्रस्तावः, कृ कृत, क्वापि नैत्यर्थः । तव ममी मद्गानरूपे मोक्षे निमज्जयन् विधिरिव बाधः न पुनस्तस्मिन् भावः ।

अत एवात्र अप्रसूतात् परसामान्यात् प्रसूतस्य विशेषस्य नलरूपपरस्य प्रतीतेरप्रसूतप्रशंसाङ्कारः, प्रथमपादे ऋकानुपास्येति संवृष्टिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

ममेति "कर्णेषि हयेयोः" इति कर्णेषि षष्ठी ॥८८॥

दांश्रीला—८६ प्रश्नः ! आपानं यदि आगारं मनस्कं आपनान्तरं चरणाञ्जितं वनिषा आनेन ; आश इहेन आपनि आगारं अञ्जितं वनिषा करिः अहेन ना केन ? अथवा यिनि अहेन मनस्कं अञ्जानेन अहेन निमज्ज करिषा आनेन, अहे दिशाताहे निमनोष, किञ्च आपनान्तरं अजरात्परं कथा कोषाय ॥८८॥

अन्वयः—सा तव कृते कथावशेषं गता इति ते श्रोत्रपथं कथं न उपैष्यति । (हे) नाथ ! यदि अधुना न (अनुग्रहात्, तर्हि) तदा अपि तावत् दयालुना मां समनुग्रहीष्यसे ॥८८॥

कथेति । सा दमयन्ती, तव कृते निमित्ते त्वहिरक्षित्यर्थः, कथावशेषम् उपप्राप्यमानवशेषम्, गता, सन्नेति तात्पर्यम्, इति वार्ता, ते तव, श्रोत्रपथं कर्णविषयम्, कथं न उपैष्यति लोकमुखाद् यात्यति ; अपि त्वग्रज-मैव उपैष्यतीत्यर्थः । तेन को लाभ इत्याह— हे नाथ ! यदि अधुना न समनुग्रहासीति शेषः, तर्हि तदापि मम मरणात् परमपि तावत्, दयालुना "हा दमयन्ति ।" इति विलापकृतमुत्तकपालार्थेन, मां समनुग्रहीष्यसे अग्रजमेवानुग्रहीष्यसि । तेनैव कृतायां भवेयमिति भावः ।

अनार्थापत्तिरखकारः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

समनुग्रहीष्यस इति यनादित्वादात्मनेपदम् ॥८८॥

प्रभाते पश्यावसित इहेनोहेन (प्रतिश्रितां प्रिष्टाहेन)

हेन ? हेन नाथ ! यदि अनेन अश्रुग्रहं ना अञ्जितं अश्रुग्रहं करिहेन ॥८८॥

दरिः तत् (हे) अर्थि कल्पद्रुम ! किञ्चित् अर्थये ।

मा एव गमः ॥१००॥

आन्तरं हृदयम्, विदरीतुं विरहवेदनया विदीर्घोभवि-

इति भावः । तत् तज्जात्, हे अर्थि कल्पद्रुम !

कथा श्रुत्वा मम दातव्यमिति भावः, अर्थये भवन् विदारकमेव, हारं निर्गममार्गम्, अवाप्य स्वाम्, प्राण-
मैव गमः न कलु याहि । प्राणापेक्षयापि त्वयि नि

अयि प्रिये ! कस्य कृते विलप्यते विलप्यते वा मुसुममुविन्दुभिः ।
पुरस्वयालोकि नमन्त्रयं न किं तिरश्चललोचनशोभया (१) नलः ॥१०३॥
चक्रास्ति विन्दुश्रुतकातिचातुरी घनानुविन्दुस्तु तिकै तवास्तव ।
मसारताराणि ! ससारमात्मना तनोषि स'सारमसृग्मयं यतः ॥१०४॥

वाङ्मना—तांशत्र पत्र, नन देहज्ज्वर दो अशुद्धि निजेश्वर नयन कर्षवा विवृत इहेवा,
कवचन यने यने कल्लित नयनकात्र हावतावादिशुक्त एहे नेहे बापात्र एहेकन धारणा करिवा,
एहे अकार विथा वनिटत नागिनेन ॥१०२॥

अन्वयः—अयि प्रिये ! कस्य कृते विलप्यते, वा, अमुविन्दुभिः मुखं (वा) कस्य कृते विलप्यते ।
तिरश्चललोचनशोभया त्वया पुरः ममन् अयं नलः किं न आलोकि ॥१०३॥

अथीति । अथीति सानुनयसम्बोधने । अयि प्रिये । त्वया कस्य कृते निमित्ते, विलप्यते कथयते । वा
कष्टम्, अमुविन्दुभिः, मुखं वा कस्य कृते विलप्यते सत्यते । अथ त्वया दुःखशान्तपाथी न क्रियत इति तदु-
भयमपि क्रियत इत्याह—तिरश्चललोचनभावेन प्रवर्त्तमाने लोचनयोः शीली स्वभावी वस्याः सा तयीका तया, त्वया,
पुरः सम्मुखे, ममन् अनुनयनिवेदनाय अवनतीभवन, अयं नलः, न किम् आलोकि कष्टः । आलोकाद् ब्रूहि,
तत्र दुःखशान्तये यथाशक्ति यतिय इति भावः ।

अत्र क्वैकानुपासकानुपासयोः संसृष्टिरलङ्कारः । अमामिसखे दर्शनादौ पूर्वरागः, प्रामिसखे दर्शनादौ
न मन्मथीग इत्यालङ्कारिकव्यवस्था । तेनात्र पूर्णपरिचयदर्शनयोः सम्भवेऽपि परिचयाभावेन प्राप्तभावात् पूर्वराग
एव रसः । एवमन्वयापुनरेयम् । मधुररचनावशान्नापुण्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०३॥

वाङ्मना—अथ । तूमि किनेन अश्रु विनाग करिउत्तह ; ठात्र ! अश्रुविन्दु
वात्राटे वः केन मृथथानिके निष्ठ करिउत्तह । अडावतः उट्टठाडावहे ठोवात्र नवन इहेटी
ठलिवा वाटेक, ताहा वात्रा तूमि, मन्मथे अवनत एहे ननके कि देविउत्तह न ॥१०३॥

अन्वयः (३) मसार-ताराणि ! घनानु-विन्दु-श्रुति-कैतवात् तन् विन्दुश्रुतकातिचातुरी चक्रास्ति
मम (त्वम) आत्मना अम'मयं स'सारं ससारं तनोषि ॥१०४॥

कवीनिकाशयं यथोक्तं मसारतारी तादृशी कचिच्छी नवन-
मुविन्दुनां श्रुतिर्निपातनस्य कैतवाच्छलात्, तत्र, विन्दु-
विन्दुश्रुतकनामा प्राचीनोक्तालङ्कारविशेषज्ञान अतिचातुरी
नामालङ्कारं सम्यगजानातीत्यर्थः । कचमिदं त्वया
वसीव, स'सारं सनकां मुवनं स'सारमन्द्य, हाविच त्रुड-
ससारउपय, तनोषि करीवि । त्वं नाल लीजम् ।
कलाशयः । अन्वयः तु स'सारमन्द्यामुसारचक्रनादयतः

। चक्राश्रीत्याशयः ।

विन्दुश्रुतकमन्द्यं वैचामिदाध्यवसायादतिशयीतिः,
श्रुतिः, स'सारस्य सारवस्तुपुञ्जकारणे स'सारमन्द्य
व तदभिधानात् ससारमन्द्येनात्र बाधा नैकस्या

अपास्तपाथोरुहि गायितं करे करोषि लोलानलिनं [१] किमाननम् ।

तनावि हारं क्रि॥दशुषः स्रवे-रदोषनिर्वासितभूषणे हृदि ॥१०५॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलञ्जतं करेण तावत् परिमार्जयामि ते ।

अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कज-हृयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥१०६॥

क्रियां नृणां च, देवानामपि ह्यनुग्रहस्यैव सिद्धाः सृष्टिः । पुरुषोत्तमो रसः, साधुर्गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"गौतममथिमं वारः स्वात्" इति ह्यरावली ।

१ सामुग्यारस्य शब्दस्यानुस्वारोपसारस्य यवार्थान्तरप्रतीतिः, तद्धित्युपातकं न.मा.सु.द्वारः । यथा—

“कान्तिं तद्विज्ञताभ्यान् धनपौनपयोंघर । कान्तः सर्वगुणोपेभो वालिन्दुः स्त्रे न लभ्यते ॥”

अ० नमोऽस्तुते नमः ॥ वि० अ० ॥ १०४ ॥ पञ्चमः तु अमुन्मारापसारणात् ॥ १०५ ॥ तादृशः कालो
दुःखेन व्याप्त इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

বাবালা—শ্রমে! তোমার নয়নযুগলের তারা দুইটি ইন্দ্রনৌমণির জাহাজ মনোহর

এবং নিষিদ্ধ অস্ত্রাধিকারের ফলে তোমার বিন্দুচ্যুতক অলঙ্কারে অভ্যস্ত নৈপুণ্য প্রকাশ
পাওতেছে। যে হেতু নিশ্চয়ই তুমি অপনোদার সংসারটাকে সমার করিতেছ। ১০৪।

अन्वयः—अपातवाचोक्तिं करि श्रयितम् 'आमस' किं जौमानलिनं करोषि । अदोषनिर्वाहित-
भूषणं यदि अस्तुतः अयं 'हार' कियत् ततोषि ॥१०५॥

अपाक्षेति । अपाक्षं परित्यक्तं पाथीवट् लोलापञ्चं यस्मान् तादृशं, कर्त्तुं पाथी, श्रद्धितं विषद्विन्ना-
वज्ञानं स्थापितम्, आननं मुक्तम्, किं कथम्, लीलानञ्जिनं विलासपद्मस्तम्भम्, करोषि । विवादविन्नीनं
किञ्चित् कारणमुपस्थितं ततो मा कार्षीः, लोलापञ्च पुनर्गृह्णाति भावः । तथा अदीक्ष्य शोकादिदीक्षा-
भाधेन मनापराधाभावेन च विवर्तितं दूरीकृतं भूषणं हाराद्यलङ्कारो यस्मात्तादृशं, तद्वि वक्षसि, वक्ष्यथी नयन-
जलस्य, खर्वधोरामिः, हारं, क्रियन् क्रियन्परिमाणम्, ततोपि विचार्य करोषि ; पुनरपि हारं गृह्णाच्च
दीदृश मा कार्षीरित्याशयः ।

अस्य लौकान्तिकमिति सामानाधिकरन्ध्रे निरुक्तं केवलरूपकम् ; अस्त्युः क्वैरिति च वैयधिकारण्ये
नर्थक्यरूपकम्, “विदधे मधुपयैषीमिह भूस्तया विधिः” इति दर्पणीदाहकरणम् ; पूर्वार्धे च कालमुप्रासी
हस्यमुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः । पूर्वार्धांगी रसः, प्रसादी गुणः

বাক্সাণী - হাতখানি চটেই লীলাপদ্ম পরি
মুখখানিও সেই লীলাপদ্মবরণ কারখান ছেলে
পরিচয়গ করি, অশ্রু'র বসেও উ'রে কত পী

अव्ययः—(अग्नि !) अमङ्गल्यम् इदं ते दृष्टोः

भयदहि-पङ्कज हयो-रजोभिः सनम् अपराधम् आत्मसीति

दृशीदिति । हे प्रिये ! अमङ्गल्यम् अमङ्गल्यम्

‘मानं’ विधाद्वयव्यादागतमित्यर्थः, तावत् समस्तमेव, जलम्

तः सप्रत्ययनिवारणार्थमिति भावः । अथ ततः परम्,

सदस्य 'सोमि' लिभिः, समं वद, 'समाप्तमान'

सतं च साऽननुयङ्गोऽप्येवमर्थः ।

[१३] लोलः प्रवृत्तः ॥ १॥

मम त्वदङ्गाङ्गि नखाभृतदुग्धैः किरीटमाङ्गिक्यमयू खमञ्जरी ।

उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्वजकारणरीषणे ! हवम् ॥१०७॥

तनोषि मानं मयि चेक्ष्णामपि त्वयि अये तद्वद्भुमानभानतः ।

विनम्य वक्त्रं यदि वर्त्तसे कियत् नमामि ते चण्डि ! तदा प्रदक्षि ॥१०८॥

अत्र परिमार्जनं प्रति अमङ्गल्यपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, अस्तु प्रस्तुतम् अक्षराध्वान-
प्रस्तुतः अनयोः परिमार्जयामीत्येकक्रियाभिप्रेत्यन्वाहोपकम्, अङ्गि पङ्कजेति सुभाषणा, रजोभिः समन्वितं च
सङ्गीतिरित्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गृह्यः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०६॥

वाङ्मानी—अङ्गिपङ्कजे ! त्वयात्र एहे नखनयुगलैश्च उपासते उपासितं अमङ्गल्यपङ्क-
जमय अङ्गलनञ्ज नञ्क मयि शतं विद्या मूढ्या विदोक्तं ; त्वारात्र पर त्वयात्र उपासकमन
दूरेषानिन्नु निन्नु गङ्गित त्वयात्र अपराध निन्दयन्तु क्वारा मूढ्या विदोक्तं ॥१०७॥

अन्वयः—रोहिणी मम किरीटमाङ्गिक्यमयूखमञ्जरी अस्य त्वदङ्गाङ्गि, नखाभृतदुग्धैः उपासनां
करोतु ; (३) अकारणरीषणे ! हवम् त्यज त्यज ॥१०७॥

नमेति । रोहिणी रक्तवर्णा, मम किरीटस्य मुकुटस्य यन्माङ्गिक्यं पद्मरागमङ्गिक्यस्य मयूखमञ्जरी मञ्जरीवत्

तः किरणावली ; अन्वयस्तु तन्मयूखमञ्जरीरूपा रोहिणी तदाङ्गी नखनविशेषः ; अस्य दृश्यमानस्य,
तवं चण्डी निर्धन्वी नः अङ्गिचरणस्य नखः स एवाभृतदुग्धैः दूधवर्षत्वाच्चन्द्रकास्य, उपासनां प्रक्षामात्मकसीमां
प्रयुधाच्च करोतु । तेन च, अकारणं कथ्यतीति अकारणरीषणा तत्सुम्भीषणम् । हवम् प्रवचयकीयम्, त्यज
त्यज । तव चरणे प्रवर्तते भवामि, तेन च त्वं प्रवचकोपं परिहरति निर्धन्वः ।

अत्र रोषत्यागं प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, मयूखमञ्जरी रोहिणीनखनत्वा-
रोपः नखे अमृतदुग्धैस्तत्परोपं प्रति निर्मितं रोहिणीपदस्य श्लिष्टमिति श्लिष्टपरस्परितं रूपकम्, श्लेषादि-
व्यञ्जानुपासयेति चण्डिः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गृह्यः, वैदर्भी च रीतिः ।

रोहिणीति रोहितशब्दस्य नदादित्वादीप्रत्यये तत्कारस्य नकारः । रोषयेति "ज्ञ धिमणि" इत्यादिना युः ॥१०७॥

वाङ्मानी—त्वयात्र किरीटं पद्मरागमङ्गिक्यं रक्तवर्णं किरणावलीरूपं रोहिणीनखं,
चण्डिनिन्नु त्वया कृतं ; हे अकारणरीषणे ! कोपं

अपि मानं तनोषि, तत् [चण्डम्] आगतः [धन]

[सि, (३) चण्डि ! तदा ते पदावधि नमामि ॥१०८॥

अमपि, मानं प्रवचयकोपम्, तनोषि करोषि ; तत्तदा

यादरमेव प्रवृत्तं रमानम्, अये तदीयस्यत्वमानीपद्यन-

तया त्वं यदि, वक्त्रं मुञ्चन्, कियत् किञ्चित्, विनम्य

तकीयने ! तदा ते तव, पदावधि अक्षरपद्येनम्, *

किञ्चिदमनहेतोर्निवर्त्तनीयत्वादित्याशयः ।

अथ तयोर्मैदाध्यवसायादतिशयीकृतकृत्कारण्ये कानुशास्त्री

वैदर्भी च रीतिः ॥१०८॥

ति अङ्ग मानञ्ज कर ; तदा एहेन मयि

প্রমুখমুমানুষ্যহাষ বা নবা প্রণামমাধিগমিঃপি কঃ শ্রমঃ ।

ক যাতনা কল্পনতাষি মা প্রতি ক দৃষ্টিদানে তব বহুমুখিতা ॥১০৮॥

অরেবুমায' সহসে স্তুঃ কথ' হৃদি দ্রবীযঃকুচস'হতে তব ।

• নিপত্য বৈসারিষকৈতনস্য বা ব্রজন্তি বাণা বিমুখোত্পতিষ্মতাম্ ॥১১০॥ .

অতঃ অবনত হইয়া তোমার প্রাণ বহন করিব। আবার তুমি যদি মুখখানকে কিছু অবনত করিয়া থাক; তাহা হইলে হে কোপনবভাবে! আমি তোমার চরণাবধি অবনত হইব ॥১০৮॥

অন্বয়ঃ—প্রমুখমুখা (মাম্) অনুষ্টুপ বা, ন অনুষ্টুপ বা; (কিনু) প্রণামমাধিগমি অপি কঃ শ্রমঃ । ক যাতনা কল্পনতা অসি ক মা প্রতি দৃষ্টিদানে তব বহুমুখিতা (বর্ত্তে) ॥১০৮॥

প্রমুখোতি । প্রমুখস্য ময়ি তবাধিপত্যস্য মুখা বাহুল্যে ন হেতুনা, ত্ব' মামনুষ্টুপ বা, ন অনুষ্টুপ বা; প্রমুখাতিদেহাত্ম ময়ি যথৈকদৈব স্ববহুত্ব'মহ'সীতি ভাবঃ । কিনু মম প্রণামমাধস্য অধিগমি অন্বীকারঃপি তব কঃ শ্রমঃ, অপি তু কোঃপি নেত্বর্থঃ । তেনাত্ম্যপ্রমুখদৈব তস্মাদমহোক্তবিত্যশয়ঃ । তথা ক কন যাতনা প্রার্থয়তা জনানাং সন্মুখে, কল্পনতা সর্গাভীষ্টদাতৃত্বাত্ম কল্পনতাস্বরূপা অসি; ক ক্রব বা, মা প্রতি দৃষ্টিদানিঃপি, বহুমুখিতা ধননির্গমনিবর্ত্তনায় হৃদস'য়তমুখিতা অতীবজপত্যনৈত্বর্থঃ, বর্ত্তে । কল্পনতাস্বরূপাশ্চ ক দৃষ্টিদানমাত্রো হৃদযো জপত্যা অতীবনিবৃত্ত'ইতি ভাবঃ ।

অব কল্পনতাভীতি নিরত' কৈবল্যরূপকম্, দানে মুক্তহস্ততাক্রমণবাধিত্বার্থঃ স'ঘটনয়া বিমুখাভিহাঃ, কৈকামপ্রাসবেতি স'ঘটিঃ । পূর্ব'রাগী রসঃ, প্রসাদী যুগঃ, বৈদর্ভী' অ রীতিঃ ॥১০৮॥

বাঙ্গালা—অতিশয় কতক্খ খাওয়া তুমি আমার প্রাণ বহন কর, বা না-ই কর; কিছু কেবল প্রণাম বোকার করায় কি পাশ্র্বে চড়ে পারে? প্রার্থীগণের পক্ষে কল্পনতা-অরূপ তুমিই বা কোথায়; আর আমার প্রাণ কেবল দৃষ্টি দান করার বিষয়ে তোমার বহুমুখি হাই বা (অত স্তব্ধগণতাই বা) কোথায় ॥১০৮॥

অন্বয়ঃ—[ও দ্রিযে! ত্ব'] স্তুঃ (বতী) কথ' অরেবুমায' সহসে, বা বৈসারিষকৈতনস্য বাণা: দ্রবীযঃকুচ-স'হতে তব হৃদি নিপত্য বিমুখোত্পতিষ্মতা ব্রজন্তি ॥১১০॥

অরিষিতি । ও দ্রিযে! ত্ব' স্তুঃ কৌমল্যব্রী কন' প্রকারনিবন্ধনাত্ম বেদনামিত্যর্থঃ, সহসে সীদু' কীৰ্ত্তনহিতি ভাবঃ । বা অথবা, বৈসারিষকৈতনস্য ক্রুৎখা' সনাত্না' স'হতে আহতে, তব হৃদি বসসি, নিপত্যমীলাবেতি তাম্, ব্রজন্তি প্রাণবন্তি । অতএব' অবেতি ভাবঃ ।

অব স্তুত্বযুগল্য হৃদপ্রকারভবনক্রিয়াবিদীধান্ বিমুখোত্পতিষ্মতাব্রজন্তাস্বল্যেঃপি তনুস্বল্যাদতিশয়ো যুগঃ, বৈদর্ভী' অ রীতিঃ ।

"হৃদ-রীমা অথো মনুজী মীমো বৈসারিষীঃসজঃ"

অনুপতিষ্মতি "অনুপতিষ্মতাসুপি" ইতি ।

क्षितस्य सन्ध्याय सृजया कथान् विधेहि लीलाचलमक्षय्यं भुवः ।

अपाङ्गरस्यापयिकीं ह्रस्व प्रसव्य (१) सन्धेहि ह्रस्व ममोपरि ॥१११॥

समापय प्रावृषमभुविप्रुषां क्षितेन विश्राय कौमुदीमुदः ।

ह्रस्वावितः खलु खलनहयी विकासि पङ्के रङ्गमसु ते मुखम् ॥११२॥

वाङ्मना—अथ ! त्वां कावनामी ह्रेश, कावनामेव नृप अश्वमेधेन यमना कि करिषा मय करिषेह । अथवा ह्रस्व अनयुगल वाश आशुत त्वावात्र यमःपुन कावनेन वाप-
तलि पङ्क्ति विमृष ह्रेश उठिषा वाहश वाटक ॥११०॥

अन्वयः—सृजया क्षितस्य कथान् सन्ध्याय, भुवः अक्षय्यं लीलाचलं विधेहि, प्रसव्य ह्रस्वा मम
उपरि अपाङ्गरस्यापयिकीं ह्रस्व सन्धेहि ॥१११॥

क्षितयेति । हे प्रिये ! सृजया चोत्प्राप्तेन, क्षितस्य ईवदकाक्षय्यं, कथान् लीलाचलं, सन्ध्याय अरिता-
योक्तुव, ईवदपि ह्रस्वार्थः । भुव एकला अपीति भावः, अक्षय्यम् एकदेशम्, लीलाया विलासिन चलं अक्षय्यम्,
विधेहि कुरु, भुव एकदेशमपि सञ्चालयेति तान्पर्यम् । तथा प्रसव्य प्रसवीभूय, ह्रस्वा विलासिन, ममोपरि मां
प्रतीत्यर्थः, अपाङ्गी नेत्रमाल एव रस्या तत्र पयिकी अभ्या तां तादृशीम्, ह्रस्वम् एकमिव मयनम्, सन्धेहि
संयोग्य, कटाक्षेच मां वीक्षस्वत्यर्थः । एवमिकीर्कनं व ज्ञतार्थो भवेयमिति भावः ।

अत्र अपाङ्गे रस्यालारीयी ह्रस्वि पयिकालारोये निमित्तमिति परम्परितकपकमलङ्कारश्चे कानुप्रासहृत्स्व-
प्रासाध्या संसृज्यते । पूर्वरागे रसः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१११॥

वाङ्मना—अत्र उच्यते ! अथैवात्र वात्रा अश्वमेधेन यमना कर्तव्यार्थं कर ; नोनाह
महित ऊव एकटि वाटक नाटाहेश टोम एव अमय ह्रेश, विनाममहकाट्र आवात्र उगट्र
नेत्राश्रुत्वरुप पङ्क्तेर पयिक एकटि नहनटक मङ्गल कर ॥११०॥

अन्वयः—अभुविप्रुषां प्रावृषं समापय, क्षितेन कौमुदीमुदः विश्राय, ह्रस्वी खलनहयी इतः खलनं,
ते मुखं विकासिपङ्के रङ्गम् अक्ष [च] ॥१११॥

समापयेति । हे प्रिये ! अभुविप्रुषां मयनमलविन्दूनाम्, प्रावृषम् अजिरतवर्षाकाक्षवर्षाकालम्, समापय

कौमुदीमुदी जीमृषाजन्मानन्दान्, विश्राय मय्यं वितर, मां

प्रकपा, खलनहयी खलनपयिहयम्, इतः अक्षिन् मयि,

त्रं विधेहीत्यर्थः । ते तव मुखम्, विकासिपङ्के रङ्गं

विश्राय मां प्रति वरावर्णयेति तान्पर्यम् । वर्षाकालान्

विकासतीति भावः ।

प्रवसायादिकां अतिशयोक्तिः, क्षितेन कौमुदीमुदी विश्रा-

हृषा च क्षितस्य कौमुदीरूपत्वं व्यज्यत इति कपकभङ्गिः ।

कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः । पूर्वरागे रसः, प्रसादी गुणः,

वैदर्भी अश्वमेधेन कर ; अश्वमेधेन वात्रा अश्वमेधेन

सुधारसोई लनकेलिमचरखजा सजातर्म म कर्षं कूपयीः ।

इथी मदीये मदिराखि ! कारय खितत्रिया पायसपारखाम्पि (१) ॥११३॥

ममासनाई भव मखन न न प्रिये ! मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अमात्रमादाखपम्पु ! ख्यता (२) विना ममोरः कतमस्तवासनम् ॥११४॥

आनम विउरण कर ; नवनकण बजन दूहेटी एहे । एक चना कटक एकर देखाया मुखानि
आफुटिउ पन्नाचकण हटेक ॥११३॥

अन्वयः—(१) प्रिये ! त्वम् चचरखजा मम कर्षं कूपयीः, अन्तः सुधारसोई लनकेलिं सज । (२)
मदिराखि ! खितत्रिया मदीये इथी पायसपारखाम् अपि कारय ॥११३॥

सुधेति । '१ प्रिये ! त्वम् चचरखजा वर्षं सालया स्वकीयमधुरवचनेनेत्यर्थः, मम कर्षविषं कूपी तयीरन्तः
अन्धकारे, सुधारसस्य अन्तर्द्वयस्य उहेलनं तीरातिक्रमवेगीकृत्यनं तरङ्गचलनं वा तदीय कलिः क्रीडा तान्-
मृज विधेहि ; मधुरवचनीधारणेन मम कर्षं युगलं प्रीचयेति निष्कर्षः । तथा मदिरा मत्तखजानिन् अविषयी
यस्यासक्तुसन्धीचनम् । खितत्रिया स्वकीयमन्दहास्यश्रीभया, मदीये इथी नयनवचनम्, पायसेन परमाग्नेन पार-
खाम् उपवासानन्तरभीजनमपि कारय ; उपवासात् परं पायसेन पारखाकरये यथा मदीयस्यो दमिर्जायते, तस्यै
चिरकालमेव आशाकरणात् परं तव मन्दहास्यश्रीभादश्रमे मदीयस्यो दमिर्जायतेति भावः । मन्दहास्यं कुर्वन्ति
स्युल्लासः ।

अत्र तथाविधकेलिसर्जनस्य पायसपारखाकारणायासासन्त्येऽपि तत्तत्सन्त्यभिधानादतिशयोक्तिवचनम्, इत्य-
नुमास्येकानुमास्येति संश्लिष्टः । अतिशयोक्तिवचनेन च यथाक्रमम् चचरखजाः सुधारसतुल्यमाधुर्यम्, खितत्रियस्य
पायसतुल्यदमिर्कारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुजनिः । पूर्वरागी रसः, प्रसादी गुणः, वेदभीं च रोतिः ॥११३॥

वाङ्माला—अिये ! तूमि निजेन मधुर वचन वारा आश्रय कर्णकृण दूहेटीर भित्तरे
अनु उरणेर टेडेवनार गृष्टि कर ; आश्रय मत्तखजननठन । निजेन मूह हाउउर पोका वारा
आमात्र नइन दूहेटीक पायस वारा पारखा कराओ ॥११३॥

अन्वयः—प्रिये ! मम आसनाई मखनं भव ; न न ; मदुत्सङ्गविभूषणं भव । अमात्र
अमात्र आलपम्, अह ! ख्यतान् । मम उरः विना तव आलपं

ममेति । १ प्रिये ! मम आसनस्य अहं च मे,
ममैव श्रीभाजनकत्वादिति भावः । न न नैतन्मया युक्तमुत्र
दित्याह—मम उत्सङ्गस्य क्रीडस्य विभूषणम् उपविष्ट
प्रायः । अमात्र अमादतीवशान्तिवशात्, आलपम् ।

अतएव अह ! १ महाप्रभो ! ख्यतां ममेतदुक्तिवि
तव कतनत् वदना मध्ये किम्, आसनं मभितुमर्हतीति ।

त्वमुत्कटतमा, तथाङ्गानां मध्येऽपि वक्ष्य एवीत्कटतनम् ॥

अत्र निरङ्गं केवलकटकद्वयं इत्यनुमास्येति संश्लिष्टः ।

उन्मादी नाम व्यभिचारभावस्य स्वप्नं गम्यते ॥११४॥

वाङ्माला—अिये ! आश्रय आश्रयन

[१] ... पारखापिदिम् । [२] अहं अमात्र ... ।

অশীতপশাঙ্কনবাচবচনে ! স্থিতা মদনবর্জিত্রেমি বেদুর !

অরাশুগীষ্মে হৃদয়' বিমিতু ম-প্রবিষ্ণ তত্বশব্দসম্পৃটে মম ॥১১৫॥

পরিষজ্ঞসামকজ্ঞানস্বতা-স্বরস্ব লগ্নে হৃদয়হৃদয়েণ নী ।

হৃদা মম লগ্নকুণ্ডল্যোঃ কঠোরযোঃ উরস্তটীয়' পরিচারিকোচিতা ॥১১৬॥

না, না; আমায় কোনে বাগবা ভাষাই অনকারবন্ধন হও । অঃ, অঃ, বাগবা কোনেবা
বাধিনা কর; আমায় বন্ধন ভিন্ন কোনে বন্ধ ভোমায় আমন হইতে পাবে ? ॥১১৫॥

অর্থঃ—(৬) অশীতপশাঙ্কন-বাচ-বচনে ! মদনঃ স্থিতা [ল'] বহিঃ উরঃ শীত্ এষি, তন্ মন
হৃদয়' লগ্নক-সম্পৃটে প্রবিষ্ণ অরাশুগীষ্মঃ ন বিমিতু ॥১১৫॥

অশীতশি । অশীতা স্বয়মেব বিচিত্রা পশাণ্ডগল কামস্ব বাচানা বচনা প্রত্যেকা যথা তত্বশব্দধনম্ ।
অতএব ত্বয়া কামবাচানা নিদারশীযতয়া ত্বীমী লভয়মিহসিঃ সমাশ্বত ইতি ভাষঃ । মম অন্তরলঃকর
স্থিতা নিয়তচিন্তাশ্রমত্ বিখ্যাতা লগ্ন, বহিঃ উরী বন্ধঃস্বলম্, শীত্ বদে, এষি আলিঙ্গনে প্রাপ্তীমি ; তত্বদা,
মম হৃদয়' কর্ণ', লগ্নক' লগ্নক' যন্ সম্পৃট' সর্বত আশ্রকপাত' তম প্রবিষ্ণ, মম হৃদয়কাম্পনরী বহির্দেশে
শীতশব্দমপি তবাবস্থানাদিতি ভাষঃ, অরাশুগীষ্মঃ কামবাধীষ্মঃ, ন বিমিতু ভক্তবিধপ্রবেশাধিব ভব' ন প্রাপ্তি ।
অশীতশি সম্পৃটাম্পনরপ্রবিষ্টী বহির্দেশাত্ প্রকারভব' ন প্রাপ্তি ।

অন ময়মাত্মভাব' প্রতি প্রবিষ্ণেতিপদস্বার্থী উতুরিতি পদার্থ'উতুক' কাম্যলিঙ্গমলঙ্কারস্বোচ্চাপ্রদাশীন
স'স্বজ্যে । পূর্ব'রানী রসঃ, প্রবাহী গুণঃ, বৈদর্ভী' অ রীতিঃ ॥১১৫॥

বাগবালা—এষে ! তুমি কামবাগের বন্ধনা কর। নিশিরাহ; হুতরাঃ তুমি ত আমায়
হৃদয়ের ভিতরে আছই; এখন যদি হৃদয়ের বাহিরেও আছই; তাহা হইলে আমায় হৃদয়
ভোমারূপ সম্পৃটের (ঠোঙার) ভিতরে প্রবেশ করিবা, কামবাগ হইতে আর ভীত হইবে
না ॥১১৬॥

অর্থঃ—[৬ প্রিয় ! ত' মা] পরিষজ্ঞস্ব, লগ্নে নী হৃদয়বধি করস্ব অনবকাশবাচতা অস্ব ।
হৃদা হৃদয়' মম উরস্তটী কঠোরযোঃ লগ্নকুণ্ডল্যোঃ উচিতা পরিচারিকা ॥১১৬॥

পরিষজ্ঞস্ব ইতি । উ প্রিয় ! ত' মা পরিষজ্ঞস্ব আলিঙ্গ । তথা সতি লগ্নে গাঢ়স'স্বক্, নী আবধীঃ,
হৃদয়বধি বশীযুক্তী, অরস্ব কামস্ব, ন বিখ্যতি অবকাশঃ পতনস্থান' থীবা তে অনবকাশঃ তথাশ্রুতা বাচা যস্ব
হৃদয়বধিঃ । ননু তব হৃদয়' কি' মম হৃদয়কাম্পনরী-
বন্ধঃস্বলম্, কঠোরযীহ'দর্শীষি, তব কুণ্ডল্যোঃ কুণ্ডল্যোঃ,
সমানহৃদয়াদিতি ভাষঃ ।

[স্বন' নামালঙ্কারঃ ; "স্বন' কাহানুভবেপ্রব শ্রাঘা
প্রধানস্ব লগ্নক'স্ব সমসী গুণীমানাধিঃ যামিনস্ব'-
নৌ" ইতি দাঠনালী পরিচায়ঃ । পূর্ব'রানী

নিজন কর; তাহা হইলে আমাদেব দৃঢ়-
ব কাণ থাকিবে না । আমায় এই হৃদয়
পরিচারিকাই হইবে বলিবা আমি মনে

तवाधराय कृपयामि यन्मधु-स्त्रवैः श्रवःसाधिकासाधिका गिरः ।

अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुसिखाभुगदयाद्भुतं नखः ॥११७॥

न वत्तं मे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिस्त्रधरिणी ।

तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिः विजराड्बिदूषकः ॥११८॥

अन्वयः—[हे प्रिये ! 'अहं' तव अधराय कृपयामि ; यन्मधुस्त्रवैः गिरः श्रवः-साधिका-साधिकाः (अवलि) । नखः ते स्तनयोः अधित्यकासु इन्दुसिखाभुगदयाद्भुतं तनोतु ॥११७॥

तवेति । हे प्रिये ! 'अहं' तव अधराय पीठाय कृपयामि पीठं पुष्पितुनिष्कामौत्सवः, यत्र चन्द्रस्य मेघध्वनिर्न चरति, गिरस्तत्र वाक्पाणि, श्रवणी श्रोतृणां कर्णोपेव साधिका प्रत्यक्षकर्तारौ यस्य सत् तादृशं साधिका मधुयासु तासावाविधा अवन्तीति शेषः । तत्र वाक्पाणि यदा मधुराचराभिर्गन्धित, सदाचरमधुवि तीव्र वाक्पाणु लग्नम् । तेनैव च शीटजनाः कर्णोपे तांनि मधुनि तत्र वाक्पाणु प्रत्यक्षीकुर्वन्तीति भावः । तथा मन नखः, ते तव, स्तनयोः, अधित्यकासु उपरिभागेषु, इन्दुसिखायाश्चन्द्रकलाया अमुगदयेन उदयेन यदद्भुतम् आश्चर्यं तत् तनोतु विस्तारिष्य करोतु । उदयाचलीपरि चन्द्रकलाया उदयदशमेन लोका यादृशमाश्चर्यमनुभवन्ति ; तत्र ललीपरि मन नखरेखादशमेन तव सखीजना अपि तादृशमेवाश्चर्यमनुभवन्ति भावः । तत्र ललापि सदा वि-
पुष्पितुमीति निष्कर्षः । उदयकालीनचन्द्रसिखायाः स्तनोपरि नखसिखायाश्च समानलीलित्यादियमुक्तिरिति बोध्यम् ।

'अत्र गीर्ष' अधरमधुकरचक्रवर्तःसाधिकासाधिकासाधिका इति तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिः, अन्वयः तस्य चम्बेन तननासम्बन्धेन सक्तविषसादृश्यापेयादसम्बन्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना, ऐकानुगमस्येति संसृष्टिः । अधित्यकाभ्युदयेन स्तनयोः परस्परं तद्वदयौनीकुलं व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । रसादयः पूर्वं कृतम् ।

अधरायति "कृपयामि" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥११७॥

वर्णनम् — अत्र ! आम्नि त्रयोदश अधरपादोत्तरं देखा करि ; यादृशं मधुरं नखरेव त्रयोदश वाक्पाणितु मधुरं दृष्टेया शीटक ; तादृशं जाफ्री त्रयोदशोत्तरं कर्ण । अत्र आम्नि न त्रयोदश स्तन दृष्टेयौ उभयं चन्द्रकलादृष्टेय आम्नि विस्तारं करिष्य ॥११७॥

अन्वयः—[हे प्रिये ! त्वं मन्मथनाटिका कथं न वत्तंसे । [यतः त्वं] प्रकाशरोमावलिस्त्रधरि-
रिणी, नायकः तव अङ्गहारे रुचिम् एति, शिखामणिः विजराड्बिदूषकश्च [नियते] ॥११८॥

मेति । हे प्रिये ! त्वं मन्मथनाटिका अतीवकामोऽ
कथं न वत्तंसे, अपि तु वत्तंसे एवेत्यर्थः । यतस्तम्,
उदरीपरि चरणा लोमशे विः स्वमिव तत् धारयतीति ।
मन्मथनाटिकात् मन्मथनटः स्त्रीत्या अस्तीति सा
नायकी मन्मथनिः, रुचिम् उज्ज्वलताम्, एति प्राप्नोति ।
अङ्गहारे अङ्गमिलने, रुचिं दर्शनलासलम्, एति
स्थितं रम्यं, विजराजं चन्द्रं बिदूषयति उज्ज्वलतातिरेकं
यस्य स तादृशः, विजराट् मन्मथनद्वयः ।

अत्र श्लिष्टं समस्तसुविषयं साङ्गं

आकाशं हेतुकं वाक्पाणितु ; अन्वयोरङ्गाभिभावेन ।

नाटिकानाञ्च दर्शने—नाटिका कृपयामि ज्ञात् ।

ગિરાનુકમ્પસ્ય દયસ્ય પુત્રવર્ત્તે પ્રસીદ શ્યૂપયિતું મયા કુષી ।

નિયેવ પાન્દ્રસ્ય કરીત્કારસ્ય યત્-મમ ત્વમેજાસિ નસસ્ય જીવિતમ્ (૧) ॥૧૧૮॥

મુનિર્યં યાત્માનમય પ્રબોધવાન્ પ્રકાશયન્તં સ્વમસાવતુષ્યત ।

અપિ પ્રપન્નાં પ્રજાતિં વિલોચ્ય તામ્ અવાત્સંસ્કારતયાઽજ્ઞજિરઃ ॥૧૨૦॥

“કુલુમ્બવત્પાદમિથઃ કર્કશપુર્વેષ્ઠ-ભાષાર્થઃ । શાસ્ત્રકરઃ કલ્પદરિતિર્વિદ્યુષ્કાઃ સ્નાન્ સ્વકર્કશઃ” । સ્વધર્માદ્ય
મરતઃ—“નાસ્તોપકરણાદીનિ સુશનિભિષીયતે । સૂત્રં પારયતીત્યર્થે સૂત્રધારી મતી પુર્વઃ ।”

“અજ્ઞહારીઽજ્ઞવિષેષઃ” ઇત્યનરઃ । “પાપકી મેતરિ ત્રેઽઽ દારમધ્યમપાપમિ” इति विश्वः ॥૧૧૮॥

વાંજાલી—ઐરે ! તૂંય કામગરુડનો ન ટિકાવકુળ હશેવે ના કેન ? વે હેતુ
કેમચાલે સ્નાનકે દોષલેખિતકુળ સૂત્રધાર રહિશાહે ; નામક કેમચાલે અકુવિકેળ નર્મન
કરિવાર જલ નાનસા પોષણ કરિતેહેન એવે મધ્યકે મળિધારી કેન ડાકનકેઠે વિદ્યુક
રહિશાહેન ॥૧૧૮॥

અન્યથા:—(૬ પ્રિયે !) મિરા (નામ) અનુકમ્પસ્ય, પુત્રવર્ત્તે (માં) દયસ્ય, મયા કુષી શ્યૂપયિતું
પ્રસીદ । યત્ ત્વમ્ एका પાન્દ્રસ્ય કરીત્કારસ્ય નિશા દય નસસ્ય મમ જીવિતમ્ અસિ ॥૧૧૮॥

નિરેતિ । ૬ પ્રિયે ! મિરા વાપા, માનુકમ્પસ્ય, મયા સહાધાર્યં જ્ઞાતા મા પ્રતિ દદાં કુર્ચીત્યર્થઃ, પુત્રવર્ત્તે-
પુત્રવર્ત્તનદર્શનઃ, માં દયસ્ય, તથા મયા પ્રયોગ્યકર્મા, કુષી સ્વકીયક્ષત્રી, શ્યૂપયિતું સંવાદનાદિના સિપયિતુમ્,
પ્રસીદ । યદ યજ્ઞાન્, ત્વમેકૈવ, પાન્દ્રસ્યાયમિતિ પાન્દ્રસસ્ય, કરીત્કારસ્ય કિરચસમૂહસ્ય, નિશા રાત્રિરિવ,
નસસ્ય મમ જીવિતં ભાવિપરીત્તેન જીવનમસિ । અતી ગિરાનુકમ્પાદી ન દીધ ઇતિ ભાવઃ ।

અન ચીતીપમાલદાર-એ કાનુપ્રસિદ્ધ સંકટઃ । તથા નિશા અસિ તન્નુ અસીતિ પુલ્કનદાહપ્રમજ્જનતા દીપઃ,
“જતેવ રાજસે તન્નિ !” इति दर्पचोदाहरणवत् । “નિશા યથાસીન્દુકરીત્કારસ્ય યત્” इति पाठेनास्ती परि-
चायः । પૂર્વપક્ષી રહઃ, પ્રજાદી પુષ્પઃ, વેદર્થો અ રીતિઃ ॥૧૧૮॥

વાંજાલી—ઐરે ! વાંકા વારા આમારે ઇતિ કુળી કર ; હૂચન વારા આમારે ઇતિ
જણ કર એવં આમારે નિશા જન દુહેતીર જલ્પવા કરાહેવાર જલ્પ ઇત્યર હૃદય । વે હેતુ, એક-
માજ રાજિ વેચન ઇત્તરકરુણમુદેર જીવન ; કેમન એકમાજ તુમિહે નલેર જીવન ॥૧૧૮॥

II] અસી પ્રબોધવાન્ [અન્] આત્માનં પ્રકાશયન્તં સ્વમ્ અતુષ્યત ;

ગિરઃ અજ્ઞજર્ ॥૧૨૦॥

મુનિર્નનગ્રીભઃ સાપુર્યંથા, તથા અસી નલઃ, પ્રબોધવાન્ સહજા
[અન્] । અન્યથા સ્વધર્માદિના નિષ્પાશ્ચાનનિરતેઃ પરં તત્ત્વ-
નિ અત્તીકુર્ચન્તમ્, સ્વં આત્માનમ્, અતુષ્યત પ્રાગુત્સવઅનુ-
સ્થં કપમ્, પ્રકાશયન્તં સ્વયમેવ અત્તીકુર્ચન્તમ્, વેદાન્તિકમતિ
મ્, તુષ્યતે દીનાત્માસીન જાનાતિ । અનનરથ, અવાત્સંસ્કાર-
નસ્ય દવાયમિતિ સ્વધ્વંસ્કારતયા ઉત્તુના, તાં દમવન્તીનપિ,

યમ સિદ્ધયા ।

સૂત્રં માનર્જતુ વિશ્વપાટલઃ ॥

अथे मयात्मा किमनिर्जु तोक्षतः किमत्र भग्ना स तु मां यतस्तुः ।

पुरः स्वभक्त्याथ नमन् द्विधाविक्तो विलोकिताहं न तदिद्विधाभ्यपि ॥१२१॥

स्वनाम यक्षम् सुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुचिस्तम् ।

हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्हिंसां हसैर्दू तपथः सितौक्षतः ॥१२२॥

अस्मिन् आभाषिकान्तरान्, प्रपञ्चं प्राधान्यं, विलोका इहा, निरी वस्त्वनाचरचरानि, अस्तुतुं निश्चितवान् उक्तवा-
नित्यर्थः । अथान तु अनासक्तं स्थापयति अथवा स्वसु प्रकृत्या पूर्वपूर्वजन्तानि एवमेव जन्तमिति कथ्यते स्मृतः-
तया च हेतुना, प्रपञ्चं स्वं मध्ये च प्राप्तपूर्वम्, तां प्रतिज्ञाम्, प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाप्यं प्रधानम्,
विलोका निवेदिन इहा, निरसादिवयसाचरानि, सजति शिष्येभ्यो जनयति त्रयीतीत्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्तमावधारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

आत्मनः स्वकाशम् आरोरकमावटीकायां भागवतामध्यासपादौ द्रष्टव्यम् । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था
पुनरिति" इत्यादि सांख्यसूत्रम् ॥१२०॥

वार्त्ताना—ताहार पत्र, बुनिरा येमन तद्वक्तान जात कारुषा, अथकाप परमाश्रितेक
आनिटे पात्रेन ; तेमन नग 'आमि हूत' एहे कृप यथार्थज्ञान जात करिषा, निजेहे ये
निजेके एकान करिषा फेनिहाछेन, ताहा बुनिते पारिजेन । पत्रे आचार बुनिरा येमन
पूर्वपूर्व जन्तयेर लःकार ठेबूह इठवार, एहे अकृति आचार निकट एहेतावे ठेपहित हहेहा
ह्मिजेन एहे कृपे सेहे अकृतिके छिनिया, निष्ठप्रपेय निकट से विवरेय कथा बनिषा थाकेन ;
नगठ तेमन, लःकारवपतः आपनाटेक छिनिते पारिषा नमवकी अकृतिहू हहेहाछेन देविषा,
वक्तव्याप कथाकृति कनिटे जार्जिजेन ॥१२०॥

अन्वयः—अथे मया आत्मा किम् अनिर्जु तोक्षतः, अथ सः अस्तस्तु मां किं भग्ना । पुरः स्वभक्त्या
नमन्, अथ द्विधा आविक्तः नमन् ('अहं') तदिद्विधाभ्य अपि न विलोकिताहं ॥१२१॥

अथे इति । अथैश्वरी विधाहं । मया आत्मा स्वकथम्, किं कथम्, अनिर्जु तोक्षतः 'अथैश्वरी' अथि
प्रिये ! कस्य जते विलस्यते " इत्यादिना प्रकाशित इत्यर्थः । अथ प्रकाशनिषये, स अस्तस्तु रिन्द्रः तु पुनः, मां
किं भग्ना भक्षते । प्रसारकमेव जन्तेति भावः । पुरः प्रथमम् पराहीत्युक्तानि वेदवान् पूर्वमित्यर्थः,
स्वभक्त्या आत्मनो भक्तिवर्जितं नमन्, अथ अनन्तरम् एत

काश्चनप्रकारानिबन्धनलक्ष्यया अज्ञतकार्यत्वनिबन्धनलक्ष्यया
ज्ज्ञातीः, इद्विधाभ्य धिक्कारसूचकमयनमङ्गीरपि, न विलोकि-
अथ विलोकनप्रभाव इति भगवति पदस्यार्थो हेतुरिति
ज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२१॥

वार्त्ताना—हाह ! आमि केन आपनाटेक
आपनाटेक कि अछन करिबेन । आमि अथमे
अनूचित हहेहा अवपतः थारिजेन, अठवार उठे ।

अन्वयः—अहं नाम स्वनाम यत् सुधा
वार्त्तः यशसा हृतपथः सितौक्षतः, मया पुनः हिंसां हसैः
खेति । मारीयाकृत्यावान् । अहं स्वनाम यक्षः

धियात्मनोऽप्यवधारय आचरन् वदन् यदेव स तद्विचरति ।

जनावनायोऽयमिदं जगद्भूतं च ये जगज्जीवयिष्व शिवं वदन् [१] ॥१२३॥

दूतनामीनेष्टाप्रयोजनत्वादिति भावः, अथवात् "अयि प्रिये ! " इत्यादिना उक्तवान् एतच्छब्दं महेन्द्रकाव्ये तं प्रति दमयन्त्याः अनुरागोत्पादनकम् तत्कथं, उक्तितं परित्यक्तं व्याहरतिमन्त्रः ; "नां प्रति चिरदीनं वदन्-
व्यायाः उचितानुरागत्वात् उचितायेव नात्वा मत्परिचयस्य तु महेन्द्रं प्रति सर्वं यैव तस्या वैमुखापातादित्या-
शयः । अत एव इन्महाशयः रामादिदूतैः । आद्यशब्देन हिमालयादीनामनिके महादीपदिगमितं पार्श्वं व्या-
दिकं प्राशंसितुं गतानां नारदादीनां यद्वचम् । यत्र सा दूतपथी दूतपङ्क्तिः, सितीकृतः युधमन्योक्तः, पुनः
किन्तु, मया, विषां शब्दवान्, इहैर्हास्यैः "यही ! मलेन इन्द्रस्य दीव्यं कर्तुं चात्मन एव दीव्यं कृतम्"
इत्युक्तं इनीपहासं रित्यर्थः, स एव दूतपथः सितीकृतः ; यस्मिन्हास्योदभयोरपि युधत्वादिति भावः ।

अतएवाम इन्महाशयपिचया आत्मनी च्मत्प्रतिपादनाद्यतिरिक्तोक्तकारः ; इन्महाशयपिचयतः
प्रसृत इत्यनयोः कर्तृत्वा सितीकृत इत्येकक्रियाभिसम्बन्धादप्येकम्, विषां इहं प्रति पूर्वाशङ्कायां ईदृशिरिति
काम्यलिङ्गम्, किन्तुप्राप्ती इत्यनुप्रासश्च ; इत्येतेषां संलुटिः । प्रसादो गुणः, वैदम्यं च रीतिः ।

"नाम प्राकाशसन्भाव्यस्त्रीपदमकुत्सने" इत्यमरः ।

इहैरिति "स्त्रजहोर्वा" इति इहतेभावे चल् ॥१२१॥

वाङ्मानी—हाय ! आमि अनर्थकं ये निजेन नाम अकान करिशाहि, एहेटाहे हेजेन
उत्ततराकारां नहे करिशाहि । अतएव इन्मान् अतृप्ति वन वार। मूत्रेन पङ्क्तिन उत्तवर्ग
करिशाहिनेन ; आर आमि "ऊर्गनेन दात्र वार। ने मूत्रेन पङ्क्ति उत्तवर्ग करिशाहि ॥१२२॥

अन्यथः—(अहम्) आत्मनः धिया अथाह न तावत् आचरन्, तु जनावनाय उचयमिदं जगद्भूतं
च ये जगज्जीवयिष्व शिवं (च) वदन् (सं) जनः यत् वेद, सः तत् वदियति ॥१२३॥

विधेति । अहमात्मनी धिया मुख्यया बुद्ध्या, अथाह अहम् महेन्द्रकाव्येचित्यम् कृतमितं काव्यमि-
त्यर्थः, न तावत् नैव, आचरन् विहितवान् ; किन्तु उन्मादवशादेव तादृजमाचरमिति न दीव इति भावः ।
ननु तथापि मुख्यबुद्ध्याैव भवानीदृजमाचरितवानिति सन्भाव्य लोकी भवन्तं निन्दित्यस्त्रीयाह— तु किन्तु, जनानां
लोकानाम् अवनाय रचयाय, उचयमिदमुचयमनं सर्वदा प्रवृत्तमिति यावत् विचरन्, जगद्भूतं यति पीक्यतीति

जगतां जीवान् सर्वानिव प्रणिनः पियति खादति सं व-
वदन् जनसंमार्गे कथयन्, यो जनः, यद् यादृशम्, वेद
स जनः, तत् तादृशम् सुयशी दुयशी वेति तात्पर्यम्,
। य यं यं भगवान्मारायणः सर्वदा जगज्जनान् पालयति,
। य यं यं महेन्द्रः प्रलयकाले जगज्जनान् संहरति, लोक-
प्राप्यैव विपरीतमिच्छात्वादिसिद्धयश्च नान् लोकनिन्दित्य

विरीधान् लोकसमावर्तयिष्ये च च तत्समाधानात् विरीधा-
न्मत्तवान्वाचान् मयीमिता. तद्विचरतीत्यस्य प्रति चितीयाह-
इत्यनुप्रासश्च येतेषां संलुटिः । तथा वदियतीत्य-

स्फुटत्यदः किं हृदयं नपाभरात् यदस्य दृष्टिर्विबुधैर्विबुधतान् ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदन्तु दन्तुर' अनानने कः कारमप'यिष्यति ॥१२४॥

मम अमश्चेतनया नया फली बलीयसालोपि च सैव वेधसा ।

न वस्तु दैवस्वरसाङ्गिनश्चरं महेश्वरोऽपि (१) प्रतिवक्तुं मीश्वरः ॥१२५॥

नमो वाक्पदानामपि पुनश्च इत्येक विशेषणतया द्वितीयाङ्गीपादानात् समाप्तपुनरात्मनादीनः । द्वितीयपादस्य द्विषि पाठिनाली परिहायः । मधुररचनाशान्धाभ्युयं गुणः, वैदर्भी च रितिः ।

जगद्गणनिधिं चर्चयन्ते नन्दार्चिः । जगत्तीर्थपिबन्ति "धेकुहप्रियाणां भः" इति पिबन्ते । अम-
न्ययः ॥११२॥

বান্ধালা—আমি নিজের হৃদয় বুঝতে কোন মন্য আচরণ করি নাই। কিন্তু যে লোক যেমন বুঝিবে, সে তেমন বলিবে। (লোকের কথায় কি হয়। কেন না,) অগন্তের লোক পরিপালন করিবার অস্ত্র যিনি সর্বদা প্রস্তুত, সেই নারায়ণকে লোকে জনাৰ্দ্দন বলে; আবার প্রলয়কালে যিনি অগন্তের সমস্ত প্রাণীকে সংহার করেন, সেই মহাদেবকে লোকে শিব বলে ১১২৩।

अथान्वयः—अदः इदं वपाभरात् किं स्फुटति, यत् अस्मि शुद्धिः विनुषैः विनुष्यताम् । ते तत्त्वं
 विदन्तु, तु इदं दन्तुरम्, (यत्) कः जनान्ने करम् अर्पयिष्यति ॥१२४॥

अमुटीतीति । अद इदं मदीयं उदयं कर्तुं, अपामरात् आत्मप्रकाशकृतात् लब्धातिरेकाच्चेतोः, किं
अमुटिति विदीर्यते । न तेन क्रीटितमिति भावः । यदयस्यात्, अथ उदयस्य, शुक्तिर्दायक्यता, विबुधैरि-
न्द्रादिभिर्देवैः, विबुधताम् अन्यामित्वात् ज्ञायताम् । तदङ्गीकृत्य विप्रतिपत्तिं दर्शयति — ते इन्द्रादयो
विबुधाः, तत्त्वं मया खलून्मादावस्त्वर्थैव तदात्मप्रकाशं कृतमिति यावत् । विदन्तु अन्यामित्वात् जानन्तु ;
विदित्वा च मनापराधं न गृह्णन्ति वाच्यः । तु किन्तु, इदं दन्तुरं विषमम्, यत् की मन्तु, जनानां अज-
निन्दाकारिणां क्षीकानाम् जानने मुञ्चे, करं कृतम्, अपरिचिन्तितं आचरन्त्या दास्यति अपि तु कीपि नैवेद्यम् ।

अथार्थापत्तिरसङ्गादर्थे कानुमासी इत्यनुमासस्येति संहृष्टिः । माधुर्यं गुणः, वीर्यं च रीतिः ।

“दक्षुरं वाचबहिष्यात् विषमीकृतदन्तयिः” इति चित्रः ॥१॥

ਵਾਂਗਲਾ—ਘਾਸਾਵ ਏਠੇ ਚੁਰਚੁਰਾਏ ਜਾਣਗੇ।

ইহান্ন নির্দোষতা দেবতায়াই বৃদ্ধুন। তবে
ইহাই বিষম যে, কোন ব্যক্তি, নিম্নাকাণী লোকের

अन्वयः—अनया चेतनया मम प्रमः क्वही ।

इदं वस्तरात् विनश्वरं वस्तु प्रतिपत्तुं न मदिश्वरः अपि न ।

ममिति । अथवा इदानीमुत्पन्नया, चेतनया दूत ।

इन्द्राय नमः' प्रति इमयन्वपुरागोत्पादनेन फलवान् ।

विधिना च, सा चेत्तर्जय, यत्पीपि उन्मादावस्थाजननेन

भाषः । ननु तदानीमिमां चेतनां रक्षितुं कथं न चो ।

पश्चात्, विनयवर् विनाशिन्युत्थम्, वस्तु, प्रतिकल्प

इयि, न ईच्छः समर्था भवति ; तत् का कथा ।

इति स्वयं मोहमहोच्चैर्निर्णीतं (१) प्रकाशनं शीघ्रं नैवर्धे निजम् ।

तथाव्ययामन्वतदुद्दिष्टीयं वा दयांस्तुरागास्तु हेमचं सराट् ॥१२६॥

नक्षं स तत्पञ्चरवीर्ध्वीचिचं स एष पञ्चोति भक्तमभ्यधात् ।

नयादयं नामति मा निराश्रयतामस्तु विहातेयमतः परं परम् ॥१२७॥

अत्र नईचरीऽपि न ईचर इति विरीचात् ईचरः समर्थ इति च तत् समाधानाद्विरीचाभावात्, सामान्येन विश्रवसमर्थं नकुपीऽर्थात्नरन्वासायनवीरकाजितया सङ्करः; कीऽपि पुनश्च कानुप्रासकल्पमुपासायां संयुज्यति । प्रसादी गुणः, ईदमी च रीतिः ॥१२५॥

वाङ्माला—एहे छेउछ बाबा आमात्र परिश्रम मफल रहे छ दछे; किछु अरुन विधा छहे छवन मे छेउछ नछे करिवाहिलेन । ये रछ विधाछात्र च दीन हेछात्र नछे छहेछे चट्क, चधर महादेवछ छछात्र अतिकार करिछे समर्थ इन ना ॥१२६॥

अन्वयः—नैवर्धे मोहमहोच्चैर्निर्णीतं निजं प्रकाशनम् इति स्वयं शीघ्रं (वति), दयास्तुः हेमचं सराट् तथाव्ययामन्वतदुद्दिष्टीयं वा कष्ट आगाम् ॥१२६॥

इतीति । नैवर्धे नरी, मोही महीर्ध्वीचि विस्त्रास इति तेन निर्णीतं कृतम्, निजं स्वकीयम्, प्रकाशनं नक्षमामन्वतदिना प्रकटनम्, इति इत्यम्, स्वयमन्वयैव, शीघ्रं तद्विषयकमनुतापं कुर्वति इति, दयास्तुः हेमचं सराट् स स्वर्गमयं सानां राजा, तथा तादृशी या व्यथा अनुतापवेदना तत्र मध्यस्य तस्य अन्वयस्य उद्दिष्टीयं वा सङ्करवेष्टया, कष्ट शीघ्रम्, आगाम् तर्कवागतयाम् ।

अत्र मोहियादी सुतीपमाश्च कानुप्रासदीरिकाशयानुप्रवेशकपः सङ्करीऽसङ्कारः । प्रसादी गुणः, ईदमी च रीतिः ॥१२६॥

वाङ्माला—महातरनेर छात्र विनाम छिउविकारं बाबा सम्पादित आछा टकाछेअर किछर निरा, वन निछेहे एहेछावे अछुताप करिछे नागिलेन; मधाम् मेहे राकहःम, मेहे-छप अछुता-छुःमम नमके छछात्र करियार हेछात्र मध्य मेहे छने आगमन करिछ ॥१२७॥

अन्वयः—सः तत्पञ्चरवीर्ध्वीचिचं 'एष स पञ्चो' इति भक्त्यं नमम् अभ्यधात् । (३) अदयः ।

म् अस्मि विहाता ॥१२७॥

। चक्षुषीः विसृष्टीः स्वेच शब्देन ऊर्ध्वीचिचम् ऊर्ध्वदिशि

गच्छन्, प्रत्यधान् उक्तवान् । किमभ्यधादिवाच— ३

। भावः, एतां दमयन्तीम्, अतिनिराश्रयताम् अत्यन्त-

मापकरवन्तीदासीत्यप्रकाशान् तथास्माननुतापाभावात्-

न इत्याह इयं दमयन्ती, अतः परम् अतिनिराश्रयता-

। तत्र तत्रापि नेष्टमिति पुनरनुतापी न कर्तव्य

च, ईदमी च रीतिः ॥१२७॥

उपदेष्टव्यं निरुद्धं नृष्टिपाठ करिछेन एवम् "छे

सुरेषु पश्यन्निजसापराधताम् इयत् प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

न कूटसाक्षोभवनोचितो भवान् सतां हि चेतःश्रुतितात्मसाक्षिका ॥१२८॥

इतीरिणापृच्छ नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन साखितः ।

मृदुर्भावे भगिनीं दमस्त स प्रखम्य चित्तेन हरित्पतीन् पः ॥१२९॥

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कंदर्पनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदभ्यदूत्ये न भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा ॥१३०॥

नेहे हःगं एहेकप वनिशा ठेठिगेन ; तथेन नेहे हःग ननके वनिज—“हे निर्दिश ! हेहाएक अठ्ठास निशान करिवेन ना ; काशेन, हेहाए पत्र हेन निन्देहे आणठाण करिवेन ॥१२९॥

अन्वयः—तदर्थसिद्धये इयत् प्रयस्य अपि सुरेषु निजसापराधतां पश्यन् भवान् कूटसाक्षोभवनोचितः न (भवति) । हि सतां चेतःश्रुतितात्मसाक्षिका ॥१२८॥

सुरेक्षितः । तेषां सुराणाम् अर्थसिद्धये दमयन्तानुरागीतपादनरूपप्रयोजनसाधनाय, इयत् एतावद्विपुलम्, प्रयस्यापि परिश्रम्यापि, सुरेषु इन्द्रादिदेवेषु विषयेषु, निजा स्वकीया या सापराधता आत्मप्रकाशितापराधशक्तिता तम्, पश्यन् सन्भावयन्नपि भवान्, अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणी भवनं कूटसाक्षोभवनं कलपूर्वकसाक्ष्यदातुरिव भवनमित्यर्थः तत्र उच्यते योग्यी न भवति । हि यस्मान्, सतां साधूनाम्, चेतःश्रुतिता मनसी निर्दोषत्वम्, आत्मा स्वयमेव साक्षी यस्याः सा तादृशी भवति । कामीन्द्रादवशादेव भवता आत्मप्रकाशनं कृतं न पुनः सुस्थाव-
स्थयेति स्वचेतःश्रुतितायाः साक्षी तावत् स्वयमेव भवान् ; अतः कूटसाक्ष्यदातुरिव न भवितुमलदीव इति भावः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरासाक्षीलक्षणार्थं कानुमासेन संखटः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२८॥

वाङ्माला—नेवगणेशेरे ठेठेठ्ठिजिक्किर जस आपनि एउ परिश्रम करिवाउ, ठेहाएक निक्किट निक्किर अपराध हहेहाहे हेहा मने करिवा, कूटसाक्षीर ठूला हणार वेणा हन नाहे । काशेन, गण्डनेन णिठ्ठिक्किर साक्षी ठेहाएनेन आवा हे ॥१२९॥

अन्वयः—इति ईरिवा नलं विदर्भजाम् अपि आपृच्छ प्रयातेन खगेन सा

हरित्पतीन् प्रखम्य स्रुः (सन्) दमस्त भगिनीं वभाषे

इतीति । इति इत्यम्, ईरिवा वादिना, नलं हि इति गमनानुमतिं सम्पृच्छ, प्रयातेन प्रयातुं प्रवृत्तेन, तापं कार्षीः” इति प्रवीधितः, स हृषी नलः, चित्तेन किञ्चिन्मो कलं व्यनक्ति” इति बुवाखेन नलस्यैव स्रुः, भगिनीं दमयन्तीम्, वभाषे वक्ष्यमाणमुवाच ।

अथ प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

ईरि इति यथाहित्वाचिन् । प्रयातेनेति आदिकर्कचि ।

वाङ्माला—हःग एहेकप वनिशा, ननके

आवाएन करिउठे आठ्ठ हहेहा, ननके गाहना विण्णक्क करिवा, कायस हहेहा मयवसोके वनि

અયોગજામન્વભવં ન વેદનાં હિતાય મિઙ્મુદિયસુભદિચ્છતા ।

ઉદેતિ દીવાદપિ દીવલાઘવં જ્ઞાત્યમજ્ઞાનવશાદિવેનસઃ ॥૧૨૧॥

અન્યથા:—સુરેષુ રાગ-વ્રણનાથકેશિનીઃ કિયતીઃ કદર્થનાઃ તુભ્યમ્ અપિ દદે । અમી અદશ્યદૂષ્યે ન મમ દયો ના મજન્યુ, આમસા દશ્ચ' ના દિશ્યન્તુ ॥૧૨૦॥

દદ્વેતિ । સુરેષુ રુદ્રાદિષુ અતુષુ દેવેષુ વિવેષેષુ, યો રાગસર્વવાનુરાગઃ સ ઓવ પ્રસન્નઃ ફલ' તત્ત્વ અંકેશિનીઃ મન્થાસ્થાલકપાઃ તિલનુરાનાનુત્પાદિકા દુલ્ભર્થઃ, કિયતીઃ કતિપરિભાષાઃ, કદર્થના મિત્તુરદૂષ્યકરણાન્ યાતનાઃ, તુભ્યમ્ અપિ દદે અહં દદામિ ; ન પુનર્દદ્વ્યર્થઃ । તથાત્મે ન તથ યાતનાદર્શનાન્મમપિ યાતનીત્વપદ્યતિ-ચ્છતાયઃ । એવમ્ અમી રુદ્રાદયો દેવાઃ, અદશ્યદૂષ્યે ન અકપટદૂષ્યકરણેન, મમ સન્મથે, યથા ના મજન્યુ કુર્ષન્તુ ; આમસા આત્મપ્રકાશપરાધેન, મમ દશ્ચ' ના, દિશ્યન્તુ દદતુ । તદુભયમપિ સચ્ચં ન પુનર્નિમિત્તુરદૂષ્યકરણાત્થ યાતનાદાનમિતિ ભાવઃ ।

અત્ત રામી પ્રસવત્વારોપઃ કદર્થનાસ્થકેશિનીત્રોપે નિમિત્તમિતિ વેધર્થો પરમ્પરિતરુપકમજ્ઞહારઃ "સૌમન્થાન્-મદશ્યલી" રુદ્રાદિદર્પણીદાહરણવત્ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

"વન્થીઽકલોઽવકીચી ચ" રુદ્રમરઃ ॥૧૨૦॥

સૌજ્ઞાના—નિષ્ઠેરઙ્ગાવે મોત્યા કરિશા તોમ્કેક આર કત યાતના નિવ ? કારણ નેસ યાતના, નેવગ્નેષ્વર પ્રતિ તોમ્કેક અજ્ઞાત કમ્પ દેટે પાશિન ના । એમ અકપટ દૂટા કરાવુ નેવતુરા આમર પ્રતિ મરણે કરન ; કિષા અપરાધવચનઃ નૃકુટિ મિન ૧૭૭૧ ।

અન્યથા:—કમ્પ અન્નદિચ્છતા મિ હિતાય અમૃત્ ; (યતઃ અહમ્) અયોગજા વેદનાં ન અન્વભવમ્ । અજ્ઞાનવશાન્ એનસઃ જ્ઞાત્યમ્ રૂપ દીવાન્ અપિ દીવલાઘવમ્ ઉદેતિ ॥૧૨૧॥

અયોગજામિતિ । હૈ મનિ ! રૂપં કિયત્પૂર્વમેવ જાતા, અન્નદિચ્છતા કાનોગ્મીઠાવશ્ચ, મિ મમ હિતા યથ અમૃત્ । યતઃ અહમ્, અયોગજા તથ વિચ્છેદજાતામ્, વેદનામ્, ન અન્વભવં સાકાન્થે ન નાનુભૂતજ્ઞાનકા ; અન્નાદાવશ્યર્થે વૃત્તભાવં વિચાર્ય સાચાદાયોઃ પતિપત્નીભાવજ્ઞાપનાદિતિ ભાવઃ । સન્નવતિ ચેતિદિત્યાહ—અજ્ઞાનવશાન્ જ્ઞાત્યંતિ શ્રેષ્ઠઃ, એનસઃ પાપસ્ય, જ્ઞાત્યં સજ્જત્યમિવ, એકકાન્ દીવાદપિ, અન્થસ્ય દીવસ્ય લાઘવં સ્થાત્યં ગુણઃ, ઉદેતિ ઉત્પદ્યતે । તથા ચ વન્થસ્યરૂપાનવધારણાન્ અજ્ઞાનં નામ દીવઃ ; દુઃસ્વભાવત્વાન્ યન્, હિગુણં વુદ્ધિપૂર્વકે" ઇતિ પ્રાયશિત્તવિવેકાદિધુરુક્તૈર્વ-
| અર્થત્વકર્ત્તા સજ્જત્યગુણી યથા જાયતે ; તથા સાચાદૈવ પતિપત્ની-ગુણ એ જાતઃ । સાચાવજ્ઞનામાવશાન્, કિશિશિરુદ્ધવેદના નન્ પ્રતિપત્તયઃ ।

૧૦ સહારઃ, ત્રીતીયમા, ચિત્તીયપાદવાચ્યાર્થ પ્રતિ પ્રથમપાદ-
ન-સહારઃ । પ્રસાદી ગુણઃ, વૈદર્ભી ચ રીતિઃ ।

પ્રમથઃ ॥૧૨૧॥

૧૨૦૨. અજ્ઞાને રહેશાહિન । કારણ, ઉજ્જાર કરિ નાહે । (૧૪, —૧૮) મોવ રહેટેઠ અજ્ઞાનવચનઃ પાપેર મજુટા રૂપ ૧૭૭૧

तवेत्ययोगस्वरपावकोऽपि मे कदर्थं नात्यर्थं त्यागमभ्याम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन् मयात्मनस्त्वामनुकम्पते क्व सः (१) ॥१२२॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करं मामपि कर्तुं मोक्षिषे ।

विचार्य कार्यं कृज मा विधाया कृतानुतापस्त्वयि पाषाणं विचिह्नम् ॥१२३॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तव अयोग स्वर-पावकः अपि कदर्थं नात्यर्थं त्याग इति मे दद्याम् अगमन्
यन् अद्य सः उन्माद्य मया आत्मनः प्रकाशं कारयन् त्वाम् अनुकम्पते क्व ॥१२२॥

त्विति । हे दमयन्ति ! तव अयोगस्वरपावकोऽपि पिरकनिवन्धनकामानुकोऽपि, कदर्थं नायां पीडाजनने
अत्यर्थं तथा भवतया सातमवपीडाजननेत्यर्थः, इति पूर्वोक्तभावेन, मे मम, दयाम्, अगमन् अकार्षीदिति तात्-
पर्यम् । यद् यच्छ्रुत्, अद्य तव विलापकाले, मामुन्माद्य उन्मासीकृत्य, मया असीम्भकतां, आत्मनी नर्तव्यं, प्रकाशं
मया एवाकमिति व्यतीभावम्, कारयन्, त्वाम्, अनुकम्पते क्व दयते क्व दयया तव प्राधान्यं रक्षितवानित्यर्थः ।
तथा च मनादप्रकाशभावे मदप्राप्तिनिश्चयादवश्यमेव त्वं प्राचल्यागमकार्षीः, त्वत् प्राचल्यानि आहमपि प्राचल्याग-
मकार्षमिति भावः ।

अत्र पीडाजननेन दयाजननस्य विरोधात् कामस्वभावस्य विरोधश्च तत्तुल्यमात्राणां विरोधाभासीत्यङ्कारण्ये का-
नुपासिनं संकल्पते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२२॥

वाङ्माला—नमश्चि ! तेषां विरहजनित कोषान्नमो अताड पीडा कथाहेरा, एहे
ताड आमार अति मया करिषाट् । ये ठेड्, आक गेल्ल्यामाटक उग्रद करिषा आम्
आराहे आमार प्रकाश करारहेरा, तेषां अति मया करिषाट् ॥१०२॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) अमी अमराः तव समीहैकपराः, (त्वञ्च) माम् अपि स्वकिङ्करं कर्तुं न
क्षिषे । विचार्य कार्यं कृज, कृतानुतापः त्वयि मुखा पाषाणं विचिह्नं मा विधात् ॥१२३॥

अमी इति । हे दमयन्ति ! अमी अमरा इत्यादयस्त्वारी देवाः, तव समीहैकपरा विवाहस्य आलस्यपर-
यणा वर्जना । अतस्ते वानवतममपि वरीतुमर्हसीति भावः । त्वञ्च मामपि स्वकिङ्करं निजदातुम्, कर्तुं न
क्षिषे अस्मीति, स्वेच्छया मामपि वरीतुमर्हसीत्यर्थः । इदानीं विचार्य निश्चेष्टी मनसा विविच्य, कार्यं कर्तुं
व्यम्, कृज विधेहि । किन्तु कृतस्य अविवारपूर्वं विहितस्य कर्मणः अनुतापः, त्वयि, मुखा अद्यम्, पाषाणं-
विचिह्नं पञ्चादनुष्ठानिष्ठः शरीः कलहम्, मा विधात् न
‘निगते सति तमसः शब्दः पञ्चात् पञ्चादनुष्ठत्य पीडयति ;
‘हितं भावः ।

अत्र एवात्र असम्भवस्तुसम्भवा निदर्शनालङ्कारश्चे
अ रीतिः ।

‘पाषाणं कृज्या कर्तुं ये मादमूलीनदस्त्रियोः’ इति ।

वाङ्माला—नमश्चि ! एहे देवताया तेषां
काशी : आमार त्वरि आमाटकठ निजकिङ्कर
काश कर । अविवेचनापूर्वक कर्मा करार
पञ्चा कृज अवर्षक पीडन ना कर ॥१०३॥

(१) मयात्मनोमामनुकम्पते क्व सः

उदासितेनैव मन्त्रेदमुच्यते भयान् तेभ्यः स्मरतानवाच सा (१) ।

इति यदि स्वाकदमुच्यते ते तदा तव प्रेमभिः शुद्धितव्ये ॥१३४॥

इतीदृशं नैवधत्तुतावतैः (२) विदर्भजम्भ भयमुल्लास सा ।

अतोरधिनीः शिखिरानुजम्भनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥१३५॥

नन् तदावेत्य तमाशये निजे वृथां विगानश्च सुमोचं भीमम् ।

सुमुखमाना हि मनो धृतं तदा सतीधिया दैवतदूतधात्रि सा ॥१३६॥

अन्वयः—(१) दमयन्ति !) मया उदासितेन इव इदं (तम्) उच्यते ; (किम्) तेभ्यः भयान् न, वा स्मरः तावदान् न । मन्त्रेदमुच्यते ते यदि इति स्मृतं, तदा तव प्रेमभिः शुद्धितव्ये स्मृतं ॥१३४॥

उदासितेनेति । १ दमयन्ति ! मया उदासितेन उदासीनेन, इदम् "अमी सतीर्धैरमराः—" इत्यादि वाक्यम्, उच्यते त्वं उच्यते ; किम् तेभ्य इन्द्रादिदेवेभ्यः, भयान्, न "अमी सतीर्धैरमराः" इति देव-वरचतुष्टयकं वाक्यं नीयते ; वा अथवा, करैश्च कामिनः कृतं यन् तावन् आत्मनः कृता तस्मात् कामपोषा-भयादि न "स्वकिङ्करं" नामपि कर्तुमीच्छते इति मन्त्रचतुष्टयकं वाक्यं नीयते इत्यर्थः । ननु दैववरस्य ज्ञान-वीक्ष्य तव यदि मन्त्रं भवेदित्याह—मन्त्रमुच्यते नमः प्राक्तन्याशेनपि, ते तव, यदि इति स्मृतं, तदा तव प्रेमभिः अनुरागे विनये, शुद्धेरुच्यते तव्ये साभार्ये, स्मृतं स मम प्राक्तन्याशेन इति शेषः । तवानुरागप्रवर्धनीयमात्रं प्राक्तनपि दातुमर्हतीति यद्येष्टं देवं वरीतुमर्हतीति भावः ।

अथ श्रीतापमाच्छेदानुप्रासवीः स कृष्टिः । प्रसादी गुचः, नैदमो च रीतिः ॥१३४॥

वर्णना—प्रमदः । आशि उन्नामोत्तरे मन्त्रे तेषामादौ एके कथा वनितायः ; किञ्च देवग-नर उन्नामोत्तरे नरे, किञ्च निजैर कामकुण्डलान् उन्नामोत्तरे नरे । आशिर आशिरान करारुणं यन् तेषामादौ हित इष्ट, ताहा इष्टेन तेषामादौ अश्रुतादिवर आशिरान्नामोत्तरे लक्ष्मि-ने आशिरान्नाम कथा इष्टेन ॥१३४॥

अन्वयः—शिखिरानुजम्भनः अतीः अधिनीः दूरविकस्वरैः पिकस्वरैः यथा (अन्वयः उच्यते ; तथा) वा विदर्भजम्भ इदमर्थः नैवधत्तुतावतैः इति भयम् उल्लास ॥१३५॥

इतीति । शिखिरान् शीतवासान् अनु पवाक्यन् यत् तस्य पस्यन्त्य अतीः, अधिनीः अधिका प्रीतिः, दूर-विकस्वरैः कोविलकट-मणिभिः, यथा भयमत्यन्तम् उच्यते । इदमर्थः पूर्वाश्रयः, नैवधत्तुतावतैः इति भयम् उल्लासः । उल्लासः आनन्दः प्राप ; तस्याप्यात्मनि निरतिशयानुरागा-

गुचः, नैदमो च रीतिः ॥१३४॥

ता देवमन्त्रेणोत्तरेण अतस्तु पदपूर्णा
ऽतिशयं वादक्य अतस्तु आनन्दः नातु कति-

अनेन वृथां विगानश्च सुमोचं । हि तदा सा दैवत-

१३४

अतस्तु पदपूर्णा अती, निजे सतीर्धैः, आनन्द-मनसि, यं

(२) इतीतिः ... ।

মনীমুখস্তে ভবিনাং মনঃ পিতা নিমজ্জয়ন্তে নসি নৈব লজ্জস্বৈ ।

অমুদ্রি সত্পুত্রকথা ত্বয়েতি সা স্থিতা সতী মন্যঘনিন্দ্ৰিনী ধিয়া ॥১২৩॥

প্রসন্নমিত্যেব তদঙ্কবর্ষা না ন সা বিশেষাৎ কতমস্তুদিত্বমুত্ ।

তদা, কদম্বং তদবর্ষাং রোমভি-মুদন্তুণা প্রাপ্যি স্বর্ঘমাগতৈঃ ॥১২৪॥

দ্রুতবর্ষেণাগতং পুত্রবৎ লজ্জাৎ, অথৈব তন্তু, ছাদিব জাভা, চুখাং যুগুসাম্, বিগাণং নিন্দাচ্চ নিজমনস ইত্যর্থঃ; মুনীশ তথ্যাজ; পতিত্বেন ইতং পুত্রবৎ প্রত্যেব মনসী ধাবনে তেনৈব সঙ্কচ'লাপি ন স্বর্ঘবা দীপাভঃসাদৃশি ভাবঃ । ননু প্রাগপি বা ল্যর্থং তস্য মনসী স্বভা- বিগাণচ্ছাদীতিত্যাচ—ই যজ্ঞান্, তদা নলিনাক্ষপ্রকাশান্ পূর্ব- জিহ্নু কাশি, সা ইময়লী, 'দৈবতদ্রুত' দৈবদ্রুতভূতমিহ পুত্রবৎ ধাবতি অমুরানিহ গচ্ছতীতি 'দৈবতদ্রুতধাবি । 'অত- এষ পরপুত্রবৎ'প্রতি ধাবনাগ্নিজমনসি স্থথিতি ভাবঃ । তথা সতী ন সতীধিয়া 'অঙ্ক' সতী সত্ কথং মন মনঃ পর- পুত্রবৎ প্রতি ধাবিত্' ইতি পতিব্রতানুসারা, ইতং নিবহন্তম্ । অত এষ যজ্ঞে ন নিবধ্যত ইতি মন্যমো যিগিতি নিজ- মনসী বিগাণচ্ছোভ্যায়ঃ—। ইংদম্ মনঃ সখিচম্, যুগুসসামা চুখাযিবর্ষং নিন্দাবিবর্ষজ ক্রব'তী শাসীহিতি শ্রীষঃ ।

অন মুসীমিত্যে কয়া জিয়স অমস্তুতযৌরৈব চুখাযিগাযযী: কর্মতযাভিসঙ্কম্পাণ্, ল্যযীজিতাভ্যকার: । প্রসাদী যুগ:, বৈদর্ভী' ন রীতি: ॥১২৫॥

বাক্সালা—নমস্কৃত্যে তখন আপন মনে সেই পুত্রবটিকে মনে ভাবিয়া জানিতে পারিয়া, সে মনের অতি যুগা ও নিন্দা গতিভাগ করিলেন । কাহন পূর্বে সে মন, দেহদ্রুত জানি- যাও তাহার প্রতি ধাবিত হইয়াছিল; তখন মতীষদ্রুত দ্বারা তাহাকে নিরুদ্ধ করিতে হইয়াছিল; তাই নমস্কৃত্যে সেই আপন মনের অতি যুগা ও নিন্দা পোষণ করিতে- ছিলেন ॥১২৬॥

অঙ্কম্বুঃ—'ই মন্যঘ ।) ভবিনাং মনঃ মনীমুখ: তে পিতা ; (তন্) এনসি নিমজ্জয়ন্ত (ল') ন এষ লজ্জস্বৈ ; তথা সত্পুত্রকথা অমুদ্রি ইতি সা সতী ধিয়া মন্যঘনিন্দ্ৰিনী (সতী) স্থিতা ॥১২৭॥

মনীমুখ ইতি । 'ই মন্যঘ !' অমী জন্ম এমামস্বীতি ভবিনী জন্মিনসো বা মনঃ, মনসী মনতি সত্পুত্রত্ব ইতি তস্ম তদঙ্কবর্ষা তে তথ. পিতা ; তথ মনীমুখাদিভেতি ভাবঃ ; তত মনঃ এনসি পরপুত্রানুরাগাদী পাপে, নিমজ্জয়ন্ত ত্বম্, নৈব লজ্জসে । কাঙ্করিয়স্ । পাপে

ল্যাজয়ঃ । অত এন তথা সত্পুত্রকথা "পুত্রাভী-
ক্সামস্, অমুদ্রি অমীপি । অতী চিহ্না ত্বা'
মন্যঘনিন্দ্ৰিনী সতী স্থিতা । দ্রুতগাণচ্ছাদিপি ত'

অন সত্পুত্রকথামুদ্রবৎ' ইতি এনসি নিমজ্জয়ন্তি
সংলজ্জস্বৈ । প্রসাদী যুগ:, বৈদর্ভী' ন রীতি: ॥১২৮॥

বাক্সালা—নতিভ্রতা নমস্কৃত্যে তখন এই

অবস্থান করিতে লাগিলেন—'এ কাম ।
ভোয়ার দিভা ; তথাপ তুমি প্রাণিগণের সে
তেহ না ? হাব । তুমি সৎপুত্রের কথাই—

অঙ্কম্বুঃ—(পূর্ব) প্রসন্ন হইব ।
অমুত্ । তদা মুদন্তুণা প্রাপ্যি (স্বর্ঘ) স্বর্ঘম্ আসতৈঃ

मयैव सम्बोध्य नलं व्यलापि यत् स्वमाह महद्बन्धुमिदं विवक्ष्य तत् ।

असाविति भ्रान्तिमसाहमच्छुः [१] स्वभावितस्त्रीरुमविभ्रमेकमः ॥१२८॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे क्रियः ॥१४०॥

एवमासीत्तदा दमस्वत्या नलनिषयादानन्दासुपाती रोमाञ्चव जातान्ध्याह प्रवृत्तमिति । पूर्वं दमवत्या चक्रं प्रवृत्तं सादं वातिश्रवात् पुनश्चतुर्थम् इत्येव इत्यनेन, तस्या चक्राणां चर्चना सामान्यपुष्पाविनाभूत् । किन्तु तत् प्रवृत्तम्, कतमत् किं जातीयम्, इति विज्ञेयम्, सा तदङ्गवर्चना, केनापि कृता नाभूत् । परन्तु तदा नलत्व-निश्चयसमये, मुदसुषा चानन्दासुपातेन, प्राङ्गि सत्यां वर्षाकाले जति सति, चर्चम् उद्गमम्, आगतेः प्राप्तेः, रोमभिः कतुभिः, तत्प्रवृत्तम् कदम्बं कदम्बनामकम्, अश्विं चर्चितमिव, कदम्बप्रभुत्वापि वर्षाकाले उद्गतरिचत्वादिति भावः ।

अथ चक्रप्रवृत्तयोर्भेदोऽप्यमेदाध्यवसायादेका प्रुतिशयीतिः, मुदसुषा प्राग्दत्तासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादपराति-श्रयीतिः, अथकदम्बयोर्भेदोऽप्यमेदाध्यवसायादेका चातिशयीतिः, अश्वीविति प्रतीयमाना क्रियीतृषा चोत्थेतिषा-महाक्रियावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२८॥

वाङ्माला—‘ममहृदोऽत्र न कल पुष्पमय’ एते रूपमात्राङ्गुल्युक्तौ तदेतत्पूर्वं ममहृदोऽत्र अत्रैव वर्णना इहेष्टाङ्गि ; किञ्च ते पुष्पं कान् जातीयं एकलं तद्वत्तत्वेन ते वर्णना इहेष्टा-ङ्गि ना । परन्तु तेनैव मयस्य उद्गार आनन्दः वर्षेण वर्षाकाले उद्गारः इहेष्टे, क्रामगुणि उद्गार इहेष्टा, ते पुष्पके येन कदम्बपुष्पं वर्णना वर्णना कदम्ब ॥१३०॥

अन्वयः—मया एव नलं सम्बोध्य यत् व्यलापि, तत् इदं विवक्ष्य असी महद्बन्धुमिदं स्वमाह— इति दमस्वसुः भ्रान्तिं स्वभावित-स्त्रीरुम-विभ्रम-क्रमः असात् ॥१२८॥

नर्षवेति । नर्षव नलं सम्बोध्य “इयं न ते नर्षव ! इह प्रयातिषिः” इत्यादिना पद्याचतुष्टयेन यत् व्यलापि विलापः कृतः ; तदिदं विलापनम्, विवक्ष्य विविध्य असी नलः, मया मुदमवगतम्, स्वम् आत्मनम्, आह “अयि प्रिये ! कस्य कृते विलाप्यते” इत्यादिपद्यः प्रकाशितवान् ; इति इत्यम्, दमस्वसुदंमवत्या भ्रान्तिम् स्वमे नलनेनैव भावित. “अथ मयात्मा किमनिद्रुतीकृतः” इत्यादिना उक्तः स्वस्य आत्मनो य उद्गमविभ्रमयीह- । तथा च मया अत्रगतमात्मानं जानमेव नल परञ्च “अथ मयात्मा किमनिद्रुतीकृतः” इत्यादिष्व

सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

द्वी विभक्तौ “प्राशाच्छासाधेयां वा नलम्बम्” इति विक-

त्रिधा ये विलापं करिष्यान्तिनाम ; तदेते विलापं पारिषाद्दिं इह उद्गारया आश्रयकान् करिष्या-
नलकङ्क उक्त उद्गार उद्गार उद्गार

यदाप्यार्थ्यापि न दातुमुत्तरं शयाक सख्याः श्रवसि प्रियाय सा ।

विहस्य सख्यैव तमवती तदा क्रियाधुना मौनधना तव प्रिया [१] ॥१४१॥

पदातिथेयांश्चिह्नितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्भरानियम् ।

जगाद वां सं व सुखान्मम त्वया प्रयुजवाचोपनिषत्प्रियम् ॥१४२॥

अन्वयः—ततः परं सा विदर्भराजप्रभवा वपासखी (सती) नलं (किञ्चिदपि) वक्तुं न शक्तं (बभूव) । पुरः अत्रपा [सती] अभिमुखं तं यत् कर्त्तुं, तेन एव क्रियः महाक्रुदे ममज्ज ॥१४०॥

विदधेति । ततः परं नलस्य निश्चयानन्तरम्, सा विदर्भराजप्रभवा दमयन्ती, वपा सख्यैव सखी सखीवत् स्वयं सा सङ्घर्षरिणी यस्याः सा तादृशी सती, नलं किञ्चिदपि वक्तुं न शक्तं न समर्था बभूव । विशेषतस्तु पुरी नलस्य निश्चयान् पूर्वम्, अत्रपा नलं सा सती, अभिमुखं नलस्यैव सङ्घर्षम्, तं नलम्, यत् कर्त्तुं नानाविध-मुक्तवती, तेनैव हेतुना, क्रिये लज्जायाः, महाक्रुदे विमलनयने, ममज्ज मया बभूव । अप-रिचितं पतिं प्राक् खरिमास्य पचात् परिचये प्राप्ते सातिशयं, लज्जिता मयभीति स्त्रीणां स्वभाव इति भावः ।

अत्र अत्रपापि वपाया महाक्रुदे ममज्जेति विरीधात् कालभेदेन च तत् संवाधानादिरीधानासीत्कारण-प्राप्तिन संलुप्तः । तथा वपापदेन प्रकृत्य त्रीपदीपादानाम् भयप्रकृततादीवः । स च 'ममज्ज तेनैव महाप्रपा-क्रुदे' इति पाठेन परिहृत्यः । न च तथात्वे कथितपदतादोष इति वाच्यम्, तस्मिन्नेकपुतिनिर्देशमिव निश्चय-त्वात् अत्र तु तद्वत्त्वम् । पुरादी गुणः, बौद्धो च रीतिः ॥१४०॥

वाङ्मना—तादृशं नर विनोदं तादृशं नमो नलकृतं हृदयं, नलकृते किञ्चिदे वल्लुते मयर्थं हृदयेन न । विनयतः पूर्वं निर्लज्जं हृदयं मयुष्ये नरकं ते वदन् वनिता हृदयेन, तादृ-कृते एवमनलज्जा वदन्मयुष्य मय हृदयेन ॥१४०॥

अन्वयः—यदा सा सख्याः श्रवसि अप्यार्थ्या अपि प्रियाय उत्तरं दातुं न शयाक ; तदा सखी एव विहस्य तम् अवतीत् तव प्रिया अधुना क्रिया मौनधना (जाता) ॥१४१॥

यदिति । यदा सा दमयन्ती, सख्याः श्रवसि कर्त्तुं, अप्यार्थ्यापि पराङ्मुखं लज्जितापीत्यर्थः, प्रियाय नलाय, उत्तरं दातुं न शयाक ; तदा सा सख्यैव विहस्य, तं नलमवतीत् । किमवतीदित्याह तव प्रिया इयं दम-यन्ती, अधुना, न तु पूर्वम्, चितदर्शनादी बहुवाच्यपितत्वात् इतः प्रागपि च विविधाच्यपितस्य त्वयैव सुतत्वादि-त्याशयः । अतएव परिहासवचनाय विहसितमिति, वदादरणीयं यस्याः सा तादृशी अस्ति शिवः ।

अस्मिन्मपादे कालुषासीत्कारणः । प्रसादी

वाङ्मना—यथेन मयङ्कतो मय किञ्चिदेव

उक्तं किञ्च नास्ति तेन न । उक्तं तेनै-
विहस्य एवमनलज्जा वदन्मयुष्य मय हृदयेन

अन्वयः—इयं लोचननिर्भरान् स्वयं

त्वया नम सुखान् सा एव प्रयुजवाचोपनिषत् प्रियम् ॥

यदिति । हे नल । इयं दमयन्ती, लोचननिर्भर-
यते भित्ति वा चिह्नितस्य, ते तव, पदवीचरणीः

असंशयं स त्वयि हंस एव मां शयंस न त्वद्विरहात्तसंशयात् ।
 क चन्द्रवंशस्य वतंस । महाभावं शंसता सख्यिनी भवादृष्टि ॥१४३॥
 जितस्ययास्त्रेण (१) विधुः स्वरः त्रिधा क्षतप्रतिज्ञो मम तो वधे क्षतः ।
 तवेति ज्ञात्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः ॥१४४॥

वापुर्वेन कुर्वती कृती, वां प्रसन्नवाचोपनिबद्धम्, जगद् ववाच, तया नमं मुखात् सर्वं, न पुनर्मां रक्षि-
 तैर्नरैः, प्रसन्नवाचोपनिबद्धम्-आमाह तत्प्रतिपादकं सत्यवाक्यम्, निश्चयतां चूडताम् ।

अत्र लीलानिर्द्देशु आदीप्यमाणस्य पापजलस्य प्रकृतातिथिस्तथादीपयितव्या परिचयानुसारः,
 आमाहवागुपनिबद्धोद्देशि तदीरमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अन्वयिनीं यो निरपेक्षतया संवृष्टिः । अति-
 शयोक्त्या च महाकाव्ये नर्द्धेयं व्यन्यत इत्यन्वयकारिणं वस्तुस्थितिः । पूर्वरागी रक्षः, प्रसादी गुणः, वेदभी च
 रीतिः ॥१४२॥

वाङ्मानी—नमः ! हेन निरुद्धे आपनाटक छिद्रं कश्चिद्वा, निरुद्धं नृनञ्जनञ्जितक
 नेहे छिद्रित आपनात्र चरनचूडन पञ्चकुरूप कश्चिद्वा, वांशं वनिज्जनः । आपनि आमार
 नृष हरेते (नेहे कायमवधिनी उपनिबद्धं चूडन ॥१४२॥

अन्वयः—(१) प्रायेण । स हंस एव त्वद्विरहात्तसंशयां मां त्वयि असंशयं न शयंस । (अन्वया,
 १) चन्द्रवंशस्य वतंस । अमाहमे मरुतान् शयंसता क सख्यिनी ॥१४३॥

असंशयमिति । १) प्रायेण ! स आशयोद्भूतभूतः, हंस एव, तव विरहिण आतः प्राप्तः संशयो जीवन-
 सुन्दरी यया तां तस्मात्तां भावः, त्वयि तत्त्वान्ति, असंशयं निश्चितमेव, न शयंस न कथितवान् । अन्वया १
 चन्द्रवंशस्य वतंस । शिरीशूषण । अमाहमे अतीवदयाशालिनि जने मरुतान् दर्शनार्थमेव मम विनाशान्,
 प्रसन्नतां वातुकतां, क कश्चिन् कृती, सर्वोपनि सख्येत्, अपि तु कावमपि निर्वहः । अतस्तथापराधी नास्ति,
 संसर्गं वाचनपराध इति भावः ।

अमाहोपनिबद्धप्रासच्छेदं वातुप्रासानां संवृष्टिरलङ्कारः । पूर्वरागी रक्षः, मधुररचनावशात्प्राप्त्यं गुणः,
 वेदभी च रीतिः ।

वतंसिति "अवस्य तंसे" इत्यनञ्जाङ्गुरादीयः ॥१४३॥

आपनात्र विरुद्धे आमार एव कवेननञ्जनं उपनिबद्धं हरेत्तादे ;
 निकटं वदन् नाट । न त्रुटेन, त्रुट्टवन्तेन निरुद्धा-
 आमार विनाशं वांशे नृनञ्जिता कि कश्चिद्वा मरुवपव

विधुः त्रिधा (२) स्वरः जितः ; (किन्तु) तो मम वधे
 जया जितम् । (यतः) अमराः मोघसङ्कल्पधराः न (भवन्ति)

अरविन, विधुचन्द्रो जितः, तटपेचया मुखजाचिकसीन्द्या
 जितः, तदीयश्रियमपेक्ष्य तव श्रिय आधिक्यादिव्याजयः । किन्तु

निर्जाग्रदिदं न्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति साञ्छनीम् नृजान् ।

त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं बधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥१४५॥

ती विधुजरी, नम बधे, कुतः कथम्, कृतप्रतिज्ञी जाती ; तर्चनं तापदानारम्भादिभिमयः । सख्येव कला-
ध्वं—‘बधू’ तव कल्पविनी, इति मनसि ज्ञत्वा यदि तो नम बधे कृतप्रतिज्ञी जाताविति कल्पः ; तत्पदा,
मया जितम् उन्मथेनैव इत्यम् । कथंमिच्छा यतः समरा देवाः, मोघं व्यर्थं कल्पं मनोमात्रं धरन्तीति ते
साहसाः, न भवन्ति । किञ्चित् लोकापत्तायाम् । तथा च देवा यद्यत् कल्पवन्ति तत्पदेव भवति । तेन
देवादेव विधुजरी ना तव पत्नी कल्पया नम बधे यदि कृतप्रतिज्ञी जाती, तदाहनवन्मयेव तव प्रवी भविष्यतीति
मया जितमेवेति भावः ।

अत्र “प्रपञ्चभाषापनिषत्सिद्धयन्त्रात्” इत्यन्तत्वात् प्रस्तुतयोरेव विधुजरीजीतं इत्येकमियथा उक्तं कथंमिच्छा-
कल्पत्वात् तुल्यार्थे गिता, रिपोर्नलस्य प्रतिकारकारणाशक्त्या विधुजराभ्यां कृताया नलकल्पविनी भौनीं प्रति बध-
प्रतिज्ञाया नलस्य बीतकर्मसाधकत्वात् प्रयत्नीकम्, जितं मयेत्यस्यार्थं प्रति चतुर्थपादवाच्यार्थेन कृतत्वात् काल्य-
लिङ्गम्, किञ्चागुप्यो ह्यस्यगुप्यस्येतेषां कलङ्कितः । पूर्वरागी रघुः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“प्रयत्नीकमज्जनेन प्रतीकारे रिपीयंदि । तदीयस्य तिरस्कारस्य बीतकर्मसाधकः ।” इति द्रपं—
प्रयत्नीकलक्ष्यम् ॥१४५॥

वाङ्माला—[प्र०३७३] : आगनि मुखं वारां चन्द्रक एव कञ्चि वारां कश्चित्पदेकं च
कश्चिदाह्ननः ; किञ्च ऊहाह्रा आमार वधे अतिष्ठा कश्चिनेन केन ? तदेव, ‘आग्नि आग-
नाव’ हेहा यने कश्चिदा वनि ऊहाह्रा आमार वधे अतिष्ठा कश्चिदा वाकेन ; ताहा हहेने
आमारहे चर हहेष्टाह्न । केन ना, नेवतांरा वार्ध नृकञ्च धारण करेन ना ॥१४५॥

आञ्छयः—विधुः निर्जाग्रदिदं न्ध-मदङ्ग-भस्मभिः मुधा साञ्छनीम् नृजां वाञ्छति । (यतः उः) तावता
अपि किं त्वदास्यतां यास्यति ? (येन हि उः) बधू-वधेन एव पुनः कलङ्कितः (भवेत्) ॥१४५॥

निर्जाग्रति । विधुबन्धः, निर्जाग्रतिः स्वीयकिरर्चः निर्दग्धानि यानि मदङ्गानि तेषां भस्मभिः कर्चः,
मुधा व्यर्थम्, साञ्छनस्य स्वीयकलङ्कस्य लक्ष्मीं मार्जन्म्, वाञ्छति इच्छति । चन्द्रः कञ्च कश्चित्तया तव
मुखसाहस्यं न प्राप्तः ; तेनायमिदानीं स्वीयकिरर्चं दग्ध्वा नमस्कृत्य तं निजकलङ्कं मार्जयितुमिच्छति
तदाश्लेषित्यर्थः । कृत एतदित्याह—यतः स चन्द्रः, तावतापि—

क्षतां तव मुखतां तव मुखसाहस्यमित्यर्थः, यास्यति प्राप्स्यति ;
बधूवधेनैव नत्स्वकपत्नीकृत्येव, पुनरपि, कलङ्कः—
भवेत् ।

अत्र विधीयता साञ्छनीम् जावाञ्छनाकल्पेऽपि त
साहसापेदावस्थवत्सुखस्य निदर्शना, अपवादचिह्नयोर्हेः
आतिप्रयोक्तिः, विरक्तसाञ्छनीम् जावैकस्यात् साञ्छनापरत्वा-
त्तेषां कलङ्कितः । पूर्वरागी रघुः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च वै

वाङ्माला—[५५, नि० कश्चि वारां आमार—

अन्धेक ऊहाह्र कनक मूह्रा कश्चिदाह्र हेहा कश्चि

पौधासु शिथ्ये वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

त्वदयं मुक्तासुतयाश्च नाथ ! मां प्रतोहि जीवाभ्यधिक ! त्वदेविकाम् (१) ॥१४८॥

महेन्द्रहेतरेपि रक्षणं भयाद् यदधि साधारणमस्त्रभङ्गम् ।

प्रसूनवाद्यादपि मामरक्षतः [२] क्षतं तदुच्चैरवकीर्षिं नक्षतम् ॥१४८॥

ব্যাঙ্গালা—যেদ বার দেবগণের গুণগানপরায়ণ হইয়া থাকেন, তাহা হইলে, তাহাতে
 আপনাব চরণনিব্বিষ্ট লোকের কি চটবে ? । দেবু—ভলে কৃতজ্ঞান লোকেরা সূর্য্যের ত্ব
 করিয়া থাকিলে, তাহাতে চন্দ্রাভরতা কুমদিনী কখনও আনন্দিত হয় না ॥১৪৭॥

सम्बन्धः—अथ (यह) वरं कथामु शिष्ये, (किन्तु) न प्रिये ; अन्यथा (तब) मम भावं न वयः
गन्तामि । [३] नाथ ! [३] जीवाभ्यर्थक । आथ त्वदर्थमुक्तामुत्तया मां त्वदेकिकां प्रतोहि ॥ ३ ॥

कथास्विति । 'अद्याह' वरं कथासु लोकांनामालीचनानामेषु, विषये मरणादवशिष्टा भवामि ; किन्तु न भ्रिये न पुनर्जोवितावसिति । अथवा एतद्व्याख्ये, 'ख' मन भावधनुरागम्, न अथगन्तासि न शास्वसि । ननु मरणेनापि कथं भावं ज्ञास्यामीत्याह हे नाथ ! स्वामिन् ! हे जीवाव्यधिक प्राणाधिक ! आद्य कल्परम्, त्वदर्थं तव प्राप्तिनिमित्तं मुक्ताव्यक्ता अस्य' प्राणा यया सा तथीक्ता तस्या भावसाय हेतुना, क्वं त्वमेव एकः कैवल्यो यस्याकां कथाविधानं, प्रतीह जामीह ; कैवल्यस्यैव तत्कालाभि प्राणत्यागान् स्वप्नाभ्यशरणस्य सुगन्धमा-दिति भावः ।

अथ विनाशभाषोदयाद्वासीदयनामालङ्कारः । पूर्वरागि रसः, प्रसादी गुणः, बँदभौ च रीतिः ।

शिष्ये इति शिष्यधातोः कर्मकर्तारि प्रयोगः ॥१४८॥

বাঙ্গালী—আজ আমি বরং কথামাত্রে অবশিষ্ট হইয়া যাইব, কিন্তু জীবিত থাকিব না; তাহা না হইলে আগনি আমার অন্তরঙ্গ বৃত্তিতে পাতিবেন না হে নাথ! হে প্রাণাধিক! সত্তরটি আপনার নিমিত্ত প্রাণত্যাগ করায় একমাত্র আপনিই যে আমার অবলম্বন, তাহা জাহ্নবী ॥১৪৮॥

अन्वयः—सङ्गच्छतेः अपि मयात् रक्षयम् अयिंसाधारणं यत् अस्मद्भूतम्, प्रसूनायात् अपि
 आम् अरक्षतः अयकीर्णः तत्र उच्यते तत् अतम् ॥१४८॥

मईमेति । अईन्द्रस्य हितरक्षादग्रादपि यद्वत्तुभात्, रक्षत्
 स्वाधारत् स्त्रीपुत्रवमेदराहित्येन स्वात्मन् प्रीयु च पुत्रपुत्र च
 श्रीराणां व्रतं निवर्त्तयन्त इति श्रियः, प्रसूतमप्यादपि वयादी
 जामरक्षतः, यत एव चक्रीयिन्ः यतव्रणस्य तव, उच्चैः वक्तुमिच्छन्,

॥ यत्नः सपत्न्यश्चदपेक्षया न सत्यं च्युत्तमप्रतिपादनाद्व्यतिरेकं
 'सुतुल्यात्' काव्यलिङ्गम्, 'हे कानुम्रास्ये' चोत्तेषां 'सृष्टिः' ।
 च य 'यत्' सद्युर्ध्वस्य अन्वयश्चिन्तात्' इति 'सुतुष्य' वादपठे
 'वैदुर्ध्व' च शीतिः ।

"श्वेदश्चिं स मन्त्रस्य पञ्चिष्वासा य इतयः ।" "अवकीर्णः"

[१] त्वदर्थं मृत्तासुतया सुनाथ ! माम् । ... जीवाभ्यधिकं

[२] न ह्यनवाप्यायुगतोऽपि मामवन् ।

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्ष्ये स्वधामरं हामरगौरवात् करम् ।

अवेदि चाखलमनङ्गमङ्ग ! तं स्वकाखकारस्य मध्येः सखा हि सः ॥१५०॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधे-विधेयमुत्तेजनमास्मतेजसः ।

तथे तथेदि ज्वलनः खलु ज्वलन् क्रमात् करीषदुमकाखलमखलम् ॥१५१॥

वाङ्माला—हेतुत्रयं बलं, उच्यते हरेतेऽत्र त्रयं । कदाचन अप्रधानमप्यत्र ये त्रयं आह्वयन्त्येव त्रयं । जीवा पुनश्च समस्तं त्रयं धीरे अतिरे साधारणतायै अयुक्तं हरेत् । वाचकः आपनारं नैव ब्रह्मत्वं नैव हरेत् । त्रिषां न, आपानि कायहेतुत्रयं पुनश्च वाचकं हरेतेऽत्र आमात्रे त्रयं कस्मिंतेहेन न ॥१४७॥

अन्वयः—अस्मि तव ; हा अनरगौरवात् मां घातुकम् अपि कदा अनरं करम् उपेक्ष्ये । अहं ! तम् अनङ्गं चाखलम् अवेदि ; हि सः स्वकाखकारस्य मध्येः सखा ॥१५०॥

तवेति । अस्मि अहं तव लदीयैव । तथापि हा कष्टम्, अनरगौरवात् दीवन्तानि पूज्यत्वज्ञानान्, मां घातुकं हमारमपि, स्वधामरं नियतमकार्यकारित्वान् मित्यादिवम्, करं कामम्, उपेक्ष्ये ; न खलु तदुचितं श्रीमन्मनं ज्ञानमिति भावः । ननु दीवन्ते नष्टदेव पापं भवेदित्याह—अहं ! हे महावीर ! तनयकं कामम्, चाखलम्, अवेदि जानीहि । हि यस्मान्, सः अनङ्गः, स्वकाखान् मिलपुपनयकात् करीतीति तस्य, मध्येऽनस्य, सखा । तथा च तदानीं चाखल एव वाचनिकतासीत् ; पुष्पाणि च कामस्य वाचाः ; तानि च बुद्धनकात् एव अकारः ; तेन च वसन्त्याखलः ; ततश्च कामीऽपि तस्य चाखलस्य वसन्तस्य सख्युः सः सर्गाखल एव जात इति तदर्थं न गुरुतरं पापमित्याशयः ।

अत्र अनङ्गचाखलयोर्भेदोऽपि तयोर्मन्दाद्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारश्चैकानुप्रासीनं लक्ष्यते । पूर्वरात्री रसः, प्रसादी गुणः, वेदधीं च रीतिः ।

“काखीऽखौ दखवाचावर्गनां वसरदीरिषु” इत्यमरः ।

घातुकमिति “मृकमगमङ्गलम्—” इत्यादिना उक्तम्, तस्य च मित्रादित्वात् मानिस्य वहीनिषिधान् वित्तीयं । काखं करीतीति काखकारः कर्मण्यब् ॥१५०॥

वाङ्माला—आमि आपनारं ; अत्र च काय आमात्रे अहारं कस्मिंतेहेन ; हारं !

नि देवतारं श्रौत्रवे अ मित्या देवताटोत्रे उपेक्षा कस्मिंतेहेन ! । हे भगवन् वलियार्हे जातुन । ये हेतु, से काय, निजवाप-

एव परे आस्मतेजसः उत्तेजनं विधेयम् । ज्वलनः खलु तथे
‘तथेदि ॥१५१॥

‘‘तु लघाविति । बुधे धीमतिः, पुरः प्रथमम्, लघौ

मित्रप्रतापस्य, उत्तेजनं समुत्थम्, विधेयं कर्मण्यम् ।

ज्वलनस्य ज्वलिता प्रधाना वस्त्रमपि । खलिति चाखलकारि ।
अवन्, कामान्, करीषाणां शुष्कगीमयानां दुमकाखानां उच्छ्वसना-

सुरापराधस्तव वा कियामयं स्वयं वरायामनुकम्पता मयि ।

गिरापि वञ्चन्ति मखेषु तपं वा-दिदं न देवां मुखलज्जयैव ते ॥१५२॥

ब्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयं वरं प्रसाद्य तानिव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्य ग्रीह्या न तेऽपि तावत्प्रदमस्वमेव वा ॥१५३॥

नाहं मखलं समुद्रम्, वरिषि दहति । तस्माद्वयतीऽपि तर्षेण कर्तव्यत्वात् दुर्बलोऽपि कामः प्रथमं नो तस्य पदेति भावः ।

अथ विधिषु सामान्यसमर्थं नक्षत्रीणां नक्षत्रीऽलङ्कारः कानुप्रासिन संख्यन्ते । पूर्वरात्री रक्षः, माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

वृषिर्हीति “इह हिंसायाम्” इति दधादिह्रस्वातीर्षं मानायाः प्रथमपुरुषं कवचमि रूपम् ॥१५२॥

वाङ्माला—वृक्षिमान् वीरगण एवमेव कूड कूड अकूट उग्रेऽहं आपन एताऽपि उग्रे-
जना करिष्येन । नेधुन—आग्रेऽ एवमेव कू.न अज्जगत इहेहा, क्रमेण च गोमय एव
पादोन्नतं कू.फि नष्ट करिष्या पादकन ॥१५३॥

अन्वयः—स्वयं वरावां मयि [वा] अनुकम्पता, अयं तव कियाम् वा सुरापराधः । ते देवाः मखेषु
मर्षं वा मुखलज्जया एव गिरा अपि इदं न वञ्चन्ति ॥१५२॥

“द्विजन्तु ते दक्षजनी भमागवा” इति नक्षत्रीनां पूर्वस्त्रीतरमाह सुरेति । स्वयमात्मनैव उच्यते इति स्वयं
वरा तस्यां मयि, या तव अनुकम्पता दयालुता, अयं तव कियाम् वा, सुरेव इन्द्रादिषु देवेषु अपराधः ; अपि
तु कियामपि न अतीवस्वल्प इत्यर्थः । तथा च अहमेव तान् देवान् प्रत्याख्याय स्वैच्छयैव भवन्तं वरे ; तेन
च मर्षेण गरीवावपराधो भवितुमर्हति । किन्तु भवान् तेषां निमित्तमेव मामनुकम्प्य तस्माज्जतकार्ष्णीं दयया
किञ्च मन्मार्थं नो पूरयतीति यत्किञ्चिद्वै तवापराध इति न तेन तद्द्वयद्विषयः कर्तव्येति भावः । अथ
किञ्चिदपराधस्तु तस्याप्यज्ञीक्रियत इत्याह— ते देवा इन्द्रादयः, मखेषु, यज्ञेषु, तपं वा सन्मुटकरणादेतीं,
मुखलज्जयैव, गिरापि कार्य्यती दहदानी का काया प्राक्येनापि, इदं तवापराधसम्बन्धिकाकम्पम्, न वञ्चन्ति न
कथयिष्यन्ति ।

अवापराधस्यात्मनं प्रति स्वयं वरापदसार्थं विवृणोति काम्यलिङ्गमलङ्कारः । पूर्वरात्री रक्षः, प्रसादी गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ॥१५२॥

वाङ्माला—आमि निजैहं आपनात्के वरं कं
एति नरा करिष्येन (वरा करिष्या आमात्के श्रुतं करिष्ये
नाम कतुःकूई वा अपराध इहेवे । आपनि रज्जे मेव
मुपलज्जावन्तु इहेहा वाका वात्राञ्च वन्तिउ पादिवेन

अन्वयः—ते ते अपि वरं स्वयं वरं ब्रजन्तु ; न
अपि तर्षं वा न स्य ग्रीह्यन् (इति) न । (यतः) ते मदनः अपि ।

ननु मन्मार्थमिति हि देवा यज्ञतर्पणं विष्णुस्य
ते तेऽपि इन्द्रादयो देवाः, वरं मनेषुप्रियम्, स्वयं वरं मम ।
वान् देवान्, प्रसादीव अनुवयादिवा प्रसन्नोक्तयैव, त्वं वरिष्यसे ।

इतीथमाशेषमतेऽपि बोधिते स्वयि स्मरन्मोक्षमख्यानया ।

पदे पदे मीनमयान्तरोपिबौ प्रवन्ति ता सारथसारसाविनी (१) ॥१५४॥

चण्डालस्ते विषमविशिष्टः स्युः शक्ते इच्छते न

स्थातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किञ्च, ज्ञाताङ्ग, लीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राखान् हरति हरितस्वद्वयशस्तज्जुषन्ताम् ॥१५५॥

भाषः । अथ तेषु दद्याद्भागश्चेदित्यत्र किं प्रसादमित्याह दद्यात्तानपि देवान्, सर्वेषां न ख्युमेत् न लब्धौ-
यादिति न, अपि तु नमस्तुनयादिना सर्वेषां ख्युमेदित्येवम् । अतः ते देवाः महतीं निहन्त्यः क्षातोऽपि तावत्
भवन्ति, वा किं वा त्वमीव निहन्त्यो नस्त एवापि न भवन्ति ।

अत्र द्वितीयपादार्थं प्रति अतुर्थपादवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमहाहारः । पूर्वरागी रसः, प्रकाशी मुक्तः,
वेदमो व रीतिः ॥१५१॥

বাস্তবতা। সে দেবতারও বরণ স্বয়ংবরণভার আগমন করেন; আমি তাঁগাদিগকে প্রসন্ন করিয়াই আপনাকে বরণ করিব। তাঁহাদের আত্মাতেও সর্ব প্রকারেই দয়া আসিবে না, ইহা হইতে পারে না। কারণ, সে দেবতারা ত কামদেবও নহেন, কিম্বা আপনিত নহেন ৷১৫৩৷

सन्वयः—(हे नल !) पालिपुत्रगते अपि त्वयि वीक्षिते (सती) कार-प्रीक-समकथा जनया इति पदे पदे मौनमयान्तराविवी इयं सारव-सार-सावित्री प्रवर्तिता ॥१५७॥

उतीति । हे नल ! आसिष्ययतेऽपि पटद्दी चित्रितेऽपि त्वयि, नीचिते हटे सति, जरणीपदी; ज्ञानज-
ज्यदी; समस्या सतीर्षभावी मन्त्रासया कदाचित् ज्ञानवत्या कदाचित् लज्जावत्या शिष्यः, अनया दनवन्मय,
इति पूर्वोक्तप्रकारेण, पदे पदे मध्ये मध्ये लज्जाविभावसमय इत्यर्थः, मौनमय मौनसूक्ष्मम् अन्तरीप प्रवाह-
ज्याघातसाम्बात् शीपमस्या पसीति मौनमयान्तरीपिणी इयं मयीक्तकदा, सरसाणां मधुमक्षिकाकामिनीमयीति
सारसाणि मधुनि तेषां सारस्य श्वेदभागस्य सावित्री नदी, मधुरवचनपरम्परैत्यर्थः, प्रवर्तिता उत्तपादिता ।

अथ मौनमयेत्यादौ निरुक्तं कैवल्यरूपकम्, वचनपरम्परामधुनयोर्भेदोऽपि तयोरभिप्रायवसायादतिशयीति॥

संस्कृतिः । पूर्वरागो रसः, प्रसादी गुणः, वीदधी च रीतिः ।

研究の進捗

দাপনাকে চিত্রিত অবস্থায় দেখিয়াও, ইনি কখনও কানাকুলিয়া
 মধ্যে মধ্যে মৌনরূপ-বীণযুক্তা এই জাতীয় উৎকৃষ্ট মধুর
 । ১৫৫।

(वा) दृश्यते, (सः) विषमविशिष्टः चण्डः त्वयि जयति (कति)

॥१॥ [वसः सः] अश्विनस्तानं मधुं मित्रं ज्ञत्वा अन्नशरित्वा ते उवाचः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

অস্বাস্থ্যঃ প্রিয়মাণু মুহুঃ রথিয়ো ধারাঃ সৃজন্যসো রথা-

অস্বীকৃত্যকপোলপাশিপুলকো বেতস্বতীৰন্থকঃ । ১০

অস্বারঃ প্রহরাঃ কারান্তিভিরভূত সা যত্ (১) অথা দুঃখপা

তস্বাস্থ্য (২) জপযাঙ্কিলেব বিধিনা রাশিঞ্জিয়াসাম্ জ্ঞাতা ৥১৫৩৥

গোপনে উক্ত দেবগণের সহিত মিলনের রাজগড়ায় আগমন আকার কাগজ, ইত্যাদি উক্ত
নিবন্ধে উল্লিখিত। (গোপনে ১১৫৩)

অস্বাস্থ্যঃ—অঃ প্রিয়মাণু মুহুঃ রথিয়ো ধারাঃ সৃজন্যসো রথাঃ
রথানু সৃজন্যাসাঃ তাসাঃ যত্ অস্বারঃ প্রহরাঃ সা অথা কারান্তিভিঃ দুঃখপা অভূত, তত্ বিধিনা তাসাঃ জপযা ইব
অঙ্কিতা রাশিঃ মিত্যাসা জ্ঞাতা ৥১৫৩৥

অ ইতি । অঃ পরজিন্ দিনে, প্রিয়ং মলম্, আত্মং স্বয়ংবরখেন সন্মম্, মুহুঃ অসুখা অসুখী ধীর্ভুজিবাসা-
স্বাস্থ্যঃ, অস্বীকৃত্যঃ নতীকৃত্যঃ কপীলপাশ্বীনংকদ্রয়ীঃ পুলকী রীমাশ্বীঃ কারশ্বীঃ, বেতস্বতীৰন্থকপুলকঃ ইব ।
অস্বী যথা অসুবেতস্বতীঃ স্বস্বী নতীকৃত্যঃ অস্বনি, তথা অসুখীস্বতী অসুখা অপি নতীকৃত্যঃ ভূতা ইতি ভাষ্যঃ ।
অস্বী রীমাশ্বা ইব বেতস্বতীনায়া ইতি বীজম্ । অসুখী নয়নজলস্ব, ধারাঃ প্রবাহান্, রথাবেগান্, সৃজন্যাসা
দ্রিহদুঃখেন মুচ্যন্তাঃ, তাসাঃ দমন্যন্তাঃ, যদ যজ্ঞান্, অস্বারঃ প্রহরাস্তুঃপ্রহরাস্তিকা, সা অথা রাশিঃ, কার-
ান্তিভিঃ কামপীকান্তিভিঃ, দুঃখপা কষ্টে নতিবাধ্যা অভূতঃ তস্বাস্থ্যসীঃ, বিধানা বিধানা, তাসাঃ দমন্যন্তাম্,
জপযা ইব যথ, অঙ্কিতা সর্বাপি রাশিঃ, ত্রয়ো যাসাঃ প্রহরা যাসাঃ সা তাড়নী জ্ঞাতা, অস্বতস্বিধানায় রাশিঃ ইকপ্রহরী
জপ ইব যথঃ ।

অব বেতস্বতী ইতি প্রযীয়মাণা গুণীতমে বা । তথা অ অসুখাধারা নদীপুলকং স্মৃত্যত ইত্যস্বতীরা-
জহার্থম্ । জপযেবেতি উক্তমে বা, জপনুপ্রাসম্বে কানুপ্রাসম্বে তেতাং সৃষ্টিঃ । প্রহরাদী গুণঃ, বেদার্থে অ
রীতিঃ ।

“অস্বিনাভূতং পাশিঃ পাশিঃ পক্ষ্মিপ্রদ্রব্যীঃ । কারশ্ব জতিকা পাশিঃ পালিরজিরপি জুতা ।” ইতি শাস্ত্রতঃ ।
“বেতস্বানু অসুবেতস্বী” “মিত্যাসা অস্বদা অথা” ইত্যমরঃ । রাশিঃ রাশিঃ অসুবেতস্বী পূর্বদিনম্বেতস্বানু অস্বিনাভূত-
অসুবেতস্বী অ পরদিনদিত্যনু মধ্যমপ্রহরম্বেতস্বানু অস্বিনাভূতম্ । তথা অ তিথিতস্বতীঃ রজপুত্রাভূতম্—

“মিত্যাসাঃ রজনীঃ প্রাভুজ্যজ্ঞান্যনুভূতম্ । নাকীনাঃ তদুমে স্বার্থে দিবসায়নসংক্রান্তিঃ ॥”

স্কন্ধ ৥১৫৩৥

নলকে লাভ করিবেন বলিগা নমস্কৃতীয় মন উৎকৃষ্টিত

বেগে বহুতর অশ্রুধারা মোচন করিতেছিলেন; নতো-

নে অশ্রুধারাগুলি যেন বহুবেতস্বতী হইয়াছিল । ওহেন

রাজিউ। যেহেতু কামপীড়ায় দুঃখতরঙ্গ হইয়াছিল; সেই

রূপাবশতঃ সকল রাজিউলকেই জিহাষা করিয়া-

तद्विषयमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः

पतिरभिवापति सा स्वामदूतत्वतत्त्वम् ।

। तमुवनजनयामह तहत्तान्तसाचात्-

कतिञ्चतिषु निरास्तामन्दमिन्द्रादिषु द्वाक् ॥१५८॥

श्रीहर्ष' कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुत'

श्रीह्रीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामहदेवी च यम् ।

सं ह्यथा च ववर्णनस्य भवमस्तस्य व्यरः ॥ अथा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१५८॥

शब्दार्थः—अगस्त्यः पतिः इह भूतम् पशित्वा तत् साक्षाद्गततत्त्वम् भूतमवा विभुवन-अन-वाचरूपा-
 इत्यान्वावात्-कति-कतिषु इन्द्रादिषु द्वाक् निरन्तरानन्दम् पशित्वा पतिः क ११८॥

तदिति । जनन्याः पतिर्भूः पतिर्नरः, इह दमयन्तीवनीये, भूतं सञ्जातम्, अक्षिप्तं समस्तम्, तत्, स्वान्वी
 दूतत्वस्य दीप्त्यस्य तत्त्वं स्वयम्, भूतनन्या सत्यप्रकाशश्च, निधुवनजननां वाचनी इत्यः कथं वा इत्यान्तर्लो वा
 वाचात्कृतितु स्वस्वप्रतिपत्तिर्नैव प्रत्यक्षीकरन्ते कृतितः स्वस्वान्त्यामित्यादिषु निपुणास्तु । अतएव दमयन्त्या
 स्वयमेव प्रत्याख्यातं कृतमिति विदित्वा नक्तं प्रतीन्द्राद्वी न वृष्टा इति भावः । इन्द्रादिषु इन्द्रादिदेवकृत्य-
 वनीये, द्वाक् स्वयम्, गिरसी दीप्त्यं नाजतकार्यतया दूरीकृत आनन्दी यक्षिन् कार्येति तद् यथा स्वातया, अक्षिप्त-
 पति क उक्तवान् !

अत्र च ज्ञानुप्राप्तीऽनुष्ठानः । स्वात्मब्रह्मदीः पर्यवसतया चर्चनतनुवसता दीवः । स च लीयतुतत्तत्त-
निति पाठे न परिहायः । श्रीजी गुरुः, श्रीजी च रीतिः ।

मासिनी उक्तम् । तद्वचनम् ॥१५॥

বাকীরা—দময়ন্তীর নিকটে নিজের দৌত্যকার্য সকল শেষেই হইয়াছিল, নলরাজ্য
সময় বাইরা ইন্দ্রপ্রভুতির নিকট সে সমস্তই বর্ণাবধাভাবে বলিলেন ; ইন্দ্রপ্রভুতিও ত্রিভুবনের
সমস্ত লোকের সমস্ত বৃত্তান্ত প্রত্যক্ষ করিতে নিপুণ ছিলেন বলিয়া, নলের প্রতি তাঁহার
অসন্তোষ হইলেন না। ১১৫৮।

श्रीहर्ममिति । स'हृत्' एवित' रचितमित्यर्थः । सच'वक्ष्य' अनुग्रह
 सच'नानामि' शब्दोऽप्यनेन रचित-इति सात्पर्यम् । तस्य श्रीहर्म'क,
 तीऽप्य ।

नामकानां विविधकार्यप्रकारान् एतद्भिः शिक्षायाः मन्त्रीपुनर्जितौ
नाम-श्रुति-विषय-प्रकाशकितो प्रकाशये भाद्रे चतुर्ष्वदिवसै
इति श्रीहरिदाश्विजाननावागीश्वरप्रसाद्विरचितानां न

— 44 —

अस्मादपत्न्या धरणीः कस्योऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्भजत्सु ॥२॥

(सतसु) परमेः कचः अपि अपत्याः न ज्ञाताम् ॥२॥

योग्यैर्व्रजद्विर्नृपत्वां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।

द्रष्टुं परैः स्तान् परिकर्तुमन्यैः (१) स्वमात्रेणैवाः ककुभो बभूवुः ॥१॥

लोकै रघोषै रवनेः श्रियं तामुद्दिश्य दिश्यं विहिते प्रयागे ।

स्वर्णिं तत्तल्लनयन्वर्णि-विश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥४॥

मेति । कुसुजः सत्कुशीतृपन्नः । तादृशस्यैव निमित्ततात्वादिति भावः । कुमारी राजपुत्रात्मन्, कर-
सायकानां कानवासानाम्, अमृमिरविषयः, नाभूत्, अपि तु दमयन्त्या उपगृहादिश्वषात् सर्व एव कुमारः कर-
सायकानां मृमिरमुदित्यर्थः । अतएव स्वयंवरम् अनन्ता मासीत् कुसुजः कुमार इति सुख्यः । अपि तु सर्व
एव स्वयंवरं गन्तासीदिति तात्पर्यम् । तथा राज्ञां कुमाराभिभावकानां नृपतीनाम्, व्रजेषु समूहेषु, युगपत्
एकदेव, व्रजगुरु सत्सु, भरखेभूमिः, कशीरपि लेखनाग्रस्थानमपि, अपत्या अमार्गः, न अस्यात् न स्थितपात्रम् ;
अपि तु सर्वत्रैव तेषां गमनात् सर्वमेव स्थानं पत्या अस्यादित्यर्थः ।

अथ ध्वनिप्रकाशस्यतिसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धीकृतमिच्छातिरस्वकारो ह्यनुप्रासश्च ज्ञानुप्रासाश्च संसृज्यते ।
महादी गुणः, वेदमो च रीतिः ॥२॥

রাজা—সৎকুলজাত রাজকুমারমাত্রই কামবাণের অবিষর হইরাছিলেন না; এই অল্পটী তাঁহার স্মরণবশতঃ গমন না করিয়াছিলেন না। আর তাঁহাদের অভিজ্ঞাবক রাজ-সুগ একদা গমন করিতে আরম্ভ করিলে, ভূতলের লেশমাত্র স্থানও অপথ ছিল না। ২৭।

साम्बन्धः—योग्यः नृपतिः वीर्यवान् ब्रजजिः (जर्ज) च नरैः प्रसमेव हन्ते ब्रजजिः वीर्यवान्, द्रष्टुः ब्रजजिः
 परैः तान् परिक्रान्ते ब्रजजिः अन्यैः (जर्ज) ककुभः स्वसावयेनः वसुधुः ॥॥

योग्यैरिति । योग्यैः कुलश्रीलादिना दमयन्तानुषङ्गैः, अतएव उपमां दमयन्तीं वीर्यं ब्रजदिः स्वर्गं परं
गच्छन्ति नैः, तथा अन्तर्गैः कुलश्रीलादिना दमयन्ता अप्योग्यैः, अतएव प्रसभिन बलेन, तां हन्तुं ब्रजद्विनीरैः,
तथा द्रष्टुं स्वयं वरमङ्गोत्सवमन्त्रकथितं ब्रजदिः परं वदामीनं, तथा तान् योग्यवैरीदामीनाम्, परिक्रान्तुं
शुश्रूषितं ब्रजदिः स्वर्गं भूयैर्जगन्त्रं हनुमिः, ककुभः सर्वं यव दिशः, स्वमात्रस्थेऽपि शिवा अपविष्टानि यानि
लासथाभूताः, वभूवुः ।

अथ ब्रजहरिश्च कदा क्रियया योग्यादीनामन्यथापुण्ययोगितासङ्कारः, ककुभां समानमेवशास्त्रान्येऽपि यत्-
शस्त्रान्याभिधावादमित्येवीक्रियानयोरङ्गाक्रियादेव सङ्कारः । गुणयौतौ पूर्वं यत् ॥२॥

বান্ধালা—খাহারা নময়ন্তীর যোগা, তাঁহারা

লাগিলেন; ইচ্ছাশ্রী নমস্কৃতীর অধোগা অথ চ বীর,
 আর অস্ত্র হাইতে থাকিলেন; আর যাতারা যোগা ও
 বসুধকোৎসর্গ দেখিবার অস্ত্র হাইতে লাগিল; এবং
 সকলের ঐশ্বর্য করিবার অস্ত্র হাইতে থাকিল। তাহা
 মহিল । ৩০

अमृत्यः — अमर्त्यः दिव्यः लोकः अपमः शिवं ताम् ।
 स-वर्ति-तत्त्वज्ज-यकचार्ति-विश्रान्तिम् आपुः (इव) ॥४

सत्तायै नैव प्रसारान्तरिणाह लोको रिति । अशेषः सर्वैः, दि

(੨) ... ਅਪਰੀਤ, ਨਾਮੀ: ।

राज्ञां पथि स्वामतयापुण्या ।

आज्ञानसंज्ञानमिवाथकस्ये - दं दुर्मिदमेन्द्रपुरीपताकाः ॥७॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकषं सकम्बलं नामकसं बहुधैः ।

भुवसुखी कुण्डिनगामिराज्ञा तदाहुकेवास्ततरोऽन्वगच्छन् ॥८॥

वाङ्मनि।—गन्धर्वर्षी लोकेन्द्रा गन्धर्व पथ कट करिषा इतिहासिन एव पिङ्गमर लोकेन्द्रा उल्लिखितेहिमः, एहे अवहार कोन राजा, चानिस्त्रुहित नर्वपेन काने अवहान करिषा, आपनाएक अकटकार्य मने करिते नागिनेन ॥७॥

अन्वयः—विद्वन्म-पुरी-पताकाः अवकस्यैः पथि स्वामतया आपुण्याः पितृव्याप्रतिनिधित्वभाजा राजान् आज्ञानसंज्ञानं ददुः इव ॥७॥

राज्ञामिति । विद्वन्मन्त्रा भीमराजस्य या पुरी कुण्डिनगरी तस्याः पताकाः, अवकस्यैः प्राक्तभागवत्ता-कर्माः, इत्यवकस्यैरिति भावः, पथि स्वामतया जनैः सकटतया इतना, आपुण्या अग्रपञ्चाङ्गस्य, -विश-ङ्गने कतिपयस्य अवस्था अस्मान्मथेन विलम्बं भजन् इति तेषां राजान्, आज्ञानसंज्ञानं सकटम्, ददुरिव । अन्वीष्टि विषये नामच्छना इत्यवकस्यसकटे तेनाज्ञानं ददाति ।

यत्र वाथा क्रियते चालहारः । गुप्तरौती पूर्ववत् ॥७॥

वाङ्मनि।—राजपथ जनसर्गेण इतिहासिनः, ताहे अग्रपञ्चाङ्गाव अतिक्रम करिषार पञ्चिना वाकार अनेक राजा विनय करितेहिनेन, इतरां कुण्डिनगरीर पुताकाञ्जि धेन च च आह्वयेन कम्पन वारा उःहाहेर आह्वानेन गच्छेत् करितेहिनेन ॥८॥

अन्वयः—भुवः तले चटकः कर्कः प्राग्भूय कुण्डिनगामि सकम्बलम् उर्ध्वः राजा यत् नामकसं आचकषं, अन्तरः तत् अन्वगच्छत् । (पञ्चागदे) भुवः तले कर्कोटकः प्राग्भूय कुण्डिनगामि सकम्बलम् उर्ध्वः बाहुकेव यत् नामकसं आचकषं, अन्तरः तत् अन्वगच्छत् ॥८॥

प्रागिति । भुवसुखी इतिवृत्तौ, चटतौल्यट् शीघ्रगामी स एव चटकः, कर्कः चेतसः, प्राग्भूय अग्रवर्ती भूत्वा, कुण्डिनगामि, सकम्बलं कम्बलास्त्ररुद्धास्त्ररुद्धितम्, उर्ध्वं इदम्, राजान्, यत् नामकसं उचित्वम्, आचकषं आकटक्षन् स्वशीघ्रगमवप्रदम्नेन शीघ्रमेव निकटमानीतवानित्यर्थः, अन्तरौ मद्भाषकवायां जातः तत् नामकसम्, अन्वगच्छत् अनुगतवान् शीघ्रमेवानुसृतवानिति तात्पर्यम् । राजा चेतसा उचित्वम्, तत्पश्चात् भारवाही अन्तरगमः कुण्डिनं अनामिति तले निजदेशे पाताली इत्यर्थः, कर्कोटकसदास्त्री नागविश्वः, प्राग्भूय अग्रवर्तमानकनागसहितम्, उर्ध्वं इदम्, बाहुकेरननागस्य च यत् नागकसं अन्तररुद्धास्त्रीऽपि नागविश्वः, तत् बाहुकेव नागकसम्, अन्वगच्छत् । बाहुकवाशिनां सर्पाणामपि विमलितत्वात् अथे कर्कोटकास्त्री नाम, अन्तरास्त्री नामः कुण्डिनपुरं इतिविति सूत्रार्थः ।

प्रदुतत्वात् विविचसीरेव कर्कोट

क्रियता अन्वगच्छदिति क्रियता आम्भयात् से पातुमाचितं गुल्बवीक्रियतेत्यन्वयः, वंङ्ग इत्यन्त्यादीनां गुणः, जीवी च रीतिः ।

“कर्कः कर्कं लिखे वजी उल्लाप्ये दर्पये चट” इति मेदिनी ।

पागच्छदुर्भीक्ष्णमूषमूषैर्भूरिहमिः पागुरितां सुहृदीः ।
 विसहभाषट् दिव्यां जनेषु (१) ईषं पतिव्यामदमानुषेण ॥२॥
 पागच्छसी दण्डधरः जमानुः पायीति नाभेः ककुभां चतुर्भिः ।
 भैम्भेव वद्वा सगुपेन जट्टैः यथे तदुद्गाहरसाव शिवैः (२) ॥१॥

इति विदुः । "कल्पवृक्षः कल्पिवान्मृषीः । मायामिदं प्रापारि च कल्पे कल्पस्य मयि ।" इति श्रीमन्नृपः ।
 "मायः श्रेष्ठमन्त्रोऽयं जीवो वीरकण्ठधीः" इति विद्यावन्मयि । "यद्भास्वरात्मकं धरातलमवधूतम्" इति
 नन्दः ॥८॥

বাল্লালা—ভূতলে শীতগামী যেত ঘোটকগণ অগ্রবর্তী হইয়া, কুতিননগরগামী, কবলাবৃত এবং সুবৃহৎ রাজপথের যে হস্তিসৈন্য আকর্ষণ করিয়াছিল; উাহাদেয় অশ্বতর-গণও তাহার অনুসরণ করিয়াছিল। আবার পাতালে কর্কোটকনাথ অগ্রগামী হইয়া, কুতিনগামী কবলাবৃত এবং অতিবৃহৎ বাহুকির যে সর্পসৈন্য আকর্ষণ করিয়াছিল; অব-তরনামক নাগ তাহার অনুসরণ করিয়াছিল ৮৮

सम्प्रत्ययः— पागन्धदुर्गन्ध-बन्ध-समुच्चयः शूरीकृमिः पाण्डुरिता दिनां मुक्तयोः कनिष्ठे पतिव्याकन्दनादुत्पन्नं
 कपं विषयम् पाण्ड ॥८॥

आनन्दमिति । आनन्दताम् सर्वोन्मादा रागा वसून्धः शिनाम्हः समुत्थैः समुत्थितैः भूषणभिर्भूषितभिः
पाञ्चुरिता बहुशरवर्षोक्तता, दिग्धा वधूनाश्च, मुखशीः चापभागशीला वदनशीला च, जम्बु खोकेषु, पञ्चरश्मिपति-
र्भन्तुश्च त्वागदम्बायाः परित्यागवस्त्रायाः समुत्थं योग्यम्, कपं नक्षिणाकृतम्, बिच्छवं सुपुष्पं यथा स्नानका,
आनन्द आस्नानवत् सूचयामास । यथा पतिविरहदम्बायां पतिव्रतया मुखशीः “विधौ नक्षिणा लब्धा ” इति
शरदाम्बुजिना भवति ; तथा चरिपतियुक्तानां दिग्धा मुखशीरिति संश्लेषितपञ्चभिर्नक्षिणा भूतिति भावः ।

अथ सिद्धसाधनेन साध्यसाधने च दिगुर्द्वयोः पतिपत्नीव्यवहारसमायीपान् समाधीतिरसङ्गारब्धे कानु-
प्राप्तिन संसृज्यते । प्रसूती मुचः, वैदर्भी च रीतिः ॥८॥

বাক্সালা—আগমনকারী রাজগণের সৈন্ত হইতে উদ্ধিত ধূলিসমূহ, দিকৃসমূহের মুখ-
জীকে ধূসরবর্ণ করিয়া ফেলিল; তখন সেই মুখশ্রী পতিবিরহদশার উপযুক্ত আকৃতি জন-
পে সূচনা করিতে লাগিল ॥২॥

इत्युक्तः अथवाः पादौ इति चतुर्भिः ककुदा नाभेः भ्रूया समुत्थं नवा हृष्टैः
[शिखि] द्विर्भः न ययि ॥१०॥ .

१. इन्द्रः, दक्षवर्षी यमः, कालाक्षरपिः, पाक्षी दक्षवच, इति चतुर्भिः ककुभा दिव्यान्
 ककुभेन निजवीर्य्यादिना स्वेन च, महाकष्टं राक्षसं विजिः, सत्ता दम-
 , ययै स्वयं दूरस्थानं गच्छे ; किमु शिबैरर्थं हिंसा पाक्षी ; न वक्षे

कष्टंरिवेति वाचा क्रियीतुमे वा चानयीरकाक्रिभावेन कष्टरः । •

॥ २ ॥ वरुण एहे ठावि चन निरुणान, निरुणान वावा वरुण.

कामं परं तम मम न विदः ।

मन्त्रीः पुरं भीमपुरीहितस्य तद्वरचं विप्रति ज्ञा रचः ।

तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥११॥

कर्तुं शयाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृग्भोरुदतर्जितं यत् ।

अस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तदाहनस्ते न न गन्धवाहः ॥१२॥

जातो न विप्ते न शुषि न कामः सौन्दर्य एव प्रवचः स वामः ।

स्वच्छस्यैलेखितकुतूहलैर-स्तां प्रत्यगात्र स्त्रितमां (१) कुवेरः ॥१३॥

पूर्वक नमस्कोत्कर्षक आहूते हहहाहे येन उद्देशेन विवाहं करिवारं हेष्ठाश्च अयं चरेत् नवन करिणेन , किञ्च अत्र दिक्पालगण गणनेन ना ॥१०॥

अन्वयः—रचः भीम-पुरीहितस्य मन्त्रीः वरचं तत् पुरं ज्ञा विप्रति । ततः यातुधानः दिक्पतिः तत्र यातुं जातु उद्यमं न याततान ॥११॥

उक्ते तस्मां दिक्पालानामगमने कारचं त्रयं तत्र गन्धवायाः पूर्वाग्रे यादित एव क्रमत्वात् प्रथमं नैषधस्या-गमने कारचमाह मन्त्रीरिति । रचो राचसः, भीमस्य राज्ञो यः पुरीहितस्य, मन्त्रे रचोन्नमन्त्रीः, यदा ज्ञता रचा यस्य तत् तादृशम्, तत् पुरं कुञ्जिनगरम्, क कथं विप्रति प्रवेष्टुमर्हति, अपि तु कथमपि नैषधः । ततः जातवान्, यातुधामो नैषधो नाम दिक्पतिः, तत्र कुञ्जिनपुरे, यातुं गन्तुम्, जातु कदाचिदपि, उद्यममुद-द्योगम्, न याततान न चकार ; नैषधस्यापि राचसान्तरगतत्वादिति भावः ।

अथ च कातुमासीऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भो च रीतिः ।

“यातुधानः पुष्पजनी नैषधो यातुरचलो ” इत्यमरः ॥११॥

वाङ्माला—भीमराजान् पुरीहितेन मन्त्रे नेहै कृतिनगरेन रक्षाविधानं करिवाङ्गिण भूतद्वयं उद्देशेन राज्ञम् किं करिष्ये अथेव करिष्ये । नेहै अना नैकउनायक निष्कर्षात् से नगरे कथनं वाहेवार उद्देशात् करेन नाहै ॥१०॥

अन्वयः—गन्धवाहः यत् दृग्भोरुदतर्जितं मृगं भैम्याः अभिमुखं कर्तुं न शयाक ; तेन (रच) तदाहनः (सः) अस्याः विवाहाय विदर्भान् न ययौ ॥११॥

कर्तुमिति । गन्धवाही वायुर्नाम दिक्पालः, यद्यजान्, दृग्भोरुदार्था भैम्या एव नवनपद्माभ्यां तर्जितं असीन्द्याधिक्यात् भर्त्सितम्, मृगं मित्रवाहनं चरिष्यन्, भैम्या

स अग्री वाहनं यस्य स तदाहनो गन्धवाहः, अस्या भैम्या विवाहाय ।

अत्र नवमं भैम्यभिमुखीकरणमिति सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादिति हनिष्यादियदार्थं स उतुलान् काव्यलिङ्गम्, तन्निवेति प्रतीयमाना उतुत्प्रेषा । गुणः, वैदर्भो च रीतिः ॥१२॥

वाङ्माला—नमस्कोत्कर्षक नवनपद्म हहेति, वायुवाहनं हरिं भूतद्वयं वायु वे हेतु नेहै हरिगण्टाके नमस्कोत्कर्षक अभिमुखं कर्तुं अहं येन नेहै हरिगवाहनं वायु नमस्कोत्कर्षक विवाहं करिष्ये ना ॥१३॥

भैमीविवाहं सङ्गते च कक्षादहं तनुर्वा गिरिजाजनेनः ।

तेजाम्बिकाया विदधे विदधोर्नीशानयानाय तयान्तरायः ॥१४॥

स्वयं वरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविशेय श्रेयः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कश्चिन् अहिर्महीगौरवसासहिः कः (१) ॥१५॥

अन्वयः—वासः सः कामः जातो न प्रवचः, विने न प्रवचः, गुणे [च] न प्रवचः, [किन्तु]

शौचीयं एव प्रवचः । (अतएव) स्वच्छ-स्वच्छेचित-कुत्स-वेरः कुवेरः तां क्षिततां प्रति न चगात् ॥१४॥

जाताविति । वासः अचिन्त्यसम्भवत्वात् कुटिलः, स प्रसिद्धः, कामः कल्पः, युवजनाभिजातो वा, जातो कौलीयः, न प्रवच सम्बुद्धी भवति केवलं कौलीयं वीर्यं न प्रवचत इत्यर्थः । एवमप्यत्रापि । विने चने न प्रवचः, गुणे विद्यादी च न प्रवचः । किन्तु केवली शौच्यं एव प्रवचो भवति सुन्दरं सुन्दरी वा शौचीयं प्रवचत इत्यर्थः । अत एव स्वच्छेन निर्मलेन निर्मलत्वात् स्वच्छादिनेत्यर्थः । स्वच्छेन निजवासपदं तेन कक्षासिने साचिषा ईक्षिता दृष्टा कुत्सा कुत्सपत्न्यं यस्य स तादृशी वेरः प्ररीरं यस्य स तथीयः, कुवेरो नाम दिक्पालः, तां क्षिततां गारीयैः तां दमयन्तीम्, प्रति सख्यीकृत्य, न चगात् न स्वयं वरं गतवान् । तथा च कुवेरो देवजातिः सुतरां कुलीनः, चनाधिपतिः, विद्यादिगुणवाच, तथापि कुत्सितप्ररीरत्वात् तच्च कुत्सितत्वं प्रति स्वच्छादिनः स्वच्छे स्वच्छे साचिषत्वात् दमयन्त्याः कामाक्षीयनेन तत्स्वयं वरं न गत इति भावः ।

अत्र गर्भनाभावः प्रति पूर्वोक्तकार्यस्य स्वच्छेत्यादिपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, पूर्वोक्तं अन्वयानु-
प्राप्तः, पराद्धं च च्छे काव्यप्राप्त इत्येतेषां संहतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“वेत्स कलिवहे क्लीबं वार्ताकौ कुटुम्बि च” इति मेदिनी । प्रकटा क्लीति स्त्रिन्ना “एकस्वरान् विभाषा” इति पञ्चे ऋषेः ॥१५॥

वाङ्मयम्—कूटिलवभाव काय काव्येन प्रति, धनेन प्रति, किंवा धनेन प्रति ॥
उद्ग्रथ नहे, किञ्च एकमात्रं सौन्दर्येण प्रतिहे उद्ग्रथ इहेवा वाक्ते । एहे कङ्कहे कूवेर
व्रमणीयं दमयन्तीके लक्ष्य करिषा गवन करेन नहे । काव्य, उद्ग्राह्य देहेन कूक्कणता, उद्ग्राह्य
निवेद्य वानवान् निर्मल कैक्यामपर्वतहे देविताहे ॥१७॥

अन्वयः—या गिरिजा कामभक्तः अहं तनुः, (सा) कक्षात् कामभक्तः भैमीविवाहं सङ्गते च ।

तया ईशानयानाय अन्तरायः विदधे ॥१४॥

ती, कामभक्तः शिवस्य, अहं तनुः अहंशरीरभूता, शिवसाक्षीगारीश्वरत्वादिति

॥, कामभक्तः भैमीविवाहं सङ्गते च ‘सोढुं’ प्रप्नोति च, अपि तु कक्षादपि
तेजासङ्गनेन हेतुना, विदधोर्नीशानयानाय तया गिरिजया, ईशानस्य दिक्पतेः
विश्वः, विदधे कृतः । एकाहं च भगवन् अपराहं च भगवत्पत्न्या गिरि-

॥ प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१४॥

निजकूर्तार शरीरेण अर्द्धाङ्गः, त्विनि ते निजकूर्तार इत्यर्थः
ते गच्छ करिषेन ? (कान् अकारेहे नहे) । ताहे पार्वती
शरीरेण वाक्शरीरं विद्म करिषेन ॥१७॥

नलभ्यमेवापि भजेत भैमी कदाचिद्व्यामिति शेषिताया ।

अभूत्कङ्क्रेन्द्रादिचतुष्टयी सां चतुर्न ली काचिदलीककृपा ॥१८॥

प्रयत्नतां तद्वदितुं सुराणां दृष्टेन दृष्टेन परस्परैश्च ।

तद्वै तसिद्धिर्न वत न अनुमिने (१) स्वाभाविकात् जनिममन्यदेव ॥१८॥

भैमीति । ते इन्द्रप्रभुषा द्वितीयाध्वारी दिक्पात्राः, स्वसङ्गीतां मुखात् स्व समाजानामाजानम्, भैम्या दमयन्ती च निरसं प्रत्याख्यातम्, किल निरयेन, चरेत्य ज्ञात्वा, चित्तस मनसः, मान्यम् उत्तुङ्गलीपाद-
पाटमनासकमित्यर्थः, अर्धे मनपदे, मुक्षिन्दी मुक्षकपदे च, वितत्य विस्तीर्ण, अर्धे मान्यमन्यत्वं मुक्षिन्दी मान्यत्वं
माक्षिन् विचाक्षिन्त्यर्थः, राजसमाजं स्वयं वरीयराजसभाम्, ईयुर्न तत्रणः ।

अत्र चित्त-काय-मुक्षिदुवतमान्यानां परस्परमिदंपि मान्यपदञ्च वेषानिदाजवसायादतिशयोक्तिरसङ्गारम्भे काय-
प्रक्षेप संसज्यते । प्रसादी गुणः, भैदभी च रीतिः ।

“मूढात्पापटुर्निर्माया मन्दाः स्त्रुः” इत्यमरः ।

समित्यत्र बीसा मुखात्मुक्षिदतित्युभयार्थे जातवैकल्यमसावगमनम् । अर्ध इति “अर्धे अवे” इति
लिपातः ॥१७॥

वाङ्मना—नेहै हेतुशुद्धिं निरूपणमग्न, मूढोग्रणेर मूढ दृष्टेऽत एवमज्ञो ये आगना-
विग्रहे अद्याध्यानं करिष्याहेन, तादा निष्ठकृपे ज्ञानिषा, चित्तस मान्या गमनदृष्टेन एव
मूढहेतु शक्यं कृत करिष्या, अत्र वदन्नाकगताव गमन करिणेन ॥१७॥

स्वाम्यर्थः—भैमी कदाचित् नलभ्यमेव अजान् भजेत अपि इति शेषिताया सा मङ्क्रेन्द्रादिचतुष्टयी
अलीककृपा काचित् चतुर्न ली अभूत् ॥१८॥

नक्षेति । भैमी दमयन्ती, कदाचित्, नलभ्यमेव नल एवायमिति श्रुत्या, अजान् अजानमन्यतमम्, भजेत
वरमाख्यदामिने सुवेत । अपिः सम्भावनायाम् । इति इत्यं शेषिता तथा प्रत्याख्यानात् प्राथम्येव परिच्यता उक्त-
सम्भावना तु ईवन्मात्रं रक्षिता आशा वया सा, सा मङ्क्रेन्द्रादीनां दिक्पात्राणां चतुष्टयी, अलीककृपा मायिकत्वा-
न्विष्यभूता, काचिद्वृत्ता, चतुर्णां नजानां समाहार इति चतुर्न ली नलचतुष्टयकृपा, अभूत् ।

अत्र इष्यनुपासीऽनङ्कारः, प्रसादी गुणः, भैदभी च रीतिः ॥१८॥

इहो कश्चन नलजटे आयाधेर काशकेश वरग कटिरेत ॥१८८॥

आना अर्चयिहे वाचिषा, नेहै हेतुशुद्धिं निरूपणं चारि जन, विषया उ
दृष्टेन ॥१८८॥

प्रयत्नतां सुराणां दृष्टेन परस्परैश्च दृष्टेन तद्वै तसिद्धिः वत न अनुमिने । जनिमं
वे ॥१८९॥

अचित्तमिति तद्वदितुं नलीभित्तमित्यर्थः, प्रयत्नतां प्रयासं कुर्वताम्, सुराणाम्
न अयम् अविकलनकथी जाती न वा इति जिज्ञासितेन परस्परैश्च कर्म, दृष्टे

ति तेन करयेन, तदा नलस्य भैतसिद्धिः अविकलविशेषमन्यमिति,

चतुर्न ली मानुमता नाङ्गीकृतमित्यर्थः, किञ्चिद्वैकल्यमस्तीति कथितमिति भावः ।

स्यर्वां दिगौशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रविमानमाख्यत् ॥२३॥

॥ (२) चन्द्राक्ष राहुयहपीडितान् ।

हीपान्तरेभ्यः पुटमिदम् तत् चत्वारिंशदपिःसुरभूमिभूयैः ।
तत्कालमासम्बि न केन यूनां करिषु पञ्चानिलतुलसीसा ॥२६॥
रम्येऽपि हर्षोऽपि निवेशनेन सपर्यया कुक्षिन्माकमायः ।
प्रियोक्तिदानादरम्यतायै -स्वाधरणा स राखचक्रम् ॥२७॥
चतुः समुद्रो परिच्छेदपादा- मन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।
जीदार्थ-दाक्षिण्यदयादमाणां (१) चतुष्टयी रञ्जयसौमिदका ॥२८॥

उद्यत् १६६॥ हिम एव एषान् एषान् नृप-नृप उद्यत् १६६॥ 'अनाम' 'अव' इत्यादि नव-
केश वाका उद्यत् १६६॥ कश्चित् १६६॥

अन्वयः—सुरभूमिभूयैः हीपान्तरेभ्यः तत् पुटमिदम् चत्वारिंशदपि । तत्कालं केन यूनां करिषु
पञ्चानिल-तुल-सीसा न चत्वारि ॥२६॥

हीपेति । सुरभूमिनाम् सुरराज्यान् भूपै राजभिः, हीपान्तरेभ्यो वनादिभिः, तत् पुटमिदम् कुक्षि-
नगरम्, चत्वारि सपदि, चत्वारि प्राक्तम् । कश्चित्दिनम्-तत्कालं तस्मिन् समये, केन यूनां तद्वेदिन, करिषु
कालमासानां ये पञ्चाः कश्चित्पञ्च तेषां यः कश्चित् वेगजनिता कयुक्तेन तुलस्य सीसा उद्यत्तलकपाचका, न
चत्वारि न चत्वारि, अपि तु सपदि च यूना अन्वयः । वायुवाहिततुली यथा चत्वारि अनामन्तरे वाति
तथा कालवाहिता जगदयुवान एव भटिति तन्मात्रमिति सरलम् ।

अथ 'पूर्वार्ध' इति परार्ध-वाक्यात् 'तुल्यत्वात् काव्यलिङ्गम्' तुल्यत्वे च लोचिनि सहाय्याचं पादकर्मवत्सुखम्
निर्देशना चान्वय-वाक्यात् सहायः । प्रसादी युक्तः, वेदार्थो च रीतिः ।

'युः जी पुरीमय्यो वा पतन' पुटमिदम् " इत्यमरः ।

तत्कालमिति "कश्चित् कालमात्रम्" इति विवेका ॥२६॥

वाङ्माला—अत्रराज्यान् राजाः अत्रात्र हीन इहेते कश्चन मन्त्रो वासिना । हे
कृतिननररे उपहित इहेनेन । काश्च, उक्तकाले पृथिवीर कोन युवक, काश्चान्नर कश्-
चान्नर वायुवेगे तुलाव अवशा ना पाहेहाहि ॥२७॥

अन्वयः—सः कुक्षिन्-माकमायः रम्येऽपि हर्षोऽपि निवेशनेन सपर्यया प्रियोक्तिदानादरम्यतायैः राज-
कर्म चाव उपाचरत् ॥२७॥

रम्येति । स कुक्षिन्-माकमायः कुक्षिनेन्द्री भोजः, रम्येऽपि सुन्दरेषु, हर्षोऽपि अहासिवासु, निवेशनेन
आपनेन, सपर्यया अन्वयद्वारा ययूया, प्रियोक्ति दानेन वसनाभरणाद्युपाचरितरवेन चादरेण सज्जाननेन
नक्तार्थविनिर्वादिभिश्च राजकर्म समानतत्पत्तिभूतम्, चाव मनीषरं यथा कर्मणा, उपाचरत् कर्मफलम् ।

अथ 'हे वाग्मसहस्रानुमाय्योः' इति । कुरीती पूर्वम् ॥२७॥

वाङ्माला—सहे कृतिननरगोत्र राजा जोय, मनोहर अष्टानिकार नाहापन, कृता-
वृत्ति वात्रा उद्यत्, औचित्य वाक्-अहोप, उपहार दान, आदर उ विनयावि वात्रा उप-

॥ २८॥ कश्चित् ॥२८॥

कश्चित्-कोर्ति-दरे उपाचरत् मन्तःपुरे जीदार्थ-दाक्षिण्य-दयादमाणां

(१) ॥२८॥

तिथे को ।

अध्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेऽपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्तेऽसितलामलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि वृषे विंशिवः ॥२८॥

अहं विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सख्यमौ नैष तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्तप्रहस्ये यथा जगहा जठरे सुरारिः ॥३०॥

ननु सार्वभौमीऽपि भीमः कथमपीनाम् वृषतीगुपाचरदित्वा चतुरिति । 'चतुर्णां' समुद्राणां समुद्रार इति चतुःसमुद्री सर्वं परिखा यत् तस्मिन्, वासिताः संस्थापिताः कौर्त्तिरेव दाराः प्रियत्वान्महिषी यत् तस्मिन्, वृषा-
णामनःपुरे वृषवीरुपे चवरीर्षे, 'वीर्यार्थं' दातव्यम्, दाक्षिण्यं सरलता, दया कृपा, दमो जितेन्द्रियता च तेषां
चतुष्टयी चतुष्टयमेव, रक्षचायं तत्कौर्त्तिंदाराणां रचार्यं सौविदह्ना कच्चुकिनी भवति । तथा च यथा चत्वारःपुरे
स्थापितायाः महिष्या रक्षचायं कच्चुकिनी स्थाप्यते, तथा मूलस्थले स्थापितायाः कौर्त्तिरेव रक्षचार्यं राजमिरौदा-
य्यादिगुणचतुष्टयं स्थाप्यते । अत एव सार्वभौमीऽपि भीमस्तत्कौर्त्तिं रक्षचार्यमेव अपीनानपि वृषतीगुपाचरदिति
भावः ।

अतएवाव चप्रस्तुताद्राजसामान्यात् प्रस्तुतस्य राजविशेषस्य भीमस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, समस्तवस्तुविषयं
साक्षं रूपकचः, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सहचरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सौविदह्नाः कच्चुकिनः” इत्यमरः ॥२८॥

वाङ्माला—छात्रिणी गम्यते यादृशं परिधावरूपं एव यादृशं भित्तये कौर्त्तिकेन महि-
षीकं ज्ञापनं कृता इहेहाहं, कृमकुलरूपं राजात्मनः गेहे अङ्गःपुद्गेर मध्ये गेहे कौर्त्तिकेन
महिषीकं रक्ता करिवारं अङ्गं उद्गारता, मरुगता, यथा एव भित्तोत्थं गता एहे छात्रिणी कुण-
वरूपं कच्चुकिनोक्तं ज्ञापनं कृता इहेहा वाटक ॥२८॥

अन्वयः—अध्यागतैः वृषैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेऽपि तेषु तेषु जिज्ञासित-स्तेऽसित-लाम-
लिङ्गं स्वल्पः अपि विंशिवः न अवापि ॥२८॥

अध्यागतेरिति । अध्यागते वृषैः, कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भीमस्य, परोक्षवृत्तेऽपि प्रत्यक्षजातेषु का
कथा आत्मनीगुणस्वितौ अत्यादिद्वारा अप्रत्यक्षजातेष्वपि, तेषु तेषु प्रियोज्ञप्रवृत्तिषु उपचारिषु विषये, जिज्ञासि-
तोऽध्यागतेरेव वृषैर्ज्ञातुमिष्टः स्तेऽसितस्य दमयन्तीरुपस्य स्वस्वामीटविषयस्य यी लामकास्य लिङ्गं चित्रं सूचक
इत्यर्थः, स्वल्पोऽपि विशेष आधिक्यम्, न अवापि न लब्धः ; अपि तु सर्वेरेव वृषैः समान एवोपचारः अवापी-
त्यर्थः । तथा च अधिर्कोपचारलामे दमयन्त्या अपि अधिर्कोपं प्राप्तिश्चावना स्यात् किन्तु तदलाभात् सापि नासी
विति भावः ।

अत्र प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२८॥

वाङ्माला—काशर ताप्ये अङ्गोऽहं मयवृत्तीनां भट्टिदेवतां जानिवात्र हेहा । मुकलनरे
इहेहाहं एव अधिकं मरुगताताहे तादृशं गृहं हिन ; किन्तु तौरराजान् अमयककाञ्च
गुणकारेण विवरेण कान आगच्छकं राजाहं अङ्ग आगच्छकं राजा अपेक्ष। अङ्गमात्रेण आधिक्य
जातं कलेन नाहं ॥२९॥

अन्वयः—यथा अगस्त्यस्य पयोराशिः, यथा वा सुरारिः जठरे जगत्,
एव अहं न सख्यमौ (इति) न शङ्के ॥३०॥

अहं इति । यथा अगस्त्यस्य मुनेः उक्तं पात्री, पयोराशिः समुद्रः, न ।

পুরে পরিবারব্যবহাৰিতান্, চিত্রীকৃতান্, তৎসবদ্যন্যে ব ।

নমীঃপি কিস্কীরকসাকারি তেবা মনোমুখ্যামামরক্শ্যভাষি ॥১১॥

বিসাচবৎ দম্ব্যবিম্বকলী-কলী তথাভূত্ পরিবারকৌঃপি ।

অস্মাতিবুঃ জীমিষ্টকালিমাষ্ট যথাগতং নায়কমিব কখিত্ ॥১২॥

দেবীরাশ্যবল, অর্ধে উর্ধ্বে, জগৎ মিসুবন, প্রসবকালি ন সন্ধ্যা ইতি ন ; তথৈব এষ সন্ধ্যা আনমুখ-
রানবধূঃ, বিদম্ভপুংস কলিনননরক, অর্ধে জীক্ কলিনরী ইত্যর্থঃ, ন সন্ধ্যা নাবকাশ্যঃ সীমি ইতি ন,
অপি তু সন্ধ্যাবৈধিঃ ইহা মন্যে ; তস্মাতিবিসাচল্যাদিতি ভাবঃ ।

অস্মাতিবিসাচল্যাদি, ইত্যুপাসংখ্যে কাসুপাসংখ্যেতি সংখ্যতি । গুচরীতী পূর্ববৎ ॥১০॥

বাক্যলা—অগস্ত্যে ৪৫৫ যেমন সমুদ্র পরিবাহিত এবং নাহায়েনর উত্তরে বেদন
জিহ্বন পরিবাহিত, ৪৫৫নই এই রাজগম্বু কুণ্ডিননগরের উত্তরে পরিবাহিত হইয়া আসি
মনে করি ১৩০।

অস্মদ্যুঃ—তব পুরে (মিলিবিঃ) তৎসব ব্যক্ত্য এষ পরিবার-ব্যবহাৰি চিত্রীকৃতানি । তেবা মনো-
মুখ্যাম্ আমরক্শ্যভাষি নমঃ অপি কিস্কীরক্ সাকারি ॥১১॥

পুর ইতি । তব পুরে, তৎসবল বিবাহানীদল ব্যক্ত্যইব ইহীক্যং, প্রজ্ঞানী রাজমার্গে দ্বারাচি অ
ব্যবহাৰি অ তানি সর্বাণ্যে ব, চিত্রীকৃতানি রূপাদিনা নানাবর্ণীকৃতানি, মিলিভিরিতি শ্রবঃ । তথা তেবা মনো-
মুখ্যাম্ জ্ঞানতানু রাজ্যাম্, আমরক্শ্যভাষি, মনোঃপি তবজ্ঞানাকামপি, কিস্কীরক্ 'চিত্র' নানাবর্ণমিতি বাবদু,
সাকারি কৃতম্ । তদৈব আশ্রয়মিতি ভাবঃ ।

অব নমঃ কিস্কীরকরকাসল্যন্যে ঙপি তৎসবদ্যন্যাদিত্যশীলিরলভ্যারঃ । গুচরীতী পূর্ববৎ ।

"চিত্র" কিস্কীরকআব্রবর্ষীতায় কবুর্ই" ইত্যমরঃ ॥১১॥

বাক্যলা—নিম্নগণ উৎসববুদ্ধি করিবার হেতুজনতই সেই নগরে পথ, দ্বার ও গৃহ-
সকল চিত্র করিয়াছিল এবং আগন্তুক রাজগণের অসঙ্করের কারণে সেই স্থানের আকাশটা-
কেও চিত্র করিয়াছিল ১৩১।

অস্মদ্যুঃ—তেবা পরিবারকৌ অপি তথা বিসাচ বৎ দম্ব্যবিম্বকলী-অভূত্, যথা জী-মিষ্ট-কালিমাষ্ট
সন্ধ্যা আগতং কখিত্ নায়কম্ এষ অস্মাতিবুঃ ॥১২॥

বিসাচীতি । তেবামামনুকান্ রাজ্যাম্, পরিবারকৌপি আকানি কা কথা মন্যে ঙপি, তথা তাড়নী, বিসাচঃ
কটাক্ষবিষেপাদিগুণারোহা বৎ দম্ব্য' সর্ববিষয়ে বাস্তুর্য্য' তস্মা যুগ্মা বিম্বকলী বিজিহালভ্যারাবা নীঃ শ্রীমিতি
হা তদীক্কা, অভূত্ আসীত্, যথা জিবঃ জিম্ববঃ কালিমা মুখকীকায় তে তাড়মাঃ, তং পরিবারকম্, আগতং
কখিত্ নায়কমিব প্রচলং রাজানমিব, অস্মাতিবুজীতবলঃ ।

অব পরিবারকৌ জীমিষ্টকালিমাষ্ট নায়কল্যভ্যাদানিমালভ্যারঃ । গুচরীতী পূর্ববৎ ॥১২॥

বাক্যলা—আগন্তুক রাজগণের কোন কোন ভূতোর ও তেমনই বিলাস, চতুস্ততা এবং

হুঃ বাহাতে জীলোক, কালক এবং মূললোকেরা সেই ভূতাকৈই

রাখা বলিয়া মনে করিয়াছিল ১৩২।

অস্বৈ দগাম্রাস্বলশামরৌধে-রমীলনেত্রাঃ প্রতিবস্তুচিরৈঃ ।

অক্ষানমালা-বিপুলাতপনৈ-দেবী নৃদেবাস্বাং মিদা ন মিশ্রুঃ [১] ॥২২॥

অশ্বোদ্যভাষানববোধমীতিঃ সঙ্কল্পিমাভির্ষ্য বহুদারবত্সু ।

দিগ্-ম্ভ্যঃ সমীতিষু নরেষু বাগ্-মিঃসৌবর্গবর্গা ন জনৈরশিচ্চি ॥২৪॥

অনুব্রূয়ঃ—অশ্ব-শামরৌধৈঃ অস্বৈ দগাম্রাঃ প্রতিবস্তুচিরৈঃ রমীলনেত্রাঃ বিপুলাতপনৈঃ অক্ষানমালাঃ দিব্য-
নৃদেবাস্বাং মিদা ন মিশ্রুঃ ॥২২॥

অস্বৈ ইতি । অশ্বশামরৌধৈঃ শাস্ত্রোক্তননিবন্ধনশব্দশামরচতুর্ধৈঃ উপলব্ধিতাঃ, স্খামবত্ এষ অস্বৈ দগাম্রা-
শব্দকরচিত্তাক্রাশ । অক্ষান ন অশ্বশামরৌধৈঃ শাস্ত্রোক্তনব্রূয়ান্ অশ্বশামরচতুর্ধবর্তীঃ করতৈঃ, অস্বৈ দগাম্রা বীক্ষ-
য়গমাদৃশকীয়শব্দাঃ । প্রতিবস্তুষু নৃদৈর্মান্যমূষাদিষু সর্বোণ্যে ন পদার্থেষু চিরদৈর্জ্ঞাননিবন্ধনবিকার্য উপলব্ধিতাঃ
স্খামবত্ এষ অশ্বীলনেত্রা নিমীষনয়নাশ । অক্ষান তু প্রতিবস্তুষু চিরদৈর্জ্ঞাননিবন্ধনাকার্য্যৈঃ করতৈঃ, অশ্বীল-
নেত্রা নিমীষনয়নয়াঃ । তথা বিপুলাতপনৈর্বিম্বালক্ষ্যমৈঃ উপলব্ধিতাঃ, অক্ষানা দিব্যতত্ত্বজ্ঞাতত্বান্ স্খামবত্ একা-
ধর্ম্যুদ্ভিতা মানাঃ পুণ্যমান্যানি যৈবাং তে তাড়নাস্ব । অক্ষান তু বিপুলাতপনৈর্বিম্বালক্ষ্যমাবরত্বৈর্দৈর্জ্ঞানৈঃ, অক্ষানা
শ্রুতপতাপ্রদৈর্জ্ঞানি অবিক্রতা মানাঃ সাধারণপুণ্যমান্যানি যৈবাং তে তথীকৃত্য । ইদা ইন্দ্রাদ্রৌ দিব্যতাঃ, নৃদেবা
নৃদেবী শামরা রাজানশ্ব, মিদা মৈদং বৈষ্মন্যমিতি যামন, ন মিশ্রুঃ ন মিশ্রুঃ ; অপি তু পূর্বাংশবর্গচতুর্ধৈঃ কান্
অর্মদর্মম মিশ্রুরিচ্ছ্যঃ ।

অত এবাম দিব্যনৃদৈবগণবীর্জৈর্দৈব্যমৈদাঃ প্রব্রূয়াদতিপ্রযীলিতকহারঃ, অমৈবমজন' প্রতি অস্বৈ দগাম্রাদিপদা-
ক্ষীনা-কৈতুত্বান্ জাম্বলিকৃত্য ; অনযীরকাক্রিভায়েন সঙ্করঃ । প্রব্রূয়ী গৃহ্যঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥২২॥

ব্রাহ্মণা—অতঃপরে দেবগণের গাত্রে বর্ষ হইল না, নরেনে নিমেষ থাকে না এবং দেব-
গুরুভাত পুণ্যের মালা জান হইল না; আবার তাঁহাদের উত্তরণার্থে চামর আন্দোলিত
হইতেছিল, যত্নকে বিলাস ছাড় ধারণ করিয়াছিল এবং তাঁহারা প্রত্যেক যত্ন রপ্নে কারিগর
বিশ্রামপন্ন হইতেছিলেন । এ দিকে রাজাদেরও উত্তরণার্থে চামর আন্দোলিত হইতে
থাকায় গাত্রে বর্ষ অগ্নিশিখা ছিল না, প্রত্যেক যত্নর বৈচিত্র্যাদর্শনে নরেনে নিমেষ ছিল না এবং
যত্নকের উপরে বৃহৎ ছত্র ধারণ করায় ফুলের মালাগুলি জান হইয়াছিল না । অতঃপরে
দেবগণও রাজগণ পরস্পর ভেদ অবলম্বন করিয়াছিলেন না । ৩৩।

অনুব্রূয়ঃ—জনৈঃ দিগ্-ম্ভ্যঃ সমীতিষু অশ্বোদ্যভাষানববোধমীতিঃ সঙ্কল্পিমাভিঃ বাগ্-মিঃ অশ্বদারবত্সু
নরেষু সৌবর্গবর্গা ন অশিচ্চি ॥২৪॥

আধাধামপি বাগ্-মিঃ সত্বে দিব্যান্ মিদা নানীতিশব্দ অশ্বীশ্বৈতি । জনৈঃ কুক্ষিনপুরবাসিভির্জ্যোতৈঃ, দিব্যী
জালাদূরদৈর্জ্ঞান ইত্যর্থঃ, সমীতিষু সমানতিষু, অশ্বীশ্বভাষাঃ পরস্পরবাক্যক্স অনববোধৈঃ পরস্পরবাক্যত্বান্ অশ্ব-
জ্ঞানভাববিবর্তী বা ভীতির্ময়ং তস্মা ক্রীতীঃ, সঙ্করৈশ্চ মির্জ্জিতাঃ সঙ্কল্পিমাঃ সঙ্কল্পতাক্ষাশ্রমিঃ সর্বদৈর্জ্ঞান-
বর্জীভিরতি ভাবঃ, বাগ্-মির্জ্জিতাঃ, অশ্বদারবত্সু অশ্বদার-কৃত্বত্সু, নরেষু রাজাদিমানুষিষু জম্ভে, সৌবর্গবর্গা
সর্গোদ্যমানিষ্ট্রাটোনা নিত্যসঙ্কল্পভাষাভাবিভাবিত্যাক্ষয়ঃ দিব্যান্ জনৈঃ সঙ্কল্পঃ, ন অশিচ্চি ন ব্রহ্মভবা অশিচ্চিঃ,
আকাংখিজমুখাদীনা সমানত্বান্ তদানীমুদ্রীতীঃ সর্বোদ্যমৈশ্চ সঙ্কল্পভাষাশ্বদারৈশ্চ আকাংখ্যৈশ্চ
ত্বাদিতি ভাবঃ ।

(১) ন স্কৈদিশামরমাবর্তন' নিমীষনেত্রাঃ প্রতিবস্তুচিরৈঃ । অক্ষানমালা
বিম্বিতুর্ন তম ॥

ते तत्र भैरव्याखरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।

निरीक्ष्य निम्न दि'वस' निम्नाद्य तत्सम्प्रसन्धोगकसामिच्छासैः ॥२५॥

सा विभ्रम' स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।

तदधिनां भूमिभुजां वदान्धा सती सती पूरयति सा कामम् ॥३६॥

अतएवात्र जीवितं नामावधारः “जीवितं” यदुपै युक्तिः केनचित्सूत्रतत्त्वात् ” इति त्रयं च-संज्ञकम् ।
अवरीतो पूर्ववत् ।

स्वप्ने भवा इति सौमनाः एमनादित्यादिव्रुते "तारादीनामापदायोः" इत्यीकारहस्तिरामनः ॥२४॥

ବାଜ୍ରାଳା—ନାନାଦେଶ ହইଡ଼େ ଆଗତ ଯଜ୍ଞବାଗ୍ନ, ପରମ୍ପରା ପରମ୍ପରାରେ ଡାବା ବୁଧିରେ
ପାରିବେ ନା ଏହି ଭେଦ, ତାହାରା ସଂସ୍କୃତ ଡାବା ବାସ୍ତା ପରମ୍ପରା ଆଳାପ କରିହେଉଛି; ତତ୍ରାଂ
ତାହାଙ୍କର ଯଥା ନିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଡାବା ଦେବତାମାନଙ୍କେ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଲୋକେ ଶାସ୍ତ୍ରାଧିଷ୍ଠାୟକ
କରିତେ ପାରିଲ ନା ୧୦୫।

सम्बन्धः—तत्र पुरि ते पीरैः चित्तं संहितानि चिन्ताणि भव्याः परितानि निरीक्ष्य दिवसं निम्बुः
तत्सम्बन्धयोगकलाविचारैः निम्बुः निम्बुः ॥२५॥

त इति । तत्र पुरि कुञ्चिनमथ्याम्, ते इन्द्रादथो देवा आगता राजानम्, पीरैः पुरासिभिश्चकरीः, चित्रे आसिस्त्वपदे, शिखितानि चित्रितानि, चित्राणि आसथ्यानि, भैरवा दमयन्ताः, चरितानि शिखीयानमथवा-
दीनि चरित्राणि, निरीक्ष्य दृष्टा तदर्थं नान्येभ्यः, दिवसं निम्बुरतिवाहवानासुः, तथा तस्मा भैरवाः स्वप्ने
देवपदे 'स्वप्नवत्' कामनीदृष्टयाः राज्येषु निद्रासमवजातविषयाकुम्भदशायाश्च यः कञ्चीनः सुरतं तत्र कलावि-
कारं च अनादिव्यापारैः, निद्रां रतिश्च निम्बः ।

अथ निम्नलिखिते कथा निवेद्या दिवसनिश्चयः कथं तदा भिसम्बन्धाय कथं विनाशकारः, किकानुप्रासी इत्यनुप्रासः
 सेत्येवां संहृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदमी च रीतिः ॥२५॥

বাস্তবতা—কুঁওননগরে চিত্রকারগণ চিত্রকৰ্কে আত্মৰা আত্মৰা সমস্তর চিত্র
চিত্র করিয়া রাখিয়াছিল; দেবগণ ও রাজগণ তাহা দেখিয়া দেখিয়া দিন অতিবাহিত
করিলেন; আর অগ্রে তাঁহার সম্ভোগকালীন চূৰ্ণপ্রকৃতি দ্বারা এত অতিবাহিত কর-
লেন [৩৫]

आम्हणुः—सती अपि सा तत्त्वां निमि सप्रवता सती यत् एभ्यः स्वभाभस्य विभक्तं कुरु, तत् वक्ष्यामि
अपि मां भूमिभुजां कामं पूरयति क॥३६॥

[illegible]

विज्ञानं ज्ञानं पुरुषोति विरोधः, साधनतत्त्वस्य आसीकत्वात्पुनमाधानमिति विरोधाभा-

। सुकृष्यते । प्रसादी गुणः, वेदभो ज रीतिः ।

वैदर्भदूतानुगयोपहृतैः नृङ्गारभङ्गीरनुभाषयद्भिः [१] ।

स्वयं वरसुखानसनाग्रयस्ते-दिने परमलभकारि वीरैः ॥१७॥

भूषाभिरुच्यैरपि संस्तुते यं वोष्णाक्षत प्राज्ञतनुमिव ।

प्रसन्नवाचे विबुधाधिनाथ-स्तेनाथ साशोभि सभा नखिन ॥१८॥

धृताङ्गरागे कलितभ्रुवोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

गता यताश्चोर्विषयं विलङ्घ्य [२] क क्षयनक्षत्रकुलस्य वान्तिः ॥३८॥

शुभिं मुक्तानि वर्षादिना पालयन्तीति शुभिसुखी-दीर्घा । शुभिं मुक्तानि वारुणादिना तपस्तपसा इति
शुभिसुखी राजानस्य ॥१६॥

বাল্মীকী—দময়ন্তী পতিব্রতা। হইয়াও, সেই রাজিতে যথোপযুক্ত হইয়া, দেবগণ ও রাজগণকে যে নিজলাভের বিষয় জান করিয়াছিলেন; তাহাই সেই দানশীলা দময়ন্তী, প্রার্থী দেবগণের এবং রাজগণের কামপুরণ করিয়াছিলেন ৪৩৬।

अव्ययः— परत्र दिने वै दल-द्रुतानुगयीपद्मतेः प्रकाशमन्त्रीः अनुभावयति तः पीरैः स्वयंवरकान-
जनाययः अलम् अकारि ॥६७॥

वैदर्भेति । परम परस्मिन् दिने, वैदर्भं च विदर्भराजस्य भीमस्य दूतः अनुगम्य उपपन्नो राज्ञः । यज्ञ-
रस्य भस्त्रोऽशुभादिषु टाः, अनुभाषयतिस्त्वाम् आपयति, तं वैदं राजभिः, स्वयं वरदानस्य जनान्त्रियं मन्त्रयः,
अलसकारि स्वस्वाधिष्ठानेन अलङ्कृतः ।

अत्र शङ्खारम्भो रिति च कानुप्रासीऽलङ्कारः । गुचरीतो पूर्ववत् ।

"मत्स्योऽस्मी जनाग्रयः" इत्यमरः ॥१७॥

বাল্মীকি—পরদিন বিকেলৱাটার দুইগণ বাইরা অচেনহুলকারে আহ্বান করিল; তাহার পর সেই বীরগণ শ্ৰীমারোচিত বেশভূষা প্রকাশ করতঃ অধঃসরহানের যন্তপথানিকে আসিয়া অন্তর্ভুক্ত করিলেন ৩৩৭।

आन्वयः—अयं विवृणोति यः यं वीक्ष्य भूषाभिः उर्वः संस्मृते अपि प्रसूनाये जातवन्ति एव
 'द्विजत, तं नमो नमो सा नमो नमो ॥१८॥

भूषाभिरित । अथ चमत्कारम्, दिव्याभिलाषी देवराजः पञ्चितयेष्ठः, यं जलम्, वीर्यं दृष्ट्वा, भूषाभिर्ना-
माभिरङ्गराजैः, लब्धः सातिशयम्, संस्कृतेऽपि अलङ्कृतेऽपि । संस्कृते संस्कृतभाषायाश्च । प्रत्युपाधि-
कामदेवे, प्राकृतवृद्धिमेव कुत्सितत्वज्ञानात् निलज्जजनकाचमेव । प्राकृतभाषाज्ञानमेव च । अथवा ज्ञतवान् ;
ज्ञेयमन्त्रं, यः सभा अग्नीभिर्गत्वाधिष्ठानेन शोभिता ।

अथ विदुषाधिनायकः प्रकृतवृद्धिकरवाचनम् ॥ इति सत्सङ्गभाषतिप्रवीणरसज्ञः, आनन्दपिप्लवा नयका-
धिकप्रतिपादनादतिरेकः, सङ्ख्यबन्धोऽयं सङ्गतभाषायाः । प्रकृतभाषावृद्धिनञ्जनेति विधीनाम् । उक्तव्याख्याया
या सत्सङ्गभाषातिरेकोभाषायाः, के सात्प्रभाषी उक्तनुमाद्यन्नेति सङ्घट्टिः । प्रभाषी सङ्घट्टिः इति सर्वोऽयमिति ।

"माहिलस्य पृथग्विधः" इत्युक्तः ॥१८॥

বাকী—তাহার পর, দেবরাজ যে নলকে দেখিরা,
শোভিত কামদেবর উপরেও নিকটবর্তী করিয়াছিলেন ;

ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਿਦਮਨ ॥੭੮॥

द्राग् दृष्टयः क्षीबिभुजासमुच्चिन्नाख्यं पर्येतुक्षिता निपेतुः ।

अनन्तरं दम्बुरितभुवां तु-नितान्तमोर्षाकलुषा इत्यन्ताः (१) ॥४०॥

सुधांशुरेव प्रथमो भुवीति करो द्वितीयः किमसावितोमम् ।

दक्षस्तृतीयोऽनन्तरि त्रितीयोऽसौ सुतिच्छलात्सुरसिखो निगिन्दुः ॥४१॥

अन्वयः—इतादृशानि तस्मिन् राजवन्दे कलितसुखीनां सर्वांश्चरन्ति (इति), अत्र-नच-उत्पन्नं कान्तिः अस्तीः विषयं विलह्य वत क मता ॥३८॥

इति । इतः अत्रागतं कुङ्कुमचन्दनाद्यनुसिदनम्, उदयकालीनाङ्गौचित्यं यत्र तस्मिन्, तस्मिन् नक्ष-
त्रे, राजा चन्द इव तस्मिन्, कलितान् विस्तृत्याह गृहीता दिव आकाशस्य श्रीमा यथा ताम्, उभान्, चरन्ति
प्राप्तवति सति, अत्रादि अपरे राजानी नचमोर्षाव तेनां कुलस्य समूहस्य, कान्तिः श्रीमा दीप्तिः, अस्तीचरन्तीः,
विषयं विलह्य अतिक्रम्य, क कस्मिन्, मता, तत्र जाने इति शेषः । तथा च उदयकालीनरत्नचन्द्रे आकाशं
प्राप्ते सति यथा नक्षत्रकान्तिर्विद्यते, तथा इतादृशानि नक्षे सर्वा प्राप्ते सति भीष्मा तस्मिन् वरकसम्भावनाया
विषादिनाम्ने वा राज्ञां कान्तिर्विद्यते इति भावः । वत खेदि ।

अत्र तत्र एव क्षीरीपमाः, शिकानुप्राप्तवति संवृष्टिः । गुच्छरीती पूर्ववत् ॥३८॥

वाङ्मानी—उत्तरं तत्र काचित्शाली राजा नम, अत्रागतं वरत्रयं करिष्य, आकाशेन
तत्र शोकात्मनः सदैव नृपतये अर्पणं करिष्ये, नक्षत्रगणेषु तत्र अत्रिगणेषु शोका, नृपति
विषयं अतिक्रम्य करिष्ये, हाहा ! कोपार्तं तस्मिन् शिवाहिन ॥३९॥

अन्वयः—क्षीबिभुजा इष्टयः आख्यं-पर्येतुक्षिताः (सत्यः) असुप्तिन् द्राक् निपेतुः ; अनन्तरं
तु दम्बुरितभुवां क्षीबिभुजां नितान्तम् ईर्ष्याकलुषाः इत्यन्ताः असुप्तिन् निपेतुः ॥४०॥

इति । क्षीबिभुजां राज्ञां इष्टयो नयनानि, प्रथमम् आख्यं च अस्तीकनस्यपदम् नयनमनयनिकनन
पर्येतुक्षिता उत्कृष्टिताः सत्यं, असुप्तिन् नक्षे, द्राक् हुतम्, निपेतुः पतितवत् । अनन्तरम् क्षिप्तिन्-
नाम् परम्, दम्बुरिते क्षीबिभुजां न चमोर्षाव तेनां भुवी रक्षे वा क्षीबिभुजाम्, नितान्तं अतिक्रम्य, ईर्ष्या
इत्यन्ती इत्यनेन वरिष्यतीति सम्भावनाजनितया कलुषा आविष्टाः, इत्यन्ता नयनप्रान्तदेशाः, असुप्तिन् नक्षे,
निपेतुः ।

अत्र निपेतुरित्ये कथा क्रियया दृष्टिद्वयनयोः कर्तृतयान्वयात्, क्यथोनिताकलुषाः, क्षीबिभुजां राज्ञां दवाहा-
वीदयः, शिकानुप्राप्तवति संवृष्टिः । साधुर्थं गुणः, वीर्यं च रीतिः ॥४०॥

वाङ्मानी—अत्रैव राजात्मेन नृपति, विषये उक्तं ३ दृष्टिः अत्र नक्षत्रे उक्तं पञ्चन ;
तादृशं पत्र तादृशं ऊर्ध्वं करिष्ये उक्तिनेन एव तादृशं नृपति अत्रागतं वरत्रयं करिष्ये
इति नक्षत्रे उक्तं पञ्चन ॥४०॥

अन्वयः—एव किं सुवि प्रथमः सुधांशुः इति, अस्ती किं सुवि द्वितीयः करो इति, अयं किं सुवि

इति (च) मन्त्रविकः त्रितीयः सुतिच्छलात् इत्यं निगिन्दुः ॥४१॥

इत्यन्तः पुनः, किं सुवि मन्त्रमन्त्रि, प्रथमं, अन्वयं कलमविहं विदीवाधामना-
दः, इति एकमन्त्रविकं । अत्र तस्मिन् सुधांशुनाध्यवसायात् सुतिः, मन्त्रविकं गीष्टं च-
एवमन्त्रविकं च यम् । अस्ती किं सुवि त्रितीयः प्रथमक कर्त्तृ एव क्षिप्तिरित्या-

आद्ये विधीर्वा स एव भूमौ हेतं युवासी रतिवज्रभक्ष ।

नासत्ययोर्मूर्तिरियं ततोया इति सुतस्यैः किल मत्सरैः सः (१) ॥४२॥

इहेडमाः सन्ति कतौति दुष्टे ईष्टान्तितालीकनखावलो तैः (२) ।

आकापकचे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥४३॥

तयः, चरः कामदीनः, इति । तथा चयं किं भुवि ततोयः, प्रथमचितीययोः स्मरं एवावस्थानादिति भावः, इवः चरिणीकुमारः, इति च, मत्सरैः नलसीन्ध्यैरेविवः, चितीयाः केचित् राजानः, सुतिष्ठन्त्यान् प्रसंका व्याजान्, इमं नलम्, निमित्तः । मत्सरिवादिबोल्यामयः ।

अथ सुतिष्ठन्त्यान् निन्दाप्रतीतिर्यागसुतिः । भुवि प्रथमचितीयततोयपदैरेव सुधासुतादीनामकीकृतमतिवाद-
नात् सन्धेयः, किन्तु नली सुधासुप्रथतीनामभेदाध्यवसायापिच एवातिप्रयोक्तव्यः । इत्येतिमान्नास्तिभावेन सत्तरः ।
प्रसादी युवः, पदैर्भी च रीतिः ॥४१॥

वाङ्मोक्ष—‘हेति किं पृथिवौते अथ च छ ?’ ‘उनि किं कृत्यते विदोः कामदेव ?’
‘हेति किं यथायुक्तेन कृतोः अचिनोक्त्याय ?’ एहे तावै विदेषो राजाज्ञा अणःमात्रं हन
नलत्त निम्न। करिते जागितेन ॥४१॥

आम्ययः—सः एवः भूमौ विधीः आद्यं जन्म, अतो युवा रतिवज्रभक्ष इतम्, इव ततोया नासत्ययोः
सुतिः, इति तैः मत्सरैः सः किल सुतः ॥४२॥

उक्तो तै राजान उक्तमिषार्थं भिन्नप्रकारिषाहः । तदप्यनुवदति आद्यमिति । स एव युवा भूमौ, विधीच-
न्द्रक्ष, आद्यं प्रथमं जन्म प्रथमजातचन्द्र एवायं तद्वदतिसुन्दरत्वादिति भावः । अतो युवा, रतिवज्रभक्ष काम-
दीवका, इतं द्वित्वं द्वितीयः काम एवायमित्यर्थः । तथा इव ततोया नासत्ययोःचिनीकुमारयोर्मूर्तिः ततोय
एवायमचिनीकुमार इति तात्पर्यम् । इति एवमकारिच, तै कामार्थः पूर्वज्ञोक्तमिषैः राजानि, मत्सरैर्नल-
सीन्ध्यैरेव ईष्टं तुभिः, स नलः, सुतः प्रसंकादिबलीकृतः । किलिचरणी ।

अत्रापि मत्सरैरित्येनोक्त्यनुप्रसंगीत्या निन्दाप्रतीतिर्यागसुतिः, पूर्ववदतिप्रयोक्तव्येति सत्तरः । नासत्ययो-
रेव अनुकूलोयम् इति ततोयचरचपाठेन विवक्षितः परिहायः । नुवरीती च पूर्ववत् ।

‘वानावाप्तवशी किल’ इति त्रिकाच्छेषः ।

वशीर्भावी हिता, वित्तं च इतम्, प्रसादित्यान् स्थावे अच ॥४१॥

वाङ्मोक्ष—‘एहे नेहै युवाटी कृत्यते अथ च छ ?’ ‘ये युवकटी कामदेव विदोः
वाक्ति एव हेति अचिनोक्त्यायचरेण कृतोः मूर्ति’ एहे तावै अत्र राजाज्ञा विदेषवचनतः
नलेन अणःमात्रं करिते जागितेन ॥४२॥

आम्ययः—इह ईडमाः कति सन्ति इति दुष्टैः तैः अलीकनखावली इष्टान्तिता । मत्सराणां
आकापकचे (सति) द्विषः परस्पर्धनया समाधिः किल (जायते) ॥४३॥

इहेति । इह अस्मां सभायाम्, ईडमा एवमूताः कति नलाः सन्ति, इति एवमकारिच, दुष्टैः चरिन्त्या-
परायत्तान् दुरात्मैः, तै कामार्थः कैचिद्राजानि, अलीकनखावली इन्द्रादीनां अनुमानपि नलकयवात्काली न
शेवी, इष्टान्तिता इष्टान्तीकृता ‘अजिन् विजानि अपरीपि कैचिदीडमा इत्यन्तम्’

(१) नासत्ययोर्मूर्तिरित्येतावमिति सुतस्यैः इतमत्सरैः सः ।

(२) मायानलीदाहरवाग्निवर्षकचे समाः सन्त्यानुना किलनः ।

গুণেন কেনাপি অনৈক্যবশ্যে স্ত্রীকামরীতিঃ স্তু তৎ সত্যত্বম্ ।

কপিচ তৎসংসদুচিতস্য সুরং নরত্বং যদুচ্যে তস্য ॥৪৪॥

নল্যাসক্ত্যনবদ্যত্ স সত্যঃ ক্রতীপবিশ্রাম্ সবিধে সুরিয়ান্ (১) ।

নোভাবিস্তাম্ঃ কিসু দর্পকস্ ভবন্তি নাসত্যযুতী ভবন্তঃ ॥৪৫॥

১ ক্রতী নীতি তস্যত্ এবেদমাঃ সূত্রাঃ, কিন্তু মাধবীতি নিম্নাঃ স্থিতা । নতু তে কথং তাহ্মসং অস্মৃতিবাচ—
মত্শরাস্থান্ অস্মৃতিবশে বিধা জনানাম্, আশ্রয়ঃ অপকর্ষে ক্রতচিন্ কারণাৎ যম পিচশা ন্যুতবে সতি, বিবসাস-
বনীঃ স্যাপিচশা স্তনুজটলো ব্যাঘ্রঃ, পরেচ সচ বা স্যহ্মনা নুলনা তয়া, সমাধিঃ স্তনানুসর্যসমাধানম্ । কিন্তু
ইত্যন্যনাম্ । জায়ত ইতি শ্রবঃ । তথা চ নল্যাপিচশা সৌন্দর্য্যবিষয়ে আশ্রয়ান্ মজানপকর্ষঃ, তীর্থে চ মান-
দ্বয়ং, নল্যসহস্রসুন্দরাস্তরপদর্শনে চ তস্মাত্ সত্যং সমাধানমিতি ভাবঃ ।

অন্য স্থানান্তে ন বিশেষসমর্থনকর্যোঃ স্তনরাস্যসৌন্দর্য্যঃ, স্ত্রীকামপ্রাচী ইত্যনুপ্রাসবেতি সংহৃতিঃ । সুরীতী
পূর্ণম্ ।

মত্শর এযানসীতি মত্শরাঃ, অর্থং অদিত্যাদ্যবশ্যে অন্ ॥৪২॥

বাঙ্গালী—এই সত্যের কতগুলি এই রকম আছে' এই ভাবে দুই বাচার। যিখা।
নলভূমিক দৃষ্টান্ত দেখাওঁলেন । কারণ, অত্রবিষয়ে লোকচিত্তের কোন কারণে অস্ত্র অপেক্ষা
অপনাদেশ নানতা হইলে, সেই অস্ত্র নজর পরের সহিত তুলনা করার সেই বিবেকের সমা-
ধান হইয়া থাকে ॥৪৩॥

অন্বয়ঃ—কেন যদি গুণেন অনবশ্যে জনে (যত্) স্ত্রীকামরীতিঃ তত্ স্তু সত্যত্বম্ । নত্ সুরঃ
কপিচ তৎসংসদুচিতস্য তস্য নরত্বম্ অদুচ্যে ॥৪৪॥

গুণেনেতি । কেনাপি অনিবচনীয়েন, গুণেন সৌন্দর্য্যাদিলা, অনবশ্যে অনিন্দ্যীয় জনে, যত্ স্ত্রীকামরীতির্দীর্ঘ-
বিশেষকথনম্, তত্ স্ত্রীস্তু তদৈব, স্বলত্বং দুসংনয়ম্ । যদুচ্যাত্, সুরং নরত্বমিতিরিদ্রাদিভির্দেবৈঃ, কপিচ
সৌন্দর্য্যে চ, তস্যা সংসদি সমাধানম্ অদুচিতস্য মর্প্যেভ্যামিত্যন্তস্য, তস্য নল্যস্য, নরত্বং মনুষ্যত্বম্, অদুচ্যে
অস্মৃতিবশাদিলা দূষিতম্ । নল্যসানিবচনীয়ে সৌন্দর্য্যমবৈল্যে ইবানামপীচা জাতিতি ভাবঃ ।

অন্য বিশেষ স্থানান্তসমর্থনকর্যোঃ স্তনরাস্যসৌন্দর্য্যঃ, দ্বিতীয়ে দাদি স্ত্রীকামপ্রাচঃ, দ্বিতীয়াহে' অনায়ম-
কর্ষেতি সংহৃতিঃ । প্রচাদী সুরঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ॥৪৪॥

বাঙ্গালী—অনির্বচনীয় গুণ দ্বারা অনিন্দ্যীয় লোকের' অতি যে দোষবিশেষের
আরোপ, তাহার দ্বারা খণ্ডিত । যেহেতু, সেই সত্যের কারণে আনন্ডিত নলেনরও যত্নসহ
আছে বগিরা দেবতাও দেবতারোপ করিলেন ॥৪৪॥

অন্বয়ঃ—তথ্যঃ সঃ সবিধে ক্রতীপবিশ্রাম্ অসত্যান্ নল্যান্ সুরিয়ান্ অসত্য—'অন্য' ইত্যাম্ দর্পকস্
(বলী) নাসত্যযুতী ভবী কিসু ন ভবন্তি ? ॥৪৫॥

কথা বহি । স্ত্রী বাসবিকঃ, স নল্যঃ, কপিচ মিকটে, ক্রতীপবিশ্রাম্ উপবিষ্টান্, অসত্যান্ নল্যান্ নিম্না-
[এইরূপে ইববে ভামিন্দ্রাদীন, অসত্য । কিন্তুবাচ—অন্যসী যুগল, ইত্যাম্ পুত্রবান্, দর্পকঃ
ইত্যন্যসী যুতী সখিসী ভবী, কিসু ন ভবন্তি ? অপি তু অনবশ্যে বৈল্যঃ ।

अमी तमाशुः क्व यद्वच मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदित्यायाम् ।

अदर्पकाः क्वः सविधे स्थितास्तै नासत्त्वतां नापि विभक्तिं कश्चित् ॥४६॥

तेभ्यः परावः परिभावयस्व [१] त्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन् सम्राजे बहुषु अमन्तो भैमो किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥४७॥

तथा च भवन्तरत्नारत्नाद्वस्तुसुन्दरत्वात् पुकरवाः कामदेवः अग्निनीकुमार इत्येति चत्वार एव अविगुणकृतीति भावः ।

अत्र चोक्तानुसङ्गानुसारयोः संघटिः । गुचरीती पूर्ववत् ॥४५॥

वाङ्माला—वाङ्माला नग, निकटो उपविष्टे मिथाननवरूपे हेतुसङ्घटि देवार्थेऽनपेक्ष्यते—आपनारा ङारि जन कि पुकरवा, कामदेव एवः अग्निनीकुमारवर इहेदेन ना १ ॥४६॥

अन्वयः—अमी तम् आशुः क्व वत्, अत्र मध्ये इत्याद्यां कस्य अपि उत्पत्तिः न अभूत् ; ते सविधे स्थिताः (वयम्) अदर्पकाः क्वः ; कश्चित् नासत्त्वताम् अपि न विभक्तिं ॥४६॥

अमी इति । अमी मिथ्यामलभूता देवाः, तं स्वयमस्मत्, आशुः क्व उत्पन्नः । किमाशुः क्व यत् अत्र एतेष्वस्मासु मध्ये, इत्याद्यां तदास्यायां बुधस्त्रियासु, कस्यापि उत्पत्तिर्नाभूत्, कीऽपि न पुकरवा इत्यर्थः । ते तत्र, सविधे समीपे, स्थिता वयम्, अदर्पकाः कामदेवमित्राः क्वः ; न कीऽपि कामदेव इति तात्पर्यम् । तथा कश्चित् नासत्त्वताम् अग्निनीकुमारतामपि, न विभक्तिं न दधाति, कीऽपि नाग्निनीकुमार इत्यर्थः । पुष्पाक्षरे तु इत्याद्यां प्रथम्याम्, कस्यापि उत्पत्तिर्नाभूत्, अपि तु स्वर्ग एव सर्वेषामुत्पत्तिरभूदित्यर्थः । ते सविधे स्थिता वयम्, अदर्पकाः तत्र सौम्यैर्दृष्टेन स्वस्वसौम्यैर्गर्वरहिताः क्वः । तथा कश्चिदपि असत्त्वतां मिथ्यामलभपतां न विभक्तिं इति न, अपि तु सर्व एव अयं मिथ्यामलभपतामिव विभक्त इत्यर्थः । एतत्पक्षेण तु प्रकृतः परिचयो दत्तः ।

अतएव मन्त्रेण पूर्वोक्तोक्तानां वाक्यानामत्र देवैः स्तुतिष्वान्वया करणान् स्तुतिवक्तृतिरलङ्कारः । प्रह्लादी गुणः, बीहर्भो च रीतिः ।

“इला कलमे सौम्यस्व धरित्रां नमि वाचि च” इति मृदिनी ॥४६॥

वाङ्माला—मिथाननदेवता मत्ताननकं रजितेन च, आशीदेव रथो काशारवः, गर्ते उत्पत्ति इव नाहे ; आपनार निकटम् आपनरा कामदेव इव नाहे ; विधा मन्थे केव अग्निनीकुमारतां धारण करेन ना ॥४७॥

अन्वयः—त्रिया विदूरीकृतकामदेवान् नः तेभ्यः परान् परिभावयस्व । अस्मिन् सम्राजे अस्मी भूमौ अस्मासु घटिष्यते किल ॥४७॥

तेभ्य इति । हे सुन्दर । त्रिया प्ररीरक्षीभवा, विदूरीकृताः पराजिताः कामदेवा बीहर्भः, तेभ्यः पुकरवःप्रथमिभ्यः, परान् मित्रान्, परिभावयस्व त्वं मन्वस । कथमन्यथा इत्याह—स्वर्गवरसमायाम्, बहुषु राजसु तेषां समीप इत्यर्थः, अमन्तो मन्त्रिभक्त्या विचरन्ती, अस्मी भूमौ, अस्मि वरचिण संकीर्णं प्राप्नुवति, किलेति सम्भावयामः । तदर्थं मेधावता इति भावः । पुष्पाक्षरे तु हे जलकाम ! सौम्यैश्च जितमन्त्रैः नः अस्मन्, तेभ्यः पुकरवःप्रथमिभ्यः वयम् मित्रा जनीति । तर्हि कथमन्यथा इत्याह—अस्मिन् सम्राजे, बहुषु पुकरिषु पञ्च

यः स्वर्था येन निजप्रतिष्ठां लिखुः स एवाह तदुक्तत्वम् ।

कः स्वर्हितुः स्वामिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥५०॥

गोर्देवतागोतयः प्रशस्तिः श्रिया तद्वित्वज्ञसिताभिनेता ।

मुदा तदावै चत केयवस्तं स्वयं बराहृम्वरमम्वरखः ॥५१॥

अवाप्तायितवान् सामान्यबुद्ध्या विविधैश्चान्नाता मनोवीथीन मातुलचित्त्वर्थः । कश्चित्दित्याह—हि यज्जोत्
जीरयत्य इमयन्त्या कामे कामविषये उत्तरी वीथी वीथयश्चेष्टा तव मयं तत्परम्, एनं नचम्, प्रति चक्षी-
कृत्य, किञ्चित् स्वल्पमपि विषयान्तरम्, न भाति क न प्रकाशते क चक्ष न किञ्चिदपि वीथविषयी बभूवेत्यर्थः ।

अन पूर्वोक्ते ज्ञानानुपाकः, तृतीयपादे च क्वे कानुप्रास इत्युच्यते; स'छटिः । प्रकादी मुचः, वेदमीं च
रीतिः ॥४८॥

वाङ्माला—नन प्रेवर्गप्रेव वाट्कार वाट्कार्थेन एति अङ्गुलज्ञान ना करिषा, मांवात्रण-
वृद्धिते ठाहाएव वाट्कार एति अवहेला करिणन । कारण, उरकाले तनि जीरय-
नाटकर उेगयूक्त चेष्टा वा श्रं हिणन ; इतराः अत्र कान विरहै ठाहार बोधनम्य इव
नाहै ॥४७॥

अन्वयः—यः येन स्वर्था निजप्रतिष्ठां लिखुः, सः एव तदुक्तत्वम् आह । कः स्वामिहित-स्व-हानि-
स्वर्हितुः बहुलां स्थाने अवहेलां न कुर्यात् ॥५०॥

देववाक्यं प्रति नलस्यावज्ञायां शैल्यन्तरमप्याह य इति । वी ज्ञनः, येन जनेन सह, स्वर्था स्यादज्ञानिवादिच,
निजप्रतिष्ठाम् आत्मगीरयम्, लिखुर्लब्धं लिखुर्भवति ; स एव ज्ञनः, तस्य अर्थाविषयस्य जनस्य उक्तत्वम् आपे-
चया प्रधानत्वम्, आह वचनवत् स्यट् वीथयति । अतएव की ज्ञनः, स्त्रेण आत्मनैव अस्मिहिता अर्थाकरहे-
नैव ज्ञापिता स्वस्य आत्मनी ज्ञानिभूतता येन तस्य, स्वर्हितुः अर्थाकरत्वं ज्ञनस्य, बहुलावधिकाम्, स्वामि
गुणान्, अवहेलानुप्रासम्, न कुर्यात्, अपि तु सर्व एव कुर्यादित्यर्थः । तथा च देववाक्ये नलिन सह स्वर्धर्मे
तद्वत् इत्या इमयन्तीप्रामितीय्यतां लिखुर्वाचीत् । सुतराच्च देववाक्य एव आपेचया नलस्य प्राधान्यं सूचितवान् ।
तेनैव च नलस्य अवहेलां कृतवानिति भावः ।

अतएवाव अमस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविषयप्रतीतिरूपा अमस्तुतप्रशंसाकटारः, परार्थं प्रति पूर्णार्थवाक्यार्थं
उक्तत्वात् कामलिङ्गम्, अर्थापत्तिः, केकानुप्रासश्चेत्येतेषां स'छटिः । मुचरीती पूर्ववत् ॥५०॥

वाङ्माला—ये वा'क वाहार सहित म्पङ्का करिषा, निचेर एव
हेका करे; सेहै वा'क्तिहै ठाहार आवाक वलिषा देव । इतरा
निचेर नानता वलिषा देव, सेहै म्पङ्काकारी वा'क्तिर पके म्पङ्क अवि
करे ? ॥४०॥

अन्वयः—तदा गोर्देवता-गीत-यत्रः प्रशस्तिः श्रिया तद्वित्वज्ञसिताभिनेता ।

तं स्वयम्बराङ्गम् अचै चत ॥५१॥

गीरिति । तदा गोर्देवतया वाग्देव्या सरस्वत्या गीता कीर्तिता यत्रः प्रशस्ति
तथा श्रिया स्वर्देवसंज्ञया स्वर्गोदेव्या करवेन, तद्वित्ती विद्युर्विहितस्य निचल
नेता अनुकारी, केयवा नारायणः, अम्बरस्य आकाशवर्ती चम्, मुदा-आमन्देन, तं
हम्, अर्धं चत चपयत् डट् नागश्चेत्यर्थः ।

इष्टा महेन्द्रानुजहृष्टिभूत्वा न प्राप तदर्थं न विज्ञतापम् ॥५४॥

দিক দেখিতে লাগিলেন । ৫৩।

आलोकमाना वरलोकस्पर्शी तातुन्नालिनीमण्डरसो रसोत्पाः ।

जनाम्बुधी तत्र निजाननानि वितेनुरभोरुइकाननानि ॥५५॥

न यक्षलक्ष्मैः किमलक्षि नो सा सिद्धैः किमंध्यासि समाप्तयोभा ।

सा किशरैः किञ्च रसादसेवि नादशिं हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥५६॥

काम्ययुः—यव रीयः सदा यव इत्यत्र कर्मणम् चन्द्रि प्रदक्षिणं कुर्वन् चामि नमिन्द्रमुनमिन्द्रिणी इत्यादि।
(सम) तद्वयं नमिन्द्रतायं न प्रायः ॥१४॥

प्रदक्षिणमिति । अर्धशीतलम्बः, अर्धेव, दीवताणां दीवानी कर्ष्या वायुस्त्राजनात् आन्तरिकम्, अर्धं-
 सुमीरपवंतम्, प्रदक्षिणं कुर्वन्निधि, अहिन्द्रानुजल वामनामतदि इन्द्रकानिष्ठकदीपिभूम्ना आकाशोपस्थितस्य
 आराधयत्य इतिर्षोमनयनं तत्काल्या तदाकारमाया, द्रष्टा खम्, तस्य स्वयंवरस्य दर्शने यी विभः सुमीरपद-
 क्षिणमिधनमस्य इत्यस्य तापं तज्जमितं दुःखं न प्राप । अन्दीपि आराधयत्यनयनमर्धेव तं स्वयंवरं
 यदर्थोऽर्थः ।

अथ च कानुप्रासीऽलङ्कारः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५४॥

বাঙ্গালী—চন্দ্র সর্বদাই দেবগণের আবাসস্থান স্মরণপূর্ব্বক প্রার্থনা করিতে থাকিয়া, নারায়ণের বামনরূপে দেখিতে থাকিয়া, স্বর্গেরদর্শনের বিষয়নিত দুঃখ পান নাই। ১৫৩৪

सम्प्रत्ययः—रहीत्वाः अक्षरः तात्कालिकीं वस्तीकृत्योन्मूलनीयमाणाः (उद्यः) एव कर्माणां
निजानामनि अन्तर्दृष्टानामनि विनिर्मुः ॥५५॥

आसीकमाना इति । रश्मि स्वयंवरदृष्टमनुसारेण उत्तमा उत्कृष्टता, असत्त्वः स्वर्गिका, तात्कालिकी स्वयंवरकालसम्भवान्, वरलीकानां विवाहादिनां राज्ञां लक्ष्मीं श्रीमान्, आसीकमानाः पञ्चम्याः स्वयं, तत्र तस्मिन् जगती जनसमुच्चये च यत्पुत्रिः समुद्रसन्निधौ, निजाननानि स्वकीयमुखाणि, वकीयदृष्टाननानि पद्म-
 धनकपादि, नितिसुविभाषिण्यः । अस्त्वीति स्वयंवरदृष्टमायमता इति भावः ।

अथ जने चक्षुःश्रित्तादीदी निजावनेषु चक्षीदृष्टकान्तवरोधे निमित्तमिति परम्परितक्यकमलकारः
 भृङ्गार्धे च्छेकमुद्रासः पराङ्मुखप्रायश्चकमिति संलुटिः । गुह्यरीतो युक्तवन् ॥४४॥

বাঙ্গালী - অঃবর দর্শন করিবার ইচ্ছা উৎকর্ষিত অজ্ঞানগণ, বরদিগের তৎকাল-
জাত সৌন্দর্য দেখিতে থাকিয়া, সেই জনসমূহের মধ্যে আপনাদের মুখসমূহকে পাত্রবদলরূপ
করিতে লাগিল ইত্যদ

अवस्थाः—यस्यलक्षणे रसात् समस्तशरीरा सा किं न यदस्ति, तद्धिः किं नो यथास्ति, त्रिरारैः किं न यदस्ति, मरुर्भिः वा पुनरपि किं न यदस्ति ॥१६॥

मेति । अथाद्या ईश्वरीयविशेषाद्या लब्धेः समुद्धेः, एवावतु रागात्, सनाता लब्धत् प्राप्ता शीला लब्धत्, तादृशी, सा लब्धत्वरसना, किं न यत्नसि न हृष्टा, अपि तु यत्नस्येव । तद्धैः एवात् त्रिं नी का कथासि अशिक्षिता, अपि तु अथाद्यावै । एवात् त्रिदशैः, किं न यत्नसि शीविता, अपि तु यत्नस्येव । अथा लब्धत् त्रिभिर्ना एवात् त्रिदशैः, किं न यत्नसि हृष्टा, अपि तु यत्नस्येव ।

अत्रार्थापत्तिरनुष्टुप इत्यनुमासश्चेत्तानुमासाभ्यां संसृज्यते । कुचरीती प्र

বাঙ্গালা—বঙ্গগণ অজ্ঞরাগবশতঃ শোভাশানিনী সেই

বাক্যোক্তিরদ্বায়েত তামসৈক-শাস্ত্রময়ীমুহুরাজিভাষা ।

জ্ঞেয়ং বিনা কক্ষপথেন যন্তং দেবী দিবঃ প্রান্তম্ যস্মানমক্ষক্ ॥১৩॥

প্রাশংসি সৎসঙ্গমুদ্বাযি শার্ঘী শার্বাকতাঙ্গবৎবিদূষকৈব ।

শাস্ত্রান্যপহং রক্তনাং যদীয়াং জানামি বাচামখিদিবতায়াঃ ॥১৮॥

নিবন্ধন কি তাহাতে অধিষ্ঠান করিয়াছিলেন না ? কিহরণ কি তাহাতে উপস্থিত হইয়া-
ছিলেন না ? কিবা মহর্ষিরা কি আনন্দে সে সভা দেখিয়াছিলেন না ? ॥১৩॥

অনুব্যয়ঃ—দেবী বাক্, শাস্ত্রময়ীমুহুরাজিভাষা যন্ত কক্ষপথেন জ্ঞেয়ং বিনা দিবঃ
মুখম্ আগমন্, (ক:) বাচীকি: তান্ অদ্বাযত ॥১৩॥

বাচীকিরিতি । দেবী বাক্, পয়স্বতী সৎস্রুতমায়া, অমেকা: শাস্ত্রা: সতসঙ্গমুদ্বায যন্ত বিটপা বিদা তে
ময়ী বেদা এব মুহুরা ইত্যাকো বা রাজি শ্রেষ্ঠী ভজত ইতি তেন । অতএব চিরাম্বাস্তবমীং কাব্যাম্বাস্তবম
অন্যায়াস্তানমগীপযীমিত্যমিতি ভাব: । যন্ত বাচীকি:, কক্ষ এব পন্যাক্ষেণ, জ্ঞেয়ং বিনাক্ষতম্ আতপকক্ষ
বিনা, দিবঃ স্বর্গান্, মুখং মন্যমক্ষতম্, আগমন্ “মা নিষাদ ! প্রতিষ্ঠাং লব্ধ—” ইত্যাদিকথিত আগমতমী ।
“সৎস্রুত” নাম দেবী বাস্তুশাস্ত্রাভ্যাস্তা লক্ষণমিতি:” ইত্যাদিপ্রামাণ্যাত্ সৎস্রুতমায়া ইবমাম্বাস্তবম চিরং স্তম্
এব স্থিতিরাস্তম্ ; পরম্ “মা নিষাদ ! —” ইত্যাদিকথিত বাচীকিকক্ষপথেন প্রথমং মন্যমাগতমিতি ভাব: ।
স বাচীকিমুনিরযি, তাং স্তবং বরসমাম্, অদ্বাযত আগম্য প্রাশংসন্ ।

অত্র কক্ষাদৌ পজিতাযারীপঃ শাস্ত্রং, বাচি জীলারীপদ্বাযং ইতি দ্বিষ্টমীকদ্বিষ্টবিশিষ্টপক্ষমসদ্বারম্ভে কা-
রুণ্যেণ সৎস্রুতম্ । প্রসাদী মুখ: বৈদম্যে চ রীতি: ।

“শাস্ত্রা হুমাশি বেদাশি মুখো পন্যাক্ষেণিকৈ” ইতি উল্লেখঃ ॥১৩॥

বাকীলা—বৈদ্যর কষ্টকরূপ পথে বহুতরল্যাব্যুত বেদকরূপ অসংখ্য বৃক্ষ ছিল ;
এবং সেই পথে নিরা দেবতাঁরা স্বর্গে গইতে অনারোগ্যে মতে ; আশিরাছিলেন ; সেই বাস্তো-
কিমুনিও অশংসিতসেই বরঃ বরসভার প্রদংসা করিতে লাগিলেন ॥১৭॥

অনুব্যয়ঃ—শার্বাকতা-সর্ববিদূষকৈব মুদ্বাযা অপি শার্ঘী সৎসন্ প্রাশংসি । যদীয়াং রক্তনাং বাচাম্
খিদিবতায়াঃ শাস্ত্রান্যপহং জানামি ॥১৮॥

প্রাশংসীতি । শার্বাকতয়া নাস্তিকপ্রবালশার্বাকতয়ে সর্ব বেদাদিপ্রাক্তং বিদূষয়তি “যদী বেদক শার্বাকী
অক্ষতম্ নিষাক্ষরা:” ইত্যাদিকথিত বিনিষ্টমীতি স তেন, মুদ্বাযা ইত্যন্তিনাযি, শার্ঘী মনীষরা সৎসন্ জা
কষং বরসমা, প্রাশংসি অসামি । যদীয়াং রক্তনাং জিহ্বান্, বাচামখিদিবতায়াঃ সরস্বত্যা:, অজ্ঞানপহং ভবা-
তিভাষনম্, জানামি অহং মম্ ; আদৌচ সর্বদারীকষাদিতি ভাব: ।

অত্র রক্তনায়া অজ্ঞানপহতয়া অসামান্যকরত্যান্ জানামীত্যম্বা সত্যকলাহায়া জাম্ মুনিং বাকদ্বারং,
প্রদমাষ্টম্ কানুপ্রাস্তম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্ প্রদমাষ্টম্

পুরা কিত্ত ইত্যন্তির্দেবদেবিন দিবীদ্বাযং রাজানং ব্যাচকীলনান্ পায়সকারীষ্যকারয়িগ্নং শার্বাকতম্
সন্ নাস্তিকমতং প্রবর্তমানমীতি স্তবপুরাচর্যমী ॥১৮॥

বাকীলা—বৈদ্যর প্রমত্তিকে বাগ্বেবীর দরবারসিংহাসন বলিয়া আমি মনে করি
কৃষ্ণেণ কেষপ্রভৃতি নাস্তিক বৃত্তি করিয়াছিলেন ; সেই বৃষ্ণপতিও আশিরা
বরসভার প্রদংসা করিতে লাগিলেন ॥১৮॥

पूर्वेन्दुविज्जाननुमासभिन्नान्खापयत् क्षापि निधाय वेधाः ।

तेरेव शिष्यो निरमादम्येषां मुखानि सावस्त्रमयाणि मन्थे ॥६२॥

मुधापितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्मास तानि स्वयमेत एव ।

स्वतः प्रकाशि परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरन्सार्यमर्थम् ॥६३॥

अत्र कानदेवम्, पञ्चमी मरचम्, निधाय प्रापयामास ; अमुञ्च पञ्चमस्य क्षापयिष्यामि अरीरसमूहस्य लोका इव लोका विश्वः सौन्दर्यं येषां ते तादृशाः, अतो युवानो वराः, किम्, तन्नाम् परादेशं भीमं तन्नाः क्षान्-
धानं प्रतीकारभूता जाता इति शेषः । तथा च पूर्वं कान्त्यैकाक्षितया शिषेन तद्विनाशनं कृतम्, इदानीन्तु
तद्वत्तरतया तस्य शिषेन किमपि कर्तुं न शक्येति भावः ।

अथ बाष्पा क्रियीतुं चाखडारम्भे कानुमासिन् सञ्जयते । माधुर्यं गुञ्जः, वैदर्भी च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—पूर्वकाले काममेव एकाको द्विनेन वलिशः, वे वहामेव उदाहृतं विनष्टं
करिष्याद्विनेन ; एतन्नेहै कामदेवस्य पत्नीरसमूहस्य तुजा शोभयामासी एहै युवकगण
किं नेहै महादेवस्य उद्वेग निवारक इहेहाह १ । ७१॥

अन्वयः—शिली वेधाः अमुमासभिन्नान् पूर्वोन्दुविज्जान् क अपि निधाय अखापयत् ; (परच) तैः
एव चलीषां सावस्त्रमयाणि मुखानि निरमान् (इत्यङ्) मन्थे ॥६२॥

पूर्वेन्दुविज्जानिति । शिली निर्माचमिपुञ्जः, वेधा व्रद्धा, मासि मासि इत्यनुमासं भिन्नान् पञ्चक पञ्चन भूतान्
अतएव यस्य बहुवचिद्विरिति भावः ; पूर्वोन्दुविज्जान् पूर्वचन्द्रमखडान्, क्षापि क्षापयिष्यामि, निधाय कुक्ष-
यितीज्य, अखापयत् । परच तैरेव पूर्वोन्दुविज्जैः करचैः अनीषां युजाम्, सावस्त्रमयाणि मुखानि, निरमान्
निर्मितवान्, इत्यङ् मन्थे । अन्वया कायं तन्तुल्लखीन्द्यमेषानित्याशयः । अनीषां शिली एवमिव करीति ।

अत्रापि बाष्पा क्रियीतुं चाखडारः । तेन च तन्मुखानां पूर्वचन्द्रमुख्यतया उपमाखडारी व्यन्यत इत्यखडार-
इत्याखडारभक्तिः । प्रकादी गुञ्जः, वैदर्भी च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—उज्जयिनी प्रदेशेक भागे हेम छिन्न इहेया वहुतर इहेया धाके ; इतरा
निर्माणनग्न विधाता पूर्वोन्दुने कुलिके कोषात् मुकाहेया राशिषाद्विनेन ; परे नेहै कुनि
वाहाइ एहै युवकगणस्य लावण्यस्य मुखगुणकुलिके निर्माण करिष्याहेन हेहा आसि मनेन
करि ॥६२॥

अन्वयः—एतैः मूर्धसु मुधा रत्नम् अपितम् ; यन् एते स्वयम् एव तानि नाम । स्वतः प्रकाशि
परमात्मबोधे स्फुरन्सार्यं बोधान्तरं, न अर्थम् ॥६३॥

सुधेति । एतैर्युग्मभिः मूर्धसु मल्लिकैः, मुधा व्यर्थम्, रत्नं शीरकादिकम्, अपितं सौन्दर्यसम्पादनाय
इत्यम् । युद्धं यन्नाहेतिः एते स्वयमेव, रत्नानि सौन्दर्यं रत्नसङ्कपाः, नाम इति सम्भावयामि । तथा च स्वतः
प्रकाशि स्वप्रकाशि, परमात्मबोधे व्रज्यानि विषये, स्फुरन्सार्यं तत्प्रकाशार्थम्, बोधान्तरम् अन्वयज्ञानम्, न अर्थं
नामैवचरीत्यम् । स्वप्रकाशस्य व्रज्यानाम् प्रकाशार्थं ज्ञानान्तरं यथा निष्प्रदीपनम्, तथा स्वसं रत्नभूतानामिदं
रत्नान्तरकारणं निष्प्रदीपनमिति भावः ।

अथ तस्मीति, निरङ्गं शेषसङ्कपकम् कान्तावपिरेवभावामानात् इष्टानाः अनर्थत्वं प्रति स्वतःप्रकाश इति
पदकार्थो हेतुमिति साव्यतिष्ठत्येतेतिवाङ्मालाविन वदतः । प्रकादी गुञ्जः, वैदर्भी च रीतिः ।

वहा शरीरकशाद्विरेवात्मनः, मध्यासप्रकरे—“तकादपराधीनप्रकाशं च विन्दते-

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरदम्ब-रिदं मुदा वेदितरैतरं तत् ।

न प्रच्छतो लक्षयितुं विमिश्री (१) दक्षी सङ्घर्षेऽपि वत्सराश्याम् ॥६४॥

स्वितैरियत्रियुं विमिश्रिदम्बै-दम्बेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकान्मुविन्दुव्ययमन्त्रुराशिः पूर्वस्य कः शंसति शीघदीपम् ॥६५॥

इति सुबन् बुद्धतिवन्दनाभि-(२) गर्भवर्गेषु स गायतैव ।

श्रीकारभूमा पठतैव वेदान् महर्षिदम्बेन तथान्वमानि ॥६६॥

वाङ्मना—एहं युवकप्रण सत्तक अनर्थक वृत्त धारण करिहाछे । ये हेतु, ईहाया मित्रेराहे वृत्तवृत्त । तेषु न प्रच्छान्दन् अथकाय वनिता, तांशान् अकारणतः अत्र अत्र जान् आवेषणीय नह ॥६०॥

अन्वयः—दक्षी मुदा चेत् इदम् तर्हिः सुन्दरदम्बं प्रवेक्ष्यतः, तत् (तौ) विमिश्री (सन्तौ) वत्सराश्यां सङ्घर्षेऽपि इतरैतरं लक्षयितुं न प्रच्छतः ॥६४॥

प्रवेक्ष्यत इति । दक्षी चविनीकुमारी, मुदा एभिः सङ्घ मिलनानन्देन, वेद यदि, इदम्, तर्हि विमिश्रितम्, सुन्दरदम्बं जनोदरयुवकासङ्घम्, प्रवेक्ष्यतः एषां मध्ये प्रवेशं करिष्यतः, तत्तदा तौ दक्षी, विमिश्री एभिः सङ्घ सङ्घा मिलितौ सन्तौ, वत्सराश्यां सङ्घर्षेऽपि, इतरैतरं परस्परम्, लक्षयितुं परिचेतुम्, न प्रच्छतः न समर्थौ भविष्यतः ; सर्वथा समानाकृतिकपादिसत्त्वादिति भावः ।

अत एवात्र मीलितं नामालङ्कारम्भे कामुप्राप्तिं संख्यति । प्रसादी गुणः, वेदनी च रीतिः ॥६४॥

वाङ्मना—अर्चनीयमादरात् आनन्देन वनि एहे विनाश सङ्घर्षगणेश्वर मत्था २८२१ ४८२१ तव उहाया ईहायैव महिउ विनिता याईया, मह्य वत्सराश्व पत्रम्पत्र पत्रम्पत्रके टिनिउत्त पात्रिद्वेन ना ॥६४॥

अन्वयः—इयद्विः विदम्बैः युवभिः स्वितैः [सङ्घः] (एकस्मिन्) कामे दम्बे [क्षतिः] अपि जगतः का क्षतिः ? । कः पूर्वस्य अन्त्रुराशिः एकान्मुविन्दुव्ययं शीघदीपं शंसति ? ॥६५॥

स्वितैरिति । इयद्विः एतावद्विः क्षतिवस्तुतरैरियथैः, विदम्बैर्मानरिकैः, अतएव सङ्घर्षेऽपि रित्याशयः, दाह-रहितैश्च, युवमिसावर्षैः, स्वितैः सङ्घः एकस्मिन् कामे, दम्बे शिवेन मञ्जीकृते सत्यपि, जगतः का नाम क्षतिः अपि तु कापि नित्यार्थः । तथाहि को जगः, पूर्वस्य अन्त्रुराशिः समुद्रस्य, एकान्मुविन्दुव्ययमन्त्रुराशिसङ्घस्य अन्वयं अपनमन्, शीघः शीघ्रचरैव दीपसम्, शंसति वदति, अपि तु कोऽपि निति तात्पर्यम् ।

अत्रापि सामान्यविशेषभावाभावासाधारण्यरन्ध्रः, किन्तु मयीः प्रविशान्मन्त्रात्मनान् उदासीनद्वारम्भे कामु-प्राप्तिं संख्यतः । प्रसादी गुणः, वेदनी च रीतिः ॥६५॥

वाङ्मना—एतत्तुलि नानात्रिक युवक वाकिउत्, एकटीमात्र कामदेव नङ्ग इत्यादि जग-तेषु कि कति इहाछे ? परिपूर्ण मन्त्रुराश्व एकटीमात्र जगविष्णुत्रके कोन् वाकि उक्ता-टीय वनिता वाक ? ॥६६॥

अन्वयः—इति सुबन् सः गायता एव मन्त्रवर्गेषु बुद्धतिवन्दनाभिः, तथा वेदान् पठता एव, महर्षि-दम्बेन श्रीकारभूमा अन्वमानि (२४) ॥६६॥

अथैवविश्वामित्रो राजसिंहान् सिंहासमोषेण विदमर्षाजः ।

मृङ्गेषु यच्च विदग्धैरिक्तेभिरशोभि कार्त्तस्वरभूधरस्य ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्थसङ्गीर्त्थपरिव्रजोचान् ।

कथाः कथङ्गरमणी सुतायामिति व्याधादि क्षितिपेन तेन ॥६८॥

इतीति । इति अनेन पूर्वोक्तप्रत्येक, स्वान् सभां प्रश्नं सन् स काव्यं, गायत्रीं च ज्ञानं कुर्वती च, मन्त्रं च यज्ञेन, ब्रह्मणो गानस्योपनिषिषे विरतिस्त्वकां कुर्वती एव अनुमतिस्त्विकां ब्रह्मतेः स्त्रीके ब्रह्मदेवाय परानुमतिस्त्विकनन्दनात् तद्व्याया यन्मनाः प्रश्नसाक्षात्साभिः, तथा वेदान् पठती च मन्त्रविद्वन्नेन, श्रीहाराणां प्रश्नभूतानाम् शिव स्त्रीकारस्त्वकानाम् 'बीजं' शब्दानां भूषा वाङ्मयेन, चन्दनानि अनुमत इव युक्ताकार्यवचनानां सत्यता स्वीकृतेत्यर्थः ।

अथ चत्वनानावेति प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, स्वेवमहिम्ना विविधयोरुद्देश्योद्धारकोशमेकाध्यवसायादस्ति-
 त्वमेकोक्तिरवयव, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । गुच्छरीती पुनर्वन्त ॥६६॥

বাঙ্গালা—শুক্রাচার্য এই ভাবে সভার প্রশংসা করিতেছিলেন; তখন গজবর্গণ
মান করিতে থাকিয়াই হৃদয়রূপ প্রশংসাবাক্য দ্বারা, আর হর্ষিগণও বেদপাঠ করিতে
থাকিয়াই, বহুর ওকার উচ্চারণ দ্বারা, সেই শুক্রাচার্যের সভাপ্রশংসার যেন অনুমোদন
করিলেন ১৬৩১

* अन्वयः—अथ निदर्भराजः तान् राजसिंहान् सिंहासनीषु स्थीविभक्तः; यत्र एभिः कान्तं स्वरसूच-
रस्य ग्रहो व निदर्भः इव अशीभिः ॥१७॥

स्वर्गविश्रुति । अथ सुक्राचार्यस्य सभासचर्यातः परम्, विदर्भराज्ञी भौमः, तान् उपस्रितान्, राजशि-
 षान् उपस्रितं हान्, शिंहासनानाम् श्रीषु सुसूहेषु, स्वर्गविश्रुतं निवेष्टितवान् उपवेष्टितवानित्यर्थः । यत्र येषु
 शिंहासनेषु पभिः राजशिषैः, कार्ग्यस्वरभूषणस्य स्वर्गपर्वतस्य सुमेरीः, ग्रन्थेषु, विदर्भदेशैर्विभक्तं, अस्मीमि
 श्रीभित्तम् ।

अथ त्रीतीयमावधारण्ये कानुप्रासिन संकटः । गुणरीती पूर्णवत् ॥६७॥

বান্ধালা—তাহার পর, বিদৰ্ভরাজ সেই রাজশ্রেষ্ঠগণকে নিয়া সিংহাসনসমূহের উপরে উপবেশন করাইলেন; অম্বেকর্ণভের শৃঙ্গে দেবগণের জ্ঞায় যে সিংহাসনসমূহে সেই রাজ-শ্রেষ্ঠগণ শোভা পাইরাছিলেন ॥৬৭॥

अन्वयः—तेन चित्तयेन नानाभुवनमत्तान् तान् अमन्त्रं-सङ्कीर्णं-परित-गीतान् विचिन्त्वा यमी
कृतायां कथयारं कथाः इति श्रवणादि ॥५८॥

विधिनाति । तेन चित्तिपेन विद्वन् राजेन, नामानुबन्धैः स्वयमन्धपातासीन्ध आनमान्, तान् राजशि-
हान्, अनन्धे देवैरेव सङ्गीर्णानि खण्डलाचरयितुं शक्यानि चरित्रगीताश्च शीलवन्त्रा येषां तान् तथामुद्रान्,
विधिना मनसा विचार्य, ज्ञानी राजशिंहा सुतायां दमयन्तां तस्याः सजीप इत्यर्थः, कचहाराः सैन प्रकाशित,
कथा मानुषैश्च चरित्रगीतवीर्यचयितुं शक्याः, अपि तु कचहारमपि जेत्यर्थः, इति हेतुः, अथादि दिवचसु ।

सर्वशक्तिवापिबालम् बभूविषुं ब्रह्म बन्धि, न पुनरसुषुंश्च मागुषासु न देवानामसामिनामीनां चरितमतीतधीषं-

। चक्षुष्यात् चरित्रमीमांसाया च दमयन्ती कथं ह्युद्यादिति विवादः सम्भवत्येवेति भावः

विज्ञानः । प्रमादी युक्तः, वैदम्यं च रीतिः ।

অত্ৰাসুসঙ্কলিতকল্যাণায়া কল্যদুঃস্বাথ রক্ষাশ্রুপাধিঃ ।

তদাকুলোঃসী কুলদেবতস্য স্মৃতিং ততান শ্রুতমিকতানঃ ॥৬৮॥

তচ্ছিন্তনানন্তরমিষ দেবঃ সরস্বতী সঙ্কিতমাহ স কঃ ।

স্বয়ংবরী রাজকগৌরবপত-বক্সীমিহ ত্বাং করবাশ্বি বাশ্বি ! ॥৬৯॥

কুলস্ব যৌলস্ব বস্বাং রাষ্ট্রাং জাগাসি নানাভুবনগতানাম্ ।

এবামতদ্ব্যং ভব বাবদুকা মূকাযিতুং কঃ সময়স্তবায়ম্ ॥৭০॥

অর্থহারাণিতি “অর্থবৎ কথমিচ্ছ” ইতি সিদ্ধান্তযোগ্যং ত” ইতি স্বয়ংবরীপদে করীতিচ” ইতি কথ্যবঃ ॥৬৮॥

বাঙ্গালী—এই রাজগণ নানা কুলন হইতে আগমন করিয়াছেন ; সুতরাং দেবতাগণ তিন অস্ত্র কেহই ইচ্ছা করেন চরিত্র এবং বংশের বর্ণনা করিতে পারিলে না । অতএব স্বয়ং-
বরী নিকটে কি একাত্রে ইচ্ছা করেন বর্ণনা করা যাউতে পারে ; এইরূপ চিন্তা করিয়া বিদ-
ভরাৎ বিষয় হইলেন ॥৬৮॥

অর্থহারাঃ—অর্থ তদাকুলঃ অসী একতানঃ (সম্) অর্থ” অত্ৰাসু-সঙ্কলিত-কল্যাণায়া কল্যদুঃস্বাথ কুল-
দেবতস্য রক্ষাশ্রুপাধিঃ স্মৃতিং ততান ॥৬৮॥

অর্থহারাণি । অর্থ বিবাদীপক্ষন্যন্যনাম্, তৈন বিবাদীন জাকুলী বিজ্ঞানঃ, অসী ভীমঃ, একতান একাধ-
শিতঃ সম্, অর্থ” ক্রিয়ান” কালং যাবৎ, অত্ৰাসুলা বিবাদবতা জনৈন সঙ্কলিতস্য অমিলনিতস্য বস্তুনঃ কল্য-
ণায়া সংরক্ষণে, কল্যদুঃস্বাথ কল্যদুঃস্বাথপক্ষ, অতএব ভীমস্য সত্বরমিষ ফললাভ ইতি ভাবঃ, কুলদেবতস্য
বংশপরম্পরীপাণিতস্য, অতএব “অ ভীম” প্রতি শ্রীমৎ প্রসঙ্গতিযোগ্যঃ, রক্ষাশ্রুপাধিঃ কপাধিঃ নারায়ণস্য, স্মৃতিং স্বর-
বাম্, ততান বিবাদীন অকার ।

অর্থ নিরতঃ কৈবল্যপক্ষঃ ইত্যনুপ্রাসং কানুপ্রাসং ইতি সংঘটিতঃ । প্রসাদী গুণঃ, বৈদর্ভ্যে অ রীতিঃ ॥৬৮॥

বাঙ্গালী—তাহার পর, বিদ্যাবিশ্বজল বিদভরাৎ একাত্রে চিত্র হইয়া, বিবাদী লোকের
অভিষ্টে মনোহর করিয়া দৃষ্টিপূর্ণ এবং কুলদেবতা নারায়ণের কণকাল স্মরণ করিলেন ॥৬৯॥

অর্থহারাঃ—তচ্ছিন্তনানন্তরম্ অর্থ সঃ দেবঃ সরস্বতী সঙ্কিতম্ বাহ কঃ—(ঐ) বাশ্বি ! স্বয়ং-
বরী ত্বাং রাজকগৌরবপত-বক্সী করবাশ্বি ॥৭০॥

তদ্বিতি । তস্য ভীমস্য শিন্তনানন্তরমিষ অরচাত্ পরমিষ, স দেবী নারায়ণঃ, সরস্বতী সঙ্কিতম্ বাহ কঃ
অত্ৰ স্যস্ জন্ম কল্যাণকল্যাণ । ক্রিয়াদিত্য—ঐ বাশ্বি ! সরস্বতি ! স্বয়ংবরী, ত্বাং রাজকস্য
তদ্বিতিরাজকস্বতস্য গৌরবপত-বক্সী করবাশ্বি ।

অর্থ “কানুপ্রাসীলভারঃ, মাধুর্য্য গুণঃ, বৈদর্ভ্যে অ রীতিঃ ॥৭০॥

বাঙ্গালী—ভীমরাজের আগের পরই নারায়ণ মুহূর্ত্ত করিয়া স্বয়ংবরীকে বলিলেন,
“সরস্বতি ! এষ্ট স্বয়ংবরী আমি তোমাকে রাজগণের কুল-ভীমপ্রভৃতির বক্তা করিব ॥৭০॥

অর্থহারাঃ—(ঐ সরস্বতি !) ত্বং নানাসুভবান্যন্যানাং রাষ্ট্রাং কুলস্ব যৌলস্ব বস্বাং জাগাসি ; অতঃ পর্বা
বাবদুকা ভব ; মূকাযিতুং তব অর্থ কঃ সময়ঃ ॥৭০॥

কুলজনিতি । ঐ সরস্বতি ! ত্বং নানাসুভবান্যন্যানাং রাষ্ট্রাং কুলস্ব যৌলস্ব বস্বাং জাগাসি ; ইতি
কল্যাণত্যাগিতি ভাবঃ । অতঃ কারচাত্, পর্বা কুলদেবীনাং, বাবদুকা দমনযৌগমীপে
মিতু মূকাযিতুং তব অর্থ কঃ সময়ঃ ? অপি মু কল্যাণমিব ।

জগদযৌপকিতমখিতীয়' সমা ন ভূতা ন বা ভাবিনী বা ।
 রাজা মুখদ্রাপনকৈতবেন স'জ্যাবতঃ শ্রাবয় বাহুসুখানি ॥৩২॥
 ইতোরিতা তদ্বরজাত্ পরাম' গৌৰ্বাশ্ব'দ্বামখিষ্টমিধম ।
 তস্য প্রসাদেন সহানুয়াসা-বাধায় সূৰ্ধ'াদরিষী নমার ॥৩৩॥
 মখ্যে সম' সাবততাত বাসা গম্ব'ব'বিস্থাময়কক্ণনালা [১] ।
 ত্রয়ৌমযৌভূতবসৌবিমহা সপ্তিত্বনিব'তি' তদ্বক্তরজা ॥৩৪॥

অনু বস্তুদ্রাপনকৈতবেন, প্রসাদী মুখ:, বঁদলী' বা রীতি: ।

শ্রাবয় ইতি "যে কীৰ্তিতান্যাসা' বসিতবিশ'প্রিয়দাম্" ইতি যে কীৰ্তিতান্যবদৈককক্ণন্যব: ॥৩২॥

বাক্সালা—সরসতি! তুমি নানা জুবন হইতে আগত রাজগণের কুল, শৌন ও
 পক্ষি জান; অতএব তুমি দয়বস্তুর নিকটে ইহাদের কুলপ্রভৃতি বল; তোমার নীরবে
 থাকিবার কি এই সময় আশিষ ? ॥৩৩॥

অন্বয়:—(ও সরসতি!) জগদযৌপকিত-মখিতা ইব' সমা ন ভূতা, ন বা ভাবিনী
 বা । (অতস') রাজা মুখদ্রাপনকৈতবেন স'জ্যাবতঃ বাহুসুখানি শ্রাবয় ॥৩২॥

অনুদ্বি। ও সরসতি! জগদযৌপকিতমখিতা ভূমিতা, ইয়ম ইঁদ্রী সমা, পূৰ্বে ন
 ভূতা, পশ্চাৎ বা ভাবিনী বা । অতস' রাজা মুখদ্রাপনকৈতবেন মুখকক্ণন্যকলিন, স'জ্যাবতঃ পক্ষিতান্,
 বাহুসুখানি উপল্যাসান্ বাহু'বাসুখ্যকৌল্যব:', শ্রাবয় ।

অনু শ্রাবয়' ইতি পূৰ্ব্বোক্তশ্রাবয়'ক ইতিত্যান্ কাম্বলিঙ্গনসভারকৈকানুপ্রাসিন স'জ্যাবতৈ: । প্রসাদী মুখ:,
 বঁদলী' বা রীতি: ।

"স'জ্যাবতঃ পক্ষিত: কনি:" ইতি "উপল্যাসান্ বাহুসুখান্" ইতি বা অনর: ॥৩২॥

বাক্সালা—সরসতি! ত্রিজুবনের পণ্ডিতনাতিত এই রূপ সভা পূর্বেও আর হয়
 নাই, পরেও আর হইবে না । অতএব তুমি রাজগণের গুণকথনকালে পণ্ডিতদিগকে নিজের
 বাকচাতুর্য্য শুনাইয়া দাও ॥৩৩॥

অন্বয়:—ইতি ইঁদ্রিতা অসৌ আদরিষী (সতী) তদ্বরজাত্ গৌৰ্বাশ্ব'দ্বামখিষ্টমিধ' পরাম' তস্য
 বাসবা প্রসাদেন সহ সূৰ্ধ'। আদায় নমার ॥৩৩॥

ইতীতি । ইতি পূৰ্ব্বোক্তপক্ষে, ইঁদ্রিতা ভক্তা, অসৌ সরসতী, আদরিষী কন'জ্যবিশয়ে শ্রাবয়তী সতী, তস্য
 শ্রাবয়ত্বেন বরজাত্, গৌৰ্বাশ্বালা' প্রযতান্ দিবানা' বাহুসুখানি: শিরোরজৈ: সূচক্য প্রীক্ষিতস্য শ্রবনবসিষ্টম্,
 পরাম' বুলিন, তস্য শ্রাবয়ত্বেন, বাসবা 'ত্ব' গতা দমনলৌগমীয়ে স্বপত্নী' বস'য' ইচ্ছনাশ্রিত্যে তদ্রূপে'ব'ব:',
 প্রসাদেন অনুরোধে সহ, সূৰ্ধ'। মনস্কিন, আদায় যজীতা, নমার হৃতবতী

অনু সতীজিরসভার:, প্রসাদী মুখ:, বঁদলী' বা রীতি: ॥৩৩॥

বাক্সালা—সরসতি এইরূপ বলিলে, সরসতীদেবী বিশেষআগ্রহাষিচ হইয়া, দেবভাষা
 নবভাষা করিবার সময়ে তাঁহাদের চতুর্ভাষির সম্বন্ধে যে সকল ধ্বনি বৃদ্ধি পাইয়াছিল, তদ-
 নন্তে ধ্বনি তাঁহার চরণ হইতে, তাঁহার আদেশরূপ অজ্ঞাহের সহিত যতদূর গ্রহণ করিয়া

আসীদযবা ত্রিবলিবিবেদোমূলাহ্নিনির্গত্ব বিতায়মাণা ।

নানামিচারেবিতমেষকশ্রীঃ স্তুতির্যদৌদররৌমরেখা ॥৩৫॥

শিষ্যে ব সাচাচারিতং যদীয়ং কল্যণ্মিত্যাকল্যণবিধিঃ পদ্যঃ ।

যস্মাঃ সসম্প্রদায়নিবহ্নিকর্যৈর্নিবহ্নিবিদ্যা শুভু পদ্যং বীত ॥৩৬॥

অনুব্যয়ঃ—যা মধ্ববঁ বিদ্যাভবকলমাতা মদৌমদৌদররৌমরেখা কাচিকবিবঁ বিঁতত্ব তরঙ্গা বাচা
(৩৫) নম্যেঃ সমন্তং অকততার ॥৩৫॥

নম্যে ইতি । যা চরসতী, মধ্ববঁ বিদ্যা নানান পুণ্যং তন্ময়ং কল্যণমচঁ যস্মাঃ যা । এতেন মন্থুস্বা
যশ্চুস্বাৎ অস্ব্যতৌ । মদৌমদৌদর অক্ সানয়গুরাককবেকমমুতঃ বসৌবিমহ্নিবিবৌবিমাহৌ যস্মাঃ যা, যসা
কাচিকৌ ন কাচৌ ন গিহ্নিতৌ নিপাদিতঃ হক্ তরঙ্গাঃ কটাপপরম্বরা যস্মাঃ যা তাডমী, কবঁ ন চরসত্যাঃ কবঁ-
বিদ্যামসম্বাদিতি । আঃ, বাচা কাচিচালকৌকপা চতী, সমাধা নম্যে ইতি নম্যে সমন্তং অকততার অকততাদব-
তোবা বমুত ।

অন অশ্রানুপ্রাসৌলভ্যাকারঃ । মদাদৌ মুখঃ, পাচাখৌ অ রীতিঃ ।

নম্যে সমন্তমিতি “পাদে নম্যে বচসা বা” ইত্যম্বদৌমাৎ নিপাতঃ ॥৩৫॥

বাক্যলা—মদ্ববঁতৌ একৌ নবাত্তৌমুতি ধারণ করিয়া সেই মদ্ববঁতৌ অথতৌ হইতেম্ন ;
তৌতাম কঠেন গানবিচার নিপুণ ছিল, গোটের উপরের খর তিনটী চিনটী বেদম্বর ছিল
এবং তৌতাম কটাপপাতগুলি কাচানির্মাণিত হইতাহিন ১৭৪

অনুব্যয়ঃ—মদৌমা তদরৌমরেখা বিববি বিবেদি-মূলাত্ বিনির্গত্ব (বিতা ব্রহ্মণ) বিতায়মাণা
নানামিচারৌচিত-মেষকশ্রীঃ অযবা স্তুতিঃ আসীত ॥৩৫॥

অনুবঁ ইতি কৌকঃ চরসতী বমঁ যতি আতৌদিতি । মদৌমা যস্মাঃ চরসত্যাঃ কলম্বিনী, তদরস রৌমরেখা
খৌসানবৌ, তিচু যা বসৌবা কলাকার ইতি বিববি লুপা যা বিবেদি অক্ সানবলুপ্ বেদময়ঁ তদৈব মূখঁ
আল্যং সজ্ঞাত্, বিনির্গত্ব আবিমুং স্মিতৌ স্মিত্, বিতায়মাণা ব্রহ্মণা বিসায়ঁমাণা, নানামিচারৌ মারখৌজ-
টমাদিবহ্নিকবঁ কাককৌতু অচিতা যৌম্বা মেষকা পাদসযজ্ঞাত্ স্যামলা যৌঃ কাল্যৈঁ স্মাঃ যা তাডমী, অযবা
স্তুতিঃ অযবঁ বেদকপা আসীত ।

অন বিরক্তঁ কৈবলকপকলভ্যাকারঃ । মদাদৌ মুখঃ, পাচাখৌ অ রীতিঃ ।

ব্রহ্মণা অমাদিবেদমবাহকবঁ বেদ আবিমুত্ ইতি পুরাচবাতৌ ।

বিতায়ম্যবিবি “তনীতিয়ঁ বি কা” ইত্যাত্বত্ । অযবঁ ইতি মদ্বস পুঁজাত্ অযবঁ স্তুতিরিতি বঁতৌ
অস্তুতিরিত্যদিত্ স্রামাণাচিকারসম্ ॥৩৫॥

বাক্যলা—মদ্ববঁ উৎসের উপরের মোমল্যেণৌ, অথর্ববেদম্বর ছিল ; অথ্য জিবলি-
কণ বেদম্বর হইতে আবিহার করিয়া সে অথর্ববেদকে বিকৃত করিয়াহিনেন, এবং বহুতর
অভিভারকার্যে উপযুক্ত থাকায় সে অথর্ববেদের কাচি ভাববর্ণ ছিল ১৭৪

অনুব্যয়ঃ—মদৌমঁ অচিতম্ এব কাচাত্ মিষা পদ্যং বীত, মদৌমঁ আচলবিবিঃ কল্যণ্মিত্য পদ্যং-
বীত, যস্মাঃ সসম্প্রদায়নিবহ্নিকর্যৈঃ শুভু নিবহ্নিবিদ্যা পদ্যং বঁ বীত ॥৩৬॥

মিষৌতি । মদৌমঁ অচিতম্ আচরকমিব, কাচাত্ মিষা “অথর্ববর্মণৌবামৌম্বা খৌচ্যাঃ” ইত্যাদিভবঁ
মিষাঃ কঁ পদ্যং বঁ বীত্ কল্যণ্মিত্যাকল্যণকপেচ পরিচয়সমুদিত্যৎ । খৌকমিষৌচি অ অস্ব্যতৌ । অর্ব

जात्या च हतेन च भियमानं हन्दी भुजङ्गमभूद्यदीयम् ।
 श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्य-पूर्व इयोसन्निधुचिह्नमध्वम् ॥७७॥
 असंशयं सा गुह्यदीर्घभात्र-कृता दधाना विततिं यदीयां ।
 विधायिका शब्दपरम्परायां विचारयि व्याकरणेन काशी ॥७८॥

आत्मविषयं विधानम्, कल्पयिष्यामीति भावितव्यतया कल्पयिष्या, पक्षे च हीत् कल्पयन्ती । तथा वक्ताः
 समस्तार्थानां सर्वाभिधेयानां निवृत्तिरूपं निर्वाचनमिति, निवृत्तिरिति "वचनमयी वचं विपक्षेयय" इत्यादिपदं
 निवृत्तमात्मम्, पक्षे च हीत् कल्पयन्ती । एतत् सर्वं कवेः कल्पनाभाजनिति प्रतीयते ।

अत्र पक्षे च हीदित्येवमत्र क्रियया चरितादीनां कर्तृत्वानि कल्पयन्त्याप्युक्तव्यमिति भावः ।
 अस्ति । गुह्यदीर्घं पूर्वम् ॥७६॥

वाङ्माला—श्रीशत्रुघ्नस्यैव गार्गाः निष्कानाञ्जनं प्रतिपत्तुं हर्षादिति; श्रीशत्रुघ्न-
 विधानं कल्पयन्ती वा रा अन्तर्गते हर्षादिति एवः श्रीशत्रुघ्न-पक्ष-निवृत्तिरूपं वा रा निष्कानाञ्जनं
 निष्कानं २६३॥ ७७॥

अन्वयः—जात्या च हतेन च भियमानं हन्दी श्लोकार्धविश्रान्तिमयी-भविष्य-पूर्व इयोसन्निधुचिह्न-
 मध्वं यदीयं भुजङ्गम् अभूत् ॥७७॥

जात्येति । जात्या मातृगणितेन हतेन च, हतेन च चरनिर्हन्तेन च, भियमानं प्रथमं भवन्, अन्वयं तु
 जात्या च उत्पत्त्येव, हतेन च गीताकारिण्येव च, भियमानम् अन्वयेन विज्ञापयन्, हन्दी हन्तव्यम्,
 श्लोकस्य पद्यस्य चर्चो मध्यस्थाने वा वेश्यानिर्वरतिः तन्मयीभविष्यत्कल्पयिष्यामि वः पक्षं इतीति कृपं रक्षतिः
 स एव सुचित्रं तन्मयी यत्नं तथीयम्, यदीयं भुजङ्गम् वायुगुणम्, अभूत् । श्लोकार्धविषयं रतिस्त्वान्वये
 तद्भुजङ्गस्य कृपं रक्षतिरिति भावः ।

अत्र निरुद्धं केष्वपि पदमसङ्गारः । पराद्धं प्राक् पठित्वा समानप्रकारात्तादीयः परिहार्यः । समानप्रकार-
 व्यादीयां गुह्यं, गौरी च रीतिः ।

जातिहन्तमिदं हन्दी विविधमात्र हन्दीमन्त्ररी—

"पद्यं चतुर्पदी तच्च हन्तं जातिरिति विधा । हन्तमचरन्त्यातं जातिर्मातृगणितं मयेत् ॥७७॥

वाङ्माला—जाति ७ वृत्तभेदेन विविधं हन्ते श्रीशत्रुघ्नस्यैव वायुगुणं हर्षादिति; श्लोक-
 मध्याह्नेन ये विज्ञाय हन्त, ताहादे हर्षे वायुगुणस्य मध्याह्नेन चिह्नं कृपं रक्षति (कृपं रक्षति
 मध्याह्नेन) हर्षादिति ॥७७॥

अन्वयः—किञ्च व्याकरणेन असंशयं गुह्यदीर्घ-भात्र-कृता विततिं दधाना, शब्दपरम्परायां विधायिका
 यदीया सा काशी चरयि ॥७८॥

असंशयमिति । किञ्च अपि च, व्याकरणेन समानप्रकारात्तादीयः च, असंशयं प्रुवमेव, गुह्यस्य मध्याह्नेन
 दीर्घभावेन दीर्घतया कृता विधितान्, विततिं विवृत्तिम्, दधाना धारयती । अन्वयं तु "चरं पूर्वम्" इति कथा-
 यदी च गुह्यः" इत्युक्त्याचर्च्यी गुह्यः, "पदी दीर्घः" इत्युक्त्याचर्च्यी दीर्घः, भावः क्रिया, कर्तृत्वप्रत्ययश्च विधानम्,
 विततिं वाङ्मालम्, दधानम् । तथा शब्दपरम्परायां विहितमर्थीयम्, विधायिका कल्पयिष्या । अन्वयं तु
 हरिहरादिशब्दं वीनां व्युत्पादकेन । यदीया सा प्रसिद्धा, काशी मेकला, चरयि रचिता निर्मिता ।

अत्र हिता वात्या क्रियानुमे वाङ्मालः, कल्पयिष्यायदीयः संछटिः । प्रवादी गुह्यं, वीदनी च रीतिः ॥७८॥

ସ୍ଥିତେବ କର୍ତ୍ତେ ପରିଷ୍ଟ୍ୟ ହାର-ସତା ବଭୂବୋଦିତତାରତ୍ତତା ।

ସ୍ଥାତିର୍ଯ୍ୟୋ ଯଜ୍ଞଜନାୟ ବିଦ୍ୟା ମଧ୍ୟେ ଽହମହଂ ନ ଧତା ବିସହେ ॥୭୯॥

ଅର୍ବେ ମି ବାଦିମ୍ପତିବାଦିଗାଢ଼-ସ୍ବପଦ୍ମରାଗେଷ ବିରାଜମାନେ ।

ତେ ପୂର୍ବପଦ୍ମୋତ୍ତରପଦ୍ମଯାକ୍ତେ ରଦ୍ଧଦୌ ଭୂତବତୀ ଯଦୌଷୀ ॥୮୦॥

ବ୍ରହ୍ମାର୍ଯ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କବେଦିନିଦାତ୍ ବିଦ୍ୟା ବିଦ୍ୟାୟ ସ୍ଥିତଯାକ୍ତଦେହମ୍ ।

ସକ୍ତେ ପରାକ୍ଷାଦନଦାୟ ଯସ୍ମା ମୌମାଂସୟା ମାଂସଲମ୍ବୁଦବୁଦ୍ଧମ୍ ॥୮୧॥

ବାଞ୍ଛାମା—ଆଉ, ନିକଟରେ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ମୋର ଚକ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ ; ଏହାପରେ ମଧ୍ୟ ଶେଷ ଥାକାର ମୋ ଚକ୍ରର ଶେଷ ହେଲା ଏବଂ ମୋ ଚକ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରା ଉପାଦାନ କରା ॥୧୦॥

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମି—ଉଦିତତାରତ୍ତତା ଏବଂ ମଧ୍ୟେ ଽହମହଂ ଧତା ସ୍ଥାତିର୍ଯ୍ୟୋ ବିଦ୍ୟା ଯଜ୍ଞଜନାୟ ପରିଷ୍ଟ୍ୟ କର୍ତ୍ତେ ସ୍ଥିତା ହାର-ସତା ଏବଂ ବଭୂବ (ବଭୂବ) ବିସହେ ॥୭୯॥

ସ୍ଥିତେବେତି । ଉଦିତ କର୍ତ୍ତା ତାରତ୍ତମ ନବନବଦାୟା ଯସ୍ମା ଶା ; ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମି ତୁ ଉଦିତା ଆବିର୍ଭୂତା; ତାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣତା ଯସ୍ମା ଶା ବାସୀ ଶା ପଦ୍ମାକାରମୌଳିକା ଧୃତି ଶା । ତଥା ଏବଂ ନବନୟା, ମଧ୍ୟେ ଽହମ୍ ଅଜ୍ଞାନା ବିଦ୍ୟାକଳ୍ୟାଦୀନା ବ୍ୟାଧି ବେଦାଜ୍ଞାନା ମଧ୍ୟେ, ଧତା ବ୍ରାହ୍ମାବିଦ୍ଧି: ସ୍ଥାପିତା; ପଦ୍ମାକାରୀ ତୁ ମଧ୍ୟେ ଽହମ୍ ଅଜ୍ଞାନା ଗାନ୍ଧାରୀ ମଧ୍ୟେ, ଏବଂ ନ ଶୃଙ୍ଖଳା, ଧତା କ୍ଷୀରିଭୂତା । ସ୍ଥାତିର୍ଯ୍ୟୋ ସ୍ଥାତିର୍ଯ୍ୟୋ ବିଦ୍ୟା, ଯସ୍ମା: ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ଯଜ୍ଞଜନାୟ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା, ପରିଷ୍ଟ୍ୟ ବ୍ୟାମ୍ବର ଶାୟ, କର୍ତ୍ତେ ସ୍ଥିତା ହାର-ସତା ଏବଂ ବଭୂବ (ବଭୂବ) ବିସହେ ତର୍କ୍ୟାମି ।

ଅର୍ବାପି ହିତା ବାସା କ୍ରିୟାତ୍ମକାକାରଦ୍ବାରା କାଳୁମାସିନ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା । ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ପୂର୍ବବତ୍ ।

“ତାତ୍ତ୍ୱି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମୌଳିକା । ମୁକ୍ତାଦ୍ବାରାଦ୍ବାରା ନବନବନୟାଧ୍ୟାତ୍ମା: । ତାର୍ତ୍ତ୍ୱି ଧ୍ୟାୟା ତାରା ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ଶ୍ବରକଳ୍ୟା-ସ୍ଥିତାମ୍ । ଶ୍ବରକଳ୍ୟାମ୍” ଇତି ଶ୍ବରକଳ୍ୟା: ।

ମଧ୍ୟେ ଽହମିତି “ପାରି ମଧ୍ୟେ ବହା ବା” ଇତି ଶ୍ବରକଳ୍ୟା: ॥୮୦॥

ବାଞ୍ଛାମା—ସାହାଯ୍ୟ ନକର୍ତ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରା ଶା ଏବଂ ବାହା ବହୁବିଧ ବେଦାକ୍ତେଷ ସାଧ୍ୟ ପରିଗଣିତ, ମୋ ଶ୍ବରକଳ୍ୟାଦ୍ବାରା ସାହାଯ୍ୟ ସେବା କରା ଶ୍ବରକଳ୍ୟାଦ୍ବାରା ପରିଗଣିତ ହେବା, କର୍ତ୍ତେ ହିତ ହାର ହେବାହିନ; ହେହା ଆମି ଧ୍ୟାୟା କରା ॥୧୦॥

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମି—ବାଦିମ୍ପତିବାଦିଗାଢ଼-ସ୍ବପଦ୍ମ-ରାଗେଷ ବିରାଜମାନେ ତେ ପୂର୍ବପଦ୍ମୋତ୍ତରପଦ୍ମଯାକ୍ତେ ଧୌଷୀ ରଦ୍ଧଦୌ ଭୂତବତୀ (ବଭୂବତୀ) ଅର୍ବେ ମି ॥୮୦॥

ଅର୍ବେବେତି । ବାଦିମ୍ପତିବାଦିଗାଢ଼: ସ୍ବପଦ୍ମରାଗେଷ ସ୍ବରକଳ୍ୟାଦ୍ବାରାକଳ୍ୟାଦ୍ବାରା ବିରାଜମାନେ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା, ତେ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା, ପୂର୍ବପଦ୍ମୋତ୍ତରପଦ୍ମଯାକ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମାଜ୍ଞାନମ୍ ପୂର୍ବପଦ୍ମୋତ୍ତରପଦ୍ମଯାକ୍ତେ, ଧୌଷୀ ରଦ୍ଧଦୌ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା, ଭୂତବତୀ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା, ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ।

ଅର୍ବ ବାସା କ୍ରିୟାତ୍ମକାକାରଦ୍ବାରା: । ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ପୂର୍ବବତ୍ ॥୮୦॥

ବାଞ୍ଛାମା—ଏହା ପରେ ଏହି ବାସୀ ଓ ଏହିବାସୀର ଏକାଠି ଅଜ୍ଞାନାଗ ବାସା ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ପାରିଶା ଶାକ୍ତେ; ଶାକ୍ତେଷ ଅଜ୍ଞାନତ ମୋ ପୂର୍ବପଦ୍ମ ଏବଂ ଉତ୍ତରପଦ୍ମ ସାହାଯ୍ୟ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ହେବାହିନ ଶ୍ବରକଳ୍ୟା ଆମି ଧ୍ୟାୟା କରା ॥୧୦॥

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମି—ବ୍ରାହ୍ମାର୍ଯ୍ୟ-କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-କବେଦିନିଦାତ୍ ବାଦିମ୍ପତିବାଦିଗାଢ଼ ବିଦ୍ୟା ବିଦ୍ୟାୟ ସ୍ଥିତଯାକ୍ତଦେହମ୍ ବାଦିମ୍ପତିବାଦିଗାଢ଼: ଶ୍ବରକଳ୍ୟା: ଶ୍ବରକଳ୍ୟା: ଏବଂ ॥୮୧॥

उद्देयपर्वस्यपि लक्ष्येऽपि विधीदितः वीर्यमभिः पदार्थैः ।
 आन्वीचिकीं यद्दमद्विद्यालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥८२॥
 तर्का रदा यद्दमस्य तर्का वादेऽस्य मतिः क तर्कान्वया तैः ।
 परमं क दातुं शुभशालिपूगं क पादतः लक्ष्ययितुं प्रभुत्वम् ॥८३॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्थः प्रवीणम् यस्य स ब्रह्मार्थः "सर्वं कल्पितं ब्रह्म" इत्यादिब्रह्मविषयक इत्यर्थः, तथा
 कस्ये वागदिरिव यवः प्रवीणम् यस्य स कर्मफलं कः "कीमेन यमेति" इत्यादिकर्मप्रतिपादक इति तत्तत्पर्यम्,
 तादृशी यी वेदी तयोर्भेदात् ईविध्यावेति, आकादेकं निजकपम्, विद्या पूर्वमीमांसाकपेक उत्तरमीमांसाकपेक
 च विप्रकारम्, विद्याय ब्रह्मा, स्मृतया विद्यमानया, मीमांसया ईनिनिवाहरायविधां प्रवीतेन, मीमांसाकाकपेक
 परेच उत्तमेन आच्छादनेन कस्य च वाद सुन्दरम्, अन्यत्र तु परेषां वीद्यादीनाम् आच्छादनेन गिरस्य तिरस्कारेण
 आत्मा मनीषरया, मांसस्य कूलेन अन्यत्र तु मांसस्य भक्षकपरादोनां नाति-कभावादिभिर्विपरकीन विदूतया,
 यस्याः सरस्वत्याः कवयुक्ताम्, चक्रे कृतम् ।

यत्र चेतुःशालिपूगः, प्रसादी गुणः, वेदार्थो च रीतिः ॥८१॥

वाङ्मानी—यच्चष्टातिपादकं च कर्ष्यष्टातिपादकं वेदेषु वैविधायनतः आपनारं मूर्ति-
 टीके पूर्वयोगात् एवः उत्तरयोगात्पादकं द्वेष्टे प्रकारं करिष्ये अवाहित योगात्पादकं, उत्तर-
 यज्ञयुक्तं वनिष्ठां यन्नेहार एवः नूनं वाहार उत्कृष्टं करिष्याह्वि ॥८३॥

ध्वज्यः—(यव) यद्दमद्विद्यालीम् उद्देयपर्वस्य अपि लक्ष्ये अपि विद्या उदितैः वीर्यमभिः
 पदार्थैः (उपलक्षितां) मुक्तिकामाकलितां ताम् आन्वीचिकीं प्रतीमः ॥८२॥

उद्देति । यवः दद्याः सरस्वत्या दमनानां दन्तानां विमालीं पक्वमिदम्, नाका बीतं नमुद्देयस्य
 पर्वस्यपि प्रसावे च पदार्थानां नामकधनकरये चेत्यर्थः, लक्ष्यमितरमेदानुमायको धर्मकामपि लक्ष्यप्रकारके
 चेति तत्तत्पर्यम्, विद्या उद्देयतया लक्ष्यतया च, उदितैर्मर्त्यैश्च जीतमेन चक्रे, वीर्यमभिः पदार्थैः प्रसाध-
 प्रदीवादिभिर्युभिः, उपलक्षितामित्यर्थः, तथा मुक्तिकामं मुमुक्षुभिर्गते, आकलिताम् "एतेषां तत्त्वज्ञान
 निःशेषाचिनमः" इति तत्त्वज्ञानाख्यान् अथयान्, अन्यत्र तु आकलितां परस्परकृष्टान्, मुक्तिकां
 मुक्ताखडपाम् । तां प्रसिद्धान्, आन्वीचिकीं तर्कविद्याम्, प्रतीमी ज्ञानीनः । तस्य च विधीदितः विगुच्छिताः
 वीर्यमभिः शक्तिभिर्युभिः ; दन्ताश्च स्थावरा एव शक्तिभिर्युक्त्यका इति तथा प्रतीतिः कथमर्थे वेति भावः ।

यत्र द्विदा वाच्या गुणीकृतं चालहारः । गुणरीतो पूर्ववत् ।

आवज्ञाकालीद्दं प्रकरये वीर्यमानीमुद्देयौ यथा— "प्रसाध प्रदीयस्य यमप्रवीणमहात्माविद्यानाययतकं निषिद्धं
 वादजन्मवितन्वादिभाषावच्छलज्जतिनिष्ठदमनानां तत्त्वज्ञानाभिः प्रेयसाधिमनः" । लक्ष्येऽपि एवमेव व्यापि
 परमं द्रष्टव्यम् ।

• "आन्वीचिकीं दण्डीनीं तर्कविद्यायं प्राकलीः" इत्यनरः ।

वरीमांकयोः समाहार इति विमाली "ज्यादनी वा विगुच्छिता" इति नवादिवादे । "विदार्थकं चतु पञ्च-
 दीचकमन्वीचा सा मनीजनमया इति दक्ष" इति रघुनाथः ॥८२॥

वाङ्मानी—आयज्ञा वाहार इष्टी वस्तुगुण्टिके उक्तं पात्रं वनिष्ठां यन्ने करि ; वे
 उक्तं पात्रं, उत्तमप्रकरण एवः लक्षणप्रकरण एव इष्टे प्रकारेण उत्तमं योक्तुमपाद्यं अत्र
 गतिगुष्टे एव मूर्तकामनोक्तकर्तुं मध्यत इष्टे वाक्ये ॥८३॥

मपन्नम् व्यासपराशराभ्यां प्रचीतभावाद्भयौभविष्णु ।

तन्मत्स्यपञ्चाशत्पलव्यमात्रं यत् पाण्डियुग्मं वधते पुराणम् ॥८४॥

अन्वयः—तर्काः यद्वदनस्य रक्षाः तर्काः ; तैः अथवा अस्य यदि क तया शक्तिः ; पत्रं दातुं क (वा) शक्तिः ; बादतेः गुणशक्तिपूगं खण्डयितुं क (वा) प्रभुत्वं (ज्ञात्) ॥८३॥

तर्को इति । 'पर्वती यदि ब्रह्मान् न ज्ञात् तर्हि भूस्वामि न ज्ञात्' इत्यादिकपास्तर्काः, यस्याः सर-
स्वत्या वदनस्य मुखस्य, रक्षा दत्ताः, तर्का विवृतिः सम्भावनीयाः । तैस्तर्कैरुपरदेः, अथवा विना, अस्य वदनस्य,
यदि कथाविशेषे, क कुत्र, तथा तादृशी, शक्तिः सामर्थ्यं ज्ञात् अपि तु क्वापि नित्यर्थः । तथा पत्रं दातुं प्रति-
पादिने प्रतिज्ञापनं श्रेयसितुम्, क वा शक्तिः ज्ञात् । तथा बादतो बादान् कथाविशेषाद्वैतोः, गुणशक्त्या पाण्डि-
व्यादिगुणवता पूगं समूहम्, खण्डयितुं निरवितुम्, क वा प्रभुत्वं सामर्थ्यं ज्ञात् क्वापि नित्यर्थः । सर्वत्रैव
दत्तानामावश्यकत्वादिति भावः । अन्वयः तु तैस्तर्कैरुपरदनैर्विना पत्रं ताम्बूलम्, दातुं खण्डयितुं अविर्तुमि-
त्यर्थः, क शक्तिः ज्ञात् । अस्मिन् पक्षे दातुमिति "दी अयस्त्वयने" इत्यस्य उपपत्तिः । तथा यदतः खादतः अस्य
वदनस्य, गुणशक्तिः सीरभादिगुणयुक्तम्, पूगं गुणाकफलम्, खण्डयितुं क वा प्रभुत्वं सामर्थ्यं ज्ञात्, अपि तु क्वापि
नित्यर्थः ।

अत्र द्विष्टा वाच्या ज्ञान्युत्प्रेषालङ्कारः । प्रसादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ।

"पूगः क्रमुकवन्द्योः" इत्यमरः ॥८३॥

वाङ्माला—पञ्चोत्तमं तत्कृतकं यैहारं मुखेन नक्तं वनिता म्रानं कटितेन ।
कारणं, तत्कृतं नक्तं वाञ्छितं ते मुखेन वागं करिवारं शक्तिः कोथाय वाञ्छित ? अतिवादी-
कं पञ्च दिवसं शक्तिरै वा कोथाय वाञ्छित ? एवं विचारं द्वारा पञ्चोत्तमं पञ्च
करिवारं अमृतं वा कोथाय वाञ्छित ? ॥८३॥

अन्वयः—सपन्नम् व्यासपराशराभ्यां प्रचीतभावात् उभयौभविष्णु मत्स्य-पद्माद्युपलब्धमात्रं तत्
पुराणं यत्पाण्डियुग्मं वधते (इव) ॥८४॥

सपन्नमिति । पद्मवेन इतिहासादि दत्तविस्तारस्य सति सपन्नम्, अन्वयः तु समानः पद्मवः क्रिसलम्
यस्य तत् । व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रचीतभावात् प्रचीतत्वात् उभयौभविष्णु महापुराणीयपुराणरूपविशिष्टौ-
भूतम् । अन्वयः व्यासो विस्तारः, परागतः पलायित आशरी राखी यस्यात् तत् पराशरं युभक्तवत्स्य ताभ्याम्,
उभयौभविष्णु दीर्घं लोकलीभनीयं हि विविधं ज्ञातम् । यथा मत्स्यपद्मादिभिः ग्रन्थैः आदिपदात् आदिवा-
दिग्रन्थेषु उपलब्धमात्रं लोकज्ञायमानम् । अन्वयः तु मत्स्यपद्मादिभिर्विभिन्नैः उपलब्धमात्रमात्रोपलब्धम् ।
तत् प्रसिद्धम्, पुराणं पुराणमात्रम् यस्याः सरस्वत्याः पाण्डियुग्मं करतलवधम्, वधते सज्जातम् इव ।

अत्र द्विष्टा प्रतीयमाना क्रियीतुमेवालङ्कारः । गुह्यरीतो पूर्ववत् ।

"पद्मवीडजी क्रिसलये विन्दे विटये वने । मन्त्रादेशेन करारोडजी" इति "आशरक्य पुमान् वैखानरं च
एलनीचरे" इति च मीदिनी ॥८४॥

वाङ्माला—हेतिहासं अकृतिं वारां विवृत्तं, वागं च पञ्चान्नरककृतं एवोक्तं वनिता महा-
पुराणं च उक्तपुराणरूपेण परिवर्तितं एवं मन्त्रं च पद्मवकृतिं यत्तद्वारा विधीतं तद्वै वनिता
पुराणमात्रं, येन यैहारं पाण्डियुग्मं इहेन विवृत्तं ॥८४॥

শাক্যবিশিষ্টে দিবজিহ্বী যঃ স ধর্মোন্মাদ্রাজ এব যস্যোঃ ।

পশ্যামি মূর্খা কুতিমূলগামী কণ্ঠে স্থিতঃ (১) কস্যসুদে ন হতঃ ॥৮৫॥

ভুবৌ দলান্যো প্রববস্ব যস্মাস্মদ্বিন্দুনা ভাসিতমালপতনম্ ।

তদহম্মদে ব বিধিবিপশ্যী-নিকাশনাকৌশধনুঃ প্রসিখ্যে ॥৮৬॥

অন্বয়ঃ—যঃ শাক্যবিশিষ্টে দ-বিবজিতঃ, কঃ কুতিমূলগামী কণ্ঠে স্থিতঃ ধর্মোন্মাদ্রাজঃ এব যস্যোঃ

মূর্খাঃ (সন্) কস্য সুদে ন হতঃ (ইত্যর্থ) পশ্যামি ॥৮৫॥

আর্যসেতি । যঃ, শাক্যস্ব প্রলয়কালপর্যন্ত বিশিষ্টে হীন জীবেন বিবজিতঃ জীকানামাবশ্যকত্বান্ন প্রলয়-
কালপর্যন্তমিষ প্রবলিতঃ স্থাস্তীত্যর্থঃ । অন্মব শাক্যবিশিষ্টে হীন বৈশিখানরাহিত্যে ন বিবজিতঃ সর্বদৈব সুধৈব
ইত্যর্থঃ । কঃ, কুতিবেদ এব মূলং তেন ব্রাহ্মত ইতি কুতিমূলগামী । অন্মব তু কুতিঃ, অর্থাৎ তস্য মূলং
কারণং কণ্ঠসাম্যলী-কণ্ঠযুক্ত ইত্যর্থঃ । তথা কণ্ঠে স্থিতঃ, হৃদয়রাশ্যাসান্ন সর্বদাবশ্যকত্বাৎ ইতি ভাবঃ ।
অন্মব কণ্ঠনালীপরি স্থিতঃ । ধর্মোন্মাদ্রাজা সম্বাদিপ্রবীতচর্মসংহিতানাং ব্রজঃ সমুদ এব, যস্যোঃ সরস্বত্যাঃ,
মূর্খা নলাকঃ সন্, কস্য জনস্ব, সুদে মীতয়ে, ন হতঃ ন জাতঃ, অপি তু সুন্দরত্বান্ন প্রযোজনকাসি প্রাপ্তে স সর্বস্বৈব
সুদে হত ইত্যর্থঃ, ইত্যর্থঃ পশ্যামি জামি ।

অন্যোপনিরুহকারঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদম্যৌ চ রীতিঃ ॥৮৬॥

বাক্যান্—এ ধর্মোন্মাদ্রাজ প্রলয়কালপর্যন্ত বিশিষ্টে ; (বহুশূন্যক এবং সফলতরক কণ্ঠস্থ
মেটে, ধর্মোন্মাদ্রাজ মূর্খকে বীড়ার মতক হতেই সফলতরকই আনন্দে ব্রজ হতেই ছিল হে) আমি মনে
করি ৮৫৬

অন্বয়ঃ—বিধিঃ প্রববস্ব দলান্যো যস্যোঃ ভুবৌ প্রসিখ্যে, তবিন্দুনা ভাসিতমালপতনম্ প্রসিখ্যে, তদহম্মদে-
বম্মদে বিপশ্যীনিকাশনাকৌশধনুঃ প্রসিখ্যে ॥৮৬॥

সুধাবুতি । বিধিবিধাতা, প্রববস্ব জীকারস্ব, দলান্যান্ন অধীরাহায়াঃ স্বরূপেণ কারয়েন, যস্যোঃ সর
স্বত্যাঃ, ভুবৌ বহুশূন্যত্বম্, প্রসিখ্যে নিশ্চিতবান্ ; তস্য প্রববস্ব বিন্দুনা উপরিস্থিতবিন্দুত্বপক্ষেণ কারয়েন,
ভাক্যস্ব ললাটস্ব তমালপতনং তিলকম্, প্রসিখ্যে ; তথা তস্য প্রববস্ব অহম্মদেব উপরিস্থিতত্বাৎ অন্মাকার-
বিন্দুনা কারয়েন, বিপশ্যা বীচায়া নিকাশনায় বাদনার্থে যঃ কৌশলী বাদনদক্ষঃ স এব অমুদাদাকারত্বাদিতি
ভাবঃ, তন্ প্রসিখ্যে । অন্ম প্রববস্ব লিপিবদ্ধদেয়ীয়ৈব যাত্না লিপ্যন্তরস্ব ভ্রমপ্রকারবিভাগাসম্বাদিতি সুখী-
মিরমুখ্যে যন্ ।

অন্ম তথাবিধিপ্রববস্বসম্বন্ধে ইপি তত্বেত্বত্বাদিত্যধীকৃত্যসিদ্ধঃ ; প্রসিখ্য ইত্যে কথ্য ক্রিয়য়া অমুদ্রতীনা
কর্মতবান্ভয়ান্ন তুল্যধীনিতা চেত্বে তেবামদ্রাজিভাবেন সঙ্করঃ । প্রসাদৌ গুণঃ, বৈদম্যৌ চ রীতিঃ ।

“নমালপতনিলকবিষকবিষেবকম্” ইতি “বীচা তু ব্রজকৌ বিপশী” ইতি “কৌশলী বীচাদিবাদনম্”
ইতি চ অনুরঃ ॥৮৬॥

বাক্যান্—বিধাতা প্রববস্ব হৃদে বীচায়াঃ ক্রয়শূন্য নির্ধাণ করিয়াছিলেন ।
প্রববস্ব বিন্দুদ্বারা ললাটের তিলক করিয়াছিলেন এবং প্রববস্ব উপরকার বিন্দুত্বাৎ
যাং বীচা বীচাভেদে ব্রজ হুই নির্ধাণ করিয়াছিলেন ৮৬৬

(১) কণ্ঠস্থিতঃ ।

विदुष्यसी इत्यसमाप्तिस्थित्या; कराङ्गुली चाञ्चनसिङ्गीनाम् ।

कैश्च मयीणां क्षितभाः कठिन्याः काये यदोवे निरमायि सारैः ॥८७॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शुब्बात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयास्तरैव साकारतासिद्धिमयस्थितेव ॥८८॥

सङ्ख्यः—(विधिना) वरीये चायि इत्यसमाप्तिस्थित्या; सारैः विदुष्यसी निरमायि, चाञ्चनसिङ्गीनां सारैः कराङ्गुली निरमायि, मयीणां सारैः कैश्च निरमायि, कठिन्याः सारैः क्षितभाः (च) निरमायि ॥८७॥

विदुष्यसीति । यदीये चायि यस्याः सरस्वत्याः शरीरे, इत्या वत् साकारा या समाप्तिस्थितिः प्रकृत्यादि-
समाप्तिस्थित्या सिद्धा विवर्ग इत्यर्थः तस्याः सारैः त्रैलोक्यैः, इत्येः कुक्ष्यस्थितेः समाहार इति विदुष्यसी कुक्ष्य-
वत्, निरमायि-विधिना निर्वर्ततम् । चाञ्चनसिङ्गीनां नां स्वर्णमयसिङ्गीनां सारैः, सरस्व इत्यस्य चङ्गुली,
निरमायि । मयीणां सारैः, कैश्च कैश्चरन्दम्, निरमायि । तथा कठिन्याः कठिकायाः सारैः क्षितभा इत्य-
समा च निरमायि सङ्ख्यवस्तुर्न च सङ्ख्यवस्तुनिर्वाच्यसीतित्यादिति सर्वत्र भावः ।

अत्र सारत्ववर्णकशुद्धेन समाप्तिस्थित्यादीनामन्वयादिका तुल्यधीमिता, निरमायीत्येवमा क्रियया विदुष्यस्या-
दीनां कर्मतत्त्वान्वयावापरा तुल्यधीमिता, तत्तत्त्रिकीयासम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धमिधानादतः अतिमयीत्यवति
शङ्कतिः । गुचरीती पूर्ववत् ।

विज्ञानोक्तविज्ञाना नारायणपुतेन । यथा—

“यद्वचनान्वयस्य नास्तिकाङ्क्षयुक्तवत् । नेनवत् ज्ञानसंपन्नं स विवर्गं इति ज्ञातः ॥८७॥

वाङ्माला—वधाता विहार शरीरे गोलाकार समाशुद्धकलधारा शरीरगत वारी इहेति
शुद्धत, चर्ममर लेखनीय शरीरगत वारा इत्यत्र अङ्गुली, कानीय शरीरगत वारा केन कलाप एव
वर्तते शरीरगत वारा नेनवत् शरीरे गोला निर्वर्ण करिष्याहमेन ॥८७॥

सङ्ख्यः—साम्य एवायं श्लोकः ॥८८॥

येति । सा सरस्वती, सीमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयम् आननं यस्याः सा माहरीव । विष-
इदमाननं सीमसङ्ख्य एवेति विज्ञानः सीमसिद्धान्तसाम्यमाननं यस्याः सैव साक्षात्सुखीवेति ज्ञान्यते ।
शुब्बात्मतावादी साध्यात्मिकाद्यौहविशेषदर्शनं तन्मयमुदरं यस्याः सा तथीकैव । अपिच यस्याः सदरं नास्तीति
शुब्बात्मतावादी यो वादः कथनं तन्मयं तद्विषय सदरं यस्याः सैवेति ज्ञान्यते । अतिमयीदरीति तान्पथ्यम् ।
विज्ञानस्य सामान्यं साकल्यं तन्मयं योषटादिकं सर्वमेव विज्ञानमिति योनाचार्याख्यौहविशेषदर्शनं तन्मय-
मित्यर्थः अन्तरं चित्तं यस्याः सा तथामुक्तेव । अन्यत्र विज्ञानस्य शिल्पशास्त्रविषयकज्ञानस्य सामान्यं साकल्यं
तन्मयं तद्व्याप्तमन्तरं मयी यस्याः सैवेति ज्ञान्यते । तथा साकारतासिद्धिः विज्ञानाकारावुपनिषत्तत्त्वज्ञानाद्यर्थं
इति सीमानात्मिकाद्यौहविशेषदर्शनं तन्मयम् अखिलं सर्वसङ्ख्यतत्त्वादिकं यस्याः सा तथामुक्तेव । परत्र
साकारतासिद्धिनिर्वाहोन्मयसम्पत्तिप्रचुरम् अखिलमङ्गं यस्याः सा तथीकैवेति च दृश्यते । ईदृशी सरस्वती
नान्येकमनवततार इति पूर्वोक्तान्वयः ।

अत्र चङ्गुलीनां ज्ञान्यत्वे चाद्या निधी निरपेक्षतया शङ्कतिः । गुचरीती पूर्ववत् ॥८८॥

वाङ्माला—एव शरीरगतं मुखानि येन कापालिकदर्शनमङ्ग, उदरगती येन साध्यात्मिक-
(बोद्धविशेष) दर्शनमङ्ग, यनगती येन योगाहार-(बोद्धविशेष) दर्शनमङ्ग एव शरीर अङ्गुली
येन गोलात्मिक-(बोद्धविशेष) दर्शनमङ्ग इति ॥८८॥

भीमस्तयागम्यत मोदितुं ते विला किलेयं तदस्य विषयः ।

मया निमाद्यं जगतीपतीनां मोक्षं चरित्रञ्च यथावदेवाम् ॥८८॥

अविन्दतासौ (१) मकरन्दलीला मन्दाकिनौ यश्चरचारविन्दे (२) ।

अस्मावतीर्षा मुच्यन्ते नाम राज्ञां तदाज्ञावयमाणि कापि ॥८९॥

तत्कालवेधैः प्रकुलस्तराद्यै रातामयार्ता नृपतिः प्रतीक्ष्य ।

तां लोकपालै कधुरीष एव तस्यै सपत्न्यासुचिता दिदेश ॥८९॥

अन्वयः—तदा भीमः अगम्यत—(६ भोजः) किल ते मोदितुम् इव विला, तत् विषयं यजन् । तथा

एषां जगतीपतीनां मोक्षं चरित्रञ्च यथावत् निमाद्यन् ॥८८॥

भीम इति । तदा सरस्वत्या, भीमी राज्ञा, अगम्यत कथितः । किमिच्छा—६ भोजः । किल यजन्, ते तव, मोदितुम् आनन्दं कर्तुम्, इव विला समीपे वर्तते, तत्कालं, विषयं यज्जगताभावनिवन्धनं विवादं ज्ञत्वा, अत्र तादृशं विवादं ना कुर्वीत्यर्थः । येन हि मया एषां जगतीपतीनां राज्ञां, मोक्षं कुरुष्व, चरित्रं चरित्रञ्च, यथावत् यथावयमावेन, निमाद्यं यत्नम्वन् ।

अत्र मोदं विवादाभावञ्च प्रति पराङ्मत्तवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् कालातिवृत्तमलङ्कारः । प्रसादी मुच्यं, वैदर्भी च शीतिः ॥८८॥

वाङ्मनः—अत्रैव तौ भीमराजाटकं वर्तमानेन—“यथाज्ञात्वा ! येऽप्येव विला आननात् आनन्दं कुरिवात् नमः, तेऽप्येव आननं विवाहं करिष्येन न । कारणं, आसिद्धे एवै व्राजगणैश्च वरुणं च छत्रिञ्च यथावत्तावे वलिष ॥८९॥

अन्वयः—असौ मन्दाकिनौ यश्चरचारविन्दे मकरन्दलीलाम् अविन्दत, तदाज्ञावयमा कापि (अत्र) राज्ञां मुच्यन्ते नाम अत्र अस्मावतीर्षा कापि ॥८९॥

अविन्दतेति । असौ जगन्महिम्ना, मन्दाकिनौ गङ्गा, यस्यापरायणस्य चरचारविन्दे वादपन्नं, मकरन्दस्य पुष्परसस्य लीलां निखिलम्, अविन्दत अस्मभतः । अपरायणचरस्य पञ्चकपलात् तस्मिन्ताया गङ्गाया अपि तत् पुष्परसविवाहसामर्थ्यं सञ्चयपरत्वादिति भावः । तस्य अपरायणस्य आज्ञावयमा आदिवाचीनां कापि । एतेनात्मनो मातृवीर्यतिरिक्तताया मुच्यन्ते महामर्थे सुचितम् । अहम्, राज्ञां मुच्यन्ते नाम, अत्र सभायामपतीर्षाणि । अतः एव विषयाद्यनिव्याम्यः ।

अत्र चरचारविन्द इति निरुक्तं केवलकपकम्, लीलामिव लीलामिति सादृश्याच्चेपादकमवदस्तुल्यत्वा निदर्शनां, पूर्वादिं वृत्तमुपासः, पराङ्मत्तं च क्वैकानुमास इति संछिष्टः । मातृव्यं मुच्यं, वैदर्भी च शीतिः ॥८९॥

वाङ्मनः—ये राजा वैहार पावगणैश्च वरुणं छत्रिञ्च मोक्षार्थं नात करिष्यादिति, आसिद्धे व्राजगणैश्च वानो कोन नानो व्राजगणैश्च वरुणं वरुणं करिष्यात् इति एवै नञाश्च अवतीर्षा इति ॥९०॥

अन्वयः—लोकपालै कधुरीषः एवः नृपतिः तत्कालवेधैः प्रकुलस्तराद्यैः अयार्तां ताम् आर्तां प्रतीक्ष्य तस्यै उपचितां सपत्न्यां दिदेश ॥९०॥

तत्कालेति । लोकपालाणाम् एकधुरं वदतीति च मन्दादिनीकपालतुल्य इत्यर्थः, अतएव अतयादृशं प्रतीतिवचन इति भावः, एव नृपतिर्भीमः, तस्मिन् काले वेधैर्भीमैः, प्रकुलस्तराद्यैः पश्चिमवर्तिभिः, आसिद्धे

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्ष कौतूहलसिद्धिविद्याम् ।

ततः चित्तोन्नः स निजां तन्मूलां मध्येमहाराजकमाशुहाव ॥८२॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्वीतं क्रमेणालिषु वीचितासु ।

स्वाङ्गेषु कपीत्यमयाङ्गताम्बि-मुहं लयस्तीमवलीककानाम् ॥८३॥

अस्याहचिन्मन्यन्दादिकं याचाम् । पस्त्रिताम्, तां नारीम्, गालीयाम्, प्रतीत्य ज्ञात्वा, गाली-
याननकासि शुभपश्चिमवचदचिन्मन्यन्दादीनामुत्पत्ते कौकशाजप्रसिद्धाविति भावः ; तर्हि शार्ङ्गं,
उचितां योग्याम्, उपवीमन् आर्षादिपूजाम्, दिदीय कचुं भव्यं च आकप्रयासात् ।

अथ च कानुमासीकहारः, महादी गुह्यं, ईदमौ च रीतिः ॥८१॥

वाङ्माला—तत्कालेन तुलाग्रतावनागो केशवराजः, तस्मै मन्त्रेण तुल्यं भक्त्यैव तत्र स्त-
नत्राकृतिं चारा ऐनकित्ति त्रयवीनैक आश्रयोः वज्रिना वृष्टिगतं भावित्वा, उहाहार उभयवृत्तं पूजा
कावरात्रं तुल्यं उताग्रतया आग्रय कर्त्तव्येन ॥८१॥

अन्वयः—ततः सः चित्तोन्नः दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनाम् आकर्षं कौतूहल-सिद्धिविद्यां निजां तन्मूलां
मध्येमहाराजकम् आशुहाव ॥८२॥

दिगन्तरेभ्य इति । ततः सरस्वत्याः पूजानन्तरम्, स चित्तोन्नो राजा भीमः, दिगन्तरेष्वी मन्त्रादिन्याः,
पृथिवीपतीनां राजान्, आकर्षं आकर्षं च मन्त्रेण कौतूहलं तत्र सिद्धिविद्यां परस्परमन्त्रेण सिद्धमन्त्रकथां सौम्यं वा-
च्यं चकारिषीमिष्ये, निजां तन्मूलां कन्वां पयस्वीम्, महाराजकम् मध्ये इति मध्ये महाराजकम्, आशुहाव
आश्रयताम् ।

अथ मन्त्रः शैवलरूपकमलहास्ते काशुमासीन संलब्धते । गुह्यरीती पूर्ववत् ।

राजो समूह इति राजकम्, मन्त्रं तन् राजकम् वि मन्त्रराजकम्, तस्य मध्ये इति महाराजकम्—“पारं मध्ये
‘महा’ वा” इत्यमरयोगात् ॥८२॥

वाङ्माला—उहाहारं पत्रं भौवराजा, नानाविद् वहेट उहाहारगणक आकर्षणं कर्त्तुम्
आमित्रां पत्रं निष्ठावत्तावत्तया आपन कर्त्तुम् मन्त्रादिकं महाराजगणैश्च मन्त्रेण आश्रयान कर्त्त-
व्येन ॥८२॥

अन्वयः—नासीरचरीषु दासीषु वीचितासु (सतीषु) जातम्, क्रमेण आलिषु वीचितासु (सतीषु)
स्वीतम्, अथ स्वाङ्गेषु वीचिषु (सत्सु) कपीत्यम् अवलीककानाम् आङ्गताम्बि उहं लयस्तीम् ॥८३॥

अथ वीचयमिः शीर्षः सभाभागच्छनीं दमयन्ती कुलकेन बन्धयति दासीं चिति । नासीरचरीषु चरमानिनीषु,
दासीषु दमयन्त्या एव किङ्करीषु, वीचितासु इहासु सतीषु, जातं प्रथममुत्पन्नम्, क्रमेण ततः परेषु च, आलिषु
दमयन्त्याः सतीषु, वीचितासु सतीषु, स्वीतं इति प्राप्तम्, दास्येचया सतीनां सौम्यं चिकित्सा इति भावः ;
अथ ततः परेषु, स्वाङ्गेषु दमयन्त्या अवयवेषु, वीचिषु सत्सु, क्वात् क्रमेण दासादीनामेव सौम्यं चिकित्सा
मुत्पन्नम्, अवलीककानां दमयन्त्यां जनानाम्, आङ्गताम्बि विजयसागरम्, उहं लयस्तीं तीरातिमानिषु कुर्व-
न्तीषु, मनीं पयापयङ्गं एव सजराजिरिषि शैवकीकेन सम्बन्धः ।

अथ एकस्माद्गताम्बिः क्रमेण दासीदम्बिनादिषु भवनात् पयापयङ्गकहारः । गुह्यरीती पूर्ववत् ॥८३॥

वाङ्माला—अथ गामिनीं नानाविद् पत्रं उहाहारं पत्रं उहाहारं पत्रं इहेट उहं मन्त्रकृत्येन
उपदेशं दिव्यभाषणं कर्त्तुम्, एतन्मन्त्रं मन्त्रादिकं पत्रं पत्रं पत्रं विजयसागरं वृद्धि

স্থিত্বমায়াজলসীপলীপ-সপত্র- [১] রত্নাশুভ্রাঙ্ককাভাম্ ।

নেপথ্যদীরশ্চ তিবারিবর্ষি স্বেচ্ছায়াঃ । যমিনাযি...

বিলিপনামোদমুদামতেন তৎকর্ষপূরোত্পলসর্পিণা ৷

রত্নাশুভ্রেন মধুভ্রতেন কৰ্ণে রহঃ কিস্বিদিবোচ্চমাগাম্ ॥৮৫॥

পাইল ; তাহার পর মধুভ্রতের অলসভা দেখা হইল যে বিষমভাগের একবারে উর্বলিয়া উঠিল ৷২০৭

অন্বয়ঃ—অথনপি সাম্যম্ এষ স্তৌকঃ ॥৮৪॥

স্থিত্বমেতি । স্থিত্বায়ায় দীরশ্চ চিত্তচতাজননায় সী মায়াজলসীপঃ কামিনজলসীপনং তস্য সীপে নিদা-
রশ্চ বিষয়ে সপত্রাঃ সমুদ্ভূতাঃ স্বয়মেব মায়াজলসীপকার্যকারিত্বাৎ তদ্বিবর্তনং কা ইত্যর্থঃ, যে রত্নাশুভ্রী বলাচাচিত-
রত্নকিরণাঙ্কনং জা পরিকৃত্যিত্যং স্যাতাৎসীপাঃ স্যাতাৎসীপাঃ স্যাতাৎসীপাঃ । তথা নেপথ্যে
অলসভারিণে যৌরশেবা যুতিঃ প্রভেদে বারি জলং তত্র বনং ইতি তদ্বর্ষি যন্ স্বেচ্ছায়াঃ নিজপ্রতিবিম্বং তেন
সমানা ভাষা কামিনিস্য তদাভ্যঃ নিজপ্রতিবিম্বস্যৈব তুল্যমিত্যর্থঃ, আলিঙ্গ্য সখীসমূহী বলাচাৎসীপাঃ
অপাঙ্কৈঃ পথী ।

অথ যুতিবারিণি নিরঙ্কং কৈবল্যরূপকম্, যুতিবারিবর্ষি স্বেচ্ছায়াভাসন্যেঃ পি তৎস্বভাবাদতিপ্রযুক্তিভ্যে স্ব-
নদীরঙ্কানি ভাষেত সছরঃ, সীপি চ স্বেচ্ছায়াভাসন্যেঃ স্বেচ্ছায়াভাসন্যেঃ স্বেচ্ছায়াভাসন্যেঃ স্বেচ্ছায়াভাসন্যেঃ
চ রীতিঃ ।

“ভাষা সূত্রমিযাকামিনিঃ প্রতিবিম্বমনাতপঃ” ইত্যমরঃ ।

স্বেচ্ছায়াতি “বিমাষা সীলা - ” ইত্যাদিনা ভাষাশব্দস্য লপ্তং সাক্ষ্যম্ ॥৮৪॥

বাঙ্গালা—মধুভ্রতের বস্ত্রে যে সকল রত্ন খচিত ছিল, তাহার নির্ভল কিরণগুলি
তাঁহার পরেই চিকণভাজনক বারিঙ্গ করার নিবৃত্তি করিয়াছিল ; আর অলসভারের
উপরে যে সকল দীরের খণ্ড বসান ছিল, তাহার কিরণরূপ জলের ভিতরে তাঁহার যে সকল
ভাতিবহ পড়িয়াছিল, তাহারই তুল্য সখীগণ সঙ্গে ছিল ॥২০৮॥

অন্বয়ঃ—বিলিপনামোদ মুদামতেন তৎকর্ষপূরোত্পলসর্পিণা চ মধুভ্রতেন রত্নাশুভ্রেন কৰ্ণে রহঃ
কিস্বিৎ চম্পমাগাম্ ইব ॥৮৫॥

বিলিপনেতি । বিলিপনস্য কল্মসীপদ্বায়াজলসীপদ্বায়া আমোদেন সৌরমণ্ডলমুত্ আনন্দভাষা আনতেন,
তথা তস্যাঃ সমুদ্ভূতম্ এষ কৰ্ণপূরঃ কৰ্ণমুখসীমুত্ যদুত্পলং তত্র সর্পিণি মধুভ্রতেন পতন্তীতি তেন চ, মধু-
ভ্রতেন ভসরৈর্বা, রত্নাশুভ্রেন কামিনী দূতেন, কৰ্ণে রহী গোপনীয় কিস্বিন্ মলমিব রহ ইত্যমুত্, চম্পমাগা-
মিণ, অমৌলিপাঙ্কৈঃ পথী ।

অথ নিরঙ্কং কৈবল্যরূপকম্, বাস্যা কিস্বিন্ প্রভা, উকানুপ্রাসযে ত্বং তেবা স্বেচ্ছায়াঃ । প্রসাদী মুখাঃ, বীদর্শী
চ রীতিঃ ॥৮৫॥

বাঙ্গালা—অলসভাগের উপরে আনন্দে আগ্রত এবং তাঁহারই কর্ণপূর্ণতার উপরে
পতিত ভ্রমররূপ কাষ্মুত যেন মধুভ্রতের কর্ণে কোন গোপনীয় বিষয় বলিতেছিল ৷২০৯॥

पीतावदात्ताख्यगीतभाषां देशोपदेशात् किरणं सौम्याम् ।

गोसेनमाचन्दनकुह मं ब-नामीविसेयान् पुनरुक्तवन्तोन् ॥८८॥

स्वरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमन्त्रद्वयीं गलद्वय ।

वस्यै सम्भूषाद्वयदं गुणित्यं बलदिवः कर्णं कर्मपं यन्तीम् ॥५८॥

विभूषयेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमक्षिप्रंभासु ।

सम्यक् पुनः कापि न राजकस्य पातु' इया धावधृतावकाशाम् ॥१००॥

अथ - पीतामहातापनीयः नदीनां किरणैः क्षीपक्षीपान् गोरोचना-चन्दनं पुद्गुलैश्च नदीभिः
विशेषान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥४८॥

पीथिति । पीता हरिद्राभाः चवदाभाः श्यावाः चवदा रक्तवर्णाः नीलाः कृष्णवर्णाश्च भास्वी रश्मिर्वा येषां तिस्रान् ।
 मण्डलीनाम् चतुष्टयं रक्तवर्णानाम्, किरणैः कर्तृभिः, ईदृशं दमयन्त्या एव मरीचक उपदिष्टाद्यापनान्तं ताः क्षणिक
 मरीचकायाः चन्दनस्य शृङ्खलवर्णस्य, कुङ्कुमस्य रक्तवर्णस्य, एरण्यभाः कृष्णवर्णायाः चक्षुर्ध्याव विक्षेपान् चक्षुःशु-
 क्षेपनानि, पुनश्चक्षुष्यन्तो पुनश्चक्षुः क्षमावक्ष्यन्तान् कुर्वन्तीनिव ; यस्यां हि मण्डिकिरणानामिव दशान्क्षान्पातित्वा-
 दिति भावः ।

अथ पोतादीनां जीरोचनादिभिः सह कनेचान्वयाद् यथासंभवं, अचिन्तितानां पीतादिगुणं जीरोचनादिता-
दात्मप्रतीतिः सामान्यं, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा, द्वितीयद्विधादिति चैवानुमास्येत्येतेषां संक्षेपः । प्रवादी
गुणः, ईदमर्थं च रीतिः ॥८८॥

বাল্লালা—পীতবর্ণ, শুভ্রবর্ণ, রক্তবর্ণ এবং কৃষ্ণবর্ণ যথিঃ ক্রিঃণে সমস্ত নরীঃ ব্যাঃ
করাঃ মোঃোচনা, চন্দন, কুঙ্কুম এবং কত্ীঃ লেপণঃলিঃে দমঃভীঃ খেন পূঃকৃত্ কঃিতে
হিলেন ॥২৮।

अन्वयः—अरं प्रक्षेपेन शरासमेन गलकं जेतारम् अद्विधीम् । तर्हि स्व-भूषा-हृद्ग्रह-प्र-शिक्षं
गलविधेः कामं कम् अदयनीम् (इव) ॥८९॥

कारमिति । कारं कामदेवम्, प्रथमेन पुष्पमयेन, अराखनेन धनुषा, मखख जीतारं जयकारिचम्, अयङ्गु-
तीम् चविशसतीम्, पुष्पमयधनुषी नितान्मकीमखत्वादिति भावः । अतएव तस्मै काराय, खनुषासु निजाम्हादेरु
वा इहवी मखयकाराम् चंरुमिः किरवीः जिल्यं निर्वाच्यं यख तताइवम्, मखविच वन्दख, कार्मुकं इदं धनुः,
चपं वन्तो, मखं जेतुं इदतीमिव खिताम्, अपाङ्गः पयी । नामाविचमकीनां नामाचवीः किरवा नामाचं-
मवमिन्दधनुरिव जाता इत्याशयः ।

अथ प्रतीयमाना क्रितीनुपेक्षाद्वारः । प्रसादी गृहः, वैदर्भी च रीतिः ॥८८॥

বাকী—কামদেব পুশ্যম বহু দ্বারা নলকে জ্বর করিতে পারিবেন ইহা দহরতা
বিশ্বাস করিতেছিলেন না; তাই তিনি নিজের অলভারহ যজি-কিয়ণ দ্বারা নিষিদ্ধ ইন্দ্ৰ-
জ্বাই যেন সেই কামদেবকে সমপণ করিতেছিলেন। ১২১।

आशुतथः—विभूषयेभ्यः वरम् च दत्तेषु दद्यात् पातुं राजकलनं कलहहतायकामानम्, ततः वरं चाक्रमन्ति-
 म्भातुं दद्यात् पातुं राजकलनं कलहहतायकामानम्, पुनः क्व अपि दद्यात् कलम् पातुं राजकलनं च कलहहतायकामानम्
 ४१०॥

विष्णुपथि नृति । विष्णुपथिः पञ्चदशदिग्, वरुणपथिर्दिग् अष्टदिग् वक्त्रे ५ वक्त्राणां दिक्पथिः द्वादिग्

କ୍ଷିତିଞ୍ଚୁ ଦନ୍ତଞ୍ଚୁ ଦକ୍ଷନ୍ତକ୍ଷିଦ୍ଧିମନ୍ତରୀଭୂତରଦାଞ୍ଚୁଦନ୍ତେ ।

ଆନନ୍ଦିତୋର୍ଦ୍ଧ୍ଵିନ୍ଦ୍ରମୁଖାରବିନ୍ଦେ ମଦ' ଗୁଦନ୍ତୀ ଛଦି କୌମୁଦୀନାମ୍ ॥୧୦୧॥

ପ୍ରତ୍ୟହ୍ନଭୂଷାଞ୍ଚୁମଧିଞ୍ଚୁଲେନ ଧନ୍ୟତାଞ୍ଚୁକରୀକଗିରୀମ୍

ହାରାଧ୍ୟାସହଞ୍ଚୁରଞ୍ଚି-ପୋଗାଭଗାଭୋକ୍ତହଞ୍ଚୁରାଧ୍ୟାସାରାମ୍ ॥୧୦୪॥

ମ:ପିତାୟ, ଶୟା ମୁଖାୟ, ଅପାହ୍ନାନ୍ ମେଘାମାମ୍, କର୍ପୁରକର୍ପୁରିକାସୀ: ମହାତ୍ କର୍ପୁରମହାତ୍ ମଧୀତରଭାସୟ ସ୍ଵ-
ପ୍ରମାଣିତ: କର୍ପୁରିକାମହାତ୍ ମଧି: ଜଞ୍ଜମାଧୀକ୍ତ, ଉତ୍ତମଜୀମ୍ ଅର୍ପଣୀମ୍, କଟାସେଷ ଶୟୀମୁକ୍ତ: ପଞ୍ଜ୍ୟା-
ନିକର୍ଷ: ।

ଏବ ଯଦଜଞ୍ଜମଧ:କପକ୍ଷିୟନିରସେନ କର୍ପୁରକର୍ପୁରିକାକପସ୍ୟୌର୍ବିଷିକ୍ଷିକ୍ଷଦମିଦାଧ୍ୟବ୍ୟାଧାଦିତମସୀକ୍ତିରକହାର: ।
ମସାଦୀ ଗୁଧ:, ବୈର୍ଭୀ ଓ ରୀତି: ॥୧୦୨॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ — 'ଆମ ସତ୍ତ୍ଵେ ଓହେ ମଧୀୟ ଗୁଧସାନିହେ ହୈବ' ଓହେ ଓହେ ଗାଞ୍ଜାମେନ ମହୋ ଶ୍ରେଷ୍ଠା-
ତ୍ତେ ନେହେନ ହେହାବ ବିଷସ୍ଵେନ ମଧୀୟୁସେନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିକମଧନ ସାଞ୍ଚ ହୈତେ ନ୍ୟସତ୍ତେ କର୍ପୁର ଓ
କର୍ପୁରୀୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମର୍ମରଣ କାରତତ୍ତ୍ଵିନେନ ॥୧୦୩॥

ଅନ୍ଵୟ:—ଆନନ୍ଦିତୋର୍ଦ୍ଧ୍ଵିନ୍ଦ୍ରମୁଖାରବିନ୍ଦେ: କ୍ଷିତିଞ୍ଚୁ: ଦନ୍ତଞ୍ଚୁଦକ୍ଷନ୍ତ କ୍ଷିଦ୍ଧିମନ୍ତରୀଭୂତ-ରଦାଞ୍ଚୁଦନ୍ତେ:
କୌମୁଦୀନା ଛଦି ମଦ' ଗୁଦନ୍ତୀମ୍ ॥୧୦୪॥

କ୍ଷିତିତି । ଆନନ୍ଦିତାନି ଆନନ୍ଦେନ ମଫୁଜ୍ଜିତାନି ତର୍ଦ୍ଧ୍ଵିନ୍ଦ୍ରାଦି ରାଜା ମୁଖାନ୍ତେ ଓ ଅବିନ୍ଦାନି ପଦ୍ମାନି
ସୌ: ; କ୍ଷିତିଞ୍ଚୁର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଦାଞ୍ଚୁ କର୍ପୁରିକାସୀ: ଦନ୍ତଞ୍ଚୁଦଶୀରାଜାସ୍ୟାସୀ: କାନ୍ଧେନ ସଞ୍ଚଳନେନ କ୍ଷିଦ୍ଧିମନ୍ତରୀଭୂତା
ସ୍ଵପ୍ନିତାବରଦା ଅନ୍ଧମାନାଞ୍ଚୁ ଶୟୀଭୂତା ହ୍ୟର୍ଥ: ସେ ରଦା ଦନ୍ତାନ୍ତେବାମ୍ ଅଞ୍ଚୁଦନ୍ତେ: କ୍ଷିତିଞ୍ଚୁଦନ୍ତେ: କରର୍ଥ:, କୌମୁଦୀନା
ଞ୍ଜିତାମାମ୍, ଛଦି ମନସି ସ୍ଥିତମ୍, ମଦ' ମହାକାୟାହଞ୍ଚୁରାମ୍, ଗୁଦନ୍ତୀ ଶ୍ଵକ୍ଷୟୀମ୍ ; କୌମୁଦୀନାମବିନ୍ଦାମହାକାୟ-
କାୟାମ୍ ଏବାମ୍ ତମ୍ପ୍ରକାୟକାୟାଦିତି ଧାବ: ।

ଅତର୍ପଣେନ ମଦନୋଦନ' ମତି ଘଣ୍ଟୀପଦାଦକପପଦାର୍ଥସ୍ଵ ବିଶୁଦ୍ଧାମ୍ କାନ୍ଧାସିଦ୍ଧମ୍, ମୁଖାରବିନ୍ଦେତି ନିରଞ୍ଜ' କିରଣକପ-
କମ୍, କୌମୁଦୀମଦନୋଦନାଶ୍ଵାନ୍ତେଽପି ତମ୍ପ୍ରକାୟକାୟାଦିତିସ୍ୟୋଜ୍ଞିତ:, ଶିକାଗ୍ରମାଧୀ ହ୍ୟନ୍ତମାସତ୍ତ୍ଵେ ତେନା ଶଂଘତି: ।
ଶମାସବାଦୁଦ୍ଧାଦୀନା ଗୁଧ:, ଗୌରୀ ଓ ରୀତି: ॥୧୦୫॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ — ମହାତ୍ତର ଶ୍ରେଷ୍ଠମେନ ଗୁଧ କାଞ୍ଚ କର୍ପୁରସାର ହେହାବ ମକଳିତ ହୈନେ, ଓହାବ
ମହାମୁହେୟେ ଶ୍ରେଷ୍ଠାମ୍ ନାହିନ ; ଓହେନ ନେହେ ସଞ୍ଚମୁହେୟେ କ୍ଷିତିଞ୍ଚୁମୁହେୟେ ମାୟମେନ ସୁଧମହାକଳିତେ
ଞ୍ଚୁର କାରସା (କ୍ଷା) ଓହାବ ମନେନ ଶଂଘତି ନେ କାରସା ନେନ ॥୧୦୬॥

ଅନ୍ଵୟ:—ଶାନ୍ତସ୍ୟ ଏବାୟ' ଶ୍ଳୋକ: ॥୧୦୬॥

ଅନ୍ଵୟତି । ମହାତ୍ ହସପଦାଦିଶର୍ବାଦ୍ଵା ଯା ଯୁବା ଅଳହାରାକାୟା ଯା ଅନ୍ଧା ନିକ୍ଷିପା ମହାସକ୍ଷିପା ଶୟୀନ,
ସ୍ଥିତ ଶ୍ଵେତେ ପଦ୍ମାନି ପତିତାନି ତିରୋଧାତ୍ତେ ଦିଶ୍ଵାମାନି କ୍ଷିତୀଭୂତାନି ଶୌକାମା ନିକ୍ଷିପା ଧନ୍ୟାକାମ୍ । ତଥା ହାରକା
ଅବେ ନିକ୍ଷିପାସି ଜାୟତ୍ ମହାକାୟା: ସୌ ମହାକାୟା ମରକତମଧିକ୍ଷିପା ରଞ୍ଜିତା: କିରର୍ଥ: ସୌକା କରୁଣା ଶ୍ଵିତ୍ ମାୟ-
କର୍ଥ: ଆଧା ସଞ୍ଚ ଓ ଶାଞ୍ଜି ମାଧୀକ୍ତହଞ୍ଚୁରା ଅନ୍ଧକାରୀ ଧନ୍ୟାକାମ୍ ।

ଏବ ମଧି' ମତିସିଦ୍ଧି ଶୌକମିଦାକାୟାମଦପ୍ରତି, ମରକତମଧିକ୍ଷିପାଧ୍ୟାସାରୀ: ଶମାମହାକାୟାଦିବା ଶାନ୍ତା-
ମତୀତି: ଶାନ୍ତାମ୍, ଶିକାଗ୍ରମାଧୀ ତେନା ଶଂଘତି: । ଗୁଧ'ମ୍ ଶମାସବାଦୁଦ୍ଧାଦୀନା ଗୁଧ:, ଗୌରୀ ଓ ରୀତି: ॥୧୦୭॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ — ସଞ୍ଚତ୍ତର ଶ୍ରେଷ୍ଠା କ ଅନ୍ଧେଶ୍ଵର ଅନ୍ଧକାୟେ ସେ ମକଳ ମନି. ସଦାନ ହିନ, ଓହାବ

तद्गौरसारस्वितविस्मितेन्दु-प्रभाशिरःकम्पकण्ठोऽभिनेतुम् ।

विपाकुतामर्षितचामराक्षी-नानामरा लोकतलाखलोत्तमम् ॥१०५॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिरुक्तमकुण्डितानाम् ।

स्वयं धृतामखरसाः प्रप्लादं क्रियं हृदो मण्डनमप्यन्तोम् ॥१०६॥

इदं टीकायां ये अत्र लोकात् नृप न पङ्क्तिरहितः, तेनैव अत्रैव तां निरुक्तिं दृष्ट्वा दृष्टि-
रिति । आत्र हास्येन निरुक्तिरिति ये मन्त्रकथनं गीतां हिन, तांहास्येन किञ्चन तांहास्येन नाति-
गच्छेत् अत्रकारकं वृत्तिं करिष्यति ॥१०६॥

अन्वयः—साम्य एवम् शीतः ॥१०५॥

तदिति । तस्या दमयन्त्याः गौरः शुभवत् एव सारः अत्रैव यत् तद् गौरसारं यत् स्मितं मन्दहास्यं
तेन तत्सौन्दर्यदृष्टेनेत्यर्थः विविता चाख्यविता या इन्दुप्रभा चन्द्रस्य व्युत्पत्त्या तस्या यः शिरःकण्ठो विषय-
वृत्तं मन्त्रकथनं तस्य इवः शीतः, अभिनेतुम् अनुकूलम्, विपाकुतया विविधशुभवत् न मन्त्रिता व्युत्पत्त्या
या चामराक्षम् आक्षी अत्रैव सैव नानामराक्षी वृत्तरा वृत्तसामिः कृता साख्यस्य दन्त्यस्य लोका विलाखी यत्ता-
साम्, मन्दहास्यं कुर्वती चामरैर्विषयमागच्छेति निरुक्तिः ।

अत्र इन्दुप्रभाया विवितासाख्येऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिः, चामराक्ष्ये च नानामराक्षीति निरुक्तिः केवल-
कथनम्, मराक्षी मराक्षीति यमकम्, के कानुप्रासश्चेति संवृष्टिः । शुभरीती पूर्ववत् ॥१०५॥

वाङ्माला—मन्त्रकोर मन्त्रहास्यं लोकायां, छन्दस्य कोलायां विविधगण दृष्ट्वा मन्त्रकथन-
जन करिष्यति; तेनैव लोकात् अत्रकथनं करिष्यति अत्र, अत्रतालोक्तिं चामरैर्विषय-
रोगेण नृपयोगी करिष्यति ॥१०६॥

अन्वयः—तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिरुक्तमकुण्डितानाम् अखरसा स्वयं धृता हृदः मण्डनं
क्रियं प्रप्लादम् अप्यन्तोम् (इव) ॥१०६॥

इति । तस्या दमयन्त्या अत्रैव मुख्यता इति भीमाः कुङ्कुमचन्दनादयकोकमायसीः समृद्धस्य गायन्तः
स्तुतिगानकारिण्यसाम् मध्ये लनादिशरीरमध्यदेशे, यो निरुक्तिरुक्तः सौन्दर्यमिषयपरिपाटी तत्र तत्स्तुतिवि-
त्यर्थः कुण्डितानामसमर्थानाम्, अखरसा सम्बन्धे, स्वयमात्मनैव धृतान्, हृदो हृदयस्य, मण्डनमन्त्रहारम् अत्र-
हारस्यकथनमित्यर्थः, लोकां लोकायां अत्रकारकत्वादिति भावः, क्रियं लोकां लोकात्कथयति तात्पर्यम्, प्रप्लाद-
मनुवदम् अनुवदमनुवदमिति, अप्यन्तोम् ददतीति । तथा च अखरसः अत्रैव दमयन्त्या अत्रैव लोकायां
स्तुतिगानं कर्तुं शक्ताः, किन्तु मध्यभागस्थानि च नोयसीन्द्यान् तस्मिन् चलात्कथयता तत्स्तुतिगानं कर्तुं शक्ता
अतएव लज्जिता जाताः । तद्वदमनुवदता दमयन्त्या च स्रग्दयधुवकसूता लज्जा ताभ्यः पारितोषिकमात्रेण दत्ता
इव । अत्रैवपि गानकमुष्टी गादकाय हृदयाभरत्वं पारितोषिकं ददातीति भावः ।

अत्र तत्कुण्डितसाख्येऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिः, लज्जायां मण्डनलोपाग्रहः केवलकथनम्, अप्य-
न्तोमिति प्रतीयमाना क्रियतीति च, इत्येतेषामङ्गविभागेन वदतः । प्रप्लादी शुभः, ईदम् च दीतिः ॥१०६॥

वाङ्माला—उर्वगीष्टवृत्तिं अत्रगणं मन्त्रकोर अत्राङ्गुलपेनैव वृत्तिगणं करिष्यति ;

किञ्च तांहास्यं तांहास्यं मन्त्रोत्तरेण यद्य तांहास्यं लोकायां निरुक्तिं करिष्यति पारिषाहिन ना;
अत्राणं मन्त्रोत्तरे निरुक्तिं करिष्यति अत्राङ्गुलपेनैव तांहास्यं पारितोषिकं दिते-
रिति ॥१०७॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं तथा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
 आकच्छमच्छोर्दितयं मधूनि महीभृतः कस्य न भोजयन्तीम् ॥१०७॥
 अलङ्कृताङ्गाङ्गुतकेवलङ्गी स्तवाधिकाध्यक्षनिवेशलक्ष्मीम् ।
 इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्कैरथ राजराजिः ॥१०८॥
 आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तस्य त्तिरूपोद्भवदङ्ग मस्य ।
 उल्लेखरङ्गाणि मुदा न यस्य विनिद्रोमाङ्गु रदन्तुराणि ॥१०९॥

संक्षेपः—रदानां तथा ताराः, वदनस्य तथा चन्द्रम्, कचानां तथा च नभः जयन्तीम् ; कस्य नभो भृतः अक्षोः दितयम् आकच्छं मधूनि न भोजयन्तीम् ॥१०७॥

तारा इति । रदानां दन्तानाम्, तथा कान्ता, तारा मन्त्रवाणि, जयन्ती तिरस्कुर्वतीम् ; वदनस्य तथा चन्द्रं जयन्तीम्, तथा कचानां केशानां तथा च, नभ आकाशम्, जयन्तीम् । अतएव कस्य महीभृतो राक्षः, अक्षोर्दितयं चन्द्रवत्, आकच्छं कच्छपत्येनम् अतिशयेनेवर्धः, मधूनि पुष्परक्षिन्, न भोजयन्तीं न पाययन्तीम्, अपि तु सर्वस्वेत्यर्थः ; सर्वानेव महीभृतो दम्भं नदानेन तपयन्तीमिति निष्कर्षः ।

अथ जयत्यर्थेन षाड्छायेपाक्षिण एवार्धोपमाः, जयन्तीमित्येकधा क्रियया तारादीनां कर्मतयान्तरात्पुण्य-योमिता, परार्धे प्रति पूर्वाह्नं वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, अर्धोपतिषेधेनेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्घः । कोऽपि कनभोजयन्तीं न भोजयन्तीमिति यतश्चैव संकल्पये । गणरौतो पूर्ववत् ॥१०७॥

• **वीङ्गानां**—प्रथमोऽङ्गो मन्दर (गोमर्धा वारा नन्दप्रमदक, मन्दर (गोमर्धा वारा) उल्लेख एवम् केनेन गोमर्धा वारा आकाशक जग कश्चित्छिजेन । अतएव त्रिणि केन द्वाकात्र नयन कुट्टीक कर्तुं पर्याप्त यशुना न कदाहेतेछिजेन ॥१०८॥

संक्षेपः—अथ राजराजिः अलङ्कृताङ्गाङ्गुतकेवलङ्गी स्तवाधिकाध्यक्षनिवेशलक्ष्मीं विमानेन सभां विशन्तीम् इमान् अपाङ्कैः पपी ॥१०८॥

अलङ्कृतेति । अथ भीमाङ्गानामनरम्, राज्ञां राजिः समूहः, अलङ्कृताहपि अङ्गान् अङ्गुतम् अक्षौक्षिक-स्वामिनिक्षीर्त्यैवाध्यक्षमङ्गं यस्यासाम् ; अलङ्करीष विरुतिजननादिति भावः । तथा कचाङ्गिः वन्दिभिः प्रसन्ननादपि अधिकः अज्यसेव प्रत्यसेव निवेद्या श्रान्त्या लक्ष्मीः शोभा यस्यासाम् । विमानेन विमानाकारेण मातृव-यादितेन यामेन, सभां विशन्तीम्, इमां दमयन्तीम्, अपाङ्कैर्नैत्रपार्श्वः, स्वामिनिक्षभावेन दम्भं नै लक्ष्मापातादिति भावः, पपी सादरं ददम् ।

अथ अं कानुमाक्षौलङ्कारः, प्रसादी मुखः, पाङ्गाली च गीतिः ॥१०८॥

• **वीङ्गानां**—प्रथमोऽङ्गो मन्दर अज अनेकाऽ अनमन्त्र अज आन्धर्वा छिज एवम् वन्दि-गनेन अन्तर्भावकः वत् दूर जाना याहेतेछिज, एहा येहेतेछि अधिक गोमर्धा अत्रातेक देवा याहेतेछिज ; एहे अवहार त्रिणि मातृववाहित वाटेन उठिः। मन्त्र एवम् कश्चित्छिजेन ; उधन राङ्गना कटाक वारा उहातेक मातृतेक अर्धं कश्चित्छिजेन वाकिजेन ॥१०८॥

• **संक्षेपः**—तस्य त्तिरूपोद्भवदङ्ग तस्य अङ्गानि मुदा विनिद्रोमाङ्गु रदन्तुराणि (सन्ति) न उल्लेखः, अक्षौ कः अपि भूपः तत्र न आसीत् ॥१०९॥

आसीदिति । तस्या दमयन्त्या मूलैः मरीरस्य उदयेऽपि उदयम् उदयमानम्, अङ्गुतं विषयी-क तस्य तथीकस्य, यस्य भूपस्य, अङ्गानि, मुदा अनुवाकनार्थेन, विनिद्रा उल्लेखेने रोमाङ्गु, रीक्षाभासं दंनु

रथादिलोभात् कृतकर्षाभिर्मां शुल्बे व भूभूत् सुरभूमिपात्रैः ।

इत्वे तथास्योपि दिवोऽपि पुंसां वं मत्स्यमत्स्यपरसा रसाग्राम् ॥११३॥

रूपं यदाकर्षं जनानमेभ्य स्तत्तद्दिगन्तादयमागमाम् ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमाना दस्त्रास्तदस्त्राद्वहु नाकनीयः ॥११४॥

तत्त्वान्, इदं मत्स्यमात्रकारम्, कर्ष्यैरसम्पूर्वैरर्होक्तादिभिरित्यर्थः, अचरीयैः जिज्ञा कुटिजा जिज्ञा ।
केन कर्ष्येति तदयथा तथा, अवादि उक्तम् ।

अत्र च कानुप्रासश्चनुप्रासयोः संवृष्टिः । प्रसादी गुणः, ईदृशी च रीतिः ।

आभिज्ञानमिति "चोडाङ्ग मती" इत्यस्यामि प्रयोगः ॥११५॥

वाङ्मानी—उपनन्दन, नयनस्यो वदन्वदनकार्यं आभिनय आभिज्ञानेन तदभिज्ञानेन तदभिज्ञानेन
तः कर्षणं आकृष्ट इति वाङ्मानी एवै कृपं वनिष्ठे नाभिज्ञानेन ; उपन अन्तर्गतं अकृष्ट उक्ता-
न कर्षणं उक्तादन्तर्गतं विज्ञा ये वक्त्र उक्तेष्वेति, उक्ता वृत्ता निष्ठाङ्गिण ॥११६॥

अन्वयः—रथादिलोभात् कृतकर्षाभिः सुर-भूमि-पात्रैः भूः यथा एव मा भूत् इति अत्यपरसा एतया
सां दिवः अपि रसायां वं मत्स्यम् अलोपि ॥११७॥

रथादीति । रथादीनामपरसां लोभादोगलीभवत्वात्, कृतानि कर्ष्याणि स्वर्गप्रयोजकानि यामयुद्धादीनि
तैः सुरभूमिः स्वर्गलोकस्य पात्रैः पथिकैः स्वर्गं यिशासुभिरित्यर्थः, भूः पृथिवी, शुल्बे व मा भूदिति निष्कर्ष-
ार्थः, सौन्दर्ये अस्त्रसौन्दर्यान्ता इत्यस्यपरालया अस्त्रोभ्योऽपि सुन्दर्येति तात्पर्यम्, एतया दमयन्त्या,
सां पृथिवीस्थितानां पुत्रवाणाम्, दिवोऽपि स्वर्गम् ईदृशैव, रसायां पृथिव्याम्, वं मत्स्यमनिका, अलोपि नाशिता,
आभिज्ञानेन पृथिव्यामेव स्थितौक्ता व्यापितेत्यर्थः ।

अत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाकारः, इत्यनुप्रासश्च कानुप्रासश्चोत्प्रेक्षा संवृष्टिः । शुचरीती पूर्ववत् ।

दिव इति "ययोऽधिकरककर्ष्योत्प्रेक्षाविशेषः" इति पञ्चमी । अपिरेषाये ॥११८॥

वाङ्मानी—अर्गव रक्ताष्टुष्टि अन्वयं निगेष नटङ्गागलाटङ्ग, भूकटवः । वृद्धवागनि
र्वा कविज्ञा, अर्गव पथिक उक्तेषां वृद्धवागं पृथिवी येन भूक उक्तेषां वागना एतेकृपं विद-
न कविज्ञाटं येन अन्वयं अपेक्षान् कर्ष्यो डेति, भूकटवः निगेष अर्गवङ्गावन्तः भूथवोर
ति अनिष्टुः कोप कर्षणाटङ्ग ॥११९॥

अन्वयः—यव जनानमेभ्यः अस्त्रा यत् कपम् बहु आकर्ष्यं तत्तद्दिगन्तात् आगमाम्, तत् अस्त्रात् अनु-
मानात् सौन्दर्यसारात् अकनीयः न ॥१२०॥

कपमिति । यव जनानामनमेभ्यो सुखेभ्यः, अत्रा दमयन्त्याः, यत् कपं सौन्दर्यम्, बहु प्रचुरं यथा
तथ्य आकर्ष्यं सुखा, तत्तद्दिगन्तात्, आगमाम् आगताः कः ; तत् कृतकपम्, अस्त्रात् अनुभूयमानान् प्रत्यक्षं
मानात्, सौन्दर्यसारात्, अकनीयः-अनन्तरं न, अपि तु अन्तर्गतमेवेत्यर्थः । अन्वयं कपं सुतायेयया
मत्स्यं भवति ; अस्त्रात् कपं इत्येवमत्रा कृतमन्वयमेव भूतमिति भावः ।

अत्र एवाम् अन्वयप्रवेष्ट्या अस्त्रा आधिक्यप्रतिपादनाद्यतिरेकीऽपेक्षाकारः । शुचरीती पूर्ववत् ।

आगमामिति आकृष्टवर्गमिः अयतत्वा (कृष्टः) उपनयुक्तवद्वयमेव पुत्रादित्वादिति कपम् ॥१२१॥

वाङ्मानी—आगमाम् नोक्तमूत्रे ईदृशं ये कृपं अनन्तरं अन्विता नैव नैव निष्कर्षाङ्ग
ऽतः आभिज्ञानः ; ये कृपं, नृत्तयनि एवै कृपं अपेक्षा अत्यन्तं अन्विता वः ॥१२२॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य वा नाम जागर्त्ति महानुदम्बान् ।

कस्मादुल्लादियमन्यथा श्रीर्त्तावश्यवै दग्धानिधिः पयोधः ॥११५॥

साक्षात् सुधांशुमुखनिव भेभ्या दिवः स्फुटं लाक्षविकः यथाहः ।

एतद्भवो मुख्यमनश्चापं पुष्पं पुनस्तदगुणमात्रहत्या ॥११६॥

लघु धृतं कुण्डलिके सदृशा ताडयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।

सव्यापसव्यं विगिह्वा विमृष्टा स्ते नैतयोर्यान्ति किमन्तरिण (१) ॥११७॥

अन्वयः—प्रकारः इति सुतस्य रसस्य महान् उदयान् क जागर्ति नाम । अन्वयः इयं तावत्त-
 ये दग्धाभिधिः श्रीः कल्याण पयोधः उदयान् ॥१५॥

रसस्वेति । अङ्गार इति सुतस्य प्रसिद्धस्य, रसस्य महान् उदयान् समुद्रः, क कश्चिन्नपि स्थाने, जागर्ति तिष्ठति, जाय इति वयं मन्त्रावधान इत्यर्थः । अन्यथा तादृशीदम्बभावे, इयं इह्यमाना, लावण्यवीदग्धावीः सौन्दर्यचातुर्यवीर्णिभिर्माधारीभूता, नीलं नीलः, कञ्चान् पवीधः समुद्रान्, उदयान् उल्लिता । तथा च लज्जीः समुदादिनीत्पन्ना, इयं च सौन्दर्य चातुर्याभा लज्जीसकृपा, निषेधतया लतीवप्रकारादीपिका च । तेन चानया अङ्गाररसमुद्रादिनीत्पन्ना अभितम्बम् । ततश्च अङ्गाररसस्य कश्चित् समुद्रः कुवचिदस्य वेति भावः ।

अन एवाम अनुमानमलङ्कारं, पूर्वाह्ने वाचा क्रियीत्तुम् च। दमयन्तीरुपनिषयनिगारेणे श्रीरुपनिषयिषु-
 ष्वेष्टात्परीक्षेदाध्यवसायमुक्ता अतिशयोक्तिश्चेत्येतेषामङ्गाभिभाषेन सङ्करः। गुरुतीती पूर्वं, वत् १११५॥

বাক্সালা—শুভারহরের মধ্যস্থত কোন স্থানে আড়েকিহা আদায় মনে কবি : না
হইলে, সৌন্দর্য ও চাতুর্যের আশ্রয়ীভূত। এই কবীটি কোন স্মৃতি চক্রে উৎসর্গ চক্রে ১১১৪

सम्बन्धः— भैष्याः मुखान् एव साक्षात् सुधायः ; (किन्तु) दिवः सुधायः साक्ष्यिणः वक्रटम् (यस्य सः)

४. एतद्वर्षी मुख्यम् जनकवापम् ; पुनः पुनः तदगुणमावृत्ता जनकवापम् ॥११६॥

साधारणिति । अथैवा दमयन्त्याः मुख्यं बदनमेव, साक्षात् प्रत्यक्षः, सुधांशुः अमिषया इत्यां सुधांशुपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः । सुधावर्णमिकरकान्तिकत्वेन यौगिकत्वात् नारायणादिवदिति भावः । किन्तु दिव आकाशस्य सुधांशुः, आकाशिकी लक्षणा इत्यां सुधांशुपदप्रतिपाद्यः । इति श्रुत्वाऽप्येतत्, यतः स प्रकाशः प्रकाशं च दृष्टिं प्रकाशः ; प्रकाशकसदृशत्वेन सुधावर्णमिकरकान्तिकत्वाभावादिति भावः । तथा एतस्या दमयन्त्यां शुभ्री भूयः कर्मिणः, मुख्यं प्रधानम् अनन्तत्वात् कालमनुः अमिषया इत्यां कामधनुःपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, निरतिशयकाकी-दीपकत्वादित्याशयः पुनः किन्तु पृथक्, तथैव, नोः गुचमाना इत्यां सामान्यकाकीदीपकतात्पक्षेऽहम्भान्तस्य वत् जगत्ता इतुना, अनन्तत्वात् लक्षणा अनन्तत्वापदप्रतिपाद्यम् । इत्थं वयांशुतात् परमार्थे दोषपक्षे प्राप्तां व्याख्या-काराणि सुधीभिश्चिकाणि ।

अथ त्रयो वारि सुवि सुवांरुपदवाच्यत्वात्तन्त्रेऽपि तत्तुल्यत्वादतिशयोक्तिः त्रितैवे च टुपदीपादानाश्चा
गुणीतुल्ये वा वक्तावैतुल्यं वाच्यत्विकञ्च, ततोयत्तुल्यं योरपि तत्रैवातिशयोक्तिरयमन्त्रे वेदा निवी विरपेयवश
वन्दतिः । प्रवादी गुणः, वैदर्थो य रीतिः ॥११६॥

বাক্সালা—দমতীর মুখখানিই সাক্ষ্য চক্র; কিন্তু আকাশের চক্র লাক্ষিত;
যে যেতু তাগতে শবের চিহ্ন আছে। আর ইহার ক্র দুটাই মুখ্য কামচর; ০ কিন্তু হুলফ
যে কামচর বলে, তাহা গোপী হৃদি দ্বারা ৪১৩০।

तनोत्वकीर्तिं कुसुमायुधस्य-(१) सैवा वतेन्द्रीवरकक्षपूरी ।

यतः श्रवःकुण्डलिकापराङ्मरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥११८॥

रजःपदं घटपदकोटशुष्टं हित्वात्मनः पुण्यमयं पुराचम् ।

अध्यात्मभूराद्रियतां स भेभ्या भूयुग्ममन्तर्धत्तमुष्टि चापम् ॥११९॥

अन्वयः—सुदया तादृश्यम् कारयन्ति कुण्डलिके लक्ष्ये (कला) किं धृतम् ; तेन कल्याणलक्ष्ये (कला) विष्टताः विमिश्राः किम् एतयोः चत्वरिंशद्वानि ॥११७॥

लक्ष्ये इति । सुदया सुन्दरवक्त्रालिङ्गा दमवन्ता, तादृश्यम् कार्यान्कारयन्तिवचनम्, अरः काल एव धनो धनहरकश्चैतदर्थमित्यर्थः, कुण्डलिके कुण्डलवदगोलाकारे, लक्ष्ये लक्ष्यवत् कला, किं धृतम् । अन्वोऽपि निपुचचनुर्दराय मध्यस्थितं गोलाकारं वस्तु धारयति । तथा तेन कारयन्ति, कथं न युक्तमपस्यं तत् सख्यापस्यं वामदक्षिणभावं कृत्वा मध्ये दक्षिणकक्षे वामकक्षे न वामकक्षे च दक्षिणकक्षे नेत्यर्थः, विष्टता विमिश्राः विमिश्रा वाचाः, किम्, एतयोः तादृश्योः, चत्वरिंशद्वानि चत्वरिंशद्वानि निनन्दन्ति । अस्याः कटाक्ष-रूपा एव ते विमिश्रा इति भावः ।

अथ वाच्योः क्रियोत्पन्नयोर्मिथी निरपेक्षतया संलटिः । मुचरीती पूर्ववत् ॥११७॥

वाङ्माला—कामधनवक्त्रं चतुर्दशैव जड, गोलोकारं दृष्टेन लक्ष्यं चतुर्दशैव कर्णवृत्तं किं प्रसङ्गो धृत्वा करिष्याहेन एव नैव कामधनवक्त्रं चतुर्दशैव वाक्चक्रं तावन्निष्ठं तावन्निष्ठं किं एवैव कृत्वा दृष्टेन चित्तं निष्ठं निर्गुणं हरेण वाहेतेहे ॥११८॥

अन्वयः—त सा एवा इन्द्रीवरकक्षपूरी कुसुमायुधस्य चकीर्तिं तनीति । यतः खलः आभ्यां न श्रवःकुण्डलिकापराङ्मरं ख्यापयिता ॥११८॥

तनोतीति । ततः केदे । सा सोन्दर्येण प्रसिद्धा, एवा दमयन्ती, इन्द्रीवरी नीलोत्पलवल्लीव कक्षपूरी कक्षभूषणवत् श्यामवर्णत्वात् तन्मूलापस्यमित्यर्थः, चकीर्तिं लक्ष्यं शनियन्तम् अयम्, तनीति विस्तारयति । न खल्विदं नीलोत्पलयुगलम्, अपि तु कामलाकीर्तिरेवेति भावः । ननु कामलाकीर्तिः कुत इत्याह—यतः कारणात्, खलो दुर्जनः, दुर्जनं विना परदोषव्यापनासम्भवादित्याशयः ; आभ्याम् इन्द्रीवरकक्षपूराभ्याम्, तं कुसुमायुधम्, श्रवःकुण्डलिकाभ्यां कक्षकुण्डलवद्वयत्वात् सत्यात् अपराङ्मरान्, शरी वाचो यस्य तं तादृशम्, ख्यापयिता कीकलमात्रे प्रकाशयिष्यति । तथा च इन्द्रीवरकुसुमवत् कुसुमायुधस्य वाचवत् तच्च लक्ष्यभूतयोः कुण्डलवदपरि-वर्णत इति लक्ष्यव्यापस्याकीर्तिरेवेति भावः ।

अन्वयेन्द्रीवरकक्षपूरीचकीर्तिं तनोतीति केवलवचनसङ्कारः । प्रसारी मुचः, वीर्यो च रीतिः ॥११८॥

वाङ्माला—शय ! हेन कर्णवृत्तं नीलोत्पलवल्लीव कामधनवक्त्रं निष्ठा विष्टा करिष्याहेन । ये हेतुः नैव नीलोत्पलवल्लीव कामधनवक्त्रं वाक्चक्रं कर्णवृत्तं लक्ष्यं हरेते खलु हरेते हेतुः ; यत्तद्वत् ईश्वरेन तादाचार्योऽहं निष्ठा प्रकाश करिष्याहे ॥११८॥

अन्वयः—शः आत्मनः घटपद-कोट-शुष्टं रजःपदं पुण्यमयं आत्मनः पुराचं चापं हिता चतुर्दशैव तमुष्टि मभ्याः चतुर्दशैव चापम् आद्रियताम् ॥११९॥

रज इति । श प्रसिद्धः, आत्मनः कामः, घटपदा वनरा एव कीटा इत्यन्कारित्वाद् मुचार्थोऽहं रीतिः

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्र्युमादाय विधिः क्वचित्तान् ।

सारिखं तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमितदीयम् ॥१२०॥

एतदृष्टमोरम्बुं रुद्धं विंशेव भृङ्गी जनः पृच्छतु तद्गुणश्रौ ।

इतीव धाताकृत तारकासि-स्त्रीपुंसमाध्यस्थमिहाचिद्युग्मे ॥१२१॥

दृष्टमित्यर्थः, अतएव रजासि परामा एव रजासि पुच्छदं जगन्निबन्धनधूयसो वा पदम् आचरन्त्यान् पुष्पमयम् आसनम् पुराणं चापं धनुः, हित्वा परित्यज्य, अथ अन्तर्मध्यभागे इती मुष्टिर्गुह्यं रसुष्टिद्वयी त्वेन तन्, अतएव मुष्टिमाकृतत्वात् अयुग्मस्य मध्यद्वित्री न दृश्यत इति भावः, अस्या दमयन्त्याः, अयुग्मं अयुगलकपम्, चापं नूतनं धनुः, आदित्यतान् आदरेण गृह्यताम् । दमयन्त्या अयुगलमतीव कामीद्वीपकमिति भावः ।

अथ श्लिष्टं निरुक्तं क्षेत्रलकपकमयं पुष्पमयचापस्यागपूर्वकम् अयुगलकपचापादरासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिरित्येति वाचस्पतिमिव न सङ्करः । प्रसादी गुह्यः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२०॥

वाङ्माला—सप्तमं रूपं धृगृष्टे एवम् पद्मगङ्गा कुण्डेऽत्र आस्य पुष्पमयं निवेश्य पुरातन धनुः पश्चिमाग करिष्य, कामदेव अथ मयश्चित्रां कुण्डमगङ्गा नूतन धनुः मातङ्गं ग्रहणं करिष्य ; एते धनुः मयापेक्षेन धनुर्कृत्येन मुष्टिं धारय कर्तव्येति ॥१२१॥

अन्वयः—विधिः यम् आदाय तान् पद्मान् हिमे खञ्जरीटान् प्रावृषि क्वचित् क्षिप्रुः (सम्) तेन सारिखं प्रतिवर्षम् एतदीयं दृष्टिद्वयम् उच्चैः पुष्पाति ॥१२०॥

पद्मानिति । विधिरुं ह्या, यं सारम् आदाय पश्येत्; खञ्जरीटेभ्यश्च गृहीत्वा तान् प्रावृष्यन् पद्मान्, हिमे शीतकाले, तथा तान् खञ्जरीटान् खञ्जलपविष्यः, प्रावृषि वर्षाकाले, क्वचित् कुवचिदपि च दृश्यस्थाने, क्षिप्रुः प्रेरयित्वा सन्, तेन पद्मखञ्जरीटेभ्यो गृहीतेन, सारिखं येष्टभागेन, प्रतिवर्षं वर्षे वर्षे, एतदीयं दमयन्तीसम्बन्धि, दृष्टिद्वयं नयनयुगलम्, उच्चैरतिवर्षेण, पुष्पाति वृद्धयति । अन्वीऽपि नम्रतः पदार्थान् सारमादाय तेन वर्षा-मानं पदार्थं पुष्पाति । शीतकाले पद्मानि बिनश्यन्ति, वर्षाकाले च खञ्जला न दृश्यन्ते, दमयन्तीनयनद्वयमुत्पर्वद्वैव समानमिति ताभ्यामित्ययमवयवमुत्पन्नकृततरमिति भावः ।

अथ विधेः साध्यापिषयोक्त्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तथा “वा पुंसि पद्मम्” इत्यमरी-क्तिप्रासादो लक्ष्यपि कविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि अव्यवहतत्वात् अप्रयुक्ततादोषः ; स च पद्ममिति पठित्वैव समाधेयः । गुह्यरीतो पूर्वम् ।

क्षिप्रुरिति “नक्षिप्रविधुर्विधिषोक्तुः” इति क्तप्रत्ययः । तस्य च निहादित्वात् कर्कषि वहीनिवेधः ॥१२०॥

वाङ्माला—विधाता । मातङ्गः पद्मगङ्गा । मातङ्गकाले पद्मगङ्गायाम् एवम् वर्षाकाले चञ्चलप्राचीनकाले कोवाञ्च कोवाङ्गं । नम्रा, तेनैव मातङ्गगङ्गा वात्रा एतद्वत् १९१२ ईश्वर नयनं कुण्डलीकं अत्राद्यं वृष्टे करिष्य आदत्तम् ॥१२०॥

अन्वयः—जनः अम्बु रुद्धं (उच्चं) एतदृष्टयोः विंशेव तद्गुणश्रौ भृङ्गी पृच्छतु इति (अमिग्रेण) इव धाता अचिद्युग्मे तारकासि-स्त्रीपुंसमाध्यस्थम् अकृतम् ॥१२१॥

एतदिति । जन उभयोक्तारतन्त्रजिज्ञासुलोकः, अम्बु रुद्धः पर्वः उच्च, एतस्या दमयन्त्या इमीवक्ष्यती, विंशेव भिदं तारतन्त्रमिति यावत्, तयोः पद्मनयनयोर्गुह्यं जानीत इति तद्गुणश्रौ, अन्वयां तारतन्त्रकचनार्थम् इति भावः, भृङ्गी भृङ्गश्च भृङ्गी चेति ती, पृच्छतु, इति अमिग्रेणैव, धाता मन्त्रा, इह अचिन्, अचिद्युग्मे दर्शयन्त्या नयनद्वये, तारके कमीनिके एव अचिस्त्रीपुंसो अमरदम्पती तयोर्माध्यस्थां मध्यद्विषयिण्यं विचारकत्वम्,

हृद्येव तच्छम्बरजं विविन्वा स्तत् पद्ममस्त्रासु भुजायसम् ।

उत्कण्ठकादुदगमनेन नास्मात् उत्कण्ठकं श्रातश्चिह्नं न खैर्यत् ॥१२४॥

जागर्ति मत्स्येषु तुल्यार्थमस्मा योम्येति योग्यानुपलभनम् नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽयवाधस्तदा न तातस्तल्लोकबाधः (१) ॥१२५॥

इत्यर्थः ; तथा खैर्यत् ; तत् पाश्चात्पत्रं विसमस्तम्, कर एव वा न गीयते करत्वेनैव न ना गच्छायते ; अपितु सर्वेरेव गीयत इत्यर्थः । तथा च पद्मस्य त्रिवी मृदत्वेन प्रसिद्धत्वात् एतत्पाश्च त्रिवी मृदत्तस्य सर्वेरेव दर्शनात् करत्वेन सर्वेर्गोत्राश्च उक्तव्या सम्भावना सम्भवत्येति भावः । दमयन्त्या बाहुभ्यां सञ्चालान् पाश्चिदयश्च पद्मात् सुन्दरतरमिति निष्कर्षः ।

अत्र पूर्वार्धे राजयास्त्रावलि-पाश्चीन-देऽपि करपदद्वये विधामेदाध्यवसायादतिशयीति; नास्मा त्रिवीत्युक्ते च ; त्रिवीयाद्ये च तर्ह्येति त्रिवीति; अर्थापत्तिश्च ये तेषां संवृष्टिः । गुचरीती पूर्ववत् ।

“मृदाः पुंसि च भूषाव” इत्यमरः ॥१२५॥

वाङ्माला—हैरात्र बाह्यगुण किं विविधत गुणान्तरं निकटं हरेते अत्रोक्ते तांशत्र पूष्णरूपं करं ग्रहणं करिषाहे । केन ना, कोनं वाङ्माला एहे बाह्यगुणे सेहे विमग्रश्चन पद्मक मन्त्रोत्र आद्यग्रहणे वर्तनं ना करे ? एवम् करं वलिना अकान ना करे ? ॥२३॥

अन्वयः—शम्बरजं विविन्वाः तत् हृद्य एव, तु अस्माः भुजायसम् पद्मं तत् । यत् उत्कण्ठकात् नास्मात् उदगमनेन श्रातश्चिह्नं : मत्स्येः उत्कण्ठकम् ॥१२४॥

हृद्येति । शम्बरजालान् दीत्याश्च जातमिति शम्बरजम्, विविन्वाः पद्मिन्वाः, तत् पद्मम्, हृद्य एव हृद्यमेव निर्व्यवैत्यर्थः । शम्बरदीत्यानां मायामयं बलिव जलजातं पद्ममलोकनित्याश्रयः । तर्हि किं नाम पद्मं सत्यमित्याह—तु किन्तु, अस्मा दमयन्त्याः, भुजायं बाहोरयदीश्च एव सद्य आश्रयस्थानं यस्य तत् तादृशम्, पद्ममेव पाश्चिदपं पद्ममेवेत्यर्थः, तत् सत्यं पद्मम् । कथमेतदित्याह—यद्यस्मान्, उदगतानि कण्ठजानि रोमास्त्रा-लीलायावयवाश्च यस्मिन् तस्मादुत्कण्ठकान्, नास्मात् बाहुद्वयात् पद्मद्वयात्, उदगमनेन उदगेन, श्रातालीलाः शिष्टा अर्थापि येषां तैः मत्स्यैः, उत्कण्ठकम् उदगतकण्ठकम् । तथा च कारकगुणाः कार्ये संक्रामन्ति । इत्यत्र पद्मिनीपद्मं यदि सत्यं भवेत् तदा सकण्ठकनालाज्जाततया तत् सकण्ठकमेव भवेत् ; किन्तु तत्र सकण्ठकमिति निर्व्यवै । अस्माः पाश्चिदपद्मं रोमास्त्रात्मककण्ठकयुक्ताबाहुनालाज्जातमिति मत्स्यात्मककण्ठकयुक्तमेव तत् इत्यत इति तदेव सत्यं पद्ममिति भावः ।

अत्र जलजपद्मावेचया पाश्चिदपद्मस्य सत्यत्वे नाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकीऽलङ्कारी इत्यनुप्रासेन संख्यते । गुचरीती पूर्ववत् ।

“शम्बरं संयमे जले । शम्बरी संत्यहरिणी” इति मिताक्षरम् । मत्स्येति मत्स्यादित्यादमेहे वलीकः ॥१२४॥

वाङ्माला—जलजातं पद्मिनी पद्म, एकटा इत्यमरः ; किञ्च हैरात्र बाह्यर अत्रैव काठं अस्महे वातावरणं पद्म । वेहेत्, एहे पाणिपद्म, कण्ठकयुक्तं नात्र हरेते उदगत्र वलिना, डीङ्ग-नवग्रहं कण्ठकयुक्तं हरेषाहे ॥२४॥

अन्वयः—मत्स्येषु अस्माः गुचायै योग्या जागर्ति इति नः योग्यानुपलभनम् । यदि नास्ति अथवा अर्थः भुवने अस्ति, तदा तातस्त-ल्लोक-बाधः न (आत्) ॥१२५॥

जागर्तीति । मत्स्येषु मत्स्य-लीकेषु, अस्मा दमयन्त्याः तुल्यार्थं सादृश्यम्, योग्या एतन्मृदवी अपि ली.

(१) : लोकेषु लोकेषु बाधः ।

• নমঃ করোম্যস্তু বিধে ন বাস্তু স্মৃষ্টং ধিয়ায্যস্ব ন কিং পুনঃস্তেঃ ।
 স্যার্থাদিদং স্বাক্ষরিতং হি শ্রিত্য মনোমুখোঃ ন কৃত্যনুরূপম্ ॥১২৬॥
 ইমাং ন সৃষ্টীমসৃজত্ করাম্যাং বেদাঃ কুম্ভাভ্যাসনকর্কশাধ্যাম্ ।
 সৃষ্টারধারাং মনসা ন শান্তিবিশ্রান্তিধন্বাধ্বসজীকরৈঃ ॥১২৭॥

জাগতি' বস' তে, ইতি বিধৌ, ন: অস্বাক্ষর, যোগ্যতা পতন্তুঃ ইত্যা: অনুপলব্ধম্ অনুপলব্ধিরিব' বস' তে । . তথা
 অ মন্থ'লৌকি যদ্যস্যা: সৃষ্ট্রী কাপি তিষ্ঠে তদা উপলব্ধং ত, অথ নীপলব্ধত ইতি শাস্ত্রো বেতি ভাব:। অথ তর্জি-
 স্তম্ পাঠ্যসি, বা তিষ্ঠে দিত্যাহ—যদি থাকি স্বর্গে, অথবা অসীমুখনি পাঠ্যসি, অসি যোগ্য তিষ্ঠতি, তদা তাত-
 ক্ততল ততকাত আনতল স্তম্ভাৎ পাঠ্যস্বাঃ অসীপল্লিতল লৌকল ইদংবচল নাগবচল বা বাধ: স'বর্গ:, ন
 স্মাত্ । অত: স্বর্গে পাঠ্যসি বাপি অস্মা যোগ্য শাস্ত্রো বেতি ভাব: ।

অসীপমানানুপাদানাত্ স্তমীপমালঙ্কার: । মুখরীতী পূর্ব'বত্ ।

ততকাত আনত ইতি তাতকাত:, এবমাদিত্যাদি বচম্ ॥১২৬॥

বাক্যানা—মর্ত্যলোকে ইহার তুলনা কবিরার জন্ত, ইহার তুল্য অস্ত্র রমণী আছে;
 এ বিষয়ে সে তুল্য রমণী আমাদের জ্ঞান গোচর হইতেছে না। তার পর, অর্গে কিবা
 পাতালেও যদি ইহার তুল্য রমণী থাকিত; তাহা হইলে সেই সেই লোক হইতে আগত
 লোকনিগের এখানে ২২বর্ষ হইত না ॥১২৬॥

অস্মদ্য—বিধে: কর্ভে: নমঃ অন্ত: বা ন অন্ত: । অস্ম ধিয়া অপি ন স্মৃটম্, কিং পুন: তে: ।
 হি ইদং শ্রিত্য অর্থাৎ স্মৃতিত' স্মাত্ । অনকৃতয়া মনোমুখ: অনুভবম্ ॥১২৬॥

নম ইতি । বিধে'ত্র'জ্ঞাং, কর্ভে'মী কসেভ্য:, অস্বাক্ষ' মনোমুখ:; অস্মা: সৃষ্টিকারকতয়া নিরতিশ্রয়-
 ন'পুণ্যবলেন পুণ্যনৌযল্যাদিতি ভাব: । বা অথবা, ন মনোমুখ:; সৃষ্টিকারকতল'বামাভাদিত্যাদয়: । নতু
 কথ' ন সৃষ্টিকারকতলমিত্যাহ—অস্ম বিধে:, ধিয়া বুদ্ধ্যাপি, ন স্মৃটম্, ইদং শ্রিত্যমিতি শ্রব:; কিং পুন-
 কৌ'লী: স্মৃট' ভবেদিত্যর্থ: । অতী ন সৃষ্টিকারকতলমিতি ভাব: । অথ কথ' ন স্মৃটমিত্যাহ—হি যস্মাত্,
 ইদং দমবলীভবনলৌকম' শ্রিত্যম্, অর্থাৎ হসাদিগা ধারণাত্, স্মৃজিত' বদিত' স্মাত্ । তদা ধীন নাম
 সৃটমিত্যাহ—অনকৃতয়া অস্মাভাবাত্ অর্থাভাবেনৈতর্ঘ:, মনোমুখ: কমা'র্জিব, অনুভব' সৃষ্টী যোগ্যম্ । অত:
 কসির্ম' ন সৃটমিহমিত্যাদয়: ।

অথ অর্থাৎ স্মৃতিত্বাসম্বন্ধে'পি তত্'সম্বন্ধাদিকা অতিশ্রয়ীক:, মনোমুখ: সৃষ্টানুভবল্যাসম্বন্ধে'পি তত্-
 সম্বন্ধাদপরা'স্মিত্যধীকিরিত্বনযীমী'ধী নিরবেচশা স'সৃটি: । মুখরীতী পূর্ব'বত্ ॥১২৬॥

বাক্যানা—বিধাতার চারি থানা হাতকেই প্রণাম হউক; অথবা সে শুভিকে প্রণাম
 করা হইবে না। কারণ, তাঁহার বুদ্ধিও এই শিল্পটিকে স্পর্শ করে নাই; তাহাতে সে হাত
 স্পর্শ করিবে কি করিয়া। যেহেতু, এমন কোমল শিল্প, স্পর্শ করিলে এলাইয়া যাইত।
 অতএব অঙ্গ না থাকিলে কামবেবের পক্ষেই ইহা সৃষ্টি করিবার যোগ্য ॥১২৬॥

অস্মদ্য—বেদা: কুম্ভাভ্যাসনকর্কশাধ্যাং করাম্যাং সর্গীম্ ইমাং ন সৃজত্; শান্তিবিশ্রান্তি-ধন্বাধ্ব-
 . মর্জীকরৈঃ মনসা (অপি) সৃষ্টারধারাম্ ইমাং ন সৃজত্ ॥১২৭॥

ইমানিহি । বেদা: বিদ্যাভা, কুম্ভক কুম্ভাক্, রীযক অস্মাস্তনে সর্ব'দাবল্যমিন কর্ক'শাধ্যাং কঠিনীপূতাধ্যান
 'করাম্যা নিজহসাম্যাম্, সর্গী কীমলাস্ট্রীম্, ইমাং দমবলীম্, ন সৃজত্ ন নিশ্চিত্যাম্; কঠিনবস্ত্রনা কীমল-
 বস্ত্রধারী কীমলবস্ত্রনী স্মৃতিতলসম্বন্ধাধিষ্ঠিতি ভাব: । অথ তদা নিরবয়বেন মনর্জীকরৈঃ'দিত্যাহ— শান্তি: শান্ত-

उत्तास्य धातुसुलिता करेण शोषी किमेवा स्तनयोर्गुह्या ।

तेनाम्तराले स्त्रिभिरङ्गुलोनाम् उदीतमध्यत्रिबलीविलासा ॥१२८॥

निजाभृतोद्यन्नवनीतजाङ्गोम् एतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कृत्वेन्दुरस्या मुखमाभ्यनाभूत् निद्रासुना दुर्घटमम्बुजेन ॥१२९॥

‘सस्य विप्रान्ये विप्रामाये’ धन्वाभ्यनि मङ्गीरुह्य इत्यस्यपेच केवलशान्तरसाधयेत्यर्थः, मनसापि, यङ्गारचारा यङ्गाररसपराहृषपात्, इमां न असज्जन् ; विपरीतेन विपरीतस्यसम्बन्धादिति भावः ।

अत्र वेधसः सृष्टिसम्बन्धेऽपि तदस्यन्वादातिशयोक्तिः, स्यस्यस्यैव प्रति कुत्रियादिपदार्थस्य श्रान्तीत्यादिपदार्थस्य च हेतुत्वात् काव्यशिक्षकस्य, दमयन्त्यां यङ्गारचारात्वारोपात् मनसि धन्वाभ्यनङ्गीरुह्यत्वारोपात् निरङ्गं केवलात्मकव्यवस्थे त्वेवेष्टामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । धन्वाभ्यस्य दुर्घटत्वादौजी गुह्यः, गौरी च रीतिः ।

“समानौ मन्थन्मानौ” इत्यमरः ।

एतदनुकपयोको यथा विक्रमोर्वश्याम्— “यस्याः समेविधी” इत्यादि ॥१२७॥

वाङ्मना—मर्त्या कृष्णकृत्रोश्च थाकाश्च विधाताश्च हाउ दुईथाना, कठिन रहेशा ब्रह्मादेः; सुउद्गाता ताडा वारा तिन एहे कोमलाकोक सृष्टि करिते पाटन नहि । आचार ठाहार अनटीठ, पाठुरनेर विद्यायेर अज्ज मरुणधेर गुह्यवरुण रहेशादेः; अउएव तिन तेन मन आराउ, गुणारराजेर उवाचरुणा एहे मयस्यकोक सृष्टि करिते समर्थ इन नहि ॥१२९॥

अन्वयः—एषा शोषी गुहः स्तनयोः वा गुहः (इति ज्ञातुं) चातुः करेण उत्तास्य एषा सुलिता किम् । स्तन अङ्गुलीनां त्रिभिः अन्तरालैः उदीत-मध्य-त्रिबली विलासा किम् ॥१२८॥

उत्तास्येति । एषा दमयन्ती, शोषी नितम्बावच्छेदि, गुहविशालताद्वारवती, स्तनयोः स्तनयुगावच्छेदि च गुहः, इति ज्ञातुं धातुत्रयस्य, करेण इत्येव, उत्तास्य उत्तोष्य, एषा सुलिता परिमिता किम् । स्तनैव हेतुना, अतस्तन्माङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरन्वयन्तः करेणैः, उदीत उत्पत्तौ मध्ये मध्यभागे त्रिबलीविलासी यस्याः स्य तादृशी जाता किम् ।

अत्र वाच्योः क्रियोत्प्रेष्योर्भिन्नी निरपेक्षतया संसृष्टिः । अङ्गुलीनां वाङ्मनुत्कण्ठमप्रतया न चूनपदा-न्धीयः । प्रसादी गुहः, वेदमूर्ते च रीतिः ॥१२८॥

वाङ्मना—इति नेउधेर बिके ठारा ? ना उनेर बिके ठारो ? हेहा जानिवाश्च अज्ज विधातार उउठे किं ईहाके तुलिया भरिवा मापिशाहिन ? नेउ अज्जे ठारिणी आङ्गेनेर उउठेनी केक निवा मयेवा तिनटि थर बाहिर रहेशादे किं ? ॥१२८॥

अन्वयः—इन्द्रः एतां निजावतीद्यन्नवनीतजाङ्गोन्मीलितपीतिमानम् कृत्वा चाभ्यनाभूत् मुखम् चभूत् । (किम्) निद्रासुना अम्बुजेन दुर्घटम् ॥१२९॥

निजेति । इन्द्रचन्द्रः, एतां दमयन्तीम्, निजादस्यतात् उद्यत् उत्पद्यमानं यत् नवनीतं तत्तद्वारकजाङ्गु-यथा इति तानि तादृशानि चङ्गाणि यस्यासां तथीताम्, तथा क्रमेण उन्मीलितः प्रकाशितः पीतिमा पीतस्यं यस्या-सीत् ; नवनीतस्यापि क्रमेण पीतिमोत्पत्तेरिति भावः, कृत्वा, चाभ्यना स्तनम्, यस्या दमयन्त्यां, मुख-मभूत् । ननु पद्यमप्यस्या मुखं भवितुमर्हतीत्याह—निद्रासुना एतदस्यस्यचन्द्रावतस्यचक्रात् शूचीपत्नीसेन, अम्बुजेन पद्येन, दुर्घटम्, यस्या मुखं सृष्टयितुमशक्यम् । अतश्चन्द्र एव मुखमसृदिति भावः । इयं नवनीत-यत् कोमलवस्त्री क्रमप्रकाशितपीतवर्णा चन्द्रमुखी चेति निष्कर्षः ।

अत्र इन्द्रीमुल्लभंनप्यस्यन्धेऽपि तत्स्यन्वादातिशयोक्तिः । गुह्येति गुह्यं यत् ॥१२९॥

অস্মাঃ স বাহ্মধুরিব কাহঃ স্মাস্ বিতেনৈ মলয়ানিধৌ ।
 অমুনি পুণ্যেবিদধে ঈক্যকানি অকার বাচ' পিকপদমৈন ॥১২০॥
 ক্রতিঃ আরস্বৈব ন ধাতুরেবা মাশ্বা হি শিল্পীতরকাহজৈঃ ।
 রূপস্ব শিল্পে বয়সাপি বেধা নির্জীয়তে স আরকিহুরিব ॥১২১॥
 গুরোয়ীমাং মন্যদোক্তকণ্ঠ' নিবন্ধিগব'ষ্টিদয়া বিনেতুম্ ।
 অমঃ আরস্বৈব ভব' বিজায় মুক্তি' গতানামনুতাপনায় ॥১২২॥

বাক্সালা—চক্ৰ, অকৌর অযুত্ভাও ননী বারা ইহার অক নির্মাণ করিয়া, তাহাতেই
 ক্রমশঃ গীতবর্ণ প্রকাশ করিয়া, পরে নিজেই ইহার মূখ হইয়াছেন; কিন্তু চক্ৰসম্পর্কবশতঃ
 গজোচ্চানগৌ পদ ইহার মূখ নির্মাণ করিতে পারিত না ॥১২০॥

অন্বয়ঃ—আহঃ সঃ মতঃ এব অস্মাঃ কাহঃ; (যেন সঃ) মলয়ানিধৌ 'অস' বিতেনৈ, পুণ্যৈঃ
 অমুনি অক্যকানি বিদধে, পিকপদমৈন (অ) বাচ' অকার ॥১২০॥

অস্মা ইতি । আহঃ কুসুমবিকাশাদিনা মনোহরঃ । অতএব আৰ্যোনিমাং কুজতীতি ভাবঃ । স প্রতিভাঃ
 মধুব'স্মন এব, অস্মা দময়ন্তাঃ, কাহঃ শিল্পী নির্মাতীতি যাবত্ । যেন হি সঃ, মলয়ানিধৌ দ্বিচ্ছবায়ুনা,
 অস্মাঃ বাস' বিতেনৈ নির্মদৈ; বাসস্যাপি তবত্ সুস্বসুমন্তিলাদিভ্যায়ঃ । পুণ্যৈঃ পুণ্যকাহিভিঃ, অমুনি অক-
 কানি বিদধে অকার, অম্যকাহীনাশিবাঙ্গানাং যৌতলকৌমল্যাদিদিগ্ভ'নাহিবনিদ্রায়ঃ । তথা পিকস্ব সীকি-
 লস্য পদমৈন' স্বরৈব, বাচ' বাচম্, অকার তর্জন' সুমাম্বল্যাদিতি ভাবঃ । মলয়াদীনাং বসন্তস্ব'বীপকারচলান্
 স এব ত'রস্মা' নির্মাতীতি সমুদায়ায়ঃ ।

অম বসন্তস্য নির্মাতাসম্বন্ধে ঽপি তৎসম্বন্ধাদতিশয়োক্তিরলঙ্কারঃ । মসাহী গৃহঃ, বীদর্ভী অ রীতিঃ ॥১২০॥

বাক্সালা—মনোহর সেই বসন্তকালই ইহার নির্মাণ । কারণ, সেই বসন্তকাল
 মলয়বায়ু বারা বাস নির্মাণ করিয়াছে; চক্ৰকণ্ঠভূত পূর্ণ বারা এই সকল অক সৃষ্টি
 করিয়াছে এবং কোকিলের পঞ্চম স্বর বারা বাক্য প্রস্তুত করিয়াছে ॥১২০॥

অন্বয়ঃ—এবা আরস্ব এব ক্রতিঃ, ন ধাতুঃ । হি অস্মাঃ শিল্পী ইতরকাহ-জৈঃ ন (ভবতি) ।
 আরকিহুরিব বয়সাপি রূপস্ব শিল্পে সঃ বেধাঃ নির্জীয়তে ॥১২১॥

ক্রতিরिति । এবা দময়ন্তীকৃপা, আরস্ব কামস্বৈব, ক্রতির্নিমোচ্চম্; কিন্তু ন ধাতুর্ভ্রমঃ ক্রতিঃ ।
 নন্দীহৃদনির্ভ'যে কী উতুরিয়াহ — হি যজ্ঞাত্, অস্মা দময়ন্তাঃ, পিল্পী নির্মাতা, ইতরৈঃ কাহভিঃ শিল্পিভিঃ
 জেযী জ'তস্বী ন ভবতি; অস্মাঃ সর্ব'যেতসীন্দ্র্যবল'ন এতচ্ছিক্তিগৌঽপি সর্ব'যেতসাদিতি ভাবঃ । অথ
 রূপ্যপি ইতরশিল্পিজ'যে ন ভবতীতি তস্যাপি ক্রতিবসম্বন্ধে স কথ' নিবন্ধ ইত্যাহ— আরস্ব কামস্ব ঈহুরিব
 অমুচুরিব, বয়সাপি যৌবনেনাপি, রূপস্ব সীন্দ্র্যস্ব, শিল্পে নির্মাকানিবধে, ন বেধা রূপা, নির্জীয়তে সর্ব'জ'ব
 পরাসূর্যতে । তথা অ রূপা বা মানুষসাম' নির্মায়তে, তৎসীন্দ্র্যস্ব যৌবনে । তেন আরকিহুরিব যৌবনে
 বেধসী জেযীতাদসী নিবন্ধ ইতি ভাবঃ ।

অম আরস্ব কামসম্বন্ধে ঽপি তৎসম্বন্ধাদতিশয়োক্তিঃ, নজা বাতুর্ভ্রম'দোহনাৎ স্রাস্তী পরিস'ক্সা বাসযৌবনাক্রি-
 মণিন'সুভব' । গুচরীতো পূর্ব'বন্ ॥১২১॥

বাক্সালা—কামদেবই ইহাকে নির্মাণ করিয়াছেন, কিন্তু অক্ষা নহে । কারণ, ইহার
 যিনি শিল্পী, তিনি অক শিল্পীর ভেতর্য হইতে পারেন না । কিন্তু কামকিহুর'বৌধন
 বয়সত, সৌন্দর্যনির্মাণের বিষয়ে সর্বত্র সে অক্ষকে জয় করিয়া থাকে ॥১২১॥

आख्यातुमच्चित्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टु ।

गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलक्षकारानमचन्द्रसिन्धुः ॥१३३॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृश्येयं बोधावती सुखरकच्छभासा ।

हेमैव कायप्रभयाङ्गशैवे स्तम्भे मतिं क्रामति नै न कापि ॥१३४॥

अन्वयः—इमं भयं गुरोः अपि चीरकच्छं निदक्षि-गर्व-च्छिदया विनेतुम्, भवं विहाय मुक्तिं गतानाम् अनुतोपनाय करस एव ममः ॥१३३॥

यत्तु करसं तन्निष्ठां चिं प्रदीपनमित्याह गुरीरिति । इमां दमयन्तीम्, भयं वचं यत्, गुरीरपि अन्वयः सा काया शब्दं इत्यनेनपि, चीरकच्छम् कच्छं, निदक्षी चर्चं वचं यितुमशक्यापि विषयस्य निर्वचनविषये यो गर्वः अङ्गदारास्य चिदवशा स्तम्भेन, विनेतुं त्वया निदक्षिः पुनर्गं कर्तव्या इति शिष्ययितुम्, तथा भवं संहा-रन्, विहाय मुक्तिं गतानां जीवन्मुक्तानां नारादादीनाम्, अनुतोपनाय 'हा दमयन्तीपुनः' संसारं विहाय कच्छं च मुक्ताः कः इत्यमरुतापं अवयितुमर्थः, करस कान्तं च, नदी दमयन्त्या निर्वचने परिचयः, च पुनर्गं प्रादिरिति भावः ।

अत्रापि करसं तन्निष्ठां अपि तत्तत्तन्मादतिप्रदीपितः, एवमन्दावतात्पत्यं च तन्मादिव्यपीडनादावर्षो वदि-संख्या आनवीरकादिभावेन सङ्करः । गुच्छरीतो पूर्ववत् ।

चीरकच्छमिति प्रत्यङ्गत्वादिभावचलम् ॥१३३॥

वाङ्माला—यद्यं गृहम्पतिरथ, एते एव कर्षं यथन ईहाटक वर्णनं करिवार हेक्का करे, एवमं ताहादेनर निरूपणेर अठकारक टर्ण करिषा, ताहानिगरेक शिफा शिवार अङ्ग एवमं लंगार परिठ्यात्र करिषा जीवन्मुक्त नाश्वर्यकृतिर अङ्गताप जन्नाइवार अङ्ग, कामनेवेवरेइ एहे परिष्ठय ॥१३३॥

अन्वयः—तदेकाङ्गनिखातदृष्टु इन्द्रः अचित्रजसर्वपीता भैमीम् आख्यातुं गाथा-सुधाश्लेष-कला-विलासैः आननचन्द्रम् अलक्षकार ॥१३३॥

आख्यातुमिति । तस्या दमयन्त्या एकस्मिन् एकैकस्मिन् च अक्षे निखाता प्रवेक्षिता इन्द्र इतिर्वैर्षीषु राजसु-अध्वे, इन्द्रः, अचित्रजः सङ्कलनं अक्षरैव नयनैः सर्वेष्वेव अक्षेषु पीता सादरं दृष्टम् । अन्वेषां रात्रां विनयनत्वात् एकैकस्मिन् वाक् तयोः संज्ञिताः ; इन्द्रस्य तु सङ्कलनयनत्वात् युगपत् सर्वेष्वेवाक्षेषु तेषां संज्ञ-निशब्ध इति भावः । भैमीं दमयन्तीम्, आख्यातुं वचयितुम्, पद्यसिच सुधा दमयन्तीविषयकत्वादक्षतं तस्या या श्लेषकला श्लेषालङ्कारनिविष्टविद्या तस्या विलासैः करुणैः, आननचन्द्रम्, आननी सुखचन्द्रम्, अलक्षकार, श्लेषेण दमयन्तीं वचयामासित्यर्थः ।

अत्र गाथासुधेति आननचन्द्रमिति च निरङ्कुरवलयपञ्चमीरङ्गादिभावेन सङ्करः । गुच्छरीतो पूर्ववत् ॥१३३॥

वाङ्माला—अङ्गात्र राकादेनर दृष्टि, दमयन्तीर एक एकटि अवेके मंगल छिनः ; किञ्च ताहादेनर मत्था हेत्तेन मत्तल नूनन एकवाइ दमयन्तीर मत्तल अक्षं वर्णन करितेछिनः ; ताहिं तनि पञ्चकूप अमुत्तेन ज्ञेयकला वारा निचेनर मृष्टकृतेक अलङ्कृत करिजेन ॥१३३॥

अन्वयः—इयं स्मितेन गौरी, इमा हरिणी, सुखरकच्छभासा वीचावती, कायप्रभया हुला एव, अङ्ग-शिवैः का अपि तन्वी नै मतिं न क्रामति ॥१३४॥

स्मितेति । इयं दमयन्ती, स्मितेन समदहासेन, गौरी सुखवर्णा तदास्या सर्वेभ्यः च ; इमा पञ्चधा, हरिणी मनीः, तराणी सर्वेभ्यः च ; शीमलः सरी धनियंस स सुखरी च ; कच्छस्य भासा कान्ता, वीचा-वती वीचानाद्यजाजिनो, समदहाः सर्वेभ्यः च ; तथा कायस्य गरीरस्य प्रभया आनन्त्या, इमा सर्वमन्वेषेन, तजः

इति सुधाणः सविधे नलीन विलोकिताः शङ्कितमानसैः ।

व्याख्या (१) मन्वीक्षितमर्थं मुक्ते-राखण्डलदाहं मुनीदं शङ्काम् ॥११५॥

स्वं नैवधादेश्मदी विधाय कार्यस्य हेतोरपि मानसः सन् ।

किं खानिबद्धान्भवत्तु दुष्टं तादृक् कृतव्याकरणः सन् सः ॥११६॥

मासुरीविशेषः; अत्रानां शिबेरवर्षिर्दृष्टीरित्यर्थः, अपि तन्वी जगद्गी रमणी, मे मन, मतिं बुद्धिम्, न ज्ञानमिति न चान्वयति अस्याः सहस्रतया मनं बुद्धिविचरी न भवतीत्यर्थः, अन्यत्वं तु तन्वी जगद्गी मेनकापि मेनका-
नालीसर्वे स्थावि, मे मन मतिं बुद्धिम्, ज्ञानमिति अस्याः सहस्रतया मनं बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः ।

अत्र दशस्य दसवन्त्या विषयभेदेनानेककोशे स्थादुक् स्थाद्वारः, मेनकास्य सभङ्गत्वं च, अन्यत्वं तु अत्र दश-
तेनानुप्राप्तिभावेन सङ्गरः । अस्याही पुनः, बँदनी च रीतिः ॥११५॥

वाङ्मना—हेन मन्वहाष्ट्रे गोरो, नरने हरिनी, शूचनकठे रोनावतो एव नरोत्तम
कार्ण्डे देवाइ रटेन; किञ्च अवधिष्ठे अत्र दारा अत्र कोन कुषादीइ ईश्वर मपुनी
वलिश आश्वर मटेन हव नः ॥१७४॥

व्याख्यः—सविधे इति सुधाणः आखण्डलः शङ्कितमानसिन नलीन विलोकिताः (सन्) उक्तेः मन्वी-
चितम् अर्थं व्याख्या तस्य शङ्का मुनीदं ॥११५॥

इतीति । सविधे नलीनं व समीपे, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, सुधानी दसवन्ती प्रशंसन्, आखण्डल इन्द्रः,
शङ्कितं दसवन्तीमासुरीकपतया अर्थं वश्यं मदाकारधारी ईश्वराजः किमिदं उन्निधं मानसं मनी यस्य तेन
तादृमेन नलीन, विलोकिताः, तादृताः इष्टः सन्, उक्तेः "चित्तिन गीरी" इत्यादिस्वीकृतवाक्यस्य, मन्वीक्षितं मनुष्य
वीक्ष्यन्, अर्थं मन्विषे यस्य, व्याख्या व्याख्याय, तस्य नलस्य, शङ्का उन्नेडन्, मुनीदं निराचकार ।

अत्र मन्वादेवं अन्त्यानुमासीत्युक्ताः । मुचरीती पुनं ॥११५॥

वाङ्मना—हेन नलेन निकटेइ एड रूप ममवतीर अन्त्या करिण्डेहिनेन; तादृके
नलेन मन मन्विष्य हईन एवः तिमि हेनरे अति मृष्टिपात करिनेन; उधन हेन, निब-
वाकोर मपुवावेना अर्थं वाधाया करिषा, नलेन आनका मृव करिनेन ॥१७४॥

व्याख्यः—अही सः कार्यस्य हेतोः स्वं नैवधादेश्मदी विधाय नलः ना सन् अपि पुनः तादृक् कृतव्याक-
रणः (भवन्) किं खानिबन् दुष्टं भावम् अथत ॥११६॥

इतिमिति । इन्द्रस्याप्यसङ्गतव्यवहारादिबादि अहीन्द्रः । स इन्द्रः, कार्यस्य दसवन्तीप्रतिपक्ष्य उद्दिश्यते हेतोः,
स्वं व्यात्मनम् नैवधस्य नलस्य आदिषो कपारीपो यच्चिन् तं नैवधादेश्मदी विधाय नलकपं ज्ञत्वेत्यर्थः, नलो ना
नलकपो मनुष्यः, सन् भवन्नपि, पुनः पदान्, तादृक् पूर्वोक्तस्य मन्वीक्षितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन स
तन्वीक्षी भवन्, किं कथम्, खानं प्रशङ्कास्वासीति खानी पुनं कपे इन्द्राकार इत्यर्थः; स इवेति खानिबन्, दुष्टं
निन्दितम्, भावम् अभिप्रायम्, अथत विहितवान् । तथा च इन्द्रः खलु परमत्तारचाकुल इति तदाकारमे
सर्वे व मन्वीक्षितव्याख्यानेन नक्षमत्तारका युज्यते, किन्तु कदाश्चनलाकारत्वे इति तदभिप्रायी दुष्ट एवेति अभिः ।

पञ्चान्तरं तु एव ना प्रथमपुनः, कृतं व्याकरणम् इन्द्रव्याकरणं येन सः अतएव नाना बहुविकाना शब्दा-
नामयमिति खानी बहुविधशब्दोपदेश्यं इति ददातीति मानसः, तादृक् उद्यमि तथाविधी विधानं भवन्नपि, स
इन्द्रः, कार्यस्य 'नलः' इत्यादि प्रयोगविहितोपदेश्यस्य हेतोः आदेश्मदी "नलीनः" इत्यनेन प्रकारादेश्मन्, विधाया,
पुनर्दुष्टं निन्दितम्, खानिबद्धान् प्रयुक्तप्रकारवद्भावम्, किं कथम्, अथत विहितवान्, अही आचर्यम् । तथा

इयमियमधिरयं याति मेपथमन्नुर्विशति विशति वेदीमुर्वी येयमुर्वी ।

इति जनजनिताः सानन्दवादैर्विजङ्गे मल्लहृदि परमं मौवर्चनाकर्षणातिः ॥१२७॥

श्रीहर्षः कविराजराजिसुकुटालहारहौरः सुतः

श्रीहौरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहदेवो च यम् ।

तत्कल्प्यसमन्वयस्य दयमस्तस्य व्यरसाव्यह-

काव्ये चावशि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽखलः ॥१२८॥

অ “নৈষধঃ” ইত্যনেন্ ককারস্য ধকারাদিশ্ বিধায় পুনঃ স্থানিবন্ধাবে ক্রতে ধাকত্বাভাবাত্ “যদ্বশমেভ্যসবীৰ্য্যোঃ” ইতি ক্রমত্বয়তকারস্য ধকারী মবিতুং নাড়তি । অনঃ স্থানিবন্ধাবস্য দুহত্বম্ । স চ তেন ক্রতঃ কতপথ চ তথাপিষদিদৃশকদাত্বার্থমিবেতি ভাবঃ ।

অন্বিতীয়ার্থঃ শব্দশক্তিযুক্তৌ বস্তুধর্মিরিব । বস্তুার্থস্য দুহৃততয়া জৌকী যুৎ, জৌকী চ রীতিঃ ॥১২৭॥

বাঞ্জালা—হায় ! ইহে স্বকর্ষা নিকির লজ্জ, নিলের উপরে নলের আকৃতি স্নিগ্ধ-
লিত করিয়া, নলবন্ধন মূহুরা হইয়াও, পূর্বজ্ঞাতের মূহুরোচিত ব্যাখ্যা করিয়া, বাস্তবিক
ইহেস্তর স্তাঃ পুঁথিত আভিপ্রায় কেন ব্যক্ত করিলেন ॥১২৮॥

স্বাম্ভ্যুঃ—মেপথমন্नुঃ ইয়ম্ ইয়ম্ অধিরযং যাতি, সা ইয়ম্ উত্থাঃ উর্ব্বী বেদী ীবশ্রতি বিশ্রতি
इति जनजनिताः सानन्दवादैः मल्लहृदि परमं मौवर्चनाकर्षणातिः विजङ्गे ॥१२७॥

इयमिति । मेपथमे न मेमेन मल्लमं नोहरा, इयमियं दमयन्ती, अधिरयं सभाप्रान्तवर्तिरप्यायाम्, ययति
मन्वति ; तथा सा प्रसिद्धा, इयम् उत্থाः पथिव्याः उर्व्वी दमयन्ती, वेदी सभावेदीकाम् विश्रति विश्रति ।
एतेनैव भाविसर्गं सूचनं वेदितव्यम् । इति इत्यन्, जनजनितां लोकाकृताः ; सानन्दवादैः सहर्षं कोलाहलः ; मल्ल-
हृदि चित्ते विद्यमाना, परेवानन्तं वा या भव्या दमयन्त्या वचं ना तस्या आकर्षणं श्रवणं तल्ल आतिः प्रातिः,
विजङ्गे विजिता ; तादृशीश्चकोलाहलीन तिरस्कृतवान् तादृशमौवर्चनाश्रवणं कर्तुं नली न शक्नोति ।

अन उर्व्वीदमयन्तीर्भेदोपि तदमेदाध्यवसायादतिशयोक्त्यैवापुत्रासक्तानयोः संवृतिः । प्रसादी युत्तः,
नैषधी च रीतिः । मालिनी उक्तम् ॥१२७॥

বাঞ্জালা—‘বেশ কুহা মোড়িত। এই এই নমঃসৌ রাস্তায় বাইতেছেন ; এই নেহেকৃত-
নের উপরী নভাবেবোতে অবেশ করিতেছেন এবেশ করিতেছেন’ এই রূপ লোক কৃত আনন্দ
কোলাহল নলের মনে অস্তাত্তর কৃত নমঃসৌ বর্ণনার অবশ প্রাপ্তিতে ব্যাখা দিল ॥১২৭॥

श्रीहर्षमिति । न केनचं काव्यशाले तर्कवपि नन्वभाववपि, अस्तनी निवपमः अनः निर्वापरिक्री-
कृत तल, तल्ल श्रीहर्षस्य ।

श्रीठाक्षिपाकविषयोमश्रियानिवासी श्रीमान् नकीपुरमती हरिदासमर्षा ।

नाग-सुति-विप-ब्रह्माहमिति ब्रह्मादे मास्वान्निनेऽहमदिदि दहनं समशीतम् ॥

इति महाभारतव्याख्यारम्भाध्याय्यात्मज-श्रीहरिदासशिवात्मबानीब्रह्माध्यायविरचितायां

नैषधचरितटीकायां जननीसमाख्यायां दहनः दहनः ॥०॥

एकादशः सर्गः ।

—:ॐ:—

तां देवतामिव सुखेन्दुवसत्प्रसादामच्छा रसादनिर्मिवेष निभालयन्तीम् ।
लाभाय चे तसि धृतस्य वरस्य भीम-भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां वभाज ॥१॥
तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-रत्नेषु च प्रतिफलस्त्रिजदेहदम्भात् ।
दृष्ट्वा परं न हृदयेन न केवलं तैः सर्वात्मने व सुतनी युवभिर्ममज्जे ॥२॥

अन्वयः—तदनु भीम-भूमीन्द्रजा चे तसि धृतस्य वरस्य लाभाय सुखेन्दुवसत्प्रसादां रसान् अनिमिवेष
चच्छा निभालयन्तीं देवताम् इव तां राजसभां वभाज ॥१॥

अत्र न वस्त्रं न न वास्तु वासि नास्ति महेजोऽसि तथापि शशी ! ।

तत्संबन्धनामपि तादृशश्चेत् चिकीर्षंसे ज्ञानगुणेषु क्षुध्याः ॥

अथ प्राक् सूचितं राजवर्चसात्मकमीकादशसर्गसारभूते तामिति । तदनु तादृशसामान्यदातृत्वरम्, भीम-
भूमीन्द्रजा दमयन्ती, चे तसि धृतस्य वरणीयत्वे नावलम्बितस्य, वरस्य जामातुः अभीष्टविषयस्य च, लाभाय, सुखेन्दौ
मुख्यवन्द्ये पश्यन्तिषु प्रसाद बाह्यादनिवन्धना भक्तादर्शननिवन्धना च प्रसन्नता स्वस्वात्मानम्, तथा रसादगुरुरागतं,
अनिमिवेष चच्छा चक्षुषा, निभालयन्ती दमयन्तीमिव पश्यन्तीम्, अन्वय रसान् भक्तं प्रत्येव प्रीतिवशान्, स्वभाषत
एवानिमिवेष चच्छा भक्तं निभालयन्ती पश्यन्तीम्, देवतामिव, तां राजसभाम्, वभाज विवेक सिद्धिं च ।

अथ पूर्वोपमालङ्कारः, छिन्नानुपासी इत्यनुप्रासश्चेत्येतां संश्लिष्टः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलका इत्यम् ॥१॥

वाङ्मानी—ताहार पर प्रसन्नता मनामोत वर नाष्ठ करिवाय जगु, ठेठे प्रेयताय जगि
मेहे राजसभार प्रवेण करिनेन । तथन मेहे राजसभार सभागणेर मृगच्छे प्रसन्नता
अवधान करिठेछिन एवः मेहे सभागेण अश्रुप्रापणतः निर्निमेष नरने ठाहाटे मेधिते-
हिलेन ॥१॥

अन्वयः—तैः युवभिः परं दृष्ट्वा न, केवलं हृदयेन न, (अपितु), तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
रत्नेषु च प्रतिफलस्त्रिजदेहदम्भात् सर्वात्मना एव सुतनी ममज्जे (इव) ॥२॥

तदिति । तैर्युवभिर्हृपतिभिः, परं केवलम्, दृष्ट्वा चक्षुषा, सुतनी दमयन्त्याम्, न ममज्जे न निमग्नम् ;
केवलं हृदयेन मनसा च, न ममज्जे ; अपितु तस्या दमयन्त्या निर्मला या अवयवभित्तयः अत्रप्रत्यक्षरूपाणि
कृपाणि तासु, तस्या विभूषावासलङ्काराणां रत्नेषु च, प्रतिफलान् प्रतिबिम्बिता मयन्ती ये निजदेहाः स्वस्ववरीणाश्च
तेषां दम्भात् छलान्, सर्वात्मनैव समस्तदेहेनैव, सुतनी सुन्दर्या दमयन्त्याम्, ममज्जे इव निमग्नमिव ।

अथ सापेक्षवा प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२॥

वाङ्मानी—मेहे युवकगण केवल नरन चारि नहे, केवल मन चारि नहे, किञ्च
अवयवोत्तर निर्बल अवप्रतापे एवः ठाहार अलङ्कारेर दृष्टे ये निज निज मनोर अडि बसित
हरेछाछिन, ताहार छेन सर्व पुरीतु चारिहे येन मनवरोडे मय हरेछाछिलेन ॥२॥

ସ୍ଥାମନ୍ତରା ସ୍ଥୁମତୀମପି ଗାଧିଜନ୍ମା ଯଦ୍ୟନ୍ତମିବ ନିରମାସ୍ତତ ନାକଲୋକମ୍ ।
 ଚାତ୍ରଃ ସ ଯାତ୍ରାଗର୍ଭାବିଷ୍ଣୁଭୂଦିମାନଃ ତାତ୍ରାକ୍ ତଦଭ୍ରମବଲୋକିତୁମାଗତାନାମ୍ ॥୧॥
 କୁର୍ବନ୍ନିରାଭବସୌରଭସମ୍ପ୍ରଦାନଂ ଭୂପାଳଚକ୍ରଚଳଚାମରମାବତୀଚମ୍ ।
 ଆଲୋକନାୟ ଦ୍ଵିବି ସଞ୍ଚରତାଂ ସୁରାଣାଂ ତତ୍ତ୍ଵାର୍ଚ୍ଚନାବିଧିରଭୂଦଧିବାସଧୂର୍ପଃ ॥୪॥
 ତତ୍ତ୍ଵାବନୀନ୍ଦ୍ରସ୍ୟସନ୍ଦନସନ୍ଦ୍ରସିପ-ନିପଥ୍ୟଗନ୍ଧମୟଗନ୍ଧସହସ୍ରବାହମ୍ ।
 ଆଲୀଭିରାପତନଜ୍ଞସରାନୁକାରୋ (୧) ସଂବନ୍ଧ୍ୟ ଶୌରଭମଗାହତ ଧୃଢ଼ବର୍ଗଃ ॥୫॥

ଅନ୍ଵୟଃ—ଗାଧିଜନ୍ମା ଯା ସ୍ଥୁମତୀମ୍ ଅପି ଯନ୍ତରା ଯଦି ଯନ୍ତ୍ରମ୍ ଏବ ନାକଲୋକଂ ନିରମାସ୍ତତ, (ତଦା) ଚା-
 ପାତ୍ରାକ୍ ଚାତ୍ରଃ ଅଭବିଷ୍ଣୁଃ । ଅବଲୋକିତୁମ୍ ଆଗତାନାଂ ବିମାନଂ ତଦର୍ଥଂ ତାତ୍ରାକ୍ ଚାତ୍ର ସଂସୃତ ॥୧॥

ସାମିତି । ଗାଧିଜନ୍ମା ବିଜ୍ଞାନିନଃ, ଯା ଶ୍ଵର୍ଗମ୍, ସ୍ଥୁମତୀମପି ଭୂତଲତ୍ଵ, ଯନ୍ତରା ମଧ୍ୟେ ଶ୍ଵର୍ଗମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକମଧ୍ୟେ
 ଇତ୍ୟର୍ଥଂ, ଯଦି ଯନ୍ତ୍ରମିବ ନାକଲୋକଂ ଶ୍ଵର୍ଗଲୋକମ୍, ନିରମାସ୍ତତ ବିଷ୍ଣୁବିଷ୍ଣୁଆଦ୍ୟାଦିମକରିଷ୍ୟତ୍, ତଦା ଚ ନାକଲୋକଂ,
 ଯାତ୍ରାକ୍ ଚାତ୍ରମ୍ ମିତ୍ରଂ, ଅଭବିଷ୍ଣୁଃ । ଅବଲୋକିତୁଂ ଶ୍ଵର୍ଗବର୍ଗଂ ଦ୍ରଫ୍ତୁମ୍, ଆଗତାନାଂ ବିମାନମ୍, ବିମାନଂ କରର୍ଥଂ,
 ତଦର୍ଥଂ ଶ୍ଵର୍ଗବର୍ଗଭାଷା ଉପରିତନାକାକ୍ରମ୍, ତାତ୍ରାକ୍ ଚାତ୍ର ଅଭୂତ ।

ଏବ “ଯଦି ଶ୍ଵାନ୍ତ୍ୟବସ୍ଥିତି ଚକ୍ରମ୍” ଇତ୍ୟାଦିଦ୍ଵୟଂ ଶୌରାହରାଦିଦ୍ଵୟଂ ଅବସନ୍ଧ୍ୟେ ଚକ୍ରମନ୍ଦ୍ରପାତିତ୍ଵସ୍ଥିତିରକ୍ଷୟଃ । ଶୁଦ୍ଧଶୀତୀ
 ପୁରଂବତ୍ ॥୧॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ବର୍ଗ ୭ ଯତଃ । ଶୈଶବ ମଧ୍ୟା ଧାତେ ବିଦ୍ୟାମିତ୍ର ଯଦି ଆତ୍ମ ଏକଟା । ବର୍ଗଲୋକ ଯୁକ୍ତି
 କରୁଥିଲେ, ତାହା ହେଲେ ତାହା ଦେବନ ଯୁକ୍ତର ହେତୁ । ଏହାଦେବ ଦେବିଦାର ଶକ୍ତ ଆଗତ ଦେବ-
 ଗୁଣେର ବିମାନମୁହଁ ହାତୀଠାରେ ମେଢ଼ି ବସନତାର ଉପରେର ଆକାଶ ଡେଇଁଲେ ଯୁକ୍ତର ଡେଇଁଲେ ॥୩॥

ଅନ୍ଵୟଃ—ତବ ଭୂପାଳ-ବକ୍ର-ବଳ-ସାମର-ମାବତୀଚମ୍ ଆକ୍ରମଣ-ଶୌରଭ-ସମ୍ପ୍ରଦାନଂ କୁର୍ବନ୍ନିଃ ଅଧିବାସଧୂର୍ପଃ
 ଆଲୋକନାୟ ଦ୍ଵିବି ସଞ୍ଚରତାଂ ସୁରାଣାମ୍ ଅର୍ଚ୍ଚନାବିଧିଃ ଅଭୂତ ॥୪॥

କୁର୍ବନ୍ନିଃ । ତବ ଶ୍ଵର୍ଗବର୍ଗଭାଷାମ୍, ଭୂପାଳଚକ୍ରମ୍ ରାଜଗଣସ୍ତ୍ଵେ ଗୁଣାସି ଆଲୋକନାୟ ଅବସ୍ଥାସି ଯାସି
 ଆମରାସି ତେବା ମାବତୀଚଂ ବାସୁକମୁହଁ, ଆକ୍ରମଣସ୍ତ୍ଵେ ଶୌରଭସ୍ତ୍ଵେ ସମ୍ପ୍ରଦୀୟତେ ଯନେନି ସମ୍ପ୍ରଦାନଂ ଦିବ୍ୟଶା-
 ନ୍ତିକି ଉପସ୍ଥିତିକାରକମ୍, କୁର୍ବନ୍ନିଃ ଆମରାସତମସ୍ତ୍ଵେ ଉପସ୍ଥିତିକାରକମ୍, ଅଧିବାସଧୂର୍ପଃ । ସମାଧିବାସନାୟ
 ନିପାଦିତ ଧୂର୍ପଂ କରର୍ଥଂ, ଆଲୋକନାୟ ଶ୍ଵର୍ଗବର୍ଗଭାଷାୟ, ଦ୍ଵିବି ଆକାଶେ, ସଞ୍ଚରତାଂ ଭଗବାନ, ସୁରାଣାଂ ବିମାନମ୍,
 ଅର୍ଚ୍ଚନାବିଧିଃ ପୂଜାପିଧାନମଭୂତ ।

ଏବ ଅଧିବାସଧୂର୍ପାଣାଂ ଆମରାସତମାସ୍ତ୍ଵେ ଶୁରଭସ୍ତ୍ଵେ ଆଦିଦି ତତ୍ତ୍ଵସମ୍ପ୍ରଦାନାଦିତ୍ଵସ୍ଥିତିରକ୍ଷୟଃ । ଶୁଦ୍ଧଶୀତୀ
 ମୁହଁ ଶୁଦ୍ଧ, ପାଦାଶୀ ବ ଶୀତୀ ॥୪॥

ବାଞ୍ଛାମ୍ନା—ମେଢ଼ି ବସନତାର ରାଜଗଣେର ନିକଟେ ଯେମନ୍ତ ଡାକର ଆଲୋକିତ ହେତେ-
 ଡିଲ, ତାହାର ବାସୁକ ଯେ ନିକଟାଂଶେ ମୋର ଡାକର କରୁଛନ୍ତି, ମେଢ଼ି ବୁଦ୍ଧ ହାତୀ, ବର୍ମନାଥ
 ଆକାଶେ ବିଚରଣକାରୀ ଦେବଗଣେର ପୂଜାବିଧାନ ହେଉଛି ॥୫॥

ଅନ୍ଵୟଃ—ତବ ଆପତନଜ୍ଞସରାନୁକାରୀ ଧୃଢ଼ବର୍ଗଃ ଆଲୀଭିଃ । ଅବନୀନ୍ଦ୍ର-ବକ୍ର-ସନ୍ଦନ-ସନ୍ଦ୍ର-ସିପ-ନିପଥ୍ୟ-
 ଗନ୍ଧମୟ-ଗନ୍ଧସହ-ସ୍ରବାହଂ ସଂବନ୍ଧ୍ୟ ଶୌରଭମ୍ ଅଗାହତ ॥୫॥

ତବେନି । ତବ ଶ୍ଵର୍ଗବର୍ଗଭାଷାମ୍, ଆପତନ ଆମରାସତୀ ଯେ ଅବନୀନ୍ଦ୍ରାଃ କାଳବାସାସ୍ତ୍ଵେ ଅବନୀନ୍ଦ୍ରୀତିତି ଶ
 ଶ୍ୟାମାଃ, ବାସୁଦେବ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାସିତାୟ ଶର୍ବବନ୍ଧୁକାରିତାୟେତି ଶ୍ୟାମାଃ, ଅବନୀନ୍ଦ୍ରାଃ ଅନୁରାଗଧୂର୍ପଃ, ଆଲୀଭିଃ । ଅବନୀନ୍ଦ୍ରାଃ ।

उत्पन्नमन्त्रलक्ष्मिनादभङ्गी-सर्वानुवादविधिबोधितसाधुमैत्र्याः ।

सौधस्त्रजः प्रुतपताकतयाभिनिन्द्युर्मन्त्रे जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥६॥

सम्भावयन् भगवती सहस्रं विधाय वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।

अथ चतुर्हजगज्यनतानमस्या तन्नाशिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥७॥

अतएव वायुसंरीधसम्भवे इत्याशयः । अथनौद्वयस्य राजगणस्य यद्यदनन्दस्यैवः अन्धनकपूर्वयोरङ्गुलैः स एव नैवयः वेदस्य सन्धयः सोरभस्यातो यो सन्धयश्चमवाहो वायुकात कान्, सन्धय आधय, सोरभः तस्य सन्धय, अगाहत आसीदितवान् साकल्ये नान्यभवेदित्यर्थः ।

अथ आशीपमालङ्कारः कानुपासी इत्यनुपासयेत्येतेषां संसृष्टिः । समासवाङ्मयादीनां गुणः, गौरी च रीतिः ।

“अनन्तरचन्द्रसंज्ञः वितायी हिमबालुका” इत्यमरः ॥५॥

वार्त्ताला—नेहै अरुंवरसतार ये समय राजा उपविष्ट छिनेन, ठाकांवेर शरीरे ये सकल चन्दन ओ कपूरैर अङ्गराग छिन; वायुप्रवाह तारा सौरभ लईया छुटिठोछल; तथन आगत कामवाणेर अङ्ककारी अमरगण प्रेणी वारा नेहै वायुप्रवाहके अवकक करिया, तारा सौरभ भोग करिते लागिन ॥६॥

अन्वयः—उत्पन्न-मन्त्र-लक्ष्मि-नाद-भङ्गी-सर्वानुवाद-विधि-बोधित-साधु-मैत्र्याः सौधस्त्रजः प्रुतपता-कतया जनेषु निज-ताण्डव-पण्डितत्वम् अभिनिन्द्युः (इत्यर्थः) मन्त्रे ॥६॥

उत्पन्नं वि । उत्पन्ना अन्वया ये मन्त्रलक्ष्मिनाः मातृलक्ष्मिनाः निजाः शब्दास्तेषां या भङ्गाः मन्त्रविशेषास्तां यः सर्वानुवादविधिः समस्तवाद्यनिसन्धौ लनव्यापारको न विधाता सन्धेः प्रुतपता साधौ उत्तमा मैत्र्या स्वकीयधारवाशजिर्माभिलाः, सौधस्त्रजः अश्लिकाशे यद्यः प्रुता वायुमरिच सञ्चलिताः पताका यासु तासां भावसया अनुना, जनेषु सञ्जनानां समीपेषु, निजं स्वकीयं ताण्डवस्य सञ्चलनस्य पण्डितत्वं नैपुण्यम्, अभिनिन्द्युर्द्वयं यन्नाहः, इत्यर्थः मन्त्रे । अथा अपि गर्भः समस्तवाद्ययानुसरत्वन निजमैत्र्या आपयन्नाशे भाव-सञ्चालनेन सन्धेः सत्यकीश्वरं दर्शयति ।

अत एवाम सौधस्त्रजः अमृतनर्तनं कीर्त्यवहारसमारोपान् समासीतिरलङ्कारः, वाग्वा क्रियोत्प्रेक्षा, इत्यनुपास-न्ये कानुपासयेत्येतेषां संसृष्टिः । गुचरीती पूर्ववत् ॥६॥

वार्त्ताला—अरुंवरसतार अट्टालि काकुलि, मातृलक्ष्मि गुणकेर उठ खनिर समय अदह्वि अङ्गुली वारा आपनानेर उठम मेधार्पित्ति जानाईया दिग, ठकन पताका वारा सभागणेर निकट आपनानेर नृताकोपन देखाईते लागिन ईह । अम यने करि ॥७॥

अन्वयः—भगवती चतुर्हज-जगज्यनतानमस्या वाग्देवता विनय-बन्धुर-कन्धरायाः अस्याः सहस्रं सम्भावयन् विधाय तव सदसि अस्याः दक्षिणपक्षम् आश्रिता (सती) अथ ॥७॥

सम्भावयन्मिति । भगवती अष्टविधैर्यथाशक्ति । अत एवास्या राजगणवर्णनासामर्थमासीदिति भावः । चतुर्हजानां जनतां भुवनानां जनतया लोकासमूहेन समस्या पूज्या । तेन आसी सत्यमव वस्यतीत्यश्रियः । वाग्देवता सुरुक्षती, विनयेन बन्धुरा नया कन्धरा यीवा श्लाकस्याः, अस्या दमयन्ताः, सहस्रं योग्यम्, सम्भावयन् विधाय, तव सदसि सभायाम्, अस्या दमयन्ता एव दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वम् आश्रित्य सती, अथ वस्यमाचमुच्यती ।

अथ अहं कानुपासीलङ्कारः, प्रकादी गुणः, वीर्धो च रीतिः ॥७॥

অধ্যাগমস্যমুজামিহ কীটরিষা যेषাং পৃথক্ কথনমব্দয়তাপতি ।
 অস্যাং ব্রহ্মণোষ মনসা পরিভাষ্য কথিত্ব যং চিত্তবৃন্তিরনুধাবতি তাবকীনা ॥৮॥
 এষাং ত্বদীকর্ণরসাদনিমেষতৈ বা স্বাভাবিকানিমিষতামিলিতা যথাভূত ।
 আস্যৈ তথৈব তব নম্বধরোপভোগৈর্মুগ্ধৈ ! বিধাবনৃতপানমপি বিধাসু ॥৯॥
 এষাং গিরিঃ সক্রলরত্নফলস্করঃ সঃ প্রাগ্দুগ্ধভূমিসুরমিঃ সস্তু পঞ্চশাখঃ ।
 মুক্ताফলং ফলনসাম্বয়নাম তম্বজাভাতি বিন্দুভিরিব স্কুরিতঃ পয়োমিঃ ॥১০॥

বাক্যলা—মহাশয়! আমনি এই চতুর্দশভূবনস্থ মোকরই নয়না। সবজীদেবী,
 বিনয়নম্রমুখ। ময়মুখের উপযুক্ত সজ্জাধন করিয়া, সেই সজ্জা তাঁহার কণ্ঠে পাত্রে থাকিয়া
 বসিতে লাগিলেন ॥৮॥

অন্বয়ঃ—৮৮ এষা মলমুজা কীটি: অধ্যাগমত্, যেষাং পৃথক্ কথনম্ অব্দয়তাপতিমি। যাব-
 কীনা চিত্তব্রতি: অস্যাং যং কথিত্ব অনুধাবতি, মনসা পরিভাষ্য (তং) ব্রহ্মণ্য ॥৮॥

অধ্যাগমাদিনি। হৈ দময়ন্তি! ৮৮ সমাধান। এষা ব্রহ্মমাণা, মলমুজা দেবানাম্, কীটি: ব'ল্যা,
 কীটিব'ল্যকা দেবা ইত্যর্থঃ, অধ্যাগমত্ আমতা; যেষাং মলমুজাম্, পৃথক্ কথনং পৃথক্ পৃথক্ ব'ল'বন্,
 অব্দয়ত' ব'ল'য়তম্ অতিপততি অতিক্রান্তীতি তন্ তাহাঃ যতনবশরৈষি ব'ল'য়িতুমক্ষ্যেত্যর্থঃ। এতেনৈতান্
 প্রত্যলক্ষ্য ব্রহ্মণীতি বোধ্যম্। তাবকীনা ত্বদীয়া, চিত্তব্রতি:, অস্যাং মলমুজা কীটী মূগ্ধৈ, যং কথিত্ব,
 অনুধাবতি কিয়তীকরোতি, মনসা পরিভাষ্য বিচার্য তং ব্রহ্মণ্য।

অন্য ক্কাণ্ডধাতুসমুদয়ঃ সংক্ৰটিঃ। প্রসাদী মুখঃ, বৈদর্ভ্যেণ রীতি: ॥৮॥

বাক্যলা—এই অষ্টবরসজ্জা কোটিমুখক দেবতার। আমিতাচেন; বীরাহের পৃথক্
 পৃথক্ বর্ণনা করা গেল বরগণেরও পারা যায় না। তোমার মনোহর হৃদয় মধ্যে যে কোমল
 দেবতার উপরে যার, তুমি মনে মনে বিবেচনা করিয়া তাঁহাকে বরণ করিতে পার ৮৮॥

অন্বয়ঃ—নমু মুগ্ধৈ! এষাং ত্বদীকর্ণরসত্ এষা অনিমেষতা যথা স্বাভাবিকানি মেষতা-মিলিতা
 (সতী) বিধা অমূত্, তথা এব তব আস্যৈ বিধৌ অধরোপভোগৈ: অমৃতপানম্ অপি বিধা অমু ॥৯॥

এবামিতি। নমু মুগ্ধৈ! হৈ সুন্দরি! এষাং দেবানাং তব হৃদয়ে দর্শনে রসাদনুরাগান্তী:, এষা ব্রহ্মমাণা,
 অনিমেষতা নিমেষশূন্যতা, যথা স্বাভাবিক্য অনিমেষতয়া মিলিতা সতী, বিধা হিমকারা ক্রমিলা বদামীকনী
 স্বাভাবিকী বিরলনী চেতি দ্বিবিধেত্যর্থ:, অমুত্, তথৈব, তব আস্যৈ মুগ্ধৈ মুগ্ধবৈ, বিধৌ অমুত্, অধরোপভোগৈ-
 নধরপুগ্ধৈ:, অমৃতপানমপি, বিধা হিমকারত্, অমুত্: বাসবিককন্দাদ্রবতপানং স্বাভাবিকম্, তব মুগ্ধকন্দা-
 দ্রবতপানমু পুগ্ধনিমিত্তমিতি হিমকারনস্তিত্যর্থ:।

অন্য অনিমেষতয়া বিধাসাম্বল্যম্ভৈষি তত্ৰলক্ষ্যাদতিব্রহ্মণী:, বীতৌপমা, আস্যৈ নিদাতিমিতিরত্
 শিবকামকল্যেণৈবানন্দাভিভাবিন সঙ্কর:। মুখরীতী পূর্ববন্ ৮৯॥

বাক্যলা—হৃদয়! তোমাকে দর্শন করবার ইচ্ছায় দেবগণের এই নিবেদন শুভা
 যেমন স্বাভাবিক নিবেদনশুভার সহিত মিলিত হইয়া হৃদয়কার হইয়াছে; তেমনই
 তোমার মুখচন্দ্র ও শুভচূড়ন দ্বারা তাঁহাদের অমৃতপানও হৃদয়কার হইবে ৯০॥

অন্বয়ঃ—প্রাগ্দুগ্ধ-ভূমি-সুরমি: এষাং গিরি: সক্রল-রত্নফল: পঞ্চশাখ: স: সস্তু তব: মুক্ताফলং
 -বাসব-নাম তম্বম্ দযীমি: বিন্দুনি: স্কুরিত: ইব আমামি ৯০॥

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-दम्भमन्त्रमन्त्राञ्चलिसौख्यमौली ।

कृत्वापराधभयचञ्चलसौख्यमात्रा साध्यत्र मनुममरैः कृपुग्राम्भमानि ॥११॥

तत्तद्विराममुद्धितं शिविकाधरस्याः साक्षाद्दिदुः खं न मनागपि यानधुव्याः ।

आसन्ननायकविवक्षमुक्तानुमेय-भेमीविरक्तवरितानुमया तु जहः ॥१२॥

एवमिति । प्राक् प्रथमं दुग्धा भूमिः पृथिव्यैव सुरभिर्बुधैर्न तस्य, एषा देवानाम्, क्रिदः परंतस्य सुमेरीः सन्ध्या, सकलानि रत्नाञ्चैव फलानि यस्य सः, पञ्च शाखा विटपा यस्य सः, पञ्चमाक्षः सुमेरीदेव पाथि-
रिव च स प्रसिद्धः, ततः कल्पवृक्षः, मुक्ताफलं मौक्तिकम्, फलमेव उत्पदादेनैव साध्यम् अन्वयं नाम मुक्ताफ-
लेति संज्ञा यस्य तत्तादृशम्, तस्यन् कुर्वन्, यथा फलनवयादेव आभादिकं फलं व्यपदिशति, तथा आत्मना
फलनादेव मुक्ताफलमिति व्यपदिशं कुर्वन्निवर्त्यः, तथा पथीभिर्दुग्धमर्बुभिर्दुग्धिः, कुरितो रक्षित इव आभाति
शीमते । तथा च कल्पवृक्षः सुमेरुपर्वतस्य इत्येव वर्तते ; तत्र च कल्पवृक्षे मुक्ताफलानि जायन्ते ; सुमे-
रुश्च गोकुपधरा पृथिवी दुग्धवान् । एवञ्च तस्य दुग्धस्य विन्दव इव तानि मुक्ताफलानि तस्मिन् कल्पवृक्षे व्याप्तानि ।
तेन च देवानामन्वयतस्य वरणे त्वं खलु तस्य कल्पवृक्षस्य सुमेरीच स्वामिनी भवेरिति भावः ।

अत्र भूमिसुरमेरिति निरङ्गं केवलकपकम्, कुरित इवेति क्रियीतुं चा,० द्विकानुपासयेति संकृष्टिः ।
प्रसादी गुणः, बर्दभो च रीतिः ॥१०॥

वाङ्माला—एहै देवगणैश्च ज्ञेयैरुपपन्नं पूर्वकाले पृथिवीरूपं धेनुकं मोहनं कविष्ठा-
हिनं ; देहादेरहं हस्ततुला एव स गन्तव्यं रश्मिरे उपायकं कल्पवृक्षं, मुक्ताफलकं (मुक्ताटकं) कल-
नवनतः अर्थनाया कुर्यात्, दुग्धावन् बारा वायु देहादेर्येन मोहा पादेतेते ॥१०॥

अन्वयः—अथ अमरैः कृपया वक्त्रेन्दु-सन्निधि-निमीलि-दलारविन्द-दम्भ-मन्त्र-मन्त्राञ्चलिसौख्य-
मौली कृत्वा अपराध-भय-चञ्चलम् ईक्षमाणा सा अन्वयं मनुम् अन्वमानि ॥११॥

वक्त्रे स्थितिः । अथ सरसस्या देवप्रशंसानन्दम्, अमरैः कृपया, वक्त्रेन्दोर्भवत्वा एव मुक्तचन्द्रस्य सन्निधि
तन्वाभिधिश्रादेवेत्यर्थः निमीलीनि दलानि यस्य तत्तादृशं यत् अरविन्दमन्त्रं पश्ययुगलं तस्य अने आनी अमं
योग्यम्, अञ्जलिं पाथियुगलयोग्यम्, आत्ममौली निजमलके कृत्वा, देवानां परित्यागनिवर्तनी योऽपराधक्याद
यद्वयं तेन चञ्चलं, यथा ज्ञानया ईक्षमाणा देवानेव पश्यन्ती, सा दमयन्ती, अन्वयं अपरवरसन्निधानी मनुम्,
अन्वमानि अनुमता ।

अत्र वक्त्रे स्थिति निरङ्गं केवलकपकम्, पाथियुगले संकृष्टितदलपश्ययुगलमज्ञानिमाम्, हस्तमुपासयेत्येति
संकृष्टिः । गुणरीतो पूर्ववत् ॥११॥

वाङ्माला—तां गणैश्च, नमस्तु आपनं यत्तु अञ्जलिं वक्ष्यं कश्चिदेन, एवम तां हार
हस्तयुगलं, यत्तु रश्मिरे नाभिधा वगतः बाहोर्नलगतं वृक्षं प्रियादे, ए देनं पश्ययुगलेन ज्ञेयं
अज्ञादेते नागिनं ; एहं अवहारं नमस्तु अपराधभये देवगणैश्च आत्तं चकनं मुक्तिपातं
कारते नागिनेन ; तत्र देवतारां कृपावगतः तां हारं अञ्जलिं यादेवार अज्ञादे
विनेन ॥११॥

अन्वयः—शिविकाधरस्याः यानधुव्याः उद्धितं तत्तद्विरामं मनाक् अपि साक्षात् न विदः खं ; तु
आसन्न-नायकविवक्ष-मुक्तानुमेय-भेमी विरक्त-वरितानुमया जहः ॥१२॥

उद्धितिः । शिविकाया अवरस्या अयोर्देशवर्तिनः, यानधुव्याः शिविकागहकाः, उद्धितं दमयन्ता उत्पन्नम्,
तस्मिन् तस्मिन् देवे विरामं विरक्तिम्, मनाक् अन्वमपि, साक्षात् प्रत्यक्षेण, न हिदुः न ज्ञातव्यः ; शिविकाया

यान्वाः (१) ततः कचभतामन्निपं सुरीषाभ्याञ्छिष्ठमस्त्रिमविगाहपदीठलक्ष्मीम् ।

तां मानसं निखिलवारिचयाङ्गुणा हंसावलीमिव घना गमयाम्यभुवः ॥१५॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-माख्यायते परिचयिर्मुनिभिः पुनः सा ।

उद्वगत्वरं मृतकराहं पराहर्भासां बालामभाषत सभा सततप्रगल्भा ॥१६॥

कचभतामन्निपम्, तां दमयन्तीम्, किं न जानते अ न ज्ञातवन्तः, अपि तु लीलामुखात् जनिते क्वयः । तेन वदामानिषी कचभतामन्निपम् भवत्येवेत्याशयः ।

अत्र मुखदर्शनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धादतिशयोक्तिः अधिचित्यवतीषां कचपीठमिति सिद्धिमेवाप्यवसायकम-
तिशयोक्तिः छिन्नामुद्रासंख्येतिषां संवृष्टिः । प्रसादी मुचः, बंदर्भो च रीतिः ॥१७॥

वाङ्माला—जगते दारुणं लोकं धाकतेऽवशावा विना प्रवेशार्थं धुनं नृकम् । कश्चिद्वा
धाके, तेनैव लोकाः लब्ध्वा वनतले दमयन्तीं च यथा शेषाणि नानि । कारणं, उाहावा, पृथिवीं
अवतीर्णा कचवृत्तेन उाहावाणां कचगतां चक्रन् । दमयन्तीं किं जानितुं ना ॥१८॥

अन्वयः—ततः नदीनाः घनाः हंसावलीं निखिल-वारि-चयात् मानसम् इव, यान्वाः माञ्छिष्ठ-मस्त्रिम-
विगाहि-पदीठलक्ष्मीं तां सुरीषात् कचभताम् अधिपं गमयाम्यभुवः ॥१५॥

यान्वा इति । ततो यच्च सभातिकमवान्तरम्, नदीनां नूतनाः, घना मीषाः, हंसानामावलीं यं लीम्,
निखिलवारिचयात् सकलजलाशयात्, मानसं सुरीवरमिव, यानं बहन्तीति यान्वाः श्रितिकावाङ्मालाः, माञ्छिष्ठवा-
रत्नमिति माञ्छिष्ठं दहस्त्रं तस्य मस्त्रिमानं शौन्दर्यं विगाहते आदत्त इति तादृशी पदीठयोश्चरत्तलीठवीर्यं लीः
कान्तिर्यस्यास्याम् एतच्च हंसावलीपक्षेऽपि योज्यम् । तां दमयन्तीम्, सुरीषाहं नवमातः सभायात्, कचभतां
सर्पाणां अधिपं राजानं वासुकिम्, गमयाम्यभुवः प्रापयामासुः ।

अत्र श्रीतोषमाख्यारः, अन्वयः मस्त्रिमानं कथमन्वी विगाहते इति वदामन्वन्वीसम्बन्धं तत्सादृश्यं वीर्य-
तीयसम्बन्धसम्बन्धा निदर्शना, छिन्नामुद्रासंख्येतिषां संवृष्टिः । मुचरीती पूर्ववत् । “मल्लधरसमं मानसं
यानि हंसाः” इति कविप्रमयात् हंसानां मानसगमनम् ॥१५॥

वाङ्माला—उाहारं च, नूतनं च नृकं येषमं हंसं लोकोके नृकं जलान्तरं हरेते
निशा मानसं शेषवरे उपार्जितं करे; नावकावाहकुरावते येषमं दमयन्तीं केवला
हरेते निशा गर्पराजं वाहकं निकटं उपार्जितं करिण । उद्वगत्वेन दमयन्तीं चरणतलं
उद्वगत्वेन, मञ्जरीं मञ्जरीं वदन्तं मोक्षार्थं धारणं कारयते ॥१६॥

अन्वयः—मुनिभिः अयम् अखिल-वाद्यमय-विहारः विभी, यस्याः परिचयिः आख्यायते, सभा सतत-
प्रगल्भा सा पुनः उद्वगत्वरं मृतकराहं पराहर्भासां बालाम् अभाषत ॥१६॥

यस्या इति । मुनिनिर्वाचीकिप्रवर्तितः, अयं ह्ययमानः, अखिलवास्यविहारी वेदादिसकलमन्त्राह्वयम्,
“विभीः सर्वमपि कायाः, यस्याः सरस्वत्याः परिचयिः परिचयः आख्यायते उच्यते ; सभायां सततं प्रगल्भा धृष्टा
सा सरस्वती देवी पुनः, उद्वगत्वरं उदयशीलम् यत् अवतत्करं चन्द्रल चन्द्रं तद्वत् पराहं सुन्दरत्वात्, म्रिडं
मासं ललाटद्वितीयास्यास्याम्, बालां दमयन्तीम्, अभाषत उक्तवती ।

अत्र श्रीतोषमाख्यारो छिन्नामुद्रासंख्येतिषां संवृष्टिः । प्रसादी मुचः, बंदर्भो च रीतिः ।

उद्वगत्वरं इत्युत्पत्त्यर्थः “मल्लधरसं” इति मल्लधरसं तस्यापदीश्वरं ॥१६॥

আশ্বেষলক্ষ্মণিরিজা কুচকুঙ্কুমেণ যঃ পঙ্কজপরিবৃত্তশ্চ শোণশোমঃ ।

যক্ষোপবীতপদবী' ভজতি স যক্ষ্মোঃ সেবাসু বাসুকিরয়' প্রসিতঃ সিতবীঃ ॥১৩॥

গাণ্ডী ফকী ভজতি কঙ্কণমুয়মে'শে-সৌদ্য' মনোহরম'সৌরমসৌয়মূর্তি' : (১) ।

কীটীরবন্ধনধনুগু'ণযোগপঙ্-ব্যাপারপারগমসু' ভজ ভূতভক্ত' ॥১৮॥

বাক্সালা—বাগ্মাণিক প্রভৃতি মঙ্গল্যে, এই বেদাদি সমস্ত শব্দ সমূহকে সর্বব্যাপিকা
দেব মন্বন্তর দেবীর পরিণাম বালিকা বাকেন ; সত্যম সর্বদাই অগণ্ড হতাবা সেই মন্বন্তর
দেবী পুনরায় মন্বন্তরকে বালিক্তে লাগিলেন । তৎকালে মন্বন্তরী মনোহর, উদারমান
অর্জুনের ক্রাণ মনোহর ছিল ১১৬।

অন্যত্বঃ—আশ্বেষ-লক্ষ্মণ-গিরিজা-কুচ-কুঙ্কুমেণ পঙ্কজ-পরিবৃত্ত-শোণ-শোমঃ যঃ যক্ষ্মোঃ যক্ষোপবীতপ-
দবী' ভজতি, যক্ষ্মোঃ সেবাসু প্রসিতঃ সিতবীঃ সঃ অয়ঃ বাসুকিঃ ॥১৩॥

আশ্বেষেতি । আশ্বেষেচ আলিঙ্গনে লক্ষ্য' যন্ গিরিজায়া পার্শ্বত্যাঃ কুচযীঃ সনযীঃ কুঙ্কুমে' তেন, পঙ্কজপ-
রিবৃত্তশ্চ রক্তবর্ণ'পঙ্কজবৈটল্য' যীষা রক্তাবর্ণা যীষা যস্য স তথ্যকৌ যঃ যক্ষ্মো'হৃদীবল্য, যক্ষোপবীতপদবী'
যক্ষ্মলক্ষ্মণম্ ভজতি আশ্রয়তি রক্তবসনযেপি যক্ষ্মণা যী ন পরিত্যজ্যত ইত্যর্থঃ ; অতএব যক্ষ্মোদেব সেবাসু,
প্রসিতঃ সর্বদ' বাসুকিঃ, সিতবীঃ যুদ্ধকালিণ, সীদ্য' বাসুকিরননলাগঃ । নাগরাজত্বাৎ যক্ষ্মোদেবিত্বমিত্যাহ
অয়মেব বরষীয ইতি ; পর সেবাসু প্রসিতত্বাদয়' কথমপি ন বরষীয ইতি চ ভাবঃ ।

অনুপমালাকার্ণবে কানুপ্রাচলানুপ্রাচাখ্যা' সংলুপ্যতি । গুণগৌতী পূর্ণবত্ ॥১৩॥

বাক্সালা—শিবের আশ্রয়ন দ্বারা পার্বতীর গুণগৌতীর কুঙ্কুম লাগিয়া যাওয়ায়
বাক্সালা দেখকালি, পট্ট সূত্র পরিবেষ্টনের ক্রাণ রক্তবর্ণ হইয়া যায়, এ ছেন যিনি মহাদেবের
যক্ষোপবীতমান আশ্রয় করিয়াছেন ; যুদ্ধকালি এবং মহাদেবেরই সেবায় আসক্ত হইনি সেই
বাসুকি ॥১৩॥

অন্যত্বঃ—মনোহর-সৌর-রমসৌয়-মূর্তি' : সঃ অয়' ফকী এই পাখী কঙ্কণমুয়' ভজতি । ভূতভক্ত' :
কীটীরবন্ধন-ধনুগু'ণ-যোগপঙ্-ব্যাপার-পারগম' অসু' ভজ ॥১৮॥

পাখ্যাবতি । মনোহরামিন'সৌমিঃ রবী' রমসৌয়া মূর্তি'য়স্য সঃ, সীদ্য' ফকী বাসুকিঃ, এই শিবসম-
শ্রিনি পাখী মণিবল্য ইত্যর্থঃ, কঙ্কণমুয়' কঙ্কণামরচত্বন, ভজতি । অতএব ভূতভক্ত' : শিবস্য, কীটীরবন্ধন'
জটাসুটবন্ধন' ধনুগু'ণঃ যোগপঙ্কজরৌপবিশেষেচ তেবা' ব্যাপারী ভবন' ততদুপেক্ষাবল্যাননিত্যর্থঃ তস্য 'পারগ'
পারহমিন' তেব' ব্যাপারিণি নিপুণমিতি তাত্পর্যম্, অসু' বাসুকিম্, ভজ ইতীষ । পরসেবাপরায়ণত্বাৎ ভজতি
দৃশিতম্ ।

অন একস্ব বাসুকীঃ কীটীরবন্ধনাদাশ্রয়কালিন্ ভবনাত্ পথ্যায়নামালাকার্ণবঃ, রমসৌ-রমসৌতি' যমসন,
কীটীরবন্ধন-ধনুগু'ণ-যোগপঙ্কজ-ব্যাপার-পারগম' অসু' ভজ ॥১৮॥

"রব' মণিব'সৌ" ইত্যনরঃ । অতএব জিয়া' নদাদিত্বাদীমত্বঃ । "কীটীর' স্বাভ্যটাসুট'" ইতি বক্তঃ ।

কঙ্কণমুয়মিতি "মণি ধুবঃ" ইতি ভবতিভবি কলপ ॥১৮॥

বাক্সালা—অনর অনর রক্ত দ্বারা বাক্সালা আকৃতিতে পরিবৃত্ত হইয়াছে, ইনি সেই
নাগরাজ বাসুকি মহাদেবের হস্তে কঙ্কণতা অবলম্বন করিয়াছেন । অতএব মহাদেবের

॥ इत्येवमपि रसमयानुत्तमोच्चरेन्दोरप्यन्यथा त्वदधरस रस' विविधः ।

आखादयन् युगपदेव परं निर्व्विषं निषेत्तुमितदुभयस्य यद्भिन्नमः स्यात् ॥१८॥

आयोविषे रदनच्छन्दं शिदागमितेन ते पुनरनर्थतया न नश्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने पोयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥२०॥

জটিলত্বজনক করা, ধনুস ভাণ্ড করা এবং উদ্ভাসের হওয়ার বিষয়ে নিপুণ এই বাহুবলীকে কৃতি
বরণ করা হয়।

अन्वयः—शिशुः एकदा रक्षयया ईष्येन्दुः अन्वयं, अन्वया अपि त्वद्वरस्य रसं हत्वा युगपत् एव चास्मादवन् एतदुभयस्य विशेषं निश्चेतुं यदि परः जनः स्थात् ॥१८॥

धृत्वेति । ई जिह्वे यस्य स रिजिह्वः, प्रकरणादिव बाहुकिः सर्वः, एकया रसमया भिज्जया, ईश्वरीः
त्रिषल्लस्यष्टमस्य, अस्मत् धृत्वा गृहीत्वा, अन्वयापि रसमया, त्वदपरस्य रसं धृत्वा, युगपदेकैव, आत्मादस्य
कृत्विष्यन्, एतदुभयस्य अन्दाश्रतत्त्वदपररसयोः, विशेषं भिदं तारतम्यमिति यावन्, निर्वर्तुं यदि परं कैवल्यं,
अनः समर्थः स्यात्, न पुनरन्व इत्यर्थः । तेन मनुष्याणां अन्दाश्रतपानासम्भवात्, दिव्यानां तत्सम्भवेऽपि जिह्वा-
दयाभावेन युगपत् पानासम्भवात्, अन्वे वा सर्वाणां रिजिह्वत्वेऽपि शिवकण्ठस्थित्यभावेन अन्दाश्रतपानासम्भवात्
अयमिवासाधारणस्यैवा वरणीय इत्याशयः । यतोऽयं रिजिह्वः खलु, अतः कथमपि न वरणीय इत्यपि सूचितम् ।

अथ धृत्वेत्येकया क्रियया चत्वरस्योः कार्यतयाभिसम्बन्धात्तुल्यशीलिता, युगपत्तदुभयोरालासादासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादित्यर्थोक्तिश्चैतन्यरीरङ्गादिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१२८॥

বাক্সালা—বিক্রিস এই বাহুর্ক একটি ক্রিসা দ্বারা শিখের লগাটহু চত্বের অমৃত,
আর একটি ক্রিসা দ্বারা তোমার গুণের রস ধারণ করিয়া, একদাই সেই দুটীকে পান
করতঃ, সেই দুটীর ভারভর্য্য নশ্বর করিতে যদি কেবল সমর্থ হন ৷১২৥

अमुशुः—आशीविषेय एतेन ते वदन्त्यददं श-दानम् अथर्थाय पुनः न जप्सुम् । हि दीयुःकार-
घटिते तावकीने अथर वाषां विधातुम् अस्य शक्तिः न घटते ॥१०॥

आशीति । आशी संप्रत्य दन्तस्य विषं यथ्य तेन, एतन्, वासुकिना, ते तव, रदनच्छदे चक्षरे दंशदानं
 पुष्पसमये दंशनम्, अनर्थतया अपश्यत् क्षितुतया, पुनर्न गच्छं त्वया न मन्यम् । ईदृश्यात्, पीयूषस्य अक्ष-
 तस्य क्षारिच चंद्रभाजिनं क्षटिते ब्रह्मणा निर्मिते, तावकीने त्वदीये चक्षरे, बाधां विषजन्मा पीडां, विधातुम्, अक्ष-
 वासुकैः, क्षतिः क्षामयन्, न क्षटिते चक्षरे विषस्य क्रियाया अप्रसम्भवात् सम्भवतीत्यर्थः । अतो निःशङ्कनिर्वाणं
 वरतुमर्हसीति भावः । विषधरत्वादेव च न वरीतुमर्हसीति च सूच्यते ।

[illegible]

বাক্সালা—আশীবিধ এই অনন্তনাগ তোমার অধরে বে দংশন করিবেন, পেটকে
 ভূমি অনর্থ বলিয়া মনে করিও না। কারণ, বিধাতা তোমার অধরটিকে অমৃতের সারাংশ
 দ্বারা নির্মাণ করিয়াছেন; অতএব তাহাতে বিষের পীড়া জন্মাইতে ইহার অক্ষমতা হইবে
 না ॥২০॥

देवोऽभ्यधावि भव श्रीर ! सुतावधाना भूमीभुजस्तारजत (१) भीमभुजो निरोधाम् ।

पादोन्नितामपि पुनः पिबतां इमे तामिच्छन् विनश्यति न वत्सरेकोटिभिर्बः ॥२४॥

लोकेष्वेवैश्वस्यैवशिवायि यच्चकार शुद्धारसात्तरुश्यान्तर्यामभावात् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिदुपपञ्चेन संशोभयन् वितनुतां वितनुमुद्दं वः ॥२५॥

अमृतः—इन्दुविरहाः सन्ध्या-ममहसकुशात् कलसात् विनीत हासभासं कञ्जारम् इव, ।

श्री-सङ्ख्यन् पञ्च-गव्यान् सरमप्रधानान् विनीध तां राजसङ्ख्यन् धनयन्त ॥२३॥

३. अतः । इन्दीयमन्त्राणां, सन्ध्यायां नमसि सद्, अग्निं दत्तकुलानि पञ्चमूढा यथा तज्ज्ञानं, जगत्तान्
 पद्मान्, विनीय चपसार्थं, हासभक्तं प्रकाशकानिम्, कङ्कारं सौमन्धिकमिव ; विमानवाहः, शिथिलावाहकः,
 जिह्वा दमयन्तीपरिणामनिवन्धनया लज्जया सद्, चन्द्रकन्धरी यथा तज्ज्ञानं, उरगप्रधानान् सर्वपराजान् विनीय, तां
 दमयन्तीम्, राक्षां भूमिद्वपतोनां सद्भम्, जगयन् ।

अथ त्रीतीयमाशङ्कारः । आसन्नस्य प्रजापत्यावाचकत्वादवाचकत्वदीयः, हेतिकाणिमित पाठे न च तत्-
कमाधानम् । अथरीती पूर्वं ॥२२॥

বাক্সালা—চত্বের কিরণ যেমন সন্ধ্যাকালে সঙ্কটভঙ্গল পদ্মের নিকট হইতে সরাইয়া
 নিয়া, প্রকাশনোভাকে হৃদয়সাগরের উপরে উপস্থিত করে; তেমন শিবিকাধারকেরা
 লঙ্কার সঙ্কটভঙ্গন বাহুর নিকট হইতে সরাইয়া নিয়া, সমরভাটকে রাজাদের নিকট উপ-
 স্থিত করিলেন ২৩।

अन्वयः—दृष्ट्वा चण्डपायि—(६) भीरु ! इतावतामा भव ; (७) भूमीभुजः ! (यूयत्सवि)
भीमभुजः निरीचा व्यजत । आसीकिताम् अपि एतां दृष्ट्वा पुनः पिबता वः दृष्ट्वा चण्डरक्षीटिभिः (अपि) न
विगच्छति ॥२४॥

देव्येति । देव्या सरस्वत्या, अम्बयाय अभिहितम् । किमम्बयायीत्याह—इं भोव ! सर्पवर्णान्
मयशीले ! इतः वरनिर्वाणाय अवबन्धितम् अवधानं मनीयोगी यथा सा साहज्यी भव । अम्बया सहस्र-
वर्णैश्चिह्निरिति भावः । इं भूमीमुजो राजानः ! युयमपि भीमभुवो दमवन्मृगाः, गरीषा इहं ननु, व्यजत ।
अम्बया युष्माकमभिरतद्वट्टिपाने लज्जावशादियं कश्चिदपि द्रष्टुं गार्हतीत्याश्रयः । अथ एतन्नामि सन्देहान्
द्वट्टिमात्रमपि न त्यक्तुं, नह्येन इत्याह—आसीकितानामपि एतां दमयन्तौम्, दृष्ट्वा अक्षुषा पुनः विवतां पुनः पुनरपि
सदृशं पश्यताम्, यो युष्माकम्, इत्याह दम् मन्वावसा, वत्सरकीटिभिरपि, न विमन्वति नापयाजति । अतः
स्वयं दर्शगहिरम्ब्यं सर्वं द्रष्टुं सुविधां दत्ते त्वमिप्रायः ।

अत्र निरीक्षात्मानं प्रति पराईयाव्याप्यं हि तुलात् काष्ठासिद्धमसङ्गादस्य काष्ठाप्राप्तिरुच्यते । प्रकादी
मुष्मन्मूर्ध्नो च रीतिः ॥२४॥

বাঙালি—সরস্বতী বলিলেন—“ভদ্রশীলো ! দয়াকর ! মনোযোগ অবলম্বন কর;
 রাজগণ ! আপনাদিগের দয়াকরী দর্শন পারিত্যগ করুন। কারণ, আপনাদিগের ইচ্ছাকে
 দেখিরাহে, তথাপি নহন দ্বারা বারং বার দেখিতে থাকিলেও, আপনাদিগের সে ইচ্ছা কোটি-
 বৎসরেও বাইবে না। ১২৪।

सावर्तभावभवदङ्गुतनाभिकूपे ! स्वर्भौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

स्वाराज्यमजयसि न त्रियमेतदीयमेतदगृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥२८॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भूः न्ययोधमण्डलतले हिमशोतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यज्जल्पं सर्वेषु कारुषु करोतु करिणं दपम् ॥२९॥

सादृश इति । निजान् प्रकटितं यत् पुष्करं पद्मं तस्य तिरस्कारो निन्दायां चमै योग्ये अस्ति चोच्यते यस्यास्तत्सम्बोधनम् । सादृशं नभुराणि सदृशानि यस्य तस्मिन् जलनिधौ समुद्रे, सवनेन सवननाम्ना राज्ञा, सादृशं सद्यः तत्र वारिविहारलीला जलविहारकलुषां, भव्या रम्या भवन्तु । अतएव पुष्करस्य दीपक्य पतिम्, तं प्रसिद्धम्, चमून् सवनम्, भज इह ।

अत्र चतुर्थपादे क्षुतीपमाच्छेदकानुप्रासयोरीकानुप्रासविशेषः सङ्गरः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२७॥

वाङ्माला—प्रमथसि ! तोमार नरन दृष्टेति दृष्टुं पञ्चकेश तिरस्कार करिते नमर्थः ; अतएव सादृशपूर्ण समुद्रे सवनराज्यार मङ्गितं तोमार जलविहारधेना मनोहरं हृदये । अतएव तूम् पुष्करदीपेन अधिपतिं अगिह्य एहै सवनराजाके वरणं कर ॥२९॥

अन्वयः—(६) सावर्त-भाव-भवदङ्गुत-नाभिकूपे ! स्वः भौमम् एतदुपवर्तनम् (अस्ति) ; आत्मना एव स्वाराज्यम् एतदीयां त्रियं न अजयसि ? एतदगृहे शचीविलासं परिगृहाण ॥२८॥

सामन्ति । सावर्त-न दक्षिणावर्तनेन सङ्गति सावर्त-स्य भावः सावर्तत्वमित्यर्थः ; तेन भवन् जायमानम् अङ्गुतमाचर्यं यस्यात् स तादृशी नाभिकूपः कूपी यस्यास्तत्सम्बोधनम् । ई तादृशि । दमयन्ति ! स्वः स्वराज्यकपम्, भौमं भूतलवर्ति, एतस्य सवननाम्ना राज्ञः उपवर्तनं ईशीलं । आत्मना सवनेन, स्वाराज्यं स्वराज्यस्वकपान्, एतदीयम् एतद्देशसम्बन्धिनीम्, त्रियं राज्यसम्पदम्, न अजयसि एतस्य वरणं नायनी कराधि, अपि तजयंथ्यर्थः । तथा एतस्य सवनस्य गृहं, शच्या विलासं च दितम्, परिगृहाण एतद्वरधि-नाङ्गीकुद ।

अत्र निरङ्गं केवलकपकदयम्, शचीविलासमिति सादृशाक्षपादसम्बन्धस्तुल्यम् । निदर्शना, द्विकानुप्रासो-भ्यं तेषां सङ्गतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“नीलज्जनपदी दीर्घविषयी तूपवर्तनम्” इत्यमरः ॥२८॥

वाङ्माला—हे प्रमथसि ! तोमार नाभिकूपी नक्षिणावर्तं हठराय तादा हृदये लोकेश्वरं विमथ्य जग्रे । अगिह्य एहै सवनराज्यार वेष, कृतले वर्गवर्द्धन विमथमानं रहि-राह्ये । अतएव तूम् निजेश्वरं वर्गराज्यवर्द्धन एह देशेन राज्यागमनं अर्जनं कर ना केन ? एवं ईश्वरं गृहे शरीरं त्राय आचरणं करा आचारं कर ॥२९॥

अन्वयः—तत्र हिमशोतले न्ययोधमण्डलतले यः स्वयम्भूः देवः स्वयं वसति किल ; सः त्वाम् अनन्यजल्पं निजशिल्पं विलोक्य करिष्य सर्वेषु कारुषु दपं करीतु ॥२९॥

इह इति । तत्र पुष्करदीपे, हिमवत् शीतले, जायाबाहुव्यादिव्यामयं, न्ययोधमण्डलतले मन्त्रलाकारवदङ्गु-लावर्हिहः यः स्वयम्भू राजा देवः, स्वयं स्वकपेभ्यः, वसति । किलेति लोकावर्तायाम् । स स्वयम्भूः स्वः लज्जकपम्, अनन्यजल्पम् अनन्यारीभिरङ्गुदं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ; निजं शिल्पं निजोचने पुष्कम्, विलोक्य,

ଅଧ୍ୟୋଧନାଦିବ ଦିବଃ ପତଦତୀପାଦେଃ ଅଧ୍ୟୋଧମାଭ୍ୟଭରଦାରମିବାବରୋଃ ।

ତ' ତସ୍ୟ ପାକ୍ଷିକମ୍ବୋଳଦଳୟୁତିଭ୍ୟାମ୍ ହୃଦୟସ୍ୟ ପକ୍ଷ୍ୟ ଶିଖିପତ୍ରଜମାତପତ୍ରମ୍ ॥୧୦॥

ନ ଯତେତାଂ ଚରତୁ ବା ଭୁବନିଷୁ ରାଜ-ହଂସସ୍ୟ ନ ପ୍ରିୟତମା କାୟମସ୍ୟ କୌର୍ତ୍ତିଃ ।

ସିଦ୍ଧିଂ ତୁ ତଦ୍ଦିଗ୍ଧିମାହ୍ୟମାଦିଗନ୍ତୋ ଶୌରସ୍ୟ ମାନ୍ୟଂ ଚ ମିଥଃ ପ୍ରସଙ୍ଗାତମିତି ॥୧୧॥

କରୈବ ଅଭିଧ୍ୟାୟନାଦିଷା ମିତ୍ରହତେନ, ଶର୍ବେଷୁ ବାନ୍ଧବୁ ଶିଷ୍ୟିଷୁ ବିଧିଷୁ, ଦର୍ପେ ମନଃକରପୁଷ୍ପଃ କଳାପ୍ୟବସ୍ୟ କରୀ
ମାକୌତି ମର୍ଦ୍ଦମ୍, କରୀତୁ । ଶବ୍ଦମୟ ବରଣେ ଶାଞ୍ଜାହାରୀ ଶର୍ବନମପି ତେ ଭବିଷ୍ୟତୀତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଶ୍ରେୟାଃ କାଳୁମାହାତ୍ୟମୁପାଦ୍ୟୋଃ ଶଂକ୍ତିଃ । ଗୁହ୍ୟରୂପୀ ପୂର୍ବବଦ୍ ॥୧୨॥

ବାଞ୍ଛାନା—ମଧ୍ୟସଂହା । ମୈତ୍ର ପୁରୁଷାଦିନେ ଯଶୁନାକାର ଏକଟି ବଟମାଡ଼ ଆଢ଼େ ; ତାହାର
ଫଳ, ହିମେଶ ଶ୍ରୀରାମ ଲୋଚନ ; ମେଧାତନେ ମାକାର ଯେ ଢଙ୍କ ବାମ କରନେ, ତାହା ଡୋମାହରୁମ୍ ଅତୁ-
ଲନୌଷ ନିଜେଷ ନିଜ୍ଞା (ମେଧା), ନିଜ ହସ୍ତ ବାହା ମକଳ ନିଜ୍ଞା (ମେଧା) ମଧ୍ୟ ଶର୍ବ କରନ ॥୨୦॥

ଅଭ୍ୟାସଃ—ଦିବଃ ପତଦାତପାଦେଃ ଅଧ୍ୟ ଶୃଦ୍ଧମାତ୍ ହବ ଅଧ୍ୟୋଧମ୍, ଶବ୍ଦରୂପେଃ ଆଭ୍ୟଭରଦାରମ୍ ହବ, ପାକ୍ଷିକମ୍-
ବୋଳଦଳ ଯୁତିଭ୍ୟାଂ ତସ୍ୟ ହୃଦୟସ୍ୟ ଶିଖିପତ୍ରଜମ୍ ଆତପତ୍ରମ୍ (ହବ ସ୍ଥିତ) ତ' ପକ୍ଷ୍ୟ ॥୧୦॥

ଅଧ୍ୟୋଧନାଦିବେତି । ଦିବଃ ଆକାଶାତ୍, ପତନ୍ ଯ ଆତପାଦିଃ କୃତ୍ରିଜିରହଂଶିତମଧ୍ୟତିତାସ୍ୟ, ଅଧ୍ୟ ଶୃଦ୍ଧିମି ଶୃଦ୍ଧ-
ନାଗ୍ରହାରଦ୍ଦାଦିତୀରିବ, ଅଧ୍ୟୋଧଂ ଅଧ୍ୟୋଧ ଇତି ଯୌଗିକମାନକମ୍, ଶବ୍ଦରୂପେଃ ଗ୍ରାହ୍ୟାଲ୍ୟାବିଧିରୂପେଃ କର୍ୟ୍ୟେ, ଆତମନୋ
ଭରଂ ଭାରଂ ଆରୟତୀତି ତ' ଅଧ୍ୟୋଧନାବ ସ୍ଥିତମ୍, ତଥା ପାକ୍ଷି ପକ୍ଷ୍ୟ ଯନ୍ତୁ ଫଳ ଯଦ୍ଧ ବୋଳଦଳ ଶ୍ୟାମଲପଦଂ ଅଧ୍ୟୋ-
ଧ୍ୟୁତିଭ୍ୟାଂ କାନ୍ତିଭ୍ୟାମ୍, ତସ୍ୟ ପୁଷ୍ପରସ୍ୟ ହୃଦୟସ୍ୟ, ଶିଖିପତ୍ରଜମ୍ ଯୟୁରପକ୍ଷଜମ୍, ଆତପତ୍ର ଛନ୍ଦମିବ ସ୍ଥିତମ୍, ତ'
ଗ୍ରହାବାହରମ୍, ପକ୍ଷ୍ୟ । ତଦ୍ଦର୍ଶନମପି ମହାକୌତୁକମିତି ଶବ୍ଦମବରଦ୍ଦମିବ ତଦାଚିତମିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ପ୍ରଥମେ ପାଦେ ଚିତ୍ରମ୍ପ୍ରାପ୍ତା, ଦ୍ଵିତୀୟେ ବାସ୍ତବ୍ୟା କ୍ରିୟାମ୍ପ୍ରାପ୍ତା, ତତ୍ତ୍ଵେ ପ୍ରତ୍ୟୟମାମା ଜାତୁମ୍ପ୍ରାପ୍ତା, ଅଧ୍ୟୋଧ-ଅଧ୍ୟୋ-
ଧେତି ଯଜନମ୍, ଶ୍ରେୟାଃ କାଳୁମାହି ହବ୍ୟମୁପାଦ୍ୟେ ଶ୍ରେୟାଂ ଶଂକ୍ତିଃ । ମାଧ୍ୟମ୍ୟ ଗୁହ୍ୟ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟ ଚ ରୀତିଃ ॥୧୦॥

ବାଞ୍ଛାନା—ଆକାଶ ହରେତେ ନିମ୍ନାତିତ ରୋଷ ଓ ବୁଝିକେ ମୌଚେର ନିମ୍ନେ ରୋଷ କରାର
କ୍ଷତ୍ରହେ ସେନ ତାହାର ନାମ ହରେତେ 'ଶ୍ରାଘ୍ରାଧ' ; ଆଗ୍ର ମେ ଯେନ ବଞ୍ଚୁଣ ବାଣୀ ଆମ୍ଭନାର ଡାର
ବାରମ୍ କରାଡ଼େଢ଼େ ଏବଂ ମିତ୍ରମକ୍ ଫଳ ଓ ମୌଳବର୍ଣ୍ଣ ମଞ୍ଜ ମକଳେର ମୋଡ଼ା ବାହା ଯେନ ପୁରୁଷରୂ-
ପେର ଯୟୁରମକ୍ଷଜାତ ଡ଼େର ଶ୍ରୀରାମ ଅବହାନ କରାଡ଼େଢ଼େ ; ତୁମି ବାହେର ମୈତ୍ର ବଟମୁକତେ (ମେଧ ୧୦) ॥

ଅଭ୍ୟାସଃ—ଅସ୍ୟ ରାଜହଂସସ୍ୟ ପ୍ରିୟତମା କୌର୍ତ୍ତିଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ନ ଚେତନାମ୍, କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବା ଭୁବନିଷୁ ନ ଚରତୁ ।
ମାତ୍ ତୁ ସିଦ୍ଧିମ୍, (ୟତ୍) ବିଗ୍ଧିମାହ୍ୟମ୍ ଆଦିଗନ୍ତୋ ଶୌରଂ ଚ ମାନ୍ୟଂ ଚ ମିଥଃ ପ୍ରସଙ୍ଗଂ ନ ଆତସୀତି ॥୧୧॥

ମିତି । ଅସ୍ୟ, ରାଜା ହଂସ ହବ ତସ୍ୟ ହପତିସ୍ତ ତସ୍ୟ ଶବ୍ଦମୟ, ଅନ୍ୟ ରାଜହଂସାଦ୍ୟସ୍ୟ ପଞ୍ଚିତଃ, ପ୍ରିୟତମା ଅତୀତ-
ମୌଳିକରୂପୀ କୌର୍ତ୍ତିଃ ; ଅନ୍ୟ ରାଜହଂସୀ ପଞ୍ଚିତ୍ୟୋ ଅ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ନ ଚେତନା ଚେତବ୍ୟାଂ ନ ଧବତୁ, ଅପି ତୁ ଚେତନାମିବ ;
ଏକେନ 'ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତା ବ୍ୟକ୍ତିତେ ଛନ୍ଦ କୌର୍ତ୍ତ୍ୟାଃ' ଇତି କବିସମୟାତ୍ ଅନ୍ୟେଷାଃ ତେନ ଶର୍ବ ସ୍ଵାଭାବିକତ୍ଵାଦିତି
ଭାବଃ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବା ଭୁବନିଷୁ ବିଷୁ ଜଗତ୍, ଅନ୍ୟ ଜଗିଷୁ, ନ ଚରତୁ, ଅପି ତୁ ଚରତେଦେବ୍ୟଃ ; ଏକେନ ବିଷୁବଦ୍,
ବାସ୍ତବିକତ୍ଵାଦିତ୍ୟାତ୍ ଅନ୍ୟ ରାଜହଂସାଃ ଜଳବିଷୟସ୍ୟ ସ୍ଵାଭାବିକତ୍ଵାଦିତ୍ୟାତ୍ । ଅଥ ନ ସିଦ୍ଧିମିତି ଶବ୍ଦଃ ।

ତୁ କିନ୍ତୁ, ମାତ୍ ସିଦ୍ଧିମାହ୍ୟମ୍ ; ମାତ୍ ସିଦ୍ଧିଦିବଃ ପ୍ରସଙ୍ଗାତା ଅବହାନମ୍, ଆଦିଗନ୍ତୋ ଚତୁର୍ପାଦଗନ୍ତୋ ଜଗତାଂ ଶର୍ବବିବ
ଚେତନାବାରୋପ୍ୟନୌପ୍ୟଃ ଶା କୌର୍ତ୍ତିଃ, ଶୌରଂ ଦୁଃସ୍ୟ, ଅନ୍ୟ ଜୟସ୍ୟ, ମିଥଃ ବରଦ୍ଦରମ୍, ପ୍ରସଙ୍ଗଂ ମିତ୍ରମୁଦ୍ଧୃତିବିଷୟ-
ସମ୍, ନ ଆତମିତି ନ କରୀତି । ଏକେନ ଶୌରାଦ୍ଧ୍ୟମ୍ ନୌପ୍ୟକ୍ତମିତିଜନନିଷାଦ୍ୟମ୍ ; ଅନ୍ୟେଷାଃ ତୁ ହଂସାପି ଶୌରା-
ଦ୍ଧ୍ୟମ୍ ନୌପ୍ୟକ୍ତମିତିଜନନିଷାଦ୍ୟମ୍, ଶର୍ବବିବ ତଥା ଶର୍ବଃ ପ୍ରସଙ୍ଗଂ କରଦ୍ଦର୍ଶନାଦିତି ଭାବଃ ।

सूरिपिरिषत्प्रथमाभिर्तेऽपि मृद्वारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्मयमिवमाय तदेव नाम यत् कोमलं न किल तस्य नृतेति नाम ॥२२॥

अत्र वृत्तिवैज्ञित्यमाकृतिसम्प्रभेदा लिङ्गं चकार तदनादरस्य विज्ञा ।

राष्ट्रोऽपि तस्य तदस्वाभजतायवङ्गि-चिञ्जीवभूय मलिनच्छविभूमधूमः ॥२३॥

अत्र इत्यपि श्रीराघुनी न पृथक् चरीतीति विरोधाभासीऽलङ्कारः, तयोः प्रथमातेननसम्बन्धेऽपि तत्पदसम्बन्धा-
दतिशयोक्तिः, विशदितमायवमादिसन्तीति सामान्यम्, तत्पदार्थस्य च श्रीराघुनीः प्रथमातेनन प्रति अनुवादात्
काल्यलिङ्गम्, प्रस्तुतायां कीर्त्या अप्रस्तुताया राजकल्याः इति पद व्यवहारसमारीपात् समासीति, इत्यनुप्रासश्चेत्ये-
तेषां संसृष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सुवनं विष्टपेऽपि स्नात् तस्मिन्ने मग्निं जले ” इति मैदिनी ।

नो ततामिति “विता पथे ” इत्यस्य पथस्या आत्मनेपदप्रथमपुर्व्वकथने उपपन्नम् । विशदस्य भाव इति विश-
दिना वृद्धादिवादिनम् ॥२१॥

वाङ्माला—नृपतिर्लोकैर्ह एव नवननत्र प्रियतमा कोटिं केन चेतवर्षं हरेवेना ?
केनैव वा जितुर्वेन विचरणं करिवेना ? किञ्च हंसाई आच्छये ये, एवै कोटिं एकमात्र
उत्तमः । उपानन कर्त्रा, हृदयं कलक पश्यन्तं पृथक् करेना ॥२०॥

अन्वयः—इयं यदि अपि, सुरिपरिषत्प्रथमाभिर्ते अपि, मृद्वारभङ्गिमधुरे अपि, कलाकरे अपि,
तस्मिन् तत् एव मयमय आय नाम, यत् तस्य नृतेति कोमलं किल नाम न ॥२२॥

यत्र इति ।- इयं दमयन्ती, यदि वीरेऽपि, सुरिपरिषदि पण्डितसभायां प्रथमाभिर्ते पाण्डित्यवशादेव प्रथम-
सम्बन्धितेऽपि मृद्वारभङ्ग भङ्गा भावेन वेशभूषादिना मधुरी मनीषुरेऽपि, कलानां गीतवाद्यादीनामाकरे आनन्देऽपि
तस्मिन् सन्ने, तदेव मयमय दीपम्, आय प्राप ललितवतीत्यर्थः । नाम सभावायायाम् । यत्, तस्य सवनस्य,
नृतेति कोमलं नाम संज्ञा, न किलासीत् । मलानुरागादेव तं त्यक्तवतीति भावः ।

अत्र आनुप्रासोऽनुप्रासयोः संसृष्टिः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२२॥

वाङ्माला—मवनवशा वाय हरेलेन, पति उगताय प्रथम मन्त्रान्त हरेलेन, नृपारो-
हितेन वनं कृतः वावा मनोहर हरेलेन एवः गानवाद्य प्रकृति कलाविद्यार आकर हरेलेन
मन्त्रादी तातेन एव प्राप पाईलेन ये, ताहार ‘नल’ ईत्याकार कोमल नाम हिन
ना ॥२०॥

अन्वयः—विज्ञा एषा अत्र वृत्तिवैज्ञित्यम् अथ आकृतिसम्प्रभेदा तदनादरस्य लिङ्गं चकार । तस्य राजः
अपि मलिनच्छविभूमधूमः तदस्वाभजताय वङ्गि-चिञ्जीवभूय ॥२३॥

भूवङ्गीति । विज्ञा पण्डिता, अत एवैज्ञितेन सवनस्यायं सूचितवती न पुनर्वाक्येनेति भावः, एषा दमयन्ती
अत्र हरेः कलाविद्वत्प्रताया वैज्ञितं निर्विषयस्य सञ्चालनम्, अथ अनन्तरम्, आकृतिसम्प्रभेदा मरीरनीटनस्य, तस्य
राजः सवनस्य तदनादरस्य अस्वीकारस्य, लिङ्गं चिञ्जम्, चकार । तथा तस्य राजः सवनस्यापि, मलिन
वा हविः कालिमुखा भूमः वापुष्यमेव समानस्यानवात् भूमः सः तस्या दमयन्त्या अस्वाभावात् इति च तादृशी
मन्त्रादी दुःखं च एव वङ्गिच्छ चिञ्जीवभूय अनुमायकी मभूय ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकद्वयम् तादृश्यमेव वङ्गिच्छाया अनुमानस्य ; अनदीरङ्गप्रभावेन वङ्गः । वीरिषि
उपाने आनुप्रासोऽनुप्रासायां संसृष्टिः । वृचरीती पुर्व्वम् ॥२१॥

ରାଜା:ନରାଭିमुखमिन्दुमुखीमये मां यान्ता जना (१) इदयवेदितये व निम्बु. १
 अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-वाचा भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥२४॥
 ऊचे पुनर्भगवतो नृपमन्यमखी निर्दिश्य दृश्यतनतावमताश्रितेयम् ।
 आलोक्यतामयमये कुलश्रीलशाली शालीनतानतमुदस्य निजास्यविष्यम् ॥२५॥
 एतत्पुनःपठदपन्नमन्दि-इन्द-वाग्-उम्बर-रनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।
 उत्पसुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-मर्थोऽपि नार्थ पुनरुक्तिषु पातुकामान् ॥२६॥

ବାଙ୍ଗାଳୀ—ବୁଦ୍ଧିମତୀ ନୟନୀ ଯଥାପେ ଉପକାଳନ, ପରେ ଅନ୍ତର ଯୋଗାଣେ (ଯୋଡ଼ା-
 ବୁଝିତ) ନୟନଦ୍ୱାରା ପରିତ୍ରାଣେର ନୂତନ କର୍ମରେ । ଆସାର ନୟନରୋଗର ଯୋଗନାଶକର
 ଉତ୍ତର ମୁଖ, ନୟନର ଅଳାଭାବ ଉପାଦାନେର ଚିହ୍ନ ହେଲା ॥୩୦॥

ଅନ୍ବୟ:—ଏହା ଯାନ୍ତା: ଜନା: ଇଦୟବେଦିତୟା ଏବଂ ଏଣାମ୍ ଇନ୍ଦୁମୁଖୀ' ରାଜାନ୍ତରାଭିमुख' ନିମ୍ବୁ: । ଅନ୍ୟା-
 ନପେକ୍ଷିତବିଧୌ ଭବ୍ୟଭୃତ୍ୟେ ସତି ପ୍ରଧାନବାଚାନ୍ ଅବସର: ନମନ୍ତି ଖଲୁ ॥୨୪॥

ରାଜା ଶ୍ରୀ । ଏହା ସ୍ୱପ୍ନପରିତ୍ୟାଗାନନ୍ତରମ୍, ଯାନ୍ତା: ଶ୍ରୀବିକାବାହକା ଜନା:, ଇଦୟବେଦିତୟା ଦୟାମୟା ଅଭିମାୟା-
 ଭିରତୟା ଓ ନୃପା, ଏଣାମିନ୍ଦୁମୁଖୀ, ଦୟାମୟୀ, ରାଜାନ୍ତରାଭିमुख' ନିମ୍ବୁ: । ତଥା ଏ ଅନ୍ୟାସ୍ୟ ପ୍ରଭୱରପେକ୍ଷିତୌ
 ବିଧିନିର୍ଦ୍ଦେଶୀ ଯେନ ତଦ୍ୱିନ୍ ତାହେ, ଭବ୍ୟଭୃତ୍ୟେ ନିପୁଣାହିରେ, ସତି ବିଦ୍ୟମାନେ, ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରଭୱାବା ନିଯୋଗବାକ୍ଯାମାନ୍,
 ଅବସରୀ ନ ଭବତି । ଖଲୁ ବାକ୍ଯାଳଙ୍କାର ।

ଏମ ସାମାନ୍ୟେ ନ ବିଶେଷସମ୍ପର୍କନବପୀଠ୍ୟାନ୍ତରାଧୀଶଙ୍କାର: । ପ୍ରସାଦୀ ଗୁପ୍ତ, ବୈଦର୍ଭ୍ୟ ଓ ରୀତି: ॥୨୫॥

ବାଙ୍ଗାଳୀ—ତାହାର ପର ନିବିକା ବାହକ ଲୋକେର ନୟନର ଡାବ ବୁଦ୍ଧିର ବଳିପାତ୍ତ
 ନେଇ ଚକ୍ରଗୁଣିତେ ଶକ୍ତ ରାଜାଙ୍କ ନୟନେ ନିଶା ଗେନ । କାରଣ, ସେ ଡ଼ାଆ ଶକ୍ତର ଆନେନେର ଅପେକ୍ଷା
 କରେ ନା, ନେଇତମ ଡାଆ ଡ଼ାଆ ବାକିତେ, ଶକ୍ତର ଆନେନ ବାକିର ଅବସର ହେ ନା ॥୩୦॥

ଅନ୍ବୟ:—ଭଗବତୀ ଦୃଶ୍ୟତନତାବମତାଶ୍ରିତେୟମ୍ ଅନ୍ୟ' ନୃପମ୍ ଅଖୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପୁନ: ଉଚ୍ଚେ । ଏହି' ଶାଳୀ-
 ନତାନତ' ନିଜାସ୍ୟବିଷ୍ୟମ୍ ଉଦସ୍ୟ କୁଳଶ୍ରୀଲଶାଳୀ ଅୟମ୍ ଆଲୋକ୍ୟତାମ୍ ॥୨୫॥

ଉଚ୍ଚେ ଯତି । ଭଗବତୀ ସରସ୍ୱତୀ, ଦୃଶ୍ୟତନତୟା ପରମସୁନ୍ଦରତ୍ୱେନ ଅବସତୀ ଅବସ୍ରାତୀ ଆଦିନେତ୍ରୀ ଅଦ୍ୱିତୀ-
 କୁମାରବତ୍ୟ' ଯେନ ତମ୍, ଅନ୍ୟ' ନୃପମ୍, ଅଖୀ ଦୟାମୟୀ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରଦର୍ଶନ' । ପୁନଃଋଚେ ବଚ୍ଯମାଷ' ପୁନ: କଥିତବତୀ ।
 ଏହି ଦୟାମୟି । ଶାଳୀନତୟା ଲକ୍ଷ୍ମଣା ନତମ୍, ନିଜାସ୍ୟବିଷ୍ୟ' ସ୍ୱକୀୟମୁଖମଣ୍ଡଳମ୍, ଉଦସ୍ୟ ଚମୋଦ୍ଧ, ଏହି' ନୃପ:,
 ଆଲୋକ୍ୟତାମ୍ ।

ଏମ ଅବମତେୟତ୍ୱେନ ଟାହେଆପିପାଦାର୍ଥପମାଳଙ୍କାର:, କେ କାମୁଗାଧୀ ଉପସ୍ରାସକେ ଯେତ୍ୟା ଶଂକତି: । ନାଧୁର୍ବ୍ୟ
 ଗୁପ୍ତ:, ବୈଦର୍ଭ୍ୟ ଓ ରୀତି: ॥୨୬॥

ବାଙ୍ଗାଳୀ—ଯୋଗ୍ୟେ ଅବିନୋଦ୍ଧାର ଅପେକ୍ଷା ଓ ଉତ୍କୃଷ୍ଟେ ଅଳ୍ପ କୋନ ରାଜାଙ୍କେ ନୟନର ଡାବ
 ଦେଖାହିଲା ନିଶା ନୟନର ଅନୁରାଗ ବଳିନେନ—'ନୟନ' ! ଉଦ୍ଧାବନତ ନିଜ ସ୍ୱପ୍ନାନିକେ ଉଦ୍ଧୋ-
 ଶନ-କରିବା, କୁଳଶ୍ରୀଲଶାଳୀ ଏହି ରାଜାଙ୍କେ ଦେଖ ॥୩୧॥

ଅନ୍ବୟ:—ଏତନ୍-ପୁନ:ପଠଦପନ୍ନମନ୍ଦି-ଇନ୍ଦ-ବାଗ୍-ଉମ୍ବର: ଅନବକାଶତରେ ଅସ୍ମିନ୍ ଅନ୍ବରେ ଉତ୍ପସ୍ତମ୍, ନୃପ-
 ଶାଳୀ ପଦମ୍ ଏବଂ ନ ଅସ୍ତି, ଅର୍ଥ'ପୁନରୁକ୍ତିଷୁ ପାତୁକାମାନ୍ ଅର୍ଥ: ଅପି ନ ଅସ୍ତି ॥୨୬॥

ବୈଦିତି । ଏତସ୍ୟ ରାଜ: ପୁନ: ଶକ୍ତି ପଠନ୍ ଶକ୍ତିମ୍ ଅପସ୍ୟମସ୍ୟ ସତ୍ୟଗୁଣବଦ୍ଧେନ ଉତ୍କଟଚିନ୍ତାବା ଅମାବାମ୍

ननु च इत्थं इति विवृततानि शक-क्षीपप्रशंसिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या ।

एतद्भाविबद्धवन्दिजयानयापि किं रागि राजनि निराजनि नान्तरं ते ॥३७॥

शकः शुक्लद्वन्द्वसमच्छविपद्माक्ष-भारी हरिश्चति तद्वत्तव तत्र चित्तम् ।

यत्पद्मवीचपरिरश्मिज्जम्भितेन स्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥३८॥

परिप्लव्यन्त यत् वन्दिज्जु स्तुतिपाठकमन्त्रस्य शान् उन्मर्गं वाक्पदमादीर्षः करणैः, अन्वकायनरी, अतीवाम्ब-
काये चनभावेन स्यात् इत्यर्थः, अस्मिन् चन्द्रे चाकाशे, उत्पत्तुम् उद्भवितुम्, मत्पदानां मया कर्तव्यानां स्तुति-
कानां वर्षं नष्टवानाम्, पदं स्थानमेव, नास्ति, वन्दिज्जुशान् उन्मर्गरेव सर्वथा स्यात्त्यादिति भावः । 'चाकाशस्य'
तु विश्वं यः सन्दीर्घं मेनिनी गुणः' इत्युक्ते चाकाशमेव ज्ञानानामुत्पत्तेः स्थानमिति वीध्यम् । तथा चर्चानाम्-
भिर्धेयानां पुनश्चिन्तय पीनदन्तदीर्घेषु, पातुकाणां पतनशीलानाम् अथ पीनदन्तदीर्घघटकानामित्यर्थः मत्पदानाम्,
अर्थोऽपि पृथगभिर्धेयमपि नास्ति ; शकस्ये न वन्दिज्जुरेव कथनादित्याशयः । तेन तद्वज्रं नाम्नया विरल्यत
इति समुदायाभिप्रायः ।

अत्र अन्वकाशपदार्थानां संतापस्यन्तेऽपि तत्पदस्यन्त्यापि एकातिशयीकथः, पदसत्ताया अभावः प्रति अन्व-
काशतर इति पदस्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गम्, किं तां प्राप्ती इत्यनुप्रासश्चोत्पत्तेरिति सङ्गतिः । प्रसादी नृपः,
वीर्यो च रीतिः ॥३६॥

वाङ्माला—एहे राक्षस मन्त्रेण ज्ञातिपाठकाश्चो परिप्लव्यन्ते न वन्दिज्जुः शान् उन्मर्गरेव
आकाशं परिपूर्णं दृष्टेया मिहादेकः ; अत्र राक्षसायाम् आकाशं पदं य एहे आकाशेन उन्मर्ग
हृदेदे, तां प्राप्ती नान्तरं नाहे एवः अन्वगतपुनश्चिन्तयतां प्राप्तेर घटके आकाशं पदं पृथक् अर्थः
नाहे ॥३७॥

अन्वयः—ननु (दमयन्ति !) ते अन्तरं इत्थं इति विवृततानि शकक्षीपप्रशंसिनि अत्र राजनि
एतद्भाविबद्धवन्दिजया सुधीषु सुधीभवन्त्या अनया निरा अपि किं रागि न अजनि ? ॥३७॥

ननु चेति । ननु च दमयन्ति ! ते तव अन्तरं मनः, इत्थं इति विवृतं विख्यातं नाम यस्य तस्मिन्,
शकक्षीपस्य प्रशंसिनि अचिपती, अत्र अस्मिन् राजनि, एतस्य इत्यस्यैव भृङ्गयोर्वाक्तीयं विवृतं पुरुषकारप्रशंसि-
स्तुतिस्तव ये वन्दिजः पाठकाश्चोत्पत्तेः जायत इति तथा, सुधीषु पण्डितेषु, सुधीभवन्त्या अत्यन्तवक्त्रपोभवन्त्या, अनया
निरा अपापि, किं रागि अनुरक्तम्, न अजनि जातम् ? किन्तु समग्रमुपशान्तितादस्मिन् तव मनसोऽनुरागि-
मनसैर्वीचितमिति भावः ।

अत्र सुधीभवन्त्या नि निरा शीवस्यकपकम्, सुधीषु सुधीति च्छेकानुप्रासः, राजनि राजनीति यमकश्च ति
सङ्गतिः । नृपरीतो पूर्ववत् ।

“मयपयमवी राजस्तुतिर्विबद्धमुच्यते” इति साहित्यदर्पणः ॥३७॥

वाङ्माला—मयश्चित् ! तेषां मनः, इवा एहेरूपं विख्यातनाम शकक्षीपप्रशंसिनि
एहे राक्षस एति, हेरां वाहवनेर अगन्ताकाशी वन्दिज्जुः एहे वर्णना वाक्ता किं अत्र दृष्टं
हृदेदेहे ना ? एहे वर्णना त पण्डितमतां अत्र दृष्टं दृष्टं दृष्टं दृष्टं ॥३७॥

अन्वयः—तव शक-वन्द्य सन्-वन्दि-पद-माक्ष-भारी शकः तव चित्तं हरिश्चति । हरितः
जगत्पद्मवीच-परिरश्मि-जम्भितेन जगत्सु हरितः स्याताः (स्यः) स्फुरन्ति ॥३८॥

ଅଶ୍ୱେନ ତତ୍ କିଳ୍ ତତ୍ତରପତ୍ନୟା ଯନ୍ମାକୃତଃ କର୍ମାପି ସନ୍ମଦମାଦଧାତି ।

କୌତୁହଳଂ ତଦ୍ଭୁୟଂ ବିଧେହି ଭୂୟଃ ଅହାଂ ପରାଶରପୁରାଣକଥାନ୍ତରେଽପି ॥୩୮॥

କୌରାବଂସସ୍ତବ କଟାକ୍ଷବିଚ୍ଛୁଟାନାମନ୍ବେ ତୁ ତତ୍ତ୍ୱିକଟାୟିତମାୟତାସି ! ।

ବିଶାବନୀବନତତିମ୍ପ୍ରତିବିବିଧସ୍ତୁଭ୍ବ-କିର୍ତ୍ତୀରିତୀର୍ଷିଚୟଚାରିମଧ୍ୟାପଳାଭ୍ୟାମ୍ ॥୪୦॥ (୧)

ଆକ ଇତି ।- ତତ୍ତ୍ୱ ଆକବିପି, ଯୁକ୍ତସ୍ତ ପବିତ୍ରୀ ଯେ ଶ୍ବଦାଃ ପଦାନ୍ତେ ବା ସମା ଗୁଣା ଧ୍ୱନିଃ କାନ୍ତିର୍ଯ୍ୟାସାନ୍ତାଂ ତାହର୍ଣ୍ଣି ପଦମାନ୍ତାଂ ପଦ୍ୟେଷୁ ବିଶିଷ୍ଟାଂତି ଶଃ, ଆକଶବଃ ଆକାଶ ନାମ ଶବ୍ଦଃ, ତବ ଚିତ୍ତଂ ଚରିଷ୍ୟତି । ଚରିତୋ ଦିଗ୍, ଯକ୍ଷ ଆକାଶତରୀଃ ପଦ୍ମବୀଚୟ ପରିରବ୍ଧଃ, ଶଃ ଅଶ୍ୱଂ ଏବ ବିଜୁନ୍ଧିତଂ ବିକ୍ଷିପିତଂ ତେନ, ଜଗତ୍ସୁ ଚରିତୀ ଚରିତର୍ଥୀଃ, ଶ୍ବାତାଃ ଶବ୍ଦଃ, ଶ୍ବରନ୍ତି ପ୍ରକାଶନ୍ତି । ଅତୀ ହବ୍ୟସ୍ତ ବରଦନେବ ତର୍ବୀଚିତ୍ତମିତି ଶାବ ।

ଏବ ଦିଗ୍ ଶାବ ତତ୍ପଦ୍ମବୀଚୟଂ ଅଶ୍ୱଂ ନିମିତ୍ତକଠରିଷାସନ୍ଧ୍ୟେଽପି ତତ୍ତ୍ୱସନ୍ଧ୍ୟାଦତିଗ୍ରସିନ୍ନଃ, ଯୁକ୍ତାଦାଦାଦାର୍ଥପଦା, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶ୍ବ କାଳୁମାସବ୍ୟେ ତିବାଂ ଶଂଶ୍ଚିତି । ଗୁଚରୀତୀ ପୂର୍ବବତ୍ ।

ମାଳଭାରୀତି "ସାକାଦୀ" - ଇତ୍ୟାଦିନା ଛନ୍ଦଃ ॥୩୮॥

ବାଞ୍ଛାମ୍—ଜେହେ ଶାକବୋପେ ଶାକନାମେ ଓକଟି ବୁକ୍ତ ଆଠେ ; ଜେ ଶୁକ୍ତଗକ୍ତେର ପଞ୍ଚେର ଶାବ ପଞ୍ଚମୁକ୍ତ ସାରଗ କଠେ ; ଜେଟେ ଶାକବୁକ୍ତ ଡୋମାର ଯନ ଚରଣ କଠିବେ । ବେ ଶାକବୁକ୍ତେର ପଞ୍ଚବେର ମଂଲ୍ଲର୍ମେ ମୟକ୍ତ ଚିତ୍ତ ଚରିବର୍ଣ୍ଣ ବାଜିଆ ବିଷ୍ଣାଂ ଚଢ଼େଶା ମୋଡା ମାହେଡ଼େହେ ॥୩୯॥

ଅଶ୍ୱୟଃ—ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତରପତ୍ନୟା ମାଦତଃ ଅଶ୍ୱେନ କମ୍ ଅପି ସନ୍ମଦଂ ଯତ୍ ଆଦଧାତି କିଳ୍, ତତ୍ତ୍ୱ କୌତୁହଳଂ ଭୁୟଃ ପରାଶରପୁରାଣକଥାନ୍ତରେ ଅପି ଭୂୟଃ ଅହାଂ ବିଧେହି ॥୩୮॥

ଅଶ୍ୱେନେତି । ତତ୍ତ୍ୱ ଆକବିପି, ତତ୍ତ୍ୱ ତରୀଃ ଆକଶବଃ ପଦାଭ୍ୟନ୍ତ ଯକ୍ଷ ଶ ତର୍ବୀକ୍ଷଃ, ମାଦତୀ ବାୟୁଃ, ଅଶ୍ୱେନ, କର୍ମାପି ଅଗ୍ନିର୍ବିଶ୍ୱୀୟମ୍, ସନ୍ମଦମାନନ୍ଦମ୍, ଯତ୍ ଆଦଧାତି ଜଗୟତି । କିଲିତି ପୁରାଣବାର୍ତ୍ତାୟାମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ କୌତୁହଳଂ କୌତୁହଳଜଳଂ ସନ୍ମଦମ୍, ଭୁୟଃ ତତ୍ତ୍ୱ ଗଗନେନ ଶ୍ବୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକ୍ରମ୍, ପରାଶରଃ ପରାଶରପୁରୀ ଶ୍ବାସବଳ ଯତ୍ ପୁରାଣଂ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣଂ ତତ୍ତ୍ୱ କଥାନ୍ତରେଽପି ଅଭ୍ୟାସୀପାଞ୍ଚାୟନିଽପି, ଭୂୟଶ୍ଚୀ ବାକୀ ଅହା ଶ୍ଚେତି ତାମ୍ ଅତୀର୍ଷିବାଦମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ବିଧେହି କୁଦବ୍ୟ ; ଏକାପାଞ୍ଚାୟନସ୍ତ ପଦ୍ୟେଷେ ଶ୍ବୟତାୟା ଅନୁଭବାନ୍ତ୍ ଉପାଞ୍ଚାୟାନାମରସ୍ତ ତର୍ବିବ ଶ୍ବୟତା ଅନୁଭବତ ଇତି ଶାବ ।

ଏବ ଶ୍ବ କାଳୁମାସବ୍ୟେ ଡାଃ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ଗୁଚଃ, ବୈଦର୍ଭୀ ଶ୍ଚ ରୀତିଃ ।

ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ଏବ ତାହୁଶାକତକପାଞ୍ଚାୟନଦର୍ଶନାଦୁକ୍ତବିଧିପାଞ୍ଚାୟନମେବ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତଥା ଶ୍ଚ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣେ—

"ଆକଶାବ ମହାନ୍ତ ଶ୍ବଃ ଶିବଗନ୍ଧର୍ବଶିବିତଃ । ଯତ୍ପଦମବାତଶଂ ଅଶ୍ୱାଂହାହାଦୀ ଜାୟତି ପରଃ" ॥୩୯॥

ବାଞ୍ଛାମ୍—ଜେହେ ଶାକବୋପେ ଜେହେ ଶାକବୁକ୍ତେର ପଞ୍ଚ ହଟେ ଡୋମାର ବାୟୁ, ବେ ମଲ୍ଲର୍ମେ ସାରୀ ଅଗ୍ନିର୍ବିଶ୍ୱୀୟମ୍ ଆନନ୍ଦ ଡୋମାରନ ଚଠେ ; ଜେଟେ କୋତୁକକନକ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଠିବୀ, ବାଞ୍ଛା-ରଚିତ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣେର ଅକ୍ତ ଡୋମାରୀନେଶ, ବିଶେଷରୂପେ ବିଷ୍ଣାଂ କଠେ ॥୩୯॥

ଅଶ୍ୱୟଃ—(୧) ବାୟତାସି ! ତତ୍ତ୍ୱ କୌରାବଂସଃ ବିଶାବନୀ-ବନ-ତତି-ମ୍ପ୍ରତିବିବିଧ-ସ୍ତୁଭ୍ବ-କିର୍ତ୍ତୀରିତୀର୍ଷି-ଚୟ-ଚାରିମ-ଧ୍ୟାପଳାଭ୍ୟାମ୍ ତବ କଟାକ୍ଷବିଚ୍ଛୁଟାନାଂ ବିକଟାୟିତମ୍ ଅବ୍ୟେ ତୁ ॥୪୦॥

(୧) ଅବ୍ୟାରି-ଗ୍ରନମପୟାମ୍ ପରମିହଂ ପଦ୍ୟବ୍ୟଂ ପୁରାଣାନ୍ତେ ଛନ୍ଦଃ । ଯଥା—

କାଞ୍ଚିକାଜାଳବଦନୀପନତେନ ଦୌମା ଜୀବାନୁନାମବରତେନ ସବୀରଶ୍ଚେନ ।

ଅକ୍ଷିତକ୍ଷପରିଜକ୍ଷିତୀବଦ୍ଧୁର୍ନିର୍ଦ୍ଦୟାଭ୍ୟନ୍ତେ ମଦ୍ଧୁଭିଦା ଖୁଗ୍ରାଧିରାଞ୍ଚଃ ॥୧॥

•ତଦ୍ମୁପସ୍ୟଦବଦ୍ଧୀକନମାତଗ୍ରହା ପାଦାକ୍ଷଧୀରିତ କରାକ୍ତ ବିକାଶନେନ ।

ଭୂବାଧିରାବ କନକା କ୍ଷଣିତାବଦ୍ଧାଳା ନିନ୍ଦାମୁଦ୍ୟମଦୁ-ରୀପବିତୁ ବଦଳ ॥୨॥

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृतां द्विस्तद्विदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
 त्वद्विभ्रमभ्रमजन्ममवारिधारि-पादाङ्गुलीगलितया मञ्जुलाञ्जयापि ॥४१॥
 नृणां करम्वितमुदामुदयम् गङ्गा-शङ्कां सृजत्वनवजङ्घिः परिभ्रमन्तराः ।
 तद्विदयाद्विशिखरी तव दृष्टमास्त्रं कश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् (१) ॥४२॥

श्रीरिति । शृङ्गावतापि ! विशालनयने ! दमयन्ति ! तत्र शार्ङ्गरीये, श्रीराक्षसी दुग्धसमुद्रः, बला-
 न्मयां तीरभूमी का वयतति; काननम् विशालाः प्रतिविम्बस्य यन्मन्त्रः स्वजले पतनद्वयः सम्पन्नेन किम्वीरिती
 विचित्रीकृती व कर्मचयकारकसमूहकस्य वारिमा आदत्तं सौन्दर्यं आपलं आचल्यत ताभ्यां करम्व्याम्, तव
 कटाक्षस्य वा इचिच्छटाः सौन्दर्यं परम्पराकाशम्, विकटायितं विशालत्वम्, अन्ते तु तव तन्मात्रस्याभिनानुजनीयम् ।
 तथा च तव नयनं परितः चेतनं, नीलताराज्जालिताभ्यां नीलम्, स्वभावतः सुन्दरं चञ्चलम् । श्रीरसमुद्र-
 तरङ्गीरपि स्वभावतः चेतः, नीलवनप्रतिविम्बपतनाभ्यां नीलः, अतएव सुन्दरः, वायुवशाच्चञ्चलः । तेन श्रीर-
 समुद्रतरङ्गस्य कटाक्षमनुकतं शक्तीत्येवेति भावः ।

अत एवाम आर्षोपमासङ्कार्थं कानुमासङ्ग्यनुमासाभ्यां संलुप्यते । समासबाहुल्यादीनां गुणः, गीरी च
 रीतिः ।

“विकटः सुन्दरं मीली विशालविकाराख्यः” इति विश्वः ।

विकटवदार्थरितमिति विकटायितम्, भावे क्तः । आदीर्भावे इति वारिमा दृष्ट्यादित्यादौ इत्यम् ॥४०॥

वाङ्माला—हे विशालनयने ! সেই শাকদীপে ক্ষীরসমুদ্রের তারুভূমির বনশ্ৰেণী
 হইতে প্রতিবিম্ব আসিয়া, তাহার তরঙ্গসমূহের মধ্যে পড়ে; তাহাতে তরঙ্গগুলি বিভক্ত
 হইয়া যায়; ক্ষীরসমুদ্র সেই স্বন্দর ও চক্কল তরঙ্গসমূহ দ্বারা ত্রোনার কটাক্ষ কানুর মত্বের
 অঙ্গুরণ করুক ৪০।

অনুবাদ্য:—তব উদয়াচলশিলা: বালাতপৈ: ত্বদ্বিভ্রম ভ্রমজন্ম ম-বারি-ধারি-পাদাঙ্গু-লীগলিতয়া
 মঞ্জুলাञ्জয়া অপি কৃতাং কৃতক-গৈরিকতাং বি: পরিশীলয়ন্তু ॥৪১॥

বসীতি । তব শাকদীপে, উদয়াচলশিলা উদয়পর্বতপাদাভ্যাং, বালাতপৈ: তদ্বিদয়াচল এব উদয়মা-
 লবীন্দরবিকিরম্বা:; তথা তব বিম্বসেব বিশালেন যন্ ভ্রমজন্ম তব-শিলাভ্যাং ব বিবরণং সমাভ্যাখ্যত ইতি তন্
 তাভ্যাং ভ্রমবারি ভ্রমজন্ম ধারয়ন্তীতি তালখীল্লা য:; পাদাঙ্গু-ল্যাভ্যাং গলিতয়া নি:সৃতয়া, মঞ্জুলা
 আञ্জয়াপি
 অলঙ্কারসীন চ, কৃতাং বিভিনাম্, কৃতকগৈরিকতাং কৃতকগৈরিকশালিত্বম্, বি: বালাতপাদিভয়সম্মতান্ প্রকা-
 র-
 ইয়ন, পরিশীলয়ন্তু অনুভবন্তু । উদয়াচল এব বিশালবিসরণসম্মতান্ শাকদীপপর্বতভ্রমজন্ম তদ্বিচিত্রমিতি
 ভাব: ।

অনু গলিতত্বং প্রতি ভ্রমবারিবারিপদল্লার্থী গুণুরিতি পদার্থগুণকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারম্ কানুমা-
 সঙ্গাভ্যাং সংলুপ্যতে । প্রসঙ্গাদী গুণ:, বৈদ্যো চ রীতি: ॥৪১॥

বাঙ্গালা—নয়নশি ! তুমি সেই শাকদীপে বিগলিতবনত: উন্নতচরের প্রস্তরের উপর
 নিয়া বিচরণ করিবে; তাহাতে চরের অঙ্গুলী সকল বর্ণরস ধারণ করিবে; তাহাতে
 নবের অলঙ্কৃত চরের অঙ্গুলী হইতে গলিত হইবে; নবোদিত সূর্য্যের কিরণও আসিয়া
 পড়িবে; অতএব সেই উন্নতচরের প্রস্তরগুলি, সেই উভয়ের কৃত প্রতিবিম্বের দ্বারা
 প্রকারেই বহন করুক ৪১।

(১) ... কামাশনগাভিরামম্ ।

एतेन ते विरहपावकमेव तावत् कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाथै-ल्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥४३॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्वयेऽपि वाग्देवतायतनमञ्चमुच्चास्यजेऽपि ।

सामुद्र दूषणमजीगवदेकमेव मार्थी बभूव मधवा यदमुष्य देवः । ४४॥

अन्वयः—(३) अनघजि ! तव उदयादिशिखरे परिभ्रमन्त्याः तव कञ्जीरकण्ठ-समारचनामि-
रालं दृश्यम् आस्यं करणितमुदा नृकाम उदयनृगादृशदां सृजतु ॥४३॥

नृकामिति । हे अनघजि ! निर्दोषजहाशालेनि । तव शाकहीपे, उदयादिशिखरे उदयपर्वतश्रे-
परिभ्रमन्त्याश्च, कञ्जीरकण्ठेन कुटुम्बेन या समारचना । विलेपनं तथा कमिरामं मनीहरम्, अतएव दृश्यं
दृष्टव्यम्, आस्यं मुखं कर्तुं, करणितमुदा सजातवर्षाकाम्, नृकां तन्त्रालोकानाम्, उदयन् उदयावस्थी यी
नृगादृशदास्य श्रदां सन्देहं भ्रमं वा सृजतु करीतु ; कुटुम्बलितमुखस्य उदयावस्थचन्द्रस्य च समानरत्न-
त्वादित्याशयः ।

अथ श्रद्धाश्रयस्य भ्रमसन्देहमयाचं सभावाद आनिमत्सन्देहालङ्कारयोः सन्देहसङ्करश्चेत्कानुप्रासिणं च सं-
न्यते । गच्छरीती पूर्ववत् ॥४३॥

वाङ्माला—एक शृङ्खल कथयामासिनि ! त्रैलोक्योपनिषत्पुस्तकेन विर-
चय कथितः । अथन ते १३३३ कुटुम्बलित मुखस्य मधवायि, एतत्तु आनिमित्तं लोकविशेष-
उपनिषत्पुस्तकेन विरचय कथयामासिनि ॥४३॥

अन्वयः—ननु ! एतेन कामं ते विरहपावकम् एव स्वनाम कलितान्वयं तावत् अन्वभावि ।
(इदानीं त्वं) यदि अङ्गीकरोषि तत् अयं स्वम् अपि तव नन्दनाथैः लब्धान्वयम् आतनोतु ॥४३॥

एतेनेति । ननु हे दमयन्ति । एतेन शाकहीपराजेन, कामं पर्याप्तम्, ते तव, विरह एव पावकी
वज्रकाम्, एव प्राप्य, लीकमुखात् अवर्षेणैव त्वय्यनुरागादिति भावः, स्वनाम इत्येति निजशब्दा, कलितौ
शरीरतः अन्वयः ज्ञयत इति इत्येति व्युत्पत्तिलभ्यायंसम्बन्धी येन तत्तादृशम्, तावन्निरचितम्, अन्वभावि अनु-
भूतम्, विरहपावकी ज्ञयमानत्वात्तदादिवदिति भावः । इदानीं त्वं यदि अङ्गीकरोषि वरविन पतित्वेन
स्वीकरोषि, तत् तदा, अयं इत्यः, स्वनाम्नानपि, तव नन्दनाथैः पुनर्प्राप्तादिभिः, लब्धः प्राप्तः अन्वयी वंशी
येन तं तादृशम्, आतनोतु करीतु । पूर्वआदिवाचं त्वय्यनुराग इत्येनेनैव इषीष्येति भावः । अन्वयिचेत् न
इषीष्येति यदिशब्देन सूचितम् ।

अथ विरहपावकमिति निरुक्तं केषलवपकम्, हे कानुप्रासी इत्यनुरागचेत्येतेषां संश्लेषः । तदित्यस्य
शरीरयमिणं सम्बन्धादृशनादभिव्यक्तसम्बन्धतासीत् ; च च "यदि न ईदृशत्वात्नाथैः" इति वाटिबं समाचरेत् ।
गुच्छरीती पूर्ववत् ॥४३॥

वाङ्माला—ममजि ! एते लोकविशेषेण राजा पूर्वैरेतेनोपनिषत्पुस्तकेन विरचय कथयामासिनि
एतत्तु इति, 'कथा' एतेन निरुक्तं नामादिकं योगार्थगणनं वनिष्य अत्रुत्तरं कथितं ;
अथन यदि तुल्ये उदात्तं पठितकृतेन योकारं कर, तत्र तेन परेण उदात्तं पुनर्प्राप्तं कथितं
वा । निरुक्तं गार्ह (वन्मयुक्तं) वनिष्य अत्रुत्तरं कथन ॥४३॥

अन्वयः—सा लक्ष्मी-लता समवलम्ब भुज-द्वये अपि वाग्देवतायतना-मञ्च-मुच्चास्यजे अपि अमु-
एकम् एव दूषणम् अजीगवत्, यत् मधवा देवः अमुष्य अर्थे न कथुः ॥४४॥

सखीविलासवसन्तः सुमनःसु सुख्यात् अस्माद्विज्ञाय भुवि सख्यनुचरप्रतिदिम् ।
स्नानान्तरं तदनु निम्बुरिमां विमान-वाक्काः पुनः सुरभितामिव गन्धवाक्काः ॥४५॥
भूयस्ततो निखिलशङ्कमयदेवता सा हेमोपमियतनुभासमभावतेनाम् ।
एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं चित्ते कुर्वन् कुर्वन्दिदसकान्तिदन्ति ! ॥४६॥

सखीति । सा दमवनी, सखीरिव सता तस्याः समवसन् चानयो भुज एव हुनी इषी यस्य तस्मिन् तद्व-
-मिषि, तथा वाम दैवताकाः सुरसत्या आद्यतनमाययभूतं सखु मनीषरं मुखमिव चम्पुजं पद्मं यस्य तस्मिन्
तथीति ऽपि, चसुव इत्ये रात्मनि, एकमेव रूपवत्, अजीतवत् अक्षितवती ; यत्र लब्धा इन्द्रो दीपः, चसुव
इत्यस्य, चर्षी वाचकः, न वसूव ; लब्धस्य तु वसूव ; तेन लब्धापेक्षया इत्यस्य च, नत्वात् नलाभया इत्ये न
उतवतीति भावः ।

अथ सखायां सतात्पारोपी भुजे द्रुमत्पारोपं प्रति निमित्तमिति परस्परितकपकम्, द्वितीयपार्श्वे तु निरङ्गं
केवलकपकमित्यनयोनिधी निरपेक्षतया संकृतिः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥४७॥

वाङ्माला—उद्याराकारं वाङ्मालं एकं लक्ष्मीरूपं लतांश्च अवनयनं हठेनैव, एवम्
उद्धारं युगलं गेह, मरुतकोरं वाङ्मालं हठेनैव, उद्याराकारं उद्धारं एकतीयांश्च उद्याराकारं
करिनेन ये, उद्याराकारं हठेनैव उद्धारं निकटं प्राचीं तन नाटे ॥४८॥

अन्वयः—तदनु विमानवाक्काः सखीविलासवसन्तः सुमनःसु सुख्यात् अस्मात् विज्ञाय भुवि सख्यनुच-
प्रतिदिम् इमां गन्धवाक्काः सुरभिताम् इव पुनः स्नानान्तरं निम्बुः ॥४५॥

सखीति । तदनु इत्ये दीपनवनानन्तरम्, विमानवाक्काः प्रिविकावाङ्काः, सखाया राजप्रियी सखी-
इत्याद्य विनासवसन्तः कैलीयकनकपातु, तथा सुमनःसु विद्वत्सु पद्मेषु च मध्ये, सुख्यात् प्रधानान्, अस्मात्
इत्यात् पद्मः, विज्ञाय नीला, भुवि पृथिव्याम्, सखा गुणैः सौन्दर्यादिभिः प्रतिद्विषया ताम्, अन्वयं सखा
वैश्विकद्वयं मनसि प्राप्ता गुणेषु कदादिचतुर्विंशतिगुणेषु मध्ये प्रतिद्विषया ताम्, इमां दमवनीम्, गन्धवाक्का
वाचकः, सुरभितां कीरम् गन्धमिव, पुनः स्नानान्तरं राजान्तरं दिशान्तरम्, निम्बु नीतवनाः ।

अथ पूर्वोपमालङ्कारान्धे कानुप्रासिन संकृतिः । गुचरीती पूर्ववत् ॥४५॥

वाङ्माला—ताहारं पत्रं, वायुं येमनं लक्ष्मीं वाङ्मालं एवः पुष्पेभ्यो मध्ये खेपे पत्रं
हठेनैव आकर्षणं करिष्या, अगते कृतेन मध्ये प्रसिद्धं गच्छके ज्ञानासुरे लहेरा वाह ; तेमन
प्रिविकावाङ्केन लक्ष्मीं विनासवसन्तं एवम् पत्रिष्ठेन मध्ये खेपे हवा राकारं निकटं
हठेनैव उद्धारं निश, अगते मोक्षार्थादि गुणं वाङ्मालं लक्ष्मीं दमवनीकं पुनराह अत्र
वाङ्मालं निकटं निश गेह ॥४६॥

अन्वयः—ततः सा निखिलशङ्कमयदेवता हेमोपमियतनुभासम् एनाम् भूयः अभावत । (६) कुर्वन्दि-
दसकानि-दन्ति सखाहु-बहुवार-निवारितानि एनं चित्ते कुर्वन् ॥४६॥

भूय इति । ततः स्नानान्तरमयमानानन्तरम्, सा निखिलानां वान्प्रधानां ब्राह्मणां दीपता अङ्गिवासी इषी
उद्याराकारं, इषी सखे न उपमिया उद्याराकारं तनुमाः प्ररीरकाभियं काकान्, एनां दमवनीम्, भूयः पुनर-
भावत उद्याराकारं । कुर्वन्दिदं रत्नमिवैः कमानां कान्तयः प्रीता येनां ते ताडया दन्ता यकाकान् उद्याराकारम् ।
सखाहुमिव बहुवारं निवारिता अरयः प्रववी येन तम्, एनं सौन्दर्योपाधिपतिम् चित्ते कुर्वन् वाचकं उद्य-
-मं त्यक्ः

होपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्मतेनं क्रीचस्य चक्षलङ्गचलविभ्रमेव ।

यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः (१) ॥४७॥

तत्राद्रिगस्ति भवदङ्गि विहारयाची क्रीचः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।

हं सावलोकलकलप्रतिगादवाग्भिः स्कन्दे बुध्न्दविवरे विवरीतुकामः ॥४८॥

अत्र हीनोपमेष्वप्युपमासङ्गहारस्ये कागुप्रासः पञ्चगुप्रासाः स दृश्यते । प्रसङ्गी गुणः, बद्धर्था च रीतिः ॥४६॥

वाङ्माला—तादात्र पर, मरुचतो मेवो पुनर्गारं वर्णयति मरुचतोऽत्र वर्णनेन—
“मरुचति । तदात्र मरुचतम् कुरुविष्णुनामकं तत्रैव समानमोतामण्डलः । तस्मि एव
द्रोणोपमेष्वपि पण्डिते मान कर ; हेन निजवाहवनेहै वहवार मङ्गलगतक निवर्तण करिष्य-
हेन ॥४७॥

अन्वयः—(१) दमयन्ति । तम् चक्षली यो ह्रगचली नयनप्राप्तभागस्य विभ्रमेव विलासिन कटाचे-
क्ष्वर्णः, क्रीचस्य हीपस्य, दयितं पतिम्, एतं द्युतिमन्तं द्युतिमन्नामकं राजानम्, पश्य । यस्य द्युतिमती
राजः मण्डले राज्ये, मण्डलो गोलाकारः सन्निवेशे राज्यस्य सर्वसु दिक्षु अवस्थानं यस्य स, पाण्डुः शुभवर्णः,
स पण्डितः, दधिमण्डपयोधे दधिमण्डोदनामकसमुद्रस्य पूरः प्रवाहः, चकास्ति शोभते । अस्य वरस्यैतव दधि-
चक्षीदसमुद्रदृश्यं नादिकीतुकं भविष्यतीति भावः । किलेति पुराचानार्थायाम् ।

अत्र इत्यनुप्रासील्लङ्कारः । गुचरीती पूर्ववत् ।
“क्रीचहीपः समुद्रे च दधिमण्डोदकेन च । आहतः सर्वतः क्रीचहीपतुल्येन मानतः ॥” इति विश्व-
पुराणम् ॥४७॥

वाङ्माला—मरुचति । तस्मि चक्षल कटाकपात द्वारा द्रोणोपमेष्वपि पण्डिते एव
“ह्यतिमान्” नामकं राजाकं वर्णन कर ; विहार याचो गोलाकारे अवस्थित उन्नतवर्णस्यै
दधिमण्डोदनामस्येव प्रवाह मोता पाठेतेहे ॥४७॥

अन्वयः—तत्र भवदङ्गि-विहारयाची क्रीचः अद्रिः अस्ति ; यः हं सावलोकलकल-प्रतिगाद-वाग्भिः
स्कन्दे बुध्न्द-विवरेः त्वदीयान् गुणान् विवरीतुकामः इव स्फुरिष्यति ॥४८॥

तमेति । तत्र क्रीचहीपे, भवत्यास्य अङ्गि-विहारं अरुचविचरं याचते तथोरतिक्रीमलश्रीतसंतया
सुखकारत्वात् प्राप्येत इति स तथीकः । क्रीचः क्रीचमाला । अद्रिः कश्चित् पर्वतः, अस्ति । यः क्रीचोद्भूतः, हं सा-
वल्गा हंसवल्गाः कलकलस्य कीलाङ्गलस्य प्रतिगादाः स्वाभ्यन्तरे प्रतिध्वनय एव वाची विवरचक्ष्वाग्नि विवा-
लीकादृशः, स्कन्दस्य कान्तिकेयस्य इवुध्न्देन वाचसमसैन यानि विवराणि स्वर्गाणि विद्रावि तैः करणैः, त्वदी-
यान् गुणान् विवरीतुकामी वच्यितुकाम इव सन् स्फुरिष्यति शोभियते । अतएवास्य द्युतिमती वरस्येन
समेव तव नमनमुचितमिति भावः ।

अत्र प्रतिगादेषु वाक्सावारीपस्य प्रकृतविवरहीपयोगितया परिचामासङ्गत्, विवरीतुकाम इवेति वाक्सा गुचीतु-
प्रस्था, अनुवर्षादि च्छेकागुप्रासश्चेति सङ्घटिः । गुचरीती पूर्ववत् ।

(१) पुरचकालि दधिमण्डपवःपवीधेः ।

वैदर्भि ! दर्भदलपूजनयापि यस्य गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तस्य चर्चानां रचय तत्र सृगाहमीलैः तन्मात्रदेवतजनाभिर्जनः स देवः ॥४८॥

च ब्रूयन्नुन्मिर्मिहोदयस्य लगील-स्तैः नाः स्तनभ्यसुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन् सुवर्चरसकण्ठपरम्बर्धय-^(१) भूम्बद्वटा घटय हेमवटावतः साः ॥५०॥

पुरा किम जातिर्विषी वाचैः क्रीचं विदारयामास । अतएव तस्य क्रीचदारं क इति नाम जातमिति कन्दपुराणवाचां ॥४८॥

वाङ्माला—मते ज्योत्स्नोत्पे ज्योत्स्नाये एकटी गर्वत आहः ; ते ज्योत्स्नवत्, ज्योत्स्ना उन्नतविस्तर आर्चना करिउठेहः ; ये ज्योत्स्नवत्, इतिमिग्न कोनाहलेन अति-क्षानिक-वाक्यसुख एवः कार्तिकेय वागवृत्त हिज्जसूह चारा ज्योत्स्ना उग्रावनीहै येन वर्णना करिउठे आठनायो इहेह मोठा गेहेवे ॥४८॥

अन्वयः—^(१) वैदर्भि ! यस्य दर्भ-दल-पूजनया अपि जनः जातु मातुः गर्भे पुनः न उदेति ; तत्र तस्य सृगाहमीलैः चर्चानां रचय । सः देवः तन्मात्रदेवतजनाभिर्जनः ॥४८॥

वैदर्भीति । वैदर्भि ! यस्य सृगाहमीलैः, दर्भदलैः पूजनयापि पद्मादिना पूजया वा कदाचन-कुत्राप्यसमये च पूजयापि, जनो जातु कदाचिदपि, मातुर्गर्भे पुनर्गं उदेति नोत्पद्यते ; सुकरीव प्राप्तं रिति भावः । तत्र क्रीचरीपे, तस्य सृगाहमीलैः शिवस्य, चर्चानां पूजान्, रचय क्व । तथा च स देवः, तन्मात्र-कैवलयः स सृगाहमीलिरेव देवतं देवता येषां ते तादृशा यै जगत्कोषाम् अभिजन उत्पत्तिस्थानम् । तस्य शिवस्य पूजया तदनुयोज्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तेर्लौका मुच्यन्ते । तेन स्तनना यातिन मुक्तिलानसम्भवागमैव तत्र जननं युक्तमिति भावः ।

अत्र तन्मात्रदेवतलकारणेन तत्पूजनकपकार्यसमर्पणादयौकारवाक्यः, पूर्वोक्तं इत्यनुप्रासः, अतुल्यपादौ चोक्तानुप्रासश्चेति संवृष्टिः । प्रवादी नृचः, वैदर्भी च रीतिः ।

“कुलिःश्रमिजनी जन्मभूमासपि” इत्यमरः ॥४९॥

वाङ्माला—ममवाक्य ! केवलं नृपञ्च वा । शीघ्रं पूजा करिउठेह, लोक कर्तव्य मातां गच्छ पुनरात्र उन्नत इत्येव ; तुम्हें तेहें ज्योत्स्ना याहेह तेहें निवेद पूजा कर । केन ना, एकमात्र तेहें शिवहै ते तेजोवर लोकिकर देवता ॥४९॥

• अन्वयः—तस्मिन् स्तनभ्यसुधाकर-शेखरस्य हेमवटावतः साः ब्रूयन्नुन्मिर्मिहोदयस्य लगील-स्तैः नाः सुवर्चरस-कण्ठ-परम्बर्धय-^(१) भूम्बद्वटा घटय ॥५०॥

च उदेति । तस्मिन् क्रीचरीपे, स्तनभ्यो वाचः सुधाकरदन्तः ईश्वरे सकृदे यस्य तस्य शिवस्य लक्षणे, हेम-वटाः स्वर्णकुम्भा एव अतः साः शिरोभूषणानि यासां ता उपरिदत्तलक्षकुम्भा इत्यर्थः, अतएव ब्रूयन्नुन्मी शङ्ख-यदिवर्णौ मिहिरः सूर्यौ यस्य तादृशो य उदयश्चैव उदयपङ्क्तस्य यन् शीलं स्वभावस्य सान्ध्यायाम्भुषणकपा इत्यर्थः, सुवर्चरसस्य स्वर्चद्रवस्य कवचं रज्ज्वेन विलिपयति यावन् रज्ज्वांश्च जने, इत्यर्थः इत्यादि प्रकाशाय लूतः पर्णतालो वा घटाः समूहान्, घटय निर्व्यापय । तथा च मङ्गलं पुण्यं भविष्यतीति भावः ।

अत्र श्लोकोना इत्यन्वयः ननु लक्षणा निदर्शना, ता प्रति हेमवटेयादिपदार्थस्य हेतुत्वात् कार्यालङ्कार, इत्यादिभ्यो निरुद्धं कैवल्यकपकम्, हिकानुप्रासी इत्यनुप्रासश्चेति तेषां संवृष्टिः । अनासवाङ्मालादीनी नृचः, मौजे च रीतिः ।

सती वयतीति स्तनभ्यः “सतीस्तनमुक्तकुलासपुष्पे घटः” इति उक्तप्रमाणः ॥५०॥

(१) ... रसभूषणस्य ... ।

ତस्मିନ୍ ମଲିକ୍ଷା ଓ ଇବ କ୍ଷରକେଲିଜନ୍ମ-ସର୍ବୋଦୟିନ୍ଦ୍ରମୟମୌଳିକମୟମ୍ ।

ଜାଲୌର୍ମିଲନ୍ ଦକ୍ଷିଣସୌଦଧିପୁରଲୋକ-କଲ୍ଲୋଳଚାମରମହତବନ୍ଧି ! କ୍ଷିପ୍ତମତ୍ ॥୧୧॥

ଏତଦୟସୌ ନବନବଂ ଧୂଳୁ ଚଂସବେଶଂ ଦେଶନ୍ତସନ୍ତରଂ ଦୂରଗମକ୍ରମେଷ ।

ଅଧ୍ୟାସମର୍ଜୟତି ସନ୍ତରୀତୁଂ ସମୁଦ୍ରାନ୍ ଗନ୍ତୁଷ୍ଠ ନିଃସ୍ରମମିତଃ ସକଳାନ୍ ଦିଗନ୍ତାନ୍

ବାଞ୍ଛାମା—ହୁଁରି ମେ ଦେଶେଂ ବାଞ୍ଛାମା ନିତ୍ୟମଧରମୋନ ନିଦେଶ କଥ କଥକଥାକି ହୁଁବର-
ସନ୍ଧିବିକ୍ରମ ଧର୍ବତ ନିର୍ଦ୍ଦାମ କରାତ ; ମେ କ୍ଷମିତ ଓପରେ ବର୍ବହୁଷ୍ଠ ବାକିବେ ; ତାହାତେ ଧୂର୍ବା
ନୃଦେଶ ଓପରେ ଓଡ଼ିଶେ ଓପରଧର୍ବତେର ମୋକ୍ଷାକେ ମେ ସନ୍ଧିବିକ୍ରମ ହରଣ କରିବେ ; ଆତ୍ର ବର୍ବେର
କ୍ରମ ମିତା ମେ ସନ୍ଧିବିକ୍ରମିକେ ନିତ୍ୟ କରିବେ । ୧୧॥

ଅନ୍ୟଥା:—(୧) ତବଧି ! ତସିନ୍ ଦଧି-ମହୀଦଧି ପୁର-କ୍ଲୋଳ-କଲ୍ଲୋଳ-ଚାମର-ମହତ୍ ଜାଲୌର୍ମିଲନ୍ (ସନ୍) ମଲିକ୍ଷା ଓ ଇବ ନୈ କ୍ଷରକେଲି-ଜନ୍ମ ସର୍ବୋଦୟିନ୍ଦ୍ରମୟମୌଳିକମୟମ୍ କ୍ଷିପ୍ତମତ୍ ॥୧୧॥

ତାଜିମିତି । ୧ ତବଧି ! ଆସିହୁଁତଥୌବନେ ! ତସିନ୍ କ୍ଳୋଳସୌଦଧି, ଦକ୍ଷିଣସୌଦଧି-ଦକ୍ଷିଣସୌଦଧି-ପୁର
ମହାଦି କ୍ଳୋଳାସକ୍ଷା ଯେ କଲ୍ଲୋଳା ମହାତରଞ୍ଜାଳ ଏବ ଦୌର୍ବତ୍ବାତ୍ ଧବଳତ୍ବାଦ୍ ଆମରାଧି ତେନା ମହତ୍ ବାୟୁ, ଜାଲୌର୍ମିବା-
କ୍ଷରମ୍, ମିଲନ୍ ଯଦ୍ବାଧ୍ୟନ୍ତେ ମିଶ୍ରନ୍ ସନ୍, ମଲିକ୍ଷା, ଇବ, ତେ ତବ, କ୍ଷରକେଲି: ସୁରତାନ୍ ତତ୍ପରିସ୍ରମାଦିତ୍ୟର୍ଥ:
ଜନ୍ମ ସେନା ମି ତାହାସା ଯେ ସର୍ବୋଦୟିନ୍ଦ୍ରୋ ସର୍ବଜଗତ୍ସାକ୍ଷୀମୟଂ ତତ୍ସ୍ବରୂପଂ ମୌଳିକମୟମ୍ ମୁକ୍ତାଳହାରମ୍, କ୍ଷିପ୍ତମତ୍,
ଅପହରତ୍ । ସୌରୀପି ମହାବାଦିନା ମିଶ୍ରନ୍ ମୁକ୍ତାଳହାରଂ କ୍ଷିପ୍ତା ହରତି । ସ୍ଵାମିତତୀ ବରଣେ ସମୁଦ୍ରବାୟୁକାଭାନ୍
ହସିକଲୌପି ମେ ନ ଶ୍ଵାଦିତି ଶାବ: ।

ଅଥ ମଲିକ୍ଷା ଓ ଇବେତି ସୌତୀମନା କଲ୍ଲୋଳଚାମରେତି ବିନ୍ଦୁମୟମୌଳିକେତି ଓ ନିରଞ୍ଜଂ କେବଳରୂପକମ୍, ଶ୍ଵେତାନୁମାସ-
ଚେତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ: । ସମାସବାହୁଲ୍ୟାଦିଞ୍ଜୀ ଗୁଞ୍ଜ: , ଗୌଡ଼ୀ ଓ ରୀତି: ।

“ମିତୀରୀପିପରାଶ୍ଵନ୍ଦିପାଟହରମଲିକ୍ଷାବା:” ଇତ୍ୟମର: ॥୧୧॥

ବାଞ୍ଛାମା—ଉକ୍ତମି ! ମେହି କ୍ଳୋଳସୌଦଧିେ ମଧିମସ୍ତୁତ୍ତମବାହେର ଚକ୍ରମ ତରଞ୍ଜକ୍ରମ ଚାମରେର
ବାୟୁ, ମହାତ୍ ବାୟୁ ମୃଦେର ଛିଡ଼ରେ ଶ୍ରେବେଶ କରିବା, ଚୋରେ ଶାସ୍ତ୍ର ତୋମାର ବ୍ରାତ୍ରୀମହାନିତ ସର୍ବ-
ବିକ୍ରମ ମୁକ୍ତାବରଣ ହରଣ କରକ ॥୧୧॥

ଅନ୍ୟଥା:—“ସବେଶଂ ନବନବମ୍ ଏତଦୟସଃ ସମୁଦ୍ରାନ୍ ସନ୍ତରୀତୁମ୍ ଇତଃ ସକଳାନ୍ ଦିଗନ୍ତାନ୍ ନିଃସ୍ରମସ୍ତ ଗନ୍ତୁଂ
ସିଦ୍ଧମାସନ୍ତରଂ ଦୂର-ଗମ-କ୍ରମେଷ ଧୂଳୁ ଅଧ୍ୟାସମ୍ ଅର୍ଜୟତି ॥୧୧॥

ଏତଦିତି । ଚଂସବୋ ରାଜହଂସକ୍ଷୀଠକବିଶ୍ଵସୌଦଧିବେଶେଶ ଆକାରୋ ଯସ୍ତ ତତ୍ ଅତୀବଶୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣମିତ୍ୟର୍ଥ: । ନବନବଂ
ମହାବନିବ ନୂତନମ୍, ନବମ୍, ଏତସ୍ତ ସ୍ଵାମିତତୀ ରଞ୍ଜ: । ଯଂ କମ୍ ସମୁଦ୍ରାନ୍ ସନ୍ତରୀତୁମ୍, ଇତି ଦିଶାନ୍, ସକଳାନ୍
ଦିଗନ୍ତାନ୍, ନିଃସ୍ରମମ୍ ଅନାୟାସଂ ଯଥା ଶ୍ଵାତଥା ଗନ୍ତୁଷ୍ଠ, ଦେଶନ୍ତେ ଅସ୍ଵଜଳାସ୍ୟେ ଯତ୍ ସନ୍ତରଣଂ ଦୂର ଯି ଯମି ନବନବ
କ୍ଷୀଣୀ: କ୍ଷୀଣିକ୍ଷ କ୍ଷୀଣିକ୍ଷେନ, ଧୂଳୁ ଧୂଳୁମ୍, ଅଧ୍ୟାସମ୍, ଅର୍ଜୟତି କରୀତି । ରାଜହଂସୋ ଯଥା ସମୁଦ୍ରସନ୍ତରଞ୍ଜାସ ମହମ୍
ସୁଦୃଞ୍ଜାସ୍ରସନ୍ତରଞ୍ଜେନାଧ୍ୟାସଂ କରୀତି ; ଯଥା ବା କ୍ଷୀଠକବିଶ୍ଵସୌ ଦିଗନ୍ତଗମନାସ୍ ଆଦୌ କ୍ଷିପ୍ତମ୍ କ୍ଷିପ୍ତମ୍ ମନେନା-
ଧ୍ୟାସଂ କରୀତି ; ତର୍ବବାସ୍ତ ଧମ ଇତି ଶାବ: ।

‘ଅଥ ଧୂଳୁମୟସ୍ତ ମୁଦ୍ରାସ୍ତସମାନାର୍ଥତ୍ଵାଦାସ୍ତା କ୍ଷିପ୍ତୀତ୍ମେ ଆକାର:’, ଚଂସବେଶମିତି ସୌତୀମନା, ଶ୍ଵେତାନୁମାସଚେତି
ସଂକ୍ଷିପ୍ତ: । ନାଧୂର୍ବଂ ଗୁଞ୍ଜ: , ବୈଶ୍ଵର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଓ ରୀତି: ।

“ହଂସୀ ବିହଙ୍ଗମେହି ଶ୍ଵାଦକେ ବିଶ୍ଵୋ ଇନ୍ଦ୍ରାନ୍ତେ ।” ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟ: ॥୧୧॥

तोषाम् शुभं रयि धृते नवनादरिद्रे संख्यौ न सा हृदयवन्धमयाप भूपे ।
 देवे विदेव्यति निवन्धनतां प्रहन्ति हन्त प्रयासपदवाचि न पौषवाचि ॥१२॥
 ते निन्धिरे द्युपतिमन्वमिमामनुजा-दं सावतं सशिविकांशधृतः पुमांसः ।
 रत्नाकरादिम् तुभारमयूखलोकां लोकानुजौविपुष्या गिरियोन्मत्तमां हम् ॥१३॥
 एकैकमद्भुतगुहं धृतदूषवच्च (१) हित्वान्धमन्धमुपमत्त परित्वजन्तीम् (२) ।
 यतां जगाद जगदधि तपादपत्ता पद्मामिवाधुतभुजान्तरविष्णु तांसाम् ॥१४॥

বালিলা—হংসের স্ত্রীর গুণবর্ণ এবং 'নুতন নুতন ইতার বন, সমুদ্র পার হহবার জন্ত
এবং এই দেশ হইতে সকল দিগদপক্ষে অনায়াসে ঘাইবার জন্ত, ক্রমিক নৃত্য লগাণের গন্ত-
রণ এবং ক্রমিক নৃত্যের গমন দ্বারাও যেন অভয়াস করিতেছে ১৫২ ॥

अन्वयः—तन्वी सा गच्छादरिद्रः शुचैः भूतेषु तन्निभूये हृदयवत् न ज्ञायते । इति दर्शयति ।
 विदमति (सति) प्रयासपक्षेणैव पीडयति निवन्धनता न वर्तते ॥५॥

तज्जित्ति । तन्नी हज्जाणी, हा दमयन्ती, नमनादित्तिः स'व्यारहितैः, गुणैः शीर्षसीन्द्यादिभिः, अतः
 पुष्पैर्द्वि, तज्जिन् भूपे राजन्ति द्युतिमति, उदयन्त्यं वरचम्वीजकं चित्तासङ्गम्, न चचाप न सीमि ; नमता-
 दामादित्ति भावः । इत्त खेदि । इदे विद्वन्मति विद्वत्पादिति जति, प्रयासिन पतिमनेष पदवाचि विरसाणि,
 पीदवाचि पुद्बवाः, निवन्तनी कार्यसिद्धे हेतुताम्, न वदन्ति न धारयन्ति । सत्यमि विद्यादिगुणवाङ्मये
 इवपतिवन्मति व द्युतिमती दमयन्तीसन्ती ग्राहीदिति भावः ।

अथ गुणपूर्वत्वरूपे कारणे सत्यं हि हृदयव्यवस्थतत्कार्याभावादिशेषोक्तिरलङ्कारः, सामान्ये न विशेषसमर्थन-
करीर्थाकारणत्वः, द्वैकानुग्राही ह्यनुग्राहकत्वे तेन संलुष्टः । प्रबोधि गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५३॥

বাঙালি—সেই হ্যাঁতিমান্ রাক্ষা অসখোক্তে পারিপূর্ণ হইলেও, কৃশাকী দময়ন্তী
 ঔহাতে মনের আসক্তি পাটলেন না। কারণ, দৈব ঐতিবন্ধক হইলে, পরিজ্ঞমকৰ্ণ
 পুণ্যকার কার্যনিছির কারণতা বহন করে না ১৫০৥

अन्वयः—सिन्धुग्रीवपुत्राः तुषारमयूखसिन्धुः रत्नाकरात् मिथिलीयमाह्वम् इव, असाधतं वृद्धि-
काञ्चतः ते पुमांसः इमाम् अनुभूतान् अन्वं सपतिं निन्दिरे ॥४४॥

न इति । सीखा देना एव अनुजीविपुत्र्याः शिवकन्याः, तुषारमयूख्यं चन्द्रा सीखां कान्ताम्, रत्नाकरान्
 कमुद्रान्, गिरिजाम् शिवस्य उत्तमाङ्गं मलकामिव, चण्डयोः स्यान्धयोः अगतं सा भूषणीभूता ये शिविकाया अङ्गा
 एकैकभागास्तान् विवर्धयति ते तथोक्ताः, ते पुनरांघ्री बाह्यकपुत्र्याः, इमां दमयन्तीम्, अनुमान् यत् तितित्तासी
 त्तयेऽवस्थायात्, अन्वं दृष्टवन्, निखिरे नीतवन्तः— । “सीखा अदितिमन्याः” इत्यन्तरः ।

अथ शीतोपमाकुडारः स्वेकाग्रमासी ह्यग्रमासयेति संसृष्टिः । गुचरोती पूर्व्वन्तु ॥४४॥

... **বাসিলা**—শিবসৈন্যক দেবদগ্ন যেমন পূর্বকালে চত্রেয় একটি কলাকে সমুদ্র চটতে নিয়া শিবের মন্ডকে স্থাপন করিয়াছিলেন; তেমন স্বচ্ছবৃগণের অলঙ্কাররূপ শিবিকার ঐক্যংগবাণী পুঙ্খবশ দমনভীকে ছা। তন্মাত্ রাজার নিকট হইতে নিয়া অত্র রাজার নিকট স্থাপন করিল । ৫৪।

ईशः कुशेययसनाभिश्ये ! कुशेन द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि बाञ्छितस्ते ।

ज्योतिषता सममनेन वनोद्यमासु तस्य विनोदयं हृतीदतटीसु चेतः ॥५६॥

वातोर्किंदोलनचलद्दलमण्डलाय-(१) भिन्नाभ्रमण्डलगजजलजातसेकः ।

स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूडश्चित्राय तत्र तव नेचनिपीयमानः ॥५७॥

अन्वयः—जगदंशितपादपद्मा चहुतगुणं धृतदूषण्य एकैकं हिता अन्वम् अन्वम् उपगत्य परिचय-
नीम् अन्वुतमुज्ज्वलरविचुतांसां पद्मान् इव एतां जगद ॥५५॥

एकैकमिति । जगदंशिते त्रिभुवनजनपूजिते पादपद्मे यस्याः सा तथीका सरस्वती, चहुता गुणा यस्य तम्, भूतानि वर्जितानि दृश्यानि येन तच्च, एकैकं राजानम्, हिता परिचय्य, अन्वमन् राजानम्, उपगत्य प्राप्य, तं तनपि परिचय्यनीम्, अन्वुतस्य नारायणस्य भुजधोरनरामप्यात् विष्णुतो वलितो चञ्चो लब्धो यस्यास्मात्, पद्मा लक्ष्मीमिव स्थिताम्, एतां दमयनीम्, जगद वल्लभाचमुवाच । अन्वुतमादिना लक्ष्मीर्विन्वा-
विन इत्यमरि नल एव स्थिरा नाम्बतेति सूचितम् ।

अत्र पूर्वोपमालङ्कारस्य कानुपगमो संसृज्यते । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥५५॥

वाङ्मानी—नारायणस्य वाङ्मयगुणस्य यथा हठेऽत्र अगिता लब्धोऽप्येव यमन आकर्षागुण-
जगत्प्र एवम् मोक्षदोनेन एकटी एकटी राजाएक पतिताग करिवा, अत्र अत्र राजार निकटे
वाङ्मया उाङ्मयिगकेन पतिताग करेन ; यमरकोठ उमनई करिठेहिमन ; उधन अग-
पूजा । नरच उाङ्मयो उाङ्माएक वनिमन ॥५६॥

अन्वयः—(३) कुशेययसनाभिश्ये ! कुशेन लाञ्छिततनीः द्वीपस्य ईशः ते यदि बाञ्छितः, तन्
त्वं ज्योतिषता अनेन समं वनोद्यमासु हृतीदतटीसु चेतः विनोदय ॥५६॥

ईश इति । कुशेयस्य पद्मस्य सनाभिः सहस्रः शयः पाचिर्व्याकात्सन्धीधनम् । कुशेन दमयन्तेन,
लाञ्छिता चित्रिता तनुराकारी यस्य तस्य, द्वीपस्य कुशद्वीपस्येत्यर्थः, ईशः पतिः, ते तव, यदि बाञ्छितः पति-
त्वे नाभीटः स्यात् ; ततदा त्वम्, ज्योतिषता ज्योतिषज्ञानकीन, अनेन कुशद्वीपाधिपतिना, समं सह, वनोभिः
चुदचुदवर्णचं नासु निरनरासु, हृतीदस्य हृतसमुद्रस्य तटीसु तीरेषु, चेतो मनः, विनोदय भवमादिना प्रपूजय ।

अत्र इत्यनुपमस्य कानुपगमोः संसृष्टिरलङ्कारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेयम्” “पद्ममात्रः शयः पाचिः” इत्यमरः ॥५६॥

वाङ्मानी—५६ पद्वहते ! कुशद्वीपस्य आधिपति यम उाङ्मास अताहे हन, उदर उत्रि
‘उाङ्मातपान्’ नामक एहै कुशद्वीपाधिपतिर सहित कूज कूज-वन पूर्ण हृउगागरेर उाङ्मा उिउ
विनोदयन कर ॥५७॥

अन्वयः—(३) दमयनि !) तत्र अम्बर-चुम्बि-चूडः वातोर्किंदोलन-चलद्दल-मण्डलाय-भिन्नाभ्र-मण्डल-
जलजल-जातसेकः कुशस्य स्तम्बः नेच-निपीयमानः (सन्) तव चित्राय भविता ॥५७॥

वातोर्कीति । ३ दमयनि ! तत्र कुशद्वीपे, अम्बरचुम्बि च आकाशचरिभ्यः चतीवोडा इत्यर्थः चूडा
अवाचि यस्य सः, अतएव वातोर्किंवा वायुवेगेन यन् द्वीपस्य सञ्चलनं तेन चलन्ति चञ्चलानि दृश्यानि यमाञ्चो
मण्डलायाः सुधारलसाम्नात् लपाचालैः भिन्नं विदारितं यन् अथमण्डलं मेघचमूहसाम्नात् मलता पतता ललितं
जातः सेकः क्षान् यस्य सः, कुशस्य स्तम्बः, निम्नाभ्यां तवैव जयनाभ्यां निपीयमानः सारः इत्यमरः उन्, तत्र
चित्राय चित्राय भविता भविष्यति । अत्र वतहरचमैव ते श्रेय इति भावः ।

पात्राधमायसमयोजितसिन्धुपुत्री (१), पत्पङ्कजायै अपवित्रमिलासु तत्र ।
पत्त्रा सहायक विहारमयै विंलासै रानन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरान्द्रासु ॥५८॥
आरोहणाय तत्र सख्य इवास्ति तत्र सोपानशोभिषपुरस्त्रबलिच्छटाभिः ।
भोगीन्द्रवेष्टयतदृष्टिछाताभिरम्बि-सुम्बाचलः कनककेतकगात्रगात्रि ! ॥५९॥

अत्र दक्षे मन्त्रालयादौपात्रिरक्तं केशवकपकम्, तादृशेन च मन्त्रालये च मेषनक्षत्रमिन्दुसम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धादतिशयोक्तिरित्यनवीरकाङ्क्षिभाषेन सहृदुः, सीऽपि च अस्मात्प्राप्तस्यगुणप्राप्तयोः सं-सृज्यते । माधुर्यं
गुणः, ईदमी च रीतिः ।

“कर्मिः क्षीपुं सद्योर्वीणां प्रकाशे वेगमद्वयोः” इति मेदिनी । “कौसेयसौ मन्त्रालयः करवालः कपाचवत्”
इत्यमरः ॥५७॥

वाङ्माला—बमबति ! मेहे कूषघोषे एकटी कुपेन खाड़ तूमि जागरे दर्शन करिबे ;
ताहार आत्राकुलि आकान ल्पन करिगछे ; अतथा बायुवेगे ताहार पत्ररूप तद्वारि-
कुलि छलिते थाकिरा मेषनमृष्टके विगारित करे ; ताहे मेहे मेष इहेते जल निर्गत
इहे। मेहे खाड़नीके त्रान कराहेरा देह ; एहेन कुपेन खाड़ तोमार बिस्वर जग्याहेवे ॥५७॥

अन्वयः—(३) इन्दुमुखि ! तत्र पाथीधि माय-समयोजितसिन्धुपुत्री-पत्-पङ्कजायै अपवित्र-मिलासु
मन्दर-मन्दरपुत्र पत्त्रा सह विहारमयैः मिलासैः आनन्दम् आनन्द ॥५८॥

पृथीपीति । ई इन्दुमुखि ! अन्दवने ! तत्र कुम्भीये, पाथीधिः समुद्रस्य मायसमयं मन्त्रालयं
उल्लिखता या सिन्धुपुत्री सद्योर्देवी तस्याः पत्पङ्कजयोः पादपद्मयोः अपर्णेन पवित्राः शिलाः प्रजरा यासां तासु,
मन्दरस्य पर्वतस्य मन्दरासु गुहासु, पत्त्रा सह, विहारमयै विहारसदृशैः, शिलाः कामव्यवहारैः, आनन्दम्
आनन्द आनन्द । ज्योतिमती वरसेन मन्दरविहारसम्भवात् सज्जोक्त्येव भविष्यतीति भावः ।

अत्र अस्मात्प्राप्तस्यगुणप्राप्तयोः सं-सृज्यते । माधुर्यं गुणः, पात्रालो च रीतिः ॥५८॥

वाङ्माला—छत्रवदने ! मेहे कूषघोषे समुद्रपद्म-नर-समय उन्मथ मन्त्रालयेन पद-
पद्मविज्जाने बाहार अन्तरकुलि पवित्र इहेथाकिन, मेहे मन्दरपर्वतस्य गुहासु पठितं सति
विगारि वार। आनन्द अमुं देव कर ॥५८॥

अन्वयः—(३) कनक-केतक-गात्र-गात्रि ! तत्र भोगीन्द्र-वेष्ट-यत-दृष्टि-छाताभिः अयस-बलि-च्छटाभिः
सोपानशोभि-षयुः अम्बि सुम्बाचलः तत्र आरोहणाय सख्यः इव अस्ति ॥५९॥

आरोहणार्थं । कनककेतकस्य स्वर्णवर्णकेतकोपपस्य गात्रवत् शरीरवत् त्रानं शरीरं सख्यालनसम्बन्ध-
यनम् । तत्र कुम्भीये, भोगीन्द्रस्य वास्तव्येन वेष्टयतं कनिकर्षेणसमूहस्य या वृष्टय समयतो देवासुरैरा-
कर्षच्छेदवर्षाणि ताभिः कृताभिः, अयससु मन्दरस्यैव गान्धर्वपर्वतसु या बलिच्छटा सदरबलिबद्धेन बलि-
समूहात्मभिः करणैः, सोपानवत् शोभि षयुः शरीरं यस्य स तादृशः, अम्बेः समुद्रस्य शुद्धा मन्त्रनदक्षभूतः
अचक्षो मन्दरपर्वतः, तत्र आरोहणाय, सख्य सद्वृत्त इव अस्ति । अतस्तदारोहकेन महाजन्दरसम्भवाक्षिमेव
इति भावः ।

अत्र सख्यसिद्ध्यावनां प्रति सोपानेयादिपदार्थस्य उक्त्यान् काव्यलिङ्गम्, तमेव सुतोपना, वाक्का गुणीभूतयो,
ई कात्रापासीरज्यगुणप्राप्तयोः तेषां सं-सृज्यते । प्रकादी गुणः, पात्रालो च रीतिः ॥५९॥

वेदे वचोभिरखिलैः क्षतकीर्तिरस्ते इतुं विना वं धृतमित्यपराधं वने ।
 मीमांसयेव भगवत्सङ्गतांमौली तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न मेजे ॥६२॥
 तज्जादिमां नरपतेर्यनोय तत्त्वौ राजन्मन्मन्मन् यावन्जंनः [१] स निम्बे ।
 क्षीभावधावितपदामविष्टस्य (२) याज्यामर्षी निवस्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥

कथं तथा सन्त्याच्य स्वर्गोनिता चानवीरकाङ्क्षिभाविन उदरः ; कीदृषि च चतुर्ष्वर्षिभिरनुप्रासैश्च संकुर्वते ।
 प्रसादी मुष्णं, वैदर्भी च रीतिः ॥६१॥

वाङ्माला—स्वकार ! (सहै मन्त्रपर्वत उद्योतः) एहै जनयुगल नर्पन करिवा, नमूज-
 म्बहोना२१२ जेदावतइछोर कुष्ठवरके, उद्योतः, एहै इक्षुगल नर्पन करिवा नमूजम्बहोना२१२
 कम्बुवरके पङ्क०८८ एव उद्योतः एहै युगमगल नर्पन करिवा नमूजम्बहोना२१२ उच्छेदके देखाइ-
 गा१८ मन्त्र कक ॥७१॥

अन्वयः—तया अखिलैः वेदैः वचीभिः क्षतकीर्तिरस्ते इतुं विना एव धृतमित्यपराधं वने तस्मिन्
 महीभुजि मीमांसया भगवति अस्त्यगुमीली इव अनुमतिः न मेजे ॥६२॥

वेदैरिति । तया दमयन्त्या, अखिलैः सुर्वैः नित्यत्वादविच्छिन्नैश्च, वेदैर्वैदुष्यस्यैः वेदाभगतींश्च,
 वचीभिः सज्जववाकां, “ज्ञानं शिवमईतं तुरीयं मन्त्रो स वाक्सा स विद्येयः” इत्यादिवाक्यैश्च, क्षतं प्रसादितं
 कीर्तिः रक्षयितव्यं तस्मिन् ; तथा इतुं स्वप्रयोजनम्, विनैव, धृतः नित्यं पराधे परीपकारि वही धीन
 तस्मिन् ; तस्मिन् व्योतिप्रज्ञास्यै, महीभुजि राजनि, मीमांसया पूर्वमीमांसाद्वयेन, भगवति साक्षात्प्राप्तनि,
 अस्त्यगुमीली अस्त्यगुमीलित्वान् विपद्यति ईश्वरे इव, अनुमतिः पतिते न क्षीकृतिः अखिलेन क्षीकृतिश्च, न
 मेजे न प्राप्ता ।

अन पुरांपमालङ्कारः, पुरांश्च अन्त्यानुप्रासः, चतुर्ष्वर्षि कालानुप्रासैति संकुटिः । प्रसादी मुष्णं,
 वैदर्भी च रीतिः ।

पूर्वमीमांसानते विपद्यत ईश्वरसास्त्रीकरग्रन्थमाधुन्य पद्यमस्यै विपद्यककनादिप्रासवृत्तम् ॥६२॥

वाङ्माला—मय उद्योतना सता वाका (वेदवाकाई) वातार कोठ एवांर कांरथाइ
 एव निज्ज एवोअन वातोउहे विनि पन्नापकारेण उछ मवदा इछ करिवा वाटेन ; पूर्व-
 मीमांसा वेदन सेहै माहाआपानो जेवरके पडोहो बलिवा चोकार कहेम न । मयउठो
 तेमन कुपवीपेण राजाके पाठि बालवा चोकार करिगेन न ॥७२॥

अन्वयः—अथ अर्षी अविष्टस्य क्षीभावधावितपदा याज्या विधना निवस्य वित्तवित्तम् इव वः वाक्-
 जनः इमां तन्वीं तज्जात् नरपतेः अपनीय अथ राजन् निम्बे ॥६३॥

तज्जादिति । अथ व्योतिप्रज्ञास्यै नमस्त्वय नमस्त्वय, अर्षी वाचकी जनः, अविष्टस्य विपद्यते नाविष्टस्य विपद्य-
 निकट एव पूर्वं नीतामित्यर्थः, क्षीमावेन क्षीकृतिं न वाचितं क्षीकृतिं पदं वाचकं सजाज्ञानं, याज्या प्राक्-
 नान्, निवस्य अपनीय, वित्तं न धनेन वित्तं विद्यात् धनिसमिवेत्यर्थः ; स वाक्जनः श्रितिकाराधको जीकः,
 इमां क्षीमावेन क्षीरोत्पुच्छदिक् वाचितं उच्छासितं पदं अरक्षं यथा तां अरक्षसाधनेन नश्यतेति मुष्णमी-
 नित्यर्थः, तन्वीं ज्ञाहो इत्यन्योन्यं, तज्जात् नरपतेर्व्योतिप्रज्ञाः सजाज्ञानं, अपनीय अपराधं, अथ राजन् राज-
 पुत्रम्, निम्बे प्रापयामास ।

अथ त्रीदीपनाङ्कारश्च कालानुप्रासश्चानुप्रासायां संकुर्वते । प्रसादी मुष्णं, वैदर्भी च रीतिः ॥६३॥

দেবী পবিত্রিতচতুৰ্ভুজব্রামভাগা বাগালপত্ পুনরিমাং গরিমাভিরামাম্ ।

অস্ম্যারিনিকৃপকপাশসনাযপাশিঃ পাশ্বিঘড়াদনুগ্ৰহাংগ মগ্ধ' গুহানাম্ ॥৬৪॥

দীপস্য শ্রাঙ্কল ইতি প্রথিতস্য জাযঃ পাযোধিনা বলীয়িতস্য সুরাঙ্কনাঃয়ম্ ।

তস্মিন্ বপুস্মি ন বিজয়সে গুহাঙ্কৌ রক্তা তিলপ্রসবনঃসিকি ! নাসি কিং বা ? ॥

বিদ্রে ধ্যত্ব দধিমৈকতমং তমত্সু যস্তে শু পশ্চসু ত্রিভায ন সৌধুসিত্বঃ ।

তস্মিন্মনে ন চ নিম্নালিজনেন চ ত্বং সাধ্বি' বিধেহি মধুরা মধুপানকৌলো: ॥৬৫॥

বাক্সালা—রাশার পর, আদৌ লোক যেমন পূর্বে বিবেচনা না করিয়া, নিশ্চয়ই নিকটেই নৌজা জাতি-গণের আশ্রয়কে সে নিশ্চয়ই নিকট হইতে নিয়া, ধনী নিকট উপস্থিত করে; 'তেনে সময়ও চরণগণন দ্বারা সাহেবের নিকট জানাইলে, শিবক-বাহকেরা গেছে ক্রপাকীকে সে রাজার নিকট হইতে নিয়া অথ রাজার নিকট উপস্থিত করিল ॥৬৩॥

অন্বয়ঃ—পবিত্রিত চতুৰ্ভুজ-ব্রাম-ভাগা বাক্ দেবী গরিমাভিরামাম্ ইমাং পুনঃ বাগলপত্ । অরিনিকৃপ-কপাশ-সনায-পাশিঃ অস্ম পাশ্বিঘড়াৎ গুহানাং মগ্ধম্ অনুগ্ৰহাৎ ॥৬৪॥

দেবীতি । পবিত্রিতঃ স্নানপবিত্রীকৃত্য বাহুভ্যে ন পবিত্রীকৃতঃ 'চতুৰ্ভুজস্য নারায়ণস্য ব্রামভাগী যয়া সা, অত এবাষ্য বাক্যস্য সর্বদা স্বত্বল্যমিতি ভাষ্যঃ, বাক্ বাক্যত্বদা দেবী সরস্বতী, গরিমা কলযৌলৌল্যাদি-মৌরবেণ অভিরামা মনীষরা তাম্, ইমাং দময়ন্তীম্, পুনরাগত্ উক্তম্ভৌ । কিসালপদিত্যাহ—অরিবু, যদু, দু-নিম্বকৌ নিধ্বী যঃ কপাশসরবারিঃ তেন সনাযৌ যুক্তাঃ পাশ্বিৎস্য তস্য লভাবীরস্যেত্যর্থঃ, অস্ম শ্রাঙ্কলীপাশ-কনৈঃ, পাশ্বিঘড়াৎ আসনী গুহানাং মগ্ধম্, অনুগ্ৰহাৎ যোগ্যে যাজনাৎ দয়স্ব ।

অনুগ্রহপ্রাপ্তকৌলানুসর্গীঃ স' সতি: । সাধ্বী' গুহা', বৈদর্ভ্যে' চ যৌতি: ॥৬৪॥

বাক্সালা—যিনি নারায়ণের বাম ভাগকে আরও পবিত্র করাইছেন, সেহেঁহা পূর্বদেবী কুলশীলাবিশেষের মনোহরা স্নময়ন্তীকে পুনরায় বাগলেন পক্ষপণের আত নিধ্ব-তরবারি-দ্বারা এত রাজার পাশব্রহ্মণ করিয়া তুমি নিকটে গুণগুলির প্রতি অনুগ্রহ কর ॥৬৪॥

অন্বয়ঃ—সুরাঙ্কনা পাযোধিনা বলীয়িতস্য শ্রাঙ্কল ইতি প্রথিতস্য দীপস্য জাযঃ অযং (বর্ততে) । (কি) তিলপ্রসবনঃসিকি ! গুহাঙ্কৌ বপুস্মি অস্মিন্ কিং ন বিজয়সে ? কিং বা রক্তা ন অসি ? ॥৬৫॥

দীপস্য ইতি । সুরা সযমীষ অস্ম জন্মং যস্য তেন, পাযোধিনা সমুদ্রেষ, বলীয়িতস্য পরিবেষ্টিতস্য, 'শ্রাঙ্কল ইতি শ্রাঙ্ক প্রথিতস্য দীপস্য, জাযঃ অধিপতিঃ, অযং বর্ততে । ই তিলপ্রসবনঃসিকি ! মিশ্রবপুস্মিন্মনাসি ! গুহাঙ্কৌ গুহস গর্ভে, বপুস্মি বপুস্রাজকৈ প্রমদবপুঃশালি অ, অস্মিন্ রাজসি, কিং ন বিজয়সে গুহাবীজিত্যসি ? কিং বা ন রক্তা অমুরক্ত্যসি ? গুহভাগরত্নাৎস্বল্পময়স্মি লবীজিতমিতি ভাষ্যঃ ।

অনু সাতিকি-সাতিকীতি যলকলসদ্বারঃ । 'প্রসাদী গুহা', বৈদর্ভ্যে' চ যৌতি: ॥৬৫॥

• বাক্সালা—স্বাস্থ্যমুৎকর্ষক পরিবেষ্টিত শাস্ত্রনামে অধিত যৌগের অধিপতি ইনি । হে তিলপুশ্চুলানাংসিক ! গুণসাগর 'বপুস্মিন্' নামক এই রাজার প্রতি কি তুমি বিব্রত বা অকৃতজ্ঞ হইতেছ না ? ॥৬৫॥

অন্বয়ঃ—বিদ্রে একতমং দধি' অস্মি (সতি) বস্তু তে শু বস্তু (বপু) যঃ দীপ্তিত্বঃ ন বিভায, তস্মিন্ অস্মি অ নিম্নালিজনেন চ সাধ্বী' ত্বং মধুরা মধুপানকৌলী, বিধেহি ॥৬৫॥

श्रीशः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-सौभाग्यकार्कश्यमयीमुपदां गिरिस्थे ।
तद्दीपदीप इव दीप्तिभिरौषधीनां चंद्रानिलज्जलद-ज्जलदमनीयः ॥६७॥
तद्दीपलक्ष्मपृष्ठशाल्मलिमूलजालैः शोभीतले सद्गुनि मांडवतचारुकोशैः ।
लोकाविहारसमये चरुषार्पणानि योम्यानि ते सरससारसकोषमूह्रिः ॥६८॥

विश्व इति । विश्वे योग्यत्वादमसौ, एकतममुदधिं समुद्रम्, यवति पिबति इति, अपरैर्दुर्ग पक्षसु तेषु उद-
विषु, नवतुषु चक्षानपि पात्यतीति जला विश्वतुषु उतुषु, यः सोऽपुत्रिभ्यः सुरासमुद्रः, न विभाव न भोती यक्षुः,
“सुरा पेया न च विज्ञेः” इति निवेद्येनात्मनः पानासम्भवादिति भावः । तस्मिन् सुरासमुद्रे ततो र इत्यर्थः,
अनेन पया वपुष्यता च, निजो य चास्तिजनः समीजनस्तेन च, सार्धं उद, तम्, मधुरा रसाः, मधुपानक्रीडः
मधुपानक्रीडाः, निवेदि कुरु । अस्मिन् इति तत्र मधुपानक्रीडायां मज्जती सुविधा भविष्यतीति भावः ।

अत्र इत्युपसर्गश्च कानुमासयोः संवृष्टिः । प्रवादो युष्मः, ब्रह्मर्षौ च तौतिः ॥६६॥

वाङ्माला—अगुता एकटि मयूख पान कारणे, अत्र ११५० मयूखैर् ठोत इहेने, (च
मूत्रामयूख ठोत इहेनाहेन न।, ११६३ मयूख उर ठोत इहेन महेत एव निच मथोवनेन
महित कुंम मनोहर मयूपानकनो कर ॥७७॥

अन्वयः—तत्र शोषधीनां दीप्तिभिः तद्दीपदीपः इव (स्मितः) चंद्रानिलज्जलद-ज्जलद-मनीयः सः
श्रीशः गिरिः द्वे भाग्यलभ्य-सौभाग्य कार्कश्यमयीम् उपदां वितरिष्यति ॥६७॥

श्रीश इति । तत्र शास्त्रश्रुते शोषधीनां जलानेजसाम्, दीप्तिभिः किरणैः तस्य दीपस्य दीप इव स्मितः ;
अतएव चंद्रायां शिखरं मिलनः संपुज्यमानाः जलदा मेषा एव कज्जलानि तद्दर्शनयः सुन्दरः स प्रसिद्धः,
श्रीशो नाम गिरिः पर्वतः, ते तुभ्यम्, भाग्येन युभादृष्टेन जम्बं यत् सौभाग्यं पतिप्रियत्वं तस्य कार्कश्यमयीं
मूलकार्कश्यं शास्त्रोक्तोद्दिष्टवपुष्यमयम्, उपदामुपहारम्, वितरिष्यति दास्यति । अनायासेन वशीकरणी-
यविज्ञाभान् द्वेन च पतिवशीकरवत्प्रभात् एतन्म वरचमिव तत्र येय इति भावः ।

अत्र तद्दीपदीप इवेति ज्ञात्युत्पन्ना, जलदज्जललेति निरक्तं किंचलज्जलम्, किंजानुमासयेत्येतेनां संवृष्टिः ।
मुच्यतीति पूर्ववत् ।

“मूलकार्कश्यं तु कार्कश्यम् ” “उपायममुपयाज्जमुपहारसार्थोपदा ” इत्यमरः ॥६७॥

वाङ्माला—सहै नाम्नालक्षणे ज्ञाननामे एकटी पर्वत आहे ; ताहिरहे मठाविने-
वेर कोष्ठ.उ से पर्व-टी येन सहै शोपेन प्रहापेन त्रार अवबुन करिटेहे ; ताहिर
उपदेर मन्थानउ मेवद्वप कज्जने से पर्व-टी वठई मनोहर ठठरा वाहे ; उतापूई शान्या
पतिप्रियवेर नाचक उव वद्वप उपेराव नेई पर्वतटी उतावेन दान करिरे ॥७७॥

अन्वयः—(६) सरस सरस कोष-वहि ! मांडवत-चारु-कोशैः तद्दीप लक्ष्म-पृष्ठ-शाल्मलि-मूल-जालैः
सद्गुनि शोभीतले शीघ्रा-विहार समये ते चरुषार्पणानि योम्यानि (भविष्यन्ति) ॥६८॥

तदिति सरसः अपर्युक्तत्वान् क्षिप्रं दः सारसकोषः पद्मकलिका तत्र सती कोमलाङ्गी तस्याः शोभी-
यम् । मांडवेन माधुना चारु अतीव शरीः शनैः सञ्चालनान् मनीहरं यथा स्नातया शीर्षैर्विचित्रैः, तस्य
दीपस्य लक्ष विभ्रमती यः पृष्ठविज्ञानः शाल्मलिः सनालक्ष्यातो उच्चलस्य मूलानां जालैः सद्गुणैः करणैः, सद्गुनि
कोमलोद्गते, शोभीतले मूलैः, शोभाविहारसमये विज्ञासेन विवरचकाक्षे, ते तत्र चरुषार्पणानि पादपानाः,
योम्यानि उभयोरेव कोमलज्जलदमुपपाद्भिः भविष्यन्तीति शेषः । अतश्चरुषं तत्र जलमुचितमिति भावः ।

এতদগুণশ্রবণকালমুখিন্, অমাত্য-তল্লোচনাশ্চক্ৰনিধীচনসুচিতস্য ।

भावस्य चक्रं, उचितं' शिखिकाश्रितस्थो तामिकतः क्षितिपतेरपरं' नयन्तः ॥६८॥

তা ভারতী পুনরভাবেত নম্ভমুখিন্ কাক্ষীরপদমিব-(১) সন্মজনাশুরাগে ।

श्रीखण्डलेपमयदिग्जयक्षीर्तिराजि-राजदभुजे भव महीभुजि भेमि ! भावम् ॥३०॥

অমাত্যদপযাঃ শীখাশ্রিতচরিতযাঃ শ্রীখণ্ডলোচনাশ্চক্ৰনিধীচনসুচিতস্য ভাবস্য চক্রং, উচিতং ৥৬৮৥
প্রজ্ঞাতো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ ৥৬৯৥

বাক্যার্থাঃ—০০ নবগন্ধকালকাকোমলেন ! সেই স্বপ্নের চিত্রবস্ত্রণ বিশাল শাক্তিনিবন্ধ
ইহেতৎ শাস্ত্র প্রকারভাবে তুলা বিকল্প করিয়া থাকে ; তাহাতে স্তম্ভন কোমল হইয়া যায় ;
ভূমি তাহার উপর নিধা যখন লীলাবশতঃ বিচরণ করিতে, তখন তাহার পাশ্চাত্যকর্ণ
অক্ষরূপে ৩৩৫৫ ১৬৮।

অন্বয়ঃ—সে শিখিকাশ্রিতঃ তাম্ একতঃ ক্ষিতিপতিঃ অপরং নয়ন্তাঃ (সন্ম:) এতদগুণ-শ্রবণ-কাল-মুখিন্-
অমাত্য-তল্লোচনাশ্চক্ৰ-নিধীচন-সুচিতস্য ভাবস্য চক্রং ৥৬৮৥

এতদ্বিতি । সে শিখিকাশ্রিতো যানবাহকাঃ, তা দময়ন্তীন্, একত একজাত, ক্ষিতিপতিঃ শাক্তিলীলাধি-
পতিঃ সন্মজনাশ্চক্ৰং, অপরং ক্ষিতিপতিন্, নয়ন্তাঃ প্রাপয়ন্তাঃ সন্ম:, এতস্য শাক্তিলীলাধিপতির্দেব গুণশ্রবণকালে বিন্দু-
অমাত্যায়ো মুখাঃ ক্রমং শাস্ত্রায়াঃ, শীখানাশ্রিতস্য নয়নপ্রাক্তস্য নিধীচনেন স্তম্ভীকনেন সুচিতস্য শ্রামিতস্য, ভাবস্য
দময়ন্তীয়া এবামিত্যস্য, চক্রং যোগ্যমিব কার্যম্, অক্ষুঃ স্তমবন্তাঃ, তস্যাসদাশীর্ষ্যে তস্মাৎ স্বেবাভিগায়াহিবি ভাবঃ ।

অন পূর্বার্ধে ইত্যনুপ্রাস্তীতলঙ্কারঃ । সমাসবাহুস্বাদীজো গুণঃ, যৌকো চ, রীতিঃ ৥৬৮৥

বাক্যার্থাঃ—শাক্তিলীলাধিপাত্তির গুণ ভাবনার সময়ে সমস্তই হইবে তুলনেন এবং
সমস্তপ্রাক্তলঙ্কারে যাহা নিজের অভিপ্রায় জানাইলেন ; তখন সেই নিবিকারাহেত্ব
তাহাকে সে রাজার নিকটে ইহেতৎ অস্ত্র রাজার নিকটে নিধা, তাহার সে অভিপ্রায়ের অক্ষরূপ
কার্য্যই করিল ৩৩২।

অন্বয়ঃ—ভারতী তা পুনঃ অভাবেত-নম্ভ মৌমি ! কাক্ষীরপদ-মিব-লভ, জনাশুরাগে শ্রীখন্ড লিপ-
ময়-বিন্ধ্য যক্ষীর্তিরাজি রাজদভুজে অজিন্ মছীভুজি ভাবং ভজ ৩০০॥

জানিতি । ভারতী সরস্বতী, তা দময়ন্তীন্, পুরাভাবেত । কিন্তু ভাবনৈবাচ—নম্ভ মৌমি ! ই দময়ন্তি !
কাক্ষীরপদস্য স্তম্ভ-মল্লপস্য লিখিত অঙ্গল সন্মো বচসি স' সন্ম: জনাশুরাগী যস্য তজিন্, স্তম্ভ-লস্য বস্ত-
বর্ষস্য অস্তুরাস্য চ কবিসময়ে রক্তবর্ষস্য লগ ক্র্যাতত্বাদিতি ভাবঃ । তথা শ্রীখন্ডলিপমবৌ অন্দানুগীত-
কথা বা দিব্জযক্ষীর্তিরাজি: তথা রাজনৌ শ্রামলানৌ স্তম্ভী যস্য তজিন্, অজিন্ মছীভুজি রাজি, ভাবনশুরাস্য
অন বাবন প্রজ্ঞানুরাগপ্রাপ্তিত্বান্ দিব্জযক্ষীর্তিশাক্তিলেন স্তম্ভীরস্মাচেতি ভাবঃ ।

অন কাক্ষীরীন্দ্রা দ্রৌপদীয়া সাপত্রবা যুধীত্মে বা, শ্রীখন্ডলীন্দ্রা নিরহ' বৈশম্বকমল, বিজ্ঞানপ্রদী
ইত্যনুপ্রাস্তবৎ তথা চ সৃষ্টি: । গুহরীতী পূর্ববত্ ৩০০।

বাক্যার্থাঃ—সমস্তই পুনরায় সমস্তইকে বলিলেন—‘বসন্ত’ । যাহার বসন্তে স্তম্ভ-
মাহুতেনপনস্বেণ প্রকারবর্ষের অস্তুরাগে যেন লাগিয়া বহিরাহে এবং যাহার বাহুবল যের-
চন্দ্রমাহুতেনপনরূপ দিব্যবৌদ্ধিগম্বুহ যাহা শোভা পাইতেছে ভূমি এই রাজার অভি-
অঙ্গল পোষণ কর ১৭০।

द्वीप' विपाश्विमन्दपदे ! प्रयासि मृशोपलक्षितमय' चित्तिपेक्षादम् ।

मिधातिथेश्वमुरसि स्फुर मृष्टसौख्यं साक्षादयथैव कामलायमलार्जुनारिः ॥७१॥

प्राये मङ्गोयसि मङ्गीवलयार्त्तपत्रे तत्रेक्षिते खलु तथापि मतिर्भविषी ।

खेसां विधातुमधिशास्त्रविलम्बितोला-लोलाखिलाङ्गजनताजनिताभिरागे ॥७२॥'

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुः न श्रद्धातु रसमिश्ररसोद्वारान् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेगवेगं सोऽयं चमत्कृतचकोरचलायुक्तासि ! ॥३१॥

अन्वयः—(६) विपाक्षित-मन्-पदे ! अयं चित्पः प्रबोधितचित् दीपः प्रभासिः । तत् त्वम्
असौ विपाक्षितः संप्रति साक्षात् सखीकृत्य (सती) यमलज्जुं नदिः यद्यपि कमला, (तद्यपि) क्लृप्तः ॥३०॥

दीपमिति । विद्याधिपतेर्जन्मस्थे च नन्दे मन्दमनसं पदं चरत् यस्यास्तृप्त्यधीर्नृपः । अयं चित्तिरी
राज्ञा, प्रथिव पक्कंटीहयेव उपनक्षितं चिह्नितम्, दीपम्, प्रभाति परिपालयति । तत्तन्मात्रं, त्वम्, अथ मेधा-
तिथेर्भातिविभाषः, सरसि वषसि, साक्षात् सर्वप्रत्यक्षभागेन ननु पूर्ववत् भावनाभावे योग्यः, कष्टमुत्पादितं
कीदृशं सुखं यया सा ताडयौ सती, यमलानुगन्धोर्ध्वयोररिः श्रीकृष्ण सरसि, ययैव कामला लक्ष्मीः, कुरुति,
मयैव कुरु विराज ।

अत्र श्रीतोषमानाकारस्यै कानुप्रासद्वयमुप्रासाभ्यां संसृज्यते । गुञ्जरीती, पुनर्बन् ॥७१॥

বাক্সালা— ৬ পঞ্চেন্দ্রগুণনে ! এই রাজা প্রকরণ শাসন করিয়া থাকেন ; অতএব
তুমি এই মেধাভিধির বন্ধন হইতে প্রত্যক ভাবে মুক্ত অসাইয়া, নারায়ণের বন্ধন হইতে
দেবীর জায়গা পাইতে থাক ৥১৥

अन्वयः— तत्र महीपक्षयात्पत्रे चधिष्ठास्व विजयिणी दीप्तामोलास्त्रिलाङ्ग-मनसा-जनितामुराणि मही-
वलि प्रथमे ईषिते (सति) तत्र अपि खेला विधातुं मतिः रात्रिही खलु ॥७२॥

प्रथम इति । तत्र प्रथमपदे, महीवलयस्य तत्त्वभूम्बलस्य आतपके स्वस्वपदे, गोलाकारनिबिडशाल्वत्वादिति भावः, अविशालं ज्ञात्वा तु विस्मयिषी लब्धवान् । या दीक्षा दीक्षनयनार्थं तासु भोगानि चलनाद्यन्तानि च निष्-
 कानि चकारानि यस्याः सा तादृशी या जनता जनसङ्कलना जनितः चरगो गो यन्त्रिन् ान्त्रिन्, तथा महीयसि अस्ति
 नक्षति, प्रथमे पर्वटोऽथ, ईषिते दृष्टे अस्ति, तत्रापि, खेना दीक्षनमोक्षम्, विधानं कर्तुम्, अतिरिच्छा, भविषी
 यस्तु भविष्यत् व. चन्द्रदीपखेलादशने स्वस्यापि खेलोच्छोत्पत्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

अथ महीबलयातपत्र इति निरुक्तं केवलरूपकम्, ईकानुमासी ह्यनुमासीत्येतेषां स कृष्टिः । माधुर्यं
नृपः, पादाली च रीतिः ॥०१॥

বাঙ্গালা—সেই প্রকরণে কুম্বলের ছত্রবরণ অতিবৃহৎ পাণ্ডুগাছ দেখিলে, তোমারও অবশ্যই খেলা করিবার চক্কর জন্মিলে। কারণ, সেই পাণ্ডুগাছের ডালে বহুতর ফোলা ফুলান আছে; সে গুলিতে অনেক লোক হুলিতে থাকার তাহাবের অঙ্গ সকল চলিতেছে; তাহাতে তোমার অঙ্গুরাগ জন্মাইবে ॥৭২৪

अथ सूत्रम्—(१) यमनृजतचकीर-यमावलाधि । सः अश्वं वसुधासुपायः तत्र अश्वरत्नुषां पीत्वा तस्मै
दीपक्य प रेवेष्टयेष्ट दधताम् इक्षुरहीदवता रश्मि न श्रद्धास्तु ॥३६॥

वीक्षतेति । . चमत्कृतः तस्मीं वचकीरः पक्षी तद्वत् चक्षाचक्षे अतिचक्षुषे चक्षिषी नयनयुक्तः यस्माकस्माः

एतदयमोभिरस्त्रिदोऽप्यनि सन्तु हंसा दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभिदमुग्धाः ।

चौरि पयस्यपि पदे हयवाचिभूयः नानार्थकोवविषयोऽयं कथोपासतु ॥७६॥

द्रुमः किमस्य नलमप्यवसातुद्रयोः कीर्तिं स चैव च समादिशतः स्य कर्तुम् ।

सखीपक्षीमस्त्रिदीप्तरपूरपार-वेष्टावसाक्रमचक्रिममममि ॥७७॥

कायं, आत्मा भवतु ; पचापिचया तव मेवही बीन्द्यातिशयेन बीरपातिवशात् कष्टना गौरुतिष्ठत् । नीराजन-
दग्धादिति भावः । अतएव राजानो बीभन्ते, यत्र राजनि निपातिषी, अत्र वा सत्यम्, अनुरज अनुरजा भव ।
अनासुराणं इति पूर्व वाक्याचीं हेतुरिति काव्यलिङ्गमन्वहारी इत्यनुमासयान्वयोः संशुद्धिः । आधुप्यं गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

“अष्टद्विहृते शिदै” “विपाद्या तु विपाट्, क्रियाम्” “तस्यैव ह्यत्रासा हवम्” इत्यनवरं.

अनुरजेति “दम्बिलिखितस्त्रिजोनामनि” इति रत्ने वंकारलोपः ॥७५॥

वाङ्माला—जैह प्रकचोत्पन्न विगानानाम् ये नदीर आठ अथर महे बलिता अस्मि
आठ ; जैह विगानानाम् आठ आठ नूतन नक्षत्रेणौ तोहार नवनक्षत्रेण आठतिर अत्र
आठत इडेक । अतएव छुमि पोतानालो एहै राजार अति मठाहै अत्ररु ६७ ॥७६॥

अन्वयः—एतदयमोभिः अस्त्रिदोऽप्यनि दुग्धीकृते (सति) अयं हंसाः तदुभय-व्यतिभिद-मुग्धाः
सन्तु ; (तथा) अयं चौरि पदे पयसि पदे अपि नानार्थकोवविषयः इयवाचिभूयः कथीयम् अन्तु ॥७६॥

एतदिति । एतस्य अचरीपाचिपतेः यमोभिसव वरखेन जनिताभिः प्रशंसामि, अस्त्रिदो समसो, अन्त्यनि
जलो, दुग्धीकृते सति, अतीवशुभताजननादिति भावः, अयं हंसाः, तदुभयस्य जलदुग्धस्य व्यतिभिदै परस्पर-
भिन्नत्वे मुग्धा मुद्राः, सन्तु । तथा अयं चौरि पदे पयसि पदे अपि चौरपयःपदयोर्विषय इत्यर्थः, नानार्थ-
कोवाचां मेदिनादीनां विषयः प्रतिपाद्यभूतम्, इयवाचिभूयः चौरजलोभयवाचकत्वम्, कथोपां निष्ठाकम्, अन्तु ;
सर्वेवासीव जलानां बीरीभवेन तदुभयस्य नामावादिति भावः ।

अत्र यमोजनितमुद्रतागुणं जलानां दुग्धादात्म्याप्रतीतेः सामान्यान्वहारी, हंसानां मुग्धात्वात्सम्बन्धेऽपि अर्थ-
व्यवाचितस्य कथीयत्वात्सम्बन्धेऽपि च तत्तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिव्यक्त्यै तेषामाश्चिभावेन सङ्करः । प्रशङ्का गुणः,
वैदर्भी च रीतिः ।

“चौरं दुग्धे जले” “पयः स्नात् चौरनीरधीः” इति मेदिनी ।

अधोऽयमिति “नामि वदः क्वप् च” इति वदतेः क्वप् ॥७६॥

वाङ्माला—जैहार यणे मयत जलटक छुह करिवा फेजिनेन, आज हंसमग्न जल
छुहकर परम्पर तेम करिटक अनवर्ष इडेक एव छुह उ जल एहै उडठरर निवधे नानार्थ-
कोटवतु आठपौअ अर्थवराचक इयवा ६६हा वाडेक ॥७७॥

अन्वयः—द्रुमम् अपि अस्त्रिदोऽप्यनि अस्त्रिदोऽप्यनि द्रुमः ; सः च एवः च अक्रमीव स दीप-क्षीम-
स्त्रिदीप्तर-पूरपारवेष्टा-वसाक्रमचक्रिमं कर्तुम् कीर्तिं समादिशतः स्य ॥७७॥

द्रुम इति । नलमपि अस्त्रिदो राजनि का कथा अवाचारचक्रुचं निषधे शरमपि, अलमममं, आनु-
द्वीः अर्था आनुमिच्छी, अल निपातिषी, माहात्म्यं किं द्रुमः । तस्य श्रेय एव नास्तीति भावः । वतः स
नलम, एव निपातिषी, अक्रमीव शीमपयेन एकद्वैवेत्यर्थः, सखीपक्षीः अन्त्यअचरीपक्षीः क्षीमि सः स्त्रिदीप्तरः
अनुदः तस्य पूरस्य प्रवाहस्य पारयोदन्तीनरदीप्तीयै वेने तीरवयं तक्षीमिन् वदकमथं तदीयं विक्रमकम् ।

অশ্বীজগম্-রুচিরায় বিদম্-সুভূ-স্তং গম্-কৃপমপি কৃপজিতমিলোকাম্ ।

বৈরাগ্যকৃৎসমলোকযতি স্ম ভূপ' হৃদি: পুরস্কায়রিপৌরব পুণ্যচাপম্ ॥৩৮॥

সি তাং ততোঃপি চক্ৰকৃৎ গদেকাদীপাদ'শ্রব্ধলস্কিতসমানবিমানদক্ষা: ।

অশ্বত্থতিল্লদয়িত্রীমিব অশ্বলীক্সা সৌক্যকৃৎকৈ রববনীসুজতপ্ররোহা: ॥৩৯॥

কত'নু, কীর্তি সত্যম্, স্মাদিহিত: অ স্মাদিহিতনী । নকী যথা নিজকীর্তি প্রচরীয়ে নমুসাদিহিতানি, অতএব তথৈব স্মাদিহিত' অশ্বত্থতিল্লদয়িত্রীমিব নমুসাদিহিতানি সরলার্থ: ।

অনু স্মাদিহিতকথনস্বক্য' প্রতি পরবাক্য'স্ব ইত্যুত্থান্ কাম্যলিঙ্গমলঙ্কার:, দ্বিকাতুমাশ্রী ইত্যনুশাস্তি' ইতি স'হৃদি: । শূচরীতী পূর্ববন্ ॥৩৮॥

বাক্য'না—ইনি স্মাদিহিতপূর্বক ননক'ও বিশেষভাবে আশ্রয় করিতে ইচ্ছা করেন; সুতরাং ইহার মাহাত্ম্য কি বলিব । আপন আপন বীণের নীচায় যে নমুদ্র বহিষ্কৃত, তাহার প্রবাহের পাতের তীরকে একবারে বনপূর্বক আক্রমণ করিবার উপযোগী বিক্রম প্রকাশ করিবার ক্ষমতা, ইনি ও নন কৃৎ জনই নিজ নিজ কৌশলকে আশ্রয় করিয়াছেন ॥৩৮॥

অনুবৃত্ত:—অথ পুরস্কায়রিপৌ: হৃদি: পুণ্যচাপম্ ইব, অশ্বীজগম্-রুচির বিদম্-সুভূ: গম্-কৃপ' কৃপজিত-বিলোকাম্ অপি তং ভূপ' বৈরাগ্যকৃৎসমলোকযতি স্ম ॥৩৮॥

অশ্বীজ'তি । অথ চক্ৰকৃৎসমলোকযতিসমাননরম্, পুরস্কায়রিপৌঃ'হৃদিবল, হৃদি:, পুণ্যচাপ' কামদেবনিব, অশ্বীজগম্-বন্ পদযীজকীধবন্-রুচির বিষমগীরবল'স্বং ন মনীহরা, বিদম্-সুভূ: সত্যনী, গম্-কৃপ' পুণ্যচাপ, কৃপেয় সৌন্দর্য'ব জিতাক্ষরী লীলা যেন তং তথামৃতমপি, তং ভূপ' মৈত্রীমিত্রিম, বৈরাগ্য'ব মললস্কিত'ত্বাভিরক্স-মণি'ন কৃৎ' কক্ষ'ম' যথা স্যাতথা, অলোকযতি স্ম, তজ্জিহ্মরক্তা নাভবদিত্যর্থ: ।

অনু ত্রীতীপমালঙ্কার:, পুর-বিদীরিতি ইত্যনুশাস্তি:, অশ্বব অশ্ব কাতুমাশ্রী ইতি স'হৃদি: । প্রসাদী শূচ:, বৈদমী' অ নীতি: ।

"গম্-কৃপ: শিশৌ যুনি" ইতি বল: ॥৩৮॥

বাক্য'না—তাহার পর, মহাদেবের সৃষ্টি যেমন কামদেবকে বৈষ্ণোজ্বল; তেমন পদ্মের বীজকোষের স্রাব মনোহর। বমহন্তী, যুবক এবং রূপে জিজ্ঞাসনবিক্ষমী হইলেও সেই দেবভক্তিধিক বিরাগবশত: কক্ষভাবে দেখিলেন ॥৩৮॥

অনুবৃত্ত:—কীৎকৃৎ-কৈরব-বনী-সুজত-প্ররোহা: তদযিত্রী অশ্বলীক্সা অশ্বত্থতিল্লদয়িত্রীমিব স্কিত-সমান-বিমানদক্ষা: সি তাং জগদেকাদীপাত্ তম: অপি চক্ৰকৃৎ ॥৩৯॥

ন ইতি । কীৎকৃৎ অশ্বলীক্সাভ্যেব অনুসূচ্য। অ কৈরববনী কুমুদকাম'ম' তস্যা: সুজতপ্ররোহা: পুষ্পাকূরা:, কক্ষমল'যা অশ্বলীক্সানুভবজনিতসুখ' স্মাদিতি মায়: ; তদযিত্রীন্-অধিভাঁবতীন্-অশ্বদয়বতীন্, অশ্বলী-কীক্সা কলান্, অশ্বত্থতিল্লদয়িত্রীমিব পদাদী সূর্যাদিব; অ'শ্বলীক্সেণ স্কিত'দিশু স্থিতা: সমালা: বিমানদক্ষা: শ্রিবিজ্ঞাপাঃ' যৈবাং সি তথীক্সা:, সি শ্রিবিজ্ঞাপাঃ'ক্সা:, তাং দময়ন্তীন্, অমৃত'প'ক্সী'বিতী'বী দীপ: প্রদীপস্বক'প'ক্সা:, ততী মৈত্রীমিত্রি'পি স্কাতায়া, চক্ৰকৃৎ-অশ্বলী-রক্ত: সনীপ' নিম্ভ: ।

অনু ত্রীতীপমা, বিরহ' ক্লেশক'পক্স, দ্বিকাতুমাশ্রী ইতি স'হৃদি: । শূচরীতী পূর্ববন্ ॥৩৯॥

বাক্য'না—উৎকৃষ্ট কুমুদবনের সূক্ষ্ম পুণ্যগুলি যেমন আবিষ্কৃত চক্ৰক্সাকে প্রতিপৎকৃত্তি তথিভেদে রবোর নিকট হইতে সরাইয়া নিবী দায়; সেইরূপ বাহ্যদেব

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता विष्णोरया वचनदेवतया तथाच ।
 वायोगुणोदयद्वयोक्ततपाविर्वीरानिष्ठाया पुनरभाविः सृगेक्षणा सा ॥८०॥
 यन्मौलिरत्नमुदितसि स एव जम्बूद्वीपस्त्वदर्धं मिलितं शुर्वभिर्विभाति ।
 दोलायितेन बहुना भवभौतिकम्पः दन्दर्पलोक इव स्थात् पतितस्तुटित्वा ॥८१॥
 विष्वग्भुतः परिजनैरयमन्तरीपैः तेषामधीश इव राजति राजंशुत्रि ! ।
 ईमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्रः कैलासरस्मिन्धय-चामरचक्र-चिह्नः ॥८२॥

अङ्कः १८१ । नावहार पाशाङ्गि मयान्तावे हिन, मेहं निविकाराहकेशा मयशोके, अगतेन
 एकमात्र प्रयोगप्रकरण यथाभावेन निकट इहेतेन मयहेहा निग ॥१८१॥

अन्वयः—अथ विष्णोरया वायो-गुणोदय-द्वयोक्ततपावि-वीरानिष्ठाया तथा वचनदेवतया तेषु
 भूपेषु मनाक् अपि न दत्तचित्ता सा सृगेक्षणा पुनः अभावि ॥८०॥

भूपेष्विति । अथ राजान्तरजयान्तरम्, विष्णोरया दमयन्ता हृदयद्वन्द्वदर्शनात् विक्षितया वाक्प-
 स्त्रस्य गुणोदयेन माधुर्याविर्भावेन द्वयोक्ततपश्चयत् त्वयोक्ततः पाविर्वीराया वसस्त्रितवीराया निष्ठाया रवी
 यया तथा, तथा वचनस्य वाक्पस्य देवतया सरस्वत्या, तेषु भूपेषु, मनागपि ईपदपि, न दत्तं चित्तं यया सा, सा
 सृगेक्षणा हरिचनयना दमयन्ती, पुनरभावि वक्ष्यमाचमुक्ता ।

अथ ह्यनुप्रासश्च कालुप्रासयोः संलटिः । माधुर्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८०॥

वाङ्मयिनी—तः शत्रु पर, मेहे राजगणेर अति मयशोके एकटु भाङ्ग इति मयर्पण करि-
 लेन ना; हेहाते विष्णु इहेहा मयशोकेन वी पुनराय करिपनयना मयशोके वानलेन;
 तथेन तः शत्रु वाक्पस्येव मयः शोके तत्त्वज्ञे वोगार मयके त्वक् करिग ॥८०॥

अन्वयः—(ई दमयति !) त्वं यन्मौलिरत्नं (सती) उदितो अस्ति; सः एव जम्बूद्वीपः त्वद-
 र्धमिलितैः शुर्वभिः भव-भौतिकम्पः बहुना दोलायितेन स्थात् तुटित्वा पतितः कन्दर्पलोकः इव विभाति ॥८१॥

यदिति । ई दमयति । त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य मौलिरत्नं मनाकमविस्मयया सती, उदितो अनुपमा अस्ति;
 स एव जम्बूद्वीपः, त्वदर्धं मिलितैरेकत्र समवेतैः, शुर्वभिः करणैः, भवान्महादेवान् मौल्या भयेन कम्पः कम्पन-
 शीलः, अतएव बहुना दोलायितेन कम्पनामकदीलनेन हेतुना, स्थात् स्पर्शान्, तुटित्वा क्षलित्वा पतितः, कन्दर्प-
 लोक इव कामदेवमुबनमिव, विभाति शोभते । सर्वं यवानी युवानः कामदेवतुल्याः सुन्दरा इति भावः ।

अथ जातुप्रसङ्गालङ्कारः, निरङ्गं केवलरूपकम्, ह्यनुप्रासश्चेति तेषां संलटिः । प्रवादी गुणः, वैदर्भी
 च रीतिः । “अस्मिन्निधे सुखे स्वर्गे शुक्लवन्धो विहायसि” इति चित्रः ॥८१॥

वाङ्मयिनी—मयशक्ति ! त्वमि याहंर मयकेन मयशक्ति मयहेहा अ. मयशक्ति, एहे मेहे अष्ट-
 वीप, तामात्रहे निमित्त मयशक्ति मयशक्ति मयहेहा, मयशक्ति मयहेहा अ. मयशक्ति
 मयलेन मयशक्ति मयहेहा अ. मयशक्ति मयहेहा मयशक्ति मयहेहा मयशक्ति मयहेहा ॥८१॥

अन्वयः—(ई राजपुत्रि !) अन्तरीपैः परिजनैः विष्वक्भुतः ईमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्रः
 कैलासरस्मिन्धय चामर चक्र-चिह्नः अयं तेषाम् अधीश इव राजति ॥८२॥

विष्णुमिति । ई राजपुत्रि ! अन्तरीपैः सिंहाद्वयान्तरीपकर्मैः, परिजनैः शिवकैः, विष्वक्भुतं विष्णु,
 इतः परिवेष्टितः, ईमाद्रिणा सुमेधपर्वतेन, कनकदण्डमयं सर्वदण्डयुक्तम् आतपत्रं कनं यज्ञकं, सुमेधपर्व-
 तस्य उपरिभागे विष्णुतलात् निकं च कनकतलात् एकः सुमेधरेण दण्डरूपमन्त्ररूपवृत्ति भावः; तथा कैलाशक

अस्मिन् (१) जयन्ति जयन्तीपतयः सहस्र-महानुसाम्हरिपुतद्वनितेषु (२) तेषु ।

रथोद ! आह कतिचित्तव चित्तवन्धि-रूपाविरूपय मुदाहमुदीहरामि ॥८५॥

प्रत्यर्धि यौवतवतं सतमासमासी-शीलसमःप्रकारतस्करश्रींश्चैव ।

अस्मिन्भवन्तिवृपती गुह्यसन्ततीनां विप्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति-? किन्ते ॥८६॥

विहित इवर्ष वनिषा अगते अग्निह नात करिषाहे ; मेहे अष्टवृक्केन कलेन वन हरेते
७२५३ एवं अष्टवृक्का वन वृक्का अष्टनामे नने, एहे अष्टवृक्केनही मोहार बहिउ हरे-
तेहे ॥८४॥

अन्वयः—अस्मिन् सहस्रं जयन्तीपतयः जयन्ति ; अस्माकाम्-रिपु-तद्वनितेषु तेषु (मर्त्ये) अहं मुदा
कतिचित् तव चित्तवन्धिरूपान् उदाहरामि ; (३) रथोद । [त्वं] आह निरूपय ॥८५॥

अभिधिति । अस्मिन् जम्बूद्वीपे, सहस्रं नक्षत्र इत्यर्थः, जयन्तीपतयो राजानः, जयन्ति सर्वान्कर्म-
वर्तन । अस्मान्-मो वधिरमेवजलाभ्यां सान्ना यथाकर्म विज्ञा रिपवः प्रभवः तद्वनितयो वा रिपुषां जित्तव
येषां तेषु महावीरित्व्यर्थः तेषु जयन्तीपतियु मध्ये, अहं मुदा तत्करणाद्विवागन्देन, कतिचित् कियतः, तव चित्त-
वन्धीनि वृद्धाकर्षकाचि रूपानि लीन्द्यादि येषां तान् जयन्तीपतीन्, उदाहरामि उल्लिखामि ; ३ रथोद ।
दमयन्ति । त्वं आह सुन्दरं सन्निधिर्यः, निरूपय आत्मनी योग्यत्वेन यं कश्चिचित्पु ।

अत्र 'मुदाहमुदाह' इति यमकम्, अन्वय तु अस्माकमुदाह इत्युभयोः संवृष्टिः । प्रजादी गुह्यः वीरर्षौ
च रीतिः ॥८५॥

वाङ्माला—एहे अष्टवृक्केन बहस्रंथाक राजा सर्वल्लेखितेन अहंन करिउतेहन ; उाहा
नेन नक्षत्रेण वृत्तं वाहा निरु हरेहा थाके ; आर नक्षत्रागणउ नक्षत्रण वाहा निरु हरेहा
थाके ; आमि मानन्ते उाहादेन मथा कउकउलिर नाम उोमार निकट उल्लेख क'रतेहि
हे वृद्धाक ! त्वमि भाग करिहा निरूपण कर ॥८६॥

अन्वयः—[३] दमयन्ति । प्रत्यर्धि-यौ वत-वतं सतमासमासी-शीलसमःप्रकारतस्करश्रींश्चैव
सर्वे गुह्यसन्ततीनां विप्रान्तिधामनि अस्मिन् अवन्तिवृपती ते मनः किम् [अनुरज्यति] ॥८६॥

मन्वर्षीति । ३ दमयन्ति । प्रत्यर्धिना प्रवृत्ता यद यौवतं युवतिस्त्रीसमूहस्य वतं सः कर्षभूषणी-
भूता यावमावसाताः तमावदस्ये अयस्य एव लब्धौलानि आविर्भवन्ति तमांसि ज्ञानवर्धनस्य आद्वयकाराणां य
प्रवरस्य क्रमवत् तस्करः अपहारको नास्ति इति यावत् श्रीयै वीरलम्बि सूर्यो यस्य तस्मिन् । सूर्यो यथा
अन्धकारान् नाशयति, तथा अस्य वीरलम्बे प्रवृत्तं विनाशः । तत्तस्त्रीया वीरलम्ब्यादेन तासां कर्षणी भूषण-
भूताणि तमावद्वानि पातयतीत्यर्थः । तथा गुह्यसन्ततीनां लीन्द्यादिगुह्यसमूहानाम्, विप्रान्तिधामनि विप्रान-
स्त्राणां समसंगुह्याल्लिख्यः, अस्मिन् अवन्तीनामवन्तिद्वयस्य वृपती, ते तव मनः, किमनुरज्यतीति शेषः ।

• अत्र तमावसातायावमावसातादीयः श्रीयै सूर्यत्वादीयं प्रक्षिपित्वमिति परम्परितत्त्वप्रामाण्यकारः, पूर्वार्धे
अस्माकमुदाहः परार्धे च इत्यनुप्रास इत्येतेषां संवृष्टिः । पूर्वार्धे अस्माकमावसातादीनां गुह्यः, वीर्यो च रीतिः ;
परार्धे तु नाशयि गुह्यः, वीर्यो च रीतिः ॥८६॥

• वाङ्माला—दमयन्ति । नक्षत्रिणेर युवतिस्त्रीगणेर कर्णलकार-उमानन्दनरूप अहंकार
नक्षत्रेक वीहार वीरवृत्तं त्वया अपहरण करिहा थाके एवं धनि समस्त उणेर विद्यामहान्,
एहे मेहे अर्वाधराकेन एहि उोमार मन अहंरुह हय कि ? ॥८७॥

तन्नामुतीरवनवासितपस्त्रिविप्रा सिप्रा तवीर्क्षिभुजया जलकेलिकासी ।

आलिङ्गनानि दधती, भविता वयस्य, - हास्यानुबन्धरमणीयसरोरहासा ॥८७॥

अस्याधिग्रथ्य पुरमुक्कयिनीं भवानी जागर्त्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्यार्चकायघटनाय मृगाक्षि ! तस्याः शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥८८॥

निःशङ्कमङ्ग रिततीं रतिवत्तमस्य देवः स्वचन्द्रकिरणाभृतसेचनेन ।

तत्रावलीक्य सुदृशा हृदयेषु वदस्व हे हृदाहफलमाह (१) स किं न विद्मः ॥८९॥

अन्वयः—यत्र अनुतीर-वनवासित-तपस्त्रि-विप्रा सिप्रा जलकेलिकासी कर्क्षिभुजया तत्र आलिङ्गनानि दधती (सती) हास्यानुबन्धरमणीय-सरोरहासा वयस्य भविता ॥८७॥

तमेति । तत्र 'अर्चकाय' 'घटनाय' 'तस्याः' 'चिरं' 'वरिवस्यया' 'शिष्या' 'भविष्यसि' 'चिरं' 'वरिवस्ययापि' '८८॥' । तत्र 'अलिङ्गनानि' 'दधती' 'सती' 'हास्यानुबन्धरमणीय' 'सरोरहासा' 'वयस्य' 'भविता' 'भविष्यति' । अतः ईदृशपवित्र-जगतां जलकेलिसम्बाधितहरणमेष ते अयं कृति भावः ।

अवारीयमानस्य वयस्याधर्मस्य प्रकृतालिङ्गनीपयोगितया परिणामालङ्कारस्य कानुप्रासच्छब्दप्रसादाभ्यां सं-
व्यते । अनुतीरेत्यादिना पवित्रताधीतनाम्नापुष्टार्थतादीषः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥८७॥

वाङ्माला—एतदे अवतिष्ठते गिप्रानात्मे एकटी नदी आह, ताहार ताह्निह वनेन
तिष्ठते उपर्युक्तां क्रमगण वाग करेन ; एतदे गिप्राना नदी जल विहार करिवार समये तद्व-
त्तु वाह वारा ताहार आलिङ्गन करतः गनीश्वरुप हठेवे ; तथेन विकाररूप अनवरत
हाउ वाकाय ताहार मृगरूप मृगानि मनोहर इहेते ॥८७॥

अन्वयः—सुभग-यौवत-मौलि-माला या भवानी उक्कयिनीम् अस्य पुरम् अधिग्रथ्य जागर्त्ति, (६)
मृगाक्षि ! पत्या अर्चकाय-घटनाय तस्याः चिरं वरिवस्यया शिष्या अपि भविष्यसि ॥८८॥

अस्मेति । सुभगं पतिप्रियं यद् यौवतं युवतिसमूहस्य मौलीनां मन्त्राणां माला तत्स्वरूपा पतिप्रिय-
युवतिसमूहस्यैव त्वर्थः, या भवानी पार्वती, उक्कयिनीं नाम, अस्य अवलिराजस्य पुरं नगरीम्, अधिग्रथ्य अधिष्ठाय,
जागर्त्तिं प्रकाशते ; ई मृगाक्षि । पत्या पतिर्देह्य सद्यः अर्चकायस्य आत्मनो देहायस्य घटनाय याजनाय,
तस्या भवानी, चिरं वरिवस्यया परिचर्यया पुञ्जनेत्यर्थः, त्वं शिष्यापि भविष्यसि न केवलं सिप्राजिह्वनमिवानलि-
प्राप्त्यै वरवफलमपि तु भवानीः शिष्यत्वमपीति भावः ।

यत्र सुभगेत्यादी निरुक्तं केवलरूपकमलङ्कारस्य कानुप्रासेन संव्यते । गुचरीती पूर्ववत् ॥८८॥

वाङ्माला—तागावती युवातिष्ठते गिप्रानात्मे एकटी नदी आह, ताहार ताह्निह वनेन
तिष्ठते उपर्युक्तां क्रमगण वाग करेन ; एतदे गिप्राना नदी जल विहार करिवार समये तद्व-
त्तु वाह वारा ताहार आलिङ्गन करतः गनीश्वरुप हठेवे ; तथेन विकाररूप अनवरत
हाउ वाकाय ताहार मृगरूप मृगानि मनोहर इहेते ॥८७॥

अन्वयः= तत्र सः वरः देवः स्व-चन्द्र-किरणाभृतसेचनेन सुदृशा हृदयेषु निःशङ्कं रतिवत्तमस्य
अहुरितनाम् अवलीक्य किं तद् हृदाहफलम् आह, (तः) न विद्मः ॥८९॥

आगः प्रतं निदधतीऽपि सखदकामाः ताधीयते पदवमचरमस्य वामाः ।
 चान्द्री न तत्र हरमौलिमयासुरेकानध्यायहेतुतिथिकेतुरपेति लिखा ॥८०॥
 भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना (१) तम् ।
 चन्दापुरागविरहेन विलोकनाद्वा जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥८१॥

न चान्द्रिणा महाकाण्डाख्यमिवावस्थामेव कामाविर्भाव एव न स्यात् तथा च सति युवस्यान्ते किं नाम सख-
 दिव्याह— निःशङ्कमिति । तत्र चान्द्रिण्यासु, स प्रसिद्धः, इती महाकाण्डो नाम शिवो देवः, स्वचन्द्रस्य निजमौ-
 लिमयासुरेकानध्यायहेतुतिथिकेतुरपेति लिखा ॥८०॥
 भूपं व्यलोकतं यत् किरणान्वतं तस्य से चमेन वर्धयेन, सुहृतां तद्वत्परमधीनाम्, इदमेव, निःशङ्कं निर्भयं यथा
 स्यात्तथा, रतिवत्तमस्य कामस्य, चन्द्ररितताम् चाविर्भावम्, अवलोक्य, किं नाम, तस्य कामस्य यो देवदाह
 आत्मनैव हरीरभस्मीकरणं तस्य फलं प्रयोजनम्, आह प्रवैति, ययं तत्र विधी जानीमः । शिवस्य कामदेहभस्मी-
 करणं निष्फलमेवेत्यर्थः । अतस्तत्र तत्र सर्वमेव कामसुखं भवितेति भावः ।

अत्र शिवस्य कामदेहदाहवैकल्यात् तदाविर्भावकृपानयोत्पत्तेश्च शिवमाह्वारण्ये कानुप्रासस्यनुप्रासाभ्यां
 संस्पृश्यते । गुह्यरीती पूर्ववत् ॥८२॥

वाङ्माला—निजस्य मण्डकहिम्नं चन्द्रस्य किरणान् स्पर्धयेन ऐक्यं प्रीतिर्यत्र समयोगेन सहस्य
 निर्द्वये कामस्य आविर्भाव इव, ईडा देविद्या, कामस्य शरीरं मण्डकस्य किं फलं इहेन, एवि-
 यये चन्द्रता महाकालनामा निव किं बलेन, तादा आसुरा जीनि न । ॥८०॥

चान्द्रिणः—सखदकामाः वामाः आगः प्रतं निदधतः अपि सख्य पदवम् चरम् न अधीयते । तत्र
 हरमौलि-मयासुः अनध्यायहेतु-तिथि-केतुः एका चान्द्री लिखा न वर्पेति ॥८०॥

आग इति । सखदकामा अतीवाभिर्भूतकामवेगाः, वामाः स्त्रियः, आगसामपराधामां प्रतं न पुन्यम्, निद-
 धतीऽपि कुर्वतीऽपि, सख्य अवलिराजस्य सख्यम्, पदवम् निरुद्धम्, चरम् वाक्यम्, न अधीयते न पठति ।
 कथं च हेतुद्विधाह-तम चान्द्रिण्याम्, हरस्य महाकालकपिचः शिवस्य मौलिमयासुः सदैव मलकस्थिता, अनध्या-
 यस्य हेतुश्री तिथिः प्रतिपत् तस्याः केतिप्रभृता, एका चान्द्री चन्द्रसमन्विती, लिखा काला, न वर्पेति कदापि
 नापयच्छति । तथा च चन्द्रस्य एककलाक्रियात्वं प्रतिपत्त्वमिति लक्षणात् तस्यार्थककलायाः सर्वदैव शिवशि-
 रशि स्थितत्वात् सर्वत्रैव दिवसेषु प्रतिपत्तिर्यदेव अस्मात् प्रतिपदश्च सर्वानध्यायतिथिषु प्रधानत्वात् वामाः कारण्ये
 समपि पदवाचरं न पठन्तीति भावः ।

पुनरान्वयविधानकृते कारण्यं सत्यपि पदवाचरपाठकपतत्कालोभावादिभिर्वीतिरसङ्गत्, पदवाचरपाठाभावं
 प्रति परार्थवाच्यार्थो हेतुरिति कान्यसिद्धम्, पूर्वाहं चन्दापुरासः, पराहं च तस्यनुप्रास इत्येतेषां संस्पृष्टिः ।
 गुह्यरीती पूर्ववत् ॥८०॥

वाङ्माला—एवै अवस्थिताथ न च अपराधं करिजेन, ईद्वार अत्राह कामार्थं समयोगी
 निर्द्वय चरम् पाठकपत्रेन न । कासन, मण्डे ऐक्यं प्रीतिर्यत्र महादेवस्य मण्डकहिम्नं, अनध्याय-
 जनक प्रतिपत्तेर चिह्नं, चन्द्रस्य ऐक्यं कला कवनं नृप इव न । ॥८०॥

चान्द्रिणः—सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना दूरतरानुरक्तम् (अपि) तं भूपं न व्यलोकत । सा चन्दा-
 'रामविरहेन विलोकनात् अविलोकनम् एव रम्यम् (इति) सख्यं जानामि ॥८१॥

भूपमिति । सा कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनभूमौन्दस्य भीमस्य नन्दना कस्या दमयन्ती, दूरतरानुरक्तमपि

(१)...वन्दिमी तम् ।

भै मोहितानि शिविकामधरे वहन्तः साक्षात् यद्यपि कथञ्चन जानते स्म ।

अत्रुस्तथापि (१) समिधस्थितसम्पुखीन-भूपालभूषणमधिप्रतिविम्बितेन ॥८२॥

भै मौमवापयत यान्धजनसदृशं गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।

गाङ्गे यपोतकुचकुम्भयुगाच्च हार-चूडासमागमवशेन विभूषिताच्च ॥८३॥

तां प्रति अलङ्कारागङ्गास्निग्धैः, तं सूर्यम् अम्बिराजम्, न मलीकत नापहन् । वा अथवा, अलङ्किन्
जनि अगुनीक इतुना यी विरही विरागस्तु न, विलीकनान् दम्भान् दम्भनापेक्षयेत्यर्थः, अलिकीकनम् अदम्भ-
निव, रम्यम् उचितत्वान् सुन्दरम्, इत्यर्थः सम्यग् जानामि ।

अथ सामान्ये न विशेषतमर्थं नक्षत्रीयान्तराष्ट्रीयकारण्ये कानुप्राप्तेन संशयते । प्रतादी गुच्छः, वैदर्भी
च रीतिः ॥८१॥

वाङ्माला— डीमराजनमिनो दमश्चो, अवतिराज अताञ्च अठरागो इहेनेक, डी११३
कति दृष्टिपात करिनेन ना । कारण, अगरेर अति अठराग थाकाच विरागवपतः दृष्टि-
पात करा अपेक्षा दृष्टिपात ना कराहे डाल हेहा आः य वथार्थरूपे जानि ॥२१॥

अन्वयः—अधरे शिविका वहन्तः यद्यपि कथञ्चन साक्षात् भै मोहितानि न जानते स्म, तथापि सवि-
स्थित-सम्पुखीनभूपाल-भूषणमधि-प्रतिविम्बितेन अत्रुः ॥८२॥

भै नीति । अधरे अशीदरे, शिविका तहनी बाङ्काः, यद्यपि कथञ्चन केनापि प्रकारेण, साक्षात् प्रत्यक्षम्,
भैस्या दमश्चन्या इहितानि राजानारसमीपमनसङ्केतान्, न जानते स्म न ज्ञातवन्तः ; अधःस्थितत्वादिति
भावः ; तथापि सविधे निकट एव स्थितः सम्पुखीनः सम्पुखवर्ती यी भूपालः अम्बिराजस्तस्य भूषणमधिपु
अलङ्कारस्वरूपेण प्रतिविम्बितेन भैस्या एव लयमङ्गादीनां प्रतिविम्बनेन इतुना, अत्रुः प्रानीकितानि ज्ञातवन्तः ।

अथ बाङ्का भै मोहितज्ञानवन्तः प्रतिविम्बितमयमङ्गादिदम्भान्दिदम्भयुगानान् तथातुल्यतमिच्छन्नेव
अनुमानाकारः । गुच्छरीती पूर्ववत् ॥८२॥

वाङ्माला—निरे शिविकावाहो लोकेरा वतिठ केन अकारे अताञ्चतावे दमश्चो
हेचित जानिते पारिशाहिन ना ; तथापि निकटित मधुगवती अवतिराजेर अलङ्कार-
रूपे डी१३ अति वच देधिरा ने हेचित दृष्टिपात ॥२२॥

अन्वयः—यान्धजनः गाङ्गे य-पीत-कुच-कुम्भयुगाच्च हार चूडासमागम-वशेन विभूषिताच्च भैमी, रघु-
वंशदीपः गङ्गा क्षितितलम् इव तदन्वम् अवापयत ॥८३॥

भै मौमिति । यान्धजनः शिविकावाहो लोकाः, गाङ्गे यवत् स्वर्गवत् पीतं पीतवर्णं कुचकुम्भयुगं यस्या-
काच, मङ्गापयते तु गाङ्गे येन भीमे च पीतं पालकचूर्णितं कुचकुम्भयुगं यस्याकाच, तथा हारी मुक्तामाला तस्या
चूडायां विरजि समानमवशेन संयोजयन्, विभूषितामलङ्कृताच्च ; मङ्गापयते तु हरस्य मङ्गादिवक्त्रे गमिति
हारी सा चासी चूडा जिह्वा चेति हारचूडा मङ्गादिवक्त्रमिति यावत् तस्या समानमवशेन
विभूषितां मीलिताच्च, भैमी दमयन्तीम्, रघुवंशदीपी मनीषः, मङ्गान्, क्षितितलं सूतचनिव, ततः अम्बि-
राजादम्भं राजानम्, अवापयत नीतवान् ।

अथ पूर्वोपमाकारः । परादे प्राक् पठित्वा समानपुनरावृत्तादीवः परिचायेः । प्रतादी गुच्छः, वैदर्भी
च रीतिः ।

“गाङ्गे यः स्नानं पुमान् भीमे जीव स्वर्गं मनीषी” इति मैत्रिणी ॥८३॥

আলিঙ্গিত: কমলবত্ করকল্লবযায' শ্যাম: সুমেক্ষিষ্যেব নব: পথীদ: ।

কন্দপ'মূর্ছ'বহুমল্লনচম্পককগ'দামত্বদক'বচিক'কচিত্তককাসু ॥২৬॥

এতেন সন্ম'খমিলত্ কল্লিক'শসুভা: কৌশেয়কামিহতিভিবি'বসুবি'সুভা: ।

এতত্ত'জীষ'শনি:সহয়া বিকীর্ষা: প্রস্বেদবিন্দব'ইবারিনরেন্দ্রলক্ষ্মণা ॥২৭॥

আস'খ্যমস্ব ককু'ভামবধীভবাণ-দাণানুগাহু'জুয়গাদুদিত: প্রতাপ: ।

খ্যাপত্ সদাশয়বিসারিতসমতনু-অশ্মা'চতুর্হ'য় জগন্নি যয়:পট'ষ ॥২৮॥

অনুবৃত্ত:—সুমেক্ষিষ্যয়া আলিঙ্গিত: নব: পথীদ: ইব, তয়া' অলিঙ্গিত: কমলবত্ করক: শ্যাম: অয' কন্দপ'-মূর্ছ'বহুমল্লনচম্পক-কগ'দাম-ত্বদক'বচিক'কচিত্ত-ককাসু: (সন্ম) অকাসু ॥২৬॥

আলিঙ্গিত ইতি । সুমিরে: পর্বতস্য শিখরয়া শব্দে'ষ, আলিঙ্গিত: নবী নূতন:, পথীদী নিষ ইব, তয়া' আলিঙ্গিত:, কমলবত্ পদবত্ কর: পাণ্ডি'র্য'স'স', পশ্চান্নরে'তু কমলবন্দী ললমালিন্য: করকা বর্ষোপবা' বস'স': । শ্যাম: স্বভাবত: সজলত্বাচ্ শ্যামবর্ণ:, অয' গৌড়রাজ:, কন্দপ'স্য কামদেব'স্য য়ে মূর্ছ'বহু: কীম্বাচীবা' মল্লন' ভূষণীভূত' যন্ অম্পককগ'দাম অম্পকপুষ্পমালা তদ্ব'ত' য' তাব' অহাণা' বচি' কালি: তয়া' কচিত্ত: সজ্জাতক'ক'সন্ম, পশ্চান্নরে'তু কন্দপ'মূর্ছ'বহুমল্লনচম্পককগ'দামত্ব' ত্বদক'বচি' কামি'র্য'স'স'। ক' বিচ্যু'ত'ত' কচিত্ত: সন্ম, অকাসু' শীমতাম্ । গৌরশ্যামযৌর্লনমতীষ সুন্দর' সাদৃশ্যে'তি ললিতনৈব' ইতী-
থে'তি ভাব' ।

অন পূর্বোপমাভঙ্গার: । সমাসবাচুস্বাদীশী মুখ:, গৌড়ী'চ'রীতি: ॥২৬॥

বাঙ্গালী—নবগ্রহি ! এতে গৌড়রাজের পাণ্ডিগুন পারায় ক্রীড় করেন এবং ইনি প্রায়বর্ণ: । সুভ্রাতা: প্রত্যেকপর্বতে'ক' শূক'ক'ক' আলিঙ্গিত নবীন যেন যেন শোভা পায়, তোমাক'ক'ক' আলিঙ্গিত ইনিও তেমন শোভা পাইলেন; বিদে'স'ত: কামদেবের কৈশোর কুশল' চম্পকপুষ্পে' মালায় তুলা তোমায় অক'ক'ক'ক' ইহার গায়ে'র কবচ হউক ॥২৬॥

অনুবৃত্ত:—এতেন কৌশেয়কামিহতিভি: বিসুভা: সন্ম'খ মিলত্ক'কি'ক'শসুভা: এতত্ত'জীষ'শয়' শনি:সহয়া অরি মরে'দ-লক্ষ্মা বিকীর্ষা: প্রস্বেদবিন্দব' ইব' বিবসু: ॥২৭॥

এতেনিতি । এতেন গৌড়রাজেন, কৌশেয়ক'স্য'ত'রবারি: অমিহতিমিরাচ্যাত:', বিসুভা: করিকুণ্ঠে'ষ' এষ নিপ-
তিতা: সন্ম'খ মিলতা' স্বপথে' ক'জুয়মালা'না' করিণা' বিপ'ক'ক'ক'না' ত্রৈলোক্যা'বা' মুভা' মৌক্তিকানি, এত'স'
বাভী' মুকৌশল' বাহুপ্রত্যাব'স' অ'শ' নি:সহয়া' অ'সহয়া' মীটু'ময়জয়া, অ'রিনরে'ন্দ্র'স' বিপ'ক'ক'ক'না' লক্ষ্মা,
বিকীর্ষা' বিসিমা:, প্রস্বেদ'বিন্দব' ইব' বর্ষণ'লক্ষণা' ইব, বিব'সু'বি'শিষ্য' যদ্ব'মিদি । ইতিবা'কি'লক্ষ্মণ'কৌরী'লক্ষ্মি-
ন্যে'ন'মি'ব' ইতী'থে'তি ভাব: ।

অন জাম্বুদ্বীপ'আলঙ্কার'স্ব'কানুপ্রাসিন'ক'ল'জ্যতে । প্রসাদী মুখ:, বীর্ঘা'চ'রীতি: ॥২৮॥

বাঙ্গালী—বিশ্বকামদেব' য়ে' সজল' হ'ভী' আস'শা' সন্মুখে' উপ'হিত: ইব, এই গৌড়-বি-
প'তি' ত'রবারি'ব' আ'স'তে' সেই' ক'ক'গ'গ'গ' কু'ক' হ'ক'তে' মু'ক'াস'ব'হ' নিপা'তিত' করেন; সুভ্রা'ত'
'ই'হা'ব' য'ক'ব' প্র'ভা'গ' য'ক' ক'ক'তে' না' পাণ্ডি'বা' বিশ'ক'র'জ'ল'ক্ষ্মী' যেন' আপ'ন' 'ব'র্ষ'বি'সু' ন'ক'ব'
নি'ক'শ'প' করেন; 'স'ক'ত' ব'র্ষ'বি'সু'র' ক্রা'ব' সেই' মু'ক'া'ক'লি' শোভা' পাই'তে' থাকে ॥২৮॥

অনুবৃত্ত:—আজানুগা' অ'ল' সুজয়গা'ল' উদিত: প্রতাপ: ককু'ভাম' অ'ব'কী' অ'ব'ব'ত্; ক'হ'ল্লব-বি'ধা-
নিত' স'ম'ত'নু' লক্ষ্মা' অ'ক'ব'ট'ব' অ'চ'তু'র্হ'য়' জগ'নি' অ'দ্য'ত্ (ইতি) আ'খ'র্য'ম্ ॥২৮॥

श्रीदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्राम् अस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भेभ्याः ।

स्वेनैव यावन्मनतान्ममर्जीगमंतां सुप्तं प्रतीकृतविभाजनमिव वाचः ॥८८॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाषोत् वाची सरोजमुद्रि ! निर्भरमारभस्य ।

अस्मिन्नसङ्क्षितपरिणिष्ठा-निष्ठातद्वट्टिपरिरम्भविजृम्भानि ॥१००॥

आश्चर्यमिति । आमानुशान्तं आनुपर्यन्तलम्बितात्, अस्मन्मूर्धन्यं, मुजगुमादांरुद्वान्, उदितं उत्पन्नः प्रतापः, ककुभां दिग्भास्, अवधोन्मेषदंशान्, अवापत् अवसत् । तथा सदाशयेन विरुद्धमनसा विचारिता विचारिता कृता ये समतलनीयज्ञानोभ्यो जन्म यस्य सः, अन्त्यं तु सदाशयेन पाणिना विचारिताः प्रसारिताः सन्तः समभावसंख्याका ये तन्मयः सूत्राणि तेभ्यो जन्म यस्य सः, यस्य एव पटः सुधत्वात् वज्रं स च, अनुवृत्तं जगन्निभुवनानि, व्यापत् व्याप्तवान्, इति च आश्चर्यम्, आनुपर्यन्तमात्रगमितया सुद्राह, जगुर्गुप्तपञ्चल प्रतापस्य दिक्-प्रान्तगमितया अतिविशालत्वात् समस्तसंख्यारूपमात्रगमितस्य पटस्य अनुवृत्तजगद्व्यापमात्रेति भावः ।

अथ सुद्रपरिमात्रवस्तुनी हृत्परिमात्रवस्तुत्पत्तेर्विचालनकारणम्, यस्मिन् पटत्वादीपाक्षिरक्तं किञ्चिदप्य-कथानदीरङ्गादिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुचः, वीदभी च रीतिः ।

“यत्रः सर्वोऽपरी यागः समतलमस्यः कतुः” इत्यमरः ॥८८॥

वाङ्माला—एहै गोडराजेर जागुर्गुप्तगणवत वाहगुगल हईते उ०२३ अ०११ ये समस्त निकरठे आक्षुण्णस्य गिराहे एव हृत्परा अमर्षित मात गादि श्रुता हईते उ०२३ यशोरूप वस्तु ये चतुर्दिगं त्वरन्ते सर्वनाई वास्तु करिग्राहे, ताहा आश्चर्य वटे ॥८८॥

अन्वयः—यावन्मनता अस्मिन् निपतिता भेभ्याः दृशोः श्रीदास्यसंविदवलम्बित-शून्यमुद्राम् अवगम्य स्वेन एव ताम् अस्मन् अर्जीगमत् । सुप्तं प्रति दृष्टितविभाजनम् एव वाचः ॥८८॥

श्रीदास्येति । आन्वजनता श्रिविकावाक्यकण्ठः, अस्मिन् मूर्धन्यं, निपतितां गताम्, भेभ्यां दमयन्त्यां, दृशोर्गुप्तीः, श्रीदास्यसंविदा उदासीनत्वमुद्रा अवलम्बिता या शून्यमुद्रा अनुरागहीनत्वमवस्थां ताम्, अवगम्य ज्ञात्वा, स्वेन आत्मनैव तस्या आदेशवाक्यं विनोदयर्थः, तां भेभ्यो, अस्मै रागानाम्, अर्जीगमत् प्रापयामास । तथा च सुप्तं विशिषाभिज्ञं जनं प्रति, दृष्टिगम्य नयनःदिभिः सङ्केतमात्रस्यैव विभाजनं करणमिव, वाची नियोगवाक्यानि भवति ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनद्वयोर्दार्शन्यासीत्यलङ्कारश्चेकानुप्रासिन संलज्यते । गुचरीती पूर्ववत् ॥८८॥

वाङ्माला—गोडराजेर आत उपेकानुद्धिवनतः नयहृत्परा दृष्टिर अनुरागगुप्तताव नेशिवा, निर्विकारःहृत्परा निकरठे ताताके अज राजार निकट निष्ठा गेल । कारण, अडिछ वाक्कर अति ईर्ष्य करारु आदेशवाक्य हृत्परा थाक ॥८८॥

अन्वयः—वाची कुमारनिपुणाम् एतां पुनः अपि अभाषीत्,—(६) सरोजमुद्रि ! अस्मिन् असङ्क्षित-पट्टजस्य सङ्क्षिप्ता-निष्ठातद्वट्टि-परिरम्भ-विजृम्भानि निर्भरम् आरभस्य ॥१००॥

एतामिति । वाची सरस्वती, कुमारी वाची निपुणा गुचतारतयकर्मण्येवमा चेति ताम्, एतां शनयन्तीन्, पुनरपि, अभाषीत् अवादीत् । किमभाषीदित्याह—६ सरोजमुद्रि ! पश्यवदने ! अस्मिन् अनुरागसि, अनुवृत्त-चितं प्रकृतितं यत् पट्टजं पट्टं तस्य सङ्क्षिप्तायां सादृश्यात्प्राप्ति निष्ठाता विख्याता या दृष्टिकया परिरम्भविजृ-म्भानि आक्षिप्तजगद्व्यापान्, निर्भरं सातिशयं यद्य आत्तया, आरभस्य उपक्रमस्य, विशेषार्थमसाधोक्त्यर्थः ।

अथ आर्चीपमा, हृत्परागुप्तस्यैकानुप्रासयेति संलटिः । गुचरीती पूर्ववत् ॥१००॥

प्रत्यर्चिपार्थिवपयोनिधिमायमन्य-पृथ्वीधरः मधुरयं मधुराधिनाथः ।

अश्मसुजातमनुयाति न शब्दरीयः श्लाभाङ्ककर्तृवपुर्वदनाङ्कमस्य ॥१०१॥

शालेऽधराधरितने कविधप्रबाले पाथौ जगद्विजयकार्कश्यमस्य पथः ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-तारायमाहमुपरज्य मधिं किथेन ॥१०२॥

वाङ्माला—कूभाग्रो ऽ उग्रताग्रत वाग्निपूज। इत्यत्रोक्तं मन्त्रवती पुनराग्र वनिटन—
‘मन्त्रवती ! अस्मिन् पत्तये मन्त्रवती निवास विधातुं निजं प्रति शत्रोः एवैव शत्रोः प्रति
वनेवताये वाग्निजनवापरा आश्रय कर ॥१००॥

अन्यथ—प्रत्यर्चि-पार्थिव-पयोनिधि-माय-मन्य-पृथ्वीधरः अथ मधुराधिनाथः पृथुः । श्लाभाङ्क-
कर्तृ-वपुः शब्दरीयः अश्मसुजातम् अस्मदनाङ्कं न अनुयाति ॥१०१॥

प्रत्यर्चोति । प्रत्यर्चिर्नो विपद्याः पार्थिवः राजान एव पयोनिधयः समुद्रादौ वा माधे मन्यन्ते मन्यपृथ्वीधरी
मन्यनदस्यभूतः पर्वतो मन्दर इत्यर्थः, विपद्यप्रमाणी महावीर इत्याशयः । अथ मधुराया मधुराप्रदेशस्य अधि-
नाथी राजा, पृथुः पृथुनामा । श्लाभिन् अश्ममन्त्रेण चक्रेण इतिचित्रितं कर्तृ-विचित्रं वपुः शरीरं यस्य
स तादृशः, शब्दरीयमन्यः, न जानं किशोरत्वात् न उत्पन्नं शब्दमुत्पन्नान् यजिन् तत्, अस्म मधुराराजस्य,
वदनाङ्कं मुखपद्मम्, न अनुयाति न अनुकरोति ; मुखपद्मस्य अजातशत्रुकृतया कैवल्यगौरवत्वात् चन्द्रस्य तु
सकलदन्तेन विस्मयवत्त्वात् तेनैव च वेदादयमादित्य भावः । किशोरी त्वं किशोरमेवैनं हवीष्येति
अनुदावाशयः ।

अत्र प्रत्यर्चिपार्थिवेषु पयोनिधित्वारीषः पृथ्वी मन्दरत्वात्पि निमित्तमिति परम्परितं उपक्रमं, अनुकरणा-
भावं प्रति अश्मसुजातमिति-श्लाभाङ्कं त्यादिपदयोरेव सङ्गुत्वात् काव्यलिङ्गम्, छेकानुप्रासो इत्यनुप्रासश्चेत्येव
सङ्गतिः । प्रवादी गुणः, वीर्यो च रीतिः ।

अश्मसुजातमिति आदिताप्रादित्वात् जातशब्दस्य परनिपातः ॥१०१॥

वाङ्माला—हेन मधुराश्रमेत्र अधिपति, ईश्वर नाम गृध्रः, विपक्षनृपतिरूप मधुर
इत्येव कुरिते हेन मन्त्रवतीवद्वक्त्रम् । ईश्वर शब्दे वाङ्माला उक्ते नाहै ; आत्र श्रावर्गं चिह्नं थाकाव
अत्र मन्त्रो विचित्रवर्णः, श्रुतवाः से इत्येव ईश्वर मन्त्रेण अनुकरणं करिते पात्रे न ॥१०१॥

अन्यथ—[१] अधराधरित-नै कविध प्रबाले ! शाले ! अस्य पाथौ जगद्विजय-कार्कश्यं ज्याघात-
जेन किथेन उपरज्य रिपुराजक-धूमकेतु-तारायमाहं मधिं पथम् ॥१०२॥

शाल इति । अधरेण शोभेन अधरिता अधरीकृताः सौन्दर्येण पराजिता इत्यर्थः न कविषा नामाप्रकाराः
प्रबाला विदुमपन्नवा यथा तथाः समीपवन् । तथा हे शाले ! अस्य मधुराराजस्य, पाथौ इत्यन्तविषयदेशे
इत्यर्थः, जगद्विजयस्य कार्कश्यं आदित्योत्पन्नवीर्यवस्तुपद्मम्, ज्याघातज्याघात इति तेन, किथेन यस्मिन्, उपरज्य
उपरामं प्राप्य तादृशकित्तं समं तत् प्रतिविम्बतादं मनः श्लाभमर्थोभूतेत्यर्थः, रिपुराजकं शत्रुभूती राजसू-
यस्य धूमकेतुभूता या तारा विनाशस्तुषकी नक्षत्रविशेषकदाहरणम्, मधिं पथम् । धूमकेतुर्वा शीकचव-
त्त्वकः, अस्म मधिवन्धस्यो मधिरपि विपक्षपतीनां तर्पेण अयमृषक इत्येवमेव महावीरं हवीष्येति भावः ।

अत्र अश्मसुजातशब्दे कानुप्रासोऽपि सङ्गतिः । गृधरीती पूर्ववत् ॥१०१॥

वाङ्माला—वागिके ! शत्रोः उग्रताग्रत वाग्निपूज (विष्णुश्च उग्रवज्रवत्) इत्येव
गृध्राजितं करिष्याहे ; अत्रैकं शेष एवै मधुराधिपतिर इत्येव एवैति मणिं ब्रूयाहे, ईश जगत्

एतद्गुणारविमसुहृदविक्रमाभि-चित्रं धनुर्गुणकियः ससु धूमलीका ।
जातं ययारिपरिवन्धकार्यं याशुं विस्त्रावन्नाय (१) रिपुदारिद्र्यम् अभ्यः ॥१०३॥
श्यामीकृतां मृगमदैरिव मांशुरीकां धीतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तन्नामकालियमहाकृदनाभिमीमां रोमावलोमिव विलोकयितुमि भूमीः ॥१०४॥

यत्र कश्चिद्वा पटक खेयधरूपः ; आर ५७४ ७/५४ आघाते मन्विक्रमेण, ये कठ पङ्कशादे, ताहात गत्यवे ए म'गती, विपक्व रज्ज्वादेव धूमक कृन्तकत्वेन तां आघवन करिटे इहे ॥१०३॥

अन्वयः—धनुर्गुणकियः एतद्गुणारवि समुहव-विक्रमाभि चित्रं धूमलीका ससु । अरिपरिवन्ध-कार्यं या यथा रिपुदार-द्रव्यम् अभ्यः असुविस्त्रावन्नाय जातम् ॥१०३॥

एतदिति । धनुर्गुणस्य किंचिच्च वचनितः श्यामवर्णो ययिः, एतस्य मधुराराजस्य भुजो नाम एव अरवी अप्रत्यादककाष्ठवयं ताभ्यां समुहव उत्तरो विक्रम एवाप्रिकस्य चित्रं अपिका, धूमलीका धूमराजिः ससु अरिपरिवन्धं मधुसूक्ष्म एव मशकाः स्वनामक्याताः सुद्रव्यतन्नाम वामर्थो निरतिथ्यं कालसा, यथा धूमलीका-रिपुदाराणां शत्रुवनितां द्रव्यजिह्वो नयनपरिधः, असुविस्त्रावन्नाय असुपातनाय, जातम् उत्पन्नम् । अय-रापि धूमलीका मशकानिहतये असुपातनाय च सम्पद्यते ।

अत्र भुजयीरक्षितारोपी विक्रमो अग्रितारोपं प्रति निमित्तमिति परम्परितं कथकम्, किंच धूमलीकाया-रीपाग्रिरक्तं कीदृशकथकम्, अरीत्यादावपि तदीयं कथकम् ; इत्येतिर्बान्नाभिभावेन कथरः । मुचरीती पूर्ववत् ।
“निर्मयदावचि त्वरचिह्नयोः ” “अर्थोऽभिधेयदैवसु प्रयोजननिर्गतिषु ” इत्यमरः । अतमिति भावे क्तः ॥१०३॥

वाङ्माला—धनुर्गुणकियः ययिः ये कठ कश्चिदाहे, ताहाते इहेन ईहात वाहरूप अरवि इहेते ७२५४ विक्रमरूप आग्रर आपक धूमलवाचरूप । शत्रुरूप मशकस्य निवृत्तिकारक ये धूमलेशा शत्रुवनितागणेर नयनपद्म इहेते अक्षपात करिवार अक्ष ७२५४ इहेते ॥१०३॥

अन्वयः—(३ दमयन्ति । तन्.) तव धीतैः मांशुरीकां मृगमदैः इव श्यामीकृतान्, अधिमध्यदेशम् वाम-कालिय-महाकृदनाभिमीमां भूमीः रोमावलोम इव कलिन्दतनयां मित्रोक्तयितामि ॥१०४॥

श्यामीति । ३ दमयन्ति । तन्, तत्र मधुरावाम्, धीतरवगाहनकाली नामान् प्रचालितैः, मांशुरीकां मधुरावाङ्गिनीनां खीचाम्, मृगमदैः कलुरीमिरिव, श्यामीकृतां श्यामवर्णकृतान्, तथा मध्यदेशे द्विमध्यदेशम् इत्यधिमध्यदेशम्, अमा कथा कालियस्य नामस्य महाकृदनाभिमीमां यस्यास्याम्, अतएव भूमीः पृथिव्या, रोमा-वलीमिव खिताम् तथा अपि श्यामवर्णत्वात् मध्यदेशे नामिमीमांशत्वात् इति भावः । कलिन्दतनयां यमुनाम्, विलोकयितुमि इच्छामि । अतो मधुरावाङ्गिनीनां तादृशवस्तुनामां तव ललविहारः सर्वथा श्रेयानिति भावः ।

अत्र जालुत्मे वाच्यं द्विकानुसन्धेति संश्लिष्टः । प्रवादी गुणः वैदर्भी च रीतिः ॥१०४॥

वाङ्माला—ययवन्ति ! मेहे मधुरानगरीते रमणीया आन करिवार समये गात्र इहेते कठुवीर नेप धूर्तरः केनाईवा थाके, ताहाते इहेन वमुनाके त्रामवर्ष करिवा ठेर ; आर मथातागे कालियनागेर महाकृद नातिर शोभा प्राप्ति इहेवा थाके ; इतथा पृथिवीर लोमल्लेणीकृतां वमुनाके कुमि देविते पाईवे ॥१०४॥

গৌবর্ধনাচলকলাপিচয়প্রচার-নির্বাসিতাঙ্গিণি ঘনে সুরভিপ্রসূনে ।
 তক্ষিমনেন সহ নিবির্ধ নিবির্ধশঙ্কম্ হৃদ্যবনে বনবিহারকুতূহলানি ॥১০৫॥
 ভাবো করঃ করহৃদাহুরকীরকৌঃপি তদ্বক্ষিপজবচয়ে তব সৌখ্যলক্ষ্যঃ ।
 পদ্মদাসদাসহৃদসারতুবারভানু-শোভামুকারিকরিদন্তজকহৃদাহুঃ ॥১০৬॥
 তক্ষঃ শ্রমাস্ত্য সুরতান্তমুদা নিতান্তম্ উত্কাণ্ডকে স্তনযুগে তব সম্বরিষুঃ ।
 স্বল্পম্ প্রভঞ্জনজনঃ পথিকঃ পিপাসুঃ পাতা কুরঙ্গমদপঙ্কিলমপ্যশঙ্কম্ ॥১০৭॥

অন্বয়ঃ—গৌবর্ধনাচল কলাপি-চয় প্রচার-নির্বাসিতাঙ্গিণি ঘনে সুরভিপ্রসূনে তক্ষি- হৃদ্যবনে ঘনে সহ নিবির্ধশঙ্ক বনবিহারকুতূহলানি নিবির্ধ ॥১০৫॥

গৌবর্ধনোতি । গৌবর্ধনে অচলে পর্বতে যঃ কলাপিচয়ী ময়ূরসমূহস্য প্রচারিত বিচরণেন নির্বাসিতা হ্রীকৃতা অচয়ঃ সর্পা যজ্ঞাশক্তি । অতএব নিবির্ধশঙ্কমিতি ভাবঃ । ঘনে নিবির্ধে । তেন চ পরদর্শনায়-
 সম্ভবান্নিবির্ধকলিত্যশয়ঃ । তথা সুরভীষি সৌখ্যযুক্তানি প্রদূরানি পুষ্पाশি যজ্ঞম্ তক্ষিন্ ততশ পুষ্पाসার-
 ঙ্গীজনমপি নাসীতমিমাংসঃ । তক্ষিন্ মথুরানগরীয়ে, হৃদ্যবনে হৃদ্যদামকৌদ্যবনে, ঘনে মথুরাদেশে ন সহ
 নিবির্ধশঙ্ক কথ্যাম্রকথা রচিতং যথা স্থানযা বনবিহারকুতূহলানি বনকৈলিচপকৌতুকানি, নিবির্ধ উপভুক্ত ।
 অত্র কথ্যাম্রিষ বিশেষণা সাধিপ্রায়প্রদীপ্যাত্ পরিহারলঙ্কারঃ, নিবির্ধশঙ্কং প্রসিদ্ধীভূতাদিবিষয়কথ্য-
 যং উক্তবান্ কালজিহ্বাং হিকানুপ্রাস্তী ত্বমুপ্রাস্তেতি সংক্টিঃ । গুবরীতী পূর্ববন্ ॥১০৫॥

বাক্যার্থ—নমস্কাং ; সেই মথুরানগরের হৃদ্যবনে প্রোবর্ধনপর্বতাহুত, ময়ূরগণের
 বিচরণে সর্পাকল পলাইয়া গিয়াছে ; সে বনটি অতিবিভূত এবং তাহার ফুলগুলিও স্বর্গাঙ্ক
 অতএব তুমি ইহার সহিত সেই হৃদ্যবনে নির্ভয়ে বনবিহার স্থপ উৎকণ্ঠিত কর ১০৫৥

অন্বয়ঃ—তদাস-হৃদ-সার-তুবারভানু-শোভামুকারি করিদন্তজকহৃদাহুঃ তব করঃ করহৃদাহুর-
 কীরকৌঃপি (সন্) তদ্বক্ষিপজব চয়ে অলঃ সৌখ্যলক্ষ্যঃ ভাবো ॥১০৬॥

ভাবীতি । তব আশ্রয় মুল্লেন হৃতঃ সার ত্বললতাকপঃ শ্রুতভাগো যস্য স তাড়য়ী বসুবারভানুঃ শ্রুতশ্চায়-
 যম্ ; তস্য শোভামুকারী যঃ করিণী কলিনো দন্তজজায়াত ইতি তন্ তযীকং কহৃদং হৃদযুবচনৈব অহঃ
 অসারঅচিহ্নং যস্য স তযীকঃ, তব করী কলঃ, করহৃদাহুরা নল্যায়াক্ষৌব কীরকঃ কলিকা যস্য স তাড়য়ঃ
 স্তমপি, তস্য হৃদ্যবনস্য বজ্রীনাং লতানাং পল্লবচয়ে অলঃ পল্লবসমূহস্য, সৌখ্যেন তাড়য়কহৃদাহুশাসিতাদনা-
 যাসীন লক্ষ্যো জননির্ধেয়ী ভাবী ভবিষ্যতি ।

অত্র ক্রিয়ং কামিন্যাঃ করঃ ? অথবা লতায়ঃ পল্লব ইতি সন্দেহাত্ তাড়য়কহৃদাহুলে ন করতয়া নিষ-
 বাহ নিষবালাঃ সন্দেহালঙ্কারঃ, করহৃদাহাদী নিরঙ্ক কৈবল্যকলম্, শোভামুকারীসৌন্দর্য্যাদি, ত্বমুপ্রাস্তেতি কা
 মুদাস্তেতি সংক্টিঃ । সাধুর্থে গুহ্যঃ, পাশ্চাতী চ রীতিঃ ১০৬৥

বাক্যার্থ—নমস্কাং ; তোমার সুখবান চক্রেয় সাধুর্থে হরণ করিয়াছে ; হৃতয়াং
 হৃতিমহু খেতকটি সেই চক্রেয় শোভার অঙ্করণ করিয়া থাকে ; সেই হৃতিমহুনির্মিত কহ-
 নই তোমার হৃতিতে চক্ৰ থাকবে ; হৃতয়াং তোমার হাতবান নখাঙ্করণ কলিকা যুক্ত হই-
 গেও, হৃদ্যবনের লতার পল্লবসমূহের মধ্যে সে হাতকে সকলদেই অনাগ্রাসে পৃথক্ভাবে
 লক্ষ্য করিতে পারিবে ১০৬৥

অন্বয়ঃ—তক্ষঃ সুরতান্তমুদা নিতান্তম্ উত্কাণ্ডকে তব স্তনযুগে সম্বরিষুঃ স্বল্পম্ পথিকঃ পিপাসুঃ
 প্রভঞ্জনজনঃ কুরঙ্গমদপঙ্কিলমপ্যশঙ্কম্ পাতা ॥১০৭॥

পূজাবিধৌ মঙ্গলমাসস্যুদ্যোগিনৌ বে বিহত্কারা: কমলকৌমলকান্দিভাণ: ।

সখীমনেন দধতিনুদিন' (১) বিতৌর্বে' হো' হাটক: স্কুটবরাটকনীরবর্মী: ১০৮

বে' রিখিয়' প্রতি নিবুদমনাঙ্ক বন' য: কিঞ্চিৎ লক্ষ্যতি ধরামস্যে কবোর: ।

স ত্বামবাধ্য নিপতস্যদনেবুতন্দ-স্বন্দীনি লক্ষ্যতু মধুনি পিবন্তিবাযন ১১০৮

তন্ম হতি । তন্নিম্ন ইন্দ্রাণী জাত হতি তন্ম: , সুরতান্নে রমণ্যাত্' ফর' মুদা' কন'ক, শিলামলকমল, উৎকল্লভে উদতরীনাথে, তব সনযুদে, বহরিক: সবারবীণ: , সজল বনল জনলাত্' ধুতুং' বিকল' মল্লন, পখিক: পখিমলী, পিযতলু' কিতাব, প্রমজলী কাযুরেব জন, সুরজমদীন কলরীষিদিগ পখিকমপি আকিলমপি, তব বনাম্, বর্জজলন্, অঙ্গ' নির্বি' বার' যথা স্নাতবা, পাতা পাশ্যতি উরিষ্যতীত্বর্ভ: । অখৌপি পখিক: পিযতু: সন্ পখি' ল' নির্বি' বার' পিযতি ।

অন মনজনে মনলারীপাশ্রিত' ইবল্লভপক' ইকানুপ্রাষ্টেন স' লক্ষ্যতি । মাধুর্য়' গুণ: , বৈদর্ভী' ব-রীতি: ৥১০৯

বাক্সাল—রথের পদ আনন্দবলত: তোমার অননুগুণে রোমাঞ্চ জাগবে; বৃন্দা বনের বায়ুতপ পখিক লোক ধরের স্তায় তথায় বিচরণ করত: পিণাসাত্' হইয়া, কত বী-সম্মুখে আবিগ হইলেও নির্বিচারে তোমার সম্মুখ পান করিবে ১১০৯

অন্বয়:—যে বিহত্কারা: কমল-কৌমল-কান্দিভাণ: (সুন্দ:) মঙ্গলমাসে পূজাবিধৌ উপযোগিন: (মবলি); " স্কুট-বরাটক-নীরবর্মী: তে অনেন বিতৌর্বে' হাটক: অনুদিন' সখী' দধতি ১১০৮

বুজিতি । ' যে বিদুবা' করা ভাষা: কমলেন পূজার্ক' উপধেন কৌমলী' কান্দি' মজল হতি তে তাহ্মা: সন্ম:, মঙ্গলমাসে দিবাসন্, পূজাবিধৌ উপযোগিন: প্রযোজনীয়া মবলি । কিন্তু বনালান্ন' কাঁচাপাখিক' কার্য' বু উপ-যোগিনী ন মবলীতি ভাব: । স্কুট: স্কুটী বরাটকল পদবীজকৌবর্ভে' ব নীর: পীতবর্মী' বর্ভ: , অমলরমণী' যথা তে তাহ্মা:, সূব' বার' বর্ভে' ইত্যাদয়: , তি বিহত্কারা:, অনেন মনুরাশিন, বিতৌর্বে' নী:, হাটক: সূব'র্ভ:, অনুদিন' প্রতিদিনন্, সখী' যৌমান, দধতি খারয়লি । অয়' স্কুট মছাদাতাণীতি ভাব: ।

অন কমলকৌমলীতি স্কুটানুপ্রাষ্টেন দ্বার: । প্রসাবী গুণ:, বৈদর্ভী' ব-রীতি: ।

"ভিরক্স' ঈল হাটকন্" "বীজকৌবী বরাটক:" ইত্যমব: ১১০৯

বাক্সাল—পতিতদিগের যে হাতগুলি পূবার পদ ধারণ করার স্বন্দর শোভাসম্পন্ন হইয়া, কেবল দেবপূজাতেই উপযোগী হইয়া থাকে; পদ্মের বীজকোষের স্তায় পীতবর্ণ সেই হাতগুলি, এই রাকার প্রসবত সুবর্ণ দ্বারা প্রতিদিন শোভা ধারণ করিতেছে ১১০৮

অন্বয়:—ধরামস্যে কবোর: য: বৈ' রিখিয়' প্রতি নিবুদন্ অনাঙ্ক বন' (সন্) কিঞ্চিৎ ন লক্ষ্যতি । স:

অব' জাম্ অরাধ্য নিপতস্যদনেবুতন্দ-স্বন্দীনি মধুনি পিবন্ ইব লক্ষ্যতু ১১০৮

১) বীরীতি । ধরামস্যে বৃষিকৌমলী' এক: অরিতৌ' বীরা, যৌ মধুরাপতি:, বৈ' রিখিয়' মনু' লক্ষ্যতি' প্রতি বনপূর্' কজর, উল্লখিত' অবিবয় ইত্যর্ভ:, "নিবুদ' বাহুগুহীন্, অনাঙ্ক বন' অলমমান: সন্, মনু' মিন' যেন মনু' মিব অলম্মাদিলাহিতি ভাব: ; কিঞ্চিৎ লক্ষ্যতি স্কুটয়তি ; কাঁচ' মধুরাম:, স.মবায় লক্ষ্য, নিবদন্ আশ্যদি, অমল' মনু' মনু' মনু' কানল ইত্য' বৃষা' বৃষময়মাস্য' ইন্দ্' তজ্জাত্' স্বন্দ' অবলীতি' তানি তাহ্মানি,

(১)...দধতানুদিনন্ ...।

ତତ୍ତ୍ୱାଦିୟ' ଛିତିପତିକ୍ରମଗନ୍ଧ୍ୟମାନମଧ୍ଵାନମେ ଛତ ନୃପାଦବତାରିତାଞ୍ଚି ।

ତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧବୁଧତା ନିଜନ୍ତେ ଥ୍ୟେବ ଶ୍ୟାଚ୍ଛତେ ଶ୍ୟ ଶ୍ଵିମିକାନ୍ୟନି ନିଯୁକ୍ତା: ॥୧୧୦॥

ଭୂୟୋଽପି ଭୂପମପର' ମ୍ମତି ଭାରତୀ ତାଂ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ତମୁରୁଚଳଚକ୍ରପ୍ରମାଦବଦେ ।

ଏତସ୍ତ କାଞ୍ଚିନୃପତିସ୍ତବମବେଷ୍ଟ ଶକ୍ତିମିକ୍ଷୋମୁଦ' ଜନୟ ଶକ୍ତିନମସ୍ତୁନିତ୍ରେ ! ॥୧୧୧॥

ମଧୁନି ମକରନ୍ଦନିବ ମୟାନି, ପିବନ୍ତିବ, ଡଢ଼ମ୍ମ ଉନ୍ମୁଷ୍ମତ । ଅନ୍ଧ୍ୟାପି ଯୁଗ୍ମସ୍ତସ୍ତ୍ରାଞ୍ଚାମିନମସ୍ତୁନିତ୍ରେ ମୟମାନି ମୁକ୍ତିମି ।

ଏତ ପିବନ୍ତିବେତି ଦାଞ୍ଚା ଶ୍ଵିତୀମ୍ମି ଶ୍ୟା, ମୟନକରନ୍ଦ୍ୟୋର୍ଭେଦିପି ମଧୁମକ୍ତ୍ରସ୍ତ୍ରବେଶମେଦାଧ୍ୟକ୍ଷୟାଦନିକ୍ଷୟୀକିଞ୍ଚାନ୍ୟବୋ-
ରକାଞ୍ଚିଭାବେନ ଉକ୍ତବ: । ଗୁରୁତୀତୀ ପୁରବନ୍ ॥

"ନିଯୁକ୍ତ' ବାହୁସ୍ତ୍ର' ଶ୍ୟାତ୍" ଇତ୍ୟମର: ॥୧୦୯॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଶ୍ରୀଧରୀର ଯଥା ଅବିତ୍ତୋଽପି କୌଞ୍ଚ ସେ ମଧୁରାପତି ଶକ୍ତର ମନ୍ମାଦିବ ବିବରେ ବାହ-
ସ୍ତ୍ରଭା ପାହିତା ଏକଟ୍ଟେନ ସକ୍ତେ ହୈତେ ପାରେନ ନା; ଏହି ମେହି ମଧୁରାପତି ତୋମାକେ ପାହିତା
ପତନନୀଳ ମୁଖସ୍ୟ କାମବାଗ ହୈତେ ନି:ସ୍ତତ ସଧୁ ପାନ କରିବାହି ସେନ ସକ୍ତେ ହୈତେ ॥୧୦୮॥

ଅନ୍ଧ୍ୟାୟ:—ଅଥ' ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ ସ୍ତପାନ୍ ଅବତାରିତାଞ୍ଚି (ଶ୍ରୀ) ଛିତିପତିକ୍ରମ-ଗନ୍ଧ୍ୟମାନମ୍ ଅଧ୍ଵାନମ୍ ଇତ ।
ଶ୍ଵିମିକାନ୍ୟନି ନିଯୁକ୍ତା: ନିଜସ୍ବ ଥ୍ୟା ଏବ ତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧ-ବୁଧତା ଶ୍ୟାଚ୍ଛତେ ଶ୍ୟ ॥୧୧୦॥

ତତ୍ତ୍ୱାଦିତି । ଇୟ' ଡମୟନ୍ତୀ, ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ ସ୍ତପାନ୍ ମଧୁରାଧିପାନ୍, ଅବତାରିତାଞ୍ଚି ଅପସାରିତମୟନା ଶ୍ରୀ, ଛିତି-
ଛିତିପ୍ତ ଉପରୀମାପଦିତ୍ତେ ଶ୍ରୀ ରାଜସ୍ବ ଶ୍ଵିମେଧ ଗନ୍ଧ୍ୟମାନମ୍, ଅଧ୍ଵାନ' ପନ୍ଥାମମ୍, ଇତ ଅପସ୍ମତ୍ । ପରସ୍ବ ଶ୍ଵିମିକାନ୍ୟା
ମୟନି ଶକ୍ତିକାଳେ, ନିଯୁକ୍ତା ବାହୁସ୍ତ୍ରବଦା: ନିଜସ୍ବ ଡର୍ବିବ ଶ୍ଵାସ୍ତାପାରିକ୍ବିବ ରାଜାନ୍ତରମାପର୍ଯ୍ୟବେଷ୍ଟବ:; ତତ୍ତ୍ୱା ଡମୟନ୍ତୀ
ଭାବଦୌଞ୍ଚି ଅଭିମାଦସ୍ତାନି ସ୍ତପ୍ତମାମିକ୍ଷତ୍ତ୍ୱମ୍, ଶ୍ୟାଚ୍ଛତେ ଶ୍ୟ ଶ୍ରୀପଥାମାତ୍ତ୍ୱ: ।

ଏତ ଇତ୍ୟମ୍ରମାତ୍ତ୍ୱାଞ୍ଚି କାଗ୍ରମାତ୍ତ୍ୱାଞ୍ଚି: ଶ' ଛତି: । ଗୁରୁତୀତୀ ପୁରବନ୍ ॥୧୧୦॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ମୟନ୍ତୀ ମେହି ମଧୁରାପତିର ଉପର ହୈତେ ନୟନସ୍ତ୍ରମ୍ ଅପମାନ୍ନିତ କରିବା,
କ୍ରମିକ ଉପବିତ୍ତେ ରାଜାଦେବ ମଧୁସ୍ବ ଦିଶା ମତ ମଥେର ଶ୍ରୀତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିଲେନ । ତାହାର ମତ,
ନିର୍ବିକାବାହେତକା ଆପନ କାସା ବାହାହି ତାହାର ଅତିପ୍ରାସ୍ବ ଦୁଃଖୀର ବିବରେ ଆପନାଦେବ ଅତି-
କତା ଜାନାହିନ ॥୧୦୮॥

ଅନ୍ଧ୍ୟାୟ:—ଭାରତୀ ଭୂବ: ଅପି ଅପର' ଭୂପ' ମ୍ମତି ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ତମୁରୁ-ଚଳ ଅବଦ' ତାମ୍ ଶ୍ୟାଚ୍ଛତେ । (୧) ଶକ୍ତିନ-
ମସ୍ତୁନିତ୍ରେ । ତମ୍ ଏତସ୍ତ କାଞ୍ଚିନୃପତି: ଶକ୍ତିମିକ୍ଷୋମୁଦ' ଶ୍ୟା: ମୁଦ ଜନୟ ॥୧୧୧॥

ଭୂୟ ଇତି । ଭାରତୀ ଶ୍ରବଣତୀଦିବୋ, ଭୂବ: ପୁନରପି, ଅପର' ଭୂପ' ରାଜାମମ୍, ମ୍ମତି ଶକ୍ତିକାଳେ, ଗ୍ରନ୍ଥମ୍ ବିଷ୍ଣୁ
ସଦ୍‌ସ୍ବରୂପିକା, ତତ୍ତ୍ୱ ଡବ ଶକ୍ତି ଅବଶି ଅବଶୀ ଗନ୍ଧ୍ୟମାନମ୍, ତା ଡମୟନ୍ତୀମ୍, ଶ୍ୟାଚ୍ଛତେ ଡବାବ । କିଳାବଦେ ଡବାବ—
ଶକ୍ତିନି ପଦିବାସିବ ମୟନ୍ତୀ ମୁକ୍ତି ନେତ୍ରେ ଯକ୍ଷାକ୍ତଶକ୍ତିକାଳମ୍ । ତମ୍, ଏତସ୍ତ କାଞ୍ଚିନୃପତିବାହାବତୀରାଜସ୍ବ, ଶକ୍ତି
ଶ୍ରୀମାନ୍, ଅବେଷ୍ଟ ଡବ, ଅବଶିବ୍ୟନୟୋ:, ମୁଦନ୍ ବାମନ୍ତମ୍, ଜନବ । ତତର୍ବିନ' ଡବୀକ୍ଷିତି ଶ୍ୟା: ।

ଅନ୍ଧ୍ୟାପି ପୁରବଦିଶାବଦାପଦବ: ।

"ଶବ' ଶାନ୍ତମ ଡନ୍" ଇତ୍ୟୁବାସିକ୍ଷିତେ ଶ୍ୟା କାଞ୍ଚିନୃପତିରିମ୍ଭାବମାନ୍ କାଞ୍ଚିନୃପତି ଶକ୍ତିକାଳାନ୍ଧ୍ୟାପି । ତତ୍ତ୍ୱା ଶ ଶିବ:—
"ପୁରୀକେ ଶା ଶିବ' ରାଜା ଜିଲ୍ଲୀ ଶ ଶ୍ୟା: ଶକ୍ତି । କାଞ୍ଚି କାଞ୍ଚିକାଞ୍ଚି କାଞ୍ଚିବିବରକାଞ୍ଚି ବ୍ୟାକ୍ତି" ॥୧୧୧॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ମୟନ୍ତୀର ନୟନ ଦୁହିତୀ, ଡିତ ହରିମେବ ନୟନେବ ଡାଞ୍ଚ ଡକମ୍ ହିମ; ଅନ୍ତ
ଶାଞ୍ଚାକେ ଶକ୍ତି କରିବା ମେହି ମୟନ୍ତୀକେ ମତ୍ତବତୀଦେବୀ ମୁନେଶ୍ଵର ବାମନେନ—"ହେ ଶକ୍ତିନୟନେ!
ଏହି କାଳୋପାଦେବ ମୋଦର୍ବ ଦେଶିକା ନୟନସ୍ତ୍ରମେବ ଆନନ୍ଦ ଉପାଦେନ କୁର" ॥୧୦୯॥

आलोच्य (१) भाविविधिकर्तृकलोकादृष्टि-कष्टानि रोदिति युरा क्षयैव रुद्रः
नामिच्छवेति मिषमात्रमधस्त यत्तां संसारतारुण्यतरोमसजत् पुनौ सः ॥११३॥

(१) 'प्रासीय' ..

वाराहमी निविशते न वसुन्धरायां तत्र स्थितिर्मनुजानां भुवने निवासः ।

तर्तीयं मुक्तवपुषामतीत्येव मुक्तिः स्वर्गात् परं पदमुदेतु मुदे तु कौटुकम् ॥११४॥

प्रायुज्यमृच्छति भवस्य भवाभिव्यादस्तां पत्युरेव नगरीं नगराजपुत्राः ।

भूताभिधानपटुसद्यतनीमवाप्य भीमोद्भवे ! भवतिभावमिवास्तिधातुः ॥११५॥

अन्वयः—वाराहमी वसुन्धरायां न निविशते ; तत्र (कोकानां) स्थितिः भुवने ननुमुजानां निवासः ।

अतएव तर्तीयं मुक्तवपुषां मुक्तिः (भवति) । स्वर्गात् परं कौटुकं पदं तु मुदे उदेतु ॥११४॥

वाराहमीति । वाराहमी काशीनगरी, वसुन्धरायां पृथिव्याम्, न निविशते गान्धातुनिगी मयति । तथा तत्र वाराहस्याम्, कौकानां या स्थितिरवस्थानम्, सा, भुवने मये, ननुमुजानां देवानाम्, निवासः स्थितिः । तथा च काशी स्वर्ग एव, तत्र स्थिता कोक्याश्च देवा एव, तत्र तेषां वासश्च स्वर्ग एवेति भावः । अतएव वाराहस्याः स्वर्गादेव, तस्मिन् काशीरूपे तीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तदेहतां जनानाम्, मुक्तिर्मात्रा भवति । तथा च स्वर्गात् परम् उत्तमम्, कौटुकं पदं स्थानम्, मुदे चानन्दाय, उदे तु उत्पत्त्याय, अपि तु किञ्चिन्नेत्यर्थः । तत्रास्ति भूतस्यस्यतीर्थे त्यक्तदेहस्य यथा भूतस्यसाहस्यं स्वर्गो नाम पदं भवति ; तथा स्वर्गपुत्रवाराहमीतीर्थे त्यक्तदेहस्य स्वर्गादुत्पत्तिं पदेन भवितव्यम् ; तत्र मुक्तिरेव तथाः स्वर्गतमन्त्रादिति भावः । “नद्यायाश्च कर्माभीषी वाराहस्यां जले स्नाने । जननीये च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ।” इति वचनीश्री-गीष्वाः जनिन श्रीनिःशुभ्रापि उदीकृत इति बोध्यम् ।

अत्र वाराहस्या वसुन्धरायां निवेज्यस्यम् इति तत्त्वसम्बन्धादतिशयोक्तिः, कारणेन कार्यसमर्थं इत्येवमात्मानम्, मुदेतुमुदेतु इति वचनम्, कौकानुप्रासश्चेति संवृष्टिः । नृचरीती पूर्ववत् ॥११४॥

तान्त्राज्ञा—कानोनगरी प्राचीनं अखर्गं उदे नदे एव गेथाने गोटकर ये निवास, तादा कृत्यस्येन देवगणैरुदे निवास । एदे कउदे कानोतीर्थे वृत्त वाक्किनिग्नर मुक्तिदे देहेषा वाटे । केन ना, खर्ग अनेका उदेकृष्टे कि एवम नव, आनन्कर कउ उदेन देहेके पाटेर ? १११४॥

अन्वयः—(३) भीमोद्भवे ! भवाभिव्यादः नगराजपुत्राः पत्युः भूताभिधानपटुं तां नगरीम् एव अस्तिधातुः भूताभिधानपटुम् अद्यतनीम् अवाप्य भवतिभावम् उव भवस्य सायुज्यम् अस्ति ॥११५॥

सायुज्यमिति । हे भीमोद्भवे ! भीमराजकन्ये ! भवः संसार एव अस्ति ; समुद्रकल यादी जगदभी जग, नगराजः पर्वतयोः ही हिमालयकल पुत्राः पाषाणाः प्रत्युः जिवस्य, मृतस्य सम्यस्य तत्राचः अभिधानी मुक्तिरिति प्रकाशने पटु, समर्थात्, तां काशीं नगरीम्, एव प्राप्य, अस्तिधातुः “अस् सुप्ति” इत्यस्य ज्ञातुः भूतस्य चतीत्यस्य अस्तिधातुनि कथने पटु, समर्थात्, अद्यतनीं कलापव्याकरणेति अद्यतनीनामीम् अवापते सुखं विभजितम्, अवाप्य प्राप्त्य, भवतिभावमिति “अस्ते भू वसवर्धतुके” इति भूकपादेनान् भूकपादुत्पत्तिव, अथस्य अस्ति, सायुज्यं तादात्म्यम्, अस्तिधातुः । तस्मात् काशीराजस्य कारणेन तत्र जननस्य स्वर्गं तदीयमिति भावः ।

अत्र भवे अस्तिधातुदीपो जने वाहकरीपं प्रति निमित्तमिति परम्परितं कथकम् । तेन च अस्तिधातुं हि कीर्त्येति जनः सायुज्यवच्छतीति वसु अवाप्य इत्यस्यारिच वस्तुमिति । जीवोपता, देव मुवाकृतेति संवृष्टिः । नृचरीती पूर्ववत् ।

“अस्तिधातु जलजननः” इत्यमरः । अद्यतनीपदमस्यं वास्तुकामोपलक्षकम् । नगरीतिहि विहासप्रकाशं तत्पदमुपात्तम् । अत्र अद्यतनीति कलापसंज्ञाप्रकाशान् कवेः कौशामिकस्य प्रतीकम् ॥११५॥

निर्विघ्न निर्विरति काश्चिन्निवासि भोगान् निर्याय नयै च मिथी मित्रं न विच्छेदम्
नीलोमिरोधवटमाधिकमैकभाव' धैर्योऽपि कश्च क्लितममृति'पञ्चतायाम् ॥११६॥

न अहंवाचि यदि तन्मम मौनमसु कथा निजासतमयैव तवासुभूषा ।

न स्यात् कर्णोपस्थितरा यदि नाम कात्याः राजन्वतो मुदिरमण्डुनधन्वना भूः ॥११७॥

বাল্লাল।—দয়াকর ! অনুভূত যেমন অতীতকালোত্তরায়ী অতীতের বিজ্ঞান পাইয়া
 কৃৎস্নরূপ লাভ করে ; তেমন সংসারমাগরের অলম্বনরূপ অলম্বন শিবের সেই কাশী-
 মগরী পাইয়া, শিবেরই রূপ (সাব্যক্ত) লাভ করিয়া থাকে । ১১৫৫

सङ्गतः—आदिनिवासि निम्बुव निमिरति य वेष्टा निचः भीमाङ्ग निमिरि कृत्वा सिपाय च सव-
साया (सव्यम्) गौरी-मिरि-व-पठनाधिकं प्रशंसि-कच कि तन् एकभावनं चकति ॥११६॥

निर्विघ्नोति । आशी वाराचका निवसतीति श्रीमिनिवादि, मिथुनं श्रीपुत्रपदं कर्तुं निर्विघ्नं भव-
वरतम्, यथेषाम्, मिथः परस्परम्, भोगात् कश्चिन्मार्गादिक्यमान्, निर्विघ्नं उपभुज्य, नरको जीहान्, निर्विघ्न-
कलात् पचतावां नरको कलाम्, गौरोगीश्वरीः पावर्तीपरमेश्वरीचट्टनाम निवसन्ति यथिषः सर्वे ईव विष-
मानावुत्तमम्, श्रद्धोत्कंभा सुखतरङ्गं कश्चुकितां म्यात्रं मुक्तेश्चमनयत्वादिता भावः, एकभावः पावर्तीपर-
मेश्वरीचट्टना तादात्म्यम्, अस्ति प्राप्नोति । अन्यत् विषयैर्वायत्तपक्षादिकट्टन्या जीवसानः ; आत्मान्
सर्वसुखभोगपूर्वकं एव मोक्षसाम् इतिवरचसीव तव सर्वसुखितमिति भावः ।

अथ ह्यनुप्रासश्चेत्तानुप्रासयोः संसृष्टिः । माधुर्यं गुणः, वीर्यं च रीतिः ॥११६॥

বাক্সালা—কাশাবাসী ব্রাহ্মণ, অনবরত ইচ্ছা অনুসারে পশুপক্ষ সমস্ত বিষয়ভোগ এবং
 ক্রীড়া করিয়া, মৃত্যুর পরে, শবপার্ৱতীর মেলন অশ্লিষ্ট উত্তম এবং স্থলগহরীতে পরিপূর্ণ
 সেই শবপার্ৱতীর সহ সংজ্ঞা লাভ করিয়া থাকে ৷১১৬৷

अथैव—यदि न गृह्णासि, तत् सम मीमन् अद्य । मुदिरमयन-धन्वना राजन्वती धुः यदि नाम काथाः ।
कनीयसितरा-ज स्यात्, (तदा) निजाप्ततमया तव अनुसूया एव (स्व) तत्) कथाः ॥११॥

मेति । ई दमयन्ति ! यदि न गृह्णासि मम याक्वं न विनष्टसि, तत् तदा, भव नीमं नीरवत्तमम्, चङ्-
न कश्चिद्वदानौत्थः । तर्हि केन कथनीयमित्याह— मुदिरेष मेघस्य मङ्गलं शीघ्र्यजनकत्वात् भूषयमेव
चतुर्थं स तथैव इन्द्रकोन, राजमती शीराज्यवती भूः चमरावतीनगरी, यदि नाम ज्ञायाः काशीनगरीतः, कनी-
वसितरा शीनतरा न ज्ञात्, तदा निजा स्वकीया चतस्रश्चाप्तताम् अतीवविनाशा तया, तव चतुर्भुजा चतुर्भवेनैव,
त्वं कथा कथनीया तद्वहीनतरत्वमिति श्रेयः । आश्वत्थीकवाक्यवचननितानुभवेनैव महाकथस्य अन्तत्वं तया
दीप्तमिति भावः ।

यत्न प्रसादो गुरुः, वैदर्भी च रीतिः ।

“सुराशि दीक्षं राजन्मान्” “वनजीमूतमुदिरजलमुज्जमयोन्मयः” इति चामरः ।

कनीकसिद्धिर्नि "दाक्षारी जीजली प्रसी क्षिति" इत्यनेकारण प्रसज्यन् । राजन्येति "राज्यानने"
इति निपातनात् साधुः ॥११७॥

বাল্লীলা — দয়াকৃত! আমার কথা যদি বিশ্বাস না কর, তবে আমার মৌনই হুঁক।
অন্যথা হইল কাণী হইতে নিকট না হয়, তবে তোমার নিজের সত্যতাবিশ্বাস অনুসৃতই
তোমাকে তাহা বলিয়া দিব। ১১৭।

ज्ञानाधिक्यासि सुकृतात्म्यधिक्यासि कुर्याः कार्यं किमन्यकथने रपि यत्र सत्योः ।
 एकं जनाय सतताभयदानमन्यन् धन्ये ! बह्व्यसृतसत्तमवारितायि ॥११८॥
 भूमर्तुरस्य रतिरेधि शृणांति ! मूर्त्ता सोऽयं तवात् कुसुमायुध एव मूर्त्तः ।
 भातश्च ताविव पुषां गिरिशं विराज्-माराधुमाश्च पुरि तत्र कृतावतारौ ॥११९॥
 कामानुशासनमूर्ते सुतरामधीतो सोऽयं रहोनखपदैर्महत् स्तनौ ते ।
 दृष्टाद्विजाचरणकुङ्कुमपङ्कजराग-सङ्कीर्णशङ्करश्याङ्ककलाङ्ककारैः ॥१२०॥

अन्वयः—(३) धन्ये ! (तव) ज्ञानाधिका, चक्षि, चक्षिकासि सुकृतासि कुर्याः ; अन्यकथने किं कार्यम् ; यत्र जनैर्य एकं सत्योः सतताभयदानं भवति, अन्यत् अपि अवारितायि अस्तस्य भवति ॥११८॥
 ज्ञानेति । हे धन्ये ! पुण्यवति ! त्वं ज्ञानेन चक्षिका स्त्रीणां मध्ये प्रधाना चक्षि । अतएव चक्षिकासि कामानुशासनात्, सुकृतासि चक्षिकासि कुर्याः, एतद्वरत्तेन तत्र जगन्नादिति भावः । अन्यकथने विषयान्तरप्रकटनं, किं नाम कार्यं प्रयोजनमसि, अपि तु किमपि नैत्यर्थः । यत्र काश्याम्, जनाय तदधिवासिने स्त्रीकाय, एकं सत्योः सकाश्याम्, सतताभयदानम् अनवरतं शिवकर्तृकमेव अभयवितरणम्, भवति विद्यते, “नरचं यत्र नरकम्” इति जरणात् शिवेनैव सायुज्यमुक्तिदायादिति भावः । अन्यदपि, अवारिता चक्षिंषी मुक्तियाचका यस्मिन् तत् ताडयन्, अस्तस्य निवासमुक्तिदायम्, भवति विद्यते, शिवेनैव तत्त्वज्ञानजननादिति भावः ।
 यत्र बह्वीत्ये कथा क्रियया सह सतताभयदायास्तस्ययोः कर्तृव्यान्वशात्, लब्धोक्तिदायादिति भावः । गुह्यरीतो पूर्ववत् ।

“जगन्नादादने स्त्रीषु सदादने वनेऽपि च” । इत्यमरः । “अस्तं यत्रशिवेऽन्वमुपामीचेत्यपचिते” । इत्यादि ईमचन्द्रः ॥११८॥

वाङ्माला—पुण्यवति ! त्वमि ज्ञानेन श्रोत्रोत्प्रेरकं यथा प्रधानं ; अतएव कानोधात्म्ये वाहेन पुण्यं कर । अस्तं केन विषयं वनिवारं प्रेषाजनं नाहे । ये कानोधात्म्ये निव यत्र बहेते लोके एक सर्वना अतः नानं करिषा वाटकन ; आत्र आशीके निवेधना करिषा निर्वाणमुक्तिं विषा वाटकन ॥११८॥

अन्वयः—(३) चक्षिका ! (तव) अन्य भूमर्तुः मूर्त्ता रतिः एधि ; सः यत्र (च) तत्र मूर्त्तः एव कुसुमायुधः चक्षु । पुषां विराज् विरिजम् आराधुं तत्र पुरि कृतावतारौ तौ इव चाय भातश्च ॥११९॥

भूमर्तुरिति । हे चक्षिका ! त्वम्, अन्य भूमर्तुः काश्याराज्य, मूर्त्ता मूर्त्तिमती, रतिः कामभाष्या एधि भव ; सर्वैव कामानुशासनादिति भावः । तथा साऽयं काश्याराज्य, तत्र सत्ये, मूर्त्ता मूर्त्तिमतिव, कुसुमायुधः कामदेवः, चक्षुः ; सर्वैव ते प्रीतिजननादियाश्रयः । पुषाम्, विराज् विरेचिषं कुङ्कुमिषं, निरिजं शिवम्, आराधुं प्रसादयितुम्, तत्र पुरि काश्याम्, कृतावतारौ अवतीर्णौ तौ रतिकामाविव, चाय जीवन्, भातः प्रीतिताव ।

“यत्र पुषां” मदी अमिदायवसावपातिशरीतिवयम्, पराङ्गे च पाथा द्रव्योत्प्रेषा, अवतीर्णं वि निरपेक्ष-जका संकटिः । पूर्ववदेव गुह्यरीतो ॥११९॥

वाङ्माला—रतिपनयने ! त्वमि एहि वाकात्र पक्षे मूर्त्तिमती इति हठ ; आत्र हेनिके चोवात्र पक्षे मूर्त्तिमान् काही हठेन । कुङ्कु महादेवके प्रेष करिवात्र अस्त, येहि कानो-धात्म्ये अवतीर्ण रति-कामदेवके आत्र चोवात्र नीत्र वाहेन श्रेष्ठित हठ ॥१२०॥

पृथ्वी एव मुदतु त्वदन्वतापमालिङ्ग्य कीर्तिचयवामरबाधबाधः ।

संशामसङ्गतविरोधिभिरोधिदंष्ट्रं खल्विचुरप्रवरसं प्रसरत्प्रमापः ॥१२१॥

वचस्यदुग्धविरहादपि नास्व दीर्घं वजायते पतनकुष्ठितमनुशङ्कम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो वज्रिर्न मत्परिवध नयनाम्बुमुपि ॥१२२॥

अन्वयः—कामानुशासनवति सुतराम् अशीती सः चरं वटोद्विजा-वरच-कुङ्कुम-पङ्क रत्न-सङ्कीर्ण-
महत्-प्रमाद-कलहकारः नखपदैः रक्षः ते कानी मङ्गल ॥१२०॥

वामिति । कामानुशासनानां वानुसार्यनादिप्रसीतानां कामशास्त्राणां अने समूहे, सुतराम् यन्मन्, अशीती
अध्ययनवान् अतीवपण्डित इत्यर्थः, सोऽयं काशीराजः दृष्टायाः प्रथमकुपिताया अद्रिजायाः पार्श्वेयाः वरचक्ष
पादतलस्य कुङ्कुमपङ्कजस्य कुङ्कुमनिपरस्त्रिणा सङ्कीर्णं संयुक्ता रक्षितेत्यर्थः या महत्वरस्य प्रेक्षादनाय तद्वरच-
पतितस्य शिवस्य प्रमादकला मलकस्थितचन्द्रीयककला तस्या चरुकारः कलहकारः प्रतिपर्षः सङ्कीर्णेत्यर्थः,
नखपदैर्नखाघातचिह्नैः, रक्षी निजमन्त्रान्ने ते तव, कानी, मङ्गल पूजयतु ।

अथ आर्षोपनालद्वारा इत्यनुप्रासिनं संलक्ष्यते । पूर्वार्द्धं पञ्चान् पठित्वा समानपुनरात्मतादीबः, परिहार्यः ।
माधुर्यं गुणः, पाश्चात्तो च रीतिः ।

“चक्रः कलहचिह्नयः” इति विधः । अशीतमस्याकीर्ति अशीती मन्त्रवै ३३ ; तद्वयोर्न “नखैर्नखिवन्ध
कन्धैर्न पङ्कश्यानाम्” इति वामेत्यादौ समन्ती । मङ्गलिति “चक्रं मङ्ग पूजायाम्” इति लीलादिकमङ्गलानीः
प्रवीणः ॥१२०॥

वाङ्माला—ममवक्ति ! कामनायै अत्राह पठित एहे कानीव राजा, निर्जनं ज्ञानेन न
चिह्नं वात्रा त्रयोमरं त्वननुगलेन पुंजा कनन ; अथवकुपिता पार्श्वोर्न चरणेन कुङ्कुम-
लेपेन रक्षिता मात्रिणा यावद्वारं निवेद्य मङ्गलकहितं चक्रकनारं त्वारं नैव नवकुपि वक्रवर्ण
वाकिरेव ॥१२०॥

अन्वयः—कीर्ति-चय-वामर-बाध-बाध-संशाम-सङ्गत-विरोधि-भिरोधि-दंष्ट्र-खल्वि-चुर-प्र-वर-सम्प्रसरत्
प्रतापः एव पृथ्वीः आलिङ्ग्य त्वदन्वतापं मुदतु ॥१२१॥

पृथ्वी इति । कीर्त्तनां चयः समूह एव समानशुभत्वावामरं तेन बाध मनीहरं बाधं अनुयंस्व सः ।
अनुविंशये वामरं दीयमिति अनुविंशो नियमः । तथा संशामं युद्धं सङ्गताः सम्प्लिता ये विरोधिनाः शत्रवस्तेषां
ये विरोधिदंष्ट्रा योवानालासोका खल्विन्धन्ते तारां ये चुरप्रमादकाः शरा बाधालीः सम्प्रसरन् विकृतीभवन्
प्रतापोऽयस्य स तपोक्तः, एव पृथ्वीः काशीराजः, आनिङ्ग्य, तव अनन्वतापं कामजनितसन्नापम्, मुदतु शम-
यतु । अयं यथा महावीरलघैव महारतिपण्डितश्चेति भावः ।

अथ तादृशप्रतापमालिनीऽपि तापनामकत्वोक्तेर्विरोधान् प्रतापपदस्य च प्रभावपरतया तत्समाधानीविरोधा-
नौतोऽलङ्कारः, कीर्तिचयवामर इति निरुद्धं शेषलक्ष्यकम्, इत्यनुशासन्ते कामानुशासनेति संलक्षितः । कला-
वाङ्मालादीनां गुणः, ग्रीको च रीतिः ॥१२१॥

वाङ्माला—ममवक्ति ! एहे कानीराज्ये कीर्तिमूहकेन त्वमत्र वात्रा हेतोरं धनु मज्ज-
हन् इहेषा वाक्के एवमुद्वेगे ये नकल मङ्ग आनिङ्ग्य मिलितं हन्, ताराणेर ओवाङ्मनकारो
मङ्गलप्रदानं वात्रा हेतोरं अत्रापि विदुः इहेषा गच्छे ; इति त्रयोवाक्के च लिखनं करिष्य
त्रयोमरं कामसङ्गापं नाम कनन ॥१२१॥

अन्वयः—त्वद्विरहात् अपि न दीर्घं पतन-कुष्ठित मन्-वज्रं वज्र-वधः वजायते, तन्वन्ध
कन्दकन्दलतया भुजयोः तेजोवज्रिः अरिः वध-नयनाम्बुना अपि न मलति ॥१२२॥

वि' न हुमा जगति जायति शेषं' इत्यासुखोपगीतपिबन्तासुखोपगीताः ।

• सुखसु कल्पविटपो फलसं प्रदानं सुखं स एव विमुक्त्यामकरोत्तमसोऽम् ॥१२३॥

कर्म करं प्रवेतरन्तु नृपा न कक्षादस्ते व तत्र यदभूत् प्रतिभूः ज्ञयावः ।

देवाद्यदा प्रबितामसि न ते तदेव मेदहृपा निष्कृपायकारणाय ॥२३॥

वच इति । दम्पत्यम् । तव उवाच भयङ्करी दुःखः इत्यर्थः । यी विरहस्यकारिणि न दीर्घं न क्षुटितम्, पतनेन कुण्डितानि भयानि ब्रूयात् । ब्रूयाच्च यस्मिन् तत् तादृशम्, यच्च कश्चिदराजस्य वचः कथं, वज्रायति वज्र-
वशाच्चरति तद्वदिव कठिनमित्यर्थः । उल्लङ्घितुमशक्यमिति भावः । तथा तत् वच एव कन्दी मूलं तस्य कन्दस्यतया
नवाक्षुरवयवा तस्यादिभ्योत्पन्नतयेत्यर्थः । मुजवीरस्त्वैव वाङ्मोः, तैजोवाक्त्रः प्रतापानसः, चरिवन्तु नवगन्तुना चरि-
वन्तुनितानुजस्मिनापि, न नमति न लज्जाम्बति । वज्राग्निर्वा उल्लङ्घनीयं न ब्राम्बति, तद्वदिति भावः ।

‘यमं वज्रायत इति’ स्वस्वतोपमा, वज्रवदाचरण’ प्रति त्वदुष्यत्वादिविशेषवचनपर्याय’स्य हेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गम्, तेजोवज्रिरिति निरुक्तं’ केवलावपकम्, चम्पूनापि वज्रिन’ श्लाघ्यतीति विरोधात् वज्रः’ प्रतापकंपत्येव च
तत्त्वमाधानाद्विरोधाभासः, उक्तानुपसंख्येति सं’छटिः । तथा नमतीत्यस्य श्लाघ्यतोऽर्थस्य स्वाभाविकत्वादयोऽप्यस्य
दीर्घः ; व्रजतीति पाठेनासौ परिहाय्यः । प्रसादी गुहः, बंदर्भो च रीतिः ।

“अन्धशान्तु कपाती स्वादुपरागि मवाहुरी” इति विद्यः ॥१२२॥

বাক্সালা—দমদাস্ত ! তোমার দাক্ষণ বিরহেও ইহার বন্ধ বিদীর্ণ হয় নাই এবং ইহার
যকে শব্দ-দগের অস্ত্র পড়িয়াও তাহা ভগ্ন হইয়া গিয়াছে ; সুতরাং ইহার বন্ধ বদ্ধতুল্য।
এবং সেই বন্ধ হইতে অস্ত্রিয়াছে বলিয়া ইহার বাহ্যুগলের প্রতাপানল, শব্দবীর্ণের নরন-
অলেও নিবৃত্তি পায় না ॥১২২॥

सम्बन्धः—गुणोपनीत-पिक-काक-फलोपभोगः लघुसंख्याः दुःखाः जगति किं न जायति ? तुं
 पश्यतः कश्चित् विदुषान् फलसं प्रदानं कुर्वन् सः एवः कल्पविटपी सुखः ॥१२॥

किमिति । तुल्यं समानं यथा स्वात्तया उपनीता उपस्थापिताः पिबिष्यः कीकिलिष्यः काकिष्यश्च फलकपा
स्वसकलात्मका उपभोगा येष्वे । उत्पन्नतया केवलं कीकिलिष्य एव ददति, किन्तु निष्पन्नतया काकिष्यी न
ददतीति नैति भावः । स्वसकलात्मका बहुतरा इत्यर्थः, दुग्मा आत्मादयो ह्यः, जगति, किं न जायति वर्तमाने,
अपि तु जायते वेत्यर्थः । तु किन्तु, अस्मै कश्चिन् केवलमुपापानेन जीवन्धारिणः यज्ञमाववतीत्यर्थः । विबुधान्
देवान् पश्चिन्तय, फलानां सजातफलानां अनागाच्च सम्पदान् दानपात्राणि कुर्वन्, स प्रसिद्धः । एव उल्लिख्यमानः,
कल्पविटपी कल्पवृक्षः, सुख्यः सार्वर्ही नाम् इत्यर्थः । तथा च अन्त्यावचयन् अन्ते राजानः सत्पात्रावाप्त-
पात्राश्च ददति, अयम् कल्पवृक्षश्च केवलं सत्पात्रावाप्तं ददतीति महाधार्मिकः सविवेककथयामिति भावः ।

अत एवान् अमृतान् उमान् प्रसुतममतीतिहया अमृतप्रभं साजहारः । गुह्यरीती पूर्णम् ॥१२१॥ ५

বাংলা—যাহারা সমানভাবে কোকিল ও কাকেরগকে ফল দান করিয়া থাকে, সে
 কল-বহুতর বৃক্ষ কি ভগতে বিভ্রম্নান নাই ? কিন্তু অমৃতভোজী দেবগণকেই যাহা যে ফল-
 দান করে, সেই কলবৃক্ষই প্রশংসার যোগ্য। ১২৩।

शब्दार्थः—रूपाः कदापि 'कर्म' कर' न प्रवितरन्ति यत् तत्र कर्म एव ज्ञप्तावः प्रतिशुः चक्षुः। यदा ईदानीं 'कर' न प्रवितरन्ति, तदा एव निज-ज्ञप्ताव-कर कदापि इदम्, या न (भवति) ११२३३

जन्मा इति । कृपाः प्रतिपद्या रत्नामः, कथा ह्येतीः, कर्मा कार्त्तिकाभावा, करं राजकाशमभ्यन्त, न प्रवित-

एतत्तर्कः—अधिकतामपि भूखुराव-अर्थायुषां रयवमादसेमापयतिः ।

इह पियकेवलनभःक्रममन्ववाहे-वाहे रसुप्यत सङ्कलनमन्वः ॥१२५॥

तदर्थमासमय एव समेतलोक-ग्रीभावलोकनपरा तमसौ परासि ।

मानो तथा गुणविदा यदनाहतोऽसौ तद्भूता सदसि द्युयं विव मेखी ॥१२६॥

रसु न ददतु ; अपि त्वमन्वेन द्रवितरन्वितः । यद वक्ष्यात्, तत्र करप्रतिरूपे चक्ष काशीराजलोक, ज्ञपाचक्षरपाः, प्रतिभूवप्रकः, चक्षुः ; यदि नृपा न दद्युः सदा स्मरपाच एव दद्यादियाचक्षः । यदा हेवान् कुतोऽपि प्रतिबन्धकात्, ते ह्याः, न प्रवितरन्ति चक्षं न ददति, तदैव निजस्य तस्य ज्ञपाचक्ष करिष इकी न वहाय चारवाय, अस्म ज्ञपा ददक्षुपा न भवति, निष्पुप एव ज्ञपाचं गृह्णातीत्यर्थः । • तदा च भवति नृपाः करं ददतीति भावः । अन्वमापि यदा उक्तमर्थः अन्वमाणां स्मारायमादातुं नाहंति, नादु तदादातुं लभन्तु करं गृह्णाति ।

अन्वमे कानुमासीऽलङ्कारः । पूर्वपक्ष गुणरोती ॥१२४॥

वाङ्माला—विगतं राजारा केन ईशाक कर (चक्षिना) निवेन ना ? ये हेतू न विनये ईशाक उन्नवाग्निहे जाग्नि हईशाहे । ईशवचनतः वचन उाहारा कर केन ना ; उधनहे वारा निजेन उन्नवाग्नि धरिते ईशाक नृपा हव ना ॥१२४॥

अन्वयः—रयवमात् भूखुराव-अर्थायुषां अधिकताम् अपि असमापयतिः एतत्तर्कः इह पिय केवल-नभः क्रममन्ववाहे-वाहेः सङ्कलनमन्वः असुप्यत ॥१२५॥

एतदिति । रयवमात् वेगातिमयाहे तो, भुवि भूतस्य खुरार्ये अर्थायुषां आयुषि ये स्थितिकालायां वा अधिकतामपि असमापयति त्वमपि, असमापयतिः असन्ध्यां कुर्वतिः खुरार्यः अन्वमापयति भूतकमन्व-दित्यर्थः, एतस्य काशीराजस्य वक्षः सन्धुते, इमा अन्ववा पेयाः सादर इमाः केवलं नमसि आकाश एव क्रममन्ववाहेः पादसेपरम्परा येवां तीक्ष्णोक्तः, वाहे रन्ति, सङ्कलनमः सङ्कलनस्य इत्यन्वयः अर्था उर्थः अन्वः अन्वः अन्वः अन्वः आकाशमननाहकाट, असुप्यत लोपं नीतः । • अस्म चोडका इत्यन्वयः अर्थाचोडकापि अन्वयि सङ्कलन इत्याशयः ।

अन्व केवलनभःक्रममन्ववाहालम्ब्येऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिर्यथा कानुमासी सङ्कटा । पूर्वपक्षं गुणरोती ।

“वाग्निवाहार्थमन्वव इत्यर्थं श्वसतयः” इत्यमरः ॥१२५॥

वाङ्माला—ईशाक नेजेन अन्नगतं चोडाकुलि पुराण वारा कनकालमात्रेण कुतल म्पानं कद्व ना, किञ्च केवलहे आकाशे नाभकेपेन ख्यातं ठाणाहेहा याव ; उाहा नधन वारा नाभ-रेहे नधन करिते हव ; एहे ईन चोडाकुलि हेजेन उाहेः अन्ववाग्नि अहकारं गोप करिषा दिशाहे ॥१२६॥

अन्वयः—असौ तदर्थमा-समये एव समेतलोक-ग्रीभावलोकन-परा (सती) तं परासि । मानो असी (अपि) गुणविदा मया भूयता सदसि यत् अन्वयः, तत् द्युयं मया इव मयी ॥१२६॥

तदिति । असी दमवसी, तस्य काशीराजस्य वक्षमासमय एव, समेता नूनमुपस्थिता ये लोका राज-ज्ञपाचक्षुः ग्रीमावा अर्थायुषां परा दमवसुता, सती, तं काशीराजस्य, निरासि प्रत्याख्यातवती तदर्थं नन्वेन अन्वयः अन्वयः । असी अन्वमापयति, असी काशीराजीऽपि, गुणविदा गुणवया, तथा दमवसुता, भूयता

श्रीशुभे कविराजैरतिसंस्तुताविहारपीठे कृतं
श्रीशुभे विवेकचक्रं नामकं देवी च यत्
महाभारतमोक्षमार्गसमादेशादयमस्तु
काव्ये चास्ति नैवशेषचरिते (१) सुग्रीं निरुद्धावस्थाः ॥१२६॥

यस्य मनः कथितान्, चात्मानुषी दिव्यज्ञानं, तान् व्यावर्धयेति शब्दोः प्रविष्टान्, चाप एव चाप्य' जगत् तेषु
केन चाकामिन वर विद्यमानो विविधो मयन् बाहुच पाथि' वाः प्रविष्टोक्तमभिः महाशौचं ते तपोसाधनं, तथा
अस्मिन् पश्यत' कलकलापिच' उत्प्रेषणादिकथं च गुणा कपादयच तान्, सुखतो परिवर्तमानो चरन्मत्तमात्मनि-
पादमेव निराकुचं वीर्यं, उपनिबन्ध चास्ते ।

यस्य पूर्वविज्ञानादयः । यथाच' क दुःकल्लादीनो गुणः, वीरो च पीतिः ।

"देव विदुः भाग्ये यन्" "काव्यो दिष्टोऽप्यनेकापि" इत्यमरः ।

काव्योऽयम् ॥१२७॥

वाङ्मानी—वाङ्मानी कृतिप्रारंभे अथ हिम नेहै उताको मयवती, अनिर्वचनोपपन्नानो
चापे नानुपुन्य अताञ्च आनन्विता प्रविष्टो पुरुष जनकः सत्यं करिषा, तीक्ष्ण अति नाति-
। आपकः २२२; भागवान् बहन्वाक एकदाहै यत्ने यत्ने तीक्ष्ण आनाकाको अनाधारण-
नानो अ अतापनन्वा मरुत जेवमप एव राजपत्नेर निकट उपनिष्ठ हरेहा हरेहा. अयमः
तीक्ष्णपत्नेर परिताप करतः उपनिबन्धेन तुला हरेहाहिलेन ॥१२९॥

श्रीशुभे मिति । महाशौचं एव च यत्नं तुषा तस्य शीतलो चरन् तन्मयदेव चोपपन्नोऽप्येवमादिनोचरः ।
यान् अ तान् समानिमिति शेषः ॥१२८॥

अथ तद्विद्विप्रमतिप्रवेता वज्रिन् महाका मनुष्यलोभुम् ।

तन्मैव नीलेऽजनि काव्ये यः कीटाक्षिपाकीनमिमानिवाही

पिता महाधरा वरु काव्योचन्द्रः पितामहः ।

माता विद्वमुद्धो दीवो स जगन्मोमोजगन् ।

नाम-वृत्ति-विप-प्रमाद-मिति यथावदे

कीटाक्षिपि च दिवसे कुरु कार्त्तिकक ।

पुष्पाक्षय विद्वेदिद्वी कलाति

नीलान् मनीषुरमदी करिदासमयी ।

इति महाभारतविद्यालयमहाभारत-श्रीशुभे विवेकचक्रं

महाभारतविद्यालयमहाभारत-श्रीशुभे विवेकचक्रं

उत्पादकः यत्नः यत्नः ॥१३॥

